

Vaderlandsche Letteroefeningen

Jaargang 1854

bron

Vaderlandsche Letteroefeningen. P. Ellerman, Amsterdam 1854

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_vad003185401_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de [gebruiksvoorwaarden](#).

Boekbeschouwing.

Het beeld van J.F. van Oordt, J.WZ., Ridder der Militaire Willems-Orde, Vierde Klasse, laatst Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te Leiden; geschetst door H.M.C. van Oosterzee, Predikant te Oirschot. Met Portret. Te 's Hertogenbosch, bij Gebroeders Muller. 1853. In gr. 8vo. 217 en 87 bl. f 2-90.

Is het altijd eene zware taak, eene hagchelijke onderneming zelfs, om het beeld van een' afgestorvene naar waarheid te schetsen; die taak is te zwaarder, naarmate de man, wiens beeld geschetst moet worden, meer verschillend, en niet altijd even gunstig, beoordeeld is; en te hagchelijker wordt die onderneming, wanneer hooge ingenomenheid met hem, en veeljarige vriendschap voor hem zouden kunnen schaden aan de onpartijdigheid en daardoor aan de waarheid der voorstelling. Evenwel ontbreekt het niet, ook in onze letterkunde, aan voorbeelden die ten bewijze strekken, hoe gelukkig somwijlen hierin slagen kan, wie, bij gunstigen aanleg en opregte waarheidsliefde, onder zorgvuldige voorbereiding doet wat hij vermag. En wij aarzelen niet, om, als onze overtuiging, uit te spreken, dat het getal dier voorbeelden met dat van den Heer VAN OOSTERZEE vermeerderd is, die ons, nog binnen het jaar na het afsterven van Prof. VAN OORDT, dit boekdeel toezendt, waarin diens beeldtenis zóó wèlgelykend geteekend is, dat wij er hem volkomen in hebben teruggevonden.

Deze lofspraak klinkt stout, maar is, naar onze meening, toch niet overdreven. Wij verwachten, dat allen, die met ons den genoemden Hoogleeraar meer of minder van nabij gekend hebben, haar ten volle beamen zullen. Er is bovendien in de schets, door VAN OOSTERZEE ontworpen, eene zeldzame volledigheid, die haar aanbeveelt, en eene allergelukkigste *dispositie*, waardoor elke bijzonderheid van zijn leven en zijn karakter, van zijne lotgevallen en verrigtingen, op hare regte plaats gesteld is en het vereischte licht ontvangt. Wij

weten in waarheid niet, wat wij tot zijne gedachtenis meer of beters begeeren zouden, dan ons hier geleverd is, en wenschen dan ook allereerst VAN OOSTERZEE-zelfen met zijnen volbragten arbeid, en daarna vooral de betrekkingen, vrienden en talrijke leerlingen van den ontslapene geluk met dit gedenkschrift, dat hunne eigene herinneringen aanvult, verlevendigt en duurzaam bewaart, ook voor de nakomelingschap. Ja, wij gaan verder en bevelen de lezing daarvan aan allen aan, die in onze dagen zich wenschen bekend te maken met den oorsprong, de eigenaardige rigting, en de godgeleerde denkwijze der zoogenaamde *Groninger School*, die nog in zoo menig opzigt uit onkunde onjuist en onbillijk beoordeeld wordt.

Het is er echter verre af, dat deze levens- en karakterschets, ofschoon door de hand der vriendschap geteekend, eene doorgaande lofrede behelzen en enkel dienen zou om den man te verheerlijken, die nevens velerlei voortreffelijks ook zijne zwakheden en eigenaardige gebreken had. Worden zij al niet, wat naauwelijks te verwachten was, en, indien het geschied ware, strenge berisping verdiende, breed uitgemeten, zij worden echter ook niet schroomvallig verheeld en treden zelfs, waar het noodig is tot de regte kennis zijner persoonlijkheid, duidelijk aan het licht. Het was den Schrijver blijkbaar om waarheid te doen, en daardoor was hij dan ook volkomen in staat, om menige scheeve en ongegronde oordeelvelling over VAN OORDT en sommige zijner handelingen te regt te wijzen. Hij doet dat echter zonder bitterheid en met zóó groote gematigdheid, dat zelfs de meest verklaarde tegenstander er zijne hulde niet aan ontfeggen kan.

Vraagt iemand, wat VAN OOSTERZEE, die toch niet onder VAN OORDT's leerlingen behoort en door zijne tegenwoordige zoowel als vroegere standplaats verhinderd was om hem van nahij gade te slaan, de bevoegdheid schonk, en de vrijmoedigheid tevens, om over hem te schrijven; hij wete, dat VAN OOSTERZEE te *Utrecht* studerende er VAN OORDT heeft leeren kennen, die toen aldaar de Evangeliebediening vervulde, en, van toen af onder het getal zijner vertrouwde vrienden opgenomen, tot aan zijnen dood toe met hem in naauwe vriendschapsbetrekking heeft gestaan. Hij heeft bovendien van alle kanten berigten ingewonnen aangaande VAN OORDT's jeugd en jongelingsjaren, vorming en vroegere lotgevallen, en roemt

in de Aanteekeningen de welwillendheid van velen, die hem daarbij ten dienste stonden. Verder was hij volledig bekend niet enkel met 's mans uitgegevene geschriften, maar had ook de vrije beschikking over de papieren en bescheiden, in zijne nalatenschap voorhanden, waaruit hij zelfs nu en dan mededeelt wat hem voor zijn doel te stade kwam. En eindelijk blijkt het uit zijn boek, dat het hem allerm minst ontbreekt aan dat getrouw geheugen, aan die naauwkeurige kennis van den geest en de omstandigheden des tijds, waaronder VAN OORDT optrad en leefde, en aan dien echt menschkundigen blik, welke voor de taak, die hij vrijwillig op zich nam, volstrekt onmisbaar waren. Inderdaad, niet ligt kon er iemand onder VAN OORDT's talrijke vrienden van vroegeren en lateren tijd worden aangewezen, die al deze vereischten zóó gelukkig in zich vereenigde als de bekwame Predikant van *Oirschot*. Had, b.v., een zijner voormalige ambtgenooten aan de *Groninger* Hoogeschool de pen opgevat, wij twijfelen zeer, of de voorstelling, ook bij opregte waarheidsliefde, zóó onpartijdig en getrouw had kunnen uitvallen. En zeker ware, te midden van menigvuldige bezigheden, het gedenkschrift in dat geval niet zóó spoedig na het overlijden in het licht verschenen, als thans geschied is.

Maar genoeg reeds, en welligt meer dan genoeg, om regt te laten wedervaren aan VAN OOSTERZEE's onmiskenbare verdiensten. Wij althans zouden ongaarne, door hier nog meer bij te voegen, onze eigene waarheidsliefde in verdenking brengen. Daarom houden wij onze taak voor volbragt, wanneer wij kortelijk den inhoud en gang van dit geschrift zullen hebben opgegeven.

Het is, na eene gepaste Inleiding, in vier Hoofdstukken verdeeld, waarvan het Eerste VAN OORDT voorstelt in zijne vorming en aanvankelijke ontwikkeling. Hier komen zijne afkomst, zijn eerste onderwijs, ook op de *Latijnsche* School onder NODELL, zijne jeugdige dichtproeven, zijne Akademische en godgeleerde studiën met zijne Dissertatie ter sprake. Het Tweede Hoofdstuk schetst hem als Evangeliedienaar, eerst te *Nederlangbroek*, daarna te *Alkmaar* en eindelijk vooral te *Utrecht*, waarbij over zijne leerredenen, hare eenvoudigheid en oorspronkelijkheid, haar praktikaal karakter, en hare voordragt, zijne hooge ingenomenheid met de Evangeliebediening

en getrouwheid in de vervulling van zijn dienstwerk veel belangrijks en leerzaams gezegd wordt. Ook zijne belangstelling in en werkzaamheid voor Bijbel- en Zendelinggenootschappen en dergelijke inrigtingen wordt daarmede op gepaste wijze in verband geplaatst. En zeker heeft hij, die meer geschikt was voor het praktische leven, dan voor het studeervertrek, te *Utrecht* het toppunt van zijnen roem bereikt. Althans, hoe hoog ook zijn Akademisch onderwijs gewaardeerd zij, vooral te *Groningen*, als Hoogleraar heeft hij minder uitgemunt. Toch is daarom het Derde Hoofdstuk, dat ons in hem den Godgeleerde en Hoogleraar te aanschouwen geeft, niet het minst belangrijke. Wij vinden hier niet enkel het ontstaan der *Groninger School* beschreven, op eene wijze die haar eigenaardig karakter aan het licht brengt, maar ook hare ontwikkeling, rigting, betrekking tot allerlei verschijnselen op theologisch en godsdienstig gebied, en in het bijzonder tot VAN OORDT, wiens zelfstandigheid als Godgeleerde hierdoor helder aan het licht komt, en wiens beschouwing der Godgeleerde Wetenschap in het algemeen breedvoerig wordt opgegeven. Ook zijn onderwijs in het exegetisch-historisch, filosofisch en praktisch gedeelte der Godgeleerdheid wordt hier naauwkeurig beschreven. En dit gedeelte trok te meer onze opmerkzaamheid tot zich, omdat VAN OORDT geene uitgebreide geschriften heeft nagelaten, die van zijne geleerdheid getuigen, maar zich vergenoegd heeft met het schrijven van eenige, en daaronder hoogst belangrijke, verhandelingen in het Tijdschrift: *Waarheid in Liefde*. Het Vierde Hoofdstuk doet hem ons kennen in allerlei maatschappelijke betrekkingen, als lid van hoogere kerkelijke besturen, vooral meermalen van de Synode; als lid van den Kerkeraad, bijzonder te *Leiden* in de beruchte zaak van het huuszittenhuis; in zijn verschillend beoordeeld krijgsmansleven in 1830 en 1831; in zijn huiselijk leven; in zijne laatste ligchaamssmart; in zijnen dood, en geeft het verhaal van zijne begrafenis. Men ziet, zijne lotgevallen en werkzaamheden leveren eene vrij groote verscheidenheid van bijzonderheden op, veel grootere althans, dan de levensloop van verreweg de meeste Hoogleraren. En geene enkele bijzonderheid vonden wij hier voorbijgegaan. Zelfs de valsche geruchten, die er te eenigertijd ten zijnen nadeele geloopt hebben, worden met bescheidenheid en kennis van zaken besproken.

Ja, wat in de levens- en karakterschets-zelve geene voegzame plaats kon vinden en toch niet onvermeld mogt blijven, is opgenomen onder de Aanteekeningen, die daaraan zijn toegevoegd en soms nog belangrijke uittreksels en mededeelingen behelzen. Eene lijst zijner schriften naar tijds-orde der uitgave besluit het geheel, dat, met zijn wèl uitgevoerd, ofschoon, onzes bedunkens, niet sprekend portret, een geschenk uitmaakt, waarvoor wij de Uitgevers zoowel als den bekwamen Schrijver onzen welgemeenden dank toebrengen. Moge het in veler handen komen en den naam van den waardigen man, wiens beeld het ons vertoont, ook aan de nakomelingschap bekend maken, om haar regtvaardig oordeel over hem en onze dagen te leiden en te besturen!

Nieuwe beschouwingen van Jezus' persoon en werkzaamheid.
Door S. Hoekstra. II Deelen. Te Medemblik, bij K.H. Idema. 1852.
In gr. 8vo. 322 bl. f 3-:

De titel van dit boek lijdt aan tweevoudige dubbelzinnigheid, die opheldering vereischt. Vooreerst blijkt het niet duidelijk, wie er de schrijver van is. Er zijn namelijk twee Doopsgezinde Leeraars in ons Vaderland, die den naam dragen van S. HOEKSTRA, om niet te spreken van meer anderen, die, aan hen verwant, denzelfden geslachtsnaam voeren. Nu moet men weten, dat het niet de *Rotterdamsche* Leeraar is, die vroeger te *Akkrum* werkzaam was en van wien wij in den laatsten tijd menig belangrijk geschrift ontvingen; maar de oudere van *Twisk* in *Noord-Holland*, die deze *nieuwe beschouwingen* in het licht gezonden heeft, nadat hij zich ook vroeger reeds door eene en andere uitgave had bekend gemaakt. Het komt ons wenschelijk voor, dat de verwarring, die er soms bestaat tusschen deze beide naamgenooten, zoo veel mogelijk weggenomen worde, daar toch waarschijnlijk de een ongaarne het werk des anderen voor zijne rekening zou willen nemen. Ten anderen vraagt een ieder, op het lezen van den geheimzinnigen titel, waarom toch deze beschouwingen van JEZUS' persoon en werkzaamheid *nieuwe* genoemd worden. Zou het zijn omdat zij zich aankanten tegen eene *oudere* en misschien verouderde beschouwingswijze? Of, omdat daarin

zoo bij uitnemendheid veel *nieuws* wordt aangetroffen, dat elders niet te vinden is? Het schijnt echter, dat zoo min de eene vraag als de andere, naar de bedoeling des Schrijvers, bevestigend kan beantwoord worden. Om de uitdrukking wèl te verstaan, moet men weten, dat HOEKSTRA vóór twaalf jaren een werk heeft uitgegeven, getiteld: *JEZUS in zijne verhevenheid, beminnelijkheid en hooge waarde voor menschen*, dat in Twee Deelen niet minder dan vier-en-twintig voorstellingen bevat. Daarop laat hij nu deze *nieuwe* beschouwingen, zestien in getal, volgen, die hij meent, dat voor de vroegere niet behoeven te wijken; ook omdat hem allengs meerder licht over de Evangeliën is opgegaan. Daar wij echter dien vroegeren arbeid niet dan bij name kennen, zoo nemen wij de vrijheid, om ons van alle vergelijking van deze twee bundels te ontslaan, en vergenoegen ons met de enkele aankondiging van hetgeen ons thans wordt aangeboden.

Ons oordeel daarover is, helaas! niet gunstig, en, hoe gaarne wij goedkeuren en prijzen zouden, wij komen er voor uit, dat wij met den inhoud en de uitgave geen' vrede hebben. Daarom verwonderen wij ons te meer, dat ons reeds eene en andere gunstiger beoordeeling onder de oogen gekomen is, en achten wij ons verplicht, om onze uitspraak met bewijzen te staven. Het spreekt echter van zelf, dat wij daarvoor in dit Tijdschrift slechts over beperkte ruimte te beschikken hebben, terwijl wij, indien dat noodig ware, kunnen verzekeren, door geene partijdigheid of persoonlijke veete bestuurd te worden. Wij kennen den Heer HOEKSTRA niet dan bij name.

De beschouwingen, ons hier aangeboden, handelen over *de vroegtijdige godsvrucht van JEZUS*, LUK. II:41-51; over *JEZUS als hemelling op aarde*, JOH. III:31-36; over *JEZUS als Lam Gods, den wegnemer der zonde*, JOH. I:29; over *de keus eener woonplaats door JEZUS*, MATTH. IV:12-16; over *de wijze, waarop JEZUS zijne werkzaamheid als Messias begon*, MATTH. IV:17; over *de keus van bestendige volgelingen door JEZUS*, MATTH. IV:18-22; over *de doorgaande werkzaamheid van JEZUS*, MATTH. IV:23-25; over *JEZUS bij het zien van den ongunstigen zedelijken toestand der menschen*, MATTH. IX:36-38; over *JEZUS, voorziende in de behoeften en nooden, die soms aan het dienen van Hem verbonden zijn*, MATTH. XV:29-38; over *de zelfstandigheid van JEZUS in zich niet te schikken naar het vooroordeel der*

menschen, MATTH. XI:16-19; over *zijne zelfstandigheid bij de vijandige gezindheid van allen, die Hem omringden*, JOH. VIII:29; hoe JEZUS *misbruiken in de godsdienst trachtte te herstellen*, LUK. VI:1-11; over JEZUS, *hoog ingenomen met de eerbetooning dergenen, die door Hem beweldadigd zijn*, LUK. VII:36-50; over JEZUS, *ongevoelig voor het eerbetoon van aanzienlijken*, MARK. X:17-25; over *de opstanding van JEZUS als teeken zijner Goddelijke waardigheid voor hardnekkige zondaars*, MATTH. XII:38-40; en eindelijk, *hoe JEZUS zich tegenwoordig nog met ons bemoeit*, naar *Openb.* III:20. Deze beschouwingen zijn blijkbaar opgesteld om voor de Gemeente uitgesproken te worden, en waarschijnlijk daartoe ook gebruikt. Zij zijn dan ook alle van eenig toepasselijk onderwijs en bestuur voorzien, en eindigen meestal in regtstreeksche toespraak. Dat de gekozene onderwerpen, ofschoon daarom niet onbelangrijk, toch ook niet van dien aard zijn, dat zij den Heer uit de meest gewigtige oogpunten ons te beschouwen geven, valt bij eenige opmerkzaamheid duidelijk genoeg in het oog. Er had althans eenige meerdere verscheidenheid kunnen zijn in acht genomen. En de bedenking ligt voor de hand, dat soms, bij de behandeling van eenig belangwekkend verhaal, de keuze van het oogpunt gelukkiger had kunnen zijn. De pericope van *de boetvaardige zondares*, b.v., doet ons van den Heer nog wel iets meer kennen, dan enkel zijne hooge ingenomenheid met de eerbetooning der door Hem beweldadigden; en van het gebeurde met *den rijken jongeling* liet zich nog wel iets anders zeggen, dan dat de Heer ongevoelig was voor het eerbetoon van aanzienlijken. Maar, dit daargelaten, ook de behandeling laat niet weinig te wenschen over. Zij is doorgaans even omslagtig als oppervlakkig en koud, en dringt zoo weinig diep door, dat de indruk reeds is uitgewischt eer men genaderd is tot het einde. Dit geldt vooral ook van het toepasselijk onderwijs, dat alle kracht, allen nadruk mist, en naar de verschillende behoeften der menschen weinig is ingerigt. En de stijl heeft niets waardoor hij zich onderscheidt of aanbeveelt. Hiermede is nu natuurlijk niet gezegd, dat hier niet veel zou worden aangetroffen dat goed is en behartiging verdient. Hoe zou dit ook anders kunnen en van een' Christenleeraar te verwachten zijn? Maar het geheel dezer beschouwingen is van dien aard, dat zij zonder schade on-

gelezen kunnen blijven, en sommige gedeelten komen ons zelfs berispelijk voor. Men oordeele!

In de tweede beschouwing wordt JOH. III:31-36 in zijn geheel aangemerkt als bevattende woorden van JOHANNES *den Dooper*; dat ons, vooral met het oog op vs. 36, onwaarschijnlijk voorkomt. En volgens die woorden wordt JEZUS nu voorgesteld als *een hemelling op aarde*; en, alsof er meer zulke hemellingen waren, wordt er zelfs gezegd: dat 'zij het zoo gaarne zien en er zulk een hoog belang in stellen, dat ook alle andere even zalig zijn als zij zelve', en dat: 'mag iemand hunner daartoe werkzaam zijn, hij zich dit tot zulk een' eer en genoeg rekent.' Aangaande den inhoud van vs. 36 lezen wij: 'Ik kan niet denken, dat er eenig mensch bestaat, of hij begrijpt hetgene hier wordt toegezegd, en gevoelt er de waarde van, en strekt er zijne verlangens naar uit', alsof de dagelijksche ondervinding niet juist het tegendeel leerde! Maar *gelooven in* JEZUS is dan ook bij HOEKSTRA niets meer dan: 'zich overgeven aan zijne leiding en besturing', zonder dat dit te dier plaatse nader ontwikkeld wordt. Het schijnt wel, dat met het *ongeloof*, dat daartegen overstaat, enkel bedoeld wordt: 'het verwerpen van dien goddelijken spreker', het 'in den wind slaan van zijne liefderijke, krachtige vermaningen', zonder meer. - In de derde beschouwing, over JEZUS als *het Lam Gods*, wordt de meening voorgestaan, dat de Dooper met die uitdrukking, ofschoon aan JES. LIII ontleend, enkel bedoeld heeft op 'geheel de zachtmoedige, gedweeë, weêrlooze persoonlijkheid' van JEZUS, en niet tevens op den lijdensweg, dien Hij betreden zou; althans niet in zóó verre, als Hij daardoor juist gezegd zou moeten worden 'de zonde weg te nemen'. Eene onbestemde *invective* tegen 'het voorheen aangenomene, maar nu reeds verouderde en ongerijmde begrip, dat de lijdende JEZUS de straffen zou gedragen hebben, die de menschen om hunne zonden van Godswege hadden verdiend', leidt tot de voorstelling, dat 'Hij enkel door het weerloos ondergaan der straf', die de ongerechtigheid der menschen hem aandeed, enkel 'door zich daarin als het Lam Gods te openbaren, onze verlossing van de zonde bewerkt' zou hebben. 'Hij, die in den rei (de rij) der godsgezanten het Lam Gods mogt heeten' - zoo lezen wij - 'die, aan het kruis

hangende, op het treffendst als Lam Gods zich openbaarde, Hij heeft volkomen volbragt wat vóór Hem niemand volbrengen kon, Hij heeft de zonde uit de wereld weggenomen, en neemt die nog bij voortdurend weg bij allen, aan wier verstand en hart Hij zich, door de prediking des Evangelies, als Lam Gods kennen doet.' - Zonderling klinkt het, als er (D. I, bl. 117) gezegd wordt, tegenover de meer aanzienlijken, voor wie het Christendom minder bestemd zou zijn: 'Neen, het is de gemeene man, die in zijne eenvoudigheid tot een zuiver belijden en getrouw betrachten van het Evangelie het meest in staat is; het is de gemeene man, die met de uiterste behoedzaamheid het bewaart in deszelfs oorspronkelijke zuiverheid' enz. Indien dit zóó ware, zou het tot aanbeveling van het Christendom strekken? - Vreemd is het, dat (bl. 126) niet slechts geklaagd wordt over 'het gevoel van eigenwaarde en meerderheid', eigen aan 'lieden van dusgenaamden geestelijken stand', maar dat er ook gezegd wordt aangaande de hogere 'godsgezanten, die vóór JEZUS geweest zijn, van MOZES af tot JOANNES den Dooper toe', dat evenzeer bij hen allen 'het gevoel van eigenwaarde hoog gespannen was', dat ook 'in hunnen boezem een zekere trots huisvestte, waardoor zij aan anderen hunne meerderheid lieten gevoelen', terwijl daarentegen bij JEZUS, die 'geheel *Galilea* omging', iets dergelijks niet gevonden werd. - Wij lezen D. II, bl. 36: 'Ik vertrouw van een' iegelijk uwer, dat, wanneer gij op het een of ander in u opmerkzaam wordt gemaakt, hetwelk in strijd is met de eischen van JEZUS Koningrijk, gij dit dan ook terstond erkennen zult en op zinsverandering u toelagen, en dat, wanneer gij struikelt, dit alleen uit zwakheid geschiede, en niet met opzet, niet uit onwil, om andersgestemd te zijn!' Wie bij het toepasselijk onderwijs, dat hij der Gemeente toedient, van zulk een onnoozel goed vertrouwen uitgaat, dat door de dagelijksche ervaring gelogenstraft wordt, kan hij van zijnen arbeid eenige goede vrucht verwachten? En zou zulk een Prediker wel eens zich-zelf kennen? - Wat bl. 74-76 voorkomt over 'het groote voorregt', ons geschonken, 'dat wij in de godsdienst niets behoeven te verrigten, waarvan wij geene reden weten, alleen omdat het ons geboden is; dat wij Christenen zijn door het geloof, dat van ons zelfen uitgaat, en niet door

het gezag, dat van JEZUS, den Zoon Gods, uitgaat', is weinig minder dan wartaal en onzin. En als er gezegd wordt met schijnbaren ernst: 'Broeders en zusters! volbrengen wij toch de verordeningen van onze Christelijke godsdienst!' dan vragen wij: welke meent gij? - Tot recht verstand van het gebeurde ten huize van SIMON den Farizeër wordt verondersteld (bl. 83), dat JEZUS aan hem eene wonderdadige genezing zou hebben verricht, en die veronderstelling hiermede aanbevolen: dat anders het vervolg onverstaanbaar voor ons zijn zou. Wij nemen de vrijheid dit evenzeer te ontkennen, als de opmerking tegen te spreken, dat het woord 'vergeven', door JEZUS gebezigd, 'ons alle reden geeft, om te denken, dat Hij hen beide (SIMON en de boetvaardige zondares) van kwalen had verlost, die zij-zelve zich door een ergerlijk zondig gedrag berokkend hadden. 'Waarschijnlijk' - wordt er bijgevoegd - 'was het niet oorbaar, die kwalen ten aanhooren van de aanwezige gasten met name te noemen.' Hoe bij uitnemendheid kiesch! - Is het de Evangelische voorstelling van de weldaad der 'vergeving van zonden', door JEZUS aangebragt, als er bl. 96 gezegd wordt, dat 'dit niet zoo te verstaan is, dat zondaren nu werkelijk deze uitnemende weldaad bezitten en er staat op mogen maken'? 'Het is' - zoo lezen wij verder - 'voor niets meer te houden, dan voor een aanbod, dat JEZUS, de Zoon Gods, in naam zijns Vaders doet. Zij alleen worden dezelve werkelijk deelachtig, die ze aannemen met een gevoelig erkentelijk hart, en hiervan krachtige proeven geven.' - Dat hier van de diepe menschkundige wijsheid, door den Heer ten toon gespreid in zijn gedrag omtrent den rijken jongeling, niets begrepen is, behoeven wij, na het reeds medegedeelde, te naauwernood te verzekeren. Er wordt, b.v., uit afgeleid, dat 'aanzienlijken, even als elk ander, de pligten der zedelijkheid vervullen moeten, zoo zij het eeuwige leven willen beërven.' En tot de Leeraars, 'wier ambt hoofdzakelijk bestaat, in de Gemeente te leeren onderhouden, wat JEZUS, de Heer, geboden heeft', wordt de vermaning gerigt, om 'toch de aanzienlijken der Gemeente niet als de waardigste leden te beschouwen en hunne gebreken voorbij te zien. Hoe ligt toch' - 't klinkt fraai! - 'komen zij dán vooral hiertoe, als hunne inkomsten ontoereikende zijn om in de behoeften van zich en de hunnen te

te voorzien, en zij dus in dit opzigt die aanzienlijken noodig hebben!' - Wat beteekent het, zal menigeen vragen, die van eene zoo oppervlakkige en onware opvatting des Evangelies, als hier gevonden wordt, zich geen begrip kan vormen, dat wij bl. 134 lezen: 'Ik wek u op, om u bepaaldelijk aan JEZUS te houden, als zijnde dit volstrekt noodig om zalig te worden; doch ik bedoel daarmee niet een stipt volgen van Hem en een naauwkeurig volbrengen van zijnen wil, en beweer niet, dat daaraan niets mag haperen, zoo gij deel aan de zaligheid zult verkrijgen!' - Dat, eindelijk, de titel der laatste beschouwing: 'hoe JEZUS zich tegenwoordig nog met ons bemoeit', allerringelukkigst en zelfs aanstootelijk is, behoeft naauwelijks gezegd te worden. Ook haar inhoud laat veel te wenschen over en is tamelijk ondoordacht neêrgeschreven. Er wordt, b.v., eerst gezegd: 'Nadat door de zorg van den Zaligmaker ons het Evangelie verkondigd is, hebben wij door het geloof Hem als onzen Zaligmaker aangenomen en ons plegtig aan Hem verbonden.' En dan volgt, bijkans onmiddellijk daarop, de belijdenis: 'dat wij veelmeer als wereldlingen dan als burgers van het Koninkrijk der hemelen geleefd hebben, en soms tijden achtereen Hem en onze betrekking tot Hem uit het oog hebben verloren.' Armzalig geloof, dat zulke vruchten draagt! Is dat nu het geloof, waarop onder de Doopsgezinden te *Twisk* de Heilige Doop bediend wordt? Zijn dat de vruchten van den Bejaarden-Doop, door HOEKSTRA onlangs zóó vinnig voorgestaan en verdedigd?

Maar wij gaan niet verder. Slechts deze verzekering nog: dat wij de medegedeelde proeven met vele andere kunnen vermeerderen, indien het noodig zijn mogt; daar het boek, dat niet vatbaar is om tot in alle bijzonderheden toe beoordeeld te worden, krielt van allerlei grove gebreken, en vooral van zulke onbekookte passages, als wij hebben opgedischt. En dat boek is nog onlangs in den *Tijdspiegel*, zoo wij meenen, en zelfs in *Waarheid in Liefde*, ofschoon met eenig voorbehoud, aangeprezen geworden! En de man, die het geschreven heeft, treedt van tijd tot tijd in die en andere Tijdschriften als medearbeider op! Wij begrijpen het niet.

De tweede dood (,) en de eeuwigheid der straffen. Twee Leerredenen over Openb. II vs. 11; uitgesproken door Athanase Coquerel, Predikant bij de Hervormde Gemeente te Parijs. Te Amsterdam, bij L.F.J. Hassels. 1851. In kl. 8vo. 92 bl. f :-60.

De geloofsovertuigingen van den ijverigen en talentvollen Schrijver zijn uit zijne andere werken, inzonderheid uit zijn '*Christianisme expérimental*', bekend. Van de leerstellingen die in het laatste boek des laatstgenoemden werks zijn vervat, bieden deze twee preken 'in voor den kansel geschikte vormen' (??) slechts de ontwikkeling aan. In het Bijbelwoord dat tot *motto* dient, is, afwijkende van den *Griekschen* grondtekst, onze vertaling: 'van den tweeden dood *beschadigd worden*', vervangen door de uitdrukking: *ondergaan*. In de eerste dezer toespraken wordt de aard van dien tweeden dood uiteengezet. Uit analogie met den eersten dood [het besluit van dit aardsche leven], wordt de tweede dood [slechts een beeld, om de kwellingen des toekomenden levens voor de boozen aan te duiden (!)], met deze drie kenmerken omschreven: 'Gelijk de eerste dood van vele dwalingen en begoochelingen omtrent aardsch geluk terugbrengt, zoo de tweede van die omtrent zedelijk bedrog en de ijdele werken der duisternis. Gelijk de eerste ons arm maakt van aardsche, zoo de tweede van hemelsche schatten. De eerste zal ons berouw niet wegnemen, maar verlevendigen, de tweede insgelijks; de eerste scheidt ons van onze dierbaren, de tweede maakt eene scheiding tusschen boozen en regtvaardigen: ofschoon niet stoffelijk of plaatselijk, daar de betrekking en het verkeer tusschen boozen en regtvaardigen zal voortduren.'

Men gevoelt reeds, wat men, bij zulk eene vergeestelijking en subjectivering van alle voorstellingen die op de 'laatste dingen' betrekking hebben, in de tweede leerrede moet wachten, waarin de S. omtrent den duur van dezen tweeden dood uitspraak doet. Geheel in den geest van het oudere Rationalisme (waarvan overigens COQUEREL's overtuiging slechts eene beschaafde, behendig verfijnde reproductie is), worden de oude bedenkingen weder te voorschijn gebragt, om de noodzakelijkheid eener 'wederoprigting aller dingen' te be-

wijzen; ditmaal niet zoo zeer uit de onbestaanbaarheid van het leerstuk van de eeuwige verwerping der boozen met Gods, dan wel met 's menschen natuur. Merkwaardig is in deze leerrede de kenschetsing van de drie standpunten, die elk onhoudbaar leerstuk in de overtuiging der geloovigen achtereenvolgens innemen moet, totdat het als ongerijmd wordt ter zijde gelegd.

Met hoogen ernst geven wij ons ongunstig oordeel over dit boekje te kennen. Zijn inhoud strijdt tegen de leer des Bijbels, evenzeer als die opvatting welke bepaald aan de zijne tegenovergesteld is. De H. Schrift toch geeft wenken voor beide, niet bepaald en uitgewerkt genoeg om aan eene tegenspraak te kunnen denken; maar bepaald en stellig genoeg om aan den éénen kant in ootmoedige hope voor de wederoprigting aller dingen ruimte te laten in ons hart, en aan den anderen kant alles wat den vreeselijken ernst der zonde zou kunnen ontzenuwen, verre te houden van ons geweten. Nergens wordt verder in deze toespraken aan den samenhang van het tekstwoord gedacht, en de hoofdwaarheid des Christelijken geloofs, in 't voorgaande vers uitgedrukt, in haar regt gelaten: 'zijt getrouw tot den dood, en *ik*, JEZUS, zal u geven de kroone des levens.' In al de redeneringen, hier tot 92 bladzijden voortgesponnen, wordt nergens de hope des Christens voor dit en het volgende leven met CHRISTUS' persoon en werk in betrekking gesteld. Voorwaar, de *Parijsche* Gemeente, die COQUEREL, den 10^{den} en 17^{den} November 1850, deze leerredenen heeft hooren uitspreken, moet wel arm in stichting en opwekking en vervreemd van CHRISTUS zijn huiswaarts gekeerd; hoe aantrekkelijk ook én de vorm der rede, én de voor de 'liberale' ligtzinnigheid zoo geruststellende inhoud hun welligt zal geweest zijn.

Wij voor ons begrijpen niet, wat den Vertaler tot het overbrengen van deze twee zoogenoemde 'leerredenen' heeft genoopt. Hij-zelf heeft overigens, uitgezonderd de onverstaanbaarheid van den eersten volzin, zijne taak goed volbragt. Doch, daar vooreerst COQUEREL's 'krachtige, korte stijl' bij de overbrenging in 't *Hollandsch* lijdend moest, en ten anderen de lezers van wier gading dit boek zal zijn, toch voor 't grootste gedeelte wel de *Fransche* taal zullen verstaan - waarom het ding niet onvertaald gelaten?

J.H.G.

Paulus, door Adolphe Monod. Uit het Fransch. Te Arnhem, bij ls. An. Nijhoff en Zoon. 1853. In kl. 8vo. 200 bl. f 1-80.

Indien wij niet overtuigd waren dat, hoe hoog onze lofspraak ook gestemd zij, toch de ervaring de beschrijving zou te boven gaan, wij zouden aarzelen te schrijven wat wij toch met volle overtuiging verklaren: in deze leerredenen is de uitstekende MONOD digter aan het ideaal genaderd dan iets anders dat ons bekend is op het gebied der Christelijke prediking. Wat in den Schrijver van 'de Vrouw' - 'Wie heeft dorst', en dergelijke geschriften, hoe meer men ze leest, des te meer bewondering wekt, datzelfde wordt ook hier gevonden. Eene mannelijke welsprekendheid, die zonder omwegen haar doel treft; eene innigheid en gloed van inhoud, die zich van zelve de heerlijkste vormen schept; eene overtuigingskracht, die wegsleept zonder één oogenblik te overrompelen; een heilige ernst, die boeit en sticht, nog afgezien van de waarheid der *détails*; boven alles, een innig geloof, dat in zijne woorden trilt en ons toeroept: het geldt hier uw' eeuwigen vrede! Bedriegen wij ons niet, dan zal den Christenleeraar MONOD later eene plaats worden toegekend onder de Kerkvaders der IX^{de} eeuw. Daarom juichen wij elke poging toe, om hem ook bij ons bekend te maken, vooral wanneer die zoo goed slaagt als deze. De Vertaler heeft over het algemeen 'naauwkeurigheid en juistheid aan een' ongedwongen stijl' gepaard. Wel misten wij de eerste twee hoedanigheden, waar, pag. 1, *la crise* door *den schok*; pag. 5, *la clef de voûte*, met opoffering eener schoone vergelijking, door *den sleutel*; pag. 90, *sa portée*, in vrij verwarrende tegenspraak met de pag. 99 volgende uitlegging, door *hare rigting* vertaald worden; - wel zegt de Vertaler, met de woorden, pag. 89: 'dat de praktijk hare waarde bijna van eene theorie ontleent', en, pag. 101: 'de taak van PAULUS voor die van SAULUS te verwisselen', juist het tegendeel van de bedoeling des Schrijvers; - wel vonden wij met leedwezen de schoone woorden: *convertir votre conversion*, p. 121, door 'uwe bekeering te veranderen', en, p. 90: *entrer dans sa pensée*, door 'indringen in zijne gedachte' vertaald: - maar wij weten dat MONOD te vertalen eene hoogstmoeijelijke, het onnavolgbaar puntige

van vele zijner gezegden *juist* over te brengen eene schier ondoenlijke taak is. Daarom echter hadden wij, hier en daar, waar volledige woordelijkheid ongeraden was, nog eenige meerdere vrijheid van vertaling gewenscht, (b.v. niet overal het *Fransche* JESUS-CHRIST door volle uitdrukking der twee namen te vertalen). Wij zien af van ons eerst opgevat voornemen om een' korten inhoud dezer toespraken mede te deelen^(*); want het geraamte geeft van 't ligchaam nog geen denkbeeld, en wij hopen dat de meesten onzer lezers het boek-zelf zullen leeren kennen. Inzonderheid van de II^{de}, IV^{de} en V^{de} toespraak voorspellen wij hun onuitsprekelijk veel genot. Moge het werk vooral hen in handen en in de harten komen, die zich voorbereiden tot het 'treffelijk werk', waaraan MONOD zijne heerlijke talenten wijdt. Nevens de Lessen over de Pastoraal-Theologie van VINET, durven wij dit werk gerustelijk een zoodanig noemen, waarin alle pastorale en homiletische wijsheid, die uit boeken te verkrijgen is, vol ziel en gloed voor hunne oogen leeft. Wij noodigen hen dan tot rijpe en ernstige overweging van de treffend-ware zielkundige wenken, op pag. 25 en volg. en pag. 174 en volg. gegeven; en gelooven dat de lezing van het geheele werk de innigheid zal vermeerderen, waarmede zij den Schrijver zullen nazeggen (pag. 106): 'U zij mijn dank toegebracht, o mijn God! dat gij te midden van zoo vele leeringen in welker geloof hare aanhangers zelfs niet kunnen volharden dan onder beding dat ze zich de oogen uitgraven, dat Gij mij eene leer hebt gegeven om te gelooven en te verkondigen, die ik telkens

(*) Zij beschouwen PAULUS achtereenvolgens uit de volgende oogpunten. I. Zijn werk, hoe hij 'overvloediger heeft gearbeid dan zij allen.' II. Zijn Christendom, of zijne tranen waarmede hij den Heer heeft gediend en gepredikt. III. Zijne bekeering. IV. Zijne persoonlijkheid of zijne zwakheid - hoe hij magtig was, wanneer hij zwak was. Eindelijk, V. Zijn voorbeeld, hoe al het voorgaande ons opwekt om zijne navolgers te zijn, gelijk hij van CHRISTUS was. De ééne gedachte, wier band deze toespraken tot één geheel omslingert, en die niet alleen in het Voorberigt, maar ook aan het einde van elke leerrede wordt uitgedrukt, is deze: dat PAULUS de type is van dat volk van God, aan welks vergadering ook de Schrijver zijne krachten wijdt: 'een volk dat, wandelende door de genade van CHRISTUS, op het voetspoor van CHRISTUS, in de liefde van CHRISTUS', de wereld redt door het Evangelie te handhaven.

hechter, telkens waarachtiger vind, hoe meer ik er mij in verdiep: en wier duisterheden, die niet anders zijn dan nevelen, welke onze beperkte geest in alle dingen ontmoet, het overvloedig en vreedzaam licht van zoo vele bijeenverzamelde bewijzen niet kunnen verstoren.'

J.H.G.

Bidt voor ons! Eene stemme uit Frankrijk aan de Protestanten in Nederland. Ontboezeming door J. Braun. Ten voordeele van de Protestanten in Frankrijk. Te Amsterdam, bij W.H. Kirberger. 1853. In gr. 8vo. 31 bl. f :-50.

De ons geheel onbekende Schrijver van dit dichtstukje, dat als zoodanig geene hooge waarde bezit, doch daarop ook geene aanspraak maakt, hoorde daags na 's Konings verjaardag te *Amsterdam*, in de Waalsche Kerk, den Eerw. GRANDPIERRE, Predikant te *Parijs*. Zijne belangstelling in het lot onzer Protestantsche geloofsbroeders in *Frankrijk* werd daardoor verhoogd, en hij gevoelde zich opgewekt om hetgeen hij toen dacht in dichtmaat te brengen, en voorts met een paar aantekeningen in het licht te zenden. In ons Vaderland is na dien tijd, met betrekking tot het Protestantisme, veel gebeurd, dat deze *brochure* van die zijde eenigzins tot een *hors de saison* maakt. Ook uit dezen hoofde meenen wij te kunnen volstaan, met het boekje eenvoudig aan te kondigen, hulde doende aan de goede bedoeling van den Schrijver.

Nederland en Venetië, door Mr. J.C. De Jonge, Staatsraad, Archivarius van het Rijk. Te 's Gravenhage, bij de Gebroeders van Cleef. 1852. In gr. 8vo. XIII en 483 bl. f 4-80.

De laatste arbeid van een' man, die zich door meer dan één verdienstelijk en uitvoerig werk een' wèlverdienden naam op het gebied der *Nederlandsche* letteren en geschiedenis verworven heeft; een arbeid, die daardoor gewis met te meer erkentenis en welgevallen ontvangen, met te meer liefde gelezen en gebruikt zal worden.

Waer is paer van vernuft en van krachten zoo kloeck,
Als de Leeuw met het swaert en de Leeuw met het boeck?

Zoo riep de werkzame Schrijver met den bekenden *Muider* Drost uit, toen hij DARU's *Histoire de Vénise* las en zijne gedachten daarbij als van zelf naar dat andere Gemeenebest getrokken voelde, dat met dat van *Venetië* zooveel gelijks had, en wel te regt er in HOOFT's rijmen aan gepaard werd; al was de bloei van het eerste reeds aan het dalen, toen het andere eerst zijn vollen groei en ontwikkeling te gemoet ging. Die gedachte aan beiden intusschen, door het lezen dier *Histoire* opgewekt, vestigde des Heeren DE JONGE's 'aandacht op de betrekkingen, die er zoo in het staatkundige, als in handel, kunsten, wetenschappen, en letteren tusschen *Nederland* en *Venetië* bestaan hebben, en verlevendigde den lust, om opzettelijk te onderzoeken, welke die betrekkingen geweest waren, en in hoe verre zij verdienden nader bekend te worden. De groote voorraad van *Venetiaansche* Staatsstukken, de Brieven en Journalen der *Nederlandsche* Gezanten bij de Republiek van *Venetië*, en vele andere belangrijke bescheiden, in 's Rijks Archief voorhanden; de rijke schat van Handschriften en Boeken der Koninklijke Bibliotheek, en de hulpvaardigheid en inlichting van onderscheiden letterkundige vrienden stelden (hem) in staat, dat onderzoek te doen. De uitkomst daarvan beantwoordde aan (zijne) verwachting niet slechts, maar overtrof die', en de vrucht van zijn onderzoek en arbeid was het boek, met welks aankondiging wij ons thans bezig houden. 'Naar den aard van het onderwerp' - het zijn des Schrijvers woorden - 'is het in drie Hoofdstukken verdeeld. In het eerste worden beschreven de staatsbetrekkingen, in het tweede de handelsbetrekkingen, en in het derde de kunst-, wetenschappelijke, en letterkundige betrekkingen.'

Belangrijk is het wat de eerste betreft bovenal, de aanleiding en omstandigheden na te gaan, waaronder zij het eerst werden aangeknoopt. Zij hadden vooral in datgene haren oorsprong, waarop vooreerst nog geheel de aandacht en inspanning van den jonggeboren, aan *Spanje's* heerschappij ontrukten Staat gevest moest zijn - den weêrstand tegen datzelfde *Spanje*, welks magt ook *Venetië* te bestrijden of althans te vreezen had. En zoo als *Venetië* tot *Spanje* stond, stond *Nederland* tot den Paus; gelijk, omgekeerd, *Venetië* tot den Paus, als *Nederland*, wat den dadelijken voet van vijandigheid betrof, tot *Spanje*. *Spanje* bestreed het, gelijk het den Paus moest vreezen; den

Paus, die met *Venetië* in strijd was, dat van zijne zijde *Spanje* vreezen moest. Die Paus - PAULUS V - had, door eenige maatregelen van de *Venetiaansche* Regering, die op kerkelijk gebied terugwerkten, verstoord, haar Senaat in den ban gedaan en het Gemeenebest-zelf onder Interdict gesteld. De Senaat echter, door den beroemden Broeder PAOLO SARPI opgezet, had zich schrap gezet, de openbaarmaking der Pauselijke bullen verboden, en tevens bepaald, dat alle geestelijken, die zich naar dat Interdict zouden willen gedragen, ter stad zouden uitgewezen worden. De Jezuïten waren daarop de eenigsten, die zich, hoewel slechts gedeeltelijk, aan het Pauselijke vonnis stoorden; het gevolg was, dat zij uitgewezen en voor altijd gebannen werden; ook duurde het vijftig jaar eer zij terugkeerden.

PAOLO SARPI was een Protestant in den monnikspij, gelijk BOSSUET hem te regt genoemd heeft; hij ging, in zijne vrome wenschen, blijkbaar op niets meer of minder uit, dan de hervorming van *Venetië*; en de omstandigheden en zijne eigene weinig krachtige optreding, daar hij die hervorming in 't geheel slechts onder het mom van Katholicisme ter sluiks kon binnenbrengen, maakten, dat het bij die vrome wenschen in *Venetië* steeds gebleven is. Vandaar dat hij-zelf in die omstandigheden dan ook ten vurigste eene verandering en dus wel een hevigen oorlog wenschte, van welken-alleen hij eene omkeering scheen te durven hopen. De bemiddelende rol, die de *Fransche* Koning, de beroemde Vierde HENDRIK, speelde, verijdelde zijne wenschen en was de hoofdaanleiding dat het tot geen oorlog kwam. Dat er, behalve SARPI, velen in *Venetië* tot het Protestantisme overhielden, is bekend; al schijnt het door den Schrijver opgegeven getal wat overdreven.^(*) Hoe 't zij, in die Protestantschgezindheid van velen en meer nog voorzeker in de verhouding tot den Paus en *Spanje*, was er aanleiding te over voor *Nederland* en *Venetië* om de handen

(*) 'Duizenden' - zegt hij - 'stonden gereed, zich bij de eerste gunstige gelegenheid openlijk voor het Protestantisme te verklaren.' Eene opgave, die gewis grootendeels voor rekening der overdreven voorstelling en den vurigen wensch, dat het zoo zijn mogt, van den berigtgever, FRA PAOLO, zelf komt. Er wordt toch slechts van meer dan duizend *Venetianen* gesproken, die van 't Pausdom waren afgevallen.

tot een verbond ineen te slaan. Naar het schijnt was het de Hugenoot DUPLESSIS-MORNAY, die het eerst een gezantschapsverkeer tusschen beide Staten te weeg wist te brengen. Zoo vermoedt de Heer DE JONGE te regt, uit een stuk dat hem trouwens eerst na het afwerken van zijn boek in handen kwam, en waarvan hij genen voor den schrijver houdt.^(*) De zaak toch wordt door MORNAY's

Correspondance bevestigd. Den 20sten Mei 1610 schrijft hij aan VAN DER MIJLE, den eersten *Nederlandschen* Gezant in *Venetië*: 'Ik heb God uit al mijn hart gedankt voor het genoegen dat gij geput hebt uit uwe zending naar *Venetië*. Ook had ik mij wel gewacht die voor te slaan, zoo ik die zaak niet helder had ingezien.'^(†) Te vergeefs hadden de Pauselijke Nuntius en de *Spaansche* Gezant te *Venetië* de verbindtenis met het Gemeenebest der *Vereenigde Nederlanden* zoeken te voorkomen; de eerste had zelfs beloofd, dat men de tienden der geestelijke goederen, op het gebied der Republiek, twaalf jaren lang zou laten vallen, zoo men den Gezant van zulk een ketterschen Staat niet ontvangen wilde.^(§) Het mogt echter niet baten. VAN DER MIJLE kwam, en werd met eene plegtigheid ontvangen, als slechts Koninklijke Gezanten plagt te gebeuren. Weldra werd nu ook van *Venetiaansche* zijde een Gezant naar den *Haag* gezonden, in den persoon van TOMASO CONTARENI, en de lezers,

(*) Zie bladz. 452. Deze later gevonden stukken dankte de Heer DE JONGE aan den eerst in de laatste maanden toegevoegden beambte, thans waarnemenden Rijks-Archivarius, Dr. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK (zie bladz. 451); zij kwamen dezen, naar des Heeren DE JONGE's zeggen, 'toevallig in handen, op eene plaats waar zulks niet verwacht werd.' Het moet zeker eenige bevreemding baren, dat een beambte, die slechts weinige maanden werkzaam is, een pak vindt op eene plaats, waar de hoofdbeambte, die veertig jaren werkzaamheid telt, die stukken, die voor zijn eigen geschrift zoo belangrijk waren, niet ontdekt heeft. Kan er, vraagt men onwillekeurig, *mag* er voor het hoofd van 's Rijks-Archief, na veertig jaren diensttijd en verkeer op dat Archief, zulk eene plaats bestaan? De Heer DE JONGE echter, men is gedrongen het te erkennen, heeft bij zijn ijverigen arbeid als Schrijver steeds meer uit het Archief geput, dan hij er wel als Archivarius in werkzaam schijnt geweest te zijn. De zaak ware anders onverklaarbaar.

(†) Zie *Mémoires et Correspondance de DUPLESSIS MORNAY. A Paris, chez TREUTTEL et WÜRTZ.* 1825. T. XI, p. 34.

(§) Zie, bij DE JONGE, bladz. 25.

die bij den Heer DE JONGE het verhaal vinden kunnen van de plegtige ontvangst der *Nederlandsche* Gezanten in *Venetië*, mogen hier, naar het bericht dat nog in *Weenen* voorhanden is, en onlangs door een *Duitscher*, den Heer WURM van *Hamburg*, is medegedeeld, een en ander lezen, dat de *Venetiaan* aan zijne Regering berigtte.^(*) 'De Vereenigde Gewesten' - zoo zegt hij - 'brengen onder de dingen, die voor ons en hen gelijk zijn, den regeringsvorm bij, en de zee, die hunne kusten, als de onzen, bespoelt. Zij hebben, naar hun zeggen, hunne vrijheid sedert 1700 jaar met de wapenen gehandhaafd, en leggen inderdaad een groot verlangen naar eene verbindtenis met ons aan den dag. Zij hebben het verstaan, om hunne handelszaken te vestigen en steeds op kosten van anderen uit te breiden. Ik geloof dus, dat het best zal zijn, hun voorslag wèl te overwegen; want zoo het hun niet naar wensch ginge, waren zij in staat hun voornemen langs anderen weg door te zetten, tot een niet gering nadeel onzer Republiek.' Met groote achting spreekt CONTARENI vervolgens van de kracht en dapperheid der *Nederlanders*. Hij heeft een prachtige wapenschouw bijgewoond. 'Het geheele volk' - zegt hij - 'mint den oorlog zeer, en is in waarheid zoo geoefend, dat ieder hunner gemeene krijgers bij ons een voortreffelijk hopman zijn zou. De wapenstilstand met *Spanje* - het twaalfjarig Bestand - is gesloten. *Spanje* is er in toegetreden, daar het de bewustheid had den Staten niet te kunnen schaden. De Aartshertog ALBERT is afgemat en uitgeput. Eindelijk' - zoo besluit hij - 'men toont in *Nederland* niet slechts de beste gezindheid omtrent *Venetië*, maar verwacht er ook, dat in alle manieren de beste verstandhouding en vriendschap zal plaats grijpen; men heeft mij het bewijs gegeven, hoe zeer men een aanvallend en verdedigend verbond begeert. Wij moeten dus deze Staten als vrienden beschouwen en ons veel aan hunne vriendschap laten gelegen liggen, want zij hebben goede en degelijke strijdkrachten, vooral ook ter zee, en zij zouden ons bij tijd en wijle niet weinig van nut kunnen zijn.'

(*) De Heer WURM had dit bericht doen afschrijven en aan den Heer DE JONGE toegezonden; de dood had echter dezen reeds weggenomen vóór hij er kennis van kon nemen.

Het vervolg van de staatsbetrekkingen tusschen *Nederland* en *Venetië* beantwoordde echter niet aan den ijver, waarmede men van weêrszijden begonnen had, en de vruchten, die men er zich van had voorgespiegeld. In 1616, toen *Venetië* met *Oostenrijk* en de *Uscoken* in strijd was, wendde het zich tot *Nederland* om bijstand, en dit gaf Graaf JOHAN ERNST *van Nassau* verlof, met zijne 3000 aangeworven man voor *Venetië* te strijden; reeds in het volgende jaar echter bezweek deze voor de vermoeijenissen en de hitte van de hem ongewone luchtstreek. De nog vóór hare geboorte gesmoorde zamenzwering van 1618^(*) gaf aanleiding, dat *Nederland* en *Venetië* den band nog naauwer toehaalden, die beide verbond, en baande den weg tot eene Alliantie, voor den tijd van vijftien jaren aangegaan; bij welke, o.a., in geval van oorlog, voor een van beide Gemeenebesten, eene ondersteuning van de andere van 50,000 's maands werd toegezegd.^(†) Die Alliantie werd den 31sten December 1619 geteekend, en toen dus, twee jaren later, het twaalfjarig Bestand ten einde en de oorlog met *Spanje* weder begonnen was, had *Nederland* op de geldelijke ondersteuning van *Venetië* aanspraak. Reeds de eerste uitbetaling van *Venetië* echter liet 11 maanden lang op zich wachten; een eerste begin van verslapping, dat weldra van weêrszijden op gelijke wijs vervolgd werd. Men gewende zich namelijk allengs uitzonderingen te doen gelden, spitsvondige uitleggingen te berde te brengen, voorstellen en eischen te doen en af te slaan. Men leze bij den Heer DE JONGE-zelf de geschiedenis dier zoo spoedige verkoeling in geheel haren loop na.^(§) Vier verschillende *Venetiaansche* Gezanten zag *Den Haag* binnen vier jaren in zijne straten; den een nam men het euvel af, dat hij *Nederlanders* bij de mis, in zijn huis gehouden, toeliet; een anderen nam zijn huiswaard deur en vensters weg, om hem tot betaling zijner huur te dwingen; hetgeen, als van zelf spreekt, aanleiding gaf tot 'velerlei moeyelijkheden', oneenigheden en twisten.^(**) De verhouding tot *Venetië* was dan ook, bij den vrede van *Munster* zoo

(*) Zie daarover DE JONGE, naar RANKE, bladz. 78 en volg.

(†) De afbeelding van den gedenkpenning ter gedachtenis van dat verbond geslagen, versiert het titelblad van des Heeren DE JONGE's boek.

(§) Bladz. 190 en volg.

(**) Bladz. 208 en volg.

veranderd, dat, terwijl men in 1632 op het betalen der achterstallige gelden, ten bedrage van 40 ton gouds, aandrong, onder bedreiging anders met *Spanje* vrede te maken, men dien van *Munster* sloot, na zelfs *Venetië's* aangeboden bemiddeling uitdrukkelijk te hebben afgeslagen.^(*) Het gevolg is bekend; de geheele stand van zaken veranderde zoodanig, dat wie vroeger vijanden waren, nu weldra vrienden en bondgenooten werden; met *Spanje* en *Oostenrijk* trad men in een verbond tegen *Frankrijk*, en later, onder WILLEM III, sloot men zich zelfs aan *Spanje* en - den Paus aan.

Toen daarop, twintig jaren later, in het jaar 1668, *Venetië*, *Nederlands* bijstand tegen de *Turken* verlangende, om vernieuwing van het vroegere verbond aanzocht, werd dit dezerzijds, 'voornamelijk op grond, dat men daardoor den handel en de zeevaart der ingezetenen aan groote verliezen zou blootstellen', afgeslagen. Men verklaarde: 'onzijdig te willen blijven. En ten bewijze dat dit ernst was, weigerde men gelijktijdig aan de *Verhevene Porte* den bijstand in schepen, volk en krijgsbehoefte, door haar gevraagd.' (DE JONGE, bladz. 261.) Slechts het in dienst treden van *Nederlandsche* koopvaarders en soldaten bij de *Venetianen*, om den *Turk* met hen te bestrijden, had men gedurende al de jaren van den voortdurenden strijd tegen *Turkijë* oogluikend toegelaten; slechts daarop ziet het, wanneer VONDEL zingt, hoe:

'Hollants zeeleeuw handhaeft snedigh
Sint Markusleeuw en staet nooit ledigh.'

of:

'De leeuw van Hollant, niet gezint,
Meer Kristensch bloet te storten,
Loopt met Sint Markusleeuw voor wint,
Den Turk zijn vleugels korten.'

(*) Zie bladz. 201 v. en bladz. 241. 'De *Venetiaansche* gezant en gevolmagtigde CONTARENI had aan de *Nederlandsche* gevolmagtigden aangeboden, als bemiddelaar tusschen dezen Staat en *Spanje* op te treden, en drong er meermalen op aan. De Republiek stelde daarop hoogen prijs, dewijl zulks tot verhooging van haren roem en waardigheid strekken zou. Doch onze gezanten wezen, op last van H. Hoog Mogenden, dat aanbod beleefdelijk van de hand. Men begreep dat zulk eene bemiddeling onnoodig was, omdat *Spanje* - naar den vrede haakte.'

De beide door *Venetië* met den *Turk* gesloten vredesverdragen, in 1699 en 1718, werden onder *Nederlandsche* bemiddeling gemaakt.

Wat de handelsbetrekkingen tusschen de beide Gemeenebesten aangaat, een handelsverbond werd er nimmer tusschen hen gesloten. *Venetië* zocht steeds, tot eigen nadeel, zijn handel door beperkende maatregelen van uitsluiting te begunstigen. Daarbij konden de *Venetianen* 'den bewoners dezer gewesten, nadat deze in het bezit der voortbrengselen van het Oosten gekomen waren, te weinig aanbieden om op een voordeeligen handel te kunnen rekenen, en in 't algemeen konden zij evenmin varen als markten tegen de *Nederlanders*, die in spoed en goedkoopheid alle zeevarende natiën overtroffen.' (bladz. 305.) De *Nederlandsche* handel en scheepvaart met *Venetië* behield echter steeds leven, vooral door het in dienst treden bij *Venetiaansche* kooplieden; welker ladingen men dan naar *Alexandrië* en andere plaatsen bragt, om van daar koopwaren naar *Venetië* terug te voeren. (blad. 306.) Van den *Munsterschen* Vrede af ging dat leven echter allengs meer en meer kwijnen, en nam de handel en scheepvaart der onzen met en op *Venetië* van lieverlede af. Eindelijk bragt de *Engelsche* oorlog van 1780 en volgende jaren daaraan een gevoeligen slag toe. (bladz. 311.)

In kunsten en wetenschappen komt bovenal de schilderkunst in aanmerking; zulke meesters in 't koloriet als de *Venetiaansche* school voortbragt, konden niet anders dan ten gunstigste op de *Nederlandsche* schilders werken. Ook de toonen boekdrukkunst gaven aanleiding tot veelvuldig verkeer. Het wetenschappelijk verkeer vervolgens, was vooral ten tijde van den bloei der *Nederlandsche* letteren levendig. Reeds 'in de tweede helft der zeventiende (echter) en vooral in de achttiende eeuw namen (echter) de wetenschappelijke en letterkundige betrekkingen tot *Venetië* merkbaar af en hielden eindelijk geheel op.' (bladz. 397.)

v.

Les Hollandais au Brésil, notice historique sur les Pays-Bas et le Brésil au XVIIe Siècle. Par P.M. Netscher, Lieutenant de Grenadiers dans l'Armée Royale des Pays-Bas.

Avec Portrait, Fac-similés et Carte. A la Haye, chez *Belinfante Frères*. 1853. In groot formaat. XXXII en 209 bl. f 3-60.

De nadenkende, in de geschiedenis zijns vaderlands niet onbedreven lezer zal, wanneer hij van *Brazilië* ziet gewagen, zich herinneren, hoe, in de eerste helft der zeventiende eeuw, de *West-Indische* Maatschappij in het bezit is geweest van de noordelijke helft der kuststreek, over eene groote uitgestrektheid van het oostelijke *Zuid-Amerika*, en hoe, hoofdzakelijk door verwaarloozing onzerzijds, eene bezitting is verloren gegaan, die voor het vaderland van buitengewone waarde had kunnen worden. Elk die met de gebeurtenissen van de negentiende eeuw bekend is, weet ook, hoe *Brazilië* ten toevlugtsoord aan het Koninklijke Huis *van Braganza* heeft gestrekt, toen NAPOLEON het *Spaansche* schiereiland veroverde, en hoe de ontwikkeling van dat rijk daardoor is bevorderd geworden, zoodat het onder Keizer PEDRO I zich van het moederland heeft afgescheurd, en sedert als een onafhankelijk Keizerrijk heeft weten te handhaven. Tot nog onlangs werd *Brazilië* 'het land van goud en edelgesteenten' genoemd. Het zou ontegenzeggelijk met sneller schreden in de ontwikkeling der nijverheid vooruitgaan, waren niet onder de zes millioen inwoners drie millioen negerslaven, en ongeveer een millioen *Indianen*, die voor een groot gedeelte woest en onbedwongen de binnenlanden bewonen, en bij velen van welke, zoo als de *Kabokles*, niet de minste beschaving wordt gevonden. De blanken maken nog niet volkomen een zesde van de geheele bevolking uit, en hun getal zal vooreerst niet sterk toenemen, omdat de landverhuizing uit *Europa* derwaarts door het *Braziliaansche* Gouvernement niet voldoende ondersteund wordt. Het is niet genoeg den landverhuizers een stuk boschland ter ontginning te geven, wanneer dit niet gepaard gaat met ondersteuning in levensmiddelen en andere behoeften, toereikend en langdurig genoeg om te zorgen dat hij van kommer, honger en ziekte niet bezwijkte. De landverhuizers die er zonder ondersteuning van het Gouvernement aankomen, en niet over ruime geldmiddelen kunnen beschikken, lijden gebrek van het oogenblik af dat zij te *Rio Janeiro* aan land stappen.

Ditzelfde *Brazilië* was, gedurende een dertigtal jaren, het

tooneel van wapenfeiten en heldendaden van *Nederlanders*; en het is dáárvan dat de Heer NETSCHER zijnen lezers een fiks geschilderd tafereel voor oogen stelt. Uit de opgave zijner bronnen (*Liste raisonnée des sources*) blijkt ons, hoe hij niet alleen *Nederlandsche*, maar ook *Fransche*, *Engelsche*, en vooral *Portugesche* Schrijvers heeft geraadpleegd, en in de bewaarplaatsen van het Rijks Archief de schatten heeft nagespoord, welke aldaar zijn weggelegd en den onderzoeklievenden navorscher gereedelijk worden geopend. - Na die opgave volgt eene Chronologische tafel van de gebeurtenissen, in het werk ter sprake gebracht.

Het Eerste Hoofddeel, van 1500 tot 1621, behelst den oorsprong der kolonisatie in *Brazilië* en de togten der *Hollanders* naar *Zuid-Amerika* vóór de stichting der *West-Indische* Maatschappij.

Het Tweede Hoofddeel, van 1621 tot 1636, vangt aan met de oprigting der *West-Indische* Compagnie, op welke USSELINCX, die reeds in 1606 en 1607 had getracht de Staten van *Holland* en *Zeeland* tot het oprigten van zoodanige Maatschappij over te halen, veel invloed had. Daarop volgen de togten der *Nederlanders* naar *Brazilië*, en hunne heerschappij aldaar. - Na de roemrijke togten van WILLEKENS en PIETHEYN, en de kleine volkplanting aan de *Wiapoke*, is vooral belangrijk de togt in 1630, onder den Admiraal LONCQ en den Kolonel WAARDENBURG. Op *Olinda* en het *Recief* waait de *Nederlandsche* vlag, en van nu af begint de *Nederlandsche* magt zich in *Brazilië* uit te breiden. SCHKOPPE, VAN CEULEN, LICHTHARDT en ARTICHOFSKY worden naar verdienste vermeld. Op bl. 80 worden de ontzaggelijke uitrustingen van de *West-Indische* Maatschappij, gedurende de veertien jaren van 1623 tot en met 1636, en de groote nadeelen aan *Spanje* in dat tijdsverloop veroorzaakt, opgesomd. Maar, zoo als de geachte Schrijver (bl. 81) te regt aanmerkt: '*La prospérité de la Compagnie reposait sur de fausses bases; tandis que ses relations avec la nouvelle Neêrlande, la Sénégambie et la côte de Guinée acquéraient chaque jour plus d'importance, le commerce avec le Brésil restait à peu près nul; tout l'avantage qu'on y remportait était le butin pris sur l'ennemi.*'

Het Derde Hoofddeel, van 1636 tot 1644, behandelt het tijdvak waarin Graaf JOAN MAURITS van *Nassau* aan het hoofd

stond der *Nederlandsche* Kolonie in *Brazilië*. Het is een tijdvak van bloei en voorspoed, waartoe de wijze maatregelen van Graaf MAURITS zeer veel bijdroegen. De *Nederlandsche* Kolonie was schaars bevolkt. *Hollanders*, *Portugezen* en *Indianen* maakten de vrije bevolking uit, en *Negers*, uit *Afrika* gehaald, werden als slaven gebruikt op de suikerplantaadjen. Men had behoefte aan uitbreiding van de vrije blanke bevolking, maar bepaaldelijk aan die der *Nederlanders* om den *Portugezen* tot tegenwigt te strekken. Hoe nadrukkelijk Graaf MAURITS op voorziening in deze laatste aandrang; hij vond noch bij de Bewindhebbers der *West-Indische* Compagnie, noch bij de aandeelhouders een open oor. Men zag niet in, hoe veel gepaste maatregelen om de *Nederlandsche* bevolking te versterken, tot behoud der Kolonie, evenzeer als tot vermeerdering der inkomsten konden bijdragen.

Het Vierde Hoofddeel, van 1644 tot 1661, betreft den snellen achteruitgang der *Nederlandsche* magt in *Brazilië*. De Heer NETSCHER (bl. 141) geeft er deze redenen van: '*Après le départ de l'illustre Gouverneur du Brésil* (Graaf MAURITS), *toute énergie disparut de la Colonie. Il était le seul qui, par l'affabilité de son caractère, par une juste sévérité et une sage modération, sut constamment maîtriser et calmer l'esprit de mécontentement toujours croissant des populations portugaises.*' - Het duurde ook geene tien jaren na het vertrek van dien hoogstverdienstelijken Gouverneur, of de *West-Indische* Compagnie bezat in *Brazilië* geen duimbreed gronds meer.

Hoezeer de Bewindhebbers dier Compagnie, als ook de Algemeene Staten, in dezen geenszins van verregaand verzuim zijn vrij te pleiten, mogen wij echter ook niet verzwijgen hetgeen de Schrijver over het verlies der Kolonie (bl. 164) zegt. '*Il eut été impossible à qui que ce fût, même avec des forces militaires imposantes, de dompter l'insurrection. Les Portugais au Brésil étaient animés de deux puissantes passions: le désir de recouvrer leur nationalité, et l'antipathie religieuse. Contre de pareils adversaires les plus vigoureux efforts restent sans effet.*'

In de '*Conclusion*' wordt met vlugtige trekken geschetst welk lot verder aan de *West-Indische* Maatschappij ten deel viel, en hoe in deze eeuw (1828) een schaduwbeeld van zulk eene Maatschappij in het leven werd geroepen.

Zeer belangrijk zijn de Aanteekeningen; zij loopen van

bl. 169 tot 209. Menige bijzonderheid, die in het werk-zelf geene plaats kon vinden, is daarin opgenomen. Bovendien worden er de tegenstrijdigheden tusschen de berigten van verschillende Schrijvers met onpartijdigheid getoetst, en met een helder oordeel beslist.

Het werk is, zoo als de lezer reeds heeft kunnen opmerken, zeer verdienstelijk. De Heer NETSCHER heeft geene moeite geschroomd, en vooral over de gebeurtenissen in het midden der zeventiende eeuw in *Brazilië* voorgevallen, een nieuw licht verspreid.

Op den titel wordt van een portret, van fac-similé's en eene kaart gesproken. Het portret is dat van Graaf MAURITS, naar eene schilderij van MIEREVELDT en FLINCK. De fac-similé's bevatten onderscheidene handteekeningen, en daaronder ook die van PIET HEYN. De kaart, door den Schrijver-zelf vervaardigd, vertoont het noordelijk *Brazilië*, en wijst de grenzen aan van het *Nederlandsch* gebied in 1641, toen het zijne grootste uitgestrektheid had verkregen. Diep landwaarts in gaat het echter niet. - Van de Uitgevers BELINFANTE is men eene keurige uitvoering gewoon; evenwel kunnen we ons niet weêrhouden te betuigen, dat de uitvoering van dit werk inderdaad fraai mag heeten.

***M^r. J. van der Linden en M^r. J.D. Meijer, als Regtsgeleerden
herinnerd door M^r. M.C. van Hall, Staatsraad in buitengewone
dienst, Kommandeur der Orde van den Nederlandschen Leeuw,
President van de Arrondissements-Regtbank te Amsterdam. Te
Amsterdam, bij de Wed. L. van Hulst en Zoon. 1853. In gr. 8vo. XII
en 118 bl. f 1-50.***

Het aankondigen van een boekwerk als het voor ons liggende, behoort tot de genoegelijkste bezigheden der Redactie van een Wetenschappelijk Tijdschrift; maar het voorregt, zulke degelijke, voortreffelijke geschriften te ontmoeten, ondervindt zij, helaas, maar al te zeldzaam.

Welk een stijl, bij grondige zaak- en menschenkennis in den vijf-en-tachtig-jarigen Regtsgeleerde, Dichter, en Redenaar! Welk eene verheven nederigheid in de opdracht aan den Voorzitter van het Provinciaal Gerechtshof, Mr. W.D. CRAMER!

Waarlijk, die opdracht is een modèl, en behoort, naar onze meening, tot het schoonste dat er in het *Nederduitsch* bestaat.

VAN DER LINDEN en MEIJER - twee namen, die bij ouderen van dagen, welke die mannen kenden en waardeerden, de treffendste herinneringen verlevendigen, en den jeugdigen regtsgeleerde in liefde voor de wetenschap en den praktischen werkkring des regts doen ontvlammen! Met bewondering rust het oog op de klassieke voortbrengselen van hunne studie en hunnen geest!

De bijzondere betrekking waarin de achtenswaardige Schrijver tot beide die hooggeschatte mannen stond, maakte hem bij uitnemendheid geschikt om ieder hunner een krans te vlechten, en die beide kransen aaneen te strengelen en zamen te verbinden, om alzoo de gedachtenis van deze beide 'Priesters der gerechtigheid', die bij veel verschil van opleiding, vorming, oefening en levenswijze, toch ook gewigtige punten van overeenstemming hadden in werkzaamheid, oordeel, geestkracht en ervaring, gelijkelijk voor de nakomelingschap te bewaren.

Men vindt hier dan, na de opdracht, eene korte Inleiding, van bl. 1-4; het levensberigt van VAN DER LINDEN, bl. 5-46; benevens een vers en brief van BILDERDIJK, en een feestdrank van den S. op 1 Maart 1824 aan VAN DER LINDEN gewijd, als bijlagen, van bl. 47-54; vervolgens de levensschets van MEIJER, van bl. 55-102; eene autographie van beide mannen maakt den overgang tot het laatste gedeelte van dit werk: eene vergelijking tusschen VAN DER LINDEN en MEIJER, van bl. 103-115.

Het valt gemakkelijk te gissen, dat hier vele wetenswaardige bijzonderheden uit beider leven bijeenverzameld zijn, welke van elders minder bekend waren; dit is vooral het geval ten aanzien van VAN DER LINDEN; wiens nagedachtenis nimmer te voren een openlijk blijk van hulde gebragt was. In dat opzigt is dit geschrift dubbel merkwaardig.

De hooggewaardeerde grijsaard, die zijne herinneringen en aantekeningen zoo zorgvuldig geraadpleegd en zoo schoon wedergegeven heeft, bragt tevens onwillekeurig, door de vereering der nagedachtenis van twee mannen, met welke hij een zoo waardig klaverblad uitmaakt, een hoeksteen aan tot

het gedenkteeken, hetwelk ook zijne geschriften, gelijk de hunne, eenmaal voor hem zullen vormen, en hetwelk de geschiedenis der Regtsgeleerdheid, met de hunne, voor vergankelijkheid zal blijven bewaren.

Geschiedenis der Christelijke Kerk, in tafereelen. Tweede Deel. Tweede tijdvak. Met platen. 1^e-7^e Aflev. Te Amsterdam, bij G. Portielje. 1853. In groot formaat. 132 bl. Bij intekening elk vel f :-10; iedere plaat f :-35.

De aard van dit werk, zoo als hij op den titel is uitgedrukt, geeft het regt niet om er eene afgeronde, alles omvattende, streng wetenschappelijk bearbeide geschiedenis der Christelijke Kerk in te verwachten. Wie deze begeert neme GIESELER, NEANDER of SCHRÖCK in handen. Het werk is niet beter te vergelijken dan bij eene schilderijen-zaal, in welke de belangrijkste tooneelen uit het Christelijke leven ten toon hangen.

Zeven Afleveringen van het Tweede Deel, met eene zinrijke titelplaat, fraai uitgevoerd, en eenvoudig verklaard door Professor MOLL, liggen voor ons; zij verplaatsen den lezer in het tijdvak van KONSTANTIJN *den Groote* tot Paus GREGOOR *den Groote*. Het eerste tafereel, van TER HAAR, schetst de zegepraal des Christendoms over de Heidensche eeredienst. 'Wij zijn' - zegt de Schrijver - 'tot een groot en gewichtig keerpunt in de wereldgeschiedenis, zoowel als in de geschiedenis van CHRISTUS' Kerk op aarde genaderd. Was de zonne der gerechtigheid, die bestemd was om geheel de wereld te verlichten, in het Oosten opgegaan - in het Westen zien wij onverwacht voor de uitgeputte en afgestredene Christenheid, toen zij nabij scheen aan haren ondergang, het licht verrijzen te midden van de duisternis. De bloedroode toorts der vervolging, die nog onder de regering van DIOCLETIAAN zoo dreigend werd opgestoken, en aan de Gemeente des Heeren eene geheele vernietiging voorspelde, wordt eensklaps geblusht, en de hand des magtigen heerschers, die geheel de wereld aan zijn gebied heeft onderworpen, wuift met den olijftak des vredes. De storm, die zich gedurende twee eeuwen met telkens vernieuwd en bulderend geweld verhief, en slechts bij

korte tusschenpoozen had geslapen, heeft eindelijk uitgewoed, om vervangen te worden door dagen van uitwendige rust en vrede, als door het suizen eener zachte koelte. De Christelijke Godsdienst, tot hiertoe als de gezworene vijandin van den *Romeinschen* Staat beschouwd en veracht, zullen wij wel niet aanstonds tot godsdienst van Staat, maar toch tot zijn bevoorregte gunsteling verheven zien. De zoo lang vervolgde, wreed verdrukte en mishandelde slavin zal als gebiederes te voorschijn treden, en voor de ketenen die zij droeg, kroon en scepter dragen. Geene katakomben, geene sombere grafgewelven of spelonken zullen langer de plaats der onderlinge zamenkomsten voor de Christenen zijn, maar allerwege zullen wij prachtige basilieken als Christenkerken zien verrijzen. De Opzieners der Gemeente, tot hiertoe in zelfverloochening geoefend, en geroepen, om, in navolging van hunnen Heer, het kruis te verdragen en de schande te verachten, zullen hoog in eer en aanzien klimmen, en de armoede der Kerk zal in een' steeds aangroeienden rijkdom worden herschapen. Wel moeten wij het betreuren, dat die uitwendige rust en aardsche voorspoed onder de voornaamste oorzaken moeten geteld worden van het toenemend bederf, dat de Kerk in hart en aderen heeft aangetast en doordrongen; wel moet de opmerking ons met levendig smartgevoel vervullen, dat de Christenheid, ongedachtig aan het woord van haar' verheven en Goddelijken Stichter: "Mijn Koninkrijk is niet van deze wereld!" hoe meer de wereld Christelijk werd of Christelijk heette, meer der wereld gelijkvormig is geworden; maar toch blijft de gebeurtenis - - - allergewigtigst, en allerweldadigst in hare gevolgen.'

KONSTANTIJN *de Groote* staat op den voorgrond, en achter hem staan zijne zonen, die onder de grootheid huns vaders als wegzinken. De weg van TER HAAR om tot eene beslissing te komen over het lichtende kruis aan den hemel, is, naar ons gevoelen, de ware. - De karakterschildering van KONSTANTIJN getuigt van des Schrijvers bevoegdheid om mannen der oudheid te beoordeelen. Alleen dunkt ons, dat de Keizer ten opzichte van de vonnissen tegen CRISPUS en FAUSTA iets méér dan ontschuldiging verdient. Het vonnis tegen den eersten, indien het feit, waarmede hij beticht werd, gepleegd ware, zou hard, doch niet onregtvaardig zijn geweest, en wij

beklagen den Vorst, wien dit vonnis tegen zijn zoon door misleiding werd afgedwongen. Dat hij daarna eene snoode vrouw, te misdadiger omdat ze zijne gade was, ter dood verwees, was na het gebeurde niet onnatuurlijk: zij had den zoon onschuldig doen sneven, en het hart des vaders met bloedschuld bezwaard; zij had dubbel den dood verdiend.

Het tweede tafereel, van den Hoogleeraar DOMELA NIEUWENHUIS, geeft den val des Heidendoms te aanschouwen. In JULIAAN vertoonden zich de laatste trekkingen van eene stervende eeredienst, die eeuwen lang het verstand en hart had bezielde en bestuurd. JOVIAAN en diens naaste opvolgers staarden op het overschot zoo als men staart op een gestorvene, van wien men zeggen moet dat hij grootsche dingen gedaan heeft, ofschoon men hem haat. THEODOSIUS verbrandde de overblijfselen en gaf de assche aan de winden prijs, en de Christelijke Kerk werd erfgename van den invloed op het Staatsgezag; met dit onderscheid, dat haar Bisschop niet gelijk de heidensche opperpriester een dienaar, maar de voogd, zoo niet de beheerscher van den Staat werd.

De Hoogleeraar VETH hangt van de vervolgingen der Christenen in *Perzië* een somber tafereel op, hetwelk alleen getemperd wordt door de voortgangen des Christendoms in *Abyssinië*, *Arabië* en elders. Deze voorstelling is meer wetenschappelijk dan aanschouwelijk. Gaarne erkennen wij echter, dat er inspanning toe behoort om zulk eene veelomvattende geschiedenis in zulk een klein bestek zamen te persen.

Meer aangenaam is het tafereel van den Heer MOLL, dat de uitbreiding der Christelijke Kerk onder de nieuwe bewoners van *Europa* voorstelt. Bij den rijkdom der stof was hij gedwongen eene keuze te doen, opdat de wijze waarop de waarheid ook nu aan de heidenen werd medegedeeld, en de middelen en personen waardoor dit geschiedde, in hunne natuur en meest karakteristieke trekken den lezer duidelijk voor den geest wierden gebragt. Hij vestigt met zekere voorliefde het oog op *Schotland* en *Ierland*. Aan het leven en werken van PATRICK en COLUMBO wijdt hij vooral zijne aandacht en doet die mannen, in hunnen onbegrensden ijver voor het rijk van waarheid en licht, allergunstigst, zoo als zij dat verdienen, kennen.

De Eerwaarden VAN DER POT en VAN OOSTERZEE hebben

eene schoone taak lofwaardig volvoerd. Als in eene beeldengalerij hebben zij een drietal Ooster- en een drietal Westerlingen geplaatst, die eeuwen na hunnen dood door hunne geschriften nog het licht verspreidden, dat hunne geesten bestraalde.

Eene bepaald wetenschappelijke behandeling: eene breede lijst van de namen der oude Schrijvers, en van de titels en den inhoud hunner werken, ware hier geheel misplaatst geweest. Daarom hebben zij ook alleen die mannen voorgesteld, welke, als vertegenwoordigers van hunnen tijd, boven alle anderen hebben uitgemunt. Het vijfde tafereel bevat BASILIUS *den Groote*, GREGORIUS *van Nazianze* en GREGORIUS *van Nyssa*, en het zesde: HIERONYMUS, AMBROSIUS en AUGUSTINUS. Welke mannen! en wij voegen er in éénen adem bij: welk eene behandeling! Hunne karakters als menschen en als mannen der Kerk; hun werk; hunne geschriften - alles is uitmuntend geteekend. Met eerbied staren wij die mannen aan, uit welke de Heer zijnen Geest deed spreken, en roemen hen als de toongevers in eene schoone eeuw der Christelijke Kerk en letterkunde; want hun leven was de praktijk van hunne leer; en hunne leer was zoo zuiver als het Christelijk begrip in dien tijd onder menschelijke opvatting wezen kon.

Het zevende en het achtste tafereel zijn een paar bloemstukken van de hand van TER HAAR, en aan wien konden zij beter en gelukkiger zijn toevertrouwd, dan aan den bekroonden Schrijver der Verhandeling over den invloed van het Christendom op de poëzij? Hij heeft dan ook eene beschouwing van de poëzij der Christelijke Kerk in het Oosten en Westen gedurende dit tijdvak, met blijkbare voorliefde bewerkt. Reeds de aanhef getuigt van den heiligen invloed die hem bezielde:

‘Om tot den vroegsten oorsprong der Christelijke poëzij op te klimmen, zouden wij ons moeten verplaatsen in den zaligen nacht, waarin de Heiland der wereld werd geboren. Het lied, toen door Engelen op aarde gezongen, kan als de aanhef of het praeludium gelden van het groot en veelstemmig koraalgezag, dat al de eeuwen door, in de meest verschillende talen, in de tempelen der Christenen zou weergalmen. De lofzangen van een' ZACHARIAS, een' SIMEON en van de beweldadigde Moeder des Heeren, waren de eerste knoppen en bloesems eener plant, wier loten, verre naar het Westen,

Noorden en Zuiden overgebragt, ook dáár de geurigste vruchten zouden dragen, en in dien zin kunnen wij zeggen: de Christelijke poëzij is even oud als het Christendom zelf. Naauwelijks waren er gemeenten in *Palestina*, *Syrië*, en op de westkust van *Klein-Azië* gevestigd, of wij ontdekken de sporen van liederen, die door de eerste Christenen met en benevens de Psalmen, aan den morgen van den dag des Heeren of aan hunne liefdemaaltijden werden gezongen. En hoe zou de goddelijke gave der dichtkunst geheel hebben kunnen ontbreken bij de vroegste belijders eener godsdienst, welke zoo geheel geschikt was om de diepste snaren des gevoels te doen trillen, en de heiligste geestverrukking in de ziel te doen ontwaken; eener godsdienst, welke met de gewijde oorkonden des Ouden Verbonds den rijken schat van dichterlijke denkbeelden had geëerfd, welke in de schriften der Profeten, in het Boek van JOB, en bovenal in DAVIDS Psalmen zijn uitgestrooid? De oudste liederen der Christelijke Kerk waren dan ook meest op de leest der oude Psalmen geschoeid, en eene der vroegste ons bekende hymnen, die vermoedelijk van de tweede eeuw dagteekent, is geheel uit de gewijde toonen zamengevloeid die eens van DAVIDS harp hadden geklonken.'

Aan een niet ruim bestek gebonden, bepaalt de Schrijver de aandacht uitsluitend bij die dichters welke als typen van de in dit tijdperk beoefende poëzij mogen gelden.

EFREM de *Syriër*, SYNESIUS en GREGORIUS *van Nazianze* zijn in het Oosten helden, en uit den overvloed van het Westen kiest hij, na vermelding van de Ambrosiaansche liederen, PRUDENTIUS, die de meest verschillende dichtsoorten met geluk beoefend heeft. Het valt bij de geleverde proeven van HIPPOLYTUS' en EULALIA's marteldood, en het begrafenislied, moeilijk te beslissen, wie van beiden de grootste dichter zij geweest: PRUDENTIUS of zijn gelukkige vertolker.

TER HAAR maakt ons met de persoonlijkheid der dichters bekend, beoordeelt onpartijdig de kunstwaarde van hunne werken, en geeft hun verdienden roem, maar verzwijgt ook hunne gebreken niet.

Dankbaar voor het genot dat zij ons geschonken hebben, stappen wij van deze tafereelen af, die een wezenlijk en blijvend sieraad zijn van onze letterkunde. Moge men er de verdienste van eene volledige Kerkelijke Geschiedenis aan

betwisten; zij maken eene kostbare verzameling van schilderijen en standbeelden uit die de geschiedenis levendig en krachtig uitspreken.

H. J.H.S.

Gedichten van Albertine Kehrler. Met portret en fac-simile. Bijeenverzameld door haren broeder J.K.W. Kehrler. Met een Voorberigt van Dr. Nicolaas Beets. Te Amsterdam, bij de Erven D. Onder de Linden en Zoon. (Metzler & Basting.) 1853. In kl. 8vo. VIII en 113 bl. f 1-50.

ALBERTINE KEHRER overleed, na eene langdurige smartelijke ziekte, in den jeugdigen leeftijd van 26 jaren, en haar broeder verzamelde deze hare dichterlijke nalatenschap. Het bundeltje wordt niet alleen geopend met een voorberigt van den Eerw. BEETS, maar ook gesloten met een levensberigt der ontslapene door den Heer A.J. VAN DER AA, dat óók wel verdiend had op den titel genoemd te worden. Men behoeft die twee stukken, en nog twee dichtstukjes haar toegezongen, het eene door J.J.L. TEN KATE, het andere door A. VAN DER HOOP JRS.ZOON, en als Bijlagen in het bundeltje gevoegd, maar te lezen, om overtuigd te worden, dat zij niet alleen beminnenswaardig en bemind was in den kring van hare familie, maar ook buiten dien kring werd gewaardeerd en gevierd. De meestal stichtelijke verzen, die het boekjen bevat, al blinken zij niet uit door trekken van vinding of schitterende sporen van poëtische verheffing, zijn allezins waardig om gelezen te worden en bewaard te blijven tot hare gedachtenis; - en wanneer men nu dit alles te zamenvat, dan is er, Ref. gevoelt zulks, wel eenige reden tot verwondering, dat het bundeltje in dit Tijdschrift niet reeds eenige maanden vroeger is aangekondigd. Doch er waren ook, voor hem, gegronde redenen tot uitstel. Toen de Gedichten hem werden toegezonden bloedde zijn hart over het lijden en sterven eener beminde jeugdige vriendin van 22 jaren, die óók, gelijk de ontslapene dichteresse, was bedeed niet alleen met tijdelijke middelen en vergankelijke schoonheid en bevalligheid, maar met schatten van godsvrucht, deugd, zedigheit, talent, en beminnelijke hoedanigheden; eene maagd die haar geloof en hare hope, gelijk zij die in het lijden

betoonde door vroom geduld, in de ure des doods bezegelde door een afscheid, niet om te sterven; maar om te gaan slapen: zoo als zij dan ook daarop, als een kind op ouderzorg gerust, zich kalm uitstreckte en ongemerkt insliep voor de eeuwigheid. In die stemming verstond hij volkomen de treurende harten der verwanten van ALBERTINE KEHRER, en de inspraak in het broederlijk gemoed, die de aanleiding was geweest tot het uitgeven van deze dichterlijke nalatenschap; doch er dadelijk over te schrijven zou hem te zwaar zijn gevallen. En dan was er ook nog eene andere reden, die noch de ontslapene, noch hare gedichten, maar alleen het slot des voorberigts van den Eerw. BEETS betreft. Hij vindt den naam van 'Volleerde discipelinne VAN onzen Heer', dáár, in de uitstorting van 't hoogschattend gevoel voor hare godsvrucht, aan de ontslapene gegeven, te poëtisch niet alleen voor het proza; maar zelfs eenigzins aanstootelijk en misschien gevaarlijk. Den schoonen, veelomvattenden naam van 'volleerde', ja, van 'voltooide Christinne' wie zou dien niet schenken aan vrome vrouwen en maagden, die een zoo godvruchtig leven bekroonen met zulk eene godsvrucht in den dood? Maar den naam van '*volleerde discipelinne VAN onzen Heer*' kan die gepast zijn, zelfs voor de rijkste in werken van liefde en zelfopoffering, voor de in haar geloof en hoop beproefdste en standvastigste van alle Christinnen, die niet met de Vrouwen des Nieuwen Verbonds in den persoonlijken omgang met JEZUS hebben gedeeld? (*) - Ref. zou geen vrede hebben met zich-

(*) De afkeuring van dien mystieken naam staat bij Ref. ook in verband met jeugdige herinneringen. Als '*discipelinnen VAN DEN HEER*' beschouwden elkander, of ten minsten zich-zelfen, zoo niet alle dan toch de overdrevenste van de overgeloovige oefeningzusters te *Amsterdam*, in het begin van deze eeuw. Er werden daar toen op zolders of in andere ruime lokalen godsdienstige vergaderingen gehouden, '*oefeningen*' genaamd; in welke mannen en vrouwen van minderen stand bijeenkwamen, en onder 't gehoor van onbevoegde leeraars (meestal ambachtslieden) elkander opbouwden in hetgeen zij 't geloof noemden. Als knaap heeft Ref. eene dier vrouwen (eene werkster) meermalen hooren vertellen 'hoe de Heere haar dikwerf verscheen en met haar sprak.' - Het discipelinschap had dien verdichten of gewaanden persoonlijken omgang met den Heere tot grondslag, en hing af, volgens het voorgeven of de inbeelding dier huichelende, of op dat punt waanzinnige dweepster, van de volkomenheid in vereenzelving met den Heiland. Of de leerwijze van eenig predikant dat bij-en overgeloof toen bevorderde weet hij niet; maar de herinnering uit zijne kinderjaren was bij Ref. krachtig genoeg om hem te doen schrikken, om der gevolgen wille, bij 't zien van dien verleidelijken mystieken naam, gevloeid uit eene zoo geachte en invloedrijke pen. - Mogelijk is het de bedoeling geweest te schrijven: '*volleerde discipelinne VOOR den Heer*', in verband met de Hoogere leering die gezaligden namaals in de aanschouwing des Heeren verbeidt.

zelve, wanneer hij zijn gevoelens omtrent dat slot des voorberigts moeste verbloemen; doch hij zou ook, om verschillende redenen, even ongaarne dat gevoelen terstond na de verschijning des bundels hebben uitgesproken.

Sedert is over dien bundel reeds veel geschreven. De Heer POTGIETER - wellicht onder den indruk van dien zelfden mystieken naam - heeft de Gedichten beoordeeld op eene wijze die smartelijk is geweest voor velen, en de Heer BEETS heeft daar een antwoord op laten volgen, dat niet aangenaam kan zijn geweest voor den Heer POTGIETER. Het laatste woord in dien twist is zeker nog niet gedrukt, en Ref. is niet geneigd dien te helpen verlengen; ofschoon hij in meer dan één opzigt nuttig is; zelfs voor den naam van de ontslapene Dichteresse, die er eene veel uitgebreidere bekendheid door gekregen heeft, dan de Gedichten op zich-zelfen hem ooit hadden kunnen verschaffen. Ref. bepaalt zich derhalve tot de eenvoudige uiting van zijn gevoelens omtrent dien naam in het Voorberigt, en stapt daarmede van eene zaak af, tot welke de Gedichten in geen ander verband staan, dan dat velen er van uitboezemingen zijn van blakende godsvrucht.

De poëtische nalatenschap bestaat uit vier-en-twintig oorspronkelijke, en vijftien vertaalde dichtstukjes. Onder de laatsten zijn SCHILLERS *Kindermoordenares*, en *De dood der tempelridders* naar RAYNOUARD; de overige dertien zijn naar SPITTA. De stijl dier Gedichten is krachtig en helder, en de verzen zijn doorgaans glad en vloeiend, hoewel die in trippelmaat, hier en daar, waar verschillende soorten van voeten (wel niet opzettelijk) ondereen zijn gemengd, nog eenige verbetering zouden behoeven. Wij merken dit aan met het oog op een waarschijnlijk tweeden druk. Een der twee groote meesters in de kunst, wier namen aan deze Gedichten als verbonden zijn, zal ze dan wel willen zuiveren van de foutjes, die zeker

voor een gedeelte maar pennefouten zijn, zoo als 't in plaats van *het*, op bladz. 1 vers 6, en *heiligen* in plaats van *heilgen*, op bl. 2 vers 10. Hoe gewoon overigens het struikelen in trippelmaat is, blijkt ook aan het Gedichtje van den verdienstelijken VAN DER HOOP, waarin de maatgang verbroken is in de regels 5, 6, 8, 11, 13, 14, 15, en 16, door de geheel overbodige woordjes *Neen, op, vijfmaal En, en hun*; bij wier weglating ook de stijl zou gewonnen hebben. - In het *Paschalië* der Dichteresse, op bl. 31, wordt JEZUS de Koning genoemd van de *zon*, en wordt de aarde *gezien* door *vrede* en *luister*. Bij den herdruk kan ook dit gemakkelijk verbeterd worden.

Wij hebben reeds met andere woorden gezegd, dat de Gedichten geene treffende blijken dragen van poëtische vinding; zij getuigen niet van eene zeer levendige verbeeldingskracht; noch munten uit door hooge vlugt of diepte van gedachten; maar zij dragen veelvuldige bewijzen van een helder en vernuftig verstand, en van een diep, warm gevoel, en hebben daarbij, in 't verdienstelijke van den stijl en der versificatie, schoonheden van den tweeden rang, die in méér poëtische werken niet altijd worden gevonden. - In de groote ingenomenheid van den Heer BEETS met de *meditatie* (de beste naam misschien voor een half-romantisch half-didaktisch gedicht) *Een zonnestraal* kunnen wij echter niet deelen. Als eene onervaren maagd oordeelt over de smart eener vrouw of moeder bij 't verlies van haren echtgenoot of van een eenig kind, moet zij wel mistasten. Hoe zou een blinde de kleuren beschrijven! - De geboren Dichter moet van degenen in wie men als leeft en ademt nog niemand door den dood verloren hebben, om zich te kunnen verbeelden dat de smart bij zulk een verlies gelenigd kan en moet worden door een zonnestraal op een *Ecce homo* in prent; en dat zij die daardoor niet terstond vertroost wordt, geene goede Christin zoude zijn. Dat is te sterk; vooral onder Protestanten die aan geene andere beelden van het Goddelijke waarde hechten, dan aan die welke zij dragen in hunne harten. De Algoedheid-zelve zorgt voor beteren troost. En waardoor? Door de almacht der smart in de eerste uren en dagen, die tranen doet storten: als er geene tranen meer zijn keert de kalmte terug; maar tot zoo lang heeft de zielsbedroefde geene oogen voor

zonnestralen of prenten. Wij, voor ons, keuren dat gedichtje het allerminste uit den bundel: de verzen zijn vloeiend genoeg; maar de fabel en de leering rusten op verkeerd vernuft en verkeerd gevoel. Dat echter lag alleen aan de onervarenheid der ontslapene Dichteresse, die ook nog maar eene *ontluikende* Dichteres was. In het tijdperk dier zoogenaamde ontluiking begaat ieder zulke en andere zonden in menigte. Er is geen Dichter of Dichteres, hoe voornaam ook, die dit zal ontkennen. Te oordeelen naar de proeven uit de ontluikingsperiode van ALBERTINE KEHRER, zou zij eene uitmuntende Dichteres geworden zijn, en dan waarschijnlijk die *Zonnestraal* niet, of niet zóó hebben doen drukken.

Wij beminnen de godsdienstige harp, die te zelden bij ons bespeeld wordt, en zouden wel wenschen zelf geroepen te zijn om in hare snaren te grijpen. Dit zeggen toont genoeg hoe wij denken over den geest der Gedichten - en daarmede moet Ref. den bundel vaarwel zeggen, wijl de hem toegestane ruimte reeds overschreden is. Hij heeft de jeugdige ontslapene niet gekend, maar gevoelt innig dat het Vaderland in haar eene veelbelovende Dichteres heeft verloren, en verheugt zich dat de zorg van bloedverwanten en vrienden dit haar nagelaten werk in druk heeft doen uitgaan.

Tot eene proeve kiezen wij een der kleinste, maar door den schier mannelijken stijl, en den gloed des verlangens die er in wordt uitgedrukt, zeker niet der minste Gedichten:

Verlangen.

O! een gloeiend verlangen doortintelt mijn borst
 Naar de aanschouwing van 't eeuwige schoon;
 O! mij kwelt een onleschbare, een brandende dorst.....
 Wordt mij *nimmer* verkwikking geboôn?
 Onuitsprekelijk heimwee naar 't zuiver genot
 Der Natuur in oorspronkelijke pracht,
 Grootsch en schoon als ze kwam uit de hand van haar God -
 Wordt *nimmer* uw kwelling verzacht?

O mijn God, schiept ge in mij een verlangen zoo rein,
 Opdat eeuwig die zucht onbevredigd zou zijn?

Of - maakt dat genot, dat op aarde me ontvlugt,
 Eens een deel uit der hemelsche vreugd?

Eens een deel uit van Edens herwonnen genucht,
 Welks hope mijn boezem verheugt?
 Een deel van dat heil, dat geen oog heeft aanschouwd,
 Dat geen sterfelijk oor nog vernam,
 Welks volheid geen menschelijk hart werd vertrouwd
 In geen's menschen verbeelding ooit kwam?

Het antwoord op die vragen is voor de gezaligde reeds geene verborgenheid meer. Moge haar aandenken in zegening blijven bewaard, en mogen er velen in het bezit treden van deze hare nalatenschap, en mede erfgenamen worden van de godsvrucht die hare pen en haren wandel bestuurde!

W.

Beelden uit het verleden. Door G.P. Kits van Heyningen, Predikant te Oudewater. Te Utrecht, bij W.H. van Heyningen. 1853. In gr. 8vo. f 3-25.

Welke beelden worden ons hier door den Eerw. Schrijver voorgesteld? - Hij noemt ze eenvoudig: *Beelden uit het verleden*, en gij vraagt: welk verleden? - Uit het verleden zijner kindsche dagen? - Uit het verleden van zijn studententijd? - Gij vergist u; de Schrijver verbergt zich met zedigheid, en onthaalt u niet, als zoo menig jeugdig auteur, op zijn eigen *ik*. Hij voert ons verre van het hedendaagsche leven, en staat met ons stil op het heilig grondgebied der gewijde geschiedenis. Uit dat verre verleden, dat voor onzen geest in een wasemachtig verschiets in het Oosten gloort, riep hij gedaanten op, die ons niet vreemd zijn, en die wij als oude vrienden uit de Bijbelsche tooneelen aanstonds herkennen.

Alle boeken geven ons beelden oneindig verscheiden zoo in gestalte als in grondstof - maar elk boek geeft ons ook een zeker beeld van den Schrijver, voor zoo verre het de spiegel is zijns gemoeds, en ons zijne rigting en zijn smaak openbaart. Zoo krijgen wij dan ook door *deze* beelden uit het verleden een beeld van den Schrijver voor ons, dat ons voor hem inneemt, omdat een edel gevoel ons uit de beelden van het verleden tegenademt, met warme liefde voor de gewijde verhalen; maar toch noemen wij zijne onderneming zeer gewaagd

en zijne taak niet gemakkelijk. Niet omdat wij vreezen, dat zijne proeve van Bijbelsche romantiek den eerbied voor de Heilige Schriften zal schaden, maar omdat het schier onmogelijk is aan de eischen des lezers te voldoen. - Gij beweegt u niet op het veld van vrije fantasie: elk lezer heeft op het gewijde gebied zijne possessiën - en de beelden, die gij schetst, zijn hem geene vreemden, maar het zijn zijne oude kennissen - en in die bekendheid, ze zij juist of onjuist, is een schier onoverkomelijke hinderpaal om te voldoen!

Wij hebben RIZPA bewonderd en bemind en een hart voor MEPHIBOZETH gehad bij ons klein vragenboekje; - wij maakten kennis met BARABAS en MALCHUS op de kinderkatechisatie; - MARIA MAGDALENA werd ons dierbaar aan moeders schoot, en - wij mogten nu meer of minder met verbeeldingskracht bedeed zijn - wij hebben al die personen op onze eigen hand geïdealiseerd en gefatsoeneerd, naar onzen smaak en op onze wijze; die beelden zijn met ons opgegroeid en in onze voorstelling geworteld; en wij zijn gewoon geene andere klanken van hunne lippen te vernemen, dan beknopte spreuken, rijk in zin, karig in woorden. De oneindige afstand, die ons van hen scheidt, zet hun eene stille geheimzinnige majesteit bij, en omhult hen met een tooverwaas van Oostersche poëzij, waarvoor onze moderne woorden te stijf en te koel zijn; - ja, wij zijn overtuigd dat er geen ondankbaarder arbeid is dan de zoogenaamde Bijbelsche romantiek, en durven bijna vooronderstellen, dat de Schrijver zelf onvoldaan over zijn arbeid moet zijn, zoodra hij den Bijbel er bij opslaat; ofschoon wij hem onze toejuiching gaarne toebrengen over eene taak, die hij zoo wèl volbragt heeft. Maar lees b.v. II *Samuël* XXI, en sta dan stil bij vs. 10. 'Toen nam RIZPA, de dochter van AJA, eenen zak en spande dien uit op een rotssteen, van het begin van den oogst tot dat er water op hen [hare gedooide zonen] drupte van den hemel, en zij liet het gevogelte des hemels op hen niet rusten des daags, noch het gedierte des velds des nachts'.... De Eerwaarde Schrijver vergeve het ons als wij belijden, dat de lezing van deze beknopte beschrijving ons toch nog méér in het hart heeft gegrepen, dan de vele schoone bladzijden, die hij aan de nagedachtenis dezer getrouwe moeder heeft toegewijd. - Eenig, onvergelykelijk Bijbelboek! Welke onnavolgbare poëzij ligt

er in uwe losse trekken! Welke rijkdom van kracht en gevoel in uwe kinderlijke eenvoudigheid!

Het behoeft evenwel geen betoog, dat niet allen oor en hart voor dat verheven schoon hebben, en dat menigeen op den Bijbel nederziet als ware er geen aasje poëzij of schoonheid van tafereel in te vinden - en uit dien hoofde kan deze wijze van bewerken eene zeer goede en heilrijke zijde hebben. Zij zal toch altoos den vriend des Bijbels aangenaam bezig houden, en den bevooroordeelde misschien van zijne miskenning overtuigen.

De voorstelling der diep ongelukkige moeder is eenvoudig, roerend, en niet zonder die waardigheid, die onze verbeelding van tooneelen uit het grijs verleden eischt. De stijl heeft echter hier en daar iets gemaakts door een uitheemschen vorm van zinsbouw als op bl. 18: 'de moederlijke berisping, verdiend als zij was;' - 23: 'de hand, sidderend en koud als die was;' - 24: 'vertoornd als zij was;' - blz. 78: 'waarom het mij leed doet, dat ik haar zooveel smart berokkende, der arme vrouw!' - Ook stoot men hier en daar op een min gekuischt woord, dat in zoo deftigen stijl eenigermate plat klinkt, als b.v. dat: 'laf' op blz. 7. Dit zijn altemaal kleinigheden, maar het klinkt ons vreemder in de ooren, als men Bijbelsche personen on-Bijbelsche woorden hoort bezigen, als b.v. BARABAS zich van ons zwak *godsdienslig* of van *vaderlandsliefde* bedient; of van *aan de wereld wedergegeven te worden* spreekt, juist in den omgekeerden zin, waarin wij het PAULUS hooren bezigen. Het doet ons ook onaangenaam aan als MARIA MAGDALENA van *Zondag* spreekt - *cela jure!*

Hoe aardig de vinding van *Barabas* ook zij, zijne stemming behaagt ons niet. Hij mist dat kenschetsende karakter der eerste belijders - die vaste onwankelbare hoop, dat ongeschokte geloof, die zielrust van den vrede Gods die alle verstand te boven gaat! De eerste Christenen waren vreemd zoowel aan de kunstmatige ongeloovigheid der orthodoxen, als aan de twijfelzucht der wijsgeeren; en liever hadden wij uit een zoo sterk sprekend karakter dat volmondig 'ik weet in wien ik geloof,' - 'die in den Zone Gods gelooft heeft het eeuwige leven' - gehoord, dan zijne onzekere uitroepen. Hoeveel beter zou eene aanhaling uit JESAJA hem

gepast hebben: 'om onze overtredingen is Hij verwond, enz.,' dan het flauwe: 'het is immers mijne schuld niet geweest dat de Heiland stierf.' - Waarom hem niet liever eene van JOHANNES' kernspreuken op *Golgotha* laten bepeinzen als: 'alzo lief heeft God de wereld gehad, dat Hij Zijn eenig geboren Zoon heeft gegeven, opdat een iegelijk die in Hem gelooft, niet verderve, maar het eeuwige leven hebbe!' - in plaats van hem op de lippen te leggen een onzeker: 'Goede God! dat mijne rust toch niet ijdel mogt zijn!'

In *Barabas* en *Malchus* is de stijl losser, en toch niet minder waardig; *Maria Magdalena* is een levendig verhaal, dat aangenaam bezig houdt. De opvatting der bezetenheid laten wij voor rekening der nieuwere Theologie. Met eene andere daemonologie waren er groote bezwaren tegen dit verhaal geweest, daar het moeilijk uit de Schrift zou zijn te staven, dat bezetenheid het deel eener ware discipelinne des Heeren zijn kon; vermits de zonde de weg schijnt te zijn langs welken de daemonische invloeden magt over den mensch oefenen. Men gedenke aan SAUL, DAVID, JUDAS. En is het een onschuldige welken PAULUS den Satan overlevert? - Maar de Schrijver komt alles te boven, door bezetenheid gelijk-beteekenend te stellen met waanzin. Onwaarschijnlijk kwam het ons voor, dat ELEAZAR de ontzettende verandering, die de wonderdadige genezing op MAGDALENA gemaakt heeft, niet schijnt op te merken, als zij tot de ouderlijke woning wederkeert; en het heeft ons verwonderd dat in het laatste gedeelte geen gebruik is gemaakt van de zalving des Heeren tot zijne begrafenis, en van zijne ontmoeting met MARIA MAGDALENA na zijne opstanding: waaraan voor het slot die kracht ware te ontleenen geweest, die er nu aan ontbreekt. Maar in weerwil van onze aanmerkingen erkennen wij het verdienstelijke van dezen arbeid, en bevelen dien ruimschoots aan.

Mina en Betzy, door J. Hoek. Tweede druk. Te Schoonhoven, bij S.E. van Nooten. 1853. In gr. 8vo. ingen. f 1-60; geb. f 1-90.

MINA en BETZY, en BETZY en MINA, van voren af aan tot het einde toe. - Ziedaar den inhoud van het boek, waarvan wij een tweeden druk voor ons hebben! MINA en BETZY van bin-

nen en van buiten, van het hoofd tot de teenen - portretten ten voeten uit! Inderdaad, wij vreezen dat het portretten zijn - want, ja, er zijn zulke vrouwen. O, die ongelukkige pedanterie in sommige: hare correspondentie te willen uitgeven! - MINA en BETZY! op uwe gewetens zal het branden, dat gij - zoo huiselijke vrouwtjes! - uwe zusters verleidt om de tapisserie- en stopnaald, de haak- en breipen, met de schrijfpen te verwisselen. Zijn 't geene portretten, dan toch zal de hand van menige vrouw aan 't kladden zijn gegaan, die er nooit aan gedacht zou hebben, als de heer HOEK zijn talent van imiteren niet verspild had aan de nabootsing van soeperige vrouwenbrieven. Oorspronkelijk vrouwengeschrift is uit den aard reeds onderhevig aan waterzucht,^(*) en dáár nog eene návolging van! Het boek is kalm zeer kalm - niet hoogdravend - o volstrekt niet - gij kunt het aan het zenuwachtigste meisje cadeau maken; zij hoeft niet te weenen om het ramspoedig lot van BETZY, niet te lagchen om de vreemde avonturen van MINA; - 't is alles gelijkvloers: - gij vindt nergens verheffing, nergens beweging, nergens verrassing, en MINA en BETZY staan daar als een paar tuinbeelden aan den ingang van een laantje, dat regt op 't huis aanloopt. Bij elken nieuwen brief zegt gij: wacht, nu zal het komen! - Vergeefs; gij rekt uw geduld; gij legt u op, niet meer te geeuwen, en als gij eindelijk zuchtend de laatste bladzijde hebt mogen bereiken, dan zegt ge van ganscher harte: dat ge nog liever den ruwen, maar ongekunstelden omgang van een paar *dames de la halle* zoudt aanstaren, dan weder dien van zulk een paar beschaafde, over-zoetsappige vrouwtjes, die zoo met kracht en geweld aardigheden bijeen scharrelen, en zoo haar uiterste best doen om lief en nederig te zijn. De dominés vrouw is een model voor dominés vrouwen, een duifje zonder gal! BETZY is óók een engeltje - al is ze ongelukkig verliefd op een getrouwd man; waarover trouwens hare vriendin haar in het minnelijke ook een woordje zegt; maar o zoo zacht! vooral niet scherp! - En ondanks een heel klein, toch vriendelijk gehaspel, vindt MINA de brieven van BETZY, en BETZY de

(*) Onze lezeressen moeten 't weten dat het eene dame is die dit schrijft. Hoe zou 't ooit in ons mannen kunnen opkomen, dien aanleg voor waterzucht te vermoeden!
DE RED.

brieven van MINA, dol prettig - jammer voor ons, dat wij in die admiratie niet kunnen deelen: wij vinden ze, helaas, magtig vervelend, dikwijls beuzelachtig, en zelfs wel eens regt kinderachtig....

Maar - roepen ons de vriendinnen van het verhevene paar toe - vermete! Ref.! hoe durft gij MINA en BETZY zoo bar aanzien, die wij met open armen ontvangen hebben? - Wij begrijpen hoe dat laatste gekomen is: men heeft gemeend, en ook wij hebben gemeend, dat het boek een noodzakelijk vervolg op de *Pastorie van Mastland* zou zijn; maar de brieven van M. en B. zijn papier met letters gezwart, en de Schetsen van *Mastland* zijn tafereelen met levende wezens gestoffeerd. In het gebeuzel van M. en B. is gemaaktheid voor naïviteit, en platheid voor vrijen toon genomen. Wij missen er de spranken van geest in, die er ons meê zouden kunnen verzoenen, en vragen: of de Heer HOEK de vrouwen dan tot eeuwig beuzelen veroordeelt? Is het niet genoeg, dat de kleinigheden der dagelijksche huiszorgen haar als in een maalstroom rondvoeren; en mag zij dan in het oogenblik van verpoosing en lectuur zich niet eventjes boven dat gelijkvloers verheffen? Moeten nog tot hare stichting alle wisselwasjes voor haren geest gesteld worden, zelfs dan als men haar wat beters kan geven? - Wij bidden den Heer H. als hij weêr MINA's en BETZY's ontmoet - die in hare nederigheid durven zeggen, dat zij óók wel als BREMER zullen schrijven, als zij de naald maar eerst in 't spek gestoken hebben - haar dan te vragen: of ze niet eerst nog wat slaapmutsen willen breijen; of wat naaiwerk willen afdoen voor Vlijtige en Eerlijke Armoede; of wat sokken leveren aan 't *Rotterdamsche* Zendelinghuis? Hij vereere haar, bidden wij hem, de *Aglaja's*, om die nog eens door te werken en te zien of daar niet eene wedergade van is te verzinnen, eer zij ons met een bundel brieven bestormen. Als alle KEETJES en SAARTJES en KOOSJES en MARIA's op het voetspoor van MINA en BETZY hare brieven gaan uitgeven, moet men treurige faillissementen van de magazijnen van zephyrwol en vloszijde te gemoet zien. Wij weten overigens dat de Heer H. beter schrijft, als hij 't vrouwelijke maskeradepak afwerpt, en ontmoeten hem daarom liever in zijn eigen costuum dan gewikkeld in sjaals van zulke MINA's en BETZY's

De dagen van Bruce. Tafereelen uit de geschiedenis van Schotland in het begin der XIV^{de} eeuw. Uit het Engelsch van Grace Aguilar. In drie Deelen. Te Amsterdam, bij Joh. van der Heij en Zoon. 1853. In gr. 8vo. 872 bl., met allegorischen band. f 8-80.

WALLACE is als een offer voor de onafhankelijkheid van *Schotland* gevallen, maar opgevolgd door den zegevierenden ROBERT BRUCE, die de kroon van *Schotland* gedragen heeft trots de overmagt der Engelsche vorsten. Deze is de held der geschiedenis en naast hem zijn broeder NIGEL, die echter den dood vindt op het schavot. In hooge mate belangrijk zijn de bedrijven van de voornaamste in het werk voorkomende personen. Wij ontmoeten er, behalve ROBERT BRUCE en NIGEL, den edelen en grootmoedigen DOUGLAS, en den dapperen ALAN, die in de gelederen der *Schotten* strijdt en na vele lotsverwisselingen de echtgenoot wordt van ISOLINE, eene nicht des konings. Komen de ridderlijke deugden der mannen in dit verhaal schitterend uit, niet minder is dit het geval ook met de deugden der vrouwen. In de gravinne VAN BUCHAN vinden wij blakende vaderlandsliefde met de teederste liefde voor hare kinderen vereenigd; in NIGEL's verloofde en echtgenoot de onwankelbare trouw, in koningin MARGARETHA de zachtmoedigheid en lijdzaamheid van het vrouwelijke karakter uitmuntend voorgesteld. Tegenover dat alles staan de heerschzucht en trots van *Engelands* koning; de laffe vleijerij van zijn hof; de edele drift zijner volgelingen; het verraad van eenen COMIN, en de laagheid en 't laf berouw van den graaf VAN BUCHAN.

Wel is het verhaal een tafereel van ontzettend krijgsumroer en hevigen, bloedigen strijd; maar onder dat alles wordt men verrast en verkwikt door eene onderhoudende afwisseling van nu eens aangename, dan weder bedroevende, maar altijd treffende familie-tooneelen. Het geheel en de *details* zijn verdienstelijk en het werk mag veilig onder de beste historische romans worden gerangschikt.

De vertaling is vloeiend; de uitvoering loffelijk.

1848, of Nacht en Licht. Geschiedkundige roman van F. Lubojatzki. Naar het Hoogduitsch. III Deelen. Te Amsterdam, bij B. Eisendrath. 1852. In gr. 8vo. 696 bl. f 6-20.

Het jaar 1848 aanschouwde de volkskracht een oogenblik als in vollen glans, maar ook het verwoestende vuur, waarin zij zich oploste en te niet ging. Het was een tijd rijk in lessen voor vorsten en volken tot beteugeling van misbruik van magt en tot waarschuwing tegen bandeloosheid.

LUBOJATZKI heeft, niet zonder talent, den strijd dier dagen geschetst, waarin de onbuigzame METTERNICH zijn vaderland moest ontvlugten, de *Oostenrijksche* Monarch uit zijne residentie gedreven, en de koning van *Pruissen* gedwongen werd het hoofd te ontblooten voor hen die gevallen waren in den strijd tegen zijne regering. Het verhaal is levendig genoeg, en moeilijk te schetsen. De voornaamste personen zijn ISTOCK en HELENA, kinderen van den Hertog van *Reichstadt*, die bij de plundering van een landgoed verloren werden. POHLAND is de redder van het meisje, en neemt haar tot zijne pleegdochter aan. Eene familie VON FALKENHAYN, met twee zonen, EGON en RUDOLPH, speelt eene belangrijke rol; en niet minder gewigtig, maar afschuwelijk is de rol van HIERONIMUS een jezuït, die blijkt de eigenlijke vader van RUDOLPH te zijn. ISTOCK sterft bij het beleg van *Weenen*, maar komt stervende nog in het huis zijner moeder; waar ook HELENA zich bevindt, doch in eenen staat van zinsverbijstering, ten gevolge van eene ongelukkige liefde voor vorst LICHNOWSKI, die later in een oproer wordt vermoord.

De vorsten van *Oostenrijk*, *Pruissen* en *Denemarken* worden door den S. in een gunstig, maar de Aartshertogin SOPHIA in een niet gunstig licht geplaatst. Hij ziet overigens de overdrijving der strijders voor de vrijheid, niet voorbij; ofschoon hij blijkbaar tot hunne partij behoort, en liever den dapperen KOSSUTH op den troon van *Hongarije* had gewenscht.

Ref. meent het werk te kunnen aanbevelen, ook om de fiksche schildering der karakters. De vertaling en druk, het papier en de correctie verdienen lof. Het vignet is niet zeer bevallig, en voor elk der deelen had wel een afzonderlijk vignet geplaatst mogen worden.

De pligten der vrouw. Naar het Engelsch van Georgina Bennet, door J.B. Rietstap. Te Utrecht, bij N. de Zwaan, 1852. In gestempelden zwart linnen band. In kl. form. 95 bl. f :-75.

Wij bevelen dit welgeschreven en fraai uitgevoerde boekje onze huismoeders en jonge dochters aan. Het is, zoo als de vertaler zegt, klein maar rein, en bevat veel goeds omtrent hetgeen de vrouw behoort te zijn op elk standpunt en in elken toestand des levens. GEORGINA BENNET schildert de vrouw in hare roeping en verpligting, verheelt hare zwakheden en afwijkingen niet, en geeft bruikbare lessen voor den omgang met huisgenooten, voor de opvoeding van kinderen, en bij het betoonen van liefdewerk. Hare beschouwingen zijn eenvoudig en natuurlijk; zij overdrijft niet. Men kan niet zeggen, dat de pligten, die zij voorschrijft, gelezen, maar niet beoefend kunnen worden. Evenwel zou het boekje nog meer waarde hebben als zij het Christendom niet eenigermate had voorbij gezien. Niet dat wij hare opleiding onchristelijk noemen, maar zij wijst niet bepaaldelijk de regte bron aan, uit welke de vrouw in alle omstandigheden des levens wijsheid en kracht kan putten. De edelste huisvrouwen en moeders waren altijd *vrome* vrouwen. Wie deze anderzins wèlgeschrevene 'pligten' leest, zal daarom wèl doen er de lezing aan te verbinden van het uitmuntende boek dat JULIUS KAVANAGH over de Christelijke Vrouwen geschreven heeft.

Klaartje. Een tafereel uit de volksklasse. Naar het Hoogduitsch van Maria Nathusius. Te Leeuwarden, bij G.T.N. Suringar. 1853. In kl. form. 134 bl. f :-90.

Een lief verhaal dat zich, ook in onze taal, als men op enkele *Germanismen* niet let, met veel genoegen laat lezen. Het is boeiend geschreven, en heeft eene edele strekking. Men vindt er de lotgevallen van een meisje uit de lagere volksklasse, dat hoog op wil, maar laag nederkomt; dat hare schoonheid als lokaas aanbiedt, en de hand aanneemt van een man, die haar in 't ongeluk stort. Het ongeluk brengt haar tot inkeer, en beurt haar op naar den hemel. Zij vindt, waar zij vroeger nooit aan gedacht had: vrede des gemoeds, en met

dien vrede ook tevredenheid met den kring, waarin zij geboren en opgevoed is.

Wie jonge dochters uit de volksklasse kent, die voor de gevaren van KLAARTJE blootstaan, geve haar dit boekjen in de handen; misschien worden zij er door genezen van hare ijdelheid, en voor langdurig berouw en lijden behoed.

De Aardbol, door F.J. Houwen. Tweede herziene druk. Te Groningen, bij F. Folkers. 1853. In 12mo. 89 bl. f :-20.

Dit nuttige werkje beleeft den tweeden druk, en is er meer waard. Het bevat een rijkdom van wetenswaardige zaken, en is in een zeer onderhoudenden toon geschreven. Voor schoolgebruik beveelt Ref. het gaarne aan. Sommige phrasen zouden we wel gewijzigd willen zien, zoo als b.v. op blz. 70, waar te lezen staat: 'elk meent de gelukkigste op den aardbodem te zijn.' Ref. gelooft, dat dit weinig met de waarheid overeenkomt. Het vers achter het boekje gaat, vooral in de eerste regels, eenigzins mank in de cadans en versificatie. De uitvoering komt met het doel waartoe dit werkje bestemd en geschikt is, geheel overeen, en de prijs is gering.

Het Kersfeest, de blijde Paaschdag en de Pinkstermorgen. Drietal verhalen, door den Schrijver van: 'Geene rozen zonder doornen.' In kl. 4to en gestempelden band. 100 bl. f 1-50.
Het eerste boekje van Tante Jans met gekleurde plaatjes. 132 bl. f 1:- - Beide te Amsterdam, bij G.W. Tielkemeijer.

Een paar lieve kinderwerkjes, die wij echter slechts met weinige woorden kunnen vermelden. - Met genoegen lezen wij het drietal stukjes, waarin de Schrijver de gedachten, die ook kinderen op de hooge feestgetijden des Christendoms bezielen, met voorvallen verbindt, even leerrijk voor het verstand als weldadig voor hunne jeugdige harten.

Het boekje van Tante Jans zal de kleinen aangenaam zijn, al ware het enkel om de verscheidenheid van den inhoud. Wij vinden er stukjes in proza en dichtmaat; zoo wel raadselen als vertellingen. Beide de werkjes, gelijk vele andere van werkzame kindervrienden, verdienen aanbeveling.

Boekbeschouwing.

Nagelaten Leerredenen van J.F. van Oordt, J.W.Z., Hoogleeraar te Leyden. Te 's Hertogenbosch, bij Gebroeders Muller. 1853. In gr. 8vo. 332 bl. f 3-50.

Bekend is het, dat de Hoogleeraar VAN OORDT zelf niet gunstig dacht over het uitgeven van preken, die toch bepaald voor den kansel geschreven worden, en het niet slechts in vele anderen afkeurde, maar ook voor zich-zelfen, zoo veel mogelijk, vermeerde. Maakte hij daarop soms eene uitzondering, het was dan bij eene bijzondere gelegenheid of tot bereiking van een bepaald doel, gelijk het geval is geweest bij de uitgave van zijnen bundel, getiteld: *het Kruis van CHRISTUS*. Desniettemin ontvangen wij, na zijn overlijden, deze *nagelaten Leerredenen*, door zijnen zoon, Dr. J.W.G. VAN OORDT, bezorgd en met eene korte Voorrede in het licht gezonden. Wij eerbiedigen gaarne de redenen, die hem, in overleg met anderen, bewogen hebben tot deze uitgave, en kunnen het begrijpen, welk eene aangename en welkome gave hij daardoor geschonken heeft aan de vele leerlingen en vrienden van zijnen vader. Maar toch, als het er nu op aankomt, om dezen bundel aan een gestreng oordeel te onderwerpen en den uitslag daarvan openbaar te maken, dan ontzinkt ons daartoe de moed, en wij geven het voornemen op, dat bij ons bestaan heeft, om eens naauwkeurig te gaan onderzoeken, in hoeverre en met welk regt er hier van *modellen van kanselwelsprekendheid* sprake zou kunnen zijn. Zonder toch de vele deugden dezer Leerredenen of de uitstekende begaafdheden van den ontslapen Hoogleeraar, die ze vervaardigd heeft, te willen voorbijzien of verkleinen, komen wij er met overtuiging voor uit, dat zij, met hoe groote toejuiching ook aangehoord, dien veelbeteekenenden eernaam niet verdienen. Tegen die deugden staan, in ons oog, gebreken over, waardoor zij ontsierd worden, en in het algemeen beantwoorden zij niet aan dát hooge ideaal van kanselwelsprekendheid, dat ons voor oogen zweeft. Wèl zijn wij der onpartijdigheid schuldig, te erkennen

dat die gebreken onder het hooren minder werden opgemerkt, daar VAN OORDT ze levendig voordroeg en met nadruk en overtuigende kracht wist uit te spreken. Maar daarom juist achten wij het onbillijk en gewaagd, om thans, nu zij dáár gedrukt vóór ons liggen en 's mans voordragt allengs in vergetelheid geraakt, den gevierden kanselredenaar te beoordeelen naar deze nagelaten opstellen. Misschien zou hij ook, indien hij ze immer had uitgegeven, hier en daar nog al iets gewijzigd en verbeterd hebben. Zeker zou de correctie naauwkeuriger geschied zijn, die nu, omdat men niet durfde afwijken van het geschrevene, te wenschen overlaat. Hoe dit zij, wij leggen den maatstaf liefst uit de hand, die ons in de Voorrede onvoorzigtig is toegereikt, en vergenoegen ons met de bloote aankondiging dezer Leerredenen en de opgave van het vele goede en voortreffelijke, dat wij daarin hebben aangetroffen.

Het zijn bij voorkeur stukken uit lateren tijd, die in dezen bundel zijn opgenomen, omdat zij, naar het oordeel van des Stellers vrienden, in naauwkeurigheid van bewerking boven de vroegere uitmunten. Ook zijn de onderwerpen, daarin behandeld, van genoegzame verscheidenheid, om tot de lezing uit te lokken. Sommigen munten zelfs door nieuwhed van keuze genoeg uit, om de opmerkzaamheid meer bijzonder tot zich te trekken. Wij rekenen daaronder vooral de vijfde, over MATTH. XI:19^a, waarin JEZUS CHRISTUS wordt voorgesteld als *ons voorbeeld in het genot en gebruik van de goederen en genoegens des levens*, een opstel, reeds te *Nederlangbroek* vervaardigd, toen v.O. nog geen vijftien maanden Predikant was, en later slechts in kleinigheden veranderd; de negende, over *Hebr. x:9^a*, getiteld: *het oude en het nieuwe, offers en godsvrucht*; en de tiende, over *Rom. VIII:4*, handelende over de *vervulling van het regt der wet door vrijheid der wet*. Maar ook de overige, waarin meer gewone onderwerpen besproken worden, zijn daarom, naar inhoud en wijze van behandeling, niet gewoon. De eerste, b.v., die *het geloof* beschouwt *als het door God gewilde werk des menschen*, naar JOH. VI:29, heeft ons bij uitnemendheid behaagd. Na eene vrij uitvoerige tekstverklaring, die de kracht van JEZUS' woord aanwijst uit den samenhang waarin het voorkomt, wordt eerst het geloof beschouwd als een werk, eene daad des menschen, daar het zoo

overal voorkomt in de H. Schriften, in den aard der zaak ligt, en overeenkomt met de geheele inrigting van het Evangelie. En daarna wordt er tot zulk een geloof krachtig opgewekt, omdat het is het werk dat God van ons wil, het éénige dat God van ons wil, en ook het eenige werk *tot zaligheid*. Ook de vierde hebben wij met stichting gelezen, waarin *het Evangelie* wordt voorgesteld als *de bron der ware wijsheid*. De tekst, *Col. II:3*, schijnt van CHRISTUS te spreken, maar moet, naar de betere lezing van vs. 2, in dier voege worden opgevat, dat PAULUS aangaande *de verborgenheid Gods* verklaart dat daarin *al de schatten der wijsheid en der kennis verborgen zijn*. En die *verborgenheid* is, naar het verband, niets anders dan het Evangelie. Dit een en ander wordt op zeer gepaste wijze in het licht gesteld; en geheel deze Leerrede, ofschoon wij gewenscht hadden, daarin meer rustpunten aangegeven te zien, spreekt van het Evangelie met zóó hooge ingenomenheid, dat wij onder het lezen bemerken kunnen, hoe zeer den Steller zijne Evangeliedienst, waarvan bij het uitspreken juist vijf-en-twintig jaren verstreken waren, ernstig ter harte ging. Opmerking verdient niet minder de achtste, die over de *verschijning van JEZUS aan ruim vijf honderd broeders na zijne opstanding*, *1 Cor. XV:6* vermeld, handelt. Daarbij ligt de niet gewone meening ten grondslag, dat JEZUS door die broeders niet juist op éénmaal, d.i. te gelijk, gezien zou zijn, maar slechts ééns, in tegenoverstelling van de twaalf en andere opzettelijke getuigen van JEZUS, aan welke Hij zich na zijne opstanding onderscheidene malen levend vertoond heeft. Zonder nog deze opvatting te willen goedkeuren, erkennen wij gaarne dat daardoor deze Leerrede veel eigenaardigs heeft, waardoor zij zich onderscheidt; terwijl dit bericht van PAULUS voorts wordt aangemerkt als eene hoogst gewigtige getuigenis voor de zekerheid van de opstanding des Heeren, als eene bijdrage tot de kennis van den opgewekten Heer, en als eene aanleiding om ons te bepalen bij en te bevestigen in onze Christelijke hoop. Bij dit laatste punt wordt van de woorden: *en sommigen ook zijn ontslapen*, een zeer gepast en verrassend gebruik gemaakt. De laatste Leerrede eindelijk draagt den stempel van uitnemende gepastheid en heiligen ernst. Zij handelt over de wonderspreuk, die *MATTH. XIII:12* voorkomt, en, naar aanleiding daarvan, over

het regt gebruik van hetgeen God schenkt tot 's menschen verlichting en zaliging. Zij beschouwt het tekstwoord: als een woord der wijsheid, door den Heer voor zijne tijdgenooten gesproken; als een woord van waarheid, overal en ten allen tijde in het zedelijke rijk van God te aanschouwen; en als een woord van zelfbeproeving, vermaning en opwekking, voor ons steeds, en bijzonder ook op dezen dag en in dit uur, gewichtig. Uitgesproken op den gedenkdag van *Waterloo* en tot sluiting van het Akademiejaar, komt ons deze Leerrede voor, zeer gelukkig te zijn uitgevallen. Wij willen hiermede echter niets te kort doen aan de verdiensten der overige stukken, die in dezen bundel zijn opgenomen. Zóó zeer verschillen zij ook, onzes inziens, niet onderling in waarde, dat de eene hoog boven de andere zou te stellen zijn. De tweede prijst met *Ps. CVII:43 wijze behartiging aan van de gebeurtenissen der wereld en de lotgevallen der menschen als weldadige beschikkingen van God*; de derde, naar *JOB XXVIII:28, de godsvrucht als de ware wijsheid*; de zesde spreekt over *de heilige vreugde van JEZUS*, volgens *LUK. X:21^a*; de zevende stelt, volgens *JOH. II:11^b*, *de wonderen van JEZUS* voor als *openbaringen zijner heerlijkheid*, en de elfde, eindelijk, behandelt de gelijkenis der stugge kinderen, *LUK. VII:31-32*. Zoo keeren wij tot de drie eerstgenoemden terug. In die over *MATTH. XI:19^a*, die tot de zeer ongemeene behoort, vinden wij eerst het beeld van JEZUS in eenige trekken uit zijne geschiedenis geteekend, met aanwijzing, *dat* en *hoe* de Zoon des menschen is gekomen 'etende en drinkende'. Rijk is de ontwikkeling in deze drie bijzonderheden: JEZUS onttrok zich niet aan de wereld of aan de genoegens des gezelligen levens - was, te midden daarvan, steeds een voorbeeld van matigheid en zelfverloochening, waardoor Hij van de wereld en hare genietingen nooit beheerscht werd - en bezigde ook deze tot zijne eigene bestemming en anderer zaligheid, zoodat Hij zelfs daarover heerschte. En hiervan wordt dan ten anderen de toepassing op ons-zelfen gemaakt, of wel zulk een gedrag als voorbeeld voor ons Christelijk leven ons aangeprezen. De wijze waarop dit hier geschied is, getuigt van grondige menschenkennis en heldere levensaanschouwing. Het onderwerp der negende Leerrede, over *Hebr. x:9^a*, wordt beschouwd als eene zaak: reeds onder het O. Verbond gevoeld en erkend - door JEZUS

CHRISTUS in het N. Verbond verwezenlijkt, en - voor den Christen door hetgeen JEZUS deed verbindend^(*). Behalve dat deze Leerrede de bewijzen oplevert, dat de Steller diep was ingedrongen in den *Brief aan de Hebreëen*, waaruit de tekst ontleend is, en de reinigende kracht van den dood van CHRISTUS in helder licht plaatst, is zij ons ook merkwaardig van wege hetgeen daarin tegen het einde (bl. 249) voorkomt. Men kan er uit zien dat hij verre af was van te ontkennen, dat CHRISTUS ook door zijnen dood eene verzoening is voor onze zonden. Wat, eindelijk, de tiende betreft: de wèlgekozen Inleiding loopt over *vrijheid* en *wet*, twee tooverwoorden onzer dagen, die lijnrecht tegen elkander over staan. En als er nu, volgens PAULUS' woorden, *Rom. VIII:4*, zal worden aangewezen dat *door vrijheid van wet alleen vervulling is van het regt der wet*, dan geschiedt dit door zoowel de wet en hare werking als de vrijheid en haar streven in beider waren aard voor te stellen. In vrijheid der wet, namelijk, ligt het middel, het vereischte ter vervulling van het regt der wet; en, omgekeerd, in vervulling van het regt der wet ligt het doel en tevens het kenmerk der vrijheid. Dit betoog, ofschoon zoo min mogelijk afgetrokken en dor, is de vrucht van te diep wijsgeerig nadenken, om niet verheven te zijn boven de bevatting van gewone hoorders, maar verdient des te meer nagelezen en behartigd te worden door allen die het wezen des Christendoms regt verlangen te verstaan.

Zullen wij nu nog in het breede uitweiden over den preêktrant van VAN OORDT? Over het algemeen kunnen wij ons wel vereenigen met het gunstig oordeel, door zijnen lofredenaar, H.M.C. VAN OOSTERZEE, daarover onlangs gevelde^(†). De inhoud zijner Leerredenen laat, wat gepastheid, belangrijkheid, degelijkheid, diepte en vooral praktikale strekking betreft, zeer weinig te wenschen over. De meeste zijn in meerdere of mindere mate gelegenheidspreken, en van allerlei verschijnselen des tijds en voorvallen des dagelijkschen levens

(*) Er is blz. 235 eene zinstorende drukfout ingeslopen. Er staat, reg. 24 v.b.: *beschaduwen*, in plaats van *beschamen*.

(†) *Het beeld van* J.F. VAN OORDT, J.WZ. *geschetst*, 's Bosch, 1853; waarvan hiervóór reeds verslag is gegeven. (1854, blz. 1.)

wist hij partij trekken. Hij sprak voorts omdat hij geloofde en zoo als hij geloofde, zonder zijne Christelijke overtuiging te verbloemen. Men kan van hem in de opvatting der Christelijke waarheid verschillen; men kan wenschen, dat hij sommige bijzonderheden, daartoe betrekkelijk, meer op den voorgrond mogt hebben geplaatst: maar ontkennen, dat de persoon van den Heer JEZUS CHRISTUS bij hem allerwege op den helderen voorgrond staat, dat hij op het geloof in Hem en de duurzame, heiligende geloofsgemeenschap met Hem allerwege ernstig aandringt, en met den Apostel van ganscher harte betuigt: *de zaligheid is in geenen anderen*, ontkennen kan men dat niet. In zooverre is deze bundel van nagelaten Leerredenen een bewijsstuk te meer tegen den laster, waaraan VAN OORDT in de laatste jaren zijns levens met zijne *Groningsche* ambtgenooten onverdiend heeft ten doel gestaan, alsof zij den Christelijken leerstoel slechts beklommen om de Godheid van CHRISTUS te bestrijden en zijn bloed als met voeten te treden. En is hij-zelf nu reeds voor hooger regtbank geroepen, het ware onbescheiden, om nu nog, aan het einde onzer beoordeeling, tegen hem in te brengen wat er, zoo wij meenen, aan den vorm zijner opstellen, en vooral aan den niet gelukkigen stijl ontbrak. VAN OORDT zelf heeft de kritiek ontwapend, door met de hem eigene rondborstigheid te belijden, hoe zeer hem die gebreken bekend waren. Maar juist omdat hij ze kende en betreurde, zonder dat hij ze wist te verhelpen, zou hij misschien zulk een bundel Leerredenen niet ligtelijk hebben uitgegeven en allerminst als *modellen van kanselwelsprekendheid*.

Preken voor zeelieden, ten gebruike aan boord. Uit het Engelsch van George Burder, door Dr. E.B. Swalue, Predikant bij de Herv. Gemeente te Amsterdam. Met eene Voorrede van W. Jamieson, Predikant bij de Eng.-Episcopale Gemeente te Amsterdam. Te Amsterdam, bij P.N. van Kampen. 1853. In kl. form. XII en 160 bl. f 1-25.

In de laatste jaren is de zeemansstand méér dan vroeger een voorwerp van zedelijke zorg geworden. Men moet aan eene zeehaven wonen, om er de noodzakelijkheid van te

beseffen. Wij - die de zeelieden kunnen gadeslaan vóór dat de touwen der schepen ten vertrek worden losgemaakt, en nadat de bodems rijk bevracht het *Nieuwe Diep* zijn binnengeloopen - wij zullen ons wel wachten de tafereelen te schetsen, van welke zulke havens dikwerf de schouwplaatsen zijn. Liever doen wij eene enkele vraag: wat is de reden, dat, zoodra een schip het anker voor *San-Francisco* laat vallen, de bemanning voor het grootste gedeelte den bodem verlaat? Is zij de bedwelming en verleiding van den gouddorst? Wij sluiten dien niet uit; maar de voornaamste reden is een diep beklagenswaardig gemis. De zeeman - behoudens eerbiedwaardige uitzonderingen - heeft geen godsdienstig geweten. De ruwheid in vormen verstompt het godsdienstig gevoel. En als de jonge matroos achter den mast komt, waar beschaafder toon heerscht, begint hij doorgaans zich voor zijn eigen god te houden, en denkt niet aan de Hoogere Magt. Die jongeling wordt man en gezagvoerder; maar zou hij de Zondagviering invoeren en godsdienstig leven aan boord bevorderen? Is het niet genoeg, wanneer het volk doet waarvoor het scheep is gekomen? Zóó wordt de zelfzucht het geweten aan boord. En toch, iets meer moet den zeeman bezielen en doordringen, om hem niet in een roes van zinbedwelming, maar met overtuiging te doen zeggen, dat het goed en aangenaam is op zee te zijn. Dat is de gemeenschap met God; het geloof aan, de vreeze voor, het vertrouwen op de Alwetende, Alvoorzienige, maar ook Alvergeldende Oppermagt. Wie hem dát leert, doet een werk boven alle waardering verdienstelijk. KINDERMANN heeft in zijn *Zeemanshandboek* bijzonder den half-beschaafden een kompas gegeven, dat hen behoeden kan tegen de klippen des ongeloofs, en SWALUE heeft eerst den zeeman het gebed op de lippen gelegd, en geeft hem nu deze Leerredenen met eene gepaste Voorrede van den gemoedelijken JAMIESON.

Wij laten de opgave van den inhoud hier volgen. I. De wonderen van God in de diepte; *Ps.* xcv:5. II. Gepaste overdenkingen bij het begin eener zeereis; *HAGGAÏ* i:5. (Het woord 'gepaste' is hier overtolig). III. Boete en bekeering; *Hand.* iii:19. IV. De weg der zaligheid; *Hand.* xvi:17. V. De arke NOACHS; *Hebr.* xi:7. VI. Het anker der hoop; *Hebr.* vi:19. VII. Het kompas; *Ps.* cxix:185. VIII. De

storm; *Ps.* cvii:23-28. IX. Dankbetooning voor redding; *Ps.* cvii:32. X. Op den dood van een scheepsmakker; *Spreuken* xiv:32. XI. Over het zoeken van den Heer; *JES.* lv:6. XII. Des zeemans gelukkige wederkomst; *Ps.* cvii:30.

Om de bruikbaarheid te bevorderen zijn de teksten bij de inhoudsopgave uitgeschreven, en bij elke Leerrede eenige Hoofdstukken uit den Bijbel, en eenige Psalm- en Gezangverzen aangewezen, die er bij gelezen en gezongen kunnen worden.

Men ziet, er is gezorgd voor gepastheid en afwisseling. In sommige preken is iets vreemds, doch dat zal aan boord niet gemerkt worden. Zij zijn, namelijk, zoo gesteld, dat men ze ook als vertoogen in stille eenzaamheid voor zich-zelfen kan lezen. Zoo heeft de zeeman er nut van, ook wanneer er aan boord geen kerk wordt gehouden. Overigens zijn zij niet op den matrozenleest geschoeid, maar toch allezins geschikt om aan matrozen te worden voorgedragen, die, als zoodanig, door stand en leefwijze misschien verwilderd, maar toch evenzeer geroepen zijn tot de erfenis der heiligen in het licht. Het is volkomen waar wat JAMIESON er van zegt:

‘Met veel eenvoudigheid, ernst en welwillende belangstelling dringen zij op het Evangeliewoord aan: Laat u met God verzoenen. - Zij verklaren, en dit niet toevallig, noch ter loops of oppervlakkig, maar overal met rondheid, volledigheid en naauwkeurigheid naar de H. Schrift, den van nature geheel bedorven staat van den mensch en zijnen volkomen hulpeloozen en hopeloozen toestand, wanneer hij van den dierbaren Zaligmaker wordt afgescheiden, die in elke preek in al zijne magt en bereidwilligheid om zalig te maken, wordt voorgesteld; en, terwijl zij het onderscheid tusschen het werken om het leven en het werken uit het leven in het oog houden, verbinden zij steeds de magt van het Evangelie met deszelfs genade, den heiligenden Geest met den verzoenenden Zaligmaker; en door de krachtige beweegreden van verlossende magt, gepaard met verlossende liefde, drukken zij steeds de belofte en den eisch van JEZUS op het hart: “uwe zonden zijn u vergeven; ga heen en zondig niet meer!”

Wij hopen dat deze niet kostbare, maar wel kostelijke bundel welhaast aan elk boord van onze koopvaardijvloot moge gevonden worden. De zorgvuldige moeder, die den vertrekkenden knaap op zijne uitreis zoo veel toevoegt als er maar

geborgen kan worden, legge stil dit bundeltje naast het Nieuwe Testament in zijne kist. Hij zal 't op zee wel vinden, en als vader vóóraan een kort woord geschreven heeft, zal 't goed doen. De wilde jongen plengt er misschien een traan op, waar er vroeger een van zijne moeder op viel. Dit maakt het boek kostbaar ook in den eenvoudigsten band. Wij wenschen onzen Kapiteinen toe, dat zij zich boven de valsche schaamte (die menigeen weêrhoudt te doen wat zijn hart hem aanraadt) verheffen, en deze Leerredenen des Zondags aan hun boord doen voorlezen, of 't zelf doen. Zij hebben niet noodig daar een preektoon bij aan te nemen. De gezagvoerder leze voor het volk gelijk de vader voor zijne kinderen. JANMAAT noemt hem toch reeds 'de oude'. Welnu, hij zij dat! Des Zondags vooral sta hij voor de bemanning als een vader, die, met dit kompas in de hand, zijne jongens den regten koers leert naar beter land.

H. J.H.S.

De strijd tusschen Mackay en Christophilus, met aantekeningen en bijvoegsels, uitgegeven door Dr. J.C. Zaalberg, Pz., Predikant te Hendrik-Ido-Ambacht. Te Dordrecht, bij P.K. Braat. 1853. In gr. 8vo. 100 bl. f 1-25.

Strijd- en twistschriften te beoordeelen, is eene zeer moeilijke taak. Wie daartoe geroepen wordt, wat zal hij doen? Zich mede in den strijd mengen en *pro* of *contra* adviseren? Den overwinnaar zoowel als den overwonneling aanwijzen? Of zal hij zich op een onzijdig standpunt zoeken te plaatsen, en met de opmerking, dat er *Iliacos intra muros peccatur et extra*, zich vergenoegen, alsof daarmede de twistzaak ware afgedaan? Of wel, zal hij de twistenden trachten tot elkander te brengen en den vrede voor te bereiden? Indien hij, zonder onregt te plegen of der waarheid te kort te doen, dit laatste vermag, dan verrigt hij zeker een edel werk, waarop hij zegen kan inoogsten. Maar hoe zelden is hij er toe in staat, en hoe weinig gelukt hem dit, ook als hij meent het te kunnen! Wij althans zien daarop, voor zooveel den strijd tusschen MACKAY en CHRISTOPHILUS betreft, volstrekt geene kans. Dat twisten over kerkelijke regtzinnigheid en formuliergezag

zal nog wel vooreerst niet ophouden, al heeft het ook, gul gesproken, voor ons alle waarde verloren. En zoo lang het voortduurt, zal wel aan de eene zoowel als aan de andere zijde de hevigheid, aan godsdiensttwisten eigen, zich niet verloochenen. En bij elk nieuw strijdschrift zal wel nu eens deze en dan die partij koning blijven kraaijen. Toch heeft het, tot op zekere hoogte, zijne nuttigheid, den strijd met opmerkzaamheid na te gaan en de van weerskanten aangevoerde bewijzen naauwkeurig te wegen. En dan komen wij er voor uit, dat MACKAY, onzes inziens, door CHRISTOPHILUS verslagen is. Op alle punten weert C. den aanval zegevierend af en brengt hij zijne tegenpartij in het naauw. Het standpunt van MACKAY is, meenen wij, op Protestantsch grondgebied onhoudbaar. Van tweeën één: of hij moet het opgeven, of tot de onbewegelijke Roomsche Kerk overgaan. De stelling, door hem voorgestaan: *ik geloof wat de Kerk gelooft*, is zuiver Roomsch, al voegt hij er ook bij, *omdat het geloof der Kerk gegrond is op en overeenkomt met de H. Schrift*. En wanneer dan nog de verdediging zijner stelling zóó geschiedt, als door hem geschied is, dan moet zij, bij naauwkeurig onderzoek, onvermijdelijk vallen. Maar daarmede is nu nog volstrekt niet gezegd, dat het geschrift van CHRISTOPHILUS onze onbepaalde goedkeuring heeft weggedragen, en dat wij met deze afzonderlijke uitgave zijn ingenomen. Wij hebben achting voor zijne bekwaamheid en prijzen zijnen ijver. Wij erkennen, dat er tijden en omstandigheden zijn, waarin gesproken, krachtig en met nadruk gesproken moet worden. Maar daaruit volgt nog niet, dat MACKAY's uitvallen bij voorkeur beantwoording zouden verdienen, en nog veel minder, dat ZAALBERG daartoe zou geroepen zijn. Hoe vlug hij ook zijn moge, er ware voor hem, in den eersten tijd zijner Evangeliebediening, nog wel iets nuttigers te doen dan strijd te voeren. Ook ontbreekt het hem daartoe op zijnen jeugdigen leeftijd nog een weinig aan de vereischte bezadigdheid en heiligen ernst. De toon waarop hij schrijft, is ons dan ook doorgaans te heftig, niet kalm en waardig genoeg. En - waartoe het verzwegen? - zulk strijdvoeren heeft uit den aard der zaak ligtelijk een hoogst ongunstigen invloed op de vorming van het karakter. Er zijn voorbeelden van Evangeliedienaren, die daardoor op latere jaren, bij hoogst voortreffelijke gaven, zeer lastige en

onverdragelijke menschen geworden zijn, zeker tot groote schade voor de vrucht van hunnen arbeid in de Gemeente. Wij vertrouwen dat dit bij ZAALBERG het geval niet zijn zal, en koesteren van hem daartoe te goede gedachten. Maar hij volge dan toch onzen raad op, om vooreerst van zulk twisten zich zorgvuldig te onthouden en de waarheid, die hem boven alles dierbaar zijn moge, in liefde te betrachten! En wat MACKAY betreft: indien de ontvangene teregtwijzing hem, zoo als wij vreezen, niet overtuigd heeft van zijn ongelijk, dan moge hij zien, hoe hij, voortgaande op zijnen weg, zich eenmaal verantwoorde voor den Heer, die ons, ook naar onze woorden, oordeelen zal!

Hiermede meenen wij genoeg gezegd te hebben van een geschrift, waarvan wij ons de herlezing liefst gewenscht hadden te mogen besparen.

De wederkeerige opvoeding. Een woord voor ouders en kinderen; door A. Rutgers van der Loeff, Theol. Doct. (,) en Pred. te Leyden. Te 's Hertogenbosch, bij Gebr. Muller. 1853. In kl. 8vo. 63 bl. f :-50.

Wij verblijden ons, dat de Heer RUTGERS VAN DER LOEFF deze beide stukjes, oorspronkelijk voorlezingen, nadat zij aan den *Evangeliespiegel* waren afgestaan, op verzoek van sommige zijner vrienden afzonderlijk heeft uitgegeven en verkrijgbaar gesteld. Zij verdienen algemeen verspreid te worden. Het eerste, dat *over de opvoeding van kinderen tot godsdienst* handelt, bevat een rijken schat van waarheid en menschenkennis, en is regt geschikt om ernstig gestemde ouders te besturen bij het gewichtig werk der opvoeding. Het andere, *over de opvoeding van ouders door kinderen*, munt niet minder uit, en beveelt zich te meer aan naar mate het onderwerp meer ongemeen en belangrijk is. Het spreekt echter van zelf, dat zoo min het eene als het andere in dit klein bestek volledig behandeld en uitgeput zou zijn. Veeleer zijn het slechts wenken, die hier gegeven worden, maar wenken, op wijsheid en ervaring gegrond, en die, in beoefening gebragt, onder hooger zegen goede vruchten beloven. Of de inhoud niet

nog leerzamer en vooral onderhoudender had kunnen zijn, indien hier en daar het gezegde door wèlgekozene voorbeelden, die op dit gebied in menigte voorhanden zijn, ware opgehelderd, laten wij onbeslist. Maar wij verbergen onze bevreemding niet, dat dit gulden boekske genoemd is *een woord voor ouders en kinderen*. Wat *kinderen* er uit leeren zullen, weten wij niet; zelfs zouden wij er schade van vreezen indien zij het lazen; en zeker gaat het vèr boven hunne bevassing. Maar aan *ouders* raden wij de lezing en herlezing en vooral de behartiging er van ten sterkste aan, en niemand, of hij moest door vooroordeelen beheerscht zijn, zal er zich den aankoop van beklagen. Gods zegen ruste er op in de ruimste mate!

Oratio de accurato antiquitatis Hebraïcae studio, Theologo Christiano magnopere commendando; quam habuit Abraham Kuenen, Phil. Theor. Mag. Litt. Hum. et Theol. Doct., a.d. xii m. Martii a. mdccccliii, quum extraordinariam Theologiae Professionem in Academia Lugduno-Batava solemni ritu auspicaretur. Lugd.-Bat., apud P. Engels. MDCCCLIII. 36 pagg. f :-60.

De Heer KUENEN heeft op jeugdigen leeftijd, terwijl hij nog te naauwernood de Hoogeschool verlaten had en nog slechts onder het getal der Kandidaten tot de H. Dienst was opgenomen, eene hoogst gewigtige taak aanvaard, het Hoogleeraarambt namelijk in de Godgeleerdheid te *Leyden*. Naarmate eene dergelijke eer zeldzamer is - wij herinneren ons enkel den grooten, éénigen BORGER, wien iets soortgelijks in hetzelfde vak wedervaren is, sedert het begin dezer eeuw - naar die mate is ook de verwachting van hem te hooger gespannen. Naauwelijks vernamen wij dat zijne inaugurele *Oratie*, met algemeene goedkeuring aangehoord, in het licht verschenen was, of wij namen haar belangstellend ter hand, en vonden ons niet teleurgesteld. En nu zij ons ter beoordeeling wordt toegezonden, aarzelen wij niet te verklaren: dat wij, zoowel in de keuze des onderwerps als in de wijze waarop het behandeld is, den bekwamen man herkend hebben, die doorslaande blijken geeft van grondige geleerdheid,

heldere, wetenschappelijke inzichten en een nederigen zin. De loop zijner eigene vorming en de bestemming, hem bij de *Leydsche* Faculteit aangewezen, bragten hem er toe om te spreken *over het belang der Hebreeuwsche Oudheidkunde voor den Christelijken Godgeleerde*. Dat dit belang dikwijls voorbijgezien en, vooral sedert de Hoogleraren in de Oostersche Letterkunde een deel uitmaken van de Literarische Faculteiten, over het algemeen zeer verwaarloosd is, behoeft geene herinnering. Voor menig een, wij twijfelen er niet aan, is zelfs dat hoog belang in menig opzigt zeer twijfelachtig. Wij vinden het echter hier zoo bondig, krachtig, veelzijdig ontwikkeld en in het licht gesteld, dat zelfs de meest hardnekkige tegenstander er door overtuigd moet worden. Na met kennis van zaken het noodige gezegd te hebben over de beoefening-zelve der *Hebreeuwsche* Oudheidkunde, wordt door KUENEN met groote scherpzinnigheid aangewezen wat winst daaruit te verkrijgen is voor de historische, systematische en praktische Godgeleerdheid. Voor de historische, die de uitlegkunde en de Bijbelsche Theologie mede omvat, is die winst wel verreweg de meest overvloedige; maar toch ook met opzigt tot de beide andere gedeelten is zij geenszins verwerpelijk. En gelijk wij ons, op grond van zijn betoog, overtuigd houden, dat hij de geschikte man zal zijn, om het genoemde vak op de meest vruchtbare wijze dienstbaar te maken aan de vorming onzer *Leydsche* Theologen, zoo verblijden wij ons vooral, dat hij getoond heeft op het gansche gebied der Godgeleerdheid geheel te huis te zijn. Wat is er van zulke *fausta auspicia* niet te verwachten voor den bloei van Wetenschap en Kerk! Het worde den jeugdigen Hoogleeraar vergund, daaraan gedurende eene lange reeks van jaren met onverdroten ijver te arbeiden, en de Akademische jongelingschap stelle het voorregt op prijs, haar in zijn bezit en onderwijs geschonken!

Praktische handleiding tot de studie der Hebreeuwsche taal, volgens de Spraakkunst en met eene Voorrede van Prof. Veth, ter dienste van eerstbeginnenden, die zich door eigen oefening voor de Akademische lessen willen voorbereiden, door J.H.

de Greef, Theol. Doct. (,) en Predikant te Maastricht. Te Amsterdam, bij L.F.J. Hassels. 1853. In gr. 8vo. XVI en 36 bl. f 1-:

Wij begroeten dit nette boekje met vreugde, want het verwezenlijkt een plan, dat door Ref. reeds vóór ruim drie jaren geopperd, doch door zijne beroeping naar *Doesburg* in de pen gebleven is. Aldaar met het onderwijs in het *Hebreeuwsch* belast, gevoelde ik spoedig het gemis eener geschikte Handleiding voor eerstbeginnenden, en vervaardigde toen naar de behoefte, die mij hier scheen te bestaan, vooreerst voor eigen gebruik, mijne *Hebreeuwsche Rudimenta*. Daarin heb ik slechts het alleronmisbaarste opgegeven om te leeren lezen, en vervolgens het werkwoord uitvoerig behandeld, ten einde de jonge lieden goed te leeren conjugeren. Hierin heb ik mij in de verte naar de *Verkorte Grieksche Spraakkunst* van ENGER gerigt. Wanneer mijne discipelen mijne *Rudimenta* in het hoofd hebben, geef ik hun de *Beknopte Hebreeuwsche Spraakkunst* van Prof. VETH in handen, en zoek ze daarin den weg te doen vinden, opdat zij zichzelve, wanneer zij aan de Hoogeschool gekomen zijn, verder mogen kunnen helpen. Voor dit laatste nu vind ik het boekje van Dr. DE GREEF een zeer bruikbaar hulpmiddel, en heb het daarom terstond ingevoerd. Ten einde deze mijne gunstige meening te staven en ook anderen tot dezelfde handelwijs op te wekken, wil ik het boekje naauwkeuriger beschrijven.

Na eene aanprijzende Voorrede van Prof. VETH volgt het Voorberigt van den Schrijver. Niemand sla dit over, gelijk men zoo vaak met voorberigten doet, als die slechts dienen om de eerste bladzijden van een boek te vullen; want dit Voorberigt is eigenlijk eene Inleiding.

Na gezegd te hebben waarom hij zijn boek geschreven heeft, geeft Dr. DE GREEF eene aanwijzing: hoe men de *Spraakkunst* van Prof. VETH bestuderen moet, om het zóó ver te brengen, dat men *partes* kan gaan maken, en waarschuwt daarbij te regt tegen overhaasting. Nu volgt de aanwijzing: hoe men met vrucht *partes* maken kan, en dit is eigenlijk de *quintessence* van het boek. Het is eene aanwij-

zing tot het *partes* maken van *Hebreeuwsche* woorden met behulp van de Spraakkunst van Prof. VETH; ten einde daardoor niet alleen de woorden waarmede men juist bezig is, te leeren verstaan, maar tevens in die Spraakkunst eigenlijk gezegd te huis te komen. Daartoe heeft de Schrijver het eerste Hoofdstuk, en eenige verzen van het tweede, van het *Boek der Rigteren* op de volgende wijs behandeld. Hij plaatst achter ieder woord de paragraphen der Spraakkunst, die tot opheldering van dat woord moeten nageslagen worden; zoodat de leerling die slechts heeft op te zoeken, om alles van het woord te vinden wat de Spraakkunst hem leeren kan. Wanneer dit somtijds nog niet genoeg is, wordt er hier en daar eene noot bijgevoegd, waarin ophelderingen voorkomen, gedeeltelijk aan de *Grammatica Hebraea* van Prof. ROORDA ontleend, doch die dan uitgeschreven, niet bloot door nommers aangewezen worden. Om nu alle misverstand te voorkomen, heeft de Schrijver vóór het eerste Hoofdstuk van de *Rigteren* nog eene lijst van eenige woorden met de paragraphen van VETH's Spraakkunst er nevens geplaatst, en vervolgens die paragraphen besproken, ten einde het verband tusschen dezelve en het woord, dat er door verklaard wordt, aan te wijzen.

Wanneer iemand dit gelezen heeft, zal hij ligtelijk onze ingenomenheid met het boekske begrijpen; en toch vreezen wij dat weinigen het zullen gebruiken, niet omdat het boekske niet goed is, maar omdat de meeste jonge lieden voor zulk eene geregelde werkzaamheid weinig lust hebben. Het zou ons zeer verheugen, wanneer wij hoorden dat het werkje van Dr. DE GREEF door studenten-vereenigingen ter beoefening van de *Hebreeuwsche* taal, zoo als b.v. door BERESCHÎT, werd gebruikt. Dáár kan het zeer veel nut doen, waar de een den ander kan helpen en aan het werk houden. Vooral voor hen die reeds iets van het *Hebreeuwsch* weten, al is het niet meer dan ik in mijne *Rudimenta* heb zoeken te geven, is dit werkje zeer aan te prijzen, en in het algemeen zal niemand, die het aandurft, zich de daaraan bestede moeite beklagen; ja, het zal hem voor het vervolg veel moeite besparen.

Vraagt men mij: of ik er volstrekt geene aanmerkingen op heb; dan moet ik zeggen: dat mijne aanmerkingen weinig in

getal zijn. Op blz. xi, regel 11, spreekt de Schrijver van eene vlugtige vokaal, zijnde de *Saegôl*. Hij meent hier zeker de *Segôl*; althans dit volgt, mijns inziens, uit de theorie en uit de woorden van Prof. VETH (zie § 4). Op blz. 7 en 17 staat eene polemieek tegen WINER. Op zich-zelve heb ik tegen deze polemieek niets, maar in een werkje als dit vind ik haar minder goed. Die dit boekje nog moeten gebruiken, zijn voor polemieek nog niet rijp. Op blz. 29 staat eene verklaring van den *Maetheg* in het woord *béth* in *Rigt*. I:35, die mij minder gelukkig voorkomt. De syllabe, waar de *Maetheg* op staat, is door de verbinding van dit woord met het volgende door eene volledige lettergreep van den klemtoon gescheiden, en dus moet de *Maetheg* volgens VETH § 12, 1 verklaard worden. (Zie ENGER, *Verkorte Grieksche Spraakkunst*, § 7, 2.)

Daarentegen hebben wij nog een paar goedkeurende aanmerkingen. Wij danken den Schrijver voor zijne verklaring van den *keri* en *kethib* op blz. 12, en voor zijn raad om de zoogenaamde *nota relativi* in het *Latijn* door *nempe* te vertalen (zie blz. 10 en 34). Hierdoor heeft hij aan de jonge lieden, die zijn werkje zullen gebruiken, eene wezenlijke dienst bewezen.

Wij hopen dat deze aankondiging moge strekken om het geschrift van Dr. DE GREEF in veler handen te brengen.

D. BURGER, JR.

De opvoeding van den mensch ter zelfbeheersching. Naar de tweede Hoogduitsche uitgaaf van Dr. J.C.G. Joerg, Hoogleeraar in de Geneeskunde aan de Universiteit te Leipzig, enz. Te Amsterdam, bij L.F.J. Hassels. 1850. In kl. 8vo. 66 bl. f:-70.

Oude geschriften zijn niet altijd te versmaden, dacht Ref., toen hij dit voor de aankondiging eigenlijk reeds te oude werkje ontving en inzag. De lezing van het kleine boekje heeft hem overtuigd, dat die gedachte gegrond is.

Als een grijsaard van zeventig jaren, wiens geheele leven aan de beoefening en het onderwijs der geneeskunde was toegewijd, zich nederzet om de voorschriften wereldkundig te

maken van zijne veeljarige ondervinding, dan heeft dat eene niet geringe beteekenis. Ref. meent tot bekendmaking van de strekking van dit kleine geschrift niet beter te kunnen doen, dan eenige zinsneden uit de Voorrede des Schrijvers en eenige regelen uit het Naschrift van den Vertaler hier over te nemen.

‘Waar ik mijn blik ook henen wende, ontwaar ik meer ligchamelijk of zedelijk bedorven en zieke dan gezonde menschen, [; menschen,] die zonder kracht om zich zelven te beheerschen, her- en derwaarts geslingerd worden.

Voor ieder, die het thans levend geslacht opmerkzaam beschouwt, is het duidelijk, dat daaronder slechts weinigen worden aangetroffen, die opgewassen zijn tegen ernstige inspanning of volharding eischende werkzaamheden, terwijl de geschiktheid en standvastigheid, noodig tot het uitvoeren van grootsche daden, nog veel schaarscher is.

Indien ge nu het grooter deel uwer tijdgenooten, die opkomen en verdwijnen, nagaat van hunne geboorte tot hun graf, dan valt u in 't oog, dat weinigen het laatste en natuurlijke tijdperk des levens: de grijsheid, bereiken; grootendeels het gevolg van vergrijpen tegen een natuurlijk dieët. (JOERG.)

Wèl heeft de eenvoudige Gezondheidsleer een dunne sleep van volgelingen en weinigen zijn er, die, toegerust met eene onontbeerlijke zelfbeheersching, zich houden aan eene strikte naleving harer weldadige wetten. Daarom is 't gewis de roeping van den Geneesheer, dat hij zich bewege buiten den cirkel, dien de gewoonte en de sleur om hem heengetrokken hebben; dat hij niet slechts optrede, als een, *die ziekten geneest*, gelijk de algemeene stem van hem vergt, maar dat hij ook zijn invloed poogt te gebruiken om *ziekten te voorkomen*.’ (H. RIEHM.)

Meer is er tot aanprijzing van deze beknopte, wèlgeschrevene Gezondheidsleer niet noodig; hoewel er véél meer van gezegd kan worden. Zij is vol nuttige voorschriften, heilzame wenken en regelen. Wie zijne gezondheid lief heeft, en hooge en langdurige rente wenscht te genieten van 't hem aanvertrouwde kapitaal zijns levens, schaffe zich dit werkje aan; hij zal zich die geringe uitgave niet beklagen: vooral dan niet als hij de lessen er in vervat opvolgt.

L.H.V.

Nadeelige ligchaamshoudingen en kwade gewoonten der kinderen, benevens opgave der middelen daartegen, ten dienste van ouders en opvoeders. Door Dr. Daniel Gottlob Moritz Schreber, Praktiserend Geneesheer en Hoofd-Directeur van het Orthopaedisch Instituut te Leipzig. Uit het Hoogduitsch vertaald. Met 16 Figuren. Te Utrecht, bij W.F. Dannenfelser. 1853. In 12mo. 87 bl. f :-85.

Wie nog twijfelen mogt aan de waarheid, dat in onze eeuw de behoefte aan het behoud en de ontwikkeling der zedelijke en lichamelijke krachten algemeen en diep wordt gevoeld, heeft slechts een blik te werpen op de uitgebreide literatuur, die allengs op het gebied der gezondheidsleer ontstaat. Wel is het waar, dat de Regeringen en het volk nog niet algemeen de waarde dier leer beseffen; maar dit moet men meer zoeken in onkunde, dan in gemis van overtuiging omtrent de verbastering en verzwakking van het menschelijke geslacht. Men beschouwt over het algemeen de zorg voor de gezondheid als eene lastige zaak, daar zij hervorming van grondslagen en beginselen wil, en zulk eene poging niet weinig heeft te kampen met de aangeboren zucht tot gemak en de zorgeloosheid, die de meeste menschen aankleeft. Intusschen, er is geen twijfel aan, of ook *Nederland* zal eenmaal den grooten weg moeten inslaan, dien andere landen reeds betreden; en de vraag naar positieve resultaten, die elders zoo bevredigend wordt beantwoord, zal eindelijk ook hier het verschil aanwijzen tusschen wezen en schijn.

Geen tijdperk des levens vereischt meer omzigtigheid en bestuur dan het kindsche; waarin het ligchaam wordt ontwikkeld en voorbereid voor dien leeftijd, welke, zoowel voor het individu als voor de maatschappij, de vruchten moet afwerpen in vroegeren leeftijd gezaaid.

Het is waar, de invoering der gymnastie pleit voor de pogingen, die men wil aanwenden tot oefening en ontwikkeling der lichaamskrachten, waarmede die der ziel zoo innig zamenhangen; maar de oorzaken van vele ziekten en gebreken ontsnappen veelal aan het oog, en men ontwaart slechts de gevolgen. Om die oorzaken te leeren kennen en vermijden, heeft de Schrijver dit werkje zamengesteld. Wij deelen

er den inhoud van mede, om den lezer het geheel te doen overzien:

Eerste Afdeeling: Nadeelige ligchaamshoudingen en kwade gewoonten der kinderen tot aan hun zevende jaar. - Tweede Afdeeling: Nadeelige ligchaamshoudingen en kwade gewoonten bij kinderen, tusschen het zevende en vijftiende jaar, gewoonlijk voorkomende: 1. Het liggen. 2. De regte stand in 't algemeen. 3. Het zitten. 4. Het staan, gaan, loopen, springen. 5. Bewegingen en houdingen bij spelen en vermaken. 6. Beweging en houding bij den ligchamelijken arbeid. 7. Invloed der kleeding op de houding des ligchaams en op de gewoonten. - Slot.

De Schrijver heeft de oorzaken en hare nadeelige uitwerking eenvoudig en duidelijk in het licht gesteld en aangetoond; terwijl de middelen tot bestrijding eveneens eenvoudig zijn en gemakkelijk toe te passen.

Over 't algemeen echter dient meer op het nut van ligchaamsbeweging en oefening, dan wel op dat van werktuigen de aandacht gevestigd te worden.

Ref. beveelt de lezing van dit werkje ten sterksten aan. Het is voor ouders en opvoeders van het meeste belang, indien zij - en wie hunner zou dat niet? - waarlijk belang stellen in de toekomstige welvaart en het geluk der aan hen toevertrouwde kinderen.

Druk, papier, vertaling enz. verdienen goedkeuring.

L.H.V.

Keur der nieuwste en belangrijkste Reisbeschrijvingen, voor de jeugd bewerkt door P. van Os, Instituteur te Sneek. Jaargang 1852. Te Sneek, bij van Druten en Bleeker. 1852. Aflev. 1-11, zijnde het Eerste en Tweede Deel, elk Deel met vier plaatjes, 263 en 256 bladz. in kl. 8vo. De twee Deelen f 3-60.

Wij hebben hier den eersten Jaargang eener keurlezing uit de nieuwste en belangrijkste reisbeschrijvingen, voor de jeugd bewerkt. In een berigt zegt de S.: dat hij 'het genoeg heeft gehad, van verschillende kanten, betuigingen van goedkeuring over zijnen arbeid te ontvangen', en, uit dien hoofde, 'met opgewektheid' voornemens is zijne taak te vervolgen. -

Het is zoo: wèlgeschrevene reisbeschrijvingen - waarin velerlei lotgevallen en ontmoetingen van reizigers voorkomen, waaruit men leert hoe veel de mensch kan uitstaan, en hoe uit de hagchelijkste omstandigheden redding mogelijk is - zijn leerzaam voor de jeugd zoowel als voor den rijperen leeftijd. Worden daarbij beschrijvingen gevoegd van belangrijke zeden en gewoonten van andere, hetzij meer, hetzij minder beschaafde of onbeschaafde natiën, met duidelijke, wetenschappelijke, niet te wijdloopige opgaven van de voortbrengselen uit de drie rijken der Natuur, dan verruimt dat den gezigtskring der lezers, terwijl het hen aanspoort tot vergelijking met de voorwerpen die zij rondom zich hebben.

Menigeen zal zich te binnen brengen, hoe hij bij het lezen van Reizen nu en dan gestuit is op eene ontleding van het waargenomene, die hem, als aan de wetenschap van den Schrijver vreemd, langwijlig of onverstaanbaar werd en geen belang inboezemde. Gebeurt dat bij volwassenen, hoe veel te meer dan bij jonge lieden! Uit dien hoofde heeft de Heer VAN OS begrepen een nuttig werk te zullen doen als hij de nieuwste reisbeschrijvingen voor de jeugd bewerkte en bij maandelijksche Afleveringen uitgaf.

Het werk begint met de 'Reizen der *Engelschen* ter ontdekking eener noordwestelijke doorvaart door de noordelijke *IJsze* naar den *Stillen Oceaan*'. Zij worden door eene Inleiding voorafgegaan; die wel iets meer van dergelijke vroegere togten had mogen behelzen. Met een enkel woord echter is daarbij gedacht aan der *Nederlanderen* overwintering op *Nova Zembla*.

Voorts behelst het Eerste Deel 'PARRY's derde reis naar de Noordpoolgewesten', loopende tot bladz. 50, waarop 'BEECHEY's reis naar den *Stillen Oceaan* en de *Behringstraat*' het Deel verder aanvult. Velerlei zijn de ontmoetingen van *The Blossom* op den togt naar de Poolgewesten, en gewis niet het minst onderhoudend is hetgeen er voorkomt over het eiland *Pitcairn* en de kolonie door *Engelsche* matrozen, nu sedert meer dan zestig jaren op *Pitcairn* gevestigd.

Uit PARRY's reize nemen wij een voorbeeld over van liefde tot de jongen, zeldzaam onder verschillende diersoorten, maar dat bij de walrussen gevonden wordt (bl. 32). 'Een nog jong dier viel in de magt der jagers, die het met eene harpoen

aan land trokken. Terwijl dit geschiedde, kwam een groote wijfjeswalrus, de moeder van het jong, naderbij, en legde hare bezorgdheid niet slechts door allerlei angstige bewegingen aan den dag, maar men zag ook zeer duidelijk, dat haar van droefheid en angst de tranen over het gezigt liepen. Desniettemin sleepten de ongevoelige jagers het arme jonge dier weg, en troosteloos en wanhopig zag de beangste moeder het na. Thans merkte een officier der *Fury* [naam van het schip], die van eene andere zijde het dier genaderd was, dat een tweede groote walrus in aantogt was, en gemakkelijk herkende hij aan de sterke slag tanden het mannetje van deze diersoort. Wat hij nu zag, scheen hem bijna ongeloofelijk te zijn, en toch was het zoo, want ook anderen, die deze dieren hebben gadegeslagen, hebben soortgelijke opmerkingen gemaakt. Toen het mannetje namelijk merkte dat het jong ontbrak, werd het zeer toornig, terwijl het wijfje vele tranen vergoot en door liefkozingen van allerlei aard zijne gramschap zocht te doen bedaren. Doch de toorn van het mannetje werd steeds grooter; eindelijk pakte hij het wijfje aan en stiet het met zulk een geweld tegen de ijsbrokken dat het bijna in onmagt viel. Toen hij eindelijk welligt ook zelf begreep dat door dit alles het geroofde jong niet weêrgebragt werd, overmande ook hem de droefheid, en beide dieren weenden nu als 't ware om strijd, terwijl zij elkander door liefkozingen van tijd tot tijd tot bedaren zochten te brengen. Hoe ligt het den officier ook gevallen zou zijn, een der beide dieren door een schot te dooden, zoo kon hij echter daartoe niet besluiten.'

Van de *Gambier-eilanden*, van *Otaheite*, de *Sandwichs-eilanden*, *Kamschatka* enz. zullen wij enkel herinneren, dat de jeugdige lezers over die oorden veel wetenswaardigs, op onderhoudende wijze verhaald, in het Eerste Deel zullen aantreffen.

In het midden der zesde Aflevering vangt het Tweede Deel aan, en wordt de togt van *The Blossom* voortgezet. Het behelst den terugkeer uit het Noorden naar de *Stille Zee*, eene tweede reis naar de *Behringstraat*, en de terugreis van Kapitein BEECHEY naar *Europa*. - *California*, vijf jaren geleden bij velen niet eens bij name bekend, thans als het goudland vermaard, leert men uit de reize van *The Blossom* kennen zoo als het vroeger was. - De zoo onvolkomen bekende *Lieukieu*- of *Lioe-kioe-eilanden*, welke onder *Japan's* gezag staan,

werden bezocht en de zonderlinge gebruiken der eilanders kenbaar gemaakt. Duidelijk is het, dat aldaar, even als in *Japan*, de omgang met andere natiën geschuwd wordt. De straffen en pijnigingen, waaraan de beschuldigten bloot staan, herinneren den lezer de wreedheid door de *Japannezen* bij hunne straf-oefeningen aan den dag gelegd.

De Heer VAN OS maakt ook melding van het gebruik, onder de *Europesche* Zeemogendheden in zwang, om onbewoonde eilanden, of ook eilanden door wilde stammen bewoond, zich toe te eigenen en te benamen. Wij lezen deswege op bl. 208: 'Het is onder alle zoogenaamde zeemogendheden aangenomen, dat een tot hiertoe onbekend en onbewoond land aan dat volk in eigendom behoort, welks zeevaarders het ontdekken. Onze Kapitein BEECHEY kon alzoo niet nalaten van deze gelegenheid gebruik te maken. Hij liet daarom eene koperen plaat met een opschrift aan een boom spijkeren, en verklaarde daardoor het eiland, hetwelk hij, naar den beroemden *Britschen* Staatsman ROBERT PEEL, het *Peel-eiland* noemde (*Britsch* eigendom?); aan de haven gaf hij, ter eere van den overledenen Bisschop van *York*, den naam van *Lloyd's-haven*.'

Naar deze beide Deelen of den Eersten Jaargang komt het ons voor, dat de Heer VAN OS zijne bewerking met oordeel behandelt, en deswege lof en aanmoediging verdient.

De Uitgevers hebben zorg gedragen voor eene nette uitvoering. Op papier en letter is niets aan te merken, en de plaatjes zijn niet onaardig. Een ruim debiet verdient derhalve deze nuttige 'Keur'.

Zes maanden in Natal en onder de Hollandsche Boeren van de Kaap-Kolonie. Uit het Engelsch van Charles Barter, Esq. Met eene afbeelding van Pieter-Maritzburg. Te Amsterdam, bij P.N. van Kampen. In gr. 8vo. VI en 331 bl. f 3-50.

Wij weten van het land van *Natal*, op de zuid-oostkust van *Afrika*, nog weinig meer, dan dat het, nu vijftien of zestien jaren geleden, door onze stamgenooten in bezit genomen, toen ten deele ontgonnen, en door de meesten hunner sedert wederom verlaten is, ten gevolge der kwellingen hun door het *Britsch* Gouvernement aangedaan. Voegen wij er nog bij,

dat het niet onbekend is, hoe men tegenwoordig tracht het door *Engelschen* te koloniseren, dan zullen wij nagenoeg alles hebben medegedeeld wat er in *Nederland* van dat landschap bekend is. Aan het *Britsche* kolonisatie-plan hebben wij dit werk te danken.

Het boek van BARTER voert in het *Engelsch* den eigenaardigen titel: *The Dorp and the Veld; or six months in Natal*. Voor ons echter is de meer eenvoudige titel, zoo als die is uitgebreid, verkieslijk. De geleerde Schrijver - want dat is de Heer BARTER, volgens den *Engelschen* titel - toont een man te zijn die daar, onder de landverhuizers, bijzonder wel op zijne plaats was, en levert ook bewijzen, dat hij in *Noord-Amerika* landstreken heeft bezocht door de landverhuizing in ontginning gebragt. Wij ontmoeten er vergelijkingen, welke hare waarde hebben voor elk die zich tot landverhuizing genegen gevoelt.

De verschijning van '*Zes maanden in Natal*' is vooral van belang in het tegenwoordige oogenblik, nu de Heer J. STUART uit die streken is hier gekomen, om eene groote uitgestrektheid lands voor landverhuizers, tot zeer lagen prijs, aan zijne landgenooten aan te bieden. Het is wel niet te ontkennen, dat *Natal* - of, zoo als de Heer LAUTS zegt, *Natalia* - niet juist hetzelfde is als de *Trans-Vaalsche* Republiek; evenwel, men vindt er dezelfde voortbrengselen uit het dieren- en het plantenrijk, en ook grootendeels hetzelfde klimaat. Daarenboven zijn de inboorlingen: blanken en zwarten (namelijk *Kaffers*), in het eene en in het andere gebied dezelfde. Uit dit boek kan men derhalve het land leeren kennen, dat voor den *Nederlander* is geopend om er zich als landbouwer en veeboer te vestigen.

De Heer BARTER schildert met veel levendigheid wat hij gezien en ondervonden heeft; zoodat men met genoegen hem op zijne togten vergezelt, of zijne bedenkingen en bespiegelingen verneemt. Reeds te *D'Urban*, bij zijne landing in *Port-Natal* of de *Natal-baai*, is hij getroffen door het onregelmatig, maar te gelijk schilderachtige voorkomen der plaats. 'Hier vertoonde zich aan ons oog een net, klein, tigchelsteenen huisje, met eene groene verandah en een laag met riet gedekt dak; dan weder een gebouw uit horden en pleister [met leem bepleisterde horden] zamengesteld, hetwelk, schoon niet meer

zijnde dan eene lange rij van schaareshorden met pleister overstreken, toch eene zeer gemakkelijke woning daarstelt. - Hier stond een vreemdsoortig gebouw van geribd ijzer, daar eene kafferhut van takken en gras opgericht, dat er uitzag als eene groote en zeer ruwe bijenkorf; vlak er naast een houten huis, en een of twee voetstappen verder eene steenen of tigchelsteenen woning van twee verdiepingen. Huizen van allerhande soort was men bezig te bouwen, terwijl hier en daar eene menigte tenten aantoonde dat pas aangekomen landverhuizers hier de eerste proef doorstonden van de ongemakken eener volkplanting, en den voorgrond van de schilderij voltooiden.' - Men ziet dat ook de vertaling vrij goed leest, hoewel de een of ander welligt geen vrede zal hebben met die 'steenen woningen, die *een of twee voetstappen* van een houten huis verwijderd zijn'. De Schrijver spreekt, namelijk, van *een of twee voorbeelden* van steenen gebouwen van twee verdiepingen, in de nabijheid van een planken huis. - Zoo toont de Vertaler meermalen ook elders, in den geest des Schrijvers niet te zijn doorgedrongen, of de eigenlijke beteekenis niet te hebben gevat. - Men leest b.v. op bl. 105: 'Wij zijn nu in het district van de *Vaal-rivier*, de noordelijkste afdeeling van het regentschap der *Oranje-rivier*.' Dat REGENTSCHAP bestaat niet, maar de Schrijver noemt die landstreek: '*Orange River Sovereignty*' (bl. 81). Zoo is het, en in onze taal noemt men het *de Souvereiniteit*. De vier districten, waaruit dát *gebied* bestaat, zijn: *Bloemfontein*, *Caledon*, *Winberg* en *Vaal-rivier*. - BARTER spreekt op dezelfde bladzijde (81) van eene hoogvlakte van 50,000 vierkante (*Eng.*) mijlen, maar die vlakte wordt door den Vertaler tot 5,000 ingekrompen. - Zoodanige misstellingen maken de overzetting wel eens onverstaanbaar. Op andere plaatsen is de uitlegging geheel verkeerd, zoo als op bl. 184 het woord *Yankees*.

Op bl. 23 spreekt de reiziger van de *Duitsche* volkplanting tusschen *D'Urban* en *Pieter-Maritzburg*, door den Heer BERGTHEIL aangelegd. Ze heet hier *Germantown*, ofschoon anderen ze *Germany* (*Duitschland*) noemen. Zij bestond toen ruim twee jaren, en was bepaaldelijk aangelegd met het oog op den katoenbouw. Vergissen wij ons niet, dan was daartoe in de *Kaapstad* eene Maatschappij bij aandeelen gevormd. Hier leest

men: 'De tijd van den oogst was lang voorbij, en men verhaalde ons dat, uit gebrek aan arbeiders, een groot gedeelte van de katoen op den grond zelf moest verkwijnen en alzoo verloren gaan.' Daaruit schijnt men te moeten opmaken dat die Kolonisatie mislukt is.

Op piquante wijze wordt de reis verhaald door den Schrijver gedaan, met twee andere *Engelschen*, die van de *Algoa-baai* waren vertrokken om in *Natal* een grondstuk te zoeken, waar zij zich konden vestigen en het land ontginnen. BARTER zegt te dier gelegenheid (bl. 55): 'Het lot wilde niet dat ik een bewoner zou worden van dit *Hollandsch Arcadia*. Mijne plannen ondergingen eene plotselinge verandering, en dit werd veroorzaakt door een van die toevallen, welke wel vreemd schijnen, maar die alle dagen kunnen voorvallen in een zwervend leven.' - Dacht onze reiziger zóó toen hij pas begonnen was zijne reis door het land van *Natal* te beschrijven, aan het slot van zijn verhaal was hij wel degelijk voornemens daar 'voor eenigen tijd, welligt wel voor zijn geheele leven, zijne woonplaats' te vestigen.

Eigenaardig is, bij den aanvang dier reize (bl. 56), de beschrijving der *Afrikaansche* wagenzweep. Zij volge hier: 'Het wordt voor eene groote bekwaamheid in de Kolonie gerekend, zulk een slag in de *Afrikaansche* zweep te brengen, die, even als het klappen met een vliegenslag, niet zonder gedurig daarmede om te gaan, kan worden verkregen. Inderdaad, deszelfs (?) vervaarlijke lengte, de steel van veertien voet, met eenen slag van misschien vijf-en-twintig, maakt het een even onhandig werktuig in de handen van een nieuweling, als het van eene vreeselijke uitwerking is in de handen van een die er mede weet om te gaan. Onze voerman AÄRON zal, als hij voor op den wagen staat, met even groot gemak uit de voorste ossen van een span van veertien [namelijk zeven juk], schier veertig voeten van hem af, het bloed te voorschijn halen, als hij den achtersten os treft, die vlak aan zijne voeten is.'

Hoe ongunstig de Schrijver over de *Bosjesmannen* (is *Boschjesmannen* niet beter?) oordeelt, kan men vernemen op bl. 69. 'Er bestaat slechts één middel tegen dit kwaad [hunne stoute rooverijen], de volkomene uitroeijing van deze *kinderen der mist*, zoo als zij genoemd worden, waarop men krachtens de wet

geen verhaal krijgen kan, en die men moeilijk in bedwang kan houden; en dit zou ook reeds lang zijn ten uitvoer gebragt door de Kolonisten zelven, indien het Gouvernement niet geweigerd had deze onderneming te bekrachtigen. Intusschen zijn er nog geene beslissende middelen in het werk gesteld om de Maatschappij van deze pest te bevrijden. Het zou wezenlijk schijnen als of zij opzettelijk werden gespaard, gelijk ander schadelijk gebroed, ten einde Harer Majesteits troepen eene gedurige jagtpartij te verschaffen, die dankbaar moeten zijn voor eene zoo eervolle onderscheiding. Indien dit het geval ware, hoe eerder dan een generale marsch werd geslagen en het wild in zijn nest zelf opgejaagd, des te beter.'

Velerlei ontmoetingen, ook van vrolijken of grappigen aard, worden door BARTER met luim medegedeeld, zoo als b.v. op bl. 72, 74, 75, 180 en 181, en een aantal andere plaatsen, die den lezer onwillekeurig een glimlach afpersen en de gevatheid, het zelfvertrouwen of den moed van den een of ander doen bewonderen. - In zijn omgang met de Boeren bleef den S. niet verholten, hoe zij in het algemeen tegen de *Engelschen* vooringenomen zijn. Evenwel moeten wij erkennen dat hij hun meestal regt laat wedervaren, hunne goede hoedanigheden niet verzwijgt, en niet verheelt dat zij in hunnen afkeer van het *Britsch* Gouvernement het regt op hunne zijde hebben. - Hij is evenwel *Engelschman*; het rouwt hem geenszins, dat het land van *Natal*, door het vertrek der *Hollandsche* Boeren, voor den *Britschen* landverhuizer open ligt; ja, hij rekent er op, dat het landschap benoorden de *Vaal-rivier* ook eenmaal onder de *Britsche* oppermagt zal bukken. - Zie hier eene belangrijke plaats, door den Vertaler, niet ten onregte, *a very crafty language* genoemd. - Men herinnere zich echter dat, toen BARTER dat schreef, de Republiek benoorden de *Vaal-rivier* nog niet door *Groot-Brittanje* als onafhankelijk was erkend.

Blz. 84: 'Over gindsche bergketen, over de verwijderde *Vaal-rivier*, ver naar de boorden van den *Limpopo*, waarvan de loop nog een raadsel is voor de aardrijkskundigen, zijn zij de *Britsche* heerschappij en de *Britsche* bemoeijng met hunne aangelegenheden, ontvlugt. Daar houdt zich de kleine Republiek in veilige onbekendheid staande, en blijft aan de overzijde onze magt tarten. En laat hen daar dan ook blijven,

daar zij zelve het zoo verkiezen. - Wij zouden zeer gaarne gezien hebben, dat zij onder ons gebleven waren, en zich met ons hadden vereenzelvigd, in de hoop dat door een naauwen en gedurigen omgang alle vooroordeel en verbittering van beide zijden van lieverlede zouden zijn weggevallen. - Maar wij willen hen nu in hunne ballingschap niet verontrusten; wij hebben voor alsnog onze handen vol genoeg. Laat hen echter niet denken, zelfs deze verwijderde wildernissen als een onvervreemdbaar eigendom tot hunne nakomelingschap te doen overgaan, - want zoo zeker als de *Oranje-rivier* in den *Atlantischen Oceaan* stroomt, of de *Nijl* in de *Middellandsche Zee*, zoo zeker zal de moed en de volharding der *Anglosaksers* hunne magt, ja zelfs hunne taal en hunne beschaving doen heerschen over dit geheele land van *Abyssinië* tot de *Kaap*, en van het Kanaal van *Mozambique* tot aan de kolonnen van *Herkules*.'

Wij stappen hiermede van dit belangrijke en onderhoudende reisverhaal af, maar verzekeren diegenen onzer landgenooten, welke naar *Zuid-Afrika* als landverhuizers wenschen te gaan, dat zij er veel behartigenswaardige wenken en aanwijzingen in zullen vinden. Van de kosten eener boerderij van 600 morgen, met het wol- en hoornvee, en van een woonhuis, vinden zij er de berekening of raming op bl. 128 en 133.

Een ruim vertier kan wel niet missen aan dit fraai uitgevoerd boekwerk ten deel te vallen.

De Landverhuizing naar de Vereenigde Staten van Noord-Amerika. Te Bergen-op-Zoom, bij J.C. Verkouteren. 1853. In gr. 8vo. 112 bl. f 1-:

Volgens de dagbladen maken zich in verschillende oorden des lands weder familiën gereed, om het vaderland te verlaten, en in de *Vereenigde Staten* een beter en aangenamer lot te zoeken, dan hun hier is ten deel gevallen. Wij haasten ons dáárom dit hoogst belangrijk, wèlgeschreven, en van 't begin tot het einde boeiende werk, waarop wij uitvoeriger denken terug te komen, onverwijld vóórloopig aan te bevelen. Men vindt er, door een zaakkundig en gemoedelijk *Nederlander*, alles in vermeld en behandeld wat de landverhuizer naar *Noord-Amerika* te weten noodig heeft, en ook al wat hij er

heeft te wachten. Dit laatste, zelfs bij een zoogenaamd welgelukken der verhuizing, is zoo weinig aanlokkelijk, dat men niet zonder deernis kan denken aan hen, die den grond hunner geboorte vaarwel zeggen, om in de *Vereenigde Staten* een welstand en geluk na te jagen, die er, voor hen, niet zijn te vinden. Het werk draagt den onmiskenbaren stempel der waarheid, en is wel berekend om ernstig over de gevaren, kwade kansen, en zelfs zoogenaamde goede uitkomsten der onderneming te doen nadenken. Wij gelooven dat de verstandigen onder hen wier afreize reeds is vastgesteld, na de lezing van dit werk, hun vertrek in nader beraad zullen nemen; ja, geheel er van af zullen zien, wanneer 't hun niet bewezen wordt, dat de Schrijver aan de waarheid heeft te kort gedaan. De prijs van het werk is betrekkelijk gering, en elke menschenvriend, die het leest, zal het gewis als een pligt beschouwen te helpen zorgen, dat niemand als landverhuizer van hier naar *Amerika* ga, zonder het insgelijks gelezen te hebben. Wij wenschen 't uit dien hoofde zoo spoedig mogelijk algemeen bekend, en hopen dat deze aankondiging daartoe bij moge dragen. De Schrijver heeft alle aanspraak op de dankbaarheid der belanghebbenden voor zijn nuttigen arbeid. Moge het werk door de zorg van weldenkenden in de handen komen van alle diegenen voor welke het hoofdzakelijk is bestemd!

Anna Maria van Schurman. Door Dr. G.D.J. Schotel, Predikant te Tilburg. Met portret en fac-simile. Te 's Hertogenbosch, bij Gebr. Muller. In gr. 8vo. f 4-90.

ANNA MARIA VAN SCHURMAN! dat is een naam die aan niemand vreemd is. Wie zou haar niet kennen, die geleerde vrouw die spinnekoppen at, die in een ommezien portretten boetseerde, en die ten laatste krankzinnig werd van dweepzucht! - Met die jammerlijke kennis stelt men zich tevreden, en zeer weinigen hebben lust om zich beter te onderrigten aangaande eene vrouw, die het publiek tegen zich inneemt, door hare geleerdheid zoowel als door haren smaak in spinnekoppen en dweeperij. Maar zie, daar komt de volijverige *Tilburgsche* navorscher en trekt zich de eer der miskende

jonkvrouw echt ridderlijk aan; hij rukt de gordijn der vooroordeelen weg, die de schoone gestalte omfloersd had; met voorbeeldeloos geduld en voorbeeldige volharding spaart hij geene moeite om zijne bouwstof van alle kanten bijeen te brengen; hij ordent alles met kunst, schikt alles met smaak - en een heerlijk gebouw rijst op, waarin wij met de wijze maagd kennis maken, haar zien zoo als zij was, zoo als zij dacht, handelde, leefde, in haren tijd, onder hare vrienden, en voor hare oefeningen in kunst en wetenschap. Wie met den grooten hoop de miskenning van deze vrouw heeft gedeeld, moge nu beschaamd tot de edele gestalte opzien, en in haar niet alleen het ontwikkeld hoofd, maar ook het gevoelvol liefhebbend vrouwenhart leeren kennen, dat nog magtiger was dan dat rijke hoofd; ja, te magtig, omdat het haar verlokte tot stappen, die een bloot verstandelijk overleg zou hebben afgekeurd, zoo als, b.v.: het betrekken van LABADIE's woning, het deelnemen aan dwaasheden, waartoe de Labadisten allengs vervielen, ja, hare geheele aansluiting aan die kleine sekte, die ook door den Schrijver met zoo onpartijdige gematigdheid in het ware licht is gesteld, zoo wel in hare warme godsvrucht als in hare afdwalingen. Zoo regtvaardig en onbevooroordeeld is geheel het uitmuntend geschrift, dat niet minder van de groote kennis en 't doordringend onderzoek, dan van de waarheidsliefde en het godvruchtig gemoed des Eerw. Schrijvers getuigt. Hoe veel belangstelling weet hij ons, van den aanvang af, voor dat vrome kind van godvreezende ouders in te boezemen; wie oogt de schrandere vrouw niet met verbazing na bij dat onvermoeid voortschrijden op de baan der wetenschappen: wie vreest niet dat zij enkel geleerdheid, enkel kunst zal worden; dat al het aanminnige der vrouwelijke natuur daarbij zal verloren gaan; dat de wierookwolken, haar zoo kwistig toegezwaaaid, ligt allen zin voor huiselijk leven, alle gevoel voor teedere banden verstikken zullen? - Doch, worden wij genoopt ons onder hare eerbiedige bewonderaars te scharen, zij wint ook al de ingenomenheid van ons hart, als wij die hooggevierde, schier vergode vrouw vrijwillig al dien roem, al die glorie zien ten offer brengen aan hare kinderlijke liefde voor twee hoog bejaarde ziekelijke moeijen. Het boekvertrek, waar de grooten der aarde haar hulde bragten, wordt blijmoedig verruild tegen de

stille vergeten ziekenkamer; en dat niet voor eene poos, om effect te maken, maar eene reeks van jaren achtereen bleef zij daar zorgen en waken met de teederheid en de trouw eener dochter. De Godsdienst was haar beschermengel geweest, en had haar hart met het ondoordringbaar schild des geloofs beveiligd, om, door de mannelijke geestes-oefeningen heen, een maagdelijk gemoed vol warmte en teederheid te bewaren. Hoe laat zich nu uit haar vurig gemoed haar enthousiasme verklaren voor DE LABADIE; voor den man die haren geest bevrijden kwam van Voetsiaansche bekrompenheid en wetsche banden, om haar een vrij en ruim Evangelie te openen! En wie bejammert het niet, dat zij en hij, als zoo vele uitstekende Christenen, schipbreuk leden op de klip van eene gezuiverde Kerk te willen stichten, en de herstelling aller dingen, of eene wederbrenging tot den oorspronkelijken staat des menschdoms na te jagen! Met klimmende belangstelling laat het geheele werk zich lezen. De rijke stof is keurig en zorgvuldig bewerkt, en over het geheel ligt eene edele rust en waardigheid verspreid, die aan zulk een Schrijver en aan zulk een onderwerp passen.

Het werk is met menig snedig gezegde en geestige aanhaling versierd, en toch met zoo veel gemoedelijken ernst, met zoo veel kieschheid en gevoel geschreven; ja, de gebreken en dwalingen zijn, zonder verbloeming, zoo bescheiden behandeld, als had de jonkvrouw het zelve moeten lezen. In één woord: alle hulde aan den waardigen Schrijver! Deze 'ANNA MARIA' zet de kroon op zijne werken. - Ook de Uitgevers lieten niets aan de uitwendige gedaante des boeks ontbreken. Het kan niet anders, of 'ANNA MARIA' zal zich vele vrienden verwerven. Wie er lust toe heeft, kan den Schrijver in zijne navorschingen op den voet volgen, want eene reeks van aantekeningen en bijlagen leggen ons de bronnen bloot, waaruit is geput, en verhoogden de waarde van het boek voor den belangstellenden onderzoeker.

De Scharlaken Letter, een verhaal door Nathaniël Hawthorne. Te Amsterdam, bij J.D. Sijbrandi. 1853. In gr. 8vo. 340 bl. f 3-60.

Het is niet altijd aangenaam een roman aan te kondigen. Uit een historisch werk deelt men onbedwongen den inhoud

mede, en bouwt daar de beoordeeling op als op een hechten grond; maar de inhoud van een roman moet voor het publiek geheim blijven. Ware dat anders, dan voldeden wij de nieuwsgierigheid van onze lezers, door hun de fabel mede te deelen van dit verhaal van een Schrijver eerst kortelings bij ons bekend geworden, maar die er buiten twijfel grooten naam zal maken.

HAWTHORNE werpt diepe blikken in 't menschelijk hart. Zijn gevoel is levendig, zijne verbeelding stout, en zijn stijl krachtig en boeiend.

Het werk is een tafereel van het booze in den mensch. Er treden weinig personen in op, maar toch is er handeling genoeg. De hoofdpersoon is eene gevallen, beklagenswaardige vrouw. Het eerst zien wij haar op 't schavot, om haar vergrijspten toon gesteld. Zij staat daar voor 't oog der menigte met eene zuigeling, de vrucht van verboden hartstogt, op den arm, en eene scharlaken schandletter A, (*adultère*) op de borst; gedoemd om dat eerloos merk tot aan haren dood te dragen.

Het lot, de toestand, en het gedrag dezer vrouw zijn uitmuntend geteekend. Waar wij haar ontmoeten, herkennen wij haar terstond. Zij ziet in, dat zij verkeerd heeft gehandeld; haar berouw is hevig, maar twijfelachtig; zoodat de verkeerdheid er niet door is uitgedreven, maar zich er achter verschuilt. Zij voelt het kwaad door de letter, welke de maatschappij op hare borst deed drukken: die letter brandt op haar hart; maar 't kwaad werd er niet door uitgebrand.

Treurig is haar toestand geweest, vooral in de eerste tijden na de onteerende straf-oefening. 'Onophoudelijk voelde zij de talloze angels der smart, die het nooit uitstervend, altijd voortwerkend vonnis van het Puriteinsche Gerechtshof in hare ziel deed dringen. Geestelijken bleven op de straat staan, om woorden van vermaning te spreken, die eenen volkshoop met zijnen spotlach en zijne verachting rondom de arme schuldige vrouw heenriepen. Als zij eene kerk binnentrad, in het vertrouwen dat zij zou mogen deelen in den sabbaths-glimlach des algemeenen Hemelschen Vaders, dan was het dikwijls haar lot om te hooren, dat zij zelve het onderwerp werd der toespraak. Zij begon vrees voor kinderen te gevoelen, want deze hadden van hunne ouders een onbestemd denkbeeld ingezogen van iets vreeselijks in deze huiveringwekkende vrouw, die

altijd zwijgende door de stad sloop, zonder iemand tot haar gezelschap te hebben, dan één eenig kind. Daarom lieten zij haar eerst voorbijgaan en vervolgden haar dan op eenen afstand met schrille kreten en het uitspreken van een woord, dat voor hunnen eigenen geest geene duidelijke beteekenis had, maar dat daarom niet minder vreeselijk was voor haar, als komende van lippen die het zonder bewustheid uitspraken. Het scheen eene zoo wijde verbreiding van hare schande te zijn, dat de geheele natuur die kende; het zou haar geen gruwzamer smart hebben gedaan, al hadden de bladeren der boomen de sombere geschiedenis onder elkander gefluisterd, al had het zomerwindje die gemurmeld, al had de winterstorm die luide uitgebulderd! Eene andere eigenaardige pijniging werd gevoeld in den blik van een nieuw oog. Als vreemden nieuwsgierig naar de scharlaken letter staarden - en geen hunner, die dit ooit verzuimde! - dan brandden zij die als het ware op nieuw de ziel van HESTER in, zoodat zij somtijds zich naauwelijks kon weêrhouden, maar toch altijd weêrhield, om het teeken met hare hand te bedekken. Maar van den anderen kant had ook weder een oog dat er aan gewoon was, zijne eigene wijze om haar grievend te kwetsen; de koele blik van gemeenzame bekendheid daarmede was ondragelijk.' Van het begin tot het einde, met één woord, had HESTER PRYNNE de vreeselijkste marteling te verduren, als zij voelde dat een menschelijk oog op het teeken rustte; de plek vereeltte nooit; zij scheen integendeel gevoeliger te worden door dagelijksche marteling.

Dit gevoel had haar van lieverlede losgemaakt van de gewone begrippen van zedelijkheid in 't maatschappelijk leven. De scharlaken letter was haar 'paspoort' op een gebied, dat andere vrouwen niet durven betreden. Schande, wanhoop en eenzaamheid hadden haar sterk gemaakt, maar ook veel verkeerd geleerd, omdat hare sterkte in verharding ontaardde. Vandaar, dat zij, na zoo veel verdriet en kommer, die haar beleedigden, zich weder in de armen der verzoeking wierp, en haren boezem tot hoofdpeluw der innigste genegenheid aanbood aan den man, van wien zij immer moest gescheiden blijven. Zij zou aldus op nieuw gevallen zijn, maar wordt staande gehouden, en slijt hare overige dagen als zuster van liefdadigheid. Dat dit zoo zijn kon is niet onbegrijpelijk; maar wij

begrijpen niet goed, hoe de Auteur zijne heldin kon doen gelooven dat er te eeniger tijd eene nieuwe waarheid zou worden geopenbaard, die de betrekking tusschen man en vrouw op eenen vasteren grondslag van weerkeurig geluk zou vestigen. Wij gelooven dat het Christendom haar door het huwelijksverbond, niet op stoffelijke berekening, maar op zedelijke liefde gevestigd heeft, zoo dat de bekende lierzang van VONDEL in de *Gysbrecht van Aemstel* geene uitdrukking is van dichterlijke verbeelding, maar van duurzame waarheid. Maatschappelijke behoeften, betrekkingen en toestanden hebben wel eens voor het Christelijk idée, oude idéen in de plaats geschoven; doch er is geene nieuwe openbaring noodig om hunne verkeerdheid te doen blijken. Het Communisme beproeft het nog, en verdierlijkt den mensch door het genot te stellen in de plaats van de liefde, die lust en leed inwacht en geduldig het leed verdraagt; maar het Christendom heeft nog kracht genoeg om als eene blijvende, nooit verouderende waarheid te werken ook op de verouderde en bedervende maatschappij.

HESTER PRYNNE heeft een kind bij zich, en op eenigen afstand den niet bekenden medepligtige aan haren val, en ook haren zich onbekend houdenden verraden echtgenoot. Haar dochtertje, dat zij PAREL noemt, is, op de vleugelen na, een waar Elfenkind. De romandichter heeft al zijne kunst aan haar ten koste gelegd.

De medepligtige is een jong, bekwaam, begaafd predikant, ARTHUR DIMMISDALE. Hij verbergt zijn misstap voor de wereld, maar niet voor zich-zelf. Berouwvol huichelaar, heeft hij meer spijt van de daad, dan dat hij zich bekeert. Hij troost zich met de leugen, de ledigheid, den dood. De Schrijver heeft hem een beul toegevoegd, die 't vuur der hel in zijn binnenste stookt, maar geen hemelschen Vader gegund, die geneigd is tot vergeven. Men meent bijkans, dat de predikant de publieke opinie voor zijnen God aanziet, want hij denkt dat 't hem rust zou geven, als hij openbaar voor de menschen zijne misdaad kon belijden. Zijne preken, met toejuiching aangehoord, zijn de uitingen van zijn inwendigen strijd en zelfbeschuldiging, maar 't volk ziet de brandende wonde in

zijn hart voor een vuur van den heiligsten ootmoed aan. Er ligt diepe waarheid in de schildering van dezen gemoedstoestand, waarin het gefolterd hart zijne zonden voor God verzwijgt. Historisch vinden wij dien in DAVID gedurende zijnen somberen staat, na het overspel met BATHSEBA, vóór dat NATHAN hem aan zich-zelf ontdekt, en hij drukte haar uit: 'toen ik het wilde verzwijgen, versmachtte mijn gebeente.'

DIMMISDALE zoekt in een onbewaakt en hem verrassend oogenblik zoo niet rust, ten minste afleiding en verademing door terugkeer tot het verkeerde, dat hem jaren lang gefolterd had. Schrikkelijk is de teekening van den strijd van het kwade beginsel tegen al wat er nog goeds in hem is overgebleven. Eindelijk echter zegepraalt het goede beginsel, en brengt hem tot de vrijwillige bestijging van het schavot, nadat hij bij eene feestelijke gelegenheid in de kerk eene schitterende rede heeft uitgesproken. Wij zouden liever gezien hebben, dat de Schrijver den boeteling eene andere plaats hadde aangewezen, om zijn hart uit te storten; maar dat had minder effect gedaan. Hij zou 't dan ook misschien niet hebben kunnen doen leunende op den arm van HESTER. Intusschen zien wij er nu meer de boete van JUDAS in dan het berouw van PETRUS.

Wij noemden daar straks ook den echtgenoot van HESTER. Hij is een oud, somber, misvormd geleerde, die bovendien, terwijl hij elders wetenschappelijke nasporingen deed, zijne jonge gade, die hem niet beminde, aan verleiding ter prooi liet. Na geruimen tijd, komt hij te *Boston* terug, om in de armen zijner vrouw uit te rusten, maar vindt haar op 't schavot. Nu komt er iets ontzettends in hem. Hij ziet zijne vrouw in de gevangenis, en verbreekt den band, die haar aan hem gebonden hield. PRYNNE neemt den naam aan van ROGER CHILLINGWORTH, en begint te leven voor den haat, omdat hij de liefde heeft verloren; voor de wraak, omdat hij zich onherstelbaar beleedigd gevoelt. Genade heeft geene rol in dit treurspel. Hij zoekt den schuldige, zijn geoefend oog ontdekt dien, en hij valt op zijn slagtoffer aan als een vampyr die alle bloed afzuigt, als een 'nachtspook' dat den ongelukkigen wakenden met schrikkelijke droomen benaauwt.

'Hij was zijn onderzoek begonnen, gelijk hij zich verbeeldde, met de strenge en gelijkmatige onzijdigheid van eenen reg-

ter, die enkel de waarheid zoekt, alsof de vraag hier niet anders gold, dan de in de lucht getrokken lijnen en figuren van een meetkunstig vraagstuk, in plaats van menschelijke hartstogten en hem-zelfen aangedaan onregt. Doch naarmate hij verder ging, maakte zich eene vreeselijke betoovering, eene soort van woeste, ofschoon nog altijd kalme noodlottigheid van den ouden man meester, en liet hem niet weder los, voor dat hij aan haren eisch geheel had voldaan. Hij groef nu in het hart van den armen predikant, gelijk een mijnwerker die goud zoekt, of liever als een doodgraver die een graf opgraaft, of er misschien een juweel met den doode mogt zijn begraven, ofschoon hij de meeste kans heeft van niets te vinden. Wee zijner eigene ziel, zoo deze ware wat hij zocht.

Somtijds flikkerde er een licht uit de oogen van den geneesheer [dit was HESTERS echtgenoot], blaauw en onheilspellend als de weerglans van een fornuis, of laten wij liever zeggen, gelijk eene van die flikkeringen van spookachtig vuur, dat uit BUNYANS deur op den heuvel schitterde, en op des pelgrims gelaat sidderde. De grond, waar deze sombere mijndelver arbeidde, had misschien teekenen getoond die hem aanmoedigden.

Deze man,' zeide hij in een van die oogenblikken tot zich zelf, 'hoe zeer ze hem achten, hoe geestelijk hij schijnt, heeft van zijnen vader of van zijne moeder eene sterke dierlijke natuur gekregen. Laten wij wat verder doorgraven in de rigting van die ader.'

Hij zette die taak onbarmharig voort, en zoo werd de beleedigde echtgenoot van lieverlede een duivel. Zeven jaren wijdde hij zich aan de onophoudelijke ontleding van een hart vol marteling, en vond er zijn eenigst genot in, de martelingen, die hij ontleedde, te verzwaren.

En toch ontviel zijn offer hem onverwachts. Dat laatste tooneel op het schavot, dat niets anders was dan de uitwerking van 't vergift in zoo groote hoeveelheid toegediend, lag buiten den tooverkring, dien hij om zijne prooi had getrokken. Maar nu was ook zijne rampzalige, den mensch onwaardige levenstaak afgeweven. 'Al zijne sterkte en geestkracht - de kracht van ziel en ligchaam - scheen hem op eens te be-

geven, zóó zeer, dat hij letterlijk zamenkromp, wegschrompelde en bijna uit het oog verdween, als een ontworteld onkruid, dat in de zon verdort. Die ongelukkige man had het beginsel zijns levens doen bestaan in het najagen en stelselmatig oefenen van wraak, en toen door de volkomenste zegepraal en voleindiging dat kwade beginsel niets meer had om zich te steunen en te voeden; toen er, met één woord, geen duivelen-werk voor hem op aarde meer te doen was, bleef er voor den ontmenschten sterveling niets over, dan heen te gaan waar zijn meester werk en loon voor hem zou vinden.'

Zoo verging de haat; zoo verging ook eene ongelukkige liefde, die geen voedsel had, omdat de bron onrein was.

Wij vertrouwen zonder onbescheidenheid eenigzins den geest en aard van dit meesterstuk te hebben blootgelegd, dat den beminnaren van roman-lectuur buiten allen twijfel zal boeijen en voldoen, en ook rijke stof tot nadenken geeft, omdat er de schuilhoeken van het hart in worden doorzocht: waarbij het ook zichtbaar wordt, hoe eene schitterende verdienste soms ongeneeslijke kwalen des gemoeds verbergt; hoe ieder bloot staat voor den val; hoe verschrikkelijk de gevolgen zijn van enkele misstappen, die de eer, de rust, de zaligheid welligt doen verloren gaan, en alle menscheijkheid in den mensch kunnen verwoesten.

Alice Montrose. *Naar het Engelsch van Maria J. Mac-Intosh, Schrijfster van: 'Mary en Eveline, of droomen en ontwaken'; 'Isabel en Grace, of wezen en schijn'. Twee Deelen. Te Amsterdam, bij J.D. Sijbrandi. 1853. In gr. 8vo. 645 bl. f 7-20.*

Wie '*Mary en Eveline*' gelezen hebben, zullen met gunstige vooringenomenheid dit werk openen. En waarlijk '*Alice*' is niets minder dan de vroegere scheppingen der rijkbegaafde, fijngevoelige vrouw, die niet slechts talent bezit, maar het ook dienstbaar weet te maken aan de verheerlijking der waarheid.

De '*Alice*' heeft haren oorsprong te danken aan een oogmerk, het hart eener vrouwe dubbel waardig. Wij zien niet

gaarne de vrouw hare pen tot een wapen van aanval spitsen. Zij is niet op hare plaats wanneer zij de vierschaar spant over Staatslieden; of over staatkundige of kerkelijke geschillen uit de hoogte beslist. De olijftak voegt in hare hand; in haar gemoed wone liefde, die vooroordeelen wegneemt, den haat overwint, en de zegepraal der waarheid bevordert.

In dat licht verschijnt de Schrijfster. Zij wil medewerken om de vooroordeelen, welke de Noordelijke en Zuidelijke Staten van *Noord-Amerika* van elkander scheiden, te doen verdwijnen. Haar doel is heerlijk, en het middel beantwoordt er aan. - De Schrijfster is in de keuze van haar personeel ongemeen gelukkig geweest. Zij geeft in de karakters van ROBERT GRAHAM, MONTROSE, ALICE, MARY en anderen, getrouwe voorstellingen van de geaardheden den inboorlingen van de N. en Z. Staten eigen. Wij zouden te veel plaats behoeven om dit in bijzonderheden te staven; maar wat wij niet verzwijgen willen is de kieschheid, waarmede zij alle stuitende en ergerlijke tooneelen vermijdt, die door zoo menig Schrijver, helaas, gezocht worden; in den waan, dat zij een behagelijk effect maken. Een der personen heeft zich aan een schurkenstreek van de ergste soort schuldig gemaakt. Op zijn tijd wordt hij ontmaskerd, en de vergelding?..... De ellendige wordt overgelaten aan de hand van Dien, die zoo menig kwaaddoener uit den nacht der zonde tot het licht der deugd geroepen heeft. Het gevoel is daar meer voldaan bij, dan wanneer wij den booswicht naar het schavot hadden moeten vergezellen.

De Schrijfster heeft treffende toestanden geschetst, en dáár vooral waar zij de aandacht op het slavenleven vestigt, schildert zij meesterlijk, minder nog omdat de compositiën zoo fraai zijn, dan wel omdat zij de waarheid geeft, zoo als zij die gedurende meer dan twintig jaren met eigen oog aanschouwde.

Het werk gelezen hebbende begrijpt men ligt, dat vooral hare beschouwingen over het slavenleven, dien grooten twistappel tusschen het Noorden en Zuiden, veel opziens baren en ruimen bijval verwerven moesten. Zij treedt niet op tegen BEECHER STOWE's '*Negerhul*' als begunstigster der slavernij; maar geeft eene voorstelling, die ook in de '*Negerhul*' is aan te wijzen; en als de slavenhandelaar op *Montrose-hall* met een

duivelen-blik begeerig naar prooi rondgluurt, boezemt zij afschuw in van den slavenhandel. Waren echter alle de zwarte kinderen van ADAM aan CATO in de 'Alice', en aan TOM in de 'Negerhut' gelijk, dan zou men het negerras voor het edelste menschenras moeten houden. Evenwel, de Schrijfster zegt, dat die CATO werkelijk heeft bestaan in iemand, dien men in hare familie op gelijke wijze lief had en eerde. Wij gelooven nogtans, dat men omzigtig moet zijn in het oordeelen over den aard der *Negers*; opdat de uitzondering niet voor den regel worde gehouden. - Wat daarvan zij: niet slechts het medelijden, maar de regtvaardigheid vooral verheft zich tegen den slavenhandel en de slavernij.

Wij eindigen met ook den Heer SIJBRANDI lof toe te zwaaijen voor de sierlijke en smaakvolle uitgave van dit fraaije en ook goed vertaalde verhaal.

De Roman van Blijdendal. Uit het Engelsch van Nathaniel Hawthorne, door C.M. Mensing. Te Amsterdam, bij P.N. van Kampen. 1853. In gr. 8vo. VIII en 265 bl. f 2-90.

Wie de voortbrengselen van NATHANIËL HAWTHORNE kent, weet dat die Schrijver niet tot de gewone romandichters behoort, bij wier verhalen de ontknooping reeds in het oog springt, eer men een vierde gedeelte van 't werk heeft gelezen. Bij het openen zijner verhalen voelt men, daarentegen, ook geene lastige nieuwsgierigheid, en de hand, die anders als werktuigelijk zoo ligt de laatste bladzijde opslaat, blijft in rust. Aldus spant de Dichter ons denkvermogen en onze verbeelding in. Elke passage is minder of meer boeiend schoon. In het denkbeeld, dat hij beligchaamt, rust en werkt te gelijk zijne kracht. Hij brengt ook geen vermoeijend groot getal personen ten tooneele. Slechts weinigen voert hij op, maar zij hebben allen beteekenis. Hoe zij aanvankelijk als in een geheimzinnig donker zich verbergen, van lieverlede worden zij helder, vervolgens doorschijnend, en eindelijk geeft de Dichter u zijne ziel-mikroskoop in de hand, om tot op den bodem van hunne harten te zien. De mensch in zijne neigingen en driften, de maatschappij in haar woelen en wroeten, streven

en jagen naar de verwezenlijking van... droomen, zijn de voorwerpen van zijne wijsgeerig-dichterlijke beschouwingen.

De roman die vóór ons ligt draagt een vrolijken titel, en als wij een triviaal woord mogten gebruiken, dan noemden wij hem een kluchtspel van de verbetering der wereld door het stof.

Wij moedigen onze lezers sterk aan, om dit '*Blijdendaal*' eens te bezoeken. Zij zullen er eene half en half Communistisch-Socialistische proef zien nemen, om door een plan van vrijwilligen handen-arbeid het lot der wereld te verbeteren; ofschoon niemand er zoo dwaas is, om als een goedgeeloovige *Franschman* - ik weet niet meer welke - te denken, dat de stof, als hun plan gelukte, zóó veranderd zou worden, dat de zee dan uit limonade zou bestaan.

De S. brengt ons in kennis met COVERDALE, een hupschen jongen; hij schildert zich-zelf als een magteloozen Dichter, die het leven intreedt met een schat van verheven denkbeelden, welke te gelijk wegsterven met het vuur zijner jeugd. Naast hem vinden wij een philanthroop, HOLESWORTH, die met zijn gedrag staat, dat wanneer de zoogenaamde philanthropie, tot eene levensroeping gemaakt, nuttig kan zijn door den krachtigen stoot, dien zij der maatschappij geeft, zij toch ook gevaarlijk is voor hem, wiens heerschende hartstogt zij wordt. Nevens die beide mannen ontmoet men twee vrouwen: ZENOBIA en PRISCILLA; van welke de eene de enge beperkingen harer sekse trotseert, en de andere een zwak meisje is, met trillende zenuwen en de eigenschappen eener SIBYLLE. Het overige personeel is bijwerk en klein in getal; doch niemand er van zou gemist kunnen worden.

Als het den lezer gaat gelijk ons, dan komt hij niet onvoldaan uit *Blijdendaal* terug, maar brengt een schat van leerzame en nuttige gedachten t'huis met de ervaring, dat de oude wereld nog niet oud genoeg is om voor eene splinternieuwe plaats te maken, en dat vele zoogenaamde hervormers en philanthropen hunnen tijd en hun leven verkwisten met hoogvliegende gedachten, die in de lucht te huis behooren en op de aarde geene woning vinden kunnen.

Vriendschap en Laagheid, een verhaal uit het Engelsch. Te Amsterdam, bij J.D. Sijbrandi. In gr. 8vo. 327 bl. f 3-60.

Dit boeiend verhaal bevat, in een scherp contrast van licht en duisternis, een engel en een satan. De ongenoemde Auteur schildert den laaghartigen, verraderlijken en wraakgierigen OVERDALE zoo verschrikkelijk af, dat het moeite kost aan de mogelijkheid des bestaans van zulk eenen mensch te gelooven. Het slagtoffer zijner onnatuurlijke wraakzucht is een man rein van ziel, en met een hart in den boezem dat warm klopt voor het geluk van zijnen evenmensch, en niet aarzelt ook de grievendste belediging grootmoedig te vergeven. Maar de Heer HEYWOOD scheen ons voor een Regtsgeleerde somtijds meer goedwillig dan schrander; ten minsten een maar eenigzins geoefend menschkundig oog zou door overdreven, tot walgens toe herhaalde betuigingen van berouw en leedwezen, niet zoo zijn verblind geworden; vooral niet na het ontvangen van eene zoo duidelijke als ernstige waarschuwing uit bevoegden mond. Het karakter van BAMPFYLD is uitmuntend geteekend. Hij is de wrekende Nemesis tegenover de boosheid, en de beschermengel der belaagde deugd. De echtgenoot van OVERDALE, eene zonderlinge, hooghartige vrouw, is haren slechten echtgenoot waardig; hoewel rondborstiger en minder huichelend, deinst zij toch voor geene schanddaad terug. - De uitspraak der Jury tegen HEYWOOD hadden wij, na de onvoldoende bewijzen, die bovendien ontzenuwd werden door de uitmuntende pleitrede van LEONARD, den zoon des beklaagden, niet zoo verwacht. Wij kunnen ook niet goed begrijpen, waartoe de épisode moet dienen van den officier, die een jongeling bij ontdekten sluikhandel doodelijk gewond heeft.

Maar de totaal-indruk is gunstig. De stijl is goed, en het doel edel. Het verhaal bevestigt de troostrijke waarheid, dat de deugd, hoe schandelijk aangerand en door laster vervolgd, onder Hoogere bescherming staat. De Schrijver heeft een drama geschetst, in welks lijst menig vers uit den zevenen-dertigsten Psalm zou kunnen geschreven worden.

Winteravond-vertellingen door H.C. Andersen. Vertaald door C.M. Mensing. Te Schoonhoven, bij S.E. van Nooten. 1853. f 1-25.

Eens trok een juweeltje van ANDERSEN mijne aandacht in de kleine boekerij van een kind. De jeugdige eigenaar was er nog al mede in zijn schik; doch papa en mama hadden 't zoo laf gevonden, en dáárom was 't aan hém gegeven. Het was dan ook maar een vertelsel van een arm klein eendje! - Zulke papaas en mamaas zijn er wel meer, en die zouden MATTHIAS CLAUDIUS óók wel ter zijde schuiven. Voor dezulken zijn ook déze *Winteravond-vertellingen* niet geschreven. Maar wie het orgaan heeft om de bevallige, reine gedachtebeelden van eene dichterlijke ziel te vatten, en een uitnemend humor te verstaan; wie met meesterhand de fijnste schakeringen des gevoels, de dwalingen van het hart, en de toestanden uit verschillende levensverhoudingen geboren, in de luchtige gestalte, in de losse omtrekken van bekoorlijke gelijkenissen wil geteekend zien, die geniete dit voortreffelijk boekskén, waarmede de Heer MENSING ons eene liefelijke vertroosting heeft geschonken, na zoo veel alledaagsch, en middelmatigs, als ons schier overstelpt. Het is zeer moeilijk eene keuze te doen onder deze vertellingen, ofschoon sommigen onze bijzondere ingenomenheid wekten. 't Is alles luim, 't is alles ernst; lach en weemoed dooreen; overal waarheid, ziel, leven; veelal satire; ja, maar die niet kwetst of krenkt: - zij treft en overtuigt, en doet dat kort en beknopt, zonder ballast van woorden of omhaal van toelichting. Wie het vatten kan, die vat het - en wie het niet vat, die leest maar een sprookje, en geeft het aan een kind. - Het uiterlijk is geheel in overeenstemming met het aangename van den inhoud. Formaat en druk, de eenvoudige nette titel, het allerliefst vignet zijn den smaakvollen Uitgever waardig.

Dr. A. de Jager, Redevoering op de buitengewone Vergadering der Onderwijzers-Vereeniging in het achtste Schooldistrikt van Zuid-Holland, gehouden den 23sten Julij 1853. Te Rotter-

dam, bij Gebr. Hendriksen. 1853. In gr. 8vo. VI en 32 bl. f :-60.

Het doet Ref. leed, niet vroeger in de gelegenheid te zijn gekomen om deze Redevoering aan te kondigen. Zulke werken hebben behoefte aan eene spoedige afdoening. Evenwel, de inhoud is belangrijk zoo wel nu als toen zij werd voorgedragen, en het is hem ook thans een genoegen, zulk een welgemeend en wèlgeschreven woord over volksonderwijs en onderwijzers te kunnen aanprijzen. Van het denkbeeld 'volksonderwijs' is dat van het belang des onderwijzers maar al te dikwijls gescheiden; over het tegenwoordige volksonderwijs en de onderwijzers van heden wordt maar al te dikwijls een verkeerd oordeel geveld. Deze gedachten kwamen bij Ref. dikwerf op, en hij dankte er den Schrijver voor, dat hij die twee gedachten, en nog meer, zoo uitmuntend heeft ontwikkeld. Hij zegt het den bekwamen man na: 'de onderwijzer heeft óók het regt over de belangen van zijnen stand te spreken, waar het te pas kan komen', en hij voegt er bij: de bekwame onderwijzer is daartoe verplicht; want wie zal den Staatsman beter kunnen voorlichten, dan de man die meester is in zijn vak, door kunde en ervaring? - Moge dit werkje van Dr. DE JAGER in veler handen zijn, vooral in die van hen welke invloed op den gang der zaken kunnen uitoefenen, en daaraan geene uitsluitende rigting willen geven. Ref. is overtuigd, dat wie deze Redevoering onbevooroordeeld leest, ook voor de waarheid die zij bevat niet ontoegankelijk zal blijven.

Tijdrekenkundig Schoolboek, door H. Sluyters, Instituteur te Kapelle, in Zeeland. Te Amsterdam, bij H. Frijlink. 1853. In kl. 8vo. 72 bl. f :-30.

Toen wij verslag gaven (*Vaderl. Letteroefeningen* voor 1853, bl. 464) van het *Handboek der Tijdrekenkunde*, spraken wij tevens over het toegezegde: *Tijdrekenkundig Schoolboek*, en zeiden; 'De Heer s. zal, gelooven wij, wèl doen met in dat Schoolboek niet te veel op te nemen; want het Handboek is meer geschikt voor volwassenen dan voor schoolleerlingen,

zelfs van de hoogste klasse'. Wij dachten dus niet, dat het *Schoolboek* zich geheel zou bepalen tot opgaven ter toepassing van de stellingen en opgaven in het *Handboek*. Dat is evenwel zoo. Reeds in de Eerste Afdeeling wordt de leerling verzonden naar § 6, bladz. 5, van het *Handboek*. In de Vijfde Afdeeling (bl. 17) wordt men verzonden naar § 1-6, op bladz. 77; met de aanbeveling evenwel om te zoeken den Zonnecirkel en de Juliaansche Zondagsletter van een twintigtal, tot die Afdeeling behorende, opgaven. Het *Schoolboek* behelst dus niets anders dan de praktijk, zoo als men het noemt, van het *Handboek*. Voor die schoolleerlingen voor welke het *Handboek* niet te hoog is, werd dit *Schoolboek* bestemd.

Men moet echter den Heer SLUYTERS den lof geven, dat hij zijne voorstellen belangrijk heeft weten te maken. De opgaven zijn aan de geschiedenis ontleend, en betreffen meestal personen uit de oude of nieuwe geschiedenis; inzonderheid komen er *Nederlanders* in voor. Zoo lezen wij op bl. 5, N°. 11: 'HUGO DE GROOT, een der grootste mannen van zijnen tijd, werd in 1618 tot eene altoosdurende gevangenis op *Loevestein* verwezen, waaruit hij echter, in 1621, door beleid van zijne vrouw, MARIA VAN REIGERSBERG, geholpen door hare dienstmaagd, ELSJE VAN HOUWENING, door middel van eene boekenkist, waarin hij zich verborgen had, verlost werd.' In die opgave moet, naar aanleiding van § 18 en 19 van het *Handboek*, gezocht worden, of die jaren al of niet schrikkeljaren zijn. - In de volgende opgave (bl. 41) moet, ingevolge § 12-14, op bl. 119 van het *Handboek*, gezocht worden naar de Juliaansche *Epacta* van het daarin voorkomende jaartal. 'In 1753 werd te *Leiden* JAN DAVID PASTEUR geboren, een voornaam Schrijver, die de Regtsgeleerdheid beoefende, maar zich ook met vlijt op de Natuurkundige Wetenschappen toelagde. Hij bekleedde onderscheidene aanzienlijke posten, en overleed in tachtigjarigen ouderdom, eene *Beknopte Historie der Zoogdieren*, en een tooneelspel: *De Pruissen in Noord-Holland*, nalatende'. Voor zoo veel den behandelden persoon aangaat, behelst deze opgave menige onnaauwkeurigheid. De omwenteling van 1795 vond hem Ontvanger der Convoijen en Licenten te 's *Gravendeel*; van toen af ontmoet men hem op het tooneel der Staatskunde;

hij werd Lid van de Eerste Nationale Vergadering enz. Later vatte hij de vertaling van belangrijke werken op nieuw ter hand, waaronder de '*Reize rondom de wereld door JAMES COOK*' niet mag vergeten worden. - Zoodanige vergissingen of fouten vindt men ook elders, zoo als bij IMMANUËL KANT (bl. 35), DIRK REMBRANTZ. VAN NIEROP (bl. 65), bij NIEUWENTIJD (bl. 66), en anderen meer.

Doch reeds genoeg om het '*Tijdrekenkundig Schoolboek*' te doen kennen. Voor hen die het *Handboek* van denzelfden Schrijver met vrucht willen gebruiken, achten wij het onmisbaar.

De Koopmansleerling. Naar het Hoogduitsch van F. Noback, voor Nederlanders bewerkt door Mr. M.A.M. 's Gravesande Guicherit. Te 's Gravenhage, bij K. Fuhri. 1853. In gr. 8vo. f 2-25.

Dit werkje is hoofdzakelijk geschreven met het doel, om aan jongelingen, die zich aan den handelstand wijden, een juist begrip te geven van hetgeen hen in die loopbaan te wachten staat; hun eenige wenken mede te deelen omtrent hunne pligten en gedragingen, en eindelijk om hen met de eerste gronden van den handel (maten-, munten- en gewigtenstelsel der belangrijkste plaatsen) bekend te maken. In vele opzigten is het boekken lezenswaardig, hoofdzakelijk wat de vrij uitvoerige schets van eene geschiedenis des handels, en de beschouwing omtrent het nut en de hooge belangrijkheid van den handel betreft. Andere punten echter, ofschoon niet van belang ontbloot, behooren, naar onze meening, minder op *Nederlandschen* bodem te huis. De hooge waarde der handelscholen, o.a., zal hier te lande nog altijd moeten blijken; daar tot dus ver de sympathie voor de eenige (te *Amsterdam*) gevestigde nog gering, en het door haar gestichte nut nog niet noemenswaard is. - Ook is ál het gezegde over den koopmansleerling, zijne verplichtingen enz., meer bepaald voor *Duitschland* geschikt, en kan slechts weinig belang inboezemen hier te lande, waar (gelijk de Vertaler zelf, in de noot op bl. 247, aanmerkt) de Gilden zijn afgeschaft, en waar zelfs gedurende

hun bestaan hunne vormen, leerjaren enz. niet op den eigenlijken handelstand zijn toegepast geworden. Intusschen ware 't, naar het bescheiden oordeel van Ref. te wenschen, dat het zoogenaamde '*hänslen*' (bl. 144) met regtvaardigheid ook op de jongste bedienden in den tegenwoordigen tijd wierde toegepast. Menig kantoor zou er bij winnen, dat zich thans, om een naastbestaanden of eenig vriend te believen, met een soms half volleerden schoolknaap behelpen moet, die toch in eenig opzicht als een rad in de groote machine medegeteld en als zoodanig geacht moet worden. Zulke jongelieden zullen welligt de schouders ophalen bij het gezegde op bl. 237 en volg. over de onnatuurlijke, algemeene gewoonte van het rooken, het gevaarlijk gebruik van sterken drank, en de onzalige gevolgen van het spel, maar mogen toch wel bedenken, dat die wenken en vermaningen even goed voor den *Nederlandschen* als voor den *Duitschen* koopmansleerling geschreven zijn. De koffijhuizen van den tweeden en derden rang kunnen daaronder lijden; maar zij-zelfen zullen er zich wél bij bevinden.

De slotsom van onze beschouwing is, dat het boekje alle aanprijzing verdient, inzonderheid bij ouders en voogden, als geschenk voor zonen of pupillen bij hunne intrede in de handelswereld. De vertaling en correctie zijn met zorg volbragt, en papier en druk laten niets te wenschen over.

Proeve eener Inleiding ter beoefening van het Krijgswezen, door G.J. Stieltjes, Majoor der Artillerie en Kommandant van het Korps Pontonniers, Ridder der Orde van den Nederl. Leeuw en van de Eikenkroon van Luxemburg. Met eene plaat. Te Zutphen, bij A.E.C. van Someren. 1853. In gr. 8vo. 140 bl. f 1-30.

Wie in een beknopt bestek een algemeen overzicht verlangt te hebben van de samenstelling en den werkring der onderscheidene deelen van een leger, zal van dit werkje met vrucht gebruik kunnen maken. De eenigzins wetenschappelijk geoefende krijgsman vindt er, wel is waar, weinig in, dat zijne kennis kan vermeerderen; maar het is allezins aan te bevelen aan hen die het krijgswezen aanvankelijk beoefenen, b.v.:

aan Officiëren en Onder-officiëren der Schutterij; Onder-officiëren van het staande leger, die zich door eigen studie tot het afleggen van een Officiërs-examen willen voorbereiden; en allen, die eenigermate met de beginselen der krijgswetenschap wenschen bekend te worden. - Vele daarbij te raadplegen werken (de vermelding alleen van de deugdelijkste ware voor oningewijden beter geweest) zijn achter de behandeling van elke wapensoort vermeld.

De verschillende wapens zijn vlugtig behandeld; alleen aan de artillerie met den aanleve er van is meerdere zorg gewijd. Wat over *Versterkingskunst*, *Vestingbouw* en *Aanval en Verdediging van sterkten* gezegd wordt, is wel belangrijk, maar bevat toch niets meer dan hetgeen daarover in andere krijgswetenschappelijke werken wordt gevonden.

Een enkel foutje is ingeslopen op blz. 14: wat aldaar van de tirailleurkompagniën wordt gezegd, is voor alsnog geene waarheid geworden. Het Instructie-Bataillon en het Depôt van Discipline zijn niet vereenigd, en het eerste heeft niet *drie*, maar *vier* kompagniën, waarvan de vierde bestaat uit jongelingen tot het kader voor de dienst in onze Overzeesche Bezittingen bestemd. Misschien echter was het werk vóór de bijvoeging dezer kompagnie reeds ter perse.

Jammer dat de stijl, taal, spelling en interpunctie veel te wenschen overlaten. *Dezelve*, *daarstellen*, *zich* (voor *elkander*) en menig ander verkeerd of onbruikbaar woord; verschillende spelling van een en hetzelfde woord (b.v.: *corps* en *korps*); wispelturig gebruik van hoofdletters; gebrekkige woordvoeging, enz. vindt men op bijkans elke bladzijde. Ten bewijze een paar stalen:

Blz. 7. *Marechaussée*. 'Dikwijls in geringe (kleine) detachementen of brigades opgelost, staan zij veelal op zich zelve(n) en kunnen daardoor in moeilijke omstandigheden verkeerden (komen), vermits (terwijl) van hunne geestkracht belangrijke zaken kunnen afhangen.'

Blz. 10. 'Men wachte zich echter, hen niet (?) als Tirailleurs te bezigen, maar hen steeds in bedekte stellingen te plaatsen, waar zij aan geene Kavallerie-aanvallen bloot staan.'

Blz. 19. 'In navolging van vreemde magten (?), hebben wij

gehad Kurassiers, Lanciers, Huzaren en Dragonders; thans hebben wij allen (alleen) 4 regimenten Dragonders en twee escadrons zoogenaamde Limburgsche Jagers. Twee der Dragonderregementen zijn gewapend geweest met karabijn, waarop bij gevecht te voet de lange regte sabel, bij wijze van bajonet, kan geplant (?) worden, eene inrigting (?) die door de meeste Kavallerie-Officieren als zeer ondoelmatig wordt (werd) beschouwd en daarom weder verlaten (?) is als eene mislukte proef, die nog al kostbaar is geweest.'

Een lief artikeltje: *de Marketentsters* (blz. 56), willen we in zijn geheel als uittreksel geven; niet omdat het een der belangrijkste is, maar omdat het, in een kort bestek, zoo veel schoons en waars bevat, over een zeldzaam behandeld onderwerp.

'Na alle deelen, waaruit een leger bestaat, kortelijk te hebben geschetst in hunnen werkkring, schiet ons nog over een woord te zeggen over eene nuttige en onmisbare klasse, namelijk de kompagnie(s-) vrouwen of marketentsters. Bij alle legers en in alle werelddeelen (deze bijvoeging is overbodig) zijn deze vrouwen van een onberekenbaar nut. Eerstens als waschvrouwen voor de zindelijkheid en reinheid der troepen; tweedens om als ambulante s(z)oetelaarsters den soldaat, ja zelfs de Officieren van de benoodigde (noodige) verkwikkingen te voorzien, en ten derde om den moed der soldaten staande te houden, zoowel bij de menigte ontberingen en vermoeijenissen, die hij (zij) moet (-en) doorstaan, als bij de gevaren, waaraan hij (zij) dikwijls is (zijn) blootgesteld. Want de tegenwoordigheid van die zwakke kunne doet den bloodaard of weinig veerkracht bezittenden soldaat meer beducht zijn voor hare (de) scherts en op(aan)merkingen, gewoonlijk niet spaarzaam toegedeeld door haar, die alle gevaren en ontberingen helpen (helpt) dragen (die in.... met hem deelt) dan voor de berispingen of aan(ver)maningen der Officieren. - De marketentsters zijn gewoonlijk goede four(r)ageersters en kunnen gemakkelijker iets verkrijgen dan de soldaat, omdat zij zwakker, (vrij), slimmer en geduldiger zijn dan deze (hij). Bij het verplegen van een gekwetste is eene vrouwenhand zachter dan die van een man, en in gevaarvolle oogenblikken heeft eene vrouw dikwijls groote geestkracht en tegenwoor-

digheid van geest (kracht en tegenw. v.g.), en het mangelt niet aan voorbeelden van groote moedbetooning en koenheid, die menige vrouw het eerekruis heeft doen erlangen.'

Ondanks de gebreken echter van taal, stijl, enz. blijft deze '*Proeve*' eene vrij belangrijke bijdrage tot de militaire letterkunde, waaraan de Majoor STIELTJES reeds zoo veel goeds heeft geleverd.

V.W.

Schets van het leven en de krijgsverrigtingen des Hertogs van Wellington. Vertaald uit de Illustrated London News van 18 September 1852. Door D. Bomhoff, H.zn. Te Zutphen, bij A.E.C. van Someren. 1852. In gr. 8vo. 134 bl. f 1-:

Deze Schets is klaarblijkelijk door een der vurigste vereerders van den ontslapen Hertog geschreven: lof is het hoofd-element. Krijgskundige waarde heeft zij niet, want vele zaken zijn scheef, eenzijdig, en zonder begrip er van te hebben, voorgesteld. Wat beteekent het voorb., dat men in de *Indiën* op een tien-, ja twintigmaal in getal sterkeren, doch ongeregelden hoop eene overwinning behaalt met geregelde en goed gedisciplineerde troepen? Over WELLINGTONS krijgsbedrijven in *Portugal* en *Spanje* bestaan verschillende oordeelkundige geschriften, en nopens die bedrijven bevat de Schets niets nieuws. - Evenwel kan zij met genoegen gelezen worden door hen wien het enkel te doen is om eene onderhoudende lectuur; en het boekje is dáárom den zoodanigen en voor Leesgezelschappen aan te bevelen.

De vertaling is vlot. Enkele verkeerde benamingen van het technische in krijgszaken hinderen niet; daar het krijgskundige hier toch als bloot verhaal eenige waarde heeft.

V.W.

Boekbeschouwing.

De Bijbel, ten gebruike van kinderen, bewerkt door S. van Dissel, Rustend Predikant, te Leyden. Onder medewerking van C.S. Adama van Scheltema, Predikant te Amsterdam. Aflev. 1-6. Te Leyden, bij D.J. Couvée. 1852. In kl. 8vo. 384 bl. f 3-:

Het is eene groote verdienste van het Bijbelgenootschap, dat het den geheelen Bijbel verspreidt. De Bijbel heeft zijne waarde, behalve in veel anders, in zijne volledigheid. 'Uittreksels van de Heilige Schriften' - zeide een groot Redenaar - 'zijn even weinig de Bijbel, als eene verzameling van merkwaardigheden uit de drie rijken der schepping de *Natuur* zelve zijn; zulk een kabinet kan tot gids en leiddraad van oefening strekken, om de rijkdommen der Natuur te beschouwen, maar zal nimmer van de noodzakelijkheid ontslaan, om het onuitputtelijke verband als op het tooneel zelf gade te slaan.'

Zoo denken wij over elke vervorming van den Bijbel. Intusschen dringen wij onze overtuiging niet aan anderen op, noch veroordeelen alles wat anderen meenen anders te mogen doen, indien wij zien, dat het gedaan wordt met lofwaardige oogmerken. En het oogmerk van den Heer VAN DISSEL komt ons voor niet onlofwaardig te zijn. Hij wil bijeenverzamelen wat Christelijke huisvaders en huismoeders het liefst door hunne kinderen gelezen hebben. Beknopt en volledig wil hij daartoe de verhalen des O. en N. Testaments naar tijds-orde rangschikken. Gepaste verdeelingen zullen rustpunten aanbieden; opschriften zullen het geheugen en een goed overzicht te hulp komen; stukken zullen ingevoegd worden uit de dichterlijke, zedekundige en profetische Boeken, als ook uit de Brieven der Apostelen; aanmerkingen zullen beknopt aan den voet der bladzijden worden gesteld.

Ziedaar, nagenoeg, het programma der onderneming. Wij hebben de historische geschriften gelezen, en kunnen niet anders zeggen, dan dat de uitvoering aan het programma beantwoordt.

Nu en dan vonden wij redenen tot aanmerking; enkelen daarvan laten wij volgen.

De aanmerking onder bl. 44: '*namelijk uit voorzorg tegen vergiftiging*', begrijpen wij niet, en nog minder hoe VAN DISSEL er toch aan gekomen is. Hoe zou POTIFAR het bestuur van zijn gansche huis aan iemand hebben opgedragen van wien hij dachtte dat hij hem vergeven zou? - De zaak ligt eenvoudig in de *Egyptische* spijswetten.

De treffende rede van JUDA voor JOZEF is door de bekorting ten eenenmale verlamd.

De aanmerking op het verhaal van de verschijning des Engels aan BILEAM had, naar het ons voorkomt, wel weggelaten kunnen worden. De wonderen uit dat tijdperk laten zich voor de jeugd niet beredeneren. Daarenboven zijn wij met ophelderende onweders niet sterk ingenomen. In het laatst der vorige eeuw hadden de uitleggers die alles door de Natuur verklaarden, tot in het onnatuurlijke toe, ongemeen veel met onweders op. Zij lieten, b.v., om HENOCH's wegneming natuurlijk te verklaren, hem door den bliksem doodslaan. - Het heugt ons ook nog, dat men, om het wonder weg te nemen, den donder op den weg naar *Damaskus* tot SAULUS *Hebreeuwsch* deed spreken.

Door inkorting benadeelt VAN DISSEL het naïve van 1 SAM. XXI. Minder getrouw aan den oorspronkelijken tekst geeft hij deze woorden (bl. 183): 'Ook gaf hij hem het zwaard van GOLIATH omdat DAVID geene wapenen had. (Dit nu zag een man, de aanzienlijkste onder de herders van SAUL, wiens naam was DOËG, een *Edomiet*.)' Zoo als de oorspronkelijke Schrijver het verhaalt, vroeg DAVID een zwaard ter leen, *omdat* hij DOËG ontdekte, en in de nabijheid diens mans voor zijne veiligheid vreesde.

Hier en daar hebben wij met leedwezen het een en ander gemist, dat er, naar ons oordeel, behoorde gevonden te worden; bij voorbeeld: de triomfliederen, en vooral het zegelied van MOZES na de redding uit de hand des *Egyptischen* Konings. Zulke liederen mag men der jeugd wel in handen geven. Schiff men ze uit, om eenvoudigheid te bevorderen, dan handelt men, dunkt ons, als een tuinier, die, om zijn tuin eens regt eenvoudig te maken, de bloemen uitroeit.

Onze aanmerkingen doen den Schrijver zien, dat wij met

aandacht hebben gelezen. Van ons standpunt kunnen wij 't niet goedkeuren, maar wij keuren 't ook niet af, en wenschen dat het strekken moge, gelijk hij hoopt, niet om den Bijbel te doen ter zijde leggen, maar, integendeel, om dien dikwerf te doen openslaan.

H. J.H.S.

Zonde en Geloof, of ontmoetingen en verhalen uit mijne Evangeliebediening; door J.P. van Berkum, Predikant te Wolsum en Westhem. Te Sneek, bij van Druten en Bleeker. 1853. In gr. 8vo. 246 bl. Met titel en vignet in steendruk. f 2-70.

Dat een Evangeliedienaar merkwaardige ontmoetingen in zijne herderlijke loopbaan heeft is allezins natuurlijk: menigmaal komt hem iets voor, dat hij in zijne herinnering wenscht te bewaren, ook opdat het later hem nuttig zij. Maar die voorvallen, in verhalen ingekleed, in het licht te geven, achten wij nog al gewaagd, wanneer men dat doet met zijnen naam. Men kwetst zoo ligt, al heeft men den sluier der inkleeding zóó dicht over de personen gespreid, dat men die veilig kan rekenen tegen ontdekking. Het veld voor gissing is zelfs dáárdóór te grooter geworden, en de wereld meent al ligt toespelingen te vinden, waar de Schrijver volstrekt er niet aan heeft gedacht. Wij achten het b.v. onmogelijk, dat men (ofschoon, misschien ten onregte) plaatsen en personen niet zal ten toon gesteld rekenen in het laatste verhaal, hetwelk eenige van de kuiperijen openlegt, die 't gevolg zijn van de verkiezing der Predikanten door Floreenpligtigen. En waar men nu zijn eigen beeld aldus meent te vinden, zal het daar niet verbitteren, veeleer dan te verbeteren? Van dien kant deed, gelooven wij, een ander medebroeder voorzigtiger, toen hij, over *Mastland* schrijvende, na reeds lang eene standplaats verlaten te hebben die naar *Mastland* gelijken kon, evenwel zich in eenen mantel wikkeld, van welken de Schrijver 't niet kan helpen, dat hij door den tijd zoodanig is afgesleten, dat men er nu, als ware 't maar een netwerk, den ganschen persoon door heen kan zien.

Afgescheiden van deze bedenking, moeten wij zeggen dit negental verhalen met genoeg te hebben gelezen. Zij kunnen

méér doen dan aangenaam bezig houden: zij kunnen nut stichten, wanneer men ze leest niet uit ijdele nieuwsgierigheid, maar om onderwezen en verbeterd te worden. Sommige verhalen tasten gebreken aan, die op het platte land onder min verlichte menschen, méér dan men denkt, de bronnen zijn van huiselijke en geestelijke ellende; zoo als, onder anderen, het loterij-spel en het onzinnig bijgeloof. De menschen worden ten tooneele gevoerd zoo als zij zijn en spreken, ook over de regtzinnigheid en wat daarbij behoort. VAN BERKUM bezit de gave van naauwkeurig op te merken, en met levendigheid te verhalen. Hier en daar echter doelt hij op plaatselijke gebruiken, die elders niet terstond worden verstaan. Zoo zal men niet begrijpen wat de Schrijver bedoelt, wanneer hij den 12^{den} Mei eenen 'gewichtigen dag in de jaarboeken der armen' noemt, tenzij men wete dat in vele streken van *Vriesland*, zoo niet algemeen in die Provincie, de huishuur dien dag ingaat en eindigt - een gevolg nog van de invoering des nieuwen stijls.

Het Licht op den Kandelaar. Een woord van ernst en vrede, uitgesproken door C.E. van Koetsveld, 's Gravenhage 17 April 1853. Te Schoonhoven, bij S.E. van Nooten. 1853. In gr. 8vo. f :-30.

Rome's Overwinnaar. Toespraak en gebed, gehouden te Rotterdam in de Zondagsavond-Godsdiens-oefening van 10 April 1853, door J.J. van Oosterzee. 12^e 1000. Te Rotterdam, bij van der Meer en Verbruggen. 1853. In gr. 8vo. f :-25.

Waakt en werkt. Opwekkings-Rede om als Protestanten waakzaam en werkzaam te zijn. Naar Openb. III:11^b. Door P. de Grient Dreux, Predikant te Witmarsum. Te Franeker, bij C. Ippius Fockens. In gr. 8vo. f :-25.

Tweetal Leerredenen, naar aanleiding van de Pauselijke Allocutie op den 7^{den} Maart 1853. Door M.A. Jentink, Predikant te Harlingen. Te Franeker, bij denzelfden. In gr. 8vo. f :-60.

Wij hebben de boven aangekondigde Leerredenen bij elkander gevoegd, omdat zij allen haren oorsprong verschuldigd zijn

aan de zoo veel gerucht gemaakt hebbende Pauselijke Allocutie, die waarlijk ook van dien aard was, dat zij in het Protestantsche *Nederland* voor het tegenwoordige de stof niet alleen van ernstige Staatskundige, maar ook van Godsdienstige overweging leverde, en voor de toekomst met waakzaamheid dient herdacht en in het oog gehouden te worden.

Nº. 1. Eenstemmig met onze zienswijze aangaande de Pauselijke toespraak, voelde de Eerw. VAN KOETSVELD zich opgewekt, 'om op een tijdstip, zoo beslissend misschien voor eene nog onbekende toekomst, een woord te spreken van *ernst*, maar ook van *vrede*, van kracht, maar niet minder van liefde', en wij mogen vertrouwen, dat hij voor velen niet te vergeefs zal hebben gesproken.

Van de juistheid, waarmede de Schrijver gewoon is, het thema dat hij behandelen wil, aan zijn tekst te ontleenen, - van de gemakkelijke en eigenaardige wijze, waarop hij het weet te ontwikkelen, en van het veelzijdig gepast gebruik, dat hij, bevattelijk voor allen, er van weet te maken, hebben wij in deze Leerrede over LUC. VIII:16 eene nieuwe proeve.

Na eene duidelijke verklaring van den tekst bepaalt hij zijne hoorders, in het eerste deel, bij den aard van het Evangelie, zoo als deze door den Heer in zijne gelijkenis wordt aangewezen: als een licht dat niet verborgen kan en mag blijven, en waardoor alzoo het denkbeeld van *openlijke*, en daardoor tevens *vrije* werking der Goddelijke waarheid is uitgedrukt. In het tweede deel wordt die zelfde *openbaarheid*, die alleen *vrije* werking eischt, beschouwd als het *kenmerk*, en tevens de *kracht*, en de *roem* der Hervorming. Eindelijk wordt, in het derde gedeelte, in die zelfde *openbaarheid* die alleen *vrijheid* eischt, en zoo wel de aard van het Evangelie is, 'een regel' gezocht 'voor onze dagen', en wel: voor onze *wensen*, onze *gedragingen*, onze *gebeden*.

Men ziet hoe geleidelijk hier alles afloopt, en hoe de Eerw. VAN KOETSVELD de kunst verstaat, om, terwijl het onvruchtbaar en donker Romanisme woelt en werkt, daarvan gebruik te maken, om het zaligend Evangelie in het helderst licht te plaatsen, en zijne hoorders tot eene onverdeelde waardering er van aan te sporen.

Met dat alles willen wij toch niet gerekend worden, elke

hier voorkomende uitdrukking als de onze over te nemen, of in elke zienswijze des Schrijvers te deelen; een paar aanmerkingen houde hij ons daaromtrent ten goede. Op bl. 9 wordt de Kerkhervorming de roemrijke geboortedag van ons Protestantisme genoemd; maar, daar het Protestantisme niets anders is dan het zuiver Evangelie, en de Kerkhervorming als de restauratie er van beschouwd moet worden, zoo kan men ook onmogelijk de zestiende eeuw opgeven als het tijdstip zijner geboorte. Dat de Romanist zulks doet, is te begrijpen, omdat hij het Protestantisme als eene nieuwe leer wil doen voorkomen; maar de Eerw. VAN KOETSVELD is met ons te zeer van het ijdele dezes voorgevens overtuigd, dan dat hij door eene dubbelzinnige uitdrukking er voedsel aan zoude hebben willen geven.

Durft hij voorts (bl. 21) de zoo gevreesde (en onder ons ingevoerde) Hiërarchie als een betrekkelijk gunstig verschijnsel des tijds beschouwen, schemert hem daardoor van verre de hoop toe, dat het Roomsche Kerkgenootschap misschien meerdere zelfstandigheid, verdraagzaamheid, en onafhankelijkheid zal ontwikkelen: wij voor ons rekenen dat alles onder de *pia vota*. Met moeite houdt zich reeds de Gallicaansche Kerk tegenover de Hiërarchie staande, en welke grond van hope is er op zelfstandigheid, verdraagzaamheid en onafhankelijkheid eener Bisschoppelijke magt in *Nederland*, die door *Rome* zelf ingesteld, geheel van *Rome* afhankelijk, ook alleen *Rome's* belang bedoelen en bevorderen zal? Wij geven het aan niemand in milde Protestantsche denkwijze toe, maar zijn innig overtuigd, dat *Rome* een grooten stap voorwaarts gedaan heeft ter bereiking van verdere bedoelingen, en wij gelooven daarom, dat het in onze dagen dubbel noodig is, waakzaam te zijn, waar een vermeerderd gevaar ons boven het hoofd hangt. Ja, de kracht van *Rome* is de korenmaat, en de kracht van het Protestantisme is de kandelaar, maar opene toch elk Protestant de oogen en zie hoe hoog de korenmaat is opgeheven, om ze bij gelegenheid op den kandelaar te laten vallen, en, zij het ook met geweld, het licht uit te dooven!

In een Naschrift verklaart zich de Schrijver nader over het een en ander, wat minder op den kansel had gevoegd, en wij reiken hem gaarne de hand in alles waar het op eene *wèlbegrepene* verdraagzaamheid aankomt.

N°. 2. Het geheimzinnig tooneel waarop het Negentiende Hoofdstuk der *Openbaring* van JOHANNES wijst (uit welks 16e vers, het 2e gedeelte, de *Rotterdamsche* Leeraar zijn tekst ontleende), duidt, gelijk hij te regt (bl. 8) aanmerkt, den zegepralenden intogt aan van den Heer in den hemel, als overwinnaar van het heidensche *Rome!* De woorden van den tekst: *Koning der Koningen, en Heer der Heeren*, regtvaardigen allezins de drievoudige lofspraak, welke er aan gegeven wordt, van, namelijk: *den geest te verheffen, het hart te vernieuwen, het leven te heiligen*; en het zijn deze hoofddenkbeelden, die door den Eerw. VAN OOSTERZEE wegslepend en treffend, in een vloed van woorden, in deze zijne *toespraak* worden ontwikkeld. Het ontbrak hem daarbij geenszins aan de gelegenheid, van welke hij ook een gepast gebruik gemaakt heeft, om zijne Gemeente menig woord van opbeuring, ernst en liefde te doen hooren tegenover *Rome*, wiens houding en invloed van dien aard is geworden, dat slechts de oppervlakkigheid en onverschilligheid ze niet als bedenkelijk beschouwen kan. Wij kunnen ons daarom niet weêrhouden het volgende af te schrijven: 'Ook in ons Vaderland durft het van Regten gewagen, die slechts op ontkenning van feiten gebouwd zijn, en wat er van wordt, als de magt bij het regt wordt verkregen, gaat naar *Toscanen*, en ziet! Neen, ziet niet enkel daar, ziet in *Hongarijën* die vier millioenen Protestanten door één raadsbesluit naar de hart-ader van hun hooger leven gestoken; ziet in *Engeland* die werkzaamheid van een aangematigd oppergezag; ziet in *Frankrijk* die beperkende grenzen onder Pauselijken invloed aan de Predikers van het Evangelie gesteld; ziet wat in *Nederland* in de laatste weken gebeurd is, en huivert vrij voor de toekomst! Zegt niet: "dat zij verre", als wij van bedreiging of ondermijning van dierbare voorregten spreken. "Dat zij verre" zeiden ook eenmaal de Joden, toen de Heer hun voorspelde, dat Gods Koningrijk van hen weggenomen zou worden, en binnen veertig jaren was stad en tempel verwoest!'

Onder het lezen vroegen wij ons: of de Eerw. VAN OOSTERZEE wel niet eens te veel botviert aan de zucht voor Antithesen, en of deze wel altijd gepast zijn? Welken gezonden zin kan toch eene Antithese als de volgende hebben: 'het zengend Zuiden waar de adem des H. Geestes verkoeling en lafenis toe-

ruischt'? En zoude het geringste getal zijner hoorders wel begrepen hebben, dat hij op de gevolgen van den oorlog van *Engeland* met *China* het oog had, toen hij 'van het verre Oosten' sprak, 'waar eene bres in zijn aangestooten muur (?) het Hemelsch Rijk voorbereidt, om een wingewest van het Koninkrijk der hemelen uit te maken'?

Doch wij onthouden ons van verdere aanmerkingen, en verheugen ons in den voorbeeldeloozen aftrek dezer toespraak, welke met een gebed van ruim zeven bladzijden gesloten wordt.

Dank zij den Eerw. VAN OOSTERZEE gezegd, dat hij met de uitgave aan de eischen des oogenblikks heeft willen toegeven, en zeker behooren wij onder hen die zijne woorden met hooge stichting gelezen hebben.

N°. 3. In eene krachtige toespraak, bij wijze van Voorrede, heeft de *Witmarsumsche* Leeraar, P. DE GRIENT DREUX, zijne Opwekkingsrede aan zijne Mede-Protestanten opgedragen, en daaraan heeft hij, naar ons oordeel, wèlgedaan. De krachten toch der Hiërarchie ontwikkelen zich in onze dagen niet tegen de eene of andere afdeeling der Protestantsche Kerk, maar doelen op den ondergang van het geheele Protestantisme, welks consequente vijand door alle eeuwen heen *Rome* is, en waartegen het, onder allerhande vormen, een strijd op leven en dood zal blijven voeren.

Openb. III:11^b: 'Houdt wat gij hebt, opdat niemand uwe kroon neme', geeft als tekst den Spreker aanleiding om eerst kortelijk te herinneren welke de kroon is, die wij als Protestanten bezitten; waarna hij voorts aantoon, dat er gevaar bestaat, dat ons die kroon zal worden ontnomen; het laatste gedeelte is gewijd aan opwekking om *waakzaam* en *werkzaam* te zijn, opdat wij behouden wat wij hebben. Op eene zeer geregelde wijze ontwikkelt de Schrijver zijn plan, en bijaldien hij waardig was met belangstellende aandacht gehoord te worden, niet minder verdient hij gelezen te worden, nu zijn kanselarbeid het licht ziet.

Onder de verdiensten dezer Leerrede rekenen wij zeker niet de minste hare populariteit; want bij heldere voorstelling van hetgeen de kroon der Protestanten uitmaakt: vrijheid van geweten, - het bezit der H.S., - de vrije ontwikkeling van het opkomend geslacht naar het Evangelie, en eene Godsdienst, die geest en hartverheffend, den krachtigsten invloed

kan uitoefenen op ons leven en werken; - wordt ook duidelijk aangewezen waarin het gevaar besta om die kroon te verliezen, waartoe men oplettend wordt gemaakt: op hetgeen *Rome* wil, op de vorderingen die het gemaakt heeft, en op den nood van het oogenblik. En wat de hoofdredenen belangt, die den Protestant tot waakzaamheid en werkzaamheid behooren op te wekken, deze worden met zoo veel klaarheid zelfs den eenvoudigste onder het oog gebragt, als wij het nog zelden zagen. Veel te lang heeft men, door allerhande redenen daartoe genoopt, òf gezwegen, òf niet zóó gesproken, als men in het dringend belang van het Protestantisme had moeten spreken. Wij huldigen daarom van heeler harte de getrouwheid aan de heiligste zaak, en den moed des Schrijvers, en terwijl wij over zijn arbeid Gods zegen afbidden, en dien in veler handen wenschen, nemen wij zijne woorden aan het slot der Voorrede als de onze over: 'Laat ons strijden met alle bezadigdheid, en met eerlijke wapenen in den geest der gematigdheid, maar tevens der kracht. Ja! laat ons strijden tegen *Rome*. *Waken* is niet meer genoeg, *werken* is voor ons de eisch van dezen tijd.'

Nº. 4. Twee onderwerpen: *het voorbeeldig antwoord*, naar 1 Kon. XIII:8^a, en: *het voorbeeldelooze Paaschfeest*, naar 2 Kon. XXIII:22^a, worden in deze beide Leerredenen door den Eerw. JENTINK behandeld. De Paus juichende met zijne Kardinalen over zijne in *Nederland* zonder strijd behaalde overwinning; de hoon onzen Vaderen, en den Vader des Vaderlands aangedaan; de vervalsching onzer geschiedenis, en de betwijfeling en loochening onzer regten bij de tijding van de invoering der Hiërarchie, die bij de Hervorming was afgebroken - zietdaar, wat billijk den *Harlingschen* Leeraar drong, om een ter zake dienend woord tot zijne Gemeente te spreken. En dit heeft hij ook gedaan, en daar zijne opstellen het licht zien, wenschen wij, zonder in bijzonderheden over hunne homiletische waarde te treden, dat zij ál dat nut mogen stichten, dat de Schrijver met de uitgave gewisselijk bedoeld heeft.

Twee zinstorende drukfouten zijn ons bij de lezing in het oog gevallen: bl. 9, reg. 3 v.b.: opregt voor opzigt, en bl. 21: Pacha voor Pascha. Is het wel historisch juist, dat men vóór JEROBEAM van geene Staatkundige partijen wist in

Israël? (bl. 19.) Heerschte er niet veelmeer altijd naijver tusschen *Ephraïm* en *Juda*? En heeft zich dit niet allerduidelijkst geopenbaard in de scheuring van het Davidische Rijk?

A. P.

Afscheids-preek, gehouden den 1sten Mei 1853, te Medemblik, door C. Boon, Theol. Doct. en Predikant. Te Meppel, bij H. ten Brink. 1853. In gr. 8vo. 31 bl. f :-30.

Intree-preek, gehouden den 8sten Mei 1853, te Zuidwolde, door denzelfden, bij denzelfden. In gr. 8vo. IV en 24 bl. f :-25.

De oogenblikken waarin een Leeraar zijne Gemeente verlaat en eene nieuwe binnentreedt, zijn altijd belangrijk; zijne woorden daarbij zijn uit hunnen aard geschikt om indruk te maken. In de eerste geeft hij een overzicht van zijn woord en werk tot een aandenken; in de laatste ontsluit hij een blik in de toekomst. Van daar de begeerte van velen om het gesprokene te bezitten. Preken als deze hebben dan ook meer een bijzonder dan algemeen belang. Het zijn eene soort van familie-stukken, dierbaar aan de leden, al halen vreemden er de schouders bij op. Zulke preken moesten eigenlijk niet aan de kritiek onderworpen worden. Lof hebben ze niet noodig, en afkeuring krenkt niet hém alleen die ze uitsprak, maar ook zijne genegen bekenden voor wie ze bestemd zijn; gelijk elke familie zich gekwetst zoude achten, wanneer iemand het geschenk eens vaders aan zijne kinderen bedilde of misprees. Doch wat daarvan zij, de beide Leerredenen van Dr. BOON liggen vóór ons en men vraagt ons oordeel.

De Schrijver gaf ze uit, opdat - zegt hij - 'de Gemeenten in welke ik vroeger arbeide alzoo getuigenis ontvange, dat ik voortaan geen anderen weg zal inslaan, dan welken ik vroeger betrad, welke getuigenis mijne intree-preek kan leveren: terwijl de Gemeente in welke ik nu begon te arbeiden, achtgevende op den inhoud mijner vorige prediking, en ziende de overeenstemming van deze met mijne toekomstige, bekenen mogt, dat eene prediking, welke zich-zelve alzoo gelijk blijft, wel voor de overtuiging, de goede trouw en den

heiligen ernst van den prediker pleit.' - Men ziet hieruit, dat Dr. BOON zich-zelf gansch niet op den achtergrond plaatst.

Intusschen, zoo wel de teksten als de behandeling zijner preken mogen gepast en gelukkig heeten. Der Gemeente van *Medemblik* bidt hij toe, met de woorden van den Heer, LUK. XXII:32^b: 'dat uw geloof niet ophoude!' - en zijn eerste woord te *Zuidwolde* is, naar aanleiding van LUK. XVII:5^b: 'vermeerder ons het geloof!' - In de intree-rede belooft hij niet meer dan hem vrijstaat, en verklaart hij zijne hulp van Boven te zoeken, van waar hem en zijne Gemeente, zoo beiden willen, de vermeerdering des geloofs niet zal onthouden worden.

In zijn afscheidswoord komt zijne persoonlijkheid sterk uit, en het blijkt, dat hij te *Medemblik*, door eigen of door anderer schuld, niet altijd op rozen heeft gewandeld. 'De dag van vrolijkheid' - zegt hij - 'die lang had geduurd, is ondergegaan met mijne komst herwaarts. Ik wil niet over de juistheid uwer meening spreken, of ik al of niet met den Apostel getuigen kon van zorgen, die naar 's Heeren wil niet tot *bezorgdheid* mogen leiden; genoeg, ik heb niemands brood begeerd, en ik ben niemand tot last geweest. Maar ik kan getuigen van moeite en verdriet, van grieve en smaad mij aangedaan. Ik wete niet de heiligheid mijner roeping, om als een getrouw dienaar van JEZUS CHRISTUS altijd de waarheid voor te staan, voor regt en gerechtigheid te ijveren, te hebben verzaakt; ik heb naar die gevraagd en die voor oogen gehouden, waar 't noodig was, dat ik als Leeraar der Gemeente, of als Lid van de Maatschappij, voor de belangen en regten van de eene of de andere, of ook voor die der Kerk, of van bijzondere personen optrad en streed. Maar wat heb ik gevonden? Tegenwerking in plaatse van medewerking; mijne woorden verkeerd, of daden en woorden mij toegedacht, die verre van mij waren, en gedachten en gezindheden mij toegeschreven, die ik niet met een enkel woord had aan den dag gelegd! Vond ik tegenover die miskennis, dat anderen mijne beginselen en bedoelingen hulde deden en erkenden, weinigen hunner stonden mij openlijk ter zijde. Flaauwheid, menschenvrees, zelfzucht pleegden verraad aan de zaak van waarheid en regt! De trouw en de waarachtige en volijverige liefde heb ik maar gevonden bij enkelen!' - Niet vleijend

inderdaad voor de hoorders. Van zich-zelfen, van zijn gezin, ook van zijne kleine kinderen, spreekt de Leeraar met ingenomenheid en hoogen lof.

Wij kunnen deze preek niet uit de hand leggen zonder te spreken over twee plaatsen, van welke de eene ons hindert en de andere ons ergert. Op bl. 29, in de rede tot het Stadsbestuur, klaagt de S. over de verplaatsing van het Instituut, en wie zijner hoorders zou daar niet in gedeeld hebben? Doch als hij er op laat volgen: 'maar wat baat het den vlotelingen zich te beklagen over den man die hen verried, en de vloot heeft overgegeven?' dan veroorlooft hij zich iets, dat op den kansel, naar ons gevoelen, niet past. Immers hij doelt daar op de bekende overgave van de *Hollandsche* vloot aan de *Engelschen*, zeker niet uit verraad, maar in den Bataafschen tijd. Doch er is méér. Op bl. 27 zegt hij, in de toespraak aan zijne Ambtsbroeders uit de Hervormde en Doopsgezinde Gemeenten: 'hoe bij verwaarloozing van de prediking, bij veronachtzaming van hare belangen, bij verachting van de tafel des Heeren, eene Gemeente te gronde gaat, dit bewijst eene eertijds bloeiende Zuster gemeente te dezer plaatse!' - Die uitval moet, dunkt ons, tegen de Luthersche Gemeente te *Medemblik* en haren Leeraar in 't bijzonder zijn gerigt; want buiten de Hervormde en Doopsgezinde Gemeenten is er geene andere, die hij Zuster gemeente noemen kon. Maar wie riep hem om zulk eene harde beschuldiging dien zijner ambtgenooten als in het aangezicht te werpen; eene beschuldiging die den aangeklaagde dwingt, om, indien zij waarheid bevat, zijne bediening neder te leggen, of anders hem die haar uitspraak te verpligten tot herroeping van het gesprokene: want bij zulk eene aantijging mag de betrokken Leeraar niet onverschillig blijven. Doch de zaak zij waar of onwaar, wat regt of reden had de Heer BOON om zich met haar te bemoeijen, en den kansel door hatelijkheden te ontheiligen? - Noemt hij dat optreden voor regt en belang? Voor velen zal het een sleutel zijn op de moeite en het verdriet, de grieve en den smaad, die hij zegt gehad en geleden te hebben.

Wij wenschen den Heer BOON toe, dat hij te *Zuidwolde*, zonder anderen te kwetsen, en noodeloozen strijd uit te lokken, zijne eigene Gemeente zóó opbouwe, dat zij steeds toeneme in het geloof, maar ook in de liefde die geen twist

zoekt, maar de zwakheden van anderen draagt en hunne feilen bedekt.

H. J.H.S.

Bijbelsche vertroosting en Godsdienstige Overdenkingen, naar den Hand-Bibel für Leidende, van J.C. Lavater; uit het Fransch van Mevr. G.C. Vermehr, geb. Brouwer. Door A. van der Heide, Onderwijzer in de Nederduitsche en Fransche talen te Leeuwarden. Nieuwe uitgave. Te Leeuwarden, bij V. Meursinge. 1853. In gr. 8vo. 127 bl. f 1-20.

Dit boekje, reeds in 1839 in het licht verschenen, maar toen, zoo 't schijnt, weinig verspreid en bekend geworden, treedt thans, bij wijze van *nieuwe uitgave*, zonder uitverkocht te zijn, andermaal te voorschijn en vraagt onze aanbeveling. Wij willen haar niet terughouden, omdat het oorspronkelijk afkomstig is van een groot en goed man, wiens bezielde woorden, ook omdat hij-zelf in de lijdensschool geoefend is, zich den weg weten te banen tot het beproefde hart, en overvloedige vertroosting mededeelen naar elks verschillende behoeften. Ofschoon de inhoud niet rijk en de toon hoogst eenvoudig is, zal het, meenen wij, allerwege met stichting kunnen gebruikt worden. Men wete echter, dat men hier slechts een klein gedeelte van LAVATER's werk terugvindt, eerst door Mevr. VERMEHR in het *Fransch* overgebracht en daarna door den Heer VAN DER HEIDE in ónze taal. Tegen zulk eene herhaalde overgieting, waarbij de fijnste geesten ligt vervliegen, bestaan bij ons overigens gewigtige bedenkingen, en, indien zij thans geschied ware, zouden wij ons verplicht achten, om daartegen de stem te verheffen, al laat zich overigens deze vertaling vloeiend genoeg lezen. Ook begrijpen wij niet waartoe zulk een boekje met zóó vele verschillende namen op den titel overladen is - de naam van LAVATER ware op zich-zelf genoeg - noch weten wij de oorzaak op te geven, waaraan het is toe te schrijven, dat de eerste uitgave zóó weinig debiet gevonden heeft. Hoe dit zij, wij nemen van onze bovenstaande aanbeveling niets terug, en zullen ons verblijden met den Uitgever, indien dit goede zaad, onder den Goddelijken zegen, eenige goede vruchten mag voortbrengen.

Christelijk Zondagsblad, onder Redactie van J.J. Swiers, Predikant te Havelte. Jaargang 1853. Eerste Stuk. Te Groningen, bij J. Oomkens, J.zoon. In gr. 8vo. 104 bl. f 2-60.

Groot is het aantal van periodieke geschriften, die zoowel wekelijks als maandelijks, soms om de twee of drie maanden, in het licht verschijnen, om het Christelijk leven in de Gemeente te wekken en te bevorderen. En met elk jaar neemt nog dat aantal toe, daar de oudere gemeenlijk stand houden, terwijl er zich nieuwere bijvoegen. Zeker doen deze laatste aan de reeds bestaande afbreuk, en kwijnen sommigen, die vroeger in vollen bloei waren. Maar dat is nu eenmaal het lot van al het ondermaansche, dat het een tijd van opkomst heeft en daarna van verwelken en vergaan. Aan dat gevaar is geen Tijdschrift, hoe uitnemend ook, ontheven. Wij vragen dan ook slechts: van welk gehalte en hoedanige strekking de nieuwelingen zijn, die zich beginnen te vertoonen? En dan zouden wij wenschen, hen over 't algemeen met zóó veel lof en goedkeuring te kunnen welkom heeten, als waarmede wij dit *Christelijk Zondagsblad* begroeten. Het is in een regt Christelijken geest en zeer behagelijken vorm geschreven, voor zoo verre wij het mogen beoordeelen naar dit Eerste Stuk, dat ons in handen kwam. Wij vermoeden, dat er, in den loop des vorigen jaars, nog drie andere soortgelijke Stukken verschenen zijn, die ons echter tot heden toe niet gewierden. En onlangs vernamen wij, dat het, met het begin van dit jaar, eene groote verandering en uitbreiding, vooral ook van het getal der medewerkers, heeft ondergaan, waardoor het, verondersteld dat inrigting en inhoud dezelfde gebleven zijn, nog meerdere aanprijzing verdienen zou. Ten vorigen jare stond, blijkens den titel, de Heer SWIERS van *Havelte* als Redacteur aan het hoofd, en hem stonden slechts *acht* medewerkers ter zijde. Wat zij in dit Eerste Stuk geleverd hebben zullen wij kortelijk mededeelen.

Het eerste opstel, getiteld: *de eerste morgen des jaars*, hangt met het tweede, dat ten opschrift draagt: CHRISTUS 's menschen veilige gids door het land zijner vreemdelingschap, zóó onafscheidelijk zamen, dat wij niet begrijpen, waartoe de splitsing heeft moeten dienen. Beide zijn van de hand van

DS. BROUWER, van *Oudkerk*, en laten zich aangenaam lezen, ofschoon het tweede opschrift weinig voegt bij den aangeschreven tekst: *Ps. CXIX:19*, waar van *Gods geboden* gesproken wordt, en het, onzes inziens, er niet dóór kan, om eenvoudig te zeggen: *zóó sprak de Israëliet; wij, Christenen, nemen de bede van den Dichter aldus over: 'verberg ons JEZUS CHRISTUS niet!'* Het derde opstel, van Ds. VERWEY, van *Winschoten: de dag des Heeren*, is, ofschoon kort, regt gepast voor het oogmerk van dit Blad. Het vierde handelt, naar aanleiding van JOH. XIII:34, 35, over *het nieuw gebod der liefde*, en wordt voortgezet in het vijfde. Er is aan den vorm blijkbaar veel zorg besteed door den ongenoemden Schrijver; maar ook de inhoud is belangrijk genoeg. Wij zouden daarbij echter gewenscht hebben, dat hij, met regt drukkende op de benaming: *nieuw gebod*, rekenschap had gegeven van hetgeen, schijnbaar daarmede in strijd, voorkomt 1 JOH. II:7 en 2 JOH. 5. Het zesde bevat slechts eenige *verspreide gedachten over kerk en kerkelijk leven*, die echter evenmin onbelangrijk zijn als de *gedachten en opmerkingen* van Dr. DOORENBOS, van *Peins*, in het tiende. Met groot genoegen lazen wij het zevende, over *de ware regtzinnigheid*, dat, ofschoon het niets nieuws bevat, duidelijk en overtuigend handelt over een in onze dagen door velen nog maar niet regt begrepen onderwerp. Ds. GOUDSCHAAL, van *Scheemda*, is er de Schrijver van. Dr. MEIJER, van *Wolvega*, handelt in het achtste regt nuttig over *moedervreugde, geheiligd door het geloof*, naar het voorbeeld van HANNA, 1 SAM. I:26-28. Minder behaagde ons de *korte aanwijzing*, zoo als de lange titel luidt, *van de liefde onzes Heeren JEZUS CHRISTUS jegens menschen, in zijne woorden aan het kruis gesproken; of in de zoogenaamde kruiswoorden*, geschreven door Dr. DOORENBOS. Het kan zijn, dat het aan ons hapert; maar de stof scheen ons te óverbekend en de behandeling te oppervlakkig, althans niet vol en rijk genoeg. Ook zouden wij het woord door JEZUS tot zijne moeder gesproken, vóór de zaligspreking des boetvaardigen moordenaars plaatsen op, zoo wij meenen, goeden grond. Ook het elfde stukje, van den Redacteur, dat, voor het Paaschfeest bestemd, *de heerlijke vruchten van JEZUS' opstanding* beschrijft, is vrij eenvoudig, maar overigens op aangenamen toon en in een zeer goeden geest geschreven. Over het algemeen zouden wij in dit *Christelijk*

Zondagsblad wat meer diepte verlangen, en vooral wat meer praktikale Schriftbeschouwing. Misschien ware het ook goed, dat er onder de medewerkers gevonden werden van meer verschillende rigting. Maar wij meenen, dat hierin voor den nieuwen Jaargang eenigermate voorzien is. En, naar deze eerste proeve beoordeeld, durven wij het wel aanbevelen, wenschen het vele lezers toe, en zullen ons verblijden, wanneer het, onder Gods zegen, nut en stichting aanbrengt en dienstbaar is aan de vruchtbaarheid der Zondagsviering in de Gemeente. Moge het vooral op de verschillende behoeften der lezers letten en den ganschen rijkdom van het Evangelie van Gods genade in CHRISTUS uitspreiden voor hunne oogen!

Antwoord aan den Heer C. Broere, R.C. Priester en Hoogleeraar aan het Seminarie te Warmond, door G. Barger, Pred. bij de Herv. Gemeente te Delfshaven. Te Rotterdam, bij M. Wijt en Zonen. 1853. In gr. 8vo. 39 bl. f :-40.

Het *bezadigd* woord, door den Heer BROERE in der tijd tot zijne *welgezinde* *Protestantsche landgenooten* gerigt, is, zoo veel wij weten, aan de Redactie van dit Tijdschrift niet toegezonden en valt alzoo niet binnen het bereik onzer beoordeeling. Waarmede de *Vaderlandsche Letteroefeningen* verdiend hebben om onder de *welgezinde* Protestanten niet mede gerekend te worden, weten wij niet; maar dit weten we, dat wij het *Antwoord* van den Eerw. BARGER, dat wij nog verzuimd hebben aan te kondigen, met genoegen gelezen hebben, ofschoon wij den toon een weinig meer bezadigd en minder scherp zouden hebben gewenscht. Wij zien niet in, al achten wij overigens, onder den invloed der Protestantsche beweging des vorigen jaars, dien toon verschoonlijk, waartoe het dienen moet, den tegenstander zoo veel vinnigs en hatelijks toe te duwen. Zeker, daar is eene edele verontwaardiging, die, eenmaal opgewekt, hare woorden niet al te angstig weegt; maar zoodra de pen gevat is om voor de drukpers te schrijven, moet zij, meenen wij, bekoeld, althans door geloof en liefde bestuurd en geheiligd worden. Voor het overige echter bevat dit tegenschrift veel goeds en waars, en verdient gelezen te worden door elk die gevaar loopt om door BROERE's *bezadigd*

woord zich te laten verschalken. Daartoe is het ook blijkbaar bestemd en zeker niet zonder nut en zegen geweest. Wij danken er den Eerw. BARGER voor, en wenschen van tijd tot tijd meer van hem te ontvangen, dat bij ons onbepaalde goedkeuring vinden kan; liefst geene strijdschriften echter, of het moest zijn ten voordeele eener zóó goede en deugdelijke zaak, als hij hier voorstaat, en tegenover zulke sluwe redeneringen, als hij hier onmaskerd heeft.

Natuur en Landbouw in betrekking tot elkander beschouwd, door Carl Sigismund. Ten behoeve van den practischen landbouw. Uit het Hoogduitsch vertaald door M.J. van Oven. Te Utrecht, bij W.F. Dannenfelser. 1853. In 12mo. 198 bl. f 1-50.

Men vindt hier de volgende zaken behandeld: - Verbazende ontwikkeling van het fabriekwezen; - vergelijking van den landbouw daarmede; - belangrijkheid der natuurkundige wetenschappen in 't algemeen voor den landman, en der kennis van de insecten in 't bijzonder; - beschrijving van de huishouding der mieren, der bijen en der tormieten; - over den mierenleeuw; - de sprinkhanen; - gebruik der insecten tot verschillende oogmerken, en groote nuttigheid van sommige insecten; - algemeene aanmerkingen over de insecten; - schadelijke insecten en hunne verdelging: - de klander; - de aardvloer; - de veelvraat; - de gemeene schorskever; - de pikzwarte watertor; - de meikever; - de korenmot; - het witje; - de ringelrups- en de processierups-vlinder; - de winternachtsvlinder; - de bremsen; - de slakken; - de mieren, bladluizen, vliegen; - de nuttige insecten; - de bijenteelt; - de zijdeteelt; - het aankweeken van wormen of larven.

De landbouw van ons Vaderland bekleedt eene eervolle plaats naast dien van andere landen, en vooral is hij verre boven dien van *Duitschland*, zoo als de Schrijver het voorstelt, verheven.

Wel is het waar, dat de Natuurkundige Wetenschappen nog slechts weinig beoefening vinden bij onze landbouwers; maar toch wordt er zeer veel voor hare invoering gedaan: getuigen onze landbouwscholen, onze openbare lessen in de land-

bouwkunde, onze landbouwkundige Musea, enz. Geschriften die strekken kunnen om de kennis der Natuur bij den landman te vermeerderen, zijn er mede vele; maar of ze in den vorm wel allen doelmatig zijn is twijfelachtig. Dit werkje bezit evenwel de noodige eigenschappen om 't ingang te doen vinden, en bevat menige aangename en treffende bladzijde, die niet alleen belangstelling in, maar ook zucht tot beoefening van de Natuurkunde kan opwekken. Het verdient dus aanbeveling. Intusschen mag Ref. niet onopgemerkt laten, dat het wat vlug is afgewerkt, zoodat het zijn *Germaanschen* oorsprong dikwijls verraad. De uitvoering en het papier zijn overigens goed, en de letter, hoewel niet fraai, is duidelijk.

Vervolg op den strijd van de matigheid tegen de afschaffing, door S.P. Scheltema, Med. Doctor te Arnhem. Te Arnhem, bij W.H. Stenfert Kroese. 1852. In gr. 8vo. 97 bl. f 1-:

De Hoogleeraar SCHROEDER VAN DER KOLK heeft eene Voorlezing gedaan tot weêrlegging van een geschrift van Doctor SCHELTEMA, waarin de matigheid aangeprezen, de afschaffing bestreden is. Ref., ofschoon een verklaarde vijand van onmatigheid in het gebruik van sterken drank, behoort nog niet tot de afschaffing, omdat de zaak der afschaffing, naar zijne meening, nog op gebrekkige grondslagen rust, en dáárom niet aan de behoefte, niet aan de verwachting kan beantwoorden. Dit zij genoeg om op de hoogte te brengen, van waar Ref. den strijd beschouwt, die nog lang gevoerd kan worden zonder tot eene stellige beslissing te komen.

De beide partijen handelen over een brief van een geneesheer te *Ehrenbreitstein*; maar Ref. moet bekennen, dat die brief, naar zijn gevoelen, zoo wel door Prof. VAN DER KOLK als door Dr. SCHELTEMA verkeerd wordt opgevat; beide hebben dien te zeer uit hun bijzonder standpunt beoordeeld; hetgeen ook daaraan kan liggen, dat hij wat duister is. Dr. SCHELTEMA had misschien beter gedaan met dien geneesheer meer bepaalde vragen voor te leggen; doch in alle gevallen schijnt er niet veel ter gunste van den eersten interpretator in gelegen te zijn. Daarbij komt, dat in *Duitschland* slechts sprake is van brandewijn, die, zoo als men weet, veel minder nadeelig werkt

dan de jenever. Wij laten echter de uitspraak omtrent dezen strijd volgaarne aan het oordeel van den lezer, en bewaren ook liever het zwijgen omtrent hetgeen Dr. s. tegen den Heer MOLL aanvoert. Evenwel, dat de aardappelziekte eene straf zou zijn voor het jeneverdrinken, kan Ref. niet aannemen; de ziekte der druiven zou dan ook beschouwd moeten worden als eene straf voor de wijndrinkers, dus ook voor hen die den wijn niet in de afschaffings-artikelen hebben opgenomen, hoewel ook hij het verderfelijke beginsel bevat, dat men bestrijdt.

De arme heeft gebrek aan goed voedsel, en om den honger tot zwijgen te brengen neemt hij verkeerdelijk tot sterke dranken zijne toevlugt. Wie aan voedzame spijzen geen gebrek heeft, zal zelden tot het misbruik van sterken drank geraken. De eerste taak der afschaffing is dus: te zorgen, dat de arme en minvermogende goed en genoegzaam worde gevoed; zoo lang zij niet daarin slaagt, zal zij geene algemeene, geene duurzame vruchten dragen. Dat zelfde is ook van toepassing op de ontucht. Wordt het lot der echtverbindtenissen beter verzekerd, worden de arbeid en het arbeidsloon in overeenstemming gebragt met de behoeften der gezinnen, dan zal de ontucht van lieverleê afnemen. - Wil men een repressief middel: men straffe dan wie in dronkenschap op de straat wordt aangetroffen, wegens schending van de goede zeden. Of de zeden door ontucht of door dronkenschap geschonden worden, is toch inderdaad hetzelfde. - Dit een en ander wordt ook door Dr. s. beweerd.

Het Tweede gedeelte van het geschrift is eene beschouwing van het Cellulaire gevangenisstelsel. Ref. houdt mede de doodstraf voor ongeoorloofd, omdat het, naar zijn gevoelen, niemand gegeven is over het leven van zijnen evenmensch te beschikken. Maar in dien geest acht hij eene veeljarige eenzame opsluiting evenmin geoorloofd; omdat de gevangene door de eenzaamheid schier geheel onbruikbaar moet worden voor de zamenleving, indien zijn verstand er niet door verbijsterd wordt, zoo als meermalen gebeurd is. Dr. s. wil daarom ook de Cellulaire gevangenisstraf beperkt, en de gevangenen door arbeid dienstbaar gemaakt hebben aan de Maatschappij.

Het Derde gedeelte handelt over de bestrijding van het Pauperisme, waartoe Dr. s. verspreiding der armen uit de

steden naar het land, en opleiding der arme kinderen in gestichten aldaar aanbeveelt. Hij geeft daarbij een gedeelte van een geschrift van den Heer VAN KONIJNENBURG, dat nagenoeg dertig bladzijden, en dus bijkans een derde van het geheele werkje beslaat. Eene ontschuldiging daarover is dan ook niet geheel overbodig.

Het werkje is intusschen een nieuw bewijs van de begaafdheid en kennis des Schrijvers, en wij bevelen 't elk die in deze onderwerpen belang stelt, ter lezing aan.

Druk en uitvoering zijn goed.

Over eenige Voedingsmiddelen voor den mensch, bij schaarschheid of gebrek. Door L.A. van Meerten, voorheen Secretaris van het Geneeskundig Bestuur der Land- en Zeemagt, enz. Te Delft, bij W.N.C. Roldanus. 1853. In gr. 8vo. 61 bl. f : -60.

Er is in de laatste jaren veel over de voedingsmiddelen geschreven. Het is ook niet tegen te spreken, dat met de tegenwoordige veranderingen in de Maatschappij, en de daaraan verbondene vermenigvuldiging der menschen, de behoefte aan levensmiddelen toeneemt, en ook de aard derzelve niet onverschillig is. Het is nog geene twee eeuwen geleden, dat men den aardappel bij ons nog niet kende; zijn gebruik was in den beginne zeer beperkt, en, gelijk alles wat nieuw is, werd hij slechts langzaam ingevoerd, totdat hij hier eindelijk het algemeenste voedingsmiddel van den mensch is geworden. Nu zich in den aardappel gedurig ziekte openbaart, heeft men naar middelen gezocht, om weder meer onafhankelijk van deze vrucht te kunnen worden. Vele menschevrienden zijn er opgestaan en hebben middelen aangewezen, niet slechts tot redding in den nood, maar ook tot vermeerdering van voedsel in gewone tijden. Zoo wees men, b.v., op de zetmeelhoudende zelfstandigheden, uit planten en vruchten verkregen, die thans worden weggeworpen of weinig in gebruik zijn. Het spreekt van zelf, dat de invoering van zulke nieuwigheden tegenstand ontmoet, en dat de uitkomsten eerst dán gekend kunnen worden als de cultuur in eene zekere verhouding is gebragt tot de behoefte en het gebruik.

Onder de nuttige geschriften van den dag over dit onderwerp behoort zonder twijfel het werkje, dat wij nu aankondigen.

Men vindt er eerst eene aanwijzing van de voedingsmiddelen die beter en in ruimere mate voor het vee kunnen gebruikt worden; zoo als: bedorvene of bevrozene aardappelen; beetwortels, twijgen en schors van vele boomen, wier, gras, klaver, en velerlei loof; een knolwortel, *overbies* genaamd; ook gedroogde en tot poeder gebragte afval van leder; voorts het gereinigde en door stoom gaar gemaakte vleesch van gestorvene dieren, en grom en ingewanden van visschen.

Als aanbevelenswaardige voedingsmiddelen voor den mensch noemt v.m. de *Turksche* weit of tarwe, en de pompoenen of kalabassen. Als graansoort, thans minder of wel geheel niet voor den mensch geteeld, noemt hij de haver; voorts wijst hij op de paardeboonen, mangelwortels enz.

Handelend over de zeer noodzakelijke dierlijke voedsels, wijst de Schrijver op melk en karnemelk, op visch, en op beenderengelei, en in het bijzonder op konijnenvleesch. - Hij wijdt een zeer uitvoerig artikel aan de beenderengelei, en haalt vele wetenswaardige bijzonderheden aan, om deze weder ernstig onder de aandacht te brengen. Men ziet daaruit, dat het in onbruik geraken van de beenderengelei méér is toe te schrijven aan de moeite der bewerking, dan aan de verkregene resultaten. Het geheel wordt ook met een plan tot soepbereiding, vooral berustende op het gebruik van beenderengelei, besloten. De zuivere soda wordt daarin tot spoedige weekmaking van de erwten aanprezen. - Het werkje is der lezing en behartiging waardig, en getuigt van des Schrijvers zucht om den evenmensch te dienen. Eere zij hem daarvoor, en de voldoening van te ondervinden dat hij niet te vergeefs heeft gearbeid.

Handleiding tot een zuinig Gasverbruik. Geschiedenis, behandeling en voordeelen van het gas, boven alle andere wijzen van kunstmatige verlichting; benevens eene duidelijke verklaring van het zamenstel en gebruik van den meter. Te Utrecht, bij N. de Zwaan. 1853. In kl. 8vo. 156 bl. f 1-:

Het is wel eenigzins vreemd, dat elke ontdekking of uit-

vinding, hoewel gewaardeerd als bewijs van den voortgang der wetenschap, zoo veel tegenstand ontmoet en met zoo veel vooroordeelen heeft te kampen, wanneer men beproeft haar ten nutte of tot veraangenaming van het gewone leven toe te passen. Het is alsof de mensch de middelen tot verbetering van zijnen toestand niet zonder wrevel ontvangt.

Dr. CLAYTON, Deken van *Kildare*, is de eerste geweest, die gas uit kolen heeft gestookt; ofschoon vóór hem THOMAS SHIRLEY reeds in 1659 proeven heeft genomen met het zich uit de aarde ontwikkelende gas. In 1792 heeft MURDOCH, in *Cornwallis*, het eerst de verlichting met gas, door een toestel van buizen, voorgesteld; maar én bij de Regering én bij het publiek vond de zaak een ongeloofelijken tegenstand; en zelfs de beroemde scheikundige Sir HUMPHREY DAVY vroeg: of de koepel der St. Paulus-kerk te *Londen* wel groot genoeg zou zijn voor gashouder. Doch de ondernemers waren doordrongen van het gewigt hunner zaak, en gelukkig met een geest van onwankelbare volharding begaafd. Thans bestaat de verlichting met gas over bijna geheel de beschaafde wereld. Er zijn nog bezwaren van kostbaarheid aan verbonden tegen het huiselijk gebruik, en vooral tegen het gebruik in de keukens en werkplaatsen; maar ook dáár zal het meer en meer veld winnen, om het gemakkelijke en de zindelijkheid. Het grootste bezwaar tegen eenvoudig huiselijk gebruik ligt wel in de kostbaarheid der meters en van hunne contrôle.

De onderwerpen in het aangekondigde boekje behandeld zijn de volgende: - Geschiedenis der gasverlichting; - steenkool; - chemische bestanddeelen van het gas; - verbranding; - gasbereiding; - de gasmeter of meter; - beschouwing van de hoedanigheid en den prijs; - de zuinigheid van kolengas; - koken door gas; - stoken door gas.

De lezing en overweging van dit werkje is iederen gasverbruiker aan te bevelen. De in den tekst gevoegde houtsneê-figuren zijn allezins geschikt om de zaak voor elken lezer duidelijk te maken.

Aardrijkskunde in Reizen voor de Nederlandsche Jeugd. Vrij naar het Fransch van D. Lévi. Bewerkt door I.J.J. Snel-

lebrand, *Instituteur te Amsterdam. Te Amsterdam, bij L.F.J. Haspels. 1853. In kl. 8vo. 136 bl. f :-60.*

Het is bekend, dat het werk van D. LÉVI (ALVARÈS) op middelbare en zelfs aanzienlijke kostscholen onder de Leerboeken is opgenomen. Wij hebben het echter steeds betreurd, dat daar een *Fransch* Leerboek voor de aardrijkskunde in gebruik is, omdat, al zij het ook goed geschreven, en er op de behandeling niets aan te merken, de benamingen toch altijd *Fransch* zijn, en ook het standpunt waarop de Schrijver zich geplaatst heeft, niet bij voorkeur geschikt is voor de *Nederlandsche* jeugd. Maar wij hebben bovendien in het '*Abrégé méthodique de Géographie Générale ou Études Géographiques*' vele onnaauwkeurigheden gevonden, en eene wijze van voorstelling waaraan wij in *Nederland* bij het onderwijs der aardrijkskunde niet gewoon zijn.

Een gedeelte van het werk van LÉVI heeft gediend om deze *Aardrijkskunde in Reizen voor de Nederlandsche Jeugd* zamen te stellen. Het bevat drie gedeelten. Na eene Inleiding over de kosmographie of wereldbeschrijving en over de Natuurkundige aardrijksbeschrijving, bestaat het Eerste gedeelte uit Reizen door de vijf deelen der aarde, met de meest mogelijke beknoptheid voorgesteld. Zij beginnen op bladz. 7. Het Tweede gedeelte, eene: Reis om de wereld, zonder bijzonderheden, is de '*Tour du monde, sans détails*' van LÉVI. Hier vindt men méér dan een geraamte, en de voorstelling laat zich ook met méér genoeg lezen. Dit gedeelte vangt aan op bl. 32. - Het Derde gedeelte: Reis om de wereld, met eenige bijzonderheden, '*Tour du monde, avec quelques développemens*', beginnende op bl. 43, geeft belangrijke zaken omtrent hetgeen er in behandeld wordt.

De S. zegt in het Voorberigt, dat hij, wat de statistieke opgaven betreft, vooral 'MAC CULLOCH's *Dictionnary*' heeft gevolgd. Zonder dit werk bij de hand te hebben, willen wij hem gaarne gelooven, dewijl vele cijfers niet met LÉVI overeenkomen. Doch naar óns gevoelen had de vertaling of navolging in méér opzigten vrijer behooren te zijn; dan zouden er meer onnaauwkeurigheden in het werk van LÉVI zijn vermeden geworden.

Als reisverhaal bevalt het werk ons niet; want het is niet

genoeg te zeggen: 'Wij vangen onze reizen door de Staten der wereld met *Europa* aan', enz. - 'Ten eerste zien wij in het N.', enz. - 'In het midden doorloopen wij', enz. - 'Ten Z. *Frankrijk* verlatende' enz., wanneer er overigens geene aaneenschakeling of geleidelijke volg-orde wordt in acht genomen. Bovendien is het zonderling eene reis aan te vangen, zoo als die in het Eerste gedeelte op bl. 11. Wij lezen daar:

'*Afrika*. - *Afrika* wordt begrensd: ten N. door de *Middellandsche Zee*; - ten W. door den *Atlantischen Oceaen*; - ten Z. door de *Groote Zuidzee*; - ten O. door de *Indische Zee*, de *Rode Zee* en de landēngte van *Suez*.

Afrika wordt in 19 voornamen verdeeld. Wij komen aan het land van *Natal* aan, en zien *Monomotapa*, *Mozambika*, *Zanguebar*, en wij varen langs de kusten van *Ajan* en *Adel*; komen vervolgens door de *Straat van Bab-el-Mandeb*; en wij bezoeken *Abyssinië*, *Nubië*, *Egypte*; wij bevinden ons nu in het N. van *Afrika* en zeilen langs *Tripoli*, *Tunis*, *Algiers*, *Marokko*, en gaan vervolgens de *Straat van Gibraltar* door; verder langs de kusten der woestijn *Sahara*, *Senegambië*, *Opper- en Neder-Guinea*; ten N. waarvan zich bevindt *Nigritië* of *Soudan*; wij zien het *Kafferland*, het land der *Hottentotten*, en komen eindelijk aan de *Kaap-Kolonie*, waar wij ons naar *Amerika* inschepen.'

In de volgende optelling der voornaamste Staten en hoofdsteden van *Europa* is LÉVI gewis op den voet gevolgd (bl. 7): 'De grootste Staten zijn: *Frankrijk*, *Rusland*, de *Brittannische Eilanden*, *Oostenrijk* en *Pruissen*. *Parijs*, *Londen*, *Rome*, *Weenen*, *St. Petersburg*, *Constantinopel*, *Berlijn*, *Amsterdam* behooren tot de voornaamste steden.'

Op bl. 13 lezen wij: '*Australië* of *Nieuw-Holland*, *Van Diemensland*, de groep van *Tasmania* of *Nieuw-Zeeland*' enz. Nimmer hebben wij hier *Nieuw-Zeeland* met den naam van *Tasmania* zien bestempelen. De *Engelschen* trachten den naam van *Tasmania*, in plaats van *Van Diemensland*, ingang te doen vinden. Dewijl daarmede aan onzen grooten Zeevaarder TASMAN hulde bewezen wordt, hebben wij er niets tegen; te meer omdat in het noorden van *Nieuw-Holland* een ander *Van Diemensland* wordt gevonden. - Ook heeft de S. waarschijnlijk deze fout ingezien en daarom op bl. 112 gesproken van '*Van Diemensland* of *Tasmania*'.

Het Schiereiland *Malakka* (bl. 21) heet te bevatten: 'de steden *Liger*, *Pantani*, *Malakka*, de hoofdstad, aan de straa van dien naam, *Queda*'. - De stad *Malakka*, onder de *Portugezen* en *Nederlanders* zoo aanzienlijk en bloeiend, is tegenwoordig van geringe beteekenis, en zoo al eene hoofdstad, dan is zij maar de hoofdplaats van een onbeduidend gebied. *Patani* (niet *Pantani*), en *Ligor* (niet *Liger*), beide op de oostkust van het Schiereiland, zijn óók hoofdplaatsen, en zoo zijn er meer op het *Maleische* Schiereiland.

In de *Kaap-Kolonie* (bl. 25) ligt niet de *Kaapstad* ten Z. van de *Tafelbaai*, en zijn niet *Georgetown* en *Bathurst*, na de *Kaapstad*, de voornaamste plaatsen. Vergissen wij ons niet, dan verdienen *Stellenbosch*, *Tulbagh* en *Grahamstad*, na de *Kaapstad*, het eerst in aanmerking te komen.

Doch wij eindigen. Evenwel, daar valt ons oog weêr op bl. 112, die meer dan ééne onnaauwkeurigheid bevat. Er staat, onder anderen: 'Ik zie *Sidney*, de hoofdstad der *Engelsche* Bezittingen; - *Port-Jackson*, eene der beste havens van *Nieuw-Holland*. - *Botany-bay* is eene zeer ruime baai, door COOK ontdekt. De *Engelschen* zenden hunne misdadigers naar die Kolonie.' - *Sydney* (niet *Sidney*) is slechts de hoofdstad van *Nieuw-Zuid-Wallis* of van de Zuid-Oostkust. Men telt op de Zuidkust: de Kolonie *Victoria* of *Port-Philip* en *Zuid-Australië*, en op de Westkust: *Zwanen-rivier* of *West-Australië*. - *Port-Jackson* is de haven van *Sydney*. - *Botany-Bay*, in de nabijheid van *Sydney*, wordt tegenwoordig niet meer genoemd; ze staat verre achter bij de voordeelen welke *Port-Jackson* der zeevaart aanbiedt. - Reeds sedert eenigen tijd is *Nieuw-Zuid-Wallis* geene Strafkolonie meer.

Wij gelooven, om de vele onnaauwkeurigheden die het werk bevat, dat het beter ware geweest als de '*Tour du monde*' van LÉVI maar onvertaald ware gebleven.

Beknpte Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde, door Prof. L.G. Visscher. Tweede Deel, 1e en 2e Stuk. Te Utrecht, bij Dannenfelser en Doorman. 1852 en 1853. In gr. 8vo. 264 bl. f 2:-

Gelijk men weet, heeft de Schrijver dezer *Geschiedenis* reeds

in haar Eerste Deel, haar meer 'als eene dorre schets' gegeven, 'nog door vele kleine aantekeningen tot meerder volledigheid te brengen, maar die intusschen de meest noodzakelijke aanwijzingen bevat, en bij eene inwendige beschouwing der aangegevene geschriften niet zonder gemak zal wezen.' Ook deze beide Eerste Stukken van het Tweede Deel beantwoorden geheel zoowel aan die dorheid, als aan dien eisch van gemak, daar zij voortgaan de gemelde 'meest noodzakelijke aanwijzingen' te geven, hier en daar 'door vele kleine aantekeningen tot meerder volledigheid te brengen'. Bij het doorloopen der stukken zal ons dat van zelf in het oog vallen, al zullen wij daarbij tevens de opmerking niet kunnen weêrhouden van de ongelijkmatigheid, waarmede de Schrijver in het behandelen der verschillende boeken en personen te werk is gegaan. Wij vinden hem in de 264 bladzijden, die hier vóór ons liggen, van den tijd der Hervorming tot dien van den Derden WILLEM van Oranje gevorderd; in de poëzy echter niet verder dan van onze eerste Hervormde Psalm dichters tot KAMPHUYZEN, al is hij in zijn verslag omtrent het proza tot BALTHAZAR BEKKER gekomen; waarschijnlijk zullen wij in het Derde Stukje het geheele tijdvak voor beiden - dicht- en on dicht - gelijkelijk vinden ten einde gebragt, om dan in het Derde Deel de jaren van 1702 tot heden te zien behandelen. Op de eerste bladzijden van dit Tweede Deel komen, na eene korte schets der Herlevings- en Hervormingsdagen en hunne werking, MARNIX en COORNHERT 'aan het hoofd onzer ontluikende Letterkunde' voor, en worden naar verdiensten gewaardeerd; omtrent den eersten zouden wij slechts verlangen te vernemen, van waar de Schrijver weet, dat het Geuzenliedjen: *Ras zeventien Provinciën*^(*), dat op de wijs van zijn *Wilhelmus* gedicht is, evenzeer door hem is 'vervaardigd'; en van den laatsten hadden wij bij de vermelding zijner verschillende geschriften (bl. 13) ook zijne vertaling van BOCCACCIO willen vermeld zien. Onder onze eerste Geschiedschrijvers uit dit tijdvak - al ware hij eigenlijk wegens zijn beroep en standpunt beter nog tot het vorige gebragt - vinden wij (bl. 24) PIETER JACOBS VAN THABOR genoemd, wien

(*) Opgenomen met de overige Geuzenliederen in de *Nederlandsche Geschiedzangen*, Amst. bij FREDERIK MULLER. D. II, bl. 20.

wij echter een meer bepaalden lof dan het 'lezenswaardig', dat hem geschonken wordt, hadden willen zien geven; de kinderlijke eenvoud zijner opvatting en voordracht is met dat onbepaalde woord volstrekt niet voldoende erkend en gewaardeerd; wie een keurig staaltje van beiden genieten wil, verwijzen wij op hetgeen wij in de *Nederlandsche Geschiedzangen* (D. I, bl. 169) over Grooten PIER van hem opnamen. Op de volgende bladzijde komt de onjuiste opgave voor, dat Mr. JACOB VAN WESEMBEECKE zijn verhaal van 't gebeurde in 1565 en 1566 in het *Nederlandsch* zou opgesteld hebben. Had de Schrijver ook maar den titel van 't aangehaalde boek naauwkeurig gelezen, dan hadde hij daar gevonden: '*beschreven in 't Franschoys door Mr. J.V.W., ende nu (d.i. 1616) in onze Nederlantsche tale overgesef*'. Na WESEMBEECKE wordt JAN FRUITIERS genoemd, maar diens *Waerachtige Legende van Jan de Witte* hier althans onvermeld gelaten, en eerst later (bl. 110), als ware er hier niet over hem gesproken, aangegeven; verkeerdelijk echter op het jaar 1596, gelijk zijne *Geschiedenis van Leiden's beleg* op 1577, daar het eerste reeds in 1577, het laatste in 1574 voor het eerst verscheen; van beide die eerste uitgaven zie men de exemplaren in de *Bibl. Thysiana*.

Het *Offer des Heeren*, bladz. 26 onder de Martelaarsboeken in proza vermeld, is een relaas in dicht der verschillende Doopsgezinde martelaren; enkele proeven er uit vindt men in de aangehaalde *Nederl. Geschiedzangen* (D.I, bl. 162 en volg.). Bladz. 33 wordt melding gemaakt van AUGUSTINUS' meening, dat VIRGILIUS de komst van CHRISTUS voorspeld zou hebben; daarbij had op de bekende 4^e *ecloga* kunnen gewezen worden en haar: '*nascens puer, quo..... surget gens aurea mundo*', enz. Onder de Rederijkers vinden wij (bladz. 79) eene welverdiende eereplaats aan JOH. BAPT. HOUWAERT ingeruimd, en daarbij, een paar bladzijden verder, zijn Bericht en Lied op de *Triumphelycke inkomst van MATTHIAS* aangehaald. Den Schrijver stond daarbij geene andere bron dan VAN LOON's gedeeltelijke vermelding in zijne *Historiepenningen* ter dienste, uit welke ook wij, bij gebrek eener meer volledige, voor de *Geschiedzangen* putten moesten; sedert gewerd ons van elders HOUWAERT's geschrift zelf, waaruit wij voorts de laatste coepletjens afschreven en hier thans voorloopig willen meêdeelen. Na het zeggen, dat MATTHIAS, 'al is

hy jonck van jaren, daerom niet beswaert' behoeft te zijn, en dat 'POMPEJUS was ervaren, al was hy ongheswaert', vervolgt HOUWAERT aldus:

En Scipio deê swichten
 Der Poeners moet en vreught,
 Doen hy se quam bevichten
 Sijnde in jonge jeught;

En Alexander moedich,
 Die men den Grooten noempt,
 Voor jonck ende voorspoedich
 Is niettemin beroempt.

Betrout op Godt almachtich
 En weest van moede coen,
 Al is de vyant crachtich,
 Hij en can ons niet doen.

Orlof, Prince, hiermede,
 En welghecomen sijt
 Tot Brussel in de stede
 Nu en tot aller tijt.

Godt, die u heeft vercoren,
 Verleen u goeden raet,
 Eertshertoch hooghgheboren,
 En bevry u van 't quaet.

Wanneer de Heer VISSCHER (bladz. 112) ROEMER VISSCHERS tweede dochter reeds *drie* jaren na de oudste geboren laat. worden, zal dat wel eene schrijf- of druk-feil wezen; TESSELSCHADE zag, als bekend is, eerst in 1594, en dus *tien* jaren na ANNA, het eerste levenslicht. Bij de opgave der verschillende uitgaven van des ouden ROEMERS geestige dichten, had de *Uitgelezen Brabbeling van Roemer Visscher, Amst.* bij FRED. MULLER, 1851, vermelding en aanprijzing verdiend. Van de aanmerking (bladz. 114 v.o.) bij de aanhaling der raadsels gemaakt, verklaren wij noch de bedoeling noch de gepastheid recht te vatten, en vinden ze in ieder geval geheel overtoellig.^(*) Van blad. 153 tot 158 behandelt de Heer VISSCHER

(*) Men oordeele: 'thans zijn wij beschaafder en raden en gissen niet meer, maar spreken stout weg over alle gebeurtenissen van den dag, en bij voorkeur over dingen, die men (lees altoos: *wij*) niet verstaat'.

de beide helden uit de Remonstrantsche vervolging: PASCHIER DE FYNE en KAMPHUYZEN. Het verheugde ons de 'litterarische verdiensten' des eersten bepaaldelijk door den Schrijver te hooren vermelden; zij werden tot dus ver niet slechts geheel over 't hoofd gezien, maar waren, zoo goed als de merkwaardige man zelf, hoe vreemd het luiden moge, bij de minsten onzer landgenooten bekend; *Paschier de Fyne, naar zijn leven en schriften* ('s Hertogenbosch, bij Geb. MULLER) moge aan die zoo onverdiende miskennis thans voor goed een einde maken; het kan tevens den Heer VISSCHER gelegenheid geven tot wijziging en verbetering van enkele onnaauwkeurigheden in het kort verslag van 's mans levensloop. Van KAMPHUYZEN beklagt gene mede te regt, dat hij niet meer nog, dan het geval is, gekend en, ook in zijne Proza-werken, gelezen wordt; de onjuiste opgave van zijn doodsjaar volgens RABUS (bladz. 156) had hij achterwege kunnen laten na het geschrevene daaromtrent in de *Aanteek.* van Prof. DE CRANE en de *Vaderl. Letteroefeningen* voor Mei 1853. - Op de volgende bladzijden (165 en volg. en 185 en volg.) vinden wij DESCARTES en SPINOZA behandeld; daar ons van den eersten geen ander *Nederlandsch* geschrift bekend is, dan het briefje aan den horlogiemaker BRANDT, in den *Letterbode* voor 1853 meêgedeeld; noch van den ander, dan eenige brieven, zou men zich over hunne vermelding in eene Geschiedenis der *Nederl. Letterkunde* min of meer verwonderen mogen, gawe niet beider, en vooral des eersten invloed op geheel hun tijdvak daarop regt. Wat DESCARTES betreft, is zijn verblijf op den huize *Endegeest* vergeten, en hadde zijn welsprekende leerling HEEREBOORT eene uitvoerige vermelding verdiend, te meer, daar hij, uit het weinige *Nederlandsch*, dat ons van zijne hand is bewaard gebleven, eene even wêlversneden pen in de landstaal blijkt gevoerd te hebben, als die ons uit de Verzameling zijner *Latijnsche* schriften voor deze taal is kenbaar geworden. Wanneer wij in de gelegenheid zullen zijn ons *Nederlandsch Proza*^(*) te vervolgen,

(*) Te *Amsterdam*, bij GEBHARD EN C^o. 1851. Het mag zeker een blijk van weinig belangstelling in de geschiedenis onzer moedertaal heeten, wanneer men ziet, dat een werkje, van slechts f 1.75, dat eene doorlopende reeks van proeven uit de tot dus ver geheel onbekende geschriften onzer oudste proza-letteren (van 1229-1476) geeft, en waarin wij dat tijdvak als in een levend en sprekend beeld ons voor oogen zien gevoerd, nog niet zóó veel aftrek heeft gevonden, dat de Uitgever ondernemen kan het vervolg ter perse te leggen. Moge de herlevende study onzer taal en letteren aan dergelijk treurig verschijnsel weldra een einde maken.

zullen wij daarvan kunnen doen blijken; wij hopen buitendien weldra eenige bladzijden aan HEEREBOORT en zijne lotgevallen, tevens ook als eene zede-schets van zijne dagen, te kunnen wijden. Ook SPINOZA komt niet zonder eene enkele onnaauwkeurigheid vrij; zoo wordt, b.v., *Voorburg* als zijne laatste woonplaats aangegeven, daar hij dit toch al ras met *den Haag* verwisselde, waar hij daarentegen ettelijke jaren zijn verblijf hield. De uitdrukking, dat 'de Gereformeerde Theologanten *den armen brillenjood* zoo in het naauw drongen, dat hij met zijne *Ethica* niet aan het licht durfde komen', behoort tot den bekenden ondeftigen schrijfrant van den Heer VISSCHER. Een 'brillenjood' heeft, daarenboven, een geheel ander beroep dan het slijpen van glazen ten behoeve der wetenschap. De door hem zelf aangevoerde regelen uit BALTH. BEKKER's *Kerk. Historie* (bl. 213) hadden hem daaromtrent kunnen inlichten; SPINOZA toch 'geneerde zich', volgens dezen, 'met allerlei glazen ten behoeve der gezichtkunde meetkundig te bereiden'. Aan BEKKER zelf zijn, behalve bladz. 194-215 van het *Tweede Stuk*, nog de xxiv bladzijden van het Aanhangsel gewijd, die eene opgave van alle zijne werken, en al wat voor, tegen en over hem geschreven is, behelzen; eene uitvoerigheid die ons even weinig met de ruimte aan anderen geschonken overeen schijnt te brengen als de uittreksels uit UYTENBOGAERT's preeken, die bladz. 219 tot 232 beslaan, en zoo al in eene bloemlezing misschien te dulden, in eene '*beknpte Geschiedenis der Letterkunde*' ligt te missen, en met meer noodige zaken te verwisselen waren. De Heer VISSCHER, hoe verdienstelijk hij zich overigens met zijne schets voor de *Nederlandsche Letterkunde* make, blijft echter in het algemeen wel wat slordig omgaan zoo met den inhoud als den vorm van zijn boek; wat den laatsten betreft voeren wij, behalven de aangehaalde uitdrukking omtrent SPINOZA, nog de volgende staaltjens aan, die ons onder meer in 't oog vielen: '(De Labadisten besloten) de viering van het Heilig Avondmaal met eene algemeene verrukking, zoodat men.....

met dansen en kussen besloot. Tijdgenooten voegen daar nog etcetera's bij' (bl. 137), en: 'naar het schijnt, moeten zij zich van nu af veel ordentelijker gedragen hebben'. Bladz. 215 lezen wij, dat der Predikanten 'groote gebrek was opvoeding en voornamelijk goede smaak'!! Bladz. 178 vinden wij de '*Frauleinen* van Aarsens' vermeld, en bladz. 175 trof ons de bij een Hoogleeraar der *Nederlandsche* taal ergerlijke wanspelling: YPEIJ.

(Ingezonden.)

v. v.

Christelijke Vrouwen, geschetst als voorbeelden van godsvrucht en liefdadigheid. Vrij bewerkt naar het Engelsch van Julia Kavanagh, door C.S. Adama van Scheltema. Met drie portretten. Twee Deelen. Te Amsterdam, bij P.N. van Kampen. 1853. In gr. 8vo. VIII en 638 bl. f 6-90.

In vorige eeuwen was het hart alleen het archief, waarin de stille deugden van moeders, zusters en echtgenooten weggesloten en bewaard werden. In dezen tijd van openbaarheid eischt men de mededeeling ook van 't geen anders zorgvuldig verholten bleef. De openbaarmaking echter zal wel altijd onvoltooid blijven, en de drukpers zou haar overig werk moeten staken, indien alles beschreven en gedrukt wierd wat door de vrouw gedacht, gevoeld en gedaan is tot opvoeding en veredeling der menschheid. Daarenboven, wie zal de diepte van het hart der vrouw peilen; en welke vrouw zal haar gemoed geheel ontsluiten? Er is nog meer: hoe vele groote en vereeuwigde helden in Staat en Kerk hebben, zonder dat zij de bewustheid er van behielden, hunne ontwikkeling aan de leidende hand eener moeder te danken gehad! De eeuwigheid zal het openbaar maken, hoe vele NONNA's, ANTHUSA's en MONIKA's er bestaan hebben.

Wat de vrouw sinds achttien eeuwen geworden is, heeft zij aan het Christendom te danken, gelijk zij wederkeerig eenen weldadigen invloed op het Christelijk leven heeft uitgeoefend. Het was inderdaad als of de vrouw in de oude wereld onder den vloek der eerste moeder lag, en waar de Evangeliezoon nog niet is opgegaan, daar is haar lot nog niet veel anders. De vrouw in het Westen was de slavin des mans; bijkans

alleen bestemd om zijne behoefte aan zingenot te bevredigen en zijn stamboom te doen bloeien. Onder min beschaafde volken was zij tot harden arbeid gedoemd, terwijl de man ten oorlog uitging of zich met de jagt verlustigde. Onder beschaafde Natiën was zij een voorwerp van weelde, dat men behield of verwierp, naar mate het beviel of mishagde. In het Oosten was zij eene koopwaar, eene zaak die met jaloersche zorg, als een juweel in eene verborgen lade, afgesloten en van alle zelfwerkzaamheid beroofd werd. Maar toen het Evangelie uit den hemel daalde, en de Zoon van God zich aanbood, om, door zelfopoffering, den vloek op te heffen die er lag op het menschelijk geslacht, werd de vrouw weder vrij gemaakt en in hare regten hersteld. De geschiedenis van JEZUS' leven is der vrouwe een roem. Vrouwen waren de vriendinnen van den Heer en verzorgden Hem. Bij MARTHA en MARIA te *Bethanië* vergat Hij het leed, dat *Jeruzalem's* Wetgeleerden Hem berokkenden. Toen ABRAHAM's zonen schreeuwden: 'kruist hem!' riep eene *Romeinsche* vrouw den regter toe: 'vergrijp u niet aan dezen regtvaardige!' Terwijl *Jeruzalem's* burgers in de handen klaptten bij het uitdrijven van hunnen Koning, beschreiden *Jeruzalem's* dochteren het lot van den kruisdrager, en terwijl zijne jongeren vreesachtig vloden, had eene vrouw alleen den moed om onder het kruis van haren zoon te staan, terwijl zijn bloed afdruppelde op hare moederlijke borst.

Dat leven, van den hemel opgewekt, is door de eeuwen ontwikkeld, en, ofschoon 't niet is goed te keuren, laat het zich toch zeer wel begrijpen, hoe de mannen der middeleeuwen, met bekrompen kennis drijvende op den stroom der verbeelding, er toe te brengen waren, om de moeder des Heeren te verheerlijken als eene koningin des hemels, en indachtig hoe hunne eigen moeder voor hen bad, ook in leven en sterven in de bescherming van de vergoodde Moedermaagd eene toevlugt te zoeken.

De geschiedenis der mannen bevat het werken des Christendoms, maar die der vrouwen het leven dat dit werken doordrong en bezielde. Daarom zijn wij het volmaakt eens met den Eerw. ADAMA VAN SCHELTEMA, dat een schoon denkbeeld de Schrijfster van dit werk vervulde, toen zij besloot om de vrouwen te schetsen, die als vriendinnen des Heeren door godsvrucht en liefde hebben uitgemaakt.

JULIA KAVANAGH had dus niet het voornemen om grootsche en schitterende tafereelen op te hangen, of een gloor van roem om de slapen te buigen van zusteren die op het openbaar tooneel der wereld hebben uitgeblonken; - zij stelde zich alleenlijk voor: eene palmenkroon te vlechten voor zulke vrouwen die haar leven aan de stille beoefening van liefde en weldadigheid hebben gewijd.

Zij treedt als met de fakkel der waarheid achttien eeuwen door, en beschouwt met een verlicht oog de schare der edelen, die een zegen waren voor de menschheid. Eerst wandelt zij door de galerij der *Romeinsche* Christelijke vrouwen, tot aan de middeleeuwen, en doet zien, hoe de vrouw het leven in huis, in de maatschappij, op den troon, en voor het altaar heiligde.

Dán doorloopt zij de middeleeuwen, voor dezen een bloemenggaard, voor genen eene wildernis; dat tijdperk van grootmoedige deugd en schrikwekkende ongerechtigheid; hetwelk zich onderscheidde door kolossale vormen, krijgsumoer, en kerkgebaar, door overdrijving in goed en in kwaad, dewijl verstand, gevoel en verbeelding nog met elkander worstelden om de heerschappij over den mensch. *Europa* trad, sedert de vestiging der landverhuizende volkstammen, in eene overgangsperiode, welke den staat en toestand voorbereidde, waarin het Westen nu verkeert. De hartstogt was, even als bij den jongeling, een prikkel tot edel of snood bedrijf. Het Christendom was onder die volken gekomen als een buit op het overwonnen *Rome* behaald, en leidde de barbaren op tot beschaafdheid. De Kerk vervulde bij hen de taak eens paedagoogs, en de vrouw, hier als non, dáár als vorstin, meest als de moeder of echtgenoot van een vorst, staatsman of geleerde, volbragt den moederpligt.

De geest der opgewondenheid had behoefte aan zachte tempering, en de Godsdienst bragt hem ook niet op eens tot kalmte: - zij wijzigde hem slechts, en bragt zelfs die wijziging maar langzaam tot stand. Echter heeft het Christendom veel aan de *Germaansche* vrouwen te danken. Zij omhelsden 't, uit beweegredenen gelijk aan die welke de eerste Christenbekeerlingen gedrongen hadden, en in haren toestand nog krachtiger werkten, door de verlaging en onkunde waarin zij verkeerden, en door de hardheid waarmede zij bejegend werden.

Op dezulken die met de goederen dezer wereld niet bevoorregt zijn, zullen de beloften van een toekomend leven in heerlijkheid altijd met dubbele aantrekkelijkheid werken. *Uitgesloten* van een werkdadig en verstandelijk leven, veracht en onderdrukt in het huisgezin, zochten de vrouwen der barbaren met vreugde toevlugt in een geloof dat het gemoed verteedert en de ziel verheft. Zij hadden maar weinig persoonlijken invloed, en daardoor werd haar ingrijpen in het werkelijk leven aanvankelijk weinig bespeurd; maar de deugden des Christendoms, reinheid, matigheid, vergevingsgezindheid, vereenigden zich gemakkelijker met het karakter der vrouw, dan met dat van den man, en alzoo kreeg de zwakkere sekse als van zelf eene zedelijke meerderheid boven de sterkere, die zelfs door de ruwheid van die donkere tijden merkbaar henen straalt.

In het derde tijdperk, sedert de Hervorming, bezoekt de Schrijfster nog wel nu en dan eene kloostercel en de vereenigingen der Zusters van Liefde en andere; maar doorgaans verkeert zij nu toch meer in het huisgezin en in het maatschappelijk leven. Genoegelijke en leerzame oogenblikken schenkt zij ons bij de kennismaking met: CATHARINA VAN BORA, LUTHER's gade; OLYMPIA MORATA, die beroemde vrouw, in welke *Golgotha* den *Olympus* slechtte; ELISABETH van *Saksen*; DOROTHEA SIBYLLA, Hertogin van *Liegnitz*; LOUISE, Prinses van *Oranje*, Keurvorstin van *Brandenburg*; Madame DE CHANTAL, en andere uitstekende vrouwen meer, te veel om hier bij name te noemen.

Het laatste tijdperk omvat de laatstverloopenen en de tegenwoordige eeuw. De reeks der edelen is niet ingekrompen. Met dankbaren zin staren wij op ELISABETH FRY en SARA MARTIN, die haar leven, haar geheel aanzijn hebben toegewijd aan het edel pogen om ellendigen, verdwaalden, bedorvenen aan de Maatschappij, aan zich-zelfen, aan den Heer terug te geven. CHARLOTTE ELISABETH is niet opgenomen: misschien heeft de Schrijfster dit nagelaten omdat zij zich openlijk tegen hare levensbeschrijving verklaarde; doch er is niets bij verloren, want die werkzame vrouw heeft haar leven en werk met groote openhartigheid zelve blootgelegd.

Met genoegen hebben wij gezien, hoe de bekwame Vertaler bij de vrouwen die hij-zelf heeft ingevoegd, ook eene plaats heeft gegeven aan onze landgenooten VAN MEERTEN, geb.

SCHILPEROORT. Deze waardige vrouw, die, meer dan veertig jaren lang, jong en oud, kinderen des voorspoeds en lijdende harten met woord en pen ten zegen was, verdient dat ten volle. Nu kan zij den haar geschonken lof niet meer voor vleierij aanzien. In haar leven zou de edele vrouw hare plaatsing in dit Christelijk Walhalla welligt voor eene heiligschennis hebben verklaard. Had de Vertaler levenden willen prijzen, hoe menige vrouw, die te *Amsterdam*, *Groningen* en elders werkzaam is om het treurig lot van verlatenen en verdoolden te verbeteren, had hij kunnen noemen. Wij kennen er enkelen van, maar de Vader der liefde kent ze allen.

Wij hebben dit werk met klimmend genoegen gelezen. De Schrijfster steekt geene loftrompet, maar verhaalt slechts op eene wijze die inneemt en onderhoudt, het verstand verlicht en het gemoed verkwikt, bij zoo veel verkeerds als waartoe de mensch van nature geneigd is. Zij heeft zich niet bepaald tot een enkelen landaard, of tot vrouwen van een zelfden kerkvorm; maar allen die één waren in liefde tot den Heer, en daardoor zusters waren in het geloof, hoe overigens gescheiden door tijden, landen, taal en geloofsvormen, heeft zij zamengebragt, zoo als wij vertrouwen mogen dat zij te zamen zijn in den hemel.

Men denke ook niet, dat zij de oogen gesloten heeft voor die verkeerdheden, welke zelfs den besten der menschen aankleven en besmetten. Hadde zij dit gedaan, dan ware de historische hoogere waarde van haar werk in de ijdelheid der romantische verdrinking verdampt. Maar, neen, waar zij overdrijving bespeurde, liet zij die niet onopgemerkt. Tot eene proef uit velen geven wij haar oordeel over ELISABETH FRY's onthouding van muziek.

‘De muziek liet zij varen alleen om de opwekking van geest, die zij te weeg brengt; hieromtrent moeten wij echter opmerken, dat, zoo opwekking van geest reeds in zich zelve zondig moest heeten, dan iedere weg verkeerd zou te noemen zijn, waarin het hart tot verhevene en edele aandoeningen wordt geprikkeld; wij zouden dan de innerlijke ontroering niet mogen dulden, die het waarachtig schoone bij het hooren of aanschouwen in ons wekt, en het zou verkeerd zijn om als DAVID aan de geestverrukking der godsvrucht toe te geven en hare magtige gewaarwordingen in bezielde klanken uit te storten.

De hooge geestverrukking der godsvrucht is niet haar edelste deel, gelijk zij dat evenmin is in kunst of genoegen; maar zij bestaat, zij is een eigenaardig deel van ons wezen, en laat zich daarom niet ongestraft verloochenen of onderdrukken. Van alle denkbeelden, die het menschelijk hart kunnen beheerschen, is er geen dat meer opwekt en hooger stemt, dan de ware voorstelling van onze betrekking tot God; deze geeft aan het aardsche leven zijn doelwit en bezieling, en geeft voor ons eene gedaante aan de hooge verborgenheden der ons wachtende toekomst.

Die onverbroken kalme stemming der ziel, welke uit een scheef begrip van Godsdienst door velen is nagejaagd, zou, ware zij mogelijk, de dood en niet het leven voor onze ziel zijn. Alleen de Allerhoogste kan eene nimmer rustende werkzaamheid met eene eeuwige rust vereenigd kennen; in onzen levenskring bestaat die toestand niet; de Natuur die ons omringt, is niet altijd kalm, maar heeft schakeringen en geluiden, die opwekkender zijn, dan de schoonste kunstmuziek. Zoo kunnen wij er dan wel naar streven om de opwellingen en uitstortingen van den ons geschonken geest te beletten, maar het zal ons nooit ten volle gelukken. Wanneer wij den indruk van het aangename en schoone geweld aandoen, zullen andere, min reine gewaarwordingen daarvoor in de plaats treden. God beschikte ons den aanleg tot edele bezieling, als een tegengift tegen de lage zorgen des levens, en tegen al die onreine prikkels, die onze booze zelfzucht bevorderen en dienen. Zouden wij in vermetel pogen wijzer willen zijn dan onze Heilige Formeerder!

Hoe helder gedacht! Geen zweem is hier van een ziekelijk mysticisme, dat zoo menig werk in dit *genre* bederft. Daarom wenschen wij ook dit boek in veler handen, en vooral in die onzer huismoeders en jonge dochters. Mogten zij dit schoone woord van JULIA KAVANAGH, waarmede zij van hare lezeressen afscheid neemt, overnemen en in 't harte bewaren: 'In elken stand en iederen kring vermag de vrouw zoo veel, als zij staat in het geloof, en de liefde van CHRISTUS haar dringt. Gods kracht wordt in zwakheid volbragt; dat zij uwe levensspreuk, en het zal hier reeds uw roem worden: ik vermag alle dingen door CHRISTUS, die mij kracht geeft. Waar die roem leeft in het hart, daar is het sterven zacht, de dood gewin, en de toekomst eene heerlijkheid zonder grenzen of einde.'

Eene Star in den nacht. Schetsen uit het laatst der XVe eeuw; door Elise, Schrijfster van: 'Hermine'. Twee Deelen. Te 's Hertogenbosch, bij Gebr. Muller. 185²/₃. In gr. 8vo. 724 bl. f 7-90.

Onze tijd onderscheidt zich ook dáárdoor, dat vele vrouwen de pen voeren, en op het gebied der Fraaije Letteren naam en roem trachten te verwerven. Dat sommigen er van beter den tijd zouden besteden wanneer zij zich tot zediger arbeid bepaalden, is, naar veler oordeel, niet te betwijfelen; maar men zou geheel gevoelloos en onbillijk moeten zijn, als men niet gaarne erkennen wilde, dat ook onder onze Vaderlandsche Schrijfsters eenigen zijn, die op onverdeelde hoogachting en bewondering aanspraak hebben. Namen te noemen ware hier overbodig. Zij mogen sieraden heeten van onze Letterkunde, en ELISE, die ons weder deze *'Star in den nacht'* aanbiedt, behoort tot dat uitverkoren getal. Welk een opgang heeft hare *Hermine* niet gemaakt! Het is waar, de Heer s. heeft dat werk aan eene scherpe analytische kritiek onderworpen; maar de uitspraak des publieks heeft het door hem uitgesproken vonnis niet bekrachtigd. Wij voor ons gelooven, dat de strenge kritikus de fijn en diep gevoelende Schrijfster niet juist en volkomen heeft begrepen, en meenen, dat het niet billijk, maar gelukkig ook verkeerd is, wanneer men elk gevoel dat dieper gaat dan hetgeen de Natuur ons-zelfen geschonken heeft, voor ziekelijk verklaart. Zoo zou de materialist het volle regt hebben, om het geloof aan een zich-zelf openbarenden God, en de daarop steunende vroomheid, een ziekte-verschijnsel te noemen. Het is niet onmogelijk, dat die beoordeeling de gevoelige Schrijfster eenigzins getroffen hebbe; maar zij trooste zich dáármee, dat én haar talent én haar arbeid zulk eene breedte, zij 't dan ook scherpe kritiek zijn waardig gekeurd. Overigens versterke 't haar in ootmoed, die schoone deugd, welke steeds, ook te midden der wierookwalmen van den lof, frisch en onbelemmerd kan ademhalen, en trekke zij er ál het voordeel uit, dat de beoordeelaar bedoeld of niet bedoeld heeft.

Nu heeft zij op nieuw een werk voltooid aan haren verkregen roem waardig. Zij noemde het: *'Eene Star in den nacht'*.

De titel is, dunkt ons, wat te algemeen; want de nacht laat duizend starren zien en wij zijn daaraan gewoon; ééne komeet daarentegen trekt aller aandacht. Alleen wanneer het stormt, en eene windvlaag slechts nu en dan het wolkenkleed openscheurt, worden oog en ziel verkwikt als eene heldere star door de opening flonkert, als ware 't om ons toe te roepen: 'wij zijn er nog; al stormt het rondom u!' - De Opdracht van het werk is aan eene doode gerigt, en de beoordeeling daarvan behoort alzoo niet aan de levenden.

ELISE heeft het veld der geschiedenis als bedauwd en bebloemd door den adem haars gevoels en van hare verbeelding. Niet dat zij een historischen roman heeft geleverd; maar zij heeft eene romantische historie op het sierlijk voetstuk der verbeelding geplaatst. Het is goed, dat zij dit zelve verklaart; immers daardoor is zij gevrijwaard tegen de beschuldiging van gebrek aan eenheid, niet genoeg gedekt door den titel, omdat het boek niet een bundel van verhalen, maar slechts één verhaal met één hoofdpersoon bevat. Wat toch, om slechts iets te noemen, kon der romantische verdichting in den weg staan, om het ongelukkig lot der vervolgde Hertogin van *Milaan* met den held van hare geschiedenis in verband te brengen; maar het geweten van geschiedkundige trouw en waarheid weêrhield haar, en maakte haar op historisch terrein stationair, omdat de fantazie slechts het voetstuk moest leveren tot het historische beeld. Hoe breed intusschen is het veld der geschiedenis dat zij bewandelt; welk een schitterende tijd; wat belangrijke tooneelen! ELISE bezoekt *Florence*, *Milaan*, *Rome* en *Napels*. Zij doet ook een uitstap naar *Parijs*. - Maar *Italië*! - Wie acht het, in de tegenwoordige prozaïsche dagen zelfs, niet een hoog voorregt, dáár onder den schoonen Hesperischen hemel te verwijlen! Hoe veel schooner en belangrijker echter was *Italië* tegen het einde der vijftiende eeuw, toen het met eene glorie van eer en roem was omstraald; toen de rijkdommen van het verre *Indië* in zijnen schoot gestrooid werden, terwijl het koudere Noorden in zijne behoeften voorzag.

Italië heeft, door in de vijftiende eeuw eene rugwaartsche rigting te volgen, zijne bestemming gemist. Eeuwen lang beheerschte het een groot gedeelte der wereld. *Rome* viel door eigen zwaartevracht onder den last der weelde en harer uit-

spattingen, toen de mannenkracht der *Germanen* het aanraakte. Het zou geheel van 't wereldtooneel verdwenen zijn, als niet in de hoofdstad der oude wereld eene andere magt grooter heerschappij hadde verworven op het gebied des geestes, dan ooit de *Caesars* bezaten of begeerden. De *Romeinsche* Keizer liet, bij de worsteling van het Christendom, de innerlijke overtuiging vrij, indien slechts de hand voor zijne beeldtenis eenige korrelen wierooks op het altaar strooide. De Priester, die later zijnen geestelijken titel, als buit op het heidendom veroverd, in bezit nam, vroeg het geweten ten offer op het altaar, dat hij voor CHRISTUS, Wiens persoon hij-zelf vertegenwoordigde, had opgericht. Waar ook de middeleeuwsche Caesar Romanus zijn hof hield, in *Frankrijk*, in *Duitschland*, of zelfs in *Italië*, *Rome* was geestelijk de hoofdstad van het Christelijk geworden Westen. Staatkundig en Maatschappelijk werd *Italië* een worstelperk voor het *Germaansche* en *Romanische* beginsel, een tijd lang door *Gibellijnen* en *Welfen* vertegenwoordigd. En toch nam *Italië* weder toe in bloei en welvaart. De zucht naar vrijheid ontkiemde, en met haar ontwikkelden zich handel en nijverheid.

Italië's vrije steden, allergunstigst gelegen voor de toenmalige handelswegen, werden rijk en magtig, beschaafd en weelderig, en toen de *Turksche* Halve Maan op de Sint Sofiakerk werd geplaatst, vloten de *Grieken* uit *Constantinopel* naar *Italië*. Zij bragten er de oude schatten van *Hellas*, en in *Florence* en *Milaan*, in *Ferrara* en *Rome* werden de eeuwen lang gesloten Akademiën van *Athene* heropend, en de wijzen van *Tusculum* zoo wel als HORATIUS en VIRGILIUS schenen uit de graven opgestaan.

Kunsten en Wetenschappen bloeiden in *Italië*, terwijl 't overige *Europa* nog in den zwarten nacht der barbaarschheid bedolven lag. In *Italië* was een nieuwe dag aangebroken - maar neen, het was slechts de oude dag met eene kunstzon verlicht, en daarom viel de avond zoo spoedig. Het Westen was Christelijk geworden, en *Italië* deed een terugtred naar 't heidendom, en wat er Christelijks overbleef, werd in heidensche vormen geprangd. In den dampkring van den *Olympus* lieten de *Italianen* zich beheerschen door de zucht om Goden buiten den eenig levenden God te kiezen. Zij vonden de kunst en

vereerden haar in wulpsche vormen, doch maakten haar tot den afgod hunner ijdelheid, zoodat er de wijding der Godsdienst aan ontbrak. De wetenschap wilde alleen weten, en koos niet God, maar zich-zelve ten voorwerp. Men zette zich in de School van PLATO, die bij den *Italiaan* hooger stond dan CHRISTUS. Zoo was 't zelfs te *Rome* geschapen, en de Hoogepriester der Christenheid las duizendmaal liever de weelderige Oden van ANAKREON, dan de ernstige Brieven van PAULUS.

Heerlijke, maar verkeerd gebruikte tijd! - Wie met verachting op de wetenschappelijke navorschingen der oude, beroemde *Grieken* nederziet, tast de regten van 't gezond verstand aan; wie die edele mannen, welke hun leven in 't zoeken naar waarheid besteedden, der vergetelheid waardig keurt, heeft zelf nooit behoefte aan waarheid gevoeld, en is vreemd aan waarheidszin; wie de kunstbeelden der Ouden kan smaden, is een type van wansmaak; - maar wie beweert, dat zij reeds in 't volle bezit der waarheid waren, ja, dat deze beter bij hen geleerd wordt, dan van Dien, die het Licht der Wereld is, en op de aarde nederdaalde om haar de eeuwige, onveranderlijke waarheid te verkondigen, is gelijk aan den bevangene van geest, die beweert, dat het reeds middag is als de zon eerst in het Oosten opkomt. Zoo was de dwaling in *Italië*; zoo te *Florence*. ELISE stelt dat in een vollen dag.

Met eenen scherp blik, maar niet minder met smaak en gevoel, beschouwt en schetst zij het leven en streven aan het beroemde hof van den luisterrijken LORENZO. Zij begrijpt hare personen, en voert die waardig ten tooneele. Wij worden als verplaatst in den praalvollen bloeitijd van Letteren, Kunst en Smaak, en zien wat er is; maar ontdekken ook wat er ontbreekt: de genius der waarheid, die het geheel had kunnen en moeten bezielen.

Onder die menschen treedt SAVONAROLA op, als boetprediker, als hervormer, als profeet. Hij is de held van 't verhaal. ELISE heeft dien buitengewonen man grondig bestudeerd, en niet opgesmukt met kleuren van verdichting. Hijzelf heeft te veel en te goed gesproken, om hem verdichte woorden in den mond te leggen, en te veel degelijks gedaan, om hem in romantische toestanden te verwickelen.

SAVONAROLA, zoo als hij gevormd was, en zijnen tijd be-

schouwde en beoordeelde, moest wel met de toongevers te *Florence* in strijd geraken. Gaarne zouden wij gezien hebben, dat de Schrijfster nog wat dieper ware ingedrongen in de verbastering der Kerk: dan zou zij levendiger en duidelijker hebben kunnen uitwerken, waaraan het is te wijten geweest, dat geestvolle mannen, die de Ouden lazen, bestudeerden, verstonden en bewonderden, afkeerig werden van het Christendom, zoo als zich dat vertoonde in de geestelooze vormen der Roomsche Kerk van hunnen tijd.

Wij zijn er aan den kieschen smaak van ELISE dank voor verschuldigd, dat zij het gevoel harer lezers niet op de proef heeft gesteld door de gruwelen te malen, die *Rome* in de dagen van SAVONAROLA bezoedeld hebben; ofschoon zij de ondeugden van den beruchten BORGIA geenszins bemantelt. De tooneelen te *Milaan* zijn 't meest romantisch, en toch heeft zij de historische waarheid getrouw bewaard. Men huivert voor dat gelukkig Land, hetwelk, bij 't licht van Kunst en Wetenschap, zich zedelijk ongelukkig maakte, en door 't verspillen zijner stoffelijke krachten zijne toekomst voor langen tijd heeft verbeurd.

De ruimte ontbreekt ons om proeven te geven van de menigvuldige schoonheden van dit verhaal, en indien wij ruimte hadden zouden wij verlegen staan met de keuze: het sterfbed van LORENZO; de tooneelen uit het lijden van ISABELLA; of de laatste dagen van SAVONAROLA. Dit werk is eene kroon op al den vroegeren arbeid der begaafde Schrijfster. De inhoud is waar; de vorm schoon; de strekking goed; de stijl minder bloemrijk dan anders, maar juist dáárom nog hooger van waarde.

Wij hebben dit verhaal met steeds klimmende belangstelling gelezen. ELIZES held was ook óns niet vreemd; integendeel, wij hadden in den geest reeds menig uur binnen de muren van *San Marco* doorgebracht. De Schrijfster ontvangte dank en hulde voor het genoegen bij haar uitmuntend werk gesmaakt, en den Uitgeverer zij lof geschonken voor de fraaije uitvoering, die hun eere aandoet.

H. J.H.S.

Nederlandsche Geschiedzangen, naar tijdsörde gerangschikt, en toegelicht. Tweede Deel. 1572-1609. Te Amsterdam, bij Frederik Muller. 1852. In kl. 8vo. XX en 408 bl. f 4-90; in gr. 8vo. f 6-80.

Bij de aankondiging van het Eerste Deel (zie het N^o. van dit Tijdschrift voor November 1852) hebben wij den Verzamelaar verdienden dank toegebracht, en gezegd dat zich menigeen voor dit werk aan hem verplicht zal gevoelen. Wij hebben echter, om opgegeven redenen, toen den wensch uitgesproken dat in de volgende Deelen niet *alles* mogte opgenomen worden wat ons voorkwam als geschiedzang door den Heer v. te kunnen worden beschouwd, zonder evenwel eene plaats in de Geschiedenis waardig te zijn. Daaromtrent vinden wij achter het berigt aan den 'vriendelijken Lezer', waar het Tweede Deel mede geopend wordt, eene teregtwijzing, in welke die wensch als niet gegrond wordt voorgesteld, omdat - meent de Schrijver - deze geschiedzangen alleen moeten gelezen worden door dezulken 'die zich een daarbij omschreven standpunt durven toekennen'. Wij gelooven dat het getal dergenen die toegankelijk zijn voor het soort van Stoïcisme, aan dat standpunt verbonden, veel kleiner is dan de S. denkt; en indien dan het werk - gelijk hij dat erkent, door 't alleen voor *die* klasse van lezers geschikt te keuren - niet in *alle* handen voegt, zou men de vraag mogen doen: hoe 't te verhoeden zou zijn, dat het niet ook gelezen wierde door anderen? Het ware, dunkt ons, goed geweest die teregtwijzing niet te plaatsen; te meer omdat zij overbodig is, gelijk ook die vraag nu overbodig zoude zijn, vermits de S. in dat berigt aan den Lezer zegt: *besloten* te hebben *niet alles* op te nemen wat er verder op het Kerkelijke en op het Staatskundige gebied voorhanden is, maar slechts stalen daarvan te leveren, om den loop der Geschiedenis in het oog te houden. Dáarmede toch wordt de gegrondheid van onzen wensch gestaafd, en ook er aan voldaan, en wordt tevens de gestelde voorwaarde van geschiktheid om het werk te lezen, voor een groot gedeelte weder opgeheven. Wij danken den Heer v. voor dat besluit, en wenschen er hem en den Uitgever geluk mede.

De zangen en liederen in dit Tweede Deel (omtrent twee honderd stuks) betreffen de gebeurtenissen van 1572 tot 1609.

Zij beginnen met het innemen van *den Briel*, en eindigen met dank- en vreugdezangen over het Bestand, en een paar kluchtige afscheidsgroeten aan de met weerzin naar huis gaande krijgsbenden. Het dunkt ons jammer, dat de Verzamelaar niet heeft opgegeven, of heeft kunnen opgeven, in welk jaar elk der zangen en liederen is gemaakt; want zoo als die naar tijdsorde zijn gerangschikt, kunnen ze doen gelooven, dat de nieuwere versmaten en versbouw van ouder dagteekening zijn dan werkelijk het geval is. Wij hebben vroeger reeds aangemerkt, dat, naar ons gevoelen, de herschepping van onze dichtkunst geacht moet worden een gevolg te zijn geweest van de geestdrift opgewekt door het Verbond der Edelen in 1566; maar dat eerst aan de Gedichten van JAN VAN HOUT merkbare vooruitgang is te bespeuren. Als dat zoo is, kunnen b.v. de stukken die hier op 1572 voorkomen bezwaarlijk van 1572 zijn; maar moeten die of later zijn gemaakt, of later aanmerkelijk zijn beschaafd. Met de stukken van omtrent 1600 en daarna kan 't anders zijn. De dank- en vreugdeliederen over het Bestand en de grappige afscheidsgroeten aan de aftrekkende vreemde soldaten zullen wel in 1609 zijn geschreven. VAN HOUT genoemd hebbende, kunnen we niet nalaten onze verwondering te uiten, dat op 1577 niet opgenomen is zijn voor dien tijd fraaije, echt dichterlijke lierzang op het slechten van het kasteel *Vreeburg* te *Utrecht*, nadat de *Spanjaarden* er uit waren verdreven. Het in alle opzigten onbeduidende:

Wie wil hooren een nieuw liet,
 Dat sal ick u singen,
 Watter cortelingen is gheschiet
 Dat sal ick nu volbringhen,
 Van de Spaengiaerts alghemeen,
 Zy waren op Vreborch groot en cleen,
 Zy wilden den haen gaen maken,
 Zy meenden wel te kryghen buyt,
 Maer sy moesten ter poorten wt,
 Hoe sullen zy in Spaengiën raken?
 Zy maeckten daer soo groot geclach,
 Zy comen onnoosel kijcken -

dat onder het opschrift: 'De Spanjaerts uit *Utrecht*' (bl. 196-199) gevonden wordt, zou men gaarne gemist hebben voor VAN HOUTS:

De kloeck' en mannelieke kracht,
 Al sins een langen tijd veracht,
 Tot onder in de snee versmadelick ghedoken,
 Komt, naer de son sijn gulden rat
 Ghedreven heeft het oude pat,
 Den voorghestelden tijd gheweldigh uitgebroken.

Al ist dat men het leeuen naeekt
 Van jonghs op voet, en huisliek maeekt,
 Zijn leeuwen-aert en sal daerom noch niet verflauwen:
 Want als men hem ten lesten terght,
 En tot verstorenisse verght,
 Bruickt hy strax sijn gheweld, sijn tanden steert en klauwen.

So ginght met u, o stad Utrecht enz.

Ghelijck een vader doet die roey voor 's kinders ogen,
 Most gy, al wast om dragen hert,
 Veel spijt, veel leed, veel hoon, veel smert,
 Rechts of gy slaeven waert enz.

Terwijl de kinderkens sijn eleen
 So werd by hen met schrick gheleen
 De roede voor de schou ghestelt uit haren handen,
 Maer als sy meerder sijn bedaegt,
 Siet men se dees, daer met gheplaegt
 Sy voormaels sijn gheweest, al heimelick verbranden.

Men vindt dezen lierzang in zijn geheel in BOR, in de *Gedichten van* STRICK VAN LINSCHOTEN, en in het *Woordenboek der Nederduitsche Dichters* van WITSEN GEYSBEEK op 't artikel HOUT (JAN VAN).

In het algemeen wordt in de Lieder en niet dikwerf iets gevonden dat zweemt naar hetgeen men tegenwoordig onder poëzij verstaat. Van dichterlijke verheffing troffen wij slechts enkele malen eenig spoor aan; zoo als b.v. in het lied over de onoverwinnelijke vloot, bl. 303:

O groote zee, ik bid u, seght my, als
 Dees sware last was op dijn natten hals
 Zijn dijn schoudren als doen niet moe geweest;

 Woutstu dy niet als doen wel onderwinden
 Om schip en volk in dijn balgh te verslinden?
 Hemelen en aerd' zeght (seght) my, als gy daer zaeght enz.

Vele der stukken doen aan liedjes denken zoo als die nog

heden, op markten en andere drukke plaatsen, kunsteloos genoeg door liedjeszangers, bij bonte afbeeldingen van gevechten of moorden, voor de boeren en geringe burgers worden opgedeund. Dat zij op dezelfde wijze gediend hebben schijnt dikwijls genoeg aan den aanhef te blijken; *Hoort toe, ghy mannen ende wyven! - Wie wil hooren een nieuw liet! - Hoort toe alleghemeyne, Al nae een goet nieu liet! - Hoort allegaer in 't openbaer! - Wie wil hooren een droevich liet! - o Broeders hoort, Ick sal elck gaen belyden! - Hoort toe al te samen in 't gemeyne, groot ende cleyne!* - Hunne kunstwaarde gaat ook die van de bedoelde liederen der tegenwoordige marktangers niet te boven. Maar zijn ze inderdaad, gelijk wij vermoeden, liederen die in de laatste jaren vóór, en in de jaren van 't Bestand, door zingende speculanten op den volkssmaak aan openbare plaatsen zijn uitgegalmd, dan verhoogt dat de waardij van deze verzameling voor den liefhebber, wijl die straatdeunen om hunne geringe kunstwaarde doorgaans spoedig geheel vergeten worden, verloren gaan, en van de meesten na korte jaren geen exemplaar meer te krijgen is, al wilde men 't opwegen met goud. Zij bewijzen dan ook, hoe vol het volk was van de gebeurtenissen der veertig jaren, want de zangers en hunne rijmwerkers kozen, natuurlijk, wat door het gemeen het liefst gehoord, het gretigst gekocht, en het best betaald werd.

Onder het aantal stukken van anderen aard zijn er die van reeds groote zorg in de samenstelling blijken dragen, zoo als b.v. het didactisch gedichtje (bl. 139) in strophen van vijf alexandrijnen, van welke de vijfde regel steeds eene sententie bevat:

Daer blyschap in huis is staet druck achter de deur.

Goede vrienden in noot malkander niet begeven.

Armoede soeckt liste, en baert oock cloeck verstant.

t Schip mag wat hellen, dan 't rijst wel weer in 't lest.

Geluckich is de stad, die Godt de Heer bewaert.

Godt wilse helpen, die belast zijn en beladen.

Voorts naamverzen, twee-zinnige verzen en dergelijken; teekenen van sommiger smaak voor het kunstige (ook gekunstelde) in het werktuigelijke der Gedichten. In de *Bestands-waar-*

schuwing (bl. 399) vindt men ook een staaltje van het smakeloos woordenklank-spel:

O ghy vereenicht land, bestandich eer ghebleken,
 Te rechte nu beswaert om van bestandt te spreken,
 Met die u niet bestaen te maken een bestandt,
 Bestondet u zoo ras het bestant weer te breken,
 Bestandich eer ghemaect met 't gheheel Nederlandt?
 Door onbestandich standt soo comdy in de schandt,
 't En can niet wel bestaen sulex onbestandich dryven,
 Soo ghy bestandich bleeft, soo waert ghy haest vermant enz.

Inzonderheid blijkt de smaak voor het kunstige in de coupletvormen van eenige liederen. Een der moeilijksten is die op bl. 242, maar hij is zelfs den maker te zwaar gevallen; want het dubbelrijm van 't tweede vers ontbreekt alreeds in het derde couplet. Voor mededeeling achten wij 't hier niet geschikt, om 't min kiesche van enkele woorden, en omdat het een schimplied is, niet algemeen wélsmakelijk. Aan schimpdichten heeft men 't van weêrszijde niet laten ontbreken: er worden daar eenige stalen van geleverd. Ook het '*Lof*' uit *de Historie* BALTHASARS GEERARDT is hier opgenomen. Doch het is niet wel mogelijk, zonder te breedvoerig te worden, een voldoende overzicht te geven van den inhoud. Hij bevat veel; te meer daar de druk ongemeen compres is, en bovendien van korte verzen twee op één regel zijn gedrukt. Als elk der verzen een afzonderlijken regel besloeg, zou 't boek véél méér bladzijden bevatten.

De geschied- en taalkundige toelichtingen van den Verzamelaar komen den lezer zeer te stade; maar zij hadden, op sommige plaatsen, nog iets vollediger kunnen zijn. Bij 1587 en 1588 *een schraal en een voordeelig Jaar* (bl. 300) b.v. zoekt men te vergeefs: welke *hoeveelheid* koren te *Brussel* in 1587 achttien rinsguldens gold, en vervolgens naar den inhoud van een *sister*, een *gelte*, een *steen*. Die niet kennende kan men zich geen volkomen denkbeeld maken noch van de duurte in het eene, noch van de goedkoopheid in het tweede dier jaren.

Daarmede stappen wij van dit Tweede Deel af en zien de volgende Deelen met belangstelling te gemoet.

Groot en Goed. Prenten-Magazijn voor de Jeugd, tot nut en uitspanning. N°. 1-10. Te Purmerende, bij J. Schuitemaker. 1853. In gr. folio. f 2-25.

De Uitgever-zelf schetst dit eenvoudig, maar niet onbelangrijk werk in een Vóórwoord. Zijn oogmerk is geweest: eene Verzameling van prenten voor jonge kinderen te leveren, door welke hun, als spelende, beginselen van kennis en wetenschap worden medegedeeld. Om algemeen verkrijgbaar te kunnen worden moesten zij goedkoop zijn. Pronkstukken van teekening en gravure, fraaije proeven van houtsneê-druk kon hij voor lagen prijs niet aanbieden, maar fraaije afbeeldingen zijn

ook tot bereiking van het oogmerk niet volstrekt noodig. Het komt op de boven- en bijschriften méér aan dan op de afbeeldingen, die voldoende zijn wanneer zij den inhoud der eersten aanschouwelijk, en daardoor 't van buiten leeren gemakkelijk maken. Had hij fraaije gravuren en drukken willen leveren, dan ware de onderneming mislukt door hare kostbaarheid, of de prijs der prenten had niet goedkoop genoeg kunnen zijn voor mingevoeden. Dit is nagenoeg de korte inhoud en strekking van 't geen op eene der binnenzijden van den omslag van elk Nommer gedrukt staat, en het werk komt daarmee overeen. De waarde der afbeeldingen, zoo in teekening als gravure, is verschillende. Van een gedeelte schijnen de houten reeds zeer oud te zijn, van een ander gedeelte (het grootste) zijn ze nog geheel nieuw; wij vinden echter, hoezeer de afbeeldingen geene aanspraak maken op fraaiheid, dat er onder de nieuwe gravuren, die over het algemeen behagelijk zijn, méér dan eene is, in N°. 8 en 9 b.v., die fraai zou mogen heeten, wanneer aan den druk meer kosten en tijd hadden besteed kunnen worden. Intusschen komt het inderdaad bij jonge kinderen weinig op de kunstverdienste der prenten, maar hoofdzakelijk dáárop aan, dat ze hen voldoen en hunne nieuwsgierigheid opwekken. In verband met den tekst - en de onmisbare moederlijke leiding, want uit eigen aandrift leeren de kleinen niet uit het hoofd - is het werk voor jonge kinderen inderdaad een aangenaam en nuttig geschenk, waarmee ze lang kunnen bezig zijn. De inrigting er van is doelmatig. Het werk bevat 192 prenten en daarop omstreeks 1000 afbeeldingen. Elke afbeelding heeft boven zich een woord in proza, en beneden een klein, eenvoudig versje, tot verklaring van den inhoud. Boven elk historisch feit uit de Vaderlandsche Geschiedenis is ook het jaartal genoemd, waarin het feit heeft plaats gehad. Dit laatste vooral is zeer nuttig. De 192 prenten zijn, soort bij soort gevoegd, in tien gekleurde, stevige omslagen, en de inhoud van elken omslag staat op den voorspiegel gedrukt. Zij betreffen: N°. 1. de Vaderlandsche Geschiedenis, met 120; N°. 3. de deugden en spelen, met 86; N°. 4. de Natuurkunde, met 48; N°. 5. de Bijbelsche Geschiedenis, met 192; N°. 6. de Spreekwoorden, met 48; N°. 7. de Dierenwereld, met 168; N°. 8. de levens van beroemde *Nederlanders*, met 64; N°. 10. eenige neringen en vertellingen, met 56 afbeeldingen. N°. 2 bevat, voor de Aardrijkskunde, 28 landkaartjes en 84 afbeeldingen, en in N°. 9 ontvangt men zestien geïllustreerde liedjes met bijgevoegde tweestemmige muziek. Dit laatste Nommer is minder voor kleine kinderen berekend, maar kan tot eene proeve strekken van soortgelijke prenten voor gróóte kinderen niet alleen, maar zelfs voor volwassenen. Mét den Uitgever en de Besturen van Genootschappen, die hem (zegt hij) voorstellen hebben gedaan, om ook in andere bepaalde rigtingen te doen arbeiden, - b.v. voor die behoeftigen wier belang 't medebrengt eenige werktuig- of landbouwkundige kennis te bezitten, of ook in 't algemeen tot aanprijzing van matigheid en wering van misbruik

van sterken drank - gelooven wij, dat werkelijk zulke goedkoope verzamelingen van afbeeldingen en tafereelen, wanneer zij plan- en doelmatig gekozen en geordend, goed geteekend en gegraveerd, en door goede duidelijke bijschriften toegelicht of verklaard worden, ook door volwassenen van den minderen stand gretig gezocht zullen worden, en invloed kunnen hebben op hun werken en leven, ten hunnen voordeele en nutte. - Ten aanzien van de kinderprenten leest men op den omslag: 'dat deze Collectie als compleet beschouwd wordt'; maar dat is verkeerd. De verzamelingen van historische afbeeldingen vooral hebben aanvulling noodig: er ontbreekt véél aan eer zij voor compleet zijn te houden. Als de Uitgever zijn werk geheel aan het doel wil zien beantwoorden, ga hij vlijtig voort tot die verzamelingen, onder de leiding van een bekwamen geschiedkundige en een knappen teekenaar, steeds nieuwe centsprenten te leveren; dan zullen eenmaal dááruit alle de belangrijke feiten der Vaderlandsche Geschiedenis, in Chronologische orde, door de kinderen aan moeders schoot al spelende in het geheugen kunnen opgenomen worden.

De bijschriften op rijm zijn kort en eenvoudig, maar konden ten deele levendiger zijn. Voor het grootste gedeelte (N°. 1, 5, 7, 8 en 10) zijn ze in de alexandrijnsche maat, die voor jonge kinderen wat lang en niet los genoeg is. Het zal goed zijn als voor de bijschriften onder verder te leveren afbeeldingen (vooral de historische) kortere versmaten worden gebruikt. Naar mate die, bij herdruk, in de verzamelingen op hare plaatsen worden ingevoegd, zal ook dáárin eene aangename afwisseling van maat ontstaan. In de N°s. 3, 6 en 9 echter vindt men de verscheidenheid van kortere maten, die 't van buiten leeren zoo gemakkelijk maakt. De versjes in die Nommers zijn meest allen zoetvloeiend en lief. De N°s. 2 en 4 hebben bijschriften in proza. In sommigen van die onder de afbeeldingen van steden is verzuimd het aantal inwoners te noemen; maar dat is bij volgende drukken ligt te herstellen.

In het algemeen vinden wij 't een goed en vernuftig denkbeeld van den Heer SCHUIITEMAKER om kinderprenten aldus tot leerzame geheelen te verbinden, en verdient hij lof voor 't geen reeds nu, bij onvoldoende middelen, door hem geleverd is, en ondersteuning voor het vervolg. Het werk zal vollediger en de gravuren zullen beter worden, naar mate het meer bijval en aftrek vindt. Alles komt nu aan op het debiet, dat groot moet wezen reeds alleen om de kosten te dekken; want de tien kapitale, sierlijke Nommers in stevig, met gekleurd papier omplakt bord, zijn uiterst goedkoop voor dien geringen prijs van f2.25. Wij zouden bijkans denken, dat hij 't werk te goedkoop heeft gesteld. Hoe dat zij, wij bevelen het zéér in de algemeene aandacht, en wenschen er den ruimst mogelijken aftrek aan toe, opdat de Uitgever kunne voortgaan 't te verbeteren en vooral 't historische gedeelte volledig te maken.

Boekbeschouwing.

Het Leven van Jezus, voor jonge lieden, door Johanna. Te Amsterdam, bij P.N. van Kampen. 1853. In kl. 8vo. 440 bl. f 2-90.

‘Het Leven van JEZUS’ - ziedaar voor het geheele menschdom een woord vol rijkdom, kracht en diepte. Is er een tweede van wiens leven hetzelfde kan gezegd worden? Neen: JEZUS staat voor ons, voor allen in de menschenwereld, geheel éénig, gelijk de zon aan den hemel, met welke Hij zich vergeleek. Men moge Hem kennen of niet, haten of liefhebben, Hij grijpt op alles in, en men kan evenmin zich aan zijnen invloed onttrekken, als zich buiten de werking der zon plaatsen, al sluite men hare stralen ook af. Het Leven van JEZUS is de Geschiedenis van den eersten dag der tweede schepping. Nog eens sprak de Almagt: ‘Er zij Licht!’ en Serafijnen antwoordden op *Efrata*’s beemden, dat er Licht was. De week der volgende scheppingsdagen zal voortgaan, tot de voleinding een nieuwen dag van rust zal schenken. Er is geen mensch die de hooge belangrijkheid van JEZUS’ Leven in twijfel trekt; zelfs de aanvallen van den ongeloovige, die zich een wijsgeer noemt, bewijzen JEZUS’ buitengewone waarde, en dat de aanvaller evenveel van wijsgeerig denken weet, als de zonderling van gezond verstand, die op den helderen middag beweerde dat de zon niet scheen, en bij eene lamp zat te werken.

Het Leven van JEZUS is, behalve in ‘t hart van den mensch, in de gedenkschriften van een viertal mannen bewaard, die, wanneer zij ‘t hadden kunnen verdichten, vier wonderen in plaats van één zouden hebben gewrocht; want wie zulk een ideaal, in zulke vormen als waarin de Evangelisten ‘t hebben voorgesteld, scheppen kon, zou een éénig verschijnsel wezen, waarnaast de Geschiedenis geen tweede te plaatsen heeft. Doch dáárom ook zijn de Evangeliën blijvende gedenkstukken, voor ieder te lezen en verder te bearbeiten. Het geheel, dat zij vormen, is gelijk aan eene bron, die nimmer opdroogt, uit

welke ieder scheppen kan, en door welker wateren elk die er van drinkt gevoed wordt en zich versterkt gevoelt. De geletterde en de ongevormde, de jonkvrouw in hare burg en de arbeider in zijne hut hebben hetzelfde deel aan hare schatten, even als aan de stralen der zon, die voor den rijke niet warmer of lichter is dan voor den behoeftige. Van dáár ook, dat de beschouwing van JEZUS' Leven zich met elken vorm verdraagt. De Wijsgeer vindt er stoffe in voor zijn denkend verstand; de Kritikus voor zijn schiftend oordeel; de Dichter voor zijne verbeelding; de Kunstenaar voor beitel of penseel; het eenvoudig gemoed voor kinderlijke opvatting, en het geweten put er kracht uit voor zijne heerschappij over den wil.

De beschrijving van JEZUS' Leven is een volksboek voor geheel de wereld. Een iegelijk kan het verstaan, en niemand, die voor 't ware en goede vatbaar is, zal er het schoone van miskennen. Het Leven des Heeren kan ook door kinderen gelezen worden, en is hun niet minder verstaanbaar dan een brief hun toegezonden door de vaderlijke hand en gevloeid uit het vaderlijke hart. Wie heeft ooit er aan gedacht het leven van ALEXANDER *den Grooten*, van PLATO, van CAESAR tot een boek voor kinderen te bewerken? In alle die levens ontbreekt de stoffe voor hunne bevassing en belangstelling geschikt; maar zij ontbreekt niet in de Geschiedenis van den Zoon Gods en des Menschen. Zeker lazen de meesten onzer lezers het Leven van JEZUS door VAN OOSTERZEE bewerkt, en hoe veel hebben zij daarbij genoten; maar toch zal wel niemand hunner beweren, dat de vorm van bewerking door dien hoogst begaafden Gedgeleerde gekozen, de *eenig* gepaste zoude zijn. Ook de eenvoudigste beschouwende voorstelling heeft waarde. Het boek van JOHANNA, dat nu vóór ons ligt, bewijst dat op nieuw. De Levensgeschiedenis des Heeren door eene vrouw bewerkt, vervult ons reeds vooraf met aangename verwachtingen. Vrouwen, immers, waren bij zijne omwandeling op aarde bij uitnemendheid met Hem bevriend. Zelfs terwijl *Jeruzalems* burgers hem dreven naar het kruis! beweenden Hem *Jeruzalems* dochteren. Waar het ware, het schoone en het goede zich vereenigen, moet het vrouwelijk hart zich wel voelen aangetrokken.

Wij vinden hier geene diepzinnige onderzoekingen, geene vernuftige gissingen, geene scherpe oordeelkundige aanmer-

kingen, geene schoolsch-dogmatische ontwikkeling; neen, slechts eene zachte, wij zouden haast zeggen, naïve voorstelling van jezus' Leven, zoo als die voor den geest en het gemoed van jonge lieden zeker het aangenaamst en doelmatigst is.

Laat ons van de Schrijfster-zelve vernemen wat zij omtrent haren arbeid mededeelt: 'Uit eigene behoeften' - zegt zij - 'die van anderen afleidende, heb ik zoo veel mogelijk getracht eene geregelde en aaneengeschakelde beschouwing van de ons bekende lotgevallen en daden onzes Heeren te geven. Het evenzeer wenschelijk achtende, door eene juiste plaatselijke beschrijving de aanschouwelijkheid te bevorderen, heb ik gemeend er eene kaart van *Palestina* te moeten bijvoegen. Ook heb ik getracht het hoofddenkbeeld: "JEZUS CHRISTUS, Gods Eengeboren Zoon, beloofd aan de vaders, in de volheid des tijds verschenen als de Zaligmaker der wereld", levendig in het oog te doen vallen, door boven elke afdeeling een toepasselijken tekst uit het Oude Testament te plaatsen, waardoor het heerlijke verband tusschen het Oude en Nieuwe Verbond zoo zeer uitkomt.

Mijne overtuiging omtrent punten, waarover onvermijdelijk geschil onder geleerden bestaat, heb ik onderworpen aan het oordeel van een Godgeleerde, die mij zijne voorlichting bereidvaardig had toegezegd, en daarna vrijmoedig geschreven, met het oog op God, Wiens genadige liefde eens alle dwaling zal oplossen in het triomflied ter eere van Zijnen Eengeboornen.'

De uitvoering heeft hare hoop niet beschaamd. Wij althans hebben haar boek met welbehagen gelezen. Eenvoudig en helder is hare voorstelling, de stijl gekuischt, en waardig aan het onderwerp. Niet enkel jonge lieden, maar ook ouderen van dagen, die geene wetenschappelijke werken in handen krijgen, zullen het met vrucht en voordeel lezen. JOHANNA heeft hare taak zóó afgewerkt, dat zij door 't eenvoudige der opvatting alle tegenspraak den pas heeft afgesneden. Zij geeft het water zoo als zij het uit de bron geschept heeft; is 't wonder dat het zijne klaarheid behoudt! Ook zijn hare opmerkingen zóó juist, dat ze over het algemeen wel bijval moeten vinden.

Wij wenschen JOHANNA geluk met dit werk, dat haren aangenomen naam in eere zal brengen onder de menschen, en in haar-zelve zal het loon groot zijn, wanneer de Heer haar

door zijnen Geest de getuigenis geeft: 'gij hebt wèl van mij geschreven'. Dat loon wenschte zich VAN OOSTERZEE. Er is ook geen beter.

H. J.H.S.

De Weg des Geloofs, of het beeld van den waren geloovige gekenschetst. Naar het Engelsch van John Angell James, Schrijver van: 'Bestuur en Aanmoediging', 'de Olijftak en het Kruis', enz. Door Elisabeth Johanna Hasebroek. Te Amsterdam, bij W.H. Kirberger. 1853. In gr. 8vo. VIII en 407 bl. f 3-90.

Wij hebben in langen tijd geen asketisch werk gelezen, dat onze aandacht zoo zeer boeide en gespannen hield als dit boek van ANGELL JAMES. Het is eene heldere afspiegeling van het levend Christendom, dat niet ter katechisatie gaat om het verstand met afgetrokken leerbegrippen te overladen, maar eene belijdenis uitspreekt, die op handel en wandel wordt toegepast, en nog in de ure des doods verstaan wordt.

De Schrijver heeft willen spreken van datgene hetwelk door ieder wordt gehouden voor het hoofdbeginsel van het geestelijk leven, van het Christelijk karakter, en van een onberispelijken wandel. Hij waarschuwt ernstig tegen 't verkeerd begrip en misbruik van hetgeen men noemt bevindelijke Godsdienst, dat wij echter, om alle misverstand voor te komen, liever levenservaringen zouden noemen. Te regt houdt hij den mensch voor een wezen, dat onderscheidene eigenschappen, dat een hart, een wil, en een geweten; dat een verstand en de kiem van allerhande neigingen bezit. De Godsdienst is bestemd die allen onder haar bestuur te nemen, want zij legt haar beslag op het geheele bestaan des menschen. In den regel echter is men vaak ál te gereed, om haar tot iets eenzijdigs en beperkts te verlagen. Onderscheidene scholen zijn elkander opgevolgd, die elke aan de Godsdienst eenen uitsluitenden invloed op deze of die eigenschap van de ziel hebben toegekend. Sommigen bepaalden dezen invloed tot het verstand, waarbij alle werkingen des harten worden uitgesloten; hunne Godsdienst was als een ijskegel: helder, klaar, maar koud. Anderen wederom beperkten dien tot het hart; hun gemoedsbestaan was óverprikkeld en niet

gezond. Nog anderen besluiten hunne Godsdienst geheel en al in de verbeelding; zij maken er eene soort van poëzij van, die wel den geest verrukt en opvoert, maar het verstand ongevormd, den wil ongebogen, en het geweten onverlicht laat.

JAMES is van oordeel, dat tot eene ware Godsdienst vereischt wordt, dat wij beginnen hare hoofdwaarheden aan te nemen door de oefening van een verstandelijk geloof; deze waarheden moeten voorts haren invloed doen gelden op de genegenheden van het hart, en zich eindelijk in wandel en bestaan voor aller oogen kenbaar maken. 'Wij kunnen ons' - zegt hij - 'geene ware Godsdienst denken, die den geheelen mensch niet in beslag zou nemen; wij kunnen ons geene waarachtige openbaring voorstellen, die niet berekend zijn zou ons zulk eene Godsdienst aan te brengen. En het is juist de roem des Christendoms dat het dit doet. Het rigt zich tot alle onze eigenschappen; het treedt in alle onze stands-verwisselingen; het is voor ieder deel van ons bestaan berekend. En is dit waar, dan moet ook het geloof het hoofdbeginsel wezen van ons leven; dan kan er geene volmaakte Godsdienst zijn zonder een volmaakt geloof. Dan kan geen van onze Godsdienstpligten worden nagekomen, hetzij die betrekking heeft op God den Vader of op JEZUS CHRISTUS, of op de Voorzienigheid of op de genade, op God of op de menschen, op de regtvaardigmaking of op de heiligmaking, op voor- of tegenspoed, op leven, dood of eeuwigheid, die niet de oefening van het geloof in zich besluiten zou. Het geloof is in het bestaan van den Christen het levensbloed, dat, uitgestroomd uit het vernieuwde hart, aan het geheele wezen van de godsvrucht warmte, gezondheid en krachten mededeelt. Waar het geloof niet doordringt, daar is alles dood en koud. Het is de pols der ziel, die door een flauwer of sterker slag den waren staat der zielsgezondheid, haar meer of minder welzijn aanduidt.'

Het geheele boek is een bewijs voor die waarheid. In dertien vertogen stelt de Schrijver het beeld voor van den waren geloovige. Eerst beschrijft hij het geloof in 't algemeen; maar men zou zich uitermate bedriegen, als men meende dat JAMES zich tot algemeenheden bepaalde. Dán stelt hij het geloof voor in verband met de regtvaardigmaking en in be-

trekking tot de heiligmaking, zoo als de eerste van God komt, de laatste in den mensch werkt. En zoo, ofschoon hij zijne lezers overtuigt, dat het geene doodelijke lijdelijkheid is, gaat hij voort met de blijdschap in het werk des geloofs, en zijne zegepraal over de wereld te schilderen. Vervolgens bepaalt hij zich bij de waarde des geloofs, in den gebede en zoo als het zich onder het gehoor des Woords openbaart. Met juistheid meet hij de grootheid des geloofs af, dat van zich-zelf verzekerd is, en roemt het ten aanzien van de zegeningen des levens, en in zijne oefening onder droefenis. Eindelijk doet hij de kracht en de waarde des geloofs in betrekking tot den dood en den hemel uitkomen.

Men spreekt tegenwoordig veel en gaarne van Evangelisch: zoo iets, dan verdient dit werk dat *epitheton*. De inhoud is rijk, de vorm deftig en edel. Het boek van JAMES verdient alle aanbeveling tot voorlezing in den huiselijken kring. Elk vertoog omvat een dertigtal bladzijden, en is dus niet te kort, ook niet te lang. Zoo zal men dertien avonden een genot hebben, dat na de lezing niet vervliegt, en zijn eigen belang bevorderen als men de lezing herhaalt.

De Heer JAMES houdt het verstand bezig, zonder het af te matten; treft het gevoel, zonder het op te winden; werkt op de verbeelding, zonder haar te overspannen; grijpt het geweten aan, dat het zijne stem moet uitbrengen; en roept den geheelen mensch tot CHRISTUS, gelijk de dageraad allen slaap verdrijft en de oogen voor het licht der zon ontsluit.

Wij zouden ons oordeel met onderscheidene proeven kunnen staven, maar kiezen slechts die welke ons bij het openslaan des boeks voor de hand komt. Als men, haar lezende, in de aanschouwelijke voorstelling des Schrijvers iets van zichzelf vindt, erkenne men of JAMES niet menschkundig de pen voert.

‘Wij willen gindsche groep op haren teruggang (uit het gehoor der prediking) een oogenblik beluisteren. “Welk een welsprekend stuk!” roept de een uit. “En welk eene fraaije stem!” herhaalt de ander. “En welke bevallige gebaren!” zegt een derde. “Welk een genie, welk eene beeldspraak, en wat zeggingskracht! Welk een voortreffelijk verstandelijk onthaal! Hij is ontegenzeggelijk de eerste spreker van zijn tijd!”....

Hoeveel geloof, meent gij wel, dat er in een en ander wordt gevonden? Dit alles zou van elke openbare voorlezing kunnen gelden, en niet veel meer vroomheid dan bij alles anders, is bij het hooren van die preek te pas gekomen. Doch voegen wij ons bij een volgend gezelschap. “Indien”, dus spreekt een ernstig en nadenkend hoorder: “indien wij ons nut niet doen met zulk eene duidelijke en volledige uiteenzetting der meest aangelegene waarheden, - met zoodanige nadrukkelijke vermaningen en zulke getrouwe teregtwijzingen - dan zal het op onze eigene rekening komen.” - “Ja”, herneemt een tweede, “wij behoorden ons meer ernstig toe te leggen op het werk van onze zaligheid. Nimmer stonden de belangrijke onderwerpen der Openbaring mij duidelijker voor den geest, en nooit had ik een zaliger gevoel van hunne kracht.” - “Neen”, dus laat zich een derde hooren, “nooit ben ik inniger overtuigd geworden van de boosheid van de zonde, of van het noodwendige der verzoening, of van de heerlijkheid des Evangelies, gelijk het juist voor onzen diep verloren staat geschikt is.” - “Tot heden toe”, - zegt nu een vierde, “heb ik het er voor gehouden, dat ik een regt gevoel had van de waardij van mijnen Zaligmaker, doch heden heeft de luister zijner heerlijkheid al wat ik daarvan kende overschenen.” Dit is geloof, geene verbeelding; dit is vroomheid, en niet louter smaak. Oneindig beter is het, bij het verlaten van het heiligdom geen woord te spreken, dan zich in praatjes van den dag te verdiepen. Hoe spoedig worden de goede indrukken alsdan niet uitgewischt. Hoe pikken dan de vogelen des hemels met gretigheid de uitgestrooide zaden op. Weldadige overtuigingen worden aldus in de geboorte gesmoord; goede voornemens aan de vergetelheid prijs gegeven. In den goeden ouden tijd was de vrome vader des gezins gewoon in het kalme avond-uur.... het gehoorde des te dieper nog in zijn geheugen te prenten, en hoe voordeelig zou het zijn voor zijne dienstboden en kinderen, daar het hun ten spoorslag zou verstreken met te meer naauwgezetheid hunne aandacht bij het gesprokene te bepalen. Ouders! welk een gezegend middel zou het wezen om uwe eigene overtuiging aan uw kroost op het gemoed te drukken. Helaas! hoe zeldzaam vernemen kinderen in den huiselijken kring iets anders dan de veroordeeling van het gehoorde, dan een gispens van hetgeen men

wijzer zou doen te betrachten! Wien kan het verwonderen, indien die kinderen minachtend over eenen leeraar leeren denken, dien zij in dier voege der bespotting zagen prijs gegeven, of dat zij aan het bijwonen van een tooneelspel of het lezen van een roman de voorkeur geven boven het gaan hooren van die zoo sterk gegispte preken.'

Leerrede over de aanbidding Gods in geest en waarheid, naar aanleiding van Johannes IV:23 en 24; uitgesproken den 6^{den} November 1853, op den gedenktag der Hervorming, door E.B. Swalue, Theol. Doct., en Pred. te Amsterdam. Uitgegeven ten voordeele der Evangelische Gemeente te Lize-Seraing. Te Amsterdam, bij P.N. van Kampen. 1853. In gr. 8vo. 23 bl. f :-40.

Hoewel volstrekt historisch, is het toch opmerkelijk, dat zij die God alleen in geest en waarheid dienen, juist den dag vóór dien, op welchen de Roomsche Kerk, die den priester tusschen God en den mensch plaatst, alle heiligen huldigt, toewijden aan 't herdenken van de Hervorming, die den mensch met de kracht der waarheid vrijmaakt en ontslaat van opgedrongen gezag. In plaats van alle heiligen aan te roepen, bidt de Protestant God en God alleen aan.

Dr. SWALUE heeft dit eenvoudig en duidelijk betoogd in deze Leerrede, welke hij door de drukpers, dat veelvermogend voertuig onzer eeuw, verder wil gebragt hebben dan tot de Gemeente die ze hoorde uitspreken. Hij beschouwt de uitspraak van onzen Heer zoo wel in haar verband als in haar verheven zin, die het wezen van de ware Godsdienst uitdrukt, door JEZUS gesticht; en dán gaat hij na, hoe die aanbidding, in de Christelijke Kerk verwezenlijkt, langzamerhand verbasterd en vernietigd is. Hij herinnert hoe zij door de Kerkhervorming tot hare oorspronkelijke zuiverheid teruggeroepen en hersteld is, en eindigt met eene opwekking om haar rein te bewaren, en alzoo den zegen des Evangeliums en der Hervorming dankbaar te erkennen en te genieten.

Zoo geleidelijk als deze verdeeling is, loopt ook de uitwerking natuurlijk af. De Leerrede, hoewel op een bepaalden dag uitgesproken, verdient op elken anderen dag gelezen, en

altijd nageleefd te worden. Wij althans wenschen, dat dit heldere woord algemeen worde opgenomen. Het doel der uitgave is edel en lofwaardig. Wie er belang in stelt het te bevorderen, en uit dien hoofde de zaak wenscht te kennen, waaraan hij een penning van liefde schenken kan, leze wat SWALUE er van gemeld heeft in het in 1853 laatst verschenen Nommer van het Maandschrift door den Ring van *Amsterdam* uitgegeven.

Het wezen der Hervorming. Leerrede over 1 Kor. III:11-15, uitgesproken door J.H. Scholten, Hoogleeraar te Leyden, op den Gedenkdag der Kerkhervorming. Te 's Hertogenbosch, bij Gebroeders Muller. 1853. In gr. 8vo. 30 bl. f :-30.

In deze Leerrede, over wier uitgave wij ons verblijden, geeft de Hoogleeraar SCHOLTEN eene nieuwe proeve van zijne groote bekwaamheid, van de helderheid zijner inzigten, en de overtuigende kracht, waarmede hij ze weet voor te dragen. Men vindt hier wat de Apostel PAULUS t.a.p. zegt aangaande de Christelijke Kerk, op de Hervorming overgebracht, en, overeenkomstig de gelegenheid van haren Gedenkdag, gesproken: over den grondslag, waarop zij rust, vs. 11; den aard van hare werkzaamheid, vs. 12; de verwachting, die zij koestert, vs. 13, 14, en den geest, die haar moet kenmerken, vs. 15. Vinding, ontwikkeling, aanwending der stof, naar de behoeften onzer dagen, zijn boven onzen lof verheven. Er komen hier en daar gedeelten voor die algemeene behartiging verdienen. Maar het gehéél, zoo als het daar vóór ons ligt, verdient gelezen en ter harte genomen te worden. Er is eene kracht van waarheid in, die niet kan nalaten hare werking te doeu op het onbevooroordeeld gemoed. En mogt men ook meenen in sommige opzigten van den Hoogleeraar te moeten verschillen, men zal toch, na de lezing, eindigen moeten met hulde te doen aan de openheid, den nadruk en den heiligen ernst, waarmede hij zich uitspreekt.

Slechts ééne aanmerking, die hij ons ten goede houde! Er wordt in deze Leerrede, even als in de vroeger door hem uitgegevene, vrij sterk gepolemiseerd tegen de meer bekrompene rigting, die zich tracht te doen gelden in de Hervormde

Kerk. Wij stemmen toe, dat zulke polemieken, mits met gematigdheid en kalmte gevoerd, noodig zijn kan op den predikstoel, en in onze dagen wel eens noodig is. Maar kan dit toch ook niet overdreven en de stichting der Gemeente er door benadeeld worden? En zou het ook wel altijd doel treffen? Het is toch te verwachten, dat er betrekkelijk weinigen zullen gevonden worden onder 's Hoogleeraars toehoorders, die op zulk een meer bekrompen standpunt staan. En de overigen zou het kunnen beginnen te vervelen, dat er zoo gedurig wordt te velde getrokken tegen de andersdenkenden, die toch immers voor het meerderdeel dwalen ter goede trouw en méér behoeven, dan eene enkele teregtwijzing, om van hunne dwaling afstand te doen. Hoe dit ook zij, in de Leerrede die wij hier aankondigen, achten wij de bedoelde polemieken allerminst misplaatst. En in zoo verre ontnemt deze bescheiden bedenking niets aan hare hooge waarde, boven aangeduid. Wij eindigen daarom ook met vernieuwde aanbeveling.

De val van het laatste bolwerk der Protestanten in Frankrijk, La Rochelle, in 1627. Door Chonia. Twee Deelen. Te 's Hertogenbosch, bij Gebr. Muller. 1853. In gr. 8vo. 699 bl. f 6-75.

De Heer KINDERMANN heeft onder de Protestantsche vlag van *La Rochelle* zijnen naam geopenbaard, doch met die ontdekking slechts weinigen verrast; want bijkans ieder wist reeds wie CHONIA was. De wakkere Schrijver behoefde ook waarlijk zijnen naam niet te verbergen, en wel allerminst voor dit werk, hetwelk onder zijne Voorrede dien draagt. Het was een gelukkige greep van hem, den val van *La Rochelle* te behandelen, en hij heeft geene moeite of inspanning ontzien, om dit werk eene blijvende geschiedkundige waarde te geven. Zijne bronnen-studie was rijk, en hij geeft de geschriften en stukken op, welke hem ter dienste stonden. Een vreemd verschijnsel bij eenen roman! Maar wij zullen ons ook wel wachten dit boek een roman te noemen. Het is eene historische schilderij, wel versierd met keurig bijwerk uit de verbeelding des schilders, maar die toch *La Rochelle*, met wie er in,

en vóór, en rondom waren, naar het leven terug geeft. KINDERMANN heeft zelfs die stad bezocht. Zij heeft als voor zijnen kunsttoestel gezeten, en de indruk, zoo als een Dichter of Schilder - beide zijn poëten - dien ontvangt, getrouw, doch beademd door zijn genie, teruggegeven.

De Schrijver - om meer tot den prozaïschen toon eens eenvoudigen Referents terug te keeren - behandelt een onderwerp, waarvan de *intrigue* niet schuilt in een liefdeshandel, maar in Staatsbelang, Staatszucht en kwalijk verholten Godsdiensthaat.

Frankrijk werd, in 1627, beheerscht door eenen zwakken Koning en eenen krachtvollen Minister, die zijnen naam in zijn vaderland, in *Europa* vereeuwigd heeft. De moord van HENDRIK IV, wiens langer leven het lot van *Europa* waarschijnlijk eene andere rigting zou gegeven hebben, had *Frankrijk* in een poel van verwarring gedompeld. Bij zijnen dood was LODEWIJK XIII een kind, en de staatzuchtige MARIA DE MEDICIS, de Koninginne-Weduwe, nam het bestuur in handen. De gevolgen waren zoo als die in een Land waar partijschap woelde zich lieten verwachten. *Frankrijk* was toenmaals in twee groote partijen verdeeld, die niet alleen voor godsdienstige belijdenis streden, maar ook door staatzuchtige oogmerken gedreven werden. 't Waren de Roomschegezinden en de Protestanten, en, wanneer zij met de kroon in onmin kwamen, was hun verzet gevaarlijk genoeg voor het despotisme.

Het Edikt van *Nantes* had den Hugenoten eene magt in handen gegeven, later nog door goede gunst des Konings merkelyk vergroot, en hen met zulke buitengewone voorregten toegerust, dat zij inderdaad een Staat in den Staat uitmaakten. Zij waren niet toegelaten slechts en beschermd door de wet, maar bezaten ook bijkans Souvereine regten. De Hugenoten hadden eene eigen legermagt, waarover zij bevelhebbers aanstelden, en een zeker getal van welbemuurde steden en sloten. *Rochelle* was hun middelpunt, eene tweede hoofdstad van eene tweede magt in het rijk. HENDRIK, die voor het bezit des troons en voor de rust des Lands zijne uitwendige belijdenis verzaakte, had die voorregten toegestaan aan zijne voormalige geloofsgenooten en oude vrienden, om ze gerust te stellen omtrent zijn eigen persoon, en ze te beveiligen in de toekomst tegen de aanrandingen hunner oude vijanden, die

den vrede teekenden, omdat het hun aan magt ontbrak, om ze, gelijk vroeger de *Albigenzen*, van de aarde te verdelgen.

Die onnatuurlijke toestand kon niet voortduren zonder botsing, te minder nog, daar ontevreden met de regering aldaar een steunpunt zochten, waar zij meenden buiten haar bereik te zijn. Wij hielden het er voor, dat een welingerigt en krachtig Staatsbestuur dien staat van uitzondering moest zoeken uit den weg te ruimen. Zoo dacht men er ook over in het *Fransche* Kabinet, maar men bedoelde te gelijk nog iets meer. Men wilde niet slechts den Hugenoten hunne bolwerken ontmantelen, om ze met de overige burgers van den Staat gelijk te maken voor de wet, maar ze ook tot weerloosheid brengen, om ze, te gelegener tijd, uit te roeijen dóór de wet, of liever door het *bon plaisir* eens Konings, die er vroom of goddeloos genoeg toe was.

Die dit werk begon, en den Protestanten hunne stoffelijke kracht ontnam, was de Kardinaal JEAN ARMAND DU PLESSIS, Hertog van *Richelieu*. In 1584 te *Parijs* geboren, werd hij in 1606 Bisschop van *Luçon*. In de gunst der Regentes zich gedrongen hebbende, werd zijn invloed weldra grenzenloos. Zijn toestand was intusschen moeilijk genoeg. Moeder en zoon waren elkander vijandig. Hij wist ze te verzoenen, en bevordering was zijn loon. In den jare 1623 werd hij vereerd met het geestelijk purper, en in 't volgende jaar aan 't roer van 't Staatsbewind geplaatst, zoodat de Koning, in schijn alles besturende, inderdaad niets meer was dan de eerste passagier aan boord, wien de schipper het paviljoen toestond. Op zijn hoog standpunt werd hij door meest allen gehaat en gevreesd; de Koninginne-Moeder vloekte hem, omdat zij ondervond, dat zij in zijne sluwe hand niets meer dan een werktuig geweest was; de hooge adel voelde zich door zijn alvermogen gekrenkt, en had de Koning zijne hulp kunnen missen, de *Bastille* ware zijne woning geworden. En toch wist die man zijne tegenstanders, willens of onwillens, in zijne werktuigen te herscheppen, en alle zijne oogmerken te bereiken. De verwijdering der trotsche MARIA DE MEDICIS, de vernietiging van den *Oostenrijkschen* invloed op de *Europesche* Staatskunde, en de beteugeling der Hugenootsche Staatskracht achtte hij noodwendig, om *Frankrijks* gezag naar buiten en geluk van bin-

nen te verzekeren. Niet dat hij om het laatste te bereiken een kruistogt deed ondernemen, hij maakte er eene politieke zaak van. De Kerk was bij hem, hoezeer hij den Kardinaalshoed droeg, aan Staatsbelang ondergeschikt; daarom was hij geen vriend van de Jezuïten; daarom ondersteunde hij GUSTAAF ADOLF, den edelen kampioen voor het Protestantisme in *Duitschland*, en de *Nederlanders* in hunnen strijd tegen *Spanje*. Genoeg; hij besloot den Hugenoten te ontnemen wat hij meende dat der kroon alleen toekwam, en ze te laten behouden waarop hun geweten aanspraak had.

Tot dit einde moest vóór alle dingen *La Rochelle* vallen, ontmanteld en onder het volstrekt gezag der kroon teruggebracht worden. In *Languedoc* werden de Protestanten door den Prins VAN CONDÉ aangevallen. RICHELIEU, aan wien onlangs de hooge betrekking van Groot-Admiraal was opgedragen, sloeg in persoon het beleg voor *La Rochelle*, en wierp - een meesterstuk van waterwerkbouwkunde - een dijk van zeven-honderd-veertig toisen door de zee, die de gemeenschap naar buiten afsloot. Door hare *Nederlandsche* geloofsbroeders aan haar lot overgelaten, door *Engeland* kwalijk ondersteund, of, liever, verraden, hield de stad het zeven maanden vol tegen eene vijandelijke legermagt, welke door de tegenwoordigheid des Konings werd aangemoedigd. *La Rochelle* viel, niet door het zwaard, maar door den honger.

Deze treurige geschiedenis heeft KINDERMANN behandeld met waardigheid, met smaak, met een helder oog, fijn gevoel en gelukkige hand. De eerste Hoofdstukken verdienen eene plaats naast de tooneelen die BUNGNER aan 't hof van den Vijftienden LODEWIJK opvoert. JEAN GUITON FARINE, LA FORÊT, SALBERT en Mevrouw PROSNI heeft hij bij voorkeur uitgelezen als vertegenwoordigers van hetgeen duizenden in *Rochelle* dachten, als voorbeelden van hetgeen zij deden en leden.

Wij deelen in de rampen der stad, en het wordt ons, onder de lezing, als of wij in de geprangde veste zijn overgevoerd. Wij koesteren eerbied voor de standvastigheid waarmede die burgers een lijden verduurden, hetwelk aan hen staafde, dat honger scherper is dan het zwaard; en zeggen dank aan hem, die hun treurig lot alzoo heeft geteekend, dat hij de liefde boven die akeligheid doet uitkomen. Zoo boeit hij het oog en roert het hart. Eene enkele proef, hoe hem dit gelukt, moge hier

niet misplaatst zijn. Wij gaan in den bangen dag des hongers, met nog banger morgen, aan zijne hand de burgers van *La Rochelle* vergezellen aan den disch des Heeren.

‘Het is de 27ste Augustus, de dag den Heer gewijd, welks plegtigheid nog wordt verhoogd. Die dag roept de Gemeente ter viering van het gedachtenisfeest van den Heiland der wereld. Men zal aan het: “doet dat ter mijner gedachtenis!” gehoor geven, etend van het brood en drinkend uit den beker, waarmede Hij dat weemoedwekkende, hartverheffende feest eens instelde. Lijdenden zullen den Lijder gedenken, maar die in de kracht des geloofs over het bangste triomfeerde; veegen en als stervenden zullen den Stervende gedenken, maar die in zijnen dood den dood overwon. En daarvoor heeft men brood, daarvoor heeft men wijn. De kostbare gave is geschonken, gespaard. Hier wordt zij uitgedeeld aan allen. Wie erkent hier niet een sprekend, treffend, heerlijk beeld van het Evangelie des Kruises, dat aan allen schenkt wat niemand had, waar dat Evangelie in de kracht van een ootmoedig, heiligend geloof wordt omhelsd, dat ons de heerlijkste, onmisbare gave aanbiedt.

Stille heerscht in *La Rochelle* ook dien morgen; maar eene andere dan de doffe beklemmende, die er anders heerscht. Dag en feest tillen en verheffen reeds bij voorraad. Velen voelen zich in het vroege morgenuur, bij de huiselijke Godsdienst-oefening en het voorbereidend gebed, reeds op de gezegende hoogte gesteld, waar druk en drang der aarde en nood der aarde kleiner, ligter worden. - “Denkt aan mij!” - vragen zieken en zwakken den hunnen, nu het klokgebom tempelwaarts roept; - zij zullen in den geest daar tegenwoordig zijn.

En velen gaan er op, mogen er ook velen belet zijn daarin te deelen, en slapen er velen bereids den laatsten diepen slaap, die daarop mede hadden gehoopt, hunne plaatsen hier als in hunnen kring ledig latende. - Flauw wordt het gezang aangeheven; tuigend van magteloosheid, van aandoeningen, heilige, schokkende aandoeningen, blijft menige stem in de keel steken; de stem wil niet ten beklemden gorgel uit. Het is eene hulde der liefde aan menigen ontslapen dierbare gebragt. - Doch weg wat belet en hindert! Hoort hen zich vermannen! De smart ten onder, waar die het hart belet

zich te verheffen! Hier voor den Heer en den Hemel geleefd! En die gedachte geeft moed en sterkt. Krachtiger ook, slechts hier en daar nog door snikken afgebroken, klinkt het nu door de kerkgewelven, als de Gemeente een nieuw vers aanheft:

*Si seulement que quand un val viendroije,
D'ombre de mort rien de mal ne craindroije.
Car avec moi tu es à chacune heure,
Puis ta houlette et conduite m'assure:
Tu enrichis de vivres nécessaires,
Ma table aux yeux de tous mes adversaires.*

SALBERT gaat de Gemeente voor in het gebed. Hoe kan het anders dan vurig, geloofsmoed ademend zijn geweest? Het is een dringend klemmen aan God en den Heer van de menschen die zich aan Hem willen houden. Dáár is de eenige heul van het zondig, dáár de eenige troost van het bange, het lijdende hart. Wat zult gij, broeder! voor uwe broederen hebben? Wat biedt gij hun aan, die wachten op het woord dat van uwe lippen komt?

Den drinkbeker, dien de Vader mij gegeven heeft, zal ik dien niet drinken?

‘Waar was gepaster woord voor zulke vereeniging? Waar bijna was vergadering, meer voor zulk een woord geschikt?

En ziet, het wordt bevestigd, dat het Woord Gods levendig en krachtig is, hier aan zwakken, schier bezwijkenden, die terughuiveren konden van den drinkbeker, den bitteren, hun niet zonder God op de hand gezet. Ziet, hoe zij moed erlangen om dien tot op de heffe te ledigen, mogen ook de laatste teugen de bitterste zijn, te bitter zouden wij ze in onzen tijd van rust maar ook van verslapping keuren. Daar wordt de belofte bewaarheid: “Maar wie drinkt van het water dat ik hem zal geven, die zal nimmermeer dorsten; maar het water dat ik hem zal geven, zal in hem een fontein des waters worden, die in het eeuwige leven springt.” Nieuwe kracht bezielt hen. Zij zijn bereid om te dulden, te dragen, te werken, te sterven voor hunnen Heer. Bij het: “Hem getrouw tot in den dood, die tot den dood getrouw was jegens ons!” waarmede de Spreker de korte toespraak eindigt, leeft dat besluit in der meesten hart.

En ziet nu hen naderen ten Nachtdaalsdisch!

Het hart leeft bij den Heer; doch hoe dat bindt aan elkanderen, hoe dat sterkt en heiligt tot alles!

Gemeente onder het kruis, zij het kruis van den Heer u ten zegen geworden! Wie volhardt tot aan het einde, die zal zalig worden - en gij hebt volhard.'

Zulke treffende tooneelen vindt gij er meer, wij behoeven ze niet aan te wijzen; alleen vergunne ons de Schrijver een paar aanmerkingen, die ons op het hart liggen, heuschelijk hem mede te deelen.

Met het karakter dat hij Mevrouw DE LA GOUTE toekent hebben wij vrede, want het zal historisch waar zijn; doch waartoe die vrouw in hare verregaande trotschheid en liefdeloozen zin voorgesteld als een type van streng vasthouden aan Calvijsche leerbegrippen, en orthodoxie gebrandmerkt als de moeder van onzedelijkheid? Het spijt ons om twee redenen: vooreerst is het verhaal nu niet, wat het moest, kon en verdiende te zijn, voor ieder even aangenaam; en ten andere houden wij die gevolgtrekking gewaagd, min heusch, onwaar. Het grootst gedeelte des volks is nog, bewust of onbewust, gehecht aan de belijdenis der vaderen, nog orthodox; maar is het onzedelijk? Doorgaans is de praktijk beter dan de leer. Het is opmerkelijk, dat, in weerwil van de overstrengende predestinatie-leer in de Hervormde Kerk, de behandeling der zedekunde vroeger in haren boezem met meer vrucht beoefend werd, dan in de op dit punt mildere Luthersche Kerk. Maar bovendien, terwijl de steildenkende Predikanten in *Nederland* hemel en aarde bewogen, om de fel geprangde vest ter hulp te snellen, lieten de meer ruim gezinde Staatslieden het arme *La Rochelle* aan zijn treurig lot over.

Onze tweede aanmerking is van anderen aard en van minder gewigt, doch, zoo als het ons toeschijnt, van belang genoeg, om haar den rijkbegaafden Schrijver ter overweging aan te bieden. Wij hebben het in zijn 'beeld van KAMPHUYSEN' over het hoofd gezien, dat hij zijne personen, wanneer 't hem gelustte, liet spreken in den spraaktoon der eeuw waarin zij leefden; omdat het kon, ofschoon het ons, door wien of wie het gedaan worde, als wansmakelijk toeklinkt: maar minder begrijpen wij, dat hij de *Franschen* te *Rochelle* het *Hollandsch* der zeventiende eeuw doet spreken. Wij bevelen hem ten hoogste aan op zijnen stijl te letten. Een man

die op zulk eene hoogte staat, waarop wezenlijke verdiensten alleen hem geplaatst hebben, mag niet anders dan zuiver *Hollandsch* schrijven.

H. J.H.S.

Pantheon. Tijdschrift ter verspreiding van nuttige kennis. Gewijd aan Letterkunde, Geschiedenis, Schoone Kunsten, Landen Volkenkennis, Staatswetenschappen, Levensbeschrijvingen, en alle Natuurkundige Wetenschappen in hare betrekking tot het dagelijksche leven. Eerste Deel. Met tusschen den tekst gedrukte figuren. Te Utrecht, bij W.H. van Heyningen. 1853. In gr. 8vo.; de prijs van elk Nommer: f :-25.

Van dit Tijdschrift verschijnen elke maand twee Afleveringen, die jaarlijks te zamen twee boekdeelen vormen, elk van 24 vellen druks. Om de menigte en verscheidenheid van de daarin behandelde onderwerpen te leeren kennen, deelen wij den inhoud mede van het Eerste Deel. Hij is als volgt: - LETTERKUNDE: - de Literatuur en hare verhouding tot de beschaafde zamenleving van onze dagen; - een vlugtige blik op *Noord-Amerika*; - gedachten over het verband tusschen Zedelijkheid en Kunst; - de *Vlaamsche* beweging. - GESCHIEDENIS: - schets van de geschiedenis der Armoede in *Nederland*; - bijdrage tot de geschiedenis van het St. Elmusvuur. - SCHOONE KUNSTEN: - algemeene opmerkingen over Toonkunst; - over de Teeken- en Schilderkunst, hare waarde voor wetenschap en industrie, en haren invloed op beschaving. - LAND- EN VOLKENKENNIS: - de Steurjagt op de *Ural-rivier*; - iets over *Kiew*; - de Verdedigingsmiddelen van *Nederland*; - eene reis op de *Mississippi*. - STAATSWETENSCHAPPEN: - iets over Doodstraf; - algemeene opmerkingen over Staatsschulden, Beurzen, Banken, Actiën, Fabrieken, Werktuigen, Overbevolking, Armoede. - LEVENSBESCHRIJVINGEN: - ALEXANDER VON HUMBOLDT. - NATUURKUNDIGE WETENSCHAPPEN: - aard en waarde van de wetenschap der Natuur; - schetsen uit het gebied der toegepaste Scheikunde; - wat leert de Zoölogie, en op welke grondslagen rust zij? - iets over Brood en zijne vervalschingen; - de Scheikunde, de huisvriendin des landmans; - over Gletschers. -

Allerlei: - Eeretempel der 19de eeuw; - over *Panama*; - *Engelsche* en *Amerikaansche* damesstrijd; - vet uit turf; - hagedissen op *Jamaika*; - de parelvisscherij in den *Perzischen* zeeboezem; - hoe men de verzamelplaatsen van honig kan opsporen; - hoeveelheid suiker, die in verschillende landen verkregen en verbruikt wordt; - de slangen van LAOKOON; -kosten ter huisvesting van misdadigers in *Engeland*; - kleine planeten; - Chronologisch overzicht van de reizen rondom de wereld; - wat eene arbeiders-familie in *Pruissen* in een jaar verteert; - een woord over HARRIËT BEECHER STOWE en hare familie; - een woord over de kwik-thermometers; - tabel van de lengte en het gewigt (beide gemiddeld) van mannen en vrouwen met betrekking tot den ouderdom; - een aanbevelenswaardig boek van populair-wetenschappelijken aard; - steenkolen in *Engeland*, *Schotland*, *Ierland* en *Frankrijk*; - potlood; - open brief aan den Heer B.W. STOOF.

Het zou moeilijk zijn verslag te doen van den inhoud en de waarde van elk dezer artikelen; maar de lezer zal dat ook niet van ons verwachten. De verdienstelijke Schrijvers, die hunne talenten aan dit Tijdschrift wijden, zoo als de Heeren REES, COSTER, GUNNING, VITRINGA, MULDER, VAN GEUNS, DE BORDES, RAUWENHOFF, STOOF, DONKERSLOOT, VAN DER MEULEN, zijn genoeg bekend om een gunstig en aanbevelend oordeel, hetwelk Ref. bescheidenlijk over dit werk uitbrengt, te regtvaardigen. Eene lectuur als deze verdient in beschaafde kringen niet vruchteloos te worden gezocht. Sommige stukken zijn ook geschikt om minder beschaafden tot een aangenaam en nuttig onderhoud te dienen, ofschoon het werk over het algemeen zich daartoe minder aanbeveelt. Vele der stukken zijn in zeer hooge mate belangrijk, zoo als, b.v., die over de geschiedenis der armoede, en ALEXANDER VON HUMBOLDT; maar wij willen daarmede niets op de verdienste van andere stukken afdingen.

Druk, papier en uitvoering zijn goed. Ook de correctie; die in de laatste Afleveringen veel is verbeterd.

Wij wenschen den Uitgever het ruime debiet toe, hetwelk de onderneming verdient, en 't zal ons aangenaam zijn als deze aankondiging tot de instandhouding van dit Wetenschappelijk Tijdschrift helpt bijdragen.

V.

***Bijdrage tot het onderzoek naar de oorzaken der
geslachts-verhouding bij de geboorten, door L. Janse, Bz.,
Directeur der Gasfabriek, Lector in de Natuurkunde, Lid van het
Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen. Te Middelburg, bij
de Gebroeders Abrahams. 1853. In gr. 8vo. 171 bl. f 3-75.***

Wie nog mogt twifelen aan het streven der Natuur- en Geneeskundige Wetenschappen naar positieve kennis, behoeft slechts een blik te slaan op de pogingen om door de statistiek eene grondige kennis te verkrijgen van de wetten der Natuur, en van de oorzaken der voorkomende afwijkingen, in reeksen en getallen die, zonder eene beredeneerde statistiek, voor de uitkomsten van normaalwetten zouden worden aangezien.

Het vraagpunt, tot welks beantwoording deze bijdrage bestemd is mede te werken, is de bijkans vaste verhouding, die men waarneemt in het verschijnsel, dat de mannelijke geboorten de vrouwelijke geboorten overtreffen.

Het is wel de moeite waard, dat wij den hoofdinhoud van dit met veel zorg bewerkt geschrift hier kortelijk mededeelen; het kan den lezer ook een denkbeeld geven van den veelbeteekenenden omvang der vruchten van de statistiek.

EERSTE HOOFDSTUK. Leer der oorzaken, waardoor het geslacht der nakomelingen zou benadeeld worden. § 1. *Verhouding der geslachten bij de dieren en den mensch.* Bij de dieren is de geslachtsverhouding verschillend; zoo is zij, b.v., bij de zwemvogels nagenoeg gelijk; bij de herkaauwende dieren is het getal der mannelijke geringer; [bij het kattengeslacht vindt men 20 katten tegen éénen kater]; bij de visschen overtreffen de mannelijke de vrouwelijke nagenoeg met het dubbele. Bij de menschen schijnen 17 jongens tegen 16 meisjes geboren te worden. - § 2. *Verhouding der conceptiën.* Ook hierin schijnt dezelfde verhouding ongeveer plaats te hebben als bij de geboorten, en is er welligt een geringer verschil (?) wegens de grootere moeilijkheden bij de geboorte van jongens, ten gevolge van de grootte des hoofds. - § 3. *Oorzaken der geslachtsbepaling.* De constitutie of de invloed van het gestel schijnt te leeren, dat sterke constitutiën meer jongens voortbrengen, vooral bij groote werkzaamheid der ouders. Ook

de vruchtbaarheid doet in de tweeling- en drielinggeboorten eene grootere hoeveelheid mannelijke geboorten opmerken. De invloed der eerstgeboorte op het geslacht der volgende kinderen zal wel betwijfeld mogen worden; ofschoon men heeft gewild, dat door de eerste zwangerschap een zekeren typus aan de geslachtsverrigtingen der vrouw zou worden medegedeeld. - § 4. *Steden en Platteland*. De statistiek doet gelooven, dat er betrekkelijk steeds meer jongens in de steden dan op het platteland geboren worden. - § 5. *Vergelijkende verhoudingen voor Middelburg en Brouwershaven*. - § 6. *Jaren van oorlog en vrede*. In jaren van oorlog moet die verhouding eveneens ter gunste van de mannelijke geboorten blijven bestaan. - § 7. *Polygamie en polyandrie*. Bij de eerste schijnen minder mannelijke geboorten plaats te vinden; bij de polyandrie blijkt het, uit verschillende waarnemingen, dat meer jongens worden ter wereld gebragt. - § 8. *Stammen en rassen*. Hier leert het onderzoek, dat bij vermenging van rassen niet slechts krachtiger voorwerpen, maar ook betrekkelijk meer jongens worden geboren. Opmerkelijk is het vooral, dat de Joden vruchtbaarder zijn dan de Christenen; dat de sterfte bij hen minder is; en dat de verhouding van mannelijke tot vrouwelijke geboorten zich bij hen meer dan elders ter gunste der eersten openbaart. - § 9. *Jaargetijden in het algemeen*. Hun invloed wordt uitgedrukt in de volgende vijf paragrafen. - § 10. *Jaarlijksche temperatuur*. Het klimaat schijnt geenen belangrijken invloed uit te oefenen. - § 11. *Maandelijksche geboorten*. In de zes wintermaanden hebben veel meer geboorten plaats, dan in de zes zomermaanden. In ons Land valt het *maximum* in Maart en het *minimum* in Augustus; derhalve is de maand Mei het gunstigste, de maand October het ongunstigste voor de conceptiën. - § 12. *Maandelijksche huwelijken*. Deze paragraaf staat ook in verband tot de volgende. - § 13. *Maandelijksche huwelijken voor Middelburg, met betrekking tot de maandelijksche geboorten*. Het tijdstip der huwelijksvoltrekkingen toont weinig invloed uit te oefenen op de verdeeling der geboorten. - § 14. *Maandelijksche geslachtsverhoudingen*. Het grootste aantal mannelijke geboorten valt, zoo het schijnt, in het grootste aantal geboorten, en het grootste aantal vrouwelijke geboorten, daarentegen, in de geringste hoeveelheid geboren. De meeste vrouwelijke geboorten hebben

plaats in de maanden waarin de minste geboorten over het algemeen geschieden.

- § 15. *Vergelijking der geboorteverhoudingen met de temperatuur.* De geboorten schijnen te verminderen als de temperatuur toeneemt; en omgekeerd. - § 16. *Echte en onechte geboorten.* De verhouding der echte geboorten overtreft verre die der onechte; maar de conceptiën in en buiten het huwelijk toonen geen invloed daarvan aan op de geslachtsverhouding. - § 17. *Beschaving.* In beschaafde landen neemt de vruchtbaarheid standvastig af; eveneens de geslachtsverhouding der geboorten. - § 18. *Ouderdom der ouders.* De meerdere ouderdom van één der ouders blijkt op de geslachtsverhouding der geboorte eenen overwegenden invloed uit te oefenen. - § 19. *Waarnemingen op den ouderdom.* - § 20. *Waarnemingen van HÖFACKER en SADLER.* - § 21. *Waarnemingen voor Pruissen.*

TWEEDE HOOFDSTUK. Nieuwe waarnemingen betreffende den invloed van den ouderdom der ouders op het geslacht der kinderen. - § 22. *Inleiding.* - § 23. *Wijze van waarneming.* - § 24. *Hoofdresultaten.* Deze en de volgende paragraphen zijn geheel gewijd aan statistieke opgaven, als: - Vruchtbare huwelijken; 1°. gerangschikt naar den ouderdom des mans, 2°. naar den ouderdom der vrouw. - Huwelijken van welke geene geboorten opgegeven zijn. - Vruchtbare huwelijken. - Ouderdom der ouders bij de huwelijksvoltrekking; 1°. arithmetisch verschil in het algemeen, 2°. id. in het bijzonder. - Arithmetisch verschil in den ouderdom der ouders. - Wezenlijke ouderdom der ouders. - Betrekkelijke vruchtbaarheid der huwelijken. - Invloed van den betrekkelijken ouderdom der ouders. - Betrekkelijke ouderdom der ouders. - Invloed van weduwnaars en weduwen. - Invloed van den ouderdom der ouders op de eerstgeborenen en de opvolging der geslachten. - Ouderdom der ouders bij de geboorte der kinderen. - Vergelijking van de verhoudingen van den ouderdom der ouders bij de huwelijksvoltrekking en bij de geboorte der kinderen.

Eindelijk volgen het Besluit, en de Aanteekeningen.

Ziedaar eene opgave van den inhoud; doch om haar goed te verstaan dient men zelf het boek te raadplegen.

Ref. beschouwt dit werk als eene belangrijke bijdrage tot de leer der statistiek, en den Schrijver komt lof toe voor dien

droogen, vervelenden, moeitevollen, en niet dankbaren, maar toch nuttigen arbeid. Het boek bevat verschillende tabellen, en eene uitslaande plaat, die hare verdienste heeft voor de kennis van de betrekkelijke vruchtbaarheid der huwelijken. De geheele arbeid getuigt van groot geduld en vlijt.

Intusschen mogen wij niet onopgemerkt laten, dat het werk wel eenigzins mank gaat aan te groote breedvoerigheid: voor sommige rubriecken ware alleen het *resultaat* des onderzoeks, dunkt ons, voldoende geweest. Maar 't geen zeer te bejammeren schijnt, is het ontbreken van het geneeskundig element. Immers men mist hier geheel de nasporing van physiologische invloeden, zoo als, b.v., die van den algemeenen gezondheidstoestand, van de verbeelding, voorstelling en ziels-indrukken der moeders, welke bij den ouderdom der ouders, bij den echten en onechten staat, bij den ongelijken ouderdom der ouders, wel verdienden genoemd te worden. Wel is het waar, dat de onderzoekingen daaromtrent geene statistieke opgaven zullen verschaffen; maar men mag toch zulke momenten niet onaangeroerd laten, zoo als de Schrijver dan ook, hier en daar, ze herinnerd heeft, als het onwillekeurig aan hem scheen opgedrongen te worden. Het schijnt Ref. toe, dat het vruchtbaarste terrein tot verklaring der vruchtbaarheid en geslachtsverhouding der geboren en dát is: van de voeding, leefwijze, zeden, ligchamelijke en zedelijke ontwikkeling, maatschappelijken toestand, verkeering der volkeren, enz. Blijkbaar toch is het, dat, b.v., in steden de vruchtbaarheid grooter is en de geslachtsverhouding anders dan op het platteland, en daarin vinden wij grond te veronderstellen, dat de door den Schrijver behandelde vraag nagenoeg geheel in het gebied van den zedelijken en ligchamelijken toestand der menschen ligt opgesloten. Het is, naar Referents gevoelen, bijkans aan geen twijfel onderhevig, dat de overwegende genegenheid der echtgenooten zich uitdrukt in het geslacht, en zelfs in het ligchaam en den geest der kinderen; zoodat men niet zelden een ongeoorloofden hartstogt in het kind zal erkennen; ten bewijze van den grooten invloed, dien psychische toestanden in dezen kunnen uitoefenen. Het ligt geenszins binnen den kring der statistieke waarnemingen, maar wel degelijk binnen dien eener beredeneerde statistiek.

De Schrijver beweegt zich natuurlijk enkel op statistisch

gebied, en wij kunnen aan hem geene eischen doen als geneeskundige, maar zouden toch de samenwerking in zulke gevallen met een kundig geneesheer gewenscht achten.

De uitvoering doet de pers der Heeren ABRAHAMS alle eer aan en mag uitstekend worden genoemd. De prijs schijnt oppervlakkig hoog te zijn, maar is het inderdaad niet.

V.

***Beginnelsen der Volkshuishoudkunde, door Mr. B.D.H. Tellegen.
Te Groningen, bij J.B. Wolters. 1853. In kl. 8vo. 48 bl. f :-50.***

De geachte S. heeft er zich inzonderheid op toegelegd *kort te zijn*; hij was daarbij slechts voor ééne klip vervaard: *duister te worden*; er zijn echter méér klippen, waarvoor men zich bij het betrachten van groote beknoptheid wachten moet, inzonderheid, waar men voor jonge lieden schrijft en eene schets maakt; die klippen heeten: *afgetrokkenheid* en *onvolledigheid*. Het is niet moeilijk, de Volkshuishoudkunde tot weinige hoofdstellingen terug te brengen; maar men loopt gevaar, dat deze onderhoudende en belangwekkende wetenschap daardoor voor het jeugdig verstand veel van hare eigenaardige bekoorlijkheden verliest. Het is wel waar, dat de onderwijzer zulks bij de ontwikkeling der stellingen kan aanvullen; maar daartoe wordt een bijzondere *tact* vereischt, die niet ieder gegeven is, en die, wanneer hij bij het onderrigt, naar eene dorre schets gegeven, ontbreekt, de wetenschap zelve vervelend, althans weinig aanlokkelijk maakt. Zoo is het ook met onvolledigheid gesteld: de meeste Schrijvers over Staat- of Volkshuishoudkunde staan te kort stil bij hetgeen het gebruik en verbruik der rijkdommen betreft, en eene schets moet toch geheel volledig zijn ten aanzien der hoofdbeginselen.

Het komt Referent voor, dat de Heer TELLEGEN, wien hij den lof van *kort te zijn* niet wil betwisten, en wien hij niet beschuldigt van *duister te zijn*, zich voor de beide aangewezen klippen niet voldoende heeft gewacht: zijne schets is niet onderhoudend, en zijne schets is niet volledig. Het eerste gebrek vult hij voorzeker aan in zijne mondelinge toelichting, want het boekje (waarvan druk en papier onverbeterlijk zijn) is bestemd tot leiddraad bij het door den S. gegeven onderrigt

in dit vak, aan de Landhuishoudkundige School te *Groningen*; hij zal daarbij door voorbeelden, door historische herinneringen, door te wijzen op de praktijk der Volkshuishoudkunde, ongetwijfeld zijne discipelen weten te boeijen; maar, voor anderer nut, te wier behoefte het in den boekhandel gegeven is, mogt hij met een enkel woord, als bij tusschenstelling, den te bewandelen weg hebben aangewezen. En, hoe is het met het onvolledige? Ja, ook dit kan de S. uitmuntend aanvullen, - maar dan laat hij zijn leiddraad los; b.v. als hij op bl. 32 de woorden *armen* en *belastingen* bezigt, kan hij daarbij in zeer uitvoerige ontwikkeling treden omtrent voorkoming, vermindering, leniging van armoede, enz., omtrent de hoofdverdeeling der belastingen, de meerdere of mindere doelmatigheid van de eene soort boven de andere, enz., - maar zijn boekje laat hem - en zijne navolgers, die het gebruiken mogten - te veel vrij, omdat de schets zich in geene bijzonderheden inlaat.

Wij willen daarom deze aankondiging niet besluiten zonder nog te wijzen op een ander, allerliefst boekje, met het doel geschreven om aan de jeugd de afgetrokken denkbeelden der Volkshuishoudkunde op eene onderhoudende wijze voor te stellen; een boekje, hetwelk met en nevens het hier aangekondigde regt bruikbaar zijn zal; het is wel niet zoo kort, doch, naar rato, wel zoo goedkoop: wij bedoelen de *Grondtrekken der Staathuishoudkunde*, door W. ELLIS, uit het *Engelsch* vertaald door Mr. H. HOOFT GRAAFLAND, circa 140 bladz. voor - 90 cents, uitgegeven bij B. DEKEMA, te *Utrecht*.

Proeve van onderzoek naar de hoofdbehoefte der Strafrechtspleging, als grondslag eener nieuwe inrigting van het Regtswezen in Nederland, door Mr. A.W. Wichers. Te Amsterdam, bij J.D. Sijbrandi. 1853. In gr. 8vo. 79 bl. f :-90.

Menig Regtsgeleerde hier te Lande heeft reeds zijn vernuft gespitst, om middelen uit te denken ter verbetering en vereenvoudiging onzer Strafwetgeving en Strafrechtspleging. Klagte over de langdurige en kostbare, dikwerf onnoodige instructie der (criminele) strafzaken, en de gevoelde behoefte aan een middel om tegen feitelijke dwaling van den strafregter eenen

voldoenden waarborg te geven - ziedaar de hoofd-aanleidingen tot een aantal nieuwe stelsels en nieuwe beoordeelingen van reeds elders geopperde denkbeelden of voorgedragen stelsels.

Over het eerste punt was men het tamelijk spoedig eens, dat in eene reeks van zaken de voorafgaande instructie zou kunnen worden bekort of afgeschaft. Dit kon geschieden langs tweeërlei weg: hetzij door te bepalen, dat in zekere categoriën van misdrijven eene instructie, of immers de verwijzing naar het hoogere Gerechtshof onnoodig zoude zijn; hetzij door aan die misdrijven het karakter te ontnemen waardoor dusverre de verwijzing verplichtend was gemaakt. Ofschoon de geachte Schrijver het eerste middel in toepassing tracht te brengen (bl. 53 en volg.), erkent hij echter ook het laatstgenoemde als uitvoerbaar (bl. 4, Aant.): en het is juist dit middel hetwelk ook de Regering onlangs heeft aangegrepen, bij het aanbieden. aan de Staten-Generaal van een Ontwerp van Wet, *houdende eenige veranderingen in de bestraffing van misdrijven*; ofschoon toch aan de volledigheid daarvan wel iets schijnt te ontbreken.

Meer bezwaar heeft het andere punt: het appèl in strafzaken (criminele). Erkent men vrij algemeen de wenschelijkheid van zoodanig appèl, van den anderen kant ontveinst men zich de daaraan verbonden moeilijkheden niet: meer kosten, langer duur der processen en voorloopige gevangenis, het herhaald hooren van getuigen, aanwijzing van een hooger regterlijk collegie hetwelk die appellen zal behandelen, en wat dies meer zij. De kundige S., wiens werkje wij vóór ons hebben, heeft er, in verband met het zoo even behandelde punt, en met andere daarbij komende nevenquaestiën, het volgende op uitgedacht. Aanmerkelijke vermindering van de gevallen waarin voorafgaande instructie plaats heeft; maar, in geval van instructie, eene volledige en *beëdigde* instructie (met terugkeer, in zoo verre, tot de *Fransche instruction criminelle*); daarentegen, het niet weder hooren der getuigen op de openbare terechtzitting in eerste instantie; in geval van volledige bekentenis, geen appèl, maar alleen cassatie; in geval van ontkentenis, vrijspraak - of eene schuldigverklaring zonder uitspraak van straf, maar met verwijzing naar den hooger regter, die dan, voor zooveel noodig, op nieuw de getuigen hoort: die hoogere regter zou zijn een Raad van Justitie in de hoofd-

plaatsen der onderscheidene Provinciën, met uitzondering van *Drenthe* en *Utrecht*.

Dit stelsel wordt uitvoerig aanbevolen en tegen verschillende bedenkingen verdedigd, alles met het oog op het eigenlijke thema des S., dat in onze strafregtspleging te weinig waarde gehecht wordt aan het schriftelijk deel der regtspleging.

Er is onbetwistbaar veel goeds, veel geniaals in het plan van den S.; ofschoon het ons niet in alle opzichten heeft bevredigd; maar de strekking van dit Tijdschrift brengt niet mede, dat wij in eene uitvoerige beoordeeling of wederlegging treden.

Vraagt men naar de wijze van behandeling, wij achten die niet zonder talent, maar wel wat omslagtig en langwilig; de S. heeft vooral bijzonder lang werk om ter zake te komen, en spreekt veel over het al of niet gepaste om de regelen van bewijs in de Wet op te nemen; zonder dat zulks tot eene bepaalde beslissing leidt, althans niet in verband met het overige van het geschrift.

Wij hopen intusschen, dat het boekje niet zal ontsnappen aan de aandacht van Minister, Volksvertegenwoordiging, Commissiën, enz. Wrijving van denkbeelden doet de waarheid uitkomen.

B.

Vierde Verzameling van Regtsgeleerde Adviezen. Te 's Gravenhage, bij de Gebr. van Cleef. 1852. In gr. 8vo. VI en 243 bl. f 2-50.

Vijf jaren zijn er verlopen sedert de Derde Verzameling van Regtsgeleerde Adviezen het licht zag. De Uitgevers wenschen dat dit lange uitstel niet worde toegeschreven hetzij aan toeval, hetzij aan verflaauwden ijver en lust; veelmin, dat men daarin het bewijs zou willen zien, dat de stof voor regtsvragen en adviezen langzamerhand zou uitgeput raken. Zeer juist is de opmerking, dat die stof nooit is uitgeput. De ware reden ligt hierin, dat de Verzamelaars in de keuze der te behandelen vragen (en wij zijn hun daarvoor dankbaar) keurig

zijn geweest, d.i., alleen de zoodanige hebben bewerkt die inderdaad twijfelachtig schijnen kunnen, en die, zoo veel mogelijk, nieuw zijn, of althans tot nieuwe beschouwingen kunnen aanleiding geven.

Of zij steeds aan dit voornemen getrouw bleven, zou hier en daar kunnen betwijfeld worden. Doch wij kunnen noch mogen voor dit Tijdschrift in eene beoordeeling treden. Wij bepalen ons tot de opmerking, dat deze Verzameling, die bij de vorige niet behoeft achter te staan, den Jurist zeer is aan te bevelen.

Het werk is in vier Afdeelingen gesplitst, en bevat 63 adviezen over vraagpunten van: *a.* Staatsregt; *b.* Burgerlijk Regt en Regtsvordering; *c.* Handelsregt; *d.* Strafrecht en Strafvordering.

Wij wenschen den *Haagschen* Praktizijns lust en ijver toe, om met moed eene Vijfde Verzameling aan te leggen en even gelukkig (misschien wat spoediger?) te voltooijen.

B.

Luttenberg's *Chronologische Verzameling der Wetten en Besluiten betreffende het Openbaar Bestuur in de Nederlanden, sedert de herstelde orde van zaken in 1813; voortgezet door L.N. Schuurman, Secretaris der stad Zwolle. Te Zwolle, bij W.E.J. Tjeenk Willink. 1852 en 1853. [De thans te vermelden stukken loopen over de jaren 1829, VIII en 103 bl.; 1830, VII en 94 bl.; 1831, VIII en 127 bl.; alsmede de Alfabetische Inhouds-opgave van 1821 tot 1830, L bl.] In gr. 8vo. f 3-73⁵.*

Met onvermoeiden ijver gaat de waardige *Zwolsche* Secretaris voort, het door den dood afgebroken werk van LUTTENBERG te voltooijen. LUTTENBERG! Een naam die niet slechts herinnert voortreffelijke administrative hoedanigheden, eene massa geleerdheid, een schrander blik vooral in het armwezen geworpen, maar vooral ook de buitengewone diensten die het *stelsel van openbaarheid* aan hem dank wijt: hij heeft in menigen chaos orde gebracht, en voor menigen ambtenaar of geleerde vóórgearbeid en het werken gemakkelijker

en aangenamer gemaakt. Jammer maar, dat de meesten van zijne talrijke en lijvige Verzamelingen zoo duur zijn.

Wat deze voortgezette Chronologische Verzameling betreft, mogen wij gereedelijk verwijzen naar onze meer uitvoerige beschouwing van de laatst voorafgegane Stukken, in dit Tijdschrift, voor Julij 1853. Het ligt toch in den aard der zaak, dat de bewerking steeds gelijkvormig blijft; en deze is tevens de grootste lofspraak, die men er aan geven kan, omdat de bewerking goed en doelmatig is.

De Alfabetische Inhouds-opgave maakt de nasporing over de jaren 1821 tot 1830 nu weder gemakkelijker.

Zes Jaren in Suriname. Schetsen en Tafereelen uit het Maatschappelijke en Militaire leven in deze Kolonie, door A. Kappler, vroeger in Nederlandsche dienst. Eerste en Tweede Stuk. Te Utrecht, bij W.F. Dannenfelser. 1854. In gr. 8vo. IV en 128 bl. f 1-30.

Reisverhalen vinden altijd lezers, vooral wanneer de lotgevallen en ontmoetingen des reizigers op eene boeiende wijze worden medegedeeld. Blijkt bovendien dat de Schrijver door waarheidsliefde is bezield geweest, en dat zijn verhaal de kennis van landen en volken vermeerdert, dan wordt het ook door hen ter hand genomen die meer dan enkel verpozing zoeken van dorre werkzaamheden of van inspanning des geestes. De Schetsen en Tafereelen die wij nu aankondigen, betreffen het maatschappelijke en militaire leven in de Kolonie *Suriname*, en zijn daarom alreeds van groote belangstelling verzekerd. Er wordt toch tegenwoordig zoo veel gesproken over de slaven-émancipatie in onze *West-Indische* Koloniën, dat een werk waarin men bijzonderheden verwacht over de behandeling en de levenswijze der slaven, reeds van zelf de aandacht wekt. In die verwachting wordt men hier niet te leur gesteld. Bovendien behoort de Schrijver geenszins tot de gewone reizigers: als soldaat brengt hij den lezer op een tooneel waarvan de nieuwheid een frisch leven aan de verhaalde lotgevallen bijzet.

KAPPLER is als soldaat in *Nederlandsche* dienst naar *Suriname*

gegaan, in de Kolonie heeft hij ruim twee jaren als zoodanig gediend, en in de eerste twee Afleveringen van het werk deelt hij zijne ontmoetingen als soldaat mede. Wij worden dus in staat gesteld, blikken in het militaire leven in onze Koloniën te werpen, en zij kunnen niet geacht worden verblijdend te zijn. - Naar waarheid zegt hij in de Voorrede: 'Er bestaan onderscheidene reisbeschrijvingen over *Suriname*, doch geen der Schrijvers, STEDMAN misschien uitgezonderd, heeft zich in toestanden bevonden zoo als ik; - is gelijk ik aan de hitte der keerkringsgewesten en hunne stortregens blootgesteld geweest; - heeft de plaag der moskieten ondervonden, lange nachten doorwaakt, of mede aangezeten aan den nederigen soldatendisch; - daarom hebben zij, bij het bekoorlijke dat de Natuur tusschen de keerkringen oplevert, de schaduwzijde over het hoofd gezien, of althans haar niet uit ondervinding beschreven.'

Hieruit kan men reeds nagaan, dat de Schrijver, uit zijne eigene ondervinding puttende, aanleiding zal vinden om te verhalen wat wij elders te vergeefs zoeken. Hij behoeft niet te vreezen dat men hem van laster zal beschuldigen, want hij verhaalt wat hij gezien en ondervonden heeft, en zou des noods kunnen zeggen: op dien dag en op dat uur, in 't bijzijn van dien of dien, is dat en dat gebeurd. - Als aanschouwelijk schetst hij hoe de ondeugd van dronkenschap, die in ons Vaderland in alle maatschappelijke betrekkingen veel onheils aanrigt, en zelfs misdaden doet plegen, ook bij den krijgsmans-stand diep is geworteld, en de discipline meer dan bemoeijelijkt. De 'Zes jaren in *Suriname*' lezende, leert men inzien hoe het misbruik van sterken drank de kosten van aanwerving en verpleging van den militair op eene onbegrijpelijke wijze verhoogt, en tot een cijfer doet klimmen waarvan men zich oppervlakkig geen denkbeeld kan vormen. Men leert inzien dat wanneer, in plaats van misbruik, onthouding van sterken drank bij de troepen bestond, eene minder talrijke bezetting dan de tegenwoordige in de Kolonie veel méér zou kunnen uitrigten. Men verwondert zich na dat alles inderdaad, hoe de *Nederlandsche* krijgsmagt in de Koloniën nog zoo veel groots verrigt, zoo vele vermoeijenissen doorstaat, als waarvan ons de berigten en dag-orders de bewijzen leveren. - Intusschen is het ook onbegrijpelijk, dat de Officieren, van den

Generaal af tot den Luitenant toe, niet met strengheid de bestaande disciplinaire reglementen omtrent de dronkenschap toepassen, of meer afdoende reglementen daarstellen en in toepassing brengen. Zou het dan onmogelijk wezen bij de krijgsmagt het gebruik van sterken drank geheel te weren!

Ieder die wèl denkt zal met smart vernemen wat hier over het misbruik van sterken drank te lezen is. Op bl. 8 spreekt K. van de als onbruikbaar uit de Koloniën terugkeerende militairen. 'Dikwijls vol lichaamsgebreken, en door het onmatig gebruik van brandewijn in hunne geestvermogens zoodanig verzwakt, dat van hen in 't geheel niets goeds meer te verwachten is, verbeiden deze lieden hun ontslag, hun pensioen of gratificatiën, waarmede zij zich in goedkoope plaatsen van *Holland (Nederland)* bij boeren in de kost besteden, maar zelden eenen hoogen ouderdom bereiken; daar klimaat en levenswijze niet gunstig zijn voor hun gebrekkelijk en verzwakt ligchaamsgestel. Gedurende mijn verblijf te *Harderwijk* kwamen er eenige transporten uit de *Oost* aan. De meesten hadden hunne bezittingen reeds in de eerste haven de beste verkocht, en beefden bij den minsten guren wind als een jufferssschoothondje.'

Te *Harderwijk* was K. het leven spoedig moede, en verzocht hij om bij die manschappen te worden ingedeeld welke naar *Suriname* bestemd werden. Bij het vertrek van *Harderwijk* was de matigheid geenszins de godin dier manschappen. 'Dat velen van ons detachement beschonken waren, is na te gaan. Ook bragten sommigen, ofschoon er te voren streng gevisiteerd was, nog brandewijn aan boord, zoodat er den geheelen dag twist en vechtpartijen voorvielen en aan eenige rust niet te denken was.' - Aan boord en op reis, toen er geen sterke drank was, hadden er ook geene buitensporigheden of straf-oefeningen plaats; de militairen vermaakten zich toen rustig met het lotto- en andere spelen.

Met leedwezen verneemt men hoe weinig de soldaat te *Paramaribo* geacht wordt. Wij hopen dat het tafereel wat sterk gekleurd, en, in allen gevalle, tegenwoordig niet meer van toepassing moge wezen. Op bl. 33 zegt K.: 'Verreweg de grootste helft van het corps is, helaas! aan deze ondeugd (dronkenschap) verslaafd, en daar de prijs van den jenever te hoog is, dan dat de soldaat zoo veel hij er van wenscht te

gebruiken, kan bekostigen, wordt die door den goedkoopere suikerbrandewijn, hier *dram* geheeten, vervangen. Het is opmerkelijk tot welk eene hoogte enkelen het in 't drinken gebragt hebben. Dit is de reden waarom de soldaat bij alle inwoners der Kolonie in een kwaad daglicht staat, en, ondanks zijne blanke kleur, zelfs door de *Negers* niet geacht wordt.'

Een ander tegenwoordig veel besproken onderwerp is de slavernij. - Aan de eene zijde begrensd door de *Britsche* Koloniën, waar de slaven-eigenaars ruime schadevergoeding hebben genoten, en aan de andere zijde door de *Fransche* Kolonie *Cayenne*, waar de omwenteling van 1848 de slavenhouders op de meest willekeurige wijze van hun eigendom heeft beroofd, bevindt zich *Suriname*, wat de émancipatie-questie aangaat, in een allermoeijelijken toestand. De slaven loopen weg, en zoeken eenerzijds over de *Marowynne* te komen, en anderzijds over de *Corantyne*, waar zij door *Engelschen* of *Franschen* niet teruggegeven worden. Dat het onder zulke omstandigheden hoogst moeijelijk is zijne slaven te bewaren, gevoelt ieder gemakkelijk. Uit dien hoofde is het niet waarschijnlijk, dat zwart gekleurde schilderingen van mishandeling, welke den slaven in *Suriname* wordt aangedaan, waarheid behelzen. Immers, ieder die de Kolonie kent, weet, dat den plantaadje-*Negers* het wegloopen te beletten, schier niet mogelijk is. En daaraan zou men zich toch, bij mishandeling der slaven, nu veel meer dan vroeger blootstellen. Om dat te begrijpen behoeft men nog geen vriend van de slavernij te wezen; en, onzes inziens, zijn het de plantaadje-eigenaars-zelfen die de émancipatie der slaven op het vurigst wenschen; mits zij voor het gemis van dien eigendom behoorlijk schadeloos gesteld worden, zoo als in de *Engelsche West-Indiën* is geschied. Dan toch zullen ze verlost zijn van den angst voor het wegloopen der *Negers*, waarin zij nu onophoudelijk verkeeren. - Doch laten wij den Schrijver hooren, die, als geheel onpartijdig in de quaestie, deswege in zijne Voorrede het volgende zegt. 'Het gevoelen aangaande de slavernij, waaronder de arme zwarten zuchten, had eene nog onaangenamer werking op de verbeeldingskracht, die zoo dikwerf het ware en waarschijnlijke verwerpt, en zich daarentegen aan het fabelachtige en ongeloofelijke hecht. Dit werd somtijds nog vermeerderd met de

overdreven berigten van Roomsche-Katholieke en Protestantsche Zendelingen, die, in het belang hunner Congregatiën en Missiën, de toestanden schilderden of hunne daden opsmukten, om aan vrome zielen afgrijzen in te boezemen, hun medelijden op te wekken en tot milde bijdragen te bewegen.' - Op bl. 51 en volg. geeft KAPPLER eene beschrijving van de plantaadje-slaven en van den toestand waarin zij verkeerden, op eene onopgesmukte en eenvoudige wijze, die ons voor de waarheid zijner berigten borg is. Hij begroot het getal slaven op de plantaadjen aanwezig op ruim 40,000 koppen, terwijl de blanken, die de plantaadjen bewonen, te naauwernood op 1000 kunnen berekend worden. Zoo dáár als elders leze men in de beide Afleveringen wat van den toestand der plantaadje-slaven wordt medegedeeld, en men zal zich overtuigen dat er in *Suriname* weinig stoffe is voor tafereelen als in '*Uncle Tom*'.

Van zijne levenswijze op een der wachtposten van het cordon geeft K. zijnen lezers een belangrijk verhaal. 'Sints ik alleen was (namelijk als blank soldaat; een *Neger*-soldaat was bij hem), kookte ik mijn eigen pot; mijn ontbijt bestond uit boschthee (bladen van zekere heliotrope) of uit Cumu, waarbij geroosterde bananen of brood met visch, in heete asch gebraden, gegeten werd; des middags kookte ik den algemeenen kost, bananen, hetzij geheel, met spek, of in stukken gesneden en in water tot eene brei gekookt, met vleesch of visch. Mijn avond-maaltijd bestond uit hetgeen er 's middags was overgeschoten. Zoodanig was mijne keuken-zeel enz. Ofschoon soldaat, genoot ik eene onbepaalde vrijheid; nooit joeg mij de winkelbel (K. was vroeger winkelbediende geweest), die ik zoo dikwijls verwenscht had, van mijnen soberen maaltijd op.'

Op een togt naar een afgelegen post had hij, behalve geweer, sabel, en ransel met kleedingstukken, ook nog ongeveer 30 pond leeftogt te dragen. Toch ging het, in weerwil van velerlei moeilijkheden van den weg, welgemoed voorwaarts. 'Dikwijls' (zegt hij, bl. 15) 'noodzaakten verbazend groote, omvergevallen boomen ons eenen omweg te maken of er over heen te klauteren. Over diepe, snel stroomende kreken lagen somtijds alleen staken, ter dikte van eenen arm, waar men, op de wijze der koorddansers, balancerende moest overgaan. Wij vonden twee groote schildpadden, die wij voor onzen

avondmaaltijd meênamen. 's Avonds ten vijf ure bereikten wij eenige uit palmbladen zamengestelde hutten, die door vroegere patrouilles tot nachtverblijf waren opgeslagen. Hier hielden wij halt om te overnachten. Weldra brandde er een vrolijk vuur; de schildpadden werden geslagt; bananen, welke de *guides* medegenomen hadden, gekookt, en in de schaal eener schildpad tot *tom-tom* (pudding van bananen) gestampt. Dit was een heerlijke maaltijd.'

Men ziet het hoe KAPPLER op eene aangename en onderhoudende wijze verhaalt, en hoe de lezer in zijn werk met den toestand van *Suriname* en deszelfs bewoners, zoo blanken als kleurlingen, kan bekend worden. De 'Schetsen en Tafereelen' zullen ongetwijfeld vele lezers vinden. - Alvorens van de twee Afleveringen afscheid te nemen, zullen wij nog eenige regels omtrent de pligten van den plantaadje-Directeur afschrijven (bl. 45). 'De behandeling der Negers vereischt, vooral in den tegenwoordigen tijd, zeer veel omzigtigheid en koelbloedigheid, zoo wel als ondervinding, en eene, al is het slechts oppervlakkige kennis der geneeskunde, om hunne zoogenoemde ziekten, die zij somtijds voorwenden, om vrij van het werken te zijn, van hunne wezenlijke ziekten en gebreken te kunnen onderscheiden. Hunne menigvuldige bedriegerijen, hnn bijgeloof, en hunne fetichen kunnen niet altijd op zulk eene wijze gestraft worden als zij wel verdienen. Kortom, er behoort veel toe om hen tot voordeel van hunnen eigenaar zoodanig te behandelen, dat er onder hen vrees heersche, die hier toch alleen den grond der gehoorzaamheid uitmaakt, en hunne fouten evenwel met toegeeflijkheid te straffen.'

Wij hopen dat de verdere Afleveringen van dit met zorg gedrukte boekwerk spoedig volgen zullen.

Handboek voor de kennis van Rusland. Ten dienste van Handelaren, Onderwijzers, Beoefenaren van Land- en Volkenkunde, en voorts van elken beschaafden lezer, door H. Dijkema; ook onder den titel van: Rusland geschetst zoo als het is, naar eigen aanschouwing, door H. Dijkema. (Derde en laatste Deel der Reizen naar, in en door Rusland.) Te Groningen, bij K. de Waard. 1853. In gr. 8vo. XII en 440 bl. f 3-90.

In eenen tijd waarin dagelijks ieder met angstige bezorgd-

heid naar de Couranten grijpt, om te zien hoe 't gaat met den oorlog tusschen de groote Westersche Mogendheden en *Rusland*, is de begeerte natuurlijk om kennis te maken met het geschrift van een ooggetuige, die van *Ruslands* toestand, hulpbronnen, en krijgswezen wat zal kunnen vertellen. Is die ooggetuige een landgenoot, op wiens onpartijdigheid wij meenen te kunnen rekenen, dan is zijn werk dubbel welkom. Als zoodanig beschouwden wij het 'Handboek voor de kennis van *Rusland*' van den Heer DIJKEMA, en wij hebben 't met bijzonder genoegen gelezen. Nu eens geeft hij statistieke berigten over het *Russische* Rijk, dan weder bijzonderheden over de Landhuishouding, - het eigenlijke vak van den Schrijver, - doch verzuimt niet dit af te wisselen met levendige tafereelen van de zeden en gebruiken der verschillende standen van de maatschappij, waardoor hij aanschouwelijke beelden voorstelt van het leven van den adel, en der lijfeigenen, en van de buitenlandsche directeurs der uitgestrekte goederen van de *Russische* edellieden in de Steppen, en van de vreemde kolonisten, en andere buitenlanders die in het uitgestrekte Rijk fortuin zijn komen zoeken.

Volgens den titel hebben wij nu vóór ons het Derde Deel van des Heeren DIJKEMA's Reizen *naar, in en door Rusland*. Het Eerste Deel, getiteld: 'Aanteekeningen gehouden op eene Reis naar *Sint Petersburg*', kwam reeds in 1845 in het licht, en vier jaren later, als Tweede Deel, de 'Winterreis door *Rusland*'. De Schrijver, een *Groningsche* Landhuishoudkundige, ging naar *Rusland* om op de goederen van den Graaf VAN HEIDEN (zoo wij meenen *Russisch* Admiraal doch geboren *Nederlander*, en verwant aan den Graaf VAN HEIDEN die Lid van de Staten-Generaal is), het eene met 47, het andere met 26 boeren huisgezinnen, de misslagen of verkeerdheden te onderzoeken, en de inrigting der werkzaamheden op beteren voet te brengen. - Dáár bleef hij, naar het schijnt, anderhalf jaar. Door de *Oostzee* was hij naar *Rusland* gekomen, en door de *Zwarte Zee* keerde hij terug.

Over de land- en zeemagt van het *Russische* Rijk kan men eenige opgaven vinden op bl. 332 en volgg.; ook over *Ruslands* politiek verneemt men belangrijke zaken. Men zie, onder anderen, hoe het spioneren in het buitenland tot een stelsel is gebracht. Op bl. 385 leest men deswege: 'Uit een en ander

blijkt alzoo dat het *Petersburger Kabinet* van alles onderrigt is wat er in geheel de beschaafde wereld op het gebied der staatkunde omgaat. Het kan alzoo vóóruit maatregelen beramen voor 't bereiken van zekere oogmerken, en op sommige zaken een' invloed uitoefenen, waarvan de politiek van geheel *Europa* den oorsprong noch het oogmerk weet op te sporen; alles wat men weet, is: men ziet de verschijnsels, en besluit daaruit natuurlijk tot eene werkende oorzaak, maar die is geheel verborgen. Zeer onlangs nog vertoonde de fijn geslepen politiek van *Rusland* zich weder zegevierend in de bekende *Turksche* leening-kwestie, die reeds vormelijk was gesloten, maar (*waarvan*) de ratificatie door den Sultan geweigerd (*werd*). *Rusland* bood schatten van zijne zilverroebels aan, en de politiek der daarbij betrokkene Natiën werd door die van den *Russischen* adelaar overvleugeld.'

Zeer veel belangrijks vindt men over de paardenfokkerij, over de steppenpaarden, de paardenmarkten, waar duizenden paarden worden verhandeld (op de markt te *Charkow* worden tot 500,000 stuks aangevoerd), alsmede over de schapenfokkerij, terwijl voor de veredeling van paarden en schapen groote sommen door de aanzienlijke grondbezitters worden uitgegeven. Graaf RAZUMOFSKI bezat niet minder dan 60,000 merinos-schapen. Ook Cashmir-geiten worden in *Rusland* aangekweekt; zoodat de lakenweverij en de fabrikaadje van fraaije shawls op eene uitgestrekte schaal worden gedreven. Dat er groote wolmarkten worden gevonden, behoeft geene herinnering. Er zijn er waar tot ongeveer vijf miljoen Ned. pond wol wordt verhandeld. Zoo kolossaal is bijna alles in *Rusland*!

Eene beschrijving van de Steppen in het algemeen levert de Schrijver reeds in den aanvang van het boekdeel. Die maagdelijke bodem lijdt veel wegens gebrek aan water, en van daar is het dat op de Hooge Steppen boom noch struik wordt gevonden. Na de dooi van het dikke sneeuwkleed is de groeikracht groot, doch het water graaft zich niet zelden diepe geulen, door welke het verwoestend heenstroomt. Maar hooren wij hoe de Heer DIJKEMA de steppenbewoners beschrijft op eene kermis te *Bachmuth* bijeengekomen; 't zijn:

Bl. 10: 'Kermisgasten in ruige schaapspelsen gewikkeld, met dito mutsen; anderen met graauwe jassen van grof kauber, en eene muts of ook een kap, die daaraan vastgemaakt

is. Is de kap niet noodig, dan heeft hij de pelsmuts op, en de kap slingert hem op den rug; overvalt hem eene sneeuwbuï, dan trekt hij de kap over de ooren. 't Zijn alle langgebaarde mannen met monsterstevens of bast schoenen geschoeid. *Geschoeid* zeg ik, want het is een schoeisel van lindeboomenbast gevlochten, en 't zijn geen *korfjes*, zoo als zeker *Fransch* Reiziger, *curieus* genoeg, zijnen lezers heeft opgedischt, daar hij zegt, volgens de *Nederlandsche* vertaling: *de boeren hebben korfjes aan de voeten*. Deze lieden nu behooren tot het lijfeigenras. Nog bezig met de beschouwing van deze kerels, hoort gij achter u roepen, schreeuwen en vloeken om ruim baan. 't Zijn *Donsche* kozakken, op vlugge paardjes gezeten, met lange zweepen of lansen gewapend: ze drijven hunne veekudden ter markt. - Ter zijde ziet gij eenige mannen in vreemden tooi; met paardenhuiden of kalfsvellen omhangen, stappen ze met deftigen tred langzaam door de menigte. Hoog van gestalte, van eene rustige houding, fier voorkomen, geschoren kin met knevelbaard, herkent gij ze reeds van verre. Dit zijn onze burens, de *Tartaren* uit de *Nogai-Step*. Dat ze geen lijfeigenen zijn, kunt ge lezen op 't fier gelaat, waarop zelfgevoel, de teelt van vrijheid, zich afspiegelt. - Nevens hen ziet ge een vreemdeling; hij heeft de landskleeding slechts voor een gedeelte aangenomen; hij is de kolonist, een *Duitsch* landbouwer in de Steppen. Deze vlijtige landman is 't voorwerp van haat of verachting van allen. Ter nedergedrukt door dit leedgevoel, ziet gij hoe hij door de menigte sluïpt, naar alle zijden schouwt, en op zijne wijze spekuleert. - Maar dat volk dáár: 't lijken wel half wilden? 't Is een gezelschap mannen en vrouwen, die voor de kermisgasten dansen, zingen en spelen, om de vreugde te vermeerderen. Mannen met koolzwart, sluik nederhangend haar, zwartbruine oogen, waarvan de uitdrukking u raadselachtig is, ziet gij dáár op de *balaleika* (viool met drie of twee snaren) strijken; de vrouwen zingen, en de meisjes dansen; dat zijn de zoo beruchte Zigeuners of Heidens, ook al steppenbewoners. - Hier en daar zie ik een, en soms twee of drie heel voorname Heeren bij elkander; ze zijn uitgedost in kostelijke pelsen, met fraaije mutsen, overlaarzen van beerenpels, van hoedevilt, of ook *galoches* van gom-élastique; zij spreken *Russisch*, *Fransch* en *Duitsch* door elkander. Wie zijn deze? 't Zijn *Russische* adellijken, grondbezitters; *Russische* en *Duitsche* Directeurs van de groote landgoederen' enz.

De beschrijving van het landgoed van den Generaal P., - vroeger Kommandant van *Taganrog*, - die zich in de Steppen had teruggetrokken, zal (bl. 21 en volg.) met belangstelling gelezen worden. Eene wandeling, na den maaltijd, daar aan huis, mogen wij onzen lezers niet onthouden. 'Eene vrouwelijke bediende hangt de dame de sjaal om; bedienden openen eene rij tegenover elkander staande deuren, en nu houdt men eene *promenade* binnen 's huis, waartoe vijf vertrekken van den zijvleugel het wandelpad aanbieden. 't Meublement was prachtig, maar niet opeengestapeld. In ieder vertrek ziet men het rijkgewerkte reliquiënkastje met het Christusbeeld, de Moedermaagd of een Heilige van zilver; met een kostbaar geweven, met goud gewerkt gordijntje behangen, in den hoek der zaal tegenover de deur geplaatst. Prachtige sofa's, stoelen, tafels met bladen van het fraaije groen geaderde inlandsche marmer, met pendules, prijkten in moderne pracht op de kostelijk ingelegde vloeren. Slechts weinige schilderijen, teekeningen of familieportretten versierden de wanden. De vertrekken waren niet behangen, of met tapijten belegd, slechts één uitgezonderd; de muren waren sneeuwwit, en de gladgewrevene vloeren met verschillend gekleurd hout kunstig ingelegd. Na een half uurtje wandelens zette men zich in een kleiner vertrek op de zwellende sofa's ter ruste.'

Ten aanzien van hetgeen de Schrijver in het algemeen zegt over de natuurlijke gesteldheid van den bodem, over de Natuurvoortbrengselen, de klimatologie der verschillende gewesten, de Geschiedenis, de Nijverheid, den Handel, de Kunsten. Wetenschappen, Taal en Letterkunde, verwijzen wij naar de laatste bladzijden van het Zesde, naar het Zevende, Achtste en Negende Hoofdstuk. - Over de volks-stammen en de Godsdienstige Geloofsbelijdenissen der bevolking kunnen wij niet geheel zwijgen. - Een *Duitsch* dorpje, waar Doopsgezinden woonden, herinnerde D. *Friesche* gebruiken. Over die en andere kolonisten worden bijzonderheden medegedeeld op bl. 278 en volg. De statistiek van de bevolking der Gouvernemenen, met de hoofdplaatsen en de uitgestrektheid, volgens eene *Russische* Aardrijksbeschrijving van het jaar 1832 (bl. 213), vergelijkte men met het opgegevene omtrent de *Slavonische* volksstammen in en buiten *Rusland*, alsmede van de verschillende Kerkgenootschappen waartoe zij in *Rusland* behooren.

Van de toekomst aan *Rusland* beschoren, kan men zich een denkbeeld vormen, wanneer men, wat over de beschaving door het Christendom, op *Rusland* toegepast, wordt gezegd (bl. 289), vergelijkt met deze zinsnede (bl. 316): 'De aangeborene geschiktheid van den *Rus* om aanstonds de werkstukken van anderen na te maken, vertoont zich in de duizende verscheidenheden van deze fabrikaten'. Men overwege daarbij (bl. 324): 'Wat zullen de gevolgen zijn voor *Rusland*, wanneer de thans in aanbouw zijnde spoorweg zal voleindigd, en 't plan verwezenlijkt zijn, dat *Rusland*, door een net van spoorwegen overdekt, de afgelegenste gewesten met de zeehavens, en alzoo met geheel de buitenwereld zal hebben vereenigd? De gevolgen zullen immers onmisbaar moeten zijn, dat geen land in *Europa* door de ijzerbanen zóó veel zal winnen; omdat de natuurproducten in geen land van *Europa* zoo goedkoop zijn, en daarom op de wereldmarkten ook het meest in prijs zullen stijgen.'

Het reizen in de Steppen heeft gevaren van velerlei aard. In den winter de drieërlei sneeuwstormen, zoo als de Schrijver-zelf ondervond, toen hij, met den Graaf VAN HEIDEN op weg, door den *zamet* overvallen werd, tijdens de koetsier het spoor in de sneeuw verloren had (bl. 30). De nacht moest te midden van den sneeuwstorm in het open veld worden doorgebracht. 't Gevaar was tweeledig, namelijk, van dood te vriezen, of door wolven te worden verscheurd.' - In het begin van den winter bij invallende vorst, en in het voorjaar bij ingevallen dooi zijn de kleiwegen en de rivieren verscheidene dagen geheel onbruikbaar. Dan blijve iedereen te huis. - De afstanden zijn vaak zoo groot, dat men den nacht in de open lucht kan doorbrengen, of zijne toevlugt moet zoeken in eene ellendige boerenherberg. - In *Zuid-Rusland* wordt aan het nachtverblijf in het open veld de voorkeur gegeven, uit vrees van vermoord te zullen worden. Zoo ging het onzen reiziger, toen hij, *Rusland* zullende verlaten, naar *Kertsch* zich op weg begaf. Bij de zevendaagsche reis van *Nowo-Tscherkask*, met een ossenwagen, waren de maatregelen van voorzorg tot beveiliging van het leven van den Heer D. niet weinig (bl. 388). (Men leest er tevens hoe sobertjes de reiziger zich moest behelpen.) Ongelukkig komt D. in eene kroeg waar een edelman, met zijne beide bedienden, was vermoord geworden. Hij

vernam dit eerst van zijnen voerman toen hij er reeds was. Wij durven niet afschrijven hoe hij zich uit dien gevaarlijken toestand redde, daar dit verslag anders te groot zou worden. Op zijne verdere reis had hij nog een paar ontmoetingen, waar waakzaamheid en beradenheid hem uit den nood reddeden.

Te *Odessa* bezocht de Heer DIJKEMA een landgenoot, BERNARD VAN DER VLIES, Ingenieur van den Waterstaat, Directeur der haven van *Odessa*, en Ridder van verscheidene Orden. Van dezen vernemen wij hoe men in *Rusland* tot eer, aanzien en fortuin kan komen, en toch verre van gelukkig zijn (bl. 436). De eerbiedwaardige grijsaard lichtte de zaak toe. 'Nooit heb ik mij laten besteken, nimmer verkeerde handelingen van mijne superieuren willen goedkeuren, noch de schurkerijen der ondergeschikten toelaten. Met zoodanig karakter is 't in *Rusland* voor een eerlijk man bijna niet uit te houden.'

Men heeft gezien wat men al in dit belangrijke 'Handboek voor de kennis van *Rusland*' vinden zal. Op eene onderhoudende wijze verhaalt de Schrijver wat hij gezien en waargenomen heeft, zoodat, én wat Landhuishoudkunde, én wat Landen Volkenkunde aangaat, het als eene wezenlijke aanwinst is te beschouwen. Is de stijl al eens hier of daar wat verwaarloosd, wie zal dat den bekwamen Landhuishoudkundige, die overigens met kennis van zaken spreekt en juist oordeelt, zoo hoogelijk ten kwade duiden? Wij wenschen dit werk een ruim vertier toe, wijl het dat allezins verdient.

De Vrouw, om en in de Pastorie. Door Pauline B. Te Amsterdam, bij Johannes van der Hey en Zoon. 1853. In gr. 8vo. 356 bl. f 3-80.

Van het genoeg en nut dat *de Pastorie van Mastland* heeft gegeven en nog bij voortdurend geeft, is reeds zoo vaak gesproken, dat het overbodig zou zijn den lof van dat uitmuntend werk nog te vermeerderen. Maar dat in zijne soort éénige boek heeft ook eene minder aangename uitwerking: het is de navolgingsmanie die bij zoo velen ontstaan, maar bij allen geheel of ten deele mislukt is. Toen wij *de Vrouw, om en in de Pastorie* in handen kregen, zeiden we onwillekeurig: Schrij-

ver van *Mastland!* weder eene die u heeft willen volgen; als het mislukt is hebt gij 't op uwe eonsciëntie, en nieuwe stof er bij om u te ergeren! Het uitwendige intusschen maakte een gunstigen indruk: papier, druk en Uitgever deden ons denken aan het voortreffelijk *Amsterdamsche Maandschrift voor beschaafde Christenen*; ook het vignet is levendig en vrij goed op BLOMMER's steendrukkerij uitgevoerd. De titel echter deed ons reeds vreezen, dat wij de vrouw meer *om* dan *in* de pastorie zouden ontmoeten; dat *om* met opzet voorop was geplaatst; dat wij haar dus meer zouden ontmoeten waar zij *niet*, dan waar zij wél behoorde. Wij vreesden in PAULINE B. meer eene vrouw van den huize dan wel eene huisvrouw te zullen vinden. En hoe werd die vrees bewaarheid! Immers die PAULINE, die voor een model van eene predikantsvrouw wil doorgaan, treedt niet alleen telkens uit haren werkkring en in dien van haren man, maar matigt zich ook oneindig meer aan dan eenen predikant of eener predikantsvrouw voegt; méér ook dan anderen dulden zouden. De Schrijfster treedt gestadig op den voorgrond en is blijkbaar met zich-zelve ingenomen; zij verheft zich hemelhoog, vooral wegens hare schranderheid, taet, Godsdienstig gevoel, enz. Ook hare nederigheid roemt zij, zeggende: te willen zijn wat eene dominé's vrouw wezen moet: 'dienares der dienaressen'. Intusschen blijkt het den lezer spoedig, dat die verklaring in haren mond eene beteekenis heeft als die van GREGORIUS I, die zeide als Paus *servus servorum*, knecht der knechten, te zijn, maar om die zoo diepe verootmoediging verdiende *dominus dominorum*, heer der heeren, te wezen. Alles kan zij, alles pakt zij aan, zij trekt overal en naar een ieder heen, en waar zij verschijnt daar verdwijnen bijgeloof en ongeloof, luiheid, twist, allerlei zonde en ondeugden. Alles onderneemt zij, en al wat zij onderneemt gelukt haar. In alles en op allen behaalt zij eene even glansrijke als spoedige overwinning; zij heeft de geheimzinnige gave om terstond te roeren, te treffen, te overtuigen. Eenige van hare daden, die zij vermeldt, deelen wij tot proeve mede. Een aan den drank verslaafden luitenant doet zij den drank verfoeijen; - tusschen twee dorpspartijen brengt zij verzoening te weeg; - zij brengt eenen waanzinnigen dweeper te regt; - zij weet te bewerken dat er een orgel in de kerk komt; - daaruit ontstane vijandschap ruimt zij spoedig door eene list uit den weg; -

smaak voor muziek- en zang-oefening brengt zij onder de dorpelingen; - verzoening weet zij onder de Ring-predikanten te bewerken; - eene aan den drank verslaafde vrouw en moeder brengt zij tot inkeer; - zij rigt eene bewaarschool op, waarover zij zich hoogelijk doet prijzen door dorpelingen en vreemdelingen; - bijgeloovige vrouwen geneest zij van het bijgeloof; - armen brengt zij aan het leeren en lezen; - allerlei winteravond-vermaken voert zij in; - een zedeloos lid der Gemeente wordt door haar aan Kerk en Maatschappij teruggegeven; - oneenigheid over eene armenbank, hoe hoog ook gelopen, doet zij ophouden; - geschillen over plaatsen in de kerk legt zij bij: niet haar man, maar zij overlegt daartoe met de Kerkvisitatoren; - allerlei andere Kerkezaken brengt zij in orde; - een ligtzinnigen matroos brengt zij met één woord tot inkeer; - een man dien men tot de Roomsche-Katholieke Kerk poogde over te halen en die reeds weifelde, doet zij zijne dwaling inzien en bewaart hem voor afval; - eene menigte menschen van allerlei rang worden door haar tot bijbellezen, godsdienst en geloof gebragt; - eene door het onweder van alles beroofde Roomsche weduwe wordt door haar op verzoek van den pastoor verzorgd; - eene zelfmoordenares (in het leven teruggeroepen) wordt óók door haar tot geloof en onderwerping gebragt, waarop een gelukkig huwelijk met eenen makelaar volgt. PAULINE speelt ook dáár weder de hoofdrol: zij bestuurt daar álles, inzonderheid de partijen en volksfeesten, die zij vernuftig uitdenkt, en uitvoert tot aller genoegen en verwondering. Ook bij den Burgemeester regelt zij doopmaal en doopfeest, als of zij te huis ware; zoo mede bij den Doctor 't verlovingsfeest zijner dochter. Eveneens is de dominé'svrouw vooraan bij kermessen, paaschbruidjes, Gilden, St. Nikolaas, enz. Een regt ouderwets avontuur geeft haar weder veel drokte. Een schatrijk *Utrechtsch* echtpaar komt onverwacht op het dorp, om de goederen die 't daar bezit te laten bezigtigen door zijne kinderen; de paarden raken bij het dorp op hol, het rijtuig breekt, er hebben kleine kneuzingen bij plaats - de dominé'svrouw loopt, snel als een haas, van de strijktafel om dáár te redderen: zij neemt de vreemdelingen in de pastorij op, verpleegt ze, en laat die rijken uit dankbaarheid veel geld geven voor de dorpelingen; - zij legt daarvoor mede een Joodsch feest aan; zangwedstrijden, enz., álles doet zij uit dat ongeval geheel gezocht voortkomen. - In

de Gemeente brengt zij nog vele zaken en personen in één oogenblik te regt; onder anderen eenen man die vóór het uitspreken van den zegen de kerk uitging; - eene jufvrouw, uit *Deventer*, die geene Gezangen wilde zingen; - eene vrouw die den dominé verkettert over zijne Triniteits-leer; - anderen, die verstoord zijn over Avondmaals- en Doopsbediening; - eenen gepensioneerd die steeds een half uur te laat in de kerk kwam, enz. - Vervolgens weet zij de zangkunst in de Gemeente te verheffen door zangscholen en eenen nieuwen voorzanger. - Ook in de dorps-school verschijnt zij; haar invloed en gezag bij onderwijzers en kinderen zijn schier onbeperkt. - Een oogstfeest stelt zij in. - Bij het doen van belijdenis van jonge meisjes is PAULINE natuurlijk weder tegenwoordig; zij weet ongemerkt de jonge aannemelingen in het antwoorden op den weg te helpen, en maakt diepen indruk, oneindig meer dan haar man die de heilige handeling bestuurt. - Eene vloekster brengt zij tot inkeer; - nog eenen ongeloovige tot het geloof; - eene kwaadspreekster verbetert zich door haar; - dierenplagers doet zij de dieren beter behandelen, enz. Doch genoeg hier en daar uit den loop des boeks medegedeeld, om eenig denkbeeld van dien eigenwaan te geven. - Méér ergernis geven nog die menigte uitdrukkingen waarin zij zich over al hare wonderdaden laat prijzen. Na eens weder, op hare wijze, zeer bij de hand geweest te zijn, zegt zij, met niet geringe zelfvoldoening (bl. 11): 'zie, PAULINE! (zeide ik tot mij zelve), zoo moet eene dominé'svrouw gevat wezen, om alle aanleiding tot oneenigheid dadelijk te verbannen'. Bl. 79 noemt haar man haar 'ééne uit duizend'. Bl. 84: 'een der heeren verhief zich: Mevrouw is onze COLUMBUS met zijn ei. Toen niemand aan de gansche tafel zijn ei kon doen staan, duwde hij het er hard op, en het stond. O, dit hadden wij allen kunnen doen! Welnu, doet het dan maar. Juist zoo gaat het ons hier. Waarom riepen wij niet dadelijk: eene nieuwe lijst maar! Maar wij zaten te muffen, als of we wilden gaan brommen'. Bl. 249 laat ze haren man zeggen: 'PAULINE! nu ziet ge er bekoorlijk uit'. Bl. 285 schrijft de eene vriendin aan de andere - welke brief PAULINE zeker in de handen is gekomen -: 'die dominé, vooral zijne vrouw blijven mij eeuwig gedenkwaardig. Wat gaf zij zich met ons eene moeite, om ons goede beginsels in te planten en ons ligchaam rein te

bewaren! Hoe gelukkig is HELMINE met zoodanig eene moeder! - - - En de goede, vlugge, wijze mevrouw, niet waar? zij kwam ons vóór de Katechisatie de les goed overhooren en nader uitleggen. Wat was ze blij, als we een goed antwoord gaven! Die handdruk van goedkeuring, voelt gij dien nog niet, lieve vriendin? De zoete herdenking er aan doet mij nu nog een traan in het oog zwellen. - - - Aan haar (de dominé's-vrouw) hebben wij grootendeels zoodanige ledematenbevestiging te danken. Eens en tweemaal, toen andere nieuwe leden dominé voor soortgelijke bevestiging kwamen dankzeggen, wees hij op zijne vrouw, met de woorden: aan haar meer dan aan mij; zij vond het uit, ik heb er maar wat aan gewijzigd. - O, vriendin! hoe lief moeten wij haar hebben dat zij zoo wijs, zoo vroom was.' - Eenen brief van hare moeder deelt zij mede, waarin die moeder PAULINE eene kleine SALOMO en eene halve ALEXANDER (*de Grootte*) noemt. Geen wonder, dat zij ook in alles haren man leidt, en raadt in datgene wat zij-zelve niet kan doen, want het pastorale werk schijnt de man geheel aan de vrouw over te laten. Zelve verklaart zij (bl. 103): 'het vrouwtje in de pastorie blaze haren gemaal dikwijls in de ooren: Lievert! houd veel, en veel gelegenhedspreken. Eene gelegenheds-preek is het a b c der overtuiging'; bl. 105: 'boven alle vrouwen zij de predikantsvrouw: profetes, priesteres, koningin!' - De preken en preekwijze van haren man moeten bij de volmaakte vrouw eene scherpe kritiek ondergaan. Den eersten keer toen haar man doopte beviel haar de tekst niet; daarom is zij dien ook reeds vergeten. De preek-zelve, ja, die was nog al naar haren smaak. Maar geheel ongemoeid had zij den goeden man niet kunnen laten; men oordeele slechts (bl. 24): 'ik had hem verzocht, dat hij mij het oude Doopformulier geheel zou voorlezen, hoewel ik het eenige keeren had ingezien, om naauwkeurig te weten, wat ik als doopgetuige moest beloven. Trouwens men mag niets op zich nemen, zonder het vooraf wèl te verstaan. De geheele voorlezing van dat Formulier was gepast voor mijnen man, als het waarheid is, dat het voor eerstbeginnenden werd opgesteld. Er komen wel uitdrukkingen in voor, die beter konden wezen; maar' (en hier komt weder eene mooie logische redenering) 'komt aan, heeren van de school! voorstanders van nieuwicheden, en verbeteraars van het oude!

komt, vervaardigt een Doopformulier, waar niets op af te dingen valt! Zoolang door geen menschenkind een volmaakt werk kan geleverd worden, zal men zich met uw, of met eens anders gebrekkelijk stuk behelpen moeten. En onder de roos gezegd, mijn wijze gemaal hunkerde ook naar nieuwe formuliertjes; ik vreesde, dat hij met mij eene nieuwigheid beginnen zoude; en daar ik wist, dat zulks aan het gros der Gemeente geenszins zou behagen, kwam ik hem voor. Men zoude al zeer ligt gezegd hebben: ziet dat nufje! omdat het dominé's-vrouw en petemoei is geworden, moet manlief wat nieuws uitvinden; van die bemoeial zullen we wel wat last hebben! - - - Hij las het (Doopformulier) voor, naar kunst en naar eisch, voegde er hier en daar een woordje tot verklaring in, en verwierf den lof: zoo mooi hoorden wij het nooit! Zoo voelt men, wat er in zit. Nu begrijpen we, waarom onze brave voorouders er zoo veel mede op hadden.'

'Ook ik werd er diep door getroffen, niet alleen omdat eene predikantsvrouw in alle gewigtige zaken toonen moet gevoelig te zijn (!!), maar ook door de indrukmakende voorlezing, zoodat ik mij niet bedwingen konde, en mijn *ja* enkel door eene buiging aanduiden, maar zelfs den klank er van moest ik doen hooren. Men zeide later algemeen: "zoo iets hebben wij nog nooit bijgewoond, zoo moest het altoos wezen!" en over dat *ja* werd ik nog langen tijd geprezen.' (IJdele vrouw!)

Het is natuurlijk, dat eene vrouw die zich zoo met het dienstwerk van haren man bemoeit, ook wel op zijne studeerkamer zal redderen. Hooren wij haar-zelve: 'Nu zijn we op de geleerdheidskamer. Manlief roept: "Studentenchor, het lijkt wel, niet waar?" Die geleerde lui! Het ruikt hier naar de stof. Om de maand mag men nog naauwelijks vegen, en dan moet het nog steelsgewijze geschieden. Pater zegt: *de geleerdsten zijn het morsigste*. Maar dan zijn ze juist het tegenovergestelde van hetgeen ze zijn, want geleerdheid is zoo schoon, zoo rein! Iets heb ik op de studeerkamer veranderd, eerst onder een brommertje van mijnen baas, thans galmt hij het uit: gemak, gemak. Wel te verstaan hij had zijne boeken in kasten, twee rijen achter elkander, en dan nog dwars over elkander, het was een wirrewar! Ik ging ook al eens snuffelen, maar *dán* kon ik het tweede, nu het eerste deel niet vinden - dit gelden tijdverlies met verlies van vrolijken luim, het mogt immers

niet langer? Een mooi praatje, een fraai uitlegje, en - ik won! Ik mogt langs al de muren planken laten slaan, met de boeken alle maar op ééne rij. Nu behoeft men niet te zoeken. In dat vak staan de godgeleerde werken, daar de wijsgeerige, ginds de zedekundige, hier de natuurkundige, en er naast romans en poëzij; die hoek draagt zoo wat rommel, en deze planken bevatten historiën, reisbeschrijvingen; hier is eene plank voor mij, en er onder voor de kinderen (d.i. voor *de boeken* van jufvrouw en kroost, die anders op vaders studeerkamer minder voegen.)' - Geheel eenig is PAULINE B. ook in het nemen van voorzorg-maatregelen tegen mogelijke ongelukken. Zij schrijft toch (bl. 108): 'Allen slapen we boven. Dit is niet alleen gezonder dan beneden, maar ook veiliger. Boven zijn de dieven niet zoo terstond bij u, boven is het ook rustiger. Wij sluiten de trapdeur vast, bewaren ons beste goedje boven, en dreigt ons eenig onheil, het touw van de klok op het dak hangt in onze slaapkamer; niet aan het bed, want men heeft voorbeelden, dat de bliksem langs een klokkezeel afdaalde. Dan heb ik nog, ziet maar, op zijn scheeps, eene ladder van touw doen maken, aan eenen haak in de kamer vastgemaakt, en die dan tot op den grond nederhangt: op- en afklimmen is alzoo niet moeilijk. En als ik of mijne kinderen eens onverhoeds uit het venster moesten, ziet, dan heb ik deze parachûte of valscherp laten maken, om zonder gevaar het venster uit naar beneden te kunnen zakken. Bovendien is op elke slaapkamer een trekker aan dezelfde bel voor alle bovenkamers: zoodra men deze bel hoort, moet iedereen opvliegen.' - Ook de andere mededeelingen over hare huishouding zijn weinig belangrijk, zoo als de inrigting van zolder en kelder, haar afkeer van koper, hare vóórliefde voor water enz. Een staaltje er van deelen wij nog mede (bl. 112): Vóór dat wij ons zoet watertje met het geboterd sneedje gebruiken, regel ik keuken-, huis-, tuinwerk, loop met man en maag den hof op en neêr (ik heb het geluk, dat het bovenste gedeelte zestien voet hooger is, dan het laagste), zoo verkrijg ik lucht, bloed, kracht, alles versch. O des morgens vroeg buiten, dan geniet men gelijk ADAM in zijne eerste dagen met zijne EVA genoot, men is in het paradijs! Maar ten negen, om elf ure, ach dan nadert slangsgewijze de afleiding, de misleiding, de verleiding, en we zijn in het paradijs verloren!

'Ieder onzer doet voorts zijne taak tot elf ure; ik breng

mijnen man drie, versche, ongekookte eijeren: twee voor hem, één voor mij, die wij uitslorpen, met gratie. Een elf uurtje bij ons, tot onder nul.' - De mededeelingen (bl. 255-258) over het waterdrinken van predikanten op den predikstoel zijn verregaand onwaarschijnlijk en onkiesch; hare redenering daarover deed ons vreezen, dat die PAULINE B. op dat punt eene manie heeft. - Vreemde woorden en onaangename uitdrukkingen vindt men er vele, zoo als: *wanvormig, menschje, eetfabriek, inbeuren* (voor beuren of ontvangen), *zuiperij, mijn vreedzame man had slaap noch gaap*, enz.

Wij meenen ons afkeurend oordeel over dit werk hiermede genoegzaam gestaafd te hebben; ontbraken lust en ruimte ons niet, wij zouden er nog veel, vooral van hare ten eenemale onnatuurlijke voorbereiding tot den dood, kunnen bijvoegen. Een boek in dat *genre* zoo vol eigenwaan en laffe zelfverheffing, met zoo weinig degelijks hebben we in jaren niet gelezen. - Gelukkig is eene dominé'svrouw als PAULINE B. eene uitzondering. Zij is op verre na geene type van eene solide *Hollandsche* dominé'svrouw, die nederig van harte stil in den lande leeft, en slechts dáár eene hulpe voor den man in de Gemeente is waar hij hulpe noodig heeft, en die geene begeerte heeft om den herderstaf van den man in de handen te nemen. De waarlijk verstandige en gemoedelijke predikantsvrouw kent ook beter dan PAULINE B. de moeiten die de predikant in zijn ambt schier dagelijks ondervindt; zij waagt het niet om zich met allerlei Kerkelijke zaken in te laten.

Wij eindigen met de verklaring: dat wij geheel instemmen met hetgeen de Schrijfster op bl. 57 zegt; 'helaas! helaas! er zijn vrouwen, die soms gecommandeerd moeten worden'. - Ja, het is zoo, en onder die vrouwen behoort ook PAULINE B. Haar man commandere haar de pen neder te leggen en met vernieuwden moed de breikous op te vatten, hare huishouding in orde te houden, te leven voor haren man en hare kinderen, en door hare huiselijkheid inderdaad een voorbeeld te worden voor andere vrouwen.

†.

Theophania. Romantische lectuur ter bevordering van Christelijk leven, voor Leesgezelschappen en Huisgezinnen; onder medewerking van H.A. Benit, H. van Berkum, J.F. van Binsbergen, L.J.W. ten Bokkel, P. Duys, P. Parson, A. Radijs, J. Herman de Ridder, J.F. Uilkens, en anderen. Jaargang 1852. Twee Deelen. Te Deventer, bij A. ter Gunne. 1853. In gr. 8vo. 780 bl.

Wie zoude in dezen tijd, nu bijgeloof en ongeloof - veelal uit materiële oorzaken geboren en door haar gekweekt - strijd voeren tegen het Christelijk geloof en echt Christelijke beginselen, niet elke poging toejuichen om dat geloof te verspreiden en te versterken, en het Christelijk leven op te wekken? Im-

mers, dáár waar dát leven is, waar CHRISTUS leeft, dáár zal het goed zijn: liefde en zegen zullen er wonen en geluk verspreiden; lust zal er zijn om te werken, moed om te strijden, sterkte in rampen en tegenspoeden. Is er Christelijk leven bij het geheele volk, wordt het onder alle rangen en standen gevonden, kan men het opmerken van de armoedige hutten af tot in de prachtige woningen der aanzienlijken, dán zal het goed zijn in den lande. Goed zal het dáár zijn, al is ook de Staats-inrigting gebrekkig, al zijn ook de wetten in strijd met de ontwikkeling; vrede en orde zullen er niet worden gestoord. - Intusschen worden de woorden: Christelijk geloof en Christelijk leven niet zelden allerschandelijkst misbruikt. Aan stellingen die lijnregt in strijd zijn met de duidelijke, eenvoudige, gezonde Evangelieleer, zelfs aan een dikwerf zeer berispelijk leven, durft men wel eens die namen te geven. Zoo is het echter niet bij *Theophania*. Dat werk beantwoordt aan den schoonen titel: *Theophania* (*verschijning Gods* of, in welke beteekenis het vooral bij de Kerkvaders voorkomt, *verschijning van Christus*). In elk stuk is 't blijkbaar, dat het doel is: Gods wil en het Evangelie van CHRISTUS nader bekend te maken en ter beoefening aan te dringen, door het heerlijke der eindelijke zegepraal van deugd en geloof. Dat geschiedt door middel van kleine verhalen, novellen, anekdoten, enz. - Niet allen vinden voor zoodanige zaken dien vorm verkieselijk; sommigen zelfs keuren dien sterk af; maar wij voor ons gelooven dat het goede onder de meest mogelijke vormen moet aangeboden worden, om het voor allen aantrekkelijk te maken. Daarom keuren wij ook den vorm van *Theophania* niet af, te minder omdat de heilige waarheden en voorschriften reeds in alle mogelijke kleederen gehuld zijn, en omdat het romantisch gewaad thans een mode-gewaad is bij het lezend publiek, en daarenboven reeds ontelbare malen met goed gevolg voor Godsdienst en deugd is gebezigd.

Méér dan den geest en de strekking ter sprake te brengen van zoodanig werk rekenen wij niet kiesch, tenzij men elke afdeeling afzonderlijk beoordeele. Immers, waar velen te zamen bragten tot één doel; waar, daarenboven, geen stuk is dat bepaalde afkeuring verdient, rekenen wij de afzonderlijke vermelding van enkelen onvoegzaam. - Wij willen alleen onzen lezers herinneren dat de vóór ons liggende twee Deelen van *Theophania* bij maandelijksche Afleveringen zijn verschenen, en hun opgave doen van den inhoud. - In het Eerste Deel vindt men: *Rijnwal*, door P. DUYS; *De arme Rijke*, door H.A. BENIT; *De Nieuwjaarswensch*, door OLIVIER; *Twee Neven*, door P. DUYS; *Het versmade Bloemkorfjen*, door J. HERMAN DE RIDDER; *De Stem des Heeren*, door A. RADIJS; *De oude Vrijster* (eene karakterschildering), door P. DUYS; *Catharina*, door H.A. BENIT; *De Familie Leijenberg*, door OLIVIER; *Mina en hare Familie*, door P. DUYS; *Hoe het op Veldzigt ging*, door H. VAN BERKUM; *Vrouwelijke grootheid en edele zelfopoffering* (uit het Dagboek van een Dorpspredikant), door TH.F. UILKENS; *Het Gebod des*

Vaders, door OLIVIER; *Zoo leert men bidden*, door OLIVIER; *Ook het onaangename des levens en wat ons kwaad schijnt, is goed en nuttig*, door A. RADIJS; *Elizabeth Staal*, door L.J.W. TEN BOKKEL; *Geluk uit Ongeluk*, door P. DUYS. - De inhoud van het Tweede Deel is: *De Pleegdochter*, door MINA; *Als de nood op het hoogste is, is gewoonlijk de redding nabij* (eene épisode uit het leven van Koning WILLEM I); *De Pleegdochter*, door MINA (vervolg); *Een Nacht in de Wolken*, naar E. SOUVESTRE, door H.J.T.G.; *Het Striknet der zonde*, door J.F. VAN BINSBERGEN; *De twee Zinspreuken*, naar E. SOUVESTRE, door H.J.T.G.; *De noodlottige Pruik*; *Wat men voor geen geld koopen kan*, naar E. SOUVESTRE; *Vroomheid van den Admiraal MICHIEL ADRIAANSZ. DE RUYTER*; *Ontwaak, gij die slaapt*, door P. PARSON; *Een Broeder*, door L.J.W. TEN BOKKEL; *Het hoogste Lot*, door H. VAN BERKUM; *Het Perkement van den Moorschen Doctor*, naar E. SOUVESTRE, door H.J.T.G.; *Edelmoedigheid in ongeluk en geluk; Waarom?* door B.; *Een tafereel uit de Egyptische Kerk in de derde eeuw*, naar het Engelsch, door L.V.; *De Oom uit Amerika*, naar E. SOUVESTRE, door H.; *Uittreksels uit het Dagboek van Broeder Bartholomeus*, uit het Engelsch; *De Kersavond*; *Doe wel en zie niet om* (W.O. VON HORN naverteld); *Het Kersfeest in Zweden*.

Titel en vignetten doen de Koninklijke lithographie van den Heer MIELING eer aan. Druk en papier zijn minder aangenaam; de eerste is te compres, het laatste eer geel dan wit.

Wij wenschen dat *Theophania* opgenomen worde in Leeskringen en Huisgezinnen, en aldus bevorderlijk zij aan de opbouw van het rijk van Godsvrucht en deugd, en voor velen ten zegen.

†-

Liefde en pligt. Naar het Engelsch van Mrs. Bury, Schrijfster van: 'Zelfverloochening', 'de Echtbreekster' enz. Twee Deelen. Te Amsterdam, bij J.D. Sijbrandi. 1851. In gr. 8vo. 562 bl. f 6-:

Dat deze roman zoo laat wordt aangekondigd, is noch aan de Redactie, noch aan Referent te wijten. Het boek zal zijnen loop door de Leesgezelschappen wel reeds volbragt hebben. Wij bepalen ons dan ook tot een enkel woord voor hen die 't werk nog niet mogten kennen. Het verhaal is allezins waardig door vrouwen, vooral uit den beschaafden stand, gelezen te worden. De karakters zijn fiks geteekend, de loop der gebeurtenissen is onderhoudend, de stijl gekuischt, de toon edel en Godsdienstig. Wordt het voor een *axioma* gehouden, dat de liefde alles overwint, hier wordt de waarheid gestaafd: dat het pligtgevoel sterker kan zijn dan de liefde.

Boekbeschouwing.

Chartae Theologicae, librorum censuras et doctrinae sacrae miscella continentes. Auditorum imprimis, qui sibi fuerunt vel sunt, in usus edidit Hermannus Bouman, Theol. Doct. et in Academia Rheno-Trajectina Prof. Liber I. Trajecti ad Rhenum, apud C. van der Post, Jm. 1853. Forma 8v. maj. pagg. 192. Const. f 1-80.

Naar mate de geleerde BOUMAN, wien niet alleen een schat van wetenschap maar ook een hoogst sierlijke Latijnsche stijl ter dienste staat, spaarzaam is met het mededeelen der vruchten van zijne nasporingen, werden deze Theologische Mengelschriften zeker met te grooter belangstelling ontvangen, in de eerste plaats door 's mans leerlingen, aan welke de innemende brief is gerigt, die de verzameling opent. Ref., die vóór vele jaren het voorregt had, de lessen van Prof. BOUMAN over de kritiek en over de uitlegging des N.V. en hare regelen, alsmede over de Natuurlijke Godgeleerdheid te hooren, verplaatste zich bij het lezen van dien brief in zijnen Akademie-tijd, aan welken hij onlangs nog méér dan anders met weemoed dacht, na het overlijden van een zijner hoog geschatte leermeesters, den voortreffelijken ROIJARDS, in wien Kerk en Wetenschap zoo onbegrijpelijk - bijna schreven we: onherstelbaar - veel hebben verloren. Op nieuw werd de gedachte aan dezen uitmuntenden man, bijna dertig jaren ambtgenoot en vriend van den Schrijver dezer *Chartae*, bij ons opgewekt, toen des laatsten woorden (pag. 2, 3) ook óns zoo vele afgestorven studie-broeders voor den geest riepen, die na korter of langer dienst van hunnen aardischen post werden afgeroepen. En al hadde de *prolusio* van onzen geëerden leermeester BOUMAN, in den vorm van een vriendschappelijk schrijven aan zijne voormalige en tegenwoordige leerlingen, geenen anderen indruk bij ons achtergelaten, dan dat we ons het vierde eener eeuw terug droomden bij de *alma mater Trajectina*, in 't Voetius-steegje, of op het Munster-kerkhof of de Nieuwe gracht, aan HERINGA's hand geleid wordende tot helder inzien

in de Bijbelwaarheid, of onderwezen in de ambtspligten die ons wachtten - door BOUMANS naauwkeurige, in allersierlijkst Latijn voorgedragen lessen gebragt tot die van oppervlakkigheid warsche exegese, op wier kleinigheidsgeest onze *Duitsche* naburen toen nog (na RÜCKERT, LÜCKE, OLSHAUSEN en anderen is het beter geworden) wel eens met een medelijdenden glimlach neêrzagen - en onder ROIJJAARDS' geleide de velden der algemeene en vaderlandsche Kerkhistorie bewandelend in de manier zoo als wij bij VAN HEUSDE hadden geleerd de wereldgeschiedenis te overzien; - 't zou ons na zoo veel jaren en zoo veel andere indrukken goed zijn geweest, voor eene wijle in den geest 'jong te worden op nieuw', en onze oude leermeester, die ons later bij elke ontmoeting een hartelijk vriend zijner oude *Commilitones* bleek, zou aanspraak hebben op onzen dank en dien van velen nevens ons.

Maar ook als wetenschappelijke bijdrage hebben we deze *Chartae* met ingenomenheid ontvangen en gelezen. Zullen we er ons oordeel over zeggen? 't Zou niet geschieden kunnen dan met eene - ware 't al bedekte - aanmatiging, die ons, door werkkring en levensloop van de eigenlijke studiën zelfs eenigermate verwijderd, kwalijk voegen zou, althans tegenover een ouderwetsch-Hollandschen, soliden Geleerde als Prof. BOUMAN. Ook zou 'beoordeeling' van zelf eindigen in 'aanprijzing', en - de Uitgever, een exemplaar van deze *Chartae* aan dit Tijdschrift toezendende, heeft bepaald: er 'geenerlei aanprijzing' voor te verlangen, - 'maar alleen eenige aankondiging'. 't Zij dan genoeg te zeggen, dat onder de *librorum censurae* breeder behandeld worden twee Commentaren over Boeken des O. en even zoo vele des N.V., te weten: THENIUS over de Boeken *der Koningen*, en HIRZEL over de *Jobeïde* (op nieuw uitgegeven door OLSHAUSEN): beide een gedeelte uitmakende van het *Kurzgefasstes (cum grano salis!) exegetisches Handbuch zum A. T.*; alsmede H.A.W. MEIJERS *Kommentar* over den Brief aan de *Galaten*, en dien van LÜNEMANN over de beide Brieven aan de *Thessalonicensen*: beide insgelijks behoorende tot eene verzameling, door eerstgenoemden uitgegeven onder den titel: *Krit.-exeg. Komment. üb. d.N.T.* - Kortere worden vermeld: ANGERS *Synopsis Evang.* en de *Briefwechsel* van SCHLEIJERMACHER *mit* GASZ, en voorts een paar verbeteringen opgegeven op des Schrijvers *Memoria Clarissii*. -

Daarna vindt men het een en ander over de kortelings overleden *Duitsche* Theologen: BRETSCHNEIDER, RÖHR, WEGSCHEIDER, AMMON, PAULUS, DE WETTE en NEANDER. - Vervolgens iets met betrekking tot CICERO's Philosophie, en eenige Theologische Theses (te weinig ontwikkeld om er veel aan te hebben), en eindelijk bijvoegels en verbeteringen.

Ziedaar aan het verzoek tot 'aankondiging' voldaan. Maar 'voldaan' hebben we er ons-zelfen niet in; hoewel een dieper treden in den rijkdom van zaken zeker *non hujus loci* zou wezen. Piëteit gebiedt ons den Hoogleeraar te danken voor zijn belangrijk geschenk, en hem kracht en opgewektheid toe te wenschen om *librum primum* geen *librum unicum* te laten blijven.

O - t.

v.O.

Over het Goddelijk gezag van de Schrijvers en de Boeken des Nieuwen Verbonds. Uit het Fransch van M. Chenevière, Doctor in de Godgeleerdheid, Predikant, Hoogleeraar en Conrector der Academie te Genève. Te Zutphen, bij A.E.C. van Someren. 1851. In gr. 8vo. 87 bl. f :-70.

Wij kunnen niet onvoorwaardelijk instemmen met den hoogen lof, elders en ook door den ongenoemden Vertaler (H. te G.) aan dit boekken toegezwaaide, dat ons, ofschoon reeds in 1851 in het licht gezonden, eerst onlangs ter beoordeeling in handen kwam. Het is bekend, dat het gewigtig onderwerp, waarover het handelt, in de laatste jaren ook onder ons meermalen besproken, en zelfs tot eene oorzaak geworden is van veelvuldig twistgeschrijf. Nu valt het wel niet te ontkennen, dat de opvatting van het Goddelijk gezag der Schrift die hier wordt voorgestaan, eene zeer gematigde is, die ongeveer het midden houdt tusschen de óngeloovige en de óvergeloovige meeningen van onze dagen. Gaarne doen wij dan ook hulde aan het kennelijk streven van den geëerden Schrijver om de begrippen van *gezag*, *ingeving*, *onfeilbaarheid* aannemelijk voor te stellen en daardoor, zoo mogelijk, te handhaven. Maar dit juist is het, wat wij in hem afkeuren en anders wenschten, dat hij zich daarbij geplaatst heeft op het standpunt van het *rationalistische supranaturalisme*, gelijk men het pleegt te noemen,

dat, zoo wij meenen, heeft uitgediend. Het ligt, zeiden we, midden tusschen de beide uitersten, die wij betreuren, in, en de waarheid staat, naar ons inzien, daar verre boven. Van daar dat hier, met opzigt tot de H. Schrift, dezelfde onbestemdheid van begrippen gevonden wordt, die wij allerwege meenen te ontdekken waar niet vóóraf behoorlijk onderscheid gemaakt is tusschen *Bijbel*, *Evangelie*, *Openbaring*, *Woord van God*, en wat dies meer zij. Zoo lang het niet vast staat onder de Godgeleerden wat men daaronder te verstaan heeft, loopt elke bewijsvoering gevaar in een woordenstrijd te ontaarden. Aan het *Woord van God* kennen wij volstrekte onfeilbaarheid toe; het *Evangelie* is ons de éénig volmaakte en onveranderlijke kenbron van de waarheid die in CHRISTUS is, en Gods *Openbaringen*, vroeger en later geschied, hebben voor ons het allerhoogste gewigt. Maar als er nu van het gezag des *Bijbels* sprake is, dan vreezen wij voor schromelijke spraakverwarring, ten zij men naauwkeurig de betrekking bepale waarin *de Boeken des O. en N. Verbonds* staan tot dat *Woord van God*, die *Openbaringen*, dat *Evangelie*, dat daarin vervat is. Deze bedenking neemt echter niet weg, dat er uit dit geschrift veel goeds te leeren valt; vooral daar het is ingerigt naar de vatbaarheid van ongeleerden; geschreven is in een populair, levendigen, warmen toon; en hartelijken ijver ademt voor de handhaving van de goede zaak des Christendoms. Men meene slechts niet, dat het Godgeleerd vraagstuk van den dag hiermede zou zijn opgelost! Vóór eenige jaren heeft de werkzame VAN HEYNINGEN, nu reeds overleden, die oplossing onder ons ongeveer op dezelfde wijze beproefd, zonder daarin, naar het oordeel van deskundigen, geslaagd te zijn. Wij verwachten dat dit geschrift, even als het zijne, welhaast aan de vergetelheid zal zijn prijs gegeven. Misschien ware het daarom zelfs beter geweest, als wij deze late aankondiging maar hadden teruggehouden.

Iets over den Eed, hoofdzakelijk op grond van Matth. V:33-37. Uit het Hoogduitsch van Frederik West, Leeraar te Dessau. Met een Bijvoegsel van den Vertaler. Te Purmerende, bij J. Schuitemaker. 1853. In gr. 8vo. 41 bl. f :-40.

Dit *Iets* had, onzes inziens, onvertaald kunnen blijven; of

althans, eenmaal vertaald zijnde, niet afzonderlijk behooren uitgegeven te worden. Wat den ongenoemden Vertaler tot de uitgave mag bewogen hebben, begrijpen wij niet. Zijn Bijvoegsel, niet minder dan tien bladzijden groot, getuigt er van, dat hij de pen weet te voeren en aangaande den eed het gevoelen der Doopsgezinden met groote overtuiging is toegedaan. Maar waartoe dan een opstel vertaald, dat bepaaldelijk tegen THOLUCK's opvatting gerigt is, die zelfs - vreemd genoeg - zonder dat het bedoelde werk: *Verklaring der Bergrede*, genoemd was, met opgave der bladzijden achter zijnen naam wordt aangehaald? Waarom niet liever een eigen opstel geleverd, vooral daar de tweede helft van dit kleine geschrift zijne goedkeuring in geen deele wegdroeg? Men moet, namelijk, weten, dat WEST het verbod van den Heer: *zweert ganschelijk niet!* uitlegkundig opvat in den meest onbepaalden en gestrengen zin, zoodat elke eed er door wordt afgekeurd en afgeschaft; maar tevens, in weerwil daarvan, van oordeel is, dat dit verbod nog wel eenige ruimte voor den eed onder Christenen toelaat, en juist niet vordert om hem altijd en in elk geval voor volstrekt ongeoorloofd te houden; even zoo als de echtscheiding onder *Israël*, volgens JEZUS' eigene verklaring, door God was *toegelaten om de hardigheid hunner harten*. Wij stemmen het den Vertaler gaarne toe, dat zulk eene redenering op zóó losse en ten deele zeer verwerpelijke gronden, afkeuring verdient, en meenen dat dit door hem met juistheid is aangewezen. Maar dáárin zouden wij van hem verschillen, dat wij met het uitlegkundig gedeelte van dit geschrift minder hoog zijn ingenomen. Wij kunnen nog niet anders zien, of het verbod in de Bergrede doelt, vergeleken met MATTH. XXIII:16 en volg., uitsluitend op de ligtvaardige eeden onder de Joden in het gewone leven gebruikelijk. Er wordt daarin van den eed bij den levenden God afgelegd, met geen enkel woord gesproken. En wanneer men nu JEZUS-zelf voor KAJAPHAS zulk een eed hoort zweren, of althans overnemen, dan kan het billijkerwijze toch wel aan geen twijfel meer onderhevig zijn, of de eed is, op zich-zelf beschouwd, niet ongeoorloofd te achten, al moet men het er ook voor houden, dat het zweren onder ware Christenen eigenlijk niet te huis behoort en, bij algemeene waarheidsliefde, zonder schade ophoudt. Uit deze beknopte opgave van ons

gevoelen, dat, zoo wij meenen, vrij algemeen is en zich zonder moeite laat bewijzen, blijkt duidelijk genoeg, hoe weinig ons de *brochure* van WEST heeft kunnen behagen, en hoe weinig ook, naar ons oordeel, de Vertaler heeft uitgerigt, met enkel de gronden te bestrijden, waarop de Schrijver gezocht heeft voor den onder ons gebruikelijken eed eene uitzondering te vinden op het algemeen verbod. Dat er echter bij onze tegenwoordige Burgerlijke Wetgeving in menig opzigt misbruik van den eed gemaakt wordt, zouden wij in geen deele durven ontkennen. Een opzettelijk onderzoek, minder naar de geoorloofdheid of wettigheid dan wel naar het regt gebruik van den eed, ware in onze dagen zeker niet overbodig. Och, dat het eens behoorlijk wierde ingesteld! Den anders niet onbekwamen Vertaler kunnen wij, van wege zijn Doopsgezind standpunt, er natuurlijk niet toe uitnoodigen.

De kleine Kempis, door G. Tersteegen. Naar de dertiende uitgave uit het Hoogduitsch vertaald. Te Haarlem, bij de Erven F. Bohn. 1853. In kl. formaat. VIII en 132 bl.; ingenaaid: f :-60; in linnen gebonden: f :-90 per ex.; bij de 25 ex. ingenaaid: f :-50; in linnen gebonden: f :-80.

Men kan in onzen tijd niet klagen dat er gebrek is aan geestelijk voedsel en opwekking tot Godsdienstig leven. Gelijk in de middeleeuwen de vrome mystieken zich beijverden om het hart te redden uit de strikken der scholen, die, spelende met de leerstellingen der Kerk, zich tegen haren banvloek achter de spitsvondige uitvlugt verscholen: dat eene Kerkelijke waarheid nog niet eene wijsgeerige waarheid behoefde te zijn; zoo treedt ook tegenwoordig de Asketiek op om het gemoed zuiver te houden van de twisten der elkander vijandig ontmoetende Godgeleerde rigtingen, die allen de waarheid meenen te bezitten als zij zich het praedikaat van wetenschappelijkheid kunnen toeëigenen of, misschien, aanmatigen. Terwijl de Godgeleerden den Heer en zijn Woord en Werk ontleden als een kruidkundige de gedroogde bloem, zoekt de Asketiek voedsel bij den levenden Heiland, die het land doorging en wêldeed.

Bij het vele dat dezer dagen wordt uitgegeven, hebben de Erven BOHN een boekje gevoegd van eenen ouden landgenoot,

die door de geheele wereld is beroemd geworden, en wiens hoofdwerk, met de eere der onsterfelijkheid gekroond, in alle *Europesche* en ook in Oostersche talen gelezen wordt. Thans wordt ons uit de overige schriften des vereeuwigden mans, in den vorm van een Handboekje, dit uittreksel aangeboden. Het is verzameld door een vromen *Duitscher*, GERHARD TERSTEEGEN, door zijne tijdgenooten vader TERSTEEGEN genoemd. Hij werd den 25sten November 1697 te *Meurs* in *Westphalen* geboren, en was een eenvoudig burgerman, die van zijn handwerk leefde, maar een waar menschevriend, en vroom Christen, wiens gebeden niet minder gezocht waren dan zijne aalmoezen, en die, door zijne geschriften, godsdienstige liederen en uitgebreide briefwisseling, een grooten invloed, vooral op het volk, heeft uitgeoefend.

Men vindt hier eerst: een klein A B C in de school van CHRISTUS, in drie-en-twintig lessen; allen puntig en kernachtig, b.v.: *Labore et dolore - door werken en lijden*, door zuchten en weenen gewint men het rijk Gods; wellust en trots verjagen uit het paradijs. Verder bevat het boekje een vijf-honderd-tal korte spreken, die in het leven grijpen, en het kunnen veredelen; terwijl zij den Christen van de wereld, voor zoo verre deze in 't booze ligt, aftrekken en ten hemel trachten op te voeren. 't Is een Handboekje dat men bij zich kan dragen, bij gelegenheid opslaan, en waar het oog valt, vindt het wat goeds. Zie hier daarvan enkele proeven.

'71. Te waken over de zinnen is eene bron van reinheid, eene (een) tuchtmeester des vredes, eene binnenkamer vol gebeds.

115. Die goed nieuws wil hooren, die hoore CHRISTUS vertellen van het koninkrijk der hemelen.

263. God eischt niet dat gij uw ligchaam kwelt, maar dat gij uwe hartstogten bedwingt.

327. In de lantaren geplaatst behoudt het licht zijn glans en gloed; zet men het daarbuiten, dan wordt het door de minste windvlaag uitgebluscht.

358. Spreek weinig, en antwoord bescheiden. Beter is het te zwijgen dan onvoorzigtig te spreken. Wees gaarne in uwe binnenkamer, of, als gij dat niet vermoogt, waak althans over uwen mond.

414. Het is geen wonder, dat eene godvruchtige ziel zich

geheel aan CHRISTUS houdt, daar Hij-zelf haar waardig gemaakt heeft, niet om half, om geheel tot Hem te komen.

446. Wie zijn hart wèl bewaakt, bewaakt ook zorgvuldig de deuren van zijnen mond, opdat hij de inwendige genade der vroomheid niet verbeure door de uiterlijke onbedachtzaamheid in het spreken.

489. Wie in vreemde zaken meester wil zijn, van dien is het geen wonder, dat hij in zijne eigene zaken geen leerling kan of wil zijn.'

Wie deze spreuken, niet gezocht maar medegedeeld zoo als zij 't eerst in het oog vielen, leest, zal niet ontkennen dat onze aanbeveling op goede gronden rust. Dit werkje kan ook bij onze Roomsche-Katholieke landgenooten welkom zijn. Wij verheugden ons, het lezende, dat de weg ten leven boven Katholicisme en Protestantisme ligt. Het Christendom in de hoofden verschilt; maar in het Christendom in de harten is eenheid. Hoezeer wij er verre af zijn, de regten des verstands te betwisten, moeten wij toch naar onze levenservaring erkennen, dat het voornamelijk het hart is dat de Heer zich ter woning kiest. Wilden de strijders òf voor Conciliën òf voor Scholen dit toegeven, menig wapen zou hun uit de handen vallen.

S.

De Stroom der Zonde. Eene waarschuwende roepstem en eene gelijkenis. Door Newman Hall, Schrijver van: 'Kom tot Jezus!', 'Vreest niet, ik ben het!' enz. Uit het Engelsch. Naar de tiende uitgave. Te Amsterdam, bij W.H. Kirberger. 1853. In kl. form. 36 bl. f :-20.

Dit kleine boekje bevat eene allegorie, waartoe een ongeval een drietal personen op de *Niagara* overgekomen, de aanleiding gaf. Hun lot wordt roerend verhaald. Niet minder treffend stelt de gevoelvolle Schrijver de ellende voor, waartoe de mensch vervalt die eene prooi wordt van den stroom der zonde. De stijl van NEWMAN HALL is den vrienden van lectuur als deze genoeg bekend. Het zou overtollig zijn er iets van te zeggen. De verspreiding van dit stukje moge dienstbaar zijn tot vermeerdering van waakzaamheid, om de oogen geopend te houden voor zedelijk verderf, en leere

handen en harten opheffen tot Hem die den zondaar redden kan en wil.

Geschiedenis der Roomsche Kerk. Eerste Deel, 1^e en 2^e Aflevering. Te Dordrecht, bij H.R. van Elk. 1853. In gr. 8vo., met platen; per Aflev. bij intekening f :-65.

Wie zich moge geveleid hebben, dat de Roomsche Kerk hare vroegere onverdraagzaamheid jegens andersdenkenden in onze dagen verzacht had, zal door hetgeen in de laatste jaren gebeurd is tot andere gedachten hebben moeten komen. Onder hare leden kunnen welgezinden zijn, en worden er ook werkelijk gevonden; maar *Rome* kan, indien het zich-zelf niet wil vernietigen, zijne grondbeginselen niet laten varen. Waar het zich voor eene poos gematigder toont, is dit, men vergete zulks nimmer, niet aan veranderden zin, maar aan de magt der omstandigheden toe te schrijven. Heerschen, onderdrukken van alles wat zijne aanmatigheden wederstaat, blijft de leus. Daarover te klagen en te zuchten zou weinig baten. Werkeloos nederzitten zou verraad zijn gepleegd aan de heiligste zaak. Wij gelooven vast, dat onder het bestuur van den verheerlijkten Koning der Kerk, ook die aanslagen zullen uitloopen op de verbreiding der waarheid; maar, terwijl wij in dat vertrouwen ons niet te zeer verontrusten, meenen wij dat het de plicht van iederen Protestant is, tegen het gevaar, dat zijne dierbaarste belangen dreigt, op zijne hoede te zijn, en anderen daartegen te waarschuwen. Dit in geschrifte te doen door eene duidelijke aanwijzing van de dwalingen en misbruiken welke in de Roomsche Kerk gevonden worden; op het groote onderscheid opmerkzaam te maken dat er tusschen hare leerstellingen en de leer des Bijbels bestaat, behoort tot de roeping van hen die door voorafgaande grondige studie zich daartoe bekwaam gevoelen. - Zulks is het oogmerk van deze '*Geschiedenis der Roomsche Kerk*'. Wel ontbreekt het aan geene geschriften over dit onderwerp; maar de grootere werken van MOSHEIM, SCHROCK, GIESELER, zijn minder voor het algemeen geschikt, en behelzen veel dat er geene onmiddellijke betrekking toe heeft; en de uitkomende weekbladen en *brochures* bepalen zich gewoonlijk tot het

dagelijks voorvallende. Integendeel stelt zich de Heer DOWLING voor: eene zoo veel mogelijk volledige Geschiedenis van de Roomsche Kerk te leveren, van haren oorsprong af tot op onzen tijd; van hetgeen haar heeft doen worden wát zij is; van hare grove bijgeloovigheden; en van de middelen die zij aangewend heeft en nog aanwendt, om zich staande te houden en uit te breiden.

Dat het werk in des Schrijvers vaderland gunstig beoordeeld en ontvangen is, blijkt aan de 20,000 exemplaren, die er in korten tijd van verkocht zijn, en aan een tweeden, veel vermeerderden druk; ook verrijkt met het leven en de regering van den tegenwoordigen Paus PIUS IX. Wij kunnen na de lezing van de 1^e en 2^e Aflevering met dat gunstig oordeel ten volle instemmen, en meenen dat de Vertaler een goed werk verrigt heeft met de overbrenging in onze taal van deze belangrijke Boekdeelen, die, uit de beste bronnen geput, overal bewijzen dragen van des Schrijvers bekwaamheid, van de zorg en vlijt aan zijn onderwerp besteed, en van zijne ingenomenheid met de zaak die hij voorstaat; terwijl hij, zonder iemand door een on-Christelijken toon te verbitteren, de duidelijk voorgestelde zaken-zelve laat spreken.

Het werk zal in drie Deelen worden uitgegeven, en is verdeeld in negen Boeken, die in 25 Afleveringen het licht zullen zien. - Eene korte opgave moge den inhoud der beide Afleveringen, het eerste Boek en een gedeelte van het tweede bevattende, eenigzins doen kennen.

Het eerste Boek beschrijft 'het Pausdom in zijne wording', van het vroegste bederf des Christendoms af tot het jaar 606 onzer jaartelling.

De Schrijver laat eene treffende tegenstelling voorafgaan van den nederigen Heiland, die zijn leven in eene kribbe begon en aan het kruishout besloot, en tot zijne naaste volgelingen verkoos de verachten en verworpenen naar de wereld - met diens zoogenaamden Stedehouder op aarde, in een prachtig paleis, bewaakt door krijgslieden, omringd door alle teekenen van wereldlijke grootheid en méér dan Koninklijke pracht - en hij onderzoekt vervolgens wát die overgang van nederigheid tot hovaardij heeft bewerkt. Hij vindt dien in de magt en den rijkdom, waarmede de Kerk door en sinds CONSTANTIJN, den eersten Christen-Keizer, bekleed is. Was er bij

lijden en vervolging voor de wereldgezinden en eierzuchtigen geen aanloksel om tot de gemeenschap der Christenen toe te treden, dit veranderde toen de Kerk als Staatskerk met aanzien en luister werd bekleed, en hare dienaren met waardigheden begiftigd werden; in overeenstemming met hetgeen in het burgerlijke bestuur des Rijks plaats had. Bovenal deelden in de Keizerlijke gunsten de Bisschoppen van de hoofdsteden des Rijks: *Rome, Alexandrië, Antiochië, Constantinopel en Jeruzalem*, tot wier verheffing reeds vroeger de grond gelegd was. Waren de Gemeenten oorspronkelijk de eene van de andere onafhankelijk, bestuurd wordende door Ouderlingen of Opzieners (Bisschoppen), allengs werd aan hem wien de leiding der zaken werd toevertrouwd, de laatste naam, met uitsluiting der overigen, geschonken. Vervolgens gaven de Vergaderingen, waarheen de Kerken van ééne landstreek hare afgevaardigden zonden, om over de gezamenlijke belangen te raadplegen, aanleiding, dat sommige Bisschoppen, tot bewaring der orde en welvoegelijkheid, met een gezag en eene waardigheid boven anderen bekleed werden, waaruit de Aartsbisschoppen hunnen oorsprong ontleenden. Toen de Kerk zich meer uitbreidde, en de gedaante van één groot ligchaam aannam, vond men het noodig, nevens de bijzondere Conciliën andere te beleggen, die zich over al de Gemeenten der verschillende Gewesten uitstrekten; en zoo ontstond onder de Kerkelijken een nieuwe rang, geschikt om het gansche ligchaam, welks leden wijd en zijd onder de volken verstrooid waren, in stand en eenigheid te houden, onder de benaming van Patriarchen; van welke de Bisschop van *Rome* de eerste plaats innam.

Tot zijne verheffing hadden onderscheidene omstandigheden zamengewerkt: het besluit van de Synode van *Sardes* in het jaar 347, waarbij aan een Bisschop, die zich door de Bisschoppen zijner provincie bezwaard achtte, het regt werd toegekend om zich tot dien van *Rome* te wenden; die dan schrijven zou aan de Bisschoppen in de nabijheid der provincie van den bezwaarde, om de zaak op nieuw te onderzoeken, en, die, zoo hij het noodig oordeelde, dat verhoor door eenige Presbyters zijner eigene Kerk zou kunnen doen bijwonen; - de magt, hem door den Keizer VALENTINIANUS in 372 verleend, om andere Bisschoppen te onderzoeken en te beoordeelen; - het, op grond van voorgewende Apostolische afkomst, aan

zijne beslissing onderwerpen van alle vragen betreffende de Apostolische gebruiken en leerstellingen; - de uitbreiding van het Christendom onder de heidensche volkstammen van het Westen, die zich eerbiedig aan het gezag van den *Roomschen* Stoel onderwierpen; - de glans van *Rome*, de oude hoofdstad van het Rijk; - en het voorgeven van de opvolger van PETRUS te zijn, die door CHRISTUS tot Opperhoofd zijner Kerk zou zijn aangesteld.

Met den Schrijver moeten wij dit voorgeven, waarop de Roomsche Kerk vooral steunt, als van allen grond ontbloot beschouwen, en het zelfs betwijfelen of PETRUS ooit te *Rome* geweest zij. Wanneer wij het verhaal van LUKAS in zijne *Handelingen der Apostelen* betrekkelijk de reis van PAULUS naar *Rome* en diens tweejarig verblijf in die stad; den Brief van PAULUS aan de *Romeinen*; die aan de *Efeziërs*, aan de *Colossensen*, aan FILÉMON, aan de *Filippensen*, welke alle van dáár geschreven zijn, en den Eersten Zendbrief van PETRUS inzien, en dáár, zoo min als ergens elders in de Apostolische Brieven, schijn noch schaduw van PETRUS' verblijf te *Rome* of van zijne betrekking op die Gemeente aantreffen, maar véél dat met zulk eene veronderstelling niet overeen te brengen is: - dan moeten wij inderdaad verwonderd staan, hoe men dit beweren durft volhouden. - Treffend is het bewijs volgens BARROW, dat, daar de Apostel JOHANNES nog dertig jaren na PETRUS leefde, deze aan PETRUS' opvolger, zekeren LINUS, van wien men naauwelijks iets meer dan den naam weet, als Opperhoofd der Kerk, zou onderworpen geweest zijn, in strijd met 1 *Kor.* XII:28.

Het was er echter ver af, dat de aanmatigingen van den *Roomschen* Bisschop overal geduld werden. DOWLING wijst op den tegenstand hem geboden in de geschillen over den tijd der viering van het Paaschfeest en in die over den doop der ketters; en staat vooral stil bij zijnen strijd over het oppergezag met den Patriarch van *Constantinopel*. Toen JOHANNES, *Jejunator* (de Vaster) bijgenaamd, den titel ontving van 'Algemeene Bisschop', bestreed GREGORIUS *de Grootte* zulks, als 'ijdel, verfoeilijk, godslasterlijk, helsch en duivelsch', als 'de trotschheid en het karakter van den Antichrist openbarende'; maar sprak daarmede tevens het oordeel uit over zijnen opvolger BONIFACIUS III, die, slechts twee jaren na den dood van GREGORIUS, denzelfden titel najaagde en hem ook verkreeg van den

dwingeland PHOCAS, die met den moord van den Keizer, diens geslacht en aanhangers zijne regering begon. Hoe laag zich GREGORIUS en BONIFACIUS jegens dat monster van ongerechtigheid aanstelden, zien wij uit de walgelijke en laffe vleijerijen, waarmede zij hem overladden. Het gezag waarmede BONIFACIUS door hem bekleed werd, maakte de Bisschoppen eerst nu van den *Roomschen* Stoel geheel afhankelijk, en deed de in onderscheidene landen verschillende liturgiën voor die van *Rome* wijken.

Het tweede Boek schetst ons 'de Roomsche dwaling in haren oorsprong' Na aangetoond te hebben, dat niet de Overlevering, maar de Bijbel alleen gezag kan hebben, wordt opgegeven, hoe, in strijd met het voorbeeld en de uitspraken der Apostelen, de ongehuwde staat reeds vroeg met eerbied werd beschouwd: hoe een CYPRIANUS, TERTULLIANUS, CHRYSOSTOMUS, AUGUSTINUS, HIERONYMUS, enz., dien eenparig verhieven, maar een CLEMENS *Alexandrinus*, JOVINIANUS, VIGILANTIUS voor de eer des huwelijks spraken. Het decreet van SIRICIUS, *Rome's* Bisschop, omstreeks het einde der vierde eeuw, waarin hij der geestelijkheid met nadruk den ongehuwden staat oplegde, vond dan ook zoo wel afkeuring als goedkeuring. In het Oosten verworpen, werd het ook in een groot gedeelte van *Frankrijk, Duitschland, Spanje* en *Engeland* nog gedurende verscheidene eeuwen niet opgevolgd.

Met den eerbied voor den maagdelijken staat ging die voor MARIA hand aan hand.

De meening dat er in den tempel van *Jeruzalem* maagden geweest waren die zich aan God hadden toegewijd, onder welke ook MARIA was opgegroeid in de gelofte van altijddurende kuischheid, deed het gevoel ontstaen, dat zij altijd maagd is gebleven, waarop men sommige Profetische woorden op het wonderlijkst toepaste. De naam van θεοτόκος (Godbarende, moeder Gods), wie Goddelijke aanbidding moest toegebracht worden, haar reeds in de vierde eeuw door sommigen gegeven, werd door EPIFANIUS en andere *Nicesche* Kerkvaders als kettersch verworpen, maar toch in het derde algemeene Concilie, in 431 te *Efezen* gehouden, aan haar, met veroordeeling van NESTORIUS, die haar liever χριστοτόκος, moeder van CHRISTUS, wilde noemen, toegekend. In de volgende eeuw werden twee feesten te harer eerc ingesteld, dat van 'MARIA-

boodschap' en van 'hare reiniging', beide, zoo als de Schrijver niet zonder grond beweert, plaatsvervangers van de heidensche feesten aan PAN en CYBELE gewijd.

Uit deze opgave van den inhoud der eerste twee Afleveringen, loopende tot de beginselen en het ontstaan van het monnikendom, waarvan wij het vervolg in de derde Aflevering verwachten, kan men zien wat hier aangeboden wordt. Waar zoo vele zaken behandeld worden, komt ligt het een en ander voor waarin men van den Schrijver verschilt. In het Tweede Hoofdstuk het eerste vers enz. van den Tweeden *Brief aan de Thessalonicensen* ziet hij eene voorspelling van het Pausdom. Het is zeker niet moeilijk trekken van overeenkomst te ontdekken; maar zouden die ook niet te vinden zijn in anderen, b.v., in MAHOMETH, JAN *van Leiden*? Eene voorspelling van zaken, wier gansche vervulling na 18 eeuwen nog ontbreekt, in eenen gemeenzamen brief, en waarvan men niet begrijpt wat de *Thessalonische* Christenen er aan zouden gehad hebben, is vreemd. Maar eene aankondiging van 't geen nabij was, van de hovaardij en het geweld van een Joodschen of Heidenschen geweldenaar, en van het gevaar van afval, dat de Christenen onder de verdrukkingen liepen, was doeltreffend.

Het verhaal van EUSEBIUS van het kruis dat CONSTANTIJN in de lucht zou gezien hebben, houdt de Schrijver voor eene fabel. Maar waarom toch? Ligtgeloovigheid, die alles wat haar gezegd wordt zonder onderzoek aanneemt, is zeker verkeerd; doch men kan ook in een ander uiterste vervallen. EUSEBIUS meldt ons dit voorval als uit den mond van den Keizer opgeteekend. Te zeggen, dat de een of de ander het zoude verzonnen hebben, is wat hard. Doelloos was het gebeurde niet. De schrikkelijke vervolgingen, die de Christenen van DIOCLETIANUS geleden en van MAXENTIUS te duchten hadden, maakten eene tusschenkomst der Godheid gansch niet overtollig. En de onberadene mildheid van CONSTANTIJN, die echter van zijn standpunt wel te verdedigen was, moge voor de Kerk in de gevolgen schadelijk geweest zijn, - de rust, die hij der fel geschokte bezorgde, de gelegenheid, die hij haar door zijn gezag en invloed verschaft, om zich uit te breiden, waren toch ook veel waard. Zelfs wanneer men het wonderbare ter zijde stelt, is het berigt niet onaannemelijk. CONSTANTIJN, gereed om den beslissenden kamp met MAXENTIUS

aan te gaan, gevoelt zich over den uitslag van den strijd zeer bekommerd, en denkt natuurlijk aan Hoogeren bijstand. Het vertrouwen op zijne Goden is bij hem geschokt; maar de God der Christenen, van wiens magt en bescherming hij had gehoord, komt hem voor den geest. Hij slaat zijn blik hemelwaarts, en aan zijnen ontroerden geest vertoont zich in de wolken iets, dat naar een kruis gelijkt. In denzelfden nacht meent hij CHRISTUS te zien in den droom, en een kruis met het opschrift: '*in hoc signo vinces*' (in dit teeken zult gij overwinnen) wordt daarop in de banieren zijner krijgslieden geplaatst. Wat ongerijmds is er in de zaak op deze wijze opgevat? - De bekeering van CONSTANTIJN levert zoo min als die van PAULUS iets op dat uitsluitend ten voordeele der Roomsche Kerk pleit, maar behoort aan de gansche Christenheid.

De titelplaat geeft eene wèl uitgedachte afbeelding van het Pausdom, zijne dwalingen en vervolgingen, door de Hervormers aan het licht gebragt. Maar waarom moest Koningin VICTORIA hier figureren? Voor de leden der Anglicaansche Kerk, als wier hoofd zij erkend wordt, moge dit goed zijn; voor de overige Protestanten, ook voor die in *Nederland*, heeft zij als zoodanig geen belang. Onder de Conciliën op het vignet uitgedrukt en insgelijks op de bijgevoegde verklaring van den Vertaler leest men 'Constance' voor 'Constans'. Op bl. 43 is de plaats: 1 *Kor.* 1:12: 'ik ben (van de partij) van PAULUS, en ik van APPOLLOS, en ik van CEPHAS', geheel onverstaanbaar overgebracht: 'ik ben PAULUS, en ik APPOLLO en ik CEPHE'.

Elke Aflevering is versierd met eene fraaije plaat. De eerste stelt bovenaan: CHRISTUS, *den Meester*, voor, op eenen ezel rijdende, onder het gejuich der schare, die palmtakken in de hand hebben, en beneden: DEN PAUS, *den dienaar*, op een fier paard gezeten, met zijne driebubbele kroon, omringd door zijne prelaten, even als hij prachtig uitgedost. Bij de tweede, eene eerbewijzing aan een Madonna-beeld schetsende, vroegen wij ons af: of zulke vereerders nog Christenen kunnen heeten?

De Vertaler heeft door zijne vloeiende overbrenging en bijgevoegde aanmerkingen de waarde van het werk voor den *Nederlandschen* lezer verhoogd; en de Uitgever - die zich ten slotte verbindt geene exemplaren tegen verminderden prijs

af te staan, heeft voor eene goede uitvoering gezorgd. Wij kunnen het werk met gerustheid aanbevelen, en zien met verlangen de volgende Afleveringen te gemoet.

G.V.

Oudheidkundige Verhandelingen en Mededeelingen van Dr. L.J.F. Janssen, Conservator bij het Museum van Oudheden te Leyden. Eerste Stuk. Met ééne plaat. Te Arnhem, bij Is. An. Nijhoff en Zoon. 1853. In gr. 8vo 160 bl. f 1-80.

Vroeger, van het jaar 1842-1846, heeft de werkzame Dr. JANSSEN reeds vier Stukken *Oudheidkundige Mededeelingen* uitgegeven. Het was tegen zijnen wensch en buiten zijne schuld, dat de voortzetting daarvan gestaakt werd. De ontbinding der geachte firma LUCHTMANS was er de oorzaak van, en het was moeilijk eene andere te vinden die zich met de uitgaaf wilde belasten. Er bleef aan Dr. JANSSEN geen andere weg over, dan zijne mededeelingen door middel van de periodieke geschriften het licht te doen zien. De *Kunst- en Letterbode* bevatte vele bijdragen, waarin hij ons voornamelijk bekend hield met de ontdekkingen te *Khorsabad* en te *Nimroud*, die tot vervolg en aanvulling van zijne belangrijke archeologische Voorlezing *over de ontdekkingen van Niniveh* konden strekken. Intusschen werd hem meer dan ééns verzocht om weder zijne *Mededeelingen* afzonderlijk uit te geven, en hij is daar nu in geslaagd bij iemand die zelf een vaderlandsch Oudheidkundige is, namelijk bij den Heer IS. AN. NIJHOFF. Wij wenschen dat het beperkt debiet van zulk eene onderneming door het toenemen van belangstelling in en beoefening van het schoone vak van Oudheidkunde en Kunstgeschiedenis zich meer en meer moge uitbreiden, en dat deze *Verhandelingen en Mededeelingen* niet zullen moeten gestaakt worden, gelijk weleer de *Antiquiteiten*, door WESTENDORP en Prof. REUVENS in het licht gegeven. Het is te bejammeren dat Wetenschappelijke Werken en Tijdschriften zoo weinig bijval in ons Land vinden, zelfs bij hen die door hun vak van studie en beroep dáárin het grootste belang moesten stellen. Dáárom is onze Letterkunde zoo arm aan degelijke geschriften, bijzonder over de Oudheidkunde en

de Archeologie der Kunst, die met de Kunstgeschiedenis in een zoo naauw verband staat, en voor die der menschelijke beschaving zoo onontbeerlijk is. De beoefenaar en liefhebber daarvan is genoodzaakt uitsluitend bij de *Engelschen*, *Franschen* en *Duitschers* ter markt te gaan om zijnen weetlust te voldoen en op de hoogte van de ontdekkingen en wetenschappelijke ontwikkeling van zijnen tijd te blijven. De Oudheidkunde is geene drooge studie, zoo als velen zich verbeelden, maar een belangrijk gedeelte der historische en aesthetische wetenschap, die in onze eeuw zulke belangrijke vorderingen gemaakt heeft, dat geen echt beschaafd mensch daarvan onkundig mag blijven. Ref. is sedert bijna veertig jaren een beoefenaar en liefhebber dezer wetenschap geweest, en heeft gedurende dien tijd hare uitbreiding naauwlettend gadeslagen; hij zag dus met genoegen dat Dr. JANSSEN zijne gestaakte onderneming weder opvatte, en hij wenscht hem daarbij alle medewerking en ondersteuning van den kant van vele belangstellende lezers toe, die reeds in dit Eerste Stuk veel zullen aantreffen dat hunne aandacht in alle opzigten verdient.

Mnn vindt hier 1°: Eene archeologische Voorlezing *over de beschaving der allervroegste bewoners van ons Vaderland, afgeleid uit de gevonden overblijfselen*, voornamelijk uit de zoogenoemde Hunnebedden, en hetgeen men daaronder of daarbij gevonden heeft. De meesten worden nog in *Drenthe* gevonden. Ook in de provincie *Utrecht* is er nog één aan de *Vuurst*; in *Friesland* waren er twee: te *Rijs* en *Steenwijk* (?), en er heeft er zich ook een bij *Zwol* in *Overijssel* bevonden. Thans worden er in *Drenthe* nog meer dan vijftig aangetroffen. Deze gedenkteeken, uit groote graniet- en steenblokken opgerigt, dienden hetzij voor graven, hetzij voor woningen, want men heeft in sommigen enkel menschenbeenderen, in anderen enkel huisraad en wapenen gevonden. Wie waren de stichters dier ruwe maar grootsche gedenkstukken, waarvan sommige deksteen meer dan 50,000 *Ned.* pond wegen? Dit is nog niet volkomen uitgemaakt. Men is sedert lang teruggekomen van het gevoelen dat het de *Hunnen* zouden geweest zijn. Waren het *Celten*, of *Germanen*, of *Cimbren* - die men niet met de *Celten* mag verwarren, als zijnde een volk van *Germaanschen* oorsprong -? Dit is niet waarschijnlijk, omdat de *Celten*

reeds als een eenigzins beschaafd volk voorkomen, dat akkerbouw dreef en metalen bewerkte. Even zoo min de *Germanen*, die zelfs het gebruik van het ijzer kenden, waarvan men zoo min als van koper eenige sporen in de Hunnebedden gevonden heeft. 'Veilig is het' - zegt Dr. JANSSEN - 'niet te zoeken naar den naam van het volk dat die vroegste steengraven stichtte en zich van steenen gereedschappen bediende, omdat men dien naam onder de historisch bekende niet met zekerheid aantreffen zal, en hulde betuigen wij gaarne aan de *Noordsche* Oudheidkundigen, die het eerst de omzigtigheid aangeraden hebben, om, met ter zijde stelling van den naam, aan een historisch-onbekend volk uit dien voortijd te denken, dien men met den naam van steen-periode bestempeld heeft.' De *Noordsche* Archeologen onderscheiden drie tijdperken, waaronder zij de gedenkteekenen van den vóór-Christelijken tijd rangschikken. Het eerste of het oudste tijdperk is de steenperiode; het tweede: de koper- of brons-periode; en het derde of jongste: de ijzer-periode. Dr. JANSSEN merkt hierop aan, dat er meer gronden bestaan om steenen gereedschappen voor ouder te houden dan koperen (of bronzen), dan er gronden zijn om koperen (of bronzen) voor ouder dan ijzeren te houden, omdat er meermalen koperen gereedschappen met ijzeren dan met steenen zamen gevonden zijn. Dit is, volgens ons gevoelen, natuurlijk; want toen het koper of brons in gebruik kwam heeft men spoediger het gebruik van steenen gereedschappen laten varen, dan het gebruik van koper of brons toen het ijzer meer in zwang kwam; koperen en ijzeren gereedschappen zijn lang gezamenlijk in gebruik geweest, zoodat zij dikwijls bij elkander moeten aangetroffen worden; de prioriteit van het koper of brons tegen het ijzer wordt daardoor geenszins twijfelachtig, zoodat wij ons geheel met het gevoelen der *Noordsche* Oudheidkundigen kunnen vereenigen. De Hunnebedden zijn dus van een historisch-onbekend volk in de steenperiode opgericht; een volk dat vóór de *Celten*, *Cimbren* en *Germanen* in het noord-oostelijk gedeelte van ons Vaderland en het Noorden van *Duitschland* gewoond heeft, en voornamelijk van de jagt en vischvangst leefde, niet geheel van eenige maatschappelijke beschaving ontbloot was, en waarschijnlijk in zijne Godsdienstige ontwikkeling op den lagen trap van het *Fetichismus* stond, maar toch eenige, hoewel ruwe

en zinnelijke denkbeelden van de onsterfelijkheid koesterde. De gang en de stijl van deze Voorlezing zijn duidelijk, geleidelijk en eenvoudig, en hebben niets dat den minder wetenschappelijk gevormden lezer van de kennisneming daarvan zoude kunnen afschrikken.

Nº. 2. Eene Voorlezing *over* WINCKELMANN's *vorming tot Oudheidkundige* levert, met eenen rijkdom van nog weinig algemeen bekende zaken, eene nog aangenamer lectuur op. Het is een belangrijk onderwerp, de ontwikkeling van het genie, trots allen tegenstand, volgens zijne neiging naar zijne bestemming, geschetst te zien. WINCKELMANN, wiens ziel voor het schoone gloeide, was tot een aesthetisch Archeoloog bestemd, en álles was daar tegen: zijne betrekking en geringe hulpmiddelen; en echter is hij dat, door volharding en eenen gelukkigen zamenloop van omstandigheden, geworden niet alleen, maar hij trad als grondlegger van de klassieke Oudheidkunde en Kunstgeschiedenis op. Hij is de groote voorganger van mannen als: LESSING, K.V. MÜLLER, WELCKER, CARL BÖTTICHER, QUATREMÈRE DE QUINCI, RAOUL-ROCHETTE, EMERIC DAVID, LETRONNE en anderen, die de Archeologie en de Geschiedenis der Kunst in onzen tijd tot op eene zoo groote hoogte gebragt hebben. De briefwisseling van WINCKELMANN zelve is de hoofdbron van deze kernachtige Verhandeling, die wij vroeger reeds met genoegen in een Tijdschrift lazen, en die wij verheugd waren hier verbeterd en vermeerderd terug te vinden, als zijnde wel waardig aan de vergetelheid te worden ontrukkt, die haar in het Mengelwerk van een periodiek geschrift bedreigde.

Wij vinden, ten derden, hier eene uitvoerige mededeeling van de *nieuwste ontdekkingen te Niniveh, Babylon en op andere plaatsen van Assyrië en Mesopotamië*. Aan Dr. JANSSEN komt de eere toe van de eenigste te zijn die zijne landgenooten met de nasporingen van BOTTA, LAYARD en PLACE heeft bekend gemaakt, welke tot uitkomsten hebben geleid, die, wat de Oudheidkunde betreft, tot de merkwaardigste van onzen tijd behooren. *Assyrië* is als ware het uit de asch en puin, waaronder zijne paleizen zoo vele eeuwen bedekt lagen, voor ons oog herrezen. De beeldhouwwerken en opschriften kunnen ons misschien nu in staat stellen om den sluier op te ligten die de Geschiedenis der *Assyrische, Babylonische en Medische*

Rijken nog voor een groot gedeelte bedekt. Van de eerste opgravingen door BOTTA, te *Khorsabad*, en van LAYARD, te *Nimroud*, gaf Dr. JANSSEN in zijne *Verhandeling over de ontdekkingen van Niniveh*, alsmede van de door hen uitgegeven plaatwerken, een uitvoerig verslag: van de latere uitkomsten deelde hij het voornaamste in den *Konst- en Letterbode* mede, zoodat hij ons op de hoogte van het onderwerp hield, en door de vertaling van een opstel van Prof. EWALD: *de Assyrische en Babylonische ontdekkingen met betrekking tot schrift en taal*, ook tevens onze aandacht vestigde op de pogingen van die Geleerden die zich met de ontcijfering der spijker-opschriften onledig hielden.

Wij treffen hier vooreerst de vermelding van een nieuw werk van LAYARD aan: het verslag van zijne tweede reis, waarin hij de uitkomsten zijner jongste onderzoekingen en opgravingen in Assyrië, Mesopotamië, enz., gedurende 1849 en 1850, mededeelt, onder den titel van: *Discoveries in the ruins of Ninive and Babylon etc.; London* 1853; dit werk is versierd en opgehelderd met zestien platen en kaarten, en omstreeks 250 in den tekst gedrukte houtgravuren. Dr. JANSSEN beklagt zich, dat hij te laat kennis gekregen heeft van een te gelijker tijd uitgekomen prachtwerk, getiteld: *The palace of Sennacherib, being a second Series of the Monuments of Ninive etc.; London*, in folio, met zeventig platen; waarin de fraaiste en belangrijkste door hem ontdekte beeldwerken en andere overblijfselen voorkomen, die in zijne *Discoveries* òf niet, òf slechts gedeeltelijk en op eene kleine schaal afgebeeld, òf enkel beschreven zijn. Zijn verslag had dan vollediger kunnen worden, doch hij hoopt later in de gelegenheid te zijn iets naders van dit werk te kunnen mededeelen. Na dien tijd heeft de Heer PLACE, *Fransch* Consul te *Mosul*, de taak van BOTTA weder opgevat, en wordt hierin door de *Fransche* Regering ondersteund. In September 1852 werd uit Assyrië berigt, dat de Heer PLACE, te *Khorsabad*, nieuwe en zeer belangrijke ontdekkingen gedaan had, waarvan hier een zeer kort verslag gegeven wordt, zoo als er ook van eene tijding van November 1852 ter loops gewag wordt gemaakt, namelijk, van het doorgraven van vijf heuvels en het vinden van den wagen van ASSUR. Vervolgens gaat Dr. JANSSEN over tot eene uitvoerige mededeeling van het reisverhaal en de oud-

heidkundige ontdekkingen van LAYARD, zoodat men een vrij volledig denkbeeld van de *Discoveries* krijgt.

Aan het einde van dit opstel wordt ten opzichte van het karakter der *Assyrische* kunst van de woorden van NIEBUHR gewag gemaakt: 'Er is eene leemte in de *Grieksche* kunst die noch ik noch iemand onzer landgenooten aanvullen kan. *Egypte* heeft niet genoeg om opheldering te geven over het kunstkarakter en de Mythologie die wij in *Griekenland* ontmoeten. Dat beide niet van *Griekschen* oorsprong zijn, daarvan ben ik overtuigd, maar nog geen onzer tijdgenooten kan zeggen wie er de eerste stichters van waren. Maar de tijd nadert, dat zij die na mij komen, aan de boorden van de *Tiger* en de *Euphraat* de beginselen der *Grieksche* Kunst aanschouwen zullen.' NIEBUHR zegt verder in zijne vier-en-dertigste Voorlezing over de oude Geschiedenis, door LAYARD in zijne *Discoveries* aangehaald: 'dat de *Grieken* eerst laat de beeldende kunsten beoefenden, en dat hunne kunstwerken vóór de *Perzische* oorlogen barbaarsch waren; dat terstond na die oorlogen eene nieuwe wereld voor hen openging, en dat zij eerst na dien tijd met groote schreden vooruitgingen.' Het is wel niet te ontkennen, dat de stijl van de *Assyrische* beeldhouwwerken veel overeenkomst heeft met den ouden (*Archaïstischen*) der *Grieksche* beeldhouwkunst. Maar even na de *Perzische* oorlogen, onder CIMON en PERIKLES, is de *Grieksche* kunststijl tot zulk eene hoogte van voortreffelijkheid gestegen, dat alle vergelijking met de *Assyrische* monumenten geheel wegvalt; dit kan niet plotseling plaats gehad hebben. Het is, daarentegen, bijna zeker, dat *Grieksche* kunstenaars voor de *Perzische* Koningen hebben gewerkt; echter is het tevens meer dan waarschijnlijk, dat de *Assyrisch-Babylonische* Kunst invloed op die der *Ionische* volkplantingen zal gehad hebben: maar dit dagteekent lang vóór de *Perzische* oorlogen, tijdens de heerschappij der *Lydische* Dynastie in *Klein-Azië*. Lang vóór dat DARIUS en XERXES *Griekenlands* onafhankelijkheid bedreigden, was dit op de baan der Kunst-ontwikkeling, met eene eigenaardige oorspronkelijkheid, tot eene grootere hoogte gekomen dan de *Assyrische bas-reliefs* aanduiden. Zoo lang men met geene grootere zekerheid dan tot nog toe den ouderdom daarvan kan aanwijzen, kan men ook niet vaststellen dat de *Assyrische* Kunstenaars voorgangers der *Grieksche* zijn geweest.

De *Grieksche Kunst* was dus vóór de *Perzische* oorlogen niet meer barbaarsch, maar droeg reeds de kiem harer schoonheid in zich.

Reeds in N°. 4 geeft Dr. JANSSEN *Nadere berigten over de Fransche ontdekkingen in Assyrië*, ontleend aan een opstel van den Heer F. MERCEY, getiteld: *Les fouilles de Ninivé*, die de belangrijkheid daarvan doen kennen. Tevens werd hij in staat gesteld om inzage te nemen van het plaatwerk van LAYARD, waarvan wij zoo even melding hebben gemaakt. Hij geeft eene beschrijving van sommige der voornaamste platen die er in voorkomen. Wij danken hem voor zijne uitvoerige mededeelingen, die ons gedeeltelijk reeds bekend waren, namelijk: het werk van LAYARD uit een artikel in de *Revue Britannique*, en het opstel van MERCEY uit de *Revue des deux mondes*; wij maken hiervan gewag, omdat het ons spijt, dat hij niet gemeend heeft van sommige tabellen, die achter de *Discoveries* voorkomen, melding te moeten maken. De eerste behelst de Koningsnamen die men op de *bas-reliefs* gelezen heeft. De tweede tabel levert de aardrijkskundige namen op, en de eigennamen die men met de gelijkende daarvan in den Bijbel heeft kunnen overeenbrengen. De derde tabel is die der namen van de dertien groote goden van Assyrië, zoo als Dr. HINCKS die gelezen heeft. De eerste tabel is dáárom zeer merkwaardig omdat daarop: 1°. de vermoedelijke vertaling der Koningsnamen, volgens RAWLINSON en HINCKS, opgegeven wordt; 2°. de gedenkteekenen waarop zij voorkomen, en 3°. de waarschijnlijke *data* van de regeringen der Vorsten van welke melding wordt gemaakt.

Het onderzoek dezer tabel heeft bij Ref. de overtuiging bevestigd, dat men het nog niet zeer ver in het ontcijferen van het spijker-schrift gebragt heeft; omdat Dr. HINCKS en RAWLINSON zelden in het lezen en de verklaring der Koningsnamen overeenkomen, hetgeen hem in den twijfel over de zekerheid van de verklaring der groote teksten door RAWLINSON, versterkt heeft. Hoe zeer de onderzoekingen van GROTEFEND, BURNOUF, DE SAULCY, WESTERGAARD en SCHULTZ over het spijker-schrift alle achting verdienen, zijn de uitkomsten niet evenredig geweest aan de moeite die zij zich daarvoor gegeven hebben. RAWLINSON heeft even zoo min als LAYARD de *méthode* der verklaring

van het spijker-schrift uiteengezet, zoo als weleer CHAMPOLLION *le jeune* dat der hiërogllyphen in zijne *Lettre à DACIER*, zijn *Précis du système hiéroglyphique* en zijne *Grammaire Égyptienne* gedaan heeft. Wij hebben veel achting voor mannen als LAYARD en RAWLINSON, maar bij hen, even als bij de meeste *Engelsche* Geleerden, schijnt een scherpzinnige kritische geest te ontbreken, waardoor zij te spoedig tot een besluit komen, dat den toets dier kritiek niet kan doorstaan. Wij zijn het met Prof. EWALD in het vroeger aangehaalde opstel eens: 'Dat zich veel van hetgeen RAWLINSON hier meest kort ter neêrgeworpen heeft, door verdere onderzoekingen en vooral door de tot nog toe terughoudene verdere hulpmiddelen bevestigen moge, wenschen wij opregtelijk; maar voor als nog betaamt ons in elken opzigte groote omzigtigheid.'

Eindelijk het vijfde of laatste opstel dat in deze Verzameling voorkomt, handelt over de oudheden die te *Hilversum* gevonden zijn, waarbij eene ophelderende plaat gevoegd is. Hoewel deze oudheden weinig of geene aesthetische waarde bezitten, zijn zij echter belangrijk voor de geschiedenis der beschaving van de oudste bewoners van onzen vaderlandschen grond, en zij verdienen als zoodanig ten volle de aandacht van den vaderlandschen Oudheidkundige.

Wij eindigen ons verslag, dat als van zelf uitvoerig geworden is. De belangstelling in de behandelde onderwerpen sleepte ons mede. Wij besluiten met den wensch: dat Dr. JANSSEN de noodige lust en ondersteuning moge behouden, om met zijne mededeelingen geregeld voort te gaan, en dat het hem en Dr. LEEMANS, als leerlingen en opvolgers van den voortreffelijken REUVENS, moge gelukken het vak der Archeologie en Kunstgeschiedenis bij ons in eere te brengen.

J.A.B.

Algemeene Kunstwoordentolk, bevattende de vertaling en verklaring van alle vreemde woorden en zegswijzen die in geschriften van allerlei aard, in de taal der samenleving, in handel, bedrijf enz. voorkomen; met aanduiding van de uitspraak en den klemtoon dier woorden en naauwkeurige opgave hunner afstamming en vorming, door J. Kramers, Jz. Tweede, verbe-

terde en vermeerderde druk. Eerste Aflév. Te Gouda, bij G.B. van Goor. 1853. In gr. 8vo. 96 bl. f :-90.

Deze Eerste Aflevering van dit werk, welks vroegere uitgave bij velen onzer lezers bekend zal zijn, wordt door den Uitgever met een Prospectus begeleid, waarin het nut, ja, de noodzakelijkheid van een werk als dit met een kort woord besproken, en erkend wordt dat de behoefte, die er werkelijk aan bestaat, toch niet anders dan een noodzakelijk kwaad verdient te heeten. Wij deelen die beschouwing ten volle. Vooreerst achten wij het een ongelukkig teeken van onzen tijd, dat niet alleen alle wetenschappen die een afgerond geheel uitmaken, zoo dringend worden uitgenoodigd zich voor te stellen in het gewaad eener 'populaire uiteenzetting', welke meestal, nevens het nut dat zij doet, velerlei oppervlakkigheid en halfweterij in de hand werkt: - maar dat ook de buitenste kanten dier wetenschappen, *die* gedeelten van haar gebied waardoor zij met het 'dagelijksch leven' zamenhangen (dus het verste van 't middelpunt af!) in encyclopedischen, aphoristisch-electischen vorm aan jong en oud moeten aangeboden worden. Dit streven van onze dagen toch zou gevoegelijk een *Communisme der wetenschap* kunnen genoemd worden. Het miskent de wezenlijke grondslagen waarop het wetenschappelijk kapitaal en eigendom alleen kunnen rusten: het wil aan ieder een gelijk aandeel geven zonder de diepzinnige waarheid van de 'verdeeling van den arbeid' te doen begrijpen. Kortom, wie eenige *Combinations-Gabe* bezit, kan in onze dagen, een Staathuishoudkundig betoog van de onschendbaarheid des eigendoms met alles wat daarmede zamenhangt, overdenkende, alle die redeneringen ook op de Wetenschap overbrengen. Verrassende, leerrijke en hoogst behartigingwaardige wenken levert zulk eene vergelijking zeer dikwijls en met velerlei toepassingen op.

Maar is dat streven reeds dáár bedenkelijk waar het vastgegronde, eerwaardige Wetenschappen geldt, het is bovenal bedroevend, het ook dáár in werking te zien waar van geene wetenschap sprake kan zijn: waar de onwetenschappelijkheid van diegenen die er de vruchten van moeten trekken, niet alleen erkend, maar zelfs tot aanleiding genomen wordt om

hen in hunne houding zoo goed mogelijk te handhaven. Van dien aard is het boven aangekondigde werk, welks doel door den titel genoegzaam uitgedrukt wordt. *De* (min of meer stout zegt de titel *alle*) vreemde woorden en uitdrukkingen, die de taal van 't maatschappelijk leven, van dagbladen, maandwerken, aankondigingen, enz. in zoo ruime mate oplevert, zullen er in verklaard en opgehelderd worden. Het boek zal dus voor den gebruiker uit het 'dagelijksch leven' bij dergelijke lectuur de plaats vervullen van een zeer algemeenwetenschappelijk ontwikkelden raadgever, wien men alle die ophelderingen zou kunnen vragen. Uitnemend goed: maar die raadgever, indien hij levend vóór hem stond en zijn wezenlijk belang behartigde, zou hem met ernst onder het oog brengen dat deze oogenblikkelijke inlichting los en verwarrend in zijn hoofd blijft hangen, zoo lang hij haar niet weet vast te knopen aan een ordelijk, zoo veel mogelijk volledig overzicht van die wetenschap waartoe zij behoort. En hij zou hem aanraden zich liever van het aangename rondfladderen door allerlei onbekende streken te onthouden, daar toch niets dan halve herinnering hem daaruit bijblijven kan: hij zou hem dringen, den *omvang* zijner kennis getroost te beperken, om den *inhoud* te kunnen uitdiepen. Kortom, hij zou de inlichting telkens gaarne geven, maar nooit zonder aansporing tot zulk eene studie als haar verder hoe langer zoo minder noodig maken zou.

De geachte Schrijver houde ons deze opmerkingen ten goede. Zij zijn niet tegen zijn uitmuntend boek gerigt, maar tegen velen die er misbruik van zullen maken; tegen die menigte die met gretigheid van alles gebruik maakt ter wille van hare erbarmelijke *gloriële* van 'algemeene beschaving en kennis'; tegen hen die hunne kennis uit *Conversations-lexica* en dergelijke wetenschappelijke Verkoophuizen ontleenen. Niet tegen *hen*, natuurlijk, voor wie dit boek eigenlijk bestemd is, de *practici*, die, zonder op degelijke kennis te willen aanspraak maken, telkens *behoefte* hebben aan 't geen zij hier kunnen vinden; maar tegen hen die geene andere behoefte hebben dan om 'universeel' te *schijnen*, en de zelfverloochening missen die de éénige voorwaarde tot grondigheid is.

Terwijl wij dus betreuren dat er aan een dergelijk werk

behoefte bestaat, maar dat bestaan verder als een *feit* eenvoudig erkennen, hebben wij alleen te oordeelen over de wijze waarop de Heer KRAMERS zijn doel heeft bereikt. Dat oordeel kan, natuurlijk, niet eene uitgewerkte schatting van elk artikel afzonderlijk zijn, maar slechts de vraag beantwoorden: of er in het boek waarlijk gevonden wordt wát de titel belooft. Wij gelooven dat er niet alleen dát, maar méér in wordt gevonden dan noodig was. Vele kunstwoorden zijn er in opgenomen die alleen gehoord en gelezen worden door de beoefenaars der verschillende vakken waartoe zij behooren. Voor hen is de verklaring, natuurlijk, onnoodig. Verder kunnen wij bezwaarlijk gelooven dat de behoefte waarin dit werk voorzien moet, iemand verklaring zou doen zoeken van woorden als: *abhorderen*, *abjicieeren*, *abstergeren*, *abstruderen*, *adimpleren* en vele andere, inzonderheid uit het *Latijn* ontleende; hoewel vele dier woorden slechts vermeld zijn om de afleiding van een meer gebruikelijk vreemd woord te doen kennen. Waar zamenstelling plaats heeft met voorzetsels die overal en altijd dezelfde wijziging aan de beteekenis geven, had de herhaling van dezelfde woorden kunnen vermeden worden, door eenvoudig bij het eerste woord de kracht van 't bedoelde voorzetsel aan te geven. Zoo zouden in vele *lexica* belangrijke ruimten bespaard blijven, en ook in dit werk ware, b.v., de breede lijst der *anti*-namen overtollig. Wat de *juistheid* der opgaven betreft, zij laat, dunkt ons, het doel des werks in aanmerking genomen, niets te wenschen over. Duidelijk en volledig zijn de oorsprong der woorden, en de verschillende wijzigingen hunner beteekenis door de verschillende vormen heen, opgegeven. Omtrent vele artikelen vindt men zeer wetenswaardige bijzonderheden vermeld, die elders moeilijk te vinden zouden zijn. Kortom, wij mogen, in de onderstelling dat de bewerking der volgende negen te verwachten Afleveringen aan die van deze Eerste zal gelijk zijn, aan het geheele werk een ruim debiet wenschen, dat ook door de nette uitvoering en den matigen prijs zal bevorderd worden.

J.H.G.

Het leven van Benjamin Franklin, door F.A.A. Mignet. Naar het Fransch, door Mr. G. Mees, Az. Een geschenk voor jonge lieden, ten voorbeeld hoe men door eigen vlijt en deugd tot rijkdom en aanzien kan geraken. Te Deventer, bij A. ter Gunne. 175 bl. f 1-60.

Ref. weet niet wát van beide in het opgegeven geschrift méér te moeten prijzen, of het innerlijk gehalte van het boekje zelf, òf de wijze waarop de Vertaler het voor ons *Nederlandsch* publiek geschikt heeft gemaakt. De taak van den laatste was niet eene eenvoudige vertaling zonder meer. In een kort, maar hoogst lezenswaardig Voorberigt heeft hij den lezer den oorsprong, den aard en het doel van MIGNETS werkje doen kennen, en tevens zijn eigen oordeel er over uitgesproken. 'Sedert eenigen tijd', namelijk, 'geeft de Akademie der zede- en staatkundige wetenschappen te *Parijs* eene reeks (*van*) kleine geschriften uit, die, beknopt, eenvoudig en goedkoop, ter verspreiding onder de weinig bemiddelden bestemd zijn: als tegengift vooral tegen^(*) de verkeerde denkbeelden nopens bezitting, volksregering, arbeid, enz. Overbrenging uit het in ons land zoo algemeen gelezen *Fransch* is veelal doelloos; doch dit geschrift wenscht men ook in handen van hen wien alle vreemde taal ontoegankelijk of althans moeijelijk is.'

Wij zullen ons verheugen als die wensch zoo ruim mogelijk vervuld wordt. Het boekje verdient dat ten volle. De vorm is, ook in de *Hollandsche* overbrenging, gelijk men dien van MIGNET kon verwachten. Deze uitstekende geschiedschrijver van de *Fransche* Omwenteling is den meesten onzer lezers bekend, althans bij name. Het zal genoeg zijn, hier op te merken dat het Volksboek evenzeer door ééne groote *idée* bezielde en tot een pragmatisch samenhangend geheel bewerkt is, als de beroemde tegenhanger van THIERS' *Geschiedenis der Omwenteling*. Dat groote denkbeeld, dat overal in den loop der behandeling doorschemerende doel, is: met de aanschouwelijkheid, niet van een afgetrokken betoog, maar van eene bezielde levensbeschrijving van een groot man, te toonen, hoe krachtige inspanning van geest, volhardende vorming van karakter, op

(*) Immers liever zóó, dan 'ter ontworteling van'?

den duur alle uiterlijke hinderpalen overwint, tot inwendige en uitwendige grootheid voert, en voor zich zelve, voor het Vaderland, voor de Menschheid, ten uitgebreiden zegen doet zijn. De man, wiens leven aldus wordt toegelicht, behoeft niet verder te worden bekend gemaakt. BENJAMIN FRANKLIN'S 'nagedachtenis zal, zoo lang de wetenschap beoefend, het genie bewonderd, de kennis gewaardeerd, de deugd geëerd en de vrijheid begeerd zal zijn, als een dierbaar kleinood worden hooggeschat.' (bl. 146.) Zijn leven wordt hier zeer onderhoudend en naauwkeurig beschreven. Overal valt het licht van 't hoofddenkbeeld des werks ook op de bijzonderheden, en waar deze voor het volk verklaring behoeven, is er bevattelijk en leerrijk niet zelden uitgeweid. Alzoo biedt deze levensgeschiedenis van FRANKLIN tevens een tafereel van den *Amerikaanschen* bevrijdings-oorlog, waaraan hij zoo ruimschoots deel nam; WASHINGTON, LAFAYETTE, en zoo vele andere hoogstgewigtige personen vinden hier weder hunne plaats, en het geheel trekt aan door verscheidenheid en leerrijken inhoud. Ook zijn wij den Vertaler dank schuldig voor het Aanhangsel, door hem, naar aanleiding van HASTINGS WILDS levensbeschrijving van FRANKLIN, achter die van MIGNET gevoegd. Wat hij overigens in zijn Voorberigt omtrent des Schrijvers bewondering voor FRANKLIN opmerkt, onderschrijven wij geheel: inzonderheid zijne kritiek over het beklagelijk tooneel, dat de zegenbede van VOLTAIRE over zijn kleinzoon oplevert, en over den brief aan Mevrouw HELVETIUS.

In zijne wetenschappelijk-historische werken is MIGNET zichtbaar de grondbeginselen der Revolutie toegedaan. Dezelfde geest openbaart zich duidelijk bij verschillende gelegenheden ook in *dit* werk. Déze strekking zal door het publiek waarvoor de vertaling bestemd is, niet worden opgemerkt en dus ook niet schaden. Maar hinderlijk-koud komt overal in FRANKLIN het gebrek aan *positief-Christelijk geloof* u tegen. Wij meenen ons niet op een bekrompen, uitsluitend standpunt te plaatsen, wanneer wij beweren dat deze leemte aan het geheele karakter van FRANKLIN, hoe levendig hier ook voorgesteld, iets onvolledigs, iets dat op zekeren afstand houdt, bijzet. Het onderscheid tusschen achten en liefhebben valt in eene Christelijke levens-sfeer nagenoeg weg: maar zeer duidedelijk gevoelt men FRANKLIN te kunnen achten, bewonderen

en navolgen - maar niet ligt liefhebben. Ons heeft altijd in den grooten man bijzonder de bekende zelf-dresséring gehinderd, die in *dit* werk op pag. 22 en volgg. wordt beschreven, al wordt die schier nimmer dan, gelijk ook hier, met zekere bewondering vermeld en ter navolging aangeprezen. Koud en dor is die stelselmatige afrigting der ziel tot het aannemen en afleggen van eigenschappen die los naast elkander schijnen te staan. En liefelijk warm, ja omtrent de waarheid van zijn Goddelijken oorsprong overtuigend, is daarentegen de drang waarmede het Evangelie ons hart vervult, om, gedrongen door de liefde van CHRISTUS, onwillekeurig en naïf, zonder bijna eene veelheid van 'deugden' te onderscheiden - al wat goed en schoon is en wèl luidt te bedenken.

Intusschen, dit staat vast: heeft men eenmaal geleerd, alles wat edel en rein is, te *willen* en te *moeten* bouwen ten minste op 'het éénige fundament dat gelegd is,' dan is verder van een man als FRANKLIN, voorgesteld op eene wijze gelijk hier, oneindig veel te leeren. Alzoo begroeten wij met vreugde deze nieuwe hulde aan de nagedachtenis van den grooten *Amerikaan* bewezen, en wenschen van harte dat het edele doel van Schrijver en Vertaler in ruime mate moge bereikt worden. Wat overigens den stoffelijken vorm betreft, het bandje en de drukletter zijn zeer behagelijk, de correctie naauwkeurig, het portret, tegenover den titel, goed getroffen.

J.H.G.

Vrouwenleven. Zangen des geloofs en der liefde, door R. Bennink Janssonius. Te Groningen bij P. van Zweeden. 1853. In 12mo. 80 bl. f 1-50.

Behoort het niet onder de gunstige verschijnsels onzer dagen, dat de aandacht meer dan vroeger op de verhevene roeping van de zwakkere helft van ons geslacht gevestigd wordt? Getuigt menig geschrift, in de letterkunde van verschillende volken in den laatsten tijd verschenen, niet, hoe men meer algemeen doordrongen wordt van de overtuiging, dat de vrouw een onberekenbaren invloed uitoefent? - Wat ADOLPHE MONOD, JULIA KAVANAGH, MYNSTER en zoo vele anderen over de Vrouw en het Vrouwenleven geschreven hebben, is bekend.

Door bekwame pennen is hun werk in onze letterkunde overgebracht, en wij twijfelen niet of deze en meer dergelijke werken hebben ook tot ónze vrouwen den weg gevonden. Was het dan vreemd, dat ook de Christelijke Dichter de aanblazing gevoelde van den magtigen tijdgeest, die hier de geest des Heeren is? De bundel van den Dichter BENNINK JANSSONIUS - dien wij eer wegens te groote karigheid dan van te milde mededeelzaamheid in het schenken zijner poëzij hebben aan te klagen - mag zeker met belangstelling worden ter hand genomen. Had hij niet reeds in zijne *Jonge Dooden* getoond dat hij een oog en hart heeft voor vrouwenlijden, als hij aan moeders bij de graven harer kleinen den troost des Christendoms in liefelijken vorm aanbood? En wat wordt ons hier geboden? Wij geven den inhoud op. *Vrome jeugd; Belijdenis des geloofs; Vóór 't Avondmaal; Op Palmzondag; Verborgene Deugd; Bij een Graf; Te licht; Het Feest; Weldoën; De huiszittende Arme en de Bedelaar; Vrouwen-Vereenigingen; Het weenende Kind; Het Krankvertrek; De Troosteres; Kinderen; Nonna; Moederweemoed; Een Kind; Kinderlijke Voorbidding; De Profetes Anna; Blijde Grijsheid.* De Dichter doorloopt al de tijdperken van het leven der vrouw, en houdt den blik op haar gevestigd van hare kinderdagen af tot aan hare grijsheid, om haar gade te slaan in de verschillende betrekkingen waarin zij zich heeft te bewegen. Dat het een Christelijke geest is die in de liederen ademt, laat zich reeds verwachten. Het Christendom dat hier wordt geschetst, bestaat niet in klagten en zuchten over menschelijke verdorvenheid, maar verschijnt als eene kracht, die in de vrome jeugd geen traan dan die van dankbaarheid over de liefde des Zaligmakers doet weenen; die straks dringt tot het openlijk belijden van het geloof; die later tot werken, en in lijden tot ootmoedige liefde spoort, en die nog in de grijsheid met blijdschap het goede des levens doet genieten. Voor zulk een Christendom weet de Dichter belangstelling en liefde in te boezemen. Zij alleen zullen niet voldaan zijn die meenen dat weekelijkheid en sentimentaliteit en een ijver voor begrippen, welke voor 't vrouwelijk hart geene beteekenis hebben en door haar brein niet kunnen worden verstaan, de onbedriegelijke kenmerken der vrouwelijke vroomheid zijn. En het is niet in den trant van vertoogen en berijmde Verhandelingen, dat de Dichter zijne denkbeelden uit-

eenzet. Het zijn grepen, die hij doet uit het leven. Hij doet de Christelijke vrouw zien in de eenzaamheid, in de kerk, bij het avondmaal, maar ook in het krankvertrek, bij en op het leger der smarte, maar ook in de feestzaal, maar ook in de huishoudkamer in het midden van echtgenoot en vrolijke kinderen, maar ook in het verblijf der armen. De kloosterachtige wereldverachting wordt hier niet aangeprezen. In de rijke jonkvrouw, die in haar prachtig rijtuig, gedoscht met paarden, goud en hermelijn, zich naar hare winterpartijen begeeft, erkent hij daarom niet minder den Christelijken geest, dan in den verachten bedelaar, die de werken van Christelijke ootmoed en liefde verrigt, en in den arme, die den zegen des gebeds zich waardig toont. Het is aan alle stukken - al is de dichtelijke waarde verschillend - te bespeuren dat de Auteur telkens uitging van hetzelfde beginsel, en zich overal een zelfde doel voor oogen stelde. En is hier ook de meeste verscheidenheid van onderwerp en wijze van behandeling, zoodat elke zweem van eentonigheid is uitgesloten; er heerscht de hoogere eenheid des geestes in, die alles doordringt en met de meeste ongedwongenheid dienstbaar maakt aan het hoogere. Is dat de geest van het boekske - zullen wij dan wel veel behoeven te spreken over den vorm? Wie des Dichters *Lentebladen* kent, zal gewis onze uitspraak niet betwijfelen, wanneer wij dien altijd vloeiend, meestal liefelijk en dikwijls krachtig heeten, naar gelang van het behandelde onderwerp. En die onderwerpen zijn altijd belangrijk, gelijk men heeft kunnen opmaken uit de hierboven aangegeven titels. Onder de meest lyrische stukken rangschikken we in de eerste plaats *Nonna*, onder de muzikaalste *Bij een graf*, dat we gaarne door onze komponisten nevens het allerliefste *Kinderen* op muziek zouden zien gezet, waarom we 't hier laten volgen, ook als eene proeve van des Dichters zoetvloeiendheid.

o Kindren zijn bloemen,
 Geplant door den Heer;
 Hoog houdt Hij ze in waarde,
 En zorglijk en teêr
 Zendt Hij er op aarde
 Een Engel bij neêr;
 Die waakt bij het bloemtjen,
 Als 't slaapt in den knop;

Die houdt het verborgen
 In nachten van zorgen,
 En wekt in den morgen
 Met kusjens het op.
 Die blaast met zijn lippen
 Het stof van 't fluweel
 Van kelk en van blaadjens,
 En zuivert de zaadjens,
 En steunt onder 't wieglen
 Den tengeren steel;
 Die kweekt het en schenkt het
 Den schittrendsten glans,
 Die pleegt het en drenkt het
 Met dauw van den trans;
 Dan aâmt het zijn geuren,
 Dan spreidt het zijn kleuren
 Voor allen ten toon,
 En 't bloemtjen vol onschuld, -
 Wat schittert het schoon!
 Bewaak het, o Engel!
 De schoonheid is teêr;
 Een rukvlaag - niets meer -
 Brak 't af van den stengel -
 En 't bloemtjen, zoo teêr,
 Wie brengt het ons weêr?

Wij kunnen dus deze Zangen des Geloofs en der Liefde niet anders dan aanprijzen. Het doel met de uitgave beöogd laat zich ligtelijk omschrijven, en verdient allen lof; het bundeltje kan tot een blijvend geschenk dienen voor die jonge dochteren, welke tot lidmaten der Kerk zijn aangenomen. Geen beter cadeau bijna is haar aan te bieden, - en zeker zal het bij velen niet ontbreken. Ouders en opvoeders bevelen wij het daartoe bij het naderende Paaschfeest met volle ruimte aan: hunne lievelingen zullen er hun gewis dankbaar voor zijn, en er door worden opgebouwd ook na de gewichtigste ure des levens. Het is ook niet enkel het dichtstuk *Belijdenis des Geloofs* - dat wij onder de beste naast *Nonna* en *Het Krankvertrek* stellen - dat toont welken blik de Dichter in het hart der vrome maagd in een der plegtigste stonden van haar leven heeft geslagen; maar met hetzelfde genot zal zij ook in rijperen leeftijd het boekje ter hand nemen, als zij in ruimer of enger kring wordt geroepen om te doen wat hare hand

vindt te doen. Het is in één woord een bundeltje dat geene onzer beschaafden, wier hart voor poëzij en Christelijk geloof geopend is, op haar *porte-livre* mag laten ontbreken. Het zal er integendeel een sieraad van uitmaken, gelijk het in menig oogenblik des levens zal strekken om het inwendige leven te verhoogen en te veredelen. Aan poëzij als deze geven wij den naam van Christelijke; aan haar kennen wij kracht en invloed op het leven toe.

X.

Gedichten van Mr. A.W. Engelen. Te Groningen, bij W. van Boekeren. 1853. In gr. 8vo. 158 bl. f 2-50.

Het was voor ons eene verrassing, toen wij dezen bundel zagen aangekondigd, van eenen man die, door de schoone navolgingen van de *Basia* van JANUS SECUNDUS, vóór het vierde eener eeuw een welverdienden lauwer had verworven. Hoe zelden zagen wij in den laatsten tijd iets van zijne hand verschijnen. Hoe was zijn naam schier verdrongen door de namen van anderen, die nà hem zijn opgetreden. Zal hij aan dien naam nieuwen luister bijzetten? Wij namen de gedichten met belangstelling in handen. Had men reeds bij de verschijning zijner eerste *Poëzij* opgemerkt, dat het de schoonheid van uitdrukking, de gekuischte smaak, de krachtige en vloeiende versbouw was, waardoor hij zich het gunstigste onderscheidde - het liet zich immers verwachten, dat hij in rijperen leeftijd méér dan schoone vormen zou geven, - dat hij ons door rijkdom van gedachten, in het behagelijkste kleed gedost, zou treffen en wegslepen. Moeten wij het niet terstond bekennen dat deze hooge gedachte niet is verwezenlijkt? Leg deze 'Gedichten' naast de *Poëzij* en zie hoe beiden op elkander gelijken. Indien de Uitgever niet het laatste werk kostbaarder uitgevoerd, maar in het eenvoudiger gewaad der eerstelingen had aangeboden, de lezer zou meenen twee gelijktijdig uitgegeven deelen van den Dichter te hebben. Even onberispelijk, schoon en krachtig als de vroegere, vloeijen de regels daarheen. In zijne Alexandrijnen toont hij zich nog den waardigen discipel van VONDEL en BILDERDIJK. Van het gezochte en onnatuurlijke, van het bombast en valsch vernuft, waarvan eene jeugdiger school zich niet altijd heeft vrijgehouden, bleven de

Gedichten van ENGELN vreemd. De geest der Klassieke Oudheid had hem daartoe al te zeer doordrongen. Door dien geest beziel, zou hij in verouderde woorden en onhollandsche woordvoegingen zijne sieraden niet zoeken. Maar nu het innerlijke? Het eerste stuk heeft tot onderwerp *Judas Iscariot*, en is in Drie Zangen verdeeld. De Dichter had vroeger reeds een dichtstuk van dien naam gegeven, en heeft zich later opgewekt gevoeld om het verschrikkelijk verraad en uiteinde van den gevallen Jonger breedvoeriger te schilderen. Reeds toen had hij de vreeselijke regels durven schrijven:

's Hemels raadsbesluit staat onverwrikbaar vast,
 Dat eer Gods almacht de aard had aan het niet onttogen - - -
 Tot heil van de aard en 't zondig menschelijk geslacht,
 Een wezen uit den stam van Adam voortgebracht,
 Bestemd had, om aan 't woën der hel ter prooi gegeven,
 Voor nooit gehoorde ellend en gruwelen te leven,
 Waarvan 't herdenken blijft door alle de eeuwen heen:
 Want zoo de Godheid zelf, als Midd'laar opgetreên,
 Den kruisdood maken zou met aller schuld beladen,
 Dan *moest* een sterveling den Eeuwigen verraden.

Deze regels zijn ook met vele andere in het laatste dichtstuk opgenomen, en geven het oogpunt te kennen waaruit ENGELN den ongelukkige beschouwt. Zijne opvatting 'kwam hem voor, niet slechts de eenige te zijn welke voor eene dichterlijke behandeling vatbaar was, maar te gelijk de eenige welke èn met den geest èn met de letter van het Bijbelsch verhaal is overeen te brengen.' Iedereen zal erkennen dat de heer ENGELN met de laatste bewering zich een voorstander betoont van de ergste orthodoxie, en hoezeer onze voorstelling van den God des Evangelies ons gebiedt zulk eene opvatting in de ergste mate onwaar en onwaardig te achten, willen wij er den Dichter nog niet hard om vallen. Duide hij het ons niet ten kwade, dat wij, dergelijke voorstellingen der goden in het *Grieksche* treurspel latende voor hetgeen zij zijn, niet de minste schoonheid kunnen erkennen in een stuk, dat er op aangelegd is om voor den verrader als het slagtoffer van eene onwederstaanbare hoogere magt medelijden op te wekken, en ons van vreeze doet krimpen voor het verhevenste Wezen. Het is de geest der Heidensche Oudheid, die uit het dichtstuk

spreekt; maar wat wij aan AESCHYLUS bij het lezen van den *gekluisterden Prometheus* vergeven, vergeven wij niet aan den Christen onzer dagen. - Het is diezelfde geest, de geest der 'eeuw van helden en van goôn', die hem hier doet zeggen van MARIA:

Zij heilige Moeder Gods - -
 Wie duizenden alom, met plechtig eerbetoon,
 Aanroepen in 't gebed, als voorspraak bij den Zoon,
 Vergeefbre dwaling in het oog van d' Albehoeder
 (Zoo 't dwaling heeten mag) voor al wie, eenige Moeder,
 Van diepen eerbied voor uw heiligen naam vervuld,
 En neêrgebogen onder 't wicht van zonde en schuld,
 Niet dan bemoedigd door uw voorspraak en gebeden,
 Den Zoon, hun God en hun Verlosser nadertreden.

Dat de *Voorzang* ons DA COSTA herinnert is niet in het voordeel van ENGELen, die ons hier gelegenheid geeft om den grooten afstand op te merken die er tusschen beiden bestaat. Maar onverklaarbaar moet het menigeen voorkomen, dat onze Dichter in een *Slotzang* op een zoo somber stuk nog met innig welbehagen kan spreken van zijne *Roosjens*, minnedichten, wier dartele toon maar al te zeer een bloesjen op schuchtere wangen riep. Misschien wordt echter dat schijnbaar zoo tegenstrijdige in den *Judas* en in de *Roosjens*, die in éénen adem hier worden genoemd, wat duidelijker, wanneer wij opmerken dat zoo wel 't eene als het andere op denzelfden bodem is gegroeid en aan te merken is als de vrucht van aanhoudende studie der *Grieksche* zangers, die buiten zijn hart omging. En hebben wij geen regt om zulks te gelooven, als wij den Dichter elders aan *Mina* hooren zeggen, bij het aanbieden van eenige *Minnedichtjens*, door hem zelve al te dartel genoemd:

- Dat uw blik den armen vriend vergeef,
 Wat zangtoon hij ontlokte aan de elpen snaren,
 Zijn *hart* is vrij van 't geen zijn hand misdreef.

Hier hebben wij toch de onderscheiding die door CATULLUS kon worden voorgestaan als hij zong:

- *Castum esse decet pium poetam*
Ipsum: versiculos nihil necesse est;
Qui tum denique habent salem ac leporem
Si sunt molliculi ac parum pudici,
Et, quod pruriat, incitare possunt.

Het is eene leer die door het Christendom ten sterkste wordt gewraakt. Maar hoe weinig de orthodox Gereformeerde en de Roomschegezinde redenen hebben om zich te verheugen over eenen helper als den heer ENGELN, blijkt uit de *Mijmering*, waarin onze Dichter eene heel flauwe navolging van *die Götter Griechenlands* leverde en nog eens de 'eeuw van helden en van goën, verheerlijkt in der Grieken zangen,' roemt.

Toen bloeide de aard in eeuwge jeugd
 En ademde al 't geschapen vreugd,
 Toen was het mensdome meer verheven (!)

Hoe godlijk (!) was *toen* 't aardsch geslacht,
 Hoe menschlijk toen de hemelingen.

Onder de zegeningen dier eeuw telt hij ook dat *Leucades rots* de hopeloos minnenden wenkte en het bruisend golfgeklots de wond, die ongeneeslijk bloedde, heelde. De goden, zegt hij, der oudheid zijn verdwenen, maar één wonder is gebleven: zij hebben de wonderkracht der *Grieksche Zee* aan onze stroomen medegedeeld. En nu eindigt hij:

o Zuiderzee, o Scheldestroom!
 Nog nadren hoopvol tot uw zoom
 Wie Amors pijl de borst doorgriefde;
 Gij schenkt, als eens 't Leucadisch meir,
 De rust aan 't rustloos harte weer,
 En heelt de onheelbre wond der liefde.

Dit, wakker krijgsheld, voelde uw hart;
 Gij, die voor liefdes bittre smart,
 In d' opgang uwer levensjaren
 Te wreed beproefd, een wijkplaats zocht,
 En wijk- en rustplaats vinden mocht
 In 't harte van de Scheldebaren.

Wat doet ENGELN hier anders dan een blinkend waas over den zelfmoord werpen? Of zal hij u ook hier weder toeroepen dat zijn hart vrij is van 't geen zijne hand misdreef? Het wordt ons al te gevaarlijk, en de voorvechters der steilste voorverordining en der Maria-vergoding zullen huiverig en met schaamte hier eerder de ergste veroordeeling vinden hunner inzichten, als zij verdedigd worden door iemand dien zij zóó over den zegen van het *polytheïsme* hooren mijmeren.

Het ontbreekt onzen Dichter ten eenenmale aan oorspronkelijkheid. Wij hebben hier: een Fragment uit AESCHYLUS' *gekleusterden Prometheus; Orpheus en Euridice*, vrij gevolgd naar VIRGILIUS; de *Kindermoordenares*, (hoe is het mogelijk, dat dit vers van SCHILLER, dat reeds door groote vrienden des Dichters om zijne afstootende onnatuurlijkheid is verworpen - nog eenen kweekeling der Klassieke Oudheid tot het vervaardigen eener navolging kon verleiden?); *de Kluizenaar*, Fragment uit WIELANDS *Oberon; Israëls kracht*, vrije navolging van *Psalm 137; Maria bij het kruis*, vrij gevolgd naar het kerkgezag *Stabat mater; Grafscript*, naar 't Hoogduitsch. Maar lees nu de overige gedichten, die den naam van oorspronkelijk dragen, en zie hoe zeer het vers *Herinnering* dezelfde gedachten aanbiedt als dat *aan eene beek nabij Elburg*, - gedachten die, in het gedicht *in een Album*, reeds in de *Poëzij* werden opgedischt, en die u reeds bekend waren uit het meesterstuk van SCHILLER: *Die Ideale*. Wat blijft er dan over dan *de Cholera, een droom* eenigzins *à la* BYRON, en eenige gelegenheids-verzen, die onze Dichter zonder schade voor de letterkunde in de portefeuille had kunnen bewaren. Onder deze zouden wij 't grootste stuk: *Europa na de Omwentelingen van 1848*, echter niet terstond rangschikken. Het is het laatste van alle vervaardigd, en een der weinige bewijzen, dat de Dichter nog niet geheel oog en hart heeft gesloten voor den tijd waarin hij leeft - maar hoe zeer wij den aanhef toejuichten, - dáár waar de heer ENGELN ons had moeten medevoeren op een hooger standpunt, en op de geschiedenis der laatste jaren den blik des zieners had dienen te werpen, - verkiest hij liever ons een kort uittreksel van het gebeurde in de verschillende Staten te geven, en onbevredigd leggen wij het stuk neêr, om ons te verwonderen over den titel: *Neêrlands Marseillaise*, aan een nieuw *Wilhelmus* gegeven, dat onder de vele liederen van dat *genre* eene eervolle plaats bekleedt, al werpen wij er het vóórlaatste couplet uit.

En hiermede hebben wij ons oordeel uitgesproken over den bundel. Hij heeft ons even als een vroegere getoond: waarin de zwakte, waarin de kracht van onzen Dichter bestaat. De vraag is bij ons opgerezen: zou dan een man als ENGELN in het geheel geen invloed kunnen uitoefenen op onzen tijd, op ons volk en op onze Letterkunde? En hoezeer wij zulks, wan-

neer wij enkel het oog op dezen bundel vestigen, meenen te moeten ontkennen, zoo staat het nogtans vast, en deze gedichten hebben er ons in versterkt: hij kan met zijn talent groote winste doen. De Klassieke Letterkunde, onder ons volk eens zoo hoog in eer en rijk in invloed, wordt allengs minder beoefend en begrepen. Hare voortbrengselen moeten voor die der nieuwere vrij algemeen wijken. Toch is het eene zekere waarheid, die door de onkunde alleen betwijfeld wordt, dat op het gebied van het schoone de Ouden het tot een zoo hoogen trap van volmaking hebben gebragt, dat het bestuderen van hunne meesterstukken nimmer kan verwaarloosd worden dan tot schade der nieuwere Letterkunde. In andere landen brengt men de schatten der Klassieke Letterkunde onder het volk. Wie heeft zoo zeer de geschiktheid om hiermede onze Literatuur te verrijken als ENGELN? Waarom geeft hij ons niet het vervolg van VIRGILIUS, zoo meesterlijk voor een gedeelte ons aangeboden? En wat is er niet na BILDERDIJK, DA COSTA, 'S GRAVENWEERT veel op dat gebied te vinden. Wat TEN KATE doet voor de nieuwere Literatuur, als hij TASSOOS kunstgewrocht ons te genieten geeft, dat zou ENGELN voor de Klassieken doen. En met meerdere toejuiching dan deze bundel, die te weinig van den tijd is waarin hij wordt uitgegeven, zou zulk een arbeid door ons worden begroet.

Y.

Gedichten van S.J.V.D. Bergh, J. Brester, Az., P.A. de Genestet, J.V. Leeuwen, H.J. Schimmel, C.P. Tiele en anderen. Uitgegeven ten behoeve eener Bewaarschool, op te rigten te Boskoop. Te Amsterdam, bij J.C. Loman Jr. 1853. In 12mo. 49 bl. f :-60.

Er worden op den titel verscheiden namen genoemd die een voldoende waarborg opleveren, dat in dit kleine boekken ware poëzij is te vinden. De koper zal zich bij de lezing niet vinden teleurgesteld. Hij zal daarenboven de bijdragen van den heer TIELE met genoegen lezen. Zijne liederen, blijkbaar in den trant der nieuwere *Duitsche* dichtschool geschreven, hebben zekere losheid, die zonder twijfel geen nadeel er bij zal lijden wanneer de Auteur zich meer op zoetvloeiendheid en gemakkelijheid van versificatie toelegt. Liever dan dit hier in het breede aan te wijzen, bevelen wij het bundeltje van ganscher

harte aan. Het doel, dat den Auteurs voor den geest staat, is ongetwijfeld schoon, en wanneer men zulke goede middelen aanwendt om dat doel te bereiken - wie zal dan reden hebben tot klagen?

V.

Ernst en Luim, verzameld uit de Waldblumen van C. Herloszsohn, door Mr. C.M.A. Simon van der Aa, Procureur bij het Provinciaal Gerechtshof van Friesland en de Arrondissements-Regtbank te Leeuwarden. Te Leeuwarden, bij V. Meursinge. 1852. In gr. 8vo. 250 bl. f 2-40.

De 'Verzamelaar' van deze 'arabesken, humoresken en vertellingen'^(*) kan zich verzekerd houden, dat wij ze, naar zijn wensch, met eene 'goedwillige stemming' ter hand genomen hebben. Niet dat de naam van den Schrijver, aan wien hij ze ontleende, ons daar aanleiding toe gaf. HERLOSZSOHN toch heeft den vlugtigen roem, dien hij bij lezers van een bepaalden stempel een korten tijd genoot, reeds lang weder overleefd; zoodat wij twijfelen of zelfs zijn naam in ons land bekend zal zijn buiten den kring der opzettelijke beoefenaars van de geschiedenis der Letterkunde. Maar de beloften in het Voorwoord gedaan omtrent het gehalte van 't geen volgen zou, deden ons hopen dat hier wel het schoonste uit de vaak onbeduidende menigte van HERLOSZSOHNS geschriften zou zijn overgenomen. In die verwachting zijn wij echter bitter teleurgesteld, en kunnen aan de 'vrienden' geen dank weten, wier 'bijval en goedkeuring' den Verzamelaar hebben 'te rade doen worden deze schetsen een ruimeren kring te laten doorwandelen.' In plaats van den 'diepen waarheidszin,' dien de Voorrede den Schrijver toekent, vonden wij door het geheele

(*) Wij weten niet of de eerste twee benamingen van den Schrijver of van den Verzamelaar afkomstig zijn. In beide gevallen vermoeden wij dat op den klank dier woorden een weinig voor 't effect zal zijn gespeculeerd. De stukken ten minste hebben van de *Arabeske* niets dan het grillige en ongeregelde, volstrekt niet het eigenlijk wezen dier figuur, diepte van fantazij en éénheid te midden van schijnbaar planlooze vormen. En *humoresken* kan men ze dán zelfs niet noemen, als ter bepaling van den Humor niet op STERNE of JEAN PAUL, maar op het wilde spel van een SAPHIR of dergelijke gedachten-broddelaars gezien wordt.

boek slechts eene banale, laffe wereldbeschouwing, die alleen lezers van zeer beperkten geest, van zeer ongevormden smaak kan aantrekken - die soort van gezochte geestigheid, welke meestal in niets beters bestaat dan in de woorden, op den klank af, door elkaâr te laten spelen, zonder op den onzin der gedachten te letten, en die door den Schrijver-zelfen onmogelijk kan gemeend zijn. De bestanddeelen dier wereldbeschouwing zijn genoeg bekend uit dien vloed van *soi-disant* humoristische lectuur, die in de matte, krachteloze literatuur van de achttiende eeuw voor een tijd bijval vond, maar thans, op gelukkig slechts enkele uitzonderingen na, door edeler ernst of frisscher geestigheid is verdrongen. Die geest straalt ook nog in dit werk overal door. Geliefkoosde themata zijn: de *Vrouwen* altijd dwaas en ondragelijk, twistziek, ijdel en heerschzuchtig; de *Liefde* iets zinnelijks, iets voorbijgaands, zekere uit de lucht vallende fataliteit. Zij heeft, b.v., de volgende 'levenstijdperken: verliefd worden, dweepen, smachten, toenadering, om den hals vallen, razend worden tot doodschietens toe, meesmuilen, ijverzucht, plagerij, verloving, verkoeling, huwelijk, einde!' (bl. 9). De *huisvrede* 'ontstaat in den gewonen gang van zaken langs dezen weg: pruilen, tegenspraak, woordenwisselingen, krakeel, bliksem, donder en - diepen stilstand'. (bl. 12.) Zelfs profanie wordt ter wille van dergelijke geesteloze tirades niet geschroomd, inzonderheid waar hare pijlen op haar geliefkoosd doelwit, het huwelijk en al wat er toe behoort, gerigt worden. Zoo heet dat, b.v. (bl. 31), 'de voorbereidingsschool voor het Hemelrijk: want even als hij alleen tot het geluk en de zaligheid des hemels kan ingaan die gereinigt en gelouterd is door het vagevuur der rampen en beproevingen, evenzoo' enz. enz. Zoo vernemen wij (bl. 35), dat de getrouwheid der Vrouwen 'eeno uitvinding is van de middeleeuwen, die in losse fragmenten tot op onzen tijd is overgekomen en den schoonklinkenden naam van *mode* heeft aangenomen.' Zoo leest men (bl. 39) van den Bruids-staat de volgende treffende schildering: 'Een genius van bevallige gedaante komt met bloemenkransen in de handen aanvliegen en drukt ze der bruid en den bruidegom op de haren, en zij bloest en hij raakt geheel buiten zich-zelfen, drukt haar vast aan zijn vurig kloppend hart, drinkt eenige flesschen wijn, en roept uit: Ik ben de geluk-

kigste kerel op aarde!' Na de vermelding van dergelijke staaltjes zal 't wel geen verder betoog behoeven, dat, in plaats van 'echt humoristischen toon', hier bijna niets gevonden wordt dan flauwe sentimentaliteit (men oordeele, b.v., uit bl. 14, waar de sterren zich moeten laten welgevalen 'zeker geheiligde meisjes-oogen te zijn, die van liefde hebben gestraald en in den dood zijn gebroken'), en niets beduidend gebabbel (b.v. de zoogenaamde *humoreske* over boeken en vrouwen, bl. 20; of de *Carnavals-arabeske*, bl. 41), in plaats van 'zuivere, ongedwongene en aangename uitdrukking van belangrijke en dikwijls verrassende gezegden', bijna niets dan bij de haren aangesleept valsch vernuft en vermoeijende woordspelingen zonder beteekenis (b.v. 'de krans', bl. 23, en dergelijke.) Het eenige wat op dit alles eene uitzondering maakt, is de leerrijke vertelling van bl. 100 tot 126, getiteld: *de Zonderlinge Kennis*, waarin aanschouwelijk wordt getoond, hoe heilzaam onze onbekendheid met de toekomst en met elkanders inwendige gezindheid voor ons is. Maar over het geheel betreuren wij de moeite aan het doorlezen van dit werk ten koste gelegd, en raden den Heer VAN DER AA zeer dringend aan, zich voor toekomstige vertalings-werkzaamheden, indien hij die vóórheeft, de rigting waarin hij zijne bekwaamheden nuttig kan aanwenden, liever te laten aanwijzen door den zoo wèlverdienden lof, aan zijne bearbeiding van BASTIATS uitstekende Staathuishoudkundige werkjes toegekend.

J.H.G.

Mijn Roman, of verscheidenheden uit het leven in Engeland, door Pisistratus Caxton (E.L. Bulwer). Naar het Engelsch. Te Haarlem, bij A.C. Kruseman. 1853. In gr. 8vo. IV Deelen, te zamen 2058 bl. f 21-:

Dit werk bevat 2058 bladzijden, en kost f 21. -; ziedaar de redenen waarom men er zoo weinig, ja, veel te weinig van hoort spreken. Een roman van vier Deelen, of wel van vijf, - daar het vierde zich nog in twee lijvige boeken liet splitsen; - en dat in een tijd waarin heel de wereld het druk heeft, en er bij al het haastig jagen nog zoo veel tijd te kort komt! - Die uitgave mag eene groote onderneming, ja, schier een waagstuk heeten. Sir BULWER schijnt met gemak ge-

schreven te hebben, en dat doet een deel wel eens uitdijen. Hij heeft rustig zijne draden afgesponnen, en zijne beeldengalerij voltooid - want zoo moeten wij zijn arbeid noemen.

Men zal dezen aanhef vrij koel vinden, als men het werk reeds heeft gelezen; doch men meene niet dat die koelheid ontstaat omdat het hier moeilijk valt eenigen lof uit te brengen terwijl men zijne afkeuring poogt te verbloemen - neen, het is veelmeer omdat de rijkste en krachtigste woorden, die alleen voor de hulde aan meesterwerken moesten gebezigd worden, zoo vaak worden verkwist en vermorst aan allerlei voddertjes. Wij vreezen schier geene woorden te zullen vinden krachtig genoeg voor de hoogste ingenomenheid, en om het publiek te doen begrijpen dat dit werk *niet* alledaagsch is, niet behoort tot die drooge *Engelsche* boeken, die aan onze kusten jaar op jaar worden aangevoerd, en die best in hun vaderland hadden mogen begraven worden. Hoe zal ik mijn denkbeeld duidelijk maken? Welnu dan: 'Mijn Roman' van BULWER is een prins onder de boeken; - dat gezegde is, geloof ik, nieuw; althans het heeft nog nooit in de Courant gestaan. Nu geloof ik dat de lezer mij zal begrijpen, en ik verzoek hem elk woord van den lof en de hulde die ik aan dit werk toezwaai, te willen opvatten in zijne volle kracht en klem. Neemt deze boekdeelen met u naar het land, huisvaders en huismoeders! gij neemt een wijs vriend, een gezellig, aangenaam, boeiend, leerrijk onderhoud daarin mede. Bij den regentijd in den zomer, bij den huiselijken haard in den winter zij BULWER uw huisgenoot! Gij neemt toch anders ook wel eens drie deelen romans en een paar deelen ernstiger lectuur mede naar buiten, of doet die tegen de winteravonden op. De beelden-galerij, de verscheidenheden van *Engeland* te doorloopen, zoo meesterlijk geschetst, zoo treffend geteekend, bij die bezielde groepen te vertoeven, ze te genieten, er in t'huis te worden, daarvoor moet men zich den tijd gunnen, - maar niemand zal zich dien tijd beklagen. Eenvoudig, rustig is de aanvang; de eerste kennismakingen hebben niets ongemeens: maar allengs wordt het tooneel breeder, en veel rijker gestoffeerd; de karakters ontwikkelen zich, en het tafereel boeit steeds meer; ja, tot de allerlaatste bladzijde toe blijft gij gaarne volgen wat zoo diep indringt in het gemoed als in het verstand, zoo zeer het gevoel beweegt als de verbeelding streelt.

Boven alles onderscheidt zich dit werk door den edelen en reinen grondslag waarop het is gebouwd, het fundament van groote en verhevene beginselen, die het maatschappelijk en huiselijk leven moesten doordringen en verheffen, en die elk regtschapen mensch verkwikken en sterken waar hij ze aantreft. De wereldkennis, hier zoo ongemeen gebezigd, heeft te meer waardij omdat Sir BULWER-zelf tot de aanzienlijkste geslachten behoort, en de politieke kuiperijen in zijn vaderland door eigene ervaringen heeft leeren kennen. Doch even boeiend en treffend als hij ons den rijken, nobelen en toch eenvoudigen land-edelman schetst, ons den stedeling en den staatsman maalt, even natuurlijk geeft hij ook de beelden van lieden uit allerlei stand, tot zelfs den gewetenloozen brandstichter, den ketellapper die staatkundige tractaatjes verspreidt. Het streven onzer eeuw, het jagen naar kennis, naar magt en naar geld, geeft hij ons in zeer uiteenlopende karakters; in het teedere, reine en verheven gemoed, het dichterlijke, arme dorpgenie LEONARD tegenover den sluwen, arglistigen egoïst RANDAL LESLIE, en deze laatste in zijn streven naar magt, tegenover den belangwekkenden, achterhoudenden EGERTON, die wederom zoo merkwaardig uitkomt tegen dat losse en bevallige beeld van MARLEY. De naïve en achtenswaardige dorpspredikant bij den *Italiaanschen* filosoof en hunne betrekking, of het huis van den rond-gullen land-edelman met diens lieve huisvrouw en zoo diep misleiden zoon FRANC. De baron LEVI, de Mammon in persoon, de vampyr der groote wereld, naast den *parvenu* RICHARD, met zijne feesten en zucht om gezien en opgemerkt te worden; de trots van een adellijk huis tegenover den niet min onbuigzamen burgertrots van de AVENELS. Dat alles gaat voorbij u, of, liever, in dit alles leeft en zweeft gij voor een tijd, terwijl BULWER u leert opmerken, verstaan en voelen, met die hem eigene gave van fijne onderscheiding en diepte van doorzicht. Hij beschouwt de wereld te gelijk met het oordeel des waren wijsgeers en het geloof van den Christen. Hij toont u haar woelen en worstelen, om er levenswijsheid uit op te zamelen. Ja, ware levenswijsheid, geboren uit ervaringen van allerlei aard, en opgezameld door een wijsgeerig denker als BULWER, dat is niet wat elke uit het *Engelsch* vertaalde roman ons biedt. Voor dezen zal elk lezer den Vertaler en Uitgever dankzeggen, terwijl wij 't het meesterstuk van den Schrijver achten. De vertaling heeft zeer veel goeds,

en was moeilijk; slechts op enkele plaatsen stuit men op eene te letterlijke vertaling, waardoor het *Hollandsch* dáár onbegrijpelijk wordt, en te dikwijls op eenigzins platte woorden. Wij hadden, om het belangrijke van den inhoud, dit uitnemend werk minder kostbaar gewenscht dan de keurige uitgave het nu heeft gemaakt; mogt het nogtans in vele huizen opgenomen worden, als eene parel van zeldzame waarde, en het sieraad van elke huis-bibliotheek.

Bloemen en Vruchten, bijeenverzameld door Catharina Sinclair, Schrijfster van 'Olivia', 'Mathilda', enz. Te Utrecht, bij N. de Zwaan. 1853. In gr. 8vo. 343 bl. f 3-:

De titel van dit boek en de naam van de Schrijfster deden ons iets anders verwachten dan wij hier aantreffen. Bloemen zijn er vergaderd, en aardige ook; vruchten vonden wij spaarzamer, althans als men aan het woord vruchten het denkbeeld van verkwikkend voedende, sterkende, liefelijke bestanddeelen verbindt. Wij achten zulke verzamelingen meer luchtig loofwerk en bevallig gebladerte dan wel bepaald voedsel voor verstand en hart; en het zou ons zeer bevreemden als de Schrijfster die aantekeningen gemaakt had met het doel om ze in druk te geven. Aardige anekdoten, losse trekken en gezegden vindt men er van allerlei gehalte, en daaronder eene menigte van weinig beteekenis. De Vertaler had er liever eene Keurlezing uit moeten geven, en er de dorre bloemkens en onrijpe vruchten uitschieten. Toch zal dit werk zijne liefhebbers wel vinden. Beminnars van het zonderlinge, van korte trekken, van merkwaardige gezegden van beroemde personen, vinden hier hunne gading. Enkele staaltjes mogen dit staven.

'TALLEYRAND zeide, om te kennen te geven hoe zeer hij *Amerika* haatte: Het is een land waar iemand zijn geliefkoosden hond zou verkoopen. - Een wijs man moet het geld in zijn hoofd, maar niet in zijn hart hebben. - Koop wat gij niet noodig hebt, en weldra zult gij moeten verkoopen wat gij niet missen kunt. - Het auteurschap, zegt SCHLEGEL, is, naar gelang van den man die het bezit, eene schande, een tijdverdrijf, een dagelijksche arbeid, een handwerk, eene kunst, eene wetenschap of eene deugd. - Het krachtigste middel om altijd gelukkig te wezen is, kleine

zaken niet zwaarder te schatten dan zij zijn. - OLIVIER CROMWELLS gebed vóór den maaltijd was gewoonlijk: "Sommigen hebben spijs, maar kunnen niet eten; anderen kunnen eten, maar hebben geene spijs; ik heb beiden: de Heer zij geloofd!" - Toen Dr. CHALMERS het ouderlijk huis verliet, viel het scheiden hem zoo zwaar, dat hij, om langer naar de zijnen te kunnen zien, ten achterste voren (?) op zijn paard ging zitten. Niet alleen had dit het gewenscht gevolg, maar het was ook oorzaak, dat hij in zeer opgeruimde stemming aftrok, daar zijne houding iedereen, en hem-zelf niet het minst, deed lagchen. - Ik gebruik mijn zondag altijd om mijne rekeningen op te maken, zeî een spotter tot een geestelijke. Gij zult ondervinden, Mijnheer! hernam deze, dat de dag des oordeels juist op dezelfde wijze wordt doorgebracht. - Toen men so-CRATES vroeg: wat men wint door te liegen, antwoordde deze: niet geloofd te worden wanneer men waarheid spreekt. - De *Hindoes* vergelijken een slecht bestuur bij iemand die op zijn hoofd tracht te wandelen en met zijne voeten te denken. - SIDNEY SMITH zegt, dat er drie dingen zijn, die iedereen meent te kunnen doen, een klein stuk land bebouwen, een chais sturen, en een artikel in een maandwerk schrijven. - ROUSSEAU, de meest gevoelige Schrijver, zond al zijne vijf kinderen, zoodra zij ter wereld kwamen, naar het vondelings-huis, en nam alle voorzorgen om nooit als hun vader bekend te worden. - VOLTAIRE gaf de volgende definitie van een geneeskundige: Hij is een ongelukkig man, van wien men elken dag het wonder verwacht om de gezondheid met de onmatigheid te verzoenen. - Toen men PLUTARCHUS vroeg: waarom hij in zijne geboortestad bleef wonen, nu die zoo klein en onbeduidend geworden was, antwoordde hij: Ik blijf opdat zij niet nóg geringer worde. - De geestelijken, zeide NAPOLEON eens, beschouwen deze wereld als eene diligence, waarin zij naar eene andere wereld reizen. - Een verstandig man kan somtijds in verlegenheid zijn hoe een gesprek te beginnen, maar een dwaas weet nooit te eindigen.'

Schetsen met de Pen. Door Alexander v.H. Te Amsterdam, bij J.H. Gebhard en Comp. 1853. In kl. 8vo. 107 bl., ingenaaid f 1-20, gebonden f 1-50.

De teekenstift van ALEXANDER V.H. heeft ons reeds menig-

maal verteld dat hij zijne natuurgenooten had bekeken, dat hij wist hoe ze zijn, en dat er zoo zijn. Wij verheugen ons, de vruchten van zijn geest en vernuft, zijne schetsen met de pen, vroeger verstrooid, in een keurig bundeltje verzameld te zien. Het is een allerprettigst boekje voor wie niet al te bang is voor wat studenticositeit, en het den luimigen Schrijver vergeven kan, dat hij aan de vroeger reeds in het licht verschenen stukjes niet heeft getipt en geknipt, geknutseld en geplooid. Zij moesten blijven wat ze waren: luchtige schetsen, schilderachtige omtrekken, ongedwongen op het papier gebragt, als grillige kinderen eener vrolijke fantazij. Wel zouden wij, in het belang van lezeressen vooral, gewenscht hebben dat de Schrijver, hier en daar, een ander tusschenwerpsel had gebezigd, waardoor de schets niets van haar leven en hare natuurlijkheid zou hebben verloren, en gewis een grooter publiek zou hebben gewonnen; terwijl wij nu wel eens van ruw of gemeen hoorden gewagen, hoewel het zoo niet kan zijn gemeend door den auteur. 'De nacht vóór het examen' is zoo geestig als 'het paardrijden van PIET en de zijnen' prettig is. 'ANTJES aandoenlijk einde' is een keurig stukje, een sermoen voor wie nooit preken hooren noch preken lezen. 'De bladen uit het reisverhaal' doen naar méér wenschen. Wie is zoo stroef van geest en gelaat, dat hij bij de geschiedenis van VAN GOVEREN zich van een vrolijken lach kan onthouden? Wij vinden in den kleinen THEODOOR niets onnatuurlijks. De Schrijver geeft in deze naïve schets-zelve duidelijk, door de onvergelykelijke beschrijving der schooljeugd, te verstaan, dat niet alle jongens het zoo weemoedig opvatten als dit éénig kindje. 'Meester VERKNIJP' is onbetaalbaar. Scholen en schoolmeesters laten, ten deele, nog wel te wenschen en te verbeteren over, bij al den hoogen roem aan het Lager Onderwijs toegezwaid. - Maar de laatste geschiedenis, op eene legende gebouwd... dáár heeft de Schrijver zeker zijn talent in ten toon gespreid boven al de andere schetsen; het is eene meesterlijke schets - maar afgrijzingwekkend akelig, en wij raden onze lezeressen in gemoede, als zij wat zenuwachtig vallen, niet verder te lezen dan tot N°. 470, of, zoo zij het durven wagen, toch vooral niet na klokke tien... De uitvoering is even keurig en smaakvol als de inhoud geestig is. Het bevallig plaatwerk van dezen kunstenaar is te gunstig bekend om iets te mogen zeggen over de schoone fantastische

plaat, die het boekskén opent. Wij leggen dit werkje neder met den vurigen wensch, dat het verschoond blijve van het lot van meest alle letterproducten die iets oorspronkelijks hebben en opgang maken - en dat lot is: van de baan te openen voor eene menigte akelige navolgingen op dat spoor.

Wat eene Moeder vermag. Naar het Engelsch van Grace Aguilar, door Chonia. II Deelen. Te Amsterdam, bij A. Jager. 1853. In gr. 8vo. 658 bl. f 5-80.

Het oordeel over boeken zoo wel als over alle andere zaken wordt beheerscht door het standpunt van den beoordeelaar, en van het beginsel dat hij ten maatstaf bij zijne eischen aanneemt. Wil men de werken van GRACE AGUILAR alleen aan de kunst toetsen, dan kan het oordeel niet altijd gunstig zijn; zij laten in dát opzigt wel eens te wenschen over. Wij willen hier echter niet treden in de beschouwing der gebreken van werken wier Schrijfster ons oordeel toch niet lezen zou, en die reeds boven het aardsche verheven is. Het vóór ons liggende boek heeft echter ééne gunstige zijde: de zedelijke strekking geeft het eene waarde die het gemis van andere schoonheden aanmerkelijk vergoedt.

Twee moeders worden er ons in voorgesteld: zusters, zeer ongelijk van inborst en beginselen, die men de dwaze en de wijze moeder zou kunnen noemen. De dwaze treedt al in den aanvang des boeks van het tooneel, maar de vruchten harer dwaasheid overleven haar zeer lang. De wijze neemt de weezen van hare zuster tot zich, en poogt de aangerigte schade in hunne gemoederen te herstellen. Vergeefs - want de goede tante ziet wel de uitwerkselen, maar zij kent de oorzaken niet genoeg van de verschijnselen die zich voordoen, vooral in het karakter van het nichtje ELLEN - een óvergevoelig, schroomvallig, in vele opzigten achterlijk kind, dat het ongeluk had hare moeder zeer te mishagen, en wel in die mate, dat zij altijd achter werd gesteld voor haren vluggen, schoonen en aanvalligen broeder EDUARD, den afgod en het troetelkind der moeder, die alle ondeugden voor edele eigenschappen in hem wist te verklaren. Bij den knaap ontwikkelt deze handelwijze den aanleg tot een verregaand egoïsme, tot trotschheid en ligtzinnigheid, terwijl het meisje er te schroomvalliger en ach-

terhoudender door wordt. Vóór de dwaze moeder hare kinderen aan hare broeder en zuster overlaat, strooit zij eerst nog de zaden van wantrouwen en vrees in de kinderlijke harten. Zij is zéker, dat haar afgod van zijn troon zal genomen worden, ja, dat men zijne edele eigenschappen ligt als ondeugden straffen zal; en nu laat zij ELLEN de gelofte afleggen, van alle straf zoo veel mogelijk van den broeder af te weren en hem alle leed te verzachten. Het miskende kind, verrukt van met zoo veel vertrouwen begunstigd te worden, belooft, en ontvangt daarop eenige haar anders vreemde liefdeblijken harer moeder, die in haar overspannen zieltje diepe indrukken achterlaten en kracht geven aan de belofte - en zij doet de keuze van de grootste zelfverzaking voor haren broeder, dien zij-zelve ook ongemeen lief heeft. Uit deze verhouding wordt een leven vol miskenning geboren, bij het gebruik en misbruik, dat de eigenbatige, loszinnige EDUARD van de edelmoedigheid zijner zuster maakt, tot dat ten laatste haar lijden en vernedering om zijnentwil zóó hoog gaat, dat het hem bekend wordt, treft, beschaamt en verteedert. Het lijden der arme ELLEN is aandoenlijk, het beeld der wijze moeder voorbeeldig, en het geheel kan bij *Nederlandsche* moeders niet alleen, maar ook voor broeders en zusters leerzaam en nuttig zijn; zoo zij smaak hebben om huiselijke tafereelen te lezen, die in de kleinigheden des dagelijkschen levens geschetst zijn - doch niet met de pen eener BREMER. De *Engelsche* dames zijn altijd langwijlig, en het Eerste Deel van een *Engelschen* roman altijd taai. 't Is of men niet op gang kan komen. Zoo is het ook hier. Het Eerste Deel is vol koude gesprekken - en *Engelsche* kinderen uit de boeken zijn magtig filosofisch en pedant. De Hemel beware de '*Hollandsche* jongens'! Hier en daar stoot men op zonderlinge uitdrukkingen, die CHONIA, zijns ondanks, moeten zijn ontsnapt. Het vignet is weinig geschikt om tot lezen uit te lokken. De kwijnende figuur *en négligé*, die meer vóór den stoel dan er op schijnt te zitten, ziet er niet opwekkend uit. Wij wenschen intusschen dit boek in handen van alle dwaze moeders en egoïstische broeders, terwijl ook goede moeders en goede broeders er nog wel een wenk en woord in kunnen aantreffen dat hun tot nut kan zijn.

Boekbeschouwing.

Verhandelingen, uitgegeven door Teyler's Tweede Genootschap. Zeven-en-twintigste Stuk. Bevattende een antwoord op de vraag: Wat leert de Geschiedenis aangaande de vereeniging der geestelijke en wereldlijke Oppermagt in den Kerkelijken Staat? Te Haarlem, bij de Erven François Bohn. 1852. In gr. 8vo. XVIII en 248 bl. f 2-:

Indien men den Paus van *Rome* alleen als wereldlijk Vorst beschouwt, dan is er wel geen twijfel aan, of voor de wettigheid (legitimiteit) van zijn gezag bestaan ruim zoo vele, indien niet méér bewijzen, als eenig Vorst voor het zijne zou kunnen aanvoeren, en voor den Regtsgeleerde zoude het vermoedelijk gemakkelijker vallen, de gegrondheid der eersten, dan die der laatsten te betoogen; maar voorzeker zoude men eene te zware taak op zich nemen, indien men beproeven wilde de wettigheid der vereeniging beide van het wereldlijk en geestelijk gezag aan te toonen of te verdedigen. Intusschen heeft men het meermalen beproefd, doch dan ook zijne redenering gebouwd op een beginsel dat aan alle mogelijke tegenspraak onderworpen was, ja dat, van naderbij beschouwd, den toets niet konde doorstaan, zoodat bij het wegzinken van den grondslag, het geheele gebouw van gevolgtrekkingen van zelf moest ineen storten.

‘CHRISTUS is de Koning der Koningen! Hij heerscht over alles, en heeft PETRUS als zijn plaatsvervanger achtergelaten. Van dezen Vorst der Apostelen zijn de Pausen de wettige opvolgers; dat wil zeggen: als zoo vele PETRUSSEN zijn zij de plaatsvervangers en vertegenwoordigers van den verheerlijkten CHRISTUS op aarde; derhalve zijn zij in het geestelijke de onfeilbare wetgevers, en die hen hoort, hoort CHRISTUS. In het tijdelijke zijn zij, daarenboven, de opperheeren, en de Vorsten hunne leenmannen: want CHRISTUS is de Koning der Koningen, en zij zijn door Hem geroepen om zijne vertegenwoordigers onder de menschen te zijn. Dit Pauselijk bewind draagt den naam van *Theokratie*; opstand daartegen, of afval daarvan

is rebellie tegen CHRISTUS en tegen God, en die zich daaraan schuldig maakt, is verloren; daarom zijn ook de ketters - verdoemd.'

Het is hier de plaats niet om het dwaze (of moesten wij niet liever schrijven: het God-onteerende?) dezer stellingen aan te toonen, wat reeds honderdmaal gedaan is; maar genoeg zal het zijn aan te merken: dat deze middeleeuwsche begrippen in onze dagen op nieuw door Roomsche Kanonisten worden hervoort geroepen en verdedigd; en dat nog in dezen jare, in een uit het *Spaansch* in het *Fransch* vertaald, en aan Paus PIUS IX opgedragen geschrift de stelling voorkomt: 'dat de vereeniging van geestelijke en wereldlijke magt noodzakelijk is, om den Paus zijne hooge bestemming te doen bereiken van de *Rotssteen* der Kerk en der Maatschappij te zijn; dat, wat het wereldlijk gebied betreft, dit tot het levensbeginsel des Pausdoms behoort; niet alleen omdat de Opperpriester van *Rome* daardoor onafhankelijk wordt, maar ook omdat hij daardoor in staat wordt gesteld om het werk van den CHRISTUS voort te zetten, en om voldoende slotsommen te verkrijgen wanneer hij zich tot beschermer der Volken tegen de Koningen verklaart, en de steun der Koningen tegen de woelingen der Natiën is.' Men kan deze redenering lezen op bladz. 394 en volg. van het werk getiteld: *Le Pape en tous les tems, et spécialement au XIXe Siècle, par le Docteur Don JUAN GONZALEZ, Examineur Synodal de l'Archevêché de Tolède et autres Diocèses, et Grand Aumônier de l'Hôpital Général de Madrid; traduit de l'Espagnol, et dédié à N.T.S.P. le Pape PIE IX, par le Comte CHARLES DE REYNOLD-CHAUVENCY, Chevalier des Ordres de St. Jean de Jerusalem, etc. Paris, à la Librairie de Piété et d'éducation D'AUGUSTE VATON, Éditeur, rue du Bac, N°. 50. 1854.*

Indien de onpartijdigheid gebiedt te erkennen dat de Pauselijke oppermagt gedurende de middeleeuwen somtijds van een weldadigen invloed is geweest, tot voorkoming van oorlogen, tot het beteugelen van Vorsten in hunne misdadige ondernemingen, en tot het bewaren der rust onder de Volken; ja, indien wij zelfs eene negatieve waarde aan de vereeniging van het geestelijk en wereldlijk gezag des Pausen van *Rome* toekennen, en met SCHILLER (*Geschichte des dreissigjährigen Kriegs*, 1ster Theil, 2tes Buch) vragen: 'Wat zou er wel van

de Reformatie, en wat van de vrijheid der *Duitsche* Vorsten zijn geworden, als de Bisschop te *Rome* en de Vorst te *Rome* steeds één en hetzelfde belang hadden gehad': zoo neemt dit toch niet weg, dat wij die vereeniging, zoowel op zich-zelve als in hare algemeene strekking beschouwd, strijdig noemen met den geest des Christendoms, wiens Goddelijke Insteller met zoo vele woorden geleerd heeft dat zijn Rijk niet van deze wereld is, en dat er onder zijne leerlingen geene heerschappij moet zijn!

Wél, voorwaar, heeft derhalve het achtbare TEYLERS Genootschap te *Haarlem* met den geest en de behoeften des tijds geraadpleegd, toen het ten jare 1849 een antwoord verlangde op de vraag: 'Wat leert de Geschiedenis aangaande de vereeniging der geestelijke en wereldlijke Oppermagt in den *Kerkelijken Staat*? Blijkt die Vereeniging, bij den tegenwoordigen toestand der *Europesche* Staten, volstrekt noodzakelijk te wezen? Welke gevolgen zouden uit eene afscheiding dezer magten te vermoeden zijn? In hoe verre zouden die gevolgen, zoo voor de Roomsche-Katholieke Kerk als voor het Christendom in 't algemeen, dienstbaar, of nadeelig kunnen worden?'

Het Genootschap wees in zijne vergadering van den 6^{den} December 1850, op drie ingekomene Verhandelingen, den gouden eerepenning toe aan den Heer HERMANN GUSTAF HASSE, Phil. Doct., en Evangelisch Predikant te *Leulitz* bij *Wurzen* in *Saksen*, als die voldoende de uitgeschrevene vraag had beantwoord; en wij mogen er gerust bijvoegen: als die op de meest wetenschappelijke en grondigste wijze een onderwerp had behandeld, waarin de beide groote afdeelingen der Westersche Christenheid een zoo onmiddellijk belang stellen.

Om den lezer eenigermate in staat te stellen tot eene juiste beoordeeling van het gewigt dezer Verhandeling, die niet één antwoord op ééne vraag, maar op vier vragen even zoo vele antwoorden bevat, wilden wij eerst een kort uittreksel geven der beschouwing van het een of ander punt, dat ons boven alles belangrijk toescheen; maar spoedig moesten wij van dit voornemen afzien, omdat wij ons verlegen vonden in de keuze, en ten slotte onzeker waren wat wij al dan niet hier minder belangrijk zouden noemen; - wat toch aan de eene zijde beschouwd, van ondergeschikt belang schijnt te zijn, is, van den anderen kant gadegeslagen, van het hoogste gewigt, en,

wij besloten dus liever een kort overzicht mede te deelen van den rijken inhoud dezes werks, dat op de onverdeelde belangstelling van een iegelijk dien het om 'waarheid' te doen is, de onbepaaldste aanspraak heeft.

In een lezenswaardig 'Vorwort', van 18 bladzijden, plaatst ons de Schrijver op het standpunt van waar wij zijne Verhandeling moeten beschouwen: niet als een theoretisch betoog, maar als eene geschiedkundige ontwikkeling van, en bewijsvoering voor zijn onderwerp. Trouwens, daar de vraag was: wat leert de Geschiedenis aangaande de vereeniging der geestelijke en wereldlijke Oppermagt in den *Kerkelijken Staat*? zoo moest ook de Geschiedenis de proeven leveren, en als leermeesteres, *magistra vitae*, de gewigtige uitspraak omtrent de bestaande daadzaak doen. De gelegenheid wordt tevens gepast waargenomen ter wederlegging van zoo vele schijngronden, die voor de wettigheid en noodzakelijkheid dezer vereeniging als nog worden te berde gebragt. Is er sedert het opstellen dezer Verhandeling veel, bijzonder in *Italië*, voorgevallen, wat op de zienswijze des Schrijvers invloed had kunnen uitoefenen; zoo moet zijne verklaring: dat zijn gevoelen, wel verre van door de plaats gegrepen hebbende gebeurtenissen geschokt te zijn geworden, er veel meer door bevestigd is, - door ons als een bewijs worden opgevat voor de hechtheid der gronden waarop hij zijn geheele betoog gevestigd heeft.

Een literarisch-historisch overzicht van het onderwerp dient tot Inleiding op de Verhandeling (bl. 3-8). Wij vernamen er onder anderen de bijzonderheid uit: dat de ex-priester van het Oratorium PIERRE CLAUDE FRANÇOIS DAUNOU de vermoedelijke Schrijver is geweest van het in der tijd zoo veel opzien gebaard hebbend *Essai Historique de la puissance temporelle des Papes, et sur les abus, qu'ils ont fait de leur Ministère spirituel*. Ook eene *Nederduitsche* vertaling zag daarvan in 1812 het licht (bij W. VAN BERGEN, te *Breda*). Het is derhalve een oorspronkelijk *Fransch* werk, en het voorgeven als of 't uit het *Spaansch* zoude zijn overgezet, is verlicht. HASSE berigt ons dat hij het, als hoogst zeldzaam geworden, zich slechts met moeite heeft kunnen verschaffen, waarom wij vermoeden dat het zal zijn opgekocht, ten einde de openbaarmaking van bistorische feiten, die alles behalve gunstig voor den

Pauselijken Stoel konden werken, zoo veel mogelijk te beletten.

Gaf de uitgeschrevene prijsvraag aanleiding tot vier vragen; - zij worden ook allen met de grootste naauwkeurigheid overwogen en beantwoord. De eerste is: Wat leert de Geschiedenis met betrekking tot de vereeniging der geestelijke en wereldlijke Oppermagt in den *Romeinschen Staat*? Die vereeniging wordt nu beschouwd, zoo ten aanzien van haar *bestaan* als van hare *gevolgen*; en het *bestaan* wordt aangetoond niet *oorspronkelijk*, maar *toevallig*, en *onregtmatic* te zijn, en de *gevolgen* worden aangewezen in elk opzigt *noodlottig* te zijn *voor de Kerk en de Godsdienst, voor den Kerkelijken Staat, voor het Pausdom, en voor het algemeen Europeesch Staatsleven* (bl. 9-189).

Tot beantwoording der tweede vraag: Blijkt die vereeniging, bij den tegenwoordigen toestand der *Europesche Staten*, volstrekt noodwendig te wezen? treedt de Schrijver vooreerst in eene beschouwing van den tegenwoordigen toestand der *Europesche Staten*, die over het algemeen reeds sedert lang niet meer op Kerkelijken grondslag is gevestigd; hij toont voorts aan dat het bestaan van andere Staten, en zelfs van den *Romeinschen*, niet meer bepaald afhangt van de vereeniging der beide magten in den laatstgenoemden; waardoor hij in de derde plaats tot de negative beantwoording der voorgestelde vraag komt, als in affirmativen zin *noch gevorderd wordende door het bestaan der Christelijke Kerk in het algemeen, noch door dat der Roomsche Kerk in het bijzonder* (bl. 190-210).

Bij de derde vraag: Welke gevolgen zouden uit eene afscheiding dezer magten te vermoeden zijn? spoort de Schrijver eerst de wijze na, waarop de afscheiding der beide magten in den *Kerkelijken Staat* zoude kunnen plaats grijpen; en wijst dan de vermoedelijk onmiddellijke gevolgen aan, die uit de opgegevene *volmaking, afscheiding, en verbinding* der tot dusver vereenigde Regerings-magten in het Roomsche-Kerkelijk en Staatkundig gebouw zouden voortvloeijen, zoo ten opzichte van *dit Kerkelijk en Staatkundig gebouw zelf, als in zijne betrekking tot het buitenland* (bl. 211-228).

Eindelijk treedt hij, ter beantwoording der vierde vraag, in een onderzoek van het *voordeelige of nadeelige* dezer gevolgen, zoo voor de *Roomsche Kerk in het bijzonder*, als voor

het *Christendom in het algemeen* (bl. 229 tot aan het einde).

Reeds uit de eenvoudige opgave van den hoofdinhoud der Verhandeling, zoo als wij die aan den Schrijver ontleenden, wordt het ieder duidelijk, welke gewigtige onderwerpen hier ter sprake komen, en van zelf wordt nu de belangstelling opgewekt, om deswege het oordeel eens mans te vernemen die allezins bevoegd is het uit te spreken; een oordeel, dat op historische feiten rust, voor zoo ver 't het verledene en tegenwoordige betreft, en, ten aanzien der toekomst, op den aard der zaak en op de ervaring gevestigd is. Wij houden ons verzekerd, dat ieder na de lezing van het geheele stuk zich overtuigd zal gevoelen van het hooge belang dat niet alleen de Godsdienstige, maar ook de Staatskundige wereld heeft bij de ontwikkeling van zoo vele, en zoo gewigtige waarheden, als hier, in een betrekkelijk kort bestek, met helderheid voorgedragen, met kracht betoogd, en overal met de fakkel der Geschiedenis toegelicht worden. Hoezeer wij vertrouwen dat deze Verhandeling in de boekverzameling van elkeen zal worden gevonden die er prijs op stelt, om met kennis van zaken te kunnen spreken over zoo dikwerf geopperde vragen, als vooral in de jongste tijden gedaan, en te *Rome* in dé stormachtige avondzitting van 9 Februarij 1849 der geïmproviseerde *Romeinsche* Republiek, met 140 tegen 20 stemmen, ten nadeele van de wereldlijke magt der Pausen, beantwoord zijn geworden^(*): zoo kunnen wij ons toch niet onthouden, tot staving van onze gunstige meening aangaande de waarde van dit werk, enkele proeven mede te deelen. Wij kiezen daartoe wat de Schrijver zegt aangaande het onregtmatische van het bestaan van het Pauselijk regerings-dualisme (bl. 86). Hoezeer de Schrijver vooraf verklaard heeft dat hij met het voorstellen zijner meening geenszins een aanval bedoelt op de nieuwere staatkundige theorie, die, volgens oude praktijk, in elke volbragte daadzaak (*fait accompli*) ook den toereikenden staatkundigen regtsgrond ziet voor hare regtsgeldigheid en regtmaticiteit: ziet hij zich evenwel gedrongen,

(*) De *Romeinsche* Constituyente nam toen het volgende besluit: 1°. het Pausdom is met der daad en van regtswege van het wereldlijk bestuur des *Romeinschen* Staats vervallen (*decadato*); 2°. de *Roomsche* Bisschop zal daarvoor alle noodige waarborgen erlangen, dat hij zijn geestelijk gezag onafhankelijk kan itoefenen.

in naam der Godsdienst en van het geestelijk Kerkgezag, te protesteren tegen het regt der vereeniging van Kerkelijk en wereldlijk gezag, en noemt het onregtmatig, al bestaat het ook daadwerkelijk sedert eeuwen. 'Niemand anders' - gaat hij voort - 'dan de Geschiedenis, noemt haar zoo, wijl geene andere regtbank dan de Geschiedenis de uitspraak doet, dat de Stichter des Christendoms eene zoodanige magts-vereeniging *niet* gewild heeft, en dat zij met het wezen van geene van beiden, noch der geestelijke noch der wereldlijke, overeenstemt, maar iets onnatuurlijks, en in zich-zelf tegenstrijdigs is, onafhankelijk nog van hare gevolgen. - Voor het gezag en de onomstootelijke regtskracht van het enkele woord van CHRISTUS tot zijne Jongeren, als tot de geestelijke leidslieden van hen *die door hun woord in Hem gelooven zouden*, en derhalve ook tot PETRUS, wiens navolger de *Roomsche* Bisschop wil zijn: 'gij weet dat de Vorsten der volken over hen heerschen; *maar alzoo zal het onder u niet zijn!*' - voor het gezag van dit woord van CHRISTUS *verdwijnt de regtmatigheid van elk burgerlijk verdrag*, onder menschen, die ooit aan een drager van het geestelijk gezag in zijne Kerk een wereldlijk Vorstelijk gezag, en meer dan een aardsch bezit toegekend hebben; en hoeveel meer dan nog de regtmatigheid van *elken staatkundigen maatregel*, waardoor de drager van het eerste gezag stout genoeg geweest is, zich eene soort van het laatste toe te eigenen!

Men kan het derhalve slechts als eene *tijdelijke dwaling*, maar geenszins als een verbindenden en afdoenden regtsgrond beschouwen, wanneer zoodanige overeenkomsten, en zulke maatregelen, als wij reeds zagen, werkelijk hebben plaats gegrepen, en de vereeniging van het tweeledig oppergezag in den *Kerkelijken Staat* van lieverlede en toevallig hebben te wege gebracht; zoodat wij daarin wel eene *toelating*, maar volstrekt geen werk der Voorzienigheid mogen erkennen, daar wij anders ook de zonde, die overal in de ontwikkeling der menschheid, sedert den eersten val, zich zoo magtig, en sedert duizenden van jaren onafgebroken en steeds toenemend, vertoont, insgelijks een werk der Voorzienigheid zouden moeten noemen.'

Bekend is de meening van THIERS: dat de wereldlijke magt des Pausen, tot handhaving zijner geestelijke onafhankelijkheid,

onvoorwaardelijk wordt gevorderd; en gretig is deze uitspraak van den beroemden staatkundigen Geschiedschrijver door de Ultramontanen als eene ontegenzeggelijke waarheid aangenomen. Maar met klem van redenen toont HASSE, bij de beantwoording der tweede vraag (bl. 202 en volgg.), aan: 'dat deze meening het bewijs harer ongegrondheid met zich voert; want, dat zij niet alleen door de Geschiedenis, gelijk zulks vroeger was aangetoond, wordt weêrsproken, maar ook op eene ongerijmdheid van de grofste soort berust. Immers geeft zij te kennen dat de geestelijke onafhankelijkheid des Pausen (want eene andere kan wel niet bedoeld zijn) afhankelijk is van zijn wereldlijk gezag, en dáárin haar' steun vindt. Eene *blasphemie*, voorwaar, tegen den geest, en wel, zoo als hare verdedigers noodzakelijk moeten toegeven, indien zij zich niet in nieuwe tegenspraak met zich zelven willen verwarren - tegen den Heiligen Geest!'

Het ware te wenschen dat de drijvers der noodzakelijkheid eener duurzame vereeniging van het tijdelijk gezag des Pausen met zijn geestelijk gebied, door eene onbevooroordeelde lezing van hetgeen de Schrijver daartegen aanvoert, tot beter inzien konden gebragt worden. Doch daar het hun niet te doen is om waarheid, maar om de handhaving van een beginsel waarmede hun belang staat of valt, is er weinig hope op de vervulling onzer wenschen. In 1849 scheen de tijd geboren te zijn, dat er eene scheiding der beide magten, naar welke, wat men ook zeggen moge, de *Romeinsche* bevolking over het algemeen vurig verlangt, zoude plaats grijpen: maar, vreemde bajonetten, vooral *Fransche*, hebben de vereeniging met geweld in stand gehouden, en de dubbelzinnige rol die het *Fransche* Gouvernement destijds gespeeld heeft, is voor de regtbank der goede trouw en der eere onverantwoordelijk.

Wij zouden te uitvoerig worden, wanneer wij bij de beantwoording der derde vraag wilden blijven stilstaan, en aantonen op welke wijze de Schrijver begrijpt dat de scheiding der beide oppermagten in den *Kerkelijken Staat* niet zoude mogen, en langs welke wegen hij meent dat zij zoude kunnen plaats grijpen: wij wijzen dus alleen op de ontwikkeling van zijn gronddenkenbeeld, of zijne hoofdstelling: dat de tot dusver zoogenoemde *Kerkelijke Staat* moet ophouden een '*Staat der Kerke*' (*Stato della Chiesa*) te zijn, maar als 'Kerk en Staat

van Rome' (*Chiesa e Stato di Roma*) een geheel eigenaardigen regeringsvorm moet aannemen, welken hij de *Collegiale* noemt, en waarin een, uit een gelijk getal geestelijken en wereldlijken bestaand, en dus *gemengd* opperbestuur (*Supremo e Sovrano Collegio*) de regten der wereldlijke Landsregering zoude uitoefenen.

In dit ontwerp, dat zich aan de bestaande gesteldheid van zaken zoo na mogelijk aansluit, wordt, in plaats der *vereeniging*, eene *volmaking* en *verbinding* aangenomen, waarin de regten der beide regerings-elementen, die tot dus ver in ééne hand vereenigd zijn, onverlet worden gehandhaafd; dien ten gevolge wordt gescheiden wat gescheiden moet worden, en bij elkander gehouden wat daarvoor vatbaar is; in overeenstemming en der schenkingen en der plaatselijke omstandigheden, ingevolge hare eeuwen lange ontwikkeling. Op deze twee grondslagen rust het ontwerp, niet naar een denkbeeldig, maar naar een historisch regt. De gemengde zamenstelling van het hoogste Regerings-Collegie, uit evenveel geestelijke als wereldlijke leden, beantwoordt boven alles aan de schenking van PEPIJN, die het *Exarchaat*, en de *Pentapolis*, aan de *Heilige Roomsche Kerk*, en *Republiek* overliet. Zij is ook in overeenstemming met het oudste gebruik der Pausen, die gewoon waren (zoo als dit vroeger uit den *Codex Carolinus* is aangetoond) een *Dux* en een *Presbyter*, d.i. *een wereldlijken* en *een geestelijken beambte*, ter gemeenschappelijke uitoefening van de regten der Regering, af te vaardigen.

Hoe men ook over de meening des geleerden Schrijvers moge oordeelen, zeker is het, dat zij in den grond nederkomt op eene opheffing der Pauselijke autokratie; en hij-zelf verklaart dat de geest van zijn ontwerp dáárin is gelegen, dat het tot dus ver bestaande geestelijk oppergezag zijne Souvereiniteits-regten met nieuwe wereldlijke organen *deele*, voor zoo ver het de Landsregering van den *Romeinschen Staat* betreft, maar *ze in het eigenlijk gezegd Kerkelijk bestuur zich voorbehoude* (bl. 219).

Ongetwijfeld hebben wij zoo veel zien gebeuren dat vroeger voor onmogelijk gehouden werd, en de grenzen van het rijk der mogelijkheid zijn in onze dagen op eene zoo verbazende wijze uitgezet, dat wij de verwezenlijking der opgegevene theorie naauwelijks onder de ongeloofelijke dingen durven rangschikken; en toch is er te veel dat tegen de waarschijnlijkheid pleit, dat zij ooit *kan* verwezenlijkt worden,

om er vooreerst iets meer dan eene bloote theorie in te zien. Immers, om eene dergelijke reorganisatie van de Pauselijke hiërarchie te kunnen verwachten, moet men ook van de onderstelling uitgaan, dat zij van hare zijde zich geneigd zal betoonen om eene *suprematie* te laten varen, naar welke zij eeuwen lang gestreefd heeft, en de begrippen van INNOCENTIUS III en BONIFACIUS VIII te verloochenen; maar dan zoude het Pausdom ook ophouden het Pausdom te zijn! Men zoude verder moeten gelooven dat zoodanig plan weêrklank zoude kunnen vinden in den *Romeinschen* volksgeest; en de ondervinding heeft toch zoo overtuigend geleerd dat hij ten eenenmale afkeerig is van alle deelneming der geestelijken aan het wereldlijk gezag; terwijl, eindelijk, het duidelijk woord des Heeren: 'Mijn Rijk is niet van deze wereld', ons zedelijk belet een onverdeelden bijval aan den voorslag des Schrijvers te schenken.

Wel is waar heeft hij er niets tegen wanneer men dien slechts als een overgangs-maatregel wil beschouwen (bl. 218); maar, behalve de boven aangevoerde bezwaren, gelooven wij dat zoodanige overgangs-maatregel spoedig, of na verloop van tijd, òf de oude *despotie* weder zoude in het leven roepen, òf haar geheel zou vernietigen, al naar mate het magtig geestelijk, of het vrijheid-ademend wereldlijk element de overhand krijgen zoude.

In verband met deze beschouwingen moeten wij dan ook beoordeelen wat de Schrijver zegt van de *onmiddellijke gevolgen*, die er, zoowel voor *het Roomsch-Kerkelijk en Staatkundig stelsel*, als in *zijne betrekking tot het buitenland*, uit de verwezenlijking van zijn ontwerp zouden voortvloeijen; en wat er van den waarborg zij der *Europesche* groote Mogendheden, die de Schrijver meent, dat het nieuwe stelsel zouden moeten handhaven: dit hangt ongetwijfeld af van het gewigt dat men *subjectief* hecht aan de waarde, bestendigheid, en uitvoering van dergelijken waarborg. Ook in ónze dagen hebben wij de kracht van zoodanigen waarborg, zelfs onder den titel van een *Heilig Verbond*, aan ons Vaderland door de groote Mogendheden verleend, op zijn eigenaardigen prijs leeren schatten.

Alleen *van het standpunt des Schrijvers* de zaak beschouwende, kunnen wij volmondig toestemmen wat hij bij de

beantwoording der vierde vraag in het midden brengt aangaande de gevolgen, die uit zijne theorie, in de praktijk overgegaan, zoowel voor de *Roomse* Kerk in het bijzonder, als voor het Christendom in het algemeen, zullen voortvloeijen. Ja, *indien* de Paus het van zich verkrijgen kan, liever een navolger van CHRISTUS in zelfverloochening, dan een opvolger van CONSTANTIJN in het wereldlijk gebied te worden; ja, *indien* hij alleen zijne herderlijke zorg als een echt *navolger* van PETRUS, in diens Evangelischen zin, aan de kudde wijdt, waarvan hij niet de Heer, maar de Opziener is, in plaats van zich in te laten met de dingen der wereld die niet tot zijn ambt behooren: dan kan zulks niet anders dan weldadig op de *Roomse* Kerk werken, want de gegronde verwachting is dan daar, dat zij eene rein-Christelijke Kerk zal worden; en ook het Christendom in het algemeen zal er onbedenklijk veel bij winnen. Maar wanneer zullen al deze dingen geschieden? Wanneer zal het morgenrood eener betere toekomst voor *Rome* aanbreken? Voorzeker eerst *dán* als geene *decretalen* van ISIDORUS, maar alleen het Evangelie zijn wetboek zal zijn, want dan zal van zelfs de Paus van zijn zetel stappen, gedachtig aan het woord des Meesters: 'Onder u zal geene heerschappij zijn'; dan zal hij (blijve ook zijn Bisschops-rang, en de vorm zijner Kerk) waarlijk een dienaar van CHRISTUS, en zijn hoogste titel inderdaad die van *servus servorum Dei* (knecht van Gods knechten) zijn. En wat is het beste middel om die toekomst te vervroegen? De verspreiding des Bijbels! Door het Woord Gods te verdonkeren is *Rome* in duisternis weggezonden, en alleen door het licht dezes Woords te ontsteken kan *Rome* weder helderziende worden!

In weerwil onzer bedenkingen, die wij niet mogten terughouden, verblijden wij ons in den hoogst belangrijken arbeid des Schrijvers, die, vooral wat het geschiedkundig gedeelte betreft, in ons oog, eene beslissende waarde heeft. Met regt achten wij daaraan den gouden eerepenning door TEYLER'S Genootschap toegewezen, en prijzen de lezing daarvan in onderscheiden opzigten volmondig aan. Jammer, dat de *Hoogduitsche* stijl hier en daar moeilijk, haast schreven wij: soms *aenigmatisch* is, door den vreemdsoortigen periodenbouw en de min gewone uitdrukkingen, die wij, zeker niet tot be-

vordering der Wetenschap, op onderscheidene plaatsen hebben aangetroffen, en die de lezing bemoeijelijken.

A. C.W.P.

De Geschiedenis der Apostelen. Voor meergevorderde jongelieden bewerkt door Mevr. de Wed. A.B. van Meerten, geb. Schilperoort. Na haren dood uitgegeven, met eenige levensbijzonderheden der Schrijfster. Te Amsterdam, bij P.N. van Kampen. 1853. In kl. 8vo. XLIV en 292 bl. f 2-60.

Met eerbied hebben wij dezen laatsten arbeid der ontslapen waardige vrouw in handen genomen, die gedurende haar geheele leven zoo onvermoeid en nuttig is werkzaam geweest. Thans oogst zij daarvoor in betere gewesten de gunstigste beoordeeling in, die aan menschelijk werk ten deel kan vallen. Zij heeft den Heer goed en trouw gediend, en haar loon (wie zou er aan twifelen?) is nu de kroon der gerechtigheid. Werkende is zij ingesluimerd: zoet en zacht zij haar de ruste!

Wij onthouden ons van verderen lof aan de ontslapene: hij is ook reeds door anderen uitgesproken. Wat zouden wij, bovendien, meer en beter omtrent haar kunnen leveren, dan de dochter nu geeft in het '*iets over hare moeder*'. 't Is waar, dat woord is een eenvoudig levensberigt; maar die vrouw te beschrijven zoo als zij was en arbeidde, is reeds de hoogste lofrede. Allen die de ontslapene hoogschatten, zullen hare dochter voor dit kunsteloos gedenkstuk danken.

Zeventig boeken of boekjes had de waardige vrouw reeds geschreven, en zij had nog vele plannen in hoofd en hart toen haar de pen uit de hand viel bij de afwerking van dit boek, dat geenszins van uitputting, maar van geestkracht getuigenis draagt. De verklarende Geschiedenis der Apostelen is eenvoudig, ja, maar zeer onderhoudend geschreven. Het geheel is rijk doorweven met zedekundige opmerkingen en raadgevingen aan hare jonge vrienden en vriendinnen. Wie het werkje leest zal de *Handelingen der Apostelen* beter verstaan, en waarschijnlijk zich ook opgewekt gevoelen om een beter mensch te worden.

Haar zoon heeft dit werk zijner onvergetelijke moeder aan den *Rotterdamschen* Remonstrantschen Predikant H.N. VAN TEUTEM, en den Hervormden Predikant van *Gouda* J. BROEDELET, met dankbetuiging voor de vriendschap die zij haar bewezen hebben, opgedragen.

Tiental Leerredenen van C. Fransen van Eck. Derde druk. Voorafgegaan door: 'Ter nagedachtenis van Cornelis Fransen van Eck', door P.C. Molhuysen. Te Deventer, bij A. ter Gunne. 1853. In kl. 8vo. XXVIII en 221 bl. f 1-50.

Ruim het vierde eener eeuw is verlopen na de eerste verschijning van dezen bundel, en nog is er eene nieuwe uitgave van noodig; niettegenstaande sedert dien tijd vele verzamelingen van Leerredenen, ten deele veel meer op effect ingerigt, zijn uitgegeven en den smaak van het publiek welligt eenigzins overprikkeld hebben. Die overprikkeling vindt hier geene bevrediging. Kernachtig, zaakrijk, helder, praktisch - ja, dat zijn de preken van den man die zoo lang een sieraad was van het *Deventersche* Athenaeum, maar 't geen men *éblouisseren* noemt doen zij in geenen deele. Toch worden zij nog genoeg gezocht om een herdruk te vorderen. Dat verblijdt ons. 't Is een teeken dat de smaak voor het degelijke, voor gezond voedsel ten behoeve van verstand en hart, nog leeft; dat hetgeen zijne waarde niet van den vorm, maar van de zaken-zelve ontleent, nog niet onopgemerkt ter zijde wordt gelegd. Het voortreffelijk tiental verdient eene eervolle plaats onder het beste 't welk van dien aard op vaderlandschen bodem het licht heeft gezien.

Den Eerw. MOLHUYSEN danken wij voor het ware en warme woord over den voortreffelijken Schrijver, dat hij vroeger elders had geplaatst, doch hier heeft laten herdrukken. - Wij behoeven dit net gedrukte boekje slechts aan te kondigen, en doen dat met ingenomenheid.

Zondagszegen en Zondagsvloek. Vier Leeredenen van F. Ahlfeld, Predikant aan de Nicolai-Kerk te Leipzig. Naar de

derde Duitse uitgave. Te Utrecht, bij Kemink en Zoon. 1853. In kl. 8vo. 73 bl. f :-40.

Ref. behoort geenszins tot hen die het uitgeven van Leerredenen in het algemeen afkeuren, en meenen dat door de gemakkelijkheid van de Preken te kunnen lezen de lust om ze te gaan hooren zou verminderen. Immers, de ondervinding heeft geleerd dat juist zij die veel en gaarne de openbare Godsdienst-oefeningen bijwonen, ook de meeste Leerredenen lezen. Daarom zijn sedert de verbazende uitbreiding der homiletische lectuur de kerken niet minder bezocht dan vroeger. - Intusschen begint men den lust tot Preken lezen bij ons godsdienstig publiek op eene zware proef te stellen, door het stapels van gelegenheds-, maandelijksche, en nagelatene Leerredenen, enz. voor te zetten. Moeten wij reeds daarin om verschillende redenen onzen Predikers spaarzaamheid aanraden, wij kunnen niet anders dan een afkeurend oordeel uitspreken over het vertalen van Preken. Dát toch is eene meer dan overbodige zaak in óns Land, waar men, zelfs in elk *genre* van elke rigting eene menigte Leerredenen ontvangt. En, inderdaad, de rigting waarvan ook de pers van KEMINK EN ZOON een orgaan is, levert zoo overvloedig Preken en andere godsdienstige lectuur, dat er aan vreemde hulp niet de minste behoefte bestaat. - Ook de vóór ons liggende Leerredenen leveren er op nieuw een bewijs van, dat vertaalde Preken onmogelijk zoo goed kunnen zijn als oorspronkelijke. Immers, een goed prediker let in zijne wijze van voorstelling, opheldering, toepassing, enz. wel degelijk op de geaardheid en ontwikkeling van het volk waaronder hij leeft en van de Gemeente waarvoor hij spreekt. De meest doeltreffende Leerredenen zijn derhalve die welke met het oog daarop worden opgesteld. Die waarheid is zóó gegrond, dat men bijna zoude kunnen zeggen: Leerredenen die voor alle volken en tijden goed zijn deugen nergens.

Onze ingenomenheid was dan ook niet groot met het boekken dat, onder den titel: *Zondagszeg en Zondagsvloek*, de vertaling van vier Leerredenen van den *Leipziger* Predikant AHLFELD behelst, van wien vóór korten tijd nog vijf Leerredenen, onder den titel: *de Christen in zijn huis*, bij dezelfde Uitgevers zijn verschenen. - Door geen Voorberigt wordt de noodza-

kelijkheid dier overbrenging op onzen bodem aangetoond. Het schijnt dat Vertaler en Uitgevers geen woord van opheldering noodig geacht, en de vertaling van Leerredenen als eene allezins gewone zaak beschouwd hebben. - Wat het boekjezelf aangaat: het is zeer eenvoudig en gemoedelijk. Op eene stichtelijke viering van den Zondag wordt aangedrongen, en op den zegen of den vloek gewezen die uit de verschillende wijze van Zondagsviering voortvloeit. - Van onze verdere aanmerkingen willen wij slechts die noemen welke klaar doen zien hoeveel beter de Uitgevers gedaan zouden hebben met een oorspronkelijk *Hollandsch* werkje over de Zondagsviering te leveren. Dat drie van de vier Leerredenen teksten hebben uit het Oude Testament en slechts ééne uit het N.T. is niet eigenaardig. Een woord van CHRISTUS of zijne Apostelen over dat onderwerp treft dieper dan een woord van MOZES of de Profeten. - Het is den *Nederlandschen* lezer ook hinderlijk dat hij lezende van *ons vaderland, onze schutterij, onze landraden, onze schouten, onze fabrieken, onze fabrieksheeren, onze boeren, onze landbezitters*, enz. altijd aan *Duitschland* heeft te denken; dikwerf komen er ook qualiteiten en zaken voor die in *Nederland* vreemd zijn. Te gekunsteld voor het godsdienstig gestemd hart van ons *Nederlanders* zijn voorts uitdrukkingen als de volgende: 'Ook de Heidenen hebben den zevenden dag voor heilig gehouden, zoo lang het laatste vonkje der Goddelijke huwelijks-gift, die God in den beginne aan ons geslacht gegeven heeft, in hen nog niet geheel uitgebluscht was.' - 'Het moet de dag zijn, waarop de Christen vooral aan de hemelpoort zijnen geestelijken teerpenning afbidt, dien hij de gansche volgende week voor zijne wandeling door de woestijn noodig heeft.' - 'Gij, Vader! reinig het vat onzer zielen van den zuren drank der zorgen en moeiten des daags, en giet daarin het liefelijke water van Uwe genade, den vreugdewijn der kinderen Gods', enz. Daarmede stappen wij van het boekken af.

†-

Handboekje ter opleiding in het Christendom, door J.C. Schultz Jacobi, Predikant te Rotterdam. Tweede druk. Te Zutphen, bij A.E.C. van Someren. 1852. In kl. 8vo. 32 bl. f :-15.

Dit Handboekje, waarvan bereids de tweede druk is ver-

schenen, bevat stellingen waarin de Evangelieleer uitgesproken wordt, over: I. De Bedoeling des Christendoms; II. Den Stichter des Christendoms; III. De Vereischten tot het Christendom; IV. Christelijk Geloof; V. Christelijke Liefde; VI. Christelijke Hoop; VII. Den Heiligen Geest; VIII. De Gemeente. - De voornaamste uitspraken des Bijbels waarop die stellingen gegrond zijn, vindt men doorgaans aangewezen. De manier om stellingen in plaats van vragen en antwoorden bij het godsdienstig onderwijs ten grondslag te leggen, is in óns Land ongewoon. Wij voor ons kiezen ook verre weg den ouden vorm; en de niet onaardige opmerking van MENKEN, die de vraagboekjes afkeurt, is evenzeer van toepassing op boekjes als dit. De leerling die eene stelling van buiten leert en opzegt verschilt niet van hem die antwoorden op vragen leert. Aldus zegt MENKEN: *'Es ist doch nicht vernünftig, etwas aus einer Menschenseele herausfragen wollen, wovon man vorher mit Gewissheit weiss dass es nicht darin ist, und, nach der Natur der Sache und der Seele, nicht darin sein kann.'* - Doch *variis modis bene fit*. - Terwijl intusschen de oordeelvelling daarover beter in een Godgeleerd Tijdschrift dan hier ter plaatse voegt, mogen wij den Eerwaarden Schrijver den lof niet onthouden, die hem toekomt, voor de korthed, duidelijkheid, volledigheid, en vooral voor den regt Evangelischen zin, die men in elke stelling aantreft. Het boekje worde dan meer en meer wat het worden kan: voor velen ten zegen; zoowel tot bewaring en versterking, als tot verkrijging des geloofs. Geschiedt zulks, dan zal een derde druk spoedig noodzakelijk worden, en de Schrijver in de gelegenheid zijn van een paar bescheidene opmerkingen gebruik te maken. Naar onze meening zou bij die stellingen bij welke geen of maar één Bijbeltekst gevoegd is, nog deze of gene andere bewijsplaats gevoegd behooren te worden. De keurige *breede Tekstenrol* van vader BROES zou hem daartoe behulpzaam kunnen zijn. Voorts zouden de namen der Bijbelboeken; de Tien Geboden; het Onze Vader; de Twaalf Artikelen des Geloofs, en méér van dien aard, aan het Handboekje bij den herdruk toegevoegd, de waarde daarvan zeer vermeerderen.

†-

Handleiding tot de Erfopvolging bij Versterf, voorafgegaan en gevolgd door eenige Aanteekeningen betreffende de Huwelijks-gemeenschap en den afstand daarvan; betreffende Inventaris; het aanvaarden en verwerpen van Erfenissen; het voorregt van Boedelbeschrijving en Boedelscheiding, alles, zoo veel mogelijk, toegelicht voor allen, die, zonder eenen Regtsgeleerde te raadplegen, met het bovenstaande wenschen bekend te worden, door J. Lansen Croin, Candidaat-Notaris te Sluis. Te Utrecht, bij C. van der Post, Jr. 1852. In gr. 8vo. VIII en 69 bl. f :-90.

De tamelijk omslagtige titel van dit werkje waarborgt iederen koper tegen teleurstelling. Hij weet toch wat hij daarin zal vinden, en in zoo verre is eene inhouds-opgave reeds op den titel, misschien niet geheel af te keuren.

De erfopvolging bij versterf maakt den hoofdinhoud dezer Handleiding uit. De wettelijke bepalingen omtrent de huwelijks-gemeenschap, zoowel volgens het *Fransche* als het *Nederlandsche* Regt, omtrent inventaris, het aanvaarden en verwerpen van erfenissen, het voorregt van boedelbeschrijving en boedelscheiding, gaan daaraan vooraf en worden daaraan toegevoegd. De Aanteekeningen bepalen zich tot eenige verwijzingen en voorbeelden. Doch bij den hoofdinhoud van het boek - de erfopvolging bij versterf - levert de S. meer eigen arbeid. De verschillende omstandigheden waaronder eene erfenis openvalt, de onderscheidene belanghebbenden daartoe geroepen, worden achtereenvolgens opgegeven; terwijl de S. daarna in becijferingen treedt, om het aandeel te bepalen waartoe ieder in de gegeven gevallen gerechtigd zal zijn. Zoo vinden wij hier voorbeelden en becijferingen: bij erfopvolging in de wettige nederdalende-, opgaande- en zijdlinie; bij erfopvolging wanneer er natuurlijke (wettelijk erkende) kinderen aanwezig zijn; eindelijk de bepalingen der Wet omtrent de legitieme portie toegepast op de onderscheidene boven genoemde gevallen.

De redeneringen van den S. zijn helder en duidelijk, en zijne berekeningen, zoo het ons voorkomt, juist. Wij hopen dat het boekje nut zal doen; ook omdat alsdan 'een der schoonste wenschen' van den S. zal vervuld zijn. (Zie het Voorwoord.)

Wij nemen echter de vrijheid te betwijfelen of de zaak voor 'niet regtsgeleerden' (voor wie uitsluitend dit werkje geschreven is) veel helderder zal zijn geworden, en of zij in voorkomende gevallen den raad en bijstand van deskundigen (waarvoor de S., gelijk meer zijner Collega's, hoe vreemd! magtig bevreesd schijnt) wel zullen kunnen ontberen. In allen gevalle zal het voor den S. zelven geene verloren moeite zijn geweest.

B.

Staatshoudkundige harmoniën, door Fred. Bastiat. Naar de tweede, met door den Schrijver nagelaten handschriften vermeerderde uitgave, uit het Fransch overgebracht door Mr. C.M.A. Simon van der Aa, Proc. bij het Provinc. Gerechtshof van Friesland en de Arrond.-Regtbank te Leeuwarden. Eerste Deel. Te Sneek, bij van Druten en Bleeker. 1853. In kl. 8vo. XII en 442 bl. f 3-:

Velen onzer lezers zullen met de *Harmonies Économiques* van BASTIAT reeds in het oorspronkelijke bekend zijn: maar welligt niet met de latere uitgave, naar welke deze vertaling is bezorgd.

Eenige vrienden van den vroegtijdig ontslapen Staatshoudkundige hebben eenen herdruk van dit werk uitgegeven, en daarbij gevoegd wat zij nog in de portefeuille van hunnen achttingwaardigen vriend gevonden hebben, en hetgeen bestemd was om bij eene latere uitgave daaraan te worden toegevoegd; die fragmenten zijn belangrijk; en de lezer der vertaling kan er zich aanvankelijk reeds van vergewissen, wanneer hij over *ruiling* (bl. 178 en volgg.), over *waarde* (bl. 250 en volgg.), en over *rijkdom* (bl. 283 en volgg.) vele nieuwe, slechts gedeeltelijk uitgewerkte denkbeelden vindt opgeteekend; doch het Tweede Deel, hetwelk in den loop van dit jaar zal worden uitgegeven, zal nog onderscheidene nieuwe Hoofdstukken bevatten, die in de eerste uitgave niet begrepen waren. Zoowel in het reeds bekende als in het nieuw bijgevoegde zal men den scherpen blik, het helder oordeel, en den practischen geest des Schrijvers bewonderen.

Maar wij behoeven het werk van BASTIAT niet aan te be-

velen; wij hebben slechts rekenschap te geven van de vertaling: en wij aarzelen niet, die vertaling uitnemend geslaagd te noemen. Zij draagt de kenmerken van grondige studie en wetenschappelijken zin. De Vertaler heeft BASTIAT begrepen, en zijne gedachten in zuiver *Hollandsch* wedergegeven; terwijl eene enkele ophelderende aanteekening of verwijzing van tijd tot tijd daarneven gevoegd is, b.v. bl. 14 en 190. Om ééne aanmerking te maken, stippen wij aan, dat de Vertaler bij het overbrengen der Voorrede van de *Fransche* Uitgevers, de woorden: 'een bijtend vlugschrijver van de school van PAULUS LODEWIJK' met den naam van COURRIER had behooren aan te vullen, en de voornamen PAUL LOUIS dus liever onvertaald had moeten laten.

Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde, verzameld en uitgegeven door Mr. Is. An. Nijhoff. IXe Deel, 1^e en 2^e Stuk. Te Arnhem, bij Is. An. Nijhoff en Zoon. 1853. In gr. 8vo. 110 en 224 bl. f 2-:

De geleerde NIJHOFF gaat voort ons hier de proeven te leveren van zijne bekwaamheid en vlijt, in Bijdragen en Verhandelingen, welke, met die zijner medearbeiders, voor de Geschiedenis, inzonderheid van *Gelderland*, hoogst belangrijk zijn. - Wij zullen van elk der beide Stukken een kort verslag geven.

Het eerste wordt geopend met een bericht van den Verzamelaar-zelfen omtrent 'het Klooster *Bethlehem* of *Bielheim* bij *Doetinchem*'. Is van de meeste dier geestelijke stichtingen, welke vooral in de veertiende en vijftiende eeuw in ons Land zulk eene magt en invloed bezaten, weinig bekend, door het verloren gaan der oorkonden die licht konden geven, het Archief van het genoemde klooster was bewaard gebleven, en door den Heer W.A. VAN SPAEN gebruikt in zijne 'Inleiding tot de Historie van *Gelderland*'. Naderhand veronachtzaamd, zoodat zelfs de plaats waar het zich bevond onbekend was geworden, deed een gelukkig toeval het den Heer NIJHOFF terugvinden. Uit zijne mededeelingen leeren wij: dat zeker Priester FRANCO, van wien wij niet meer vernemen dan dat hij was: '*Literarum quidem Sacrarum non imperitus, sed animo*

proecipue in externa pietatis exercitia propenso, zich in die toen veelal onbebouwde en weinig bevolkte streek van het Graafschap *Zutphen* kwam nederzetten, en, door de welwillendheid der Marktgenooten, een aanzienlijk stuk gronds ontving tot het stichten van eene houten kapel met eenige woningen daaromtrent; hetwelk tusschen de jaren 1178 en 1182 moet plaats gehad hebben. Opmerkelijk voor de kennis van dien lang verloopene tijd, en een bewijs voor de zelfstandigheid der Marktgenooten, is de bijzonderheid in de oorkonde van het jaar 1200 voorkomende, waarbij het klooster in het bezit van zijne goederen, vrijheden en regten bevestigd wordt: dat de Graaf van *Gelre* niet als zoodanig, maar als eerste in rang der medegeërfden optreedt. Het duurde niet lang, of het getal van de bewoners des kloosters, door den Bisschop van *Utrecht* en de aanzienlijksten des Gewests beschermd, en met hen de inkomsten der stichting, namen toe, daar de vroomheid dier dagen het niet aan rijke giften liet ontbreken.

Door schenkingen, erfmakingen en het verleenen van vrijdommen groeiden de bezittingen verbaasd aan; maar met die vermeerdering hielden heerschzucht, hoogmoed, hebzucht, luiheid en andere ondeugden gelijken tred. Heftige geschillen ontstonden zoo onder de kloosterlingen-zelve, als met die van naburige stichtingen en hun geestelijk Opperhoofd. Was hunne vereeniging aan de ontginning van woeste gronden niet ondienstig geweest, en gaven zij voedsel aan eenige takken van nijverheid: van de beoefening van kunst of wetenschap vernemen wij niet; ofschoon het geenszins ontbrak aan verordeningen omtrent de vervulling hunner Kerkelijke pligten, levenswijze, voeding, kleeding, verdeeling en gebruik der inkomsten; welke verordeningen echter niet altijd naauwgezet opgevolgd werden, of naijver en geschil onder de kloosterbroeders verhinderen konden. Bovendien hadden zij veel te lijden in den burgerkrijg tusschen de *HEEKERENS* en *BRONKHORSTEN*, en bij de worsteling om de heerschappij tusschen de Hertogen van *Gelderland* met die van *Bourgondië* en *KAREL V.* Had het klooster door zijne vereeniging met andere tot een algemeen kapittel reeds van zijne oude regten verloren, en hadden brandschattingen en verwoestingen het veel van zijne bezittingen doen verliezen, zoodat het onder zware schulden gebukt ging, het doordringen der Hervorming bragt aan zijn bestaan een onher-

stelbaren slag toe. Want ook tot den omtrek des kloosters drongen de stralen van het licht in *Duitschland* ontstoken door. Uit dien tijd wordt ons van een kweekeling dezer geestelijke stichting, den Pastoor van *Doetinchem*, HENRIK HOESELMAN *van Bronkhorst*, van ketterij beschuldigd, de verdediging medegedeeld, die van zijn regt inzien in de Evangelische waarheid en ware godsvrucht een schoon getuigenis aflegt. Bij het weder overgaan van *Doetinchem*, op den 12^{den} Julij 1579, aan de Staatsche zijde, nadat het weinige dagen te voren door SCHENK voor den *Spanjaard* gewonnen was, geraakten de kloosterlingen, die binnen de stad eene toevlugt gezocht hadden, gevangen. Aan vijf van hen werd, in 1593, uit de overgeblevene goederen van het gesloopte klooster een onderhoud toegelegd, en het overschot 'ad vere pios usus' aangewend. - De Bijlagen dienen tot opheldering en bevestiging van het in het Stuk voorkomende.

Uit dezelfde hand ontvangen wij: een kort berigt van zekere bij gelegenheid van een verschil over de grensscheiding tusschen het Ambt van *Kessel* en het Graafschap *Hoorne* aafgelegde verklaringen, die inderdaad zeldzaam mogen heeten, en een bewijs leveren van het gebrekkige der toenmalige bepalingen te dien opzigte, en van de moeilijkheid om de ontstane geschillen te vereffenen.

Als een vervolg op hetgeen in het VIIIe Deel dezer Bijdragen te vinden is, geeft de Heer J.F. OLTMANS: nog eenige bijzonderheden, door hem opgespoord, van een weinig bekenden zeeman, WEMBERICH VAN BERCHEM, tot Vice-Admiraal van *Holland* en *West-Friesland* opgeklommen; die ten blijke verstrekken, waartoe een paar regelen op eene grafzerk den aandachtigen beschouwer leiden kunnen. Wie er lust en gelegenheid toe hebben, worden uitgenoodigd, om AITZEMA, CAPELLEN en de Notulen der Admiraliteit of de Resolutiën van *Holland* in te zien, waar men, denkelijk, nog meer berigten zal vinden omtrent een man, die zich vooral in een gevecht tegen twee *Duinkerksche* schepen moet onderscheiden hebben.

Eindelijk wordt nog in een klein Stuk, geteekend: L.PH.C.B., tegen de bewering van Mr. G. VAN HASSELT, dat de naam van *Gelderland* niet vóór het jaar 1545 aangetroffen wordt, en dat

men dien, waar hij vroeger voorkomt, van de Voogdij of het Drost-ambt van de stad en het land van *Gelre* verstaan moet, aangetoond: dat die benaming reeds veel vroeger, zelfs reeds in de dertiende eeuw in gebruik was, om in 't gemeen al die streken aan te duiden welke onder de heerschappij der *Geldersche* Vorsten stonden.

Onder de 'Aankondigingen, Berigten, enz.' vinden wij: een uittreksel uit het Archief der Vereeniging van *Duitsche* geleerden, in 1819 opgericht, ten doel hebbende: 'de opsporing en bekendmaking van de geschrevene bronnen der Geschiedenis van *Duitschland* in den ruimsten omvang en dus ook van *Nederland*, gedurende de middeleeuwen'. Tot opsporing dier bronnen zijn op kosten der Vereeniging letterkundige reizen in verschillende landen van ons werelddeel ondernomen, en in het meestal jaarlijks uitkomend Archief, reeds tot tien Deelen aangegroeid, de uitkomst van het gedane onderzoek, dat meer dan eene dorre opgave van titels, nummers en gevonden oorkonden behelst, vermeld. De Heer DELPRAT, die van de '*monumenta Germaniae historica*', waarvan reeds twaalf Deelen het licht zien, in zoo ver zij voor ons Land belangrijk zijn, aan de Tweede Klasse van het voormalig Koninklijk *Nederlandsch* Instituut een verslag had gegeven, deelt ons hier een uittreksel mede van den inhoud van het Archief, in zoo ver het op *Nederland* betrekking heeft. Met voorbijgaan van hetgeen in de boekerijen van ons Land, met name in die van 's *Hage*, *Leiden*, *Amsterdam* en *Utrecht* berustende, hier voorkomt, dat, even als het uit de '*Comptes rendus de l'académie de Bruxelles*', en uit de gedrukte '*inventaires*' van GACHARD overgenomene, als meer bekend mag verondersteld worden, vinden wij dan hier: in alphabetische orde de namen opgegeven der onderzochte bewaarplaatsen of boekerijen, met aanwijzing van de bouwstoffen, welke zij gezegd worden in handschrift voor de Vaderlandsche Geschiedenis te bezitten, onder welke vooral die te *Brussel*, *Middlehil* en *Weenen* rijk mogen heeten. - Groot gemak zullen de onderzoekers onzer Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde in deze opgave vinden, en den Heer DELPRAT dank zeggen voor de moeite, die hij zich wel heeft willen getroosten, om het in de Archieven fragmentarisch gegevene bij elke stad of plaats tot één geheel te brengen. Wij hopen dat hem de tijd

niet zal ontbreken tot uitvoering van zijn voornemen, om aan het publiek mededeeling te doen van het door hem omtrent de '*monumenta*' aan het Instituut voorgelegde.

Uit dezelfde pen is gevloeid: eene beschouwing van de '*Histoire abrégée de l'Église métropolitaine d'Utrecht par M.G. DUPAC DE BELLEGARDE*'; zijnde een vermeerderde herdruk van de vroegere uitgaven van 1765, 1770 en 1784, welke vermeerderingen men te danken heeft aan den Heer VAN DER HOEVEN, Archivarius van den Aartsbisschop van *Utrecht*, aan de wetenschap in jeugdigen leeftijd ontvallen.

Het hoofd-oogmerk van het werk is: het verband aan te wijzen tusschen de Roomsche-Katholieke Kerken der zoogenaamde Oude Kleresije (Jansenisten) en de aloude Christenkerk, door WILLEBRORD in het leven geroepen. Tot dat einde geeft DUPAC in het Eerste Hoofdstuk, meest naar de '*Batavia Sacra*' van VAN HEUSSEN, eene beknopte geschiedenis van den oorsprong en de stichting der eerste Christenkerken in *Nederland*, meer bijzonder der *Utrechtsche*; en bedient zich in de volgende Hoofdstukken, loopende tot het jaar 1784, van ongedrukte bescheiden, vooral uit het Archief zijner Gemeente. Hij beschrijft de *Utrechtsche* Bisschoppen, als van de elfde eeuw af '*une vie peu Épiscopale*' leidende; de nadeelige gevolgen, welke de magtiging van Paus ALEXANDER III in het jaar 1145 aan de Kapittels van St. MAARTEN en St. BONIFACIUS gegeven, na zich sleepte, om tot de keus eens Bisschops over te gaan zonder het volk of de ingezetenen te raadplegen; en de ergerlijke tooneelen en groote onheilen, die de scheuring der *Utrechtsche* Kerk tusschen RUDOLF *van Diepholt* en SWEDER *van Culenburg* veroorzaakte. Hoe groot de onbekwaamheid en onkunde der toenmalige geestelijkheid moeten geweest zijn, bleek uit het onderzoek door DAVID *van Bourgondië* gedaan van drie honderd, die zich tot de priesterlijke wijding hadden aangeboden, van welke niet meer dan drie de vereischte kennis hadden. - Een blijk van des Schrijvers onpartijdigheid en eene opmerkelijke bekentenis in den mond van een Roomsche-Katholiek vinden wij in zijn onderzoek naar de redenen, waarom de lands-plakaten, op het einde der zestiende eeuw tegen de *Roomsche* geestelijken uitgevaardigd, hier en daar gehandhaafd werden. Voor een groot deel wijt hij die aan de Jezuïten: '*à leur esprit seditieux, leur doctrine*'

meurtrière, leur avidité pour amasser des richesses, et pour surprendre surtout la simplicité des vierges et des veuves, dont ils extorquaient de riches legs en leur faveur. Hoe weinig de rustige Roomschegezinden daarvan te lijden hadden, blijkt uit den allengs verbeterden toestand der *Roomsche Kerk*, door DUPAC toegeschreven aan hunne vaderlandsliefde en trouwhartigen ijver bij de gebeurtenissen van 1672 en 1673 aan den dag gelegd. Minder gunstig teekent VALKENIER (*Verward Europa*, D. I, bl. 433 en volgg., 499, 500) hunne houding bij den overtocht der *Franschen* over den *Rijn* bij het Tolhuis, na hunne komst te *Utrecht, Zutphen, Doesburg* en bij het beleg van *Grave*. - Het overige van het werk geeft verslag van de aanstelling en de werkzaamheden der Vicarissen, die na het overlijden van den Aartsbisschop FREDERIK SCHENK tot het bestuur der Roomsche-Katholieke Kerk hier te Lande geroepen werden, en van de lotgevallen dier Kerk, welke in 1622 niet meer dan zes-en-vijftig Gemeenten telde, maar zich allengs opbeurde en uitbreidde, niettegenstaande de onophoudelijke twisten onder de geestelijkheid, welke onder PETRUS CODDE op eene geheele scheuring uitliepen, die tot heden toe niet is geheel geworden. - Wij gelooven met den Heer DELPRAT, dat dit werk de *Nederlandsche Kerkgeschiedenis* met gewigtige en voor een goed deel min algemeen bekende bouwstoffen helpt verrijken en in zoo verre aanbeveling verdient.

Ten slotte geeft ons de Heer NIJHOFF eene aankondiging van de '*Beknopte Geschiedenis van Friesland in Hoofdtrekken*' door W. EEKHOFF. Gaarne erkennen wij met hem, dat dit werk eene betrekkelijke waarde heeft en voor de lezing in de huisgezinnen geschikt zijn kan; maar de geschiedenis van een volk dat zulk eene groote rol gespeeld heeft, van een land waar vroeger en later zoo veel merkwaardigs is voorgevallen, welks bewoners zich nog door veel eigenaardigs van die der andere Gewesten van *Nederland* blijven onderscheiden, en waaromtrent de latere onderzoekingen zoo veel licht hebben doen opgaan, in één Deel te zamengedrongen, kan niet anders dan zeer onvolledig zijn.

Het Tweede Stuk wordt geopend met eene belangrijke Bijdrage van den Heer P. NIJHOFF: 'over de Heeren en de Heerlijkheid van *Keppel*'. Door den tegenwoordigen eigenaar uitgenoodigd, om het Archief van dit Huis te rang-

schikken en te beschrijven, deelt hij, volgens verkregene vergunning, het voor de geschiedkunde belangrijke mede van *Keppel*, welks stichting tot overoude tijden, misschien wel tot die der *Romeinen* opklimt; dat onder de Hertogen van *Gelderland* zulk een magtigen invloed uitoefende; welks aangrenzend stadje later een brandpunt der Kerkhervorming voor die oorden werd; en waar de trotsche LODEWIJK XIV, in Junij 1672, aan de Staatsche Gezanten die vernederende eischen deed, welke, zoo zij ingewilligd waren, den val der Republiek zouden veroorzaakt hebben.

Bij wijze van Inleiding wordt ons hier eerst gegeven: eene lijst van de Heeren van *Keppel*, beginnende met DIRK, in 1272, terwijl uit het Archief van het klooster *Bethlehem* nog een vroegere Heer WOUTER op het jaar 1200 vermeld wordt. Door het huwelijk van BEATRIX, dochter van WOLTER, met RODERIK, Heer van *Voorst*, werd *Keppel*, omstreeks 1330, aan de heerlijkheid *Voorst* gebragt. De in schranderheid en kundigheden uitmuntende JOHAN *van Pallant*, met ELIZABETH, de erfdochter van *Voorst*, gehuwd, werd door KAREL V, ten behoeve zijner vrouw, met *Keppel* en *Voorst* beleend. Hij begunstigde de Hervorming, waardoor hij meermalen in ongelegenheid kwam. Zijn zoon FREDERIK, die hem in 1565 opvolgde, hield zich daarentegen aan de zijde van *Spanje*, hetwelk hem op het verlies van zijn Slot, en gevangenneming, en de verwoesting zijner bezittingen kwam te staan, zonder dat hem zijne aan de *Spaanschen* bewezene diensten vergoed schijnen. Later verzoende hij zich met de Staten. Van hem daalt in eene regte lijn af de in 1852 gestorvene Minister van Eeredienst, en de tegenwoordige Heer van *Keppel*. - Hierop volgt eene opgave van den inhoud van den inventaris, in zoo verre deze van geschiedkundig belang is; terwijl eindelijk, in Bijlagen, de voornaamste stukken van het Archief worden medegedeeld, die tot toelichting en bevestiging van het in de Verhandeling vermelde, en tevens tot opheldering van *Gelderlands* Geschiedenis in het bijzonder, en van die des Vaderlands in het algemeen dienen kunnen.

Mr. R.W. TADAMA geeft als een Aanhangsel op zijn in het jaar 1846 uitgegeven werk: 'WILLEM Graaf *van den Berg* en zijne tijdgenooten' de proces-stukken, die voldoende ophelderen wat er nog in de onderhandelingen van den Graaf met

Spanje en in zijne loslating duister was. Zij stellen de waarheidsliefde van VAN REYDT, waaromtrent in den laatsten tijd bij sommigen twijfel is ontstaan, boven verdenking; maar geven ook aan het gedrag van den Graaf *van den Berg* een minder ongunstig aanzien. Wel verdienen zijne besluiteloosheid, eer- en baatzucht onze verachting, en zijne onderhandelingen met den vijand zijn niet te verdedigen; maar hij handelde niet uit opzettelijke ontrouw en boosheid des harten; vrees van bij de zegepraal van PARMA zijn Stadhouderschap te zullen verliezen, deed hem beproeven beide partijen te vriend te houden, om, hoe het ook liep, zich-zelfen te vrijwaren. Vreemd moet het schijnen, aan den man die zich, in 1572, zoo zorgeloos en laf gedragen, en *Gelderland* met *Overijssel* aan ALVA ter prooi gelaten had, weinige jaren later het hoogste gezag over het eerstgenoemde Gewest op nieuw in handen te zien stellen, hoewel het schrijven van WILLEM I veel meer een af- dan aanraden behelsde. Waarschijnlijk hebben de zucht van sommigen om zelven het roer in handen te houden en hunne bijzondere belangen te bevorderen, en de weifeling en *Spaanschgezindheid* van anderen tot deze betreurenswaardige keuze veel toegebracht. Des te grooter lof komt aan een LEONINUS, SLUYSKEN, VAN REYDT en andere getrouwen toe, die, van buiten door een overmagtigen vijand, van binnen door bevreesde of verraderlijke medestanders bedreigd, moed hielden, en door eenen tijdigen maatregel het veege Gewest van den ondergang redden. Men verheugt zich, dat de deugniet UYTENHAM ten laatste loon naar werken ontving.

Nog vinden wij twee kleinere Stukken: '*Nijmegen en de Jezuiten in 1555*', waaruit wij zien, hoe zij reeds bij hunne eerste komst hier te Lande in het oog liepen, en van hetzelfde beschuldigd werden dat men hun in latere tijden heeft ten laste gelegd; en: '*een vrijgeleidbrief van KAREL van Egmond, Hertog van Gelre*', als eene kleine bijdrage tot de handelsgeschiedenis.

De 'Aankondigingen en Berigten' bevatten: 1°. van de hand van den Verzamelaar, eene beknopte schets van het werk van den Archivarius DE JONGE: '*Nederland en Venetië*', mede in dit Maandwerk aangekondigd; 2°. eene beschouwing van den Heer DIRKS van twee Verhandelingen over '*de Munten der voormalige Graven en Hertogen van Gelderland van de*

vroegste tijden tot aan de Pacificatie van Gend', en over '*de Munten der voormalige Heeren en Steden van Gelderland, gedurende hetzelfde tijdvak*', beide door P.O. VAN DER CHIJS; door TEYLER'S Tweede Genootschap uitgegeven: ook afzonderlijk in den handel; - Verhandelingen, die te meer den penningkundigen welkom zullen zijn, daar de Munten van *Gelderland* tot heden toe het minst bekend waren; 3°. van den Verzamelaar: een verslag van de eerste drie Deelen der 2^e Serie, door de '*Commission royale d'histoire*' te Brussel uitgegeven, bevattende, voor zoo veel zij op de Geschiedenis van *Noord-Nederland* betrekking hebben: een uitvoerig beredeneerd overzicht, door den Heer BAKHUIZEN VAN DEN BRINK aan de Commissie medegedeeld, van het verhaal omtrent het verblijf van KAREL V in het klooster te *Yuste*, door een der monniken van dat klooster, nader door de latere onderzoekingen van GACHARD te *Simancas* gedaan, opgehelderd; - het ontwerp eener Geschiedenis van het zoogenaamd Overkwartier of Kwartier van *Roermond*, door J.B. SIJBEN, in 1777 Pensionaris van het *Oostenrijksche* gedeelte van *Gelderland*; - van GACHARD: uittreksels uit rekeningen (in het Archief te *Rijssel* bewaard) van ontvangers-generaal en van ontvangers der verbeurd verklaarde goederen ter zake van de onlusten in de zestiende eeuw, over de jaren 1573-1596; - van denzelfden: uittreksels uit het verhaal van een ooggetuige van de opmerkelijkste gebeurtenissen te *Doornik* in de jaren 1565 en 1566 voorgevallen; - van den Heer GACHET: een te *Arras* gevonden klaaglied in de *Fransche* taal op de nederlaag der *Vlamingen* en het sneuvelen van ADOLF van *Gelre* voor *Doornik* in 1477; - eindelijk nog: onuitgegevene brieven uit den tijd van MAXIMILIAAN van *Oostenrijk* en van FILIPS II tot op FRANS I, door GACHARD; - insgelijks onuitgegevene brieven aan VIGLIUS, door den Heer DE RAM; en de welgelijkende portretten van MARIA THERESIA, hare familie, ministers, enz.

Uit deze opgave zal de lezer den inhoud leeren kennen van het in de beide Stukken aangeboden, die zich meer door innerlijke gehalte en goede correctie, dan door formaat en papier aanprijzen. Het min kostbare der uitgave moge echter de meerdere verspreiding dezer Bijdragen bevorderen, tot wier voortzetting wij den Heer NIJHOFF gezondheid en lust toewenschen.

G.V.

Klassisch Woordenboek, bewerkt door Dr. W. Hecker. 1ste Aflevering. Te Amsterdam, bij P.N. van Kampen. 1853. In 12mo. 120 bl. f :-90.

Onze grootvaders en overgrootvaders - om niet hooger op te klimmen - behielpen zich op de *Latijnsche* Scholen met de Woordenboeken van HOOGSTRATEN en PITISCUS, of wel met de Aanteekeningen van MINELLIUS en FARNABIUS, om de oude klassieke Schrijvers te verstaan, en gebruikten in hunne woningen de dikke Kwartijnen van STEPHANUS, LOYDIUS en anderen. Toen FRIESEMANN en SCHELLER in plaats van HOOGSTRATEN en PITISCUS, en de *Bipontijnsche* en *Stereotype* uitgaven in plaats van MINELLIUS en FARNABIUS en de edities *in usum Delphini* werden ingevoerd, begon men de noodzakelijkheid van een historisch-mythologisch en antiquarisch Woordenboek te gevoelen, en HERMANNUS BOSSCHA schreef zijne *Bibliotheca Classica*, waarvan, in 1825, te *Deventer* eene derde, verbeterde uitgaaf verscheen. Ook dit werk, hoe veel beter ook dan de vorige, is verouderd. Groot en helder toch is het licht dat ook in de laatste jaren over deze vakken opging, en algemeen was de wensch, zoo van meesters als leerlingen, dat een kundig man de hand op nieuw aan den ploeg mogt slaan, en een Woordenboek bewerken, dat op de tegenwoordige hoogte der wetenschap stond. Dr. HECKER heeft die begeerte beginnen te vervullen. De aanvang van zijn werk ligt voor ons, en wij mogen het niet ontveinzen dat dit begin ons naar het vervolg en einde doet verlangen. Het is kort en zakelijk, duidelijk en naauwkeurig, zonder die aanteekeningen onder elk woord, welke het werk van BOSSCHA kostbaar maken en den leerling, voor wien toch die arbeid bestemd is, niet nutten. Wij keuren ook het denkbeeld goed, niet in het *Latijn*, maar in het *Nederduitsch* te schrijven. Nu toch kan het ook den beoefenaar der Geschiedenis en Oudheidkunde dienen, die zich niet op de oude talen heeft toegelegd, terwijl de Dichter, wijl er de uitspraak der woorden, de korthed of lengte der syllaben in wordt vermeld, het naauwelijks missen kan.

Tot proeven van de bewerking geven wij:

ATTĪCUS, T. Pomponius, (i), rom. ridder, 109 v.C. te Rome geb., gew. kortweg Atticus genoemd en dit wel naar zijn langdurig verblijf te Athene (87-75), waar hij zich geheel en met het schoonste gevolg aan de letteren wijdde, die ook later den lust zijns levens uitmaakten. Hoewel hij met zijn groot vermogen steeds als ambteloos burger leefde en zich opzettelijk buiten alle politieke partijen hield, was hij echter om zijn beschaafden geest en edel karakter met de aanzienlijkste staatslieden van elke kleur vertrouwd. De briefwisseling, die zijn boezemvriend Cicero jaren lang met hem onderhield, bestaat nog, en levert ons eene onschatbare bijdrage tot de kennis van beider karakter, terwijl zijne geschiedkundige werken geheel verloren geraakt zijn. Door Corn. Nepos is 't leven van Atticus uitvoerig en fraai geschreven.

ĀVĪĒNUS, Rufus Festus, (i), rom. dichter uit de laatste helft der 4de eeuw n.C., wiens hoofdwerk eene beschrijving der aarde (*Descriptio orbis terrae*) is en nog bestaat.

BELGAE (arum) Βέλγαι, germaansche volksstam, met een uitgestrekt gebied in 't N.O. van Gallie, ten N. door den Rijn, ten W. door den Oceaan, ten Z. door de Sequāna (Seine) en Matrōna (Marne), ten O. door 't land der Trevīri begrensd, hielden 7 jaren lang onverschrokken den oorlog tegen Caesar vol en scheurden zich 't allereerst in Gallie weêr van Rome los.

Deze Eerste Aflevering loopt tot CĕPHĀLOEDĪUM.

Het werk verdient op de scholen ingevoerd te worden, en is, naar ons gevoelen, uitmuntend bearbeid.

Algemeene Geschiedenis, van de vroegste tijden tot op de tegenwoordige dagen. Een Leer- en Leesboek ten behoeve van Onderwijzers en ten gebruike op Gymnasiën en Instituten ingerigt; door T. Knuivers, Onderwijzer te Enkhuizen. Eerste Deel. Oude Geschiedenis tot op Augustus' heerschappij. Met eene kaart. Te Groningen, bij J. Oomkens, J.zoon. 1853. XII en 551 bl. f 3-60.

Sedert eenige jaren zijn er hier zoo vele vertaalde en ook oorspronkelijke Algemeene Geschiedenissen in het licht ver-

schenen, dat men vragen mag: of het wel noodig was nog eene nieuwe uit te geven? De *Algemeene Geschiedenis* van J. VON MULLER, en het *Handboek van de Geschiedenis der Oude Staten*, van HEEREN, zijn zoo voortreffelijk in hunne soort, dat zij voor de studie der historie onmisbaar genoemd mogen worden. Dit is ook het geval met het zoo volledige *Handboek der Algemeene Geschiedenis* van SCHMIDT, hetwelk echter, misschien wel om zijne degelijkheid, geen grooten opgang schijnt gemaakt te hebben. Van de oorspronkelijke Algemeene Geschiedenissen noemen wij die van DORN SEIFFEN, BOSSCHA, POL, ENGELN, en de meer uitvoerige Oude Geschiedenis van RIEDEL, waarvan te gelijk eene verkorting het licht zag. Voor de historische studie zijn er in onze taal dus werken in overvloed voorhanden, die, al hebben zij niet allen dezelfde waarde, toch méér dan voldoende zijn om met de feiten der Oude, Middeleeuwsche en Nieuwere Historie bekend te doen worden.

Een geschiedkundig werk waaraan nog behoefte bestaat, zou zulk een algemeen overzicht der wereldhistorie zijn, waarin met breede en fiksche trekken de lotgevallen des menschedoms geschetst worden, met betrekking tot deszelfs voortgang in beschaving, in kunsten, in wetenschappen en in godsdienstige en zedelijke ontwikkeling. Zulk een overzicht zou niet uit staatkundige en wijsgeerige redeneringen moeten bestaan, maar uit eene kernachtige keus der gebeurtenissen, die het groote vraagstuk van de bestemming der menschheid op aarde in een helder daglicht plaatsen, en het zou tevens aldus ingerigt moeten zijn, dat het eene Handleiding ware voor verder onderzoek, terwijl het de slotsommen bevatte van de vroegere historische nasporingen.

In dat opzigt laten de Algemeene Geschiedenissen die hier in de laatste jaren zijn geschreven, nog veel te wenschen over, en schijnen zij, in plaats van het resultaat van oorspronkelijke navorschingen te bevatten, aan elkander te zijn ontleend, of uit eenig buitenlandsch werk te zijn overgenomen. De onderzoekingen der geschiedvorschers, zoo als die van NIEBUHR, WASCHMUTH, HÜLLMANN, REHUC, GUIZOT, AUGUSTIN THIERRY, enz. zijn hier nog als ongebruikt; terwijl zij dienen konden om de voordragt van het begrip der feiten en van het karakter der volken en tijden boven die der Schrijvers van de achttiende eeuw te verheffen.

Aan die vereischten, dunkt ons, wordt in het werk dat wij nu aankondigen, meer voldaan dan in andere werken van dien aard. Het is eene geleidelijke en pragmatische voorstelling der hoofdzaken, en men vindt er over de beschaving, de godsdienst, den regeringsvorm, de kunsten en wetenschappen, der verschillende volken, méér aanduidingen dan gewoonlijk. Evenwel voldoet het ons geenszins ten vollen. Die aanduidingen konden zeker hier niet anders dan kort zijn; maar zij moesten behelzen wat het volk en den tijd bijzonder karakteriseert, en hiervoor, zoo wel als voor de aanwijzing van de overblijfselen van de oude kunst, moeten de juiste en beste bronnen zijn gebruikt geworden; doch dat schijnt niet altijd gedaan te zijn. De S. maakt van de *Assyrische, Egyptische, Indische, Perzische* en *Chinesche* oudheden en godsdienststelsels uitvoeriger gewag, doch daar zijn de echte bronnen, zoo als de werken van BOTTA, LAYARD, CHAMPOLLION, LETRONNE, COLEBROOKE, ANQUETIL, BURNOUX, enz. niet bij aangegeven. Hier en daar zijn wel nieuwere geschriften aangehaald; maar 't zijn bronnen van de tweede hand, die gevaar doen loopen, dat men de zaken niet met die naauwkeurigheid voorstelt welke in eene Handleiding voor onderwijzers en in een Leer- en Leesboek voor Gymnasiën en Instituten vereischt wordt. In een Geschiedkundig Handboek als dit is eene volledige aanwijzing noodig der hoofdbronnen, zoo als die in het Handboek van HEEREN over de *Geschiedenis der Oude Staten* en vooral in dat van SCHMIDT van de *Algemeene Geschiedenis* voorkomt. Dit stelt den onderwijzer in staat, om aan het aangestipte meer uitbreiding te geven, en den leerlingen den weg te wijzen naar de plaatsen waar zij het meer uitvoerige en meer volledige over de onderwerpen kunnen vinden.

Het is een nog niet beslist vraagstuk, hoe men de Algemeene Geschiedenis moet behandelen: Synchronistisch, dat is: in een algemeen overzicht der gebeurtenissen bij de verschillende volken in tijdvakken verdeeld; of Ethnographisch, dat is: door de geschiedenis van ieder volk afzonderlijk van haar begin af tot op haar einde of tot op onzen tijd toe te vervolgen. De Schrijver doet het Ethnographisch, zonder in het Voorberigt de reden er van op te geven. De Ethnographische *méthode* is de gemakkelijkste, doch heeft hare eigenaardige

bezwaren: zij plaatst de geschiedenissen der verschillende volken slechts naast elkander, buiten haar onderling verband, zoodat men dikwijls genoodzaakt is om in herhalingen te vervallen, of ook om in de geschiedenis van een volk, b.v. van de *Carthagers* of de *Perzen*, van een ander volk te spreken waarvan men nog niet heeft gewaagd. Wat den tijd betreft moet men vaak van de latere tot den vroegsten weder opklimmen of teruggaan. Bij die wijze van behandeling mist men alzoo het overzicht van het geheel der wereldgeschiedenis, en de Schrijver heeft wel eene Synchronistische tafel der voornaamste gebeurtenissen geleverd, maar dat gebrek is er nog geheel niet door weggenomen. De andere *méthode*, om de geschiedenis der verschillende volken gelijktijdig, in perioden verdeeld, te behandelen, heeft ook wel hare moeilijkheden, door de versnippering der verhalen van de lotgevallen der Rijken en Staten, doch zij maakt de herhalingen onnoodig, door de verschillende Natiën onmiddellijk met elkander in aanraking te brengen. Voor de Oostersche volken, zoo als de *Chinezen*, de *Indiërs*, de *Assyriërs*, *Meders*, *Babyloniërs* en ook *Egyptenaren*, tot aan hunne overheering door de *Perzen*, is de Ethnographische *méthode* genoegzaam; maar voor die der overige Natiën en Staten der Oudheid is zij minder geschikt.

De werkzame Schrijver houde ons deze aanmerkingen ten goede. Zijne inzichten omtrent den aard en de strekking der Geschiedenis in het algemeen kwamen ons juist voor, en wij wenschen hem niet alleen lust en krachten toe om voort te gaan, maar ook dat zijne Algemeene Geschiedenis, als eene der beste van onzen tijd, moge strekken om de weetgierige jeugd tot het lezen van meer uitvoerige geschiedwerken voor te bereiden.

B.

Dagboek eener Reis door Bengalen, in 1837 en 1838, met eenige vrijmoedige opmerkingen betreffende beginselen van Koloniaal Bestuur, door P. Arriens, destijds Kapitein ter Zee, en Kommandant van Z.M. Fregat De Bellona. Te 's Gravenhage, bij de Gebr. van Cleef. 1853. In gr. 8vo. VIII en 246 bl. f 2-40.

Eene reis door *Bengalen* van een *Nederlander* kan niet anders dan welkom wezen; maar zij moet dubbel welkom zijn van

den Heer ARRIENS, die Zijne Koninklijke Hoogheid Prins HENDRIK heeft vergezeld eerst op een togt naar *Java* en onze voornaamste bezittingen in den *Aziatischen Archipel*, vervolgens naar *Calcutta*, en van daar te land naar de voornaamste plaatsen van het *Britsche Rijk* in *Bengalen*.

Waarom dit verhaal eerst nu in het licht verschijnt, verneemt men uit de Voorrede. Dáár wordt ook met andere woorden gezegd: dat, vermits een nieuw reglement op het beleid der regering in *Neêrlandsch Indië* bij de Tweede Kamer in overweging is, de Heer A. meende dat zijne ervaring, gedurende een langen dienstdienst verkregen, misschien eenig licht over dit onderwerp zou kunnen verspreiden. Aan dezelfde redenen hebben ook de Vrijmoedige Opmerkingen, waarvan op den titel wordt gesproken, haren oorsprong te danken. - Zij beginnen op bl. 221, waar het verhaal der reis eindigt. Die opmerkingen zijn allezins belangrijk. Eene vergelijking tusschen de *Hindoes* en de *Javanen* doet zien waarin zij elkander gelijken, en waarin zij van elkander verschillen, en hoe de *Javanen*, naar des S. oordeel, moeten behandeld worden. Maar juist omdat die Opmerkingen belangrijk zijn, vinden wij 't jammer dat het werk niet in Hoofdstukken is verdeeld, met toelichtende opschriften, vermits men dan terstond zoude weten waar zij beginnen, zonder noodig te hebben daartoe het geheele verhaal na te lezen.

Over de ontvangst van Prins HENDRIK te *Calcutta*, en de eer aan Z.K.H. in *Bengalen* bewezen, heeft de Heer A. niet gesproken, dan wanneer dat volstrekt noodig was, zoo als bij de vermelding van feesten, op bl. 17 en elders. - Wanneer echter de gelegenheid zich aanbiedt om erkentenis te betuigen wegens voorkomendheid waarvan de Schrijver zelf het voorwerp is geweest, wordt dit niet door hem verzuimd. Aan de verdienste van wetenschappelijke mannen, zoo als de Heer JAMES PRINSEP, broeder van den Secretaris-Generaal, en anderen, wordt regtmatige lof gegeven.

Om den Vorsteliijken reiziger de teleurstelling te vergoeden die hij ondervond door de afwezigheid van den Gouverneur-Generaal Lord AUCKLAND, werd aan Z.K.H. door den waarnemenden Gouverneur-Generaal voorgesteld: eene palankijn-reis naar de Opper-Provinciën te doen, ten einde Lord AUCKLAND aldaar te ontmoeten. Ofschoon de Prins zich velerlei

ontberingen en onaangenaamheden zou moeten getroosten, werd echter daartoe besloten. Z.K.H. werd op die reize alleen vergezeld door den S. en door den *Britschen* Kapitein CAINE, die als *Aide-de-Camp* door den Gouverneur-Generaal aan den Prins was toegevoegd.

Met eene palankijn reizende, 'heeft men' - lezen wij bl. 28 - 'over dag de hitte te verduren, en des nachts de koude van het klimaat, waarbij dan nog komt de stank der toortsen, die, van oud katoen en linnen gemaakt, voortdurend met olie worden bevochtigd, en door de dragers, èn uit gewoonte, èn om meer togt te hebben, steeds aan de windzijde worden gedragen. - - Maar de grootste plaag, die men bij het reizen op deze manier heeft te verduren, is het stof dat van den weg oprijst, waarbij vooral niet mag vergeten worden het akelig steunend, klagend geluid, dat de dragers maken om in de maat te loopen. Behoeft men slechts een korten weg af te leggen, duurt de togt maar eenige weinige dagen, dan mag deze manier van reizen uitmuntend worden geheeten; de dragers leggen gewoonlijk 4, ja 5 mijlen (*Eng.*) in het uur af, zoodat men goed voortspoedt, indien men zich niet te lang in de bungalow's ophoudt; - is het traject daarentegen lang, dan wordt het eene wezenlijke plaag, ja het wordt eindelijk onuitstaanbaar.'

De Heer A. deelt, hier en daar, bijzonderheden mede ten aanzien van den vroegeren regeringsvorm onder de *Hindoes* en onder de Mohammedaansche Vorsten. - Van de veroveraars wordt inzonderheid met lof vermeld: ACBAR *de Groote*, die van 1556 tot 1605 regeerde. Hij wordt ook genoemd JELLAH-OED-DIEN-MOHAMED. - (Bl. 47) 'Deze waardige souverein, die aan het genie van een uitstekend Veldheer de bekwaamheden paarde van een groot Staatsman, begreep dat alle vervolging om den wille der godsdienst, ook in zijn eigen wèlbegrepen belang, behoorde te worden gestaakt. Hij gaf veldheersplaatsen aan *Hindoes*, en schonk hun eer en aanzien, zonder zich met hunne godsdienst te bemoeijen. Hij handhaafde ook de wijze waarop de belastingen door hen werden geïnd, en zijn voorbeeld wordt bijna getrouwelijk tot op den huidigen dag gevolgd.' - Ook elders wordt ACBAR geprezen om zijne 'regtvaardigheid en gematigdheid'.

Over het verkeer met de *Hindoes* en Mohammedanen, in

betrekking tot de godsdienst, zegt de Schrijver (bl. 53): 'De *Engelschen* hebben, met evenveel tact als wijsheid, de meeste achting betoond voor de bijgeloovige vooroordeelen der *Hindoes*; zij hebben te dien opzichte met de meeste kieschheid gehandeld, en te meer zoo, dewijl zij zeer wel weten, dat zendelingen in hunnen heiligen ijver reeds groote onrust onder de *Hindoe*-bevolking hadden verspreid. - Een zeer verlicht *Engelsch* Staatsman zegt: "De Bijbelvertalingen zelfs, beschouw ik als gevaarlijk, uit hoofde zulks aanleiding zou kunnen geven tot ongunstige vergelijkingen tusschen *onze leer* en *onzen wandel*, waardoor wij ons aan hunne billijke verachting zouden kunnen blootstellen."

Tijdens het verblijf der reizigers in *Bengalen* werden onderscheidene provinciën - ten gevolge van droogte in de natte moesson - door hongersnood geteisterd, eene plaag door welke het land van tijd tot tijd wordt bezocht. 'Gedurende onze reis' - staat er op bl. 58 te lezen - 'was de hongersnood ten top gestegen. Op menigvuldige plaatsen aan den weg lagen dooden en stervenden, ja somtijds vond men er in de nabijheid der wêlvoorziene winkels van hunne beter door de fortuin bedeelde landgenooten. Liever stierven zij den hongerdood dan van ons voedsel te nuttigen, dat hun (door hunne godsdienst) verboden is.' - Zoo ook leest men (bl. 147): dat de palankijndragers, in den letterlijken zin des woords uitgehongerd, niets van de reizigers wilden aannemen, ofschoon zij wel eens de palankijn lieten vallen, dewijl ze in geene twee dagen hadden te eten gehad.

Over de uitgebreidheid van het *Britsch* gebied in *Azië* leest men het volgende (bl. 81): '*Hindostan* - en onder deze benaming versta ik hier de gansche uitgestrektheid lands die regtstreeks in de magt der *Engelschen* is, of onder hunnen invloed staat - *Hindostan* is onder hun krachtig, eenvoudig beheer, toch bijna een te uitgestrekt gebied. Zij noemen het: '*an overgrown Empire*'. Hoe het zij, de gewapende magt en het ontzag daardoor ingeboezemd, is het eenige middel waardoor zij zich kunnen staande houden; belaagd van buiten, zien zij zich somtijds genoodzaakt, ten einde te behouden hetgeen zij hebben, om tegen wil en dank verder te gaan dan de grenzen eener voorzigtige staatkunde. Dit heeft zijne nuttige zijde, want het houdt de militairen in beweging, strekt

hun tot eene oefenschool, voedt hunne eerezucht, versterkt de discipline, bindt hen hechter zamen; - maar aan de andere zijde bestaat er eene grens die niet kan worden overschreden. Een land dat in taal, zeden, wetten en gewoonten geheel vreemd is, dat eene bevolking telt van meer dan 150,000,000 zielen, wordt bestuurd door een handvol ambtenaren; aldaar wordt de orde gehandhaafd door eene geringe militaire magt.' - Een paar bladzijden verder komen deze slotbedenkingen voor: 'De zedelijke magt, die de *Europëer* zoo lang op het gemoed des inlanders heeft uitgeoefend, zal eindelijk door het langdurig verkeer, hare toovermagt verliezen. Zou het niet tot de mogelijkheden kunnen behooren, dat door de inlandsche troepen in hun godsdienstig gevoel te kwetsen en door andere bijkomende omstandigheden, het onderling vertrouwen verbroken en de magt der overheerschers geknakt werd? Het is een wêlgevuld en wêlbewaard kruidmagazijn, waarvoor men niet de minste vrees koestert; komt er echter toevallig eene enkele vonk in, dan vliegt alles in de lucht. Maar al moge het bestaan van zoo iets denkbaar zijn, zoo bestaat het echter nog niet, en met kracht handhaven de *Engelschen* hun gezag in deze bezittingen.'

Na eene reis van acht dagen en nachten, bereikten de reizigers te *Futtehpoor* het kamp van den Gouverneur-Generaal. Bij de aankomst van Z.K.H. werd een Koninklijk salut gedaan en stonden de troepen onder de wapenen. De beschrijving van het kamp (bl. 66), en van de *Durbars* of audiëntiën, waar grootere en mindere Radja's op verschillende wijze ontvangen worden, is zeer onderhoudend. Bij eene jagtpartij, in gezelschap van Lord AUCKLAND, werden vier-en-twintig olifanten door de jagers bereden. Ook van andere jagtpartijen wordt gesproken, die allen bijdroegen om den olifant te doen kennen als buitengewoon zachtaardig, verstandig en behoedzaam.

Veel belangrijks wordt er medegedeeld over de Dynastiën, welke in *Hindostan* elkander zijn opgevolgd: hoe deze en gene Vorsten hebben geregeerd, en hoe de *Engelschen* zich vaak uit moeilijke of hagchelijke toestanden hebben weten te redden. - Ook de beschrijvingen van het land, de steden, de tempels, de voorname gebouwen, en de prachtige of vervallen grafsteden zullen met genoegen worden gelezen. Aangaande

de moorddadige *Thugs*, die talrijke broederschap van worgers, vindt men naauwkeurige berigten. Evenzoo van BEGUM SIMROE of SOMBRE, eerst danseres, later Keizerin en vervolgens de vrouw van een *Europeschen* avonturier. - Jammer dat de moord van den Resident FRASER niet wat uitvoeriger wordt verhaald. KURREEM KHAN werd terechtgesteld op den 26sten Augustus 1835, en zijn meester, op wiens last hij den moord had gepleegd, op den 8sten October 1835. Die meester was SHUMSOEDIEN KHAN, Nabab van *Ferozipore*, die meende door FRASER grootelijks benadeeld te zijn. Sir CHARLES METCALFE legde veel veerkracht aan den dag, door zoo groote gestrengheid; maar bij de terechtstelling van den Nabab waren ook onderscheidene regementen infanterie en cavallerie, en een artillerie-park opgerukt, terwijl de poorten van *Delhi* gesloten waren, om het volk verwijderd te houden.

Voor een gedeelte werd de *Ganges* bereisd, die almede onaangenaamheden oplevert. De stoomboot van *Benares* naar *Calcutta* kostte ruim f300.-, buiten voeding en drank, en de reis duurde 15 dagen. Met andere vaartuigen duurt ze natuurlijk nog veel langer. Rivier-opwaarts worden de gewone vaartuigen door menschen aan eene jaaglijn getrokken. Dit gaat zoo langzaam, dat een regiment inlandsche troepen van *Chittagong* naar *Merut* bijkans een geheel jaar onder weg was. En toch worden de goederen, uit andere werelddeelen, van *Calcutta*, met vaartuigen naar de Boven-Provinciën verzonden. - Behoeft men zich te verwonderen over de duurte der vrachten?

Wij gelooven dat het publiek den Heer ARRIENS dank verschuldigd is voor de uitgave van dit Dagboek. De Uitgevers hebben voor fraai papier en een goeden druk gezorgd.

Lentebloemen. Ernst en Luim van W.N. Peypers. Te Amsterdam, bij Peypers en Lintvelt. 1853. In 12mo. 166 bl. f 2:-

Een bundel van iemand die nog onbekend is op het gebied onzer Letterkunde, wordt ons hier aangeboden; een bundel die aanspraak zou hebben op lof, indien het innerlijke aan 't uiterlijke beantwoordde. Waarom moeten wij reeds terstond aanvangen met de betuiging: dat wij ons hier niet zien ge-

schonken wat wij hoopten? De Auteur heeft verklaard: dat deze *trits* (een trits is maar een drietal; de meening is: verzameling) van zwakke lentebloemen, wier teeder blaad'rental nog op geen schoon kan roemen, als een schaamle krans wordt aangeboden, - maar heeft zeker tot het uitgeven moed gekregen door de gedachte, dat de opdracht aan onzen beroemden Dichter J. VAN LENNEP eene voldoende verschooning zou zijn voor alle zwakheden der bloemen, - dat wij echter niet kunnen gelooven. De aanneming van eene opdracht is immers nog geheel iets anders dan eene aanprijzende Voorrede. De stukken hier aangeboden zijn van verschillenden aard, maar de 'Ernst' is even flauw als de 'Luim'. De Auteur beweegt zich in zijn eerste stuk op het gebied der legende, dat in de laatste tijden meer geliefd is geworden; maar zijn *Reinout van Gelre* had ten minste, bij het weinig belang dat de zaak-zelve inboezemt, niet zoo geheel ontbloot moeten zijn van dichtelijke beschrijvingen en treffende passages, waardoor mannen als VAN LENNEP en HOFDIJK aan hunne stukken meer glans en waarde verleen. Het gedicht: *de Kloosterjonkvrouw*, is ongelukkig van dien aard, dat wij er niet van mogen zwijgen. Wij vinden hier eene stervende non, die aan een Priester verklaart dat zij het kind was van eene fanatieke moeder en van een wulpschen slechten vader. De moeder had tot troost hare dochter aan MARIA gewijd, en beloofd dat deze zich in 't haar zou *strikken* den *krans* die *bindt* aan JEZUS. Die moeder *lag* haar 't leed op, nu, vóór een jaar, in 't klooster te gaan. Maar de kloosterjonkvrouw beminde jonker ALFRED. ALFRED wist in het klooster te komen, en brak (N.B.!) daartoe de spijl voor het venster van de cel. De vrucht hiervan blijkt later; - de gevallene bad om den dood voor zich of voor haar kind, en - God verhoort nu die bede. Zij zegt dat zij gerust sterft omdat God goed is, en dat in 't boek der wet (!) geschreven staat: dat na den nacht een milder zonneschijn hier boven toelacht. Zij sterft. Maar daar staat de Priester nu verlegen, niet wetende wat hij aan moet vangen, omdat hij van de nonnenschaar voor 't kind geen bijstand kon erlangen, nu juist ALFRED den ijzeren stang weêr los maakt, - natuurlijk bij 't zien van 't gebeurde ontroerd wordt, maar tegen den morgen, aan de zijde van den Priester, met zijn kind het gebouw verlaat. De zaligste hereeniging in den hemel werd hem door den Priester verzekerd, en de gestorvene wordt voorgesteld als het

schuldloos offer van sombren waan en moederdwang! Wij onthouden ons van aanmerkingen op het stuk; de lezer heeft het reeds veroordeeld en zal het ons dank weten, dat wij hem niet met den inhoud van *de Kloosterbroeder* zoeken bekend te maken. Het ontbreekt ook dáár niet aan tafereelen, die een bos van schaamte en verontwaardiging op de wangen kunnen jagen, en ons dwingen tot de vraag: hoe het mogelijk zij, dat er een Uitgever te vinden was voor verzen, die, ook afgezien van den geest, van dichterlijke verdienste ten eenemale zijn ontbloot, en enkel getuigen dat de maker poëzij van VAN LENNEP en VAN ZEGGELEN heeft gelezen, en in het zamenbrengen van rijmen zekere gemakkelijkerheid heeft verkregen? Het zou een te onaangenaam werk zijn, hier ook nog blijken aan te voeren van zijne onkunde op het gebied van taal en stijl. Tot het uitwieden van nutteloos onkruid, dat op zijnen akker nu te welig groeit, moge het hem niet aan de gewenschte hulp ontbreken.

X.

Poëzij, door J.P. Hasebroek. Tweede, veel vermeerderde druk. Te Haarlem, bij de Erven F. Bohn. In 12mo. 292 bl. f 2-50.

Het zal niemand bevreemden, dat de Heer HASEBROEK bij het uitgeven van het genoemde bundeltje met blijdschap terugziet naar de dagen zijner dichterlijke jonkheid. Toen zijn vriend BEETS was opgetreden en met een niet alledaagsch talent ons volk smaak had weten in te boezemen voor de Byroniaansche poëzij, - ontbrak het niet aan mannen die het verkondigden dat voor onze Letterkunde een nieuwe dag was aangebroken, die de rijkste vergoeding zou brengen voor het vele flauwe, dat tot dus ver voor poëzij was aangeboden. Het was in dien tijd dat HASEBROEK met zijn bundel '*Poëzij*' optrad. Kon het wel anders, of de lof aan den eenen geschonken, mogt men niet onthouden aan den ander, die in dezelfde school zich had gevormd? Had men geene reden om te wijzen op eene menigte van nieuwe gedachten? Moest men niet hier het dichterlijk vernuft hulde doen? Werd men niet getroffen door den rijkdom van innig gevoel, waardoor de poëzij indruk moest maken op het gemoed? Liet menigeen zich niet wegslepen door het schitterende waas dat er over

de verzen verspreid lag? Maar de verwachtingen, die menigeeen opvatte, als zou met dergelijke stukken de wedergeboorte onzer vaderlandsche poëzij aanbreken, zijn zij vervuld geworden? Een tijd lang trokken zich de beide mannen nu terug. Allengs begon de kritiek hare stem te verheffen tegen de eerst zoo luid geprezene rigting, en men verzette zich tegen de meening als kon van de navolging van *Engelsche* voorbeelden het heil voor de *Nederlandsche* Letterkunde dagen. De voorspelling: dat de vreemde loot, die men op haren stam had ingeënt, spoedig zou verwelken, en sterven, werd bewaarheid. En BEETS had moed en zelfverloochening genoeg om in een vers aan VONDEL in den trant van BARBIER - zichzelf aan te klagen over zijne eerste manier, en verscheidene nieuwe gedichten, oorspronkelijker dan die zelfbeschuldiging, bewezen het hoe ernstig hij het had gemeend. Van HASEBROEK ontvangen wij nu eenen bundel waarin hij, met uitzondering van een enkel stuk: *De Harp* getiteld, dat hij te regt verwerpen mogt, zijne eerste stukken aanbiedt, die wij niet meer hebben te beoordeelen. Het zal wel niet ontkend mogen worden, dat hier telkens de schoonste bewijzen worden geschonken van 's mans dichterlijk genie, al zou het weinig moeite kosten te wijzen op bladzijden die getuigen dat op de geroemde oorspronkelijkheid door den kenner der nieuwste *Engelsche* en *Fransche* literatuur wel iets valt af te dingen, en dat het streven om nieuwe denkbeelden aan te bieden hem al te dikwijls tot gezochtheid en onnatuurlijkheid verleid heeft. Dat er voor gevoel, hier en daar, wel wat sentimeels wordt gegeven, dat de schitterende steenen niet altijd echte diamanten zijn, dat er, in plaats van dichterlijke inspiratie, vrij wat regelen de kenmerken dragen van uit het hoofd te zijn ontstaan, dat de rhetoriek niet zelden de poëzij in den weg treedt, - wie zal 't ontkennen? Van de nieuwe verzen, waarmede HASEBROEK ons thans begiftigt, is wel het minst van deze gebreken vrij *Victoria*, in de manier van de verzen op *De Vrouw* geschreven. Er is door anderen, die het talent van onzen Dichter missen, te veel reeds in deze manier gewerkt, dat gelukkig reeds lang is vergeten, - om niet te wenschen, in het belang onzer Letterkunde, dat het *genre* hiermede geheel onderga. Wij hebben gelukkig nog producten ontvangen waardoor wij meer stof hebben om den Heer

HASEBROEK voor dezen vermeerderden druk dank te zeggen. Het is echter niet voor *het blinde Meisje*, dat in zeventien coupletten eene reeks van redeneringen houdt over haar ongeluk, en deze begint met de mededeeling: dat het weêr morgen is, en dat op gouden wieken AURORA roeit door 't ruim der lucht, de Oosterpoort met roode vingertoppen ontsluit, en op 't geurig kruid juweel- en pareldroppen strooit, terwijl zij zichzelve voorhoudt wat zij al mist, en vragen doet als deze:

'k Weet dat men 't minnewicht een blinddoek strikt voor de oogen,
Doch zal een maagd het hart eens jonglings kluistren mogen,
Wier oog hem nooit haar liefde meldt? -

om op te sommen wat treurige dingen zich bij man en kroost op zouden doen, in het geval dat zij eens trouwde en kinderen ontving enz. Dan geven wij verre de voorkeur aan *Moederlijden*, waarin eene gevallene met meer waarheid en gevoel bij het lijk van haar kind zit te peinzen. Maar wij hebben nog hooger lof voor verzen als: *Dertig Jaren; Duurstede; Bedevaart*; die wij voor de beste der nieuwere aangeboden stukken houden. In het laatste Gedicht, in 1839 vervaardigd, beklaagt zich HASEBROEK er over, dat de bedevaarten naar *Jeruzalem* door de reizen naar *Parijs* zijn vervangen, en niemand zal ontkennen dat dit echt poëtisch denkbeeld in waardige, krachtige regelen is uitgedrukt, al ware een enkele regel wat lam; b.v.:

Weergalmt Parijs van wulpsche zangen - - -
Waaraan 't gekitteld oor blijft hangen,
Indien de schaamte 't niet belet.

Het laatste couplet, waarin aan LAMARTINE als 'den Christenpelgrim onzes tijds' driewerf eere wordt gebragt, zou echter niet den meesten indruk maken, al ware het ook niet dat sedert dien tijd LAMARTINE zich van eene geheel andere zijde had doen kennen, en er meer kans zich vertoont dat het weêr voor *Franschen* zelfs mode zal worden om, zoo dan niet *door de zool gedragen* (?), toch per scheepsgelegenheid de bedevaarten naar *Jeruzalem* te ondernemen. Voortreffelijk ook is het Dichtstuk *Duurstede*. Hier hebben wij echte poëzij, al kunnen wij ons niet vereenigen met de allertreurigste schildering, die wij hier vinden, van ons volk in den tegenwoordigen

tijd. Het is onwaarheid, het is miskennen van het geloof, dat onder ons volk zich nog te krachtig openbaart, wanneer er gezegd wordt:

Ach een bouwval, naauwlijks meer,
Is er van de burgt gebleven
Die GELOOF heet in den Heer,
Hier een muurbres - ginds een steenhoop,
Elders gansch tot stof vergaan,
Zie 'k dien bouwval, zwak en krachtloos,
Voor mijn droevige oogen staan.

Zoo HASEBROEK dit vers in het jaar 1848 had gemaakt, met het oog op hetgeen er in *Duitschland*, in 't vaderland der Hervorming, plaats greep, mogt men hem gelooven. Onder *geloof in den Heer* moeten wij immers niet het geloof aan de *Formulieren van Eenigheid* verstaan? Wij zouden gaarne de vierde Afdeeling overschrijven, waar de Dichter verschijnt zoo als hij, bezielde van heilige geestdrift, vol vuur en kracht, de taal doet hooren:

Waant gij dat Luthers en Calvijnen
Alleen behoeften te verschijnen
Om *met één enklen slag* het werk
Der Kerkherscheping te voldragen?

Geen Luther heeft het werk voltogen,
Geen Zwingli heeft de taak volbragt,
Waarop al de eeuwen starende oogen,
Waarnaar de schepping hijgend smacht.
Veel nieuwe Luthers moeten dagen,
Veel Zwingli's martelkroonen dragen
Eer 't menschedom van 't hervormen rust,
Nog menig waterbad moet stroomen,
Nog menig vuurdoop op ons komen
Eer de aarde Christus' voetzool kust.

Ziedaar Christelijke poëzij zoo als wij er meer verlangen, zoo als wij regt hadden te verwachten van hem, die in zijn *Dertig Jaren* - waarvan de vorm ons den Droom van BYRON herinnert - op zoo uitstekende wijze het beeld schetst van den man, die in het dienen van God zijne ruste, de oplossing van alle raadselen des levens heeft gevonden. Het is dit gedicht, waarop de Auteur wijst, als op het stuk waarin men 'den

sleutel tot den verderen inhoud kan aantreffen.' Dáár klinkt het hooger akkoord, waarin zich de uiteenloopende tweeklank der volgende Gedichten oplost. Hier vindt men de dankbare uitdrukking van 's mans overtuiging: dat 'hij het thema gevonden heeft, waarnaar hij in de eerste melodiën zijner dichterlijke jongelingschap als tastende zocht.' Zult gij niet bij het lezen van deze woorden u voorstellen dat de hoogere geest, die nu den man bezielt, ook zijne poëzij zou hebben doordrongen, dat er in zijne gedachten meer waarheid en schoonheid zoude gevonden worden, dat uit de zoo gezuiverde bron een stroom van liederen breeder, helderder, meer verfrisschend dan vroeger, ons zou hebben mogen verkwikken? Zal het leven waarin hij zich verblijdt, zich niet moeten mededeelen? Moet het niet zich ook in bezielde woorden openbaren? Zal het den waren Dichter, die u reeds wist te boeien toen hij nog slechts zoekende was, niet gemakkelijk vallen u met zich op te heffen, nu hem in plaats van een beeld, de waarachtige schoonheid-zelve is verschenen?

Hoe is hieraan voldaan? Wij zouden niet gaarne den Dichter aanklagen wanneer hij ons meer Gedichten had geleverd als: *De Obelisk van Luxor te Parijs*, en: *Uit Italië*, ofschoon wij uit het eerste zeker dit couplet hadden uitgeworpen:

Een vrijspraak, als die Vorst in *tijds*
 Zich tot den Koning heeft begeven
 Die *aller schulden schuldvergeven*
 Voor volk en Vorst, tot de eigen *prijs*
 Verwierf, toen hij een *bloedprijs* plengde
 Op *erger dan schavottenhout*,
 Waar hij een kroon *van meer dan goud*
 Met *meer dan menschenbloed* besprengde.

Het Gedicht: *Februarij* 1848 en 1850, zouden wij naast deze twee eene eervolle plaats aanwijzen, indien de uitdrukking aan de gedachte iets meer beantwoordde. Van het gezochte, waaraan de stukken van een vroeger tijdperk leden, zijn de latere niet vrij te spreken. Integendeel, bij eene naauwkeurige vergelijking zal het blijken, dat dit gebrek hoe langer zoo meer hem is eigen geworden. De bewijzen hiervoor zijn er te veel in getal, dan dat zij den man van smaak zouden ontgaan; ze hier aan te voeren zou ons niet aangenaam zijn.

Eenvoudigheid en natuurlijkheid, worden zij ten onregte in de Christelijke poëzij verlangd? Zijn het niet de goede vruchten die de goede boom moet voortbrengen? Voorzeker; en *Kerkhofbloemen*, *Verhuizen*, *Vaarwel aan Zeeland*, waarin deze eigenschappen worden aangetroffen, zullen daarom met genoegen worden gelezen, terwijl er een vonnis van veroordeeling moet worden uitgesproken over verzen als: *Sneeuw*. Hoe is het mogelijk, dat iemand van talent tot zulke smakeloze, geesteloze spelingen kan vervallen als die wij hier lezen:

Ja een God van liefde is Hij
 Die u schiep, o sneeuw!
 Maar schoon eeuw aan eeuw
 't Schepslenheir zijn bode zij,
 Wat zegt aller mond
 Bij 't geen 't Woord verkondt?

Dat verkondt, o mensch, uw schuld
 Is als de aarde zwart,
 Zwart als nacht uw hart
 Met der zonden slijk vervuld,
 Zwart 't bekleet gelaat
 Waar haar merk op staat.

Maar - het zwartste wordt rein in de waschfontein van JEZUS, die sneeuwblank, met een glans bedekt, bliksemhel voor 't englenoog nederdaalt, om te doen wat geene wolksneeuw, zelfs geen licht der zon kon doen: ons onbevlekt maken; en:

Welkom, welkom dan bij ons
 Lieve vlokken, daalt!
 Zilvre vlokken, straalt!
 Zachte vlokken, strooit uw dons.
 Maar *Gij, daal veel meer,*
Jezus, onze Heer!

Met een verzoek aan den Kersdag om 's Dichters zonden blank te sneeuwen, eindigt dit Gedicht, dat gij zeker eer in de *Lofzangen Israëls*, *Sions Dichtbanket*, en dergelijke zoete mystieke rijmbundels, waarin de vorige eeuw nog al rijk was, zoudt zoeken, dan onder de voortbrengselen van iemand die eene zoo eervolle plaats onder de Dichters van onzen tijd zich zag toegekend. Wij hebben het met droefheid gelezen.

Zijn dat de nieuwe liederen die den Heere worden gezongen? Het is mogelijk, dat bij een zeker gedeelte dergelijke taal voor vroom en zalvend en gemoedelijk doorgaat; maar dat iemand als HASEBROEK zich zal laten misleiden door de voorstelling: dat het de eisch des Christendoms is, de gave die in hem is, dus aan te wenden, dat betreuren wij om den wil van hem, die zoo veel meerder kon, - om den wil onzer Letterkunde, die geen grond had bij zijne optrede tot de vooronderstelling: dat de naam van HASEBROEK naast dien van JAN LUIKEN zou moeten worden geschreven. De Dichter meent te mogen eischen: 'zijn werk niet aan een ideaal of aan het werk van een meer begaafden geest, maar aan zijn eigen kunstvermogen en gave gemeten en daarnaar beoordeeld te zien'. Wij willen niet anders, wanneer wij zeggen dat de Auteur van *Duurstede* geheel andere Gedichten had kunnen en moeten leveren dan: *Domburgs Torenbrand*, *De Aartsbisschop van Parijs*, *De Christus Consolator*, waarin, evenmin als in het anders wel betere *Requiescat*, de herhaling van de slotregels in elk couplet voorzeker geene vergoeding geeft voor de vele prozaïsche verzen die wij hier ontvangen. Wat is het toch dat de vleugels van het dichtelijk genie aldus heeft geknot? Het zij verre van ons, dat wij over iemands godsdienstige begrippen den staf zouden breken. BILDERDIJK sleept ons mede, en weet ons te bezielen door zijne Christelijke poëzij, al is het dat zijne ultraorthodoxe denkbeelden ons niet smaken. Maar - zou men 't aan het Christendom wijten dat een Dichter is ondergegaan? Neen, de Geest des Christendoms is het die levend maakt, het is alleen de letter die - ook het talent - doodt. De Christen zegt: het oude is voorbijgegaan; het is alles nieuw geworden. Het Christendom herschept en vernieuwt en reinigt ook den aanleg, het gevoel, de verbeelding des Dichters, en wij rekenen het eene geheel verkeerde en onware beschouwing, die hoogst nadeelig werkt en menigeen van het Christendom verwijderd houdt, wanneer men op rekening daarvan schrijft het gezochte, het mystieke, het platte, dat den man van smaak moet tegenstaan. Het vers: *Dertig Jaren*, zou ons op het denkbeeld moeten brengen, dat wij bij den hier vermelden vooruitgang des Dichters - ja, andere onderwerpen misschien zouden zien behandeld, andere denkbeelden zouden aantreffen, andere vormen zouden vinden, - maar het moest

doen verwachten dat de latere poëzij, zoo wel wat wezen als vorm betreft, reiner van vroegere smetten, rijker zou worden. Teleurstelling was ons bereid. Mogen wij hopen dat de Dichter, wiens talent wij gewis niet miskennen, later den treurigen indruk uitwissche, dien wij thans ontvingen? Zijn vriend BEETS, aan wien de bundel is opgedragen, heeft door zijne hoogstvoortreffelijke *Korenbloemen* onze Letterkunde in waarheid verrijkt. Onze vurige wensch is het, dat de Heer HASEBROEK ons in de gelegenheid stelle om te erkennen dat hij zijn vroeger verworven naam evenzeer wist te handhaven.

V.

Blikken in het huiselijk leven en het menschelijk hart. Uit het Engelsch van Grace Aguilar. Door M.J. de Lange. II Deelen. Te Utrecht, bij D. Post Uiterweer. 1853. In gr. 8vo. 628 bl. f 6-45.

Volgens het Naschrift van den Vertaler, zijn de in bovengemeld boek bijeengevoegde stukken na den dood der Schrijfster door hare moeder verzameld uit onderscheidene Tijdschriften, en wij twijfelen niet of het zijn de eerste proeven van hare pen. Dat eene moeder al deze stukken als kostbare kleinoodiën aan de vergetelheid heeft willen ontrukken, is ons zeer verklaarbaar, en dat de vrienden van de Schrijfster die hare overige werken bezaten, nu ook gaarne een bundel aannamen die de verzameling voltooide, is zeer natuurlijk; maar waarom deze weinig beduidende arbeid vertaald moest worden, is niet te verklaren, dan door de zucht van den boekhandel om te profiteren van een naam. Want wie 'de Dagen van BRUCE' heeft gelezen herkent hier de Schrijfster schier niet. De familie PEREZ, het uitgebreidste stuk dat hier voorkomt, is eene Joodsche familie-geschiedenis. - Zoo ver als de Schrijfster in hare voorstelling van de werkelijkheid afwijkt, zoo ver wijkt zij ook soms van de waarheid der geschiedenis af in hare historische schetsen. - De overige stukjes hebben allen iets behagelijks en liefs, en zijn gemoedelijk en godsdienstig geschreven. De vertaling is vrij goed, en druk en vignet zijn aangenaam voor het oog. Wij twijfelen niet of ook deze bundel zal alweder zijnen weg vinden, ofschoon wij dergelijke producten in overvloed bezitten.

**Therèse, door den Schrijver van: 'Réalités de la vie domestique',
enz. Te Alkmaar, bij H.J. van Vloten. 1853. In gr. 8vo. 384 bl. f 3-40.**

THERÈSE is, ten gevolge van hetgeen haar als kind wedervaat, maar vooral door teleurgestelde liefde, geheel overgegeven aan godvruchtige bespiegelingen en handelingen van vroomheid. Er is daarin vrij wat overdrevens. Het werk zal buiten twijfel gretige lezers vinden; maar dat neemt de gebreken niet weg. Vroomheid uit een ongelukkigen minnehandel gesproten, grenst uit haren aard doorgaans aan dweeperij, wier vlagen echter veelal ophouden wanneer de hoop op eene echtelijke verbindtenis weder levendig wordt. Ref. heeft dat meer dan ééns waargenomen. Als THERÈSE het geluk ziet der vrouw die gehuwd is met den man dien zij (T.) heeft lief gehad, dan verheugt zij zich, niet in dier plaats te zijn, omdat zij anders zich aan hem en aan hare kinderen zou hebben toegewijd, en niet aan den Verlosser; maar zulke gevoelens, meent Ref., zijn verre van Evangelisch, en rieken sterk naar de kloosterlucht. De bestemming der vrouw is: echtgenoot en moeder te zijn; als zij dat is in den waren zin des woords, dan is zij eene Christinne, zoo als het door den Heer wordt verlangd. - Wat er ook gezegd wordt aangaande opofferende liefde, is niet zeer duidelijk. In één woord: wonden des harten als die welke hier worden voorgesteld, mogen de oorzaken zijn van een godsdienstig leven, maar dat leven mist het beginsel van belangeloosheid, en, door de heelbaarheid dier wonden, ook den waarborg van duurzaamheid. - Intusschen heeft Ref. er niets tegen dat men dit gevoelen als subjectief beschouwe. - Zijne aanmerking betreft den grondslag van het werk, die hem verkeerd voorkomt, gelijk dat in romans wel méér het geval is. De bewerking overigens is niet onverdienstelijk. Het boek is onderhoudend en ook dáárom voor Leesgezelschappen bijzonder geschikt.

De uitvoering is goed. Ook de stijl en de correctie zijn loffelijk, en het vignet is niet onbevallig.

De Maandbode op het gebied der Christelijke beschaving. Deel I-XIII. Te Amsterdam, bij W.H. Kirberger. 1851-53. f :-60 als vervolgdeel; f :-80 ieder afzonderlijk Deel.

Met volhardenden ijver voldoet de *Maandbode* aan zijne belofte, om op het gebied van Geschiedenis, Christendom, Wetenschap en Kunst wetenswaardige bijzonderheden te verzamelen. Dertien Deeltjes liggen vóór ons, met zorg en smaak uitgevoerd, en elk den geringen prijs dien het kost meer dan waardig.

Het historische gedeelte van den inhoud, dat verre het uitvoerigste is, bevat: eene geschiedenis der kruistogten; - de historie der Pausen, tot 1605 afgewerkt; - het leven van MAHOMET, - en de lotgevallen der *Waldenzen*. Wijders vindt men: de mensch, in zijne stoffelijke, zedelijke en maatschappelijke verhouding; - karakters en tooneelen uit het tijdperk der Hervorming; - het leven van JOHANN KASPER LAVATER; - 's levens laatste uren, als getuigenissen van stervenden: - het leven van JULIUS CAESAR; - eene schets van de geschiedenis der Jezuïten-Orde; - het leven van JOH. HEINR. JUNG, bijgenaamd STILLING, in zijne jeugd en jongelingsjaren.

Van enkele Deelen hebben wij reeds vroeger verslag gedaan, en daarbij ons gevoelen over dit voor velen zeker leerzaam, en goedkoope Maandwerk uitgesproken.

Wij wenschen den bode voortdurend geluk op zijne togten; maar bevelen hem naauwkeurigheid aan in 't mededeelen van de historische feiten, en in het vermelden der jaartallen. - Als hij voortgaat belangrijk en onderhoudend te zijn, gelijk tot dus verre, zal gewis niemand den prijs zijner berigten te hoog vinden, maar een toenemend debiet zijn loon zijn.

Daar het bestek ons niet vergunt op Maandschriften - hoe verdienstelijk ook - telkens terug te komen, zeggen we met dien welgemeenden wensch hem voor goed vaarwel.

Boekbeschouwing.

Losse bladen uit de Geschiedenis van de invoering der Kerkhervorming in Nederland. Herinneringen voor het Nederlandsche volk uit de jaren 1521-1581. Door J.I. Doedes, Theol. Doct., en Predikant te Rotterdam. Te Utrecht, bij Kemink en Zoon. 1853. In kl. 8vo. 83 bl. f :-50.

‘Losse bladen uit de Geschiedenis van de invoering der Kerkhervorming in *Nederland*’, zoo heet dit werkje te regt. Méér moet men er niet in zoeken. Dáárom evenwel achte niemand deze ‘herinneringen’ uit de gedenkwaardige jaren van 1521-1581 minder gewigtig. Wij hebben ze met grootere belangstelling gelezen dan menig doorlopend, geregeld verhaal der Vaderlandsche of Kerkelijke Geschiedenis.

Uit BRANDT, wiens ‘Historie der Reformatie’ in zoo menig aantrekkelijk verhaal de voorvallen dier dagen schetst, en uit andere vroegere en latere berigten, wordt, onder de opschriften: ‘verdrukking, lijden, geloofsmoed, zegepraal’, het in de verschillende gewesten en steden van *Nederland*, inzonderheid te *Utrecht* in dien bangen tijd gebeurde, voorgesteld.

Hoe reeds vóór het optreden van LUTHER de eerbied voor de Roomsche Godsdienst, hare instellingen en plegtigheden verminderd was, leeren wij ook hier (bl. 4) uit het voorbeeld van zekeren HANS UYTENHOLE, die in 1514 beboet en tot het doen eener bedevaart naar *Rome* veroordeeld werd, omdat hij op vollen aschdag vleesch gegeten had, maar wiens stoutheid slechts de algemeene bewondering wekte. Hoe weinig de plakaten, die sedert 1521 elkander opvolgden, en de ijver der geloofsonderzoekers den stroom der nieuwe denkbeelden keeren konden, zag Keizer KAREL zelf zich gedwongen te belijden in zijn schrijven aan het hof van *Utrecht* in 1545 - onder de Bijlagen opgenomen; en wordt ten volle blijkbaar uit de beide publicatiën van den Raad dier stad in 1551 en 1552, waarvan de laatste in deze woorden vervat was: ‘alzoo dagelijks de jonge knechts en kinderen meer en meer zich onderwinden, als men de processie draagt in de Domkerk en voorts

op de straten, tegen de Heeren en andere dienaars, en mede tegen elkander vechterij, kiffachtige woorden en andere onzedigheid te bedrijven', zoo wordt verboden zich hieraan in het vervolg schuldig te maken (bl. 11).

Onder de opschriften: 'lijden en geloofsmoed', worden nu tafereelen geleverd van vervolgingen en verdrukkingen, in vuile kerkers, met schaars toegedeeld voedsel, aanvechtingen en bedreigingen van den eenen, beloften van den anderen kant, het verlangen naar gade en kroost, dikwijls onverzorgd achtergelaten, gevolgd door martelingen en pijnigingen, die gewoonlijk in den dood door zwaard of vuur eindigden. Dat er niet veel noodig was om iemand in de handen der vervolgers te doen vallen, zien wij uit het (bl. 20) medegedeelde omtrent zekeren CORNELIS PIETERSZ., 'die veroordeeld werd om strengelijk gegeeseld en daarna verbannen te worden, omdat hij, toen zijn oom JAKOB STOELWECK, in zijn leven Pastoor van *de Vaart*, overleden was, als zijn medeërfgenaam gevonden en onder zich gehouden had onderscheiden boeken van LUTHER, KARLSTAD, MELANCHTON en meer andere gereprobeerde auteurs, zoowel in druk als geschreven, en in eenige van die had gelezen; terwijl hij zich verontschuldigde met te zeggen, dat hij niet had geweten aan wien hij ze ter hand stellen moest.'

Maar indien het hart wegkrimpt bij de beschouwing van het ligehamelijk en geestelijk lijden dier martelaren, wij verheugen ons over de standvastigheid onder de verdrukkingen, die ons de eerste tijden des Christendoms herinnert. Bezweken al sommige, andere waren door banden, pijn noch dood aan het wankelen te brengen. Hen, die op de bedreiging 'van verbrand te zullen worden' blijmoedig spraken: 'die mij waardig acht om zijns naams wil met geduld te lijden, zal mij ook wel begenadigen, dat ik de pijnlijkheid des vuurs zal kunnen verdragen'; - die op de vraag: 'hoe zij met zulk eene zware keten geboeid, slapen, eten of drinken konden'? ten antwoord gaven: 'zij zijn mij eerlijk; ik acht ze dierbaarder dan gulden ketenen, gouden ringen en andere diergelijke kostbare juweelen'; - die naar de strafplaats gaande, hunnen medegevangenen om het geloof in den Heere JEZUS toeriepen: 'lieve broeders! ik heb mijn voet nu gezet op den dorpel des martelaarschaps; hebt goeden moed als sterke helden van

JEZUS CHRISTUS, opgewekt door mijn voorbeeld! verdedigt de Evangelische waarheid tegen alle ongerechtigheid!' - die de houtmijt, waarop zij stonden, in brand ziende steken, uitriepen: 'dit schijnen mij rozen te zijn, die men onder mij strooit'; - en die in het midden der vlammen loofden en baden: 'Uw wil alleen is heilig, hemelsche Vader! vergeef het hun, want zij weten niet wat zij doen! - hen beklagen wij niet, maar achten ze veeleer gelukkig, als gezaligd in hun lijden om CHRISTUS' wille. Wat Zijne kracht ook in de zwakkere kunne vermag, blijkt hier onder anderen uit de voorbeelden eener vrouw, die op de bedreiging: 'gij vreest den dood niet, omdat gij dien niet gesmaakt hebt', het rustig antwoord gaf: 'dat is waar, ook zal ik dien nimmer smaken, want CHRISTUS heeft gezegd: indien iemand mijn Woord bewaart, hij zal den dood niet smaken in eeuwigheid'; en van eene moeder, die, nadat zij reeds door de monniken tot de herroeping van hare gevoelens was gebracht, door de treffende geloofstaal van haren zoon bewogen werd om zich met hem te laten verbranden.

Ten slotte volgt, onder het opschrift: 'zegepraal', de openbare preek; de worstelstrijd tegen *Spanje*; de afzwering van FILIPS; en de volkomen overwinning, door den Vrede van *Munster* bekroond.

Behalve den reeds genoemden brief van KAREL V zijn nog onder de Bijlagen opgenomen: het lied van LUTHER op den marteldood van HENDRIK VOES en JOHANNES ESCH, met eene *Hollandsche* overzetting van den Heer L. VAN HOOGEVEEN STERCK; van denzelfden Hervormer de Brief aan de Christenen in *Holland, Brabant* en *Vlaanderen* in betrekking tot de genoemde getuigen van JEZUS; van HERMAN SCHINCKEL, wiens kloekmoedigheid en bedaardheid in zijne laatste uren ons BRANDT verhaalt, vier afscheidsbrieven, de eerste den dag vóór zijnen dood aan zijne huisvrouw, de drie laatsten op zijnen sterfdag aan zijne kinderen ter gedachtenis geschreven; benevens het *Wilhelmuslied*. Wij danken den Schrijver voor de uitgave. Zulke stukken verdienen niet alleen bewaard, maar ook algemeen bekend, en vooral in onze dagen in het geheugen geroepen te worden.

Onze grootouders hadden gewoonlijk naast hunnen huis-Bijbel het martelaarsboek liggen. Het laatste is nu uit vele

woningen verdwenen, en heeft ook in inhoud en vorm voor onzen tijd veel gebrekkigs. Maar wie uwer, mannen en vrouwen van het eenmaal van *Spanjes* en *Romes* dwingelandij vrijgevochten *Nederland!* voor kleinen prijs, in een kort bestek, naar het leven wenscht geteekend te zien wat uwe vaders geleden hebben ter bekoming van de vrijheid, die gij thans geniet, om God naar zijn Woord te dienen, hij sla deze bladen op, leze ze zijnen kinderen en onderhoorigen voor, en stelle ze aan minvermogenen in handen. God geve dat nooit weêr een vader of moeder de smart ondervinde door H. SCHINCKEL in den brief aan zijne jongste dochter zoo aandoenlijk uitgedrukt, bij de gedachte aan zijne, toen hij gevangen werd weggeleid, hem schreiend naloopende kinderen!

Mogt de Schrijver nog meer dergelijke losse bladen in zijne *portefeuille* hebben, dat hij ze niet achterhoude! Heeft hij de geleerde wereld door zijne bekroonde Verhandeling over de Tekstkritiek, en door andere schriften aan zich verplicht, de Hervormde Kerk en al wie in *Nederland* op zijne Evangelische belijdenis prijs stelt, is hem voor het hier geleverde dank schuldig. - Eene enkele fout hebben wij gevonden, aan den voet van bl. 45, waar 'neef' in plaats van 'zoon' moet gelezen worden.

De Hervorming herdacht. Kerkrede over Jak. III:5^b, van C.C. Callenbach, Predikant te Nijkerk. Uitgesproken op den Gedenkdag der Hervorming, 6 November 1853. Te Utrecht, bij Kemink en Zoon. 1853. In gr. 8vo. 28 bl. f :-25.

De 31ste October, sinds het Derde Eeuwfeest der Reformatie, ook in de Hervormde Kerk van *Nederland* jaarlijks herdacht, is in het vorige jaar, na den Pauselijken aanval en de hatelijke taal der Pauselijke Allocutie over hetgeen den *Nederlandschen* Protestant boven alles waard is, met verhoogde belangstelling gevierd. Eenige Leeraren hebben zelfs de uitgave nuttig of noodig geacht van hunne toen gehoudene toespraken, waarin de aanleiding tot en de zegeningen van de Hervorming, de vervolgingen door de vaders verduurd, in hun pogen om God naar hunne overtuiging te dienen, werden herinnerd, en de Gemeenten tot het regt waarden van hare

zoo duur verworvene voorregten werden opgewekt. Ook de Eerw. CALLENBACH meende zijne toen uitgesproken Leerrede, behelzende: een historisch overzicht van de beginselen, wording, en uitbreiding der Hervorming, en van hare instandhouding tot op den huidigen dag, door den druk meer algemeen bekend te moeten maken.

Naar aanleiding van JAKOBUS' woorden: 'ziet een klein vuur, hoe grooten hoop houts het aansteekt', volgens den tekstenrol van BROES, voert hij ons eerst naar de klooster-cel te *Erfurt*, waar eene verslagene, God zoekende ziel vruchteloos in werktuigelijke verrigtingen rust en troost hoopt te vinden, tot dat een Bijbel, in het klooster aan eene keten vastgeklonken (karakteristiek voor den man die bestemd was hem los te maken!) zijne aandacht boeit, en de raadgevingen van STAUPITZ met de eenvoudige Christelijke taal van een ouden vromen monnik zijne geschokte ziel tot rust bragten, en met het te *Rome* opgemerkte sterkten, tot het te keer gaan van den schandelijken aflaathandel in de door hem aangeslagen 95 stellingen, die het kleine vuur waren, dat zoo grooten hoop houts aanstak.

De Schrijver zoekt in het tweede Deel zijner rede aan te toonen dat het, even als 100 jaar vroeger met HUSS, gemakkelijk zou geweest zijn, den brand in den aanvang te blusschen, hetzij door LUTHER te verpletteren, hetzij door aan zijne ergernis te gemoet te komen. Wij houden het altijd voor gewaagd te beslissen wát er zou gebeurd zijn indien men anders gehandeld hadde. Mogelijk is het, dat de Hervorming, wanneer men dadelijk den sterken arm had aangewend, in de geboorte zou zijn verstikt, maar toch ook zeer waarschijnlijk, dat het vuur daarmede nog niet zou zijn uitgedoofd geweest. De tijden waren niet meer dezelfde als eene eeuw te voren. Allerwege waren de geesten tegen *Rome* in beweging gekomen. In verschillende landen waren reeds vóór LUTHERS optreden vele Hervormingsgezinden, zoo als de spoed getuigt waarmede zijne stellingen tegen den aflat verbreid, en de gunst waarmede zij ontvangen werden. 'Het was' - zoo luidt het getuigenis van een tijdgenoot^(*) - 'als of de

(*) FREDERIK MYCONIUS; over welken te weinig bekenden mede-arbeider van LUTHER men met genoegen lezen zal het: 'iets over hem', in het *Nieuw Christelijk Maandschrift*, uitgegeven door de Ringsvergadering van *Amsterdam*, N^o. X, 1831.

Engelen waren uitgezonden om den inhoud heinde en ver over de aarde te verkondigen'. Wat zou het dan geholpen hebben, al hadde men het hoofd van LUTHER doen vallen? Anderen zouden in zijne plaats zijn opgetreden. En wat de afschaffing der misbruiken betreft: '*Rome ne recule pas*'. De vruchteloos afgeloopen Conciliën van *Pisa*, *Constans*, *Bazel* hadden het zonneklaar doen zien welk vertrouwen in zijne beloften was te stellen. Spoedig, wanneer men ook uit nood iets toegegeven had, zou het weder den ouden weg gegaan zijn.

De Schrijver doet te regt opmerken hoe men, van de onverschilligheid en verachting, waarmede men den onbekenden monnik bejegende, teruggekomen, beproefde wat vroeger had moeten geschieden, maar hoe het nu zeker te laat geworden was. Terwijl *Romes* aanhangers sluimerden, had de waarheid voortgangen gemaakt. Aan de zijde van LUTHER stond de jeugdige MELANTHON, wiens geleerdheid hem groote dienst deed. Scharen stroomden naar *Wittenberg*, om zich aan de voeten te zetten der mannen die het Evangelie weder aan het licht hadden gebragt. LUTHER ging voort door zijne schriften de Hervorming krachtadig te bevorderen. De banbliksem, door den vertoornden Paus afgeschoten, had zijne kracht verloren. Te *Worms* vierde de verworpen monnik zijne zegepraal. Door den Keurvorst FREDERIK beschermd, vond hij ook in andere landen, vooral in *Zwitserland*, moedige helpers. In *Schotland* en *Nederland* drong de Hervorming van alle zijden door. CALLENBACH gewaagt, wat ons Vaderland betreft, van GUIDO DE BRES. Waarom ook niet van HENDRIK VAN ZUTPHEN, JOHANNES PISTORIUS, ENGEL MERULA, en anderen, die, zoo veel vroeger dan DE BRES, van de waarheid, ten koste van hun leven, getuigenis aflegden? Wat de vervolgingen om de Godsdienst vermogten, leeren ons de woorden van ERASMUS: 'in *Brussel* zijn eerst twee (niet *drie*, gelijk op bl. 24 gezegd wordt, want de een werd in de gevangenis van kant geholpen) verbrand, en van toen af begon die stad LUTHER eerst ter deeg te begunstigen'. Noch de *Smalkaldische* krijg, noch de woede van ALVA, noch de BARTHOLOMEÛS-nacht, noch de dertigjarige oorlog, noch de herroeping van het Edict van *Nantes* hebben het vuur der Hervorming kunnen blusschen.

De Schrijver spreekt vervolgens 'van het verderf en de verwoesting door het ongeloof in de vorige eeuw aan de

Kerk der Hervorming gebragt'. Dat ook *Nederland* daarin gedeeld heeft, is maar al te waar. Verstaat men echter door ongeloof eene geheele verloochening en verwerping der Christelijke waarheden, dan geven wij hem in bedenking, of de uitdrukking: 'dat er een kern overbleef, die bleef getuigen', niet te sterk is. Immers verschil van opvatting over sommige leerstukken heeft vroeger zoo wel als later bestaan, en zal waar het onderzoek des Bijbels vrij is, blijven bestaan, zonder dat men daarom kan gezegd worden, de Hervormde Belijdenis niet toegedaan te zijn. Wij hadden gewenscht dat CALLENBACH dit niet voorbijgezien hadde, daar zijne wijze van voorstelling aanleiding geven kan om achtungwaardige mannen te doen verdenken als in gevoelens deelende van welke zij zeker eenen afkeer hebben.

Het laatste punt: 'dat het vuur der Hervorming in onze harten branden moet', is ál te kort uitgevallen. De middelen om dat vuur bij ons-zelfen en anderen te onderhouden, en hoe dat vuur branden moet in Christelijke gezindheden en daden van godsvrucht en liefde, hadden breedere aanwijzing en sterkeren aandrang verdiend. Bij de opmerking: 'dat het vuur der Hervorming in menig hart niet brandt door onverschilligheid en wereldliefde', trof ons de verklaring: 'zulken zijn hier in deze vergadering niet.' - Gelukkig de Leeraar, die dit van zijne Gemeente kan getuigen! Waren alle Gemeenten in *Nederland* zóó gesteld, wij zouden voor geen afval te duchten hebben. Evenwel, de Schrijver neemt zijn gezegde eenigzins terug, wanneer hij vervolgens spreekt van vele zijner Gemeenteleden, 'die blijven weigeren aan den Heere JEZUS CHRISTUS hand en hart te geven'. Hierbij komt nog de vermaning (bl. 7): 'dat niemand onzer door wereldliefde en zondelust de oogen voor het licht sluite of gesloten houde!'

Deze Hervormings-Leerrede beveelt zich overigens aan door eenvoudigheid, duidelijkheid, en tevens beknoptheid van stijl en eene wijze van voorstelling, die, zonder eene voor de bevatting van het gros der hoorders te hooge vlugt te nemen, en vrij van gezochte beeldspraak en tegenstellingen, het verstand onderrigt en het hart beweegt.

Uit de opgave zien wij, dat er viermaal gezongen is. Zoo behoort het, dunkt ons, bij feestelijke gelegenheden. Dáárdoor wordt de Gemeente op het groote gewigt van den dag meer

opmerkzaam gemaakt, en haar ook een werkdadiger aandeel aan de feestviering gegeven. Doch wij vonden het vreemd, terwijl de Leerrede met 'een vaste burg is onze God' besluit, Gezang 156 geheel vergeten te zien.

Het Protestantisme in Nederland. (Overgenomen uit de Nederlander, Nieuwe Utrechtsche Courant, 1853.) Te Utrecht, bij Kemink en Zoon. 1853. In gr. 8vo. 55 bl. f :-50.

Waarom dit stuk uit *den Nederlander* afzonderlijk moest uitgegeven worden, bevatten wij niet. Wie met hetgeen hier opgedischt wordt gediend zijn, weten immers waar zij te regt kunnen komen.

Dat bij den Pauselijken aanval aan een wijken van het Protestantisme niet viel te denken, 'omdat' - gelijk wij bl. 12 lezen - 'al de Protestanten, hoe zeer onderling ook in drijfveeren en beginselen verdeeld, nogtans, door gemeenschappelijken afkeer van den Paus en zijne instellingen, volkomen vereenigd en tot een vasten kern zamengesloten waren', was, zou men zeggen, een verschijnsel, dat elken Protestant en 't meest hen die op regtzinnigheid en vroomheid bogen, moest doen juichen. Maar zoo is het niet. Wie niet als de Schrijver denken, vinden geene genade, al hebben zij ook krachtdadig medegewerkt tot afwering van het gemeenschappelijk gevaar, al zijn het ook 'mannen vol godsdienstzin, die betoonen liefde te bezitten voor Vaderland en Protestantisme, en afkeerig te zijn van onregt en kwade trouw' (bl. 26).

Dat de Synode en de Synodale Commissie 't weder moeten misgelden, kan dan ook niet bevreemden. Maar waarom aan de Synode de bevoegdheid ontzegd van het bezorgen eener nieuwe Bijbelvertaling? Zonderlinge tegenstrijdigheid! Vroeger werd de Synode van de organisatie van 1816 uitgegaan, van zekere zijde in adressen geprovoceerd tot handhaving der Hervormde leer en openlijke afkeuring van hetgeen daarmede zoude strijden, en nu mag de Synode door de veel vrijer keuze der Kerk benoemd, aan eene nieuwe Bijbelvertaling de hand niet slaan. Maar wie zijn daar dan bevoegd toe? *De Nederlander* en zijne vrienden alleen? - Wij verlangen die nieuwe vertaling geenszins. Niet omdat wij voor de gebreken

der gewone blind zijn: maar omdat wij niet gelooven dat er haast bij is; omdat zij die aan eene betere overzetting behoefte gevoelen, in die van VAN DER PALM en na hem uitgekomene wel voldoening kunnen vinden; en omdat wij voor nieuwe verdeeldheid duchten in eenen tijd waarin eensgezindheid meer dan ooit gevorderd wordt.

Aan onbewezene beschuldigingen, aan tegenspraak met zichzelf en aan eenzijdige en partijdige beschouwingen is in dit geschrift geen gebrek. Zoo zijn het (bl. 44) *sommige* Hoogleraren en Predikanten die zich schuldig maken aan het daar opgenoemde, maar onmiddellijk daarop lezen wij: 'dat deze of soortgelijke rampzalige overtuigingen zich van *het meerderdeel* der Leeraars hebben meester gemaakt.' Een weinig verder wordt gesproken 'van de *bijna algemeene* ontheiliging van den Dag des Heeren en van het *algemeene* lasteren en vloeken, dat regelmatig van ouders op de kinderen, van de heeren op de dienstboden wordt overgeplant.' Of beide zoo algemeen is laten wij voor rekening van den Schrijver. Maar waarom verheffen de vele, volgens hem, getrouwe Leeraren niet sterker hunne stem tegen die misbruiken? Of schiet hunne kracht zoo wel als die der anderen te kort? En was het in vroegere dagen dan zoo veel beter? Wij behoeven BRAKEL, VAN DER KEMP, en SMIJTEGELD slechts op te slaan, om overtuigd te worden dat er toen ook nog al iets aan scheelde.

De Nederlander verwacht alle heil van de herstelling van het gezag der Formulieren. Wij vragen niet: of hij en zijne partij het onderling eens zijn over het verbindend gezag der schriften? ofschoon wij reden hebben daaraan te twijfelen. Maar hoe ver zal die verbindtenis gaan? Zal zij onvoorwaardelijk in alles zijn? Dan kunnen wij al wat sinds drie eeuwen tot opheldering der Heilige Schriften in het licht gekomen is wel achter de bank werpen, en zullen CHRISTUS en zijne Apostelen voor GUIDO DE BRES en URSINUS moeten wijken. - Of zal men uitzonderingen vergunnen? Wij vermoeden dit, omdat wij lezen: 'dat het niet om den vorm, maar om den inhoud te doen is.' De nauwkeurige bepaling van hetgeen tot den vorm en tot den inhoud behoort, zal dan een eerste vereischte zijn. Zal dit zoo gemakkelijk gaan? Dat het niet aan hen onbreken zal, die zich in dezen tot keurmeesters zullen opwerpen, gelooven wij wel, maar of de anderen

zich ligt met hunne uitspraken zullen vergenoegen, is eene tweede vraag.

Dat herstel der Formulieren zal dan de Hervormde Kerk tegen *Rome* in veiligheid stellen en den voortgang van het Pausdom stuiten! Wanneer wij op de antecedenten zien, dan boezemt ons dat weinig gerustheid in. Of dagteekent de opbeuring der Kerk van *Rome* in ons Vaderland niet van den tijd dat het Formuliergezag bevestigd werd, en heeft de handhaving van dat gezag gedurende één en eene halve eeuw de uitbreiding van die Kerk kunnen verhinderen? Veel meer verwachten wij van de regte kennis der Evangelieleer en van het geloof aan God en den Verlosser in de zielen geprent en in daden zich openbarende. Met CHRISTUS in het hart wisten de martelaren, ook zonder Formulieren, te sterven.

Wij betwisten den Schrijver het regt niet, om voor hetgeen hij als waarheid beschouwt te ijveren, maar zouden wenschen dat zijn ijver meer gematigd ware; terwijl de hier aangeslagen toon eer zal verbitteren dan ingang vinden.

Over het Stemregt in de Hervormde Kerk. Door een voormalig Kerkeraadslid. Te Rotterdam, bij H.V. van Gogh. 1853. In gr. 8vo. 30 bl. f.:-30.

Onder de vele twist-appels, waarom thans, helaas! in de Hervormde Kerk gestreden wordt, behoort ook het stemregt der Gemeente, door de Synode, onder den indruk van het merkwaardige jaar 1848, als beginsel aangenomen in het *Algemeen Reglement*. De theorie scheen zóó bij uitnemendheid fraai, en het Kerkelijk leven, dat kwijnende, scheen daardoor ter gepaster ure zóó zeer aangewakkerd te zullen worden, dat men tot het gewaagd besluit kwam, om een algemeen of onbeperkt stemregt in te voeren, bij de beroeping van Predikanten en de benoeming van Ouderlingen en Diakenen. Maar nu de tijd gekomen is om de schoone theorie, bij een *Reglement op de Kerkeraden*, in praktijk te brengen, stuit men, zoo als wel te voorzien was en menigeen reeds vroeger profeteerde, op onoverkomelijke zwarigheden, en het blijkt dat de uitvoering de Gemeente zal blootstellen aan de grootste ellende en verwarring, ja, de oorzaak worden kan van den ondergang

der gansche Kerk. Het is daarom te hopen dat men, tijdig tot bezinning gekomen, op zijne voetstappen terugkeeren en minstens de fraaije zaak onuitgevoerd laten zal. En om van de noodzakelijkheid hiervan allen te overtuigen, die voor overtuiging vatbaar zijn, daartoe is de *brochure* die wij hier aankondigen, door de bekwame hand van een voormalig Kerkeraadslid, blijkbaar geen Predikant, geschreven en uitgegeven. Wij komen er voor uit, dat wij over dit onderwerp nog niets gelezen hebben, dat ons zóó in alle deelen voldeed. Het bewijs hier geleverd voor de onmogelijkheid der uitvoering, vooral met het oog op groote Gemeenten, is, zoo wij meenen, onwederlegbaar. En het is, zooveel wij weten, ook zelfs nog niet op eenigerlei wijze tegengesproken geworden. Mag men hieruit opmaken dat men er allerwege mede instemt? Het tegendeel is, helaas! waar. De partij die onze Kerk beweegt, laat zich niet overtuigen en wendt zelfs geene enkele poging aan om te wederleggen, maar gaat inmiddels eenvoudig voort, om te *Rotterdam*, te *'s Hage*, te *Amsterdam*, en misschien elders vereenigingen te vormen, tot handhaving; zoo 't heet, van het regt der Gemeente, als of dat regt niet zeer betwistbaar en, wèl beschouwd, volstrekt onuitvoerbaar ware. Met welk een naam moet zulk een gedrag bestempeld worden? Bovendien, op politiek terrein schaart men zich onder de vanen van den teruggang en veroordeelt men, ofschoon men er zich tijdelijk van weet te bedienen, de regtstreeksche verkiezingen, terwijl men op Kerkelijk terrein het onbeperkt stemregt wil hebben ingevoerd zonder anderen census dan dien der bedeeeling! Dat kan toch immers niet eerlijk heeten, zelfs niet consequent. En wat al hoogere belangen staan er, waar het de Kerk geldt, op het spel! Die belangen nu zullen toevertrouwd worden aan de groote menigte, waaronder zoo veel naam-Christendom gevonden wordt, zoo veel onkunde, ligtzinnigheid en betweterij. Allen zullen stembevoegd zijn, die slechts belijdenis des geloofs hebben afgelegd. En de bloei der Hervormde Kerk zal daarvan het gewenscht gevolg wezen. *Credat Judoëus Apella!*

Wij zeggen den onbekenden Schrijver dank voor zijn geschrift, zouden over Kerkelijke aangelegenheden gaarne meer zulke stemmen uit de Gemeente vernemen, en verblijden ons dat de Synode, die dit jaar zal geroepen worden om te beslissen, zóó goede voorlichting ontvangen heeft.

De ware Vrede der Kerk, en: Zult gij verloren gaan? Twee Leerredenen, door Athanase Coquerel, Predikant bij de Hervormde Gemeente te Parijs. Uit het Fransch vertaald door J.A. Snellebrand, Theol. Doct. Te Amsterdam, bij F.C.M. Scheffer. 1854. In kl. 8 vo. 76 bl.

Bekend is het welk een strijd er in de Hervormde Kerk van *Frankrijk*, even als overal elders, gestreden wordt over vrijheid en gezag. Maar niet algemeen weet men tot welk een graad van hevigheid die strijd ontwikkeld is, en welk een aandeel de Heer COQUEREL er aan genomen heeft. Het een zoo wel als het ander kan meerendeels blijken uit de beide Leerredenen, wier vertaling wij hier aankondigen. Zij zijn oorspronkelijk voor de vuist, gelijk men dat heet, uitgesproken, onder den indruk der bewegingen, in de Gemeente te *Parijs* door de invoering der regtstreeksche verkiezingen van Kerkeraadsleden veroorzaakt, en eerst daarna opgeschreven en in het licht gezonden. Wij hebben, bij de lezing, de zeldzame welsprekendheid van den beroemden Kanselredenaar bewonderd, en kunnen ons begrijpen, wat zijne bezielde woorden op zijn talrijk gehoor in die oogenblikken moeten hebben uitgewerkt. Ook heeft hij onze volle sympathie, waar hij voor de vrijheid van onderzoek en prediking, die ook in ons Vaderland van meer dan ééne zijde bedreigd wordt, de vrijmoedige stem verheft, en zich, in naam van het Protestantisme, het onbetwistbaar regt handhaaft, om naar overtuiging en geweten te spreken. Er komen hier passages voor, die allerwege verdienen gehoord en behartigd te worden en waarop niets valt af te dingen. Toch kunnen wij ons daarom nog niet met elk zijner woorden en denkbeelden vereenigen, en zijn er vooral verre af, om amen! te zeggen op den inhoud der tweede Rede, die antwoord zoekt op de vraag, of zij die hem en eenige zijner ambtsbroeders hooren, zullen verloren gaan, ook wanneer hunne prediking meer of minder afwijkt van de Kerkelijke leerstellingen van vroegere dagen. Zonder de overredende kracht, die deze pathetische rede voor zijn gehoor, in die omstandigheden, gehad zal hebben, te willen voorbijzien, is de gang dien zij neemt, ons zóó vreemd, de gedachtenreeks die zij ontwikkelt, zóó onbestemd, en het

resultaat waartoe zij leidt, zóó weinig bevredigend, dat wij er in geen geval onze goedkeuring aan schenken kunnen. Vooral is de opvatting van het begrip van *geloof* hier, in ons oog, uiterst gebrekkig en onschriftmatig. COQUEREL spreekt, even als zij wie hij bestrijdt, enkel van een geloof *aan* leerstukken, niet van het geloof *in* JEZUS CHRISTUS, dat, waar het gevonden wordt, niet zoo zeer zaak des verstands, als wel des harten is, of liever des gemoeds. Het is, naar onze innigste overtuiging, niet het geloof aan regtzinnige of vrijzinnige leerstukken, dat zalig maakt, maar alleen van het geloof in CHRISTUS is de zaligheid afhankelijk. Zoowel onder de meest regtzinnige als onder eene meer vrijzinnige prediking kan de zondaar verloren gaan, indien hem dat geloof in CHRISTUS ontbreekt, dat minder eene overtuiging des verstands, als wel eene stemming of gesteldheid des gemoeds is, waardoor hij bij CHRISTUS-zelfen het heil zijner ziele zoekt en door Hem leeft. Onverschillig is daarom de opvatting der waarheid die in CHRISTUS is, in geen deele. Zij kan dat geloof des harten, waarop het boven alles aankomt, zoowel belemmeren als bevorderen, zoowel er toe uitlokken als er van afschrikken. Zij moet, zal zij de ware zijn, in overeenstemming worden gebracht met het Woord van God, dat van den CHRISTUS getuigt. Maar al ware zij ook de meest zuivere en ware, zonder eenig onvermijdelijk inmengsel van menschelijke dwaling, toch heeft zij op zich-zelve geene de minste waarde, waar het de vraag geldt: *zult gij verloren gaan of niet?*

Wij stellen er prijs op, dat deze opmerking niet worde voorbijgezien door de lezers dezer altijd merkwaardige Leerredenen, die, naar het ons voorkomt, door den Heer SNELLEBRAND vertaald zijn op eene wijze die weinig of niets te wenschen overlaat.

Preken, uitgegeven om Evangelisch licht te verspreiden en Christelijk leven aan te kweeken. Achtste jaar. Te Koevorden, bij D.H. van der Scheer. 1853. In gr. 8vo. 204 bl. f 1-20.

Het twaalfstal Preken dat thans vóór ons ligt, is zamengebracht door verschillende Leeraren, die meest in het Noorden onzes Vaderlands bij de Hervormde Gemeente werkzaam zijn.

Dr. L.S.P. MEYBOOM, te *Groningen*, behandelt: JEZUS' voorstelling in den tempel (LUK. II:22-35); H. CANNEGIESER, J.J.Z., te *Metzlawier*: De toekomstige zaligheid der Christenen (*Hebr.* IV:9); A.H. PAREAU, te *Assen*: JEZUS CHRISTUS, ons voorbeeld van liefde tot elkander (JOH. XIII:34); W.C. VAN DER ZWAAG, te *Dronrijp*: De Christelijke deelneming in elkaanders vreugde en smart (*Rom.* XII:15); H.A. KREMER, te *Hemelum*, ter bevestiging van Lidmaten, en ter voorbereiding voor het H. Avondmaal: JOH. XVI:13^b [31^b]; P. DE GOEIJ, te *Heerenveen*: De verborgene zonden (*Ps.* XIX:13^b); H.M.C. VAN OOSTERZEE, te *Oirschot*: JEZUS CHRISTUS het Hoofd der Gemeente (*Eph.* I:22^b); U.P. GOUDSCHAAL, te *Scheemda*: De troostrijke zekerheid dat bij de liefde Gods alles medewerkt ten goede (*Rom.* VIII:28^a); W. VERWEY, te *Winschoten*: De opwekking van den jongeling te *Naïn* (LUK. XI:7-16); Dr. E.J. DIEST LORGION, te *Groningen*: Het heil der liefde tot JEZUS (JOH. XIV:23); J.J. HARTMAN, te *Blankenham*: Rust der ziel alleen bij JEZUS te vinden (MATTH. XI:28); A.L. LESTURGEON, te *Oosterhesselen*: De martelaarsdood van JACOBUS (*Hand.* XII:2).

Wij vinden hier verschillende onderwerpen behandeld. De lezer merkt het dat zij, op ééne na, allen over teksten uit het Nieuwe Testament spreken. En behoort het niet aldus te geschieden in een bundel die bestemd is om Evangelisch licht te verspreiden en Christelijk leven aan te kweeken? Dáár moet op den voorgrond staan: de blijde boodschap van de verschijning van den Heer. Dáár moet geput worden uit den rijkdom van CHRISTUS, die nimmer kan worden uitgeput. Alle medearbeiders toonen het te gevoelen. En waar de Eerw. DE GOEIJ - helaas, aan zijne Gemeente, huisgezin en vrienden in den bloei des levens ontrukt - een Psalmwoord ter behandeling koos, daar bleef hij niet staan op het Oud-Testamentisch standpunt. Hij toonde de Schriften des Ouden Verbonds te lezen met het oog waarmede PAULUS ze wil gelezen hebben: met het oog door 't geloof in JEZUS verlicht, en wendde zijn tekstwoord aan tot stichting eener Christelijke Gemeente. En ziedaar eene der grootste verdiensten dezer Leerredenen opgegeven. Worden er in deze dagen, helaas! niet Leerredenen uitgegeven die meer strekken om 't zuiver Evangelisch licht te verdonkeren en het Christelijk leven te ondermijnen? - Verschijnt er niet menige predikatie, die door

den Schrijver en den Uitgever op den titel en in Couranten zelfs wordt aanprezen, als moetende dienen om te voldoen aan de behoefte van onzen tijd, maar die geen ander doel heeft dan de Gemeenten tegen hare Leeraars op te zetten? - Eere den medearbeiders aan dezen bundel, die doordrongen zijn van hunne verhevene roeping en den kansel niet aldus willen verlagen. Niet het hoofd zal door het hier aangeboden werk verhit; niet het hart verbitterd worden. Op die stichting die het doel en het werk der liefde is, is alles aangelegd. Het verstand ziet zich hier, evenzeer als het hart, voedsel en versterking aangeboden. Of er echter wel niet eene of meer in mogten opgenomen zijn, waardoor het godsdienstig publiek eenig licht zag werpen over sommige duistere Bijbelplaatsen, is eene vraag. De bundel zou er niet minder om zijn, en dan geheel met het doel overeenkomen. Hoe gaarne hadden wij voor zulk eene de Preek van den Eerw. CANNEGIESER gemist, die nog eens een tekst koos, waarover Dr. P.A. KOPPIUS (1848, bl. 51) en G.J. BRANDT WIJSMULLER (1850, bl. 33) reeds Preken hadden gegeven, die bovendien in elk opzicht oneindig beter waren. De Redactie moest, meenen wij, na de eerstgeplaatste Preek, de twee lateren over hetzelfde onderwerp hebben afgewezen, en zoo ook den Eerw. HARTMAN hebben uitgenoodigd een ander, maar even verdienstelijk stuk te zenden, omdat dezelfde tekst reeds in 1850 (bl. 149), al ware 't juist niet op betere wijze, door U.P. GOUDSCHAAL was behandeld. Zóó voortgaande wordt er toch ligt aanleiding gegeven tot de klagte, dat men telkens in weinig anderen vorm het oude, bekende weêr ontvangt, en men baant den weg tot vergelijkingen, die niet altijd voor de onderscheidene medewerkers aangenaam zijn.

Vraagt men naar de manier, die door de verschillende Predikers gevolgd wordt, - deze is even als de geest, op eene enkele uitzondering na, ongeveer dezelfde. Wij vinden er over 't algemeen eene logische orde (die over *Hebr.* iv:9 is echter ook in dat opzicht wel niet eene der besten) en eene prijzenswaardige eenvoudigheid in heerschen. Lees de schetsen, en gij zult ontdekken dat er nergens bijna de minste jagt gemaakt wordt op dat kunstige, dat tegenwoordig, hier en daar, zoo zeer wordt begeerd en nagejaagd. Nergens

werden wij verrast door iets buitengewoons of iets schitterends. Alleen de laatste Preek, die van den Heer LESTURGEON, maakte eene uitzondering. Niemand toch zal het alledaagsch en gewoon noemen, wanneer de Prediker, sprekende over den marteldood van JACOBUS, de aandacht vestigt: 1°. op het bloedige zwaard; 2°. op de geslagene wonde; 3°. op de blinkende kroon; 4°. op de leidende hand. Het dichterlijk vernuft laat zich hier duidelijk opmerken. Wat de bewerking aangaat, - wie smaak hebben in het overladen en gewend zijn aan eene opeenstapeling van beelden, tegenstellingen, verrassende wendingen, zullen door dezen bundel niet worden bevredigd. Er heerscht over het geheel helderheid, degelijkheid en kalmte in, die toonen dat het den Sprekers meer om de groote zaak: verlichting en heiliging der Gemeente, te doen is, dan om het opwekken van aandoeningen, die wel den Prediker naam, maar der Gemeente niet altijd blijvenden zegen kunnen aanbrengen. Verre is het er echter van verwijderd, dat aan den stijl geene zorg zou zijn besteed. De namen der meeste medewerkers zijn daartoe te gunstig bekend. Platheid van uitdrukking treffen wij hoogst zelden aan. Waardig is de toon. Bij den een is er meer levendigheid dan bij den anderen. De een spreekt meer tot de hoorders, de ander redeneert wat meer. Maar onderscheidt zich, b.v., het werk van den Predikant van *Oosterhesselen* door keurigheid van taal en stijl, door dichterlijkheid van uitdrukking - het is er verre van verwijderd dat hij zich daardoor zou hebben laten bewegen om waarheid en natuurlijkheid er aan ten offer te brengen. Ook hier is degelijkheid en rijkdom van zaken, die in een waarlijk schoon kleed worden aangeboden. Zoo vindt men hier één geest bij verscheidenheid van gaven. Wij mogen de Gemeenten waarin zulke mannen werkzaam zijn, gelukkig noemen, en met den wensch, dat de Predikers ook op deze wijze nog dikwerf hun licht zullen laten schijnen, prijzen wij bij voortduring Preken aan, waardoor Evangelisch licht verspreid en Christelijk leven zoo uitnemend kan worden bevorderd.

A.

Redevoering ter nagedachtenis van Berzelius, uitgesproken in de openbare zitting der Academie van Wetenschappen, te Berlijn, den 3^{den} Julij 1851; door Heinrich Rose. Uit het Hoogduitsch door J.P.C. van Tricht, Apotheker. Te Arnhem, bij W.H. Stenfert Kroese. 1852. In gr. 8vo. 70 bl. f.:-70.

Onder de wetenschappelijke mannen van onvergankelijken roem behoort ook BERZELIUS, de groote Chemicus, die te *Stokholm* het Hoogleeraarambt gedurende eene lange reeks van jaren bekleedde, en wiens naam en verdienste, vooral in de Scheikundige Wetenschap, nimmer zullen verloren gaan, ten ware eenmaal de Scheikunde-zelve te niet ginge.

BERZELIUS trad op toen VOLTA zijne kolom had daargesteld; en zijn eerste geschrift handelde over de werking van de electrische kolom op zout-oplossingen. Met PONTIN gelukte het hem amalgamaas met potassium, sodium, calcium en baryum te vormen. Later ontleedde hij, door middel der kolom van VOLTA, het ammoniak en verkreeg het bekende ammonium-amalgama. Hij legde zich vooral ook toe op de quantitative ontleding der mineralen. Hij ontdekte met HIERINGER een nieuw metaal: het cerium. Als bron-arts onderzocht hij onderscheidene natuurlijke minerale wateren van *Zweden*; en bragt in *Stokholm* eene inrigting tot vervaardiging van kunstmatige minerale wateren tot stand.

Tot op BERZELIUS hadden de onderzoekingen in het gebied der dierlijke scheikunde op dezelfde wijze plaats als in dat der onbewerkte stoffen; doch hij wees een anderen, meer wetenschappelijken weg aan, en hoe ver hij daar boven anderen verheven was, kan blijken aan eene vergelijking van zijne ontleding des bloeds met die van FOURCROY. In het algemeen gaf hij de resultaten dier onderzoekingen als afzonderlijke Voorlezingen in het licht. In betrekking tot de herleiding van het kiezelzuur en de zamenstelling van gegoten ijzer heeft hij zich bijzonder verdienstelijk gemaakt. Later - en daarmede vangen eigenlijk de wetenschappelijke verdiensten van BERZELIUS aan - vestigde hij, door den arbeid van DAVY daartoe geleid, zijne aandacht op de scheikundige evenredigheden, of de hoeveelheden waarin zich de ligchamen met elkander verbinden, en hij begon daarmede hoofdzakelijk door het

zuurstofgehalte der loogzouten te onderzoeken. Om daarin tot volkomen zekerheid te geraken onderzocht hij alle belangrijke scheikundige verbindingen op nieuw, en begon in 1810 den uitslag van dit reuzenwerk bekend te maken. Met zeer geringe hulpmiddelen zelfs wist hij buitengewone uitkomsten te verkrijgen; hetgeen den man van genie en talent kenmerkt. Hij voerde de spirituslamp met dubbelen luchtstroom in, en bediende zich het eerst van platina-kroesjes. Daarenboven wees hij vele andere kleine, maar zeer gewigtige bewerkingen en handelwijzen aan, zoo als: trechters, bekerglazen, spuitflesschen, enz. Hij heeft verder de mogelijkheid der scheikundige bewerking in het studeervertrek aangetoond, en ze daardoor uit hare kelderachtige en koude werkplaatsen verlost. Bij zijne onderzoekingen voerde hij ook de buisjes van elastieke gom in, waardoor de zamengestelde proeven met gas uitvoerbaar werden gemaakt.

BERZELIUS heeft ook de symbolen of teekenen voor de verschillende elementen der bindingsverhoudingen in 1815 ingevoerd; zij zijn om hunne gemakkelijheid een onschatbaar hulpmiddel. Hij was het ook die het electro-chemisch stelsel met de leer der enkelvoudig bepaalde evenredigheden verbond, verdeelde de lichamen in electro-positieve en electro-negatieve, en bragt de zuurstof en de daarmede overeenkomende stoffen tot de electro-positieve. Daar alle verbindingen niet volgens deze leer konden worden verklaard, nam hij eene dusgenoemde katalytische kracht aan, of die der aanraking.

Nadat hij zich tien jaren onafgebroken met het onderzoek naar het atoomgewicht der lichamen had bezig gehouden, gaf hij in 1818 Tabellen uit, waarin omstreeks 2000 enkelvoudige en zamengestelde lichamen voorkwamen. Ook over het onderzoek van organische lichamen maakte hij belangrijke ontdekkingen bekend, die door GAY-LUSSAC en THÉNARD werden in het werk gesteld.

BERZELIUS regelde eerst de mineralen naar hunne electropositieve, maar naderhand naar hunne electro-negatieve bestanddeelen, en bragt in dit stelsel gedurig verbeteringen aan. Later gaf hij eene Verhandeling uit: 'Over het gebruik van de blaasbuis in de Scheikunde en de Mineralogie', waarmede hij zich eene groote vaardigheid had eigen gemaakt, en die voor de mineralogen onmisbaar is geworden.

In het bijzonder verdient zijne ontdekking van het *selenium* te worden genoemd, waarover hij een uitstekend werk heeft geschreven.

BERZELIUS schreef voorts eene groote hoeveelheid monographiën over verschillende onderwerpen, vooral omtrent zijnen strijd met DAVY over den aard van het *chlorium*.

Hij hield zich ook ernstig bezig met het onderzoek der zwavelzouten, hetgeen daaruit blijkt, dat hij niet minder dan 120 zwavelmetalen quantitatief heeft ontleed.

Hij legde zich ook toe op het onderzoek van de zeldzamer voorkomende metalen, en dit gaf aanleiding tot een zeer uitgebreid werk over de ontleding van het natuurlijke platina-erts.

Het laatste groote werk van dezen beroemden Scheikundige was dat over de Meteorsteenen. Zijn Leerboek der Scheikunde is voorzeker in het bezit van elken degelijken scheikundige. Naast dit veelomvattend geschrift verdienen zijne Jaarberigten genoemd te worden, die de vorderingen der Natuurkundige Wetenschappen behelzen, en sedert 1820 tot 1846 door hem zijn uitgegeven.

BERZELIUS geraakte, na jaren van behoefte - meestal het lot van groote mannen - tot eer en aanzien, zonder dat hij die zocht. Zoo zeer was geheel zijn leven aan de Wetenschap gewijd, dat zelfs onder de smarten, die eene pijnlijke ziekte hem in den laatsten tijd veroorzaakte, zijne gedachten geheel alleen bij haar bepaald bleven.

ROSE heeft hem als wetenschappelijk man voortreffelijk beschreven, en de Heer VAN TRICHT heeft door het vertalen zijner Redevoering eene wezenlijke dienst aan velen bewezen en zijne taak waardig volbragt.

Het leven en het maaksel der Dieren. Door W. Vrolik, Secretaris der Koninklijke Academie van Wetenschappen. Tweede Deel. Eerste Stuk. Te Amsterdam, bij M.H. Binger en Zonen. 1853. In gr. 8vo. 280 bl. f 2-60.

In het Eerste Stuk des Tweeden Deels van dit belangrijk werk worden de volgende onderwerpen in even zoo vele Hoofdstukken behandeld: - De herkaauwende zoogdieren; -

de tweehoevige; - de eenhoevige; - de walvischsoortige zoogdieren; - de buideldragende zoogdieren; - de vogelbekdieren; - de kloakdieren; - de bewerktuiging van den mensch, met die der zoogdieren vergeleken. Elk Hoofdstuk bevat weder een naauwkeurig overzicht van het maaksel der daarin behandelde dieren.

Bijzonder gewichtig is dit Stuk wegens de beschrijving van dieren die tot onzen veestapel behooren; te meer omdat de onderhoudende trant waarin het, ofschoon naar de eischen der wetenschap, geschreven is, 't voor eenen uitgebreiden kring van lezers bruikbaar maakt.

Het geheel sluit zich aan de vertaling van Prof. SCHLEIDENS Plantenkunde, die bij dezelfde Uitgevers het licht ziet.

Wij hopen, zoo als wij reeds bij de aankondiging van het Eerste Deel hebben gezegd, na de geheele voltooiing van het werk, er een nader verslag van te leveren, meer overeenkomende met zijne uitstekende waarde. Voor het tegenwoordige bepaalt zich Ref. tot het schenken van verdienen lof aan de Uitgevers, die voor een bevallig en sierlijk kleed zorgen. Het werk-zelf heeft geen lof noodig; doch het aan te prijzen is eene behoefte voor elk die de wetenschap waardeert.

Toelichting en Verdediging van eenige daden van mijn bestuur in Indië, in antwoord op sommige vragen van Jhr. J.P. Cornets de Groot van Kraaijenburg, Oud-Raad van Indië, door J.J. Rochussen, Minister van Staat, Oud-Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië. Te 's Gravenhage, bij de Gebroeders van Cleef. 1853. In gr. 8vo. XIV en 212 bl. f 1-60.

Ofschoon het in den geest des tijds ligt - dat wij niet willen ontkennen - doet het ons toch eenigzins pijnlijk aan, als wij zien hoe hooggeplaatste ambtenaren, nadat zij uit hunne ambtsbetrekkingen eervol zijn ontslagen, tegen elkander in het publiek optreden over daden van bestuur, waarin de een zoo wel als de ander betrokken is geweest. Wij, die, op een ander standpunt geplaatst, nimmer geschroomd hebben te prijzen of af te keuren, naar gelang wij zulks in het belang, of overeenkomstig de eer, van het Vaderland oordeelden; wij vinden ook geene reden om onze meening over dit verweer-

schrift van den Oud-Gouverneur-Generaal niet uit te spreken. - Voor zoo ver nogtans als wij de hier aangebodene stukken beschouwen buiten betrekking tot de aanleiding, en enkel als ophelderingen van verschillende gebeurtenissen gedurende de bewindvoering van den Heer ROCHUSSEN in *Indië*, kunnen wij niet afzijn hem voor de mededeeling onze erkentenis te betuigen. - Daar echter de zaken niet uit haar verband mogen worden gerukt, en de 'Toelichting en Verdediging van eenige daden van bestuur' zonder de aanleiding niet zou zijn aan het licht getreden, zijn wij verplicht van die aanleiding kortelijk te gewagen.

In des Schrijvers Voorwoord wordt gesproken over het Ontwerp van Reglement op het beleid der Regering in *Nederlandsch-Indië*, en hoe dat van vele kanten is beoordeeld, in dier voege, dat de beantwoording der vraag steeds moeilijker werd: Wat is waarheid? Wat is ten deze Staatspligt? Wat Staatsbelang? Wij vernemen verder hoe de Oud-Raad van *Indië* CORNETS DE GROOT 'zijne stem kwam voegen bij die van hen welke het regerings-ontwerp bestrijden, als berustende op grondslagen, niet, of niet meer bestaanbaar met de eischen van den tijd waarin wij leven, en als in strijd met de duurzame belangen van den Moederstaat, en met onze verplichtingen jegens de talrijke bevolkingen door de Voorzienigheid aan onze hoede, zorg en leiding toevertrouwd.'

Dit wordt door den Heer R. een 'beslissend te voorschijn treden' genoemd, waarvan (bl. VII) reden gegeven wordt op eene wijze die, moge zij al niet geheel juist wezen, evenwel zich menschkundig verklaren laat. - Iets verder doet de Heer R. als een lievelingstelsel van den Heer CORNETS DE GROOT uitkomen: 'dat de Gouverneur-General met geen eenhoofdig gezag moet bekleed blijven, maar dat, even als vóór 1836, de regering over *Nederlandsch-Indië* in den door den Gouverneur-Generaal gepresideerden Raad moet gevestigd zijn'; en laat daarop volgen dat hij 'geheel overbodig en geheel buiten verband met hetgeen hij bewijzen wil', de navolgende vragen, niet zonder warmte en zelfs niet zonder bitterheid opeenstapelt. 'Waarin trouwens heeft het eenhoofdig gezag zich in *Indië* dan toch wel onderscheiden? In de overdrijving van het Cultuurstelsel? In de expeditiën naar *Bali*? In het weder geheel verlaten van dat eiland? In de *Britsche* vestiging op

de Noordkust van *Borneo*? In de verwickelingen met de *Chinezen* op de Westkust van *Borneo*? In de expeditie naar de *Soeloe-Eilanden*? In de gebeurtenissen te *Batavia* in Mei 1848? In het voorkomen van den hongersnood der *Javanen* te *Damak* en *Grobogan*? In hulp, toen de *Javanen* door epidemische ziekten werden geteisterd? In de bekende oppositie te *Djokjokarta*? In het bannissement van den Bisschop GROOFF? In het opheffen van den druk der inwoners van de *Moluksche Eilanden*? In het recepissen-stelsel? In de *Palembangsche* onlusten? In den opstand der *Bantamsche* bevolking? In het ontslag van den Heer SENN VAN BASEL?

‘Zal deze periode’ - zoo lezen wij verder in het Voorwoord van den Heer R. (bl. x) - ‘zin en beteekenis hebben, dan is het geene andere dan deze: ‘al de aangehaalde zaken zijn behandeld door den Gouverneur-Generaal, zonder raadpleging of overeenstemming met den Raad, en allen zijn verkeerd behandeld; - ware daaromtrent bij meerderheid van stemmen in den Raad beslist, de uitslag zou anders en beter zijn geweest.’ En vermits de meesten dier gebeurtenissen plaats gehad hebben tijdens het bestuur van den Heer ROCHUSSEN, en op dat bestuur in dier voege een blaam is geworpen door den man die Secretaris-Generaal in *Indië*, waarnemend Secretaris-Generaal bij het Departement van Koloniën, en Raad van *Indië* is geweest, heeft de Heer R. gemeend die blaam te moeten uitwisschen door de ‘ongegrontheid dier beschuldigingen in het openbaar te betoogen.’

‘Daartoe in staat gesteld’ - zegt de Heer R. (bl. XII) - ‘door de welwillendheid van den Minister van Koloniën - die mij de raadpleging der zich in het archief bevindende bescheiden wel heeft willen vergunnen - heb ik, tot de vervulling der mij gestelde taak overgaande, de door den Heer CORNETS DE GROOT gewraakte feiten of handelingen elk afzonderlijk toegelicht en daardoor eenige, hoezeer dan ook onvolledige bijdragen geleverd tot de geschiedenis van mijn bestuur; - een bestuur waarin vele en velerhande moeilijkheden, meer welligt dan onder dat van eenig ander, elkaâr hebben opgevolgd.’

Voor zoo verre derhalve de gebeurtenissen opgesomd door den Heer CORNETS DE GROOT, tot het bestuur van den Heer

ROCHUSSEN behooren, voor zoo verre ook worden ze in deze 'Toelichting en Verdediging' ter sprake gebracht.

Wij gelooven niet dat wij, bij de behandeling dier verschillende punten, alhier elf in getal - want de vestiging der *Engelschen* op de Noordkust van *Borneo* behoort hier niet te huis, als vroeger hebbende plaats gegrepen - behoeven stil te staan. Zij behooren ongetwijfeld onder de gewigtigste gebeurtenissen van het bewind des Heeren R., en zijn in der tijd in het Vaderland niet weinig besproken geworden. Of ze destijds allen met zaakkennis zijn toegelicht, en of ze meestal gunstig of ongunstig zijn beoordeeld geworden, behoeft hier niet te worden onderzocht. Het is ons genoeg van de 'Toelichting en Verdediging', die zeker reeds in het bezit is van elk die in het bestuur van *Nederlandsch-Indië* belang stelt, te getuigen dat zij gematigdheid en waardigheid ademt, en voorts de algemeene aandacht te vestigen op de bijdragen die zij bevat tot de geschiedenis van de vijfjarige Opperlandvoogdij van den Heer ROCHUSSEN. Dat de toelichting van zoo vele belangrijke gebeurtenissen eene algemeene belangstelling verdient, spreekt van zelf. En van eene zoo bevoegde hand komende, moet ze elk hoogst welkom zijn.

Twee bedenkingen mogen wij niet achterhouden. De eene betreft het zoogenoemde lievelingstelsel van den Heer CORNETS DE GROOT: dat het eenhoofdig gezag zou behooren plaats te maken voor een bestuur waar de Gouverneur-Generaal niet meer zou wezen dan *primus inter pares*. - Wij begrijpen niet hoe 't mogelijk zij, dat een man, dien wij moeten veronderstellen vertrouwd te zijn met de geheele geschiedenis van de verrigtingen der *Nederlanders* in *Indië*, zoodanig een stelsel kan voorstaan. Zijn niet de bewijzen menigvuldig, dat, bij gewigtige voorvallen of omstandigheden, overal waar hij die zich aan het hoofd bevond, niet vrij was in zijne handelingen, de zaken zijn bedorven geworden, of in bedenkelijken toestand zijn geraakt! Weet de Heer CORNETS DE GROOT niet dat een rigtig bestuur onzer *Oost-Indische* Bezittingen, wanneer de Gouverneur-Generaal niet meer ware dan *primus inter pares*, eene onmogelijkheid zou zijn! Is 't hem niet duidelijk geworden, dat, waar hij die zich aan het hoofd bevond - en wij bedoelen hier niet enkel den Gouverneur-Generaal, maar ook de Gouverneurs van Buiten-Etablissementen - bij gewigtige

voorvallen, met verstand naar eigen oordeel handelde, ja, soms tegen de letter zijner voorschriften aan de verantwoordelijkheid zijner daden op zich nam, en met kracht en nadruk te werk ging, zonder zich aan het gevoelen van den hem toegevoegden Raad te storen - den dank des Vaderlands heeft verdiend, en behouden heeft de bezitting of het gezag dat hem was toevertrouwd. De Heer CORNETS DE GROOT kon toch even als wij zich, onder anderen, herinneren het verhaal van dien Gouverneur van *Makassar*, die een *Boegineesch* of *Makassaarsch* oproerling ter dood veroordeelde en onmiddellijk deed terechtstellen, hoewel hij geene doodvonnissen mogt ten uitvoer leggen zonder voorafgaande magtiging van *Batavia*. Had hij dat niet gedaan; had hij den oproerling niet onverwijld gestraft, dan zou de bevolking gemeend hebben dat hij de inlandsche grooten uit vreeze ontzag, en het oproer waarschijnlijk verre om zich hebben gegrepen. Door zijne beslotenheid echter was het oproer met éénen slag gedempt. - Wij voor ons zouden het Vaderland beklagen, als het nieuwe Reglement op het beleid der Regering in *Nederlandsch-Indië* een ander stelsel kwame te huldigen dan dat van het éénhoofdig, ja, des noods willekeurig gezag: - onder eene verantwoordelijkheid nogtans, niet enkel bestaande in bloote vormen. - Wie in onze Overzeesche Bezittingen met oppergezag bekleed is, moet, wanneer het er op aan komt, onbelemmerd kunnen handelen. Kleingeestig verwijl moet geene onherstelbare schade aan het Vaderland berokkenen. - Heeft niet ook het Bestuur van *Britsch Indië* zelfs nog onlangs getoond, hoe Gezagvoerders in het *Britsch Indisch* Rijk handelen mogen tot bevordering van het algemeene nut.

Onze tweede bedenking betreft de omstandigheid dat de Heer ROCHUSSEN, met toestemming van den Minister van Koloniën, van bescheiden in het Koloniaal Archief voorhanden, heeft gebruik gemaakt. Dit gebruik maken van oorkonden tot dezen tijd behorende, wordt door de Redacteurs van het *Oost-Ind. Tijdschrift* en van *De Indiër* gelijk gesteld met het publiek maken van geheime stukken door Dr. VAN HOËVELL. Maar die handelingen zijn hemelsbreed van elkander onderscheiden. Het publiek maken van stukken geschiedt door den Heer R. MET *de vergunning* van den Minister van Koloniën, en tot verdediging van eigen bestuur, en met de grootst

mogelijke kieschheid, want uit 'voorzigtigheid en bescheidenheid' blijft in de 'Toelichting en Verdediging' wel eens eene gebeurtenis zonder die volledige opheldering, welke misschien voor de duidelijkheid zou kunnen verlangd worden. De openbaarmaking door den Heer v.H. geschiedt daarentegen alleen ten gevolge van *niet* geoorloofde mededeelingen door ambtenaren en anderen, zonder daartoe geroepen of verplicht te zijn, en is alzoo te laken.

Bij die ongeoorloofde openbaarmaking denken wij er aan hoe, te midden van de onregtvaardige eischen van het *Britsch* Gouvernement, in het jaar 1836, omtrent de zoogenaamde verkrachting van het Tractaat van 17 Maart 1824 door *Nederland*, de *Bengaalsche* tijdingen het tarief door den *Britschen* Gouverneur-Generaal op den 25sten April 1836 uitgevaardigd, medebragten. Daaruit bleek hoe te *Calcutta* het Tractaat voor vreemde handelaren veel ongunstiger werd toegepast dan te *Batavia*, waardoor de reclame van het *Britsch* Gouvernement ten laste van het *Nederlandsche* Gouvernement, geheel kwam te vervallen. Voor zoo veel wij weten heeft toen geen enkel *Londensch* Dagblad dat tarief opgenomen of daar zelfs maar op gezinspeeld. Eene lofwaardige Nationaliteit deed de *Britsche* Dagbladen dat stilzwijgen bewaren. - Nu steke elk de hand in zijnen boezem, en vrage zich af: hoe hij, waar het de eer of het belang des Vaderlands geldt, behoore te handelen.

L.

Oranje boven!!! Eene historische bijdrage. Te Amsterdam, bij A.H. van Goreum. 1854. In gr. 8vo. 95 bl. f 1-:

Ofschoon de inhoud van deze bijdrage wel vorderde dat de Schrijver zich door opgave van zijnen naam aansprakelijk stelde, heeft hij, om redenen hem-zelfen het best bekend, verkozen in het donker te blijven. - Het werkje is, volgens den aanhef, eene zedelijke beoordeeling van het feit dat men 'den heiligen naam van vaderlandsliefde en volkszin (den kreet van *Oranje Boven*) misbruikt en geschonden heeft door dien naam tot eene partijleuze te maken, en bevat, om te bewerken dat ORANJE, BOVEN alle partijleuzen verheven worde (N.B.!!) eene hoogst partijdige schets van de Geschiedenis des Vader-

lands in de laatste drie eeuwen. In die soort van schets wordt bovenal het Huis van *Oranje* als aan de kaak gesteld. List, eigenbaat, heerschezucht, en wat niet al meer wordt den Prinsen die als Stadhouder hebben geregeerd en Koning WILLEM I ten laste gelegd; hunne deugden en verdiensten omtrent het Land worden verzwegen, hunne gebreken en feilen, met verwerping van hetgeen tot verschooning kan dienen, worden opgehaald en vergroot, en hunne tegenstrevers worden in het gelijk gesteld.

De Schrijver heeft doorgaans de bronnen waaruit hij geput heeft, *niet* opgegeven, wijl die (bl. 95) 'voor den lezer zeer vervelend zijn.' Die zorg voor het genoegen der lezers is minst genomen overdreven. Wie in aantekeningen en aanhalingen geen belang stelt, slaat ze over; doch voor anderen zijn ze noodig tot staving van des Schrijvers goede trouw en onpartijdigheid. Te meer is er behoefte aan omdat de wijze waarop de S. van sommige genoemde bronnen gebruik maakt, hoegenaamd geene geruststelling omtrent de verzwegene inboezemt. Zoo wordt BILDERDIJK bijgebracht om de onwettigheid van den opstand tegen *Spanje* te betoogen; doch waarom dien Schrijver, die aan het hoofd prijkt van hen, welke (bl. 16) gezegd worden 'uit oude oorkonden en authentieke bescheiden de geschiedenis geschreven te hebben'^(*), dan ook niet in zijne voorstelling van MAURITS, WILLEM II, WILLEM III, WILLEM IV en de Gouvernante gevolgd? Op dezelfde wijze bedient men zich van WAGENAAR. Bij de vermelding van het huwelijk van WILLEM *van Oranje* met ANNA *van Saxon* worden uit VAN DER HORST uittreksels geleverd; maar van zijn tegenschrijver BAKHUIZEN VAN DEN BRINK gezwegen, als of hij niet bestond. Van den *Luikschen* Hoogleraar BORGNET, wiens werk en dat van zijnen Vertaler VAN VLOTEN de aandacht van elken Geschiedvorschcr verdienen, wordt met geen woord gerept. - Die handelwijze en de inhoud van het werk zijn waarlijk niet geschikt om vertrouwen in te boezemen. Van de eerste tot de laatste bladzijde vinden wij eene reeks van beschuldigingen, de eene al partijdiger, hatelijker en bitterder dan de andere. Als eene verdienste van het geschrift zal men

(*) Hoe BILDERDIJK WAGENBAAR heeft nageschreven, kan men in ARENDS *Algemeene Geschiedenis des Vaderlands* telkens aangewezen zien.

kunnen beschouwen, dat het aan mannen als OLDENBARNEVELD en DE WIT regt doet. Of echter de Schrijver, van zijn standpunt, als ijverig Roomsch-Katholijk, tegen al wat de grootheid en den bloei der Republiek herinnert ingenomen, die mannen prijst uit ware hoogachting, dan wel alleen om hunnen tegenstand aan het Huis van *Oranje*, is een hoogst twijfelachtig vraagpunt.

Om den inhoud en geest van het werkje te doen kennen, weten wij niet beter dan van des Schrijvers mededeelingen en beschouwingen een overzicht te geven, waarbij het aan geene stof tot aanmerkingen zal ontbreken.

Eene Inleiding behelst, met een wijsgeerig vertoon, de voorstelling: 'hoe de geschiedenis van het menschedom niets anders is, dan de geschiedenis van den voortdurenden strijd tusschen het goede en het kwade, waarvan ook die van ons Vaderland het schouwspel oplevert'; terwijl uit het vervolg blijkt, dat hier onder het goede: boven alles het Roomsch-Katholicisme en zijne voorstanders; onder het kwade: de Hervorming en de Prinsen *van Oranje* zijn te verstaan. Aan die voorstelling getrouw, wordt (bl. 5) beweerd: 'dat het een dwaalbegrip is, *Nederlands* onafhankelijkheid van de vervallen-verklaring van FILIPS af te rekenen, daar het reeds vroeger onder de Grafelijke regering onafhankelijk was.' De Schrijver speelt hier met woorden. Waar is het, dat *Nederland* onafhankelijk was, in zoo ver het zich allengs aan de leenroerigheid van het *Duitsche* Rijk onttrok; maar onwaar, dat het volk op eene wijze bestuurd werd, waarop het, volgens zijne regten en privilegiën, door den Vorst bezworen, aanspraak had. Reeds FILIPS *van Bourgondië* en KAREL *de Stoute* hadden daarop inbreuk gemaakt. KAREL V ging verder; getuige het gebeurde met *Gent*, de plakaten door hem uitgevaardigd en de geestelijke onderzoekers door hem aangesteld, aan welke vrijgelaten werd, om zonder achtgeving op costumen of privilegiën te vonnissen; terwijl FILIPS II, daarin de voetstappen zijns vaders drukkende, nog sterker voortsloeg. - 'Dat de *Nederlanden* onder FILIPS evenmin van *Spanje* afhankelijk waren, als onder WILLEM III van *Engeland*', zal bezwaarlijk geloof vinden. Hebben de *Engelschen* ook hunne soldaten herwaarts gevoerd; hunne regtbanken hier opgericht; de hoogste ambten ingenomen; kasteelen gebouwd; schattingen

als de tiende penning geheven; de edelen en burgers ter dood gebragt; en tooneelen aangerigt als door de *Spanjaarden* te *Mechelen*, *Zutphen*, *Naarden*, *Maastricht*, en *Antwerpen*? Was het niet de *Spaansche* Raad te *Madrid*, van wien alles uitging en zonder wiens vergunning het *Brusselsche* Bewind niets doen kon; en was het niet de *Spaansche* Inquisitie, die het vonnis over al de *Nederlanders*, met weinige uitzonderingen, als kettersch of kettergunstig velde? Is het te denken dat ons volk zich aan de hagchelijkste kansen blootgesteld en de bloedigste worsteling tegen eenen overmagtigen vijand jaren lang volgehouden zoude hebben, alleen omdat 'toevallig de *Spaansche* Konings- en de *Nederlandsche* Gravenkroon door één Hoofd gedragen werden'? Hoe is dit zeggen ook overeen te brengen met hetgeen op bl. 14 den *Nederlandschen* Edelen, die KAREL V naar *Spanje* gevolgd waren, op eene zeer vergrootende wijze wordt ten laste gelegd?

'Onze voorouders' - lezen wij (bl. 6) - 'genoten niet alleen vrijheid en onafhankelijkheid, - zij hadden ook eerbied voor het gezag. Het zichtbaar Hoofd der Kerk werd als der Vorsten vader en als de scheidsregter over hunne geschillen beschouwd, die hun de handen oplegde, hen kroonde en zalfde, en uitspraak deed, wanneer Volk en Vorst het oneens waren.' Hierbij is vergeten: dat die geestelijke vader en scheidsman Koningen en Keizers op den nek trapte, in den ban sloeg, afzette, de landen met interdict belegde, en wie met zijn vaderschap niet gediend waren, de *Albigenzen*, *Waldenzen*, *Stadingers*, *Wicklefiten*, *Hussiten* te vuur en te zwaard vervolgde. - Dat er 'vóór het opkomen der Hervorming in de geheele Christenwereld slechts ééne leer, die der *Roomsche* Kerk, bestond' (bl. 7), is onwaar; want, behalve de opgenoemde partijen, was er de talrijke *Grieksche* Kerk, die sinds de elfde eeuw zich van *Rome* geheel gescheiden hield. - En dat 'de Hervorming overal met beroerten en oproeren vergezeld ging' is zoo; maar het was, gelijk in de eerste tijden des Christendoms, te *Jeruzalem*, te *Filippi*, te *Efeze*, en waar het Evangelie gepredikt werd: door den tegenstand van hen die het licht haatteden. Is er ooit iets goeds zonder tegenwerking tot stand gekomen? De Schrijver erkent zelf: 'dat onder de Geestelijkheid een hoog gestegen zedebederf heerschte'. Hij voegt er, wel is waar, bij: 'in enkele

streken'; maar toont daardoor geringen eerbied voor de onfeilbare uitspraak van den Paus, die door zijnen Legaat op den Rijksdag te *Neurenberg* in November 1523 de verklaring deed afleggen: 'dat de besmettende krankheid, van het hoofd tot de leden, van de hoogste tot de lagere prelaten voortkruipende, zich wijd en zijd had uitgegoten'. - Op bl. 8 vindt men, dat de Hervorming 'die door eeuwen van arbeid en zelfopofferende liefde tot stand gebrachte majestueuse stichtingen heeft doen instorten'; doch wat waren die stichtingen anders dan die tallooze kloostergestichten met heirscharen van lediglopende monniken en nonnen; die vette prebenden en rijke inkomsten der geestelijken, wier schraapzucht het grootste gedeelte der landen had ingeslokt, zoodat zelfs *Roomsche* Vorsten, *FILIPS de Goede* en *KAREL V* er perk aan moesten zetten? - Zeker als *LUTHER* en *CALVIJN*, gelijk *HUSS* en *SAVONAROLA*, waren verbrand, dan zagen wij in *Nederland*, gelijk in *Italië* en *Spanje*, de kerken, de kloosters en de geestelijkheid in volle pracht en glans, maar ook de akkers onbebouwd, de nijverheid verbannen, het volk arm, de straten met uitgehongerde bedelaars, en de gevangenissen met misdadigers gevuld.

Maar de Schrijver tracht zijne beweringen met historische gronden te staven. Hij zoekt (bl. 8-27) te betoogen: dat de afstand van *KAREL V*, door het volk bemind, hetwelk in dien afstand een blijk van heldenmoed en opoffering zag, nadeelig werkte voor het bestuur van zijnen zoon; dat echter *FILIPS* dien afkeer niet verdiende; dat hem niets kan verweten worden, dan eene toegevendheid en dadeloosheid die onbestaanbaar waren met het den Souverein voorbehouden opperbestuur; dat het zijn oogmerk niet was om de *Spaansche* Inquisitie in te voeren; dat evenmin de vrijheden des lands door hem zijn aangerand, maar zijn eed hem verplichtte het Protestantismus, als een openbaren opstand tegen Kerk en Staat, uit te roeijen; dat voorts het vertrek des Konings naar *Spanje*, de verwijdering van *GRANVELLE*, de bandeloosheid der met schulden beladene edelen, de list en heerschzucht van *Oranje*, en de ongewone gestrengheid van *ALVA* voor de oorzaken der beroerten te houden zijn.

In het eerste punt, gelooven wij, is 't waarheid, dat men den afstand en het vertrek van *KAREL* ongaarne zag; niet zoo-

zeer omdat de liefde tot hem zoo groot en algemeen was; want de beginselen der Hervorming waren reeds bij zijn leven algemeen verspreid, en zijne vervolgingen om de godsdienst moesten dus bij velen misnoegen wekken; - maar veel meer omdat men van den *Spaanschen* FILIPS nog strengere maatregelen duchtte. KAREL kende beter den aard en de zeden van het volk, waaronder hij geboren en opgevoed was; sloeg minder roekeloos voort; en zocht van den eenen kant te vergoelijken wat hij van den anderen misdreven had. In zoo ver moest dan eene vergelijking tusschen zijn bestuur en dat van zijnen opvolger voor den laatsten ongunstig uitvallen. Maar eene andere vraag is het: of FILIPS, zoowel Heer der *Nederlanden* als Koning van *Spanje*, niet verplicht zij geweest zich met de gezindheden en instellingen van zijne onderhoorigen alhier bekend te maken; waartoe hem de gelegenheid niet ontbrak? Hij had reeds vroeger dit land bezocht, en vertoefde er na het aanvaarden der regering gedurende vier jaren; dus lang genoeg om te weten wie de *Nederlanders* waren. Waarom ook, toen het misnoegen zich meer openbaarde en het verkeerde zijner maatregelen blijkbaar werd, gaf hij geen gehoor aan den raad van de Hertogin van *Parma*, VIGLIUS, HOPPERUS, of waarom ten minste toen niet herwaarts gespoed, om in persoon kennis van den staat van zaken te nemen?

Dat hij een hoog begrip had 'van de volstrektheid zijner Koninklijke magt', kan hem niet verontschuldigen. Want niet als Souverein Koning, maar slechts als Hertog, Graaf, Heer was hij gehuldigd, en had hij zich bij eede verbonden 'de oude vrijheden, voorregten en gewoonten ongeschonden te laten.' Dat hij dien eed gehouden heeft, ontkennen wij. Kon die eed erger overtreden worden, dan door het aanstellen en in stand houden van geloofsonderzoekers, die vonnisden zonder acht te slaan op vrijheid of voorregt en zonder hooger beroep, en aan welke dus het goed en leven van groot en klein was prijs gegeven? Zegt men: 'dat hij de handhaving van het *Roomsche* geloof bezworen had' - die handhaving sloot niet noodzakelijk de verplichting in om elke afwijking van dat geloof te vuur en te zwaard te vervolgen. Moest hij, ook toen het getal der Hervormden zoo groot was geworden, dat er aan geene uitroeijing meer te denken viel, in zijne wreede maatregelen nog blijven volharden? Had het voorbeeld

van *Duitschlands*, *Engelands* en *Frankrijks* Vorsten hem niet tot gematigdheid behooren te stemmen? Het is waar: FILIPS gaf toe, willigde in, gelijk op bladz. 10 gezegd wordt: 'afschaffing van geloofsonderzoek, verzachting der bloedbevelen, algemeene vergiffenis, verwijdering van GRANVELLE, terugroeping der *Spaansche* troepen' - maar hij deed dat niet in de orde als hier voorkomt; want de terugroeping der *Spaansche* benden en de verwijdering van GRANVELLE ging de verzachting der plakaten, de afschaffing van geloofsonderzoek en de algemeene vergiffenis vooraf. En hoe was dat toegeven en inwilligen? Het *Spaansche* krijgsvolk werd teruggeroepen, niet, zoo als FILIPS beloofd had, reeds drie of vier maanden, maar eerst ruim een jaar na zijn vertrek, en geenszins tot te gemoetkoming aan den dringenden wensch van het volk, maar tot herstelling van zijne verliezen bij de onderneming tegen *Tripoli*. GRANVELLE werd verwijderd, toen het misnoegen tegen hem ten top was gestegen. De plakaten werden eerst toen zij in hunne gestrengheid niet langer waren uit te voeren, in de zoogenaamde *moderatie* (moorderatie) verzacht; terwijl de afschaffing van geloofsonderzoek en de algemeene vergiffenis (maar onder voorwaarde van terugkeering tot de *Roomsche* Kerk) niet kwamen voor het te laat was. - En wat beteekent het: 'dat FILIPS de *Spaansche* Inquisitie in *Nederland* niet heeft ingevoerd'? De bestaande gaf de *Spaansche* in gestrengheid en wreedheid weinig of niet toe, en als men toch moest sterven, verschilde het niet, of de Inquisitie den naam van *Spaansche* al of niet droeg.

Om de *Nederlanders* tegenover FILIPS in het ongelijk te stellen, wil men het doen voorkomen 'als of ALVA's geweldig beheer eene afwijking van FILIPS' gewoon bestuur was'. Evenwel bestonden er reeds vóór ALVA's komst gegronde klagten, bij het verbond en verzoekschrift der Edelen blootgelegd. En wie dan de Koning, die ALVA toch wel zal gekend hebben, zond hem herwaarts; gaf hem volmagt om te handelen; schonk niet alleen zijne goedkeuring, maar moedigde hem ook aan tot het doordrijven van den tienden penning; en bekrachtigde zijne bedrijven door de gunst waarmede hij hem ontving, en door het vertrouwen dat hij toonde, bij den togt tegen *Portugal*, in hem te blijven stellen. Het is dus een voorwendsel, gezocht om den Koning vrij te pleiten, wanneer men,

na de mislukking van het beraamde ontwerp, de schuld alleen op ALVA werpt. Ware hij geslaagd, men behoeft er niet aan te twifelen of zijne gestrengheid, al hadde hij nog meer dan 18,000 menschen door beulshanden doen ombrengen, zou bij den Schrijver wel verschooning gevonden hebben. Bij ongeluk 'stond de geniale en energieke Kardinaal niet meer aan het roer' (bl. 60).

Velen van den *Nederlandschen* adel hebben in daden getoond door zedelijke en godsdienstige beginselen gedreven te worden. Dat zij, althans sommigen hunner, in schulden staken, wordt zelfs hier (bl. 14) aan 'de karig toegemeten weldaden des Konings' geweten. Hoe had dan FILIPS voor hen, die voor zijnen vader in *Duitschland*, *Italië* en op de *Barbarijsche* kust, en voor hem bij *St. Quentin* en *Grevelingen* hun leven gewaagd hadden, zoo weinig over? Was dit het loon voor hunne trouwe diensten? Maar men ging verder. Men gebruikte hen in kostbare, niets opbrengende gezantschappen, en bekleedde hen met slecht bezoldigde waardigheden, om hen door behoefte en gebrek afhankelijk en gedwee te maken. (Verg. HOOFT, B. I, bl. 5.) Indien het waar zij, dat de Edelen, door hunne schulden genoopt, in troebel water hebben zoeken te visschen, dan heeft FILIPS slechts loon naar werk ontvangen; dan is hijzelf in den kuil gestort, dien hij voor anderen gegraven had.

Dat de Prins van *Oranje*, omdat hij zijne schulden niet kon voldoen, den opstand verwekt heeft, is een zeggen van zijnen tegenstander GRANVELLE. De Prins was bij zijn huwelijk met ANNA *van Saksen* een der rijkste edellieden. Niet hij, maar zij deed de voordeeligste verbindtenis. Hij heeft met dat huwelijk noch de aanverwanten zijner vrouw, noch FILIPS bedrogen; maar is wat hij beloofd heeft, getrouw nagekomen. Waarom heeft de Schrijver, bij zijne aanhalingen uit VAN DER HORST, het tegenschrift van BAKHUIZEN VAN DEN BRINK verzwegen, dat in het midden des vorigen jaars in het licht is verschenen en hem niet onbekend kan gebleven zijn? - Om te gelooven wat aan het hoofd van bl. 18 voorkomt behoeven wij een ander gezag dan dat van een man, die BALTHAZAR GERARDS, PIERRE DU FOUR en PIETER PANNE tot hunne moordaanslagen had aangezet. (HOOFT, B. XX, bl. 895, WAGENAAR, D. VIII, bl. 399 en D. IX, bl. 13.)

En wat 'de godsdienst van WILLEM I' aangaat: hij verkeerde

in gelijken toestand met vele anderen, die van het te *Trente* bijeengeroepen Concilie herstel der misbruiken en heeling der scheuring verwachtten. Dat hij het verschil tusschen de Lutherschen en Calvinisten niet van zoo groot gewigt oordeelde, en zich bij de laatsten voegde, van wier aantal, invloed en ijver alleen de redding des lands te wachten was, zal geen weldenkende hem tot oneer rekenen.

Wat ook sommigen mogen zeggen, het blijkt uit de Geschiedenis maar te klaar, dat niet alleen 'de tiende penning', maar vooral de godsdienst de groote drijfveer was van de worsteling tegen *Spanje*; dat deze, bij het terugvallen der Waalsche Provinciën, de Noordelijke, waar de Hervorming was doorgedrongen, liever het uiterste deed wagen, dan voorstellen aannemen waarbij hare godsdienstvrijheid miskend werd. - Indien 'de Edelen en Consistoriën den beeldstorm hebben aangestookt, dan moet men bekennen dat zij geen beter middel hebben kunnen kiezen om hunne belangen te benadeelen, zoo als de uitkomst 't heeft geleerd. Maar het bewijs voor die aanklagt moet nog geleverd worden. - De beroerten te *Gent* waren IMBYZE te wijten, die ten laatste, toen hij het Gewest aan PARMA wilde overleveren, toonde wie hij was. Dat echter de Hervormden, na duizend wreedheden verduurd te hebben, eindelijk weêrwraak namen en soms te ver gingen, was, hoewel verkeerd, in een tijd van zoo groote spanning en verbittering der partijen, naauwelijks anders te wachten; en dat zij na den afval der *Walen*, bij het heulen van vele Roomschegezinden met *Spanje*, en derzelver verraderlijk gedrag te *Brussel*, 's *Hertogenbosch*, *Groningen*, *Brugge*, *Nijmegen*, voor hunne godsdienst krachtadig zorgden, is hun niet kwalijk te nemen. - Om den lezer eenen goeden maatstaf te geven, waarnaar hij den invloed kan afmeten, dien het Roomsche-Katholicisme of het Protestantisme op de zedelijkheid der Vorsten uitoefent, had bij hetgeen bladz. 29 en elders voorkomt iets dienen gevoegd te worden van hetgeen ook door *Roomsch*-gezinde Schrijvers, omtrent Katholieke, aller-Christelijkste Koningen, ja, zelfs omtrent allerheiligste Vaders, die Stedehouders Gods op aarde (!) berigt wordt.

Doch waarom wordt de afzwering van den 26sten Julij 1581 bepaaldelijk aan WILLEM I te laste gelegd? Het waren immers de Staten van *Holland*, *Zeeland*, *Utrecht*, enz. die

FILIPS van de regering vervallen verklaarden. Ongetwijfeld heeft de Prins op dit besluit invloed gehad. Maar hoe vele redenen had hij er voor, die door ALVA gevonnisd was, wiens goederen verbeurd verklaard waren, en wiens zoon men in *Spanje* gevangen hield! Had niet het doemvonnis des dwingelands, waarbij een prijs op zijn hoofd gesteld werd, hem aan het staal van elken sluipmoordenaar overgegeven, en daarmee elken band verbroken en elke aarseling doen ophouden? Onbegrijpelijk is de afkeuring des Schrijvers van de beweegredenen waarbij FILIPS vervallen verklaard werd. Van een man die in de wijze waarop hij de daden van den voorlaatsten Koning veroordeelt, hoogst vrijzinnige beginselen aan den dag legt, had men meer gelijkheid aan zich-zelfen mogen verwachten.

Korter dan WILLEM I worden de drie volgende Stadhouders behandeld. FREDERIK HENDRIK komt er met een paar schrammen af. Meer moeten MAURITS en WILLEM II lijden. De Schrijver neemt (bl. 30) het voorkomen aan van groote sympathie voor OLDENBARNEVELD, 'die MAURITS tot Stadhouder en Hoofd der Republiek gemaakt, met vaderlandsche melk gevoed en met heilzame raadgevingen ondersteund had'. Dat het land en ook MAURITS veel aan OLDENBARNEVELD verschuldigd waren, zal niemand ontkennen; maar wie durft ook loochenen dat de diensten weêrkeurig door MAURITS bewezen, groot waren? In den treurigen toestand waarin de zaken bij den dood van WILLEM I zich bevonden, was het zoo begeerlijk niet, Stadhouder te worden over Gewesten waarvan het Opperbewind te vergeefs aan *Frankrijk* en *Engeland* was aangeboden. Schrijvers die niet kunnen gezegd worden voor het huis van *Oranje* te zijn, erkennen toch: 'dat in dat tijdsgewricht de bescherming der Staatsche partij op zich te nemen meer dan mannenwerk en voor de zwakke schouders van den 17jarigen MAURITS te zwaar was'. (WAGENAAR, D. VIII, bl. 13.) En van die zoo zware taak heeft hij zich niet alleen roemrijk gekweten, maar door beleid en moed de grondslagen gelegd van de magt en grootheid der Vereenigde Provinciën. Zeker schatte hij OLDENBARNEVELDS diensten niet gering, maar zelfs misschien te hoog; doch daar hij niettemin op zijn gezag naijverig was, ontstond eindelijk de botsing, die zulk eene treurige ontknooping heeft gehad. Stelt de S. OLDENBARNEVELD,

in zijn ijveren voor de vrijheid van de Souvereiniteit der Provinciën, onbepaald in het gelijk, hij neemt dan als bewezen aan wat juist het punt van geschil uitmaakte: of het hoogste gezag bij de Algemeene Staten dan wel bij de Staten der bijzondere Gewesten berustte.

Een voorstander van OLDENBARNEVELD laat zich hieromtrent dus uit: 'het gansche geschil over de regtvaardigheid of onregtvaardigheid der vonnissen (over OLDENBARNEVELD, DE GROOT, HOGERBEETS gegaan) hangt af van dit ander: of den Algemeenen Staten de opperste magt toekomt over de Vereenigde Gewesten, dan of de Staten van elk Gewest binnen hun Gewest de opperste magt hebben over alles wat niet aan het Bondgenootschap afgestaan is. Het laatste was het gevoelen van OLDENBARNEVELD en van hen die 't met hem hielden; het eerste werd door Prins MAURITS en door vele anderen beweerd. Hieruit moest dan ook een verschillend oordeel volgen over 't gedrag der beschuldigten: kwam den Algemeenen Staten de opperste magt toe, dan waren zij zeker schuldig, omdat zij zich tegen de besluiten der Algemeene Staten dikwijls hadden gekant; doch zoo de opperste magt aan de Staten der bijzondere Gewesten behoorde, waren zij onschuldig, als niets gedaan hebbende dan op last dier Staten en binnen de palen van derzelve gebied. (WAGENAAR, D. X, bl. 379.)

Wat men ook als het meest op de Unie van *Utrecht* gegrond beschouwe; klaarblijkelijk is het, dat een regeringsvorm in welken ieder Gewest, ja, elke stad oppermagtig is, allergebrekigst verdient te heeten, en dat de gevolgen van zulk een staat van zaken vooral in hagchelijke tijden, gelijk in 1672, 1747 en 1780, allerdroevigst moesten zijn. Als MAURITS en WILLEM II in die overtuiging gehandeld hebben, dan vertoont zich, alle persoonlijke verschillen ter zijde gesteld, hun gedrag in een geheel ander en beter licht.

Dat WILLEM III in de oogen der Ultramontanen genade kunne vinden, laat zich niet verwachten. Ware hij er niet geweest, dan zou de Republiek en met haar de Hervormde Kerk in 1672 zijn gevallen; dan was JAKOBUS II in zijne plannen tegen het Protestantismus van *Engeland* welligt geslaagd, en welke die plannen waren, hier met den schoonschijnenden naam van 'gewetensvrijheid voor allen' bestempeld,

bleek middagklaar in de *Fransche dragonnades* na de opheffing van het Edikt van *Nantes*; dan had *Europa* zich niet onder ORANJES aanvoering vereenigd tegen den bijgeloovigen en heerschzuchtigen LODEWIJK XIV! - Men behoeft zich dan ook niet te verwonderen, dat het, volgens déze Bijdrage, niet de burgerij was, die, in den radeloozen toestand waarin het land in Junij 1672 verkeerde, op WILLEM III als Redder het oog sloeg, maar een miltziek en opgezet graauw, dat hem ter wille van eene partij verhief; - ook niet, dat hier met zoo zichtbaar welgevallen bij den moord van de DE WITTEN vertoefd wordt; en - dat ORANJE, volgens den S., niet op de uitnoodiging van de aanzienlijkste personen naar *Engeland* is overgestoken, maar zijnen schoonvader van den troon heeft gebonsd, aangevuurd door heerschzucht en hoogmoed. Ten blijke van den laatsten wordt (bl. 43) zijne bijna Koninklijke hofhouding vermeld; als of die met den toenmaligen luister der Republiek niet overeenkwam. Over de wettigheid van de geboorte des Pretendents behoeven wij niet te twisten, daar zij die er belang bij hadden, niet goed hebben gevonden in den tijd de noodige ophelderingen te geven; maar dit is zeker, dat het kind zelfs in Roomsche landen voor ondergeschoven gehouden werd, en er, van de gelofte aan de Lieve Vrouw van *Loretto* en de Jezuïtische voorspellingen te *Rome*^(*) af, zeer veel samenliep om regtmatigen argwaan te verwekken. Dat de Roomsche weduwe van KAREL II en nog eenige Roomsche getuigen 'verklaarden tijdens de verlossing der Koningin in de Kamer geweest te zijn', was niet voldoende. De *Hollandsche* Ambassadeur, de Prinses van *Denemarken* en de Aartsbisschop van *Canterbury* hadden er bij tegenwoordig moeten zijn. Overigens hebben de herhaalde vruchteloze pogingen, door den Pretendent tot het winnen van de kroon aangewend, voor de geheele wereld bewezen, dat *Engeland* niet om een gril, noch door *intrigues* verleid de STUARTS heeft afgezworen.

(*) *Missons Reisen*, D. I, bl. 192-194, 376, 377, volgens den vijfden druk. Wat deze geleerde reiziger in hetzelfde Deel (bl. 316-323, 330-343) omtrent de Pausin JOHANNA schrijft, ter wederlegging van BLONDEL en CHEVREAU, en tot handhaving van de berigten van ANASTASIUS en POLONUS, verdient, ook na het door den Hoogleraar KIST aan het licht gebrachte, de aandacht. Men zal er onder anderen uit zien, hoe de aan sommige ANASTASH gepleegde verminkingen hem zeer goed bekend waren.

Op gelijke wijze wordt op bl. 47 de omwenteling van 1747 met hare gevolgen voorgesteld als ontstaan, niet door den overmoed der Aristokraten en den *Franschen* inval, maar door eene partij werkende met 'valsche beschuldigingen en door het gemeen met geld, drank en schoone woorden op te ruijen.' Dat onder de voogdijschap der Prinsesse-Weduwe 'de handel meer en meer in verval raakte, en zij er zich niet om bekreunde of de ingezetenen van *Nederland* te gronde gingen', gelijk bl. 50 gezegd wordt, is stellig onwaar. Want aan haar had men te danken dat er geen krijg met *Engeland* losbrak, die, bij den gebrekkigen staat der zeemagt, de heillooze uitwerkselen welke men in 1780 ondervond, reeds toen zoude berokkend hebben; terwijl door het bewaren der onzijdigheid 'de kooplieden schatten wonnen, ofschoon zij klaagden dat hun de keel werd afgestoken.' (BILDERDIJK, D. XII, bl. 16.)

De voortdurende zwakheid der land- en zeemagt onder WILLEM V was te wijten aan die ongelukkige Souvereiniteit der Provinciën, waarvan de Schrijver zich zulk een groot voorstander betoont, en waarbij ieder slechts zijn bijzonder belang voorstond. De Raad van State met den Prins aan het hoofd drong jaren achtereen op 't herstel van beiden aan, doch vruchteloos. Om het verschil van 200,000 gulden werden de noodzakelijkste herstellingen achterwege gelaten, en nog wierp men, toen de wrange vruchten van het verzuim geplukt werden, de schuld op den Prins. Zeer onbillijk worden ook (bl. 53) de vervolgingen van 1787 aan hem toegeschreven. Want wien is het onbekend waartoe de verbittering der partijen vervoert, en hoe ligt de onderliggenden, wanneer zij zegepralen, tot weêrwraak overslaan?

Eindelijk komt de Schrijver tot adem. Want het trotsche, heerschzuchtige, onderdrukkende ORANJEHUIS verdween voor de magt der vrijheid, door de half naakte *Fransche* broeders voor de kleinigheid van honderd millioen gulden, bij den afstand van *Maastricht*, *Staats-Vlaanderen*, *Vlissingen*, enz. aangebragt; terwijl NAPOLEON nog krachtiger deed gevoelen van welken aard die vrijheid was. Jammer maar, dat het volk, van de *Fransche* broederschap genoeg hebbende, 'den hoogmoedigen en heerschzuchtigen WILLEM I' inriep, of althans niet iemand van de denkwijze des Schrijvers tot zijnen raadsman koos en diens raadgevingen opvolgde! - Als dit laatste

ware gebeurd, dan is er geen twijfel aan, of *Holland* en *België* zouden beide tevreden zijn geweest, de handel in *Holland*, en de nijverheid in *België* zouden dan gebloeid hebben, zonder elkander in het minste te hinderen. Dat de Koningzelve de laatste krachtdadig bevorderde, stelt hij weinig op prijs; want '*België* schatte zijne geestelijke, zijne eeuwige belangen oneindig hooger dan al de stoffelijke welvaart die de Koning het aanbragt; *België*, dat bij uitnemendheid Katholijke land van de zestiende eeuw (nadat het de Protestanten vermoord of verjaagd en zijne voornaamste steden voor de helft ontvolkt had) tot op den dag van heden, en dat nu onder zijne Constitutie van 1830 zoo gelukkig leeft' (bl. 61, 66). Sommigen, die jaar op jaar van daar overkomen, om zich in *Nederland* te vestigen, en de armen die met zwavelstokken, en bezems, of bedelende de grensprovinciën afloopen, zijn zeker voor dat geluk onvatbaar! Bij zulk eene denkwijze moet het voor den Schrijver en zijne vrienden op den duur in *Nederland*, dat land van verdeeldheid, verwarring en verdrukking, en 'onder die stijve *Hollanders*', niet zijn uit te houden. Alleen in *België*, waar (bl. 65, 84) een stroom van denkbeelden de lucht zuiver maakt en de schadelijke dampen, die in *Holland* opstijgen, verdrijft; alleen in de losse, aangename *Belgische* kringen kunnen zij leven. Is 't hun ook dáár welligt nog niet zuiver genoeg, dan maar naar *Spanje*, waar vroeger wie een beeld schuin aanzag ter eere Gods werd verbrand, en waar men nog heden den Protestanten eene eerlijke begrafenis misgunt; of naar *Toskane*, *Napels*, de *Romagna*, het domein der bravo's, waar de wegen en straten van bedelaars wemelen, maar ook de oogen verlustigd worden door het aanschouwen van de weelde der geestelijken in hare hoogste ontwikkeling.

De lijst der voorouders van het Socialisme, in de Aanteekening op bl. 54, had met nog andere kunnen vermeerderd worden, b.v. met de ongehoorzame kinderen des Heiligen Vaders, die het hem dikwijls binnen *Rome* te bang maakten; daarentegen behooren de *Albigenzen* en *Waldenzen*, die in stilte het goede bevorderden en om hunne zedelijkheid zelfs den lof der tegenstanders inoogsten, en de *Lollards*, die in plaatse van de nalatige Priesters de zieken en stervenden verpleegden, er zeker niet op.

En die Bijdrage moet nu eene onpartijdige, uit echte bronnen geputte Bijdrage tot de Geschiedenis des Vaderlands heeten! - Zoo iemand, na het bijgebrachte, nog twijfelt wat er mede beoogd wordt, hij leze het op bl. 82, t.w.: 'de geschiedenis der voormalige Republiek als een gesloten tijdvak te beschouwen'. Daarom moeten de gebeurtenissen zoo zwart afgemaald, de feilen van het voorgeslacht opgehaald en breed uitgemeten, en het Huis, dat met *Nederlands* politieke en godsdienstige vrijheid opgegroeid en vereenzelvigd is, door het slijk gesleurd worden. Daarom wordt gezwezen van den voorbeeldeloozen bloei der zestiende en zeventiende eeuw, en hoe de elders om de godsdienst vervolgden hier een toevlugtsoord hebben gevonden. Hoe vele duizenden Roomschegezinde vreemdelingen vonden er mede werk en brood, wier nazaten, nu tot welvaart gestegen, het volk, dat hunne vaderen opnam, verguizen! Wat zou men zeggen van eene Geschiedenis van *Griekenland*, *Rome* of eenigen anderen Staat, waarin al het goede verzwegen werd!

Maar wij moeten terug tot den tijd 'toen hij, die iets ondernam tegen de goddelijke leer der Katholieke Kerk, zoo wel schuldig was aan gekwetste majesteit, als hij die iets tegen de veiligheid van den Staat beraamde' (bl. 6). Het is goed, dat men wijst waarheen men ons brengen wil, opdat wij, meer dan ooit, bedenken en elkander voorhouden wat het den Vaderen gekost heeft zich van de kluisters te ontdoen, die men bezig is op nieuw voor ons te smeden.

Het slot der Bijdrage is boven alles curieus. Nadat de Schrijver zijne gal heeft uitgestort, blijkbaar om het Huis onzer Vorsten in minachting te brengen, en verdeeldheid te zaaijen tusschen Vorst en Volk, laat hij den wensch volgen: dat de spreuk 'eendragt maakt magt' met zorg worde behartigd en geen ijdele klank meer zij! Of zij voor hem-zelfen iets meer zij dan een ijdele klank, laten wij over aan zijn geweten. Maar dat allen, die in *Nederland* geene dienaren van *Rome* zijn; die het Protestantismus beschouwen als de vrijmaking van ondragelijke banden; die de deugden van het voorgeslacht, en de groote diensten door het Huis van ORANJE aan den lande bewezen, erkennen, en die ooren hebben om te hooren, en oordeel bezitten om te verstaan, zijne vermaning tot getrouwheid aan die spreuk zullen houden voor hetgeen zij is, naar den aard van het geschrift, kunnen wij den Schrijver wel verzekeren.

G.V.

Jongelingsdroomen door Jan van Beers. Tweede druk. Te Amsterdam, bij H.J. van Kesteren, en te Antwerpen, bij Hendrik Peeters. 1854. In kl. 8vo. 164 bl. ingen. f 1-50; geb. en verguld f 2-25.

Het is een hard oordeel dat er door eenen Schrijver, in de *Nieuwe Boekzaal* die te *Arnhem* wordt uitgegeven, in een overigens zeer belangrijk stuk over de Protestantsche Kerk in *België*, wordt uitgesproken, als wij lezen: 'Het *Vlaemsch* van heden is hetzelfde als het *Nederduitsch* van vóór drie of vier eeuwen, echter hier en daar wat meer gefranciseerd. Het *Vlaemsch* heeft geheel en al den *Franschen* periodenbouw, de *Fransche* zegswijzen uitgedrukt in oud-*Nederduitsche* woorden, en bovendien nog doorspekt met *Fransche* termen. Het *Vlaemsch* is: één enorm *Gallicisme*. Het heeft al de gebreken en de armoede van het *Fransch* en ook die van het *Nederduitsch*, omdat het van het laatste niet de ontwikkeling heeft mede ondervonden en gedeeld.' Wij, die met de lezing van VAN BEERS bezig waren, toen dit artikel ons onder de oogen kwam, hadden groote geneigdheid om er eenige waarheid in te erkennen. Evenmin als wij het fraai zouden vinden, wanneer een Dichter onzer eeuw de taal van VONDEL en HOOFT schreef, evenmin kunnen wij in het gebrekkige der taal, in de *Fransche* woorden, woordvoegingen en spreekwijzen groote sieraden zien der *Vlaamsche* poëzij. Toch zijn wij er ver van af om zulke redenen onze broeders aan te klagen, die als de Corypheën der *Vlaamsche* Letterkunde optreden. Integendeel zijn wij gereed om ook hierbij hunne verdiensten te erkennen. En indien wij hier reeds terstond de verklaring geven, dat wij den bundel van VAN BEERS met groote voldoening neêrlegden en met het plan om nog menig stuk te herlezen, dan is zulks om getuigenis te geven, dat de poëzij van dezen Dichter de rijkste schoonheden bezit, die hetgeen er in de taal zijns volks gebrekkig mag zijn, op eene betooverende wijze bedekken en wegnemen. Er ligt voor ons eene frischheid over, die ons iets geeft van het genot dat wij op een vroegen lentemorgen smaken, als wij op de nog niet geopende bloesems den dauw zien glinsteren. De *Noord-Nederlandsche* Muze mag, onzes inziens, op de *Vlaamsche* nederzien met de vreugde waarmede eene volwassene, ontwikkelde maagd neêrziet op

eene jongere zuster, die, als kind door vreemden aan 't ouderlijk huis ontroofd, buiten 's lands in kloosters verborgen en opgevoed en daardoor onbekend, eensklaps, door gelukkige omstandigheden ontsnapt, en ofschoon lang gedwongen de taal van de vreemden te spreken, de liefde voor het ouderhuis, voor de taal van vader en moeder heeft bewaard. Duid het haar niet ten kwade. Zij is niet op de scholen geweest die de oudere zuster heeft doorgelopen, - de spelling, de uitspraak is haar niet zóó goed geleerd. Maar zij heeft een helder hoofd en een hart vol lust en ijver, en zij heeft het er op gezet om hare afkomst eere aan te doen. Haar gelaat moge dan niet hetzelfde zijn, de trekken der zusters zijn zoo sprekend en duidelijk, dat wij er ons nog niets dan goeds voorstellen, - en welke dan nu ook de invloed zij, die op *Vlaamsche* Letterkunde wordt uitgeoefend, zij zal later niet minder op hare vrijheid, dan op hare vroomheid prijs weten te stellen, en voor het middeleeuwsch gewaad, dat listige vrienden bij haar zoo keurig noemen (zij weten wel dat de jonge maagd niet ongevoelig is voor dergelijke lofspraak en vleitaal), een kleed weten te kiezen, dat meer met haar eenvoudig, vrolijk, vriendelijk voorkomen in overeenstemming is. Zoo mag zij dan nu ook de vertellingen die zij in hare jonkheid hoorde, ons voordragen; - de naïviteit, de gevoeligheid, de levendigheid, waarmede zij het doet, neemt ons in, en wij zouden het onverstandig en bespottelijk vinden, wanneer wij die verhalen beantwoordden met redeneringen, die van geleerdheid, maar niet van zin en smaak voor poëzij getuigen. Dat wij hier dus een verhaal lezen als *Livarda*, vinden wij niet vreemd. Het was even natuurlijk, dat de *Vlaamsche* Dichter zich er toe getrokken gevoelde, als dat geen onzer Protestantsche *Noord-Nederlandsche* Dichters aan de bewerking van deze legende dacht. Ook de *Vlaamsche* Dichter P.T. KERCKHOVEN had hetzelfde onderwerp in 'de Engel en het zieltje' behandeld, maar zal het zeker ons niet ten kwade kunnen duiden, wanneer wij aan zijnen kunstbroeder den palmtak toereiken. Gij luistert naar de teedere bezielde woorden van het meisje, dat met eene ziel vol van de eerste liefde deze aarde moet verlaten, en zich na het sterven aan een uur van de vreeselijkste teleurstelling dier liefde en hope ziet blootgesteld, die moeije-

lijker is dan honderd jaren in 't vagevuur haar zouden hebben kunnen wezen. In de beschrijvingen is hij een meester. Wie heeft het niet reeds opgemerkt in de *Bloem uit het volk*, waardoor VAN BEERS het eerst bij ons is bekend geworden? Wel blijkt in dien liefdevollen zorgelijken blik waarmede hij de ijverige, onschuldige maagd aanstaart, die gij daar voor uw oog ziet, met haar hart, met hare onschuld, met de gevaren rondom zich, dat hij waarheid zingt wanneer hij spreekt:

Daar is een Geest, een hemelgeest
 Dien velen vluchten, als bevreesd
 Voor 't ruischen zijner blanke veder;
 Maer ik bemin hem teêr en hy,
 De goede Geest, bemint ook my
 Want dikwils daelt hy by my neder.

En wie, wie is die goede Geest
 Die altoos wacht houdt by mijn hert?
 O! velen zijn voor hem bevreesd;
 Want 't is een broeder van de Smert;
 Maer ook een broeder van de Hoop!
 En ik, o 'k min den hemelling
 Van wien ik in mijn levensloop
 Zoo dikwils lafenis ontving:
 Den Geest der droeve mijmering!

Het is die Geest, die den jongeling doet droomen *bij de wiege van een kind des armen*, die hem *bij 't kerkportaal* zulke treurige visioenen toont, die hem met zulk een diepen weemoed op de blijde kermis aan *den zieken jongeling* doet peinzen, en straks weêr *op de kermis* met zoo veel gevoel de geschiedenis van REGINA, het slagtoffer der ijdelheid, doet aanschouwen. Wij hebben eerbied voor den man, die zulk een oog heeft voor de zonden en kwalen die in de maatschappij, die hem omringt, worden gevonden. Hij deelt ons mede wat zijn binnenste gevoelt, en terwijl hij ons doet gloeijen van verontwaardiging bij de, helaas, maar ál te juiste schildering van die slaven der zonde, die, zoo als JEAN PAUL zegt: louter voor een middagslaapje op een vreemd bloembed zich neêrleggen en onverschillig van de geknakte bloemstengels weêr opspringen - doet hij uwe tranen vloeijen bij de schets der ongelukkige slag-

offers. In het hart van den jongeling die zóó droomt, erkennen wij eene zwaarmoedigheid die ons hooge achting inboezemt. Is zij niet de vrucht van een diepen, vromen eerbied, waarmede hij vervuld is, voor die kuische, reine liefde, die hem hier een paradijs van de aarde zal moeten scheppen. Hij kende die liefde in haren rijken zegen, en zijn hart wenschte dat allen toe; hoe kon hij het dragen, dat dáár, hier en ginds de Satan met het kleed der Heilige zich tooide, om de schoonste gaarde te doen verdorren, de zuiverste bronnen te vergiften. Van daar dat nu zelfs bij eene wieg van een arm kind zijne verbeelding hem reeds sidderen doet voor hare toekomst door voorstellingen, die wij te overdreven en onnatuurlijk vinden, die misschien in ons Vaderland nog niet zulk eene diepe armoede, noch zulk eene zedeloosheid in onze steden en dorpen kennen. Het is toch wel zeker, dat men tot zulke onderwerpen als VAN BEERS kiest, zich niet zal laten leiden, indien men niet aanhoudend redenen had om over de beleediging van zijn rein gevoel in de wereld te klagen. Er spreekt dan ook te veel waarheid in deze poëzij. De schetsen zijn blijkbaar naar het leven geteekend. En doet ons de Dichter hier een blik werpen in het leven van het volk in de *Vlaamsche Gewesten*, wij hopen dat een beter loon dan bewondering hem ten deel zal vallen. Hij kan en moet gehoord worden door rijk en arm, en zijn geest moge algemeen worden, en aller oog zich openen voor de krankheden, die, helaas, toch ook te zeer het ligchaam der maatschappij bij ons en de overige Christelijke volken hebben aangetast. Wij willen niet zeggen dat dit *genre* ons bijzonder aantrekt, en wij hopen dat de opgang dien VAN BEERS door deze stukken heeft gemaakt, onze halve en kwart Poëten niet tot navolgingen zal verleiden. Hij-zelf zal het ook gevoelen dat hier het *omne nimium nocet* van toepassing is. Wij hebben ons dan ook verkwikt bij de *Lievelingsdroomen* van den jongeling, die ons de hoop der reine liefde zoo schoon voor den geest voeren, en ons dringen tot den wensch, dat hij de vervulling er van aanschouwen moge, en ons in menig heerlijk lied deelgenooten make van zijn geluk. Wachte hij zich voor weekelijkheid en die sentimentaliteit, waardoor een talent als het zijne zou kunnen kwijnen en ondergaan. De verzen: *De rozelaer op mijne ven-*

ster, 't mystieke Roosken, 't was een Hof, Lelie en Roos, *Vergeet mij niet* behooren tot die tuin-literatuur, die in den tijd van FEITH onder ons zijne beoefenaars in getale bezat, maar gelukkig, zoo wij hopen voor altijd, is uitgebloeid. *De Jongeling en de Duif* behoort ook onder dezelfde dichtsoort, en zal even als het andere rijmlooze vers, in den trant waarin vele *Duitschers* in KLOPSTOCKS tijd werkten, getiteld: *Licht*, zeker wel spoedig zijn vergeten, terwijl de overige stukken met de reeds genoemde krachtig zullen medewerken om aan VAN BEERS eene eerste plaats onder de Dichters van *Zuid-Nederland* te verzekeren. Waar de jongeling zóó droomt, wat zal daar de man straks niet kunnen doen tot de ontwikkeling van taal en letteren, - en langs dien weg ook tot de verheffing van zijn volk?

V.

Liefde. Romantisch verhaal van Lady Charlotte Bury. Uit het Engelsch. II Deelen. Te Amsterdam, bij J.M.E. Meijer. 1853. In gr. 8vo. 631 bl. f 6-20.

De liefde wordt in dezen roman door eene vrouw in eene vrouw geschetst. De begrippen van liefde zijn in Miss ELTON, opgevoed bij eene ongehuwde romaneske tante, zeer overdreven. Zij huwt met Lord HERBERT, die haar vurig bemint en in wien zij het ideaal van haren hartstogt meent gevonden te hebben; maar die Lord geeft zich allengs aan vermaken, aan jagt, spel, weddingschappen, en ook aan eene slechts het geld van den aanbieder bedoelende *Italiaansche* zangeres over.

Lady HERBERT wordt, natuurlijk, zeer ongelukkig, en te meer, omdat zij altijd in eene wereld van idealen zweeft, en naar deze hare eischen en verlangens regelt. Hare dochter, SARAH geheeten, wordt in dezelfde beginselen door haar opgevoed.

Als Lord HERBERT zijn vermogen nagenoeg geheel heeft verkwist, gaat hij door met ANNA, een meisje dat in hare jeugd door hem is opgenomen. Zekere Sir CHARLES LENNARD is eigenlijk de SAMIËL der familie; hij leent den Lord geld, en zet hem steeds tot nieuwe uitpattingen aan.

Lord HERBERT sterft in een tweegevecht met den broeder van ANNA; en zijn boedel is in een droevigen staat; maar nu doet zich een weldoener op, die al de schulden betaalt, en beide de moeder en de dochter in zijn huis opneemt.

Die weldoener is Lord DE MONTMORENCI, de voogd van SARAH, en de platonische minnaar van de Lady. Maar SARAH koestert eene even overdrevene liefde voor MONTMORENCI, als hare moeder weleer koesterde voor Lord H. Daar staan nu moeder en dochter benard en verlegen. SARAH bekent hare liefde jegens DE M. aan hare moeder, en deze, want zij bemint DE M. ook, offert háre liefde op. Doch nu komt SARAH achter dat geheim, en neemt, om hare moeder gelukkig te doen worden, de huwelijksvoorslagen van een ander aan en huwt met dezen. - Ongelukkig breekt de Cholera uit, die de Lady tot haar slagtoffer maakt, en haar nog slechts even den tijd gunt om aan DE MONTMORENCI te belijden dat zij hem óók beminde. Daarmede is er een einde aan dezen roman.

Wie lust heeft overdrevene liefde, misdadige hartstogtelijke liefde, wellustige liefde, platonische liefde, en nog andere *nuançen* van liefde te leeren kennen, zal dit werk met genoegen kunnen lezen. Voor vrouwen is er veel leerzaams in; doch aan mannen, gelooven wij, zal het weinig behagen.

Als de Schrijfster het doel heeft gehad om te overdrijven, is zij uitmuntend geslaagd. De vertaling is goed, en de uitvoering tamelijk; doch naar den prijs van het werk te oordeelen, had de Uitgever bij het Tweede Deel wel een nieuw titelvignet mogen geven.

De godvruchtige jonge Arbeider, of Karel Dunsdon, geschetst in zijne jeugd, zijne treffende bekeering, zijn verder leven en zijnen dood. Naar het Engelsch; door P.J. van Weygerden, Mz., te Vianen. Te Utrecht, bij Kemink en Zoon. 1853. In kl. 8vo. 39 bl. f :-40.

Het is ons eene duistere vraag: wáárom men dit verhaaltje in onze taal heeft overgezet; want Ref. kan er de reden niet van bevroeden. Wij zullen hier echter niet onderzoeken of er behoefte aan was. Als de Uitgevers er rekening bij vinden,

hebben wij er in zóó verre vrede meê, daar het verhaal, ofschoon geheel *Engelsch* van kleur, niet onleerzaam is, en tot matigheid, zedigheid en andere deugden kan opwekken.

Tafereel der Omwentelingen in Europa, in eene volgreeks van Kaarten, door A.J. Lastdrager. Strekkende voor dit werelddeel ten vervolge op den Atlas der Oude Wereld, van G.U.A. Vieth en C.Ph. Funke. Te Tiel, bij de Wed. D.R. van Wermeskerken. In Atlas-formaat en gr. 8vo. 10 Kaarten en 38 bl. f 1-90.

Uit het 'Berigt tot Inleiding' verneemt men dat hier aangeboden wordt eene vertaling van KOCH, *Tableaux des révolutions de l'Europe, depuis le bouleversement de l'Empire Romain en Occident jusqu'à nos jours*. De tegenwoordige uitgave bevat echter drie kaartjes meer dan dat werk en de vroegere overzetting; namelijk N°. 1: de *Romeinsche* Heerschappij in *Europa* ten tijde van TRAJANUS, in het begin der tweede eeuw van onze tijdrekening; N°. 9: de veroveringen der *Franschen* onder de Republiek en door NAPOLEON, 1792-1814, en N°. 10: de verdeeling of toestand van *Europa* op het einde van 1815. Het werk heeft derhalve in doelmatigheid veel gewonnen.

De naam van den Heer LASTDRAGER is reeds genoeg om dit werk te doen kennen als een nuttig werk. Dat de Aardrijkskunde onmisbaar is bij de beoefening der Geschiedenis, behoeft niet door ons herinnerd te worden; maar eene reeks van Tijdkaarten of een Historische Atlas, is iets waarvan onze tijd vooral het nut heeft ingezien, en de behoefte aan welke ook hij getracht heeft te vervullen. Zoo heeft men voor de wereldgeschiedenis den *Historischen Atlas* van KRUSE, en voor ons Vaderland den met buitengewone zorg bearbeiden *Historischen Atlas* van den Oud-Hoogleeraar MEES, waarvan wij zoo gaarne de Afleveringen elkander met meer spoed zouden zien volgen, indien dat met de naauwkeurige bearbeiding is overeen te brengen. - Zulke Atlassen echter zijn kostbaar, en het komt er op aan, dergelijke goedkoope werken te hebben

die ook voor schoolgebruik geschikt zijn. Aan déze eischen beantwoordt het aangekondigde *Tafereel*.

Het is van belang eene zichtbare voorstelling te geven van den toestand voortgebracht door de vergrooing, verkleining, of verandering der Staten, en dat doet de Heer LASTDRAGER beknopt en toch duidelijk. De cijfers die in den tekst worden vermeld, vinden wij op de kaart tot aanduiding der besprokene gewesten. B.v., in de verklaring der eerste kaart, lezen wij: 'Nu breidden de *Romeinen* hunne overwinningen uit ten Oosten van de *Adriatische Zee*. Verschillende oorlogen stelden hen in het bezit van *Illyrië* (10), *Epirus* (11) en *Macedonië* (12), eerlang door dat van *Griekenland* (*Achaje*) (13) gevolgd.' - In dier voege is het gemakkelijk, ook wanneer de namen der gewesten er niet bij stonden, de bedoelde landen te vinden. - Aan het einde der verklaring van iedere kaart volgt een Tijdrekenkundig Overzicht, tot herinnering van de voornaamste gebeurtenissen, voorgevallen gedurende het tijdvak door de kaart voorgesteld. - Bij de achtste kaart echter, die een groot tijdvak ten onderwerp heeft, namelijk sedert de helft der vijftiende eeuw tot omtrent het jaar 1792, zijn de jaartallen op zijde van den tekst geplaatst.

Op verschillende wijze komt alzoo de Heer L. te gemoet aan het geheugen der leerlingen van de hoogere klassen der middelbare of lagere scholen; voor welke wij gelooven dat het werk bestemd is. Ook voor dezulken echter die niet meer onder de leerlingen zijn te rangschikken, kunnen deze Tijdkaarten en hare uitlegging bij de beoefening der Geschiedenis van groot nut wezen.

Wij bevelen derhalve dit 'Tafereel' aan. Kleine vlekjes, hier en daar ontmoet, waren te onbeduidend om ze aan te teekenen; maar wij raden den Heer L. om 't te vermeerderen met een bladwijzer en eene opgave van den inhoud der onderscheidene kaarten, die het gebruik gemakkelijker zullen maken.

Eerste Lessen in de Oude Aardrijkskunde, naar de leerwijze van Gaultier bewerkt, door I.J.J. Snellebrand, Instituteur

te Amsterdam. Te Amsterdam, bij L.F.J. Hassels. 1853. In kl. 8 vo. VIII en 66 bl. f :-50.

De Vertaler heeft gemeend dat er behoefte bestond aan een Eerste Leerboek voor de oude Aardrijkskunde, wel niet voor Gymnasiën, maar toch voor de zoogenaamde Instituten of het middelbaar onderwijs, en heeft daartoe als punt van uitgang bewerkt een Leerboek in het *Fransch* vervaardigd door, of naar de leerwijze van GAULTIER. Ten einde te kunnen strekken tot inleiding voor de beoefening van Dr. A. FORBIGER, *Handboek der Oude Aardrijkskunde*, door Dr. E. MEHLER, heeft hij het werkje, hier en daar, gewijzigd en aangevuld; ook heeft hij, ten einde het nut te vergrooten, de namen van plaatsen, rivieren, gebergten, enz., zoo als ze hedendaags gebruikt worden, bij de oude namen gevoegd.

Het komt ons voor, dat de Heer SNELLEBRAND zich van zijne taak behoorlijk heeft gekweten, zoodat de onderwijzers, die aan zoodanige 'Eerste Lessen' voor hunne kweekelingen behoefte gevoelen, dit werkje met vrucht zullen kunnen gebruiken. Door de bijvoeging eener beknopte bijzondere beschrijving van de vier groote rijken der oude wereld, en van 'eenige bijzondere togten der Ouden', heeft de bewerker aan deze Aardrijkskundige Lessen meerdere waarde bijgezet. Het komt ons onder verbetering voor, dat de Heer S. misschien nog beter zou gedaan hebben, als hij, des noods, in plaats van die togten, de beschrijving gegeven had van *Egypte*, *Phenicië* en *Palestina*.

Op bl. 28 staan onder de kleinere eilanden der *Middellandsche Zee* de *Pitijnsische*; dit zal eene drukfout zijn. Het moet wezen *Pityusische*, naar het *Grieksche* woord *Pitus*, dat pijnboom beteekent. De voornaamsten dier eilandjes zijn *Ivica* of *Iviza* en *Formentera*. - Wij merken dit enkel aan omdat de benamingen in dergelijke werken vooral naauwkeurig behooren te wezen, en wenschen den Heer SNELLEBRAND alle voldoening op zijnen arbeid.

Boekbeschouwing.

Het Christendom, zijn geest en aard, zijne verbastering en uitzigten op herstel. Een boek voor allen, die aan God, deugd en onsterfelijkheid gelooven; door een voormalig Roomsche-Katholiek Pastoor. Te Amsterdam, bij Joh^s. van der Hey en Zoon. 1852. In gr. 8vo. 273 bl. f 2-75.

Het gebeurt niet zelden, dat een Roomschegezinde, met de schromelijke dwalingen zijner Kerk bekend geworden en van het dwangjuk der Priesterheerschappij verlost, langs den weg van bloot verstandelijk onderzoek, tot geheel tegenovergestelde gevoelens vervalt en schipbreuk lijdt met geheel zijn algemeen Christelijk geloof. De twijfelzucht, eenmaal opgewekt, geeft voedsel aan zeker gevaarlijk scepticisme en slaat ligt tot uitersten over. Daartegen is slechts één enkel behoedmiddel, waardoor ook de Hervormers der zestiende eeuw bewaard zijn gebleven tegen de *Scylla*, waarin sommigen hunner tijdgenooten, met vermindering der *Charybdis*, gevallen zijn. Dat behoedmiddel bestaat daarin, dat de eischen des gemoeds zich luide doen gelden en daarvoor bevrediging gezocht worde bij den éénigen Zaligmaker, die voor zondaren gestorven is en opgestaan, volgens de Schriften. Zwijgen daarentegen die hoogere behoeften, en zoekt enkel het verstand tot helderheid van inzichten te geraken, zonder ook aan het schuldgevoelend en heilbegeerig harte eene stem te gunnen, dan is het te vreezen, dat de slotsom van het onderzoek in overeenstemming zijn zal met de resultaten eener bloot natuurlijke Godsdienstleer, meer of minder Christelijk gekleurd, maar toch, van nabij beschouwd, losgescheurd van den wortel des Christendoms, zoo als wij dat door het Evangelie kennen.

Hiervan mag, helaas! het boek, dat wij thans aankondigen, tot eene bedroevende en waarschuwendende proeve strekken. Wij betwijfelen geen oogenblik de waarheidsliefde en den welmeenenden ijver van den voormaligen Roomsche-Katholieken Pastoor, ons bij name niet bekend, die het geschreven heeft. Wij prijzen zelfs gaarne den ernst, waarmede hij

getracht heeft zich-zelf rekenschap te geven van zijne overtuiging in de allerheiligste zaak. Maar wij betreuren het desniettemin, dat hij - de uitdrukking worde ons niet ten kwade geduid! - op doolpaden geraakt is, waarop wij hem ongaarne volgen zouden. En nu hij met dit uitvoerig geschrift is opgetreden, nu duchten wij daarvan wel geen gevaar voor de goede zaak des Christendoms, die wij van heeler harte zijn toegedaan; maar wij kunnen toch de vreeze niet onderdrukken, dat het hier en daar schade aanrigten en de verwarring van onze dagen vermeederen zal. Reeds de titel, sprekende van hen, 'die aan God, deugd en onsterfelijkheid gelooven', is genoegzaam, om 's mans standpunt te doen kennen. Als motto staan de woorden van FR. V. SCHILLER daarnevens:

*Dem Menschen wird nimmer sein Werth geraubt,
So lang er noch an die drei Worte glaubt.*

En daaraan beantwoordt de inhoud volkomen. Het Christendom is enkel leer en voorbeeld, en meer niet. Het is - zoo wordt hier de aard en het wezen des Christendoms beschreven - 'eene instelling ter verzedelijking van den mensch, om hem tot de kennis zijner betrekking tot God en zijne medemenschen, en tot den ouden pligt, hem van den beginne af door den Schepper in het eigen hart geschreven, terug te brengen, en zulks langs eenen hem niet onbekenden weg, waarop hij slechts gewezen moest worden, om hem te herkennen.' JEZUS is slechts de mensch bij uitnemendheid. Hij kwam, om ons op het pad der zedelijkheid en godsdienst onwaardeerbare diensten te bewijzen. Zijn dood was enkel het natuurlijke gevolg der heilrijke stichting, door Hem ondernomen; een gevolg, door Hem duidelijk voorzien, 't welk Hij met onwankelbaren godsdienstigen heldenmoed heeft getrotseerd, zoodat Hij door dit offer, aan de waarheid en aan de menschheid gebragt, zich het regt op onze hoogste bewondering, eerbied, liefde en dankbaarheid heeft verworven. En zijne opstanding? Wij willen 's mans denkbeelden daarover, als ten proeve, een weinig uitvoeriger mededeelen; tot hunne beschouwing voelen wij ons te meer opgewekt, daar wij eerst onlangs het heugelijke Paaschfeest met de gansche Christenheid weder hebben gevierd.

Hij begint met de erkenning, die wij gaarne *ad notam*

nemen, dat de Schriften des N. Verbonds het wegens de opstanding van JEZUS uit den dood, in den letterlijken zin des woords opgevat, met elkander volkomen ééns zijn. Gewaagd acht hij het, de mogelijkheid dier gebeurtenis te ontkennen, en even gewaagd, te zeggen dat de gewijde Schrijvers bedriegers waren. Ook valt hier, volgens hem, niet te vermoeden dat zij zouden misleid zijn geworden door den schijn. Daaruit moest nu volgen, zou men meenen, dat de waarheid van het feit niet kan betwijfeld worden. Maar neen! daar de kritische onderzoeker dat feit voor zijn stelsel van godsdienstleer of, wil men liever, voor zijne opvatting des Christendoms niet meent te behoeven, en billijk genoeg is, om de historische berigten, die wij daaromtrent bezitten, in hunne waarde te erkennen, moet de groote gebeurtenis langs een anderen weg onzeker worden gemaakt. Daartoe beroept hij zich op de onzekerheid, die er zou bestaan, of de H. Schriften wel onveranderd uit de handen der Schrijvers zijn gegaan, aan wie zij worden toegeschreven, vooral die der ooggetuigen MATTHEÛS en JOHANNES. De geschiedenis, zoo vervolgt hij, wijst hunne geschriften eerst aan nadat de Schrijvers meer dan honderd jaar dood zijn, en dan nog niets dan afschriften. Het is dus mogelijk, dat de tekst geleden hebbe: hiermede eindigt hij zijn onderzoek naar een historisch feit, waarmede, naar het oordeel van den Apostel PAULUS, het gansche Christendom staat of valt. Welk eene schromelijke ligtvaardigheid! De zaak ware toch wel een dieper en grondiger onderzoek waardig. De echtheid en ongeschondenheid der Evangelische Schriften laat zich niet met een enkelen pennestreek in twijfel stellen. Er is grove onwaarheid in dat beweren: dat wij daaromtrent volkomen onzeker zouden zijn. Wij maken ons sterk, met genoegzame *évidentie* te kunnen bewijzen dat die onzekerheid niet eenmaal bestaat. Dat bewijs is in elk Handboek tot de kennis der H. Schriften te vinden. Het verdient gewogen en zegevierend wederlegd te zijn, eer men zich de vrijheid veroorlooft, om over een zoo gewigtig punt, als de opstanding des Heeren, *sicco pede* heên te stappen. En van waar, dat de Schrijver daartoe den moed heeft? Naar onze overtuiging, zegt hij, hangt de waarde des Christendoms van dat feit niet af, en zelfs de grootheid van JEZUS' karakter wint of verliest er niet bij, of Hij van de dooden is opgestaan

of niet. Wij gelooven het gaarne, mits men zich eerst een Christendom van eigen maaksel gevormd en den Zaligmaker, den Zoon van God, tot een bloot voortreffelijken mensch vernederd hebbe.

Ex ungue leonem! zegt het spreekwoord, dat hier van toepassing is. Onzes inziens, ligt de πρῶτον ψεῦδος van 's mans onderzoek in de miskenning van de waarde der H. Schriften, waaraan hij zich schuldig maakt. Het Christendom is een historisch verschijnsel, waarvan die Schriften de geloofwaardige oorkonde behelzen. Betwijfelt men hunne geloofwaardigheid, zoo wordt het onmogelijk, om den aard en geest des Christendoms regt te leeren kennen. Men kent er den oorsprong niet van en loopt gevaar, om, gelijk hier geschied is, een historisch raadsel langs een anderen dan historischen weg te willen oplossen. Hoe dit hier is geschied en tot welke allertreurigste resultaten het scepticisme, hier gehuldigd, leidt en noodwendig leiden moet, het lust ons niet, om dit nog in het breede op te sommen. Den Christen wordt met zijnen Zaligmaker alles ontnomen waarop hij prijs stelt. Het Avondmaal, b.v., wordt gezegd niet te voegen bij het Christendom, dat van zuiver geestelijken aard is. De gedachtenis van JEZUS zal wel blijven bestaan, al tracht men haar juist niet levendig te houden onder den een of anderen vorm. Ook de Doop is volstrekt overbodig. Elk zinnebeeld, dat de zaak duidelijk voor oogen stelt, hetzij dit door afwassing, door oplegging der handen, of op hoedanige wijze ook geschiede, kan doelmatig worden aangewend volgens de behoefte der tijden, maar heeft overigens voor het geestelijk Christendom geene de minste waarde. Het bidden is geoorloofd, mits men er niet zoo zeer gemeenschaps-oefening met den Allerhoogste, en minder nog, in het geloof aan genadige verhooring, een middel om te ontvangen onder versta, maar enkel het gevoel van onze afhankelijkheid van God, onze erkentelijkheid aan Hem, ons kinderlijk vertrouwen op Hem, en onzen eerbied voor zijnen hoogsten wil. En is de gemeenschappelijke Godsdienst-oefening onder de Roomschegezinden bitter bedorven, ook bij de Protestanten vereischt zij verbetering. Die verbetering moet echter niet gezocht worden in vermeerdering van zinnelijke plegtigheden; wij stemmen dit gaarne toe en zouden wenschen, de bladzijde, die daarover handelt, te

kunnen uitschrijven. Maar even weinig behaagt ons de voorslag tot verbetering, hier gedaan. 'Indien b.v.' - zoo lezen wij - 'een armverzorger (iedere gemeente heeft toch de hare) openlijk verslag deed van de bestaande behoefte der Gemeente of der wijk, waarin de kerk gelegen is, van alle gezindheid zonder onderscheid, van den dringenden nood des oogenblik, met aanwijzing van namen en plaatsen, voor zoo ver de kieschheid veroorloofde; of indien men zich om eene aalmoes of om eenige liefdadige ondersteuning melden mogt bij de Eerdienst, gelijk men zich nu meldt om een openbaar gebed of eene dankbetuiging; indien de vergadering kon worden opgewekt, om onverwijld in eenig dringend geval te voorzien en elk zijne gift ging nederleggen, met vermijding van alle ostentatie, zoodat de linkerhand niet ziet wat de regterhand doet, dan zou de Eerdienst een eerbiedwaardiger aanzien krijgen en het godsdienstig gevoel er krachtig door worden opgewekt.' Wij zouden meenen, dat deze maatregel met de Eerdienst, als zoodanig, slechts in verwijderde betrekking staan zou, maar kunnen tevens verzekeren, dat iets dergelijks, *mutatis mutandis*, onder Protestanten geene zeldzaamheid is. Alleen vragen wij: wáármede de ongenoemde Schrijver in dát geval zijne hoorders zou trachten te bewegen tot milddadigheid? Aan die Christelijke drangredenen, die thans gebezigd worden en, blijkens de ondervinding, veel vermogen, zou het hem ten eenemale ontbreken. Van geene genade, ons geschied, van geen Zaligmaker, voor ons gestorven en opgestaan, van geene dankbare wederliefde, om CHRISTUS' wil betoond, zou hij gewagen kunnen. Het gebod der algemeene menschenliefde zou hij kunnen herhalen zonder meer, en wat zou dat uitwerken tegenover de baatzucht der kinderen van ADAM! In 't algemeen - en hiermede eindigen wij - heeft hij veel van een hovenier, die zich beklagt over de onvruchtbaarheid van den boom, en nu den verstandigen raad geeft en in praktijk brengt, om hem bij den wortel, waarop hij gegroeid is en waaruit hij onzichtbare levenskracht ontleent, af te kappen, opdat hij meer en betere vruchten dragen moge. *Sapienti sat.*

S.

25 April 1854.

Een Tafelboek. Door J. Herman de Ridder, Christenleeraar. Te Schoonhoven, bij S.E. van Nooten. 1853. In gr. 8vo. 280 bl. f 3-:

Het ontbreekt den Eerw. DE RIDDER, thans Remonstrantsch Predikant te 's Hage, niet aan talenten. Hij weet onderhoudend en levendig te schrijven en in zijne geschriften het nuttige aan het aangename te paren. Alles, wat hij schrijft, draagt den Christelijken stempel, al is het juist niet altijd van bepaald godsdienstigen inhoud. Vooral heeft hij een geopend oog voor het praktische Christendom, in verband met de teekenen en behoeften des tijds. En waar bij iets goeds bevorderen kan door zijnen invloed, zijne voorspraak, zijn eigen voorbeeld, daar blijft hij niet achter. Reeds heeft hij meer dan één kleiner stukje geschreven, waaruit dat gebleken is. Maar thans treedt hij met een uitvoeriger boekdeel voor den dag, dat wij als eene welkome gave van zijne hand met vreugde begroeten.

De titel: *een tafelboek*, klinkt een weinig zonderling. In een goed geschreven brief aan zijnen vriend Dr. D. HARTING te *Enkhuizen*, die de plaats van een Voorwoord vervangt, geeft hij eenigermate rekenschap van dien gekozen naam. Tegenover een dagboek, dat hij een streng *vis-à-vis* noemt met ons eigen *ik*, en daarom voor de uitgave ongeschikt keurt, beschrijft hij zijn tafelboek als 'een aanteeckenboek van herinneringen uit goede en kwade uren, van ontmoetingen op den levensweg, en verschillende ervaringen die men hier en daar opdeed, wier verlevendiging voor ons zelven niet van alle belang ontbloot is en wier openlijke mededeeling anderen van eenig nut zou kunnen zijn. Zulk een boek' - zegt hij - 'noem ik, in navolging van vader CATS, een *tafelboek*.' Of hiermede de titel, die gekozen schijnt, om allerlei bijeen te voegen, wat dienen kan tot bevordering van echt Christelijk leven, genoegzaam geregtvaardigd zijn zou, laten wij onbeslist. Zeker is het, dat de inhoud van het boek daardoor nog zeer weinig is aangeduid. Ook de vijf rubrieken, waaronder hier de verschillende opstellen gerangschikt zijn en die *persoonlijk*, *huiselijk*, *openlijk*, *werkdadig* en *voorbeeldig leven* heeten, doen ons daarnaar nog slechts raden en gissen, terwijl

een kort Slotwoord dienen moet, om aan te wijzen, dat het leven der Christenen in al deze opzichten een beeld, een afdruk moet zijn van CHRISTUS' leven op aarde. Wij zien daarin eene zwakke poging, om eenheid te brengen in de verscheidenheid der stof, en ontkennen niet, dat hier zekere eenheid te bespeuren is, zonder daarom te beweren dat zij het boek in alle zijne deelen streng beheerschen zou. Er is dan ook, zoo wij meenen, eenige verschoonlijke grootspraak in het zeggen, dat, enkele reeds elders geplaatste 'stukjens', hier opgenomen, 'aanmerkelijk gewijzigd en dus gestempeld' zijn, 'dat de eenheid ongeschonden bewaard bleef'.

Maar wat vindt men dan toch wel in dezen bundel? vraagt gij. Een vlugtig overzicht moge die vraag beantwoorden.

Onder *persoonlijk leven* treft ge een stukje aan met het opschrift: *uw Vader weet wat gij van noode hebt*, dat wij met veel genoegen gelezen hebben: meer echter om den Evangelischen toon, die er in heerscht, dan om de kracht der bewijzen, die er in aangevoerd worden; en een ander, getiteld: *hoe de Bijbel het sterven afteekent*, dat slechts het sterven van MOZES op *Nebo* beschrijft en ons in zoo verre heeft teleurgesteld. - Onder *huiselijk leven* wordt u het *eerste gebedjen* van DE RIDDERS oudsten lieveling warm geteekend, zoodat 't elk wèlgeplaatste ouderhart goed doet; en in een dag, met een welkomen gast doorgebracht, wordt u beschreven, waarin de eigenlijke *wellevendheid*, d.i. de kunst om wèl te leven, bestaat. Er komt daarin veel waars voor, dat algemeene behartiging verdient, ofschoon de personificatie der wellevendheid, hoe wèlgeslaagd ook, ons toch niet in allen deele bevredigd heeft. - Onder *openlijk leven* vindt gij eene *Utopiaansche kermisvoorstelling*, gestoffeerd met de *Engelsche* fabel van de oude huisklok, die hier uit de brieven aan ERASTUS is overgenomen. De voorstelling is niet onaardig, maar toch hier en daar een weinig onnatuurlijk en zwak. Zij moet dienen, om het regte gebruik van den korten en vlugtigen levenstijd aan te bevelen. *Wat een arm dorp verrijken kan* verhaalt de philanthropische werkzaamheid van den Predikant te *Schönefeld*, nabij *Leipzig*, in 1847 en later, die waardig is gekend en nagevolgd te worden. *Op straat* bevat allerlei schertsende en ernstige aanteekeningen van een groven diamantslijper, waaruit heel wat te leeren is, en *bedelarijwering* geeft verslag

van hetgeen daartoe in de laatste jaren binnen *Gouda* met wijs beleid en niet zonder vrucht en zegen gedaan is. - Onder *werkdadig leven*, waartoe men meenen zou, dat een en ander reeds genoemd stukje gebragt moest zijn, wordt *een Hoogduitsche prent* beschreven, uitgegeven door de *Badensche* Vereeniging voor inwendige zending, die aanleiding geeft tot de vermelding van velerlei schoons op dat gebied. Voorts wordt hier gesproken van hetgeen te *Elberfeld* gelukt is tot bevordering van werkdadige samenwerking, en ook te *Parijs* geschiedt, ten einde te voorkomen, dat de vele *genootschappen*, die er allengs ontstaan zijn, elkander niet vijandig verdringen. Wij meenen, dat iets dergelijks, hier en daar, in ons Vaderlands reeds beproefd wordt, maar zouden niet durven beweren, dat de navolging daarvan allerwege even wenschelijk ware. Eindelijk wordt nog het *Javaansche Nieuwe Testament* - thans zou men van den *Javaanschen Bijbel* kunnen spreken - met warmte vermeld en daarbij de Evangelisatie van *Java* ernstig aanbevolen. Er had daarover echter meer belangrijks kunnen gezegd zijn. De zaak is te gewichtig, om oppervlakkig besproken te worden. - Onder *voorbeeldig leven* vinden wij *een kapitalist op bloote voeten*, den eersten bewoner van de buurtschap *Hoenderloo*, op eigenaardige wijze gekarakteriseerd; *een schaapherder* geteekend, die de stichter geworden is eener Evangelische Kerk te *St. Louis* nabij *Bazel*; *een meesterknecht*, THOMAS WRIGHT, die bij uitnemendheid veel voor gevangenen gedaan heeft; *een schoenmaker*, FRICKE, die wel een zendeling heeten mag van den echten stempel; *twee kinderlooze weduwen*, wier voorbeeld ter navolging wordt aangeprezen met woorden van W.H. SURINGAR, ontleend aan zijn eerste verslag aangaande *Nederlandsch Mettray*, en *een apologet*, zijnde URLSPERGER, wiens zegenrijke werkzaamheid in *Duitschland* zeker minder bekend was, dan zij verdiende te zijn. Deze laatste opstellen vertoonen te zamen eene galerij van Christelijke philanthropen, waarop het oog met welgevallen, met dankbare blijdschap rusten moet.

Wat dunkt u, die dit leest? Indien de inhoud, hier kortelijk opgegeven, u behaagt, dan durven wij u met vrijmoedigheid tot den aankoop en de lezing uitnoodigen, waarover gij u in dát geval zeker niet beklagen zult. Het is ligte kost, die hier wordt aangeboden, verteerbaar zelfs voor eene

zwakke maag; maar er is voedsel in voor verstand en hart, en hier en daar is ook krachtige spijs, van wier gebruik wij ons wat goeds durven beloven. Het boek is dan ook niet bestemd om in de bibliotheek geplaatst te worden onder de geleerde boekwerken die gij bezit; neen, op uwe huistafel en in de handen uwer huisgenooten is het op zijne plaats, en, in verlorene oogenblikken opgevat, brengt het u van tijd tot tijd een vruchtbaar denkbeeld voor den geest, waarmede gij voor u-zelfen of anderen winst kunt doen. Gevoelt gij echter voor de onderwerpen, hier besproken, geene de minste sympathie, zoo laat dit boek ongekocht en ongelezen! Het is dan voor u niet geschreven, en gij zoudt, na eene vlugtige inzage, gevaar loopen den Schrijver onregt te doen. Wij danken hem voor zijn *Tafelboek*, al zijn wij ook met elk gedeelte niet evenzeer ingenomen en niet blind voor de zwakke plaatsen, die er in voorkomen. En terwijl wij hem aanmoedigen, om de gave die in hem is aan te kweeken en niet ongebruikt te laten, durven wij vertrouwen, dat hij ons den wensch niet zal ten kwade duiden, dien wij hier uitspreken, dat elk volgend geschrift van zijne hand in dit *genre* getuigenis moge dragen van zijne toeneming in degelijkheid en diepte.

nbsp;

s.

De invoering der Pauselijke Bisschoppen in Nederland. Herinneringen, Toelichtingen, Mededeelingen en Raadgevingen voor Nederlandsche Protestanten en Catholieken, door P. Hofstede de Groot, Hoogleraar te Groningen. Te Groningen, bij de Erven C.M. van Bolhuis Hoitsema. 1853. In gr. 8vo. 128 bl. f 1-30.
Het Protestantisme in betrekking tot den Staat. Door C.W. Pape, Ridder der Orde van den Ned. Leeuw, Oud-President van de Synode der Ned. Herv. Kerk, en Emeritus-Predikant. St. I, II. Te 's Hertogenbosch, bij Gebr. Muller. In gr. 8vo. 164 en 44 bl. f 1-80.
Wat is een Paus? en: Wie is de Paus? Beknoptelijk uit de Geschiedenis bijeengebragt, door b.....s. Te Utrecht, bij C. Bielevelt. 1853. In gr. 8vo. 60 bl. f :-50.

Wij voegen deze geschriften bijeen, omdat zij allen hun

oorsprong verschuldigd zijn, zoo niet onmiddellijk aan het gebeurde in April des vorigen jaars, dan toch aan de hand over hand toenemende aanmatigen van het Ultramontanisme, dat zich in ons Vaderland voor de eenige 'Catholieke' Kerk wil doen doorgaan. Zullen wij onze aankondiging beginnen met het onze te zeggen over de zaak-zelve en over de wijze waarop de Pauselijke aggressie ten onzent is bestreden, en over de vruchten die de gansche *no-popery-question* gedragen heeft? Stof ware daarvoor wel genoeg, en zal er nog veel meer zijn, wanneer de beschouwingen van een onzer Tijdschriften over de 'April-beweging'^(*) zullen zijn voltooid. Maar wij achten eene breedvoerige uiteenzetting van onze zienswijze hieromtrent ten deele noodeloos, ten deele onvoegzaam, ten deele ontijdig. Noodeloos, in zoo ver men den algemeenen geest kent van dit ons Tijdschrift, prijs stellend op eigen vrijheid in 't godsdienstige, maar die ook gaarne gunnend aan anderen; verdraagzaam tegenover andersdenkenden, kloek tegenover aanmatigende heerschzucht en vermetel exclusivisme. Onvoegzaam, in zoo ver wij geen oogmerk hebben om ons ongevergd in eenen strijd te wikkelen, dien we niet zouden kunnen ontgaan, waar 't ontvouwen van eigen inzicht onvermijdelijk tegenspraak van anderer voorstelling zou moeten met zich brengen. En ontijdig ook, voor zoo ver tot eene kalme, gansch van allen hartstogt vrije beoordeeling de indruk nog te versch en de wonde nog te pijnlijk is.

Wij beschouwen dus liefst deze stukken op haar zelve, en kunnen dat ook, in zoo verre zij ten deele in 't geheel niet en ten deele slechts van ter zijde hun belang ontleenen aan den indruk des oogenblik. Bij de meer algemeen-letterkundige strekking van dit Tijdschrift, en bij den overvloed aan boeken en boekjes, die liggen wachten, dat toch de beurt eenmaal aan hen kome, moeten we kort zijn - kort, tot oppervlakkigheid toe.

Het geschrift van den Hoogleeraar HOFSTEDE DE GROOT strekt om: - eenen blik te werpen op de twee tegenovergestelde standpunten, waaruit men de Roomsch-Katholieke Kerk

(*) 't Zal niet noodig zijn te zeggen, dat we 'De Gids', en wat we daarin bedoelen.

kan beschouwen; - het standpunt te beschouwen, waarop *Rome* de Roomsche-Katholieke Kerk in *Nederland* tracht te plaatsen; - de gevolgen te schetsen, die wij hebben te wachten, indien wij de zaak haren loop laten; - op de middelen te wijzen, die wij hebben aan te wenden, om deze gevolgen te keeren.

Wat het *eerste* aangaat, zet de Hoogleraar het strijdige uiteen van Romanisme en Katholicisme; hoewel de zaak op zich-zelve bekend en ook bij de vraagstukken van het vorige jaar herhaaldelijk besproken is, zal men dit standpunt van beschouwing door de hier gegeven heldere voorstelling òf te beter leeren kennen, òf zich te duidelijker herinneren. Dat *ten tweede* de Pauselijke Brief van 4 en de Allocutie van 7 Maart 1853 regtstreeks ten doel hebben om alle nationale zelfstandigheid aan het Katholicisme in *Nederland* te onthouden en ons vaderland onder het juk van *Rome* te brengen, wordt door de beide bedoelde stukken, en de aantekeningen er op, in het licht gesteld. De te vreezen gevolgen worden geschetst door in de *derde* plaats te wijzen zoo op 't geen *Rome* in vele andere rijken van *Europa* gedaan heeft en nog doet, als op hetgeen reeds in ons Vaderland heeft plaats gehad. Hieronder behoort ook het intrekken van toelagen of het verminderen van traktementen van onderwijzers, vooral indien zij Protestanten zijn. Wij beamen zulks ten volle, maar moeten bij deze gelegenheid zeggen, dat wij herhaaldelijk in de Dagbladen eene advertentie der uitgave van dit geschrift hebben aangetroffen, waarin - zoo als 't heet in eene 'aankondiging' - worden opgegeven namen van plaatsen als of daar *Protestantsche* onderwijzers aldus in hun bestaan zouden zijn verkort, terwijl nogtans op eenige van die *Roomsche* onderwijzers werkzaam zijn. De misstelling ligt niet bij den Hoogleraar-zelfen, maar bij den 'aankondiger'. De Auteurs - wij spreken hier geheel in het algemeen - mogten dikwijls wel voorkennis hebben van de advertentiën hunner Uitgevers: veel onzin en walgelijke blaaskakerij zou daardoor worden voorgekomen.

Bij de middelen, eindelijk, gaat de Hoogleraar uit van de overtuiging, 'dat wij van den Staat niets afdoends' tegen de voortschrijdende aanmatigheden van *Rome* 'te wachten hebben'. Dat hebben de gebeurtenissen geleerd, en de Wet op

de Kerkgenootschappen - dat doode paard aan een boom! - ligt daar om het te bewijzen. Wij merken echter op, dat de schuld ten deele bij ons-zelfen te zoeken is: de jammerlijke tweedragt der Protestanten onderling, en vooral de houding dergenen die zich Protestanten noemen, maar in waarheid de Gemeente naar het Roomsche groundbegrip van gehoorzame onderwerping aan de Kerk willen terugvoeren, - heeft gemaakt, dat de Staat, al hadde hij meer *willen* doen, toch niets meer wezenlijks zou hebben *kunnen* tot stand brengen. En 't is dan ook éénheid van beginsel en bedoeling, die nadrukkelijk ook hier wordt aangetoond. Voorts wordt ontkend, 'dat wij in stoffelijke middelen afdoende hulp tegen *Romes* aanval moeten zoeken'. Wij zijn het met den Hoogleraar ten volle eens: Evangelisch licht verspreiden is de eenige weg. Maar op grond eener veeljarige opmerking van 't geen onmiddellijk onder onze oogen voorvalt, voegen we er bij, dat, waar het op stoffelijke middelen aankomt, wij bij geene mogelijkheid met al onze Maatschappijen, hoe nuttig die ook werken, tegen *Rome* kunnen concurreren: *dáár* is - want van geldelijke poging tot proselyten-jagt spreken wij niet; deze zijn ondanks *Romes* leugen- en lastertaal, aan het Protestantisme geheel vreemd - *altijd* geld om eene nering te behouden, de kern eener Gemeente te vormen, enz. Maar *dáár* worden ook de handen ineengeslagen, en eene van de voornaamste, ofschoon misschien 't minst opgemerkte oorzaken van het geslotene der Roomsche gelederen ligt naar onze overtuiging daarin, dat *dáár* alles uitgaat van de Kerkzelve; terwijl bij de Protestanten het beschermen van de huisgenooten des geloofs in uitwendig bestaan, en het nemen van maatregelen tot stichting en uitbreiding van Gemeenten, genoegzaam geheel aan afzonderlijke Vereenigingen is overgelaten.

De Eerw. PAPE, een man van helderen, vasten, door gerijpte ondervinding geoefenden blik in het wezen en de belangen van Christendom, Kerk en Protestantisme, heeft een gedeelte van den tijd zijner eervolle en wèlverdiende rust besteed aan het geschrift, waarvan wij het vóór ons liggend gedeelte met groote ingenomenheid hebben gelezen en nu aankondigen. Allerbelangrijkst is de vraag naar de ware betrekking van het Protestantisme tot den Staat. *Rome*, niet

meer bij magte om Vorsten te treden op den nek en Keizers voor zich te doen sidderen, volgt thans, met behendigheid partij trekkende van een loop der gebeurtenissen, dien het met onbegrijpelijke list ten deele zelf heeft voorbereid, eene andere taktiek. Het fluistert den grooten der aarde in, dat het Protestantisme de troonen bedreigt, en dat wie rustig daar zitten wil, niet beter kan doen dan zich te werpen in de armen der Moederkerk, bij welke alleen heul en steun te vinden is tegen het monster van omwenteling, communisme en volks-despotisme. Dat de gebeurtenissen der laatste jaren juist het tegendeel bewijzen, en dat het is alsof de loop der wereldgeschiedenis even vóór en even ná de helft der negentiende eeuw heeft moeten strekken om beter den staatkundigen invloed van Romanisme en Protestantisme aan den dag te brengen, - wat geeft *Rome* er om, de Geschiedenis in het aangezicht te weêrspreken, als het maar zijne plannen kan doorzetten?

't Is dus inderdaad eene belangrijke vraag, die de Eerw. PAPE zich ter beantwoording heeft voorgelegd. Hij behandelt de zaak zóó, dat hij *eerst* onderzoekt, wát het Protestantisme zij (in het Eerste Stuk), *daarna* aantoonst in welke betrekking het zich tot den Staat bevindt (in het Tweede); *eindelijk* de hoofdzakelijke bezwaren en bedenkingen overweegt, die tegen het Protestantisme en zijne betrekking tot den Staat, worden te berde gebracht, welk gedeelte nog volgen zal.

In bijzonderheden kunnen we niet treden, maar mogen niet nalaten, dit mannelijk-kalme, rondborstig-bescheidene, zaakrijk-bevattelijke geschrift ernstig aan te bevelen. Er zijn - ook hier boven wezen wij er op - zoo vele Protestanten, die niet helder bewust zijn van het ware wezen der zaak, en daardoor ook niet kunnen komen tot een helder inzien in de kracht van het Protestantisme. En de mannen van den Staat? Zoo lang zij het levend en levenwekkend, bezielend, volmakend beginsel des Christendoms verwarren met eene reeks van godsdienstwaarheden, zullen zij onregt doen aan 't geen zij te dwaas versmaden. Mogten zij, ook door de lessen van geschiedenis en ondervinding onderwezen, inzien, dat in het beginsel des waarachtigen Christendoms de kracht der regeringen en de welvaart der volkeren ligt!

Het laatst opgegeven stukken is meer dan het schijnt, en verdient beter lot dan weg te drijven met den stroom der stukjes van den dag. Het behelst een zeer goed geschreven geschiedkundig overzicht van den voortgang en de ontwikkeling der Roomsche Hiërarchie, en eene korte herinnering van PIUS IX, waarin regt gedaan wordt aan 's Pausen maatregelen gedurende de eerste jaren zijner regering, maar tevens aangewezen wordt hoe sterk dit afsteekt bij de zwakke onbeduidendheid, waartoe de man, van wien men zich zoo veel scheen te mogen beloven, vervallen is, nu hij zich heeft gebogen onder het Jezuïtisme, 't welk niet alleen het Protestantisme haat met eenen onverzoenlijken haat en bedreigt met eene rusteloze vervolging, maar dat ook de Kerk-zelve, die het zegt te beschermen, verlamt en in ketenen klinkt. En de Heilige Vader mag het willen weten of niet - ook hij zit op zijnen Pauselijken zetel voor zijne 'vrienden van het Genootschap van JEZUS' te beven.

O. V.O.

Het Leerstelsel der Roomsch-Katholieke Kerk: 'buiten de Kerk geene zaligheid', naar aanleiding van, en in verband met een merkwaardig voorval uit den jongsten tijd. Beoordeeld door Dr. C. Ullmann, Hoogleraar te Heidelberg; vrij vertaald en, naar aanleiding van het onlangs gebeurde in Nederland, met eenige aanmerkingen vermeerderd door B. te Gempt, Lid van het Provinciaal Kerkbestuur van Gelderland, en Predikant te Batenburg. Te Amsterdam, bij C.L. Brinkman. 1853. In gr. 8vo. 61 bl. f :-50.

De Heer TE GEMPT houde het ons ten goede, dat wij nu eerst gewag maken van deze door hem uitgegevene *brochure*, die ons niet vroeger in handen gekomen is. Zij behoort, zoo 't schijnt, tot den stortvloed van kleinere geschriften, die ten vorigen jare, ten gevolge der 'April-beweging', in het licht verschenen zijn. Regtstreeks echter staat zij daarmede niet in betrekking, daar zij grootendeels de vertaling bevat van hetgeen ULLMANN in de *Stud. u. Krit.* geschreven heeft over het gebeurde in *Baden*. Bekend is het, dat de Aartsbisschop van *Freiburg* de lijkdienst geweigerd heeft des overleden Groot-Hertogs LEOPOLD, door de Landsregering plegtig uitge-

schreven. Wat door den beroemden ULLMANN daarover in het midden gebragt is, verdient allezins gelezen te worden. Of het daarom ook vertaald moest worden, is eene andere vraag. Maar in dat geval zouden wij eene onverminkte vertaling hebben gewenscht, en ook de aan- en opmerkingen van den Heer TE GEMPT zonder groote schade hebben kunnen missen. Wat hij nu geleverd heeft, komt ons minder belangrijk voor, en zijne *brochure* is reeds, zoo wij vermoeden, met vele anderen harer tijdgenooten aan de vergetelheid prijs gegeven. Waartoe haar dan hier nog vermeld? Om hem vriendelijk te verzoeken, dat hij, zoo hij weder eens voor het publiek mogt optreden, meer zorgvuldig lette op den vorm van zijn schrijven. Zulke lange, onbehagelijke volzinnen, als hij hier gegeven heeft, zijn inderdaad onbetamelijk. Het Voorberigt, met zeer kleine letter gedrukt, telt er op twee volle bladzijden slechts vier à vijf. Ziet, dat kan er toch waarlijk niet door.

S.

Almanak voor Christelijke Huisgezinnen, voor het jaar 1854. Eerste Jaargang. Te Amsterdam, bij D.H. Fikkert. In kl. 12mo. 48 bl. f:-10.

Het doel des Uitgevers was: 'ieder Christelijk gezin in de gelegenheid te stellen, op eene minkostbare wijze zich een Jaarboekje te kunnen aanschaffen, waarvan de inhoud nuttig is en stichtelijk van aard.' Een goed doel, behoudens de aanmerking die steeds met meer regt tegen den dagelijks aanwassenden stroom van stichtelijke lectuur kan worden gemaakt, en, trouwens, allerwege reeds genoeg is uitgesproken en herhaald. Wij gelooven dat dit Jaarboekje den blaam verdient van, wat den inhoud der stukken betreft, zich noch door oorspronkelijkheid van vinding, noch door kernige zaakrijkheid, noch door kracht van uitdrukking, noch door innigheid des geloofs te onderscheiden, en dat dus de vraag moet gedaan worden, wier mogelijkheid op zich-zelve reeds geen goed teeken is: *waartoe* dit boekje toch in de wereld gezonden? Ja, waartoe? Wij vragen dat, afgezien nog van de onbeduidendheid des inhouds, ook om den titel *Almanak*, dien het boekje voert. Overal waar, gelijk hier, dat woord slechts

dient om ingang te verschaffen aan eenige stukjes die op zich-zelf niets periodieks hebben, en die niemand in een Almanak zou zoeken indien er niet een *Kalender* vóór stond, wekt die titel een gevoel van ongeduldige bevreemding bij ons op. *Almanakken* van dien stempel met stukjes van landbouwkundigen inhoud mogen doeltreffend zijn, omdat de meeste landlieden door eigenaardige vooroordeelen weêrhouden worden van iets te lezen dat dien titel niet voert: *Almanakken* voor industrie, koophandel, administratie, Kerkelijke of civiele verordeningen mogen noodzakelijk zijn, om de jaarlijksche veranderingen op elk gebied van 't geen hier genoemd is, ter algemeener kennis te brengen; maar letterkundige, stichtelijke, wetenschappelijke *Almanakken* zijn geene *Almanakken*, tenzij de inhoud die na den Kalender volgt, bepaald periodiek van natuur zij, verwijzende op belangrijke tijden en gelegenheden die in dezen jaarkring voorkomen, b.v. het uitstekende Evangelische Jaarboekje van PIPER, en meer andere ook ten onzent.

Er zal noch in onze stichtelijke, noch in onze periodieke litteratuur eenige leemte gevoeld worden, wanneer de eerste Jaargang van dezen Almanak, naar wij den Uitgever welmeenend raden, ook zijn laatste wezen zal.

J.H.G.

De Kerk, School en Wetenschap in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika. Door D. Buddingh. Tweede Stuk. Te Utrecht, bij Kemink en Zoon. 1852. In gr. 8vo. 270 bl. f 2-30.

In het Voorberigt meldt de Heer B. wat hij in vroegere jaren al heeft geschreven om in het onderwijs hier te Lande eene meer Christelijke en praktische strekking te bevorderen. Zóó voorbereid kon hij 't heilzame van die strekking in de Staten van *Noord-Amerika* (de titel schijnt eene reize door het geheele Gemeenebest aan te duiden) te beter beoordeelen; en hij aarzelt niet om haar eene hoofdoorzaak te noemen van de snelle vorderingen dier Staten in stoffelijke welvaart. Zijn werk is in deze dagen, nu wij eene nieuwe Schoolwet voor *Nederland* verwachten, van zeer groot belang.

Behagelijk is reeds de schets in de Voorrede (bl. xii) van

het *Amerikaansche* stelsel van vrij onderwijs gegeven; of hij die zonder vooringenomenheid heeft geschreven, laat zich niet beoordeelen; alzoo men daartoe dezelfde nasporingen *in loco* zou moeten doen. Wij bepalen ons derhalve tot het geven van een overzicht van den inhoud; met bijvoeging van slechts enkele aanmerkingen, tot welke wij aanleiding vonden.

Het werk is afgedeeld in zeven §§, en bevat daarachter een aantal Aanteekeningen betreffende de Geschiedenis van het Onderwijs en der Letterkunde.

In de eerste § geeft de S. de Geschiedenis van het Schoolwezen, in *Nieuw-Nederland* en andere Staten, met eene lofrede op de voorschriften van de *Dordsche* Synode; die wij echter, als nog heugenis hebbende van den staat van het onderwijs vóór 1806, wat de uitvoering op de scholen betreft, niet kunnen beamen. - Alles was toen, gelijk overvloedig bekend is, werktuigelijk, en geenszins verstand, zedelijkheid of godsdienstzin ontwikkelende (wij spreken in 't algemeen); zoodat de theorie der *Dordsche* Vaderen schaars eenig praktisch nut aanbragt. De eerste § is niet van toepassing op onzen hedendaagschen toestand, en wij kunnen dus zonder verdere uitweiding overgaan tot de volgende.

'Pas' - lezen wij hier - 'was de onafhankelijkheid van het Gemeenebest erkend, of de groote WASHINGTON sprak tot het Congres: 'Gij koestert zekerlijk met mij de overtuiging, dat niets uwe bescherming zoo zeer verdient als de bevordering van wetenschap en letteren. In *ieder* land zijn zij de hechtste grondslagen van het openbare welzijn; maar in een land als het onze, waar de maatregelen der regering zoo onmiddellijk door de algemeene denkwijze bepaald worden, zijn zij dubbel noodzakelijk. Het volk moet leeren zijne regten en derzelve waarde te erkennen; leeren onderdrukking en noodwendige uitoefening van magt van elkander te onderscheiden; noodzakelijke opbrengsten van willekeurig opgelegde lasten, en den echten geest van vrijheid van teugelloosheid; opdat het de eersten liefhebbe en de laatsten verafschuwe. Bevorder dan, als een voorwerp van de eerste noodzakelijkheid: Instellingen ter algemeene verspreiding van kennis. Naar gelang de inrigting van een Gouvernement de openbare opinie versterkt, zal het verligt worden.' Ook JEFFERSON zeide: 'Dat hoe grootere regten een Staat aan zijne burgers toekent, hoe

meer voor hunne opvoeding en de ontwikkeling van den volksgeest moet worden gezorgd.' En hij schreef: 'Verre de belangrijkste bepaling in ons wetboek is die van de verspreiding van kennis onder het volk. *Geen andere grondslag kan er uitgedacht worden voor het behoud der vrijheid en van het geluk.* Onderneem eenen kruistogt tegen onkunde en stel eene wet in en verbeter haar voor de opvoeding van het algemeene volk; want, zonder dat wij behoeven te zien op de lessen van de Geschiedenis der oude wereld, in alle deelen der Aarde en van alle tijdperken, geven ons de grond waarop wij wonen en zijne bewoners - - de geduchte les: dat 't geen volk geoorloofd is in onkunde te leven, zonder daarvoor gestraft te worden.' MADISON sprak de merkwaardige woorden: 'Het wordt algemeen erkend (behoorde algemeen erkend te worden) *dat alleen een wèl onderwezen volk ook bestendig een vrij volk kan wezen.*'

Hoogst belangrijk is de mededeeling der denkbeelden van deze verlichte mannen over den invloed der moeders en der onderwijzers op het volk; en over den toestand der laatsten, en de noodzakelijkheid om hunnen stand te verheffen en van nijpende zorgen te bevrijden. Opmerkelijk is het daarbij: dat zij allen een *nationaal* onderwijs, zoo geheel verschillende van bandeloosheid, welke hier in de laatste jaren zoo vele verdedigers gevonden heeft, voorstonden. Inderdaad, elk *Nederlander* die belang in de toekomst van zijn kroost en van zijn Land stelt, behoort deze § te lezen, te overdenken en de grondstellingen dier vrijheidszonen ook hier te helpen vestigen. Zoo dachten wij, tot dat we op bladz. 38 en volgg. zagen dat wel de *theorie* van die beroemde mannen zoo is geweest; maar dat in de *praktijk* evenwel heerscht wat *wij losbandigheid* zouden noemen. De Verbonds-regering of 't *Congres* kan, namelijk, uit hoofde van de Grondwet en de algemeen heerschende gevoelens, het onderwijs niet onmiddellijk leiden; en zoo is er, even als alle Godsdienst-oefening, ook het onderwijs vrij, en eene *volkszaak*, door geen Ministerie van onderwijs geleid of bestuurd. Ofschoon het Congres een zes-endertigste van de Staatslanderijen voor de scholen heeft bewilligd, waardoor in onderscheidene Staten zelfs zeer aanzienlijke schoolfondsen zijn ontstaan, is er echter geen *algemeene* kas, noch *algemeen schoolplan*; maar alle bewegingen

gaan met goed gevolg (zegt de S.), hier van de Staten der Graafschappen (Provinciën), ginds van enkele personen uit; zoo dat iedereen er onderwijs mag geven, en het dikwijls gebeurt dat daar, waar het algemeen heerschende stelsel van *openbare* scholen is doorgedrongen, een aantal familiën zich vereenigen om voor hunne kinderen een onderwijzer te onderhouden. Een zoodanig onderwijzer behoeft geene toestemming tot het geven van onderrigt, en elk onderwijst wáár en wát hem goed dunkt, terwijl alleen zij die hem aanstellen over zijne geschiktheid en bekwaamheden hebben te oordeelen. Alleen de door den Staat (de Provincie) ondersteunde onderwijzers zijn aan een examen voor eene bijzondere Commissie onderworpen; want ook de Staat geniet dezelfde vrijheid als elk *individu*, om dit te zijner verantwoording te verlangen. Nu gaat de S. over om ons de denk- en zienswijze, volgens welke dit *vrijheids-stelsel* wordt verdedigd, te leeren kennen. Hierin zullen wij hem niet volgen; eensdeels omdat het bestek tot deze aankondiging dit niet vergunt, en anderdeels dewijl zulke grondbeginselen ook hier in de laatste jaren door tweeërlei factiën overruim zijn aangedrongen geworden. Doch, hoe de S. (blijkbaar met dezen stand van zaken ingenomen) hen kan roemen die, zoo als WILLIAM COOPER, een goed *nationaal opvoedingsstelsel* voorstonden, en dan zeggen kan dat er in de *Vereenigde Staten*, door hunne pogingen, een *stelsel van* onderwijs geboren werd, is ons niet begrijpelijk. Immers dáár waar ieder kan doen wat hij wil, is een *nationaal* opvoedings-stelsel ondenkbaar. - Vervolgens doet de S. een terugreisje naar onze scholen; voor welke hij, op de bekende gronden harer beweerde kleurloosheid, gelijke vrijheid als in *Amerika* heerscht goed acht, daar hij, ter oplossing van de gemoedsbezwaren, naar gindsche henen wijst.

Op bladz. 44-45 echter stuiten wij, indien wij goed lezen, weder op eene tegenstrijdigheid. Daar staat: 'Niet van *Staatswege* wordt daar onderwijs gegeven; de zorg voor een behoorlijk onderwijs, voor scholen, naar de plaatselijke behoeften ingerigt, berust op de burgers zelve; geheel op dezelfde wijs als de zorg voor kerken op de gemeente-leden berust. Maar de Staat ondersteunt de *openbare* school, het algemeene onderwijs. Elke stad, elk dorp is aan het algegemeene welzijn verschuldigd voor eene volkomene opleiding

voor (tot) het bedrijvig leven, van de bewaarschool af tot het hooger onderwijs (toe) zorg te dragen; en zoo gaat de school *van het volk zelf uit* [terwijl vroeger gezegd is, dat de Staat de openbare onderwijzers aanstelt] en omvat niet maar een bijzonder gedeelte, of is niet maar voor meer of min gegoeden bestemd: elk heeft dezelfde aanspraak op en toegang tot hetzelfde onderwijs. Alle *Amerikanen* zijn *Gentlemen* of burgers, met dezelfde regten; geen onderscheid van standen rigt er scholen op, ten koste van het algemeen [even te voren is echter gezegd: dat elke stad, elk dorp verschuldigd is zorg te dragen voor een volkomen onderwijs] voor den aanzienlijken stand, gelijk dit in onze steden, tot bezwaar en nadeel van alle onderwijs, wezenlijk het geval is'. *Zoo zegt de Schrijver.*

Het *Amerikaansche* stelsel komt, als wij 't goed begrijpen, dus hierop neder: Er zijn alom openbare scholen, ten koste van de Gemeenten en door den Staat gesubsidiëerd en van onderwijzers voorzien; waarvan ieder *gratis* gebruik kan maken; doch tevens staat het ieder vrij eene bijzondere school op te rigten, of zich tot huiselijk onderwijs, beide te zijnen kosten, te bepalen. Alleen waar de Staat, op verzoek, eene school bouwt, of ondersteunt, wordt een geëxamineerd onderwijzer aangesteld; doch het toezigt is vertrouwd aan Commissiën door *het volk* verkozen. - Intusschen zien wij dat ook daar botsingen zijn ontstaan door het lezen in den Bijbel, 't geen de Protestanten verkozen en waartegen de Roomsche Bisschop van *New-York* zich verzettede. De Prelaat begeerde een gedeelte van de openbare schoolgelden voor de Roomschen te hebben; die dan hunne scholen zóó zouden inrigten dat ook Protestantsche kinderen er deel aan konden nemen. Dit werd afgeslagen om redenen door den S. medegedeeld, die, ook hier toepasselijk, de aandacht van *Nederlands* wetgeving overwaardig zijn. - Het Bijbellezen (maar ook niet meer dan lezen) heeft thans in alle Staats- (*common*-, gemengde-) scholen in *Massachusetts* plaats. 'De Bijbel' - zeide de Heer MANN, Secretaris van den Raad van Opvoeding - 'is de erkende verkondiger van het Christendom, in den strengen zin; het Christendom heeft geen anderen gezaghebbenden verkondiger.' Maar de *Amerikaansche* scholen zijn daarom toch geene Godgeleerde Seminariën, waar voor eene bepaalde Kerk- of Geloofs-leer

wordt gearbeid. Dit is door de Wet verboden. 'Het stelsel' - zegt de Heer MANN - 'prent alle Christelijke zedeleer in; het vestigt zijne zedeleer op den grondslag der Godsdienst; het verwelkomt de Godsdienst des Bijbels en, terwijl het den Bijbel zelf ontvangt, vergunt het dien te doen, wat in geen ander stelsel vergunt wordt: *te spreken voor zich zelve*.' Na eenige gronden ter verdediging van dit stelsel te hebben medegedeeld, gaat de S. voort: 'Tot het onderhoud van zoodanige scholen, waarop 't onderwijs voor *allen vrij* (kosteloos) is, zelfs de schoolbehoefte *vrij* zijn, dragen allen bij. - - - Maar kan iemand, b.v. Roomsche of Jood, die het licht des Evangelies schuwte, zich niet met den Bijbel verdragen, of zich met die algemeene Christelijke beginselen niet verstaan, omdat zij tegen zijne overtuiging, tegen zijn geweten strijden; wel, niemand verhindert hem, met andere gelijkgestemden, eene eigene school naast de *openbare* op te rigten, die dan alleen onder zijn opzicht staat, en die hij volkomen vrij is zoo streng Kerkelijk te maken, als hij zelf verkiest.' - En hier juist, vervolgt de S., waar de volkomene oplossing van alle bezwaren tegen het *Amerikaansche* vrijheids-stelsel ligt, bezwijkt doorgaans het volkomen vrije Roomsche geweten, zonder eenigen verderen strijd, voor het gezonde *Amerikaansche burger-verstand*; en wanneer niet het verstand spreekt, dan ten laatste voor den klinkenden *Amerikaanschen dollar*. - Geen *Amerikaan*, die niet liever in een goed en deugdelijk vrij, d.i. *kosteloos* onderwijs deelt, dan daarvoor te moeten betalen; dus besluit de S. met den wensch: dat in *Nederland* zulk een stelsel worde ingevoerd, dat de eenige oplossing is van den strijd over vrijheid, algeheele vrijheid, van onderwijs.

§ 3 handelt aanvankelijk bijzonder over de Zondags-scholen en vervolgens over de vakken van onderwijs op de openbare school; welke zijn: lichamelijke opvoeding (gymnastiek); de verstandelijke opvoeding, omvattende die wetenschappelijke opleiding, welke leidt tot eene diepere kennis en toepassing der *natuurkrachten*, de ontwikkeling van landbouw, handel en nijverheid; de *Staatkundige* opvoeding, waartoe behoort: het regt begrip van de pligten en regten van den Staatsburger, Staathuishoudkunde; en *zedelijke* en Godsdienstige opvoeding - of - volgens eene andere opgaaf: voor de verstandelijke opvoeding: de Wis- en Natuurkunde, met hare onderdeelen:

rekenen, algebra, enz.; de Sterrekunde, met Cosmographie en Aardrijkskunde, als onderdeelen; Geschiedenis, vooral die der *Vereenigde Staten*; Taal en Letterkunde, waaronder behooren: spellen, lezen, schrijven, stijl, redenering en voordragt. De S. schijnt (bl. 79) te twijfelen of de veelheid der leervakken het onderwijs niet wel wat oppervlakkig moet maken. Echter herhaalt hij zijn vermoeden dat er grootendeels de reuzenschreden aan zijn toe te schrijven welke *Noord-Amerika* in landbouw, handel en nijverheid heeft gemaakt. Ons komt het stelsel (dat eerst sedert 1842 bestaat) nog te jong voor tot het opleveren reeds nu van zulke resultaten; doch wij erkennen dat het weglaten van het onderwijs van vreemde talen, waaraan op onze scholen voor den burgerstand verreweg de meeste uren besteed worden, eene tijdwinst oplevert, die ruimte voor meer degelijke zaken geeft, en van betere praktische strekking is dan bij ons. De S. bezoekt onderscheidene scholen, geeft er een voordeelig verslag van, en eindigt deze § aldus: 'De *Amerikaan* heeft inderdaad verwezenlijkt wat een onzer filosoferende theoristen, vóór eenige jaren, tot verbetering van ons volks-schoolwezen, voorstelde, toen hij zijn denkbeeld van centralisatie- en centraalscholen bekend maakte. Men kent zijnen voorslag: om zoo veel mogelijk alle kinderen eener stad in één, of meer, groote gebouwen te verzamelen, en, dan het daaraan verbonden onderwijzend personeel uit ééne algemeene kas te bezoldigen; van welke kas men jaarlijks eene bepaalde som tot schoolfonds voor bejaarde onderwijzers, weduwen en weezen zou kunnen inhouden. Door zulke algemeene centraal-scholen wilde hij alle privaat-scholen zoo veel doenlijk opheffen en de onderwijzers tot lands- of stads-ambtenaren verheffen. Voorzeker zou men door zoodanige stads- of landszorg de gaping tusschen de armen-school en het gymnasium, en, daardoor eene billijke klagt van den burgerstand wegnemen. Doch de privaatschool daardoor geheel opruimen, ware schadelijk voor de ontwikkeling der burgerschool zelve; die zich, even als de *Amerikaansche* openbare school, door kosteloos onderwijs zou moeten onderscheiden. De stad of Staat, die scholen voor armen en aanzienlijken onderhoudt, en daarvoor den burgerstand de kosten laat betalen, is ook zedelijk verplicht, voor dezen inrigtingen daar te stellen, waar aan de behoeften van

tijd en plaats, zoo veel mogelijk, door een Christelijk en wetenschappelijk onderwijs wordt voldaan. Ongetwijfeld heeft daarop de Grondwet het oog, als zij zegt: “*Er wordt overal in het rijk van overheidswegen voldoende openbaar lager onderwijs gegeven.*” En wanneer dan daartoe zulke centraal-scholen, of, wij zouden ze liever hogere burgerscholen noemen, worden opgericht: dan leveren die groote massa's, zoo als ik in *Amerika* zag, mits het noodige onderwijzend personeel aan die scholen verbonden zij, inderdaad het voordeel op, dat men eene betere en juiste klassificatie kan bewerkstelligen, en, zelfs met minder personeel een even goed onderwijs kan doen geven, als tegenwoordig; terwijl de onderwijzer van een onbekrompen bestaan verzekerd geene concurrentie schroomen zal, waar het beter en grondiger onderwijs betreft.

Daarbij zouden wij wenschen, dat de belanghebbende ouders zelven, gelijk in *Amerika*, hunne school-commissiën kozen, aan wie jaarlijks het toezigt, zoo wel op de godsdienstige als wetenschappelijke strekking van het onderwijs, is opgedragen. Daardoor alleen kan men het verloren vertrouwen herwinnen, dat tegenwoordig voor *gemengde* school-commissiën, evenzeer als voor gemengde scholen, geheel verloren is^(*). Men roept om vrijheid van onderwijs, en, wij voegen er onze stem nadrukkelijk bij, maar zeggen: maak eerst de school-commissiën en den onderwijzer zelven *vrij*. De *eersten* vrij van alle reactie in den boezem der vergaderingen zelven, vrij van alle elementen die den beteren geest van het onderwijs neutraliseren en de ontwikkeling van het onderwijs zelf belemmeren^(†); de *laatststen* vrij van zorgen, vrij om zijne betere inzichten te volgen, vrij om zich zelven en zijne leerlingen te ontwikkelen, en met een blij gelaat het goede, godsdienstige en wetenschappelijke zaad, in hunne hoofden en harten uit te strooijen, en, men zal voeruitgang bevorderen^(§).

(*) Ref. laat deze stelling geheel voor rekening van den Heer B. niet alleen; maar meent dat het gezegde niet van overdrijving is vrij te spreken.

(†) Eene veeljarige ervaring heeft Ref. deze belemmering *door de schoolcommissie* niet doen kennen. Veeleer dan daarover te klagen, heeft hij 't dikwerf betreurd dat er zekere sleur en gebrek aan activiteit was ingeslopen.

(§) Mits die vrijheid op de openbare- of Staats-scholen geene losbandigheid, maar aan regels onderworpen zij; anders zou het groote doel: nationaal onderwijs, ligtelijk kunnen worden gemist; uit dit oogpunt zou Ref. ook tegen de *gekozene* school-commissiën stemmen.

Laat daarbij de vrijheid, dat zich naast het kosteloze, openbare onderwijs, vrijelijk en zonder eenige belemmering, aan de eene zijde de Kerkelijke, en, aan den anderen kant, de bijzondere school, maar voor eigene rekening, ontwikkele^(*): en, niet lang zal het duren of de *openbare burgerschool*, onder het toezigt en de zorg van vrije commissiën geplaatst, zal den besten geest ademen, en hare leerlingen onderwijzen: “*Vreest God en eerbiedigt den Koning!*”^(†) maar daarenboven zal zij ook tevens aan wetenschappelijke en locale behoeften des tijds trachten te voldoen.

Wij althans achten zulk eene navolging van een vrij en Christelijk onderwijs, zoo als wij ook bereids elders hebben te kennen gegeven, de eenige oplossing in den strijd over vrijheid, in het belang van alle partijen, en, tevens in het belang des Vaderlands.’

In § 4 beschrijft de Heer B. de normaal-scholen, Gymnasiën voor onderwijzers en onderwijzeressen. Als voorbeeld schijnt hier die te *Albany* genomen te wezen. Deze, in 1844 opgericht, telde, tot 1850, 1861 studenten of kweekelingen, van welke er 245 van 't mannelijke en 183 van het vrouwelijke geslacht gegraduëerd werden. Het onderwijzend personeel bestond uit zeven onderwijzers en drie onderwijzeressen. De kosten voor den Staat bedroegen, per kweekeling, slechts f 185. Zij waren verdeeld in drie klassen, zijnde de leervakken, in de hoogste: de hoogere algebra, geometrie, trigonometrie, landmeten, Natuurlijke Wijsbegeerte (Natuurkunde), Scheikunde, landbouwkundige Scheikunde, Wijsbegeerte, Redekunst (stijl en welsprekendheid), Staathuishoudkunde (de Grondwet), onderwijskunde, beginselen der sterrekunde en vokaal muziek. In de mindere klassen beoefende men ook de Teekenkunst, de Geschiedenis, en de Natuurkunde van den mensch. De hoogere algebra, de trigonometrie en 't landmeten zijn voor meisjes van den cursus uitgezonderd.

Krachtig werkende middelen tot verheffing van den geest en 't karakter des volks zijn de school-bibliotheken. In *New-*

(*) Mits met behoud van examen en bewijzen van zedelijkheid volgens de Grondwet.

(†) Hierop zou Ref. niet zonder uitzonderingen durven vertrouwen.

York werd in 1834 de uitbreiding er van aanbevolen, en in 1838 *f* 132,500 - daartoe, van Staatswege, bestemd, en in 1839 voor nog vier jaren vastgesteld; zoodat, in 1843, alleen door dezen Staat, *f* 1,325,000 -^(*) voor het in omloop brengen van kennis en beschaving bevorderende boeken is besteed geworden; waardoor men er dan ook, reeds ten jare 1849, 1,409,154, of, gemiddeld, 125 boeken in elk der 10,621 school-bibliotheken bezat. Andere Staten volgden dit voorbeeld, en de voornaamste Auteurs verbonden zich om er toe mede te werken. Als men dien maatstaf aanneemt, en bedenkt dat er in de Republiek gerekend worden 50,000 openbare scholen te bestaan, dan zou 't geheel, zegt de S., in vijf jaren eene uitgaaf van *f* 6,250,000 -^(†) vorderen; waarvoor 7,500,000 boekdeelen onder 't volk in omloop zouden zijn gebracht. Een middel tot volksbeschaving zoo als noch *Engeland*, noch het vaste land van *Europa* kennen. Dat verder de mededinging der particuliere scholen aan de openbare niet schaadt, bewijst de S. uit de vermeerdering der leerlingen op de eerste, bij vermindering op de andere, tellende gene, in 1845, 625,399, in 1849, 782,315, en deze in laatstgemeld jaar slechts 72,785 leerlingen in den Staat *New-York*. Wij kunnen den S. in zijne verdere statistieke opgaven niet volgen; en nemen dus nog alleen de slotsom van zijn algemeen overzicht, wegens de geheele Republiek over. Over 1849-1850 dan, bedroegen (voor zoo verre bekend was) de schoolfondsen de som van *f* 60,588,721,50; de jaarlijksche uitgaven voor de openbare scholen *f* 15,098,850 -.

In de volgende drie §§ worden de Akademiën en hogere Instituten (ook voor 't vrouwelijk geslacht), de Universiteiten en Collegiën enz. nagegaan; waaromtrent de medegedeelde berigten en opmerkingen allezins lezenswaardig zijn; zoo dat wij den aankoop van dit werk dringend aanbevelen, aan elk die eenigen invloed op de aanstaande Wetgeving, in ons Vaderland, kan uitoefenen, of wien de zaak van het onderwijs ter harte gaat. - Jammer dat het werk niet overal even helder, en de stijl wel eens slordig is.

L.J.A.

(*) De Schrijver schijnt zich in de berekening van dit cijfer te hebben vergist; want vijf maal *f* 132,500 - is maar *f* 662,500 -.

(†) Naar onze berekening moet men hier lezen: van omstreeks *f* 3,025,000 -; waarvoor ruim 7,000,000 boekdeelen enz.

Geschiedenis der Nederlanden, van den vroegsten tot op den tegenwoordigen tijd. Door E. van der Maaten. Met Kaarten. II Deelen. Te Amsterdam, bij H. Frijlink. 1853. In gr. 8vo. XXXIV en 968 bl. f 10-80.

Of er aan eene nieuwe Geschiedenis van ons Land behoefte was, zou betwijfeld kunnen worden, daar het aan geene werken van grooteren en kleineren omvang ontbreekt, die ons met het voorgevallene op de plek die wij bewonen, bekend maken. Maar ieder Schrijver heeft zijne zienswijze en bedoeling; wat de aandacht des eenen ontglipt, wordt door den anderen opgemerkt; wat deze aanstipt, wordt door genen ontvouwd. Bovendien heeft de Vaderlandsche Geschiedenis in de laatste jaren reuzenschreden gemaakt. De bijzondere correspondentiën van Vorsten en Staatslieden zijn aan het licht gekomen; provinciale, stedelijke Archiven en die van adellijke huizen en geestelijke stichtingen zijn onderzocht: waardoor veel van het vóór twintig of dertig jaren uitgegevene onbruikbaar is geworden. Het zal er dus op aan komen, of deze nieuwe Geschiedenis der *Nederlanden* aan de eischen des tijds beantwoordt, en of de Schrijver met de later zoo wel als de vroeger ontslotene bronnen bekend is, en de noodige bekwaamheid bezit, om er goed uit te putten? Voldoet het werk van den Heer VAN DER MAATEN aan die vereischen? Laat ons zien!

In de Voorrede geeft hij rekenschap van zijne beginselen en bedoelingen, waaruit wij onder anderen vernemen, dat ook de Zuidelijke, thans van ons afgescheidene Provinciën in zijn ontwerp begrepen zijn. Wij kunnen dit niet anders dan goedkeuren. Die Gewesten kwamen vroeger en later met de Noordelijke in veelvuldige aanraking, en hebben, wat *Braband, Vlaanderen, Antwerpen en Limburg* betreft, in taal en zeden zoo veel gelijkvormigs met de onze, dat eene goede Geschiedenis van *Nederland* niet te leveren is, tenzij men er een blik op sla. Echter moeten wij in bedenking geven, of de Geschiedenis der Zuidelijke Provinciën hier niet voor den *Noord-Nederlander* wat zéér uitvoerig beschreven, en daardoor het werk voor hem eenigzins duurder is; hoewel het, daarentegen, door die uitbreiding aan den titel geheel beant-

woordt, en ook den *Belg* tot een geschikt hand- en leerboek kan strekken.

Het werk is in twee Deelen van te zamen 1000 bladzijden, compres gedrukt, uitgegeven, en voorzien van twee kaarten: de eerste van de aloude gesteltenis des Lands, de laatste van de nieuwere tijden sinds den opstand tegen *Spanje*. Korte aantekeningen aan den voet der bladzijden en breedere achteraan helderen het in den tekst geplaatste op; de laatsten, die zich bijkans alleen tot vroegere dagen bepalen, wijzigen of verbeteren ook wel eens het voorheen gezegde; terwijl met zorg uitgevoerde chronologische Tabellen het overzicht gemakkelijk maken.

De Geschiedenis wordt behandeld in 13 tijdvakken, naar de heerschappijen die elkander opgevolgd zijn, en loopen van vóór de komst der *Romeinen* tot het jaar 1852. Aan die verdeeling is het toe te schrijven, dat de bevrijdings-oorlog tegen *Spanje*, reeds in 1568 aangevangen, tot het jaar 1581 als verschoven wordt. Dewijl echter gebeurtenissen zich niet binnen aangenomene tijdperken laten besluiten, zal eene verdeeling die niets te wenschen laat, wel nimmer te verkrijgen zijn; en de Schrijver heeft wél gedaan zich bij zijne beschouwing van den gang der volksbeschaving door die banden niet te laten knellen.

Wat het werk-zelf betreft, moeten wij aan de kunde, bekwaamheid, vlijt en zorgvuldigheid van den Schrijver regt doen wedervaren. Elke bladzijde levert bewijzen op van zijne belezenheid en bekendheid met hetgeen tot zijn onderwerp behoort. Zelden zal men iets van gewigt te vergeefs zoeken; en hij geeft veel in weinig woorden, zonder dat zijne voorstelling droog en kronijkachtig wordt. Integendeel, de gebeurtenissen worden duidelijk ontvouwd, de personen treden meermalen handelende op, en, waar het te pas komt, verheft zich de stijl. Van des Auteurs ingenomenheid met zijn onderwerp en van zijn gevoel voor het groote en goede getuigen, onder meer, de waarlijk schoone plaatsen van *WITTE van Haamstedes* komst te *Zandvoort*, van *EGMONDS* en *HOORNES* dood, en van *Leidens* beleg op bl. 137, 311, 337 en volgg. Als eene verdienste van dit werk beschouwen wij dat *VAN DER MAATEN* de gelijktijdige Schrijvers telkens in hunne taal laat spreken. Die woorden, welke ons in vroegere dagen verplaatsen; den indruk dien de gebeurtenissen op de tijdge-

nooten maakten het best teruggeven; en het karakter en de denkwijze der handelende personen dikwijls beter vertoonen dan redeneringen, zullen vooral hun die niet in de gelegenheid zijn de Auteurs-zelfen te raadplegen, welkom zijn. Soms, waar de woordvoeging al te gebrekkig is, ware eene kleine verandering wenschelijk geweest. - Nog grooter is in ons oog de verdienste, dat wij niet enkel de gebeurtenissen op het Staatstooneel, de lotgevallen en bedrijven van Vorsten en andere hooge personaadjen aantreffen; maar dat ook de zaak der volksbeschaving, de opkomst en bloei van handel en nijverheid, van kunsten en wetenschappen opzettelijk wordt behandeld, en van hen, die ze voorstonden en beoefenden, berigten gegeven worden. Dit geschiedt op eene wijze die ons overtuigt dat de Schrijver ook hierin te huis is. Hij openbaart zich overal als een voorstander van burgerlijke en godsdienstige vrijheid, hetwelk op zijn oordeel over personen en zaken eenen invloed uitoefent, die wel eens gunstiger of ongunstiger is, dan men zou verwachten.

Om ons gunstig gevoelen over deze boekdeelen te staven, willen wij er 't een en ander uit mededeelen, dat hunnen inhoud en geest nader zal doen kennen; met opgave tevens van 't geen wij nog meer of anders zouden verlangen, waarbij wij de tijd-orde zullen volgen.

In hetgeen van de oude gesteldheid des Lands en van de woonplaats der onderscheidene volkstammen bij de komst der *Romeinen* gezegd wordt, kan men te eerder berusten, omdat het, door de gebrekkige berigten der uitheemsche Schrijvers, die eenige leidslieden; door de veranderingen, die de bodem ondergaan heeft; en door de verhuizingen der Nomadische Stammen, niet mogelijk is tot zekerheid te geraken.

Met STARING houdt VAN DER MAATEN den *IJssel* voor den noordelijken *Rijn*-arm, op grond dat hij, behalve zijnen oorsprong uit het *Munstersche*, eenen uitloop uit den *Rijn* zal gehad hebben, nog vóór dat hij door de DRUSUS-gracht was gemaakt. - Dat de vroegste bewoners des Lands 'kunsten en wetenschappen niet kenden', mag geenszins onbepaald toegestemd worden. De kennis en wetenschap der Druïden worden door de *Romeinen* hoogelijk geroemd, En daar de *Belgen* onder de *Gallen* behoorden en aan de *Batavieren* grensden, is het niet te denken, dat de bewoners des Lands geheel onge-

letterd geweest zijn. Het gezegde (bl. 8) omtrent de *Menapiërs* getuigt van hunne reeds gevorderde beschaving. En dat de kiem daarvan ook bij de *Batavieren* gelegd was, ontdekken wij uit de gretigheid, waarmede zij wat de *Romeinen* hun leerden aannamen.

Van CAESARS eersten veldtocht tegen de verbondene *Belgen* wordt te regt gezegd: 'dat hij aanvankelijk verdedigenderwijze te werk ging'. Doch dat de bondgenooten weldra uiteen gingen, was geen gevolg van hun ongeduld, maar van de nederlaag, die zij geleden hadden bij den aanval op CAESARS legerplaats aan de *Axona*. - De gewone lezing: '*Mosa*', door den Schrijver gevolgd, heeft vóór, maar meer tégen zich. De overtocht van den *Rijn* ten oosten van het eiland der *Batavieren* (bl. 930) door de *Usipeten* en *Tenkteren*; hunne komst binnen de landpalen der *Eburonen* en *Condrusen* (die van *Luik*, *Namen*, *Luxemburg*); de vlucht der aan de nederlaag ontsnapten over den stroom naar het land der *Sikambren* (tusschen *Keulen* en *Coblentz* of aan de *Lippe*); en de brug door CAESAR over den *Rijn* geslagen om hen derwaarts te volgen, zijn veel gunstiger voor de plaats waar *Rijn* en *Moezel*, dan waar *Maas* en *Waal* zamenvloeijen, en doen óns aan de lezing '*Mosella*' de voorkeur geven.

Hoe veel het arme, verdrukte volk aan FLORIS V te danken had en hoe zeer het hem genegen was, wordt aangewezen; doch ook niet verzwegen, dat hij dikwijls de palen van het regt te buiten ging en, hierin aan zijn vader ongelijk, de edelen te onzacht behandelde en verbitterde; waaruit de onzalige zamenspanning, die hem het leven kostte, voortspoot. - Over WOLFERT *van Borselen* denken wij gunstiger dan de Schrijver. Aan zijn bestuur was het Land, bij de heerschende verdeeldheid en verwarring, veel verschuldigd. Dat hij 'heerschzuchtig van aard' was, zal hem tot geen verwijt kunnen strekken tegenover AVENNES, die het niet minder was, en reeds lang op de erfenis van Graaf FLORIS gevlamd had, en dien men verdacht hield zijnen pupil omgebragt te hebben; waarvan het gerucht zoo algemeen verspreid was, dat MELIS STOKES, die zijn werk aan AVENNES' zoon en opvolger opdroeg, er van kon gewagen. VAN DER MAATEN laat zich over hetgeen ten nadeele van AVENNES is, niet uit.

Nog minder kunnen wij ons met het getuigenis vereenigen

aan WILLEM V gegeven: 'dat zijn gedrag zou te verdedigen zijn, indien het niet tegen eene moeder geweest ware, dat hij de wapenen had opgevat'. Dit laatste maakt zijn gedrag, al hadde hij ook tienmaal meer gaven gehad dan BILDERDIJK hem toekent, ten eenemale onverdedigbaar; en dat zijne krankzinnigheid als eene regtvaardige bezoeking des hemels werd aangezien, behoeft niemand te verwonderen. Wee hem, die opstaat tegen den schoot welke hem gebaard heeft! Maar ook wanneer wij de betrekking tusschen moeder en zoon ter zijde stellen, zouden wij de verdediging van zijn gedrag niet op ons willen nemen. Tegen eene jaarlijksche uitkeering waren hem *Holland, Zeeland en Friesland* afgestaan. Toegegeven, gelijk men wil, dat die gelden niet voldaan konden worden, dan volgde hieruit, dat de overdracht ook ophield; gelijk hij-zelf dat erkende, door de Graafschappen aan MARGARETHA weder af te staan. Nogtans wierp hij zich op nieuw als Graaf op en ving de bloedigste worsteling aan. Doch het komt ons niet onwaarschijnlijk voor, dat zijn oneenparig gedrag reeds aan beginselen van die kwaal welke naderhand losbrak, moet toegeschreven worden.

Bij 'de Bisdommen en *Friesland*' had (bl. 196) moeten gevoegd worden: *Zeeland*, waar de geestelijkheid door den Abt van *Middelburg* in de landsvergaderingen vertegenwoordigd werd, en blijkens het Edikt van FILIPS *van Bourgondië*, door de Landvoogdes in 1523 vernieuwd, een groot gedeelte van den grond in eigendom had verkregen. - Dat WILLEM BEUKELSZ. het haringkaken verbeterd heeft, zal wel waar zijn; maar, volgens nog voorhanden zijnde stukken, was het kaken reeds vroeger dan in zijn leeftijd bekend. - Krachtig en overtuigend bepleit de Schrijver de zaak van JAKOBA *van Beijeren* tegen het geweld en onregt haar door JAN *zonder Genade* en FILIPS *van Bourgondië* aangedaan. Wij vertrouwen ook dat de woorden: 'zij was van aard dartel en vrolijk', niets nadeeligs omtrent haar zedelijk gedrag, waarvoor het bewijs ontbreekt, in zich sluiten. - HUGONET en IMBERCOURT werden niet tegen den wil en de smeedingen van vrouw MARIA aan de wraak des volks ten offer gebracht. Het was op haren last, dat zij aan een geregtelijk onderzoek onderworpen, aan landverraad schuldig verklaard, en onthoofd werden. Vergel. AREND, *Algemeene Geschiedenis des Vaderlands*, D. II, St. III, bl. 65.

Indien KAREL V, zoo als de Schrijver zegt, 'als een trouw bondgenoot voor de Kerk streed', is het dan te begrijpen, dat hij het Opperhoofd dier Kerk kon beoorlogen, *Rome* laten innemen en plunderen, en den Paus gevangen zetten? - Rampzalig was zeker de regering van FILIPS II voor de *Nederlanden*. Maar hoe kan zij voor *Spanje* 'doeltreffend' genoemd worden, daar van zijnen tijd af het verval van dat eertijds zoo bloeiende Land dagteekent? Ongetwijfeld hebben zijne tirannieke maatregelen tot onderdrukking van de regten des volks tot dat verval veel toegebracht. - Dat BARLAYMONT het: '*ce ne sont que des gueux*' tegen de Landvoogdes gesproken hebbe, en VARGAS de opligter van den Graaf *van Buren* geweest zij, wanneer het: '*non curamus vestros privilegios*' uit zijnen mond zou gehoord wezen, is door latere onderzoekingen evenmin bevestigd, als dat de Koning bij het misnoegen en den wederstand tegen den tienden penning, 'het plan om dien te heffen zou opgegeven hebben'. Veeleer was het de Koning van wien de maatregel uitging, en die ALVA tot volharding aanspoorde, terwijl hij niet dan door den nood gedrongen, ten laatste de zaak liet berusten. VIGLIUS verzette zich wel aanvankelijk tegen de nieuwe belasting, ook omdat hij meende dat ALVA hier op zijn eigen hand te werk ging; maar zoodra hem de wil des Konings gebleken was onderwierp hij zich.

Indien ALDEGONDE in den aanvang van 1575 naar *Heidelberg* gereisd is, om van daar de eerste Professoren naar *Leiden* te brengen, heeft zijne reis het gewenschte gevolg niet gehad; want bij de inwijding der Hoogeschool waren er geene Professoren van *Heidelberg*. Zie 's GRAVEZANDE, *De Unie van Utrecht herdacht*, Bijvoegs., bl. 145, 146, 147.

De oorzaken der na de *Gendsche* bevrediging vernieuwde tweespalt worden zeer goed uiteengezet; doch de houding van *Oranje* tegenover Don JUAN te ongunstig voorgesteld. Deze mogt voor zich-zelfen welgezind zijn, de handen waren hem gebonden. Daar, na het gebeurde met *Antwerpen*, bij volharding in gestrengheid de *Nederlanden* voor *Spanje* verloren waren, veinsde FILIPS rust en vrede aan het Land te willen schenken, 'mits dat het Koninklijk gezag en het Roomsche geloof ongekrenkt bleven'. En wat FILIPS daaronder begreep had men ondervonden. Konden *Oranie* en de Gewesten die

met hem vijf bange jaren lang tegen des *Spanjaards* overmagt gekampt en van diens trouwloosheid en wreedheid zoo vele proeven gesmaakt hadden, op het schoon gelaat dat Don JUAN gedwongen was aan te nemen gerust zijn, daar er alle reden bestond tot vrees dat het oude dwangstelsel zou wederkeeren, wanneer de gemoederen eenigzins bezadigd waren? Mogten zij het eeuwig Edict, dat de onderhouding van het Roomsche geloof in alle Gewesten bepaalde, en daarmede hun eigen doodvonnis onderschrijven? De loop der zaken en de verschillende bedoelingen bragten dus van zelve mede, dat de worsteling hervat werd. De verrassing van het kasteel van *Namen* verhaastte dat, maar 't had niet kunnen achterblijven. - Zoo vinden wij ook het gedrag der Hervormden, in de zorg die zij bij, vóór, en ná de Unie van *Utrecht* voor hunne Godsdienst droegen, niet zoo berispelijk. Van de Roomschegezinden konden zij - het eeuwig Edikt, de mislukte religie-vrede, de verbindtenis der *Waalsche* Provinciën hadden het geleerd - niets verwachten; op hunne trouw - getuige de afval van *RENNENBERG* en *CHIMAI* en het gebeurde te 's *Hertogenbosch* en *Nijmegen* - mogten zij zich niet verlaten. Wat schoot den Hervormden nu over dan op hunne zekerheid bedacht te zijn? Verdraagzaamheid moge schoon zijn; bij de spanning der gemoederen en den bitteren haat der partijen ware zij - zelfs de gematigde *WILLEM I* zag dit eindelijk in - ontijdig geweest, en zou ze den val der Protestantsche Kerken veroorzaakt hebben. Maar wat den Roomschegezinden bij openbare Edikten werd ontnomen, werd hun oogluikend weder toegestaan; zonder dat hier tooneelen aangerigt werden als die welke men nog in 1597 in *België* aanschouwde, waar de uitoefening van alle eerdienst buiten de Roomsche gestrengelijk geweerd bleef.

Met genoegen zagen wij dat de Schrijver den wakkeren *JAN van Nassau*, aan wien de goede zaak zoo groote verpligting heeft, regt doet wedervaren. - Daarentegen vinden wij de oude beschuldigingen weder tegen *DATHENUS*, als 'woelziek van aard, een der ergste opruijers en de vertrouweling van *IMBYZE*'. Maar indien *DATHEEN*, *MODET*, *TAFFIN*, *JUNIUS*, *ARENDS* niet in de beslissende oogenblikken door hunnen ijver de slapenden wakker gemaakt, de tragen angevuurd en aller gemoederen ontvlamd hadden, *Nederland* had de grootste kans geloopt, om de *Spaansche* Inquisitie op zijnen

grond geplant te zien! Wat er van den blaam zij op DATHEEN geworpen, kan men lezen in 's GRAVEZANDES 200-jarige gedachtenis der Synode van Wezel, Bijlage I, bl. 152.

Na de uitgave van dit werk is uit de processtukken, door Mr. R.W. TADAM aan het licht gebracht, waarvan in het IXe Deel, 2^e Stuk der 'Bijdragen van NIJHOFF' een verslag wordt gegeven, gebleken, dat de schuld van den Graaf *van den Berg* niet zoo groot was als men zich tot nog toe verbeeld had. Het aanbod om *Zutphen* in PARMA's handen te leveren geschiedde eerst toen hij wist dat de stad door TASSIS overrompeld was, en werd geantidateerd, en hij is losgelaten, niet enkel 'uit respect voor zijne afkomst en betrekkingen', maar ook omdat zijne handelingen nog niet strafbaar waren.

ERNST *van Beijeren*, de opvolger van den verdreven TRUCHSES, had 'een gevaarlijk nabuur voor de *Vereenigde Gewesten*' kunnen worden, maar werd het niet, 'dewijl deze ERNST' - gelijk HOOFT zich uitdrukt - 'niets ernstachtighs ter hand trok'.

Bij ANNA *van Saksen* had WILLEM I behalve 'MAURITS' twee dochters.

De *Amsterdamsche* Burgemeester BOOM weêrhield op den 3^{den} October 1587 den burgerkrijgsraad, om aan LEICESTER, door de vergunning om het wachtwoord uit te deelen, de magt in handen te stellen, om alle posten weerloos te maken en de stad te overmeesteren. 'Het omringen van den Graaf door eene eerewacht, die hem van zijn gevolg afsneed', had bij een vroeger bezoek plaats. - De aanslag tegen *Duinkerken* werd door WILLEM LODEWIJK afgekeurd met redenen, die men bij REYDT vindt. 'MAURITS' ontveinsde zich de bezwaren van den togt niet, maar schijnt ze voor minder gewichtig gehouden te hebben dan Graaf WILLEM deed.

De Heer VAN DER MAATEN denkt zeer gunstig over de Remonstranten. Maar als Geschiedschrijver had hij de in geschil zijnde punten minder eenzijdig moeten opgeven. Geen Contra-Remonstrant zou de voorstelling van der Gereformeerden gevoelen (bl. 494) als de zijne erkennen. En wij mogen dan, bij onze denkbeelden van gematigdheid en verdraagzaamheid, de Contra-Remonstranten ongelijk geven; in die dagen, toen men over het algemeen behoefte had aan eene bepaalde Kerkleer, meende men wat daarvan afweek niet te kunnen dulden, althans niet openlijk in de Gemeenten te mogen laten

leeren. De vijf punten, die volgens den Schrijver zóó waren, 'dat zij aan de GOMARISTEN geene ergernis behoefden te geven', werden niet alleen om den inhoud, maar ook omdat zij, hunnes inziens, dubbelzinnig gesteld waren, verworpen; en zij hadden bovendien reden, om de Remonstranten van andere gevoelens te beschuldigen, die nog veel meer van de aangenomene leer afweken. Neemt men dit in aanmerking, dan behoeft men zich niet te verwonderen, dat de zaak dien droevigen loop nam, en dat de Remonstrantsche Predikanten, na de nederlaag door hunne partij geleden, afgezet werden, ook in navolging en weerwraak van hetgeen deze, waar zij vroeger de overhand had, te 's Hage, Rotterdam, Utrecht en elders, den Contra-Remonstrantschen Predikanten gedaan had. - Of het bij MAURITS even als bij OLDENBARNEVELD 'slechts staatkunde geweest is, die hen had gedreven zich aan eene kerkelijke partij aan te sluiten', kan de Schrijver zoo min als een ander weten. Dat aan geen van beide de Godsdienst onverschillig was, hebben zij in hunne jongste oogenblikken bewezen. - Zoo heeft ook LOUISE DE COLIGNY niet 'voor den haat des volks naar *Frankrijk* moeten wijken'. Want zij bleef, wat ook enkele ijveraars tegen haar beproefden, bij beide partijen in genegenheid en achting. Zoo wel BAUDARTIUS als UITENBOGAARD spreken tot haren lof.

'Het geschil over de geboorteplaats van P.P. RUBBENS' mag voor beslist gehouden worden. Naar de hoogste waarschijnlijkheid komt aan *Siegen* in *Nassau* die eer toe. Vergel. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, *Het Huwelijk van WILLEM van Oranje met ANNA van Saxen*, bl. 139. - Had VAN WIJN, op WAGENAAR, reeds gegronde bedenkingen ingebracht tegen de meening, dat TROMP bij zijne ontmoeting met BLAKE voor *Dover*, in Mei 1652, de vlag zou gestreken hebben, de Schrijver erkent, 'dat TROMP wel gegroet heeft, maar zonder te strijken'. - Dat 'uit de school van J. VAN VOORST, BORGER, VAN HENGEL, ROIJAARDS en KIST te voorschijn traden', is niet naauwkeurig. H. ROIJAARDS was een kweekeling der *Utrechtsche* school, en zijn zoon, de onlangs overleden Professor H.J. ROIJAARDS, insgelijks te *Utrecht* onder zijn vader geoefend. EWALDUS KIST was, reeds vele jaren vóór de komst van VAN VOORST te *Leiden*, Predikant, en zijn neef, de tegenwoordige *Leidsche* Professor, een kweekeling der *Utrechtsche* Hoogeschool. Bij

de vermaarde kenners en uitleggers der gewijde Schriften had vooral J. HERINGA ELIZASZ. verdienen genoemd te worden.

De oorzaken en gebeurtenissen van de *Belgische* Omwenteling, en wat daarop gevolgd is, zijn, ook volgens *Belgische* narigten, met zorg ontwikkeld; waarbij de toenmalige regering en Koning WILLEM I er niet altijd genadig afkomen. De Schrijver erkent echter het goede door den Koning voor *België* bedoeld en gesticht, en verheelt zich de zwarigheden niet van een bestuur over twee zamengekoppelde volken, die door Godsdienst en bijzondere belangen tegenover elkander stonden. Het is zeker gemakkelijker na den afloop sommige maatregelen af te keuren en te zeggen: zóó had het moeten gaan. Of het daarom beter geweest ware, is eene andere vraag. De bedroevende uitkomsten van de lang volgehouden weigering om de 24 artikelen te onderteekenen alleen aan den Koning te wijten, is niet billijk. Immers het was de Natie die hem in zijne volharding toejuichte en ondersteunde, en ware het hem gelukt de voordeelen die hij bij de niet ongunstige uitzigten in 1831 en 1832 beoogde, voor zijn volk te verwerven, de algemeene lof zou hem niet ontgaan zijn. Wij hebben niets tegen des Schrijvers ingenomenheid met WILLEM II, maar hadden gewenscht, dat hij bij den lof hem toegezwaaid zijnen grijzen vader niet zoo ongemerkt had laten henengaan. Aan de onpartijdige nakomelingschap zij het oordeel over de beide ontslapenen verbleven.

Onze aanmerkingen, die weinig zijn in vergelijking van de vele en velerlei zaken die behandeld worden, mogen getuigen van den prijs dien wij op dit werk stellen. Wie van de Geschiedenis zijns Lands een goed overzicht verlangt, en ook de wetenschappelijke onderzoeker zal deze boekdeelen niet onbevredigd uit de hand leggen. Bij den lof daaraan gegeven, kunnen wij nog voegen: dat in korte maar fiksche trekken de inborst en de goede en kwade bedrijven der voornaamste mannen geschetst worden; dat de berigten omtrent Geleerden, Kunstenaars, Dichters, Schrijvers méér zijn dan eene bloote opgave van jaar en dag van geboren worden en sterven, en ook met het wetenswaardige van hunnen levensloop en met de betrekkelijke waarde hunner schriften of kunstgewrochten bekend maken. Des Schrijvers ingenomenheid met zijne landgenooten maakt hem echter niet blind voor hunne

afdwalingen. Zoo leert hij ons waarom de krachtige zangen der VAN HARENS op hunne tijdgenooten niet dien indruk maakten welken zij verdienden; geeft zijne afkeuring te kennen van de moedeloosheid en zorgeloosheid, die het Staatsbewind na den *Utrechtschen* Vrede beving, waarvan het verval der land- en zeemagt het gevolg was, dat in 1747 en 1780 zoo zuur opbrak; beschrijft de nadeelen der Omwenteling van 1795, maar vergeet ook het goede niet dat zij aanbragt. Aan belangrijke en ten deele nieuwe bijzonderheden ontbreekt het niet, als (bl. 59): waarom bij de *Friezen* bijna enkel allodiale bezittingen en elders zoo veel leenen waren; (bl. 276) de reden, die KAREL V van zijn oorspronkelijk voornemen, om ook de *Nederlanden* aan zijn broeder FERDINAND op te dragen, deed afzien; (bl. 286) dat FILIPS II te meer vertrouwen stelde in de vastheid van het geloof der Landvoogdes MARGARETHA *van Parma*, omdat zij door LOIJOLA, den stichter der Jezuïten-Orde, was onderwezen; (bl. 325) de bittere spot van ROBLES, toen de adel van *Friesland*, met beroep op zijne voorregten, weigerde tot herstel der dijken de hand te bieden; het (bl. 353) opgemerkte omtrent het ongelukkige van het tijdstip van Don JUANS komst in *Nederland* voor hem; (bl. 544) over het sober voedsel van onze zeelieden in de zeventiende eeuw in vergelijking van andere volken, dat hen goedkoop deed varen, en (bl. 620) eene natuurlijke verklaring der zoogenaamde dubbele ebbe; terwijl de etymologïsche ophelderingen over Vorst (vorste) (bl. 10); *allodium* en *feudum* (bl. 50); het regt der doode hand (bl. 85); Wiltenburg (bl. 944) enz. met genoegen gelezen worden.

Wij moeten dan ook, niettegenstaande wij in sommige gevallen van den Schrijver verschillen - en wie zal, bij zoo veel gedurende negentien eeuwen, eene volkomene overeenstemming verwachten? - hem met zijne wèl volbragte, waarlijk niet gemakkelijke taak geluk en zijn boek in veler handen wenschen.

Papier en druk zijn zeer goed, maar dat de correctie beter had kunnen zijn, zegt de lijst van fouten achter het werk. Wij hebben er nog meer gevonden, wel niet allen van hetzelfde gewigt, maar die wij echter, daar naauwkeurigheid van uitdrukking vooral in een historisch werk een vereischte is, gemeend hebben te moeten mededeelen, ook om, bij een herdruk, dien wij wenschen, vermeden te worden. Op bl. 3,

690, 691 zijn de N^s. der aantekeningen daarbij òf in den tekst verkeerd gezet òf vergeten; bl. 8: 'was', lees: vast; bl. 35: 'WILLEBORD *Aartshertog*', lees: WILLEBRORD *Aartsbisschop*; bl. 183: 'FRANK *van Borselen*', lees: FLORIS *van Borselen*; bl. 198: 'steden', lees: streken, en in aant. 1 is *welke* te veel; bl. 306: 'werk', lees: werd; bl. 314: 'LAMBRES', lees: LUMBRES; bl. 315: '1476', lees: 1576; bl. 330: 21sten Augustus', lees: 18^{den} September; bl. 350: 'OBERSTEIN', lees: OVERSTEIN; bl. 395: 'PARMA', lees: ANJOU; bl. 427: '19^{den} December', lees: 20sten December; bl. 431: 'plakkaat', en bl. 433: 'plakaat'; bl. 471: '1603', lees: 1600; bl. 472: 'galeijen van *Duinkerken*', lees: galeijen van *Sluis*, verg. bl. 470; bl. 598: '1566', lees: 1666; bl. 613: '200,000', lees: 20,000; bl. 752: '1781', lees: 1780; bl. 868 wordt gezegd: 'dat het Nationaal Congres op den 30^{den} November geopend werd en dat de *Nassausche* Dynastie bij besluit van den 24sten November 1830 voor altijd uitgesloten werd van den *Belgischen* troon'. 'CAUVIN', 'Don LOUIS *de Zuniga y Requesens*' zijn vreemd, te meer daar wij 'Saar' voor Czaar lezen.

G.V.

Wiseman en Cumming. *Redevoeringen van een Kardinaal en een Predikant; of Rome, niet de beschermster maar de vervolgster der Wetenschap. Te 's Gravenhage, bij H.C. Susan, C.H.z. 1853. In gr. 8vo. 56 bl. f :-50.*

Men vindt in dit boekje eene verkorte vertaling: 1°. van eene lange Redevoering van den *Engelschen* Kardinaal WISEMAN, gehouden in de wegens hare fabrieken zoo beroemde en groote stad *Leeds*; in welke Redevoering de Spreker tracht te betoogen: 'dat de Wetenschap nooit heerlijker gebloeid, nooit tot grootscher en nuttiger ontdekkingen geleid heeft, dan wanneer zij onder den invloed der Katholijke religie werd beoefend'; 2°. van eene scherpe beoordeeling en veroordeeling dier Redevoering in de *Times*, en 3°. van eene uitvoerige rede van den geleerden *Schot* J. CUMMING, die de rede van WISEMAN toetst aan de historie en het gezond verstand. Men kan de Redevoering van den in *Engeland* binnengesmokkelden Kardinaal niet zonder de grootste verbazing en inderdaad diepe verontwaardiging lezen. Immers eene zoo stoute verloochening

van onbetwistbare historische waarheden, van eenen zoo aanzienlijken geestelijke, in dezen tijd, lazen wij nimmer. De Kardinaal, die te veel gerekend heeft op de ligtgeloovigheid en onkunde der menigte, heeft echter zich-zelfen tentoongesteld en aan de Roomsch-Katholieke Kerk eene slechte dienst bewezen. De *Times* en vooral de scherpzinnige CUMMING hebben den Kardinaal letterlijk uitgekleet; de *Schotsche* Leeraar heeft hem zelfs na krachtige wederleggingen in zijne allerbelangrijkste Redevoering aan de bespottung overgegeven. - De Redevoering van den Kardinaal heeft nogtans voor ons eene groote beteekenis als teeken des tijds; zij toont ons dat zelfs de hoogst geplaatste geestelijken in de Roomsch-Katholieke Kerk zich niet schamen historische feiten die tegen haar getuigen brutaal te ontkennen of te verdraaijen. Zulks toch geschiedt hier door eenen Kardinaal, in eene groote fabriekstad, voor een groot publiek, in een Protestantsch land, - hoe zal dan de lagere geestelijkheid omspringen met de Geschiedenis, in kleine steden en dorpen, en in Roomsche landen!

Als teeken des tijds moeten wij dus de Redevoering van WISEMAN, als belangrijke bijdrage voor de Geschiedenis van Kunsten en Wetenschappen die van CUMMING zeer aanbevelen. Zij zijn daarenboven uitnemend vertaald.

†-

Norderney-er Schetsen en Fantazieën. Een weinig lectuur voor allen die naar dat eiland heen willen, er zijn of geweest zijn, ook voor dezulken die er nooit denken te komen. Door L.E. Halbertsma. Te Groningen, bij K. de Waard. 1854. In kl. 8vo. 284 bl. f 2-75.

Wie meermalen het *Oost-Friesche* eiland *Norderney* bezocht, de witte duinen met hun heerlijk vergezigt beklommen, de versterkende morgenwandelingen aan dat effen Noordzeestrand gedaan, en met zekeren wellust de golfslagen opgevangen heeft; wie door de verkwikkende waterdeining strandwaarts gedragen werd, en met de daar gebroken weêr afvloeiende golf terug gleed, om in de diepere ruimte zich op nieuwe golven te werpen; - wie de geheele zoo eigenaardige leefwijze van den badgast op *Norderney*, in de kleine nette *Hol-*

landsche woningen en in het groote *Conversations-Haus*, bij ondervinding kent, - ontvangt gewis met genoegen elk bericht aangaande dat eiland en zijn aangename zeebad. - Inzonderheid zal de belangstelling wel groot zijn nu een man als HALBERTSMA den geheelen indruk van zijn badbezoek mededeelt. Zij was het ook bij ons zoo ras wij de vóór ons liggende *Norderney-er Schetsen en Fantazieën* in handen kregen, die zich bovendien reeds op het eerste gezicht ook door druk en vorm, en evenzeer door de juiste afbeeldingen van *Norderney* en het *Conversations-Haus* aanbevelen. - De goede verwachting die men door het uitwendige verkrijgt, wordt door het inwendige niet teleurgesteld. De *Emdensche* Leeraar heeft het uitnemende talent om den lezer op het eiland, in het *Conversations-Haus*, en in de nette woningen als te verplaatsen en dáár hem rond te leiden, en belang te doen stellen en te doen deelen in al hetgeen de badbezoekers zien, hooren en gevoelen. Zijne *Schetsen en Fantazieën* zijn doorvlochten met opmerkingen en wenken den nadenkenden menschenkenner waardig, en die nu en dan ook den geestigen humorist verraden. - Daarenboven zijn ze geene vlugtige, onzamenhangende schetsen en fantasiën, die nu hier, dan dáár op vallen; maar er is orde en plan in; geregelde opvolging van zaken en gedachten. Men ziet dat terstond aan de opschriften der Hoofdstukken: I. Voorbereiding tot de reis; II. Overtogt per stoomboot; III. Schepraderen, zeilen en wielen; IV. Muziek en vlaggen; V. Een jongen met karakter en barnsteen; VI. Het Conversations-huis; VII. Het Conversations-huis (vervolg); VIII. De gehuurde woning; IX. Adellijk en Burgerlijk; X. Baden; XI. De Schutterstent. Een kapittel over schieten en vechten, oorlog en vrede; XII. Wind en Golven; XIII. De Terugkeer. - Hoewel wij niet met al de denkbeelden in deze *Schetsen en Fantazieën* overeenstemmen, lazén wij echter alles met veel genoegen, en achten het werkje eene aangename en niet onbelangrijke lectuur. Wij bevelen 't daarom hun allen aan die op den titel vermeld zijn. Voor elk toch die er heen wil is het een goede gids, en verkondiger van al wat men er vinden zal en kan; voor hen die er geweest zijn is het eene levendige herinnering van aangename dagen en weken; en voor dezulken die er nooit denken te komen, kan 't welligt een middel zijn om hen van gedachte te doen veranderen.

-

Norderney biedt de meest gezonde uitspanning in de zomermaanden aan. De verleiding van het spel is er door het verdwijnen der speelbank geweerd, en daardoor nu alleen op door het bad òf door de zeelucht herstelden van toepassing, wat vroeger ook van menig aan die bank geruïneerde met onzen geestigen HUYGENS kon gezegd worden:

Ziet, wat de wateren vermogen:
Hij is te paard naar 't bad getogen,
En op zijn voeten weêrgekeerd.

†-

Lief en Leed. Verhalen door A. Faure Beeckman, A.D. van Buren Schele en L.J.W. ten Bokkel. Te Amsterdam, bij D.H. Fikkert. 1853. In gr. 8vo. 338 bl. f 2-25.

Zoo wat een ontleende, ook reeds tamelijk versleten titel. Wisten dan de drie Auteurs met den Uitgever niet een nieuwen, beteren te verzinnen? Men had bij het zamenstellen van zulk een lijvig boek toch wel een beetje vernuft aan den titel mogen besteden, die nu zoo alledaagsch is. Maar is de inhoud beter? - Wij willen met niemand over zijn smaak twisten; maar mogen 't niet verbloemen dat geen enkel der verhalen onze belangstelling heeft kunnen opwekken. Het werk is, naar ons oordeel, even armelijk geschreven als gedrukt, en bevat enkel liefde-geschiedenissen zoo als men die vóór eene halve eeuw las, en óns te weinig beduidend om er den inhoud van mede te deelen.

E.

De Vinger Gods. Door John Cumming. Naar het Engelsch. Te Amsterdam, bij D.H. Fikkert. 1853. In 12mo. 230 bl. f :-75.

Vrienden van ernstige lectuur zullen in dit stichtelijk boekskén ongetwijfeld behagen vinden. De godvruchtige Schrijver ontleende zijn titel aan het woord der *Egyptische* toovenaren: *Exod. VIII:19*, en wijst ons in verschillende sferen den vinger Gods aan. 'Men verwondert zich en te regt' - zegt hij - 'dat iemand zonder God, dat is zonder erkenning van het bestaan Gods leven kan. Godloochening is ook het laatste

toevlugtsoord voor het menschelijk hart, de verst mogelijke verwijdering van menschelekheid. Godloochening is het onnatuurlijkst, huiveringwekkendst ledig, in de geheele natuurlijke, zedelijke en verstandelijke schepping. De mensch, die tot het ijzingwekkend besluit gekomen is: "Er bestaat geen God!" moet het ongelukkigste en beklagenswaardigste schepsel in het heelal zijn' enz. - De Schrijver bepaalt den lezer bij de wonderen der schepping, ook tegenover de werken van 's menschen vingeren; - vervolgens bij de wegen der Voorzienigheid, en eindelijk bij de Openbaring. Het Tweede Hoofdstuk wijst ons Gods hand aan in de verspreiding des Christendoms. Het Derde: Gods zorg in het wegnemen van hinderpalen. Het Vierde is gewijd aan het aanwijzen van den vinger Gods in zonneshijn en schaduw, een eenigzins duister opschrift en ook minder gelukkig Hoofdstuk. - Het Vijfde spoort den vinger Gods na in de voorbereiding tot de Openbaring, en het Zesde in de leiding van het kwade tot goede uitkomsten. JOHN CUMMINGS rigting is ook in ons Vaderland te zeer bekend, dan dat wij hierop den lezer hebben opmerkzaam te maken, terwijl wel niemand het bestrijden of het verdedigen van die rigting, die zoo vele vóór- als tegenstanders heeft, van ons zal verlangen. CUMMING meent dat het met de wereld ten einde spoedt - wie zal hem het tegendeel bewijzen? - *Qui vivra verra!* - Wij wenschen zijn altijd belangrijk boeksen een gunstig onthaal en vele vrienden.

E.

Schetsen uit de Pastorij van Mastland. Ernst en luim uit het leven van den Nederlandschen Dorpsleeraar. Vijfde druk. Te Schoonhoven, bij S.E. van Nooten. 1853. In post 8vo. 308 bl. ingenaaid f 1-50; in bandje met stempel f 1-90.

Een vijfde druk getuigt dat het werk niet beneden maar boven de kritiek staat. Het is in der tijd allerwege, ruim en breed in Waarheid in Liefde beoordeeld, aldus ook in dit Tijdschrift. De Uitgever, die ook van den vijfden druk een exemplaar aan de Redactie zond, heeft niet kunnen verwachten dat het daarom nogmaals zou beoordeeld worden; maar alleen gewenscht dat wij tot onze lezers zouden zeggen: bezit gij dit werk nog niet? welnu; koopt het dan, en leest en herleest 't,

en versiert er uw boekenrek mede; want het is nu te fraai voor uwe gewone boekverzameling! - De *Schetsen van Mastland* prijken nu in een fraaijen rooden, met goud gestempelden band. Jonge en ook wel oude Predikanten kunnen dus nu een pastoralen cursus volgen als of ze een prachtalmanak lazzen. De luim, die in het werk met hoogen ernst hand aan hand gaat, heeft zich ook van 't uiterlijke meester gemaakt, en het boek komt daardoor nu zeer mogelijk ook in de handen van pastoorskens. Dat kan almede zijn voordeeligen kant hebben; want niet alle predikantsvrouwen zijn CORNELIA'S. Sommige zijn pedant schoolmeesterachtig; andere daarentegen gaan in hare bemoeijingen met het werk van den Dominé niet verder, dan tot eene Zondags-inspectie over zijn bef. Doch wij wagen onze vingeren niet aan gloeiend ijzer! Dit mogen wij zeggen: dat eene jonge predikantsvrouw van dezen ex-dorpsleeraar meer kan leeren dan uit de waterige brieven en opstellen van alle MINA'S, BETZY'S en PAULINE'S die over de vrouw in de pastorij geschreven hebben.

Wij verheugen ons dat dit nuttig werk een vijfden druk beleeft, omdat tegenwoordig, bij den grooten toevoer van geschriften, een boek slechts zoo lang waarde behoudt als het in den handel is, en hoe menig goed geschreven werk blijft geheel onbekend, en komt nooit in den handel. Nieuwe boeken zijn in onze dagen binnen tien jaren oud. Denkbeelden met en zonder inhoud en gewigt verdringen elkander. Slechts eenigen hebben eene waarde die blijft, en de *Schetsen van Mastland* behooren tot die weinigen. De beide schetsen van eene begrafenis, die de Schrijver in de latere uitgaven heeft opgenomen, hebben de waarde van 't werk nog vermeerderd. Des Burgemeesters haan, die spookte na zijn gewelddadigen dood, is op het vignet door een meer pastoraal tafereel vervangen. Wij juichen dat toe, want die haan behoorde daar minder; hoewel hij aan de eerste uitgave geen kwaad zal hebben gedaan. Doch ook zonder hem zullen er nog wel meer uitgaven moeten volgen, en wij wenschen dat vurig, opdat het werk van lieverleê in alle handen kome.

De verloren Zoon. Een Leesboek, vooral voor jongelingen die den waren weg ten leven zoeken, door H.A. Benit, Predikant

bij de Evang. Luth. Gemeente te Kampen. Te Deventer, bij A. ter Gunne. 1853. In post 8vo. 65 bl. f :-60.

De Schrijver had over den 'verloren Zoon' vier Preken uitgesproken, die meer dan gewone goedkeuring vonden. Men wenschte ze te lezen. BENIT wees het aanzoek daartoe van de hand; maar gaf gehoor aan den wensch om de gelijkenis voor jonge lieden te bearbeiten. In dit licht moet men zien wat hij geeft. Zoekt men er de Oostersche parabel in, dan doet men vergeefsche moeite. De Schrijver heeft de aanleiding en 't doel er van laten varen; want als die in 't oog waren gehouden, hadde hij doen zien: hoe JEZUS in den omzwervenden zoon het beeld van den Heiden, in den t'huis geblevenen dat van den zich heilig achtenden Farizeër, en in den vader de algemeenheid van Gods liefde voorstelt. Maar hij heeft het verhaal gemoderniseerd, en als zoodanig is het verwaterd.

In de Inleiding handelt de S. vlugtig over de gelijkenissen in het algemeen. De gelijkenis van den verloren zoon scheidt hij in drie deelen. Eerst: de zondaar; eene stem der ernstigste waarschuwing. Vervolgens: de boeteling; eene stem der mildste vertroosting. Dán: de baatzuchtige, die zich op eigen deugd beroemt; eene stem der strengste vermaning. En, eindelijk: al wat de mensch tot zaligheid behoeft te weten, kan hij in deze gelijkenis vinden (??). Het doel der parabel voorbijziende heeft de S. deze stelling opgeworpen; waaraan de Heer-zelf niet heeft gedacht; of zijn lijden en sterven is niet anders dan wat het Naturalisme der vorige eeuw er in zien wilde, en wij kunnen niet denken dat de Schrijver dit Naturalisme met het Evangelische Christendom wil vereenzelvigen. Evenwel erkennen wij gaarne dat het boekje onderhoudend en aangenaam geschreven is. Als zoodanig verdient het wel door de jeugd gelezen te worden. Het bevat ook menige zeer nuttige en doeltreffende aanmerking.

Verzoete Alsem. Een zestal Liedjes door L. van den Broek. Opgedragen aan den WelEd.geboren Heer H. Tollens C.z. Te Rotterdam, bij S. van Reyn Snoeck. In gr. 8vo. 16 bl. f :-25.

De Dichter van deze liedjes verdiende het gewis niet dat

mannen van naam in onze Letterkunde hem voor dood verklaarden, bij het opnemen zijner bijdragen in hunne Jaarboekjes en Tijdschriften. Om te bewijzen dat er leven, dichterlijk leven nog in zijn binnenste woont, moge dit zestal liedjes dienen, die eenvoudiger zijn dan titel en opdracht beloven, maar daarom niet minder mogen gelden in onze schatting. Zonder hetgeen hier wordt aangeboden te vergelijken met andere producten, vroeger en ook nu elders door VAN DEN BROEK geleverd, zullen deze stukjes, getiteld: *Tevredenheid, Bij een Kinderlijkje, De Blinde, Lied der Weezen, Morgenlied van een Arme, Wiegelied van eene Weduwe*, zeker gelezen worden met den wensch, dat hij nog lang blijve leven en redenen geven tot blijdschap aan allen die te ontijdig den lauwer op zijn graf wilden planten.

Z.

De bekeering van een Dronkaard. Dichterlijk verhaal door J. Smit, Landman te Grootebroek. Te Hoorn, bij Gebr. Vermande. 1854. In kl. 8vo. 16 bl. f :-20.

De Landman van wien wij ons hier een vers zien aangeboden, toont zich daarmede te scharen onder de voorstanders van de Afschaffingsgenootschappen, blijkens de volgende regels:

O gij die 't misbruik haat van 't zielverdervend vocht,
 En hem veracht en schuwt, die deugd en eer verkocht
 Om 't walgelijk genot, dat slechts *genot* kan heeten
 Voor hem die pligt veracht, voor hem die zijn geweten
 Het zwijgen oplegt of in helsch gedruisch ontvlugt,
 Waar satan grondtoon slaat, de menschheid treurt en zucht;
 Gij, gij, die 't *misbruik* haat, maar niet den drank wilt *weren*,
 Wier leus is: *matigheid! slechts 't misbruik kan verneeren!* -
 Uw leus is luttel waard! - enz.

Het denkbeeld om eenen dronkaard door het zien lijden van zijn huisgezin en door 't ondervinden der liefde van zijne brave vrouw tot bekeering te laten komen, is goed, en de verzen zijn vrij vloeiend. Het woord '*dichterlijk*' op den titel klinkt wel wat hoog, maar is zeker met eene goede bedoeling aan de wèlberijmde vertelling door den welmeenenden landman gegeven, die met dit verhaaltje toont zijn nuttigen stand tot eere te zijn.

Z.

Gedichtjes voor Kinderen, door Gerhard. Te Amsterdam, bij W.H. Zeelt. 1854. In kl. 8vo. 44 bl. f :-20.

Bij hen die in onze dagen zelfs op de *Kindergedichtjes* van VAN ALPHEN met minachting en spot neêrzien, zal zeker het bundeltje van GERHARD, die zich blijkbaar dien beminnenswaardigen vriend onzer kindsheid voor oogen stelde, geene genade vinden. Wij echter, die tot nog toe op andere, veel meesterlijker kindergedichten van deze berispers vruchteloos bleven hopen, wij verklaren gaarne dat GERHARD den toon en geest van zijn beroemd voorbeeld zeer goed heeft gevat. Er heerscht eene godsdienstige, zuivere strekking in al de versjes; het kinderachtige is vermeden, en de onderwerpen (vijf-en-dertig in getal) zijn wèl gekozen, terwijl maat en rijm de verdienste hebben van overeen te stemmen met de onderwerpen, en zoetvloeiend en los te zijn, zoodat de kleinen ze gemakkelijk in het geheugen zullen bewaren. Tot eene proeve strekke het volgende:

Alles op zijn plaats; alles op zijn tijd.

Alles heeft zijn eigen plaats;
 Speelgoed, prenten, kleêren, boeken.
 Foei, wie altijd loopt te zoeken;
 Slordigheid sticht zoo veel kwaads!
 Nette boeken, nette zeden;
 Zindlijk speelgoed - zindlijk werk;
 Wie met smaak zich weet te kleeden
 Draagt van ordelijkheid het merk.

Alles heeft zijn eigen tijd;
 Spelen, leeren, waken, slapen.
 Foei, wie altijd loopt te gapen
 Zonder lust en zonder vlijt!
 Wie voorspoedig steeds wil werken,
 Altijd helder, vlug van geest,
 Zal de waarheid ras bemerken;
 Orde geldt ook hier het meest.
 Z.

1. Hoe leert het Kind spreken? Door Dr. D.F. Eschricht, Hoogleraar te Koppenhagen. Te Leeuwarden, bij G.T.N. Suringar. 1853. In kl. 8vo. 34 bl. f :-30.

2. De Tijd. Leesboekje voor jonge Kinderen; door L. Bruins,

Schoolonderwijzer te Koog aan de Zaan. Te Zaandam, bij H.F. van der Scheer. 1852. In kl. 8vo. 58 bl. f :-17½.

3. Aanleiding tot het praktisch Rekenen, in de laagste Afdeeling der tweede Klasse, door G. van Sandwijk, Hoofd-Onderwijzer te Purmerende. I-IV. Te Purmerende, bij J. Schuitemaker. 1851-1853. In kl. 8vo. 8, 32, 48 en 48 bl., te zamen f :-60.

4. Vragen en Voorstellen (,) ter toepassing van de oefeningen met de tafel der eenheden van Pestalozzi; door W.J. de Beer. Ten dienste van Onderwijzers. Te Amsterdam, bij J.M.E. Meijer. 1853. In kl. 8vo. 134 bl. f :-80.

5. Littérature de l'enfance. Choix de morceaux, destinés à l'usage des écoles, classes moyennes et inférieures, par A.B. Maatjes. Seconde édition, revue et augmentée. Te Amsterdam, bij J.H. Gebhard en Comp. 1854. In kl. 8vo. IV en 132 bl. f :-60.

6. Jongens! Wat zal er gespeeld worden? - Handboekje voor knapen bij hunne onderlinge oefeningen en spelen. Met houtsneê-plaatjes en figuren. Tweede druk. Te Leeuwarden, bij G.T.N. Suringar. In kl. 8vo. f 1-25.

Nº. 1. De inhoud van dit werkje beantwoordt niet aan het algemeene van den titel. Zal er betoogd worden dat een ander het kind leert spreken? òf dat de Natuur-zelve den kleine de spraak schenkt; - en dat ouders en opvoeders slechts den gang der Natuur hebben te volgen en te ondersteunen; - en hoe ze daarbij te werk moeten gaan? - Deze en nog andere vragen bragt ons de titel voor den geest. Dr. ESCHRICHT echter geeft daar geen antwoord op, maar toont eenvoudig aan dat ook het *doofstomme* kind kan leeren spreken, en daaromtrent bevat zijn werk vele nuttige wenken. Hij zegt, onder anderen, dat de dooven het geluid door de trilling der lucht kunnen gewaarworden. Rec. gelooft dat, omdat hij menigmaal in het gezelschap is geweest van eenen geheel doove, die 't zeer duidelijk bemerkte als er muziek werd gemaakt, en ook de maat in het dansen zeer juist wist te onderscheiden. De theorie door den Schrijver ontwikkeld, is deze: 'het doofstomme kind leert in eene geheel andere volgorde, dan

de volwassenen. Wanneer de volwassenen eene vreemde taal willen leeren, beginnen zij met de letters, leeren dan de afzonderlijke woorden, en eindelijk de volzinnen. Zoo klimmen zij allengs van de deelen tot het geheel op. De kinderen, daarentegen, leeren eerst de beteekenis van den geheelen volzin; ze begrijpen die uit het gebarenspeel en den blik. Eerst later vatten ze de beteekenis der uitdrukkingen en afzonderlijke woorden'. Het boekje beantwoordt dus niet aan den titel, maar Rec. gelooft, dat het vooral hun die bij het onderrigten van doofstommen belang hebben, zeer is aan te prijzen.

Nº. 2 bevat een aantal zaken waarover het zeer gepast is de jeugd te onderhouden. Het is een nuttig geschenkje voor moeders die hare kinderen behoorlijk trachten te ontwikkelen, en tevens zeer goed voor de school; daar verschillende lessen gepaste aanleiding geven tot het verrigten van zoogenaamd stil werk in de klassen voor welke de Schrijver het bestemd heeft; ja, bijkans al de lessen kunnen daartoe dienstig gemaakt worden. Rec. beveelt het boekje, dat zich ook door den vorm en 't gebruik van verschillende lettersoorten onderscheidt, gerustelijk aan. Slechts hier en daar scheen hem eene vraag of een gezegde nog wel iets te hoog voor jonge kinderen, zoo als, b.v., op bl. 7 de vraag: 'Waarom zijn de dagen niet allen even lang?' - en op bl. 15 het gezegde omtrent Louwmaand.

Nº. 3. De gunstige ontvangst van het Eerste Stukje der 'Aanleiding tot het praktisch Rekenen', dat nu ten vierdenmale, verbeterd en vermeerderd, is herdrukt, deed Rec. met vooringenomenheid de aangekondigde vier Nommers opvatten; want een vierde druk is, bij het groot aantal van zulke werkjes, inderdaad merkwaardig. Zijne goede verwachting werd ook niet teleurgesteld, ten minste in zoo ver hij dit werk van den Heer VAN SANDWIJK beschouwde als een élémentair leerboek voor de leerlingen eener Stads-Burgerschool, die door den beperkten tijd van hun schoolgaan een eenvoudig, doch zoo veel mogelijk volledig begrip van de eerste gronden der lagere rekenkunde behooren te ontvangen. Voor de eigenlijke volksschool dus acht Rec. dit stel rekenboekjes eene uitmuntende bijdrage. Alleen vindt hij de wijze waarop de Heer v.s. den regel van drieën blijft bewerken, niet op de hoogte van den tegenwoordigen tijd, en hij kan niet gelooven dat de

leer der evenredigheden moeilijker is dan de hier gevolgde oude regel van drieën.

N°. 4 zou wel aanleiding kunnen geven tot het opnoemen der voordeelen die aan het rekenen uit het hoofd verbonden zijn, en tot het nasporen van de redenen waarom nog zoo vele onderwijzers die over het hoofd zien; maar dit Maandwerk is daartoe minder geschikt, en wij willen alleen vragen: of er wel eene oefening is te noemen, waaraan méér dadelijk praktisch nut verbonden is dan aan het vaardig leeren opmaken der gewone, in het dagelijksche leven voorkomende berekeningen? En of wij onze jeugd niet, bij schier elk onderzoek, zien toonen dat zij daarin weinig of geene vordering heeft gemaakt? - Rec. schat elke poging om zulke oefeningen in de school stelselmatig te doen opnemen, zeer hoog, en hij wenscht ouders en opvoeders daartoe te zien medewerken door de zorg, dat hunne lievelingen niet slechts vele en groote sommen leeren maken; maar dat zij ook goede practici worden. Om die reden wenscht Rec. het aangekondigde boekje in de handen van vele aankomende onderwijzers; en hij houdt 't er voor, dat de Heer DE BEER (de drukfouten uitgezonderd) een verdienstelijk werkje geleverd heeft.

N°. 5 is boven vele andere werkjes van dien aard aanprijzenswaardig. De spoedige invoering van hetzelfde op vele scholen heeft eenen tweeden druk noodig gemaakt. De Schrijver heeft met oordeel partij getrokken van de aanmerkingen, welke in de *Nieuwe Bijdragen voor Opvoeding en Onderwijs*, Sept. 1852, geleverd zijn. Daardoor is zijn werk nog beter geworden, en wij twijfelen niet of ook deze tweede druk zal spoedig door eenen derden worden gevolgd. Wij vereenigen ons geheel met den lof aan dit boekje in de *Nieuwe Bijdragen* geschonken, en voegen er wèlverdienden lof bij voor den Uitgever, wegens de nette uitvoering.

N°. 6. Dat het geene gemakkelijke taak voor den opvoeder is, de jeugd aan geregelde spelen te gewennen, zal wel menig een bij ondervinding weten. De tweede druk van dit nuttige werkje verwondert ons dus niet. Ref. zal er eenvoudig den algemeenen inhoud van opgeven. Men vindt hier: Spelen (niet: *spellen*), die beweging geven; Balspelen; Kogelspelen; Ligchaamsoefeningen; De gymnastische oefeningen (bij de laatste twee soorten houden wij het toezigt van meer bejaarden voor noodzakelijk); Behendigheidskunsten; Oplossing van rekenkundige (liever rekenkunstige) voorstellen; Gezelschapsspelen; Zijdwormen telen; Optische en andere kunststukken; Het schaakspel; Kunsten met de kaart; Natuur-, Schei- en Werktuigkundige proeven, en raadsels. - Deze verscheidenheid van stoffen, de zeer nette uitvoering, en de talrijke figuren maken het boekje tot een zeer nuttig en aangenaam geschenk.

S-D.

Boekbeschouwing.

Zondags-Bibliotheek. Levensbeschrijvingen van vrome Christenen; tot opwekking en stichting der Gemeente. Uitgegeven door vrienden van het Rijk Gods. Aanbevolen door Dr. A. Tholuck, Professor te Halle. Uit het Hoogduitsch. Te Doesborgh, bij W. Becking. In kl. 8vo. Eerste Deeltje 86 bl. f:-60; 1852. Tweede Deeltje 130 bl. f:-90; 1853.

De even geleerde als gemoedelijke Hoogleeraar THOLUCK verklaart van zich-zelf: 'dat de levensbeschrijving van den Zendeling MARTIJN, den man die onder de *Perzische* Mahomedanen *de heilige* genoemd werd, in zijn eigen leven eene nieuwe ontwikkelings-periode gevormd heeft. Datzelfde dankte zijn vereeuwigde vriend OLSHAUSEN aan de levensbeschrijvingen van ZINZENDORF en SPANGENBERG. En menig ander werd tot geloof en godsvrucht gewekt door het leven van OBERLIN, den trouwen Leeraar van *Steinthal*.' - Die waarheid, dat biographiën van personen die uitmuntten in Kunst of Wetenschap, in Kerk of Staat, op het oorlogsveld of in de stille zamenleving, in godsvrucht of menschenliefde, onberekenbaren invloed hebben kunnen op de vorming en ontwikkeling van hart en geest, hebben ontelbaar velen reeds bevestigd. Grooten dank verdienen daarom niet alleen de prinsen onder de biographen, CORNELIUS NEPOS, PLUTARCHUS en anderen van den ouden tijd, voor hunne keurige levensbeschrijvingen van beroemde *Grieken* en *Romeinen*; - maar ook vele anderen van lateren tijd, die het leven van voortreffelijke mannen en vrouwen te boek stelden, hebben daarop regtmatige aanspraak. Immers, al worden ook zoo dikwerf mededeelingen van levensbijzonderheden gedaan van personen die zich weinig van den grooten hoop onderscheidden, welke mededeelingen daardoor natuurlijk weinig beduidend zijn; al missen ook vele levensbeschrijvingen het eigenaardige, waardoor zij zich moeten aanbevelen, en inderdaad eene waardige hulde brengen aan de nagedachtenis van eenen brave, - toch hebben de meeste van die *Vies*, *Notices*, *Mémoires*, *Biographies* (bij de *Franschen*); -

Lives, Biographical Notices (bij de Engelschen); - *Lebensbeschreibungen, Leben, Necrologen, Ehresaülen* (bij de Duitschers); - *Levensberigten, Beschrijvingen, Schetsen, Beelden*, enz. (bij ons), - tot veel goeds, dikwerf groots en edels opgewekt in grooteren of kleineren kring. - Meer echter dan die levensbeschrijvingen in het algemeen grijpen dezulke aan welke ons buitengewoon godvreezende mannen of vrouwen doen kennen, die alle schade voor niets achtten om het Evangelie en het heil hunner onsterfelijke zielen. - Zoo onloochenbaar die waarheid is, zoo zeer is het ook te betreuren, dat zoodanige in het gemoed grijpende levensbeschrijvingen over het algemeen het minst gelezen worden door hen die er het meest behoefte aan zouden hebben. Zal dat het lot ook zijn van de vóór ons liggende *Levensbeschrijvingen van vrome Christenen*? Wij vreezen ja; maar wij mogen toch van de andere zijde ook de hoop koesteren, dat zij bij hen die ze zullen lezen veel nut en stichting zullen te weeg brengen. - MONICA opent hier de rij. En, inderdaad, wanneer men met de tweede helft der vierde eeuw wilde beginnen, dan was de even verstandige als vrome moeder van AUGUSTINUS (geb. 354 na CHR.), dien zoo beroemden en invloedrijken Kerkvader van het Westen, boven vele die eer waardig. Eene vrij naauwkeurige beschrijving van haar uit- en inwendig leven vindt men hier, en medegedeeld ook de wijze waarop zij haren zoon opvoedde, wiens uitstekende aanleg wel groote dingen van hem deed hopen, maar wiens ligtzinnige leefwijs, in het toen weelderige *Carthago*, de schoonste verwachting geheel scheen te verijdelen. Belangrijk zijn inzonderheid de medegedeelde verklaringen van AUGUSTINUS-zelfen aangaande zijne zoo voortreffelijke moeder en haren invloed op zijne vorming en ontwikkeling. - Het tweede Deeltje bevat eene levensbeschrijving van JOHANNES WESSEL GANSFOORT, die, met een echt Christelijken geest beziel, een der belangrijkste voorgangers en wegbereiders der Kerkhervormers mag genoemd worden; ja, van wien LUTHER-zelf getuigde: 'wanneer ik WESSEL te voren gelezen had, dan zou het mijnen vijanden kunnen toeschijnen, LUTHER heeft alles van WESSEL ontleend; zoo zeer stemt de geest van ons beide overeen.' Uitnemend was *Wesselus Gansfortius Groningensis* reeds geschetst door den beroemden ULLMANN, thans Hoogleraar te *Heidelberg* (vroeger te *Halle*), wiens zoo bekend werk: *JOH. WESSEL ein Vorganger*

LUTHERS, op eene voortreffelijke wijze, door den nu reeds overleden *Leidschen* Predikant MUNTING, in onze taal is overgebracht. Kort en eenvoudig worden in de *Zondags-Bibliotheek* bijzonderheden van zijn geloof en leven medegedeeld, en door aanhalingen uit zijne schriften gestaafd en toegelicht.

Bij de toejuicing van het denkbeeld om door levensbeschrijvingen van vrome Christenen anderen tot vrome Christenen te vormen, mogen wij echter ééne aanmerking niet weêrhouden. Zij is deze. Uit de vóór ons liggende twee Deeltjes blijkt, dat er zonder eenig bepaald plan levensbeschrijvingen van dezen en genen vromen Christen of Christin gegeven worden. Verkieselijker zoude het toch ongetwijfeld zijn indien er in de *Zondags-Bibliotheek* eene geregelde *serie* van vrome Christenen uit alle tijden geleverd wierd, en bij voorkeur die personen gekozen wierden die men als typen van eene betere denkwijze van hunnen tijd kan beschouwen. *Opwekken* en *stichten* zouden dan niet alleen zoodanige levensbeschrijvingen, maar rijk zouden zij ook zijn aan leering. Wij hopen dat een ruim debiet den Uitgever tot het doen zamenstellen daarvan opwekke. Bouwstof en bouwlieden zijn daartoe ook in óns Land overvloedig voorhanden.

Intusschen wenschen wij met den Schrijver dat het aandenken aan MONICA rijke vruchten moge dragen bij de vrouwen van onzen veelbewogen tijd, waarin zulke schitterende voorbeelden, méér dan ooit, noodig zijn; - en terwijl wij scheiden van WESSEL GANSFOORT is het ook onze bede, dat ook nu nog, in WESSELS geest, dat wil zeggen, met ware vroomheid en levendig geloof aan het Woord van God, worde voortgewerkt tot opbouwning en volmaking van onze Christelijke Kerk.

Bibliotheek voor Buitenlandsche Theologie, uitgegeven door Dr. J.C. Zaalberg Pz., Pred. te Deventer, en Dr. A.W. van Campen, Pred. te Opperdoes. Eerste Deel. Eerste Stuk. Te Deventer, bij J. de Lange. 1854. In gr. 8vo. 120 en 12 bl. f 8-: per Jaargang.

Wij haasten ons, zoo veel wij kunnen, om eene onderneming aan te kondigen, die onze goedkeuring en aanbeveling

verdient. De gestaakte uitgave der *Bijdragen van Buitenlandsche Godgeleerden* is weder onder een anderen titel begonnen, en, zoo 't ons voorkomt, in goede handen gevallen. Twee jeugdige mannen van wetenschappelijke vorming en erkende bekwaamheid hebben haar opgevat. En dit Eerste Stuk, waarmede zij te voorschijn treden, al beantwoordt het nog niet in alle deelen aan de verwachting, belooft toch, bij regelmatige voortzetting, voor de toekomst zoo veel goeds, dat wij er de aandacht van allen wie de beoefening der Godgeleerde wetenschap ter harte gaat, op durven vestigen. Laat ons zien wat zij hier geleverd hebben!

Onder de rubriek: *Kritiek en Exegese*, vinden wij 'eene Theologische schets' van Dr. J.P. LANGE, waarin 'de zoogenaamde aanstootelijke plaatsen van het Oude Testament beschouwd' worden 'als middelpunten van de heerlijkheid der Oud-Testamentische Godsdienst' (bl. 1-37). Wie LANGE kent, zal wel vermoeden dat door hem hierover veel belangrijks en geniaals in het midden wordt gebracht, maar ook veel vreemds en gewaagds. Reeds het onderwerp, zoo als het dáár staat uitgedrukt, heeft iets excentrieks. Dat de zoogenaamde aanstootelijke plaatsen des O.T. zich tegenover de lichtvrienden en consorten opperbest laten verdedigen, is aan geen twijfel onderhevig; maar om er juist altijd middelpunten van de heerlijkheid des O.T. in te vinden, daartoe moet men, zouden wij haast zeggen, een LANGE zijn. Hier en daar komt hij ons dan ook voor, den bal te hebben misgeslagen. Van 'BILEAMS ezelin', b.v., wordt o.a. gezegd, dat zij 'bestemd is om de daadzaak aanschouwelijk te maken, dat de ezel zelfs tot profeet moet worden, wanneer de wereldsche profeet, die hem berijdt, een ezel worden wil. Deze grootsche ironie, volgens welke het genie in zijnen afval van God blinder en stomper wordt dan de ezel, waarop het rijdt; volgens welke de profeet die eenen ezel berijdt, zich in een ezel verandert die eenen profeet berijdt, is ongetwijfeld geenszins geschreven om het geloof in verlegenheid te brengen en het ongeloof stof tot lagchen te geven; en het is voorwaar de schuld der oude apologetische schooltheologie zelve, wanneer zij met den ezel van BILEAM geen raad weet, terwijl de *philisters* der hedendaagsche verlichting vol moedwil op hem ronddraven.' Deze en meer andere soortgelijke plaatsen moeten

wij voor rekening van LANGE laten, en wij zouden ze bijkans zelfs aanstootelijk noemen. Ook het scheppingsverhaal wordt, in zijnen vermeenden strijd met de Natuurwetenschap, door eene enkele aantekening van z., zoo wij meenen, beter opgehelderd dan door LANGES redeneringen. En hinderlijk is het, dat wij niet overal duidelijk bemerken kunnen, in hoe verre hij aan de waarheid der Geschiedenis, ook waar hij haar symbolisch verklaart, blijft vasthouden. Dit alles neemt echter niet weg, dat dit stuk, uit het *Deutsche Zeitschr. f. Chr. Wissenschaft u. Christl. Leben* overgenomen, in deze *Bibliotheek* op zijne plaats is.

Belangrijker echter is, onder de rubriek: *Kerk- en Dogmengeschiedenis*, een uitvoerig stuk van K.A.O. TORNWALDT, Pred. te *Dantzig*, bevattende 'het leven van ADALBERT van *Praag*, Apostel der *Pruissen*' (bl. 38-71), dat met gepaste bekorting ontleend is aan NIEDNERS *Zeitschr. f. Hist. Theol.* Wij lazen het, van wege de naauwkeurigheid en volledigheid van den inhoud, met groote belangstelling. Op dien Apostel mogen de *Pruissen* roem dragen. Ofschoon van hooge geboorte, met eer en rijkdom bedeeld, verliet hij alles en werd arm; en ofschoon ook in eene voor onzen tijd vreemde wijze van zelfverloochening, zoo teekent zijn volbrengen van de nederigste dienstbetooningen toch immer eene groote mate van zelfverloochenende, zich-zelve verootmoedigende en vernederende wilskracht, die in haar beginsel uit CHRISTUS was. Eene schoone star was hij aan den overigens donkeren hemel van het Christendom zijner eeuw, die, ofschoon dan ook onder den invloed der toenmalige dwaalbegrippen, met innige liefde zijnen Heiland aanhing, voor Hem leefde en stierf. - Merkwaardig is ook het opstel van Dr. J.L. JACOBI, over 'COMMODIANUS en de oud-Kerkelijke Triniteitsleer' (bl. 72-85), mede overgenomen uit het bovengenoemde *Deutsche Zeitschrift*. COMMODIANUS, een weinig bekend Christelijk Dichter uit de *Noord-Afrikaansche Kerk* der derde eeuw, staat, nevens den *Romeinschen* DIONYSIUS, als een getuige van den overgang van de Patripassiaansche wijze van voorstelling in de *Niceensche* vormen.

De rubriek: *Wijsbegeerte en Dogmatiek*, bevat 'eenige' vrij uitvoerige 'gedachten over gelooven en weten', van JUL. MULLER (bl. 86-119), uit datzelfde *Deutsche Zeitschrift* ontleend.

Wij betreurden, onder de lezing, de afgetrokkene wijze van uitdrukking en voorstelling, waarvan de meeste *Duitsche* Theologen, en ook MULLER, gelijk bekend is, zich plegen te bedienen. Het moet den Vertaler v.C. veel gekost hebben, om 's mans woorden overal verstaanbaar terug te geven. Wij vreezen, hoe goed hem dit ook gelukt moge zijn, dat onze Godgeleerden er door zullen afgeschrikt worden van de lezing, die echter, van wege de belangrijke resultaten er in vervat, de moeite, daaraan besteed, niet onbeloond laat, vooral daar het onderzoek een historischen gang genomen heeft. Tegenover 'den wèlbekenden eisch' van velen in onze dagen, 'dat wij ons voor de Belijdenisschriften der Evangelische of Luthersche Kerk zullen buigen, als voor Gods Woord, en deze boeken, die, zoo als zij vóór ons liggen, zelve ook de vruchten zijn van den theologischen arbeid van een vroegeren tijd, tot rigtsnoer van al ons theologisch denken en onderzoeken zullen maken', verdient het opmerking, den geloovigen JUL. MULLER te hooren zeggen, 'dat zij bij die Theologen, over wie zij klagen, slechts stuiten zullen op besliste afwijzing, doch niet omdat zij Theologen, maar daarom, omdat zij Evangelische, slechts door Gods Woord in hun geweten gebondene Christenen zijn.'

De 'homiletische bladvulling' (bl. 119, 120), die hier voorkomt, verdient hare plaats, en doet den Uitgevers eere aan.

Aan deze stukken is nog een op zich-zelf staand Bibliografisch Aanhangsel toegevoegd, ditmaal uitsluitend van de hand van z. afkomstig en getuigenis dragende van zijne belezenheid en bekwaamheid. Zeven à acht boek-aankondigingen zijn er in vervat. Men heeft hem in de *Algemeene Kunsten Letterbode*, zoo wij ons meenen te herinneren, onlangs het verwijt gedaan, dat hij daarin een aanmatigenden, voor zijnen leeftijd onbescheiden toon heeft aangeslagen tegenover *Duitschlands* meest beroemde mannen. Wij achten dat verwijt onverdiend, en zouden ongaarne de *Tubingers*, tegen wie hij zich krachtig uitlaat, tegen hem in bescherming nemen. Zijn schrijfrant is misschien voor zulke boek-aankondigingen niet altijd kalm en waardig genoeg; maar overigens durven wij hem wel aanmoedigen om evenzeer tegen het wetenschappelijk ongeloof, waar het pas geeft, op te treden, als hij vroeger optrad tegen

het onwetenschappelijk drijven der regtzinnige partij in ons Vaderland.

Dit Eerste Stuk, ofschoon den Uitgevers nog blijkbaar slechts geringe voorraad van Tijdschriften en andere bouwstoffen voor hun werk ter dienste stond, getuigt van hetgeen wij, bij vermeerderden voorraad, van hen verwachten mogen. Ook van *Engeland* en *Frankrijk*, zelfs van *Amerika* zullen zij kennis nemen in 't vervolg, daar ook een *Amerikaansch* Godgeleerd Tijdschrift ter hunner beschikking staat. En vier Stukken wenschen zij 's jaars van hunne *Bibliotheek* in het licht te zenden. Wij durven hopen dat zij in hunne verwachting van een genoegzaam debiet niet zullen teleurgesteld worden, vooral wanneer zij zorgvuldig toezien, om niet allerlei, rijp en groen, op te nemen, maar eene goede keuze te doen, met het oog op de behoeften en belangen der Vaderlandsche Godgeleerde Wetenschap. De uitvoering laat niets te wenschen over; enkele drukfeilen uitgezonderd.

Reeds is, zoo wij vernemen, het Tweede Stuk verschenen. Wij zullen er, zoodra het ons geworden is, onze lezers mede bekend maken.

Maart 1854.

S.

Jezus' Blick op de Natuur en de Menschenwereld, of: welke is de leer aangaande God en Godsdienst, die Jezus uit de Natuur afleidt? Door L.S.P. Meyboom, Predikant te Groningen. Te Groningen, bij J. Oomkens, J.zoon. 1853. In gr. 8vo. 122 bl. f 1-:

De Eerw. Schrijver vangt aan met nader de beteekenis van den titel uit te leggen. Hij wenscht de vraag te beantwoorden: welke de *Theologia Naturalis* of Natuurlijke Godgeleerdheid van JEZUS zij; of, gelijk bl. 6 wordt gezegd, te verzamelen wat de Evangeliën opleveren van JEZUS' leer aangaande God en het wezen der Godsdienst of 's menschen betrekking tot God, voor zoo verre dat afgeleid is òf uit de zichtbare schepping òf uit de menschenwereld en hare geschiedenis, met uitsluiting van 't geen gewoonlijk bijzondere openbaring geheeten wordt. Naar de orde der bronnen wordt achtereenvolgens behandeld wat JEZUS dienaangaande aangewezen heeft uit het huiselijke, maatschappelijke, staatkundige leven der

menschen, de Geschiedenis, de algemeen menschelijke bewustheid, de stoffelijke Natuur.

Aangenaam verrassend is de rijkdom van verwijzingen naar elke van deze bronnen, die de ontwikkeling dezer schets ons dan doet aanschouwen. Zulke zamenvoegingen van 't geen in de H. Schrift overal zonder stelselmatige orde verspreid ligt, zijn reeds op zich-zelve, afgezien van 't geen er verder uit afgeleid wordt, bij uitnemendheid leerrijk en vruchtbaar: zij leeren ons den rijkdom van het Boek der boeken, ook in die opzigten waaraan wij tot nog toe geene opmerkzaamheid wijdden, telkens hooger schatten, en openen ons menige aanleiding tot een dieperen blik ook op 't geen wij onderstelden ons reeds volledig genoeg bekend te zijn. Wat hier besproken wordt, is voornamelijk het groot aantal van zoogenoemde *Gelijkenissen* van JEZUS, naar de aangewezen indeeling. Nevens de beschouwing van eenige bijzondere gezegden die onder de rubriek der gelijkenissen niet vallen, moest de S. zich tot déze wel bepalen. Eene geheele uitputting van zijn onderwerp ware uit den aard der zaak onmogelijk. Immers de taalzelve, inzonderheid in de levendige uitdrukking eens volksleeraars, draagt voor den opmerkzamen beschouwer in schier alle naam- en werkwoorden, ook der meest afgetrokken beteekenis, de sporen in zich van hare afkomst - zijnde alle die benamingen door overdracht van het gebied der zichtbare schepping, die de eerste gelegenheid ter taalvorming aanbod, ontstaan. En daar de taal in hare echt-natuurlijke aanwending niet een bloot afscheidbare vorm is ter aanduiding van de beteekende zaak, maar vorm en inhoud hier innig zamenhangen, zoude, indien ook deze waarheid hier toegepast werd, het gebied van voormeld onderzoek geheel onbegrensd zijn.

Heeft dus de S. in zijne afperking van de stof der behandeling zich te regt naar de *populaire* opvatting van 'de natuurlijke wereld' geschikt, het was van eene Verhandeling in het opzettelijk populaire Tijdschrift *Waarheid in Liefde* niet anders te verwachten. De gelijkenissen worden vervolgens nader in hare beteekenis en strekking verklaard, op des S. bekende hoogst duidelijke wijze: wij aarzelen echter niet te beweren dat hier en daar, b.v. op bl. 59, in de verklaring van JOH. XII:24, en elders, de diepte der opvatting aan de bevattelijkheid der uitdrukking ten offer gebracht is.

Overzien wij dit gedeelte der Verhandeling, dat van bl. 9-62 loopt, in zijn geheel, zoo komt ons niet alleen voor dat de laatstgemaakte opmerking tegen sommige van de bijzonderheden, ook toepasselijk is op het *résumé* dat bl. 62 gevonden wordt; - maar ook nog eene andere bedenking kunnen wij niet weêrhouden. Hoe men ook over JEZUS' *menschelijk* bewustzijn denken moge, het zal wel niet betwist worden dat 's Heeren voorstellingen omtrent de *godsdiens*tige waarheid niet naar vorm en inhoud beide uit 'de Natuur' waren *ontleend* of *afgeleid*, maar Hij, integendeel, naar aanleiding van de natuurverschijnselen slechts heeft ingekleed en verduidelijkt wat reeds in zijne bewustheid voorhanden was. Ook de Schrijver erkent dit bl. 73 en 81. Maar in tegenspraak daarmee is (volgens de gangbare beteekenis der woorden, niet volgens de bedoeling des S., die zich-zelfen wel niet tegengesproken zal hebben) niet alleen het woord *afleidt* op den titel, maar ook zeer dikwerf zijne verklaring der gelijkenissen-zelve. In die verklaring toch wordt wel niet zelden het verband tusschen het natuurverschijnsel en de onstoffelijke waarheid als eene parallelie voorgesteld (*gelijk* dit zoo is op aardsch, *alzo* ook op geestelijk gebied; *gelijk* bij de menschen, *eveneens* bij God), of langs de zoogenaamde *via eminentiae* aangewezen (is dit zoo in de Natuur, hoe veel te meer dan in God); - maar dikwerf ook wordt het beschouwde Natuur-feit voorgesteld als de bron-zelve, uit welke eene te voren onbekende waarheid wordt afgeleid, volgens eene deductie, op welker zelfbedrog (gelijk op dat van SCRIVERS *Zufällige Andachten*, of van de *Sinnebeelden* van onzen JACOB CATS) het zoo juiste

*'Was Ihr den Geist der Dinge heisst,
Das ist im Grund des Herren eigner Geist
In dem die Dinge sich bespiegeln'*

toepasselijk zou zijn. Nog eens, wij dichten natuurlijk den S. deze zienswijze niet toe: wij beweren alleen dat zij door de lezers voor wie dit *populaire* Tijdschrift bestemd is, zal opgemaakt worden uit gezegden als, b.v., bl. 10: 'Uit dezen trek der menschelijke natuur leidt JEZUS af, dat het met God evenzoo is' - of bl. 20, waar wij lezen van 'regelen van goedwilligheid - die JEZUS - in God leert veronderstellen, juist omdat ze onder de menschen geldig zijn.'

Op dit eerste gedeelte volgen dan (van bl. 68 tot het einde) eenige opmerkingen die er uit worden afgeleid, en waarvan de meesten zeer belangrijk zijn. Bl. 80 en volgg. ziet de S. het echt wetenschappelijke beginsel in JEZUS' leerwijze dáárin, dat Hij zijne eigene Godsbewustheid ten grondslag legde van hetgeen Hij uitsprak omtrent de Natuur. Deze stelling had nog eenige nadere ontwikkeling behoeft. Zij is gegrond op de diepzinnige waarheid: dat de echte wetenschap in overeenstemming *met* - of slechts ontwikkeling moet zijn *van* - de wetten van 's menschen eigene natuur. Eene stelling die wij wel van harte beamen, maar die toch slechts bruikbaarheid heeft waar men, gelijk de S. toont te doen, geene *voraussetzungslose* wetenschap aanneemt, maar integendeel, als de eerste noodzakelijke onderstelling van waar moet uitgegaan worden, het *Godsbewustzijn in ons* erkent.

In Deel II wordt de waarde van JEZUS' Natuurlijke Godegeleerdheid aangetoond. Menige voor den Christen in het algemeen, voor den Prediker in het bijzonder belangrijke opmerking wordt hier ons voorgelegd. De laatste is deze, dat JEZUS' Natuurlijke Godegeleerdheid voor de volle kennis *van* en voor het volle leven *in* God niet genoeg is, daar eerst de persoon des Heeren zelve aan deze onze behoeften volkomen voldoet.

Het Theologisch-wetenschappelijke gehalte dezer Verhandeling te beoordeelen, ligt buiten den kring van dit Tijdschrift. Ons oordeel zou daartoe gemotiveerd moeten worden met eene naauwkeurigheid die wij ons *hier* niet tot taak mogen stellen. Wat den vorm betreft, het streven naar verstaanbaarheid schijnt hier en daar tot vrij gemeenzame, min waardige uitdrukkingen te hebben geleid, b.v. bl. 6, reg. 4, bl. 23, reg. 22, en elders. Naar den indruk dien herhaalde naauwkeurige lezing op ons maakte, bevat de Verhandeling zeer vele belangrijke *détails*; maar het geheel geeft, tegen de bedoeling des Schrijvers, te veel den indruk als of de Heer eigenlijk *twee*, tamelijk onderscheidene en afgescheidene bronnen voor zijn onderrigt zou hebben gehad - ééne: de 'Natuur'; ééne: hetgeen Hij in zich had als de Eengeborene, die in den schoot des Vaders was.

J.H.G.

Evangeliespiegel. Huisboek ter bevordering van Christelijk leven. Vierde Deel. Te 's Hertogenbosch, bij Gebr. Muller. 1853. In kl. 8vo. 384 bl. f 1-80 per Jaargang.

Bij de aankondiging van een boek als de *Evangeliespiegel* vorderen de lezers zeker niet meer dan den *totaal-indruk* te vernemen dien de lezing op den Referent gemaakt heeft. Immers reeds vier jaren bestaat het Maandschrift, zamengesteld door verschillende, maar meerendeels algemeen gunstig bekende personen. De stukken die er in gevonden worden, zijn dan ook van velerlei soort; maar de *totaal-indruk* er van is ongemeen gunstig. Men vindt er heldere Evangelie-taal, warmen godsdienstzin, en eene menigte van heerlijke lessen, die over het algemeen boeiend, krachtig en treffend aangedrongen en toegepast worden. Het Evangelie met veel van zijn onuitsprekelijk en eigendommelijk schoon wordt in dezen Spiegel teruggekaatst.

Dat de onvermoeid werkzame *Oirschotsche* Leeraar VAN OOSTERZEE de meeste stukken leverde, en een nagelaten Opstel van wijlen Professor VAN OORDT (*over de bekoorlijkheid der Christelijke Broederliefde*), mogen wij niet onvermeld laten.

De *Evangeliespiegel* is waardig een algemeen huisboek te worden; rijkelijk toch kan hij bijdragen tot bevordering van het Christelijk leven. - Dat hij dit worde wenschen wij van harte.

†-.

Uw oog ten Hemel! Gedachten over Leven, Dood en Onsterfelijkheid, aan het ziekbed en voor bejaarden van dagen. Naar het Hoogduitsch. Te Leiden, bij D. Noothoven van Goor. 1854. In kl. 8vo. 99 bl. f :-60.

Boekjes als het vóór ons liggende bestaan er reeds ontelbaar vele, zoo wel wat het onderwerp als de bedoeling aangaat. Ook door nieuwhed van bewerking, eigenaardigen gloed of onweêrstaanbaren indruk munt het geenszins boven andere werkjes van dien aard uit. - Er was dus geene behoefte aan, en nog minder aan de vertaling, hoe vrij dan ook, van zulk een *Duitsch* product. Weten de Uitgevers dat het

lezend publiek in dit *genre* altijd wat nieuws verlangt, dat zij dan eenen der vele Schrijvers van godsdienstige werkjes hier te Lande tot de vervaardiging van iets oorspronkelijks uitnoodigen! Landgenooten kennen beter het karakter en de geaardheid van ons volk, en weten daardoor ook beter tot het *Nederlandsch* godsdienstig hart te spreken dan vreemden. In een Land als het onze, waar zoo vele godsdienstige pennen steeds werkzaam zijn, behoeft men waarlijk niet tot de naburen de toevlugt te nemen. Men levere dan ook maar hoogst zelden vertalingen of navolgingen. - Dat het werkje overigens veel goeds bevat en ook veel goeds kan te weeg brengen, stemmen wij gaarne toe: het bepaalt met nadruk de gedachten bij *leven, dood en onsterfelijkheid*; en kan zieken en bedaagden vertrouwend het oog ten hemel doen heffen. Moge het aldus nut stichten overal waar het gelezen zal worden!

†-

Geschiedenis der Roomsche Kerk. Eerste Deel, 3^e Aflevering, bl. 97-144. Te Dordrecht, bij H.R. van Elk. 1853. In roijaal 8vo., met platen; per Aflev. bij intekening f :-65.

Deze Derde Aflevering, niet minder, ja, wij zouden zeggen nog rijker en gewigtiger van inhoud dan de beide vorige, geeft ons het vervolg van het Tweede Boek, Hoofdstuk IV: het monnikendom; Hoofdstuk V: de aanroeping en vereering van heiligen en hunne overblijfsels enz.; en Hoofdstuk VI, zoo ver het hier geleverd wordt: de treffende overeenkomst tusschen de Heidensche en Pauselijke plegtigheden.

Het IVe Hoofdstuk, welks aanvang nog tot de Tweede Aflevering behoort, doet ons *Egypte* als het vaderland van het monnikenwezen, en tevens de overeenkomst kennen tusschen de *Indiaansche* en Christelijke asceten, wier beider leerstelling was: 'de volkomenheid der menschelijke natuur bestaat in eene vernietiging der hartstogten en van elke neiging, die de natuur òf in het ligchaam òf in den geest van den mensch heeft ingeplant'; welke stelling de bron werd van al de zelfkwellingen en dwaasheden van het monnikendom. De voornaamste voorgangers van deze geestdrijvers waren: PAULUS *de Heremiet*, die meer dan negentig jaren in de woestijn een

leven leidde dat meer den wilde dieren dan een mensch waardig was; ANTONIUS, de eigenlijke stichter van het monnikenwezen, door hem op een geregelden voet gebragt; en HILARIUS, die zich door de strengste boetedoening, waarin hij achten-veertig jaren leefde, bekend maakte. Door hun voorbeeld uitgelokt, bevolkten scharen van dweepers en ontelbare monniken-orde de wildernissen van *Egypte*, *Ethiopië*, *Lybië* en *Syrië*. Uit het Oosten verspreidde zich deze besmetting naar het Westen, vooral door toedoen van MARTIN *van Tours*, wiens begrafenis reeds door bij de 2000 monniken zijner orde werd bijgewoond. Als een voorbeeld van de ijdele en naar die van een krankzinnige gelijkende verrigtingen dier zelfpijnigers wordt bijgebragt de beruchte SIMEON *Stylites*, die zes-en-dertig jaren op eene zuil gestaan en zijn geheele leven op vijf pilaren heeft doorgebragt, waar hij den tijd sleet met gepeins en gebed, met het uitdeelen van zijnen zegen over het uit alle hemelstreken naar hem toestroomende volk, en met de dagelijksche oefening om zich zoo diep te buigen, dat zijn voorhoofd aan de teenen kwam. Hoe zijn hart daaronder gesteld werd ondervond zijne moeder, wie hij den toegang tot zich weigerde, hetgeen zij zich zóó aantrok, dat zij den derden dag na hare komst stierf. Om al deze voorbeeldige deugden en bewonderenswaardige handelingen is SIMEON door de Roomsche Kerk heilig verklaard. - Tot op het einde der vijfde eeuw leefden de monniken in afgezonderde verblijven, en werden als leeken beschouwd. Nu echter zagen zij zich door de vrome milddadigheid in staat gesteld tot het stichten van ruime en gemakkelijke gebouwen, die vooral in de nabijheid van groote steden werden opgericht, waar zij in gemeenschap en onder één Opperhoofd leefden. Deze, (naar een *Syrisch* woord dat 'vader' beteekent) 'Abt' genoemd, geraakte spoedig in twist met den Bisschop, in wiens kerspel de Abdij gelegen was, en aan wiens geestelijk opzicht de Abt en de monniken onderworpen waren. Om daarvan ontslagen te worden, droegen zij hunne gestichten aan de bescherming van den Paus op, die dit gretig aannam, als noodzakelijk tot vermeerdering van zijnen invloed moerende strekken, dewijl hij in die monniken voor de hun verleende bescherming ijverige voorstanders van zijn gezag vond. Doch die vrijstelling der monniken-orde van het Bisschoppelijk regtsgebied werd de vruchtbare moeder van het bederf, dat haar van nu af aantastte.

In het Vijfde Hoofdstuk wordt, als vervolg der Roomsche dwalingen, gesproken: van de aanroeping en vereering der heiligen en hunne reliquiën. Te regt leidt DOWLING die af van den eerbied waarmede men de martelaren beschouwde, en van de gebeden op hunne begraafplaatsen uitgestort. Weldra werd aan die gebeden eene bijzondere heiligheid en kracht toegekend. Men bouwde over hunne graven kerken, en waar dit niet kon geschieden, werd eenig overblijfsel van een heilige in de prachtige gebouwen besloten, die ter hunner eere waren gesticht. Hoe die nederlegging der reliquiën in den altaar der Roomsche kerken, ten einde ze daardoor behoorlijk te wijden, tot op den huidigen dag wordt onderhouden, en met welke eeremoniën dit geschiedt, wordt verder aangetoond. Bovendien begon men omtrent de vierde en vijfde eeuw in *Egypte*, volgens het gebruik van dat land, de ligehamen der martelaren te balsemen, en in de kerken, vooral onder de altaren te plaatsen, hetgeen, door het denkbeeld hunner tegenwoordigheid aan hunne stoffelijke overblijfselen te verbinden, en met het geloof aan de kracht hunner tusschenkomst in den staat van verheerlijking, de aanroeping en aanbidding der heiligen krachtig bevorderde. - Dat evenwel in de vierde eeuw niet alleen de vereering, maar ook het gebruik van beelden in de kerken veroordeeld werd, wordt uit den ijver van EPIFANIUS in het verscheuren van eene schilderij, door hem in eene kerk gevonden, besloten. - Maar de zucht naar het omhelzen van nieuwe gevoelens; het verlangen om de Heidensche gebruiken met de Christelijke Godsdienst te vereenigen; en de geneigdheid naar eene eeredienst vol pracht en glans deden het bijgeloof toenemen. Bedevaarten naar *Palestina* en de begraafplaatsen der martelaren; stof en aarde uit *Judea* en andere oorden van eene vermeende heiligheid medegebragt als krachtige behoedmiddelen tegen het geweld der booze geesten; openbare omgangen (processiën); het toekennen van zekere kracht en heiligheid aan de kerkgebouwen, aan door bepaalde gebeden gewijd water, en aan de afbeeldingen van heilige mannen, waren hiervan het gevolg. Voor tallooze bedriegerijen en misslagen werd daardoor de deur opengesteld, waarvan de gewaande reliquiën, de valsche mirakelen, en de nooit bestaan hebbende heiligen ten bewijze worden bijgebragt. Kluchtig zijn, wat de laatsten

aangaat, de voorbeelden: van S. ORACTE, de verbasterde naam van den berg *Soracte*; van de heidensche JULIA EUODIA in eene martelares en sanctin gemetamorphoseerd (ook VIRGILIUS wordt in het *Napelsche* als zulk een heilige beschouwd; men wijst zelfs de kapel aan waar hij de mis hoorde); van den *Spaanschen* St. VIAR, ontstaan uit een brokstuk van een *Romeinsch* opschrift, ter nagedachtenis van iemand die *praefectus viarum*, d.i. 'opzigter der wegen' geweest was; en van den *Engelschen* heilige AMFIBOLUS, door het kwalijk verstaan van dat woord, 'eene ruwe harige pij' beteekenende, die ALBANUS droeg, toen hij de doodstraf onderging. Op gelijke wijze wordt de legende van de heilige VERONICA verklaard, aan wie CHRISTUS zijne afbeelding zou geschonken hebben in den zakdoek Hem bij het voltrekken van zijn doodvonnis geleend om zijn gelaat af te droogen, als ontsproten uit de verkeerde opvatting en verwarring van de *Latijnsche* woorden *vera icon*, d.i. 'de ware afbeelding'; de vermoedelijke naam die oorspronkelijk aan den zakdoek-zelf door de eerste smeders van het bedrog geschonken werd. Tot het smeden van zulke bedriegerijen deed veel de valsche stelregel: 'dat liegen en bedriegen deugd is, wanneer men daardoor de belangen der Kerk kon bevorderen'. Hoe hoog het bijgeloof reeds in de zesde eeuw geklommen was, verneemt men uit den hier medegedeelden brief van een man wien het overigens aan geene goede hoedanigheden ontbrak, GREGORIUS *den Groote*, aan de Keizerin KONSTANTINA geschreven. Door denzelfden Paus werd, om de Avondmaalsviering indrukwekkender te maken, de regel der mis (*canon missae*) ingevoerd; en ook de leer van het zoogenaamde vagevuur, door AUGUSTINUS eerst opgeworpen, vond in hem een voorstander.

In het Zesde Hoofdstuk wordt op de treffende overeenkomst die tusschen de Heidensche en Pauselijke plegtigheden bestaat, gewezen, en aangetoond dat de laatsten aan de eersten ontleend zijn. Oorspronkelijk geschiedde zulks om der menigte te gemoet te komen, en de lasteringen der Joodsche en Heidensche Priesters, die de Christenen verweten dat zij geene tempelen, altaren, offeranden, of Priesters hadden, tegen te gaan. Maar weldra ging men verder. De Christelijke eeredienst werd in de Heidensche verkeerd. Blinkende kleederen, mijters, kroonen, waskaarsen, bisschopsstaven, omgangen,

offeranden, beelden, gouden en zilveren vaten en meer andere opschik van gelijken aard werden niet minder in de Christenkerken dan in de Heidensche tempels gezien; terwijl BONIFACIUS III die gebruiken voor de geheele Kerk wettigde en voorschreef.

- Uit Dr. MIDDLETON, die *Rome* niet als Godgeleerde, maar ter voldoening van zijnen smaak in de klassieke Letterkunde bezocht, doch zich door de genoemde overeenkomst getroffen gevoelde, wordt zij aangewezen: in het bidden met het aangezicht naar het Oosten gekeerd, dat, uit het gebruik der Oostersche volken vóór de komst van CHRISTUS afkomstig, nog niet opgehouden heeft; in het ontsteken van wierook; het wijwater; het branden van waskaarsen op vollen dag; en het doen van geloften en offeranden. Hoe een en ander in Heidensche tempels in zwang was, ziet men uit de aangehaalde plaatsen van VIRGILIUS en OVIDIUS. - Maar verder dan de Heidensche Priesters gaat de Roomsche Kerk in de bijgeloovige en bespottelijke besprenkeling en wijding van paarden, muilezels, enz. op het feest van St. ANTONIUS, jaarlijks op den 17^{den} Januarij.

Ons verslag moge eenigzins doen kennen welk een rijkdom van gewigtige zaken ook hier geleverd wordt. - Wij hebben echter eene aanmerking, die ook van de beide vorige Afleveringen geldt. Het komt ons namelijk voor, dat het werk niet geheel aan den titel: '*Geschiedenis der Roomsche Kerk*', beantwoordt, maar meer de misbruiken en verkeerdheden dier Kerk voorstelt. De Schrijver heeft, onzes inziens, niet genoeg doen uitkomen, dat vele van de door hem te regt gewraakte dwalingen en bijgeloovigheden in haren oorsprong minder afkeuringwaardig, soms, op zich-zelve beschouwd, eerbiedwaardig kunnen heeten. Omtrent de gedachtenisviering der martelaren en de aanroeping der heiligen doet hij zulks opmerken, maar hij had het ook van andere afdwalingen, b.v. van het monnikendom, kunnen opgeven. Dat de vervolgingen, vooral onder DECIUS, velen in de woestijn eene schuilplaats deden zoeken; dat anderen, afkeerig van het verderf dat in de wereld heerschte, zich derwaarts begaven om in de eenzaamheid God te dienen, was, ofschoon uit minder verlichte begrippen voortgekomen, en naderhand grootelijks ontaard, nog niet te veroordeelen. Insgelijks hebben de monniken der Christenwereld veel kwaads, maar ook veel goeds aan-

gebragt: in de bebouwing van woeste streken; de bekcering van Heidensche volken; en het bewaren der schatten van kunst en wetenschap. Misschien had hetzelfde op eene andere en betere wijze kunnen gedaan worden; maar dit geeft ons geene vrijheid om het goede dat een MARTINUS, BENEDICTUS, en later WILLEBRORD, BONIFACIUS, ANSGARIUS, uit overtuiging en naar het licht hun geschonken, verrigften, voorbij te zien. Zoo gelooven wij ook dat men in het vinden van overeenkomsten tusschen de Heidensche en de Roomsche eeredienst te ver gaan kan; want immers ook het vieren van feestdagen, bidden, danken, lofzingen, en uitspreken van den zegen was onder de Heidenen in gebruik. Wel hebben wij daarvoor het gezag van JEZUS en zijne Apostelen; maar hieruit volgt tevens, dat eenige Kerkelijke plegtigheid nog niet verwerpelijk is omdat in het Heidendom hetzelfde of iets dergelijks plaats greep, maar wel wanneer zij blijkt met den geest en inhoud van het Evangelie in strijd te zijn. Van de laatste soort blijft er waarlijk genoeg over. Laat ons voortgaan tegen de grove dolingen en verkeerdheden van *Rome* te protesteren, maar ons tevens wachten hen die het met de zaak van CHRISTUS wèl meenden, te betrekken in de schuld door heersch- en baatzucht van hunne goede bedoelingen gemaakt.

- Gelijk de twee vorige Afleveringen zoo is ook deze versierd met eene keurig uitgewerkte plaat, de aanbidding op de graven der martelaren voorstellende.

G.V.

De Grondslagen der Geneeskunst kritisch beschouwd, door Ubbo H. Meijer. Te Groningen, bij J. Oomkens, J.zoon. 1853. In gr. 8vo. 95 bl. f 1-:

De grondslagen der geneeskunde kritisch te beschouwen is eene onderneming van niet geringe beteekenis. Het heeft in de laatste jaren geenszins aan zulke kritische beschouwingen, en zelfs niet aan een kritisch onderzoek ontbroken. Men weet dat HENLE, WÜNDERLICH en anderen niet weinig op dat gebied hebben geleverd; maar moet zich intusschen steeds het gezegde te binnen brengen: '*la critique est aisée*'; hoewel het niet te ontkennen valt dat men door de kritiek tot de waarheid moet komen.

Men schijnt het der geneeskunde niet te kunnen vergeven dat zij nog altoos op zulk een onvolkomen standpunt zich bevindt, ofschoon dit verwijt toch inderdaad onregtvaardig en onbillijk mag worden geheeten.

Telt de geneeskunde niet een groot getal uitstekende mannen, die, met een geest van onderzoek begaafd, zelfs niet hebben geschroomd de fondamenten van het eeuwen-oude gebouw te doorzoeken, om de waarheid aan het licht te brengen? Zijn er niet altijd mannen met een open hart en een naauwgezet geweten geweest, die de waarheid erkenden en overal opspoorden? Voorzeker, in onze liefde tot de kunst zouden wij welligt te ver gaan, maar huldigen naar waarde moeten wij de groote mannen, die de geneeskunde niet minder dan elke andere wetenschap of kunst sinds eeuwen telt.

Onvergefelijk is het, datgene hetwelk in den natuurlijken ontwikkelingsgang eener wetenschap als een hinderpaal optreedt, enkel aan een opzettelijk tegenstreven der beoefenaren toe te schrijven. Ook de wetenschap heeft hare partijen, en onder deze de ultra's der verschillende rigtingen. Maar aan kwaadwillig opzet te wijten wat niet zelden wezenlijke overtuiging is, verdient afkeuring. Er zijn dweepers en neologen te goeder trouw.

Zeker slaat de verlichte en in de Natuur lezende geneesheer een medelijdenden blik in de zamengestelde en soms van dwaasheden overvloeiende voorschriften van zijnen ambtgenoot; maar zal hij hem daarom veroordeelen, als een misdadiger aanklagen, of als een moordenaar leeren ontvlieden? Het is nog niet zóó ver gekomen, dat de waarheid gevonden, en nog veel minder dus aangenomen is.

Ref. heeft reeds elders aangemerkt dat elke wetenschap hare ontwikkelingsfasen heeft, en dat de geneeskunde die fasen gedeeltelijk heeft en deels nog moet doorloopen. Ref. hoopt, maar kan niet gelooven dat de tijd harer volmaaktheid spoedig daar zal zijn; en aan waarheidszin heeft het toch bij de beoefenaren der wetenschap niet ontbroken. Er zijn geneesheeren in menigte geweest, die ridderlijk de gebreken der kunst hebben erkend en blootgelegd. Ééne zaak echter getuigde wel van de goede bedoeling derzulken, maar stond niet zelden al wederom den ontwikkelingsgang in den weg: de stelselzucht in de wetenschap, de *méthode* in de kunst. En

dat er onder deze kritische beschouwing een stelsel of eene *méthode* schuilt, is niet te miskennen. Ware dit niet het geval, Ref. zou zich met deze beschouwingen geheel kunnen vereenigen.

De Schrijver geeft blijken van belezenheid, grondig onderzoek, gezond oordeel, diepe inzichten, en draagt zijne zaak met veel talent en helderheid voor; - maar er ligt een stelsel, er ligt in de verte eene *méthode* in. Zijn werk is bestemd om een oud gebouw neder te werpen, en een nieuw op de puinhoopen op te trekken.

De inhoud van het geschrift is deze:

I. Inleiding. II. Geneeskundige systemen. III. Positieve rigting der Geneeskunde. IV. Onzekerheid der Therapie. V. Beginsel der Therapie. VI. Basis der behandeling. VII. Begrip van ziekte. VIII. Gevolgen voor de Pathologie. IX. Toepassing voor de Therapie. X. Rationele Therapie. XI. Bloedontlasting. XII. Besluit.

Wij verwijzen den lezer naar het kleine geschrift, maar willen eenigzins toelichten hetgeen wij over systeem en *méthode* hebben gezegd; vooral ook om den Schrijver-zelfen, als het mogelijk ware, te waarschuwen tegen datgene hetwelk hijzelf te regt en niet zonder gestrengheid afkeurt.

De Schrijver zegt: 'De ziekte is die eigenschap van een ziek organisme, welke maakt, dat hetzelfde ziek genoemd wordt;' en dat een organisme ziek genoemd wordt, 'als in 't oog vallende verschijnselen aanduiden, dat hetzelfde eene verandering van een zijner gebreken bewerkt.'

Om deze zeker niet zeer duidelijke verklaring eenigzins beter te doen verstaan, moet Ref. opmerken, dat de S. onderscheid maakt tusschen ziekte en gebrek, met welk laatste hij bedoelt de *praedispositio morbosa*; zoo noemt hij, b.v., het tijdperk dat eene eerlang uitbrekende *syphilis* of een *exantheem* enz. voorafgaat, een gebrek; in één woord: gebrek is overal dáár waar eene openbare of verborgene, mechanische, organische of dynamische praedispositie bestaat, hetzij geërfd, aangeboren of verkregen. Er wordt derhalve geen mensch zonder gebrek gevonden. De ziekte is niets anders dan de verheffing van het gebrek tot dien graad, dat hetzelfde zich als ziekte openbaart.

De genezing komt tot stand: òf daardoor dat het zieke deel geheel gezond wordt; òf dat de gezonde (gave, zegt de S.) deelen

zich naar het zieke of gebrekkige voegen. Men ziet, volgens den S., zijn er slechts twee dingen mogelijk, en daaruit vloeit dan ook gereedelijk voort dat de herstelling van een gebrek, waaraan zich het geheele organisme geacommodeerd heeft, om toch één geheel (alle uit gebrekkige deelen) zamen te stellen, niet tot de waarschijnlijkheden behoort, vermits men met een geheel nieuw mensch te doen heeft.

Ziedaar het systeem: praedispositie is gebrek, ziekte is gebrek in de hoogste magt; herstelling is accommodatie of transactie van het geheel aan het gebrekkige deel, of van het gebrekkige deel aan het gave geheel.

En nu de *méthode*: 'Met weemoed zien wij terug op de puinhoopen der *therapie*' - zij is dus tot ruïne vervallen, en zal er dus eene therapie zijn dan moet zij gebouwd worden.

'*Treurig* is deze uitkomst, maar ook *bemoedigend*; want wij staan aan 't begin van een *nieuw* tijdperk, dat eene *betere* uitkomst *voorspiegelt*.' Dus niet belooft of verzekert; - nog treuriger toekomst!

Het scepticisme leidt *noodzakelijk* tot *hervorming*. Alzoo hervorming. Zal deze hervorming langzaam zijn, zoo als alle ontwikkeling of volmaking in de Natuur; of met éénen slag, zoo als b.v. de hydropathen dat gaarne zouden zien?

Maar, wáár is het '*fondament*'? en wáár is de '*naakte waarheid*'? Welk eene onbarmhartigheid ons op puinhoopen te laten staren!

Wanneer zal de therapie '*zelfstandig*' en '*fier*' het masker '*afnemen*', om met achterlating van '*alle geheimzinnige uitdrukking*' en alle '*mysterieuse symbolen*', haar '*open*' gelaat aan de wereld te vertoonen?

De Schrijver heeft toch het gebouw omgerukt en dus het masker afgenomen, maar wij zien het open gelaat nog niet; of spiegelt de therapie zich in het water, en ligt dáár de toekomst, die zij ons voorspiegelt? Het zij zoo, de kritiek, de onverbiddelijke kritiek, die het gebouw van eeuwen in puin heeft doen vallen, zal ook nog leven als de therapie het *open* gelaat aan de wereld zal hebben vertoond.

Zoo ver Ref. met de geneeskundige wetenschap en kunst is vertrouwd - en dat is hij bijna twintig jaren - ziet hij in den ontwikkelingsgang derzelve de fasen die zij doorloopt om tot volmaking te komen. Veel is er gedaan, veel wordt

er gedaan, oneindig veel meer moet er gedaan worden; maar alles roept luide: spiegelt u aan de Geschiedenis en haast u langzaam, want de kritiek zal ook uw regter zijn!

Dit neemt niet weg dat het boekje veel leerzaams bevat, en goede gevolgen kan hebben, en dat wij daarom de lezing zeer aanbevelen.

V.

Dagboek eener Reis naar Constantinopel, in 1840, met eenige geschiedkundige mededeelingen en opmerkingen, door P. Arriens, destijds Kapitein ter Zee, en Kommandant van Zijner Majesteits Fregat De Rijn. Te 's Gravenhage, bij de Gebroeders van Cleef. 1854. In gr. 8vo. X en 162 bl. f 1-60.

Heeft een *Nederlandsch* Zee-Officier, nu eene halve eeuw geleden, in het licht gegeven de Reize naar de *Middellandsche Zee*, en door den *Archipel* naar *Constantinopelen*, gedaan in de jaren 1783 tot 1786 met 's Lands schip van oorlog *Noord-Holland*, onder het bevel van den Kapitein ter Zee D.J. VAN RIJNEVELD - wij hebben nu vóór ons eene dergelijke Reize, doch gaande slechts van de aankomst te *Malta* den 23sten Januarij 1840, tot aan de terugkomst te *Malta* den 27sten Junij van datzelfde jaar, na vooral *Constantinopel* te hebben bezocht. Omtrent *Constantinopel* en het *Turksche* Rijk in *Europa* worden door den Heer ARRIENS zeer belangrijke bijzonderheden medegedeeld, met een aantal opmerkingen, die, vooral bij de tegenwoordige politieke omstandigheden, de aandacht van den beschaafden *Nederlander* allezins verdienen.

Het spreekt van zelf dat het onze bedoeling niet kan zijn, de beschrijving door den Heer VAN RIJNEVELD geleverd tot vergelijking te doen dienen met die van den Heer A., ofschoon de eerste, mede van wege de kaart, waarop de *Straat der Dardanellen* en die van den *Bosphorus* voorkomen, met vrucht kan worden geraadpleegd, en der lezing waardig is. Wij zullen ons evenmin veroorloven de opmerkingen door den Heer ARRIENS gevoegd bij het verhaal van zijn wedervaren in *Turkijës* hoofdstad, en zijne historische mededeelingen omtrent de vestiging der *Osmanli* aan de Zee van *Marmora*, door hunne verovering van de stad naar *CONSTANTIJN den Groote* genoemd, te beoordeelen of te ontleden. Echter zullen wij ons niet kunnen

onthouden hier en daar eene zijner opmerkingen over te nemen, vooral dewijl ze veelal verschillen van de zienswijze en de beschouwingen, welke de meeste Dagbladen, binnenlandsche zoo wel als buitenlandsche, aan hunne lezers voordragen.

Bij het verblijf te *Malta* verneemt de lezer eenige bijzonderheden omtrent dat eiland, over de vroegere meesters, de Ridders, eigenlijk van Sint-JAN van *Jeruzalem*, en over de tegenwoordige meesters, de *Engelschen*, waarbij (bl. 15) het volgende gevoegd is. '*Comfort* is er overal, de markten zijn steeds goed voorzien en de prijzen lager dan elders in *Italië*, en nogtans, ofschoon de *Engelschen* voor de oorspronkelijke bevolking zoo goed, zoo gracieus mogelijk zijn, is zij steeds ontevreden, steeds afgezonderd, is zij even stug en wantrouwend te hunnen opzigte gebleven als ware zij gisteren pas *Engelsch* geworden; slechts een klein gedeelte der bevolking heeft zonder blozen, en zij mogt het doen, *Engelsche* gewoonten, manieren en vooral de taal aangenomen, of heeft zich met de *Engelschen* verbroederd. Klaarblijkelijk is hier de Godsdienst de oorzaak der verwijdering, ofschoon de *Engelschen* hun daarin meer vrijheid hebben gegeven, dan zij ooit gekend of verdiend hebben.'

Het fregat *De Rijn* ankert in den *Pireus*, en den lezer wordt de gelegenheid geschonken om kennis met *Athene* en het *Grieksche* Koningrijk te maken. Wat wij daaromtrent vernemen, brengt ons in eene treurige stemming, ofschoon de veertien jaren, sedert dat bezoek voorbijgegaan, voor den *Pireus* en voor *Athene* niet ongebruikt zijn gebleven. De Schrijver zegt ergens dat dit Koningrijk een stiefkind is van *Groot-Brittanje*, *Frankrijk* en *Rusland*. Zoo een der drie Rijken, dan is het *Engeland* door wie het stiefmoederlijk is behandeld. In waarheid, het is of *Engeland* al zeer spoedig berouw heeft gehad over het aandeel dat *Albion* in de schepping van dat Rijk zich heeft toe te eigenen. Wat toch heeft *Engeland* gedaan om het Koningschap in *Griekenland* met gezag te omringen? Wat heeft het gedaan om de *Grieksche* Natie tot een gevoel van zelfstandigheid en eigenwaarde te verheffen? En zou dat evenwel niet hoog noodig geweest zijn om den *Russischen* Kolossus het verder voortdringen naar het Zuiden moeilijk te maken? - Doch waar dwalen onze gedachten heen!

Het laat zich ligt verklaren dat *Athene* er treurig uitzag. Na (bl. 24) te hebben gehoord dat geld, kapitalen er ten eenenmale gemist worden, verneemt de lezer 'dat de *Turken*, getrouw aan hunne geaardheid, in den laatsten bevrijdingsoorlog, op eene jammerlijke wijze alles hebben vernield wat van eenig nut kon zijn voor degenen die na hen zouden komen. De stad werd zoodanig verwoest, dat, met uitzondering van eenige monumenten, die in hun oog volkomen nutteloos waren, geen steen op den anderen is gebleven. Het olijfbosch alleen verloor 80,000 boomen, die of verbrand of geveld werden, en treurig is het schouwspel, dat de vallei van *Athene* oplevert, zoodat men zich afvraagt: waarom hier gebouwd?'

Ten aanzien van een bezoek te *Eleusis* hoore men hetgeen op de terugreize voorviel. (Bl. 31) 'Terwijl wij hier vertoefden, was de wind zeer aangewakkerd uit het Zuiden, een zeer warme wind; het had des nachts hard geregend, en het gevolg hiervan was, dat, toen wij een eind wegs van het dorp waren, wij onze "*voie sacrée*" misten, - wij hadden nu eene zee vóór ons; het water kwam met kracht de vallei afstroomen, om zich over den weg in de Golf van *Salamis* te ontontlasten. Hoe ongelooflijk ons dit alles voorkwam, en hoe hoog het water ook was (ik gis dat het op den weg 2 à 3 voet hoog stond), wij moesten er door. Trouwens wij waren tamelijk gerust omtrent den afloop onzer reis, dewijl wij den breeden, effen weg eenige uren vroeger zoo goed hadden gezien. Wij waren met twee rijtuigen; had het tweede het eerste slechts gevolgd, dan was er geene ongelegenheid uit voortgekomen; maar men volgde den raad van vader CATS niet: "een schip vooruit, een baken in zee", want het achter aankomende rijtuig ging meer links en, hetzij dat het in een greppel reed, of dat er gaten in den weg waren gespoeld, het rijtuig bleef steken, scheen om te zullen slaan, en zeelieden waren in groot gevaar van een zoetwater-rijtuigbreuk aan wal. De *Albanezen* uit het dorp, die dit zeker voorzien hadden, waren de rijtuigen gevolgd en kwamen nu te pas om die te ontladen; de heeren werden er allen uitgedragen op de schouders der *Albanezen*, en op eene hoogte, niet verre van daar, neêrgezet. Bij die gelegenheid struikelde de *Albanees* die den Heer R.

droeg, zoodat hij ter naauwernood van eene geheele duikeling vrijkwam.'

Ten gevolge van de bijzondere beleefdheid van den *Franschen* Admiraal LALANDE, werd *De Rijn* door het *Fransche* stoomschip de *Lavoisier*, Kapitein D'AUBIGNY, in zes uren tijds, met eene liefelijke koelte, al zeilende en stoomende, door de *Straat der Dardanellen* gesleept, over welk vaarwater op bl. 52 en volgg. eenige bijzonderheden voorkomen; ook over de *Engelsche* vloot die, in 1807, de *Dardanellen*, in weerwil van den Sultan, doorzeilde.

Den 18^{den} April ankerde de *Nederlandsche* oorlogsbodem, een zeldzaam verschijnsel in de zee van *Marmora*, voor *Constantinopel*. De eerste indruk dien het gezigt dier stad op den Heer A. maakte, kan men lezen op bl. 55. Omtrent de stad en hare omstreken wordt veel wetenswaardigs op eene onderhoudende en allezins duidelijke wijze verhaald. De stad heeft geenerlei overeenkomst met eene *Europesche* stad; men ziet er noch rijtuigen, noch verlichting des nachts, noch winkels; maar de straten door eene menigte van honden bevolkt. Hare ligging is verrukkelijk, en haar te mogen zien wordt door de *Turken* voor eene aardsche zaligheid gehouden. Men moet echter niet alles letterlijk opnemen wat over die stad geschreven is. De tuinen van het Serail, b.v., volgens DE LAMARTINE: *plantés de toutes sortes d'arbustes et fleurs embaumés*, staan, zoo lezen wij bij den Heer ARRIENS (bl. 80): 'beneden onze meest gewone tuinen, uitgenomen de citroen- en oranjeboomen, die er in potten hoog en piramidaal opgesnoeid groeijen.' - Zoo lezen wij ook verder dat DE LAMARTINE hoogst dichterlijk is in zijn *Voyage en Orient*, en bepaaldelijk op bl. 98. 'Hij noemt de *Turken* steeds *tolérant*, - meent hij wellicht *indolent*?' - Als zoodanig beschrijft werkelijk de Heer A. hen.

Wij vernemen (bl. 88) dat aan den *Bosphorus*, te *Unkiar Skelessi* of te *Selvi Bournou*, een gedenksteen is opgericht, wegens het bezoek 'als gast en vriend' van de *Russen* in 1833. Thans zal men te *Gallipoli* en te *Constantinopel* een gedenkteeken kunnen oprigten wegens het bezoek van *Britten* en *Franschen*, mede 'als gast en vriend'. Dit bezoek zal, gelooven wij, aan *Turkië* veel duurder komen te staan, dan dat van 1833; zeker is het, dat een der voorname doeleinden van het tegenwoordige bezoek, om, namelijk, aan de Christenen

dezelfde regten te verzekeren die de Moslemi genieten, ten eenenmale heeft gefaald, dewijl de rustige *Grieksche* Christenen de hoofdstad worden uitgedreven, en in andere deelen des rijks door de *Turksche* soldaten worden vermoord.

Over de *Janitsaren*, hunnen oorsprong, den steeds meerderen invloed dien zij verkregen, en hunne uitroeijing door den vader van den tegenwoordigen Sultan, worden belangrijke bijzonderheden medegedeeld. Is hetgeen hier te hunnen opzigte staat opgeteekend, waarheid, dan was hunne vernietiging geenszins als eene noodzakelijkheid voor het *Turksche* Rijk te beschouwen en zou, door dien moord, eigenlijk 'de kern der Natie zijn vernietigd'. - De berekening te dier zake (bl. 147 en 148) komt ons niet geheel juist voor.

Worden de *Turken* door den Heer A. *indolent* genoemd, ze worden ook als wreed en onmenschelijk afgeschilderd. Van MOHAMMED II, die *Constantinopel* heeft ingenomen, lezen wij, onder meer andere wreedheden uit willekeur, of wellust, of vermaak gepleegd, hoe hij een liefhebber van meloenen was, die hij-zelf kweekte, en dat hij eens, eene dier vruchten vermissende, veertien pages of kamerheeren de maag deed 'opensnijden, om te zien wie de meloen gegeten had'. Wij roepen met den S. uit: de menschheid gruwet van zoodanige wreedheden!

Aangaande den tegenwoordigen Sultan ontvangt de lezer eenige karaktertrekken, en ook inlichtingen omtrent den toestand des Rijks in 1840. Zoo knoopt de Schrijver het toenmalige aan den tegenwoordigen tijd, en zegt (bl. 150): 'Bestaat er thans hoop om het vernieuwde Rijk te behouden, krachtiger te maken; om de vroeger beraamde plannen te verwezenlijken en met beschaving meer *Europesche* beginselen aan te nemen? Ik geloof het niet. Ik geloof dat, zoo lang hier *Turksche* beginselen en Mohammedaansche Godsdienst levendig zijn, de ontwikkeling van beschaving als onmogelijk moet worden beschouwd.' - Hetgeen te dezer plaatse verder gezegd wordt over de *Hatti-Sheriff* van *Gulhana* - die nieuwe Grondwet van *Turkijë* - en over hare toepassing, verdient allezins behartiging, vooral omdat het komt van iemand die de werking er van gezien, en de handhaving er van bijgewoond heeft.

Op bl. 152 lezen wij: 'Tot dus verre had ik vroeger mijne

beschouwingen op naauwkeurige geschiedkundige berigten van hunnen voormaligen toestand, ter neder gesteld, toen de verwickelingen met *Rusland* ontstonden, die een nieuw, welligt beslissend tijdperk openen voor het *Turksche* Rijk en zijne toekomst. Naar aanleiding van het voorafgaande zet ik mijne beschouwingen voort'. Van hier af ontvangt derhalve de lezer de denkbeelden van den Heer ARRIENS, over de uitkomst van de krisis waarin zich het *Turksche* Rijk bevindt; eene krisis waartoe ongetwijfeld *Groot-Brittanje* en *Frankrijk* - wier staatkundige beginselen zoo oneindig veel van elkander verschillen - krachtdadig hebben bijgedragen. Bij de waardering dier beschouwingen mag de lezer niet over het hoofd zien, dat ze vóór of in het begin van November 1853 zijn geschreven. Die dagteekening toch draagt de Voorrede, aan het slot waarvan de Schrijver over het ontstaan der tegenwoordige verwickelingen het volgende zegt: 'De Keizer van *Rusland* heeft een tractaat van vrede met *Turkijën*, te *Adrianopel*, gesloten, toen het hem gemakkelijk was *Turkijën* te vernietigen. Sedert is hij de grootmoedige helper der *Turken* geweest. Niettegenstaande dit alles wijkt *Turkijën* door zwakheid bij de eerste gelegenheid van die tractaten af, in eene teedere, godsdienstige kwestie, die der heilige graven. Het laat zich verschalken... Is er nu iets natuurlijker, dan dat *Rusland* beteren waarborg vraagt voor hunne nakoming!! Maar de Keizer, welke die waarborgen vraagt, zegt: ik begeer geene vergrooting van *Rusland*. De Keizer, welke die woorden spreekt, - wiens woord immer zijn zegel was, die het nimmer schond, die, even als zijne edele voorgangers, persoonlijk elken waarborg in zich vereenigt, een voorbeeld is van trouw voor alle Gouvernemenen, - wordt niet alleen niet geloofd, maar gediensdige, te ijverige vrienden dwingen de *Turken* tot oorlog, verschalken hen nogmaals, winden de gemoederen op tot eene hoogte, dat er niet anders uit kan voortspruiten dan een godsdienst-oorlog, waarbij de *Turken*, ten gevolge van de verkregen hulp en raad, het eindperk van hun bestaan in *Europa forcément* te gemoet worden gedreven.'

Men ziet welke de beschouwingwijze is van den Heer A., en in den loop van dit *Dagboek* kan men ontwaren op welke feiten en lotgevallen die beschouwingen steunen. Voor den *Nederlander* die als toeschouwer den strijd thans naar *Bul-*

garijē overgebracht, den strijd, welke in de *Zwarte-* en *Oostzee* zich voorbereidt, met onpartijdigheid kan gadeslaan, - is de aandachtige lezing en overweging van dit *Dagboek* zeer aan te bevelen. Wij zeggen uit dien hoofde den S. welmeenend dank voor dit tweede gedeelte uit zijne Reis-aanteekeningen, en houden de Natie aanbevolen voor meer mededeelingen en aanmerkingen over andere bezochte streken, van dezelfde geachte hand.

Brieven uit en over de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, door Jonathan, uitgegeven met eene Inleiding en Bijschrift door Dr. E.B. Swalue, Predikant te Amsterdam. Met platen en eene kaart. Te Schoonhoven, bij S.E. van Nooten. 1853. In gr. 8vo. XIV en 304 bl. f 3-60.

Als men wenscht een werk te lezen dat met veel warmte en ingenomenheid voor *Noord-Amerika* is geschreven, dan neme men dit. De Brieven behelzen eene Beschrijving niet alleen, maar ook eene Geschiedenis van de Republiek en van hare grootste Staatsmannen; maken tevens met alle de staatkundige en maatschappelijke inrigtingen der Unie bekend, en zijn zoodanig geschreven, dat men met graagte verder en verder leest; maar het werk is van partijdigheid niet vrij te spreken. Ofschoon men langs een aangenamen weg wordt geleid, de kennis die men hier van de *Vereenigde Staten van Noord-Amerika* opdoet, is eenzijdig, en plaatst den lezer niet op een geschikt standpunt om over de menschen en de zaken onpartijdig te oordeelen.

Dr. SWALUE-zelf berigt ons dat de *Brieven* geschreven zijn door een *Nederlander*, die door zijn langdurig verblijf in de *Unie Amerikaan* is geworden, en zegt er voorts van: 'Hij is wel niet blind voor het kwade, dat ook in *Amerika* gevonden wordt, maar over 't algemeen hecht hij veel meer op het goede; is er, en te regt, zeer mede ingenomen, gelijk er in den vrijen burgerlijken en kerkelijken toestand, zoo als die daar ontstaan en bevestigd is, veel goeds gelegen is; doch hij doet het wel eens met zekere vooringenomenheid, en niet *altijd* met juiste voorstelling van 't geen in *Europa*, ook in ons Vaderland, gedaan wordt.' Iets verder zegt Dr. S.: 'dat

de goede bedoeling van den Schrijver niet altijd in gelijke verhouding met zijn oordeel staat'. - Deze woorden van den geachten Vertaler van R. BAIRD, '*Kerkelijke Geschiedenis en Godsdienstig Leven der Vereenigde Staten van Noord-Amerika*', zullen den lezer overtuigen, dat ons oordeel niet ongegrond is.

Men verwachtte evenwel niet dat wij overal waar de schilderij met te sterke kleuren is gepenseeld, ons met de wederlegging zullen inlaten. Wij leveren slechts een verslag, en behoeven dus ook maar met een enkel voorbeeld onze uitspraak te staven. Evenwel, dat de Schrijver zich JONATHAN noemt, en dus als de gepersonifiëerde '*Unie*' optreedt, geeft den lezer reeds genoeg te kennen dat hij geene onpartijdigheid van hem moet wachten.

Eene algemeene aanmerking zenden wij voorop. - De hulpvaardigheid en edelmoedigheid van den *Yankee* wordt in de '*Brieven*' met groote loftuiting verkondigd. Maar als wij eens de hulpvaardigheid te *Amsterdam*, b.v., met die te *Nieuw-York* in onze gedachten vergelijken, schijnt er wel wat op af te dingen. In de beide steden loopt en draaft ieder in bezige drukte. Wij zien te *Amsterdam* hoe bezwaarlijk 't daar is om tegen de steile sluizen of steenen bruggen op te komen, inzonderheid voor den kruijer of winkelknecht, met een zwaar geladen krui- of handwagen; maar de voorbijganger ziet naauwelijks hoe kruijer of winkelknecht vruchteloos tracht zijnen last tegen de sluis op te werken, of hij komt te hulp. Is één mensch niet genoeg, dan komen nog twee of drie helpers er bij. En naauwelijks is er hulp verleend of ieder gaat zijnen weg. Zoo is de *Amsterdamsche* hulpvaardigheid! - Te *Nieuw-York*, daarentegen, laat men ieder zwoegen en tobben zoo veel hij wil en kan; niemand bemoeit er zich mede, noch kijkt er naar; niemand gunt zich den tijd om een ander te helpen; en als iemand met zijn pak niet voort kan, is het als of de gansche wereld zegt: waarom onderneemt ge wat ge niet volbrengen kunt?

Het werk is in brieven geschreven, van welke de eerste is gedagteekend: 5 Julij 1848, de laatste: Januarij 1852. In den eersten brief wordt gesproken van de beroeringen waaraan destijds *Europa* ter prooi was, en even zoo wordt in de volgende brieven van andere gelijktijdige of kort te voren plaats gehad hebbende gebeurtenissen gewag gemaakt.

Met eene beschrijving van het jaarfeest der onafhankelijkheid wordt de reeks der brieven geopend. Daarmtrent heet het (bl. 6): 'De tot bedrijvigheid en handel als in de wieg gelegde *Amerikaan* zou, voor geene uitspanning ter wereld, zijn winkel, pakhuis of kantoor sluiten: maar de verjaardag zijner onafhankelijkheid ligt hem te na aan het hart, dan dat hij niet in de algemeene vreugde zou deelen; en, zonder bevel, wordt heden alle handwerk en bedrijf gestaakt.' - Hierop volgt eene schets van de onderdrukking van *Engeland* ondervonden, den moedigen tegenstand der *Amerikaansche* kolonisten, hunne bevrijding, de vestiging, uitbreiding en bloei van den Staat, die, in drie vierde gedeelte eener eeuw, eene hoogte van welvaart bereikt heeft welke, *a priori*, als onmogelijk moest worden beschouwd. Het is niet te ontkennen dat vele omstandigheden, geheel onafhankelijk van de staatkundige en burgerlijke inrigtingen der Unie, op krachtige wijze tot die ontwikkeling hebben bijgedragen; evenwel moet het verbazing wekken wanneer men verneemt dat de dertien Staten, welke zich in 1776 vereenigden, met eene bevolking van 3,250,000 zielen, in 1848 reeds tot dertig Staten, met eene bevolking van meer dan twintig millioen zielen, waren aangegroeid.

De verschillende Staten der Unie worden verdeeld in *Oostelijke* Staten, waar men zich hoofdzakelijk op de veeteelt, het boter en kaas maken toelegt; in *Middel-* en *Westelijke*, waar het verbouwen van tarwe en *Indiaansche* of *Turksche* tarwe (maïs) op groote schaal wordt gedreven, en in *Zuidelijke* Staten, waar de katoenteelt, de tabak-, suiker- en rijstbouw alle handen bezig houdt. Eene beschrijving in breede trekken van de verschillende Staten (bl. 28-120) behelst veel wetenswaardigs, en men verneemt er uit hoe rustelooze werkzaamheid en stoute onderneemzucht in de Unie tot groote uitkomsten leiden. - Zoo leest men hoe *Boston* door den ijshandel op *Azië* zeventien millioen florijnen 's jaars wint (bl. 32), en hoe JONAS CHICKERING, in 1820, zonder vermogen zijne piano-fabriek aanving, en in 1848 voor zijne werkplaats een gebouw had van vijf verdiepingen hoog, 150 voet lang, en 130 voet breed, alwaar 150 werklieden geregeld werk vonden. Uit die beide voorbeelden ziet men hoe niet de localiteit, maar rustelooze arbeid, en het niet angstig berekenen

of men wel zeker is van te zullen slagen, bij alle ondernemingen op den voorgrond moeten staan. - Mogt men dit in *Nederland* wat meer bedenken, en bovendien niet dadelijk zich laten afschrikken door het minste verlies. Door terstond van eene onderneming af te zien, wanneer ze aanvankelijk geene rekening geeft, wordt een wezenlijk verlies geleden, terwijl bij volharding het verlies in winst kan verkeeren. Er zijn nog vele bronnen van bestaan in *Nederland* en in onze Koloniën, die de *Nederlander* door zijne bezadigdheid, geduld, volharding en geldvermogen kan openen, en met voordeel exploiteren, als er maar onderneemzucht bij komt.

Over de herinneringen aan *Nederland* leest men (bl. 43): 'De oude namen leven nog in veler harten, al is 't niet in *New-York* zelve, want in deze laatste stad is er welligt het minst van het *Oud-Hollandsche* karakter bewaard gebleven; doch in *Albany*, in *Schoharie* en bij de aldaar in den omtrek verspreid wonende landlieden, vindt men een aantal huisgezinnen, alwaar men zich nog in den vaderlandschen tongval en met ongedwongen gulheid *welkom* hoort noemen, zoodra men bemerkt heeft dat de bezoeker uit het *oude lieve Vaderland* (zoo als zij het nog altijd noemen) is gekomen. Ja, men vindt nog enkele huizen waar de schoorsteenen en hunne oudvaderlandsche tegeltjes, met Bijbelsche tafereelen versierd, ons aan den vroegeren tijd van meerdere eenvoudigheid en meerdere welvaart doen denken.' - De 'gehechtheid aan het oude Vaderland' en het 'in eere houden van de moedertaal', waarvan de Schrijver op dezelfde bladzijde spreekt, toont zich te *Oranje (Albany)* en *Nieuw-Amsterdam (Nieuw-York)* jaarlijks bij het feestmaal op Sint-Nikolaasdag; doch bij oranjelinten en redevoeringen ter eere van het oude vaderland en van deszelfs groote mannen, blijft het. Tot nog toe heeft die ingenomenheid niet geleid tot eenige beoefening van de *Nederlandsche* taal en letterkunde, dan bij wijlen den Heer BLEEKER, en enkele anderen.

In de Noot van Dr. S. (bl. 55) staat: dat de Roomsche-Katholijken in *Maryland* de *meerderheid* uitmaken. Dit zal wel *minderheid* moeten zijn. Overigens is het, zoo als hij er bijvoegt: 'Opmerkelijk dat de R.-Katholijken, die in *N.-Amerika*, gelijk alle gezindten, volkomen vrijheid hebben, er niet vooruitgaan, en eigenlijk niet tieren kunnen.' - Dit blijkt later

uit eene Noot (bl. 197), waar het getal Roomsche-Katholijken in 1852 wordt opgegeven.

Van *Florida* wordt (bl. 68-70) gezegd: 'De blanke bewoners van dezen Staat werden vroeger menigwerf door de *Indianen* verontrust en somtijds van alles beroofd; doch sedert 1842 werden dezen, na eene oneenigheid van ettelijke jaren, bij verdrag naar het "*Landschap der Indianen*" overgebracht.' - Dit lezende kan men niet denken dat het daar geldt eene tot God schreiende onregtvaardigheid door het Gouvernement aan de *Florida-Indianen* of *Seminolen* gepleegd. - Nadat *Florida* door *Spanje* aan de Unie was afgestaan, zocht het Gouvernement de *Seminolen* te bewegen om dat landschap te verlaten en zich aan den westelijken oever van de *Mississippi* neder te zetten; doch zij waren daartoe natuurlijk niet geneigd; maar wat vermogten ze met slechts 2000 weerbare mannen? In 1823 werd alzoo het verdrag gesloten dat ze, na twintig jaren, het land hunner geboorte zouden verlaten. Vele beloften werden hun daartoe gedaan, en schadeloosstelling en bescherming werden hun toegezegd. Woord *geven* echter en woord *houden* waren geenszins hetzelfde. Hun vee werd gestolen, en zij kregen allerlei plagerijen te verduren. Dit bracht hen tot wraakneming, en nu heette 't dat zij zich jegens de blanke bevolking vijandig en verraderlijk gedroegen. Zij waren, zoo luidde de beschuldiging, te rusteloos om hen tot 1843 te midden der blanken te kunnen dulden, en daarop werd hun aangezegd dat zij het land hunner vaders ruimen moesten. Wanhoop maakte zich van de *Seminolen* meester. Zij weigerden het erf hunner voorouders te verlaten en bereidden zich tot hardnekkigen wederstand. Verbittering aan de zijde der *roodhuiden*, list en verraad aan de zijde der *Yankees*, kenmerkten dezen bloedigen ongelijken strijd, en ten slotte werd het *overschot* der *Seminolen* naar het *Indian-territory* overgebracht. Die handelwijze is eener godsdienstige Natie onwaardig.

De Schrijver keurt de uitoefening der *Lynchwet* goed: immers hij prijst het, dat de inwoners van *Vicksburg* spelers in hunne stad, die het bevel om haar te verlaten poogden te ontduiken, eigenregtelijk ophingen. Zoo groot was de zedelijkheid! - 'Toen vereenigden zich (bl. 79) de burgers onderling, dreven de verdervers buiten de stad en voltrokken aldaar aan hen het vonnis der regtvaardigheid. Dit geschiedt

op het continent van *Europa* niet.' Neen, God zij lof! althans in *Nederland* en de naburige Staten zou die eigenregtsoefening als moord zijn vervolgd en gestraft geworden.

Ten aanzien van *Nieuw-Orleans* (bl. 81) wordt de onzedelijkheid die daar heerscht, niet geheel ontkend; maar tot het verledene gebragt, en zelfs de zedelijkheid geroemd, 'in vergelijking met hetgeen daar vroeger plaats had'. Intusschen is het bekend, welke grove dierlijke onzedelijkheid in de achterbuurten van *Nieuw-Orleans* heerscht, even als in die van *Nieuw-York*. Van deze stad wordt (bl. 41) weinig meer gezegd dan dat zij 430,000 zielen telt, meer dan 150 kerken, en Bijbel-, Tractaat- en Zendelinggenootschappen heeft, die 'van den godsdienstigen geest der stad en der geheele provincie getuigen'. - Wij zullen verder niets aanvoeren om des Schrijvers partijdigheid te doen uitkomen.

Van de *Hollandsche* Kolonie in *Michigan*, aan de oostzijde van het meer, ongeveer tegenover *Milwaukee*, vernemen wij (bl. 97) dat die Kolonie ruim 3000 zielen telt, en dat de stad *Holland*, met de dorpen *Groningen*, *Zeeland*, *Drenthe*, *Friesland*, *Overijssel*, te zamen 630 huizen heeft. - Wij herinneren ons niet dat de nederzettingen van *Nederlanders* in *Wisconsin* en *Jowa* reeds zijn vermeld. Zij zijn niet geheel onbelangrijk.

Na den lezer met den regeringsvorm te hebben bekend gemaakt, wordt (bl. 132-182) eene levensschets geleverd van elk der twaalf elkander opgevolgd zijnde Presidenten, tot aan ZACHARY TAYLOR, die in 1848 President werd. Meest allen worden met grooten lof vermeld. Wij willen evenwel geene aanmerkingen meer maken.

De verdere brieven loopten over inrigtingen van verschillenden aard. Er wordt in gesproken over de opvoeding, het onderwijs, de openbare scholen en bibliotheken, de godsdienstige gezindten, de Bijbel-, Tractaat- en Zendelinggenootschappen. Vrij uitvoerige berigten worden medegedeeld omtrent de hoogst aanzienlijke sommen welke de ingezetenen der Unie voor zoodanige inrigtingen over hebben. - Met een brief over de landverhuizing en een ander over *Amerika's* toekomst wordt het werk gesloten.

Het boek zal door ieder met genoeg gelezen worden; want de schrijftrant is wegslepend, en het is daarom te meer, dat wij op de partijdigheid van den Schrijver bedacht maken.

Van tijd tot tijd heeft Dr. s. de eenzijdigheid van den tekst in eene Noot te regt gewezen, doch op verre na niet overal waar dat, onzes oordeels, noodig was. - Tegen het beweren op bl. 236 meenen wij te moeten opkomen, want tot nog toe is ons nergens gebleken dat onze landgenooten reeds in 1620 negerslaven naar *Amerika* hebben vervoerd.

De platen zijn verdienstelijk - maar wat zullen wij zeggen van de kaart? Het is dezelfde kaart van D. VEELWAARD, Jr. die wij reeds in de *Reis van ZIEGLER*, uitgegeven bij H. FRIJLINK, hebben ontvangen. Na vijf jaren nog dezelfde schetskaart - want méér is ze niet - aan te bieden, zonder eenige verandering of aanvulling, is wat sterk. Wij betreuren dat er nog geene betere kaart westwaarts tot aan de rivier *Delhortes* - al ware het dan ook op niet grootere schaal - in *Nederland* is in het licht gekomen.

Lier en Harp. Poëzij van J.J.L. ten Kate. Te Middelburg, bij van Benthem en Jutting. 1853. In kl. 8vo. 304 bl. f 1-90.

Wanneer de Heer TEN KATE optreedt met een bundel poëzij, heeft hij gewis niet noodig daarvoor het publiek verschooning te vragen. Als vijftienjarige knaap had hij reeds, door de uitgave van zijnen eersten bundel, de aandacht op zijn talent weten te vestigen, en de loftuitingen, die hem toen door elk wie smaak bezat en zich door geene jaloezij van het spoor liet brengen, werden geschonken, heeft hij bij voortduring zich waardig getoond. Wat reeds in het werk des kinds te bewonderen viel, bleef hem eigen toen hij de producten van zijn jongelingstijd en mannelijke jaren aanbood. Wij namen dan ook dezen bundel met hooge ingenomenheid in handen, en erkennen gaarne dat de lezing daarvan ons een rein genot heeft geschonken, hetwelk ons woorden van dank aan den Dichter en van aanbeveling aan 't publiek op de lippen legt. Wij hebben hier, behalve de *Toewijding aan Bilderdijk*, waarin hij nog eens, even als reeds in *Bladeren en Bloemen*, van zijn hoogen eerbied voor den als Dichter ongetwijfeld onovertroffen man getuigenis aflegt, een rijken voorraad van dichterlijke voortbrengselen in verschillend *genre*. Men vindt er *Levensbeelden*

en *Fantaziën*, *Dramatische proeven*, een *Elegie*, *Lierzangen* en *Harptonen*, *Mengeldichten*, en een *Mysteriespel*. En waar wij den bundel opslaan, overal hebben wij overvloedig redenen om ons te verwonderen over des Dichters begaafdheid. Lees de eerste Afdeeling - gij vindt er meestal vijfvoetige jamben, in staande rijmen, en zeker geven deze aanleiding tot stijfheid en eentonigheid. Maar gij vindt deze klippen op eene bewonderenswaardige wijze vermeden, en het losse en het vloeiende der verzen sleept u mede, en dwingt u de lofspraak af: dat er voor de gedachten die hij hier aanbiedt, geene gepaster uitdrukking kon gevonden worden. En met welk een genoegen luistert gij naar de *terzinen*, waarin u *eens Geestes Pelgrimaadje* wordt voorgesteld met eene keurigheid van uitdrukking, die u herinnert de meesterlijke wijze waarop TEN KATE een gedeelte van DANTES *Divina Commedia* heeft weten weêr te geven. Maar, is het u bij het lezen als of gij het suizen verneemt van den liefelijken Zuidewind, die de Eoolsche harp in *Italiës* dalen in beweging brengt - elders treft u de kracht van uitdrukking waarmede hij u weet te schokken en aan te grijpen. Wie weet zóó den juisten toon te vatten? Wien van onze levende Dichters staat zóó de rijkdom der taal ter dienst, wanneer hij aan het godsdienstig lied zich wijdt, of wanneer hij in dartelen toon u in het eenvoudig dorpsleven overbrengt en eene *Vollendammer Vrijaadje* naar de Natuur teekent? Wij kunnen ons niet onthouden met het naïve liedje ons Tijdschrift op te luisteren. Hoor het, lezer:

Hij.

Lief Lijsjen, gaan-jij t'avond meê
 Wat bonte schelpies sprokklen?
 Daar waait geen bries - 't is blak op zee:
 Lief Lijsjen, gaan-jij t'avond meê
 Wat in mijn botter smokklen?
 Als jij het doen, mijn lieve Lijs!
 Ik leer-je een nieuwe kermiswijs,
 Ik geef-je een nieuwen ruiker,
 En - in 't vooronder wacht de anijs:
 Anijs met bruinen suiker!

Zij.

Gesmokkeld zoet, gestolen zoet:
 Ik zal bedanken moeten!

Gestolen zoet, verboden zoet;
 Maar, Krelis, mien'-jij 't braaf en goed, -
 Men taet⁽¹⁾ zit thuis te boeten⁽²⁾,
 Vraag hem of ik jou wijf mag zijn!
 Dan steek ik jou in 't bombazijn
 Van achtren en van voren;
 Dan klinken wij den bruiloftswijn
 Dat alle menschen 't hooren.

Hij.

Wel, Lijs! 't is snok⁽³⁾, maar braaf, dat lied!
 Je zullen 't niet herhalen,
 En schoon ik dan een 'spekdief'⁽⁴⁾ hiet,
 Ik stoor mij aan die smokklaars niet,
 Ik zal accijs betalen!
 Commiesjen! naar jou vader dan!...
 'k Zal preeken wat ik preeken kan:
 Wel spreken, die wel minnen.
 'k Breng als een eerlijk visscherman
 Mijn beste lading binnen.

Ziedaar Natuur en Waarheid. Dit versje, zóó los van vorm als zedelijk van strekking, is verre te stellen boven de dweeperige liedjens, waarin anderen even slechte getuigenis geven van hunne vroomheid als van hunnen smaak en inzicht in den aard van het echte Christendom, dat het menschelijke in den mensch eerbiedigt, en niet doodt maar verheft en heiligt. Het ontbreekt hier echter ook niet aan zangen die bepaald Christelijk zijn. Wij hebben daaronder te tellen: *Een zestal Lieder om op Steenbeek te zingen en overal waar men de liefde van JEZUS kent*, en *Het Boek der Lieder*, dat twaalf gezangen bevat, waarvan de *Pinksterhymne* wel de eerste plaats verdient. Wat ons hier bevreemdt is vooral, dat TEN KATE met enkele anderen het over zich kan verkrijgen de vrome, uitstekende MARIA MAGDALENA te schetsen als of zij vroeger in openbare zonde geleefd had. Wij weten dat dit op de Roomsche *traditie* rust, en begrijpen het dat bij de Schilders en Dichters in die Kerk de boetvaardige zondares met de voortreffelijke vriendin van den Heer wordt geïdentificeerd; maar het komt ons hoogst on-Protestantsch, hoogst bedenke-

- (1) Vader.
- (2) Vischnetten herstellen.
- (3) Ongewoon.
- (4) Een erkende en toegang hebbende minnaar.

lijk en gevaarlijk voor, inzonderheid bij Predikanten, aan de Gemeenten een voorbeeld te geven van vertrouwen op de Overlevering, en wij weten niet waartoe zulks niet zal kunnen leiden. Het Asyl *Steenbeek* heeft niet den naam MAGDALENUM ontvangen, zoo als dergelijke stichtingen in Roomsche Landen veelal heeten, en wij keuren dit goed; maar ons hindert het daarom zeer dat die ongelukkige wezens, die dáár worden opgenomen en waarvan er menigeen straks terugkeert tot het leven der zonde, zich dien schoonen naam van MAGDALENA telkens geven. 't Is ons lasteren van de nagedachtenis eener bij uitstek vrome vrouw, wáár wij 't vinden. Vreemd is ook in *Lied IV*:

Op Uw woord, o Leven van ons leven!
Werpt ons *hart* den *zweetdoek* af.

Dat stuitende, walgelijke beeld, waarbij het hart vergeleken wordt met een dood mensch, die in 't Joodsche Land en elders met een zweetdoek in 't graf werd voorzien, schijnt TEN KATE bijzonder te bevallen. In weerwil van deze kleine smetten, en enkele andere platte uitdrukkingen, b.v. bl. 158, reg. 16-19, hebben wij hoogen lof, en bij het vers *Johannes op Patmos* verlangen wij vurig naar meer zulke proeven van Oud- en Nieuw-Testamentsche poëzij.

Meent iemand dat wij al te zeer de loftrumpet steken, en dat wij bij het opsommen van al het schoone en goede verzuimen de gebreken aan te wijzen - wij onderschrijven gaarne het woord van den Heer HASEBROEK in de Voorrede van zijne *Poëzij*: 'Ik geloof dat een Schrijver eischen mag zijn werk niet aan een ideaal of aan het werk van een meer begaafden geest, maar aan zijn eigen kunstvermogen en gave gemeten en daarnaar beoordeeld te zien. Op dit gebied geldt het van elders bekende woord: *sint ut sunt, aut non sint*. Neem ze zoo als ze zijn, of werp ze geheel ter zijde!' - Wie alleen den Dichternaam wenscht toe te kennen aan den man die, volgens BILDERDIJK, 'steeds zijn eigen gids, in geens anders schreden stapt en eigen wieken klept', hij late de dichtbundels die er van TEN KATE verschenen zijn en zullen komen, liefst ongelezen. Hij zal toch zich vooraf overtuigd kunnen houden, dat hij bij iedere bladzijde zich zal te ergeren hebben over gemis aan oorspronkelijkheid, en gelegenheid moet vinden om op te merken dat bijna iedere gedachte die door nieuwheid

hem treft, in de stukken van TEN KATE, aan den een of anderen Dichter of Prozaschrijver is ontleend. De moeite om de werken van verschillende Dichters bij verschillende volken te doorzoeken, kan de zoodanige zich sparen. De buitengewone kennis toch die TEN KATE bezit van de schatten der nieuwere Literatuur, is slechts het deel van weinigen, en wanneer iemand zich heeft uitgesloofd met aan te toonen dat een tiental denkbeelden zijn overgenomen van dezen of genen vreemden Dichter, zal hij ligt nog een vijftigtal aantreffen wier oorsprong hem niet bekend is, maar die uit romans en parabelen of stichtelijke geschriften waren opgezameld. Neen, men herhale niet den reeds honderden malen gegeven raad, dat TEN KATE meer rijkdom en diepte van gedachten zal leveren. Hij kan het niet. Zijne poëzij is navolging. Vergt men ook dat de maan haar eigen licht zal geven? Ergert de vriend der Natuur zich aan het schijnsel van het maanlicht, omdat de vorstin van den nacht hare glansen heeft geleend van de zon? Anders, maar dáárom juist niet minder verkwikkend, is ons een landschap bij maanlicht; ánders bij het aanbreken of op het midden van den dag. Men vergelijkt het niet: men prijst beide. TEN KATE blijve door zijne heerlijke vormen, door zijn meesterschap over de taal, door de keurigheid van uitdrukking ons boeijen, - laat anderen naar den roem der originaliteit dingen en zich een hooger rang onder de Dichters waardig maken - wij willen den Heer TEN KATE hebben uitgenoodigd, om onze Letterkunde te verrijken met het overbrengen van de meesterstukken der nieuwere Letterkunde. Dáár is voor hem de lauwer te vinden. Hij kenne zijne krachten, en rekene hem niet eene te schrale glorie, den roem die er voor hem te winnen is bij tijdgenoot en nakomelingschap met het vertolken van de meest beroemde poëzij van het Buitenland. Als gij toch leest de *Elegie* van GÖTHE, de onderscheidene *Levensbeelden en Fantaziën*, die hij aan het *Laienbrevier* van LEOPOLD SCHEFER, zonder het te melden, ontleende; als gij ziet hoe meesterlijk hij, in het vers *Aan den Stoom*, eene gedachte van FREDERIKA BREMER (*Huiselijk Lief en Leed*, D. II, bl. 248) weêrgeeft; als gij u verdiept in het meesterlijk *Mysterieespel* van BYRON, *Hemel en Aarde* - dan zult gij zeggen dat er één onder onze *Nederlandsche Dichters* is die de kunst verstaat om te zorgen dat bij het overgieten het

bouquet van den wijn zuiver blijve bewaard. Werd het tot dus verre voor een *axioma* gehouden, dat iedere vertaling minder moet zijn dan het origineel - TEN KATES roem zal het wezen, door daden te toonen dat er ook op dien regel eene uitzondering is. En is onze Dichter daarvan doordrongen, dan zal hij onze Letterkunde ten duurste verplichten door vertolkingen als van TORQUATO TASSO, DANTE, MILTON en anderen, die zich over hunne introductie door zulk een voortreffelijken tolk niet hebben te schamen. Maar ééne zaak willen wij hier nog opmerken in het belang van 's Dichters naam. Hij verloochene zich-zelf en doe afstand van zijn streven om gehouden te worden voor anders, voor grooter dan hij, de rijk genoeg bedeelde, reeds is; een streven waardoor hij niet voor eene enkele keer, maar telkens en telkens het werk van een ander aanbiedt als ware het zijn eigen. In de Hervormde Gemeenten hoort men wederom zoo menige stem opgaan tegen de Leeraren. Men ijvert voor de Formulieren van Eenigheid, en veroordeelt hen die daaraan een titel of jota te kort willen doen. Dát wordt door bezadigde Christenen afgekeurd; maar eene ontrouw aan die Formulieren als waaraan zich iemand schuldig maakt die pronken wil met eens anders veeren, zal door geen liberaal Christen, van welk Kerkgenootschap, kunnen worden verdedigd. Of is men bij het overbrengen van vreemde Gedichten, zonder den Auteur te noemen, niet in openlijken strijd tegen hetgeen een dier Formulieren leert? Zie *Heidelbergsche Katechismus*, Zondag 42^a. - Des Dichters geest en roem is des Dichters eigendom, en even heilig en veilig moeten die voor anderen zijn als zijne overige bezittingen. Wijde ook TEN KATE zijne talenten aan de eer onzer Letterkunde en aan 't zedelijk heil der Gemeente!

Z.

Het Albumblad, door Henriëtte Maria L, Schrijfster van: 'Coquetterie'. II Deelen. Te Schiedam, bij H.A.M. Roelants. 1853. In gr. 8vo. 456 bl. f 5-80.***

Het 'Albumblad' bevat eenen familie-roman in den trant van Mevr. MAC-INTOSH. Het doel dat de Schrijfster tracht te bereiken is goed; het beginsel daar zij van uitgaat is edel, en de middelen die zij bezigt zijn gepast. Zij leert: dat geluk niet

altijd zegen is; dat eer, roem, rijkdom, op zich-zelve onvoldoende zijn om waren gemoedsvrede te stichten; dat het hart, in strijd beproefd, alleen door het Christelijk beginsel geheiligd wordt. Zulke en andere gewigtige waarheden zijn hier aanschouwelijk voorgesteld, hetgeen dikwijls meer aantrekt dan een zedelijk betoog. De invloed van zoo menig roman is heilloos, maar dank verdienen zij die hunne krachten er aan wijden om de zedelijke opvoeding en vorming van den mensch te helpen bevorderen. Op dien dank heeft de ons onbekende Schrijfster regtmatige aanspraak.

Wij maken kennis met een drietal huisgezinnen van *Rijnsdorp in Zuid-Holland*, namelijk: van STERMUND, den Predikant; van ELLERSHOF, den Heer van 't buitengoed *Heesterhoeve*, en van den smid VAN ARKEL. De Predikant is een bedaagd man, wiens blik even helder is als zijn hart wèlgestemd; zijne gade is eene bedrijvige Dominésvrouw, geene schoolmeesteresse, maar eene zorgvuldige MARTHA. De zoon is een hupsche knaap, die, zonder veel gerucht te maken, eene voordeelige loopbaan inslaat. FRANCISKA, hunne dochter, is het beeld van eene Christin, die door innerlijken strijd tot zedelijke volmaking wordt opgevoerd; terwijl de Godsdienst het geweten wakker houdt, en de ouderlijke raad niet over het hoofd wordt gezien. De Heer ELLERSHOF en zijne gade zijn edele menschen; de laatste is eene verstandige vrouw, en een toonbeeld van moederzorg voor aangehuwde kinderen. De beide zonen en eene dochter van ELLERSHOF slaan onderscheidene wegen in, en vinden daar wat zelden iemand ontgaat die zijn heil in 't toevallige goed der wereld zoekt. Het karakter van HERMAN VAN ARKEL is uitmuntend geteekend. Hij, het kind van een smid, onderscheidt zich door zijne buitengewone talenten. Voor de letteren opgeleid, maakt hij weldra *époque*, maar de eer en grootheid zijns naams worden hem onwillekeurig afgoden. Meer op ouderlijken wil dan uit neiging treedt hij in 't huwelijk; maar zonder dat te weten of te willen, vernietigt hij de rust der met hem dweepende FRANCISKA. Weduwnaar geworden ontdekt hij dit, maar in plaats van de geslagen wond te heelen, waartoe zijn hart hem dringt, treedt hij in 't huwelijk met eene rijke en schoone weduwe van vijf-en-twintig jaren (de dochter van den aanzienlijken ELLERSHOF), die hem als bedwelmt en boeit, maar ook de

ervaring geeft, dat voor den vrede met zich-zelf en met God, noch ligchamelijke schoonheid, noch tijdelijk vermogen, noch verworven lauweren voldoende zijn. Op den weg der eere vindt hij die evenmin als in den schoot der weelde.

Wij zijn ingenomen met den gang en de strekking van dit verhaal. Er heerscht een toon in die wèl luidt. De Schrijfster openbaart een regt godsdienstigen zin, niet verkild door dorre verstandsbegrippen, en ook niet verhit door overspannen mystiek gevoel. Nergens overdrijft zij, en waar hare personen verkeerde rigtingen nemen weet zij tegen het kwade te waarschuwen, zonder van die afgrijselijke tooneelen te schetsen voor welke het gevoel met afkeer terugdeinst.

Wij zullen ons echter wel wachten het werk geheel onberispelijk te noemen. Men zou kunnen vragen: of het optreden van elk der personen wel genoeg is gemotiveerd, en: of er niet ook van het tooneel aftreden die hunne rol nog niet hebben uitgespeeld? Wij hebben ook nog eene aanmerking op het karakter van ELLERSHOF als vader. Ons is het niet verklaarbaar, dat hij zijnen zoon HENRI - die, na eene ware dollemansstreek, zich in 't ouderlijk huis komt verbergen, en van schaamte zijne kamer niet verlaat - niet opzoekt, zijn berouw niet bestuurt, en als vergevend vader niet in de armen drukt, maar hem schier ongetroost naar *Oost-Indië* laat vertrekken, waar hij sterft. Die onvaderlijke handelwijze was, bovendien, voor den gang des verhaals niet noodig. Maar, ofschoon wij haar jammer vinden, het geheel lijdt er niet door, en wij maken geene zwaarigheid dit familie-tafereel aan te bevelen aan elk die prijs stelt op iets degelijks, dat de neiging en kracht opwekt om beter en door godsdienstigen zin gelukkig te worden.

Het Leesgezelschap te Diepenbeek, door P. van Limburg Brouwer. Derde druk. Te Groningen, bij W. van Boekeren. 1854. In post 8 vo. 307 bl. f 1-25.

Wie kent dit geschrift van den Hoogleraar VAN LIMBURG BROUWER niet, kort na zijnen dood in het licht verschenen? Het maakte, ofschoon zeer verschillend beoordeeld, bij zijne eerste uitgave, in 1847, grooten opgang, en werd, zoo wij ons meenen te herinneren, zeer spoedig herdrukt. Nu blijkt

echter, dat het, in weerwil van het verloop des tijds, nog bij voortduring gevraagd wordt, en dat de Uitgever eene goedkoope uitgave raadzaam heeft geacht, ook om de meer algemeene verspreiding te bevorderen. Wij verblijden ons daarover, omdat wij ons overtuigd houden, dat het boek, terwijl het literarische waarde bezit, ook veelzijdig nut kan stichten. De tijden zijn toch nog geenszins voorbij, dat het orthodoxisme zich tracht te doen gelden, en mannen van naam voor de handhaving eener eenmaal aangenomene Kerkleer strijden als met uitgetogen zwaard. Treurige verschijnselen overtuigen er ons van, dat velen nog altijd van het wèlslagen dier pogingen heil verwachten voor de toekomst. En terwijl men aan het gezond verstand het stilzwijgen oplegt, en de een den ander in heiligen ijver napraat, zonder ernstig onderzoek der Schrift, wordt de Gemeente geschokt en het werk des Heeren verwoest. Nu zijn er zeker vele andere gepaste middelen, om het drijven der Formulieren van Eenigheid in de Hervormde Kerk, die hunne historische waarde hebben, tegen te werken en allen die oogen hebben om te zien, van de dwaasheid der meening te overtuigen, dat de Kerk met het verbindend gezag dier Formulieren staan of vallen zou. Maar dat dit geschrift daartoe eene gansch eigenaardige strekking heeft en, vermits het door een leek geschreven is, ligt hier en daar te gereeder ingang vindt, valt wel allerminst te betwijfelen. Hiermede is echter niet gezegd, dat het, zoo als het dáár ligt, geene schaduwzijde hebben zou, om welke Wij de algemeene verspreiding daarvan onder het volk in sommige opzigten minder raadzaam achten moeten. Wij betreuren het o.a., dat hier tegenover de Formulier-regtzinnigen, die in hunne gebreken worden tentoongesteld en scherp gehekeld, geene echt Evangelische mannen optreden, die eene betere opvatting der waarheid voorstaan, en in de Kerkleer naauwkeurig onderscheid maken tusschen hetgeen van het Evangelie afwijkt en daarmede overeenstemt. Ook komen er, hier en daar, gezegden voor, die, misbruikt, tot grove onverschilligheid in het godsdienstige zouden kunnen leiden. Maar wij meenen desniettemin, dat hier voor een iegelijk in onze dagen veel te leeren valt, en moeten erkennen dat, toen wij ons de moeite gaven, of liever het genoegen verschafften om het bock nog eens weêr in zijn geheel te lezen, de indruk daar-

van nog veel gunstiger was dan te voren. Men houde slechts het bepaalde doel, dat de bekwame Schrijver zocht te bereiken, in het oog, en zie vooral de verdiensten van den lossen, gemakkelijken stijl, van de vernuftige inkleeding en doorgaans geestige voorstelling niet voorbij! Er is, sedert dit geschrift verscheen, meer soortgelijks in het licht gezonden, waarvan wij de betrekkelijke waarde gereedelijk erkennen; maar wij moeten toch aan dezen voorganger de voorkeur geven, en verblijden ons, dat het *ridendo dicere verum* hem zóó bij uitnemendheid wèl gelukt is.

Men vergelijke voorts met deze vlugtige aankondiging de breedvoeriger beoordeeling van dit werk in de *Vaderl. Letteroefeningen* van 1848, bl. 86-92.

Nieuwe Schetsen en Verhalen van Mrs. Harriët Beecher Stowe, Schrijfster van: 'De Negerhut', en: 'De Meibloem'. Voorafgegaan door een Levensbericht der beroemde Schrijfster. Te Amsterdam, bij P.N. van Kampen. 1854. In post 8vo. 169 bl. f 1-25.

Als iemand een meer dan gewonen roem heeft verworven, maken nieuwsgierigheid en belangstelling elk begeerig om hem te leeren kennen, en te vernemen wat hij gesproken en gedaan heeft. In de laatste jaren heeft wel niemand zoo algemeen zijn naam bekend en geëerd gemaakt als Mrs. BEECHER STOWE, en hare reis naar *Europa* was inderdaad een zegetogt. Moge die ook de toebereiding zijn tot de uitvaart der slavernij, dat schandmerk van den *Europeschen* handelsgeest! Geen wonder dat ieder gaarne wat STOWES pen ook in een ander *genre* dan de *Negerhut* voortbragt, in handen neemt, en dat de Uitgevers zich beijveren om te verzamelen wat van hare hand ginds en elders verspreid is. Intusschen ligt op dit pogen, wanneer het van de Schrijfster-zelve niet uitgaat, eene zware verantwoordelijkheid. Wie met Tijdschriften in letterkundige betrekking staat, en om een artikel wordt aangezocht, en dan goedwillig genoeg is om aanstonds de pen op te vatten, weet ook dat elke bijdrage op zich-zelve niet berekend is om zijnen roem, zoo die daarnaar moest bepaald worden, op te houden. Zulke bijdragen mogen niet misplaatst

zijn waar zij oorspronkelijk worden aangetroffen, zij zouden den Schrijver kunnen benadeelen, indien men ze onhandig in een ander gezelschap overbragt. Zoo hebben wij reeds kleine stukjes van onze Schrijfster aangetroffen die wij niet uit hare pen verwacht zouden hebben. Die teleurstelling heeft de Uitgever op zijne rekening. Gelukkig evenwel dat de Heer VAN KAMPEN zich dit niet behoeft aan te trekken. Hij heeft bij 't verzamelen van dezen bundel eene goede keus gedaan.

Vooraf gaat een wél uitgewerkt levensberigt van de Schrijfster en van haar geslacht. Het is daarom te belangrijker, omdat het doet zien op welken weg Mrs. B. STOWE de pleitbezorgster der arme slaven werd, en wat haar bewoog als kampioen tegen het regt der onmenschelijkheid, het beginsel der barbaarschheid op te komen. Deze levensschets maakt het boek schier onmisbaar voor de bezitters van *de Negerhut*.

Het eerste stukje verhaalt hoe *Oom SAM* zijne vrijheid kreeg, en wij krijgen den jongman lief, die zijnen slaaf in vrijheid stelt. Een diepe en heilige zin ligt in het tweede stukje: 'de ongetrouwe rentmeester'. Luimig verhaalt zij voorts uit de papieren van een letterkundige wat hij in zijn buitenleven ondervond, toen hij buiten ging wonen om goedkoop te bestaan, maar de prooi werd van teleurstellingen, omdat hij niet wist hoe 't aan te leggen om zijn doel te bereiken. Hoog ernstig is het volgende stukje, dat het leven van eenen jongeling schetst die in de bedwelming van den drank zich rampzalig maakt. Belangrijk is de voorstelling van 'twee Bijbels', de eene in een prachtband op de tafel in een *salon* gelegen, doch door den weelderigen bezitter om zijnen inhoud miskend; de andere oud en veel gebruikt op eene sombere achterkamer, in een huisgezin van onspoed en droefenis, van ziekte en kommer. Luisteren wij eens een gesprek af:

- Luistert naar mij, lieve kinderen! ik zal u iets uit dit boek voorlezen: 'uw hart worde niet ontroerd; in het huis mijns Vaders zijn vele woningen.' Dus ziet gij, mijne kinderen! dat wij niet altijd in deze kleine, donkere, koude kamer zullen blijven. JEZUS CHRISTUS heeft beloofd ons naar eene betere woning te brengen.

- Zullen wij daar den geheelen dag warm zijn? - zegt de kleine jongen met ernst.
- En zullen wij genoeg te eten hebben?

- Ja, lief kind! - antwoordde de moeder - luister wat de Bijbel zegt: 'zij zullen niet meer hongeren, en zullen niet meer dorsten; want het Lam, dat in het midden des troons is, zal hen weiden; en God zal alle tranen van hunne oogen afwisschen.'

- Daar ben ik blij om - zeide MARY - want, moeder! ik kan het nooit uitstaan, als ik u zie schreijen.

- Maar, moeder! - zeide de kleine HENRY - zal God ons morgen niet wat eten zenden?

- Hoor wat de Bijbel zegt - antwoordde de moeder - zijt niet bezorgd, zeggende: 'wat zullen wij eten? of wat zullen wij drinken? want uw Hemelsche Vader weet, dat gij alle deze dingen behoeft.'

- Maar, moeder! - zeide MARY - als God onze Vader is, en ons lief heeft, waarom laat Hij ons dan zoo arm worden?

- O - antwoordde de moeder - onze Heer JEZUS CHRISTUS was even arm als wij zijn, en God had Hem toch zekerlijk lief.

- Was Hij zoo arm, moeder?

- Ja, kinderen! Gij weet wel hoe Hij zeide: 'de Zoon des Menschen heeft niet waar hij het hoofd nederlegge.' En meer dan eens staat er, dat JEZUS hongerig was, als er niemand was om Hem eten te geven.

- O, moeder! wat zouden wij doen zonder den Bijbel! - zeide MARY.

Hoe teeder en roerend is dit onderhoud; alleen zouden wij gewenscht hebben, dat zij het woord van JEZUS niet als een bewijs voor zijne armoede gebruikt had.

In het verhaal, getiteld: 'het is zaliger te geven dan te ontvangen', wordt de weldadigheid geteekend. - Hoe ouders door kinderen geleid worden toont zij in een ander stukje, en zegt naar waarheid: 'Zoudt gij willen weten, o vader, wat dat geloof is, dat den hemel ontsluit? Ga dan niet naar twistende Godgeleerden of tot streng voorgeschreven Formulieren, maar druk uwen kleine aan uwe borst, en lees in die heldere, vertrouwelijke oogen de les van het eeuwige leven: wees slechts voor uwen God, gelijk uw kind voor u is, en alles is wèl! Zalig zult gij waarlijk zijn 'wanneer zoo een klein kind u zal leiden!'

Behagelijk stelt Mevr. B. STOWE in 'de Kersmis of de goede Fee' een lief meisje voor, dat niet weet wat zij ten geschenke zal geven aan hare betrekkingen, die van alles te veel hebben, en, op vriendelijken raad, hare geschenken brengt aan dezulken die van alles te weinig hebben.

Treffend is hare beschouwing van 'de twee Altaren', het eene opgericht in 1776 voor *Amerika's* vrijheid, het andere in 1850 voor de bescherming der slavernij in 't Land der vrijheid. 'De Droom van een vrij man' verdient wel wakend overdacht te worden. Het laatste stukje: 'het Nieuwejaarsgeschenk', is roerend en grijpt in 't hart.

Wij danken den Heer VAN KAMPEN, dat hij 't publiek dezen bundel geschonken heeft. De uitvoering is zoo net, als het vignet keurig.

Karel van Bourbon, of de Koning en de Gravin. Een historisch verhaal uit den tijd van Frans I. Door S.W. Fullom. Uit het Engelsch vertaald door M.V.O. II Deelen. Te Amsterdam, bij J.M.E. Meijer. 1853. In gr. 8vo. 553 bl. f 5-90.

De Heer MEIJER heeft door dit werk een nieuweling bij ons ingeleid, en de kennismaking met FULLOM zal het romanlezend publiek niet berouwen. Het geval is ontleend aan de woeligste tijden der *Europesche* Geschiedenis, en de personen die ten tooneele verschijnen, hebben, met en zonder roem, een onvergetelijken naam verworven. Men vindt hier eene reeks van tafereelen die, historisch nog meer dan romantisch, verdienstelijk zijn. Het geheel loopt van 't beleg van *Mezières* in 1520 verdedigd door BAYARD, den ridder zonder smet of blaam, tot op de inname van *Rome* door KAREL van Bourbon in 1527.

Grootsche tooneelen worden er geschilderd, als: het proces tegen den Hertog van Bourbon; de onbesuisde slag van *Pavia*; de gevangenschap van Koning FRANS te *Madrid*; het oproer te *Milaan*; en de bestorming van *Rome*. De historische karakters zijn over 't geheel wèl geslaagd; maar KAREL van Bourbon schijnt ons het best getroffen. Wij beklagen den

held, door zijn volk ontzien en geëerd; door de moeder des Konings, LOUISE van *Savoije*, vervolgd, omdat hij hare liefde zich niet wilde laten opdringen; gehaat door zijnen Vorst uit onedele afgunst; eindelijk door verbeurdverklaring zijner goederen tot verzet tegen zijnen Koning gedrongen, en stervende op de wallen van *Rome*, dat voor zijne plunderzieke benden bezweek.

Wij kunnen ons beter vereenigen met FULLOMS voorstelling van het karakter des *Franschen* Konings, dan met dat van den Vijfden KAREL. Ofschoon wij hier niet geroepen zijn om als regters op te treden, mogen wij toch aanmerken: dat KAREL tegenover FRANS met meer goede trouw heeft gehandeld, dan deze tegenover hem. De goede trouw scheen naar het woordenboek van FRANS slechts gril of luim te zijn. KAREL was meer Staatsman dan Veldheer, en zijn doel, door de Hervorming mislukt, was: het verbrokkelde *Duitschland* tot eenheid van bestuur te brengen.

Ligtzinniger, grilliger en trouweloozer Vorst dan den zoogenaamden ridderlijken FRANS hebben wij nergens ontmoet. Het is inderdaad te verwonderen, dat *Europa* zich zoo lang vermaakt heeft met het *bon mot* van *Pavia*: 'alles verloren behalve de eer!' - eene mislukte aardigheid en een logen bovendien; want het was immers bovenal *de eer* welke de roekeloze Vorst verspeeld had. Zijne onbedachtzaamheid maakte eene mogelijke overwinning onmogelijk, stortte de bloem zijner ridders in 't graf, en voerde hem gevangen naar de hoofdstad zijns vijands. Wij ontkennen niet dat de voorwaarden zijner invrijheidstelling hard en drukkend waren, maar KAREL was er toe gerechtigd. FRANS, kinderachtig kleinmoedig in den tegenspoed, nam ze aan, maar had dan ook geen regt om het verdrag, dat hij bezworen had, te schenden. Als hij van den troon afstand hadde gedaan ware zijne eer gered geweest; maar FRANS bezat niet wat een eerlijk man eer noemt, en niets ridderlijks dan zijn vederbos.

Zeer gunstig steekt bij hem af de beminnelijke MARGARETHA, zijne zuster, de Hertogin van *Alençon*, die voor belaagden en verdrukten even moedig tusschen beide treedt, als getrouw haren broeder in tegenspoed ter zijde staat. Wij ontmoeten Paus CLEMENS VII slechts eene enkele maal, maar moeten den

Schrijver de getuigenis geven, dat hij een goeden blik op den hoogen Kerkvorst geslagen heeft.

Het meest romantische in dit verhaal is de betrekking van den *Engelschen* ridder ESMENOËL tot COUNNA, de Gravin van *Mirandola*, en eenige avontuurlijke tooneelen te *Sevilla*, *Toledo*, *Milaan*, en elders, waartoe die aanleiding geeft.

De Schrijver heeft de Geschiedenis van den tijd vlijtig bestudeerd en goed begrepen, en de feiten getrouw uiteengezet, en toch schijnt hij van de Geschiedenis niets meer te weten dan het onderwerp dat hij behandelt. Allerwege is ons die onkunde in 't oog gevallen. Wij zijn verplicht die opmerking met bewijzen te staven.

Hoe is 't mogelijk dat eene *Spaansche* dame, die in 1525 reeds volwassen is, in *Peru* kan geboren zijn? FULLOM zegt: dat zij daar met een ouden *Hidalgo* in 't huwelijk was getreden; maar de Geschiedenis leert, dat PIZARRO eerst in 1525 in dat land voet aan wal zette.

Bl. 89 van 't Tweede Deel noemt FULLOM den *Duitschen* krijgsoverste FREUNDSBERG een volgeling van CALVIJN; toen (het was in 1527) niemand CALVIJN nog als een der hoofden van de Hervorming kende.

Hij laat HERODUS, zoo als HERODES hier genoemd wordt, JEZUS de doornenkroon op 't hoofd zetten. SIMSON noemt hij SAMSON, en de Joodsche *Nazireërs*: *Nazareners*.

Volgens FULLOM is LOYOLA reeds in 1526 het hoofd der Jezuïten. De waarheid is, dat LOYOLA zich toen aan de Hoogeschool van *Alcala* bevond, en aldaar bij de Inquisitie van tooverij verdacht werd gehouden.

Niets schijnt hij te weten van de vervolgingen, sedert ISABELLA en FERDINAND tegen de Joden ingesteld; anders had hij niet kunnen schrijven: 'Hoewel de *Joden* te dier tijde in andere landen aan vervolgingen waren blootgesteld, genoten zij echter zeer veel vrijheid in *Spanje*, waar zij een groot gedeelte der bevolking uitmaakten'. (II, 197.)

Op bl. 261 laat hij JOZUA de *Gibeonieten* in 't stof doen bijten.

Op bl. 269 lezen wij: 'trok DAVID dan niet op tegen het hier [heir] van ABSALOM, hoewel hij zich tegen de *Filistijnen* moest verdedigen?' Van een *Filistijnschen* oorlog te dien tijde

weet de Geschiedenis niets. Het is waar, de Schrijver laat krijgslieden die fout begaan, maar ook dát is niet historisch; want hij had moeten weten dat de Protestantsche officieren van die dagen te bijbelvast waren voor zulke lompe vergissingen.

Deze staaltjes zullen wel voldoende zijn.

De vertaling schijnt goed te zijn; maar de correctie is beneden alle kritiek.

J.H.S.

Lord Chesterfield's Wenken voor zijnen Zoon, bij zijne intrede in de wereld. Naar het Engelsch. Te Haarlem, bij J.J. van Brederode. 1853. In kl. 8vo. 115 bl. f :-75.

Lord CHESTERFIELDS werken in het algemeen, en zijne brieven aan zijnen natuurlijken, maar door hem, onder den naam STANHOPE, aangenomen zoon in het bijzonder, zijn te algemeen bekend dan dat wij zijne daaruit getrokken *wenken* uitvoerig zouden behoeven aan te kondigen. Te minder behoeven wij zulks, daar vele van die wenken, lessen en raadgevingen reeds vóór lang ook door vertalingen bij ons publiek bekend zijn. Aanbeveling verdienen zij echter bij vernieuwing. Immers mogen vele ook dier bovenstaande *wenken* den toets der strenge Christelijke zedekunde niet kunnen doorstaan, zij zijn toch ontegenzeggelijk uitvloeisels van eenen diepen blik in het maatschappelijk leven en in het menschelijk hart; zij doen ons telkens eenen man kennen die, door fijne opmerking, veel levenswijsheid vergaderd had in zijnen langdurigen en schitterenden levensloop. Zij zijn, daarenboven, in hooge mate bevorderlijk om die onschatbare levenswijsheid te verkrijgen. - Hoe hoog men CHESTERFIELD schatte, blijkt onder anderen uit een niet onaardig gezegde van JOHNSON: 'CHESTERFIELD was een vernuft onder de Lords, en een Lord onder de vernuften.'

Den schat van opmerkingen en levenswijsheid dien men in bovenstaande *wenken* vindt, koopt men voor vijftien stuivers waarlijk niet te duur.

†-

Boekbeschouwing.

De Dag des Heeren. Zondags-lectuur voor Evangelische Christenen. Door J. van Waning Bolt, Predikant te Antwerpen. Te Groningen, bij J. Oomkens, J.zoon. 1853. In gr. 8vo. 316 bl. f 1-60.

Om stichtelijke geschriften te lezen is de Zondag wel het meest geschikt. Misschien heeft dat den Heer VAN WANING BOLT op het denkbeeld gebragt om den Zondag-zelfen, en hetgeen daarmede in verband staat, insgelijks eens tot onderwerpen van stichtelijke opstellen te maken. Hij levert er hier twintig van. Zij handelen: over den Zondag als de dag des Heeren, en als rustdag, feestdag, en sabbath; over de Zondagsviering; over den Zondag-morgen en avond; over het kleed, den schotel, den arbeid, en de uitspanning des Zondags; over den Zondag van den arme; van den kranke; van den wereldling; van de dienstboden; van de kinderen, en van den Christen; over de Zondags-school; de Zondags-gift, en de Zondags-stemming.

Bij zoo velerlei als hier gevonden wordt, zal wel niemand over dorheid of eentonigheid klagen. Los en ongedwongen, hoewel niet zonder breedsprakigheid, is de toon en trant des Schrijvers. Zijne vertoogen zouden in degelijkheid winnen als hij kon goetvinden minder kwistig met woorden te zijn. Van onze opmerkingen bij de lezing van het twintigtal in dezen bundel laten wij het een en ander volgen.

De Schrijver is sterk ingenomen tegen het vieren van Christelijke feesten op een anderen dag dan den Zondag, en vooral tegen de dubbele feestdagen. Zijne gronden echter zijn niet voldoende om ons mede op hunne afschaffing te doen aandringen. Wat hij zeggen moge van uitputting, óns heeft het nooit aan stof ontbroken om ook op een tweeden feestdag een gepast woord te spreken; en wij hebben dan ook nooit over de opkomst der Gemeente te klagen gehad. Hoe 't in *Antwerpen* toegaat weten wij niet; maar als de Schrijver eens op den tweeden Kers- of Paaschdag in *Amsterdam*, of maar

in de woonplaats van Ref. de kerken bezocht, zou hij er alle reden vinden om te vragen: hoe 't mogelijk is tegen de viering dier dagen te kunnen ijveren? Het is zoo, hare afschaffing zou de Leeraren van menige predikbeurt ontslaan; maar de Heer BOLT zal gaarne toestemmen dat dit gemak minder zwaar weegt dan het belang van Kerk en Gemeente. Wat hij aanvoert omtrent het misbruik dat eenigen van de tweede feestdagen maken, is, helaas, op elken Zondag toepasselijk, en zoo geldt dan ook hier de spreuk: dat hij niets bewijst, die te veel bewijst.

Naar ons gevoelen behandelt de Heer BOLT ook de Zondagsviering in *Engeland* met groote eenzijdigheid, als hij die 'het lijden, het doorstaan van den Zondag' genoemd wil hebben. Zoo mogen in *Engeland* dezulken oordeelen die alle godsdienstig gevoel hebben uitgeschud; maar de godvruchtige Christen oordeelt er anders over. De Godsdienst-oefening zoo wel in huis als in de kerk heeft voor hem eene vreugde en vrede die de wereld niet kan geven. Ook werpt de vergelijking die hij maakt van *Frankrijk* met *Engeland* zijn eigen gevoelens omver, en wat er bij ons te Lande op den Zondag te zien valt, is waarlijk geen bewijs tegen de *Engelsche* Zondagsviering. Dáárin echter zijn wij 't volkomen met hem eens, dat de viering van den dag des Heeren eene zaak is van het hart, die niet van burgerlijke wetten afhankelijk kan worden gemaakt.

Geheel onverklaarbaar is ons des Schrijvers bedekte hatelijke uitval over hetgeen zeker de meeste Protestantsche Leeraren in de eerste helft van het vorige jaar, in hunnen ijver voor de zaak der Hervorming, tegen 't gewetenkluisterend priestergezag der Hiërarchie gesproken hebben. Het gezegde: 'Men tracht CHRISTUS, den grooten overwinnaar van dood en hel en zonde, te vernederen tot 'een overwinnaar van Rome,' - 'of van ik weet niet waf', is minder noch meer dan eene mislukte aardigheid: die, al ware zij gelukt, nog altijd zijn zou beneden den ernst en de waardigheid der zaak. Zoo vinden wij het ook jammer, dat de Heer B., die toch met Zondagslectuur geheel op praktisch gebied stond, zoo plat-hatelijk uitvaart tegen andersdenkenden die het Confessioneel beginsel voorstaan; zeggende: 'Zulke confessionele factie-(?)Christenen zouden ons ook zoo gaarne den Zondag, den dag des Heeren,

verknoeijen en verderven. Zij hebben er zoo de hand van, om er een cholera-, een aardappelen-, of een anti-hiërarchiebiddag van te maken.' Dat is geen Zondags-woord en ook geen Zondagsche stijl. Zulke uitvallen zijn meer geschikt om te ontstichten dan om te stichten; meer om te verbitteren dan om te verbeteren. Zij bouwen de liefde niet op, maar breken die af. Als wij deze en andere bedenkingen op 't werk niet hadden, zouden wij buiten allen twijfel 't ruimschoots aanbevelen.
S.

Schets van Leerbegrippen van verschillende Genootschappen, in 4 Tabellen, met eene vijfde, waarop eene proeve van Geloofsbelijdenis voor alle menschen en alle tijden. Voorafgegaan van eene aanwijzing der bronnen en een noodzakelijk Voorwoord. Te Kampen, bij K. van Hulst. 1853. In kl. 8vo. 39 bl. f :-25.

Een boekje, ondanks sommige verkeerde spellingen (*sijmbol*, *sijntagma*, enz.) en vrij talrijke *Germanismen* (*opgave*, *optrede*, van den opsteller vervaardigd, enz.) zeer geschikt en aanbevelingwaardig voor wie eene algemeen-verstaanbare uiteenzetting begeert van de in den titel genoemde onderwerpen. Trouwens, de ongenoemde Schrijver heeft uit eene uitstekende bron geput. Het boekje is (en het doet ons leed, dat het auteurs-geweten den S. niet gedrongen heeft er met één enkel woord van te reppen) een uittreksel uit de *Comparative Darstellung des Lehrbegriffs der versch. Christl. Kirchenparteien* van WINER. Wat den geleerden Theoloog bijzonder aangaat, is in dit uittreksel weggelaten, het overige schier woordelijk vertaald met de noodige bekorting. Het schijnt echter met eenige achteloosheid bewerkt te zijn, zoo als blijkt uit sommige der reeds genoemde spelfouten, en zelfs verkeerde vertalingen. De ergste van de laatsten staat bl. 13, waar omtrent de 129 vragen van den *Heidelbergschen Katechismus* vermeld wordt: 'de beroemdste 80 zijn uit onevangelisch menschenbehagen in vele uitgaven weggelaten', - waar WINER heeft: '*die berühmteste 80 (natuurlijk de tachtigste) würde*', en verder dezelfde woorden. Gelukkig dat de S. met dit populaire werkje geen wetenschappelijk onderzoek eens anderen *als zoodanig* voor het zijne wil laten doorgaan: anders zouden wij genoodzaakt zijn,

deze wetenschappelijke charlatanerie uitdrukkelijker aan de kaak te stellen. Voor de 'Geloofsleer voor alle partijen' zijn wij den S. dankbaar: trouw en zonder achterhouding van gewichtige uitspraken der H. Schrift, is hier haar hoofd-inhoud zamengebragt, al ware nog eenige meerdere volledigheid wenschelijk geweest; en wij willen den Opsteller niet verdenken van het nuttelooze en onhistorische doel, om hiermede zijdelings de noodzakelijkheid van bepaalde Geloofsbelijdenissen voor bepaalde Kerkgenootschappen te willen ontkennen. Immers bij erkenning van de noodzakelijkheid: dat het ééne goddelijke licht zich door het prisma der menschelijke eindigheid in allerlei straalbrekingen openbare, blijft het toch overal en altijd (niet het minst *thans* en *bij ons*) dringend noodig, dat wij zamen het oog rigten op de oorspronkelijke éénheid, die ons allen, ofschoon met vele hoofden en vele zinnen, toch in CHRISTUS tot één hart en ééne ziel verbindt.

J.H.G.

Bijbelsche Overdenkingen op iederen dag des jaars, voor den huiselijken kring en de binnenkamer. Naar het Engelsch van James Smith, Schrijver van: 'Het herderlijk Morgenbezoek', 'Het herderlijk Avondbezoek', 'Des zondaars Gids tot God en heerlijkheid', 'De Vredeboode voor geloovige Lijders', enz. Ten voordeele der Ned. Herv. Diakonie-scholen te Utrecht. Te Utrecht, bij Kemink en Zoon. 1853. Post 8vo. in half zwart linnen band. VIII en 374 bl. f 1-40.

De menigte van godsdienstige huisboeken groeit met elken dag aan, en zoo vele worden er vertaald, dat voor oorspronkelijke geschriften bijkans geene ruimte meer blijft. Uit *Engeland* vooral ontvangen wij rijp en groen. Ook deze 'Overdenkingen' hebben een *Engelschen* oorsprong en dragen de kleur van dat Land. Zij zijn afkomstig van JAMES SMITH, reeds door andere stichtelijke werken bekend. De Heer VAN DEN HAM, die eene Voorrede bij dit werk gevoegd heeft, zegt er van: 'De eenige aanmerking, die welligt op des Schrijvers voorstelling en uitdrukkingwijze te maken is, zou kunnen zijn, dat zij wel eens wat te Oud-Testamentisch is, doch dit is een eigenaardig gevolg van den *Engelschen* oor-

sprong, in eene vertaling nimmer geheel weg te nemen, en wie ziet dit bij zoo veel voortreffelijks niet gaarne over het hoofd? - Overigens munten reeds de teksten die aan het hoofd staan, door kortheid en kernachtigheid uit, en nimmer zagen wij het voorwerpelijik getuigenis der Schrift zoo uitnemend vereenigd met de onderwerpelijike levensbevinding des geloofs. Zonder in vrome spelen te vervallen, blijft het eenvoudige Schriftwoord grond en bron der geheele vermaning, opwekking en vertroosting, waarvan de Schrijver uitgaat en waartoe hij telkens terugkeert.' Wij kunnen ons met dit gevoelen vereenigen en hebben er niets meer bij te voegen.

Christelijk Onderwijs-boekje, ten gebruike bij Katechizatiën voor min en meer gevorderde leerlingen, opgesteld door de gezamenlijke Predikanten der Nederduitsch Hervormde Gemeente van Leyden.

1^e Stukje, behelzende de Bijbelsche en Kerkelijke Geschiedenis (afzonderlijk verkrijgbaar voor 15 cents). Te Leyden, bij C.C. van der Hoek. 1854. 60 bl.

Wanneer een volgend tijdvak den ijver voor het Christelijk onderwijs der jeugd bij de Protestanten in ons Vaderland mogt willen afmeten naar het groot aantal van vraagboekjes in onze dagen verschenen, dan zal het resultaat bij uitnemendheid gunstig zijn. Wij voor ons zouden meenen dat die maatstaf wel iets te wenschen overlaat, en zouden althans bij ons even gunstig oordeel ook nog op andere verschijnselen willen letten. Maar, hoe dit ook zij, zeker is het, dat er thans veel werk gemaakt wordt van het katechizeren, met name onder de Hervormden. En ofschoon wij niet elk vraagboekje toejuichen, dat hier en daar wordt uitgegeven, wij verblijden ons toch over de uitgave van dat hetwelk wij thans aankondigen, en vestigen daarop gaarne de aandacht der belanghebbenden. Reeds dit is een merkwaardig teeken des tijds, dat een zóo talrijk Ministerie als het *Leydsche* zich onderling heeft kunnen verstaan in zoo vele zaken, als daarin ter sprake komen. Mag het ons niet ten bewijze verstrekken van de hoogere eenheid die er, te midden van groote verscheidenheid van rigting en denkwijze, onder de

Predikanten bestaat? Maar bovendien is dit vraagboekje zeer ordelijk en doelmatig ingerigt. Het munt door duidelijkheid, beknoptheid en volledigheid uit. Het getal der Hoofdstukken komt ons wel wat groot voor; maar men kan ze, daar zij elk slechts vier vragen met eenige onbeantwoorde bevatten, gevoegelijk twee aan twee behandelen. Ongaarne echter missen wij eenig meer uitvoerig voorafgaand onderrigt aangaande den Bijbel en de verschillende Bijbelboeken. Overigens hebben wij geene aanmerkingen van eenig belang. Wij verlangen naar het Tweede Stukje, dat nog volgen moet. Beviel het ons zoo goed als dit Eerste, wij zouden er toe komen kunnen om het in te voeren op onze eigene Katechizatiën.

Geschiedenis der Roomsche Kerk. Eerste Deel, 4^e Aflevering, bl. 145-192. Te Dordrecht, bij H.R. van Elk. 1854. In roijaal 8vo., met platen; per Aflev. bij intekening f :-65.

De Schrijver brengt in deze Aflevering het laatste Hoofdstuk van het Tweede Boek, over: 'de treffende overeenkomst tusschen de Heidensche en de Pauselijke plegtigheden, en hoe de laatste aan de eerste ontleend zijn', ten einde.

Het bijgeloof omtrent 'gelofte-gaven en geschenken', voor verlossing uit eenigen nood, vooral voor genezing van ziekten, was onder de Heidenen zeer gewoon. Met zulke offergaven - meestal metalen of steenen beelden, of afbeeldingen van de wonderbare bevrijding of genezing, en waaraan de tempels van ESCULAPIUS rijk waren - hebben de afbeeldingen van metaal of was, die in de Roomsche kerken rondom de beelden der Heiligen door dankbare leeken als offeranden worden opgehangen, eene overeenkomst, die zelfs de aandacht van den Roomsch-Katholieken Schrijver MONTFAUCON getrokken heeft. - Dat ook 'de vereering van beelden' aan de Heidenen is ontleend, is maar al te zeker. DOWLING wijst aan: hoe de eerste Christenkerk er tegen ijverde; maar ook hoe de Heiligen de plaats der oude goden en halfgoden zoo zeer hebben ingenomen, dat men soms de namen der oude godenbeelden slechts veranderd heeft, en die voorts als beelden van Heiligen is blijven vereeren. Dat de Heidensche tempels in

Christelijke veranderd werden, zoo als, b.v., het Pantheon (de tempel van alle de goden) door BONIFACIUS IV 'aan de gezegende Maagd en alle heiligen' werd gewijd, is minder ongerijmd. Te regt merkt de Schrijver dat aan, en wij zijn 't daarin volkomen met hem eens. Minder vereenigen wij ons met de voorkeur die hij geeft aan de heidensche goden boven de personen der heiligen; want onder de laatsten zijn er vele die, naar het licht hun geschonken, aan het menschedom uitstekende weldaden bewezen hebben, en geen JUPITER, APOLLO. BACCHUS, WODAN of FREJA kunnen vergeleken worden met een HIERONYMUS, AUGUSTINUS, BENEDICTUS *van Nursia*, WILLEBRORD, BONIFACIUS, BERNHARD *van Clairvaux*, en andere mannen van dien stempel. Wat de S. zegt van de heilige beelden langs de wegen, van den Paus, den *Romeinschen* Pontifex Maximus, en den vernederenden voetkus, en van de processieën, en zelfkastijdingen, toont duidelijk aan, dat de oude tooneelen nog heden onder nieuwe namen vertoond worden. Moeijelijk kunnen wij gelooven dat 'de Selli van *Dodona*' de voorloopers der monniken zouden zijn geweest; want niet onder de vrolijke, levenslustige *Grieken*, maar aan de boorden van den *Indus* en den *Nijl* werden de zaden gestrooid, waaruit het monnikendom, onder stormen van vervolgingen en den gloed van kwalijk begrepen godsvrucht, is opgewassen. - Dat de gelijkvormigheid van de Heidensche en de Roomsche plegtigheden ontstaan is doordien men, om de Heidenen voor het Christendom te winnen, zich naar hunne gebruiken en gewoonten schikte, stellen de hier medegedeelde voorschriften van GREGORIUS *den Groote* aan AUGUSTINUS, zijnen zendeling in *Brittannië*, en aan SERENUS, Bisschop van *Marseille*, buiten twijfel. Met DOWLING zeggen wij: 'de noodzakelijkheid voor die handelwijze, wanneer die ook al ooit van eenige wezenlijke kracht geweest is, heeft ten minste reeds sedert vele eeuwen volstrekt niet meer bestaan. Integendeel, de toelating van zulke praktijken komt ons voor als de regelrechte weg om alle Christendom weder tot het Heidendom terug te voeren'. Wij zouden zelfs de noodzakelijkheid om den Heiden door de overneming van zijne afgodische instellingen den overgang gemakkelijker te maken, in geen geval kunnen toegeven. 't Aanzien en gedooien van 't geen niet op eens, onder massa's van onkundige en bijgeloovige menschen, is weg te nemen; dat

ware iets anders: maar zich-zelfen er naar te schikken, en alzoo een zegel van goedkeuring er op te drukken, het Heidensche en Christelijke te vermengen niet alleen, maar het Christelijke voor het Heidensche te laten varen, is onverantwoordelijk. Dat het eenmaal toegelatene later niet is afgeschaft, zal wel aan de heb- en heerszucht van wie er belang bij hadden zijn toe te schrijven.

Het Derde Boek, over den 'aanwas van het Pausdom van 606-608', behandelt in het Eerste Hoofdstuk 'de trapswijze toeneming der Pauselijke magt, en de duisternis, 't bijgeloof en de onkunde in dit tijdvak'. - De Paus was nog altijd een onderdaan van den *Roomschen* Keizer, en zijne verkiezing moest door den Keizer, of diens Stedehouder, den Exarch van *Ravenna*, bevestigd worden. De Pausen echter zochten meer en meer hunne magt uit te breiden, zoo als blijkt uit de eigendunkelijke benoeming van THEODORUS tot Aartsbisschop van *Canterbury*; den eed door BONIFACIUS, den Apostel van *Duitschland*, aan GREGORIUS II gedaan; de strenge straf van FELIX, gekozen Aartsbisschop van *Ravenna*, die zich van *Rome* onafhankelijk verklaarde, en de aanmoediging van 't beroep (*appèl*) van de vonnissen der geestelijke gerechtshoven op den Apostolischen Stoel. Op welk een eerbied en hulde de Pausen aanspraak maakten, zag de wereld bij den togt van Paus CONSTANTINUS naar het Oosten en het bezoek te *Nicomedië* bij den wreeden Keizer JUSTINIANUS.

Intusschen baande het toenemen van onkunde en bijgeloof voor MAHOMED den weg. De meeste Bisschoppen waren niet in staat eene leerrede op te stellen; velen hunner konden niet eens schrijven. Hoe 't met de redeneerkunde uitzag, toont ons het aangehaalde staaltje uit een geschrift dat aan BONIFACIUS IV wordt toegekend; en hoe groot het bijgeloof was, blijkt aan MELITUS, den eersten Bisschop van *Londen*, die denzelfden Paus bezocht, om (volgens BARONIUS) van hem te hooren, of de inwijding der kerk van *Westminster* 'door S. PETRUS in persoon verrigt' (blijkens het getuigenis van den schuitenvoerder, die den Apostel over *den Theems* gezet had), voor goed en wettig moest gehouden worden; terwijl de twist over de kruinschering (*tonsuur*), als een zinnebeeld van de doornenkroon beschouwd, van den beuzelgeest der tijden getuigt. - Dat echter ELIGIUS (bl. 184) de vereischten van een goed Christen

stelde alleen 'in het ontsteken van kaarsen op gewijde plaatsen, in het aanbidden der heiligen', enz., is maar eene halve waarheid; want hij vermaande ook tot een Christelijken wandel. De Vertaler moge die onnaauwkeurigheid in de Aanteekeningen vermelden.

De 'Geschiedenis van den twist der Monotheliten', in het Tweede Hoofdstuk behandeld, doet zien wat er van de onfeilbaarheid der gewaande opvolgers van PETRUS te houden zij. Had Paus HONORIUS, met den Patriarch van *Constantinopel*, in CHRISTUS slechts éénen wil erkend: zijn opvolger JOHANNES IV was de leer van twee willen toegedaan, en veroordeelde in eene vergadering van al zijne Bisschoppen de eerstgemelde leer, als strijdig met het Katholieke geloof en de leer der vaders. Van de verdeeldheden en scheuringen die daardoor ontstonden, en van de middelen van elke partij om hare meening te doen zegevieren, wordt eene schets gegeven, waarvan het slot in de volgende Aflevering zal worden gevonden.

Behoudens de gemaakte aanmerkingen, zijn wij ook met deze Aflevering zeer ingenomen. De bijgevoegde plaat stelt de Roomsche, *Schotsche*, en Oostersche kruinschering voor. De laatste figuur moest niet aan de *Schotsche* gelijk zijn, maar de tonsuur hebben van St. PAULUS, waarbij het hoofd geheel kaal werd geschoren. Het onderste gedeelte der plaat verbeeldt de oplegging der handen tot de wijding eens Abts. - De periode op bl. 151: 'terwijl de verdiensten van anderen, gelijk die van DEMETRIUS, daarin bestonden, dat zij met behendigheid beroerten wisten te verwekken ter verdediging eens afgods', enz., is niet duidelijk. Er is daar sprake van heiligen, waaronder men, zoo als 't nu staat, ook den zilversmid DEMETRIUS kan begrijpen. - In den eed van BONIFACIUS zijn de woorden: 'dat ik in alle zaken zal zamenspannen, *om u*', enz., onverstaanbaar. Voor '*om u*' moet gelezen worden: 'met u'.

V.

Filips II in Spanje. Redevoering van D. Salustiano de Olozaga, uitgesproken in de openbare Vergadering van de Koninklijke Academie van Historie, te Madrid, 9 Januarij 1853. Met aanteekeningen en bewijsstukken; en eene bevestigingsrede

van D. Francisco Martinez de la Rosa. *Uit het Spaansch vertaald door Mr. P.A.S. van Limburg Brouwer. Te Amsterdam, bij Frederik Muller. 1853. In gr. 8vo. 80 bl. f :-90.*

Eene vertaling uit het *Spaansch* is in onze dagen een vreemd verschijnsel. Voor drie eeuwen, toen *Nederland* met *Spanje* onder dezelfde Dynastie stond, was ook de kennis van de *Spaansche* taal hier te Lande niet ongewoon; maar met de afwerping van het *Spaansche* juk verdween de belangstelling in 't geen er nog overbleef van eene vroeger bloeiende letterkunde, die onder den druk van staatkundige en geestelijke dwingelandij wegbewijnde, en wier voortbrengselen, meest zoogenaamde geestelijke oefeningen en smakelooze tooneelstukken, voor den *Nederlander* weinig aantrekkelijks meer konden hebben. - Dit is in de laatste jaren veranderd. Door de gelukkige uitkomst der worstelingen om de burgerlijke vrijheid, is ook in *Spanje* de drukpers van knellende banden ontslagen; hebben de wetenschappen het diep gebogen hoofd weder opgebeurd, en wordt bovenal de Geschiedenis des Lands door bekwame handen bearbeid. Een rijke voorraad van oude oorkonden en berigten, vroeger in de kloosters als begraven, is bij de opheffing dier gestichten aan den dag gekomen; en hun onderzoek heeft een licht verspreid, dat waardig is niet alleen in *Spanje*, maar ook in andere landen, bepaaldelijk in *Nederland*, te worden gewaardeerd en aangewend tot betere beoordeeling van personen wier beweegredenen, en van gebeurtenissen wier oorzaken in het duistere lagen of verkeerd werden beschouwd.

In eene wèlgeschrevene Voorrede wijst de Vertaler aan: van welk een belang het is, voor de kennis van het karakter en de daden van *Hollands* laatsten Graaf, en ter beslissing van de regtmatigheid zijner vervallenverklaring, de berigten zijner landgenooten omtrent zijn gedrag in *Spanje*, uit de oorspronkelijke bronnen geput, te vernemen, om daaruit zijne bedoelingen met ons volk te leeren verstaan, en wat het te wachten had wanneer FILIPS in zijne ontwerpen had kunnen slagen.

Tot eene proeve levert hij: de redevoering van een *Spanjaard* van naam op het gebied der Letteren en Geschiedenis, bij zijne intrede als lid van de Koninklijke Akademie van

Historie te *Madrid* uitgesproken. In die Redevoering, getiteld: 'de noodzakelijkheid van de openbaarmaking der nieuw ontdekte oorkonden uit welke de Geschiedenis van *Spanje* moet worden geput, bewezen door eenige proeven uit de tot dus ver nog onbekende Geschiedenis van dat land onder de regering van FILIPS II', - wordt uit oorkonden, herkomstig van de opgehevene kloosters van *Montserrat* en *Poblet*, het voormalig paleis der Koningen van *Arragon*, de vernietiging der *fueros* (voorregten) van dat Gewest behandeld, en worden de ware oorzaken van die gebeurtenis in het licht gesteld. De Redenaar toont aan: hoe tot dus verre gedwaald is in de opgave dier oorzaken; ook nog in het niet lang geleden verschenen werk van MIGNET, dat overigens lof verdient. Men zocht en vond die algemeen in het gebeurde met den bekenden PEREZ, vroeger de gunsteling van FILIPS II, doch naderhand met woede door hem vervolgd. De vlucht van PEREZ naar *Arragon*, en de deelneming die hij er vond, welke een gewapenden opstand tegen het Koninklijk gezag ten gevolge had, werden als de redenen beschouwd van de opheffing dier vrijheden, door *Arragon* zoo vele eeuwen lang met zorg gehandhaafd en beschermd. Maar OLOZAGA bewijst uit echte bescheiden, vooral uit de processtukken der deelhebbers aan den opstand: dat die opstand voor Koning FILIPS niet was de reden, maar slechts het voorwendsel om de lang te voren door hem beraamde afschaffing der *fueros*, waarop ook reeds FERDINAND *de Katholijke* en KAREL V inbreuk hadden gemaakt, ten uitvoer te leggen. De Redenaar toont aan: dat die opstand door FILIPS werd uitgelokt, en de *Arragonsche* vrijheid reeds te voren door hem was ondermijnd: hoe hij door het listig aanstoken van verdeeldheden en wanorden (waartoe sommige te groote vrijheden-zelve den weg baanden), door beloften en bedreigingen, omkoopning en verraad werkte; tot dat de gelegenheid rijp was, en hij zijn masker afwierp, en de onvoorzigtigen, die zich in den val hadden laten lokken, zwaar deed boeten. Wie FILIPS als goedertieren doen voorkomen, kunnen ook hier de bewijzen van hunne verkeerdheid zien: in het bloed van *Sarragossa's* burgers, die niets anders gedaan hadden dan hunne regten, door den Koning bezworen, voor te staan; in het treurig lot van den Graaf *de Arranda* en den Hertog *de Villahermosa*; bovenal in de folteringen den

edelen DIEGO DE HEREDIA aangedaan, die in het ongeluk verzaakt werd door hen wier leven hij vroeger tegen de volkswoede had beschermd.

De Vertaler heeft door zijne Aanteekeningen de waarde van het werk nog verhoogd, en soms ook, zoo als, b.v., in zijne verdediging van DE MONTIGNY tegen den blaam van weifelhoedigheid door OLOZAGA op hem geworpen, den Redenaar te regt gewezen. Vraagt men: hoe 't mogelijk zij, dat gebeurtenissen die in der tijd de algemeene aandacht trokken, gedurende meer dan twee en eene halve eeuw, zelfs in het land waar zij zijn voorgevallen, uit zulk een verkeerd oogpunt zijn beschouwd geworden? - OLOZAGA geeft er de reden van op; zij was: de absolute Koninklijke magt, die op de puinhoopen van de vernietigde vrijheden der Provinciën (want het gebeurde in *Arragon* had vroeger of later ook in de andere Gewesten plaats) zich verhief, en, door de Inquisitie ondersteund, verhinderde dat er iets in het licht kwame met hare bedoelingen strijdig, of dat hare geheime handelingen konde ontsluijeren. Wat *Nederland* van een bestuur als dat van FILIPS II te duchten had, kan te goeder trouw voor niemand (al wist hij 't nog niet uit onze eigene Geschiedenis), na het lezen van deze Redevoering, nog twijfelachtig zijn.

Doet de intreê-rede den Heer OLOZAGA, en der Akademie, die hem tot haar lid benoemde, eer aan; ook de rede, ter bevestiging van het nieuwe lid, door den Heer MARTINEZ DE LA ROSA uitgesproken, hebben wij met genoegen gelezen. Hulde doende aan het door OLOZAGA beweerde, voegt hij er de gegronde opwekking bij: om de gebeurde zaken te beschouwen in verband met den tijd waarin, en met de omstandigheden onder welke zij hebben plaats gehad, en ze niet te beoordeelen naar de gesteldheid en begrippen van onze dagen. Overtuigend doet hij zien: dat, van welken aard ook de bedekte handelingen van FILIPS zijn geweest, en hoe behendig hij de gelegenheid door het voorgevallene met PEREZ verschaft, hebbe aangegrepen, de Constitutie van *Arragon* niet meer bestaanbaar was met de veranderde omstandigheden. Voor een kleinen Staat bestemd, en met instellingen voorzien die het Koninklijk gezag geheel aan banden legden, moest zij onduldbaar zijn voor de overmagt van hem die geheel *Spanje* onder zijn gebied vereenigde, en Heer was der *Nederlanden*, der

beide *Siciliën* en van de rijke landen der ontdekte Nieuwe Wereld. Die Constitutie gaf ook aan de Edelen een overwigt, waaronder de mindere standen leden, die dáárom bij de Koninklijke magt bescherming zochten. Onder de Edelenzelven ontbrak de eensgezindheid, zoo noodig tegenover die aanslagen op hunne voorregten. Voegt men daar nu bij: dat de verschillende deelen van *Spanje*, door naijver op elkander gebeten, het absolutisme, dat allen bedreigde, beurtelings bijstand boden; dat de volksgeest ontbrak, en de volks-corporatiën het vertrouwen verloren hadden; dan ziet men gemakkelijk in, dat het eene gedeelte na het andere bukken *moest*, en verwondert er zich niet meer over dat de Koninklijke magt eindelijk eene almagt werd. Maar het despotisme dolf ook zich-zelve een graf. De Dynastie, zoo groot en roemrijk, kwijnde langzaam weg onder haren last, tot op KAREL II, bij wiens dood vreemden over de *Spaansche* Monarchie beschikten.

Wordt FILIPS II en zijn tijd in onze dagen met vernieuwden lust en ijver beschouwd en beoordeeld, wij gelooven dat ook deze getuigenissen van zijne landgenooten de aandacht zullen trekken van allen die wenschen tot de regte kennis van dien Vorst en van de gebeurtenissen zijner regering te geraken. Moge nu *Spanje*, van boeijen, die het zoo lang gekweld hebben, bevrijd, onder het genot der vruchten van weldadige instellingen, en door de pogingen van wijze en brave mannen zijne verloren welvaart trachten te herwinnen, zichzelven ten zegen, en den naburen een voorbeeld ten goede!

Wij brengen den Heer VAN LIMBURG BROUWER dank en lof toe voor het vertalen van deze belangrijke stukken. De stijl had, hier en daar, wel eens wat vloeiender kunnen zijn; maar dat wordt vergoed door de getrouwheid der overzetting, die hij zoo veel mogelijk woordelijk heeft willen leveren.

V.

Paschier de Fijne naar zijn leven en schriften. (Uit gedrukte en ongedrukte stukken.) Met portret en fac-simile. Te 's Hertogenbosch, bij Gebr. Muller. 1853. In gr. 8vo. 388 en 80 bl. f 4-75.

Het is opmerkelijk, dat men juist in onze dagen begonnen

is de gedachtenis te vernieuwen van de godsdienst-twisten en jammertooneelen der zeventiende eeuw binnen ons Vaderland; maar bevreemden kan het ons niet, en afkeuren kunnen wij het nog veel minder. Onze dagen hebben met de toenmalige te groote overeenkomst in menig opzigt, dan dat men niet onwillekeurig door hetgeen onder onze oogen plaats vindt, wordt teruggewezen naar hetgeen toen geschied is. En wat toen geschied is, al verdiende het veeleer, om de eer onzer vaderen, vergeten dan herinnerd en te voorschijn gebragt te worden, kan weder in menig opzigt tot leering en waarschuwing strekken voor onze twistende land- en tijdgenooten. Uit dit oogpunt beschouwd, juichen wij reeds elk geschrift toe, dat ons het getrouwe beeld vertoont van die vervolgzieke dagen, en wenschen het in aller handen. En wanneer het dan bovendien nog geschied- en letterkundige waarde bezit en met talent geschreven is, dan prijzen wij de uitgave te meer en danken daarvoor Schrijver en Uitgevers beide.

Op dien dank heeft de Heer J. VAN VLOTEN, die PASCHIER DE FIJNE *naar zijn leven en schriften* met zorg geteekend heeft, regtmatige aanspraak. Hij plaatst hem nevens KAMPHUYZEN, dien CHONIA ons meer van nabij heeft leeren kennen; maar is een anderen weg opgegaan, dan deze bewandeld heeft. Niet den romantischen vorm heeft hij verkozen, maar den bloot historischen. Zijn werk vertoont ons het beeld van PASCHIER, en hij bezigt daartoe zoo wel het aaneen geschakeld verhaal van zijn veelbewogen leven, dat met zijne geboorte aanvangt en met zijnen dood eindigt, als breede, soms al te breede, uittreksels uit zijne vele schriften, die daardoor tevens voor het grootste en beste deel op nieuw zijn uitgegeven. Langs dien weg doet de onverschrokken, levendige en geestige man-zelf zich aan den lezer kennen, en de voorstelling is, dien ten gevolge, zóó objectief mogelijk. Hier komt nog bij, dat de loop zijner lotgevallen doorgaans zonderling en romantisch genoeg is om de aandacht te trekken en bezig te houden, terwijl zijne schriften, meerendeels van kleinen omvang, naar tijdsgelegenheid, op echt populair toon en in luimigen trant geschreven, bij uitnemendheid geschikt zijn om den toenmaligen staat van zaken toe te lichten en 's mans denkwijze en persoonlijkheid helder te doen uitkomen. Of echter het werk hierdoor niet te breed is uitgelopen,

of PASCHIERS schriften wel juist boven anderen verdiend hadden onder de oogen van ons tegenwoordig publiek gebragt te worden, en of hij-zelf ook wel juist kan gehouden worden voor den meest waardigen vertegen woordiger van het toenmalig Remonstrantisme: zietdaar vragen, waarop wij het bepaalde antwoord liefst terughouden. Wat hem-zelfen betreft, zeker was hij, gelijk de voorredenaar van het Tweede deel zijner *Tractaaten* te regt opmerkt, 'een man van een ongemeen schrander verstand, vluggen geest en kloeken moed', die 'met mond en pen uitmuntend geijverd heeft'. Maar een man van geleerdheid was hij niet, en hij bezat, ook naar het juiste oordeel van VAN VLOTEN, noch de effene kalmte, noch de stille, verhevene waardigheid, die wij in den edelen KAMPHUYZEN opmerken en eeren. Vooral ontbrak het hem, onzes inziens, aan dien heiligen ernst, die den Evangeliedienaar betaamt, en aan die Christelijke lijdzaamhied, die het sieraad uitmaakt van den onschuldig vervolgte. Van daar die schertsende toon in zijne schriften, ook bij de behandeling der gewigtigste onderwerpen, en dat gebruik van allerlei, ook vaak in ons oog min geoorloofde, middelen, om zich, waar hij gevaar liep, aan de vervolging te onttrekken. Hij is zelfs uitgeleerd in kunstgrepen en vermommingen, en schroomt, zoodra hij vreest herkend te worden, geene leugens. Aan aardigheden en grappen, waarvan hij zich bediende of waarmede hij zich zocht te vermaken, ontbreekt het in zijne levensgeschiedenis evenmin. Van die zijde beschouwd, trekt hij ons minder aan, al nemen wij daarbij ook zijne geaardheid, en de eeuw waarin hij leefde, in aanmerking. Maar wat wij in hem waarden en bewonderen, is, om weder met VAN VLOTEN te spreken, 'zijn onverdroten ijver, zijne onvermoeide werkzaamheid, zijne wakkere volharding in den strijd tegen zijne en der zijnen vervolgers, zijne scherpe en geestige pen, die hun zulke welverdiende kastijdingen toediende, zijne stoutheid in den aanval en zijne gevatheid in zijne, 't zij mondelinge of schriftelijke, verdediging en verandwoording'. In al die opzigten is hij niet ligt door een zijner strijd- en lotgenooten geëvenaard, en het leven van geen hunner zou ons een zóó aanschouwelijk beeld vertoonen kunnen van den toenmaligen staat van zaken, als het zijne ons vertoont.

Dat aan dezen arbeid veel zorg en moeite is besteed, behoeft naauwelijks gezegd te worden. Reeds de titel maakt zoo wel van ongedrukte als gedrukte stukken gewag, waarvan van VAN VLOTEN zich tot zijn oogmerk heeft bediend, na ze van verschillende kanten bijeenverzameld te hebben. En uit de Aanteekeningen, waarin nog vele merkwaardige bijzonderheden voorkomen, blijkt ten overvloede, over welk een voorraad hij te beschikken had, welk een zorgvuldig gebruik hij er van gemaakt heeft, en hoe zeer hij te huis is in al wat tot het tijdvak der *Dordsche Synode* behoort. Wij moeten het bovendien in hem prijzen, dat hij-zelf met zijn oordeel over de twistpunten dier dagen zelden te voorschijn treedt, en eene loffelijke onpartijdigheid heeft in acht genomen. Althans hij verdiende niet, gelijk geschied is, om eene enkele aanteekening gehekelde te worden, waarin hij wel erkent, dat 'gelijkmatig doorgezette redeneering, van Gods zijde uit, onbetwistbaar brengt tot de noodzakelijkheidsleer der Contraremonstranten', maar tevens beweert, dat 'men het den Remonstranten gewis niet euvel duiden kan, wanneer zij, van de zijde des menschen, tegen de ergerlijke toepassing dier leer in bepaalde gevallen optraden', en 'het wordt' - zegt hij - 'vergeeflijk, zoo zij om zulke stellingen de leer zelve verwierpen'. Wat hij terstond daarop, met een enkel woord, volgen laat tot lof der zedeleer eene halve eeuw later door SPINOZA ontwikkeld, laten wij natuurlijk voor zijne eigene rekening; maar bovenstaand oordeel over den Remonstrantschen twist komt ons zóó bescheiden, zóó waar en billijk voor, dat wij het gaarne onderschrijven.

Wij slaan het oog op de dagen hier geschetst, en wenschen dat velen het met ons mogen doen. Men kan er uit leeren, tot welk eene hoogte zulke onvruchtbare godsdiensttwisten stijgen kunnen, en wat wederzijdsche verbittering er uit voortkomt. Men ziet er in, hoe veel menschelijke dwaasheid en ongerechtigheid er zich in pleegt te mengen, en tot welke uitersten zij voeren kunnen. Och, of men er in onze dagen tijdig door gewaarschuwd wierd en den ijveraars, aan den eenen en den anderen kant, die het vuur van verdeeldheid vlijtig aanstoken, gehoor weigerde! 'Met aandoening en meêgevoel staart het oog op zoo menig vroom en edel man, die, om de stem van zijn geweten niet te smooren, ballingschap of kerker

boven een vreedzaam en onbezorgd leven verkoos; met ontroering en deelneming ziet men aan vervolging en benaauwing ten doel staan, wien eene plaats onder de edelsten en verhevensten hunner of ook eener volgende eeuw hadde toegekomen, en hen, die aanspraak hadden mogen maken op de beste vereering hunner natuurgenooten, van den schimp en smaad van onwaardigen vervolgd'. Zóó spreekt VAN VLOTEN met volle regt. Wij vragen: kan men wenschen dat zulke dagen wederkeeren? en, indien niet, zal het dan niet pligt zijn alles te vermijden in Kerk en Staat wat daarheen leiden moet?

Wij moeten nog, aan het einde, den Uitgevers den lof brengen die hun toekomt. Zij hebben voor eene keurige uitvoering zorg gedragen, en ook het portret met fac-simile schijnt wèl geslaagd te zijn, gevolgd naar het geschilderde ter Remonstrantsche kerkekamer te *Rotterdam*, ofschoon aan de oogen, volgens VAN VLOTEN, 'een flauwer en kwijnender uitdrukking gegeven is, dan den wakkeren man moet eigen geweest zijn'.

Liefdadigheid en openbare onderstand. Naar het Fransch van C. de Brouckère, Lid van de Kamer van Vertegenwoordigers, Burgemeester van Brussel, enz. Te Zierikzee, bij P.D.J. Quanjer. 1853. In kl. 8vo. VIII en 110 bl. f 1-10.

Men vindt hier, volgens het getuigenis van den Heer DE BROUCKÈRE-zelfen, 'twee redevoeringen zonder akademische vormen, of liever, twee gemeenzame gesprekken' [wij zouden liever zeggen: 'toespraken', want de Heer DE B. spreekt alleen] 'ten aanhoore eener welwillende vergadering'.

Het beknopt overzicht door den Spreker, in de tweede bijeenkomst, van zijne eerste Verhandeling gegeven, schenkt ons eene gewenschte gelegenheid om in een kort bestek zijne beginselen omtrent liefdadigheid en openbaren onderstand in het algemeen, en tevens eene proeve van de vertaling, mede te deelen. 'In de voorgaande vergadering' - zegt hij - 'heb ik de eer gehad het belangrijk verschil aan te toonen, dat er bestaat tusschen liefdadigheid en openbaren onderstand; en terwijl ik de eerste aanpreef, heb ik u op het gevaar gewezen,

dat er in eene te groote uitbreiding van den anderen voor de Maatschappij gelegen is. Om tot dat betoog te geraken, zijn wij te zamen opgeklommen tot de oorzaken der armoede; wij hebben over de wetten der bevolking gesproken, en gezien, dat het regt op onderstand, evenzeer als het regt op arbeid, noodlottigerwijze door eene opvolgende, maar tevens gestadig toenemende verarming, tot de gelijkheid van allen in armoede henenvoert, na alvorens alle gelijkheid van regten en alle vrijheid te hebben verwoest. - Wij hebben tot staving op het voorbeeld van *Engeland* gewezen; wij hebben een bijzonder systema van openbaren onderstand overwogen, dat door de *Belgische* Akademie is bekroond geworden, en wij zijn tot deze gevolgtrekkingen gekomen: vooreerst, dat én de Maatschappij én het Gouvernement, dat haar vertegenwoordigt, de grootst mogelijke vrijheid moeten laten aan de uitoefening van liefdadigheid; daarna, dat én de Maatschappij én het Gouvernement behooren te beschermen en te ondersteunen bij gebrek aan eerlijk winstbejag [?], de daarstelling en vorming van alle voorzorgsmaatschappijen, als spaar-, onderlinge hulp- en toevlughtskassen, assurantie-maatschappijen tegen veeziekte, hagelslag en brandschade; en eindelijk, dat én de Maatschappij én de Staat, door het Gouvernement vertegenwoordigd, het onderwijs en de opvoeding van het volk behooren te begunstigen, niet alleen tot ontwikkeling des verstands, maar ook en bovenal om de harten te vormen tot liefde voor al wat goed, tot afkeer van al wat slecht is', enz.

Er zoude op eenige van die stellingen nog al iets af te dingen zijn: zij worden trouwens minder bewezen dan betoogd; en eene enkele openbare redevoeering is weinig geschikt om een geheel systema van armenverzorging af te handelen. Wat overigens over *Engeland* gezegd is (bl. 34 en volg.), bewijst slechts dat vóór 1834 de wetten op de armentax aldaar slecht zijn toegepast; maar de Spreker zegt geen woord over de schoone resultaten, die sedert 1834 door het werkhuisstelsel in *Engeland*, en vooral in *Ierland* verkregen zijn. Ook hetgeen (bl. 36) van de *Hollandsche* landbouw-koloniën wordt medegedeeld is zeer oppervlakkig en weinig beduidende.

In zijne tweede toespraak handelt de Spreker over de verschillende soorten van instellingen die ten doel hebben om aan verschillende soorten van armoede het hoofd te bieden: donatiën

en stichtingen (bl. 46); openbare instellingen van armenzorg in 't algemeen (bl. 56); de bureaux van weldadigheid (bl. 58); de bedelaarshuizen (bl. 67); de gestichten voor kraamvrouwen en voor ouden; alsmede de zuigelings-bewaarscholen [die *school* voor zuigelingen drukt de beteekenis van *crèches* zeer slecht uit] (bl. 76); hospitalen, lombarden, vondelings- en verlaten kinderen-huizen (bl. 84); krankzinnigen, doofstommen, blinden, weezen en ongeneesbaren (bl. 106). De enkele optelling toont reeds aan, dat het overzigt niet zeer diep kan gaan. Over 't algemeen hoort men meer door den man van praktijk de zaak uit de hoogte beoordeelen, dan door den wetenschappelijken onderzoeker bewijsgronden aanvoeren en ter toetse brengen.

Zijn wij met het boekje als wetenschappelijk gewrocht niet bijzonder ingenomen, wij erkennen echter dat voor praktikale beschouwing de autoriteit van een man als DE BROUCKÈRE veel waarde heeft; en juist dáárom meenen wij tegen een al te ligtvaardig aannemen van hetgeen in dit zeer onderhoudend geschreven boekje geleeraard wordt, te moeten waarschuwen.

De vertaling-zelve komt ons verdienstelijk voor, ofschoon soms niet van eenige stijfheid vrij te pleiten. Druk en uitvoering zijn uitnemend.

Tijdschrift voor het Armwezen; onder Redactie van S. Blaupot ten Cate en Mr. W. de Sitter. Derde Deel. Blad 1-9. Te Groningen, bij H.R. Roelfsema en P.S. Barghoorn. 1854. In gr. 8vo. bl. 1-148. f 1-45.

De Uitgevers zenden ons dit werk niet geregeld; ware het ons niet van elders bekend, wij zouden schroomelijke hiaten hebben in ons overzigt, en bezwaarlijk in staat zijn er een verslag van te geven; want ook hier geldt het: *incivile est, nisi totâ lege perspectâ, de particulâ ejus respondere*. De eene Aflevering is meer volledig, meer rijk, meer verscheiden dan de andere; men zoude dus, van tijd tot tijd slechts ééne Aflevering ziende, alligt zich een gebrekkig oordeel van het geheel vormen. Onder de verschillende breedere en kleinere stukjes in deze negen bladen vervat, hetzij Verslagen, Mede-

deelingen, Boekbeschouwingen, of Verhandelingen, is ditmaal ook een brief van den Heer S. BLAUPOT TEN CATE aan N.N. over eene stelling van den Heer Mr. C. VAN FOREEST, Lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, geuit op 17 Dec. 1853, bij de discussie over het voorstel van de negen leden. De Heer VAN FOREEST had, namelijk, beweerd: 'dat iedere poging, om den toestand van de eene of andere klasse der Maatschappij te verbeteren, tot nog toe geheel is mislukt, en dat er nog geen enkel oogenblik van toenadering tusschen de verschillende standen is te weeg gebracht'. De Heer TEN CATE geeft zich de moeite, die stelling breedvoerig te wederleggen; - en het is ons niet gebleken dat de Heer VAN FOREEST zich tot eene refutatie heeft aangegord; ofschoon daartoe welligt bij de discussie over de Wet op het Armbestuur wel gelegenheid te nemen ware geweest. Wij gelooven dat zulk eene kleine polemiek in het Tijdschrift niet misplaatst is; zij verlevendigt de belangstelling en bevordert de verscheidenheid.

Het *Tijdschrift*-zelf blijven wij aan de belangstelling van het lezend publiek aanbevelen. Vooral na de aanneming der Wet op het Armbestuur, zal het voorzeker een schat bevatten van vragen en opmerkingen, die op de uitvoering der wet betrekking hebben; doch ook buitendien is er altijd veel in wat voor Armbesturen en wetenschappelijke beoefenaars van het Armwezen nuttig kan geacht worden.

Luttenberg's *Chronologische Verzameling der Wetten en Besluiten, betrekkelijk het Openbaar Bestuur in de Nederlanden, sedert de herstelde orde van zaken in 1813; voortgezet door L.N. Schuurman, Secretaris der stad Zwolle. (1832.) Te Zwolle, bij W.E.J. Tjeenk Willink. 1853. In gr. 8vo. VIII en 124 bl.*

Wij hebben thans niets bijzonders te voegen bij onze herhaalde aankondiging van vroegere Jaargangen; en wenschen den Verzamelaar geduld en kracht om met het lastige, maar nuttige werk rustig en volhardend voort te gaan.

De Hulpbank als middel tot voorkoming van Armoede beschouwd door Jhr. Mr. H.J. van der Heim. Te Amsterdam, bij J.H. Gebhard en Comp. 1854. In gr. 8vo. 82 bl. f:-90.

Het is een verblijdend teeken onzer dagen, dat men, buiten en behalve het aanheffen van luide klagten over steeds toenemende armoede, en het zich voorspiegelen van allerlei schrikbeelden met betrekking tot dien kanker der Maatschappij, meer en meer op middelen bedacht wordt om die kwaal in haar ontstaan te voorkomen en in haren voortgang te stuiten. Onder die preventieve middelen in den laatsten tijd, met goed gevolg naar het blijkt, aangewend, behoort ook de *Hulpbank*, die zich ten doel stelt: 'door het geven van kleine geldelijke voorschotten den nijveren handwerksman, den daglooner, neringdoende of werkelooze, in staat te brengen zijn beroep, zijnen handel of zijnen arbeid uit te oefenen of uit te breiden' (bl. 8).

In bovenstaande *brochure* leert ons de Heer VAN DER HEIM die inrigting nader kennen. Hij schetst hare strekking, § 1; Hij vermeldt de buiten- en binnenlandsche Hulpbanken, hare oprigting en werkkring, § 2; en daarna bepaaldelijk over de *Nederlandsche Hulpbanken* sprekende, behandelt hij achtereenvolgens: het kapitaal, § 3; de wijze van uitleening en terugbetaling, § 4; de rente en boete, § 5; den persoon des leeners, § 6; den persoon des borgs, § 7; en het bestuur der hulpbank, § 8; terwijl als Bijlagen volgen een Concept-reglement voor de Hulpbank, en drie Model-staten of Tabellen bij de Jaar-Verslagen der verschillende Hulpbanken te voegen.

Wie deze wèlgeschreven *brochure* ter hand neemt, zal haar niet nederleggen zonder geheel op de hoogte gebracht te zijn van deze zoo nuttige instelling. Den Heer VAN DER HEIM, zoo wij meenen een der mede-Directeuren der te 's Hage opgerigte Hulpbank, komt lof en dank toe voor de belangrijke bijdrage door hem geleverd op het gebied van armenzorg en wèlbestede weldadigheid. Moge zijn geschrift, gelijk hij-zelf wenscht en bedoelt, de oprigting van Hulpbanken daar waar ze nog niet bestaan ten gevolge hebben.

Eene opmerking zij ons ten slotte vergund, met betrekking tot de renten door de Hulpbank van de leeners gevorderd.

Dat er renten geheven worden, komt ons allezins doelmatig voor, èn voor de bank-zelve, èn voor de leeners, voor wie de hulp alzoo den schijn van aalmoes verliest. Maar een groot bezwaar, ook door den S. gevoeld (bl. 49), ligt in het hooge bedrag, vooral met het oog op de wekelijksche aflossing. Wanneer men toch f 100 uitleent tegen 4 pCt., en reeds de eerste week met de gedeeltelijke aflossing begint, zonder dat dit op de verschuldigde rente invloed heeft, is het gemakkelijk na te gaan, dat men per slot van rekening veel meer dan 4 pCt. ontvangt. Met vasthouding dus aan het beginsel van renteheffing, is het zeer wenschelijk voor het beoogde doel der onderneming, dat aan dit bezwaar worde te gemoet gekomen door eenen algemeenere regel, waardoor de rente slechts berekend wordt naar den tijd dat de leener werkelijk genot van het geleende kapitaal gehad heeft.

B.

Mijn verblijf aan de Kaap de Goede Hoop. Schetsen van Alfred W. Cole. Naar het Engelsch. Te Amsterdam, bij Gebroeders Kraay. 1854. In gr. 8vo., met titelvignet en 232 bl. f 2-50.

De belangstelling in hetgeen *Zuid-Afrika* betreft wordt met elken dag grooter. Dat is allezins natuurlijk, want daar wonen onze stamverwanten, onze broeders, die dezelfde taal spreken welke wij op moeders-schoot hebben leeren stamelen. Bovendien worden wij meer en meer bekend gemaakt met de zeden en gebruiken, met de vroegere Geschiedenis en de tegenwoordige lotgevallen van dien Zuidelijken uithoek van het groote vasteland, die vóór twee eeuwen door *Nederlanders* is bevolkt en ontgonnen geworden. De meerdere belangstelling welke de gebeurtenissen aldaar bij ons opwekken, is misschien ook toe te schrijven aan het buitengewone, het zonderlinge dier lotgevallen, want, waarlijk, wat wij er sedert een twintigtal jaren zien gebeuren, is hoogst opmerkelijk. - Doch wij hebben ons op het oogenblik niet bezig te houden met de lotgevallen van *Zuid-Afrika*, maar slechts met het wedervaren van een jongen *Engelschman*, die er geheel toevallig zijn verblijf gehouden heeft gedurende niet minder dan vijf jaren. Men zou misschien vermoeden dat hij als Officier op weg naar *Indië* - dat groote strijdperk, waar zoo vele zijner landge-

nooten schatten, aanzienlijke rangen of lauweren verwerven - ter zake van den *Kaffer*-oorlog in de *Kaap-Kolonie* is gehouden. Och, neen! Als landverhuizer was de Heer COLE in 1841 van *Gravesend*, aan boord van de *Prins Rupert*, naar *Nieuw-Zeeland* onder zeil gegaan, en, na vijf maanden komt hij, als schipbreukeling, in de *Kaapstad*: 'Mijne kleederen, mijn geld, mijne brieven voor *Nieuw-Zeeland*, alles wat ik bezat, was op dit oogenblik begraven in de diepte van den oceaan. Zeven of acht duizend mijlen van huis zonder vrienden, kleederen of geld.' Waarlijk een benarde toestand, die menigeen hopeloos zou hebben gemaakt, - niet zoo onzen reiziger. Hij verhaalt ons dat men in de *Kaapstad* op zijn eerlijk gezigt hem geloofde, en dat hij een koopman vond, bereidvaardig om een schipbreukeling en landverhuizer 'een wissel op *Engeland* te disconteren'.

In dier voege op het *Kaapsche* strand geworpen, begint hij behagen te vinden in de menschen en hunnen omgang, in de levenswijze en in het land, en hij vergeet het om mede te gaan naar *Nieuw-Zeeland* tot het helpen vestigen der nieuwe Koloniën, welke thans reeds een getal van zes uitmaken. Na zijne terugkomst in *Engeland* heeft hij zich niet gehaast zijne ontmoetingen aan zijne landgenooten bekend te maken. Welligt heeft '*The Cape and the Kaffers*' van H. WARD, of wel '*Six Months in Natal*' van den Oxonian CH. BARTER, hem daartoe opgewekt. Zeker is het, dat met zijne wijze van voorstellen, met zijn stijl, de Heer COLE niet behoefde beducht te te wezen om voor het publiek op te treden. Moge het ook waarheid wezen, hetgeen wij niet durven verzekeren, dat zijne ontmoetingen wel eens wat opgesmukt zijn, - toch is het geenszins te ontkennen dat hij een zeer aanschouwelijk beeld levert zoo van de menschen als van het land hunner inwoning of hunner geboorte. Bijna zouden wij vergeten hier bij te voegen, hetgeen ons *Nederlanders* zeker aangenaam is, dat hij van de *Hollandsche* Boeren een gunstig getuigenis aflegt.

Na de *Kaapstad* te hebben leeren kennen, bezoekt de Reiziger het wereldberoemde *Constantia*, waarvan de gastvrijheid des eigenaars even beroemd is als zijn neetar. Bij gelegenheid van wedrennen, die hij zegt dat men zoo wel als het spel, *Cricket* genoemd, overal vindt waar men *Engelschen* heeft, geeft hij de volgende beeldtenis van een *Hollandschen* Boer (bl. 41).

Het is een zware, breed geschouderde kerel, bruin van tint; hij draagt een' breeden, ronden stroohoed, een buis van grof bruin laken, eene geel lederen broek, en schoenen van dezelfde stof. In zijne mond houdt hij een kort, zwart pijpje, en in zijne hand eene rijzweep. Hij berijdt een vlug paard, dat hij een rood-schimmel noemt. Gij kunt zien dat het nooit in zijn leven gedresseerd is, en waarschijnlijk nimmer haver geproefd heeft. Het heeft een nek als een ram, en eene *croupe* als eene gans; maar zijne pooten zijn best, en zijn oog is helder en levendig. Het treedt langzaam voort, doch beweegt zich zoo gemakkelijk als eene *wherry* op het water. Het zal dien tred zoo veel uren volhouden als zijn berijder zulks verkiest. - De man is een echte *Hollandsche* Boer, en gisteren reed hij, met datzelfde paard, de zestig mijlen [van drie op een uur gaans] af, die zijne boerderij ver ligt; en toch ziet het beest er frisch uit en zal hem morgen weder naar huis dragen.'

Een ieder die gereisd heeft, weet dat de eerste aanblik eener plaats ons soms welgevallig of ongevallig is, terwijl bij nadere kennismaking het omgekeerde plaats grijpt. Zoo ging het ook onzen Reiziger, toen hij te scheep naar *Port-Elizabeth* ging, om, van daaruit, met de binnenlanden kennis te maken. 'Toen wij het land bereikten' - lezen wij bl. 47 - 'zag ik het stadje *Port-Elizabeth* vlak voor mij, en had, mijns inziens, nimmer eene plaats gezien die er zoo ellendig uitzag. Hooge duinen strekken zich aan alle kanten uit - en daartusschen ziet men kleine witte huizen met schitterende roode daken, zonder dat men er een enkelen boom bespeurt.' - 'De eerste blik, noch de tweede, noch de derde, namen den slechten indruk weg, dien de plaats reeds op mij gemaakt had. Het scheen mij een leelijk, klein krot toe. Later veranderde mijne meening en koesterde ik eene groote genegenheid voor het stadje.'

Alvorens *Port-Elizabeth* te verlaten, geeft de Schrijver der 'Schetsen' eene 'korte schets van de geschiedenis der Kolonie', die niet alleen zéér kort, maar bovendien zéér onnaauwkeurig is.

Over de *Hottentotten* wordt, op eene naïve wijze, veel waars gezegd. Men hoore (bl. 62): 'Het is buiten kijf dat het ras der *Hottentotteu* sterk verminderd is sedert de *Hollanders* het land in bezit namen; maar dit werd niet veroorzaakt door

de wreedheid der kolonisten. Sterke drank en ziekte (voornamelijk de kinderpokken, in dat land de eigenaardige kwaal) waren de voornaamste verwoesters. Zelfs in dezen tijd, nu de *Hottentotten* dezelfde regten genieten als de *Europeanen*, neemt hun getal schrikkelijk af. Dit is altijd het geval: waar de beschaving binnen treedt, smelten de oorspronkelijke stammen weg.

Ik heb nooit een *Hottentot* gekend die een eigendom had, hoewel dit met vele anderen van gekleurd ras wel het geval was. Een *Hottentot* is het onverschilligste, flauwste schepsel ter wereld. - Hij is de smerigste kerel en zal uwe kamer, laarzen, messen en vorken niet schoonhouden, tenzij gij hem gedurig narijdt; en toch zal hij zijne handen met de uiterste zorg wasschen, alvorens hij het voedsel aanraakt dat hij voor uw middagmaal gereed moet maken, hoewel hij anders van nature den grootst mogelijken afkeer koestert van de aanraking met koud water, en zoo hij in het geheel eenig linnen draagt, dat nooit uittrekt voordat hij het aan flarden gedragen heeft. Bij gevolg is hij in geen enkel opzigt een plezierige knecht, en de vrouwen van zijn ras zijn evenmin aangename keuken- of huis-meiden. Als uwe reukzenuwen niet ongewoon stomp zijn, raad ik u nooit eerder eene kamer te bezoeken, die eene *Hottentotsche* juffer in orde gebragt heeft, dan ten minste een half uur na haar vertrek.' - Te dier plaatse kan men nog meer vinden omtrent de *Hottentotten*, en over hunne bekeering tot het Christendom door de Zendelingen (bl. 116-119).

Over de schapenfokkerij, en het leven van een ongehuwden schapenboer vindt men veel belangrijks, op luimige wijze verhaald. Men verneemt ook hoe menig *Engelsch* landverhuizer, zonder geld in de *Kaap-Kolonie* gekomen, een groot boerenbedrijf voor de veeteelt aanlegt, en er ruim van leeft - alles op crediet natuurlijk - en eindelijk, wanneer de tijd van betaling komt, niet heeft om te betalen, zich dood ongelukkig noemt, en aan de Kolonie daarvan de schuld geeft. - Overigens wordt de veeteelt in het algemeen door COLE als zeer voordeelig opgegeven.

Hoezeer *Engelschman* zijnde, zwaait hij aan de gastvrijheid van den *Kaapschen* Boer hoogen lof toe. Het Zevende Hoofdstuk is bepaaldelijk aan den toestand der *Hollandsche* Boeren

gewijd, aan hunnen afkeer van het *Britsch* Bestuur, en de oorzaken daarvan. Hun voorkomen, karakter, zienswijze in het algemeen en godsdienstzin worden beschreven, en met ingenomenheid beoordeeld. Dit Hoofdstuk wordt met de volgende woorden besloten (bl. 103): 'De lezer zal bemerken dat ik over het geheel een hoogen dunk koester van de *Hollandsche* kolonisten. Zij hebben buiten kijf groote gebreken, gebreken die men aan hunnen stam wijten moet, en die men in hun moederland nog heden terug vindt; maar zij bezitten tevens een ruim deel van die treffelijke hoedanigheden, welke, de geheele wereld door, den mensch, in den volsten zin van het woord, achtenswaardig maken. Deze hoedanigheden hebben zij mede aan *Holland* te danken, en zij leveren het bewijs, dat men zoo wel op de rassen, als op de individuen, het oude *Romeinsche* spreekwoord:

"Coelum, non animus, mutant qui trans mare currunt",

(die naar de overzijde der zee trekken, veranderen wel van luchtstreek, maar niet van gemoed) kan toepassen.' - Wij voegen hierbij niets, maar laten de beoordeeling aan den *Nederlandschen* lezer.

Op eene allezins schilderachtige wijze, ja, met poëtische opgewondenheid wordt het reizen in *Zuid-Afrika* beschreven (bl. 108): 'Kan er iets ter wereld meer schoon, meer betooverend zijn dan de heerlijke nachten in het rijke klimaat van *Zuid-Afrika*? - De hemel heeft eene donkerblauwe kleur, gelijk men nooit in de meer noordelijke luchtstreken aantreft; de maan schijnt gelijk zij het alleen aan zulk een' hemel doen kan; de starren staan helder en duidelijk; eene volmaakte stilte heerscht rondom u; ginds ziet gij hooge, gewelfde (?) bergen hunne kruinen ten hemel verheffen, die nimmer door een menschelijken voet zijn betreden geworden; aan hunnen voet zijn zij beschaduwed door een donker, zwaar woud, waarin enkel een wild beest of een *Boschjesman* kan doordringen. De uitgestrekte vlakte is bedekt met aloës, *Kaapsche* struiken, wilde gewassen en tien duizende soorten van verschillende bloemen, die een tapijt vormen voor onze voeten, even schoon als de hemelboog boven ons, terwijl hetgeen ons onmiddellijk omgeeft, het penseel van een SALVATOR ROSA waardig is; het donker gebladerte van het struikgewas wordt

verguld door den gloed van het vuur, waarom hier onze *Hottentotten* het uitstekend genot van het *Dolce far niente* smaken, gelijk alleen een wilde het te genieten weet.'

Na een zoo schitterend tafereel wordt echter aan den lezer evenmin de schaduwzijde onthouden van het reizen in *Zuid-Afrika*, waaronder het omverwerpen van den wagen, bij het afrijden van rotsachtig gebergte of in eene rivier, en, hetgeen meermalen voorvalt, het wegdwalen der trek-ossen gedurende den rusttijd, en het uren lang zoeken om ze terug te krijgen, tot de voltooiing van het tafereel onvermijdelijk zijn.

De schets van *Grahamstown* door den Heer COLE gegeven, is niet bijzonder voordeelig, vooral wanneer men bedenkt dat ze grootendeels door *Engelschen* is bewoond, dat dezen die stad tot de hoofdplaats der Kolonie wenschen verheven te zien, en dat, ná de *Kaapstad*, deze als de voornaamste beschouwd wordt. Intusschen is *Grahamstown*, als hoofdplaats der oostelijke Divisie of Provincie, met der daad de belangrijkste ná de *Kaapstad*.

COLE gaat naar *Fort-Beaufort* (op bl. 133 is *Port-Beaufort* eene drukfout), en voorts eenige mijlen verder, om een bezoek bij MACOMO, Opperhoofd van een magtigen *Kaffer*-stam, af te leggen, dien hij op het Fort had ontmoet. Hij kwam in de landstreek waar, kort na zijn vertrek uit de Kolonie, de *Kaffer*-oorlog heeft gewoed, en waar, inzonderheid op het einde van 1850, niet weinig dappere *Engelschen* zijn gesneuveld. Dat c. op zijn rid naar MACOMO's *kraal* niet zeer op zijn gemak was, lezen wij bl. 143.

'Zelfs in vredestijd zien de *Kaffers* den *Engelschman* alles behalve vriendelijk aan, als zij hem op hun grondgebied ontmoeten; en als zij iemand nijdig aankijken, terwijl zij den bundel werpspietsen in de hand houden, waarmede zij tot op dertig ellen afstands met juistheid te treffen weten, dan zien ze er gansch niet prettig uit. - Ik had geene vrees dat zij mij zouden vermoorden; maar ik achtte het zeer wel mogelijk, dat zij zin kregen in mijn paard, zadel en teugels, of in mijne kleederen, en zich die *sans cérémonie* zouden toeëigenen. Ik nam daarom als veiligheidsmaatregel de gewoonte aan, om ieder, dien ik tegenkwam, den weg te vragen naar

MACOMO's *kraal*, daar ik mij ten volle overtuigd hield, dat zij den moed niet zouden hebben om een gast van hun Opperhoofd te berooven.'

Van zijn bezoek terugkeerende, heet het (bl. 147): 'Ik reed naar *Fort-Beaufort* terug, regt in mijn schik met de afgelegde visite, en meer dan ooit overtuigd van de aangeboren arglistigheid, gierigheid, slimheid en oneerlijkheid, de lage inborst en de volslagen trouweloosheid der *Kaffers* in het algemeen, en van MACOMO in het bijzonder.

Vrij uitvoerige berichten ontmoeten wij in de 'Schetsen' over de *Kaffers*, hunne geaardheid, en den invloed welken de Zendingen op hen uitoefenen. Daar die invloed door COLE niet zeer gunstig wordt beoordeeld, voegt hij er bij (bl. 154): 'Ik vrees dat velen mijner opmerkingen, betreffende deze Heeren, zullen worden uitgelegd als blijken van een hevig vooroordeel van mijne zijde tegen hen en hunnen arbeid; maar ik geef de verzekering, dat ik, in het afgetrokkene, volstrekt geen vooroordeel koester tegen Zendingen of Zendinggenootschappen. Het is enkel de waarheid die mij noodzaakt hunne feilen en dwalingen mede te deelen. - Laat iedereen eens nagaan welke sommen er zijn te koste gelegd alleen aan de Zendingsposten in het *Kafferland*; hoe veel Zendingen daarheen gegaan zijn, den tijd dien zij in dat land hebben doorgebracht, en dan vragen: welken uitslag heeft dat alles opgeleverd?' De beantwoording kan men ter aangehaalde plaats vinden, alsmede op hoedanige wijze, zijns inziens, de 'Kaffer-kwestie' kan worden geregeld.

Wij moeten den lezer naar het werk-zelf verwijzen wat betreft des S. bezoek te *Colesberg*, *Graaff-Reynet*, enz., alsmede omtrent hetgeen hij verder mededeelt over de belangen van dat gedeelte van *Zuid-Afrika* dat door blanken bewoond wordt. - Uit de aangehaalde plaatsen is overigens ten volle gebleken: dat de Heer COLE op zeer onderhoudende wijze zijne ontmoetingen weet mede te deelen, en dat de Vertaler zijne taak met bekwaamheid heeft volvoerd. Vele lezers zal ook het uitwendige van het boek wel tot koopen uitlokken, en de koopers hebben maar een paar bladzijden in te zien om belangstellende lezers te worden.

Beschouwingen over het aesthetische der Bouwkunst. Eerste gedeelte. Grieksche en Romeinsche stijl. Naar het Engelsch, door een Bouwkundige. Met platen. Te 's Hertogenbosch, bij de Gebroeders Muller. 1853. In kl. 8vo. VI en 121 bl. f 2-:

Even als andere kunsten, is de bouwkunst in de laatste twintig jaren met meer ijver en smaak beoefend, en heeft daardoor vorderingen gemaakt, die *Frankrijk, Duitschland* en *Engeland* tot eere verstreken. Vele oorzaken hebben daartoe medegewerkt; er is wellicht geen andere tijd in de nieuwere Geschiedenis geweest, waarin zoo vele kerken, paleizen, schouwburgen, beurzen en hôtels, als bij het uitleggen en vergrooten van *Londen, Parijs, Weenen, Berlijn, Brussel*, en andere steden van minderen rang, zijn gebouwd geworden. In ons Vaderland is men ook hierin niet geheel ten achteren gebleven; nimmer werd er zoo veel gebouwd als thans. Het is echter eene bijzonderheid, dat het bij al de praktische uitbreiding der bouwkunst, moeilijk zoude zijn om eenen zekeren algemeenen karaktertrek van de architectuur der negentiende eeuw aan te wijzen. Elke eeuw had haren eigenaardigen stijl. Men kan in de Geschiedenis der bouwkunst die verschillende stijlen en hunne overgangen nagaan en aanwijzen; men kan ontwikkelen hoe de eene uit de andere is voortgekomen; van den *oud-Grieksch-Dorischen* af tot den zoogenaamden *rocaille*-stijl der achttiende eeuw toe; maar welken naam men aan de voortbrengselen der hedendaagsche architectuur zou moeten geven, is onmogelijk te bepalen; omdat men zich meestal tot eene navolging der Middeleeuwsche, Romaansche en Gothische bouwvormen of Klassiek *Grieksche* stijlen heeft bepaald, of de verschillende bestanddeelen er van zonder keuze of smaak dooreen heeft gemengd, en daar, om eene voorgewende oorspronkelijkheid te verkrijgen, nog iets *Byzantijnsch* en *Moresk-Arabisch* heeft bijgevoegd.

Zou de sedert eenige jaren meer volledige en wetenschappelijke beoefening van de Geschiedenis der Bouwkunst daar voor een groot gedeelte niet de oorzaak van zijn? Een groot licht is er in opgegaan, en men is met bouwstijlen bekend geworden die men vroeger slechts gebrekkig of in het geheel niet kende. De *Indische, Egyptische* en de Klassieke *Griek-*

sche architectuur is meer volledig bestudeerd, en men is dieper in den geest er van doorgedrongen. De *Byzantijnsche* en *Romaansche* bouwstijlen zijn in onze eeuw eerst in hunne eigenaardige karaktertrekken ontwikkeld, en de zoogenoemd *Gothische* heeft ons ál zijne geheimen en schoonheden ontsluitend. Al de *nuancen* van de moderne klassieke bouwkunst, van den tijd der *Renaissance* tot op het einde der achttiende eeuw, zijn in hare bijzonderheden nagegaan; en er is dus eene onuitputtelijke bron van studie voor den architect geopend. Men schijnt echter over het algemeen nog niet op de hoogte gekomen te zijn, om dit bijna onoverzienbaar aantal bouwstoffen met vrucht, behoudens eigene oorspronkelijkheid en zelfstandigheid, aan te wenden. Er moet nog een scheppend genie opstaan, dat deze grootsche taak aanvaart; men is nog zoekende; men tast in het rond en doet proeven van verschillende combinatiën, die tot nog toe niet aan de verwachting hebben beantwoord. De hedendaagsche bouwkunst is nog in een overgangs-tijdperk, zonder een bepaald eigen karakter te bezitten; doch hieruit echter moet eindelijk iets schoons en oorspronkelijks ontstaan, als men juist en doeltreffend gebruik wil maken van de hulpmiddelen die nu meer dan ooit voorhanden zijn.

De vorming van den architect is tot heden toe vrij gebrekkig en onvolledig geweest. Het is nog niet lang geleden, dat men bij ons, wat de architectuur als kunst aangaat, zich vergenoegde met de zoogenoemde vijf Orden uit BOSBOOM of VIGNOLA te bestuderen; men was bijna geheel onkundig van de gedenkstukken der bouwkunst in *Athene* en het overige *Griekenland*; de *Romeinsche* monumenten waren meer bekend, doch men achtte het genoegzaam als men slechts de verdeelingen opvolgde die in de geijkte vijf Orden waren opgegeven. Eindelijk werden bij ons de *Architektonische Ordnungen* van LENORMANT en MAUCH, en het Klassieke maar te geleerd diepzinnige werk van CARL BÖTTICHER, de *Tektonik der Hellenen*, bekend, die een geheel ander licht over de antieke bouwkunst deden opgaan, maar zonder dat men er dat gebruik van heeft gemaakt, hetwelk geschikt was om tot eene oorspronkelijke aanwending dezer schoone en rijke kennis te leiden.

Bij sommigen is hierdoor eene eenzijdige en uitsluitende

bewondering voor de *Grieksche* architectuur, bijzonder voor den *Dorischen* bouwstijl ontstaan, die hen met zekere verachting op de andere stijlen, als: de *Ionische* en *Corinthische*, doet nederzien, en hun de *Romeinsche* bouwkunst als barbaarsch en verbasterd doet voorkomen. Het stelsel der vijf Orden wordt door hen geheel en al verworpen, maar men loopt daardoor gevaar van eene gedwongene onderwerping aan willekeurige regelen, in eene soort van regeringloosheid te vervallen, of in den *Grieksch-Dorischen* bouwtrant het eenige architectonische schoon te zien; ofschoon men het verheven oorspronkelijke van den *Gothischen* stijl niet kan ontkennen. Hierbij komt eene miskenning van de waarde van het werk van VITRUVIUS, dien men vroeger voor den wetgever in klassieke bouwkunst hield, even als ARISTOTELES in de dichtkunst, zonder dat men zich de moeite gaf om hunne schriften naauwkeurig na te gaan. VITRUVIUS zal altijd eene hooge waarde voor de geschiedenis en de beoefening der bouwkunst behouden; hij is van de Ouden die over deze kunst hebben geschreven de eenige die tot ons gekomen is, terwijl de schriften van ICTINUS over het *Parthenon*, en de werken van andere *Grieksche* architecten, spoorloos verloren zijn geraakt. Men behoeft niet, zoo als voorheen, bij zijne woorden te zweren; doch eene goede vertaling zou onze architecten overtuigen, dat bij hem veel belangrijks en nuttigs te vinden is. Zij zouden daaruit zien hoe vele noodzakelijke kundigheden in eenen bouwkunstenaar worden vereischt, en in welk verband theorie en praktijk bij hem moeten staan.

Sedert eenige jaren zijn er bij ons, behalve eene vertaling van de *Geschiedenis der Bouwkunst* van RAMÉE, eene Verhandeling van TIMMERMAN *over die der Middeleeuwen*, en een *Bouwkunstig Magazijn* uitgekomen. Het laatste, zoo wel praktisch als theoretisch van inhoud, is na het verschijnen van het Eerste Deel gestaakt moeten worden; en de zoo belangrijke *Bouwkundige Bijdragen* door de *Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst* uitgegeven, hebben ook dien algemeenen bijval nog niet gevonden dien zij zoo zeer verdienen. Men ziet hieruit dat, bij al den bloei waarin zich de praktische bouwkunst bij ons mag verheugen, het theoretische, historische en aesthetische deel nog niet zoo algemeen beoefend wordt, als zulks voor onzen tijd vereischt zoude worden tot de aankwee-

king van eenen gezuiverden smaak en tot het juist te pas brengen van die kennis, van welker noodzakelijkheid men tot nog toe niet algemeen doordrongen is, en waarvan men de hooge belangrijkheid nog niet genoegzaam inziet.

Wat het historische en aesthetische in het vak der architectuur bijzonder aangaat, zal men moeten erkennen dat daarin de kennis van velen onzer bouwkunstenaars nog zeer oppervlakkig is; de meesten hebben er ook geene genoegzame opleiding in genoten, en het is eerst sedert eenige jaren, dat men aan sommige Akademiën van beeldende kunsten begonnen is lessen er in aan de verst gevorderde leerlingen voor te dragen. Deze lessen moesten ook gevolgd worden door de architecten en bekwame werkbazen, die buitendien weinig gelegenheid hebben om zich de werken aan te schaffen en te bestuderen, welke hun, zonder eenige archeologische geleerdheid, minder tot uitbreiding van hunne kennis en tot veredeling van hunnen smaak te pas zouden komen.

Er zijn dezer dagen twee werkjes bij ons in het licht verschenen, die voor dit doel zeer geschikt zijn, namelijk: een *Overzicht van de Geschiedenis der Bouwkunst*, door den Heer BRUTEL DE LA RIVIÈRE, en de *Beschouwingen over het aesthetische der Bouwkunst*, dat wij meer van naderbij zullen beschouwen, om te zien in hoe ver het aan de vereischten voldoet, om tot de ontwikkeling van kennis en smaak in dit vak te kunnen dienen. Het is naar het *Engelsch* door een onzer bouwkundigen bewerkt, en omvat de Klassieke bouwkunst of den *Griekschen* en *Romeinschen* stijl. De inhoud er van handelt: 1°. over de Orden; 2°. de *Dorische* bouworde; 3°. over de modern *Dorische* Orde; 4°. over de *Toscaansche* Orde; 5°. over de *Ionische* Orde; 6°. over de *Romeinsche* en modern *Ionische* Orde; 7°. over de *Corinthische* Orde; 8°. over de kolomstelling (kolomniatie); 9°. over de tusschenkolomming, en besluit 10°. met eenen verklarenden bladwijzer. Het beschouwt dus in een honderdtal bladzijden de voornaamste bestanddeelen der Klassieke bouwkunst.

In een kort Voorwoord, - waarvoor wij liever *Voorberigt* zouden gelezen hebben; omdat wij 't voor een onnoodig *Germanisme* houden, - zegt de Bewerker dat het van groot belang is, dat een werk over de beginselen van eenige wetenschap of kunst, vooral indien het populair zal zijn, niet alleen regelen

opgeve, maar ook de grondbeginselen verklare. Dit is eene waarheid die bijna geen betoog behoeft, en echter meestal bij élémentaire wetenschappelijke en kunst-theoretische werken uit het oog wordt verloren. Als die verklaring duidelijk en met voorbeelden gestaafd wordt gegeven, zal daardoor de droogheid vermeden worden, welke de jeugdige beoefenaars zoo zeer van het lezen van leerboeken in hun vak afschrikt, en het vooroordeel weggenomen, dat bij de meesten van hen tegen theoretische werken over de kunst in het algemeen en over elke kunst in het bijzonder nog bestaat.

Wij zijn het derhalve met den Bewerker volkomen eens, dat: 'die zich toelegt op de beoefening der bouwkunst, zich ook moet toeleggen op het kunstmatige, en er zich zoo wel theoretische als praktische kennis van verschaffen moet, door de methoden en hulpmiddelen die thans in gebruik zijn. Maar indien de kunstbeoefenaars en het publiek ooit met de bouwkunst eenigzins grondig bekend, en met haar karakter als schoone kunst gemeenzaam gemaakt zullen worden, dan moeten er andere methoden dan tot hertoe, in ons Vaderland, gebruikelijk waren, worden geleverd; daar het in het belang der bouwkunstenaars-zelfen is, dat het publiek smaak en zin voor bouwkunst verkrijge en haar als eene schoone kunst leere erkennen'. Wij hebben deze woorden eenigzins gewijzigd, omdat de Bewerker overal van bouwkunde en niet van bouwkunst spreekt, hetgeen, naar ons gevoelen, minder juist is, wanneer men over de architectuur als schoone kunst handelt.

De Eerste Afdeeling: *Over de Orden*, begint met eene algemeene aanmerking over de bouwkunst, om het verschil aan te toonen tusschen het bouwen en de architectuur als kunst; een verschil dat veelal wordt voorbijgezien. Het bouwen is het praktische handwerkmatige deel, dat de conceptiën der kunst verwezenlijkt; maar de architectuur is die wijze van bouwen waarbij men méér beoogt dan datgene wat tot nut en gemak dienen kan, en waarbij men zich vooral toelegt op die schoonheid van vormen, welke het oog behaagt, de verbeelding boeit en den smaak voldoet, of daartoe de plannen opgeeft. 'Orde in bouwkunstige beteekenis heeft betrekking op het zamenstelsel zoo als het door de *Grieken* en *Romeinen* in gebruik was gebragt, en dient om de kolommen en hare dekking gezamenlijk aan te duiden'. Deze bepaling is eenig-

zins duister; beter ware het te zeggen dat men door Orde zekeren bouwstijl van eigenaardige samenstelling verstaat, die eenen oorspronkelijken vorm vertoont, waardoor hij zich van alle andere bouwstijlen onderscheidt.

Wat de Klassieke bouwkunst betreft, hierin ontmoet men, namelijk in de *Grieksche* Architectuur, die de kern daarvan uitmaakt, drie verschillende bouwstijlen, te weten: de *Dorische*, de *Ionische*, en de *Corinthische*. Die bouwstijlen komen grootendeels gewijzigd in de *Romeinsche* architectuur weder voor; de twee andere stijlen, de *Toscaansche* en *Romeinsche*, kunnen van deze drie afgeleid worden: de eerste van den *Dorischen*, de laatste van de vermenging van den *Ionischen* en den *Corinthischen*, en hebben geene eigenaardige en bijzondere kenmerken. 'Vroeger en ook thans nog is het bijkans algemeen in gebruik om over vijf Orden te spreken.' Men verstond en verstaat hierdoor eigenlijk iets anders dan de verschillende bouwstijlen, zoo als zij ons door de *Grieksche* en *Romeinsche* monumenten kenbaar zijn geworden. Het zijn meer vastgestelde normen, waarvan de maten en evenredigheden door de *Italiaansche* bouwmeesters der *renaissance*, PALLADIO, SCAMOZZI en VIGNOLA, naar de *Romeinsche* gedenkstukken zijn opgemaakt, want de echt *Grieksche* architectuur hebben zij niet gekend. Zij vonden overblijfselen van den *Romeinsch-Dorischen*, *Ionischen*, *Corinthischen* en *Compositen* stijl. Zij hadden eene overlevering, dat er een *Etrurische* of *Toscaansche* bouwtrant bestaan had; hiervan wilden zij ook eene Orde vaststellen, doch zij deden niet anders dan de *Romeinsch-Dorische* wat lomper en eenvoudiger te maken, en hunne zoogenaamde *Toscaansche* Orde gelijkt zeker niet in het minste naar de oude *Etrurische* architectuur, waarvan zoo weinig overblijfselen, behalven de graf-monumenten, meestal in de rotsen uitgehouwen, overgebleven zijn. Zij kwamen dus tot het denkbeeld om vijf onderscheidene regels of normen te bepalen, die de schoonste verhoudingen, uit de monumenten afgeleid, moesten voorstellen, en waarvan men dus zoo weinig mogelijk mogt afgaan, op straf van gezegd te worden buiten de Orde te bouwen. 'De algemeene leer van vijf bouworden wordt, naar wij hopen, al meer en meer verworpen.' - Dit kan slechts onder zekere bepaling aangenomen worden, zoo lang de studie der oorspronkelijke, vooral *Grieksche* ge-

denkstukken niet meer algemeen doorgedrongen is; men heeft nog een leidenden regel noodig, waaraan men zich echter niet slaafs behoeft te houden, maar die met eene vrije speelruimte moet worden toegepast, wil men de anarchie in de architectuur, die in onzen tijd heerscht, nog niet meer zien toenemen. Men kan den *Toscaanschen* en *Romeinschen*, als eene ruwe bastaardsoort van den *Romeinsch-Dorischen*, en als de smakelooze vermenging van twee zeer verschillende bouwstijlen, vergeten; maar de *Grieksch-Dorische*, *Ionische* en *Corinthische* stijlen zullen zoo lang bestaan als men smaak en gevoel voor schoone bouwkunst zal behouden.

Als men tot het meer naauwkeurig bestuderen dier oorspronkelijke bouwstijlen overgaat, zal men van het groote en gewigtige onderscheid tusschen de *Grieksche* en *Romeinsche* architectuur nog meer overtuigd worden. Gaat men de ontwikkeling daarvan geschiedkundig na, dan zal men zien 'dat de *Grieksch-Dorische* stijl vele in het oog loopende afwijkingen vertoont, die, hoewel zij allen deel maken van een en denzelfden bouwtrant, toch even zoo vele *Dorische* Orden daarstellen.

De *Paestum-Dorische*, b.v., verschilt evenveel van de *Atheensche* als die van het Parthenon'. (?) Bedoelt men hiermede den stijl van andere *Dorische* monumenten van *Athene*, zoo als de tempel van THESEUS en de Propyleën, dan zal men weinig afwijking van het Parthenon vinden; nimmer hebben wij ook van een bijzonder *Atheensch-Dorisch*, maar wel van een *Attisch-Ionisch* gehoord. Men kan de historische ontwikkeling der *Dorische* Orde volgen, van de overblijfselen des tempels van MINERVA te *Corinthe*, en die van de tempels van *Sicilië*, van *Paestum*, van *Egina*, van THESEUS, van *Phigalia*, tot aan het Parthenon en de Propyleën, waar de *Grieksch-Dorische* bouwstijl zijnen hoogsten trap van volkomenheid bereikte; hiervan kan men zijn verval nagaan en de wijzigingen verklaren, die hij bij de *Romeinen* onderging, en zóó duidelijk zien hoe de modern *Dorische* Orde ontstaan is, die zeker weinig overeenkomst met de *oud-Grieksch-Dorische* heeft.

Dat kan men eveneens op de *Ionische* en *Corinthische* bouwstijlen toepassen. De oudste *Ionische* monumenten bevinden zich te *Athene*, die van *Ionië* zijn betrekkelijk iets later. Men maakt dus een onderscheid tusschen het *Attisch-* of *Hellenisch-*

Ionisch en *Aziatisch* of eigenlijk *Ionisch*. Dit laatste is door de *Romeinen* het meest gevolgd, en heeft bij hen de grootste wijzigingen ondergaan, die in het modern *Ionisch* nog grooter zijn geworden; vooral door de schuinsche krullen der hoekkapiteelen op alle de andere toe te passen, waardoor die Orde geheel van den oorspronkelijken bouwstijl is ontaard. Zulks is ook het geval met den *Corinthischen* bouwtrant, waarvan ons weinig echt *Grieksche* monumenten zijn overgebleven. Als men de kapiteelen van het gedenkteeken van *Lysicrates* (de lantaarn van DEMOSTHENES) met die van den tempel van *Tivoli*, en zelfs die van den tempel van JUPITER STATOR met die van het Pantheon vergelijkt, zal men dadelijk in het oog vallende afwijkingen bemerken. Bij de *Romeinen* heeft echter de *Corintische* bouwstijl zijne hoogste ontwikkeling verkregen; maar weldra vervielen zij in de smakeloze afdwaling der wanstaltige vermenging daarvan met de *Ionische*, die het verval hunner architectuur kenmerkt.

Als men dit alles in aanmerking neemt, ziet men dat de *Grieken* en *Romeinen* wel verschillende bouwstijlen gehad hebben, maar die met zekere vrije losheid, wat den algemeenen geest betreft, hebben gevolgd; zoodat er geen *Dorisch*, *Ionisch* of *Corinthisch* monument is, dat niet meer of mindere afwijkingen vertoont, en er geen twee zijn die men zeggen kan, dat zij, zoo als onze moderne Klassieke gebouwen, naar de Orde gebouwd zijn, of in alle onderdeelen naar elkander gelijken. De zoogenaamde *Dorisch-Ionische* en *Corinthische* Orden, die nog bestaan, moesten, naar de beste monumenten gewijzigd, als een regel aangezien worden; niet om in elke kleine afmeting, maar in het groot geheel met eenen vrije smaak te worden gevolgd, als men in den Klassieken stijl wil bouwen. De leerlingen moesten dus in plaats van de oude vijf Orden de monumenten der Oudheid bestuderen, om hierin den leiddraad hunner compositiën en de vorming van hunnen smaak te vinden.

Wij hebben ons zoo lang met de Afdeeling *over de Orden* bezig gehouden, om den geest en de strekking van het werkje dat wij aankondigen te doen kennen; over de andere kunnen wij korter zijn, omdat het meeste dat daarin voorkomt met onze wijze van zien overeenkomt, en blijken draagt van den Klassieken zin van den Vervaardiger.

Hetgeen er over de *Grieksch-Dorische* bouw-orde, of liever bouwstijl, benevens de modern *Dorische* Orde en de zoogenaamd *Toscaansche*, den *Ionischen* bouwstijl en de *Romeinsche* en modern *Ionische* Orde, den *Corinthischen* bouwstijl, en de zoogenaamde *Romeinsche* Orde voorkomt, kunnen wij gereedelijk aan de overweging der bouwkundigen en het kunstminnend publiek aanbevelen, dat hier veel zal aantreffen om zijne kennis hieromtrent, die, in het algemeen, nog zeer gering en beperkt, en soms zeer verkeerd is, voor te lichten. Ééne aanmerking kwam ons voor den geest, bij het lezen van hetgeen er volgens VITRUVIUS over den oorsprong van het *Corinthisch* kapiteel gezegd is: 'dat de Beeldhouwer KALLIKRATES zoo getroffen werd door de bevallige vormen, in welke de bladeren van eene acanthus-plant rondom een hoog korfje gegroeid waren, waarop een vierkant dekstuk lag, dat hij dit afteekende en het denkbeeld vormde om een kapiteel van eene kolom daarnaar te vervaardigen'. Dit was niet de Beeldhouwer KALLIKRATES, maar KALLIMACHUS; misschien ligt dat wel aan eene schrijffout.

De Afdeelingen over de kolomstelling en tusschenkolomming, alsmede het Besluit, met eenen verklarenden Bladwijzer, bevatten vele belangrijke en gegronde aanmerkingen, vooral de vergelijking van de *Grieksche* en *Romeinsche* geledingen (*moulures*) der lijsten. De *Grieksche* geledingen zijn meestal schoone kromme lijnen, van eene ongelijke waarde, die vrij uit de hand schijnen getrokken en bewerkt te zijn, zoo als de *échinus* der kapiteelen, de *kyma's* der lijsten, en de *scoties* en *torussen* der basementen. Bij de *Romeinen*, daarentegen, zijn de *moulures* allen door eene verschillende constructie met den passer te beschrijven, hetgeen een mathematisch juisten, maar meer stijven en on-aesthetischen vorm doet ontstaan. (Zie plaat VI.)

Men vindt hier verder eene korte beschrijving van den verschillenden tempelvorm bij de *Grieken*, zoo als die in *Antis*, *Prostylos*, *Amphiprostylos*, *Peristylos*, *Dipteros*, *Pseudo-dipteros*, door afbeeldingen op Plaat VII opgehelderd. - De plaatjes die bij dit werk gevoegd zijn, helderen den tekst volledig op en verstrekken het tot sieraad.

Indien men dit werkje goed bestudeert, komt men tot juiste denkbeelden omtrent de ontwikkeling der Klassieke bouw-

kunst. Men ziet dat de *Grieksche*, *Dorische*, *Ionische* en *Corinthische* bouwstijlen zich langzamerhand door het eigenaardig schoonheidsgevoel der *Grieksche* kunstenaars hebben ontwikkeld, dat zij vrij in de toepassing der hoofdvormen zijn geweest, en in de *détails* de noodige verscheidenheid hebben in acht genomen; waardoor eene losheid en bevalligheid ontstaan is, die ieder bijzonder monument op eene verschillende wijze karaktermatig versiert. Bij de *Romeinen* zijn die vormen door eene wiskundige constructie nagevolgd, hetgeen hen dadelijk hun aesthetisch karakter doet verliezen; de vrije losheid der bewerking is hier versteend en eene stijve droogheid treedt daarvoor in de plaats. Het eigenaardige der ornamentatie ging bij hen ook verloren; eene kwistige pracht verving eene gepaste versiering, waarvan men het motief altijd kon nagaan en meestal gemakkelijk raden. De *Romeinen* hebben de *Grieken* in hunne architectuur alleen in den *Corinthischen* bouwstijl gelukkig nagevolgd, maar den *Dorischen* en *Ionischen* doen verbasteren en ontaarden. In hetgeen zij als iets nieuws en oorspronkelijks hebben willen daarstellen, zoo als in den Compositen bouwstijl, zijn zij zeer ongelukkig geweest; van de invoering daarvan dagteekent het verval en den ondergang van den Klassieken bouwtrant, die door den *Byzantijnschen* en *Romaanschen* vervangen werd, om in de Middeleeuwen door eenen geheel oorspronkelijken stijl, den zoogenaamd *Gothischen* of ogivalen, te worden opgevolgd, die, hoewel in eenen anderen geest, even als de klassieke architectuur, de grootste schoonheid en verhevenheid ten toon spreidde, en even als deze een der sieraden en heerlijkste gewrochten van 's menschen schoonheids- en kunstzin werd.

Het is met de bouwkunst der *Romeinen* even als met hunne letterkunde gegaan; zoo als deze, was zij geheel van de *Grieken* overgenomen; dus miste zij ook eene echte oorspronkelijkheid, eene der wezenlijkste eigenschappen van een kunstvoortbrengsel. Bij de bouwkunst vervingen de regels en de theorie de vrije scheppingen van het kunstgenie, en de wiskundige vormen de fijne schoonheids-lijnen; even zoo als zulks in de dichtkunst en welsprekendheid plaats had, waarin men, toen het natuurlijk en eenvoudig schoon aan poëtische en rethorische regelen onderworpen werd, door prachtige en weelderige beelden het gemis aan oorspronkelijkheid poogde te vergoeden.

Die pracht en weelderigheid was het verval der Klassieke architectuur, even als het gezochte en zwellende dat van de *Romeinsche* literatuur was. Het was volgens den loop der Natuur, dat eene plant die gebloeid en vruchten gedragen had, moest verdorren en sterven.

J.A.B.

Losse Dichtstukjes, Oud en Nieuw, bijeengebragt door J. Scheffelaar Klots, (geb.) Roorda van Eysinga. Te Enkhuizen, bij H. de Ringh. 1853. In gr. 8vo. 168 bl. f 1-25, geb. f 1-60.

Volgens het Voorberigt heeft de Dichteresse dit bundeltje in het licht gegeven op verzoek van hare kinderen, en aangemoedigd door het gunstig onthaal harer *Gedichtjes voor Kinderen*. Te dingen naar lof en roem is hare bedoeling niet, want zij gevoelt zich te zwak om daar aanspraak op te durven maken. Hopende op verschooning voor 'de feilen, die zich in deze verzameling bevinden', zegt zij ten slotte: 'Aan u, mijne geliefde kinderen! zijn deze bladen opgedragen. Zij mogen voor u een blijvend aandenken uwer moeder zijn, die zoo gaarne in uwe harten wil blijven leven. - Ontvangt het boekje als een blijk harer liefde.'

Met grootere bescheidenheid of minder aanmatiging kon het bundeltje niet worden aangeboden, en dezelfde geest van zachtheid en nederigheid heerscht in al de stukken van den inhoud. De kritiek zou er zich door ontwapend gevoelen al vond zij meer aan te merken dan het geval is. Een paar malen ontmoette Ref. een minder aangenaam letterrijm, b.v.: *Vriendschap, Schoon, onschatbaar bloempje* (bl. 8), en *Doch Die in Dezen stond* (bl. 13); voor het prozaïsche bijw. *zeer*, in de eerste twee verzen van *Moederliefde* (bl. 106), las hij liever: *zoo*; en het gedicht op bl. 135 en volg., hoewel vol gevoel, en fraai van beschrijving, acht hij te zwak voor het opschrift: *De Dichter in VERRUKKING*. Maar hij merkt dit aan minder om te gispn, dan om te toonen dat hij met aandacht gelezen heeft, en voegt er gaarne als in éénen adem bij, dat die lezing hem deze Verzameling doet beschouwen als een hoogst behagelijk en nuttig geschenk, niet alleen voor de kinderen der geachte Schrijfster, maar voor de jeugd in 't algemeen, en ook de aandacht van meer bedaagden óverwaardig.

Tot eene proeve van den aard en den bouw dezer Gedichten, aan welke verstand en hart méér deel hebben dan de verbeelding, en waarin 't gevoel de afwezigheid eener hooge vlugt van gedachten ruimschoots vergoedt, kiezen wij de toespraak *aan een behaagziek meisje* (bl. 81):

Hoe zweeft gij met dien dartlen tred
 En wulpschen tooi daarheen;
 Met ijden zin in oog en hart
 En onbestemde schreên!

Met blikken waar verstrooiingszucht
 En wufte min in blaakt;
 Een oog dat elks bewondring trekt
 En naar aanbidding haakt!

Wat waant gij, ijdel meisje! toch,
 Dat elk uw schoonheid boeit,
 Of dat om strijd de jonglingschap
 Voor u in liefde ontgloeit?

Neen, meisje met dien ijden waan!
 Uw schoon is niets dan schijn;
 En trekt der dwazen oog alleen,
 Die uwer waardig zijn.

Een hart door schijn noch praal misleid
 Kent die betoovring niet,
 Noch deelt in d'onverdienden lof
 Dien u de vleijer biedt.

De man die ware schoonheid mint,
 Wenscht nimmer u tot bruid;
 Maar 't zedig meisje kiest hij zich
 Ver boven andren uit.

Haar, die aan orde en huislijkheid
 (Den mannen lief en waard),
 Een spaarzaam overleg en vlijt,
 En andre deugden paart,

Haar kiest hij tot zijn deelgenoot
 In 's levens lief en leed,
 Die, hoe het lot zich wisslen moog,
 Slechts hem haar alles heet.

Maar 't meisje los en wuft van aard,
 Dat naar verstrooijing smacht,
 Is vreemd aan huiselijkheid en trouw
 En geeft niet wat men wacht.

Zij offert welvaart, gade en kroost
 Aan mode en spilzucht op,
 En voert, te vaak door eigen schuld,
 Hun ongeluk ten top.

Keer, meisje! dan terug van 't pad,
 Dat thans uw voet betreedt:
 Het baart te laat u naberouw
 En bitter zieleleed.

't Is uw bestemming niet op aard'
 Te schittren voor een poos;
 Maar wel een trouwe gâ te zijn
 Den man, die u zich koos.

Een lieve moeder voor zijn kroost,
 Die in haar kindren leeft,
 En die vermaak en zingenot
 Voor hem ten offer geeft.

Kies, meisje! dan een beetren weg,
 Meer uw bestemming waard,
 En zegen, welvaart en geluk
 Verzellen u op de aard.

Of ligt raakt ge eenmaal zelf verward
 In 't net, dat ge andren spreidt,
 Als 't loon van 't laakbaar zinbejag
 En straf der ijdelheid.

Ook jongelingen vinden hier zulke hartelijke en wijze raadgevingen; onder anderen in het Dichtstukje: *Aan mijnen Zoon bij het verlaten der ouderlijke woning* (bl. 123):

Kind van God eens afgebeden
 En verkregen op mijn beê,
 Neem, ter wereld ingetreden,
 Nog mijn raad en zegen meê.

Aandoenlijk schoon vindt Ref. het lied op bl. 86, *Aan mijn Zuigeling* getiteld, en beginnende:

Jongen! die daar ligt te dartlen
 En op moeders schoot te spartlen,
 Weet dat menig vorstenzoon
 Niet dit voorregt wordt geboôn.

Intusschen zijn niet al de Gedichten van denzelfden aard. Het bundeltje biedt integendeel vrij wat verscheidenheid aan. Maar tot welke *genres* de stukken behooren, uit allen ademen verstandige godsvrucht, huiselijkheid, moederliefde, en ijver voor 't geen goed en edel is, den lezer te gemoet. Gedichten als deze zullen de begaafde Schrijfster wel niet doen bewonderen, maar zeker hoog doen rijzen in de achting van allen die de Dichtkunst als een krachtig middel beschouwen tot verlichting des geestes en veredeling des gemoeds, en, niet zonder reden, haar gaarne tot bevordering van verstandelijk en zedelijk nut zien beoefenen en aanwenden. Ref. brengt der Dichteresse dank en hulde toe voor het gesmaakte genoeg, en prijst haren eenvoudigen, lieven bundel - die zich-zelfen ook door den helderen druk en fraaijen band voor het oog aanbeveelt - onvoorwaardelijk aan.

C.G.

Het Jezuïtismus onzer eeuw. Door Th. König. Uit het Hoogduitsch. Te Amsterdam, bij Joh. van der Hey en Zoon. 1853. Met titel en vignet in steendruk. In gr. 8vo. 354 bl. f 3-60.

Het oogmerk van dezen roman geldt - en daarom is de titel zeer juist - niet zoo zeer de Jezuiten, maar veel meer in het algemeen het stelsel, 't welk naar hen, die het vooral hebben ontwikkeld en toegepast, den naam voert; een stelsel, dat aan het leven van de Maatschappij knaagt, niet alleen waar het zich beweegt op het veld van Godsdienst en van Staatskunde, maar inzonderheid wanneer het dringt in het gansche raderwerk der zamenleving en huiselijke levensbetrekkingen, en allerlei zelfzuchtige bedoelingen, met ijskoude onverschilligheid voor de middelen, poogt te bereiken.

Dit kwaad in den wortel aan te tasten, het in zijne verborgenste wijzigingen te vervolgen, de wonden die 't slaat, met de ongenadige barmhartigheid van een geoefend heelmeeester bloot te leggen, - wie zal dat niet edel en hartverheffend

vinden? En wie zou 't willen afkeuren dat daartoe ook de romantische vorm wordt dienstbaar gemaakt?

Met die gunstige vooringenomenheid namen wij het boek op. Maar des te grooter was de teleurstelling, want hoe wèlgemeenend het gronddenkbeeld moge wezen, de bewerking en vooral de vertaling zijn zoo alleronbehagelijkst, dat het ons verwonderen zou als iemand die er niet toe verplicht is, de lezing tot het einde toe vol hield.

De vrijheids-theoriën van 1848 worden aanbevolen en bestreden, in de vervelendste gesprekken, zelfs tusschen een echtpaar, waarbij het niet te verwonderen is, dat het vrouwtje uitroept: 'Sla dat nu maar verder over, lieve man!' (bl. 78). Ook de lezer moet wel lust krijgen om *alles* maar

'verder over te slaan', als hij dezen en dergelijken onzin leest:

'Aan het drama moet wel eene gedachte ten gronde liggen, zeggen de kunstenaars, maar deze zoogenaamde gedachte is eigenlijk eene idée [!], dat wil zeggen, het leven, dat in de aanschouwing voorgedragen is, en niet een oordeel welk veel te arm is om de volheid des levens te omvatten' (bl. 91). Niet veel beter is: 'dat de menschheid uit hare misdadige oplossing en hare ondeelen wederom tot eenheid gebragt moest worden' (bl. 37).

Bl. 81 lezen wij: 'MARGARETHA had in haar karakter wel iets van de MESSALINA der oude Geschiedenis; zij was in haar zedelijk gevoel wel te verzadigen, maar nooit te bevredigen'. Zoo als 'verzadigen' dáár tegenover 'bevredigen' staat, is het onzin; maar die weet, wat ten opzichte der verfoeijelijke gemalin van CLAUDIUS het: '*quidem lassari, sed non satiar*' geldt, zal de tirade hoogst aanstootelijk vinden, zelfs in dát verband, waar over die MARGARETHA al zeer zonderling gesproken wordt.

Van de vertaling zal men genoeg hebben, als men leest: 'wie zoekt echte diamanten in eene *invatting* van koper?' (bl. 3); eene '*onomwondene* uitspraak' (bl. 13); 'een *walzer* dansen' (bl. 44); 'het is als hadt gij u voorgenomen, uwen voorouders *de levieten* te lezen' (bl. 69 - is dit eene drukfout voor: *metten*?); 'gij moet wel filosofie gestudeerd hebben' (bl. 87). - Doch het zondenregister is lang genoeg.

Wij zijn van de geachte en achtingwaardige firma der Uitgevers iets beters gewoon. Denkelijk zijn zij-zelfen met deze vertaling te leur gesteld.

V.O.

De Huisvriend. Gemengde lectuur voor Burgers in stad en land. Verzameld door J.J.A. Goeverneur. Elfde Deel. 1853. Te Groningen, bij de Erven C.M. van' Bolhuis Hoitsema. In gr. 8vo. f 3-:

Een huisvriend die dagelijks ons weet te vervrolijken door verhaal, anekdote, scherts en merkwaardige mededeelingen, moet in elk gezin welkom zijn, te meer als hij, gelijk deze die hier voor ons is, zoo discreet is: van juist te zwijgen als wij niet meer hooren willen, te vertrekken als onze tijd is verstreken, en nooit te verschijnen als het ons niet gelegen komt. De papieren huisvriend van GOEVERNEUR bezit al deze onschatbare eigenschappen en is dus volkomen aanbevelenswaardig. Men kan hem niet vergen altijd even geestig te zijn, zijn kwinkslag is soms gelukkiger dan anders; maar hij heeft toch altoos een goed humeur, zoo als men 't noemt, en hoe veel is dat niet waard! - Elf jaren was hij ons reeds getrouw; hij is op weg om een *ami de trente ans* te worden! - Moge zijne geestkracht onverdoofd, zijn levenslust en vrolijke luim onverzwakt blijven, en er niet te veel water in zijn wijn gemengd worden!

E.

Duisternis en Licht. Romantisch verhaal door U. Hamer, Schrijver van: 'Helenus', enz. II Deelen. Te Amsterdam, bij G. Portielje en Zoon. 1853. In gr. 8vo. 505 bl. f 5-50.

Het doel des Schrijvers is: aanschouwelijk voor te stellen, dat de godsvrucht zich-zelve loont, en de goddeloosheid hare gevolgen niet ontgaat; dat het lot van den vrome benijdenswaardig is, zelfs te midden van ontbering en tegenspoed; maar dat de slaaf der wereld rampzalig is bij het genot van weelde en overvloed, en niets overhoudt dan ellende als hem het aardsche ontvalt. Het eerste stelt hij voor in het huisgezin van den regtschappen SCHOTMAN. Al de leden er van hebben God lief en leven naar zijne geboden. Met den voorspoed klimt hunne dankbaarheid en vermeerderen hunne werken van liefde. Maar nu komen beproeving en tegenspoed: het vuur verslindt huis en have; doch op de puinen van vernielde welvaart zegt de huisvader den lijder der oudheid na: 'De Heer heeft gegeven, de Heer heeft

genomen; de Naam des Heeren zij geloofd!' Zoo blijven zij aan zich-zelfen gelijk en aan hunne roeping getrouw, en worden op hunne beurt geholpen door eenen man dien zij vroeger, toen hij in nood verkeerde, hebben bijgestaan. Men krijgt die menschen lief, en verblijdt zich als 't hun weder wèlgaat.

Daar tegenover staat het huisgezin van RENARD. Die familie heeft zich geheel aan de dienst der wereld overgegeven. Man en vrouw gaan beide hun eigen weg, bederven gezamenlijk hunne kinderen, en volgen hunne lusten toemeloos op, en het einde van allen is afgrijselijk.

Hoe de ligtzinnigheid somwijlen tot staan komt en zich verbetert, wordt voorgesteld in HOOGHUIS, na zijn verboden minnehandel met Jufvrouw RENARD.

Het ontbreekt hier volstrekt niet aan effectmakende tooneelen, maar zij zijn te sterk gekleurd. De ondeugd is hier niet gesluijerd, en somtijds wel eens te veel ontkleed. De Schrijver verhaalt gemakkelijk, en houdt de aandacht gaande, zoodat men geneigd is door de vingeren te zien als hij overdrijft; maar wij kunnen dat toch niet goedkeuren. Bij nadenken zal ieder die het verhaal leest erkennen: dat de zamenvoeging van zoo veel onzedelijks niet regel maar uitzondering is - en wat baat de voorstelling van deze? Doch de romanlezer zegt misschien: 'als 't verhaal mij bezig houdt, mij verrast, en mijne verbeelding spant, ben ik voldaan'. Welnu, hij volge dan zijnen smaak. Doch moge hij dan ten minste het voorbeeld van den braven SCHOTMAN in zijn hart bewaren!

De beproevingen des levens. Door de Schrijfster van: 'Geertruida, of de liefde des geloofs', en: 'Blanche Evelijn, of de kracht des geloofs'. Naar het Engelsch. Twee Deelen. Te Amsterdam, bij P.N. van Kampen. 1853. In gr. 8vo. 585 bl. f 5-70.

De 'Geertruida' en de 'Blanche Evelijn' hebben bij ons publiek een zeer gunstig onthaal genoten; want de *Nederlander* bemint een geloof dat lief heeft en zich met zielskracht openbaart. Waarschijnlijk zal reeds daarom dit boek met gunstige verwachting worden ontvangen, en die het leest zal ook den

tijd er aan besteed niet verloren achten. Alleen is het, naar ons gevoelen, jammer, dat de voorstelling, hier en daar, zoo wijdloopig en gerekt is. Het is een gebrek dat de Schrijfster met velen van hare landgenooten gemeen heeft; maar dit benadeelt de waarde van 't geheel niet. Misschien vinden eenige vrouwen het lief, dat hier wat anderen bagatellen noemen, zoo haarfijn wordt verteld. Als dat zoo is hebben wij er vrede meê, en volstrekt geen lust om deswege van die dames te verschillen.

'Beproevingen des levens' - hoe weinigen staan die gelukkig door! Men onderwerpt zich: dat is geene gehoorzaamheid, maar een wijken voor den sterksten, waarbij de zelfstandigheid des geestes verloren gaat. Uit dit verhaal is veel goeds te leeren. Wij worden bij eene familie ingeleid, waar in het huiselijke en maatschappelijke leven de krachten der ziel ontwikkeld worden om de beproevingen des levens zóó door te staan, dat men er door vordere in ware deugd.

De vader des gezins is een goed, maar zorgeloos man, en staat financiëel onder de leiding van zijnen broeder, een bankier, met een eerlijk boek, maar niet altijd eervolle handelingen. Bij het overlijden des huisvaders weet de bankier de nalatenschap zijns broeders aan zich te trekken, en de weduwe wordt genoodzaakt met hare kinderen haar buitengoed te verlaten. Die kinderen zijn verscheiden in humeur en karakter, zoo als men dat in groote gezinnen veelal ziet; maar onder hen is eene dochter, zwak naar 't ligchaam, doch gevoelig van hart, en die de beschermengel van allen wordt, door den invloed van de wijze leiding die haar te beurt valt bij eene oudtante; wier lessen de lezers wèl zullen doen met ze diep in hoofd en hart te prenten.

Het boek kan bijdragen om 't hart te vormen en te veredelen, en de Vertaler heeft alzoo geen nutteloos werk verrigt. Den Uitgever komt de eer toe, dat hij gezorgd heeft voor een aangenamen druk.

Lotgevallen van Eugenius Stillfried. Uit het Hoogduitsch van F.W. Hackländer. Drie Deelen. Te Utrecht, bij D. Post Uiterweer. In gr. 8vo. VIII en 933 bl. f 9-75.

Wij hadden nog niets van den Heer HACKLÄNDER gelezen,

maar de eerste kennismaking heeft ons in vele opzigten behaagd. De lotgevallen van EUGENIUS STILLFRIED herinnerden ons DAVID COPPERFIELD van CHARLES DICKENS. Niet dat wij daar aanleiding toe vonden in blijken van navolging; daartoe zijn de gedachte en uitvoering beide te oorspronkelijk; maar er zijn toestanden in het verhaal die ons den *Engelschman* voor 't geheugen riepen.

Wat de lotgevallen van EUGENIUS zijn, zullen de lezers ons niet vragen, maar liever in 't werk-zelf nasporen. Het zal wel alle Leesgezelschappen rondgaan, en dan zal men zien dat HACKLÄNDER niet terugdeinst voor gewaagde sprongen, of vreemde overgangen. Hij brengt den lezer in gezelschap met menschen van zeer verschillende karakters, en uiteenlopende belangen en betrekkingen in de Maatschappij. De familie STILLFRIED is niet groot, maar belangwekkend. Er is een booze geest in huis, de justitieraad WERNER, die de moeder in zedelijk bedwang houdt en den zoon ter deure uitdrijft. De jongeling laat zich zijn omzwerven nog al welgevallen, en maakt kennis met een bloemenmeisje, dat zijn hart veroverd, en later, zonder dat te willen, het middel wordt tot herstelling van zijn verloren vrede des gemoeds, en tot vernedering van den boosaardigen justitieraad. Haar moeder, vrouw SCHOPPELMAN, is eene echte *Duitsche* groenvrouw die geld heeft; hare broeders, ware deugnieten, contrasteren scherp met hunne zuster, die een edel, beminnelijk karakter heeft. De voorgestelde tooneelen ontspannen den lezer, en inderdaad slaagt ook de Schrijver het gelukkigst waar hij den teugel viert aan zijne luim. In den kring van den Majoor Vrijheer VON BRANDER ziet men de groote wereld in alle hare nietigheid: klatergoud, zonder meer. In de keuken van Mevrouw STILLFRIED, en in de binnenkamer van vrouw SCHOPPELMAN treft men weder geheel andere figuren aan. De gebroeders SCHOPPELMAN in den kring van vrouw SCHILDER vormen eene afzigtelijke groep, ofschoon naar waarheid geteekend. Schoolmeesters en een troep reizende komedianten daarentegen brengen vrolijkheid aan. Men wordt ook in eene geheimzinnige Vereeniging geleid, niet van socialisten of staatkundige tinnegieters, maar van diepdenkende mannen, die de verveling als een middel tot spirituële opwekking dol genoeg aanwenden. Eindelijk

rust men, zonder zich vermoeid te hebben, op een vriendelijk kasteel uit, waar alles te regt komt, de ondeugd terugdeinst, het vermoeide hart tot rust wordt gebracht en de belangen der deugd zegevieren.

Wij twijfelen niet, of deze roman, hoe bont hij er uitzie, zal misschien zelfs daarom met den meesten bijval gelezen worden, en kan ieder die van ernstige bezigheid zich ontspannen wil, menig oogenblik van genoeg schenken.

Leesboek voor den Landman, tevens ten gebruike op Dag- en Avondscholen; bewerkt door J.H. Veenendaal, Onderwijzer te Herveld. Te Nijmegen, bij D.J. Haspels. 1854. In kl. 8vo. 100 bl. f :-35.

Het aangekondigde werkje bevat: 1°. Onderwerpen uit de Natuur-, Schei- en Werktuigkunde; 2°. van de Planten in het algemeen, en de verschillende soorten van gronden die in ons Vaderland gevonden worden; 3°. over de bewerking en vruchtbaarmaking van den grond (hierin is vooral het punt van bemesting met tamelijke uitvoerigheid behandeld); 4°. het zaaijen en verzorgen van het gezaaide gewas; 5°. veldgewassen die in ons land worden aangekweekt; 6°. verbetering van den landbouw (waarin bovenal het verbeteren van de weilanden en van den veestapel onder de aandacht wordt gebracht); 7°. bijzaken. - De opgave van den inhoud kan doen oordeelen over de praktische rigting van het werkje, dat, voor zoo verre wij in staat zijn daarover mede te spreken, wel op de hoogte der wetenschap is. Wij wenschen het daarom in veler handen. Niet alleen voor jongelieden op het platte land, in de hoogste klassen der volksscholen; maar vooral ook voor landlieden die méér dan de gewone ontwikkeling verkregen hebben, en die theorie aan praktijk willen verbinden, zal het eene zeer nuttige lectuur kunnen opleveren. Aan Commissiën voor den landbouw; aan hen, die van regeringswege zijn aangesteld geworden om de belangen van den landbouw te bevorderen, mogen wij het met volle overtuiging ter verspreiding aanprijzen.

Boekbeschouwing.

Oratio de Theologiae practicae studio, futuro Evangelii Ministro prorsus necessario; quam habuit A. Niermeijer, Theol. Doct., a.d. xxviii m. Maji a. mdccccliii, quum ordinariam Theologiae Professionem in Academia Lugduno-Batava solenni ritu auspicaretur. Lugduni-Batavorum, apud P. Engels. mdccccliii. In gr. 8vo. 26 bl. f :-50.

Ofschoon reeds vóór bijna veertig jaren de Hervormde, en kort daarna ook de Evangelisch-Luthersche, Kerk in ons Vaderland, in het Reglement op het examen en de toelating tot het Leeraar-ambt het onderzoek opnam over de predikkunde en over de pligten van het Herders- en Opzieners-ambt, ligt de tijd nog niet ver achter ons, dat de gewoonlijk aldus - maar min juist, althans minder volledig - genoemde 'pastoraal', zoo niet geheel verwaarloosd, of maar oppervlakkig gezien, dan toch niet ontvouwd werd met die wetenschappelijkheid, op welke zij aanspraak heeft wegens de belangrijke plaats die zij in de Godgeleerdheid inneemt. De tijd is gelukkig voorbij, toen men scheen te denken dat slechts oefening in de theoretische gedeelten der Theologische wetenschap noodzakelijk was voor hen die als Evangeliedienaars in de Kerk zouden optreden, en dat, zoo al ten opzichte van de uitoefening der pligten aan het Herder- en Leeraar-ambt in de Gemeente verbonden, wenken, aanwijzingen en ten deele ook oefeningen nuttig en noodig waren, de praktijk-zelve, het leven en verkeer in de Gemeente dat onderwijs kon en zou aanvullen - zoo niet ten deele zelfs overtollig maken. In één woord: het is lang eene vrij algemeene beschouwing, althans een vrij algemeene maatregel geweest, de voorbereiding tot het Leeraar-ambt te doen bestaan in enkel Theoloog te worden, en van het praktische alleen in zoo ver werk te maken als het kon leiden om predikgaven te ontwikkelen.

't Is ver van ons, de schuld daarvan alleen of hoofdzakelijk op het onderwijs aan de Hoogeschoolen zelf te leggen. Ten deele ligt het in den aard der Akademische vorming, dat zij

haar hoofddoel stelt in wetenschappelijke voorbereiding; maar ten deele ook ligt het in iets dat wel nimmer geheel zal kunnen worden weggenomen: de eenzijdige beoordeeling van den Evangeliedienaar naar zijn werk voor den kansel. Van het prediken hangt de eerste plaatsing - van het prediken hoofdzakelijk de latere bevordering in de Kerk af. Dat kan ook bijna niet anders: of iemand doelmatig katechiseert, zich een wijs herder betoont, ook aan het ziekbed - dat wordt zoo niet onmiddellijk naar buiten kenbaar, en is daardoor een minder gemakkelijke maatstaf voor de geschiktheid der personen op wie zich de keuze vestigt; het behoort meer tot het inwendige leven in de Gemeente. En doet zich bij den regtzinnigheidsstrijd onzer dagen nevens de vraag *hoe* iemand predikt, meer de vraag hooren *wat* hij verkondigt, - het is en blijft toch - dat kan niet anders - meer eenzijdig het prediken waarom heen zich alles wentelt. Dat moet ook zoo zijn, in zoo ver de Protestantsche Kerk te regt de levende Evangelie-verkondiging beschouwt als het hoofdmiddel tot opbouwning der Gemeente in Hem die haar Hoofd is. Maar naar mate men in de wetenschap en in den werkkring van den Evangeliedienaar helderder begon bewust te worden, zoo wel van het hoofddoel des ambts van dezen, als van de eigenaardige plaats die de praktische Godgeleerdheid in de reeks der onderdeelen van de theologische wetenschap inneemt, moest ook het oog er meer op worden gevestigd; vooral bij het veld winnen der waarachtige beschouwing, dat gaven des verstands, hoe onmisbaar ook, in dezen niet genoegzaam, maar ook gaven des gemoeds een onvoorwaardelijk vereischte zijn, zal men met waardigheid het ambt vervullen, waartoe de theologische Akademische jongelingschap zich voorbereidt.

Heeft men in dezen groote verpligting aan den Hoogleeraar MUURLING, die in zijn zeer voortreffelijk *Handboek der practische Godgeleerdheid*, de roeping en de werkzaamheid des Evangeliedienars in de Gemeente van CHRISTUS ontwikkelt, als eene wetenschap die hare eigene plaats heeft in het organisch geheel der Godgeleerdheid, - allergelukkigst achten wij de keuze van het onderwerp, dat de Heer NIERMEIJER gekozen heeft voor de plegtige Redevoering, met welke hij het ambt van gewoon Hoogleeraar in de Godgeleerdheid aan de *Leidsche Akademie* heeft aanvaard. Dat

onderwerp toch is geheel in overeenstemming met de behoeften van den tijd, en de wijze waarop de jonge Hoogleeraar het behandelt, toont dat hij niet alleen die behoeften kent, maar ook berekend is om ze door zijn onderwijs te vervullen. Was het vóór eenige jaren iets kenmerkends, dat de Heer VAN GILSE het Hoogleeraar-ambt in de Godgeleerdheid, aan de kweekschool van een Kerkgenootschap dat vroeger de wetenschappelijke opleiding van de voorgangers der Gemeente minder noodzakelijk scheen te keuren, aanvaardde met het betoog dier noodzakelijkheid; - een schoon geheel daarmede vormt NIERMEIJERS ontwikkeling, dat de praktische Godgeleerdheid in het afgerond geheel der wetenschap niet kan worden gemist, en zonder de onberekenbaarste schade in de vorming van aanstaande Evangeliedienaars niet zou kunnen verwaarloosd worden. Het stuk kenmerkt den grondigen geleerde, die echte humaniteit paart aan heldere en veelzijdige kennis, en wij wenschen de *Leidsche* Hoogeschool geluk met den man, die, de plaats bekleedende van onzen ontslapen vriend VAN OORDT, zich op die plaats reeds aanvankelijk heeft doen kennen als een waardig priester der wetenschap, bij welker beoefening, ontwikkeling en onderwijzing de Algoede hem zegene, opdat hij, met zijne voortreffelijke ambtgenooten, jongelingen vorme, die niet alleen blijken geven van kunde, maar ook van geschiktheid voor het gewigtig ambt waartoe zij zullen worden geroepen in de Gemeente des Heeren!

O. V.O.

Berigten omtrent de Evangelisatie van Java, medegedeeld door J.F.G. Brumund, Predikant te Soerabaija. Uitgegeven door H.A.G. Brumund, Predikant te Amsterdam. Te Amsterdam, bij Joh. van der Hey en Zoon. 1854. In gr. 8vo. XXXIV en 164 bl. f 1-60.

In weerwil van alle vroegere tegenwerking is de dageraad der Christelijke waarheid voor *Java* aangebroken. Velen in ons Vaderland voelen zich opgewekt om door hare bevordering eene rekening van meer dan twee eeuwen te vereffenen.

Java, of eigenlijk *Djava*, trok in de tweede helft der veertiende eeuw het begeerig oog der *Arabieren*, toen handelaren,

gelijk de *Portugezen* en *Venetianen* in het Westen. Zij trokken evenwel niet enkel specerijen uit den weelderigen grond, maar onderwierpen ook het grootste gedeelte der bevolking aan hunnen Koran, en de *Arabische* Moskee verving de voorvaderlijke tempelen van GENESA. Hebben zij met die bekeering de *Javanen* gelukkiger gemaakt? De lust en liefde voor Poëzij en Letteren is er door uitgedoofd. Uitwendig is de *Javaan* Muzelman geworden, inwendig is hij Heiden gebleven. Een Mufti uit *Constantinopel* of *Bagdad* zou in den *Javaan* te naauwernood een geloofsgenoot herkennen. Het Islamismus heeft op *Java* uitgediend; alleen de vorm er van, door *Arabischen* invloed geschraagd, bestaat nog.

Nederland heeft tot dus verre den *Javaan* niets toegevoerd, maar alles van hem getrokken; doch de tijd der vergeldende liefde is aangebroken. Eerst heeft de te zeer miskende BRUCKNER zijne krachten besteed aan de vertaling van het Boek der waarheid in de taal der *Javanen*; daarna, met betere en meer hulpmiddelen, heeft GUERICKE zijnen arbeid voltooid, waaraan het *Nederlandsche* Bijbelgenootschap anderhalve ton gouds heeft ten koste gelegd. Nu is het de vraag: of het al dan niet tijd is om het Evangelie, dat de *Javaan* nu lezen kan, ook tot zijn hart te brengen?

Van onberekenbaar nut is tot hare oplossing de inspectiereis van VAN RHIJN naar de *Oost-Indiën* geweest, en wij zien hoopvol uit naar den dag waarop ons Zendelinggenootschap van *Java* zal kunnen getuigen, wat onlangs het *Amerikaansche* omtrent de *Sandwich-Eilanden* berigtte: dat het daar zijnen arbeid als voltooid mag beschouwen.

Hoe ver dit uur op *Java* nog verwijderd zij, met blijdschap begroeten wij de eerstelingen, en gelooven dat, wanneer onze Zendingen trachten, niet om de *Javanen* tot *Hollanders* te maken, maar hen als menschen tot CHRISTUS te brengen, de uitkomst niet falen zal. Het boek dat vóór ons ligt, geeft daar bewijzen van, en de *Amsterdamsche* Predikant BRUMUND heeft zich met de uitgave van dien arbeid zijns broeders bij alle vrienden der Christelijke Zending verdienstelijk gemaakt.

Hij opent het werk met eene lezenswaardige Voorrede, waarin hij de voornaamste bedenkingen tegen de Evangelisatie van *Java* wederlegt, en den lezer, die met den gang der zaken

minder bekend is, op de hoogte plaatst, om over het werk te kunnen oordeelen. Onder anderen zegt hij er dit van: 'Van den arbeid, inzonderheid van JELLESMA en HOEZOO, en den rijken zegen, daaraan aanvankelijk van boven geschonken, wordt den Christenen in *Nederland* in de volgende bladen eene onpartijdige mededeeling aangeboden, terwijl de Schrijver daaraan, hier en daar, naar dat de gelegenheid er toe riep, losse wenken en opmerkingen omtrent den toestand der inlandsche Christen-Gemeenten op *Java*, den invloed dien het Evangelie op de nieuw bekeerden oefent, de bezwaren en beletselen waarmede het onder hen te kampen heeft, en wat meer met zijn onderwerp in verband stond, heeft toegevoegd. Had hij de *Javaansche* Christenen steeds, ook van verre, met belangstelling gadeslagen, van het oogenblik af, dat hij zich op zijne tegenwoordige standplaats meer in hunne nabijheid gevestigd had, nam hij zich voor, hen op te zoeken, hen na te gaan, zoo veel hij vermogt hunne belangen ter harte te nemen. Aan dat voornemen heeft hij een en andermaal gevolg gegeven, en zoo ontvangt de lezer hier dan niet slechts verslag van een vlugtig en voorbijgaand, maar van een naauwgezet en meermalen herhaald bezoek; de slotsom eener ervaring, die zich over den loop van twee jaren uitstrekt, waardoor hij meer dan eens wordt in staat gesteld, vergelijkingen tusschen vroegere en latere opmerkingen en toestanden te maken.'

Het werk is in Twaalf Hoofdstukken verdeeld. In het Eerste vergezellen wij den Heer BRUMUND met den Zendeling SCHOT van *Soerabaija* naar *Waroe-Djasing*, waar eerstelingen des Christendoms gedoopt worden. Van daar gaat de togt naar *Modso Warno*, en wij zien welke vruchten het Christendom reeds aanvankelijk in het gemoeds- en maatschappelijk leven van den Christen, in tegenstelling met de Mahomedanen, voortbrengt. Twee-honderd-en-veertig zielen telt de bevolking. Muzelmannen zijn er niet. Die streek is sedert vijf jaren door de nijverheid der Christen geworden *Javanen* ontwikkeld. De bosschen zijn tot het maken van bouwvelden omver gehouwen. Dáár, in de nabijheid van JELLESMA, leert de bestrijder van de Zending zijne vrees afleggen, en ziet hoe de *Javaan* door het Christendom ook tot een werkzaam, ijverig arbeider veredeld wordt.

Die gunstige indruk wordt nog vermeerderd, als wij het reisgezelschap te *Ngoro* bij den grijzen planter COOLEN, een patriarch in het midden der zijnen, ontmoeten, die den grond heeft ontgonnen, welke hem rijke vruchten opbrengt, en zijne *Javanen* tot CHRISTUS heeft gebragt en op hen wijzen kan als op levende getuigen van de waarheid: dat de godzaligheid tot alle dingen nuttig is.

Een bezoek te *Sidokari* geeft BRUMUND aanleiding om te spreken over de wijze waarop het Evangelie tot de *Javanen* is te brengen, en tevens het schoolwezen aan te roeren.

Het Vijfde Hoofdstuk verplaatst ons te *Soerabaija* bij de eerste Christelijke Gemeente onder de *Javanen*, en houdt ons bezig met het schoolwezen onder de *Chinezen* en de inboorlingen, en hunne opvoeding. Wij beamen wat de Schrijver ten voordeele van het Christelijk onderwijs aanvoert, en gelooven zelfs dat, indien de *Javaan*, die meer vrees heeft voor booze geesten dan wel gevoel voor Godsdienst, tot een zoogenaamd beschaafd kosmopolitisme wordt opgevoed, hij het goede zal verliezen dat hij van nature bezit, en het kwade zal aannemen dat de *Europeërs*, in zoo verre zij zonder Christelijke beginselen leven, schandvlekt.

In het Zesde Hoofdstuk leeren wij de Christelijke Gemeente te *Wioen* kennen. Ruim veertig zielen sterk, en onder meer dan drie honderd Mahomedanen verspreid, wordt zij geleid en bestuurd door den voormalig Mahomedaanschen Priester PA DASIMA. Wie dit Hoofdstuk leest, zal getroffen worden door de tegenstelling van het Christelijke met het half-Heidensche, half-Mahomedaansche leven.

Wij durven geene ruimte meer vragen, om den Schrijver op zijne belangrijke togten verder te volgen. Veel waars en menschkundigs wordt er opgemerkt in zijne berigten omtrent de *Javaansche* Christen-Gemeenten in het *Oostelijk* en *Midden-Java*. Van de Gemeente te *Depok* en *Tagal*, nabij *Batavia* gelegen, wordt niet gesproken, wijl het den Schrijver aan berigten ontbrak.

Wij stellen op dit werk een zeer hoogen prijs. Het leert ons de werkzaamheden van JELLESMA en HOEZOO kennen en waarderen, en verspreidt veel licht over het huiselijk, maatschappelijk en godsdienstig karakter der *Javanen*. Het bevat eene grondige wederlegging der bewering: dat het niet raad-

zaam zoude zijn de Evangelisatie van *Java* te beproeven; een bemoedigend woord voor hen die vreezen dat het fanatisme der Muzelmannen onoverkomelijke hinderpalen in den weg zoude werpen; en eene beschaming daarentegen voor hen die zeggen, dat de *Javaan* tegen het bestaande gezag zal opstaan, als hij het Christendom heeft aangenomen.

Wij bevelen dit werk des *Oost-Indischen* Evangeliepredikers allen vrienden en tegenstanders der Christelijke Zending op *Java* ter lezing en overweging aan.

Het Leven der Apostelen, met Aanteekeningen uit hunne Schriften. Naar het Engelsch. Te Amsterdam, bij H.W. Mooy. In kl. 8vo. 232 bl. f 1-30.

Met volle gerustheid kunnen wij dit wèlgeschreven werkje aanprijzen. Het bevat niet alleen een geleidelijk verhaal van 't geen in de *Handelingen* nopens de verrigtingen en reizen van sommige Apostelen, bijzonder van PETRUS en PAULUS, is opgeteekend, maar ook opmerkingen tot regt verstand van onderscheidene bijzonderheden in de Brieven, en mededeelingen over den lateren toestand van de Gemeenten aan welke die Brieven gerigt zijn. Ofschoon hier en daar, waar het pas geeft, eene nuttige levens-opmerking is ingevoegd, gaat het geschrift nergens mank aan het euvel - dat wel eens in zulk soort van boekjes, inzonderheid die 'naar het *Engelsch*' worden uitgegeven, voorkomt - van kleine preek-aardige, en ook van de zijde der gezonde Evangeliebeschouwing niet altijd onberispelijke uitweidingen.

Het spreekt van zelf, dat niet alle voorstellingen zoo zijn, dat elk er mede kan instemmen. Zoo keurt de Schrijver wel te regt af 'de tallooze denkbeeldige redenen, waarom het getal der Apostelen op twaalf gebragt werd'; maar wij vinden het met hem niet 'onnoodig dat te willen verklaren', daar, onzes inziens, in MATTH. XIX:28 geen onduidelijke wenk ligt, dat JEZUS het getal zijner Jongeren genomen hebbe naar dat van de Stammen Israëls, waardoor dan ook eenigermate het spitsvondige wegvalt, dat er schijnt te zijn in het denken aan de twaalf steenen van AÄRONS borstlap, enz. - Zoo zijn wij ook niet overtuigd, dat JOHANNES in het Openbaringsboek zou

zeggen dat hij naar het eiland *Patmos* v e r b a n n e n was. Hij was er, *Openb.* 1:9, 'om het Woord Gods en om de getuigenis van JEZUS CHRISTUS'. Maar, gelijk wij het volstrekt onbewijsbaar achten, dat JOHANNES ter zake van zijne Evangelie-belijdenis en Evangelie-prediking naar *Patmos* verbannen is, zoo heeft NIERMEIJER, onzes bedunkens, volkomen bewezen, dat de zin is: 'om het Woord Gods', enz. (de openbaringen in dat boek beschreven) 'te ontvangen'^(*).

Doch zulke kleinigheden benemen niets aan den lof dien we aan dit, ook uitwendig aanbevelingwaardig boekje mogen geven. Het is inzonderheid voor gevorderde Katechumenen zeer geschikt.

De Leer der Christelijke Godsdienst naar het Evangelie, volgens den leiddraad van den kleinen Katechismus van Luther. Van Joh. Heinr. Kurtz, Theol. Doct., en Prof. aan de Universiteit te Dorpat. Naar de vierde, verbeterde en vermeerderde Hoogduitsche uitgave. Te Amsterdam, bij W.H. Kirberger. 1853. In kl. 8vo. XI en 238 bl. f 1-80.

Dit werkje sluit aan des Schrijvers *Leerboek der Heilige Geschiedenis*, dat óók vertaald en in 1846 te 's *Gravenhage*, bij J. ROERING, onder den titel van: *Handboek der gewijde Geschiedenis*, in het licht is verschenen. De Schrijver is bekend als een begaafd en verlicht voorstander der Luthersche Kerkleer, die hier, naar den leiddraad van LUTHERS kleinen Katechismus, in drie-honderd-vijftig paragrafen is ontwikkeld, terwijl bij elke paragraaf gewigtige en leerrijke Aanteekeningen zijn gevoegd. Wij laten in 't midden in hoe verre de Lutherschen gebleven zijn bij de leer die LUTHER als Evangelisch beleet; maar niemand zal zijn tijd verloren achten, die dit werk leest, en ziet hoe zij door eene ervaren hand wordt voorgesteld.

Wij hebben de vertaling niet tegen het oorspronkelijke kunnen vergelijken; maar op grond van verschillende *Germanismen* gelooven wij dat zij niet onberispelijk is.

(*) *De Johanneische Schriften* (Nieuwe Werken van het *Haagsche* Genootschap, D. XIII), bl. 286-291.

De Christen in zijn huis. Vijf Leerredenen over Efez. V:22-33 en VI:1-9. Door F. Ahlfeld, Predikant aan de Nicolai-Kerk te Leipzig. Te Utrecht, bij Kemink en Zoon. 1853. In gr. 8vo. f :-40.

Het werkje behoort tot die geschriften welke wij hoogst ongaarne in onze taal zien overgebracht. Keurde men het noodig dat ons lezend publiek herinnerd wierde de Christelijke verpligting van echtgenooten, ouders, kinderen, en dienstboden - er zou, buiten twijfel, door meer dan één onzer Vaderlandsche Predikers op oneindig betere wijze aan die behoefte kunnen worden voldaan. De *Hoogduitsche* Prediker is zeer sterk in het schetsen van de zonden die hij rondom zich in het huiselijk leven ziet heerschen, zoodat hij ook niet schroomt te zeggen: 'Er zijn geene huwelijken des harten meer'. Met een alles behalve keurig penseel worden hier zwart gekleurde tafereelen gegeven, waaruit men, misschien, den toestand der *Duitsche* Maatschappij kan leeren kennen, maar die alle kracht verliezen bij de minste vergelijking met het leven onder ons. De Leeraar die hier zich voornam over dit onderwerp te schrijven, zou zeker óók genoeg stof vinden tot klagte over hetgeen bij ons ontbreekt, maar hij zou andere schetsen geven, en andere waarheden in betere vormen. Als proeven van kanselwelsprekendheid staan deze Leerredenen almede laag genoeg, bij de voortreffelijke Preken die ons Vaderland in rijken voorraad heeft aan te wijzen. Of wat dunkt u, lezer! van gezegden tot CHRISTUS als deze:

'In Uw sterven hebt gij Uwe arme bruid, Uwe arme Kerk, den trouwring aan haren vinger gestoken, toen Gij uitriep: Het is volbragt.

Door zijn bloed heeft Hij zijner bruid een bruidskleed gekocht en haar gereinigd.

De wille Gods is eene vaste, regtlijnige keten, den eenen dag is hij als den anderen. Deze wil is niet gelijk aan een weerglas, ongestadig en ieder dag weder anders.'

Het zou den lezer en ons-zelfen verdrieten, als wij uit dit boekken al de platte, smakeloze, uitdrukkingen en beelden overnamen, door welke de Schrijver aan zijne Preken eenige

heerlijkheid meent bij te zetten, of al de zoo vreemd bijgebragte kleine vertellingen tusschen de opwekkingen en vermaningen verspreid. Zonder te beweren dat ook in dit werkje niet zeer nuttige wenken zijn te vinden, hopen wij toch dat met dergelijk preekwerk uit den vreemde niet langer onze Letterkunde worde bezwaard, die reeds zucht onder een stortvloed van zoogenaamd stichtelijk geschrijf zonder degelijkheid en kracht, door hetwelk de ziekelijke rigting van zoo velen voedsel in plaats van geneesmiddelen ontvangt.

D.

Aan vertrekkende Vrienden. Een geschenk. Door H.A. Benit, Predikant bij de Evang.-Luth. Gemeente te Kampen. Te Kampen, bij K. van Hulst. 1854. In postform. 128 bl. f :-75.

Men ontvangt hier eene soort van mosaïk voor vertrekkende vrienden of bloedverwanten; eene verzameling van losse stukken, naar aanleiding van teksten of gebeurtenissen uit de gewijde boeken, op den toestand van vertrekkenden toepasselijk gemaakt; benevens meestal doelmatige spreuken en teksten van gewijde en ongewijde Schrijvers, voor een geheel jaar. Wie dit werk op reis gebruikt, kan er aangename oogenblikken aan te danken hebben. De Schrijver vermoeit den lezer niet door afgetrokken bespiegelingen, maar houdt hem aangenaam bezig. Alleen kunnen wij hem als gids niet aanbevelen wanneer hij zich op het gebied der Geschiedenis begeeft. Zijne voorstelling van CROMWELL is niet gelukkig. Het voorbeeld van dien man had in een juist tegenovergestelden zin gebruikt moeten worden. Als de Heer BENIT met CARLYLE, MACAULAY en MERLE D'AUBIGNÉ beter bekend ware geweest, zou zijn oordeel regtvaardiger zijn.

Intusschen wenschen wij den Schrijver voldoening toe op zijnen arbeid, al ware het enkel om het goede oogmerk dat hij getracht heeft er door te bereiken.

Gij zijt duur gekocht. Een Evangeliewoord ter gelegenheid van het Paaschfeest. Voor jongelieden die hunne Geloofsbelijdenis hebben afgelegd. Met staalplaten. Te Amsterdam, bij D.H. Fikkert. 1853. In gr. 8vo. 30 bl. f :-40.

Het schijnt dat de Uitgever in het bezit is gekomen van

een paar keurige *Engelsche* staalplaten, en deze op de best mogelijke wijze heeft zoeken te plaatsen, en daartoe - zonderling genoeg! - de uitgave beraamd heeft van het bovengenoemd *Evangeliewoord*, dat om zijn titel nog al kans heeft van verkocht te worden. Elk die het boekje in handen neemt, bemerkt terstond dat het geschreven is om de platen; maar ook dat die platen bij zulk een geschrift volstrekt niet voegen. Wat zamenhang is er tusschen het afleggen der Geloofsbelijdenis en 't geen zij voorstellen: - de koperen slang in de woestijn (*Num. XXI:9*), en de verschijning van JEZUS aan MARIA MAGDALENA (*JOH. XX:17*)? Te naauwernood wordt er in de toespraak tot de nieuwe leden der Gemeente, die hier voorkomt, van de eene en de andere gebeurtenis gewag gemaakt. Indien nu echter die toespraak regt gepast en doelmatig ware, wij zouden haar gaarne aanbevelen en meenen dat men daarbij de platen, ofschoon misplaatst, als op den koop toe, zonder schade ontvangen kon. Maar de inhoud is, opregt gesproken, van dien aard, dat de Uitgever zulk prulwerk niet in het licht moest zenden. Er is weinig orde en zamenhang en volstrekt geen stijl in. Alle gloed en warmte ontbreekt, ofschoon wij gaarne gelooven dat de Schrijver, die zich niet genoemd heeft, het wèl meent. Zijne inzichten in het Evangelie zijn zóó oppervlakkig, gebrekkig en onbestemd, dat ieder wèl onderwezen lidmaat, wien dit boekske in handen gegeven wordt, het hem zonder moeite verbeteren zou. De S. begint met te zeggen, dat het *geene hooggeleerde Bijbelkritiek* is, die hij in deze weinige bladen aanbiedt; als of het iemand ooit in de gedachten zou komen, om *geleerde Bijbelkritiek* (of wat men er onder verstaan moge; want de uitdrukking, zoo als zij hier gebezigd wordt, is ons tamelijk duister) aan jeugdige, ongeletterde mede-Christenen te debiteren! Hij strijdt voor *de leer der erfzonde*, maar blijkbaar zonder haar regt te verstaan, daar hij meent dat wij door den zondeval het beeld Gods geheel zouden verloren hebben; en hij staat *de leer van het borgtogtelijke lijden* des Heilands voor, maar zonder te bemerken dat die onschriftuurlijke spreekwijze uiterst ongelukkig gekozen is om er de Bijbelsche leer van de verzoening onzer zonden door uit te drukken! Allerszonderlingst is ook de redenering die hier voorkomt, om te bewijzen dat er, waar

JEZUS spreekt van *het eten van zijn vleesch* en *het drinken van zijn bloed*, aan geen eigenlijk eten en drinken gedacht kan worden. Wij herinneren ons ook niet, op ééne enkele bladzijde iets te hebben gevonden waardoor de jeugdige belijders gewezen worden op en gebragt tot den levenden Heer. Het is alles een geloof aan leerstukken zonder meer, met oppervlakkige waarschuwingen tegen de verleiding der zonde. Van bekeering, wedergeboorte, inwendig Christendom, geestelijk leven - geen enkel woord! Wie mag wel de *nederige* Christen zijn, die hier de pen heeft opgevat, om tot jongelieden te spreken? Wij wenschen het niet te vernemen; maar hebben toch gemeend ons oordeel over zijn geschrift en geheel deze uitgave onverholten te moeten uitspreken^(*).

Het Evangelie. Overdenkingen over het Geloof, de Verzoening en den Heiligen Geest; door J.L. Ewald. Uit het Hoogduitsch. Tweede druk. Te Amsterdam, bij D.H. Fikkert. In kl. 8vo. 304 bl. f :-90.

De geschriften van EWALD zijn sedert eene reeks van jaren ook hier te Lande bekend en bemind. Het verwondert ons dus niet, dat een tweede druk noodig was van eenige belangrijke gedeelten uit zijne *Leerredenen over de gewigtigste en eigendommelijke leerstukken des Christendoms*, gegoten in den vorm van overdenkingen, en met weglating van het omslagtige, dat de erfzonde schijnt te moeten zijn van stichtelijke lectuur. Wegens Christelijken toon en beminnelijke godsvrucht zal zeker dit boekje ook herdrukt toegang vinden tot veler harten, gelijk de goedkoope prijs het den toegang tot veler huizen opent. Dat het zich meer beweegt op het algemeen-Christelijk standpunt dan op dat eener bepaald geprononceerde rigting, is welligt in sommiger oog een gebrek - in het onze is het eene verdienste. Met deze eenvoudige aankondiging kunnen wij vol-

(*) Wie lust heeft iets degelijks te lezen en aan jeugdige lidmaten der Gemeente in handen te geven over: *Gij zijt duur gekocht!* neme Aflev. 2 van het Tijdschrift: *Licht, Liefde, Leven*, uitgegeven te Rotterdam.

staan, alleen nog aanteekenende dat op bl. 115 eene kennelijke, maar zeer hinderlijke misstelling gevonden wordt, daar op: 'ik geloof dat wel, maar begrijp het', het woord *niet* volgen moet.

Tweetal Leerredenen, bij gelegenheid der Gedenkdagen, van de Kerkhervorming, en van de stichting der Westerkerk te Harlingen, uitgesproken op 6 en 13 November 1853, door M.A. Jentink, Predikant te Harlingen. Te Harlingen, bij S. Houtsma. 1853. In gr. 8vo. 34 bl. f :-35.

Wij dingen niets af op de belangrijkheid die deze beide Leerredenen hebben kunnen voor de Gemeente te *Harlingen*, en willen gaarne gelooven dat zij vooral ten haren behoefte zijn uitgegeven. Maar nu zij ons ter beoordeeling zijn toegezonden, mogen wij, ofschoon tot genoemde Gemeente in geene de minste betrekking geplaatst, ons aan die taak niet onttrekken. En dan doen wij hulde aan de bekwaamheid en het vernuft van den geachten Opsteller, en prijzen het in hem, dat hij van de gelegenheid des tijds een gepast gebruik weet te maken, maar kunnen overigens aan zijne opstellen geene hooge waarde toekennen; geene zoodanige althans, dat de uitgave er door geregtvaardigd wordt. De eerste stelt, naar *Gal. II:11-14*, PAULUS voor, *protesterende tegen* PETRUS; wijst aan, dat het Protestantisme niet strijdig is met den eerbied, de voorzigtigheid en de bescheidenheid, welke wij aan den vermeenden opvolger van PETRUS verschuldigd zijn; doet, nevens het geoorloofde, vooral ook het lofwaardige van het Protestantisme, in de tegenwoordige tijdsomstandigheden, uitkomen; en zegt eindelijk, met welk wapen wij te strijden, en hoe wij dat wapen te voeren hebben. De ontwikkeling is zeer beknopt, en de Leerrede beslaat te naauwernood dertien bladzijden. Niet uitvoeriger, nog korter zelfs, is de tweede, die, naar *JES. II:3*, handelt over *de belofte van het laatste der dagen*. Men zou meenen dat zij ten minste in de Westerkerk ware uitgesproken, en wel juist twee honderd jaren nadat die kerk is ingewijd met denzelfden tekst als hier behandeld is. Maar men bedriegt zich. De inwijding had plaats op

13 Nov. 1650, zoo als de Leerrede wil, terwijl uit de laatste aantekening blijkt, dat zij eigenlijk eene geheele maand later heeft plaats gehad. De Feestpreek verliest daardoor veel van hare eigenaardigheid, en neemt bovendien een zeer ongewonen loop. Zullen wij er nog bijvoegen dat zij, meer dan wij wenschten, de kenteekenen draagt van JENTINKS bijzondere gevoelens omtrent de *eschatologie*? Maar genoeg reeds, om rekenschap te geven van onze weinige ingenomenheid met deze uitgave. Wij houden het er voor, dat de begaafde man, indien hij als Kanselredenaar of Evangelieprediker voor het groote publiek had willen optreden, uit zijnen voorraad eene betere keuze had kunnen doen. Bij den grooten vloed van Leerredenen die onder ons in het licht verschijnen, durven wij echter hem daartoe niet onvoorwaardelijk aanmoedigen.

Zeven Pijlen in het hart van het Romanisme, door Napoleon Roussel. Uit het Fransch vertaald. Te Utrecht, bij Kemink en Zoon. 1853. In kl. 8vo. 91 bl. f :-35.

Wien zijn deze *sept flèches*, zoo als ROUSSEL ze genoemd heeft, onbekend gebleven? De bekwame Schrijver is een te geoefend boogschutter, om ligt mis te schieten. Ook thans heeft hij goed aangelegd, met vastheid zijn mikpunt gekozen, en 't, zoo wij gelooven, juist getroffen. Mogten er nu maar onder zijne tegenpartij velen zijn, die, getuigen van den strijd, er door gebragt worden tot ernstig nadenken en onderzoek! Wij bevelen de lezing en verspreiding van dit kleine geschrift aan allen aan wien de zaak der waarheid ter harte gaat. Hun deelen wij bovendien met blijdschap het berigt mede, hier door ROUSSEL gegeven, dat hij weldra tegen *Romes* verouderde muren een magtigen stormram hoopt op te rigten, waaraan hij sedert jaren werkt. Dat werk, uitgebreid genoeg om twee groote boekdeelen te beslaan, in genoegzaam bezadigden geest geschreven om in *Frankrijk* het licht te zien, en met een ernst om zelfs zijne tegenstanders tot nadenken te brengen, zal tot titel voeren: *De Katholieke volken vergeleken met de Protestantsche, in de drieërlei betrekking van WELVAART, VERLICHTING en ZEDELIIKHEID*. Zegt het voort!

Tafel van de Geschiedenis der Christelijke Kerk. Uitgave van J.M.J. van Nes, te Kampen. 1854. f :-60.

Tabellarische overzichten waarin historische feiten zijn opgegeven, komen het geheugen bijzonder te hulp. Men leert die zeker niet van buiten, maar vestigt er meermalen de aandacht op, en zoo hechten zich de belangrijkste data van lieverlede in het geheugen. Maar ook het opzettelijk van buiten leeren der tegenwoordige Tafel van de Kerkgeschiedenis is gemakkelijk, omdat zij in eeuwen gesplitst is, met onderscheidene Afdeelingen. De groote Afdeeling over de eerste vijftien eeuwen der Christelijke tijdrekening heeft vijf onder-Afdeelingen, als: I. Kerkelijke leer en Kerkelijk leven; II. Kerkelijk Bestuur; III. Uitbreiding der Kerk; IV. Bestrijding der Kerk; V. Kerkelijke personen. - De Tweede Afdeeling, betreffende de 'Christelijke Kerk na de Hervorming', heeft tien onder-Afdeelingen: I. Hervorming in *Duitschland*; II. Hervorming in *Zwitserland*; III. Hervorming in *Zweden, Denemarken en Noorwegen*; IV. Hervorming in *Frankrijk*; V. Hervorming in *Engeland*; VI. Hervorming in *Schotland*; VII. Hervorming in *Nederland*; VIII. Merkwaardige gebeurtenissen en personen onder de Protestanten; IX. De Roomsche Kerk na de Hervorming; X. Bestrijders van het Christendom.

Ten einde eenig denkbeeld van de behandeling te geven, zullen wij uit de zesde eeuw, waarin MOHAMMED het wereldtooneel betrad, den inhoud der eerste twee onder-Afdeelingen doen kennen.

'Kerkelijke leer en Kerkelijk leven. - De beeldendienst neemt toe. - Aan zoogenaamde goede werken wordt hooge waarde toegekend. - De leer van de vergeving der zonden door CHRISTUS gaat daaronder verloren. - 528. De Benedictijner-Orde door BENEDICTUS van *Nursia* gesticht. - 544. Twist over de drie Hoofdstukken.

Kerkelijk Bestuur. - De twisten om het oppergezag, door de Patriarchen van *Rome* en *Constantinopel* hevig doorgezet. (Dit slaat op hetgeen onder de vorige eeuw deswege gezegd is.) - De magt van dien van *Rome* neemt toe. - 555. PE-

LAGIUS, Bisschop van *Constantinopel*. - 590. GREGORIUS *de Groote*, een ijverig en listig voorstander van *Romes* oppermagt.

De Christelijke Kerk na de Hervorming' loopt door tot 1851 bij de vermelding van 'PIUS IX in *Rome* terug'.

Het komt ons voor, dat in het tweede tijdvak *Nederland* wat mager is uitgevallen, en dat de Zamensteller der Tafel dit niet ontkennen zal, wanneer hij zijne behandeling van de Hervorming in *Frankrijk* en in *Engeland* met het opgeteekende onder *Nederland*, zonder vooringenomenheid, vergelijkt. Niet beter vinden wij 't in de rubriek 'merkwaardige gebeurtenissen en personen onder de Protestanten'. Is niet in de zeventiende eeuw HUIG DE GROOT en in de achttiende eeuw PERPONCHER vergeten, om van geene andere *Nederlanders* die op het Kerkelijk terrein een naam hebben nagelaten, te gewagen? Wij meenen ook dat in de zoo evengenoemde rubriek slechts vermeld behoorden te worden mannen die in Kerkelijken of Godsdienstigen zin belangrijk zijn; maar vragen dan ook: waarom de namen van WOLF, LEIBNITZ en KANT hier plaats hebben gevonden? - Onder het hoofd: 'De Roomsche Kerk na de Hervorming' staat op '1552: zending onder de *Japannezen*'. Dit is eene misstelling: FRANCISCUS XAVERIUS, 'Apostel van het Oosten', landde in *Japan* op den 15^{den} van Oogstmaand 1549.

Doch genoeg. Bij een tweeden druk kan de Vervaardiger gemakkelijk de aangewezen feilen verbeteren. Hij heeft een nuttig werk gedaan, en aanspraak op de erkenning zijner landgenooten. Wij begrijpen dus niet waarom hij zijn naam heeft verzwegen. Immers deze Tafel behoort op de studeerkamer van elken Protestantschen Herder of Onderwijzer gevonden te worden, en de Studenten in de Theologie kunnen haar, nu zij er is, bezwaarlijk missen. Als wij wèl onderrigt zijn, dan is deze uitgave de eersteling van een jeugdig Boekverkooper. De Heer VAN NES ga voort zulk degelijk werk uit te geven, en altijd voor eene zuivere letter en fraai papier te zorgen, dan zal hij steeds op een ruim debiet kunnen rekenen.

Verhandeling over de regten van Schrijvers en Kunstenaars op hunne Werken, voornamelijk uit het oogpunt van het Internationale Regt; door Mr. Evertsen de Jonge, Advokaat. Te Utrecht, bij Kemink en Zoon. 1853. In gr. 8vo. IV en 355 bl. f 3-80.

Het doel van den S. met deze uitgave is voornamelijk: 'den zamenhang en de punten van verschil van regten van Schrijvers en Kunstenaars, van oorspronkelijke Schrijvers en Vertalers, van Kunst en Nijverheid, te doen uitkomen, de wetgevingen der verschillende volken te beoordeelen en te vergelijken met de Tractaten, in één woord het verband aan te wijzen tusschen lokaal en internationaal regt op dit punt.' Wie er nog aan mogt twijfelen, moet er door overtuigd worden, 'dat de verschillende takken eener wetenschap en in het bijzonder van het regt van iederen Staat met het internationale regt vele punten van verband en aanraking oplevert.' Des Schrijvers wetenschappelijk onderzoek beweegt zich in dien kring: ook in zijn werk *over de Gezanten van vreemde Mogendheden* prees hij 'algemeene toenadering, verbroedering der volken' als wenschelijk aan (bl. 332 verg. met bl. 290).

Het kan niet anders of eene monographie over een zoo belangrijk onderwerp als het hier behandelde, - waarin omtrent elk onderdeel de wetgeving van ieder der beschaafde volken medegedeeld en beoordeeld wordt, en waarin straks daarna de internationale betrekkingen van onderscheidene dezer volken worden voorgedragen, vergeleken en onderzocht, - moet de algemeene belangstelling trekken van het wetenschappelijk publiek, hetwelk bij de kennis, uitbreiding, verbetering en gelijkstelling der Nationale en Internationale Wetten en Tractaten op dit punt, naauw betrokken is.

Als eene bijzondere verdienste in des Schrijvers werk merken wij het dan ook aan, dat hij in zijn kritisch onderzoek niet slechts op de regten der Schrijvers en Kunstenaars, maar vooral ook op het belang van het publiek het oog heeft gevestigd gehouden: 'De regten van het publiek in verband te brengen met de regten der Schrijvers en Uitgevers en der Kunstenaars, ziet daar de spil, waarop het geheele betoog over deze regten moet draaijen' (bl. 4). Uit dit oogpunt reeds is zijn

werk eene uitnemende bron van kennis, eene vraagbaak voor toekomstige wetgeving en diplomatische onderhandeling.

De behandeling van dit onderwerp heeft ál de verdienste van tijdigheid: *le mérite de l'àpropos*. Het Staats-kopij-regt, het eigendoms-regt van vertalingen, het eigendoms-regt van in het openbaar gehouden Redevoeringen, het door de Tweede Kamer met algemeene stemmen verworpen Tractaat met *Frankrijk*, de invoer van nadruk - deze en zoo vele andere onderwerpen, die in de laatste jaren de algemeene aandacht van den boekhandel, de regterlijke magt, de wetgeving, het publiek hebben getrokken, - dat alles en nog veel meer vindt hier eene opzettelijke en uitvoerige en grondige behandeling.

De voornaamste buitenlandsche en *Nederlandsche* geschriften zijn daarbij in den regel geraadpleegd; geen meer of min bekend Tractaat is over het hoofd gezien; geene nieuwere binnen- of buitenlandsche Wet is onvermeld gebleven. De Vaderlandsche Literatuur en Jurisprudentie zouden welligt nog eenige aanvulling hebben mogen erlangen door de vermelding van Mr. LIPMAN over het *Staats-kopijregt*; een vertoog in de *Vragen van Nederlandsch Regt*, I^c Stuk, bl. 35 en volgg.; de bekende Dissertatie van Mr. A. DE VRIES, over den *Eigendom van Brieven*; de uitspraak der Arrondissements-Regtbank te *Amsterdam* in de bekende zaak van STEMLER c^a. FRIJLINK, met de gehouden pleidooijen, te vinden in het *Weekblad van het Regt*, N°. 462 en volgg.; maar vooral verscheidene stukken van F. MULLER, Mr. W. WINTGENS, enz. in de *Nederl. Jaarboeken* enz. enz.; doch voor het buitenlandsche en internationale gedeelte van het werk was veel van dit alles van minder aanbelang, en daarvan heeft de S. vooral zijn werk gemaakt, terwijl hij het binnenlandsche gedeelte zijner taak, door BODEL NIJENHUIS, VAN DER VELDEN, SWAVING, en anderen genoegzaam bearbeid, als meer bekend mogt beschouwen en minder behoefde op den voorgrond te stellen en uit te putten. Men zoek hier dan ook geene historische beschouwing onzer Wetgeving omtrent het kopij-regt, en vooral geene beslissing omtrent de meerdere of mindere geldigheid of toepasselijkheid der oudere oetrooten of wetten deswege uitgevaardigd of ingevoerd: dit alles is elders *ex professo* behandeld, en de S. kon zich gereedelijk van dit alles onthouden: het was de beoordeeling en vergelijking der thans bestaande Wetge-

vingen en der huidige tractaten die bij hem op den voorgrond stond.

Zonder de Inhouds-opgave (bl. III en IV) blootelijk uit te schrijven, lust het ons echter ter meerdere aanbeveling een beknopt en eenigermate beredeneerd overzicht te geven van het geheele boekdeel.

In zijne Inleiding (bl. 1-10) verklaart de S. eerst welk van de twee stelsels, het erfelijke of persoonlijke der regten van Schrijvers en Kunstenaars op hunne werken, hij is toegedaan; hij is (met ons) een voorstander van het laatste. Hij geeft vervolgens op, welke onderwerpen en uit welk gezigtspunt hij behandelen zal; hij karakteriseert te regt onze *Nederlandsche Wetgeving* op dit punt, als herziening, aanvulling en beperking tevens, en bovenal verduidelijking behoevende; hij verdedigt eindelijk de aanspraken der beschaving en ontwikkeling der menschheid tegen eene onregtvaardige uitbreiding der regten van bijzondere personen.

Het Eerste Hoofdstuk handelt over de regten van Schrijvers, Uitgevers, Kunstenaren en Redenaren, en over de verschillende soorten van geschriften en kunsten, die daarbij in aanmerking komen: hij brengt het Burgerlijk regt en de verschillende Wetgevingen daaromtrent ter toetse (bl. 11-230). Bij het onderzoek naar den aard van het regt der Schrijvers (§ 1) behandelt hij drie vragen: 1°. Is eigendom van gedachten denkbaar? 2°. Kan er zijn eigendom van het manuscript? 3°. Kan, mag of moet er zijn eigendom van het opgeschrevene en later aan het publiek (door den druk enz.) medegedeelde geschrift? Vervolgens gaat hij (§ 2) de verschillende Wetgevingen met betrekking tot den aard van het regt na. Daarna volgt de beschouwing van eigendomsregt op kunstwerken; waaromtrent de regten van het publiek meer dan omtrent letterwerken beperkt zijn (§ 3). Van daar gaat hij over tot dramatische werken (§ 4), waarbij van het dubbel regt op de kopij en op de voorstelling sprake is; dan het regt op Redevoeringen in het openbaar gehouden (§ 5), hetwelk hij betwist, althans in den omvang waarin het gemeenlijk wordt geïndiceerd; over vertalingen, commentaries en compendia (§ 6); over posthume [lees: *postume*], pseudonieme en anonieme werken (§ 7); waaraan dan ten slotte nog een

woord over de regten van Corporatiën, van den Staat, en over opstellen in Tijdschriften toegevoegd wordt.

In het Tweede Hoofdstuk wordt meer bijzonder het strafregtelijk deel der zaak behandeld (bl. 231-286). De Schrijver komt tot het betoog, dat nadruk noch diefstal, noch bedrog, noch valsheid, noch belediging, in één woord geen eigenlijk delict is (§ 1), maar veeleer eene *conventionele overtreding* (§ 2); wij zouden, in het stelsel des Schrijvers, liever zeggen: eene *burgerregtelijke regtsschennis*. In verband daarmede stelt hij voor, in plaats van boete of gevangenis, schadevergoeding met confiscatie tegen de overtreders te bedreigen; wij twijfelen echter of daarmede de regten der Schrijvers of hunner regtverkrijgenden genoegzaam gewaarborgd zullen zijn, en zien niet in, waarom niet, even als bij hoon, laster, overspel en dergelijke overtredingen, die onmiddellijk meer het privaatrecht dan het algemeen belang schijnen te kwetsen, zoo ook hier, de strafregter tusschen beide treden kan: het algemeen belang is er toch ook indirect bij betrokken; in ons oog is het een *delictum sui generis*, hetwelk wel degelijk voor bestraffing vatbaar is. Iets anders is het, met den S. eenen korteren termijn voor verjaring van de overtreding aan te nemen, en zelfs aan het Openbaar Ministerie de bevoegdheid om *ambtshalve* te vervolgen te ontzeggen; wij zien daarin minder zwaarigheid, omdat dit ook bij vervolging wegens enkele andere misdrijven het geval is. Voorts wordt hier ook nog over nadruk met vervalsching vereenigd, over de strafbepaling der *Nederlandsche Wet* van 25 Januarij 1817, over de toepasselijke artikelen van den *Code Pénal*, en over récidive gehandeld. In het overige van dit Hoofdstuk wordt nog over eenige onderwerpen gehandeld die, van nadruk verschillende, evenwel schennis van eigendomsregten betreffen; het plagiat [lees in het *Hollandsch*: *plagiaaf*] (§ 3), en de aanmatiging van regten aan den Schrijver toekomende; waarbij tevens over het uitgeven van brieven zonder toestemming der Schrijvers wordt gesproken; en waarbij ten slotte achteraan komt hinken de beantwoording der vraag (die veeleer in het Eerste Hoofdstuk scheen te huis te behooren, of althans bij den aanvang van het Tweede eene plaats moest gevonden hebben), of de overtreding van nadrukken [lees: *nadruk*] door de werkelijke uitgave, dan wel door het te koop stellen of verspreiden van het

werk, of wel enkel door het nadrukken zelf is geconsumeerd [lees: *geconsommeerd*, of, liever: *voltooid*]?

Is het Tweede Hoofdstuk, onzes inziens, minder grondig bewerkt, of hebben althans de resultaten des Schrijvers te dien aanzien ons minder voldaan - met des te meer genoegen wijzen wij op het Derde Hoofdstuk, waarin de S. zijn *hobbyhorse* berijdt: de beschouwing namelijk dezer regten volgens internationaal regt. Hij behandelt hier drie vragen: 1°. Welke regten moet men aan Schrijvers, Drukkers, Uitgevers en Kunstenaars internationaal door Tractaten en Wetten tot uitvoering dier Tractaten verleenen? 2°. Welke veranderingen zou het voorgesteld Tractaat tusschen *Nederland* en *Frankrijk* van 27 Mei 1852 moeten ondergaan, in geval van weder aangeknoopte onderhandelingen tusschen deze beide Staten? en 3°. (hetgeen met de tweede vraag samenhangt en dan ook gelijktijdig behandeld is) Welke verbeteringen zou men aan andere dergelijke Traktaten kunnen ontleenen? Zouden wij de vragen ook misschien liever anders gesteld hebben willen zien - met de uitkomsten van des Schrijvers onderzoek, strekkende om de internationale bescherming zeer te beperken en aan strenge regels van vorm te onderwerpen, kunnen wij ons best vereenigen.

Als Bijlagen volgen nog ten slotte: 1°. een beoordeelend Verslag van eenige Verslagen en Redevoeringen in 1841 in *Frankrijk* uitgebragt in de Kamer der *Députés*, vergeleken met de behandeling bij de *Pairs* in 1839, en het Ontwerp en Verslag van SIEYÈS, van 1790, enz. (bl. 333-343); en 2°. eenige mededeelingen uit een *Duitsch* boekje, eerst na het afdrukken van zijn werk den S. in handen gekomen, en in verband daarmede eene kritiek van de motieven der *Pruissische* Wet van 1837 (bl. 344-355).

Het is te betreuren, dat de S. over 't algemeen omslagtig is in zijne wijze van voorstelling, en zich niet overal met genoegzame duidelijkheid uitdrukt; waartoe veel bijbrengt de zonderlinge constructie, die hij zich veelmalen in den stijl veroorlooft, waarvan een paar voorbeelden ten blijke (bl. 113): 'Dit rustte op hetzelfde beginsel, waarop men ontkende de strafbaarheid', enz., in plaats van: 'de strafbaarheid ontkende'; bl. 293: 'VILLEFORT viel vooral aan de gewone reciprociteit', in plaats van: 'viel vooral de gewone reciprociteit aan'.

Druk en uitgave zijn bijzonder net: eenige drukfeilen, als: bl. 274 *délit* voor *débit* - *corrigat* B.L.

Staathuishoudkundige Harmoniën, door Fred. Bastiat: naar de tweede, met door den Schrijver nagelaten handschriften vermeerderde uitgave, uit het Fransch overgebracht door Mr. C.M.A. Simon van der Aa, Proc. bij het Provinc. Gerechtshof van Friesland en de Arrond.-Regtbank te Leeuwarden. Tweede Deel. Te Sneek, bij van Druten en Bleeker. 1853. In kl. 8vo. 404 bl. f 3-:

Met bijzonder genoeg prijzen wij ook dit Tweede en laatste Deel aan der *Staathuishoudkundige Harmoniën*. Behalve het Xe Hoofdstuk, *over de concurrentie* (bl. 1-65), is al wat hier wordt aangetroffen, nieuw, aan nagelaten handschriften van BASTIAT ontleend, en door de *Fransche* Uitgevers gerangschikt naar het plan door den aan de wetenschap te vroeg ontvallen edelen man ontworpen, hetwelk op bl. 66 in zijn geheel is medegedeeld. BASTIAT heeft zijn plan niet geheel kunnen uitwerken: onderscheidene vertoogen worden slechts gedeeltelijk, andere in het geheel niet aangetroffen. Meer of minder uitvoerig wordt gehandeld over den *voortbrenger* en *verbruiker* (bl. 67-93); over de twee zinspreuken: *ieder voor zich* en *ieder voor allen* (bl. 94-106); over de *rente* (bl. 107-114); de *dagloonen* (bl. 115-183); de *spaarzaamheid* (184-191); de *bevolking* (192-256); *bijzondere en algemeene diensten* (bl. 257-291); *stoornissen, oorlog* (bl. 292-321); *verantwoordelijkheid, solidariteit* (bl. 322-369); *maatschappelijke beweegkracht* (bl. 370 en volg.); *het kwaad* (bl. 385 en volg.); *volmaakbaarheid* (bl. 391 en volg.), en, eindelijk, de *betrekkingen van Staathuishoudkunde en Godsdienst* (bl. 399 en volg.). Voor een gedeelte worden wij wegens dit verlies eenigermate schadeloos gesteld door andere geschriften van den beroemden Staathuishoudkundige, waarin hij die onderwerpen minder of meer uitvoerig heeft behandeld: de *Fransche* Uitgevers wijzen die aan, o.a. bl. 115, 291, 304, 343; andere punten worden door die Uitgevers-zelfen eenigermate aangevuld, als: b.v. op bl. 238, 323 en volg.: omtrent eenige hier niet opzettelijk besprokene punten, vinden wij in den loop van het werk

zelven treffende denkbeelden ontwikkeld, als: over *belasting* (bl. 259 en volgg.); *machines* (bl. 81); *vrijen handel* (bl. 24, 68, 153); *tusschenkomende personen* (bl. 85); *monopolie* (bl. 168 en volgg.); *bearbeiding van Staatswege* (bl. 143 en volgg.); *betrekking tusschen Staathuishoudkunde en zedeleer* (bl. 233, 358), - en *Staatkunde* (bl. 262, 280, 307), - en *Wetgeving* (bl. 377).

In één woord: men vindt hier over verschillende onderwerpen eene menigte belangrijke beschouwingen, bronnen en vruchten van levenswijsheid, allen in een zeer bevattelijken toon voorgedragen, en waardig om te worden gelezen, herlezen en overdacht. Bijzonder belangrijk achten wij de vertoogen over de *dagloonen*, en over de *bevolking*; in het laatstgenoemde houdt hij de eer van MALTHUS op tegen scheeve oordeelvellingen, maar erkent ook diens ongelijk, waar hij zich in zijne redeneringen te ver liet medeslepen; zie bijzonder bl. 224 en 254.

De vertaling achten wij bijzonder gelukkig: zonder het stijve keurslijf, waarin dikwerf de gedachten worden verwrongen, kenmerkt de vertolking zich door den beschaafden toon en door die innemende bevalligheid welke het oorspronkelijke tot sieraad strekken.

Ook de uitvoering is eenvoudig en net; wij stippen slechts een paar drukfeilen aan, als, op bl. 144 in het midden: *bemerken* voor *bewerken*; tusschen bl. 194 en 195 zijn de woordjes *in de* uitgevallen, enz.

Volledig zamenstel der Wettelijke Verordeningen betrekkelijk den Accijns op het Gemaal, toegelicht uit de onderscheidene Besluiten, Resolutiën en Decisiën, ten aanzien van de uitvoering en het regt verstand van dezelve opvolgelijk genomen, ingerigt zoo wel ten dienste van Molenaars, Grutters, Bakkers, enz. als van de Ambtenaren, welke met dezen Accijns in betrekking staan, en met Tabellen voor de berekening van den Accijns voorzien, door H. Evers. Te Groningen, bij J. Oomkens, J.zoon. 1854. In gr. 8vo. VIII en 97 bl. f :-90.

De Heer EVERS, die reeds vroeger de Wet betrekkelijk den Accijns op het Geslagt bewerkt heeft, en zich ook door andere werken betrekkelijk het belastingstelsel heeft bekend gemaakt, verrigtte, onzes inziens, ook hier eenen

zeer verdienstelijken arbeid, door eene volledige opgave te verzamelen van alle Wettelijke Verordeningen omtrent het Gemaal (bl. 1-46), en vooral door eene artikelsgewijze opsomming der menigvuldige Resolutiën en Toelichtingen van het Departement van Financiën, nopens het regt verstand der verschillende Wetsbepalingen (bl. 47-92).

Behalve deze hoogst nuttige compilatie, is het ons niet gebleken, dat de S. eenigen eigen arbeid aan dit boekske besteed heeft; indien men enkele verwijzingen, de inhouds-opgave (bl. III-VIII), en de Tafel ter berekening van den Accijns (bl. 93-97), uitzondert.

Voor de volledigheid is het maar te betreuren, dat de Wetgevende Magt weder eene nieuwe Wet, dit onderwerp van nabij betreffende, heeft aangenomen; doch daaraan kan nu de onvermoeide S. op nieuw zijne krachten wijden; misschien vindt hij, bij gebreke van Resolutiën en Decisiën, stof tot eigene aantekening, al ware het bij uittreksel uit het Bijblad van de Staats-Courant. Naar onze bescheiden meening had in een werk als dit door den S. althans ook aan de Jurisprudentie eene plaats moeten worden ingeruimd; misschien zorgt hij daarvoor bij eenen tweeden druk. Doch dan zou het boek ook nuttig worden voor de regterlijke magt en de balie, en deze heeft hij van zijne nomenclatuur op den titel uitgesloten.

Het boek is goed gedrukt en, naar gelang van de menigte letters, niet te duur.

Beknopt Overzicht van de Geschiedenis des Vaderlands, voor mingevorderde leerlingen. Door W.A. Elberts, Onderwijzer te Leiden. Tweede druk. Te Deventer, bij A.J. van den Sigtenhorst. 1853. In kl. 8vo. 147 bl. f :-60.

Dit werkje van den Heer ELBERTS is eene verkorte uitgave van zijne *Geschiedenis des Vaderlands voor Gymnasiën en Instituten*, in 1847 in het licht verschenen, en heeft veel waardoor 't zich aanbeveelt. Met vermijding van 't geen er niet in behoort, deelt het, in geleidelijke orde, kort en duidelijk de meeste hoofdpunten mede der Vaderlandsche Geschiedenis, en ook van tijd tot tijd iets aangaande de inrigtingen des

bestuurs, de wetten en instellingen, de zeden en gewoonten des volks, den handel, de nijverheid, de kunsten en de wetenschappen; met verschillende niet onbelangrijke bijzonderheden. Van uitdrukkingen in de Geschiedenis aangenomen, en wier regte kennis voor den leerling onmisbaar is, wordt doorgaans de beteekenis opgegeven. Dat de Schrijver, om niet telkens den draad af te breken, gelijksoortige gebeurtenissen bij elkander plaatst, zonder angstvallig de tijdrekening in acht te nemen, moeten wij, met het oog op hen voor wie zijn geschrift dienen moet, goedkeuren. Vooral beschouwen wij 't als eene verdienste van dit werkje, dat het door ieder, van welke Kerk hij zij, gebruikt kan worden. Gebeurtenissen waaromtrent de gevoelens uiteenloopen, worden, zonder aan de historische trouw te kort te doen, zóó behandeld, dat het niemand kwetst. Zulk eene mededeeling van feiten achten wij voor de school voldoende. Wie naderhand lust en roeping gevoelt om er meer van te vernemen, zal de gelegenheid daartoe gemakkelijk vinden. Voor hen die zich met 't op de school geleerde tevreden houden, is het niet goed, oppervlakkig kennis te maken met geschilpunten, die men door en door moet kennen en verstaan, om er gezond over te kunnen oordeelen.

Maar tegenover dit goede, waarbij men nog voegen kan, dat de spelling naar BILDERDIJK zich, met enkele uitzonderingen, gelijk blijft, staat veel gebrekkigs over. Dat in een kort overzicht niet te verwachten is wat men in een grooter werk mag eischen, geeft nog geene vrijheid om gewigtige gebeurtenissen alleen aan te stippen of over te slaan. Wat van den opstand en strijd van CIVILIS tegen de *Romeinsche* heerschappij - de belangrijkste *épisode* uit hetgeen van onze voorvaderen de *Batavieren* bekend is - hier voorkomt, is zeer weinig beteekenend. - Aan VAN SCHAFFELAAR en HAMBROEK is regt gedaan; doch waarom wordt ALBRECHT BEILING, wiens zielegrootheid zoo wel als die der anderen op het jeugdig gemoed weldadig werken kan, met een enkel woord afgescheept? - Van de openbare preek, die zulk een invloed op den loop der zaken heeft uitgeoefend, hooren wij niets; evenmin van den slag bij *Roemerswaal* en de andere vruchteloze pogingen der *Spanjaarden* tot ontzet van *Middelburg*, die nog al iets merkwaardigs hebben; terwijl op het jaar 1597, een

der roemrijkste van MAURITS' leven, alleen van de nederlaag van VARAX gesproken wordt. - Met een paar bladzijden meer ware dit gebrek verholpen.

Ook op verwarde en verkeerde voorstellingen van zaken stuit men meermalen. Dat het beleg van *Haarlem* in den beginne, van wege de onguurheid des klimaats, door de *Spanjaarden* met weinig nadruk is voortgezet, wordt wedersproken door hunne ontzaggelijke aanvallen op den 21sten December en 31sten Januarij. Het verslaan van PIETER (FILIPS) DE CONINCK met de meesten van zijn volk had vijf maanden vóór de nederlaag op het *Haarlemmermeer* plaats. - Op het jaar 1672 wordt, na de uitroeping van WILLEM III tot Stadhouder en het vermoorden der DE WITTEN, aangeteekend: 'Weldra hoorde men van meer verblijdende berichten. Het stadje *Aardenburg* werd manmoedig verdedigd door den vaandrig ELIAS BEEKMAN'. Maar de gelukkige verdediging van *Aardenburg* geschiedde op den 25sten en 26sten Junij, vóór de aanstelling van den Prins en den dood der DE WITTEN. - Niet, zoo als hier gezegd wordt, ten gevolge van de nadeelen bij *Bergen* en *Castricum* geleden, zagen zich de *Anglo-Russen* genoodzaakt, een vrijen aftogt naar hunne schepen te bedingen. Dit gold alleen bij het nabij de laatstgenoemde plaats ondergane verlies. Het gevecht bij *Bergen* viel voor op den 19^{den} September; eerst op den 3^{den} October bezette de vijand *Alkmaar*, na het op den vorigen dag bij *Egmond* behaalde voordeel; en stiet drie dagen later het hoofd te *Castricum*. - Bij *Asperen* waren ten minste de *Franschen* geene overwinnaars. - 'De vijand' - heet het - 'ontruimde *Utrecht*, en moordde en plunderde op weg in het stadje *Woerden*'. Het laatste had vóór het eerste plaats, en de marsch van MOLITOR, na het verlaten van *Utrecht*, was niet over of langs *Woerden*. - Wie van het gebeurde bij *Quatre-bras* en *Waterloo* niets anders verneemt dan hetgeen hier gemeld wordt, zal er een zeer gebrekkig denkbeeld van krijgen. Bij den aantogt van NAPOLEON, lezen wij: 'vereenigden zich de *Engelschen* met de *Hollanders*, hierbij wilden zich de *Pruissen* onder BLUCHER voegen; doch deze werden bij *Ligny* op den 15^{den} Junij overhoop geworpen'. Dan volgt het gevecht bij *Quatre-bras* op den 16^{den}, 'waar de Prins van *Oranje* den vijand tegenhoudt, tot dat hij versterking krijgt', enz. - Het waren niet de *Pruissen*,

die zich bij de *Engelschen* en *Hollanders* wilden voegen; maar WELLINGTON werd door den aanval van NEY verhinderd om BLUCHER bij te staan, waardoor deze den slag bij *Ligny* verloor, die niet op den 15^{den} plaats had, maar op denzelfden dag en tijd als het gevecht bij *Quatre-bras*; terwijl de versterking die ORANJE toen ontving, met wier hulp NEY genoodzaakt werd om af te houden, uit *Engelschen* bestond, die hier verkeerdelijk voorkomen als van den beginne af met de *Hollanders* vereenigd. Uit de opgaven van het wederzijdsch verlies van volk bij *Waterloo* zou men bezwaarlijk besluiten dat de Gealliëerden zulk eene beslissende zegepraal bevochten hebben. Dat der *Franschen* is kennelijk veel te klein voorgesteld. - Niet beter is de schets van den tiendaagschen veldtogt. 'DAINE werd na het gevecht bij *Behringen* (*Hechtel, Helchteren, Houthalen, Curingen* zijn vergeten) teruggedreven op *Hasselt*, welke stad onzen (*onze*) troepen innamen. Na een scherp gevecht bij *Bautersum* (waar de *Hollanders* juist teruggedrongen werden) viel ook dezen (*deze*) stad (*Leuven*) den onzen in handen'.

Bovendien zijn aan de zorg, die de Schrijver zegt aan deze uitgave besteed te hebben, de volgende misstellingen ontsnapt. Onder 'de Generaliteitslanden', in de Inleiding vermeld, had Staats-*Vlaanderen* genoemd moeten worden. - Van de *Batavieren* heet het: 'Zij aanbadten zon, maan en sterren, in heilige bosschen, bij gebrek aan tempels, die zij niet wisten te vervaardigen'. TACITUS, in zijn onschatbaar boekje: '*De moribus Germanorum*', onderrigt ons: dat de *Germanen*, waartoe de *Batavieren* behoorden, 'de Godheid te groot beschouwden, om in tempelen besloten te worden', een begrip zoo verheven, en onze voorouderen zoo vereerende, dat indien wij 't vonden niet bij een Heidensch Schrijver, maar bij eenen die den waren God kende, wij meenen zouden, dat hij hun zijne eigene denkbeelden in den mond had gelegd. - De DRUSUS-gracht werd gegraven niet alleen om '*Friesland* te onderwerpen', maar ook en vooral om een gemakkelijker weg naar de zee en de rivieren de *Eems* en de *Wezer* te maken, ter bestrijding van de *Germanen*. - JOANNA was, toen zij met FILIPS *den Schoone* huwde, niet 'de eenige dochter' van FERDINAND en ISABELLA; zij had eene oudere zuster, de Koningin van *Portugal*. - JAN MATTHIJSZ. was niet 'van *Leiden*', maar

van *Haarlem*. Hij sneuvelde bij het beleg van *Munster* in een uitval. Het was zijn opvolger, JAN BOKELSZ. van *Leiden*, die bij de overrompeling der stad den Bisschop in handen viel en daarna 'op eene wreede wijze ter dood gebragt werd'. - Niet 'St. JUST', maar *Yuste* was de naam van het klooster waar KAREL V zijne laatste levensdagen sleet. - Dat de nieuwe liverei, die EGMOND zijne dienaren liet dragen, 'de bespotting van GRANVELLE ten doel had', werd door hem, volgens de stukken van zijn proces, op gronden ontkend. - OLIVIER VAN NOORDT zeilde in 1598 en SCHOUTEN en LE MAIRE in 1615 uit en den aardbol rond; dus niet onder het Stadhouderschap van 'FREDERIK HENDRIK', maar van MAURITS. Nevens hen had SPILBERGEN moeten genoemd worden. - KAREL II bragt het grootste gedeelte zijner ballingschap in *Braband* en *Frankrijk* door. 'In de Republiek' was 't hem, zoo lang CROMWELL leefde, niet raadzaam te vertoeven. - Bij de expeditie naar *Chatham* werden niet 'zes groote schepen genomen', maar zes verbrand en twee opgebragt. - Te *St. Denis* was WILLEM III niet ongelukkig. - De lofspraak op hem is zeer sterk. Eene vergelijking tusschen den *Zwijger* en diens achterkleinzoon zal, om het verschil van tijden en omstandigheden, steeds moeilijk blijven. - Onder de opgenoemde Hoogleeraren te *Leiden* ten tijde van NAPOLEONS heerschappij behoorden noch 'SCHULTENS', in 1793 gestorven, noch 'CLARISSE', die eerst na de Omwenteling van 1813 te *Leiden* kwam, noch 'KIST', die als Predikant van *Dordrecht* overleden is.

Behalve de reeds aangeduide 'onzen troepen' en 'dezen stad', hebben wij nog de volgende spel- of drukfouten gevonden: bl. 7: *dezen* WILLÉBRORD wordt gehouden; bl. 25: de Graaf vleide zich zijn invloed te (*zullen*) blijven handhaven; bl. 31: der Adels; bl. 75: waargelders; bl. 76: HUGO DE groot; bl. 80: FEDERIK HENDRIK; bl. 95: In April echter (*van*) datzelfde jaar; bl. 98: bekwaamen; bl. 111: 1730 voor 1780; bl. 127: 's Keizer genegenheid; bl. 139: door den moedigen houding; bl. 140: krachtens *dewelke*; terwijl wij op bl. 55 lezen: BOISOT *laafde* de uitgehongerde (*Leidenaars*) met levensmiddelen. - Ook de interpunctie laat veel te wenschen over.

Het bijgevoegde Chronologisch overzicht kan al mede niet op

naauwkeurigheid roemen. Op het jaar 923, het begin van het Grafelijk Huis van *Holland*, vinden wij: DIRK II in plaats van DIRK I. - Het Huis van *Henegouwen* gaat van 1299-1345, maar daaronder is opgenomen 1350: Hoeksche en Kabbeljaauwsche twisten. WILLEM V - dat tot het Huis van *Beijeren* behoort. - Onder het opschrift: Huis van *Oostenrijk* 1482-1581, waarop wij nader terug zullen komen, is in plaats van op het jaar 1573, op dat van 1574 gesteld: 'Alkmaar vergeefs belegerd. - Slag op de *Zuiderzee*. - ALVA vertrekt. - Don LOUIS *de Requesens*.' - Dan volgt, wat het jaartal betreft, te regt: 'Beleg en ontzet van *Leiden*. - Slag op de *Mokerheide*' - die vóór het ontzet van *Leiden* geleverd werd. - Onder de: Republiek der *Vereenigde Provinciën* staat tegenover 1590: 'de inneming van *Breda* door middel van een turfschip', in de tweede kolom: 'Edict van *Nantes*'. Om verwarring voor te komen, had het Edict van *Nantes* lager gesteld, of het jaartal 1598 er bij uitgedrukt dienen te worden. - In 1619 stond RICHELIEU nog niet aan het hoofd van zaken in *Frankrijk*. - Op 1647 lezen wij: MAZARIAN voor MAZARIJN. - De Republiek werd in *Engeland* op den 19^{den} Mei 1649 geproclameerd. - JAKOBUS II had bij 1685 moeten staan. - In 1766 was LODEWIJK XVI geen Koning van *Frankrijk*. - ALEXANDER I (*Rusland*) was in 1805 reeds vier jaren Keizer. - Van 1815-1830 regeerden over *Frankrijk* LODEWIJK XVIII en KAREL X, niet LODEWIJK FILIPS, die eerst in het laatstgenoemde jaar op den troon kwam.

Wat het derde tijdvak betreft, kunnen wij, met het oog op hen voor wie dit overzicht dienen moet, berusten in het opschrift: 'Huis van *Oostenrijk*, 1482-1581'. Maar met het laatste jaar had dan ook het volgende tijdperk: de Republiek der *Vereenigde Provinciën*, moeten aanvangen, dat echter tot het jaar 1590 verschoven wordt, terwijl de negen voorgaande jaren nog onder: 'het Huis van *Oostenrijk*' geplakt worden. En hoe stemt deze Chronologische verdeeling overeen met die in de Inleiding opgegeven en in den tekst gevolgd, volgens welke het IIIe Tijdperk dus luidt: 'De strijd tegen *Spanje*, 1482-1648. 1^e Afdeeling. Van FILIPS *den Schoone* tot op de voorloopige vestiging der Republiek bij de Unie van *Utrecht*, 1482-1579. 2^e Afdeeling. Van de voorloopige vestiging der

Republiek bij de Unie van *Utrecht* tot aan hare erkenning als onafhankelijke Staat bij den Vrede van *Munster*, 1579-1648'. - Dat de strijd tegen *Spanje* van 1482 zou dagteekenen, lijkt nergens naar. In dat jaar en nog jaren later was er geen zweem van strijd tegen *Spanje*. Ook bij het huwelijk van FILIPS *den Schoone* met FERDINANDS en ISABELLA's dochter, die een broeder en eene oudere zuster had, werd aan geen strijd tegen *Spanje* gedacht. Het afsterven der laatsten bragt wel FILIPS op den *Spaanschen* troon, maar zelfs het misnoegen dat onder hem en in den aanvang van KARELS bewind tusschen de beide volken ontstond, verhinderde hen niet om bij *Mühlberg* en *St. Quentin* eendragtig voor dezelfde belangen te kampen. Eerst van de aanvaarding der regering door FILIPS II kan er van strijd tegen *Spanje* sprake zijn, terwijl de eigenlijke strijd eerst na de komst van ALVA losbarstte en met den inval van LODEWIJK *van Nassau* in *Groningerland* begon.

Van een tweeden druk, die van de overgeblevene fouten gezuiverd heet, hadden wij méér verwacht. De Schrijver heeft zijne taak ál te ligt geteld. Eene zorgvuldiger behandeling zou de waarde van zijn werk aanmerkelijk hebben vermeerderd.

G.V.

Geschiedenis der Bouwkunst, bij eenige der merkwaardigste volken van vroegeren en lateren tijd, door P.M. Brutel de la Rivière. Te Leyden, bij de Directie der Houtgraveer-School. 1854. In kl. 8 vo. VIII en 161 bl., met platen. f 2-75.

Het is geene gemakkelijke taak eene Geschiedenis van de bouwkunst te schrijven. Men moet, om haar wèl te volbrengen: eene grondige kennis vooral van het aesthetische dier kunst bezitten; met de verschillende bouwstijlen naauwkeurig bekend zijn; in het constructive daarvan geen vreemdeling wezen; de gedenkstukken die zij heeft opgeleverd genoegzaam bestudeerd hebben, en ook in de Archeologie en Algemeene Geschiedenis ervaren zijn: want geene kunst hangt met de gewoonten en lotgevallen der volken méér te zamen dan de architectuur. Bij dat alles moet haar Geschiedschrijver ook genoegzaam bekend zijn met de beeldhouw- en schil-

derkunst, die in een zeer naauw verband met haar staan. De geschiedenis dier beide kunsten houdt bijna gelijken tred met die der bouwkunst, wat het decorative aangaat, en de ornamentatie is daarvan een onafscheidbaar deel. Bovendien moet hij een juist oordeel aan een fijnen, gezuiverden smaak paren, om het karakter en de verschillende *nuancen* der voornaamste bouwstijlen grondig te waarderen, en het eigenaardige er van te kunnen aantoonen. De noodwendige vereeniging van zoo vele vereischten zal wel de oorzaak zijn, dat er nog zoo weinig goede geschiedenissen der bouwkunst in *Frankrijk*, *Engeland* en *Duitschland* zijn geschreven, en er in onze taal tot heden geene enkele bestaat. Wij waren dus verlangend deze *Geschiedenis der Bouwkunst* van den Heer BRUTEL DE LA RIVIÈRE in te zien, en met het ideaal dat wij van zulk een werk gevormd hebben, te vergelijken, ten einde voor onszelfen te weten in hoe ver zij, naar ons oordeel, aan eene behoefte voldoet die zoo lang in onze kunst-litteratuur heeft bestaan. De lezing van het werkje echter heeft ons, wij kunnen 't niet ontveinzen, onvoldaan gelaten. Niet dat wij zouden eischen er alles in te vinden wat wij wel zouden verlangen: dit ware te veel geweest; maar wij misten er zelfs eenige dier hoofdvereischten, welke ons bij iedere geschiedenis der kunst van het grootste gewigt en onontbeerlijk voorkomen; namelijk: orde en zamenhang, en dat verband met de algemeene geschiedenis, waardoor de gang der kunst-ontwikkeling zichtbaar wordt en de onderlinge verwantschap der verschillende bouwstijlen duidelijk uitkomt.

Het is toch niet genoeg dat men iets zegge over de gebouwen en tempels der oude *Babyloniërs*, *Assyriërs* en *Egyptenaren*, en sommigen daarvan oppervlakkig beschrijve, of er eenige grootheidsmate van opgeve; dat men bij de Klassieke bouwkunst der *Grieken* en *Romeinen* van de verschillende Orden spreke, zonder die goed te karakteriseren; en van bloei en teruggang gewage, zonder aan te toonen waarin die bestaan hebben; dat men even zoo handele ten aanzien van de Middeleeuwsche en moderne bouwkunst, en dit met eenige algemeene geschiedkundige opmerkingen doorvlechte. Hierdoor bevordert men nog de kennis niet die de beoefenaren dier kunst zoo zeer behoeven; het kan voor den liefhebber eenig nut hebben, maar voldoet niet voor den architect.

Er is zekere ontwikkeling in de bouwkunst over het algemeen bij alle volken aan te wijzen. De bouwstijlen bij de Oostersche Natiën en bij de *Egyptenaren* mogen meer op zich-zelf staan; bij de laatsten is zelfs dit niet geheel het geval: er is een niet onduidelijk verband tusschen den *Egyptischen* bouwstijl en den *Oud-Griekschen*, wat het hoofdkarakter, namelijk het horizontale aangaat, aan te wijzen, en de Klassieke bouwkunst heeft haren invloed tot op onzen tijd doen voortduren. Men kan de genetische ontwikkeling van den *Griekschen* bouwstijl met den *Romeinschen*, *Byzantijnschen*, *Romaanschen*, *Gothischen* en wederom met de *Renaissance* en modern Klassieke stijl aanwijzen. Het Parthenon staat met de *Gothische* Domkerk, even als met de St. Pieter te *Rome*, in zekere verwantschap van oorsprong en geboorte, zoodanig, dat, indien de *Grieksche* architectuur van eenen anderen aard ware geweest, de *Gothische* en modern Klassieke óók anders zouden zijn gewijzigd. Dit vooral moet eene Geschiedenis der bouwkunst aantonen, door eene juiste opgaaf van de kenmerkende eigenschappen der verschillende elkander opvolgende bouwstijlen, waardoor de meer of minder kennelijke overgangen aangeduid worden, en de architectuur wordt voorgesteld als een geheel; als een gewrocht van 's menschen geest, welks ontwikkeling met die der beschaving en der aesthetische opvoeding des menschedoms een gelijken tred blijft houden.

In het Voorberigt zegt de Schrijver, dat het, toen hij de samenstelling van deze Geschiedenis der Bouwkunst op zich nam, er verre af was dat hij zoude gedacht hebben iets oorspronkelijks te leveren. Hij meende slechts een *Engelsch* werkje van TALBOT BURY, *The History and Description of the Styles of Architecture, etc.*, met eenige omwerking te vertalen; doch hij zag weldra dat dit werkje, zoo als het dáár lag, niet geschikt was om in het *Hollandsch* te worden overgebracht. Hier moest 't verkort, dáár omgewerkt en uitgebreid worden, zoodat de overzetting eindelijk bijna een oorspronkelijke arbeid werd, waarvan de bewerker meer als Schrijver, dan als Vertaler kon optreden. Wij zien hieruit dat er geen voorafgaand plan tot de samenstelling dezer Geschiedenis bestaan heeft, en dat er dus eene geregelde orde in moest ontbreken. De inhoud der Hoofdstukken wijst dat reeds aan. Na eene Inleiding volgt een Hoofdstuk over *Ninivé, Babylon*

en *Egypte*, dat zeer kort en oppervlakkig is, en waarin niet eens melding wordt gemaakt van de belangrijke ontdekkingen van BOTTA en LAYARD te *Khorsabad* en *Nimroud*. Waarschijnlijk is het *Engelsche* werkje reeds vóór die ontdekkingen uitgekomen; anders zoude er zeker daarin van gesproken zijn; doch de bewerker had uit de geschriften van Dr. JANSSEN daarop betrekkelijk, voor dit onderwerp genoeg kunnen mededeelen. Even zoo is het met de beschrijving der *Egyptische* monumenten gelegen, die thans zoo zeer bekend en naauwkeurig beschreven zijn, dat men met regt daaromtrent meer volledigheid kan eischen dan men hier aantreft. Men vindt hier noch het eigenaardige van den *Egyptischen* bouwstijl, noch de wijzigingen die hij in den loop der eeuwen heeft ondergaan, noch den ouderdom der gedenkstukken, behalve bij de Pyramiden, aangegeven. Zoo wordt ook in twee Hoofdstukken, van 24 bladzijden te zamen, de geheele Klassieke bouwkunst der *Grieken* en *Romeinen* afgehandeld. Kan er iets grondigs over gezegd worden in dit kort bestek? De hoofdzaak, hoe de *Grieksche* architectuur in de *Romeinsche* is overgegaan, wordt er naauwelijks in aangeroerd. Ook de drie verschillende *Grieksche* bouwstijlen: de *Dorische*, *Ionische* en *Corinthische*, worden er niet in hunne kenmerkende eigenaardigheden aangeduid; nog minder de ontwikkeling van den *Dorischen* stijl, door welke de ouderdom der gedenkstukken daarin bepaald kan worden. In eenige regels slechts wordt het schitterende tijdperk van PERIKLES afgehandeld, en van het Parthenon ter loops in eene Aanteekening gewag gemaakt. De opgaaf en beschrijving der gedenkstukken van de *Grieksche* bouwstijlen is dus zeer oppervlakkig en verward. Er is meer gezegd over de overblijfselen uit den heldentijd, dan over die van den meerderen voortgang en bloei der architectuur. Het onderscheid van de twee *Ionische* stijlen, den *Attischen* en *Aziatisch-Ionischen*, wordt niet eens opgemerkt, en van den *Corinthischen* stijl wordt weinig of niets aangehaald.

Men vindt verder ook bijna niets van de wijzigingen die de *Romeinen* deze drie bouwstijlen hebben doen ondergaan. Een belangrijk punt in de Geschiedenis der Klassieke Bouwkunst is die overgang van de vrije schoonheidslijn tot den meetkundig-constructiven trek die er voor in de plaats kwam. De *Romeinsche* architectuur is de bron waaruit het stelsel der

vijf Orden door de *Italiaansche* bouwmeesters der *Renaissance* is afgeleid; maar hier zoekt men te vergeefs naar eenige narigten dienaangaande. In één regel wordt het onderscheid tusschen de *Grieksche* en *Romeinsche* bouwkunst opgegeven, als zijnde de verbinding van den boog met de kolomstelling der eerste, die echter wel een eigenaardigen karaktertrek van de laatste uitmaakt, maar niet alles bevat wat hierbij in aanmerking moest komen. De opgaaf en beschrijving der *Romeinsche* monumenten is even onvolledig als die der *Grieksche*.

Een moeilijk vraagstuk is het voorzeker: hoe zich de *Byzantijnsche* bouwstijl uit den verbasterden *Grieksch-Romeinschen* stijl heeft ontwikkeld; misschien is dat wel de reden waarom men er hier niets over vindt. Ook is deze merkwaardige stijl niet genoegzaam gekarakteriseerd, en het kenmerkende der gedenkstukken daarvan niet duidelijk aangewezen. Men kan dien als een overgangstijl tot de meerdere verscheidenheid der middeleeuwsche bouwkunst beschouwen, zoo als de *Arabische*, *Moorsche* en *Romaansche* stijlen, uit wier verbinding en ontwikkeling de zoogenaamd *Gothische* of ogivale stijl ontsproot, die zich echter tot een hoogen graad van oorspronkelijkheid heeft verheven.

Doch op eens breekt hier de S. den gang van de Geschiedenis der Architectuur af, en wij worden weder naar het Oosten in *Syrië* en *Perzië* verplaatst, vervolgens naar *Indië* en *China*, om door de beschrijving der *Arabische* en *Moorsche* bouwstijlen naar *Europa* terug te keeren. Wij vinden deze verdeeling van de Geschiedenis ongepast, omdat zij de éénheid en den organischen samenhang verbreekt. Het eerst en meer afzonderlijk hadden, dunkt ons, de Oostersche volken moeten zijn behandeld, b.v.: het eerst de bouwkunst der *Chinezen*, om daarop de *Indische*, *Perzische*, *Assyrische*, *Babylonische*, en *Syrische* te doen volgen, waardoor een geleidelijke overgang tot den *Egyptischen* bouwtrant zou zijn gebaad, die als een voorportaal der Klassieke bouwkunst kan worden aangemerkt. Van daar af had de Geschiedenis geregeld en onafgebroken tot de jongste tijden afgehandeld kunnen worden, wijl hier alles te samenhangt en uit den *Grieksch-Romeinschen* de *Byzantijnsche* stijl ontstaan is, die als de eerste der Christelijke en moderne bouwkunst kan beschouwd worden. De verdere behandeling der Geschiedenis van de Architectuur wordt,

na een algemeen overzicht daarvan in *Noord-Europa* tot aan de vijfde eeuw, weder afzonderlijk naar de voornaamste volken, zoo als in de *Duitsche Staten*, *Frankrijk*, *Engeland* en *Nederland*, afgedeeld, hetgeen bezwaren medebrengt die op deze wijze niet waren te ontwijken.

De S. was daardoor genoodzaakt in herhalingen te vervallen, en kon de algemeene ontwikkeling der verschillende bouwstijlen niet duidelijk genoeg doen blijken; zoodat de *Lombardische*, *Angel-Saksische* en *Normandische* bouwtranten - wijzigingen van den *Romaanschen* stijl, uit de vermenging der *Latijnsche* en *Byzantijnsche* stijlen ontstaan - te veel als afzonderlijke bouwtranten uitkomen; ofschoon zij maar verscheidenheden waren van dien algemeen heerschenden *Romaanschen* stijl in het Westelijk, Zuidelijk en Noordelijk gedeelte van *Europa* tot aan het begin der twaalfde eeuw; toen zich langzamerhand eene andere rigting in de bouwkunst vertoonde, die een overgangsstijl ten gevolge had, waarin de ronde en de spitsbogenstijl zich vermengden, om eindelijk, in de dertiende eeuw, in den zoogenoemd *Gothischen* bouwstijl krachtig en oorspronkelijk over te gaan. In het door ons beschouwde werkje wordt de oorsprong van dien stijl te vroeg gesteld, namelijk in de tiende en elfde eeuw; twee malen wordt er in gesproken van uitvinders van den ogivalen stijl, en op eene andere plaats staat: dat die stijl zich niet op eens heeft vertoond, maar langzamerhand haar eigenaardig karakter heeft ontwikkeld.

De latere Geschiedenis der Bouwkunst laat hier almede veel te wenschen over; niet alleen treft men niets aan van de verschillende tijdperken van den *Gothischen* bouwtrant, maar ook van deszelfs verval en den meer en meer veld winnenden *Renaissance*-stijl wordt geen voldoende gewag gemaakt, en evenmin van den daaruit voortgevloeiden modernen of *Italiaansch*-Klassieken stijl, welke later in dien van LODEWIJK XIV en van LODEWIJK XV of den zoogenaamden *Rocaille*-stijl overging; terwijl ook niet opgemerkt wordt, dat er op het einde van de vorige eeuw eene rigting naar het meer zuivere *Grieksch*-Klassieke ontstond, die tot op onzen tijd voortduurt, en door eene diepere studie van de overblijfselen der Oudheid wordt aangemoedigd, ofschoon zich hiermede eene onbestemde en soms smakelooze vermenging van verschillende bouwstijlen

paart, die wel verwonderd moeten zijn zich bij elkander te bevinden.

De opgaaf en beschrijving der gedenkstukken van den *Gothischen* en den modern Klassieken bouwtrant is even onvoldoende, en van die van den *Russischen* bouwtrant, die toch óók eenige belangrijke eigenaardigheden bezit, zochten wij te vergeefs iets vermeld te vinden. Het laatste Hoofdstuk, dat als geheel oorspronkelijk mag worden beschouwd, is te kort om iets degelijks te kunnen bevatten; wij hadden gewenscht het in den trant van het verdienstelijk werk van SCHAYES, *Histoire de l'Architecture en Belgique*, behandeld te zien, wat de hoofdtrekken aangaat; al ware dit gedeelte daardoor wat uitvoeriger geworden dan de andere gedeelten.

Uit dit alles moge blijken, waarom het werkje van den Heer BRUTEL DE LA RIVIÈRE óns niet voldaan heeft. Dat het niet zonder verdienste is, en voor liefhebbers van de bouwkunst eenig belang kan hebben, ontkennen wij niet; maar het is geene Geschiedenis der Architectuur, en de Schrijver duide het ons niet ten kwade, wanneer wij hem voor zulk een werk nog niet genoegzaam toegerust achten. Mogt hij lust gevoelen dat werk nog eens te hervatten, dan raden wij hem aan eene gezette bronnenstudie bij *Duitsche* en *Fransche* Schrijvers, meer dan bij *Engelsche*, wien 't veelal aan historische kritiek ontbreekt; en vooral ook bevelen wij hem aan eene oplettende en vergelijkende beschouwing van de gedenkstukken der verschillende bouwstijlen: misschien levert hij dan eenmaal eene wezenlijke en onberispelijke Geschiedenis van de Bouwkunst bij de voornaamste volken.

J.A.B.

De Zoogdieren, geschetst door Dr. H. Schlegel. Eene Handleiding voor het Onderwijs, en tevens bestemd voor de Bezoekers van Diergaarden en Musea. Met 219 houtsneê-afbeeldingen. Te Amsterdam, bij Allart en van der Made. 1854. In kl. 4to. 360 bl. (buiten de achteraan geplaatste Alfabetische Lijst en het Systematisch Overzicht). f 1-60.

Dit werkje, reeds in 1852 bij de Gebroeders WILLEMS en LOMAN EN REUDLER in het licht gegeven, schijnt thans in de handen van andere Uitgevers te zijn overgegaan, die het met

een nieuwen titel hebben voorzien. Daar het eerst nu aan de Redactie der *Vaderl. Letteroefeningen* is ingezonden, komt de aankondiging eenigzins laat. Wij gelooven echter, dat wij het nog gerustelijk kunnen aanbevelen vooral aan bezoekers van Diergaarden en Musea, die, met de Natuurlijke Geschiedenis van het Dierenrijk onbekend, dergelijke verzamelingen met eenig nut wenschen te bezigtigen. Tot eene Handleiding voor het onderwijs, welk doel mede op den titel is uitgedrukt, achten wij het minder geschikt, omdat het ontleedkundige geheel achterwege gelaten is, hetgeen van eene wetenschappelijke behandeling der Dierkunde niet kan gescheiden worden. Ook ter lectuur kan het werk niet worden aangeprezen, omdat de, uit den aard der zaak, dorre beschrijvingen, achter elkander gelezen, vermoeijen. Het best zal men derhalve nut en voordeel uit dezen arbeid des bekwamen Schrijvers trekken, wanneer men dien telkens raadpleegt, waar men over een of ander dierslacht of eene of andere soort eenige bijzonderheden wenscht te vernemen, waarbij de Registers aan het eind des werks zeer veel dienst zullen bewijzen. De afbeeldingen in houtsneê zijn voor een groot deel dezelfde als die bij het werk van BOITARD (*De Diergaarde te Parijs*, in onze taal in 1843 bij ELIX EN C^o. uitgegeven) gediend hebben. Sommigen daarvan strekken niet tot versiering, zoo als, b.v., de afbeelding van den Zoölogischen tuin te *Londen*, die wij op bl. 14 gaarne hadden gemist. De meeste echter, uit het oorspronkelijke *Fransche* werk ontleend, zijn goed, hoezeer zij bij het drukken veelal de helderheid en duidelijkheid verloren hebben, die zij in het werk van BOITARD bezitten. Slechts enkele, in de verbeteringen onvermeld gebleven drukfouten merkten wij op, zoo als *cataplepon* (bl. 225) voor *catablepon*. Met meer uitvoerigheid bewerkt is hetgeen over de walvisch-achtige dieren in deze Handleiding voorkomt; en belangrijk is hetgeen de S. bij het gewone hert over de groote hertenjagten in *Saksen* (bl. 265, 266) mededeelt. Of hetgeen op bl. 18 bij de *Bradyp*i gezegd wordt: 'men kent van deze dieren slechts vijf levende soorten', wel voor de lezers voor welke dit boekje bestemd is, algemeen verstaanbaar zal wezen, moeten wij betwijfelen. Daar de S. bij het overzicht der Orden (bl. 11-13) overigens van de fossile soorten

geene melding maakt, meenen wij, dat die woorden hem hier toevallig uit de pen zijn gevloeid.

J.V.D.H.

Tafereelen uit het leven en het lijden der Negers, in den vrijen staat en in de slavernij. Op waarheid gegrond. Eene bijdrage tot de Negerhut van Uncle Tom. Te Amsterdam, bij G. Portielje en Zoon. In kl. 8vo. 162 bl. f :-90.

Mrs. BEECHER STOWE's *Uncle Tom* heeft door geheel *Europa* evenzeer als in *Noord-Amerika* 'époque' gemaakt. Heeft men reeds in de zeventiende eeuw werken die grooten bijval vonden, spoedig een aantal van navolgingen zien uitlokken, tot dat eindelijk overlading, kleurloosheid en overdrijving aan het *genre* een einde maakten, - de negentiende eeuw gelijkt daarin nog volkomen op hare overledene zusters. Zonder aanspraak te maken op de gaaf van voorspelling, gelooven wij toch te kunnen profeteren, dat ook het lijden en de martelingen der zwarte en blanke slaven, in de litteratuur, eerlang uitgeput zullen raken.

De 'Zamensteller' van het nu aangekondigde werkje meende: 'dat er nog wel het een en ander omtrent het door Mrs. STOWE behandelde onderwerp, in het belang der slaven, gezegd kan worden', en is daarom met dit 'voor een gedeelte overgenomen' boekje opgetreden. In het Voorberigt beantwoordt hij de vraag: of er bij ons een gelijke drang tot opwekking ter verbetering van het lot der slaven als elders bestaat, met nagenoeg deze woorden: dat de behandeling der *Negers* bij ons voor het tegenwoordige het gruwzame mist, dat zij elders nog ondervinden, maar dat toch hun lot, ook in het belang onzer Kolonie, voor vele verbeteringen vatbaar is.

'Wat nu' - heet het verder - 'het onderhavige werkje betreft: dit bevat niets dan waarheid. De daarin voorgestelde tafereelen mogen verschrikkelijk wezen; er komt nogtans geen enkel in voor, dan van hetgeen men, en der zake kundigen zullen dit erkennen, den ongelukkigen *Negers*, op of buiten de plek hunner geboorte, heeft doen ondergaan.'

Het is onze bedoeling niet het vóór en tégen in deze zaak uiteen te zetten, of te onderzoeken in hoe verre de hier medegedeelde Tafereelen geacht kunnen worden 'niets dan waar-

heid' te behelzen. Wij erkennen gaarne dat de Tafereelen levendig zijn, en eenerzijds afgrijzen, anderzijds medelijden of bewondering opwekken. Voor hen die gaarne sterk gekleurde tafereelen lezen is dit 'leven en lijden der *Negers*' eene aanbevelenswaardige lectuur. Niet echter de blanke is hier de meest afschuw wekkende personaadje, maar wel de zwarte fetiche-priester, wiens rol, door al de Tafereelen heen, die van een gevleeschden duivel is.

Op bl. 152 volgen Aanteekeningen, die, tot opheldering van het een en ander dat in het werkje voorkomt, met genoeg en zullen gelezen worden. Zoo vindt men eene opgave der Aardrijkskundigen en Natuuronderzoekers, die, gedurende een vijftigtal jaren, uit *Engeland* tot het nasporen der Binnenlanden van *Afrika* zijn gezonden, en belangrijke mededeelingen omtrent de *Neger-Kolonie Liberia*, en de afschaffing der slavernij.

Van de Uitgevers, de Heeren PORTIELJE EN ZOON, is niet anders dan eene goede uitvoering te wachten, en wij twijfelen niet of het debiet zal ook aan hunne verwachting beantwoorden.

Verhandeling over den Nederlandschen Versbouw, door Mr. Prudens van Duyse. Eerste Deel. Te 's Gravenhage, bij M. Nijhoff, te Gent, bij H. Hoste. 1854. In gr. 8vo. X en 340 bl. f 2-50.

Dit voor rekening van het Gouvernement uitgegeven, veelomvattend werk, waarin een schat van kennis met groote zorg in het belang der kunst en tot onderrigting van hare beoefenaren is nedergelegd, wordt met meer dan gewoon genoeg door ons aangekondigd. In 1848 schreef de Tweede Klasse van het Koninklijk-Nederlandsche Instituut als prijsstof uit: *Eene geschiedenis van de Nederlandsche versificatie, met aanwijzing zoo van den oorsprong en de wetten van het rijm, als van den aard en de vereischten der onderscheidene soorten van versmaat*. De Klasse mogt daarop de voldoening smaken in déze Verhandeling een antwoord te ontvangen, dat door de beoordeelaars, zoo wij meenen met algemeene stemmen, het uitgeloofde eermetaal werd waardig gekeurd, en alzoo hare werkzaamheden kort vóór de ontbinding van 't Instituut te sluiten met de bekrooning van dit werk van den geleerden,

volijverigen *Gentschen* Archivarius, hetwelk een laatst maar ook duurzaam gedenkteeken is van de nuttigheid van haar bestaan. Wij verheugen ons dat dit heeft kunnen geschieden; want het werk voorziet in eene wezenlijke behoefte, en het Gouvernement heeft aanspraak op erkentelijkheid, dat het de taak der Klasse, na de ontbinding van het Instituut, heeft opgevat, en zorg gedragen voor de uitgave dezer vrucht van rijpe studie en veelzijdige wetenschap, die anders in het Rijks-Archief misschien begraven ware geworden, of eerst later en dan in *België* zou zijn gedrukt. Het werk omvat den metrischen, den middeleeuwschen, en den modernen versbouw. Over elken daarvan bestaan, ook in 't *Nederduitsch*, afzonderlijke werken. Wij behoeven slechts te noemen: voor de metrische dichtkunst, de in 1808 door de *Hollandsche* Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen bekroonde Proeve eener *Hollandsche* Prosodia, toegepast op het rhythmus en metrum der Ouden, door wijlen den Hoogleeraar Mr. J. KINKER; voor de middeleeuwsche poëzij het in 1849 verschenen werk over midden-*Nederlandschen* versbouw, van den Hoogleeraar W.J.A. JONCKBLOET. Over den modernen *Nederduitschen* versbouw bestaan een aantal deels beknopte, deels uitvoeriger geschriften. Een werk echter als dit, waarin *alles*, oordeelkundig getoetst en gerangschikt, bijéén wordt gevonden, wat er aangaande de *verschillende* soorten van versbouw, voor den Dichter en den Dichtkunstenaar, en voor den beoordeelaar of ook maar kunstkeurigen lezer van gedichten te weten noodig of belangrijk zij, was er niet, en den Heer VAN DUYSE komt, naar ons gevoelen, dubbele lof toe voor deze Verhandeling, wijl zij uitmunt door haren rijkdom van zaken, maar niet minder ook door hare bondigheid en helderheid, zoodat zij den geleerde niet alleen welkom, maar ook voor den minst geleerde bevattelijk is.

De moderne versbouw, in zijn verband met het tegenwoordige taal- en spraak-eigen en schoonheidsgevoel, en met de metrische gebondenheid, die de een, en met de middeleeuwsche vrijheden, die de ander inroept, is belangrijk genoeg om elk leerboek daarover aan eene bedaarde, opzettelijke beschouwing te onderwerpen. Dat zal dan ook déze Verhandeling wel door meer dan één deskundige worden gedaan, en ook wij zullen óns gevoelen er over met bescheidenheid doen kennen.

Het kan zeer mogelijk dan blijken, dat, gelijk elke vrucht van menschelijken arbeid, ook dit werk, hier of daar, niet boven alle aanmerking verheven is; maar vóóraf moeten wij het Tweede Deel inwachten. Thans gewagen wij alleen van den gunstigen totaal-indruk, dien het Eerste Deel op ons gemaakt heeft, en bepalen ons tot de enkele opgave van den Inhoud, waaruit, ook zonder de minste toelichting, de omvang en belangrijkheid van het verhandelde genoegzaam kan blijken. Zij is als volgt:

Voorrede. Eerste Deel der Verhandeling. Eerste Hoofdstuk. Geschiedenis der oude versmaat. § 1. Geschiedenis der Middennederlandsche versmaat. § 2. Proeven van 't Nevelingenvers. - Tweede Hoofdstuk. Geschiedenis van den overgang tot en invoering der nieuwe versmaat. § 1. Invoerders en voortzetters van die maat: ANNA BYNS (1530), CASTELYN (1548), JAN VAN DER NOOT (1580), *De Kamer in liefde bloeiende* (1584), JACOB DUYM (1594), KAREL VAN MANDER (1603), HOOFT (1608), YMMELOOT (1620). § 2. Schrijvers over 't rijm: CASTELYN, *De Kamer in liefde bloeiende*, PELS. § 3. Aanvallen tegen 't rijm: GERAARD BRANDT. § 4. Invoerders en voortzetters der rijmelooze verzen: BELLAMY, VAN WALRÉ, LEDEGANCK, ANDRÉ VAN HASSELT. - Derde Hoofdstuk. Geschiedenis der metrische maat: KERKHERDERE, REIZIUS, NIEUWLAND, GROENEVELD, MEERMAN, VAN DE KASTEELE, VAN ALPHEN, BELLAMY, VAN DER WOORDT, STRICK VAN LINSCHOTEN, SPANDAW, BILDERDIJK, IMMERZEEL, TEN HOET, CORNELISSEN, LULOFS, PH. DE KANTER, D. CRACCO, BORMANS, DAUTZENBERG. - Tweede Deel der Verhandeling. Eerste Hoofdstuk. Over den oorsprong van den poëtischen stijl en de beteekenis der woorden: Prosodia; Metrum; Rhythmus. - Tweede Hoofdstuk. Over den Oudhoogduitschen versbouw. - Derde Hoofdstuk. Over den rhythmus der Nevelingen. - Vierde Hoofdstuk. Over 't Dietsch Middeleeuw-vers. § 1. Over deszelfs scansie in 't algemeen. § 2. Over de Arsis. § 3. Over de Thesis. § 4. Over den Voorslag. § 5. Over de Caesuur of rust. § 6. Over de Elisie of versmelting en Hiaat of gaping. § 7. Woorden van vreemden oorsprong. § 8. Ende, ofte, enz. § 9. Over de aansluiting. § 10. Over het Dietsch middeleeuwsch rijm. § 11. Over de lyrische Dietsche Middeleeuwverzen. - Vijfde Hoofdstuk. Over het rijm. § 1. Oorsprong van het rijm. § 2. Over den voor-

letterklank. § 3. Verschillende rijmen. § 4. Over de dubbele rijmen. § 5. Over 't assonante rijm. § 6. Over onvolkomene rijmen. § 7. Over 't Monorijm. - Zesde Hoofdstuk. Over de rijmelooze verzen. - Zevende Hoofdstuk. Over de rhythmische en rijmende verzen. § 1. 't Alexandrijnsche vers in 't algemeen. § 2. Bedenkingen tegen den Alexandrijn. - Nadere beschouwing van denzelfden. § 3. De caesuur in de middenrust. Doorloop aldaar. § 4. Ineensmelting (Elisie, Syna-laepha). § 5. De oversprong. § 6. Decasyllaben of vijfvoetige Jamben (al of niet rijmeloos). § 7. Trochaïsche Decasyllaben. § 8. Trochaïsche verzen. § 9. Trippelmaat. § 10. Van de verschillende sneden der dichterlijke Periode. § Over de Stance. § 12. Over de nabootsende Harmony. § 13. Over de muzikale Dichtkunst.

Wij zullen, gelijk wij reeds zeiden, na de verschijning van het Tweede Deel het werk behandelen; maar kunnen niet nalaten 't reeds nu met nadruk aan te bevelen aan elken beoefenaar der Dichtkunst, den jeugdigen vooral, en aan ieder die gaarne verzen leest, doch wien 't niet onverschillig is er eenigzins grondig over te leeren oordeelen. De eerste, hoe wèl geoefend, zal er nog véél in vinden dat hem nut, en zelfs véél dat hem nieuw is; de laatstgenoemden zullen er al dadelijk uit vernemen, dat de Dichtkunst niet een spelletje is, dat Jan en alleman onvoorbereid kan opvatten, maar inderdaad eene véélomvattende *kunst*, die gelijk, ja, méér dan éénige andere kunst, studie, oefening, kennis en inspanning vordert. De jeugdige beoefenaar, indien hij, ziende wat er aan die kunst vast is, nog voortgaat, kan er door bekend worden met regelen en wetten, en leeren rekenschap geven van 't geen hij schrijft, en geene andere verzen te schrijven dan waarvan hij rekenschap kunne geven; en de lezer van dichtwerken kan er door in staat geraken om te leeren oordeelen en onderscheiden. Het is niet te tellen, hoe dikwijls of door hoe velen ons gevraagd is: 'wát moet ik lezen?' - Wij antwoorden nu: lees dit; dan zult ge voldoende bekend worden met de geschiedenis en de vereischen van den *Nederlandschen* versbouw in al zijne rigtingen.

De taal, zoo wel als de stijl, verdient allen lof; men zou, 't niet wetende, geenszins eene *Vlaemsche* pen in 't werk herkennen. Ook de correctie is met zorg geschied. Evenwel

hebben wij eene misstelling opgemerkt in de Nommers der paragraphen. In het Zevende Hoofdstuk schijnt § 6 te ontbreken; maar op bl. 293 staat eene § zonder Nummer. Als bij deze 8 wordt gezet, en de Nommers van de twee voorafgaanden, nu 7 en 8 (bl. 279 en 289), in 6 en 7 worden veranderd, is de volg-orde goed. De geachte Schrijver zal daarop dienen te letten bij 't stellen van den inhoud.

Het Deel is uit- en inwendig behagelijk.

C.G.

Sneeuwkløkjes. Poëzij. Te Amsterdam, bij H.J. van Kesteren. 188 bl. f 1-80.

Het miniatuur-formaat van dit even zoo fraai als lief boekje is oorzaak, dat het eene poos onder grootere dichtbundels is verscholen geweest, gelijk vaak eene zedige vergeet-mij-niet onder in het oog vallende bloemen van den hof. Van daar, dat het niet vroeger is aangekondigd. Om 't niet weder uit het oog te verliezen haasten wij ons 't nu aan te prijzen, naar waarde.

De Verzamelaar heeft op den titel geen jaartal geplaatst, waarschijnlijk om 't boekje altijd jeugdig te doen blijven, en tot een teeken dat de poëzij die 't bevat nimmer oud wordt. Dit laatste zijn wij volkomen met hem eens. - Sneeuwkløkjes zijn regt lieve witte bloempjes, en niet ongepaste beelden van de behagelijke reinheid en liefheid der gedichtjes in deze kleine verzameling. Als de titel nog een anderen zin had zouden we dien niet kunnen gissen, wijl de sneeuwkløkjes voorjaarsbloemen zijn, en het werkje, volgens 't Voorberigt, in het najaar schijnt uitgegeven.... doch, daar zien wij uit den vóórzing, dat 'deze ruiker' in de lente ontloken is. - Te regt staat er op den titel: poëzij; want er is - ook van de enkele minder algemeen bekende poëten, die op de inhouds-tafel voorkomen - niet één stukje in het boekske, dat niet, beide om de gedachte en den inhoud, poëzij verdient te heeten. De stukjes zijn allen kort, maar elk gedichtje is lief of fraai. Uit de keur van hetgeen der pen van vroegere en levende Dichters 't meest aanminnigs, naïfs, zoetvloeiends en zangerigs in een gelukkig oog-

blik is ontvloed, vindt men hier eene keurlezing, die van 't gevoel en den goeden smaak des Verzamelaars getuigt. Van sommige puikpoëten echter wier namen men niet aantreft, had óók wel iets, en van anderen ook wel méér dan één enkel stukje kunnen gekozen worden. De bijeengevoegde dichtbloemen zijn (naar de Alfabetische lijst) van BEETS, BELLAMY, BENNINK JANSSONIUS, VAN DEN BERGH, BILDERDIJK, BOGAERS, VAN DEN BROEK, CAMPHUYZEN, FEITH, DE GÉNESTET, GRAVESTEIN, DE GROOT, TER HAAR, HASEBROEK, HEIJE, HOFDIJK, HOOFT, TEN KATE, VAN LENNEP, POTGIETER, RIEHM, SCHIMMEL, SPANDAW, VAN DER STAR, STARING, TOLLENS, VONDEL, WITHUYS en VAN ZEGGELEN. Zij zijn aan de werken dier Heeren, of aan Jaarboekjes en Tijdschriften ontleend, en dus, ofschoon verspreid, reeds bekend; anders namen we gaarne er iets uit over, hoewel we, meer dan ooit, zouden verlegen staan met de keus. De verzameling is een ongemeen keurig kunstkabinetje, vol treffende proeven van den rijkdom en de zoetvloeiendheid ónzer taal, van de verdienste ónzer Poëten, en van de schatten ónzer poëzij. De reeds genoemde vóórzang:

De Lente kooft, de Lente kooft
 Al sluimren nog de velden.
 Ons kwam een bloemtjen uit de sneeuw
 Die zoete maar vermelden.
 Sneeuwklokjens, blinkt,
 Sneeuwklokjens, klinkt,
 Sneeuwklokjens, luidt op den winterschen akker
 Lente met duizende bloemekens wakker.

Dees ruiker poëzij ontloek
 Met d' eerstling onzer velden:
 Dat, lieven, ook haar bloemen u
 Een schoonen dag voerspelden!
 Sneeuwklokjens, blinkt
 Sneeuwklokjens, zingt!
 Zingt op der harten nog sluimrenden akker
 Rozen der liefde in de lentezon wakker!

is van den Dichter DE GÉNESTET; die dus, naar 't schijnt, 'deze ruiker' heeft zaâmgebonden - het zij dan uit eigen aandrift, of op verzoek van den kunstlievenden, verdienstelijken Uitgever. Eere zij beiden voor den smaak en de zorg waarvan dit lieve boekske in alle opzigten, uit- en inwendig,

de teekenen draagt. Wij bevelen 't aan zonder eenig voorbehoud, en achten 't ook ongemeen geschikt om gegeven te worden aan vreemdelingen, als zij, belang stellende in onze taal, op eene aangename wijze met onze poëzij wenschen kennis te maken.

Het Kasteel Avon, of Heidendom en Christenzin, door Mrs. Marsh, Schrijfster van: 'Angela', 'Emilia Wyndham', enz. Uit het Engelsch, door P. van Os. Twee Deelen. Te Sneek, bij van Druten en Bleeker. 1854. In gr. 8vo. 590 bl. f 6-20.

Zonderling is de aanvang van dit werk. De Schrijfster spreekt op de eerste bladzijde van eene 'zij' en een 'hij', die ons niet bekend zijn gemaakt, zoodat wij den titel nog eens opsloegen, of wij ook het Tweede Deel vóór ons hadden. Neen, 't was toch het Eerste; en wij verheugden ons in stilte met zoo weinig tijdverlies een *Engelschen* roman te zijn binnen gekomen. Gewoonlijk toch zijn van die werken de eerste vijftig, soms honderd bladzijden zoo stroef en moeilijk, zonder gang of gloed, dat men zou moeten gelooven dat de Schrijver in het begin geen weg met de stof heeft geweten, en ze niet genoegzaam omvatten en doorkneeden kon. Hier niet alzo, ofschoon zulk een aanvang als deze voorzeker niet onberispelijk mag heeten.

Maar deze fout en menige andere onnaauwkeurigheid, die aan eene overhaaste bewerking - welligt het aandrijven van den boekverkooper - doet denken, mogen ons niet weêrhouden een ongewonen lof aan dezen zoo echt *romantischen roman* toe te zwaaijen; want zoo als men ons velerlei poëzij opdischt zonder poëzij, zoo ook fabriceert men menigen roman en novelle, die niet meer dan een dor geraamte of onbezielden omtrek van roman vertoonen, en alleen romans genoemd kunnen worden omdat zij verdichte verhalen zijn. Wij bevelen dit werk niet alleen aan alle Leesgezelschappen - dat eene heel magere hulde zou zijn bij de leesgrage toegevendheid - maar wij bevelen het vooral Heeren en Dames Auteurs van romans en novellen aan, of zij te eeniger tijd mogten begrijpen, hoe de romantiek aan de poëzij is verwant; hoe zij het leven niet bloot behoort te copiëren, maar te idealiseren, om ver-

heven en groote gedachten aanschouwelijk te maken in het drama dat voor ons ontwikkeld wordt, om zin en smaak voor het schoone en goede aan te kweeken. Men kan en moet putten uit het werkelijke leven, zonder het platte en alledaagsche over te nemen. Men moet de gronddenkbeelden weten af te zonderen, te zuiveren en te verheffen, zonder onnatuurlijk en overdreven te worden. Doch daartoe behoort men het talent en de ontwikkeling, de schitterende verbeelding, de edele dichterlijke opvatting van Mrs. MARSH te bezitten, en zonder deze gaven moest men niet zoo veel papier met letters bedekken. Gaarne gaven wij hier een overzicht van die boeiende, wegslepende tooneelen, zoo vol leven en handeling, vol ziel en poëzij; maar de lezer hebbe het volle genot van de belangwekkende geschiedenis, zoo vol diepe menschenkennis en Evangelieschen zin geschreven. De karakters zijn uitmuntend geteekend; de misdadige is geen duivel, de godvruchtige is geen engel; maar de misdadige grijpt elke verzoeking aan, in plaats van die te vlieden, en zinkt steeds dieper; de godvruchtige kan ook wankelen en mistasten, maar overwint en past op in den bangen levensstrijd. De Natuurbeschrijving is bevallig en rijk, de omgevingen zijn natuurlijk en wèlgekozen, bij al het vreemdsoortige van den zamenloop der omstandigheden. Zoo de Schrijfsters, die hier te Lande allengs beginnen te vermenigvuldigen, deze *Engelsche* zuster op zijde wisten te komen in die diepte en kracht van gevoel, die helderheid van blik en verhevenheid van opvatting - zij zouden onze Tijdschriften niet langer opvullen met vertelsels zonder ziel en merg, zonder kracht en leven; flauwe, ziekelijke beeldjes, die als beuzelende saletjuffers verschijnen en verdwijnen, zonder iets gedaan of gezegd te hebben, dat niet honderd- en duizendmaal veel beter gezegd is. Mrs. MARSH geeft ook tooneelen uit het huiselijk en gezellig leven; maar gij zult er niet van walgen, zij zullen niemand vervelen, omdat de teekening geene flauwe, onzekere omtrekken toont, maar fiks en degelijk is, en, in verband met groote gebeurtenissen, zin en nadruk heeft. De vrouwen zijn hier geene overspannen heldinnen, noch ook van die wegwijnende, smeltende schepseltjes, die zoo bitter vervelend zijn. De vrouw treedt hier op in hare stille, eenvoudige waardigheid, altijd als diepgevoelig, liefhebbend gemoed, zoo wel de wilde HESTER 1

van de omdoolende gypsy-elan, als de fiere en beminnelijke lijdende Lady AULMER en HERNANU. Doch leer ze zelve kennen! De zelfzuchtige en de edelmoedige mannen-karakters zijn met fiksche hand in breede trekken geteekend, en komen levendig uit. Tot het einde toe bewaart de Schrijfster gloed en kracht in hare tafereelen, ofschoon wij het slot eenigzins uitvoeriger uitgewerkt hadden willen zien, en het elken lezer hard zal vallen, zoo op eens van vele lieve en belangwekkende personen te moeten scheiden. De Vertaler had de taal meer in haren rijkdom moeten doen uitkomen, dan zou de lezing oneindig aangenamer geweest zijn; nu zijn de gedurige herhalingen van dezelfde woorden hinderlijk, en de vele tegenwoordige deelwoorden onaangenaam.

Huichelarij en Verraad, of de aanslag op Bergen-op-Zoom, Anno 1581. Historisch-romantisch tafereel uit de Nederlandsche Geschiedenis, door G.D.L. van Linschoten. Twee Deelen. Te Amsterdam, bij J.M.E. Meijer. 1853. In gr. 8vo. 434 bl. f 4-70.

Van dezen roman valt niet zéér veel te zeggen. De Schrijver schijnt er weinig prijs op te stellen, dat zijn werk met zorg worde gecorrigeerd. Een aantal drukfouten bewijst dat. Maar ook het werk-zelf is niet ver boven het middelmatige. Het verhaal rust op een feit, en de historische schilderij is onberispelijk; doch de gesprekken der handelende personen behooren meer tot ónzen tijd dan tot dien van den Geuzen-strijd, toen niemand op Kerkelijk gebied onzijdig was. Wij ontkennen de mogelijkheid niet, dat onder de toenmalige krijgshoofden enkelen ten eenen male vreemd kunnen zijn geweest aan 't geloof aan God zoo als Die in 't Evangelie geopenbaard is, maar wij kunnen ons in den kring waarin VAN LINSCHOTEN ons verplaatst, geen man voorstellen, die gesproken kan hebben zoo als de bevelhebber der *Fransche* huurbende zich hier uitlaat. Den Markgraaf van *Bergen-op-Zoom*, JAN van *Withem*, heeft de Schrijver een karakter toegedicht dat beter voegt aan een ruwen bandiet dan aan een edelman. De onwaardige Pater LEINGRITIUS is niet anders dan zoo als dat slag van personen doorgaans wordt voorgesteld; en de waardige Abt

BERNARD speelt eene te onbeduidende rol. De gedragingen van de gade des Markgraafs zijn raadselachtig, en die van hare dochter MARIA zijn onnoozel. Naar óns gevoelen heeft de litteratuur bij dit werk niet veel gewonnen. - Doch het is oorspronkelijk, misschien een eersteling, en een aantal vreemde romans zijn niet beter. Moge 't dan tot aanmoediging van den S. lezers vinden.

De Kinderwereld. Ernst en Luim. (,) ontleend uit de spelen van kleine en groote kinderen, door hunnen speelmakker N.D. Teenstra. Te Groningen, bij J. Oomkens, J.zoon. 1853. In gr. 8vo. XVI en 256 bl. f 2-:

Het gebeurt soms, dat men in den spoorwagen, of op de stoomboot, of elders een reisgenoot krijgt, wiens uiterlijke niets anders dan de eenvoudigheid eens landbouwers aanduidt en weinig geschikt is om de opmerkzaamheid op zich te vestigen. Dat belooft geen aangenaam gezelschap. Maar 't gebeurt ook wel eens, dat zulk een schijnbaar eenvoudige reismakker al gaande weg, door scherpzinnige en grondige aanen opmerkingen, toont veelomvattende kundigheden te bezitten, en als men, daardoor opgewekt, met hem in gesprek komt, verwonderd doet staan over zijn gezond verstand en veelzijdige kennis. Zoo nagenoeg is 't Ref. gegaan met dit werkje. Onder een hoogst eenvoudigen titel: '*De Kinderwereld*', heeft de Heer TEENSTRA eene zeer verrassende proeve van aangenaam en nuttig onderhoud geleverd. De spelen der jeugd worden hier aangewend tot leering en stichting van meer bejaarden, en leveren menige les van bruikbare wijsheid op. De inkleeding is boeiend en draagt meermalen sporen van echten, zoo schaars bij ons te vinden, humor. Het is Ref. niet wel mogelijk, in deze aankondiging een voldoende verslag van den inhoud te geven, of een oordeel over al wat hier voorkomt. Het gaat ook met den humor zóó, dat hetgeen de een bijzonder geestig of aandoenlijk vindt, den ander minder zal treffen. Daarbij bevat dit boekje, hier en daar, ook wel iets scherp, vooral bij de aanmerkingen over politiek en landsbestuur, dat wel wat getemperd had mogen worden; immers het is gemakkelijker de maatregelen der Autoriteiten te beoordeelen

dan die te verbeteren! - Wij zullen tot proeve een der stukjes laten volgen, opdat de lezer-zelf over hetgeen hier geleverd wordt kunne oordeelen.

'*Haasje-over*. - Hierna zagen wij de jongens *haasje-over* of *bokje-springen*. De eene boog zich zeer onderdanig voor den anderen, zoodat deze hem over hoofd en hals vloog en een kortstondigen luchtsprong deed, verheffende zich op de schouders van zijn ondergeschikten makker, als een door *kuipen* in de regering gedrongen raadslid; en even als deze hoog in de lucht stijgende knapen, vliegt hij ook den adelaar hoog in de lucht na, - doch, gelooft het niet, mijne hoorders! het is een reptile, een kruiper, maar geen hoogvlieger, want zoodra hij de rustpunten, t.w. de schouders van zijnen makker of den rug van den onderdanig neêrgebogen dienaar mist, stort hij magteloos in het gras neder. Dit ziet men niet alleen van de *bokje-springers* onder de schooljeugd, maar ook van regeringsleden, die zich, hoe onbekwaam ook, vleijende of dreigende bij de kiezers in- of opdringen, en waarvan de levende voorbeelden te zeer bekend zijn, om die hier tot staving aan te halen.

'*Op stelten lopen*. - Andere knapen liepen op stelten, stapten zeer wijd en zagen, ofschoon met wankelende schreden, met een hoog verheven hoofd en trotsche blikken op hunne makkers als mindere wezens neder. - Zullen wij noodig hebben, hier ook weder eene vergelijking tusschen kleine en groote kinderen te maken? Ziet gij niet dagelijks om u verwaande menschen, die allerlei bokkesprongen maken en door hulp van anderen op zeer wankel stelten lopen? Zich zelven echter niet vertrouwend, uit gebrek aan oefening en opleiding, zijn zij voor vallen bevreesd, en deden waarlijk ook beter, om de voeten in de ploegvoor te houden. Ziet gij ook hier en daar geene jongelingen, die reeds zeer vroeg met korte beenen hoog op het paard zitten, en met Goliathsblikken verachtelijk, als uit de hoogte, op de voetgangers nederzien? Ziet gij ook niet dikwerf jonge mannen met dunne, zwakke beenen en wijde broeken en een breinloos hoofd in een grooten hoed, op het rijtuig zitten, die zich, klappende met de zweep, verbeelden, in kracht en schoonheid aan hunne paarden, en in vruchtbaarheid van hun alles omvattend verstand aan de

vruchtbaarheid hunner polder-akkers gelijk te zijn? Zijn zulke aangekleede poppen en trotsche weetnieten in het oog der verstandigen niet even bespottelijk en in gevaar van vallen, als gindsche knapen, die op geleende beenen gaan en door hunne makkers tusschen hemel en aarde (maar toch nog wat nader aan de aarde) op stelten geholpen zijn? CATS zegt:

‘De kinders die op stelten gaen
Sijn rechte beelden van de waen:
Wy soecken meestal hooger schijn,
Als wy in rechte waarheyt sijn.’

Voor liefhebbers van oudheden en vrienden van den *Navorscher* is hier mede veel bruikbaars. Van bl. 133 tot 254 bevat het werkje eene menigte Aanteekeningen, die bewijzen dat de Heer TEENSTRA tot de eersten behoort, en hem ook als een vlijtig en gelukkig Navorscher doen kennen. - Het uitwendige is zuiver en net, zonder opschik, en beantwoordt alzoo aan den inhoud. Ref. wenscht dit werkje vele lezers toe.

Deensche Spraakkunst, gevolgd door eenige Spreekwijzen, Leesen Vertaal-oefeningen. Te Amsterdam, bij Weytingh en van der Haart. 1854. In kl. 8vo. 240 bl. f 1-90.

Wie maar eenigzins bekend is met de Noordsche litteratuur, betreurt het, dat in een Land als het onze, hetwelk in zoo vele opzichten met onze Noordelijke naburen sympathiseert, zoo weinig pogingen aangewend worden tot naauwere kennismaking met hetgeen ook in het Noorden op het gebied van Wetenschap en Fraaije Letteren bloeit. Slechts deze of gene taalminnaar, deze of gene koopman maken kennis met het *Deensch*. Het *Zweedsch* komt bijna in het geheel niet in aanmerking. Wij hebben, ja, enkele oorspronkelijke overzettingen, maar het zijn uitzonderingen; voor het grootste gedeelte ontvangen wij vertalingen van.... meestal slechte vertalingen. Wij hebben ons dikwijls met de vergelijking tegen het oorspronkelijke vermaakt, maar ook smartte het ons menigmalen als wij het bronwater in een modderpoel zagen uitloopen. - Daarom prijzen wij elk middel dat tot verbetering in dezen kan bijdragen;

doch het doet ons leed, dat wij, na kennismaking met het vóór ons liggende werkje, zoo weinig ingenomenheid daarmede aan den dag kunnen leggen.

Bij het vele goede dat het spraakkunstige gedeelte bevat, moeten wij opmerken, niet te begrijpen waarom men nog in een werkje als dit definitiën vinden moet van Substantieven, Adjectieven, enz., enz. De Schrijver-zelf zegt in zijn Voorberigt: *'Gereedelijk erken ik, dat een Nederlander, die zich op die taal (de Deensche) wil toeleggen, wel vooraf het Hoogduitsch zal hebben aangeleerd'*, enz.; wij willen zoo veel kennis in den leerling nog niet eens vooronderstellen, maar meenen dengene die aan zulke zaken nog behoefte heeft, in allen ernst het *Deensch* te moeten ontraden. - Dat de Schrijver geene *Nederlandsche* vertaling gevoegd heeft bij de voorbeelden die hij in het *Deensch* ter opheldering zijner regels meende noodig te hebben, is een wezenlijk gebrek. Om dit aan te toonen schrijven wij slechts een enkel voorbeeld af. Op bl. 74 zegt de Schrijver: '2. Het Pronomen *anden* moet niet met het telwoord *anden* verward worden. Er is een groot onderscheid tusschen *det var en anden Sag* en *det var anden Sag*, *han fik et andet Svar* en *han fik andet Svar*, *der bliver holdt et andet Møde* en *der bliver holdt andet Møde* ($\emptyset$ of $\acute{o}$) enz.; en in verband daarmede op bl. 81: '2. Het Telwoord *anden* rigt zich, wat het geslacht betreft, naar het Substantivum, waarop het betrekking heeft, als: *jeg seer ham nu for anden Gang*. *Dette skete paa et andet Sted*. *Jeg boer in anden Etage*, *i andet Huus paa venstre Haand*', enz. Wij twijfelen zeer of een leerling, ook al ware hij tot zoo verre in het boek voortgeworstd, zich hier zonder hulp zou kunnen uitredden. En zoo gaat het voort tot aan het einde. De Schrijver heeft dit gebrek, volgens zijn Voorberigt, te laat ingezien; maar iemand, *'die - niet zonder eenigen schroom - de EERSTE waagt te zijn om met eene Deensche Spraakkunst voor Nederlanders op te treden'*, had niet zoo *overhaastig* moeten te werk gaan. Het spijt ons om het werkje, dewijl het nu zeer veel van zijne bruikbaarheid verliest. De aanvulling van het ontbrekende had ook nog *eenigzins* het gemis kunnen vergoeden aan vertaal oefeningen ter toepassing van het geleerde; iets waaraan het boekje zulk eene groote behoefte heeft; - de Schrijver zal

toch niet zijne 6 (zegge zes) bladzijden lees- en vertaal-oefeningen, die even zoo veel *Deensche* stukjes bevatten, voldoende achten. Naar ons oordeel had hij een voldoende aantal vertaal-oefeningen van het *Deensch* in het *Nederduitsch*, en vooral omgekeerd, moeten leveren, op de wijze als in '*Der Dänische Sprachmeister, von Dr. A.E. WOLLHEIM*'; aan welk werkje hij kennis heeft, blijkens het letterlijk overnemen van de spreekwijzen die er in voorkomen.

De Schrijver ontschuldigt zich over zijne *korte* uitspraakleer daarmede, dat die in het onlangs uitgekomen Woordenboek voor de uitspraak *zeer beknopt* behandeld wordt. Hoe het laatste eene reden voor het eerste zijn kan, is ons niet begrijpelijk; maar wij zouden de behandeling van de uitspraak eener taal waarin het zoo moeilijk is, in óns Land ten minste, mondeling onderwijs te bekomen, zoo volledig mogelijk gewenscht hebben.

Wij maken ook nog opmerkzaam, dat de door het geheele boek heen gebruikte karakters *œ* en *ø* bij de *Denen* niet bekend zijn; de daarmede overeenkomende klanken komen in druk voor onder de gedaanten van *oe* en *ø*, terwijl in letterschrift de eerste door een afzonderlijk karakter, en de tweede even als de gedrukte, soms ook wel, korthedshalve, met één streepje boven de *o* voorgesteld wordt.

Dat in een werkje als dit hier en daar feilen voorkomen, is zeer verschoonbaar; wij willen dan ook geene lijst van alle minder of meer gewigtige opgeven; alleen maken wij opmerkzaam, dat hetgeen op bl. 20 voorkomt, aangaande het woord *Søm* (*Søm*), juist omgekeerd staan moet, en dat *et Ting* niet een proces of regtsgeding is, maar de plaats, het gebouw, waar die gevoerd worden.

Wij veroorloven ons ten slotte - daar het niet te voorzien is, dat dit werkje in óns Land spoedig een tweeden druk zal behoeven - den belangstellenden raad om er, met het oog op deze aanmerkingen, een tweede stukje bij te doen vervaardigen, waardoor dit eerste eene waarde voor den leerling kan verkrijgen, die 't op zich-zelf nog niet bezit.

Boekbeschouwing.

Practische Godgeleerdheid, of beschouwing van de Evangeliebediening voornamelijk in de Nederlandsche Hervormde Kerk. Een Handboek bij de Academische lessen. Door W. Muurling, Hoogleeraar te Groningen. Tweede Deel, Eerste Stuk. Te Groningen, bij J. Oomkens, J.zoon, Academiedrukker. 1854. In gr. 8vo. 286 bl. f 2-90.

Wie met het ambt van Evangeliedienaar regt bekend is; wie den rijken omvang en grooten invloed er van op het volk in het algemeen, en op elke Gemeente in het bijzonder, ja, op elk huisgezin, kent, zal voorzeker de vorming tot Evangeliedienaar als eene taak van het hoogste gewigt beschouwen. Oneindig grooter invloed toch kan de eigenlijke Evangeliedienaar uitoefenen, dan de Godgeleerde. De Evangeliedienaar grijpt in de fijnste snaren zelfs van het inwendige leven. Bij den Doop geeft hij wenken hoe Christen-ouders hun kind behooren op te voeden; het Godsdienstig gevoel en leven bij de kinderen kweekt en ontwikkelt hij; hun verstand tracht hij met ware wijsheid te vervullen; hij neemt hen op in de Kerkelijke gemeenschap, en zegent den gesloten huwelijksband in; in zaken van allerlei aard, dikwerf de meest teedere, wordt hij ambtshalve, als welmeenend vriend betrokken; aan ziek- en sterfbedden wordt hij geroepen; bij de graven staat en spreekt hij, - en overal waar hij verschijnt moet hij komen in den geest en in de kracht van zijnen Goddelijken Zender. Den geest van CHRISTUS moet hij toonen waar hij raadt, teregtwijst, vermaant, bestraft en troost. Daarbij stilstaande is het bijna onverklaarbaar, dat men vroeger zoo weinig acht sloeg op de vorming van den toekomstigen Evangeliedienaar, ja, de wetenschappelijke *Pastoraal Theologie* schier gering achtte. Die geringschatting vond men, tot het begin dezer eeuw, bij de voortreffelijkste Godgeleerden, zelfs bij den Hoogleeraar PLANCK, ontegenzeggelijk eenen der uitnemendsten, op het einde der vorige en het begin der tegenwoordige eeuw. In zijne *Einleitung in die Theologische Wissenschaften*

heeft hij haar overbodig genoemd voor elk die de zedekunde grondig bestudeerd heeft. Van die bijna onverklaarbare dwaling teruggekomen, voelde men des te meer behoefte aan degelijke en volledige handleidingen voor de *Praktische Godgeleerdheid*. In *Duitschland* werd in die behoefte spoedig voorzien; inzonderheid door den beroemden HÜFFEL, die zoo véél gedaan heeft voor de praktische vorming van toekomstige Evangeliedienaars. Eene voortreffelijke handleiding gaf hij vóór reeds meer dan dertig jaren in zijn: *Wesen und Beruf des Evang.-Christlichen Geistlichen*. Na hem leverde de even praktische als wetenschappelijke MARHEINEKE zijn *Entwurf der practischen Theologie*, terwijl de ook wegens zijne dogmatische schriften zoo beroemde NITSCH, die in 1847, na MARHEINEKES dood, zijn opvolger in het Hoogleeraar-ambt te *Berlijn* werd, eene *Praktische Theologie* uitgaf, die een diep nadenken, eenen helderen blik en een godsdienstig gemoed doet kennen. - In *Nederland* echter wachtte men tot dus verre te vergeefs op een volledig Handboek door eenen *Nederlander* ontworpen, en geheel ingerigt ter dienste van aanstaande Evangeliedienaars in de *Nederlandsche Hervormde Kerk*. En terwijl wij 't meermalen bejammerden, dat de *Korte Schets der Akademische Lessen over de Evangeliebediening in de Nederlandsche Hervormde Kerk* van Vader VAN HENGEL onuitgewerkt, en dus een geraamte bleef, schoon en kunstig zamengesteld maar zonder geest en leven, wachtten wij ook met smart op het laatste Akademische Handboek der *Groningsche Hoogleeraren*, dat over de *Praktische Godgeleerdheid*. Eindelijk verscheen vóór drie jaren het Eerste Deel, waarin over de roeping en het werk van den Evangeliedienaar in het algemeen gehandeld wordt. In het Tweede Deel, waarvan het Eerste Stuk voor ons ligt, worden de verschillende en veelzijdige werkzaamheden, aan zijne betrekking eigenaardig verbonden, naauwkeurig en vrij uitvoerig in zeer logische orde ontwikkeld. In dit Stuk worden de *Katechetiek*, *Homiletiek* en *Liturgiek* behandeld. Men vindt er wat elk zij, de geschiedenis van elk, en hoe bij een en ander de Evangeliedienaar op eene waardige en nuttige wijze werkzaam kan en moet zijn. Een schat van geleerdheid, treffende opmerkingen en wenken, en echt Christelijke beginselen zijn in dit Stuk neêrgelegd.

Niet alleen voor aanstaande Evangeliedienaars, maar ook voor hen die reeds in de Heilige Bediening werkzaam zijn is MUURLINGS Handboek bijna onmisbaar.

Als het werk voltooid is, en de Uitgever niet alleen het vervolg, maar ook het Eerste Deel ter beschouwing inzendt, zullen wij gaarne op het geheel terugkomen.

†-

Lavater's *Gedachten over Jezus Christus in zijn verzoenend lijden en sterven en zijne voortdurende betrekking tot de zijnen, alsmede over den staat der afgescheidene zielen na den dood, en de waarde van het Evangelie. Te Leiden, bij D. Noothoven van Goor. In kl. 8vo. 240 bl. f 1-90.*

Wie kent JOHANN CASPAR LAVATER niet - hetzij uit eigene lezing zijner schriften, hetzij uit de zoo zeer uiteenlopende oordeelvellingen, die, dikwijls genoeg, bij allerlei gelegenheden herhaald worden, om schier iedereen tot het vestigen van eene eigene meening over den beroemden *Zwitser* aanleiding te geven? Den mensch, den prediker, den schrijver, den gelaatkundige, den dichter, den zielzorger, den Vaderlanderzelve hier te willen beschrijven, zou dus eene geringschatting van de belezenheid onzer lezers kunnen schijnen; en wij hopen niet alleen, maar vertrouwen ook, dat de menigerlei bronnen die hiertoe voor ieders bevattning toegankelijk zijn, onder anderen de algemeen bekende Voorlezingen van HAGENBACH, over het wezen en de geschiedenis der Hervorming, niet vruchteloos door de meesten hunner zijn gelezen. Trouwens, zonder naauwkeurige kennisneming van den tijd, de levensomstandigheden en omgeving der Schrijvers kan men in 't algemeen niet éénen - maar allerminst LAVATER, goed verstaan. De heftige strijd tusschen oude en nieuwe geloofsbegrippen, in welks midden hij leefde, dacht en schreef: de fantastische strooptogten op het gebied van 't meest onkenbare leven des geestes, waardoor een MESMER, SWEDENBORG, STILLING, GASSNER, en duizend anderen, ten deele als voortzetting van - ten deele als reactie tegen - het nuchteren ongeloof hunner dagen, het bewijs leverden voor de waarheid, dat de menschelijke geest ten allen tijde slechts in zigzag kan

voorwaarts gaan: de alzijdigheid van zijn edelen geest, die hem, ja, den moed gaf om ook in zijn veelbewogen tijd niets menschelijks van zich vreemd te houden, maar hem ook tegenover de grootste mannen van zijn tijd, wier oordeel de nakomelingschap zou overnemen, aan velerlei scheeve beoordeelingen, aan onverdiende overschatting zoo wel als minachting prijs gaf - dit alles moet onophoudelijk in aanmerking komen waar het beeld van LAVATER ons duidelijk en juist voor den geest zal staan.

Ref. behoort tot diegenen, die in alles wat het Christelijk geloof betreft, voor besliste uitspraak huiverig zijn, overal waar de H. Schrift hun het voldoende antwoord schijnt schuldig te blijven, en die bijzonder op dit ééne punt bepaald zijn, van niets te willen bepalen waar de Schrift zelve onbepaald zich uitspreekt. Uit dien hoofde heb ik het laatste gedeelte van dit boek, van bl. 177 af, waarin gehandeld wordt over den toestand der ziel na den dood, met het minste genoegen gelezen. Het is nu eens te zinnelijk-bepaald, dan weder te schemerig-algemeen, wat ons aangaande die toekomst gezegd wordt, ofschoon nooit vergeten mag worden dat LAVATER overal waar hij, ook in zijne andere geschriften, dit punt bespreekt, altijd uitdrukkelijk verzekert, slechts gissingen te wagen, en zich vrijhoudt van, b.v., SWEDENBORGS orakeltoon. Schoone wenken zijn op te maken uit bl. 231-235, 'over het zedelijkgodsdienstig karakter van JEZUS CHRISTUS', waarin wordt aangeduid hoe de liefde tot God in onzen Heer innig verbonden, één, identisch met liefde tot de menschen geweest is.

Wat het boek-zelf, op dit laatste na, betreft, wij danken den Uitgever voor het genot dat deze schoone bladzijden ons hebben doen smaken, en noodigen ieder die omtrent CHRISTUS' verzoenend lijden en sterven en omtrent zijne voortdurende betrekking tot de zijnen, helderder denkbeelden, levendiger gevoels-innigheid, vruchtbaarder gevolgtrekkingen dan de zijne waren, zich wil voorgesteld zien, ten dringendste tot de lezing uit. LAVATER acht het verzoenend lijden en sterven van CHRISTUS het middelpunt te zijn der geheele Christelijke waarheid: deze hoofdzaak als bijzaak te behandelen, gelijk het half-geloof zoo gaarne doet, is hem hetzelfde als of iemand, bewerende een portret van een bepaald mensch te leveren, slechts algemeene, aan alle menschen eigene, trekken tot een

levenloos beeld te zamen schetste. Doch verre is hij van dat knellen der waarheid in systematische vormen en uitdrukkingen, waarin, ook nog in onze dagen te dikwerf, helaas! het wezen der ware regtgeloovigheid wordt gezocht, in plaats van in ootmoedigen eerbied en eenvoudig aannemen, zóó als ze zijn, van de uitspraken van Gods Woord. Aan het bestrijden van zulk eene godgeleerde spitsvindigheid, de voldoenings-leer van ANSELMUS (ofschoon deze niet genoemd wordt), wijdt hij bl. 72-80. Wij juichen hem toe waar hij van menschelijke wijsheid en systeem, hoe dan ook genoemd, tot het eenvoudige Schriftwoord ons terugroept: ofschoon wij van het diepzinnige leerstuk, dat hij klaarblijkelijk op het oog heeft, niet van heeler harte met LAVATER (bl. 73) kunnen zeggen: 'Ik beken dat ik van dit alles zoo veel als niets versta, en hetgeen ik daarvan versta ongerijmd vinde'. Oorspronkelijk is verder bij de verklaring van 't verband tusschen CHRISTUS' zoenoffer en onze zaligheid, de zinvolle parallele, getrokken tusschen onzen Heer en eenige geloovigen, die in hunne mate gezegd kunnen worden opofferend te hebben geleden voor anderen. ABRAHAMS geloof, waardoor zijn zin, onder veel lijden en strijden, van de gewone ervaringen afstierf, heeft hem tot Vader van vele volken gemaakt. IZAÄK, JOZEF insgelijks. Bij dit laatste voorbeeld vergelijkte men, om de eenvoudige schoonheid van LAVATERS beschouwing te doen uitkomen, de gewrongene, hoe zeer dan ook vernuftige en treffende, typiek, die KURTZ in zijn *Handboek der gewijde Geschiedenis*, en zoo vele zijner geestverwanten eveneens, aan de merkwaardige geschiedenis van JOZEF verspillen, en men merke (bl. 47 en volgg.) op, hoe vruchtbaar in gevolgtrekkingen zijne bepaling van 'belooning der verdienste' wordt; namelijk: als aanbieding van stof en voorwerpen van werkzaamheid aan de zelfverworvene kracht.

Treffend is (bl. 63) de vergelijking van een erfprins die, als éénige gezonde te midden van eene door de pest geteisterde bevolking, haar rondreist, met zijn druppel voor druppel aan ieder ingeënt bloed het gansche volk redt, en zelf bezwijkt, maar in 't leven teruggeroepen zijn wêlverdienden troon beklimt.

Het tweede stuk (bl. 94-177) betoogt, op eenigzins wijdloopigen trant en dikwerf schemerig en algemeen, maar overi-

gens in bewoordingen alleen te gebruiken door een die gelooft en weet wat hij spreekt - dat JEZUS CHRISTUS voor de zijnen, in weerwil van ruimte en tijd, in weerwil van hunne onwaardigheid en zonde, gisteren en heden en tot in eeuwigheid dezelfde blijft. Hij wekt ons met al de innigheid van een persoonlijk geloof, dat tot diepgevoelde ervaring is overgegaan, tot de gemeenschap, niet alleen met een verledenen en toekomstigen - maar ook, ja, bovenal, met een tegenwoordigen CHRISTUS op..... 'Met Hem willen wij over alle onze aangelegenheden vertrouwelijk spreken: Hem de stellige beden van 't heilbegeerige hart voordragen, en verwachten dat Hij ons niet zonder antwoord, niet zonder hulp zal laten: dat Hij naar zijne eeuwig onveranderlijke gezindheid en kracht, en overeenkomstig het doel waartoe Hij ons in zijn rijk heeft verordend, ons zichzelf, zoo als Hij is, zal openbaren. CHRISTUS, lieve Christenen! moet ons CHRISTUS worden! Nog is Hij ons dit niet gelijk Hij het ons kan zijn en wil zijn. CHRISTUS, Hijzelf, wiens geschiedenis ons in de Evangeliën is overgeleverd, worde voor ieder onzer eene levende bron van hulp, licht, gaven, wijsheid, kracht, ervaring!'

Overigens, LAVATER voelt zich. Hij spreekt als zijne overtuiging uit, dat sinds eeuwen geen Schrijver de zaak zóó heeft beschouwd als hij, zelfs de grootste getuigen van CHRISTUS uit de oude en latere Kerk niet - wier namen hij opnoemt. Wij voor ons houden zulke uitspraken van buitengewone mannen, gelijk LAVATER er een was, voor iets méér dan alledaagsche opgeblazenheid, en denken bij het lezen van dergelijke woorden vaak aan dien heerlijken brief van LUTHER aan zijn KAAATJE, waarin hij haar verklaart, zeer goed te gevoelen 'dat hij een uitverkoren werktuig Gods is geworden, in den hemel, op de aarde en in de helle wél bekend - al moet zij ook bedenken dat God alle dagen tien *Doctors Martinus* scheppen kan'. Echter is de bewering van LAVATER niet geheel waar: hij heeft zijne *voorgangers*, ook in het uitspreken van de gebedsgemeenschap met CHRISTUS, inzonderheid in de Middeleeuwen, gehad (Men zie, b.v., de *Geestelijke Stemmen uit de Middeneeuwen*, van FR. GALLE.). Moge hij onder ons en ons nageslacht vele *navolgers* vinden!

J.H.G.

De Heilige Dagen der Roomsche Kerk, beschouwd in het licht van het Evangelie. Door T. van Spall, Predikant te Klundert. Te Dordrecht, bij H.R. van Elk. 1853. In gr. 8vo. VI en 99 bl. f 1-25.

Er is veel geschreven over de feestgetijden der Christelijke Kerk, en 't is dus niet vreemd wanneer zij ter sprake worden gebragt. Ook de Luthersche Kerk in *Duitschland* houdt vele Apostolische dagen in eere. Het oordeel daarover moge uiteenloopen; Ref. voor zich ziet er niets on-Evangelisch of onvoegzaams in, van tijd tot tijd zulke mannen te herdenken, die, gehoorzaam aan hunne roeping van den Heer, al hunne krachten, hun leven zelfs voor de heiligste zaak der menschheid ten beste gaven; mits die herdenking geene verpligting zij, en de aandacht niet aftrekke van God en CHRISTUS; - in twee woorden: mits die herinnering blijve wat zij mag en moet zijn: eene opwekking tot navolging, en nooit en nergens in menschvergoding ontaarde. Doch daarom acht hij 't ook voor Katholieken van belang te weten wát er op die dagen, naar het voorschrift der Roomsche Kerk, gevierd wordt, en in hoe verre zij met het Evangelie bestaanbaar zijn.

Het zijn deze vragen, welke de Schrijver zich voorgesteld heeft te beantwoorden; daarbij, 'naar het voorschrift van den Apostel PAULUS, de waarheid betrachtende in liefde, opdat zij, zoo als ze in het Evangelie verkondigd is, door onze Roomsche-Katholieke mede-Christenen moge erkend, aangenomen en beleden worden, en wij allen te zamen den Allerhoogste mogen dienen naar Zijnen wil, wetende, dat Hij gezegd heeft: 'te vergeefs eeren zij Mij, leerende leeringen, (die) geboden van menschen (zijn).'

De Schrijver beschouwt, in twee-en-twintig korte vertoogen, onderscheidene feestdagen. Hij bepaalt zich tot de Moeder des Heeren, Apostolische mannen, en enkele gebeurtenissen, zoo als: MARIA's Boodschap, de Kruisvinding, de Kruisverheffing, en den Sacramentsdag. Van de latere Heiligen wordt alleen de feestdag van LAURENTIUS behandeld, zonder opgaaf van de reden waaraan deze die uitzondering te danken heeft.

Wij twijfelen zeer of de lezers na volbragte lectuur gehéél

voldaan zullen zijn. De bewerking is er te vlugtig toe, en de historische waarde van het geschrift te onbeduidend. Het praktisch gebruik echter, dat VAN SPALL van de heilige dagen maakt, voldoet beter. Tot eene proeve van den geest en de strekking van het werkje, en van den vloeienden, algemeen bevattelijken stijl, diene het volgende over de Kruisvinding:

‘Gesteld ook eens, de R. Kerk kon bewijzen, dat het kruis, hetwelk HELENA, na meer dan drie eeuwen, te *Jeruzalem* vond, het echte kruis geweest is, hetgeen zij wel niet beproeven zal, wat zou ons dan nog dat gedenkstuk van 's Heilands vernedering en smart baten? Het mogt ons al eens het sterven van CHRISTUS herinneren, nimmer zou het dat zoo levendig, treffend en duidelijk kunnen doen, als het ons in het Evangelie beschreven is, waar Hij ons zoo sprekend in Zijne onschuld en heiligheid, in Zijne zachtmoedigheid en vergevingsgezindheid, in Zijne liefde en algeheele onderwerping aan den wil Zijns hemelschen Vaders wordt voorgesteld. - En hoe! Zoo wij het kruis vonden en CHRISTUS niet, zou ons dan dat kruis den CHRISTUS kunnen vergoeden, en zoo wij met ANDREAS Hem vinden, den Eenige en Algenoegzame, hebben wij dan nog aan dat hout behoefte? Neen, geen stuk vermeld kruis, kon het al zoo vele eeuwen voor verrotting of verbranding bewaard blijven, waarvoor geen de minste grond van waarschijnlijkheid bestaat, moge een voorwerp van Godsdienstige vereering zijn; geen stoffelijk ligchaam, dat noch hooren noch spreken kan, noch kracht noch leven in zich heeft, is in staat om ons te vertroosten, te heiligen en te zaligen; maar Hij, de eenige Middelaar tusschen God en de menschen, Hij is de leidsman op den weg des levens, de algenoegzame vertrooster in alle droefheid, de Helper in nood, met Wien te vinden wij alles gevonden hebben wat wij in nood en dood voor onze gelukzaligheid behoeven.

Daarom is het niet in Uw kruis, maar in Uwen kruisdood, o, JEZUS! dat wij roemen. Door deze gewillige, heilige, liefdevolle offerande hebt Gij ons van de straf der zonde verlost en ons het eeuwige leven aangebragt, ons hart vervuld met afschrik van de zonde en dat hart in dankbare wederliefde tot U ontvlamd. Door dien dood zijn wij der wereld en is de wereld ons gekruist; wij leven niet meer voor haar, maar

voor U, dierbare Verlosser! en voor onze eeuwige, zalige bestemming! O, laat Uwe genade ons genoeg zijn, en Uwe kracht in zwakheid volbragt worden!’

Ref. waardeert het werkje als *bijdrage* tot de op den titel vermelde beschouwing, en prijst het als zoodanig aan, met den wensch, dat het ook door vele Roomsche mede-Christenen met vrucht moge gelezen worden.

Geschiedenis der Evangeliesch Luthersche Gemeente te 's Gravenhage, door F.J. Domela Nieuwenhuis, Hoogleraar te Amsterdam. Te Amsterdam, bij J.H. Gebhard en Comp. 1854. In gr. 8vo. 109 bl. f 1-:

Wij hebben deze *Geschiedenis*, door den Hoogleraar NIEUWENHUIS beschreven, met opmerkzaamheid gelezen, en getuigen gaarne, dat zij met zorg bewerkt is en tot in alle, ook minder bekende, bijzonderheden afdaalt. Blijkbaar is er een vlijtig gebruik gemaakt van alle bescheiden die te zijner beschikking stonden, en heeft hij niets verzuimd wat dienen kon om zijn werk zoo volledig mogelijk te doen worden. In zoo verre brengen wij hem dan ook lof en eere toe. Maar als men ons nu vraagt: of de Luthersche Gemeente te 's Gravenhage in hare wording, hare lotgevallen, of haren tegenwoordigen toestand belangrijk genoeg is om stof op te leveren tot een historisch verhaal, dat afzonderlijk verdient uitgegeven te worden? dan geven wij, wijzende op den inhoud van dit boekje, een ontkennend antwoord. Waar moet het heen, indien eens elke Hervormde Gemeente van soortgelijke grootte hare eigene geschiedenis, zóó uitvoerig beschreven, wenschte te bezitten? En wat belangstelling kan het opleveren voor het groote publiek, omtrent allerlei kleinere bijzonderheden, die meerendeels betrekking hebben op de uitwendige kerkelijke en finantiële aangelegenheden der Gemeente, zoo volledig te worden ingelicht als hier geschiedt? Wij meenen zelfs dat de Hoogleraar zijnen tijd en zijne gaven oneindig nuttiger besteden kan, dan aan het zamenstellen van zulk eene, tot op zekere hoogte vrij onbeduidende, geschiedenis. En ware nu nog slechts de innerlijke gesteldheid der Gemeente, haar wasdom en bloei, hare denkwijze en rigting en de persoonlijkheid

harer verschillende Leeraren, gedurende de onderscheidene tijdvakken van haar bestaan, in een helder daglicht geplaatst! Maar daaromtrent verneemt men, zoo als niet te verwonderen is, slechts zeer weinig, en wat dienaangaande voorkomt, wordt nog als in 't voorbijgaan medegedeeld. Alleen vernemen wij, keer op keer, dat de oude Lutheranen te 's *Hage* bij uitnemendheid twistziek waren, zoodat de Kerkeraadsvergadering niet zelden het tooneel was van grove ongeregeldheid en wanorde, en de Magistraat meermalen tusschen beiden moest komen met zijn gezag. Mogt het nageslacht daaruit leeren, om toch den vrede te zoeken en te bewaren, en die les voor onze Hervormde landgenooten in ónze dagen evenmin verloren gaan, als voor hen te wier behoefte dit geschrift meer bijzonder is opgesteld!

Leesboek over de Bijbelsche Geschiedenis, voor Scholen en Catechisatiën. Door W.C. van der Zwaag, Predikant te Dronrijp. Te Groningen, bij F. Folkers. 1854. In kl. 8vo. 104 bl. f :-25.

De Eerw. VAN DER ZWAAG, reeds door vele voortreffelijke Bijbelsche, Kerkelijke en leerstellige vraagboekjes gunstig bekend, heeft de Katechetiek weder verrijkt met dit uitnemend Leesboek over de Bijbelsche Geschiedenis van het Oude en Nieuwe Testament. Eene aanwinst toch voor Scholen en Katechisatiën mag een boekske genoemd worden, dat korthed, duidelijkheid en volledigheid zoo treffend vereenigt, terwijl de geringheid van den prijs wel geen hinderpaal tegen de algemeene aanschaffing en verspreiding zijn zal. Tot een blijk van de volledigheid deelen wij den hoofdinhoud der negen Hoofdstukken mede: OUD TESTAMENT. I. van ADAM tot ABRAHAM; II. van ABRAHAM tot MOZES; III. van MOZES tot DAVID; IV. van DAVID tot de *Babylonische* ballingschap; V. van de *Babylonische* ballingschap tot de geboorte van CHRISTUS. NIEUW TESTAMENT. VI. JEZUS' geboorte en verborgen leven; VII. JEZUS' openbaar leven, lijden en dood; VIII. JEZUS' hernieuwd leven en hemelsche heerlijkheid; IX. JEZUS, uit den hemel, in zijne vroegste Gemeente werkzaam.

In het belang echter van het boekske mogen wij eene enkele

op- en aanmerking niet terughouden; welligt dat de Schrijver, die meermalen getoond heeft bescheidenen wenken niet te versmaden, bij eenen herdruk er gebruik van maakt. - Bij de verdeeling zouden wij liever het Derde Hoofdstuk met het einde van het tijdvak der Rigteren en dus met SAMUËL sluiten, en in het Vierde Hoofdstuk, het tijdperk der Koningen, SAUL geheel opnemen. Boven de onderafdeelingen, of aan den voet der bladzijden, zouden wij ook gaarne, zoo veel mogelijk, het Bijbelboek en Hoofdstuk zien aangewezen, ten gemakke niet alleen van hen die nadere opheldering of uitbreiding verlangen; maar ook om hen aldus den hoofdinhoud der Bijbelboeken te doen kennen, opdat zij die het boekje gebruikt hebben, op lateren leeftijd van Bijbelsche personen of zaken hoorende, terstond weten wáár er over geschreven staat. - Het tijdrekenkundig overzicht is een niet onbelangrijk bijvoegsel. Immers, terwijl de Geschiedenis de vraag: *wat is er gebeurd?* beantwoordt, geeft de tijdrekenkunde eene niet geringe opheldering door de mededeeling *wanneer* iets gebeurd is. Eindelijk let de Geschiedenis bovendien ook op de plaats wáár het is voorgevallen; doch dááromtrent laat het *Leesboek* veel te wenschen. Twee kaartjes, des noods eenvoudig in houtsneê, het ééne van de *Oude Wereld*, het andere van *Palestina*, waarop de oude bewoners, de stamverdeeling en de verdeeling ten tijde van JEZUS, en de meest genoemde steden, vlekken, beken en bergen voorkomen, zouden, onzes inziens, de waarde van het werkje nog aanmerkelijk verhoogen.

Dat wij het boekje voor Scholen en Katechisatiën allerdoelmatigst achten en als zoodanig aanbevelen, behoeven wij zeker niet te herhalen.

†-

Levensvragen over den Weg des Heils in Christus. Leerredenen van S. Hoekstra, Bz., Predikant te Rotterdam. Te Sneek, bij van Druten en Bleeker. 1853. In gr. 8vo. 319 bl. f 3-:

De Voorrede maakt ons bekend met de aanleiding tot deze uitgaaf: het uitgesproken verlangen van velen, die het gehoorde nogmaals wenschten te overdenken. Die aanleiding komt ons zeer natuurlijk voor; want de inhoud van dit

boek is geschikter om gelezen dan om gehoord te worden: hoe populair-bevattelijk hij op zich-zelf zij, de vorm is te weinig zinnelijk, te zeer afgetrokken, om eene Christelijke toespraak, een stichtelijk woord te kunnen inkleeden. Het zijn dan ook geene Christelijke tempel-toespraken, maar slechts 'Leerredenen', die op den titel zich aanmelden. Zij onderstellen in den lezer eenige ontwikkeling en geoefendheid in het overdenken van 't geen behandeld wordt; weven de denkbeelden, niet zoo zeer *tot* hem als *vóór* hem redenerende, in geleidelijke kalmte door, en doen, in hare objectiviteit, wel de denkwijze, maar doorgaans niet den persoon des Schrijvers kennen. Hare strekking is meestal helder en praktisch aangegeven: doelende bovenal op reinheid des harten en des wandels, en aandringende op aanhoudend, vurig gebed. De *levensvragen* die er in beantwoord worden, kunnen dien naam almede slechts dragen in objectieven zin; namelijk, omdat het onderwerpen zijn met wier aanneming of verwerping het Christelijk leven *op zich-zelf* te allen tijde staat of valt, en niet omdat hier zulke vragen beantwoord zouden worden die voor bepaalde menschen, of bepaald voor onze tijden en toestanden, van gewigt zijn. Dit laatste is alleen het geval met de derde Leerrede, en, in verband met de quaestiën over 't wezen der waarheid in onze dagen, ook eenigzins met de vierde.

Deze prediking heeft meer eene 'Evangelische' dan eene 'streng-regtzinnige' *nuance* (de woorden natuurlijk in den loopenden zin onzer dagen genomen). Dit blijkt reeds eenigzins uit de rangschikking der eerste drie onderwerpen: de waakzaamheid en zelfverloochening, die hier meer voorgesteld worden als *voorwaarden tot* het aannemen der waarheid in CHRISTUS, zouden anders meer als *gevolgen daarvan* zijn opgegeven. Verder uit den Westersch bepaalden, van verklaring-behoevende Bijbeltermen zuiveren toon dezer vertoogen (trouwens weder eene eigenschap die voor lezers meer dan voor hoorders gewenscht is). Eindelijk uit den kalmen, praktischen ernst van 't geheel.

Wat de Leerredenen ieder op zich-zelve betreft:

N°. 1 houdt, èn in de hoofd-verdeeling, èn in de (eenigzins versnipperde) onder-verdeelingen, het beeld van *ontwaken uit den slaap der zonde* getrouwelijk vast. Doch het derde hoofdpunt: het onderzoek 'of en waarom het *raadzaam* zij, naar

de wekstem des Evangelies te hooren', maakt een minder aangenamen indruk. *Raadzaam* is te flauw.

N°. 2 is levendiger, immers historisch-aanschouwelijker. Maar het laatste deel, hoe schoon ook, en, wat den inhoudzelven betreft, gepast, is niet uit den tekst afgeleid.

In N°. 3 is merkwaardig de duidelijk en schoon opgegeven zamenhang tusschen het uitwendig *gezag* der Christelijke waarheid, en de getuigenis, in het binnenste van den geloovige inwendig door den Heiligen Geest voor die waarheid afgelegd. Met krachtige, verrassende trekken doet ons de Schrijver in zijn derde deel in de Farizeën van JEZUS' tijd het beeld dergenen zien, wier onverstandige vasthoudendheid aan de leer der Vaderen ook in onze dagen met geestelijken hoogmoed gepaard gaat. Elk die in het hedendaagsch Confessionalisme meer Christelijke waarheid vindt dan in de liberaliteit der tegenpartij, moge door deze fiksche teekening tot een ernstig zelf-onderzoek worden opgewekt. Niettemin zou zij als afzonderlijke Verhandeling of Bijbel-studie gepaster en indrukwekkender zijn dan hier aan het einde eener Leerrede.

N°. 4 stelt ons in den begunadigden kwaaddoener aan JEZUS' zijde het zaligmakende geloof in JEZUS CHRISTUS voor oogen. Voor geleidelijker opklimming der denkbeelden zouden wij liever in II. van den 'vereischten inhoud' en in III. (op grond daarvan) van de 'heerlijke kracht' van dat geloof gelezen hebben, dan omgekeerd, gelijk hier.

N°. 5 heeft ons het minst gesticht. Deze Leerrede, die aanwijst hoe de volkomene gehoorzaamheid, de liefde en nederigheid van JEZUS ons den weg tot den Vader 'welbekend' heeft gemaakt, deelt met onafzienbaar vele stichtelijke vertoogen over eenig gedeelte der schriften van JOHANNES, de gebreken van onbepaaldheid, zwevende algemeenheid van leerstellig onderwijs, subjectiviteit. Haar tweede deel is niettemin vol van menschkundige waarheid.

N°. 6 predikt ons duidelijk en met waarachtige verheffing JEZUS CHRISTUS als onzen Koninklijken Hoogepriester in eeuwigheid, en kan bezwaarlijk ongezegend blijven voor de vermeerdering der Christelijke kennis van elken oplettenden lezer.

N°. 7, over CHRISTUS die ons leven is, heeft méér nog dan de andere vertoogen in dezen bundel aanspraak op den naam van volledige Verhandeling, niet op dien van Christelijke toespraak. Toch is zij verheffend en stichtend, inzonderheid aan het einde.

N°. 8 kan met 6 een voorbeeld van uitnemende praktische Schriftverklaring heeten, gelijk vurig te wenschen ware dat zij op meer, moeilijk-verstaanbare gedeelten der H. Schrift zóó voortreffelijk als hier werd aangewend.

N°. 9 en 10 boezemen ons groote achting voor den *persoon* des Schrijvers, als Evangelie-prediker, in. De 9^e, omdat hij, bij de beschouwing van den Christen als een tempel des levenden Gods, zich vrijhoudt van eene trouweloosheid, eigen aan vele predikers die met veel ophef 'getrouw' worden genoemd, namelijk van 'spelingen van het vernuft, die voor de verbeelding wel aantrekkelijk, maar den ernstigen Schriftonderzoeker ongeoorloofd zijn'. De 10^e, omdat zij de warmste en (voor ons) de stichtelijkste uit den geheelen bundel is, en dát juist bij het bespreken van 'de geloofs-ervaring des Christens als den vasten grond zijns geloofs in den Heer'. Zóó kan men het Woord des levens niet verkondigen dan na het zelf te hebben hooren uitspreken in zijn hart.

N°. 11 is weder te afgetrokken, en licht, op het 'uitgestrekt gebied van 't geloofsleven', de verschijnselen en feiten van het huiselijk en maatschappelijk leven veel te onbepaald en te weinig aangrijpend toe. Heerlijk, in den zin van de 10^e Leerrede, is hierin de aanduiding (op bl. 270) van des Christens zielsgemeenschap met God.

Noemt de Schrijver, in N°. 12, de zalige verwachting des Christens rijk van inhoud, vast van grond en heiligend van invloed, wij aarzelen niet, deze drie praedicaten (inzonderheid het 1^e en 3^e) aan den geheelen bundel-zelfen, die voor ons ligt, toe kennen.

J.H.G.

Zij is vast gegrond op de Heilige Bergen. Beschouwing der Evangelisch (Luthersche) Kerk, in een woord, gesproken tot de Gemeente, op Zondag 24 Julij 1853. Door J. Decker

Zimmerman, *Evang. Luthersch Predikant. Te Utrecht, bij W.F. Dannenfelser. 1853. In gr. 8vo. 36 bl. f :-50.*

Gedenk hoe gij het ontvangen hebt, en houdt het. Leerrede over Openb. III vs. 1-6, gehouden op den Gedenkdag der gezegende Kerkhervorming. - 6 Nov. 1853. Door C.D. Viehoff, Evangelisch Luthersch Predikant te Utrecht. Uitgegeven met een weldadig doel. Te Utrecht, bij denzelfden. In gr. 8vo. 23 bl. f :-30.

De Kerk van CHRISTUS mag te regt eene strijdende worden genoemd; want de strijd ligt in haar wezen, in hare wording, in haar werk, en in haar doel. De verschijning van het Evangelie des vredes was de inleiding tot een onafzienbaren krijg tusschen licht en duisternis, tusschen waarheid en bedrog. Nacht en logen heerschten alom in den geest en het gemoed, toen de waarheid en het licht nederdaalden om beiden te vervullen. Is het dan te verwonderen, dat de Christelijke Kerk nog heden strijd heeft te voeren? De Protestantsche Kerk heeft, bovendien, nog een ander tweetal vijanden te bestrijden: het wijsgeerig ongeloof in de wereld; het bijen overgeloof door priestergezag in de Kerk van *Rome*. Die worsteling verontrust somtijds zoo wel den Staat als de Kerk. Vooral in deze dagen tracht *Rome* zijn gezag uit te breiden. Ten vorigen jare werd daardoor ook ons Vaderland in hooge mate ontrust. Hetgeen er toen geschreven en gedrukt is geworden, verdient ten deele zeker te worden bewaard, maar ook veel daarvan had slechts eene voorbijgaande waarde. Wij zouden er niet van spreken indien wij niet de bovengemelde Leerrede van Ds. DECKER ZIMMERMAN hadden aan te kondigen. Zij is in des Eerwaarden Schrijvers bekenden trant. Wij veroordeelen dien niet; maar merken slechts aan, dat hij geheel eigenaardig mag heeten. Voor den S. is hij buiten twijfel gepast, maar wij zouden hem niemand ten voorbeeld durven stellen.

Naar aanleiding van het tekstwoord schetst de Leeraar de Evangelische Kerk als gebouwd op den heiligen berggrond van Gods éénig onfeilbaar Woord; - als opgebouwd naar de grondschemen van dat Woord; - als opgetrokken verder en verder naar de bestekken van dat Woord, en opwassend door dit alles vereenigd tot eenen heiligen tempel in den

Heer, die uitzigten aanbiedt, hooger schier, dan het hart ze durft denken, en de tong zou wagen uit te spreken. Vervolgens neemt hij uit den tekst aanleiding tot eenige opwekkingen, met terugzigt op sommige wachtwoorden des tijds. Die opwekkingen zijn de volgenden: Wij moeten de Evangelische Kerk hartelijk liefhebben; - wij moeten te hooge gedachten van haar koesteren, om ons harentwege al te zeer te verontrusten; - wij moeten volijverig haar voorstaan; - en wij moeten ons deelgenootschap aan haar versieren door eenen wandel harer waardig.

Eenige Bijlagen commentariëren deze Rede.

De Leerrede van den Eerwaarden VIEHOFF is een woord op den Jaardag der Hervorming. Naar aanleiding van den tekst, schetst hij: wat wij ontvangen hebben; - hoe wij 't ontvangen hebben; - en wat dienvolgens onze verpligting is. De begaafde S. heeft een weldadig doel met de uitgave van deze Leerrede beoogd; anders zouden wij niet begrijpen wat hem bewogen konde hebben haar in 't licht te zenden. Zij onderscheidt zich door niets bijzonders, noch in vinding, noch in behandeling, noch in stijl. Wij houden ons verzekerd, dat hij veel belangrijker stukken *en portefeuille* heeft. Doch hij zal voor het debiet welligt gerekend hebben op de belangstelling zijner Gemeente-leden en Kerkgenooten in den Gedenkdag der Hervorming. In elk geval heeft hij door deze uitgave eene liefdedienst willen bewijzen, en wij zijn niet gezind haar te belemmeren. Wij wenschen integendeel, dat zij baten gegeven hebbe, en verder nog opbrengen moge evenredig aan de behoefte der beweldadigde.

R.G. Rijkens. *De Meeningen van Mr. G. Groen van Prinsterer c.s., tegenover die van Mr. J.R. Thorbecke en anderen, over het Lager Onderwijs, bescheiden getoetst, enz. Te Groningen, bij R.J. Schierbeek. 1852. In gr. 8vo. 76 bl. f :-90.*

Ofschoon de aankondiging van dit werkje eenigzins laat verschijnt, komt zij toch niet *te* laat, daar de nieuwe Wet op het Lager Onderwijs nog tot de toekomst behoort. Hoe veel er reeds over de regeling van het Lager en Middelbaar

Onderwijs gesproken en geschreven zij, toch verdient de uitslag van dezen bescheiden toets van den Heer RIJKENS oplettend en ernstig overdacht te worden; wijl hij een onderwerp van zoo gewichtig maatschappelijk belang beschouwt met die kennis van zaken, welke zoo velen missen, die er als met beslissend gezag over geoordeeld hebben. Het werkje van den Heer R. munt daarbij uit door eene helderheid van redenering en gloed van belangstelling, die den bekwamen beoordeelaar en warmen beminnaar des Vaderlands op elke bladzijde doen kennen.

De Schrijver begint met een overzicht van de strijdende partijen, en antwoordt dan op drie vragen:

1°. Vordert de tegenwoordige toestand van ons Lager Onderwijs dat er spoedig eene Wet voor worde uitgevaardigd?

2°. Is de tijd daarvoor rijp? - Of is het noodig, dat er eene partiële voorziening plaats hebbe, tot de tijd geschikt wordt geacht om eene nieuwe Wet te geven?

3°. Zullen de Staats-scholen, die de Grondwet belooft, gemengde scholen zijn, in den geest der Wet van 1806; of zullen zij Godsdienst-scholen, b.v. Protestantsche en Roomsche-Katholieke scholen, zijn?

De eerste vraag wordt bevestigend beantwoord, omdat: 1°. geheime en openbare pogingen de bestaande Wetgeving trachten krachteloos te maken, en, geholpen door den heerschenden transactie-geest, daarin zoodanig slagen, dat er in twee jaren (1849-1851) reeds een honderdtal bijzondere scholen van de Eerste Klasse zijn opgericht; 2°. dit kwaad, wanneer de Grondwet nog lang onuitgevoerd blijft, weldra onoverwinnelijk zal zijn, en de belangen van den Staat alsdan niet meer zullen kunnen behartigd worden; 3°. de Staats-scholen geregeld behooren te zijn alvorens de vrije hand aan de voorstanders van Godsdienst-scholen gegeven worde; 4°. het onderwijs reeds nu op vele plaatsen begint te kwijnen en te verbasteren; 5°. het lot der onderwijzers dringend voorziening vordert, indien men velen van hen niet in volslagen armoede wil laten vervallen; 6°. tot het openen van nog meer partij-scholen plannen bestaan, die, bij 't langer uitblijven van eene goede Wet, tot nadeel van 't bestaande onderwijs, zullen worden uitgevoerd.

De weede vraag wordt in gelijken zin behandeld, want behalve de reeds opgemelde redenen, ontleend aan het meer

en meer toenemen van bijzondere scholen der Eerste Klasse, en de daaruit ontstaande verderfelijke mededinging, beweert de Schrijver: dat de zaak nu zóó ruim van alle zijden door deskundige gemoedelijke mannen is beschouwd, het oordeel van achtingwaardige corporatiën er zoo gemotiveerd over is uitgesproken, de ondervinding zoo beslissend is, en de herhaling van dezelfde argumenten door de verschillende partijen zoo zeer de uitputting der gronden van wederzijden bewijst, dat men geen nieuw licht er meer over verspreiden kan; terwijl eene gedeeltelijke voorziening, eigenlijk door de vijanden van de bestaande Wetgeving beoogd en driftig verlangd, hoogst nadeelig en gevaarlijk voor den Staat zou wezen. De Heer GROEN c.s. toch begeert die partiële voorziening tot wettiging der vrije opening van secte-scholen, opdat de voorafgaande autorisatie niet langer een middel zij, waardoor een gedeelte des volks in zijne gewetensvrijheid (N.B.!) aan de willekeur zijner medeburgers worde overgeleverd! Hij wil dus de Staats-scholen eenvoudig ter zijde geschoven hebben; de bijzondere scholen der Tweede Klasse inderdaad vernietigen, met den onderwijzers het brood te ontnemen, door de lage schoolgelden, zoo als, b.v., op de school te 's Hage, die reeds velen op die wijze en door dat middel benadeeld, ja, broodeloos heeft gemaakt.

In het antwoord op de derde vraag toont de Schrijver het verkeerde der partij-, secte- of Kerkelijke Staats-scholen aan, als zijnde: eene onregtvaardigheid jegens de minder talrijke Protestanten, voor welke zij, om de overgroote kosten, op de meeste plaatsen niet opgericht zouden kunnen worden. Hierbij heeft de S., naar ons inzien, nog vergeten, dat ook die van de oude Clerezie, gemeenlijk Jansenisten genoemd, gelijk regt *op*, bij meerdere behoefte *aan*, afzonderlijke scholen zouden hebben; daar de vermenging van dezen met de Roomschen voor de R-K. Kerk nog gevaarlijker zou kunnen zijn dan de vermenging met Protestanten. Hij doet voorts gevoelen: dat het niet mogelijk zou zijn dán in genoegzamen getale onderwijzers te vinden, wijl er reeds nu gebrek aan is; stelt daarbij het anti-nationale van zulk eene regeling duidelijk in het licht, en uit het vermoeden dat de zoogenaamde Kerkelijke, bijzondere, Christelijke Staats-scholen allengs door de Kerk zullen worden beherscht, hetgeen vóór en na 1795 waarlijk geene ge-

lukkige uitkomsten heeft geleverd. Hij betoogt wijders de onmogelijkheid van genoegzame onderwijzers te vinden die tevens katechiseermeesters kunnen zijn; benevens de waarschijnlijke botsingen tusschen het Kerkelijk Bestuur ('t welk het Godsdienst-examen zou moeten afnemen), en de Staats-Commissie, bij welke de bekwaamheid des candidaats in de overige vakken zou moeten blijken. Zoo de eene goed- de andere afkeurt, wie, vraagt hij te regt, zal dan triomferen?

Des Schrijvers besluit is dus: *Gemengde Staats-scholen*, waarin de Christelijke zedeleer onderwezen, en de Godsdienst volgens het Evangelie, met uitsluiting van alle *dogma*, geleerd worde. Merkwaardig is de door hem (bl. 57) medegedeelde proef daarvan, in *Ierland* genomen. Het verslag door eene Commissie, bestaande uit een Anglikaansch geestelijke, twee Presbyteriaansche en een Methodisten prediker, benevens een Roomschen Bisschop, van het bezoek eener gemengde school gegeven, luidde o.a. aldus: - 'Naar hetgeen wij in de school te *Wenry* hebben gezien, en naar hetgeen wij bijna dagelijks opmerken, kunnen wij het gunstigste getuigenis over de uitwerking van het in die school gevolgde opvoedingstelsel afleggen. Daar leeren kinderen van verschillende secten den haat en het wantrouwen afleggen, die zoo lang de vloek van ons land geweest zijn; daar maken zij de heilrijke ontdekking, dat zij, bij verschil van Godsdienstbegrippen, evenwel elkander welwillendheid en vriendschap kunnen betoonen. Wij maken van deze gelegenheid gebruik om ons eenstemmig gevoelen over de gemengde scholen te doen kennen. Wij zien daarin, de zaak in het afgetrokkene beschouwende, het best denkbare stelsel niet; maar dit is niet het ware oogpunt. Als praktische lieden moeten wij op de bestaande omstandigheden letten, op den staat van ons land, op het karakter zijner inwoners, op het aantal politieke partijen en Godsdienst-secten; en, met het oog op dit alles, zien wij in de gemengde scholen het beste praktische opvoedingstelsel hetwelk tot nog toe uitgedacht is. Wij ondergeteekenden behooren tot verschillende Kerkgenootschappen, en zijn vast en innig, elk aan zijne eigene geloofsleer gehecht; echter gelooven wij niet aan onze geloofsbegrippen in 't minste te kort te doen, door mede te werken tot schraging van een opvoedingstelsel, hetwelk gebouwd is op het beginsel om de onderscheidene geloofs-artikelen dier Kerkgenoot-

schappen, waartoe de schoolgaande kinderen behooren, onaangeroerd te laten; hetwelk aan allen volledige gewetensvrijheid verzekert; hetwelk aan den arme hetzelfde regt, dat een rijke nimmer is betwist, toekent, om de godsdienstige opvoeding van zijn eigen kind zelf te besturen; hetwelk aan de geestelijken van elke gezindheid de vrijheid laat en ruime gelegenheid geeft, om de daartoe behoorende kinderen in hunne Godsdienstleer te onderrigten; hetwelk strekt om onze pogingen tot bevordering van het zedelijk welzijn der Natie niet te splitsen, maar te vereenigen.'

Zie daar 't geraamte van het werk eens mans die, o.a. in zijn *Staatsbelang en Ouderzorg*, al vroeger bewijzen zijner heldere inzichten in de behoeften eener goede opvoeding heeft gegeven; die door langdurige ervaring bevoegd is om zijne stem te doen hooren, waar 't Godsdienst, zedelijkheid, opvoeding en, door deze, het heil der zamenleving en des Vaderlands geldt. Wij bevelen dus de lezing en overdenking er van aan; vooral aan die Leden der Staten-Generaal die het goede, en *niets dan het goede* willen.

In twee opzigten verschilt Ref. van den Schrijver. Vooreerst: in zijne denkwijze aangaande den voormaligen Minister van Binnenlandsche Zaken wiens woorden hier dikwerf zijn aangehaald; maar die dan toch door de toelating van zoo vele secte-scholen, als waarover de Schrijver (bl. 15) klaagt, getoond moet hebben, dat de daden eens staatsmans in de uitvoering en toepassing der Wetten wel eens in strijd kunnen zijn met de door hem verdedigde grondbeginselen.

Het andere punt van verschil is: dat de Schrijver de onderwijzers van Staatswege aangesteld, en die hij, als belast met het Staats-onderwijs, te regt *Staatsbeambten* noemt, veronderstelt te zullen moeten worden betaald uit *Gemeentelijke schoolfondsen*, daar er aan uitbetaling van tractementen uit 's *Rijks schatkist* wel niet zou te denken zijn. (Zie bl. 73, noot 9.) Wij meenen dat de betaling der tractementen volstrekt niet uit Gemeentelijke fondsen, maar uit een *Rijksschoolfonds* behoort te geschieden; als: leidende tot een zuiniger, minder kostbaar beheer; aanmerkelijke *verligting van den Burgerstand*, voor welke nu de schoolgelden een bijna onbetaalbare last zijn; verzorging van die menigte kleine Gemeenten welke in geen behoorlijk schoolfonds, of andere betaling

des onderwijzers kunnen voorzien, en vrijwaring der onderwijzers tegen de willekeur van Gemeente-besturen, waarvan de voorbeelden bekend zijn. Eene betaling der onderwijzers uit 's Rijks schatkist zou daarbij niet méér zwarigheden hebben dan die van Predikanten en Pastoors.

Ref. vindt den prijs (f:-90) te hoog, voor nog geene vijf vellen druks. Geschriften van dezen aard, bestemd om algemeene overtuiging, in eene belangrijke zaak die elkeen aangaat, te bewerken, en die dus in veler handen behooren te komen, moeten niet duurder dan 10 cents per vel zijn. Wij gelooven ook dat de Uitgever bij dien minderen prijs geene schade zou lijden.

J.A.L.

Hoe mogen de Belastingen zijn? Door Mr. J. van Kuyk. Te Amsterdam, bij J.H. Gebhard en Comp. 1854. In gr. 8vo. VI en 53 bl. f:-60.

De S., aan wiens *brochure* over *de Broodzetting* allerwege zoo veel bijval geschonken is, heeft zich welligt ook daardoor laten overhalen om deze Verhandeling, in een wetenschappelijk gezelschap voorgedragen, maar oorspronkelijk niet voor openbaarmaking bestemd, in het licht te geven. Aan dien oorsprong van het werkje mogen wij het veilig toeschrijven dat hier geen eigenlijk gezegd wetenschappelijk vertoog, maar veeleer een oppervlakkig *résumé* van oordeelvelling wordt aangetroffen.

Op bl. 2 heeft de S. vastgesteld, dat de belastingen moeten berusten op de vijf navolgende grondslagen: 1°. de belastingen moeten gematigd zijn; 2°. de schatkist moet er werkelijk door gebaat zijn; 3°. de belastingschuldigen moeten naar hun vermogen betalen, dat is *naar mate zij van hun vermogen genieten, naar mate van hunne verteringen*: de belasting moet aan allen dezelfde regten geven; 4°. de belastingen mogen niet van de Industrie, van de productie geheven worden, en moeten zoo min mogelijk de Industrie belemmeren of benadeelen; en 5°. de belastingen mogen niet strijden tegen de moraliteit, noch tegen de nationaliteit van een volk.

Het schijnt dat de S. zijne hoorders, en later zijne lezers, heeft willen verrassen; want niemand zoude ligt uit die vijf

stellingen met zekerheid durven afleiden dat men hier niet veel meer of minder vinden zal dan eene diatribe *ten voordeele der accijnsen* en eene philippica tegen de *income-tax*.

En toch, zoo is het. Gaan wij kortelijk na hoe de S. zijne vijf stellingen heeft uitgewerkt.

1°. (bl. 4-8). Deze stelling zal ieder gereedelijk toegeven; in de uitwerking vonden wij niets aanstootelijks, maar ook niets nieuws.

2°. (bl. 9-18). De stelling zelve is weder onbetwistbaar; maar de uitbreiding geeft stof tot bedenking: de S. toch komt hier reeds voor den dag als een voorstander der accijnsen; maar, de bezwaren erkennende eener heffing van Gemeentelijken accijns, stelt hij voor (doch dit voorstel is alles behalve nieuw!): alle accijnsen, als belasting voor binnenlandsch verbruik, alleen door het Rijk te doen heffen, vermeerderd met zoodanig bedrag als gemiddeld door de Gemeenten geheven wordt; terwijl daarentegen het Rijk aan de Gemeenten zoude afstaan de perceptie van de personele belasting en de grondlasten, onder restitutie van hetgeen zij meer ontvingen dan wat zij tot dekking voor het verlies der accijnsen behoeven. Wij zouden wel wenschen dat van Regeringswege eens berekend werd of dit denkbeeld, in cijfers overgebracht, voor verwezenlijking vatbaar ware; daar, voor zoo verre de Gemeentelijke accijnsen nog moeten behouden blijven, deze wijze van heffing zeker in vele opzigten verkieselijk zijn zoude; maar de S. had de bezwaren die tegen dit voorstel kunnen gemaakt worden, eens moeten oplossen; wij willen er nu slechts twee noemen: 1°. zal de smokkelarij daardoor niet worden vermeerderd? 2°. zal de Gemeente, die nu niet naar eenen gemiddelden maatstaf, maar naar een buitensporig hoogen maatstaf accijns heft, een genoegzaam equivalent vinden in de Rijksbelasting op personeel en grondlasten in de Gemeente? en zoo ja, zal dan het Rijk er niet bij verliezen, of, liever, zullen niet andere Gemeenten meer belasting betalen naar mate in die Gemeente minder accijns wordt opgebracht?

Overigens zien wij hier met genoeg (bl. 14) des Schrijvers ijver tegen beschermende regten, en zijn gevoelen (bl. 17), dat de vrijstellingen van personele belasting voor woningen van den minderen stand behooren te worden uitgebreid; ook

(bl. 18) zijne voorstellen tot verbetering der patent-wet, en later (bl. 27) van het personeel.

3°. (bl. 19-28). Deze stelling achten wij betwistbaar: op zich-zelve, uit een staatshuishoudkundig oogpunt, achten wij geene belasting meer rationeel dan eene *income-tax*; maar wij erkennen gaarne alle de bezwaren die aan eene doelmatige inrigting en juiste heffing dier belasting verbonden zijn. In eene belasting op de *vertering* zouden wij dus - niet als de beste, maar als de meest uitvoerbare - slechts kunnen berusten; maar het zal straks blijken, dat de S. die *verterings*-belasting niet als eene directe belasting wil (ofschoon in verscheidene Gemeenten, met name *Dordrecht* en *Leiden*, daartoe reeds voorstellen zijn gedaan), maar de *accijns* is bij hem de hoog gevierde *verterings*-belasting. Van daar dat hij dan ook hoogelijk prijst, dat huisvaders met een groot gezin, omdat zij veel genot hebben al zijn zij ook minder bemiddeld (?!), toch hun volle deel in de *verterings*-belasting dragen: gelukkig voor de huisvaders, dat er gewoonlijk gunstiger voor hen over gedacht wordt. Hoe veel kinderen heeft de Heer VAN KUYK? - Doch de S. heeft er wat anders op uitgevonden; hij wil wèl de accijnsen behouden, zelfs uitbreiden tot andere voorwerpen, maar hij wil roggebrood, varkensvleesch en ééne brandstof geheel vrijmaken van accijns. Dit begint er beter naar te lijken; hier kan hij althans op onze sympathie rekenen. Maar de *Zeeuwen* eten geen roggebrood, en de *Noord-Brabanders* branden geen turf, en anderen weêr geen hout, en anderen geene steenkolen - hoe moet dit nu gaan als het Rijk de accijnsen overneemt?!

4°. (bl. 29-44). Wie zou onder deze rubriek de *oratio pro accisis* verwacht hebben? Wat zeg ik, eene weidsche lofspraak op den accijns! De S. doet hier drie vragen:

1°. of de accijnsen de industrie belemmeren? 2°. of, zoo dit dan voor enkele bedrijven waar is, die belemmering onoverkomelijk en van dien aard is, dat het niet opweegt tegen het billijke, groote gemak en voordeel van die soort van belasting, en of hetgeen er voor in de plaats zou moeten komen zoo veel beter is? en 3°. wie eigenlijk de belasting betaalt, en hoe de verbruiker er over denkt? Men begrijpt dat des Schrijvers antwoord hoogst voordeelig uitvalt voor de accijnsen; - en, daar onze meening juist tegenovergesteld is van die van den

S., zouden wij in eene uitvoerige discussie kunnen treden; doch daartoe is het hier de plaats niet; daartoe is het bestek te beperkt; daartoe hebben wij ook geenen lust, omdat, indien de S. niet overtuigd geworden is door het boekje van DE BRUYN KOPS, *over indirecte Belasting*, en zoo vele andere, er weinig kans is, dat wij hem zullen kunnen bekeeren; maar de gronden waarmede hij het voorstel der negen leden omtrent de afschaffing van den accijns op het rundvleesch bestrijdt (bl. 34), komen ons toch al bijzonder mager voor: daaromtrent mogen wij met gerustheid naar het *Bijblad* verwijzen. Ofschoon wij nu de lofrede op den accijns niet deelen, erkennen wij gaarne dat de S. er de slotsom van *alle* redeneringen voor bijgebragt heeft, die gewoonlijk daarvoor worden aangevoerd.

5°. (bl. 44-53). De uitval tegen de *income-tax* is, onder deze rubriek, weder eene verrassing. Op bl. 48 tot 50 vermeldt de S. de grondslagen van hoofdelijke aanslagen [lees: *omslagen*] en andere plaatselijke directe belastingen; en verklaart er verre af te zijn, te durven beweren dat die grondslagen, op zich zelve beschouwd, niet goed zouden zijn; maar hij bestrijdt het beginsel. De S. gaat namelijk van de meening uit, dat geen *income-tax* uitvoerlijk zijn zou, zonder eigene, des noods beëedigde, aangifte; en dit acht hij immoreel. Zonder de praemissen toe te geven, zouden wij kunnen vragen: of het minder immoreel is, de menschen dagelijks te verlokken om den accijns te smokkelen? De S. betoogt verder: dat de accijnsen reeds circa drie eeuwen hebben bestaan, en dus zijn zij nationaal! Wanneer wij dit argument eens op andere voorwerpen wilden overbrengen, zou het gevaarlijke er spoedig van uitkomen; maar wij willen slechts gevraagd hebben: of, indien de wetenschap der staatshuishoudkunde, vroeger als zoodanig onbekend, eens aanwees dat de accijnsen als belastingstelsel verderfelijk zijn, zij desniettemin uit vóórliefde voor de oude herkomst zouden moeten bewaard blijven?

Wij behoeven bij dit alles wel niet te voegen dat wij dit boekske zeer onvoldaan uit de handen gelegd hebben, en dat het ons leed doet, voor ons aandeel, des Schrijvers wensch om 'een welwillend oordeel van het publiek' slechts in geringe mate te hebben kunnen vervullen.

I.W.T.

De Bedelaar aan de Maandelijksche Kronijk te Zalt-Bommel; met Bijlagen. Te Arnhem, bij J. Azn. Doyer, te Amsterdam, bij J.C. Loman, Jr. 1854. In kl. 8vo. 42 bl. f :-15.

Op den titel afgaande, zou men welligt meenen hier eene politieke *brochure* te vinden; maar 't heeft er niets van: het is eene aanprijzing der *watergeneeskunst*, eene aanbeveling van het stelsel van VINCENZ PRIESSNITZ en zijne volgelingen (tot onze verwondering vonden wij er Dr. MAHNER niet bij genoemd), en eene levendige bestrijding van de geestrijke dranken en vooral van de jeneverstokerij, omdat zij het tot voeding bestemde graan tot 'vergif' verstookt: alles opgehelderd en aangevuld met eene menigte aanhalingen uit Dagbladen en Tijdschriften.

Aanleiding tot dit boekje gaf een uitroep in de *Maandelijksche Kronijk* tegen de dronkenschap, en haar wensch, dat iemand mogt opstaan die een afdoend tegengif vond, 'mocht hij vorst, geestelijke, boer of bedelaar zijn'. Welnu, de zoogenaamde Bedelaar wijst dan op PRIESSNITZ en zijne waterstroomen.

Dat is nu alles goed en wèl; maar daarenboven meent de Bedelaar dat het jeneverstoken en het drinken van alcoholische dranken van Regeringswege moest verboden worden; en hij neemt het der *Kronijk* zeer euvel af, dat deze daarin nog al zwaarigheid vindt.

Wij willen den S., die der Redactie de eer aandeed, ook uit de *Vaderl. Letteroefeningen* een paar bladzijden af te schrijven (bl. 35-37), tegenover zijne diatribe tegen den jeneverstoker, eens wijzen op eene behartigenswaardige plaats van BASTIAT, *Staatshuishoudkundige Harmoniën*, D. II, bl. 91 en volgg., waar wij lezen: 'Bedenk dit eens: wie denkt er aan om onze werklieden in het Zuiden te berispen omdat zij brandewijn stoken? Zij beantwoorden aan de aanvraag. Zij spitten de aarde om, verzorgen hunne wijngaarden, oogsten, en bearbeiten de druif, zonder er zich over te bekommeren wat men met hun voortbrengsel doen zal. Hij, die de voldoening zoekt, moet weten of die eerlijk, zedelijk, redelijk, weldadig is. De verantwoordelijkheid rust op hem. Zonder dit zou het in de wereld niet gaan. Waar zou het met ons heen,

indien de kleêrmaker moest zeggen: "Ik zal geen kleed maken in den vorm en van de soort die men mij besteld heeft, want dit zou niet goed, maar veel te weelderig zijn, want het zou de vrije ademhaling belemmeren, enz." Gaat het onze arme wijngaardeniers aan, of de rijke smulpapen in *Londen* zich dronken drinken aan de *Fransche* wijnen? En kan men de *Engelschen* met meer gestrengheid daarover berispen dat zij in *Indië* opium kweeken, met het bepaald doel om de *Chinezen* aan dat vergif te helpen? Neen, een beuzelachtig volk roept altijd beuzelachtige, en een ernstig volk altijd ernstige nijverheids-takken in het leven. Indien de menschheid in volmaking toeneemt, geschiedt dit niet door de zedelijke verbetering van den voortbrenger, maar door die van den verbruiker. Dat heeft de Godsdienst volmaakt goed begrepen, toen zij den rijken - den grooten *verbruiker* eene ernstige waarschuwing gaf, omtrent zijne onmetelijke verantwoordelijkheid. Van uit een ander oogpunt, en in andere bewoordingen, komt de Staatshuishoudkunde tot hetzelfde besluit. Zij houdt vol: dat men niet beletten kan *aan te bieden* wat *gevraagd* wordt; dat het voortbrengsel voor den voortbrenger niets anders is dan eene *waarde*, eene soort van munt, die het kwaad niet meer dan het goed vertegenwoordigt, terwijl het, in den zin van den verbruiker, eene nuttigheid is, eene zedelijke of onzedelijke genieting; dat, dien ten gevolge, hij, die den wensch openbaart en de vraag doet, er al de nuttige of schadelijke gevolgen alleen van moet dragen, en zich moet verantwoorden voor de Goddelijke regtvaardigheid, zoo wel als voor de openbare opinie der menschen, omtrent de goede of slechte rigting, die hij aan den arbeid heeft gegeven'.

Wij treden overigens met den Bedelaar in geen Staatshuishoudkundig of Godgeleerd debat; maar verzekeren hem gaarne, dat, hoezeer wij niet in allen deele met dezelfde middelen het misbruik van sterke dranken zouden durven te keer gaan als hij wenschelijk acht, wij echter dat misbruik zelf niet minder dan hij blijven betreuren.

Van het boekske valt wijders niet veel te zeggen. Wij stuitten op bl. 25 op eene curieuse drukfout; daar staat: 'De berigten uit *Rome* luiden zeer bedroevend. In onderscheidene *relatiën* heerscht het gebrek'. Men leze: 'in onderscheidene *legatiën*', namelijk van den Kerkelijken Staat.

I.W.T.

Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde, verzameld en uitgegeven door Mr. Is. An. Nijhoff. IXe Deel, 3^e Stuk. Te Arnhem, bij Is. An. Nijhoff en Zoon. 1853. In gr. 8vo. 132 bl. f 1-25.

Dit 3^e Stuk van het IXe Deel van NIJHOFFS *Bijdragen* behoeft in degelijkheid en gewigt van inhoud voor de vorige niet te wijken. De geleerde Verzamelaar vervolgt met bekwame mede-arbeiders loffelijk zijnen weg.

Het Stuk wordt geopend met eene Verhandeling 'over het zinnebeeldige in de *Oud-Geldersche* water- en dijkregten', door L.A.J.W. Baron SLOET. - Van de stelling uitgaande, dat, ten tijde van CIVILIS, de landen tusschen en langs de rivieren gelegen, gewoonlijk des winters onder water stonden, en dat de vroegste bewoners op terpen of wierden hebben gewoond, oordeelt de Schrijver: dat het dijkwezen om en bij die terpen allengs uitbreiding ontving, dat de eene bedijking zich aan de andere aansloot, en dat kaden tot dijken werden opgewerkt; maar dat eenheid over eene groote uitgestrektheid lands eerst begon te ontstaan door zelfstandige vereenigingen, uit het familie-leven ontsproten, van denzelfden aard als bij de marken, tusschen welke en de polders in den aanvang veel overeenkomst bestond; doch met dit onderscheid, dat de kleine vereenigingen, bij de laatste vroeger dan bij de eerste, tot grootere zamensmolten, dewijl de polders eenen gemeenschappelijken vijand te bekampen hadden, 't geen met de marken het geval niet was. Niet vóór de elfde eeuw werden groote uitgestrektheden lands geregeld bedijkt. - Met de uitbreiding en het erfelijk worden van het Grafelijk gezag kwamen de groote polder-vereenigingen tot stand, voornamelijk in de veertiende eeuw. Het gebied over de stroomen, dat gerekend werd aan de Landshoogheid te behooren, onderwierp de oeveereigenaren aan voorschriften en verordeningen; maar vernietigde ook de zelfstandigheid, de eigen wetgeving en het eigen bestuur der polders. Vele polder-gemeenschappen werden Grafelijke ambts-districten, met eenen Grafelijken ambtenaar aan het hoofd van het bestuur.

De oude water- en dijkregten verdienen echter, volgens den Schrijver, een gezet onderzoek, ook om de symbolieke handelingen,

welke zij behelzen, en die naar eenen zeer ouden tijd henenwijzen, waarvan hij 't een en ander mededeelt.

Beginnende met het waterregt, wordt betoogd, hoe, bij het wortel schieten van het denkbeeld dat de rivieren het eigendom van den Landsheer waren, ook de opkomende eilanden of waarden, gewoonlijk middelzanden genoemd, geacht werden tot zijne domeinen te behooren, maar dat de aanschotten of aanwassen in den regel kwamen ten behoeve der eigenaren van het land waarvoor zij ontstonden. Hoe de verschillen over de vraag, of het middelzand wel een eiland en niet eerder een aanschot was, ook tusschen de eigenaren van den oudhoevigen grond beslist werden, ziet men uit eene arbitrale uitspraak van 1368. - De verkrijging van eenig goed moest door eene daad worden bewerkstelligd. De symbolieke handelingen, die daarbij plaats hadden, waren het 'bevaren, berijden en begaan' van waarden en zanden. Het 'bevaren' geschiedde van 's Heeren wege, om een eiland in het bezit van den Vorst, later van de Provincie, te brengen. Twaalf volwassene personen voeren in eene gewone marktschuit, die een last korn kon laden en naar de markt brengen, om het middelzand. Raakte men daarbij nergens grond, dan was de Heer in het wettig bezit van het eiland gekomen. - Het 'berijden' van zanden, voor oudhoevige gronden opgekomen, had met meer plegtigheden, mede ten overstaan van het gerigt, plaats. Onder aanroeping van Gods naam, en met zinnebeeldige handelingen, die van de oude *Germanen* bij het verkrijgen van eigendom ontleend waren, menden de aanleggers een geladen mestwagen, bespannen met vier paarden, naar het zand, waar de wagen met vier medegenomene palen bevestigd werd, en keerden met de losse paarden naar den oever terug, waar zij de omstanders tot getuigen riepen van hetgeen zij gehoord en gezien hadden. Was de wagen zes weken op het zand blijven staan, dan werd het den bevaarders in wettig eigendom toegewezen. - Bij het 'begaan' van een zand traden drie personen, ten overstaan van het gerigt, van het oudhoevig land door het water naar den nieuw opgekomen grond.

Gelijk later, werden er oudtijds jaarlijks drie schouwingen over de dijken gehouden. De voornaamste had in het voorjaar plaats, met het doel, om de gebreken, welke gedurende

den winter aan de dijken waren ontstaan, te leeren kennen. Het herstellen daarvan werd 'gecierd' d.i. 'gekeurd', een woord, dat, afkomstig van het oude *Hoogd.* 'cicoran', naderhand 'chüren', tegenwoordig 'keuren', 'verordeningen maken', beteekent de 'verordening' zelve. Bij die schouw moest ieder dijkpligtige tegenwoordig zijn, en 'loven', d.i. beloven, aan de 'ciering' te voldoen. - Konden de landen de kosten van dijkherstellingen niet goed maken, dan liet men den dijk liggen. Verkeerde praktijken werden daarbij soms aangewend. Men versnipperde het verpligte land in zoo vele kleine perceelen, dat het verhaal hoogst moeilijk, zoo niet onmogelijk werd. Dan ging men over tot het 'inboezemen'. Het land, vroeger met den dijklast bezwaard, werd opgespoord, en, in welke handen het zich ook bevond, in hoe vele deelen ook gesplitst, aan den dijk teruggegeven. Hoe ver dit regt van 'inboezemen' zich uitstreckte, en op welke wijze het uitgeoefend werd, wordt aanschouwelijk voorgesteld in eene procesvoering van het jaar 1679, over een verlaten stuk dijks te *Zuilichem*, waarin de beroemde KONSTANTIJN HUYGENS betrokken was. - Behalve zulk eene oneerlijke dijkverlating kon het ook gebeuren, dat werkelijk het land, met den dijklast bezwaard, niet langer de lasten der herstelling kon goed maken. Dan kon de eigenaar den dijk wettiglijk verlaten en met het bezwaarde land overgeven. Opdat niemand zich zonder hoogen nood van zijne verplichtingen zoude ontslaan, waren de vormen, die met zulk een afstand van land gepaard gingen, niet minder vernederend, dan die bij het verwerpen van nalatenschappen plaats hadden, waarvan ten voorbeelde wordt bijgebracht het repudiëeren van den boedel haars overleden mans door de Gravinne-Weduwe van ALBRECHT *van Beijeren* (niet FILIPS *van Bourgondië*, gelijk het hier staat), in 1404.

Onze inhouds-opgave van het behandelde onderwerp, dat tot nog toe bijna onaangeroerd bleef liggen, moge den lezer doen zien wat hier te vinden is. Den beminnaars der oudheid, als ook den leden van dijk- en polderbesturen zal de Verhandeling van den Heer SLOET welkom zijn.

Wij gaan over tot de Bijdrage van Mr. H.O. FEITH, aan het Archief van de stad *Groningen* ontleend, over eene regtbank, wier geheime zittingen, wreede, niet ligt te ontkomen vonnissen, en zich wijd, ook tot sommige oorden van ons

Land, uitstreckende magt, de schrik der dertiende, veertiende en vijftiende eeuw waren, te weten: 'het Veemgerigt'. Is over deze geheimzinnige vereenigingen in de laatste jaren eenig licht opgegaan - tot vermeerdering van die kennis kan ook het stuk van den Heer FEITH dienen. Het betreft de vordering van eenen DIRK VAN HEUKELOM op de regering der stad *Groningen*, die hem zekere goederen, waarop hij regt meende te hebben, zou onthouden, en bovendien van eene som gelds, zilverwerk, juweelen, enz. hem beroofd zou hebben. Nadat de eischer te *Groningen* te vergeefs regt gezocht had, en de voorspraak van andere steden en Vorsten hem niet baatte, vervoegde hij zich tot het Veemgerigt van *Wunnenberg*, eene kleine stad ten zuiden van *Paderborn*; hetwelk, na beslist te hebben dat de zaak voor zijne vierschaar behoorde, die van *Groningen* dagvaarde, doch bij niet-verschijning de burgers en ingezetenen der stad buiten allen vrede en regt sloot, en den klager volmagtigde, om hen, en allen die eenige gemeenschap of koopmanschap met hen hadden, aan te tasten en gevangen te zetten, tot dat hij voldaan was. Alle Vorsten, Edelen, Burgemeesteren, enz., in het bijzonder zij die den eed aan het Rijk gedaan hadden, in het vonnis opgenoemd, worden uitgenoodigd het ten uitvoer te leggen en DIRK de behulpzame hand te bieden, onder bedreiging van gelijke straf aan allen die hunnen bijstand zouden onthouden. - Doch de voltrekking van het vonnis gelukte niet naar wensch. De stad *Groningen* kwam er van in hooger beroep bij het Keizerlijk Kamergerigt, dat het vonnis vernietigde, omdat de zaak niet bij het *Westfaalsche* gerigt behoorde. Van den anderen kant wist VAN HEUKELOM zich, onder meerderen bijstand, dien van den magtigen KAREL *van Bourgondië* te verwerven, zonder dat de zaak daardoor ten einde kwam; die eerst in 1486, na veertig jaren geduurd te hebben, tot een vergelijk gebragt werd. - De Schrijver onderzoekt ten slotte, waarom in de onderscheidene stukken en memoriën, in welke de quaestie in het breede wordt behandeld, zoo zelden gewag gemaakt wordt van het vonnis van het Veemgerigt? en geeft daarvoor drie waarschijnlijke redenen op; waarbij wij in bedenking geven als vierde reden te voegen: dat in het laatste gedeelte der vijftiende eeuw de magt van het Veemgerigt reeds sterk begon te dalen, door eene betere beoefening der regts-wetenschappen. -

Een afschrift van den Veemgerigtsbrief, met eene verklaring van de vier aan dien brief hangende zegels, besluit deze Bijdrage.

Haar inhoud wederlegt volkomen het gevoelen als veroordeelden deze regtbanken onverhoord. Ook blijkt er uit: dat, volgens de eerste instelling, alleen misdrijven tegen het geloof, den landvrede en de eer, en de misdaden van roof, moord, brandstichting, meeneed, valsheid, verraad en dergelijke tot hare bevoegdheid behoorden; maar dat zij over geene burgerlijke zaken of geldschulden mogten regt spreken. Later evenwel werden ook zoodanige lichtere misdrijven behandeld, waarover men te vergeefs bij den gewonen regter geklaagd had. Wij laten aan de lofredenaars op de Middeleeuwen de beslissing over: of, boven hetgeen in onze dagen plaats vindt, een toestand van bestuur en regtspleging te verkiezen zij, waaronder een burger in zijne woonplaats bij het zoeken van zijn regt zijn leven niet zeker was, al de ingezetenen eener stad, en wie met hen in betrekking stonden, aansprakelijk gemaakt werden voor 't geen hunne Regering mogt gedaan hebben, en een aangeklaagde voor het Veemgericht, wanneer hij verscheen en ter dood veroordeeld werd, dadelijk aan den naasten boom werd opgehangen, of bij nietverschijning zich aan de vervolging van honderd duizend vrijsheren, waarop hun getal gerekend werd, aan de onverwachte en doodelijke slagen van de onbekende leden en dienaren dezer regtbanken, die zich overal bevonden, prijs gegeven zag?

Van Mr. H.J. KOENEN ontvangt men 'iets over de dubbele ebbe in het jaar 1672'. Op grond van eene mededeeling van den Provincialen Opzigter van den Waterstaat, den Heer VAN DER STERR, omtrent eene ebbe die, op den 26sten Februarij 1853, 11 uren 41 minuten aanhield, alsmede op grond van eenen buitengewonen, verlengden en verhoogden vloed, op den 18^{den} Januarij, in de *Noordzee* voor de Hondsbossche zeewering, zoekt hij het berigt van VALKENIER, door die van BURNET en BRANDT, zoo hij oordeelt, ondersteund, omtrent de dubbele ebbe in Julij 1672 te handhaven, en het stilzwijgen van den Commissaris DE KNIJFF, die zich tijdens het gebeurde aan *den Helder* bevond, en die dagelijks aan de hooge Regering tijding gaf van de verrigtingen der vijandelijke vloot, te verklaren.

Met den Heer KOENEN zien wij in het ten vorigen jare op dezelfde plaats voorgevallene eene bevestiging van de geloofwaardigheid van VALKENIERS verhaal, dat door de overeenstemming met hem van BURNET en BRANDT nog schijnt versterkt te worden. Daartegenover staat: dat de eerste een vreemdeling was, die zijn berigt uit de tweede of derde hand had. Van waar BRANDT het zijne, dat hij jaren na het gebeurde te boek stelde, ontleend hebbe, is niet zeker; denkelijk van VALKENIER, wiens uitdrukkingen met de zijne strooken. Ook spreekt hij er alles behalve stellig over. Het is: 'daarbij wordt verhaalt', 'de *Tesselsche* zeeluiden spraaken daarvan als van iets wonder, dat bovennatuurlijk was'. VALKENIER blijft dus alleen over; terwijl andere gelijktijdige Schrijvers wel den storm vermelden, maar niet de buitengewone ebbe. Is dit algemeene stilzwijgen omtrent een verschijnsel dat men voor een wonder moest houden, moeilijk op te lossen, nog onverklaarbaarder blijft het gedrag van den Commissaris DE KNIJFF, en geheel niet bevredigend is de reden die KOENEN er van geeft. Hoe, de man, die opzettelijk aan *Hollands* noorderhoek op de wacht gesteld was, zou wat onder zijn oog voorviel, waarvan de *Tesselsche* zeelieden als van een wonder spraken, en wat in den meest dreigenden nood eene ongedachte redding aanbragt, onopgemerkt hebben gelaten, om zijne oogen naar elders te wenden en te onderzoeken wat aan den mond van *de Maas* en voor *Scheveningen* gebeurde, waar het buitengewone verschijnsel weinig of niet was waargenomen! - Intusschen erkennen wij, met VALKENIER, in de verijdeling van der vijanden aanslag de hand van Hem, wiens ook de zee is, die hen met zijnen stormwind overviel, zoodra het besluit om te landen genomen en vastgesteld was. - In een onlangs uitgegeven werk vinden wij deze opmerking: 'Daar de storm uit het Zuid-Westen woei en op de ebbe volgde, veroorzaakte dit een aanhoudend lagen stand des waters, dien latere Schrijvers eene dubbele ebbe genoemd hebben'.

Als een vervolg op de 'onuitgegevene Stukken betrekkelijk de Geschiedenis der *Spaansche* heerschappij en die van den opstand tegen *Spanje*, bijzonder in *Gelderland*', deelt de Heer NIJHOFF mede: een brief van den Kanselier en Raden des Hofes van de Provincie aan de Aartshertogin Landvoogdesse,

dato den 21sten Julij 1567, waarin zij de zwarigheden bekend maken, om het artikel van de hun gezondene instructie, tot afzetting en straf van de regeerders der steden die zich in de beroerten schuldig gemaakt hadden, op die van *Harderwijk* toe te passen, waar de meesten van den Magistraat zich verdacht gemaakt en het regt der verkiezing aan zich hadden (gelijk 't ook de andere steden van het Gewest bezaten, wier overheid echter meest welgezind was); waarom zij meenen dat de afzetting te *Harderwijk* niet kan geschieden dan met den sterken arm des krijgsvolks, liefst door den Stadhouder in persoon. Verder raden zij aan, om wat te *Venlo* en *Roermonde* moet verrigt worden, ten eersten te doen; en maken ten slotte bedenking op de straf der galeijen, eenigen tot afschrik van anderen toegedacht, als in *Gelderland* ongehoord. - In het antwoord der Landvoogdes, van den 2^{den} Augustus, meldende: dat hun nader berigt zal gegeven worden, hoe zij met hen die tot de laatstgenoemde straf mogten verwezen worden, zullen te handelen hebben, worden zij, als den regel waaraan zij zich in de overige punten te houden hebben, verwezen naar een bijgevoegd extract uit het advies van den Graaf VAN MEGEN, die zijne goedkeuring schenkt aan den voorslag van het Hof omtrent *Harderwijk*, maar aanmerking maakt over een woord in den brief, en over 't geen met *Venlo* en *Roermonde* behoorde gedaan te worden. - Dat voor ALVA's komst de Hervorming in *Gelderland*, met uitzondering van *Harderwijk* en hare omstreken, betrekkelijk geen grootten opgang gemaakt had, wordt ook door den inhoud dezer brieven gestaafd.

Nog ontvangen wij van den Heer L.P.H.C. VAN DEN BERG eene korte mededeeling, waaruit blijkt: dat onder de Republiek 'het Hof van *Holland*', bij bijzondere brieven, aan eenige Gemeenten 'wapens verleend heeft': in 1611 aan die van *Wieringer-waard*; in 1612 aan die van *de Beemster*; in 1635 aan die van *de Schermer*; en in 1641 aan 's *Graveland*.

Op de Bijdragen volgen 'aankondigingen, berigten, enz.', waarvan wij een kort overzicht zullen geven.

Van het 'Handboek der Middel-Nederlandsche Geografie, naar de bronnen bewerkt', door den laatstgenoemden Schrijver, boezemt de lof, daaraan door den beoordeelaar, den Heer TADAMA, gegeven, hooge gedachten in. - De Geographie van ons Vaderland in de Middeleeuwen, bepaaldelijk in het *Fran-*

kische tijdvak, waaraan nog weinig gedaan is, wordt hier tot het voorwerp van een opzettelijk onderzoek gemaakt. Bevelen zich vele stellingen van den Schrijver, ofschoon nieuw, aan, omtrent sommige geeft TADAMA de redenen op, waarom hij meent er van te moeten verschillen. - De uitlegging van VAN DEN BERG, die den *Rijn*-mond bij *Katwijk* ontkent, van '*Rinesmuthon*', in het Charter van 1064 bij KLUIT, *Hist. Crit.*, I, 2, 47, als eene plaats aan de vereeniging van *den Rijn* met het riviertje *de Mije*, wordt door TADAMA verworpen, als met het spraakgebruik en met de voorbeelden van *Arnemuiden*, *Leimuiden*, *Amuda* in strijd. Daarentegen zoekt hij met VAN DEN BERG '*Chinnelosara Gemarchi*' op de grenzen van *Kennemerland*. - Hoe door het vertrek der hier wonende volkstammen, die tot het verbond der *Franken* behoorden, en door dat der achter hen komende *Saksen*, naar *Brittanje*, het land voor de *Friezen* werd ingeruimd, zoodat het eerst *Frankisch*, toen *Saksisch*, en eindelijk *Friesch* is geworden, wijst TADAMA aan, die tevens aan de *Warners*, een *Saksischen* stam, die met de *Anglen* en *Saksen* herwaarts waren afgezakt, een, hoewel kortstondig verblijf, in ons land inruimt. - Met VAN DEN BERG stemt hij overeen, dat Graafschap en Gouw oorspronkelijk woorden van dezelfde beteekenis zijn geweest; maar bestrijdt, met het voorbeeld van de tegenwoordige burgerlijke Gemeente *Gorssel*, de stelling: 'de Gouwen werden weder in Marken, de Graafschappen in Gemeenten of Dorpen verdeeld, beiden eenzelve'. '*Villa*', in den zin van 'Kerkdorp', vormde zich eerst na de invoering des Christendoms, zonder dat de markgenooten, ofschoon door de plaats der gemeenschappelijke Godsvereering aangetrokken, aan den Schout of Rigter en later aan den Burgemeester onderworpen werden. - Omtrent VAN DEN BERGS beschouwing van de verschillende Gouwen erkent TADAMA: 'een zoo moeilijk en naauwkeurig werk is boven onzen lof verheven', en staat alleen bij enkele stil. - Het komt hem voor, dat de Schrijver de Gouw '*Texla*' te ver uitstrekt; dat die van '*Tuvant*' juist niet ten Oosten door de *Vecht* is begrensd geweest, daar de regel: dat de rivieren de grenzen der Gouwen uitmaken, uitzonderingen lijdt; dat tot '*Hameland*' ook *de Veluwe* behoorde; en dat '*Huitingo*', gelijk ook VAN DEN BERG aanneemt, in *Saksen*, niet ver van *de Wezer* te zoeken is. - Drie Bijlagen, eene lijst der *Neder-*

landsche Hertogen en Graven in het werk vermeld, en een uitvoerig register, voltoojen het werk, dat met eene kaart voorzien is, welke boven andere de voorkeur verdient.

Aan den wetenschappelijken Schrijver, maar ook aan den kundigen Beoordeelaar brengen wij voor hunne zeker niet gemakkelijke taak onzen dank toe, en wenschen dat ons kort verslag moge medewerken, om de aandacht der onderzoekers van de oude gesteltenis des lands op dit belangrijke werk te rigten.

Wat de Kerk en de Wetenschap in den Hoogleeraar ROIJAARDS verloren hebben, zeggen ons ook de woorden waarmede de Heer DELPRAT zijne aankondiging van het Tweede Deel van 'ROIJAARDS' Geschiedenis van het gevestigde Christendom en van de Christelijke Kerk in *Nederland* gedurende de Middeleeuwen', begint: 'met klimmende belangstelling ontvangen wij de voortzetting van zijnen veel omvattenden en moeitevollen arbeid'. - Was in het Eerste Deel het hier te lande gevestigde en geregelde Christendom tot aan de veertiende eeuw afgehandeld, in hetgeen in dit Tweede Deel voorkomt lag de kiem van het tegenwoordig zedelijk leven onzer Vaderlandsche Christenbevolking.

Het Vierde Boek geeft de geschiedenis van het *Utrechtsche* Bisdom van het begin der veertiende eeuw tot op 1528, in welk jaar de Bisschop van het wereldlijke gezag afstand deed. De vereeniging van dat gezag met het Kerkelijke wikkelde hem in gedurigen strijd, hier met aristokratie en democratie, daar met zijne naburen; terwijl de Bisschoppelijke waardigheid, naar mate zij in magt en luister steeg, de begeerte naar haar bezit gaande maakte; 't geen de bron werd van groote misbruiken en geld-afpersingen, waarbij vooral het Pauselijke hof eene ergerlijke rol speelde. De scheuring in de Roomsche Kerk bragt eenen toestand van gelijke verdeeldheid in het *Utrechtsche* Bisdom voort, die, nadat het onder DAVID *van Bourgondië* - wien de Schrijver, tegen het gevoelen van anderen, een in vele opzigten voortreffelijken Bisschop noemt - de laatste stralen van roem en luister had uitgeschoten, zijne onderwerping aan den magtigen KAREL V ten gevolge had. - Het Vijfde Boek draagt de geschiedenis van de Kerk zelve in het Bisdom voor: waartoe de beteekenis en strekking ontvouwd worden der Kerkelijke waardigheden van Wijbisschoppen,

Vikarissen-Generaal, enz., die de priesterlijke functiën verrigten, waaraan de Bisschoppen, naar mate zij zich meer met het wereldlijke bezig hielden, zich minder lieten gelegen liggen. - Het Zesde behandelt den toestand der leeken, die te midden der maatschappij in verschillende rangen en standen leefden, of eene soort van middenstaat vormden, de monniken. - De vijftiende en zestiende eeuw waren, volgens het Zevende Boek, getuigen van het ontwaken van hoogere behoefte en van de zucht naar zedelijke hervorming, zichtbaar in het streven van de Broeders des Gemeenen Levens en de uit hen ontstane vereeniging der *Windesheimsche* Kanunniken. - Op de monniken-orden volgen, in het Achtste Boek, de *Nederlandsche* nonnen, waarbij van de merkwaardige inrigting en levensregelen der Bagijnen, en haar meer burgerlijk dan kerkelijk karakter een regt aanschouwelijk tafereel wordt opgehangen, 'dat van grondige geleerdheid en moeitevollen arbeid in het nasporen der bronnen getuigt'. Bij dezen lof aan den Schrijver gegeven, voegt DELPRAT den wensch: 'dat hij lust en kracht mag behouden tot het voortzetten van zijn klassiek werk!' Die wensch is, helaas! niet vervuld. De man die dertig jaren der *Utrechtsche* Hoogeschool tot sieraad was, aan wiens uitgebreide kennis zich het beminnelijkst karakter paarde, wiens ongemaakte godsvrucht zich in werkdadigen ijver voor het goede en in belangelooze menschenliefde openbaarde, die bij zijne vele en gewigtige bezigheden nog den tijd kon vinden tot het schrijven van menig doorwrocht werk, is weggenomen toen men nog hopen mogt van zijne vlijt en geleerdheid meer vruchten te zullen plukken. Bij zijn afsterven hebben zich de klaagtoonen van ambtgenooten en leerlingen laten hooren. Maar zou een ROIJAARDS niet verdienen, dat voor zijne nagedachtenis een gedenkteeken gesteld worde, als het door WILDSCHUT voor den vader opgerigte? Aan de pen van den Hoogleraar BOUMAN, den veeljarigen ambtgenoot des ontslapenen, ware die taak zoo goed toevertrouwd. De talrijke leerlingen en vrienden van ROIJAARDS zouden er zich dankbaar over verheugen.

De derde en vierde Aflevering van den 'Historischen Atlas van *Noord-Nederland* van de zestiende eeuw tot op heden, door Mr. G. MEES, AZN.', waarvan door den Uitgever dezer Bijdragen de verdere aankondiging geschiedt, bevat twee kaarten:

de eerste de gedaante des lands in 1530, op grond van vroegere en latere berigten, van welke een oordeelkundig gebruik gemaakt is, voorstellende, en door een relaas van de gebeurtenissen des tijds, en de verandering van heerschappij der Gewesten, die achtereenvolgens onder de magt van KAREL V kwamen, opgehelderd. - Uit de omstandigheid, dat de zeeweringen, onder den naam van *Hondsbosch* bekend, reeds in 1413 bestonden, besluit de Heer MEES, dat het Westerstrand niet zoo aanmerkelijk is afgenomen, als men tot hiertoe gemeend heeft; en doet verder opmerken, dat *Holland* geenszins met het *Nedersticht* werd vergroot, toen het laatste door den Keizer in bezit werd genomen; dat in de mislukte pogingen om *Overijssel* en *Drenthe* als een enkel landschap te beschouwen, de reden te zoeken is, waarom het laatstgenoemde nimmer onder de titels van KAREL V of van zijnen zoon FILIPS voorkomt; en dat de vereeniging der Noordelijke *Nederlanden* onder éénen Heer hunne rust en welvaart bevorderde. Op de kaart wijzen de niet met kleuren gedekte deelen de Gewesten aan die in 1530 nog niet tot de heerschappij van KAREL behoorden, alsmede de onafhankelijke Heerlijkheden. - De kaart van 1560, toen de Noordelijke Gewesten politiek waren vereenigd, stelt de tot stand gekomen Kerkelijke verdeeling in de stichting der nieuwe Bisdommen voor. Welke redenen FILIPS II daartoe dreven, wat moeite het kostte eer de zaak te *Rome* haar beslag kreeg, en welken tegenstand de uitvoering van den maatregel in *Nederland* ontmoette, hoe eerst onder ALVA in sommige steden de nieuwe Bisschoppen van hunne Diocesen bezit konden nemen, maar hoe ook deze, gelijk de andere, voor den magtigen loop der gebeurtenissen verdwenen, wordt door den Schrijver met kennis van zaken ontwikkeld.

Eindelijk geeft Dr. STRATINGH een verslag en aanprijzing van de 'werken van den *Ommelander* Edelman JOHAN RENGERS VAN TEN POST, uitgegeven door Mr. H.O. FEITH, Archivarius der Provincie *Groningen*, in drie Deelen', volgens het oorspronkelijk handschrift. Zij behandelen: eensdeels de betrekking van de *Ommelanden* tot, en hunne regten tegenover de stad *Groningen*, die in den edelman eenen ijverigen voorstander vinden; en behelzen, anderdeels, menige bijdrage tot de kennis van de merkwaardige gebeurtenissen der laatste helft van de

zestiende eeuw, zoo in *Groningerland*, als elders in ons Vaderland. - Ook dit werk, waarvan slechts honderd vijftig exemplaren gedrukt zijn, zal de aandacht, vooral van de Geschiedkundigen van het Gewest, waarvoor het in de eerste plaats bestemd is, niet ontgaan.

Wilden wij bij onze opgave van den inhoud van dit Derde Stuk, dat ook voor het oog gewonnen heeft, eenige aanbeveling voegen, wij zouden vergeten dat het een arbeid van kundige en ijverige mannen geldt, waarop het zegel der goedkeuring reeds lang gedrukt is. Voor nog strengere correctie zullen misstellingen als op bl. 114 en 116, waar tot tweemaal 1660 voor 1560 staat, en eenige ongelijkheid in de spelling verdwijnen. De prijs der aangekondigde werken worde voortaan niet verzwegen.

G.V.

Arnhem en zijne Omstreken. Met een plattegrond der stad. Te Arnhem, bij ls. An. Nijhoff. (Zonder jaartal.) In kl. 8vo. 92 bl. f 1-:

In geene betere handen kon de beschrijving van *Arnhem en zijne Omstreken* zijn gevallen, dan in die van den kundigen *Gelderschen* Archivarius, die door de verzameling en uitgave der *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* zich op den duur zoo verdienstelijk maakt.

Reeds in 1820 gaf de werkzame man zijne *Wandelingen in de Omstreken der Stad Arnhem* uit, en het vertier van dat onderhoudend werkje was zoo groot, dat er in 1836 reeds een vijfde druk van noodzakelijk geacht werd; bewijs, voorwaar, genoeg voor den opgang dien het maakte, en dat men het voor een gids hield op wien men zich, *tot op dien tijd*, veilig kon verlaten. De groote veranderingen echter, die zoo in *Arnhem* als in den omtrek, ten aanzien van vermeerderde straten, nieuwe wegen, aangelegde plaatsen, grond-ontginningen, als anderzins, sedert voorvielen, deden velen van hen die gedurig van elders deze schoonste streken onzes Vaderlands bezoeken, naar een geleider uitzien, die, bekend met de latere omstandigheden, zijn voorganger doelmatig kon opvolgen, en met voegzame beknoptheid het noodigste en merkwaardigste mededeelde.

Aan dit verlangen heeft de Heer NIJHOFF, bij het herzien zijns vroegeren arbeids, ten volle beantwoord: immers doet hij ons *Arnhem* kennen zoo als het *thans* is, en voert ons als bij de hand in diens omstreken rond, zoo als zij zich tegenwoordig voordoen. Wij zien, onder anderen, welk eene belangrijke uitbreiding aan de stad zelve, sedert 1853, is gegeven, en hoe de bevolking in bijna 30 jaren (van 1825-1853) van 10,231 tot 19,298 zielen is gestegen (bl. 11). Ook op de belangrijke veranderingen en verfraaijingen in den onmiddellijken omtrek der stad wordt gewezen, en alles medegedeeld in een boeienden en bevalligen stijl.

Vindt men, uit den aard der zaak, in deze nieuwe uitgave veel dat in de vorige niet vermeld kon worden (waarop echter de geschiedenis van *Arnhem* zelf eene uitzondering maakt), er is daarentegen ook veel weggelaten, dat vroeger als belangrijk was aangestipt. Het is ons voorgekomen dat de Schrijver met ons in de overtuiging deelt, dat de meeste vreemdelingen *Arnhem* alléén om zijne heerlijke omstreken bezoeken, en niets minder dan wetenschappelijk genot beoogen, en hij daarom zich ook aanmerkelijk bekort heeft in de opgave van geschied- en oudheidkundige bijzonderheden; het is daaraan dan ook toe te schrijven, dat de inhoud der vóórlaatste uitgave van 156 bladzijden, in de tegenwoordige tot op 95 bladzijden is ingekrompen.

Zal dus de vreemdeling wèl doen zich deze nieuwe uitgave aan te schaffen, om niet, op de vorige afgaande, te *Arnhem* naar vestingwerken om te zien waar *thans* de prachtigste gebouwen staan, of naar barre heiden te vragen waar tegenwoordig uit jeugdig plantsoen de schoonste lusthuizen verrijzen: zoo kan hem toch de uitgave van 1836 in andere opzichten belangrijke diensten bewijzen, en wij weten onze meening niet beter uit te drukken dan met de woorden des Schrijvers zelve in zijn humoristisch Voorberigt: 'Vraag hem' (den tegenwoordigen gids) 'niet te veel over de voormalige gesteldheid der plaatsen die gij bezoekt; over hetgeen daar in vroegere eeuwen gevoeld, genoten, en geleden is. Hij zal er u niet veel, althans niets grondigs (?), van zeggen, maar u verwijzen naar zijn meer bejaarden voorganger, die de gedachtenis dier zaken bewaart, en van de verhalen die hij er van weet mede te deelen, zelfs de bronnen kan aanvoeren' (aanwijzen?).

Wij danken den Heer NIJHOFF voor het lieve boekje, dat ook door typographische uitvoering zich aanbeveelt, en waaraan een bijgevoegde nette plattegrond van *Arnhem* in zijne tegenwoordige uitgestrektheid, geene geringe waarde bijzet, en wenschen hem, bij verlenging zijns werkzamen levens, de noodige kracht en lust toe ter bearbeiding der plaatselijke, gewestelijke en Vaderlandsche Geschiedenis, waarin zijn naam, naast dien van zijn beroemden stadgenoot G. VAN HASSELT, eene wèlverdiende plaats bekleedt.

A. C.W.P.

De Donau-Vorstendommen, in het najaar van 1853, beschreven door een ooggetuige; benevens Brieven van het tooneel des oorlogs, bevattende een verslag van de laatste gebeurtenissen aldaar. Te Amsterdam, bij de Gebroeders Kraay. 1854. In gr. 8vo. 102 bl. f :-90.

Deze, den 30sten September 1853 van *Constantinopel* uitgaande reis door de *Donau-Vorstendommen* laat zich met genoegen lezen. Men wordt daarin, op onderhoudende wijze, eenigermate bekend gemaakt met den toestand dier vruchtbare, maar slecht bestuurde en reeds daardoor ongelukkige landschappen, die tot naijver- en twistbarende wrijfpunten tusschen *Rusland* en *Turkijë* schijnen bestemd te zijn, en thans onder den druk des oorlogs zuchten.

De beschrijving loopt over terreingesteldheid, steden, dorpen en rivieren; over landaard, zeden en gebruiken; over bestuur, politie, enz.; en dat alles is doorvlochten met ontmoetingen en met bewegingen en handelingen van de landtroepen en oorlogs-marine, in één woord: van de krijgs-toebereidselen welke den tegenwoordigen stand van zaken zijn voorafgegaan. De stijl is levendig en vloeiend, soms piquant en met geestige scherts, of ook wel met gemoedelijke aanmerkingen en oordeelkundige gevolgtrekkingen doorweven.

Als het 'Voorwoord' niet zeide dat het werkje eene vertaling uit het *Engelsch* is, zou men dat niet merken: wij hebben geen enkel *Anglicisme* aangetroffen. Taal, spelling en interpunctie zijn mede zoo zuiver, dat we alleen de volgende feilen hebben gevonden: bl. 11: 'randsels van koeijenhaar'; dat zal

moeten zijn: 'van koevellen, met het haar naar buiten'. Bl. 32: '*Molvo-Wallachijë*', voor: '*Moldo-Wallachijë*'. Bl. 43: 'derde letter', voor: 'doode letter'.

Het reisverhaal eindigt met het laatst van December en loopt tot bl. 68.

Bl. 71-102 bevatten vijf 'Brieven van het tooneel des oorlogs', loopende van den 9^{den} Januarij tot den 17^{den} Februarij 1854. In deze brieven (uit de *Amsterdamsche Courant* overgenomen) wordt wel eenig licht verspreid over het nog steeds zoo donker en raadselachtig oorlogstooneel; maar de berigten en beschrijvingen zijn weinig beduidend en soms twijfelachtig; de datums stroken niet altijd (zie, o.a., bl. 74 met 85), en het geheel mist een behoorlijk verband. Zij hebben dus bloot als verhaal eenige waarde, en zijn voor de krijgswetenschap en voor de kennis van den oorlogstoestand van zeer weinig nut⁽¹⁾. De stijl dier brieven is ook verre beneden dien van het reisverhaal.

Men kan echter deze brieven als toegift nemen. Het werkje in zijn geheel is wel aanbeveling waardig, vooral voor Leesgezelschappen.

A.V.W.

Handboek voor de Geschiedenis en Aardrijkskunde der Middeneeuwen, van W. Pütz, vertaald en bewerkt door Dr. E. Mehler en Dr. J. van Gigch. Te Gorinchem, bij J. Noorduyne en Zoon. 1854. In gr. 8vo. 408 bl. f 3-80.

De aankondiging van een werk, dat, in eene vreemde taal geschreven, maar door *Nederlanders* vertaald en bewerkt is, splitst zich natuurlijk in twee deelen: een oordeel over het oorspronkelijke mag daaraan evenmin ontbreken, als eene uiteenzetting van de wijze waarop het vertaald en bewerkt is.

Zeër juist zijn de opmerkingen van de Bewerker in de Voorrede: 'Wij achten het onkiesch en overbodig, hier bij herhaling over de voortreffelijkheid der leerboeken van PÜTZ

(1) Wie over den oorlog in het Oosten iets goeds wil lezen, dien zij aanbevelen: '*Précis de la guerre d'Orient. Histoire des opérations militaires tant en Europe qu'en Asie*' (in den *Spectateur Militaire*, 37e Livraison. Juin 1854).

uit te weiden. De verspreiding, die daaraan - ondanks de overgroote menigte van hand- en leerboeken der algemeene geschiedenis, die, zeer verschillend in omvang en waarde, in den laatsten tijd het licht hebben gezien - te beurt gevallen is, (het werk had in 1851 reeds den vijfden druk beleefd) heeft ons overtuigd, dat wij onzen tijd aan geen onnut werk verspild hebben.' - Was het van de geleerde Bewerker te verwachten dat zij hunnen tijd aan een onnut werk zouden besteden? En toch, er is een groot verschil tusschen een onnut werk en een werk dat aan zijn doel beantwoordt. Is het in elk leerboek, van welke wetenschap ook, een hoofdvereischte, dat het den inhoud in den passenden vorm voor de te behandelen wetenschap uiteenzet, te meer wordt dit met regt gevorderd in een leerboek voor de Geschiedenis, wier inhoud en wijze van voorstelling in een zeer naauw verband staat met de philosophische leerstukken over God, menschheid, enz., en daardoor een overwegenden invloed uitoefent op het jeugdig gemoed. Geschiedenis is, naar ik meen, ook volgens dezen Schrijver, het aaneengeschalkte verhaal van merkwaardige feiten. Maar van welke feiten? Wat is het teeken waardoor men de merkwaardige van de niet merkwaardige kan onderscheiden? Mij dunkt, de inhoud van de geschiedenis wordt beter bepaald, als men aanneemt (niet als eene uit de lucht gegrepene hypothese, maar als het resultaat van de naauwkeurige waarneming van de gebeurtenissen), dat al hetgeen geschiedt ten doel heeft de vorming van eene zich zelve bewuste menschheid, dat wil zeggen: aantoonde wijze waarop de volken hun deel hebben bijgebracht om het besef te doen ontstaan, dat alle menschen met elkander één geheel uitmaken en, elkander wederkeerig aanvullende, naar volmaaktheid streven.

Met het oog hierop is onze eerste aanmerking op deze Geschiedenis van de Middeleeuwen gerigt, tegen de synchronistische wijze van behandeling die door den Schrijver is gevolgd. Moet iedere verdeeling van de Algemeene Geschiedenis in tijdvakken op zich zelve reeds als ondoelmatig beschouwd worden; omdat zij niet, even als een spoorwagen, aan verschillende stations halte houdt, maar aantoonde hoe zich het eene feit uit het andere ontwikkelt - te meer nog komt deze ondoelmatigheid uit bij eene synchronistische behandeling, waar

de geschiedenis van ieder volk is behandeld in kleinere tijdvakken, bepaald naar de eene of andere minder of meer in het oog springende gebeurtenis bij één volk, terwijl de andere volken in dezelfde, voor hen niet passende keurs gedwongen worden. Hij die de Geschiedenis synchronistisch behandelt, doet even als degeen die de Aardrijkskunde naar de lengte en breedte waarop de plaatsen liggen behandelt; wel kan dat somwijlen zijn nut hebben, om eene proef te nemen, of iemand met den inhoud van de wetenschap goed bekend is, maar om hem dien inhoud te onderwijzen, kan zij, dunkt mij, niet dienen.

Deze aankondiging zou tot een boekdeel aangroeijen, indien wij al de volken die in dit Handboek behandeld worden, wilden nagaan. Wij kiezen er slechts twee, om daarover eenige opmerkingen te maken, namelijk de *Arabieren*, dewijl zij zoo veel hebben bijgedragen om de ontwikkeling van het mensdóm in *Europa* te bevorderen, en de *Engelschen*, wier staatsregeling (een van de voornaamste middelen om de ontwikkeling van volken voor- of nadeelig te zijn) zoo wel direct als indirect een belangrijken invloed heeft uitgeoefend, en nog heden ten dage uitoeft op het lot van de volken. Waarom is er niets gezegd (bl. 82) van den maatschappelijken toestand van de *Arabieren* vóór MOHAMMED, hetgeen toch volstrekt noodzakelijk is om de door MOHAMMED ingevoerde orde van zaken te begrijpen en te beoordeelen? Te meer mag men zich hierover verwonderen, daar geleerde Orientalisten zoo vele belangrijke bijdragen hebben geleverd tot de naauwkeurige kennis van dien toestand. Ook de voorstelling van hetgeen de Islam leert: 'van de grondzuilen van den Islam' (bl. 84), is, om de zachtste bewoordingen te kiezen, niet van zeer groote onnaauwkeurigheid vrij te spreken. In de geschiedenis van de eerste Kalifen mist men, onder anderen, hetgeen vooral niet had mogen ontbreken, eenige verklaring van het zoo opmerkenswaardig verschijnsel, dat de veroveringen van de *Arabieren* zich als ware het plotseling over bijna de geheele toen bekende wereld uitstrekten. Hetgeen op bl. 91 geleerd wordt, zou waarlijk niet doen vermoeden dat het dienen moet, zoo als het opschrift aankondigt, om de *staatsregeling* te leeren kennen.

De verwijzing naar Lord BROUGHAM's *British Constitution, London, 1844*, zal eene naauwkeurige uiteenzetting van

hetgeen wij op de *Engelsche* Geschiedenis van dit tijdvak aan te merken hebben, overbodig maken. Had de Schrijver dit in *Engeland* zoo beroemde werk geraadpleegd, zeker zou zijne Geschiedenis veel daarbij gewonnen hebben; ja, zelfs zou niet alleen de voorstelling van menig feit anders zijn uitgevallen (b.v. in de geschiedenis van WILLEM *den Veroveraar*, bl. 223), maar zeker zouden er van de opgenomene zijn weggelaten (b.v. in de geschiedenis van EGBERT omtrent de invallen van de *Denen*, bl. 160), en anderen zijn opgenomen (b.v. in dezelfde geschiedenis, omtrent de Heptarchie).

Niettegenstaande dergelijke bedenkingen, is er evenwel ook veel goeds van dit Handboek te zeggen. De Schrijver heeft zich niet alleen bepaald, zoo als vroeger te dikwerf, helaas, geschiedde, tot het opnemen in zijne Geschiedenis alleen van oorlogen, veroveringen en dergelijke feiten, maar men vindt bij schier elk volk belangrijke mededeelingen omtrent den toestand van kunsten en wetenschappen, en het aandeel dat het volk in hare beoefening heeft gehad.

Voor de vertaling en bewerking hebben wij bijna niets dan lof. Zelden ontsiert een *Germanisme* het werk. Hartelijk hadden wij gewenscht dat de Bewerkers voor de Geschiedenis vooral van de Mohammedanen meer in het oog hadden gehouden hunne eigene woorden in de noot op bl. 6: de *Arabische* namen zouden dan niet zoo jammerlijk zijn geradbraakt. Druk en uitvoering laten weinig te wenschen over.

Korte Schets der Oude Aardrijkskunde - eene Handleiding bij het onderwijs op Gymnasiën en andere Scholen; bewerkt door Dr. D. Willemier, Oud-Rector der Latijnsche School te Gouda. Derde druk, herzien door Dr. N.J.B. Kappeyne van de Coppello, Rector van het Gymnasium te Gouda. Te Gouda, bij G.B. van Goor. In kl. 8vo. 72 bl. f :-60.

‘De herziener zal geene Voorrede schrijven’ - zoo leest men in het Voorwoord - ‘om de behandeling der Oude Aardrijkskunde, als een afgezonderd vak, te verdedigen of te bestrijden: in allen gevalle houdt hij het voor noodig, dat op de scholen waar zij afzonderlijk wordt onderwezen, door de leerlingen een handboekje worde gebruikt, dat zoo veel mogelijk naar de beste en laatste bronnen is bewerkt.’ - Naar

ons oordeel moet de Oude Aardrijkskunde op het Gymnasium steeds eene hulpwetenschap zijn en niet als een afgezonderd vak behandeld worden. Zij moet alleen strekken om de oude Geschiedenis en de oude Schrijvers toe te lichten. Evenwel erkennen wij gaarne dat ook een overzicht van de Oude Aardrijkskunde voor sommigen zijn nut kan hebben; maar nooit mag men ver daarmede gaan. Bovendien is het ons steeds voorgekomen dat de meeste, zoo niet alle, Leerboeken van de Oude Aardrijkskunde onnaauwkeurig zijn in het aannemen van verschillende tijdperken voor die wetenschap: er is toch een groot verschil tusschen de Aardrijkskunde vóór of na ALEXANDER *den Groote*, vóór of gedurende de *Romeinsche* Keizers. Dit boekje maakt volstrekt geen verschil.

In twee-en-zeventig bladzijden levert deze Schets een zoodanig vrij volledig overzicht van de Oude Aardrijkskunde. De behandeling van *Asia* beslaat zes-en-twintig bladzijden; die van *Libya* zes, terwijl de overigen *Europa* behandelen. Bij de meeste voorkomende oude namen zijn tusschen haakjes de tegenwoordige gevoegd, en met een paar woorden de belangrijkste bijzonderheden vermeld. Jammer dat ook niet bij de oude namen de *Genitivi* zijn opgegeven, ten minste bij die welke ligtelijk tot vergissing aanleiding geven: het boekje is immers, blijkens het Voorwoord, voor beginnenden bewerkt.

De leerling die het geluk heeft een kundigen leermeester te hebben, zal zich met vrucht van deze Schets kunnen bedienen.

I. Selections from T.B. Macaulay's History of England, arranged for the use of the higher Classes of Schools and for private exercise. - *Keur uit de Geschiedenis van Engeland, enz., door den Vertaler der Geschiedenis. Te 's Gravenhage, bij H.C. Susan, C.H.zn. 1853. In kl. 8vo. 206 bl. f 1-:*

II. Lees- en Leerboekje voor eerstbeginnenden in de Fransche Taal. Te Amersfoort, bij Joh. van Wermeskerken, D.Rz. 1853. In kl. 8vo. IV en 92 bl.

III. Oefeningen in het schrijven der Fransche Taal, door H.

G. Roodhuyzen. *Eerste Stukje. Te Amsterdam, bij L.F.J. Hassels. 1853. In kl. 8vo. VIII en 32 bl. f :-25.*

IV. *Leesboek voor de Jeugd, in den vorm van Zamenspraken, door J.P. van der Maas, Jr., Onderwijzer te Amsterdam. Te Amsterdam, bij C.L. Brinkman. 1853. In kl. 8vo. VIII en 88 bl. f :-20.*

V. *Kinderpraatjes. - Een nuttig Leesboekje voor de Tweede Klasse, in stad- en landscholen. N°. 1. Door B.L. van Albada, Onderwijzer te Workum. Te Koevorden, bij D.H. van der Scheer. In kl. 8vo. 52 bl. f :-15.*

I. Het groote historische werk van MACAULAY is reeds aangekondigd, en naar waarde geprezen; wij hebben dus niet zoo zeer over den inhoud der '*Selections*' ons oordeel te zeggen, als wel over de wijze waarop de kundige Vertaler getracht heeft dat uitmuntende werk ook reeds vroegtijdig bij de jeugd bekend te maken. Ref. is in het algemeen geen vriend van korte uittreksels van beroemde Schrijvers, omdat er zoo dikwerf het verband in ontbreekt. De Verzamelaar echter heeft er hier, niettegenstaande de stukjes zeer kort zijn, zoo veel doenlijk voor gezorgd, dat elk als een geheel kan worden beschouwd. Voor het vervolg hopen wij echter sommige meer uitgebreide stukken te ontvangen. De vertaling der moeilijke woorden en zinnen heeft vele verdienste; hoewel wij de aanmerking niet kunnen weêrhouden, dat de zeer vrije vertaling niet altijd voor de schooljeugd geschikt is.

II. De ons niet bekende Schrijver heeft in zijn Lees- en Leerboekje een verdienstelijk werk geleverd; wij hebben 't met belangstelling gelezen. Dit geldt den gang van zijne *méthode*; doch niet zoo geheel zijn wij 't met hem eens over de bewerking; vooral niet om de vele weinig gebruikelijke woorden die het eerste gedeelte bevat, en om de min gewone vertaling van sommige woorden. In dit opzigt wenschten wij het boekje eenvoudiger voor de eerstbeginnenden. Wij gelooven dat de Bewerker, bij eenen herdruk, wèl zal doen met op deze aanmerking te letten. Enkele fouten tegen de taal zullen dan ook verbetering behoeven.

III. Dit werkje van den zoo gunstig bekenden *Amsterdamschen* Onderwijzer, even als het voorgaande op eene wezen-

lijke *méthode* gegrond, heeft boven alles ten doel het onderwijs in de *Fransche* taal eerder met het praktische dan wel met het theoretische gedeelte te doen aanvangen. De Heer ROODHUYZEN heeft in de Voorrede zijne zienswijze, die wij volkomen beamen, uiteengezet, en dat is niet het minst merkwaardige gedeelte van het boekje. Wij zien met belangstelling het verder gedeelte van zijnen arbeid te gemoet, en kunnen het geleverde met volle overtuiging aanbevelen.

IV. Wij keuren de gedachte in de Voorrede geuit allezins goed: het is inderdaad nuttig, de jeugd door het overluid lezen van zamenspraken in den natuurlijken toon van voordragt te oefenen. Maar het doet ons leed, hier te moeten bijvoegen: dat wij den inhoud der zamenspraken minder goedkeuren niet alleen, maar ten deele zelfs afkeuren. Wie, b.v., 2. *Verwaandheid*. - DAVID en GOLIATH. - gelezen heeft, zal zijnen kweekelingen dusdanige taal in den mond willen leggen? De kindertoon komt ons het best geslaagd voor in de laatste gedeelten, die althans het bewijs bevatten, dat de vervaardiger wel in staat is, in dit *genre*, onderhoudende lectuur voor de jeugd te leveren.

V. In dit werkje hebben wij weinig bijzonders gevonden. Wij twijfelen of het lezen van rijmelooze versjes, met afwisseling van metrum, het voorgestelde doel zal doen bereiken. Bijzondere verdienste kunnen wij voor ons er daarom niet aan toekennen. Wat het zedelijke betreft is het echter lofwaardig, en dus ook nuttig. Waar 't gebruikt wordt zullen de kinderen er altijd wat goeds uit leeren.

Over de grondbeginselen van het onderrigt en de taktiek der Kavallerie, gevolgd door een Woord over de Rijkunst. Te Breda, bij Broese en Comp. 1852. In gr. 8vo. 145 bl. f 1-40.

Ofschoon wij ons niet geheel bevoegd achten om over dit werk (vroeger in den *Nieuwen Militairen Spectator* stukswijze verschenen) een oordeel uit te spreken, durven wij 't echter gerust aanbevelen. De Schrijver (een oud-hussaren-officier) toont een man van studie, ervaring en grondige kennis van zijn vak te zijn; hij staaft zijne grondbeginselen met talrijke voorbeelden uit de vroegere en latere oorlogen, en behandelt ze tot in

de geringste *détails*, met eene naauwkeurigheid die van veelzijdige kunde en zorg getuigt.

Men behoeft slechts de volgende opmerkingen in zijne Inleiding te lezen, om al dadelijk met hem ingenomen te worden:

‘Het is’ - zegt hij, bl. 1 - ‘een vrij algemeen thema van de meeste (hedendaagsche) Schrijvers, als zij zich tot de behandeling van hun onderwerp zetten, klaagliederen aan te heffen, dat er nog niets bevredigends geschreven is over de stof hunner overdenkingen; wilde men hen gelooven, dan zou men in een chaos hebben verkeerd, tot zij - nieuwe scheppers - te voorschijn gekomen zijn om het licht over de duisternis te doen schijnen. Wel is waar doet ieder lezer spoedig regt aan deze nieuwe profeten, die het verledene alle verdiensten ontzeggen, schoon dat verledene ons toch gemaakt heeft wat wij zijn, en, bij 't gemis aan bronnen, met zoo vele moeilijkheden te kampen heeft gehad, terwijl deze eeuw rijk is door al wat vroeger beproefd, geoefend en geschreven is. Wij voor ons achten dat verledene, dat ons zijne ondervinding heeft nagelaten; wij achten het hoog; wij brengen het onze hulde toe, daar het ons de baan tot vooruitgang geopend heeft.’ - - ‘Dat de geest van vooruitgang en verbetering besta, dat hij worde aangemoedigd, wij hechten er ten volle ons zegel aan; want eene verlichte toepassing zal altijd iets te verbeteren vinden; maar men geve slechts niet toe aan dien geest van willekeurige verandering, die heel wat anders is, en in dit geval noodlottig moet werken; want een nieuw stelsel, hoe aanlokkelijk ook, levert in de toepassing altijd moeilijkheden op om op te lossen, zoodat beproefde mannen zich niet in zoodanig voetspoor werpen, zonder vooraf de noodzakelijkheid te hebben erkend, en van de voldoende en welverzekerde voordeelen overtuigd te zijn.’

Deze schoone en voor ieder, vooral in den tegenwoordigen tijd, zoo behartigenswaardige woorden, die wij gaarne onderschrijven, beloven iets goeds en getuigen tevens van den frisschen, bondigen schrijftrant, die het werk kenmerkt.

Wij wenschen den Schrijver een ruim debiet, niet alleen bij de mannen van *zijn* wapen, maar ook bij die van alle overige wapenen, voor wie het mede een schat van nutte leering bevat.

A.V.W.

Boekbeschouwing.

Het Leven van Jezus, den Zoon Gods en den Zaligmaker der wereld, wetenschappelijk-populair beschreven door Dr. L.S.P. Meyboom. Eerste Deel. Tweede Afdeeling: Jezus gedurende zijn openbaar leven op aarde. Te Groningen, bij J.B. Wolters. 1853. In gr. 8vo. 477 bl. f 4-25.

Het bevreemde den lezer van dit Tijdschrift niet, dat wij het voor ons liggend gedeelte van dit belangrijke werk⁽¹⁾ zoo lang zonder beoordeelende aankondiging lieten liggen. Wij oordeelden 't ongepast, ons daarbij te laten leiden door den indruk der onaangenaamheden die men den waardigen Schrijver in de laatste maanden heeft aangedaan, en moeilijk, ons geheel te onthouden van eene polemische houding tegen eene partij, omtrent welke en wier stappen ten aanzien van de beroeping van Dr. MEYBOOM naar de hoofdstad, wij ons liefst hier niet uitlaten. Dat wij 's mans opvatting en voorstelling in dit boekdeel van de verheerlijking van JEZUS op den berg niet kunnen beamen - hij zelf zal 't ons niet euvel duiden dat we dit onverbloemd verklaren; zelfs voegen wij er bij: dat het ons onbegrijpelijk is, hoe een zoo helderdenkend Godegeleerde eene zoo gezochte, onwaarschijnlijke, tegenstrijdige verklaring kan voorstaan; eene verklaring, die niets heeft waardoor zij zich aanbeveelt en door niets in het verhaal wordt geregtvaardigd. Maar 't ware onbillijk, wegens die ongelukkige bladzijden de waarde van het geheele werk te miskennen; onregtvaardig, hem die ze schreef, overigens groote verdienste omtrent de levensbeschrijving van JEZUS te ontzeggen. Indien deze aankondiging voor een Godegeleerd Tijdschrift bestemd ware, zouden we ons niet mogen ontslaan van het ontwikkelen der bedenkingen, die wij tegen MEYBOOMS opvatting van JEZUS' verheerlijking op den berg hebben; hier dunkt ons zulks de plaats niet, gelijk wij over 't geheel ons

(1) Zie de Eerste Afdeeling van dit Deel vermeld *Vaderl. Letteroefeningen*, 1853, N°. VII, Boekbesch., bl. 289-301.

bij deze beoordeeling het gemengd publiek behooren voor te stellen, voor 't welk zij geschreven wordt.

Dit boekdeel heet te bevatten: JEZUS' *openbaar leven op aarde*. Het is er wel 't grootste gedeelte van, maar loopt toch slechts tot aan de uitzending der zeventig discipelen, zoodat nog ter beschouwing overblijft het voorgevallene op het Loofhuttenfeest, JOH. VII:10, met hetgeen daarop gevolgd is tot aan en met 's Heilands laatste reize naar *Jerusalem*, en hetgeen aan zijn laatste lijden onmiddellijk voorafging. Worden de 'bijzonderheden in de Evangelien geboekt, zoo veel mogelijk naar tijds-orde beschouwd', al aanstonds valt in het oog, dat de zoogenoemde harmonie of overeenstemming en opvolging der Evangelie-verhalen door MEYBOOM veel verder is gebragt dan door een zijner voorgangers, zoodat het 'leven van JEZUS' bij hem veel minder dan bij hen eene verzameling van op zich zelve staande fragmenten, maar oneindig veel beter één geheel uitmaakt, gelijk dan ook de wijze van behandeling, die alles in verband plaatst tot de persoonlijkheid en het doel van den Heer, daaraan volkomen regt doet. WIESELER is de man, die voor de harmonistiek eenen vasten grondslag heeft gelegd door het ontwerpen van eenen Joodschen Kalender, in welken verre weg de meeste voorvallen in het openbare leven van JEZUS met eene zoo verwonderlijke juistheid hunne wêlbewezen plaats erlangen, dat, terwijl men het vroeger al zeer ver meende te brengen met, door behulp van eenige tijdmerken van grooteren en kleineren omvang, eenige bakens te zetten te midden van den grooten overvloed van onzamenhangende fragmenten; nu naauwelijks eene geschiedenis van den tegenwoordigen tijd bestaat waarin met grooter juistheid, van stap tot stap, tijd en plaats zijn aangewezen, *waar* en *wanneer* alles heeft plaats gehad, en dit niet ten gevolge eener reeks van onderstellingen en onbewezen gevolgtrekkingen, maar met klaarheid en vastheid. Ofschoon van den Schrijver niet kon geëischt worden dat hij zijne lezers zou inleiden tot alle voorafgaande berekeningen en navorschingen, meenen wij evenwel zoo veel te hebben nagegaan van den loop zijner onderzoekingen, om de gronden waarop zijne tijdrekenkundige rangschikking rust, en de beginselen van welke zij uitgaat, eenigermate te kunnen beoordeelen. En wanneer dan, met behulp van allerlei aanwijzingen en wenken

door vier geheel verschillende verhalers ter loops en zonder opzet gegeven, een geheel voor ons staat, waarin bijna alle deelen naauwkeurig aaneensluiten, dan betwijfelen wij, of het wel mogelijk zij, een krachtiger en onwedersprekelijker inwendig bewijs voor de waarheid hunner verhalen bij te brengen.

Gelijk het eenvoudige doorgaans een van de hoofdkenmerken der waarheid is, zoo is het ook hier. Al de schakels der tijdrekenkunde van 's Heilands openbare leven zijn opgehangen aan één punt: dat JEZUS op een Vrijdag gekruisigd is. Nu komt men langs een hoogst eenvoudigen weg tot de slotsom: dat dit moet hebben plaats gehad op den 15^{den} April van het jaar 783 na de stichting van *Rome*; zijnde dit het eenige jaar dat in aanmerking kan komen, waarop het Joodsche Paaschfeest zoo inviel, dat de dag der kruisiging op Vrijdag komt. De - vrij ingewikkelde - Joodsche Kalender-rekening doet nu het overige, en zoo kan men van stap tot stap, en dikwijls van dag tot dag, telkens de tijdmerken bevestigd vindende, de opvolging van JEZUS' reizen, verblijf, daden, enz. nagaan. Één voorbeeld slechts. Deskundigen weten, dat er onder de geleerden verschil is ten aanzien van het niet bepaald aangeduide 'feest der Joden', JOH. V:1, hetwelk, daar JEZUS 't te *Jeruzalem* ging vieren, een gewichtig tijdpoint in zijne levensgeschiedenis uitmaakt. De vergelijking der tijdmerken geeft ons keuze tusschen het Paasch- en het Purimfeest, ofschoon thans meest is aangenomen het laatste⁽¹⁾. WIESELER, en op zijn voetspoor MEYBOOM, bevestigt die opvatting, langs den weg dien hij zich afgebakend heeft, op bevredigende wijze. Blijkbaar moet dit 'feest' gezocht worden tusschen JEZUS' reis naar *Samaria* (JOH. IV:4, 5) en het Paaschfeest (VI:4). Het Purimfeest nu is het eenige waaraan gedacht kan worden, want dit viel op 14 *Adar*, of, omdat dit jaar een schrikkeljaar was, op 14 *Veadar*. Nu viel die dag in het jaar 782 na *Romes* stichting op den 19^{den} Maart, en die dag was juist een Zaterdag, een Sabbat, zoo als JOHANNES ook vermeldt V:10. Behoort aan WIESELER de eer van de Joodsche Kalender-rekening in de harmonie der Evangelien het eerst, zoo veel wij weten, naauwkeurig te hebben ingeroepen -

(1) Zie het een en ander tot staving van dit gevoelen bij VAN OOSTERZEE, *Leven van JEZUS*, D. II, bl. 6 en volg.

MEYBOOM heeft met scherpzinnigheid op de gelegde grondslagen voortgebouwd. Als proeve van bedachtzame, wèl wikkende harmonistiek wijzen wij b.v. op de verdediging van het gevoelen, dat wij slechts aan ééne tempelreiniging te denken hebben, en wel met aanneming der Johanneïsche tijd-orde, alzoo in het begin van JEZUS' optreding. De zaak is ons tot nog toe bedenkelijk; het verschil tusschen MATTHEUS en MARKUS - één dag - is te onbeduidend om er op te hechten dat men, meer dan ééne tempelzuivering aannemende, tot drie zou moeten komen; de afwijkingen in de kleine bij-omstandigheden doen ook in ons oog niets af, en de zoogenoemde psychologische gronden, b.v., dat het voegzaam was, zoo JEZUS met zulke daad zijn openbaar leven zoo wel besloot als opende - dat, zoo de daad slechts éénmaal is voorgevallen, het waarschijnlijker is, haar te stellen bij het besluit van 's Heeren openbaar leven, toen Hij meer bekend was en grooter invloed kon hebben - neutraliseren zich min of meer, wanneer men er andere tegenover stelt, b.v.: dat JEZUS door eene zoo kloeke, aandacht wekkende daad zich wilde doen kennen als krachtig ijveraar voor Gods eer, reeds bij het begin zijner openbare loopbaan - dat Hij, indien de Synoptici gelijk hebben, het misbruik twee jaren lang moet hebben aangezien zonder het te keer te gaan, en wat dies meer zij. Vóór de herhaling der daad pleit naar onze overtuiging sterk, dat MATTHEUS en MARKUS den tijd zoo naauwkeurig bepalen, dat men, zonder onbillijk te zijn, hunne getuigenis ten dezen niet kan ter zijde leggen, om alleen die van JOHANNES te hooren. 't Is zoo: MEYBOOM merkt, op het voetspoor van KRABBE⁽¹⁾, aan, dat de Synoptici, slechts één Paaschfeest vermeldende, daarop alles zamendringen, maar dit schijnt bij zoo naauwkeurige tijdsbepaling naauwelijks bevredigend. Doch voor het aannemen van slechts ééne tempelzuivering, en wel in 't begin van JEZUS' openbaar leven, spreekt misschien nog ruim zoo sterk, dat de vraag der Joden naar een teeken van 't gezag waarmede Hij handelde, aan het einde eener loopbaan, door zoo talloos veel wonderen gekenmerkt, eigenlijk onzin zou zijn geweest; terwijl ook opmerking verdient hetgeen MEYBOOM aanvoert, dat het vreemd zou moeten schijnen, zoo de valsche

(1) *Vorles, über das Leben JESU*, S. 248.

getuigen *ten laatste* het woord: 'Hij heeft gezegd dat Hij den tempel afbreken zou', als beschuldiging tegen JEZUS vonden, terwijl dit woord wel aanstonds zou ter sprake gekomen zijn, bijaldien het pas weinige dagen geleden was. Men ziet uit deze nog onvolledig opgegeven proeve, met hoe veel zorgvuldigheid de harmonistiek is bearbeid. Trouwens, ook in dit opzigt kan men niet zeggen dat VAN OOSTERZEE - ofschoon hij tot het resultaat van twee tempelreinigingen komt - zich zijne taak zeer gemakkelijk heeft gemaakt. Ook hij liet niets liggen wat hem dienen kon.

Het spreekt van zelf, dat iemand die op de hoogte der wetenschap staat en zich zijne taak niet gemakkelijk zoekt te maken, gedrongen wordt om omtrent vele bijzonderheden in het leven van den Heer zijn gevoelens uit te spreken. Wij denken nu niet zoo zeer aan opvatting van bepaalde plaatsen in de Evangeliën, die als klippen der uitleggers berucht zijn, zoo als onder de wonderen: de zwijnen in het land der *Gadarenen*, en onder de gelijkenissen die van den onregtvaardigen rentmeester; maar meer algemeen. En dan staan wij, bij den grooten rijkdom van zaken, verlegen, wát te kiezen. Wij bepalen ons bij den aard en de werking van JEZUS' wondervermogen.

MEYBOOM staat te hoog in kennis, ook van de Natuur-wetenschappen, om niet, met vrijen, onbevangen blik 's Heeren daden beschouwende, daarin *wonderen* te zien, of, zoo als JEZUS zelf ze doorgaans noemde, *teekenen*, wanneer Hij ze beschouwde in betrekking tot zijne tijd- en landgenooten; *werken*, wanneer Hij ze beschouwde in betrekking tot Hem-zelf. Reeds deze opmerking is van belang. De daden, die wij gewoonlijk onder den naam 'wonderen' begripen, zijn in betrekking tot JEZUS, die ze verrichtte, de natuurlijke, met zijn wezen overeenkomstige openbaringen van zijn wezen en leven, de onvermijdelijke uitvloeisels zijner persoonlijkheid. Wij willen noch mogen vooruitloopen hetgeen MEYBOOM er als resultaat van zijne beschouwing der afzonderlijke wonderverhalen nog van zal zeggen tot volmaking van zijne Christologie, maar teekenen toch aan, dat, ofschoon hij het wezen en het karakter van wonderen in het algemeen niet omschrijft, echter een wenk gegeven wordt, dat het eenige waardoor het, onzes

inziens, tegen de bedenkingen, uit onbekendheid met al de krachten der Natuur en uit het altijd volmaakbare van den menschelijken geest ontleend, opgewassen is, daarin bestaande, dat de wilskracht alleen, zonder tusschenkomende hulpmiddelen, de gewrochten te weeg brengt. Dat hooger ontwikkeling ook in het stoffelijke eene heerschappij doet uitoefenen, die zich hoe langer zoo meer onafhankelijk maakt van werktuigelijke tusschenmiddelen, wordt met regt opgemerkt bij JEZUS' wandelen op de zee; waar wij den beoefenaar ook van de nieuwste verschijnselen op het veld der menschelijke physioen psychologie ontmoeten. Maar dat die wilskracht, of dat verfijnde zenuwleven, of hoe men het noemen moge, zich ook aan het bloot stoffelijke dat tot JEZUS' ligchaam behoorde, of het maar nabij was, mededeelde, blijkt uit de genezing van den blinde te *Bethsaïda* (MARK. VIII:22-26), waar Hij den lijder aanraakt en speeksel op de oogen doet; en nog meer uit de herstelling der vrouw die aan bloedvloeijing leed (MARK. V:25-34), welke, zoo als MEYBOOM te regt opmerkt, van een bijzonder, zeer merkwaardig karakter is, vermits anders 'JEZUS bewust en opzettelijk de kracht liet werken die Hij bezat, terwijl hier die geneeskracht onbewust, onwillekeurig werkt en voorkomt als zetelende in JEZUS' ligchaam, ja, zelfs in zijne kleederen, zoodat zij van daar door eene aanraking kan worden uitgelokt. Met JEZUS' bewustheid staat zij in verband; maar zóó, dat zij zonder een besluit van JEZUS' wil kan werken, en eerst door de werking zelve tot zijne bewustheid komt. Van den anderen kant merken wij op: dat zij niet bij elke aanraking uitstroomt. De schare drong den Heer, en nu raakte Hem de een, dan de ander aan, en toch ontwaarde Hij niet dat er kracht uit Hem werkte. Dit gebeurde alleen op de aanraking der vrouw, die opzettelijk tot Hem was genaderd met het doel, dat die aanraking kracht *mogt* doen werken, en met de geloovige overtuiging, dat zij het ook *zou* doen. Wij leeren hier derhalve de genezende kracht van JEZUS kennen als eene, die zijnen geheelen persoon, zelfs zijn kleet doordringt en vervult, en die zich ook buiten zijn persoon kan doen gevoelen, zonder dat Hij het opzettelijk behoeft te willen. De werking geschiedt evenwel niet zonder dat Hij het gewaar wordt, en zij heeft plaats wanneer degene die haar ondervinden zal, dat wenscht en zich in 't volle vertrouwen

op die werking met JEZUS' persoon in aanraking brengt. Deze karaktertrek van JEZUS' geneeskracht zal ons later bij uitnemendheid te stade komen, om, vereenigd met alle anderen, die wij op onzen weg zullen ontmoeten, ons oordeel over het wezen van die kracht te besturen.' In afwachting daarvan zeggen we dan ook slechts met een woord: dat wij nog altijd met NEANDER het meest acht geven op JEZUS' eigen verzekering, dat de vrouw hare genezing aan haar geloof te danken gehad heeft, en dat het overige eene bijgeloovige dwaling van de vrouw zij, die JEZUS op dat oogenblik niet noodig achtte te bestrijden, terwijl Hij slechts wetenschap toonde, dat iemand Hem had aangeraakt. Regt doen wij intusschen aan de naauwkeurigheid van MEYBOOM, die zich met gestrengheid houdt bij de letter van het verhaal. Dat het geloof der vrouw de genezing door aanraking van JEZUS' kleed voor haar mogelijk maakte, is buiten kijf; doch van deze zijde is omgekeerd ook weder merkwaardig de genezing aan het badwater *Bethesda* (JOH. v:1-9): 'omdat wij hier het zeldzame voorbeeld vinden van iemand, die door den Heiland genezen werd, zonder dat er bij hem geloof, met kennis van den Zoon Gods, werd aangetroffen'.

Ten aanzien der naauwkeurige ontwikkeling van hetgeen als bijdrage tot de juiste kennis van het eigenlijke wezen van 's Heeren wonderkracht kan leiden, wijzen we nog op zijn wandelen op de zee; maar mogen ons niet langer hierbij ophouden.

Zoo wij toegaven in den wensch om op fraaije opmerkingen te wijzen, zouden wij gansche bladzijden uitschrijven. Slechts tot een paar bepalen wij ons.

Op JOH. v:26, 27 wordt aangeteekend: 'Kon Hij wel duidelijker en krachtiger de beschuldiging der Joden tegenspreken, dat Hij zich met God gelijk stelde? Leven had Hij in zich, gelijk de Vader, en daarom mogt Hij aanspraak maken op eene eere, gelijkvormig aan die, welke men den Vader beweest; maar terwijl de Vader dat leven oorspronkelijk in zich had, had de Zoon het *ontvangen*. Zijn leven was eene *gave* des Vaders. Geene gelijkstelling was er dus, maar ondergeschiktheid en minderheid van den Zoon onder den Vader, juist zoo als de namen van Zoon en Vader dat reeds medebrengen. En ten tweeden wordt hier door den Heer de

reden uitgesproken, waarom de Vader juist aan Hem alle oordeel en opwekking op aarde had toevertrouwd. Dat was omdat Hij menschenzoon was. Die uitdrukking zal zeker in de naaste plaats zinspelen op den naam, onder welken men volgens DANIËL veelal den Messias verstond; maar, daar het lidwoord ontbreekt en er niet staat: “*de Zoon des menschen*”, ligt er toch een andere, meer algemeene zin in. Hij was mensch, de Zoon Gods in menschelijke gestalte. Daarom was alle oordeel in zijne hand gelegd, en daarom geschiedde alle levendmaking door zijne tusschenkomst. God, die altijd op redelijke wijze met redelijke menschen handelt, die altijd door menschen op menschen werkt, volgde ook hier denzelfden gang. Gelijk Hij kinderen door ouders, volken door wijzen en vorsten prikkelt, leidt, en trekt, zoo doet Hij zulks het geheele menschelijke geslacht door den Menschenzoon.’

Over JEZUS' overhaast vertrek uit *Kapernaüm* (MATTH. VIII:18, MARK. I:37, 38, LUK. IV:42, 43) niettegenstaande den vriendelijken aandrang der schare: ‘Aan dien drang wilde Hij zich onttrekken. Hij wilde rondreizen en alom prediken. Deze schijnbaar zoo onbeduidende bijzonderheid laat ons eenen diepen blik slaan in den aard van 's Heeren werk en in de wijze waarop Hij het dacht te voltooijen. Als Hij gevraagd had, hoe die van *Kapernaüm* wenschten, dat Hij arbeiden mogt, dan hadden zij Hem door hun vriendelijken, belangstellenden aandrang reeds geantwoord. Zij wilden Hem zich liefst tot hunne stad zien beperken, waar Hij zoo veel geloof vond en zoo veel zegen werkte. Zij zagen Hem liefst in elk huis, waar een kranke te genezen was. JEZUS meende daaraan geen gehoor te mogen geven. Zijne roeping was niet, ter wille van een aantal enkele personen, zijn leven te verbrokkelen, zich tot eene menigte kleine verrigtingen, voor sommigen aangenaam en nuttig, te bepalen. Hij moest onbelemmerd kunnen leven en werken voor de groote zaak: zijn werkkring was niet tot enkele gezinnen of tot eene enkele stad beperkt, maar omvatte een geheel land.’ En in verband ook daarmee, wat men elders leest over MARK. III:10: ‘De Heer liep gevaar van verdrongen en verdrukt te worden... Van den eenen kant is het een treffend gezigt, dat de Heer zich geheel belangeloos onophoudelijk aan die scharen toewijdt, en zonder rust, lof of loon te begeeren, onver-

moeid leert, helpt en geneest. Maar van den anderen kant worden wij ook pijnlijk aangedaan door de houding van die schare, die alleen aan zich zelve denkt en voor eigene redding den redder zonder nadenken zou opofferen, die, daar Hij goed is en gaarne geven en werken wil, Hem nooit rust zou willen laten en al meer en meer van Hem vragen: wij vinden in dat tooneel een treffend beeld van de maatschappij, zoo als zij zich dikmaals vertoont. Wanneer iemand rijk is en veel aan de armen wil geven, dan verdubbelen zich de aanvragen met den dag, en als hij niet met kracht paal en perk weet te stellen en binnen de grenzen blijft, die hij niet kan overschrijden zonder zich ten gronde te rigten, hij zal geven moeten tot hij van alles is ontbloot. En zoo iemand met zijne talenten nut kan doen en hij gewillig is die talenten onvermoeid ten algemeenen nutte te besteden, dan loopt hij zoo ligt gevaar van telken dage met nieuwen arbeid overladen te worden, en geene rust te vinden voordat hij versleten, en dan niet zelden metëen ook verlaten en vergeten is. Daarom moest onze Heer zich somwijlen half met geweld aan de schare onttrekken, en overmatigen aandrang afsnijden, natuurlijk niet zonder veroordeeling van den kant dergenen, die dan van Hem niet verkregen hadden, wat zij verlangden. Want dat is zoo onze aard. Wij houden doorgaans ieder dát voor het gewigtigste en noodigste, wat wij voor ons zelve 't meest begeeren, en wie ons dat niet geeft of laat, die doet in onze schatting niet wat hij behoorde doen.' Dergelijke fraaije opmerkingen zijn er vele.

Vele ook van exegetischen inhoud: '*Armen van geest*' (MATTH. V:3); deze vertaling is niet zoo naauwkeurig als zij wezen kan; er staat eigenlijk: bedelaars voor den geest, geestelijke bedelaars. Op de vertaling afgaande, heeft men die armen van geest dikwijls voorgesteld als eenvoudige menschen, zonder veel doorzicht, die hunne behoefte gevoelen; zoodat armen van geest wel eens zoo veel beteekende als welmeenende, maar bekrompene menschen, die zich zonder eigen inzicht gewillig laten leiden en geloovig alles aannemen. Men bezigde dan deze zaligspreking des Heeren om derzulken toestand aan te prijzen, boven dien van degenen die zich in geestelijken rijkdom verheugen en eigen inzicht en kracht op prijs stellen. De meer juiste, oorspronkelijke uitdrukking leert ons beter. De

Heer noemt dezulken, die voor hunnen geest bedelen, die, in de bewustheid dat zij missen wat tot nooddruft der ziele dienen kan en het zich zelve niet kunnen verschaffen, die nooddruft elders zoeken en vragen. De grond hunner zaligspreking ligt dus niet in hunne armoede van geest; neen, deze is een ongeluk, waarvan zij verlost moeten worden [maar toch ook een geluk, in zoo ver zij dat ongeluk en die behoefte gevoelen]. Het prijzenswaardige in hen is juist dat bedelen, dat zoeken en vragen naar ziele spijs en verkwikking.' - Over MATTH. V:37: *uit den boozen*, wordt gezegd: 'Zoo de zonde er niet was, zoo er geene magt des boozen bestond, zouden geene eeden voorkomen [omdat zij dan niet noodig zouden zijn]. Al wat dus sterker is dan *ja* of *neen*, is inderdaad uit den booze'. Wij meenen dat deze eenvoudige, maar fraaije opmerking eigenlijk van OLSHAUSEN is. Maar daar MEYBOOM nergens de Schrijvers aanhaalt, die hij heeft geraadpleegd, kan men ook nergens bepaald zeggen of hij iets nieuws opmerkt; daartoe zou men allen moeten kennen. Nu en dan wordt evenwel dat stelsel van niets aan te halen, overdreven. Zoo wordt wel de belangrijke Verhandeling van Prof. SCHOLTEN over MATTH. XII:40 met instemming vermeld, maar er zullen zeker vrij wat lezers van MEYBOOMS werk zijn, die niet weten dat zij haar in het Tijdschrift: *Waarheid in Liefde*, te zoeken hebben.

Zelden zijn exegetische moeilijkheden voorbijgegaan. Eenigermate is dit echter het geval met MATTH. VI:27, waar gesproken wordt van eene el (lengtemaat) tot het leven (tijdmaat) toe te doen. De bijeenvoeging van beide is eene oogenschijnlijke ongerijmdheid: men meet den tijd niet bij de el. Doch JEZUS spreekt hier de taal des dagelijkschen levens, waarbij men stilzwijgend het leven als een weg van bepaalde lengte beschouwt en alzoo den weg met het wandelen op dien weg vereenzelvigt; even als men spreekt van een uur afstands, waaronder men ook verstaat: *gaans* of *reizens*.

Dat wij, hoe veel instemming ook hebbende voor het geheel, nogtans verscheidene bedenkingen hebben op gedeelten, zal niemand verwonderen, en MEYBOOM zelf zou eenen onzelfstandigen bijval aan zijn werk noch begeeren noch goedkeuren. Als echter deze aankondiging eene gemotiveerde beoordeeling werd van het een en ander, hiertoe betrekkelijk,

zouden we te groote ruimte vragen en ook treden op het gebied der Theologische Tijdschriften. Slechts ééne vraag: bladz. 330 schrijft MEYBOOM: 'dat JEZUS eenen mantel droeg van in 't oog vallende kostbaarheid, die zeker wel bekend geweest zal zijn'. Kennelijk doelt hij hier op het 'kleed zonder naad'. Wij laten nu daar, dat zulk een kleed noch zoo uiterst bijzonder, noch 'van zoo in 't oog vallende kostbaarheid' was. Maar in de zaak zelve komt ons de archaeologische vraag voor de aandacht: of dat kleedingstuk, waarover de krijgsknechten aan den voet van het kruis het lot wierpen, een opperkleed of een onderkleed zij geweest. MEYBOOM, aannemende dat JEZUS aan dit gewaad te herkennen was, neemt duidelijk het eerste aan; ook VAN OOSTERZEE⁽¹⁾. Toch gelooven we dat beiden dwalen en dat de *χρῶν* onder de ἱμάτιον gedragen werd. Zoo stelt het ook VAN DER PALM voor, en hij kende door en door de *Oostersche* gebruiken. Doch 't is hier de plaats niet tot dieper onderzoek.

Overigens is het niet noodig, te herhalen wat we vroeger zeiden van de studie der Natuur-wetenschappen, die in dit werk doorstraalt; zoo vindt men, bl. 147 en eld., blijk, dat de Schrijver in de physiologie en pathologie van het menschelijk ligchaam gansch geen vreemdeling is. In hoe ver men nu die kennis hier te regt gebruikt acht tot opheldering van JEZUS' levensgeschiedenis, hangt geheel en alleen af van het oogpunt, waaruit men deze beschouwt. Staan de lotgevallen en daden van den Heer op haar-zelve als geïsoleerd feit in de wereldgeschiedenis, dan valt alle zamenhang, en dus ook alle vergelijking met andere, weg; maar het naauw verband dat er in het algemeen tusschen alle verschijnselen in de schepping bestaat, en bepaaldelijk de naauwe betrekking tusschen de wereldregering in het algemeen, en Gods weg met het menschedom in het bijzonder, verbieden ons te scheiden wat vereenigd moet blijven. De CHRISTUS-openbaring behoort tot dat groote geheel, en daarom mag voor haar ook licht opgaan uit algemeene blikken in het wezen en de inrigting van dat organisch geheel, dat door het Pantheïsme met het hoogste Wezen zelf verward, door het Christelijk openbaringsgeloof daarvan zorgvuldig onderscheiden wordt. Het kost weinig

(1) *Leven van JEZUS*, III, 342.

moeite, te zeggen of te schrijven dat eenige voorstelling afwijkt van het in de Christelijke Godsdienstleer als geijkt aangenomene, maar waarheid behoort boven alles de gids te zijn naar dat heiligdom, waarin de hoogste waarheid zelve zetelt.

De lof van gepasten stijl, vroeger aan het eerste gedeelte gegeven, komt ook aan dit boekdeel toe. Gelijk, naar het plan van den Schrijver, de wetenschap er in op den achtergrond treedt na het verleen van hare diensten, zoo is dit ook het geval met de zorg, aan den vorm besteed. Het is geene geringe verdienste, dat de stijl, hoe goed, levendig en frisch, nergens zijne roeping miskent door de zaken te doen voorbijzien. Wat hoofdzaak is, blijft het, ook voor het oog der lezers. - Drukfouten zijn er weinige; die er nog zijn achtten we 't hinderlijkst in de cijfers, zoo als: bl. 81 staat: JOH. V.; lees: VI:4; bl. 100 staat: 19, lees: 14 *Veadar*; bl. 180 staat: MARK. II, lees: III:7-12.

Wij hopen spoedig weder een gedeelte te zullen ontvangen van een werk, dat, hoe men overigens des Schrijvers Evangelie-opvatting - naauwkeuriger of oppervlakkiger - moge beoordeelen, de algemeene belangstelling verdient om het onderwerp, en de algemeene aandacht als resultaat van echtwetenschappelijke studie en wèlgeslaagde poging om de wetenschap tevens vooruit te zetten en te populariseren.

O.

H.M.C.V.O.

Het Anti-revolutionaire Staatsregt van Mr. G. Groen van Prinsterer ontvouwd en beoordeeld door Dr. R. Fruin. Te Amsterdam, bij J.H. Gebhard en Comp. 1853. In gr. 8vo. 108 bl. f 1-:

De Anti-revolutionaire Bezwaren van Mr. Groen van Prinsterer tegen onzen Staat en onze Maatschappij, overwogen door Dr. R. Fruin. Te Amsterdam, bij J.H. Gebhard en Comp. 1854. In gr. 8vo. 96 bl. f :-90.

De Heer FRUIN heeft de verdienste van de eerste te zijn geweest die op een bij uitnemendheid geschikt tijdstip den Heer GROEN en zijn stelsel opzettelijk en stelselmatig heeft bestreden. De Heer VAN REESEMA, die hem volgde, drong

zeker dieper in het hart der anti-revolutionaire leerstellingen in; hij klom meer tot de bronnen op en toetste krachtiger den logischen bouw, maar zijne beschouwingen zijn juist daardoor niet zoo populair en eenvoudig als die van den Heer FRUIN. Van den Heer HEEMSKERK mogt men nog veel dieper en vollediger beoordeeling en uitspraak verwachten, maar hij heeft het werk, even als vroeger de Heer LIPMAN, in de beginselen laten steken, en nog altijd ziet men te vergeefs naar de vervolgen uit. De Heer VAN LIMBURG BROUWER heeft later het werkje van den Heer ROCHUSSEN onder handen genomen, maar de discipel wordt wel als bondgenoot, niet als volgeling erkend, en de pijl trof daardoor slechts van ter zijde: de Heeren JONCKBLOED, OPZOOMER, DE BOSCH KEMPER en vele anderen hebben van tijd tot tijd, meer opzettelijk of als ter loops, eene lans met den Heer GROEN gebroken; doch daarbij was volledigheid of niet bedoeld, of uit den aard der schermutseling ondenkbaar. - De Heer FRUIN heeft het stelsel als zoodanig aangetast en in uitmuntenden schrijfstijl en betoogtrant, op even ongedwongen als kernachtige wijze bestreden; en hij heeft de heuschheid en voorkomendheid gehad om, na eenen deloyalen en zijdelingschen aanval, met open vizier op nieuw in het strijdperk te treden - niet slechts ter zelfverdediging, die meerendeels overbodig scheen, maar - tot bestrijding van die aanvallen welke van tijd tot tijd door den Heer GROEN tegen onzen Staat en onze Maatschappij waren gericht, waardoor hij onze constitutionele instellingen en onzen maatschappelijken toestand als gewrocht van de revolutie en als vrucht van het ongeloof in verdenking en mis-crediet had zoeken te brengen.

Het is opmerkelijk, dat de Heer GROEN tot dus verre tegen alle die bestrijders het stilzwijgen heeft bewaard: immers, een enkel couranten-artikel, waarbij tegen eene bijzondere stelling wordt te velde getrokken, of eene verguizing door een ongenoemden bondgenoot uit de hoogte uitgesproken, of een enkele schimpscheut onder een of ander uittreksel in *de Nederlander* daarhenen geworpen, verdienen dien naam niet. Welligt dat de Heer GROEN, zoodra hij wat bekomen zijn zal van den wierook hem door zijnen dichterblijken geestverwant en bewonderaar toegezwaid, zich den tijd van zijne afwezigheid uit den parlementairen krijg zal ten nutte maken om den degen tegen de Heeren FRUIN, VAN REESEMA, en anderen te

scherpen: het bezwaar eener volledige wederlegging geeft aanspraak op langer tijdruimte dan de vruchtbare pen van den Heer GROEN anders behoeft om aan zijne van eigen citaten overvloeiende uitboezemingen lucht te geven.

Het eerste werkje van den Heer FRUIN is Referent, door misverstand, eerst te gelijk met het tweede ter aankondiging gezonden; maar de herlezing, naast en in verband met de latere *brochure*, geeft een eigenaardig genot, hetwelk hij aan het beschaafd *Nederlandsch* publiek vrijmoedig durft aanbevelen, en waardoor hem menig aangenaam oogenblik geschonken is. Men neme het dan ook voor lief, hier van de beide boekjes gezamenlijk een kort overzicht aan te treffen, hetgeen tot herlezing of nadere kennismaking moge uitlokken.

Hoe juist de Heer FRUIN de partij en het stelsel van den Heer GROEN heeft weten te beoordeelen, kan reeds dadelijk hieruit blijken, dat hij den naam van *anti-revolutionair* ongepast heeft geoordeeld en door dien van *Bijbelsch-historische* wenscht vervangen te zien, 'niet zoo zeer omdat ik inderdaad geloof' - zegt hij - 'dat zij op eene afkomst van Bijbel en geschiedenis, boven anderen, aanspraak heeft, maar omdat het algemeen bekend is, hoe zij zich daarop ten allen tijde beroemt'. En zie, de Heer DA COSTA zelf, in zijn lofgalm aan den Heer GROEN, komt tegen de benaming van *anti-revolutionair* op, en meer en meer ziet men die door het attribuut van *Christelijk-historische school* vervangen.

Die tweeledige naam van *Bijbelsch-historisch Staatsregt* wijst tevens den weg dien de Heer FRUIN bij het beoordeelend uiteenzetten van het stelsel gevolgd is; hij onderzoekt in zijne eerste *brochure* eerst den Bijbelschen, dan den historischen grondslag.

Wat den *Bijbelschen* betreft, vraagt hij eerst: of de Bijbel in zaken van Staatsregt autoriteit is? en dan: of GROENS leerstellingen met den Bijbel overeenkomen?

Met veel scherpzinnigheid wijst de S. aan, dat men, zonder iets aan de hooge waarde van de Goddelijke openbaring in de Heilige Schrift te kort te doen, echter geenszins de stelling van den Heer GROEN, waarop hij ook zijn Staatsregt gebouwd heeft, mag aannemen: 'dat voor den Christen het onderzoek binnen de grenzen der openbaring begrepen is'; en waarlijk, - ofschoon wij NEWTONS gezegde geheel beamen:

‘dat halve wetenschap van de Openbaring afleidt, echte wetenschap daarheen terugvoert’; ofschoon vele vroeger wel eens betwiste uitspraken der Heilige Schrift door latere natuuronderzoekers en andere wetenschappelijke mannen bevestigd zijn geworden, - stemmen wij met den Heer FRUIN volkomen in, dat de Heilige Schrift niet als leerboek der Natuur of Sterrekunde, noch als compendium van Staatsregt te beschouwen is. De gewijde Schrijvers hebben zich zeker menigwerf naar de denkbeelden van hunnen tijd gevoegd, en de maatschappelijke instellingen van het Mozaïsche en van het eerste Christelijke tijdperk zijn zoo geheel verschillend van de tegenwoordige, dat het onmogelijk is al wat voor die tijden en in dat land geschikt was, op den tegenwoordigen toestand over te brengen of zich dienovereenkomstig te gedragen. Het viel den Heer FRUIN dan ook niet moeilijk, uit de geschriften van den Heer GROEN zelve en anderen het bewijs bij te brengen, dat Bijbelteksten niet altijd en onvoorwaardelijk ten leiddraad kunnen verstrekken in de betrekkingen tusschen Volk en Regering, en dat het verzet tegen onwettige overheersching, schijnbaar door den Bijbel veroordeeld, inderdaad ook den Christen-Staatsburger geoorloofd zou kunnen zijn. Men zie overigens (bl. 52 en 53) de slotsom van zijn betoog te dien aanzien, waarop dan nog eene wederlegging volgt van hetgeen door den Heer GROEN omtrent de vereeniging van Kerk en Staat op Bijbelschen grondslag was geleerd, doch waarin hij zelf niet geheel consequent gebleven schijnt.

Vervolgens gaat de Heer FRUIN over tot den *historischen* grondslag van het anti-revolutionaire Staatsregt: hij weêrspreekt de stelling van den Heer GROEN omtrent den oorsprong der Staten; hij bewijst de onwaarheid van zijn beweren, dat de Monarchie de oudste Staatsvorm is geweest der *Germaansche* volken; hij bestrijdt de onjuiste voorstelling van de Souvereiniteit, en wijst de onbestaanbaarheid aan van de beperking der Koninklijke magt zoo als die door den Heer GROEN wordt voorgesteld; ook de historische dwaling van den Heer GROEN omtrent de oude Staten-vergaderingen wordt in het licht gesteld; de *Fransche* revolutie wordt verdedigd ten aanzien van de afschaffing der adellijke privilegiën, immers voor zoo verre zij met het algemeen belang, met de maatschappelijke orde in strijd waren; eindelijk wordt op de ver-

wantschap gewezen tusschen Reformatie en Revolutie, gelijk de anti-revolutionaire leer, consequent opgevat, tot Ultramontanisme leidt.

De slotsom van het eerste geschrift is dus, dat, bij de wederlegging der anti-revolutionaire beginsels, aan het Constitutioneel Staatsregt geene losgerukte Bijbelverzen en geene historische herinneringen meer naar het hoofd mogen geworpen worden, maar dat alleen wetenschappelijke bewijsvoering, die met ervaring begint en volgens de wetten der logica voortgaat, tusschen hen en ons moet beslissen.

Het tweede werkje van den Heer FRUIN sluit zich naauw aan het eerste aan. Na eene korte wederlegging van het weinige dat door den Heer GROEN, den ongenoemden Correspondent in *de Nederlander* en den Heer ROCHUSSEN tegen hem was aangevoerd (waarbij ook op de afwijkingen wordt gewezen, die deze laatste zich van eenige door den Heer GROEN vastgehouden stellingen veroorlooft), gaat de S. op bl. 23 over om meer bijzonder te wederleggen wat door den Heer GROEN tegen onzen Staat en onze Maatschappij is te berde gebragt. Hij beschouwt eerst de anti-revolutionaire grieven tegen den revolutionairen Staat in het algemeen, en toont aan dat die alleen tegen eene op den volkswil gegronde democratie of tegen eene willekeurige alleenheersching, geenszins tegen onzen grondwettigen Staat kunnen gerigt worden; daarna (bl. 47 en volgg.) gaat hij tot de vier bijzondere bezwaren van den Heer GROEN tegen onzen Staat over: 1°. de gesplitste Souvereiniteit, 2°. de scheiding van Kerk en Staat, 3°. het gemis van Corporatiën en Gilden, en 4°. de Centralisatie.

Bij elk dezer vier punten onderzoekt de S. inzonderheid, of die grondstellingen, waartegen de bezwaren van den Heer GROEN worden ingebragt, aan de *Fransche* Omwenteling hun oorsprong danken, of in eenigen anderen zin revolutionair kunnen genoemd worden?

Het behoeft wel geene vermelding, dat in de hoofdzaak de slotsom van het onderzoek voor de Constitutionele partij allezins bevredigend is; maar het betoog er van is ook zeer belangrijk en boeiend: wij houden het er dus voor, dat de Heer FRUIN met deze laatste *brochure* nog meer dan met de vroegere aan de zaak van onzen Constitutionelen Staatsvorm eene wezenlijke dienst heeft gedaan; zoodat het voortdurend

misbruikt verwijt van *revolutionair* wel eens een einde zal moeten nemen, of immers de Heer GROEN zich-zelf belagchelijk maken zal met op dit stokpaardje langer door te draven. Opmerkelijk achten wij het dan ook, dat de Heer DA COSTA in zijn *Open Brief*, hoe onbillijk ook in menig opzigt in zijne dichterlijk-staatkundige opvatting der beginselen, drijfveêren en bedoelingen der liberale partij, echter voor die zelfde liberale partij, behoudens het isolement zijner eigene rigting, de meeste sympathie betoont, en waar aansluiting mogelijk is, die bijzonder ten haren aanzien verlangt.

Ten slotte geeft de S. nog eene verdediging van zijne waardering der oppositie van den Heer GROEN in de Tweede Kamer der Staten-Generaal, die hij eene aaneenschakeling van tracasseriën had genoemd; waarbij hij zich nu op het oordeel van een aantal leden der Kamer beroept.

Men vergunne ons, als *résumé* ook van onze eigene overtuiging ten aanzien van het anti-revolutionaire Staatsregt en de anti-revolutionaire partij, de laatste bladzijde van het tweede werkje van den Heer FRUIN af te schrijven: 'Ik eindig' - zegt hij - 'met eene waarschuwende herinnering. "Onder de struikelblokken, waarop ik meende te bespeuren dat de vijanden van ons geluk de Natie en de vertegenwoordigers wenschten te verdeelen, moest, gedurende het eerste tijdvak onzer revolutie, de benaming van *revolutionair* en *niet-revolutionair* dienstbaar gemaakt worden. Ik neem u allen tot getuigen, Burgers Representanten! welk eene verdeeldheid en verwijdering onder deze benaming tusschen duizenden welmeenende vaderlanders is te weeg gebragt; - ik neem u allen tot getuigen, welk eene tallooze menigte op den klank van het woord af (hetwelk toch voor vele wijzigingen en gradatiën vatbaar is) ter goeder trouw elkander hebben begonnen te verdenken, te haten, te vervolgen. En het is niet te ontkennen dat, hoezeer verre de meesten door eenen heiligen ijver in dezen strijd deel namen, er toch doortrapte eigenbelangzoekers waren, die met gretigheid zich de gelegenheid ten nutte maakten om, onder die leus, verdeeldheid, woede en vooral verwarring door geheel het gemeenebest te verspreiden." Zoo sprak in de Nationale Vergadering (21 Junij 1796) RUTGER JAN SCHIMMELPENNINCK. Thans, nu de oude partijschap dreigt te herleven; nu aanzienlijke en vrome mannen

zich geroepen achten twist en tweedragt in Kerk en Staat te wekken, de burgers in revolutionairen en anti-revolutionairen te verdeelen en tegen elkander op te zetten; nu meer dan ooit verdienen deze woorden overweging en behartiging. De verdeeldheid tusschen revolutionairen en niet-revolutionairen in de vorige eeuw heeft niet alleen de omwenteling van 1795, maar ook de *Fransche* overheersching ten gevolge gehad. Moge het ongeluk van het voorledene ons voorzigtig doen zijn voor de toekomst!’

I.W.T.

De Wijsbegeerte voorgesteld in hare ontwikkeling. Eene geschiedenis der Filozofie. Door Dr. A.J. Vitringa. Eerste Deel, Eerste Stuk (Inleiding en eerste helft der vóór-Aristotelische Wijsbegeerte). Te Arnhem, bij D.A. Thieme. 1854. In gr. 8vo. 118 bl. f 1-90.

Het is opmerkelijk dat ons Vaderland, waar kunsten en wetenschappen in de zeventiende eeuw zoo zeer gebloeid, en later zoo veel bijval gevonden hebben, en dat tevens zoo vele kunstenaars en geleerden heeft opgeleverd, daarentegen zoo weinig wijsgeeren en beoefenaren der filosofie heeft voortgebracht. Echter telt het onder zijne groote mannen een SPINOZA, een FRANÇOIS HEMSTERHUIS, een VAN HEUSDE. *Nederland* was ook het vrije gebied waar DESCARTES het eerst zijne wijsbegeerte durfde verkondigen, en dat daardoor het vaderland, of, liever, de bakermat der nieuwere filosofie kan worden genoemd; ook LOCKE en BAYLE dachten en schreven op onzen herbergzamen grond: maar men moet evenwel erkennen dat de wijsbegeerte hier nimmer algemeen door de beschaafden en geletterden naar hare waarde is geschat geworden, en dat hare beoefening zich tot enkele uitgelezen geesten heeft bepaald.

SPINOZA werd hier misverstaan en gelasterd, even als zulks vroeger met DESCARTES het geval was. FRANÇOIS HEMSTERHUIS' geschriften werden buiten 's lands meer gewaardeerd dan bij ons, waar ook LOCKE en BAYLE weinig invloed uitoefenden. Het was alleen den voortreffelijken VAN HEUSDE gegeven, om, door de bevallige vormen zijner echte humaniteit, de strengheid der bespiegelende wetenschap dermate te verzachten, dat

zij in onzen tijd meer aanhangers en beoefenaren telt dan vroeger. Dus was het niet te verwonderen, dat men, waar in de wijsbegeerte zelve zoo weinig belang werd gesteld, ook geene behoefte had aan hare geschiedenis. Zij die tot het kleine getal van hare beminnaars behoorden, konden bij *Duitsche* en *Fransche* naburen stof genoeg tot bevrediging van hunnen weetlust vinden.

Sedert eenige jaren echter zijn er meer wijsgeerige geschriften, zoo wel oorspronkelijk als vertaald, bij ons uitgekomen; onder anderen ook eene geheel omgewerkte overzetting van KANNEGIESSERS *Verkorte Geschiedenis der Wijsbegeerte*, door J.J. LE ROY, die echter minder behagelijk van stijl en vorm, dan wel degelijk van inhoud is, en ook het hoofdvereischte van eene Geschiedenis der Wijsbegeerte mist, daar zij meer eene beoordeelende opgave der verschillende stelsels in hunne chronologische opvolging, dan een tafereel van de ontwikkeling der wetenschap behelst.

Dr. A.J. VITRINGA, wiens werk wij het genoeg hebben hier aan te kondigen, heeft gewaagd eene poging te doen om die leemte in onze nationale litteratuur aan te vullen, en eene Geschiedenis der Wijsbegeerte in onze taal te leveren, die aan de eischen en behoeften van de tegenwoordige hoogte der wetenschap voldoet, en tevens betrekkelijk populair en bevattelijk genoeg ingekleed is, om onder het beschaafd en letterkundig publiek lezers te vinden. De Schrijver toont in het Voorberigt dat hij de moeilijkheid dier taak beseft; zediglijk erkent hij: nog niet toegerust te zijn met de veelomvattende kennis van een meer gevorderden leeftijd, in ernstige studie doorgebracht, die 't oordeel vellen over de moeilijke punten, welke hier zoo dikwerf voorkomen, voor anderen gemakkelijker (kan) maken, dan 't zijn kan voor iemand nog jong van jaren, en wiens werkzaamheden slechts eenige uren tot studie en oefening overlaten. Hij heeft echter gemeend dien arbeid op zich te moeten nemen, en beschouwt dien als eene schatting verschuldigd aan den verlichten geest van onzen tijd en van onze Natie, die beiden eischen dat de wetenschappen niet tot den engen kring van geleerden beperkt blijven, maar dat het algemeen de vruchten van hunne onderzoekingen als een gemeen-goed der menschheid ontvange. Wij prijzen den Schrijver over den goeden dunk dien hij van zijne landgenooten koestert,

en wenschen dat zijne verwachting van belangstelling in zijne pogingen niet beschaamd moge worden. Hij heeft zich dus meer toegelegd op eene duidelijke voordragt en het leveren van proefhoudende 'resultaten', dan op het uitwerken of te berde brengen van nieuwe 'kwestiën'. En bovenal stelde hij zich voor: de ontwikkeling der wijsbegeerte zóó in het licht te stellen, dat de lezer daardoor tot het heldere inzicht mogt komen wat wijsbegeerte is.

De Schrijver, die zulk een doel zich heeft voorgesteld en aan zulk eene liefde voor de wetenschap en voor de Natie zoo veel bescheidenheid paart, verdient alle ondersteuning; ook van eene oplettende bescheiden kritiek, die verschuldigde eere geeft terwijl zij de aandacht vestigt op leemten of gebreken, in welke men bij 't schrijven van een werk als dit zoo ligt vervalt, door de grootheid van zijn omvang en de verscheidenheid des onderwerps en der bestanddeelen.

Dr. VITRINGA heeft zich voorgesteld de Geschiedenis der Wijsbegeerte wijsgeerig te behandelen, als een organisch geheel, waarin de verschillende stelsels 'momenten' van eene voortgaande ontwikkeling zijn, die uit elkander voortkomen, elkander aanvullen, en waarvan de vroegere de zaden tot de ontwikkeling der latere bevatten. Hij doet daarom aan zijne Geschiedenis eene uitvoerige Inleiding voorafgaan, waarin hij: 1°. *de beweging of ontwikkeling van den geest als oorsprong der wijsbegeerte* beschouwt, en zeer gegronde opmerkingen omtrent het streven naar waarheid bij den ondeelige en voornamelijk bij de beroemdste volken der oudheid en der nieuwere tijden voordraagt. De menschelijke geest wendt den blik naar een verheven rustpunt, dat in staat is om de hoogere eischen van onze verstandelijke, zedelijke, en redelijke natuur te verzoenen met de aanhoudende wisselingen van het ons omringende en in ons wonende dierlijke en plantenleven. In het Oosten hebben de *Indiërs* gemeend dit doel te bereiken door de vernietiging van het eigen *ik*, door oplossing van eigen persoonlijkheid in een oneindig Natuurwezen. Deze Pantheïstische wereldbeschouwing en zelfverloochening hakte den knoop van het vraagstuk over het punt van vereeniging tusschen geest en stof door, maar loste dien niet op. De *Indiërs* zijn op de baan der bespiegeling in hunne ontwikkeling blijven staan, even als de *Chinezen*, voor welke het individu niet

anders dan een onbeduidend rad in de groote Staats-machine is. Het hoofd daarvan, de Keizer, is eigenlijk de God, van van wien alle beweging uitgaat. Dat belet de geestelijke ontwikkeling van den mensch, wien alle zijne verplichtingen onveranderlijk voorgeschreven zijn. Geen vooruitgang is daar mogelijk, geene nieuwe uitvindingen komen daar tot stand, geene verbeteringen hebben daar plaats. De leer van CONFUCIUS is geheel stoffelijk, en zijne zedelijke voorschriften dienen alleen om den mensch te doen leven blind, gehoorzaam aan het hoofd van den Staat, en in vrede met zijne medemenschen. Het godsdienstig gevoel is dus bij den *Chinees* weinig opgewekt, en hij vergenoegt zich meestal met eene koude ceremonie-dienst.

Evenmin vinden wij bij de Joodsche natie behoefte aan geest-ontwikkeling. De Jood vindt in de Wet, door zijnen JEHOVA, dien hij als eenen volmaakten patriarch beschouwt, als een onveranderlijk rigtsnoer eens op steenen tafelen gegeven, den hoofdinhoud van al hetgeen hij te betrachten heeft. Als een geloovig, niet nadenkend kind wandelt hij voort, en meent geheel aan zijne bestemming te voldoen door de voorschriften dezer Wet naauwkeurig op te volgen.

Van de geest-ontwikkeling der *Egyptenaren* weten wij weinig; de berigten aangaande de diepe wijsheid hunner priesters zijn twijfelachtig. Het eeuwen lang onveranderlijk vasthouden aan de instellingen der voorvaderen en de strenge wetten, die hun burgerlijk en politiek bestaan regelden, waren weinig geschikt om hunnen geest tot iets hoogers op te heffen. De Schrijver kan hier niet nalaten met een enkel woord te spreken over de zoo zeer opgevijzelde leer van ZOROASTER. Even als CONFUCIUS, schijnt hij alleen een zedeleeraar en daardoor hervormer van zijn volk te zijn geweest, met dit onderscheid, dat zijne leer meer theoretisch dan die van CONFUCIUS was. De strijd tusschen de beginselen van goed en kwaad komt bij hem alleen van eene praktische zijde voor; het goede zal eenmaal de zegepraal behalen: maar men vindt hier geen enkel wijsgeerig idée, geene enkele poging om geest en stof tot één te brengen.

Zoo vinden wij in het Oosten nergens het streven naar wijsbegeerte, nergens een onafhankelijk zoeken van den geest

naar waarheid, dan bij de *Indiërs*, die op den eersten trap daarvan bleven staan.

Geheel anders was het bij de *Grieken*: zij werden hierin de scheppers door hun bespiegeland genie, even als zij zulks in de kunst waren door hun fijne schoonheidsgevoel. De *Grieksche* wijsbegeerte vertoont reeds bij eenen volkstam al de phasen die deze wetenschap kan doorloopen. Van de eerste ruwe pogingen tot aan eenen hoogen trap van ontwikkeling in PLATO en ARISTOTELES; verder den strijd der verschillende scholen, het Scepticismus en het verval na het wegsterven van de Alexandrijnsche school der Nieuw-Platonisten. Wij kunnen ons dus niet geheel met den Schrijver vereenigen om in de *Grieksche* wijsbegeerte alleen de jongelingschap der wetenschap te zien, even als de kindsheid daarvan in de bespiegelingen der *Hindo's*; zoo zien wij ook niet den mannelijken leeftijd daarvan bij de *Romeinen* ontstaan, ofschoon wij zelfs eenigzins hoogere gedachten van hunne pogingen in die wetenschap dan de Schrijver koesteren. De *Romeinen*, ten minste CICERO en vooral SENECA, waren meer dan bewaarders van het kostelijke pand der *Grieksche* geest-ontwikkeling; doch hun praktische geest was meer op den zedelijken invloed der wijsbegeerte dan op de bespiegeling gerigt. Zij bragten het Stoïcismus van ZENO en de zinnelijk verstandige voorschriften van EPICURUS in meer algemeene uitoefening; en hoewel zij dus in de moraal het verder dan de *Grieken* bragten, deden zij de wijsbegeerte in het algemeen geen stap vooruitgaan. De philosophie der oudheid is de *Grieksche*; geen oorspronkelijk denker hebben de *Romeinen* daarin aan te wijzen.

Wij kunnen ons over het algemeen, en voornamelijk in de geschiedenis der wetenschappen, met die zoo zeer geliefkoosde vergelijking van de ontwikkelings-perioden met des menschen levenstijdperken van kindsheid, jongelingschap, mannelijken leeftijd en ouderdom maar niet vereenigen, al werd zij ook door mannen als VAN HEUSDE met vóórliefde gebruikt. Zij geeft aanleiding tot eenzijdige en verkeerde voorstellingen; zij doet de verschillende tijdperken eene willekeurige schikking ondergaan; zij neemt van het eene volk iets af om het bij het andere te voegen, ten einde aan die vergelijking getrouw te blijven; zij systematiseert de Geschiedenis zoodanig, dat men op het punt geraakt om in eene constructie *a priori* daarvan

te vervallen, waardoor men geheel van den weg af zou geraken, om de waarheid van de gewrochten onzer verbeeldingskracht te onderscheiden. Indien de wijsbegeerte bij de *Romeinen* in den mannelijken leeftijd was, was zij dan in de Middeleeuwen in haren ouderdom? - Zoo niet, kan dan de Scholastieke wijsbegeerte de mannelijke leeftijd genoemd worden? Of was deze niet veeleer de kindsheid der moderne filosofie? Wij kunnen dus den S. niet toegeven dat onder de *Romeinen* 'niet één zedelijke wijsgeer' opstond, en dat zij 'ARISTOTELES zelfs in de verte niet begrepen hebben'.

Maar de *Romeinen* hebben den schat der *Grieksche* wijsbegeerte voor de *Duitschers* bewaard. De eigenlijke *Duitsche* filosofie begint met KANT: dus heeft het wijsgeerige veld bijna twee duizend jaren braak gelegen. De *Grieken* echter hadden haar slechts tot zekere hoogte gebragt; om verder te komen moest zij door den *Germaanschen* geest verjongd worden niet alleen, maar het Christendom moest zijnen krachtigen en heilzamen invloed daarop uitoefenen, want 'zonder Christendom geene voleindiging der wijsbegeerte'. Zoude het ook zoo ontegenzeggelijk waar zijn 'dat de Christelijke verlichting dáár begint waar de *Grieksche* filozofie eindigt, met het *Godsbegrip*'? Wat is het kenmerkende onderscheid tusschen de oude en nieuwere wijsbegeerte? Wij erkennen wel dat dit in de meer zuivere en zedelijke opvatting van het Godsbegrip gelegen is, waarop het Christendom heilzaam heeft gewerkt; maar de *Grieksche* filosofie had zoo wel een Godsbegrip, hoewel veel minder zuiver Theïstisch dan in de latere tijden opgevat, er bleef meestal iets Pantheïstisch aan kleven; doch is zulks nu ook niet bij de nieuwere en nieuwste *Duitsche* wijsbegeerte het geval, b.v. bij SCHELLING, HEGEL en FEUERBACH?

Het onderscheid dat men gewoonlijk maakt tusschen eene Heidensche en eene Christelijke wijsbegeerte komt ons niet juist voor. De filosofie, als wetenschap beschouwd, is noch Heidensch, noch Christelijk; zij is menschelijk, omdat hare bron en het middel van haar onderzoek de menschelijke *rede* is. Het Christendom kan door zekere algemeene waarheden eene heilzame rigting aan de bespiegeling geven; maar de overtuiging die zij zoekt is eene redelijke, rustende op bewijsbare gronden, en niet op *geloof* aan eene Goddelijke open-

baring. Zij is eene onafhankelijke wetenschap, en houdt op filosofie te zijn zoodra zij een gezag buiten de menschelijke *rede* aanneemt. Wij kunnen ons dus niet met het besluit dezer § vereenigen. 'En dat verlichte denkbeeld van 't Christendom, uitgewerkt *in* den *Griekschen* geest, door 't *Germaansche* verstand, dat niet rust eer 't het abstracte concreet heeft gemaakt, d.i. vóór dat het een denkbeeld in al zijne diepte doorgrond heeft, - dat alles te zamen genomen is nieuwe *Germaansche* Christelijke filosofie'. Wij kennen eigenlijk geene *Germaansche* noch Christelijke wijsbegeerte, maar wel eene die geheel aan den leiband van het Roomsche-Kerkelijk leerstelsel liep, de Scholastieke, en de nieuwe wijsbegeerte, die, op de vrije *Grieksche* bespiegeling steunende, in *Italië, Engeland, Frankrijk, Nederland*, en, eindelijk, het laatst in *Duitschland* beoefend werd, en al die verschillende opvattingen en afwijkingen weder ten toon spreidde, waarvan de *Grieksche* filosofie het tafereel reeds had opgeleverd; hoewel een meer gezuiverd Godsbegrip er in leefde, is het Materialismus en Pantheïsmus er niet uit verdwenen. Wij vinden hier de eenzijdige denkbeelden van HEGEL en zijne constructie *a priori* terug.

Overgaande tot § 2: het *voorloopig begrip der Wijsbegeerte*, vindt de Schrijver het noodig, een antwoord te geven op de vraag: '*wat is een begrip?*' De slotsom zijner uitvoerige redenering is, dat 'het *begrip* (*idée*) het gedachtebeeld *over de verschijnsels* is, dat niet alleen al die verschijnsels in zich bevat, maar dat *die verschijnsels* zelve is, zoodat denken en stof één zijn'. Dus is het begrip *absoluut* waar en *ident* met het voorwerp zelf. 'De begrippen drukken het wezen der dingen uit'. Wij hebben ons nimmer tot zulk eene hoogte van bespiegeling kunnen verheffen, en houden het er nog voor, dat wij slechts bij toenadering door onze begrippen het wezen der dingen kunnen bepalen, dat er altijd iets subjectiefs en betrekkelijks in onze kennis overblijft, en dat de *absolute* waarheid, waartoe wij door naauwkeurig onderzoek meer en meer kunnen naderen, zonder die ooit geheel te bereiken, alleen in het bezit van het *absolute* wezen of God is.

'Door het begrip wordt de stof, die voor het oppervlakkig bewustzijn een Chaos scheen, geestelijk en daardoor waar.' - 'Tot die vereeniging van stof (*inhoud*) en geest (*vorm*) kon de

Grieksche wijsbegeerte het brengen, en zoo ver heeft ARISTOTELES het gebragt.’ Passen wij het begrip op den menschelijken geest toe, dan kunnen wij er niet toe geraken, omdat wij zijne ontwikkeling van het begin tot het einde niet kunnen nagaan. Die groote vraag heeft de vóór-Christelijke wijsbegeerte niet kunnen beantwoorden, maar aan dien hooger eisch der rede, die zich-zelve wil kennen, die een begrip van zich-zelve maken wil, heeft het Christendom voldaan. CHRISTUS heeft ons een volmaakt Gods-idée gegeven, met het bevel: ‘weest volmaakt gelijk uw Vader in den hemel volmaakt is’. Dus de volmaakte Godheid voorgesteld als het doel van het zedelijk streven van den menschelijken geest. Wij hebben reeds erkend dat het Gods-idée van het Christendom eenen heilzamen invloed op de wijsbegeerte heeft gehad. Dat het zedelijk beginsel van de gelijkvormigheid met God ook krachtig op het onderzoek naar den aard van den menschelijken geest heeft gewerkt, kan niet ontkend worden; maar de kiemen daarvan lagen reeds in de *idéén* van PLATO en in de zedelijke bespiegelingen der Stoïcijnen; de wijsbegeerte heeft die, later voorgelicht door die Christelijke denkbeelden, de begrippen van God, en 's menschen geest op redelijke gronden uit haar-zelve ontwikkeld. Het begrip van wijsbegeerte ligt ook in hare ontwikkeling-zelve, even als dat van 's menschen geest - ‘wat ligt nader voor de hand dan dat de ontwikkeling der wijsbegeerte zelve ons tot het begrip moet brengen wat wijsbegeerte is?’ Wij kunnen niet inzien dat: ‘zoo deze gevolgtrekking juist is, het overeenkomstig den aard der zaak zoude zijn in deze Inleiding, geene bepaling te geven van 't geen wij onder wijsbegeerte verstaan, omdat zoo'n begrip het gevolg moet zijn van de geschiedkundige ontwikkeling van die wetenschap zelve, d.i. van het *zamengrijpen* van al hare momenten’. Wij moeten toch weten van welke wetenschap wij de ontwikkeling moeten nagaan, om geen gevaar te loopen van voor wijsbegeerte te houden dat het in het geheel niet is.

Eindelijk komt de Schrijver ter zake. ‘In het algemeen dan is wijsbegeerte (het woord drukt dat reeds uit, voor zoo ver *begeeren* het streven naar het bezit van iets in zich sluit, en *wijsheid* bestaat in de kennis van hetgeen *waar* is) eenvoudig het streven naar waarheid.’ Wij kunnen ons met deze

bepaling, die kort en duidelijk is, wel vereenigen, vooral als wij onder de kennis der waarheid die van het wezen der dingen verstaan, en wij ons daarvan zoo juist mogelijke begrippen vormen; want men moet, volgens óns gevoelen, bij deze bepaling wel in het oog houden, dat wij de *absolute* waarheid, het *wezen* der dingen, met onze begrippen - die toch altijd subjectief en betrekkelijk blijven, en *menschelijke* begrippen zijn - nimmer volkomen kunnen bereiken.

Hiertoe, namelijk tot dit streven naar waarheid, is het middel het onafhankelijke denken; doch daarom is 'onze gedachtenwereld het wezen der dingen' nog niet, maar slechts eene meer of minder juiste afspiegeling er van: wij moeten denken over onze gedachten, denken over het denken. Dit klinkt wel een weinig Hegeliaansch, even als hetgeen op het einde der vorige § over de *Germaansche* beschaving voorkwam.

'Zoo heeft dan het gebied van de wijsbegeerte een grooten omvang. Zij is *ontologie*, in zoo ver zij over het wezen der dingen handelt; *kosmologie*, voor zoo ver zij het begrip in de stof opspoort en aanwijst; zij is *psychologie*, voor zoo ver zij den menschelijken geest beschouwt; zij is *theologie*, voor zoo ver de kennis van den geest onmogelijk is zonder zuiver Godsbegrip; zij is *ethica*, voor zoo ver zij ook praktisch, als noodzakelijk gevolg van de verhouding tusschen God en mensch, den weg aanwijst, waar langs de geest het doel van zijn streven moet bereiken.'

Over de andere §§, die handelen: *Over de grenzen der Wijsbegeerte of hare verhouding tot andere wetenschappen*; het *Belang der Wijsbegeerte*, en *Toepassing van het behandelde op de Geschiedenis der Wijsbegeerte*, kunnen wij korter zijn, omdat wij hierin meestal onze gevoelens terugvinden; eenige aanmerkingen zijn ons echter bij de lezing daarvan voor den geest gekomen.

Daar de wijsbegeerte, volgens het begrip der Ouden, de wetenschap der Goddelijke, natuurlijke en menschelijke dingen was, ging zij ook over de kennis van God, de Natuur en den mensch. Volgens ARISTOTELES, haar eerste wetgever, is zij in zedekunde, natuur- en bovennatuurkunde verdeeld, en heeft die verdeeling lang in acht genomen. De kennis der Natuur is later bijna eene onafhankelijke wetenschap geworden,

die zich nog in vele afdeelingen heeft gesplitst; doch zij heeft zich niet van het gebied der wijsbegeerte kunnen losscheuren; hare beginselen, even als die van alle andere wetenschappen, bleven daaronder behooren. Deze beginselen moeten wijsgeerig getoetst en bevestigd kunnen worden, willen zij echte wetenschappen zijn. 'Men meent de godgeleerden, de regtsgeleerden, de geschiedkundigen zijn wijsgeeren wanneer zij hun vak wijsgeerig behandelen; maar hiervoor moeten zij wel een filozofischen geest meêbrengen,' zijn zij dan niet in eenen zekeren zin wijsgeeren te noemen? Doch de wijsbegeerte heeft, in tegenstelling van de niet stoffelijke wetenschappen, haar eigen onderwerp, dat zij alleen behandelt (het begrip), waardoor zij zich van die alle onderscheidt of liever er zich boven verheft.' De wijsbegeerte is dus de grondslag en de band die alle afzonderlijke wetenschappen tot een groot geheel, dat der menschelijke kennis, verbindt.

Godsdienstleer en Geschiedenis staan óók met haar in het naauwste verband; zij beschouwt beide met eenen onafhankelijken en oordeelkundigen blik; doch zij is de Godsdienst niet vijandig, zoo als sommige zich noemende wijsgeeren dat waren; zij verwringt ook de feiten en den gang der gebeurtenissen niet naar een te voren opgemaakt stelsel; zij verklaart het verband der oorzaken en gevolgen, en brengt eenheid in den chaos van de handelingen en lotgevallen der volken.

De wijsbegeerte is dus geen 'zamenstel van ijdele hersenschimmen en spitsvindige redeneringen', noch '*eene duistere en afgetrokkene studie*', noch een nuttelooze strijd van elkander opvolgende stelsels, die elkander beurtelings vernietigen: dit is grondig door den Schrijver aangetoond. 'Het schijnt den oppervlakkigen beschouwer vaak als of gelijktijdige wijsgeeren met elkaâr in strijd waren', - zegt hij. - 'Ja, ze staan vaak lijnrecht tegen elkander over, maar juist die schijnbare tegenspraak is het krachtigste middel om te zorgen, dat de rijke inhoud niet eenzijdig ontwikkeld worde, waarvan het noodzakelijke gevolg zou zijn, dat een groot deel van dien rijkdom ongebruikt zou blijven liggen.'

Dat de Geschiedenis der Wijsbegeerte filosofisch moet behandeld worden, wordt zeer juist door den Schrijver betoogd; zij is geen chronologisch tafereel van de verschillende wijsgeeren en hunne stelsels, maar de ontvouwing van het

streven naar de kennis der waarheid van den menschelijken geest, waarvan de verschillende stelsels de *momenten* zijn. De Schrijver heeft, waar dit mogelijk was, zich overal tot de oorspronkelijke bronnen gewend, behalve 'bij eenige Neoplatonici en Scholiasten' (Scholastici?). 'De oudere geschriften over geschiedenis der filozofie gaan meestal mank aan het gebrek, dat zij zijn òf meer geschiedenissen van wijsgeeren dan van wijsbegeerte, òf eene opgave van wijsgeerige stelsels, òf, slechter nog, van meeningen.' Onder de grootere werken noemt hij alleen die van BRUCKER, TIEDEMAN, BUHLE, TENNEMANN en RITTER op. Een nieuw licht is hier door de *Vorlesungen* van HEGEL *über die Geschichte der Philosophie* opgegaan; de Schrijver is de *méthode* gevolgd die deze heeft aangewezen, en zoo meesterlijk door E. ZELLER in zijne *Philosophie der Griechen, eine Untersuchung über Charakter, Gang und Hauptmomente ihrer Entwicklung* is toegepast. Wij vertrouwen dat de naauwkeurige Schrijver ook die geschriften zoo als BRANDIS' *Handbuch der Geschichte der Griechisch-Römische Philosophie*, COUSINS *Leçons sur l'Histoire de la Philosophie*, en HENRI MARTINS *Verhandeling sur le Timée de PLATON*, enz. niet ongebruikt zal hebben gelaten.

Na de uitvoerige Inleiding, die wij beschouwd hebben, gaat de Schrijver tot de Geschiedenis der Wijsbegeerte zelve over. Het Eerste Deel handelt over de wijsbegeerte van het *begrip*, en het Eerste Hoofdstuk over de eenzijdige beschouwingen vóór ARISTOTELES, als pogingen om tot het begrip te komen. Hij vangt in § 1 aan met het algemeen standpunt der *Grieken* ten tijde van het ontstaan der wijsbegeerte aan te wijzen. De eerste sporen van een meer bespiegelenden geest vinden wij bij de zoogenaamde Zeven Wijzen. Hoe verstandig de spreuken en leefregels van deze mannen ook mogen zijn, onder de wijsgeeren kunnen zij nog niet geteld worden. Hunne uitspraken zijn de 'resultaten' van een lang leven rijk aan ondervinding. Wat een HOMERUS en HESIODUS deden ten opzichte van de Godsdienst der *Grieken*, dat deden de Zeven Wijzen voor het maatschappelijk en zedelijk leven: zij drukten het nog niet uitgesproken zedelijk gevoel in zedespreuken uit.

De 2e § handelt over de bronnen en de *méthode* van ARISTOTELES. Van de vroegere wijsgeeren tot op PLATO zijn geene geschriften

in hun geheel tot ons gekomen. Enkele uitspraken van hen, die door latere Schrijvers, zoo als door PLATO, ARISTOTELES en zijn leerling THEOPHRASTUS, CICERO, SEXTUS EMPIRICUS, PLUTARCHUS, DIOGENES LAËRTIUS, ATHENAEUS, SIMPLICIUS, CLEMENS van *Alexandrië*, STOBÆUS, en anderen zijn bewaard, zijn veel te onzamenhangend, om ons een duidelijk begrip van hunne wijsgeerige gevoelens te geven. Geleerden van lateren tijd hebben zich verdienstelijk gemaakt door die fragmenten te verzamelen, zoo als onze Hoogleeraar S. KARSTEN die van XENOPHANES, PARMENIDES en EMPEDOCLES. In de *Fragmens de la Philosophie ancienne* van VICTOR COUSIN vindt men ook die brokstukken van XENOPHANES tot een wijsgeerig geheel gebragt, even als die van PARMENIDES door RIAUX, waardoor een helderder licht over deze duistere leerstellingen verspreid is. De *Duitsche* geleerden MULLACH, SCHAUBACH en SCHORN hebben hetzelfde omtrent DEMOCRITUS en ANAXAGORAS gedaan. Eene geschiedenis der *Grieksch-Romeinsche* wijsbegeerte, in de teksten der bronnen zelve, is door PRELLER uitgegeven. Het eerste deel van BRANDIS reeds genoemd *Handbuch* had hier wel, nevens het werk van E. ZELLER, waarvan wij reeds gesproken hebben, verdiend aangehaald te worden.

ARISTOTELES heeft zich ook grootelijks voor de kennis der oude *Grieksche* Wijsbegeerte en de kritiek der stelsels verdienstelijk gemaakt. Daar hij de *Grieksche* Wijsbegeerte tot de leer van het *begrip* opvoerde, behandelt hij haar in hare geschiedenis ook als een begrip, d.i. hij gaat de wetenschap in hare ontwikkeling na. Onze Schrijver is dus voornemens om die geschiedenis, tot op PLATO, onder de leiding van ARISTOTELES te behandelen. ARISTOTELES beschouwt de wijsbegeerte als de wetenschap van de oorzaken of van het wezen der dingen, met andere woorden als de leer van het begrip. 'Dat begrip is het wegnemen van de tegenspraak die bestaat tusschen de verscheidenheid en de eenheid der dingen, 't geen geschiedt door de zinnelijke verschijnsels tot gedachte te maken.'

Dat terugbrengen van het vele en verscheidene tot eenheid is het streven van meest alle wijsgeeren geweest; maar het gebrek van de oudste filosofen bestond niet daarin, dat zij niet naar die eenheid zochten, maar wel hierin dat zij eenzijdig waren; namelijk, dat zij die zochten in iets waarin zij niet dan gebrekkig of ten deele gevonden wordt. Het begrip

heeft volgens ARISTOTELES vier bestanddeelen (*elementen, principen*): de *stof*, de *vorm*, *datgene waaruit de beweging ontstaat*, waardoor de stof zekeren vorm aanneemt, en *het doel, het waarom*, ook het *goede* genoemd.

Naar deze vier punten of zijden van het begrip beschouwt ARISTOTELES de wijsgeerige stelsels zijner voorgangers; de één heeft deze zijde van het wezen der dingen aangenomen, de ander gene; alle zijden zijn gebruikt, behalve de vierde. Het gevolg hiervan was, dat zij alle onvolledig en eenzijdig zijn geweest.

A. Het begrip is het eerst gezocht in de eenheid van het *al*, abstract beschouwd als het oneindige *zijn* of wezen.

‘De eerste pogingen om eenheid tot stand te brengen waren ruw of liever abstract. Het kenmerk van dit abstract zijn, is, dat de geest eene stelling die het naast voor de hand ligt aangrijpt, zonder in staat te zijn die uit te werken en nader te bepalen,’ of met andere in verband te brengen, waardoor zij onvruchtbaar op haar zelve blijft staan, dus duister en onbepaald wordt. De eerste wijsgeeren hebben al dadelijk één grondbeginsel aangenomen als oorzaak der dingen; zij schenen diepzinnig in hunne uitspraken omdat zij nog niet in staat waren zich zelve rekenschap, van hunne gedachten te geven. Dit is het eerste ontwikkelingsmoment van de *Eleatische* wijsgeeren XENOPHANES, PARMENIDES en ZENO. Zij vatten het denkbeeld op, dat de stoffelijke wereld in hare aanhoudende afwisseling van verschijnselen en schijnbare verwarring tot eenheid moest gebragt worden. Maar zij poogden aan dezen eisch van den geest te voldoen door over de zinnelijke verschijnselen, als een blooten *schijn* zonder wezenlijkheid, heen te stappen, door het ware *zijn* eenig, eeuwig, ondeelbaar, onveranderlijk en onbewegelijk te verklaren, zonder in staat te zijn dit beginsel op de stof zelve te kunnen toepassen.

B. Het begrip opgevat als eenheid van eene zich zelve bewegende of veranderende stof. Dit tweede ontwikkelingsmoment komt bij de *Ionische* wijsgeeren voor; zij legden er zich op toe te vinden waarin de eenheid, of liever het oorspronkelijk beginsel van het zichtbare heelal of de natuur bestaan moest. Zij vonden die eenheid in het aannemen van een element of hoofdstof, waaruit al het stoffelijke zijn oorsprong neemt, zoo als men bij THALES, ANAXIMANDER en ANAXIMENES

beproefd vindt, en het was vooral HERAKLITUS geweest die er zich op had toegelegd, om het aanhoudende proces van het voortkomend uit- en terugkeeren der dingen in die ééne stof te verklaren. De vraag bleef nog over: door welke kracht komen uit de stof de wezens tot stand.

Het derde ontwikkelingsmoment is:

C. Het begrip gezocht als eenheid van stof met een vrij werkend beginsel van beweging, of eerste poging om de beweging als ontwikkeling voor te stellen.

EMPEDOCLES bragt het eerst zulk eene bewegende of vormende oorzaak, afgescheiden van de stof, in de wijsbegeerte. Zijne bewegende oorzaak is niet eenvoudig, maar dualistisch (vriendschap en vijandschap); zijn mengsel van de vier hoofdstoffen moest onder eene eenvoudiger formule zamengevat worden. Dat deed ANAXAGORAS, maar alhoewel hij eene grondstof en eene vormende oorzaak stelde, vervalt toch de eerste in even zoo vele deelen als de zinnelijke dingen zelve, en van den anderen kant is zijn bewegend principe 'het verstand' zoo zeer afgescheiden van de stof en zoo slecht aangewend, dat men het in zijn stelsel even goed missen kan. Eindelijk komt eene naauwere verbinding van stof en bewegende oorzaak voor bij DEMOCRITUS: in zijne *atomen* is het denkbeeld van eenheid van stof ten duidelijkste uitgesproken.

Het algemeene gebrek van al de tot hertoe beschouwde ontwikkelingsmomenten der wijsbegeerte is, wat ARISTOTELES meer in het bijzonder van EMPEDOCLES en DEMOCRITUS aanmerkt, dat zij zich alleen met de stof en bijna niet met den vorm hebben bezig gehouden.

Om tot het vierde ontwikkelingsmoment, D, te geraken, moest de vorm nader beschouwd worden. Dit deed in het afgetrokkene PYTHAGORAS met zijne volgelingen. En om tot het goede op te klimmen, moest men den mensch als zedelijk wezen beschouwen; hetgeen het eerst door SOKRATES met een gunstig gevolg beproefd werd. Door hem werd de wijsbegeerte van eene abstracte wetenschap eene concrete kennis. De methode van SOKRATES en de nog geheel abstracte Pythagorische vormen gebruikte PLATO om eene zuivere en verhevene filosofie over de vormen, door hem *Ideën* genoemd, te stichten, tot dat ARISTOTELES de afzonderlijke zijden van het begrip, stof, vorm, beweging, doel (het goede), vereenigde,

en daarmede het begrip volledig maakte en afrondde. Dit is de hoofdinhoud van het eerste gedeelte van het werk, dat wij beschouwen. De gang der ontwikkeling van het wijsgeerig *begrip* of *idée* is hier, volgens de kritiek van ARISTOTELES, duidelijk en geleidelijk voorgesteld; eene andere vraag is het echter, of zich de historische opvolging der wijsgeerige beschouwingen juist zoo toegedragen heeft? De *Eleatische* school waarmede hier aangevangen wordt, is later dan de *Ionische*. De wijsgeeren van *Klein-Azië* waren de eerste natuuronderzoekers: de afgetrokken bespiegeling moest eerst daarna komen. Niet XENOPHANES, maar PYTHAGORAS was de eerste afgetrokken bespiegelaar, en zijne school bloeide in *Italië* gelijktijdig met die van *Ionië*. XENOPHANES, die lang leefde, eerst in *Klein-Azië*, vervolgens in *Elea* in *Groot-Griekenland*, poogde te vergeefs het natuurlijk beginsel of de veelheid met de eenheid der Pythagorische bespiegeling te vereenigen. PARMENIDES, zijn leerling, klom stout tot de beweginglooze eenheid op en verachtte de zinnenwereld als eene bloot wezenlooze verschijning, en ZENO verdedigde dit gevoelen door eene spitsvindige *dialektika*. Het eerste ontwikkelingsmoment was historisch dat der *Ioniërs*, dat bij onzen Schrijver het tweede is; zijn eerste vond oorspronkelijk bij de Pythagorische wijsgeeren zijne plaats, het werd later door de *Eleaten* tot zijn uiterste doorgevoerd. Nu worden, volgens de hier aangenomen verdeeling, die wel als de logische ontwikkeling van het wijsgeerig begrip juist en grondig is, de Pythagorischen, zoo wel PYTHAGORAS en zijne onmiddellijke leerlingen, als de latere onder het vierde ontwikkelingsmoment, dat door PLATO en vooral door ARISTOTELES volledig uitgewerkt werd, geplaatst; ofschoon hunne bespiegelingen bijna gelijktijdig met die der *Ionische* wijsgeeren te stellen zijn.

Eene stelselmatige rangschikking der ontwikkelingsmomenten eener wetenschap kan logisch *juist*, en tevens historisch geheel *onwaar* zijn. Het historische in de opvolging der beschouwingswijzen mag in eene geschiedenis der wetenschappen, vooral in die der wijsbegeerte niet over het hoofd gezien worden; om geene verkeerde denkbeelden, van den voortgang daarvan te doen ontstaan. De historische ontwikkeling heeft niet altijd in eene logische orde, maar meestal volgens andere, van buiten komende oorzaken plaats. Men

kan den gang der historische feiten niet volgens eene constructie *a priori* verwringen zonder aan het juist begrip van de toedragt der zaken groote schade aan te brengen; dit is het hoofdbezwaar dat wij tegen deze behandeling van het eerste tijdvak van de geschiedenis der philosophie hebben in te brengen.

Wij zien echter met verlangen het vervolg van dezen degelijken en verdienstelijken arbeid, die welligt meer dan drie lijvige boekdeelen zal beslaan, te gemoet, en wenschen dat de Schrijver door de klimmende moeilijkheid zijner taak niet zal afgeschrikt worden, maar door de belangstelling van het wetenschappelijk en beschaafd publiek hierin zal worden aangemoedigd. - Met de zamenvloeiing van sommige woorden, en de spelling van andere, als *filozofie*, *resultaten*, *sofisten* enz. konden wij ons niet vereenigen, en wij zien niet in waarom wij niet bij die woorden, die meest uit het *Grieksch* zijn afgeleid, *philosophie*, *resultaten*, *sophisten* zouden blijven schrijven.

J.A.B.

Dramatische werken van Mr. J. van Lennep. Met kritiesche beschouwingen en aantekeningen. Houtgravuren naar teekeningen van C. Rochussen, door Lacoste Jeune, Vermorcken enz. Tweede Deel. Te Amsterdam bij P. Meijer Warnars, 1853. In gr. 8vo. 321 bl. f 4-20.

In N^o. X des vorigen Jaargangs van dit Tijdschrift is het Eerste Deel behandeld, en met genoegen nemen wij de pen op om te spreken van het Tweede. De stukken daarin aangeboden behooren even als die in het Eerste Deel tot een afgeloopen tijdvak, en zijn meest allen reeds vroeger gedrukt, en bij hunne eerste verschijning van alle kanten beschouwd en beoordeeld. De kritiek kan dus ook nu weder de grootste helft van hare honderd oogen digt doen; te meer omdat de Dichter achter elk stuk, in een *Overzicht*, en hier en daar ook aan den voet der bladzijden, kritische aanmerkingen mededeelt, en dus den Recensent zijne taak verligt. Wij zullen derhalve over het werk, en de herinneringen die 't opwekt, eenvoudig spreken, waardoor de gelegenheid om aanmerkingen te maken zich van zelve zal aanbieden.

Men vindt hier, vooreerst, *Stoffel en zijne Broers*, een gelegenheidsstukje; vlugge lijst om een Harlekijnsballet, en in 1831 gemaakt om den Heer VAN HAMME, den toenmaligen *Harlekijn* bij 't Amsterdamsche tooneelgezelschap, op den feestavond zijner vijf-en-twintig-jarige verbindtenis aan den Schouwburg, als sprekende personaadje te doen optreden. 't Heet *Kluchtspel*, maar de fabel is gansch niet kluchtig, en dat kan wel de reden zijn geweest, waarom 't niet meermalen is opgevoerd. Bij eene moeder die in den nood verlaten wordt door drie zonen, voor welke zij alles heeft opgeofferd, kan men niet hartelijk lagchen al zijn de ondankbaren belagchelijk op zich-zelfen. Zij wordt als wonderdadig geholpen door STOFFEL, haren vierden zoon; een druilloor in huis, maar (buiten iemands weten) de *Harlekijn* van den Schouwburg, en de lieveling des publieks. - De *intrigue* rust op de volstrekte onmogelijkheid, dat iemand in de stad waar hij talrijke familie heeft, jaren lang als acteur of danser aan 't tooneel verbonden, en de afgod des publieks zou kunnen zijn, zonder dat iemand van zijne bloedverwanten (schouwburgbezoekers bovendien) daar iets van verneemt of bespeurt. Er is meer op aan te merken, doch de Schrijver zelf hecht geene kunstwaarde aan het stukje. Intusschen is het denkbeeld om het ballet zoo te omlijsten vernuftig, de karakterschildering geestig, en de dialoog levendig.

Daarop volgt het Geschiedkundig tafereel: *Een Amsterdamsche Winteravond in 1632*; op 10 Januarij 1832 te *Amsterdam* vertoond, als deel makende van de feesten tot viering van het twee-honderd jarig bestaan der Doorluchte Schole aldaar. Een beknopt verslag van het feest gaat vooraf, met de beschrijving van eene korte zinnebeeldige voorstelling waar de representatie meê geopend werd. 'Een rei van priesters,' leest men, 'stond op den voorgrond en zong het *lō Vivat*.' Dat klinkt alsof 't alleen in koor is gezongen; maar bedriegt ons 't geheugen niet, dan werd elk couplct geheel gezongen door den Heer DE BOER (toen 1sten ténor) en daarna voor een gedeelte in koor herhaald. Hoe 't zij, wij herinneren ons nog levendig het statig schoone der voorstelling en den diepen indruk dien de uitvoering van dat *lō Vivat* algemeen maakte.

Niet minder aangenaam was de indruk van het geestig 'geschiedkundig tafereel,' dat den aanschouwer, ten huize van

den Drossaart HOOFT, in het midden van mannen en vrouwen verplaatste, bij wier namen alleen 't hart van elken beminnaar van onzen taal- en letterroem reeds warm wordt. Wij zullen over dat zoo verdienstelijke stukje niet uitweiden; het is algemeen bekend, en de eer die de Dichter er mede behaald heeft, zal stand houden in weerwil van al de aanmerkingen die er op zijn gemaakt. - In het '*Overzicht*' berispt de Heer VAN LENNEP eene kritiek er van, in 1832 in dit Tijdschrift geplaatst, waarin de burgerlijk huismoederlijke taal der gade van HOOFT is afgekeurd. Die afkeuring zeker was even ongepast als later de niet afkeuring van de hoogdravende taal en sentimenteelheid eener andere vrouw uit hetzelfde tijdvak (*Anna* in MEIJERS *Heemskerk*). Naar aanleiding van dat mislukte portret heeft steller dezès over de *Nederlandsche* vrouw uit de eerste helft den XVII^{de} eeuw elders, in der tijd zijn gevoelen uitgesproken (*Rec. ook der Rec.* 1848. N°. 10 bl. 422 en volgg.), en hij is 't daaromtrent met den Heer VAN LENNEP volkomen eens. - Dat '*Overzicht*' (bl. 73-78) is belangrijk als bijdrage tot de geschiedenis van het Amsterdamsche tooneelgezelschap, daar 't niet alleen de rolverdeeling beschrijft, maar ook in bijzonderheden treedt aangaande het voorkomen, de voordragt en 't spel van MAJOFSKI, JELGERHUIS, WESTERMAN, EVERS, MW. VAN OLLEFEN DA SILVA, MW. ROOBOL JELGERHUIS, MW. ENGELMAN en andere toenmalige leden van het personeel; - ook ten aanzien van den uitmuntenden tooneelschilder en décorateur PFEIFFER.

Wij laten de volg-orde der stukken in den bundel los om te spreken van '*VONDELS droom*,' opgevoerd ter gelegenheid van het tweede Eeuwfeest van den *Amsterdamschen* Schouwburg (1837); een minder welgeslaagd gelegenheidsstukje, dat bij de uitvoering half vermaakte, half verveelde en geheel mislukte. De Dichter geeft in het '*Overzicht*' (bl. 253), allerlei bijkomende redenen van die mislukking op, maar de voornaamste liggen in de gebreken van het plan. Wij zullen 't vlugtig vermelden. - De *Amsterdamsche* Schouwburg is (1637) ingewijd met VONDELS '*Gysbreght van Aemstel*.' VONDELS dienstmaagd GEESJE, eene vrolijke plat-*Amsterdamsche* deerne, zit haren sinjeur te wachten. De Dichter STARTER komt uit den Schouwburg aan diens huis, om hem dank te betuigen. Nu komt ook VONDEL, te huis gebracht door de Rederijkers

en tooneellisten, die een koor te zijner eere zingen. Zij gaan heen, STARTER gaat heen, GEESJE gaat heen, en VONDEL valt op zijn stoel in slaap. Tot zoo ver is alles los, vrolijk, ongezoekt, onderhoudend, - en burgerlijk. Maar nu verandert alles; nu moet het publiek eensklaps heel hoog ernstig worden en zich verbeelden dat VONDEL droomt. Het tooneel wordt met wolken bedekt. Daar verschijnen den burgerlijken VONDEL, den goeden Christen, den Christelijk vromen Dichter van den '*Gysbreght*,' wie? Hemelsche heirscharen met RAFAËL aan 't hoofd; den engel dien hij in 't stuk doet nederdalen om voor *Van Aemstel* de toekomst te ontsluijeren? - Volstrekt niet. Daar verschijnen de heidensche APOLLO, met de negen Muzen. En blijft VONDEL nu droomen? Neen, althans niet voor het publiek, want hij staat op, werpt als een volbloed heiden zich aan de voeten van den heidenschen God, en neemt, als wakende personaadje, met open oogen, deel aan de gesprekken. Het groote publiek begrijpt daar niets van; want hoe komt die half naakte heidensche troep bij den '*Gysbreght*,' of bij VONDEL in zijn burgerpakje te pas? - En droombeelden zijn immers zoo massief niet, en ook een droomend mensch spreekt niet geregeld met anderen! - 't Publiek echter, aan allerlei ongerijmdheden gewoon, zou zich toch wel geamuseerd hebben, even goed als in eene Arlequinade, als er maar actie ware geweest; of als APOLLO of de Muzen maar iets plezierigs, of belangwekkends gedaan of verteld hadden; maar - de Dichter zegt het zelf: alle actie werd nu 'door declamatiën en katalogussen vervangen, waarbij ieder koud moest worden en blijven tot aan het slot.' - Zoo gebeurde 't ook, dat kon niet anders. - En nu nog een woord over den inhoud dier declamatiën! Zij bevatten, bij wijze van voorspelling, de geheele akelige geschiedenis der armoede van ons tooneel, en van 't verval onzer tooneelspeelkunst. Bekende dingen dus, volstrekt niet prettig, en als stoffe van profeetsij ook voor VONDEL gansch niet opbeurend. Maar VONDEL begrijpt dat niet; hij trekt zich de haren er niet om uit het hoofd, noch wordt er zelfs maar bij aangedaan: integendeel, hij is er meê in zijn schik, en roept uit, niet als een kunstenaar en Dichter, maar als een man van penningen: '*Zoo wordt de Schouwburg rijk!*' gelijk ook THALIA, sprekende van den wansmaak van eene nieuwe soort van spelen (de *Duitsche* melodrama's) er met genoeg bijvoegt: '*Zij*

brengt, en dat is veel gedaan, den Schouwburg goede winsten aan.' - VONDEL, in zijn droom een regte sul zonder doorzigt, ziet éérs met genoegen het tooneel, waarop zijne treurspелverzen voor 't eerst geklonken hebben, innemen door *Italiaansche* hansworsten (maskers), en vraagt ten slotte met ongerustheid naar de opéra: of er wel opéra's zullen worden vertoond? - Hij roept uit:

Dan zeg mij, zal de zang, de zoete melody
De lieve zuster der verheven poëzy
Op Amstels Schouwtooneel haar eerplaats niet bekleeden?

en APOLLO antwoordt hem:

Gewis zij wordt aldaar *gevierd* en *aangebeden*.

Dat was in 1837 inderdaad reeds jaren lang 't geval. De opéra was en werd te *Amsterdam* werkelijk *gevierd* en *aangebeden* door het tooneelbestuur. Op zich-zelve was dat niet kwaad; maar ieder wist of kon weten, dat het ongelukkigerwijze geschiedde ten nadeele van 't hooge treur- en blijspel, en van de wezenlijke tooneelspeelkunst. Het geheele gedrag van VONDEL in den droom was VONDEL onwaardig; immers voor de ware tooneelliefhebbers die de geschiedenis van het tooneel eenigzins kenden. Maar wij zeggen niet te veel als wij het tweede gedeelte van 't stukje een *hors d'oeuvre* noemen, vloekende tegen het eerste, en dat het groote publiek vervelen moest, en de nadenkenden mishagen bovendien. - Dan kwam er ook nog bij, dat er geen slot aan is. Men hoore! Na nóg een verhaal geleiden APOLLO en de Zanggodinnen VONDEL weêr naar zijne plaats; het tooneel verandert weêr in VONDELS woonkamer, en vertoont hem weêr *slapende* in zijn stoel. Dan valt de gordijn.

Op die wijze ging de vertooning uit als eene nachtkaaars. Bij zulk eene herhaalde Slaapscène moest de toeschouwer wel gapen en naar zijn bed verlangen.

De Dichter zegt (bl. 254) dat er geen middel was om 't stukje met eene *surprise* te sluiten. Wij kennen zijn vindingrijk vernuft, en daarom bevreemdt ons dat. Op 't einde van het slotkoor had men 't tooneel met *Bengaalsch* of *Grieksch* vuur kunnen verlichten, en op den achtergrond eene gelauwerde buste van VONDEL doen verschijnen met de jaartallen 1637-1837 er boven. Die zeer eenvoudige *surprise* zou stellig

effect hebben gedaan, en daarop had de gordijn kunnen vallen. Er was hoegenaamd geene noodzakelijkheid om met een donker tooneel, en een slapenden VONDEL te eindigen.

Met eenige verandering in het plan en een natuurlijker droom, had het stukje uitmuntend goed kunnen worden; want het denkbeeld om VONDEL te laten droomen was gelukkig genoeg.

Als men deze drie stukjes heeft gelezen kan men den wensch niet onderdrukken, dat de Heer VAN LENNEP het vaderlandsch tooneel verrijken moge met eenige *Hollandsche* of *oud-Hollandsche* blijspelen in verzen. Wie heeft er méér dan hij aanleg toe; wie meer dan hij de noodige bekwaamheid en geest; wie werkt vlugger? Geheel de *Amsterdamsche Winteravond* en 't eerste gedeelte van VONDEL'S *Droom* bewijzen dat, en doen tevens gevoelen hoe weinig moeite een blijspel hem zou kosten. Zeker niet meer dan de vertaling van eenig stuk van SHAKESPEARE. Men zegt, dat hij, na de *Romeo en Julia*, ook den *Othello* heeft overgezet. Hoe verdienstelijk dat zij, nog veel meer zal elk hem toejuichen en danken, wanneer hij zijne ongemeene gaven en bekwaamheden aan oorspronkelijke stukken besteedt in een kunstvak, dat slechts voor zeer enkele, als daartoe uitverkoren meesters toegankelijk is.

(*'t Vervolg hierna.*)

Gedichten van A.L. Lesturgeon. Te Groningen, bij P. van Zweeden. 1854. In 12mo. 100 bl. f 1-25.

Om in eenige kunst te slagen, moet men haar onafgebroken bestuderen en beoefenen. Ook om in de dichtkunst uit te blinken en daarbij onberispelijk in den vorm te zijn, moet men er zich geheel aan toewijden. Dat te kunnen of te mogen doen, is in ons Land slechts weinigen gegeven. Wij bezitten daardoor een aantal verdienstelijke dicht-oefenaren met te veel aanleg en liefde voor de kunst om haar vaarwel te zeggen; en die toch hunne inspraak en neiging in dat opzigt slechts nu en dan, of zelfs maar hoogst zeldzaam eens kunnen opvolgen. Bij de groote moeilijkheid der kunst, is 't dus niet vreemd wanneer geoefende en scherpziende blikken in hunne gedichten daar somtijds kenteekenen van opmerken in den stijl, in 't gebruik van minder poëtische woorden of min welluidende spraakwendingen, in den bouw der verzen, in de

rijmklanken, in al die gedeelten van het stoffelijke en werktuigelijke wier mate van juistheid, schoonheid en zoetvloeiendheid in een dadelijk verband staat tot de meerdere of mindere kunstvaardigheid der Schrijvers. Bedriegt nu Ref. zich niet, dan ziet men aan sommige plaatsen in dit bundeltje, dat ook voor den Eerwaarden LESTURGEON de dichtkunst niet is eene zaak van opzettelijke studie, maar slechts van zeldzame verpoozing of uitspanning, en gelijk er, met betrekking tot de kunst, een aanmerkelijk verschil is tusschen den dilettant en den eigenlijken kunstenaar; tusschen hem voor wien de poëzij maar bijzaak, en dien voor wien zij hoofdzaak is, zoo kan en behoort er ook verschil te zijn in de beoordeeling van hunne gedichten. Van daar dat Ref. zich nu minder zet tot recenseren, dan tot eenvoudig aankondigen.

Het kleine bundeltje, dat zediglijk, zonder eenige uitwendige kostbaarheid of versiering verschenen is, bevat de volgende zestien lyrische dichtstukken: *Jefta*; *De Maaltijd van Belsazar*; *Zondag*; *De Winter*; *Melancholy*; *Bilderdijk*; *Engelenwacht*; *Aan Nederland*; *Vergeten*; *Maneschijn*; *Vrouwenlof*; *Schoonheid*; *Eerste Schoolgang*; *Jezus' Geboorte*; *Kinderloos*; *April 1853*. Naar de twee eerstgenoemden te oordeelen, schijnen de epische stoffen minder tot het domein van den Heer L. te behooren; die twee gedichten staan in kunstwaarde ver beneden de overige. Het derde: '*Zondag*', ofschoon men een drietal verzen van het eerste couplet niet gelukkig kan noemen, steekt er al dadelijk gunstig bij af. Men hoore:

o 't Is zoo zoet in 's Heeren Huis!
 De gloriekroon en 't woest gedruisch,
 De valsche goôn, door de aard beleden;
 Het standbeeld voor den roem gebouwd;
 De grootheid, met haar flikkrend goud
 En wierookgeur en staatsiekleeden:
 't Is alles ijdelheid, - niets meer,
 Bij 't heilig erfgoed van den Heer.

Maar in Zijn huis woont kalmte en vree!
 Daar is een balsem voor het wee,
 Dat ons de borst heeft opgereten;
 Daar is een laafdronk voor ons hart;
 Daar is een troost, die de aardsche smart
 Als ras voorbijgaand doet vergeten;
 Daar is een kracht, die wondren doet
 En licht schept in 't bezwaard gemoed.

Jammer, dat de zoetvloeiendheid in het volgende couplet door de harde rijmklanken *voorbij gaat, op zij staat* wordt gestoord. Nu en dan ontmoet men zulke stroefheden; ook vreemde afkappingen: *te moet* (bl. 2 en elders), voor: te gemoet; bekortingen: *ontsluiren* (bl. 10), voor: ontsluijeren; uitbreidingen: *uw weegs* (bl. 84), voor: uw weg; overtolligheden, verouderde woordspelingen, en dergelijken meer, die allen hunne oplossing vinden in de mindere gewoonheid om in verzen te schrijven. Somwijlen vindt men ook wel eens een *Germanisme*, of een gezegde, dat den toets niet wel kan doorstaan; zoo, b.v., wordt JEFTA's dochter (bl. 2) de '*Eenling uit haars VADERS lenden*' genoemd. Daarentegen echter zijn ook de schoonheden van *détail* menigvuldig, en men vergeet de leemten om gedachten en schilderingen eenen Dichter van den echten stempel waardig. In '*April 1853*', een vurigen strijdzang naar aanleiding van 's Pausen bekende *allocutie*, vindt men 't woord Rome steeds als vrouwelijk gebruikt; wij kunnen niet inzien op welken goeden grond. De fraaiste stukken zijn, naar ons gevoelen: de krachtige Ode aan BILDERDIJK, en het gevoelige *Schoonheid, Vergeten, en Kinderloos*. Wij gelooven het bundeltje niet beter te kunnen aanbevelen, gelijk 't verdient, dan door 't mededeelen van één dier gedichten, en kiezen daartoe, om des besteks wille, het korte: *Vergeten*, waarmede wij tevens eindigen, onder dankzegging aan den Dichter voor 't bij zijn werk gesmaakt genoeg.

Bloemeken, te vroeg ontloken,
 Eer de winter was voorbij
 En de blondgelokte May
 Uit heur celleken (?) gebroken!
 Slechts één nachtvorst en uw roem
 Ligt daar hopeloos ter neder:
 Nimmer beurt ge uw kelkjen weder,
 Arme, vroeg ontloken bloem!

't Voorjaar zal weêr bloemen kweeken,
 Allerhande plant en kruid,
 Rijke tooisels voor de bruid,
 Maar - ook veelbeduidend teeken -
 Gij, lief bloemken, al te vroeg
 Uit den moedergrond verrezen,
 Zult dan lang vergeten wezen;
 Bloemen heeft de May genoeg.

Wie zal 't zeggen waar wij rusten,
 Als 't jaarhonderd (?) is vergaan:
 't Zij in 't hart van d' oceaen
 Of in 't zand van vreemde kusten? -
 Bloemeken, te vroeg ontwaakt,
 Ook wij worden eens vergeten,
 Als de dood de zilvren keten
 Van ons leven heeft geslaakt.

Eene Les voor Vaders. Uit het Engelsch van T. Gwynne. Te Amsterdam, bij de Wed. L. van Hulst en Zoon. 1853. In gr. 8vo. 284 bl. f 3-:

Die les wordt luchtig en luimig genoeg gegeven. Het tooneel is geheel *Engelsch*; de handeling wordt in een der Graafschappen geopend, te *Londen* voortgezet, en waar zij begon, geëindigd. Het personeel contrasteert sterk, en dat bevordert het effect van 't stuk. THOMAS WARREN, een Baronet uit de vorige eeuw, en type van al hare gebreken zoo als die in de groote wereld van *Brittanje* geadeld waren, is een vader gelijk er onder dat slag van menschen nog wel meer zullen zijn. Na het beste gedeelte zijns levens aan zingenot prijs gegeven te hebben, huwde hij, meer dan veertig jaren oud, een jong, beeldschoon meisje; maar verborgen hartzeer deed haar spoedig ten grave dalen. Een afschuw van kinderen hebbende, deed hij zijn eenigen zoon van de hand, regt verheugd dat zijn jongere broeder zich met de opvoeding, die hem walgde, wilde belasten. Die broeder, *Squire* WARREN, was een landedelman, en dolle liefhebber van de vossenjagt. Voor dat landvermaak werd de Jongeheer JACK opgeleid, en hij deed zijne opvoeding eer aan. Hij was, toen wij hem op het tooneel zagen treden, tusschen de negentien en twintig jaren oud, ruim zes voet lang, sterk, breed geschouderd, en een flink jager, maar tamelijk dom op elk ander punt dan de jagt, linksch en bedeesd van manieren, doch niet geheel vrij van hardnekkigheid; over 't geheel een goede jongen, ofschoon niet van de slimsten. Zóó was de zoon van den verfijnden man naar de wereld uit de kluiten gewassen.

Jaren waren er verlopen, en Sir THOMAS was grijs geworden. Toen hij in de galante wereld zijn afscheid kreeg, dacht

hij aan de diplomatieke wereld, en van den weerstoot aan zijn zoon, dien hij in zoo lang niet had gezien, en wiens zonderlinge brieven hem niet begeerig hadden gemaakt, meer van hem te weten. Op eens echter vat hij het besluit, om hem tot een staatsman te maken, en in het Parlement te doen schitteren. Nu haalt hij hem te huis, en 't is inderdaad kluchtig te zien hoe de ongemanierde vossenjager, in het *tenu* van een *dandy*, door een half dozijn *Fransche* drillmeesters bewerkt wordt, tot dat de een na den ander zijne beschaving opgeeft. Men ergert zich aan den ouden dwaas, die, eindelijk ziende dat er van den armen jongen geen staatsman is te maken, hem toch tot een man naar de wereld wil vormen. Hij neemt zelf die opvoeding bij de hand, en doet dat zoo slim, dat de geplaagde JACK aan 't duëlleren raakt en door een doodelijken stoot aan de teedere zorgen zijns vaders wordt onttrokken.

Men leest het boek nu eens knorrig dan weêr lagchend, met verachting van den gewetenloozen, zelfzuchtigen ouden zondaar, en met medelijden voor zijn slagtoffer. Al is de schildering wat sterk en hier en daar zelfs te sterk gekleurd, er ligt toch waarheid genoeg in, om er lessen uit te trekken, en wij achten het niet onnut GWYNNE's raad aan de vaders hier over te nemen.

'Vaders! alvorens gij uwe zonen een bijzonder levenspad aanwijst, bestudeert, zoo gij kunt, hun onderscheiden karakter, aanleg en begaafdheden. Hoe dikwijls zien wij niet mannen in het leger of de zeedienst, die, als zij hunne eigene neiging hadden mogen volgen, voortreffelijke Geestelijken of Regtsgeleerden geweest zouden zijn, en die, bij den dood huns vaders, het krijgsmansberoep verwisselen voor een ander, dat meer met hunne inborst overeenkomt! En omgekeerd, hoe dikwijls zien wij niet een lusteloos *nonchalant* Geestelijke, die geen hart voor zijn beroep heeft, en van verveling vergaat, terwijl hij zich als krijgsman roemvol onderscheiden zou hebben, ware 't niet, dat zijn vader gezegd had: "die jongen moet een Geestelijke worden!" - Dan weder zien wij een Regtsgeleerde, die pen en inkt en bedompte, warme kamers en regtsstudie en praktijk verfoeit, iemand, wiens negingen, wiens verlangens zich alle naar de zee rigtten; maar de wil zijns vaders wees hem een beroep aan, waarbij het meer op werk-

zaamheid van het hoofd aankwam, en de knaap wordt, zonder de minste liefde voor de studie, of veel aanleg daartoe, *bongré malgré*, tot de balie gedwongen. Zoo iemand zult gij, in zijn vacantielijd, op het zoute water zien leven - roeiende, zeilende, stoomende, op koopvaardij-schepen togten doende - en met een bezwaard hart naar pruik en tabbaard terugkeeren! - Ik wil niet zeggen, dat, dewijl een knaap "Robinson Crusoë" gelezen heeft, zijn verlangen bevredigd moet worden, door hem op avontuur uit te zenden, om schipbreuken te ondergaan en negers, zoo als "VRIJDAG" te ontmoeten, evenmin als men hem een roover moet laten worden - een karakter, waarvoor sommige knapen een sterk *penchant* hebben, - omdat zijne geestdrift opgewekt is door het leven van *Robin Hood* of *Dick Turpoor*; maar het is een smartelijk gezigt, iemand zijn leven te zien verslijten in dagelijksche werkzaamheden van een beroep, waarin hij geen smaak vindt - dat hem misschien tegen de borst stuit, - en waartoe de wil eens vaders hem gedoemd heeft, nog voor dat hij loopen of spreken kon.'

Friedrich Perthes *in zijn leven en bedrijf geschetst door zijnen zoon Clemens Theodoor Perthes, Hoogleeraar in de Regten te Bonn. Met bekorting uit het Hoogduitsch vertaald door C.M. Mensing. Eerste en Tweede Deel. Te Leeuwarden, bij G.T.N. Suringar. 1853. In gr. 8vo. 465 bl. f 5-50.*

Een hoogst belangrijk boek, dat wij met klimmende belangstelling gelezen hebben en nu ook met groote vrijmoedigheid aanbevelen. Reeds hadden wij met den inhoud eenige kennis gemaakt door het lezen van een uitvoerig verslag, daarvan, geplaatst, zoo wij meenen, in de *Studien und Kritiken*, toen wij deze beide deelen der *Nederduitsche* vertaling in handen kregen; maar nu moeten wij verklaren, dat onze verwachting nog zeer verre overtroffen is. PERTHES, wiens naam door zijnen uitgebreiden boekhandel in geheel *Europa* is beroemd geworden, was inderdaad een uitstekend man, en heeft grooteren invloed uitgeoefend dan men vermoeden zou. Door een allergelukkigst huwelijk verbonden aan de beminnelijke dochter van MATTHIAS CLAUDIUS, in be-

trekking geplaatst tot de voornaamste mannen van zijnen tijd, die de meest uiteenlopende rigtingen vertegenwoordigden, getuige van de groote gebeurtenissen zijner dagen en daarin zelf voor een deel mede betrokken, onvermoeid werkzaam ten nutte van zijn vaderland en de wetenschap, en door alles wat er met en rondom hem gebeurde, veelzijdig gevormd, was hij waardig om in zijn leven en bedrijf uitvoerig geschetst te worden. En nu zijn eigen zoon, wien daartoe de meest naauwkeurige kennis zijner wisselende lotgevallen en een schat van intieme brieven, van en aan en over hem geschreven, ter dienste stonden, die taak op zich genomen en volbragt heeft, nu is daaruit een werk ontstaan, wel al te breed uitgelopen misschien en soms al te zeer afdalende tot kleine bijzonderheden, maar dan ook zóó volledig, zóó aanschouwelijk van voorstelling en zóó vol van belangrijke *détails*, dat wij er, èn op zich-zelf, èn als bijdrage tot de geschiedenis van onzen tijd, hoog mede zijn ingenomen, voor zoo ver wij het kennen. 'Van het oogenblik af' - zeggen wij den bekwamen Uitgever na - 'dat hij als boekverkoopers-loopjongen te *Leipzig* in de leer besteld wordt en door geduld en ontbering, door vlijt en oppassendheid het vertrouwen van zijnen meester begint te winnen, tot dat hij, vele moeilijkheden doorgeworsteld en eindelijk zijn eigen heer en meester geworden, den woeligen strijd des levens aanvaardt en voleindigt, houdt hij onze belangstelling in alles wat hem bejegt gaande, en trekt hij onze genegenheid, ja, menigmaal onze bewondering tot zich. Ongemeen is de zelfstandigheid, die zich al vroeg in hem ontwikkelt, zeldzaam het vertrouwen op eigen krachten, dat hij onder alle wederwaardigheden openbaart, maar aangenamer nog treft ons dat verband, waarin hij dat vertrouwen brengt met het vertrouwen op God, den almachtigen bestuurder der menschelijke lotgevallen. Zoo wel zijne roeping als zijnen tijd begrijpende, tracht hij zijne handelondernemingen dienstbaar te maken aan het belang der maatschappij, aan den bloei der wetenschap en de eer van zijn vaderland, en weet hij tevens van de omstandigheden des tijds, hoe benard en ontmoedigend zij voor anderen mogen schijnen, partij te trekken voor zijne eigene welvaart. Zoo wist hij zijnen boekhandel tot eene in *Duitschland* destijds ongekeende hoogte te verheffen

en zich-zelfen tot het middenpunt te maken, om hetwelk de wetenschappelijke mannen van zijnen tijd zich gaarne vereenigden.'

Het spreekt van zelf, dat zulk een boek over zulk een man, als wij hier aankondigen, zich niet in den gewonen zin des woords beoordeelen laat. Onzes inziens, beantwoordt het aan al de eischen, die men gewoon is aan zoodanig eene levensbeschrijving te doen. Is soms de volledigheid tot overgroote uitvoerigheid overdreven, men vergeeft het den zoon, dat hij niets kan terughouden van hetgeen hij aangaande zijnen vader te vermelden heeft, en ziet zich voor die uitvoerigheid schadeloos gesteld door de kennismaking met den ganschen hoogst belangrijken kring waarin de overledene zich bewoog. En legt hij zoo wel den in- als uitwendigen mensch, zoo wel zijn karakter en gemoedsbestaan als zijne afwisselende lotgevallen en werkzaamheden voor ons bloot, hij doet het met onpartijdigheid, dat hem evenzeer vereert als de piëteit, die in geheel zijn werk doorstraalt. Wel verre van met ijdele lofspraken zijne nagedachtenis te huldigen, laat hij enkel de geschiedenis spreken en voert hij vooral hem-zelfen, uit zijne brieven, sprekende in. Hij doet het doorgaans op de meest ongedwongen wijze, en stelt ons daardoor in staat, om den waardigen man en geheel zijne omgeving regt te leeren kennen.

Wil men eene proeve zoo wel van hetgeen PERTHES was als van den trant waarin hij hier geschetst wordt? Wij ontleenen haar aan hetgeen, in den loop zijner levensbeschrijving, gezegd wordt van zijne *geestontwikkeling*. 'PERTHES had' - zoo lezen wij (D. I, bl. 129) - 'van zijne vroegste kindschheid af er dikwijls zelfs met angst en benaauwdheid naar gestreefd, om zich zelfen en geheel zijn doen en willen in overeenstemming met den wil des Eeuwigen te brengen. In beschaving en kennis vorderende, had hij gezocht zijn doel steeds door meer geestelijke middelen te bereiken, en toch moest hij zich zelfen bekennen, dat de wil diep in zijn binnenste verholten een andere was dan de wil Gods, en dat de neiging, om zijnen eigen wil tegenover dien van God door te zetten, zelfs dan de overhand behield, wanneer zijn inwendige angst daarover grooter werd dan zijne ligtzinnigheid en zijn trots. Toen PERTHES nu, verontrust door deze be-

wustheid, met zoo vele belangrijke personen in aanraking kwam, die de steeds dieper gaande kennis van des menschen betrekking tot God als de groote taak van hun leven beschouwden, moest de ontwikkeling en bevestiging van zijn geestelijk bestaan eene vooral godsdienstige rigting nemen. Lang reeds was het voorheen door hem gekoesterd denkbeeld, dat de mensch bestemd was, om zich door het vermogen van zijnen verstandigen wil tot een redelijk wezen te vormen, hem bekrompen en verkeerd voorgekomen. Allengs had hij het gevoel, als het onmiddellijke bewustzijn zijner ziel, voor de eenige kracht erkend, welke in staat was, om den mensch frisch en moedig, tegenover God en de wereld, door het leven te voeren; maar, ook onder den invloed van JACOBI, bleef er tweespalt in zijn binnenste, even als te voren. In de *Holsteinsche* en *Munstersche* kringen echter, waarmede hij in aanraking was gekomen, had hij menschen gevonden, die het op eene wijze, gelijk hem vroeger nooit was voorgekomen, met zich zelven eens schenen te zijn. Het werd hem tot zekerheid, dat het de liefde was, diep in hun binnenste gegrond, welke hen te midden van het gewoel der wereld hunne gemoedsrust, blijmoedigheid en zelftevredenheid niet deed verliezen. Hij gevoelde, dat hij, om de liefde, als blijvende toestand der ziel, ook voor zich te kunen verwerven, de tusschenkomst van een menschelijk wezen behoefde, en niemand op aarde was hem nader dan zijne CAROLINE. Weldra echter ontwaarde hij, dat de liefde tot God zich niet uit datgene, dat hij de liefde tot de menschen genoemd had, als het ware van zelf ontwikkelen zou, omdat zij niet alleen in mate, maar ook wat het voorwerp betrof, en derhalve in haar wezen, van dezen verschilde. Ofschoon hij zich van de steeds reiner en sterker wordende liefde tot CAROLINE vast en zeker bewust was, week hij toch angstig voor God terug. Als een' voor de liefde ondoordringbaren muur zag hij tusschen God en zich zelven zijn eigen vroeger leven en den tegenwoordigen toestand van zijn binnenste staan, waarin hij als grondrigting den wil om zonder God te zijn, en een strijden tegen God niet kon miskennen. Het kwam hem onmogelijk voor, dat de scheiding des menschen van God door den mensch zelven overwonnen zou kunnen worden. Mijn innerlijke angst vordert iemand, die in mijne plaats genoeg doet,

schreef hij aan CAROLINE, en een donker gevoel ontstaat bij mij, hetwelk eenen God verlangt, die als mensch de menschelijke ellende heeft gedragen. Voor PERTHES stonden de feiten der Openbaring als historische gebeurtenissen ontwijfelbaar vast; maar van Gods genade hangt het af, zeide hij tot MOLTKE, wanneer en hoe sterk zij in mijn binnenste levend zullen worden. Een worstelen en streven ontstond nu in hem, opdat, gelijk hij het uitdrukte, de ongeschapen Zoon des Vaders ook werkelijk zijn God wierde; de voor hem onloochenbare werkelijkheid der menschwording Gods verlangde hij voor zich als eene geheel zijn aanzijn vervullende idée. Nu begon de Heilige Schrift met geheel hare magt op zijne ziel te werken, en helpend, opwekkend en bevestigend stond CLAUDIUS hem ter zijde, gedeeltelijk door een steeds inniger wordend persoonlijk verkeer, gedeeltelijk door zijne geschriften. Vooral werd hij levendig getroffen door het "Eenvoudig huisvaderlijk berigt over de Christelijke Godsdienst." Hij verwierf eene zekerheid van overtuiging, eene rust voor zijn innerlijk leven, gelijk hij vroeger nooit had gekend.'

Men zou het met bekorting medegedeelde de zoogenoemde bekeeringsgeschiedenis van PERTHES kunnen noemen, en zal in de beschrijving daarvan niet ligt de meesterhand, door grondige menschenkennis bestuurd, miskennen. Men ziet er bovendien uit, hoe grooten invloed de strenggeloovige CLAUDIUS op hem verkreeg, en zal dit te gemakkelijker weten te verklaren, waneer men acht geeft op het bijkans volslagen gebrek, dat hij leed aan echt Christelijke opvoeding en ontwikkeling, tot op den tijd dat hij met zijnen beroemden schoonvader in naauwe betrekking kwam. Maar, indien men nu uit het medegedeelde de gevolgtrekking wou afleiden, dat PERTHES, na zulk eene levenservaring, een ondragelijke mysticus of bekrompene piëtist geworden ware, hoe zou men zich dan bedriegen! Veeleer blijkt uit het vervolg zijner geschiedenis, dat zijn innerlijk Christendom een hoogst weldadigen en krachtigen invloed heeft uitgeoefend op zijne gansche persoonlijkheid, zoodat hij daardoor eerst geworden is de uitstekende man, dien hij zich, ook in het werkdadige leven, bij toeneming betoonde te zijn, zonder dat hij aan anderen juist denzelfden weg van bekeering voorschreef, dien hij be-

wandeld had, of voor eigene begrippen streed tegen andersdenkenden. Dit blijkt o.a. ten duidelijkste uit *de briefwisseling*, door hem gehouden met den oudsten zoon MATTHIAS, die sedert Paschen 1820 te *Tubingen* in de Theologie studeerde (D. II, bl. 174). 'De door het leven rijp geworden man' - zoo schreef hij - 'die zijne overtuiging niet op den weg der wetenschap heeft opgedaan, mag den jongen theoloogant, die aan het begin der studiën staat, geene grenspalen willen zetten, of hij loopt gevaar van mis te tasten.' Hij vermeed daarom ook bijna altijd de behandeling der theologische bedenkingen en godsdienstige twijfelingen, welke den jongeling nu en dan verontrustten; maar bragt daarentegen niet zelden de geheele verhouding van zijnen zoon tot het beroep, waartoe hij zich voorbereidde, ter sprake. En ook CAROLINE, welk een groot gewigt zij ook aan het vaste punt in het hart hechtte, was er verre van verwijderd, om daarvan een rustbed voor haren zoon te willen maken en hem daardoor moeite en arbeid te willen besparen. 'Laat het u ernst zijn met de studie der logica' - schreef zij eens - 'het gebrek hieraan werkt al te nadeelig; verleden zondag heb ik eene preek gehoord, waarin veel goede wil en veel goeds in bijzonderheden was, maar alles zoo door elkander, dat men met zijne gedachten en aandoeningen herwaarts en derwaarts werd gedreven; over het geheel moet er geleerd en gedacht worden, eer men onderwijzen en spreken kan. Ik dank God, dat gij leeraars hebt, die wetenschap en eerbied voor het geloof in zich vereenigen.'

Dit weinige zij ter aanbeveling genoeg! Het Tweede Deel eindigt met CAROLINE's *laatste levensdagen* en het vertrek van PERTHES met zijne vier kinderen uit *Hamburg* naar *Gotha*, waar hij den 25sten Maart 1822 aankwam en hem, gelijk hij hoopte, een niet werkeloos, maar stil en rustig leven verbeidde. Wij verlangen daaromtrent in een *derde* en, zoo wij vermoeden *laatste deel*, dat wij echter nog niet ontvangen hebben, meer te vernemen en den belangwekkenden man tot aan zijn levenseinde te volgen.

De vertaling is door iemand geschied wiens naam borg staat voor hare deugdelijkheid en die, zelf praktisch ervaren in het vak van den boekhandel, zijn talent aan de levensbeschrijving van een boekverkooper wèl besteed heeft. Door

de bekorting, die hij zich, in overleg met den Uitgever, veroorloofde, zijn den *Nederlandschen* lezer eenige uitweidingen bespaard, welke de politieke geschiedenis van dien tijd betreffen en meerendeels van lokaal belang voor *Duitschland* zijn.

Algemeene Geschiedenis voor de Scholen. Door J.C. Neuman, Schrijver van het: 'Nieuw Schoolboek over de Geschiedenis van ons Vaderland'. In drie Deelen. Eerste Deel (Oude Geschiedenis). Te 's Gravenhage, bij J.M. van 't Haaff. 1854. In 8vo. III en 275 bl. f 1-10.

Deze Algemeene Geschiedenis heeft, bij sommige gebreken, veel waardoor zij zich aanbeveelt. In een duidelijken, beknopten stijl, en met geleidelijke orde worden, in dit Eerste Deel, de voornaamste gebeurtenissen, van de schepping der wereld tot op den ondergang van het *Westersche* Rijk, het jaar 476 na CHRISTUS, medegedeeld; de volken die in het Oosten, Zuiden en Westen der toen bekende wereld de hoofdrol speelden, achtereenvolgens beschouwd: in oorlog en vrede, in hunne staatkundige, burgerlijke en huiselijke betrekkingen; en een goed overzicht gegeven van hunne zeden en gewoonten, Godsdienst, uitvindingen, kunsten, geleerdheid, akkerbouw, veehoederij, onderlinge betrekkingen en handel, met aanwijzing van het onderscheid in landaard, levenswijze en gezindheid. Ook van hunne beroemde mannen vinden wij hier korte maar juiste schetsen; terwijl de gevolgen van goede en kwade bedrijven, en de oorzaken van de welvaart en den bloei, of van den achteruitgang en den val der Staten worden aangetoond, met opmerkingen en lessen wèl geschikt om in jeugdige gemoederen liefde tot de deugd en afkeer van de ondeugd aan te kweeken. Elke reeks van Afdeelingen wordt met vragen besloten, waarop de antwoorden in het behandelde voor den leerling te vinden zijn, en elk tijdvak met een chronologisch overzicht. Zeer gepast achten wij ook de verdeeling der Oude Geschiedenis in de vier tijdvakken: het eerste van den oorsprong des menschelijken geslachts tot op de stichting der *Perzische* Monarchie door CYRUS; het tweede: van CYRUS tot ALEXANDER *den Grooten*; het derde: van ALEXANDER *den Grooten* tot de alleenheerschings van AUGUSTUS; het vierde: van AUGUSTUS tot den ondergang van het *Westersche* Rijk.

Onder de *Oostersche* volken missen wij de *Parthen*, die in hunne maatschappelijke inrigtingen, regeringstelsel, en wijze van krijgvoeren veel eigenaardigs hadden, en langen tijd voor de alles dwingende *Romeinen*, toen deze op den top hunner magt stonden, geducht waren. Zoo wel als de *Bactriërs*, de Staten van *Klein-Azië* en de *Syriërs* hadden zij eene plaats verdiend. Onder de *Westersche* volken wordt alleen gesproken van de *Grieken*, *Macedoniërs* en *Romeinen*: - waarom ook niet van de *Spanjaarden*, *Gallen*, *Germanen* en *Britten*? Konden deze al niet met de eerstgenoemden in merkwaardige lotwisselingen, in magt en beschaving wedijveren - zij hebben echter, vooral de *Gallen* en *Germanen*, in de Oude Geschiedenis geene zoo geringe of smadelijke rol gespeeld, om geheel niet, of maar ter loops van hen te gewagen. - Op andere plaatsen had de Schrijver zich kunnen bekorten. In eene Algemeene Geschiedenis mag zeker die van het eerste menschengeslacht, en de *Israëlitische*, hier tot de verwoesting van *Jeruzalem* door TITUS, behandeld, niet ontbreken; doch vermits dit werk uit zijnen aard voor reeds gevorderde leerlingen is bestemd, die geacht mogen worden met de voornaamste gebeurtenissen des Bijbels bekend te zijn, hadden de lotgevallen van het *Israëlitische* volk wel beknopter vermeld kunnen worden. Te regt beslaan de *Grieken* en *Romeinen* de ruimste plaats. Evenwel, bij den rijkdom van stof hier voorhanden, had de Schrijver zich te meer voor herhalingen moeten hoeden. Zeker kon de ethnographische *méthode*, door hem gevolgd, daartoe ligt verleiden. Doch waarom niet, bij de beschouwing van het *Perzische* Rijk, slechts met een woord van de oorlogen met de *Grieken* en met ALEXANDER *den Groote* gerept, om die bij de geschiedenis der laatsten opzettelijk te behandelen, daar wij ze nu tweemaal ontvangen. In de beschrijving der *Lydiërs* en *Karthagers* zijn zulke herhalingen vermeden. Wij vatten ook niet waarom wel de vermaarde Dichters, Geschiedschrijvers, Redenaars, Wijsgeeren en Kunstenaars van *Griekenland*, maar niet die van *Rome* zijn opgegeven.

Verder zijn ons de volgende misstellingen voorgekomen. Op bl. 239 staat: 'HASDRUBAL zich met HANNIBAL vereenigd hebbende, zoo stond *Rome's* lot op nieuw zeer hagchelijk', 't moet zijn: 'als HASDRUBAL zich met HANNIBAL vereenigd had,

zou *Romes* lot op nieuw zeer hagchelijk hebben gestaan'. Het was vóór dat die vereniging geschieden kon, en om ze te beletten, dat de beide Consuls schielijk tegen den eersten optrokken, en het geluk hadden hem te verslaan. Bl. 250 wordt de zegepraal op SERTORIUS en SPARTACUS aan POMPEJUS toegekend. Doch de eerste, die gewoon was van POMPEJUS krijgsbekwaamheden met niet grooten lof te spreken, viel door verraad; en de roem van den laatsten overwonnen te hebben behoort aan CRASSUS. Aan het verraderlijk ombrengen van CRASSUS, bij de onderhandeling met den vijandelijken bevelhebber (bl. 251), had zijne nederlaag, vlugt en omsingeling dienen vooraf te gaan.

Wij gelooven dat deze *Algemeene Geschiedenis* door hen voor wie zij bestemd is met nut zal worden gebruikt.

G.V.

Twée Hoofdbeletselen, die er voor den Onderwijzer kunnen bestaan in de vorming der Jeugd. - Wenken voor Ouders. Door J.P.

Goedhart, Onderwijzer te Dordrecht. Te Dordrecht, bij Blussé en van Braam. 1853. In gr. 8vo. 21 bl. f :-25.

Het Onderwijs, een voorwerp van de aanhoudende zorg der Natie.

Redevoering ter opening der Algemeene Vergadering van het Nederlandsch Onderwijzers-Genootschap, gehouden te Zwolle

den 5^{den} Augustus 1853, door P. Hofstede de Groot. Te Zwolle, bij de Erven J.J. Tijl. 1853. In gr. 8vo. 28 bl. f :-25.

1. De bezwaren door den Heer GOEDHART behandeld, zijn geheel van praktischen aard. De ouders behooren den onderwijzer niet slechts als een loontrekkenden dienaar te beschouwen; mogen hem in het bijzijn der kinderen nimmer beoordeelen, veel minder veroordeelen, en moeten vooral den kinderen niet toegeven in hunne klagten over den onderwijzer, maar hem handhaven in zijn gezag, en in alles hun vertrouwen in zijn onderwijs en leiding doen blijken. Als deze hoofdbeginselen van heilzaam verband tusschen het huis en de school geheel of ook maar ten deele uit het oog worden verloren, ontstaan daaruit voor den onderwijzer moeilijkheden, die hem 't wèl vervullen zijner gewigtige taak bezwaarlijk, zoo niet

onmogelijk maken. Deze wenken mogen voor verstandige ouders overbodig schijnen; vele anderen kunnen er uit leeren tot hun eigen en hunner kinderen welzijn. Het geschriftje is overwaardig gelezen en behartigd te worden.

2. Deze verdienstelijke Redevoering is wèl geschikt om ouders en opvoeders te leeren belang stellen in het lot van het onderwijs en ook in dat van de onderwijzers. - Zulke geschriften te lezen, kan, bij de op handen zijnde regeling van het onderwijs, niet anders dan nuttig zijn. Wij wenschen de Redevoering in veler handen.

Aanschouwelijk Onderwijs in het Dierenrijk, of Handboekje voor aankomende Onderwijzers, Onderwijzeressen en Bewaarschoolhouderessen, ten gebruike bij Platen van de voornaamste en nuttigste Dieren; door J. Spaan, Schoolonderwijzer te Haarlem. Te Haarlem, bij C. Zwaardemaker. 1854. In kl. 8vo. 78 bl. f :-45.

De uitvoerige titel geeft voldoende aanwijzing van het doel waarmede dit werkje is opgesteld. Het moet tot handleiding dienen om met de kinderen te spreken, hen opmerkzaam te maken en te ondervragen bij het aanschouwen van afbeeldingen, zoo als die welke bij HOOGSTRATEN te Zwolle zijn uitgegeven. Eerst geeft de Schrijver een voorbeeld van de wijze 'op welke men de platen zou kunnen behandelen', gelijk hij zegt, d.i., hoe men bij het gebruik der platen met de kinderen spreken kan. Dit voorbeeld is dramatisch voorgesteld (bl. 5-9). Hierop volgen, zonder stelselmatige orde, beschouwingen over eenige dieren, waarvan de onderwijzers of onderwijzeressen gebruik kunnen maken; voor dezen toch en niet voor kinderen is dit boekje opgesteld. De stijl laat veel te wenschen over, en de opvolging der denkbeelden is somtijds zeer vreemd. Zie hier een voorbeeld. 'Het bloed' (der koe) 'dient tot bereiding van bloedworst en van sommige dingen. De darmen om er worst in te stoppen, de blaas om potten met ingelegd goed te bedekken, enz. De koe bewijst wel Gods almacht, wijsheid en liefde! Waarin?' Dit diene mede tot eene proeve van den schrijfrant. Over de wetenschappelijke waarde van dergelijk een werkje iets te zeggen, zou weinig overeenkomen met het doel dat zich de Schrijver heeft voorgesteld. Aankomende onderwijzers, onderwijzeressen en bewaarschoolhouderessen, die dergelijk eene aanwijzing behoeven, mogen beoordeelen wat zij uit dit Handboekje goeds en bruikbaars kunnen opdelven.

J.V.D.H.

Boekbeschouwing.

Geschiedenis der Christelijke Kerk, in tafereelen. Bewerkt door Prof. P. Hofstede de Groot, Dr. B. ter Haar, Prof. N.C. Kist, Prof. W. Moll, Prof. F.J. Domela Nieuwenhuis, Dr. J.J. van Oosterzee, Ds. C.W. van der Pot, Prof. H.J. Roijaards, Dr. E.B. Swalue, en Prof. P.J. Veth. Tweede Deel. Tweede tijdvak. Met platen. Te Amsterdam, bij G. Portielje en Zoon. 1853. In kl. folio. 320 bl. f 6-40 bij inteekening, in losse bladen.

Met welgevallen heeft ons oog op de vorige tooneelen uit het leven der Christelijke Gemeente gerust. Wij staarden met eerbied op de edele mannen die in woord en schrift schatting bragten aan het rijk der waarheid, en verkwikten ons bij de aanschouwing der bloemen van poëzij op *Oosterschen* en *Westerschen* bodem geplukt. Thans echter worden wij geleid als op eene heide vol doornen en distelen, door mannen gezaaid die den vrede minder lief hadden dan den twist, en den haat boven de liefde stelden. Wij hebben zeker geen regt tot klagen dat er in de Christelijke Kerk geschillen ontstonden; dit verschijnsel getuigt van haar gewigt en belang; maar dat de uiteenloopende beantwoordingen van levensvragen, waartoe de objectiviteit van 't Christendom zelve schijnt uit te lokken, in geschillen ontaardden, die de maatschappelijke rust verstoorden, den vrede in de Kerk verbraken, en 't geluk in 't huiselijk leven verwoestten, dat mogen wij hoogst betreurenswaardig vinden. Men zou kunnen vragen: of de Schrijvers der tafereelen deze twistende partijen niet met een enkelen trek konden geschetst hebben, wanneer zij die niet zwijgend mogten voorbijgaan? Maar die partijen behooren tot de geschiedenis, en kunnen in onzen tijd tot eene waarschuwing strekken; leerende, waartoe men vervalt, als driften het verstand beheerschen, vooroordeelen het oordeel verblinden, en eindelijk de geschillen over de waarheid bij meerderheid van stemmen worden beslist.

Prof. KIST behandelt de geschiedenis van het Ariaansche

twistgeding over de vraag, die ook nog heden ten dage mannen van wetenschap verdeelt: 'Wie is de CHRISTUS?' en geeft eene schets van den oorsprong, het ontstaan, den voortgang, de gedurige afwisseling, den uitslag, en de beteekenis van dezen strijd. De Schrijver verbergt daarbij geenszins zijne vóórliefde voor de Arianen. Wij betwisten die niet, maar verwonderen ons, dat hij, de algemeen bekende wreedheden der *Wandalen* tegen de *Niceanen* voorbijgaande, hunne handelingen als zoo vele maatregelen tegen het onzedelijk gedrag der *Romeinsche* inwoners doet voorkomen, en de zaak daardoor, naar het ons toeschijnt, in een valsch licht stelt. Wij althans kunnen ons niet vereenigen met het besluit dat hij er uit trekt, zeggende: 'Maar dit zelfde doet daarom juist een nieuw licht voor ons opgaan over de luide klagten, welke in de geschiedenis over de verdrukking der Katholieke Kerk door hare Ariaansche overheerschers, vooral in *Afrika*, worden aangeheven. Helaas! men achtte in zijn regtzinnig geloof zich verkort, wanneer men in zijn onzedelijk leven naar verdienste gestraft en bedwongen werd.' Aldus beweerde men ook vóór twintig jaren, dat zij, die zich toen, zij 't ook onberaden, van de Hervormde Kerk scheidden, niet om hunne, zij 't ook onstuimige orthodoxie, maar om hun verzet tegen de reglementen en de wetten van den Staat werden vervolgd. Maar de vervolging van den regtschapen EUGENIUS onder de regering van HUNNERIK, de uitdrijving van bijna zes duizend geestelijken en leeken naar de brandende woestijn, en zoo vele andere wreedheden, die het hart doen bloeden, wederleggen feitelijk des S. gunstige opvatting. Ook deze geschiedenis bevestigt ons in het gevoelen, dat de mensch niets en niemand ontziet, wanneer hij voor eigen meeningen, zij mogen dan al of niet orthodox zijn, te velde trekt.

De Hoogleeraar HOFSTEDE DE GROOT hangt een zwart tafereel op van de twisten ontstaan door NESTORIUS en EUTYCHES, die, wijzer dan wijs, wilden vaststellen, waarin de menschelijke en de Goddelijke natuur in CHRISTUS òf vereenigd òf gescheiden zijn. Belangrijk zijn des Hoogleeraars opmerkingen over de twisten in de *Grieksche* en *Oostersche* Kerk; elk die ze leest doe er zijn voordeel mede.

Met weemoed zagen wij op het tafereel van de Donatiaansche en Pelagiaansche twisten, omdat de rijkbegaafde Schrij-

ver aan de Kerk en aan de wetenschap ontvallen is. Prof. ROIJAARDS behoorde tot het klein getal bezadigde mannen, die voor hetgeen zij belijden met bescheidenheid uitkomen. Van hem, gelijk van MELANTHON, kan gezegd worden, dat hij zijne pen nimmer doopte in de gal van den Theologischen haat.

‘Twee personen treden daar voor ons op, die beide vertegenwoordigers geweest zijn van beginselen, welke zich gedurende vele eeuwen in de *Westersche* Kerk openbaarden, en die beurtelings, schoon dan ook in verschillende mate, den strijd voerden tegen de Katholieke Kerk. - De één meer de man van het oogenblik, die plaatselijk zijnen naam gaf aan eene bestaande partij, haar voor eene wijle aanvoerde, en naar aanleiding van bijzondere omstandigheden toen uitbreidde en regelde; de ander invloedrijk in de *Westersche* Kerk tot op onze dagen, omdat hij denkbeelden en meeningen uitsprak, die zich telkens tegenover den heerschenden geest der *Westersche* Kerk openbaarden; - de een meer praktisch-fanatiek; de ander een streng en consequent handhaver eener zedeleer die op verstands-gronden berustte en minder uit het diepste des gemoeds was geput; - de een op Kerkelijk grondgebied voorvechter in den strijd tegen het verband van Kerk en Staat, hetwelk zich toen voor de eerste maal vestigde en van dien tijd af dagteekent; de ander op zedelijk levensgebied de Christelijke voorstellingen opnemende.

Maar tegenover beide staat gelijktijdig AUGUSTINUS, dat kolossale beeld der *Westersche* Kerk, de dialectisch-dogmatische Godegeleerde, de onverwinnelijke handhaver der Kerkelijke eenheid en der Katholiciteit, zoo wel in Kerkvormen en 't Kerkbestuur als in de leer. Waar hij verschijnt, daar verheft zich de kolossale gestalte beurtelings tegen beide, en verslaat ze beurtelings door het Kerkelijk gezag van het *Westen* en door zijn overwegenden invloed, ofschoon hij hunne grondstellingen en leermeeningen geenszins uit de Kerk kan verdrijven; slechts dit voorkomt hij, dat zij de Kerk overmeesteren, dat zij zich vestigen als Kerkgenootschap naast de eene thans reeds gevestigde Katholieke Kerk van het *Westen*. - Dat driemanschap vertoont ons de hoofdrichtingen van dien tijd onder de Christenen van het *Westen*. Geen hunner is dus als een voorbijgaand verschijnsel te beschouwen, maar veeleer zijn zij de typen van aan het Christendom verwante

of daarop overgeplante heerschende beginselen, wier onderlingen strijd wij in hunne geschiedenis zien uitgedrukt.'

Zoo als ROIJAARDS altijd schreef, worden ook hier deze geschillen zonder hartstogt of partijzucht eenvoudig en klaar behandeld.

De geschiedenis dier onderscheidene twisten beslaat bijkans zeventig bladzijden. Wij gelooven dat den Schrijvers de roem toekomt van in een kort bestek veel duisters te hebben opgehelderd.

Van daar af komt men op een vreedzamer gebied. Prof. MOLL verspreidt veel licht over de betrekking van Kerk en Staat gedurende dit tijdvak, en over den toestand en de ontwikkeling van Gemeente en geestelijkheid. Menig beschaafd lezer, die de Kerkelijke Geschiedenis niet tot een bepaald voorwerp van onderzoek heeft gemaakt, zal hier ontdekken hoe het mogelijk is geweest, dat de Kerk, vooral in het *Westen*, gedurende de Middeleeuwen kon worden wat zij toen geworden is, en nog heden is: eene Roomsch-Katholieke.

Het volgende tafereel ontvangt men van Dr. SWALUE, die het Kerkbestuur en de Kerkelijke tucht in dit tijdvak schetst. Veel waars en nuttigs wordt van de Conciliën in dien tijd gezegd, die *Grieksch* van oorsprong, bij hunne werkzaamheden hunne afkomst niet verloochenden. Trouwens, ook hier is menige ARISTIDES veroordeeld, omdat hij onder anderen invloed stond, en anders sprak, dan de vergaderde vaders, die meenden dat zij de mond des Heiligen Geestes waren. Ook latere tijden hebben het woord, dat GREGOOR van *Nazianze* uitsprak, niet gelogenstraft: 'Als ik de waarheid zal zeggen, ben ik zóó gestemd, dat ik iedere verzameling van bisschoppen ontvlugt, daar ik nog van niet ééne een goed einde heb gezien, en geene Synode ken, die het kwaad niet veeleer vermeerderd, dan weggenomen heeft; want eene onbeschrijfelijke twist- en heerschezucht zitten daar voor, en eer zal iemand er de beschuldiging moeten hooren, dat hij tot regter zich opwerpt over de verkeerdheid van anderen, dan dat hij er in slagen zou er anderen van te overtuigen.'

Het drooge aan de behandeling van den grooten en kleinen ban eigenaardig verbonden, heeft Dr. SWALUE vermeden in de voorstelling van het bekende geval van AMBROSIUS met Keizer

THEODOSIUS, en het banvonnis door den edelen SYNESIUS, Bisschop van *Ptolemaïs*, tegen den Prefekt ANDRONIKUS uitgesproken. Wij beslissen niet over het verschil van SWALUE met NEANDER omtrent de ontmoeting tusschen den *Milaneschen* Kerkvoogd en den Keizer aan de kerkdeur te *Milaan*; maar vereenigen ons volgaarne met het gevoelen van den eersten, dat AMBROSIUS goed regt had om te handelen zoo als hij gedaan heeft. Geene geboorte, roem, of stand, zelfs niet de troon geeft iemand regt om straffeloos booze daden te plegen, en de Godsdienstleeraar is bevoegd ieder uit de Kerkelijke gemeenschap te sluiten die zich hare zegeningen onwaardig maakt. Eerst toen heeft de Kerk hare bevoegdheid overschreden, toen zij den mensch in zijne maatschappelijke regten, die buiten haar bereik liggen, aantastte. AMBROSIUS was geen Zevende GREGOOR, of Derde INNOCENTIUS.

Het veertiende tafereel, waar wij Prof. MOLL dankbaar voor zijn, beschrijft de ontwikkeling der Christelijke feestgetijden, en wanneer en hoe zij werden gevierd. Veel wordt daarbij onder de aandacht gebracht, dat licht werpt over verschijnselen die zich nog in ons tegenwoordig leven voordoen; over godsdienstige zeden, en gewoonten tot de openbare eerdienst van ons en andere Kerkgenootschappen betrekkelijk, die niet, of kwalijk verstaan worden, als men van haren oorsprong, hare oudste gedaante en hare bedoelingen niet weet. Wij zijn den Schrijver ook verplicht voor hetgeen hij over de plaatselijke inrigting der Kerk heeft gegeven. Men zal daaruit zien, dat, bij 't bouwen en inrigten der kerken, *Jeruzalems* tempel zoo veel mogelijk tot modèl werd genomen, en 't heeft ons eenigzins bevreemd, dat de Hoogleeraar dit niet heeft aangemerkt.

Bij dit tafereel zijn twee platen gevoegd, voorstellende de kerk van St. CLEMENS te *Rome*, benevens het plan, en den Bisschoppelijken zetel in die kerk, met eene voldoende verklaring er van.

Een ongemeen levendig tafereel hangt de Hoogleeraar DOMELA NIEUWENHUIS op van de openbare Godsdienst-oefening gedurende dit tijdperk. De voorstelling er van is zoo aanschouwelijk, als of men die bijwoonde; men hoort en ziet hoe er toen gepredikt werd en wat daarbij voorviel. Vooral boeit

zijne beschrijving van de Avondmaalviering. Hij geeft daarin, wat in de gewone Kerkelijke Geschiedenis doorgaans gemist wordt en waarnaar de lezer toch zoo gretig verlangt: het geheel van hetgeen er gesproken, gebeden, gezongen en gedaan werd. Dit tafereel is een sieraad onder het vele voortreffelijke, dat de Verzamelaars in de beeldengalerij hebben geleverd.

Dr. SWALUE plaatst daarnevens een tafereel van de vereering der Heiligen, en de bedevaarten, van hare waarde en onwaarde, van het goede dat er aanleiding toe gaf, en van het misbruik dat er uit voortvloeide.

Levendig is ook de voorstelling door Ds. VAN DER POT van de verbreiding des monnikendoms na ANTONIUS. Hij leidt ons daarin door de woestijn van *Egypte*, en de rotsen van *Syrië*, en beschouwt met een onbevooroordeelden, vrijen, Christelijken blik dit verschijnsel in de Christelijke Kerk, hetwelk zoo veel goeds en zoo veel kwaads heeft veroorzaakt. Zijn oordeel is volkomen het onze.

Eene moeilijke taak, eindelijk, heeft Prof. DOMELA NIEUWENHUIS nog volbragt door het Christelijk huisgezin te schetsen. Zoo iets, dan is het leven in de binnenkamer een geheim, dat de Muze der Historie, vooral in den ouderen tijd, toen het openbaar leven alles gold, niet vermogt te ontsluijeren. Wat den S. geweigerd is vergoedt hij met de nagedachtenis van drie vrouwen, sieraden der Christelijke Kerk, ANTHUSA, NONNA en MONIKA, te vereeren, en een blik te werpen op de wijze waarop de oude Christenen hunne dooden aan het stof der aarde toevertrouwden, hen eerden, en voor hen baden. Deze beschouwing is geïllustreerd met eene plaat, voorstellende eene oud-Christelijke sarkophaag, die zich in 't *Leidsch* Museum van Oudheden bevindt, toegelicht door Prof. MOLL.

Zoo zijn wij aan 't einde van dit Tweede Deel gekomen, even rijk in zaken als uitmuntend in behandeling. De geleerde zamenstellers oogsten eer in van hunnen arbeid. Men moge aan dit werk den titel van tafereelen willen betwisten, het is eene geschiedenis, die diep in het wezen der gebeurtenissen en in 't innerlijk leven der personen dringt, welke op het tooneel dier tijden gehandeld hebben. De typographische uitvoering laat niets te wenschen over. Het plaatwerk is

loffelijk. De Uitgever verdient alle aanmoediging bij deze onderneming, welke onze litteratuur met een voortreffelijk werk verrijkt.

J.H.S.

Godsdienstige Beschouwingen en Overdenkingen, gevolgd naar het Fransch van Fénelon. Vijfde druk. Bewerkt door J. Tichler, Theol. Doct., en Pred. te Leyden. Te Amsterdam, bij Ten Brink en de Vries. 1852. XV en 130 bl., in linnen f 1-60; ingenaaid f 1-25.

Wij kenden van deze *Godsdienstige Beschouwingen en Overdenkingen* reeds eene en andere vroegere uitgave, toen ons daarvan de vijfde druk, bewerkt door Dr. TICHLER, van wege de Uitgevers werd ter hand gesteld. Zij beklagden zich, dat de aankondiging van dezen druk in de *Vaderl. Letteroefeningen* achterwege gebleven was, en begeerden haar ook thans nog, na verloop van twee jaren. Was het verzuim, zoo wij meenen, onwillekeurig, het gevraagd herstel kon niet geweigerd worden, nu het een zoo nuttig en stichtelijk boek gold als dit, hetwelk, onzes inziens, waardig is algemeen gelezen en verspreid te worden. Wie kent den waarlijk vromen FÉNELON niet, die in de schatting der gansche Christenheid eene eerste plaats bekleedt onder de voortreffelijke mannen die de Roomsche-Katholieke Kerk heeft opgeleverd, en door wiens geschriften zoo veel nut gesticht is onder Roomschen en on-Roomschen beide? Men vindt hier eene beknopte bloemlezing uit zijne *Oeuvres Spirituelles*, in der tijd met zorg bewerkt door Mej. TEMMINCK, en nu door TICHLER nog eens naauwkeurig nagezien en met een en ander Hoofdstuk uit het oorspronkelijke vermeerderd. Alles is even eenvoudig als waar, even innig en gemoedelijk als helder, wat men hier bijeen vindt, en menigeen zal het onder de lezing verbazen, dat daarin een man ons toespreekt, die als Aartsbisschop van *Kamerijk* zich boog voor het oppergezag van den Paus van *Rome*. Och, of alle Bisschoppen en Aartsbisschoppen der Roomsche Kerk naar hem eenigermate geleken, en de strijdlustige Protestant van onze dagen van hem leeren mogt het ééne noodige te

zoeken en te behartigen, dat te midden van verdeeldheid en twist zoo ligtelijk wordt voorbijgezien!

Het beeld van FÉNÉLON, dat tegenover den titel prijkt, en de band van het boek getuigen mede van de zorg der Uitgevers om het werk zoo fraai te doen verschijnen als 't door zijne inwendige waarde verdient. Wij maken geene zwaarigheid om 't zonder eenig voorbehoud algemeen aan te bevelen.

Bijbelsch Dagschrift, of de invloed des Christendoms op huiselijk en maatschappelijk geluk, in Godsdienstige overdenkingen op iederen dag des jaars 1853. Met Platen. Te 's Gravenhage, bij A. Kloots en Comp. 1853. In gr. 8vo. 882 bl. f 4-80.

Wat wij, een jaar geleden, van dit *Bijbelsch Dagschrift* gezegd hebben⁽¹⁾, zouden wij gaarne herhalen, daar het zich tot in dezen zeventienden Jaargang vrij gelijk is gebleven. Wij kunnen het bij voortduring met vrijmoedigheid aanbevelen, en verblijden ons vooral over den Evangelischen toon en geest die er in heerscht. De namen van verreweg de meeste medearbeiders staan daarvoor ook genoegzaam borg. Men heeft hier geene schadelijke uitersten te vreezen. En blijkbaar wordt het praktische doel met groote zorg in het oog gehouden, zoodat de heilbegeerige Christen hier voor elken dag voedsel vindt geëevenredigd aan zijne behoeften.

Nog iets, bepaaldelijk tot de Uitgevers gerigt. Zij maken, gelijk wij bemerkt hebben, tot aanprijzing van dit *Dagschrift* op billetten van inteekening gebruik van onze vorige aankondiging, en deelen daarvan een goed deel mede. Wij duiden hun dit geenszins ten kwade. Maar is het opregt, is het geoorloofd, vragen wij, dat zij daaruit, zonder het op eenigerhande wijze te doen blijken, zulke gedeelten achterwege houden en weglaten, die den ruimschoots gegeven lof eenigermate beperken? Daarom zij het nog eenmaal gezegd, dat niet elk opstel even gelukkig is uitgevallen, en sommigen zich al te zeer in het algemeene verliezen, zonder dat er daarom één enkel onder gevonden wordt hetwelk zijne plaats ten eenenmale onwaardig zijn zou, of waarvan de lezing en overpeinzing niet hier en daar een gunstigen indruk kan hebben achtergelaten.

(1) *Vaderl. Letteroefeningen*, 1853, Boekbeschouwing, bl. 487, 488.

De eeuwigheid des Goddelijken Woords te midden der onbestendigheid en vergankelijkheid van al het ondermaansche, overwogen in eene Leerrede over 1 petr. i:24, 25, gehouden ter gedachtenis van vervulde vijf-en-twintig-jarige Evangeliedienst in de Evangelisch-Luthersche Gemeente te Zierikzee, den 26 Maart 1854, door P.J. Andreae, Theol. Doctor, en Predikant dier Gemeente. Uitgegeven ten voordeele van een viertal weezen, Predikants-kinderen. Te Zierikzee, gedrukt bij P.D.J. Quanjer. 1854. In gr. 8vo. 25 bl. f :-40.

De Heer ANDREAE houde het ons ten goede, dat we, als hij over de uitgave dezer Gelegenheids-rede ons vooraf had geraadpleegd, hem ernstig die zouden ontraden hebben, omdat zij ons voorkomt de uitgave niet te verdienen. Reeds de keuze van den tekst, waarvoor de lijdensprediking dien dag zwijgen moest, vinden wij verkeerd. Was er dan geen tekst te vinden voor het doel der rede gepast, doch waarin ook naar het kruis van CHRISTUS werd heengewezen? Indien dat kruis de hoofdinhoud en het middelpunt van des Leeraars vijf-en-twintig-jarige prediking te *Zierikzee* heeft uitgemaakt, moest het dan niet vooral op dien blijden gedenkdag zijner prediking door hem op den voorgrond geplaatst en met de vreugde des geloofs als omhoog geheven zijn geworden? Daarentegen wordt er hier, midden in de lijdensweken, van gezwogen, en bekomt de Gemeente slechts eene voorstelling van het Woord Gods, opgevat in den meest algemeenen zin, en, ook waar het beperkt wordt tot het Evangelie, weinig naauwkeurig omschreven. En terwijl de onbestendigheid en vergankelijkheid van het ondermaansche in enkele, weder zeer algemeene en gewone, trekken wordt herinnerd, is de wijze waarop de eeuwigheid des Goddelijken Woords in het licht gesteld wordt, zóó weinig overtuigend en bevredigend, dat wij er ons bij de hoorders geen blijvenden indruk van kunnen denken. Maar misschien vergoedt dan het meer individuële, dat hier, naar den aard eener Gelegenheids-preek, betrekkelijk Leeraar en Gemeente voorkomt, wat er aan de behandeling van het gekozen onderwerp ontbreekt? Ook dat niet. Het is veeleer zoo onbestemd en oppervlakkig, als of de vijf-en-twintig jaren

niets hadden opgeleverd, dat op den gedenkdag verdiende vermeld en herinnerd te worden! Wij hooren hier de taal der ervaring evenmin als wij iets van eenigen warmtegloed van wederzijdsche liefde bespeuren. Toch schijnen Leeraar en Gemeente het te zamen tamelijk wèl gehad te hebben en met elkander tevreden te zijn, gelijk er ook vrede schijnt te heerschen tusschen den Spreker en zijne overige Protestantsche ambtsbroeders te *Zierikzee*, en daarover verblijden wij ons. Wij zijn er ook verre af van te meenen dat Ds. ANDREAE geen ijverig en achtingwaardig Herder en Leeraar zijner Gemeente zijn zou, en nemen zelfs van harte deel in het voorregt, hem geschonken. Maar wij beweren niettemin, dat zijne Feestrede anders ingerigt, of niet uitgegeven, althans niet aan het algemeene oordeel onderworpen had moeten worden. Nu dat eenmaal geschied is, mogen wij niet prijzen wat ons voorkomt gebrekkig te zijn. En al ware het ook, dat de weezen, ten wier voordeele de Preek is uitgegeven, er minder voordeel door kunnen hebben, wat zou er van de kritiek worden, indien zij zich door zulke overwegingen moest laten besturen!

De houding die Rome's Bisschoppelijke Hiërarchie vooral in de zes laatste jaren in Europa heeft aangenomen. Een Woord van waarschuwing voor Nederland. Uit het Hoogduitsch vertaald; en voorafgegaan door een Woord van aanbeveling van S.H. Koorders. Te Amsterdam, bij C.L. Brinkman. 1854. In gr. 8vo. 45 bl. f :-50.

Dit uit het *Zeitschrift für Protestantismus und Kirche* vertaalde Stuk handelt over zaken die, ofschoon ten deele niet nieuw, echter ál de aandacht verdienen; inzonderheid van die Protestanten welke nog steeds onbekommerd zijn omtrent de gevaren die het Protestantisme omringen. *Romes* Hiërarchie, op den bodem geworteld van eene afdeeling der Kerk van Dien, Wiens rijk niet is van deze wereld, en Die zijnen volgelingen op het hart drukte: 'Leer van mij dat Ik zachtmoedig ben en nederig van harte', wordt hier beschouwd in hare werking en uitbreiding, vooral in de laatste zes jaren.

De Schrijver onderzoekt eerst: wat tot hare vernieuwde

magtsontwikkeling geleid heeft. Hij vindt dat in het besef harer voorstanders, dat er krachtdadig gehandeld moest worden, om haar uit de vernedering, waarin zij bij den aanvang dezer eeuw gezonken was, op te beuren. Daartoe diende: de eendragtige samenwerking van al de leden der Kerk tot één zelfde doel, waaraan de regten der lagere geestelijkheid en van het Episcopaat werden opgeofferd; en de verkiezing van Kardinalen ook buiten *Italië*, toen 't bleek, dat de eigenlijke magt der Roomsche Kerk niet daar binnen gelegen was. Innerlijk bevestigd, en in wèlgesloten eenheid rondom het Hoofd der Kerk, nam de Hiërarchie tegenover den Staat eene houding aan, naar de verschillende omstandigheden gewijzigd, doch alom met het vroeger doel: 'de opperheerschappij over de Koningrijken der aarde', voor oogen. Wat de wereldlijke magt te wachten heeft, wanneer 't haar gelukt alle vermogens aan zich te onderwerpen en onbelemmerd naar alle zijden te ontwikkelen, is niet moeilijk te voorspellen. Zonder voor eenigen Staatsvorm eene bijzondere vóórliefde te kweeken, tracht de Hiërarchie zich elke verandering van regeringstelsel ten nutte te maken, gelijk 't het laatst in *Frankrijk* gebleken is. In *Duitschland* en *Italië* kantte zij zich tegen de revolutie aan, omdat deze zich der Kerk vijandig betoonde, maar in *Ierland* daarentegen, deed zij het vuur der beweging door hare leden aanblazen. Voorts slaat de S. een blik op de houding van den Staat tegenover de Hiërarchie, en geeft reden van de begunstiging die zij, boven de Protestantsche Kerk, in onderscheidene landen van de regeringen geniet. Het eindbesluit dier beschouwing is: 'in een tijd van vernielzucht, die zich tegen Staat en Kerk vijandig aankant, is het natuurlijk, dat zij zich tegen den gemeenschappelijken vijand vereenigen.' - Die vereeniging wordt, onzes inziens, bestendigd door de echtverbindtenissen van Roomsche Vorsten met Protestantsche Vorstinnen, en omgekeerd, en de opvoeding der Vorstelijke telgen in het Roomsche geloof. Welk verzet tegen *Rome* is, waar dit plaats heeft, van de Hoofden der Staten te wachten! - De S. wijst op het onderscheid tusschen geloovige Katholieken, van welke de Protestanten niets te vreezen hebben, en de kampioenen der Hiërarchie, van welke zij alles hebben te duch-

ten, en noemt als bewijzen van het laatste: de pogingen om den *Elzas* te Katholiseren; de woelingen in de *Oostenrijksche* en andere *Duitsche* Staten, in *Zwitserland*, *Engeland*, en *Nederland*. Hij vergeet echter ook niet te gewagen van den der Hiërarchie vijandigen geest die in *Frankrijk*, vooral in het *Zuiden*, voorts in *Italië*, meer bijzonder in *Sardinië*, en in *Boheme* ontwaakt, en van den nadrukkelijken tegenstand haar door de regering van *Beijeren* geboden. Ten slotte wordt het eigenlijk doel der Jezuïten-missies door hem opgegeven.

Wij achten beide, dit wèlgeschreven Stuk, en de belangrijke Voorrede van den Heer KOORDERS, allezins geschikt om nut te stichten; inzonderheid om de oogen te ontsluiten van hen die in de Hiërarchische woelingen geen kwaad zien, en bevelen ze ter lezing en overweging aan.

Zegepraal des Evangelies, of openlegging der redelijke gronden, die mij van een Atheïstisch ongeloof tot aanneming der zaligmakende waarheid in Christus bragten. Door Alexander Harris. Naar den vierden druk uit het Engelsch, door C.S. Adama van Scheltema, Predikant te Amsterdam. Te Amsterdam, bij de Wed. L. van Hulst en Zoon. 1854. In gr. 8vo. 256 bl. f 2-60.

In langen tijd is ons geen boek, over een onderwerp als het op den titel genoemde, onder de oogen gekomen, dat door zijne oorspronkelijkheid een zoo weldadigen indruk op ons maakte als dit. De behoefte aan gezag brengt de menschen, met slechts enkele uitzonderingen, tot ondergeschiktheid aan de leiding dergenen die zich op den voorgrond stellen; en dat niet alleen in bloot-menschelijke dingen, maar ook in zulke waar voor den Christen geen gezag, behalve dat van God allèen, mag bestaan. Men bedriegt zich, als men den aard en het wezen van 't zoogenoemd *Méthodisme* alleen bij angstvallige, vormelijke *Puriteinen* zoekt. Het *Méthodisme*, d.i. het stellen van bepaalde regelen van bekeering, is bij alle rigtingen evenzeer te vinden. Er is ook een 'vrijzinnig' *Méthodisme*, een volgen van zekeren door gezagvoerende toongeevers aangewezen weg. En in elke rigting

zoekt men doorgaans meer om elkander te behagen, en in elkanders geest en vormen zich uit te drukken, dan in vollen zin de waarheid, en niets dan de waarheid, te spreken.

Buitengewoon vrij van die menschendienst toont zich de Schrijver. De lotgevallen van ALEXANDER HARRIS, een landverhuizer, die, na een groot gedeelte van zijn leven in *Australië* te hebben doorgebracht, thans op den *Engelschen* geboortegrond zijne dagen slijt, zijn voornamelijk ten behoeve zijner kinderen door hem beschreven. Zij zijn, bloot als feiten beschouwd, te menigvuldig, en niet belangrijk genoeg, om er eenig verslag van te geven; maar het licht dat de Schrijver er op laat vallen, is hoogst gewichtig, en te treffend om niet elken nadenkenden lezer terstond te boeijen. Zijne lotgevallen zijn in vollen nadruk leidingen Gods. Indien wij ze met Paulinische uitdrukkingen moesten schetsen, zouden wij zeggen: Naardien het hem niet goed dacht, God in erkentenis te houden, zoo heeft hem God ook overgegeven in een verkeerden zin. Hij moest het in zich-zelf en in anderen aanschouwen, hoe de waarheid door ongerechtigheid onderdrukt wordt, ja, de uitersten des kwaads moest hij rondom zich zien (bl. 8-11). Dit was echter om het sluimerend bewustzijn van Gods wet in hem op te wekken: de wet is bij hem tot aanvankelijke geldigheid gekomen (bl. 11-16), maar als prikkel der zonde, die in eene gruwelijke Godslastering (ontroerend tafereel, bl. 17) haar paroxysme bereikt. Doch hij was van CHRISTUS gegrepen. Velerlei uitreddingen uit levensgevaar deden hem nadenken over de dingen die boven zijn. Het geloof aan onsterfelijkheid, de behoefte aan vernieuwde pogingen ter zedelijke reiniging (bl. 100) ontwaakten weder. Op het onbevredigende dier pogingen volgde diepe neerslagtigheid (bl. 113); doch op den kreet zijner ziele: 'ik ellendig mensch, wie zal mij verlossen?' werd hem door een paar Zendelingen, getrouwe boden van CHRISTUS, antwoord gebragt (bl. 114). Bange verzoeken (bl. 116) en strijd van allerlei aard verhinderden hem nog den vrede Gods voor zichzelf aan te grijpen; slechts deed een allermerkwaardigste droom (bl. 119) hem al de rampzaligheid van een door God verlaten toestand beseffen [Over de beteekenis van al deze leidingen des Heeren geeft de S. zelf bl. 121-125 een over-

zigt]. Eindelijk, na eene zware ziekte, doet CHRISTUS door de pen eens getrouwen Evangeliedienaars hem begripen dat Zijne genade hem genoeg is (bl. 140). Nu mag hij in waarheid met PAULUS betuigen: 'Dáárom is mij barmhartigheid geschied, opdat JEZUS CHRISTUS in mij, die de voornaamste der zondaren ben, al Zijne langmoedigheid zou betoonen, tot een voorbeeld dergenen die in Hem gelooven zullen ten eeuwigen leven.'

Wie uit het leven van HARRIS een nieuw bewijs voor dezen of genen bepaald-afgebakenden bekeeringsweg wil putten, zal het boek onbevredigd uit de handen leggen. Vooral zij die door bekeering niets anders kunnen verstaan dan een plotselingen, geheel onmiddellijken overgang van de zonde tot het leven in God, zullen zich moeilijk met dit boek kunnen vereenigen. Men vindt er geen zweem van conventionele termen en vormen, maar overal eenvoudigheid en bezonnen helderheid van gedachte en voorstelling, zonder eenige overdrijving, ook dáár waar zij voor de hand lag, b.v. bij de beschrijving van zijn droom, of in het XIIe Hoofdstuk bij die van de aandoenlijke omstandigheden van zijn huwelijk. Het karakter van HARRIS als schrijver is: mannelijke opregtheid. Hij schroomt niet, met vele verootmoedigende bewijzen uit zijn eigen leven aan te toonen hoe ver en moeilijk de afstand is van erkenning der zonde tot hare verzaking, van verzaking der zonde tot aanneming van het goede, van het verstand tot het hart, en van het hart tot de lippen en het leven. Met kalmte erkent hij, ook ná zijne bekeering, velerlei menschenvrees, weifeling en ijverloosheid te betreuren gehad te hebben. Nergens verliest hij zich in algemeene, schijnbaar diep gevoelde, maar inderdaad slechts conventionele bejammeringen zijner zonde; maar overal geeft hij bepaaldelijk *zijne* zonden op. Ziedaar een onbedriegelijk kenmerk van opregtheid.

De redeneringen waarmede het werk doorvlochten is, en die van bl. 150 af bijna het geheel innemen, moeten als geheel van subjectieve waarde, als getrouwe uitdrukkingen van HARRIS' binnenste beschouwd worden. Velen daarvan echter zijn ook op zich-zelve beteekenisvol. Zoo, b.v., zijne opmerking hoe de leidingen Gods met het menschdom volgens

de H.S. denzelfden gang hebben als die met den afzonderlijken mensch (bl. 82); zijne bespiegeling over het weder herkennen der afgestorvenen in de eeuwigheid (bl. 220); zijne ervaringen, dat het antwoord op gebeden om verlossing uit verzoeken dikwerf daarin bestaat, dat wij in andere omstandigheden worden overgebracht (bl. 7), en dat hij, sinds 't heilig houden van den Zondag, in de overige dagen der week veel minder onvoorziene belemmeringen in zijn werk ondervonden, en wekelijks veel meer afgewerkt heeft (bl. 99). De opmerkingen over de *Phrenologie* (bl. 46) en over de studie der Klassieke Letteren (bl. 248) gaan wij met stilzwijgen voorbij, omdat onze bedenkingen daartegen met de hoofdzaak van dit werk in te los verband staan en te uitvoerig voor dit bestek zouden worden.

De Eerw. Vertaler heeft het werk met eene zeer lezenswaardige Voorrede verrijkt, en, op kleine misstellingen na⁽¹⁾, zijne taak als naar gewoonte uitmuntend volbragt. Wij besluiten deze aankondiging met de mededeeling van bl. 148, minder als proeve van het geheel, dan om de kostelijkheid der woorden:

‘Een jong mensch, die geene vaste gevoelens heeft met opzigt tot hetgeen godsdienstig waar en zedelijk verpligtend is, is gelijk aan een reiziger, die zijne ochtenduren, welke hem een goed eind wegs moesten doen vorderen, en bij het komen van de hitte en den last des daags met een vrolijk vooruitzicht omtrent het eind zijner dagreis vervullen, verkwist met lusteloos langs allerlei dool- en kruiswegen om te zwerven, zonder met ernst een oog te vestigen op de handwijzers, die hem veilig op den regten weg zouden hebben voortgeleid. Een ander, die het laatste niet verzuimt en rustig voortgaat, zal de helft van den weg hebben afgelegd in den tijd dien de eerste in nietige onbeslistheid verbeuzelt. Maar er is aan deze zaak nog een ander kwaad verbonden, dat niet van minder gewigt is, al moge het oppervlakkig ook meer als eene bijzaak zich voordoen; - zulk

(1) B.v. bl. 9: ‘*Mozoleum*’; bl. 21, reg. 10: ‘geplaatst is’, voor: geplaatst zij; bl. 125: ‘*altheist*’; bl. 170, reg. 11: ‘*luchthartigheid*’, voor: *verademing, verligting van hart*, of iets dergelijks.

een weifelaar geeft voedsel aan eene natuurlijke verkeerde eigenschap zijner ziel; hij geeft toe aan de innerlijke neiging om niet te beslissen in zaken die eene beslissing eischen. Die neiging staat nu eens in verband met gebrek aan ernst in ons karakter, dan weder met eene te groote ingenomenheid met zaken welke niet het hoofdoorwerp van ons denken en streven moesten zijn. Gelukkig nog voor den dwalende als onder zulke omstandigheden hem zijn doelwit niet geheel uit het gezigt geraakt, en hij niet eindelijk geheel verwilderd en zorgeloos op zulke wegen afdoolt, die zijne reis ijdel maken en hem zijne belooning doen missen.

O, het behoeft met ons alzoo niet te zijn. Laat het jongelieden slechts voorgehouden en op het gemoed gedrukt worden, dat, waarheen dan ook, hunne reis naar eenig levenseinde heenleidt. Er wordt niemand gevonden, die den gewonen loop des menschelijken levens volbrengen mag, wiens karakter niet eene klaarblijkelijk te onderscheiden rigting genomen heeft. Laat hen ter harte nemen, dat geen reiziger zijn koers behoort te nemen naar het meer of minder gemakkelijke der voor hem liggende paden, maar naar hunne geschiktheid om hem te brengen waar hij wenscht aan te landen; en laat hen, nadat zij de tastbare waarheid van het gezegde hebben moeten toegeven, met de meest ernstige naauwlettendheid wegen, of wel het geheel getuigenis van hemel en aarde zich kan hebben vereenigd om een logenachtig feit te boodschappen, en of zij niet *in eigen binnenste* een deugdelijken grond van zekerheid kunnen vinden, dat zij waarheid moeten behelzen als zij getuigen van het bestaan eener hemelsche stad die als toekomstig vaderland ons wacht. Wanneer zij slechts beproeven willen om met moed eenige schreden voort te gaan op den aangewezen regten weg, zullen zij, zelfs reeds door de neveldampen van hunnen morgenstond heen, van verre de torens der toekomstige woonstede zich zien verheffen en schitteren, en heeft slechts eens hun oog die voorboden der heerlijkheid en zaligheid gezien, zij zullen dan den verderen weg met blijdschap reizen.'

Jeugdige lezers! bewaart die woorden in uwe harten!

G.

Geschiedkundige Herinneringen aangaande de voormalige vestingen Steenwijk, Kuinre en Blokzijl, bijeenverzameld door S.F. Klijnsma, Luitenant-Kolonel-Ingenieur, Oud-Kommandant van het Bataillon Mineurs en Sappeurs, Lid van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, enz. Te Meppel, bij H.J. Gelderman. 1853. In gr. 8vo. 205 en LXXXIII bl. f 1-80.

Wij zullen deze '*Geschiedkundige Herinneringen*' omtrent drie kleine *Overijsselsche* steden als monographiën moeten beschouwen, en ofschoon geene dier plaatsen zelfs maar twee duizend inwoners telt, kan toch de onbeduidendheid van hare bevolking nog geenszins tot de onbeduidendheid van hare geschiedenis doen besluiten. Al ware het echter zoo, dan zouden toch de inboorlingen en de bewoners dier steden de bijzonderheden, in deze '*Herinneringen*' aangeboden, zeker met genoegen lezen en herlezen. Doch die steden in den Noordwesthoek van *Overijssel* waren als vestingen, in vroegeren tijd, geenszins van belang ontbloot; *Kuinre*, in vorige tijden eene heerlijkheid, meer nog *Steenwijk*, zijn als vestingen op de grenzen van het *Oversticht* tegen *Friesland*, in de Bisschoppelijke tijden, en later, van niet weinig gewigt geweest. Zoo komt het dan ook, dat de Heer KLIJNSMA, vroeger Hoofd-Officier bij het wapen der Genie, '*Geschiedkundige Herinneringen*' over die drie voormalige vestingen heeft bijeenverzameld.

Uit het Voorberigt vernemen wij dat de Schrijver, in de jaren 1850 en 1851, in de *Steenwijker Courant*, 'de herinneringen heeft verlevendigd van belangrijke gebeurtenissen, die vooral, in de dagen onzer worsteling tegen *Spanie*, te *Steenwijk* en *Blokzijl* zijn voorgevallen', en hoe een later, nader onderzoek en 'de inzage van nieuwe bronnen' hem heeft opgewekt om dat 'onderwerp op breeder schaal te bewerken'. Het opgezamelde over *Kuinre*, de spitse des driehoeks naar het *Noordwesten*, heeft eene geschikte plaats in de '*Herinneringen*' gevonden.

De mededeelingen over *Steenwijk* zijn verreweg het uitvoerigst en beslaan niet minder dan de eerste 172 bladzijden en de 83 bladz. Bijlagen. Wie echter, die aan het belangrijke beleg denkt, dat *Steenwijk* in 1580 en 1581 zoo glansrijk heeft door-

gestaan, zal het, in een geschrift als het tegenwoordige, te veel vinden, dat aan dit vermaarde beleg zeventig bladzijden zijn toegewijd? Maar ook aan zijne buitengewone bekwaamheid, beradenheid en moed, gedurende dat beleg aan den dag gelegd, heeft JOHAN VAN DEN CORNPUT zijn wèlverdienden roem te danken. - Men vergunne ons een paar plaatsen uit dat beleg hier aan te halen (bl. 19): 'De *Rennenbergers*' [de veste werd door den afvalligen Graaf VAN RENNENBERG belegerd] 'wisten, in spijt van het wèlonderhouden geweervuur der belegerden, eene ton met brandende stoffen gevuld tegen de hamei (slagboom) buiten de Gasthuispoort te rollen, waarna zij haar deden ontvlammen, om zoo doende de genoemde poort te vernielen. Dit baarde den belegerden groote bekommernis; doch een soldaat van CORPUTS' [men zeide korthedshalve CORPUT] 'vendel, AART VAN GRONINGEN genaamd, bood zich aan om den brand te blusschen. Hij werd tot dat einde langs eene ladder den wal afgelaten, en zwom met een lederen emmer in den mond over de gracht. Met de grootste koelbloedigheid wierp hij de ton omver en ging bedaard en bij herhaling met zijn emmer water scheppen, om het vuur uit te blusschen, niettegenstaande eene hagelbui van kogels hem, bij het schijnsel der vlammen, om de ooren float. Toen de brand was uitgedoofd, keerde de koene krijgsman zich om, en beet den vijand toe: "Schelmen en fielten die gij zijt! ik ben AART VAN GRONINGEN, een brouwers zoon!" Onverlet zwom hij daarna de gracht weder over naar de stad, waar VAN DEN CORNPUT hem met lof overlaadde en eene hand vol daalders schonk.'

In de volgende passage treffen wij de uitvinding aan van de telegraaf (bl. 27): 'Bij zijn schrijven aan de Staten had CORNPUT hun tevens den sleutel medegedeeld tot eene in cijfers te houdene briefwisseling, met opgave van zekere seinen, welke des nachts door middel van lantaarnen, en bij dag door witte gespannen doeken heen en weder te bewegen, gegeven zouden worden. - Doch men maakte er geen gebruik van.' - Zoo bleef die uitvinding destijds buiten toepassing en geraakte voor geruimen tijd in vergetelheid.

RENNENBERG had met gloeiende kogels de stad in brand geschoten, en daar de huizen veelal met riet waren gedekt, en onderscheidene zolders vol stroo en andere brandbare

stoffen lagen, geraakten binnen korten tijd ongeveer zeventig huizen en eenige schuren in brand (bl. 29). 'Toen' - zegt de Schrijver verder - 'RENNENBERG oordeelde, dat de geheele stad ongeveer in asch zou liggen, zond hij tegen den avond twee trompetters naar de *Onniger*-poort, om de vesting op te eischen. De Hopman PLAET, die aan deze poort de wacht had, antwoordde hun kortaf, dat men aan deze opeischung geen gehoor gaf, maar dat ieder zijn pligt zou doen, waarna hij hun dreigend beval, met den meesten spoed te vertrekken. - Met dit beraden antwoord deed hij den Staten op dat oogenblik eene wezenlijke dienst, want ware het voorstel van RENNENBERG op heeterdaad in overweging genomen, dan lijdt het bijna geen twijfel, of *Steenwijk* had zich in dien kommerlijken toestand overgegeven.'

Ziedaar hoe de geschiedenis van het beleg van *Steenwijk* wenken van algemeene toepassing bevat. Wij spreken er niet van hoe kriegsbevelhebbers of aanvoerders daaruit veelvuldige lessen kunnen trekken. Inderdaad is die geschiedenis zoo belangrijk, dat ieder haar met genoegen leest, en velen haar ook met nut zullen lezen.

Wij twifelen zeer of ook 't verhaal der twisten door het vertrek van den Predikant PETRUS HOFSTEDE in 1745 in de stad ontstaan, zoo algemeen met genoegen zal gelezen worden. Ook hier echter (te beginnen met bl. 117) kan men menige les putten uit den twist tusschen den Magistraat en den Kerkeraad, nu eene eeuw geleden. Hoe die gebeurtenis aanleiding gaf tot andere moeilijkheden, waarin H.C. FLEDDERUS gewikkeld werd, kan men in de '*Herinneringen*' en uit oorspronkelijke stukken in de Bijlagen zien.

Over *Kuinre*, *Kuinder* of *Kuunder* wordt gehandeld van bl. 173-192. In vroegere eeuwen schijnt *Kuinre* een Graafschap te zijn geweest, en er moeten, volgens de Heeren F. VERACHTER en A.J.B. DE ROIJE VAN WICHEN, nog muntstukken van *Kuinre* bestaan. *Kuinre* werd door Graaf HERMAN aan den *Utrechtschen* Bisschop FREDERIK VAN BLANCKENHEIM verkocht. De oorkonden deswege vindt men op bl. 178 en volg. Daarin staat onder anderen (bl. 185): 'die voerscreven amptlude sollen die ondersaten van der *Cuynre* bescheydelicke regeren nae oren olden rechtte, dat se by HERMANS tiden van *Cuynre*, ende synen voervaderen van oldes plegen te hebben.'

Aan het slot over *Kuinre* verneemt de lezer ook iets aangaande het vroegere kasteel, en ontvangt hij de afteekening van een paar grafschriften van het jaar 1500 en van iets later.

De herinneringen over *Blokzijl* of *Blokziil*, volgens de gewone uitspraak, worden afgehandeld van bl. 193-205. Welligt had de Verzamelaar omtrent die stede nog wel eenige bijzonderheden méér kunnen opsporen en mededeelen.

Wij danken intusschen den Heer KLIJNSMA voor het ons geschonkene. Vooral hetgeen over *Steenwijk* is geleverd achten wij belangrijk en der mededeeling overwaardig. - De Uitgever GELDERMAN heeft voor eene nette uitvoering gezorgd, hetgeen te meer lof verdient om den lagen prijs waarop het werk gesteld is. Voor de zinscheidingen is niet overal behoorlijk zorg gedragen, en hier en daar hebben wij eene drukfout, hoewel niet zinstorende, opgemerkt.

Zes Jaren in Suriname. Schetsen en Tafereelen uit het Maatschappelijke en Militaire leven in deze Kolonie, door A. Kappler, vroeger in Nederlandsche dienst. Tweede Deel. Te Utrecht, bij W.F. Dannenfelser. 1854. Met een gezigt op het Paleis van den Gouverneur-Generaal te Paramaribo, van de rivierzijde gezien. In gr. 8vo. 137 bl. f 3-80 de Twee Deelen.

Was het eerste gedeelte der '*Schetsen en Tafereelen*' (zie de *Vaderl. Letteroefeningen* van 1854, Boekbesch., bl. 172, enz.) onderhoudend geschreven, en deelde 't vele bijzonderheden mede omtrent de Kolonie *Suriname*, niet minder is dat het geval met het vervolg van dit verhaal. Bij het begin van het Tweede Deel wordt de Schrijver, die reeds op de *Westelijke* grenzen der Kolonie was geweest, naar de *Oostelijke* grenzen gedetacheerd. Hij gaat naar de *Marowyne*, welke rivier de grensscheiding is tegen de *Fransche* Kolonie *Cayenne*. Hier wordt KAPPLER Kommandant op den post *Prins Willem Frederik*, bezoekt *Armina*, hooger-op aan de *Marowyne*, waar een officier het bevel voerde, onder wiens bevelen hij stond. Hij legt ook een bezoek af te *Mana*, in de *Fransche* Kolonie, waar een vrouwenklooster en een établissement voor den landbouw gevonden worden. Het verblijf als korporaal op dien post werd ongelukkig verlevendigd door het stranden van een koop-

vaardijfchip aan den mond der rivier, waardoor echter de kleine bezetting vnn *Prins Willem Frederik* goede dagen kreeg, en de Kommandant van den post eenige honderden gulden rijker te *Paramaribo* terug kon komen, toen hij werd afgelost en als fourier naar de hoofdplaats vertrok. Hij bezocht later, met verlof, de *Boven-Suriname*, *Mauritsburg*, de *Blaauwe Berg*, en *Victoria*, zoodat hij beter dan menig ander zeggen kan, de Kolonie in verschillende rigtingen te hebben leeren kennen. Na een zesjarigen diensttijd keerde KAPPLER terug naar *Europa*, alwaar hij in den aanvang van 1842 aankwam. Daarmede eindigt het reisverhaal; doch de Schrijver had een zoo groot behagen gevonden in het *Tropische Gewest*, en vooral in zijn verblijf aan de oevers van de *Marowyne*, dat hij eerlang terugkeerde, en, vergissen wij ons niet, in de Kolonie *Suriname* zich gevestigd heeft. - Wij zullen eenige trekken uit het verhaal overnemen.

De post *Prins Willem Frederik*, aan de monding der *Marowyne* was, zoo lezen wij (bl. 5), 'nog oneindig slechter dan hij, van het strand af gezien, ons had toegeschenen, want hij bestond slechts uit drie hutten, waarvan de eerste, aan de rivier staande, den grootschen naam van kommandantswoning droeg. Eene andere heette kazerne; deze leunde onder eenen hoek van nagenoeg 40° tegen de bakkerij, die eene tegenovergestelde rigting had aangenomen. Alle waren van palissaden gebouwd, met bladeren der pina-palm gedekt, en zoo volmaakt tegen den regen en de moskieten beschut, dat, wanneer deuren en vensters gesloten waren, de geiten door de openingen tusschen de palissaden vrijelijk in huis konden komen. Wanneer het regende, bleef er ter naauwernood een plaatsje overig om de geweren droog te houden, en wanneer het hevig woei, nam men, om gegronde redenen, de wijk in de opene lucht.' Deze verblijven voor de verdedigers des vaderlands lieten, zoo als men ziet, veel te wenschen over. Aan wien lag de schuld?

Het stranden van het schip gaf aanleiding tot menig grappig tooneel. Men hoore. 'Toen ik toevallig' (in het schip) 'eenige groote doozen met zijden dames-hoeden, bloemen en linten vond, stormden allen' (de *Indianen* en hunne vrouwen, die met K. naar boord waren gegaan) 'op mij los en verzochten er om. Ik gaf hun den geheelen rommel, die toch

weinig waarde had; en nu vielen zij als hongerige wolven er op aan, en de vorsten, die het geluk hadden, er meerdere van magtig te worden, zetteden deze boven elkander op, terwijl zij, die er geene kregen, zich geenszins tevreden betoonden.

Onderscheidene blikken trommels met zoogenaamd sinterklaasgoed, allerlei figuren, zoo als stoombooten, dieren enz. voorstellende, en met stukjes bladgoud beplakt, trokken evenzeer hunne aandacht, en wel niet uit hoofde van den aangenamen smaak, want geen hunner wilde zelfs eens de proef nemen om er van te eten, maar wegens de figuren, die zij zoo koddig vonden. Zij regen ze aan koorden en droegen ze zoo lang om den hals, tot dat de koek, van zweet en water doorweekt, als brij langs hun ligchaam afdroop. Men verbeelde zich nu een paar dozijn roode, naakte menschen in laarzen en schoenen, met stapelsgewijs den een op den ander geplaatste en met bloemen opgetooide dameshoeden, behangen met halssnoeren van sinter-klaasgoed, bezig de masten en touwladders op en af te klimmen.'

Omtrent de *Karaïben* en *Arrauwaken* kan men (bl. 25 en volgg.) eenige bijzonderheden vinden, ook aangaande het verschil tusschen die beide volkstammen. (Daar staat *Arnotta*, in plaats van *Anotta*; de overige drukfouten, die wij ontmoet hebben, zijn te onbeduidend om er melding van te maken). Over de levenswijze dier wilden ontvangt de lezer menig belangrijken wenk. Met de visschen, dieren en gewassen der *Marowyne* en naburige bosschen, in zoo ver die tot voedsel dienen, wordt men almede bekend gemaakt. - Bij de wilden speelt de sterke drank, hun door de *Europeërs* bekend geworden, helaas! eene groote rol. - De S. zegt (bl. 53): 'Wanneer men hunne geneigdheid tot den drank uitzondert, zijn hunne hartstogten veel minder hevig dan die der *Indianen* van *Noord-Amerika*. Daarom twijfel ik ook, of de beschaving wel ooit groote vorderingen onder hen maken zal. Van onzen kant wordt echter ook volstrekt niets gedaan om hen tot eenen hooger trap van beschaving te brengen; doch ook bij onze naburen de *Franschen*, die deze zaak zeer ter harte nemen, en de *Indianen* in scholen laten onderwijzen, bespeurt men geenen grooteren vooruitgang. De eenigste magneet waardoor zij aangetrokken worden, is, helaas! de brandewijn,

en de borrelflesch mag nooit leêg worden, wanneer zij eenige dienst zullen bewijzen. Wie hun te drinken geeft, is hun vriend. Voor andere diensten en weldaden zijn zij gevoelloos; dankbaarheid is hun vreemd. Ook beledigingen worden vergeten, en nooit heb ik bespeurd dat twisten en gewelddadigheden voorvielen, indien de algemeene rustverstoorder, de brandewijn, de gemoederen niet verhit had.'

Hoe KAPPLER van het gesloopte wrak van het koopvaardijschip eigenaar werd, en welke daarvan de gevolgen waren voor hem en voor de verdere manschappen op den post, kan men op bl. 68 en volgg. vernemen. Dát, alsmede 't verhaal van zijn bezoek op *Mana*, bij de *Fransche* Abdis van de Orde *des Soeurs de St. Joseph de Chiny*, is zeer belangwekkend. Men leest de '*Schetsen en Tafereelen*' niet alleen met veel genoegen, maar verneemt er ook veel wetenswaardigs uit omtrent *Suriname*. Het werk verdient ruimschoots aanbeveling.

Polen en Hongarijë, vóór en gedurende den Vrijheids-oorlog in 1849; in geschiedkundige Schetsen, door Graaf J.W. Sobolewski. Naar het onuitgegeven oorspronkelijk handschrift bewerkt. Te Utrecht, bij D. Post Uiterweer. 1853. In kl. 8vo. 235 bl. f 2-20.

Wie kent den strijd niet der vrijheidlievende *Polen* en *Hongaren* tegen de overmagt van hunne beheerschers. Het zou onverklaarbaar kunnen schijnen, dat zij bescherming noch ondersteuning hebben gevonden bij eenige *Westersche* Mogendheid, terwijl *Turkijë* thans nagenoeg half *Europa* op zijne zijde heeft tegenover *Rusland*.

De Schrijver zegt: 'Op den zadel van het strijdros, moedig het slagzwaard tegen den vijand te trekken, dat is de voornamste deugd van den *Pool*'. - Als dat zoo is, en wij vinden reden om het te gelooven, dewijl er overal waar men oorlooft, *Poolsche* soldaten en legioenen zijn te vinden, dan is het ook verklaarbaar, hoe het beginsel van hunne onderdrukking gelegen is in deze eigenschap, of, volgens den Schrijver, in deze deugd. De dapperheid in tijden van gevaar is vereeringwaardig, maar anders ligt de voornaamste deugd voor elken mensch in de betrachtting van alle stille deugden,

maar vooral niet in het beoefenen van die middeleeuwsche ridder- en schijndeugden, die hoofdzakelijk bestonden in de kunst om den evenmensch met zekere gemakkelijheid en vlugheid den schedel te kloven of het hart te doorboren. - Wij willen echter de overheersching door *Rusland* of *Oostenrijk* volstrekt niet verdedigen.

De Schrijver behandelt, na eene Inleiding, de volgende onderwerpen: *Polen*. Deszelfs eerste drie verdeelingen; zijne deelneming aan de veldtogten onder NAPOLEON, met de beschrijving der Omwenteling in 1830, en een kort tafereel van zijnen tegenwoordigen staatkundigen toestand, en van de gebeurtenissen van den laatsten tijd. - Het Koningrijk *Hongarijë*. *Hongarijë* onder Koningen uit verschillende Huizen. Koningen uit het *Oostenrijksche* Huis. MURAHID PACHA, of BEMS leven, daden en dood. De *Europesche* gezanten aan het hof van ABDUL MEDSCHID en hunne houding jegens de uitgewekenen. De Sultan en zijn Serail. Het zomersaizoen in de *Turksche* residentie. Het *Turksche* leger en zijne aanvoerders.

Polen werd tot driemaal toe gedeeld, zoodat er bijkans niets van overbleef, en *Rusland*, *Oostenrijk* en *Pruissen* ook de laatste overblijfselen onder elkaar verdeelden. Het gedrag van STANISLAUS AUGUSTUS is de laatste verraderij tegen *Polen* geweest, en heeft het land zijne zelfstandigheid geheel benomen.

De onafhankelijkheidskamp van *Hongarijë* wordt duidelijk en levendig geschetst. De *intrigues* van het *Oostenrijksche* hof, de genialiteit, schranderheid en volksliefde van KOSSUTH, het ellendige verraad van GORGEY, de wreedheid van HAYNAU, de listigheid van JELLACHICH, de misvattingen der *Hongaarsche* bestuurders, de *Oostenrijk* vernederende tusschenkomst van *Rusland*, alles wordt niet zonder talent en in eenen boeienden verhaaltrant medegedeeld. Omtrent veel van 't geen *Turkijë* betreft levert echter de ondervinding dezer dagen iets beters.

Landen als *Polen* en *Hongarijë* wekken de sympathie op van al die volken, wier beschaving voor afgrijselijke wreedheden terugdeinst, en wier edelmoedigheid groot genoeg is om 't overheerschen van zwakkeren te verfoeijen.

Brieven over de Welsprekendheid; door J. Steenmeijer, Predikant te Arnhem. Te Arnhem, bij Is. An. Nijhoff en Zoon. 1853. In kl. 8vo. 288 bl. f 3-:

Het ware overbodig de grootendeels door ons beaamde lofspraken te herhalen, waarmede deze voortreffelijke Brieven, eerst, vóór een twintigtal jaren, in de *Godgeleerds Bijdragen* gedrukt, thans afzonderlijk uitgegeven, door alle Tijdschriften die er melding van maakten, zijn begroet. Wij weiden dus niet uit over de schoonheid, puntigheid en klaarheid van den stijl, noch over de grondigheid der zaken; maar vergenoegen ons met de lezing, herlezing en dóórdenking van den inhoud dier Brieven aan alle jeugdige Godgeleerden ten dringendste aan te bevelen. Hoogst merkwaardig is in onze dagen de verschijning van een geschrift, zóó doorweven niet alleen met velerlei vaak tot een glimlach nopende aanhalingen uit de geschriften, maar ook en bovenal doortrokken met den geest der Ouden. Aan de verhevenste uitspraak der *Oud-Grieksche* letterkunde, de plaats uit de '*Politeia*', waar PLATO's verrukte verbeelding zich tot eene profetie aangaande den versmaadden en gekruisigden Godmensch verheft, wordt men op bl. 93 en 94 onwillekeurig herinnerd. Dat zulk een man de afgesleten schimpschoten op 'Recensenten' niet aan *would-be*-geestige Schrijvers van den tweeden rang overgelaten, maar ze (bl. VIII, 7 en 123, b.v.) in de gewone vormen herhaald heeft, is te bejammeren, doch zal ons niet weêrhouden het een en ander omtrent den inhoud van het werkje in 't midden te brengen.

Van de tallooze definitiën, die sedert ARISTOTELES tot op dezen oogenblik toe van de welsprekendheid gegeven zijn, hebben altijd dezulke noodzakelijk gefaald, die gegrond waren niet op het historisch beloop van de kunst zelve, maar op een voorafgedacht 'wezen der zaak' De bepaling werd dan eenvoudig eene uitdrukking van hetgeen hij, die haar gaf, zelf onder de welsprekendheid verstond, en niet eene opgave van de kenmerken waarmede zij zich objectief, in de geschiedenis, vertoond heeft. Of de Heer STEENMEIJER dat gebrek heeft vermeden, blijve aan zijn eigen scherpzinnig oordeel overgelaten. Onbetwistbaar heeft hij eene schrede voorwaarts

gedaan. Waar niet zoo zeer van de welsprekendheid, als eene levende, zelfstandige persoonlijkheid buiten den geest, dan wel van den welsprekende gehandeld wordt, daar wordt veel van de verwarrende en nuttelooze abstractie vermeden, waaraan de meeste Verhandelingen over dit onderwerp hare doelloosheid te wijten hebben. Maar als de welsprekende mensch hier voorkomt als degene 'wiens spraak altoos was de zuivere uitdrukking eener geheel welgestelde ziel', dan beweren wij, hiermede niets verder gevorderd te zijn. Wèl is dan (en dat is zeker een groote voortgang) de zaak van den *vorm* op het *wezen* teruggebracht, maar de eenvoudige vraag blijft over: wanneer is de ziel nu 'geheel welgesteld'? En op die vraag geeft ons, bij alle onze hoogachting voor PLATO, de zielkundige oplossing in zijne *Republiek* geen bevredigend antwoord. Als STEENMEIJERS merkwaardige bewijsvoering algemeen aangenomen en behartigd wierd, zou aan de wetenschappelijke opvatting der welsprekendheid gelijke dienst zijn gedaan als KANT aan de filosofie heeft bewezen; zij ware dan van een verkeerden grondslag afgebracht, maar de betere zou evenwel in quaestie blijven (Dat bezwaar is evenmin uit den weg geruimd door THEREMIN, in zijn werkje: *Die Beredtsamkeit eine Tugend*).

De wijze waarop de S. (bl. 13 en 14) zijn gedurig aanwenden van allerlei Bijbelplaatsen en gezegden verdedigt, pleit hem zeker van de smakelooze loszinnigheid vrij, die hierin bij zoo vele anderen in het dagelijksch leven doorschemert, en dan billijke ergernis verwekt. Met dat al heeft hij ons niet overtuigd. Wij meenen dat Bijbelplaatsen slechts dán voegzaam kunnen aangebracht worden, wanneer de gedachte die men uitdrukt, zekere verwantschap of betrekking (zelfs die van tegenstelling) met de gebruikte Bijbelplaats heeft. Waar, b.v., een onzer beroemdste Predikers van het menschelijk hart zegt: 'Vaak is die kleine wereld daarbinnen gejaagd en onstuimig, en indien de registers beschreven moesten worden van elken verborgen kamp, ik achte dat ook de wereld zelve de geschrevene boeken niet zoude vatten', daar is eene treffende analogie tusschen het inwendig gemoedsleven des Christens en de uitwendige levensgeschiedenis van onzen Heer, omtrent welke JOHANNES aan het slot van zijn Evangelie de laatste woorden bezigt.

Maar als de S., b.v., in zijne Voorrede zegt: 'veelmaals en op velerlei wijze' uitgenoodigd te zijn tot het laten herdrukken zijner Opstellen, dan kan dit bezwaarlijk met de gedachte aan den verheven aanhef van den Brief aan de *Hebreëen* worden zamengebonden, zonder een inderdaad hinderlijken indruk te verwekken. In eene Noot van die (overigens meesterlijke) Voorrede wordt eene gewrongene aanwending aangehaald van een Bijbelwoord door VINET in zijne *Homilétique ou théorie de la prédication*. Ook voor ónzen 'nuchteren zin' is dit staaltje - wij erkennen het gaarne - 'wat al te poëtisch'; maar toch durven wij met vertrouwen den S. aanraden, dat boek weder te openen en het niet bij de eerste bladzijde te laten. VINET bezit bij andere uitnemende verdiensten ook deze, dat hij een voorbeeld mag heeten in heiliglijk over heilige zaken te spreken.

Des Schrijvers uitval op de 'Redekunst' (bl. 127) is bij de eerste uitgave in 1830 regtmatiger geweest dan hij nu is. Toen was nog de redekunst, even als hare halfzuster de logica, enkel een onderwijs in vormen zonder inhoud: en beider 'hatelijke pretensie', ook nog in dien tijd, wordt zeer juist geschetst met de woorden: 'Is het niet, als of wij, op een bordje aan de woning van den schermmeester, met groote letters, geschreven vonden: HIER ONDERWIJST MEN DE DAPPERHEID'? Maar die ijdele taak hebben beide wetenschappen sedert de laatste jaren geheel vaarwel gezegd. Thans bezitten ze wel degelijk inhoud, en hebben een hooger doel dan den geest tot bewustheid te brengen van 't geen hij zonder haar toch reeds onbewust uitvoert. De redekunst is niet meer de kunst van 't smeden van eenige spraakfiguren, maar de kunst om ware en juiste gedachten op doeltreffende wijze in woorden uit te drukken. Wij kunnen niet nalaten, ten bewijze hiervan opmerkzaam te maken op het beknopte, maar zaakrijke en nog te weinig bekende *Lehrbuch der Rhetorik*, van HEINRICH RICHTER, Professor der Philosophie in *Leipzig*, 1853; inzonderheid op de allezins lezenswaardige Voorrede. Het ware zeer te wenschen dat dit boek, met kleine wijzigingen vertaald, en op de hoogste klassen van onze Gymnasiën oordeelkundig gebruikt wierde.

Op bl. 250 staat: 'Gedurende het preken moest er verboden zijn, dat eenige personen, met lange stokken, waaraan men

zakjes en schelletjes heeft vastgemaakt, rondliepen door de vergadering, om der geloovigen aalmoes op te vangen.' - Dat klinkt zeer aardig; maar door velen (en hun onregt is door deze puntige voorstelling niet bewezen) wordt het uitreiken der liefdegiften als een daadwerkelijk betoon van datzelfde geloof dat hen tempelwaarts heeft gevoerd, en dus als eene heilige handeling, als een wezenlijk deel van de eeredienst beschouwd en behartigd.

De laatste 12 bladzijden: 'over de onafhankelijkheid van geest in den bedienaar des Evangeliums', zullen bij velen den onaangename indruk maken als of er zekere on-protestantsche verheffing werd aangeprezen van den Leeraar boven de Gemeente, die te regt als de dierbaarste belofte vasthoudt dat 'zij allen zullen van God geleerd zijn.' Jammer! want alles wat daarin overigens wordt gezegd, vooral op bl. 285: 'BARTHOLO, de Christenleeraar mag veel doen om des lieven vredes wil - - maar één ding mag hij niet', mogt vooral in ónze dagen wel van de daken worden verkondigd.

G.

Dramatische werken van Mr. J. van Lennep. Met kritische beschouwingen en aantekeningen. Houtgravuren naar teekeningen van C. Rochussen, door Lacoste Jeune, Vermorcken, enz. Tweede Deel. Te Amsterdam, bij P. Meijer Warnars. 1853. In gr. 8vo. 321 bl. f 4-20.

(Vervolg en slot van bladz. 613.)

De drie gelegenheidsstukken beslaan een vierde van den inhoud. Wie 't werk koopt zal niet klagen over te veel wit papier, want de druk is zeer compres. *Haarlems Verlossing*, eene gedramatiseerde voorstelling in vier bedrijven, met zang, naar muziek uit verschillende opéra's van ROSSINI; *Saffo*, Zangspel in vijf bedrijven, muziek van J.B. VAN BREE; *Soliman de Tweede, of de drie Sultanes* (naar 't *Fransche Blijspel* van FAVART), Zangspel in twee bedrijven, muziek van ... OBERG; *De Bergwerkers*, Zangspel in drie bedrijven, naar 't *Hoogduitsch* van KÖRNER, muziek van A. BERLIJN, en *Harald*, Zangspel in drie bedrijven, waarvan de muziek onvoltooid is gebleven, maken verder den inhoud uit. Het laatstgenoemde

Zangspel, welks fabel, en ook een gedeelte van den tekst, is overgenomen uit het gedicht: *Harald the Dauntless*, van WALTER SCOTT, verschijnt hier voor het eerst. De Dichter is gelukkig geweest in de keuze en 't behandelen dier romantische stof, en hoe los en vloeiend ook hier, gelijk in de andere Stukken, de verzen zijn die gezongen moeten worden, blijke uit de volgenden; waaromtrent wij echter aanmerken, dat zij tot de fraaisten uit het werk behooren:

JUNNAR.

Hoog is de nood der bark, op 't strand geslagen,
By golfgeklots en dreigende onweêrvlagen;
Maar hooger, als het dobbrend hout
Een valschen loods is toevertrouwd.

Hoog is de nood des pelgrims, die by 't zwerven
Door Ramaas zand, en spijs en drank moet derven;
Maar eindloos hooger klimt zijn nood,
Wanneer zijn gids zijn val besloot.

Hoog is de nood des helds, beroofd van wapen,
Als 't staal hem dreigt en bondgenooten slapen;
Maar erger is het, leent zijn oor
Der vleitaal van een vrouw gehoor.

HARALD.

Wat wil die taal, durft gy de bloem der schoonen,
Mijne Irmengarde honen?

JUNNAR.

Zy moge schoon zijn, doch misschien
Zal de aard er nog wel schooner biên! -
Hoe ravenzwart haar vonklend oog,
Hoe bruin haar vlecht ook wezen moog,
Hoe rijk haar stem in melody,
Hoe welgevormd haar leest ook zij,
Ware ik een Deensche held als gy,
Ik koos een Deensche maagd voor my; -

Een maagd als Noordsche sneeuw zoo blank,
Als Noordsche dennen fijn en rank,
En langs wier frissche rozenwangen
De blonde vlechten sierlijk hangen,
En blinken als het zonnevuur,
Wier oog, zoo rein als 't luchtazuur,
Een spiegel strekt van echten trouw,
Waar zy, die ik my kiezen zou.

Een Deensche maagd
 Deelt onversaagd
 't Vermaak, dat haar gemaal behaagt.
 Zy spant den boog, en zwaait den speer,
 Blijkt, als haar held den vijand tart,
 Kloekmoedig op den kampstrijd neêr,
 Drukt hem verwinnaar aan het hart,
 Of sterft kloekmoedig aan zijn zij.....
 Een Deensche maagd voor my.

De andere Zangspelen zijn bekend. Wie billijk is zal ze niet lezen zonder te erkennen dat de Heer v.L. zich ook als opéra-dichter bijzonder verdienstelijk heeft gemaakt, en het gevoel hoog te schatten dat hem 't eerst bewoog om een opéra-tekst te schrijven. 'Het deed mij in de ziel aan' (zegt hij, bl. 127) 'zoo vaak ik buiten 's Lands met minachting over *Hollandsche* letterkunde, *Hollandsche* poëzy, *Hollandsche* kunst hoorde spreken. Wy arme schrijvers moeten ons, by de onbekendheid onzer taal in den vreemde, de scheve oordeel-*vellingen*, welke men elders over ons *velt*, (?) of liever de volkomen onwetendheid van ons bestaan, wel getroosten; maar de toonkunstenaar, de schilder, de beeldhouwer, de graveur, de bouwmeester, spreken een taal die overal verstaan wordt, en men zoude zeggen, dat het alleen van hen afhing zich door de geheele wereld bekend te maken. En toch dit is niet altijd het geval. De meesten onzer kunstenaars, en wel meer byzonder de verdienstelijksten onder hen, missen den trant om ook het buitenland op hunne voortbrengselen opmerkzaam te maken. Zy reizen ongaarne op hun beroep; zy hebben den slag niet van zich bij vermogende en invloedhebbende Meceenen in te dringen; zy zoeken de gelegenheden niet op om zich vermaard te maken. Dit althands was, gelijk met velen, ook het geval met mijn geachten vriend J.B. VAN BREE. - Ik meende dat dit anders moest, dat dit anders kon zijn. Er was, dacht my, een middel te vinden waardoor hy by de geheele muzykale wereld roem verwerven kon. - *Vervaardigde* (?) VAN BREE een opera, dan zou de kans bestaan, dat eerlang ook buiten 's lands zijne muzyk zou gespeeld en toegejuicht worden.' - Met dat lofwaardig oogmerk zette hij zich voor zijnen vriend aan de *Saffo*, en in het vroege voorjaar van 1832 kon de Heer VAN BREE aan de muzijk beginnen. Het

gezegde op bl. 129: 'algemeen was nu de verwachting dat de muziek in het najaar van 1832 gereed zou zijn', en dat het toen niet gereed komen der muziek (bl. 83) eene 'te leur stelling' wordt genoemd, kan den Heer VAN BREE niet zoo aangenaam zijn; maar hier vraagt men: hoe iemand verwachten *kon*, dat een *Hollandsch* Componist bij zulk een kolossaal werk muziek zou kunnen leveren in zes of zeven maanden? De muziek kwam gereed in het begin van 1834, en dat, dunkt ons, was héél spoedig. Kort na de zamenstelling van het opéra-personeel, of liever na de eerste opvoeringen van het Zangspel *Tancredo*, werd door een ander Dichter aan één onzer *toenmalige* 'koryfeën in de muzikale wereld' gevraagd: of hij genegen zou zijn een Zangspel te componeren; en de geniale, maar niet rijke man antwoordde: 'Ja, dat zou mijn wensch en vreugd zijn. Maar ik mag er niet aan denken. 't Is een werk van misschien een jaar, en ik moet leven van mijne lessen. Ik zou mij ruïneren aan een Zangspel, omdat 't mij de lessen, die ik er voor zou moeten opofferen, niet kan vergoeden.' Dat antwoord was zóó tastbaar gegrond, dat de vrager geene verdere moeite deed om een Componist voor zijn werk te vinden. Wie geen vreemdeling in onze kunstwereld is, kan 't ook weten dat er vakken bestaan wier scheppingen alleen roem geven, en dat onze Meesters daarin niet vrij genoeg zijn om er iets groots in te ondernemen en in ééns af te werken. Dat de Heer v.B. met de *Saffo* binnen twee jaren tijds gereed kwam, getuigt van eene stalen vlijt.

De vrienden van het Zangspel zullen dit Deel niet lezen zonder aan het *Nederduitsche* opéra-gezelschap te denken, en met ons te betreuren dat het niet in stand is gebleven. De wederoprigting er van te *Amsterdam* was een verdienstelijk werk, dat algemeen werd toegejuicht. 't Werd echter reeds dáárdor onhoudbaar, dat de kosten van het tooneel er bijkans door verdubbelden, zonder dat de speel-avonden vermeerderd werden. Men bedacht niet dat de liefhebbers van 't Treur- en Blijspel, van 't Drama en Melodrama, en van 't Zangspel verschillende soorten van publiek vormen, wier uiteenlopende smaken gelijkelijk, voor de schouwburgskas, op schatting kunnen worden gesteld. Dat het Zangspel op de gewone avonden gegeven, en 't zelfde stuk soms weken lang herhaald werd, verbeterde de inkomsten niet, deed de

acteurs en actrices werkeloos blijven, en moedeloos worden, en verdreef de gewone schouwburgbezoekers. Zoo werd het Zangspel nadeelig voor de kas en voor het tooneel; doch dat lag niet aan het Zangspel, maar aan de misrekening. Men heeft dus ook zeer ten onregte het verval des tooneels wel eens willen wijten aan den smaak van den Heer VAN LENNEP voor het Zangspel en voor romantische voorstellingen, en aan zijnen invloed op het bestuur van den schouwburg. Wij gelooven dat de dienst van een vindingrijken, vruchtbaren en hulpvaardigen geest, hoedanig diens rigting ook zij, eene onberekenbaar groote waarde heeft voor elk tooneelbestuur: als dat bestuur ervaren en niet eenzijdig is, kan er geen ander *genre* van kunst onder lijden. Dat zou 't best blijken als er nu een *Nederduitsch* opéra-gezelschap nog eenmaal te *Amsterdam* tot stand kwame, en 't dan speelde op Dingsdag en Donderdag, gelijk tegenwoordig 't *Hoogduitsche*.

Met al die stukken, voorafspraken, en overzigten geeft het werk zoo veel stof tot nadenken, dat elk die het tooneel in de laatste dertig jaren heeft gevolgd en gadegeslagen, er ligt een boekdeel over vol kan schrijven. Ons bestek gebiedt ons te eindigen. Wij doen dat met hulde aan den Heer VAN LENNEP, en aanbeveling van dezen toegelichten herdruk van zijnen tooneelarbeid. Het werk is niet alleen belangrijk voor elken verzamelaar van des Dichters menigvuldige uitgaven, maar bevat ook, door de verscheidenheid van den inhoud, eene hoogst aangename lectuur. Als de ruimte 't gedoogde verheugden wij onze lezers met de koddige parodie der fabel van de *Saffo* (bl. 183-190); doch wij moeten de pen nederleggen. Wèlverdienden lof echter schenken wij ten slotte aan den Uitgever voor de fraaije uitvoering, en aan den Heer ROCHUSSEN, aan wiens geestige en smaakvolle teekenpen wij de houtgravuren danken, die het werk versieren, en niet alleen fraai zijn van snede, maar ook goed van druk.

Marieken van Nijmegen, *eene Nederlandsche Volks-legende uit de XVIe eeuw, met eene Inleiding, Woordverklaring en Aanteekeningen. Te 's Gravenhage, bij Martinus Nijhoff. In gr. 8 vo. XIV en 58 bl. f :-90.*

Eenige maanden geleden werden van dit werkje 56 exem-

plaren, naar de *Utrechtsche* uitgaaf van 1608 en de *Antwerpsche* van 1615, in *België* herdrukt. De Heer V. vergeleek beide uitgaven, 'die van enkele grove misstellingen en van schromelijk textbederf op sommige plaatsen niet zijn vrij te pleiten', verbeterde zoo 'door vergelijking der beide edities als naar eigen gissing' den tekst, en gaf dien met Inleiding, Woordverklaring en Aanteekeningen, waarin hij van zijne verbeteringen rekenschap geeft, in het licht. Het werkje, waarvan geen handschrift meer schijnt te bestaan, maar dat ook in het *Engelsch* en onlangs in het *Hoogduitsch* is overgezet, werd omstreeks 1465 opgesteld en behoort tot de reeks der *Maria-legenden*.

Zeker Priester (hierop komt de inhoud neder), Heer GIJSBRECHT, zond zijne nicht naar *Nijmegen*, twee groote mijlen van zijne standplaats gelegen, om levensbehoefte te koopen. Langer dan zij gedacht had, moest zij in de stad blijven; de avond begon te vallen, en de weg was onveilig. Zij besloot dus tot den volgenden morgen bij eene moei haren intrek te nemen. Deze, nog verhit door eene hevige kijfpartij met vier of vijf vrouwen, om Hertog ADOLFS wil, die zijn vader had doen vangen, zoodat zij eer eene dolle of verwoede duivelin, dan een Christenmensch scheen, bejegende haar met smadelijke woorden en vuile verwijten, waarop zij wanhopig en kwaadaartig de stad verliet, zich buiten, onder een boom nederzette, en de bescherming inriep van 'Godt oft den Duyvel'. Zij vervloekte zich-zelve, wilde zich verhangen of de keel afsnijden, en riep uit:

'Comt nu tot my en helpt my beclagen,
God oft den Duyvel, het is my alleleens.'

Hierop verschijnt haar de vijand 'die altijd zijn strikken en netten spreit, hakende altijd naar de verdoemenis der zielen', en doet haar den voorslag zich geheel aan hem over te geven, met belofte haar terstond te leeren

..... 'sonder gelijcke
De seven vry consten: musijcke, retorijcke,
Logica, grammatica en geometrie,
Arithmetica ende alchimisterie,
Dwelc alle consten zijn zeer notable.'

MARIEKEN hoort naar de stem van den verleider en besluit hem te volgen. Omtrent één punt kunnen beide het niet eens worden. Satan wil niet dat zij zich langer MARIEKEN zal laten noemen. Zij moet den naam van LIJNCKEN, GRIETKEN, of LIJSKEN aannemen. Daartoe kan zij niet overgaan; zij mag MARIA, die zij dagelijks, van jongs af had aangeroepen, ‘met eender bedinge’, MARIA, al haar troost en hoop, daar zij naar haar heette, niet verloochenen. Eindelijk komen beide overeen, dat zij, naar ééne letter van haren naam, EMMEKEN zal genoemd worden.

Nu gaat de vijand met zijne boel naar *’s Bosch*, vervolgens naar *Antwerpen*, waar zij zes jaren lang zich aan overdaad en wellust overgeven en velen in het verderf slepen. Aan het einde van dit tijdperk begint MARIEKEN naar haren oom te verlangen, en haalt haren medgezel over om haar naar *Nijmegen* te vergezellen, waar het juist ‘Ommeganck dag’ was en het ‘spel van Masscheroen’ werd vertoond. Hier verneemt zij dat hare moei zich-zelve van kant heeft gemaakt, en wenscht het spel te zien. De booze weigert haar zulks; doch geeft eindelijk schoorvoetende toe. Zij begeeft zich onder de aanschouwers, luistert toe, en zegt:

‘Heere Godt, hoe wert mijn bloet verwermente
In ‘t hooren van desen waghenspele!
Ic hoor der reden ende argumenten so vele,
Dat ic puer achterdensken crijghe en berou.’

De booze poogt haar te bewegen, om hem te volgen. Zij weigert, blijft staan, en hoe langer zij hoort, hoe grooter haar berouw wordt:

‘Nu eerst’ (zegt zij) ‘beginnen my de tranen t’ontsincken
Even dichte over mijn wanghen klaer;
Och, welck een wroegen heb ick ontfangen daer,
In ‘t hooren der woorden. O Heere der Heeren!’ -

De booze dringt sterker aan op terugkeering:

‘Laet ons gaen’ (zegt hij) ‘ergens in ‘t schoenste van der steden
Een kanne wijns meten.’
‘Laet my met vreden’ (is haar antwoord)
‘Ende vliedt van my, fel vyandt boos!
Wee my, dat ick u oyt verkoos
Ende aenriep u, verghetende die Godtheit ontfermhertelijc.
Och, och, ick crijghe sulcken berou hertelijck.’

Nu grijpt Satan haar aan, sleurt haar 'hoogher dan eenige kercke oft huys', in 't gezigt van 't verzamelde volk, en van Heer GIJSBRECHT, die zich onder de toeschouwers bevindt, door de lucht, en werpt haar van boven neêr op de straat, meenende haar den hals te breken. GIJSBRECHT snelt toe, erkent zijne nicht, die alleen bezwijmd, niet verpletterd is, spreekt haar toe, brengt haar naar zijne woning, en rent met haar, na vergeefsche pogingen om hare absolutie te verwerven, naar den Paus te *Rome*. Dezen biecht zij hare zonden, en ontvangt van hem drie ijzeren ringen, die zij 'vast ende stranghe' om hals en armen moet sluiten en zoo lang dragen, tot dat zij versleten zijn en van zelve afvallen; dan eerst zouden al hare zonden vergeven, niet eer zou zij ze 'los of quyt zijn'. Zij doet gelijk haar bevolen is, verlaat vervolgens met haren oom *Rome*, en begeeft zich te *Maastricht* als non in het klooster der bekeerde zondaressen. Hier leeft zij zóó heilig en doet zij 'sóó strenge penitentie, dat haar die ontfermhertighe CHRISTUS' alle hare zonden vergeeft, en een engel tot haar zendt, die haar, terwijl zij lag en sliep, de ringen afdeed, 'waeraf EMMEKEN zeer blijde was'.

Naar ons oordeel is deze legende eene tweede *Nederlandsche* uitgaaf niet waardig, en had de Heer v., zonder schade voor onze letterkunde, in de *Utrechtsche*, en de oude en nieuwe *Belgische* editie kunnen berusten. Zij heeft noch aesthetische, noch taalkundige waarde. De Heer v. had zijne tijd en pen aan betere dingen kunnen besteden. De R.-K. Kerk kan evenmin als de wetenschap en de kunst met den herdruk van zulke dwaze fabelen gediend zijn. Het is toch geen wierook voor haar, dat eene maagd, opgevoed bij en door een geestelijke, zoo ellendig staat met God en Christendom, dat ze bij den eersten tegenspoed de hel aanroept, en eene lichtekooi wordt, en bijzit van den duivel. De taalkundige aanmerkingen hebben weinig te beteekenen. De Heer v. had den 'minder taalvorschenden en wetenschappelijken lezer', toen hij ze schreef, op het oog. Hij verklaart dan ook: *eenpaerlyc, achterlende, bet, hoot, deyret, ten wert, labeuse, gelaetty*, enz.; doch waarom laat hij den lezer naar de beteekenis van *ontbeyt, vremd bediet, ke, verjus, wachermen tyt, Godwouts, ghebrac, wter, gru, veysen, strange, beguyt, saen, verseren, cadet*, en vele andere woor-

den gissen? Het is echter hier de plaats niet om bij zijne kritische opmerkingen en tekstverbeteringen stil te staan. Zulks past beter in een onzer taalkundige Tijdschriften.

De Oude Belgen. Geschiedkundige Tafereelen. Door Lodewijk Gerrits. In Twee Deelen. Te Antwerpen, bij Kennes en Gerrits; te 's Gravenhage, bij Martinus Nijhoff. In kl. 8vo. 334 bl. f 1-50.

Van de oudste gesteldheid van ons Land, en van de levenswijze en zeden zijner bewoners is ons maar weinig bekend. Wij zouden daaromtrent geheel onwetend zijn gebleven, indien niet de komst der *Romeinen* hier te Lande ten minste voor een gedeelte den nevel verdreven en ons eenigzins bekend gemaakt had met hen die wij als onze Voorouders begroeten. Over die kennismaking behoeven wij ons niet te schamen. TACITUS' Jaar- en Historische Boeken, en zijn onschatbaar werkje over de ligging, zeden en volken van *Germanië*, doen ons in de *Germanen* en *Batavieren* volken zien, die in wetenschap en beschaving bij de *Romeinen* wel moesten achterstaan, maar hen in zedelijkheid en deugd ver vooruit waren, en die in den HERMANS- en CIVILIS'-strijd bewezen hebben dat zij voor hunne afhankelijkheid alles veil hadden, ofschoon zij ten laatste voor de *Romeinsche* krijgskunde moesten zwichten.

Wat van de *Batavieren* geldt, mag ook van de *Belgen* gezegd worden. Toen *Romes* grootste Veldheer, na het verslaan van ARIOVISTUS, *Gallië* als een veroverd land begon te behandelen, sloten de *Belgen* een verbond tot bescherming van hunne vrijheid, en trokken vereenigd den vijand te gemoet. Bij den aanval op CAESARS legerplaats aan de *Axona* afgeslagen en verstrooid, bleven de *Nerviërs* - onverbasterde *Germanen*, die ál wat op hunne krijgsdapperheid nadeelig werken kon, buiten hunne landpalen sloten, omstreeks het tegenwoordig *Henegouwen* wonende - moed behouden, en leverden met de *Atrebaten* en *Vermendiërs* aan de *Sambre* een slag, die langen tijd voor de *Romeinen* zeer hagchelijk stond, en hunne geheele nederlaag ten gevolge zou gehad hebben, indien niet door de

tijdige aankomst der achter zijnde legioenen de kans gekeerd en door de *Romeinen* eene overwinning behaald was, waarbij de *Nervische* volkstam bijna uitgeroeid werd. De *Aduatikers*, die van de *Kimbren* afstamden en in het *Namensche* hun verblijf hielden, te laat gekomen tot bijstand van hunne bondgenooten, trokken zich in hunne op eene hooge rots gelegene hoofdstad terug; maar zij moesten mede 't hoofd buigen, toen uit de hoog opgetrokken *Romeinsche* schietgevaarten tal van steenen in hunne stad geworpen werden, en eene laatste wanhopige poging ter overrompeling van de vijandelijke legerplaats mislukte. - Die worsteling van een vrijheidminnend volk wordt ons in deze Tafereelen voor oogen gesteld.

De Schrijver heeft zich tot zijne taak wèl toegerust. Het werk levert veelvuldige bewijzen van zijne bekendheid met de toenmalige gesteldheid van den bodem, de zeden en gewoonten der *Oude Belgen*, hunne eerdienst, maatschappelijke en huiselijke gebruiken, hunne oorlogskunst, wapenrusting en kleeding, hunne onverschrokkenheid en vrijheidszucht, maar ook hunne zorgeloosheid te midden van de grootste gevaren; terwijl hij van de *Romeinen* afbeeldingen geeft, die niet vleijend, maar over het geheel naar waarheid zijn. Soms gaat hij in zijne verheffing of verontschuldiging van zijne landgenooten te ver, b.v. wanneer hij (D. II, bl. 156) van den trouweloozen aanval der *Aduatikers* zegt: dat de *Belgen* voor de eerste maal afweken van het gegeven woord, dat tot nu toe hun geheiligd was gebleven, al ware het dan ook aan eenen vijand verpand. Men behoeft CAESARS *Commentariën* slechts te doorbladeren, en alleen te letten op de wijze waarop AMBIBORIX SABINUS en COTTA in het verderf lokte, om overtuigd te worden, dat *Gallen* en *Belgen* evenmin als *Romeinen* kiesch waren in de keuze der middelen tot bereiking van hunne oogmerken. Dat zij nu 'voor de eerste maal' van hun gegeven woord waren afgeweken, is niet waarschijnlijk. Het is voor de eerste maal, dat wij van hen hooren, dat CAESAR met de *Aduatikers* in aanraking kwam; en wanneer wij hen nu een verdrag van overgave zien sluiten met het doel om den daarop zich verlatenden vijand te beter te verschalken, dan geeft dat waarlijk geene reden om gunstig te denken over hunne goede trouw. In het algemeen zijn de 'Tafereelen' zeer

onderhoudend. De Schrijver bezit de gave om goed te schilderen. Men volgt hem met steeds klimmende belangstelling: langs de breedte, nog door geene dijken beperkte stroomen; door de eeuwen heugende bosschen; in de zamenkomsten en op de offerplaatsen der Druïden; naar de drinkgelagen der op hunne zwaarden of pieken leunende *Aduatikers*, waar overgroote bekers, met het toen reeds geliefkoosde bier gevuld, in één teug geledigd werden; op het woelig oorlogsveld, waar wilde, zich opofferende moed tegen geoefende krijgskunde hardnekkig maar vruchteloos kampt; in CAESARS prachtige tent bij de verfijnde en weelderige vermaken der *Romeinsche* legerhoofden; en bij de zachtere tooneelen in de visscherswoningen, en aan de krank- en sterfbedden.

De karakters van SIEGFRIED, HILDA, den Opper-druïd, en VERTIKO, zijn goed volgehouden. De laatste was echter geen *Gallische* spion, gelijk hij hier genoemd wordt, maar een *Nerviër* van eerlijken huize. Voor afwisseling is gezorgd. De liefde speelt ook hier hare rol. Dat echter de fiere zoon van BODUOGNAT, den Hoofdvorst der *Nerviërs*, na den roemrijken val van zijnen vader en zijne broeders, en bij het verlies van zijne in slavernij weggevoerde moeder, op het oogenblik dat hij zich aan de spits zijner bondgenooten tot den uitersten kamp bereidde, op eene arme en zwakke visschersdochter zoo sterk zou verliefd zijn geworden, klinkt ál te romantisch, en is met de *Spartaansche* zeden der *Nerviërs* niet overeen te brengen. Ook tegen de toenmalige aardrijkskundige uitgestrektheid van *België*, en de historische waarheid zondigt de Schrijver wel eens. Zoo laat hij (D. I, bl. 9) 'de *Belgen* buiten hunne grenzen, tot in het land der *Gallen* den vijand te gemoet snellen', en zegt: 'dat de eerste slag, aan de boorden der *Aisne*, door de *Gallen* met den onderstand van eenige *Belgische* volkstammen geleverd werd'. Maar *België* strekte zich toen en eeuwen later, zelfs tot vóór 200 jaar, veel zuidelijker uit dan thans, en werd in CAESARS tijd door de *Matrona* en *Sequana* (de *Marne* en *Seine*) van het eigenlijke *Gallië* gescheiden (*Commentariorum de Bello Gallico*, Lib. I, Cap. I). De *Axona* (*Aisne*), waar de slag voorviel, vloeide langs de uiterste grenzen der *Remers* (die van *Rheims*), welke mede tot de *Belgen* behoorden (*Comm.*, L. II C. V); terwijl uit de naauw-

keurige opgave van de namen en het getal der volkstammen en van de magt door ieder hunner op de been gebragt (*Comm.*, L. II, C. IV) blijkt, dat niet de *Gallen*, maar de *Belgen*, zelfs met uitzondering der den *Romeinen* toegevallene *Remers* (*Comm.*, L. II, C. III) daar streden. Dat, volgens de voorstelling (D. I, bl. 149), de gevangen genomene vrouwen der gevallen *Nervische* Opperhoofden tot de laagste slavendiensten in de vijandelijke tenten zouden vernederd zijn, is strijdig met CAESARS berigt, dat hij uit medelijden de overgeblevene grijsaards, kinderen en vrouwen binnen hunne grenzen en steden heeft laten blijven, met verbod aan de naburen om die weerloozen eenigen overlast aan te doen (*Comm.*, L. II, C. XXVIII). Wat (D. II, bl. 26) gezegd wordt van den hoogen prijs dien de *Oude Belgen* op hunne paarden stelden, was op de *Nerviërs* niet toepasselijk, wier krijgsmagt uit voetvolk bestond, terwijl zij van de ruitery geen werk maakten, die hun in hun land en volgens hunne wijze van verdediging meer tot hinder dan tot nut zou geweest zijn (*Comm.*, Lib. II, C. CXVII). - Intusschen verheugen wij ons in deze 'Tafereelen' eenen geest aan te treffen, die, ware hij vroeger in *België* heerschende geweest, 't bewaard zoude hebben, om langer dan twee eeuwen een wingewest van vreemden te zijn.

Het formaat is gelukkig gekozen; maar de spelling en woordvoeging zijn dikwijls onuitstaanbaar, zoo als, b.v., door 't herhaalde gebruik van den vierden waar de eerste, en van den eersten waar de vierde naamval moest staan, en van *hen* en *haar* voor *zich*, benevens uitdrukkingen als: 'de troepen in werking stellen' (D. I, bl. 133), 'wij zullen gelukken' (D. II, bl. 39), enz.

G.V.

Album van Buitenlandsche Lettervruchten. Aflev. 1-3. Te Middelburg, bij de Gebroeders Abrahams. 1854. In gr. 8 vo. 240 bl. Prijs per Jaargang f 6-:

Het doel van dit Album is: de uitgezochte voortbrengselen der buitenlandsche pers op het gebied der letterkunde meer algemeen te doen kennen. De Redactie zegt, dat, hoewel er jaarlijks een aantal werken uit den vreemde worden vertaald,

nog vele meesterstukken van verdienstelijke Schrijvers bij ons nagenoeg geheel onbekend blijven, vooral die welke eene hoogere strekking hebben, en niet zoo zeer behooren tot de gewone romanlitteratuur. De meeste onzer Tijdschriften bewegen zich bijna uitsluitend op het gebied der romantiek. Het 'Album' zal zich, in tegenstelling daarvan, meer bepaald ten doel stellen: bijdragen tot de land- en volkenkunde behorende, reisbeschrijvingen, schetsen uit het volksleven, tafereelen uit het leven van beroemde mannen, plaatsbeschrijvingen en dergelijke mede te deelen, hoewel het *genre* van verhalen en novellen niet zal worden uitgesloten.

Nu is de vraag: of het aanvankelijk geleverde aan dit programma voldoet? Wij kunnen niet anders zeggen dan dat de Redactie over het algemeen met smaak gekozen en voor verscheidenheid gezorgd heeft. Belangrijk zijn: 'de Schetsen uit het leven in *Londen*'; - 'Een bezoek in een paar fabrieken van *Manchester*'; - 'De ontvolking der Hooglanden van *Schotland*', - en 'De ontdekkingen in de Noordpoolstreek'. Op het gebied van Geschiedenis en Staatskunde hebben ons 'De Staatskunde van *LODEWIJK XIV*'; - 'De *Noord-Amerikaansche* expeditie naar *Japan*', - en 'De blik op de Staatskunde van *Engeland*', bijzonder bevallen. Lezenswaardig zijn verder: de levensbeschrijving van den Kardinaal *MEZZOFANTO*, den weergaloozen talenkenner, en het leven van *HAYDN*, dat met talent is geschreven.

Van de novellen en verhalen is het eerste stuk, eene vertelling van *FERDINAND STOLLE*, 'het misverstand' getiteld, vol overdrijving en onwaarschijnlijkheden. Beter voldeed ons het historisch-romantisch verhaal van *FONTANE*, getiteld: *JAMES MONMOUTH*.

Het gewenschte gunstig onthaal bij het publiek zal waarschijnlijk niet achterblijven, als de Redactie zich beijvert om uit de beste geschriften van het buitenland goede artikelen te kiezen.

Geographisch Woordenboek der geheele Aarde; door J. Kramers, Jz. In één Boekdeel. Aflevering 1-10. Te Gouda,

bij G.B. van Goor. 1853. In gr. 8vo. 480 bl. f :-75 per Aflevering.

Het zamenstellen van een Aardrijkskundig Woordenboek is eene hoogst lastige en vermoeijende taak, die niet alleen geenszins in hare volle waarde wordt geschat door hen die zoodanigen arbeid zich ten nutte maken, maar waarvan ook de moeilijkheid, zoo wij meenen, in haren geheelen omvang, in geenen deele wordt gewaardeerd door hem die den arbeid gaat ondernemen. Is men eenmaal aan het werk, dan komen de bezwaren. - Wij herinneren ons althans zeer wel hoe wij in der tijd door den Heer J. VAN WIJK, RZ., bij de zamenstelling van zijn '*Algemeen Aardrijkskundig Woordenboek*', hebben hooren klagen over het afmattende van dien arbeid. Ruim vijf jaren (1821-1826) besteedde hij daaraan, en ware hij niet bezielde geweest door de edele zucht om zijn arbeid zoo volledig mogelijk te maken, hij hadde zich niet aan het '*Supplement*' gewaagd. Die laatste arbeid nam hem nog acht jaren (1835-1842) lang ál den tijd weg, dien hij aan zijne gewone bezigheden kon ontwoekeren. Wij moeten derhalve den Heer KRAMERS dank zeggen voor zijne ijzeren vlijt en rustelooze arbeidzaamheid om zijnen landgenooten zulk een *Woordenboek* te schenken, nadat, zoo weinige jaren geleden (in het jaar 1850), een '*Geographisch-Statistisch-Historisch Handboek*' door hem is in het licht gezonden.

Bij de uitgave van dit *Woordenboek* moeten wij vooral de aandacht onzer landgenooten op twee omstandigheden vestigen; namelijk: 1°. dat het werk in één Boekdeel zal worden zamengevat, waardoor degenen die het gebruiken willen, van de moeite ontslagen zijn, om een tweede en soms een derde Boekdeel in handen te nemen, wanneer zij in het eerste te vergeefs hebben gezocht; 2°. dat de uitgave met snelheid voortgaat: want in één jaar tijds zijn de nu aangekondigde Tien Afleveringen in het licht gekomen, waardoor het werk bereids tot letter L is gevorderd; zoodat wij gelooven niet te veel te zeggen, wanneer wij de hoop en tevens de verwachting uitdrukken, dat het geheel vóór het einde van 1854 zal zijn verschenen. Wanneer bij een dergelijk werk tusschen het eerste en het laatste gedeelte eene groote tijdruimte verloopt,

kan het niet missen of in het eerste ontbreekt vaak iets waarvan in het laatste melding gemaakt wordt. In dier voege kon, b.v., onder *Amsterdam*, geen gewag zijn gemaakt van een spoorweg op *Utrecht*, terwijl bij de behandeling van *Utrecht* van den spoorweg zou kunnen gesproken worden, als reeds eenigen tijd bestaande.

Het '*Geographisch Woordenboek*' is rijk aan inhoud, en daarom heeft de Zamensteller zich in de noodzakelijkheid bevonden, zijne groot octavo bladzijden in twee kolommen te splitsen, ieder van meer dan honderd regels, zoodat eene zeer fijne letter is gebruikt. Toch zijn de verschillende karakters en ook de cijfers zeer duidelijk, zoodat voor een werk dat van tijd tot tijd moet geraadpleegd worden, noch letter, noch cijfer genoegzame duidelijkheid mist. - Ten einde alle mogelijke misstellingen, in een werk als het tegenwoordige zoo onvermijdelijk, kan het wezen, aan het slot van het werk te herstellen, zal er aan het einde eene *Alphabetische Lijst van verwijzingen* geplaatst worden, om de misstellingen of overgeslagene namen op te nemen, en om het zoeken van plaatsen, die wel eens op verschillende wijze gespeld worden, onder die van elkander afwijkende letters, te doen kennen, en aan te wijzen waar de woorden te vinden zijn.

Terwijl wij de groote waarde van dit *Aardrijkskundig Woordenboek* erkennen, zullen wij, zonder aan die verdiensten te kort te doen, ons enkele aanmerkingen veroorloven, waarvan de Heer KRAMERS des verkiezende in zijne verwijzingen zal kunnen gebruik maken.

Bij *Aardenburg* wordt opgegeven: 'graanhandel en landbouw, weleer groot en bloeiend, met 5 markten en 74 straten'. Het komt ons voor, dat het hier niet duidelijk is of het 'weleer' ook slaat op 5 markten en 74 straten. Bij den Heer VAN DER AA staat, in het '*Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden*': *de stad had*, terwijl er van *Aardenburgs* toestand eenige eeuwen geleden wordt gesproken. In dier voege ook spreekt het '*Handboek*' van den Heer K., en zeker is het, dat dit stadje, hoe net en zindelijk het zijn moge, zoo vele straten en marktplaatsen niet telt. - Zou het niet goed geweest zijn, dáár en elders, voor zoo veel *Nederland* aangaat, ook de kerkgebouwen te vermelden? In groote steden is

dat niet overgeslagen, en zijn tevens door K. de praalgraven in de kerken opgenoemd. Een algemeen gebrek is het derhalve niet. - Het is evenwel verre van ons, omtrent *Nederland* eene groote uitvoerigheid te verlangen. Zij kan hier evenmin omtrent *Nederland* als omtrent eenig ander Rijk plaats vinden. Men bedenke dat *de geheele aarde* wordt behandeld in één Boekdeel. Hij derhalve, die ten opzichte van het een of ander Rijk uitvoerigheid zoekt, moet andere werken ter hand nemen; zoo als het bekend is, dat, voor zoo veel *Nederland* betreft, het uitvoerige 'Woordenboek' van den Heer A.J. VAN DER AA tot een gids kan strekken, die wel nimmer zal verlegen laten. Waar zoude het heen, indien het 'Geographisch Woordenboek' van den Heer KRAMERS zich tot zoodanige uitvoerigheid voor de geheele Aarde wilde verbreeden!

In het artikel *Amsterdam* gelooven wij, dat (bl. 30) bij de kerken eenige misstellingen zijn ingeslopen. Op het 'Berigt' aan de binnenzijde van het schutblad dier Aflevering, worden eenige fouten verholpen, maar ofschoon het getal R.-K. kerken, volgens dat 'Berigt' moet verbeterd worden tot 18, meenen wij nog dat het onjuist is. Ook is er niet *één* kerk van de Jansenisten of Oud-Roomschen, maar, bedriegen wij ons niet, dan is het getal *twee*, en de 9 Synagogen zullen wel tot *drie* moeten worden verminderd. - Het cijfer der bevolking van de hoofdstad zal dat moeten zijn van den 1sten Januarij 1851, doch dit is niet opgegeven.

Bij sommige plaatsen zal het noodig wezen om in de 'Lijst van verwijzingen' te doen zien, waar men ze te zoeken hebbe. B.v. zal men *Baarle*, d. in het District *Breda*, *Baarle*, d. in het District 's *Hertogenbosch*, *Baarle*, buurt in het District *Vollenhoven*, *Baarle*, Adel. Huis nabij *Didam*, *Baarle*, d. in *O. Vlaanderen*, schrijven *Baarle*, of *Baerle*, of wel *Baerlo*? - De buurten of buurschappen en adellijke huizen worden waarschijnlijk in het 'Geogr. Woordenboek' niet opgenomen, althans wij hebben eenige der door ons hier opgenoemde plaatsen niet kunnen vinden. Doch het is zoo: ze zijn van geringe beteekenis. - *Barlaimont*, *Barlaymont*, *Berlaimont*, en zoo vele andere plaatsen, zullen mede onder de verwijzingen behooren te worden opgenomen. - Daar wij toch aan het vragen zijn: waar zullen de *Baai-Eilanden*, nabij *Honduras*, sedert een

paar jaren tot eene *Britsche* Kolonie verheven, eene plaats vinden? - Het onderscheid tusschen *Calcutta*, Hoofdstad der *Britsche* Bezittingen in *Hindostan*, en *Calicut*, tot het Presidentschap *Madras* behoorende, zal almede op de meergezegde 'Lijst' moeten worden aangewezen.

Californië belooft thans meer belangrijk te worden dan vroeger onder de Missiën van Jezuiten of Dominikanen. Niet eigenlijk van wege het goudgraven, - ofschoon daardoor de volkstroom er aanvankelijk is heen gelokt, - maar door landbouw en handel. Te regt zegt de Schrijver aan het slot van zijn artikel over *Californië* (bl. 163): 'Langzamerhand maakt de chaos van verwarring in *Californië* voor eene betere orde van zaken plaats, en in dit schoone, wel met *Italië* vergeleken land, dat zoo ongemeen gunstig voor den handel gelegen is, en zulk een buitengewonen plantenrijkdom bevat, heeft men reeds een begin gemaakt met de akkers regelmatig en vlijtig te bebouwen, om zoo doende 's lands welvaart op hechter steunsels te vestigen, dan door goudzoeken in de 'diggings' en 'gulches'.

Op bl. 145 vernemen wij hoe het kolossale *Britsche* Rijk bezittingen heeft in al de vijf werelddeelen, alles te zamen eene bevolking tellende van ongeveer 130,000,000 zielen op eene uitgestrektheid van honderd en vijftig duizend vierkante geographische mijlen. De beschermde of cijnsbare Staten in *Azië* bedragen bovendien 47 miljoen zielen. Ook zegt de Heer K. daarvan: 'Het *Britsche* Rijk is het magtigste en uitgebreidste van de wereld; in bevolking doet het alleen voor het *Chinesche* Rijk onder'. - De oppervlakte van het *Russische* Rijk in *Europa*, *Azië* en *Amerika* is ongetwijfeld grooter, doch die grootere oppervlakte ligt voor het meerendeel onder de bevrozene luchtstreek. Wat de bevolking aangaat, in *Azië* aan *Groot-Brittanje* gehoorzamende, deze wordt wel eens begroot op honderd en vijf miljoen, en de cijnsbare op vijf-en-vijftig miljoen, dus gezamenlijk op 160 miljoen zielen, terwijl in het 'Woordenboek' opgegeven wordt: 93,500,000, en 47,000,000, hetgeen een verschil van bijna twintig miljoen zielen oplevert.

Het artikel *Europa* is op eene zeer belangrijke wijze behandeld. Men vindt (bl. 301) eene vergelijking der voornaam-

ste Staten van *Europa*, hunnen Regeringsvorm, de grootte in □ geogr. mijlen, de bevolking in 1850, en de verhouding van de sterfte tot de bevolking. Uit de vergelijking ontwaren wij dat die verhouding in *Nederland* staat als van 1 tot 33, zijnde de middelterm, welke bij de berekening der levenskansen in het algemeen wordt aangenomen. - Over de menschenrassen welke *Europa* bewonen, wordt gesproken, en de verschillende familiën van den stam opgegeven. Wat voorzeker voor velen belangrijk zal wezen, is de 'vergelijkende opgave van 't gebruik, dat er in 1846 van het volksonderwijs in de voornaamste Staten gemaakt werd'. - *Nederland* staat, volgens die vergelijkende opgave, met *Saxen*, in de gunstigste verhouding.

De Zamensteller heeft overal getracht door eene tabellarische voorstelling de verdeelingen der Rijken en Staten den lezer duidelijk te maken. Zoo ontmoeten wij, b.v., bij *Griekenland* of *Hellas* de drie groote verdeelingen, alsmede de Departementen, de bevolking van ieder Departement en de hoofdplaatsen. - De bevolking is, in het laatste tiental jaren, met ruim tien ten honderd vermeerderd. Hoe jammer, dat niet van buiten af de ontwikkeling van orde en beschaving van dat jonge Rijk wordt in de hand gewerkt! De gebeurtenissen welke thans in die streken onrust en ramp over de bevolking brengen, zullen de volksbeschaving merkelijk vertragen.

Op de spelling der woorden moet vooral worden acht gegeven. Wij erkennen gaarne dat, bij een werk als het tegenwoordige, zulks uiterst moeilijk is, en uit hoofde der van elkander afwijkende spelling, zoo als wij bereids bij het spreken over de 'Lijst van verwijzingen' hebben doen gevoelen, wordt die moeilijkheid nog grooter. Wij kunnen dan ook niet anders doen, dan deswege de meeste zorg aanbevelen. Bij *Irun*, b.v., *Spaansche* grensstad, in de Prov. *Guipuzcoa*, ontbreekt in het laatste woord eene letter. Bij de behandeling der Provincie is de spelling juist, doch had men welligt aldaar over luchtstreek en voortbrengselen wat meer bijzonderheden verlangd.

Een werk als het tegenwoordige is in ieder beschaafd huisgezin onmisbaar. Onmogelijk toch is het, voor wie ook, bekend te wezen met alle plaatsen, welke bijna dagelijks in de

Nieuwsbladen vermeld worden. Eene vraagbaak als het '*Geographisch Woordenboek*' van den Heer KRAMERS is uit dien hoofde eene behoefte. Wij wenschen dien Heer lust en krachten toe om zijne taak naar behooren en spoedig af te werken. Een ruim vertier, al mogt het niet thans alreeds tot aanmoediging strekken, zal ongetwijfeld eerlang aan Bewerker en Uitgever wèlverdiende voldoening verschaffen.

Beknopt Overzicht der Geschiedenis van ons Vaderland. Van den vroegsten tijd tot op onze dagen. Door J. Kwantes. Vierde, verbeterde en veel vermeerderde druk. Door D.W. Bosch, Dz. Te Amsterdam, bij J.C. van Kesteren. 1853. In 8vo. 128 bl. f :-50.

Dat dit beknopte overzicht der Geschiedenis van ons Vaderland gunstig ontvangen is, bewijst deze vierde druk, door den Heer BOSCH verbeterd, en vermeerderd met eene schets van de geschiedenis der overige *Nederlandsche* Gewesten, nevens die van *Holland* en *Zeeland*. Het aantal leerboeken en overzigten van de Vaderlandsche Geschiedenis neemt gedurig toe; maar men kan niet ontkennen dat ook de navorsching der Geschiedenis immer voortgaat, en steeds in het vroeger aangenomene nieuwe leemten openbaart, en aan het licht brengt wat vroeger in het duistere lag. - Dat de Heer BOSCH met de vruchten van latere onderzoekingen bekend is getuigt dit werkje, 't welk van zijne kunde en bekwaamheid vele bewijzen levert. Zonder in het minutieuse te vervallen, of zich op te houden met de ontwikkeling van beginselen, beweegredenen, oorzaken en samenhang, die in grootere werken te huis behoort, worden, in eene geleidelijke orde, klaar en beknopt de hoofdgebeurtenissen medegedeeld, en zelden iets van gewigt overgeslagen. Ook heerscht hier eene loffelijke onpartijdigheid, die wel haar gevoelen niet ontveinst, maar personen en daden laat spreken. Bij bedrijven van edelmoedigheid staat de Schrijver, met aanwijzing van het leerzame en navolgingwaardige, iets langer stil. Wij gelooven dus dit werkje, hetwelk naauwkeurige chronologische tafels bevat, en zich ook door zuiverheid van taal en stijl onderscheidt, aan elk die het voornaamste, dat op den vaderlandschen grond is

voorgevallen, wenschte te vernemen, te kunnen aanbevelen, en oordeelen dat het vooral den onderwijzer tot een geschikten leiddraad kan dienen.

Ter voldoening aan zijn verlangen in zijn Voorwoord uitgedrukt, maken wij den Heer BOSCH op de volgende misstellingen opmerkzaam. In de Noot op bl. 24 wordt verkeerdelijk gezegd: 'dat omstreeks dezen tijd' (het ontstaan der Hoeksche en Kabbeljaauwsche twisten) 'voor het eerst hier te lande van het buskruid werd gebruik gemaakt bij de belegering van het slot *Rozenburg* bij *Leiden*'; want reeds in 1328 bediende men zich in *Gelderland* van lange kanonnen. - 'Dat de afbeelding van den *Hollandschen* tuin op 's Graven munt en zegel zinspeelde op de insluiting van het slot *Hagestein* met paalwerk', zoo als het in de aant. op bl. 26 heet, valt met reden te betwijfelen. Men had die afbeeldingen reeds onder Hertog ALBRECHT. - Bl. 30. WILLEM BEUKELSZOON heeft waarschijnlijk tot de verbetering van het haringkaken veel toegebracht; maar het kaken zelf had vóór zijnen tijd reeds plaats. 'Een grafteeken te zijner eere opgerigt' is te *Biervliet* niet te vinden; maar wel is er een geschilderd glas in de Hervormde kerk, waarop hij is voorgesteld met een haring in de eene, en een mes in de andere hand. - 'Dat KAREL V', gelijk men op bl. 42 leest, 'door den tegenspoed, dien hij in den krijg ondervond, is bewogen om van de regering afstand te doen, en zijne overige dagen in afzondering door te brengen', wordt door de onlangs openbaar gemaakte stukken van zijn verblijf in het klooster *Yuste* niet bevestigd: hij had het voornemen daartoe veel vroeger opgevat; terwijl die stukken tevens leeren: dat hij in zijne afzondering geenszins 'het gestrengste leven der monniken leidde'. - Bl. 51. De nadere Unie van *Brussel* werd 'ook door *Holland* en *Zeeland*' (voorwaardelijk) geteekend. - Bl. 52. De aanbiedingen, die de Koning aan ORANJE deed doen, onder voorwaarde dat hij deze Gewesten zou verlaten, waren zoo 'schitterend' niet. - Op de laatst genoemde bl. wordt, bij de vermelding van het sluiten der Unie van *Utrecht*, gezegd: 'dat het den Hertog *van Parma* gelukt was, de tien overige landschappen door list tot onderwerping aan *Spanje* te brengen', en op bl. 60: 'dat FARNEZE van den dood van WILLEM I gebruik maakte, om bijna geheel *Vlaanderen*, *Brussel*, *Mechelen* en *Antwerpen* te

veroveren'. Hoe is het laatste met het eerste overeen te brengen? De waarheid is: dat de afval der *Waalsche* Gewesten tot de Unie van *Utrecht* leidde, en dat de onderwerping der andere *Belgische* Provinciën aan *Spanje* later volgde. - Bl. 59. ANJOU stierf niet 'in 1583', maar in 1584, ééne maand vóór den moord aan ORANJE gepleegd. - 'Onder de steden door MAURITS gedurende het beleg van *Ostende*, en ter vergoeding voor het verlies van die stad, ingenomen', is (bl. 63) *Sluis* met de omliggende plaatsen vergeten. - Bl. 72. In den eersten *Engelschen* oorlog bekleedde DE RUYTER geen hooger rang dan van 'Vice-Admiraal', waartoe hij zich op het einde van den oorlog verheven zag. - Bl. 73. TROMP keerde uit den driedaagschen zeeslag bij *Portland* niet 'zegevierend' terug: hij had slechts het geluk het tegen den magtiger vijand uit te houden, en de meeste koopvaarders onder zijn geleide behouden binnen te brengen. - Bl. 77. 'Het in brand steken van het overschot der *Engelsche* vloot bij *Upnor*' is zoo te verstaan: dat dit lot nog drie schepen trof. - Op bl. 80 had het behoud van *Muiden* door de dienstmaagd WALBURG, het onder water zetten van *Holland*, en het vruchteloze beleg van *Groningen* door de *Munsterschen* - in Junij, Julij en Augustus voorgevallen - vooraf moeten gaan aan de wreedheden door de *Franschen*, op hunnen terugtogt, te *Bodegraven* en *Zwammerdam* - in het laatst van December - bedreven. - Bl. 81. Vóór den slag tegen de *Franschen* in de nabijheid van den *Etna*, waarin DE RUYTER gekwetst werd, was een andere bij de *Liparische* eilanden geleverd, op den 8sten Januarij 1676. - Onduidelijk is 't geen op bl. 82 staat: 'Intusschen was FILIPS VAN ALMONDE met eene vloot ter ondersteuning van de *Denen* tegen de *Zweden* naar de *Oostzee* vertrokken. Deze, zich met de *Deensche* vloot onder C. TROMP vereenigd hebbende, behaalde op de *Zweden* eene luisterrijke overwinning bij *Oland*'. - Bl. 86. Voor *Malaga* bleef de zege onbeslist; beide partijen schreven ze zich toe. - Aan geen der veldslagen van 1704-1709, bl. 102 opgenoemd, kan COEHOORN hebben deel gehad, vermits hij toen reeds was overleden.

G.V.

Boekbeschouwing.

Nieuwe Leerredenen door J.P. Hasebroek. Te Breda, bij Broese en Comp. 1853. In gr. 8vo. 347 bl. f 3-:

Met méér dan gewone belangstelling namen wij dezen bundel Leerredenen ter hand, die ons ter beoordeeling werd toegezonden. Was de vroegere bundel, door HASEBROEK uitgegeven, ons niet onder de oogen gekomen, wij zagen ons thans in staat gesteld om kennis te maken met zijnen preëktrant, en den sleutel te vinden tot verklaring van den opgang, door hem gemaakt in de Gemeente. Wij meenden bovendien van den begaafden Dichter evenmin als van den *Amsterdamschen* Leeraar iets alledaagsch te mogen verwachten. En bij den naam van Kerkelijke regtzinnigheid, die hem nagaat, waren wij - waartoe het ontveinsd? - dubbel verlangende om te weten: of en in hoe verre zijne prediking daartoe aanleiding geeft, en daaraan beantwoordt. Thans doen wij verslag van onze bevinding. Wij doen het, onzer onpartijdigheid bewust, en volkomen bereid, om zoo wel het vele goede te prijzen, dat hier gevonden wordt, als om ook de schaduwzijde te toonen, die wij meenen te hebben opgemerkt. Onze lezers mogen daaruit dan besluiten tot de eigenaardigheden en de waarde van dezen bundel.

Eene keurig gestelde opdracht aan Dr. G.D.J. SCHOTEL gaat vooraf, die getuigenis draagt van innige vriendschapsbetrekking tot hem. De vermelding van den naam van VAN DER PALM, die daarin voorkomt, deed ons goed. Wij hooren dien beroemden naam gaarne uit den mond van HASEBROEK, die, zoo wij meenen, veel aan hem verschuldigd is.

De twaalf Leerredenen, in den bundel vervat, zijn van gemengden inhoud en dan ook, zoo veel wij bemerken kunnen, niet gerangschikt naar zekere vooraf vastgestelde orde. Een vlugtig overzicht van de daarin behandelde onderwerpen zal ons doen zien welk eene verscheidenheid hier gevonden wordt.

De eerste draagt, naar *Col. III:11*^b, tot opschrift: CHRISTUS ons alles; en wijst aan dat CHRISTUS den Christen alles mag,

wil, kan, zal en moet zijn. - De tweede, na het Avondmaal gepredikt, bevat, naar JEREM. IV:3^b, eene wekstem ter bekeering. De nieuwe landontginning des landmans, waarop gezinspeeld wordt in den tekst, wordt hier voorgesteld als het beeld van de vernieuwing onzes inwendigen levens. De overeenkomst wordt gevonden in den toestand die beiderlei vernieuwing voorafgaat, in den arbeid die beiderlei vernieuwing vergezelt, en in de vrucht die beiderlei vernieuwing volgt. - De derde heet: zondebeschouwing, en spreekt, volgens *Ps. cxxx:3*, over de talrijkheid, schandelijkheid en schadelijkheid onzer zonden. - De vierde stelt in den Apostel PAULUS, naar 1 *Thess. II:1-11*, een toonbeeld voor den Evangeliedienaar aan de Gemeente voor oogen. - PONTIUS PILATUS wordt, naar aanleiding van *MATTH. XXVII:2^b*, in de vijfde geschetst als mensch, als regter, als getuige tegenover ons. - JEZUS voor HERODES, of liever: JEZUS, naar HERODES gezonden, voor HERODES gesteld, door HERODES ondervraagd en door HERODES bespot, maakt, volgens *LUK. XXIII:6-12*, den inhoud uit der zesde. - De waarschuwing tegen de lokstemmen der liefde, die *MATTH. XVI:21-23* voorkomt, wordt in de zevende beschouwd met het oog op Hem van wien zij uitgaat, op ons tot wie zij komt, en op den raad dien zij bevat. - De achtste handelt over de eeuwigheid, en neemt uit de herinnering van den engel, *Openb. x:5, 6*, aanleiding tot de overpeinzing van deze vier bijzonderheden, dat er, namelijk, een leven der eeuwigheid is, dat er in dat leven verschil bestaat van lotsbedeeling, dat dit verschil in den tijd wordt voorbereid, en dat wij de ure der beslissing naderen. - Aangaande de verzekerdheid der hoop, *Hebr. VI:11* genoemd, wordt, na eene zeer uitvoerige Inleiding, in de negende aangewezen, dat het ons, om van de echtheid onzes geloofs verzekerd te zijn, uit de vergelijking met het Evangelie blijken moet, dat wij onze toestemming geven aan de waarheden, gehoorzaam zijn aan de geboden, en vertroost worden door de beloften, die het Evangelie bevat; waaraan dan nog eene Narede is toegevoegd, even uitvoerig bijkans als de Inleiding. - Op het Pinksterfeest is de tiende gehouden, waarin, naar *Openb. XXI:5*, gesproken wordt over de aanvankelijke herschepping der wereld, waarin zij bestaat, door wien zij wordt tot stand gebracht, en in hoe verre zij nog verdere uitbreiding

te wachten heeft. Overeenkomstig dit plan wordt éérs gewezen op de vernieuwing van het Godsverbond, de hervorming van de zedelijke gedaante der wereld en de herschepping van den inwendigen mensch; daarna op het middel waardoor die vernieuwing is uitgewerkt, de werktuigen die daarbij zijn gebezigd, en de hindernissen waarover zij heeft gezegepraald; en eindelijk op de herschepping der geheele menschheid, de geheele herschepping der menschheid en de herschepping der menschheid in haar geheel. - De brief aan *Sardis*, *Openb.* III:1-6, wordt in de elfde, en die aan *Laodicea*, *Openb.* III:14-22, in de twaalfde Leerrede zóó behandeld, dat zij telkens met de ontwikkeling van den tekst aanvangt en met de toepassing daarvan op ons eindigt.

Na deze inhoudsopgave geven wij nu ons oordeel over dit predikwerk gaarne op in eenige bijzonderheden.

En dan beginnen wij liefst met te prijzen al wat wij goeds en voortreffelijks gevonden hebben. De onderwerpen, hier behandeld, zijn belangrijke, en de teksten, ofschoon meerendeels zeer gewoon, zijn wél gekozen en doorgaans met oordeel gebruikt. Tot de keuze van 1 *Thess.* II:1-12 zou HASEBROEK misschien niet gekomen zijn, indien de wekelijksche kapittelpreek te *Middelburg* hem er niet toe gebragt en verplicht had. Toevallig is het zeker, dat hier geene andere historische stoffen behandeld zijn dan ontleend aan de lijdensgeschiedenis van den Heer, en dat niet minder dan vier Leerredenen genomen zijn uit de *Openbaring* van JOHANNES. Het gebruik van JEREM. IV:3^b gemaakt, is allezins vernuftig en gepast. Waar grootere teksten behandeld worden, is doorgaans de verklaring even volledig als wél doordacht en onderhoudend. Dat de vierde, elfde en twaalfde weinig meer dan verklaring en toepassing behelzen, strekt haar niet tot oneere. De overige plannen zijn doorgaans even geleidelijk en eenvoudig. Allen bewegen zich vrij en gemakkelijk, en loopen naar de ontworpen schets regelmatig, maar ongedwongen af. Er heerscht hier, met opzigt tot de *dispositie* der stof, eene groote verscheidenheid, die wij niet aarzelen navolgingwaardig te noemen. Zoo wel de tiende, die, meer dan de overigen, in deelen en onderdeelen gesplitst is, als de negende, die zich, wat den vorm betreft, sterk onderscheidt door eene zeer uitvoerige Inleiding en Narede, achten wij onberispelijk. Ook de

opschriften zijn in den regel voor den inhoud bij uitnemendheid gepast. - Voorts roemen wij den zuiveren stijl en de gekuischte taal, waarvan HASEBROEK zich bedient. Hij is overal verstaanbaar zonder plat te worden, sierlijk zonder overladen te zijn, en, waar zijne rede zich verheft, daar gaat zij toch niet boven het bereik van een gewoon stads-gehoor. Aan oratorische wendingen ontbreekt het evenmin als aan pathetische plaatsen. Doorgaans spreekt hij de taal des gevoels, en hij weet ook aan het algemeen bekende door schoone, soms verrassende vormen nieuwheid bij te zetten. Vooral rigt hij zich tot de verbeelding, tot het hart en het geweten zijner hoorders, en tracht hen beurtelings te schokken en te verteederen, te ontgloeijen en tot tranen toe te bewegen, wakker te schudden en tot de besliste keuze des geloofs te brengen. Zijne redenen zijn gekenmerkt door hoogen en heiligen ernst. De waarheid die in CHRISTUS is, staat overal op den voorgrond, en niet slechts op geloof en bekeering, maar ook vooral op heiligmaking wordt krachtig aangedrongen. Soms worden ook on-Evangelische begrippen, die in de Gemeente gevonden worden, teregt gewezen en bestreden. Geen lijdelijk Christendom is het, dat hier gepredikt wordt, maar zulk een, hetwelk, in afhankelijkheid van God en onder inwachting van den bijstand zijns Geestes, naar volkomenheid streeft. Allermint zijn deze Leerredenen er op aangelegd, om de vlag der Kerkelijke regtzinnigheid tegenover andersdenkenden hoog op te steken, of over meer liberale rigtingen van onze dagen een veroordeelend vonnis te doen hooren. Doorgaans is de voorstelling der waarheid Evangelisch; meestal wordt zij in Bijbelsche bewoordingen opgegeven. Kortom, deze preëkbundel munt door zoo vele niet gewone gaven, aan den Prediker eigen, uit, en beveelt zich in zoo menig opzigt gunstig aan, dat wij over de uitgave ons dankbaar verblijden.

Wil men eene en andere proeve tot staving van ons hier uitgesproken oordeel? Welaan, in antwoord op de vraag, wie tot den arbeid, die tot vernieuwing onzes inwendigen levens gevorderd wordt, bekwaam is, lezen wij bl. 49: 'Geliefden! Ik heb straks op het voorbeeld eener moeder gewezen. Laat mij hetzelfde beeld nog eens mogen ter hulp roepen. Wat bekwaamt eene moeder tot de offers, die zij aan haar kind brengt? Gij antwoordt: de kracht der liefde. Wat doet haar

lagchen tegen de smarten, tot wier prijs zij haar kind koopt? de kracht der liefde. Wat doet haar niet alleen in, maar ook voor haar kind leven? de kracht der liefde. Wat doet haar niet alleen in, maar ook voor haar kind lijden? de kracht der liefde. Wat doet haar niet alleen in, maar ook als de nood dreigt voor haar kind sterven? de kracht der liefde. Wat doet haar, als eene andere RIZPA, bij het graf van haar kind de wacht houden, en ook dan nog moeder blijven als haar kind, dat haar moeder maakte, het hare niet meer is? de kracht der liefde. Ziet daar het gansche geheim: de liefde is de grootste wonderdoenster, die het anders ondoenlijke vermag. Van duizend dingen, waarvan het heet: hoe is het mogelijk? is het antwoord: bij den mensch zonder liefde is het onmogelijk; maar bij de liefde zijn alle dingen mogelijk, alle dingen zijn mogelijk dengene die lief heeft.'

Eene tweede proeve ontleenen wij aan bl. 241, waar gezegd wordt, dat het middel, waarvan zich de Heilige Geest ter uitwerking van de geloofsverzekerdheid in den Christen bedient, 'niet bestaat, zoo als sommigen gewild hebben, in engelen, die uit den hemel komen om ons te zeggen, dat wij genade in Gods oogen gevonden hebben en dat onze namen geschreven staan in het boek des levens des Lams. Dat middel bestaat niet, zoo als anderen beweren, in buitengewone verrukkingen des geestes, waarbij wij, als andere PAULUSSEN, ons naar het paradijs opgetrokken gevoelen, om daar nooit aanschouwde dingen te zien, of nooit gehoorde klanken te vernemen. Dat middel, eindelijk, bestaat ook niet uitsluitend, zoo als sommigen schijnen te drijven, in zoodanige geweldige schokken en schuddingen in het inwendige leven, waarbij men als door een tooverslag uit den nacht der diepste geestelijke ellende in het volle licht des geloofs en der blijdschap wordt verplaatst. Dat middel is ongelijk eenvoudiger.'

Nog eene laatste proeve, genomen uit de achtste Leerrede: over de eeuwigheid. 'Juist dit, dat ons lot hiernamaals in de eeuwigheid in den tijd wordt voorbereid, en dat de mensch geoordeeld zal worden naar hetgeen hij hier gedaan heeft, o hoe vermeerderd het het geluk des hemels. Zoo weet dan de vrome: hij is, - o ja! naar den eeuwigen vrederaad des Allerhoogsten; - o ja! door de hulp en genade van CHRISTUS, die met hem was; - maar hij is dan toch, onder en door

de Goddelijke genadeleiding, de werkmeester zijner eigene gelukzaligheid. En schoon hij al de eere van zijn behoud aan Hem laat, in wien hij als zijn Verlosser geloofd heeft, het is dan toch uit zijn eigen, en niet uit eens anders geloof, dat hij mag leven. Gij die weet, hoe zoet het is onder de lommer van den boom te zitten, dien gij zelf hebt geplant, en de druiftrossen te smaken van den wijnstok, dien gij zelf gekweekt, gesnoeid en verpleegd hebt, gij zult de waarde daarvan gevoelen: gij zult beseffen, hoe dat zelfbewustzijn van een medearbeider Gods aan zijne eigen zaligheid geweest te zijn, een hemel in den hemel wezen zal.'

Wij komen nu tot de schaduwzijde van dezen kansel-arbeid, waarvan wij de loffelijke en zelfs uitstekende eigenschappen vermeld hebben.

Onze eerste aanmerking betreft het gebruik, dat in deze leerredenen doorgaans van den tekst gemaakt wordt. Met uitzondering van de vierde, zesde, zevende, elfde en twaalfde, waarin meer of minder uitvoerige pericopen behandeld zijn, maakt het Schriftwoord, dat aan het hoofd staat, niet zoo zeer het onderwerp en de bezielende kracht der gansche Leerrede uit, maar is slechts het motto, dat spoedig ter zijde geschoven, of hoogstens nu en dan eens herhaald wordt. Over *Col.* III:11^b wordt gepredikt zonder dat er acht geslagen is op het verband der rede. Aan *JEREM.* IV:3^b wordt enkel het beeld ontleend, dat in de preek wordt uitgewerkt. In plaats van *Ps.* CXXX:3 zou menig ander Bijbelwoord even gepast kunnen staan aan het hoofd der derde Leerrede, ofschoon er aan het einde gebruik gemaakt wordt van vs. 4.

Niemand zal beweren dat *MATTH.* XXVII:2^b meer dan motto is, om over *PILATUS* te spreken. *Openb.* x:5, 6 wordt verschillend verklaard; maar hier wordt niet eens gezegd welke verklaring de voorkeur verdient: uit het woord van den engel, *dat er geen tijd meer zijn zal*, wordt slechts, op den klank af, aanleiding ontleend om te spreken over de eeuwigheid. Dat er, waar gehandeld wordt over *de verzekerdheid der hoop*, van *Hebr.* VI:11 veel meer gebruik had kunnen gemaakt zijn, en dat in dat geval de Leerrede over dat onderwerp een gansch anderen loop zou genomen hebben, lijdt bij ons geen den minsten twijfel. En *Openb.* XXI:5, hoe gelukkig ook aangewend, zoodat zelfs de hoofdverdeeling gebouwd is op de onderschei-

dene woorden van den tekst, geeft slechts het hoofddenkbeeld aan, dat in de preek op den voorgrond treedt, en meer niet. Dit motto-preken keuren wij af. Wij weten wel, dat het veelmalen en door velen geschiedt. Wij kunnen het bij voorkomende gelegenheden zonder aarzeling gedoogen, en zijn er verre af, om elke leerrede mislukt te achten, die in dit opzigt berisping verdienen zou. Maar desniettemin, ja, dáárom juist geven wij in bedenking, of HASEBROEK niet gevaar loopt, om misbruik te maken van zijne vrijheid. Onze prediking mist ligt, wanneer de tekst enkel motto is, dat zuiver Bijbelsch karakter, dat hare aanbeveling zijn moet bij de Gemeente. Aan de eere der Schrift doen wij te kort, wanneer wij haar slechts vergunnen, om het opschrift voor onze leerrede te leveren zonder meer. En bij gestrengte voortgezette Bijbelstudie zal het ons allengs onmogelijk worden, om eenig belangrijk onderwerp anders dan aan de hand van den een of anderen gewijden Schrijver te behandelen.

Eene tweede aanmerking heeft betrekking op de plannen en opschriften van sommigen dezer stukken. De eerste leerrede behaagt ons in dit opzigt allermint. Wij missen er dien *lucidus ordo* in, waarop wij prijs stellen, en zouden meenen dat, indien men over dat onderwerp volgens dien tekst mogt willen prediken, de *dispositie* eene gansche andere zou moeten zijn. Omtrent de derde vragen wij, of het niet vrij mat en flauw klinkt, dat er, na de voorstelling van de talrijkheid en schandelijkerheid onzer zonden, nog zal gesproken worden over hare *schadelijkerheid*: er had hier, onzes inziens, eene krachtiger uitdrukking kunnen en moeten gekozen zijn. En de opgave van de laatste drie onderdeelen der tiende leerrede lijdt aan groote onduidelijkerheid, die eerst bij de ontwikkeling allengs wijkt. Zoo laten ook de opschriften wel iets te wenschen over. Doorgaans zijn zij wat ál te kort en daardoor minder juist. Die der tweede en der achtste leerrede zijn zeker te algemeen van uitdrukking. Dat der derde is met haren inhoud in strijd, die niet *de zonde*, maar *onze zonden* in overweging neemt. En of onder *de lokstemmen der liefde*, waartegen in de zevende gewaarschuwd wordt, niet meestal geheel iets anders wordt verstaan, dan hier bedoeld is, zouden wij den anders naauwkeurigen Spreker wel in bedenking willen geven.

Met onze derde aanmerking brengen wij de vraag ter sprake: of de Prediker zich in den regel niet méér, dan hier geschied is, heeft toe te leggen op de verheldering van het verstand zijner hoorders, op kalme en bezadigde ontwikkeling der Christelijke waarheid? Het eigenlijk didaktische element ontbreekt in deze leerredenen bijkans geheel. Geene enkele is van zuiver leerstelligen of zedekundigen inhoud; geene enkele is, b.v., toegewijd aan de ontvouwing van eenig bepaald gedeelte van het Paulinisch leerbegrip. Er is geen twijfel aan, of de Gemeente heeft in onze dagen behoefte aan vermeerdering van Christelijke kennis. Het verstand, vooral der meergevorderden, heeft zijne onmiskenbare regten, zonder dat er daarom, waar deze in het oog gehouden worden, dor en droog behoeft te worden gepredikt. En HASEBROEK, optredende in de hoofdstad, telt zeker niet weinigen onder zijne hoorders, die voorlichting en teregtwijzing en verhelderd inzicht in de waarheid van hem begeeren te ontvangen. Wij moeten vreezen dat hij op hunne behoeften te dezen opzichte te weinig bedacht is, en hen in zoo verre doorgaans onbevredigd van zich laat gaan. Het algemeen bekende, wij zeiden het reeds, weet hij onder schoone, soms verrassende vormen te herhalen en telkens bij vernieuwing voor te stellen; maar het min bekende en dieper liggende, dat daarom voor menigeen niet minder belangrijk is, wordt doorgaans niet aangeroerd. Daarmede staat ook het breedsprakige van den stijl, waarvan uit de medegedeelde proeven reeds blijken kan, in betrekking. Er is hier over het algemeen meer uitvoerigheid dan diepte. HASEBROEK is meer de orator die declameert, dan de theoloog die de resultaten van zijn naarstig onderzoek in populaireren vorm mededeelt en tot het wezen der dingen zoekt door te dringen. De voorstelling is dan ook meestal zeer plastisch en er meer op aangelegd om de verbeelding te ontgloeijen dan het verstand tot nadenken op te wekken. Soms, als wij onder het lezen ons verbeeldden hem te hooren, waren wij geneigd om hem toe te roepen: 'Eilieve, zeg ons nu toch ook eens in meer eigenlijke bewoordingen wat gij daar enkel in gewijde beeldspraak ons verkondigt!' Het is zoo, *non omnia possumus omnes*, en het schijnt meer de gave van HASEBROEK te zijn, om tot het gevoel en het geweten te spreken dan wel tot het verstand. Maar, hoe hoog wij ook die gave schatten, zij kan eenzijdig

worden ontwikkeld en gebruikt, de *pathos* der rede kan overdreven worden, en, waar het gevoel aan den teugel der rede weet te ontkomen, daar zal wel van geene wèlgegronde overtuiging meer sprake kunnen zijn; daar loopt men gevaar, om te verzeilen op de klippen der verderfelijksste dweeperij. Men begrijpe ons wèl!

HASEBROEKS preektrant zou, bij eenzijdige ontwikkeling, zulke uitersten kunnen in de hand werken en gevaarlijk kunnen worden voor den welstand der Gemeente, die zoo wel in de kennis als in de genade des Heeren moet opwassen. Zijne leerredenen onderscheiden zich, gelijk wij zagen, door velerlei voortreffelijks, dat bij anderen te vergeefs gezocht wordt. Een weinig meer eenvoudigheid en diepte, een weinig meer kalme redenering en bezadigde voorstelling der Christelijke waarheid, dan bij hem gevonden wordt, en vooral meer zuiver Bijbelsche en Evangelische elementen, aan den diepzinnigen PAULUS, allermeeft aan den onvergelykelijken, éénigen Meester ontleend, die gesproken heeft zoo als nooit eenig mensch op aarde - en HASEBROEK zal met zijne onmiskenbare gaven een navolgingwaardig voorbeeld van kanselwelsprekendheid geworden zijn.

Vraagt iemand, in de vierde plaats: aan welke leerredenen van dezen bundel wij om verschillende redenen de voorkeur geven zouden? het is reeds gebleken, dat en waarom de vierde, elfde en twaalfde ons bij uitnemendheid behaagd hebben. Ook voor de vijfde en zesde hebben wij, van wege het menschkundige der teekening, hoogen lof, al kunnen wij het niet goedkeuren dat CHRISTUS bij de lijdensprediking meer of minder op den achtergrond staat. En niet minder, meenen wij, bevelen de tweede, zevende en tiende zich in menig opzigt gunstig aan. Hieruit volgt nu, dat wij met de overigen minder ingenomen zijn. Wij geven daarvan gaarne rekenschap met een enkel woord. In de eerste, getiteld: CHRISTUS *ons alles*, heerscht, ook afgezien van het min gepast gebruik, daarin van den tekst gemaakt, zekere onbestemdheid en min geregelde orde, waardoor de goede indruk belemmerd wordt. Het wordt, dunkt ons, niet regt klaar, hoe CHRISTUS des Christens álles is, en wij twijfelen zeer, of de voorstelling, hier van den Heer gegeven, volledig en waar genoeg, althans de regt geschikte is, om den mensch tot Hem op te leiden. In de derde mishaaft ons die breede optelling van onze zonden,

zonder dat er eigenlijk over de zonde zelve regstreeks gesproken wordt. Dat telkens terugkeerende referein: *telt, Toehoorders! telt!* tot negen malen toe herhaald op weinige bladzijden, maakte op ons een hoogst zonderlingen indruk, en scheen, naar ons gevoel, in strijd te zijn met den ernst des onderwerps, te meer daar toch de menigte onzer overtredingen ontelbaar is, en de schuld van den overtreder ook eigenlijk niet zoo zeer gelegen is in de veelheid zijner zondige woorden en daden, als wel in de strafwaardigheid der zonde zelve, waarvan zij de uitvloeisels zijn. Het is eene preek meer geschikt om den zondaar te verschrikken en zelfs te bedwelmen, dan om hem tot ware zelfkennis op te leiden. De achtste, over de *eeuwigheid*, is, zoo wij wèl zien, zeer sterk gekleurd. Al te *plastisch* is ons de beschrijving der eeuwigheid in het eerste deel, als *een oceaan zonder oevers, een afgrond zonder bodem, eene ruimte zonder grens*. Ook meenen wij dat ons van de zaligheid der regtvaardigen in de toekomstige eeuw nog wel andere voorstellingen in het Evangelie gegeven worden dan de beeldsprakige in de *Openbaring* van JOHANNES, die hier bij voorkeur wordt medegedeeld. En tot eene vergadering van Christenen mogt over de eeuwigheid nog wel een weinig anders gesproken worden, dan hier geschied is, waar het er enkel op schijnt aangelegd, om door de zucht naar zelfbehoud de menschen te bewegen tot het geloof. Wij zien, eindelijk, de verdiensten niet voorbij, die de negende aanbevelen. Meesterlijk is de tentoonstelling gelukt van het gevoelen dergenen die van geene *verzekerdheid der hoop* hooren willen. Ook wordt hier menig on-Evangelisch begrip dienaangaande bestreden en terecht gewezen. En toch, als het er nu op aankomt, om te bepalen waarin die begeerlijke verzekerdheid bestaat, en langs welken weg zij verkregen wordt, dan vinden wij ons teleurgesteld. Wij vreezen althans, dat aan het einde de meeste hoorders evenzeer blijven dobberen tusschen hoop en vreeze, als zij misschien vroeger deden.

En hoe staat het, eindelijk, met HASEBROEKS vermeende Kerkelijke regtzinnigheid? Zij is, wij zeggen dat met blijdschap, eene bedachtzaam gematigde, vermengd met velerlei echt Evangelische elementen, vrij van angstige bekrompenheid, ruim in het aanbod van Gods genade, zoodat zij, gewogen op de weegschaal van *Dordrecht*, in menig opzigt te

ligt zou bevonden worden. Er is menig Leeraar in de Hervormde Kerk, misschien ook wel onder zijne ambtgenooten te *Amsterdam*, die weinig anders predikt en, bij verschil in bijzaken, zich met de hoofdzaken, zoo als zij hier voorgesteld worden, opperbest kan vereenigen, zonder nog voor regtzinnig, in den gewonen zin des woords, bekend te staan. Maar doorgaans toch gebruikt men minder sterke bewoordingen, dan waaraan HASEBROEK de voorkeur geeft, en bedient men zich minder dan hij van gewijde beeldspraak. Dit neemt echter niet weg, dat hier en daar plaatsen voorkomen, die, zoo wij meenen, den toets van het zuiver Evangelie niet of niet volkomen kunnen doorstaan, en waarin de oude dogmatiek doorschemert of doorstraalt. Wij geven daarvan ten slotte eene en andere proeve, die wij met vol vertrouwen overlaten aan het oordeel onzer lezers.

Bl. 13: 'Aan de eene zijde staat God in het ontoegankelijke licht zijner heiligheid en regtvaardigheid, dat tegenover de zonde een verterend vuur des toorns wordt. Aan den anderen kant staat de mensch in den diepen nacht zijner verdorvenheid en schuld, die tegenover de heiligheid Gods zich dubbel somber en dreigend vertoont. En tusschen die beide staat de wet van *Sinai*, door haar middelaar zelven eene vurige wet genoemd. Die wet, zij doet over het hoofd van den overtreder onophoudelijk het wee! wee! der veroordeeling klinken. Die wet, zij moet worden verzoend, eer het tusschen God en den mensch weder tot eene verzoening kan komen. Maar wie, die haar verzoenen, dat is, met andere woorden, wie die hare weeën doorstaan, hare oordeelen dragen en alzoo hare vurige pijlen uitblusschen kan? Wie?.....'

Bl. 240: 'Ik zal u niet behoeven te herinneren, hoe in het werk onzer zaligheid aan elken der drie personen in het Goddelijke wezen eene eigenaardige plaats wordt toegekend. Eerst komt de Vader, die naar zijn ondoorgrondelijk welbehagen in menschen van eeuwigheid het ontwerp des vredes maakt, en op grond daarvan in de volheid des tijds zijnen Zoon zendt. Daarna komt de Zoon, die, in de gestaltenisse Gods zijnde, mensch wordt, en in die dubbele natuur als Godmensch, en alzoo als middelaar Gods en der menschen, aan den satan den mensch als buit ontrukkt en hem tot een eigendom des Vaders maakt. Eindelijk komt de Heilige Geest, die dien

mensch als een onvervreemdbaar eigendom Gods met zijn zegel verzegelt, en hem zelve te gelijk inwendig het onderpand zijner zaligheid in het harte geeft!

Hier leggen wij de pen neder. Wij vertrouwen dat wij genoeg gezegd hebben, om deze leerredenen te doen kennen in hare niet geringe, maar toch ook betrekkelijke waarde. Den begaafden Prediker, van wien wij in denkwijze minder sterk verschillen dan hij misschien vermoedt, reiken wij gaarne de broederhand. Zijn arbeid zij gezegend in de Gemeente des Heeren!

Jezus' Joodsch-Theokratische Godgeleerdheid, of wat heeft Jezus aangaande God en Godsdienst geleerd? Met een beroep op de bronnen, waarop de Joden plagten te wijzen. Door Dr. L.S.P. Meyboom, Predikant te Groningen. Te Groningen, bij J. Oomkens, J.zoon. 1854. In gr. 8vo. 89 bl. f :-70.

Deze titel, hoe uitvoerig ook, is toch niet ten volle duidelijk, en geeft aanleiding tot vele vragen. Dr. MEYBOOM schijnt zelf dat gevoeld te hebben, zoodat ZEerw. den titel nog nader omschrijft en toelicht, zeggende (bl. 4): 'Wanneer wij onderzoek doen naar 's Heeren Joodsch-Theokratische Godgeleerdheid, dan bedoelen wij het gebruik dat Hij maakt van Staatsregeling, Wet en Profeten, vaderen en schriften, denk- en leefwijze van het Joodsche volk; met één woord van de Godsregering en al wat onder en door haar bij de Joden was ontstaan, en zijne leer aangaande God en Godsdienst, door Hem met een beroep op dat alles voorgedragen. Misschien drukken wij de vraag, die wij willen beantwoorden, het duidelijkst en eenvoudigst in dezer voege uit: *Welke is de leer van JEZUS aangaande God en Godsdienst, die door Hem werd voorgedragen met een beroep op de bronnen, waarop de Joden plagten te wijzen?* - De beantwoording dier vraag leidt tot een drieledig onderzoek, namelijk: wat JEZUS opneemt als den Joden reeds bekend; - wat Hij aanwijst als in de Godsregering en het Theokratisch Jodendom voorhanden, maar door de Joden minder goed begrepen; - wat Hij in de Joodsche Godsregering ziet en aanwijst in betrekking tot den CHRISTUS en zijn Rijk; - terwijl dat onderzoek gevolgd wordt door

eenige opmerkingen aangaande het gebruik dat de Heer van de Godsregering en het Theokratisch Jodendom maakte, om daaruit God en Godsdienst te doen kennen, en aangaande het verband tusschen zijne *Theologia Naturalis* en zijne *Theologia Judaico-Theocratica*, - en opmerkingen aangaande het gebruik dat Hij ons en anderen leert maken van de bronnen, die den Joden ter dienste stonden, of eenig ander volk, aan hetwelk het Evangelie verkondigd wordt, ter dienste staan.

In de beantwoording van de eerste der drie vragen wordt vooral gewezen op het Godsbegrip der Joden, waarvan JEZUS gebruik maakt om zijne leer daarop te bouwen of aan te sluiten. Inzonderheid komt hier de *daemonologie* der Joden ter sprake. Daarin vonden wij veel wat wij reeds in MEYBOOMS *Leven van JEZUS*, Eerste Deel, Eerste Stuk, gelezen hadden, veel ook dat tot aanvulling van het in dat werk medegedeelde kan strekken. Hoe veel belangrijks en vernuftigs daarover ook is in het midden gebracht, gelooven wij echter dat de duivelen-quaestie nog verre van geëindigd is.

In het tweede deel vindt men eene opsomming, met belangrijke opmerkingen, van Oud-Testamentische uitspraken die door JEZUS in het regte licht zijn geplaatst. Dat is een uitmuntend stuk, met bladzijden vol licht en leven.

Met het derde deel kunnen wij ons minder vereenigen. Het geheel wegedeneren der eigenlijke Messiaansche profetiën wilde ons en zal velen met ons niet behagen. Wij houden het integendeel er voor, dat er in het O.T. vele profetiën zijn die uitsluitend betrekking hebben op den Messias en zijn lot, en dat JEZUS zich daarop als zoodanig ook beroept. Neen, niet bij gevolgtrekking past JEZUS Oud-Testamentische uitspraken op zich-zelfen toe; maar omdat vele inderdaad bepaalde voorzeggingen nopens den Messias en zijn lot waren.

Evenmin kunnen wij met den Bijbel in de hand instemmen met de slotsom die Dr. MEYBOOM, na belangrijke verklaringen, mededeelt aangaande *de toekomst des Heeren en de laatste dingen*, zeggende: dat JEZUS wel bij herhaling spreekt van zijne komst en van een oordeel, maar daarbij niet verder in de toekomst loopt, dan tot den eersten tijd na *Jeruzalems* val, wanneer de snelle verbreiding des Evangelies onder de volken der aarde het teeken zijner komst zal zijn, en de schifting der volken in geloovige burgers des koninkrijks en

in ongeloofigen, die er buiten blijven, het oordeel zal zijn, dat van Hem uit zal gaan. Wat er méér gevonden wordt, zegt Dr. MEYBOOM, is inkleeding, beeldspraak, vorm.

Gelijk het geheele stuk den degelijken Godgeleerde en den Levensbeschrijver van JEZUS doet kennen, zoo geven ook de verschillende wenken en opmerkingen, waarmede Dr. MEYBOOM zijn onderzoek eindigt, blijken van veel menschenkennis. Allen die het Tijdschrift *Waarheid in Liefde* (uit welks Jaargang voor 1854, Tweede Stuk, dit is overgedrukt) niet bezitten, raden wij aan dit werkje te koopen. Ook zij die, even als wij, zich niet in alles met den geleerden Schrijver kunnen vereenigen, zullen er veel in vinden dat voor den tijd van lezing en de geringe kosten ruimschoots schadeloos stelt. Den geleerden man toch, die in den Bijbel en bepaaldelijk in het leven, de woorden en daden van JEZUS geheel te huis is, vindt men schier op elke bladzijde terug.

†-.

De Augsburgsche Confessie, bevattelijk verklaard door E. Lehman en H. Schnabel, Evang.-Luth. Predikanten in Saksen. Uit het Hoogduitsch. Met eene Inleidende Voorrede van Ludw. C. Lentz, Evang.-Luth. Predikant te Amsterdam. Met een op staal gegraveerd portret en fac-simile van Dr. M. Luther. Te Amsterdam, bij Allart en van der Made. 1854. In gr. 8vo. VI en 292 bl. f 2-:

Onder de gedenkstukken der Kerkhervorming is de *Augsburgsche Confessie*, als zuiver opgevatte, helder uitgesproken apologie van het Christendom, een der voornaamste. Men kan niet op historische gronden bewijzen dat de belijders van *Augsburg* haar bestemd hebben tot eene wet des geloofs. Zij is een verweerschrift geweest, en de Rijksdag van *Augsburg* was eene soort van herhaling dier Koninklijke zitting, waarin de Apostel PAULUS de Christelijke waarheid verdedigde tegen het Farizeïsme, dien schadelijken uitwas der Joodsche eeredienst. De eenvoudige, gematigde, maar krachtige Confessie heeft een indruk gemaakt, dien alleen de magt van 't zwaard beletten kon algemeen te worden. Wel mogt LUTHER in zijne regtmatige vreugde juichen: 'Nu is voor de gansche wereld de belij-

denis openbaar gemaakt, die voor den Keizer vrijmoedig beleden en standvastig gehouden is, en waarbij de papisten, hoe vijandig zij zijn, ons van geene dweeperij kunnen beschuldigen. Hoe verheug ik mij in den tijd te leven, waarin het woord is vervuld geworden: *'Ik spreek van uwe getuigenissen voor Koningen.'*

De Heeren LEHMAN en SCHNABEL hebben zich voorgesteld dat belangrijke stuk te verklaren en te toetsen, ten bewijze dat de Hervormers zich op een zuiver Evangelisch-Bijbelsch standpunt bewogen hebben. Zij hebben, naar ons gevoelen, hunne taak lofwaardig volbragt, en een boek geleverd dat wel verdient gelezen en herlezen te worden. Het werk is eene belangrijke bijdrage om elk te overtuigen dat de leer betreffende God en CHRISTUS, en de zonde en genade, zoo als die door de Hervormers is voorgedragen, overeenkomt, en, bij alle vooruitgang der wetenschap, immer zal blijven overeenkomen met de onveranderlijke uitspraken van het Evangelie.

De Heer LENTZ heeft het werk met eene wèlgeschreven Voorrede geopend.

Het universele karakter der Gustaaf-Adolf-Vereeniging en hare uitbreiding in Nederland, door Carl Euler. Te Haarlem, bij C. Zwaardemaker. 1854. In gr. 8vo. 32 bl. f :-30.

Wij haasten ons met de aankondiging van dit kleine, maar belangrijke geschrift, omdat wij het in aller handen wenschen. De zaak der Gustaaf-Adolf-Vereeniging, die daarin besproken wordt, is eerst sedert een groot jaar in ons Vaderland aan de orde gekomen, toen een tweetal afgevaardigden uit *Duitschland* haar met krachtige woorden onder ons aanbeval. Hier en daar, vooral te *Leiden, Haarlem, Amsterdam, 's Hage*, en elders, vormden zich, ten gevolge daarvan, plaatselijke Afdeelingen. Ook te *Utrecht* is dat niet te vergeefs beproefd. En wat de Heer EULER, een van de warmste voorstanders dier Vereeniging, in eene openbare zamenkomst aldaar gesproken heeft, dat geeft hij in dit boekken, aan allen die het in handen nemen, te lezen.

De inhoud beantwoordt aan den titel en moet dienen om

den aard, het doel en de werkzaamheden der Gustaaf-Adolf-Vereeniging te doen kennen in haar universeel karakter. Zij sluit niemand uit, biedt overal hulp, en maakt geen onderscheid tusschen Protestanten, van welke afkomst, Geloofsbelijdenis of dogmatisch standpunt ook. Allen, in en buiten *Duitschland*, zijn haar even welkom, hetzij als medeleden, die aan het liefdewerk deelnemen, hetzij als hulpbehoevenden, die ondersteuning vragen. Uit haren oorsprong, hare statuten en hare geschiedenis, gedurende de jaren van haar bestaan, wordt dit bewezen, en menige bijzonderheid, aangaande den nood die allerwege heerscht en dringend voorziening vordert, wordt hier medegedeeld, om aan te toonen hoe zeer daartoe eene algemeene samenwerking wordt vereischt. Die bijzonderheden worden eindelijk door een en ander plaatje opgehelderd, en de uitgave is geschied ten voordeele der Protestantsche Gemeente *Feldkirchen* in *Oostenrijk*.

Het valt echter niet te ontkennen dat er in één enkel opzigt iets is af te dingen op dit betoog. Er wordt namelijk § 2 der Algemeene Statuten gesproken van 'de Luthersche, Hervormde en Vereenigde of Unirte Gemeenten', en voorts van 'de zoodanigen, welker overeenstemming met de Evangelische Kerk voldoende blijkt'. Toen nu de Afdeeling *Nederland*, bij hare vestiging, in plaats daarvan, gewaagde van 'Protestanten *van alle Kerkgenootschappen zonder onderscheid*, die slechts van hunne instemming met eene der Protestantsche Kerken hebben doen blijken', heeft deze meer algemeene en onbepaalde uitdrukking zwarigheid ontmoet bij het Hoofdbestuur in *Duitschland*, dat geene Afdeeling erkennen kon, tenzij § 2 woordelijk werd overgenomen en getrouw nageleefd. En op de verklaring, die werd ingezonden, dat die gebezigde uitdrukking, boven de oorspronkelijke, meest voegzaam was voor ons Vaderland, deels omdat wij hier geene *Unirte* Gemeenten kennen, deels omdat men ook voor de Doopsgezinden en Remonstranten deel verlangde aan dit liefdewerk, ontving men ten antwoord, dat van de oorspronkelijke bewoordingen niet kon worden afgeweken, en dat ook, in overeenstemming daarmede, de medewerking van de Doopsgezinden en Remonstranten moest zijn uitgesloten. Men ziet hieruit, dat het karakter der Vereeniging, hoe weinig exclusief ook, toch niet in allen deele zóó *universeel* is, als men

wenschen zou. Maar daarbij verdient dan ook met lof vermeld te worden, dat de Afdeeling *Nederland*, wel verre van de uitgeslotene broeders prijs te geven, besloten heeft, om zich, buiten organisch verband met de *Duitsche* stichting, als *Nederlandsche* Gustaaf-Adolf-Vereeniging te vestigen. Zij was hiertoe wel genoodzaakt en verplicht, maar deed het dan ook van goeder harte. Of zij daardoor bevorderlijk is geweest aan hare uitbreiding en haren bloei, zal de uitkomst moeten leeren. Wij voor ons maken geene de minste zwaarigheid, om voor haar bij alle Protestanten medewerking te vragen, en zullen ons verblijden, wanneer velen toetreden tot hare gemeenschap. Ook daartoe zij de lezing aangeprezen van EULERS geschrift.

Choulant's *Handboek der bijzondere Ziektekunde en Genezingsleer van den Mensch. Naar den vijfden druk, nogmaals op nieuw bewerkt door Prof. H.E. Richter, in het Nederduitsch overgebracht door Dr. L. Ali Cohen. Eerste Deel. Te Groningen, bij J.B. Wolters. 1854. In gr. 8vo. VIII en 680 bl. f 6-90.*

De Hoogleeraar CHOULANT te *Dresden*, door zijne grondige historische en bibliographische studiën, ook in ons Vaderland met roem bekend, gaf reeds vóór vele jaren (1831) een voor het Akademisch onderwijs bestemd *Handboek der speciële Pathologie en Therapie van den Mensch* in het licht, hetwelk vooral in *Duitschland* grooten opgang gemaakt en daarom herhaalde malen eene vernieuwde uitgaaf gevorderd heeft. Toen er vóór eenige jaren aan eene vierde uitgaaf van dat werk behoefte was, begreep de verdienstelijke Schrijver, die zich steeds door bescheidenheid en humaniteit gekenmerkt heeft, daartoe de hulp van jeugdiger krachten te moeten inroepen, vreezende dat zijn boek anders welligt niet aan het standpunt der wetenschap zou blijven beantwoorden. Des Schrijvers ambtgenoot, HERMAN EBERHARD RICHTER, die als tegenwoordig Hoofd-Redacteur van SCHMIDT's *Jahrbücher* en als Auteur van het *Organon der Physiologischen Therapie* (*Leipzig*, 1850), waarvan Doctor GOBÉE eene *Hollandsche* vertaling bezorgde, ook ten onzent gunstig bekenel is, nam die taak op zich, en het is

aan hem, dat wij ook de laatste of vijfde uitgaaf, welke volgens bovenstaanden titel door den Heer ALI COHEN in het *Nederduitsch* werd overgebracht, verschuldigd zijn. Naar ons oordeel is dit Handboek, in zijnen tegenwoordigen vorm, een der beste hulpmiddelen voor de studie der praktische geneeskunde, eensdeels dewijl het duidelijkheid en eene zeer matige uitgebreidheid met groote volledigheid paart, anderdeels dewijl daarin de jongste vorderingen der wetenschap met eene behoorlijke kritiek werden opgenomen en tot een zamenhangend geheel zijn verwerkt geworden. De door den Schrijver gevolgde systematische rangschikking beveelt zich niet alleen door geleidelijkheid aan, maar moet ook uit een wetenschappelijk oogpunt beschouwd, onze goedkeuring wegdragen. Daar zij geheel op eenen anatomisch-physiologischen grondslag staat, biedt zij het voordeel aan, dat de theoretische beschouwing der ziektevormen aan de physiologische kennis van het menschelijk organisme beantwoordt; dat de ziekte-verschijnsels uit de bekende verrigtingen der afzonderlijke organen, maar niet uit denkbeeldige *ziekte-wezens* afgeleid worden; dat tot eene juistere en meer bepaalde diagnose aanleiding wordt gegeven, doordien zij het onderzoek van de aangetaste weefsels en organen doet uitgaan, en dus bovenal de zitplaats der ziekten tracht op te sporen; eindelijk, dat zij bevorderlijk is aan de doelmatigheid der behandeling, dewijl zij ons steeds de bijzondere eigenschappen en behoeften der zieke organen herinnert. Evenwel meene men daarom niet, dat de verdeeling van den Schrijver voor onberispelijk gehouden moet worden; integendeel draagt ook zij de blijken van onvolkomenheid aan zich. Zoo klinkt het, b.v., vreemd, dat de koortsen onder de vaatziekten, maar de *typhus*, de gele koorts en de pest onder de *dyskrasiën* en *kachexiën* gerangschikt worden. Was er niet veel meer grond om de blaauwzucht of *kyanosis* onder de organische hartziekten dan onder de ziekten der laatstelijk genoemde klasse op te nemen? Verdienen de ziekten van de dronkaards, wegens derzelver *aetiologisch* moment, onder de *vergiftigingen* te worden opgenomen, terwijl aan de watervrees en de hondsdoelheid, die onbetwistbaar door het opnemen eener smetstof in het bloed worden te weeg gebracht, eene plaats onder de ziekten van het ruggemerg wordt aangewezen? Moet de melancholie alléén onder de *morbi mentales* vermeld worden,

en zijn er niet vele lichtere vormen dier ziekte, die met evenveel regt als de *hypochondrie* en de *hysterie*, tot de *nerveuse hyperaesthesiën* kunnen gebragt worden? Deze en andere bedenkingen mogen den Schrijver echter tot geen verwijt worden aangerekend, dewijl er alsnog, wegens de onvolkomenheid onzer wetenschap, geene in alle opzigten bevredigende klassificatie is daar te stellen, en dewijl men daarin, uit den aard der zaak, veel aan de subjectieve zienswijze van den Schrijver moet overlaten. Wat de *méthode* betreft, die bij de beschrijving der bijzondere ziekte-soorten gevolgd wordt, hecht de Schrijver te regt aan een naauwkeurig objectief onderzoek het meeste gewigt, en tracht - na eene behoorlijke uiteenzetting van de verschijnsels, het verloop, de tijdperken, den duur en de uitgangen - eerst de verwijderde en aanleidende oorzaken, en vervolgens de naaste oorzaak of fundamentele stoornis op te sporen, ten einde op den vermoedelijken aard van deze laatste de voorzeggings- en behandeling te laten steunen. Wij zullen daarop welligt bij eene aankondiging van het Tweede Deel, waarnaar de verdienstelijke Vertaler niet te lang late wachten, terugkomen, dewijl het ons eerst dán mogelijk zijn zal, om den inhoud van het werk in zijn geheel te kunnen overzien en waarden.

Handboek der Physica en der Meteorologie, door Dr. Joh. Müller, Hoogleraar in de Natuur- en Werktuigkunde aan de Hoogeschool te Freiburg, in Breisgau. Vertaald door Dr. F. Rienderhoff, Officier van Gezondheid der Tweede Klasse. Met 529 tusschen den tekst gedrukte houtsneê-platen. Te Amsterdam, bij Loman en Reudler. 1852. In gr. 8vo. 560 bl. f 5-40.

Niet dikwijls verschijnt er eene vertaling van een zoo degelijk en uitvoerig geschrift op dit gedeelte van het gebied der Natuurkundige Wetenschappen.

Het werk begint met eene Inleiding en handelt vervolgens over de nagenoemde onderwerpen: - Algemeene eigenschappen der lichamen; - Het evenwigt der krachten; - Het evenwigt der deelen van vaste lichamen onder elkander; - Het evenwigt der vloeistoffen; - Moleculaire werkingen tusschen vaste en vloeibare lichamen, en tusschen de afzonder-

lijke deelen der vloeistoffen zelve; - Het evenwigt der luchtvormige vloeistoffen, en de drukking van den dampkring; - Aantrekking tusschen luchtvormige en vaste, en tusschen luchtvormige en dropvormig vloeibare ligchamen; - De beweging en versnellende krachten; - Wetten van de beweging der vloeistoffen; - Beweging der gazen; - Gehoorleer: wetten der golfbeweging in het algemeen, en van de geluidgolven in het bijzonder; - Wetten der slingeringen van muzikale toonen; - De stem en het gehoor; - Het licht. Inleiding; - Terugkaatsing van het licht; - Breking van het licht; - Ontbinding van het witte licht; - Het oog en de optische werktuigen; - Inferentie-verschijnselen; - Scheikundige werkingen van het licht; - Magnetismus en electriciteit: wederkeerige werking der magneten op elkander en op magnetische ligchamen; - De magnetische werking der aarde; - De electricische werkingen; - Electriciteit door verdeeling; - De electricische krachten; - De gebondene electriciteit; - Het electricische licht en de bewegingen van geëlectriseerde ligchamen; - Galvanismus: de electricische aanraking en de galvanische keten; - Werkingen van den galvanischen stroom; - Electromagnetismus; magnetische werkingen van den stroom; - Inductie-verschijnselen; - Thermo-electricische stroomen en dierlijke electriciteit; - De warmte. Uitzetting; - Verandering van den aggregatie-toestand; - Soortelijke warmte der ligchamen; - Voortplanting der warmte; - Verschillende bronnen der warmte; - Meteorologie: Verdeeling der warmte op de oppervlakte der aarde; - De drukking der lucht en de winden; - De vochtigheid van den dampkring; - Optische verschijnselen van den dampkring; - De electriciteit van den dampkring; - Aangangsel: Verhoudingen van het nieuwe *Fransche* maatstelsel tot andere stelsels.

Om een overzicht te geven van den belangrijken inhoud hebben wij de moeite gedaan de Hoofdstukken te noemen, ofschoon natuurlijk de behandelde onderwerpen veel menigvuldiger zijn. Het werk getuigt van groote naauwkeurigheid, en onderscheidt zich ook door eene duidelijkheid, welke niet altijd in die mate in werken van dezen aard gevonden wordt. Voor zelf-onderrikt evenzeer als voor het onderwijs van anderen is dit boek uitnemend geschikt. Hadden wij eene aanmerking, zij zou dan betrekking moeten hebben tot de warmte

en het meteorologisch gedeelte over het algemeen, waar in de toepassing, zoo wij meenen, nog meer bijzonderheden hadden kunnen worden aangeroerd. De Vertaler heeft zijn moeilijken arbeid loffelijk volbragt. Ook op de correctie is weinig aan te merken. De houtsneê-figuren zijn meest allen fraai, en ook de binder heeft medegewerkt om aan het degelijke boek een behagelijk aanzien te geven. Het werk verdient dus in alle opzigten aanbeveling, en Ref. wenscht beide aan Vertaler en Uitgever de voldoening toe van een ruim debiet, waaraan trouwens wel niet is te twijfelen in eenen tijd, in welken de Natuurkundige Wetenschappen met zoo veel ijver en vrucht worden beoefend.

Handleiding tot de kennis van het Nederlandsche Staatsregt en Staatsbestuur, door Jhr. Mr. J. de Bosch Kemper. Te Amsterdam, bij Johannes Muller. 1853. In kl. 8vo. XXIV en 432 bl. f 3-90.

Dit nuttige werk voldoet in hooge mate aan eene algemeen erkende behoefte. Het bevat eene beknopte, voor mondelinge uitbreiding vatbare schets van de *Nederlandsche* Staats-instellingen, en menig nuttige wenk ook daar waar het geschreven Staatsregt te kort schoot. Voor den beschaafden man van smaak, voor de akademische leerschool zal deze Handleiding juist berekend zijn, en geschikt om toereikende kennis te verschaffen - of door eigene oefening en voortgezet onderwijs uit te breiden - van datgene wat de wèl opgevoede *Nederlandsche* staatsburger, die uit eigene oogen zien en eigen bevinding raadplegen wil, behoort te weten en te behartigen. Voor den meer eenvoudigen burgerman, den kiezer, die tot naauwgezette overweging van staatsregt noch opleiding noch tijd heeft, is dit werk minder geschikt. Het is jammer, dat tot dus verre in de behoefte aan eene populaire en meer beknopte en eenvoudige handleiding niet is voorzien. De Heer KEMPER zeide te regt in zijn Voorberigt: 'Bij eenen regeringsvorm, waarbij een uitgebreide volks-invloed op regeringszaken plaats vindt, hangt bijna alles af van den volksgeest. Sluimert hij, dan is er stilstand. Wordt hij door zelfzucht of partijdrift aangeprikkeld, dan is er tweedragt. Is hij door

kennis verlicht en door opgewekte wilskracht sterk, dan is hij de steun, die het goede voor wankelen behoedt, en het middel, dat voortdurend het gebrekkige verbetert.' Ieder staatsburger in eenen constitutionelen Staat behoort bekend te zijn met den omvang van de staatszorg en met zijne pligten en regten, en bovendien met de voorwaarden van algemeene welvaart en volksgeluk; van daar, dat de beginselen van het staatsregt en van de staatshuishoudkunde een deel van het opvoedings-stelsel behooren uit te maken van elken stand in de maatschappij, maar eenvoudiger en meer beperkt naar mate van de mindere geest-ontwikkeling en vatbaarheid; meer volledig en stelselmatig, naar gelang van meerdere beschaving en betere opleiding. Voor de staatshuishoudkunde wordt dit reeds meer algemeen bevroed, voor het staatsregt behoort dit nog schier geheel tot de utopiën.

Overigens hangt er natuurlijk alles van af, in welken geest de handleiding geschreven, het onderrigt gegeven wordt. De verschillende stelsels kunnen wel verschillende handleidingen en uiteenlopende leerboeken noodig hebben: wij zouden, bij voorbeeld, voor de staatshuishoudkunde geen leerboek wenschen, waarin het nut der accijnsen op eerste levensbehoefte werd betoogd, en evenmin voor het staatsregt eene handleiding waarin de volks-souvereiniteit gepredikt werd.

Zulke boeken moeten eenen gematigden geest ademen, geene strijdvrage behandelen, althans niet zonder het *tegen* zoo wel als het *vóór* op te geven. In dit opzicht voldoet ons juist grootelijks het werk van den Heer KEMPER: het draagt geene politieke vaan, of 't moest die van het *juste milieu* zijn. Alleen moeten wij opmerken dat de S., niet altijd gedachtig aan het '*la critique est aisée, mais l'art est difficile*', geene gelegenheid laat voorbijgaan, om den laatstvorigen Minister van binnenlandsche zaken te bestrijden wegens hetgeen hij, als zoodanig, naar des S. meening, min voldoende geregeld of geheel verzuimd heeft. Over het algemeen echter is de S. in zijne oordeelvelling niet onbillijk, en soms schroomt hij niet eene opmerking mede te deelen of eene teregtwijzing te geven die van eene vrijzinnige zienswijze getuigt: wij wijzen slechts op de bisschops-quaestie van het vorige jaar (bl. 424 en volgg.). Zoo willen wij ook de aandacht vestigen op hetgeen (bl. 410 en volgg.) over het onderwijs gezegd wordt. Hoe weinig

dit zij, er blijkt uit, dat het daarover aanhangige Wetsontwerp de goedkeuring des S. niet zou hebben weggedragen; evenmin als zijne beginselen omtrent Armbestuur geheel met die van de sedert in het leven geroepen Wet strooken. Bij eene volgende uitgave zullen de inmiddels aangenomen organieke en andere meer belangrijke Wetten⁽¹⁾ zeker in de Handleiding worden opgenomen. De S. heeft te regt, in afwachting daarvan, de uitgave van deze eerste proeve niet langer opgehouden. Het is echter te hopen dat, in het belang van de koopers der eerste uitgaaf, de verbeteringen en aanvullingen ook afzonderlijk verkrijgbaar zullen worden gesteld.

Ons bestek laat natuurlijk geene beoordeeling toe van een werk, hetwelk, bij verschil van inzichten, menigvuldige stof tot wisseling van denkbeelden zoude opleveren, en nimmer volledig, maar altijd voor verdere volmaking vatbaar is; gelijk de S. zelf getuigt.

Wij willen ons dus bepalen tot een eenvoudig overzicht, om den omvang van het werk aan te duiden. De uitgebreide inhouds-opgave zal den lezer gemakkelijk de nadere bijzonderheden wijzen.

Na eene beknopte (wel wat afgetrokken) Inleiding (bl. 1-28), geeft de S. eene *geschiedkundige* schets van den *Nederlandschen* Staat en van het *Nederlandsche* Staatsregt (bl. 29-44). Daarop volgt het eigenlijke Staatsregt, verdeeld in drie boeken: I. *Van het Rijk en zijne inwoners* (bl. 45-82), gesplitst in vier afdeelingen: 1. van het Rijk; 2. het Staatsburgerschap; 3. Staatsburgerlijke verplichtingen, en 4. Staatsburgerlijke regten. II. *De Regeringsvorm* (bl. 83-243), verdeeld in twee zeer ongelijke afdeelingen: 1. de Wet; eene beknopte beschouwing van de verschillende soorten van Wetten, in betrekking tot hen die er door geregeerd worden, en 2. de Regering; eene doorlopende uitvoerige beschouwing van de Grondwet en beredeneerd verslag van derzelver voornaamste bepalingen. III. *Staatszorg*, is het meest omvattend (bl. 244-432); dit boek is verdeeld in negen afdeelingen: 1. Staatszorg tegenover het buitenland; 2. omtrent de verdediging des

(1) Aangenomen zijn sedert deze uitgave o.a. het *Indisch Regerings-reglement*; de *Wet op de Kerkgenootschappen*; de *Wet op het Armbestuur*; enz. enz.

Lands; 3. omtrent de goederen en finantiën van den Staat; 4. omtrent de handhaving der burgerlijke en staatsburgerlijke regten; 5. Policiezorg; 6. Staatszorg ter bevordering van de welvaart (deze afdeeling bevat veel meer dan Staatsregt en Staatsbestuur: zij daalt af tot onderwerpen die meer bijzonder staats- en landhuishoudkunde, handel en nijverheid, enz. betreffen; maar waarvan de behandeling, hoe ongezoekt ook, niet te min de volledigheid tot volkomenheid brengt); 7. Staatszorg voor de volksbeschaving; 8. Staatszorg omtrent de Godsdienst, en 9. omtrent het Armwezen.

Het is opmerkelijk, dat de geachte S. juist in den tusschentijd, die na de uitgave der eerste helft van zijn geschrift verstreken is, en vóór hij de tweede helft had afgewerkt, geroepen is om als Hoogleeraar het Staatsregt te *Amsterdam* te onderwijzen. Hij verklaart dan ook in zijn *Naschrift* dat hij deze Handleiding als leiddraad bezigt bij zijne voordragten: daarvoor is zij bij uitnemendheid geschikt; ofschoon zij toch ook eene aangename en onderhoudende lectuur oplevert voor hen die de mondelinge toelichting zullen moeten missen.

T.

Hoe Nederland te verdedigen is. In ruwe trekken aangeduid, door een Oud-Soldaat. Te Nijmegen, bij J.F. Thieme. 1853. In gr. 8vo. XII en 110 bl. f 1-70.

Wij zijn met dien oud-soldaat ingenomen, omdat hij gemeenlijk boeken levert waarin, naar het ons voorkomt, goede beginselen met belangeloozen ijver worden voorgestaan, en aan het publiek met een hoogst nuttig doel ter overweging aangeboden. Zijne beschouwingen hebben dan ook steeds veler aandacht getrokken, en zijn zelfs niet zonder invloed geweest op de beraadslagingen over krijgskaken in 's Lands vergaderzalen.

Ook wij hebben daarom *dit* werk, welks titel de oplossing belooft van een voor elken *Niederlander* zoo belangrijk vraagstuk: '*Hoe Nederland te verdedigen is*', met groote belangstelling gelezen en herlezen; maar, terwijl het een schat van voorstellen bevat, met welke wij ons in de hoofdzaak zeer wel kunnen vereenigen, vonden wij ook menigen trek die ons

wat ál te 'ruw', òf gewaagd, òf onjuist is voorgekomen.

Hoe Nederland te verdedigen is wordt ook door den Schrijver niet aangewezen; hij geeft alleen op *waarmede* het is te verdedigen. Wij zouden echter met die niet-overeenstemming tusschen titel en inhoud vrede hebben, wanneer niet dezelfde Schrijver (althans een zich noemende *oud-soldaat*) dat onderwerp, vroeger, in zijne '*Denkbeelden over eene zuiniger en doelmatiger zamenstelling van het Nederlandsche Leger*', en '*Nadere ontwikkeling dier denkbeelden*', ofschoon eenigzins anders, zeker in minder ruwe trekken en op degelijker en verdienstelijker wijze had behandeld. En ook dien terugkeer tot hetzelfde onderwerp zouden wij over het hoofd zien (want wat goed en nuttig is, kan niet te dikwijls, noch op te vele wijzen worden gezegd en aanbevolen), bijaldien de Schrijver, wanneer hij zegt: 'zóó moet het zijn, omdat het goedkooper is', daarbij ook maar bewezen of aangeduid had *waarom* en *hoe*.

Wij kunnen niet alles aanwijzen wat ons als onjuist of onbewezen is voorgekomen, en zullen alzoo ter loops slechts het een en ander aanstippen, om den lezer ten opzigte van dit geschrift tot behoedzaamheid te stemmen.

Op bl. 7 staat: '*Nederland* moest de organisatie zijner legermagt daarheen brengen om, binnen 8 dagen na het overschrijden der *Belgische* grenzen door de *Fransche* troepen, 30,000 man met 64 bespannen vuurmonden in de positie van *Antwerpen* te kunnen doen rukken; dit getal in 14 dagen tot 50,000 doen klimmen, en daarenboven binnen 3 weken⁽¹⁾ nog 40,000 man in *Noord-Braband* slagvaardig houden', enz.

Als men nu (bl. 14) het bestendig onder de wapens blijvend gedeelte van onze krijgsmagt te lande op 20,000 man ziet gesteld, behoeft het wel geen bewijs, dat zulk eene snelle uitbreiding en verplaatsing van troepen onmogelijk is, zelfs al ware men eenigermate voorbereid.

Op bl. 10 wordt voorgesteld *Engeland*, wanneer 't door

(1) Is hier de bedoeling: binnen die 8+14 dagen? of, binnen 3 weken na die 8+14 dagen? of: 'en daarenboven *te gelijk* nog 40,000'? enz. - Het laatste schijnt met 'slagvaardig houden' het best te strooken. 't Is in elk geval onduidelijk, en verraadt te veel vlugtigheid in eene bepaling, wier naauwkeurigheid van groot gewigt is.

Frankrijk met eene landing bedreigd mogt worden⁽¹⁾, binnen 8 à 14 dagen met een hulpkorps van 30,000 à 50,000 man bij te staan, en aangeraden ons leger zoo in te rigten, dat die magt in dien tijd (daartoe tijdig genoeg?) in de zeehavens ter inscheeping gereed zij. - Al ware 't niet onmogelijk in een zoo kort tijdsbestek die troepenvereeniging tot stand te brengen, en de noodige transportschepen gereed te hebben, dan zou het nog, in de gegeven omstandigheid, niet raadzaam zijn ons land dusdanig van troepen te ontblooten en daardoor bijna weerloos te maken.

Op bl. 12 wordt een gevoelen uitgesproken waarmede wij geenszins kunnen instemmen; namelijk, dat: 'de kavallerie die voor geene snelle uitbreiding vatbaar is, daarom een ongeschikt wapen is voor *Nederland*'.

Dat eenig wapen hier niet vatbaar is voor snelle uitbreiding, is nog geene reden om het ongeschikt te verklaren; wanneer men maar in tijd van vrede 't nagenoeg op zoodanigen voet brengt als 't in tijd van oorlog behoort te zijn.

Dat is mede van toepassing op de genie, de artillerie, en vooral op het personeel der officieren en der kaders in 't algemeen. - De kern des legers, zijn beste gedeelte, is het minst vatbaar voor snelle uitbreiding.

Op bl. 13 wordt eene verhooging van ongeveer 2 miljoen gulden op het budget voor Marine voorgesteld; om door eene sterke uitbreiding der marine en der mariniers gedeeltelijk te kunnen voorzien in de bezetting der kustvestingen. - Dat zou geheel verkeerd zijn. Jan-maat is aan land niet te huis; als hij dáár en vooral in eene vesting goed ware, zou hij op zee niet deugen. De ondervinding heeft dat voldoende geleerd. - En ook de mariniers kunnen onze artillerie niet vervangen; zij staan voor de vestingdienst tot deze in verhouding als weinig geoefende schutterij tot goede infanterie.

Wij zijn het eens met den Schrijver, dat het *Nederlandsche* leger in weinige dagen slagvaardig moet kunnen zijn; maar om het op dien voet in te rigten, zullen er jaarlijks aanzienlijker uitgaven worden vereischt, dan het tegenwoordige budget gedooft, en als het op dien voet gebragt is, zullen buiten-

(1) Daar zal *Engeland* nu in de eerstvolgende jaren, waarschijnlijk, geen gevaar van hebben.

gewone gebeurtenissen in naburige landen, zoo als er in *Frankrijk* meermalen hebben plaats gehad, altijd nog meer uitgaven kunnen noodig maken.

Om de finantiële bezwaren tegen de voorgestelde organisatie (bl. 16-18) uit den weg te ruimen, geeft de Schrijver twee middelen aan de hand (zie bl. 19):

Vooreerst: onderluitnants aan te stellen in de plaats van

2^e luitnants;

Ten tweeden: de hooge rangen, in tijd van vrede, te laten ontbreken.

De aanstelling van onderluitnants, of als luitenant dienstdoende onderadjudanten, keuren wij geheel af, wanneer zij geschieden moet met vermindering van een luitenant per compagnie. Twee luitnants per compagnie is in tijd van oorlog reeds te weinig; zelfs dán wanneer ze beide onder de wapens present en alle hoogere rangen vervuld zijn. Verliezen (zij zullen bij den verbeterden staat der vuurwapenen betrekkelijk het grootste zijn aan officieren), ziekte, speciale zendingen, detacheringen, enz. zouden dan de meeste compagniën al spoedig zonder luitenant doen zijn; en in oorlogstijd is de dienst van den luitenant te gewigtig om die bijna uitsluitend te doen verrigten door personen, van welke er niet velen tot den effectiven rang van luitenant bevorderd kunnen worden.

Maar nu komt er, volgens den Schrijver, nog de plotselinge aanvulling der hoogere rangen bij, en dat zal door opklimming in rang niet zonder invloed blijven op de luitnantsplaatsen. Waarmede moeten dan al de te-korten worden aangevuld? Met onderluitnants? Maar dat kan niet, want deze zijn tot luitenant niet allen geschikt en bekwaam.

Aan de opleiding der officieren wil de Schrijver veel zorg besteed, en het verkrijgen van den officiersrang moeilijk gemaakt hebben. Dat beamen wij ten volle; ja, wij gaan verder en wenschen dat ook op de hoofdofficiersrang toegepast te zien: wij willen geene geïmproviseerde luitnants en, nog minder, geïmproviseerde generaals. Daarom zeggen ook wij - doch zonder zijne gevolgtrekking te maken - hetgeen de Schrijver (bl. 12) van de kavallerie zegt: 'Het personeel der luitnants en der hoogere rangen is voor geene snelle uitbreiding vatbaar; laat er dan vooral niet ontbreken, maar zorg dat gij in tijd van vrede het noodige getal hebt voor tijden

van gevaar, en zorg tevens dat die rangen met goed, zeer goed personeel bezet zijn.'

Het traktement door den Schrijver voor den onderluitenant bepaald, is te gering.

De onderluitnants, van de Militaire Akademie herkomstig, zullen gelijken rang hebben met de adelborsten der 1^e Klasse, d.i. een weinig minder dan 2^e luitenant, en in allen gevalle meer dan onderadjutant.

Een onderadjutant der infanterie heeft:

aan soldij	per dag	f 1,- of f 365,- per jaar.
aan brood	per dag	f 0,09 of f 32,85 per jaar.
aan kleedingfonds	per dag	f 0,25 ⁵ of f 93,07 ⁵ per jaar.
aan slaapfourn.	per kwartaal f	0,62 ⁵ of f 2,50 per jaar.

dat is f 493,42⁵ per jaar.

en bovendien vrije woning in de kazerne; terwijl hij, ongehuwd zijnde, voor 30 cents daags aan de onderofficierstafel deel neemt.

De onderluitenant zou, om met f 500- of f 600- 's jaars rond te komen, in de kazerne moeten logeren en aan de onderofficierstafel eten, dat om meer dan ééne reden niet goed is. Geeft men echter hem méér traktement, dan zal de besparing op het budget van oorlog zoo groot niet zijn als de Schrijver zich voorstelt.

Wij zouden daarom liever den rang van onderluitenant in tijd van vrede laten ontbreken, maar, daarentegen, om te voorzien in de behoeften van het oogenblik, dien bij het uitbreken van oorlog tijdelijk invoeren. Na het einde van den oorlog kan men dien rang langzamerhand weêr laten vervallen, door die onderluitnants welke geen officiers-examen kunnen afleggen, bij voorkomende gelegenheden, tot plaatselijke adjudanten, administrateurs, betaalmeeesters, enz. te benoemen.

Op bl. 36 en 37 zegt de Schrijver: 'Geen vrijwillig soldaat wordt namelijk aangenomen, dan eerst voor een jaar; kan hij in dien tijd niet lezen en schrijven leeren (*niet leeren*), of is zijn gedrag niet goed, dan mag hij niet voor langeren tijd, bij geen (*eenig*) korps van het leger aangenomen worden. Zoo veel mogelijk moet men uit het leger die lieden weren die nergens anders (*kunnen*) te regt komen. Het leger moet niet het uitschot, maar de keur der bevolking in zich bevatten.'

Dat is te veel gevergd. Een soldaat kan, zonder te kunnen lezen en schrijven, zeer goed voor zijne dienst zijn; is zijn gedrag goed, dan is het al wèl: soldaten behoeven geene geletterden te zijn. Behalve dien, de vrijwilligers bieden zich niet zoo in menigte aan, dat men het puik kunne uitlezen. Het ware zeker goed als het leger uit de keur der bevolking bestaan kon; maar de keurlingen der bevolking verbinden zich niet voor 25 cents daags. Ten opzichte van soldaten zal ook steeds de keur meer in jeugd, kracht en moed bestaan, dan in geletterdheid, bijzondere geest-ontwikkeling en fijne beschaving; de aard van het wapenberoep brengt dit van zelf mede. Tucht en geoefendheid moeten er, door toezigt en leiding hunner superieuren, bijkomen.

Op bl. 38 stelt de Schrijver voor: 'De zamenstelling der milicie- en schutter-depôts, 48 in getal, over het geheele land verdeeld, elk eene compagnie vormende van 50 hoofden, namelijk:

'1 kapitein; 2 luitenants; 2 onderluitenants (uit de klasse der onderofficieren); 10 onderofficieren; 3 hoornblazers (waaronder (*onder welke*) 1 korporaal); 12 korporaals; 20 vrijwillige soldaten. - De kapiteins en luitenants zouden zijn de oudsten van het leger. De onderluitenants, onderofficieren en minderen zouden genomen worden uit die manschappen van het leger, die anders de gelederen verlaten om te kunnen huwen.' - Deze allen zullen gehuwd mogen zijn.

Als dat personeel dan tevens het ervarenste, geschiktste en bekwaamste uit het leger is, hebben wij er vrede meê. Het gehuwd zijn echter beschouwen wij als een kwaad; ofschoon 't niet is te vermijden.

Wij gelooven evenwel dat het oprigten van schutter- en militie-depôts zoo vele en zoo velerlei bezwaren zal ontmoeten, dat men die moeilijk tot stand en in praktijk zal kunnen brengen. Van dien aard zijn, b.v., de kosten voor het bouwen van kazernen, enz.; de moeilijkheid om, wanneer men zich tot gehuwden bepaalt, een personeel te vinden zóó uitgelezen, dat het takt, beleid, wilskracht en zelfverloochening genoeg bezitte om alle hindernissen en tegenkantingen weg te ruimen of te overwinnen; daarenboven, op het platteland: de te verre afstanden voor 't bijwonen der oefeningen en bij gevolg ook voor het toezigt.

Onze burgerij is zeer handelbaar en inschikkelijk, wanneer

men haar ongemoeid en ongehinderd laat in hare beroepsbezigheden; zij is zelfs ongemeen vaderlandlievend. Maar zij beschouwt de belangen van het vaderland, zoo als natuurlijk is, niet met een krijgsmans-oog, maar met een burgermans-oog, en oordeelt dat het vaderland beter gediend is met landbouw, handel en nijverheid, dan met krijgs-oefeningen. - Het strijdige van wederzijdsche inzichten en belangen zal aan die depôts-oprigting groote, zoo niet onoverkomelijke, hinderpalen in den weg werpen.

Het beste dat, waarschijnlijk ook met goed gevolg, tot oefening van de schutterij der voornaamste steden, voor 't Land kan worden gedaan, zou zijn: haar te laten exerceren met de troepen van het garnizoen. De regeling daarvan is ligt zóó te maken, dat de praktische oefeningen, zoo wel voor de officieren als de manschappen der schutterij, doeltreffend en tevens zonder persoonlijken hinder of aanstoot zijn. De theoriën zouden op gelijksoortige wijze kunnen plaats hebben. - De meeste stedelijke schutterijen (het grooter getal althans) zouden aldus spoedig, door hare geoefendheid, eene kern van aansluiting kunnen worden voor minder geoefende schutterijen.

Hoofdstuk V en VI, over de organisatie der artillerie en der genie, komt ons voor het best te zijn uitgewerkt. Daar vindt men grondige redeneringen, en geene losse grepen, zoo als hier en daar in de andere Hoofdstukken.

In Hoofdstuk VII draaft de Schrijver weder door op zijn oude thema: *algeheele afschaffing der geregelde kavallerie*. Hij wil die vervangen zien door 1000 manschappen ongeregelde ruitery, dienstdoende als maréchaussées of grensjagers. Deze moeten voor een goed gedeelte uit vrijwilligers der militie bestaan, en zich-zelfen montéren en uitrusten.

Voor het onderhouden der gemeenschap bij de verdediging onzer rivieren en dijken, bij verkenningen, bij het geleiden van convooijen, ter bescherming van de infanterie en artillerie op de vlakten, tot het doen van *charges*, tot het vervolgen van een vlugtenden vijand, en, in 't algemeen, zoo lang wij met vijandelijke kavallerie te doen kunnen krijgen - zullen wij altijd geregelde kavallerie noodig hebben.

En al konden wij met die handvol ongeregelde ruitery volstaan: van waar nog zal men ze bekomen? Het grensjagerschap is in het oog des volks niet zeer begeerlijk, en valt niet

sterk in zijnen smaak. Onze *twee* compagniën maréchaussées kunnen reeds nu slechts met moeite voltallig gehouden worden, door er de beste manschappen uit de kavallerie en infanterie van het leger bij over te plaatsen; en vrijwilligers uit de militie, gelooven wij, zullen zich niet drok aanbieden. Wie zich, met paard en al, kan uitrusten, zal, veeleer dan dit te doen, een plaatsvervanger stellen.

Hoofdstuk VIII handelt over een *Depôt der Indische troepen*, hier te lande op te rigten. Wij vinden daar veel doelmatigs in, maar keuren het af de soldaten *twee* jaren hier te houden. Er zijn voorbeelden, dat manschappen voor de koloniën geëngageerd, deserteren uit ongeduld. Ieder gaat gaarne zoo spoedig mogelijk zijne bestemming te gemoet.

Op bl. 108 leest men: 'Is eenmaal de soldatenschool tot twee bladzijden, de pelotonsschool tot welligt acht zijden en de bataillonsschool tot een vel druks ineengedrongen, en (*zijn*) de andere reglementen evenredig in omvang verminderd', enz. - Als dat eenmaal gebeurde, welk een ruim veld zou er dan open zijn voor de uitleggers, die 't nooit ééns zouden worden! - Bekorting in deze zaak is zeer mogelijk en ook wenschelijk; maar de voorgestelde gaat te ver.

Eindelijk gelooven wij, dat het, als men den Schrijver met cijfers naging, blijken zou, dat zijn stelsel, ofschoon bezuinigingen aangevende, toch meer uitgaven zou vorderen dan 10 millioen, waarmede hij in de Voorrede zegt te willen volstaan. Zulk eene becijfering echter zou nog wel een honderd bladzijden méér beslaan dan geheel de aangekondigde *brochure*, en wij zullen er dus hier maar niet aan beginnen.

't Papier en de druk zijn goed; maar de redactie is zoo gebrekkig, dat er de duidelijkheid vaak door lijdt, die in een geschrift als dit hoofdvereischte is. Een Schrijver van zóó uitgebreide kennis moest op taal, stijl en interpunctie niet achteloos zijn.

Niettegenstaande onze vlugtige aanmerkingen bevelen wij het werk elken belanghebbende aan. Men leze en oordeele echter met behoedzaamheid.

V.W.

Op Reis. Bladen uit de Portefeuille van J.J. van Oosterzee. Te Rotterdam, bij van der Meer en Verbruggen. 1853. In gr. 8vo. 224 bl. f 2-25.

De bestaande gelegenheden om spoedig en gemakkelijk te reizen, lokken in het schoone seizoen velen uit om daar gebruik van te maken, en ver afgelegene, vroeger moeilijk te bereiken streken te bezoeken. Eene menigte onzer landgenooten begeeft zich des zomers *op reis* om den schoonen *Rijn*, of, verderop, de gewesten van eeuwig ijs en sneeuw te bezigtigen; of in de badplaatsen in het *Nassausche*, *Hessische* of *Badensche* een tijd lang te vertoeven. Menig hunner heeft ook de indrukken, die de tooneelen van rijker dan het onze begiftigde landen op hem gemaakt hebben, aan het publiek medegedeeld, en dat is nuttig en verdienstelijk. Als de beschrijving die indrukken geheel en naar waarheid afspiegelt, kunnen ze ook hen die nimmer van huis gaan, in het genot en genoegen der reize eenigermate doen deelen, en indien het reisverhaal als zoodanig naauwkeurig is, kan 't ieder tot eene handleiding dienen en ten gids strekken, die later zich naar de bezochte streken voelt heengetrokken. Maar zoo nuttig als deze, zoo doelloos en gevaarlijk zijn zulke reisverhalen, waarin men die volle, getrouwe afspiegeling der ontvangen indrukken vruchteloos zoekt, en die, daarenboven, door 't gebrekkige of verkeerde hunner aanwijzingen, teleurstellingen en schaden kunnen berokkenen aan de onkundigen die er op afgaan. Ook de Eerw. VAN OOSTERZEE is op reis geweest, en in een tamelijk dik boekdeel, dat echter ook veel wit papier bevat, is hetgeen hij zag, gevoelde en genoot, ook door hém beschreven. Hij voert den lezer niet alleen naar en door *Duitschland*, *Zwitserland*, of *Italië*, maar ook nog naar andere streken, en wij hebben de uitgave van dat werk te danken aan het verlangen, den Schrijver van meer dan ééne zijde bekend geworden, om zijne verstroojelingen op letterkundig gebied bijeenvergaard te bezitten. Zoo ontvangen wij hier bijeen wat vroeger in Tijdschriften is geleverd. Het boek bevat zes reisschetsen. Vier daarvan hebben *de Brocken*, *vom Ilsestein*, *de Rosztrappen*, en *de Wartburg* tot opschrift. De twee daarop volgende verplaatsen ons in *Londen*, in de *West-*

minster-Abdij, en doen ons eene *Avondmaalviering in den vreemde* bijwonen, tijdens het verblijf van den Schrijver in die wereldstad gedurende de tentoonstelling in 1851. Heeft het publiek zoo gunstig over deze schetsen geoordeeld, dat zij nogmaals in druk moesten verschijnen - wij wenschen het bij de herlezing gaarne hetzelfde genot toe dat het vroeger heeft gesmaakt. Intusschen zijn wij er niet geheel over voldaan.

Wij gelooven gaarne dat de naam, dien de Heer VAN OOSTERZEE als kanselredenaar heeft verworven, menigeen met belangstelling dit reisboek zal doen openen en lezen; maar al zij het eene aanbeveling voor sommigen, dat het werk wemelt van vrome uitweidingen - wij voor ons, wanneer wij telkens en telkens, waar we schilderingen van eene heerlijke natuur verwachtten, teksten en exclamaties ontmoeten, dan leggen wij het boek neêr. Het is ons dan als hoorden wij, in het gebergte en in het dal, boven het gebruis van stroomen en winden uit, de stem eens predikers die zich alleen in kanselwerk te huis gevoelt. Verre zij het van ons, dat wij het in eene reisbeschrijving zouden afkeuren, wanneer de Schrijver op de grootheid des Scheppers opmerkzaam maakt. Wij verlangen dat zelfs, en vooral van VAN OOSTERZEE; gelijk wij 't in de voortreffelijke *Alpenrozen* van wijlen VAN SENDEN waarderen. Maar wij wenschen daarbij, dat het uit de beschrijving blijke, dat de reiziger in zijn binnenste met groote aandoeningen was vervuld, en dat er in zijne taal oorspronkelijkheid, gloed en leven heerschen. Dát echter wordt hier te veel gemist. De vergelijkingen en beelden zijn gezocht, of ze zijn gewoon en alledaagsch. Als wij, b.v., bij het vermelden van nevelachtig weder op de *Brocken* eene bladzijde lezen over 'de dikke wolken en dampen, voortgezweept door de orkanen der hartstogten, die in de kleine wereld daarbinnen triomf en heerschappij aan het licht van boven betwisten', enz.; - als wij bij elke gelegenheid gewezen worden op de treffende punten van overeenkomst tusschen eene plezierreis en de pelgrimsreize van den vromen Christen à la BUNJAN; - als wij in den waterval aan de *Reichenbach* een sprekend beeld moeten zien van het water des levens (!) - dan is het ons als of de S. even goed zulke bladen zou hebben geschreven als hij niets van dat alles hadde gezien. Er is te weinig onderscheid tusschen de wijze waarop

hij iemand voorstelt naar den een of anderen tekst waarin van reizen iets voorkomt, en de wijze waarop hij van zijne togten melding maakt.

En hoe oppervlakkig is alles behandeld! Hoe onbeduidend is 't wat hij mededeelt van *Freiburg*, van het *Höllenthal*. Men zou haast denken dat hij ze niet gezien heeft, zoo spoedig maakt hij er zich van af. En is hij dan slapende het *Kirchzarter-Thal* en het *Himmelreich* gepasseerd? Of had hij vroeger iets gezien dat den *Höllenas* evenaarde? En hoe slordig is de beschrijving van de reis door het *Schwartzwald*! Niet *Feltzkirch*, maar *Lentzkirch*, niet *Pon-dorf*, maar *Bonndorf* liggen aan de route, en *Schleizheim* ligt aan genen kant van de *Wutach*, reeds op *Zwitsers* gebied. Zoo als die plaatsen hier genoemd worden, achter elkander, is het of zij worden aangetroffen eer men aan de *Titisee* komt (door den S. ook al verkeerd *Pickli-See* genoemd). En dan *Schaffhausen*! Waarlijk, men moet zeggen dat de Schrijver alles behalve naauwkeurig is in zijne mededeelingen.

Het Hôtel WEBER, b.v., is niet even buiten de poort van *Schaffhausen*, maar $\frac{3}{4}$ uur van daar. Ook ligt het op de hoogte, en niet in de laagte, zoo als de Schrijver zegt. Hij schijnt het Hôtel WEBER, dat zich eenige honderde voeten boven den val verheft, te verwarren met de Restauratie, die beneden aan den lageren oever, tegenover den waterval ligt. Juist het standpunt uit de laagte, waarop de Schrijver stond, doet den val krachtiger uitkomen, dan wanneer men hem uit de hoogte ziet. Op de naauwkeurigheid der eigennamen schijnt de S. volstrekt niet te letten. In dezen zelfden brief toch vindt men gewag gemaakt van den *Oeteliberg* tegenover *Zurich*: hij heet *Hütli* of *Uetliberg*, en wordt ook door de *Zurichers*, en stellig ook door Prof. LANGE zoo genoemd. Welligt vindt iemand 't kleingeestig, dat *wij* zoo op namen letten; maar wie in den vreemde reist, moet vooral de namen goed kennen, of hij loopt gevaar verkeerde aanwijzingen te bekomen of uitgelagchen te worden, en daaraan stelt de S. bloot al wie zijne beschrijving tot gids nemen. Zoo vinden we op bl. 131: *Beggenrud*, in plaats van *Bukenrud*; bl. 153: *Rosenrawi*, voor *Rosenlani*, bij herhaling op bl. 156; op bl. 168: *Unterzeen*, voor *Untersee*. In een boek dat betrekkelijk zoo duur is, moesten zulke gebreken niet gevonden worden. Daarenboven, waar

wij hoopten eene schets te zullen vinden van eene ontmoeting te *Zurich*, waarop de S. zelf bijzonder prijs toont te stellen, wordt in drie bladzijden verhaald, dat hij een uur heeft moeten loopen om te *Zurich* Prof. LANGE te vinden, en dat deze hem tot gids heeft gestrekt, en later op een *Abendbrot* heeft onthaald, zonder iets het geringste van het vele belangrijke daar gehoord en gesproken. Waarlijk, de vroeg ontslapen VAN DER HOEVEN heeft in zijne *Academiëreis* een voorbeeld gegeven van beschrijven, dat v.o. wel eens had mogen bestuderen. Welk eene frischheid en waarheid is dáár in de opmerkingen en gedachten! Welk eene losheid en levendigheid in den stijl! Hier, daarentegen, wat armoede, die voor het oog van scherpzinnige, waarlijk gevoelige lezers zichtbaar is, door het kleed heen van hoogklinkende, schoonschijnende phrases! Als letterkundig verschijnsel heeft dit werk zeer geringe waarde, in weerwil van enkele *détails*, aan welker verdienste wij gaarne hulde brengen.

Gedichten, zoo oude als nieuwe, van Mr. J. van Lennep. Tweede druk. Te Amsterdam, bij Gebr. Kraay. In kl. 8vo. 250 bl. f 1-50.

Het is sedert eenigen tijd als of zich in onze letterkunde een afkeer van vertaalde poëzij openbaart. Doorblader maar onze Tijdschriften en Jaarboekjes, en gij zult ontdekken dat er ten dezen aanzien eene groote verandering heeft plaats gevonden. Terwijl in vroegere tijden onze Dichters als om strijd de gouden vruchten van buitenlandsche poëzij dadelijk op *Hollandsche* schotelen aanboden, schijnt men tegenwoordig zich hiervan algemeen te onthouden. Wat kan daarvan wel de reden zijn? Is het omdat de kritiek te hooge eischen doet aan den vertaler, en menigeen daardoor wordt afgeschrikt? Wordt er te veel studie en inspanning gevergd, en vreest men dat ook de voortreffelijkste navolgingen, met het oorspronkelijke vergeleken, ver daar beneden gesteld, en verworpen zullen worden? Of heeft men zich geërgerd aan het verwijt dier buitenlanders, welke meenen dat onze geheele letterkunde uit navolgingen bestaat, en dat het ernstig bestuderen van de *Hollandsche* taal en letteren eene te schrale belooning aanbiedt,

wijl men er niets van eenig belang in vindt, hetwelk men in eene andere taal niet reeds kent en bezit? Wil men nu de *Grieksche* en *Romeinsche*, *Engelsche*, *Fransche* en *Hoogduitsche* voorbeelden laten varen, en streeft men naar oorspronkelijkheid en zelfstandigheid, opdat onze vaderlandsche litteratuur eene getrouwere uitdrukking worde van het karakter, den geest en de behoefte des volks? Dit laatste beginsel ware zeker het prijzenswaardigste. Maar wij kunnen niet geneigd zijn dat voor het ware te houden, wanneer wij, *exceptis excipiendis*, in de bundels van menig Dichter, die met ophef wordt begroet, maar al te duidelijk zien, dat er in de manier van vreemden wordt gewerkt, zóó, dat de vreemdeling er overvloedige aanleiding in moet vinden om zijne beschuldiging te herhalen. Nog minder kunnen wij dat beginsel voor 't ware houden, wanneer wij opmerken dat sedert eenigen tijd sommigen onzer Zangers 't getal hunner oorspronkelijke gedichten schijnbaar vergrooten, door de namen te verzwijgen der uitheemsche Dichters aan welke zij die hebben ontleend. Deze handelwijze verdient alle afkeuring, en wie haar zoekt te verontschuldigen met het voorbeeld van BILDERDIJK, bewijst niets anders dan dat het gemakkelijker is de gebreken dan de deugden van een groot man na te volgen, en zijn waardig op de allerlaagste plaats onder het *imitatorum servum pecus* gezet te worden. Al blijft het een tijd lang voor het publiek verborgen, dat de schoonste gedachten in hunne geschriften niet hun, maar anderen toebehooren, de kritiek maakt het toch openbaar, en veroordeelt hen, ook wanneer zij zich met de ongeoorloofde handelwijze van den grooten Dichter zoeken te verdedigen. Is BILDERDIJK zoo groot bij hen, dat zijne zonden zelfs als navolgenswaardige deugden moeten gelden - de regtvaardige kritiek verwerpt hunne drogredenen, dewijl waarheid, opregtheid en eerlijkheid onafscheidelijk moeten zijn van elken mensch, overal en in alles.

De bovengenoemde bundel van onzen bekwamen Dichter J. VAN LENNEP onderscheidt zich dáárdor, dat hij voor het grootste gedeelte uit vertaalde poëzij bestaat, en het nam ons dadelijk er voor in, toen wij zagen dat hij niet gezocht heeft dit te ontveinzen. Wij vinden hier uit het *Russisch* van W. CHUKOWSKI: *Het Herinneringsfeest bij Borodino*; uit het *Slavonisch*: *Trojan, Koning der Serviërs*, en uit het *Illyrisch*: *De*

stervende Heyduk, en *De Ban der Kroaten* - talen in welke de Dichter weinig gevaar liep te worden nagegaan; maar hij deelt het mede, evenzeer als hij meldt: aan SCHILLER één, aan DE LAMARTINE vier, aan BYRON drie, aan ROBERT BURNS achttien, aan THOMAS MOORE drie, aan TENNYSON vier, aan DELILLE en aan FREILIGRATH één, en aan het *Latijn* twee stukjes ontleend te hebben. Wij juichen dat toe, en 't heeft ons het genot verhoogd bij het lezen der verzen, hoewel de meesten ons reeds bekend waren. Wij behooren geenszins tot dezulken die het leveren van goede navolgingen afkeuren. Het is door BILDERDIJK meermalen erkend: dat hij 't vertalen, van de meesterwerken der Ouden vooral, schier onmisbaar rekende voor elk die naar den dichtsterlijken lauwer streeft, en hoe veel heerlijkz heeft onze letterkunde aan deze zijne studie niet te danken! Wij wijzen daartoe niet alleen op die meesterstukken van navolging, waarin de *Nederlandsche Zanger* het origineel bijna altijd evenaarde en dikwijls overtrof; wij beroepen ons op zijne oorspronkelijke stukken, die overal den man toonen, die met ijzeren vlijt en volharding tot in de verborgenste schatkamers der echte poëzij bij de verschillende volken was doorgedrongen en daar zich had gevoed en gevormd. Wat zou VONDEL zijn geweest, zoo hij niet getracht had het werk van de meesters in de kunst op eene waardige wijze over te brengen? En zoo het Vaderland op VAN LENNEP roem mag dragen: zoo wij telkens reden vinden om dat losse, gemakkelijke, levendige in zijne poëzij te bewonderen; zoo wij zijn meesterschap over taal en vormen in de verschillende *genres* waaraan hij zich wijdt, met verbazing opmerken - is het alles niet hem eigen geworden omdat hij, van zijnen jeugdigen leeftijd af, zich er op heeft toegelegd in den geest der meest uitstekende modellen door te dringen? Wij wijzen daarom ook nu gaarne de jeugdige beoefenaren van onze letterkunde op dezen bundel, en wenschen dat zij het oorspronkelijke leggen naast deze navolging. De vergelijking van het een met het ander zal niet zonder vrucht voor hen zijn. Bij het lezen der vertalingen meent men inderdaad iets oorspronkelijks te lezen. De Heer VAN LENNEP doet met zulke treffelijke vertalingen onzer letterkunde eene wezenlijke dienst. Men vindt daar geen zweem in van stijfheid en onnatuurlijkheid, waaraan overzettingen wel eens mank gaan.

Maar den Dichter dank en hulde toebrengende, voelen we ons toch gedrongen te vragen: waarom hij verzwegen heeft dat van de vier Feestliederen (bl. 121) de eerste drie ontleend zijn aan VICTOR HUGO, *Odes*, L. IV, O. X, XI, XII: *Le Chant de l'Arène*, *Le Chant du Cirque*, *Le Chant du Tournoi*; dat van *Don Ramiro* en van *Donna Inez* het origineel te vinden is bij HEINRICH HEINE, *Buch der Lieder*, onder de titels: *Don Ramiro* en *Donna Clara*; dat JEAN REBOUL de Dichter is van *De Engel en het Kind* (*L'Ange et l'Enfant*); dat THOMAS MOORE de maker is van het vers dat aanvangt: *Zaagt ge immermeer* (*Juvenile Poems*), onder den titel: *Nonsense*? Wij hadden ook gaarne zien opgegeven dat hij tot het schrijven van het vers: *Hoe loopt de Dusse langs het hol van Neander*, gebragt is door de lezing van de *Cataract of Lodore* van ROBERT SOUTHEY. Niet dat wij 't verzwijgen van dit laatste als een plagiaat beschouwen; integendeel: dit vers is meer een wedstrijd met den *Engelschen* gelauwerden Poëet, waarin VAN LENNEP, tegenover den man die den rijkdom van het *Engelsch* al spelende wilde bloot leggen, den rijkdom van het *Nederduitsch* doet uitkomen. Hier vooral toont hij zich een meester in den vorm, die van zijne heerschappij over taal en metrum de overtuigendste blijken geeft, en hij zou gewis met het vermelden meer dan met het verzwijgen van den naam des *Engelschen* Dichters zich hebben bevoordeeld. In het algemeen heeft het uitgeven van vertalingen of navolgingen voor eigen werk, waarin VAN LENNEP, even als TEN KATE, zoo weinig naauwgezet schijnt, ten gevolge, dat men ook bij andere, wezenlijk oorspronkelijke stukken vraagt: van wien is dat overgenomen? Wij wenschten bij VAN LENNEP, die in het staatkundige en letterkundige op zulk eene buitengewone hoogte is geplaatst, ook wat dit punt betreft, meer ernst te vinden. Tegenover zoo velen die ligter hem kunnen verguizen dan evenaren, is hij verpligt alles na te laten wat zijn wèlverdienden roem zou kunnen schaden. Als wij van ernst spreken bedoelen wij ook, dat hij zich wat minder bezig houde met luimige poëzij, als waaruit het laatste gedeelte van den bundel bestaat. Er zijn er buiten twijfel die ook met deze verzen dweepen, en de eerste helft des bundels misschien ongelezen laten; maar toch getuigen ook deze luimige verzen, naar ons gevoelen, dat de echte humor, die ook den ernstigsten man doet glimlagchen,

niet datgene is waardoor VAN LENNEP zoo zeer uitmunt. Daarin staat hij, naar onze meening, beneden anderen, vooral in het buitenland. En als wij dan bedenken dat er zoo vele anderen zijn aan wie het berijmen van anekdoten en het parodiëren van helden uit de *Grieksche* Mythologie veilig kan worden overgelaten, dan zouden wij wenschen dat hij zich steeds levendig voor den geest stelle: dat zijn rijk talent hem heilige verplichtingen oplegt, en dat maatschappij en letterkunde van den man wien zoo veel is toevertrouwd, ook met regt veel mogen eischen. Wij eindigen onze beoordeeling met een gedeelte van zijne *Gedachten bij de Tentoonstelling te Londen*, die van zulk een ernst getuigen, en alleen méér waarde hebben dan alles te zamen wat hij in den laatsten tijd als luimige poëzij heeft aangeboden:

Ik dool door de onafzienbre zalen,
 En 't is, by al die tooverpracht,
 Of in het rijk der Idealen
 Een goede geest my overbracht.
 Die fabels, die in 't lieflijk Oosten,
 Om 't menschdom van zijn leed te troosten,
 Verbeelding had gedicht weleer;
 Die sprookjens, die mijn kindsheid streelden,
 Haar zoo veel zoete droomen teelden,
 Ik vind ze hier bewaarheid weêr.

Maar wijl ik rondblik, opgetogen
 Door al de wondren, hier vergaerd,
 Daar treft van ver een vlag mijn oogen,
 Der Vaadren vlag, zoo wijd vermaard.
 'k Vraag: zal hem Neêrland hier bewaren
 Den rang, sinds lang vervlogen jaren
 Verworven in der volkren ry?
 Met kloppend hart, met rassche schreden
 Ben ik die vlag naby getreden,
 En 'k vind - een donkre woesteny.

Is dit het Neêrland, dat voor dezen,
 In schutse van 't Bourgondisch Huis,
 Als 't Land der wondren werd geprezen
 Tot aan 't verwijderd golfgedruisch?
 Het Land, dat later 's waerelds schatten
 Wist in zijn schuren saam te vatten,

En weêr te strooien de aarde rond?
 Het Land, dat, als in pelgrimstochten,
 Des waerelds Natiën bezochten,
 Dat nergens toen zijn weergaê vond?

En thands! - men moog' de namen prijzen
 Dier enklen, ja, wier kunsttrofeên,
 Hoe karig, nog aan de aard bewijzen
 Dat Neêrland niet geheel verdween; -
 Maar, ach! ondanks hun loflijk pogen,
 Toch straalt het helder elk in de oogen
 Hoe diep en droevig Neêrland zonk.
 Beklagenswaard beloop der tijên!
 Geen roofstaat zelfs van Barbarijen,
 Die niet met hooger luister blonk.

Van waar die omkeer, Landgenooten?
 Zegt, hebt gy Nijverheid en Kunst
 Voor eeuwig van uw grens verstooten,
 Voorheen bij u zoo hoog in gunst?
 Neen: zagen we ook by zwakker kinderen
 Der vaadren wakkren geest verminderen,
 Nog is hy niet geheel vergaan:
 En - mocht ook Neêrland meerdren wijken,
 Nog had hier onder 's waerelds Rijken
 Zijn naam en glorie mogen staan.

Wie is 't dan, die de schuld zal dragen,
 Mijn dierbaar Neêrland, van uw schand?
 Den Staatsbestuurder wil ik 't vragen:
 'k Wil 't vragen aan den Fabrikant.
 Van dezen moet ik 't antwoord hooren:
 'De aêloude veerkracht ging verloren,
 De ziel voorheen van elken kring.' -
 Van genen durf ik op mijn klachten
 Één woord maar tot bescheid verwachten,
 Het ijskoud woord: 'Bezuiniging!'

Ach! beiden hebben haar vergeten,
 De les, die de ondervinding leert:
 Altijd werd de eer in 't slijk gesmeten
 Van wie niet eerst zich zelven eert.
 Gezach en rijkdom ga verloren;
 Licht wordt een blijder tijd geboren,

Dat noeste vlijt hem wedervindt;
 Maar, wat op aard eens is herwonnen,
 Is eenmaal de eer eens volks geschonnen,
 Geen wilskracht, die haar ooit herwint.

Y.

De Profecy der Starren. Dramatische Legende, door W.J. Hofdijk. Proef-uitgave, met Prospectus. Te Amsterdam, bij L.F.J. Hassels. 1854. In gr. 8vo. 32 bl. f :-40.

‘Voor ieder, die belang stelt in den bloei der *Nederlandsche* letteren, is het een verblijdend teeken, dat de Rederijkerskamers en Genootschappen voor uiterlijke Welsprekendheid in aantal groeijen, in omvang winnen, in bloei toenemen. Thans, nu de Rederijkerskamers niet meer verzensmedende fabrieken zijn, maar zich uitsluitend toeleggen op het bevorderen eener goede voordragt, is die bloei en die ijverige ondersteuning dubbel belangrijk.’ Zoodanig is de aanhef van het Prospectus des Uitgevers van den bundel *Dramatische Tafereelen*, voor Rederijkerskamers en soortgelijke Vereenigingen voor Uiterlijke Welsprekendheid, tot welken het aangekondigde Dichtstuk behoort. Wij zijn 't hierin met den Uitgever volkomen eens, en erkennen met hem dat het noodig is geworden eene ruime keuze van *Dramatische Poëzij* te bezitten. Bij al den schat van Treur-, Tooneel- en Blijspelen, die onze oude en nieuwe letterkunde kan aanbieden, is toch de keuze van stukken voor het bedoelde einde niet groot; omdat verreweg de meesten alleen voor het tooneel geschikt zijn, en in schier allen vrouwenrollen voorkomen, die ook in de meeste Kamers niet bezet kunnen worden. De onderneming heeft alzoo waarborgen genoeg van een goeden uitslag, als zij goed en doelmatig wordt uitgevoerd; en wie zou aan zulk eene uitvoering twijfelen, bij 't lezen der namen van de Dichters op het Prospectus genoemd. Van de Heeren DE BULL, HOFDIJK, VAN LENNEP, SCHIMMEL en WITHUYS, die, bovendien, met de behoeften en krachten der Kamers van nabij bekend zijn, mag men wat goeds verwachten, zoo als reeds blijkt aan ‘*De Profecy der Starren*’, door den Heer HOFDIJK; een Stuk in twee bedrijven, zonder vrouwenrollen, dat reeds verschenen is, en waarschijnlijk binnen kort in verschillende Kamers zal worden voor-

gedragen. Wij kunnen ons thans niet in eene kritische beschouwing van dat Gedicht verdiepen, en moeten die, bij gemis van ruimte, tot een volgend Nummer uitstellen; maar laten deze vluchtige aankondiging in het belang der Kamers voorafgaan; opdat het werk den Rederijkeren spoedig bekend worde. Moge 't bij hen ook de onderscheiding ontmoeten, die 't in alle opzigten verdient!

Mark Linden, *de Goudpletter. Een Verhaal uit den tachtigjarigen Oorlog. Uit het Engelsch. Twee Deelen. Te Amsterdam, bij J.M.E. Meijer. 1854. In gr. 8vo. 665 bl. f 6-60.*

De lezers van dezen roman zullen ongetwijfeld vragen: wie is de Schrijver? wie de *Engelschman*, die het beroemde feit, dat *Leiden* in de gedenkrollen der geschiedenis eene blijvende eereplaats doet bekleeden, zoo naar het leven geteekend heeft? Wij hebben 't insgelijks gevraagd, maar zelfs de Vertaler weet er niet op te antwoorden. Het zij ons daarom genoeg te kunnen zeggen, dat de Schrijver in het schilderen van de fel benarde stad, in den bangen tijd van honger en kommer, pest en ellende, uitmuntend geslaagd is. De lezing daarvan wekt huivering door het aanschouwelijke der voorstelling. De romantische inkleeding echter is het spel eener stoute en weelderige verbeelding, die, zonder zich veel om de waarschijnlijkheid te bekreunen, beelden, toestanden en voorvallen naar welbehagen schept.

De held van het stuk is PAUL VAN DER WERF, een broeder van den toenmaligen beroemden burgervader. Hij woont te *Brussel*, is een vermogend en geacht handelaar, en treedt in 't huwelijk met eene *Italiaansche* dame; maar hoe edel en braaf zijne gade zij, beider geluk wordt verwoest door de kwaadaardigheid van een valschen vriend, den Graaf MONTCULI (waarvoor men leze MONTCUCULI), en door de onstuimige drift en onberadenheid van den echtgenoot zelven. VAN DER WERF, het bedrog ontdekt hebbende, wordt in een tweegevecht met den verrader getroffen, en valt in 't water. Men houdt hem voor dood, en ook de lezer denkt er hetzelfde van; maar toch treedt hij later weder op het tooneel onder een anderen naam,

en met een meer *Spaansch* dan wel *Hollandsch* karakter. Hij treedt op als een boosaardige wreker, die niet rust eer hij den belager van zijn huiselijk geluk in 't verderf heeft gestort. De geheimzinnige stelling waarin de Schrijver PAUL VAN DER WERF, die nu MARK LINDEN geworden is, geplaatst heeft, brengt toestanden te weeg, die alleen in de doolhoven der verbeelding te huis behooren - maar de lezing boeit.

De goudpletter heeft een beschermeling, wiens gunstig en edel karakter elk inneemt, en die later blijkt zijn zoon te zijn. Tien tegen een als men dat onder het lezen niet reeds vermoedt, maar toch begrijpt men niet hoe 't mogelijk zij; want wat kon de brave moeder bewegen zich van haar kind te ontdoen? Wij zouden wel lust hebben nog meer aanmerkingen over andere plaatsen te maken, waar de onwaarschijnlijkheid in 't oog springt: bij voorbeeld, bij 't nachtelijk bezoek van JUAN, als *Spaansch* officier, in de woning van des burgemeesters dochter, en waar de burgemeester onvergezeld zich buiten de stad begeeft, om een onbekende te woord te staan; maar wij zouden daarbij meer van den loop der zaak moeten openbaren dan bij 't aankondigen van een roman nuttig is.

Dat PAUL VAN DER WERF zijne gade terugvindt, en beide hunnen zoon herkennen, behoort tot de ontknooping.

De avonturen zijn fantastische verdichtingen, met het beleg en ontzet van *Leiden* als omlijst. Episodisch ontvangt men nog andere historische tafereelen, zoo als van den afstand van Keizer KAREL V als Heer der *Nederlanden* te *Brussel*, en van het soldaten-oproer te *Antwerpen* in tegenwoordigheid van den Landvoogd REQUESSENS.

Wij hebben, in weerwil van de aanmerkingen, geen lof genoeg voor de uitvoering van het boek. De vertaling is wèlgelukt. *Saprischen* en *Faleriaansche* wijn zal wel eene drukfout zijn voor *Cyprischen* en *Falernischen*. Dat een *Engelschman* schrijft: 'Zutphen' en 'van Meijer' is begrijpelijk, maar minder begrijpen wij waarom de Vertaler die eigennamen niet veranderde in 'van Zutphen' en 'Meijer'. Doch dit zijn kleinigheden, welke de gewone lezer niet eens opmerkt, en die den opmerkzamen weinig hinderen. Wij hebben het boek met genoegen gelezen, en gelooven dat dit bij ieder die het in handen krijgt, het geval zal zijn.

Oud en Nieuw, uit de Portefeuille van Narrator, bijeenverzameld door J. van Harderwijk. Te Rotterdam, bij E. van Vliet, Az. In 16mo. VIII en 88 bl. f 1-:

De prijs is duur voor honderd-vijftig anekdoten, zonder hoogere waarde dan die, welke men in de gewone Almanakken ontmoet, waaruit ze ook verzameld schijnen. Niet dat wij daarmede de waarde van dit boekken willen verkleinen; dat zij verre. Het is zeer geschikt om den tijd te korten als men zich in eene trekschuit verveelt; mits men zich dan nog niet ergere over eenige *Germanismen* en zonden tegen de taal en den stijl. Verder is het ook een goed *répertoire* voor hen die gaarne door het opsnijden van oude anekdoten anders drooge gezelschapskringen zoeken op te vrolijken.

Ruth. Een Verhaal, door de Schrijfster van: 'Mary Barton'. Uit het Engelsch vertaald door C.M. Mensing. Twee Deelen. Te Utrecht, bij D. Post Uiterweer. 1854. In gr. 8vo. 698 bl. f 6-:

RUTH is een ouderloos meisje, dat door haren voogd op eene naaischool wordt besteed, om daar opgeleid te worden tot de niet benijdenswaardige betrekking van modemaakster. Zij is een kind der natuur, en op zestienjarigen leeftijd nog geheel onschuld. Op eenen avond, dat zij op een bal de dames moet helpen, als deze iets aan hare kleederen mogten scheuren, ziet haar een jong mensch, BELLINGHAM geheeten, die hare schoonheid opmerkt, en het plan vormt om haar te verleiden. Zij is niet onverschillig omtrent haren bewonderaar, en vindt de zamenkomsten en wandelingen met hem zeer aantrekkelijk; ja, vindt er geene zwarigheid in om eene reis met hem te doen, en in volkomen gemeenschap met hem te leven. Dat alles vindt deze RUTH hoogst natuurlijk en aangenaam.

Op eene wandeling echter zegt haar een knaap, dat zijne mama haar een gemeen vrouwspersoon noemt, en nu eerst komt zij tot de opmerking, dat hare betrekking met B. on-

zedelijk is. Dit maakt haar neerslagtig, doch de liefde brengt haar geweten tot zwijgen.

Maar B. wordt ziek, en door zijne moeder, eene hooghartige vrouw, bezocht, en door haren invloed bewogen om zelf die betrekking af te breken.

De verlatene wil nu in wanhoop zich 't leven benemen, maar wordt in de uitvoering van dat besluit verhinderd door Mr. BENSON, een geestelijke, en zeer goedhartig man. Deze neemt haar ook in zijne woning op, en daar wordt zij moeder. Dat alles maakt in het kleine stadje, waar Mr. BENSON woont, niet weinig opspraak. B. tracht de afgebroken betrekking tot RUTH te hernieuwen, doch te vergeefs, en biedt zelfs aan haar te huwen; maar ook dát voorstel wijst zij van de hand. Daarentegen onderscheidt zij zich door het oppassen der zieken bij 't woeden eener hevige, besmettelijke ziekte, en sterft als eene heilige.

Het werk is niet zonder verdienste, maar de karakters zijn zeer overdreven en zonderling. Ook de moraal is goed; maar de grondslag der fabel is niet waarschijnlijk. Het boek is echter onderhoudend, en de vertaling zoo als men die van den Heer MENSING gewoon is; terwijl de Uitgever met onbekrompenheid heeft gezorgd voor de uitvoering, zoo als ook daaruit blijkt, dat elk Deel een eigen vignet heeft.

William Wallace, *Bevrijder zijns Vaderlands. Historisch-Romantisch Tafereel. Twee Deelen. Te Amsterdam, bij Joh. van der Hey en Zoon. 1853. In gr. 8vo. 620 bl. f 6-:*

De geschiedenis van een magtig volk moge vele verbazende en bewonderenswaardige feiten opleveren, die van een klein, maar dapper en tegen 't geweld van overmagt worstelend volk is doorgaans niet minder rijk in daden van moed en zelfopoffering, en aan vermetelheid grenzende ondernemingen. Geen ander tafereel is zoo boeiend en indrukwekkend als dat van een kamp voor vrijheid en zelfstandigheid; geen aantrekkelijker en verheffender voor het gevoel dan dat eens helds, die, vertrouwend op den Hemel, en sterk in de bewustheid van het goed regt dat hij voorstaat, met een handvol getrouwen het lot braveert, den dood veracht, en zegevierend zijne

vaan plant op den grond aan een overweldiger betwist en aan diens benden ontwongen.

Wij hebben vroeger *De Dagen van Bruce* aangekondigd, die met de *William Wallace* eenigzins in verband staat, en eigenlijk eerst na dezen laatsten, waarop hij eene soort van vervolg uitmaakt, behoort gelezen te worden. Op dit verband vestigen wij de aandacht van hen die met beide de verdienstelijke werken nog onbekend mogten zijn.

WILLIAM WALLACE was de afstammeling van een oud *Schotsch* geslacht. Het *Schotsche* volk ging gedrukt onder de dwingelandij van EDWARD, Koning van *Engeland*. De *Schotsche* edellieden, tot vasallen van dien Vorst vernederd, werden met hardheid behandeld, en elk verzet, elke schrede tot zelfstandigheid werd onverbiddelijk gestraft. *Engelsche* bevelhebbers voerden de bevelen van hunnen strengen meester soms met nog grootere gestrengheid uit. WALLACE werkt op de lijfeigenen en landlieden, en verkrijgt ook allengs een aanhang onder de edelen. In de wouden en 't gebergte met zijne volgers zwervende, wint hij zoodanig aan in magt, dat eindelijk het *Engelsche* leger door hem geslagen, en op eene ingenomen sterkte zijne banier geplant wordt. Tusschen die voorvallen heeft de S. menige belangrijke handeling gevlochten; vooral boezemen de geliefde van WALLACE, en zijn getrouwe schildknaap groote belangstelling in. Naar Ref. oordeel echter hadden de uitvoerige beschrijvingen der gevechten aanmerkelijk kunnen worden verkort.

Ofschoon wij dezen roman beneden den *Bruce* stellen, zal hij toch niet zonder belangstelling gelezen worden. De vertaling mag voldoende heeten; voor het niet vertalen der motto's zijn de aangevoerde redenen aannemelijk.

Druk en uitvoering zijn goed; maar de eerste is zoo ruim, dat men vraagt: of 't verhaal niet in één Deel had kunnen gegeven worden? - Het titelvignet, dat voor beide de Deelen hetzelfde is, zouden wij fraai noemen, als 't ons niet voorkwam misteekend te zijn in sommige gedeelten. Deze aanmerkingen echter weêrhouden ons niet het werk aan te bevelen.

Beatrice, of de hedendaagsche Jesuïten in Engeland; door Catharina Sinclair. Naar het Engelsch door C.M. Mensing.

Twee Deelen. Te Sneek, bij van Druten en Bleeker. 1853. In gr. 8vo. 636 bl. f 6-:

Men zegt, en wij gelooven het gaarne, dat deze roman in *Engeland* evenveel indruk en opgang gemaakt heeft als '*De Negerhut*'. Beide roeren zij de teederste snaren des levens aan, en zijn door vrouwen geschreven, die van nature reeds bekend zijn met de wegen naar het binnenste des gemoeds. BEECHER STOWE ijvert voor de vrijheid van een ongelukkig menschenras, dat voor velen geene waarde heeft dan als handels-artikel. CATHARINA SINCLAIR ijvert voor de vrijheid van haar volk, dat door vijanden belaagd wordt, die het geweten kluisteren, den geest blinden, en den geheelen mensch maken als tot een lijk. Zij heeft den handschoen van het Jezuitisme opgenomen, en verheft hare stem tegen zijne listige handelingen om de oude Protestantsche veste te verzwakken. Ook speelt zij niet met drogbeelden, maar gebruikt de verdichting alleen om overbekende historische feiten aangenaam te bekleeden. Haar doel is: de oogen te openen van haar volk, dat door *Rome* bestemd is om boetvaardig den pantoffel des Heiligen Vaders te kussen.

Het boek beantwoordt volkomen aan den titel. Geen enkelen stap doet de S. zijwaarts. De Jesuïten worden beschreven zoo als zij, dunkt ons, uitwendig en inwendig zijn. Als velen hunner het boek in handen krijgen, zal menigeen wel verbaasd opzien van het getrouwe der afbeelding. Jufvrouw LORRAINE, AMBROSE en vooral vader EUSTACE zijn Jesuïten, die tot meerdere eere van God, die *hunne* Kerk is, een wreedaardig spel drijven met de rust en 't geluk en zelfs met het leven hunner werktuigen. Lord EAGLESCAIRN, Jufvrouw TURTON en de gade van den Lord zijn marionetten, door de draden welke vader EUSTACE in de hand houdt in beweging gebracht. MAC ALLAN ALPINE, Lady ANNA, BESSIE MAC RONALD en de argelooze Predikant CLINTON zijn de voorwerpen der verleiding. Zij raken allen in den strik verward, doch worden er later weder aan onttrokken. Sir EVAN, Lady EDITH, en vooral BEATRICE, de heldin van 't stuk, toonen getrouwe, moedige en edelmoedige Protestanten te zijn, en tusschen die allen beweegt zich de gulle Lord JONA, die Roomsche is, maar het Jezuitisme in zijne duistere gangen heeft bespied.

Wij zullen het beloop des verhaals niet mededeelen, maar

gelooven te kunnen zeggen, dat het meesterlijk is verwickeld en ingekleed. De Schrijfster heeft alle aanspraak op lof. Misschien vindt men de gesprekken der verliefden en verloofden wat gerekt; maar de Schrijfster heeft daar denkkelijk adem bij geschept, en na zoo menig lagen aanslag tegen de zielerust van belangwekkende slagtoffers, die gelegenheid tot verademing ook aan de lezers willen gunnen. Of de vertaling getrouw zij, kunnen wij niet beoordeelen; maar de correctie is slordig.

Wij vroegen na de lezing ons af: of het met de wetten der zedelijkheid overeenkomt, zulke misdrijven, in het kleed der verdichting, eenig Genootschap aan te wrijven? Meermalen hebben wij ons verklaard tegen de romantische afbeelding van zedelijke gebreken, die men als de vruchten eener Kerkelijke rigting beschouwd wil hebben; maar is 't hier geene andere zaak? De ware Jezuit zal in de gedragingen van EUSTACE, LORRAINE en AMBROSE geene misdaden zien, maar, integendeel, loffelijke werken. Bovendien heeft de S. niets verhaald of gezegd dat niet allerwaarschijnlijkst tot het gebied der feiten behoort. Dit wordt begrijpelijk door hetgeen tot uitbreiding van het Pauselijk gezag te *Edinburg* gebeurt, dat met Roomsche Zendelingen van beiderlei kunne als overstroomd is. Daar nam, b.v., een wélgezeten man twee meiden in dienst, die zich Protestantsch noemden; maar allengs merkte hij, dat zijne kinderen den neus optrokken voor JOHN KNOX en al wat de Hervorming betreft. Nu ging hij aan 't onderzoeken en ontdekte dat de meiden Zendelingen waren, die zijne kinderen op haren trant onderwezen in de Kerkelijke Geschiedenis. - Een Protestantsch meisje diende bij niet-Protestanten, die haar Pausgezinde boeken te lezen gaven, en zij werd Roomsche, maar, op aanmaning van den geestelijke, zonder dat te openbaren; zoodat zij onder de Protestanten vertrouwd bleef, tot dat een toeval hare verandering deed blijken.

Zulke berigten omtrent de middelen die daar gebezigd worden, niet in twijfel trekkende, kan men aannemen dat de S. van overdrijving niet is te beschuldigen. Intusschen doen die berigten ook vermoeden, dat 't, zelfs onder de hoogere standen, in *Engeland* met de Godsdienstkennis en overtuiging armelijk moet zijn gesteld. Dit toch is wel zeker, dat de Protestant tegen alle verleiding bestand is, wanneer hij geen vreemdeling is maar vast staat in het Woord van God.

- 1. *Holland. Almanak voor 1855. Uitgegeven door Mr. J. van Lennep. Te Amsterdam, bij Gebroeders Kraay. XLIV en 208 bl. f 3-90.***
- 2. *Vergeet mij niet (Muzen-Almanak) voor 1855. Te Amsterdam, bij J.H. Laarman. VIII en 280 bl. f 3-90.***
- 3. *Christelijke Volks-Almanak, voor het Jaar 1855. Te Amsterdam, bij P.N. van Kampen. XXIV en 164 bl. f :-60.***
- 4. *Almanak voor de Jeugd. 1855. Te Amsterdam, bij H.J. van Kesteren. XVI en 143 bl. f :-90; in karton f 1-40; geb. in linnen f 2-:***

Als een oud jaar de laatste bloemen uit de tuinen doet verdwijnen, treedt de boekhandel te voorschijn met bloemen van velerlei kunst, naar elks gading tot bouquetten gemaakt, deels ten nuttigen gebruike, maar de meesten om der liefde en vriendschap tot geschenken te dienen op den dag des nieuwen jaars, of op de feestdagen die er aan voorafgaan. De dorre wintermaand is in dat opzigt eene ware lentemaand voor de liefhebbers van lectuur van smaak. Jaarboekjes, tot wier inhoud al wie de dichtpen voeren gaarne bijdragen, komen dan allerwege uit, met gravuren en prachtbanden voor de rijken en aanzienlijken, met lithographiën en carton voor de minder gegoeden, met houtsneden en perkament voor den boer en zoogenaamden gemeenen man. Dat de tegenwoordige December daarin van zijne voorgangers niet verschilt, bewijzen bij aanvang reeds de bovengenoemde Jaarwerkjes, die zoo vroeg zijn verschenen, dat wij ze, ofschoon maar vlugtig, reeds nu kunnen aankondigen. Zij toonen ook weder, hoe de gediensstige handel meer en meer zorgt dat ieder keuze hebbe niet alleen naar zijn vermogen, maar ook naar zijnen smaak. Bij die hulde aan den ondernemingsgeest der Uitgevers, past wel eene vraag van aangename verwondering: hoe 't mogelijk is zoo vele Jaarwerkjes met verhalen en gedichten gevuld te krijgen in ons kleine Land? Het heugt ons nog, hoe elk der uitgevers van slechts drie of vier Almanakken in miniatuur-

formaat, telkens moeite had om bijdragen te vinden voor drie of vier bladen druks. Dat er tegenwoordig zóó veel goeds, schoons en bruikbaars geschreven wordt, als de handel jaarlijks voor een twintigtal, ten deele zelfs dikke bundels noodig heeft, is een verheugend bewijs van den sedert vermeerderden, altijd nog toenemenden smaak voor dicht- en letteroefening. Evenwel, om zoo veel Jaarboekjes gevuld te krijgen, moeten sommige redactiën niet al te keurig zijn; want hoe sterk het aantal dichtoefenaars en novellisten toeneme, het aantal meesters van den eersten rang zal wel altijd beperkt blijven. Voor jeugdige schrijvers en kunstoefenaars is 't echter zoo nuttig en aanmoedigend, gelegenheid te hebben om de vruchten hunner studiën aan het publiek te doen kennen, dat het verkeerd zoude zijn wanneer men over het verschillen der aangeboden stukken in kunstwaardij, zich wilde ergeren. Dit besef heeft altijd bij 't aankondigen van Jaarboekjes onze pen bestuurd, en zal 't ook nu doen. Waar geene bijzondere redenen ons tot aanmerkingen nopen, zullen wij eenvoudig den inhoud noemen; dat is ook 't billijkst, bij de onzekerheid des oordeels, na eene eerste nog maar vlugtige lezing. Het publiek is met onze Dichters en Schrijvers genoeg bekend, om, hoorende wie tot een werk bijdragen, zelf een oordeel op te maken over de waardij van dat werk in zijn geheel; waarop 't aankomt. Over 400 à 500 stukken afzonderlijk te oordeelen (alleen 't genoemde viertal bevat er 120), laten we voor de liefhebbers over.

Nº. 1. De *Holland*, in een smaakvollen prachtband, met keurige platen, allen van *Nederlandsche graveurs*, naar teekeningen van HERMAN en MARIE TEN KATE, C. ROCHUSSEN, C. SPRINGER, en ALEXANDER V.H., onderscheidt zich, gelijk vroeger, door een zeer uitvoerigen Kalender van den Heer STAMKART, en de satirieke Korte Kronijk van den Redacteur, maar vooral door de verscheidenheid der stukken onderling, in geest en toon. Velen zullen met leedwezen te vergeefs zoeken naar nieuwe koddige bijdragen van den SCHOOLMEESTER, maar toch gaan luim en ernst hier hand aan hand. De Heeren VAN ZEGGELEN, VAN DEVENTER, BEETS, VAN DEN BERGH (S.J.), BINGER, VAN DEN BROEK, DE GENESTET, en een paar ongenoemden, droegen minder of meer luimige gedichtjes bij. Onder

de proza-stukken vindt men ook een luimig (hoewel moeilijk te volgen) verhaal van een *Gastmaal aan 't strand*, waarin (gelijk in de *A-saga*) geene vokaal voorkomt dan de *a*. Tot eene proeve diene de aanhef:

“t Was paaschmaandag van 't jaar twaalf maal twaalf maal twaalf, 't jaar van ra ra wat? waarvan almanak van dat jaar, dagblad, krant, dag aan dag 't waar jaartal had; waar ADAMA ALLARDA VAN PALLAND lang daarna van sprak; 't was dan daags na paasch-sabbat van dat jaar, 't laatst van Maart, dat JAN, NA, JAAP, KAAAT man aan maagd, paar aan paar, naast malkaar aan 't strand kwam. KLAAS had aan d'arm ANT (waar KLAAS mal naar was), naast NA, lang al AARTS hartlap. AARTS vaâr was daar al, enz.', zeven bladzijden lang. Deze bijdrage is méér curieus dan mooi, en zou als letterkundige aardigheid verdienstelijker zijn geweest als de *S.*, wjl er reeds eene *E-legende*, *O-sprook* en *A-saga* bestaat, in plaats van 't *Gastmaal* eene *U-klucht* of *U-zucht*, of een *I-brief* of *I-lied* hadde geleverd. Ernstige stukken in gebonden stijl vindt men, behalve ook van een paar der reeds genoemde Heeren, van DE BULL, DIDYMUS, DERCKSEN, GEWIN, HOFDIJK, ALEXANDER V.H., TEN KATE, LANGEREIS, VAN LENNEP, SCHIMMEL, SMIT, WIJSMAN en TATUM ZUBLI. Onder die stukken is er maar één, namelijk: *het Christendom*, dat niet geheel zal kunnen voldoen; vooral niet hun die in dichtmaat poëzij verlangen. In proza droegen verder bij: de Heeren VAN STOLK, SCHELTEMA en TINARLO (?), wiens novelle: *Groote Boonen*, zeker algemeen met veel genoegen zal worden gelezen. VAN LENNEPS *Een bedrukte Vader*, de droevigste épisode uit *Vondels* leven [zijne ruïne, door zijn zoon], zal evenzeer behagen, doch wij hadden 't slot liever anders gewenscht. Of, 't ware belangrijk geweest als men van den Schrijver gehoord had, niet alleen van de plumpe onwetendheid van VONDELS zoon, die óf zijne bothed, óf zijne verwaarloosdheid vereeuwigd heeft door de vraag: ‘of Josef niet Katholyk was geweest?’; maar ook wat VONDEL als vader en opvoeder heeft beteekend voor zijne kinderen: inzonderheid voor dien stompzinnige, die zoo veel méér onderrigting en leiding noodig had. Is hij een even zoo zorgvuldig en verstandig vader als groot en vruchtbaar Dichter geweest, dan moet men hém beklagen; maar heeft hij om 't verzenmaken zijn vaderpligt verzuimd, dan moet men mede-

lijden hebben met zijn verwaarloosden zoon. De vraag: wat VONDEL voor zijne kinderen zij geweest? ontstaat bij den nadenkende als van zelf uit den schijnbaar liefdeloozen eersten der twee slot-alexandrijnen van zijn *Jozef in Dothan*, die ook dit verhaal eindigen:

Ach de ouders teelen 't kint, en *voeden 't op met smart*:
Het kleine treet op 't kleet, het groote treet op 't hart.

Dat opvoeden *met smart*, met stiefouderlijk leed over alle moeite en offers, is, Gode zij lof! uitzondering; de regel is: dat ouders hunne kinderen opvoeden met vreugde, met teedere zorg en liefde, en met geduurzaam beleid; en als er kinderen zijn die de ouders *op 't hart treden* (dat toch niet zoo gewoon is!) dan ligt dat veel zeldzamer aan der kinderen aard, dan aan der ouderen wijze van opvoeding. Eene oplossing der vraag: wat VONDEL zij geweest als vader? is, in verband met de ramp, die hem in hoogen ouderdom goed en onafhankelijkheid deed verliezen, gewigtig: óf voor zijne eer; óf, anderen ter waarschuwing. Wij vestigen er de aandacht op des Heeren VAN LENNEP; wien we overigens dank zeggen voor zijn regt levendig en schilderachtig verhaal. Ons bestek vergunt niet dat we iets uit het fraaije boekje overnemen; maar de keus zou ook zwaar vallen. In 't algemeen is deze Jaargang in fraaiheid, degelijkheid en gelukkige afwisseling van ernst en luim aan de vorige Jaargangen gelijk, en dus allezins aan te bevelen.

Nº. 2. De *Vergeet-mij-niet (Muzen-Almanak)* is keurig gebonden, en prijkt met het portret van den begaafden DORBECK, en met afdrukken van drie fraaije *Hollandsche* en twee buitenlandsche gravuren; de eerstgemelden naar teekeningen van SCHELFHOUT, en H. en M. TEN KATE. Ofschoon de letter-inhoud slechts een paar luimige stukjes bevat, vindt men er toch eene rijke verscheidenheid van stoffen en maten; te méér nog doordien de Zamenstellers (men ontmoet hier doorgaans méér *Belgische* namen dan in andere Jaarboekjes) tot twee verschillende landen en tot de twee strijdende kerken behooren, zoodat ook in geest en strekking beide de *Vlaamsche* en de *Hollandsche* school, en beide het Catholicisme en Protestantisme er in leven en werken. Dat de lust om te vertalen

verflaauwd zoude zijn, zoo als de geachte beoordeelaar van VAN LENNEPS *Gedichten* meent (zie hiervoren, bladz. 715), wordt eenigzins twijfelachtig gemaakt door de vele vertalingen en navolgingen hier aangeboden. Men ontvangt er drie van Mr. KOENEN, naar COWPER, VON HARDENBERG en BARTH, en tien van DE KANTER, naar HÖLTY. LAURILLARD en VAN DEVENTER geven elk eene navolging naar SCHILLER. Oorspronkelijke gedichten bevat het boekken, van ALBERDINGK THIJM (in de gezuiverde Nibelungenmaat), ANNA BEETS, VAN DEN BERGH (S.J. en W.J.N.H.), BRESTER, DAUTZENBERG (oude liedekens), DIDYMUS, PRUDENS VAN DUYSE, DORBECK, GEWIN, HASEBROEK, VAN DER HOOP, TEN KATE, VAN LENNEP, MUSKEYN, SIFFLÉ (in verband met BILDERDIJKS onvoltooid *epos*), TOLLENS, WARNSINCK, WIJSMAN, VAN ZEGGELEN (ditmaal ernstig) en TATUM ZUBLI. Een paar der bijdragen zijn buitengemeen fraai, en wij gelooven dat er onder allen niet ééne is die niet verdient poëzij te heeten. Bij de kleine aanmerkingen die wij op de gedichten te maken hebben kunnen we, evenmin als bij de schoonheden die ons troffen, nu stilstaan. In proza hebben VAN DER BILT LAMOTTE, E.J. HASEBROEK en A. SNIEDERS, JR. zeer verdienstelijke novellen geleverd. Op die van den *Vlaamschen*, laatstgenoemden Schrijver hebben we evenwel een paar bedenkingen. De titel van zijn verhaal is: *De Gasthuisnon*; maar nu moeten we vragen: welke nonnen bedoelt hij? Hij spreekt (bl. 225, r. 9 v.o.) van HET, dus van één gasthuis; waarschijnlijk 't gasthuis in de stad zijner woning. Hebben dan de nonnen van een klooster aldaar, hare diensten verbonden bij uitzondering aan dát gasthuis? Of heeft hij zich in 't lidwoord vergist, en zijn er niet alleen te *Antwerpen*, maar ook elders in *België* nonnen, die hare liefdediensten wijden aan *de* gasthuizen in 't algemeen, doch ook alleen aan gasthuizen? Of noemt hij gasthuisnonnen de liefdadige vrouwen die, ook door velen in *Nederland*, *Soeurs de la charité* worden genoemd, maar die hare zorgen daar *niet* tot gasthuizen beperken? Dit had in eene Noot opgehelderd dienen te worden. - Met des S. bewondering en eerbied voor vrouwen die 't genoeg en de gemakken der wereld uit menschenmin opofferen, om te leven voor de verzorging van zieken en gekwetsten, zonder aanzien van persoon of rang, stemmen wij hartgrondig in: mits hij er gééne van buitensluite; maar zij

komen ons niet billijk voor, wanneer hij ze toeëigent alléén aan dezulken dier vrouwen, die tevens nonnen zijn. Het liefdewerk en de kloostergelofte zijn geheel verschillende zaken, zoo als blijkt aan de Protestantsche Pleegzusters, en ook aan de *Soeurs de la charité*, die mede, zoo wij gelooven, niet alle nonnen zijn. - Hoedanig men voorts over de toewijding en de gelofte moge denken, zij moeten vooral geene tijdelijke uitreddingen zijn; zoo als dat het geval is met freule ISIDORA: die *gasthuisnon* wordt omdat zij, als onbemiddelde jonkvrouw, vernederd wordt door de familie die haar verpleegt, en versmaad en in 't openbaar gehoond wordt door den jongeling dien zij bemint. Zelfs op zijn standpunt heeft dus de *Vlaamsche S.* de heldin van zijn verhaal in dat opzigt niet in het gunstigste licht geplaatst. - Regt degelijk, welgemeend en nuttig vinden wij de prozaische méditatie van Dr. DONKERSLOOT over de *Geëngageerden*, en de vrijheden van velen hunner in elkanders omgang, zelfs voor het oog der wereld. Zijne woorden zijn niet malsch, maar gegrond. In het algemeen vinden wij dezen Jaargang, behoudens onze vroegere aanmerkingen op den titel en de ten deele uitheemsche gravuren, niet minder schoon van inhoud dan fraai van band.

N° 3. De Eerw. Redacteur van den *Christelijken Volks-Almanak* heeft dit jaar minder hulpe gevonden dan in het vorige. Wij missen twaalf van zijne toenmalige mede-arbeiders, en daaronder de Heeren ADAMA VAN SCHELTEMA, VAN DEN BROEK, LESTURGEON, VIEHOFF, DE RIDDER en J.L.M., JR., den begaafden Schrijver van 't lieve verhaal *Rijk en Arm*. Hun verlies is gelenigd, maar niet vergoed door de medewerking van de Heeren DERCKSEN, DUISDEIKER, JELLEMA, en een tiental ongenoemden, wier Initialen geen licht kunnen verspreiden over de waardij van hun werk, waaraan over 't algemeen poëtische verheffing ontbreekt en dat ten deele zeer zwak is. Gelukkiglijk zijn de Heeren GEWIN, GRAADT JONCKERS, JONCKERS, MEIJER, VAN DER NOORDAA en QUACK aan 't vaandel getrouw gebleven, en hunne bijdragen en die van ERICA, MAGDALENA en D.D. versieren het boekje. Vooral behaagt ons GEWIN's wijze raad *Aan eene jeugdige Dweepster*, en de arme, echt vrome *Zwerper* van QUACK. Met zulke stukjes kan het boekje nut stichten. - Van de proza-stukken achten

we twee van den Redacteur: *Wat ontbreekt mij nog?* en: *Een groot gewin* (waarschijnlijk fragmenten uit toepassingen van leerredenen), hier geheel misplaatst. Zulke soort van tractaatjes behooren niet in Jaarboekjes te huis. Gepaster is zijn JOZEF's *raad*. Zijne beschrijving van de op eene der prenten afgebeelde *Evangelische kerk te Turyn* zal met belangstelling en genoegen worden gelezen. Behalve de vertaling van een lief verhaaltje van Mrs. BEECHER STOWE, en eene korte biographie van F. MYCONIUS, een vriend van LUTHER, ontvangt men, als bijdrage tot een *Nederlandschen Uncle TOM: De Baander*, van C.C. te Gouda; eene schets uit het leven der vrije slaven in onze fabrieken. Zij beweegt het hart en is naar onze waardeering het loffelijkste en beste stuk uit den bundel, die, al ware 't alleen om dit en de andere geprezen bijdragen, zijn geringen prijs ruim waard is. Het boekje is met vier lithographische prentjes geïllustreerd.

Nº. 4. Met genoegen kondigen wij dezen *Almanak voor de Jeugd* aan, die onder de redactie van den Heer ISING en door de zorgen van den Uitgever, een der aangenaamste en fraaiste boekgeschenkjes is voor jonge lieden van 8-14 jaren. De zes stevige lithographiën, naar den geestigen H.F.C. TEN KATE, zijn behagelijk en zuiver van teekening, en levendig en natuurlijk van ordonnantie, en, even als de sierlijke, met kindergroepen in slingers van loof geïllustreerde titel, uitmuntend goed bij den Heer BINGER gedrukt. Ook de letter, het papier en de druk van den inhoud zijn keurig. Maar 't keurigst van al is de inhoud-zelf. Men zal dit gaarne gelooven als we de namen noemen der Dichters en Schrijvers, die tot dezen Jaargang weder vruchten van genie en goeden smaak geleverd hebben, wèl berekend om op de geesten en gemoederen van jeugdige lezers boeiend en nuttig te werken. De Redacteur opent en sluit het lieve boekje. Vóóraan vindt men zijn met smaak omlijsten historischen Kalender, die, bij de cijfers der dagen van elke maand, gedenkwaardige vroegere gebeurtenissen herinnert, en, bij elke maand, eenig merkwaardig feit uit de Vaderlandsche Geschiedenis, of uit de levens van beroemde mannen kortelijk beschrijft. Aan het slot biedt hij der jeugd weder een aardig tooneelstukken aan, in twee bedrijven, dat met weinig personen kan worden bezet. Het

stukken is in proza en heet *Neef AUGUST*. Verder bestaat de inhoud uit vier vertellingen in proza, waarvan eene insgelijks van den Heer ISING, en de overigen van de Heeren DE BULL, VAN LENNEP en LUBLINK WEDDIK. Als we hier een lauwer moesten toekennen, zouden we dien in vieren deelen. Het poëtische gedeelte bevat allerliefste bijdragen van de Heeren VAN DEN BERGH, BINGER, DE BULL, VAN CHARANTE, VAN DAM VAN ISSELT, GEWIN, HOFDIJK, SOPHIA VAN LOON, PARSON, VAN ZEGGELEN, en van twee ons niet bekenden: OOM DIRK en J.C. v. E. Men ziet hieruit, dat onze voorname letterhelden meer en meer zich, ten beste der jeugd, bij den Redacteur aansluiten. Wij hebben nog den Heer PRUDENS VAN DUYSE niet genoemd, doch met opzet. Om deze vlugtige aankondiging behagelijk te sluiten, geven we tot eene proeve de twee poëtische diamantjes, waarmede hij dit fraaije boekken, onder den titel: *Twee Dichtstukjes uit Vlaanderen*, beschonken heeft:

I.

't Kindergebed.

Heere lief, geef aan mijn ziele
Wieken van den Seraphijn,
En wanneer ik voor U kniele,
Moge ik opgetogen zijn.

Heere lief, geef aan mijn ziele
Mede een Seraphijnenluit,
En wanneer ik voor U kniele,
Vloei ze in dankgezangen uit.

Heere lief, geef aan mijn ziele
Zuivren Seraphijnengloed,
En hy klimm', wanneer ik kniele,
U als wierook te gemoet.

II.

Hemelspraak.

Als de purpren zon gaat slapen,
Zegt zy aan ons Lieven Heer:
'Goeden avond, beste Vader!
Wek by tijds my morgen weêr.'

Als de sterrekens ontwaken,
Met hun gouden kleedren aan,
Zeggen zy tot duizend englen:
'Komt, en laat ons spelen gaan!'

Als het zilvren maantjen opstaat,
Met zijn lachend aangezicht,
Zegt het: 'Kind, ik koom eens kijken
Of je stil te slapen ligt.'

Boekbeschouwing.

De Gelijkenissen van den Zaligmaker, door C.E. van Koetsveld. Eerste Aflevering, bevattende eene voorloopige Inleiding en overzicht van het geheel (Met de plaat behoorende bij de eerste gelijkenis). Te Schoonhoven, bij S.E. van Nooten. 1854. In gr. 8vo. XII bl. f :-40.

Eene schoone onderneming, die wij gaarne bevorderen door het aankondigen van deze Eerste Aflevering.

De gelijkenissen van den Zaligmaker, vóór anderhalve eeuw door VITRINGA behandeld, zijn in den laatsten tijd meer of min verwaarloosd geworden. Slechts drie vertalingen, naar het *Hoogduitsch* van BAUER, EWALD en LISCO, verschenen daarover onder ons. Wel werd er over afzonderlijke gelijkenissen geschreven en komen zij, b.v. in VAN DER PALMS *Bijbel voor de Jeugd*, in VAN OOSTERZEE's *Leven van JEZUS*, en elders, achtereenvolgens ter sprake. Maar er is nog geen Vaderlandsch geleerde opgestaan, die het ondernomen heeft om een eigenlijk en volledig geheel, uit de gelijkenissen zamengesteld en daarbij op de hoogte der wetenschap, voor ons publiek te leveren. Geen wonder, dat reeds hier en daar het plan gevormd werd om deze gaping aan te vullen. De Heer VAN KOETSVELD echter is thans anderen, die misschien van een dergelijk plan zwanger gingen, vóór geweest. Reeds had hij er vroeger de lezers zijner geschriften op voorbereid. Men wist dat hij sedert vele jaren zich bezig hield met de behandeling der onderscheidene gelijkenissen, ten einde daaruit bouwstoffen te verzamelen tot een uitvoerig werk. En nu hij met zijn plan is te voorschijn getreden en met de uitvoering daarvan een begin heeft gemaakt, nu verblijden wij ons, dat deze arbeid in zóó goede handen gevallen is. De Eerste Aflevering althans boezemt ons omtrent den uitslag de meest gunstige verwachtingen in.

Zij behelst eene voorloopige Inleiding en overzicht van het geheele werk, en is niet bestemd om een deel daarvan uit te

maken, daar zij later zal vervangen worden door eene meer volledige Inleiding en juiste opgave van den inhoud. Maar, bij wijze van prospectus is zij juist geschikt om het gevormde plan te doen kennen en tot de intekening uit te lokken. Het blijkt toch daaruit, dat v.k. zich vóór alle dingen met ernst rekenschap heeft trachten te geven van de beteekenis die er aan het woord *gelijkenis* moet worden toegekend. Wij schrikten eerst, toen wij zagen in wat ruimen zin hij het opvat, zoodat hij er niet minder telt dan zes-en-zestig, maar konden ons toch, bij nader inzien, met zijne opvatting allengs vereenigen. 'De *gelijkenis*' - zegt hij - 'is eene aanschouwelijke voorstelling uit het dagelijksch leven, gebezigd om eene godsdienstige waarheid uit te drukken.' Volgens hem is de eerste en eenvoudigste vorm, die meer aanschouwelijkheid geeft aan de rede, *de spreuk*. Eene andere, nog meer aanschouwelijke vorm is *de vergelijking*, die, gewijzigd, bij *het voorbeeld*, *het zinnebeeld*, *de allegorie* en *de fabel* ten grondslag ligt. Fabelen vindt men in de redenen van JEZUS niet; maar bij MATTHEUS worden de meeste zinnebeelden, bij LUKAS alleen de zuivere voorbeelden aangetroffen, en aan het Evangelie van JOHANNES is de allegorie bijzonder eigen, terwijl woord en vorm der eigenlijke parabel daaraan vreemd is. Bovengenoemde opvatting nu sluit de eenvoudige spreuken en beelden van den Zaligmaker buiten; maar daarentegen het zinnebeeld, het voorbeeld en de allegorie zijn daarin begrepen, indien er slechts *handeling* in is en zij de uitdrukking bevatten eener algemeene of historische *waarheid*. Van daar het groot getal van gelijkenissen door v.k. genoemd, waarmede wij, bij deze juiste onderscheiding der soorten, vrede kunnen hebben. Voorts merkt hij op, dat zij altijd genomen zijn uit het dagelijksche leven en dat daarin altijd de mensch werkzaam is. En eindelijk heeft hij begrepen ze te moeten rangschikken, ten einde daaruit één groot geheel te vormen. Hij is daarin op zeer vernuftige wijze geslaagd. *Het koninkrijk der hemelen* vindt hij door de gelijkenissen voorgesteld in zijnen algemeenen *aard en voortgang*, in zijne *vestiging en strijd*, in zijne *inwendige huishouding en eindelijke voltooiing*; en *het Evangelie des koninkrijks* vindt hij er door geschetst tot in bijzonderheden, waaraan hij de namen geeft van: *zonde en genade*, *geloof en liefde*, *het gebed*. Onder deze rubrieken zijn niet minder dan een-en-

zestig gelijkenissen geplaatst; de overigen laten zich tot inleiding en besluit gebruiken.

Zóó zeer wij dit plan goedkeuren, behoudens enkele bedenkingen, daartegen bij ons opgerezen, die echter vermoedelijk bij de uitvoering zullen wegvallen, even zoo zeer koesteren wij, afgaande op het daaromtrent verder door v.k. medegedeelde, de meest gunstige verwachting aangaande de zorg, die door hem besteed zal worden aan het moeilijk werk der juiste opvatting en verklaring van 's Heilands gelijkenissen. Vooral zal hij trachten op zijne hoede te zijn tegen dat vaak ergerlijk spel des vernufts, dat daarmede vroeger en later, en ook nog soms in onze dagen, gedreven is. Zelfs betuigt hij dat de overhelling van onzen tijd tot allerlei scholastiek en mystiek hem een sterke spoorslag is geweest tot het ijverig aanvatten en moedig doorzetten van dezen arbeid.

Wij verblijden ons ook daarover, dat v.k. de eischen der wetenschap, die aan zijne onderneming gedaan worden, zich niet ontveinsd heeft. Toch is de stichting der Gemeente, in den zin van opbouwning des geloofs, daarvan het hoofddoel. Wij gelooven dat dit een en ander best zal kunnen zamengaan, wanneer hij zich van alle *vertoon* van geleerdheid zorgvuldig onthoudt en ook op den *vorm* zijner voordragt gestreng acht geeft. Zelfs mogen wij van den begaafden man te dezen opzichte iets zeer uitstekends verwachten.

Minder zijn wij ingenomen met den uiterlijken vorm waarin dit werk verschijnen zal. Het groot formaat waarin deze Aflevering gedrukt is, heeft voor de lectuur in ons oog iets min behagelijks. Aan het gewoon octavo zouden wij de voorkeur geven. Wij weten wel dat gezegd formaat gekozen is ten gevalle der 67 oorspronkelijke platen, die er aan toegevoegd worden; maar juist die platen verzwaren den prijs van het werk zóó zeer, dat wij ons het gemis er van zouden kunnen getroosten, in de hope, dat de inhoud er meer algemeen door verspreid zou worden. Thans zal het werk, als het voleindigd is, te staan komen op niet minder dan f25 à 30. En een prachtwerk, zoo als het nu worden zal, loopt altijd gevaar om meer gezien dan gelezen te worden. Wel gelooven wij gaarne, dat de platen, onder het oog van den Schrijver door een verdienstelijken teekenaar bewerkt en met zorg in staal gegraveerd, bij de verklaring der gelijkenissen behooren.

Ook wenschen wij de studie niet voorbij te zien, die er aan besteed zal worden, waarvan de plaat bij deze Aflevering gevoegd, ook volgens het oordeel van deskundigen, goede getuigenis geeft. Maar toch, zoo kostbaar eene onderneming wordt niet ligtelijk populair. En waarom geene intekening beproefd op het werk, zoo wel zonder als met de platen? Het zou toch regt jammer zijn, als zij thans, van wege den hoogen prijs, òf schipbreuk leed, òf alleen binnen den beperkten kring der hoogere standen aanmoediging vond. De gansche Gemeente heeft bij zulk een werk belang, zouden wij meenen.

Ten slotte vermelden wij nog, dat het geheele werk in drie jaren *kan* en, zonder geheel buitengewone omstandigheden, binnen vijf jaren *zal* voltooid worden, en dat de geachte Schrijver zelfs de noodige schikkingen heeft gemaakt, waardoor het, zoo hem onverhoopt de pen vroeger uit de hand viel, naar de door hem reeds verzamelde bouwstoffen, zoo goed mogelijk zal worden ten einde gebragt door een ongenoemden vriend zijner jeugd.

Wij hebben hiermede genoeg gezegd, om de aandacht van allen die in 's Heeren gelijkenissen en haar regt verstand en gebruik belang stellen, op deze onderneming te vestigen, en zullen gaarne over de Afleveringen die achtereenvolgens in het licht verschijnen, ons oordeel met bescheidenheid uitspreken. Voor 's hands echter moeten wij het bij deze aanprijzende aankondiging laten berusten. Den Heer VAN KOETSVELD zij lust en ijver toegewenscht tot de gewigtige taak die hij vrijwillig op zich nam! Zijn leven blijve gespaard, om haar, naar den wensch van zijn hart, te kunnen volbrengen! En aan de vereischte aanmoediging van de zijde des publieks ontbreke het hem zoo min als zijnen wakkeren Uitgever! Wij zijn daaromtrent, van wege de kostbaarheid der onderneming, wel niet zonder zorg, en hebben nog niets vernomen van de uitgave der Tweede Aflevering, die reeds in de vorige maand zou verschenen zijn; maar wij hopen toch in elk geval, dat zij niet achterwege zal blijven. Het ware voor onzen leeftijd en voor ons publiek eene onuitwischbare schande, zoo gebrek aan genoegzame deelneming daarvan de oorzaak ware. *Quod Deus avertat!*

20 Oct. 1854.

De Bijbel, volgens de overzetting van Dr. Martinus Lutherus, met Inleidingen en ophelderende Aanteekeningen voorzien door Otto von Gerlach, Licentiaat, Consistoriaalraad, Super-Intendent, en eerste Prediker aan de St. Elisabeths-Kerk te Berlijn. Naar het Hoogduitsch door W.F. Barbiers, Predikant bij de Evang.-Luth. Gemeente te Gouda. Opgedragen aan H.M. de Koningin der Nederlanden. O.T. 8 Aft. N.T. 5 Afl. Te Amsterdam, bij Allart en van der Made. 1853, 1854. In gr. 4to., elke Aflevering 3 vellen. f:-30 op gewoon en f:-60 op best papier.

Beide de Eerw. Vertaler en de Uitgevers hebben een groot maar ook een loffelijk werk ondernomen. Dit laatste blijkt eenigzins aan het ruim getal inteekenaren. Wij ontvingen acht Afleveringen van het Oude Testament, die niet verder gaan dan tot Exodus xxvii, en vijf Afleveringen van het Nieuwe Testament, die ons nog maar brengen tot MATTHEUS xxvi. Welk een uitvoerig werk zal dus het geheel worden! De bijval er aan geschonken, bewijst op nieuw dat de Bijbel in onzen tijd, en ook onder de Lutherschen in *Nederland* een dierbaar boek is. Wij verblijden ons over dit verschijnsel; want de Bijbel is een geschenk des Hemels, wiens heilig woord licht ontsteekt in de duisternis, wapenen schept tegen de aanmatigingen van bijgeloof en gewetensdwang, en vrede kweekt in de harten. De Bijbel is het groote volksboek voor alle eeuwen, dat te vergeefs door het ongeloof bespot en door het bijgeloof verdonkerd wordt. Te regt mogt ERASMUS zeggen: 'Ik houde het geheel niet met hen die de Heilige Schriften door ongeleerden in hunne landtaal volstrekt niet willen gelezen hebben; als of CHRISTUS zulke verborgen leeringen had voorgedragen, die nauwelijks van eenige weinige Godgeleerden verstaan kunnen worden, en als of het een steun ware voor de Christelijke Godsdienst, dat men den Bijbel niet kent. De geheimen der Koningen moet men wellicht verbergen; maar CHRISTUS wil zijne verborgenheden volstrekt bekend gemaakt hebben. Ik wenschte dat alle vromen het Evangelie, en de Brieven van PAULUS lazen. Waren zij toch in alle talen overgezet, opdat zij niet slechts door *Schotten* en *Ierlanders*, maar ook door *Turken* en *Saracenen* gelezen konden worden! Verondersteld dat

velen over haar lachten, anderen zouden met die Heilige Schriften ingenomen worden. Mogt de landbouwer daaruit zingen bij den ploeg, de wever in zijnen weefstoel, en de wandelaar de onaangenaamheden zijner reis door hare verhalen verzachten!’

Terwijl in de Hervormde Kerk van ons Vaderland eene nieuwe Bijbelvertaling wordt voorbereid, verschijnt deze overzetting van de reeds drie eeuwen oude vertaling van Dr. MAARTEN LUTHER, met Inleidingen en Aanteekeningen van een bekwamen *Berlijner* Godgeleerde.

De Lutherschen in *Nederland* hebben zich van den beginne af van eene vertaling van LUTHERS overzetting bediend, en het was zeker de scherpe afscheiding tusschen de hoofd-afdeelingen van het Protestantismus in ons Vaderland, en de hooge eerbied voor den beroemden *Duitschen* Bijbeltolk, die hen - ook meestal *Duitschers* of van *Duitschen* oorsprong - weêrhield, om de vertaling bij de Hervormden, en ook bij de Remonstrantsche en Doopsgezinde Broederschap ingevoerd, aan te nemen.

Toen de Evangelisch-Luthersche Kerk zich gereglementeerd had, behoorde het tot hare eerste werkzaamheden, eene nieuwe en verbeterde uitgave van den bestaanden Lutherschen Bijbel te geven. Die uitgave is bewerkstelligd, en over het algemeen met goedkeuring ontvangen. Het spreekt van zelf, dat VON GERLACH den tekst van LUTHER opgenomen heeft, en deze is door den Heer BARBIERS getrouw teruggegeven, zonder daarin op te nemen de veranderingen of verbeteringen, waardoor zich de *Nederlandsche* uitgave van 1823 onderscheidt. Wij zijn ook van meening, dat de Vertaler van dit werk daartoe geen regt heeft gehad. Hij moest teruggeven wat hij in den *Hoogduitschen* tekst vond. De Heer VON GERLACH heeft in de Aanteekeningen verbeterd wat in LUTHERS vertaling gebrekkigs voorkomt.

Voor de Vijf Boeken van MOZES is eene beknopte, maar zaakrijke Inleiding geplaatst. Uitvoeriger is die tot de Boeken des Nieuwen Testaments. Zij is doorweven met vele leerrijke opmerkingen; geeft den inhoud der Boeken op, en handhaaft zoo wel hunnen Goddelijken als menschelijken oorsprong. Zij is wetenschappelijk genoeg om den denker te bevredigen, en tevens populair. De inhouds-opgave voor elke Afdeeling

verduidelijkt wat men lezen zal. Met elkander vormen zij een volledig overzicht der Bijbelsche Geschiedenis, en bevatten eene heldere voorstelling van hetgeen in den tekst voorkomt. Om zich daarvan te overtuigen, leze men slechts de inhoudsopgave vóór *Exodus* xx, en die vóór de Bergrede. De noten aan den voet der bladzijden verklaren 't woord en den zin, verbeteren waar 't noodig is den tekst, en helderen dien op bij het licht, dat in onze dagen over de Natuur- en Aardrijkskunde, over de Geschiedenis en Oudheidkunde is opgegaan. Zij ademen tevens het doel der Openbaring: heiliging van hart en wandel. Waar 't te pas komt, worden de valsche of scheve gevolgtrekkingen verhoed, die uit eenig gezegde des Heeren (b.v. MATTH. XVI: 18 en XXII: 21) zijn afgeleid.

Wij moeten 't aan de Theologische Tijdschriften overlaten, de dogmatische waarde van sommige Aanteekeningen te toetsen, en gevoelen ons ook niet geroepen over het Godgeleerd standpunt waarop VON GERLACH zich geplaatst heeft, eene uitspraak te doen: het is die van het oude geloof, maar in de vormen van dezen tijd; vasthoudend aan de opvatting der Hervormers: geenszins ontkennend, afbrekend of betwijfelend. Wij kunnen alleen over de algemeene strekking van het werk spreken, maar dan durven wij ook beweren, dat zij den boeke waardig is, waaraan VON GERLACH zijne krachten besteedt. Alles ademt een echt Christelijken zin; helderheid gaat met eenvoudigheid gepaard. En inderdaad, als het geheel overeenstemt met het gedeelte dat wij gelezen hebben, zal het voor ieder, onverschillig van welk Kerkgenootschap, die den Bijbel wil verstaan, een huisboek zijn, dat met vrucht en zegen voor verstand en hart zal gebruikt kunnen worden.

S.

Blik op Italië, als tegenwoordig beter dan ooit voor het Evangelie te winnen. Door P. Hofstede de Groot, Hoogleraar te Groningen. Te Groningen, bij J. Oomkens, J.zoon. 1854. In gr. 8vo. 26 bl. f: -30.

De onvermoeid werkzame Schrijver doet ons een helderen blik werpen op het tegenwoordig *Italië*. Met levendige kleuren schetst hij een tafereel van dat klassieke land, zoo als 't

hem mondeling geschetst werd door den Heer M.V. DESIDÉRI, die in den verlopen zomer ons Vaderland bezocht. DESIDÉRI, uit *Ancona*, in den Kerkelijken Staat, afkomstig, was vroeger Roomsch, maar is nu lid der Evangelische Gemeente te *Nice*, en met den toestand van *Italië* grondig bekend.

Zelfs de middelstand te *Rome* heeft nu meer dan ooit een afkeer van het Pauselijke juk. Men verfoeit het afschuwelijk regeringstelsel, dat elk zoo zwaar drukt. Het volk ziet dagelijks meer in, dat landbouw, nijverheid, handel, eene regtvaardige wetgeving, een goed geordend geldelijk beheer, opvoeding, alle vooruitgang in één woord onmogelijk is, zoo lang het wereldlijk gezag in handen van Priesters is. Wat de Godsdienst betreft: men gelooft te *Rome* aan niets, volgens veler getuigenis; eene eigenlijke ongodisterij heerscht er onder menschen van eenige verstandelijke ontwikkeling. 'Als de *Fransche* soldaten' - zegt een reiziger - '*Rome* door de eene poort uittrokken, zouden de Paus en de Kardinalen verplicht zijn, door de andere de vlugt te nemen; alleen door de hulp der *Fransche* wapenen kunnen zij zich op hunne zetels handhaven.' - De oorzaak van de onderdrukking aller kerkelijke en staatkundige vrijheid ziet de bevolking in de Geestelijkheid, en met name in de Jezuïten; zoodat het de algemeene overtuiging is, dat er geene verbetering is te erlangen, dan door den val des Pausdoms, en de dán alleen mogelijke vrijheid van geweten en drukpers.

Men moet erkennen dat de hooge Geestelijkheid met Paus en Jezuïten alles doet om deze overtuiging te bevestigen. Zoo boden in den aanvang van 1854 de *Piemontesche* Bisschoppen den Koning een Adres aan, over den voortgang van het Protestantisme, waarin zij verklaren, dat de Geologie leidt tot Pantheïsme, de Geschiedenis tot Scepticisme, en de teekenkunst tot onzedelijkheid.

Hoe men in *Italië* naar 't Evangelie verlangt, en hoe 't er hier en daar met vreugde wordt aangenomen, vindt men in dit kleine geschriftje treffend vermeld. Het gelukkigst werkt de Evangelieprediking, door bekeerde Priesters, in *Sardinië*, vooral in de hoofdstad *Turijn*. - Gaarne zouden we daaromtrent nog iets overnemen van de mededeelingen die ons deze beginselen van hervorming, dat ontwaken tot nieuw leven, aanschouwelijk maken; maar beide 't geschriftje en ons

bestek zijn daartoe te klein. Doch onze aankondiging kan het werkje-zelf meer gezocht doen worden, en dat is genoeg. Niemand van diegenen onzer lezers, die in den kerkelijken en staatkundigen toestand van *Italië* belang stellen, late dit stukje ongelezen.

Het Protestantisme in zijne betrekking tot den Staat. Door C.W. Pape, Ridder der Orde van den Nederlandschen Leeuw, Oud-President van de Synode der Ned. Herv. Kerk, en Emeritus Predikant. IIIe Stuk. Te 's Hertogenbosch, bij Gebr. Muller. 1854. In gr. 8vo. 169 en 42 bl. f :-90.

Dit laatste Stuk van PAPE's hoogst voortreffelijk geschrift behelst de 'oplossing der bezwaren tegen het Protestantisme', die de schrandere Schrijver, 'ten einde het verwijt te ontgaan, dat hij ze op zijne wijze voorstelt, om zich den gemakkelijksten weg ter oplossing te banen', zoo veel mogelijk met de eigen woorden der bestrijders opgeeft. Hij weêrlegt ze met dezelfde helderheid, bezadigdheid en kracht, als waardoor zich de beide vorige Stukken kenmerken. Het geheel achten we in het algemeen, maar voor onze dagen in 't bijzonder, een onwaardeerbaar boek, en er zijn, naar ons inzien, weinige die meer verdienen verspreid, gelezen en behartigd te worden. De waardige Schrijver heeft aanspraak op den dank van alle weldenkenden in den lande voor zijnen uitstekenden arbeid, die een gedenkstuk is van klaarheid, van diep inzien in den gang der zaken, en van Evangelische wijsheid. Wij vernemen met groot genoegen dat aan dit belangrijk geschrift eene *Fransche* vertaling zal te beurt vallen. Het worde daardoor nog te meer gelezen. Voor staatslieden is het onontbeerlijk. De keurige uitvoering beantwoordt aan den rijken inhoud.

Bezoek in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, in het jaar 1850, door C. Borgman, Landbouwer te Kloosterburen. Te Groningen, bij A.L. Scholtens. 1854. In gr. 8vo. 227 bl. f 2-25.

Ziende hoe vele vertalingen van werken over *Noord-Amerika*

de drukpers ons aanbiedt, is het ons aangenaam ook een oorspronkelijk werk over de *Vereenigde Staten* te ontvangen. Uit den titel zien wij dat de Schrijver reeds vier jaren geleden die belangrijke Unie heeft bezocht, wier Westelijke grenzen tot aan den *Stillen Oceaan* reiken, terwijl de Oostelijke Staten door de *Atlantische Zee* bespoeld worden. Hij heeft echter hier en daar zijne Aanteekeningen gewijzigd en er ook noten bijgevoegd, om 't werk overeenkomstig den tegenwoordigen staat van zaken aldaar aan te vullen.

De Schrijver doet zich kennen als een landbouwer, en 't is derhalve wel na te gaan, dat hij de zaken in *Noord-Amerika* ook als zoodanig voornamelijk heeft beschouwd. Zijn werk heeft dus bijzondere waarde voor hen die den staat van den landbouw in de Unie wenschen te kennen. Zij worden daarbij tot vergelijking gewezen op de Provinciën *Groningen* en *Friesland*.

De Heer BORGMAN bezocht voornamelijk den Staat *Nieuw-Yersey*, een der kleine Oostelijke Staten, tusschen de *Delaware* en den *Oceaan*, en in het Noorden aan den Staat *Nieuw-York* palende. Daar hadden zich sedert kort nabestaanden van hem gevestigd, en hunnen toestand aldaar te leeren kennen was zijn doel. Hij bezocht ook andere *Nederlandsche* gezinnen in dezelfde streek, en daarna ook omstreeks *Lancaster*; waarheen hij over *Albany*, *Buffalo* en *Rochester* ging. Op die wijze vernemen wij dat in de laatste jaren niet alleen in de Westelijke of Nieuwe Staten, maar ook in de Oude Staten wèlgestelde huisgezinnen uit *Nederland* zich gevestigd hebben.

Voor den niet-landbouwkundige is het evenzeer als voor den landbouwer een genoegen, onzen *Groningschen* landgenoot over de bouwerij, over de grondsoorten, de verbouwde gewassen en hunne opbrengst, te hooren spreken. Hij maakt den lezer bekend met de prijzen der bouwgronden, en hoe de *Noord-Amerikaan*, weinig bedreven in de kunst van bemesting, drok gebruik maakt van ploeg- en dorsch-machines, omdat bij hem 'tijd geld is', en alles door hem wordt aangewend om handen-arbeid uit te sparen, terwijl hij tevens weinig tijd voor het '*dolce far niente*' over heeft.

Van *Antwerpen* gaat onze reiziger met een émigranten-schip naar *Nieuw-York* onder zeil. 'Den 20sten Junij' - zegt hij - 'kwamen de goederen der émigranten aan boord van de

Gertruda, hetwelk niet weinig drukte veroorzaakte. Verbeeld u, b.v., eene breede straat, bezet door ongeveer 200 landverhuizers, met hunne kisten, pakken, doozen, enz. tegenover een driemastschip - sommigen bezig deze bagaadje in 't schip te brengen, anderen de veelal grof linnen bedden aan te vullen met stroo, waarvan zich een kleine berg op straat bevond - voorts geroep en gejoel door elkander, terwijl kooplieden bezig waren met rondventen, om zoo, voor 't laatst, nog iets aan den, over 't algemeen, armen landverhuizer te verdienen - en gij zult u van zulk een chaos wel eenig denkbeeld kunnen vormen.'

Den eersten indruk bij zijne aankomst te *Nieuw-York* geeft B. weder in dezer voege. Bl. 25: 'Bijkans verlegen wat ik het eerst van *Nieuw-York* zal mededeelen, begin ik met te zeggen dat vele zaken een vreemdsoortigen indruk op mij maakten. De veelal in *Engelschen* trant gebouwde huizen, met hunne bijna platte daken en ongewoon groote, geverwde of vergulde opschriften (tusschen de verdiepingen), de drukte en bedrijvigheid, welke ik nergens eerder (bevorens?) van dien aard aanschouwde; voorts de over het algemeen zeer goede paarden der karrelieden, en de karren zelve, wier bakken minstens voor de helft op veêren rustten, gaven aan het oog veel afleiding.'

Uit *Plainfield*, bij zijnen broeder en verdere familie, verneemt de lezer veel over de maïs-cultuur, die 'in meest ál de Middel- en Noordelijke Staten als hoofdproduct moet worden aangemerkt. Bl. 36: 'Volgens statistieke opgaven leverde dit gewas in 1840, 387,000,000, en in 1843 de verbazende hoeveelheid van 400,000,000 bushels in de V.E. Staten op.' - 'Dat de *maïs*' (lezen wij iets verder) 'hier een der voornaamste voedingsmiddelen uitmaakt van mensch en vee, spreekt wel van zelf. Voor het mesten van het laatste wordt zij bijna uitsluitend aangewend; terwijl de gemalen *maïs* als pannekoek, of op verschillende wijzen tot brood gebakken, of wel gebroeid, steeds een gezond en welsmakend voedsel oplevert. Velen houden zelfs de nog onrijpe aren, met de pit gekookt, voor eene lekkernij. - Verder wordt uit dezelve niet alleen wijn en whisky gefabriceerd, maar ook olie, molasses (stroop) en suiker bereid. Het stroo of liever de stengels der *maïs* leveren beter voedsel op voor het vee, dan eenig ander stroo

van graangewassen.' - Ook verder vindt men over den maïsbouw veel belangrijks, alsmede over de vruchtopvolging of vruchtwisseling, de bewerking des lands, de werktuigen daarbij gebruikt, over de wijze van oogsten, over de gewone leefwijze der landbouwers, de gebouwen eener boerderij, en hetgeen verder daarbij in aanmerking kan komen. - Vele wenken komen hier voor, welke bij den *Nederlandschen* landbouwer en landeigenaar niet weinig behartiging verdienen.

Aangaande de 'leefwijze der landbouwers' (bl. 51) lezen wij o.a.: 'Toen ik den eersten zondag van mijn verblijf, met eenige leden mijner familie naar eene Presbyteriaansche kerk reed, verwonderde ik mij niet weinig over de kleederdragt, vooral der vrouwen, welke van parasols en waaijers tegen zon en warmte voorzien, en zeer algemeen naar de *Parijsche* mode gekleed, deze kerk bezochten. - In dier voege verdwijnt des zondags alle onderscheid van stand. Bovendien wordt de zondag er meer algemeen aan ernst en gebed gewijd, dan bij ons.'

De S. geeft velerlei statistieke berigten, vooral betreffende *Nieuw-York*. - De beschrijving van de *Crotow-aqueduct* (waterleiding), die $38\frac{1}{4}$ Eng. mijl lang is, en gemiddeld 35 millioen gallons water aan *Nieuw-York* in ieder etmaal toevoert (bl. 89-96), is bijzonder belangrijk. Dat reuzen werk is hoogst weldadig voor de bevolking dier groote stad, die in 1850 ruim 515,000 zielen telde, en 40 jaren vroeger nog geen 100,000 inwoners had.

Bij gelegenheid van een bezoek te *Nieuw-Brunswijk* leest men (bl. 100): 'In deze stad merkten wij onder de namen op de uithangborden, of tusschen de verdiepingen, ook nog eenige *Hollandsche* op, en tevens zelfs enkele huizen welke met *Oud-Hollandsche* dakpannen gedekt waren. Van de *Nederlandsche* taal vernamen wij echter niets. Deze moet door de afstammelingen der vroegere émigranten, op zeer weinige uitzonderingen na, geheel verleerd of vergeten zijn. Zoo hoorde ik, b.v., eens van een man, die op eene fraaije buitenplaats bij *Plainfield* woonde, dat hoewel zijn overgrootvader een *Nederlander* was geweest, hij echter niets van die taal verstond.' - Dit vinden wij betreurenswaardig bij de émigratie naar *Noord-Amerika*; het tweede geslacht vergeet reeds de vaderlijke taal, en alle betrekking op *Nederland* gaat verloren.

Over den *Amerikaanschen* of Arendploeg vindt men wetenswaardige opgaven (bl. 105 en volgg.). De Schrijver is bovendien, zoo wij meenen, genegen om aan de belangstellenden nog verdere ophelderingen te geven.

Op het *Staten-Eiland* werd eene *Camp-meeting* (Godsdienstige bijeenkomst in het open veld) door den S. bijgewoond. Het zonderlinge daarbij was, dat het getal der nieuwsgierigen wel 1000 van beiderlei sekse bedroeg, en tienmaal zoo sterk was als dat der zwarte gemeente. Wij zouden hier gaarne nog wat meer bijzonderheden omtrent zoodanige *Camp-meetings* vernomen hebben. Ook wordt niet gezegd door welke secte die bijeenkomsten, in dag- en nacht-predikatiën verdeeld, gehouden worden.

Over de grootte en de prachtige inrigting der stoombooten, die van *Nieuw-York* de reislustigen naar andere gedeelten der Unie vervoeren; over de gemakken welke de spoortreinen aanbieden, in welke men van den eenen wagen in den anderen kan komen, en over velerlei andere zaken en inrigtingen, kan de lezer hier zijne weetgierigheid bevredigen. De watervallen van *Niagara* worden mede beschreven; men vindt den diepen indruk van die grootsche natuurtooneelen op het gemoed van den Schrijver, eenvoudig maar gevoelvol uitgedrukt.

Wij hebben dit reisverhaal met evenveel genoegen als belangstelling gelezen, en bevelen 't algemeen aan, maar vooral ook aan hen die op onpartijdige en ongekunstelde berigten over Land- en Volkenkunde prijs stellen. Het werk verdient onderscheiding, en is ook aangenaam voor het oog door de fraaije letter en het heldere papier.

Handboek der Aardrijkskunde, bewerkt naar J.G.F. Cannabich en andere voorname Aardrijkskundigen door H. Frijlink. Te Amsterdam, bij Hendrik Frijlink. 1854. In gr. 8vo. XVI en 264 bl. f 2-40.

In een tijd als de tegenwoordige, waarin belangrijke gebeurtenissen in verschillende, vaak ver van elkander verwijderde streken van ons wereldrond elkander niet zelden met verbazende snelheid opvolgen, is elk hulpmiddel om den lezer op de hoogte van de vorderingen der wetenschap te houden,

welkom. Met genoeg ontvingen wij dus ook dit '*Handboek*' van den Heer FRIJLINK, wiens ijver om de Aardrijkskunde door de uitgave van Kaarten en Handleidingen te bevorderen, allen lof verdient. Volgens het Voorberigt zijn, tot de samenstelling van dit werk, behalve CANNABICH, vele andere aardrijkskundigen uit den jongsten tijd geraadpleegd, en is voorts gebruik gemaakt van die geloofwaardige berigten welke den bearbeider tot zijn oogmerk dienstig voorkwamen.

Het werk is, met gepaste afwisseling van letter, voor de meer bijzondere berigten over de Staten en Rijken, zoo digt gedrukt, dat op ééne bladzijde méér staat dan op twee bladzijden gewonen druks. De prijs is derhalve zeer matig.

De Bladwijzer, bij een Aardrijkskundig Handboek zoo onmisbaar, bevat vijftien bladzijden in vier kolommen, ieder van 65 regels, en is dus ongemeen rijk in zaken. Misschien echter verdient het geene navolging dat de *ij* en *y* bijeen zijn gevoegd; hoewel de Schrijver in de 'Inhouds-opgave' daarop aandachtig maakt.

Alles is duidelijk en beknopt behandeld, en voor een praktisch doel berekend. Uit dien hoofde wordt op weinige bladzijden der 'Inleiding' te zamengedrongen wat in andere werken misschien tienmaal zoo vele bladzijden beslaat. Wat strekken moet om de aarde te doen kennen als wereldligchaam, en in betrekking tot andere wereldligchamen, of in hare eigenschappen, en voortbrengselen uit het dierenrijk, delfstoffelijke of plantenrijk, is hier, gelijk van zelf spreekt, slechts met weinige woorden aangeduid.

Velen zullen, wanneer zij 't '*Handboek*' openen, *Rusland* opslaan, om de volkstammen, voortbrengselen en hulpbronnen te leeren kennen van een Rijk dat, besprongen door twee magtige Westelijke Staten van *Europa*, rijke hulpbronnen zal behoeven, om in dien aanval met eere staande te blijven. Men verbeelde zich echter niet in dit '*Handboek*' uitvoerige berigten te zullen vinden daaromtrent, of meer bijzonder omtrent de steden en sterkten in de *Krim*, waarop thans aller oogen gevestigd zijn. Het Gouvernement *Taurië*, waartoe de *Krim* behoort, wordt (bl. 130) in weinige regels afgehandeld, met vermelding van de steden *Simferopol*, *Feodosia*, *Baktsjisarai*, en van *Sevastopol*, doch als oorlogshaven, en niet als vesting. Wil men uitvoeriger berigten, dan moet

men werken raadplegen als, b.v., van onzen landgenoot H. DIJKEMA, wiens Drie Deelen over *Rusland* veel belangrijks behelzen.

Het werk doorbladerende, komt het ons voor, dat het *Eiland Borneo* wat ál te vlugtig is behandeld. Over de voortbrengselen is er geen enkel woord, en toch is het belangrijk genoeg om zijne goudmijnen nabij de *Westkust*, en diamantgroeven en steenkoolbeddingen op de *Zuidkust*.

Zou niet mede, behalve van '*Laboeang (Labowang)*, eilandje voor de baai van *Borneo* (liever hier *Broenai*), in 1848 wederregtelijk door de *Engelschen* bezet', ook melding behooren gevonden te worden van *Sarawak*, beoosten *Tanjong Datoc*, door BROOKE in bezit genomen, en thans, zoo wij ons niet vergissen, met *Laboeang* onder *Britsch* bestuur getrokken?

Op bl. 192 had kunnen gezegd worden dat de *Kaapstad*, hoofdplaats van het geheele *Kaapland* of de *Kaapkolonie*, tevens hoofdplaats is der *Westelijke Provincie* en gelegen aan de ruime *Tafelbaai*. - Dat *Grahamstown* 'eene nieuw aangelegde plaats is', betwijfelen wij, vooral om zoo vele vlekken of steden in de *Kaapkolonie* na *Grahamstown* aangelegd. - Op de volgende bladzijde is de benaming *Oranje-rivier-sociëteit* waarschijnlijk eene drukfout, en zal zij moeten wezen *Oranje-rivier-Souvereiniteit*; zoo als ook eene drukfout op bl. 192 wordt gevonden, waar *moeras* staat in plaats van *moes*.

Het zou, verbeelden wij ons, niet te onpas geweest zijn (bl. 199 en 200), bij de ontdekkings-togten van PARRY en ROSS, tevens gewag te maken van den rampspoedigen togt van Sir JOHN FRANCKLIN, die tot herhaalde togten ter opsporing heeft aanleiding gegeven.

Wij willen geene aanmerkingen meer maken, ofschoon, b.v., bl. 227 en 228 daartoe ruime gelegenheid aanbieden. Een Aardrijkskundig Handboek waarop geene aanmerkingen te maken zijn, wegens uitlatingen, onnaauwkeurigheden, of drukfeilen, behoort tot de onmogelijkheden. Als zij enkel in de min belangrijke gedeelten gevonden worden, behoort men den samensteller te prijzen, en dat is hier het geval. - En voor de volledigheid - de grenzen van een Handboek in het oog houdende -, en voor de naauwkeurigheid, geven wij den Heer H. FRIJLINK wèlverdienden lof. Wij wenschen het werk in veler handen.

Merkwaardige Kasteelen in Nederland, door Mr. J. van Lennep en W.J. Hofdijk. Tweede Deel. Te Amsterdam, bij G.W. Tielkemeijer. 1854. XIV en 202 bl. f 9-60 de Twee Deelen.

Dit werk is met een zoo gunstig gevolg bekroond, dat de Heeren VAN LENNEP en HOFDIJK er roem op mogen dragen. Men ziet uit de lijst van inteekenaren, welk een aantal afstammelingen van edele geslachten hunne belangstelling aan dit historisch album hebben geschonken. Voorop gaat de naam des Konings, en wat regt aangenaam moet zijn geweest, zoo wel voor den Uitgever als voor de Schrijvers, is de bijzonderheid, dat Zijne Majesteit, eer hem eenig verzoek daartoe was gedaan, op het werk uit eigen beweging heeft ingeteekend.

Wij hebben dit Deel met hetzelfde nut en genoegen als het voorgaande gelezen. Vroeger hebben wij de kasteelen van *Egmond*, *Brederode*, *Torenburcht*, van *Arckel*, *Westhoven*, *Haemstede*, *Aldegonde*, van *Heusden* en te *Gemert* beschouwd; nu worden ons de kasteelen van *Montfoort*, *IJsselstein* en *Ammersode*, en het Vorstelijk *Loo* voorgesteld.

De geschiedenis van *Montfoort* is eene schoone bijdrage tot onze oudere vaderlandsche historie, en zij is hier niet alleen met levendige kleuren geschilderd, maar ook door eene fraaije romance: '*De Dochter van Holland*', opgeluisterd. De tijd heeft zijn vreedzaam mos doen groeijen over de plek waar eens koene ridders het lied der minnezangers hoorden, of het zwaard aangordden; op de plaats die van krijgsgescrei en soldatenliederen weergalmde, spelen nu darte knapen, en de grond zoo vaak van het bloed der strijders doorweekt, brengt klaver en bloemen voort. Zoo volgen de gebeurtenissen elkander op; zoo doet de tijd de dingen van gedaante veranderen, dat de geschiedenis van het kasteel van *Montfoort* eindigt in - eene kostschool.

'Daar zijn oogenblikken in het leven, waarop men waarlijk in verzoeking komt om te wenschen, dat sommige sprookjens uit de kinderkamer zich mochten verwerkelijken. Dat zijn wel het minst oogenblikken van kortswijl en luim - meer van hoogen ernst, en verreweg de meesten onzer hebben ze wel eens doorleefd. Hetzij ge koopman zijt, en u een (want gij zijt *Hollanders*!) rechtvaardigen mammon tracht te

verwerven; krijgsman, en de rust onzer dagen verwenscht, wyl ze u belet bloedige lauweren te winnen; geleerde, en dus het recht hebt om aan alles, soms ook aan u-zelf te twifelen; staatsman, en zoo doordrongen van de voortreffelijkheid uws stelsels, dat ge des noods den throno uws Konings zoudt ondermijnen, om u-zelf op het republikeinsch presidentskussen te plaatsen (?) - ja, schoon ge dit alles te gelijk waart - dan nog is wel eens een oogenblik in uw leven geweest, waarop ge gewenscht hebt - "dat toch steenen eens konden spreken!"

Het was dan, wanneer ge u in de sombere, zwaarmoedige bouwvallen van de eene of de andere burcht bevondt, en de geschiedenis daar de geheimen van den voortijd zoo spaarzaam ontsluiert, dat ge die donkere wulfsels, die holle gangen, die ledige hallen, die gewelfloze zalen, wel zoudt hebben willen ondervragen, indien ge ook maar half verzekerd waart geweest een enkel antwoord te zullen ontvangen.'

De Schrijvers toonen dat zij, om dit antwoord zoo klaar en volledig te geven als mogelijk is, niet alleen gebruik maken van 't geen anderen vóór hen reeds zoo breedvoerig over de kasteelen door hen behandeld geschreven hebben, maar ook de oorkonden en bescheiden die zij kunnen magtig worden, met vlijt ontginnen, om den oorsprong en de latere geschiedenis dier kasteelen in een helder licht te plaatsen.

De overlevering dat het *Loo* door MARTEN VAN ROSSEM zou zijn gesticht, wordt ook hier wederlegd, doordien het blijkt in de zestiende eeuw behoort te hebben aan den *Geldersch* Hertogelijken Maarschalk JOHAN BENTYNCK. De Heer HOFDIJK geeft eene aanschouwelijke voorstelling van de schoone Natuur in die heerlijke streek; en verplaatst den lezer in het gewoel rondom het *Jachtslot*, bij der bezitteren en hunner gasten geliefkoosde jagtvermaken. Vervolgens beschrijft hij het slot zelve, waar Prins WILLEM III verpoosde van den wereldstrijd tegen den magtigen LODEWIJK, dien hij belette *Europa* te kluisteren; waar Koning WILLEM I van staatszorgen uitrustte en afstand deed van den troon, en waar de regerende Koning, tot dus verre, als onder de vleugelen van den vrede, slechts feestvierende scharen onthaalt.

Wie de geschiedenis van zijn land lief heeft, en beseft dat

groote handelingen en bewegingen zamenhangen met talloos veel kleine, die vroeger of gelijktijdig hebben plaats gehad, zal in de lezing van dit werk niet alleen genoegen, maar ook wetenschappelijk genot vinden, zoo als Ref. dat in zijne jeugd reeds vond, in NIDEKS, LE LONGS en REISIGS *Kabinet van Nederlandsche en Kleefsche Oudheden*, met die fraaije afbeeldingen in koper, van de Huizen, Sloten en Kasteelen in *Nederland*, en de beschrijving van hunne geschiedenis tot op het einde der achttiende eeuw.

Wij wenschen den Schrijveren, bij de verdiende aanmoediging eener zoo ruime en vereerende intekening, bestendige gezondheid en lust, om het werk met dezelfde ijver en zorg te kunnen voortzetten.

Het plaat- en kaartwerk laat, dunkt ons, niet te wenschen over. In het algemeen is de uitvoering smaakvol en prachtig.

Verspreide Gedichten van A.J. de Bull. Te 's Gravenhage, bij P.H. Noordendorp. 1853. In 8vo. 154 bl. f :-90.

Wij gevoelen dat de Dichter met het verzamelen van zijne Gedichten, die in Tijdschriften en Jaarboekjes waren gedrukt, eene groote dienst heeft bewezen aan allen die op zijne poëzij prijs stellen. Had hij door het '*Beeld der Toekomst*' zich reeds gunstig bekend gemaakt, meer dan een gedicht van meer of minder omvang verscheen en getuigde evenzeer van den dichterlijken geest des Zangers; terwijl de uitstekende wijze waarop hij zijne Gedichten voordraagt, zeker niet weinig heeft toegebracht om zijnen roem te vermeerderen, en velen te stemmen tot ingenomenheid ook met die verzen aan welke de naauwlettende kritiek geenszins een onbepaalden lof kan schenken. Wij, die dezen bundel onpartijdig en aandachtig hebben gelezen, zijn er ver van verwijderd de innerlijke waarde van DE BULL's Gedichten in verdenking te willen brengen. Reeds door de onderwerpen waaraan hij bij voorkeur zijne liederen wijdt, voelen wij ons aangetrokken. Hij heeft zijne gevoelens uit zuivere bronnen geput waar hij op bijbelsch gebied ons roert, en *Davids Harp, Petrus en Kornelius, Eene bladzijde uit de Heilige Schrift in onze dagen herdacht, Rhode*, en

Uw koninkrijk kome ons aanbiedt. Wij hebben een tijd gehad waarin onze letterkunde overstromd werd met bijbelsche poëzij, en herinneren ons nog massa's van kwartijnen waarin de lotgevallen van personen uit het Oude en Nieuwe Testament waren berijmd. Als de goede auteurs hier en daar eens eene schildering van een morgen en avond en van eene engelenverschijning hadden gegeven, en hun verhaal met eene hoeveelheid onverduwbare theologie doorvlochten hadden, meenden zij hun werk gerust naast dat van HOMERUS te mogen plaatsen. Maar zelfs hunne tijdgenooten hebben niet immer in die dwaze inbeelding gedeeld, en een later geslacht heeft hunne rijmwerken niet slechts tot voorbeelden gesteld hoe Bijbelpoëzij *niet* moet wezen, maar ook wel eens beweerd dat bijbelsche poëzij niet gelukken kan, wijl zij altijd moet achterstaan voor de onnavolgbare verhevenheid en eenvoud der Heilige Schriften. Men zou echter, als die uitspraak waarheid behelsde, op denzelfden grond den dichter en den schilder óók moeten ontraden zich aan het schetsen van de heerlijke Natuur te wagen, wijl ook de voortreffelijkste schets van een land- of zeegezicht met het werk des grooten Scheppers niet is te vergelijken. Menig dichtstuk is er dan ook bij ons, gelijk elders, dat geschiedenissen des Bijbels tot onderwerp heeft, en onder de schoonste sieraden onzer Christelijke letterkunde behoort geteld te worden. Doch om zulke werken voort te brengen is er méér noodig dan de bekwaamheid om een bijbelsch verhaal in vloeiende verzen te berijmen en er, bij wijze van toepassing, eenige poëtische leeringen aan vast te hechten. Diepe studie wordt daartoe vereischt van den tijd, en van het land, en van de karakters, en van den geest der personen, en wie deze studie niet schroomt, en door haar met de noodige bekwaamheden toegerust, stoffen aan de gewijde geschiedenis ontleent, zal, een dichter zijnde van den echten stempel, die gewisselijk ook waardiglijk behandelen. Dat echter de Heer DE BULL aan die studie veel gedaan zoude hebben, kan moeilijk worden beweerd. *David's Harp* is eene opwekking aan de dichters onzes tijds, om voor waarheid, regt, vrijheid en schoonheid te strijden, waarin echter DAVID slechts in een paar regels als voorbeeld wordt aangehaald, en dat met de volgende regels eindigt:

't Oog op verleden en toekomst geslagen,
 Al uwe kracht ter ontwikkeling besteed,
 Moedig de neevlen des geestes verjagen (*verjaagd*),
 't Beeld van den Heer in den boezem gedragen,
 Dichter! zoo wordt ge waarachtig profeet.

De titel van het vers deed ons verwachten dat er ten minste iets ter karakterisering van de psalmen des Koninklijken harpenaars in zou te vinden zijn, en dat er niet zoo geheel diens geest in zou ontbreken. *Eene bladzijde uit de Heilige Schrift in onze dagen herdacht* is niet meer dan eene berijming van de opwekking van LAZARUS, waarin de Dichter spreekt: over den naderenden vreeselijken doodslaap, en de ontbinding van wat in CHRISTUS' bloed grondvest werd, en de afschuwelijke tweedragt, eigenbaat, trots, heerschzucht, afgunst en broederhaat voorgesteld worden als rondom hunne prooi vergaderd, en de Heer gebeden wordt om te wekken wat zedelijk is gestorven. PAULUS voor AGRIPPA had in meer bezielde, krachtiger verzen geschilderd moeten worden, als hij bestemd was om de flauwhartige zonen dezer eeuw te dringen om zijn voorbeeld na te volgen. RHODE zou stoffe hebben kunnen geven tot eene bevallige teekening van de trouwe, in het huiselijk lief en leed deelende dienstbode; maar wij vinden er niet anders dan eene overbrenging van het bijbelsch verhaal over PETRUS' gevangenschap, redding, en ontvangst aan de deur van het geliefde huis, met deze toepassing:

Hoe vaak zijn wij, o Heer, als zij!
 Wij bidden om Uw komst, en wij
 Betwisten wat getuigen spreken!
 Gij komt tot ons, klopt aan, en ziet,
 Doof, blind zijn wij voor stem en teeken -
 Wij oopen u de poorte niet!

Geef ons, als Rhode, een open oor,
 Voor het (?) gelooven door 't gehoor,
 Als wij de stem der waarheid hooren!
 En - schold men ons ook dwaas, als haar -
 Blijv' de overtuiging, eens geboren
 Uit het (?) gehoorde, onwankelbaar!

De dialoog PETRUS *en* KORNELIUS kan ook den geoefenden Bijbellezer niet voldoen, die er volstrekt niet de taal in hoort

van den krijgsman, die naar de hoogste waarheid jaren lang vurig gestreefd, en een moeilijken strijd gestreden heeft, en nu den van God gezonden, door eene engelenverschijning aangekondigden, op de innigste gebeden beloofden dienaar des Eeuwigen voor zich ziet. De eerste woorden mogen den lezer bevredigen - hij verwacht te regt dat de toon zal klimmen; maar daar komt PETRUS water werpen in den gloed, en nu volgt er een zeer bedaard gesprek, waarin PETRUS in zeer algemeene en onbepaalde uitdrukkingen het een en ander uit het leven van den Heiland mededeelt, dat, naar sommige woorden van den Hoofdman te oordeelen, hem reeds bekend moest zijn, of hem even goed kon worden medegedeeld door andere Christenen. De vurige Apostel ijvert hier volstrekt niet om geestdrift voor zijnen Meester op te wekken, en is dus het tegendeel van hetgeen hij volgens zijne daden, redevoeringen en brieven geweest is. Wij begrijpen niet waarom de Dichter niet liever *Hand. x: 34-48* voor zich heeft gelegd, dan hadden we misschien gloed, leven en kracht gevonden, waar ons nu flauwheid en koude tegen waaijen.

Op het gebied der Kerkelijke Geschiedenis beweegt zich DE BULL in *Diana, Merula*, en den *Profeet van Florence*. Wij kunnen hem daar oneindig meer lof geven. De beschrijving van het weelderig leven, dat onder het Heidendom voor het hoogste gold, is levendig; en verrassend is de schildering van de verlorene en hervondene ziel in het eerste stuk, terwijl de schoone dood van den beroemden MERULA waardig en met kracht wordt geteekend.

De *Profeet van Florence* is te regt met hooge ingenomenheid begroet. Er is aanmerking gemaakt op den aanhef, die eene herhaling scheen van den aanhef van het *Beeld der Toekomst*; maar de wijze waarop hij er hier partij van trekt om Italiës kranken toestand te schilderen, is uitstekend gelukt. Wij houden er niet van, het werk van den eenen dichter met dat van een ander dichter te vergelijken, als of het eene 't model ware waaraan het andere getrouw moeste beantwoorden, en gelooven dat het niet regtvaardig is aan de *Savonarola* van LENAU het stuk van DE BULL te toetsen. Onze Dichter geeft daartoe althans geene aanleiding. Lof komt hem toe voor menigen levendigen, krachtigen trek, waarmede hij ons in den tijd en tot den persoon dien hij schetst, over-

brengt; er is gang en gloed in; en het dramatische, en de afwisseling van maat doen er een heerlijk effect. Jammer is het echter, dat het stuk niet meer is afgewerkt. Blijkens het begin had hij 't op breeder schaal aangelegd. De Dichter schijnt zich tegen het einde ook gehaast te hebben, en van den dood des martelaars is op verre na niet die partij getrokken, die er van getrokken kon en moest worden. De geschiedenis van dien dood, eenvoudig medegedeeld, maakt oneindig dieper indruk dan de vijfde afdeeling van DE BULL's vers, die de treffendste bijzonderheden voorbijgaat, tot schade voor den indruk van het geheel. Wij hopen op dit terrein den Dichter nog dikwijls te zullen begroeten, waar hij zonder twijfel reeds zijne schoonste lauweren gegaard heeft, en waar er meer voor hem te vinden zijn, die nog groenen zullen als de namen van hen die ons den tijd des bijgeloofs als den tijd der waarachtige poëzij voorstellen, reeds lang zijn vergeten. Neen, waarheid en dichtkunst staan niet tegenover elkander, maar zijn door den naauwsten band aaneengeweven. Het bijgeloof moge in zijne verblinding het ware geloof miskennen en met den naam van ongeloof betitelen - het zal nog in onze dagen ál zijne krachten bijeenverzamen; maar zijn einde is nabij. - DE BULL ziet met een helder oog en een warm hart de starre in den nacht van vroeger eeuw, die voor de liefhebbers van een donkeren hemel verborgen blijft, en daarom is zijne poëzij waar en goed en schoon te noemen. Laat zij dan eenige sieraden missen, die bij anderen zijn te vinden; laat de uitdrukking niet altijd aan de voortreffelijke gedachte beantwoorden; laat hier en daar nog iets zijn aan te merken op het niet genoeg poëtische, op het minder vloeiende zijner verzen - wij rekenen dat gering, waar ons wezenlijke schoonheden telkens worden aangeboden. Weldadig moet het werken als de lezer bestendig gevoerd wordt tot de meest verkwikkende bronnen. Welk vaderlandsch hart klopt niet van warme aandoening, en stemt niet in met de schoone regels op de schilderij van VAN HOVE, waarop JACOB VAN CAMPEN eenen vriend zijn plan voor het *Amsterdamsche* raadhuis (thans Koninklijk paleis) vertoont: - dat is echte poëzij, vol kracht en ernst. En zijn het niet de snaren van het zuiverst gevoel die hij in beweging brengt als hij in '*Een Drama van den dag*' een greep doet in het leven van een varens-gast, wiens ouderdom

zoo veel medelijden verdient? Of, als hij *In Moeders arm* de moedervreugd, en in *Drie Stemmen* moedersmart en moedertroost zoo roerend schetst? Of als hij in *Een Geestensterm* en in de Legende van den *Drachenfels* de sterkte des geloofs, in 't vers: *Eduard III voor Calais*, en in *Na een Bezoek in de cellulaire Gevangenis*, den magtigen invloed der liefde, dat deel der Godheid ons geschonken tot een evenwigt tegen al het lage der menschelijke natuur, met fiksche trekken schildert? Wij willen onze aankondiging besluiten met de aanhaling der slotregelen uit dit laatstgenoemde gedicht:

- de kweekling in die muren
 Is, hoe eenzaam, niet alleen,
 Want een Engel Gods, DE LIEFDE,
 Zweeft gedurig om hem heen.

't Is geen vrouw met mannentrekken,
 Die den schuldige verbeidt,
 Wreed hem in een poel van gruwlen,
 Met haar vlammend zwaard geleidt...
 Maar een reine maagd, wier blikken
 Hem meêlijdend gadeslaan,
 En wier mond hem, diep gevallen,
 Vriendlijk noodigt op te staan;
 Die zijn handen, hoe bezoedeld,
 Zonder vrees of aarzlen vat,
 Om hem zorgvol voort te leiden,
 Op een nieuw en beter pad.
 Van wier lippen 't woord 'vergeving'
 Hemelsch in zijn ooren suist,
 Als de woeste storm der driften
 In zijn ziel heeft uitgebruist.
 Van wier lippen hij vertroosting,
 Levenswijsheid, raad erlangt,
 Uit wier hand hij brood des levens
 Tot vernieuwd bestaan ontfangt.

Die zijn oog de toekomst opent,
 Voor (tot?) een nieuwen dag hem wekt,
 En met zilverblanke vleuglen
 Het verledene bedekt.

T.

Legaat eener Moeder aan haar nog niet geboren Kind. Door Elisabeth Joceline. Naar den herdruk van de uitgave van 1625, uit het Engelsch vertaald door Ds. J. de Liefde. Te Amsterdam, bij M.H. Binger en Zonen. 1854. In kl. 8vo. 96 bl. f :-75.

De Heer DE LIEFDE, die zich de moeite getroostte het bovengemelde werkje in het *Nederduitsch* over te brengen, meldt in zijn Voorberigt: dat hij 'het Voorberigt van den laatsten *Engelschen* Uitgever, als voor ons van minder aanbelang, heeft achterwege gelaten', en wij willen niet ontveinzen te wenschen dat hij over het geheele boekjen alzoo hadde gedacht. Wij kunnen zijn gevoelen niet deelen: 'dat de overzetting van dit boekken eene ware aanwinst voor onze stichtelijke letterkunde' is; want niet enkel in de lang gerekte gebeden, maar in ál deze bladen is te veel 'dat de aanmerking van overdrijving moeilijk kan ontgaan' - en te weinig dat wij een gezond voedsel voor onze *Nederlandsche* vrouwenschaar achten.

De approbatie die het moederlijk legaat voorafgaat, heeft te veel van eene notariële akte om aantrekkelijk te wezen. Daarin wordt, onder anderen, nog medegedeeld dat de Schrijfster, 'toen zij haar einde voelde naderen, in het geheim bevel gaf om een nieuw laken te koopen, ten einde haar daarmede te omwinden - dus bereidde zij zich' - lezen wij daar - 'en wijdde zich Hem toe, die in een nieuw graf rustte, waarin nog niemand gelegd was geweest'. Verder lezen wij: 'Nu was het omstreeks dezen tijd, toen zij den dood te gemoet zag, dat zij alleen in hare binnenkamer tusschen God en haar zelve deze vrome overdenkingen schreef, waarin zij *op eene wonderlijke wijze tot hare eigene ingewanden spreekt*. Het mag u vreemd schijnen deze regels van eene moeder te ontvangen, die stierf toen gij geboren werdt. Octob. 12 - 1622', enz.

Het moederhart van 1622 en dat van 1854 zal zich, wat er ook onder de zon veranderde, wel zoo tamelijk gelijk zijn gebleven, en wij twifelen niet of elke Christelijke vrouw die moeder hoopt te worden, zal, wat de hoofdidéën aangaat, wel ongeveer hetzelfde denken als deze vrouw, die haar geschrift geenszins bestemde voor het publiek, maar voor haren man en voor haar kind. Voor deze had het legaat eene onschat-

bare waarde, voor dien was het een heiligdom; voor ons is het een boekje dat wel in zijn geboorteland had mogen blijven.

De Schrijfster is van het denkbeeld uitgegaan dat zij hare verlossing niet zou overleven, en schreef in alle bijzonderheden aan haren man over hetgeen zij aangaande het kind begeerde, en vervolgens aan dat kind zelve. Als zij een zoon ter wereld bragt moest hij predikant worden. Een ongebooren kind voor den kansel te bestemmen, moge heel vroom schijnen, maar wij gelooven dat zulke bestellingen niet navolgenswaardig zijn, en dat het een hooger standpunt van geloovig vertrouwen is om in het gezigt van den dood alles aan Gods voorzienige leiding over te laten, dan alzoo over de toekomst te beschikken. Als het kind eene dochter ware, zegt zij: 'ik begeer dat hare opvoeding zich bepale tot het leeren van den Bijbel, het huishouden, schrijven en handwerken; iets anders behoeft eene vrouw niet te leeren.'

- De Schrijfster schijnt gemeend te hebben dat kennis noodzakelijk de wijsheid moet uitsluiten. Het gansche legaat, hoe wèlgemeend, draagt ál te zeer den stempel van bekrompenheid en overdrijving, om ons aangenaam zijn. Het had een familiestuk behooren te blijven. - De gebeden welke de Schrijfster haar kind aanbeveelt, en die zich door niets dan door omhaal van woorden onderscheiden, maken een *derde* van het boekken uit, en zijn klaarblijkelijk er aan toegevoegd tot bladvulling.

De Slavernij, door Harriët Beecher Stowe. Vervolg en Sleutel op de Negerhut. 4 Stukken. Te Haarlem, bij A.C. Kruseman. 1853. In 8vo. 704 bl. f 7-20.

'Men heeft het meermalen betwijfeld, of de tafereelen in *Uncle Tom's Cabin* eene onpartijdige voorstelling geven van de slavernij gelijk die tegenwoordig bestaat' - dus vangt de geachte Schrijfster der '*Negerhut*' dit vervolg of deze apologie aan, welke zij genoodzaakt is geweest in het belang der groote zaak, die zij met geheel hare edele ziel voorstaat, op te stellen. Wij gelooven haar gaarne als zij verklaart dit werk met veel smart geschreven te hebben. Zij heeft zich die moeite getroost om haar aangevallen boek nader toe te lichten en te bewijzen dat zij nergens overdreef of bezijden de waarheid

ging in een 'werk dat, meer misschien dan eenig ander, eene verzameling en aaneenschakeling van werkelijke gebeurtenissen is, van werkelijk verrigte bedrijven, van werkelijk gesproken woorden, te zamen gegroepeerd met het oog op eene algemeene strekking: op dezelfde wijs als de mozaïkwerker zijne brokjes van verschillende steenen tot eene schilderij groepeerde. Het zijne is een mozaïk van edele steenen - dit is een mozaïk van feiten.

Uit het oogpunt der kunst beschouwd, zou het misschien niet raadzaam wezen om aan te duiden, uit welke mijn en welk gewest ieder stukje van het mozaïk-tafereel afkomstig is, en evenmin raadzaam het schitterend weefsel der verdichting uit te rafelen, om te toonen uit welke stoffelijke schering en inslag het geweven is, en met welke verwen gekleurd.

Doch dit boek heeft een hooger doel dan dat der kunst, en daardoor is het van de zijde van het publiek aan eischen blootgesteld, welke gewoonlijk niet aan een werk van verdichting gedaan worden. Het wordt als eene werkelijkheid behandeld - gezift, onderzocht en op de proef gesteld; en daarom mag het voegzaam wezen, dat het als eene werkelijkheid verdedigd worde.'

Wij achten het schrijven van dezen *Sleutel* op TOMS *hut* als eene daad van waarachtige zelfverloochening zeer hoog, want het aldus anatomiseren van een kind onzes breins moet een zure arbeid zijn, alleen mogelijk voor een groot doel en eene belangrijke zaak. Lieden die gaarne weten willen hoe een boek gemaakt wordt, vergelijken slechts de '*Negerhut*' met dezen '*Sleutel*' - zij zullen er de stof vinden waaruit de bekwame hand der Schrijfster hare beelden geboetseerd heeft. - Zoo opent de schilder ons zijne portefeuille met studiën naar het leven, met schetsen naar de natuur, die hij gebruikt heeft om zijne compositie te ontwerpen. De Schrijfster legt hare bronnen bloot, geeft inzage van de oorspronkelijke en echte bescheiden - en nu vindt gij al de personen die u in de '*Negerhut*' geboeid hebben, hier weder, of eigenlijk, gij ziet u omringd van spiegels, waarin gij die beelden in allerlei positiën herkennen zult. - Gij ziet ze allen weder in de verschillende portretten waaraan hunne beeldtenis ontleend was. Al de figuren toch in *Uncle Tom's Cabin* zijn typen, die elk eene klasse van menschen karakteriseren - en ofschoon de geachte Schrijfster

dezen harden arbeid ondernam alleen ter liefde van de goede zaak, zij heeft er inderdaad haren roem mede verhoogd - de '*Negerhut*' toch wint in ons oog aanmerkelijk uit het oogpunt der kunst, nu wij de bronnen der Schrijfster overzien kunnen; nu men na kan gaan hoe zij dat deeg omvat en doorkneet en aan zich onderworpen heeft met meesterlijke hand. Vond de '*Negerhut*' ingang in schier alle huizen, wij wenschen van harte dat geen enkele lezer van dat werk verzuime ook dit te lezen. Kloek en krachtig is de taal der edele vrouw in dit strijdperk voor de menschenregten der *Negers*; diep en onbevangen is steeds haar kalme blik op het leven en het hart der menschen. Onmogelijk is het zonder groote uitvoerigheid een geregeld verslag van dit allerbelangrijkst werk te geven. Een blik op den rijken inhoud lokke tot nadere kennismaking uit.

Inhoud van het eerste gedeelte. - 1. Inleiding. - 2. Mr. HALEY. - 3. Mr. en Mrs. SHELBY. - 4. GEORGE HARRIS. - 5. ELIZA. - 6. Oom TOM. - 7. OPHELIA. - 8. MARIE ST. CLARE. - 9. ST. CLARE. - 10. LEGREE. - 11. Een proefje van wat er in den wettigen handel voorkomt. - 12. TOPSY. 13. De Kwakers. - 14. De geest van ST. CLARE.

Tweede gedeelte. - 1. Inleiding - de drukpers. - 2. Wat is slavernij? - 3. SOUTHERS proces - het *non plus ultra* van menschlievendheid der wet. - 4. Beschermende wetten. - 5. Beschermende wetten van *Zuid-Carolina* en *Louisiana* - het halsijzer in *Louisiana* en *Noord-Carolina*. - 6. Beschermende bepalingen ten aanzien van voedsel, kleeding, arbeid, enz. - 7. Regtspleging. - 8. De goede oude tijd. - 9. Matige tuchtiging en toevallige dood. - 10. Aangenomen beginselen. De Staat tegen LEGREE. - 11. De zegepraal van het regt voor de wet. - 12. Vergelijking van de *Romeinsche* slavenwet met de *Amerikaansche*. - 13. De menschen beter dan hunne wetten. - 14. De *Israëlitische* slavenwet vergeleken met de *Amerikaansche*. - 15. Slavernij is despotismus.

Derde gedeelte. - 1. Wordt de slaaf door de openbare meening beschermd? - 2. Hoe de openbare meening door de opvoeding gevormd wordt. - 3. De verstrooiing der huisgezinnen. - 4. De slavenhandel. - 5. Voorvallen uit een wettigen tak van handel, of waarheid die vreemder klinkt dan verdichting. - 6. Geschiedenis der EDMONDSONS. - 7. Geschiedenis van EMILY RUSSELL. - 8. Menschenroof. - 9. De

slaven, zoo als zij naar de eigene beschrijving hunner meesters zijn. - 10. Het arme blanke uitschot.

Vierde gedeelte. - 1 en 2. De invloed der *Amerikaansche* Kerk op de slavernij. - 3. Martelaarschap. - 4. De slavernij in de oorspronkelijke Kerk vergeleken met de *Amerikaansche*. - 5. Is het Godsdienststelsel, waarbij de slavernij geduld wordt, volgens het Evangelie? - 6. Hoe werkt het Christelijk beginsel op de slavernij? - 7. Het Christendom heeft de slavernij feitelijk afgeschaft. - 8. Is de slavernij met het Evangelie overeen te brengen? - 9. Komt het Godsdienstig onderrigt, dat men den slaaf geeft, met het Evangelie overeen? - 10. Wat behoort er gedaan te worden?

De vertaling heeft iets ongemakkelijks en is niet altoos juist en duidelijk; het is als of de Vertaler niet wel de ware kracht der woorden heeft gewogen, althans hij had er dikwijls gepaster kunnen kiezen.

De Kimrische Diluvie. Historische Roman door Eug. Zetternam. Te Antwerpen, ter drukkerij van E. de Backer, Zirkstraet. 1853. In kl. 8vo. 198 bl.

Even vreemd als menig lezer op zal zien, als hij in den eersten regel van bovengenoemd *Vlaamsch* boekken leest: 'Naar men zegt, leefden er eertijds negers in ons nog woeste vaderland' - even verwonderd, als hij de laatste bladzijde bereikt heeft, zal hij nog eens op den titel terugzien, of hij wel goed heeft gelezen, dat het geëindigde verhaal ten opschrift draagt: *Kimrische Diluvie*. Wij willen ons niet in gissingen verdiepen, maar zouden gaarne van den Schrijver zelven vernemen wat hij met dien titel heeft willen uitdrukken. Zoo veel wordt intusschen elken lezer duidelijk, dat de roman ons in de dagen terugvoert toen de *Eburonen* aan de *Maas* woonden; een krijgshafte *Belgische* stam, die zijne kudde in de kale vlakten van het diepe woud (*Ardenna*) het karige voeder liet afgrazen, en hier en daar een stuk gronds met graan bezaaide, om als de uitgeputte onbemeste gronden braak ligging behoefden, in andere weêr vruchtbare streken een nieuw dorp op te slaan.

In zulk een *Eburonen* dorp leidt ons de *Vlaamsche* Schrijver

binnen. Met veel talent teekent hij de zeden en gewoonten van dezen stam, en laat ons kennis maken met de uitgelezen helden waarop die mogt bogen: LUK en KORIS de gezworenen, en COM den ouden roemruchten aanvoerder, met diens pleegzoon, den belangwekkenden jongeling CENDIORIX. Meesterlijk achten wij de teekening van 's jongmans inwijding en bevordering van knaap tot strijder, aanvoerder en opvolger van COM. Er is hier, als door geheel het werk, veel kracht en tevens veel fijnheid van karakterbeschrijving; ook zijn de natuurschetsen bevallig en gevoelvol. - De stijl is dichtelijk en edel, en heeft in het eigenaardige der *Vlaamsche* naïve en schilderachtige bewoordingen zoo iets liefelijks, dat ons menigmaal de zielvolle lettervruchten van CONSCIENCE herinnerd werden.

Zullen wij den lezer het genot der verrassing betwisten, en hem zoo veel zeggen van den inhoud, dat hij zich zou kunnen inbeelden het werkje reeds gelezen te hebben? - Neen, hij geniete het volkomen in al de afwisseling der levendige en rijke tooneelen, zoo fiksich gegroepeerd, met zulke losse, sierlijke decoraties omgeven, dat wij zouden wenschen dat bladz. 198 ons slechts op het einde van een Eerste Deel had gebracht. - Doch het is welligt juist dit beknopte, dat het treffende der voorstellingen zoo verhoogt, die ons een blik doen slaan op het leven dier oude stammen, zoo eenvoudig en toch zoo fel bewogen, gekenmerkt door onmenselijke wreedheden en edele menselijkheid, door groothartige heldendaden en kleingeestig bijgeloof. En ofschoon de bescheiden hier ontbreken, om met genoegzaam regt van een *historischen* grondslag te kunnen spreken, zoo levert juist dat halflicht van aloude oorkonden een ruim veld voor eene dichtelijke fantasie. - Het slot kwam ons een weinig overhaast voor. Gaarne hadden wij ook meer van VELEDA geweten; haar, zoo magtig door de liefde, als de oude KENTHUU door haren onmenselijken wraaklust, hadden wij liever wat meer *en relief* gezien. De beide wigchelaressen teekenen ons treffend de overgroote magt des bijgeloofs en den veelomvattenden invloed der vrouw op het lot der volken.

Wij danken den Schrijver voor dit kleine boekken dat zoo vele groote oogenblikken en meesterlijke passages heeft. De trouw, de moed, de vaderlandsliefde, de eerezucht van den

held die alles voor de glorie van zijn stam veil heeft, tegenover de zelfzucht van den trotschen priester, die voor den roem van zijne ijdele kunsten de teederste regten der menschelijkheid verkracht, dat alles is in breedte, koene trekken gemaald, die eene vaste hand openbaren, en zich gunstig onderscheiden boven de steeds veldwinnende middelmatigheid op het romantisch gebied.

E.

Boheemsche Joden. Verhalen door Leopold Kompert. Uit het Hoogduitsch vertaald door J.H.L. van Oven. Te Amsterdam, bij J.M.E. Meijer 1854. In gr. 8vo. 306 bl. f 3-:

In onzen tijd, waarin over geheel de beschaafde wereld de kreet van 'vrijheid' gehoord wordt, en zich de zucht naar vrijheid zelfs dikwerf in tooneelen van bandeloosheid en wanorde openbaart, is het geen wonder, dat de begaafde KOMPERT nogmaals een beroep gedaan heeft op de regtvaardigheid, om de slavenketen der Joden te verbreken in die landen, waar vooroordeel en onverdraagzaamheid hen nog aan het *Ghetto* gekluisterd houden, en hen afweren van het verkeer met hunne Christelijke landgenooten. Terwijl hem onderscheidene wegen openstonden, om zijne in ons Vaderland reeds lang verkondigde en toegepaste stellingen onder het oog van zijne landgenooten te brengen, heeft hij daartoe een der aantrekkelijkste omkleedselen, den romanvorm, gekozen. Wie echter het boek leest om der geschiedenis wille, en niet doordringt in den geest en de bedoelingen des Schrijvers, zal zich welligt te leur gesteld vinden; terwijl bovendien onze landgenooten noch de typen der onder hen levende Joden, noch het nut der wenken door den Schrijver gegeven - welke immers bij ons sedert lang in praktijk zijn gebragt - erkennen zullen. Daarom stellen wij dit op den voorgrond: deze roman is voor de gedachten, terwijl anders de gedachten voor den roman zijn - de typen zijn die van *Boheemsche Joden* en kunnen den *Nederlander* slechts een historisch belang inboezemen. Dat neemt niet weg, dat velen met ons het boek met warme belangstelling zullen lezen. Het bevat drie verhalen, waarvan het laatste: '*Trenderl*', uitsluitend een lokaal belang heeft. Die aanmoediging toch aan de Joden in *Bohemen* gegeven om

zich te oefenen in de handwerken en bedrijven hunner overige landgenooten, om te trachten zich in beschaving met dezen op dezelfde lijn te plaatsen; om den kleinhandel (hun eigendom bij uitnemendheid) vaarwel te zeggen, en zich zonder vrees aan te sluiten aan de werkzaamheid der groote maatschappij, van welke zij zich tot den huidige dag afgezonderd hielden - die aanmoediging is in ons Vaderland overbodig, waar de individuen die waarheid reeds lang hebben begrepen, en zelfs maatschappijen, met magtige en hoog geplaatste beschermers aan het hoofd, de toepassing dier leer op de menigte beproeven.

Het eerste verhaal; '*De Paklooper*', bevat de geschiedenis van een Joodschen doctor, die uit liefde voor eene zijner leerlingen, CLARA, op het punt staat zijn geloof af te zweren, maar daarvan wordt teruggehouden door het gezigt van zijne grijze ouders en zijn vroom broertje en zijne lieve zuster; door de gedachte aan het verdriet, dat deze stap hun zou veroorzaken, en vooral aan de kloof, die hem voor altijd van zijne familie zou scheiden, welker innerlijk leven hij nu eerst heeft leeren schatten en waarderen. De Schrijver keurt den overgang tot eene andere kerkleer zonder volkomene overtuiging, niet goed, maar verkondigt toch in het tweede verhaal: '*De Verlorene*', de heilrijke leer: dat liefde de grondslag is van alle godsdienst, welke ook hare bijzondere dogmata zijn mogen, en dat de overgang tot eene andere Kerk de banden der natuur en des bloeds niet behoort te verbreken. Meesterlijk zijn in dat stukje de karakters geschetst: JOSSEF, de vurige en geloovige Jood, tegenover STEPHAN, den ongeloovigen Katholiek, de vergevingsgezinde grootmoeder en de door liefde tot het Christendom bekeerde DINA, tegenover PAWELS vader en de licht- en bijgeloovige ANETZKA, zijn gelukkig gevondene en geteekende beelden. Het tooneel der hereeniging aan het sterfbed der grootmoeder is treffend. Meer willen wij er niet van zeggen, om den lezer van het boek zelf niet het genoeg te benemen door eene ontwikkeling der *intrigue*.

En de vertaling? Ja, de vertaling en de uitvoering laten nog al wat te wenschen over: taal en stijl zijn niet genoegzaam gekuischt, en de denkbeelden van den Schrijver zijn niet altijd juist weêrgegeven. Maar zoo min wij den

Vertaler met onverdienden lof willen prijzen, zoo min willen wij hem door te strenge berisping afschrikken. Door oefening zal hij veel leeren - en dat is ook zeer noodig. Wij hebben ons alleen de moeite getroost het eerste stukje voor taal- en drukfouten te doorloopen, en teekenen van deze aan: bl. 7: *zich bedanken* (*bedanken* als *reflexivum*); bl. 9 en 18: *gezond*, voor: *gezondheid*; *ibid.*: *afwende*, voor: *afwendde*; bl. 10: *ja, tot over honderd jaar*, voor: *tot honderd jaar*; bl. 12 en 59: *gebedboek*; bl. 15: *en een jongen? dat*, *ibid.*: *bewaart*, voor: *bewaard*; bl. 16: *verstoorde*, voor: *verwoeste*; bl. 21 en 30: *een goed Jood*; bl. 34: *Gisteren had BENJAMIN het zullen hooren*, voor: *zou BENJAMIN het gehoord hebben* (aan deze fout maakt de Vertaler zich meermalen schuldig); bl. 35: *het ontbrak er nog aan, dat zij niet geweend heeft*; bl. 41: *u beeld*; bl. 54: *men mogen*; bl. 61: *Bal Teschuha*, voor: *teschuba*, enz.

Het titelvignet is ook niet gelukkig uitgevallen.

G.

Vertellingen voor mijne Zonen. Naar het Hoogduitsch van A. von Kotzebue. Vrij bewerkt door A. van der Hoeven, Instituteur te Hoorn. Hoogst nuttig Leesboek voor aankomende Jongelingen aan de Inrigtingen voor Opvoeding en Onderwijs. Te Amsterdam, bij J.M.E. Meijer. 1854. In kl. 8vo. 269 bl. f 1 -:: op best papier, met platen, in prachtband f 2-20.

Met gerustheid prijzen wij deze vertellingen van VON KOTZEBUE aan, die jongelingen welke voor dezen of genen misslag boeten, of door hunne goede hoedanigheden zich de algemeene achting verwerven, voor oogen stellen, om daardoor in jeugdige gemoederen de liefde voor de deugd aan te kweeken. Zij zijn onderhoudend en boeiend, en dragen overal blijken van fijn gevoel en diepe menschenkennis. Overdrevene, dikwerf dwaas antiliberaal stellingen, die zoo vaak in KOTZEBUE's schriften, vooral van lateren tijd, worden aangetroffen, vindt men hier niet. Ook van het minder kiesche en dubbelzinnige dat sommige zijner dramatische schriften ontsiert, is hier geen zweem. Hij schreef deze *Vertellingen* voor zijne zonen, en het vaderlijke gevoel deed hem alles vermijden wat een ongunsti-

gen invloed op zijne kinderen kon uitoefenen. - Daarenboven heeft de vrije bewerking van den ijverigen, zoo gunstig bekenden VAN DER HOEVEN de waarde van het werkje nog aanmerkelijk vermeerderd. Ouders en opvoeders zij 't aanbevolen.

†-.

Aan den Haard. Geschiedenissen uit het dagelijksche leven, Frans Hoffmann naverteld, door J.J.A. Goeverneur. Te Groningen, bij de Erven C.M. van Bolhuis Hoitsema. 1854. In kl. 8vo. 244 bl. f 1-50.

Wie in de lange winteravonden eenen aangenamen verteller aan den huiselijken haard begeert, koope dit boekje. Waar HOFFMANN'S geschiedenissen en opmerkingen uit het dagelijksche leven door GOEVERNEUR worden naverteld, kan de verveling geen duur hebben. Méér dan dit weinige zal wel niet noodig zijn om op dit werkje de aandacht te vestigen.

†-.

Allereerste beginselen der Practische Onderwijskunde, voornamelijk ten dienste van Kweekeling-Onderwijzers, door J.W. Regt. Te Gouda, bij G.B. van Goor. 1854. In kl. 8vo. 110 bl. f :-75.

Met belangstelling namen wij dit boekje ter hand, omdat wij het gevoelen deelen van den Heer REGT: dat er schier niets op dit gebied verscheen van de hand van onderwijzers, en dat de wijsgeerige behandeling in de uit den vreemde hier overgebragte werken de jeugdige onderwijzers zeer tegen het gedeelte van hunne voorbereidingstudiën inneemt, dat de Heer R. met grond de hoofdwetenschap van zijn vak noemt. Wij gevoelden ons echter aanvankelijk te leur gesteld, toen wij in het zielkundig deel van het boekske slechts al het oude wedervonden. Niet dat wij het nieuwe als *nieuw* waarden, maar omdat hier het oude nog veel te wenschen overlaat. Het Lager Onderwijs van zeer nabij kennende, deelen wij den hoogen lof niet altoos, die er te vaak aan wordt toegezwaaid op de groote vertooning die de veelweterij der scholieren kan maken, als zij

met allerlei lapwerk van kundigheden zeer schitterend zijn uitgemonsterd, en toch inderdaad zoo weinig ontwikkeld en gevormd werden. Dit is ook het geval met een al te groot deel der onderwijzers-zelfen; zij weten vrij wat, letterlijk en vast - maar met te weinig oordeel, te weinig ontwikkeling. Zij bewegen zich in een zoo engen gedachtenkring, dat hunne bekrompenheid het onderwijs kleingeestig maakt, en de ware vorming des leerlings vaak meer belemmert dan bevordert. Zij gaan veelal van zoo scheve en gebrekkige denkbeelden uit, over den mensch, zijne bestemming en ontwikkeling, dat wij wel wenschten nog eenmaal te zien dat grootere geesten zich de zaak van de opleiding der onderwijzers aantrokken, of althans hun betere geschriften over den mensch verschaften. De Heer REGT heeft op zijn standpunt zijn best gedaan, ofschoon hij wel eerst iets beters over Anthropologie en bepaald Psychologie had mogen lezen. De vorm dien hij koos was ook niet zeer gelukkig: wat is drooger lectuur dan stelling aan stelling, tot 585 toe! De onzamenhangende volzinnen zijn weinig uitlokkend, en zullen, vreezen wij, den weerzin in de onderwijskunde bij jonge onderwijzers wel niet overwinnen. De Schrijver is een groot vereerder van PESTALOZZI - dien wij wel bewonderen als een groot man en wijsgeerig denker, maar ongaarne, tenzij met zeer groote wijziging, gevolgd zien in zijne kunstbewerkingen van den menschelijken geest. Men geloove toch niet dat al wat een kind nazegt en van buiten leert, het waarlijk wijzer maakt en ontwikkelt. Geloof niet, b.v., dat een kind beter weet waar zijn neus zit, als het volgens PESTALOZZI op de maat kan opdreunen: tusschen de oogen onder het voorhoofd boven den mond, enz., dan wanneer het nooit door PESTALOZZI-sche oefeningen zoo ver gebragt is.

- Alle moeders zouden zijn zoogenaamd '*Boek voor Moeders*' eene onverdragelijke verveling noemen, en eene kwelling voor haar en hare kinderen. - De mensch is van nature een denkend wezen omdat hij een redelijk wezen is - het kind zal denken, ook zonder vormleer; men leere het slechts *nadenken* en opmerken over de dingen die hem *omgeven*, maar niet, volgens P., allereerst zich te bepalen bij zijne *eigene* persoon, zijn *eigen* ligchaam. - De vormleer is daarenboven zoo verbazend ab-

stract voor kinderen, daar zij inderdaad eene soort van mathesis is; wat toch kan er ongepast voor den *kinderlijken* geest zijn, dan een onderwijs dat zich aan lijnen en punten vastknoopt! Het is dan ook eene ware marteling voor de meeste kinderen, tenzij zij werktuigelijk in den sleur mede opdreunen, wat de mond wel uitspreken, doch geen kindergeest in waarheid volgen kan. Des onderwijzers liefde voor P. daargelaten, bewijst de verdere inhoud van dit werkje echter zijne bedrevenheid en ervaring in het schoolonderwijs, en kan zijn boekje eene welkome verschijning voor menig jong onderwijzer zijn; ofschoon wij niet achten dat het *geheel* aan de bestaande behoefte voldoen kan. Zijne denkbeelden over belooning en straf zijn zeer juist en helder. Met regt noemt hij de *stellige* straffen of belooningen tuchtmiddelen die op den *laagsten* trap staan, omdat zij het minst van allen op de innerlijke overtuiging des leerlings werken. Over belooningen sprekende, vraagt hij: 'Wat zal men bij het kind beloonen? Zijne vlijt - zijne gehoorzaamheid? - maar daardoor bevordert hij immers zijn eigen geluk? Zullen wij andere deugden beloonen? - maar iedere goede daad brengt immers hare eigenaardige belooning met zich. Bovendien liggen de wortelen van 's kinds daden dikwijls zeer diep in het gemoed verborgen, en is het uit dien hoofde niet gemakkelijk de eigenlijke beweegoorzaak op te sporen, die tot handelen geleid heeft; en deze dient men toch altijd te kennen, om over de zedelijke daad met juistheid te oordeelen. Bedenkt men nu nog, dat het schoolleven in overeenstemming behoort te zijn met het maatschappelijk leven, en men in het laatste schaars (beter: *spaarzaam*) is om goedkeuring of belooning weg te schenken, dan volgt daaruit, dat het kind gewend moet worden om zonder *uitzicht op lof of loon* het goede te verrigten', enz.

De Schrijver behandelt in vijf Hoofdstukken het volgende: Hoofdstuk I. Over den mensch en de grondstellingen van het onderwijs. II. Over de stof van het onderwijs. III. Over de leerwijze. IV. Over de schooltucht. V. Over den onderwijzer. De gebeden welke hij op bl. 101 geeft als model, kwamen ons voor weinig voorbeeldig te zijn. Het geheele werkje ademt iets godsdienstigs, maar eene godsdienstig-

heid die wij gaarne een dieper blik hadden zien slaan in het wezen van den mensch en zijne betrekking tot God. Intusschen twifelen wij geenszins of dit boekken kan voor kweekeling-onderwijzers zeer dienstig zijn; zij zullen er althans eene handleiding tot eene goede school-ordering in aantreffen, en menig nutten wenk van een ervaren voorganger.

Catalogus van Boeken, Plaatwerken en Kaarten, over de Nederlandsche Bezittingen, enz. Verzameld door en (à contant) verkrijgbaar bij den Boekhandelaar Frederik Muller, te Amsterdam (1 October 1854). In gr. 8vo. 103 bl. f :-60.

Deze Catalogus, dien wij aan de vlijtige nasporingen van den werkzamen Heer F. MULLER te danken hebben, levert eene verzameling van 1264 Nommers Boekwerken over de voormalige en tegenwoordige Bezittingen en Koloniën van *Nederland*, zoo wel uit het oogpunt van Land- en Volkenkunde, en Natuurkundige beschrijving, als Geschiedenis. Daarop volgen een honderdtal Nommers over Taal- en Letterkunde, en voorts van N°. 1361-1400 Kaarten van *Nederl. Oost- en West-Indië*. Dien Catalogus doorbladerende ziet men hoe rijk onze taal is aan grootere en kleinere geschriften over onze vroegere en tegenwoordige Koloniën, welke men zich bij den Heer F. MULLER, te *Amsterdam*, kan aanschaffen. De werken met namen van Schrijvers uitgegeven, zijn alphabetisch onder de namen der Schrijvers gebragt, maar bovendien heeft men aan het slot een Alphabetisch Register van behandelde onderwerpen, waar men bijeen vindt alles wat, b.v., over *Batavia*, wat over *Ceylon*, wat over *Java*, enz. in den Catalogus voorkomt. Deze Catalogus is eene groote aanwinst voor hen die zich met de studie van de eene of andere onzer tegenwoordige koloniale Bezittingen wenschen bezig te houden, en wij zeggen den Heer MULLER dank voor dat belangrijk geschenk.

Mengelwerk.

Wat heeft men vroeger in de Hervormde Kerk gedacht over het al of niet noodzakelijke en over het meer of min verbindende der Formulieren van Eenigheid?

Door G. Vrolyk, Predikant te *Schoondijke*.^(*)

Met een verhoog aan te vangen over het gewigt van het vraagstuk der Formulieren van eenigheid, zou overtollig zijn, daar dit vraagstuk, in onze dagen met vernieuwde kracht levendig geworden, zoo vele hoofden en pennen in beweging gebragt heeft, terwijl eene aan allen of zelfs maar aan de meesten voldoende beslissing nog gewacht wordt. Dat het onderwerp zijne groote bezwaren heeft, is ten volle gebleken uit de verschillende redenen, die van de eene en van de andere zijde worden aangevoerd, en een onderzoek naar hetgeen men vroeger over deze zaak gedacht heeft, kan daarom niet verwerpelijk geacht worden, zoowel omdat het ons zal doen zien, dat de zwarigheden, waarop men thans stuit, niet van zoo jonge dagteekening zijn, als om, indien wij voor als nog tot geen vast resultaat komen kunnen, ten minste onze denkbeelden over dit onderwerp te verhelderen. - Men verwachtte hier echter geen historisch onderzoek, dat eenigzins op volledigheid aanspraak maken kan; want ons oogmerk is alleen: een overzicht te geven van den gang, dien de denkbeelden over deze zaak genomen hebben, en ons vooral te bepalen tot die tijdperken in de geschiedenis der Hervormde Kerk waarin de begrippen over het gezag der Formulieren wijzi-

(*) Wij hebben dit kalm, bescheiden en onpartijdig historisch overzicht, hetwelk in een klein bestek zoo véél wetenswaardigs bevat, over een onderwerp dat nog niet tot liquiditeit is gebragt, met groote belangstelling ontvangen, en meenen dat zulk een veelomvattend en bezadigd woord verdient gehoord te worden, en niet anders dan goed en nuttig kan zijn in deze dagen. Uit dien hoofde bieden wij dat belangrijke overzicht over een zoo gewigtig en drok besproken onderwerp onzen lezers aan; maar verzoeken hen tevens dááruit niet te willen afleiden, dat wij het wenschelijk zouden achten - na hetgeen er in de laatste jaren reeds over geschreven is - in dit Tijdschrift van de eene of van de andere zijde over dat onderwerp méér dan dit te zien in het midden brengen.
De Red.

ging en verandering hebben ondergaan. Volgens den loop, dien de zaak genomen heeft, zullen wij dan achtereenvolgens stilstaan: bij den oorsprong der Formulieren, en het verbindend gezag, dat men er aanvankelijk aan toegekend heeft; bij de bevestiging van dat gezag door de Synode van *Dordrecht* en gedurende een tijdvak van ongeveer 150 jaren streng vastgehouden; bij de ruimere begrippen, die in het laatste vierde gedeelte der vorige eeuw ingang verkregen, tot dat de bestaande banden na de omwenteling van 1795 losgeraakten, om door het Formulier van 1816 slechts schijnbaar hersteld te worden; en eindelijk bij de reactie, die zich in onze dagen, inzonderheid na het jaar 1830, geopenbaard heeft in de pogingen, die beproefd zijn, doch tot heden zonder gevolg, om de losgeraakte banden weder toe te halen - over welke laatste tijden een kort woord voldoende zijn zal.

Wij kunnen, wat den oorsprong der Formulieren betreft, opklimmen tot weinige jaren na het ontstaan der Hervorming. Verviel daarmede het gezag dat de Christenheid zoo lang gekluisterd had; in de plaats van den Paus en zijne kardinalen stelden de Hervormers het gezag der H. Schrift als het eenig geldende in zaken des geloofs. Ook bleven zij hun leven lang aan hun' stelregel getrouw, zoodat een LUTHER verklaarde, liever al zijne schriften te willen verbranden, dan een hunner tot een' nieuwen geloofsregel te laten dienen. Nogtans duurde het niet vele jaren of de Formulieren ontstonden, waartoe onderscheidene oorzaken samenwerkten. Eerbied voor de nagedachtenis der Hervormers mogen wij als eene daarvan beschouwen. Ligt het in de natuur van den mensch, zich gehecht te toonen aan degenen, aan wie hij veel verschuldigd is, dan kan het ons niet bevreemden, dat de namen van hen, aan welke men bevrijding van het juk van gewetensdwang en het openen der zuivere bronnen van waarheid en godzaligheid te danken had, in erkentelijk aandenken gehouden werden; hetgeen zoo ligt vervoeren kon tot een' overdreven eerbied voor leeringen, die zij bij monde of geschrifte gepredikt hadden. Hierbij kwam eene andere, niet minder sterk werkende oorzaak, die zich reeds bij het leven der Hervormers openbaarde, te weten: de noodzakelijkheid, om zich

tegenover hunne wederpartij, welke hen van de ongerijmdste en hatelijkste gevoelens beschuldigde, over hunne geloofsmeeeningen te verklaren; gelijk hieraan de *Augsburgsche* Geloofsbelijdenis en die van GUIDO DE BRES haren oorsprong verschuldigd zijn. Naauw was hiermede eene derde oorzaak verbonden, namelijk: het verschil van meening, dat onder de Hervormers en hunne navolgers gevonden werd, benevens de grove afdwalingen, die soms in den boezem der Protestantsche Kerken gekoesterd werden. Aan het eerste had de *Heidelbergsche* Katechismus zijnen oorsprong te danken. Want om de stukken, die in verschil waren, duidelijker ontvouwd te zien, en een' vasteren grondslag van onderwijs te leggen, droeg de Keurvorst van den *Paltz* het opstellen van een nieuw onderwijsboek aan URSINUS op, hetwelk, door DATHENUS in het *Nederduitsch* overgebracht, ook in de Hervormde Gemeenten van dit land ingevoerd werd. En wie, die op de dwalingen der Wederdoopers, der David-Joristen en andere geestdrijvers, en op de van de meest aangenomen gevoelens der Protestanten ver afwijkende meeningen der Socinianen let, kan zich verwonderen, dat zij die van zulke meeningen eenen afkeer hadden, zich verkleefd toonden aan eene gemeenschappelijk ingevoerde geloofsbelijdenis. Ook tegenover *Rome* en zijnen talrijken aanhang vond men het vasthouden aan eene geloofsbelijdenis noodig. Liet deze Kerk geen middel van list of geweld onbeproefd ter herwinning van den verloren grond, het beste middel om haar met goed gevolg te wederstaan, oordeelde men gevonden te hebben in zich naauw aaneen te sluiten door het invoeren van Formulieren van eenigheid.

Het is waar, zoo week men van het grondbeginsel der Hervorming af, en kon het gevaar niet ontgaan van aan schriften, door menschen opgesteld, een gezag toe te kennen, dat alleen aan Gods Woord toekomt. Maar men vergete niet, welk groot voordeel die inconsequente handeling aan de Protestantsche Kerk heeft aangebragt. Velen waren tot haar overgegaan, wel uit overtuiging van de dwalingen en misbruiken der *Roomsche* Kerk, maar zonder daarom rijp te zijn voor de vrijheid die in CHRISTUS is. Wij weten hoe moeilijk het zelfs in onze dagen den minkundigen valt, in de zaak van de godsdienst uit eigen oogen te zien; maar hoeveel bezwaarlijker moest dit wezen in een' tijd, toen uit den donkeren nacht,

die de Gemeente des Heeren bedekt had, het schemerlicht pas was aangebroken! Hoe velen werden er toen gevonden, die naauwelijks wisten waaraan zich te houden, maar die zich gereedelijk vlijden onder de uitspraken van geloofsbelijdenissen, door wijze en godvruchtige mannen, in welke zij vertrouwen stelden, vervaardigd. Waren deze er niet geweest, zij zouden waarschijnlijk voor de Hervorming zijn verloren gegaan, door zich aan een leven zonder tucht of regel over te geven, of tot de verlatene Kerk van *Rome* terug te keeren. En wat zou er dan van de Protestantsche Kerk geworden zijn, bijaldien dat aantal, hetwelk behoefte had aan eene bepaalde belijdenis en vaste leerregelen, zich van haar gescheiden had? Zou zij zich hebben kunnen vestigen? Zou zij, bij de geweldige aanvallen, die zij te verduren had, staande zijn gebleven? Dat dit geene hersenschimmige vrees is, werd door het in die dagen met de gemeente van HUIBERT DUIFHUIS te *Utrecht* gebeurde in helder licht gesteld. Deze, die van geene formulieren weten wilde, genoot bij zijn leven groote achting en had sterken toeloop. Na zijnen dood zetten drie van de zeven Predikanten der stad zijn werk voort, doch na verloop van weinige jaren werd zijne gemeente in de Hervormde opgelost^(*). Hetzelfde lot was aan de talrijke *Poolsche* gemeenten beschoren, die zonder punten van vereeniging leefden, en aan de Sociniaansche gemeenten in dat land, die, denzelfden regel volgende, mede zijn te gronde gegaan^(†). Geen' gelukkiger uitslag had in het begin dezer eeuw het genootschap *Christo Sacrum*, te *Delft* opgerigt^(§). En zou de onderneming der Katholieke-Duitsche Hervormden van onze dagen geene betere uitkomst gehad hebben, indien zij niet bovenal eene ontkennende rigting gevolgd waren? Het was dan ook geenszins uit een' geest van overheersching, of om de menschen aan nieuwe banden te leggen, gelijk men hun soms nagegeven heeft, maar tot bevordering van de eenparigheid der leer, van de eensgezindheid der leden, en van de vastheid der ge-

(*) HOOFT, *Ned. Hist.*, D. II, bl. 146.

(†) TER HAAR, *De Gesch. der Kerkhervorming, in Tafereelen*, D. II, bl. 278.

(§) Verg. het geschrift door de leden uitgegeven, getiteld: het Genootschap *Christo Sacrum* binnen *Delft*. Te *Leiden*, bij J. VAN THOIR. 1801.

meente, dat de opzieners der Hervormde Kerk de invoering en het gebruik van Geloofsbelijdenis en Katechismus bevorderden. Reeds ten tijde van de zwaarste verdrukking, onder ALVA, was men hierop bedacht. In de Synode onder het kruis, te *Emden* in 1571 gehouden, stelde men in het 2^e art.: 'om de eendragtigheid in de leer tusschen de *Nederlandsche* Kerken te bewijzen, heeft het den broederen goedgeacht, de Belijdenis des Geloofs der *Nederl.* Kerken te onderschrijven', en in het 5^e art.: 'de broederen hebben geacht, dat men in de gemeenten der *Nederduitsche* sprake den *Heidelbergschen* Katechismus behoort te gebruiken', doch met het bijvoegsel, dat: 'zoo er eenige Kerken mogten zijn, welke eenen anderen Katechismus, het Woord Gods gelijkvormig zijnde, gebruikten, die niet gedwongen zouden worden te veranderen.' In dit laatste kwam reeds verandering in de Synode ten jare 1574 te *Dordrecht* gehouden, waar besloten werd, dat men in alle Herv. Kerken eenerlei Katechismus hebben zou, art. 2; en de onderteekening der Belijdenis ook tot anderen dan Predikanten, namelijk, tot schoolmeesters, art. 22, en tot ouderlingen en diakenen uitstreckte, art. 32, hetwelk in die van 1578, in dezelfde stad vergaderd, ook den Professoren in de Theologie werd opgelegd, art. 50; terwijl in de Synode te *Middelburg* in 1581 de wensch geuit werd, dat die onderschrijving ook door de andere Professoren mogt gedaan worden, art. 37. Verder ging men in de Synode te '*s Gravenhage*, op last van den Graaf *van Leicester* in 1586 belegd; want niet alleen eischté men, art. 47, 'van de Dienaren des Woords en de Professoren in de Theologie (hetwelk - is het hier weder - ook den anderen Professoren wel betaamt) de onderteekening van de Belijdenis des Geloofs der *Nederl.* Kerken', maar liet er op volgen: 'de Dienaars, die zulks zullen weigeren, zullen met der daad in hunne dienst door den Kerkeraad of de Klasse geschorst worden, en wanneer zij het hardnekkig blijven weigeren, zullen zij van hunne dienst geheel worden afgezet'. Uit welk laatste men veilig besluiten mag, dat niet allen zich even gereedelijk aan de Synodale bepalingen in dezen onderwierpen. 't Geen ook wel niet anders kon. Was het te verwonderen, dat, bij het vrije onderzoek der H. Schrift, als een gezegend gevolg der Hervorming, niet allen zich met de onderscheidene stellingen, in Katechismus en Belijdenis vervat, vereenigen

konden. De geschiedenis heeft dan ook de namen der mannen bewaard, die een ander begrip van sommige waarheden koesterden en van de aangenomen leer der Hervormde Kerk afwijkende gevoelens aankleefden. Zoodanig was een PETRUS BLOCCIUS, die verklaarde: 'de Christenen hebben eene eeuwige Confessie en zijn met CHRISTUS en Zijne leer tevreden'^(*); een COORNHERT, die, zoo door onderscheidene schriften als bij openbare disputatiën, zich als een' tegenstander van de Hervormde leer kennen deed^(†). Ook onder de Predikanten van die Kerk legden sommigen een' wederstrevenden geest aan den dag. CASPARUS COOLHAAS te *Leiden*, CORNELIS WIGGERTS te *Hoorn*, en HERMANNUS HERBERTS te *Gouda*, zich grootelijks bezwaard vindende in het aannemen der Belijdenis en het onderschrijven en prediken van den *Heidelbergischen* Katechismus, konden de censuur der Kerk niet ontgaan; ofschoon de Magistraat der steden, waar zij het predik-amt bedienden, hun lang de hand boven het hoofd hield. COOLHAAS, na lange en vergeefsche vermaningen (ik gebruik hier de woorden van een' strengen Contra-remonstrant) obstinaat, ja wrevelmoediger bevonden zijnde, is van het predik-amt afgezet. WIGGERTS werd om zijne gevoelens door de Synode van *Noord-Holland* in zijne dienst geschorst, maar zich aan de uitspraak der Synode niet storende en in het prediken voortgaande, zoo namen de Kerkelijken de Staten van *Holland* in den arm, die, om zeker te gaan, aan de Theologische Professoren van *Leiden* met twee anderen opdroegen, den beklaagde te ondervragen en naar zijne gevoelens onderzoek te doen; waarvan de uitslag was eene schriftelijke verklaring van 'bevonden te hebben, dat de gevoelens van WIGGERTS in onderscheidene punten, namelijk: van het beeld Gods, van Gods vóórwetenschap, van de erfzonde, van de wederoprigting des menschen, van de verkiezing, van de roeping, van den vrijen wil, van de goede werken, en van de volharding, afwijken van den eenparigen regel des geloofs, welke in Gods Heilig Woord vervat is, en van de Belijdenis des Geloofs en den Katechismus veel verschillen'. Op grond van deze verklaring werd de

(*) *Archief* van KIST en ROIJAARDS, D. XIII, bl. 98.

(†) Over COORNHERT kan men vergelijken: BILDERDIJK, *Gesch. des Vad.*, D. VII, bl. 22, 23, 61, 62.

beklaagde van zijne dienst binnen *Hoorn* ontslagen, doch hem voor alsnog door de Staten een behoorlijk onderhoud toegelegd, in de hoop, dat hij zich middelerwijl met de Kerk mogt verzoenen. Zachter lot was aan HERBERTS beschoren, die alleen geschorst, en naderhand tot het predik-ambt weder toegelaten werd. 'Evenwel' (gelijk zich dezelfde Contra-remonstrantsche Schrijver uitdrukt) 'is de oude zuurdeesem telkenreize weder opgebroken, en men heeft in onderscheidene *Hollandsche* Synoden veel moeite met hem gehad, zoolang als hij leefde'^(*). HERBERTS stond toch niet meer alleen. Terwijl zijne zaak nog behandeld werd, was ARMINIUS opgestaan, wiens gevoelens bij vele leerlingen der Hoogeschool sterken bijval vonden, en door deze, zoodra zij het predik-ambt bekleedden, in de Gemeenten verbreid werden. Zoo werd de tegenstand tegen de Formulieren, van weinigen uitgegaan, door velen voortgezet en weldra de gansche *Nederlandsche* Kerk in den twist betrokken. Zochten de aanhangers van GOMARUS de bestaande banden vast te leggen, en door te dringen, dat alle Predikanten, hoofd voor hoofd, onderschrijven en met hunne handteekening voor goed en Schriftmatig erkennen zouden de leer, in de *Nederlandsche* Geloofsbelijdenis en den *Heidelbergschen* Katechismus vervat, zij, die in het gevoelens van ARMINIUS waren, hebben zulks niet alleen geweigerd, maar ook de herziening der beide Formulieren gevorderd. Zij beriepen zich daartoe op het besluit der Staten, die deze revisie bij het houden eener Synode bepaald, ja, ook op dat der *Zuid-Hollandsche* Synode, die hetzelfde verlangd hadden; en deden de vraag: of het dan zulk eene groote zonde ware, dat eene Kerk hare belijdenis, door menschen gesteld, resumeert, om te zien of alles wèl sta en of er niets te verbeteren zij, bijzonder eene Confessie of een Katechismus; over sommige van wier punten, als ook over het gezag, dat ze behoorden te hebben, in de Kerk zoo veel geschils sinds vele jaren, ja, genoegzaam van den aanvang der Reformatie, gevallen was? Men kan, zeggen zij, niet doen blijken, dat ze in den aanvang der Reformatie^(†) ooit, zoo het behoort, zijn overwoeger; immers hebben de

(*) BAUDARTIUS, *Kerk. en wereldl. Gesch.*, B. I, bl. 1, 2.

(†) Het spreekt van zelf, dat hier gezien wordt op de Reformatie in ons land.

Remonstranten groote reden om daaraan te twijfelen. Is het sedert geschied, dat zij, die het beweren, dan verklaren, wanneer, hoe, en waar. Wilde men evenwel voor alsnog niet tot de herziening overgaan, dan verlangden zij, dat men in het afnemen van examens der aankomende Dienaars en elders niet zoo hard stond op sommige punten, waarin zij zwaarigheid vonden, en dat het hun mogt vrijstaan ter behoorlijke tijd en plaats hunne bedenkingen op die schriften, indien zij er hadden, in te brengen, om naar Gods Woord onderzocht, en wanneer iets bevonden werd daarmede niet overeen te komen, verbeterd te worden; zonder dat degenen, die zoodanige bedenkingen hadden en voorstelden, al werden ze ook bevonden ongegrond te wezen, deswege eenige censuur mogten onderworpen zijn, zelfs al hadden zij die schriften te voren onderteekend; welke onderteekening toch niet mogt verstaan worden dan als onder zoodanige voorwaarde geschied.

Tot staving van hun gevoelen beroepen zich de Remonstranten zoo op het 7^e art. van de Geloofsbelijdenis als op de woorden van URSINUS, den opsteller van den Katechismus, dus luidende: 'Zoo zijn dan zulke schriften te houden niet voor schriften, die geloof verdienen uit zich-zelve, gelijk de Heilige Schrift, noch voor schriften, die een algemeene en onbewegelijke regel des geloofs en der waarheid zijn, gelijk de Geloofsbelijdenissen (Symbolen) der Algemeene Kerk, maar zij zijn alleen een regel (*norma*), uit welke men verstaan kan, wat met het gevoelen der Kerk, die zoodanige Confessie heeft uitgegeven, overeenkomt. Maar zij zijn geen regel, naar welke men behoort te oordeelen of te verklaren, wat men gelooven en toestaan, verwerpen en veroordeelen moet, wat waarheid of leugen, regtzinnig of onregtzinnig is; dewijl het toch niet altijd waarachtig is, hetgeen met de belijdenis eener Kerk overeen-, noch altijd valsch, wat daarmede juist niet overeenkomt. Zoo mag men dan niet alleen niet begeeren, dat alle Kerken het Formulier van eene particuliere Kerk zouden onderschrijven, maar daar is zelfs niet ééne Kerk, ja niet één bijzonder persoon, die aan zulke Formulieren verbonden of gehouden is er bij te blijven, anders dan onder deze conditie: voor zoo ver zij met de H. Schrift en de Algemeene Geloofsbelijdenissen overeenstemmen. Daarom zijn die Formulieren onderworpen aan het oordeel en onderzoek niet alleen van andere Kerken, maar ook

van die Kerken, welke de Formulieren hebben uitgegeven, mitsgaders van hen, welke in die Kerken leven en leeren, om, indien er eenige fout in ontdekt mogt worden, daarvan kennis te nemen en die te onderzoeken, en wat bevonden werd verbetering te behoeven, met gemeene toestemming en met hetzelfde gezag waarmede het gesteld is, te verbeteren of te verklaren.'

Tot hetzelfde einde brengen de Remonstranten nog deze woorden van URSINUS bij: 'Zoo moet men zich dan in het aannemen en verwerpen van zulke kerkelijke schriften wachten voor al te groote vrijheid; opdat, wanneer het een' iegelijk geoorloofd zoude zijn naar zijn welgevallen te veranderen 't geen met gemeene toestemming, ja ook met de zijne aangenomen is, niet volgen scheuringen en ontelbare ergernissen in de Kerken, zoo dat, nevens het inbrengen van nieuwe manieren van spreken, nieuwe leeringen inkruipen. Men moet zich ook wederom aan de andere zijde wachten van al te groote slavernij; opdat eene Kerk of eenige Kerken niet aan alle andere een Formulier van eendragt naar haar goeddunken voorschrijven, en allen, die dat niet zouden willen toestaan, verdoemen; opdat ook niet veroordeeld en uitgesloten worden allen, welke iets gewijzigd verlangen zouden in het Formulier van de Confessie van andere Kerken, of ook van hunne eigene Kerk, behalve dat zij niets voortbrengen 't geen tegen de H. Schrift of de Algemeene Geloofsbelijdenissen strijdt. Het is ook onbillijk, dat men niet zoude hooren wie begeeren gehoord te worden; opdat, na verhoor van zaken, zij, die de zwaarigheid hebben geopperd, te regt gebragt worden, zoo ver zij doolen, of 't geen zij wél vermaand en in de Confessie aangewezen hebben, dat aanmerking verdient, met gemeene toestemming verbeterd worde.'

Hiertegen lieten zich de volgelingen van GOMARUS dus hooren: 'Wij bekennen wel, dat de Belijdenis en Katechismus, als schriften die door menschen in onzen tijd gemaakt zijn, met Gods Heilig Woord in gezag, waardigheid en onveranderlijkheid niet mogen vergeleken worden; gelijk onze Belijdenis ook duidelijk medebrengt, art. 7. Hierom wordt ons ten onregte nagegeven, dat wij deze schriften even waardig achten als Gods geschreven Woord en wederom zoeken in te voeren Pauselijken grond, waarop menschelijke bepalingen of schriften als

buiten dwaling en in genoegzaam gelijken rang met Gods Woord gesteld worden, daar wij zulks onlijdelijk achten; met vollen monde belijdende, dat niemand aan die schriften zoo naauw gebonden is als aan den ontwijfelbaren regel des Goddelijken Woords. Evenwel, dewijl Gods Heilig Woord door allerlei secten wordt misbruikt tot een' dekmantel harer dwalingen, en diensvolgens verschillend verstaan, zoo is het hoog noodig, om te beter eenigheid en vrede in Gods Kerk te houden over den regten zin en verstand van Gods Woord, dat er eenige gemeene Formulieren van eenigheid in de leer zijn, waaraan alle kerkedienaars bij onderteekening zijn verbonden, gelijk zulks ten allen tijde in de Christelijke Kerk in gebruik is geweest. Hoe zorgelijk het is, zulke Belijdenissen der Kerken en Formulieren van eenigheid in de leer ligtelijk in twijfel te trekken en daarover op nieuw te disputeren, heeft ons de ervaring van andere landen meer dan genoeg, tot schade der Kerken en verdrukking der waarheid, geleerd.'

Verder merken zij op, dat, indien er in de Confessie of den Katechismus iets was, dat tegen Gods Woord strijdt of daarmee niet genoeg overeenkomt, zij gaarne toestaan, dat Gods Woord de eenige regelmaat is, waaraan alle leeringen moeten beproefd worden; maar die strijdigheid zoude vooraf moeten worden aangewezen, eer men tot eene herziening besluiten of den Predikanten de vrijheid laten kon, om zich van de verbindtenis, waarmee zij zich vrijwillig aan de Formulieren verbonden hadden, ontslagen te rekenen; waaruit slechts verwarring en oneenigheid rijzen kon. De Belijdenis en Katechismus waren ook niet onbedachtelijk, of omdat men, zoo als eenigen voorgaven, te nalatig was geweest een' anderen te maken, maar met rijpen en wêlbedachten rade aangenomen, waartoe zij zich beroepen op het besluit van eene vroegere Synode en op hetgeen door den Keurvorst van den *Paltz* gedaan was. Had iemand daartegen eenige bedenking, hij mogt ze veilig inbrengen ter plaatse waar zulks behoorde; mits dat hij zich aan het gemeene oordeel der Gereformeerde Kerken onderwierp. Handelde men anders, zoodat men zich eigenwillig van de onderteekening ontslagen rekende, groot verschil en onrust en met der tijd schadelijke verandering in de leer zou er uit geboren worden. Wat men heden den eenen veroorloofde, zou men morgen den anderen moeten toestaan, en zoo zou er geen

einde komen aan het maken van nieuwe Belijdenissen of het brengen van veranderingen daarin.

Zij zoeken ook de door de Remonstranten aangevoerde redenen van URSINUS te wederleggen; wel met hem erkennende, dat de Formulieren geen gezag hebben met dat der H. Schrift te vergelijken, maar daarbij vooral drukkende op de mede door de Remonstranten van denzelfden Schrijver ingebragte vermaningen, om zich in het ontvangen en verwerpen van zulke kerkelijke schriften te wachten voor al te groote vrijheid; opdat niet, wanneer 't een' iegelijk geoorloofd zij naar zijn' lust te bestrijden 't geen met gemeene, ja, met zijne eigene bewilliging aangenomen is, scheuringen en ontallijke ergernissen volgen, en opdat niet bij de invoering van nieuwe Formulieren telkens nieuwe gevoelens en leeringen inkruipen. Nog beroepen zij zich op deze woorden van denzelfden Schrijver: 'Zoo in de gemeene Belijdenissen iets bevonden worde verbetering te vereischen, dat het met gemeene toestemming verbeterd worde', en zijne daarop gegronde waarschuwing: 'zoo zondigen dan de Leeraars met ligtvaardige stoutheid als zij verbreiden, gelijk de Regeerders met slapheid zondigen als zij laten verbreiden onder de Gemeente, eenige gevoelens strijdende tegen de aangenomen leer, vóór en aleer zij door bijzondere aanmerkingen hunner medebroeders onderzocht zijn, opdat, zoo daar niets, dat verbetering behoeft, ontdekt wordt, het met bewilliging van allen behouden en geleerd worde.' Ten slotte geven de Contra-remonstranten, op der anderen verlangen om in hunne gevoelens geduld te worden, ten antwoord: dat zulk een dulden van verschillende en met elkander strijdende leeringen in dezelfde Gemeente, waar de eene Predikant zou wederspreken wat de andere verkondigde, met rust en vrede onbestaanbaar was en tot oneenigheid en scheuring leiden zou; waarom zij ook in het examineren der aankomenden geene oogluiking of slapheid toelaten of zich, wat de hoofdpunten in verschil zijnde betrof, met geene algemeene en twijfelachtige bekentenis vergenoegen konden.^(*)

Bij zulke uiteenloopende en tegen elkander overstaande begrippen, was er wel aan geene verzoening te denken. Het vuur van den twist, aangestookt door andere bijkomende, als die

(*) TRIGLAND, BAUDARTIUS, BRANDT.

omtrent het gezag der Overheid in kerkelijke zaken, vlamde al hooger op, totdat de Synode van *Dordrecht* (1618), door politiek gezag bijeengeroepen, het zocht te blusschen door der Remonstranten stellingen te veroordeelen en hunne Predikanten uit de Kerk te weren. In die vergadering werd ook een Formulier van onderteekening vervaardigd, volgens 't welk al de Predikanten, tot betuiging van hunne eenstemmigheid met de regtzinnige leer, nevens de Belijdenis en den Katechismus de Leerregels (*canons*) der Synode moesten onderschrijven. Insgelijks moesten zij beloven: in het toekomende niet te zullen leeren of schrijven wat regtstreeks of zijdelings daarmede strijdig was; de dwalingen, die er tegenover staan, te verwerpen en te wederleggen, en hun best te doen om te beletten dat ze in de Kerk worden ingebracht. Verder, indien het mogt gebeuren, dat zij naderhand eenig bedenken of gevoelen tegen de voornoemde Formulieren verkregen, dat zij het openlijk noch heimelijk zouden voorstellen, drijven, prediken of schrijven, maar dat zij het te voren den Kerkeraad, de Klassis of Synode zouden openbaren, bereid zijnde zich aan derzelve oordeel altijd gewillig te onderwerpen; onder bedreiging, dat zij, daartegen handelende, met der daad in hunne dienst zouden geschorst zijn. En indien te eeniger tijd de Kerkeraad (*sic*), Klassis of Synode zoude mogen goedvinden, om gewigtige oorzaken, tot behoud van de eenigheid en zuiverheid in de leer, van hen te eischen hun nader gevoelen en verklaring van eenig artikel der genoemde Confessie, Katechismus en Synodale bepalingen, zoo beloofden zij ook mits dezen, dat zij daartoe ten allen tijde zouden bereid en willig wezen op straffe als boven, behoudens het regt van appèl in geval van bezwaar; gedurende welken tijd van appèl zij zich naar de uitspraak en ordre der Provinciale Synode zouden gedragen.' Zij, die deze onderteekening weigerden, werden ten getale van 200 afgezet, 't welk ook het lot van onderscheidene Hoogleraren was.

Doch ofschoon de Remonstranten de onderteekening weigerden, zoo kan men niet zeggen, dat zij aan Formulieren in het algemeen vijandig waren. Het tegendeel bleek uit hunne ten jare 1621 uitgegeven Geloofsbelijdenis, met eene voorrede van den vermaarden EPISCOPIUS voorzien, waarin hij zich over de zaak in geschil dus uitlaat: 'Daar waren er, die meenden, dat men zich van alle Belijdenissen en Verklaringen

behoorde te onthouden als gevaarlijk en schadelijk. Anderen, die zoo ver niet gingen, maar wilden, dat ze wierden opgegesteld met de eigene woorden der H. Schrift. Wederom anderen, die de Belijdenissen niet ganschelijk misprezen, al zijn ze juist niet met dezelfde woorden der Schrift opgesteld, maar ze zoo algemeen en kort wilden hebben, dat er niets in gevonden worde, dan hetgeen men tot zaligheid volstrekt noodig te weten en te gelooven heeft. Integendeel werden er ook gevonden, die vorderden, dat zelfs de geringste geschillen daarin behandeld wierden, en zulks zóó noodig oordeelden, dat zonder dit geene Christelijke Kerk bestaan, immers welvaren kon.

Ieder van deze gevoelens is op redenen gegrond. Zij, die meenen, dat men zich ten eenenmale van alle Belijdenissen behoort te onthouden, bouwen op deze drie redenen: 1. dat men anders de majesteit, waardigheid en het gezag der Schrift grootelijks te kort doet; 2. dat men daarmede de vrijheid der Kerken, der Consciëntiën en der Profetiën^(*) groote schade en nadeel toebrengt; 3. dat men daardoor eene wijde deur opent voor partijschappen en scheuringen in de Kerk. Maar deze redenen, ingebracht tegen de Belijdenissen, waren veeleer tegen het misbruik dan tegen de Belijdenissen zelve gekant. Die zijn niet anders dan verklaringen van de Christelijke leer, waarvan wij belijdenis doen, en waartoe men komen moet, vooral als men bemerkt, dat die leer niet wèl verstaan of zelfs gelasterd wordt. De H. Schrift, voornamelijk dat gedeelte, hetwelk het N. Testament genoemd wordt, is klaar genoeg voor allen, die het lezen met een opregt oogmerk om het te verstaan en er hun voordeel mede te doen; maar niets belet

(*) Het werk der Profetie, dat men grondde op hetgeen PAULUS, 1 *Cor.* XIII en XIV, van het Profeteren schrijft, was in de eerste tijden der *Nederl. Hervormde Kerk* in gebruik, en bestond in het uitleggen van eenige plaats of van een geheel boek der H. Schrift, ook in het opgeven van vragen en het maken van zwaarigheden over den inhoud der leerredenen van de Dienaren des Woords, ten aanhoore der Gemeente; waarop dezen verplicht waren te antwoorden, totdat de Gemeente voldaan was. Zulke Profeten waren niet alleen uit de Predikanten maar ook uit de zoogenoemde Doctoren, uit Diakenen en Ouderlingen, insgelijks uit bekwame Gemeente-leden daartoe behoorlijk voorbereid. Zie 's GRAVEZANDE, *200-jarige gedachtenis der Synode van Wezel in 1568*, bl. 139, 140.

dat men dezelfde zaak met andere woorden zoude kunnen zeggen, die meer overeenkomen met de eeuw, waarin wij leven. Anders zou het niet meer geoorloofd zijn de Schrift te verklaren, waartoe men noodwendig andere woorden moet gebruiken. De Belijdenissen zijn zelfs noodzakelijk, wanneer men overtuigd is dat er valsche leeringen zijn ingeslopen, die men zich verplicht rekent te verwerpen, ten einde de waarheid openbaar, en die in dwaling steken zoo mogelijk daaruit verlost worden. De noodzakelijkheid om zich te verklaren wordt nog grooter, wanneer men ziet, dat men beschuldigd wordt van valsche gevoelens, waarvan men ver af is. - Voor het overige moet men zorg dragen, alle misbruiken voor te komen, die met zulke Formulieren kunnen begaan worden, 't welk niet ondoenlijk is. Hiertoe moet men vooreerst zorgvuldig toezien, dat men ze geen onwedersprekelijk gezag toeëigent om de gewetens daaraan te onderwerpen als aan regelen des geloofs, 't zij men ze den naam van eerste of van tweede regelen des geloofs geve; alsof de H. Schrift moest verklaard worden door de Belijdenissen en niet de Belijdenissen door de H. Schrift. Men moet ze alleen aanmerken als verklaringen van het gevoelen dergenen die ze gemaakt hebben, en niet als onherroepelijke besluiten van hetgeen waar of onwaar is, van hetgeen men al of niet te gelooven heeft, en van de wijze, waarop men zich moet uitdrukken. Diensvolgens zal niemand er zijne toevlugt toe nemen, om met zekerheid te weten, wat hem te gelooven zij; maar men zal zich in zijne twijfelingen tot de Schrift alleen wenden, die men door zich-zelve zal zoeken te verstaan. Niemand zal er zich aan verbinden, dan in zoo verre hij in zijn geweten overtuigd is, dat ze met de H. Schrift overeenkomen. Niemand, eindelijk, zal in de geschillen, die er ontstaan kunnen, zich op die schriften beroepen, maar alleen op de H. Schrift als den eenigen regel van des Christens geloof. Men zal ze altijd mogen onderzoeken en zelfs zonder zwaarigheid tegenspreken; mits dat men de regelen waarneme, die de zedigheid, voorzigtigheid en Christelijke liefde voorschrijven. Ten tweede moet men de Belijdenissen niet aanmerken als banden, waaraan de menschen zóó gebonden worden, dat zij genoodzaakt zouden zijn zich van hare uitdrukkingen, orde en leerwijze te bedienen. Ten derde moet men zorg dragen, dat de Belijdenissen niet

gehouden worden voor zamenstelsels (*systema's*) van 't geen tot zaligheid noodig is; zoodat men, in het minst daarvan afwijkende, gevaar zou loopen die te verliezen.' Als men deze voorzorgen droeg, meenden de Remonstranten, dat de Belijdenissen geen kwaad, maar goed doen zouden.

Intusschen, wat ook de Remonstranten gevoelden, in de Gereformeerde Kerk werd het Formulier-gezag ten top gevoerd. Wie gematigder dachten, en op verzachting van sommige harde stellingen der *Dordsche* Synode aandrongen tot heeling der scheuring, een HORNHOVIUS en HANECOP, werkten niets uit, dan dat zij zich groote onaangenaamheden berokkenden. Doch, welke maatregelen te *Dordrecht* ook genomen waren ter bewaring van de eenigheid der leer, het bleek, dat hierdoor op den duur de deur niet gesloten was voor verschil van gevoelens. Bij het opkomen der Cartesiaansche wijsbegeerte en de ontstane Voetiaansche en Coccejaansche verschillen, daverden de predikstoelen en zweetten de drukpersen op nieuw van wederzijdsche beschuldigingen. Gelukkig bleef het, hoe hevig de twisten ook waren, bij spreken en schrijven; de eene en de andere partij hield zich aan, en beriep zich op de Formulieren. Wie zich daartegen aankantten, door het voorstaan van begrippen welke met de Kerkleer in strijd waren, een BEKKER door zijne *Betooverde Wereld*, een VLAK, wiens *Eeuwig Evangelie* omtrent de leer der regtvaardigmaking een vrijer gevoelen voorstond, konden evenmin de strengheid der kerkelijke discipline ontgaan als VERSCHOOR, VAN HATTEM en BUITENDIJK, die de leer van CHRISTUS' voldoening en van de toerekening zijner verdiensten tot uitersten dreven, welke voor de beoefening der godzaligheid allernadeeligst waren te achten.

Zoo was het gedurende het grootste gedeelte der achttiende eeuw: de geest van gehechtheid aan Formulier-gezag en verzet tegen allen die van de aangenomen leer afweken, bleef steeds levendig, gelijk een ROËLL, LEENHOF en VAN OS daarvan de smartelijke ondervinding hadden. Zelfs werd nog in het jaar 1772 de Hoogleeraar in het Natuurregt te *Groningen*, VAN DER MARCK, van zijnen post ontzet, 'omdat hij zich omtrent het oorspronkelijk en algemeen bederf van den gevallen mensch, zijne aangeborene blindheid in geestelijke en goddelijke zaken, en zijn doodelijk onvermogen, om door eigene natuurkrachten zijn waarachtig en eeuwig heil te bevorderen; omtrent de weder-

geboorte, en de volstrekte noodzakelijkheid der krachtig werkende, verlichtende en vernieuwende genade van den Heiligen Geest, en omtrent de bijzondere genade en toepassing van de verdiensten des Middelaars en den aard der verzoening zelve, op eene wijze zou uitgelaten hebben, die onbestaanbaar was met en regtstreeks aanlopende tegen de leer der Hervormde Kerk van *Nederland*.^(*)

Doch in en sedert dien tijd begonnen de gevoelens omtrent de waarde en het gezag der Formulieren bij velen te veranderen. Daartoe werkten onderscheidene oorzaken mede. De *Belizarius* van MARMONTEL en andere schriften, die de verdraagzaamheid in het godsdienstige aanprezen, hadden bij niet weinigen ingang gevonden. De grondiger beoefening der uitlegkunde, op voorgang van den grooten ERNESTI; het onderzoek naar den oorsprong en de vorming der leerstellingen, door SEMLER, de werken van MICHAËLIS en anderen, deden de oogen open gaan voor verschillende leemten in de aangenomen stelsels: waaruit noodwendig eene betere leerwijze en eene mindere verkleefdheid aan de Formulieren voortkwamen.

Tijdschriften, als de *Algemeene Bibliotheek*; werken als van HAMELSVELD, BOSCH, WOLF en DEKEN verspreidden meer Evangelische denkbeelden. Hier kwam bij, dat, terwijl de Predikanten eertijds vrij algemeen het Huis van ORANJE aankleefden, nu een aanzienlijk deel aan de Patriotsche partij toeviel. Maar bij dezen kon het dan niet achterblijven, dat zij, bij het ophemelen der tegenstanders van ORANJE, een' OLDENBARNEVELD en DE GROOT, gelijk toen aan de orde van den dag was, ook gunstiger over de Remonstranten en hunne veroordeelde gevoelens begonnen te denken. Wel bleef het verbindend gezag der Formulieren bij de opzieners der Kerk over het algemeen onaangeroerd: doch des te sterker verhieven zich van elders stemmen, die de Formulieren òf geheel verwierpen òf zeer laag stelden; waaruit een nieuwe strijd ontstond tusschen dezen en hen die ze wilden behouden. Riepen de tolerantanten uit éénen mond: 'weg met zulke menschelijke opstellen! weg met de Formulieren!

(*) Verv. op WAGENAAR op dat jaar. De Hoogleeraar ontkende de waarheid van het hem te laste gelegde, en vorderde nader onderzoek en bewijs; doch daar men hem geen gehoor gaf en herroeping eischte, volgde, bij weigering van zijn' kant, de afzetting.

dat pauselijk dwangjuk! enkel willekeurige kluisters, waaraan men onze vrijheid en onze dierbare rede boeit!' - de voorstanders der Formulieren beriepen zich op de noodzakelijkheid voor de Kerk om eene regelmaat des geloofs te bezitten; gelijk de burgerstaat, ja ieder genootschap, zullen zij bestaan, wetten en bepalingen behoeven. Meenden de anderen, dat de Bijbel de beste geloofsregel is, hierop werd aangemerkt: dat wanneer ieder dien op zijne wijze verstaat en uitlegt, zulks tot tegenspraak en twist leiden moet, die noodwendig groote ontstichting en verwarring zouden verwekken. Verweten hun de tegenstanders, dat men de Formulieren blindelings aannemen en teekenen moest, de anderen gaven ten antwoord: dat niemand daartoe gedwongen werd; maar alleen om, wanneer het hem bij onderzoek gebleken was, dat hun inhoud met de leer der H. Schrift overeenkwam, zich tot het leeren en voorstaan van hetgeen zij behelzen, te verbinden; aan welke verbindtenis hij echter niet langer gehouden is, zoo het hem daarna blijken mogt, dat zij met de leer der H. Schrift niet overeenkomen, daar het altijd vrij staat uit het Kerkgenootschap tot een ander over te gaan.^(*)

Intusschen was de Formulierband, bij het groote verschil van gevoelens, verbroken. Zij, die bij de omwentelingen van 1787 en 1795 de dienst moesten verlaten, hadden dit niet aan hunne godsdienstige, maar aan hunne politieke meeningen te wijten. Bij de scheiding van Kerk en Staat, na de komst der *Franschen*, en de elkander afwisselende Besturen, was er, in den ongunstigen toestand der Hervormde Gemeenten, aan geene kerkelijke procedures te denken. Het geschil tusschen HERINGA van den eenen, en BENNET en ROIJAARDS van den anderen kant bleef zonder gevolg, en noch REGENBOGEN noch BOSVELD, welke aanmerkingen ook op hunne van de vroeger heerschende veel verschillende meeningen vielen, leden schade. Hoe de voorstanders der Kerkleer zich de handen gebonden zagen, heeft een hunner, die onlangs overleden is, in deze woorden vermeld: 'Ik was toen' - schrijft hij - 'lid der *Dordsche* of zoogenoemde *Zuid-Hollandsche* Klassis, en in de vergadering mede tegenwoordig, en kan het mij nog zeer goed voorstellen, hoe de Eerw. BOSVELD, nadat zijn ambtgenoot in

(*) VAN LIS, *De eer en het gezag der Formulieren verdedigd*. 1785.

zijne tegenwoordigheid de bezwaren had opgegeven, alle verdere onderhandelingen afbrak, door zijn werk terug te nemen en te verklaren, het zonder approbatie te zullen uitgeven; waartegen in die verwarde dagen niet veel te doen was.’^(*)

Bij de nieuwe organisatie van 1816 achtte men het onnoodig de banden naauw toe te halen, en vergenoegde zich met den geëxamineerde de verklaring en belofte, met zijne onderteekening bekrachtigd, af te vorderen: ‘dat hij de leer, welke overeenkomstig Gods Heilig Woord in de aangenomen Formulieren van eenigheid der *Ned. Herv. Kerk* vervat is, ter goeder trouw aanneemt en hartelijk gelooft’, - ofschoon het onder hen, die deze verklaring hielpen vaststellen, aan geene bepaalde voorstanders der Kerkleer ontbrak, doch die, hetzij ze door den heerschenden tijdgeest mede aangestoken waren, of geene kans zagen om zich met goed gevolg te verzetten, het hierbij lieten, zonder protest in te dienen. Tot welke verschillen de regte zin dezer verklaring in lateren tijd aanleiding gegeven heeft, hoe van onderscheidene kanten op eene engere verbindtenis is aangedrongen; maar ook hoe daarentegen een veel grooter aantal bij de door de verklaring verkregene vrijheid hebben willen gehandhaafd blijven; hoe de Synode op verschillende tijden, vooral in het jaar 1841, bij een gemotiveerd stuk, uit de pen van DERMOUT gevloeid, alle bemoeijingen om er verandering in te verkrijgen, afgewezen heeft: dit alles ligt nog levendig in het geheugen.

Uit het bijgebrachte omtrent den oorsprong, het toenemend en verbindend gezag der Formulieren, en over 't geen in latere dagen is voorgevallen, en uit hetgeen door de voorstanders en tegenstanders der Formulieren aangevoerd is, zal ons gebleken zijn dat de zaak met geene magtspreuken is af te doen. Zal men in het geheel geen' regel van geloof en bepaalde leeringen hebben? Zal ieder Predikant verkondigen en onderwijzen, wat hem bij onderzoek der Schriften voorkomt waarheid te zijn, zonder te vragen of zulks al dan niet met de nog in gebruik zijnde Formulierschriften overeenkomt?

(*) LE ROY, *Een woord ter behartiging bij de tegenwoordige twisten en verdeeldheden in de Herv. Kerk van Nederland*. 1833.

Is het gros der Gemeenten verlicht en geoefend genoeg om zich aan zulk eene vrijheid van prediken en onderwijs niet te stooten? Zullen niet vele minkundigen, wanneer zij den eenen Leeraar hooren widerspreken wat de ander beweert, in onzekerheid en twijfel vervallen? Zal daaruit geene groote onrust en verdeeldheid ontstaan, die den weg tot nieuwe scheuring banen zal? Zal men zich bij gescheiden en verdeelde zinnen met goed gevolg tegen de voortdringende magt van *Rome* kunnen verzetten? - Deze zijn, dunkt mij, de vragen, welke van den eenen kant een ernstig nadenken vorderen en alle voorbarige stappen afraden.

Maar van den anderen kant: zal men de bestaande Formulieren behouden, en de Predikanten daaraan verbinden, ook wanneer zij, gelijk met niet weinigen van hen en niet minder uit de Gemeente-leden het geval is, zich met veel, dat er in voorkomt, niet meer vereenigen kunnen? Zal men dan eene andere Geloofsbelijdenis en Katechismus gaan opstellen? Aan wie zal dat werk opgedragen worden? Zegt men: aan de Synode als de hoogste Kerkvergadering - maar is ook deze niet uit mannen van onderscheiden denkwijze zamengesteld? Zal de een zulks aan den ander rustig overlaten en zich tot eene Belijdenis verbinden, die met zijne overtuiging strijdt? Of zal men geven en nemen en de in verschil zijnde hoofdpunten voorbijgaan? Maar hoe kan zulk eene kleurlooze Belijdenis aan een van allen genoeg geven? Zal de invoering in de Gemeenten geen schipbreuk lijden? Doch, gesteld dat zulks gelukte, hoe ver zal de verbindtenis zich uitstrekken: tot de zaken, maar niet tot de woorden; tot het wezen, maar niet tot den vorm? Wie zal dit bepalen? Wie zal hier de juiste grenzen trekken? Aan wie zal in geval van aanklagt over afwijking de beoordeeling staan? Is er van Kerkelijke Besturen, die toch ook uit menschen van verschillende zienswijze bestaan, genoeg onpartijdigheid te wachten? Zal niet de een als goed en regtzinnig beschouwen, hetgeen de ander verwerpt? - Deze vragen verdienen niet minder onze overweging.^(*)

(*) Het is opmerkelijk, dat ook de Afscheidenen onderling omtrent het gezag der Formulieren niet overeenkomen, en in hunne pogingen tot herstel van de Kerke-orde van *Dordrecht*, na herhaalde proefnemingen, niet hebben kunnen slagen; ja, dat zelfs door een hunner Hoofden, in de bekende *Amsterdamsche* Vergadering van den 18^{den} Augustus 1848, met ronde woorden verklaard is: dat het onmogelijk was te bepalen, wat eigenlijk Hervormde Kerkleer zij.

Laat ons intusschen de hoop niet opgeven, dat volgende tijden het ontbrekende van onze dagen zullen aanvullen, en dat door eenen gelukkigen voortgang in de uitlegkunde menig verschil omtrent de opvatting van Bijbelsche uitspraken zal wegvallen, en allen vroeg of laat tot de eenigheid des geloofs komen zullen!

De boedel eens planters.

Naar *Emile Souvestre*.^(*)

I.

- Gij moet niet verder medegaan. Uw lijdende vader zou ook te lang op u wachten
- zeide hij, en bleef staan aan den ingang van het bosch, waar de weg naar *Montgomery* doorhenen loopt.
- Och, dat ik u verlaten moet! - zuchtte het meisje.
- Ween niet, mijne goede, lieve JENNY! Uwe tranen zou-

(*) Aan Mrs. h. beecher stowe wordt te regt de roem toegekend, dat zij het medelijden met den slaaf en den wensch voor zijne bevrijding, geheel *Europa* door, in hooge mate bij velen heeft opgewekt; maar niet onverdeeld behoort haar de eer, naar het voortbrengen van die weldadige uitwerking gedongen te hebben. Hare begaafde pen is niet de eerste geweest, die, bestuurd door afschuw en mededoogen, de gruwelijke gevolgen geschetst heeft van de barbaarsche wetten op de slavernij in de Zuidelijke der *Vereenigde Staten van Noord-Amerika*. Voor het eerst lazen wij onlangs dit verhaal van *emile souvestre*, hetwelk reeds in of omstreeks 1843 te *Parijs* moet zijn verschenen, en ons - diep getroffen als wij er door waren - de vraag op de lippen bragt: of de beroemde Schrijfster niet misschien aan den indruk van dit verhaal, en van andere zulke treffende schetsen, de opwekking te danken heeft tot hare uitvoeriger en grondiger behandeling van dezelfde stof. Hoe dit zij, wij konden den lust niet onderdrukken van *souvestres* verhaal eene vertaling of althans eene *eigene* vertaling te leveren. Moge zij medewerken, om den indruk van *de Negerhut* hier te Lande levendig te houden en te versterken!

De Red.

den mij álle kracht van ziel doen verliezen. - Indien gij eens wist hoe zwaar mij het scheiden valt! Indien gij wist hoe lang ik geaarzeld heb nadat Mijnheer JACKSON mij die betrekking te *Boston* heeft aangeboden! Maar ik heb gehoor moeten geven aan de rede. De zaken uws vaders staan slechter, dan hij-zelf weet of denkt; zijne ziekte neemt dag aan dag toe; gij kunt hem elk oogenblik verliezen, en dan zonder eenige middelen nablijven, JENNY! Door de betrekking te *Boston* aan te nemen, is onze toekomst verzekerd; ik zal er althans eene woning hebben, om u in te ontvangen, en over eene maand of wat misschien, zullen wij reeds met elkander vereenigd zijn. Vindt gij dat geene vertroostende, aangename gedachte?

- o, Mijn JONES! - antwoordde de jeugdige *Amerikaansche*, en verborg haar gelaat aan de borst van haren verloofde, die haar aan zijn hart knelde, en, terwijl hij een kus van de innigste liefde op haar voorhoofd drukte, stamelend zeide:

- Vaarwel, mijne dierbare bruid! mijne vrouw! vaarwel!...

Nog eenmaal drukte hij haar aan zijn hart, nog eenmaal raakten zijne lippen de hare; toen wond hij zich met inspanning uit hare armen los en snelde den weg op naar *Montgomery*.

JENNY bleef nog lang op dezelfde plaats staan; eerst hem volgende met de oogen zoo ver zij kon, en toen luisterend of zij niet uit de verte zijne stem nog zou hooren. Eindelijk zeker dat de scheiding voltooid was, deed zij zich-zelve geweld aan, verliet de haar onvergetelijke plek, en keerde - hoofd en hart vol gedachten en aandoeningen - langzaam naar de vaderlijke woning terug.

Zij was er niet ver meer van daan, toen ze den Heer JACKSON haar te gemoet zag komen. Eerst zag zij rond naar een uitweg om te ontwijken; maar dat niet kunnende ging zij moedig voort.

De Heer JACKSON - eigenaar van eene naburige plantaadje, om hare tallooze katoenboomen de *Witte Kroon* genoemd - was een man van omstreeks veertig jaren, hoog van gestalte en stout van voorkomen. Hij was in *Ierland* geboren, doch had zijn vaderland moeten verlaten om eenige daden van geweld, waarover verschillend gesproken werd. Hij had behoord tot de eersten, die zich in dit gedeelte van *Alabama* hadden neder-

gezet, en er lang een zwervend en avontuurlijk leven geleid, met alleen zijn eigen wil tot leiddraad, en zonder eenig ander regt te erkennen dan dat van den sterkste. Zoo had hij zijne jeugd gesleten in gevaarvolle ondernemingen, omringd door wilde volkstammen, als de *Criks* en de *Choctaws*, waarvan hij nu eens de vriend dan eens de vijand was geweest. Men kende een aantal gevallen, waarin zijn moed, maar ook de woedende drift zijner hartstogten was gebleken. Zijn avontuurlijk leven was vol zonderlinge bedrijven, ongehoorde gevechten en bloedige wraakoefeningen geweest. Tweemaal had hij geliefde vrouwen van *Choctawsche* hoofden geschaakt, en was er mede in de bosschen gevlugt: de gevaren, die hem daarbij bedreigd hadden, waren ontzettend; doch JACKSON ontzag niets, als zijne hartstogten waren opgewekt. Aan elke der menschelijke maatschappijen, in welke hij eenen tijd lang leefde, had hij datgene ontleend, wat hem tot voldoening zijner begeerten het best te stade kwam. Aan zijne opvoeding had hij verschillende kundigheden te danken en dat hem noch studie, noch goede toon ontbrak; zijn spreken was zuiver en dikwijls bevallig, en zijne manieren kondigden een' man van de wereld aan; maar dat uiterlijk verborg den onbedwingbaren wil, en de sluwheid, en de zwijgende volharding, die hem van nature eigen waren, of die hij had overgenomen van de wilde volkstammen, waarmede hij zoo lang had verkeerd.

Sedert JACKSON een der rijkste planters van *Alabama* en tot het beschaafder leven teruggekeerd was, had hij zich meer ingetogen gedragen; maar het was toch ligt te ontwaren, dat hij in den grond des harten nog altijd dezelfde was. Hij behoorde nog immer tot die overheerschende, vreeselijke karakters, die zich toeëigenen wat hun bevalt, en al wat zwakker is dan zij aan zich onderwerpen: hartstogtelijke, verharde gemoederen, die naar vulkanen gelijken, wier lava in steen verandert zoodra zij ophoudt te gloeijen.

Door zijne rijkdommen had JACKSON een onbepaald krediet in *Alabama* verworven. Men roemde zijne kennis en zweeg over zijne ondeugden; want de een vreesde hem en de ander had hem noodig. - Zijne honderden *Negers* behandelde hij zoo wreed, dat de verschrikkelijkste bedreiging tegen eenen slaaf deze was: hem aan JACKSON te zullen verkoopen. In-

tusschen was die wreedheid een der oorzaken van zijne fortuin, en menig kolonist benijdde hem zijne ongevoeligheid. - Waar men den *Neger* niet voor een mensch houdt maar voor een werktuig, wordt hij voor de bekwaamste gehouden en het hoogst geacht, die van dat werktuig het meeste voordeel weet te trekken.

Ofschoon Miss MACKENSIE - zoo heette JENNY - den Heer JACKSON niet door en door kende, had zij toch een instinktmatigen afkeer van hem; zij gevoelde in zijn bijzijn eene soort van siddering, als die, welke de duif ondervindt wanneer een roofvogel nabij is. De bezoeken des planters van de *Witte Kroon* bij haren vader hadden haar steeds, maar vooral toen mishaaagd, toen zij veelvuldig en langdurig werden. Hem nu te ontmoeten moest haar dus wel onaangenaam en hinderlijk zijn.

Intusschen was hij haar genaderd, en na de gebruikelijke pligtplegingen bleef hij haar vergezellen.

- Ik zie - zeide JACKSON, nadat beiden eene poos hadden gezwegen - ik zie duidelijk aan de oogen van Miss JENNY, dat zij van JONES COKERIL afscheid heeft genomen.

Het schuwe meisje bloosde.

- Verontrust u maar niet over hem - ging de planter voort - ik heb hem naar een handelshuis gezonden, waar ál de bedienden, die er ooit gewerkt hebben, fortuin hebben gemaakt.

- De Heer COKERIL zal het aan u verplicht zijn, als hij vooruitkomt - stamelde JENNY - ik dank er u voor.

- Bedank mij vooral omdat hij weg is.

- Hoe zoo?

- Ik hoop, dat de verwijdering van JONES aan Miss MACKENSIE veroorloven zal eens na te denken, en dan van haar huwelijk zal doen afzien.

- En waarom dat?

- Omdat Miss MACKENSIE te schoon is, en veel te goede opvoeding heeft genoten, om niet iets méér te wenschen dan het karige deel, dat een arme drommel haar kan aanbieden.

- Maar gij zegt immers, dat de Heer COKERIL fortuin zal maken?

- Ja, zonder twijfel; maar niet in de eerste dertig jaren. Ieder maakt zijne fortuin in de *Vereenigde Staten*, op voorwaarde dat hij geduld hebbe tot een leeftijd, waarin het geld

hem tot niets meer dient: men leeft er in ellende, met het uitzigt van te zullen sterven als millionnair. Voor het overige heeft Miss JENNY te veel verstand om zich-zelve te veroordeelen tot ontbering, zorg en arbeid, wanneer zij, van heden af, al het genot en de genoegens der weelde kan smaken.

- Ik begeer die niet.

- Gij zult toch verlangen gelukkig te zijn, en ge weet niet wat men te lijden heeft eer men een onafhankelijk bestaan bereikt. Gij hebt gezien wat zorgen en moeite het onzen emigranten gekost heeft, om een gedeelte van het bosch om te hakken en aldus een stuk gronds ter bewoning en bebouwing te verkrijgen? Welnu, in de beschaafde wereld is de taak nog erger; want daar heeft men met menschen in plaats van met boomen te doen, en de bijl die er werken moet is: de wil; een slecht instrument, dat elk oogenblik bot wordt, of waaraan men zich telkens wondt. Geloof mij, Miss! de wilden hebben gelijk, als zij zeggen: dat het opgeschoten koren altijd het goede koren is, en dat de gemaakte nesten de beste zijn.

- Ik hoop toch een weinigje meer moed te hebben, en geloof, dat er ook wel eenig genoegen in ligt om zelf zijne toekomst voor te bereiden.

- En dus wilt gij u blootstellen aan al de grillen der fortuin, en den Heer COKERIL naar *Boston* volgen?

- Ja.

- Gij weet niet, Miss MACKENSIE! wat ge in de Noordelijke Staten te wachten hebt. Wat de *Negers* hier zijn, zoudt gij dáár wezen: want bij onze broeders, de afschaffers, is meester wie rijk, en slaaf wie arm is, en de vrouw des armen is er de slavin van den slaaf. Dáár is geene fortuin door de handen van anderen te krijgen; ieder moet het er maken met zijne eigene handen. Goud te winnen is daar niet. Wie er goud wil hebben, moet het, in harden arbeid, zelf uitzweeten.

JACKSON nam eene der blanke handen van JENNY in de zijne en vervolgde op half spottenden toon:

- Die teêre vingeren, tot nu toe slechts gewoon om welriekende geuren over uwe fraaije lokken uit te storten, zoudt gij die willen openrijten aan pakgaren, of van koû doen bersten onder het wege van ijzer? Lieve Miss! gij zijt aan het gemakkelijke leven der gegoede vrouwen in *Alabama* gewoon,

verwijs u-zelve niet tot den gemeenen handenarbeid, dien men hier overlaat voor de slaven.

JENNY beefde. Opgevoed onder den invloed der vooroordeelen van het Zuiden, waar voor de vrouw elke arbeid als een ongeluk en bijna als eene schande wordt beschouwd, voelde zij zich een oogenblik geschokt, door het tafereel dat de planter haar schetste; doch die pijnlijke indruk was maar kort van duur, en zij antwoordde:

- Ik zal mij schikken, Mijnheer! naar de gewoonten van het land, waar ik woon.

De planter verkleurde en zijne blikken schoten vuur uit; maar hij bedwong zich en zeide met gemaakte vriendelijkheid:

- Wees voorzichtig, Miss MACKENSIE! Wees voorzichtig en denk goed na, eer gij handelt; want het geldt hier niet u-zelve alleen, maar ook uwen vader.

JENNY zag hem met verbazing aan.

- Uw vader - ging hij voort - heeft gedaan gelijk al de kolonisten: toen hij zich, tien jaren geleden, hier kwam vestigen, heeft hij 't geld geleend, dat hij noodig had om zijne plantaadje aan te leggen.

- Ik weet het; mijn vader is u nog geld schuldig.

- Alles is hem tot dusverre tegengelopen, en, bedrieg ik mij niet, dan is de onmogelijkheid om aan zijne verbindtenissen te voldoen, voor een goed gedeelte de oorzaak der ziekte, die hem naar het graf sleept.

- o, Ik weet dat; ik weet dat! maar, o mijn God! wat kan ik daar aan doen?

- Van COKERIL afzien, en uwen vader een zoon schenken, rijk genoeg om hem te redden.

- Dat laatste nooit! - riep JENNY uit, terwijl zij zich met afschuw van den planter afwendde.

- Gij hebt gelijk - sprak deze met verbeterden woede - Miss MACKENSIE heeft alle regt om de voldoening aan haren smaak te verkiezen boven het leven van haren vader.

- o, Mijnheer!

- Maar er is ook voor het oogenblik nog geen haast bij: eerst over veertien dagen vervalt de schuldbekentenis door uwen vader geteekend, en ik zal dan de eer hebben mij weder bij u aan huis te vervoegen.

Hij groette het ontroerde meisje koel, en verliet haar.

Toen zij alleen was, dacht JENNY met schrik over het gehoorde na. Zij kon aan de bedoelingen des planters niet meer twifelen, en nogtans had zij moeite om er aan te gelooven; de betrekkingen van den Heer JACKSON schenen inderdaad die verbazing te wettigen.

Toen hij, vijftien jaren geleden, eigenaar was geworden van den grond zijner plantaadje, had hij eene schoone kleurlinge in zijn huis genomen. Ongevoelig had die vrouw de regten eener echtgenoot verkregen. Zij had hem twee zoons geschonken, die hij met zorg had doen opvoeden, en geheel *Alabama*, waar men aan die soort van huwelijken met de linkerhand gewoon was, noemde haar Mevrouw JACKSON. De gewoonte had die verbindtenis zoodanig gewettigd, dat Miss MACKENSIE, hoewel zij de waarheid kende, den planter van de *Witte Kroon* altijd beschouwd had als een gehuwd man. Men begrijpt nu ligt, hoe diens voorstellen haar moesten verbazen. Al had hare innige gehechtheid aan JONES niet elke andere verbindtenis ondragelijk voor haar gemaakt, dan zou toch het denkbeeld om aldus eene andere vrouw te verjagen en de plaats dier vrouw in te nemen, haar met afkeer en verontwaardiging hebben vervuld.

Maar de gedachte aan de vreeselijke hartstogten van JACKSON deed evenwel haar sidderen: zij begreep nu, dat hij eene betrekking te *Boston* aan haren verloofde had bezorgd, alleen om hem te verwijderen. Een oogenblik kwam het denkbeeld in haar op, om aan JONES te schrijven; doch wanneer zou hij den brief ontvangen? En welke hulp ook kon hij verleen in den strijd van belangen, die nu ophanden was? Aan den anderen kant was haar vader niet in staat om zulk een strijd te voeren: behalve dat zijne ziekte hem elke inspanning onmogelijk maakte, had hij in zaken nooit veel bekwaamheid getoond. Een faillissement, het gevolg van zijne geringe ondervinding, had hem gedwongen de Noordelijke Staten te verlaten; maar door dat ongeluk was hij noch bekwamer, noch voorzigtiger geworden. Aan den Heer JACKSON was hij het grootste gedeelte van het geld schuldig, dat gedurende tien jaren was verbruikt om zijne plantaadje op te rigten en gaande te houden; en tegenover de onmogelijkheid om zijne verbindtenissen na te komen, had hij, gelijk zwakke zielen gewoon zijn te doen, de oogen gesloten. JENNY dacht dus aan haren

oom WILLIAMS, als den eenigen man, die in staat zou zijn om de zaken haars vaders te schikken. De Heer WILLIAMS, die in *New-Hampshire* gevestigd was, had reeds lang beloofd zijnen broeder in *Alabama* eens te komen bezoeken, en zij schreef nu aan hem, om hem te onderrigten van den wanhopigen toestand waarin zij verkeerden, en hem te smeeken om zijne komst niet langer uit te stellen.

Intusschen ging de Heer MACKENSIE meer en meer achteruit; hij nam zichtbaar af en geene geneesmiddelen waren in staat om het verval zijner krachten te keeren. Zijne kwaal was eene van die, voor welke de geneeskunde geen naam heeft: het leven scheen bij hem te verdwijnen, gelijk het water eener bron die door eenig onderaardsch vuur verdroogt. Ziek was hij eigenlijk niet, maar hij had behoefte om te sterven. Evenwel bleef hij nog op de been en ging hij het werk na; maar met elken dag werd de kring waarin hij zich bewegen kon kleiner, en verminderde hij als 't ware zijne taak, opdat ze als van zelve geheel te niet zou zijn gegaan wanneer zijn einde dáár was. Dat einde had inderdaad meer van langzaam voorbereid rusten, dan van sterven.

Als de ongelukkige zijne bevelen gegeven of eenige zaken geregeld had, zette hij zich, doorgaans tegen den avond, vermoeid en bleek, op het grasperk voor zijne woning, onder de schaduw der kamperfoelie neder. Wanneer hij dan zijne blikken liet weiden over die boomen, die hij geplant had maar niet volwassen zou zien, en over de aangevangen bouwingen, die hij niet zou voltooijen, en dan zag op het bevallige meisje, dat hij zonder bescherming en steun zou achterlaten in den chaos van onafgedane plannen en bedrogen verwachtingen, dan voelde hij hoe eene siddering door al zijne leden voer, maar rigtte zich nog eens op met een krachtigen wil om zijne zwakte af te schudden en te leven... doch die oogenblikken van kortstondige geestkracht werden steeds door nog grootere afmatting gevolgd, en de Heer MACKENSIE moest ze dus, als vergeefsche worstelingen tegen zijn lot, vermijden. Buitendien aan zulk een ongevoelig wegsterven is eene kwijning eigen, die niet zonder aangenaamheid is, en JENNY'S vader gaf zich meestal aan dat onbepaalde genot over. Gelijk een reiziger staan blijft op den top van den laatsten berg,

boog hij zich als over het leven heen, om er de laatste geluiden van op te vangen en de laatste geuren er van in te ademen, zonder te denken aan den komenden nacht. Gelukkige onbedachtzaamheid der stervenden, die hen onverklaarbare genietingen doet vinden te midden van hunne ontbinding, en het laatste oogenblik, waarin het gevoel ophoudt en alles verdwijnt, beschouwen doet als het ondergaan der zonne van het leven.

Miss JENNY verzuimde niets om die kalme gemoedstemming te doen voortduren; zij had de zorgen haars vaders geraden en spande zich in, om zijne gedachte er van af te leiden. Als de Heer MACKENSIE zich verontrustte over de aanplantingen, die hij niet kon bezoeken; en beefde voor den ophanden zijnden oogst, die zijn ondergang voltooijen of nog vertragen zou - geleidde JENNY hem langs de laurierboomen, aan wier voet de roode leliën bloeiden; of zij deed hem luisteren naar het gezang der vogelen in de boschjes van wilde camélia's; of zij wees hem op de *Alabama*, die langs de galerijen van het huis stroomde, of naar de ondoordringbare wouden aan den horizon. Dan, te midden van zoo veel schoons, vergat de zieke zijne zorgen; en terwijl hij de met geuren bezwangerde lucht inademde, en luisterde naar het gekweel der vogelen, en zijne blikken liet weiden over den stroom en de bosschen en bergen, maakte zijn gevoel hem rijk, en stelde de weelde van de Natuur hem gerust; want hoe kon hij zich arm denken, door zoo vele schatten omgeven!

JENNY echter deelde niet in de gerustheid en kalmte, die zij haren vader wist te verschaffen. Sedert haar onderhoud met den planter van de *Witte Kroon*, was hare bekommring dagelijks groter geworden; zij had naauwkeurig uitgerekend hoeveel tijd er verlopen moest, eer zij antwoord kon ontvangen van haren oom WILLIAMS; maar, gelijk het meer gaat wanneer men gedreven wordt door ongeduld of verlangen, op onvoorziene beletselen of trage besluiten had zij niet gerekend. Eene ongeduldige verwachting en de bedaarde logica zijn het maar zelden eens. Miss MACKENSIE verwonderde zich weldra dat het antwoord uitbleef, en zij begon zich, niet zonder reden, allerlei schrikbeelden te vormen.

II.

Op zekeren avond wilde de Heer MACKENSIE, ofschoon nog minder wèl dan gewoonlijk, met zijne dochter de katoenboomen bezoeken; maar welhaast kon hij niet verder, en zette zich neder in een priëel. Daar scheen het windje, dat tusschen de bladen van den wijngaard speelde, hem goed te doen; want het hoofd zonk hem op de borst, zijne oogen vielen digt, en hij sluimerde in.

JENNY stond bij hem, met ingehouden adem en zonder zich te bewegen; maar toen de geregelde ademhaling van den kranke haar bewees dat hij sliep, wierp zij een blik op de vermagerde gedaante haars vaders, en tranen in hare oogen voelende opkomen, verwijderde zij zich met gebogen hoofd, en zette eenige schreden verder, onder een eikenboom zich peinzend neder.

Toen zij daar eene poos gezeten had, hoorde zij haren naam noemen. Verrast sprong zij op: de Heer JACKSON stond voor haar.

- Ik geloof, dat Miss MACKENSIE mij niet verwachtte - sprak de planter met een gemaakten glimlach - en toch heb ik haar, veertien dagen geleden, mijn bezoek reeds aangekondigd.

- Het is waar - antwoordde JENNY, nog niet bekomen van haren schrik.

- Mag ik vragen, of Miss JENNY heeft gelieven na te denken over ons laatste onderhoud?

- Dat heb ik, Mijnheer!

- En mag ik mij vleijen, zoo gelukkig te zijn geweest, dat mijne redenen ingang bij haar hebben gevonden?

- Ik heb van alles, wat gij mij gezegd hebt, slechts ééne zaak goed begrepen, namelijk: dat mijn vader verbindtenissen heeft op zich genomen, die hij niet volbrengen kan.

- Ik vraag duizendmaal verschooning; maar ik meen u ook een middel te hebben aangewezen, om uwen vader uit zijne verlegenheid te redden.

- Ik rekende op mijn oom WILLIAMS - zeide zij, de toespeling van den Heer JACKSON ontwijkende - en ik hoopte, dat hij-zelf zou gekomen zijn, om de zaken te regelen.

- Zoo - hernam de planter met verbeterd ongeduld -

hebt gij aan uwen oom geschreven? - Dan blijkt het dat Miss MACKENSIE geene hulp wil zoeken bij hare vrienden.

- Ik heb geene andere vrienden dan mijne bloedverwanten.

- En Mijnheer COKERIL dan?

- Gij hebt gelijk - antwoordde JENNY, stoutmoedig de oogen opslaande - als JONES hier was, zou ik gerust zijn.

De planter glimlachte met minachting.

- Ik wist nog niet - sprak hij - dat Mijnheer JONES zulk een magtig beschermmer is; en vooral niet, dat hij over tienduizend dollars kan beschikken.

- Tienduizend dollars!

- Ja; dat is het bedrag der schuld, waarvan de Heer MACKENSIE mij morgen den eersten termijn moet afdoen.

- Maar mijn vader bezit zoo véél niet!...

- Dat weet ik.

- Dan zult gij hem uitstel verleen, niet waar, Mijnheer?... Gij zult den oogsttijd afwachten?

- Ik heb het regt, de plantaadje oogenblikkelijk te doen verkoopen.

- Maar gij zult toch van dat regt geen gebruik maken? - vroeg JENNY verplet.

- Uw besluit zal het mijne bepalen.

JENNY sloeg de oogen neder, en eene huivering voer ijskoud door al hare leden.

- Ik heb mij te duidelijk verklaard - vervolgde de planter - om niet te worden verstaan. Ik bemin u, Miss MACKENSIE! Schenk mij uwe hand, en de eer en de rust van uwen vader zijn gered. Gij weet, ik ben rijk; mijne geheele fortuin zal u toebehooren: geld, rijtuigen, slaven, alles zal het uwe zijn; elk uwer wenschen zal vervuld, al uwe bevelen zullen nagekomen worden. Wij zullen in *Alabama* blijven, of ons naar elders begeven, zoo als gij dat verkiest; uw wil zal eene wet zijn voor mij en voor allen. Sla mijn aanzoek niet af, Miss! want ik begeer mijn geluk alleen door het uwe....

Dit zeggende, poogde JACKSON JENNY's hand te grijpen; maar zij week haastig terug.

- Het is onmogelijk, Mijnheer! volstrekt onmogelijk! Ik ben verloofd aan JONES; ik kan hém alleen toebehooren!

- Wees voorzigtig, Miss! JONES kan uwen vader uit zijn gevaarlijken toestand niet redden.

- o, Mijn God! Geld! Geld! - kreet JENNY in wanhoop.
- Gij begint dus de waarde van het geld te beseffen?...
- o, Mijnheer! - hernam zij, hare handen vouwende - toon u edelmoedig! Herinner u, dat gij sedert tien jaren de vriend mijns vaders zijt!
- Sedert twintig jaren, Miss! zijt gij zijne dochter, en gij weigert hem te redden. Waarom zou een vreemde zich meer opofferingen getroosten dan een eigen kind?...
- Spaar mij, Mijnheer! Spaar mij!
- Neen, Miss MACKENSIE! neen! uw smeeken is vruchteloos. Ik behoor niet tot dezulken die zoo spoedig hunne wenschen opgeven en hun geluk niet weten te verdedigen: de ondervinding heeft mij sedert lang van de edelmoedigheid genezen. Ik verspil mijne krachten niet in nuttelooze opofferingen, maar gebruik die om te verkrijgen wat ik bemin! Ik zal niets ontzien om u te bezitten; al moest ik zelfs het bed van uwen vader verkoopen.
- o, Dat zult gij niet doen!
- Het hangt van u af, Miss!
- Neen, bij God! neen! zoo wreed kan een mensch niet zijn! Gij zijt rijk; wat schade kan het u zijn een weinig te wachten? Helaas, gij zult het niet lang behoeven te doen! Ontzie de laatste dagen eens stervenden! o, Beloof mij, dat gij het doen zult, Mijnheer JACKSON! beloof het mij!...

JENNY, die in den angst haren afkeer en schrik vergeten had, was den planter genaderd, had zijne handen in de hare gevat, en, bijna geknield, drukte zij op die handen hare lippen. Toen hief JACKSON, als in eene vlaag van waanzin, het meisje in zijne armen op, en sloot haar zoo vast aan zich dat zijne lippen hare lokken konden beroeren, en riep uit:

- Ja, ik beloof het u! Maar zeg dan ook, JENNY! dat gij de mijne zult worden! o, Gij weet niet hoe ik u bemin! Maanden lang volg ik uwe schreden! U te zien alleen doet mij leven! Hoe dikwerf, als ge door de rijstvelden gingt, heb ik het denkbeeld moeten onderdrukken, om u naar de wildernis te ontvoeren!... Maar neen, geen geweld tegen u! Ik wil, dat gij mij bemint; hoort gij dat, JENNY! ik wil het!

JENNY wilde zich uit de omarmingen van JACKSON loswringen; maar zijne ijzeren armen hielden haar aan zijne borst geprangd.

- o, Weiger niet de mijne te worden! - hernam hij - Gij vreest, misschien, op de *Witte Kroon* eene medeminnares te vinden?... Stel u gerust! Sinds ik u bemin, kan ik die vrouw niet verdragen! Ik zal haar, indien gij 't wilt, aan u overleveren! Als gij 't begeert, zal zij u dienen op hare knieën; als haar bijzijn u hindert, jaag ik haar weg: haar en hare kinderen! Zij zijn slaven, en als gij 't wilt verkoop ik hen aan den eersten slavenhandelaar den besten!

- Uwe zoons verkoopen! - riep JENNY uit, terwijl zij zich met afgrijzen losrukte.
- U alleen bemin ik; niemand anders dan u!
- Ik hoor u niet langer aan!
- Gij zult naar mij hooren, JENNY!
- Terug! ik heb een afschuw van u!

De planter verbleekte.

- Een afschuw?! - riep hij woedend uit. - Is dat alles, wat mijne liefde u heeft kunnen inboezemen: gij hebt een afschuw van mij? - Welnu, het zij zoo; ik wil dan dien afschuw verdienen! - Miss MACKENSIE! zeg aan uwen vader, dat hij opsta; want het bed, waarop hij ligt, is het mijne. Alles hier behoort mij; tot de lucht toe, die gij inademt! Gij zijt niets meer dan bedelaars, en ge leeft, reeds tien jaren, van mijne aalmoezen! - Maar men veracht mij niet ongestraft!... Gij hebt een afschuw van mij?... welnu, Miss! neem afscheid van al wat u omringt; want morgen zullen de dienaren der wet u van hier verjagen; morgen zult gij geen dollar meer hebben om eene doodkist voor uwen vader te koopen!

Zoo sprekende greep JACKSON, in woede, een der armen van JENNY, en schudde dien ruw, zoodat zij op het punt was haar bewustzijn te verliezen.

- Ellendige! - klonk het naast hen.

De planter en JENNY zagen om, en de Heer MACKENSIE stond voor het priëel, nog met wingerd-ranken in de hand, die hij, in zijne poging om op te staan, had afgebroken. Hij kwam op JACKSON af; maar zijne ademhaling was moeilijk, en zijne lippen trilden; JENNY vloog op hem toe en wierp zich aan zijne borst.

- Gij dacht enkel te spreken tot een kind, dat ligt bang is te maken - sprak MACKENSIE - maar ik was hier en heb alles gehoord!

- Welnu - hernam JACKSON - als gij alles gehoord hebt, wat is dan uw besluit?

- Mijn besluit? - antwoordde MACKENSIE, terwijl de inspanning hem bijkans deed stikken - mijn besluit is in het gasthuis te *Montgomery* te gaan sterven, liever dan mijne dochter te geven aan een *Iersch* bandiet!

- o, Ik begrijp u!... Gij hebt maatregelen genomen om nogmaals bankroet te gaan!

Bij die herinnering van zijn vroeger ongeluk, kwam MACKENSIE met opgeheven hand op den planter af, maar JACKSON deed een stap terug en haalde de pistool voor den dag, die hij, naar de gewoonte der kolonisten, bij zich droeg, en hield ze den kranke voor.... doch hij had niet noodig zich aldus te verdedigen; want de overspanning had de laatste krachten van den grijsaard uitgeput: hij breidde de armen uit, wankelde, en zeeg ter aarde neder.

- o, Mijn vader! mijn vader! - kreet JENNY, naast hem gekniel.

Haar vader opende nog eenmaal de brekende oogen, stak haar zijne hand toe, wilde zich opheffen, wilde spreken.... maar zijn hoofd zonk neêr en hij sloot de oogen voor immer.

De smart van JENNY was grenzeloos; ofschoon zij den noodlottigen slag reeds lang had kunnen voorzien, had zij naauwelijks kracht om dien te verduren. Men kan het verlies eens beminden vaders vooruitzien; men kan gelooven er gelaten onder te zullen zijn; maar als hij valt, dan blijkt de ijdelheid van die berekeningen. - Ook, zoo lang het leven nog duurt, begrijpt men niet, wat eigenlijk de dood is. Den dood leert men eerst kennen door het gemis.

Miss MACKENSIE ondervond dat ook. Zoo lang zij het overschot van haren vader nog zien kon, was hare droefheid nog eenigermate begrensd, en had zij nog eene soort van vertroosting in een onwillekeurigen twijfel. Maar toen de lijkst weggedragen en het huis geheel eenzaam was, toen hield alle twijfel op; toen verscheurde de zekerheid hare ziel; toen gevoelde zij welk eene leegte in haar leven was gekomen; toen verstond zij wat het zegt eene weeze te zijn. - En de kracht die deze gedachte soms in haar opwekte, werd door tweevoudigen schrik vernietigd. De bedreigingen van JACKSON, een oogenblik vergeten, kwamen haar ontzettend weder voor

den geest, en tegenover dien man alleen staande, zonder bloedverwanten, zonder vrienden, zonder eenigen beschermer of raadsman, verloor zij alle hoop en moed, en begreep dat zij, zonder de hulpe van God, onvermijdelijk was verloren.

Het zien van haren oom, die aankwam op den avond van den dag der begrafenis, gaf haar eenige afleiding. WILLIAM MACKENSIE was een ware afstammeling van PENN: ernstig met mannen, zacht met vrouwen en kinderen, en altijd, in lief en leed, aan de voorschriften van het Evangelie getrouw. Hoewel geen hartstogt ooit zijne oogen schitteren, of zijne stem trillen deed, spraken teederheid en liefde uit zijne blikken, en kon de toon zijner stem doen denken aan den Heiland der wereld, de bergrede uitsprekende tot de menigte die Hij ter zaligheid riep. WILLIAM omhelsde JENNY, en deed haar, alsof ze zijn kind ware, zitten op zijne knieën en liet haar weenen aan zijne gevoelige borst; maar toen zij lang geweend had hief hij met vaderlijke bezorgdheid haar op.

- Wees nu bedaard, mijn kind! - zeide hij - God keurt onze tranen niet af; maar Hij verwacht ook dat wij het kruis, door Zijne wijsheid opgelegd, dragen zullen als dezulken die weten dat zij hope hebben. Gij moet u niet te zeer bedroeven omdat Hij uwen vader, mijnen broeder, tot zich nam; ook niet omdat gij weeze zijt geworden; want van nu af zijt ge *mijne* dochter en zal ik uw vader zijn; en ik zal u liefhebben, met de liefde die men heeft voor zijn eenigste of laatste kind.

Intusschen bragt de dood van den Heer MACKENSIE zijne schuldëischers spoedig in beweging. Welhaast kwamen zij, van *Montgomery* en elders, met hunne aanspraken op. Ook de Heer JACKSON verscheen met de bewijzen zijner vorderingen. Daar de zaken van den ontslapene moeilijk waren te ontwarren, werden zijn broeder WILLIAM en de Heer JACKSON, als voornaamste schuldëischer, met het opmaken van eene naauwkeurige boedelbeschrijving belast. Zij verdeelden het werk onderling: JACKSON belastte zich met het nazien en ordenen van de boeken en papieren, en WILLIAM met het opmaken van een staat van de vaste goederen en derzelver gemiddelde opbrengsten.

Miss MACKENSIE was er verre af te vermoeden, dat die boedelbeschrijving haar in het verderf zou storten.

III.

Oom WILLIAM en JACKSON hadden eenige weken werks, om den staat des boedels tot klaarheid te brengen. Gedurende al dien tijd kwam JENNY niet uit hare kamer, om elke ontmoeting met den planter te vermijden. Die afzondering had intusschen medegewerkt om hare droefheid te stillen. De afleiding door anderen verkregen kan een oogenblik verstrooijen; maar zoo ras zij ophoudt, keert de smart met dubbele hevigheid terug. In de eenzaamheid daarentegen, staat die smart als ware 't vóór ons; wij zien haar dan onafgebroken, en door en door, en gewennen er ons aan. Welhaast is zij ons dan als eigen geworden, en zoo vinden wij het duurzaamst troost door ons niet voor haar te verbergen, maar ons met haar te vereenigen. JENNY vond ook eenige vreugd in de gedachte dat zij de plaats verlaten zou, die zoo vol was van droevige herinneringen en van oorzaken tot vrees.

Eindelijk was de boedelbeschrijving gereed, en allen die regten op de nalatenschap hadden, kwamen bijeen, om van de verslagen van WILLIAM en JACKSON kennis te nemen.

Eene vergadering van schuldëischers in de woning van hunnen schuldenaar levert een zonderling schouwspel op; daar vertoonen zich de inhaligheid en de eigenbaat in al hare naaktheid. Men moet zien hoe zij elkander met achterdochtige ontevredenheid opnemen: men moet hooren hoe zij elkander listige vragen doen en de grofste onwaarheden op de mouw zoeken te spelden. Hunne blikken gaan overal rond; al wat tilbaar is wordt verzet of op de hand gewogen, en alles wat er is wordt in stilte geschat; ieder betast het marmer der schoorsteenen en de zijde der gordijnen, en zoekt op de piano naar den naam des makers; elk kiest begeerig het stuk uit, dat hij gaarne zon medenemen.

De schuldëischers van den Heer MACKENSIE hadden hun onderzoek in alle bijzonderheden reeds volbragt, toen JACKSON en WILLIAM zich bij hen voegden. Den laatsten kon men het aanzien dat hij treurig was; maar de oogen des eersten schitterden van woeste vreugde. Zij namen plaats en WILLIAM las den staat voor, dien hij had opgemaakt.

De plantaadje met hare gebouwen en slaven, en de aanhoorige gronden waren, naar den maatstaf der gemiddelde op-

brengsten met naauwgezetheid geschat, en alles te zamen vertoonde eene koopwaarde van twintig duizend dollars.

- Niet meer? - riepen een aantal stemmen.

- Heb geduld! - riepen anderen - de Heer JACKSON heeft misschien papieren van waarde gevonden!

- Geen enkel, Heeren!

Nu ging er een algemeen gemor op, waarbij de overledene niet werd gespaard.

- Ik heb het van dien gewetenlooze wel voorzien - sprak een dikke kolonist, rijk geworden door den slavenhandel.

- Hij heeft tegen TRELITT gestemd! - voegde een ondernemer van verkiezingen er bij.

- Het was een mensch zonder godsdienst, die op Zondag muziek maakte! - sprak een verontwaardigde Methodist.

En de kreten van afkeuring werden hoe langer zoo heviger.

- Wij krijgen dus maar vijftig proeent! - riep er een.

- Gij krijgt allen honderd procent, Heeren! - sprak nu JACKSON. - De staat door den Heer WILLIAM MACKENSIE opgemaakt, bevat niet ál de eigendommen zijns broeders; hij heeft de voornaamste vergeten.

- Welke dan?

- Zijne dochter!

Men zag elkander verstomd en met verbazing aan.

- Ik begrijp u niet. - sprak WILLIAM.

- Ik zal mij doen begrijpen, Mijnheer! - Deze stukken, die ik onder de papieren van den overledene heb gevonden, bewijzen dat de vrouw, die hij, nu twintig jaren geleden, in *Louisiana* huwde, slavin was; en, daar volgens onze wetten de kinderen den stand van hunne moeder volgen, is Miss JENNY slavin en behoort zij als zoodanige tot den boedel.

- Maar dat is niet mogelijk! - riep WILLIAM uit. - Die papieren, waar zijn ze?

- Hier, Mijnheer!

De papieren werden voorgelezen, en uit den inhoud bleek, dat de Heer MACKENSIE stappen had gedaan om de moeder van JENNY vrij te doen verklaren, maar dat zij waren afgebroken, eerst door het faillissement, dat hem *Louisiana* had doen verlaten, en daarna door het overlijden der vrouw. De bewijzen waren te duidelijk, om den minsten twijfel over te laten.

WILLIAM zat, toen de lezing geëindigd was, eene poos als versteend.

- Is Mijnheer nu overtuigd? - vroeg JACKSON.

De grijsaard zweeg.

- De Heer MACKENSIE begrijpt dus, hoop ik, dat zijne nicht een voorwerp van waarde is, dat op den inventaris gebragt moet worden.

- Ik kan - sprak WILLIAM - niets inbrengen tegen uwe afschuwelijke wet; want zij is nu eenmaal de wet!... maar ik verzoek alleen, de dochter mijns broeders te mogen inkoopen. Ik ben niet rijk en heb zes kinderen: maar, bij gemis van andere nalatenschap, zijn zij ten minste zeker van het bezit hunner vrijheid. Ik zal voor Miss JENNY den prijs betalen die voor den sterksten slaaf uit *Alabama* kan gevraagd worden, en gij zult dien prijs niet te laag vinden voor een zwak kind, dat tot geen arbeid in staat is.

- Maar Miss JENNY is mooi! - zeide er een - en voor zulke meisjes is altijd wel eene bestemming te vinden.

- Zwijg! dat God u niet straffe! - riep WILLIAM met afgrijzen uit.

- Och, Heerschap! - sprak de dikke kolonist lagchend - men kan wel zien dat gij nooit in 't artikel gedaan hebt! Maar het is, buitendien, de gewoonte niet om te verkoopen of te koopen zonder de koopwaar te hebben gezien. Waar is de jonge jufvrouw? Dat men haar naar geweten waardeere!

- Hij heeft gelijk! - riepen verschillende stemmen - wij moeten haar zien! laat ze hier komen!

Oom WILLIAM maakte vruchteloos tegenwerpingen; men luisterde niet naar hem. Eindelijk inziende dat niets hem zoude baten, en beducht dat een ander de ongelukkige JENNY zou gaan halen, stond hij-zelf op en ging tot haar.

Zij was bezig hare bloemen te begieten, en een lach van weemoedig genoeg overtoog haar gelaat, toen zij haren oom zag binnentreden. Maar zijne buitengewone bleekheid kon haar niet ontgaan.

- Wat is er? - vroeg zij ontrust.

WILLIAM had noch tijd, noch tegenwoordigheid van geest genoeg om de verschrikkelijke tijding, die hij kwam brengen, voor haar te verzachten. Hij zeide haar dus de waarheid

zonder omwegen. Miss MACKENSIE stond als door den bliksem getroffen.

- Maar gij behoeft het ergste niet te vreezen! - sprak de grijsaard - hoe veel het mij moge kosten, ik zal u redden.

Doch JENNY geloofde het niet. Met dat snelle en juiste begrip, dat soms in het gevaar als ingegeven wordt, doorzag zij terstond dat alle hoop verloren was, en dat zij nu zich in de magt bevond van den man, wiens aanzoek zij zoo beleedigend voor hem had afgeslagen. Die overtuiging, welke haar anders had kunnen vernietigen, hief haar nu op. Zoo lang men nog tegen het ongeluk kan strijden, put men zich uit in kwellingen; maar als het onoverkomelijk en onherstelbaar is, schikt men er zich in. Dan komen er in de ziel plotselinge besluiten op, die de wanhoop terugdringen. Vreeselijke smarten doen tot vreeselijke geneesmiddelen overgaan; en de volkomen overgeving van zich-zelfen treedt dan in de plaats der vertroosting. Het was dus met die soort van kalmte waarmede somtijds een ter dood veroordeelde het schavot bestijgt, dat JENNY tot haren oom zeide: 'bereid te zijn, om hem te volgen.' - Zonder te vorschen naar de oorzaak dier moedige gelatenheid, verheugde de Heer MACKENSIE er zich over, en spoorde zijne nicht aan om daarin te volharden.

Inmiddels stonden de schuldëischers met ongeduld te wachten; zij vonden dat de oom veel te lang wegbleef, en sommigen begonnen reeds aan zijne terugkomst te twijfelen.

- Als hij zijne nicht maar niet uit de voeten maakt! - zeiden de gierigsten.

- Neen, daar komt zij!

WILLIAM verscheen inderdaad, met Miss MACKENSIE aan de hand. Het ongelukkige meisje was zoo bleek, maar ook zoo fier; geheel haar voorkomen teekende eene zoo diepe smart, maar ook zoo veel beslotenheid, dat eenigen der schuldëischers met eerbied voor haar op zijde gingen.

Waardig, maar niet zonder bitterheid sprak nu WILLIAM:

- Daar de redelijke schepselen van God hier zaken zijn, die men koopt en verkoopt, moet gij, Heeren! nu maar zeggen hoe veel ik voor mijne nicht betalen moet.

- 't Is eerste kwaliteit! - mompelde de oude slavenhandelaar.

- Doe dan een bod, Mijnheer!

De schuldëischers ondersteunden dat verzoek, en de gewezen slavenkoopman naderde JENNY, nam haar aandachtig op, mat en woog haar met zijne blikken van het hoofd tot de voeten, en zeide toen:

- Zij is wel twee duizend dollars waard.

- Welnu, ik zal u dan drie duizend dollars geven, - sprak WILLIAMS.

De schuldëischers begonnen zich reeds onderling te beraden, toen JACKSON, die alles tot nog toe zwijgend had aangezien, vooruittrad en op koelen toon zeide:

- Ik geef zes duizend dollars.

Op het hooren van die stem sidderde JENNY; maar zij toonde zich niet verwonderd: zij had dat verwacht.

- Zeven duizend dollars! - hernam WILLIAM.

- Acht duizend!

- Negen duizend!

- Tien duizend!

De Heer MACKENSIE hield verschrikt op. Hij bedacht dat de som van tien duizend dollars meer dan de helft uitmaakte van hetgeen hij zijnen kinderen kon nalaten.

JENNY zag die weifeling, en zijne hand grijpende, stamelde zij:

- Het is genoeg, dierbare oom! laat mij aan mijn lot over!

- Mijnheer! - sprak WILLIAM tot JACKSON - ik weet dat gij over meer geld kunt beschikken dan ik; maar ik bid u, heb deernis met mijne armoede! Het is hier geen wedstrijd dien ik met u aanga, het is een pligt dien ik vervul; ontnem mij dat kind niet: zij is de dochter van mijn eenigen broeder! Ik heb beloofd voor 't vervolg haar vader te zijn. In den naam van God bid ik u, ontnem mij haar niet!

De grijsaard had met eene bevende stem en met tranen in de oogen gesproken. Nu nam hij JENNY weder bij de hand, en zich tot de schuldëischers wendende, vervolgde hij:

- Ik zal elf duizend dollars geven.

- En ik vijftien duizend! - riep JACKSON.

- Geef mij op, lieve oom! Geef mij op! - kreet JENNY.

Maar WILLIAM was verbleekt van toorn en smart.

- Er komen - sprak hij - aan de nalatenschap mijns broeders twintig duizend dollars te kort; welnu! ik neem aan, die binnen een jaar te voldoen.

- En ik betaal die terstond! - riep JACKSON, terwijl hij twintig duizend dollars aan banknoten op de tafel wierp.

Op dat gezigt sloegen al de schuldëischers uit éénen mond den koop toe.

- De zaak is geklonken - sprak de oude slavenhandelaar - de banknoten zijn ons, en het meisje is voor u.

De Heer MACKENSIE zeeg op een stoel neder en bedekte zijn gelaat.

- Het moest zoo wezen, lieve oom! - sprak JENNY in kalme wanhoop. - Gij waart niet rijk genoeg om mij te redden!... Bedroef u niet, want ik ben gelaten in mijn lot, en herdenk nu, wat gij-zelf mij gezegd hebt:

‘God keurt onze tranen niet af, maar Hij verwacht ook dat wij het kruis, door Zijne wijsheid opgelegd, dragen zullen als dezulken die weten dat zij hope hebben.’

Dus sprekende zank zij voor den grijsaard op de knieën, en zijne handen in de hare klemmende, vervolgde zij met eene stem, sidderend van de inspanning waarmede zij hare tranen weêrhield:

- Voldoe slechts, ik smeeke het u, aan mijne laatste bede. JONES bevindt zich te *Boston* en is vol hoop.... In dit oogenblik denkt hij misschien aan het uur, waarin wij voor altijd vereenigd zouden worden! Ik vrees voor zijne smart, als hij mijn lot zal vernemen! - o, Dat die tijding hem niet door een vreemde worde overgebracht! Beloof mij, lieve oom! dat gij-zelf hem alles zult zeggen; dat gij hem voor wanhoop behoeden, en hem troosten zult!

- Ik beloof het u, mijn kind! ik beloof het u plegtig.

Toen nam JENNY een gouden ring van haren vinger:

- Geef hem dien verlovingsring terug; maar druk hem wèl op het hart, dat ik in leven en sterven de zijne zal blijven.

Beiden zaten nu eenige oogenblikken snikkende hart aan hart. Eindelijk scheen JENNY in eene bijkans bovenmenselijke poging zich te dwingen, om hare aandoening te overmeesteren: zij kruiste de armen op hare borst, alsof zij er de wanhoop in wilde verstikken; en stond op en wierp eenen blik rondom zich. De schuldëischers regelden hunne zaken in een naburig vertrek, en zij was dus met haren oom alleen. Nu ging zij die zaal nog eens rond, waarin alles haar eigen was,

en kuste de bloemen, die zij had aangekweekt; het rieten mandje, dat haar borduurwerk bevatte; de *volière*, waarvoor zij gewoon was zorg te dragen, en strekte de armen uit alsof zij dat alles aan haar hart wilde drukken.

- Vaarwel - sprak zij - vaarwel, al wat ik heb lief gehad!

Toen naderde zij een vrouwenportret, dat aan den wand hing.

- o, Moeder! - riep zij uit - hoe dank ik God, dat Hij u 't eerst heeft weggenomen; zoo zijt ge verschoond gebleven van uwe dochter te zien verkoopen, en thans, thans zijt ge vrij voor eeuwig!

Daarop naderde zij het venster, en wierp een blik op het landschap, op den hemel, op de *Alabama*, die onder het balkon stroomde, en bedekte het gelaat met de gevouwen handen.

Nogmaals heerschte er eene stilte in de zaal, die door niets dan het geluid der snikken van den grijsaard werd afgebroken. Maar eensklaps ging de deur open en JACKSON verscheen.

- Ik kom vernemen - zeide hij langzaam - of Miss JENNY reeds afscheid heeft genomen van haren oom?

- Is die koop dan onherroepelijk gesloten? - vroeg WILLIAM.

- Zie hier de acte, Mijnheer! door al de schuldëischers geteekend.

De grijsaard zag het papier werktuigelijk in, en zat als vernietigd.

- En - vroeg JENNY met bedriegelijke kalmte - is met den prijs dien ik heb opgebragt nu al het verschuldigde voldaan? Is de eer mijns vaders er geheel door gered?

- De Heer MACKENSIE zal op het oogenblik eene algemeene kwitantie voor zijn broeder erlangen. Miss JENNY behoeft nu alleen haren nieuwen meester nog maar te volgen.

- Vaarwel dan, oom! - riep JENNY uit. - Vaarwel, JONES! Vaarwel, moeder!...

En snel, met uitgebreide armen naar het venster getreden, sprong zij, eer JACKSON 't verhinderen kon, in den stroom, en verdween in de golven.

Mosaïk.

JOAN BASILOWITZ, Grootvorst van *Moscovië*, deed een *Italiaansch* gezant, die zich in zijne tegenwoordigheid durfde dekken, den hoed op 't hoofd vastspijkeren. JERONIMUS ROZE echter, afgezant van Koningin ELISABETH van *Engeland*, volgde koelbloedig den *Italiaan* in stoutheid na. De Grootvorst vroeg hem onverwijld: of hij niet wist wat een ander daarvoor was wedervaren? - 'Ik weet dat' - sprak de gezant - 'maar ik weet ook dat mijne Koningin hare eer zou weten te handhaven, indien men haren afgezant durfde krenken.' - Dat stoute antwoord verraste en verrukte den wreedaard; hij keerde zich om naar zijne hovelingen, en zeide: 'Wie uwer zou aldus durven handelen, om de eer van zijnen gebieder te handhaven!'

Er is geen leger ter wereld, bij hetwelk de soldaat aan eene zoo stipte gehoorzaamheid gewoon is, als bij het *Russische*. De *Russische* soldaat voert elk bevel uit, zonder zich eenig beraad of oordeel te veroorloven. Vraagt men hem: waarom hij dit of dat doet, dan is het vaste antwoord van den krijgsman: het is bevolen. Er worden allerlei anekdoten verhaald, welke doen zien hoe die stipte en onoordeelkundige gehoorzaamheid menigmaal den geest met de letter van het bevel verwart. Het paradeplein te *St. Petersburg* moest vóór het houden eener groote wapenschouwing met water besproeid worden, om het hinderlijke stuiven te beletten. Er viel een plasregen; maar de tot dat werk gekommandeerde soldaten gingen evenwel met begieten voort, want: - het was hun bevolen. Vreemdelingen lagchen over zulk eene domme gehoorzaamheid. Maar als men hoort dat een *Russisch* soldaat bij eene overstroming zijnen post niet verliet, maar voor zijn schilderhuis verdrong, dan begrijpt men welk eene kracht die gehoorzaamheid aan het *Russische* leger geeft. Toen vóór eenige jaren het Winterpaleis te *St. Petersburg* eene prooi der vlammen werd, drong een priester door de brandende gedeelten van het paleis tot in de kapel door, om de *monstrans* te redden. Het gelukt hem en hij keert terug. Daar ziet hij te midden van den rook eenen soldaat op zijnen post staan.

‘Volg mij haastig’ - roept hij hem toe - ‘of gij zijt verloren!’ - ‘Neen’ - antwoordt de soldaat - ‘ik sta op post; maar geef mij uwen zegen.’ Hij bleef onverzettelijk; de priester gaf hem den zegen, en redde zich met moeite. Van den soldaat heeft men niets verder vernomen.

In het Gouvernement *Moskau* bezat een jong mensch een landgoed. Een nabuur wist dat hij in zaken niet bedreven was, en wilde daar partij van trekken, om een verzonnen regt van eigendom op een tot dat goed behoorend bosch te doen gelden. De jongeling ging bij zijnen oom, die president van de regtbank was, voor welke de zaak behandeld moest worden, gaf hem alle inlichtingen, en vroeg hem, wat hij moest doen: schikken of procederen. De president raadde hem een proces aan, met verzekering dat hij 't onfeilbaar moest winnen, daar zijne partij niet het minste regt had. De jongeling volgde den raad. Eenige maanden later verloor hij zijn proces, en vernam dat zijn oom zich voor 10,000 roebels had laten omkopen. Terstond nam hij postpaarden en snelde naar zijnen oom. Deze hoorde de verwijtingen, waarmede hij overladen werd, met kalmte aan, en zeide, toen de neef hem eindelijk aan het woord liet komen: ‘Gij hebt gehoord dat gij uw proces verloren hebt, en dat ik mij door uwe tegenpartij met 10,000 roebels heb laten omkopen; dat is alles waar; doch de zaak is deze: - de man wilde volstrekt het proces winnen; ik wist van zeer nabij dat hij niet meer dan 10,000 roebels bijeen kon brengen, maar die ook wilde opofferen om zijn doel te bereiken. Als ik 't proces nu ten uwen voordeele had uitgewezen, gelijk naar regt had behoord, dan was hij met het geld naar *Petersburg* gegaan, en zou in appèl gezegevierd hebben. Neem gij nu het geld, appelleer gij aan den Senaat, besteed uwe 10,000 roebels dáár, dan trilmfeert gij, en de bedrieger is bedrogen.

In de XVe eeuw was de regtsbedeeling te *Rome* allerellendigst. Een herbergier, onder anderen, die zijne twee dochters en zijn knecht vermoord had, kocht zich, voor ettelijke honderd dukaten, vrij van den strop tot welken hij verwezen was. Toen een der aanklagers, verontwaardigd, aan den Voorzitter van 't Heilige Hof vroeg; waarom het vonnis niet

uitgevoerd, maar alles voor goud geschikt werd - parodiëerde deze gemoedelijke regter de H. Schrift, en antwoordde hem: 'God wil den dood des zondaars niet; maar dat hij *betale* en leve.'

In den beruchten St. Bartholomeüs-nacht bevond zich de Protestantsche Officier RESNIER toevallig te *Parijs*. De Roomsche Officier VESINS was zijn gezworen vijand. Hunne oneenigheid, reeds vóór jaren ontstaan, was door gestaãge nieuwe twisten grooter en grooter geworden.

Zoo ras de moord begon gordde VESINS de wapens aan, steeg te paard, verzamelde eenige vrienden, rende met hen naar de woning van RESNIER, en drong er binnen met fonkelende blikken en het zwaard ontbloot. RESNIER, die met gelatenheid den dood verbeidde, dacht er niet eens aan zich te verdedigen; maar bood met fierheid zijne borst aan het staal zijns vijands. Hoe groot echter was zijne verbazing toen VESINS hem moed insprak, hem hielp wapenen, en te paard stijgen, en niet alleen buiten de muren der stad, maar zelfs naar *Quercy* geleidde, waar de gade en kinderen des geredden zich bevonden. RESNIER en zijn gezin hadden geene woorden voor hunne dankbaarheid; in tranen boden zij den menschlievenden VESINS het edelste en kostbaarste aan dat zij bezaten; maar hij wees elken dank van de hand; en achtte zich genoeg beloond door 't gelukken zijner poging om een man en vader, hoewel zijn vijand, aan den moord te onttrekken.

De Graaf ST. GENEST was een der braafste en beminlijkste menschen. Tot zijn ongeluk had hij, gedurende zijne *émigratie*, in *Duitschland* het schaakspel geleerd, en er eene aanmerkelijke hoogte in bereikt. Het ging hem daarbij als den meesten schakers: hij werd een hartstogtelijk speler, en eene verloren partij kon hem dagen lang in een onaangenaam humeur brengen. Na de herstelling der BOURBONS te *Parijs* teruggekomen, leefde hij zeer huiselijk, en speelde elken avond eene partij schaak met zijne dochter. Allengs begonnen zijne geestvermogens af te nemen, en werd zijne leerlinge hem zoo zeer de meester, dat zij dikwijls hem opzettelijk moest laten winnen, om hem verdrietelijke dagen te sparen. Des Graven kleindochter, een vlug en geestig kind van omstreeks acht jaren, zat steeds bij het spel. Op zekeren avond, dat de dochter zich door eene hoogst belangrijke partij liet vervoeren, en haren vader minder ontzag, riep het kleine meisje eensklaps: 'Grootvader! gij zijt mat!' - Verschrikt zag de oude man scherper toe, liet zijne armen magteloos zinken, zeide: 'Ja; 't is waar; ik ben mat!' en bleef in dezelfde houding zitten. Het kind, dat zich te bed zou begeven, riep: 'Grootvader! een kusje!' maar het antwoord bleef uit: de hartstogtelijke speler had den adem uitgeblazen.

Mengelwerk.

Een uitstapje naar zurich.

Door *J.A. Kramer*, predikant te 's Gravenhage.

(Uit zijne brieven aan een' vriend.)

Wij begonnen dit ons reisje eigenlijk eerst te *Frankfort aan den Main*. Den *Beneden- en Midden-Rijn* kenden wij genoegzaam, en gelijk dien hadden wij ook den *Taunus* met zijne rijke bronnen meermalen bezocht. En toch, toen wij den rijkgezegenden stroom, met zijne lagchende oevers, met zijne rijke bergen en vriendelijke dalen, weêr begroetteden, even als vóór een, twee en meer jaren, toen verhief zich het hart weêr vol gevoel tot God. Ja, de *Midden-Rijn* is schoon en blijft schoon, en vooral hij die niets stouters en trotschers gezien heeft, blijft hem bewonderen. Het *Zevengebergte* met *Nonnenwerth* en *Rolandseck*, en *Remagen*, *Bacherach*, de *Lurley*, *Lorch*, zijn punten die men altijd voor oogen zou willen hebben. Het *Ahr-Moesel-Lahn-* en *Nahethal*, wat herinneren zij den vorigen bezoeker in het voorbijvaren niet al schoons en schilderachtigs! Het *Bingerloch*, en dan die heerlijke *Rijngau* met hare vurige en kostbare wijnen, wie blijft er koud bij? Zelfs de meest prozaïsche wijnkooper en *commis voyageur* komt hier in een meer dan goeden luim. Ons riep zij het schoone lied van den goeden geestigen CLAUDIUS voor den geest:

*'Am Rhein, am Rhein, da wachsen unsre Reben!
Gesegnet sei der Rhein!
Da wachsen sie am Ufer hin und geben
Uns diesen Labewein.'*

Zou het waar zijn, 't geen men vertelt, dat nog nooit een druppel Rijnwijn zijne lippen had bevochtigd, toen hij dit lied, zoo meesterlijk door TOLLENS vertaald, heeft gemaakt?

Hoe weinig uitzigt er ook besta, dat gij het volgende jaar reeds mijne beschrijving tot gids zult kunnen nemen, moet ik u toch zeggen, dat zoo lang onze spoorweg nog niet met die van *Oberhausen* verbonden is, men wèl doet van *Arnhem* tot *Dusseldorp* te varen, en daar ten zeven ure op den spoorweg de reis naar *Keulen* voort te zetten. Zoo deden wij, en, na eene goede nachtrust te hebben genoten in het *Hof van Holland*, vertrokken wij den volgenden morgen naar *Castel* tegenover *Maintz*; vanwaar de *Taunus*-spoorweg-maatschappij ons in weinig meer dan een uur over *Hochheim* en *Höchst* naar *Frankfort a/M.* bragt. - *Zum weissen Schwanen* stapten wij daar af, en vonden 't er goed. Vroeg waren wij weder bij de hand en ontbeten zoo spoedig mogelijk, om geen tijd te verliezen. Een Heer en eene Dame, die hetzelfde deden, bleken ons al spoedig landslieden. De Heer N., koopman uit R., had met zijne gade *Zwitserland* bezocht en keerde over *Cassel* naar het vaderland terug. Hun 't doel onzer reis gemeld hebbende, ontvingen wij menigen goeden raad van hen, dien wij ter harte genomen en opgevolgd hebben. Na elkander eene goede reis te hebben gewenscht, stapten wij in het rijtuig van onzen *Gastwirth*, om een tweetal onzer, die voor het eerst te *Frankfort* waren, deze belangrijke stad eenigzins te doen kennen.

Frankfort heeft tegenwoordig ruim 70,000 inwoners, waaronder 6000 Roomsch-Katholieken, 2000 Hervormden en 6000 Joden zijn. De overigen zijn van de Evangelisch-Luthersche belijdenis. Het is eene der schoonste steden van geheel *Duitschland*; vooral zijn de nieuwste gedeelten ongemeen fraai. Door de *Zeil*, eene breede straat, die met kostbare winkels prijkt, reden wij naar den *Römer*. 't Is het Raadhuis der stad, en bevat de zaal waarin de Bondsvergadering gehouden wordt, en die waarin de beeldtenissen der *Duitsche* Keizers, van CONRAD I tot FRANS II, ten voeten uit geschilderd, zich bevinden. De beeldtenissen van KAREL *den Groote* en de Karolingische Vorsten, bevinden zich aan het opper-einde der zaal, benevens dat van den Aarts-Hertog JOHAN, die als Rijksbestuurder in de vrijheidstragoedie door den Rijksdag werd verkozen. Zonderling dat FRANS II juist de laatste nis met zijne beeldtenis vult. Met hem toch hield het *Duitsche* Keizerrijk, in den aanvang dezer eeuw, op te bestaan. De zaal waarin

de Bondsvergadering wordt gehouden, zagen wij deze reize niet. In die waarin de beeldtenissen der Keizers zich bevinden werd na hunne krooning het feestmaal aangerigt, terwijl buiten brood en wijn aan de schamele gemeente werd uitgereikt. De wijn sprong dan uit eene fontein, die voor het gebouw op het plein nog wordt aangewezen. - Vóór eenige jaren zijn de beelden nieuw geschilderd: dat van ADOLF *van Nassau* op kosten van den Hertog *van Nassau*; dat van HENDRIK VII *van Luxemburg* voor rekening van onzen Koning WILLEM I. - Onder elken Keizer staat zijne zinspreuk, behalve onder ADOLF, GUNTHER, KAREL IV, WENZEL, en KAREL VII. Over 't algemeen zijn die spreuken karakteristiek. - Ik zou ze u allen kunnen mededeelen, maar eenigen mogen volstaan. CONRAD I: *Fortuna cum blanditur fallit*: Als 't geluk vleit, bedriegt het. - KAREL V: *Plus ultra*: Nog verder. - MAXIMILIAAN II: *Deus providebit*: God zal 't voorzien. - RUDOLF I: *Melius bene imperare quam imperium ampliare*: 't Is beter goed te regeren dan het Rijk te vergrooten. - FREDERIK van Oostenrijk: *Beata morte nihil beatius*: Er is niets gelukkiger dan een gelukkige dood.

De nieuwe Beurs en de Pauluskerk zagen wij in het voorbijrijden. Zoo ook het huis waarin ROTHSCHILD woont, en dat waarin zijn vader geboren werd. Beide staan in de *Judengasse*, en het laatste in eene straat zoo naauw en morsig, dat onze reukzenuwen er op het allernaangenaamst werden aangedaan, en wij onzen koetsier ernstig vermaanden om ons zoo spoedig mogelijk er uit te voeren. Ook wees men ons een huis aan, nu door een Apotheker bewoond, welks gevel de blijvende indrukken draagt van de kanonkogels, tot demping van een der laatste oproeren (18 Sept. 1849) gebezigd. Aan den *Main* ademden wij eene regt frissche morgenlucht in, en na de Mainbrug, de Bibliotheek, het Gasthuis, en andere merkwaardige gebouwen in oogenschouw genomen te hebben, begaven wij ons naar *Bethmanns-Garten*, om nog eens DANNECKERS *Ariadne* te bewonderen, en de verzameling van gipsen, afgietsels van beroemde antieken te doorwandelen. - Ook nu boeide ons de schoone, uit het schoonste Carrarische marmer gebeitelde maagd. De panther, ik kan het niet helpen, bevalt mij niet. Mij schijnt hij eene misgeboorte, iets tusschen de leeuw en panther in. Los en bevallig echter is de houding

der jeugdige schoone, door het monster gedragen. Toen ik er vóór stond schoot mij de averegtsche voorstelling der *Ariadne* voor den geest, die een onzer bekende letterkundigen in het fraaije prentwerk: '*De Boven-Rijn in afbeeldingen en tafereelen geschetsf*', er van geeft, en waaruit elk die zich aan reisbeschrijvingen waagt, leeren kan zijner verbeelding zoo maar niet den vrijen teugel te vieren. Ziet hier wat op bladz. 9 de Schrijver zijne lezers in goeden ernst wijs maakt. 'Eene zaal is uitsluitend bestemd voor de tentoonstelling van het beeld van *Ariadne*; een meesterstuk van DANNEKER. *Men ziet de verlaten Prinses tegen de rots liggen op welke THESEUS haar achterliet.*

*In haar gebroken oog, in 't nat bekreten wezen
Staat al haar boezemwee, al haar berouw te lezen.'*

Zonderling moet de indruk zijn op hen die, na deze voorstelling gelezen te hebben, voor 't eerst aanschouwen wat DANNECKER's hand gewrocht heeft.

Van *Bethmanns-Garten* reden wij naar den *Friedhof*, of, zoo als wij zouden zeggen, naar het kerkhof; de schoonste verzamelplaats van stof tot stof wedergekeerd, die ik ooit aanschouwde. Zij is, met hare inrigting voor schijndooden, te bekend, om er mij lang bij op te houden, of den indruk te schetsen, dien de grafteekenen en opschriften op ons maakten, of eene beschrijving te geven van de schoonsten dier opschriften; wat moeilijk zijn zou, daar ik niet zou weten met welke te beginnen of met welke te eindigen. Dat der gesneuvelden bij het oproer, waarin AUERSWALD en LYCHNOWSKI zoo wreedaardig vermoord werden, vervulde ons hart met diepen weemoed. Te vergeefs poogden wij ons toegang te verschaffen tot de Kapel der Hertogelijke *Hessisch-Darmstadtsche* familie. Van den *Friedhof* reden wij door de nieuwere gedeelten der stad, waar paleizen naast paleizen den rijkdom hunner bewoners te kennen geven, naar het zoo heerlijk gelegen *Mainlust*, waar wij in de lommer zijner rijkbeschaduwde lanen aangename oogenblikken sleten, en van daar naar ons logement terug. Ten een ure vertrokken wij met den spoortrein naar *Baden*. *Darmstadt*, *Heidelberg*, *Carlsruhe* en *Rastadt* lieten wij deels regts, deels links van ons liggen. Een enkelen blik mogten wij er uit de verte op vestigen; van nabij lieten tijd

noch plan voor deze reize 't ons toe. *Rastadt*, een tijd lang door de Vrijerscharen in 1848 bezet, vertoonde ons zijne geduchte vestingwerken; waaraan nog altijd met ijver gearbeid wordt, om het tot eene der geduchtste sterkten van *Duitschland* te maken. Eindelijk kwamen wij te *Oos*, van waar wij met een bijzonderen trein naar *Baden-Baden* stoomden, en na 10 minuten reden wij deze aloude residentie, wereldberoemd om hare drok bezochte wateren, met een van blijdschap verhelderd gelaat binnen. Op de reis hadden wij alreeds gehoord dat alles in *Baden* bezet en er dus weinig kans was om een goed logement te krijgen. Om die reden verlieten wij ijlings den wagen, om eene vigilante in beslag te nemen, terwijl een onzer aan 't kantoor bleef om de koffers te ontvangen. In weinige oogenblikken stonden wij nu aan het *Zähringer-Hof*, waar wij onzen intrek dachten te nemen, en ondervonden nu dat onze spoed niet ijdel geweest was. In 't logement-zelf was geene plaats meer, maar drie zeer goede kamers in eene woning er naast namen ons spoedig op. Vigilante op vigilante volgden ons, maar wie zich bij 't *Zähringer-Hof* aanmeldde deden het te vergeefs. Nadat wij ons verfrischt en een weinig uitgeblazen hadden, gingen wij op weg om de stad te bezien. Het was een schoone Augustusavond. Onze koers werd gezet naar het *Conversations-Haus*. Duizenden wandelaars krioelden, onder het spelen van zeer goede muziek, al pratende door elkander, terwijl anderen onder een kop koffij of een glas wijn vóór de restauratie het gewoel der menigte schertsend en lagchend aanzagen. Met een zonderling gevoel baanden wij ons een weg door die vertegenwoordigers van de meeste *Europesche* Natiën, - men zou kunnen zeggen van alle Natiën der wereld; indien dat niet een weinig al te Oostersch gesproken ware. Wat dreef die menigte herwaarts? Ja, die vraag - kon ze beantwoord worden in al haren omvang - ik geloof dat er voor het antwoord geen papier genoeg op de wereld zou te vinden zijn. Ijdelheid was wel eene der hoofdbeweegredenen, die er velen deed komen. Welke toiletten! Om te watertanden, inderdaad, voor menige jonge deerne, die van opschik haar werk maakt. Wij watertandden niet, maar een glimlach kwam ons wel eens op het gelaat, als wij eene welligt vroegere schoonheid opgeschikt en behangen zagen met al de kunstmiddelen die haar

ter dienste stonden, om nog te schijnen wat ze eertijds was. Een ijdel werk, helaas! De kunst kon hier onmogelijk herstellen wat de tijd heeft uitgewischt. - *Petitmaîtres* en *lions* ontbraken er mede niet. Van elken leeftijd kon men er de bespottelijkste exemplaren vinden, met allerlei zotte kapsels, knevels en baarden, en gewapend met één- of tweeglazige lorgnetten, en alleen of *en compagnie*, naar de bloeiende of verwelkende schoonen glurende, voor haar buigende, of ze aansprekende op eene wijze die getuigenis gaf van de hoogste ingenomenheid met zich-zelfen.

Groote verwachtingen hadden wij van de *Buden* of uitstallingen te *Baden-Baden*, maar groot was onze teleurstelling. Zij zijn niet te vergelijken met die van *Wiesbaden* en *Ems* - althans niet naar het uiterlijke. Niet te duur kochten wij ons eenige voorwerpen aan, en traden toen het *Conversations-Haus* binnen, alwaar in de grootste zaal de *roulette*, en in eene kleinere *trente-et-un* werd gespeeld. Aan de *roulette* wisselde een speler eene banknoot van f 1000 in 100 gouden Willems, en zag die heel bedaard den weg naar den Bankier gaan en dat wel in 5 minuten tijds. In ons oog was dit een weinigje al te duur plezier hebben. Doch zóó sterk en blind is die hartstogt voor het spel, dat de man zeker den volgenden dag weêr dezelfde dwaasheid beging. Maar als hij nu gewonnen had! Ja, zoo redeneerde hij zeker; doch de kans om te winnen is voor den speler bitter klein; of het blinde geluk moet hem bijzonder meêloopen. Wat men van het 'Banken doen springen' moge verhalen, dit is zeker, dat duizenden geld verliezen, terwijl maar één enkele veel wint, en dat hoe dikwerf ook eene bank moge gesprongen zijn, de *Baden-Badensche* Bankier millionair is en blijft. Bij het kaartspel ging het ook vrij sterk toe. Eene zeer jonge en schoone dame, op 't prachtigst gekleed, zat daar met twee anderen aan de tafel, en viel bijzonder in het oog. Het was als of zij eene dienaars der zwarte VENUS ware die veroveringen in den tempel van PLUTUS kwam zoeken. Wij zagen haar met deernis aan, hoewel haar uitwendig voorkomen, hare betooverende lachjes, en de warme lonkjes, die zij een persoon van een dubbelzinnig uiterlijk onder de aanschouwers steelsgewijze toewierp, haar een benijdenswaardig voorkomen gaven. - Wij haastten ons de drukkende warmte der speelzalen te ontvlugten, om de zoele avondlucht met volle

teugen in te ademen. Een mijner vrienden had mij gezegd dat de *Baden-Badensche* lucht eene fluweelen lucht is, en, inderdaad, een beter epitheton kan ik er niet aan geven.

Wij wandelden terug langs de *Trinkhalle*, en na ons in 't *Zähringer-Hof* verkwikt en gelaafd te hebben, begaven wij ons ter ruste, om den volgenden morgen bij tijds gereed te kunnen zijn tot een togtje in het *Murgthal*. Ten zeven ure zaten wij dan ook weder tusschen de wielen. Onze togt - voorbij het klooster *Lichtenthal* - ging eerst naar *Eberstein*, een oud, maar deftig slot, liggende op den top van een berg die, den *Murg* op en neder, een heerlijk schouwspel voor het oog oplevert. Honderden voeten beneden ons zagen wij op den *Murg*, die een sterk verval van water heeft en bij voortduring watervallen vormt, houtvloten afdrijven; 't geen ons voor hunne bestuurders een niet weinig gevaarlijk werk toescheen. De vloten bestonden gewoonlijk uit drie à vier boomen in 't lange en in 't breede. De eerste vier boomen en de middenste vier en laatste waren in dier voege aan elkander verbonden, dat zij van de watervallen nederdalende eene bogt konden maken. Terwijl het eerste viertal naar beneden ging stond de schipper of bestuurder, om te kunnen afwenden, met een langen stok gewapend, op de tweede afdeeling stammen; maar zoodra de eersten de diepte bereikt hadden sprong hij daarop over, met eene vaardigheid die bijkans ons belust deed worden zulk een watertogtje eens mede te maken. -

Eberstein-zelf is wel waard bezocht te worden, ook om de verzameling van wapenen, die men er in de Ridderzaal vindt; maar vooral omdat het zoo goed onderhouden en tot dusverre gelukkig aan de woedende aanvallen van den tijd ontkomen is. - Na ons bij den portier of opzigter met brood, ham en wijn verkwikt te hebben, daalden wij den berg af, om den *Murg* eens van naderbij te bezien. Reeds uit den tuin van het slot hadden wij op eene kapel in de diepte onzen blik geslagen, die wij nu voorbij reden, en welke nog nieuw, ofschoon in een Gothischen stijl gebouwd was. Een weinig verder reden wij den *Murg* te *Gernsbach* over; een tamelijk groot en zoo 't schijnt welvarend dorp, dat eene menigte houtzaagmolens bezit, die door het altijd sterk vlietende water der rivier bewogen worden. In 1848 had hier eene hevige ontmoeting

plaats tusschen de Vrijsharen en de geregelde troepen, die noodlottige gevolgen had voor de beide partijen. - Meer en meer begon het dal zich te verbreed en in eene vlakke uit te breiden, tot dat wij eindelijk de *Favorite* bereikten, die grens aan ons uitstapje stelde. In een schoon park gelegen' doet dit Paleis of Slot, in 1725 door de Markgravin SYBILLA AUGUSTA gesticht, zich aangenaam voor. Wij doorliepen de kamers en zalen, in 1848 en 1849 door den Prins van *Pruissen* bewoond, die er zijn hoofdkwartier had gevestigd; zonder dat wij zeer bevredigd werden in onze verwachting. Inzonderheid viel ons de zoogenaamde Porseleinen kamer tegen, die haren naam scheen te dragen omdat zij van *Hollandsche* tigchels was opgetrokken, zoo als wij die nog in onze oude keukens blaauw beschilderd ontmoeten. Ééne kamer trok bijzonder onze aandacht. Zij was geheel mosaïk ingelegd, en vloer, wanden en meubelen bevatteden veel schoons. In deze kamer bevonden zich mede portretten van de Markgravin, die de liefhebberij heeft gehad zich 70 à 80 malen te laten uitschilderen, in allerlei soort van costumes. - Maar wat ons inzonderheid aantrok, was eene verzameling op ivoor geteekende portretten, in miniatuur, van de beroemdste mannen van alle beschaafde *Europesche* Natiën. Zij waren geplaatst ruitsgewijze, en vulden twee tamelijk groote vakken aan twee der wanden. Met genoeg herkennen wij, ofschoon de namen der meesten uitgewischt waren door de hand des tijds, onze HUGO DE GROOT, VONDEL, BOERHAVE en anderen. Na ons rijtuig bij den houtvester weêr opgezocht te hebben, vervolgden wij onzen togt over *Kuppenheim*, terwijl wij in de verte *Rastadt* zagen liggen, en het slagveld waarop zoo velen in den jongsten burgerkrijg het leven hadden verloren. - Ten vier ure kwamen wij in 't *Zahringer-Hof* terug, en na onzen eetlust voldaan te hebben aan de op ons wachtende *table d'hôte* (daar wij die van één ure verzuimd hadden), reden wij naar het *Oude Slot*. - Met onuitsprekelijk genot stegen wij door den boschweg omhoog. De vriendelijke, onbewolkte avondzon wierp hare gouden stralen op de ontzaggelijke dennen, die met hunne toppen den hemel schenen te schragen. Na ongeveer een uur klimmens bereikten wij de ruïne; eene der schoonsten, die *Duitschland* op zijne bergen

draagt: wild bewassen en de rijkste en schoonste uitzigten aanbiedende, zoo in de enge dalkloven als op de uitgestrekte vlakten van het *Rijndal*. Wanneer het gebouwd is, kan niet met zekerheid gezegd worden, maar waarschijnlijk is het uit de tiende of elfde eeuw. Het was de zetel der Markgraven van *Baden* gedurende drie eeuwen, en werd eerst in 1689 door de *Franschen* verwoest. De aanzienlijke bouwvallen toonen den geduchten omvang van dit slot nog aan. Bij den ingang vindt men ter linkerhand in de voormalige St. Ulrichskapel eene zeer goede restauratie. De koffij, die wij er gebruikten, was zoo heerlijk, dat wij uit éénen mond getuigden die nimmer smakelijker gedronken te hebben. Hadden wij 't geweten dat men daar ook in de gelegenheid was een middagmaal te houden, wij hadden onzen tijd daaraan niet besteed in het logement; want hier hadden wij 't kunnen doen in de schaduw van linden en oude eiken, en in het genot eener zuivere met liefelijke geuren bezwangerde lucht. De vallende avond dreef ons huiswaarts. Dankbaar voor hetgeen wij dien dag hadden gezien en bewonderd, sliepen wij spoedig in, en de volgende morgen zag ons ontwaken met het voornemen een uitstapje te doen naar de ruïne van het Klooster *Allerheiligen*.

‘Als ge te *Baden-Baden* zijt, vergeet dan vooral *Allerheiligen* niet’, had mij de vriend gezegd, aan wien wij onze reisroute hadden te danken. En ik zeg het hem dankbaar na, en roep het allen toe die ooit te *Baden-Baden* komen. Ik doe het dáárom vooral, dewijl ik zoo velen ontmoet heb die het niet bezocht hadden, omdat het hun onbekend was, en zij er in *Baden-Baden* niet over hadden hooren spreken. - Gewoonlijk maakt men den togt aldus. Met den eersten morgentrein, die ten acht ure van *Baden* vertrekt, reist men naar *Achern*, waar men bij den Postmeester in den *Adler* geschikte wagens vindt, en rijdt daarmede over *Ober-Achern*, *Cappel*, en *Ottenhöfen*. Wij maakten den zoogenaamden grooten toer; eerst op *Renchen*, en zoo door het *Renchen*- en het *Lierbacherthal*, naar den voet der watervallen, die *Allerheiligen* tot eene bedevaartplaats maken van elk die in de werken des grooten Scheppers voedsel voor zijnen geest zoekt. Hoe zal ik echter den indruk beschrijven, dien de reis door de laatstgenoemde dalen op ons maakte! Van oogenblik tot oogenblik verandering van tooneel.

De snelstroomende rivier de *Renchen*, die duizend kleine watervallen vormt, bleef immer aan onze zijde, tot dat de *Lierbach* of *Grundenbach* bij eene bogt in den weg haar afwisselde, en voortaan ons met haar geruisch het oor streefde. Steiler en steiler werd de weg, die zich aan de regterzijde der beek om de bergen slingerde, zoodat wij van eene huiveringwekkende hoogte in het diepe dal nederblikten. Maar prachtig bleef de afwisseling van uitzigt die wij hadden. Eindelijk kwamen wij over *Oberkirch* en *Oppenau* ten vier ure in den namiddag aan den voet der watervallen, en verlieten het rijtuig, om nu weder van onze beenen gebruik te maken. De wagen ging naar het klooster, om ons te wachten. Een arme boerenknaap, met een grooten flaphoed op en armoedig in de plunje, maar van een allerliefst en vriendelijk voorkomen, bood zich aan als wegwijzer, en ofschoon de weg zich-zelfen wijst, wilden wij hem gaarne iets laten verdienen. Wij genoten dien dag zoo veel, zouden wij ook hem niet eenig genot gunnen, dien armen jongen! Wat zag hij met verbazing het muntstuk aan dat wij hem bij het afscheid gaven! Verscheidene malen zag hij heengaande naar ons om, en knikte ons een vriendelijk vaarwel toe, en opende dan weêr zijne hand om het ontvangen geld nog eens aan te zien. Wat kan men toch véél doen met weinig! En hoe veel genot geeft dat! Laat ik echter den weg niet om den gids vergeten! Langs de beek kwamen wij bij den eersten waterval, die uit eenige kleinere, onmiddellijk op elkander volgende bestond. Daarop aan den tweeden, derden en vierden; terwijl het voetpad onmiddellijk er naast opwaarts stijgt. Bij den laatsten klimt men de rots op langs trappen, vroeger langs ladders; hetwelk zeker voor velen schier ondoenlijk geweest moet zijn. De vijfde maakt eigenlijk met den vierden één geheel uit, maar door eene kromming in de bedding vertoont hij zich in tweeën aan het oog. Bij de zesden of den middelsten heeft men het schoonste gezigt van de geheele partij. Deze is een der grootsten en welligt van veertig of meer voet. Met den zevenden en achtsten ziet men hem te gelijk. En wat ge dan ziet - ja, ga heen en aanschouw het; want woorden of teekenpen kunnen het niet wedergeven! Oorverdoovend is het gedonder des waters, dat blank als sneeuw naar beneden stort. Onze gids, die ons eerst ter verfrissching een braambeziënstruik, rijk met vruchten

voorzien, en later blaauwbessen had aangeboden, kwam nu met een grooten 6 à 7 voet langen dennen paal aanslepen, en wierp dien van het bruggetje, dat tusschen den zevenden en achtsten val ligt, in den stroom. Met eene vreeselijke snelheid vloog hij voort en kwam, aan splinters geslagen op de rotsen, aan den voet van den zesden neder. Het uitzigt dat wij over genoemd bruggetje van boven naar beneden over zeven en zes hadden, hield ons een geruimen tijd in verrukking. Hoe gaarne hadden wij er een geheelen dag willen slijten! De tijd echter verbood ons nu er meer dan een enkel uur door te brengen, en wij begonnen weêr onze klimpartij, langs nummer 9, 10, 11, 12 - ja, waar zou ik met tellen eindigen? - tot dat wij de kloosterruïne aan het einde van het dal zagen liggen. Naar men ons zeide was de hoogte dien wij bestegen langs de vallen ongeveer 600 voet, ofschoon BÄDEKER het op 400 stelt. Ruim 250 trappen hadden wij op onzen weg op de steilste punten beklommen. En toch waren we niet vermoeid, toen wij de oude kloostermuren binnentraden, en de vriendelijke waard ons noodigde iets tot verversching te gebruiken. Een drietal van ons gezelschap wandelde nog naar het witte kruis, dat we hoog boven ons op eene rotspunt bij het beklimmen der vallen hadden gezien. Men vond echter niet dat de moeite beloond werd. Niet veel tijd hebbende, besloten wij een eenvoudig landelijk maal, bestaande uit forellen en pannekoek te houden, die beide zeer goed waren. Na een uur rustens kwam het rijtuig voor, en spoedden wij ons naar *Achern* terug, langs een weg die schoon is maar tamelijk steil een uur lang naar beneden gaat, tot dat men de vlakte bereikt. Na twee uren rijdens waren wij in den *Adler*. Ten tien ure vertrokken wij met den laatsten trein naar *Baden-Baden*, en ten half twaalf waren wij op onze kamers. - Later vernamen wij, dat zoo men den grooten toer over *Renchen* wil doen, men van *Baden* tot *Renchen* kan sporen, omdat in de laatstgemelde stad even goed rijtuig te bekomen is als te *Achern*. En het klooster-zelf? - vraagt ge misschien - vertelt ge daar niets van? Een weinig zij voldoende. In 1190 werd met den bouw begonnen. In 1802 werd het geseculariseerd, en op den 6^{den} Junij 1803 trof de bliksem het zoodanig, dat ook de schoone Gothische kerk, wier bouwvallen men nog bewondert, en die bij vroegere branden steeds ge-

spaard was gebleven, eene prooi der vlammen werd. Wil men nu weten wat ik, ten tweedemaal naar *Allerheiligen* gaande, doen zou, vooral bij het plan om verder te reizen: dan zou ik, na *Baden* geheel bezigtigd te hebben, des avonds of 's morgens naar *Renchen* vertrekken met den laatsten of eersten trein, om een geheelen dag aan *Allerheiligen* te wijden. Men zou dan tevens den tijd hebben om de *Mummelsee* te bezoeken, die in de nabijheid van *Allerheiligen* ligt. Hoog boven, digt onder den top van den 4000 voet hoogen, duisteren en eenzamen *Hornisgrinde*, breidt zich deze ronde, zwarte, diepe, ongeveer 200 schreden in doorsnede, watervlakte uit, rondom beschaduwd door ontzaggelijke dennenwouden.

Den volgenden dag wilden wij zoo wat half en half rustdag houden. 't Was Zondag. Te laat werden wij gewaar het juiste uur waarop de Protestantsche Godsdienstoefening in het *Duitsch* aanving. Wij begaven ons, uit den tuin van ons logement opklimmende, naar het ruime slot, waar juist de Hertogelijke familie gelogeerd was. Een tijd lang moesten wij in eene der zalen van het paleis wachten, tot de beurt aan ons kwam om onder begeleiding van een bediende te zien wat men verkoos ons te laten bezigtigen. Het waren drie allerprachtigste zalen, waarin de portretten der oude Markgraven van *Baden* zich bevonden; zoo van den Katholijken als later die van den *Baden-Durlachschen* Protestantschen stam. Rijk verguld en smaakvol gemeubeleerd waren deze vorstelijke vertrekken, waarin we gaarne wat langer zouden vertoefd hebben, zoo niet de verveling en haast van onzen gids ons genoodzaakt hadden ons verblijf zoo kort mogelijk te maken. Van daar begaven we ons naar de onderaardsche gewelven, die ten deele vroeger gediend hadden als *Romeinsche* baden, en gevangenissen van het Veemgerigt. In een der eersten kregen wij elk een blaker met eene kaars, om de laatsten, tot welke geen straal van het daglicht kan doordringen, te kunnen bezigtigen. Nog werden ons ijzeren krammen in de muren gewezen, welke tot het folteren der ongelukkigen, die hier den dood verbeidden, hadden gediend. Eene nis wees men ons aan als de plaats waar eene ijzeren zoogenaamde jufvrouw had gestaan, die de veroordeelden moesten kussen. Vlak daarvóór was een houten vloer, die een afgrond bedekte, waarin de kussers na de omhelzing nederstortten, en door ijzeren

messen geheel vernield werden. Van het oude slot liep naar deze onderaardsche kerkers een onderaardsche gang, waar langs de regters zich herwaarts begaven. In hoe verre dit alles waarheid zij, laat ik voor anderen gaarne te beslissen over. Of het Veemgericht hier zijne regtsoefeningen hield, wordt in twijfel getrokken. Uit het slot komende, vertoefden wij eene poos in den slottuin met zijne oude en hooge linden, om van daar het uitzigt op de stad te genieten, dat inderdaad schoon en éénig mag heeten. Vervolgens daalden wij weder naar beneden, langs een anderen weg, dan dien wij gekomen waren, en bezigtigden een paar Katholieke kerken, die ons evenwel niets bijzonders aanboden. In het voorbijgaan bezochten wij de verzameling van *Romeinsche* oudheden, die *Baden* heeft geleverd en waaronder verscheidene voorwerpen de aandacht van oudheidkundigen zekerlijk overwaardig zijn. De warmte dreef mij naar huis, terwijl mijne reisgenooten hunne ontdekkingsreize vervolgden. Later verhaalden zij mij een gedeelte der *Engelsche* Godsdienstoefening te hebben bijgewoond. Bij de vermeerdering der Protestanten te *Baden-Baden* zal er eerlang een kerkgebouw voor de laatsten uitsluitend worden ingerigt, hetgeen inderdaad voor de vreemdelingen de vervulling eener groote behoefte zal zijn. Na den maaltijd maakten wij met den wagen een uitstapje naar het zoogenaamde *Jagthuis*. Eerst klommen wij, terwijl het vocht der wolken, waardoor wij reden, ons aangezigt met eene zachte tinteling streelde, tot eene aanmerkelijke hoogte, van waar wij een uitgebreid gezigt over het *Rijndal* hadden. 't Scheen echter nu eene woestenij, waarin geen dorp of stad te vinden was. Wij zagen rondom slechts eene enkele kerk en toren door de nevelen heen; dat was de Munster van *Straatsburg*: het eenigste menschenwerk dat we nog zien konden. Welk een contrast leverde het op met de werken des Scheppers, die ons omgaven! Langzamerhand, naar mate wij daalden, kwamen steden, dorpen, vlakten, bosschen en velden weder te voorschijn: aan het *Jagthuis*, dat nog op eene tamelijke hoogte ligt, boden ons die een gezigt aan, waarvan de indruk onuitwischaar blijft. Na er ons eenigen tijd in verlustigd te hebben, stapten wij weder in onzen wagen, en reden, langs een anderen weg, door een woud, waar de Vrijescharen in den laatsten vrijheidskrijg almede slaags waren

geweest, naar *Baden-Baden* terug. En nu nog even naar het *Conversations-Haus*! Er was Concert. Nimmer hadden wij zóó iets aanschouwd. Zes in elkander loopende zalen waren als gepropt vol met dames en heeren. Wij hoorden uitmuntend fraaije muziek. Een obliagaat voor een vreemdsoortigen hoorn, die bijzonder moeilijk te bespelen was, werd meesterlijk uitgevoerd. Wij doorliepen de eene zaal na de andere, wierpen nog even een blik op de menigte bij de speeltafels, en gingen toen naar buiten, om in een boek- en prentwinkel naar geschikte *Souvenirs* van *Baden-Baden* om te zien. In de restauratie bij het *Conversations-Haus* gebruikten wij ons *soupé*. Daar is alles naar *Franschen* stijl en trant ingerigt. De zaal is prachtig, de bediening goed, het eten smakelijk, de prijs niet overmatig. Weltevreden gingen wij daarna huiswaarts.

Des maandagmorgens ten 8¼ ure riepen wij het schoone *Baden-Baden* ons vaarwel toe en stoomden langs *Buhl*, *Achern*, *Renchen* en *Appenweier* naar *Kehl*, waar wij aan het *Station* geschikte rijtuigen vonden om ons naar *Straatsburg* te brengen. Ten einde onaangenaamheden of oponthoud met de *Fransche* Commiesen te voorkomen, lieten wij onze hand-reistasschen, mantels en jassen in de naastbijgelegene restauratie, en begaven ons terstond op weg om den wereldberoemden *Straatsburger* Dom in originali te zien en te bewonderen. Onze andere bagaadje hadden wij van *Baden-Baden* geadresseerd aan het hôtel SCHRIEDER te *Heidelberg*, om ze daar later weêr aan te treffen; niet meer onderkleederen met ons voerende, dan wij voor dien tijd meenden noodig te hebben. Hoe minder ballast toch op reis, des te beter! Wij hadden den raad ontvangen zóó te doen en bevonden er ons wêl bij. Spoedig waren wij aan de *Rijnbrug*, en trokken die over. Maar hoe veel minder indruk maakt die 'Grootvorst van *Europa's* stroomen' hier, dan te *Maintz*, *Emmerik* en andere punten lager! Op het midden der brug stonden een *Fransche* en een *Duitsche* schildwacht, met elkander vreedzaam pratende, de grenzen te bewaken. Aan het Douanen-kantoor moesten wij afklommen en werd de wagen gevisiteerd. Terstond konden wij onze plaatsen hernemen en langs een lommerrijken weg, nevens welken wij, in 't voorbijgaan, een monument van den Generaal DESAIX zagen prijken, kwamen wij alras voor de poorten

van *Straatsburg* aan, dat zich als eene geduchte vesting voordoet. Zoo als ge weet, is *Straatsburg* den trouwloozen, verraderlijken LODEWIJK XIV bij den vrede van *Rijswijk* toegewezen, en sedert met den geheelen *Elzas* in het bezit van *Frankrijk* gebleven. Het deed mijn hart echter goed, dat, niettegenstaande eene overheersching van 170 jaren, de *Duitsche* taal nog altijd de taal des gemeenen levens, vooral der burgerklasse is. Vroeger was *Straatsburg* geheel Protestantsch; doch thans bestaat de bevolking uit 32,000 Lutherschen, 32,000 Roomschen en 8000 Joden. De stad is nog altijd eene stad van belang en de derde groote wapenplaats van het *Fransche* Rijk. Door de vijfhoekige citadel, die VAUBAN (1682-1684) bij hare vestingwerken voegde, is zij tevens eene der sterkste vestingen van *Europa*. Wij reden terstond door eene ruime straat naar den Munster. Een hoek omslaande zagen wij het kolossaal gevaarte vóór ons. Vier-honderd-negentig voet is de volbouwde toren hoog; twee-honderd-acht-en-twintig de onvolbouwde. Jammer dat deze niet ook voltooid is; welk een schoon geheel zou het dan vormen en hoe veel sterker zou de indruk zijn! Vóór het ruime hoofdportaal stapten wij af. Welk een arbeid is alleen daaraan besteed, en hoe kunstvol is er alles! Verbazing en verwondering deden 't ons zwijgend aanstaren, tot dat een gids, die zich spoedig aanmeldde, ons de bijzonderheden deed opmerken. ERWIN VON STEINBACH! welk een geest heeft uwe teekenpen bestuurd, toen gij dat grootsche werk ontwierpt, en hoe was het mogelijk dat u de moed niet ontzonk, toen volgens uw gemaakt plan het werk werd begonnen, dat gij toch niet zoudt kunnen voleindigen! - Wat ERWIN onvoltooid liet, zette zijn zoon JOHAN voort, en zijne dochter SABINA versierde het hoofdportaal met de heerlijkste beelden. In de eerste *Fransche* Revolutie werden honderden beelden nedergesleurd en vernietigd; doch later zijn zij, althans ten deele, weder vernieuwd. Vier ruitersstandbeelden versieren mede het geheel, namelijk: die van CLOVIS, DAGOBERT, RUDOLF VAN HABSBURG, en sedert 1823, LODEWIJK XIV, monsterachtiger gedachtenis, die, zoo ik meen, de plaats van KAREL *den Groote* heeft ingenomen. - De beschrijving van 't geheel in al de bijzonderheden zou een zwaar boekdeel kunnen vullen, en zelfs dáárin zou niet alles naauwkeurig zijn, vermits de beteekenis van vele personen en voor-

stellingen niet meer is aan te wijzen. Eer wij de kerk binnentraden, bragt de gids ons naar de voormalige woning van den onsterfelijken ERWIN, het *Frauenhaus*, waar wij vele bouwkundige oudheden bezigtigden, en inzonderheid een wenteltrap bewonderden, den grooten bouwmeester waardig. Ook waren daar de overblijfselen van het oorspronkelijke uurwerk in den Dom, dat wereldberoemd is, en waarover ik straks zal spreken. - Ten ruim elf ure des morgens traden wij den verheven tempel binnen door de zuidelijke deur, in wier nabijheid het uurwerk is geplaatst. Hoe indrukwekkend was hetgeen onze oogen nu aanschouwden! De gids echter stoorde onze gewaarwordingen, en wees op het uurwerk, dat juist het kwartier zoude aangeven. De geschiedenis van dit kunstwerk is deze. Het eerste astronomische en met automatische figuren daargestelde uurwerk werd in 1352 aan den tegenovergestelden wand van het tegenwoordige opgericht. Het tweede, welks kast nog de tegenwoordige is, werd reeds in 1547 begonnen, naar een plan dat twee werktuigkundigen, MICHIEL HERR en NICOLAUS BRUCKNER, gemeenschappelijk met den wiskundigen Professor der Akademie, CHRISTIAAN HERLIN, ontworpen hadden; maar de dood der twee eerstgenoemden, en de veranderingen door de Hervorming aan den Dom te weeg gebragt, deden het werk staken. In 1570 werd het weder opgevat, en de uitvoering nu aan den Hoogleeraar CONRAD DAZYPODIUS uit *Straatsburg* opgedragen. Deze raadpleegde met verschillende Geleerden, onder anderen met ERASMUS OSWALD SCHRECKENFUCHS, Leeraar der Mathesis en der *Hebreeuwsche* taal te *Freiburg*, over den vorm en den omvang van het op te rigten werk. Het werktuigkundig gedeelte werd nu toevertrouwd aan twee kunstenaars uit *Schaffhausen*, den gebroeders ISAAK en JORIS HABRECHT. Hunnen landsman, TOBIAS STIMMER, werd het schilderwerk aan de kast opgedragen. Daar DAZYPODIUS zich aan de tijdroovende, moeilijke leiding van den arbeid moest onttrekken, werd DAVID WOLCKENSTEIN uit *Breslau* er verder mede belast, en in 1574 was het gereed. Eerst 215 jaren later, in 1789, bleef het stilstaan. Daar het aan de eischen der toenmalige wetenschap volkomen voldeed, was het langen tijd een voorwerp van algemeene bewondering. Voor het tegenwoordige standpunt der astronomische kennis was het evenwel onvoldoende en ongeschikt. Toen nu, in 1838, den

voortreffelijken *Straatsburger* kunstenaar SCHWILGUE opgedragen werd het uurwerk weder te herstellen, deed hij het oude werk uitnemen, en plaatste hij 't, op nieuw in elkander gezet, tot een blijvend aandenken in het *Frauenhaus* - de voormalige woning van ERWIN. In stede van het oude kwam er nu een geheel nieuw werk, dat zijn maker insgelijks tot een duurzaam gedenkteeken zal strekken. In 1842 werd het ingewijd. Ik zal beproeven er eene beschrijving van te geven, die evenwel niet anders dan gebrekkig kan zijn. Aan den oostelijken wand van den zuidelijken kruis-arm verheffen zich drie op één vierkant voetstuk rustende afdeelingen van het werk. De regter is in den vorm van een toren, op welks toppunt een groote haan staat. De linker is een wenteltrap, waar langs men tot boven in de middelste afdeeling kan klimmen. De laatstgenoemde is de hoofd-afdeeling en trekt het eerst en meest de aandacht. Beneden aan het voetstuk, dat met een hek omgeven is, staat de Hemelglobe, die de dagelijksche bewegingen volgt en voor de geographische breedte van *Straatsburg* ingerigt is. Zij bevat 5000 sterren. Achter deze is de Eeuwigdurende Kalender of Almanak in een beweegbaren kring; daarnevens zijn standbeelden van APOLLO en DIANA, en op den achtergrond de allegorische voorstellingen der vier wereldmonarchen. In de middelste ruimte is de zoogenaamde *schijnbare tijd* aangewezen. Op de linkerzijde des geheels is de Kerkelijke Feestwijzer; op de regterzijde zijn de zons- en maand-eveningen aangebragt. Onder den Kalender verschijnen achtereenvolgend de beeldtenissen der mythologische godheden naar welke de *Romeinen* de dagen der week noemden. Wij zagen dus op Maandag DIANA. Aan de beide kanten zijn schilderijen van STIMMER, die *de Schepping, de Zonden, de Wedergeboorte, de Overwinning van CHRISTUS, de Opstanding en het laatste Gerigt* voorstellen, met toepasselijke Bijbelplaatsen er nevens. Daarboven verheft zich de zoogenaamde Leeuwengalerij, als kroonlijst des voetstuks van het geheele werk, in welks midden zich eene kleine cijferplaat bevindt, die den middelbaren tijd aangeeft, en aan elken kant een genius heeft, waarvan die ter linkerzijde de kwartieren slaat, terwijl die aan de regterzijde aan het einde van elk uur eenen zandlooper omkeert. Boven deze plaat is in de middenkast, zoo zal ik de hoofd-afdeeling maar noemen, een planetarium, op

't welk zich de zeven zichtbare planeten volgens haren stand om de zon bewegen. Daarboven worden de verschillende schijngestalten der maan aangewezen. - In eene boven deze zich bevindende ruimte staat de dood, met eene klok in de hand. Bij het eerste kwartier nadert een kind, houdt stand bij den koning der verschrikking, slaat één slag op de klok, en verwijderd zich voorwaarts; bij het tweede kwartier komt een jongeling en slaat er twee; bij het derde een man, die drie slagen, en bij het volle uur een grijsaard, die vier slagen doet. Daarop slaat de dood het volle uur zelf. - Boven deze beweegbare figuren staat in de hoogste afdeeling, midden in, de Zaligmaker der wereld. Des middags ten twaalf ure en des avonds ten zes ure, naderen de Apostelen, één voor één, den Heer, wenden zich, voor Hem staande, tot Hem, met eene buiging, terwijl de Heiland de handen opheft en hen zegent; waarna zij zich statig, van de linker- naar de rechterzijde gaande, verwijderen. Bij den vierden, achtsten en twaalfden Apostel kraait de haan, die op den top des torens van de regter-afdeeling staat. Eerst begint hij te klapwieken tot driemaal, werpt dan zijn kop in den nek, opent den bek en doet het kukeleku op eene begoochelende wijze door de ruime kerkgewelven klinken. - Wij waren er juist op het middaguur, en bewonderden, met eenige honderden nieuwsgierigen, die zich er dagelijks op dat uur verzamelen, het vernuft en de bekwaamheid der vervaardigers. - In den koepel, die het middenstuk dekt, vertoonen zich de Profeet JESAJA en de vier Evangelisten; hooger vier Seraphijnen, en geheel bovenop de Meester der Vrijmetselaren, de bouwheer van den Dom, met het wapen van het *Frauenhaus*. Op de linker-afdeeling ziet men de Muze URANIA, daaronder het symbolum der vier Monarchen, en onderaan het beeld van den sterrekundige COPERNICUS, benevens de drie schikgodinnen, aan de zijde van het torentje; allen door STIMMER geschilderd. Ziedaar u het kunststuk zoo duidelijk beschreven als ik vermogt. Van den grond tot aan den top is de steenen kast ongeveer 60 voet hoog, zoo ik meen, en omstreeks 16 à 20 voet breed.

Het kerkgebouw op zich-zelf maakt een verbazenden indruk. Drie-honderd-vijf-en-vijftig voet lang, honderd-twee-en-dertig voet breed en honderd voet hoog, was 't het grootste, maar 't was tevens ook het schoonste gebouw, dat wij

ooit hadden betreden. Het statig halfdonker, dat binnen zijne wanden heerschte, bragt ons in eene ernstige stemming. Die hoogte, die breedte, die diepte, zij verheffen de ziel onwillekeurig tot Hem, die boven alle hoogte, breedte en diepte Zijn Troon heeft gesticht. Bijna een uur wandelden wij binnen deze muren rond, en altijd trok weder iets nieuws, iets schoons onze aandacht. Inzonderheid deden dat de preêkstoel en het orgel. Het laatste, onlangs met eene nieuwe kast in Gothischen stijl versierd, is van het jaar 1714. Reeds in 1260 had de kerk een orgel, door een Dominikaner Monnik gebouwd; een later orgel, van het jaar 1327, werd gemaakt door CLAUS KARL, een timmerman. Het tegenwoordige, van ANDREAS LEBBERMANN, hangt in het middenschip tegen den noordelijken kant, tusschen twee pilaren. De kansel is ongemeen fraai. Hij werd naar het plan van den bouwmeester JOHANNES STAMMERER vervaardigd in 1486, ten behoeve van den beroemden GEILER VON KAISERSBERG, die dertig jaren lang de *Straatsburger* Christenheid door zijne krachtige welsprekendheid wist te boeien. - De onderkerk beneden het koor, waarin jaarlijks eene dienst wordt verricht, is merkwaardig; maar wij vertoefden er niet lang, om de kilheid en dompige lucht die er in heerschten. Het koor is benevens deze het oudste gedeelte der kerk, en vertoont de geheele ontwikkeling der Gothische bouworde in hare verschillende tijdperken.

‘Nu naar de Thomaskerk!’ riepen wij onzen koetsier toe bij het verlaten van den Dom. In het voorbijrijden zagen wij op de paradeplaats het standbeeld van den Generaal KLEBER, een geboren *Straatsburger*, die, den 14^{den} Junij 1800, te *Kairo* in *Egypte* werd vermoord. - Ook, op de *Guttenbergs-plaats*, vroeger de groenmarkt, dat van den vermeenden uitvinder der Boekdrukkunst. - De Thomaskerk is eene der oudsten van *Straatsburg*. Zij is in 1031 in den rondbogen stijl gebouwd, en vervolgens, in de tweede helft der 13de en in den loop der 14de eeuw, in den spitsbogenstijl verder opgetrokken. Deze kerk behoort den Protestanten. In het koor, op de plaats waar vroeger het Hoog-altaar stond, verheft zich de graftombe van den Maarschalk MAURITS *van Saksen*, zoon van den *Poolschen* Koning AUGUST I, Keurvorst van *Saksen*, en de om hare schoonheid beroemde Gravin AURORA *van Königsmark*. LODEWIJK XV deed het oprigten. In het bovenaangehaalde

werk: *de Rijn* enz. vindt men eene juiste afbeelding van dit kunststuk, door TOMBLESON. Regtstandig treedt de gelauwerde Maarschalk, met den staf in de hand, van een paar trappen af, naar eene door den dood geopend wordende doodkist, terwijl eene wanhopende vrouw met de regterhand den Maarschalk, met de linker den dood tracht te weêrhouden. Deze vrouw verbeeldt het bedroefde *Frankrijk*. Ter andere zijde, aan het voeteneinde der doodkist, staat HÉRCULES, op zijne knods leunende, te treuren. Op den tweeden grond, achter HERCULES, zijn de wapendieren der door den Maarschalk bestreden Mogendheden: de *Oostenrijksche* Adelaar, de *Hollandsche* Leeuw, en de *Engelsche* Luipaard, op gebroken veldteekenen. Achter het beeld van *Frankrijk* (of de wanhopende vrouw) staat een genius met gebluschte fakkel, vóór de zegevierende vanen van *Frankrijk*. Het geheel maakte een treffenden indruk op ons, en strekt den vervaardiger, PIGAL, niet minder dan den Maarschalk, tot een blijvend eereteeken. Buitendien bevat deze kerk ook nog de grafteekenen en busten van SCHÖPFLIN (ob. 1771), KOCH (ob. 1813, door OHMACHT), OBERLIN (ob. 1806), SCHWEIGHÄUSER (ob. 1830), EMMERICH (ob. 1840), HERRENSCHNIEDER (ob. 1843). In eene zijkapel ziet men er twee mummiën, in kisten met glazen deksels, zijnde van een Graaf NASSAU SAARBRÜCKEN en zijn veertienjarig dochttertje, welligt uit de 15de of 16de eeuw. De kleederen van de laatste waren nog ongeschonden, maar die van den Graaf had men moeten hernieuwen.

Bij 't bezigtigen van deze kerk lieten wij 't te *Straatsburg* rusten. Het voornaamste hadden wij er gezien, en onze reis had geen wetenschappelijk doel. Spoedig waren wij te *Kehl* en aan het *station* terug, waar wij, aan een eenvoudig middagmaal, ons sterkten voor onzen togt naar *Freiburg*, werwaarts wij ons met den *Schnelltrein* wilden begeven. - Spoedig waren wij weder te *Appenweier*, en op den *Badenschen* trein gezeten. Zal ik al de steedjes, dorpjes en vlekjes opnoemen, die we nu voorbijvlogen? - De aanblik van eene enkele maakte ons weemoedig. 't Was die van *Ettenheim*, een half uur van den spoorweg, bij den ingang van het *Munsterdal* gelegen. Daar woonde, in 1804, de Hertog van *Enghien*, zoo hij meende rustig op *Badensch* gebied. NAPOLEON deed hem verraderlijk overvallen, en reeds zes dagen daarna was hij

even wederregtelijk te *Vincennes* doodgeschoten. - Aan *Zähringen*, het oude stamslot van de Groothertogelijke familie, boven op een hoogen berg, alleen nog vertegenwoordigd door den bouwval van een zijner torens, werd een belangstellende blik gewijd, terwijl ons de schoone landstreek bestendig in verrukking bragt. Onze wagen was de achterste van den trein en ingerigt op de wijze van onze omnibussen. De achterste deur was opengezet, en nu konden wij niet alleen zien wat bezijden, maar ook wat achter ons was. En dat alles zagen wij bij het heerlijkste zomerweder. Inzonderheid trof ons het landschap toen wij ons bevonden tusschen den *Keizerstoel*, eene bergketen, die zich drie uur ver langs den *Rijn* en het *Schwartzwald* uitstrekt. - Eindelijk bereikten wij *Freiburg*, en het *Zähringer-Hof* nam ons gastvrij (in logement-houders-stijl) binnen zijne wanden op. Juist zes uren nadat wij den *Straatsburger* Dom met verbazing hadden beschouwd, stonden wij voor dien van *Freiburg*. - En, vraagt gij nu: 'welke van beiden spant de kroon?' - De *Straatsburger* Kolossus doet het, wat de grootte en hoogte betreft, maar de *Freiburger* wint het, dunkt mij, in volkomenheid. Statig rijst de toren des laatsten in het midden vóór het gebouw omhoog, en vormt een bekoorlijk geheel met de kerk. Inzonderheid valt dit in het oog aan de noordwestzijde, in den hoek van het plein, waar men het geheel met een enkelen blik kan overzien. Zij is, onder alle de groote Gothische kerken van *Duitschland*, de eenige geheel voltooide. Men begon den bouw in 1152; het schip, de westzijde en den toren in 1236, het koor in 1530. De hoogte des torens bedraagt drie-honderd-vijf-en-tachtig voet; hij is dus honderd-en-vijf voet lager dan die van *Straatsburg*. Hij rust op een vierhoekigen grondslag en stijgt dan in een slanken achthoekigen bouwtrant omhoog, met eene opengewerkte spits. Onder den toren is de hoofd-ingang der kerk door een met beeldwerk rijk versierd portaal. Wij traden binnen, en vonden allen dat zij zich nog schooner voordoet dan de *Straatsburger*, die wel hooger, maar niet zoo lang is. - Inzonderheid trokken onze aandacht de rijk en fraai beschilderde glasramen; het steenen beeld van BERTHOLD V, den laatsten Hertog van *Zähringen* (ob. 1228), en andere voorstellingen in de zuidelijke en noordelijke kruisarmen. - Het zuidelijke portaal valt van buiten in het oog door eene smake-

looze bijvoeging van de 14de eeuw, en wordt daardoor niet weinig ontsierd. - De kerk was ledig; behalven ons was er maar één mensch; wij vonden dien biddende.

Tegenover dat zuidelijk portaal staat het oude koophuis, dat in de 16de eeuw is gebouwd en aan den voorgevel prijkt met kleine standbeelden van MAXIMILIAAN I, FILIP I van *Spanje*, KAREL V, en FERDINAND I.

In de *Keizerstraat* zijn twee schoone bronnen: de eene oud en in Gothischen stijl; de tweede daargesteld in 1807, ter eere van den Groothertog KAREL FREDERIK. De *Martinuspoort*, aan het zuidelijke einde der straat, met het beeld van den heiligen MARTIN in fresco, heeft een opschrift ter herinnering van de dapperheid der *Freiburger* burgers tegen de *Franschen* op den 7^{den} Julij 1796.

Wij begaven ons, na in de stad rondgewandeld en wat ons verder merkwaardig voorkwam bezigtigd te hebben, naar den *Schlozberg*, onder 't geleide van een Commissionair, JEAN genaamd, wiens tong onophoudelijk in beweging was, nu in 't *Duitsch*, dan in 't *Fransch*. Hij was een goed zestiger, die veel gezien en ondervonden had. Wij hadden regt schik in zijne vertellingen, die alle blijken gaven van welbekendheid met de steden en plaatsen waar hij geweest was, maar inzonderheid met *Freiburg* en deszelfs omstreken. Het gezigt van den *Schlozberg* vergeet ik niet ligt. Het is een der schoonsten die wij genoten hebben. Beneden ons de stad met hare kerken en torens, en onder dezen de trotsche, statige Dom. Links eene bekoorlijke vallei, die wij den volgenden morgen door zouden rijden; in de verte de *Kaiserstuhl*, dat zonderlinge natuurverschijnsel, met zijne steden en dorpen, in den gloed der ondergaande zon, een weergaloos geheel vormende! - Het gezigt was, in één woord, verrukkelijk. JEAN zag dat dagelijks, en toch scheen hij er niet ongevoelig voor geworden. Zijn pligt echter als Cicerone vergat hij niet; zelfs niet bij het bier en brood, dat intusschen was aangebragt, meer ten zijnen dan ten onzen behoeve. 'Die kerk daar' - zeide hij, met zijne regterhand regtsaf wijzende - 'is de Protestantsche kerk. Zij is in rondbogenstijl opgetrokken en heeft inwendig niets bijzonders. Zij was eens de kerk van de oude Abdij *Thennenbach*, die vóór eenige jaren, om ze voor geheel verval te behoeden, afgebroken, en drie uren ver per as hier

heengevoerd en geheel weder met dezelfde materialen opgebouwd is.' - Wij bedankten JEAN voor zijne mededeeling, klommen den berg weder af, wandelden nog eenige straten door, namen den Dom nog eens van de oost-, west-, en noordelijke zijde op, kochten eenige *Souvenirs de Fribourg*, begaven ons vervolgens naar ons logement, en vlijden ons spoedig ter rust; want den volgenden morgen ten zes ure zou ons rijtuig vóór zijn, om ons tot *Schaffhausen* langs den weg door het *Höllenthal* te brengen. - *Freiburg* heeft 15000 inwoners, waaronder 2000 Protestanten, en is de oude hoofdstad van het meer dan vijfhonderd jaren lang (tot 1805) *Oostenrijksche* district *Brungau*. Thans behoort het tot *Baden*, en heeft eene Roomsche Universiteit, zoo als *Heidelberg* eene Protestantsche.

Des morgens ten zes ure alzoo zetteden wij ons in een gemakkelijken wagen, dien wij evenwel niet zonder moeite waren magtig geworden. Om dezen tijd van het jaar doet menigeen nog den togt door het *Höllenthal*, en zoo komt men dan wel eens wagens te kort om de reizigers te vervoeren. Nu is er wel eene diligence, die in elf uren de reis aflegt, maar een gezelschap van 3, 4 à 5 personen doet beter een rijtuig te nemen, 't zij bij een gewonen koetsier, 't zij bij den postmeester. Vier-en-dertig gulden werd ons gevraagd voor de 18 uren afstands, maar dan kregen wij driemaal voorspan, en twee geheel versche paarden te *Stühlingen*, om bij tijds te *Schaffhausen* te zijn. Wij hadden ons daarover niet te beklagen, daar het, zoo als 't scheen, *prix fixe* was. Met het heerlijkste weder verlieten wij *Freiburg* en reden het schoone *Kirchzarththal* in, dat, door de *Dreisam* doorstroomd, links en regts het oog boeit door de afwisseling van tooneelen. - Hoe vroeg het ook ware, wij behoefden ons tegen een kouden morgenwind niet te wapenen. Ook hier was het, even als te *Baden*, eene fluweelen lucht, die wij inademden, en die ons streelde. - Bij het dorp *Burg* begint de weg te stijgen en krijgt het dal den naam van *Himmelreich*; een naam, dien wij gaarne aan het geheel reeds doorgereden dal zouden willen toekennen. Hij wordt aan deze streek echter gegeven in tegenstelling van het *Höllenthal*, dat men welras door den zoogenaamden *Höllentpass* bereikt. Aan den ingang van dien pas, op de hoogte, is de ruïne van de burg *Falkenstein*, die ons aan BURGER's *Pfarrerstochter von*

Taubenheim, aan BILDERDIJK's vertaling van, en SPANDAW's vervolg op die romance deed denken. De eigenlijke *Höllentpass* is slechts 15 minuten gaans lang. Lang genoeg echter om die hem doorgaat, met bewondering, ja, met schrik en vreeze te vervullen. Hemelhooge donkere rotsenmassa's dreigen den reiziger te verpletteren, indien hij 't waagt den weg die vóór hem ligt te betreden. Vreeselijk is die aanblik! Het naauwste gedeelte is de *Hirsch-sprong* genaamd, omdat, zoo als de *Sage* verhaalt, een hert van de eene rotspunt naar de tegenoverliggende gesprongen zou zijn. Wat daarvan zij doet niets ter zake, maar men zou 't niet gezegd hebben als er op den eersten aanblik geene waarschijnlijkheid voor bestond. De koetsier reed stapvoets, om ons tijd en gelegenheid te geven alles naauwkeurig op te nemen. Regts en links, vóór en achter, naar boven en onder, wendden wij onze blikken, en aanschouwden de werken van Gods Almagt met verbazing. De geheele breedte van het dal wordt door den weg en de bedding eener beek ingenomen, en bedraagt dus slechts weinig tientallen voeten. Bijna loodrecht stijgen de rotsen aan weêrsijden omhoog, en dit veroorzaakt eene duisterheid, die den indruk nog vermeerderd; ofschoon zij niet zoo zwaar is als die van den nacht, zoo als zeker reiziger de vrijheid neemt te zeggen. De koude deed zich hier onaangenaam gevoelen, zoodat wij allen naar mantels, jassen en doeken grepen, om er ons tegen te dekken. Ik zocht mijn thermometer en hij toonde mij 56° FAHRENHEIT. Het speet mij, dat ik er niet in 't *Kirchzärther-thal* op gezien had, omdat ik nu niet naauwkeurig het verschil kon opgeven. Daarop begon het te regenen. Dat hadden wij bij zulk een heerlijken morgen niet verwacht. Maar onze koetsier troostte ons met de woorden: 'als het nergens regent, regent het nog in 't *Höllenthal*.' - Intusschen zagen wij steeds belangstellend rond, en merkten spoedig het eerste huis in *Zwitserschen* bouwtrant op. Een troep voetreizigers, aan den weg gelegd, en die veel van *Zigeuners* hadden, kostten ons hier eenige kreutzers. Eindelijk kwamen wij, aan 't einde van het dal, aan eene herberg, de *Höllensteig* geheeten. Daar moesten wij voorspan krijgen, om ons tegen de hoogte op te slepen. Met nieuwsgierige blikken zagen wij er naar een vrachtwagen, die bespannen werd met zestien krachtige paarden. Toen hij in beweging gekomen

was, gingen wij binnen, en vonden in eene ons aangewezen kamer, tot ons groot genoeg, eene warme porseleinen kagchel, en ook warme melk, die ons verwarmde. Na een half uur rust liet zich de stem van onzen koetsier hooren, en begonnen wij de steilte te beklimmen, terwijl hij ons met den ledigen wagen met vier paarden bespannen volgde. Spoedig haalden wij den vroeger vertrokken vrachtwagen weder in, en liepen hem voorbij. Zes of acht mannen waren bezig met ellenlange zweepen de paarden aan te moedigen, en wat mij vroeger was verhaald, en toen bijna ongeloofelijk was voorgekomen, zag ik letterlijk bewaarheid: als zij drie stappen voorwaarts deden moesten ze rusten, en dan ging de wagen weder een anderhalven stap terug. En toch was de weg zoo steil niet meer als vroeger. Hij is in de laatste twee jaren veel verbeterd, en men was nog altijd bezig de steilste punten weg te nemen, of liever, men was bezig een geheel nieuwen weg te maken met grootere bogten en wendingen. Toen wij, op de hoogte gekomen, een blik terugwierpen, zagen wij in eene huiveringwekkende diepte, waaruit de met wouden bekleede bergtoppen, onder anderen van den *Feldberg*, omhoog stegen. Wolkenmassa's drongen tegen hen aan, en losten zich op in regenbuijen, die ons uit de verte bedreigden, maar die wij nog gelukkig ontkwamen.

Eer ik afscheid van den *Höllensteig* en het *Höllenthal* neem, moet ik de bijzonderheid niet verzwijgen, dat de weg door het laatste is aangelegd door de *Oostenrijksche* Regering, voor en ten behoeve van de ongelukkige MARIE ANTOINETTE, toen zij als bruid van LODEWIJK XVI zich naar *Frankrijk* zoude begeven. De beklagenswaardige Vorstin heeft dien ook het eerst bereden.

In ruim drie kwartier dachten wij boven te zijn; doch na een kwartier gereden te hebben, klommen wij op nieuw. Bij den eersten opgang waren we tot 2038 voet, bij den tweeden tot 2796 voet gestegen. Nu klommen of daalden we bij afwisseling, tot dat we aan de *Titisee* kwamen, een meer, dat zich op 2398 voet boven de oppervlakte der zee bevindt, en veel overeenkomst heeft met de *Laachersee* aan den *Rijn*, tusschen *Andernach* en *Brohl*, in 't gebergte. Het is een verraderlijk water. Wie 't waagt er in te baden, heeft het lot te vreezen, dat vóór twee jaren twee *Bonner* studenten

trof, die, onbekend met het gevaar, hunnen trek naar een verkoelend bad met het leven bekochten. Naauwelijks hadden zij zich in het water begeven of de grond zonk onder hen weg, en zij verdwenen voor immer; zoo luidde althans het verhaal dat ons gedaan werd. - Een nieuw voorspan moest ons tot 3202 voet brengen. Wij wandelden weêr naast het rijtuig en genoten, zijwaarts en rugwaarts blikkende, treffende uitzigten over de *Titisee* of de vallei door welke de *Wutach* stroomt, die uit de *Titisee* ontspringt. Over *Saig*, een dorp, kwamen wij tegen den middag te *Lenzkirch*, dat 2527 voet boven de oppervlakte der zee ligt, en waar vele *Schwartzwalder* klokjes van allerlei soort gemaakt worden. In het logement de *Adelaar* of *Post*, waar wij afstegen, hingen er te koop van verschillende grootte; de prijzen echter waren hooger dan waarvoor men ze in *Holland* kan krijgen. Na een goed middagmaal gingen wij naar buiten om het stadje of dorp, wat het wezen mogt, zoo veel wij konden te leeren kennen. Maar vlak tegenover het logement stond een huis met het opschrift: *Stroohoeden-Fabriek*. Welke dame zou zoo iets voorbij kunnen gaan? Wij werden echter teleurgesteld, want wij vonden wel een magazijn, maar geene fabriek van stroohoeden, en juist het vervaardigen der zoogenaamde *Italiaansche* stroo-voorwerpen hoopten wij er te zien. Wij kochten een paar kleinigheden, en toen we terugkwamen stond het rijtuig ons reeds te wachten. Een afwisselend schoone weg voerde ons door *Holzschlag* en *Gundeldwangen* naar *Bonndorf*, waar de paarden moesten uitblazen. Een half uur achter *Bonndorf*, op de hoogte, opent zich, bij helder weder, een heerlijk uitzigt op de gansche *Alpen*-rij, van *Sântis Glärnisch* en *Todi* af tot aan den zwarten *Wetterhorn*, de *Jungfrau* en *Blumlis-alp*. Wij troffen het nu echter niet met het weder. Wel zagen wij de trotsche gevaarten nevelachtig zich verheffen; maar wisten niet, zoo min als vroeger reeds bij *Saig*, of wij ze inderdaad vóór ons hadden, dan of onze verbeelding ons parten speelde. Later begrepen we dat wij ze in waarheid hadden gezien.

Achter *Wellendingen* in eene lagere streek ziende, die zich links van den weg op drie- à vier-honderd passen bevond, werden wij verrukt door een regenboog beneden ons. Zoo naderden wij tot het slot *Hohentupfen*, en reden door de poort

en over het plein heen, waar onze koetsier de beide achterwielen vastmaakte, en wij eene vervaarlijke steilte moesten afdalen, om *Stühlingen* te bereiken, dat in de diepte, eenige honderden voeten lager, zich aan ons vertoonde - schier lijnregt beneden ons. Op mijn gemak was ik niet gedurende die nederdaling, en hoe goed vaderlandschgezind ik ook ben, voor geen goud ter wereld maakte ik dien togt naar onderen met een *Hollandsch* gespan en wagen. Wij waren dan ook niet weinig in onzen schik toen wij in behouden haven waren. Spoedig was de wagen van nieuwe paarden voorzien, en reden wij door het schoone dal over de brug van de *Wutach*, die hier de grensscheiding tusschen *Baden* en *Zwitserland* maakt, het laatste binnen. - De weg slingert zich verder tusschen de ooft- en wijnrijke afhellingen van het bovenste en onderste *Randengebergte*, en schonk ons menig aangenaam gezigtspunt. Onze versche paarden deden goed hun best, om ons nog vóór het vallen van den avond te *Schaffhausen*, of liever tegenover den *Rijnval* aan het Hôtel-WEBER te brengen. Eene kromming in den weg deed ons voor een oogenblik den *Rijn* en den waterval zien. Wij hoorden het gedonder des laatsten, en ons verlangen om hem te zien klom tot ongeduld, toen wij vóór het hôtel stil hielden, en op onze vraag: of wij geborgen konden worden, een toestemmend antwoord kregen. 'Moeten wij naar boven?' - 'Neen' - was het antwoord - 'hier beneden', en de *Kellner* opende ons een drietal kamers gelijkvloers, waarvan twee het uitzigt op den wereldberoemden val hadden. Opgetogen stonden wij daar en konden ons niet verzadigen aan 't geen wij aanschouwden. - Wij hadden den *Rijn* sedert *Straatsburg* niet wedergezien, en hadden wij ons daar niet reeds voorgesteld, dat hij te *Schaffhausen* nog smaller zou wezen dan hij daar is, in vergelijking van zijne breedte te *Maintz*, *Coblentz*, *Keulen* en *Emmerik*, wij zouden ons dan teleurgesteld hebben gevonden. Nu echter viel hij ons, wat de breedte betreft, mede, ofschoon die nog veel verliest door de hoogte waarop men zich in het Hôtel-WEBER bevindt. Wat we echter zoo uit de hoogte en in de verte zagen en hoorden, verlangden we van nabij gade te slaan. Door den tuin van WEBER ging het berg-af, en begaven wij ons naar het koffijhuis, dat beneden aan den oever tegenover den val zich bevindt. De hoogte van den val is,

zegt men, 75 à 80 voet. Om mij, ware 't mogelijk, te verzekeren dat hij zoo hoog is, stond ik op zeker punt bij het afdalen stil en trok met het oog eene lijn tot de bovenste bedding; vergeleken met de hoogte waar ik stond, kon ik mij nu zeer goed overtuigen, dat men den val niet te hoog maakte in de berekening. - De avond overviel ons spoedig, en vol bewondering, geroerd en getroffen, keerden wij terug, honderd malen den blik op het kokende schuim vestigende, dat met een '*ongehoord gedonder zich in den afgrond stort.*' Ons voornemen was, den volgenden morgen naar het kasteel *Laufen* te gaan en alles nog beter en naauwkeuriger op te nemen. Vermoeid gingen wij ter ruste, maar zouden we slapen? Wie zou dit kunnen bij zulk een geweld? - Ik vlijde mij neder, doch hoorde niet alleen den val, maar ik zag hem ook in mijne verbeelding. Hoorde ik hem echter wel inderdaad? was ik waarlijk te *Schaffhausen*? was het niet een droom? - zoo dacht ik; doch eer ik aan slapen dacht, had MORFEUS mij in zijne zachte armen opgenomen, en tot bijna ten vier ure in den morgen hield hij mij met de aangenaamste droomen bezig. Toen ik ontwaakte was het nog duister. Dat had ik den vorigen avond gewenscht. Mijn horologie, dat het uur aanwees, waarschuwde mij niet weêr in te sluimeren. Stil sloop ik van mijn leger, om mijnen rusteloozen nieuwen buurman den *Rijnval* een morgengroet te brengen. Langzamerhand begon het licht te worden. Ik kleepte mij geheel, en toen de zon hare eerste stralen op het schoone landschap wierp, stond ik buiten in de vrije lucht. Helder en onbewolkt was het geheele uitpansel. In de verste verte, aan mijne rechterhand en regts vóór mij, schenen echter sneeuw witte wolken den horizon te beperken. Zouden dat de toppen der *Alpen* zijn? Er was niemand om mij deze vraag te beantwoorden. Ik trad weder in huis, en toen onze vriendelijke gastheer mij in den gang met een 'goeden morgen! zijt gij al op?' had begroet, was mijne eerste vraag: 'zijn dat de sneeuwtoppen, die men daar buiten aan de rechterhand ziet?' - Met een uitroep van verrassing: 'hebt gij iets gezien!' snelde hij met mij naar buiten, en zijn: 'ja waarachtig, dát is het *Berner Oberland*; dáár is de *Schreekhorn*, de *Finsternhorn*, de *Jungfrau*; dáár is het *Haslithal* en de *Grindel*; dáár het *Uri*- en *Unterwalder gebergte*; dáár het *Reussthal*; dáár de *Glärnisch*, de

Säntis enz. enz.' overtuigde mij, dat het waar was 't geen hij mij zeide: dat niet elke morgen hier zoo veel schoons te aanschouwen gaf. Spoedig wekte ik mijne reisgenooten om het met mij te smaken, en ik behoefde hen niet ten tweedemale te wekken, toen ik hun de reden mijner rustverstoring had medegedeeld. Op den balkon der eerste verdieping verlustigden wij ons nog een tijd lang in den aanblik der sneeuw Witte toppen, tot de morgennevelen, die uit de dalen opstegen, ze aan ons oog onttrokken, en onze aandacht bepaalden tot hetgeen ons van meer nabij omgaf. En hoe zou ik nu in staat zijn wat ik zag te beschrijven? - Stel 't u voor! - Een rijk heuvelachtig landschap ligt vóór u, begrensd door eene eenigzins hoogere streek. Tusschen deze en het dorp *Neukausen*, dat gij aan de linkerhand ziet, komt de *Rijn* met een bogt te voorschijn, regt op u af. Vóór dat hij aan den eigenlijken val komt, bruist hij tegen en over rotsen, die hem in zijne vaart trachten te stuiten, tot dat hij, in een anderen bogt, dien hij maakt, met het geweld des donders zich nederstort door vijf verschillende wegen. Loodregt is de val niet, maar meer hellende. Drie verschillende rotsgroepen, waarvan die naar het kasteel gespleten schijnt, begroeid met boomen en struiken, betwisten hem nog altijd, doch te vergeefs, den doortogt. In de lagere bedding vormt hij, op eenige honderden schreden afstands, weder een bogt, tusschen hooge oevers, en onttrekt zich aan uwen blik. - De dampen, die uit hem opstijgen, doen u echter nog zijn loop raden, in gedeelten van het landschap, 't welk hij doorkronkelt. - Wie zou zich hier niet den aanhef van den tweeden Zang van HELMERS' *Holl. Natie* herinneren moeten? 't Is niet overdreven wat hij zegt van den *Rijn* in deze regels:

En stort bij Lauffen zich, met ongehoord gedonder,
In d' afgrond; schuimt, en bruist, en woelt, en wringt van onder
De klippen zich hervoort; getergd door wederstand,
Verbreekt, verbrijzelt hij de rotsen aan zijn kant.
Een hel van water stort hij neêr met schriklijk klateren.

Na spoedig ontbeten te hebben daalden wij weder af, en kwamen aan het koffijhuis, waar wij in een bootje stapten, dat ons naar het kasteel zou brengen. Schoon tamelijk ver van den val verwijderd, voelden wij toch zijne werking in de

dansende beweging van het ranke vaartuig dat ons droeg. Spoedig waren wij aan de overzijde, en na een duchtigen klim traden wij het kasteel binnen. Eerst zagen wij nu uit de hoogte, toen eenigzins lager uit een koepel, en eindelijk van de gaanderij, die beneden aan den val is gemaakt, het natuurtooneel in al zijne bijzonderheden. Treffend was het uitzigt op al deze punten. Uit den koepel zagen wij, even als boven, in een gedeelte van den val, het smaragdgroene, heldere water over eene gladde tafelrots stroomen, om terstond in sneeuw- en wolwit schuim zich naar beneden te storten. Op de gaanderij beneden konden wij, al schreeuwende, elkander niet dan ten halve verstaan, en ofschoon door regenmantels gedekt, kwamen wij met natte hoofden en voeten van daar terug. - 'Jammer' - zeide onze gids - 'dat de lucht zoo bewolkt is, want nu kunnen de Heeren den regenboog niet zien!'. - Daar brak de zon juist door de wolken, en een paar minuten gunde zij ons ook dát schouwspel, hetwelk wij voor het eerst, en welligt tevens voor 't laatst van ons leven, met verrukking gadesloegen. Hoogst gelukkig keerden wij terug naar den anderen kant, en wandelden naar den hooger oever, om het daar te zien bij eene fabriek, welks werktuigen door een gedeelte van den val in beweging worden gebragt, en konden ook hier ons niet verzadigen in de aanschouwing. - Eindelijk was de tijd daar voor ons vertrek bepaald. Wij keerden naar WEBER terug, en na nog even *Schaffhausen* bezocht te hebben, waar wij ook brieven voor ons vonden, reden wij den weg naar *Zurich* op. - Van *Schaffhausen*-zelve hebben we dus niet veel gezien. Het is de hoofdstad van het Kanton, en heeft 7700 meest Hervormde inwoners. Zoo als ge weet, is het de geboorteplaats van den kernachtigen, onzen HOOFT zoo gelijkenden Geschiedschrijver JOHANN VON MULLER, voor wien er in 1851 een gedenkteeken is opgericht.

Van *Zwitserland* kwamen wij spoedig weder op *Badensch* gebied. Na de dorpen *Jestetten* en *Lotstetten* doorgereden te hebben, reden wij de grenzen van het Kanton *Zurich* binnen. De weg is afwisselend, maar biedt weinig schilderachtigs aan, tot dat men, na *Rafz* doorgereden te zijn, *Eglisau* nadert. Verrassend was de blik daarop. TOMBLESON geeft er eene getrouwe afbeelding van in zijn '*Boven-Rijn*'. Al dalende

van de hoogte naderden wij het spoedig, zoo als het daar ligt in het met wijnstokken en vruchtboomen bedekte *Rijndal*. Eene overdekte brug voerde ons van den eenen naar den anderen oever over den donkergroenen *Rijn*, die hier niet breeder schijnt dan bij *Schaffhausen*, en boven de brug nog een aanmerkelijk verval van water scheen te hebben. - Het aanzigt des geheels wischte den indruk uit van een schrik, dien wij tusschen *Rafz* en *Eglisau* hadden gehad. Onder het stijgen zag onze koetsier een mantel uitgespreid op den weg liggen, die van eene ons even te voren gepasseerde diligence afgewaaid was, maar had geene gedachte dat zijne paarden er voor zouden schrikken. Doch reeds op eenige schreden afstands begonnen zij te steigeren en achteruit te gaan, en wel zóó, dat hij ze niet meer in zijne magt had. Gelukkig bleven wij, ofschoon hevig schrikkende, bedaard, en hadden het geluk, dat onze wagen tegen een der hooge kanten van den weg stuitte. Eenige schreden verder, en wij hadden het gevaar van in de diepte te storten niet kunnen ontkomen. - Spoedig werd de mantel weggenomen, en vertrouwden wij ons weder met gerustheid aan Hem, die ons zoo zichtbaar beschermd had. 't Was het eerste en tevens laatste ongeluk, dat ons op de geheele reis heeft bedreigd. Achter *Eglisau* stegen wij weder, en spoedig was het uit ons oog verdwenen. Met genoeg beschouwden wij telkens het schoone landschap, dat zich afwisselend vóór ons en rondom ons uitstreckte. Stoute, trotsche tooneelen deden zich echter niet op. Te *Bulach*, het *Kampen* van het Kanton *Zurich*, hielden wij het middagmaal, zoo ik meen in *de Kroon*. Van de hoogten van *Bulach* ziet men de sneeuwtoppen der *Alpen* vóór zich, en op den middengrond den *Rigi*. Meer en meer ontwikkelde zich de *Alpen*-rij, nu grooter en stouter dan te *Schaffhausen*. Eindelijk wees de koetsier ons den *Uetliberg*, die tegenover *Zurich* ligt, en dien wij voornemens waren nog denzelfden avond te bezoeken, om van daar de zon te zien ondergaan. Wij zagen hem allengskens naderen, tot dat wij eindelijk bij eene opening in den weg een tafereel aanschouwden, dat ons geheel verrukte. Dáár lag *Zurich* in de verte beneden ons, met haar schoon meer. Onbeschrijfelijk was die aanblik, bij eene naar 't Westen dalende zon. Wij hadden onzen koetsier een goed extra drinkgeld beloofd, als hij zorgde dat we bij tijds te

Zurich kwamen, en ten vijf ure stonden wij dan ook voor het Hôtel-BAUR aan het meer, na ons in het hôtél van denzelfden naam in de stad verzekerd te hebben, dat er nog kamers open waren. Bij het uitstijgen gaven wij terstond last aan den *Oberkellner* om te zorgen, dat wij oogenblikkelijk een rijtuig bekwamen, om ons naar den *Uetliberg* te brengen, en nog waren wij maar half gereed met eenige verfrissching te nemen, toen het ons reeds wachtte. Een ruime en gemakkelijke wagen bracht ons aan den voet van den berg, bij een herbergje, waar wij ezels gereed vonden om ons naar boven te dragen. Moeijelijk en steil is de weg; hier en daar zelfs voor zenuwachtige gestalten wel wat schril; maar hij bood ons ook meer dan eens een heerlijken blik op *Zurich* en het meer aan. Eindelijk kwamen wij, na een uur geklommen te hebben, op den top, of liever op het *plateau*, waar een goed logement staat. Op eene vooruitstekende punt van den berg was een verrekijker geplaatst, waarmede men *Zurich* en omstreken, benevens het meer, van nabij kon beschouwen. Dat was liefelijk en schoon, maar de blik achterwaarts was stout en verheven. De zon ging onbewolkt en onbeneveld onder. Dat troffen wij, want het was in eenige weken niet gebeurd. Het *Jura-gebergte*, het *Berner-Oberland*, met zijne reuzengevaarten in sneeuw gehuld, de *Appenzeller bergen*, zelfs toppen der *Vogesen*, en van 't *Schwarzwald* den *Feldberg* kan het oog daar bereiken. - Vóór ons steeg de *Pilatus*, met zijne pruik op, statig omhoog, en voorspelde ons goed weder; terwijl de *Rigi* en verderop de *Santis* zich linksaf vertoonden. 't Waren oogenblikken van genot, van verrukking, van aanbidding. Het: 'Heer! hoe zijn Uwe werken groot en veel!' vloeide ons uit het hart over de lippen. Hoe nietig en klein wordt hier de mensch en vooral menschenwerk. Hoe jammer, bij dat groote, dat het vele 't schier ondoenlijk maakt alles te omvatten en te behouden, om 't later met de pen te kunnen wedergeven. Maar jammer ook, dat de tijd ons niet lang den aanblik van dat schoone en grootsche bleef vergunnen. De vallende avond dreef ons terug. Ik besloot te voet af te klimmen. Dat ging tamelijk wèl, zoo lang de weg nog aan de westzijde liep; maar toen deze zich naar het Oosten keerde, waar het reeds donker was, liep ik dikwerf gevaar te struikelen en te vallen, door de ongelijke steenen van het pad, en de glibberigheid

door den laatst gevallen regen veroorzaakt. Bij eene opening in den weg, die meestal door een bosch liep, vertoonde zich *Zurich*, met het meer en de rondom het laatste liggende dorpen en lusthuizen, in meer dan halfdonker, maar flonkerend van ontelbare lichten. Het was een tooneel uit de '*Duizend en één nacht*', dat daar in de diepte vóór ons lag. Een betooverd, neen, een betooverend dal! Vermoeid kwam ik beneden aan het huis, waar de ezels inrukten en ons rijtuig wachtte. Spoedig waren wij weder te *Zurich*, en na een kort *soupe* gingen wij ter ruste.

Met het aanbreken van den dag stond ik weêr vóór het logement, in den tuin, en liet mijn oog over het schoone meer weiden, aan welks achtergrond de *Santis* en *Rigi* zich in den gloed der morgenzon vertoonden met eene menigte andere bergreuzen. De *Rigi*, ja, dáárheen waren oog en hart gerigt. Hij was ons zoo nabij. Slechts anderhalven dag en wij konden hem bestijgen. Ons besluit werd echter niet veranderd. Wij bleven bij ons plan om nog dien dag naar *Constantz* te vertrekken. Drie dagen zou ons het bezoek van den *Rigi* gekost hebben, en dat was te veel. Vóór dat wij echter *Zurich* verlaten, moet ik er u toch iets van vertellen. Reeds den vorigen dag zouden wij aan den grooten ZWINGLI moeten gedacht hebben, toen wij op een wegwijzer den naam van *Kappel* lazen, zoo wij namelijk aan die herinnering behoefte hadden gehad. Wat ons meest had bewogen naar *Zurich* te trekken, was juist hij. Dáár toch had hij geleefd, geleerd, en gewerkt, aan wien wij, naast LUTHER, de Hervorming der Kerke hebben te danken. En toen wij er waren, moesten wij ook zien wat er nog hem herinnert. Eerst begaven wij ons naar het Tuighuis, waar, op de wapenkamer, een der schoonsten en rijksten in *Europa*, de helm, het zwaard en de strijdaxt van den held bewaard worden, wiens post en pligt hem riepen om mede in den strijd te trekken. 't Is het eenige wat op het slagveld van hem teruggevonden werd, na de nederlaag, die de *Zurichers* door een overmagtigen vijand leden. Op de Stads-Bibliotheek zagen wij het originele portret van ZWINGLI en zijne dochter, benevens den Bijbel, waarin hij de geboorteen doopdagen zijner kinderen had aangeteekend. Maar hoe

weinig waarde hebben al die stoffelijke overblijfselen tegenover 't geen de *Zurichers* aan geestelijke voorregten door hem bezitten. Vrij mogten de eersten verloren zijn gegaan, want nòg leeft ULRICH's geest in hen. Nòg genieten zij Evangelisch licht en vrijheid, en stellen zij daarop prijs. Nòg bloeijen Kunsten en Wetenschappen in hun midden, naast Nijverheid en Fabriekwezen, en maken *Zurich* tot de geleerdste en tevens tot de schoonste, bloeiendste en meest welvarende stad van geheel *Zwitserland*. De stad-zelve, het *Turicum* der oude *Romeinen*, heeft 17,000, meest Hervormde inwoners, en ligt aan het noordelijke einde van het meer, aan de beide oevers der uit hetzelfde snel en donkerblauw stroomende rivier *Limmat*, die de stad in twee deelen, de *grootte* en *kleine* verdeelt. De eerste ligt regts, de andere links. Aan de westzijde vloeit de *Sihl*, die zich beneden *Zurich* in de *Limmat* stort, om het ruime, schoone, met grasrijke weiden bedekte *Limmat-dal* te besproeijen. Nog een woordje van een ander over de ligging van *Zurich*. Hij noemt ze onvergelykelyk. 'De vrolijke stad aan het donkerblauwe, kristalheldere meer, welks vriendelijke, zacht opstijgende oevers, zoo ver het oog reikt, met prachtige lusthuizen, met vruchtboomen en wijngaarden bezaaid zijn; op den achtergrond de met sneeuw bedekte *Alpen*, de lange sneeuwrug van den *Säntis*, de zwarte *Glärnisch*, de *Klariden*, *Scheerhorn*, *Mythen*, *Windgalle*, *Britsenstock*, *Rossberg* en anderen; regts de *Albis*, wiens voet de golven des meers bevochtigen; deze verrukkelijke ligging maakt het verblijf in *Zurich* zoo aantrekkelijk.' - Nog even moet ik met u naar de Bibliotheek terug. Wij zagen er, onder anderen, nog een handschrift van de ongelukkige JOHANNA GREY, van den Hervormer THOMAS CRANMER, van LAVATER, van FREDERIK *den Groote*. Onder de busten trokken DANNECKER's *Lavater*, IMHOF's *Pestalozzi*, en een ander van I.J. HESS, door een onzer SURINGAR's ten geschenke gegeven, onze aandacht. Alle drie zijn in marmer gebeiteld. Het Relief-Panorama van MULLER, een gedeelte van *Zwitserland* voorstellende, moet met de grootste zorg en naauwkeurigheid bewerkt zijn, en gaf ons een juist denkbeeld van de *Zwitsersche* Natuur. Wij zagen er den oorsprong des *Rijns* op aangeduid in de *Voor-*, *Midden-*, en *Achter-Rijn*, en volgden zijnen loop tot in het *Con-*

stantzer meer. Ook de *Rhone-gletscher*, *Interlaaken*, waar onze geliefde Koningin zich toen juist bevond, en andere belangrijke punten.

Wat hebben wij toch véél vooruit boven onze Vadersen! Niet alleen dat we spoediger kunnen reizen en gemakkelijker tevens, maar ook vooral omdat we onze gedachten zoo spoedig kunnen overbrengen. Eene kleine verandering onzer reis-route maakte het noodig, dat wij er onze familie kennis van gaven. Ten half negen verzonden wij een telegraphisch berigt uit *Zurich* naar *Amsterdam*, en tien minuten over negen wist men daar, dat wij dien avond te *Constantz* zouden zijn! - En nu terug naar het logement. Veel zou ik nog kunnen verhalen van 't geen we niet zagen, en ook veel van 't geen we wèl zagen; maar niet alles is te beschrijven en niet alles ook is voor mededeeling geschikt.

Ten 9½ ure stapten wij in een goed, ja, uitmuntend rijtuig, en zoo reden we weêr *Zurich* uit. In het voorbijrijden bewonderden wij de gebouwen van het Kanton-hospitaal, het Weeshuis, het Blinden- en Doofstommen-Instituut, de Kantonschool, waarop de jongelingen voor de Akademie worden opgeleid: allen gebouwen, die aan hunne bestemming schenen te beantwoorden. - Met een onuitsprekelijk genot zagen wij bij het opwaarts stijgen nog eens op *Zurich*, het meer en het *Limmat-dal* neder, en op de trotsche bergen, die den gezigtsinder beperken. De *Uetliberg*, een *voorberg* van den *Albis*, verhief zich statig op den voorgrond, aan de overzijde van het dal, in den gloed der morgenzon, en bragt ons nog eens voor den geest wat we van zijne 1523 voet boven het meer, en 2792 boven den zeespiegel verheven kruin hadden aanschouwd. Gedurende onzen geheelen togt, die over *Dietlikon* en *Winterthur* ging, genoten wij het uitzigt op den *Dödi*, op *Glärnisch* en *Murtschenstock*. Te *Winterthur* gebruikten wij in den *Wildenman* ons middagmaal, dat echt *Zwitserisch* was, maar zoo smakelijk, dat we op onze geheele reis nergens zoo voldaan de tafel verlieten als daar. - Het is eene der welvarendste, rijkste steden van *Zwitserland* en telt 5341 inwoners. Bezienswaardig is het ruime Schoolgebouw, dat we voorbijreden, en ook de Stads-Bibliotheek, benevens de talrijke *Romeinsche* oudheden, die bij *Ober-Winterthur*, het *Vitorodurum* der Ouden, ge-

vonden zijn. Het ligt aan de *Eulach*. - Verder voerde ons de weg over *Frauenfeld*, de hoofdstad van het Kanton *Thurgau*, die 2500 inwoners heeft, waaronder 500 Rooms-Katholieken, en gelegen is aan de *Murg*, die de werktuigen van katoenfabrieken in beweging brengt. Wij vertoefden er, om de paarden te laten drinken, eenige oogenblikken aan een klein herbergje, en stapten het even binnen, om het huis en de bewoners op te nemen. Opmerkelijk was de zindelijkheid die er heerschte, en hoogst vriendelijk ontving ons de hupsche gastvrouw. In eene *Hollandsche* jagtweide kon het niet reiner en knapper uitzien dan het hier was. Welk een verschil met de *Duitsche* herbergen op kleine plaatsen! Maar ook welk een verschil van karakter! Onze *Zwitserse* waardin was eene tamelijk rijzige vrouw, met een open, vriendelijk gelaat, en eene vrijmoedigheid en fermiteit, die men aan den *Rijn* te vergeefs zou zoeken. In het algemeen hebben de vrouwen een gunstig voorkomen, en men kan 't haar aanzien, dat ze moeders zijn van vrije burgers. Nadat zij ons met een glas goed bier had verkwikt, en een paar *Zündhölzli* had aangereikt, om de sigaren aan te steken, stapten wij weder in het rijtuig, en hadden *Frauenfeld* alras achter ons. Over eene overdekte brug passeerden wij de *Thur*, een middelmatig riviertje, eer we *Pfijn* bereikten, dat op de grenzen van het oude *Rhetië* ligt, en de oude, door de *Alemannen* verstoorde *Romeinsche* grensvesting *ad fines* is, waarvan het nog heden zijn naam draagt. De plaatsjes die daarop volgden, zijn: *Mühlheim*, en verderop *Wäldi*. Gedurende de geheele reis van dien dag hadden wij onophoudelijk het oog gevestigd op de sneeuwtoppen der *Alpen*, die echter midden op den dag minder scherp, meer nevelachtig te voorschijn traden. Tegen 4 à 5 ure werd het wat helderder, en wij kregen hoop, dat we bij het vallen van den avond hen in meer glans en luister zien zouden, van den toren, op een uur afstands van *Constantz*, die ons was aangewezen als een der schoonste punten om de geheele *Alpen*-rij te kunnen overzien. Wij stegen vóór het dorp uit en wandelden er heen. De toren staat omstreeks tien minuten van den weg. Spoedig was hij beklommen, en hadden wij een uitgestrekt gezicht op de eeuwige *Alpen*, begrensd door den *Higan* noordwestelijk, de *Vorarlbergsche* gebergten ten oosten,

de *Appenzeller* sneeuwbergen, *Säntis*, *Glärnisch*, *Dödi* ten zuiden, en den *Finsterhorn*, *Wetterhorn*, den *Monnik*, *Eiger* en *Jungfrau* in 't zuidwesten. Tot ons leedwezen was het echter weêr meer nevelachtig geworden. Van deze hoogte zagen wij tevens voor het eerst het *Constantzer Meer* benevens *Constantz* zelf, dat aan onze voeten scheen te liggen. Welk een verschil echter tusschen hetgeen wij den vorigen middag bij ons naderen van *Zurich* zagen en hier! Men had ons op het *Constantzer Meer* belust gemaakt; maar hoe viel het ons tegen bij dezen eersten blik! Het benedengedeelte, waar de *Rijn* uitvloeit, zag er doodsche en treurig uit - eenzaam en verlaten lag het daar - met een lagen moerassigen oever aan de overzijde. Het bovenste gedeelte vertoonde eene onafzienbare watermassa, maar ook daar scheen eene doodsche stilte te heerschen. Teleurgesteld, in dit opzigt althans, verlieten wij de plek, keerden terug op onzen weg, vonden onzen koetsier in het dorp, en nu ging het naar beneden op *Constantz* aan, eerst door een schoon woud, later door eene zeer aangename streek. Daar ik aan den koetsier gevraagd had, of wij de poort zouden binnenkomen, waaruit *HUSS* ten brandstapel was geleid, en mij dit bevestigend was beantwoord, wees hij ons in de verte de plek, waar de geloofsheld de martelaarskroon zal hebben verworven. Door niets bijzonders is ze te herkennen. Was het aan ons of aan de herinnering van *HUSS*, of aan de stad-zelve te wijten, dat de laatste ons zoo somber en droevig toescheen buiten en binnen hare muren? Ik weet het niet - maar hier te wonen, dunkt me, zou mij niet mogelijk zijn. Vroeger had *Constantz* of *Costnitz* 40,000 inwoners, thans slechts 5300. Het is of de Conciliestad, sinds den gruwel aan *HUSS* en *VAN PRAAG* gepleegd, onder een vloek ligt.

Wij landden in den *Adler* aan, waar wij het tamelijk slecht en duur hadden, ofschoon wij over het laatste eenigermate getroost werden door eenige reisgenooten, die in den *Snoek* waren geweest. Dat zijn de twee beste logementen! Welk een verschil echter met *WEBER* en *BAUR*!

Wij wierpen nog even in de avondschemering een blik op het watervlak, dat langzamerhand meer en meer beschenen werd door de opkomende maan; den indruk van het *Zuricher Meer* voelden wij evenwel niet.

Den volgenden morgen begaven wij ons bij tijds naar de Concilie-Zaal, om deze en de daar voorhanden zijnde voorwerpen die HUSS herinneren, te bezichtigen. De eerste is het bovenste gedeelte van het in 1388 gebouwde koophuis, en werd gedurende de Kerkvergadering van 1414-1418 als het Kardinaals-Conclave gebruikt. Zij heeft nog geheel en al het oude voorkomen, met deze uitzondering, dat een gedeelte is afgeschoten, waar de gedachtenissen aan HUSS, en andere oudheden ten toon gesteld zijn. Voor één franc entrée-geld traden wij binnen. Op eene kleine verhevenheid in het midden der zaal, tegen den muur, staan drie beelden. Dat ter regterzijde beteekent JOHANNES HUSS, dat ter linker HIERONYMUS VAN PRAAG, het middelste den Dominikaner Monnik, die hen in den schoot der Moederkerk moest terugbrengen. Daarbij stonden de zetels van Keizer SIGISMUND en van Paus MARTINUS V. - In een hoek der zaal werd ons de gevangenis van HUSS gewezen, zoo als ze uit het Dominikaner klooster, thans eene fabriek, is uitgebroken en hier neêrgezet. Het is eene ruimte van ongeveer 8 voet lang, 6 voet hoog en 3 à 4 voet breed. Een houten beeldje, daarboven geplaatst, moet beduiden, hoe HUSS in dien kerker met handen en voeten in den stok zat. De bekende brief van HUSS aan zijne vrienden was er in druk te bekomen. De andere voorwerpen die er vertoond werden, hadden weinig aantrekkelijks. Men wees ons op sommige portretten, als: die van LUTHER en zijne vrouw; maar de echtheid van het een zoowel als van het andere is zeer twijfelachtig. Van de Concilie-Zaal begaven wij ons voorbij het Dominikaner-klooster, waarvan ik zoo even sprak, naar de Domkerk. In 1048 werd zij gesticht, maar later veel veranderd. Wij traden haar binnen onder de morgendienst. Dit belette onzen Cicerone evenwel niet ons het een en ander merkwaardigs aan te wijzen, onder anderen den steen, waarop JOHANNES HUSS den 6^{den} Julij 1415 stond, voor de Kerkvergadering, die hem ten zelfden dage, in den ouderdom van 42 jaren, tot den brandstapel veroordeelde. De steen heeft den vorm van een langwerpig vierkant, en eene lengte, zoo ik mij niet bedrieg, van 5 tegen 7 voet. - De Kerk zelf is een schoon gebouw; het gewelf er van rust op 16 zuilen. Door naauwe sombere straten, opgevuld met landvolk, daar 't juist marktdag was,

begaven we ons naar het logement, en terstond daarop naar de stoomboot, die reeds in de haven op ons wachtte en ten 10 ure des morgens vertrok. Spoedig begonnen de raderen te werken, en terwijl de eene boot, die met ons de haven verliet, naar *Schaffhausen* ging, stevende de onze naar *Friederichshafen*. *Constantz* behoort tot *Baden* sedert 1805.

Thans bevonden wij dan op de *Bodensee*, het meer van *Constantz*, waarnaar wij vroeger met zoo veel verlangen hadden uitgezien, en dat den avond te voren zulk een ongunstigen indruk op ons had gemaakt. Een heerlijk schoone morgen stemde ons tot blijmoedig genot. Wij zagen terug, vóór en rondom ons, en moesten bekennen: de *Bodensee* is schoon. Dorpen, vlekken, steden, en eene menigte van landhuizen bedekken hare oevers. De blik op *Constantz*, aan den voet der hoogte waarvan wij den vorigen avond nederdaalden, was in het licht der morgenzon treffend. Boven hetzelfde verhief zich de toren, op den hoogsten top der bergen die het omkransten, waarvan wij den vorigen avond hadden nedergezien. Vóóruit zagen wij eene onafzienbare watervlakte.

De *Bodensee* is 12 uren lang; hare grootste breedte is 4 uren, en zij heeft alzoo eene tamelijk uitgestrekte oppervlakte. De spiegel ligt 1255 voet boven de zee, en 486 voet boven den *Rijn*-spiegel te *Bazel*. Gemiddeld is hare diepte 1025 voet. Er heerscht ebbe noch vloed. Het water is heldergroen, zoodat het schijnt, wanneer men van de boot terugblijkt, als of men door eene met gras bedekte vlakte stevent. Op de boot was het tamelijk wèl; doch over te groote zindelijkheid hadden we in geen opzigt te klagen. Ons reisgezelschap bestond uit allerlei slag van menschen, en was nog al talrijk. Eenigen peuzelden bij een glas bier een gerookt vischje, dat we hoorden een *Bodensee*-haring te zijn, die alleen bij *Constantz* gevangen wordt. Wij namen er een proefje van, en bevonden, dat het wel wat overeenkomt met onze gerookte bokking. Voor drie kreutzer het stuk kon men uit eene geheele mand vol uitzoeken. In de nabijheid van *Friederichshafen* werd ik tot mijne verbazing door een der reizigers in tamelijk goed *Hollandsch* aangesproken. Het was een Heer uit het *Bentheimsche*. Wij kwamen over het doel van onze reis te spreken, en ik deelde hem ons plan mede om te *Frie-*

derichshafen uit te stappen, en van daar terstond naar *Stuttgart* te vertrekken. 'Dat moet ge niet doen' - was zijn antwoord - 'gij moet heden den togt langs de *Bodensee* maken.' Dat was ons vroeger ook geraden, maar te *Constantz* had men gezegd dat dit niet kon. Wij spraken er nu met den Kapitein over, en deze gaf ons de verzekering, dat wij nog denzelfden avond, met eene andere boot, die van *Lindau* voer, te *Friederichshafen* terug konden zijn. Terstond besloten wij te blijven, en naauwelijks was ons besluit genomen, of wij verlieten de haven en wendden den steven naar *Rorschach*, dwars over het meer. Ten elf ure vertrokken wij en ten half een ure waren wij weder op *Zwitserchen* bodem. Meenende dat men weêr terstond zou vertrekken, verlieten wij het vaartuig niet, en vermaakten ons met aan de duizenden visschen, die rondom de boot zwommen, iets toe te werpen en ze in het heldere water te zien dartelen. Ik zou hier eene visschenmaatschappelijke opmerking kunnen maken, maar ik laat het na, om u niet te ergeren; gij zoudt er misschien eene menschen-maatschappelijke toepassing in zoeken. Daarenboven is de opmerking zoo oud als de weg naar *Rome*.

Te *Rorschach* deed men een tamelijken voorraad beukenhout op, waarmede de stoomketel gestookt werd; brokken van drie voet lengte en een voet in omtrek. Dertig er van zag ik te gelijk in den vuurkolk werpen. - Het plaatsje zelf is een dorp met 1700 inwoners, en de voornaamste korenmarkt van *Zwitserland*, door de nabijheid van *Friederichshafen*, van waar het graan uit het *Zwabische* wordt gezonden. Na een kort oponthoud zetteden wij onze reis voort naar *Lindau*, en passeerden op eenigen afstand den mond van den *Rijn*, waar hij in de *Bodensee* valt. Een geruimen tijd konden wij zijn geelachtig troebel water zien, eer de kleur er van geheel werd zaâmgesmolten met die van het meer. - Te *Lindau* verlieten ons eenige passagiers en kwamen er anderen bij, om de reis naar *Bregenz* voort te zetten, waar wij ten drie ure aankwamen. Vóór onze landing kwam de Kapitein ons waarschuwen om geene contrabande mede aan wal te nemen. Reistasschen en andere benoodigdheden werden achter slot geborgen, ten einde aan de *Oostenrijksche* Commiezen geene ergernis of aanstoot te geven. Naauwelijks was de boot in de haven of de gevreesde

mannen waren er op. Op hunne vraag: of wij met de boot terugvoeren? een bevestigend antwoord gegeven hebbende, kregen wij verlof aan land te gaan, zonder dat zelfs onze sigarenkokers, die trouwens maar sober voorzien waren, gevisiteerd werden. En zoo stapten wij dan *Bregenz* binnen, dat zich, omgeven door hooge bergen, in de verte reeds verrukkelijk schoon gelegen aan ons vertoonde. Achter hetzelfde verheft zich een kleinere berg, waarop eene Kapel staat, aan den Heiligen GEBHARD gewijd. Van het meer af scheen zij zeer nabij. Daarheen leidde onze weg. Langzaam, meestal steil opgaande, vorderden wij, totdat we eindelijk, na een uur klimmens, ons doel hadden bereikt. Vermoeid kwamen we in de restauratie, die zich bij de Kapel bevindt, en smachteten van dorst. Wij vroegen om koffij, daar we even vóór onze aankomst te *Bregenz* onzen maaltijd hadden gehouden. Zonderling zagen wij op toen ze ons gebragt werd. Eene kleine kan koffij en eene groote met melk, en daarbij bierglazen met lepeltjes, in plaats van kopjes. Dat was *Tyroolsch* gebruik. De drank was bij uitnemendheid slecht, maar te heerlijker was het frissche water, waartoe wij onze toevlugt namen. Na in de kamer eenigermate van onze vermoeijenis bekomen te zijn, begaven wij ons naar den balkon. Van meer dan 1000 voet hoogte zagen wij over het geheele meer, aan welks uitersten hoek wij ons nu bevonden. Onze oogen konden zich niet verzadigen. De een merkte dit op, de ander zag wederom iets anders, in de verte of in de nabijheid; maar wat we zagen, 't hield ons opgetogen. Die schoone oevers met steden en dorpen; *Bregenz* aan onzen voet; *Lindau* op zijne eilanden vooruitstekende in de watervlakte, en dan - ik durf ze haast niet meer noemen! - die ontzaggelijke *Alpen* met hunne besneeuwde kruinen! Met weêrzin verlieten wij na een uur van genot deze gezegende plek, en daalden af met even veel moeite als wij straks hadden geklommen.

('t Vervolg hierna.)

Het gebed.**Naar *Lamartine*.^(*)**

De koningin des dags omvloed met gouden stralen,
 Zien we, aan de westerkim, van haar triomfkar dalen.
 De schitterende wolk, die haar bedekt voor 't oog,
 Vertoont haar glansrijk spoor aan 's hemels gloënden boog,
 Nog met een dunnend waas van purper als omvangen.
 Gelijk een gouden lamp aan 't luchtgewelf gehangen,
 Vertoont de maan zich reeds aan d' oostelijken trans,
 En werpt op bosch en beemd haar halfgestorven glans.
 De sluijer van den nacht begint het dal te omgeven.
 't Is 't treffend uur, waarin, door dankbaarheid gedreven,
 Natuur, terwijl de dag in schemering vervliet,
 Zich tot den Schepper, Hem die dag en nacht gebiedt,
 In onnavolgbre taal eerbiedig schijnt te wenden,
 En aller schepslen lof ten Hemel op te zenden.

Wat heerlijk schouwspel! - Zie 't onmeetlijk offer dáár:
 't Heelal is 't heiligdom; de wereld is 't altaar;
 De heemlen zijn het dak; het tintlend stargeflonker,
 Dat halfomsluijerd vuur, bleek sieraad van het donker,
 Gezaaid met orde langs de welving van 't azuur,
 Is 't heilig fakkellicht diens tempels der Natuur;
 De omzoomde wolkjes, die, gekleurd door de avondstralen,
 Als op een ademtocht in 't wijde luchtruim dwalen,
 En haast, van vlok tot vlok versmeltend, met hun glans
 Verdwijnen voor het oog aan d'onafzienbren trans,
 Zijn wierookwalmen, staâg oprijzend van beneden
 Ten troon des Gods, die door Natuur wordt aanbeden.

(*) In het oorspronkelijke bevindt zich de Dichter op een Oostersch terrein, in eene woestijn of wildernis.

Om bij de navolging het plaatselijke van óns land in het vers te brengen, is de Dichter verondersteld gezeten te zijn op een eenzamen heuvel in een bosch of woud, van waar hij op eenen schoonen zomeravond de zon ziet ondergaan, terwijl de volle maan aan den oostelijken hemel rijst.

De Vert.

Maar in dien tempel klinkt geen stem; geen lofgeschal
 Rijst uit zijn bogen op naar de Oorzaak van 't heelal.
 't Zwijgt alles. Slechts mijn hart, van eerbied opgetogen,
 Aanbidt, en is Natuur ten denk- en spraakvermogen;
 Langs de avondstralen, op de vleuglen van den wind,
 Naakt, als een geur, zijn beê den Schepper, dien 't bemint,
 't Geeft dankbaar aan 't heelal zijn stem, en taal, en leven,
 En ziel, om de Oppermagt in zangen eer te geven.
 En Hij - de Almagtige op wiens gunst mijn hart vertrouwt! -
 Terwijl 'k Zijn Heilgen Naam verhef in 't eenzaam woud,
 Hij neemt, bij 't lofgeschal van alle wereldronden,
 Die, door Zijn zorg bewaakt, Zijn liefde en magt verkonden,
 Ook 't needrig loflied van den zwakken aardworm aan,
 Die zich verlustigt in Zijn grootheid gâ te slaan.

Lof U, Begin en Bron van alles en U-zelfen,
 Die met één enklen blik de onmeetbre luchtgewelven
 Met werelden doorzaait, en alles leven doet;
 Bezieler van 't heelal, die 't al verzorgt en hoedt,
 God, Almagt, Vader, Heer! - wat naam U zij gegeven! -
 Door al wat mij omringt word ik tot U gedreven.
 Ja, zonder dat Uw Woord Uw aanzijn ons bewijst,
 Bewijst U 't gansch heelal, dat U als Schepper prijst!
 Het aardrijk doet Uw magt en Vadersgoedheid blijken;
 In 't talloos zonnenheir zien we Uwen luister prijken;
 Gij toont U-zelfen in die schepping; al Uw werk -
 Gewrocht eens enklen woords van almagt - draagt Uw merk!
 Hoe meer ik mij verdiep in Uw verborgenheden,
 Hoe meer ik U ontdek, en me uitstort in gebeden:
 Gij kaatst U-zelfen weêr, gelijk van 's hemels boog
 De zon zich in den vloed weêrspiegelt voor mijn oog!

Maar mijn geloof aan U, Algoedheid! had geen waarde,
 Als zich met dat geloof geen dank, geen liefde paarde.
 Ja, 'k min U; mijne ziel is als een liefdegloed,
 Die, door het godlijk vuur van 's hemels haard gevoed,
 Van dáár is afgedaald, en eenzaam moet verteren,
 Maar van verlangen blaakt om derwaarts weêr te keeren.
 Ik min en adem, denk en voel in U alleen.
 Wat sluijer U bedekk', mijn oog dringt door hem heen.
 De schoonheid der Natuur trekt mij tot U naar boven;
 Elk schepsel geeft mij stof om dankende U te loven.
 Om U nabij te zijn ben 'k in dit woud gevlugt.
 Ontplooit de dageraad zijn wieken in de lucht,

En hult zich de oostertrans in purpren morgenstralen,
 Terwijl op blad en kruid gedauwde paarlen pralen:
 't Is alles mij bewijs van Uw goedgunstigheid,
 Die de aarde lokt en haar met liefde als overspreidt.
 Wanneer de middagzon in 't toppunt is gekomen,
 En warmte, leven, licht op mij doet nederstroomen:
 'k Voel in dat koestrend vuur, door Uwe hand gewrocht,
 Uw goddelijke kracht, Uw zachten ademtogt.
 En als de stille nacht, zijn starrenheir geleidend',
 En op de sluimrende aard' zijn donkren sluijer spreidend',
 Mij vindt in 't hart des wouds en van zijn duisternis,
 Bespieglend wie Gij zijt, en - wat de stervling is:
 Slechts denkend stof, door U tot englenrang verheven,
 Dan voel ik U nabij; en hoe door vrees gedreven,
 Verlicht me een dageraad, die opgaat in 't gemoed,
 En 'k hoor een stem, die mij versterkt en hopen doet!

Ja, Heer! ik hoop: - ik zal Uw heerlijkheid aanschouwen!
 Uw Naam is liefde, Uw wil is zegen en behouên.
 Gij zult mijn levenstijd niet hebben afgeteld
 Bij dagen kort van duur, in onrust heengesneld.
 Ik zie Uw magt alom: bewaren, scheppen, telen.
 Vernietiging - zou ze U Alschepper kunnen streelen!? -
 Neen, van Uw magt getuige, en van Uw trouw gewis,
 Wacht ik der dagen dag, die onvergankelijk is.
 De dood bedreigt vergeefs mij met zijn aaklig duister,
 'k Zie, achter 't schaduwdal, dien dag in vollen luister;
 Het graf is de ingang, die tot voor Uw troon geleidt;
 De dood, de laatste wolk, die aarde en hemel scheidt.
 Verhaast, o Heer! mijn stond, zoo dikwerf afgebeden!
 Doch moet ik, naar Uw raad, nog toeven hier beneden -
 Uw wil geschiede: - Uw wil zoo liefdrijk als volmaakt!
 Elk stofje in 't groot heelal wordt door Uw oog bewaakt.
 Ook mij zal voor behoefte Uw vadertrouw behoeden! -
 Maar geef, bij 't daaglijksch brood, dat hoop mijn ziel blijf voeden
 Bestraal mijn geest (door stof beneveld) van omhoog;
 Doordring mij met een blik van Uw almagtig oog!
 En laat, gelijk ik 't licht den dauw omhoog zie trekken,
 Uw liefde ál wat ik denk naar U zich uit doen strekken!

A.v.W. & C.G.W.

Mengelwerk.

Een uitstapje naar Zurich.

Door J.A. Kramer, predikant te 's Gravenhage.

(Uit zijne brieven aan een vriend.)

(Vervolg en slot van bladz. 85.)

Bij tijds waren wij weder aan boord, en ten zes ure stoomden wij naar *Lindau* terug. *Bregenz* zelf, dat 2200 inwoners telt, ziet er welvarend uit, en heeft een vriendelijk voorkomen aan de havenzijde. - Bij het afvaren hoorden wij nog altijd het geschut der *Oostenrijkers*, die in het gebergte bezig waren zich te oefenen in den wapenhandel. Op de boot bevonden zich onderscheidene nieuwe passagiers. Terwijl wij vorderden traden de *Tyroler Alpen*, daar de middagnevel geweken was, zoo duidelijk te voorschijn, dat de sneeuwvelden op hunne ruggen een helder wit deden glinsteren. Een inzonderheid trok onze aandacht. Ik vroeg een ouden Heer, die met vuur over die bergtoppen sprak, hoe die genoemd werd. 'Dat is de *Caesa-plana*' - antwoordde hij - 'tien duizend voet hoog. Ik heb hem beklommen, ofschoon het op één dag eene geduchte reis is, en men er niet kan overnachten dan in eene *Sennhutte*, dat juist niet plezierig is. Het uitzicht echter, dat men van daar heeft, is boven alle beschrijving schoon, vooral naar hier.' - 'Die twee bergen dáár' - zeiden een paar anderen - 'zagen ons eergisteren nog op hunnen rug; ook van daar is het tooneel, dat de *Bodensee* aanbiedt, verrukkelijk. - 'Welk een heldere avond!' - hervatte de oude - 'zoo hebben wij er in lang geen gehad, en

't geen wij hier zeldzaam zien, dat zult gij het genoeg hebben straks te genieten, namelijk: het Alpenglœijen; ten minsten als het zoo helder blijft.' Wij werden hierin echter teleurgesteld, maar dat belette ons niet dubbel te genieten 't geen wij zagen. Tot negen ure moesten wij te *Lindau* blijven, om van daar met eene andere boot naar *Friederichshafen* te vertrekken. Voor een open venster van een logement aan de haven zetten wij ons neder, altijd den blik gewend op de gevaarten tegenover ons, die zich in een halven cirkel uitstrekten.

Van *Lindau*-zelve, eene *Beijersche* stad met 3000 inwoners, kan ik u weinig mededeelen, dan dat het op drie eilanden gelegen is. De straten die wij bezochten, waren niet geschikt om ons tot eene verdere wandeling aan te sporen, en dus gingen wij spoedig weder naar het logement terug, tot dat de stoomboot ons kon opnemen. De zon was reeds lang onder, en had aan de maan de zorg overgelaten om ons waterpad te verlichten. Onbewolkt stond zij daar aan den hemel te prijken, en tooide de Natuur met haren eigenaardigen glans. Wij hadden geen lust in de kajuit te gaan, ofschoon het boven vrij koel was. Daar liet de bengel zich hooren, ten teeken dat we afgevaren waren, en niet, zoo als bij ons, dat men afvaren *zal*. Verontrust zagen wij in eens rondom en over ons een vuurregen nederdalen, die uit den schoorsteen der boot voortkwam. Hij werd veroorzaakt door het stoken met hout. Als een reusachtige regtopstaande voetzoeker of fontein stond daar de schoorsteen en braakte duizenden, ja, millioenen vonken, die door de snelheid der boot de gedaante van lange vurige slangen verkregen. Een geruimen tijd vermaakten wij ons met dat voor ons onkostbare vuurwerk, totdat de koude ons naar beneden dreef, en wij welhaast *Friederichshafen* bereikten. Aan het Tolkantoor moesten onze passen worden gevisceerd, en werden onze reistassen onderzocht; maar met zoo veel vriendelijkheid en bescheidenheid, dat wij ze niet genoeg kunnen roemen. Van daar spoedden wij ons naar de Post of het *Duitsche Hof*, waar wij uitmuntend werden geherbergd. Ofschoon wij ons betrekkelijk laat ter ruste begaven, waren wij weêr vroeg bij de hand, en bragten onzen morgen- en tevens onzen afscheidsgroet aan de *Alpen*, die weder in het licht der opgaande zon ons tegenblonken.

Ten half zeven ure zouden wij met den spoortrein naar *Stuttgart* vertrekken. Ver behoeften wij niet te wandelen, daar het logement onmiddellijk aan het station ligt. - *Friederichshafen* werd vroeger *Buchhorn* genaamd, en telt 1200 inwoners. Sinds de spoorweg bestaat is het in bedrijvigheid en welvaart zeer vooruitgegaan. Aan het meer ligt een groot schoon Koninklijk Slot, met twee torens, en omgeven met uitgestrekte tuinen. De Koningin van *Wurtemberg* was er juist gelogeerd. Vroeger was het een klooster. De ligging is overheerlijk.

Friederichshafen ligt 1402 voet boven de oppervlakte der zee. De spoorweg van daar op *Ulm* stijgt onophoudelijk tot *Schussenried*, dat 1938 voet boven de zee ligt, en dus is men in ruim anderhalf uur 536 voet geklommen. Dan daalt hij weder tot *Ulm* op 1663 voet. Van *Ulm* stijgt hij weder tot *Amstetten* tot 2022 voet, en daalt dan tot in *Stuttgart* tot 860. Al de plaatsen te noemen, die wij tot *Stuttgart* doorkwamen, zou wel doenlijk, maar weinig aangenaam zijn. Ik zal mij dus tot enkelen bepalen. *Ravensburg* valt het eerst in het oog. In de nabijheid der stad heeft men van den *Veitsberg* een uitgestrekt vergezigt over de *Bodensee*, de *Zwitserse* en *Vorarlberger Alpen*. Het heeft 5000 inwoners, verscheidene kerken, twee opgeheven kloosters uit de 14de eeuw, zijde- en andere fabrieken. Dan volgt *Ulm*, waar we ten tien ure aankwamen. Het ligt aan den *Donau*, die hier de grens tusschen *Wurtemberg* en *Beijeren* vormt, en bevaarbaar wordt door de *Blau* en de *Iller*, die hare wateren met hem vereenigen. Eene nieuwe steenen brug leidt over den *Donau* naar het *Beijersche Nieuw-Ulm*. *Ulm* heeft 25000 inwoners, en vertoont nog in zijn voorkomen wat het eens in de Middeneeuwen geweest is. Als Rijks-stad was het door zijn handel zóó magtig en rijk geworden, dat een spreekwoord het volgende zegt:

*Venediger Macht, Augsburger Pracht,
Nurenburger Witz, Strassburger Geschütz,
Ulmer Geld, regiert die Welt.*

En inderdaad moet die rijkdom groot zijn geweest toen de *Ulmers*, is het niet van grootspraak vrij te pleiten, durfden beweren, dat zij eene Domkerk zouden bouwen, waarin men die van *Straatsburg* zou kunnen bergen. In 1377 begonnen

zij daarmede, en in het begin der 16de eeuw was het gebouw voltooid. Het is 486 voet lang, 205 breed, in het middenschip 141 hoog, en dus verre weg grooter dan de *Straatsburger* Dom. De toren was berekend op 475 voet, één voet hooger dan de *Keulsche* moet worden, maar is slechts tot 234 voet opgetrokken. Het deed ons leed, dat wij ons vroeger plan om te *Ulm* een of twee treinen over te blijven niet konden volgen, en met weerzin stapten wij den wagen weder in. Van de vestingwerken zagen we wel niet veel, maar 't geen wij er van zagen gaf ons een grootsch denkbeeld van het geheel. Als ge ooit een reisje als 't onze doet, volg dan mijn raad en laat *Ulm* niet liggen zonder het te bezoeken. Het zal u, ik ben er zeker van, den tijd en de moeite best beloonen. - Tusschen *Ulm* en *Geislingen* gaat de weg over de *Rauhe* of *Zwabische Alp*, eene bergstreek, die zich aan het *Schwartzwald* aansluit, en in eene zuid- en noord-oostelijke rigting, ter lengte van 22 mijlen en ter middelbare breedte van 5 mijlen, het koninkrijk doorsnijdt. Twee locomotieven moesten ons op het hoogste punt brengen. Diep nevens ons lag een bekoorlijk dal; maar hoe schoon en afwisselend de Natuur ook was - wij waren blijde toen wij het gevaarlijkste punt voorbij waren. De baan heeft hier eene glooiing van 1:45. Wij kwamen behouden te *Geislingen* aan; een stadje met 2300 inwoners, die er zich voornamelijk op toeleggen om allerlei snuisterijen van beenderen en hout te maken. In menigte bevonden zij zich aan het stations-gebouw, om hunne koopwaren aan te bieden. Wijd en zijd worden die verzonden, en ook bij ons te Lande zijn zij in de galanterie-winkels te verkrijgen. De omstreken van *Geislingen* zijn zeer schilderachtig en de schoonsten van den geheelen weg. Regts heeft men het *Elbach*-dal, links het dal van den *Fils*. In de nabijheid is de scheiding tusschen den *Donau* en den *Neckar*, *Noordzee* en *Zwarte Zee*. Toen wij bij *Ulm* den *Donau* zagen, maakte het een zonderlingen indruk op mij. Gisteren zagen wij den *Rijn*, vloeiende naar óns land, zich in de *Bodensee* storten; heden den *Donau*, gerigt naar de zee die *Europa* van *Azië* scheidt. Welk een afstand doorloopen beide, en hoe vele verschillende volken en landen brengen zij hunnen groet en hunnen zegen! - *Eislingen*, vroeger, even als *Ravensburg* en *Ulm*, eene Rijksstad, heeft 7800 inwoners. De Lieve-Vrouwe-kerk is van

1440, in Gothischen stijl gebouwd en met geschilderde glazen voorzien. Haar toren heeft eene hoogte van 175 voet.

Tusschen twee en half drie ure kwamen wij te *Stuttgart* aan, en namen onzen intrek in het *Hôtel de Kroonprins*, tegenover het stations-gebouw, waar wij het tamelijk wèl hadden. Hoogst welkom was ons na den langen rid het middagmaal. Veel vermoeid waren we echter niet. Zeer gemakkelijk zijn de wagens op de *Duitsche* banen in het algemeen, en in 't bijzonder op de *Wurtembergsche* baan. Vooreerst zijn ze grooter dan de onze, en hebben die van de tweede klasse verschillende afdeelingen, in ééne van welke gerookt mag worden. Ten anderen had de wagen, waarin wij gezeten waren, in de lengte eenen gang, en aan de beide zijden zeer gemakkelijke zitplaatsen: voor elk raam eene bank met twee plaatsen. Deze banken hadden leuning, die men naar welgevallen voor- of achterwaarts kon brengen. Had men zijn voorman lang genoeg van voren of van achteren gezien, dan stond men maar even op, verzette de leuning, en reed achter- of vooruit zoo als men verkoos. Inderdaad eene inrigting, die als zoo vele andere op de spoorwegen bij ons wel navolging verdient. Hoe vele reizigers toch, die niet tegen het achteruitrijden kunnen, zijn anders verplicht het tegen wil en dank te doen, en ondervinden daarvan onaangename gevolgen, van welke hunne mede-reizigers niet zelden hun deel krijgen. Er is nog iets. Algemeen maakt de gegoede klasse van reizigers gebruik van de tweede plaats, die niet minder dan bij ons de eerste is. 'De eerste rang' - zeggen de *Duitschers* - 'is voor Vorsten en Narren.' Eens speelden wij de rol der laatsten. Het was op den *Badenschen* weg. Vorstelijk inderdaad was de plaats, en wij lieten haar verder gedurende de geheele reis dan ook aan Vorsten over, en - aan anderen die voor Vorsten wilden doorgaan, en dus voor Narren speelden.

Stuttgart maakte een alleraangenaamsten indruk op ons. Hoofdstad van het *Hohenstaufen*-land, is het gelegen in het schoonste, volkrijkste en meest bebouwde gedeelte van *Zuid-Duitschland*, te midden van een aardsch paradijs. Welligt is er geene landstreek zoo mild als deze door de Voorzienigheid begunstigd. Bloeiende steden en dorpen, rijke akkers, oeffrijke tuinen, vette weiden, heuvels met wijngaarden bedekt, vormen er alom, in de schoonste afwisseling en overeenstem-

ming, een verrukkelijk geheel. Reeds de beroemde ULRICH VON HUTTEN gaf de volgende getuigenis van de omstreken van *Stuttgart*. 'Niet ligt zal *Duitschland* een schooner oord aanwijzen dan dit, zoo aanlokkelijk door zijn gezond klimaat, zijne vruchtbare dreven, bergen, weiden, dalen, stroomen, bronnen en wouden. Vruchten vindt men hier als nergens anders; wijn zoo als men dien van dit land kan verwachten; *Stuttgart*-zelve noemen de *Schwaben* om zijne schoone ligging: het *aardsche Paradijs*.' - Beklimt men eene der hoogten in de nabijheid der stad, dan weidt het oog over het bekoorlijk dal, rondom door groenende wijnbergen ingesloten. Op verderen afstand ziet men de hoogten der *Zwabische Alp*, en in het midden, omgeven met voortreffelijke weiden en bloeiende tuinen, *Cannstat*, om 't welk zich de spiegelheldere, zuivere en vischrijke *Neckar* heenslingert als een zilveren band.

Stuttgart ligt aan den *Nesenbach*, $\frac{3}{4}$ uur van den *Neckar*. De vreemdelingen en militairen medegerekend, heeft het 47000 inwoners, waaronder 3000 Roomsche-Katholieken. Wat het is, werd het in de laatste verloopende jaren. Behalven de *Stiftskerk* en het *Oude Slot*, zijn schier alle gebouwen van eenige beteekenis in den loop dezer eeuw, de meesten onder de regering van den tegenwoordigen Koning ontstaan.

Eene der schoonste straten, breed en aan de beide zijden met fraaije gebouwen en winkels bezet, is de Koningstraat. Zij doorloopt de stad van het Zuiden naar het Noorden. Eene tweede straat, de Neckarstraat, loopt evenwijdig met de eerstgenoemde, en wordt óók allengs met prachtige gebouwen gevuld. In den omtrek dier beide straten vindt men het meest bezienswaardige der stad bijeen. Het oude *Stuttgart*, de *Zwabische* landstad met enge straten, ligt rondom de markt ineengedrongen.

Nadat wij van den langen spoorwegrid eenigermate waren uitgerust, en aan een welbereiden disch ons versterkt hadden, begaven wij ons terstond naar het nabijgelegen Koninklijk paleis, ten einde het uit- en inwendig te bezichtigen. Prachtig vertoont het zich van het ruime plein, welks eene zijde 't geheel beslaat. Het is 't grootste en schoonste gebouw in zijne soort dat wij ooit aanschouwden. In 1745 werd zijn bouw aangevangen en in 1806 was het eerst voltooid. Het bestaat uit een hoofdgebouw en twee vleugels. Omstreeks vijftig, meer dan levensgrootte, kunstig bewerkte steenen beelden van ver-

schillende beteekenis versieren de bovenste gedeelten der gevels. Het geheel is van hardsteen opgetrokken, en heeft, met de achtergebouwen, die nog meer gronds beslaan dan het hoofdgebouw, een omvang die verbaast. Wij besteedden ruim een uur aan het doorwandelen van eenige der Koninklijke zalen, en bewonderden een aantal gewrochten van beroemde meesters in schilder- en beeldhouwkunst. Van de laatsten trokken voornamelijk eenige werken van THORWALDSEN, CANOVA, DANNECKER en VON HOFER onze aandacht. Het geheel was allervorstelijkst gemeubeld. In de middelste zaal, boven welke op het dak eene Koninklijke kroon prijkt, de marmerzaal genaamd, omdat zij geheel van marmer is gebouwd, bevinden zich eenige zeer fraaije ouderwetsche zilveren lichtkroonen (de grootste weegt, zoo ik mij wel herinner, meer dan 200 pond), die te zamen op 80,000 gulden geschat worden. In die zaal werd de echt voltrokken van óns geëerbiedigd Koninklijk Echtbaar, en in de zoogenaamde witte zaal werd het banket gehouden.

Op het ruime plein vóór het Paleis, dat tevens de Paradeplaats is, staat de *Jubelzuil*: eene zuil van 50 voet hoog, op een kunstig bewerkt voetstuk, '*den trouwsten vriend zijns volks*, WILHELM *den Veelbeminde*', tot een aandenken opgericht bij zijne vijf-en-twintigjarige regering op den 30sten October 1841. Schuins tegenover het Koninklijk Paleis, bezijden de Koningstraat, is dat van den Kroonprins. Het doet zich eenvoudig, maar net en bevallig voor. Wij wandelden 't voorbij, en bezagen en bezochten ook nog in de gemelde straat eenige winkels. Vermoeid keerden we daarop naar het logement terug, en namen daar een droschke, om op ons gemak *Stuttgart* verder te leeren kennen. Zoo zagen wij een goed gedeelte der oude en nieuwe stad, en bewonderden onder de gebouwen vooral de Infanterie-kazerne, een ruim en groot gebouw, vijf verdiepingen hoog, met twee zijvleugels. In veertien jaren, van 1828 tot 1842, werd het opgetrokken. Het *Oude Slot*, niet verre van het Paleis of *Nieuwe Slot* gelegen, zagen we niet van binnen. Het is een niet regelmatige vierhoek met ronde torens, werd van 1553 tot 1570 gebouwd, en heeft uitwendig geene aanspraak op bouwkunstige schoonheid, maar moet inwendig de bezigtiging dubbel waardig zijn.

Op de Schillers-plaats bewonderden wij het 14 voet hoge standbeeld des onsterfelijken Dichters. Het is door THORWALDSEN

gemaakt, en door STIGLMAIJER gegoten. Geheel *Duitschland* droeg tot de oprigting bij.

Stuttgart bezit ook vele inrigtingen voor wetenschap en kunst. Aan het einde der Neckarstraat bevindt zich het Museum van Beeldende Kunsten. Daar vindt men afgietsels van de beeldwerken van THORWALDSEN, door hem-zelfen ten geschenke gegeven en in geen Museum van *Duitschland* te vinden dan hier en te *Kiel*. Van DANNECKER vindt men er de beroemde buste van SCHILLER; van CANOVA de *Gratiën*; van SCHWANTHALER de *Nymph*. Wijders zijn er 350 schilderijen, waarvan echter slechts weinigen groote kunstwaarde bezitten. - De 250 schilderijen van het voormalige kabinet BARBINI, meest groote stukken en van de *Venetiaansche* school, heeft de Koning in 1852 aan het Museum ten geschenke gegeven. Zij hangen in den benedensten vleugel in eene groote zaal en vijf kamers. In hetzelfde gebouw hebben ook de tentoonstellingen plaats der werken van levende meesters.

De Bibliotheek, in dezelfde straat, die dagelijks van 10 tot 12 ure geopend is, heeft bij de 300,000 banden, met 2290 incunabelen, en 8544 Bijbels in meer dan 60 talen. - Met de Bibliotheek is het Munt- en Medaille-Kabinet verbonden. Het bezit 18,500 munten van verschillende soort en tijd. Ook is hier de Verzameling van Zeldzaamheden en Oudheden, in 't bijzonder van *Romeinsche* afkomst, die in het *Wurtembergsche* zijn gevonden. Het Naturaliën-Kabinet is mede in die straat, en bevindt zich in 16 zalen van het gebouw voor de Archieven, alwaar het dagelijks op bepaalde uren van den vóór- en namiddag kan bezigtigd worden. Het bevat, onder anderen, eene zeer rijke verzameling van zilver-ertsen, *Wurtembergsche* bergsoorten en petrefacten; de 13 bij *Cannstat* gevonden mammoutstanden; zoölogische voorwerpen, meest uit *Zuid-* en *Noord-Afrika*; geraamten, en misgeboorten.

Den volgenden morgen namen wij wat langer rust, waartoe de vermoeidheid ons noodzaakte. Tegen elf ure begaven wij ons met rijtuig naar *Cannstat*, $\frac{3}{4}$ uur van *Stuttgart* gelegen. Den vorigen dag waren wij er reeds met den spoortrein voorbijgereden: 't was het laatste station op den weg. Ik zweeg er toen van omdat ik er nu toch melding van moest maken. Door het Koninklijke Park, '*die Anlagen*' genaamd, begaven wij ons derwaarts. Gaf de Natuur ons hier weder veel schoons

te zien, de Kunst heeft ook het hare gedaan om 't tot een der schoonste luthoven te maken. Bij het Paleis of *Nieuwe Slot* staan een APOLLO en DIANA uit helderwit marmer gebeiteld, naar de bekende antieken. Zestien honderd schreden verder staat de Roof van HYLAS door HERCULES, eene groep vol kracht en leven, en nog twee honderd schreden verder staan twee Paardentemmers; dit alles is het werk van VON HOFER, een *Stuttgarter* weesjongen, zoo als men ons verhaalde, die door den Koning in de gelegenheid is gesteld zijn talent te ontwikkelen, en nog altijd te *Rome*, althans in *Italië* zich ophoudt. Grootsch en stout zijn de laatsten, die tegenover elkander wederzijds van den weg staan. Men weet niet wat men het meest moet bewonderen: de losheid en bevalligheid der steigerende paarden, of de kracht en gespierdheid hunner moedige bedwingers. Op den weg van en naar *Cannstat* zagen wij verschillende lusthuizen der Koninklijke familie. Hier den *Rosenstein*, een landhuis des Konings, op den top eens heuvels gebouwd, die vroeger de *Kahlenstein* heette. Men geniet van dit punt een voortreffelijk gezigt op het *Cannstatter*- en *Eslinger*-dal, op *Berg* en zijne omstreken, en bij helder weder op een gedeelte van de *Zwabische Alp*. Onder dit slot loopt de tunnel van *Cannstat*, voor wiens ingang eene brug ligt over den *Neckar* en den rijweg, dien wij bereden. Aan den voet des heuvels heeft de Koning een lustslot doen bouwen, in Moorschen stijl, met baden. Het draagt den naam van *Wilhelma*. Zijne vergulde daken en koepels zagen wij tusschen het geboomte door; maar toegang tot hetzelfde is moeilijk te verkrijgen. Vroeger stond op deze plaats een paleis van de overleden Koningin KATHARINA. Ginds kwam op eene andere hoogte de *Villa* van den Kroonprins te voorschijn, en liet een uitzigt vermoeden niet minder schoon dan dat van den *Rosenstein*. Nog verder vertoont zich de *Rothenberg*, op welken Koning WILHELM zijner gemalinne KATHARINA, gestorven in 1809, eene laatste rustplaats gesticht heeft, met eene kapel, die uit al de Vorstelijke Sloten gezien kan worden. Zij staat op dezelfde plaats waar vroeger de burg *Wirtemberg* stond, het Stamslot der *Wurtembergsche* Vorsten. Uit- en inwendig moet deze kapel bezienswaardig zijn. Door den verre afstand echter viel ons het eerste zelfs niet in het oog toen wij haar den vorigen dag zagen, in het voorbijgaan met den spoortrein.

Twee *Grieksche* Priesters wonen in de nabijheid en verrigten er dagelijks de dienst.

Men meent dat *Cannstat*, hetwelk ontwijfelbaar eene der oudste steden van *Duitschland* is, en waar vroeger de *Romeinen* eene volkplanting hadden, zijn naam ontleent van de vereeniging der afgebroken woorden: C. ANT. STAT., d.i.: CAJUS ANTONII STATIVA, vertaald: de vaste legerplaats van CAJUS ANTONIUS. In hoe verre die naams-afleiding gegrond is, kan ik niet beslissen. Het ligt aan de beide oevers van den *Neckar*. Toen wij de steenen Neckarbrug (onder den tegenwoordigen Koning gebouwd) over reden, hoorden wij muziek die uit de hoogte kwam, en zagen op den omgang des torens vier muzikanten met blaas-instrumenten. Op onze vraag: wat dat beteekende? antwoordde de koetsier: dat men daar elken Zondag, na de voormiddag-Godsdienst-oefening, muziek maakte, tot vervrolijking van de inwoners en de badgasten. *Cannstat*, namelijk, is eene wel niet wereldberoemde, maar toch in de laatste jaren, vooral door *Zwitsers* veel bezochte badplaats. Door de stad rijdende kwamen wij aan de *Kursaal*, die groot en ruim, maar niet naar evenredigheid hoog van verdieping is. Verscheidene bronnen worden in en bij de stad gevonden. Het water uit de mineraal-bron bij de *Kursaal* wordt gezegd zeer heilzaam te werken in verschillende oog-kwalen; ook in borst-, blaas- en nierziekten. Maar zoo rijk als de stad is aan mineraalbronnen, zoo arm was zij voorheen aan gewoon drinkwater. In de laatste tijden heeft men door middel van Artesische putten in dit gebrek voorzien. *Cannstat* telt ruim 5200 Evangelisch-Luthersche en 50 à 60 Roomsche ingezetenen. De hoofdstraten zijn: de Markt-, de Wilhelms-, de Bron- en de Badstraat. In den *Neckar* is gelegenheid om rivierbaden te nemen.

Wat het van vele andere badplaatsen gunstig onderscheidt is het gemis van eene speelbank. Koning WILHELM denkt te edel om op zulk eene wijze zich te verrijken met het geld van vreemdelingen of onderzaten. Er is ook gelegenheid genoeg voor de badgasten, om zich op andere den mensch meer waardige wijze te vermaken.

Langs een anderen weg keerden wij door het Park naar *Stuttgart* terug. Wij reden nu tusschen het Koninklijk Paleis en de achtergebouwen door en konden alzoo over de uitge-

strektheid van het geheel oordeelen. Het Plein langs rijdende werden wij verrast door de uitmuntende muziek van het Garnizoen. Na in 't logement het middagmaal te hebben gebruikt gingen wij naar de Stifftskerk, om er de namiddag-Godsdiensstoefening bij te wonen. Zij heeft twee onvolbouwde torens, en is het oudste gebouw der stad. In den lateren Gothischen stijl werd zij in 1486 aangevangen, en volbouwd in 1495. In 1811 werd zij hersteld. Wij werden gesticht én door de rede des Predikers én door het gezang der Gemeente. Inzonderheid trof het laatste ons, zoo als meermalen elders. Van waar toch dat hemelsbreed verschil tusschen het *Duitsche* en het *Hollandsche* Kerkgezag? Zeker daarvandaan, dat hier alle de wijzen zijn gezet op halve noten, die niet zelden tot heele en soms tot anderhalve worden uitgerekt; ook dat het orgelspel over het algemeen in *Duitschland* beter is dan hier te Lande, en eindelijk, dat er hier zeldzaam door den organist en door de Gemeente op den aard van het gezang wordt gelet. - Het is zeer te wenschen, dat de in onderscheidene steden en dorpen opgerigte zangscholen doel mogen treffen, en algemeen mogen worden, ook tot verbetering alom van ons Kerkgezag; en dat de onlangs bij de Muziekschool te 's *Gravenhage* gevoegde Orgelschool, onder de leiding van den nog jeugdigen, maar talentvollen NICOLAI, bekwame organisten moge vormen, waaraan op vele plaatsen groote behoefte is.

Wij kwamen in de kerk, die tot onze verwondering reeds vol was onder het gezang. Vóór het koor stond eene groote vierkante, gedekte tafel, waarop een zilveren kruisbeeld. Bij den aanhef van het derde vers kwam de Predikant uit de Sacristy en begaf zich naar den kansel. Bij zijne komst rees de geheele Gemeente op, en zong staande het vers. Daar dit vers een gebed aan JEZUS behelsde, meenden wij het staan dááaraan te moeten toeschrijven; doch wij vernamen dat de Gemeente altijd oprijst als de Leeraar in de kerk komt, en zij dan blijft staan tot de zang uit is. Na het gezang werd door den Predikant een formuliergebed uitgesproken, en toen dit geeindigd was, wendde hij zich plegtig ter zijde, en onder de woorden: '*laat ons bidden!*' vouwde hij andermaal de handen en knielde. Nu bad ook de Gemeente, gelijk hij in stilte. Na een paar minuten rees hij weder op, en ook de Gemeente eindigde. Dit stille gebed maakte méér indruk op ons dan het

koude formulierbidden. Ik vroeg later: of de Gemeente bij die gelegenheid een bepaald gebed deed? maar kreeg tot antwoord: dat ieder voor zich bidt wat zijn hart hem ingeeft. Daarna werd de tekst gelezen en volgde de preek. Binnen het uur was de Godsdienst-oefening afgelopen. Na de dankzegging geeft de Leeraar den zegen, en verwijdert zich, terwijl de Gemeente den slotzang zingt. Onder het uitspreken van den zegen wordt in den toren eene klok geluid, om dat aan de te huis zijnden te verkondigen. Buiten de kerk, bij de deuren, stonden vierkante glazen bussen op driehoekige bankjes, om de aalmoezen der kerkgangers te ontvangen. Onder de Godsdienst collecteert men niet, dan in de Koninklijke kapel, en dáár, zoo als hier te Lande, met zakjes. In de voormiddag-Godsdienst worden plegtige gebeden opgezonden voor algemeene en bijzondere belangen. Het gebed voor den Koning en de Koninklijke familie begint met de woorden: 'Heer! wij bidden U voor Uwen knecht, ónzen Koning'.

Ik smaakte ook nog een ander geestelijk genot in *Stuttgart*. Eene familie die gedurende eenige jaren in *den Haag* tot mijne Gemeente behoorde, was, sedert eenige maanden, naar *Stuttgart* teruggekeerd. Bij het afscheid had ik beloofd: zoo ik ooit te *Stuttgart* kwam, haar te zullen bezoeken. Ik vond haar spoedig, en nooit vergeet ik de hartelijke blijdschap waarmede ik ontvangen werd, zoo door de ouders als door de kinderen, die allen even zoo min als ik-zelf hadden kunnen vermoeden dat ik mijne belofte zoo ras zou vervullen.

Uit de kerk, wilden wij een uitstapje buiten de stad maken, doch waarheen? De keuze is moeilijk, wijl ze zoo ruim is. Eindelijk besloten wij naar de watervallen te rijden. Sinds twee jaren eerst zijn deze aan de stedelingen bekend geworden. De boeren uit den omtrek hadden ze reeds eeuwen gekend, doch er nooit van gesproken. Toevallig dwaalt een *Stuttgarter* burger in het gebergte, en deze ontdekt nu, in een woest oord, wat er tot dusverre aan het schoon der omstreken van *Stuttgart* ontbroken had. Hij deelde zijne ontdekking mede, en sedert behoorde de watervallen tot de meest gezochte plekjes in de nabijheid der stad. Na omstreeks een uur gereden te hebben hield onze koetsier stil aan een voetpad, dat van den rijweg af bergopwaarts ging. Wij stegen uit, en de weg wees zich-zelf. Naast eene beek liep een goed gebaand pad, dat

echter, hier en daar, door het terrein-zelf, moeilijk was te bewandelen. Eene regt woeste Natuur omringde ons. De bruisende, schuimende beek, met geweld een weg brekende over en door de rotsen, die zij met taai geduld sinds eeuwen voor hare kracht zoekt te doen wijken; het hoog en forsich geboomte, dat zich boven ons verhief en het geheel in een statig halfdonker hulde; die plegtige stilte, alleen afgebroken door het bruisen en ruischen en murmelen des waters, dat huppelend en springend, nu in grootere dan in kleinere vallen nederstort, álles stemde ons tot ernstig genot. En al mogten wij *Allerheiligen* hier niet terugvinden, waarmede 't een noch het ander te vergelijken was; áls wij dat vroeger niet hadden gezien, zouden wij opgetogen zijn geweest. Doch ook nu waren wij zeer voldaan over ons togtjen, en met gerustheid zeg ik: zoo gij ooit te *Stuttgart* komt, vergeet dan de watervallen niet!

Den volgenden morgen ten zes ure zaten wij op den spoortrein naar *Heilbron*, om van daar, den *Neckar* af, naar *Heidelberg* te vertrekken. Waren we te *Stuttgart* gekomen na tusschen *Cannstat* en de residentie een 1270 voet langen tunnel, die midden onder den genoemden *Rosenstein* doorloopt, te hebben doorgereden, op den weg van de laatste naar *Heilbron* wachtte ons een van 2900 voet, die in twee minuten wordt doorlopen. - Na een paar minder aanzienlijke plaatsen komt men aan *Ludwigsburg*, de tweede Koninklijke residentie, met 6400 inwoners, en door Hertog EBERHARD LUDWIG in 1706 gesticht. In een schoon landschap liggende, doet het zich met zijn prachtig slot vriendelijk aan den reiziger voor, en noodigt hem uit, om, zoo hij het *Wurtembergsche* weêr bezoekt, eens een paar uren of een halven dag binnen zijne muren te vertoeven. Wij konden aan die uitnoodiging niet voldoen, en de trein voerde ons weêr verder. Kort daarop zagen wij *Asperg*, een plaatsje met 1700 inwoners, aan den voet van een vrijstaanden berg, die op zijne breede vlakte de als zoodanig weinig beteekenende vesting *Hohen-asperg* draagt. Zij dient heden ten dage als staatsgevangenis, en velen boeten er nog hunne vrijheidszucht van 1848 en 1849. In 1777 deed Hertog KAREL den Dichter CHR. SCHUBERT wegens een vinnig punt dicht daar opsluiten, en tien jaren lang naar de vrijheid smachten, die hij alleen op voorspraak van FREDERIK *den Groote* terugkreeg.

Bij *Bietigheim*, eene stad met 3000 inwoners, verscheidene lakenfabrieken en veel houthandel, bereikt de baan den *Enz*, over welken vloed een ontzaggeijk bouwwerk, *der Enz-Viaduct*, 1100 voet lang en van het station in de verte zichtbaar, op 21 bogen rustende, zich uitstrekt. Het dient om de *Wurtembergsche* spoorweg-linie met die van *Baden* te verbinden. In de nabijheid der laatste ligt het klooster *Maulbronn*, met eene fraaije kerk, thans eene voorbereidings-school voor Protestantsche Theologen; alsmede het stadje *Knittlingen*, volgens de overlevering de geboorteplaats van Doctor FAUST, benevens *Bretten*, waar de even beminnesswaardige als geleerde MELANTHON het levenslicht heeft aanschouwd.

Aan gene zijde van *Bietigheim* voert de spoorweg over den *Enz*, die bij *Besigheim*, eene stad met 2500 inwoners, schilderachtig schoon gelegen en waarschijnlijk van *Romeinsche* afkomst, zich in den *Neckar* werpt, die hier bevaarbaar wordt. Links af verheft zich de *Michaelsberg*, 1200 voet hoog, met eene overoude kapel, welligt in vroeger tijd een tempel aan LUNA gewijd. De weg loopt nu langs den *Neckar*, totdat hij achter *Kirchheim*, met een 2000 voet langen tunnel, een berg doorsnijdt.

Bij *Lauffen*, mede in een oog en hart boeiend en verkwikkend oord gelegen, bereikt hij den stroom weder en verlaat hem nu niet meer. Aan gene zijde van *Nordheim* ziet men links op eene hoogte de *Heuchelberger Warte*; regts, bij de nadering van *Heilbron*, den met wijngaarden beplanten *Wartberg*, 498 voet boven den *Neckar* gelegen, en een der schoonste punten nabij de stad. Het uitzigt van den ouden wachttoren moet dubbel de moeite van drie kwartier klimmens beloonen, en biedt een vergezigt aan stroomopwaarts tot *Asperg*, en nederwaarts tot aan de omstreken van *Heidelberg*. Ook kan men van daar het *Weinsbergerthal* en de bekende burg zien.

Van *Stuttgart* naar *Heilbron* hadden wij nog al aangename reisgenooten. Het schoone weder scheen op allen een aangename indruk te maken. Tegen mij over zat eene dame uit *Stuttgart*, die door haren echtgenoot te *Heilbron* werd opgewacht, om met hem een uitstapje naar *Heidelberg* te maken. Aan fijne beschaving, die men algemeen bij de *Duitsche* vrouwen uit den fatsoenlijken stand aantreft, paarde zij eene vriendelijke voorkomendheid, die mij zeer te stade kwam. Waar

iets bijzonder schoons te wachten of te zien was, bereidde zij er mij op voor, of wees het mij aan. Later leerden wij ook haren echtgenoot kennen. Beide waren niet geheel onbekend met ons land, en onze zeden en gewoonten, vermits haar vader eenige jaren in eene niet onaanzienlijke betrekking te 's *Gravenhage* had gewoond. De genoegens in hun gezelschap gesmaakt behooren mede tot onze aangenaamste herinneringen. - Aan mijne zijde, links, zaten op de aangrenzende bank een paar Heeren drok te redeneren en te lagchen, het laatste zóó hartelijk, dat wij onwillekeurig meêdeden, zonder dat wij wisten waarom. Eindelijk kwamen wij er achter. De een, tamelijk lang en mager, was een Homoeopaath; de ander, een echte *Duitsche Biedermann*, met een gezigt als de volle maan, doch wat rooder van kleur, was een ongeloovige en kon 't met den goeden Doctor maar niet ééns worden. De Doctor beweerde stijf en sterk, dat zijne kunst *probaat* was voor alle mogelijke bekende en nog onbekende kwalen. Hij herinnerde ons in menig opzigt zijn Collega in BULWER's *Mijn Roman*. Met hooge ingenomenheid haalde hij zijne Apotheek voor den dag, en liet ons zien hoe hij op zijne wijze het Philosophische *omnia mea mecum porto* in praktijk bragt.

Intusschen scheen het goede weder dat wij hadden, meer op zijn humeur te werken dan zijne portefeuille met geneesmiddelen, allen besloten in fleschjes van 1½ duim lang en ⅓ duim in diameter, ten getale van een tachtig stuks, naar ik gis. Met zeker pathos toch zeide hij, toen het gesprek ten einde liep: 'Ik ben dikwijls op den *Neckar* geweest, doch altijd met regen; maar deze morgen belooft mij, dat ik hem nu eens zal zien in al zijne pracht.' Wij verblijdden ons met hem in de hoop, dat zijne verwachting niet teleurgesteld mogte worden, en kwamen tegen 9 ure te *Heilbron* aan.

Heilbron was vroeger eene vrije Rijks-stad, en veel eigendommelijks herinnert dat nog heden. Nu is het de bedrijvigste *Wurtembergsche* handelstad aan den *Neckar*. Het telt 10,000 inwoners. Op het Raadhuis der stad, dat een zeer kunstig uurwerk bezit, berusten nog brieven van GÖTZ *von Berlichingen*, van FRANS *von Sickingen* en GEORG *von Frundsberg*, die LUTHER bij zijne intrede der zaal op den Rijksdag te *Worms* zulk een hartelijk woordje toesprak. Zij worden

er den bezoeker gaarne vertoond. In de Raadzaal deelde GÖTZ met zijne ijzeren hand zulke krachtige oorvegen uit: 'dat ze hoofdpijn, kiespijn en alle andere pijnen der wereld in den grond genazen'. In de stad is ook nog het huis te zien waar GÖTZ drie jaren achter de traliën heeft doorgebracht, en in het naburige *Jaxthausen*, 'een dorp en slot dat sedert 500 jaren den Heeren *van Berlichingen* toebehoort', wordt op het slot nog 's mans ijzeren hand getoond.

In de verte zagen wij de Kilianskerk, die men in 1013 begon te bouwen, en wier 190 voet hooge toren in den zuiversten Gothischen stijl is opgetrokken. Hadden wij gelegenheid gehad hier een dag te vertoeven, wij zouden er een en ander gaarne hebben gezien, en hadden zeker ook niet nagelaten het op een uur afstands van *Heilbron* gelegen *Weinsberg* te bezoeken, dat ook uit BURGER's *Ballade*, door BILDERDIJK vertaald, bij name bekend is. Later wees men ons van de stoomboot in de verte de ruïne van den burg *Weibertreue*. 'Kent ge die *Ballade*?' - vroeg mij een Heer in 't *Hoogduitsch*. - 'Zeker!' - antwoordde ik - 'een onzer voornaamste Dichters heeft haar zelfs in 't *Hollandsch* vertaald. Wilt ge eens hooren hoe dat luidt?' - 'Als het u belijft' - was zijn antwoord, en ik begon, maar eindigde met een paar coupletten; want hij zag mij aan als of ik *Arabisch* sprak. Wonderlijk, dat zelfs beschaafde *Duitschers* zoo weinig óns verstaan, terwijl de *Hollanders* die geen *Duitsch* kennen, al behooren ze tot de mindere klassen, hen tamelijk wel begrijpen.

Niet ver van het station wachtte ons de stoomboot. De stroom van reizigers die den weg derwaarts nam, liet ons reeds vermoeden, dat, hoe groot de boot ook mogte zijn, er geene ruime plaats zou te vinden wezen. En wij bedrogen ons niet. Zij werd letterlijk vol, zoodat niet alle passagiers plaats op het dek konden krijgen, ofschoon de boot tamelijk lang was. - Aangenaam was dit niet, maar nog onaangenamer was de morsigheid, die er heerschte. Men komt werkelijk tot de overtuiging, dat zulk een schip, als het eens van stapel is geloopt, te vergeefs hoopt ook anders met het rivierwater kennis te zullen maken dan aan zijne kiel. Toen wij ons zoo wat opeen gepakt hadden, staken wij van wal, en voeren een tijd lang met den achterstevan vooruit, totdat we aan eene plaats kwamen waar de rivier zóó breed was, dat

het schip zich, hoewel te naauwernood, kon wenden. - Bij *Neckar-Sulm*, aan de regterzijde van den stroom, vloeit de *Sulm* in den *Neckar*. Aan de linkerhand ziet men *Unter-Eisesheim*, het laatste *Wurtembergsche* dorp aan deze zijde. Daarop volgt *Wimpfen-im-Thal* en *Wimpfen-am-Berg*. Hier beginnen de oevers, die bij *Heilbron* laag en vlak zijn, te rijzen. Prachtig deed dit *Hessische* stadje zich voor. Het uitzigt moet van de torens der bovenstad zeer uitgestrekt zijn. De merkwaardige aarden wal, dien de *Romeinen* tegen de *Duitschers* deden opwerpen, en waarvan men ook bij *Ems*, in het *Nassausche*, sporen ziet, strekt zich van *Wimpfen* tot aan den *Donau* uit, te weten: de zoogenaamde *Pfalgraben*. - *Heinsheim*, dat daarop volgt, is weder *Badensch*. - Het Slot *Guttenberg*, dat van 't jaar 1330 dagteekent, was in 1520 het toevlugtsoord van een vriend van LUTHER.

Gundelsheim, op den regteroever, met vervallen muren en wachttorens omringd, wordt gekroond door het slot *Horneck*, dat zich boven hetzelfde verheft. In de 15de eeuw was het de zetel der Grootmeesters van de *Duitsche Orde*. - *Böttingen*, eene plaats van hoogen ouderdom, reeds in 774 bekend, is het laatste *Wurtembergsche* dorp aan den regteroever, zoo als straks *Unter-Eisesheim* aan den linker. Hierop volgt het slot *Hornberg*, dat weder GÖTZ von *Berlichingen* herinnert. 't Was zijn lievelingsverblijf. Hij beschreef hier zijn leven, en stierf er in 1562. Men vertoont er nog zijne krijgscrusting.

Tot dusverre hadden wij de bekoorlijke streek, waardoor wij gevoerd werden, met klimmende belangstelling gadeslagen. - Stouten en trotschen stegen de bergen omhoog, en wij moesten het een onzer reisgenooten toegeven, die gezegd had bij *Heilbron*, dat de *Neckar* in sommige opzigten den *Midden-Rijn* overtreft, vooral door de hoogte der bergen. Hoe schooner de Natuur zich echter aan ons vertoonde, zoo veel te slechter werd het weder. De eene regenbui volgde op de andere. Daarbij begon het heviger en heviger te waaijen, totdat eindelijk regen en wind alles wat zich op het dek bevond noodzaakte plaats beneden te zoeken. Alles verdrong zich om den storm en stortregen te ontvlugten. Die beneden waren wenschten zich boven, om uit de stikkende benaauwdheid te zijn, en die boven waren wenschten zich beneden, om den storm, die hen over boord dreigde te werpen; maar er

was evenmin kans om naar boven als om naar beneden te komen; want portaal en trap waren versperd. Onze vriend de Homoeopaath, die altijd slecht weêr op den *Neckar* getroffen had, zag zijne hoop van des morgens alweder teleurgesteld. Lagchend vroeg hem de *Biedermann*: 'of hij geen middel had in zijne *portative apotheek* om het weder van die vreeselijke koortsachtigheid te genezen?' - Intusschen bleef er veel schoons door ons onopgemerkt, en voeren wij menig oord voorbij, dat anders ons niet onbekend zou zijn gebleven. Daar wij ten deele in de kajuit, ten deele op den trap waren beland, spoedden wij ons, toen de regen eenigermate bedaarde, om weder op het dek te komen. - *Zwingenberg*, een dorp, onmiddellijk aan de rivier liggende, met zijne statige oude burg, lag daar regt schilderachtig. Van zijne acht torens heeft het slot er nog vijf, die wel onderhouden zijn. De hoogste berg van het *Odenwald* (1932 voet boven de zee) stijgt in de nabijheid omhoog. Een toren op zijne kruin biedt een uitgestrekt gezicht aan over een groot gedeelte van *Zwaben*. Gedurende den vrijheids-oorlog had hier, op den 20sten Junij 1849, de overtocht der Rijks-troepen van het zoogenaamde Neckar-Corps plaats. In belangrijkheid volgt, óók op den regteroever gelegen, het stadje *Eberbach*, en daarna, op den linker, *Dilsberg*, een vlek met eene burg, vroeger eene vesting, in den 30jarigen oorlog te vergeefs door TILLY belegerd. In het begin dezer eeuw werd zij nog als Staatsgevangenis gebruikt, en wel voor de *Heidelberger* Muzenzonen. Zeer gestreng schenen zij er echter niet behandeld te worden. Men vertelt, namelijk, dat, toen op zekeren tijd zich vreemdelingen aanmeldden om de Staatsgevangenen te zien, zij van den zoogenaamden opzigter tot antwoord ontvingen: dat dit onmogelijk was, dewijl de gevangenen een uitstapje in het *Odenwald* maakten en de sleutels medegenomen hadden. Vroeger was hier de zetel der Graven *von Elzengau*. Er is eene put van 400 voet diepte, nagenoeg de hoogte van den berg waarop het ligt.

Aan den regter-oever vertoont zich nu de stad *Neckar-Steinach*, eens de zetel van den dapperen stam der STEINACHS. Vier burgen verkondigen nog heden de grootheid en magt dezer Ridders. Kort op elkander volgen de Voorburg of *Landschadenburg* (eene der liniën van deze Ridders droeg den naam: *Landschaden*, welligt om de veelvuldige oneenig-

heden waarin zij leefden) en de Middelburg, die groot en ruim is, en door den tegenwoordigen bezitter, den Vrijheer *von Dorth*, weder geheel in haren oorspronkelijken vorm opgebouwd. Hoogerop ligt de Achterburg met door klimop bedekte muren, en de op de rotsen als in de lucht zwevende *Schadeck* of het *zwaluwennest*, zoo als het met regt genoemd mag worden. Bij een bogt in den stroom treedt dadelijk het zoo even genoemde *Ditsburg* te voorschijn.

Op den linker-oever ziet men kort daarop *Neckargemünd*, een stadje met 2400 inwoners. 't Heeft eene scheepstimmerwerf, en wijn en boomvruchten worden er veel geteeld. Er is ook eene aanzienlijke steengroeve, en 't staat door eene gierpont met den anderen oever in betrekking.

Op den regter-oever is het laatste merkwaardige punt het Stift *Neuburg*, vroeger een nonnenklooster, tegenwoordig particulier eigendom. De benedenste gebouwen, tegenwoordig tot eene brouwerij ingerigt, heeten *der Haarlass*. Vóór het aannemen der sluijers werd den Novicen daar het haar afgesneden. En nu doet zich *Heidelberg* met zijne fraaije Neckarbrug en weergalooze burg-ruïnen aan uwe verbaasde blikken op. - Onvergelijkelijk, eenig in zijne soort ligt het daar, en noodigt u van de reis uit te rusten. Snel voerden ons stoom en stroom met staanden schoorsteen onder de Neckarbrug door tot bij de aanlegplaats. Een onzer wenkte in de verte reeds een huurkoetsier, daar wegens de menigte der reizigers ligt rijtuigen te kort konden komen, en de meeste passagiers verder per spoor wilden vertrekken. Wij deden dit op raad en voorbeeld van den Homoeopaath en den *Biedermann* en bevonden er ons wèl bij. Spoedig waren wij aan het Hôtel-SCHRIEDER en vonden er onze koffers, die wij uit *Baden-Baden* vooruitgezonden hadden. De tafel was reeds lang geëindigd, maar wij zagen ons spoedig van het noodige voorzien. De smakelijke spijzen, de nette zaal en de goede bediening deden ons de ellende vergeten die wij op de morsige boot hadden geleden, en de verdere onaangenaamheden welke de reis had opgeleverd. Vraagt gij mij nu: hoe ons de togt langs den *Neckar* bevalen heeft? dan antwoord ik: 'zoo, zoo!' Hadden wij niet met het slechte weder te worstelen gehad, dan zouden wij zeker méér voldaan zijn geweest. Met genoeg en echter herinner ik mij thans nog menig Natuurtooneel dat ons

boeide en trof, en waarop wij gaarne langer zouden gestaard hebben, als de snelheid der vaart ons dat niet had belet.

Te naauwernood hadden wij ons aan de aanlegplaats in het rijtuig gezet of de regen begon weder mildelijk neder te dalen. Gedurende onzen maaltijd nam dat zóó toe, dat men hem, zonder te overdrijven, een stortregen kon noemen. Ons voornemen was geweest het slot te bezoeken; maar de koetsier, die op een bepaald uur terugkwam, wanhoopte aan beter weder. Wij besloten dus, om den tijd niet in het logement te slijten, ons door *Heidelberg* te laten rijden, ten einde de stad, zoo veel 't onder zulke omstandigheden mogelijk was, te leeren kennen, en tevens in eenige winkels ons aan te schaffen wat we meenden noodig te hebben. Het weder werd echter zóó slecht, dat wij ons enkel tot het laatste moesten bepalen. Wij reden daarna terug naar SCHRIEDER, en toen het tegen het vallen van den avond eenigermate begon op te klaren, ging het jongere gedeelte van ons reispersoneel de stad nog eens binnen om haar een avondbezoek te brengen.

Den volgenden morgen verraste ons het schoonste weder bij ons ontwaken. Spoedig waren wij gereed, om den korten tijd dien wij nog over hadden te besteden tot het bezigtigen van stad en slot. De eerste strekt zich ter lengte van een half uur langs den *Neckar* uit, aan de linkerzijde van het dal. Eene steenen brug, gebouwd van 1786 tot 1788, en 702 voet lang en 30 voet breed, verbindt de beide oevers. Zij biedt een schoon gezigt aan op het slot en de stad, en is versierd met de standbeelden van haren stichter, den Keurvorst KAREL THEODOOR, en van MINERVA. De stad telt 15000 inwoners, waarvan $\frac{1}{3}$ Roomsche-Katholieken. Vijf eeuwen lang was zij de hoofdstad van de *Rhein-Pfaltz* en de zetel der Keurvorsten, tot dat KAREL PHILIP, in 1720, *Mannheim* tot residentie verhief. Ook *Heidelberg* trof het lot der *Pfaltz*, bij de verwoesting door LODEWIJK XIV, waarvan wij op onze reis zoo vele treurige sporen hebben gezien. Slechts enkele huizen bleven bij den brand van 1693 gespaard. De Hoogeschool, die omstreeks 800 studenten telt, de hoog- en wijdberoemde *Ruperto-Carolina*, de wieg der wetenschappelijke beschaving van *Zuid-Duitschland*, werd in 1386 gesticht. De lessen worden grootendeels gehouden in de Akademie-gebouwen aan de *Ludwigs-plaats*, die hoegenaamd niet op uitwendig schoon zich

kunnen beroemen. Zij bezit eene aanzienlijke Bibliotheek, uit 120,000 banden en 1800 handschriften bestaande. Meermalen heeft *Heidelberg* zijne Bibliotheek verloren. De beroemdste onder dezen was die, welke na de inneming en plundering der stad door TILLY, in 1622, door den Hertog MAXIMILIAAN als krijgsbuit beschouwd en aan Paus GREGORIUS XV geschonken werd. Door verschillende geleerden en Vorsten was zij met de kostbaarste werken sedert 1390 begiftigd, en vooral rijk in handschriften, wier aantal 1956 *Latijnsche*, 431 *Grieksche*, 289 *Hebreeuwsche*, 846 *Duitsche*, en alzoo in 't geheel 3522 bedroeg, zonder de *Fransche* mede te rekenen, wier getal niet bekend is. Onder het geleide van LEO ALLATIUS werd zij, in 1623, naar *Rome* gebragt, waar zij sedert, onder den naam van *Bibliotheca Palatina*, een gedeelte der Vaticaansche uitmaakte. In 1795 verloor zij 38 handschriften, welke de *Franschen*, die, bij den Vrede van *Tolentino*, van den Paus 500 naar welgevallen door hen te kiezen handschriften bedongen hadden, naar *Parijs* overbragten. Toen nu, in 1815, bij den *Parijzer* Vrede bepaald werd, dat de *Franschen* ál de door NAPOLEON geroofde schatten van Kunst en Wetenschap zouden teruggeven, stond de Paus niet slechts deze 38 handschriften aan de Universiteit van *Heidelberg* af, maar willigde zelfs, op aandrang van *Oostenrijk* en *Pruissen*, in, dat uit de te *Rome* zich bevindende *Bibl. Pal.* de gezamenlijke oud-*Duitsche* handschriften aan *Heidelberg* teruggegeven werden. In 1816 werden zij, ten getale van 847, benevens den beroemden *Codex Palatinus*, aan den naar *Rome* gezonden Hofraad WILKER ter beschikking gegeven, en naar hunne oude bewaarplaats overgebragt. Hoe groot deze aanwinst voor de *Duitsche* literatuur is, behoef ik niet aan te wijzen. Moge eenmaal aan *Heidelberg* geheel teruggegeven worden wat het zich op zulk eene schandelijke wijze heeft zien ontrooven!

Wij hadden het plan langs een omweg over de *Wolfsbron* en den *Molkenkur* het slot te bezoeken. Na de stad, die uit drie deelen bestaat, als: de eigenlijke Stad, de Voorstad en de Bergstad, doorgereden te zijn, kwamen wij aan den *Neckar*, en vervolgden onzen weg een tijd lang aan den voet van den *Koningstoel* (den berg, waaraan de stad en het slot liggen, tegenwoordig de *Keizerstoel* genaamd, sedert Keizer FRANS van *Oostenrijk* hem in 1815 beklom), tot dat wij allengskens be-

gonnen te stijgen. Aan de *Wolfsbron* stapten wij af, om het vijftal vijvers te bezichtigen, die Keurvorst FREDERIK II deed graven om er forellen aan te kweeken. Zij dienen nog daartoe. Wij zagen er van buitengewone grootte, en hoorden tot onze verbazing dat zij met *f*3 het pond betaald werden. Men had er eens een van 13 pond afgeleverd tegen dien hoogen prijs voor een koninklijken disch. Zij worden met kleine vischjes gevoed, die uit het *Odenwald* worden aangebragt. - Op den weg van de *Wolfsbron* naar het slot heeft men een treffend gezigt op het laatste, de stad, den *Neckar* met zijne brug en de tegenoverliggende bergen, benevens de wijde vlakte in de verte, waarin de stroom zich verliest. 't Is zeker eene der schoonste punten die men in de omstreken vindt. - Den *Molkenkur* lieten wij liggen, ofschoon hij ons, uit de laagte gezien, een ruim en aanlokkend uitzigt beloofde. Wij vreesden, dat wij, hem bezoekende, te weinig tijds zouden kunnen besteden ter bezigtiging van het slot. Aan eenen uitgang van den slot-tuin stegen wij af, en begaven ons zoo naar de reusachtige ruïne. Met verbazing staarden wij den door buskruid gebarsten (in de lucht gesprongen kan men niet zeggen) toren aan, welks eene helft in de gracht overeind staat, een twintig of dertig voet lager dan toen zij vroeger met de andere helft vereenigd was. Grooter vernieling kon het buskruid niet bewerken. Zij staat daar zóó, dat het schijnt als of, indien menschelijke kracht haar weêr met het andere gedeelte vereenigen kon, zij volkomen daaraan zou passen. Deze toren heeft 80 voet diameter; de dikte der muren bedraagt 20 voet. Daarop traden wij de slotpoort binnen. Onderscheidene gezelschappen, meest vreemdelingen, zwierven reeds in de bouwvallen rond. Een tamelijk onvriendelijke Cicerone draafde ons vooruit, om ons het merkwaardige aan te wijzen, of, liever, om ons de gelegenheid te geven eigene opmerkingen te maken. En hoe zou ik u die kunnen mededeelen?! Maar gij verlangt iets naders te vernemen aangaande het slot-zelf, en ook dáárvan is de mededeeling niet gemakkelijk. Evenwel, ik wil haar beproeven, en begin van den grond af.

De grond is een vooruitstekend deel van den *Keizerstoel*, die de hoogte van 1893 voet heeft en zich 1200 voet boven het slot verheft. Hij draagt den naam van *Jettenhübel*, of *Jettaheuvel*. Deze naam, zoo als de Sage verhaalt, is afkomstig

van zekere oude tooveres JETTA, die hier zetelde, en door hare profetiën van wijd en zijd de bijgeloovige menigte tot zich deed komen, om de raadselen der toekomst door hare uitspraken te hooren oplossen. Slechts zelden zichtbaar, liet zij uit het venster eener oude kapel, die zij bewoonde, hare stem hooren en voorspelde den reiziger, die haar kwam raadplegen, in duistere verzen zijn toekomstig lot. Eens, kort vóór haren dood, trad zij in het gloeiend licht der dalende zon te voorschijn en bezong de toekomst des heuvels dien zij bewoonde. Zij schilderde de paleizen, die op zijne glooiing zich verheffen, en de helden, die met hunne daden zijnen roem vereeuwigen zouden. Zij zong van het leven, dat dán van hem zou uitgaan; van de hooge wijsheid en wetenschap, die zich over het schoone dal aan zijne voeten zouden uitstorten. Daarop verwijderde zij zich, en vond bij de *Wolfsbron*, die er haren naam aan heeft te danken, den dood, door eene wolvin met hare welpen, die haar overvielen en verscheurden.

Ziedaar de Sage. De Geschiedenis echter zegt, dat hier in den omtrek, omstreeks het jaar 510, zekere ANTHYSUS, Hertog der *Franken*, heeft gewoond, die, ter liefde van zijne gemalin JUTHA, een slot op dezen heuvel en eene kerk te *Schlierbach*, het bovenste en oudste gedeelte der stad, vroeger een dorp, gebouwd heeft. Ter eere van die Gravin heeft men den heuvel *Jutha-* of *Jettaheuvel* genoemd. - In het benedenste gedeelte van het zoogenaamde *Nieuwe Hof* vindt men nog heden oud-*Romeinsch* muurwerk, dat hoogstwaarschijnlijk een overblijfsel daarvan is, of liever van een *Romeinsch* kasteel, waarop ANTHYSUS gebouwd heeft. - Op den zoogenaamden kleinen *Geissberg*, die lager ligt dan de hoogte waarop de uitgestrekte ruïnen zijn, stond vroeger ook een *Romeinsch* kasteel, dat door de *Alemannen* in het midden der derde eeuw is verwoest. Onder de heerschappij der *Franken*, echter, die, onder CHLODOWIG, hunnen eersten Christen Koning, in de jaren 499 en 500 de *Alemannen* overwonnen, verhief zich op de puinhoopen van die *Romeinsche* vesting een slot. Dit slot ontving den naam van *Heidelberg*, naar het gebergte op welks voorheuvel het lag, en daarnaar werd ook de plaats genoemd, die langzamerhand aan den voet des bergs en in het dal ontstond. - Het was eeuwen lang de verblijfplaats der Paltzgraven, tot dat, in het jaar 1294, RUDOLF I, de *Paltzer*, de

stamvader van alle latere Keurvorsten en Hertogen, Paltzgraven aan den *Rijn*, het *Nieuwe Slot* op den *Jetta-heuvel* deed bouwen, omdat het oude te bouwvallig werd; thans is er bijna niets meer van te vinden. Dit *Nieuwe Slot* is het nu, dat de schoonste en uitgestrektste bouwvallen heeft die in *Duitschland*, welligt in *Europa* gevonden worden. Het bestaat uit verscheidene van de 14de tot de 16de eeuw, in verschillenden stijl opgetrokken paleizen, die door oorlog en onweder, voornamelijk echter door de barbaarsche Staatkunde van LODEWIJK XIV, in puinhoopen werden veranderd. De voornaamste gedeelten der ruïnen zijn de volgende. Het oudste, de RUPRECHTS-bouw, is van den Keurvorst RUPRECHT III, die, na de afzetting van WENZEL, tot Roomsche Koning werd gekozen. De Rijks-adelaar, die daar boven het *Paltzer* wapen staat, doelt op deze gebeurtenis. Keurvorst FREDERIK I, de FREDERIK *de Groote* van zijnen tijd en op wien ik later terugkom, vergrootte dit gedeelte. De FREDERIKS-bouw met de slot-kerk van de jaren 1583 tot 1610, is opmerkelijk wegens zijn rijken bouwstijl. Zijn zuidelijke gevel is met 16 standbeelden van Paltzgraven versierd. De OTTO-HEINRICHS-bouw van 1556, met de Ridderzaal, in *Italiaanschen* stijl, met rijke ornamenten; het beeldhouwwerk is zonder eenige kunstwaarde. Hierop volgt de *Engelsche*-bouw, in een eenvoudigen edelen stijl, van 1610 tot 1621 door FREDERIK V opgetrokken, toen hij de *Engelsche* Koningsdochter als gemalinne naar *Heidelberg* bracht. Wij *Nederlanders* kennen dien FREDERIK, Koning van *Boheme*, door zijn langdurig verblijf op onzen vaderlandschen grond, na het verlies van zijn rijk; en onze begaafde BOSBOOM-TOUSSAINT schetst hem in het *Huis Hondslersdijke* aan het Hof van onzen Stadhouders. Van eenige gedeelten verdienen genoemd en opgemerkt te worden: de achthoekige toren van 1550; de door de *Franschen* ondermijnde en door buskruid verminkte toren, waarvan ik hierboven reeds sprak; de Bibliotheek-toren; de dikke toren; de oude rotsbron, met de granietzuilen, die hoogstwaarschijnlijk uit het paleis van KAREL *den Groote* te *Ingelheim* afkomstig zijn. Zij kwamen ons voor gelijkvormig te zijn aan die welke wij vóór eenige jaren in den Dom van *Aken* hadden gezien. De 30jarige oorlog bracht vele verwoestingen aan; maar de wijze KAREL LODEWIJK (1650-1680) bouwde het slot weder op. Een schoone

trek van dezen Vorst heeft ons de Geschiedenis bewaard. Bij de vreeselijke verwoestingen die TURENNE in den *Paltz* aanrigtte (1673), schreef hij hem het volgende: 'Het onheil, 't welk gij over mijn land brengt, kan onmogelijk op last des Aller-Christelijken Konings geschieden; ik moet het als een uitvloeisel van een persoonlijken wrok jegens mij beschouwen. 't Is echter onbillijk, dat mijne arme onderdanen moeten vergelden wat gij tegen mij hebt. Ik verzoek u dus tijd, plaats en wapenen te bepalen, om onze zaak af te doen.' TURENNE antwoordde den ridderlijken Keurvorst niet, en zette zijn onedel werk voort.

In 1689 werden stad en slot door den Generaal DU CHAMLAY bij verdrag ingenomen; maar, in strijd met de gedane beloften, gebrandschat, geplunderd en de muren en torens vernield. Vreeselijk voltrok de Graaf DE MELAC het vonnis, dat LOUVOIS over beiden uitsprak. De pas voltooide KARELS-toren op het slot, de FREDERIKS-bouw, die van OTTO HENDRIK, de *Engelsche*, de eerwaardige RUPRECHTS-bouw werden ondermijnd, en hij deed zoo veel men kon in de lucht springen. Bij zijn aftogt woedde hij tegen grijsaards, mannen, vrouwen en kinderen zóó onmenschelijk, dat nog heden ten dage zijn naam met afgrijzen genoemd en aan honden gegeven wordt.

Met onvermoeiden ijver werden de verwoeste vestingwerken van slot en stad weder opgebouwd, zoodat zij binnen een jaar zich weder in een verdedigbaren staat bevonden.

In 1693 echter kwam een leger van 20,000 *Franschen* voor *Heidelberg*. De Keizerlijke Veldmaarschalk VON HEYDERSDORF gaf op eene verraderlijke wijze stad en slot over, en met vernieuwde woede begon de vijand beide zóó te verwoesten, dat schier niets meer overbleef dan het groote vat.

In 1716 herstelde KAREL PHILIP, zoo veel in zijn vermogen was, de paleizen van 't Keurvorstelijke slot. De gebouwen van FREDERIK IV, de schoone achthoekige klokketoren, OTTO HENDRIKS Koninklijk werk, de Bibliotheeks-toren van FREDERIK II, de oude bouw van LODEWIJK V, met de bronnen onder de granietzuilen, traden weder, ofschoon niet in hun ouden glans, te voorschijn. Slechts een korten tijd echter bleef hij 't bewonen. Een kerkelijke twist met de burgers van *Heidelberg* bewoog hem de ondankbare stad, in 1720, te verlaten en zijn Keurvorstelijken zetel naar *Mannheim* over te brengen. Hij

kwam nimmer naar *Heidelberg* terug, legde den grond tot de grootheid van *Mannheim*, en stierf in het 81ste jaar zijn levens, 1742. KAREL THEODOOR volgde hem op. Op een schoonen lentedag van 1764 bezocht hij eens het slot zijner voorvaderen. Getroffen door 't geen hij aanschouwde, besloot hij het weder te bewonen. Alles was daartoe reeds in gereedheid gebragt, toen op den morgen van den 24sten Junij 1764 de bliksem bij herhaling in het zoogenaamde *Nieuwe Hof* sloeg en een brand deed ontstaan, die er alles vernielde. Hierin meenden KAREL THEODOOR en zijne gemalin ELISABETH AUGUSTA een wenk van Hooger Hand te zien, en sedert dien tijd is 't woest en ledig gebleven. - Ziedaar in 't kort de geschiedenis der bouwvallen, die met eerbied en stille bewondering worden aangestaard door ieder, die ze bezoekt. - En het *Heidelberger* vat? Nu, ja, ik zal het niet vergeten: - 't is eene specialiteit, door geheel *Europa* bekend. Nadat we zaal uit en zaal in, trap op en neêr waren geleid, traden wij een overdekten gang, portaal of poort binnen, in welke de ingang naar de kapel is. De kapel heeft weinig aantrekkelijks, en toen we haar bezigtigd hadden, werd eene soort van kelder ontsloten, waarin wij een monsterachtig vat zagen liggen. Was het dat? Onze verbeelding zeide ons: neen! En zoo was het ook. De gaanderijen om er op te stijgen, ontbraken. Eerst verderop kwamen wij er bij, en, inderdaad, het vat is merkwaardig en regt kolossaal. In 1751 deed Keurvorst KAREL THEODOOR het bouwen. Twee-honderd-zes-en-dertig voeders wijn, d.z. 286,000 flesschen kan het bevatten. Langs een trap van, zoo ik mij niet bedrieg, 30 treden komt men op eene gaanderij, die rondom hetzelfde loopt. Bovenop is een plat, waarop vroeger meermalen een bal is gegeven. Langs de andere zijde, na het rondgewandeld te hebben, daalt men met een wenteltrap weêr af. Beneden staat het beeld van een hofnar, die dagelijks 16 à 18 flesschen dronk. Waar het overeind staand *Heidelberger* vat mag zijn, dat zeker reiziger zegt gezien, en op welks bodem hij vertelt gestaan te hebben, is mij niet bekend; ook niet, dat het steenen beeld, zoo als hij zegt, den mond opent en een vossenstaart voor den dag brengt. - Het vat is liggende, zoo als wij zeiden, en de vossenstaart is boven het steenen beeld in een kastje, dat openvliegt en waaruit hij te voorschijn springt, als men aan een koord trekt.

Dit reusachtige vat echter is het eenige niet dat *Heidelberg* gekend heeft. Een eerste werd in 1591 op last van JOHAN KASIMIR gebouwd. Het kon 132 voeder, 3 aam en 3 vierdel bevatten. In den 30jarigen oorlog viel het ineen. KAREL LODEWIJK deed het in 1664 weêr opbouwen, en tot 204 voeder, 3 aam en 4 vierdels vergrooten. Het was rondom beschilderd en met verzen opgesierd. - Bij de verwoesting van het slot door de *Franschen* werd het, men weet niet door welk toeval, door de woedende vlammen gespaard. Veertig jaren bleef het echter ledig liggen, tot dat eindelijk KAREL PHILIP het in 1728 deed herstellen en met vele andere versieringen en nieuwe rijmen opschikken. Dit vat echter was niet van langen duur, en, zoo als ik straks reeds zeide, KAREL THEODOOR gaf daarop aan het tegenwoordige het aanzijn. Driemaal was het gevuld geweest, zeide onze gids, maar nu was het sedert jaren ledig, en ook niet meer te gebruiken.

Misschien wenscht gij wel, dat ik u meer uitvoerig de verschillende deelen van het slot doe kennen; maar ik zie er geen kans toe. Integendeel, ik vrees, dat, naar mate ik 't u duidelijker wilde maken, het een en ander u nóg onduidelijker zou worden. Ik laat het ook des te liever, omdat allen die zich aan de beschrijving hebben gewaagd, er, naar mijn gevoelen, schipbreuk op hebben geleden.

Op het ruime binnenplein staande, te midden van al die vervallen grootheid, ontwaakte de gedachte aan verschillende gebeurtenissen in mijnen geest. Wat is daar gejoeld en gejubeld! - wat is er gezocht en geweend! Hoe vele vorsten en helden hebben deze bouwvallen met hun bezoek vereerd, of er in gevangenschap gekwijd, gelijk Paus JOHANNES XXIII, die later naar *Mannheim* werd gebracht! SIGISMUND bezocht met zijn zoon dit slot toen hij zich naar den Rijksdag te *Constantz* begaf, waarop JOHANNES HUSS zijne trouweloosheid ondervond, en de evengenoemde onwaardige Paus werd onttroond. Naar Keizer MAXIMILIAAN II werd de naam van de Ridderzaal in dien van Keizerzaal veranderd. Hij bezocht het verblijf der Keurvorsten in 1562, toen hij, als Roomsche Koning te *Frankfort* gekroond, met zijnen vader, Keizer FERDINAND, den Keurvorst een bezoek bracht, en later nog eens in 1570, toen hij als Keizer van den Rijksdag te *Spier* terugkwam, en met de drie geestelijke Keurvorsten een tijd lang

op het slot vertoefde. Van hoe veel grootmoedigheid, ook van hoe veel laaghartigheid, en van hoe veel luister en pracht zijn deze verblijven in vroegeren tijd getuigen geweest! Enkele trekken heeft ons de Geschiedenis hiervan bewaard. Als gij er behagen in vindt, zal ik u een drietal gebeurtenissen mededeelen. De eerste is eene spookgeschiedenis, zoo als er in vroegere tijden door ongeloovigen méér zijn gespeeld, om door het bijgeloof hun doel te bereiken.

Keurvorst LODEWIJK IV, *de Zachtmoedige*, had zijn broeder, Paltzgraaf FREDERIK, tot medebestuurder zijns rijks gekozen. Deze werkzame en menschlievende Vorst werd evenzeer om zijne deugden door het volk bemind als door den adel gehaat. Onder dezen waren twee broeders, de Graven *von Lutzelstein*, inzonderheid op hem gebeten, zonder magt nogtans om hunne woede aan hem te koelen. Een openlijk verzet tegen hem was door hunne algeheele onderwerping gevolgd. Leden zijnde van het Veemgericht, klaagden zij hem bij die vreeselijke regtbank aan als schuldig aan ketterij en omgang met booze geesten, en bewerkten zijne veroordeeling. Het was echter niet gemakkelijk hem in handen te krijgen: de bescherming van zijnen broeder en van getrouwe vrienden beveiligde hem tegen elken aanval. Maar de boosheid ontzag geene middelen. Twee vreemde ridders kwamen op het slot den Keurvorst hulde bewijzen, en werden eenige dagen feestelijk onthaald. Een der waakzame vrienden van FREDERIK ontdekte, dat door eene der hofdames, ELEONORA *von Lutzelstein*, de zuster der genoemde Graven, en een voormaligen biechtvader van den Keurvorst, die om zijne kuiperijen van het hof verwijderd en naar het klooster aan den voet van den slotberg verwezen was, geheime zamenkomsten met die vreemde ridders gehouden werden; en op zijnen raad bleven twee der vertrouwdste vrienden van den Paltzgraaf dag en nacht aan diens zijde. Op zekeren nacht werd de Keurvorst met schrik uit den slaap gewekt door eene verschijning van de Moedermaagd voor zijne sponde. Zij beschuldigde zijnen broeder van ketterij en omgang met den Satan, en beval hem dien over te geven ter straffe. De teederhartige LODEWIJK verdedigde zijnen broeder; maar de verschijning antwoordde: dat de Satan zich op dat oogenblik-zelf bij zijnen broeder bevond, en 't haar slechts één woord behoefde te kosten om, tot zijne overtuiging, den vorst der helle aan

hare voeten te doen verschijnen. Zij sprak dat woord, en Satan stortte uit eene der naast gelegen kamers kermend voor haar neder. Door angst en schrik vermeesterd, beloofde de Keurvorst nu zijnen broeder te zullen overleveren, en viel daarop in zwijm. Weder bekomende, ziet hij de twee ridders met opgeheven dolken vóór zich, die in den naam des Veemgerigts zijnen broeder opeischen, en hem dwingen met hen te gaan naar diens slaapvertrek. Daar was intusschen de Satan óók verschenen, doch tot zijn ongeluk; want de onverschrokken GEMMINGEN, die in de nabijheid waakte, had hem aangegrepen en neêrgesabeld. In de verwarring door het geval veroorzaakt, wisten de twee ridders buiten het slot te geraken, en zich door de vlugt te redden. Op dezelfde wijze verdween de Gravin ELEONORA. In het duivelmasker vond men het lijk van den verwijderden biechtvader, die voor Satan had gespeeld, en men behoefde niet te vragen wie heiligschennend de andere hoofdrol vervuld had. De schandelijke aanslag werd aldus verijdeld; maar aan de gevolgen van den doorgestanen schrik stierf de Keurvorst in het jaar 1449, te *Worms*, nog geene vijf-en-twintig jaren oud.

LODEWIJK liet een éénjarig zoontje na, met name PHILIP, en de edele Paltzgraaf was voogd. Door de omstandigheden gedwongen, nam hij den titel van Keurvorst aan, maar zwoer in geen huwelijk te zullen treden dat strekken kon ten nadeele van zijnen pupil. Met eene krachtige hand regeerde hij, onder den naam van FREDERIK I. Hoe gehaat zijne deugd en regtschapenheid hem onder de aanzienlijken maakten, het volk beminde hem vurig, en hij was zelfstandig genoeg om boven den haat der grooten, zelfs boven dien van den Keizer zich te verheffen. Met zoo veel geluk als moed bestreed hij de oproerigen onder de vasallen, bragt hen tot onderwerping en handhaafde de rust zijns lands door wijze wetten. Gaarne trok hij onderdrukte naburen ter hulpe, en keerde, ook uit de gestadige oorlogen hem door den Keizer en den Paus berokkend, steeds als overwinnaar terug.

Meestal in strijd gewikkeld, vormde hij, op het voorbeeld der Ouden, een staand leger (het eerste in *Duitschland*), en versterkte *Heidelberg* nog aanmerkelijk. Ook de burg op den *Jettaheuvel* bragt hij door nieuwe verdedigingswerken in een geduchten staat. Onder anderen werd toen de zoogenaamde gesprongen

toren gebouwd, waarvan ik hierboven gesproken heb. Naauwelijks had hij, in 1460, den slag bij *Pfeddersheim* tegen dertien zaamverbonden Vorsten gewonnen, of de dreigendste van alle oorlogen, die zijn geheelen ondergang ten oogmerk had, brak tegen hem los. De inbreuken van Paus PIUS II - vroeger de beroemde AENEAS SYLVIUS - op de *Duitsche* vrijheid, gaven er aanleiding toe. DIETHER VON ISENBURG, Aartsbisschop van *Maintz*, verzette zich met nadruk tegen die inbreuken, en de onbaatzuchtige FREDERIK kwam dien kerkprelaat, vroeger zijn vijand, te hulp, en schonk hem zijne vriendschap weder; maar de Paus wist de magtigste Vorsten van *Duitschland* in zijn belang te winnen. Onder de banieren der tegen FREDERIK oprukkende Vorsten, bij welke de Markgraaf KAREL *de Strijdbare*, van *Baden*, de Markgraaf ALBRECHT van *Brandenburg*, dien men de *Duitsche Achilles* noemt, Graaf ULRICH *de Veeligeliefde*, van *Wurtemberg*, en vele anderen vroeger door hem overwonnen vijanden, zich bevonden, vereenigde zich de kern der *Duitsche* volken. 'Vloek, dood en verderf over de aanranders van het heilig gezag der Kerke!' klonk FREDERIK van alom te gemoet. Herhaalde malen werden de bliksems van het Vaticaan tegen hem uitgeslingerd. Maar te vergeefs. Hij trok de vijanden onverschrokken te gemoet; zijne snelle marschen verrasten hen; zijne overal behaalde voordeelen maakten hen, eer men 't verwachten kon, tot den vrede geneigd. FREDERIK echter wilde hunne magt nu voor altijd fnuiken. Hij onttrok zich persoonlijk aan de begonnen onderhandelingen, onder het voorgeven, dat hij naar *Beijeren* moest, om Hertog LODEWIJK *den Rijke* bij te staan, en lokte zóó zijne vijanden in den opengezetten val. Naauwelijks waanden dezen hem ver genoeg verwijderd, of zij besloten tot eenen inval in het Paltzgraafschap van den *Rijn*. Eene sterke leger-afdeeling bragt daar moord en verwoesting, en stroopte en plunderde tot onder de muren van *Heidelberg*. Meer en meer hoopten zich de legerscharen in het naauwere gedeelte des lands tusschen den *Rijn* en den *Neckar* opeen. De oogst werd er vertreden; molens en hofsteden werden er verbrand. De Keurvorst was intusschen heimelijk met zijn leger teruggekeerd, daalde, onder begunstiging van den nacht, uit het gebergte in de vlakte,

en wachtte daar, tusschen *Schwetzingen* en *Seckenheim*, door wouden bedekt, op het aanbreken van den dag. Begunstigd door de zorgeloosheid der vijanden, overviel hij hen en bragt hun, die door den *Rijn* en den *Neckar* waren ingesloten, eene volkomen nederlaag toe. De Keizerlijke Veldheeren: Markgraaf KAREL van *Baden* en Graaf ULRICH van *Wurtemberg*, benevens Bisschop GEORG van *Metz*, honderd-vier-en-twintig Graven en Heeren, twee-honderd-en-dertig ruiters, vier-honderd-en-twintig paarden, en eene groote menigte voetknechten vielen levend in de handen des overwinnaars. Zij werden in triomf naar *Heidelberg* gebragt, en de grootmoedige FREDERIK - van wien gezegd kan worden 't geen HELMERS van BEILING zingt:

In 't strijdperk velt zijn arm geheele benden neder;
 Maar na den strijd is hij de vriend zijns vijands weder;
 Hij vloekt een burgertwist die 't land ten puinhoop maakt,
 's Volks deugden uitroeit en 't gevoel van 't hart verzaakt -

ontving daar de gevangene Vorsten en Edelen niet als vijanden, maar als oude vrienden. Een vorstelijk gastmaal wachtte hen in de Koningszaal op het Koninklijke paleis van RUPRECHT in het slot. Talrijke bedienden vlogen op hunne wenken, en keur van spijsen werden rondgediend, doch te vergeefs zagen zij om naar brood. Eindelijk vroegen zij er om, maar nu zeide de Keurvorst met nadruk: 'dat krijgslieden die den oogst en de molens van den vreedzamen landman vernielen, geen brood waardig zijn', en voegde er bij: 'hoe ze nu konden leeren, dat alle dolzinnig woeden den Edelman onwaardig is, en tot schande en schade gedijt van hen die er zich schuldig aan maken; want' - en zoo eindigde hij - 'met de maat waarmede gij meet zal u weder gemeten worden.' - Dit is de tweede van de drie gebeurtenissen die mij op het slotplein voor den geest kwamen.

FREDERIK werd door alle volken *de Zegerijke* genoemd, en regeerde als een vader zijns volks tot in 1476. Hij stierf 52 jaren oud, en liet het rijk bloeiend en welvarend zijnen neef, PHILIP *den Opregte*, na.

Het derde geval was het Tournooi, dat, in 1481, ter eere van den Paltzgraaf Keurvorst PHILIP in *Heidelberg* door de Rijnlandsche Vorsten werd gegeven. Uit alle oorden kwamen Ridders en Edelen bijeen. Vijf Vorsten, twintig Graven,

vier Vrijheeren, negen-en-zestig Ridders en drie-honderd-acht-en-vijftig Edelen werden er bij toegelaten. De gemalin van den Paltzgraaf Keurvorst, MARGARETHA, was er met honderd-en-veertien Vorstinnen, Gravinnen en Edele vrouwen bij tegenwoordig. Op een der dagen werd het geheele Tournooigezelschap op het Keurvorstelijk slot ontvangen. Daar spijsde men in RUPRECHTS Koninklijk paleis aan acht-en-zeventig tafels, door de voornaamste gasten bezet. Vijftig andere tafels werden bezet in de groote eet- en heerenzaal en in andere vertrekken. De Vorstelijke vrouwen zaten aan eene bijzondere tafel met de Keurvorstin, terwijl aan vijf-en-twintig andere tafels de Gravinnen en verdere Edele vrouwen waren gezeten. In eene derde zaal werden negentig vrouwelijke bedienden gespijsd. De pracht van dit feestmaal is eenigermate te berekenen naar 't geen in de zaal van den Keurvorst aanwezig was alleen aan drinkgereedschap. Daar werden op de schenktafel gevonden: twee-en-veertig stuks groote zilveren kannen, flesschen en koppen, en honderd schalen en bekers. Des namiddags werd weder een steekspel gehouden, waaraan de Keurvorst deel nam. Daarna begon de avondmaaltijd, terwijl het geheel met eene danspartij werd besloten. Gedurende dit tournooi heeft de Paltzgraaf Keurvorst acht-honderd-en-twintig, Paltzgraaf Hertog OTTO twee-honderd-en-vijftig, Hertog GEORG zeven-honderd-drie-en-twintig, Markgraaf ALBRECHT van *Baden* honderd, en Markgraaf FREDERIK van *Brandenburg* acht-honderd-en-zes personen en paarden van het noodige voorzien.

Alvorens het slot te verlaten, bezochten wij het in eenige der vertrekken geplaatste Museum van Oudheden: - eene verzameling van voorwerpen van Wetenschap en Kunst, van vroegere en latere tijden. Zij bevat schilderijen in olie- en waterverw; portretten, inzonderheid van de *Heidelberger* Hoogleeraren, waarvan menigeen, ook bij ons bekend, onze aandacht trok; handteekeningen, gravuren en houtsneden, munten en zegelringen, beeldhouwwerken en voorwerpen van bouwkunst; vaatwerk en ander huisraad, wapens, wapenrustingen enz., alles gerangschikt naar den tijd waaruit het afkomstig is. - Onder al deze merkwaardigheden trof ons inzonderheid ééne: de trouwring van LUTHER. 'Is hij echt?' - vroeg een onzer aan den opzigter. 'Zeker!' - was zijn

antwoord - 'hij is afkomstig uit de nalatenschap van Professor PAULUS, die hem lang in bezit heeft gehad.' - 'Hoe kan dat mogelijk zijn, daar ik vóór twee jaren hem in *Holland* gezien heb?' - 'Ja, dat weet ik niet, maar déze is echt, en omtrent eene halve eeuw in het bezit van Dr. PAULUS geweest.' - Bij nader onderzoek is mij gebleken, dat er twee trouwringen van LUTHER bestaan: één dien hij aan zijne zoo deugdzame, hartelijk door hem geliefde CATHARINA VON BORA had gegeven, en één dien hij-zelf heeft gedragen. In een werkje, getiteld: *Levensbeschrijving van CATHARINA VAN BORA enz. enz., van C.W.F. WALCH, Doctor in de H. Godgeleerdheid te Göttingen*, uitgegeven om den laster der Roomschegezinden tegen deze edele vrouw te wederleggen, en *vertaald door L.G. CORDES, Leeraar der Luthersche Gemeente te Zwolle (Amsterdam, 1777)*, vindt men de afbeeldingen van een der ringen zoo als hij zich geopend en zoo als hij zich gesloten voordoet, en daarbij het volgende gemeld: 'Daar zijn twee Ringen die de eer hebben voor LUTHERS Trouwring gehouden te worden; de eene is te *Berlijn*, en de tweede te *Helmstad*. De *Berlijnsche* heeft boven een Robijn, die rondom met vertooningen uit de Lijdensgeschiedenis voorzien is, en inwendig staan de naamen van de twee verloofden. De *Helmstadsche* is van goud en bestaat eigenlijk uit twee ringen, die, gelijk de schakels van eene keten, samenhangen; maar door een Diamant en Robijn vereenigd zijn. Op de twee binnen-sijden, die in 't saamenvouwen op elkanderen liggen, staan de Latijnsche Letters: D.M.L. en K.V.B., en buiten de woorden: *Wat God te saamen voegt, dat zal de mensch niet scheiden*.' In eene noot voegt de Schrijver er bij: 'dewijl de Ring, die te *Berlijn* berust, nergens afgebeeld word, deelen wij den Leezer mede den Ring, die te *Helmstad* vertoont word, zoo als die is overgenomen uit JONKERS Eerged., pag. 191, en aldaar in het breede beschreven.' - Welke der beide ringen nu, de *Hollandsche* of de *Heidelbergsche*, die van LUTHER of die van zijne vrouw is, durf ik niet beslissen. Den eersten heb ik in 't geheel niet gezien, den laatsten niet naauwkeurig genoeg, omdat hij in eene glazen kast was gesloten en niet in de handen genomen mogt worden. Wat ik echter duidelijk op hem kon zien was een *crucifix* aan de eene zijde. De *Hollandsche* is vóór een paar jaren te *Parijs* gekocht uit de nalatenschap van den Maarschalk SOULT,

die hem uit *Duitschland* had medegenomen in de dagen der zegepralen van NAPOLEON. - Hoewel méér dan voldaan door hetgeen wij dien morgen hadden gezien, verlieten wij toch met weerzin de plek gronds, die ons zoo veel stof tot bewondering en bespiegeling had gegeven. Niet eenige uren, maar dagen lang moet men hier doorbrengen om alles naauwkeurig te kunnen gadeslaan. En wie kan bij het verlaten dier bouwvallen den wensch onderdrukken: mogten zij eenmaal weder in hunne ouden glans en luister worden hersteld! En nu, *Duitschlands* Alhambra! wees nog eens uit de verte van ons gegroet! Hoe ernstig en plegtig prediktet gij ons de nietigheid van alle aardsche magt, grootheid en luister! Hoe vriendelijk en roerend verkondigde de Natuur, die wij van uwe tinnen gadesloegen, de oneindige liefde en goedheid van Hem, Wiens magt, grootheid en luister onvergankelijk zijn. Eens zal geen stofje van u de plek meer aanwijzen waar gij stondt, maar de zilveren *Neckar* zal immervoort de gebergten en de vlakte door, waarop onze blik met verrukking heeft gestaard, met zijne wateren blijven doorstroomen.

Ten een ure vertrokken wij met den spoortrein naar *Mannheim*; in een uur bragt ons de trein, over *Friedrichsfeld*, uit de vroegere *Paltzische* Hofstad in de latere. Gelijk de eerste de aandacht boeit door haar oud, eerwaardig voorkomen, zoo doet het de laatste door hare nieuwhed. De eene is eener grijze matrone, de andere eener schoone jonkvrouw gelijk. - Keurvorst FREDERIK IV heeft er den grond van gelegd. In 1606 bouwde hij op haren grond aan den mond van den *Neckar* eene burg. Met de eerste huizen die rondom haar gebouwd waren, werd zij in den dertigjarigen oorlog verwoest. Later naauwelijks weder opgebouwd, werd zij, in 1689, door de *Franschen* in puin en asch gelegd. Hare latere grootheid dankt *Mannheim* aan Keurvorst KAREL PHILIP, die den zetel des bewinds hier vestigde, en aan diens opvolger, KAREL THEODOOR, ofschoon deze hem later naar *Munchen* verplaatste. Door de belegering van 1795 leed zij veel. In 1799 werden de vestingwerken geslecht. *Mannheim* telt 25,000 inwoners, waaronder 12,000 Rooms-Katholieken, en is de regelmatigste stad van geheel *Duitschland*. Zij is in groote vierkanten gebouwd. De straten hebben geene namen, maar worden naar de Quadraten (Quadraat A, B enz.) genoemd. De expeditie en

productenhandel (tabak, meekrap, spelt, vruchten) hebben deze stad tot de eerste handelstad van den *Boven-Rijn* gemaakt.

Daar wij denzelfden avond nog met de stoomboot naar *Maintz* wilden vertrekken, deden wij ons terstond van den spoorweg naar het bij den *Rijn* gelegen logement *het Europesche Hof* brengen, in de nabijheid der aanlegplaats van de boot. Daar bestelden wij onzen maaltijd, en reden terstond naar de stad terug, om hare breede straten, ruime pleinen en wat er meer uit het rijtuig op te merken was, te bezigtigen. Veel bijzonders biedt *Mannheim* den vreemdeling niet aan. - Het in 1720 tot 1729 gebouwde slot, dat gedeeltelijk in 1795 verwoest is, werd alleen uitwendig door ons gezien. Het vertoont zich inderdaad vorstelijk. Het front heeft de lengte van niet minder dan 1700 voet. De Groot-Hertogin STEPHANIE, aangenomen dochter van NAPOLEON, en weduwe van den Groot-Hertog KAREL van *Baden*, bewoont het. In 't algemeen is *Mannheim* het verblijf van den *Paltzischen* adel.

De Schouwburg wordt onder de besten van *Zuid-Duitschland* geteld. De eerste stukken van SCHILLER, *Die Räuber*, *Fiëasco*, *Cabale und Liebe*, werden hier onder zijn toezigt en de medewerking van IFFLAND opgevoerd.

De Jezuïtenkerk, het Observatorium, het Tuighuis, het Koophuis, maar inzonderheid het aan den *Rijn* gelegen Entrepôtgebouw verdienen inderdaad opmerking. Over den *Neckar* ligt eene in 1845 gebouwde kettingbrug. Op den weg derwaarts zagen wij op de markt het Monument door de burgers van *Mannheim* ter eere van den Keurvorst KAREL THEODOOR opgericht.

Vóór dat wij het een en ander bezigtigden smaakten wij een genot zoo als op eene reize in vreemde landen niet veel wordt genoten. Wij hadden het genoegen de familie eens hooggeachten vrienden te bezoeken, ons in haren welstand te verheugen, en een hoogst aangenaam uur in haar midden door te brengen. Hij-zelf (dit hadden wij reeds den vorigen avond in *Heidelberg* uit een brief vernomen) was te *Maintz*, en dáár hoopten wij hem denzelfden avond nog te zullen ontmoeten.

Uit *Mannheim* kan men het geschiktst het beroemde *Schwetzingen* Lustslot en het Park bezoeken, die 186 morgen gronds beslaan, en in het midden der vorige eeuw door den Keurvorst KAREL THEODOOR in oud-*Franschen* smaak zijn aangelegd. Van

de *Heidelberger* slot-ruïnen had men het ons in de verte gewezen. Volgens de beschrijving van hen die 't zagen, moet het wel verdienen bezocht te worden, en niet geheel ongelijk zijn aan den slottuin te *Steinfurt*. - Op het kerkhof rust de bij ons ook zeer bekende HEBEL, de Zanger der *Alemannische Lieder*. Hij stierf in 1826. Hij was Consistoriaalraad en Professor te *Karlsruhe*, en sedert 1819 Protestantsche Praelaat, waardoor hij zitting had als Lid der Eerste Kamer van de *Badensche* Stenden. - Bij een uitstapje naar *Schwetzingen* kan men per spoortrein naar *Friederichsfeld* rijden, en van daar met een wagen naar het drie kwartier verder liggende Park. Ook kan men, van *Heidelberg* komende, te *Friederichsfeld* uitstappen, dán den togt naar *Schwetzingen* doen, dat in twee uren bezigtigd kan worden, en vervolgens met een der treinen naar *Mannheim* vertrekken.

Na ons middagmaal genomen te hebben stapten wij op de stoomboot die van *Straatsburg* kwam, riepen ons vaarwel aan den *Neckar* toe, dien we bijna van zijne bronnen af tot aan zijne uitwatering in den *Rijn* sedert eenige dagen hadden gezien, en dankten hem in stilte voor het genot aan zijne heerlijke, schoone en rijke oevers gemaakt. Op de boot hadden wij een aangenaam gezelschap aan een Extra-Ordinarius Professor uit *Bonn*, dien ik te *Mannheim* aan het huis van mijn vriend had ontmoet. Hij had eenige studenten bij zich, met welke hij naar *Worms* ging, om daar te botaniseren. Spoedig kregen wij die stad in het oog. Ook wij hadden gemeend haar te bezoeken, dien nacht er te blijven, en den volgenden morgen, met de eerste boot die van *Mannheim* kwam, naar *Keulen* te stoomen; maar wij hadden te kiezen: of deze merkwaardige stad te bezien, of de vriendenhand te drukken, die te *Maintz* ons wachtte, en er bestond geene aarzeling meer. Den vorigen avond reeds hadden wij besloten dat offer aan de vriendschap te brengen. Het werd ook gewillig gebragt en viel dus niet zwaar. Toen wij echter bij *Worms* aanlegden en de Professor de boot verliet, speet het ons wel, dat wij den fraaijen Dom, die zich in de verte verhief, niet van naderbij mogten begroeten. *Worms* ligt thans een kwartier van den *Rijn*, die vroeger hare muren bespoelde. Welke historische herinneringen roept haar aanblik niet voor den geest! Het is eene der oudste en merkwaardigste steden van

Duitschland, vroeger de zetel van de *Bourgondische* Veroveraars der Rijnstreken, later van de *Frankische* Keizers: KAREL *de Groote* en diens opvolgers. Hier werd de groote strijd over de *investituur* der Bisschoppen, tusschen Keizer HENDRIK V en Paus CALIXTUS II, in 1122 door een Concordaat ten einde gebragt. Hier werd in 1495 door Keizer MAXIMILIAAN I het vuistregt afgeschaft. Hier trad LUTHER, in 1521, voor de eerste maal voor KAREL V en den Rijksdag, om de Goddelijke zaak te verdedigen die hij voorstond. Man des geloofs, des moeds, en der kracht, wie kan het beseffen wát er toen in uwe ziel omging! o, Waren allen die zich uwe volgelingen noemden, met dien echt Evangelischen geest bezield geweest, die in u leefde en werkte, welk eene andere gedaante zou de Christelijke Kerk vertoonen dan zij nu heeft! Geen dwingeland des gewetens zou meer aan het hoofd van haar talrijkst gedeelte staan! Niet als een rijk van deze wereld zou het naar aardsche magt, luister en grootheid streven; maar als een Rijk Gods naar waarheid en deugd! Liefde en vrede zouden in hare gemeenschap de harten verbinden; op den akker des geestes zouden algemeen vruchten des geestes groeijen! Ware uw geest van geslachte tot geslachte blijven voortleven, wij zouden in onzen tijd geen koud formuliergeloof het meer ontwakend Evangelisch geloof in de door u hervormde Kerk zien bestrijden! Daar zouden geene CEPHAS'-, geene APOLLO's-, geene PAULUS'-Christenen, die in hunnen valschen ijver meer afbreken dan opbouwen, meer gevonden worden; maar echte navolgers van Hem, Dien gij in Zijne eer als Eenigen Zaligmaker en Verlosser wildet herstellen! - 'Niet in woorden, maar in kracht bestaat het Koninkrijk der Hemelen'. Niet in een dood en koud geloof, in het voor waar houden van deze of gene stellingen, maar alleen in een levend en warm geloof, dat zich openbaart in werken der liefde. Gelijk de goede Herder leefde, waakte, werkte, zich opofferde voor zijne schapen, zoo moeten wij voor onze Broederen leven, waken, werken en ons kunnen opofferen. Dát beginsel, dat in onzen Heer leefde, leefde in u, en van daar het geloof, de moed, de kracht in u, waarvan vóór drie eeuwen die grijze Dom de getuige was. Geene angst, geene vrees, geene ontroering bevangt u op het gezigt der hoogste aardsche Magten, waarvoor gij verschijnt! Waarom niet? Omdat gij zelfs voor Hoogere Magt, voor de

Hoogste, met vrijmoedigheid durft verschijnen; omdat ge weet in Haar eene bondgenoot te hebben, die u niet zal verlaten! Zoo ooit, dan gevoelde ik bij den aanblik van *Worms*, op welk eene hoogte gij in het Godsrijk stondt, toen gij het onsterfelijke lied op reis derwaarts dichttet, dat ook óns nog met vertrouwen vervult, bij de donkere tint, die de toekomst voor ons heeft! Met u blijven wij roemen:

Een vaste burg is onze God!
 Een toevlugt in d'ellenden;
 Wij vreezen niet in 't hachlijkst lot:
 God zal ons uitkomst zenden!
 Hij is 't die ons behoedt,
 Ofschoon de vijand woedt;
 Dat vrij zijn magt, zijn list
 De zege ons koen betwist:
 God zal ons onheil wenden!

Met u zeggen wij:

Gods Woord blijft eeuwiglijk in kracht,
 De grond waarop wij bouwen,
 En, tot in 't laatste nageslacht,
 De steun van ons vertrouwen.
 Vrij neem' ons d' euvelmoed
 Eer, leven, goed en bloed;
 't Brengt nimmer hem gewin:
 Wij streven 't Godsrijk in,
 Om eens Gods heil t'aanschouwen.

Worms is echter het *Worms* niet meer zoo als LUTHER het zag, de vrije, fiere Rijks-stad van vroegere eeuwen. Gelijk *Heidelberg* met zijn slot, werd het door de *Fransche* moord- en plunderzucht verwoest. Laat ik u er echter wat meer van vertellen. Als stad wedijverde *Worms* in vroegeren tijd met *Straatsburg*, *Maintz* en *Keulen*. Bij het begin van den dertigjarigen oorlog telde het nog 40,000 inwoners, terwijl dat getal tegenwoordig tot 8000 (5000 Protestanten, 2500 Roomsche-Katholieken, en 900 Joden) is ingekrompen. De verwoesting der stad begon reeds in den gemelden oorlog. De *Zweedsche* Overste HAUBOLD deed, in 1632, alle voorsteden nederwerpen, om de stad-zelve zooveel beter te kunnen versterken. Allergruwelijkst woedden de *Franschen* binnen hare muren, in 1689, onder de bevelen van den ellendigen DE MELAC, dien we te *Hei-*

delberg reeds aantreffen, en van den jongen Hertog DE CREQUI. Men strooide bij de verovering der stad uit, dat op een bepaalden dag geheel *Worms* in brand gestoken zou worden; de Dom echter zou worden gespaard. Dit had ten gevolge, dat de verschrikte burgers alles wat waarde had met zich in den Dom zochten te verbergen, en zoo viel de buit gemakkelijker en zekerder in de handen van den roofzuchtigen vijand. Den 31sten Mei 1689, 's namiddags ten 4 ure, werd aan de met roof en plundering zich onledig houdende grenadiers door een kanonschot het teeken gegeven om de stad in brand te steken. Overal waren brandbare stoffen en pikkransen aangebragt, die, aangestoken, binnen weinige uren de stad in vlammen deden opgaan. Den volgenden morgen was er van *Worms* niets meer over dan een puinhoop. Alleen de Dom, de *Liebfrauenkirche* en de Synagoge boden aan de verwoesting tegenstand. De eerste draagt evenwel aan de oostelijke zijde nog de sporen der vlammen. Door deze geheele verwoesting heeft het oude *Worms*, dat uit de puinhoopen zich weder verhief, en in 1816 aan het Groot-Hertogdom *Hessen* kwam, het aanzien van eene nieuwerwetsche groote Landstad gekregen, die van hare vroegere grootheid den vreemdeling niets anders kan vertoonen dan de zoo evengenoemde gebouwen. Zij zijn echter waard, dat men hen, vooral het eerst- en laatstgenoemde, bezoeke. In 1016 is de Dom, in tegenwoordigheid van Keizer HENDRIK II, ingewijd; maar hij onderging op het einde der twaalfde eeuw eenige veranderingen. Het geheele gebouw behoort tot de schoonste gedenkteeken van den aan de Rijnstreken bijzonder eigenen Byzantijschen of Rondbogenstijl. Het heeft 470 voet lengte bij 110 voet breedte, en is inwendig zonder eenige praal of pracht. Uitwendig echter vertoont het zich, met zijne twee koren en vier torens, inderdaad grootsch en schoon. Aan de noordzijde van den Dom zijn nog eenige overblijfselen van het voormalig Bisschops-Hof, dat in 1689 te gronde gerigt, in 1727 herbouwd, maar in 1794 door de *Fransche* Republikeinen andermaal verwoest is. In dit Bisschops-Hof heeft LUTHER, die toen, gedurende zijn veertien-daags verblijf in *Worms*, in het Johanniter-Hof, naast het voormalig logement *de Zwaan*, woonde, voor Keizer KAREL V, de Keurvorsten en Rijks-Stenden de onvergetelijke woorden gesproken: 'Hier sta ik, ik kan niet anders. God helpe mij! Amen!'

Ik sprak van de Synagoge. Zij is reeds in de elfde eeuw gebouwd. De Joodsche Gemeente te *Worms* is eene der oudsten in *Duitschland*. Men wil dat zij reeds ten tijde van de eerste tempelverwoesting, in het jaar 588 vóór CHRISTUS' geboorte, bestaan hebbe. Met grond meent men te kunnen beweren, dat althans vóór CHRISTUS' geboorte te *Worms* Joden hebben gewoond. Steeds is *Worms* voor hen het *Duitsche Jeruzalem* geweest. Volgens eene oude Sage zou de Gemeente te *Worms* den Koning der Joden te *Jeruzalem* afgeraden hebben den Heiland te kruisigen. Vermits men aan de waarheid van die overlevering in de middeleeuwen niet twijfelde, bekwamen zij dáárdoor vele vrijheden en regten. Op die Sage grondt zich ook het *Duitsche* spreekwoord: '*Wormser Juden, fromme Juden*.' Het is zeer waarschijnlijk, dat de legende van den Wandelenden Jood in *Worms* haren oorsprong heeft.

Toen wij zoo belangstellend naar de oude Rijks-stad staarden, viel mij, meer in de nabijheid van den *Rijn*, eene vervallen kerk in het oog, die geheel alleen en verlaten daar stond. Op mijne vraag: welke kerk dit was? werd mij geantwoord: '*die Liebfrauenkirche*'. In haren omtrek wast de meer beroemde dan uitstekende wijn, dien men den naam van *Liebfrauenmilch* heeft gegeven. Vroeger lag zij binnen de muren der stad.

Terwijl wij met de boot weder voortspoedden zagen wij nog menigmaal naar den regter Rijn-oever, ons herinnerende hoe wij vóór eenige dagen de vruchtbare *Bergstrasse* aan den voet van het *Odenwald* en den *Melibocus*, in den spoorwagen, waren doorgegaan. Hoe hadden die hoge bergtoppen toen onze aandacht getrokken! En nu stonden ze daar, in vergelijking met de *Zwitserische* Reuzen, als dwergen. Te *Gernsheim*, dat aan den regter-oever ligt, en waar wij een oogenblik aanlegden, om passagiers naar *Darmstadt* te lossen, konden wij haar vaarwel zeggen. Van de laatste stad tot het Stift *Neuburg*, een half uur van *Heidelberg*, strekt zij zich ter lengte van zes mijlen uit.

Oppenheim, eene zeer oude Rijks-stad, en, even als *Worms* en *Heidelberg*, in 1689 door de *Franschen* ten eenemale verwoest, vertoont ons nog eene der schoonste kerken uit de middeleeuwen. Zij werd gebouwd van 1262 tot 1317. Ook hier werd ons de krachtvolle LUTHER herinnerd. Hier, tot

bijna voor de poorten van *Worms* genaderd, baden hem nog eens zijne vrienden, zich aan het gevaar te onttrekken dat hij te gemoet ging. Te vergeefs echter; vol geloof en vertrouwen sprak hij de woorden: 'Al waren er zoo veel duivels te *Worms* als er pannen op de daken zijn, zoo zal ik er toch heengaan en in geen en deele bezorgd zijn.'

Aan de linkerkant des *Rijns*, waaraan ook *Oppenheim* ligt, wees men ons eene rij van lage, maar schoon gelegen wijnbergen, op eenigen afstand van den stroom. Dat is de streek waarin *Nierstein*, *Nackenheim*, *Bodenheim* en *Laubenheim* liggen, die de naar hunne namen welbekende wijnsoorten opleveren.

Bij 't vallen van den avond kwamen wij te *Maintz* aan, waar wij onzen vriend aantroffen, met wien wij eenige uren toen, en den volgenden morgen zeer genoegelijk doorbragten. Nog iets van *Maintz* in oogenschouw te nemen, daartoe hadden wij thans den tijd noch den lust. Wat er merkwaardigs is, hadden wij bij vroegere gelegenheden reeds bezocht. Den Dom met zijne twee koren en vier of liever zes torens; en in deszelfs kruisgang het graf van den Minnezanger FRAUENLOB, die in 1318 stierf, en door de *Maintzer* vrouwen begraven werd; het Museum, waar een kunstig uurwerk is te vinden en nog het model eener brug, die NAPOLEON I van *Maintz* naar *Castel* meende te leggen, met een bedekten gang onder het midden der bevoering, waardoor, ongehinderd en ongezien door den vijand, de krijgsmagt van de eene naar de andere zijde kon trekken; den *Eichel* of *Drususstein* in de citadel enz. enz. Zoo als ge weet, was in vroeger tijd de Keurvorst Aartsbisschop van *Maintz* de Voorzitter in het Collegie der Keurvorsten, en had het regt den Keizer te kroonen. Sedert 1656 deelde hij dit laatste, bij afwisseling, met den Keurvorst Aartsbisschop van *Trier*. - Onder de 36,000 inwoners telt het tegenwoordig 6000 Protestanten en 2500 Joden. Als Bondsvesting is het eene plaats van het uiterst gewigt, en heeft een garnizoen *Oostenrijkers* van 8000 man. Het behoort tegenwoordig tot het Groot-Hertogdom *Hessen*.

Ten negen ure wachtte ons de boot. Onder eene regenbui begaven wij ons derwaarts, en, ofschoon wij duidelijk genoeg gezegd hadden op welke boot wij moesten zijn, kwamen wij toch op eene andere, die eerst ten tien ure van *Castel* zou vertrekken. Het was te laat om, toen wij de misleiding ont-

dekten, nog terug te keeren en ons op de andere, die wij in de verte zagen, te begeven. Wij oefenden geduld, en ten half tien ure staken wij over naar *Castel*, van waar wij terstond vertrokken, toen de spoortrein van *Frankfort* ons van de noodige passagiers had voorzien. De regen had intusschen plaats gemaakt voor een harden wind. Heviger en heviger begon hij te loeijen. Toen wij de *Rijngau* naderden verhieven zich de baren als of wij ons op de *Zuiderzee* bevonden. Om ons zoo veel mogelijk tegen den wind als tegen het overstuivende water te beveiligen, plaatsten wij ons achter de regter raderkast. Hadden wij op de hoogten van het *Schwartzwald* vroeger een regenboog beneden ons gezien, thans hadden wij bijna bestendig, zoo eene voorbijdrijvende wolk het niet belette, er een naast ons. In de stuifwolk des waters, door den slag der raderen veroorzaakt, werd hij door de tegenoverstaande zon gevormd. Hoe hard de storm ook mogt zijn, met snelheid en vastheid vervolgde de boot haren weg. - Dorpen en steden der heerlijke *Rijngau* vlogen wij voorbij. Dit belette ons echter niet met onverzadelijke blikken het tooneel gade te slaan dat zij aanbiedt. De hoogten van *Rauenthal*, van *Kiedrich*, de *Marcobron*, *Lange-Winkel*, *Geissenheim*, en dan die eenige *Johannesberg*, hoe vriendelijk lagen ze daar in den gloed der zonne, en herinnerden ons het genot dat wij vroeger bij het doorrijden dier heerlijke streek hadden gesmaakt. Zie daar achter *Rüdesheim* dien hoogen berg. Uit zijn paleis te *Ingelheim* merkte KAREL *de Groote*, dat in 't voorjaar de sneeuw op zijne toppen en wanden vroeger smolt dan elders. Dáár werd op 's Keizers bevel de eerste wijnrank geplant, en de Keizerlijke opmerking heeft van geslachte tot geslachte duizenden en tienduizenden arbeid en brood geschonken. - Hij deed wijnstokken uit *Bourgondië* en *Orleans* aanvoeren, en nog heden ten dage heeten de meeste daar groeiende druiven met eene groote bes en dikken huid de *Orleanners*. Vroeger echter, onder de *Merovingische* Vorsten, was de wijnbouw reeds in de *Rijngau* begonnen, zoodat 't geen van KAREL *den Groote* gezegd wordt, zich alleen tot den *Rüdesheimer berg* schijnt te moeten bepalen. - Spoedig waren wij nu te *Bingen*, dat na den brand, die het vóór weinige jaren voor een aanzienlijk gedeelte verwoestte, zich schooner vertoont. Hoe gaarne zouden wij nog eens een uitstapje van daar naar den *Niederwald*

hebben gemaakt, omdat eenige uitzigt over de *Rijngau* te genieten, wat de hoog gelegen *Rossel* en de koepel het oog aanbieden. - HATTO's toren voeren wij op zeer korten afstand voorbij. De boot nam niet het gewone vaarwater aan de rechterzijde. Hoe veel minder gevaarlijk is het *Bingerloch* thans dan vroeger! Nog altijd tracht men de gevaarlijke rotsen weg te ruimen, die zoo vele menschenlevens hebben geëischt. - Men doet dit op meer andere punten waar het noodzakelijk is. De *Pruissische* Regering maakt zich in dit opzigt zeer verdienstelijk.

Daar wij geen last van regen hadden en de wind langzamerhand begon te bedaren, konden we meestal boven blijven. Met blijdschap zagen wij toch den *Middel-Rijn* weder. Zoo als ik vroeger zeide: hij is en blijft schoon voor hem die niets schooners en stouters gezien heeft; en ik durf er nu bijvoegen: hij is en blijft het in mijn oog ook dán nog, als men terugkomt van waar wij kwamen. Misschien ligt dit echter aan mij en sympathiseer ik niet met de meeste reizigers die van boven komen. Is dat zoo, welnu, *de gustibus non disputandum*.

Des avonds kwamen wij even tijdig te *Keulen* aan als de boot die 's morgens één uur vroeger van *Maintz* was vertrokken. In het *Hof van Holland* vonden wij weder goede kamers, met het uitzigt over den *Rijn*. Wij verlustigden ons daarin echter niet lang, omdat we nog eene avondwandeling naar den Dom en door de stad wilden maken.

Het vorige jaar had ik hem ook nog bezocht. Ver was men in dien tusschentijd met bouwen gevorderd. Welk een verschil uit- en inwendig met vóór 17 jaren, toen ik hem voor 't eerst aanschouwde! Toen geleek het schip met zijne halve en kwart opgetrokken kolommen, duister en somber zoo als het zich voordeed, eene ruïne. Nu is het schijnbaar geheel afgewerkt, en een gewelf bedekt het. Ik zeg schijnbaar, want hoe hoog u dat gewelf voorkomt, 't is nog maar ter halverwege opgetrokken. Als de muur die het middelste gedeelte van het koor van de kerk scheidt, eenmaal weggebroken zal zijn, en de kerk inwendig geheel voltooid, zal zij een verbazenden indruk maken op den bezoeker. En is zij uit- en inwendig wat zij wezen moet; staat ze eens daar met twee volbouwde torens, dán zal zij inderdaad een geheel vormen dat schaars zijne wedergade vindt. Met ijver werkt men voort, te meer omdat de ontzettende steigers, die aan alle weêr en wind zijn blootgesteld, slechts weinige jaren zonder geheele vernieuwing, 't geen ontzettende sommen vereischt, kunnen staan. De voorgevel van den noorder kruis-arm was bijna voltooid; die van den zuider was ver gevorderd. Nog eens betraden wij het koor en oogden de ranke en slanke pilaren na tot waar ze in de ruime gewelven als dunne twijgen van hooge en stoute boomen zich verloren. De kamer waar de *schat* verborgen is, zoo als men dien noemt, bezochten wij nogmaals, benevens het zoogenaamde graf der *drie Koningen*. Wij bewonderden de kunstwaarde dier schatten, maar betreurden het bijgeloof dat ze bijeenbragt en ze nog bewaart. Vóór 17 jaren zeide mij de gids, die ons naar den Dom vergezelde: 'Dáár liggen twintig millioen gulden aan

waarde renteloos en zonder nut: hoe veel goeds kon daarmee niet tot stand worden gebracht, wanneer deze schat in handel of nijverheid overging!' - De man was Roomsch-Katholiek, maar gaf in dit gezegde een bewijs, dat de Roomsch-Katholieken, ook in den minderen stand, beginnen te denken.

Na eene aangename en langdurige wandeling, nu eens door naauwe straten en enge stegen, dan eens langs ruime markten en pleinen, keerden we naar ons logement terug, begaven ons nog eens naar de bovenste verdieping, waarop een tuin door twee vleugels van het gebouw ingesloten, en wierpen nog eens een laatsten blik op het *Zevengebergte*, den rijken stroom, en de schoone streek, die hij besproeit! En met welk gevoel? vraagt gij welligt. Deed het u geen leed, dat ge vier-en-twintig uren later u weêr in het lage, nevelachtige en vlakke *Nederland* zoudt bevinden? Neen! en nog eens: neen! Dankbaar voor 't geen mijn oog gezien, mijn hart gevoeld had, nog zag en gevoelde, dacht ik met genoegen er aan, dat wij huiswaarts keerden. Wat mijn vriend BENNINK JANSSONIUS in zijn: *Van huis* gevoelde, dáárin is 't geen ik vroeger en nu gevoelde geheel uitgedrukt.

'Was 'k op de kruin van 't gebergte gestegen,
 Waar voor mijn blik zich de schoonste vallei
 Lagchend ontrolde in het kleed van de Mei;
 Zeg niet, wanneer hier mijn mond heeft gezweven,
 Dat ik verstomde bij 't zien van dien glans; -
 'k Dacht aan de needrige vlakten mijn lands.

Wendde ik langs bloeiende streken mijn schreden,
 Waar zich kasteel en paleis aan den zoom
 Spiegelde in 't vocht van den kronklenden stroom;
 Zeg niet, wanneer daar m'een zucht is ontgleden,
 Dat ik benij die daar 't leven geniet; -
 'k Dacht aan het uur toen 'k mijn dierbren verliet.

Zaagt gij een glimlach mijn lippen omzweven,
 Toen 'k bij 't muziek van 't gevogelte in 't hout
 Dwaalde onder 't lommer van 't statige woud,
 En mij verpoosde in de lieflijkste dreven; -
 Zeg niet: mij boeide dees schoonheid en pracht;
 'k Dacht aan het welkom, dat ginds mij verwacht.'

En aan dat laatste moesten wij wel denken. Wij zouden, vóór wij huiswaarts keerden, nog eenige dagen vertoeven bij geliefde vrienden en bloedverwanten te *Zutphen* en te *Amsterdam*. Dat hadden wij reeds vóór maanden beloofd, en dáárom hadden we onze reis zoo bekort.

Den volgenden avond ten 5 ure kwamen wij gelukkig te *Emmerik* aan; daar namen wij rijtuig, en ten negen ure reden wij de oude Graafschaps-stad binnen. Bij het welkom, dat ons dáár te gemoet klonk, zeg ik u bij dezen vaarwel, - en bij dit vaarwel voeg ik den wensch, dat gij spoedig tijd en gelegenheid moogt vinden om mijne beschrijving als een leiddraad te gebruiken, en zoo veel te genieten als wij genoten hebben!

Mengelwerk.

Redevoering, aan de universiteit van Lund, bij eene feestviering ter gelegenheid van de geboorte van Z.K.H. den erfprins *Karel Oscar Willem Frederik*, uitgesproken door *Gustaaf Ljunggren*, Docent.^(*)

Zoo wel in het leven des volks als in dat van enkele personen wisselen herinnering en hoop elkander af, gelijk de nacht en de dag. Het is nu evenwel niet bij de wisseling, maar bij het in de wisseling bestaande, dat wij ons bepalen willen. Hier digt bij staat een oude getuige, die meer dan zeven eeuwen deelnemend luisterde naar alle soort van verdriet en blijdschap, hoop en vrees, waardoor de geest des volks in beweging gebragt werd; ook heden, even als vroeger, waren het zijne metalen tongen, die den bewoners der omstreken het feest van den dag verkondigden. Véél heeft die oude tempel beleefd, véél weet hij te verhalen, en wanneer gij eenmaal, als de maan haren tooverglans over de voorwerpen verspreidt, en eene trekking als van eene diepe ademhaling door de grootsche gestalten vaart en de stof bezielt, in de stilte van den nacht staat te luisteren, dan zult gij in het zacht gefluister de wonderbare Sagen van verloopende tijden vernemen. Maar hoe rijk aan afwisseling zij zijn, deze tafereelen, die zich voor uwen blik ontrollen, één trek vindt gij op die allen terug: *de liefde van een vrij volk tot*

(*) De Heer c. eykman, Kotschoolhouder te *Nijkerk*, heeft deze Redevoering uit het *Zweedsch* vertaald, en zijne vertaling ons welwillend ter plaatsing aangeboden. Daar de jonggeboren *Zweedsche* Erfprins, wien de feestviering gegolden heeft, een kleinzoon is van Z.K.H. Prins *Frederik der Nederlanden*, gelooven wij met de opname van dit Stuk iets zeer aangenaams te doen voor alle onze lezers. Wij doen zulks met vriendelijke dankzegging aan den genegen Inzender.
De Red.

zijn land en zijne zeden. Wij hebben ons hier niet op een eenzijdig, gewestelijk standpunt geplaatst. *Schonen*, 'het rijke goud- en zilverland', zoo als de Heilige BERNARD het noemde, is onafhankelijker geweest dan eenige andere provincie, juist omdat het lang een twist-appel tusschen de beide Noordsche rijken, lang de gemeene strijdplaats hunner legers geweest is. Eindelijk kwam het aan dát Land waaraan het van nature en door zijne Geschiedenis toebehoorde, en zonder vrees voor tegenspraak durven wij beweren, dat het op het tegenwoordige oogenblik beter *Zweedsch* is, dan het ooit te voren *Deensch* was. Ook zijne bevolking treedt dus op als aandeelhouder in de historische herinneringen van het *Zweedsche* volk, en laat zich dit regt in geenen deele betwisten. En is ook niet deze plaats, als het Nationaal heiligdom van *Schonen*, te gelijker tijd een eerezetel der *Zweedsche* beschaving? En drukt niet deze betrekking een dubbelen stempel op het feest, dat in deze dagen hier gevierd wordt?

Van overoude tijden af was vrijheid het dierbaarste kleinood van het *Zweedsche* volk; evenwel geene bandellooze, maar eene door zeden en wet beperkte vrijheid. Al heeft de willekeur somtijds deze banden verbroken en door haren wilden tuimelgeest gevaar over het Land gebragt, - de vaderlandsliefde kwam toch te regter tijd tusschen beiden en herstelde de oude orde en de oude vrijheid. Reeds van de *Zweden* der oudste tijden verhaalt ADAM VAN BREMEN, dat zij 'Koningen hebben van oud ras, maar welker magt bij het volk berust. Te huis willen zij gaarne gelijk zijn, maar als zij ten strijde gaan gehoorzamen zij allen den Koning'. - Gedurende de middel-geschiedenis van *Zweden*, 'den tijd van eigen regtsoefening voor de grooten', toen de *Zweedsche* historie eene geschiedenis van den adel en der priesters scheen te zijn, en toen, wegens den strijd om het bestuur, niemand tijd had om te besturen, toen leefde evenwel in de schaduw de oude, vrije alodiaal-geest voort, trad met ENGELBRECHT, de STURE's en WASA van den achtergrond te voorschijn, maakte een einde aan de verwarring, en vestigde, door het verbond tusschen het volk en de Koninklijke magt, de nieuwe orde van zaken, die misschien niet zonder reden zelfs de oude zou kunnen genoemd worden; want dáárin bestond de oude orde, dat de Koning de man des volks was. Zoo was het met GUSTAAF

WASA, en hij was het in nog hooger en graad dan eenig Koning vóór hem; want eerst door en in hem leerde het *Zweedsche* volk zich als één volk gevoelen. Hij brak den gewestelijken grensmuur af en bouwde er een rijksmuur van. Wij zouden GUSTAAF WASA den grondlegger van de Koninklijke magt in *Zweden* kunnen noemen; hij was het ten minste die haar volgens eigenlijk *Zweedsche* begrippen grondde en bevestigde met al het kennelijke van vaderlijke vertrouwelijkheid. Hij plaatste de Koninklijke magt juist in het middelpunt, niet op de uiterste grens van den Staat, waar zij in zoo veel andere Landen haren zetel bekomen had. De volksvrijheid bleef daarom ongekrenkt, zij verkreeg alleen in den Koning hare hoogste beteekenis; het volk gevoelde zich door hem niet verdrukt, maar verhoogd; de Koning was álles, en álles is de Koning.

Daarom is ook hier méér dan elders het denkbeeld heerschende geworden, dat de Koning des Lands aller Koning is, en nog op den huidigen dag is hij het op wien de in nood verkeerende zijne laatste hoop stelt: mislukt alles, dan 'gaat hij naar den Koning'. Wat GUSTAAFS vaderlandsliefde gegrondvest heeft, dat bevestigde zijne wijsheid. De grootste man van onze eeuw, naauwelijks erfelijk Keizer geworden en op de hoogte van zijn gezag staande, wenschte dat hij zijn eigen kleinzoon geweest ware. De waarheid van hetgeen dezen wensch deed uiten stond GUSTAAF duidelijk voor oogen; hij zag in, dat de erfelijkheid voor de Monarchie is wat de wortel is voor den boom, en hij stichtte de erf-opvolging. Hijzelf bezat geene andere wettigheid dan de kracht van zijn eigen persoon; de *Zweed* wil opzien tot dengene dien hij bemint, en GUSTAAFS uitstekende geest legde het zaad voor de alles opofferende gehechtheid, die het *Zweedsche* volk voor zijne Koningen heeft, waarvan zoo menig blad in onze Geschiedenis spreekt; een zaad, dat later onder zijne groote opvolgers tot rijpheid gebragt werd. Zijne beide oudste zonen trokken wissels op de grootheid van hunnen vader; de derde stond hem waardig ter zijde. En met hem begint die reeks van schitterende Koningsnamen, voor welke die van alle volken verbleeken moet. Zij waren opregte 'Gezalfden des Heeren', inderdaad Vorsten 'bij de gratie Gods'; de eersten van hun volk niet slechts in geboorte, maar ook in de gaven hunner

ziel. Het volk, dat hen beminde en bewonderde, zag in hen de bloem van al het schoonste en edelste, dat in hun eigen boezem leefde, en - om weder met eenige verandering de woorden der oude Geschiedschrijvers aan te halen - het was verheugd hun te gelijken, het ging ten strijde en gehoorzaamde aan hunne Koningen. - Daarna kwamen andere Vorsten, 'die niet van JOZEF wisten'; zwakkere handen vatteden den scepter, en lieten vrije speelruimte aan de eerezucht van bijzondere personen; het Koninklijke gezag werd een naamstempel der zegevierende partij. Maar hoe diep aan den eenen kant de eerbied voor den Koning in den volksgeest was doorgedrongen, en welk gewigt men van den anderen kant van ouds aan het oordeel des volks hechtte, blijkt daaruit, dat de magtigen hunne vrees te kennen gaven, dat het volk zoude bemerken hoe het bedrogen werd, en te weten komen dat 'de Koning slechts van de meerderheid in den Raad afhangt'. - Met het jaar 1809 begint een nieuw tijdperk in onze Geschiedenis. 'Het oudste begrip van het Koningschap' - zegt GEIJER - 'werd weêr het nieuwe'; de Koninklijke magt, die zich onder GUSTAAF III en zijnen zoon van onmagt tot almagt verhief, zonk weder tot hare natuurlijke bedding terug; de invloed des volks, die slechts schijnbaar geweest was, werd nu meer wezenlijk; het veel vermogende van den persoon deed zich op nieuw gelden in KAREL JOHAN, en de nooit uitgebluschte liefde des volks tot zijne Koningen ontvlamde weder met kracht. Wat de vader begonnen had, werd door den zoon voortgezet. OSCAR heeft het Huis BERNADOTTE nog sterker aan de *Zweedsche* Natie verbonden. Met hem en zijne zonen is dit geslacht inheemsch geworden, en met iederen dag dringen de wortelen daarvan al dieper in de kloven der granietrots. In OSCAR hebben wij de overlevering van het vaderlijke Koningschap zien herboren worden; in elke zijner regeringsdaden schemert de edele belangstelling, de warme liefde tot het volk door; geene bijzondere kaste kan er zich op beroemen, dat ze zijn hart het naaste zou zijn: allen omvat hij met dezelfde liefde, voor allen is hij dezelfde '*OSCAR de Goede*'. Weinige Monarchen kunnen zich met hem meten in het rusteloos bepeinzen van wat tot des volks welzijn strekken kan, en nog minder in de kennis der behoeften en middelen van den Staat. Die warme ijver voor al het vaderlandsche heeft

hij op zijne zonen doen overgaan, en wij zouden ondankbaar zijn, als wij dit onderpand eener gelukkige toekomst over het hoofd zagen.

De Heer heeft het geslacht van den heldenkoning gezegend; wij staan op den huidigen dag aan de wieg van zijnen achterkleinzoon. Twee Natiën vestigen blikken vol verwachting op deze wieg; daar rust het hoofd, dat eenmaal de dubbele kroon van *Scandinavië* zal dragen, en de handen, die zich daar boven de spreid uitstrekken, zullen eenmaal den scepter, door zoo vele waarachtig groote Vorsten met eere gevoerd, in eere overnemen. De armen der moeder vormen, wel is waar, de eenige wereld van den kleine; een nevelsluijer omhult al het overige: maar weldra trekken de dampen op, en voor de blikken van het verwonderde kind ontwikkelt zich het raadselachtige tafereel des levens; nog eenigen tijd - en de beelden treden uit de lijst te voorschijn, en plotselijk ziet zich het kind in het bonte gewemel der wereld verplaatst. Dat hij daar moge optreden en zich vertoonen met opgeheven hoofde, vasten blik, sterken arm en een warm hart, dit is de inhoud der gebeden, die nu van de wieg tot den Hemel worden opgezonden.

In vroegere tijden trokken de astrologen den horoskoop van het pasgeboren Koningskind; zij meenden in de hemelteekenen een spiegelbeeld te zien van hetgeen op de aarde zou plaats grijpen. In onzen tijd zien wij niet naar den hemel om de toekomst uit te vorschen; het is het letterschrift der aardezelve, dat wij trachten te lezen. Deze teekenen, vooral met betrekking tot den jonggeborene, te verklaren, daartoe bezitten wij geene genoegzame mate van zelfvertrouwen; maar op een en ander daarvan te wijzen, dat kunnen wij, en daarom willen wij eene wijle het oog vestigen op het ordeloos gewoel der wereld, en dus het schouwtooneel gadeslaan, waar de nieuwgeborene, naar menschenlijke wijze van zien, schijnt bestemd te zijn om eene veelbeteekenende rol te spelen.

Daartoe moeten wij niet alleen letten op onzen eigen toestand, maar ook op dien van het buitenland. Er is gezegd geworden, dat 'de Vorsten tegen het volk in opstand zijn gekomen', en daarmede heeft men het eigenaardige in de Staatsbetrekkingen van den tegenwoordigen tijd willen aanduiden. Streng genomen is dit gezegde zoo geheel valsch niet. De

Koninklijke magt heeft zonder twijfel krachtig medegewerkt tot de ontwikkeling van den *Europeschen* Maatschappelijken toestand. Het is deze magt, die de anarchie van het vuistregt geknot en de vaan der wet verheven heeft; zij is het, die het algemeene doel boven bijzondere belangen en afzonderlijk voordeel geplaatst heeft; zij heeft uit de ruwe massa's der Natiën het volk geschapen; de moderne Staat werd eerst met de Koninklijke magt eene waarheid. Maar nadat deze de *Filistijnen* ten onder gebragt had, vergat ze, even als SIMSON, hare pligten als regter, en legde zich ter ruste in den schoot der *Filistijnsche* vrouw. De Koning werd de Koning der pas gefnuikte hoogere standen, en niet de Koning des volks. De Staats-eenheid, het parool des Konings, werd eene uiterlijk zamenhangende, niet die inwendige eenheid, die voortkomt uit de opneming van ieder gescheiden deel tot een gelijk gewaardeerd zelfstandig geheel, dat in het algemeene geheel gehandhaafd wordt. Men vergat bij het opmaken der rekening wat vroeger *pro memoria* was geboekt geworden; de rekening was valsch en werd doorgehaald. De Koninklijke magt werd uit haren rustigen slaap gewekt toen de kroon van het hoofd van LODEWIJK XVI gerukt werd. Van dien tijd af dagteekent de scheuring tusschen Koning en volk; men begon over de volks-souvereiniteit te spreken als over iets anders dan de Koninklijke; het vertrouwen verdween, en aan beide zijden trok men het harnas aan. De continentaallanden van *Europa* vertoonen deze spanning tusschen regerenden en geregeerden, en wat haar bedenkelijk maakt, is, dat het niet een enkel Vorst is, die tegenover eene misnoegde partij in zijn Land staat, maar dat het de Vorsten in het algemeen zijn, die tegenover de misnoegden in alle Landen staan. Het is, zegt men, de oude welbekende strijd, welken het nieuwe, dat vooruit wil, tegen het bestaande voert; dit zij zoo, maar men moet dan toch bekennen, dat die eene dreigende, woeste gedaante heeft aangenomen. De revolutie is permanent geworden, heeft haar eigen bestuur, hare eigene bank, hare eigene legers. Het is niet meer een vermoeden, het is eene erkende zaak, dat onder de oude *Europesche* Maatschappelijke inrigting een onderaardsch vuur brandt, om haar te vernietigen; men moge wanen, dat het voor goed is uitgedoofd, en dat de oppervlakte zich nog nooit zoo kalm vertoond

heeft, toch breekt het vuur uit dáár waar men het 't minst vermoedt, en toont zijne kracht, nu in de vlamme des oproers, dan weder in den bliksemenden dolk van den sluipmoordenaar. Gewelddadige tusschenkomst baat weinig; door eens dweepers hoofd af te slaan, slaat men de dweeperij-zelve het hoofd niet af. En vreedzame tusschenkomst, wat kan men daarvan hopen zoo lang de donkere nacht des wantrouwens op het uitspansel drukt!

De omwentelingszucht neemt dienovereenkomstig hare besluiten; zij vergenoegt zich niet met het bestaande in den Staat aan te vallen, zij rigt zich zelfs tegen de Kerk, de Maatschappij en het huisgezin. De Staatskerk moet weg; zelfs de ruwe zinnelijkheid begeert eene vrije Godsdienstoefening. De eigendom moet verdeeld worden; met gretige blikken en uitgestrekte hand staat daar de hongerige proletaar, en het ontbreekt niet aan dezulken die op de cijfertafel uitrekenen, dat hij het regt heeft om te nemen. Het huwelijk moet weg; 'de vrije liefde' - zegt men - 'kan er nog door'. Wanneer men niet wil aannemen, dat eene algemeene waanzinnigheid zich van het grootste gedeelte des menschdoms heeft meester gemaakt, dan kan men niet loochenen, dat er iets waars moet gelegen zijn in de hoogdravende eischen; dat er in de bestaande vormen iets verouderds, iets ondoeltreffends moet gevonden worden, dat de vrije ontwikkeling des geestes verhindert. Maar het is gevaarlijk de zedelijke banden te verbreken: de Geschiedenis der wereld heeft dat meer dan ééns getoond. De magten des afgronds worden losgemaakt uit de betoovering, die haar gebonden houdt, stijgen naar de oppervlakte, en brengen de eene misgeboorte na de andere voort; het gift der ontbinding verspreidt zich en grijpt zelfs de edelste gemoederen aan; de oude steunsels wankelen en men kan hen niet meer vertrouwen, en ieder voor zich-zelf zoekt eene plank om zich te redden uit de algemeene schipbreuk. Behoeft men bij den aanblik hiervan verbaasd te staan over de grenzelooze wanhoop, die velen heeft aangegrepen; behoeft men verwonderd te zijn als men hoort zeggen: '*Europa* slaapt niet - het sterft'; dat menigeen in den *Europeschen* Maatschappelijken toestand een lijk meent te zien waarin slechts de wormen leven, en, huiverende voor de lijkvlucht, den moed vat om met het voorledene te breken, zijn vaderlijk erf te

verlaten, en zich haast om aan den anderen kant des oceaans eene hechtere woning op te slaan? Maar is er moed noodig om te vlugten, niet minder behoeft men dien om met open oogen te blijven staan; en hulde en eere zij hun, die niet schroomen den reuzen-arbeid der Wereldgeschiedenis op hunne schouderen te nemen; die met vertrouwen op eene besturende Voorzienigheid niet wanhopen aan de menschheid; die met een rein harte, met vrolijken moed en naar hunne beste overtuiging aan de oplossing van het ingewikkelde vraagstuk arbeiden, hetzij ze zich ter eene of ter andere zijde van den strijd bevinden.

Zoodanig is het tafereel dat wij aanschouwen, als wij den blik buiten onze grenzen werpen; gelukkig worden wij lichtender punten gewaar als wij ons eigen Land beschouwen. Het is bekend, dat geheel onze historische ontwikkeling wel niet gansch onafhankelijk van de algemeene *Europesche* is voortgegaan, maar zij heeft toch eene andere gedaante gehad dan deze. Al hebben wij invloed van buiten ondervonden, wij hebben dien toch op eene eigenaardige wijze bewerkt en herschapen tot hulpmiddelen, die het meest passend zijn om onzen voortgang in beschaving te bevorderen. Men denke aan de wijze op welke *Zweden* in het bezit der Hervorming geraakt is; men vergelijke de alleenheerschappij in *Zweden* en die in *Frankrijk*. Dat wij dus niet ongevoelig voor vreemden invloed geweest zijn, maar daarvan afgezonderd hebben wat onzer Natuur niet paste, en het overige uit vrijen wil tot eigen vleesch en bloed hebben vervormd, dit mag voor geen gering gedeelte toegeschreven worden aan de omstandigheid, dat *Zweden* nooit een veroverd Land geweest is. Terwijl de andere *Europesche* Landen óf in meerdere óf in mindere mate door andere zijn verdrukt geweest, of hunne oudere bevolking onderworpen of teruggedrongen hebben gezien, heeft *Zweden* slechts voor korte oogenblikken binnen zijne grenzen een vijand gezien, die weldra daaruit verdreven werd. - En zoo heeft de vorming van onze Nationaliteit ongehinderd en naar haren eigenen aard kunnen voortgaan; zoo vinden wij in onze gewesten altijd groter volksvrijheid dan gelijktijdig in andere Landen. En zelfs ontdekken wij bij óns veel dat reeds van ouds bestaat, en hetwelk op andere plaatsen een punt van vurige wenschen uitmaakt. Men wil, dat de beweging des

tijds - om een voorbeeld te kiezen - het streven is van de opkomst van een vierden stand; bij ons is van ouds her, volgens staatkundig regt, die vierde stand erkend geworden, indien men, namelijk, het woord in eenigzins beperkteren zin wil opvatten dan het in latere tijden bekomen heeft. Nu en dan bewijzen vele van de gebreken in onzen Maatschappelijken toestand, dat de persoonlijke vrijheid, over welker beperking door de openbare Autoriteiten op vele plaatsen geklaagd wordt, bij ons altijd in eere gehouden is. Zoo hebben wij een ellendig politie-wezen, en het schijnt, dat wij nog veel tijd zullen noodig hebben vóór wij leeren zullen, dat de overtreding der wet een vergrijp aan allen is, dat door allen behoort gestraft te worden; dat de handhaving der orde niet aan den een of anderen, maar aan iederen medeburger toekomt. Maar juist de moeilijkheid om bij ons een politiebestuur te vormen, bewijst hoe veel men waakt over de vrijheid der individuën, en met welk een wantrouwen men alles beschouwt dat den schijn heeft van daarop inbreuk te maken; al mogt dit zelfs in de gevolgen tot verzekering der vrijheid voeren. Met dit alles willen wij in geen deele zeggen, dat *Zweden* zulk een boven mate gelukkig en volkomen Land zoude zijn, of dat de Ouden regt hadden, die 'de eilanden der zaligen' hier plaatsten. Ook ónze Maatschappelijke toestand heeft zijne gebreken; ook bij óns worden verkeerdheden gevonden, die om verandering roepen; zóó verre zijn wij niet van den *Europeschen* maalstroom verwijderd, dat ook niet ónze wateren daardoor zouden bewogen worden.

Met de Staats-omwenteling van 1809 begon bij óns eene beweging, die nog aanhoudt, en deels de afschaffing van verouderde voorregten van zekere klassen op het oog heeft, deels, met verandering in bestaande vormen, aan de volksvrijheid grootere ruimte bereiden wil. In het Kerkelijk leven hebben zich bedenkelijke bewegingen vertoond. De oplossing van groote industriële vraagstukken is ons uiterst moeilijk. Het onderwijs, het armwezen, het toenemende proletariaat, het regtswezen, de brandewijns-wet en andere meer, geven ons vragen aan de hand, die wèl doordachte antwoorden vorderen, en meer dan ééne dier vragen hebben denzelfden klank als HAMLET's: 'zijn of niet zijn!' - Maar om reeds aangevoerde redenen hebben de vraagstukken van den dag bij ons

zulke verwrongen vormen niet aangenomen, niet die scherpe uitersten doen ontstaan, en zij schijnen daarom zonder groote zwaarigheden, minder bloedig te kunnen worden opgelost. - Maar men lost die niet op door van buiten af nieuwe Maatschappelijke vormen voor te schrijven, hetzij ze op *Fransche* of *Engelsche* leest geschoeid zijn. Wil men ons een nieuw kleed geven, welnu, dan geve men ons een Nationaal; wij zijn te trotsch om in geleenden dosch te willen optreden, het moge dan de Keizersmantel of de Kossuthsrok, de allongeparuik of de roode muts zijn. Wil men een nieuw Maatschappelijk gebouw optrekken, dan moge men toezien, dat het op historischen grond ruste; als men ten minste den grond ook als iets noodigs voor een gebouw beschouwt. Zeker behoeft men niet onopgemerkt te laten wat bij anderen plaats heeft; maar men vergete ook niet, dat de na-apers in de soldij der magteloosheid staan. Zal een schouwspel goed uitgevoerd worden, dan moet ieder medespeler er op bedacht zijn om zijne rol zoo goed mogelijk te spelen; zoo ook het volk in het groote drama der menschheid. Met regt heeft daarom de grootste der tegenwoordige *Fransche* Geschiedschrijvers aangemerkt, dat *Frankrijk* niet hetzelfde voordeel van zijne revolutie in 1789 getrokken heeft als *Engeland* van de zijne; dewijl *Engeland* ter verdediging van eigen regt, maar *Frankrijk* voor het algemeen menschen-regt optrad. Het gaat, helaas! met velen onzer Staatsverbeteraars als met den man, die een geneeskundig werk met zulk eene levendige verbeelding las, dat hij aan iedere ziekte die in zijn boek beschreven stond, meende te lijden. Eveneens hebben velen dergenen, die het, zoogenaamd, wèl meenen met het Vaderland, zoo grondig de geschiedenis der ziekten waaraan andere Maatschappijen lijden, bestudeerd, dat zij om zich heen geene andere symptomen wanen te zien dan die waarvan zij gelezen hebben, en luide doen zij hunne weeklagten hooren over het lijden dat slechts in hunne verbeelding bestaat. Bij anderen schijnt zelfs eene soort van ijdelheid in het spel te komen; zij beschouwen het als onteerend voor het oude *Zweden*, dat het niet even goed, dat wil zeggen: even ellendig, als andere Landen zoude zijn. De ingebeelde zieke herstelde niet eerder dan toen hij het boek digtsloeg en in vreemde kwalen niet langer aanleiding vond tot het maken van toepassingen op zijn eigen ligchaam. En

dit is geheel niet onnatuurlijk; maar met al hunne belangstelling dragen de hierboven geschilderde personen toch meer bij tot de verwarring dan tot de verklaring van de vraagstukken van den dag. Intusschen moeten zij, omdat hun wil toch goed is, scherp onderscheiden worden van eene andere soort van de zich noemende Maatschappij-verbeteraars. Wij meenen die valsche profeten, die den naam der vrijheid op de tong dragen en de ergste verzakers der vrijheid zijn; vampyren, die zich voeden ten koste van den goeden naam en de eer der medeburgers; gewetenlooze bedriegers, die over nood en verdrukking schreeuwen, wantrouwen en haat prediken, de driften van den grooten hoop opwekken, om zelven in troebel water te kunnen visschen en daardoor aan eigene ellendige baatzucht te voldoen. Bijna zouden wij ons schamen hier van hen gewag te maken, als zij, helaas! geen invloed uitoefenden op eene ligtgeloovige en onkundige menigte, en geene geringe toover-schaduw wierpen op het tafereel dat wij hier voor oogen hebben. Het helpt niet, dat men met de zeis dit onkruid der Maatschappij afmaait: het moet met de wortelen uitgerukt worden.

In welke betrekking, kan nu gevraagd worden, staat de Vorst tot het vraagstuk van den tegenwoordigen tijd? Wáár is des stuurmans leidstar op de schuimende zee? Na hetgeen zoo straks is gezegd geworden, kunnen wij kort zijn. Nóg straalt de poolstar aan het uitspansel; nóg geldt het oude gezegde: een *Zweedsch* Koning moet *Zweedsch* zijn. En is hij dit, vat hij regt den grondtoon in het wezen der Natie, maakt hij 'het geslacht van den ouden geest' tot het zijne, en handelt hij in overeenstemming daarmede, dán kunnen wij vol hoop de toekomst te gemoet gaan; want dán staat de Koning op Nationalen grond, en dáár staat hij zéker. De blik dien wij in de inleiding op onze Geschiedenis wierpen, toont ons, dat *Zweden* dán rijk aan eere was als Koning en volk één waren, en niets vreemds tusschen beide drong of de goede verstandhouding stoorde. Wij toonden aan, dat volksvrijheid en Koninklijke magt vereenigd, de twee magtige hefboomen waren, die ons Land opgeheven hielden, en dat de laatste, in hare zuiverste opvatting, niets anders was dan de hoogste uitdrukking van de eerste. De Koning, die ál

wat dit denkbeeld bevat, goed begrijpt, zal den regten weg niet missen. Doch wij moeten het bekennen, hoe eenvoudig het ook schijnen moge, niemand kan daarvoor instaan, en wel mogen zij die geroepen zijn om het lot des volks te leiden, met SALOMO's heerlijk gebed instemmen: 'Geef Uwen dienaar een volgzaam hart, dat hij Uw volk moge rigten, en verstaan wat goed en wat kwaad is!' Wij kennen geen schooner gebed bij de wieg van een troonopvolger.

Jeugdige Vorst! wij hebben vlugtig het gewigt en de moeilijkheden aangewezen van de roeping tot welker vervulling gij geboren zijt. Wij hebben niet reeds bij de wieg de rozen der vleijerij willen uitstrooijen. Ach! in onze dagen is de baan der Koningen niet altijd een met bloemen bestrooid pad; het noodlot bakent den weg af met eene ijzeren hand, niet met rozen-vingeren. Om de lippen, waarom nu een onschuldige glimlach zweeft, zal menigmaal de zwaarmoedigheid zetelen, en meer dan eenmaal zal het nu zoo heldere kinder-oog door treurigheid beneveld worden. Doch vertrouw op den Heer, en sluit u aan uw volk! Heb het lief, en uwe liefde zal niet onbeantwoord blijven. In den boezem des volks ligt een schat, veel kostbaarder dan al de goudschatten der nieuwe wereld; geen draak uit de Sage bewaakt dien: gij behoeft dien slechts te *willen* en hij is uw. Hij is door uwe vaders verkregen, en het volk houdt dien voor u gereed; het hoopt hen in u te zien herleven: in u de heldenkracht van KAREL JOHAN op nieuw te zien geboren worden; de regtvaardigheid en goedheid van uwen grootvader, de grootschheid van geest en de vaderlandsliefde van uwen vader te zien schitteren. Blijf hunner en uwer waardig, en het zal u gelukken uw volk zijner en hunner vaders waardig te maken. - En als gij dan eenmaal, na voleindigden togt, uw vermoeid hoofd ter ruste legt, zal hetzelfde volk, dat nu warme gebeden voor uw welzijn ten Hemel opzendt, knielend op uw graf den Hemel danken, die het gebed verhoorde, en U zond óns tot zegen. Dan zal weder het klokgelui uit het oude Huis Gods gehoord worden, klaagtoon en zullen daarvan uitgaan, en in de geschiedrollen zal geschreven worden wat reeds vroeger eenmaal daarin opgeteekend werd: 'Geen oog was droog zoo lang het klokgelui den dood van den grooten KAREL verkondigde'.

‘Gij, Heer des hemels! wees met ons, zoo als gij vroeger met ons waart! - Verwek weêr op ons strand den geest van vroeger jaren, bij onzen Koning en diens Raad; en laat Uw geest steeds rusten op heel het Noordsche Land!’

Alva in Bergen.

Bergen (in *Henegouwen*) was, na een beleg van bijna drie maanden, den 19^{den} September 1572, bij verdrag^(*) aan ALVA overgegaan; ‘verdrag’ - zegt WAGENAAR - ‘dat eerlijk werd nagekomen’, en *Henegouwens* Geschiedschrijver, DELEWARDE, vermeldt ons zelfs, hoe ALVA ‘den verdachten burgers veroorloofde rustig in de stad te blijven, of haar vrij en vranc te verlaten. *Hij mishandelde de burgers niet*..... Wanneer wij onze voorvaders gelooven mogen, dan kwamen zij met den schrik vrij’. Hoe weinig daarvan aan was, toonen echter de mededeelingen, vóór korten tijd door Prof. ALTMAYER, van *Brussel*, uit het Archief van *Bergen*^(†) geput, en onder den titel: *Une succursale du tribunal de sang* uitgegeven. Hij vond daar, met name, een ‘Register der lijfstraffelijke vonnissen en veroordeelingen tegen de teregtgestelden en gebannenen wegens de overrompeling der stad *Bergen* (door LODEWIJK van *Nassau*) op den 24sten Mei 1572, en wegens zamenspanning met de vijanden’, waaruit ten klaarste blijkt, hoe zwaar op *Bergen*, zoo goed als op *Zutphen*, *Naarden* of *Haarlem*, de wraakgierige hand van FILIPS' beul gedrukt heeft. Van den 27sten

- (*) ‘Alle inboorlingen, die onder LODEWIJK van *Nassau* de wapens hebben gedragen, kunnen, zonder wapens, met hunne roerende have, even als de soldaten, de stad verlaten. Alle andere inwoners en het gemeene volk kunnen daar blijven, zonder dat men hunne personen bemoeijelijken of hun goed nemen zal, behalve Z. Majesteits ambtenaren, en allen, die in eenig opzicht van de inneming der stad (door LODEWIJK van *Nassau*) geweten, en daarbij geholpen of den vijand vrijwillig gediend hebben. Allen die de stad verlaten, kunnen voor 't oogenblik voor geene andere zaak worden teruggehouden, die zij sedert de overgave der stad gedaan hebben; en zullen deze vredesvoorwaarden in den ruimsten omvang gelden.’
- (†) Daarheen overgebracht uit het Hôtel *de Naast*, waar LODEWIJK van *Nassau*, tijdens zijne bezetting der stad, de Protestantsche Godsdienst liet houden, en dat in onze dagen is ingestort.

December 1572 tot den 27sten Augustus 1753 alleen geeft dat Register 72 veroordeelingen, waarvan 69 tot den dood door zwaard, vuur, of de koord: 29 der veroordeelden waren laken- of saai-werkers; de overige 40 waren: adellijken, goudsmiden of welgestelde handwerks- of ambachts-lieden. Hunne goederen werden verbeurd verklaard en verkocht, hunne weduwen en kinderen uit de *Nederlanden* gebannen. De ellendige NOIRCARMES^(*), de verdervder van *Valenciennes*^(†), had de leden van den *Bergschen* 'bloedraad' benoemd, nadat hij 90 personen op eens had doen gevangen zetten; als een roofvogel aasde hij op den buit, hem uit de verbeurd verklaarde goederen te wachten; bij het onderteekenen der vonnissen schreef hij tevens terstond de order uit, hem, vóór alle andere uitgave, eene belangrijke som daaruit te verstrekken. 'Verhaast toch de handelingen tegen de oproermakers' - schreef hij den bloedraad - 'gij kunt mij geen grooter genoegen doen; verzuimt niet, om, zoo dikwijls het u gepast voorkomt, de pijnbank aan te wenden bij hen van wie gij iets hoopt te halen.' Ook de 'bloed-regters' gaven hem daarin slechts weinig of niet toe; 'men neme toch' - zoo schreven zij - 'het aantal der teregtstellingen in aanmerking, die wij in de dienst Gods en des Konings voltrokken hebben, en bedenke het hatelijke van onze betrekking'. NOIRCARMES antwoordde, dat hij aan hen denken zou. Tot een blijk der onvergefelijk harde wijs waarop zij bij hunne regtspraak te werk gingen, mogen de volgende proeven dienen. 'PIERRE DELESTE, sayetfabrikant

(*) Over het ellendig eer- en baatziek karakter van den afvalligen NOIRCARMES vergelijke men de treffende opmerkingen van den Schrijver der *Cartons voor de Geschiedenis van den Nederl. Vrijheidsoorlog*, in den *Gids* voor 1846, bl. 438-440.

(†) 'In *Valenciennes* gaf hij het eerste voorbeeld van hetgeen sedert zoo vlijtig door ALVA's bloedraad werd nagevolgd. Rijk zijn gold voor misdaad; want de goederen der veroordeelden kwamen ten voordeele van de overwinnaars, en voor zich en zijn getrouwen handlanger LARGILLAC, den bevelhebber van *Landrecies*, vorderde NOIRCARMES een deel van den buit. Wilde de Landvoogdes matiging; met woorden, met boden, met brieven dreef NOIRCARMES haar tot de uiterste maatregelen' enz. Zie den aangehaalden Schrijver, bladz. 439, en de daar aangevoerde staaltjes; het bestier van *Henegouwen* en het toezigt op den *Bergschen* bloedraad kon in geen betere handen zijn.

van beroep, hoofdman der *Bergsche* vrijwilligers, veroordeeld tot den dood, en wel door het zwaard, omdat hij van adel en geen der slechtsten is. Zaterdag, den 24sten Jan. 1573, werd het vonnis hem bekend gemaakt, en nadat hij gebiecht en de Mis gehoord had, aan hem voltrokken; de Gouverneur der stad, MAXIMILIAAN DE LONGUEVAL, Heer van *Vaulx* (door ALVA daar aan 't hoofd van 4 compagniën *Waalschen* gesteld) heeft, uit aanmerking van zijn schoon, zacht, en katholiek sterven in rouw en boete, vergund, dat zijn lijk door de *Franciscanen* begraven wierd. - BLAISE BLOUZET, zeepzieder, overtuigd de preken der scheurmakers te hebben bijgewoond; hoewel hij voorbrengt, slechts door armoede daartoe gebragt te zijn, om in de aalmoezen der ketters te kunnen deelen, tot den dood met de koord veroordeeld; daar het bewezen is, dat hij, bovendien, vrijdags, zonder gewetensbezwaar, vleeschsoep gegeten, en ook bij de plundering van *St Lacre* een gouden crucifix medegebragt heeft. - SIMON DRANONCEAU, sayetfabrikant, gehuwd en vader van twee kinderen, door het zwaard ter dood gebragt, omdat hij onder de bevelhebbers BASTIEN en AYLLES de wapens heeft gedragen, met verdachte lieden omgegaan, ongeoorloofde redenen gehouden, verdachte liederen gezongen, en den ambtenaren der belasting zijn achterdeel gewezen heeft. - PIERRE DEWARBOIX, vader van 4 of 5 kinderen, met het zwaard gedood, omdat hij de wapens gedragen heeft, en zich niet heeft willen laten doodslaan voor de dikzakken, die den tienden penning bewilligd hadden. - JOSSE BOUILLET, desgelijks vader van 4 of 5 kinderen, omdat hij in de compagnie van Capⁿ. MICHEL gediend heeft, en om de vreemde en gevaarlijke taal, die hij bij den drank heeft uitgebragt'.

Allen die, zich op het woord van den Heer DE MALAIN, een *Spaansch* hoofdman, verlatende, in spijt hunner vroegere handelingen, in de stad gebleven waren, ondergingen een dergelijk lot: onder hen zelfs een grijsaard van 62 jaren, omdat hij geduld had dat zijn zoon de wapens voerde. Wie aan de vestingwerken had gearbeid, van 't zelfde; wie niet biechten wilde, werd verbrand. Tien, veertien, negentien personen werden dikwijls op één dag gehangen, verbrand of onthoofd; galgen met half verteerde lijken bedekten 's heeren wegen. - Een en ander volsta tot een staaltje van de *Spaansche* woede bij de vermeestering van *Bergen*.

Eene danspartij te La Paz, de hoofdstad van Bolivia.

(Uit het Reisverhaal van een Natuurkundige.^(*))

Het was 's avonds acht uur toen ik mijne woning verliet, om die op te zoeken waar ik ten dans genoodigd was. De straat was donker en verlaten. In een winkel, waar ik inliep om den weg te vragen, wees men mij eindelijk het huis waar ik zijn moest. De deur stond er open. Een klein *Indiaansch* meisje, dat ik beneden op de plaats vond, zeide mij de rigting die ik volgen moest, en zoo klom ik, in genoegzaam stikduister, naar de gaanderij op de eerste verdieping, aan welker einde ik een licht zag schemeren. Twee op een kier staande deuren, die ik vervolgens doorging, bragten mij eindelijk op een bewoond gedeelte: eene kleine kamer, waarin eenige gasten stonden, bezig met aan eene met kopjens en flesschen bezette tafel hunne sigaren te rooken. In een hoek der kamer zaten twee dames neêrgehurkt, die zich met het maken van ijs onledig hielden, terwijl eene oude *Negerin* wat verder op een grooten pot met punch, die te vuur stond, suikerde. Dat was de eerste *antichambre* der danszaal, en de beide dames waren de moeder en zuster der heldin van het feest, eene jonggetrouwde dochter des huizes. Nadat ik beide, even als den huisheer, die onder de rookers was, begroet had, werd ik in de tweede *antichambre* gebragt. Deze was alleen door de flauwe stralen verlicht, die van de beide naastliggende vertrekken tot haar doordrongen; ik was daardoor eenige oogenblikken in 't onzekere, wie of wát er zich bevinden mogt. Eindelijk bemerkte ik dat er zich verscheiden dames in onthielden, tegen eene van welke ik in den donker was aangelooopen; zij droegen allen groote shawls, waarin zij haar hoofd gewikkeld hielden; zij hadden zich in twee halve kringen gesteld, om in 't midden ruimte te laten voor wie de kamer mogt willen doorgaan; sommige stonden, anderen zaten op stoelen of koffers, twee of drie zaten op een bed. Ik vernam dat het verwanten of bekenden der gasten waren, of wel hunne moeders, die, niet 'gekleed genoeg' om zich op den voorgrond van 't feest te vertoonen, er althans een kijkje van wilden hebben.

(*) Dr. WEDDEL, Lid der Wetenschappelijke Commissie van Zuid-Amerika.

Met een paar schreden verder was ik in de balzaal; daar waren geene sigaren en geene shawls meer; alles schitterde er van zijde en kant, wit-leêren handschoenen en verniste laarzen: maar daarbij de diepste stilte. De dames waren aan de eene zijde der zaal gezeten; de heeren, op weinige uitzonderingen na, aan de andere. Beiden wachtten op de militaire muziek, die het orkest moest vormen, maar niet verscheen. Weldra vernamen wij, dat zij eerst ten half tien komen zou. De stilte bleef daardoor nog voortduren, en nam werkelijk geen einde vóór de muziek er was. Het zou mij echter onmogelijk zijn de werking te schilderen, door haar eindelijk opdagen te weeg gebragt. Op het eerste gerommel der trom scheen een elektrische stroom door alle zenuwen te gaan, en, als door een tooverslag, vertoonde er zich een lach des blijdsten levens op aller gelaat. Ten zelfden tijde werd ook de punch aangebragt. De jonge heeren maakten zich ieder van een of twee koppen meester, die zij vervolgens eene der dames aanboden. Daarop hief het orkest eene quadrille aan en het bal nam een aanvang. Op den eersten dans volgde er nu weldra een tweede en derde, en zoo vervolgens, even als de eerste ronddeeling van punch spoedig van meerderen gevolgd werd, en de opgewondenheid der dames nam toe naar de mate der hoeveelheid geestrijken drank die haar werd ingeschonken; zij was echter nog verre van reeds op hare grootste hoogte te zijn.

Er werd een oogenblik verpoosd, terwijl het ijs werd binnen gebragt, dat door iedereen zeer geroemd werd. Vervolgens werden er flesschen Champagne en Xères aangevoerd. Ieder heer maakte zich toen van zoo vele glazen meester als hij magtig kon worden, en de dames moesten daarop achtervolgens, zonder onderscheid of tusschenpoos, drinken met ieder die haar daartoe kwam uitnoodigen.

De hoofden raakten natuurlijk hoe langer zoo meer verhit: een nieuw tijdperk voor het bal was dáár. Men begon de volksdansen of *bailiesitos*, die alleen door hunne weinige kalmte uitsteken. Daar wordt ook eene taal bij gevoerd die men zeker in minder opgewonden oogenblikken niet uiten zou. Het orkest speelde alle *bailiesito*-wijzen meesterlijk. Het getiktak van den trommelslager, die beurtelings op het kalfsvel en dan op het hout sloeg, gaf haar eene eigen levendigheid, terwijl de liedjens, die een der muzikanten er bij zong, ofschoon niet van

den meest kieschen inhoud, echter niet minder piquant waren. Gewoonlijk zijn er slechts twee of vier dansers bij ieder *baillesito*; maar zij zijn toch niet de eenigen die er deel aan nemen. Er komt een oogenblik, waarin, op een door de muzikanten gegeven teeken, de gansche zaal naar de maat in de handen klapt, en met voetgetrappel, verheffing van stem, en levendig gebarenspeel de *bailerinos* aanzet. Op dat oogenblik ziet men het best tot welk eene hoogte de opgewondenheid van 't gezelschap is gestegen. Verder meende ik dan ook dat zij niet zou kunnen gaan; maar ik bedroog mij.

In eene korte pauze beslisten de dames, die daartoe onder elkander beraadslaagd hadden, dat een zeker kolonel, die toch tamelijk vrolijk was, dit nog niet ware in genoegzame mate, en zij veroordeelden hem dus - ter dood. Zij omringden daarop haar slagtoffer en deden hem op eenen stoel, midden in de zaal, plaats nemen. Ten zelfden tijde hief het orkest een lijkmarsch aan; en nu was de ongelukkige kolonel gedwongen achtervolgens even zoo vele glazen Champagne of Xères te drinken als er dames tegenwoordig waren. Toen hij dit gedaan had hield de muziek op, en werd hij-zelf weder vrijgelaten.

Zoo mag het omstreeks twee ure in den morgen geworden zijn; vele dansers hadden zich reeds verwijderd, omdat zij door den wijn bevangen waren, en dus liever verkozen uit te rusten. De anderen zochten nieuwe kracht te putten uit het nuttigen van ham en koud gevogelte, van 't welk zij de fijnste stukken aan de dames aanboden. Meer dan ééne blanke hand reikte mij toen op de punt eener vork een stuk eendvogel of ham toe, dat, bij de koortsige gesteldheid waarin ik verkeerde, mij juist niet het meest gewenschte voedsel was. Hoe veel moeite ik echter deed om mijne mindere welgesteldheid te verhelen, men scheen te bemerken dat ik niet zoo opgeruimd was als 't behoorde, en zoo besloot men ook mij ter dood te brengen. Op een oogenblik dat ik daarop het minst verdacht was, maakten de dames zich van mij meester en plaatsten mij op den fatalen stoel; waarop het orkest zijn lijkmarsch weder aanhief. Ik kon niet anders dan mij aan mijn noodlot onderwerpen, en zwolg dus lijdzaam het vocht in, dat mij werd toegereikt. Mijne goedwilligheid was zoo groot, dat men mij, zoo 'k geloof, nog meer gaf dan eigenlijk noodig was.

Na de mijne volgden er nog meer terechtstellingen, en met elke klom de luidruchtigheid der vreugde altijd hooger; de heeren voerden haar eindelijk in top, door al de dames op eens ter dood te veroordeelen. Ik mag echter niet onopgemerkt laten, dat de straf niet ten uitvoer werd gelegd, dan na een krachtigen, eerlijken tegenstand van de zijde der veroordeelden. De dans begon vervolgens op nieuw, en het bal duurde tot vijf ure in den ochtend, toen de muziek aftrok en ik mede.

Blinde Willem.

(*Naar het Hoogduitsch.*)

Ik had eenige weken te *Arlès* doorgebracht, en al de schoone gewrochten van den Romanischen bouwtrant, waaraan die stad en hare omstreken zoo rijk zijn, bezocht en bewonderd; het eenige dat mij nog te bezichtigen overbleef, was het onder *KAREL den Groote* gestichte Benediktijnen-klooster *St. Guilhem le Désert*, dat westelijk van *Arlès* aan den *Herault* ligt. Op een warmen Meidag in 1851 ondernam ik den togt derwaarts, en wandelde van de beroemde, nog uit den tijd der *Romeinen* afkomstige brug over den *Herault*, het rotsige dal in, waar een smal, door steile bergwanden begrensde pad langs den afgrond loopt, door welken de woeste rivier zich schuimend en bruisend eenen weg baant. Tot dicht bij het dorp ziet men niets dan kale rotsen: eene barre woestijn, zonder eenig spoor van groeikracht. Dáár bevindt zich de zonderlingste brug die men zich verbeelden kan, en vreemd afsteekt bij de zoo kunstige *Romeinsche* brug aan den ingang van het dal: zij bestaat uit een kabeltouw, hetwelk, aan uitstekende rotsblokken vastgehecht, slap over den afgrond hangt, en waar langs men op een aan touwen bevestigd dwarshout gezeten, door middel van een katrol de overzijde bereikt. Toen ik bij deze hoogst eenvoudige brug aangekomen was, werd ik op een allerbekoorlijkst schouwspel vergast. Van de hoogte aan den overkant kwam een jong meisje vrolijk van het ééne rotsblok op het andere naar beneden huppelen; het witte kleed was ter zijde opgenomen en in den gordel gestoken; een zwart fluweel jakje hing luchtig over den éénen schouder, en een groote stroo-

hoed bedekte te naauwernood het rijke zwarte haar, dat in golvende lokken over hals en rug nederhing. In hare armen droeg zij eene kleine harp, die zij, om haar niet aan de rotsen te beschadigen, bij hare sprongen hoog boven het hoofd tilde, en ze tevens, om het evenwigt niet te verliezen, als balanceerstok nu regts dan links hield. Zoo bereikte zij gelukkig de kabelbrug. Zonder aarzelen plaatste zij zich op het dwarshout, nam de harp in den linker-arm, hield zich met de rechterhand vast, stootte zich met de voeten van den kant af, en kwam zóó als op de vleugelen des winds naar de overzijde gevlogen, terwijl zij uit volle borst eene soort van *Tyroler Jodler* uitstiet, die ver in de bergen weêrkaatste.

- Bravo! mijn kind! goed gevlogen! - riep ik haar toe, toen zij vlak bij mij weder op den vasten bodem stond.

- *Ma foi!* - antwoordde zij - dat zijn wij hier te lande gewoon.

- Behoort gij in dit land te huis? - vervolgde ik, terwijl ik met haar verder naar het dorp wandelde. - Dat had ik niet gedacht; want uw instrument is hier vreemd, en dit is het eerste, dat ik in deze streken zie.

- Ge hebt gelijk - zeide zij - ik ben de eenige hier in den omtrek die harp speelt. En dat heeft eene goede reden. Ik heb het van iemand geleerd die ook niet hier uit het land is. Daarom doet het mij ook niemand na! - riep zij met zekere trotschheid, die haar niet kwaad stond. - Ge zijt waarschijnlijk een vreemdeling in het Zuiden? - vervolgde zij, en nam mij daarbij met hare groote zwarte oogen van het hoofd tot de voeten op.

- Ja, zeker! - antwoordde ik - ik kom uit een vreemd land, ver van hier, waar veel harp gespeeld wordt.

- Ei! - riep zij, en bleef staan, en keek mij nog eens aan. - Misschien... dat zou heerlijk wezen... misschien zijt gij een *Duitscher*?

- Nu, als gij dat zoo heerlijk vindt, dan kom ik uit *Duitschland*.

- o, Hoe gelukkig! - riep zij uit. - Kom, kom spoedig, wat ik u bidden mag! - voegde zij er bij, terwijl zij haastig voortstapte. Maar nu bleef zij weder staan, en vroeg: - Uit welk land van *Duitschland* komt gij eigenlijk? Ik weet dat er in *Duitschland* veel verschillende landen zijn.

- Het is verwonderlijk - zeide ik, en kon een glimlach niet verbergen - het is verwonderlijk, hoe goed gij met mijn vaderland bekend zijt! Ik kom uit het *Duitsche* land dat men *Bohemen* noemt.

De vreugde van het meisje kende geene palen meer; zij sprong in het rond, klapte in de handen, lachte luid, en het scheelde weinig of zij ware mij om den hals gevallen. Ik stond geheel verbaasd, en begreep volstrekt niet waarom het *Languedocsche* meisje over het gezigt van een *Bohemer* zoo verrukt was.

- Wat zal de oude man gelukkig zijn! - riep zij eindelijk; - zijne blinde oogen zullen weenen van vreugde! Die goede oude man! *Pécayre!* Hoe jammer, dat hij u niet kan zien!

Daar ik haar nog altijd verwonderd aanzag, voegde zij, als verklaring van hare uitroepingen, er bij: - Hij is immers uw landgenoot, mijn oude grootvader. Hij is óók uit *Bokemen!* Maar sedert veertig jaren is hij hier, en heeft in al dien tijd geen landgenoot gezien, en verlangt zoo vurig naar zijn vaderland terug! - Lieve, beste Heer! - smeekte zij, de kleine handen als biddend zamenvouwende - kom met mij mede, spreek met hem! dat zal den ouden man verblijden en gelukkig maken. Gij doet waarlijk een goed werk.

Terwijl zij zoo vóór mij stond, en een bos van vreugde hare wangen kleurde, en hare donkere oogen nog helderder stralen schoten, zag zij er allerbeminnelijkst uit. - Kindlief! - zeide ik - breng mij waarheen gij wilt; ook mij zal het groot genoeg geven eenen landgenoot te ontmoeten.

- Komaan dan, *bon Mossjou!* - riep zij vrolijk, en snelde mij ongeduldig eenige stappen vooruit.

Ik begreep nu hoe zij aan de in dit land uitgestorven kunst van harpspelen kwam, en hoe de harp, een onbekend instrument in het Zuiden van *Frankrijk*, in hare handen gekomen was. Ik verbeeldde mij dat haar grootvader waarschijnlijk een dier talrijke *Boheemsche* muzikanten was, die door de geheele wereld rondzwerven, en dikwijls in den vreemde blijven hangen.

- Is uw grootvader een muzikant? - vroeg ik.

- Of hij muzikant is! Hij speelt alle mogelijke instrumenten! - riep het meisje.

Dat antwoord kwam mij wel voor niet vrij van overdrijving

te zijn, maar ik herinnerde mij toch het spreekwoord, hetwelk zegt: dat men een *Bohemer* nooit vragen moet of hij een instrument speelt, maar hoe vele hij er speelt.

- Zie - vervolgde zij - hij heeft mij harp leeren spelen, en tien uren in het rond is er geene bruiloft, waar men mij niet ontbiedt. TUNA en hare harp zijn overal welkome gasten, en dat heb ik aan den goeden ouden man te danken. Hij-zelf speelt niet veel meer; voor de harp en cither zijn zijne vingers te stijf en te zwak, en voor de clarinet en fluit is hij reeds te kortademig. Maar de kunst verstaat hij nog, en toen hij ze mij als klein kind leerde, was hij ook nog jonger. En liederen kent hij! o, Men zou een groot dik boek vol kunnen schrijven met zijne liederen. De woorden versta ik niet, maar de melodiën zing en speel ik, en zij bevallen hier aan de menschen buitengemeen goed, en ik verdien er veel geld en eer meê. Ik kom nu juist van eene bruiloft terug, waar ik gisteren den geheelen avond gespeeld heb, en waar de menschen bijna tot tranen geroerd waren. Ik heb aan grootvader beloofd, dat ik hem wat moois zou meêbrengen, en nu breng ik hem een landgenoot! o, Hij zal weenen van vreugde! Soms - voegde zij er langzaam en droevig bij - soms is hij ziek van het heimwee; dan lijdt hij véél, en - dan heb ook ik wel wat van hem te lijden, hoe goed hij anders is.

Zoo keuvelend ging zij al sneller en sneller vóór mij uit, zoodat wij spoedig het dorp bereikten. *St. Guilhem le Désert* of *du Désert* ligt aan den ingang van een naauw, door hemelhooge rotsen ingesloten dal. Het plaatsje-zelf is zeer vriendelijk en levert met zijne oude kerk, met het oude klooster en met de bouwvallen van het kasteel van Don JUAN, die boven op de hoogte liggen, een schilderachtig gezigt op, hetwelk ik echter niet lang genieten mogt, daar TUNA haastig vooruit bleef stappen, tot dat wij aan een huis kwamen, dat tusschen de kerk en de rotsen in den verborgensten hoek van *St. Guilhem* gelegen was, en vroeger tot het klooster scheen behoord te hebben. Zij stiet eene deur open, die ongesloten was, ofschoon zich niemand in huis bevond.

- Grootvader is niet te huis - zeide zij, zette hare harp in een hoek, nam mij mijn ransel af, legde dien op eene kast, en vloog toen weder naar de deur. - Wij zullen terstond weten wáár hij is - vervolgde zij, en liet uit volle borst

eenige in de verte weerklinkende toonen hooren, die weder veel overeenkomst hadden met een *Tyroler Jodler*. Naauwlijks was de weerklink verstonnd of wij vernamen uit de hoogte den lang gerekten roependen toon eener fluit.

- Grootvader hoedt de schapen bij het kasteel van Don JUAN - zeide zij - kom spoedig!

Ik beken, dat ik bij de brandende middaghitte veel liever in de koele kamer zou zijn blijven rusten; maar zij scheen er zoo veel prijs op te stellen om mijne kennismaking met haren grootvader te bespoedigen, dat ik haar zonder tegenspraak volgde. Zij geleidde mij door een donker straatje, dat aan den éénen kant door huizen, aan den anderen door eene rotswand gevormd werd, en vervolgens berg-op, langs een smal en steil voetpad, waar niets ons tegen de bijna loodregt nedervallende zonnestralen beschutte.

- Hoe komt het, TUNA! - vroeg ik - dat uw grootvader de schapen weidt, terwijl hij, zoo ik wèl verstaan heb, blind is?

- Dat hindert hem niet - antwoordde TUNA onder het voortwandelen - de schapen kennen hem en zijne fluit. Daarmeê brengt hij ze waarheen hij wil, op de bergen en weder naar huis. Ook heeft hij een goeden hond, en weet in de bergen overal den weg en verdwaalt nooit. Des avonds bezorgt een ander de schapen voor hem, en zoo komt het, dat Mijnheer GRENIER, de eigenaar, hem den post van schaapherder heeft laten behouden.

Wij klommen verder. Na verloop van tien minuten bereikten wij de bouwvallen van het kasteel. - Waar zijt ge, grootvader? - riep TUNA.

- Hier, mijn kind! hier, mijne dochter! - antwoordde de stem van een grijsaard. TUNA gaf mij een wenk om zachtkens voort te gaan, en sloeg een hoek om, waar, in de schaduw van een half vervallen muur, een oude man zat, in de eenvoudige linnen kleederdragt der boeren uit deze streek. Het zwart fluweelen buis en den breedgeranden hoed had hij naast zich nedergelegd, en digte, maar sneeuw witte lokken hingen hem over hals en schouders neder, en deden het gerimpelde en door de zon verbrande gelaat te beter uitkomen, waarop de uitdrukking van zachtmoedigheid en hartelijke goedheid te lezen was. Aan de oogen kon men naauwlijks zien dat zij blind waren; hun eenigzins doffe glans verhoogde de

zachte uitdrukking van het geheele gezicht, en alleen de bewegingen, en het onzekere uitsteken der armen deden de blindheid vermoeden en wekten het gevoel van medelijden op.

- Zijt ge daar, TUNA! zijt ge weêr te huis? - riep hij vol blijdschap, en sloot ze in zijne armen en streekte hare lokken. - Hoe is het u gegaan? Wat hebt ge voor hen gespeeld? Waarom zijt ge zoo lang uitgebleven?

- Ik heb het heel goed gehad, grootvader! - antwoordde TUNA. - Natuurlijk heb ik uwe liederen gespeeld, en die hebben zoo goed befallen, dat de menschen mij van morgen niet wilden laten gaan, en ik nog méér voor hen moest spelen.

- Dat geloof ik gaarne, dat mijne liederen hun befallen hebben - zeide de oude man met een vergenoegden glimlach. En eensklaps begon hij half binnen 'smonds eenige regelen van een *Duitsch* volkslied te zingen, terwijl zijne hand voortdurend liefkozend over het haar zijner kleindochter streek.

TUNA wenkte mij en vroeg mij met de oogen: of ik dat lied kende? Ik knikte van ja, en zij glimlachte, terwijl zij mij door schouderophalen en door eene beweging met de hand te kennen gaf, dat zij er niets van verstond.

- Ziet ge, TUNA! - hernam de grijsaard, nadat hij geeindigd had, weder in de landtaal - ziet ge, met mijne liederen zult gij altijd befallen. Het kan niet anders. De *Duitsche* liederen zijn de schoonste op de geheele wereld, en moeten ieder hart roeren. En als gij nu nog de woorden er bij kondt zingen, en als de menschen hier ze konden verstaan, dan was uwe fortuin gemaakt - op de handen zou men u dragen van dorp tot dorp! Hebt ge mijn lievelingslied wel voor hen gespeeld? ge weet wel...?

En hij nam de fluit op en blies eene eenvoudige, zacht roerende melodie.

- Wel zeker heb ik! - zeide TUNA, hem liefkozend - ge weet immers, dat ik altoos uw lijfstukje speel!

- Och, het helpt alles niets! - zei de oude man eensklaps op ontevreden toon - hoe dikwijls heb ik hun die heerlijke liederen vóórgespeeld en vóórgezongen, en nu doet gij het - maar zij leeren het nooit! Altijd heb ik gehoopt, dat ik nog wel eens op het land door een jongen of meisje zulk een lied zou hooren zingen - maar zoo gelukkig ben ik nooit

geweest. Geloof mij, TUNA! daarvoor moet men *Duitsch* bloed in de aderen hebben, als ik en gij; anders leert men het niet.

TUNA zag mij weder met een vriendelijken lach aan, terwijl mijn blik met aandoening op den grijsaard rustte, die treurde omdat hij het *Duitsche* volkslied in *Languedoc* niet inheemsch kon doen worden.

- Maar er is nog iemand met u meêgekomen, TUNA! - vervolgde hij - ik heb u op weg hooren spreken, en nu hoor ik nog de ademhaling van iemand die bij ons staat. Zijt gij het, DENIS?

- Neen, grootvader! het is DENIS niet - antwoordde TUNA, nog eer ik het woord kon opvatten.

- Wie is het dan?

- Een vreemde Heer.

- Een vreemde Heer? - vroeg hij verwonderd, terwijl hij eene ligte buiging maakte naar den kant waar ik stond. - Waarmee kunnen wij u dienen? - vroeg hij verder op beleefden toon.

- Ik heb dien Heer verzocht, met mij te gaan, omdat ik wist dat het u verheugen zou! - zeide TUNA.

- Zeker! - sprak de oude man, nogmaals voor mij buigend - maar....

- Mijnheer komt uit verre, verre landen - vervolgde TUNA.

- Uit verre landen? - vroeg de grijsaard, nog altijd niet regt wetende wat hij van dit bezoek moest denken.

- Hij komt uit *Duitschland* - zeide TUNA voorzigtig.

- Uit *Duitschland*! - herhaalde hij op den toon der blijdeste verrassing.

- Mijnheer komt uit *Duitschland*... uit *Bohemen*... is uw landgenoot - vervolgde zij langzaam, terwijl zij voorzigtig de vreugde en de verwondering gadesloeg, die zich in de gelaatstreken en in de geheele houding van den ouden man openbaarden.

Hij stond roerloos; alleen de armen bewoog hij en strekte ze werktuigelijk naar mij uit. Hij wilde spreken, maar kon geen woord uiten; hij wilde naar mij toetreden, maar kon geen voet bewegen. Eindelijk stiet hij eenige stamelende klanken uit.

TUNA begon te schreien, en ook ik was niet geheel zonder vrees, want de aandoening scheen voor de krachten des blinden te sterk te zijn. Om hem tot bedaren te brengen

nam ik eene zijner handen, die hij mij toestak, in mijne beide handen, en zeide: - Uwe kleindochter dacht dat het u aangenaam zou wezen, een landgenoot te ontmoeten.

- o Mijn God! - zuchtte hij uit het diepste der borst, drukte krampachtig mijne handen, en trad naar den steen terug, waarop hij eerst gezeten had. Krachteloos zeeg hij daarop neder. TUNA overlaadde hem met de teederste liefkozingen. Hij drukte haar hoofd aan zijne borst en begon luid te schreien. TUNA weende met hem. De groote herdershond uit de *Pyreneën*, die met blijkbare onrust het geheele tooneel had aangezien, bromde en toonde mij de tanden. TUNA beval hem zich stil te houden, en aan de voeten van zijnen meester ging hij weêr liggen.

- Och, Mijnheer! - sprak deze, zich tot mij wendende, in de *Duitsche* taal - verschoon de zwakheid van een ouden man. Haast zijn het veertig jaren geleden, ja, veertig lange jaren, dat ik geen *Duitsch* woord gehoord heb. Als ik niet met mij-zelfen gesproken, als ik mijne liederen niet gezongen had, dan zou ik waarschijnlijk reeds lang de taal mijner moeder vergeten zijn.

Na deze op treurigen toon gesproken woorden een weinig bedaarder geworden, gaf hij mij met de hand een teeken, dat ik naast hem zou gaan zitten, en spreidde zorgvuldig zijn fluweelen buis uit, om mij eene zachtere zitplaats te bereiden. Hij verzocht mij iets van zijn vaderland te vertellen, en ik verhaalde hem zoo veel mij maar mogelijk was; maar zeide hem niet dat ik-zelf het reeds sedert verscheiden jaren verlaten had, om mijne verhalen niets van de voor hem zoo weldadige belangrijkheid te doen verliezen. Dikwijls viel hij mij in de rede met uitroepingen, als: - o Dat weet ik: daar ben ik dikwijls geweest! - wie had dat vóór veertig jaren gedacht! - is het mogelijk? wat kunnen de dingen spoedig veranderen! - dat zal ik wel nooit weder zien! - Daarop vroeg hij naar mijnen naam en het doel mijner reis, en wilde dat TUNA hem den vreemdeling naauwkeurig zou beschrijven. TUNA deed het, terwijl zij mij schalkachtig aanzag, en teekende mij zoo naauwkeurig mogelijk van top tot teen af.

- Vergeef mij - zeî de oude man - vergeef mij mijne vrijpostigheid. Maar in den vreemde zijn landgenooten zoo goed als bloedverwanten. Ik heet WILLEM HILLE en ben ge-

boortig uit het *Petschauer*-dal, niet ver van *Carlsbad*; hier in het dorp noemt men mij niet anders dan *de blinde Willem*. Ik ben op eene gansch andere wijs hier gekomen dan gij.

- O - zeide ik - ik weet zeer goed hoe de *Boheemsche* muzikanten de geheele wereld rondzwerven, en hoe velen er in vreemde landen blijven. Men vindt er overal: in *Zweden*, in *Amerika*, in *Spanje*...

- Neen - sprak de blinde - met mij was het een ander geval. In mijne jeugd, als jongen van veertien jaren, heb ik óók met kameraden de wereld rondgezworven en in vreemde landen met spelen den kost verdiend. Het langst ben ik in *Duitschland* geweest, en daar heb ik langzamerhand al die schoone liederen geleerd, die wij in het *Duitsche Bohemen* slechts zelden hooren. Later gingen wij ook naar *Denemarken*, *Zweden* en *Holland*. Ik was al goed in de twintig toen ik weder in mijn land kwam en van mijne spaarpenningen een huisje wilde bouwen. Maar toen barstte juist op nieuw de oorlog uit; men stak mij onder de soldaten, en omdat ik zoo vele instrumenten speelde werd ik tot mijne groote vreugde bij het muziek-corps van een regiment geplaatst. Wij trokken met de armee in *Frankrijk* binnen, en *Lyon* werd ons regiment als garnizoens-plaats aangewezen. Juist in dien tijd begonnen te *Nismes* de onlusten tusschen Roomschen en Protestanten, en daar, na den val van Keizer NAPOLEON, de meeste soldaten gedeserteerd waren, riep de Hertog VAN ANGOULÊME de *Oostenrijkers* uit *Lyon* te hulp. Vier duizend man marcheerden daarheen; het grootste gedeelte bezette *Nismes* en verjoeg de rustverstoorders, die bij Roomschen en Protestanten evenzeer gehaat waren. Een paar honderd man en met dezen de regements-muziek bleef te *Uzès*, waar het rustig was. Maar de roovers, die zich *Verdets* noemden, liepen nu het platteland af en tastten de plaatsen aan die maar zwak of geheel niet bezet waren. Zoo kwamen zij op zekeren dag ook te *Uzès*. Aan hun hoofd stond de beruchte booswicht GRAFFAN, die ook QUATRETAILLON of de vierdubbele beul heette. Zij plunderden, moordden, staken de huizen in brand: Roomsch of Protestant, dat was hun om het even. Maar in *Uzès* was een waardig man, PATHIEU genaamd, die de verschrikte inwoners trachtte te bemoedigen en te bewegen om de handen ineen te slaan; hij verzocht ook de *Oostenrijkers* zich met

hen te vereenigen en de roovers te verjagen. Dat deden de *Oostenrijkers*, en wij muzikanten liepen mede. Met den wakkeren PATHIEU aan het hoofd, verdreven wij QUATRETAILLON spoedig uit de stad; maar nu verspreidden zijne benden zich in de omstreken; dit vernamen wij en snelden bij kleine afdeelingen naar buiten. Uit een eenzaam gelegen huis klonk ons rumoer en hulpgeschrei te gemoet, en aan de deur stond een meisje, dat geheel alléén den ingang aan vijf *Verdets* betwistte. Haar gezigt was doodsbleek; hare lokken hingen los neder; hare kleederen waren in wanorde. In de borst had zij reeds eene wond, waaruit het bloed stroomde - toch hield zij zich nog staande, met de ééne hand aan de deur, terwijl zij met de andere de aandringende roovers terug stiet.

- Zie, mijn waarde landgenoot! - dus brak de grijsaard hier zijn verhaal af - zie mijne TUNA eens aan; alle menschen zeggen dat zij het evenbeeld van dat heldhaftige meisje is. Dat meisje was hare grootmoeder en heette even als zij TUNA. Hoe gelukkig zou ik zijn als ik haar zien kon! - zeide hij op teederen toon, terwijl hij TUNA's hoofd in zijne beide handen nam en zich nederboog, als of hij inderdaad in het schoone gelaat van het jonge meisje konde zien.

De blinde vervolgde: - Juist op het oogenblik dat wij toesnelden, legde een der booswichten zijn geweer op het meisje aan; ik sloeg het hem uit de hand en velde hem met een sabelhouw neder. De anderen gingen op de vlugt zoodra zij ons zagen, en nu zeeg het meisje bewusteloos ter aarde. Ik droeg haar naar binnen, terwijl mijne kameraden de *Verdets* vervolgden. In de kamer vond ik eene aanzienlijke familie, bestaande uit eene dame en verscheiden kinderen: TUNA, het kindermisje, had ze verdedigd. Aan hen gaf ik de gekwetste over en wilde mijne kameraden volgen - ik kon niet. Ik kon het meisje niet verlaten zoo lang de wond nog bloedde en zoo lang zij de oogen niet opende. Haar eerste blik dankte mij voor hare redding - en nu kon ik weder niet gaan. - Waartoe zou ik vele woorden verspillen, Mijnheer? Ik kwam dagelijks, en bragt geheele dagen bij de beminnelijke TUNA door. De wond was niet doodelijk, en TUNA genas spoedig onder de liefderijke verpleging van mij en de dankbare familie. Eensklaps verspreidde zich het gerucht, dat de *Oostenrijkers* *Uzès* zouden ontruimen, en uit alle dorpen, vlekken

en steden vlugttten de inwoners naar het gebergte der *Cevennes*, waar zij zich veiliger tegen de *Verdets* waanden. Ook TUNA trok met hare meesteres naar het gebergte. De dorpen waren niet groot genoeg om al de vlugtelingen te herbergen; dus woonden zij onder tenten op het veld, in de wijngaarden en op de bergvlakten, en plaatsten op verheven punten schildwachten, die de geheele omstreek in het oog moesten houden. Daar zij zeer talrijk, en de toegangen tot de valleijen gemakkelijk te verdedigen waren, zoo verschenen ook de *Verdets* niet, en de vlugtelingen leefden in vrede, Roomschen en Protestanten, onder elkander. De regements-muzijk had in dien tijd weinig te doen, en ik trok elken morgen in de vroegte, met of zonder verlof, eenige uren ver naar de vlugtelingen in het gebergte, en keerde eerst laat in den nacht terug. Om hun een vermaak te verschaffen, ook wel een weinig om aan TUNA een blijk van mijne kunst te geven, nam ik mijne fluit en clarinet mede, en de jonge lieden dansten naar mijne muzijk. Ik was een welkome gast, en gevoelde mij te huis bij de vervolgdten en gelukkig bij TUNA. Weldra bleef ik dagen en nachten lang buiten, en het viel mij hoe langer hoe moeilijker, van TUNA naar mijne standplaats terug te keeren. Onze chef nam het met de muzijkanten zoo naauw niet. Eens echter dat ik naar *Uzès* terugkwam, was de *Oostenrijksche* bezetting afgetrokken om zich te *Nismes* met het hoofd-corps te vereenigen. Van daar moesten zij te zamen over de *Rhône* weder naar *Lyon*, en eindelijk van *Lyon* naar *Oostenrijk* terugmarcheren. Ik kon niet volgen; ik wist immers niet of TUNA mij wilde vergezellen. Dat moest ik weten, en ging dus naar het gebergte terug; maar ik had geen moed om het haar te vragen, en zoo verliep dag op dag, tot dat ik eindelijk vernam dat het regiment naar *Lyon* gemarcheerd was. Nu had ik moeten vertrekken; maar ik dacht dat ik nog wel vóór den aftogt der troepen met TUNA in *Lyon* zou kunnen zijn, en er met eene ligte straf zou afkomen, als ik vrijwillig terugkwam, en dat ik die straf met vreugde voor haar zou dragen. Als ik haar slechts aanzag, was ál mijne zorg vervlogen. Zoo verliep weder eenige tijd, en toen, bij het blusschen van eenen brand, dien de *Verdets* gesticht hadden, mijne uniform te loor ging en ik genoodzaakt was mij in de kleederdragt van het land te steken, kwam ik mij-zelf niet meer als een *Oosten-*

rijksch soldaat voor. Omstreeks dien tijd werd ik in de dagbladen door het Generaal-commando als deserteur designaleerd; dat viel mij zwaar op het hart. TUNA ried mij, dieper in het gebergte de wijk te nemen, naar het dorp waar hare ouders woonden, en beloofde dat zij mij spoedig zou volgen. Die belofte besliste mijn lot. Ik volgde haren raad; maar het viel mij toch zwaar een deserteur te zijn, hoewel ik nooit een eigenlijk soldaat geweest ben. Ik schikte mij er intusschen in, toen ik vernam dat de *Oostenrijkers* uit *Lyon* weg waren, en toen op zekeren dag TUNA bij hare ouders aankwam en daar zonder aarzelen op mijne vraag tegen mij zeide: - Gij hebt mijn leven gered, gij hebt uw vaderland voor mij opgeofferd; ja, ik bemin u en wil uwe vrouw zijn. - Ik kon mijn geluk niet regt beseffen; het was mij altijd als of die soldaten-eed mij vroeg of laat nog eens zou noodzaken TUNA vaarwel te zeggen; als of ik met ijzeren ketens aan *Oostenrijk* verbonden was. Van de nasporingen der *Fransche* overheid had ik wel niets te vreezen; want die liet zich aan een eenvoudigen muzikant niet gelegen zijn, en leverde bovendien geenen deserteur over. Toch was ik niet gerust.

Blinde WILLEM zweeg. Hij scheen in de herinnering van oude tijden te verzinken, en mij en al wat hem omringde te vergeten. Van deze pauze wil ik gebruik maken om den lezer eene opheldering te geven. Het moet hem bevreemden, dat ik onhandig genoeg de kleindochter en de vrouw van den blinde met denzelfden naam noem, en zoo doende misschien onduidelijkheid en verwarring veroorzaak. Ik doe dat vooreerst omdat de genoemde personen inderdaad zoo heetten, en ten tweede om getrouw te blijven aan hetgeen in de landstreek waar ik den lezer binnenleide, gebruikelijk is. Het is, namelijk, in het zuidelijke *Frankrijk* bij de plattelandsbewoners, sedert onheugelijke tijden, de gewoonte, dat de naam der moeder altijd op de oudste dochter overerft. Van daar dat dezelfde vrouwelijke voornaam bijna in elk huis tweemaal, dikwijls zelfs driemaal voorkomt. Men onderscheidt de personen dan alleen door verschillende *deminutiven*. Heet de grootmoeder MARQUESUNA, dan noemt men hare dochter QUISUNA en hare kleindochter TUNA. Sterft de grootmoeder, dan neemt de dochter haren vollen naam aan, en de kleindochter rukt tot den eersten graad van verkleining op. Alleen wanneer de jongste uit

de reeks nog in de kinderjaren is, behoudt zij den laagsten verkleiningsgraad, dien men ook wel uit teederheid aan oudere personen geeft. Zoo had TUNA, gelijk wij weldra zullen vernemen, sinds lang het regt om den vollen welluidenden naam MARQUESUNA te dragen, maar haar grootvader noemde haar nog altijd bij den kindernaam.

Niet zoo lang als deze opheldering duurde het stilzwijgen van den grijsaard.

- Mijne vrouw - dus vervolgde hij - deed mij intusschen weldra mijnen eed en de *Oostenrijkers* vergeten. Uit de wijzen die ik neuriede of op mijne clarinet blies, raadde zij altoos wat zorgen mij kwelden, en zij wist steeds een middel om ze te verjagen. Mijne muziek gaf mij een goed bestaan, want ik was de eenige muzikant in het gebergte. QUISUNA schonk mij weldra een lief dochttertje. Vaderland en eed waren vergeten: ik was zoo gelukkig! Maar toen begon een rampspoed....

Hier brak de oude man zijn verhaal weder af, terwijl hij zich met de zonderlinge vraag tot mij wendde: - Hebt ge wel ooit clarinettisten met goede gezonde oogen gezien?

- Dat dunkt mij wel! - antwoordde ik met een glimlach.

- Ik ook! - zeide hij ernstig - ik heb er óók gezien, maar niet vele. Het is bijna het eenige instrument dat blinden leeren; en wie het leert, die wordt blind. Zoo is het mij óók gegaan. Naauwlijks twee jaren na onze bruiloft werden mijne oogen zwak en gedurig zwakker; geen Doctor en geene bril hielp mij. Toen gaf men mij den raad, eene bedevaart naar het graf van St. GUILHEM of WILLEM te doen. Ik ondernam de reis; mijne vrouw moest mij geleiden, hoewel zij haar kind op den arm droeg. De togt door het gebergte duurde langer dan eene week; de vermoeijenis en de hitte hadden de kwaal verergerd, en ik was stekeblind nog eer ik het graf van mijnen schutspatroom bereikt had. Blind kwam ik hier aan, en was nog in de kracht van mijn leven. Mijn droevig lot verwekte groot medelijden te *St. Guilhem le Désert*; het trof ook toevallig, dat de Heer GRENIER, de grootste landeigenaar uit het plaatsje, een bloedverwant was van de familie bij welke mijne vrouw gediend had; en tot erkenning van de dienst, die zij bij de verdediging van het huis bewezen had, en van de wond aan de gevolgen waarvan zij van tijd tot tijd

nog sukkelde, gaf hij ons vrij wonen in het oude huis bij de kerk. Wat eene vrouw vermag heb ik toen ondervonden: mijne TUNA was het licht mijner oogen, mijn staf, mijne hand en mijn voet. Zij werkte bij den Heer GRENIER, en voorzag in ons aller onderhoud, daar ik uit hoofde van mijne blindheid niet meer kon rondtrekken om met muziek maken nog wat te verdienen. Ik zal u niet lang verhalen van het ongeluk der blindheid, hoe het mij in den beginne geheel ter nederdrukte; en ook niet van het nog grootere ongeluk, dat mij slechts weinige jaren later trof. De aanhoudende arbeid en de gevolgen der wonde, die ernstiger was geweest dan wij in het eerst gedacht hadden, ondermijnden de krachten mijner vrouw, zonder dat ik blinde man het bespeurde, en eer ik op mijn ongeluk zelfs maar in gedachte voorbereid was, daalde TUNA in het graf. Mijne dochter trouwde reeds op haar zestiende jaar - men trouwt hier te lande vroeg - een braaf man, een wever uit *St. Guilhem*; de geboorte van dit kind, dat hier aan mijne voeten zit, kostte haar het leven. Zoo trof mij slag op slag. Het kind was nog geen zes jaren oud, toen de vader het mij overgaf om mij te leiden; hij-zelf ging naar *Aniane* om in de fabriek te werken, waarvan de oprigting hem en de overige wevers hier ter plaatse broodeloos had doen worden. Ik had intusschen, terwijl ik in mijn ongelukkigen toestand dikwijls eenzaam tusschen de rotsen ronddoolde, in weerwil van mijne blindheid, al de paden op deze bergen leeren kennen, en de Heer GRENIER kon mij zijne schapen toevertrouwen, die ik zóó afrigtte, dat zij mijne fluit volgen. Des avonds onderwees ik mijne kleine TUNA in zang en harpspel, en heb haar tot de vreugde van den geheelen omtrek gemaakt. Zoo zijn veertig jaren voorbijgegaan onder lief en leed. Alles zou ik geduldig en onderworpen dragen, als ik maar éénen wensch, maar éénen, vervuld mogt zien.

- Welken wensch? - vroeg ik.

- Daarover spreken wij wel eens nader - zeide de oude man op eenen toon als of hij vreesde er van te beginnen - daarover spreken wij nader, en ik wil met u, als mijnen landgenoot, raadplegen. Gij neemt immers uwen intrek bij mij? Ik moet het geluk hebben van éénmaal eenen landsman onder mijn dak te herbergen. Van avond kunnen wij dan op ons gemak praten. Zeker zijt ge niet om mijnentwille naar

St. Guilhem gekomen, maar om het klooster te zien. Daarom vraag ik verschooning dat ik u met mijne geschiedenis heb opgehouden; maar ik kon niet anders. Het is als of ik na lange jaren een ouden vriend wedergevonden en mijn hart voor hem uitgestort heb: zóó opgeruimd en luchtig gevoel ik mij. Nogmaals vraag ik u om verschooning.

Ik drukte hem de hand, beloofde dat ik tegen den avond bij hem zou komen en verwijderde mij zachtken, om TUNA, die gedurende het verhaal, waarvan zij geen woord kon verstaan, met het lieve kopje op de knie van haren grootvader ingesluimerd was, niet wakker te maken.

De bouwvallen van het klooster met de oude en eerwaardige gangen en galerijen; de goed onderhouden kerk met de uit een later tijdvak afkomstige, maar niet minder schilderachtige nevengebouwen; het groote plein vóór de kerk met zijne boerenhuizen, die allen nog met sporen van de oude bouwkunst prijken, - dat alles verschaft mij voor het overige gedeelte van den dag voldoende bezigheid en ruim genot. Te spoedig zelfs werd ik door de schemering en den vallenden avond in mijne kunstbeschouwingen gestoord; het was tijd om mijn nachtkwartier op te zoeken en ik begaf mij naar het huis van blinden WILLEM.

De ruime kamer werd door eene lamp van aardewerk verlicht, die in het midden aan de zoldering was opgehangen. Op de tafel stond echter nog eene tweede, even als de hangende van antieken vorm, op een hoog drievoetig onderstuk van dezelfde stof. Deze werd eerst bij mijne komst door TUNA aangestoken, en verspreidde hare stralen over den aangerigten maaltijd. De oude man, die in een hoek achter de tafel zat, stak mij de hand groetend toe, en verzocht mij zijn eenvoudig onthaal voor lief te nemen en te doen als of ik te huis ware. De maaltijd, uit de gewone spijsen van het landvolk in deze streken bestaande, was allezins geschikt om antiek-*Grieksche* herinneringen bij mij op te wekken. Daar stonden, naast het koude vleesch, edele - hoewel thans om het vroege seizoen slechts gedroogde - vruchten, olijven, en druivenmoes, gelijk dat waaraan de helden van HOMERUS zich vergastten, en vette schapen- en geitenkaas; alles op aarden. maar sierlijk gevormde schotels. Tusschen deze stonden twee aarden kannen, bijna in *Etrurischen* vorm, waarvan de eene

den zwaren, donker gekleurden landwijn, de andere ijskoud bronwater bevatte. Te midden van dat alles lag op de ongedekte tafel het heilige brood. Zoodra ik ging zitten plaatste zich TUNA, als eene slavin, naar de gewoonte des lands, die de vrouwen verbiedt met de mannen aan tafel te zitten, achter mijnen stoel om mij te bedienen en mij de schotels achtervolgens aan te bieden. In de hand hield zij een klein kruikje met olie, om die, wanneer ik eene olijf van den schotel op mijn bord nam, over de vrucht te gieten. Zij zette dit dán alleen neder, wanneer ik mijn glas geledigd had, en er een nieuw mengsel van wijn en water noodig was.

Eerst toen, tegen het einde van den maaltijd, een jongman de kamer binnentrad, werd hare aandacht een weinig afgetrokken. Zij knikte hem vriendelijk toe, en hij gaf haar den groet terug, maar ging, om haar niet te storen, zwijgend in een hoek zitten, en legde den breedgeranden boerenhoed vóór zich op de tafel. Hij droeg het donkerblauwe wollen hemd der *Zuid-Fransche* landlieden, met de daarbij behorende roode sjerp om de middel, en de algemeen gebruikelijke zwart fluweelen broek. Het zwarte, kort gesneden haar liet een bruin, hoog voorhoofd, gitzwarte oogen, over het algemeen een schoon en mannelijk bruin gelaat zien. De grijsaard herkende hem aan zijnen stap, en riep hem toe:

- Zijn de schapen goed bezorgd, DENIS?
- Ja, *Pairé!* (vader en baas) - antwoordde de jongeling op eerbiedigen toon.
- Is de zieke ooi goed verzorgd?
- Ja, *Pairé!*
- Waarom komt ge heden zoo laat? - vroeg de oude man verder.
- Ik wist niet dat TUNA reeds terug was - luidde het naïve antwoord van DENIS.
- Ik kon het u niet laten weten - zeide TUNA zich verontschuldigend; - eerst was

ik met grootvader op den berg, en daarna moest ik het eten voor dezen Heer, onzen gast, bezorgen.

DENIS keek mij aan, en wierp toen een vragenden blik op TUNA.

- Een landgenoot van grootvader! - zeide zij.

Bij deze woorden betrok het gezigt van den jongeling. De komst van een landgenoot des ouden mans scheen hem niet te behagen.

Intusschen was de maaltijd afgeloopen. TUNA nam de tafel spoedig af, snelde toen naar DENIS en gaf hem de hand, terwijl de blinde WILLEM zich tot mij wendde, en, zoo het scheen, over allerlei nadacht, dat hij mij zeggen wilde. Het kwam mij voor, dat ik hem wat op den weg moest helpen, en ik begon dus: - Welnu, landsman! gij wildet mij iets meêdeelen: wat is het? Spreek zonder schroom; maar ik verzoek u het in 't *patois* te doen, want het hindert mij in 't bijzijn van deze twee jonge lieden eene taal te spreken die zij niet verstaan.

- Goed - antwoordde WILLEM in de landstaal - dat is mij wèl; want ik wensch dat TUNA mij verstaan en vernemen moge hoe zeer ieder onpartijdige haar gedrag jegens mij afkeurt.

Bij deze woorden stond TUNA eensklaps van hare plaats op, snelde naar de tafel, en ging tegenover mij zitten. DENIS volgde dit voorbeeld. - Ja - zeide TUNA met nadruk, terwijl een bloos hare wangen kleurde - ja, dat wil ik vernemen! - Het was als of zij een onrecht gevoelde, dat haar werd aangedaan, en als of zij zich tot eene dappere verdediging voorbereidde.

- TUNA - zeide ik - ziet er niet naar uit als of zij zich jegens haren ouden blinden grootvader slecht kon gedragen. Daarvoor heeft zij een veel te trouwhartig voorkomen.

DENIS zag mij met een dankbaren glimlach aan, terwijl hij de hand van TUNA in de zijne nam en ze hartelijk drukte. - Zeer zeker, Mijnheer! - zeide hij - gij hebt gelijk.

- Spreek gij niet mede, DENIS! - zeï de oude man op strengen toon - gij zijt partijdig in dezen twist tusschen mij en TUNA. - En zich tot mij wendende vervolgde hij: - Zie, Mijnheer! TUNA is een goed en braaf kind; ik bemin haar boven alles op de wereld. Zij heeft een hart zoo rein en zoo goed als het hart van hare moeder en grootmoeder. Zij is mijn álles: de troost mijns ouderdoms, en het oog mijner blindheid. Maar op één punt is zij hardvochtig en ongevoelig; op één punt betoont zij zulk een onverzettelijken wil, dat ik er aan moet wanhopen, mijn vurigsten wensch vervuld te zien.

- Luister goed naar hetgeen hij zeggen zal - zeide TUNA; - ik weet wel wat hij bedoelt.

- Spreek op, oude landsman! - riep ik half schertsend den blinde toe; terwijl ik aan mijn gezigt den voor een scheidsman betamenden ernstigen plooi gaf.

- Ik heb u - vervolgde de grijsaard - ik heb u van middag niet langer met mijne ongelukkige geschiedenis willen vervelen. Vergun mij thans u verder te verhalen hoe het na den dood van vrouw en dochter met mij gesteld was. Alleen op de wereld, alleen met dit kind, omringd door bergen, huizen, menschen, die ik niet kende, die ik nooit gezien had, begonnen mijne gedachten terug te zweven; terug naar de dagen mijner jeugd, terug naar de bergen waar ik geboren ben. Dagen lang, nachten lang - ach! voor mij zijn immers dag en nacht hetzelfde - dacht ik aan niets anders dan aan mijn vaderland. Hetgeen vroeger, zoo lang mijne vrouw leefde en ik nog zien kon, als uit mijn geheugen uitgewischt was, stond mij nu weder levendig voor den geest; ik herinnerde mij ieder huis, elken boom, elken struik, en het geheele dal zag ik altijd in het schoonste lentelicht, zoo als het was op den dag toen ik het voor de laatste maal verliet. Een toomeloos verlangen maakte zich van mij meester; ik kon niets anders denken, en wanneer ik eindelijk moê en afgemat insluimerde, dan zag ik alles nog veel schooner in mijne droomen. 't Is waar dat ik somtijds ook met het angstzweet op de kaken uit den slaap opvloog; want dikwijls namen mijne droomen een treurig einde, en werd ik als deserteur herkend: ik vlugtte, men vervolgde mij, men achterhaalde mij, men plaatste mij vóór het regement, en ik werd doodgeschoten.....

De oude man slaakte een diepen zucht, liet het hoofd zakken, en sprak de woorden van het *Duitsche* volkslied:

*Ach, in Trauern muss ich schlafen gehn,
Ach, in Trauern muss ich früh aufstehn,
in Trauern muss ich leben meine Zeit,
Dieweil ich nicht kann haben was mein Herz erfreut.*

Hij zweeg een oogenblik, en terwijl hij daar zoo sprakeloos treurig vóór mij zat, kwam mij onwillekeurig te binnen wat DANTE in zijne Verhandeling over de Welsprekendheid zegt: - 'Met alle ongelukkigen heb ik medelijden, maar bovenal met

degenen, die, door ballingschap getroffen, hun vaderland slechts in hunne droomen zien'.

Na eene lange pauze, gedurende welke ik ook op TUNA's gelaat de uitdrukking van innige meêwarigheid kon lezen, nam de blinde het woord weder op. - Vooral in de lente - zeide hij - werd ik droevig te moede; ik wilde weg, ik wilde naar mijn vaderland trekken, en gevoelde mij hier door mijne blindheid vastgeketend. Ik kreeg een afkeer van het land waaraan ik dus geboeid was. God moge het mij vergeven! Ik haatte de menschen, ik haatte het vee, ik haatte de vrucht des booms en des velds, den geur der bloemen, en het gezang der vogelen; ik haatte álles wat hier te huis behoorde, álles wat deze bodem voortbragt en voedde. Zelfs de vreemde taal wilde ik niet hooren, en als of ik door mijne blindheid nog niet genoeg van de menschen gescheiden ware, ontweek ik ze nog daarenboven om hunne vreemde spraak niet te hooren, en zong en zeide mij zelf in de eenzaamheid mijne *Duitsche* liederen voor. Eindelijk werd ik ziek. Ik had niemand buiten TUNA, die toen een meisje van elf jaren was. Aan haar alleen kon ik klagen wat de oorzaak mijner ziekte was. o, Zij was een goed kind! zij zat dagen lang aan mijn bed, en hoorde, vaak weenend, mijne klagten aan. Toen sprak zij eenmaal - het was als of een goede engel het haar had ingegeven! - toen sprak zij, en streelde mij daarbij met hare kleine handen de wangen: - Grootvader! wees toch gerust en klaag niet meer; zoodra ik groot ben breng ik u naar *Duitschland* terug. Ik zal voor de menschen op de harp spelen, en zingen, en zoo zullen wij het wel tot aan uw dorp brengen. - Zie, dát woord schonk mij de gezondheid terug. Sterk stond ik weder op mijne voeten; met blijde hoop in het hart leerde ik het kind ál wat ik van muziek wist, en brak mijne lessen somtijds alleen af om met haar over onze reis te kouten. Zij leerde voorbeeldig snel, en elke vordering die zij maakte, bragt mij in gedachten een stap nader aan de vervulling van mijnen wensch. Met geduld wachtte ik den tijd af. Maar nu is hij gekomen; zij is sterk en volwassen; zij loopt met de harp in den arm uren ver en alleen in het gebergte rond; nu is de tijd gekomen....

Bij deze woorden rees de blinde overeind, schudde de grijze lokken uit het gezigt, strekte den arm uit, en riep met luide

toornige stem: - En zij breekt haar woord: - zij ziet dat ik verga van verlangen naar mijn vaderland - en zij wil mij niet daarheen leiden!

TUNA was van den toorn die in de woorden en gebaren van den ouden man doorstraalde, veel minder onthutst dan ik; integendeel haalde zij vrijer adem toen de beschuldiging tegen haar uitgebragt was. Zij wendde zich tot mij en zeide op zachten toon, maar vast en met nadruk: - Even als grootvader *zijn* land lief heeft, zoo bemin ik het *mijne*. Ik ben geen *Duitsche*, zoo als hij mij altijd beduiden wil, maar een *Languedocsch* meisje. Niet waar, Mijnheer! alle *Duitsche* meisjes hebben blond haar en blaauwe oogen? zie, ik ben geheel zwart; mijn haar, mijne oogen zijn pikzwart. Ik kan mij niet voorstellen dat ik in een ander land zou kunnen leven. Toch zou ik doen wat grootvader wenscht - maar zeg zelf, of het mogelijk is met een ouden blinden man zulk eene lange reis te voet te doen! Om rijtuigen te betalen hebben wij geen geld. Moet ik niet vreezen, hem naar zijn graf te leiden, als ik met hem wegtrek, eerst door de heete dalen van het Zuiden, en dán door de sneeuwvlakten van het Noorden?

- Ziet gij - riep de blinde met bitterheid - ziet gij, zulk een denkbeeld heeft zij van ons land, even dwaas als alle menschen hier! Zoodra men aan de overzijde van hunne bergen komt, begint, zoo zij meenen! een woest, koud, met sneeuw en ijs bedekt land; eene soort van woestijn, door roofgedierte en wilde menschen bewoond! Dwaas kind! - riep hij TUNA toe - *hier* is het woest; *hier*, waar de zon elk grasscheutje verschroeit, en de bergen kaal zijn zonder aarde en gewas, en waar men nergens eene koele schaduwplek vindt voor den vermoeiden reiziger of herder; *hier* is het eene wildernis, want hier komen des winters de hongerige wolven azen, tot vóór het raadhuis in ieder dorp. En wat bijgeloof is nog hier; de menschen weten niets van vreemde landen, en kennen geene muziek en lezen niet in de boeken! In *mijn* land, in *Duitschland* is het liefelijk als de schaduw, en frisch als de koele waterbron. De zon koestert er zacht, en verschroeit niet menschen en boomen; en als het sneeuwt zitten wij gezellig aan den warmen haard, en vertellen elkander van vreemde landen, en zingen te zamen liederen, of lezen in

een of ander boek van den ouden tijd en van de wonderen der wereld!

Uit zijne blinde oogen vloeiden twee groote tranen langs de gerimpelde wangen. Hij ging weder zitten en leunde met het hoofd in de beide handen voorover op de tafel. Wij allen zwegen. TUNA haalde de schouders op, en wees naar zijne grijze lokken, en zag mij aan als of zij zeggen wilde: - Is het mogelijk, met dezen ouden gebrekkigen man de verre vermoeijende reis te ondernemen? - DENIS zat met de armen over elkander, met het oog op TUNA gevestigd, en met zichtbaren angst afwachende wat zij zou antwoorden. Eindelijk barstte zij uit in een vloed van tranen, en riep snikkend: - Ik kan niet! Ik kan niet!

- Ik weet het! - hernam de blinde - gij kunt niet! TUNA! TUNA! ál wat gij daar van de vermoeijenissen der reis en van woeste koude landen gezegd hebt, dat álles is niet opregt gemeend; het is verzonnen en een bloot voorwendsel; want gij hebt moeds genoeg, en zoudt wel wat durven wagen voor uwen ouden blinden grootvader. Maar deze knaap hier - riep de oude man, terwijl hij de hand naar DENIS uitstak - deze is de oorzaak, waarom gij uwe beloften verbreekt!

Ik zag TUNA aan; zij sloeg de oogen niet neder, en een onschuldig lachje speelde om haren mond, terwijl zij toeliet dat DENIS, bij de laatste woorden van den ouden man, den arm om hare middel sloeg en haar zacht aan zijne borst drukte.

Ik gevoelde dat het oogenblik gekomen was waarop ik uitspraak moest doen, en bevond mij in groote verlegenheid. Ik moest den ouden man zoo veel mogelijk sparen en kon toch aan TUNA geen ongelijk geven. Ik begreep dat ik als verstandig geneesheer den zieke eenigzins krachtig moest aantasten, om hem van zijn heimwee, ware het mogelijk, te genezen en voor de toekomst de rust van TUNA te verzekeren. Door den grijsaard uitgenoodigd om mijn gevoelen te zeggen, begon ik aldus:

- Mijn waarde landsman! ik zal u niet naar den mond praten, dat zeg ik u vooruit: ter liefde van u en van TUNA mag ik dat niet doen; ik verzoek u dus het mij niet euvel te duiden en er geene spijt van te hebben dat gij een landgenoot

vriendelijk onder uw dak ontvangen hebt. TUNA heeft gelijk, en zij handelt wijs als zij aan uwe wenschen en klagten niet toegeeft; zij doet dat voor uw welzijn. Onder hare hartelijke zorg en verpleging kunt gij in deze kamer nog vele goede dagen beleven, maar voor die moeilijke verre reis zijt gij te oud. Gij zoudt ze niet ten halve volbrengen, en uw kind zou eenzaam en verlaten zijn in een vreemd land. Ge zijt een braaf en verstandig man! - Weet gij niet en hebt gij niet bedacht, wat het lot kan zijn van eene in den vreemde verlaten harpspeelster? Gij hebt uw vaderland lief: kunt gij haar dus wel verwijten, dat zij het hare lief heeft; zij, die aan uw voorbeeld ziet hoe zwaar het gemis van het vaderland valt? Uit liefde hebt gij het uwe laten varen - uit liefde wil zij, zoo gij zegt, in het hare blijven. Of hebt gij iets tegen DENIS?

- Neen - sprak de oude man treurig - als ik regtvaardig zijn zal, neen, ik heb niets tegen hem: hij is een brave knappe jongen.

- Welnu, dan zijt ge hardvochtig en zelfzuchtig als gij van TUNA vordert dat zij aan uw geluk, hetwelk gij misschien toch niet wedervindt, het geheele geluk van hare jeugd, van haar leven, opoffere. Wat u betreft, schik u in uw lot! Ik zou u vele, en daaronder jonge menschen kunnen noemen, die zich in deze dagen aan het denkbeeld hebben moeten gewennen, om hun vaderland eerst met grijze haren of nooit weder te zien! En dan zoudt gij ook zeker uw vaderland niet zoo schoon wedervinden als gij het u jaren lang in uwe droomen hebt afgemaald. Schier allen die gij hebt lief gehad, zijn dood; enkelen die mogelijk nog leven en aan welke gij in den vreemde denkt, hebben u vergeten; uwe blindheid zou u dubbel smartelijk vallen als gij de plaatsen niet zien kondt waar gij gelukkig geweest zijt. En zoo gij al uw dorp gelukkig bereiktet - de arme TUNA, die de taal van uw land niet verstaat, zou eenzaam en verlaten naast u gaan, en nog ongelukkiger zijn dan gij thans; en gij zoudt haar niet kunnen helpen, want gij zoudt ouder geworden zijn en onbekwaam om de terugreis te doen, waarnaar gij dan even vurig zoudt verlangen als nu naar de heenreis. Een gelukkiger lot is u beschoren. TUNA zal dezen braven jongen

trouwen, en gij zult nog achterkleinkinderen op uwen schoot wiegen en hun uwe *Duitsche* liederen voorzingen!

De blinde antwoordde niet. Met over elkander geslagen armen zat hij onbewegelijk, als of hij over het gehoorde nadacht. DENIS en TUNA drukten mij dankbaar de handen. Er heerschte eene algemeene stilte. Daar de oude man nog altoos zweeg en het reeds laat werd, stond DENIS zacht op en sloop de deur uit, na mij gegroet te hebben. TUNA volgde hem. Ik stak eene sigaar aan, en begon in de ruime kamer op en neder te wandelen. Eens bleef ik voor het geopende venster staan en zag daarbuiten het jonge paar hart aan hart. Die twee, dacht ik, mogen niet van elkander gescheiden worden; de blinde-zelf zou er misschien niet aan denken, als hij die uitdrukking van hartelijke liefde kon ontwaren, die op hun gelaat ligt wanneer zij elkander aanzien. Door de stilte van den nacht klonk het lied van een nachtegaal, die plotseling zijne stem verhief, en deed den ouden man uit zijne mijmering ontwaken. Hij stond op en ging, zonder een woord te spreken, naar de plaats, waar, achter een beschot, zijne legerstede stond. Dáár hoorde ik hem nog een tijd lang zuchten en, zoo het mij voorkwam, bidden. TUNA keerde eindelijk terug, wees mij het bed aan dat voor mij bestemd was, en gaf mij de hand om mij goeden nacht te wenschen.

- Hebt gij elkander braaf gekust? - fluisterde ik haar lagchend toe.

Maar zij antwoordde niet, en een hooge bloes kleurde haar gelaat.

- Als gij nog een enkelen kus over hebt, dan vraag ik om dien enkelen.

Zij bood mij hare onschuldige lippen aan, en vloog toen, vlug als een eekhorentje, langs de ladder naar den zolder, waar zij sliep.

Den volgenden morgen verliet ik met het aanbreken van den dag, en terwijl TUNA en haar grootvader nog sliepen, het huis, om den togt door het gebergte te doen, waarvoor ik dien dag bestemd had. Toen ik tegen den avond terugkeerde, stond het rijtuig, dat ik besteld had om mij naar het naburige *Aniane* te brengen, reeds op het plein, en DENIS er bij, die mij had afgewacht. Hij trad mij te gemoet, dankte mij hartelijk voor de groote dienst, die ik gisteren aan TUNA en hem bewezen had, berigtte mij dat mijne woorden blijkbaar een diepen

indruk op den grijsaard hadden gemaakt, en verzocht mij, in geval het noodig mogt wezen, hem mijn gevoelen nogmaals met grootere klem te herhalen. Dat dit intusschen *niet* noodig was begreep ik zoodra ik de kamer binnentrad. De blinde en TUNA zaten vreedzaam bij elkander en schenen mij te wachten. Beiden deden mij vriendelijke verwijten over mijne lange afwezigheid en over mijn voornemen om nog dezen avond weder te vertrekken. De grootvader zeide: - Gij vreest misschien dat ik u nog weder met mijne klagten lastig zal vallen; dat heeft geen nood. Ik heb over hetgeen gij mij gisteren gezegd hebt den ganschen nacht en dezen geheelen dag nagedacht, en zal uwen raad volgen. Ik onderwerp mij aan mijn lot. Voor de weinige dagen die ik nog te leven heb, en die ik in het gelukkigste geval in mijn vaderland zou kunnen doorbrengen, moet mijne lieve TUNA niet het geluk van haar geheele leven verliezen. In haar geluk zal ik eene vergoeding trachten te vinden voor het on vervuld blijven van mijn lang gekoesterden wensch, en wil geduldig het oogenblik afwachten waarop het God zal behagen mij in het eeuwige vaderland te hereenigen met de vrienden mijner jeugd en met de geliefden, die mij zijn vooruitgegaan.

Terwijl hij zoo sprak, hield hij mijne hand voortdurend vast in de zijne gesloten. Zijn toon getuigde van eene deemoedige onderworpenheid, die mij méér aandeed dan gisteren zijne klagten. Na eene wijle vervolgde hij: - Door uw bezoek hebt gij een ouden blinden man eene groote weldaad bewezen, en ik dank u van ganscher harte daarvoor. Maar.... zoo zijn alle blinde menschen.... zij bedenken altijd wat nieuws om zich-zelf en anderen te kwellen. Een nieuwe wensch ligt mij zwaar op het hart; van u wilde ik gaarne vernemen hoe ik dien vervullen kan; en zoo gij kunt zult gij-zelf mij daarin behulpzaam wezen.

Hij zweeg weder, als of hij zich schaamde zijnen wensch te uiten. - Spreek vrij uit wat gij verlangt - zeide ik; - ik beloof u dat ik doen zal wat in mijn vermogen is.

- Mijn *pardon* zou ik gaarne hebben! - riep hij snel. - In kan raden dat gij glimlacht - vervolgde hij na eenige oogenblikken; - want mijn wensch moet u kinderachtig voorkomen. Zie, mijn beste Heer! ik weet zelf hoe kinderachtig ik ben; ik wilde immers vroeger zonder *pardon* naar mijn land

terugkeeren, want ik wist wel dat zij een ouden blinden man niet zullen doodschieten. Maar het komt mij voor als of ik door mijn *pardon* eerst regt met mijn vaderland verzoend zou zijn; als of er tusschen ons eene klove is zoo lang ik het niet heb verkregen. Ik zal niet lang meer leven, maar ik zal geruster mijn hoofd nederleggen als ik mijn *pardon* heb.

Terstond viel mij een middel in om den goeden man te helpen: ik zeide hem dat die zaak waarschijnlijk gemakkelijk in orde te brengen zou wezen, en dat hij ze gerust aan mij kon overlaten. Op nieuw vatte hij mijne hand, en dankte mij zóó hartelijk, als of ik hem het leven of iets nog dierbaarders gered had. Daarop namen wij afscheid, en ik beloofde, zoo mogelijk, nog eens te *St. Guilhem* te komen. Hij volgde mij tot aan de deur; TUNA en DENIS vergezelden mij tot buiten het dorp.

Te *Aniane* aangekomen schreef ik nog dien eigen avond aan eene vriendin te *Parijs*, van wie ik wist, dat zij met eenige ambtenaren van de *Oostenrijksche* Legatie zeer bevriend was. Ik verhaalde haar de geheele geschiedenis, en verzocht haar, ál haren onwederstaanbaren invloed aan te wenden om koude diplomatieke harten te verwarmen en den blinden WILLEM te helpen. Reeds na veertien dagen ontving ik een troostrijk antwoord, en een relaas van al de middelen, die mijne even verstandige als goedgehartige vriendin te baat genomen had om ons doel te bereiken.

Maar, zoo-als het in *Oostenrijk* met de meeste dingen gaat, de zaak werd op de lange baan geschoven. Ik had in het Zuiden van *Frankrijk* zoo veel te zien, en werd door mijne studiën zoo zeer afgetrokken, dat de geschiedenis van den blinden WILLEM langzamerhand bij mij in het vergeetboek begon te geraken. Daar ontving ik, vele maanden later, te *St. Hippolyte* in de *Cevennes*, onverwachts een brief van mijne vriendin. Zij had niet stil gezeten en zoo lang gewerkt tot dat het doel bereikt was. Het besluit uit *Weenen* was nog wel niet aangekomen, maar 't was toch zeker dat het weldra komen en dat de blinde WILLEM zijn *pardon* verkrijgen zou.

St. Hippolyte ligt slechts weinige uren van *St. Guilhem le Désert*. Ik maakte mij dus terstond na de ontvangst van dien brief gereed, om den ouden man de heugelijke tijding te gaan mededeelen. Een vlug paard bragt mij weldra langs bekende wegen in het stille dorp en vóór het huis van den blinde. Dáár vond ik het geheele gezin vereenigd, maar in eene groep die niets goeds voorspelde. De grijsaard lag te bed, en voor hetzelfde zaten DENIS en TUNA zwijgend en bedrukt. Toen zij mij zagen traden zij mij vriendelijk, maar met zachte schreden te gemoet en gaven mij de hand. - Is hij ziek? - vroeg ik. Beiden knikten bevestigend, en bragten mij bij het bed, waarin de oude man, bleek en met moeite ademhalende, gelegen was.

- Grootvader! - zeide TUNA met verzachte stem - er is een vriend gekomen.
- Een vriend? - fluisterde de oude.

- Ja, een vriend en landgenoot! - vervolgde TUNA, terwijl ik zijne hand vatte.

Hij hield mij vast, en riep: - Ik heb u verwacht! Heb dank, dat gij mij niet vergeten hebt!

- Ik breng u ook eene tijding - zeide ik - die u verheugen zal.

- Brengt gij mijn *pardon*? - vroeg hij glimlagchend.

- Ja, ten minste de verzekering, dat het binnen weinige dagen aan zal komen.

- Ik dank u, mijn waarde landsman! maar als het niet spoedig hier is, dan komt het te laat. Ik dank u voor de moeite die gij u gegeven hebt; gij bereidt mij de laatste vreugde in dit leven, want ik gevoel dat mijn einde nadert. Sedert gij hier geweest zijt is het hard met mij achteruitgegaan. Zie, oude menschen hebben zoo hunne gedachten en denkbeelden, die hen lang staande houden, even als de balken een oud gebouw. Neemt men die balken weg, dan storten de wrakke muren in. Zulk een balk was het denkbeeld van den terugkeer naar mijn vaderland; toen dit verviel was het ook met mij gedaan. Ik gevoelde hoe alles in mij allengs inzakte en ten val neigde - maar het is goed zoo. Een oud huis, dat gestut moet worden, behoeft ook niet langer te blijven staan. Gij hebt er zeker toe bijgedragen dat ik de gedachte aan de t'huisreis heb laten varen; maar ik wil het u niet verwijten, want gij hadt gelijk.

Hij zweeg afgemat en begon te kugchen. TUNA wenkte mij dat hij niet langer spreken mogt. Ik trad eenige schreden terug; maar spoedig riep hij mij weder aan zijn bed.

- Dat gij gelijk hadt heb ik eerst in den laatsten tijd duidelijk ingezien - hervatte hij met zwakkere stem. - DENIS en TUNA hebben mij veel liefde bewezen - sedert vele weken verlaten zij mijn ziekbed niet. Hunne goede harten passen voor elkander, en zij zullen niet gescheiden worden. Zoodra de rouwtijd voorbij is zullen zij trouwen; dat hebben zij mij beloofd. En gij, mijn waarde landsman! zoo gij ooit naar *Bohemen* terugkeert, o, breng dan mijn hartegroet aan het land mijner geboorte, en komt gij misschien eens in mijn dorpje, vraag dan, of zich nog iemand mijner herinnert, en verhaal dien hoe gij mij gevonden hebt!

Dat waren de laatste woorden die ik uit den mond van den blinden WILLEM vernam; want des avonds, toen ik vertrekken moest, was hij zóó zwak, dat hij mij slechts de hand kon drukken, zonder er een zacht - vaarwel! - bij te voegen. TUNA zeide mij weenend dat ik hem niet zou wederzien. Zoo was het ook. Blinde WILLEM stierf twee dagen na mijn laatste bezoek.

Mengelwerk.

Antikritiek.

Een woord na het lezen der Recensie van het Werkje: D. LÉVI,
Aardrijkskunde in Reizen, vertaald door I.J.J. Snellebrand. (*Vaderl.*
Letteroefeningen, voor Maart 1854, N°. III, bladz. 118.)

De ondergeteekende heeft met belangstelling het aangevoerde betreffende de *Aardrijkskunde in Reizen* gelezen; hij zou daarop het stilzwijgen bewaard hebben, vooral omdat hij meent dat eene ongeteekende Recensie niet zulk eene waarde heeft als er door sommigen aan gehecht wordt; maar hij zag dadelijk in, dat Rec. de strekking van het werkje niet heeft begrepen. De Vertaler heeft in LÉVI's werk eene *méthode* gevonden, die hij gaarne bij het onderwijs, in bijna ieder vak, zou wenschen te volgen; eene *méthode*, waarvan hij in *Frankrijk* en *België* zeer goede vruchten gezien heeft. Deze *méthode* komt hierop neder: LÉVI geeft eerst een zéér algemeen overzicht van de wetenschap, zoodat het minst geoefende verstand en geheugen die bevatten en bewaren kunnen; daarop laat hij een wat méér uitgebreiden *cursus* volgen, en gaat gedurig met het aanbrengen van nieuwe bijzonderheden voort, zóó dat zijn laatste *cursus* eene vrij wat omvattende zaak wordt, en elk onderwijzer tevreden mag zijn wanneer zijne leerlingen bij het verlaten der school er zóó veel van weten als die laatste *cursus* bevat. - Het verschil van deze met de in *Nederland* gevolgde *méthode* komt hierop neder: dat ónze leerboeken ieder gedeelte, alvorens tot een ander over te gaan, geheel behandelen, en dus als opklimmen van de deelen tot het geheel; terwijl, integendeel, de *méthode* van LÉVI begint met

eene algemeene schets, die al meer en meer wordt uitgewerkt, zoo dat zij na de bekendheid met het geheel de kennis der verschillende gedeelten doet volgen. Het is hier de plaats niet om dit verschil verder te ontwikkelen en de beide leerwijzen met elkander te vergelijken; de ondergeteekende geeft het verschil slechts aan, omdat het hem voorkomt, dat Rec., als hij die *méthode* van LÉVI begrepen had, 't geen hij over de strekking van het werkje gezegd heeft, wel achterwege zou hebben gelaten. - De ondergeteekende zal Rec. over eenige aangeduide misslagen volstrekt geen onaangenaam woord zeggen; hij dankt hem veeleer voor die aanmerkingen, en zal daarvan, alsmede van andere aanmerkingen, die hem van elders mogten gemaakt worden, in zoo verre hij ze gegrond acht, gebruik maken; hij houdt het er toch voor, dat geen werk volmaakt is of zijn kan, en vooral geen boek over de Aardrijkskunde, daar de Schrijvers meestal op het werk van anderen moeten afgaan. Wie zal het schoone werk van MAC CULLOCH veroordeelen, omdat het in de opgave van bijzonderheden betreffende *Nederland* eenige misstellingen bevat? - Wie zou het *Aardrijkskundig Woordenboek* van KRAMERS verguizen omdat hij er in leest: dat *Amsterdam* als eerste inrigting van liefdadigheid nog boogt op een Aalmoezeniers-weeshuis? - Wie acht WITKAMPS *Gids door Nederland* er minder om, wanneer hij de stad *Zutphen* niet juist zóó beschrijft als zij nóg is? - De ondergeteekende meent met eenige overtuiging zijne ambtgenooten in *Nederland* op de *Aardrijkskunde in Reizen* opmerkzaam te mogen maken; zij zullen er eene leerwijze in vinden geheel verschillende van die welke hier te Lande meestal gevolgd wordt, en wel waardig, dat men er de proeve van neme.

I.J.J. SNELLEBRAND.

De Israëlitien.

Redevoeringen van wijlen Dr. *G.H. van Senden*.

IV.

Het rijk Juda.

Mijne Heeren!

Wanneer men behoorlijk onderzoek wil doen naar de krachten, die het bestaan, den bloei en de werking van eenen Staat waarborgen, dan dient men zich niet te bepalen bij de uitgestrektheid van den bodem die daaraan behoort, en bij den aard en de ligging van den Staat; dan dient men, daarenboven, niet alleen in aanmerking te nemen de talrijkheid van bevolking welke op dien bodem leeft; - neen, indien men daarbij niet vooral het oog heeft op den band die het Staatsligchaam vereenigt, en op den geest die dat ligchaam bezielt, zal men zich aan deerlijke misrekening blootstellen.

Ten bewijze kunnen de beide Rijken strekken, waarin zich dat, hetwelk SALOMO aan zijnen zoon REHABEAM naliet, splitste. Ontegenzeggelijk is 't: het afgescheurde *Israël* ging *Juda* in grondgebied van *Palestina* veel te boven, en, zoo lang het eerstgenoemde in zijn geheel bestond, besloeg het grooter oppervlakte dan waarover *Juda* in het land der Vaderen den scepter zwaaide. - Evenmin laat het zich ontkennen, dat de bevolking van *Israël* talrijker was en de meerderheid bleef behouden boven die welke in *Juda* woonde, niettegenstaande velen uit de Tien Stammen naar de Twee verhuisden. Maar dit stoffelijk overwigt werd opgewogen door het zedelijke, hetwelk in *Juda's* schaal was gelegen. - *Israël* had de Mozaïsche wet in haar geheel verworpen, en slechts een gedeelte van haar gehouden, zonder dat het aan dat Rijk gelukt was

de plaats van het verworpene behoorlijk aan te vullen. Daardoor waren de stralen van die zon, welke aan den hemel der oude Wetgeving blinkt, gebroken, en kon zij dus onmogelijk den bedoelden invloed uitoefenen; doch die wet was, in al hare voorschriften, wet in *Juda* gebleven. - De afgescheidenen hadden wel eenen Koning, maar geene vaste bepaling omtrent de erf-opvolging. Daarvandaan dat in *Israël* de kroon een speelbal werd van inwendige onlusten en oorlogen, die de krachten van het volk verslonden. In *Juda* echter was DAVID's Huis als Koningshuis onschendbaar; eene Goddelijke verordening, die algemeen als zoodanig werd geëerbiedigd, bepaalde dat het geslacht van DAVID bestendig zou zijn. - *Israël*, zich afscheurende van het Regentenhuis, scheurde zich ook af van de hoofdstad, en te vergeefs beproefden het zijne Koningen om eene duurzame rustplaats te vinden voor hunnen schepter. Maar *Juda* had *Jeruzalem* behouden, en in *Jeruzalem* de sterkte op hooge rotsen, op welke DAVID zijne lauweren opééngestapeld, van welke SALOMO zijnen luister heinde en ver had doen stralen. En terwijl *Israël's* heiligdommen onder den schijn van oudheid hunnen verschen oorsprong zochten te verbergen, stond, blinkend boven de Apis-kapellen van *Dan* en *Beth-el*, de tempel, gebouwd naar het voorbeeld van den tabernakel; en, in de overblijfselen van de aanbidding der voorvaderen, de voorwerpen van regtmatige vereering van ABRAHAM's nakroost ten toon spreidende, die zelfs de man uit *Israël* niet zonder diepen eerbied kon aanschouwen. - Zoo was er één band die *Juda* in het godsdienstige en burgerlijke verbond; zoo was er één geest die de getrouw geblevenen bezielde. Onder den invloed van beide sterkten zich die van *Juda* in zedelijke kracht, en deze werd niet weinig vermeerderd niet alleen door den geest van tegenwerking, welke zich eigenaardig in soortgelijke omstandigheden openbaart, maar ook door het karakter van hen voor welke *Juda* van nu aan tot vergaderplaats verstrekke. Immers, zij die *Israël's* kalveren ontweken, waren zulke die geestdriftig zich ingenomen gevoelden voor de dienst van JEHOVA zonder beelden; die daarvoor geboortegrond, stambezitting en vele andere voordeelen ten offer bragten; het waren vooral de nakomelingen uit AÄRON's huis, uit LEVI's geslacht, die, uit de Tien Stammen, naar JEHOVA's tempel en MOZES' wet de wijk namen. In hen

ontving de Staat van *Juda* niet alleen goede burgers en warme vereerders der Godsdienst en zedelijkheid, maar ook juist die mannen welke een staatkundig tegenwigt boden tegen de Koninklijke magt, de Priesters en Levieten. Immers de Levieten, welke door het geheele land verspreid waren, trokken zich uit de Stammen der afgevallenen naar *Juda* terug; hunne regten, dáár miskend, vonden zij hier erkend, en onder den Hoogepriester bleven zij wachters voor de wet van MOZES, de dienst van JEHOVA, en de waardigheid van het heiligdom. Zoo verhinderden zij de ontaarding der wereldlijke magt in despotismus, vormden een vast ligchaam, hetwelk tegen de afgoderij, die het volk verwilderde en ontzenuwde, waakte, en onophoudelijk werkzaam was om de zedelijke en godsdienstige ontwikkeling van het volk te bevorderen. Aldus bleef de Godsregering in *Juda* staande, en dit gedeelte der nakomelingschap van ABRAHAM dienstbaar aan de verhevene bedoeling, die de Voorzienigheid zich met het kroost van dien Aartsvader, in het belang van de instandhouding en uitbreiding der ware Godsdienst op aarde, had voorgesteld.

REHABEAM had in het gebeurde met de Tien Stammen eene geduchte les ontvangen, en ingezien dat ook eene kroon door onverstand en despotismus kan verbeuzeld worden. De eene helft van zijn rijk verloren hebbende, zocht hij de andere met meer zorgvuldigheid te behouden. Hij leende het oor aan den Profeet SEMAJA en staakte de geduchte toerusting, welke ten doel had om door kracht van wapenen de afgewekenen terug te brengen. In plaats van tegen *Israël* te oorlogen, volgde hij den goeden raad om verscheidene steden te versterken, en nam den maatregel om het opperbevel over die vestingen en de omliggende landen aan zijne zonen op te dragen. Deze maatregel was zeer wijs. Immers aldus had hij de vaste plaatsen aan trouwe bevelhebbers, waarop hij kon rekenen, overgegeven; aldus ook zijne zonen van het hof, waar het ledig en weelderig samenleven hen zeer ligt tot uitspattingen en broedertwisten zou verleid hebben, verwijderd, en hen in eenen waardigen en nuttigen werkkring geplaatst. - Het was niet alleen tegen de grenzen van *Israël* waar hij vestingen bouwde; ook tegen *Egypte* rigtte hij sterkten op. *Egypte* toch was niet meer de bondgenoot van REHABEAM, gelijk het dat van SALOMO geweest was. Integendeel, het heulde met JEROBEAM,

aan welken het eene wijkplaats had verleend, en was, na diens troonsbeklimming, ten naauwste met de afgevallenen verbonden. Waar de grenspalen staan van *Azië* en *Africa*, daar stonden ook toen die van *Juda* en *Egypte*. Daarenboven, de Farao, die in het noorden van het *Nijl*-land heerschte, SISAK of SESONCHIS, een der Sesostriden, was een krijgshaftig Vorst, en het stond dus zeer te vreezen, dat deze, door JEROBEAM aangestoot, het overblijfsel van het rijk van DAVID aanvallen zou en trachten te vermeesteren. Inderdaad brak, in het vijfde jaar der regering van REHABEAM, het gevreesde onweder los. SISAK toog over de land-engte van *Suez* met 12,000 wagenen en 60,000 ruiteren, en des volks dat met hem uit *Egypte* gekomen was, was geen getal, *Libyërs*, *Suchieten* en *Cuschieten*. De eene sterke stad voor, de andere na viel in de handen van den Farao, en weldra stond het zegevierend leger voor *Jeruzalem*. Het schijnt dat de stad bij verdrag het beleg heeft afgekocht, onder voorwaarde, dat de schatten van den tempel en van het paleis den *Egyptenaren* overgegeven en *Juda* aan *Egypte* schatplichtig worden zou. Intusschen moet het juk der *Egyptische* dienstbaarheid, zoo huiveringwekkend in de herinnering, spoedig zijn verbroken; althans van de zeventien jaren, gedurende welke hij regeerde, regeerde hij het laatste en grootste gedeelte tijds, naar het schijnt, als zelfstandig Vorst; ten minste het verhaal maakt er geen gewag van dat hij vervolgens afhankelijk van den magtigen nabuur gebleven is.

ABIA was de opvolger van REHABEAM, zijnen vader. Hij veroordeelde zijnen voorganger over diens handelwijs, ten gevolge waarvan deze een gedeelte des rijks had verloren, en beschouwde JEROBEAM als een rebél, die tegen het wettige Regeringshuis opgestaan en vervolgens vervalscher der ware Godsdienst geworden was. Te verwonderen is het dus geenszins, dat hij van het plan zwanger ging om *Israël* te heroveren. JEROBEAM echter kwam hem vóór; hij overschreed de grenzen van *Juda* met een leger dat de helft sterker was dan dat van ABIA. Dit had zich op den berg *Zemaraïm* gelegd. Onder het geklank der tempelbazuinen, en in onbepaald vertrouwen op het regtvaardige der zaak en op JEHOVA's hulp, die het biddend inriep, viel het de groote meerderheid aan, welke zich reeds van de zegepraal verzekerd hield; te

meer daar een gedeelte er van, in eene hinderlaag liggende, het leger van *Juda* had omtrokken. Doch de overwinning was aan de zijde der *Judeërs*; eene geduchte slagting velde wat niet in overhaaste vlugt was ontkomen. En ofschoon de afgewekenen niet weder terug werden gebragt, verscheidene grensplaatsen van *Israël* vielen toch in *Juda's* hand. - Onder deze was *Beth-el* eene belangrijke verovering, want in deze plaats bemagtigde het eenen der zetels van *Israël's* kalverdienst. Kort na deze luisterrijke overwinning stierf, na eene driejarige regering, ABIA. Een zijner twee-en-twintig zonen, die ABIA, behalve zestien dochteren, naliet, met name ASA, was zijn opvolger. Toen hij den troon beklom, had *Juda* van *Israël* niet te vreezen, dat nog jaren lang aan de naweën van den veldslag bij *Zemaraïm* leed, terwijl de krijgshaftige geest, waarmede zijn vader het leger bezielde, de naburen met achting voor *Juda* vervulde. Zoo waren de eerste tien jaren van ASA's bestuur die van vrede, en ter eere van hem staat geboekt dat hij ze wijs gebruikte. Uit SALOMO's laatste regeringsjaren was er nog afgoderij bij velen overgebleven, die vooral bij MAÄCHA (eene dochter van ABISALOM), de vrouw van REHABEAM, bescherming had gevonden. Om harentwil vooral schijnt ABIA deze gruwelen gedoogd te hebben; doch terwijl deze de moeder ontzag, tastte ASA door; want hij deed niet alleen overal de altaren en bosschen aan de afgoden gewijd wegnemen, maar ook het afgodsbeeld van de grootmoeder verbranden. - De krijgszaken verwaarloosde hij niet; integendeel, hij zeide tot *Juda*: 'laat ons versterkte steden bouwen, ze met muren en torens omringen, en van poorten en sluitboomen voorzien'(*). Zijn leger was talrijk, uitnemend geoefend en wèlgewapend. Door deze voorzorg kon hij den onverwachten aanval van ZERAH, den Koning der *Cuschiëten* of *Ethiopiërs*, weêrstaan, die naar *Arabië* overstaken en, door horden van dat schiereiland versterkt zijnde, daar eensklaps ontelbaar in menigte uit de woestijn kwamen opdagen. - De *Judeërs*, van het gebed opgestaan, streden als leeuwen; de ongeregelde benden waren niet bestand tegen het wèlgeoefende leger, waaraan God de overwinning wilde verleenen; de roof dezer *Africanen* werd de buit van ASA's dapperen; de vijand

(*) II Chron. XIV. 7.

was niet alleen geslagen, hij was verdelgd, en *Jeruzalem* zag de overwinnaars in schoonen triomf terugkeeren. Vele naburige *Israëllers* togen van nu aan op naar *Jeruzalem's* heiligdom, en ASA's naam was een geëerbiedigde en gezegende. Het is te betreuren, dat deze door zijn volk te regt geëerde en beminde Vorst in de laatste jaren zijner een-en-veertig-jarige regering door eene verkeerde staatkunde zich liet verleiden. Immers, in plaats van, in vertrouwen op JEHOVA, die zijnen heerscharen altijd de overwinning had verleend, tegen BAËSA van *Israël* en BEN-HADAD van *Syrië* moedig de wapenen op te vatten, zocht hij zich, door beide deze Vorsten aangevallen zijnde, te redden door BEN-HADAD om te koopen, ten einde van den Koning van *Israël* af te vallen. Aldus gelukte het hem wel zich van BAËSA te ontdoen, en *Rama*, dat deze reeds veroverd en versterkt had, terug te krijgen, - maar het was ten koste van de nationale eer, die hij op het spel gezet had.

Met JOSAFAT, die, op vijf-en-dertig-jarigen ouderdom, zijnen vader ASA opvolgde, daagde eene heilzon voor *Juda*. Evenzeer als zijn vader met achting en liefde voor de burgerlijke en godsdienstige vaststellingen der Mozaïsche wet vervuld, werd zijn ijver bestuurd door wijs beleid. Immers, terwijl ASA het onkruid der afgoderij met het zwaard had afgemaaid, zocht JOSAFAT de wortelen er van uit te roeijen en het zaad te verstikken. Hij begreep te regt dat men het vooral aan de onkunde, die onder het volk heerschte, moest toeschrijven, dat de slechtere in plaats van de betere Godsdienst ingang vond en zich steeds weder verhief. Dáárom deed hij de Wet in eene groote menigte afschriften vermenigvuldigen, opdat zij aldus in veler handen mogt komen. Hij stelde wèlonderwezene leeraars aan, die het volk moesten onderrigten in de Wet, en plaatste deze onder het toezigt van de Priesters en Levieten. Eene algemeene Godsdienstige volksverlichting achtte de wijze Vorst het beste middel te wezen om de groote dwaling der afgoderij te keer te gaan. - Voor de geregelde werking der burgerlijke wetgeving droeg hij niet minder zorg. Aan het hoofd van de regterlijke magt stelde hij een hoog gerechtshof, van welke vergadering de Hoogepriester en de opperste Stamvorst in *Juda* voorzitters waren. - Regters, in al de vaste steden van het rijk verspreid, maakten de leden uit van dit Collegie. Dezen regters werd ten aller-

ernstigste op het hart gedrukt de waardigheid van hunne bediening, de heiligheid van hun ambt. De waarheid, de onpartijdigheid, en JEHOVA den Alwetende voor oogen, moesten zij het regt spreken, op geen persoon, geene geschenken, maar alleen op God en de Wet zien.

Indien JOSAFAT zich hiertoe had bepaald, dan zou de lof hem toekomen, dat hij, in zijne zucht voor het geluk van den Staat, die hem gegeven was te regeren, niet te ver was gegaan; - maar die ijvert voor het goede staat er zeer voor bloot, om daarbij de grenzen te overschrijden der bedachtzaamheid. - JOSAFAT is daarvan een voorbeeld. Zeer de scheuring van het voormalige roemvolle en magtige rijk van DAVID en SALOMO betreurende, zocht hij, door eene huwelijksverbindtenis van zijnen zoon JORAM met eene Koningsdochter van *Israël*, althans onderlinge oorlogen tusschen het broedervolk te verhoeden. Mogelijk gingen zijne ontwerpen verder; mogelijk wilde hij aldus eene toekomstige hereeniging van beide rijken voorbereiden. - Intusschen, zich met *Israël's* Vorsten verbindende, verbond hij zich met ACHAB en IZÉBEL, en maakte de schandelijke ATHALIA, de dochter, die den afgodischen en wreeden aard harer moeder IZÉBEL had, tot echtgenoot zijns zoons. Een roekeloos gewaagde stap voorzeker, die van den beginne aan geen heil bragt, en in de gevolgen het geheele bestaan van DAVID's Huis op het spel zette. - Immers, verbonden met ACHAB, was hij ongelukkig in den strijd tegen de *Syriërs*, terwijl eene andere onderneming in vereeniging met *Israël*, even ongelukkig uitviel. - Deze had ten doel: de scheepvaart en den zeehandel te herstellen. Eens, ten tijde van DAVID en SALOMO, die met de *Feniciërs* waren vereenigd, zeer bloeiend geweest zijnde, waren deze takken van bestaan aan het kwijnen geraakt en bijna geheel verdord. JOSAFAT, weder in het ongekreukt bezit van *Ezeon-Geber* aan de *Roode Zee* zijnde, kwam op het denkbeeld om daar *Tarsische* schepen te bouwen, om naar *Ofir* te gaan om goud. Toen ACHASIA zeide: 'laat mijne knechten met uwe knechten gaan op de schepen, weigerde JOSAFAT het niet'(*). Vreemd kan het in den eersten opslag schijnen, dat JOSAFAT dit voorstel van den *Israëlitischen* nabuur zoo gereedelijk aannam. Intusschen laat

(*) I *Kon.* xxii:49; II *Chron.* xx:36, 37.

zich dit wel verklaren, wanneer men in het oog houdt dat *Israël*, als aan *Fenicië* grenzende en zelf havens aan de *Middellandsche Zee* bezittende, bekwame zeelieden kon leveren, die de plaats, welke de *Tyriërs* vroeger op die schepen hadden bekleed, in staat waren te vervullen. Daarenboven was *Israël* toen door huwelijksbetrekking met *Fenicië* verbonden, en daardoor kon JOSAFAT zeelieden voor zijne schepen, en handel voor de waren die zij aanbragten, verkrijgen. Doch de onderneming, die tegen de Mozaïsche wet inliep, had geene gevolgen; de schepen verongelukten op de reede, waar zij, door eenen storm belooopen, werden verbrijzeld. - In het bezit echter van *Idumea* handhaafde hij zich, niettegenstaande de bewoners van dit land, met *Moabieten* en *Ammonieten* verbonden, hem aanvielen. De overwinning kroonde zijne wapenen. - Hij ontsliep met eere, na eene zegenrijke regering van vijf-en-twintig jaren.

Intusschen hingen er zware wolken over den troon en het rijk, welke hij aan zijnen zoon JORAM, die reeds eenige jaren zijn mede-regent was geweest, naliet. - ATHALIA, de rol die hare moeder aan het hof van *Israël* speelde, aan dat van *Juda* willende vertoonen, had den zoon van JOSAFAT geheel verdorven, en hem verleid tot de afgoderij der *Feniciërs*. Koningin wordende, kweekte zij door invloed en bescherming die onzedelijke godendienst aan; JORAM was een speelbal in hare handen, en kwam openlijk voor de beginsels van IZÉBEL's dochter uit. Alle banden van bloedsbetrekking en Godsdienst verscheurde hij. Hij vermoordde zijne zes broeders, ten einde zich in het bezit te stellen van de goederen, die de vaderlijke liefde van JOSAFAT voor het onderhoud van deze zijne kinderen had beschikt. - Te verwonderen was het dan ook geenszins, dat de *Idumeërs*, den verwarden en verzwakten staat van *Juda* ziende, eene poging deden om zich van de eijnsbaarheid te ontheffen; - dat *Filistijnen*, verbonden met *Arabieren* en *Abyssiniërs*, belust op de schatten der *Judeërs*, tegen hen optrokken; - dat JORAM ongelukkig was in den strijd tegen hen. Immers zij overvielen het Koninklijk leger, in 't welk de dwaze JORAM zijne vrouwen en kinderen medevoerde. Zijne zonen sneuvelden onder het vijandelijk zwaard, en JORAM-zelf ontkwam ter naauwernood met het jongste zijner zoontjes. - Ware ATHALIA maar mede geweest onder de

vermoorde vrouwen; doch deze geesel van *Juda* had zich niet aan het gevaar van JORAM's ijdele prachtvertooning blootgesteld!

AHAZIA, zoo heette de eenige erfgenaam van den troon, volgde, op twee-en-twintigjarigen leeftijd, JORAM op, toen deze, na eene smartelijke ziekte van twee jaren, op eene ellendige wijs zijn leven en achtjarige regering besloot. Doch niet hij, zijne moeder voerde in het geheim de teugels van het bewind, die zij weldra in het openbaar opnam, toen haar zoon, na slechts een jaar geregeerd te hebben, door het zwaard van JEHU werd gedood. - Immers AHAZIA liet slechts zeer jonge kinderen na, en zoo liet zij zich tot Regentes verklaren, om gedurende de minderjarigheid harer kleinzonen te regeren. Intusschen, pas op den troon gevestigd zijnde, nam zij eenen maatregel om zich van het altijddurend bezit der heerschappij te verzekeren. Moordenaars, door haar gezonden, drongen in het slaapvertrek der Koninklijke telgen; de grootmoeder, in welke deze onnoozelen vader en moeder zagen, deed hare kindskinderen dooden, en zoude den geheelen stam van DAVID vernietigd hebben, indien niet JOSEBA of JOSABATH^(*), eene dochter van JORAM, door eene vreemde voedster, die moederlijke liefde voor haren zuigeling had, dezen aan het zwaard van het ontmenschte wijf had weten te onttrekken. - Op den van kinderbloed druipenden troon waren nu het geweld en de boosheid gezeteld. *Jeruzalem* moest eenen Baäls-tempel binnen hare muren zien, en de heilige stad werd vervuld van de gruwelen der afgoderij. - Intusschen, de list en boosheid mogen een tijd lang het zien gelukken, de waarheid en het regt hernemen de veerkracht en verbrijzelen in hare vijanden die van het heil des menschdoms. - JOAS, de geredde Koningstelt, was in handen van den Hoogepriester JOJADA en diens voortreffelijke echtgenoot, JOSEBA, gesteld, die in hem de eenige spruit van DAVID's stam, den wettigen eigenaar der kroon, de hoop des volks zorgvuldig bewaakten en kweekten. - Toen het zoontje zeven jaren oud was, deelde de pleegvader zijn geheim aan de Priesters en de hoofden der krijgsmagt mede, en deed hen inzien dat de mate van ATHALIA's gruwelen vol was, en dat men een einde moest maken

(*) II Kon. xi:2; II Chron. xxii:11.

aan de vrouwenregering, die in haren overmoed en hare tirannij langer Goddelijke noch menschenlijke instellingen en regten ontzag. Hij vond algemeen bijval, en verzekerde zich van de trouw der zijnen. In het geheim werden de aanzienlijkste familiën met het ontwerp bekend gemaakt, en uit alle steden Levieten, Stamvorsten en Afgevaardigden ontboden, om op eenen bepaalden dag in den tempel tegenwoordig te zijn. - De uitvoering getuigt evenzeer voor het beleid van JOJADA als het plan-zelf. ATHALIA werd eerst door de triomfgalmen, die bij de krooning van JOAS werden aangeheven, gewekt; naar den tempel snellende, zag zij dat het voor haar die waren der lang getergde wraak; zij werd uit JEHOVA's heiligdom gesleept, en haar bloed was het eenige hetwelk bij deze omwenteling vloeyde^(*). Alleen de Hoogepriester van BAÄL deelde in haar lot; zijn tempel werd vergruisd, en *Jeruzalem* was gereinigd van den gruwel der heidenen, en verlost was het land van het IZÉBEL's-gebroedsel, hetwelk dien gruwel gekweekt had.

In plaats van de heidensche Koningin nam nu de Hoogepriester van JEHOVA het bestuur des lands, gedurende de minderjarigheid van JOAS, op zich. Hij bleef in dat bestuur de uitnemende eigenschappen ten toon spreiden, die hij in het voorgevallene reeds had geopenbaard. Tempelgebouwen, Godsdienst en regt, zedelijkheid en deugd werden hersteld, en ook toen de kweekeling meerderjarig was geworden, bleef hij den vaderlijken raad volgen van den redder van zijn leven, die hem op den troon zijner vaderen gezet had. - Intusschen, JOAS, na drie-en-twintig jaren geregeerd te hebben, eindelijk zijnen eerwaardigen honderd-en-dertig-jarigen raadsman door den dood verliezende, volgde weldra de leiding van bedorvene Grooten. Hij vergat niet alleen de wijze lessen en het goede voorbeeld hem door JOJADA zoo vele jaren van kindsbeen af gegeven, maar hij gedacht ook niet aan de weldadigheid die deze aan hem gedaan had, daar hij diens zoon, den Profeet ZACHARIAS, die hem met de ongenade van JEHOVA had bedreigd, in den tempel deed dooden. Met de woorden: 'JEHOVA ziet het, en zal het wreken!' zonk de martelaar neder. De dreigtaal des stervenden werd vervuld: JOAS, na eerst door de

(*) II *Kon.* xi:4-16; II *Chron.* xxiii:1-15.

Syriërs geslagen te zijn, bloedde onder de dolken, die hem, na veertig jaren geregeerd te hebben, op zijn bed doorboorden.

AMAZIA, die op vijf-en-twintig-jarigen leeftijd den troon zijner vaderen beklom, was in veel met zijnen vader overeenkomstig; het begin was goed, maar het einde slecht. - In de straf aan de moordenaren van zijnen vader toonde hij, door de kinderen der moordenaren te sparen, de matiging der Mozaïsche wet, en in zijnen veldtogt, die de terugbrenging van het onder JORAM's regering afgevallen *Idumea* bedoelde, was hij voorspoedig. Hij veroverde *Petra*; doch reeds daarbij openbaarde hij eene wreedheid van inborst, die wij in hem niet zouden verwacht hebben. Tien duizend gevangenen werden aan *Sela's* rotsen verpletterd. - Onder den buit waren ook de afgodsbeelden van *Edom*; doch deze deed hij niet verpletteren, maar hij stelde ze als zegepraal in *Jeruzalem* ten toon, waar zij ook hunne vereerders vonden, en onder die vereerders ook den Koning-zelfen; hij die zich de *Edomieten* onderworpen had, onderwierp zich-zelfen aan hunne Goden. Van dat oogenblik aan werd hij diep vernederd. De Koning van *Israël* versloeg zijn leger, veroverde zijne hoofdstad, en nam hem gevangen. Ontslagen zijnde bleef hij leenroerig aan *Israël*, en stierf vijftien jaren daarna te *Lachis*, na eene negen-en-twintig-jarige regering, waar het zwaard van zaamgezworenen den voor hen vlugtende bereikte.

Gelijk de vader van AMAZIA in den Profeet JOJADA, zoo vond de zoon van AMAZIA, UZZIA, eenen wijzen raadsman en trouwen vriend in zekeren Profeet ZACHARIAS. Het is niet zeker of hij aan dezen ook zijne opvoeding verplicht was; althans zeer jong zijnde verloor hij reeds zijnen vader, en werd in den ouderdom van zestien jaren Koning. UZZIA zorgde in de eerste plaats voor de veiligheid des lands. Hij deed de vestingwerken van *Jeruzalem* herstellen en de muren met torens versterken. Werktuigen om groote werpspiesen en steenen voort te slingeren, plaatste hij op die torens. Voor het leger deed hij niet minder dan voor den vestingbouw: wèl toegerust en goed geoefend stonden er 300,000 manschappen ten oorloge. Met deze magt wendde hij zich tegen het Zuiden, veroverde *Elath*, aan de *Roode Zee* gelegen, en versterkte zijne en zijns vaders overwinningen door vestingen. - Ook

tot de veehoederij strekte zich zijne bijzondere zorg uit. Immers, daar onder zijne regering ook de woestijnen of weilanden veilig waren, kwam hij hun te gemoet die zich haar wilden ten nutte maken. Hij deed daar wachttorens optrekken en bakken graven; de wijngaardenier en de akkerbouwer vonden aanmoediging; hij ging zelf voor: 'hij had veel vee in het lage land en hij beminde den landbouw', zegt het verhaal^(*). - Intusschen, zijn vaderlijke vriend ZACHARIAS stierf voor hem te vroeg. - Na diens dood werd hij opgeblazen, en wilde zich de regten des Priesters aanmatigen. - Eene plotseling hem overvallende melaatschheid deed hem uit het heiligdom vlugten en van den troon vervallen.

JOTHAM, zijn zoon, vattede, terwijl de vader in het huis der afzondering wegwijnde, den schepter op. Na den dood zijns vaders UZZIA, die twee-en-vijftig jaren aan het hoofd van *Juda* gestaan had, werd JOTHAM op vijf-en-twintig-jarigen leeftijd tot Koning gezalfd. Hij hield den regentenstaf met waardigheid, en volgde zijnen vader in het goede voorbeeld hem gegeven. Het versterkte *Jeruzalem* versterkte hij nog meer, en tegen de *Ammonieten* streed hij met gewenscht gevolg. Nog slechts een-en-veertig jaren was hij oud toen de dood hem reeds wegrukte, om voor den nietswaardigen ACHAZ plaats te maken.

Met ACHAZ trokken van alle zijden de afgoden het land in: de *Egyptische* APIS, de *Fenicische* BAÄL, de *Ammonitische* MOLOCH, de *Syrische* Godenstoet. Niet alleen zijne betere kennis als *Israëliet*; niet alleen zijnen heiligen pligt als Koning naar MOZES' wet, - ook zijn natuurlijk gevoel als vader verloochende hij: want in het dal *Benhinnom* offerde hij zijne eigene kinderen aan den afzigtelijken vuurgod. De schatten van den tempel en van zijn paleis bragt hij aan TIGLATH-PIEZER, den Koning van *Assyrië*, waarvoor deze hem uit den hoogen nood redde, door zijne vijanden PEKAH van *Israël* en REZIN van *Damascus* te verslaan. - Hij stierf, na eene ellendige regering van zestien jaren, volgens de door hem steeds bespote profetie van JESAJA, als vasal van *Assyrië*. Slechter Koning dan hij had nog niet over *Juda* geheerscht. Te regt werd zijn lijk de Koninklijke begraafplaats ontzegd. Zijne levens-

(*) II *Chron.* xxvi:10.

geschiedenis geeft de Schrijver der *Chronieken* in deze woorden: 'naar mate hij meer benaauwd werd, overtrad hij des te meer tegen JEHOVA. Zulk een Koning was ACHAZ'^(*).

Indien nog een Koning als hij gevolgd ware, zoude *Juda* te gelijk met *Israël* zijn ondergegaan; want SALMANASSAR, die den laatsten doodelijken slag aan de Tien Stammen toebragt en hen in ballingschap wegvoerde, had ook *Juda's* einde besloten. Doch in *Juda* heerschte de zoon van ACHAZ, JEHIZKIA of HISKIA, die op vijf-en-twintig-jarigen ouderdom de kroon van *Juda* ontving en haar negen-en-twintig jaren behield; HISKIA, die het heiligdom, dat de dwaze vader sloot, weder had geopend en gewijd; HISKIA, die als een andere JOSAFAT hervormde, en gelijk deze ook *Israël's* afgescheurden tot de Mozaïsche wet zocht terug te brengen. - Moedig had deze het juk der *Assyrische* dienstbaarheid reeds afgeworpen en de benden der *Filistijnen* verslagen, en zoo zag *Jeruzalem Samaria* vallen, maar *Jeruzalem* bleef staande. - Intusschen, het was vooruit te zien, dat *Assyrië's* veroveraars, die het oog op *Egypte* hadden, *Juda* niet zouden sparen. Eerlang daagde SANHERIB op. HISKIA, eerst bevreesd, zond hem zijne schatten, doch toen de trouwelooze *Assyriër*, in weerwil van zijne belofte, een en andermaal het aantastte, redde eerst een inval van den *Ethiopischen* Koning THIRHAKA de stad, en vervolgens de pest, die *Ninivé's* honderd-duizenden verdelgde. De stad juichte in hare redding, en de Koning, die dood-ziek ter neêr lag in die oogenblikken des gevaars, in het geredde leven.

Gelijk HISKIA de waardige zoon was van eenen onwaardigen vader, zoo de twaalfjarige MANASSE de ontaarde telg van den uitnemenden HISKIA. Het scheen dat hij zijnen grootvader ACHAZ in zinneloosheid en wreedheid van afgoderij, in despotismus en tirannij nog wilde overtreffen. JEHOVA's heiligdom treurde in heiligschennige ontwijding; het dal *Hinnom* weergalmde weder van de smartkreten der onnoozele kinderen, die in de armen van het gloeiend metaalbeeld van den MOLOCH werden geworpen, en *Jeruzalem's* straten stroomden van menschenbloed. Toen stuitte de Voorzienigheid door de magt der vreemden den onzinnig voortrollende in zijne woede en razernij. EZAR HADDON, SANHERIB's zoon, die het oproerig

(*) II *Chron.* xxviii:22, 27.

Babel weder bedwongen had, trok op tegen MANASSE, waarschijnlijk omdat deze verbonden met *Egypte* had aangegaan. De lafhartige despoot nam de vlugt, en werd in een kreupelbosch door den vijand ontdekt. Geboeid naar *Babel* gevoerd, gaf de stille kerker hem tijd en gelegenheid tot nadenken, en verbeterd keerde hij als *Assyrische* vasal terug. - Na eene vijf-en-vijftig-jarige regering werd MANASSE opgevolgd door zijnen zoon AMON. Deze verdiende door eene slechte regering den dood, dien hij, na twee jaren Koning geweest te zijn, door zijne eigene hovelingen vond. - Die zijne moordenaren waren wilden in zijne plaats heerschen; doch terwijl *Juda's* Hoogepriester en Edelen de zaamgezworenen deden vallen, verhieven zij JOSIA, des Konings zoon, op den rijkszetel.

JOSIA was acht jaren oud toen hij Koning werd; aan de zwakke handen van een kind waren de teugels van het bewind niet toevertrouwd; doch aan het hoofd der Priesters stond een man als HILKIA; onder *Juda's* Stamvorsten waren wijzen en edelen, en JEREMIA leefde toen als Profeet. Natuurlijk, men begon met hervorming, en men rigtte haar in alle opzigten in naar het oorspronkelijke, toevallig wedergevonden handschrift van het Wetboek. Intusschen, met hoe veel zorgvuldigheid de uitwendige teekenen der afgoderij van allerlei soort ook werden opgezocht en vernietigd; - hoe gestreng JOSIA-zelf ook handelde tegen het offeren ter eere van JEHOVA op hoogten, een gebruik dat van de oudste tijden her onder het volk had blijven stand houden; - de zaden der afgoderij, de zinnelijke neiging, het diep ingeworteld zedenbederf kon hij uit het hart des volks niet uitrukken. - JEREMIA, die de zeden van zijnen tijd schetst, gelijk JESAJA die van zijne eeuw, hangt van den zedelijken toestand des volks eene zwarte schilderij op, en verkondigt met dreigende taal, dat het aldus niet gelukkig kon eindigen.

Inderdaad was het gevaar grooter en nader, dan velen toen wel dachten. Immers, omtrent dien hervormingstijd van JOSIA had er eene groote omwenteling in *Azië* plaats gehad. *Ninivé* was gevallen, het rijk van ASSUR vernietigd, en NABOPOLASSAR, de *Chaldeër*, deelde met CYAXARES, den *Meder*, het rijk. - *Egypte*, reeds door *Assyrische* Vorsten bedreigd, had thans alles van de *Babyloniërs* te vreezen; *Babylonië* van *Egypte*.

Maar in het midden tusschen beide landen was *Palestina* gelegen, welks noordelijk gedeelte reeds eene provincie van de *Aziatische* wereldmonarchie was geworden. Alleen het kleine *Juda* was nog zelfstandig; maar juist dit leverde, met zijne bergpassen en versterkte steden, eenen geduchten voormuur op, die zoo wel *Azië's* als *Africa's* benden zeer kon belemmeren. - Ongelukkig voor *Juda*, regeerde toen in *Egypte* de krijgshaftige en ondernemende Farao NECHO, en zou eerlang de niet min dappere, maar woeste NEBUCADNEZAR den scepter van *Babylonië* in handen krijgen. De eerste wil den *Babyloniër* niet afwachten, hij wil hem opzoeken. Ten einde eensdeels zich niet bloot te stellen aan den gevaarlijken togt over de landengte, anderdeels het gebied van *Juda* niet te betreden, wiens Koning een verbondene van *Babylon* was, gebruikt de Farao zijne vloot, en landt bij de monden van den *Kison*. JOSIA is dwaas genoeg om tegen deze geduchte magt op te trekken en haar den doortogt door de vlakte *Jizreël* te willen beletten. Bij *Megiddo* wordt zijn leger geslagen, en hij-zelf doodelijk gekwetst. *Israël* beweende in hem een uitnemend Vorst, wiens een-en-dertig-jarige regering *Juda* ten zegen was geweest, en JEREMIA, sprekende tot diens zoon, zegt: 'uw vader heeft regt en gerechtigheid gedaan - hij heeft de regtszaak der ellendigen en nooddruftigen gerigt'^(*). Intusschen, terwijl NECHO naar den *Eufraat* snelt, verheft het volk den jongsten van JOSIA's zonen tot Koning, SALLUM of JOHAZ geheeten, die zich in zijne korte regering van slechts drie maanden berucht heeft gemaakt door zijne woestheid, ongodsdienstigheid en zedeloosheid. Met deze keus was zijn broeder ELIAKIM of JOJAKIM niet tevreden; als oudere meende hij aanspraak te hebben op de regering. Hij deed zijne regten bij Farao NECHO gelden, die, eerlang teruggekeerd van den *Eufraat*, SALLUM van *Jeruzalem* bij zich te *Ribla* komen deed, hem met zich naar *Egypte* nam, en den vijf-en-twintig-jarigen JOJAKIM in diens plaats als zijn vasal tot Koning maakte. Zoo ontving *Juda* voor den slechten dien het zelf gekozen had, den slechteren die aan hetzelfde was opgedrongen. 'Weent niet' - roept JEREMIA - 'over den gedooden (JOSIA), weent over hem die daar henen trekt (JOHAZ), die nimmer weder-

(*) JER. XXII:15, 16.

keeren en zijn vaderland aanschouwen zal^(*). Zware schattingen moesten er worden opgebracht, en de wijze waarop zij werden verzameld, was drukkend. - Intusschen komt het jaar 606, waarin Farao NECHO eenen tweeden veldtogt tegen *Babylonië* onderneemt, het vierde jaar der regering van JOJAKIM. Hij wordt geslagen in den beroemden volkenslag bij *Karchenuz'* (door de *Grieken Circesion* genoemd), en aan dien slag hing *Juda's* lot. - NEBUCADNEZAR de overwinnaar, eerst door den dood van zijnen vader opgehouden, nadert in het volgende jaar; de schrik gaat hem vooruit; *Jeruzalem* onderwerpt zich; JOJAKIM wordt naar *Babel* gevoerd, en keert terug als vasal der *Babyloniërs*. - Intusschen, na drie jaren valt hij van *Babel* af; hij geloofde waarschijnlijk, dat NEBUCADNEZAR, te veel met andere veldtogten onledig, van welke hij zijns bedunkens niet zou wederkeeren, geene wraak kon nemen. - Doch de naburige volken vatteden de taak voor NEBUCADNEZAR op, zonder *Jeruzalem* te kunnen veroveren. - Inmiddels stierf JOJAKIM, na eene elf-jarige regering, en JOJACHIN of JEHOJACHIN werd, onder de voogdijschap zijner moeder NEHUSTA, zijn opvolger. NEBUCADNEZAR zelf kwam voor *Jeruzalem*, terwijl zijn volk haar belegerde. Nu dacht men niet langer aan tegenstand. JOJACHIN ging uit tot den Koning van *Babel*, hij en zijne moeder en zijne dienaren en zijne Vorsten en zijne hofbedienden; en de Koning van *Babel* nam hem mede. Nu ook voerde hij uit - heet het verder - 'van daar al de schatten van het huis des Heeren en de schatten van het huis des Konings, en hij sneed al de gouden versiersels af, die SALOMO gemaakt had in het heiligdom des Heeren. En hij voerde geheel *Jeruzalem* gevankelijk weg, alle Vorsten en lieden van vermogen, alle werklieden in hout en ijzer, alle krijgslieden en die geoefend waren in den oorlog, ook voerde hij JOJACHIN gevankelijk naar *Babel*, en de moeder en de vrouwen en de hofbedienden des Konings^(†). - Met deze gebeurtenis begint eigenlijk de beroemde *Babylonische* ballingschap, die anderen stellen reeds eenen aanvang genomen te hebben met het vijfde jaar van JOJAKIM. - *Jeruzalem* stond nog, en het geheele land was nog

(*) JER. XXII:10.

(†) II Kon. XXIV:11-16.

niet ontvolkt. Aan het diep verzwakte overblijfsel gaf de *Babyloniër* eenen oom van JOJACHIN, MATHANJA geheeten, die den naam ZEDEKIA ontving, tot Onderkoning, die eenen eed van trouwe aan *Babel* zwoer. Intusschen, dien eed hield hij geenszins. De volken aan deze zijde van den *Eufraat*: *Edomieten*, *Moabieten*, *Ammonieten*, *Tyriërs* en *Sidoniërs*, hadden de dwaasheid zich met ZEDEKIA te vereenigen tegen de magt, voor welke zelfs *Egypte* had moeten bukken. Geene raadgevingen en waarschuwingen hielpen; ZEDEKIA viel van *Babel* af in het negende jaar zijner regering. De gekrenkte NEBUCADNEZAR verschijnt voor de hoofdstad; en niettegenstaande hij al zijne magt voor haar ontwikkelt, duurt het beleg anderhalf jaar. - Geen wonder, dat deze veste de geheele magt van den wereldveroveraar zoo lang kon weêrstaan. De Natuur toch had *Jeruzalem* tot een vast punt gemaakt, en eeuwen lang had de Kunst zich in de bevestiging uitgeput. Muren had zij hoog opgetrokken; vaste poorten, hooge torens in dit dekkend kleed geplaatst. Van die hoogten slingerden werktuigen pijlen en steenen op den in de laagte liggenden belegeraar. - Daarenboven, men kon *Jeruzalem* niet doen uitdorsten. De bergen binnen de stad doen water uitvloeijen, hetgeen zij die in de veste zijn zich te nutte maken, maar den belegeraar afsnijden kunnen. Zoo lijdt deze gebrek aan water, en gene heeft overvloed. - Maar het zwaard, dat ook *Jeruzalem* kan veroveren, is de *honger*, en dit begon de stad allengskens aan te tasten. - Een oogenblik scheen er uitzigt op ontzet, want uit *Egypte* daagde een leger op. Doch dit uitzigt verdween in rook; de belegering werd hervat, en de inmiddels verzamelde levensmiddelen naderden het einde. De belegeraar brak aan de muren, de belegerden stopten elke opening weder dicht. Het was eene hevige worsteling. Eindelijk gelukte 't hem de benedenstad te bemagtigen, doch wie weet hoe lang nog de bovenstad tegen alle middelen van aanval uit dien tijd had kunnen verdedigd worden, indien de ten toppunt gestegen hongersnood niet tusschen beide ware gekomen. ZEDEKIA besloot tot de vlugt; hij ontkwam des nachts door de belegeraars henen; maar eer hij het gebergte aan de overzijde der *Jordaan* kon bereiken, werd hij in de vlakte van *Jericho* ingehaald. Het laatst dat hij op aarde zag, was, dat zijne zonen in zijne tegenwoordigheid gedood werden; toen

werden hem de oogen uitgestoken en hem boeijen aangedaan, om gekluisterd naar *Babel* weggevoerd te worden.

Uit enkele plaatsen bij JEREMIA mogen wij afleiden dat de hongersnood moeders had genoodzaakt hare eigene kinderen te eten; maar nog verschrikkelijker lot wachtte den overwonnenen. Profeten en Priesters verworgd in het heiligdom; op de straat de lijken van ouden en jongen door elkander; jonkvrouwen en jongelingen gevallen door het zwaard, zegt JEREMIA. - Onder dit belegeringsheer waren er uit de omliggende volken. Dezen koelden thans hunne wraak; vooral waren de *Edomieten* daarin verschrikkelijk. 'Verwoest haar, verwoest haar, tot op den bodem toe!' was *Edom's* wrakekreet^(*). En het geschiedde. Op den zevenden dag der vijfde maand kwam de overste der lijfwachten van NEBUCADNEZAR, en hij verbrandde het huis des Heeren, en het huis des Konings en al de huizen van *Jeruzalem*; ook al de huizen der grooten verbrandde hij met vuur; en de muur rondom *Jeruzalem* slechtte het gansche heer der *Chaldeën*^(†). - Terwijl de rook opging en het stof van het puin, zong JEREMIA zijne roerende klaagliederen, en waarschijnlijk is er nooit treffender klaagzang op merkwaardiger volkengraf aangeheven geworden.

Slechts weinigen, bestemd om de vruchtbaarste streken van *Palestina* te bebouwen, liet NEBUCADNEZAR in het land. - Na nog eenige aanzienlijken ter dood gebragt te hebben, deed hij ál de anderen die handwerken en kunsten beoefenden, álles wat tot den middel- en hooger stand behoorde, wegvoeren. - Wij moeten niet denken dat deze naar dezelfde streken werden gebragt, waarhenen die van *Israël*, 150 en 130 jaren vroeger, vervoerd waren geworden. - Immers, die hen overwonnen deden hen wonen, zegt het verhaal, 'in *Chala* en *Chabor*, aan de rivier *Gozan* en in de steden van *Medië*'^(§). Deze laatste bepaling wijst ons den weg, wanneer wij naar die woonplaatsen zoeken. In *Medië*, waar de steden der ballingen lagen, lag ook *Chala*, eene oude stad aan den *Tigris*; dáár ook *Chabor*, een der *Medische* gebergten; dáár stroomt ook die rivier *Gozan*, welke thans nog den naam *Osan* of *Kisil-Osan* draagt. - Intusschen, daarhenen kon NEBUCAD-

(*) *Ps.* cxxxvii:7.

(†) *II Kon.* xxv:8-21.

(§) *II Kon.* xvii:6.

NEZAR de weggevoerden uit *Juda* niet verplanten, ook wanneer hij het gewild had. Die streken toch behoorden hem thans niet; zij maakten een gedeelte uit van het toenmalige *Medische* rijk. - Integendeel pleit er alles voor, dat de weggevoerden naar het eigenlijk *Babylonië* zijn verplaatst. - Aan *Babel's* waterstroom, dat zijn *Babel's* kanalen, in dat van vaarten doorsnedene land dáár zaten zij en weenden terwijl zij aan *Sion* dachten; dáár waar de wilg aan het water geplant weelderig tiert, hingen hunne cithers in de takken; onmogelijk was het hun te zingen en *Sion's* liederen aan te heffen^(*). Niet omdat hun lot op zich-zelf zoo ongunstig was; veelal stelt men zich dit voor als slavernij, als gevangenschap zelfs. Slaven waren zij niet, in gevangenhuizen waren zij niet opgesloten; neen, als vrije menschen leefden zij in het *Babylonische* rijk; zij konden koophandel, landbouw, handwerken uitoefenen; zelfs werden eenige Joodsche jongelingen van aanzienlijken stand aan het hof des Konings geplaatst en met hooge eereposten bekleed; - maar terugkeeren mogten zij niet; verre, verre van den dierbaren geboortegrond moesten zij in het land der vreemden wonen, en vergeten konden diegenen onder hen, wier borst van vaderlandsliefde was vervuld, de ramp niet, aan hun volk en land overgekomen. - Hetgeen echter het lot van dezen niet weinig verlichtte, was, dat hun vrijheid van Godsdienst was gelaten, zij hunne heilige boeken lezen, en JEHOVA, naar de overtuiging die in hen was, aanbidden mogten. De God hunner vaders handhaafde hen bij deze godsdienstige vrijheid; en wonderdadig kwam Hij tusschen beide, wanneer de *Babylonische* despotten de Joden wilden noodzaken om den Landsgod BEL te eeren. - Levieten en Priesters niet alleen onderwezen en troostten het volk; ook Profeten stonden er op onder de ballingen, en herhaalden de beloften van hunne voorgangers op terugkeering naar het land der vaders.

Intusschen zou deze terugkeering het gevolg zijn van eene groote Staatsomwenteling; de val van den troon van NABOPOLASSAR's Huis zou de leus der bevrijding van de arme ballingen zijn. - Wij weten, M.H.! hoe en door wien het rijk van *Babel* is gevallen; wij weten dat de jeugdige held, die door beleid en dapperheid de hoofdstad bemagtigde, CYRUS,

(*) Ps. CXXXVII.

eerst aan eenen broeder van zijne moeder, aan DARIUS den *Meder*, ook CYAXARES II genoemd, het bestuur over *Babel* opdroeg, en dat drie jaren daarna, toen deze gestorven was, CYRUS-zelf de regering ook over dit gedeelte van het groote *Perzische* rijk op zich nam. - Toen was het dat hij het merkwaardige besluit nam, hetwelk aan het slot van het Boek der *Chronieken* gevonden wordt, en hetwelk EZRA aan het hoofd van zijn historisch werk heeft geplaatst: 'Zoo zegt KORES, de Koning van *Perzië*: al de Koninkrijken der aarde heeft JEHOVA, de God des hemels, mij gegeven en heeft mij bevolen Hem een huis te bouwen te *Jeruzalem* in *Judea*. - Wie is onder ulieden van al zijn volk? Zijn God zij met hem, en hij trekke op naar *Jeruzalem* in *Judea*, en hij bouwe het huis van JEHOVA, den God van *Israël*. Hij is God, die te *Jeruzalem* woont. En al wie achterblijven zoude in eenige plaatse, daar hij als vreemdeling verkeert, dien zullen de lieden zijner plaats bevorderlijk zijn met zilver, met goud, en met have, en met beesten, nevens eene vrijwillige gave voor het Huis van God, die te *Jeruzalem* woont^(*).' Het besluit is geheel in den geest van het ook van elders genoeg bekend karakter van CYRUS; - het toont ons den kweekeling der *Zend-avesta*, den dienaar van ORMUZD, die, zelf de beeldendienst en het veelgodendom verfoeiende, met hooge belangstelling was vervuld voor het volk, hetwelk daarin op eene merkwaardige wijs eenstemmig dacht; ja, wij zien het, hij is geestdriftig ingenomen voor de bevordering van de zaak der ballingen, en terwijl hij hun het vaderland wedergeeft, geeft hij, ten aanhoore van al de afgodendienaars, eere aan hunne dienst en hunnen God.

Het is zeker opmerkelijk, dat slechts 42,360 Joden uit geheel *Babylonië* gingen; dat het geheel, met de dienstboden en die uit andere gewesten zich er bijvoegden, slechts 50,000 was. Intusschen moeten wij in het oog houden dat er zeventig jaren na de eerste wegvoering van JOJAKIM, zestig na die onder JOJACHIN, en negen-en-vijftig na de laatste toen *Jeruzalem* verwoest werd, waren verlopen. De meesten die in het Heilige Land geleefd hadden waren niet meer; hunne kinderen hechtten aan de graven der ouders die zij niet verlaten wilden; zij

(*) II *Chron.* XXXVI. 23, EZRA I:2, 3.

hadden allengskens betrekkingen aangeknoopt met de *Babyloniërs* en bezittingen zich verworven. Zij waren tevreden met hun nieuwe vaderland, dat ook het land was hunner geboorte. Waarom zouden zij eenen verren en moeilijken togt ondernemen om terug te keeren in een verwoest land, en zoo veel verlaten en opofferen? Die zóó dachten bleven in *Babel*. Doch de borst van anderen gloeide van vaderlandsliefde, van godsdienst-ijver; alles wilden zij zich getroosten wanneer zij die berglucht inademen, dien grond betreden, in dien grond eens de laatste ruste vinden mogten! Dáár lagen de voetstappen der Aartsvaders; - dáár rustte het gebeente van het voorgeslacht; - dáár lagen de muren van het roemrijke *Jeruzalem* in puin, de tempel in asch, wachtende op de zonen en dochteren die zich zouden ontfermen over de Heilige Stad. - Aan het hoofd van hen die dus dachten plaatste zich ZERUBBABEL, een afstammeling uit DAVID's Huis. CYRUS stelde hun de tempelvaten ter hand; de terugblijvenden gaven, ieder naar zijn vermogen, geschenken mede, en onder heilwenschen en zegenbeden vertrokken de geliefden. - Hun togt was voorspoedig; de moeilijkheden en bezwaren der reis werden overwonnen door het vooruitzicht in de toekomst, en de geestdrift werd levendig gehouden door vrolijk lied en welluidend spel, - tot dat eindelijk uit de woestijnen *Hermon's* besneeuwde kruin, *Basan's* groenende heuveltop opdaagden, hun voet de grasrijke beemden van *Manasse's* erfdeel betrad, en de *Jordaan* daar stroomde, aan wier boorden zij nu stonden, gelijk duizend jaren te voren de voorvaders, die keerden uit het diensthuis van *Egypte*. - Maar, terwijl de *Jordaan* hare golven zoo als voorheen voortrolde, was het land grootendeels verwilderd en bezaaid met puinhoopen of armoedige woningen. Zoo gemakkelijk het viel *Jeruzalem* aan zijne overblijfselen te herkennen, zoo moeilijk was 't het voorvaderlijk erfgoed weder te vinden en het gevonden hebbende te bebouwen. Doch ook de oprigting van het heiligdom was niet zonder bezwaar. Niet alleen was het een groot werk, maar ook hinderpalen werden de volkplanting daarbij in den weg gesteld. - Het waren de bewoners van dát gedeelte des lands hetwelk vroeger het rijk van *Israël* had uitgemaakt. Deels nakomelingen der Tien Stammen, deels aankomelingen uit de naburige volken zijnde, hadden zij den naam *Samaritanen* en eene gemengde Godsdienst

aangenomen, die in veel van die der teruggekeerden afweek. Daar zij intusschen met haar dáárin overeenkwam, dat zij de vijf Boeken van MOZES aannamen, verzochten zij het Heiligdom te *Jeruzalem*, tot gemeenschappelijke vereering, mede te mogen bouwen. Dit werd hun geweigerd. En van nu aan legden zij niet alleen den Joden allerlei moeilijkheden in den weg, maar bleven hun ook bittere vijandschap toedragen, die van de andere zijde niet onvergolden bleef. - Gelukkig dat inmiddels de eerste togt door eenen tweeden achtervolgd werd, onder welken zich HAGGAÏ en ZACHARIA bevonden, die bij DARIUS HYSTASPES de vergunning ter voortzetting van den tempelbouw weder verwierf, welken de voorgangers van dezen, op de kabalen der *Samaritanen*, hadden ingetrokken. Eindelijk werd het gebouw voltooid en, onder betooning van groote vreugde, tot zijne verhevene bestemming geheiligd.

De stad echter bleef nog langen tijd onbemannet; geen wal of muur beschermde het heiligdom en de bewoners op *Jeruzalem's* bergen. Toen kwam, vijf jaren daarna, EZRA; en met hem kwamen vele aanzienlijke Joodsche familiën uit *Babylon*. Hem volgde, eenige jaren daarna, NEHEMIA, de mondschenker van *Perzië's* ARTAXERXES LONGIMANUS; hij verscheen met uitgestrekte magt en middelen. Terwijl EZRA als godsdienstig hervormer was opgetreden, bouwde NEHEMIA de vestingwerken der hoofdstad. De ijver van genen was zoo groot als de volharding van dezen bewonderingwaardig. - Aan beide mannen mogt het gelukken te volbrengen wat liefde voor Vaderland en Godsdienst hun had ingegeven. Zij bekleeden met het volste regt eene achtbare plaats onder de edelen van hunne Natie.

Van NEHEMIA staat geboekt, dat hij op aanstelling van den Koning de betrekking van Landvoogd der Joden bekleedde. Wij moeten hieruit niet afleiden dat de Joden ten tijde der *Perzische* heerschappij door eenen afzonderlijken Landvoogd, die alleen aan den Koning rekenschap verschuldigd was, bestuurd werden. *Palestina* behoorde, integendeel, tot de Satrapie van *Syrië* of de landen ten westen van den *Eufraat*, en was daarvan een onderdeel. Onder dezen was een Stadhouder, en met dezen regeerden de Oudsten of Vorsten des lands. Allengskens echter ontving de Hoogepriester het meeste gezag; aan hem werden zeventig mannen toegevoegd, die het Sanhedrin of den Hoogen Joodschen Raad uitmaakten. - Het

Sanhedrin koos zelf zijne leden, en nam ze uit de uitnemendste leerlingen van de scholen, die sommige Sanhedristen hadden opgericht. - Onder dit Collegie - meest uit de Stammen JUDA en BENJAMIN herkomstig - leefde het volk in geslachten of huizen. Voor de Wet waren allen gelijk, en die Wet was, in al hare uitgestrektheid, in werking. De Feesten werden te *Jeruzalem* gevierd, de offers gebragt, en Levieten waren er verspreid door het land. - Synagogen werden er, zoo niet reeds ten tijde van EZRA, toch zeker niet lang na hem, gesticht op alle plaatsen waar tien leden van het mannelijk geslacht zich bevonden. In haar kwam men zamen om de Heilige Schrift te lezen, en te bidden.

Doch terwijl de Joden hunnen tempel bouwden en alomme Synagogen stichtten, rees ook voor de *Samaritanen*, op den berg *Gerizim*, een heiligdom, in 't welk eene geregelde dienst werd waargenomen. Immers, ofschoon de *Samaritanen* wel middelen bezaten om eenen tempel te bouwen en, sedert hun geweigerd was aan den *Jeruzalemschen* deel te nemen, zeer naar zulk een gebouw reikhalsden, het kon hun niet baten, zoo lang zij geen Priester hadden, die in het Heiligdom kon dienen. MANASSE, de zoon van den Hoogepriester te *Jeruzalem* JOJADA, bood zich daartoe aan. Van wege zijn huwelijk met de dochter van eenen aanzienlijken *Samaritaan*, die *Perzisch* Stedehouder over *Samaria* was, uit *Jeruzalem* gebannen, stelde men hem tot Hoogepriester in *Samaria* aan, en de *Perzische* Koning gaf zijne toestemming. - Nog eene opmerkelijke omstandigheid is uit die tijden bekend, die ook tot de familie JOJADA en het Hoogepriesterschap betrekking heeft. Er ontstond twist tusschen de beide andere zonen bij den dood des vaders over de opvolging. JONATHAN werd Hoogepriester in des vaders plaats, doch JESUA maakte hem de waardigheid strijdig, omdat de *Perzische* Satraap BAGOSSES hem reeds met dien post had begiftigd. Van broedertwist kwam het tot broedermoord; en thans verscheen BAGOSSES zelf in den tempel, om den van hem beschermde, die in den tempel gedood was geworden, te wreken. Hij deed het door eene schatting op elk offerdier te leggen, die, van wege de veelheid der offers, hoogst drukkend was.

Meer geschiedenis is uit dien tijd niet bekend, ofschoon er méér gebeurd is. In het algemeen mogen wij gelooven dat

de twee-honderd jaren welke de volkplanting onder *Perzische* regering leefde, voorspoedig zijn geweest. Onder een mild bestuur, bijzondere weldaden, en eene gunstige ligging, ontwikkelde zich de eerst teedere en kleine Staat weldra tot eene talrijke en niet ongegoede bevolking, en MOZES' Wet en instelling zegende hen, die haar thans stipter dan de voorvaders onderhielden. - De weldadigheid hun door de *Perzen* bewezen niet vergetende, bleven dan ook de Joden getrouw aan DARIUS, tot ALEXANDER, die reeds in twee veldslagen de *Perzen* overwonnen had, en op weg was om *Egypte* te veroveren, verscheen voor *Jeruzalem's* poorten. Hij kwam om zich te wreken op de Joden, die hem ondersteuning hadden geweigerd; - doch toen hij den Hoogepriester zag, die in zijn plegtig gewaad hem te gemoet trok aan het hoofd der Priesters, bragt de held van *Macedonië* hulde aan den God die in *Jeruzalem* aangebeden werd. Ongelukkiger was het lot der Joden na den dood van ALEXANDER; zij werden gesleept in den maalstroom der volken, en den bloedigen strijd om de heerschappij. Tusschen *Syrië* en *Egypte*, het rijk der *Seleuciden* en *Lagiden* gelegen, werd *Palestina* de prooi dan van dezen, dan van genen die overwon. - Bijna eene eeuw hadden zij rust onder de *Egyptische Ptolomeën*; doch in het jaar 218 vóór onze jaartelling veroverde ANTIOCHUS *de Groote* van *Syrië*, *Judea*, zonder zich in het bezit daarvan te kunnen handhaven. De Joden werden nu door PTOLOMEÛS PHILOPATOR van de *Egyptenaren* verdrukt, doch na diens dood verbonden zij zich met ANTIOCHUS, die hun land van de *Egyptenaars* verlost. - ANTIOCHUS echter gaf, eenige jaren later, *Judea* weder aan *Egypte*, als huwelijksgift van zijne dochter, die met PTOLOMEÛS V trouwde; maar even spoedig nam hij het terug. - Veel, zeer veel leden zij, die aldus de speelbal waren der magtigen, en aan welke nu eens deze, dan weder gene zijne wraak koelde, die niet deze onschuldige slagtoffers had moeten treffen. - Maar nog hooger zouden de rampen gaan. ANTIOCHUS EPIPHANES, die in 175 den *Syrischen* troon beklom, mengde zich in den broedertwist, die er tusschen ONIAS III en JASON rees, over het Hoogepriesterschap. De laatste verkreeg voor geld, en onder de belofte *Grieksche* zeden te *Jeruzalem* in te voeren, den post zijns broeders. Doch een derde broeder, MENELAÛS, méér geld biedende, verdrong den

tweede, welke den eerste verdrongen had. - Toen reeds openbaarde ANTIOCHUS zijnen wensch om de Joden van hunne godsdienst af te trekken en tot Heidenen te maken, maar weldra zoekt hij dit met geweld door te dringen. Hij plundert den tempel, eischt brandschatting op brandschatting, verbiedt de feesten, de besnijdenis en de viering van den Sabbat; ja, gelast heidensche zeden en godendienst. Op het brandoffer-altaar doet hij dieren door de Mozaïsche Wet onrein verklaard, offeren, en hoog op de daken des tempels het beeld van *Jupiter Olympius* plaatsen. - Helaas! de losheid in grondbeginselen en zeden van velen begunstigde de booze plannen van den razenden despoot; - maar er waren er ook nog, die liever den marteldood stierven, dan hunne grondbeginselen te verloochenen; en wrekend verhief zich eindelijk het heldengeslacht der Makkabeërs. MATTATHIAS, de vader, weigert niet alleen den *Syrischen* hoofdman te offeren, zijn dolk treft ook den afvalligen geloofsgenoot. Hij stelt zich aan het hoofd der ontevredenen; de gebergten van *Juda* ontvangen hen en strijden met hen. - Zij volgen het voorbeeld van DAVID en kloek gelijk zijn legertje is het hunne, dat *Syrië's* duizendtallen niet meer vreest. - JUDAS, de oudste der zonen, slaat het *Syrisch* Legerhoofd APOLLONIUS en draagt van nu aan diens zwaard; eene tweede overwinning, nog veel luisterrijker, volgt op de eerste. *Jeruzalem* wordt heroverd, de tempel gereinigd; aan *Judea* wordt vrije Godsdienst-oefening door den zoon van ANTIOCHUS toegekend. - Maar nog eens hervat de *Syriër* den strijd; JUDAS verbindt zich met de *Romeinen*; hij zegepraalt alomme, maar vindt eindelijk den heldendood. Zijn broeder JONATHAN is zijn opvolger, en *Judea* wordt een vrije en onafhankelijke Staat. Het verraad der *Syriërs* doodt JONATHAN, - doodt ook naderhand zijnen broeder; maar zijn zoon JOHANNES HYRCANUS volgt hem op en breidt de grenzen van *Judea* uit tot *Idumea*. Ongelukkig ontaardde van nu aan dit edele geslacht, en zetelden zich verraad en moord in de paleizen der Makkabeërs. De *Romeinen*, den twist stokende, dringen zich in de familie-aangelegenheden, en een *Idumeër* wordt eindelijk echtgenoot van eene der laatste spruiten van MATTATHIAS. Het is HERODES, dien de wereld den *Groote* noemt; en wiens regering *groot* is geworden doordien CHRISTUS onder haar is geboren.

Zoo sta ik aan het begin van den beteren tijd, in het laatst de schreden zeer verhaast hebbende. Maar nog kunnen wij het volk, uit wiens boezem het heil der wereld is voortgevloeid, niet geheel verlaten. - In hare Letterkunde^(*) zal nog eens deze natie voor ons treden en onze oogen, méér nog dan door hare lotgevallen, boeijen, wanneer het leven en het lot des levens ons er voor sparen om deze bijeenkomsten voort te zetten.
Ik heb gezegd.

De verrader.

Door G. Vrolyk, predikant te Schoondijke.

De dag van den 2^{den} van Lentemaand des jaars 1580 was voor de burgers van *Groningen* een dag van onrust en angst. Stond de vijand voor de poorten? Woedde eene besmettelijke ziekte binnen de muren? - Een gevaar grooter en vreeselijker hing der stad boven het hoofd. Het verraad had zijne strikken gespannen en was op het punt die toe te halen. Verraad, hatelijk misdrijf boven elk ander! De wreedste dwingeland, kan hij grooter afschuw verwekken, dan de man, wiens lippen trouw en genegenheid huichelen, terwijl zijn binnenste ontwerpen tot uw verderf smeedt? - En hier was de verrader geen gewoon burger, geen ondergeschikt ambtenaar of krijgsman, maar de hoogste Gezagvoerder van het Gewest, die, geroepen om het te beschermen, zich gereed maakte om de hem toevertrouwde magt tot ondergang der ongelukkige bewoners aan te wenden.

GEORGE VAN LALAING, Graaf *van Rennenberg*, had zich, bij de

(*) Het is een verlies voor de Letteren, dat de waardige man dit voornemen niet heeft kunnen volbrengen. De wijze waarop hij zulke onderwerpen wist te behandelen - kort, duidelijk, levendig en volledig - is niet algemeen. Wij verheugen ons dáárom te meer, in de gelegenheid te zijn gesteld om zijn viertal Verhandelingen over de geschiedenis van *Israël* en *Juda*, waarvan deze de laatste is, aan onze lezers aan te bieden.
DE RED.

omkeering in de Zuidelijke Gewesten, ten gevolge van den opstand en de geweldenarijen der *Spaansche* soldaten, aan de zijde van hen geschaard, die met WILLEM *van Oranje* de handen ineen sloegen tot verdrijving der vreemde benden en tot herstelling van 's volks vertrapte regten; en hij had het vertrouwen van de voorstanders der vrijheid in die mate verworven, dat zelfs de Prins, bij de later zich openbarende blijken van RENNENBERGS ontrouw, tot op het laatste oogenblik in de gunstige gedachten van hem opgevat, volhardde. In geene betere handen dan de zijne kon, naar ORANJES oordeel, het Stadhouderschap van *Friesland* en *Groningen* gesteld worden. Op die Gewesten had het uitheemsche dwangjuk langer dan elders gedrukt. Door de nabuurschap van *Oost-Friesland*, waar LUTHERS leer reeds vroeg was aangenomen, had de Hervorming er spoedig ingang gevonden en diepe wortelen geschoten; en ten gevolge van het Verbond der Edelen, dat hier vele leden telde^(*), was de vrije Evangelieprediking tot stand gekomen. Maar die heldere dagen werden door donkere vervangen. Bij het te niet gaan van het Verbond der Edelen, gelukte het den Hertog *van Aremberg* met de magt van krijgsvolk *Spanjes* heerschappij te herstellen. De inval van LODEWIJK *van Nassau* in *Groningerland* en de zegepraal bij *Heiligerlee* mogten een blijder dag beloven, zijne daarop gevolgde nederlaag deed den nacht wederkeeren. Terwijl *Holland* en *Zeeland* den kamp tegen *Spanjes* overmagt voortzetten, zagen zich *Friesland* en *Groningen* overgeleverd aan eenen man, wien geene bekwaamheid ontbrak, doch wiens verdiensten, in het herstel der dijken en de hulp bij gelegenheid van den Allerheiligen-vloed geboden, niet konden opwegen tegen het kwaad door hem gesticht in het gewelddadig onderdrukken van elke poging ter herwinning van de burgerlijke en godsdienstige onafhankelijkheid, overeenkomstig den last van zijnen wreeden meester. Zelfs na de Pacificatie van *Gent*, die de vreemde heerschappij voor altijd scheen te vernietigen, hoopte hij zich te handhaven. Reeds

(*) 108 *Friesche* Edelen traden toe, meer dan een vierde deel van al de Verbondenen uitmakende. MARCUS, *Sententien en indagingen van den Hertog van Alba*, bl. 75; 80 verv., EEKHOF, *Beknopte Gesch. van Friesland*, bl. 179.

was de zon der vrijheid over de meeste Gewesten des Lands opgegaan, toen deze Provinciën nog door ROBLES, Heer *van Billy*, in kluisters gehouden werden. Maar een opstand onder zijne soldaten rukte de magt uit zijne handen en bragt hemzelve in boeijen^(*).

In dien toestand van verwarring en onzekerheid verscheen RENNENBERG als een reddende Engel. Zijne komst werd als het teeken aangezien der volkomene verlossing. *Frieslands* hoofdstad vertoonde zich, bij zijnen intogt op den 4^{den} Maart 1577, in feestgewaad. Maagden, in den fraaisten dos, waren uitgegaan om hem welkom te heeten. De burgerwacht stond in het geweer om hem te ontvangen. Bij zijne verschijning werd de lucht met vreugdegejuich vervuld, en was de opgetogenheid niet minder dan bij zijne inhaling te *Groningen*, twee maanden vroeger. De vreugde werd verhoogd toen men zag dat hij ROBLES en andere onderdrukkers gevankelijk medevoerde^(†). En RENNENBERG, men moet het tot zijne eer zeggen, beijverde zich om aan het in hem gestelde vertrouwen te beantwoorden. Het nederwerpen van de kasteelen die der dwingelandij ten steun geweest waren; het beteugelen en verdrijven van woelgeesten en kwalijkgezinden; de regeling van het inwendig bestuur; het beslechten van geschillen tusschen de Gewesten, en de gelijke bescherming aan de onderscheidene godsdienstige gezindheden verleend, waren zoo vele getuigen van zijne zucht voor het algemeene welzijn. Ook naar elders strekten zich zijne zorgen heen. Waren *Overijssel* en *Lingen*, waarover hem mede het Stadhouderschap was opgedragen, nog niet geheel van vijandelijke bezetting ontlast, de steden *Kampen* en *Deventer* werden door hem belegerd, en na de overgave bij het Bondgenootschap gevoegd.

Zoo schenen deze Noordelijke Gewesten een krachtig steunpunt te zullen leveren bij den vernieuwden strijd tegen PARMA, die door de magt der *Waalsche* Provinciën, aan *Spanje* weder toegevalen, was gesterkt, en RENNENBERGS naam onder de verdedigers van het Gemeenebest met eere te zullen prijken. Wat

(*) Hij vond met vele anderen een deerlijk einde bij de vernieling van *Parma's* brug over de *Schelde*, op den 5^{den} van Grasmaand des jaars 1585.

(†) SCHOTANUS, *Geschiedenis van Friesland*, bl. 809.

was er na een paar jaren van die goede hoop geworden? Hij, die het vaderland tot groot nut had kunnen wezen, begon met deszelfs tegenstanders te heulen en trad weldra als vijand op.

Het schijnt, dat, reeds van zijne eerste aankomst af, sommigen een kwaad oog op hem hadden en vermoedens koesterden, die welligt toen geenen genoegzamen grond hadden, maar vervolgens al te zeer bewaarheid werden^(*). De Unie van *Utrecht* zou, volgens ORANJES ontwerp, den band tusschen de trouw geblevene Gewesten, die door den afval der *Walen* was los geworden, naauwer toehalen. Maar niet overal werd zij eenparig aangenomen; bij sommigen om redenen, als streed de nieuwe vereeniging met de *Gentsche* Bevrediging, maar bij anderen uit heimelijke zucht naar *Spanje* en tijdelijke berekeningen. Aan het hoofd der laatsten stond RENNENBERG. Ongezind om haar aan te nemen, ondersteunde hij in het geheim de partij die haar tegen was, en onderteekende haar wel, toen de meerderheid zich voor haar verklaarde, eerst onder zekere bepalingen, later onvoorwaardelijk; doch met geen voornemen om zich aan de verbindtenis te houden. Vóór en na de onderteekening sprak hij er onder zijne vertrouwde vrienden kwalijk van, en het was aan zijne tegenwerking te wijten, dat noch de stad *Groningen* noch *Overijssel* vooreerst in de Vereeniging traden. Want sedert het begin van het jaar 1579 of reeds vroeger was RENNENBERG in heimelijke onderhandeling met den vijand geweest, en maakte door tusschenkomst van zijne zuster KORNELIA, die nevens haren man hem was komen bezoeken, zijnen zoen met den Koning. Toen zijne veranderde gezindheid zich begon te openbaren en zijne ontrouw blijkbaar werd, wisten de *Friezen*, door zich onverhoeds van drie sterke Sloten meester

(*) Een gelijktijdig Schrijver (FRESINGA in zijne '*Memorien van den gedenewerdigen dingen*' door DUMBAR uitgegeven), spreekt er (bl. 181 en verv.) dus over: 'die van *Friesland* hadden sich over lange wel laeten duncken uit velerlei waerteecken, dat hy verandering veur hadde; ende sommige hadden van d' begin sijner regering wel derren vorseggen, dat het in 't leste niet wel met hem eindten en soude, omdat hy sich in dienste gehouden hadde Metre JAN, den Mispap van BILLY ende COUTEREAU sijnen Secretaris, beide perfecte deugnieten; omdat hy sich oock liet regeren door LAURENS sijnen Hofmeester, VAN GRUYTERE, JACOP GRAMAY, UTERNE ende ander *Spaens gezint* gespuys, dat hy by hem hadde. Want sy seggen, dat men een heere altijd behoort te achten nae dat sijn dieners sijn.'

te maken, den slag hun daaruit toegedacht, te breken. **RENNENBERG**, nu gewaarschuwd dat men hem wantrouwde en op zijne hoede was, ziet zich bij het vernemen van **ORANJES** komst in zijne nabijheid, die hem nog tot andere gedachten zocht te brengen, genoodzaakt zijn verraad te bespoedigen en volvoert zijnen aanslag op eene wijze, die hem niet minder dan het bedrijf zelf met schande bedekte.

Op den avond van den 2^{den} Maart 1580 straalde het hof van den Stadhouder te *Groningen*, waar een talrijk gezelschap bijeen was, alom van lichtglans. Uitgezochte spijzen en dranken, dans en snarenspeel schenen alle zorg te verbannen en lokten ieder tot vrolijkheid uit. Onder de gasten bevond zich de achtbare Burgervader **JAKOB HILLEBRANDS**, op wien de Onroomschen zich als hunnen voornaamsten steun verlieten. Niet zonder zorg was de brave man hier verschenen; de gastvrije ontvangst en de heerschende vrolijkheid konden hem de in omloop zijnde kwade tijdingen niet doen vergeten. Was die zorgelooze vreugde berekend om de stad in slaap te wiegen, welke misschien reeds morgen in droefheid en rouw stond gedompeld te worden! Bij deze gedachte, die **HILLEBRANDS** voor den geest zweeft, besluit hij eene poging te doen, om den Graaf, zoo hij slechte ontwerpen koesterde, nog tot inkeer te brengen en de veege stad te redden. De gelegenheid waarnemende, brengt hij de zwevende geruchten ter sprake, en wendt zich tot den gastheer met de betuiging: 'van niet te hopen dat zijne Genade iets ergs voor hadde, en dat hij toch geen vijand mogt worden van hen die hem tot het Stadhouderschap verheven hadden.' Deze woorden vinden geen toegang tot het hart van den verrader. In zijne aangenomene houding volhardende, zoekt hij de loopende tijdingen te wederleggen, verdedigt zijn gedrag en voornemens, - en vat eindelijk, als tot schreijens toe bewogen, des Burgemeesters hand onder den uitroep: 'Vader! dien ik voor mijnen vader houde, zoudt gij zulke dingen van mij vermoeden? - Ontsla u van die gedachten!' Wat die tranen en woorden moesten beteekenen, zou haast blijken; want weinige uren later lag de man, wiens hand **RENNENBERG** onder zoo veel betoon van hartelijkheid gedrukt had, door zijne handlangers doorschoten, bebloed en levenloos op de straat. Zoodra toch het gezelschap gescheiden was, maakte **RENNENBERG** de noodige voorbereidselen tot den beraamden overval. Eer nog

de nacht geweken is, hebben zijne aanhangers de markt en hare uitgangen bezet. RENNENBERG verschijnt te paard in vollen harnas met de sabel in de vuist, roepende: 'Staat bij, vrome burgers! staat bij! Nu eerst ben ik 's Konings wettige Stadhouder, bereid om met u te leven en te sterven! Elk betrachte nu de zaak Zijner Majesteit en zijne eigene behoudenis!' - JAKOB HILLEBRANDS, in de hoop van meer ondersteuning te vinden, biedt met weinige getrouwen het hoofd, maar moet zijn ijver met den dood bekoopen. Zijn val doet den moed der zijnen zinken en ieder een goed heenkomen zoeken. RENNENBERGS handlangers verspreiden zich door de stad, vernielen deuren en vensters, en nemen den gewonden Burgemeester SCHAFFER, en de Raadslieden, met meer dan 200 burgers gevangen. Tot loon van zijnen afval bekam de verrader, met de bevestiging in het Stadhouderschap, aanzienlijke geldsommen en een jaargeld van f 20,000.

Ook toefde hij niet om de magt van *Spanje*, en daarmede zijn eigen gezag, in deze oorden uit te breiden. Nog denzelfden dag gingen brieven aan de *Ommelanden* af, met uitnoodiging om zich bij hem te voegen, die echter zoo weinig werking deden, dat hij zich nog vóór het vallen van den avond binnen *Groningen* belegerd zag. Zoo ving dan een strijd aan, die nadat RENNENBERG reeds lang in het graf lag voortduurde; *Groningerland* en de aangrenzende Gewesten deerlijk teisterde, en waaraan niet vóór het jaar 1594 een einde kwam, toen Prins MAURITS, na de verlorene steden van *Gelderland* en *Overijssell* ingenomen te hebben, *Groningen* na een streng beleg vermeersterde en bij de Vereenigde Gewesten voegde; terwijl de naweeën van het door RENNENBERG gestichte kwaad zich nog vele jaren daarna lieten gevoelen. Aanvankelijk scheen het geluk het misdrijf te kroonen. De Hertog van *Parma*, overtuigd van de krachtige afwending, die het toevallen van *Groningen* hem tot de uitvoering van zijne ontwerpen verleende, zond eene aanzienlijke magt over den *Rijn* te hulp. Bij het vlek *Hardenberg* kwam het tot een strijd, waarin HOHENLO's braven, uitgeput van eenen togt over de dorre heide in vinnigen zonneschijn, die zelfs Edellieden van dorst deed bezwijken, voor SCHENKS troepen, die in de schaduw uitgerust en zich met spijs en drank gesterkt hadden, moesten onderdoen en hun behoud in de vlugt

zoeken^(*). Deze nederlaag der onzen had groote gevolgen. *Koeverden* ging verloren, en het beleg van *Groningen* moest opgebroken worden, binnen welke stad de overwinnaars hunne zegepralende intrede deden. Al verder strekte zich de magt des vijands uit. Nog ééne ernstige poging, en *Spanjes* heerschappij ware op nieuw in de Noorder Gewesten gevestigd, toen de stem gehoord werd: 'tot hiertoe en niet verder!'

Voor *Steenwijk* stiet de verrader het hoofd. Deze kleine, weinig versterkte, slechts met 600 man bezette stad, wier burgers, voor hunne bezittingen beducht, tot de overgave gezind waren, zou niet te min de eer genieten van den overwinnaar in zijnen loop te stuiten; want zij telde onder hare verdedigers een man die tegen een leger kon opwegen: het krijgshoofd KORNPUT, die, op den dag van *Groningens* afval de eerste van allen met zijne vendels voor de stad verschenen, de belegering had aangevangen, en de vlugtelingen uit de nederlaag te *Hardenberg* had zoeken te herzamelen. Maar *Steenwijk* zou thans het proefstuk van zijn beleid en moed aanschouwen. Deze stad, hoewel klein, lag op de grenzen van *Friesland* en *Overijssel* en mogt als de sleutel van de beide Gewesten aangemerkt worden. *RENNENBERG* liet dan ook geen middel van list of geweld onbeproefd, om haar magtig te worden. Door de gunstigste aanbiedingen werden de belegerden tot de overgave gelokt, en op hunne weigering de plaats met gloeiende kogels, eene toen nieuwe vinding, beschoten, die de vlam uit verscheiden huizen deden opgaan, welke, door eenen stijven wind voortgedreven, wel zeventig woningen verslond. Maar niets vermogt den heldhaftigen Bevelhebber te buigen. Door zijne gepaste zorg werd de brand gebluscht, en zulke orde gesteld, dat vernieuwde pogingen des vijands weinig schade veroorzaakten. Bij een aanval bleek de moed van eenen onzer soldaten, die, om den brand der hamije te blusschen, langs eene ladder van de veste gedaald, en de gracht overgezwommen met een lederen emmer tusschen de tanden, onder eene

(*) Onder de gevangenen bevond zich Jonker *ANDRIES van Tienen*, een jongeling van 19 jaren, die door zijne 10 schoone paarden en de fraaije montering zijner bedienden zeer de oogen tot zich trok. Op elf plaatsen gewond, lag hij wel twee uren lang onder de dooden, en bekwam zijne vrijheid niet dan tegen het betalen van groot losgeld.

hagelbui van musketkogels meermalen om water te scheppen af- en aanging, den vijand toeroepende: 'dat hij AART *van Groningen* en eens brouwers zoon was.'

Dienzelfden avond werd een vijandelijk soldaat, die onder het misbruiken van Gods Naam stond te schelden, door een kogel, op het geluid afgeschoten, in den gapenden mond getroffen, zoo als aan het lijk, in de stad gesleept, bleek.

Behalve met den vijand had KORNPOT met de wankelmoedigheid zijner medebevelhebbers en het morren der burgerij te worstelen. Sommigen der eersten hadden reeds in den aanvang van het beleg met de Wethouders gedreven, dat men bij de Staten om ontzet moest verzoeken; waartegen KORNPOT zich aankantte, zeggende: 'dat zulks bij de Bondgenooten de achtbaarheid der krijgslieden zou doen verminderen, en dezen met de burgers twijfelmoedig maken.' Toen men er echter mede voortging, volhardde hij bij zijne weigering, hun aantijgende: 'Dat het niet alleen schande, maar aan den hals strafbaar was, zijne Meesters met onwaarheden te blinddoeken. Vestingen werden gebouwd, niet om ze op den eersten eisch of aanval te ruimen, maar om des vijands loop te stuiten, en tijd tot bijeenbrenging der krachten te winnen. IJdel berouw en ellende zouden hen bitter plagen, zoo de Staten, gedrongen door hun wangelaat en ongeduld, het ontzet verhaastten, zonder genoegzame magt, die niet op één sprong was bijeen te brengen.' Op het aanzoek kwam troostelijk antwoord; doch daar men weder en weder om hulp vraagde, schreef KORNPOT: 'Dat het er nog niet op aankwam. Er was nooddrift genoeg voor zes maanden. Men zoude het ontzet wis nemen, doch hoe eerder, hoe beter, meer om het ongeduld van burgers en soldaten dan anderzins.' Zijne moedige houding maakte indruk op zijne medebevelhebbers, die zich allengs aan zijne zijde voegden, dat hem weldra goed te stade kwam. Want twee dagen nadat de stad door de gloeiende kogels voor een gedeelte in de asch gelegd was, rotte het volk te zamen, elkander tot de overgave opruijende. KORNPOT, door zijne spitsbroeders vergezeld, spoedde zich naar de markt, trad onder de opgewonden menigte en gelastte haar zich op staanden voet naar huis te begeven, waarop een gedeelte terstond doorging. Een vleeschhouwer, die bestond te vragen: 'wat er eindelijk van worden zou, indien er niet meer te eten was?'

ontving van KORNPOT ten antwoord: 'in lang nog dies geen nood, en zoo het er op aankomt, zullen wij u, booswicht, eerst opeten.'^(*) Intusschen, eene bezetting van 600 man, van voorraad schaars voorzien, die daarbij eene misnoegde burgerij had te beteugelen, zou eindelijk voor eene magt van 6000 man voetvolk en 1200 ruiters hebben moeten onderdoen. Maar de Staten lieten de wakkere verdedigers niet aan hun lot over. Onder den *Engelschman* NORRITS, die zich ook bij andere gelegenheden jegens ons land verdienstelijk maakte, naderde het ontzet. RENNENBERG, nu van twee zijden geprangd, en bedreigd door een opstand van zijn eigen volk, dat bij mangel van betaling aan het muiten dreigde te slaan, spande nog wel alle krachten in, om zich in zijne stelling te handhaven en zijn doel te bereiken; maar vruchteloos. Toen de stad tot tweemaal onder zijne oogen gespijzigd was, en de bezetting, met nieuwen moed beziel, dagelijks uitviel, terwijl de magt van buiten steeds nader kwam^(†), begreep hij met zijn hoofd tegen een muur te loopen, en brak na vier maanden het beleg op. *Steenwijk* was verlost, een groot gevaar van de omliggende steden afgekeerd, en de moed en het beleid van KORNPOT met eene schoone uitkomst gekroond.

Nog eenmaal treffen wij den Graaf aan, doch niet onder het gejuich des volks, dat hem als zijnen redder begroette, niet aan het hoofd van een zegepralend leger. Sints den hoon vóór *Steenwijk* geleden was hij aan het kwijnen geraakt. Hij besepte dat het verraad aan hen die er voordeel van hebben, welkom, maar dat de verrader veracht is, en in dezelfde mate verliest waarin de hoop op door hem te verkrijgen voordeel minder wordt. En hij had op verre na niet kunnen aanbrengen waar hij bij zijne verbindtenis met PARMA hoop op gegeven had. In plaats van het gansche Noorder-Kwartier zich te zien toevallen, was hij door ORANJES ijverige zorg en door *Steenwijks* verdedigers in zijne zegevierende vaart gestuit, en verloor steeds meer grond. Zijne eigene partijgenooten begonnen hem met een wantrouwend oog aan te zien, sedert een brief van hem, in hunne handen gekomen, hen van zijne ware bedoelingen overtuigde^(§); en bij de vrienden des Va-

(*) HOOFT, Boek XVII, bl. 711, 712, 714, 715.

(†) Een middel van gemeenschap met de naderende ontzetters had KORNPOT verzonnen, in twee-ponds looden kogels, die met eene opening aan elke zijde voorzien waren, in eene van welke een brief, in de andere een vuurwerk stak, dat ontstoken door zijne vlam of rook de vrienden opmerkzaam maakte. Ook eene soort van telegraaf wordt door sommigen aan zijne vinding toegeschreven. De vijand liet het insgelijks aan geene krijgslisten ontbreken. Bij het naderen van het ontzet, smeedde RENNENBERG den toeleg, om de blijde maar daarvan den belegerden tot verderf te doen uitloopen, waartoe hij zich van een dikken mist en het nabootsen van den *Hollandschen* en *Engelschen* trommelslag dacht te bedienen. Doch het schielijk optrekken van den mist ontdekte zijne hinderlagen, en deed de belegerden, tot het ontvangen hunner gewaande verlossers reeds uitgetrokken, in tijds den terugtred aannemen.

(§) In dezen brief geeft RENNENBERG zijn voornemen te kennen, om bij de eerste gunstige gelegenheid degenen die zich niet goedschiks aan zijn geweld onderwierpen, te straffen, en hun, zonder eenige wreedheid, zelfs niet die van de *Spaansche* Inquisitie, te ontzien, voor altijd den nek te kneuzen, waartoe hij zich van het inbrengen van bezetting en het herbouwen van het ter nedergeworpen kasteel dacht te bedienen.

derlands was zijn naam als die van een verrader en moordenaar gehaat. Kan het iemand verwonderen, dat de spijt aan zijn hart knaagde en zijne gezondheid begon te verminderen; dat hij, op het ziekbed ter nedergestort, over zijne trouwbreuk jammerde; haar die er hem toe verleid had, spreken noch zien wilde, en den wensch slaakte, *Groningen*, dat getuige van zijne euveldaad geweest was en waar hij nu met den nek werd aangezien, nimmer aanschouwd te hebben? Wie na een welbesteed leven, door hooger vertrouwen gesterkt, van hier mag gaan, - wie als WILLEM I in het oogenblik dat hij voor zijnen Regter staat te verschijnen, van de zuiverheid zijner bedoelingen getuigenis mag afleggen: zijn heengaan is in vrede, zijne nagedachtenis in zegening! De stervende RENNENBERG bezat dien vrede niet, kon dat vertrouwen niet voeden. Hij oogstte de wrange vruchten zijner daden in, en moest zich zelf aanklagen als de bewerker van zijn ongeluk, en van de zee van rampen uitgestort over een volk dat zich met vertrouwen aan hem had overgegeven.

Zulk een einde had RENNENBERG, wien het aan geene goede hoedanigheden ontbrak. 'Hij was,' volgens het getuigenis van den Geschiedschrijver HOOFT, 'geweest een Heer eedelaardigh, milddaadigh, heusch en minlijk van zeeden; verfoeijer van wreetheit, geweldenaarij en dronkenschap; betrachter der krijgstucht en lief den landzaaten, zonder nochtans de gunst der soldaaten te verliezen, mits de zorghe die hij voor hunne betaaling droeg; hierbenevens versiert met meer dan gemeene geleertheit, welgeoefend in de *Grieksche*, *Latijnsche* en andere taalen, zeer zoet op de wiskonstige weetenschappen, inzonderheit de maatzang.' Hij voegt er bij: 'de gemelde deughden en fraayigheeden naa deughd zweemende, deden hem beklagen zelfs van zijn meeste vijanden, dien 't jammerde dat hij tot dien val geraakt was.'^(*) Wat had hem tot dien val gebragt? Den omgang met slechte lieden hebben wij als eene der oorzaken leeren kennen. Maar om in zulk een verkeer smaak te vinden en aan hunne redenen gehoor te leenen, moesten de zaden van het kwaad bij hem-zelfen liggen. RENNENBERG voerde eene ruimere levenswijze dan zijne inkomsten toelieten, en werd door eer- en rangzucht gedreven, zoodat hij, niet vergenoegd met aan het hoofd van een vrij volk te staan, deszelfs Meester wilde zijn. Van hier dat de verleidelijke redenen van zijne zuster, om niet langer, tot smaad van zijne afkomst, onder een deel pelsers, wevers en schoenlappers te staan, maar zich aan 's Konings zijde te begeven, van wien hij eer, rijkdom en waardigheden mogt verwachten, en de hoop op een aanzienlijken echt, maar al te zeer ingang

(*) *Nederl. Historien*, B. XVII, bl. 773.

bij hem vonden, en, nevens de geldelijke aanbiedingen des vijands, hem bragten tot het verlaten van de partij die hij trouw gezworen had, en tot het plegen van het schandelijkst verraad, ten waarschuwenden voorbeelde voor allen, om zich niet door hunne driften te laten vervoeren, en zich te haasten hunne voeten van den verboden weg af te trekken.

Twee koningen.

(Naar 't *Fransch* van PAUL LE BRUN.)

Op een heerlijken zomermorgen, terwijl de dauw de lucht en de planten verfrischte, stapte een jongman met een open en vrolijk gelaat, naar *Rouen*. Hij droeg eene eenigzins grillige kleeding, en op zijn rug, kruislings vastgemaakt, eene guitarre, en een reiszak, die zijnen ganschen rijkdom bevatte. Zoo wandelde hij, een liedje neuriënde, gerust voort, toen eensklaps eenige boogschutters van achter eene dikke haag voor den dag sprongen, hem grepen, met geweld blinddoekten, eene prop in zijn mond staken, en zoo hem wegdroegen. Toen hij nedergezet en van doek en prop ontslagen was, bevond hij zich in eene rijk gemeubelde zaal van het kasteel der stad.

Terwijl de reiziger, dien men hier alleen liet, van den schrik bekwam, en bezig was zijne gehavende kleederen eenigzins in orde te brengen, traden twee mannen het vertrek binnen.

De oudste had in zijn gelaat te gelijk iets vriendelijks en iets dreigends; in zijne diepliggende oogen was iets vrolijks; maar hun opslag en zijne zware wenkbraauwen boezemden ontzag in. Misschien werd dit nog vermeerderd door de schaduw van zijn lagen hoed, die, grillig genoeg, versierd was met looden Heiligen-beeldjes.

De tweede was een fors gebouwd man, middelmatig van lengte, en met een terugstuitend gelaat. Hij scheen een jaar of tien jonger dan de andere.

- Bij mijn Patroon! - riep de oudste lagchend uit - ons valkje knapt zijne veêren op, als of hij een voorgevoel had van de jagt waartoe wij hem bestemmen! Kom wat nader bij, mijn jongen!

Zoo sprekende zette hij zich in een armstoel; doch de tweede bleef achter hem staan.

De jongeling, op wien het gezigt van den spreker onwillekeurig indruk maakte, trad nader bij.

- Hoe is uw naam? - vroeg de oudste. - Hoe oud zijt gij? En wat is uw beroep? Spreek onbeschroomd: gij zijt hier bij vrienden.

- Ik heet AMAURY, ben vijf-en-twintig jaar en *Troubadour* - antwoordde de jongeling met fierheid.

- Uwe soldaten zijn goede speurhonden, en kennen het wild bij den reuk - sprak de oude tot zijnen makker, en vroeg daarop aan AMAURY:

- Zijt gij schrander?

Op die wonderlijke vraag vlamden de blikken des *troubadours*, maar hij bedwong zijne drift en wilde zich verwijderen; doch de oude greep hem bij den arm, hield hem terug en zei lagchende:

- Wordt ge boos, mannetje? dat is verkeerd; want ik heb niets dan goeds met u voor. Gij schijnt een knap gezelschap, een knaap zoo als ik er een zocht, en waart ge tot nu toe een nachtegaal, ik wil een schranderen vos van u maken, en benoem u tot *Prins*.

- Gij? mij tot Prins? - riep AMAURY uit, denkende dat hij met een krankzinnige te doen had - nu, dan zal ik de Prins der gekken zijn op het eerste 't beste ezelen-feest.....

Maar AMAURY verstomde voor de waardigheid die de oude eensklaps aannam, zeggende:

- Scherts genoeg! Kniel terstond voor LODEWIJK XI, bij de gratie Gods Koning van *Frankrijk*.

AMAURY knielde werktuigelijk, en streek met de hand over voorhoofd en gelaat, als of hij twijfelde te waken of te droomen.

- Ik maak u tot oppermachtig Vorst, met het praedicaat van Hertog en wel HERTOG VAN CAUDEBEC - vervolgde LODEWIJK; maar toen zijne opgeruimdheid hernemende en den jongeling op den schouder kloppende, sprak hij: - Sta op! Ik zal dadelijk, met eigen hand, de pligten beschrijven, die ik aan uw nieuwen rang verbind, en gij moogt niet nalaten u naar die koninklijke bevelen te gedragen, hoort ge?

AMAURY rees op en ging, na eerbiedig voor den Koning gebogen te hebben, eenige schreden achterwaarts. LODEWIJK schreef, gaf hem na eenige minuten een perkement, waaraan het zegel van *Frankrijk* hing, voegde daar eene welgevulde beurs bij, en zeide toen, met een teeken dat hij kon heengaan, op dien korten en strengen toon welke geene tegenspraak toelaat:

- Volg mijne bevelen goed! Gij zijt nu Prins; maar zorg binnen drie maanden de gemaal te zijn der dochter van den Koning van *Yvetot*, of - ik doe u ophangen.

AMAURY verliet den Koning met een benaauwd hart. Hij verbeeldde zich reeds in beulshanden te zijn, en zag nog lang den triomferenden glimlach van den gezelschap des konings, in wien hij TRISTAN *den kluizenaar* vermoedde, dien bloeddorstigen gunsteling, altijd naijverig op des Konings weldaden aan anderen.

- Ophangen? - zeide hij langzaam en niet zonder te rillen; want dat laatste woord des welbekenden Konings ging hem als het luiden eener doodklok door merg en been. - Ophangen!.... maar, gekheid! - ging hij voort, het hoofd schuddende, als of hij die treurige denkbeelden wilde verjagen: - Ik ben vijf-en-twintig jaar, heb drie maanden tijd, ben Prins; ik zie er, zoo men zegt ten minste, goed uit.... welnu! ik zal *niet* worden opgehangen! Integendeel, ik zal de Prinses trouwen, ja, al ware zij zoo leelijk als de nacht. De galg is in ieder geval nog leelijker.

Terwijl AMAURY zich dus aan half treurige, half genoegelijke denkbeelden overgeeft, willen wij kortelijk vertellen waarom LODEWIJK XI de kleine comedie speelde, die wij zoo even verhaald hebben.

In 534 deed KLOTARIUS I eenen GAUTHIER, Heere van *Yvetot*, om 't leven brengen, omdat hij des Konings oudsten zoon, die tegen zijn vader was opgestaan, in zijnen gewapenden opstand ondersteunde. Paus JOHANNES III, vernomen hebbende dat de moord gepleegd was in de kerk te *Soissons*, alwaar GAUTHIER eene vrijplaats had gezocht, deed KLOTARIUS in den ban, en wilde, hoe dringend ook de Koning smeekte, die straf niet opheffen, dan ingeval hij de heerlijkheid *Yvetot* tot een onafhankelijk koninkrijk verhief, er eenige groote voorregten aan toekende, en 't als zoodanig liet in het bezit der afstammelingen van den vermoorde.

Wie de magt en invloed door den Paus weleer bezeten en uitgeoefend, niet kent, zou zich kunnen verwonderen, dat dit koninkrijk in miniatuur eeuwen lang is ontzien gebleven en bestaan heeft tot onder de regering van LODEWIJK XI, toen het eene vrijplaats werd voor de smokkelaars, die er hunne waren invoerden en van daar door geheel *Frankrijk* verspreidden; eenmaal binnen de grenzen, mogt geen ambtenaar de hand aan goederen slaan, wanneer zij gemerkt waren met den stempel van *Yvetot*. Men begrijpt gemakkelijk welke voordeelen die sluikhandel het *Yvetotsche* Koningje opbragt.

De *Fransche* fabrikanten leverden hevige klagten in, over de nadeelen, welke zij, in hunnen handel, er door leden, en de listige LODEWIJK XI dacht er dus ernstig aan om dit misbruik weg te ruimen; doch, daar hij boven alles den vrede met de Kerk wilde bewaren, besloot hij door eene kunstgreep te bewerken wat hij door geweld gemakkelijk, doch niet zonder gevaar tegenover *Rome* zou hebben kunnen doen. Hij ging er om naar *Rouen*, hoorde het bestuur en de kooplieden der stad, en overwoog de zaak rijpelijk. Weder met zijn vertrouweling TRISTAN alleen zijnde, riep hij eensklaps uit:

- Bij den Hemel! daar de Paus een onschendbaar rijk van dat stadje heeft gemaakt, wil ik, Koning van *Frankrijk*, een Prinsdom van *Caudebec* maken. De dorps-Koning zal een waardig mededinger hebben, en ik zal mij met hunne zaken niet bemoeijen. Alleen wil ik zorgen, dat ze aardig over hoop raken, en dan zullen wij zien of er geen voordeel te behalen is. Ik moet maar een welgemaakten, geestigen knaap hebben die in *Yvetot* geheel onbekend is. Zorg gij nu dat ik spoedig zulk eenen krijg.

Ten gevolge van dat koninklijk verlangen, overvielen de krijgslieden, door TRISTAN in hinderlaag geplaatst, den armen AMAURY en bragten hem bij LODEWIJK XI.

Er werd omtrent dien tijd in *Yvetot* een groot feest gevierd. RUPERT I gaf eene danspartij, bij gelegenheid dat zijne dochter, de aardige MARCELONNE, haren achttienden verjaardag beleefde. Het geheele rijkje was in rep en roer, vooral het jonge

volkje. Daar de Prinses, als eenig kind, dien dag, volgens de Rijkswet, uit de knapen des Lands een gemaal en erfgenaam tot den troon moest kiezen, waren alle jongelingen uit den omtrek toegestroomd, benijd door de vreemden, die van de mededinging waren uitgesloten; vermits de staatsregeling bepaalde: dat de Kroonprins, zoo mogelijk, binnen de landpalen van *Yvetot* moest geboren zijn. Had de regerende Koning geene spruiten, dan moest het volk zijnen opvolger bij keuze benoemen, en in dát geval zou de keus wel bepaald zijn op den behendigsten smokkelaar; vermits dat het best moest beantwoorden aan het algemeene belang.

Maar dit was nu het geval niet. RUPERT I had eene zeer bevallige dochter, en vermits de wet haar-zelve tot het scepster-voeren niet bevoegd verklaarde, en haar hart nog geheel vrij was, had hij bepaald dat hare hand en het erfregt des troons den prijs zouden uitmaken van eenen strijd op den nu aangebroken feestdag der achttienjarige schoone. Bij trompetgeschal was door geheel het Rijk afgekondigd: dat de jongelingen van *Yvetot* en den tot het Rijk behoorenden omtrek op dien dag op de markt der hoofdstad verwacht werden, om deel te nemen aan eenen strijd met den boog, na welken de overwinnaar plegtstatig als de verloofde der jonge Vorstin en vermoedelijke opvolger van den grooten RUPERT I zou worden uitgeroepen.

Terwijl elk zijne voorbereidselen maakte tot het feest, dat zoo aanstonds beginnen zou, zaten de Koning en MARCELONNE in een priël de aankondiging van het begin des tournoois af te wachten.

- Wel, dochtertje! - sprak de Vorst, met een goedigen glimlach - heden zal het lot u dan een echtgenoot geven; ik hoop dat het aan uwe keuze moge beantwoorden.

- Mijne keus - zeide MARCELONNE, het hoofdje schuddende - ik heb er nog geene gedaan!

Naauwelijks had zij dat gezegd, of daar klonken de toonen eener guitar en eene zachte, harmonieuse stem zong een verrukkelijk lied.

- Wat is dát! - riep RUPERT, rondziende - wat dunkt u daarvan, mijne dochter?

Maar MARCELONNE was weg. Licht als eene hinde was zij naar de plek gesneld van waar de muziek kwam, om hem te leeren kennen die haar zoo zoet had gestreeld. Spoedig kwam zij terug, een jongen *troubadour* bij de hand leidende.

Dat was, gelijk ieder ligt begripen kan, onze AMAURY, die getracht had zich aldus bij den Koning bekend te maken. Er waren sedert zijn onderhoud met LODEWIJK XI een paar weken verlopen vóór hij 't wagen durfde zijn geluk bij het misschien grillige meisje te beproeven: hij had bezit genomen van zijn Hertogdom *Caudebec*, en daar allerlei berigten ingewonnen, en nu bij zijn vertrek bevelen gelaten, die den goeden afloop van zijn ontwerp moesten verzekeren.

- Wie zijt gij, aardig zanger? - vroeg hem de vrolijke

Vorst van *Yvetot*, met een tevreden lachje. - Ik bemin de blijde kunst, en ben verheugd u te hooren.

- ROGER *de Zanger* - antwoordde AMAURY, zich eerbiedig buigende. - *Provence* zag mij geboren worden, en ik doorreis de wereld, om den roem der Ridders en de schoonheid hunner dames te huldigen. Uwe deugden, groote Koning! en de faam van de goddelijke aanvalligheden der Prinses hebben mij naar *Yvetot* getrokken.

Bij deze vleijerij trachtte RUPERT eene deftige houding aan te nemen, terwijl MARCELONNE diep voor zich nederzag, om het blosje dat hare wangen overtoog, te verbergen.

- Hebt ge waarlijk in de wereld van ons hooren spreken? - vroeg de goede RUPERT I.

- Overal - hernam de zwerver - uitgezonderd bij..... en hij hield op, als ware hem dit woord onbedacht ontsnapt.

- Uitgezonderd bij wien? - vroeg RUPERT. - Spreek vrij uit; vrees niets! Ik neem u in mijne Koninklijke bescherming!

- Uitgezonderd bij uwen mededinger den Hertog van *Caudebec* - antwoordde AMAURY, zich diep buigende, als verzocht hij verschooning wegens zijne stouthed.

- Gij hebt dus den Hertog van *Caudebec* gezien! dien verfoeijelijken nabuur, mij door een nog afschuwelijker Koning gegeven! - riep de vader van MARCELONNE uit.

- Ik heb hem gezien - sprak AMAURY - en de Hemel behoeft u, verheven Vorst! voor dat ongeluk; want die verschrikkelijke Hertog spreekt van niets minder dan om uw rijk te vuur en te zwaard te verwoesten, u te dooden, en de beminnenswaardige Prinses weg te voeren.

Op deze verpletterende mare zonk RUPERT I, wiens heerschende eigenschap juist niet de dapperheid was, bleek en bevende achterover op zijne zooden bank.

Tot zijn geluk naderde juist de jeugd, om hem in optogt naar de markt te geleiden; hare lustige liederen beurden hem weder op.

- Volg mij! - sprak hij tot AMAURY. - Ik zeg niet meer vrolijke zanger, want de tijding die gij brengt is droevig; maar het is goed, álles, zelfs het kwade te weten. Volg mij, en na de plegtigheid zult gij mij alles mededeelen wat u van de afschuwelijke ontwerpen mijns benijders bekend is.

AMAURY bood zijn eenen arm aan den Koning, en den anderen aan de Prinses, en zoo begon de optogt. Toen men op de bestemde plaats gekomen was, vingen de spelen aan. De goede Vorst scheen zijn angst en MARCELONNE hare beschroomdheid geheel te vergeten; want beide keuvelden en schertsten met den vreemdeling. - Doch, Hemel! wat geraas en gedruisch is daar in de verte, en komt nader en nader! De Koning ontroert en zendt boden uit op kondschap. Zouden 't vrienden of vijanden zijn? Maar de boden komen terug, en een panische schrik vaart door de reijen. Vrouwen en maagden vlieden; de schutters werpen hunne bogen neder en vliegen haar na. Er is maar één kreet die de lucht vervult.

Zij is deze: - Verraad! Wij zijn omsingeld! CAUDEBEC nadert om ons te verdelgen! Redt u! Helpt!

- Wat zal er van ons worden! - jammerde de Koning van *Yvetot*, terwijl zilte tranen langs zijne wangen vloeiden. - Die ondankbaren verlaten mij allen! Wie zal mij en mijne dochter beschermen!

- Ik - sprak de zanger - Ik. Verlaat u op mij; ik sta voor uwe veiligheid in; maar kom schielijk!

Koning RUPERT, al vast soldaten ziende naderen, liet zich met MARCELONNE door AMAURY naar eene plek geleiden waar reeds paarden gereed stonden. Zij bestegen die, en verwijderden zich in galop. Na eenigen tijd vroeg RUPERT den zanger: waarheen hij hem bragt?

- Wees gerust, o Koning! - antwoordde deze - ik breng u naar eene plaats waar men u met denzelfden eerbied als in uw eigen rijk zal bejegenen.

- Maar ik wil mijn rijk niet verlaten!

- Dat is toch noodig, als gij uw leven lief hebt - sprak AMAURY; en juist, als ware 't om zijnen woorden nadruk te geven, klonk een vervaarlijk getier uit de verte. Nu liet RUPERT zijn paard den vrijen loop.

Tegen den avond kwamen de vlugtelingen aan een fraai kasteel. Dáár hield AMAURY op, en verzocht zijne gasten binnen te treden. Men scheen er die te verwachten; want in eene der zalen vonden zij een keurig maal gereed, en de wanden versierd met bloemslingers en de dooreengevlochten naamletters van Koning RUPERT en MARCELONNE.

- Waar zijn wij? - vroeg RUPERT I na eenige oogenblikken.

- In het kasteel van den Hertog van *Caudebec*, wiens gevangenen gij zijt - antwoordde AMAURY, die prachtig gekleed te voorschijn trad - maar hoe hoog de losprijs zij, gij kunt hem gemakkelijk betalen: die prijs is de hand der bekoorlijke MARCELONNE, om welke hij, geknield, u smeekt.

- Ei! Ei! Gij hebt ons in een strik gelokt! - sprak de Koning op een toon die AMAURY niet gerust stelde. - Welnu, ik ben hier, gelijk mijn neef de Koning van *Frankrijk* te *Peronne*. Ik onderwerp mij aan de overmagt, maar mijne dochter zult gij niet hebben.

- Dat zullen we zien! - antwoordde AMAURY, opstaande, den Koning en der Prinses de hand biedende om hen naar de tafel te geleiden, waar zij allen opgeruimd plaats namen.

Intusschen, de gewenschte toestemming werd niet verleend. Dagen, weken, twee maanden zelfs gingen voorbij, zonder eenige verandering te bewerken. RUPERT bleef gevangen, at, dronk, lachte en sliep als of hij in zijn eigen paleis ware, en bleef doof voor de beden van AMAURY. Deze wendde zich dagelijks tot MARCELONNE, maar zij antwoordde steeds:

- Ik zal nooit huwen dan met mijns vaders bewilliging. Verkrijg die, en ik volg u naar het outer; zoo neen, zoek dan elders eene gade.

Die standvastige weigering begon den Hertogelijken zanger

pijnlijk te worden, want de noodlottige eindstond naderde. Hij dacht er aan zich zoek te maken door *Frankrijk* den rug toe te wenden; maar alvorens daartoe te besluiten deed hij den goeden RUPERT en der zachtmoedige MARCELONNE, voor welke hij inderdaad genegenheid had opgevat, eene opregte belijdenis van het geheele beloop der zaak, in de hope van hen te zullen verteenen.

RUPERT I hoorde hem glimlagchend aan; maar toen 't verhaal ten einde was herhaalde hij eenvoudig, wat hij reeds vijftigmaal had gezegd: - Gij zult mijne dochter niet hebben. - En MARCELONNE bleef onverbiddelijk even als hij.

AMAURY besloot derhalve tot de vlugt; maar, helaas! toen hij op eene morgenwandeling zich wat verder dan gewoonlijk van het kasteel wilde verwijderen, kwamen hem, niet toevallig, eenige lijfwachten van LODEWIJK XI tegen, die hem beleefd verzochten zijne gasten niet alleen te laten. Hij-zelf was dus ook een gevangene. De arme *troubadour* beschouwde zich als verloren, doch daar zijn hart rein was, wachtte hij zijn lot met gelatenheid af.

De vreeselijke dag brak aan, en zie - daar kwam de Koning van *Frankrijk* met een talrijk gevolg op het kasteel, en noodigde zijn *Yvetotschen* Broeder tot een gesprek. - Na hem een poosje met gefronste wenkbrauwen te hebben aangestaard, glimlachte Koning LODEWIJK, en sprak:

- Koning van *Yvetot!* mijn waarde neef! Gij zijt vrij, en kunt met uwe schoone dochter naar uwe Staten wederkeeren; maar vooraf wil ik u getuige doen zijn van de straf des bedriegers, die u, onder den volschoonen titel van Hertog van *Caudebec*, zoo deerlijk heeft misleid. Hij zal terstond aan een hoogen boom worden opgehangen; want ik wil u wreken, en de banden van goede vriendschap versterken, die er tusschen ons bestaan.

Op 't hooren dier woorden werd AMAURY zoo bleek als een lijk. Toen kreeg de goede RUPERT medelijden met hem, en de hand zijner dochter nemende legde hij die in de hand des zangers, zeggende:

- Aldus moet eene klucht niet eindigen. Ik weet het: AMAURY heeft slechts eene rol gespeeld; maar ik koester te veel vriendschap voor den maker van het stuk, om de handeling af te keuren.

Daarbij ontvouwde hij voor LODEWIJK de benoeming van AMAURY tot Hertog, met *Frankrijks* zegel bekrachtigd.

De huwelijks-vereeniging werd denzelfden dag voltrokken. AMAURY bleef Hertog van *Caudebec*, en RUPERT bleef Koning van *Yvetot*; maar tegen een ruim jaargeld liet hij den sluikhandel varen.

Niet alleen LODEWIJK XI, ook FRANS I en HENDRIK II bleven den Koninklijken titel aan RUPERTS afstammelingen schenken. Eerst op het einde der zestiende eeuw, toen het Vorstendom *Yvetot* in het bezit des Hertogs van *Belley* kwam, werd het Koninkrijkje in een Souverein-Prinsdom veranderd. Door verloop van tijd echter verloor het kleine gebied geheel zijne onafhankelijkheid.

Mengelwerk.

Het gevoelen van Bilderdijk over Jakoba van Beijeren.

Eene proef van zijne behandeling der geschiedenis.

Door G. Vrolyk, predikant te Schoondijke.

Een zonderling mengsel van naauwkeurigheid en achteloosheid, van geleerde navorsching en groote oppervlakkigheid levert ons BILDERDIJK in zijne *Geschiedenis des Vaderlands*. Wie ze met opmerkzaamheid leest, zal niet kunnen ontkennen dat zij veel wetenswaardigs bevat, en zijn onderzoek, al ware het alleen om zelf voor eenzijdige beschouwingen behoed te blijven, niet onbeloond zien. Uit hetgeen van de vroegste gesteltenis des Lands en zijne bewoners, van het Leenstelsel, de Grafelijke regering en het Stadhouderschap gezegd wordt, valt veel te leeren; en zelfs waar B. kennelijk mistast, vinden wij meermalen verrassende opmerkingen, die over gebeurtenissen en personen een nieuw licht verspreiden. - Desniettemin schatten wij zijn werk, over het geheel beschouwd, niet hoog, en houden het er voor: dat hij de vereischten die tot eene waardige behandeling der Geschiedenis gevorderd worden, in te geringe mate bezat. De hoofd-indruk dien zijn werk op den lezer maakt, is die van doorgaande tegenspraak van het vroeger en later aangenomene; zoodat hij prijst wat anderen afkeuren, en laakt wat zij loven. Vraagt men: op welke gronden dit geschiedt? - Het antwoord, dat wij geven, zal weinig bevredigend uitvallen. Wat echter het meest hindert, is: de verheffing van personen die aan het stelsel door hem

voorgestaan beantwoorden, met verzwijging of bemanteling van hunne gebreken; en de verlaging of verguizing van hen wier namen elders met achting worden uitgesproken, maar die het ongeluk hebben met des Schrijvers meeningen niet overeen te komen.

Nergens valt dit duidelijker in het oog dan in zijne voorstelling van de ongelukkige Gravin aan den hoofde dezes genoemd; welke voorstelling wij tot eene proeve van de waardij zijner beschouwingen, en van het vertrouwen dat men op zijne verzekeringen stellen mag, willen doen kennen.

JAKOBA *van Beijeren*, eenige dochter van Hertog WILLEM, met den Daufijn van *Frankrijk* gehuwd, na den dood van haren vader tot Gravin van *Henegouwen*, *Holland* en *Zeeland* uitgeroepen, zag zich, door het vroegtijdig afsterven van haren echtgenoot, van het uitzigt op den *Franschen* troon, en door eenen zamenloop van omstandigheden, waaronder vooral de list en het geweld van haren oom JAN *van Beijeren*, en van haren neef FILIPS *van Bourgondië*, van hare Graafschappen ontzet, en aan de genade van haren overwinnaar prijs gegeven, om door smart verteerd weg te kwijnen.

Deze ongelukkige vrouw, wier ongehoorde rampen haar bij tijdgenoot en nakomeling tot een voorwerp van deernis en beklag maken, wordt door B. aangeklaagd: als eene indringster in het Grafelijk bestuur, als wreedaardig, wellustig, en ondankbaar.

I. Omtrent het eerste beweert B.: dat niet JAKOBA, maar JAN *van Beijeren*, die door den invloed van zijnen broeder, JAKOBAAS vader, tot Bisschop van *Luik* verheven, ook met diens hulp zijne oproerige onderdanen tot onderwerping gebragt had, regtmatic Graaf was; dat de verbindtenis der Edelen en Steden van den 15^{den} Augustus 1416, om na den dood van Hertog WILLEM zijne dochter voor Gravin te erkennen, en hun verzet tegen JAN *van Beijeren* en FILIPS *van Bourgondië*, ongeoorloofd en onwettig waren; dat JAN *van Beijeren* door de overeenkomst op den 13^{den} Februarij 1419 gemaakt, in plaats van bevoordeeld, benadeeld is.

Doch hier ontstaat terstond de vraag: of dan alle die Edelen en Steden onbekend zijn geweest met het onderscheid

tusschen een Mannelijk en een Vrouwelijk Leen, en onwetend dat JAKOBA wel in *Henegouwen*, maar nimmer in *Holland* en *Zeeland* kon opvolgen? - En gesteld dat zij vroeger daarvan onbewust waren, of zich door den invloed van Hertog WILLEM hebben laten regeren: of zij dan zich niet gehaast zouden hebben van houding te veranderen, toen JAN *van Beijeren* met de Keizerlijke aanstelling verscheen? Dit gebeurde echter niet. Met uitzondering van eenige misnoegden, die zich over JAKOBAAS vader te beklagen hadden, bleef men der jonge Gravin en haren man, den Hertog van *Brabant*, getrouw^(*); en het was niet dan na langdurig bloedvergieten dat JAN *van Beijeren* zich van het gebied meester maakte, zonder evenwel als Graaf erkend te worden.

Zal men zeggen: JAN *van Beijeren* verscheen toch met eene wettige aanstelling van 's Keizers wege, die hem het verlij dezer landen, door gebrek aan mannelijk oir aan het Rijk vervallen, gegeven had^(†); - hij was dus wettig Graaf, niet JAKOBA, daar het in de magt des Keizers niet was een Mannelijk Leen tot een Vrouwelijk te maken? - Wij merken daarop aan dat het aan gegronde bedenking onderhevig is: of de Keizer hierbij alleen de wettigheid geraadpleegd en uit het beginsel van pligt gehandeld hebbe. Immers hij beleende JAN *van Beijeren* niet enkel met *Holland* en *Zeeland*, maar ook met *Henegouwen*, dat als Vrouwelijk Leen JAKOBA zonder tegenspraak toekwam. Maar, indien hij, om aan de heerschzuchtige bedoelingen van haren oom te beantwoorden, hierin hare regten met voeten trad, waarom zullen

(*) WAGENAAR, *Vaderl. Historie*, D. III, bl. 426, 427.

(†) Omtrent RENESSES voorgeven: 'dat het Graafschap na den dood van JAN I aan het Rijk vervallen was', merkt WAGENAAR (D. III, bl. 145) aan: 'dat dit voorgeven grond zou gehad hebben, indien men het als een Kwaad-Leen, 't welk alleen op de mannelijke nakomelingen van den bezitter versterven kon, moest aanmerken. Doch wanneer men het hield voor een Goed-vrij-Rijks-Leen, 't welk op den naasten erfgenaam, 't zij man of vrouw, verstierf, gelijk het sedert doorgaans aangemerkt is, moest zijn voorgeven als ongegrond verworpen en JAN II voor wettige bezitter van 't Graafschap gehouden worden. Ondertusschen kon RENESSES stelling met eenigen schijn worden beweerd, alzoo men nog geen voorbeeld gehad had van 't versterven van 't Graaflijk bewind op iemand die uit den zijtak langs eene Vronwe gesproten was.'

wij gelooven dat hij door niets anders dan door gevoel van afkeer van het onregtmatige der verkiezing van JAKOBA als Gravin van *Holland* en *Zeeland*, is bewogen om deze Gewesten aan een ander op te dragen? Wie bedenkt hoe SIGISMUND zich bij andere gelegenheden, als bij het schenden van het vrijgeleide aan HUSS, betoond had, zal niet onzeker behoeven te zijn, of JAN *van Beijeren*, die na het nederleggen der Bisschoppelijke waardigheid 's Keizers volle nicht had getrouwd, door klinkender redenen dan die des regts zich heeft weten te verheffen.

Misschien zal men hiertegen inbrengen: dat in allen gevalle zijne aanstelling tot Graaf van *Holland* en *Zeeland*, hoe dan ook verkregen, volgens de wet was, en dat JAKOBA als vrouw in deze Gewesten nimmer kon opvolgen. Maar hoe veel hierop valt af te dingen zal B. zelf ons leeren. Hij onderrigt ons toch: 'dat, volgens de huwelijksvoorwaarden tusschen JAKOBA en den tweeden zoon des Konings van *Frankrijk*, na den dood van WILLEM VI *Holland*, *Zeeland* en *Friesland*, zoo wel als *Henegouwen*, aan JAKOBA komen en door den Hertog van *Touraine* geregeerd zouden worden; ten welken einde de echtgenooten het Leen verzoeken en ontfangen zouden van dengene en op zulker wijze als door Hertog WILLEM en zijne voorvaders (d.i.: voorzaten, reeds vroeger in dien zin voorkomende); dat, bij het diep verval van de Keizerlijke macht en het strafloos verkrachten van de Rijksrechten door de Leden, bij het aanzien van Hertog WILLEM en zijne vermogende verbindtenissen, indien men den Keizer in tijds in den arm genomen had, en had kunnen voorzien, dat het geval, waarin het te pas kwam, zoo spoedig ontstaan zou, niets ligter ware geweest, dan de opvolging van allerlei nakomelingen te verkrijgen en het Leen ten eenenmale te doen veranderen.' Hij voegt er bij: 'dat de vereeniging van *Henegouwen* met *Holland* en *Zeeland* onder Keizer LODEWIJK ook een grond gaf, om dit eenigzins te kunnen vergen, en dat LODEWIJK *Holland* van alle afhankelijkheid aan het Rijk had ontslagen, alleen de hulde of manschap uitgenomen^(*).'

Hetgeen B. ons hier aan de hand geeft tot betoog van JAKOBAAS regten wordt versterkt door zijne redeneringen over

(*) BILDERDIJK, *Gesch. des Vaderl.*, D. IV, bl. 48-51.

FILIPS *van Bourgondië's* aanspraken na den gedwongen afstand en den dood van JAKOBA: 'FILIP was dan door JAKOBAAS afstand, zoo wij gezien hebben, Graaf van *Holland* enz. geworden, even als hij te voren den titel van *Oir van Holland* bij zijne Ruwaardij aangenomen had; en eenmaal, in 1433, gehuldigd, maakte JAKOBAAS dood geen verandering in zijn gebied. - Zoo was 't (inderdaad) *facto*. Maar *quo jure* (met welk recht) dit alles? - JAN *van Beieren* was aan JAKOBAAS vader in deze landen opgevolgd en dienvolgende beleend. Kon het verdrag van dezen met JAKOBA of haar man het Rijksleen op dezen doen overgaan? Geheel niet. En JAKOBAAS afstand wederom het doen overgaan op FILIP? En zoo die afstanden en verdragen al eens werken konden gedurende het leven van dengene, die den afstand deed, hoe kon het een verder uitwetsel hebben, dan zijn recht zich uitstreckte, en het Leen beletten van door zijn dood aan het Rijk terug te vallen? - Deze bedenkingen verdienen van het hoogste gewicht gerekend te worden. Inderdaad, kon JAKOBA aan haren vader WILLEM VI niet opvolgen, zij kon het ook niet aan haar oom JAN *van Beieren*, wien het Rijk als haars vaders opvolger erkend had. En FILIP kon het evenmin aan JAN *van Beieren* als aan JAN *van Brabant*, als wel *cognatus* maar niet *agnatus* zijnde.

'Deze geheele handel moest noodwendig den Keizer tegen zich hebben, als strijdig met de rechten des Rijks: en ware dit het geval niet, men mocht uit zijn stilzwijgen en niet tegenspreken een volkomen erkentenis afleiden, dat *Holland* en *Zeeland* nu een volkomen Vrouwenleen waren, waarin de *promiscua successio* gewettigd was.' - Na opgemerkt te hebben: 'dat er geen blijk is, dat de Keizer zich bij de overgifte van JAN *van Beieren* zien liet', spreekt B. 'van het manifest van het jaar 1434, waarbij SIGISMUND zich over FILIP hevig beklaagt, wegens zijne aanmatiging over 's Rijks Leenen in de *Nederlanden* en hem den oorlog deswegens aanzegt'; met het antwoord van FILIPS: 'dat hij aangeboden heeft de Leenen te verheffen, maar dat SIGISMUND 't geweigerd heeft; dat hem de Leenen ontwijfelbaar toekwamen niet slechts uit vaderlijke opvolging, maar ook van andere bloedverwanten, opvolgers van zijne voorouders'; omtrent welk laatste de verklaring

gegeven wordt^(*): 'deze (t.w. de *lineaire successie*) is eigenlijk geene *promiscua successio*, waardoor de dochter aan haar vader kan opvolgen en de neef aan zijn nicht uit hoofde van bloedverwantschap, maar eene *substitutie* van de verschillende takken, uit een familiehoofd gesproten, aan elkander. In voege, dat FILIP zich niet opvolger van JAKOBA of van JAN *van Beieren* rekent als neef van die; maar als afkomeling van ALBRECHT *van Beieren*, ALBRECHTS Leen reclameert, nu de tak van ALBRECHTS beide zoons, JAN en WILLEM uitgestorven is.' Doch dit systema wordt door B. als valsch verworpen, omdat het, blijkens den door hem aangehaalden '*Cardinalis Ostiensis*', zoo vroeg in de Leenen niet aangenomen was. - Vooral is opmerkelijk wat hij tot verdediging van FILIPS' regt op de Leenen ten slotte zegt: 'ondertusschen is 't zeker, dat de zucht en het uitdrukkelijk of stilzwijgend familieverdrag, onder Keizer LODEWIJK reeds aangegaan, om *Henegouwen* altijd bij *Holland* en *Zeeland* te houden, de *sustenu* om deze als een Vrouweleen te beschouwen, noodwendig moesten voortbrengen. De vereeniging van zoo veel meer steden en de verheffing van die vereenigde magt tot één Koningrijk door Keizer FREDERIK III toegestaan, liet niet anders toe. Want zonder dat ware 't een Koningrijk van ééne *generatie* geweest; en daar KAREL *de Stoute* geen zoon maar een dochter had, op wie dat Koningrijk zou versterven, is het klaar, dat dit de bedoeling was tusschen hem en den Keizer; en uit dit recht is dan ook MARIA haar vader in onze Graafschappen opgevolgd^(†). ' Wat dus door B. met alle magt aan JAKOBA geweigerd wordt, het regt om haren vader in de Graafschappen van *Holland* en *Zeeland* op te volgen, omdat deze geene Vrouwenleenen zouden zijn, dit vindt geene zwaarigheid meer zoodra het anderen, die in zijne gunst staan, geldt. Behoeft men méér om zich te overtuigen van de bogten waarin hij zich wringen moet, om het onregt JAKOBA door JAN *van Beijeren* en FILIPS *van Bourgondië* aangedaan, goed te maken?^(§)

(*) Bijvoegselen op het IVe Deel, bl. 352, 353.

(†) BILDERDIJK, D. IV, bl. 124-128.

(§) De Hoogl. LULOFS vraagt: 'of het ook soms, bij het geschil of *Holland* geen Vrouwenleen ooit geweest is, en in de gegevene omstandigheden en bij het allengs vervallen van het Leenregt en de magt des Keizers, niet dwaas konde zijn, bloot *ex stricto veteri jure* te willen redeneren?' *Geschied. der Nederl.*, D. I, bl. 238. 'Men kan toch vragen' - zegt hij - 'waardoor dat oppergezag des Keizers en zijner voorgangers, de *Frankische* Monarchen, over deze Gewesten ontstaan is? Door het zwaard! In een tijd van barbaarschheid en woestheid, toen vaak de heiligste regten der menschheid vertrapt werden! Dit zal het antwoord zijn. Zeker geen alles afdoende regtsgrond, om daarop de stelling te bouwen, dat in tijden van meer verlichting en beschaafdheid het gezag dier regenten juist altijd even *absoluut* moest blijven, en dat de burgerijen der steden of het zoogenaamde volk zich niet van het haar door de Voorzienigheid allengs geschonken vermogen en aanzien zouden hebben mogen bedienen, om zich met Vorsten en adel op een wat meer gelijken voet te stellen'. bl. 161.

Doch de zaak wordt ontwijfelbaar ten voordeele van JAKOBA beslist: omdat de vereeniging van *Holland* en *Zeeland* met *Henegouwen* als Vrouwenleenen, niet zoo als B. zich verbeeldt bij oogluiking, maar door een wettig besluit van het Rijk is geschied. Aan de voorwaarde door hem MARGARETHA gesteld, om de drie Graafschappen te kunnen aanvaarden^(*), is voldaan. Keizer LODEWIJK heeft op een Rijksdag, te *Neurenberg* den 15^{den} Januarij 1346 gehouden, *Holland* en *Zeeland* voor Vrouwenleenen verklaard; want: 'hij verlijde daarmede zijne Gemalin, als zijnde zij de regte, naaste en oudste erfgename; en beval den Edelen, Steden en allen ingezetenen dezer Gewesten haar als zoodanig te erkennen en te gehoorzamen.' Waarmede de zwaarigheid door B. geopperd: 'dat de Keizer *qua talis* geen *Regt-Leen* tot een *Vrouwen-Leen* konde maken, dewijl hij het regt van het Rijk niet kon veranderen, waartoe een Rijksdag noodig geweest was', van zelf vervalt^(†). Wat zij toen regtens werden, waren zij reeds vroeger door gebruik en zelfs door Keizerlijke vergunning geweest. En het was op die gronden, dat de Edelen en Steden van *Noord- en Zuid-Holland* en *Zeeland* op de dagvaart van den 15^{den} Augustus 1416 door Hertog WILLEM beschreven, volgens de geteekende en gezegelde brieven, die nog aanwezig zijn, 'erkenden: dat die doorluchtige Vorstin, hunne genadige Vrouw, JAKOBA *van Beijeren*, eenige dochter en regte erfgenaam en Leenvolgster is van Hertog WILLEM, en beloofden *geseeckert* en *onbedwongen* onder plegtigen eede haar, indien

(*) BILDERDIJK, D. III, bl. 132.

(†) WAGENAAR, D. III, bl. 268; en J.P. AREND, *Algemeene Geschied. des Vaderl.*, D. II, St. II, bl. 160.

WILLEM, zonder wettigen zoon na te laten, mogt overlijden, als zijne erfdochter en leenvolgstster te ontvangen, tot hunne regte geborene Landsvrouw te huldigen, en haar nevens haren wettigen Voogd onderdanig te zijn, en met lijf en goed tegen al hare vijanden te beschermen^(*).’ Insgelijks verklaarden de *Hollanders* en *Zeeuwen* in 1418 aan JAN van *Beijeren*, op zijnen aandrang om hem als Landsheer te erkennen: ‘dat zij JAKOBA, hunne wettig geboren Landsvrouw, dochter en regte oir van Hertog WILLEM, gehuldigd hadden als Gravin; dat zij als zoodanig door hem zelve was erkend geworden, en hij zijne Leenen van haar ontvangen had. Zij zouden haar derhalve niet begeven, en verzochten hem zijne aanspraken te laten varen.’ ‘Reeds driemaal’ - voegden zij er bij - ‘zijn deze Landen op vrouwen overgegaan; en wij hebben daarenboven Keizerlijke brieven, dat deze Gewesten *onversterfelijke Leenen* waren^(†).’ Dat JAN van *Beijeren* zelf de regten zijner nicht erkend had, blijkt uit de Stukken van dien tijd. Hij gaf zelfs zijne toestemming tot het huwelijksverdrag tusschen JAN van *Braband* en JAKOBA, en bekrachtigde het met zijn zegel^(§). Zij werd dan ook bij hare komst in *Holland* en *Zeeland*, in alle de Steden, *Dordrecht* niet uitgezonderd^(**), als Gravin gehuldigd. En het was niet het ontbreken van haar regt, maar de herlevende burgerlijke tweespalt, het misnoegen der EGMONDS en VAN ARKELS, en de onbekwaamheid van JAN van *Braband*, die aan JAN van *Beijeren* de gelegenheid verschaften om zich in het erfgoed zijner nicht in te dringen, het beleg van *Dordrecht* te doen opbreken, en na de verrassing van *Rotterdam* haar tot het nadeelig verdrag van *Woudrichem* te noodzaken. Doch ook bij dit verdrag werden de regten van JAKOBA op *Holland*, *Zeeland* en *Henegouwen* erkend; terwijl aan JAN van *Beijeren* *Dordrecht*, *Gorinchem*, *Leerdam*, *Rotterdam* met de omliggende dorpen bleven als Leen van JAN van *Braband* en JAKOBA, benevens een mede-regentschap gedurende vijf jaren over *Henegouwen*, *Holland*, *Zeeland* en *Friesland*^(††). Ook na zijnen dood, hoewel

(*) WAGENAAR, D. III, bl. 409, 410; AREND, D. II, St. II, bl. 459.

(†) AREND, D. II, St. II, bl. 467.

(§) AREND, D. II, St. II, bl. 461, 462.

(**) BALEN, *Beschrijving van Dordrecht*, bl. 765.

(††) WAGENAAR, D. III, bl. 432 BILDERDIJK, D. IV, bl. 67, 68.

hij zich vervolgens van geheel *Holland* en *Zeeland* had meester gemaakt, verklaren de Algemeene Raad en Ridderschap van *Holland*: 'dat JAN van *Beijeren* de Landen van *Holland* en *Zeeland* niet beheerd noch bezeten heeft als Heer des Lands, maar als Regent en Ruwaard bij bevel en wil van den Hertog van *Braband*; bij welken laatsten zij dan ook met de goede Steden van *Holland* besloten zijn te blijven^(*).'

Zelfs bij het verdrag van den 3^{den} Julij 1428, toen JAKOBA en de Hoeksche partij geheel ten onder lagen, bleef zij den titel van Gravin behouden en werd FILIPS van *Bourgondië* alleen als Ruwaard erkend^(†); en het was niet dan om haren VAN BORSELEN van den dood te redden, dat zij van hare regten afstand deed^(§).

Uit alles, bovenal uit het bijgebragte Rijksbesluit van den 13^{den} Januarij 1346, volgt: dat JAKOBA van *Beijeren* wettig Gravin was; maar het slagtoffer is geworden van de list en het geweld harer bloedverwanten, die zich van de binnenlandsche partijenschappen en van de ongelukkige omstandigheden haars huwelijks bediend hebben, om haar van alle hare bezittingen te berooven.

II. Eene andere beschuldiging door B. tegen haar ingebragt, is: wreedheid in het ombrengen van gevangenen, de ter dood brenging van ALBRECHT BEILING, en het vermoorden van JAN van *Beijeren*. - Voor de hatelijke uitdrukkingen door B. tegen haar gebezigd, die wij liever voorbijgaan, hadden wij gaarne gezien dat hij den regel niet had vergeten, dien hij elders weet te pas te brengen, en waarmede hij zelfs de uitroijing der *Stadingers* verdedigt^(**): het in aanmerking nemen van de begrippen en gewoonten der tijden, ter beoordeeling van het minder of meer verschoonlijke der daden; en geene gematigder denkbeelden van latere dagen op de vroegere ruwe toe te passen. Wie zich daarenboven voorstelt hoe het in burgeroorlogen, vooral van een zoo langen duur als de Hoeksche en Kabbeljaauwsche twisten, toegaat, waarbij de veeten zich van geslacht tot geslacht voortplanten, hij zal de gruwzame wijze waarop zij gevoerd werden, wel niet goedkeuren of verschoonen, maar de ter dood brenging der gevan-

(*) BILDERDIJK, D. IV, bl. 97.

(†) BILDERDIJK, D. IV, bl. 107.

(§) BILDERDIJK, D. IV, bl. 117.

(**) BILDERDIJK, D. III, bl. 125.

genen te *Gorinchem* en in het laatste gevecht te *Alphen* bekomen, begrijpelijk vinden. De andere partij hield gelijken gang. Zoo werden van de in den zeeslag bij *Wieringen* gevangen genomen Hoekschen 84 te *Enkhuizen* onthoofd^(*); en tot welke geweldige bloedstortingen de tot razernij gestegen tweespalt aanleiding gaf, zie men bij BILDERDIJK^(†). Voeg hierbij de spijt, die JAKOBA moest gevoelen, van zich aldus van het bezit harer Landen verstoken te zien, door toedoen van hen die haar vroeger erkend en gehuldigd hadden, en de ingenomenheid die daaruit moest voortvloeijen, tegen lieden die zij als trouwloozen en oproerlingen mogt beschouwen; terwijl de aard van een burgerkrijg medebrengt, dat de Hoofden der partijen veel in hunne aanhangers moeten toelaten.

Denkelijk zal men dit laatste ook in het treurig geval van ALBRECHT BEILING niet uit het oog dienen te verliezen. Althans de Schrijfster van de JACQUELINE *de Bavière* doet ons opmerken: 'dat de magt en invloed van JAKOBA, die zelve toen ter tijd niet in het Land, maar verre afwezig was, in de bijzonderheden, zelfs bij degenen die hare zaak voorstonden, vaak zeer gering was'^(§). Volgens een ander evenwel zou BEILING op last, ten minste met voorkennis, van JAKOBA ter dood gebragt zijn^(**). Doch de omstandigheden, die tot *zulk* eene straf, anders slechts aan vrouwen aangedaan, aanleiding gaven, liggen in het duister. Waarom werd niet VAN DEN KEULSTER de Opperbevelhebber, maar BEILING, en wel, naar het schijnt, hij alleen ter dood veroordeeld? Werd hij het slagtoffer van de wraak der Hoekschen, om bijzondere redenen op hem verbitterd? Was het ook die verbittering welke hen blind maakte voor de getrouwheid aan woord en pligt, door BEILING ten koste van zijn leven bewezen?

Ligter valt het JAKOBA vrij te pleiten van den blaam, door B. op haar geworpen, als schuldig aan den moord van JAN *van Beijeren*. Want, gelijk hij meer gewoon is, hij bouwt alleen op gissingen en vermoedens. Bij gelijktijdige Schrijvers vinden wij niet dat zij hiervan verdacht gehouden werd. De bedrijver werd gevat, en na beledenen te hebben dat hij

(*) WAGENAAR, D. III, bl. 483.

(†) D. IV, bl. 149.

(§) TYDEMAN op BILDERDIJK, D. IV, bl. 347.

(**) AREND, D. II, St. II, bl. 496.

door een onbekende tot de misdaad was omgekocht, ter dood gebragt. Doch wie hem daartoe had aangezet bleef verborgen. Uit den zoen drie jaren later tusschen JAKOBA en FILIPS *van Bourgondië* getroffen, bleek dat de eigenlijke schuldigen nog niet ontdekt waren. Immers werden zij die schuldig mogten bevonden worden aan den dood van JAN *van Beijeren*, van allen zoen uitgesloten^(*). Zegt men: dat JAKOBA door dien moord van een magtigen tegenstander werd ontslagen? - Maar dit geeft toch op zich-zelf nog geen regt om háár zulk een misdrijf ten laste te leggen. Buiten haar waren er genoeg die zich over JAN *van Beijeren* te beklagen hadden. En indien zij zich uit zijnen dood groot voordeel beloofd heeft, dan heeft de uitkomst haar geheel bedrogen, daar de plaats van den gestorvene door den Hertog van *Bourgondië* werd ingenomen.

Intusschen behoeven wij de wreedheden door de Hoeksche partij begaan, niet te verschoonen; maar om billijk te zijn, zal men de omstandigheden en begrippen des tijds dienen in acht te nemen, en niet aan de eene partij ten laste te leggen waar de schuld aan beide was. JAN *van Beijeren* en FILIPS *van Bourgondië*, die niet schroomden het Land aan de vreeselijkste beroeringen en verwoestingen bloot te stellen, om de regtmatige erfgename van hare bezittingen te berooven, verdienen geene voorspraak of verdediging. Hoe goedertieren de eerste was hadden zijne *Luiksche* onderdanen op eene gevoelige wijze ondervonden^(†).

III. Maar bovenal is B. er op uit om JAKOBAAS zedelijk gedrag aan te randen. Volgens hem was haar gansche leven een leven van wulpschheid en onreinheid. Na den dood van den Daufijn, haren eersten man, kon zij naauwelijks den tijd afwachten tot het aangaan van een tweeden echt vereischt; leefde in *Braband* los en dartel; en werd door woeste drift tot GLOCESTER gedreven, met schaamteloze verbreking van hare verbindtenis met JAN *van Braband*. Door hare veelvuldige verkwistingen en *frivoliteiten* dropen hare inkomsten door de vingers^(§), en FRANK *van Borselen* werd de prooi van hare

(*) WAGENAAR, D. III, bl. 464 en 488.

(†) BILDERDIJK, D. IV, bl. 35; AREND, D. II, St. II, bl. 442.

(§) Een oorlog, met weinige Edelen en Steden die hare zijde hielden, drie jaren volgehouden tegen de *Bourgondische* overmagt, die door de Kabbeljaauwschen ondersteund werd, zal hare berooidheid van geld voldoende verklaren.

verleidelijke kunsten; om van de hatelijke uitdrukkingen en scheldwoorden die B. haar toewerpt, niet te spreken.

Bij zulke niet malsche aanklagten heeft men regt naar duchtige gronden en overtuigende bewijzen te vragen. En geeft B. die? In het geheel niet. Men dient dat alles op zijn woord te gelooven. Volgens den Hoogl. SIEGENBEEK bestaat er voor de beschuldiging van JAKOBA als wulpsch van aard 'geen enkele historische grond^(*).' En te vergeefs zal men ook bij B. naar eenig getuigenis van vroegere of latere dagen zoeken, waaruit men tot het haar ten laste gelegde zou mogen besluiten. Om met B. eene betuiging van genegenheid aan het hoofd van een brief voor een bewijs daarvan te willen doen doorgaan, moet men het er waarlijk wel op gezet hebben. Even goed zouden de latere *lieve, bijzondere* er voor dienen kunnen. Met zulke betuigingen was men in die dagen in het geheel niet karig; men treft ze zelfs aan waar men ze het minst verwachten zou. Zoo was JAKOBA verplicht bij den afstand van hare regering aan FILIPS te gewagen: 'van der ganscher liefde en natuurlijker minnen, die zij dezen haren lieven Broeder, waarachtige erfgename ende naeste bloet toedroeg^(†).' Dat de sterke uitdrukkingen van JAKOBAAS genegenheid voor haren laatsten gemaal niet ongewoon waren, blijkt uit andere Stukken van dien tijd^(§). Hoe haar beschuldiger er op uit is om toch iets te vinden, leert ons de wijze waarop hij hare bijwoning van en deelneming aan het volksspel te *Goes* voorstelt. Volgens hem: 'was het hare dartele en wufte aart, die haar dreef tot het zoeken van uitspanningen en vermaken onder burgers en boeren, in wier feesten zij deel nam en met welke zij zich gemeenzaam maakte.' Hij laat er (denkelijk volgens bijzondere narigten) op volgen: 'het gemeen lachte daarover; zij, die boven 't gemeen waren, haalden de schouders op en toonden medelijden; en wie van den adel haar nog aangehangen had, verwijderde zich van een vrouw, die nog hare waardigheid niet wist te bewaren, maar de spot van de Natie werd^(**).' Eene geheele andere voor-

(*) *De Eer van JAKOBA van Beijeren verdedigd*, bl. 153.

(†) *Bijvoegselen op WAGENAAR*, D. III, bl. 101, 102.

(§) *Bijvoegselen op WAGENAAR*, D. III, bl. 101, 102.

(**) *BILDERDIJK*, D. IV, bl. 114.

stelling van de zaak, t.w. als van eene onschuldige liefelijke uitspanning (wier bijwoning ook van Vorsten, die er meermalen leden van waren, niet versmaad werd) geeft ons de Schrijver die den tijd beleefde toen deze spelen nog in zwang waren; terwijl de behendigheid van JAKOBA in het treffen van den vogel en haar gedrag bij die gelegenheid haar de harten der volksmenigte deden winnen^(*).

Maar JAKOBA heeft toch haren man verlaten, en bij zijn leven een ander getrouwd. Het is zoo. Doch geschiedde zulks zonder gewigtige redenen? Werd zij tot dien stap door wuftheid of wulpschheid gedreven? - Haar huwelijk met JAN *van Braband* was een huwelijk van berekening en staatkunde, tegen haren zin door haar aangegaan, en waartoe zij zich niet dan met moeite had laten overreden. En de wezenlijkheid was nog erger dan de vrees. Door zijne ontrouw gaf hij haar regtmatische reden van misnoegen; door zijne onbekwaamheid zag zij hare erfstaten in de handen van anderen vallen; het bestuur over zijne eigen Landen werd hem ontnomen en zijn broeder werd tot Regent aangesteld. Is het zoo te verwonderen, dat zij in dien toestand haar oog sloeg op een ander, van wien zij bescherming en handhaving harer regten verwachten mogt? Die hoop faalde, vooral door de tegenwerking van den Hertog *van Bourgondië*, die zich van deze gelegenheid bediende om haar verder ten val te brengen. Maar wie zal met B. het huwelijk der van alle zijden geprangde vrouw met GLOCESTER 'een ongehoord gruwelstuk'^(†) noemen? Hoe hare vijanden gewerkt hebben om het vroeger door den Paus MARTINUS V (niet de afgezette BENEDICTUS XIII, zoo als WAGENAAR en BILDERDIJK hebben) gegeven verlof tot hertrouwen, drie jaren later, herroepen te zien, leert ons de onder aangehaalde Schrijver^(§). Als reden van FILIPS' verzet tegen de verbindtenis van JAKOBA met GLOCESTER geeft B. op: 'dat hij zich in zijn geslacht onteerd en beleedigd zag door 't schandelijk en schaamteloos gedrag van zijne eerlooze bloedverwante^(**).' FILIPS was wel de man die het regt had zich te ergeren en over JAKOBA het Censorschap aan te nemen! Getuigen zijne

(*) REIGERSBERGEN, *Chron. van Zeeland*, D. II, bl. 201, 202.

(†) BILDERDIJK, D. IV, bl. 85.

(§) AREND, D. II, St. II, bl. 492, 516.

(**) BILDERDIJK, D. IV, bl. 90.

‘negentien’ onechte kinderen^(*), en het toelaten van de grootste zedeloosheid aan zijn hof^(†); dat men op het: ‘al wat edel is en de ware verhevenheid van ziel’, hem door B. toegekend, zal dienen af te schrijven^(§).

Ook haar echt met FRANK *van Borselen* wordt ten sterkste afgekeurd. Want: ‘een zoo ongelijk huwelijk, als dat van eene Koninklijke weduwe met een bloot Edelman, was van de soort niet, om er de toestemming of goedkeuring van fiere *Bourgondische* loten, als haar Moeder en Oom op te vragen, of zelfs door eene natie, wier adel ARKELS en EGMONDS onder zich telde, erkend te worden^(**)’. Doch wie had de Koninklijke weduwe zoo diep vernederd, dat haar het uitzigt op eene echtverbindtenis naar hare geboorte en rang gesloten was? Wie anders dan dezelfde FILIPS, die volgens B. voor hare waardigheid zoo bezorgd was! Zou men niet gerust mogen aannemen dat de Hertog de tijding van haar gesloten huwelijk met heimelijke vreugde heeft vernomen, als hem eene geschikte gelegenheid verschaffende om JAKOBA van hetgeen haar nog overgeschoten was te ontzetten? En het huwelijk-zelf, was het, den vervallen staat van JAKOBA in aanmerking genomen, zoo ongelijk? FRANK *van Borselen* behoorde onder de aanzienlijkste Edelen des Lands, die onmiddellijk van den Keizer afhingen en naast den Graaf de eerste plaats innamen^(††). Een zijner voorvaderen was de beroemde WOLFERT *van Borselen*, die met FLORIS V vermaagschapt^(§§), Regent van het Land en Voogd van JAN I werd. FRANK had van zijnen vader FLORIS *van Borselen* uitgestrekte goederen geëerfd, bekleedde gelijk deze de hoogste waardigheden, zelfs het Stadhouderschap van *Holland, Zeeland* en *Friesland*, en onderscheidde zich niet alleen door zijne dapperheid (bij *Brouwershaven* op den 13^{den} Januarij 1426), maar ook door zijn beminnelijk karakter en edelmoedige voorspraak van ongelukkige Hoekschen^(***). Van zulk eene vereeniging mogt JAKOBA zich

(*) WAGENAAR, D. IV, bl. 95. Volgens JANSSENS, *Histoire des Pays-Bas*, Vol. I, p. 199, 200, zijn er die hem ‘dertig’ toeschrijven.

(†) AREND, D. II, St. III, bl. 39.

(§) BILDERDIJK, D. IV, bl. 182.

(**) BILDERDIJK, D. IV, bl. 116.

(††) *Nalezingen op de Vaderl. Hist. van* WAGENAAR, bl. 204.

(§§) MELIS STOKES, D. II, B. IV, bl. 280.

(***) *Bijvoegselen op* WAGENAAR, D. III, bl. 95, 97, 98, en D. IV, bl. 3.

een geluk beloven, dat haar in hare vroegere huwelijken geweigerd was; zoo ver althans voor haar na het ondergaan van de wreedste rampen nog geluk op aarde te vinden was. Want slechts vier jaren duurde haar laatste echt, toen de dood haar in den ouderdom van 35 jaren ten grave sleepte.

Dat JAKOBA op het laatst van haar leven 'aan den drank verviel', is weder iets, dat ons B. weet te zeggen^(*). Zulk eene neiging, waarvan zij in haren tijd nooit werd beschuldigd, is kwalijk overeen te brengen met het genoeg dat zij bij voortduring in het vogelschieten en de jagt vond, en hare gedurige uitstappen naar de heerlijkheden haar en haren echtgenoot toebehoorende, wanneer een aanzienlijke stoet haar vergezelde. Dat zij hare droefheid heeft zoeken te verzetten door het vervaardigen van aarden kannetjes, is van latere dagteekening. Geen harer tijdgenooten zet zulks op hare rekening. Die kruikjes zijn, behalve op het huis te *Teilingen*, op vele andere riddersloten, waaronder er zijn op welke JAKOBA zeker nooit vertoefd heeft, gevonden. Men mag dus veronderstellen dat het tot de toenmalige weelde behoorde, bij feestmaaltijden die aarden drinkvaten, waaruit men den wijn dronk, doch die bij veelvuldig gebruik ligt duf werden, in de grachten, die toen ieder slot omringden, te werpen^(†).

IV. Ware JAKOBA tot het kwaad waarvan B. haar beschuldigt, vervallen, wie zou zich, met het oog op hare bittere teleurstellingen, groote verliezen en langdurige rampen, daarover verwonderen? FILIPS *van Bourgondië* zou de grootste schuld van haar ongeluk gedragen hebben. B. denkt er echter anders over. FILIPS was volgens hem jegens haar de edelmoedigheid zelve. 'De toegeeflijkste vader had zijne eenige dochter niet zachtmoediger kunnen handelen^(§).' Maar zijne weldaden werden met ondank vergolden. - Ondankbaarheid is een groot kwaad. Wie van een ander merkelijke diensten ontvangen heeft, wie door hem geholpen en beschermd is, zonder zulks te erkennen, maakt zich zeer schuldig, En welken bijstand of bescherming had JAKOBA nu van haren neef genoten? Bij het verdrag van 1419 had hij hare tegenpartij grootelijks bevoordeeld, maar, blijkens het testament van JAN

(*) BILDERDIJK, D. IV, bl. 123.

(†) *Bijvoegselen op* WAGENAAR, D. III, bl. 103.

(§) BILDERDIJK, D. IV, bl. 121.

van Beijeren, in de verwachting van die voordeelen, ten koste van JAKOBA, voor zich te verkrijgen. Bij de geschillen tusschen haar en JAN *van Braband* verbond hij zich met den laatsten, om haar eerst *Henegouwen*, vervolgens *Holland* en *Zeeland* te ontrukken. Na het overgaan van *Bergen* hield hij haar te *Gent* in bewaring, en was voornemens om haar naar *Rijssel* in eene altijddurende gevangenis over te brengen^(*). Heimelijk deed hij FRANK *van Borselen* opligten en wegvoeren, en dwong haar, onder bedreiging der doodstraf aan haren echtgenoot te voltrekken, tot afstand van den rang en de regten van Gravin. Geheel aan de willekeur van haren ergsten vijand overgeleverd, kon zij uit zijne hand het genadebrood eten, haar zoo karig toegedeeld, dat zij zich zelfs buiten staat bevond om hen die haar eenige geschenken van hare moeder bragten, te beloonen^(†). Het is waar, toen FILIPS al zijne wenschen vervuld zag, beschonk hij haar met eenige goederen en inkomsten, onder voorwaarde, dat, indien zij kinderloos overleed, ze aan hem zouden wederkeeren; maar die zeker op verre na niet bedroegen 't geen hij haar ontnomen had. Hij toonde zich mild van hetgeen hem niet toekwam, gelijk een roover, die een deel van den behaalden buit aan den eigenaar teruggeeft. 'In zijne geheele handelwijze' - zegt de Hoogleraar SIEGENBEEK - 'ontdekken wij bij deze gelegenheid den schranderen en listigen Staatsman, die, terwijl hij zijne heerschzuchtige oogmerken volkomen bereikt zag, zich tevens den lof van gematigdheid en zachtmoedigheid wist te verwerven^(§).' Wil men een ander staal van FILIPS' heerschzucht, men zie de wijze waarop hij zijnen natuurlijken zoon DAVID op den Bisschoppelijken zetel van *Utrecht* bragt, met verdrijving van den met bijna eenparige stemmen verkozenen GIJSBRECHT *van Brederode*^(**).

Met FILIPS *van Bourgondië* deelt in den lof van B. JAN *van Beijeren*, 'die' - naar zijn zeggen - 'door zijn verstand, rechtschapenheid en oplettendheid zich de grootste achting wist te verkrijgen; wiens regeering inderdaad gelukkig was, en alle

(*) AREND, D. II, St. II, bl. 505.

(†) WAGENAAR, D. III, bl. 510; AREND, D. II, St. II, bl. 520.

(§) *De Eer van JAKOBA van Beijeren verdedigd*, bl. 167.

(**) BILDERDIJK, D. IV, bl. 166, enz.; AREND, D. II, St. III, bl. 85, enz.

denkbeeld, dat men zich vooraf van zijne bekwaamheid gevormd had, overtrof^(*).’ De bijnamen van ‘JAN zonder Genade’^(†) en ‘den Goddelooze’^(§) bewijzen dat zijne tijdgenooten niet zoo met hem gediend waren. Een gelijktijdig Schrijver getuigt: ‘dat hij den Landen menig verdriet gedaan had’^(**).’ De hulp hem door JAKOBA's vader verleend, vergold hij door met hare tegenpartijders zamen te spannen, zich ten haren koste te verheffen, en wat hij haar afgedwongen had aan FILIPS van *Bourgondië* na te laten. Van zijne trouwloosheid gaf hij de bewijzen in het aanranden van hare regten, die hij erkend en in schijn geëerbiedigd had; in het verbreken van het te *Woudrichem* bezworen verdrag, onmiddellijk nadat het gesloten was; in het geheel verzaken van de voorwaarden van die overeenkomst^(††); in de geweldenarijen aan JAKOBA's aanhangers gepleegd^(§§), waaruit een nieuwe krijg ontstond; en in zijnen aanslag om zich ook van *Braband* meester te maken^(***).

Moeijelijk valt de beantwoording der vraag: wááran wij BILDERDIJKS sterken afkeer van JAKOBA, die hem toch geen kwaad gedaan had, en wier rampspoeden in allen gevalle mededoogen verdienden, hebben toe te schrijven? - Aan die zucht tot tegenspraak, waardoor hij zich wijs maakte en anderen zocht op te dringen wat hij zelf niet geloofde? - Omdat zij van de Hoeksche partij was? - Maar ook haar vader WILLEM VI was een Hoekschgezinde, en wordt toch gunstig beoordeeld, en zelfs tegen WAGENAAR, wat het verlies van

(*) BILDERDIJK, D. IV, bl. 70, 71, 87.

(†) AREND, D. II, St. II, bl. 442: een bijnaam, die het zeggen van B.: ‘dat de geweldige strengheid aan de *Luikenaars* uitgeoefend niet *zijn* werk, maar dat van WILLEM van *Holland* en JAN van *Bourgondië* was’, wederlegt. BILD., D. IV, bl. 59, 60.

(§) *Bijvoegs. op* WAGENAAR, D. III, bl. 85.

(**) VELDENAAR, *Chron. van Holland*, bl. 123.

(††) WAGENAAR, D. III, bl. 437.

(§§) Men vergelijke de klagten van den Burggraaf en de Stad van *Leiden* en van den Heer van *Brederode* met hunne bondgenooten, ‘over het groote onrecht en geweld hun aangedaan, en de kwellingen, beledigingen en overlast, die zij moesten verduren’, bij MEERMAN, *Verhaal van het Beleg en de Verovering van Leiden*, bl. 68-70, en Bijlage 20, bl. 273-285.

(***) BILDERDIJK, D. IV, bl. 75.

Friesland betreft, in bescherming genomen^(*)! Of is het om zijnen haat tegen eene vrouwelijke regering? Dit zouden wij uit zijne woorden op bl. 61 en 96 vermoeden, vooral uit het op bl. 123 voorkomende: 'dat de *Hollanders* altijd goed vrouws uit den aart, haar vroege dood beklagden met het echt *Hollandsch*: zij was toch zoo heel kwaad niet.' Maar op die eigenschap aan de *Hollanders* toegekend, hadden de Gravinnen ADA en MARGARETHA, en de Gemalinnen van FREDERIK HENDRIK en WILLEM V niet onbepaald te roemen. En B. zelf laat op zijnen afkeer van het vrouwelijk bestuur uitzonderingen toe in MACHTELD *van Lancaster* en de Gouvernante ANNA^(†). Maar de eerste werd door de bij B. in gunst zijnde Kabbeljaauwschen gedragen, en de laatste had met de door hem zoo bitter gehate kooplieden van *Amsterdam* geschil.

Doch buiten twijfel hebben wij alle regt, om, gelijk wij reeds een en andermaal opmerkten, bewijzen te vragen voor zijne omtrent JAKOBA, inzonderheid wat haar zedelijk gedrag aangaat, van anderen geheel afwijkende uitspraken. Maar B. levert geene bewijzen. Hij heeft die ook niet aan te bieden, hoewel hij op een toon van zekerheid spreekt, als ware hij van hetgeen vier eeuwen geleden voorviel, oog- en oorgetuige geweest. Op dit gemis vestigt insgelijks een nog in leven zijnde Schrijver onze aandacht, wanneer hij op BILDERDIJKS schets van het ontstaan en den voortgang der liefde tusschen JAKOBA en FRANK *van Borselen* het: '*Si non é vero, é ben trovato*' toepast^(§). En de Heer TYDEMAN bekent: 'dat er van JAKOBA's eigenlijken aart en gemoed zoo weinig stelligs en zekers geboekt is, dat zij tot nog toe even geschikt blijft om een voorwerp van afkeer en verguizing, als van belangstelling en genegenheid te zijn.'^(**) Indien het evenwel vrijstaat, bij het stilzwijgen der Geschiedenis, ondeugden te verdichten, dan valt het ligt menigeen tot een deugniet te maken.

Maar B. heeft toch iets. Op de aanmerking hem gemaakt: waarom hij vrouw MARGAREET zoo zwart afschildert, daar slechts één Schrijver van den afkeer der landzaten van

(*) BILDERDIJK, D. IV, bl. 54, 55.

(†) BILDERDIJK, D. III, bl. 184, 185; D. XII, bl. 1-3, 14-17.

(§) AREND, D. II, St. II, bl. 520.

(**) *Naschrift op het IVe D. van BILDERDIJK.*

haar melding maakt, - geeft hij dit antwoord: 'Ik bekommer mij weinig omtrent 't oordeel van Schrijvers omtrent personen. Oude familiën weten meer en beter, hoe de tijdgenooten dier personen daarover gevoelden. En op dat gevoelen komt het aan^(*).' Wij weten nu het geheim van zoo veel vreemds dat in zijn werk voorkomt: oude familiën zijn nog in het bezit van overleveringen omtrent hetgeen vóór vier en vijf eeuwen hier te lande is voorgevallen, waardoor het toen gebeurde een geheel ander aanzien verkrijgt. B. zou echter zijnen lezers eene groote dienst bewezen hebben met op te geven: bij wie deze vroegere zoo belangrijke berigten, waaruit hij geput heeft, te vinden zijn; en of er mogelijkheid besta, dat ook anderen daarvan inzage bekomen, om zich van de waardij van zoo menig door hem geuit, tegen het gewone overstaand gevoelen te kunnen overtuigen. Zoo lang dit niet gebeurt, zal men zich, niet alle onderzoek der Geschiedenis willende staken, met het in het licht verschijnende dienen te vergenoegen.

Dat er moed toe behoort om op zijne wijze de Geschiedenis te behandelen, zal niemand ontkennen; en welk vertrouwen men op zijne redeneringen stellen kan, moge ons het omtrent JAKOBA geleverde leeren. Hoewel hij in den aanvang van zijn werk, met het oog op een gezegde van STRADA, zijne lezers zoekt te overtuigen, dat hij bovenal door zucht naar waarheid gedreven wordt^(†), rijst er echter onder de lezing omtrent die verzekering gedurig twijfel op, en wordt men veeleer tot de gedachte geleid, dat niet zoo zeer het verlangen om te onderrigten, als wel om zijne bijzondere meeningen lucht te geven, zijne pen bestuurd heeft. Niettegenstaande zijne heftige uitvallen tegen WAGENAAR blijven wij dezen ver boven hem stellen. Welke aanmerkingen ook op diens Geschiedenis te maken zijn, welke leemten ook in zijn werk, nu 100 jaren geleden in het licht verschenen, door latere onderzoekingen ontdekt zijn: eene noeste vlijt, die een rijkdom van zaken levert; naauwkeurigheid; een welwikkend oordeel, dat het meer en min zekere, het waarschijnlijke en onwaarschijnlijke wèl onderscheidt; over het geheel onpartijdigheid, die ook andersgevoelenden het woord gunt, en het goede

(*) BILDERDIJK, D. III, bl. 156.

(†) BILDERDIJK, D. I, bl. 15.

in tegenstanders niet verzwijgt; eene waardige voordragt, en een kalme, bezadigde toon van spreken: deze vereischen van een goed Geschiedschrijver zijn, zoo bij iemand, in WAGENAAR te vinden. Zijne voortreffelijke *Voorrede* vóór het VIe Deel, waarin hij van de regte wijze om de Geschiedenis te behanlen, en van de beginselen die hij volgen wil, spreekt, verdient de aandacht van allen die tot eene ware kennis der Vaderlandsche Historie wenschen te geraken.

Eene schets uit onzen tijd. Door Gerard.

Toen niet lang geleden een *Zweedsch* Staatsman de verklaring aflegde: 'dat hij steeds zijne beste krachten zou veil hebben om zijn vaderland tegen de spoorwegen te beschermen', grepen alle dagbladen van Westelijk *Europa*, in hun negentiende-eeuws-gevoel geschokt, die zinsnede aan en kaatsten haar elkander toe, vol verontwaardiging over zulk een verregaand Conservatisme. De mannen *der* wetenschap gruwden over die Staathuishoudkundige ketterij, en wij, voor ons, dankten den Hemel, dat ook voor Staatslieden de Natuurwet geldt, die aan 's menschen krachten een einde maakt. Maar toch gevoelden wij eenige sympathie voor dien ouderwetschen *Skandinaaf*, omdat wij meenden dat hij welligt eene uitzondering vormde op zijne ambtgenooten: dat hij Dichter was, en de Natuur van zijn land te lief had, om door ijzeren wegen er alle poëzij aan te ontnemen.

Want waarlijk, stoom en poëzij zijn geslagen vijanden. De ruwe kracht met hare leus: 'ontwikkeling! vooruitgang!' maakt ons land even vlak en *nuttig* als zij ons materiëel doet worden. Wij vragen van alles oorzaak en strekking, en al wat niet met die oorzaak overeenstemt en niet tot die strekking leidt, wordt ter zijde geworpen; zoo ook kent men bij de spoorwegen slechts twee punten: het punt van waar men uitgaat, en het punt waar men heen wil; en alles wat daártusschen ligt wordt ontsierd en vaneen gescheurd, ter wille

van de ijzeren rails. Zelfs dat oude heilige regt van eigendom heeft, trots zijne perkementen, voor het algemeene nut moeten bukken; de mensch heeft zijne oude moeder, de aarde die hij bewoont, er voor vervormd: bergen hebben opgehouden bergen te zijn; moerassen en stroomen zijn wegen geworden; ondoordringbare wouden hebben zich tot balken geleend voor het pad, dat dwars door hunne geheimste schuilhoeken sneed, en de locomotieven leggen haar *course aux clochers* af zonder zich aan het schilderachtige of dichtelijke of romantische te storen! Het reizen heeft zich opgelost in vertrekken en aankomen.

O, ik herinner mij nog - en velen zullen het zich met mij herinneren; want ik behoor, zoo niet door mijne spelling, toch door mijn leeftijd, tot het jonge *Holland* - ik herinner mij nog welk eene poëzij zich in mijne kinderjaren aan dat denkbeeld van reizen verbond. Nacht-diligences, volgens *ISING* noodwendig òf bestoven òf nat; overpakkingen en pleisterplaatsen; herbergen, gekookte lichamen in plaats van gekookt eten, enz.; maar, méér nog dan dit alles, de vreemde streken en steden en gehuchten; de landschappen, schoon of niet schoon, maar in ieder geval nieuw; de Natuur kortom, die men gedwongen was te zien, terwijl men er thans doorhenen vliegt als de jager achter het wild.

Toen, toen kende men ten onzent nog geene spoorwegen, en in mijne jeugdige verbeelding was de diligence het snelste, onverbiddelijkste en eerbiedwaardigste voertuig dat men zich denken kon. Met hoe veel ontzag haalden équipages en koetsen er voor uit, als de conducteur de trompet stak, en hoe 'voornaam' rolde zij het tolhek door, terwijl ieder ander aan de luimen van den gaarder was overgegeven, en bloot stond voor allerlei vergissingen met paarsche en blaauwe en witte papiertjes, die slechts ingevoerd schenen om te worden verloren, of althans voor het oogenblik zoek te zijn. Maar ook dáárin was iets dichtelijks; vooral wanneer men als knaap, half dommelend na een vermoeijenden rid, bij het portier mogt zitten en dat geheimzinnige briefje te bewaren kreeg, of het tolgeld mogt betalen.

Hoeveel geheimzinniger nog waren de reiskoetsen, zoo hoog beladen met koffers en valiezen; met het vierspan met de klinkende schellen en den postiljon in zijne bonte kleeding,

wiens zweepslagen de beste kermis-klappers overtroffen; en daarbinnen die *Duitsche* Graaf en Gravin, die zoo 'voornaam' waren, dat zij niet eens door het portier keken. Dat was eerst eene stof voor de jongens-illusies!

En nu spreek ik nog slechts van de middelen van vervoer; maar de reizigers-zelfen waren niet minder geschikt om ons denkbeeld van reizen eene mystieke tint te geven. Onze kinderen zullen het slechts bij overlevering weten dat er eens voetreizigers geweest zijn, en ook mij staat slechts flauw de herinnering voor den geest aan die wezens met beslijkte laarzen, opgeslagen pantalon, een gewaad van boven tot onder met stof bedekt, een knuppel, een valies, en, ter voltooiing van het geheel, een gelaat waarop honger en dorst en vermoeienis om strijd te lezen stonden.

Dat alles is verdwenen. Toen ik onlangs de plek bezocht waar ik in mijn jongens-tijd zoo vaak die beelden mijner herinnering, toen beelden der werkelijkheid, heb gadeslagen, vond ik weinig of niets meer daarvan terug. Slechts de dijk met zijne palen, die zich op eenigen afstand verhief, strekte mij ten bewijs, dat het menschedom toch nog niet tot rust is gekomen, maar alleen op andere wijze zich verplaatst. Die plek was mijne lievelingsplek: of zij het was om de beukenboomen, wier vruchten wij in het najaar zamelden, of om de druk bezochte herberg, die er tegenover lag; of ik er kwam om de reizigers te zien, of dat ik de reizigers zag omdat ik er kwam, heb ik mij nooit zoo streng afgevraagd; maar dit weet ik zeker, dat mijne wandeling zich meestal daarheen uitstreckte. Later kwam er evenwel eene reden bij: ik knoopte er eene kennis aan, en zoo dikwijls ik mij in volgende jaren die plek herinnerde, dacht ik ook aan die kennismaking met HENDRIK *den looper*, met wiens lotgevallen ik den lezer thans wil bezig houden.

HENDRIK *de looper* was een stevige borst, die vroeger soldaat was geweest, en thans iederen morgen van het dorp G. naar de stad en elken avond van de stad naar het dorp G. wandelde, belast met brieven, pakjes en boodschappen van en aan de notabelen en verdere ingezetenen zijner gemeente. HENDRIK was hetgeen men gewoonlijk een reus noemt; maar mij scheen hij toch nooit zoo bijzonder groot toe. De oorzaak daarvan was misschien, dat ik hem altijd op den breeden rijweg tusschen de kolossale eiken zag, en omdat hij,

ondanks zijne groote stappen, toch volstrekt niet beantwoordde aan de vereischten van een reus, waarvan de *Geschiedenis van Klein Duimpje* mij een helder begrip had gegeven. Ik zag hem steeds lang te voren aan het eind der laan aankomen, en hij had heel wat tijd noodig eer hij de herberg had bereikt, waar ik hem opwachtte; veel meer althans dan de diligence, voor welke ik mij al op post stelde zoodra zij den hoek omsloeg. Hij zag er ook volstrekt niet uit om bang voor te zijn, als hij daar, met zijn rustigen, stevigen tred, zijn karretje voortduwde, en de blaauwe wolken van zijn stompje pijp uitblies. Wel schrikte ik in het begin een weinig, als hij mij met zijne zware stem 'dag, kleine man!' toeriep; maar langzamerhand raakte ik met zijn orgaan en dien titel vertrouwd; en eindelijk werd het mijne gewoonte om, als HENDRIK voorbijkwam, met hem terug te keeren. Dan draafde ik half buiten adem naast hem voort, want langzamer te stappen kwam niet bij hem op, en ik beschouwde hem en zijne betrekking ook als veel te gewichtig, dat hij om iets ter wereld eene minuut langer onder weg zou blijven dan noodig was. Wij praatten dan tot dat wij de straat bereikt hadden waarin het huis mijner ouders lag, en meestal kwam ik t'huis geheel en al vervuld met hetgeen HENDRIK mij onderweg verteld had van allerlei zaken, die ik niet begreep, maar die mij juist dáárom de hoogste belangstelling inboezemden. Soms, als hij niet te veel goed te bezorgen had, zette hij mij op zijne kar, en al verstond ik dan zijne vertelsels niet half zoo goed, en al dreunde het ook nog zoo, gaarne getroostte ik mij die kleine nadeelen, om den anderen morgen op school te kunnen vertellen dat ik weêr met HENDRIK gereden had. Later heb ik gemerkt dat er méér van die genoegens bestaan, die prettiger zijn om te vertellen dan om te genieten.

Het spreekt van zelf dat een man als HENDRIK, die zulk eene volstreckte uitzondering vormde op al wat ik van de menschen kende, een diepen indruk op mij maken moest. Hij is mij dan ook altijd bijgebleven, en - dit hebben de herinneringen boven de werkelijkheid vóór - hij is voor mij gebleven wat hij als knaap voor mij was: de sterkste, de knapste en de beste man ter wereld. Misschien zou mijne meening wel door verloop van tijd eenigzins gewijzigd zijn; maar de omstandigheden maakten een einde aan onze kennis: ik werd te

oud om te spelen, dat is: ik bereikte den leeftijd, dat het spel eenige beteekenis voor mij kreeg en voor mijne krachten berekend werd; en mijne lievelingsplek zag ik slechts zelden - HENDRIK niet dan vlugtig, in het voorbijgaan, weder.

G. is een dorp zoo als er velen zijn. Voor de stedelingen eene plaats van rust, 'waar men geene stedelijke regten betaalt'; voor de notabelen eene plaats 'waar men niets heeft', en voor de bloedverwanten in de stad eene plaats van waar hun elke week een aantal commissiën worden opgedragen, waarvoor zij telkens een halven dag hunne meid moeten missen, en waar zij op gezette tijden een regenachtigen of snikheeten dag gaan doorbrengen.

Of de bewoners van G. bijzonder rijk aan stads bloedverwanten waren, of andere redenen er toe medewerkten, zeker was het dat de voetbode van daar naar de naburige stad zeer veel te doen en een winstgevend bestaan had. Die voetbode was HENDRIK *de looper*, zoo als men hem in navolging van al zijne voorgangers noemde, hoewel de Dominé, zoo dikwijls hij er kans toe zag, - en het is onbegrijpelijk hoe dikwijls sommige *vernuftige* menschen kans zien om dezelfde aardigheid te zeggen - de aardigheid opdischte, dat hij wel HENDRIK *de draver* mogt heeten. Dat was evenwel geene hatelijkheid, want de Predikant mogt HENDRIK gaarne lijden, die trouw en eerlijk en ijverig was en geene moeite ontzag om zijn dagelijksch brood te verdienen. Het ging hem dan ook als bode zeer goed, terwijl zijne vrouw bovendien een winkel hield van alle mogelijke *heterogene* bestanddeelen voor de kleine *consumtie* en, krachtens die zonderlinge wet der maatschappij, dat het geld gaat waar het geld is, had HENDRIK ook door dezen tak van bestaan een ruim inkomen. Het verwonderde den dorpelingen zelfs, dat hij zijne betrekking van bode niet liet varen; maar daar wilde HENDRIK nooit van weten: hij had zoo lang gemarcheerd, dat hij niet zoo op eens tot rust kon komen; en wat er nu overschoot, zou later wel van pas zijn.

Zoo stonden de zaken, toen de Burgemeester stierf en een jeugdiger opvolger zijne plaats innam. Men leefde toen nog niet in den tijd dat er liedertafels waren, of eerewachten werden zamengesteld om den nieuw benoemden Burgemeester

te verwelkomen. Alles ging zeer bedaard in zijn werk, zonder aanspraken of illuminaties, en men zou naauwelijks gemerkt hebben dat de oude Burgemeester de wereld verlaten had, indien niet zijn opvolger een man ware geweest die op de hoogte van zijn tijd stond. Hij had als student reeds eene groote voorliefde gekoesterd voor de Staathuishoudkundige wetenschap, en haakte naar het oogenblik waarop hij in de gelegenheid zou zijn om zijne begrippen in praktijk te brengen. Hij gloeide van ijver voor vrijheid en mededinging; bescherming en monopolie waren zijne doodvijanden; alle rampen der maatschappij waren aan de laatsten toe te schrijven; geluk en voorspoed waren slechts van de eersten te wachten. Met die gevoelens bezielde aanvaardde hij zijne betrekking, van welker invloed hij zich wonderen voorspelde. Even als NAPOLEON de Wetgevende Vergadering toevoegde: '*votre Europe est vieille; ma mission est de la rajeunir*', vatte ook de Heer VAN ELDEN als zijne roeping op: *G.* te 'verjongen' door een bad in de *Lethe* der Staathuishoudkundige begrippen, waarin alle oude vooroordeelen zouden worden afgespoeld.

Wat was natuurlijker dan dat zijn blik terstond viel op HENDRIK *den looper*, die het monopolie der boodschappen naar de stad in handen had. Een tweede bode was, in zijn oog, eene behoefte, even groot als in het oog van den uitgever het werkje waarvoor hij geene andere aanbeveling weet; en op een avond, dat de Predikant een zijsprongetje uit het loopende gesprek gemaakt had om zijne humoristische gedachte over den draver aan den man te brengen, maakte de Burgemeester hem met zijn voornemen bekend om nóg een draver in het aanzijn te roepen.

- Maar, mijn beste Mijnheer VAN ELDEN! - zeide de Predikant - thans geeft de post van bode een fatsoenlijk burgerbestaan; maar als er een tweede komt, dan zal deze òf niets te doen hebben, en in dat geval is hij broodeloos, òf hij zal met HENDRIK de boodschappen deelen, en beiden zullen maar karig aan den kost komen.

- Dat is zoo het algemeene denkbeeld, Dominé! maar men ziet de zaken uit een verkeerd oogpunt. Men let slechts op den persoon en niet op het algemeen. Zie eens, als er twee boden komen, zullen zij de commissien elkander zoeken af te

winnen door goedkooper en sneller te zijn. Wat is daarvan het gevolg?...

- Dat zij in 't lange zoeken te winnen wat zij in 't breede verliezen.
 - Met je verlof - dat antwoord geef *ik* niet. Hoe goedkooper zij zijn, zooveel te eer en te meer zullen de menschen boodschappen laten doen. Daardoor reeds heeft men voordeel: de gemeenschap wordt drukker.
 - Natuurlijk: als er twee loopen in plaats van een, is het altijd drukker! - zeî de Dominé glimlagchende.
 - Zoo meen ik het niet; ik bedoel dat het vertier belangrijker zal zijn. Bovendien, wanneer de dorpelingen hunne boodschappen goedkooper gedaan krijgen, houden zij meer geld over; dat steken zij niet onder den grond, maar besteden het elders. Zij koopen dus meer; dáárdoor vermeerderd weder het verkeer, en ook op die wijze ondervindt het dorp het weldadige der concurrentie.
 - Daar is zeker veel van waar; maar in de eerste plaats betwijfel ik het, of de uitsparing op het bode-loon eenig belangrijk voordeel kan geven.
 - Alle kleintjes helpen, Dominé!
 - Nu, ik wil het aannemen; maar in ieder geval is het waar, dat wat HENDRIK verdient ook weêr door hem onder de menschen wordt gebragt. Dat komt dus op hetzelfde neêr: de dorpelingen krijgen het terug.
 - Maar is het dan niet veel beter dat zij het niet eerst geven wanneer zij het toch terugkrijgen?
 - Volstrekt niet; want nu leeft HENDRIK met zijn gezin er van, die anders aan de armen zouden vervallen.
 - Aan de armen! Neen, Dominé! dat is nooit het gevolg der toepassing van onze Staathuishoudkundige begrippen.
 - Behalve wanneer gij ze wilt toepassen waar zij niet toepasbaar zijn; en dat is hier het geval. Er is maar plaats voor één bode; zoo er een tweede komt, zullen zij elkaâr er onder werken.
 - Geen nood! geen nood! De uitkomst zal het leeren, en boven en vóór alles - het dorp zal er wèl bij varen.
- En er kwamen twee boden, en de Predikant had méér berouw dan haren op zijn hoofd, dat hij zijne aardigheid over den draver had medegedeeld.

Concurrentie hoorden wij wel eens vergelijken met die gevaarlijke beweging, waarop wij ons als jongens zoo goed verstonden, die men *beentje ligten* noemt, en waardoor men wel meestal zijn vijand op den grond werpt, maar doorgaans zelf het meeste gevaar loopt. Wij voor ons zouden ze liever gelijkstellen met de gymnastie, die de krachten van den sterke vermeerderd, en die van den zwakke ondermijnt.

Concurreren is geene kunst, wanneer men maar de noodige hulpbronnen te zijner beschikking heeft; maar wanneer men met geleende of overspannen krachten strijdt, delft men spoedig het onderspit en valt nog dieper dan men eerst heeft gestaan.

Aan middelen en krachten nu ontbrak het HENDRIK *den looper* niet. In lichamelijke sterkte was hij tegen iedereen opgewassen; zijn finantiële toestand liet niets te wenschen over, want, behalve zijn huis en winkel, die zijn eigendom waren, had hij nog een aardig lapje grond even buiten de gemeente, en bovendien bezat hij een onuitputtelijk en onvervreemdbaar fonds van soliditeit en eerlijkheid. De Predikant was dan ook overtuigd, dat hij zoo spoedig niet uit het veld zou zijn te slaan, en toen HENDRIK van het plan van den Burgemeester hoorde, haalde hij glimlagchend de schouders op: - Ik begrijp niet wat zij willen met hunne concurrentie - zeide hij - maar laat er maar een komen: eer wij eene maand verder zijn zal hij wel te huis blijven met zijne kar.

De Burgemeester had er echter belang bij, dat eene zijner eerste proeven op het veld der Staathuishoudkunde niet bij de geboorte verongelukte, en, tegen zijne beginselen aan, begon hij de concurrentie op touw te zetten met behulp der bescherming. De man op wien hij tot toepassing zijner theorie het oog vestigde, was een gewezen koetsier van een zijner vrienden, die lezen en schrijven kon, goede beenen onder het lijf had, maar volstrekt geen fortuin bezat. Op een morgen liet hij den bedoelden persoon bij zich ontbieden.

- Zoudt ge lust hebben, HENDRIK! - want het toeval wilde dat ook de concurrent *en herbe* dien naam droeg - zoudt ge lust hebben om bode te worden?

- Heeft HENDRIK dan zijne zaken aan kant gedaan, Burgemeester?

- Neen dat niet; maar me dunkt 't is eene goede betrekking.

- Zeker. En de Burgemeester gunt haar liever een ander dan hem. Ik begrijp het al, u woudt dien man van de baan knikkeren - zeide de koetsier met een veelbeteekenenden glimlach. - Nu, hij is ook rijk genoeg. Maar gemakkelijk zal het niet gaan.

- Gij begrijpt mij verkeerd. Ik wilde in plaats van één bode twee boden hebben; dat zal voordeelig zijn voor het dorp en u een bestaan opleveren.

- 't Is mogelijk, Burgemeester! maar ik vat het nog niet juist: Als HENDRIK zijne klanten houdt, zie ik niet in dat ik wat verdienen zal.

- Wel, dat is toch zeer eenvoudig: gij begint met goedkooper boodschappen te doen dan hij, en maakt overigens gebruik van alle wettige en eerlijke middelen om hem de helft of meer van zijne klanten af te winnen.

- Wettige en eerlijke? - herhaalde de gewezen koetsier op half vragenden toon.

- Zeker, wettige en eerlijke.

- Maar, Burgemeester! ik bezit niets dan mijne vrouw, een paar bloeijen van kinderen, en een stalhond.

- Dat laatste vooral is van 't hoogste belang: dien spant gij voor de kar, waarvoor ik u het geld zal leenen; dan hebt gij al aanstonds de snelheid in uw voordeel.

- Dat is waar, en dan - met een beetje protectie.....

- Protectie! neen, HENDRIK! daar kan niet van inkomen. Door trouw en ijver moet gij klandisie krijgen. Ik geloof dat gij die deugden bezit, en daarom zal *ik* uw eerste klant zijn.

- Nu, dan zal de rest wel volgen. Weet je wat, Burgemeester! als u toch de kar geeft is er niets bij verloren. Ik zal er de proef eens van nemen.

- Goedkoop, snel, eerlijk en slim!

- Ja, ja, Burgemeester! laat de zaak maar eens aan mij over.

Korten tijd daarna aanvaardde, op een fraaijen Aprilmorgen, HENDRIK met twee brieven en een pakje zijne nieuwe loopbaan.

Eene maand lang legden de beide HENDRIKKEN dagelijks den weg heen en weder van *G.* naar de stad af, en ofschoon blijkbaar het voordeel bleef aan hem die de oudste brieven bezat, won de *bode* toch meer en meer veld. De *bode* zeggen wij,

want daar beiden HENDRIK heetten, en het afstand doen van zijn naam reeds een begin van toegeven geweest zou zijn, had Mijnheer VAN ELDEN er niets beters op geweten dan het onderscheid te doen kennen door den titel, en den nieuw benoemde HENDRIK 'den bode' te doopen. De bode: die titel op zich-zelf beteekende reeds wat; de bode bij uitnemendheid; de aangestelde bode; de bode van den Burgemeester; want hoe deze zijn best ook deed om alle denkbeeld van ondersteuning in het openbaar van zich af te werpen, bij de dorpingen wilde het er evenmin als bij de HENDRIKKEN in, dat hij geen zijdelingsch belang althans bij de nieuwe onderneming had. Niemand wist wel het regte; maar dat er *iets* moest zijn, daarvan waren allen overtuigd. Doch wie kon dat 'iets' in SAY of MALTHUS zoeken? Die gissing evenwel werkte dit uit, dat sommigen zich van den *bode* bedienden om den Burgemeester te believen; anderen volgden dat voorbeeld, omdat zij van oordeel waren dat ieder zijn brood moest hebben, en de looper het niet zoo zwaar meer noodig had; weder anderen uit die eigenaardige zucht om de opgaande zon te aanbidden. Maar de meesten kozen hem omdat de nieuwe bode hun een tweeledig voordeel gaf: vooreerst deed hij de boodschappen goedkooper, en ten andere was hij eerder terug, eene omstandigheid, die vooral voor de lezers van de Staats- en Stads-couranten van het hoogste gewigt was. Men maakte slechts van den *looper* gebruik in zaken van vertrouwen, omdat zijn mededinger hem wel in snelheid en goedkoopte overtrof, maar over diens soliditeit eerst later kon geoordeeld worden.

De oude HENDRIK zag dat met leede oogen aan, en geen dag ging er om of zijn naamgenoot had eenig nieuw voordeel op hem behaald.

- Daar heeft hij nu ook den schoolmeester tot klant gekregen! - bromde hij, toen hij zich op een avond tegenover zijne vrouw neêrzette - de gewone *Donderdagsche Courant* was al door hem afgehaald toen ik er dezen middag om kwam.

- Maar, HENDRIK! mag dat nu zoo maar gaan? 't Is den Hemel geklaagd een mensch het brood uit zijn mond te nemen! - zuchtte zijne wederhelft, terwijl zij een groot stuk gerookt vleesch aansneed, waarmede zij de boterhammen van het gezin belegde.

- Ja, vrouw! wat zal ik zeggen? De Burgemeester wil dat nu zoo.
- Maar de Burgemeester is de Koning toch niet! - Me dunkt, HENDRIK! daar valt mij wat in: als gij u eens bij den Koning beklagdet?
- De Koning? wat weet die van de boden af? - antwoordde haar man vrij gemelijk
- neen, ik moest er met Mijnheer VAN ELDEN zelven maar eens over spreken.
- Dat zal niet veel baten.
- Als hij een greintje gevoel van billijkheid en regtvaardigheid heeft, zal hij wel van die dwaasheid terugkomen. Ik zal er maar dadelijk heengaan; ik heb nu juist eene goede aanleiding in de *Donderdagsche Courant*. - En HENDRIK legde zijn pijpje uit zijn mond en begaf zich naar den Burgemeester, nadat zijne vrouw hem nog tot driemaal toe op het hart had gedrukt om zich toch vooral niet driftig te maken.
- Burgemeester VAN ELDEN zat op zijne kamer de *Donderdagsche Courant* te lezen, die hij een uur vroeger dan gewoonlijk gekregen had, dank zij den spoed van den nieuwen bode, die haar zooveel eerder bij den meester had bezorgd. De grief van HENDRIK had op Mijnheer VAN ELDEN dus een gansch anderen indruk gemaakt.
- Burgemeester! - begon HENDRIK, toen hij was binnengelaten - ik kom u eens over mijne belangen spreken.
- Daar doet gij wèl aan, vriend! - gij weet dat de belangen der ingezetenen van G. mij steeds ter harte gaan.
- Dat wist ik, Burgemeester! en daarom wenschte ik wel dat u dien nieuwen bode niet meer permitteeret naar de stad te gaan.
- Maar, HENDRIK! gij erkent zelf, dat de belangen der ingezetenen mij ter harte gaan: hoe kunt gij nu in éénen adem vergen dat ik één hunner regtstreeks in zijne belangen ga benadeelen?
- Omdat die man mij te gronde brengt!
- Dat moet ik in twijfel trekken, mijn jongen! maar, bovendien, gij woont beiden in G.; gij wilt beiden leven en werken om te leven; gij hebt er beiden evenveel aanspraak op - waarom zou ik dat nu den een veroorloven en dan ander niet?

HENDRIK zweeg, eenigzins verlegen; maar op eens vielen hem zijne meerdere aanspraken te binnen.

- Burgemeester! - zeide hij - ben ik geen veertien jaar bode geweest? Heb ik mij niet altijd trouw en eerlijk gedragen? Heeft mij ooit iemand onbekwaam gezien?

Was ik ooit buiten staat om naar de stad te gaan?

- Volstrekt niet, en ik acht er u te hooger om. Wij willen hopen dat uw confrater in dit opzigt een voorbeeld aan u zal nemen. En wat de veertien jaar aangaat....

- Juist, Burgemeester! daar heb ik u, de veertien jaar!

- Als er eens veertien jaar lang één bakker was geweest, die u het brood tegen drie stuivers verkocht, zou er dan het vijftiende geen mogen komen die het tegen twee en een halven stuiver gaf?

- Als hij dat kon, wel zeker! Hoe goedkoop brood hoe beter; want Mijnheer weet wel dat ik een heel huisgezin tot mijn last heb.

- En wat zoudt gij dan doen met den halven stuiver die overbleef?

- Nu, daar zou ik wel raad op weten, want waarlijk, Burgemeester! 't mag mij goed gaan, maar overvloed heb ik niet. En dáárom vooral zou ik dien vervoerden bode wel op de Mookerhei wenschen!

- Even als den bakker die goedkoop brood gaf.

- Ik begrijp u niet, Burgemeester!

- Wel, man! de zaken staan volkomen gelijk: uw confrater bezorgt de pakjes en brieven goedkoop dan gij; dat geeft voordeel aan de menschen die hem gebruiken. Hij doet het spoediger; dat geeft hun ook genot. En nu wilt gij dat ik zeggen zal: - Vrienden! gij moogt het niet goedkoop en aangenamer hebben, want - HENDRIK *de looper* moet leven. Dat gaat niet, dat gevoelt gij zelf.

- En dus moet ik er maar onder? - vroeg HENDRIK vrij barsch en gereed om, als de Burgemeester *ja* zeide, aan een vloed van verwenschingen lucht te geven; iets waaraan hij zich niet schuldig had gemaakt sedert den tijd dat hij de rekruten drilde.

- Daar zie ik de noodzakelijkheid volstrekt niet van in. Als ook gij u gedraagt naar de wetten der maatschappij en de beginselen der....

- Hoor eens, Burgemeester! *mijn* beginsel is: dat, als mijn oudste zijn boterham eet, de jongste er niet van happen mag - en nu wensch ik je goeden avond! - En HENDRIK stapte vrij knorrig de woning van den Burgemeester uit, die glimlagchend het hoofd schudde, en zeide: - De menschen zijn nog niet op de hoogte om het algemeen belang te begrijpen! - Eene opmerking, die niet alleen hij, maar ieder in de gelegenheid is te maken, zoo dikwijls als het aanmatigende, ongepersonifiëerde Algemeen Belang strijdt met het legioen Privaat-Belangetjes, waarop het zich neêrstrekt als GULLIVER op de *Lilliputters*.

Intusschen had ook HENDRIKS vrouw niet stil gezeten. Terwijl haar man zich regtstreeks over zijne grieven beklaagde, had zij op middelen gezonnen om die onder de hand uit den weg te ruimen, en daar zij in zich-zelve die middelen niet vond, was zij raad gaan zoeken bij eene buurvrouw. Deze had toevallig nog eene buurvrouw bij zich, welke ook eene buurvrouw had medegebragt, en het committé dezer drie dames was haar naar hare woning gevolgd, waar zij nu een diepzinnig gesprek hielden over alles - behalve over de zaak in kwestie. Het was dan ook nog al verleidelijk, om, naar aanleiding van 'een mensch zijn brood' dat bedreigd werd, niet eens van herinneringen te wisselen. Aanvankelijk stonden die herinneringen met de zaak in verband, maar langzamerhand was men afgedwaald tot bespiegelingen over de verdorvenheid van het menschdom in het algemeen, toen de komst van HENDRIK aller aandacht weder tot het tegenwoordige bepaalde.

- En wat zeide de Burgemeester? - begon zijne vrouw.

- Wel, dat kan ik wel nagaan - viel eene der buurvrouwen in, die uit HENDRIKS gelaat reeds den uitslag van zijn bezoek had opgemaakt - de Burgemeester is de regte ook al niet. Neen, als we den ouden nog maar hadden; dan zou het ánders gelooopen zijn. Maar die jonge menschen: ze denken de wijsheid in pacht te hebben.

- Weet je wat ik deed, man? - sprak eene andere - als het mij gebeurde zou ik naar dien nieuwen bode toegaan, en zeggen: - als je nog eens met je kar op den weg durft komen, dan.....

- Neen, dat was de goede manier niet; dan zou het geregt er maar bijkomen - viel de derde in. - Je moest liever dien hond wat ingeven!

- Of - hernam de eerste - aan de menschen in de stad vertellen hoe die man je er onder wil brengen, en als je dan eens zeidet wat hij vroeger al gedaan had.... we weten toch maar niet waarom hij geen koetsier bij Mijnheer RODEN gebleven is.

Dat wist men ook inderdaad niet, en de buurvrouw ging van de stelling uit: dat al wat men niet van iemand wist, noodzakelijk ten zijnen nadeele moest strekken. Misschien was het daarom dat zij altijd den mond vol van zich-zelve had.

- Neen - raadde de tweede - ik zou de eer liever aan mij houden, en zeggen: - Ga *gij* nu maar alleen met je kar, ik heb er het mijne van! - En de spreekster dacht reeds bij zich-zelve, of het dan geen goed baantje voor haren jongen zou zijn, in afwachting dat hij in de loting zou vallen.

- Dat nooit! - zeide nu HENDRIKS vrouw - een klein winstje een zoet winstje!

- Wat denkt ge, buurvrouw! - sprak HENDRIK op zijne beurt - dat *ik* het veld zou ruimen? voor geene drie zoo als hij! Zou ik daarom veertien jaar lang bode geweest zijn, om maar voor den eersten den besten het hazenpad te kiezen! Dat nooit; maar al die streken, die *gij* daar aangeeft, acht ik beneden mij: ik zal het zonder dat wel volhouden!

HENDRIK had een goed *Hollandsch* karakter en was niet voor concurrent in de wieg gelegd, zoo als bleek uit zijn onvoorwaardelijk verwerpen van alle middelen die een concurrent uit onze dagen zoo geheel verwerpelijk niet acht. Maar hij bezat toch dien karaktertrek aan onze Natie zoo eigen: volharding. De *Hollander* concurreert niet - hij houdt vol. Hij houdt vol, zoo als zijne vaders hebben volgehouden in het groote en het kleine, in het goede en het verkeerde, tot dat hij overwint of met eere valt, maar zonder een duimbreed te wijken. Herinneren wij ons slechts - om van verhevener voorbeelden te zwijgen - die solide ouderwetsche handelshuizen die bezweken zijn, terwijl naast hen sierlijke winkels, op krediet gevestigd en door krediet gehandhaafd, verrijzen en zich staande houden, of staande schijnen te houden, en in hun strijd om elkander de loef af te steken, de oude huizen, zoo zij niet bij tijds zich uit de voeten maken, in den grond boren. Even als een paar schooljongens op eene danspartij, die er om stoeijen wie hunner der jeugdige

reine du bal het eerst een glas limonade zal brengen, in hun ijver den achtenswaardigen knecht omver loopen, die haar het volle blad zou aanbieden.

De buurvrouwen verklaarden nu dat hij groot gelijk had, maar dat hij toch zeer verkeerd deed door haren raad niet op te volgen, en voegden daar nog vele merkwaardige gezegden bij omtrent den Burgemeester, den bode, de dorpelingen, en 'de menschen', waarna zij respectievelijk hare woningen opzochten.

- Maar, HENDRIK! - sprak zijne vrouw, toen hare vriendinnen vertrokken waren - als gij eens aan dien nieuwen bode den voorslag deedt om ééne lijn met u te trekken en zamen de winst te deelen?

- Deelen! En er als dan morgen weêr een kwam, en overmorgen weêr een, dan zou ik op het eind met het gansche dorp moeten deelen.

- Dat is waar ook - antwoordde zijne vrouw vol eerbied voor de wijsheid van haren man.

- Als ik vader was - zeide nu HENDRIKS oudste jongen, terwijl hij met zijne guiten-oogen over zijn boterham heenkeek - als ik vader was, dan spande ik twee honden voor mijne kar, en zou de pakjes even goedkoop bezorgen als de nieuwe bode.

De knaap kende blijkbaar bij *intuïtie* de beginselen der *concurrentie*, als een waardig vertegenwoordiger van het jongere geslacht; en na veel praten en cijferen besloot HENDRIK aan dien raad gehoor te geven. Acht dagen later was hij even goedkoop als zijn mededinger en, dank zijn' twee honden, kwam hij steeds een half uur vroeger te huis en begaf hij zich eerst een half uur later op weg.

Wedrennen hebben voor mij steeds dit onaangename, dat het paard hetwelk ééns voor is, in den regel voor blijft. Met evenveel genot zie ik de moeder voor den wagen en het veulen er achter gespannen: de togt gaat iets langzamer, maar de indruk is dezelfde. Geheel anders was de indruk dien men genoten zou hebben als men, in de jaren volgende op de aanstelling van den tweeden bode, de beide HENDRIKKEN op den weg tusschen G. en de stad had gadeslagen.

Het was geene bloot materiële harddraverij die zij hielden, maar een wedstrijd, die beider vindingrijkheid in hooge mate op de proef stelde. Geene week nadat de *looper* twee honden voor zijne kar had gezet, legde de *bode* den weg af met drie; de *looper* nam een ezel; de *bode* huurde een paard; de *looper* volgde dat voorbeeld en schafte een karretje aan, waarin hij één man kon medenemen; de *bode* maakte met een stalhouder akkoord voor een rijtuig. Zoo ging het ook met den prijs der boodschappen: naarmate hunne inrigtingen voortreffelijker werden, daalde en wijzigden zij hun commissie-loon, terwijl zij zoo beleefd en gediensig en voorkomend werden, dat men bijna verschooning vroeg voor de moeite, die men hun met boodschappen als anderzins aandeed. De goede bewoners van *G.* zagen den tijd reeds in het verschiet dat hunne gemeenschap met de stad kosteloos zou zijn.

Groote winsten schoten er intusschen voor de HENDRIKKEN niet over: de *looper* had al zijn liggend geld besteed en hypotheek op zijn huis en land genomen; de *bode* was hoe langer zoo dieper bij den Burgemeester in schuld geraakt, wiens eer echter niet gedoogde zijne proefneming op te geven. Ter liefde voor zijne beginselen wilde hij zich wel eenige opoffering getroosten. Dat die beginselen zegepraalden, lijdt geen twijfel: nooit bragt de *concurrentie* zoo veel voordeel aan de verbruikers, nooit minder aan de voortbrengers. Het *ideaal* der Staathuishoudkunde was bereikt, en ieder noemde *G.* als een dorp waar het licht der nieuwe leer in zijn vollen luister scheen. Ieder was met de zaak ingenomen, behalve de *bode* en de *looper*. Maar elk der twee rekende er op, dat zijn concurrent toch éénmaal moest bezwijken: dan zou hij de schade wel inhalen, en de inwoners van *G.* zouden duchtig voor de oekonomische proefneming bloeden.

Maar niet enkel als boden, ook als handelaars stuurden zij in hetzelfde vaarwater. Even als HENDRIK *de looper* had ook HENDRIK *de bode* een winkel van dagelijksche behoeften opgezet, en ook hierin wedijverden zij wie de dorpelingen het goedkoopst zou kunnen voorzien - beiden weder in afwachting dat de ander eerlang zijn winkel zou sluiten. Gelukkige HENDRIKKEN! voor u bestond er nog een eindpaal voor uwe concurrentie; terwijl de wedstrijd dien de shawls en hoeden en japonnen mijner aanstaande met die van hare vriendin-

nen voeren, wanhopend is en misschien eindeloos zal zijn.

En de *looper* en de *bode* draafden heen en weder en leverden slag op het veld der Staathuishoudkunde..... tot er geen steen meer hun eigendom was. De Predikant zag met bezorgdheid het eenmaal zoo welvarende gezin van HENDRIK hoe langer zoo meer achteruitgaan, en de Burgemeester erkende, schoon zwijgend, dat alle theorie overdreven kan worden. Hij leerde het met schade, en om zich voor schande te behoeden, trachtte hij eene vereeniging der concurrenten tot stand te brengen. De Predikant stond hem daarbij ter zijde, maar beider pogingen stuitten af op de onwrikbaarheid van HENDRIK *den looper*, die in zulk eene vereeniging niet alleen eene overwinning van zijn concurrent zag, daar hij dan met hem zou moeten deelen, maar ook het verlies van de kans om door diens val het verspeelde eenmaal terug te winnen. Hij weigerde dus halsstarrig, en dan kwam de liefde voor het systeem ook bij den Burgemeester weêr boven, die gewoonlijk eindigde met te zeggen: - Nu, wij zullen dan zien wie 't het langst volhoudt!

De Burgemeester zag dat evenwel niet, en niemand zag het; want een derde concurrent trad op, die beiden uit het veld joeg.

Wie herinnert zich niet die geheimzinnige, met zoo veel drukte en gewoel gepaard gaande werkzaamheden, die duizenden handen ten arbeid riepen en eene, door de zon geblakerde, bandelooze, maar krachtige menschen-massa op verschillende punten van ons Vaderland verzamelden, tot onder onverpoosden, gejaagden arbeid het werk tot stand kwam, dat nieuwe welvaart en voorspoed alom verspreiden zou: de spoorweg? Reeds maanden te voren hadden staken, met pijpenmanden in den top, de rigting verkondigd, en den ouden tot overdenkingen en gissingen aanleiding gegeven, de jongeren met hoop en ontzag vervuld. Ook het dorp G. had zulk eene mand op zijne grenzen zien zwiepen, en eindelijk, na talloze opnemingen, afbakeningen, onderhandelingen en overeenkomsten, was ook dáár de bruine menschenmassa aangekomen, en weldra zag men er den dijk en de grondslagen van het *station*, en toen de *rails* en het *station*-zelf, en eindelijk snorde; onder het eerbiedig en angstig toeschouwen van

duizenden bewoners van den omtrek, *de Arend* voorbij. De grond dreunde onder het gewigt zijner raderen, en het was voor de dorpelingen of ook hunne maatschappij tot op hare grondslagen dreunde. De wèlgelukte proefrid en de toekomst die hij opende, was het onderwerp van aller gesprekken. De Dominé herdacht haar in zijne predikatie; de notabelen voelden dat zij de stad genaderd waren, en weldra zouden ook hunne stads-bloedverwanten dat voordeel ondervinden. Thans werden zij nog slechts op hun dorp gehouden door den slechten toestand der wegen, de korte dagen, de kosten, en twintig andere hinderpalen, die nu waren ter zijde geworpen: niets belette hun meer om van tijd tot tijd de stedelingen eens te 'verrassen' en, door hunne overkomst, het gansche gezin uit zijne dagelijksche bezigheden te rukken. De fabrikanten uit de streek voorspelden zich grootere winsten; de Burgemeester hield eene rede in het *Nut*, waarin hij de toekomstige grootheid van G. profeteerde en zijne gemeente opriep om deel te nemen aan de wereld-concurrentie - en de gemeente dacht aan HENDRIK *den looper* en hield zich vooreerst bij hare marktschuitjes.

Maar, wat de spoorweg voor anderen was en worden zou, den meesten invloed oefende hij wel uit op *den looper* en *den bode*. Beider bestaan was verloren; de snelheid hunner paarden was een slakkengang bij die der locomotief; hunne krachten, die hun veroorloofden eenmaal daags de reis te maken, kinderspel in vergelijking van die onvermoeibare, reusachtige gevaarten, die vijfmaal daags levende en levenlooze voorwerpen in een oogwenk naar hunne bestemming voerden. Nu eerst zouden de inwoners van G. het weldadige der concurrentie ondervinden!

- En, Burgemeester! wat zal er thans van de boden worden? - vroeg de Predikant aan den Heer VAN ELDEN, terwijl zij eene maand na de inwijding de aankomst van den trein gadesloegen - zij hebben den laatsten tijd bijna niets meer te doen gehad.

- Wat er van hen worden zal? - herhaalde de Burgemeester peinzend, en het antwoord: '*landverhuizers*', lag hem op de lippen; maar hij gevoelde zelf al het wreede dat er in dat antwoord zou gelegen zijn. Na eene poos te hebben gezwegen, zeide hij: - 't Is zeker heel treurig voor die menschen,

maar het persoonlijk belang moet voor het algemeen belang wijken.

- In dit geval geef ik u volkomen gelijk; maar zou het niet mogelijk zijn, dat het persoonlijk belang van de twee boden zich in het algemeen belang oploste?

- Door hen beiden bij den spoorweg te plaatsen?

- Juist. Voor één zie ik er kans toe.

- Misschien zou ik er ook nog wel een kunnen helpen.

Weinige weken later hadden HENDRIK *de bode* en HENDRIK *de looper* beiden eene betrekking bij de Spoorweg-Maatschappij.

Eenigen tijd geleden kwam ik in mijne oude woonplaats, en besloot G. eens te bezoeken. De rijweg daarheen was nog dezelfde; de boomen waren even hoog en zwaar; het landschap was even schilderachtig. Maar ik zag diligences noch équipages, karren noch reiskoetsen, wandelaars noch boden. Die weg scheen mij de uitgedroogde bedding eener rivier toe, die hare golven elders henengestuwd heeft. De herberg tegenover de plek waar ik vroeger zoo dikwijls gespeeld had, was gesloopt. Jammer slechts dat ook het *debouché* van 'rood' en 'klare' niet gestopt was, maar die vloeiden nu elders in nog breeder stroomen. De tolgaarder had eene sinecure; alles was eenzaam, stil en verlaten. Ik wandelde voort en dacht aan vroeger jaren, en het beeld van HENDRIK *den looper* kwam mij weder voor den geest. Wat of er toch van hem geworden was? Hij moest nu goed in de vijftig zijn, en zeker zou het loopen hem minder vlug afgaan dan in den tijd dat hij mij op zijne kar zette. Zouden er nu andere knapen wezen, die hem opwachtten en naar de weinige diligences keken, of zou het jonge geslacht, dat met spoorwegen en met stoom groot gebragt is, geen gevoel hebben voor die middelen van vervoer uit den vóórtijd? Welligt spotte het met die logge, gele wagens, die in mij en mijne makkers zulke droombeelden hadden opgewekt, en wendde het onverschillig het oor af van den Conducteurshoren, om naar den schrillen toon der locomotief te luisteren, even als het zich afwendt van *Moeder De Gans* om in de *Kinder-Courant* nuttige uitspanning te zoeken.

O, ik benijd u, knapen en meisjes! uw mechaniek speelgoed niet, noch al dat voortreffelijke en volmaakte, dat de

voortgang der laatste jaren u heeft aangebragt. Ik benijd u de kennis niet van zoo veel, waarvan mij het bestaan niet bewust was, of dat ik slechts schemerachtig vermoedde. Ik geef toe dat gij verre het punt achter den rug hebt, dat uwe ouders op uw leeftijd hadden bereikt; maar er is zoo veel, dat gij in het ademloos voortjagen naauwelijks opmerkt, en waardoor zij zoo veel genoten hebben. Op u vooral heeft onze tijd zijn stempel gedrukt; opvoeding en onderwijs getuigen van den geest des voortgangs, en de concurrentie openbaart zich in wedstrijden en prijs-thema's. Het vaderland zal er zeker bekwamer en meer praktische mannen door krijgen, maar of gij er gelukkiger door zult zijn, betwijfel ik zeer.... Doch ik dwaal af.

Tegen den middag bereikte ik G. Wie zou er het vroegere G. in herkend hebben! Het stille landelijke dorp was een welvarend handelsplaatsje geworden. De Predikant had een Collega, en de dorpelingen ondervonden ook hier het weldadige der *concurrentie*: de Dominé besteedde meer zorg aan zijne preken, de kerk was voller, en de gemeente had meer afwisseling. De Burgemeester met zijn Raad, in welks verkiezing eveneens de *concurrentie* zichtbaar was, hield de vergaderingen in het openbaar, en alle leden van den Raad concurreerden naar de volksgunst. Groote winkels concurreerden met elkander in fraaiheid en in deugdelijkheid van waren. Kortom, overal was de concurrentie zichtbaar, en op geringen afstand van het dorp verhief zich de oorzaak dier omkeering van zaken, en prijkte het *stations*-gebouw luchtig en sierlijk als een buitenverblijfje, dat niets te maken had met de zwarte locomotieven en de drukte, die zij langs de gansche baan te weeg bragten.

Daarvóór stond HENDRIK in zijne uniform, met locomotieven op zijne knopen en een H.S.M. op zijne pet en hij sjouwde en draafde met een ijver die bewees dat hij nog niets van zijne oude krachten verloren had. Maar even als zijn vroeger fantastisch gewaad, dat hij als *looper* droeg, plaats gemaakt had voor maatschappij-kleêren, had hij ook in zijne vormen eenige verandering ondergaan. Hij was niet meer de spraakzame HENDRIK van voorheen, die zoo veel van kinderen hield en tegen ieder zoo vriendelijk was; hij had te veel te doen om beleefd te zijn: dat groote-heer-achtige, dat uitge-

breide ondernemingen tot zelfs in de kleinste onderdeelen aankleeft, was ook hem eigen geworden; kinderen liepen hem maar in den weg, en hij behoefde niemand te ontzien dan zijne *chefs*. Bovendien had de armoede, die hij een tijd lang geleden had, hem knorrig gemaakt, en hoewel even trouw en eerlijk en vlug als vroeger, was hij toch niet meer de oude HENDRIK.

Ik sprak hem aan en vertelde wie ik was, en toen kwam er, naar het scheen, weder iets van den voormaligen *looper* bij hem boven.

- Wel, wel! En heb ik u zoo dikwijls op mijne kar gezet! Nu, Mijnheer! daar is al heel wat gebeurd sedert dien tijd - we zijn er na aan toe geweest, door die gevloekte *concurrentie*, maar thans is het voorbij: de spoorweg heeft ons geholpen. - En nu vertelde HENDRIK mij in korte trekken zijn levensloop gedurende de laatste jaren, en eindigde met de verklaring: - Ziet ge: de spoorweg, dat is de ware concurrent: want die geeft zijnen concurrenten te eten.

- En wat zegt de Burgemeester er van?

- Hij heeft er vrede mede, Mijnheer! maar als er nu weêr een jonger Burgemeester komt met der tijd, dan zal die waarschijnlijk niet rusten vóór dat er een tweede spoorweg naast dezen ligt, die dan beiden misschien ook weêr wijken zullen voor iets anders: een spoorweg door de lucht misschien, of de hemel weet wát!

- Op die wijze zou alle concurrentie leiden tot monopolie.

- Juist, net, Mijnheer! - antwoordde HENDRIK, die wel niet begreep wat ik bedoelde, maar uit mijne woorden toch een ongunstig oordeel over de *concurrentie* afleidde.

Zou dat waar zijn? of was het een sophisme, en strekten HENDRIKS lotgevallen slechts om een sophisme te betoogen?

Een concurrent, die zijn' vroegere concurrenten te eten geeft, dat was een heerlijk denkbeeld en wel wenschelijk - maar is dat ook zoo geheel eene hersenschim? Wij gelooven het niet. De concurrentie toch moet leiden tot ontwikkeling en vermeerdering der welvaart van allen, en zoo voor het oogenblik de uit het veld geslagen concurrent er door lijdt, in andere opzigten zullen hij en de zijnen later het verlorene herwinnen. Maar onder *concurrentie* versta men niet die ellendige mededinging, die, wèlbeschouwd, niets anders is, dan onder de markt werken; dat afvangen van het nietigste voordeeltje door slechts even geoorloofde middelen; maar dien flinken loijalen strijd van wat waarachtig steiker en edeler en beter is, en zoo sterk en zoo edel en zoo goed, dat zelfs de overwonnene er op den langen duur bij wint. Geen werken met geleende krachten zoo als HENDRIK *de bode*, of met overspannen krachten zoo als *de looper*, maar door de kracht die men uit den aard der zaak bezit, zoo als de spoorweg, dat is de ware concurrentie. Zulk een concurrent in het veld te brengen, zal bloei en ontwikkeling aan de maatschappij schenken, en den waren vooruitgang bevorderen. In de HENDRIKKEN echter heb-

ben wij getracht eene schets te geven van de mededinging die wij dagelijks om ons heen zien, die den val der concurrenten moet ten gevolge hebben en slechts tijdelijk voordeel kan opleveren. Gelukkig nog, wanneer dat tijdelijk voordeel - dank zij de ware concurrentie! - gelijk hier, door een blijvend vervangen wordt, waardoor het den mededingerszelve welgaat. Want het doet ons genoeg ten slotte te kunnen mededeelen dat *de looper* weder langzamerhand in het bezit zijner vroegere welvaart kwam, en *de bode* buiten schulden geraakte, terwijl beider winkels knappe magazijnen zijn geworden die zich naar de prijzen in de stad regelen, en hunne gezinnen onder de burgerfamiliën plaats namen. Dank zij den concurrent, die hun beiden te eten gaf!

Lentezang.^(*)

KOOR.

Zingt vrolijk de lente, bewoners der velden,
 En schaart u in reijen op 't feest der Natuur!
 De zon doet haar stralen ons koestrend beschijnen;
 Zij heeft in haar loopbaan de Visschen verlaten,
 En nadert den Ram.
 Zingt vrolijk de lente, bewoners der steden,
 Verlaat uwe woning, viert met ons dit feest!
 Natuur is herboren, zij roept ons naar buiten,
 En opent haar schoot!
 Op, op dan ten reije, gij ouden en jongen,
 Gij, mannen en knapen, gij moeders en dochters,
 't Is 't feest der Natuur!

LANDBOUWERS.

Wij komen, wij komen! Wij brengen u hulde
 Met vrolijken geest,
 o Lieflijke lente! Gij roept ons tot arbeid,
 Gij staakt onze rust!
 Wij laten de woning aan vrouwen en kindren
 En spoeden ons heen.
 Hoe noodigt ons de akker, nog onlangs bevrozen,
 Te ontginnen zijn schoot!
 Wij scherpen de spaden, wij stellen het kouter
 En snellen naar 't veld.
 Dáár toeft ons de voorspoed; hij wenkt er ons lagchend
 En biedt ons genot.
 Ja, dankend en juichend begroeten u allen,
 Gij, lieflijke lente!
 De winter gaf stormen, maar dekte ook de velden
 Met koestrende sneeuw;
 Zij stoofde het aardrijk en maakte 't geschikter
 Tot wasdom en teelt.

(*) Uit de nalatenschap eens ontslapenen.

Wij toeven niet langer, maar snijden de voren
 En ploegen den grond.
 Wij strooijen de zaden, bedekken de voren,
 En staren omhoog.
 Dat ons dan Uw zegen, Algoeddoende Vader,
 Hier vruchten bereide!
 Gij wenkt, en de stormen en buijen bedaren,
 De winter verdwijnt;
 Gij wenkt, en 't gezaaide schiet nederwaarts wortel
 En vrucht naar omhoog;
 Gij wenkt, en geen leger vertreedt het gezaaide,
 Vernielt ons gewas!
 o Schenk ons Uw zegen, wij zullen U loven
 Met dankbaar gemoed.

KOOR.

Komt herwaarts, o vrouwen! vervangt onze klanken,
 En schaat u in reijen, ter viering van 't feest!
 Zingt vrolijk de gaven aan de aarde geschonken,
 De schoonheid der lente, die alles bezielt!
 VROUWEN.
 Wij komen! Met blijdschap ontgaan wij den drempel
 Van 't dompig verblijf.
 Hoe klapwiekt de zwaluw! Zij komt tot ons weder!
 Aan 't vreedzame dak
 Herbouwt zij het nestjen, opdat er heur jongen
 Het daglicht aanschouwen.
 Bodesse der lente! nu komt gij, en zoekt ons,
 En deelt onze spijze;
 Zoo blijft gij des zomers, maar gaat ons verlaten
 Als 't najaar verschijnt.
 Dus doet ook de steêdling; ook hij komt vol blijdschap
 Bij 't naadren der lente;
 Maar komen de buijen, de stormen, de vlagen,
 Dan trekt hij weêr heen,
 En slijt in de steden, bij valsche vermaken,
 Het wintergetij. -
 Gelukkig, wie vreedzaam in alle getijden
 Het goede geniet! -
 Daar stijgt reeds de leeuwrik en tjlpt zijne toonen
 De lente ter eer;
 Haast komt filomeel ook ons allen verblijden
 Met vrolijk gezang!
 Gevederde kooren, gij bouwt uwe nestjes
 In 't jeugdige loof;
 Uw liefkozerijen, uw spelen en dartlen
 Bevolken het woud! -
 Dra wiegen de zephirs de jeugdige takken
 Der slanke seringen;

Reeds oopen de knopjes het dradig omhulsel
 En 't bloempje verschijnt;
 In vloeiende paarden valt regen op bloesem
 En bloemen en gras;
 't Blinkt alles van weelde; 't leeft alles in blijdschap:
 Natuur is verjongd!

KOOR.

Ten reije, ten reije, gij maagden en knapen,
 Gij bruiġoms en bruiden, herhaalt ons gezang!
 De lente stemt alles tot kozen en kussen!
 De lente is gekomen; de liefde regeert!

JONGELINGEN EN MAAGDEN.

Wij komen ten dans, op de zachte tapijten
 Van 't jeugdige groen!
 Geen hoofsche gebaren verzellen die dansen
 Of schitterende praal;
 Geen prachtige zalen, of kunstvolle lichten
 Versieren ons feest!
 De ruischende veldpijp verzelt onze dansen
 Met vrolijk geluid;
 Ons licht is de zonne; Natuur is de feestzaal;
 De hemel ons dak!
 Wij zweven en draaijen niet kunstrijk en maatvol,
 Maar volgen Natuur;
 Wij minnen niet statig naar luim of naar voorschrift,
 Maar volgen ons hart!
 Zoo vindt ge ons, o lente! zoo zullen we ons paren;
 Reeds nadert de tijd,
 En keert gij dan weder, dan wiegen wij vrolijk
 Een kind op den schoot.
 Wij voeden 't met blijdschap, o lieflijke lente!
 En dragen 't u op.
 Dan danken wij juichend, voor 't lot ons beschoren,
 Den God van 't heelal.

KOOR.

En gij, lieve kindren! vervangt onze zangen!
 De lente is uw jaart, het beeld uwer jeugd!
 U voegt het vooral haar in zangen te prijzen;
 Verheft uwe stemmen op 't feest der Natuur!

KINDEREN.

Hoe, zouden wij allen niet lagchend en springend
 De lente begroeten?
 Wij hupplen naar buiten, en zien hoe de vogels
 In 't groen zich verlusten;
 Wij zien hoe de lammren de teedere grasjes
 Ten voedsel genieten;

Dáár zien wij de stallen voor 't eerst weêr ontsluiten
 Voor 't jeugdige vee,
 En juichen bij 't loeijen en draven der rundren
 Op 't mollige gras.
 Zijt welkom, gij bloempjes! gij, sieraad der lente,
 Gij geeft ons de vreugd!
 Wij zien 't madeliefje, de sleutelbloem prijken,
 De veldviool bloeit;
 Wij plukken die gretig, en vlechten ons tuiltjes
 Om 't jeugdige hoofd,
 Of strenglen die zamen tot kunstlooze kransen
 Met lover en kruid,
 En vlechten die kransen al zingend en dansend
 Der grijsheid ten tooi;
 Zoo kroont onze lente den winter des levens
 Bij vrolijk gejuich!

KOOR.

Verhaast uwe treden, gij, ouden en grijzen,
 En paart uwe zangen aan 't kinderlijk lied!
 De winter uws levens zij arm aan genoegten;
 De lente heft bliken en harten omhoog!

OUDE MANNEN EN VROUWEN.

Ja, dankende willen wij ouden nog, staamlend,
 De lente begroeten.
 Wij mogten zoo dikwijls het lentefeest viëren
 Met vrolijk gezang! -
 Reeds rusten bekenden, en magen en vrienden
 In 't zwijgende graf!
 Ons wordt het geschonken uw komst, lieve lente,
 Nog eenmaal te aanschouwen!
 Nog eenmaal verjongt gij de krachten der ouden
 En toont hun uw pracht!
 Ligt zijt gij de laatste, de laatste der lenten
 Die wij nog aanschouwen!
 Dán zinken wij neder, bij vrienden en magen,
 In 't zwijgende graf. -
 Maar eens, als de morgen des jongsten der dagen
 In 't Oosten verschijnt,
 Dán keeren de dooden, op 't spreken der Almagt,
 In 't leven terug.
 Zij stijgen ten hemel en leven verëngeld
 In eindloos geluk! -
 Dáár loeijen geen stormen, geen zonnebrand schroeit er,
 Geen winter verkleumt:
 Een eeuwigheid wacht ons, met bloemen en vruchten
 Van 't zaligst genot.
 Zoo geeft gij ons, lente, het beeld en den voorsmaak
 Der eindlooze toekomst!

Mengelwerk.

Andries Wilhelmus Jakobus Pretorius, de held van Zuid-Afrika.

Door G. Lauts.

Vele groote mannen munten uit in eene loopbaan of in een vak waartoe hunne opleiding hen niet bestemd had. De kiem lag wel in hunne borst, doch sluimerde, en zonder de omstandigheden welke juist geschikt waren om die kiem tot ontwikkeling, tot uitbotting, tot welige groeikracht te brengen, zouden zij als gewone menschen geleefd hebben en gestorven zijn, zonder dat de wereld iets van hen hadde geweten. Ook moeten wij vooronderstellen dat bij vele vernuften, kunstenaars en helden, de kiem, die in hunne borst is nedergelegd, niet door vruchtbaar makenden dauw is bevochtigd geworden, wanneer wij nagaan hoe er in tijden van omwenteling, beroering, of groote benaauwdheid mannen opstaan en zich ontwikkelen tot eene grootheid van ziel, die bewondering wekt, ofschoon zij nog kort te voren, naar al hun doen en laten, tot de zeer gewone menschen schenen te behooren, en mannen waren op wier lijksteen men meende na hunnen dood niets anders te zullen kunnen schrijven, dan: hij werd geboren, nam eene vrouw, verwekte kinderen, en stierf. Heeft niet de *Fransche* Omwenteling van 1789 in dier voege een groot aantal oorlogshelden en staatsmannen gevormd, die zonder deze hevige beroering niets anders zouden geworden of gebleven zijn dan eenvoudige handwerkers; geringe, onopgemerkte burgers? Heeft niet de *Hongaarsche* Revolutie van 1848 uit een weinigbeduidenden schoolmeester den uitstekenden krijgskundige en veldheer ten voorschijn geroepen, die thans aan de oevers van den *Donau*, tegenover de *Russische* heirmagt, over de *Turksche* troepen het bevel voert?

Even zoo is door de omstandigheden de held van *Zuid-Afrika* geworden: ANDRIES WILHELMUS JAKOBUS PRETORIUS, geboren in het jaar 1799, uit ouders van *Nederlandschen* oorsprong, in het oostelijke district van het toenmaals uitgebreide Landschap *Graaff-Reynet*. Het strekte zich destijds uit langs de zuidelijke boorden van de *Groote Visch-rivier*, thans bekend als de Provinciën *Somerset* en *Albany*. Naar mate van zijne grootte weinig bevolkt zijnde, werd het bijna uitsluitend door vee-, inzonderheid schapen-boeren bewoond, die, wijl zij, nu en dan, met de roofzuchtige *Kaffers*, *Grika's* of *Boschjesmannen* op vijandige wijze in aanraking kwamen, meer krijgshaftig en onrustig genoemd werden, dan de kolonisten in de andere gedeelten der volkplanting. - Toen de jonge PRETORIUS van het schoolonderwijs gebruik kon maken, was het in die afgelegen streken nog zeer onvolkomen, en de kundigheden van lezen, schrijven en rekenen welke hij opdeed, waren gering. Ook het godsdienstig onderwijs dat hem ten deele viel, was van weinig beteekenis, dewijl eerst weinig jaren vóór zijne geboorte de hoofdplaats van het Gewest *Graaff-Reynet* de standplaats van een Predikant was geworden. De huiselijke opvoeding welke hij genoot, vergoedde dat gemis echter ruimschoots.

Als veeboer was PRETORIUS veel in de open lucht, en als jager van het veelvuldige tafelwild, en niet minder menigvuldig schadelijk of verscheurend gedierte, verkreeg hij groote ligchaamskrachten en onverschrokkenheid, en werd een man van een indrukwekkend en ontzaginboezemend voorkomen, die daarenboven welbespraaktheid bezat. Weldra was hij onder de zijnen bekend als een afgerigt schutter, die den roofzieken *Boschjesman* en *Kaffer* een vreeselijk tegenstander werd. Gehuwd sedert zijn negentiende jaar met CHRISTINA DE WIT, die, even als hij, tot den fatsoenlijken burgerstand behoorde, had hij weldra een huisgezin van acht kinderen, waaronder drie zoons, rondom zich. Vlijtig en arbeidzaam, tevens begaafd met een helder oordeel en schrander doorzicht, werd zijne welvaart en te gelijk zijn invloed onder zijne landgenooten van dag tot dag grooter.

Het *Britsch* Koloniaal Bestuur vervreemde dagelijks meer en meer de *Hollandsche* kolonisten van zich, door partijdigheid voor de inlandsche volkstammen, vooral door de intrek-

king der *vagrant-act*, ten gevolge waarvan de *Hottentotten* - herders, veehoeders en voerlieden der boeren - hunne meesters verlieten en òf naar de zendings-staties zich begaven, waar zij niets behoeften te doen, òf werkeloos door de Kolonie rondzwierven, en veeltijds van veeroof leefden. De émancipatie der slaven ontnam den Boeren hunne arbeiders en werklieden, en de bij Parlements-acte van 28 Augustus 1833 toegestane schadeloosstelling was veel te gering om het geldelijk verlies goed te maken. - De landeigenaars en veehouders zonder herders, zonder arbeiders zijnde, viel het den *Kaffers* gemakkelijk het onbewaakte vee te rooven, of den oogst weg te halen; daarmede vaak niet tevreden, plunderden zij de woningen, of staken die zelfs in brand. In 1833 en 1834 roofden zij uit de oostelijke en noord-oostelijke grens-districten meer dan honderd-duizend runderen, en niet verre van het dubbele getal schapen, zonder de honderden huizen te rekenen die geplunderd werden. Als de eerste oorzaak van al die ellende werd het *Kaapsch* Gouvernement beschouwd, aan welks regtstreekschen invloed men begreep zich te moeten onttrekken. Aan den Luitenant-Gouverneur der oostelijke Landschappen wendden de Boeren zich met de vrage: of er eenige beletselen bestonden tegen het verlaten der Kolonie en het verkoopen hunner eigendommen? Een voldoende antwoord hebbende ontvangen, verlieten reeds op het einde van 1834 eenige Boeren de *Kaap-Kolonie* en trokken de wildernissen in. Zij werden eerlang door anderen gevolgd. Deze betrekkelijk kleine benden wekten de begeerlijkheid der *Kaffers* op, die de landverhuizers overvielen, alle blanken die zij meester werden vermoordden, en het vee als buit wegvoerden. Nieuwe hoopen landverhuizers volgden op deze, doch talrijker en beter op hunne hoede. PIETER RETIEF, GERHARDUS MARTINUS MARITZ en HENDRIK POTGIETER, als aanvoerders of kommandanten van karavanen, trokken over de *Oranje-rivier*. De laatste werd als vrijwilliger door PRETORIUS vergezeld, die, in de verschillende gevechten tegen de *Kaffers*, door zijne wijze raadgevingen, zijne tegenwoordigheid van geest en behoedzaamheid, toonde tot aanvoerder te zijn geschapen in deze landen vol bergen, bergkloven en bosschen van mimosa's en kreupelhout: - streken bevolkt door bloedgierige en verra-

derlijke *Kaffer*-hoofden, even onmenselijk in hun woeden als de leeuwen en tijgers.

PRETORIUS, bij wien de zucht was levendig geworden om zich te onttrekken aan het Bestuur, dat zich aan onregtvaardigheid en willekeur jegens den *Hollandschen* kolonist schuldig maakte, ging, in het jaar 1836, in gezelschap van eenige mannen even onversaagd en even ontevreden over de *Engelschen* als hij-zelf was, een binnenlandschen togt doen, om zich eene geschikte woonplaats te zoeken. Het land aan de overzijde van het *Kwatlamba*- of *Drakengebergte* als vruchtbaar hebbende hooren roemen, rigtten zij daarheen hun togt. Hadden die reisgenooten ten westen van dat gebergte de bloedige sporen gevonden van de verwoestingen door MASELIKATSE aangerigt, zoo te regt door RETIEF gestraft; aan de overzijde van dat gebergte daalden zij van lieverlede in eene vruchtbare en waterrijke vlakte, alwaar DINGAAN, in zijn dolzinnig woeden, de velden met menschenbeenderen had bezaaid, en de overgeblevenen der vernielde stammen, door angst en ontberingen van allerlei aard uitgeput, een ellendig leven omsleepten.

Die mannen kwamen te huis, met grooten lof gewagende van het vruchtbare land van *Natal*. Zij waren evenwel besluiteloos en aarzelende om hunne goede woningen, met schuren en veekralen, om hunne bouw- en weilanden te verlaten, en zich met hunne huisgezinnen en talrijke kudde aan eene langzame en bezwarende reize door dorre wildernissen over te geven. Men bleef derhalve nog in de Kolonie.

Op het einde van 1837 had zich RETIEF, vergezeld van een aantal landgenooten - met medeweten en goedvinden van DINGAAN, Opperhoofd der *Zoela-Kaffers* - omstreeks *Port-Natal* gevestigd. Die landverhuizers kwamen den *Zoela*-Vorst tegen een ander *Kaffer*-Vorst, SINKONJELLA, te hulp. De eerste, daarover uitermate voldaan, stond aan de *Hollandsche* Boeren, op den 4^{den} Februarij 1838, de geheele landstreek af van de *Toegala-rivier* tot aan de rivier *Omsimrobo*. Vol vertrouwen, van wege de dienst zoo kortelings door hen aan de *Zoela's* bewezen, en zich overtuigd houdende van 's Vorsten welwillendheid, vergaten de *Kaapsche* émigranten hunne gewone voorzigtigheid. De bloeddorstige *Kaffer*-tiran zocht met verraad zijne edelmoedige gasten meester te worden, hetgeen hem gelukte toen zij, niets kwaads vermoedende, te *Onkonkinglove*,

zijne hoofdplaats, van hem afscheid zouden nemen, om naar hunne legerplaats terug te keeren. Zij werden vermoord. Ook hunne legerplaats, waar de vrouwen en kinderen waren achtergelaten, werd overvallen en uitgemoord. Ruim 400 blanken, mannen, vrouwen en kinderen, alsmede 150 inlandsche volgelingen, werden op de barbaarschste wijze om het leven gebracht.

Toen die gruweldaad ter kennis van PRETORIUS kwam, besloot hij zijnen landgenooten in *Natal* ter hulp te snellen, wraak op den bloedhond te nemen, en zich voor goed in dat landschap te vestigen. Van een groot getal naburige vrienden vergezeld, en door hen tot Hoofd-Kommandant gekozen, verliet PRETORIUS met eene groote karavane, even als vroeger de Israëlieten *Egypte* hadden verlaten, zoo als hij het noemde, het land der dienstbaarheid. Hij trok over de *Oranje-rivier* noord-oostwaarts, in het ruwe jaargetijde van den *Kaapschen* winter. Traag ging de togt met dien langen sleep van wagens, door twaalf en meer ossen getrokken, en met wijd verspreide kudden vee, te traag voor de mannen die hunne landgenooten wenschten ter hulp te komen. In eene grasrijke vlakte aan de *Modder-rivier* werden de tenten opgezet; de vrouwen en kinderen met de kudden bleven achter, onder de hoede van eenige weinige mannen. Van de overigen vergezeld, spoedde zich PRETORIUS voorwaarts over het *Drakenberge*, en waar hij landgenooten ontmoette, sloten de weerbare mannen zich aan. Den 2^{den} December 1838 kwamen de gewapende Boeren in het land van DINGAAN, vol verlangen om den wreedaard te tuchtigen, en het geroofde vee te hernemen. In vijf afdeelingen gesplitst, was de dappere hoop 460 man sterk; maar 't geen vooral hunne kracht uitmaakte, was, dat zij op den Almagtige hunne hoop bouwden, zoo als PRETORIUS, zijne vrienden toesprekende, zeide:

Wie op den goeden God vertrouwt,
Heeft zeker op geen zand gebouwd.

Deze bemoediging kwam geenszins te onpas, want den 15^{den} December kregen zij den vijand in het gezigt, die, duizenden sterk, eene gunstige stelling ingenomen had. PRETORIUS-zelf die stelling verkend hebbende, dacht den volgen-

den dag, Zondag, rustdag te houden. Een kamp werd gevormd, dat wil zeggen: een wagenburg gemaakt; daarbinnen werden de paarden en het slagvee met de menschen geplaatst, en goede wacht werd gehouden, om niet overvallen te worden. De *Zoela's*, op hunne groote overmagt vertrouwende, omsingelden de legerplaats met het aanbreken van den 16^{den}, en vielen van alle kanten met veel woede aan. Ofschoon door het wèlgerigte geweervuur, en de vier ligte stukjes geschut welke de Boeren bij zich hadden, teruggedreven, werd de aanval telkens herhaald, en door het steeds aanrukken van versch volk aan den gang gehouden. Nadat het gevecht ruim twee uren geduurd had, scheen de vijand tot wankelen te zijn gebragt. De wagenburg werd nu geopend, en PRETORIUS, aan het hoofd van ongeveer 200 man, deed een hevigen uitval. Toen stoof de vijand op de vlugt. In de vervolging geraakte de Kommandant met een *Kaffer* handgemeen en aan het worstelen; in de linkerhand door eene werpschicht gewond, zoude hem dat welligt het leven gekost hebben, ware niet een ander toegeschoten die den *Kaffer* doorstak. - Hoe ongeloofelijk het schijnen moge, toch was geen der Boeren gesneuveld, en, PRETORIUS medegerekend, waren er slechts drie gewonden, terwijl het getal dooden door de *Zoela-Kaffers* achtergelaten, meer dan 3000 bedroeg^(*). Nu trokken de overwinnaars, zonder veel bemoeijelijkt te worden, naar DINGAANS hoofdplaats op. Den 22sten December, in het gezigt genaderd van de plaats waar RETIEF en zijne vrienden met zoo groote barbaarschheid waren geofferd, vond PRETORIUS de hoofdplaats in een puinhoop veranderd, dewijl de Vorstzelve zijne woningen had in brand gestoken. - Nog verder werd de vijand achtervolgd, die eindelijk stand hield op een gunstig door klippen en enge kloven omringd terrein. Met onverschrokkenheid aangevallen door de émigranten, verdedigden zich de *Kaffers* hardnekkig. Het gevecht duurde wel vijf uren, zonder dat het gelukte den vijand uit zijne stelling te verdrijven. Aan de zijde der blanken vielen zes man, en eenigen werden gekwetst; aan de zijde der *Zoela's* bedroeg

(*) Wij volgen hier het verslag van PRETORIUS-zelf. Andere berigten spreken van het sneuvelen van drie of vier blanken en evenveel gewonden, en van het sneuvelen van meer dan 6000 *Kaffers*.

het verlies vele honderden; sommigen begrooten het op ruim duizend man. Daarop werden eenige *patrouilles* uitgezonden om het vijandelijke land te doorkruisen. Waar de *Kaffers* zich vertoonden kwam het hun duur te staan. Omstreeks het midden van Januarij 1839 nam de Hoofd-Kommandant den terugtogt aan. Van nu af was zijn naam gevreesd onder de *Kaffers*, want DINGAAN, tot daartoe onverwinnelijk, was door hem gekastijd, en op de vlugt gedreven.

PRETORIUS haastte zich terug naar de zijnen aan de *Modder-rivier*, trok met hen het *Kwatlamba-gebergte* over, daalde in de vlakke neder, en vestigde zich met zijne bereids volwassene zonen omstreeks de *Omgenie-rivier*.

Omtrent het midden van Maart 1839 zond DINGAAN vier Opperhoofden van zijnen stam, ten einde vrede te verwerven. Eerlang sloten de landverhuizers eene nieuwe overeenkomst met hem. De *Toegala-rivier* werd als grensscheiding erkend, die van geen van beide zijden op doodstraffe mogt overschreden worden. Het vee, de wagens, de wapenen, kortom alles wat door de *Zoela's* geroofd was, moest binnen een bepaalden tijd worden teruggegeven. Op die voorwaarden werd den 13^{den} Mei eene nieuwe overeenkomst gesloten, en deze door den *Zoela-Vorst*, ofschoon maar schoorvoetend en gebrekkig, nageleefd. Het werd zelfs noodzakelijk bevonden dat PRETORIUS, hoewel met eene geringe magt, tot aan de *Toegalarivier* oprukte, om DINGAAN aan de vervulling der overeenkomst te herinneren. Wilde men geen nieuwen oorlog, dan moest men zich vergenoegen met hetgeen door dat Opperhoofd, van tijd tot tijd, werd geleverd, en daar aan vrede de voorkeur werd gegeven, trok de Kommandant-Generaal terug. Men was nogtans op zijne hoede, en vele Boeren bleven in tenten gelegd, ten deele ook dewijl de Gouverneur der *Kaap-Kolonie*, bij Proclamatie van den 14^{den} November 1838, tegenover de uitgewekenen eene vijandige houding had aangenomen. Bijzonderheden niet in regtstreeksch verband met PRETORIUS staande, gaan wij hier voorbij.

De *Zoela-Vorst* wrokte intusschen over de ondergane vernedering, en vierde zijne wreedheid tegen eigen onderdanen den teugel; onder anderen tegen zijnen broeder PANDA, ook wel OMPANDA genoemd. Deze nam, met eenige duizenden *Kaffers*, mannen, vrouwen en kinderen, en hunne kudde, de wijk over de

Toegala, gaf daarvan kennis aan het Bewind der Republiek, en verzocht om de bescherming der blanken. Dezen, vreezende dat alles slechts eene list van DINGAAN ware, namen maatregelen om niet overvallen te worden. Spoedig echter werden de Boeren overtuigd dat PANDA werkelijk als vlugteling hunne bescherming zocht. Onder de leiding van S. VAN BREDA werd eene onderhandeling met hem aangevangen, en hij voorloopig erkend als Regerend Prins van de geëmigreerde *Zoela's*. Dien ten gevolge werd eerlang een nieuwe oorlog tegen Vorst DINGAAN onvermijdelijk.

De Volksraad besloot daartoe op den 4^{den} Januarij 1840, en benoemde PRETORIUS tot Hoofd-Kommandant voor den veldtogt. Als oorzaak van dien oorlog werd opgegeven: dat de *Kaffer*-Vorst omtrent de vervulling der voorwaarden van het verdrag op den 13^{den} Mei 1839 gesloten, in gebreke was gebleven. Nog 40,000 stuks vee werden hem afgeëischt. Op den 18^{den} Januarij werden 335 strijders te paard gemonsterd, doch dit getal ongenoegzaam geoordeeld. Intusschen maakte PRETORIUS de noodige beschikkingen voor orde en samenwerking, wyl men eensdeels eenen talrijken vijand te gemoet trok, en anderdeels door inlanders behorende tot dezelfde Natie als de vijanden, zou ondersteund worden. Met omstreeks 400 dappere mannen viel hij in het *Zoela*-gebied, PANDA en eenige andere Hoofden met talrijke benden *Kaffers* vooruit zendende, om de magt van DINGAAN te overvleugelen. *Patrouilles* werden steeds door den Opperbevelhebber in verschillende rigtingen gezonden, en de geheele magt trok met spoed voorwaarts. Den 29sten Januarij bereikte PRETORIUS de vlakte waar hij, op den 16^{den} December 1838, het leger van DINGAAN tot de vlugt had genoodzaakt.

PANDA bevond zich steeds in de nabijheid van den Hoofd-Kommandant, en zond van daar zijne bevelen aan zijne manschappen. - Om door het straffen van verraderij de daartoe geneigde *Kaffers* in toom te houden, werden twee aanvoerders, na volledige bekentenis, ter dood gebragt. Ook onder de blanken was somwijlen gestrengheid noodig tot handhaving van de krijgstucht, en om gegevene bevelen behoorlijk te doen eerbiedigen. Het was onder anderen verboden sterke dranken in het leger te verkoopen, en daartegen gehan-

deld zijnde, deed de Hoofd-Kommandant de tappen uit al de vaten slaan, en den schuldige weggagen^(*).

Ten gevolge der verstandige maatregelen van PRETORIUS waren het steeds de *Kaffers* van PANDA die met de benden van DINGAAN slaags geraakten, dezen vaak groote verliezen deden lijden, en eindelijk voor zich uitdreven. De hoofdmagt der blanken volgde hen echter als op de hielen, gereed om te handelen. - Op den 5^{den} Februarij togen, met eenig licht geschut, onder aanvoering van den Opperbevelhebber-zelf, 250 blanken op verkenning uit, ten einde den *Zoela*-Vorst te onderscheppen, en aan den oorlog zoo mogelijk een einde te maken. Het bleef bij schermutselingen tegen afgedwaalde of op zich-zelve staande kleine benden, maar op den 8sten Februarij was men reeds de noordelijke grenzen van het *Zoela*-gebied overgetrokken, terwijl, naar het scheen, DINGAAN hun eenige dagen vooruit was. Men keerde daarop naar het *Zoela*-gebied terug. Nu werd PANDA, ten aanhoore van een aantal *Kaffer*-Hoofden, de Kommandanten der Boeren en andere voorname mannen tegenwoordig zijnde, door den Hoofd-Kommandant als Koning en Opperhoofd der *Zoela-Kaffers*, van wege den Volksraad der *Zuid-Afrikaansche* Republiek, benoemd en bevestigd. PRETORIUS bleef niet in gebreke openlijk te erkennen dat zijne landgenooten in deze overwinning niets anders waren dan werktuigen in de hand van God, die van hen gebruik had gemaakt om onbeschrijfelijke gruweldaden en moorden te doen ophouden, en PANDA en diens volk van de tirannij van DINGAAN te verlossen. - PANDA betuigde zijne erkentenis aan de Republiek, beschouwde zich als haren vassal, en verklaarde bovendien aan PRETORIUS op het plegtigst: dat hij, overtuigd zijne verheffing voornamelijk aan den Hoofd-Kommandant verschuldigd te zijn, steeds dezen en zijne kinderen als heeren en meesters zou blijven beschouwen. - Het is niet te veel gezegd als men beweert dat alleen de stem van PRETORIUS later voldoende zou zijn geweest om PANDA met duizenden strijders in het veld te brengen.

Op den 14^{den} Februarij 1840 vaardigde de Opperbevelhebber

(*) Deze persoon, LINGENFELDER geheeten, in zijn schandelijk winstbejag op die wijze gestuit, ging vervolgens naar de *Kaap-Kolonie* en verspreidde aldaar allerlei lasteringen tegen de Boeren.

eene proclamatie uit, houdende: dat, van wege de kosten voor dezen veldtogt gemaakt, waaromtrent geene andere vergoeding was te verkrijgen, de landstreek tusschen de *Toegala-rivier* en de *Omfiloos Omjaina*, de *Sint-Lucia-baai* er in begrepen, bij het gebied der Republiek werd ingelijfd, zoodat haar gebied zich voortaan uitstrekken zou van de *Omsimrobo* of *Sint-Jans-rivier* tot aan de *Omfiloos* of *Zwarte rivier*. - Het gebied benoorden de *Toegala* werd echter aan PANDA en de zijnen ter bewoning gelaten.

De zegevierende krijgsmagt bereikte den 24sten Februarij op nieuw de oevers van de *Toegala*, en daarmede was de veldtogt afgelopen. De uitstekende bekwaamheid van PRETORIUS als Veldheer was op eene schitterende wijze op nieuw gebleken. De Vorst, nog naauwelijks twee jaren te voren zoo magtig dat alles voor hem sidderde; die, even als SCHAKA, steeds overwinnaar was geweest, en door zijne bloeddorstige wreedheid ten geesel had gestrekt niet enkel van naburen, maar ook van eigen onderdanen - die Vorst was uit zijn gebied verdreven, en zwierf als vlugteling in holen en bergkloven rond. Deze uitkomst was verkregen door een hoopjen van 400 Boeren, die de *Kaap-Kolonie* hadden verlaten, om onder eigen wet te leven; die uitkomst was verkregen ten koste van het leven van slechts enkelen dier dapperen, daar de bekwaamheid van den Bevelhebber het zoodanig had weten aan te leggen, dat de inlander-zelf, door de blanken gerugsteund, de magt van den dwingeland had gefnuikt en vernietigd. Zoo was PRETORIUS de held geworden van *Zuid-Afrika*. En *Kaffers*, en blanken, zelfs de wangunstige *Engelschen* vereerden hem als een uitstekend Veldheer, die van menschen en zaken op buitengewone wijze had weten partij te trekken.

Ofschoon in den zomertijd, hadden de dappere landverhuizers, gedurende dien veldtogt, veel van regens, in die streken inzonderheid nadeelig voor den mensch, te lijden gehad; bij den terugtogt ging het overtrekken der hoog opgezwollen rivieren van groote moeilijkheden vergezeld, vooral voor de groote, logge ossenwagens. - Ook had men op weg veel paarden door ziekte en ongemak verloren. - Maar meer dan 30,000 beesten bragt men mede, die uitgedeeld werden aan hen die door de roofzucht van DINGAAN het meest geleden hadden. - Onder de Opperhoofden van PANDA had NONKLAAS

zich, door zijn ijver en onverschrokkenheid, verdienstelijk gemaakt. Een ander Opperhoofd, SAPOEJA, nog rusteloozer in het vervolgen van den vogelvrij verklaarden woestaard, bereikte hem eindelijk den 15^{den} Maart, en doodde hem. Niet enkel voor PANDA, ook voor het Gemeenebest was dit ongetwijfeld eene heugelijke gebeurtenis.

Reeds hebben wij gezien hoe godsvrucht in het hart van PRETORIUS zetelde. Zoo immer mogelijk, werd de Zondag gedurende den veldtogt steeds plegtig gevierd, en P.H. ZIETSMAN, die als krijgs-Secretaris den veldtogt bijwoonde, geeft het volgende getuigenis: 'Onze geëerde Hoofd-Kommandant houdt zich dikwijls, in publieke bijeenkomsten, in het leger bezig bij zijne Veld-Kommandanten en Veld-Kornetten aan te dringen, om den jongelingen onder hun gebied [bevel] in te boezemen, dat onze overwinning over onze ontelbare vijanden niet alleen aan onze dapperheid kan worden toegeschreven, maar dat wij den barmhartigen God, den Vader des Heelals, en den regtvaardigen Regter over Koningen en Volken, alleen den lof van onze overwinningen moeten toekennen; terwijl het voor ons, zonder zijne Goddelijke hulp, onmogelijk zoude zijn over dit magtig volk in overwinning te kunnen triomferen.'

De Hoofd-Kommandant trad terug in het gewone leven; hij werd wederom landbouwer en veeboer, en verheugde zich in het bezit van zijne eigene welvaart, en die van zijne kinderen en van zijne landgenooten. De dagelijks aanwassende welvaart zou echter niet lang duren. *Groot-Brittanje* waagde, met schroomelijke willekeur en schaamteloze overtreding van het meest onvervreemdbare menschenregt, te beweren: dat de *Kaapsche* landverhuizers die, met de toestemming van het Bewind, de Kolonie hadden verlaten, zich-zelfen een bestuur hadden gegeven en een onafhankelijk gebied hadden verworven, evenwel *Britsche* onderdanen waren gebleven, en dat de bodem, met hun bloed gedrenkt, als *Britsch* domein moest worden beschouwd. - Het is alhier niet noodig te herinneren de Dag-order van den 26sten Januarij 1842, door PRETORIUS op last van den Volksraad uitgevaardigd, tot oproeping zijner broederen, noch de uitvoerige verantwoording uitgegaan van den Volksraad onder dagteekening van den 21sten Februarij 1842. Dit alles zoude ons te verre leiden. Ook

waren alle vertogen tegen het overmagtige en in dezen verwaten *Groot-Brittanje* vruchteloos.

Gewapend verzet tegen *Engeland* werd door de meesten afgekeurd. Met den aanvang van 1843 begon men dit nieuwe vaderland, dat men aan eigen moed te danken had, te verlaten. Op nieuw toog men de wildernissen in, steeds door anderen in grooten getale gevolgd; en de verkeerde maatregelen door de *Engelschen* genomen, bragten eerlang de ontvolking van *Natalia* te weeg. - Had echter PRETORIUS behoord onder hen die eerst later de *Kaap-Kolonie* hadden verlaten, hij behoorde evenzeer onder die émigranten welke hoopten dat *Engeland* in de bezitneming van hun gewest met wijsheid, althans met omzigtigheid zoude handelen en ten minste verkregen regten, ten aanzien van grondstukken door den wettigen Souverein uitgedeeld tot voorbouwland en weiden, zou eerbiedigen. Dit was evenwel zoo niet. Na gedurende twee jaren de bewoners in onzekerheid omtrent den eigendom hunner bezittingen te hebben gelaten, en hen aan regeringloosheid te hebben prijs gegeven, kwamen er op het einde van 1845 de Luitenant-Gouverneur WEST, en de Opperregter CLOETE (deze een inboorling van de *Kaap-Kolonie*); doch desniettemin was de hoop op verbetering van den toestand der achtergeblevene émigranten ijdel. De ernstige raadgevingen van PRETORIUS, ten aanzien van de wijze hoe te handelen, om de nog aanwezige *Hollandsche* Boeren in *Natalia* te behouden, werden in den wind geslagen. Willekeur volgde op willekeur; daarbij was niet het geringste waarover men zich te beklagen had, dat het den *Kaffers* vergund werd in *Natalia* te wonen, en dat men hun, te midden der blanke bevolking, landerijen ter bewoning toebedeelde, welke door het Gouvernement wederregtelijk den Boeren werden ontnomen. Op die wijze kwamen er duizenden *Kaffers* in het land, en het rooven van wolven, runderen en paarden had op schroomelijke wijze plaats. Het herkrijgen van het geroofde viel niet gemakkelijk, dewijl men van Gouvernementswege niet behoorlijk werd ondersteund. Zelfs stelden zoodanige pogingen de Boeren aan de wraak der *Kaffers* bloot. Dien ten gevolge werden schuren, gevuld met granen of anderen voorraad, in brand gestoken of leêg geroofd. Ook erger gebeurde vaak: menig landheer, die naar zijnen oogst of zijne kudde ging zien,

kwam tot de zijnen niet terug, maar werd na lang zoeken, hier of daar, door een verraderlijk schot vermoord gevonden. Genoegzaam ieder *Kaffer* was nu in het bezit van schietgeweer, door de winzucht der *Engelschen* aan die verraders geleverd.

Zoodanig een toestand was onhoudbaar. De wanhoop maakte zich van de *Hollandsche* Boeren meester. Zij zagen op tot PRETORIUS om hulp. Doch zijn toestand was niet beter dan de hunne. Reeds in het midden van 1846 had hij een nadrukkelijk verzoeken deswege aan den Luitenant-Gouverneur ingezonden. Het mogt niet helpen. - Den émigranten schoot niets over dan hunne hoeven te verlaten. De moeilijke ontginning was te vergeefs geweest, het planten van boomgaarden, het bouwen van schuren en woningen, was arbeid en kosten weggeworpen. Er waren er, zoo als PRETORIUS, die vele duizenden gulden aan dat alles hadden te koste gelegd. Verkoopen vermogt men zijne bezittingen niet; ook, al ware dit anders geweest: men kon ze niet verkoopen, - want er bleven geene koopers over. Alles moest verlaten worden. Was het te verwonderen dat de wanhoop zich van hen meester maakte! Men was tot vertrek gereed; doch eene uiterste poging kon nog gewaagd worden.

De Gouverneur der *Kaap-Kolonie* en Commissaris-Generaal van Hare Majesteit, Sir HENRY POTTINGER, bevond zich te *Grahamstad*. Daarheen begaf zich PRETORIUS, in het begin van October 1847, als gemagtigde van meer dan honderd huisvaders. Hij, de Hoofd-Kommandant, wiens naam nog altijd de *Kaffers* met vrees vervulde, verzocht schriftelijk om een mondgesprek, ten einde den Commissaris bekend te maken met de bezwaren der *Hollandsche* Boeren, die omstreeks *Pieter-Maritzburg* en verderop gevestigd, in wanhoop verkeerden, maar nog hulpe konden erlangen van den Oppergebieder in *Zuid-Afrika*. - Zou men het kunnen gelooven: de laatlustigheid van POTTINGER was zoo groot, zoo onvergeeflijk, dat PRETORIUS acht dagen te vergeefs te *Grahamstad* op antwoord wachtte! Welke vreeselijke verantwoording laadde deze magthebbende door eene zoo schandelijke handelwijze op zich!

Onder dagteekening van den 16^{den} October 1847 maakte de voormalige Hoofd-Kommandant zijne klage openbaar. Men moet zich verwonderen, dat die Memorie van bezwaren in zoo

nederige, ofschoon dan tevens nadrukvolle taal was vervat. 'O hoe grievend' - zegt PRETORIUS onder anderen - 'O hoe grievend is het niet voor ons allen, genoodzaakt te zijn onze gemakkelijke woningen te verlaten, met onze vrouwen en kinderen ons wederom in de woestijn te werpen, en tegen het gure weder eene schuilplaats achter het bosch te zoeken. Het lijden dat daaruit moet ontstaan, is hartverscheurend.' - Maar ook die poging bleef zonder eenige uitwerking.

PRETORIUS en zijne vrienden verlieten met een gebroken hart *Natalia*. Zij trokken over het *Drakenberge* naar de omstreken van de *Vet-rivier*, en verder noordwaarts tot over de *Vaal-rivier*. In de zuidelijke streken, waarhenen zij trokken, vonden de tegen het *Britsch* Bewind natuurlijk hoogst verbitterde émigranten hunnen landgenoot JAN KOK, die, met de aldaar bereids gevestigde Boeren, zich zeer te beklagen had over den *Britschen* Agent in die landstreek, Majoor WARDEN^(*). De beiderzijdsche grieven bragten eerlang eene eensgezindheid te weeg, die het voornemen deed rijpen om de *Engelschen* het gebied bewesten het *Drakenberge* en benoorden de *Oranje-rivier* zoo mogelijk goedschiks te doen ontruimen. Dat PRETORIUS op nieuw werd verzocht zich als Kommandant-Generaal aan het hoofd te plaatsen, sprak van zelf.

Men vergisse zich echter niet. Het gold hier geen weêrstand tegen *Groot-Brittanje*; maar men verlangde slechts om de *Engelsche* politieke Agenten bij de *Grika's* of *Basterd-Hottentotten* en bij het *Basjoeta*-Opperhoofd MOSHESH, naar de Kolonie te doen terugkeeren. Zij toch handelden uiterst partijdig ten voordeele der inlanders en ten nadeele der blanken; daaruit ontstond bij de Boeren de vrees om met het Koloniaal Bewind ongenoegen te krijgen. - In een manifest, door meer dan duizend Boeren geteekend, beroepen zij er zich op, hoe het *Kaapsch* Gouvernement verklaard had: dat, ingevalle de blanke ingezetenen benoorden de *Oranje-rivier* het *Britsch* gezag niet wilden erkennen, het hun niet zou worden opge-

(*) Van hunne zijde was C. DU PLOOY als Gemagtigde, te gelijk met PRETORIUS te *Grahamstad* geweest. POTTINGER had evenmin naar zijne klagen willen hooren als die Commissaris naar den Afgevaardigde der *Natalsche* Boeren had willen luisteren.

drongen, en zij aan zich-zelfen zouden worden overgelaten. Zij verklaarden stellig geene *Britsche* tusschenkomst te begeeren of te erkennen.

In Junij 1848 werd dit den beide Agenten aangezegd. BIDDULPH nam de vlugt van *Winburg*, als ware zijn leven bedreigd geweest. Majoor WARDEN scheen zich aanvankelijk te willen verzetten, doch vond, zelfs bij de *Grika's*, geene ondersteuning. Niet meer dan twee-en-veertig *Afrikaansche Hollanders* volgden hem over de *Oranje-rivier*, en wel hoofdzakelijk dewijl PRETORIUS verklaard had dat allen die met de émigranten geene gemeene zaak wilden maken, naar de *Kaap-Kolonie* moesten terugkeeren.

De uitkomst dier handeling was anders dan de vrienden van onafhankelijkheid verwacht of althans gehoopt hadden. Sir HARRY SMITH, die sedert December van het vorige jaar als *Britsch* Magthebber in *Zuid-Afrika* was verschenen, verklaarde hen voor opstandelingen, die hij wilde tuchtigen, indien zij zich niet haastten zich te onderwerpen. Hij verzamelde eene vrij groote krijgsmagt, en door een aantal *Grika's* versterkt, trok hij den 26sten Augustus 1848 de *Oranje-rivier* over. - Van de zijde der Boeren waren niet allen genegen om zich gewapenderhand tegen *Groot-Brittanje* te verzetten; niet weinigen verwijderden zich en togen over de *Vaal-rivier*. Met een openlijk vertrappen van alle menschenregt, werden voor het vangen van PRETORIUS door den Gouverneur duizend pond Sterling (*f* 12000 *Nederl.*) uitgeloofd, en voor de voornaamste Kommandanten mindere sommen. Ofschoon er geen verrader onder de Boeren was te vinden, genegen om het uitgeloofde bloedgeld te verdienen, strekte toch die omstandigheid geenszins om den strijdlust aan te vuren.

Op den 29sten Augustus werd hunne legerplaats door de *Engelschen* bereikt. Sir HARRY SMITH bevond zich aan het hoofd van geregelde krijgsbenden, PRETORIUS aan het hoofd van landbouwers die van krijgstucht of van militaire bewegingen geene kennis hadden. Dapper werd er gestreden, en de lange buksen der uitgewekenen troffen menig *Engelschman* doodelijk. Zelfs de Gouverneur behoorde onder de gewonden. Ook van de zijde der Boeren vielen een aantal brave mannen. Eerst het vallen van den donker deed den strijd eindigen. Het verlies aan de zijde der uitgewekenen, ofschoon betrekkelijk veel geringer

dan dat der *Engelschen*, was nogtans gevoeliger; in den nacht werd *Boomplaats* door hen verlaten, en zij spoedden zich de wijk over de *Vaal-rivier* te nemen. - Den Gouverneur vielen drie of vier dagen daarna twee Boeren in handen, die hij als of ze roovers waren deed doodschieten. Deze wreedaardige handeling is oorzaak dat Sir HARRY SMITH sedert door alle *Hollandsche* afstammelingen in *Zuid-Afrika* wordt verafschuwd als een monster.

Het grondgebied tusschen de *Oranje-* en *Vaal-rivier* en het *Drakengebergte* werd, onder den naam van *Oranje-Souvereiniteit*, op den 7^{den} September 1848 bij de *Kaap-Kolonie* ingelijfd, en in vier Districten verdeeld. Aan de bevolking werden *Hollandsche* Predikanten en school-onderwijzers toegezegd, en te gelijker tijd door den Gouverneur de verbindtenis aangegaan: dat, in gevalle, na eenigen tijd, aan de bevolking het *Britsch* Bestuur niet welgevallig was, hij hen wederom aan hun eigen beheer zou overlaten. Desniettemin werden aan de achtergeblevenen krigsbelastingen en boeten opgelegd, en de eigendommen van hen die over de *Vaal-rivier* waren geweken, verbeurd verklaard. Zoo veroorloofde de nieuwe Gouverneur zich allerlei willekeur en geweldenarij. Was het wel mogelijk voor de gemoedsstemming der Boeren om jegens de *Engelschen* vriendschappelijk, broederlijk gezind te worden?

PRETORIUS vond bij zijne komst aan de andere zijde der *Vaal-rivier* zijne huisvrouw overleden, hetgeen hem diep smartte. - Bij weinig landbouw, doch vooral veeteelt, legde hij er zich, in vereeniging met zijne zoons, op toe om de aanzienlijke verliezen, door het verlaten van *Natalia* geleden, zoo veel doenlijk te herstellen. Nog vóór het einde van het volgende jaar trad hij op nieuw in den echt, en wel met Mejufvrouw PETRONELLA DE LANGE, die hem drie kinderen schonk, van welke echter alleen het jongste, een meisje, hem overleefde. Zij werd weinig weken vóór zijn verscheiden geboren.

Hij leefde nu voor de zijnen, en trachtte een tweespalt die tusschen zijne landgenooten in het *Overvaalsche* gebied - door den Commissaris R. SOUTHEY, van wege Sir HARRY SMITH, als onafhankelijk erkend - ontstaan was, uit den weg te ruimen. De groote afstanden die hen van elkander scheidden, behoorden, denkkelijk, tot de oorzaken, dat hij niet volkomen slaagde. Ondertusschen was en bleef hij steeds de hooggevierde

man bij velen onder zijne landgenooten; en het ontzag dat zijn naam bij de *Kaffers* nog altijd inboezemde, werd zelfs door de *Londensche Times* erkend.

Een langdurigen en bloedigen oorlog had de *Kaap-Kolonie* intusschen tegen de *Kaffers* te voeren gehad, deze reis bloediger dan ooit, dewijl de *Griks* door de meeste *Hottentotten* van het Koloniale Corps waren versterkt geworden. Sir HARRY SMITH, wiens onbekwaamheid van dien kostbaren oorlog de schuld kreeg, op het punt zijnde door den Generaal CATHCART vervangen te worden, wenschte bij zijn aftreden de grenzen in een staat van rust achter te laten. Daartoe behoorde het sluiten eener stellige overeenkomst met de uitgewekene Boeren; doch zou zoodanige overeenkomst in de oogen der *Engelschen* eenige beteekenis hebben, dan moest ze gesloten worden met den held wiens naam allen inlanders ontzag inboezemde. Als Gemagtigden van wege de Republiek verschenen te *Zand-rivier*, in het *Souvereiniteits-gebied*, de Kommandant-Generaal PRETORIUS, de Veld-Kommandanten H.S. LOMBARD en W.J. JOUBERT, de Landdrost J.E. SCHOLTZ, negen Veld-Korsetten, en eenige andere aanzienlijke mannen. Met de *Britsche* Commissarissen W. HOGGE en C.M. OWEN werd daar, op den 16^{den} Januarij 1852, eene overeenkomst gesloten, waarvan vrede en vriendschappelijke verstandhouding de hoofdbeginselen uitmaakten, en beide partijen wederzijdsche *non-interventie* op elkanders grondgebied vaststelden, terwijl de *Engelschen* plegtig beloofden geen bondgenootschap met eenige volkstammen benoorden de *Vaal-rivier* te zullen aangaan. Wederzijds - heette het verder - zullen alle misdadigers worden uitgeleverd, en geen vervoer van buskruid of wapenen zal op het grondgebied van de Republiek worden toegelaten, dan met een certificaat van een daartoe gerechtigd *Britsch* Magistraat, en onder gehoudenheid van aangifte aan de naaste Autoriteit in de Republiek^(*). - Ofschoon er ook eene bepaling omtrent de slavernij in het verdrag voorkomt, was deze nogtans overbodig, dewijl de landverhuizers bereids in *Natalia* de slavernij voor ongeoorloofd hadden verklaard.

De onderhandelingen waren, natuurlijk, voorafgegaan door

(*) Die overeenkomst werd door den Gouverneur CATHCART erkend en geratificeerd.

eene proclamatie van het *Kaapsch* Bewind, houdende intrekking van de premiën, voor het vangen van PRETORIUS en andere Opperhoofden in 1848 uitgelooft; hetgeen aan een misverstand werd toegeschreven. - Op den 17^{den} Januarij werd het teekenen der overeenkomst besloten met aanspraken van den Majoor HOGGE, en van den Kommandant PRETORIUS, die de grootste welwillendheid ademden. - Ook door de uitnoodiging van den Hoofd-Kommandant, om een bezoek in de *Souvereiniteit* te komen afleggen, werd van de *Britsche* zijde getoond hoe zeer men hem op prijs stelde. Niet lang daarna voldeed PRETORIUS aan die uitnoodiging, en mogt bij die gelegenheid de voldoening smaken, dat niet enkel de *Hollandsche* Boeren hem met veel hartelijkheid ontvingen, maar dat de *Britsche* Autoriteiten te *Bloemfontein*, *Pieter-Maritzburg* en elders zich beijverden om hem feestelijk te onthalen. - Men verhaalt zelfs dat destijds, van wege den Gouverneur CATHCART, aan PRETORIUS omtrent de toekomst van het geheele Bewind ten noorden van de *Oranje-rivier* en de daarmede in verband geachte *Witte* of *Groote Kei-rivier* openingen zijn gegeven, die voor de grenzen der Republiek eene aanzienlijke uitbreiding lieten voorzien, doch nu, door het overlijden van PRETORIUS, hoogst waarschijnlijk zonder uitvoering zullen blijven.

Van toen af eerst kon men er aan denken om aan de betrekkingen met de inlandsche Stammen op of in de onmiddellijke nabijheid van het gebied der Republiek, een karakter te geven waardoor de waarschijnlijkheid verzekerd werd dat rust en vrede zouden blijven gehandhaafd. Hiertoe behoorde in de eerste plaats en wel voornamelijk, dat die *Kaffer*-Hoofden het buskruid en de geweren in hun bezit zouden afgeven, en buiten staat wierden gesteld die verder te bekomen. Dit ging echter niet gemakkelijk, dewijl de Zendelingen, die bij de Stammen werden gevonden, zich met den handel in wapenen bemoeiden, of althans daar niet vreemd aan waren^(*). De meeste *Kaffer*-Hoofden antwoordden op de aanvraag om afgifte der geweren: 'Komt ze halen!' Vóór en nà werden nu commando's Boeren afgezonden, en deze, hoewel aanvankelijk door de *Kaffers* beschimpt, waren gelukkig genoeg steeds

(*) Men zie hieromtrent: J. GROENENDAAL, *Een Woord uit Zuid-Afrika, aan Protestantsche Nederlanders*, onlangs in het licht gekomen.

de overwinning te behalen en de versterkingen of verschansingen der *Kaffers* in te nemen; de ligt ontvlambare woningen werden veelal door de vlugtelingen-zelfen in brand gestoken, om te beter hunne vlugt te dekken. Zoo verliep het jaar 1852 voor de inwoners van het *Zuid-Afrikaansche* Gemeenebest in onrust, vijandelijkheden en bezwaren aan verre togten verbonden.

Intusschen werden die onafhankelijke *Afrikaansche Hollanders* in *Europa* beklad niet alleen, maar als onmenschen uitgekreten door *Fransche* en *Engelsche* Zendelingen, die, vervreemd van het verheven doel hunner taak, zich als laaghartige lasteraars deden kennen. Het werd openbaar dat in een *Londensch* Dagblad (van den 19^{den} Mei 1852) door den Zendeling INGLIS lasteringen waren geplaatst, die, uit een staatkundig oogpunt beschouwd, de Republiek moesten benadeelen. Ook de Zendeling EDWARDS handelde niet minder kwaadaardig, zoodat het dringend pligt werd aan hunne schandelikheden een einde te maken. Zij werden gedagvaard om te *Rustenburg* voor Landdrost en Heemraden te verschijnen. De Hoofd-Kommandant PRETORIUS vervulde de plaats van publieken aanklager. R. EDWARDS en W. INGLIS werden bij vonnis van Landdrost en Heemraden (dd. 20 November 1852) verwezen om het grondgebied der Republiek binnen veertien dagen te verlaten. - Dat hiermede die zaak niet ten einde zou zijn, liet zich gemakkelijk bevroeden. Het schelden en tieren der gebannen woelgeesten was verregaand. INGLIS maakte een brief aan PRETORIUS openbaar, dien de vrienden der Zendelingen wenschen dat nimmer het licht hadde gezien. In een ander stuk beschuldigt hij den Hoofd-Kommandant van het 'gruwelijk verdraaijen van Gods Woord', en dergelijke. Doch wat moet men denken van den man, die in den aanhef van een zijner lasterschriften zegt: 'De juiste waarheid is zoo teeder dat men, met het beste geheugen, en het opregtste hart, niet verhalen kan wat er eenige maanden geleden gezegd is.'!

Deze hatelijke en betreuenswaardige zaak gaf PRETORIUS veel verdriet en stoffe tot nadenken. Hij kwam ten laatste tot de overtuiging: dat de maatschappelijke betrekkingen en verhoudingen der Republiek, om den algemeenen beschavingstoestand der Boeren, en om de beperkte verstandsvermogens der *Kaffers*, niet vergunden allerlei Christelijke gezindten toe

te laten. Proseliëtenmakerij aan de eene, overdrijving van het godsdienstig element aan de andere zijde, moesten evenzeer geweerd worden als onverschilligheid en onverdraagzaamheid. Nieuwigheden moesten buiten de Republiek worden gehouden, dewijl ze aanleiding kunnen geven tot dwaling en zedeloosheid. Deze beschouwingen deelde hij aan zijne vrienden mede; doch om ze tot uitvoering te brengen, daartoe leefde hij niet lang genoeg.

Onder zijne laatste bedrijven merken wij eene daad op van edelmoedigheid, die van een regt Christelijk gemoed getuigt. A.H. POTGIETER, die tot de vroegere émigranten behoorde, was ouder Hoofd-Kommandant dan PRETORIUS. Ook in 1843 was hij onder degenen die *Natalia* verlieten en verre wegtrokken. Hij achtte zich dáárom boven PRETORIUS in rang verheven, ofschoon hij door de wijdklinkende dapperheid van dezen geheel in de schaduw was geplaatst. Er had derhalve steeds eenige naijver tusschen de beide mannen bestaan; maar toen POTGIETER, als Hoofd-Kommandant in het District van de *Zoutpansbergen*, in den winter van 1851 op 1852 overleed, werd niet te min diens zoon, FREDERIK POTGIETER, door den vermogenden invloed van PRETORIUS, in de plaats zijns vaders tot Hoofd-Kommandant benoemd.

De tijding dat een Predikant (VAN DEN HOFF) in Mei 1853 op het grondgebied van het Gemeenebest was aangekomen, verheugde onzen Christelijken held uitermate. Ook mogt het hem nog gebeuren dien Leeraar van het Evangelie persoonlijk te ontmoeten, en over de godsdienstige belangen van de Republiek te onderhouden, en ook inzichten omtrent menige behoefte zijner landgenooten mede te deelen. - Hij was echter sukkelende. In den laatst afgeloopen winter, met een commando tegen een der weerbarstige *Kaffer*-Hoofden uitgetogen, had hij drie etmalen achtereen in dezelfde natte kleederen doorgebracht. Dit beschouwde hij als de oorzaak van zijnen dood. Den 23sten Julij 1853 overleed hij kalm en zacht, in het vertrouwen op Gods genade in JEZUS CHRISTUS zijnen Heer. 'Godsdienstig was hij, in alles wat hij ondernam. Nooit werd door hem iets van belang aangevangen, of zijne bede werd eerst tot den Allerhoogste opgezonden. Van al het goede dat door hem is tot stand gebracht, gaf hij Gode alleen de eer.' Veel heeft hij ten beste van zijn Land en

Volk gedaan, zoo wel in het opbouwen van ware godsvrucht, als in het bevorderen van politieke en stoffelijke welvaart.

Wij eindigen met twee brieven, weinige dagen vóór zijn uiteinde door hem geschreven. Uit den eenen, aan den Krijgsraad en Volksraad gerigt, zullen wij echter slechts die zinsneden overnemen, waarin zijn godvruchtig gemoed zoo treffend is uitgesproken:

‘Nu, in mijne zwakheid, vermaan ik u: weest ijverige voorstanders der Kerk. Als de Christelijke Godsdienst onder u verval, dan verval uw Staat, dan verval de zegen van uw Land en Volk, zoodat gij in geene zaken gezegend zult zijn. Waakt en bidt, dat geen zaad van tweedragt onder u wortel schiete! Weest elkander getrouw in alles! Wat gij aanvangt, doet het met den Heer; vraagt Hem om bijstand, vraagt Hem om kracht en sterkte, en de Heer zal zijne kracht in uwe zwakheid volbrengen. - Ik heb mijn loop voleindigd; de Heere geve mij ruste van mijnen arbeid en zegene u en de uwen.’

Niet minder aandoenlijk verheven is de brief aan zijne kinderen:

‘Magaliesberg, den 20sten Julij 1853.

Mijne waarde Kinderen!

Het heeft den Heere niet behaagd dat wij van mond tot mond tot elkander zouden spreken. De tijd van mijn verscheiden is aanstaande en kort ophanden; ik zie den dood te gemoet, en snel met rassche schreden naar het graf. Ik weet niet hoe lang ik hier nog blijven zal, doch met zekerheid zie ik den dood te gemoet. Ik vermaan u allen tot nadenken. Ik geef u mijnen vaderlijken zegen. God de Heer - bidde ik - zegene u naar ziel en ligchaam! Weest eensgezind onder elkander; laat de broederlijke liefde nooit verdooven; weest geen vervolgers van elkander. Ik heb alles besteld tot regtvaardigheid; laat het u tot genoegen zijn; en God de Heer, die mij, door zijne genade in CHRISTUS JEZUS, tot hiertoe geleid heeft, sta u allen bij! Laat mij u toeroepen als uit het graf: wandelt in de wegen des Heeren; laat de wereld u niet

zwaarder wegen dan de eeuwigheid. Hier is geene blijvende stad: het is alleen een tijd van beproeving. Ziet dus toe dat gij uwe roeping en verkiezing vastmaakt. Het scheiden van ziel en ligchaam valt den zondaar hard; maar, die op den Heer vertrouwt, zal dit alles te boven komen. Ik zend u deze als mijne laatste woorden, wetende dat gij mijn aangezicht niet meer zien zult. Ik hoop dat wij elkander in een beter gewest zullen ontmoeten, waar geen zorg of kommer ons zal ontrusten, maar eeuwige vrede zal heerschen.

God de Heere zegene u in alles: dit is de bede van uwen stervenden vader.

Leeft voor eeuwig wel!

Uw Vader,

A.W.J. PRETORIUS, Com^{dt}.-Gen^{rl}.

Koppelarij.

Door *Christina van Gogch*.

I.

Voor ditmaal zal onze pen geen verdictsel, maar eene waarheid schetsen. Eene waarheid die in de negentiende eeuw plaats vond, en klinken moge als eene ernstige waarschuwing in de ooren van elk die in het onbezonnen vermaak van koppelarij behagen schept; maar ook als eene wrekende stem voor dezulken die, uit bemoezucht, winstbejag, of eenig ander verachtelijk beginsel, dit hoogst gevaarlijk bedrijf uitoefenden, zonder acht te slaan op de vreeselijke gevolgen die 't na zich sleept, en welke rampzalige offers 't te weeg brengt.

Koppelarij is in onze oogen, zoo niet eene misdaad, dan ten minste eene hoogst laakbare onbezonnenheid, waarvoor zich ieder wachten moet die toonen wil een eerlijk karakter te bezitten en liefde voor zijn naaste te gevoelen.

Op het nabij eene groote stad gelegen landgoed van den grijzen Baron VAN WESTENDORP werd een luisterrijk feest

gevierd. Tallooze équipages en huurkoetsen reden af en aan. - In rijke liverei gekleede bedienden openden de portieren; waarna de smaakvol getooide gasten door de met bloemen versierde gangen snelden om zich naar de schitterende feestzaal te begeven.

De oude Baron gaf een bal bij gelegenheid van de huwelijksinzegening van zijn eenig kind, zijne dochter ANNA, met FREDERIK NOGEMANS, Tweede Luitenant bij de Infanterie. Vreugde en geluk straalden uit de blikken van den waardigen grijsaard als hij ze op het jeugdig echtpaar vestigde, en dankbaar loofde hij in zijn hart de goedheid Gods, die hem, vóór zijnen dood, nog zoo veel blijdschap en vreugde schonk. Ook de gasten deelden uiterlijk in zijne vreugde, en schenen regt ingenomen te zijn met deze verbindtenis; tallooze heilwenschen vloeiden van hunne lippen, en luide roemden zij beider keuze; maar als zij zich hadden omgewend en met elkander spraken, dan volgde alras de eene aanmerking de andere: men verwonderde zich, keurde af, en glimlachte veelbeteekenend. Er was tot dit laatste ook allezins aanleiding. De lezer-zelf zal gewis afkeuren en het hoofd schudden, zoo ras hij verneemt welk een treffend contrast het jeugdige echtpaar opleverde. FREDERIK was dertig jaren oud; hij had een krachtig voorkomen en eene rijzige gestalte; was welgemaakt en breed geschouderd; zijn mannelijk schoon en blozend gelaat prijkte met een baard en knevels die den indruk van zijn krijgshaftig uiterlijk nog vermeerderden; zijne donkere oogen schitterden van levenslust, en werden beschaduwd door wenkbrauwen even zwart als het krullende haar dat zijn hoofd bedekte. Freule ANNA, daarentegen, was buitengewoon klein van gestalte, een weinigje mismaakt, en had een ongelijken tred. Haar gelaat verloochende het niet, dat zij haar acht-en-dertigste levensjaar reeds was ingetreden; toch was zij niet geheel onbevallig: eene weelde van kastanje-bruine lokken omgaf haar minzaam gelaat; uit hare donkerblauwe oogen straalden zachtheid, liefde en opregtheid, en als zij sprak vergoedden hare taal, 't welluidende van hare stem, en de fraaiheid en netheid harer tanden het misvormende van haren iets te grooten mond. Zij beminde den echtgenoot dien zij naar het altaar volgde boven alles wat de aarde haar kon aanbieden. Uit zuivere en onweêrstaanbare innige liefde had zij hem hare

hand geschonken; hoewel 't verstand, nu en dan, wel eens haar had ingefluisterd dat het verschil, beide van jaren en uiterlijk, groot was, en een besluit aanpreef met het hart en de eigenliefde zeker in strijd, maar beter overeenkomende met bezadigd doorzicht en wijze beradenheid. Te eenvoudig en te opregt om te veinzen, was het nooit in haar opgekomen te vermoeden, dat hare schatten en rang door den man dien zij lief had, aan de balans van kouden eigenbaat waren gewogen geworden, en hij die beschouwde als eene billijke vergoeding voor haar gemis van jeugd en gebrek aan schoonheid. Zij had dus ook hem op dit punt nimmer ondervraagd, en verkeerde daardoor in den gelukkigen waan van, gelijk zij hem beminde, ook door FREDERIK bemind te worden - alleen om haar-zelve. Hoe bedroog zich de arme dwalende! - De Luitenant, die tot eene zeer eenvoudige burger-familie behoorde en geene fortuin bezat, had zich nimmer door hare persone aangetrokken gevoeld; en hare vele goede hoedanigheden evenmin als haar uiterlijk hadden hem ooit geboeid, zelfs niet op den dag der huwelijks-inzegening en op het luisterrijke feest. Hoe zij ook schitterde van diamanten, satijn en kant, hoe het zuiver witte bruidskleed haar mogte sieren en eene ongewone bekoorlijkheid bijzetten, toch, als hij in gedachten verzonken aan hare zijde vertoefde, was het haar beeld niet dat zijne ziel vervulde. Neen, dan gaf hij zich aan het genot over van luchtkasteelen voor de toekomst te bouwen, waarbij zijn eigen *ik* de hoofdpersoon was, en verdiepte zich in allerlei trotsche plannen en eerezuchtige berekeningen. Aan den dans nam hij geen deel, om zich des te ongestoorder aan dit genot te kunnen overgeven. ANNA merkte dat aan als eene opoffering haar ten gevalle, omdat haar ongelijke tred haar belette genoeg te vinden in den dans. Zij zag in deze handelwijze zoo veel kieschheid en goedheid, dat hij er nog aanmerkelijk in hare schatting door rees, en zij hem met dankbare blikken aanstaarde, en God op nieuw in haar hart dankte voor den schat dien zij in haren FREDERIK meende gevonden te hebben. - Helaas, hoe bedroog zich de argelooze, minnende bruid, even als haar eerbiedwaardige vader, die van dankbare vreugde als buiten zich-zelfen was, en FREDERIK als zijn eigen zoon lief had. Met vol vertrouwen, hoewel met eene van ontroering bevende stem, had hij hem zijn

eenig kind en met haar de zorg voor haar geluk opgedragen; en 't volstrekt niet noodig geacht daarbij gezworen eeden of gedane beloften te herinneren, maar alleen met ernst gesproken van het geluk eener wederzijdsche innige liefde, en van de pligten die zij oplegt, om dat heilige vuur te onderhouden - zoete pligten, wier vervulling geen last is, maar lust. FREDERIK gevoelde dat eene kille huivering hem beving, toen de grijsaard met zoo veel hartelijkheid, ernst en nadruk tot hem sprak; het bloed stolde hem bijkans in de aderen, en de spraak scheen hem gedurende eenige minuten geheel benomen. Hij wist toch dat hij bedrog pleegde aan zijne argelooze bruid en haren grijzen vader. Hij beminde ANNA niet, en zou haar nooit kunnen beminnen; hij achtte haar slechts, daar hij niet aan haar-zelve, maar alleen aan hare schatten en hoogen rang had gedacht; zijn hart was vol, maar alleen van eerezucht, die hij door middel van deze verbindtenis hoopte en geloofde te kunnen bevredigen. En toch was hij minder schuldig dan hij schijnt te wezen; want hoezeer hoogheid van rang hem aantrok, en rijkdommen door hem begeerd werden, zou hij toch nooit op de gedachte zijn gekomen aan Freule WESTENDORP, om door hare hand in het bezit te geraken van haar vermogen, wanneer hij daartoe niet gedrongen was geworden door zijnen zoogenaamden vriend OTTO VAN CELLEN, die hem den toegang in het huis des Barons had bezorgd, en hem met Freule ANNA in aanraking gebragt. Eerst in scherts, later in ernst, had deze hem het denkbeeld ingegeven, dat een huwelijk met ANNA hem eene schitterende toekomst zou bereiden; en toen OTTO zag dat dit werkte, deinsde hij noch voor de moeilijkheden, noch voor de gevolgen terug, maar wilde FREDERIK NOGEMANS en Freule ANNA VAN WESTENDORP tot een echtpaar maken, het mogte kosten wat het wilde. Zoo had hij besloten, en hij wilde niet rusten vóór de huwelijksdag zou zijn aangebroken. Wij hebben reeds gezien dat hij volkomen geslaagd was, hoewel hij-zelf te naauwernood zou kunnen zeggen wáárom hij zoo handelde: hij beoogde er geen voordeel mede; hij haatte niemand, en dacht niet aan wraakoefening. Te *koppelen* was hem eene gewoonte, en een wel vreemdsoortig, maar toch liefelijk genot. Bij de eerste toevallige ontmoeting had zijn scherpziend oog dadelijk ontdekt dat de welgemaakte krijgsman op het hart der Freule een diepen

indruk had gemaakt. Terstond besloot hij nu om haar gelukkig te maken door haar den krijgshaftigen bezoeker tot echtgenoot te geven. Als vriend des huizes en vertrouwde van den Baron, moest hem dat niet heel moeilijk vallen. De ontwaakte gevoelens in het hart der Freule wist hij niet alleen levendig te houden en op te wekken, maar in innige liefde te doen verkeeren, door verdichte verhalen van de liefde van FREDERIK voor haar. De vooroordeelen des Barons tegen FREDERIK, wegens het verschil in jaren en diens burgerlijke afkomst, overwon hij, en slaagde er zelfs in den grijsaard zoo ver te brengen, dat hij het als hoogst wenschelijk voor het geluk van zijne dochter beschouwde toen NOGEMANS om hare hand verzocht, dewijl hare gevoelens zoodanig waren, dat alleen een huwelijk met den man harer keuze haar levensgenoegen en zielevrede scheen te kunnen redden. Bekommering en angst vervulden het gemoed van den Baron, als hij bedacht dat FREDERIK terug kon treden, en zijn kind met een gebroken hart aan zich-zelve overlaten; hij had ANNA te innig lief, om zijne fortuin en adel tusschen haar en haar geluk te plaatsen, en reikhalsde ten laatste naar den dag waarop de echtverbindtenis zou voltrokken worden.

Eer OTTO 't zoo verre gebragt had, moesten vele moeilijkheden en bezwaren overwonnen worden, maar hij liet zich niet afschrikken; het half voltooide werk wilde hij geheel ten einde brengen, en hij triomfeerde. FREDERIK vroeg Freule ANNA ten huwelijk, kreeg de toestemming des Barons schier zonder bedenken, en zelfs met de voorwaarde, dat de huwelijks-inzegening spoedig zoude plaats grijpen. Welke bedenkingen de gelukkige, verloofde ANNA tegen overhaasting in het midden bragt, zij mogten niets baten; haar vader bleef bij zijn besluit. - Ik ben oud en voel mijne krachten dagelijks afnemen - sprak hij. - Vóór dat ik sterf wensch ik mijn eenig kind gelukkig te zien, en daartoe over te geven aan den man dien ik haar waardig keur, die haar zal beschermen, en die in mijne plaats haar lot en leven zal bewaken en veraangenamen als ik niet meer zijn zal.

Het prachtige huwelijksfeest duurde tot laat in den nacht; maar lang vóór dat de gasten uit elkander gingen, had het echtpaar de feestzaal verlaten, de balkleedingen verwisseld voor geschikte reisgewaden, en in eene gemakkelijke koets

zich op weg begeven om de eerste weken der verbindtenis in eene fraaije streek van *Duitschland* te gaan doorbrengen. Wij zullen hen de aangevangen huwelijksreis ongestoord laten vervolgen, en middelerwijl een bezoek gaan afleggen in eene woning geheel anders dan die van den Baron VAN WESTENDORP, en niet zoo aanzienlijk als die welke voor Mijnheer en Mevrouw NOGEMANS werd in gereedheid gebragt.

De bedoelde woning was in eene der meest afgelegen, doch niet onaanzienlijke straten van dezelfde stad, en bestond uit maar twee eenvoudig gemeubeleerde bovenkamers van middelmatige grootte, benevens eene kleine keuken. In een der vertrekken lag in een ledekant eene jonge schoone vrouw. Zij scheen stervende; rondom hare sponde bevonden zich een vijftal personen, die zachtkens weenden en de lijderes met smartvolle blikken aanstaarden. Nu en dan sloeg de kranke hare matte oogen op, loosde een pijnlijken zucht en kermde naauw hoorbaar. Angstig sloegen de aanwezigen alle hare bewegingen gade, en waagden het niet haar met vragen lastig te vallen. Eindelijk wilde zij spreken en rigtte tot dat einde met de hulp van eene harer zusteren zich op, en hield zich, door deze gesteund, in eene zittende houding. Wat was zij schoon, die jeugdige stervende! Zij had te naauwernood twee-en-twintig zomers geleefd, en toch was reeds hare kracht gebroken en verlangde hare afgematte ziel naar de rust des doods. De donkerbruine lokken, zoo zacht als glanzig, drongen uit het eenvoudige neteldoeksche mutsje, en golfdan in betooverende wanorde langs hals en schouderen af. Hare oogen, vroeger zoo schitterend, hadden allen glans verloren en waren diep in het hoofd gezonken. In de eene van hare vermagerde en uitgeteerde handen, die op het laken rustte, hield zij een gouden medaillon dat een zwarten haarlok bevatte, en in de andere een doek, waarmede zij, nu en dan, eenen traan van hare bleeke wangen wischte. Eenige minuten lang staarde zij zoo onafgebroken op het medaillon; toen wierp zij het met hevigheid van zich, met een schellen kreet, die de omstanders door hart en nieren ging.

- Geeft mij mijn kind! mijne arme BERTHA! - sprak zij, de beide handen naar eene aanwezige wieg uitstrekkende, en het duurde niet lang of aan haren wensch was voldaan; het nog sluimerende wichtje lag in de armen der lijdende moeder,

die 't met geestdrift aan hare borst drukte, herhaalde malen kuste, en toen met eene afgebrokene, flauwe stem sprak:

- Arm, verstooten kind! - weldra zult gij geheel alléén op de wereld zijn! Ook uwe moeder gaat u voor altijd verlaten! - Vaarwel! tot in den hemel! vaarwel! God behoeft u, en beware u voor schande en bedrog! - O, het ware beter voor u met mij te sterven dan te blijven leven - als het u in 't leven gaan moet zoo als het uwer arme moeder is gegaan! - Vaarwel! God behoeft u! Vaarwel! in eeuwigheid! mijn arm kind! mijne arme BERTHA! - Met eenen diepen zucht en een biddenden blik ten hemel bezegelde zij dit afscheid van haar kind, en legde het toen in de armen van hare moeder. De zuigeling kreet ook, en hief de armpjes naar de stervende op, alsof zij begreep welk een verlies haar te wachten stond, en zeggen wilde: - Laat mij bij u blijven tot het einde! - Maar de kranke schudde het hoofd, en hernam:

- Neen, mijn kind! blijf bij haar die u als haar eigen kind wil aannemen! Niet waar, lieve moeder? - vroeg zij met gevouwen handen en smeevende blikken. - Gij zult voor mijne BERTHA eene moeder zijn zoo lang God u spaart; gij zult het kind opvoeden in godsvrucht en deugd! - En zich omwendende vervolgde zij: - Ook gij, mijn Vader! belooft mij dit kind aan te nemen en te beschermen, en te waken dat niemand het u ontroove wie het ook zij; - en gij allen, broeders en zusters! och, deelt ook gij met liefde en goedheid in de zorgen voor dit kind van uwe ongelukkige zuster!

- Ja, wij willen, wij zullen dat doen! - stamelden allen snikkende, en haar de hand toereikende, om die belofte te bevestigen.

- Welnu - zoo hernam de stervende, met verheffing van stem en inspanning van alle kracht, terwijl zij de rechterhand hemelwaarts ophief - zweert mij dan ook plegtig: dat gij mijn kind nooit aan haren vader zult afstaan; - dat gij hem nooit om onderstand voor haar zult vragen; - dat gij nooit zult gedoogen dat hij of iemand der zijnen 't als zijn kind aanneme, al bood men u schatten daarvoor; - dat gij haar in nederigheid zult opvoeden, en - véél, ja, álles zult zeggen van 't geen hare ongelukkige moeder wedervoer! - Hier zweeg zij, en staarde allen met strakke, uitvorschende blikken aan.

Gedurende eenige oogenblikken heerschte er stilte; maar als op een gegeven teeken staken allen de regterhand in de hoogte, en spraken op plegtigen, somberen toon den afgevraagden eed uit.

Met een kreet viel de lijderesse nu uitgeput op hare peluw neder; eene hevige benaauwdheid tastte haar aan; de hulpe van den toegesnelden arts kon niet meer baten, en de diepgeschokte moeder hield weldra het doode ligchaam van hare ontslapene dochter in de armen, en bevochtigde het met hare tranen.

- Vloek over den moordenaar van mijn kind! - riep de vader uit, terwijl hij een wanhopenden blik op het lijk wierp.

- Wee over hem die mijne zuster ontëerde en verstiet! - riep de broeder uit, de handen krampachtig te zamendrukkende.

- Arme, ongelukkige MINA! - snikten de zusters, en besproeiden de schreiende zuigeling met tranen van onuitsprekelijke smart.

De rampzalige die in deze treurkamer werd gevloekt, over wien dáár het 'wee!' werd uitgesproken, en die er zoo vele tranen deed storten, was FREDERIK NOGEMANS, de echtgenoot van Freule ANNA VAN WESTENDORP.

II.

De jeugdige moeder van wier sterven wij de bijzonderheden hebben opgegeven, was de oudste dochter van een braaf, eenvoudig winkelier, MORTON genaamd. Was MINA de oudste der dochters, zij mogt met alle regt ook de schoonste en bevalligste worden geheeten. Zij was een sieraad niet alleen van het gezin waartoe zij behoorde, maar ook van den familieen vriendenkring met welken zij gewoon was om te gaan. Sommigen noemden haar 'het schoonste meisje uit de stad', en die haar van nabij zagen begrepen dat deze meening waarheid in zich kon bevatten. Deze ongemeene schoonheid echter zou haar niet tot geluk, maar ten verderve leiden, in weerwil dat het ouder-oog haar zoo veel mogelijk bewaakte en zij in nederigheid en huiselijke deugden werd opgevoed. Ten einde geen voedsel te geven aan hoogmoed en eigenwaan,

die door vleijerijen en liefde-betuigingen in haar hart konden te weeg gebragt worden, werd de stand waartoe zij behoorde haar gestadig voor oogen gehouden; en toch viel zij, hoewel haar hart braaf was en coquetterie haar vreemd bleef. Zij viel, tot diepe smart van hare ouders en bloedverwanten, tot bitter naberouw en doodelijk leed van zich-zelve. Doch FREDERIK NOGEMANS was toen geen volslagen booswicht; toen behoorde hij nog niet tot die ligtmissen die hunne slagtoffers verguizen en bespotten. Hij had MINA MORTON, die sedert maanden zijne verloofde was, ten val gebragt; maar wenschte niets vuriger dan haar, die hij innig liefhad, weder op te heffen; hij wilde zoo spoedig mogelijk een wettig huwelijk met haar aangaan en haar als zijne gade gelukkig maken. Doch tot het volbrengen van dit laatste voornemen moesten hinderpalen uit den weg geruimd worden, die vroeger door allen te ligt werden geacht en thans onoverkomelijk bleken te zijn. Als Officier gebood hem de wet dat hij, of zijne bruid, eene som gelds moest storten, en beide te zamen waren niet in staat zoo vele honderden gulden bijeen te brengen als er duizenden werden geëischt. FREDERIK verzocht bij request vrijstelling van die verpligting, maar zijn verzoek werd van de hand gewezen, en alle pogingen die hij verder aanwendde waren vruchteloos. Zijn leed daarover evenaarde de schaamte van MINA en de smart van hare ouders en bloedverwanten. Het arme, diep nedergedrukte meisje aan haar lot over te laten, dat wilde noch kon FREDERIK; hij gevoelde te veel berouw en medelijden met haar, en had haar nog des te inniger lief. Ja, hij beminde haar waarachtig en ongeveinsd, en zou alles ten offer hebben willen brengen om haar de verloren eer te kunnen wedergeven; hij gevoelde ten volle welke vergoeding hij haar verschuldigd was - maar de wet en zijn onvermogen stelden hem buiten staat om de inspraak van zijn hart en geweten te volgen. Nu bezwoer hij haar, aan zijne opregtheid en liefde te blijven gelooven, en vroeg: 'of zij niet door hunne gevoelens en beloften als voor het oog van God zich met elkander reeds vereenigd hadden, met denzelfden ernst als of de wet hen aan elkander verbonden had? - Hij althans wilde geheel zijn leven aan haar toewijden, en haar als zijne wettige gade beschouwen, en als zoodanig eeren, beschermen en verzorgen!' - O het ware goed voor de onge-

lukkige geweest als zij, in weerwil van haren staat, het oor gesloten had voor die nieuwe aanzoeken van den verleider! Maar hoe zou 't haar zijn mogelijk geweest, in dat levensperk waarin het verstand nog door het gevoel wordt verdoofd, en onder hare omstandigheden? Kon zij twijfelen aan zijne goede trouw? Beminde zij hem niet boven alles? Zou zij ooit eene scheiding van hem kunnen overleven? Naar de schatting der wereld was zij, arme gevallene, toch reeds geschandvlekt, en al wierde zij door de wereld veroordeeld en versmaad, als eene andere HELOÏZE stelde zij alle eer en geluk in 't bezit van den man dien zij lief had, en in 't bevredigen der zucht om hem toe te behooren en met hem te leven, te genieten, en te lijden. Zoo ontstond uit haren val, en uit de onmogelijkheid der wettige vereeniging, eene betrekking met de zeden niet bestaanbaar, doch in haren toestand te verontschuldigen, indien vergrijpen tegen de zeden ooit te verontschuldigen zijn. - Werp den eersten steen op haar, gij die zonder zonde zijt! - Maar neen, beklaagt haar veeleer, die de doodelijke gevolgen van haren misstap welhaast zal ondervinden! - Elke daad des menschen is een zaadje op den akker zijns lots, dat vroeg of laat vruchten draagt tot zijn heil of ten verderve, ten leven of ten dood!

Weldra betrokken FREDERIK en MINA te zamen eene kleine, nette woning, en leefden er geheel voor elkander, als ware 't om nimmer te scheiden. Dáár werd zij moeder, en in de zorg voor haar kind vergat zij wat er aan haar geluk nog ontbrak. De beminde vader van hare BERTHA sprak en handelde ook gelijk 't een getrouw echtgenoot en vader betaamt; hij schaamde zich harer noch de vrucht van hunne vereeniging, en zoo scheen alles te strekken om haar gelukkig te maken voor het tegenwoordige en onbekommerd voor de toekomst.

En wat deed de wereld?... Verachtte zij MINA MORTON?... Neen, ook de wereld, anders zoo moeilijk te verzoenen, was ten haren opzigte langmoedig. Zij had haar gedrag gadegeslagen en bespied, en scheen, na over haren val te hebben uitgepraat, niets meer te hebben aan te merken. De betrekking waarin de gevallene zich nu tot den krijgsman bevond, die eerst haar verloofde was en toen haar verleider werd, scheen der wereld natuurlijk voor te komen; althans zij deed haar beleedi-

gingen noch grieven aan, zoodat de jeugdige, door alles misleide MINA in haar lot geheel tevreden was, en niet meer, gelijk vroeger, in stilte weende, of wanneer zij uitging beschaamd voor zich zag, maar het hoofd weder ophief, en met opene oogen de blikken harer bekenden weder verdroeg, en meer en meer onbekommerd haar hart opende voor moederweelde en huiselijk geluk.

Doch, het is waar, ook alleen in hare eigene woning, of in die van hare mede door den schijn misleide ouders kon men zeker zijn haar te vinden. Aan openbare plaatsen zocht men haar te vergeefs. Zelfs wanneer zij eens wandelde was het doorgaans op de minder bezochte wegen, en niet anders dan vergezeld door FREDERIK of een harer bloedverwanten. Zulk een geheel onberispelijk en voorbeeldig leven deed de wereld, die dagelijks ander en weder versch nieuws verlangt, hare geschiedenis en bijkans haar-zelve vergeten, en FREDERIKS wapenbroeders, immers velen hunner, schenen haar te beschouwen als of zij werkelijk zijne gade ware, en bejegenden haar met de achting en onderscheiding op welke eene brave gade en huismoeder aanspraak heeft.

Zoo gingen twee jaren onbekommerd voorbij. Was FREDERIKS inkomen gering, MINA, die weinig behoeften had, wist zich met het eenvoudige te vergenoegen, en zorgde zoo veel mogelijk dat hem nimmer iets ontbrak, nooit iets hem dede gevoelen dat hij vrouw en kind te verzorgen had, zoodat hij daardoor lid kon blijven van zijne sociëteit, en aan de uitspanningen van zijne wapenbroeders en vrienden kon blijven deel nemen.

III.

Dáár verscheen FREDERIKS zoogenaamde vriend OTTO VAN CELLEN, nagenoeg zoo als de satan in het paradijs, met dit onderscheid, dat hij niet de vrouw, maar den man deed vallen. Hij kende de betrekking waarin FREDERIK en MINA tot elkander stonden, en plaatste zich tusschen hen ten verderve. Waarom? Was het jaloezij die hem dreef? Of geloofde hij niet aan liefde en deugd? Of was hij van nature geneigd om te verwoesten? Deed hij kwaad uit neiging of in onkunde? Wie zal dit raadsel verklaren? Zoo veel is zeker, dat hij FREDERIK voor een dwaas had gescholden, zoo dikwerf hij van zijne liefde voor

en getrouwheid aan MINA gesproken had. Hij spotte met diens huiselijkheid, en had meermalen reeds getracht hem tot andere gedachten te brengen. FREDERIK had zulk eenen raadsman behooren te ontwijken, en dat hij 't niet deed verwoestte zijn geluk; want elke daad draagt hare eigene vruchten. OTTO begreep dat hij ten laatsten, door omstandigheden begunstigd, triomferen moest, en ging dus voort. Daar kwam hij eensklaps op den inval om FREDERIK in te leiden bij den Baron VAN WESTENDORP, en toen dat gebeurd was, en hij gezien had welken indruk de ontmoeting van FREDERIK op het hart van Freule ANNA had gemaakt, was zijn besluit genomen: hij wilde ANNA eenen echtgenoot bezorgen en FREDERIK van zijnen hartstogt voor MINA genezen. FREDERIK werd zoo behendig en vast in zijne strikken verward, dat het hem welhaast niet meer mogelijk was zich er uit los te wikkelen. Doch wij zullen 't niet beproeven de middelen, die hij bezigde om den man, dien hij behagen vond voor Freule ANNA te bestemmen, schrede voor schrede, voet voor voet, op den weg te brengen, dien hij voor hem bereid had. Na zijne ijdelheid te hebben gestreeld wekte hij zijnen hoogmoed op, zijn verlangen naar rijkdom en het genot der weelde; bovenal zijne eerzucht. Als een andere verzoeker bragt hij hem naar den openstaanden huwelijkestempel met zijne kolommen van zilver en kapiteelen van goud, en voerde hem op de tinne en toonde hem van daar alle heerlijkheden der wereld, die de zijne konden worden wanneer hij in die wereld verschijnen zoude, niet meer als de arme Luitenant, maar als de schoonzoon van den aan schatten en invloed rijken Baron, en de beproefde had den moed noch de kracht om tot hem te zeggen: 'ga weg van mij, gij satan!' maar zonk ten laatste verblind en bedwelmd als aan zijne voeten, en riep uit: 'geef mij die heerlijkheden! geef ze mij!' en het lot was geworpen: de ongelukkige die hij ontëerd en bedrogen had, was veroordeeld om ook verloochend en verstooten te worden.

FREDERIK, tot dus verre zoo getrouw en opregt, werd aldus door den gewetenloozen koppelaar tot een huichelaar en meenedige gevormd. Een tijd lang nadat hij reeds het plan had vastgesteld de arme MINA aan de rijke Freule op te offeren, bleef hij nog met zijn slagtoffer wonen, en eene liefde en trouw veinzen, die hij niet meer wilde koesteren, noch gezind was te

houden. De verandering die in hem plaats had kon den scherpzienden blik der minnende vrouwe niet ontgaan. MINA werd droefgeestig en beangst. Dikwijls staarde zij hem met bezorgdheid aan, voornemens hem omtrent de verandering die zij opmerkte te ondervragen; maar telkens ontzonk haar de moed, en de vrees voor het vernemen der geheele waarheid sloot hare lippen. Hij van zijnen kant vermeed elke aanleiding tot onderzoek, en achtte zich niet sterk genoeg tegenover de tranen en beden van hare smart. Wat zou hij ook kunnen antwoorden wanneer zij na het vernemen der waarheid hem aan den band hunner vroegere liefde, aan zijne plegtige eeden van eeuwige trouw, en aan de verplichtingen jegens zijn kind, de vrucht van hunnen omgang, zoude herinneren. Die toestand echter moest eindigen toen hij als de verklaarde minnaar van Freule ANNA kon worden beschouwd. De volstreckte afzondering waarin MINA leefde, de onbekendheid harer eenvoudige familie met de gebeurtenissen in de groote wereld hadden 't hem mogelijk gemaakt zijne bezoeken ten huize des Barons voor de bedrogene geheim te doen blijven; maar het bekend worden van zijne betrekking tot MINA zou onvermijdelijk, indien zij nu bleve voortduren, hem alle kans op het bezit der rijke bruid doen verliezen. Die betrekking moest dus worden afgebroken, en de snoode VAN CELLEN bood zich lagchende aan, 'om dat geval in orde te brengen.'

De verwondering van MINA toen zij een bezoek van den man ontving, die haar, zij wist niet waarom, steeds afkeer had ingeboezemd, verkeerde spoedig in een doodelijken schrik, toen hij zonder omwegen haar de reden van zijne komst deed kennen. De betrekking - zeide hij - waarin zij tot FREDERIK stond, was even hopeloos als schandelijk, en kon niet anders dan behoefte en ellende ten gevolge hebben. FREDERIK was verstandig genoeg om in te zien dat zij hem in den weg stond op zijne loopbaan. Zijne rede had hem teruggebracht van een liefdeband die de voornaamste was van alle dwaasheden. Het geluk had hem de gelegenheid geopend, om door een schitterenden echt zijne fortuin en bevordering voor altijd te verzekeren, en in het belang van MINA-zelve had hij zijne keuze bepaald. De betrekking waarin zij tot FREDERIK had gestaan, was voor altijd afgebroken; maar voor haar en haar kind zou gezorgd worden. Hij, VAN CELLEN, zou daarin voor-

zien, onder voorwaarde nogtans, dat zij geenerlei poging deed om het geluk van FREDERIK te dwarsboomen. Als zij zich dat onderwond, zou alle onderstand dadelijk worden gestaakt. Maar hij hield zich verzekerd, dat zij wijs genoeg zoude zijn om van twee kwaden het beste te kiezen, en bedenken zou, dat, indien hare pogingen FREDERIK benadeelden, zij de uitzigten zou verwoesten van een man die het wèl met haar meende; zonder nut voor haar of haar kind, vermits 't hem dán vooral niet mogelijk zoude zijn haar ooit weder te zien, of iets voor haar te doen. - MINA stond als vernietigd; zij hoorde slechts ten halve wat de rampzalige zeide, maar genoeg er van om zich doodelijk gegriefd en op het diepst beleedigd te gevoelen. Met waardigheid verzocht en gebod zij hem haar te verlaten, en toen de ellendige, heengaande, eene beurs met goud op eene nabij de deur staande tafel legde, greep zij die sidderend van verontwaardiging op, en wierp haar den onmenschen, die zich verwijderde, met verachting na.

Maar de schok, dien hij haar had toegebracht, was verpletterend. Naauwelijks was hij weg, of met een gil van wanhoop zank zij bewusteloos op den grond neder, en er verliepen uren eer 't een paar menschlievende burens, die op den gil en 't gerucht van den val waren toegeschoten, gelukken mogt haar in het leven terug te roepen. De bloes van hare wangen was voor altijd verdwenen; haar ligchaam was als verstijfd en koud als marmer. Toen zij de oogen opende zag zij rond met de wildheid van den waanzin, en uitte niets dan onbestemde kreten van vertwijfeling en smart. Die vreeselijke toestand hield dagen en nachten door aan, ofschoon de liefde harer verwanten niets ontzag om haar te behouden. Meer en meer zagen de omstanders dat hare krachten afnamen en hare oogen dieper zonken. De toestand was zoo akelig, dat er niemand was die niet met reden vreesde voor haar leven, of, indien zij herstelde, voor 't verlies van haar verstand. Hoe verheugden zich allen toen zij eindelijk, uitgeput naar ziel en ligchaam, in een slaap viel, die, hoewel onrustig, evenwel lang aanhield. Haar ontwaken gaf de onervarenen die haar bewaakten eenige hoop; want de arme bedrogene toonde zich bedaard en rustig. Zij glimlachte zelfs bij wijlen, en vroeg naar haar kind en omhelsde 't teeder, en

overdekte 't met liefkozingen en kussen. Zij klaagde niet, noch morde, en sprak den naam van FREDERIK geene enkele reize uit; maar ook dat kalme en rustige was droevig om aan te zien, en in dien glimlach lag zulk een diepe weemoed, en de uitdrukking harer oogen openbaarde zoo veel verborgen smart, dat het duidelijk zichtbaar werd hoe hare inwendige gesteldheid in strijd was met hare uiterlijke. Voedsel weigerde zij volstandig; alleen de bedden van hare moeder konden zoo veel verwerven, dat zij eene bete beschuuts tot zich nam.

Zoo gingen er dagen voorbij, zonder dat er eenige verandering kwam in den toestand; alleenlijk merkte men op dat zij des nachts dikwerf weende; dat hare krachten steeds verminderden, en hare schoonheid snellijk verdween. Hoe zij bad om geen geneesheer te raadplegen, men besloot toch er eenen te ontbieden; maar het was te laat! Zijne kunst en wetenschap schoten hier te kort. Eene tering had MINA MORTON aangetast met zulk eene woede, dat de geneesheer verzekerde gedurende zijne veeljarige praktijk nimmer een voorbeeld van zulk eene snelle uittering ontmoet te hebben.

Weinige maanden waren voldoende om de jeugdige, schoone, van gezondheid blozende MINA geheel uitgeleerd en naauwelijks meer kenbaar te doen ten grave dalen.

IV.

De huwelijksreis was ongestoord ten einde gebragt. Het jonge echtpaar had het mooie huis in de stad betrokken, en beloofde zich van de toekomst regt gelukkige dagen. Het heden was voor hen reeds zoo schoon! ANNA's ziel vloeiده over van dankbare blijdschap. De liefde voor, en zoo zij meende van haren echtgenoot, maakte haar het leven schooner dan 't haar ooit te voren had toegeschenen. FREDERIK was nog voortdurend vervuld met zijne geliefde droombeelden en hoogmoedige plannen, die hem van dag tot dag dierbaarder werden, en zoo zeer bezielde, dat zij hem verhinderd hadden tot nadenken te komen, al ware het slechts voor één enkel oogenblik. Het nieuwe van zijnen toestand en de afwisselende tooneelen, die zich in de laatste weken aan hem voordeden, hadden medegewerkt om 't hem gemakkelijk te maken

het beeld van MINA, dat zich dikwerf aan zijnen geest vertoonde, te verbannen, het verledene te vergeten, en de stem van zijn geweten tot zwijgen te brengen; of als 't gebeurde dat hij zich als gedwongen voelde aan haar te denken, dan stelde hij zich haar voor, kalm en onderworpen zoo als zij zich altijd had betoond onder lijden en teleurstellingen. Hoe weinig kende hij haar hart; hoe verkeerd beoordeelde hij haar! Van het voorwerp harer eerste liefde, van den man aan wien zij geheel haar hart geschonken, geheel haar leven toegewijd had, kon zij niet anders scheiden dan door den dood. Ja, zij was sterk geweest; want na te zijn gevallen, zonder te kunnen worden geëerd, had zij kracht gehad om het oordeel der wereld te braveren; doch het was de liefde alleen die haar zoo sterk maakte, en hare liefde rustte gehéél op die van FREDERIK. Als de fondamente van een gebouw bezwijken, zinkt het gebouw ineen; hoe fors eene hooge kolom zij, als haar voetstuk wegvalt stort zij neder.

Den eersten morgen na zijne terugkomst in de stad verliet FREDERIK vroegtijdig zijne woning. Het doel van die morgenwandeling was MINA MORTON. Hij wilde den onderstand dien hij haar had toegedacht, van drie tot drie maanden betalen, en den eersten termijn er van in eigen persoon aan hare woning bezorgen. Om onbekend te zijn had hij zich in een burgergewaad gekleed en zijn ronden hoed diep in de oogen gedrukt.

Hoe meer hij de welbekende buurt en zijne oude woning naderde, hoe angstiger en sneller zijn hart begon te kloppen. Was hij dáár toch niet zoo innig gelukkig geweest! Hoe vurig en opregt had hij MINA MORTON bemind!... Maar een plotselinge schrik greep hem aan, toen hij aan den hoek kwam der straat waar hij wezen moest. Het schouwspel dat zich dáár aan hem vertoonde, deed hem eene ijsskoude rilling door al de leden varen. Tot wiens begrafenis werden daar voorbereidselen gemaakt?! - Vóór de deur van zijne oude woning stond eene lijkkoets, en in dat huis waren de gordijnen afgenomen, en al de blinden digt. Dáár was dus het lijk dat ter aarde zou worden besteld!... Wie was de afgestorvene? Was het MINA? de verleide, verraden, verstooten MINA MORTON? Die vragen bestormden hem en joegen hem angst en schrik aan. - Hij schreed langzaam voort, en bleef toen op een

kleinen afstand staan, en zag onderzoekend rond of er niet iemand ware, die hij gerust kon aanspreken. Daar naderde eene vrouw, wier trekken hem geheel onbekend waren, en nu vroeg hij, schijnbaar onverschillig:

- Wie is de doode die men daar zal begraven?

- Och, Mijnheer! - antwoordde de aangesprokene op den toon van diep medelijden - dat is de arme Jufvrouw MINA MORTON. Eene maand of wat geleden was zij nog zoo gezond en frisch als iemand zijn kan, en de schoonste uit de heele buurt; maar zij heeft verkeerig gehad met een Officier, die haar tot moeder maakte en niet kon trouwen omdat zij niet konden storten. Daar heeft ze - die anders onbesproken was - meê gehuisd op dat bovenhuis. Haar kind is beeldschoon en engelachtig lief, en zij leefde zoo stil en tevreden, dat ieder gedacht zou hebben dat zij getrouwd was. Maar de slechte kerel, die haar verleid had, en op wiens eerlijkheid en trouw zij kasteelen bouwde - ik geloof dat hij NOGEMANS heet! - heeft haar schandelijk verlaten, en is met eene andere getrouwd; eene leelijke manke Freule, die véél geld heeft. Van het oogenblik af waarop een andere fielt haar is komen zeggen, dat die NOGEMANS haar verliet, en reeds op trouwen stond, heeft zij de tering gekregen, waaraan zij, nu vier dagen geleden, is gestorven. De ellendige bedrieger zal er vroeg of laat zijn loon wel voor krijgen, daar ben ik zeker van!

- En dat is nog al een Luitenant! dat heet nog al een man van eer! - voegde eene tweede vrouw er bij, die wat nader was gekomen om te luisteren. - Als ik als de Koning was zou ik zulke eerlooze bedriegers laten weggagen; 't is zonde en schande!

- Ja, 't is een treurig geval - hernam de eerste vrouw - zij was zulk een engel, en 't geluk van de heele familie is verwoest; hare ouders en zusters zijn niet te troosten.

- Daar komt de kist! - sprak toen weêr de tweede vrouw, terwijl zij wat naderbij ging even als de andere toeschouwers, om de kist beter te kunnen zien.

- De kist! - herhaalde FREDERIK in zich-zelf op eene wijze, dat hij schrok van zijne eigen stem. Gelukkig voor hem dat hij nu weêr alleen stond, want het zou hem niet mogelijk zijn geweest zijne ontroering voor de blikken der omstanders

te verbergen. Het was als of de grond hem ontzonk toen hij de kist zag die nu het overschot bevatte van haar die hij boven alles had lief gehad; die hij had onteerd en daarna vermoord! In zijne verbijstering dacht hij de kist te zien opengaan en de uitgeteerde gedaante van zijn slagtoffer zich daarin oprigten, en de handen naar hem uitstrekken om hem te vloeken. - Een koud zweet biggelde langs zijn gelaat, en de krachten begaven hem zoo, dat hij zich aan een hek moest vasthouden om niet op de plaats waar hij stond neder te storten.

Het naderen van den stoet en het luide gesnik van den vader der geliefde doode gaven hem 't bewustzijn weder. De vreeze van herkend te zullen worden deed hem de noodlottige plek verlaten; zijn hoed nog dieper in de oogen drukkende snelde hij voort. Als in waanzin doorliep hij de straten, en toen hij zijne woning had bereikt, slaakte de bediende die hem de deur opende een kreet van ontsteltenis over de bleekheid en wildheid van het gelaat, en den wankelenden tred zijns meesters. Hij wilde hem ondersteunen, maar FREDERIK stiet hem ruw van zich af, en ging den trap op, en naar zijne kamer; waar hij op een stoel nedervallende, de handen wrong, en uitriep:

- Dood! Zij is dood! en ik ben haar moordenaar! MINA dood! En wat is er van het kind geworden! Wát van de lieve BERTHA! - o Mijn God! Mijn God!

Mevrouw NOGEMANS, door den bediende van den toestand onderrigt waarin haar echtgenoot was te huis gekomen, spoedde zich naar boven en trad angstig de kamer binnen; maar FREDERIK zag haar als met afschuw aan, en bedekte zijn gelaat met de beide handen, en toen zij die aanvatte stiet hij haar woest van zich af, en zeide:

- Ga weg! ga van mij weg! Ook *gij* hebt er schuld aan, *gij!* en de gevloekte VAN CELLEN, mijn zoogenaamde vriend; de verrader, die mij verleid heeft! Gij beide hebt deel aan haren dood! Niet *ik* alleen; neen, ook *gij* beide!

Mevrouw NOGEMANS stond als verpletterd en wist niet wat zij denken moest, ofschoon zij ten volle begreep dat er iets vreeselijks moest zijn gebeurd, waarin ook zij, hoewel onschuldig, was betrokken. Er verliep eenige tijd eer zij een woord kon uitbrengen, en toen zij eenigzins tot zich-zelve was gekomen, vroeg zij zachtmoedig en deelnemend:

- Wie is er dood, FREDERIK? en wat is het dat u zoo ontsteld maakt?

Die vraag, met zoo veel liefde en zachtheid uitgesproken, bragt hem tot nadenken en inzicht dat hij op het punt was geweest een geheim te verraden, hetwelk zijn belang hem gebod te verbergen, en dat hij zijne gade medepligtig noemde aan een geval haar ten eenemale onbekend. Hij vatte hare handen, en zag haar aan, en geheel de uitdrukking van haar goedig gelaat verteederde hem, zoodat hij uitbarstte in tranen en het hoofd afgemat op de borst liet zinken. ANNA was innig bewogen en weende met hem, en sprak hem moed en troost in, en herhaalde hare bekommerde vragen over de oorzaak van zijn leed, maar hij gaf geene dan ontwijkende antwoorden, en achtte zich gelukkig, dat de haar eigene kieschheid het onderzoek, dat hem in verlegenheid bragt, niet voortzette, en zij zich voldaan toonde met hetgeen hij zeide; ofschoon een ontzettend vermoeden in haar was opgerezen. Zij had de laatste woorden van zijne klagte gehoord, en vroeg in stilte zich af: waarom riep hij om dat kind, om die lieve RERTHA? Ook de verwensching van VAN CELLEN hief een gedeelte op van den sluijer waaronder het geheim verborgen lag, dat zij gemakkelijk gissen, doch niet zonder hulpe geheel ontraadselen kon.

Op FREDERIKS verzoek om hem alleen te laten, ging zij naar hare eigene kamer. Daár gaven bittere tranen lucht aan de gewaarwordingen die haar vervulden, en een vurig gebed schonk haar kracht, om zich voor te bereiden tot een naderend, langdurig lijden; want een angstig voorgevoel voorspelde haar dat het huwelijksheil, waarin zij eenige weken zich zoo gelukkig had gevoeld, voor altijd vernietigd was, en eene stem, die zich niet smoren liet, fluisterde haar in dat zware beproevingen haar zouden wachten. De edele vrouw, die nu in de gelegenheid zou gesteld worden om de grootheid van hare ziel en al het voortreffelijke van haar hart ten toon te spreiden, nam een grootmoedig besluit, en sprak tot zich-zelve:

- Ik zal zijn naam niet voor de wereld te schande maken. Wat er ook gebeurd moge zijn, ik zal 't zoo veel mogelijk bedekken; inzonderheid voor mijn grijzen vader, die het ongeluk van zijn kind besterven zou. - Zoo veel ik vermag zal ik hem gelukkig maken, en ofschoon ik moet twijfelen of hij mij ooit heeft bemind, wil ik mijne liefde voor hem zoo veel doenlijk aankweeken. - En al ware hij nu de achting die ik hem toedroeg onwaardig..... de liefde vermag veel; oneindig veel! - Met zulke voornemens zocht zij hare toevlugt in het gebed, en vond er troost en sterkte in. - Kon zij ook wel betere wapenen aangorden dan die des geloofs, om tot den strijd die haar wachtte gereed te zijn?

Helaas, het was geen valsche profeet die ANNA eene zoo treurige toekomst voorspelde: zij zou er weldra de zekerheid van erlangen. De zon van haar geluk begon reeds in haren opgang te tanen; teleurstellingen zouden op teleurstellingen volgen; tranen en zuchten zouden elkander verdringen.

Toen FREDERIK weder alleen was, verzonk hij in een akelig gepeins, waaruit niets hem wekken kon; zelfs niet het onbedacht geluid van zijne eigene stem, die van tijd tot tijd kreten slaakte, of wanhopende uitroepen deed, die méér behelsden, dan hij voornemens kon zijn te openbaren.

Het was reeds diep in den nacht, eer de trouwe, zachtmoedige ANNA er in slagen mogt hem te bewegen om de kamerdeur, welke hij gesloten had, te openen en zich ter rust te begeben. Wel had hij behoefte aan die rust; want zijne krachten waren uitgeput en zijn geest was verstompt, en toch duurde het nog lang eer de slaap zich over hem ontfermde, en eene, hoewel dikwijls afgebroken sluimering hem eenige verademing schonk.

Den volgenden morgen scheen de storm in zijn binnenste te hebben uitgewoed, althans hij poogde van toen af zich kalm te toonen en zelfs vrolijk te schijnen, om zijne gade het gebeurde te doen vergeten. ANNA hield zich als of 't hem volkomen gelukte haar te misleiden; maar in zijne ziel lezende bespeurde zij maar al te wel dat zijne vroegere opgeruimdheid was verdwenen, en met elken dag meer plaats maakte voor sombere afgetrokkenheid. Onafgebroken peinsde de trouwe gade op nieuwe middelen om hem de verloren rust en vrede weêr te geven; doch te vergeefs, omdat zij de bron niet kende waaruit zijn inwendig lijden ontsproot. Het baatte niet of zij feesten gaf, en zorgde dat de zetels rondom den huiselijken disch dagelijks met aangename gasten bezet waren; evenmin dat zij in miniatuur wedrennen instelde en tot jagtpartijën aanmoedigde; nog minder dat zij geene schatten ontzag om hare boekery met de fraaiste en kostbaarste werken, en hare schilderij-verzameling met stukken van de voornaamste meesters te verrijken. FREDERIK had slechter moeten zijn dan hij van nature was, om al die liefdeblijken niet op te merken, en te trachten een voorkomen aan te nemen van welbehagen en tevredenheid; maar dit laatste gelukte hem kwalijk, en zoo ras zij zich omwendde, of zijn geest niet bepaaldelijk werd bezig gehouden, kwamen er donkere trekken op zijn gelaat en in zijn blik eene vreemde schuwe uitdrukking, die weinig geschikt was om harten voor hem in te nemen, of vertrouwen in te boezemen. De menschenkenner kon 't hem aanzien, dat er herinneringen waren die hem folterden; dat hij, ofschoon straffeloos voor de balie des openbaren regts, dagelijks, ieder uur, elke minuut als het ware geplaatst werd voor eene onzichtbare, onverbiddelijk gestrengte regtbank, en dat er een wrekende geest rondom hem zweefde, die elke bloem van genot of genoegen, zoodra zij voor hem opkwam, meêdoogenloos van den stengel sloeg, of wanneer zij, door de liefde elders geplukt, hem werd aangeboden, met onbarmhartige vingers ontbladerde. - De wroeging verteerde hem inwendig en maakte 't onmogelijk dat hij ooit weder gelukkig wierd. Zoo was hij inderdaad meer te beklagen dan MINA, die rust in het graf genoot, terwijl hij veroordeeld was om gedurende een lang leven door zijn ontwaakt en niet te verzoenen ge-

weten gemarteld te worden. Ook gingen - uitgezonderd de weelde die hem omgaf - de vruchten van zijn bedrog, inzonderheid die waarmede zijne eerezucht zich had geveleid, voor hem verloren. Hij vroeg en bekwam zijn ontslag uit de dienst; schijnbaar voor de wereld omdat hij wilde leven eeniglijk voor het genoegen des huisgezins en het geluk der liefde; maar inderdaad omdat ook de regtbank der eer en regtschapenheid hem beoordeeld en verwezen had tot verachting en ban. Toen hij eenige dagen na zijne terugkomst van de huwelijksreize in de sociëteit het gezelschap weder zocht van zijne wapenbroeders, ging er een honend gemompel onder hen op, en menig blik mat hem van onder tot boven, of bleef strak op hem gevestigd; een vriend zelfs wien hij de hand wilde geven, keerde hem den rug toe, en toen hij plaats nam bij eenigen stonden zij met onverholen minachting op. Aan dat gevolg van zijne snoode handeling had hij niet gedacht en sidderde; hoe gaarne zou hij voor de helft van zijn vermogen hunne verloren achting hebben teruggekocht. In dien toestand bleef hem niets over dan of zijn ontslag te nemen, of elken beleediger reden te vragen met de pistool of den degen in de hand. Ontbrak hem tot dit laatste welligt de moed? Geenszins, en hij vroeg opheldering aan dien zijner wapenbroeders, met wien hij meer bijzonder was bevriend geweest; maar toen deze hem met een onverschilligen blik ijskoud antwoordde: 'denk maar aan MINA MORTON!' stond hij als verlamd door zijn eigen gevoel, dat hem onwaardig verklaarde tot het vragen van reden aan mannen van eer, en tot het dragen der épaulet, die hij - laf door zijne wroeging - vreesde dat hem vroeg of laat door dezen of genen van den schouder kon worden gerukt en voor de voeten geworpen. Hij verdroeg derhalve den hem aangedanen hoon, en verliet de sociëteit om er nooit in weder te keeren, en verzocht om zijn ontslag; dat hij ontving, terwijl hij God dankte dat het gebeurde (immers zoo scheen het) was verborgen gebleven voor zijne gade.

In den toestand waarin ANNA verkeerde, was 't voor haar eene regt treurige gebeurtenis dat zij haren vader door den dood verloor. Hij had zich na haar huwelijk geheel van de wereld teruggetrokken en stierf, na eene korte, maar hevige ongesteldheid, in hare armen; gelukkig nog geheel onbekend met het lijden dat zijne eenige, innig geliefde dochter de ziel vaneen reet. In de laatste uren zijns levens sprak hij nog van zijne vreugde over haar geluk, en bad zegen af over haren echt, en beval haar aan in de bescherming en teedere zorgen van haren echtgenoot, die bij dit tooneel zich-zelfen in zijn hart verwenschte. Hoe opregt treurde zij over het verlies van den getrouwen en goeden vader en opvoeder; den eenigen op de aarde aan wiens liefde voor haar zij niet behoefde te twijfelen. Zij was zijne eenige erfgename, maar wat gold haar de vrije beschikking over dat onmetelijk vermogen, bij de diepe armoede aan hartelijke gehechtheid die zij rondom haar gevoelde. Maar ook nu weder zocht en vond

zij troost in de Godsdienst, en poogde zij door geloof en liefde alles te overwinnen.

De dag brak aan waarop de begrafenis van MINA MORTON verjaarde, en FREDERIK vertoonde in allerlei teekenen en daden van vertwijfeling en hartstogtelijke smart eene herhaling der tooneelen van den eersten schrikkelijken morgen, dien ANNA met regt als den ongelukkigsten van haar leven beschouwde. Hij sloot zich andermaal op en weigerde evenzeer voedsel als troost. Grievend was het haar toen nog altijd onkundig te zijn gebleven van de ware oorzaak van dat lijden, hetwelk FREDERIK als verteerde en alle levensgenot benam; zij besloot derhalve de zaak te onderzoeken, en niet te rusten eer zij er geheel mede bekend zou zijn geworden. Dat voornemen bragt zij ten uitvoer, en nu zij eenmaal onderzocht vernam zij spoedig de volle treurige waarheid, die haar met huivering aan het verledene deed denken, en met angst vervulde voor de toekomst. Maar ook nu peinsde de edele ziel slechts op middelen om het kwaad - waaraan zij, hoewel geheel onschuldig, deel had, ja, waarvan zij-zelve het slagtoffer was - zoo veel zij vermogt, weder goed te maken. Ofschoon zij den man moest verachten, die heilige banden verbrak, en heilige pligten van zich afwierp, en haar gevoelens voorhuichelde die hij nimmer gekoesterd had, alles om maar meester te worden van hare fortuin; zij onderdrukte grootmoedig haren afkeer van zijne handelingen, en hoorde naar geene andere stem dan die van het medelijden. FREDERIK toch was zoo regt ongelukkig, en zij beklagde hem uit den grond van haar hart, dat zich toch ook te goeder trouw en geheel aan hem verbonden had. Was hij niet haar echtgenoot, en had zij niet voor het oog van God beloofd hem zoo gelukkig te zullen maken als haar mogelijk zoude zijn! Zoo hij gezondigd, en zijne medezondaresse niet behouden maar verstooten en gedood had, hoe groot was ook niet zijne smart en wroeging, en indien hij haarzelve tot een offer had gemaakt van zijne heb- en eerezucht; zij wilde toch geene wrake oefenen dan die welke JEZUS den Christenen had geboden.

De grootmoedige en liefdevolle vrouw besloot weldra tot een stap tot welken vele harer zusters niet zouden zijn in staat geweest. Zij begaf zich naar de familie MORTON, en verzocht, en bad, en smeekte ten laatste met zaâmgevouwen handen, dat aan haar het kind mogt worden afgestaan, waarvan haar echtgenoot erkende de vader te zijn. Zij zwoer schreijende en met opgeheven hand voor BERTHA eene trouwhartige moeder te zullen zijn; indien men wilde toestaan, dat zij opgroeide onder de oogen haars vaders die haar lief had, en alleen door het bezit zijner dochter de verloren rust zou kunnen wedervinden, omdat hij dan aan haar ten minste voor een gedeelte konde vergoeden wat hij aan hare moeder misdeed: - BERTHA zou dan ook hare erfgename worden, en een naam dragen, dien zij nog niet bezat; maar alles was vruchteloos. De familie MORTON dacht aan den duur gezworen eed bij het sterfbed van MINA en bleef onverzettelijk, al werd zij

ook geroerd door de tranen van ANNA, en al stond zij ook verbaasd over haar edel gedrag, en al lachten ook BERTHA's rijke toekomst en gewettigde naam haar welgevallig aan. Door die standvastigheid zag de ongelukkige ANNA de laatste hoop, die zij gekoesterd had, en van wier vervulling zij alles goeds verwacht had, voor altijd vernietigd.

FREDERIK droeg kennis van haren stap en verbeidde hare terugkomst met angst. De teleurstelling zoo duidelijk op haar gelaat zichtbaar, gaf hem den uitslag van haar pogen reeds te kennen nog eer zij in staat was hem die mede te deelen. Smart en vertwijfeling overmeesterden hem, en hij zonk magteloos in hare armen en weende bitterlijk. ANNA weende met hem. Helaas, zij had er wel reden toe. Beklagenswaardig slagtoffer van snoode misleiding, ging zij eene duistere toekomst te gemoet. Rang en rijkdom hadden haar geene rozen gebaard; zij trad bestendig op doornen.

Dagen, maanden, jaren gingen arm aan geluk en vreugde voorbij. FREDERIK, altijd gemarteld door wroeging en naberouw, was een waar beeld van ellende. Hoewel nog in den vollen bloei des mannelijken leeftijds, had hij reeds het voorkomen van een grijsaard. Zijn hair was wit, en zijne wangen waren bleek en ingevallen; zijne krachten verbroken; zijne geestvermogens verdoofd. ANNA, zoo edel van hart als rein van geweten, ging, behalve onder zijn en haar zielelijden, ook nog onder de lichamelijke smarten eener slepende kwale gebukt. Hare gedaante en kracht verminderden dagelijks; maar zij verlangde naar de ontbinding, en hare ziel was geheel los van de aarde, die voor haar zoo weinig vreugde had voortgebragt. Zij had de oefenschool des lijdens doorloopen en zich gevormd voor een beter leven. Het kruis haar opgelegd had zij gewillig gedragen, en hoe drukkend haar de last somtijds ware geweest, zij had niet gemord. Als eene ware beproefde Christinne verbeidde zij nu met geloof en vertrouwen de standverwisseling, die haar zou doen ingaan in het Huis des Vaders waar vele woningen zijn.

Toen het plegtige uur der scheiding was aangebroken wenkte zij FREDERIK, en zeide hem met kalmte, dat zij haar einde voelde naderen.

- Vergeving, ANNA! Vergeving! - snikte hij op een hartverscheurenden toon - ik heb uwe levensdagen verbitterd, uwe stervensstonde vervroegd. Vergeving, ANNA! voor al het kwaad en leed dat ik u gedaan heb!

De stervende zag hem weemoedig aan, en glimlachte met hemelsche zachtmoedigheid. Toen vatte zij zijne hand en drukte die zoo veel als zij vermogt, en sprak:

- Ik vergeef u alles; gelijk ik hoop dat God ook mij om CHRISTUS' wille alles moge vergeven. Wees getroost en schep moed! - ik zal in den hemel voor u bidden!

- Voor mij is hier vrede noch rust - snikte FREDERIK - ik heb te zwaar gezondigd! Twee slagtoffers van mijne schuld volgen elkander in het graf, en mijne dochter heeft geleerd mij te haten en te verachten!

- Arme FREDERIK! - stamelde de stervende, terwijl haar reeds beneveld oog door tranen bevochtigd werd. - Arme FREDERIK! God zal u genadig zijn, als gij maar bidt en maar vrede zoekt aan den voet van het kruis!

- De dood alléén kan mij rust aanbrengen! Ach, ANNA! mogt ik u volgen, dan ware het lijden voorbij, dat, zonder u, mij te zwaar is. Hoe duizelt mijn brein en hoe brandt 't in mijn hart als een verterend vuur! Hoe zal ik kunnen leven zonder u, die mij snooden zondaar door uwe liefde hebt opgericht en staande gehouden. o Dat uw loon groot zij, dierbare ANNA! Engel mijner behoudenis! God vergelde u wat gij gedaan hebt om mij te troosten en tot redding van mijne ziel!

- Gij martelt u te veel, FREDERIK! gij hebt lang en zwaar geboet; doch er zal een einde aan komen. Ik zeg het u: er zal een einde aan komen. Bidt maar vurig! CHRISTUS heeft zondaren vrijgekocht! - CHRISTUS heeft ook voor u geleden! - Ik zie Hem! Hij komt!...

Toen ontvlood de gelouterde ziel haar stoffelijk omhulsel: de lijdereuse was tot de vreugde des hemels ingegaan.

- Arme martelares! - zuchtte FREDERIK, toen hij den volgenden dag een laatsten kus op het koude voorhoofd drukte. - Arme martelares! Tweede slagtoffer van gevloekte koppelarij!... En ben ik-zelf niet het derde?!... Wee! over hem die zich tusschen mij en MINA plaatste, en de rust van drie zielen, de vreugde van drie levens heeft verwoest!

In ANNA verloor FREDERIK het eenige wezen dat hem beminde, troostte en beschermde. Hij stond nu geheel alleen, maar ook nu eerst begon hij hare geheele waarde te beseffen. Nu eerst zag hij in, welk een edel hart en grootmoedig karakter zij bezeten had; maar hoe meer hij dat inzag, des te meer drukte hem het verwijt, haar niet naar waarde geschat, hare liefde en trouw met valsheid en ondank vergolden te hebben. Zoo wisselden wroeging en berouw elkander af in zijn binnenste, en in treurige eenzaamheid gingen zijne dagen voorbij. Wat boeide hem dan nog aan de aarde? Ach, er bestond nog één wezen dat hem aan het leven hechtte; hij had eene dochter; eene dochter die hij lief had; hoewel zij hem nimmer den vadersnaam schonk, en hem als eene vreemde voorbijging. Hij had haar eenmaal van zich gestooten... nu, erfgenaam van het grootste gedeelte der schatten van ANNA, zou hij dat alles gaarne onder de armen verdeelen als hij daardoor zich de kinderlijke genegenheid van zijne dochter verwerven kon. Maar geen weg stond hem open tot dit geluk; hij had het vaderlijk regt op zijn kind verbeurd, en dat kindzief had hem leeren haten en verachten door de getrouwheid harer opvoeders aan den eed hun door hare stervende moeder opgelegd.

Eén regt nogtans bezat hij dat niemand hem betwisten kon: het regt van haar in stilte lief te hebben, en van dat regt maakte hij ten volle gebruik. Hare beeldtenis vervulde zijne geheele ziel; zijne gedachten waren bestendig met haar bezig.

Zij werd zijn afgod, hem dierbaar boven alles, en met wellust sloeg hij hare schoone ontwikkeling gade. Het was aandoenlijk te zien hoe hij dagelijks op eenen afstand de schreden van BERTHA volgde, als zij naar de school ging, of er uit kwam, of hij haar elders ontmoette. Geene enkele van hare bewegingen ontging daar zijn vaderlijk oog, vaak door tranen bevocht. Eens, zich-zelfen geen meester zijnde, waagde hij 't zelfs haar aan te spreken, en bij de handen te vatten, en een kus te geven; maar BERTHA weende en gilde van angst, en zag hem van toen af niet zonder ongerustheid. En toch gedurende alle de jaren dat zij ter schole ging, zag zij dagelijks den bleeken mageren heer, die haar toen zij zeven jaren oud was dien kus had gegeven; en toen zij den jonkvrouwelijken leeftijd was ingetreden, zag zij hem nog altijd als zij op de straat verscheen in hare nabijheid. Maar nu was 't haar gezegd, en zij wist het dat die heer de man was voor wien men van kindsbeen af haar onophoudelijk afkeer had ingeboezemd; de man dien zij beschouwen moest als den moordenaar van hare ongelukkige moeder. Maar in weerwil van dat alles gevoelde zij nu een innig medelijden met hem en zijne verlatenheid, die zij volkomen begreep. Zij las het in zijne oogen, dat hij haar onuitsprekelijk lief had, en voelde zich tot hem aangetrokken, en het was haar als of eene inwendige stem voor hem pleitte, en haar gebod om, indien hij haar groeten mogt, zijnen groet met kinderlijke liefde te beantwoorden. De gedachte dat zij maar ten halve weeze was, dat zij eenen vader had, die haar blijkbaar beminde, was haar dierbaar, en in spijt van alle verbod was zij dikwijls geneigd om naar hem toe te snellen en hem te zeggen, dat zij hem beklagde, en niet haten kon; maar de gehoorzaamheid aan, en de dankbaarheid jegens hen die haar van de kindsheid af verpleegd, verzorgd, opgevoed en beschermd hadden, hielden haar terug. Dikwerf echter bad zij God en hare zoo zij vertrouwde zalige moeder om vergiffenis voor dien vader, en om 't geluk eenmaal voor hem te mogen zijn wat de dochter voor haren vader behoort te wezen.

Allen die MINA MORTON gekend hadden waren getroffen door de sprekende gelijkenis van BERTHA op hare moeder: zij was even zoo schoon, bevallig en beminnelijk als deze geweest was, en het ontbrak haar dan ook niet aan aanbidders, die zij echter zelve niet opmerkte. Met zin en ziel was zij, zonder ook dát zelve te weten, verbonden aan eenen speelmakker van hare jeugd; nu een knap, braaf en bekwaam jongeling, beminnelijk van voorkomen, maar nog beminnelijker van hart en karakter. Hij verzocht om hare hand, en werd met haar verloofd, en ieder zag het jonge paar met welgevallen, en wie een zoon had wenschte hem zulk eene gade, en wie eene dochter had wenschte haar zulk eenen man. ROBBERT ANDERSEN behoorde tot den burgerstand en was in nederigheid opgevoed. Als knaapje had hij BERTHA lief gehad als eene zuster, en nu, zonder naar hare afkomst te vragen, die hij kende, was zijn eenigste wensch haar zoo gelukkig te

maken als hij kon, wèl verzekerd dat hij-zelf gelukkig zou worden door haar te bezitten.

Maar ROBBERT ANDERSEN bezat middelen en uitzigten genoeg, om met gerustheid zich als hoofd van een gezin te vestigen, en sprak weldra van de echtverbindtenis, die hij wenschte dat spoedig het zegel drukte op zijne betrekking tot de geliefde van zijn hart. En nu ontstond er in het gemoed der teedere BERTHA een hevige strijd. Had zij niet eenen vader, en gaf die vader - hoewel van haar gescheiden - haar niet de ondubbelzinnigste bewijzen van eene genegenheid, die wel door hare opvoeders versmaad werd, maar evenmin voor de wereld als voor haar-zelve een geheim was? Zou zij dan nu den gewichtigsten stap van haar leven doen als vaderloos en ook met versmading van zijnen naam en van zijne liefde? - Zou hare moeder dat gewild hebben, indien zij nog leefde? De eed dien zij van hare ouders, broeders en zusters gevergd had, bond dezen; maar bond hij ook haar? Neen. Zoo ver had hare moeder-zelve het verbod niet uitgestrekt, en indien zij haren vader, die haar zocht, bleve versmaden, ging zij dan niet verder dan hare moeder-zelve gewild had, die toch zeker de stem der Natuur en des bloeds niet in de borst van haar kind had willen verstikken? - Die strijd kostte haar vele tranen; maar zij bad vurig tot God, en hoe vuriger zij bad, des te levendiger en inniger werd haar gevoel voor den man, die ongelukkig en verlaten - dat wist ieder - omzwierf, en haar vader was. Eindelijk vatte zij moeds genoeg om er over te spreken met hare verwanten. De tegenstand dien zij ontmoette was groot en hevig; maar het was als of een hoogere geest haar toerustte met eene welsprekendheid, die alle tegenwerpingen ontzenuwde. Eindelijk, half overtuigd, half uit beginselen van eer en belang, zwegen hare verwanten, en lieten haar vrijheid om te handelen overeenkomstig de inspraak van haar gemoed, die zeker was de inspraak des bloeds; maar ook - het godsdienstig gevoel erkende zulks - eene inspraak van God konde zijn, tot redding van eenen mensch, die zwaar had gezondigd, maar ook zwaar had geboet, en - ook dát was bekend - rust had gezocht in die boete op welke vergiffenis is toegezegd.

Nog denzelfden middag ontving FREDERIK NOGEMANS een brief, die hem van vreugde en aandoening bijkans waanzinnig deed worden. De brief was kort en nog eenigzins gedwongen, maar hij was van BERTHA. Zij gaf hem daarin kennis van hare, onder aanroeping des Allerhoogsten voorgenomen echtverbindtenis, en dat zij, uit aanmerking van de betrekking in welke zij vernomen had tot hem te staan, de behoefte die zij in haar hart gevoeld had om hem daarin te kennen, niet had kunnen onderdrukken, maar daaraan nu toegaf, met voorkennis van hare erkende bloedverwanten, en onder vurige beden tot God voor zijne rust en geluk.

Die brief was nog niet lang verzonden geweest toen BERTHA reeds het antwoord ontving, waarin zij onder den voor haar nieuwen, hartroerenden naam: 'Mijn dierbaar kind!' werd

aangesproken. Het duurde lang eer zij, door hare tranen heen, kon onderscheiden wat er verder geschreven stond. Blijkbaar tot in het diepst der ziel bewogen, smeekte hij haar zoo vurig, dat al zijn aardsch en hemelsch heil er aan verbonden scheen, om zich met hem te willen verzoenen, en zijn kind te zijn niet alleen in naam, maar ook wettig en in waarheid. Hij schetste haar zijn berouw en lijden met zulke levendige kleuren, dat het niet mogelijk was er onverschillig bij te blijven, en dat de gevoelige BERTHA, in wier hart de stem der Natuur zich nu met vollen nadruk verhief, op de knieën zank, om te danken voor het besluit, dat zij nu achtte haar uit den hemel te zijn ingegeven, en - ook voor het geluk, hare moeder geeerd te zien, en zelve door haren vader te worden erkend, en diens naam te zullen dragen. - Deze brief miste ook zijne uitwerking niet bij hare bloedverwanten. En toen zij hun nu vergunning verzocht, om den man die haar zijn 'dierbaar kind' noemde, en als zoodanig wettig erkennen wilde, ook als kind aan te spreken, had zij nog wel te worstelen met den ingewortelden haat van sommigen; maar zij eindigde toch met volkomen te zegepralen. Slechts ééne voorwaarde werd haar opgelegd; namelijk, dat zij niet het eerst naar de woning van haren vader zoude gaan, maar dien bij hen zou noodigen. Opgetogen omhelsde zij allen en dankte hen innig, en greep toen eene pen op en schreef zoo als haar hart dat ingaf:

'Vader! kom tot ons! allen zullen zich met u verzoenen!

Uwe gelukkige dochter.'

Toen FREDERIK die zielvolle, voor hem heugelijke regels gelezen had, bezweek hij schier van vreugde. Onze pen is te zwak om te zeggen wat er in hem omging, bij 't verkrijgen van dat twintig jaren lang vruchteloos afgesmeekt geluk, dat hem nu ten deel viel door de edele gevoelens en de liefde van zijne dochter-zelve. 'Vader! kom tot ons! állen zullen zich met u verzoenen! Uwe gelukkige dochter!' - Vijftigmalen herhaalde hij dat, eer hij eenigzins tot bedaren kwam. - 'Zij heeft mij vader genoemd! - Uwe gelukkige dochter! - zegt zij. - Vrede zal er tusschen ons heerschen! Mijne vijanden zullen mijne vrienden worden!' - riep hij uit, en eindelijk met den brief in de zaâmgevouwen handen opgeheven, viel ook hij op de knieën en dankte.

Toen hij gedankt had rees hij op, om terstond te gaan; want geen oogenblik langer wilde hij 't genot van zijn geluk vertragen. En toch was 't als of hij aarzelde, want hij moest al zijne krachten verzamelen: eene geweldige ontroering greep hem aan; zijne schreden wankelden; het spraakvermogen scheen hem als benomen.

Ook al de leden van de familie MORTON die bijeen waren, gevoelden bij 't wachten op zijne komst ééne zelfde ontroering. Twintig jaren waren er na de eerste ontmoeting verlopen, maar al het gebeurde stond nog zoo levendig voor ieders geest alsof het eerst gisteren gebeurd ware. Elk moest zich geweld aandoen om aan de verzoening te denken en den haat te smo-

ren, zoo lang met reden en zelfs planmatig gevoed. BERTHA wist naauwelijks wat er rondom haar gebeurde; haar boezem zwoegde zoo wel van angst als van blijdschap. Onrust en verlangen gunden haar niet op ééne plaats rust te vinden; zij bevond zich nu hier, dan dáár; in het eene oogenblik gloeiden haar de wangen, in het andere waren zij marmerbleek en koud. Het was of zij den tijd te gelijk wilde voortdrijven en vertragen.

FREDERIK kwam eindelijk, en toen hij was aangemeld ging de oudste der MORTONS hem te gemoet, en toen deze zijn wankelenden tred en hevige ontroering zag, ondersteunde hij hem welwillend en geleidde hem zoo in de huiskamer. Dáár bevonden zich allen behalve BERTHA, die bij het naderen haars vaders in eene andere kamer als gevlugt was. Niet een der aanwezigen bleef in gebreke de hem toegestoken hand te vatten, en met mededoogen te drukken en een woord van vergeving te stamelen. Zij hadden geweeft tusschen liefde en haat; de aanblik van FREDERIK overwon den laatsten geheel en voor altijd. Hij zag er zoo beklagenswaardig en lijdend uit, dat zij er diep door bewogen werden en met en om hem weenden. De stilte die er eene poos heerschte, was indrukwekkend; men hoorde niets dan het hijgen van den boezem van FREDERIK. Hij had nog geen woord gesproken; maar schreiend zich nedergezet op den hem aangeboden stoel, terwijl hij 't gelaat met zijne handen bedekte. Eindelijk rigtte hij zich op, zag met zoekende blikken rond, en vroeg: - En BERTHA! waar is zij?

- Ik zal u bij haar brengen - antwoordde de oudste MORTON, en bood hem andermaal zijnen arm aan. Nu opende men de deur van het aangrenzend vertrek, en hij vervolgde: - Dáár zult gij ze vinden! - Een zacht gesnik werd weldra gehoord; het was van BERTHA die aan het einde der kamer stond bevende en weenende, terwijl zij moed noch kracht bezat om naderbij te komen. En ook FREDERIK stond als aan den grond genageld; want zoo als hij zijne dochter daar vóór zich zag geleek zij zoo volkomen op hare moeder, dat 't hem in zijne ontroering was als of MINA-zelve hem verscheen, en het bloed stolde hem bijkans in de aderen. De oudste MORTON, beider ontsteltenis ziende, begreep dat het tijd werd tusschen beide te komen, en vatte BERTHA bij de hand, en geleidde haar tot FREDERIK; doch op hetzelfde oogenblik viel deze, zonder een woord of kreet te uiten, bewusteloos neder voor de voeten van zijn kind. De schrik hergaf BERTHA het bewustzijn en het spraakvermogen. - Vader! dierbare vader! o God hij sterft! - riep zij hartstogtelijk uit, terwijl zij naast hem nederknielde, zijn hoofd oprigtte en zijn gelaat met tranen overdekte. - Kom tot u-zelfen, lieve vader! - vervolgde zij - alles zal vergeten en vergeven zijn! Ik zal u liefhebben en uw kind zijn! Wij zullen allen gelukkig worden!

Het duurde lang eer de pogingen om hem te doen bekomen, mogten gelukken, en toen hij de oogen weder opende, BERTHA

aanschouwde, hare stem hoorde, en hare bewijzen van liefde ontwaarde, barstte hij in tranen uit, sloot haar met geestdrift in de armen, en kuste haar teederlijk. - o Mijn God, heb dank! - riep hij uit - heb dank! ik heb mijn kind wedergevonden, mijn eenigste lang gemiste schat op de aarde! - Wilt gij mij vergiffenis schenken? - vervolgde hij, BERTHA smeekend aanziende. - Alles is vergeten en vergeven! - sprak zij. - Wij zullen nooit meer scheiden, en gelukkig zijn!

Aldus kwam er een einde aan het lijden van FREDERIK; aldus werd de voorspelling van de stervende vrome ANNA vervuld.

Maar wij zullen niet voortgaan met het schetsen van een tooneel waartoe wij onze krachten te gering gevoelen.

Op den dag na de verzoening deed FREDERIK NOGEMANS onverwijld de noodige stappen om BERTHA wettiglijk tot zijne dochter aan te nemen. Toen dit geschied was had de echtverbindtenis plaats. Wij behoeven niet te zeggen dat deze gebeurtenis een belangrijken invloed had op het uitzet van BERTHA en op de woning en huishouding van het jonge paar, welks inkomsten de gelukkige vader door eene ruime toelage verzekerde.

BERTHA's toezegging werd bewaarheid, het verledene werd met een sluier overdekt, en ieder vergaf en trachtte zoo veel mogelijk ook te vergeten. Voor FREDERIK NOGEMANS ontsloot zich als ware het een nieuw bestaan, door het terugkeeren van den vrede zijner ziel, die hem geheel vreemd was geworden. De onrust en wroeging, die hem zoo lang naar ziel en ligchaam gefolterd hadden, maakten plaats voor een weemoedig aandenken aan het verledene. Ook zijn uiterlijk voorkomen kreeg een ander en beter aanzien, maar in weerwil van alles zag men nooit meer een lach op zijn gelaat. Hij had te veel geleden om weder te kunnen worden zoo als hij eertijds was geweest.

De rampzalige VAN CELLEN werd in een tweegevecht gedood. Zijne koppelarij deed twee beminnelijke wezens in den bloei der jaren ten grave dalen en verwoestte FREDERIKS geluk en rust. De betrekkelijk nog gelukkige afloop van het geval was alleen te danken aan de vruchten van eene opregte boete, van het vurige gebed, en van de genade des Allerhoogsten.

's Hage, 1854.

Pinksterlied.
door L. Berman.

Ontsluit u, purpren wolkgordijnen!
 Laat 's werelds fakkel glansrijk schijnen!
 Breek, beeldtnis van Gods volheid! door!
 Tooi met uw luister berg en dalen,
 o Zon! Baan door de hemelzalen
 Op 't Pinksterfeest uw schittrend spoor!

Triomf! waar wij haar komst aanschouwen
 Verhaalt de juichtoon der getrouwen
 Dat CHRISTUS' heilleer zegepraalt,
 En waar zij aan de Westerkimmen
 Met avondluister af zal klimmen,
 Wordt juichend 's Heilands lof herhaald!

Ja, CHRISTUS' kruis- en vreëbanieren
 Gaan voort alom te zegevieren
 Op heidenwaan en menschenleer;
 Op valsche tolken van verlichting,
 Op snoode apostlen van verdichting:
 Gods adem werpt hun zetels neêr!

Dien adem - sinds twee duizend jaren
 De ziel der Evangelieblaâren,
 Geschenken van Gods Albestuur -
 Zien wij nog heden zeegnend dalen
 Op 't Godlijk Woord; in alle talen
 Vertolkt met heilig Pinkstervuur.

Dat Woord van God zal alle zielen
 Voor 's werelds Heiland neêr doen knielen,
 Waar de aarde nog van 't Kruis niet weet;
 Niet CHRISTUS kent in ál zijn luister,
 Of bij- of ongeloof een kluister
 Voor alle zielevrijheid smeedt.

Moog' 't ook, waar nijd en haat nog broeijen,
 Elks hart van Christenmin doen gloeijen,
 En vormen de aard tot één gezin!
 Wijd, Heer der Kerke! door Uw tolken,
 De Joden, Heidnen, alle volken
 Tot U getrouwe volgers in!

Gaat spoedig op, volschoone dagen!
 Waarin, tot 's Heeren welbehagen,
 Heel 't menschdom blijkt te zijn verwant:
 Als vrede en regt op de aard regeren;
 Geloof en liefde elks heil vermeêren,
 Van oord tot oord, van strand tot strand!

God lof, zij naadren! - 't Zijn geen droomen.
 De blakende ijverdrift der vromen
 Bereidt den Heer der Kerk de baan.
 Naar 't uiterste aller wereldstreken,
 En deed zelfs Chinaas ringmuur breken!...
 Wat magt zou 't Godlijk Woord weêrstaan!

Ja, wat des Heeren Kerk moog' schokken,
 Door liefde en wijsheid opgetrokken
 Prijkt zij met onvergankelijk schoon;
 't Gewelf, de zuilen die het schragen
 Zien wij het merk van de Almagt dragen
 En onverwikt staan, als Haar troon!

Dat, twaalf geringe Galileërs!
 Dat deed - ten spijt van Farizeërs,
 Van Sanhedrin en Sectengeest -
 Gods Geest door u, die waart verkoren
 Om d' aard de blijmaar te doen hooren
 Der heilbeloften van dit Feest!

Geest der Apostlen en Profeten!
 Verbrijzel elke zondeketen,
 En trek door 't snoer der liefde ons aan! -
 Doe 't beeld van CHRISTUS in ons pralen;
 Beziel door liefde tong en talen,
 Voor 't roemen van - 'Gods groote daân!

Die Geest van JEZUS' volgelingen
 Doet ons op de aarde 't loflied zingen,
 Gewijd aan 's Vaders Eengen Zoon -
 Die Geest, waarin verlost en leven,
 Doe ons ook 't zondekwaad weêrstreven,
 En eeuwig juichen voor Gods troon!

Sliedrecht, 1854.

Mengelwerk.

Chamisso.

Door *Paradisi*.

Zouden die honderden van schoone maar weinig dichtelijke bloemen, die in den lateren tijd in onze tuinen zijn ingevoerd, en doorgaans slechts bekend zijn door hare barbaarsche namen, niet belangrijker worden voor onzen geest, wanneer wij bij 't aanschouwen daarvan ons te binnen bragten wie die bloemen ontdekten, wie haar de namen gegeven hebben, en wat die ontdekkers of naamgevers hebben beleefd en ondervonden? Voorzeker, dit zou eene bloementaal zijn, onze eeuw tot eer, en een waardig vervolg op de heerlijke mythen, die de *Indiërs* en *Grieken* eens bij hunne bloemen gemaakt hebben.

Er bestaat eene schoone, groote, heldergele bloem, die uit vreemde oorden hier is overgeplant en reeds sinds lang haar burgerregt verkregen heeft.

Als ik die bloem aanschouw denk ik aan een vreemd, een zeldzaam genie; aan een man, die onder andere omstandigheden een wonder van zijn tijd zou geweest zijn en in mijne oogen werkelijk een wonder is. - Want hij, die in de woeste streken van *Californië* die schoone bloem het eerst vond en naar zijnen vriend en togtgenoot ESCHCHOLTZIA genoemd heeft; de man, waaraan ik hier terugdenk, was ADELBERT VAN CHAMISSO!... CHAMISSO de *Franschman*, de *Duitscher*, de Natuuronderzoeker, de Schrijver, de Dichter, de Reiziger om de wereld. Met minder veelzijdigen aanleg zou hij gelukkiger en mogelijk beroemder geworden zijn; verschillende neigingen kruisten elkaâr in zijn geest, en dáárdóór is hij eerst zeer laat gekomen tot het kiezen van een levensdoel; dáárdóór is zijn leven een leven geweest vol besluiteloosheid, vol berouw,

vol tegenstrijdigheden; dáárdoor was het eene ballingschap; dáárdoor waren zijne werken de klaagtoonen, die oprezen uit een geschokt en geslingerd hart, dat de wereld niet haatte, maar dat in de afwisselende tooneelen van die wereld geen steun, geen troost, geene plaats voor zich-zelfen vond.

In het laatst der vorige eeuw leefde op het kasteel *Boncourt* in het landschap *Champagne* de oud-adellijke familie van den Graaf DE CHAMISSO. Maar het was geen voorregt, om in het laatst der vorige eeuw uit eene adellijke familie in *Frankrijk* geboren te worden. - Reeds in zijne jeugd wachtte CHAMISSO die ballingschap, waarin hij zijn geheele leven gezocht heeft, en de Omwenteling, die *Frankrijk* zoo veel ontnomen heeft, beroofde het ook van een genie, dat *Duitschlands* rijke literatuur nog meer zou verrijken. Het is den goeden patriotten ook niet kwalijk te nemen, dat zij met zoo veel onkruid ook wel eene schoone bloem of eene zwellende korenaar van hunnen bodem hebben weggevaagd. - Het slot *Boncourt* werd in 1792 verbrand en met den grond gelijk gemaakt, zonder dat men vroeg: of in dat slot ook eene toekomstige parel van *Frankrijks* Letterkunde aan het groeijen was? Maar gelukkig verbrandden de bewoners niet mede: zij ontkwamen naar *België* en later naar *Duitschland*. - De negenjarige ADELBERT verkreeg daar de eervolle betrekking van Page bij de Koningin van *Pruissen*. Hij was zijne ridderlijke afkomst getrouw en koos de militaire loopbaan. Op zijn twintigste jaar zien wij hem als Luitenant in een *Pruisisch* regiment, waarin hij, zoo als hij zegt, den vervelendsten tijd van zijn leven heeft doorgebracht. - De ellendige inrigting der *Pruissische* armee, en de ruwheid van officieren en soldaten, strookten weinig met zijn ridderlijken geest; hij had dan ook onder de studenten aan de Universiteit te *Halle* eenige vrienden gevonden, aan wie hij in proza en poëzij zijn hart lucht gaf, over het leven onder de aardappelen-eters of kartoflophagen, zoo als hij de soldaten noemde. - Die vrienden zijn insgelijks later allen meer of min als Schrijvers in *Duitschland* bekend geworden; VARNHAGEN, NEANDER, HITZIG, THEREMIN, en eenige anderen vormden met CHAMISSO het heilig bondgenootschap van de broeders van de Poolster, en gaven het bestaan aan een *Muzen-Almanak*, die lang door CHAMISSO geredigeerd is. Zij waren leerlingen en ijverige aanhangers van FICHTE; doch hoe

weinig CHAMISSO tot diens idealisme en over 't algemeen tot alle dogmatische filosofie overhelde, zien wij in eene geloofsbelijdenis aan zijn broeder, geschreven in 1801. 'Ik heb mij' - zegt hij - 'sedert eenigen tijd vol belangstelling en nadenken, en, al zeg ik het zelf, met gezonden zin met deze zaken bemoeid, en het eenige voordeel dat het mij gegeven heeft, is veel nederigheid en veel verdraagzaamheid; ter loops heb ik uitgezien op eene grondelooze zee vol moeilijkheden en duisternis; ik geloof met regtvaardigheid te kunnen zeggen, dat ik al de dogmatisten zoo wat met gekken, en de onverdraagzamen met dweepers gelijk stel. Evenwel was ik zelf in gevaar van schipbreuk te lijden; eene reddende plank heeft mij weêr aan boord teruggebracht: de moraal, die in onuitwischbare trekken in mijn hart geschreven staat. Een geloof dat bergen verzet bezit ik niet meer, maar mijn geloof zal des te moeilijker te vernietigen zijn, omdat het niet meer blind, maar op hechte gronden gebouwd is. Maar toch beween ik die onwetendheid en het innige, blinde geloof, dat ik verloren heb, en dat ik altijd als een schat in anderen zal waarderen.'

CHAMISSO had toen reeds iets zonderlings over zich, dat hem immer is bijgebleven. - 'Hij was' - zoo schrijft een tijdgenoot - 'beschroomd en verlegen in zijn voorkomen; hij zonderde zich gaarne af van het gezelschap, en kroop het liefst in een klein hoekje, waar hij dan uren lang zonder te spreken, somber en onbestemd voor zich heen zag. Als men hem aansprak, was zijn antwoord gewoonlijk kortaf en koel; en zoo was hij tot aan zijn dood: in gezelschappen niets; in de Natuur, of met een enkelen vriend álles.'

Poëzij was CHAMISSO niet, zoo als bij vele Dichters, als het goud op de kermiskoeken aangeplakt, maar zij was hem aangeboren; zij was hem eigen, en het grootste bewijs hiervoor is, dat hij de gedichten uit zijne vroegste jeugd en zelfs uit zijne jongelingsjaren in stilte bewaard en nooit in het licht gegeven heeft. Want toen hij, tot rijpere jaren gekomen, de idealen voor de werkelijkheid, den schijn voor de waarheid had zien verdwijnen, keurde hij ze geheel onwaardig, en heeft ze met verachting laten rusten. - Hierin heeft hij gehandeld zoo als zeldzaam een Dichter in vroegeren of lateren tijd gehan-

deld heeft. Deden velen onzer Poëten zoo, het publiek zou er waarlijk niet bij lijden.

Zijne eerste stukken schreef CHAMISSO in het *Fransch*, al het latere in de *Duitsche* taal, die hem spoedig eigen geworden was. - '*Il faudra*' - zegt hij in 1799 - '*que j'écrive quelque chose en Allemand, car au fait il faudra bien l'apprendre, cette coquine de langage.*'

Maar hoewel CHAMISSO zich de taal van zijn nieuwe vaderland had eigen gemaakt; hoewel hij voor dat vaderland de wapenen droeg, en zich daar aan eenige letterkundige vrienden had aangesloten, gevoelde hij zich toch niet gelukkig. De vonken van een opkomend genie gloeiden in zijn binnenste, en haakten naar ontwikkeling; maar hij zag de roemrijke loopbaan, die in die dagen een GÖTHE, een HERDER, een JEAN PAUL betraden, voor zich gesloten. Hij was immers geen *Duitscher*, en al maakten zijne gedichten hem tot een niet onverdienstelijk lid der romantische school, hij schreef niet voor zijn vaderland; hij gevoelde in zich den tweestrijd tusschen zijn genie en zijne nationaliteit; en die tweestrijd heeft hem nimmer verlaten. - En nog, als een van *Duitschlands* eerste geniën van dien tijd zich over den armen banneling ontfermd, en in den aanvang zijner loopbaan hem de ontwikkeling en bescherming gegeven had, die elk genie behoeft, dan zou de jeugdige CHAMISSO spoedig geheel *Duitscher* geworden zijn, daar hij toch reeds *Duitsch* van hart was; maar hij vond slechts middelmatige geesten op zijn weg, en deze konden hem het burgerregt onder *Germanjes* Dichters niet verschaffen. - Maar CHAMISSO heeft getoond dat in dien strijd des levens ook eene overwinning mogelijk is. Diep gevoelde hij zijne verlatenheid, toen hij zijn nieuwe vaderland tegen zijne voormalige landgenooten moest verdedigen, toen de *Fransche* legers zegevierend in *Pruissen* binnentrokken, en de slecht georganiseerde *Pruissische* magt overal voor hen moest onderdoen; hij lag toen met zijn regiment te *Hameln* in bezetting, en na de overgave dier vesting zeide hij de krijgsmagt vaarwel en nam zijn ontslag. - Toen werd hij eenzaam, zonder bestemming, zonder vooruitzicht, door het heimwee weder teruggevoerd naar *Frankrijk* en naar zijne familie, die zich daar weder had neêrgezet. Maar deze kon den zonderlingen geest van den halven *Duitscher* niet vatten; zij begreep zijn streven, zijne zucht naar

ontwikkeling niet, en wederom verlangde hij naar zijne *Duitsche* vrienden, en hij vertrok naar de Universiteit te *Berlijn*. - Gedurende zijne omzwervingen als militair was het *Grieksch* zijne geliefde studie; HOMERUS en het Evangelie van MATTHEUS waren toen zijne getrouwe medgezellen. De levende talen, de nieuwere literatuur waren het onderwerp zijner studiën te *Berlijn*. Zijn toestand in die dagen was niet van de aangenaamste. 'De gebeurtenissen van 1806' - schrijft hij - 'kwamen storend tusschen mij en mijne plannen. De Hoogeschool te *Halle*, waar ik mijne vrienden volgen zou, bestond niet meer; zij-zelfen waren op de wijde wereld verstrooid. De dood had mijne ouders weggenomen. - Zwervend, zonder stand en bezigheid, gebogen, neêrgedrukt, bragt ik in *Berlijn* de sombere dagen door. Het meest sloeg mij toen de verachting neder van eenen man, een der eerste geniën van den tijd, wien ik in vrome vereering aanhing, wien het slechts één woord, één wenk had te kosten om mij omhoog te heffen, en die, wáárom begrijp ik nog niet, zich alle moeite gaf om mij in den grond te trappen.'

In 1810 ontving CHAMISSO eene aanstelling als Professor aan het Lyceum te *Napoléon-ville (Bourbon-vendée)* in *Frankrijk*; naauwelijks echter kwam hij in *Parijs*, of hij hoorde de troostvolle tijding, dat dit Professoraat door den Keizer weêr was opgeheven, dat er op het oogenblik geene andere betrekking vakant was, dus dat hij wel weêr kon aftrekken. Dit laatste deed CHAMISSO niet.

Want hij vond in *Parijs* het beschermende genie, dat *Duitschland* hem niet gegeven had, dat genie waardoor zijn aanleg geleid, zijne bestemming aangewezen zou worden: Mevrouw DE STAËL. Door haren getrouwen Adjutant SCHLEGEL werd CHAMISSO in den kring dien zij en Mevr. RÉCAMIER om zich verzameld hadden, binnengeleid, en het eerste wat hij deed, was, dien kring te berooken, zoo als hij zeide, want hij had in *Duitschland* een levenslang verbond gesloten met de pijp, die hem trouw is bijgebleven, die naderhand met hem gebotaniseerd heeft, met hem gezwalkt heeft op den oceaen, met hem den stillen huiselijken vrede gedeeld heeft, en hem niet verlaten heeft tot aan zijn dood.

Hoe hij Mevr. DE STAËL ook met zijn gerook hinderde, zij ontdekte in hem de zonderlinge tweezijdige rigting van zijn geest,

die zich in den omgang met haar het meest ontwikkeld heeft. Hij volgde haar in hare ballingschap, eerst naar *Chaumont*, later naar *Coppet*, en bleef daar tot zij hare groote reis aanvaardde. Zij hadden een zonderlinge manier van redetwisten, die twee, namelijk op kleine stukjes papier, die zij elkander beurt om beurt toewierpen; dit noemden zij hunne *petite-poste*. SCHLEGEL wilde daarin nooit meêdoen; en zoodra de anderen met hunne papiertjes voor den dag kwamen, trok hij een knorrig gezigt, en sloot zich in zijne kamer op. - De volgende beschrijving geeft CHAMISSO van zijne begaafde vriendin.

'Zij is een zeer merkwaardig, ernstig wezen. *Duitsche* ernst, gloed van het Zuiden, *Fransche* vorm, vereenigen zich in haar. Zij is regtschapen, open, hartstogtelijk, ijverzuchtig, geheel enthousiasme. Zij grijpt de denkbeelden slechts met hare ziel aan. Zij heeft geen zin voor schilderkunst: muziek is haar álles; in toonen leeft zij. Muziek moet om haar zijn wanneer zij schrijft, en zij schrijft in waarheid ook niets anders dan muziek. Met de geometrie van het leven ziet het er bij haar slecht uit; want ze gloeit evenzeer voor vrijheid als voor ridderlijkheid. - Zij is voornaam en aristokratisch, dit weet ze zeer goed, en alles wat zij weet, zegt ze aan hare vrienden. - Zij is eene persoon uit de tragedie: zij moet kroonen ontvangen, uitreiken of ook wegwerpen; zoo kan zij lieven en leven. Zij leefde in de streek waar zich de politieke onweders vormen, die over de aarde beslissen. Zij moet op zijn minst het gedruisch der rijtuigen in de hoofdstad hooren; zij kwijnt weg in hare ballingschap. Zij bezit natuur, gloed en diepte; zij bestaat uit het vuur van den *Duitschen* ernst, en de lucht der *Fransche* scherts; daarbij heeft de Natuur haar uit ironie een regt dikken aardklomp tot ligchaam gegeven. Zij predikt mij dikwijls de haar zoo eigene elegantie aan, en trekt vooral muzijkaal tegen de pijp te velde. *Vox clamavit in deserto!*

De schoone Natuur van *Zwitserland* bragt het plan van CHAMISSO tot rijpheid om zich aan de studie der planten te wijden. - Hij zwierf met een der zonen van Mevr. DE STAËL geheele dagen door het gebergte, en maakte zoo de eerste kennis met eene wetenschap, die den minsten harer dienaren de rijkste voldoening geeft. Ook CHAMISSO, die nog onbepaald rondzwierf zonder vooruitzigt en zonder levensdoel, die

treurde over het gemis van een vaderland, ook hem gaf zij dat alles, gaf zij ook een vaderland weder. - 'Ach' - zegt hij naderhand - 'wat zou er van mij geworden zijn, wanneer mij dat geliefde hooi niet meer bekoorde! (zoo noemde hij altijd zijne planten). Geen ander vaderland toch kan ik hebben, dan de geleerde Republiek, waar ik bescheiden en stil, mijn burgerregt wensch te verkrijgen om daar mijne kleine vrijheid ongestoord te genieten. Naar eer wil ik niet streven; slechts burger wil ik zijn, door weinigen gekend, maar ook door die weinigen bemind, en sterf ik, dan mag men gerust mijne grafplaats zoo gelijk treden als een straatweg!'

Zoo ging hij in 1812 met de verkregene botanische kennis naar *Berlijn*, om daar op zijn twee-en-dertigste jaar voor de tweede maal, en nu in de Natuurwetenschappen, aan de Universiteit te studeren. Zeldzaam voorbeeld! Iemand die in het bezit was van een schat van literarische kennis, die bijna alle klassieke en levende talen van *Europa* had doorgestudeerd, en zich daarna nog wijdt aan de kennis der Natuur! En hoe wijdde hij zich daaraan? - De getuigenis van mannen als TRINIUS, KRINTH, SCHLECHTENDAL en HUMBOLDT is daar om te antwoorden; en dat hij niet alleen wist, maar ook zelf de hand aan het werk sloeg, bewijzen zijne talrijke botanische geschriften, die meestal in Tijdschriften zijn verspreid. - Voorzeker, nooit hebben Letter- en Natuurkunde zich beter in één persoon vertegenwoordigd dan bij CHAMISSO; want hij hield beiden streng van elkander gescheiden en bewaarde ieder in hare individualiteit; nooit vereenigden zich beiden in hem tot een physico-poëtisch mengelmoes, zoo als bij GÖTHE. GÖTHE heeft veel in de Natuurkunde gewerkt, en zelfs veel nut in die wetenschap gesticht; maar hij heeft den Dichter nooit in het wetenschappelijke kunnen afleggen; zijne heerlijke idéën zijn gewaardeerd en toegepast, zijne geschriften over Natuurlijke historie hebben geene praktische waarde meer. - Maar bij CHAMISSO herkent men in den Dichter geen Natuuronderzoeker, en in den Natuuronderzoeker geen Dichter.

'Wel herinner ik mij' - zegt SCHLECHTENDAL in de *Linnaea* - 'zoo menige moeilijke voetreis, die ik met CHAMISSO ondernomen heb, waarop nu eens aanhoudende regen ons tot de huid doordrong, dán weêr drukkende hitte ons plaagde, waarop moerassen en meren doorwaad werden, om planten te

zoeken, en dan ook wel beproefd werd om onder den blooten hemel te overnachten. Overal was CHAMISSO vooraan, de eerste, de ijverigste, krachtig van ligchaam en groot in volharding. Een oude zwarte kapotjas en eene niet minder oude verschotene en bevlekte zomerkleeding, eene zwarte fluweelen muts op den krulkop, eene ontzettend groote groene plantenbus aan lederen riemen omgehangen, een eindje pijp in den mond, een tabakszak, hier of daar opgehangen, eenige levensmiddelen, die uit de kleine zijzakken van zijn buis kwamen kijken. Ziedaar de tooi, waarmede hij uittoog en 's avonds, door zweet en stof niet opgeluisterd, dikwijls nog met een zakdoek vol planten in de hand, de opgedrilde scharen der *Berlijnsche* zondagswereld te gemoet trad, en ons dikwijls uitlachte, wanneer wij niet met hem den grooten weg door de stad wilden nemen, maar omwegen en zijstraatjes kozen om te huis te komen.'

Het ideaal van CHAMISSO was om zich eenmaal als Natuuronderzoeker aan eene wetenschappelijke reis aan te sluiten. Hij trad in onderhandeling met MAXIMILIAAN Prins van *Neuwied*, die het plan tot eene groote ontdekkingsreis had opgevat. Die reis werd echter uitgesteld, en het plan is eerst vele jaren later verwezenlijkt, zoodat CHAMISSO hierin werd teleurgesteld.

Het jaar 1813 verscheen, en was voor CHAMISSO verre van opwekkelijk. Groot toch was de geestdrift in *Duitschland* bij de nederlagen van NAPOLEON, en groot ook de verachting waarmede alles wat *Fransch* was, bejegend werd. - CHAMISSO had zijn geboorteland nog niet vergeten, maar *Duitschland* was hem lief als zijn vaderland, en hoewel *Duitschlands* heil hem dierbaar was, viel het hem hard, den smaad te aanschouwen die zijne uit *Rusland* terugkeerende landgenooten wedervoer; en zoo weinig deelneming te vinden voor hemzelf. Zijn hart was gedeeld en hij wist niet welke zaak hij zou voorstaan. Dikwijls riep hij in vertwijfeling uit: 'Neen! De tijd heeft geen zwaard voor mij!' Hij trok zich van allen omgang terug en wijdde zich in stilte aan de geliefde studie. Doch zijn gevoel kon de Dichter niet smooren; het moest zich openbaren, en het openbaarde zich in een *sprookje*, dat hij, om zich te verzetten, voor de kinderen van een vriend schreef. Dat *sprookje* heeft hem het burgerregt in *Duitschlands* Literatuur geschonken, en hem door geheel *Europa* beroemd

gemaakt. Ieder Schrijver heeft zijn *chef-d'oeuvre*: wat de *Hamlet* voor SHAKSPEARE, wat de *Faust* voor GÖTHE, wat de *Childe Harold* voor BYRON geweest zijn, dat is dit *Sprookje* voor CHAMISSO geweest, en onafscheidelijk is zijn naam aan dien van PETER SCHLEMIHL verbonden. SCHLEMIHL, de bekende Joodsche scheldnaam voor een ongelukkigen schelm, wiens boterham altijd op de boter valt, voor wien alle gebeurtenissen bronnen zijn van verguizing en jammer: SCHLEMIHL, waarvan mogelijk ons *slamier* is afgeleid - ziedaar de titel van den kleinen roman.

PETER SCHLEMIHL schrijft aan zijn vriend CHAMISSO, dat hij op zekeren dag zich met een recommandatie-brief presenteerde bij een rijken Mijnheer JOHN, die op een prachtig landgoed woonde, even buiten de havenstad, waar SCHLEMIHL sedert kort was aangeland om zijn fortuin te zoeken. Hij wordt op een welwillenden, maar koelen toon ontvangen, en wandelt met een groot gezelschap door het park. Eene zekere schoone FANNY wondt hare hand bij het plukken eener roos, en verlangt *Engelsche* pleister. Eer men zoo iets gevonden had steekt een stil, mager, lang, oudachtig heer, dien SCHLEMIHL nog niet bemerkt had, zijne hand in den zak van zijn ouderwetschen graauwen rok en haalt er eene kleine brieventasch uit, opent die en presenteert met eene diepe buiging het verlangde aan de dame. Zij ontvangt het zonder opmerkzaamheid voor den gever en zonder dankzegging; de wond wordt verbonden, en men gaat verder den heuvel op, wiens rug het schoonste uitzigt bood over het groene labyrinth van het park naar den onmetelijken oceaan. De aanblik was werkelijk grootsch en heerlijk. Een wit punt verscheen aan den horizont tusschen den donkeren vloed en het blaauw des hemels. 'Een verrekijker hier!' riep JOHN, en eer nog de bedienden in beweging geraakten, had de graauwe man met eene zedige buiging de hand reeds in zijn zak gestoken, daaruit een schoonen *Dollond* gehaald en aan JOHN overhandigd. Deze zette hem dadelijk aan het oog, en verkondigde aan het gezelschap dat het een schip was, hetzelfde dat gisteren de haven verlaten had en door tegenwind werd teruggehouden. - De verrekijker ging van hand tot hand, en kwam niet weder tot den eigenaar; ik echter zag den man verwonderd aan, en wist niet hoe die groote machine uit den naauwen rokzak

gekomen was; maar niemand scheen er om te denken, en men bekommerde zich om den graauwen heer evenmin als om mij. - Er werden ververschingen gepresenteerd: de zeldzaamste vruchten uit alle oorden der wereld, in de kostbaarste schotels. Mijnheer JOHN nam met gulle beleefdheid de *honneurs* waar, en rigtte ten tweedenmale het woord tot mij. 'Voorziet u van alles; dat heb je op zee niet gehad!' Ik boog; maar hij zag het niet, hij sprak reeds weêr met een ander. Gaarne zou men zich op het gras aan de helling des heuvels hebben nedergevlid, als men niet vreesde voor de vochtigheid van den grond. 'Hoe goddelijk' - riep er een - 'als we nu *Smyrnasche* tapijten hadden om hier uit te spreiden!' - Het verlangen was nog niet uitgesproken of de graauwe man had alweêr de hand in den zak, en was bezig om met een bescheiden, ja, demoedig lachje een rijk, met goud doorwerkt *Smyrnaasch* tapijt er uit te halen. De bedienden namen het aan, als behoorde het zoo, en ontvouwden het op de aangewezen plaats. Het gezelschap ging er op zitten zonder veel praten, en ik zag wederom verbaasd den man, den zak en het tapijt aan, dat meer dan 20 voet lang en 10 voet breed was; ik wreef mij de oogen, niet wetende wat daarvan te denken, vooral omdat niemand er wat bijzonders in vond. Gaarne had ik iets naders aangaande den man willen weten; maar ik wist niet tot wien mij te wenden, want ik was bijna nog beschroomder voor de heeren bedienden, dan voor de bediende heeren. Ik pakte eindelijk mijn moed bij elkaâr en trad toe op een jong mensch, die mij minder aanzienlijk toescheen en dikwijls alleen was geweest. Ik vroeg hem zacht: of hij mij zeggen wou, wie die beleefde heer was, daar met zijn graauwen rok? 'Die dáár?' - vroeg hij - 'die er uitziet als een eind garen, dat uit een kleêrmakersnaald gegleden is?' - 'Ja, die alleen staat?' - 'Dien ken ik niet' - gaf hij mij ten antwoord, en het scheen of hij een langer onderhoud met mij wilde vermijden; want hij keerde zich om, en ging met een ander over verschillende zaken redeneren. - De zon begon nu feller te schijnen en hinderde de dames; de schoone FANNY rigtte *nonchalant* tot den graauwen man, dien niemand nog aangesproken had, de ligtzinnige vraag: of hij ook misschien een tentje bij zich had. Hij antwoordde haar met zulk eene diepe buiging als of hem eene onverdiende eer te beurt

viel, en had reeds de hand in de zak, waaruit ik weldra linnen, palen, touwen, ijzerwerk, kortom alles wat tot de prachtigste pleziertent vereischt wordt, zag te voorschijn komen. De jonge heeren hielpen haar uitspannen, en zij bedekte de geheele uitgebreidheid van het tapijt - en niemand vond er nog iets buitengewoons in.

Ik gevoelde mij reeds lang onplezierig, ja, angstig te moede; maar hoe bang werd het mij, toen ik hem bij den volgenden uitgesproken wensch, nog drie rijpaarden; ik herzeg: drie schoone rossen, met zadel en tuig uit zijn zak zag halen. - Denk eens, om 's hemels wil! Drie gezadelde paarden, altijd uit denzelfden zak, waaruit reeds een brievenstasch, een verrekijker, een gewerkt tapijt van 20 voet lang en 10 voet breed, eene pleziertent, van dezelfde grootte, met al de daarbij behoorende palen en ijzers, waren te voorschijn gekomen.

Hoe verlegen en demoedig de man-zelf scheen te zijn, hoe weinig opmerkzaamheid hem de anderen ook schonken, toch werd mij zijne bleeke verschijning, waarvan ik de oogen niet kon afwenden, zoo akelig, dat ik haar niet langer kon verdragen.

Ik besloot uit het gezelschap weg te sluipen, hetgeen mij gemakkelijk scheen, om de weinig beteekende rol, die ik daarin speelde. Ik wilde terugkeeren naar de stad, den volgenden morgen wederom mijn fortuin bij den Heer JOHN beproeven, en indien ik moeds genoeg gevoelde, hem inlichting vragen aangaande den vreemden, graauwen man. - Ach, ware het mij maar gelukt om zóó te ontkomen!

Werkelijk was ik reeds door de rozenlaan gelukkig den heuvel af en bevond mij op een open grasperk, toen ik uit vrees van gezien te worden, terwijl ik buiten de wegen door het gras liep, een scherpen blik om mij heen sloeg. Hoe verschrikte ik, toen ik den graauwen achter mij aan en op mij zag toekomen. Hij nam dadelijk den hoed voor mij af en boog zich dieper dan er ooit voor mij gebogen was. Er was niet aan te twijfelen! Hij wilde mij aanspreken, en ik kon, zonder lomp te zijn, het niet vermijden. Ik nam ook mijn hoed af, boog weder, en stond daar als een paal, met het bloote hoofd in de zon. Ik zag vol angst hem stevig aan, en gevoelde mij als de vogel die door eene slang betooverd is. Hij scheen zeer verlegen, hij sloeg zijne oogen niet op,

boog verscheidene malen, trad nader, en sprak mij aan, met eene zachte, onvaste stem, ongeveer in den toon van eenen bedelaar.

- Mijnheer vergeve mij mijne indringerij, wanneer ik het waag hem op zoo'n rare manier op te zoeken; ik heb Mijnheer iets te vragen.

- Maar, om Godswil, Mijnheer! - brak ik in mijne angst uit - wat kan *ik* doen voor een man!.....

Wij bleven beide steken, en kregen eene kleur, geloof ik.

Na een poosje zwijgens nam hij weêr het woord:

- Gedurende den korten tijd, dat ik het geluk van uw bijzijn genoot, heb ik, Mijnheer! zoo nu en dan - met uwe permissie - waarachtig in stomme bewondering die groote schoone schaduw mogen aanschouwen, die u in de zonneschijn wezenlijk met zoo'n edele verachting van u afwerpt; die heerlijke schaduw daar vóór uwe voeten! - Neem als 't u blijft niet kwalijk, dat ik zoo vermetel ben. Zou u er ook in kunnen komen om deze uwe schaduw aan mij over te doen?

Hij zweeg, en het ging mij als een molen door mijn hoofd. Waartoe dit rare aanbod om mijne schaduw te koopen? Hij moet aan 't malen zijn, dacht ik, en antwoordde dus op een anderen toon, die beter bij zijn demoed paste:

- Wel, wel, vriendje! heb je dan niet genoeg aan je eigen schaduw? Dat is een handel van een buitengewonen aard!...

Hij viel mij dadelijk in de rede:

- Ik heb veel in mijn zak, dat mogelijk voor Mijnheer nog wel der moeite waard zou zijn; voor deze onwaardeerbare schaduw is mij geen prijs te hoog.

Dat viel mij koud op het dak, omdat ik weêr dacht aan dien zak, en ik begreep niet, hoe ik hem 'vriendje' had durven noemen. Ik nam weêr het woord, en trachtte het zoo mogelijk door verbazende beleefdheid weêr goed te maken:

- Maar, Mijnheer! Excuseer mij! Uw onderdanigste dienaar! Ik begrijp uw bedoelen zoo heel goed nog niet! Hoe zou ik mijne schaduw.....

Hij viel mij onmiddellijk weêr in de rede:

- Ik verzoek slechts, om hier op deze plaats die edele schaduw op te mogen pakken en bij mij te steken. Hoe ik dat doe, is mijne zaak. - Daarentegen laat ik, als bewijs mijner erkentelijkheid voor Mijnheer, aan hem de keus over tusschen al

de aardigheden, die ik in den zak heb. De echte springwortel, de aluinwortel, wisselpenningen, roofdaalders, het servet van ROLANDS wollenwevers, een galgenkereltje tot alle prijzen; maar dat alles zal u niet lijken. - Beter FORTUNATUS' wenschhoedje, nieuw en bruikbaar weêr gerepareerd; ook eene geluksbeurs, precies zoo als hij eens bezat.....

- FORTUNATUS' geluksbeurs! - viel ik hem in de rede, en hoe groot mijne angst ook was, hij had met dit enkele woord mij geheel ingepakt. Ik werd duizelig, en het schemerde mij als dubbele dukaten voor de oogen.

- Belieft Mijnheer deze beurs te bezigtigen en te proberen! - Hij stak de hand in zijn zak, haalde er eene tamelijk groote beurs uit van stevig corduaan leder, met twee sterke banden, en gaf mij die. Ik deed er een greep in en haalde tien goudstukken voor den dag, en nog eens tien, en alweêr tien, en weêr tien - snel reikte ik hem de hand:

- Top! De koop gaat door! Voor die beurs hebt gij mijne schaduw! - Hij sloeg toe, knielde dadelijk voor mij neêr en ik zag, hoe hij met eene onbegrijpelijke handigheid mijne schaduw van het hoofd tot de voeten zachtjes van het gras losmaakte, omhoog hief, oprolde, toevouwde, en ten laatste in zijn zak stak. Hij stond op, boog zich nogmaals en stapte naar de rozenlaan terug. Nog dunkt het mij, dat ik hem dáár stilletjes in zijn eigen hoorde lagchen. - Ik hield de beurs bij de koorden vast; rondom mij was de grond zonnig en verlicht, en in mij was nog geene bezinning.

Ik heb dit eerste Hoofdstuk van den *Schlemihl* woordelijk vertaald om, kan het zijn, eenig denkbeeld te geven van de aardige, originele manier van vertellen, waarin CHAMISSO uitmunt. In de tien volgende Hoofdstukken vinden wij den armen SCHLEMIHL diep ongelukkig en bitter bedrogen. Geld heeft hij, zoo veel hij maar wil, achting kan hij nergens verkrijgen; overal wordt hij teruggestooten en met afgrijzen aanschouwd, omdat hij geene schaduw bezit.

Reeds toen hij de stad naderde, hoorde hij achter zich roepen: - Jonge Heer! Jonge Heer! Hei! Hoor je niet? - Hij keek om, en een oud vrouwtje riep hem na: - Jonge Heer! kijk eens, u hebt uwe schaduw verloren!

Aan de poort moest hij alweêr van de schildwacht hooren: - Waar heeft meneer zijne schaduw gelaten? - en kort

daarna van een paar wijven: - Och hoe naar! Dat arme mensch heeft geene schaduw!
 - Dit begon hem te vervelen, en hij hield zich zoo veel mogelijk uit de zon; maar op sommige plaatsen, b.v. in de Breestraat, die hij moest oversteken, liep hij weêr in den kijker; vooral had hij het kwaad toen juist de *Latijnsche* school uitging, en de literarische straatjeugd tot dadelijkheden oversloeg. Met handen vol goud moest hij de jongens tot bedaren brengen.

Hij liet nu een prachtig huis voor zich inrigten, en vond in zekeren BENDEL een dienaar en vriend, die zijn noodlot met hem deelen wilde, en hem behulpzaam was in het nasporen van den graauwen man; want SCHLEMIHL wilde zijne schaduw nu maar liever terug hebben.

Hij doet een voornaam schilder bij zich ontbieden, en vraagt hem: of hij geene schaduw voor hem schilderen kan? - Maar, Mijnheer! - zeide de schilder - door welke onattentie, door welke nalatigheid kunt gij toch uwe schaduw verloren hebben? - En hij antwoordt om zich te redden: dat hij in den vorigen winter eene reis door *Rusland* gedaan heeft, op welke zijne schaduw eens door de ontzaggelijke koude zoodanig aan den grond vastvroor, dat hij haar niet weêr kon loskrijgen.

Maar de schilder gelooft het praatje niet, en kan hem niet helpen; zoodat SCHLEMIHL altijd zonder schaduw blijft.

Ondertusschen hernieuwt deze zijne kennismaking met de schoone FANNY, en wordt onuitsprekelijk verliefd. Zij mag hem ook wel lijden, omdat hij nu wat interessanter in zijn spreken geworden is dan te voren; maar eens op een avond, dat zij te zamen wandelen, komt de volle maan op: zij ziet hare schaduw, maar de zijne niet, ze krijgt een *vapeur*, en het is uit tusschen hen. - In eene volgende liefde-geschiedenis is hij even ongelukkig. Alles was reeds tot de bruiloft gereed, toen op eens een ontrouwe dienaar het schrikkelijke geheim aan de ouders zijner verloofde openbaart. Alles ligt in duigen. Toornig voer de vader tegen SCHLEMIHL uit: - Beken, Mijnheer! Beken! Hoe ben je je schaduw kwijtgeraakt? - Ik moest alweder liegen, zegt SCHLEMIHL, en verhaalde: - Eens trapte een lompe vent zoo ongemanierd op mijne schaduw, dat hij er een groot gat in scheurde. Nu heb ik ze weggegeven om te repareren, want goud vermag veel, en gisteren reeds zou ik haar te huis krijgen.

- Goed, Mijnheer! Goed! - antwoordde de papa. - Gij doet aanzoek om mijne dochter! Anderen doen het ook. Ik moet als vader voor haar zorgen; ik geef u drie dagen uitstel, binnen welke gij uwe schaduw moet terug hebben. Verschijnt gij binnen drie dagen voor mij met eene passende schaduw, dan zijt gij mij welkom; maar den vierden dag, dat zeg ik u, is mijne dochter de vrouw van een ander! - Ik wilde nog beproeven om een woord tot MINA te spreken, doch zij klemde zich hevig snikkende aan hare moeder, en deze wenkte mij stilzwijgend om heen te gaan. Ik wankelde voort, en het was of de wereld achter mij werd toegesloten.

In deze treurige omstandigheid verschijnt hem de graauwe man op eens, toen hij over eene zonnige heide wandelde. Naauwelijks ziet PETER hem of hij haalt zijne geluksbeurs te voorschijn; maar de ander brengt hem aan zijn verstand, dat hij de schaduw niet eer kan terugbekomen, dan na eerst met zijn bloed een stuk op perkament onderteekend te hebben, waarbij hij erkent, zijne ziel, na zijn dood, geheel aan den graauwen ten erfdeel te laten. Hij merkt nu dat de bezitter van zijne schaduw de booze is, en wil niets meer van hem weten.

Doch eer MINA de bruid van een ander zal worden, beproeft de graauwe nogmaals om den armen PETER te verzoeken. Ik bevond mij, zegt deze, op den morgen van den vierden dag op eene zandige vlakte, en zat op een rotsblok den aanblik der zon te genieten, dien ik lang had ontbeerd. Stomme vertwijfeling drukte mij neder. Op eens word ik verschrkt door een zacht geruisch; ik wierp, tot vlugten gereed, een blik om mij heen, ik zag niemand; maar vóór mij gleed eene menschelijke schaduw voorbij, niet ongelijk aan de mijne; eene schaduw, die alleen rondwandelde en haren heer scheen ontloopen te zijn.

Daar ontwaakte in mijne ziel een geweldig besluit: schaduw, dacht ik, zoekt gij uw heer! Die wil ik zijn! En ik sprong op haar toe om haar te bemagtigen; want, dacht ik, gelukt het mij, in haar spoor te treden, zoodat zij mij aan de voeten komt, dan zou zij daaraan wel blijven hangen en met den tijd aan mij gewennen.

De schaduw echter zet het op een loopen, en SCHLEMIHL haar achterna; juist als hij met een geweldigen sprong haar

denkt te pakken, stoot hij zich vreeselijk en vindt een ligchamelijken wederstand, dien hij niet verwacht had. Hij hoort vloeken en ontvangt stompen, zonder dat hij iemand ziet, doch op eens valt er een vogelnest op den grond en de man staat vóór hem; SCHLEMIHL begrijpt dat dit vogelnest het vermogen bezit om onzichtbaar te maken; hij grijpt het, en is nu voor den ander geheel onzichtbaar, daar hij geene schaduw heeft. Hij laat den man in vertwijfeling, en verblijdt zich met het denkbeeld van ongezien onder de menschen te komen. Hij gaat weêr naar de stad, en ziet tot zijn schrik aanstalten maken tot de bruiloft van MINA met zijnen trouweloozen dienaar. - Dáár verschijnt de graauwrok weêr en geeft hem pen en papier in handen.

Onzichtbaar ziet hij alles zich voorbereiden tot het feest; vol vertwijfeling strekt hij reeds de hand naar papier en pen uit; maar zijn beter gevoel overwint; hij geeft zijn onzichtbaarmakend vogelnest aan den booze terug, stijgt te paard en verlaat de stad om elders rust te vinden. Terwijl hij in den frisschen morgenwind over den straatweg rijdt, komt hem de graauwe weêr op zijde, en vraagt hem of hij zijne schaduw ook soms eens proberen wil, daar hij niet ongenegen is hem die voor een poosje te leenen. - Hij neemt het aanbod aan, en ziet met groote blijdschap de schaduw lustig naast zich draven. Wacht! denkt hij, geeft zijn paard de sporen, en slaat een zijweg in om te ontvlugten, doch het was mis; de schaduw gleed in een oogenblik van hem af, en wachtte gehoorzaam haren wettigen bezitter aan den straatweg op. SCHLEMIHL moest met een langen neus weêr tot den graauwrok terugkeeren. - Lagchend hechtte deze de schaduw weêr aan SCHLEMIHL vast, en zeide: - Ik houd u bij de schaduw, en gij komt niet los. Een rijk man heeft nu eenmaal eene schaduw noodig; dat is niet anders; en het is alleen uw eigen schuld, dat gij het niet vroeger hebt ingezien. - De booze hernieuwt nu alle pogingen om den armen SCHLEMIHL te vangen; hij vergezelt hem als zijn nederige dienaar te voet, overal waar hij komt; en daar SCHLEMIHL nu zijne schaduw gebruiken kan, is het leven dezen nog al dragelijk. Maar eens, als zij zamen aan den rand van een diepen afgrond staan, komen oude herinneringen bij hem op, en hij vraagt aan den graauwe of hij ook eene onderteekening van den Heer JOHN kan

aanwijzen. De graauwe zegt lagchend: - Met zulk een goeden vriend heb ik dat niet noodig gehad. - Maar, waar is hij? om Gods wil! waar is hij? - vraagt SCHLEMIHL. - De booze steekt aarzelend zijne hand in den zak en trekt er bij de haren de bleeke ziel uit van THOMAS JOHN, die met loodkleurige lippen de sombere woorden prevelt: - *Justo judicio Dei judicatus sum, justo judicio Dei condemnatus sum!* - Hevig verschrikt en met afgrijzen vervuld, werpt SCHLEMIHL den klinkenden buidel in den afgrond, en bezweert zijn plaaggeest met een geweldigen eed om van hem te wijken en nimmer, nimmer weder te keeren. De duivel ging, en het was SCHLEMIHL of een zware last weggenomen werd van zijn gemoed. Nu was hij zonder schaduw en zonder geld; maar vrolijk en gelukkig. Hij ontweek den omgang met menschen, vond zijn troost in de wetenschap, en reisde de wereld rond, waartoe hem een paar laarzen van zeven mijlen, die hij voor zijn overgebleven geld van een ouden Jood gekocht had, zeer te stade kwamen. - Nu zien wij SCHLEMIHL afwisselend in de woestijnen van *Afrika* en aan de *Noordpool*, in *Amerika* en *China*, in *Europa* en aan de *Beerlingstraat*. Hij doet een schat van ontdekkingen in verschillende vakken van wetenschap, en het rangschikken en beschrijven van hetgeen hij verzameld heeft, verzoent hem weêr met zijn noodlot.

- En u, mijn lieve CHAMISSO! - schrijft SCHLEMIHL aan het einde van zijn verhaal - u heb ik uitverkoren om mijne wonderlijke historie te bewaren, opdat zij misschien, wanneer ik van de aarde verdwenen ben, velen van hare bewoners tot nuttige leering zijn kan. Gij echter, mijn vriend! wilt gij onder de menschen leven, leer dan eerst de schaduw waarderen, en daarna het geld. - Wilt gij slechts voor uzelfen, voor uw beter *ik* leven, dan hebt gij geen raad noodig.

De *Schlemihl* van CHAMISSO is phantastisch en origineel, en vooral merkwaardig wat het komische aangaat, om den doodbedaarden toon, waarop de allerzotste contrasten voor den dag komen. Het is zóó natuurlijk geschreven, dat ik onder het lezen dikwijls onwillekeurig naar mijne eigene schaduw omzag, en regt verheugd was, dat ik haar nog bezat. - Zijn er nu menschen die overal het praktische voor oogen willen

hebben, zoo nieuwsgierig om te vragen: wat beduidt het? wat is de moraal? wat is het nut voor de menschheid? - dan moet ik vooreerst antwoorden, dat bij een voortbrengsel van kunst of genie, even als bij eene wetenschappelijke daadzaak het *hoe* oneindig meer geldt, dan het *wáárom*. Is het goed? vraagt de ware wijze; waartoe is het goed? vraagt de menigte. De kunstwaarde van eene zaak neemt af naar mate eene toepassing daarin sterker op den voorgrond treedt. Het schoone moet met het goede niet los te zamen hangen, maar zóó onafscheidelijk vereenigd zijn, dat zij slechts één geheel vormen; en dit is het geval met den *Schlemihl*.

De diamant schittert, maar gij kunt den glans niet afscheiden van het gesteente, noch hem concentreren en naast den diamant leggen. - Eene fabel waarop eene uitlegging of moraal volgt, schijnt mij altijd belagchelijk, en gelijkt een zielloos ligchaam, dat met groote deftigheid daarheen stapt, terwijl de arme ziel als eene vale schaduw achteraan wandelt en meestal niet wordt opgemerkt.

Juist omdat de toepassing zoo innig met het geheele stuk vereenigd is, bestaat er verschil van gevoelen onder de uitleggers. Sommigen beweren dat CHAMISSO in den *Schlemihl* de geschiedenis van zijn eigen leven heeft beschreven, en dat de schaduw het vaderland is, omdat CHAMISSO geen vaderland had. Anderen denken, dat door de schaduw al die nietswaardige *étiquetten* en pligtplegingen bedoeld worden, zonder welke men bij de grooten niet gezien is. Wederom anderen meenen, dat CHAMISSO, door eene jeugdige schuld zijn aanzien (d.i. zijne schaduw) verloren had, dat dit gemis nooit weêr kon hersteld worden, en dat hij zich daarom van de menschen afzonderde, studeren ging, en door die studie, door de wetenschap zich weêr verzoend heeft met het leven. - In al die uitleggingen is waarheid; doch de laatste schijnt mij het waarst, en in dit geval is de *Schlemihl* een pendant van den *Faust*. - Het denkbeeld in den *Faust* uitgedrukt is duidelijk: de man wien de wetenschap te gering is, die veel weet, maar toch in zijn weten geene voldoening vindt, en die, om onrust en kwelling te ontgaan, zich werpt in de armen der wellust en der zonde.

Dat CHAMISSO heeft willen beschrijven hoe iemand die vroeger voor de wereld en hare lusten leefde, daarbij geene

voldoening vond voor zijn gemoed, zich daarom wijdt aan de wetenschap, en bij die wetenschap rust vindt, zou, als er eene toepassing noodig ware, de beste toepassing zijn.

Hoe dit zij: de *Schlemihl* is als sprookje op zich-zelf reeds schoon en eenig, en voor hem die iets meer doet dan lezen, ligt de waarheid daarin voor de hand; velen zullen haar, hoop ik, met mij gevoeld hebben, zonder haar nu juist tot eene drooge moraal *à la* GELLERT te kunnen distilleren.

Wáár is het, dat dit sprookje een verbazenden opgang maakte, zoo klein als het was; dat het in vele talen vertaald werd, en CHAMISSO's roem als *Duitsch* Auteur vestigde. Wie zou niet denken, dat iemand, bezield met zulk een scheppend genie, die zóó den waren verhaaltrant meester was, die zich reeds zag opgenomen onder de nationale Schrijvers van een groot land, zich in dat land ook zoo te huis zou gevoelen, om zich geheel aan poëzij en literatuur te wijden? - En wáár vinden wij CHAMISSO terug, weinig tijds nadat hij in stille eenzaamheid het hart gelucht had in zijn sprookje? - Als Natuuronderzoeker en Botanist aan boord van het *Russische* schip *Rurik*, dat door Graaf ROMANZOFF in 1815 tot eene groote ontdekkingsreis was uitgerust; aan het hoofd dezer expeditie stond Kapitein OTTO VON KOTZEBUE, de broeder van den Tooneelschrijver; terwijl het wetenschappelijk gedeelte der reis aan CHAMISSO en ESCHSCHOLTZ was toevertrouwd. - Toen was eene reis om de wereld nog een zeldzaam iets - thans wordt men onder wetenschappelijke reisbeschrijvingen begraven; toen viel slechts enkelen het geluk te beurt om als Natuuronderzoeker eene dergelijke expeditie te vergezellen - thans zijn er weinig van die heeren, die niet ten minste een kijkje gehad hebben in een *Urwald*, of hun naam achter een planten- of dieren naam geplaatst zien. - Wij moeten dit wel in aanmerking nemen om CHAMISSO's verdiensten naar waarde te schatten. De reis, die drie jaren duurde, ging van *Petersburg* over *Teneriffe* naar *Brazilië*, van daar naar *Chili*, de *Zuidzee-Eilanden*; *Kamschatka* tot de *Beeringstraat*, en over de *Sandwich-Eilanden*, de *Marianen* en *Philippinen*, om de *Kaap de Goede Hoop* terug. - De *Linnaea* van SCHLECHTENDAHL bevat de beschrijving van de planten die CHAMISSO op deze reis verzameld heeft; ook is hem de eer wedervaren, dat in de planten-geographie, de *Zuidzee-Eilanden het Rijk van* CHAMISSO

genoemd worden. In het wetenschappelijke is hij de bezadigde, naauwkeurige onderzoeker en beschrijver der Natuur; in zijne beschouwingen en opmerkingen is hij-zelf natuur, is hij altijd dezelfde naïve verteller van den *Peter Schlemihl*. - De geringste voorvallen zijn voor hem rijk aan stof tot opmerking, en getrouw geeft hij de beelden en karakters weder van allen die hij op zijne reis ontmoette, van de vriendelijke *Zuidzee-eilanders*; de armoedige *Aleuten*; de half beschaafde *Sandwichers*, die een gekleeden rok dragen op het naakte lijf; tot den kapitein en de matrozen zijn naar het leven door hem afgeschilderd. Nu eens roert en treft hij ons, en zien wij in hem den Dichter; dán weder geeft hij getrouwe Natuurschilderingen en rijke taalstudiën, zonder den minsten ophef of schijn van enthousiasme; en schakelt alles aan elkaâr met talrijke dwaasheden en met die lachwekkende opmerkingen die hem zoo eigen zijn.

Hij begint met de beschrijving van een *Duitschen* postwagen, in 1815, dien hij juist geschikt noemt voor den botanist, daar men het slechts er buiten kan uithouden, en tijd genoeg heeft om den wagen bij te houden en tevens planten te zoeken. Een treffend beeld geeft hij ons van het lijden van een geleerde op een *Russisch* oorlogschip. - De matroos, zegt hij, beschouwt hem als een nutteloos passagier; als hij wat veel plaats noodig heeft voor zijne naturaliën, bromt de Kapitein; soms, wanneer hij eene heerlijke landstreek even betreden heeft, en reeds brandt van verlangen om daar een rijken buit te verzamelen, wordt eensklaps het anker gewonden; dán weêr komt er een lek in het ruim en bederft de met moeite bijeengebragte voorwerpen; terwijl het eentonige scheepsleven niet geschikt is om hem over zulke rampen te troosten.

Onder de kleine ellenden van het leven op de *Rurik* verhaalt CHAMISSO, dat de matroos, die met de bediening der Natuuronderzoekers belast was, het poetsen hunner laarzen van de hand wees. - CHORIS, de Teekenaar, wist voor footjes andere matrozen tot schoenenpoetsen op te loopen. ESCHCHOLTZ deed het zelf, en ik (zegt CHAMISSO) wist mij over die kleinigheid heen te zetten en haar te ontberen. Zoodat, N.B., zijne laarzen in geene drie jaren gepoetst werden. Men kan zich moeilijk eenig denkbeeld vormen van den toestand waarin zij te huis kwamen.

Vol lust en hoop, vol dorst naar handelen komt de geleerde op het schip, en moet weldra ondervinden dat het een hoofdvereischte voor hem is: zich zoo onmerkbaar te maken als hij kan; zoo weinig ruimte te beslaan als mogelijk is. - Zijn boezem zwelt van trots, wanneer hij droomt van den strijd met de elementen, van gevaren, van daden; en wat vindt hij? Niets dan de oude, welbekende verveling, en die eindelooze idealen van huiselijke ellende, ongesmeerde laarzen, enz.

Daar de expeditie eene *Russische* was, ging ook CHAMISSO voor een *Rus* door; het gekste daarvan was, zegt hij, dat op *Teneriffe* en overal elders de geleerden zich moeite gaven om het *Russische* volkskarakter aan mij den *Rus*, die echter geen *Rus*, maar een *Duitscher*, en als *Duitscher* eigenlijk een geboren *Franschman* was, te bestuderen.

De meeste wetenschappelijke reizigers verloochenen hunnen persoon, zij worden dienaren der wetenschap, doch laten den mensch te huis. CHAMISSO maakt hierop eene uitzondering; hij heeft als reiziger veel voor de wetenschap gedaan; als mensch veel voor zijne medemenschen opgemerkt. Onder de *Zuidzee-eilanden*, die naïve kinderen der Natuur, vond hij zich regt te huis; onder hen vond hij die reinheid, die onschuld, die zedigheid, die hij bij de Christenen in *Europa* te vergeefs had gezocht. Onder hen had hij zijne beste vrienden, en over een van dezen laat hij zich dus uit: 'Mijn vriend KADU is een der schoonste karakters, die ik in mijn leven heb aangetroffen; een dier menschen, die ik het meest heb bemind; in mijn stuk over onze kennis van de eerste provincie van den grooten oceaan heb ik hem dikwijls als eene wetenschappelijke autoriteit aangevoerd, en uit de verstrooide schetsen van ons bijeenzijn zijn beeld en zijne geschiedenis ontworpen. - Hij is mijn leermeester geweest over *Radak* en de *Karolinen-Eilanden*. Vergeef mij, mijne vrienden! wanneer ik later dikwijls mijne woorden herhaal; hier spreek ik toch van mijne liefde.'

Jammer, dat sedert CHAMISSO's reis de meesten dier gelukkige eilanden reeds door de *Europeanen* bedorven zijn!

CHAMISSO is met zijne *Radakkers* ingenomen; hij komt er bijna ieder oogenblik op terug, en weet ze vooral in ver-

gelijking met zijne beschaafde landgenooten voordeelig te doen uitkomen.

‘Terwijl wij’ - zegt hij - ‘ons in onze hatelijke kleederen vastknoopen, gaat de uitdrukking van ligchaam en armen geheel verloren, en wij zien naauwelijks een sprekend persoon in het aangezicht. - De bewegelijke, spraakzame *Polynesiër* spreekt met mond, aangezicht en armen, en altijd met de grootste spaarzaamheid in woorden en gebaren; zoodat de kortste en snelste uitdrukking doelmatig gekozen wordt, en een wenk de plaats vervult van een volzin. Zoo zeggen zij *ja*, enkel door eene trekking met de wenkbrauwen. - Ons schoenen- en laarzenstelsel heeft voor ons het gebruik der voeten alleen tot loopen bepaald. De vierhandige *Polynesiër* trekt er oneindig meer voordeel van. Hij houdt en bevestigt met de voeten het voorwerp, waaraan hij met de handen werkt: de mat, die hij vlecht, het stuk hout, waarop hij door wrijving vuur wil te voorschijn brengen. - Hoe ongelukkig, langzaam en sukkelig moeten wij ons bukken om iets op te rapen, dat ons voor de voeten ligt. - De *Polynesiër* pakt het met den voet, die het oogenblikkelijk aan de hand van dezelfde zijde overreikt, en de man verroert zich niet; hij heeft zijne redenering niet eens afgebroken. - Wanneer iets dat op het dek van een schip ligt, moet ontvreemd worden, grijpt de een het met den voet en reikt het aan den anderen; het kuijert van voet tot voet en over boord; terwijl de op zijn post staande schildwacht allen scherp naar de handen ziet en niets merkt.’

In de *Beeringsstraat* ontwaakte weêr CHAMISSO's dichterlijke geest; het lied dat hij dáár gezongen heeft, is de voorlooper van de zangen van zijn lateren leeftijd, de eenige, die hij bij de uitgave zijner bijeenverzamelde werken heeft in het licht gegeven. Op dat gewichtige punt, waar twee magtige werelddeelen elkander naderen, zeî hij vaarwel aan de lyrische idealen-zucht zijner jeugd, en begon die reeks van gedichten, die getuigen van een talent, dat door waarneming en ondervinding ontwikkeld is; van een krachtigen mannelijken geest, die weêrgeeft, niet wat hij droomt, maar wat hij hoort en opmerkt.

Uit de Beeringsstraat, in den zomer van 1816.

Ik denk terug aan menig zang en zucht,
 Die ik gekoesterd heb in vreugd en smart,
 Die eens de borst des jonglings zijn ontvlugt
 En weêrklank vonden in een vriendenhart.
 Maar neen, mijn geest! uw allereerste vrucht
 Is reeds vergaan, heeft nooit den tijd getart;
 Vergeten zijn mijn eerste liefde en vreugd,
 Verdwenen met de zangen mijner jeugd!

Het leven wordt mij eenzaam, en de dood
 Heeft menig lieven vriend aan mij ontroofd.
 De jeugd vervloog; reeds komt mijn avondrood,
 En naar het graf buigt zich het moede hoofd.
 De togt, die mij een sterke magt gebod,
 Is haast ten eind - ik heb mij afgesloofd:
 De zorg was groot - 't gewin van slecht allooi:
 Ik plukte bloemen en behield slechts hooi!

Dat deed ik eens, dat doe 'k nog als weleer.
 'k Pluk altijd bloemen, maar behoud slechts hooi;
 De wereld zegt dat ik botaniseer,
 En 'k doe dat ook; - de naam is wonder mooi! -
 Och, nu ik met dien dorren buit marcheer
 De wereld door; aan 't naberouw ter prooi,
 Dat mij vervolgt, voel ik mij koud als 't ijs;
 De zon zinkt weg - reeds zijn mijn haren grijs!

Zoo foltert soms me een droombeeld op mijn baan,
 Als kille nevels rusten op de zee!
 De koude schotsen staar 'k dan zuchtend aan;
 Maar 't spieglen ijs deelt mij geen troostwoord meê.
 'k Was jongling toen ik ben op weg gegaan,
 En nu komt reeds de grijsheid met haar wee? -
 Neen, 'k ben nog kind, al drukt de tijd mij neêr!
 Ik ging als kind, en kom als kind ook weêr!

Als weêr het groen der palmen voor mijn oog
 In 't donkerblauw zijn breede waaijers schiet,
 En als de keerkingszon weêr van den boog
 Zoo gloeiend op de wouden nederziet; -
 Als de ijskorst smelt, die nu mijn borst omtog;
 Als 't bloed weêr sneller door mijne aadren vliet:
 Dan zal ook 't sombre droombeeld mij begeven,
 En 'k zwerf getroost weêr voort door 't rustloos leven.

CHAMISSO keerde in 1818 in *Duitschland* terug met een schat van wetenschappelijke ondervindingen, en een gemoed vol van indrukken, die naderhand in zijne poëzij zoo sierlijk zijn teruggegeven. - Nu erlangde de afgematte zwerver wat hij zoo lang vergeefs gezocht had: rust; nu vond hij een vaderland en een te huis. Hij ontving den titel van *Doctor Honorarius*, en eene aanstelling bij den Botanischen tuin en het Rijks Herbarium te *Berlijn*. Later werd hij, op voorstel van HUMBOLDT, in de Akademie der Wetenschappen opgenomen. CHAMISSO werd, zoo als hij zeide, eindelijk eens wortelvast; hij trouwde en woonde met zijn gezin tot aan zijn dood in zijne nederige woning bij den Botanischen tuin. - In den tijd dien hem de beschrijving zijner planten overliet, schreef hij die gedichten; de vruchten van de revolutie in zijn gemoed, die gedurende zijne reis had plaats gehad. Zijne verhalende verzen worden onder de schoonste van *Duitschlands* nieuwste Literatuur gerangschikt. Aan het hoofd van die verzen staat SALAZ Y GOMEZ, een gedicht, dat zijn ontstaan aan de reis om de wereld te danken heeft. Het is de geschiedenis van een armen schipbreukeling, die op een bar en rotsig eiland geworpen is, waar geene rotskloof hem bedekken, geene plant hem voeden kan. Slechts de eijeren der tallooze zeevogels houden hem in het leven. - Hij ziet een schip naderen; hij hoort weêr menschelijke stemmen; hij beeft van vreugde bij het denkbeeld van verlossing; meer en meer nadert het schip, maar op eens neemt het eene wending en verdwijnt. - Toch heeft hij in zijne bittere vertwijfeling geduld, doch jaar op jaar gaat voorbij; hij wenscht niet te leven en toch moet hij leven, en zoo blijft hij naar redding uitzien, tot hij als een stokoud grijsaard niet meer verlangt gered te worden, omdat de wereld, die hij als jongeling verliet, nu toch dood voor hem zou zijn.

Eenige matrozen vinden zijn dagboek op drie steenen tafelen, nevens zijn lijk.

Boeiend en treffend is eveneens het gedicht: *De Retraîte*. - Zes trompetters van de Huzaren zijn over eene bevrozene rivier getogen, om eene herberg aan de overzijde te bezoeken. Zij zitten vrolijk bijeen, als op eens een schipper binnenkomt en hun toeroept, dat het tijd is om heen te gaan, daar het ijs in de rivier begint te bersten, en weldra voor

de geweldige strooming bezwijken zal. De trompetters haasten zich, doch een hunner blijft bij zijn liefde zitten en kan niet tot een afscheid komen. - Evenwel neemt hij eindelijk een besluit en snelt nu haastig de anderen na. Die vijf denken dat hun kameraad achter hen aankomt, doch als zij behouden aan den overkant zijn, ontdekken zij met ontzetting dat hij verdwenen is: eene drijvende ijsschots voert hem mede; in de verte zien zij hem nog, en hooren nog de laatste wegstervende toonen zijner trompet, want voor het laatst blaast hij *den aftogt*.

Doch al de verhalende stukjes van CHAMISSO te beschrijven, zou mij te lang bezig houden; eenigen zijn zonder groote omwerking niet vertaalbaar, door den lastigen tercinen-vorm. Aan velen zullen de geestige vertalingen van anderen door onzen GOEVERNEUR genoeg bekend zijn. Een enkel stukje van dien aard heb ik getracht zoo getrouw mogelijk over te brengen.

De bedelaar en zijn hond.

Drie gulden lasten voor mijn hond!
Ik zou niet weten waar 'k ze vond!
Wat denken toch die heeren wel?
Waartoe zoo'n wreed, mij doodlijk spel?

Ik ben een oud, verlaten man,
Die zelfs geen cent verdienen kan;
Ik heb geen geld, ik heb geen brood!
'k Leef slechts in honger en in nood!

Toen 'k doodlijk ziek was en verarmd,
Wie heeft zich mijner toen erbarmd?
Wie heeft, toen 'k zwerven ging op aard,
Zich willig aan mijn ziele geschaard?

Wiens liefde was me alom nabij?
Wie warmde mij in 't koud getij,
Wie heeft als 'k hongrig heb gemord,
Gedwee ontbeerd en nooit geknord?

't Is met ons beiden haast gedaan,
Mijn arme beest, gij moet er aan!
Nu zijn wij beiden oud en krank,
En 'k zal u dooden! - Dat's mijn dank!

Ja, dank en loon - 't is alles wind!
 Dat blijkt mij arme menschenkind:
 'k Streed als soldaat voor 's Konings zaak:
 Mijn loon is nu een beulen-taak.

Hier is de strik - hier is de steen,
 En 't water dáár: - dáár moet het heen!
 Kom hier dan; kom! zie niet mij aan!
 Een enkle schop - en 't is gedaan!

Maar toen hij 't koord had vastgestrikt,
 Toen heeft de hond zijn hand gelikt -
 En haastig doet hij 't los, en slaat
 Zich-zelfen 't om, met wild gelaat.

Hij gaart bijeen zijn laatste kracht,
 En uit zijn laatste jammerklagt,
 En springt in 't water: - 't spat en stijgt,
 En bobbelt waar hij nederzigt.

Wel sprong de trouwe hond hem na,
 En dook, en vond hem, maar te spâ;
 Want toen er hulp verscheen in 't end
 Was 't reeds gedaan met d'armen vent.

Men droeg hem stil naar 't kerkhof heen,
 Daar volgde hem zijn hond alleen;
 Die vlijdde zich op d' aardhoop neêr,
 En stierf er, spoedig na zijn heer.

In het ijzingwekkende is CHAMISSO een meester; doch dikwerf overdrijft hij dit: zoo als in het verhaal van een kunstenaar, die, om een meesterstuk van kunst te schilderen, een zijner leerlingen als model voor een Christusbeeld aan een kruis spijkert; - van een meisje, dat zich het hart wil laten uitsnijden om haren vriend van eene vreeselijke kwaal te genezen; - van een leeuw, die zijne schoone oppasster verscheurt, omdat zij hem verlaat en de bruid wordt van een ander.

Doch dergelijke overdrijvingen zijn ontstaan uit CHAMISSO's omgang met eenige oudheidzoekers, zoo als HITZIG en de Gebroeders GRIMM, die hem deze onderwerpen leverden. Naderhand heeft hij zijne fout dikwijls erkend, er tevens eene waarschuwing voor anderen bijvoegende om hem toch in dát *genre* nimmer te volgen.

CHAMISSO heeft verzen vertaald uit het *Fransch, Engelsch, Deensch, Russisch, Poolsch, Litthauisch, Italiaansch, Hawaïsch*, en *Nieuw-Grieksch*; want hij was ijverig in de taalstudiën, die voor elken Dichter onmisbaar zijn. Met uitzondering van een enkelen naïven Volksdichter, kan niemand als Dichter deze studiën ontberen. Een diepen blik in het wezen der taal in haren ganschen omvang, geeft juistheid van uitdrukking, kracht van woorden. Zeer naauwkeurig is CHAMISSO in het aangeven zijner bronnen; de waarheid stelt hij op hoogen prijs, en zijne romantische gedichten gaan de palen der overlevering of der *Sage* niet te buiten. Als verhalend Dichter is hij een vijand van de school des bijgeloofs, die den tijd der wonderen beweent, en de menschheid in den nacht der eeuwen wil terugdringen. Die zucht naar het oude valt hij aan, in een Sonnet aan den Dichter van *de Goden van Griekenland*:

Schiller.

Gij wilt ons weêr doen leven in de dagen
 Van een karakterlooze onmondigheid.
 Gij hebt het oude op nieuw weêr toebereid,
 Maar toch gij kunt de toekomst niet vertragen.

't Schijn' groot, om nog een stouten greep te wagen
 In 't rad des tijds - 't is enkel ijdelheid:
 De nacht verdwijnt, en vol van majesteit
 Zien wij een lichtstraal van den morgen dagen.

Verblinde lafaards, die met open ooren
 Geen stemmen hoort, geen teeknen wilt bespiên!
 Ik beef voor u: gij zult uw vonnis hooren;
 Want Gods besluit kunt gij toch nooit ontvliên.
 De vrucht des tijds wordt op haar tijd geboren,
 En wat de tijd vereischt, dat zal geschiên.

Ook op het komische terrein is CHAMISSO te huis; door zijn geheele leven straalt een geest van spotzucht en satyre, die ook in zijne gedichten dikwerf in geestige contrasten voor den dag komt. Zoo als, b.v., in het navolgende stukje, getiteld:

zeer gevoelig.

Dochter.

Lieve, dierbare ouders, hebt erbarmen!
 Ziet uw eenig kind met deernis aan!
 Gij zegt: 'Neem dien man!' Ach, in zijne armen
 Zal ik als een teedre bloem vergaan!

Vader.

Moeder! hoor eens aan wat kuren!
 Trijntje! ik word die fratsen moê.
 Liever moest ge vrolijk kijken:
 Zie, ge krijgt een man - tast toe!

Dochter.

o, Een rilling gaat mij door de leden,
 Zie ik maar zijn haatlijk wezen aan;
 Met zijn ruwe en onbeschaafde zeden
 Kan hij nooit mijn poëzij verstaan!

Vader.

Moeder! die verwenschte boeken,
 Daar komt al die praat van daan!
 Wisten *wij* ooit van beschaving?
 Hebben *wij* elkaâr verstaan?

Dochter.

Zoek geen harten voor elkaâr te winnen,
 Die geen zachte band verbinden kan!
 Nooit kan ik hem achten en beminnen;
 Nooit geef ik mijn hand aan zulk een man!

Vader.

Moeder! hoor, wat nieuwigheden
 Onze domme Trijn verzint!
 Achtteden *wij* ooit elkander?
 Hebben *wij* elkaâr bemind?

Dochter.

'k Zal mij-zelf voor zulk een smaad bewaren!
 Zijn er geene kloosters meer; welaan,
 'k Stort getroost mij in het hart der baren! -
 Liever sterf ik om mijn lot te ontgaan!

Vader.

Heb je haast gedaan met kaaklen?
 Hoor, je weet nu mijn besluit!
 Stil!... Geen woord!... Je neemt den kerel!
 Basta! En 't gemaal is uit.

Maar zijne spotzucht ging nooit zoo ver, dat zij zijn beter, innerlijk gevoel beheerschte,
 zoo als bij HEINE, dien hij *so ein*

kleiner BEËLEBUB, cauda prehensilis noemt. - Neen, door zijne kinderlijke eenvoudigheid en naïviteit was CHAMISSO de lieveling van *Duitschlands* meest geachte Dichters uit onzen tijd. FREILIGRATH, KERNER, GAUDY, en de *Deen* ANDERSEN waren zijne vrienden; maar ook uit het buitenland kwamen velen om den regtschapen grijsaard te zien en te spreken.

De bekende AMPÈRE beschrijft in de *Revue des deux Mondes*, 1840, zijne eerste bijeenkomst met CHAMISSO in 1827, en geeft daar eene schildering van het uiterlijke des Schrijvers van den *Schlemihl*. - 'Toen ik mij, in 1827, te *Berlijn* bevond' - zegt hij - werd ik in een letterkundig gezelschap aan iemand voorgesteld, die meer dan eenig ander het voorkomen had, dat wij in *Frankrijk* gewoon zijn eene *Duitsche tournure* te noemen. De man was groot en mager; lange haren hingen hem over de schouders, zijn aangezicht had eene wonderlijke uitdrukking van welwillendheid en van geestkracht; er lag te gelijk iets teeders en iets krachtigs, iets weeks en iets stouts in. - Ons gesprek begon in de *Duitsche* taal; de onbekende drukte zich met eene bijzondere *energie* uit, echter niet zonder eenige inspanning, en vooral met een mij geheel vreemd accent. Ik fabriceerde van mijn kant in het zweet mijns aangezigts eenige *Duitsche* volzinnen. Terwijl wij zoo met elkander spraken, riep op eens een derde, die ons had aangehoord, met luid gelach uit: 'Mijne Heeren! maakt het elkaâr toch gemakkelijk en spreekt *Fransch!*' De man met de hooge gestalte en de lange haren was mijn landgenoot; hij was een man door de Natuur rijk begaafd, maar door het lot lang vervolgd, een *Fransche émigrant* en een *Pruissisch* Officier, een edelman en een vrijgeest, een Dichter en een Botanist, de Schrijver van een phantastischen Roman en een Reiziger om de wereld; hij was een *Duitscher* en een geboren *Franschman*; kortom hij was CHAMISSO.

Eerst in 1836 zagen CHAMISSO's werken gezamenlijk het licht. - Bij die gelegenheid heeft ALEXANDER VON HUMBOLDT aan hem het volgende getuigenis afgelegd: 'Het gebeurt zoo zelden, dat zij, die Dichters zijn als gij, harmonisch en vol geestdrift, zonder gemaaktheid, eenvoudig en vrij proza kunnen schrijven. Gij bezit beide die gaven, en uwe reis om de wereld, hoewel reeds verouderd, heeft door uwe persoonlijkheid, het aantrekkelijke van een nieuw wereld-drama verkregen!'

Kort daarna, in 1838, is CHAMISSO in zijn nederig, maar gelukkig verblijf te *Berlijn* gestorven. Een der schoonste gedichten van zijn ouderdom is: *Het Slot Boncourt*. Te midden van *Duitschland* en de *Duitschers*, te midden van welverdienden roem en lang gewenschte rust in dat tweede vaderland, denkt hij weêr aan zijne geboorteplaats, aan zijn eerste vaderland. Aandoenlijke herinnering bij den grijsaard die, vroeg uit dat vaderland verdreven, de geheele aarde rondzwierf zonder dat een enkele band hem aan dat vaderland boeide, die naderhand geluk en tevredenheid in een ander land wedervond, en daar nieuwe banden van liefde en vriendschap aanknoopte, en die in dat geluk nog eens terugdenkt aan het lang verdwenen ouderlijke huis.

Het slot Boncourt.

Ik droom weêr van mijn kindsheid
 En schud het grijze hoofd;
 Wat wenkt gij mij, o beelden!
 Ik dacht u lang verdoofd!

Van uit de groene boschjes
 Treft een kasteel mijn oog.
 Ik ken die poort, die wallen,
 Die torens dáár omhoog!

De leeuwen op het wapen
 Zien mij zoo goedig aan:
 Ik groet hen als bekenden,
 En blijf op 't burgtplein staan.

Dáár ligt de sfinx aan 't water;
 Dáár groent de vijgenboom;
 Dáár, achter gindsche vensters,
 Droomde ik mijn eersten droom.

Ik zoek het graf des stichters
 In de oude slotkapel;
 Dáár is 't; dáár hangt aan 't muurwerk
 Het breede wapenstel!

Nog leest het oog der kindsheid
 't Versleten grafschrift niet,
 Hoe ook de zon haar stralen
 Door 't bonte venster schiet!

'k Zie 't erfdeel van mijn vaadren,
 Zoo als het eens dáár stond,
 't Is lang van de aard verdwenen;
 De ploeg doorwoelt zijn grond.

Zijt vruchtbaar, dierbre bodem!
 Ik groet u met een traan!
 Ik zegen hem, die immer
 Door u den ploeg doet gaan!

Maar ik neem bij het scheiden
 Mijn speeltuig in de hand,
 En zwerfend over de aarde
 Zing ik van land tot land!

In de barre, ijzige *Beeringsstraat* ligt het eiland *Chamisso*; in de weelderige bosschen van *Jamaïka* groeit de plant *Chamissoa*. Het is de hulde der wetenschap aan een van hare kinderen. - Dat eiland is klein en onbewoond; maar het bestaat uit rotsen; die plant is onaanzienlijk en weinig bekend, maar zij behoort tot de onsterfelijke Amaranten! Gelijk zijn geest naar twee rigtingen geschitterd heeft gedurende zijn leven, zoo zal zijn naam dubbel blijven leven na zijn dood. De Letterkunde ziet op zijn roem als Schrijver en Dichter; de Natuurkunde ziet op dat eiland en die plant, en beiden zeggen: wij hebben een CHAMISSO!

29 November 1853.

Petrarca en Rousseau.

PETRARCA's Gedichten, die het boekjen uitmaken, dat men in weinige uren geheel kan doorlezen, hebben hem desnietteenstaande 32 jaren gekost om ze tot stand te brengen; hij kon daardoor dan ook tot zijne vrienden zeggen, dat men aan zijne overige werken welligt nog veel te verbeteren zou vinden, maar aan zijne *Italiaansche* verzen in 't geheel niets. Men zal zich over dien langen tijd minder verwonderen, wanneer men de wijze nagaat, waarop hij bij het dichten en opstellen zijner verzen te werk ging, en men kan dat in bijzonderheden nagaan, sedert er in *Italië* eigen handschriften van hem gevonden zijn, die het best getuigenis geven van al de zorg,

door hem aan zijne gedichten en hunne voortdurende wijziging en verbetering besteed. Die handschriften zijn overdekt met *Latijnsche* aantekeningen, welke, b.v., bij één zijner Sonnetten van den volgenden aard zijn. 'Heden, den 10^{den} September, door Gods bevel, na mijn ochtendgebed aangevangen. - Den 19^{den} October, drie uur: ik moet deze twee regels nog eens overmaken; 't best, door ze te zingen, en ze dan op eene andere wijs te schikken. - Den 30sten Oct., 's morgens tien uur: zóó bevalt het mij. - 20 December, 's avonds: neen, zoo bevalt het mij niet. Ik zal er op terugkomen; ik werd afgeroepen om te eten. - 18 Febr., tegen den noon: zóó gaat het goed; ik moet het echter nog eens overzien.' En in eene andere aantekening: 'Hier op gelet, ik dacht die twee regels te verschikken en het tweede tot het eerste te maken, maar de welluidendheid duldde het niet; want het eerste zou dan klankvoller geweest zijn dan het tweede, en dat mag niet.' - PETRARCA handelde op deze wijs met zijne verzen, omdat hij, naar zijn eigen schrijven aan den Kardinaal BERNARD, Oud-Bisschop van Rodes, die 360 *Latijnsche* versregels in één uur maakte, 'het oordeel der nakomelingschap ontzag, tot welke alleen zijne schriften voor hem zouden kunnen spreken. Van daar' - schrijft hij - 'mijne vrees en de langdurigheid van mijn arbeid. Ik lees iedere bladzijde tienmaal over, want ik wil niet dat er iets te onvolmaakts uit mijne handen ga. Laat de bode die aan mijne deur klopt, liever onverrichter zake heengaan, dan dat hij iets medeneme dat mijn naam zou schandvlekken.'

Gelijk PETRARCA met zijne *Italiaansche* verzen, zoo deed ROUSSEAU met al wat hij schreef in zijne werken en brieven. Tot het kleinste cartebelletjen aan dezen of genen vriend toe, werd met de meeste naauwlettendheid opgesteld: hij maakte er meestal meer dan één klad van, en schrapte en vlakke er in, tot iedere zinsnede voldoende gepolijst was. Het gebeurde daarbij natuurlijk dikwijls dat hij zich in 't geheel niet voldoen kon. Eens wachtte er een knecht op antwoord bij hem, en ROUSSEAU zette zich aan zijn lessenaar, schreef, en gaf den knecht - o ongehoord geval! - het briefje over, zoo als het bij de eerste reis was uitgevallen; naauwelijks echter was de knecht er mede vertrokken of ROUSSEAU liep hem achterna, haalde hem in, nam hem het briefje weder af, en las het

staande voets op straat nog eens over. Weinig tevreden over den vorm en stijl, zei hij nu tot den knecht, dat hij maar naar huis moest gaan, en zeggen dat hij hem (ROUSSEAU) niet t'huis had gevonden en dus geen antwoord had.

Wat PETRARCA deed uit hoogen kunstzin en om den nazaat niets van zich in handen te geven wat niet den stempel der reinste kunst droeg deed ROUSSEAU uit kleingeestige ijdelheid, die hem niet veroorloofde anders dan met de meeste berekening ook in de kleinste zaken, de eens voorgenomen rol te spelen. Slechts weinigen echter, onder tijdgenoot zoo wel als nazaat, die er zich door bedriegen lieten.

Vertalingen.^(*)

Door **G. Timme.**

I.

De waarschuwing.

Hoedt, hoedt u!... De Israëller, die weleer
Den leeuw versloeg, hij was nu arm en blind;
Hij zag 't gezegend hemellicht niet meer;
Hij was ten spot aan grijsaard, vrouw en kind;
Ten tempel heen dreef hem de Filistijn;
Dáár zou de slaaf op 't feest elks speelbal zijn.

En hij? Hij greep de pijlers van 't gebouw,
En 't stortte ineen, en plettrend neêr op hem;
Maar ook op man, op grijsaard, kind en vrouw. -
De doodsangstkreet verving der spottren stem:
De blinde en arme slaaf sleepte in zijn dood
Veel duizend vrijen meê, ten lotgenoot.

Een arme, blinde SAMSON hier te Land^(†),
Van kracht beroofd, met ketenen belaaën,
Heft, (ras welligt!) in grimmigheid de hand,
En schudt de pijlers van ons volksbestaan,
Tot dat de vrijheidstempel nederstort,
En 't plettrend puin aan ons ten grafzerk wordt.

Naar H.W. LONGFELLOW.

(*) Uit het *Engelsche* werk: *Poems on Slavery*. London, 1853; tot bestrijding der slavernij door verschillende Dichters bijeengebragt.

(†) In *Amerika*.

II.**Denkt aan den slaaf.**

Denkt aan den slaaf, in het uur van de vreugde,
 Gij, die den bloemweg des levens betreedt;
 Niets dan verwondende dorens ontmoet hij,
 Niets dan een winterdag, vruchtbaar aan leed.

Denkt aan den slaaf, in het uur van de smarte,
 Wat zijn uw' rampen, bij 't lot dat hij torscht?
 Tranen van droefheid en stormen van woede
 Dooven het licht van de vreugde in zijn borst.

Denkt aan den slaaf, in het uur der gebeden,
 Als ge u ontruikt aan het wereldsch genot:
 Dankt voor den zegen, dien gij moogt genieten;
 Biddend voor hem om een dragelijk lot.

Naar E.M. CHANDLER.

Verpoozing.

door J.H. Gunning, jr.

Bestaat de zelf-opvoeding voor elken zelfstandigen mensch hierin, dat hij aan ál de krachten die hem op geestelijk en stoffelijk gebied ter dienste staan, eene bepaalde richting geeft, zoodat zij allen uitloopen op het ééne groote levensdoel waartoe hij meent bestemd te zijn, dan mag ook niets hem onverschillig zijn van dat alles waarover hij macht heeft. Gelijk zijn geheele leven, als eene zamengeslotene éénheid beschouwd, naar vaste regelen is ingericht, die allen weder, tot éénen hoofdregel gebracht, met bepaaldheid het doel van dat leven uitspreken; zoo moeten ook elke bijzondere verrichting en omstandigheid van dat leven (zoo ver zij onder het bereik van 's menschen invloed vallen), tot dat hoofddoel het hare bijdragen. Die waarheid is algemeen erkend. Men tracht zich van alles wat men doet en ondervindt rekenschap te geven, en klimt daartoe tot de oorzaken op waaruit het is voortgevloeid. Schier even algemeen echter wordt ééne uitzondering op dezen regel toegelaten. De verpoozing van werkzaamheid of afmattende toestanden is het die aan dien algemeenen regel onttrokken is, waaromtrent men zich

geene rekenschap geeft, en die men niet tot vaste wetten terugbrengt. - Voert men welligt hiertegen aan: dat er toch gezorgd wordt dat die verpoozing niet onbeschaafd, niet ondoelmatig zij, niet tegen het groote levensdoel aandruische, niet onwaardig verdiene te heeten? - Ieder gevoelt het bloot negatieve dier zorge. Zeer velen willen met reden verder gaan. Ook bij de verpoozing willen zij hun levensdoel niet verwaarloozen: ook deze moet er het hare toe bijdragen. Doch daarmee verliezen zij vaak het karakter van alle verpoozing uit het oog, en zij maken haar tot eene slechts minder ingespannen werkzaamheid; tot eene maar betrekkelijke rust; tot hetzelfde als de werkzaamheid, ofschoon met een lager exponent.

Beide die opvattingen rusten op eene minder juiste waardeering van 't geen verpoozing heeten mag. De laatstgemelde miskent haar recht, en de ervaring leert dan ook dat zij slechts bij zekeren kunstmatigen zielstoestand, en ook niet anders dan maar voor een korten tijd, kan toegepast worden. De eerste is onvolledig, daar zij het toezicht over de verpoozing slechts laat bestaan in de afwering van het een en ander dat buitensporig schijnt. Maar dat toezicht moet positief worden. Niet alleen moet gevraagd worden: 'of het een of ander in de verpoozing verkeerd zij?' maar ook: of de *geheele* verpoozing wel goed, d.i. in overeenstemming zij met het groote levensdoel? Dit kan echter alleen voor willekeurig gekozen ontspanningen gelden. En de meeste in ons leven zijn onwillekeurig, uit eene natuurlijke behoefte van ons wezen voortgevloeid. - Zijn ze daarom de aandacht van den zielkundigen zelfbeschouwer onwaardig? Integendeel. Zij zijn juist de onbedriegelijke wegwijzers tot de kennis van onze natuur, uit welke zij zijn voortgevloeid.

Het is der zielkunde gelukt, uit de ervaring eenige tamelijk algemeene wetten op te maken, volgens welke sommige bepaalde ziels-toestanden met bepaalde andere ziels-toestanden - en bepaalde inspanningen en richtingen des geestes met bepaalde ontspanningen en verpoozingen in verband staan. Den aard van dat verband uit sommige dier waarnemingen eenigzins te doen kennen, is mijn doel^(*).

(*) De waarnemingen zijn grootendeels verzameld uit hetgeen G.H. VON SCHUBERT, ofschoon tot een ander doel, heeft zamengebracht in zijne merkwaardige *'Geschichte der Seele'*, Bd. II, S. 375.

Verpoozing in het algemeen is *die* ontspanning en betrekkelijke rust waartoe de geest door voorafgegane inspanning gedrongen wordt. Zij is gegrond op de ervaring, dat alles wat slechts over eene beperkte mate van kracht heeft te beschikken, na het uitputten dier kracht in eene afgematheid verzinkt, aan de mate der uitputting evenredig. Aldus brengen onze verschillende *stoffelijke* verrichtingen evenzeer als de *geestelijke* die uitputting welke tot verpoozing noopt mede.

Dat de mate der uitputting en dus ook der bevrediging die de verpoozing schenkt, aan de mate der krachtsinspanning evenredig is, behoeft geene nadere aanwijzing. Maar hoogst opmerkelijk voor de kennis van den *aard* dier verpoozing is de waarneming, beide op stoffelijk en geestelijk gebied, dat zij meestal in eene soort van polaire tegenstelling staat tegen de inspanning die haar noodzakelijk maakte. Deze opmerking kan voor de kennis van onze geestelijke verrichtingen niet zonder vruchtbare toepassing zijn, daar bij twee tegengestelde dingen de aandachtige beschouwing van het ééne dienen kan om duidelijker kennis te doen verkrijgen van het andere. Zonder dat in vele bijzonderheden te ontwikkelen, ga ik tot de eenvoudige vermelding der waargenomene feiten over.

Het gevoel van kracht hetwelk ons tot onwillekeurige bewegingen dringt, wordt meestal spoedig door het geheel tegengestelde gevoel van vermoeienis gevolgd. Heeft het oog eenigen tijd een rood voorwerp aangestaard, dan vormt zich door eene zelfstandig terugwerkende kracht voor zijne aanschouwing de complementaire groene kleur, gelijk na blinkend wit de zwarte. Is de tong door een sterk zuur aangedaan, dan vormt zich op haar, door eene dergelijke terugwerking, uit den indruk van eenvoudig water zelfs een *zoete* smaak. Bij sommige ongesteldheden der verduwende lichaamsdeelen spoort het zuur dat zich in de maag heeft gevormd, onwillekeurig aan tot het nuttigen van alkalische bestanddeelen.

Hetzelfde op- en uit- elkander volgen der twee tegenovergestelde richtingen vertoont zich op het inwendig, geestelijk levensgebied. Eene overmaat van vreugde laat, vooral in den jeugdigen leeftijd, dikwijls het gevoel eener diepe, onverklaarbare zwaarmoedigheid na, ook wanneer geen lichamelijk, maar een zuiver geestelijk genot die vreugde had opgewekt. Velen wier lippen altijd en overal van puntige scherts

overvloeijen, kan men het aanzien dat zij er eene spijtige, bittere smart achter zoeken te verbergen. ARIOSTO's verzen zijn vol dartele vrolijkheid; maar hij-zelf helde tot diepe zwaarmoedigheid over: gelijk er in het algemeen in de krachtigste geesten een even sterke trek tot opgewekte vrolijkheid als tot ernst gevonden wordt. Elk die geen vreemdeling is in de geschiedenis zijner eigene stemming, kan gewis zich menigvuldige herinneringen te binnen brengen, niet alleen van zulk een overgaan van ernst tot scherts, of omgekeerd; maar ook van ernstige wisselingen op het gebied van het zedelijkschoon. Juist in die oogenblikken waarin de geest met de verhevenste voorstellingen omgaat, voelt hij zich vaak tot platte banaliteit, ja, gemeenheid teruggetrokken, en juist dán is de ernstigste waakzaamheid noodig, opdat de verheven vlucht niet in een diepen val eindige. Dit, wèl toegepast, zou menigeen kunnen geruststellen die in de eb en vloed des 'gevoels' zich op godsdienstig gebied de angstigste, pijnlijkste en toch vaak vruchteloze worstelingen om des gewetens wille getroost^(*). Zij zou hun kunnen leeren dat de waarachtige vroomheid niet bestaat in bepaalde bewegingen des gevoels, al is het dat zij er zich vaak in openbaart en kenbaar maakt. Het zou ook eene allergewichtigste les voor ouders kunnen opleveren, die vaak de godsdienstige opvoeding hunner kinderen behandelen zonder de fijne kieschheid en takt die in alles, maar inzonderheid hierin zoo noodig is. Vele ouders dwingen de kinderen tot het aan den dag leggen en uitwendig betuigen van een godsdienstig gevoel dat wèl in de diepte van hunne boezems ligt, maar niet geschikt is om er zoo ruw en haastig uit opgedolven te worden. Van daar de afkeer waarmede velen in rijpe jaren het heiligste en heerlijkste van zich afstooten, dat hun in de jeugd zonder takt, over-verzadigend en voor het ontkiemend gevoel te ruw is opgedrongen. (Men zie slechts, om één enkel voorbeeld te noemen, den mannelijken leeftijd aan van hen voor wie het kerkgaan of bidden in de kindsheid een streng geboden plicht is geweest.)

Hoe het waargenomene, omtrent den overgang tot tegengestelde ziels-toestanden, door de logische waarheid van het

(*) Immers wat den ouden kluizenaar ANTONIUS met zijne akelige visioenen in de *AEgyptische* woestijn overkwam, herhaalt zich vaak, ofschoon in veel zwakkere mate, bij methodistische angstigheid van godsdienstige gevoelsbewaking, onder welken naam die ook voorkome.

verband der denkbeelden verklaard en opgehelderd wordt, is hier de plaats niet, verder te ontwikkelen. *Wij* vermelden alleen sommige der waarnemingen op dit gebied, die ons een woord van ANDERSEN te binnen brachten: 'Uitersten raken aan elkander, gelijk de punten van een' cirkel, die het verst van elkaâr verwijderd liggen, elkander weder raken: gelijk men op het graf van zijne dierbaren het innigst aan de onsterfelijkheid gelooft.' Ontmoeten wij nu twee verrichtingen of stemmingen der ziel die dikwijls op elkaâr volgen, dan kunnen er gevallen bestaan die ons omtrent den aard der twee dingen op zich-zelve zekere wenken geven. Eenige voorbeelden zullen doen blijken dat die afwisselende verrichtingen of stemmingen niet altijd tegenover elkander staan als zulke waarvan de eene de andere schijnt uit te sluiten; maar elkander opvolgend als in het ligchamelijke de slaap op het waken, en de zucht naar rust op den arbeid.

Wanneer men bedenkt dat de Mathesis en de Muzijk beide haar innigste wezen op het gebied van orde, wet en regelmatigheid hebben, zal het geene verwondering baren dat de diepzinnigste Mathematici gewoonlijk een bijzonderen aanleg hebben voor Toonkunst. In welk een innig verband PYTHAGORAS deze beide verrichtingen des geestes gesteld heeft, is bekend. De groote GALILEÏ vond van zijne vroegste kindsheid af in de Toonkunst zijne liefste verpoozing. Aan de heerlijke wetten, door KEPLER opgesteld, is het te 'hooren' dat hij de 'Harmonie des heelals' heeft gekend.

Het verband tusschen Wijsbegeerte en Poëzij^(*) ligt in beider gemeenschappelijk doel, de bovenzinnelijke waarheid, die de eerste langs de kronkelpaden der dialektische redenering zoekt, de tweede op de vleugelen van het voorbeseffend bewustzijn onmiddellijk bereikt en omvat. Dáárom lag er eene diepe beteekenis in den droom die, telkens onder de verschillendste vormen terugkeerende, SOKRATES aanbeval: de Muzijk te beoefenen. (Men weet in welk eene uitgestrekte, alle schoone kunst omvattende beteekenis dat woord bij de oude *Grieken* gebruikt werd.) Gehoorzaam aan de Godsstem besteedde de wijze zelfs de laatste rust in den kerker nog aan een *Paeen* voor die Godheid welke de geestdrift voor het Goddelijke in

(*) Te recht aangeduid door DA COSTA, I^e Deel zijner *Poëzy*, bl. 38. - LUBLINK WEDDIK, *Gedachten en Beelden*, II, bl. 312.

de ziel werkte, en tot eene poëtische omwerking van de Aesopische Fabel. Omgekeerd vindt men die geesten welke in de werkzaamheid leefden wier verschillende richtingen SOKRATES met den algemeenen naam Muzijk omvatte, bij uitnemendheid tot diepzinnige wijsgeerige navorsching geneigd. DANTE heeft bestendig de vlam zijner geestdrift met ARISTOTELES' scherpzinnige deductiën gevoed. SHAKESPEARE toont overal de innigste vertrouwdheid met de hoogste vraagstukken der Wijsbegeerte. MOLIÈRE was diep in de leer van CARTESIUS ingedrongen. GÖTHE kon zich niet verzadigen aan de verhevene *Ethica* van SPINOZA, zoo te recht ook door een ander diepdenkend kenner 'het groote gedicht over God' genoemd. Wie denkt hierbij ook niet aan onzen merkwaardigen KINKER?

Het besef van de naauwe verwantschap, ja, der evenwijdigheid als het ware, tusschen de wetten van Geest en Natuur, heeft hen voor welke het edelste voortbrengsel des geestes, de taal, het voorwerp der navorsching was, dikwijls tot verpoozing op het gebied der Natuurwetenschap gedrongen. De voortreffelijke taalvorscher JOHANN LEONHARD FRISCH (1720) placht van zijn ingespannen arbeid bij zijne vogels uit te rusten. JOANNES GRUTERUS (1600) bebouwde eigenhandig zijn tuin; en het is bekend dat de voorloopers der nieuwere Natuurwetenschap, OTTO BRUNFELS (1530), HIERONYMUS BOCK (Tragus) (1500), LEONHARD FUCHS (1550), en KONRAD GESSNER (1550) vroeger ijverig de oude talen hadden beoefend. Ook de philologische verdiensten van den grooten ALEXANDER VON HUMBOLDT zijn bekend.

In eene dergelijke polaire tegenstelling schijnen het navorschen der Geschiedenis en de lust tot de Bouwkunst, of in andere gevallen tot de dramatische kunst, met elkander in betrekking te staan, gelijk uit sommige voorbeelden zou kunnen bewezen worden. Velerlei andere verbindingen van geest-werkzaamheden, waarvan de Geschiedenis voorbeelden aanwijst, kunnen voor alsnog niet ongezocht tot eenigen regel gebracht worden. Van dien aard waren, b.v., de neiging tot de dramatische poëzij bij RICHELIEU, die hem zelfs tot de belagchelijke poging bracht om zich, gelijk bekend is, voor den Auteur van CORNEILLES *Cid* te doen doorgaan, en de hebbelijkheid van LEIBNITZ en LOCKE om zich met mechanische kunstverrichtingen te verpoozen. Vreemd, ja, betrekkelijk onëdel schijnen de smaak van den geleerden BAYLE in de verrichtin-

gen van straatgoochelaars en koorddansers, die men hem te *Rotterdam*, in zijn mantel gewikkeld, vaak heeft zien naloopen; de teederheid van den anders hardvochtigen LIPSIUS voor zijne drie hondjes: *Mopsus*, *Mopsulus* en *Sapphyrus*; de buitensporige afgetrokkenheid van LAFONTAINE, en dergelijke. Wij geven deze feiten eenvoudig voor 't geen ze zijn, zonder nu meer er uit te willen trekken dan den opgegeven wenk voor de opvoeding, die toch wellicht ook bij de zelf-opvoeding van elk individu, hier en daar, zijne toepassing kan vinden. De zielkunde, gelijk de meeste wetenschappen des geestes, verkeert nog in een zeer verwarden staat, uit vroegere verkeerde methoden overgebleven. De groote waarheid van onze dagen, dat de toepassing van de *Ervarings-methode* der Natuurwetenschappen ook hier een helderder licht kan doen dagen, wint meer en meer aanhangers en belangstelling. Voor hen kunnen deze eenvoudige waarnemingen wellicht eenig gewicht hebben, minder om haar-zelve, dan om de uitbreiding en toepassing die men er aan zou kunnen geven.

**Bij de schilderij van L. Gallait:
de laatste eer bewezen aan de graven van Egmond en Hoorne.
Door J.A. Bakker.**

Met eerbied en in somberen ernst staren wij op uw verminkt stoffelijk overschot, gij, slagtoffers van den worstelstrijd der bezworene vrijheden van den adel en des volks, tegen de willekeurige dwingelandij der Vorsten! Uwe bloedige hoofden boezemen ons diep medelijden in, en tevens verachting voor uwe beulen. Wij staan innig geroerd bij de baar waarop uwe lijken liggen ten toon gestrekt, en deelen in al de gewaarwordingen van hen die met moeilijk gesmoorde aandoening haar omringen.

Het schavot maakte eervol een einde aan uw roemrijk leven, krachtige steunsels van het Keizer- en Koninklijk gezag, zoo wel in den Raad als op het veld, waar uw heldenzwaard, o EGMOND! te *St. Quintyn* en te *Grevelingen* den *Franschen* kriegsroem deed tanen! Uwe hoofden vielen, omdat gij de voorregten van uw Vaderland boven de aanmatigheden van een gezag steldet, dat, aan 's Lands zeden en gewoonten vreemd, de voorvaderlijke vrijdommen en instellingen wilde vernietigen.

Burgers, die aan de dierbare lijken de laatste eer komt bewijzen, hoe deelen wij in uwe aandoeningen! Uw achtbare

voorganger bedwingt zijne droefheid door edele verontwaardiging; anderen laten die meer zichtbaar blijken, terwijl een regtmatig gevoel van wraak in uwe boezems opwelt. Al moge de *Spanjaard* uwe houding en blikken bespieden, uw gevoel is hier grooter dan 't ontzag voor de magt der onderdrukkers.

FILIPS en ALVA! die dooden zullen den tegenstand tegen uw geweld niet versmoren; hun bloed dat den grond gedrenkt heeft, zal een boom doen opwassen waarvan de vruchten 's Lands vrijheid en onafhankelijkheid zullen zijn. Al mogen er de Zuidelijke loten spoedig van verdorren; zeven, hoewel aan den Noordenwind blootgesteld, zullen weldra heerlijk bloeijen, en onder aanvoering van ORANJE zullen er helden oprijzen, die den krachtigsten Veldheer zullen afmatten, en den vermogendsten Vorst zijner eeuw doen sidderen op zijnen troon. Het bloed der martelaren maakt de aarde vruchtbaar; zelfs de takken des booms die lang verdroogd schenen, zijn eindelijk weêr uitgesproten. *Belgen!* toont, dat ook voor u EGMOND en HOORNE niet te vergeefs hun leven ten offer gebracht hebben! Blijft getrouw aan uwe voorvaderlijke zeden, en zuivert die van alle vreemde smet!

Groote kunstenaar! die uw krachtig penseel aan treffende vaderlandsche gebeurtenissen toewijdt, waarin wij, even als uwe landgenooten, het hoogste belang stellen; die ons reeds in de zaal geleidde waar Keizer KAREL, op onzen WILLEM geleund, afstand deed van zijne waardigheden, en ook tegenwoordig deed zijn bij de laatste oogenblikken van een der edelste slagtoffers; gij hebt in dit tafereel de vorige overtroffen, omdat het krachtiger tot onze ziel spreekt; gij hebt ons weten te boeijen, dat, hoe sterk het somber akelige der voorstelling ons aangrijpe, wij ons van de baar niet los kunnen scheuren! Hoewel onze oogen er vochtig bij worden, is het ons een weemoedig genoegen voor uw tafereel te verwijlen; zoo als gij in uwe kiesche voorstelling al het stuitende hebt weten te vermijden dat ons gevoel had kunnen beleedigen.

Terwijl wij met die vaderlandlievende aandoening de lijken van EGMOND en HOORNE aanschouwen, verheugen wij ons te gelijk in de zegepraal der kunst. Zij verplaatst ons in vroeger eeuw, als waren wij bij hunnen dood tegenwoordig geweest. Wij staan verbaasd over de begoocheling die zij weet voort te brengen; over eene kleurmenging als ware zij door de Zuiderzon gestoofd; over de juistheid van vormen, en de treffende uitdrukking der hartstogten, die eene zoo diepe studie van 's menschen gedaante en gemoed verraden. Wij leggen eene martelaarskroon boven de schedels der edele slagtoffers, terwijl wij met geestdrift aan u, o kunstenaar! den krans der overwinning reiken in het strijdperk voor het ware en eenvoudige schoon!

Elisabeths droom.**Door G. Gravé, Jz.^(*)**

'ELISABETH, hoor! o mijn kind, hoor de stem,
 De roepende stem uwer moeder,
 Die, wars van de wereld, u voorging tot Hem,
 Den Vader daarboven; uw Hoeder!

Wat zoekt gij omlaag en verpoost in een poel
 Waar wolven de lammren verscheuren?
 Waar de onschuld vergaat in een dartel gevoel,
 Dat eindigt in tranen en treuren?

Naar boven, mijn dochter, naar boven het oog!
 Zie op naar de statige wolken,
 Die drijven en jagen en blinken omhoog!
 Dáár woont Hij, de Vader der volken!

Dáár woont Hij, omringd van een vrijheid en lust,
 Als wereld en menschen ontberen,
 Die, kampend en zwoegend om vrijheid en rust,
 't Genieten en blif zijn verleeren.

Geen zerke, mijn dochter, geen zerk is het slot
 Van worstling en arbeid en lijden;
 De wereld is nacht, maar de dag is bij God!
 o Zie wat uw oog zal verblijden!' -

Zoo klagende stond in het eenzaam vertrek
 Een schim voor ELISABETHS blikken,
 En slaakte, beweegloos en stil op de plek,
 De beê die haar ziele deed schrikken.

Die schim was de geest harer moeder, die, vroeg
 Aan 't woelen der wereld ontvloten,
 Ten hemel de kroone der heerlijkheid droeg;
 Op de aard werd geteld bij de dooden.

Het ijzige Noord van orkanen bevrucht,
 Ontboeide zijn buldrende winden,
 En slingerde en dreef ze verwoed door de lucht,
 En loeide door daken en blinden.

De schichtige raaf zat zijn eenzaam gezang
 Op 't krakend geboomte te huilen,
 Dat galmende klonk door vertrekken en gang,
 Met d' aakligen grafkreet der uilen.

Reeds lang zag het Westen zijn purperen rand
 Verbleekt, en het gloeiend scharlaken

(*) Het treurig geval, dat eene bloeiende maagd dood op hare legerstede werd gevonden, gaf den te vroeg ontslapen Zanger aanleiding tot dit fraai, nog onuitgegeven gedicht. De Red.

Der zinkende zonne hield op als met brand
Den graauwenden hemel te blaken.

De nacht was gevallen. ELISABETHS blik
In rustloozen sluimer geloken,
Vernam in een droom met bedwelmenden schrik,
Den geest, die zoo teêr had gesproken.

Omgeven van mist, als een lichte kolom
Met scheemrige wolken omtogen,
Verscheen haar de roepster, die omzag en om,
En wenkte, en als bad met hare oogen.

Een kruis dat zij droeg was met glansen omspeeld;
Een lichte, geheimvolle slinger
(Een buigende slang, der oneindigheid beeld)
Bewoog aan haar wenkenden vinger.

Het golvende haar, om de slapen gekruld,
Verdiepte het vale der wangen,
En 't ooge met paarlende tranen gevuld,
Scheen droef aan de jonkvrouw te hangen.

'ELISABETH, hoort ge uwer moeder gezucht?
Zie op naar die statige wolken!' -
Sprak weêr de gedaante, en zij wees naar de lucht -
'Dáár zetelt de Vader der volken!

'Dáár woont Hij! o kom!' - sprak de vriendlijke mond. -
Nu zag zij den geeste haar naadren
En grijpen haar hand, die met beven weêr stond;
Het bloed was verstijfd in hare aadren.

Maar, vast door de prangende vingers omkneld,
Weêrstreefde de jonkvrouw niet langer;
Zij volgde, en trad voort, door haar moeder verzeld,
Van ijzing al banger en banger.

Een lichtende zuil ging haar voor, en de nacht
Werd helder en klaar als de morgen,
En toen hief de geest de verduistrende vacht
Des grafs op, en wees haar 't verborgen.

Hij voerde haar in tot de donkere zaal
Der schimmen van vroeger gestorven,
Die smettende wellust, en weelde, en bokaal
Voor hemel en aard had verdorven.

Zij raasden in wanhoop en brulden van nijd,
En persten, in raadloos verlangen,
De knersende tanden te zamen van spijt,
Bij 't galmen der engelgezangen.

Want hoorbaar en hoorbaarder klonken ze omhoog,
En daalde het 'Halle!' der geesten,
En zie, daar verscheen, voor ELISABETHS oog,

De heilige poorte der feesten.

Nu zag zij het Oosten en Westen in glans,
 En hoorde de zalige reijen,
 In plegtige zangen, bij statigen dans,
 Den lof van den Hoogsten verbreien.

Nu zag zij het ijzige Noorden in gloor,
 En flikkren en blikkren het Zuiden;
 Een lieflijke geur woei den hemelkreits door,
 Een wierook van kostbare kruiden.

Een glansende Cherub hield wacht aan de poort
 Van zeven gemengelde kleuren;
 De boog was met paarlen gedekt en omboord,
 En goud waren beide de deuren.

Zijn glans was verblindend als spieglen kristal
 Waar hemelsche stralen op schijnen,
 En toeh zag zij hem - als een mist uit het dal
 Bij 't opgaan der zonne - verdwijnen.

Want nu rees de zetel van God, en het licht
 Bescheen haar van d'Eeuwigen-zelven,
 Zij knielde: de glans van Diens stralend gezigt
 Vervulde alle hemelgewelven.

Zij zag hoe de geesten het blinkend gelaat
 Voor Hem den Verhevenste bogen,
 En hoorde het ruischen van 't gouden gewaad,
 En bad, aan de voeten des Hoogen.

'ELISABETH, hoor! o Mijn kind!' - klonk de stem
 Op nieuw van haar vleijende moeder -
 'De zalige geesten verheerlijken Hem!
 Kom in tot uw Vader en Hoeder!

Wie schuldloos en zacht is van hart en van zin
 Ga in tot den besten der vaadren!
 Alleen wie bevlekt is en ledig van min
 Hij kan den Verheven niet naadren.

Kom in dan, kom haastig! het naamloos genot
 Des hemels, mijn kind! gaat u open!
 o Vrees niet; al moet ge, om te komen tot God,
 Het duister der zerken doorloopen!' -

Eensklaps werd het nacht. Door haar moeder geleid
 Ging ze in tot het donker der graven,
 En in tot de vreugd, in den hemel bereid
 Voor vrome, geloovende braven.

Nu vloede de lof van haar schuldloos gemoed
 In dien der gezaligde scharen:
 'Dank, eer en aanbidding zij God, die behoedt
 Ook na de voleinding der jaren!'

Mengelwerk.

Twee vragen:

waarom deed Karel V afstand van den troon! en: was Filips II nimmer menschliefvend?

Door N. Bal Snijders.

Een leeftijd van slechts vijf-en-vijftig jaren had Keizer KAREL V reeds tot een grijsaard gemaakt. En hoe zou men zich hierover verwonderen? Niet minder dan een-en-dertig blazoenen zijner verschillende heerschappijën vereenigde hij tot één enkel wapenschild en dekte het met de Keizerskroon des Heiligen Roomschen Rijks. Die diadeem boog voor geen sterfelijk wezen dan voor den gemijterden Vorst aan den *Tiber*; maar het ging niet van harte, en slechts om fijn verholten bij-oogmerken. - Sla een blik op de wereldkaart, en herinner u dat KAREL titels voerde als daar zijn: Koning van *Spanje*, van *Germanië*, van *Italië*, der *Indiën*, Heerscher in *Azië* en *Afrika*, Hertog van *Bourgondië*, van *Brabant*, van *Gelderland*, Graaf van *Holland*, *Zeeland*, *West-Friesland*, van *Vlaanderen*, en welke niet al meer? Het hoofd duizelt bij de eenvoudige opsomming van zulk een gezag, dat nog meer uitbreiding onlangs had ontvangen door het huwelijk van zijnen zoon met *Engelands* Koningin. - Het leven van onophoudelijken strijd en woeling dat de Keizer geleid had, was dus weinig geschikt geweest om hem tot zich-zelfen te doen inkeeren; daarom hebben zeer velen zijner levensbeschrijvers het er voor gehouden, met het oog op de rigting der Godsdienst in de Middeleeuwen, dat bewustheid zijner nalatigheid omtrent de Kerk, en zucht om dat verzuim, als hij eenmaal tot

gewenschte rust gekomen was, te herstellen, hem naar de kloostercel dreef. - Het is verkeerd gezien, zoo als de onlangs uit het stof der Archieven opgedolven authentieke bewijzen nadrukkelijk hebben aangetoond. - Tot aan zijn dood toe heeft KAREL integendeel de gebeurtenissen oplettend gade blijven slaan, en nog uit zijn schuilhoek er niet zelden invloed op uitgeoefend. Andere drijfveêren moeten hem dus gevoerd hebben tot eene daad waardoor hij in der monniken oog tot een heilige, in der onpartijdigen schatting minstens een wijsgeer werd. - Doch ook die laatste schitterglans is verdoofd. - De nakomelingschap heeft den digten sluijer verscheurd gezien, dien hij-zelf zoo behendig over zijne allerlaatste levensjaren geworpen heeft. - Welke redenen bewogen hem dan om het tooneel zijner roemruchte daden te verlaten? De zamenloop der navolgende oorzaken, maar vooral die welke het laatste in de rij staat. Gefnuikte eerezucht; nederlaag dáár waar hij overwinning wachtte; aanwassende en weldra met overvleugeling dreigende legermagten van *Frankrijk*, dien ervijand van zijn Land en zijn Huis, zoo dikwerf overwonnen en nu als een springvloed aandruischende; onverwachte afval van een' bondgenoot; de Hervorming, allengs meer doorbrekende, door hém niet meer tegen te houden, en zwanger van gevaren voor het bestaan zijner Kerk; maar boven dat alles een ondermijnd gestel en hevige pijnen. Doch ook dien afstand van zijn gezag volvoerde hij op eene wijze zulk een magtigen Vorst waardig; want hij verdween uit het oog zijner volken als in een nevel van geheimzinnigheid gehuld. Evenwel, al had hij den heerschersstaf wenschen te zwaaijen tot de dood hem dien ontrukken zou, hij vermogt het niet langer. Het ligchaam was meester over den geest. - Zie hier het bewijs.

Toen eenmaal zijn besluit vast stond om kroon en scepter te verlaten, had hij ook den dag aangewezen waarop hij niets meer zijn zou voor de wereld dan de minste zijner edellieden. De 25ste October 1555 was de vastgestelde dag. De groote zaal van het Hof te *Brussel* was prachtig voor de plegtigheid ingerigt geworden; men zag er een troon, waarboven de Keizerlijke wapenschilden prijkten; goudlaken^(*) tapijten bedekten

(*) Het was slechts aan den adellijke vergund goudlaken voor kleederen of bekleedingen te bezigen.

de muren, en de Ordeband der Vliesridders (vuurkei, staal en vonken nabootsende) was hier en daar tot versiering aangebragt. De Staten en Gevolmagtigden der Steden dezer Landen waren op het hoog opontbod verschenen. Schitterend was 's Keizers hofhouding vertegenwoordigd, eene hofhouding erfgenaam van het in weelderigheid nimmer geëvenaarde *Bourgondische* Huis. - Allen verbeidden in gespannen verwachting het volgende oogenblik. Eindelijk was het dáár. De trompet werd gestoken, en de heraut verkondigde met luider stemme de komst van 'de Allerhoogste Catholieke en Keizerlijke Majesteit!'

Een 'zeer kleinen, zwartharigen muilezel' bestegen hebbende, had hij zijn paleis verlaten, vergezelschap door FILIPS en een onnoemelijk aantal Vorsten en edelen te paard. Aan het Hofgebouw genaderd, beving hem eene onaangename gewaarwording, bemerkende de groote menigte der zamengestroomde en hartelijk aan hem verkleefde poorters. Den vroegtijdigen grijsaard was zelfs *die* hulde tot last. In stede van door de hoofdpoot binnen te treden, liet hij zich door een weinig bezochten ingang dragen tot de deur der plaats van zamenkomst. De man voor wien gedurende dertig jaren de wereld in het stof had gebogen, en dien de wijdluftige aankondiging van den heraut zoo even tot een halven God verhief, trad met moeite de zaal binnen, met ééne hand rustende op den schouder van zijn kweekeling den twee-en-twintig-jarigen WILLEM *van Oranje*, met de andere steunende op een stok. - Deze dertigste Graaf van *Holland* was in zijne jeugd beroemd geweest om zijne edele houding en de onbeschrijfelijke bevalligheid over zijn geheelen persoon verspreid. Wat was er nu van al die schoonheid dat hem restte? KAREL, middelmatig van gestalte zijnde, scheen den aanwezigen nog kleiner toe, gebogen als hij ging door krankten en kwalen. Het donkere haar was vergrijsd, de geheele houding als die van een afgeleefd man, die ondervindt wat smarten door flerecijn ontstaan beteekenen. Voegt men hierbij dat hij den mond een weinig open hield (eene hebbelijkheid den *Franschen* Prinsen eigen, van wie hij, volgens de *Bourgondische* erfopvolging, afstamde), en dat zijne beenen meer dan gewoonlijk bekleed waren, wegens bijna onuitstaanbare jichtpijnen; wanneer men dan op de praal let die hem omgeeft, en de bijna

goddelijke eer die hem gewordt, ja, dan schittert de waarheid van het 'ijdelheid der ijdelheden: álles is ijdelheid' hier schel in de oogen! - Langzaam trad hij verder. - Prinsen en bisschoppen, ridders van het Gulden Vlies en monniken, graven en baronnen, de gansche *Hollandsche* adel had zich nu in de zaal gerangschikt. - Een paar schreden vóór den Keizer, aan zijne regterhand, ging zijn eenige zoon FILIPS, als gewoonlijk, peinzend en koel. Achter den heerscher volgde zijne zuster MARIA, Aartshertogin, Koningin en Gouvernante tevens. Toen KAREL aan den twee treden hoogen troon genaderd was, was hij weder genoodzaakt zijne toevlugt tot ORANJE te nemen, wilde hij zich niet te veel afmatten in het bestijgen dier verhevenheid. Met een gevoel van genoeg zijn zetel ingenomen hebbende, deed hij een vuurscherm te regt schikken, en werden zijne voeten op een stoeltje geplaatst, ten einde ze ruste mogten hebben van de ongewone vermoeienis van dezen dag.

Zou hiermede nu niet genoegzaam bewezen zijn dat, hoe gewillig zijn *geest* ook nog wezen mogt, het *ligchaam* hem echter tegen zijn wil dwong tot de daad die hij nu ging verrigten? Hij gevoelde maar al te wel, niet langer op zich alleen het ontzettend gewigt te kunnen doen rusten van de uitgestrekte Rijken, die hij tot heden door zijn scherp blik en werkzaamheid als alleenheerscher had bestuurd. Daarom zag hij naar een jeugdiger hoofd en vaster hand om, en beide meende hij in eenen zoon gevonden te hebben, dien hij met zorgvuldigheid had doen opvoeden, en in wiens karakter hij zeker niet verwachtte dat zoo veel onheilspellends verborgen lag als de toekomst heeft aan het licht gebracht, en dat eene eeuwige vlek geworpen heeft op den *Spaanschen* naam.

Een wijdloopig verhaal te leveren van al 't geen omtrent den afstand van den troon thans plaats greep, ligt niet in de bedoeling van dit schrijven. - Wij weten hoe, uit naam van KAREL, FILIBERT *de Bruxelles*, in eene lange aanspraak, de oorzaak van 's Keizers besluit uiteen zette.

Wat hierop volgde dient vermeld te worden, omdat het nog meer bewijzen oplevert van de waarheid der vooropgezette stelling omtrent de ware redenen der abdicatie.

Hoewel alles wat der Doorluchtige Vergadering noodig was te vernemen in de Oratie was opgesomd, scheen het echter

dat de hoofdpersoon bij deze plegtigheid zelf nog iets gewigtigs, dat voorbijgezien was, wilde mededeelen; ten minste de grijsaard vatte het woord na zijn zaakgelastigde op. Maar het was niets nieuws wat men hooren zou. Enkele punten in de rede van FILIBERT, de vele zee- en landgevaren betreffende, die den Keizer gedurende zijne togten over het hoofd hadden gezweefd, wilde KAREL nog eenmaal herinneren, en breidde die uit met de breedsprakigheid van den ouderdom. Echter was hij hevig bewogen toen hij FILIPS op het hart drukte hoe groote liefde de landzaten immer hunnen Vorst hadden toegedragen. Hij spoorde zijn opvolger aan, die liefde gedachtig te blijven, ze steeds met weldaden te vergelden, en zóó doende eene gelijke aanhankelijkheid zich waardig te maken. Hij beval nogmaals dien ijskouden, onvermurwbaren, dweepzieken gemaal der *bloedige* MARIA van *Engeland* aan in de genegenheid van zijne vrijheidlievende en met den dag verlichter wordende *Nederlanders*. Zoo hechtte hij aan FILIPS' koningskroon een juweel, dat deze nimmer op zijn waren prijs zou weten te schatten, en 't welk zes-en-twintig jaren later onherstelbaar voor hem zijn stralenglans verliezen zou. - Dit laatste gedeelte zijner rede had den zwakken man derwijze geschokt, dat de tranen zijn gezigt begonnen te verduisteren, zoodat, gelijk de Chronijkschrijver zich uitdrukt: 'hem eenige (personen) behulpelijk waren om zijne reden te volcomen'. Zich eenigzins hersteld hebbende, maakte hij gebruik van zijn bril, ten einde eenige aantekeningen op een stuk papier, dat hij in de hand hield, na te gaan; doch door zijne verzwakte oogen te leur gesteld, was hij genoodzaakt te bekennen 'dat hy niet veel gesichte noch memorie en hadde, en dat hy hem selve voortaan gevoelde so lanck so crancker om den arbeit te doen die wel hoorde!'

Eindelijk 'religie en justitie' nogmaals ten nadrukkelijkste den aanwezigen aanbevelende, eindigde Keizer KAREL V zijne laatste openbare politieke handeling, en hadden de verdere formaliteiten der overdracht dezer Landen plaats.

Laten wij nu zien hoe FILIPS II eenmaal in zijn volgend leven de vermaningen zijns vaders is indachtig geweest. Het was misschien de eerste maar tevens de laatste keer!

Vooraf moge eene beschouwing gaan van de lasten die de ingezetenen onder de laatste Graven te torschen hadden.

Bij den troons-afstand van KAREL V, liet hij deze Erflanden aan zijnen opvolger achter nagenoeg uitgeput door schattingen en oorlogslasten. Ten bewijze strekke, dat de Keizer gewoon was te zeggen dat er geen volk gevonden kon worden afkeeriger van dienstbaarheid, en dat evenwel het juk zich gewilliger op liet leggen, indien men het maar zacht behandelde. - En dat juk was gedurende de laatste honderd jaren niet ligt te torschen geweest! - Voor de vrijheidssperen der moedige zonen van TELL, waren op de sneeuwvelden van *Nancy*, in 1477, *Bourgondiës* vanen nedergezonken, terwijl het magtige en rijke Hoofd van dat Huis, door de hand eens huurlings verslagen, twee dagen later met moeite onder de dooden herkend werd, liggende naakt uitgeschud, met het aangezicht voorover, bevrozen in een poel nabij het slagveld. - De 'trotsche Hertog' had voorwaar zelfs in den gezigte dergelijk uiteinde niet voor oogen, toen hij onlangs, met eene voor dien tijd ontzettende legermagt van 60,000 man, het beleg voor het weêrspannige *Nuys* geslagen hield. Toen had zijn krijgsmansroem het hoogste toppunt bereikt. Maar op bloed en tranen waren den landzaten de 700,000 kroonen te staan gekomen, die tot den oorlog benoodigd gerekend werden; een oorlog, waaruit KAREL *de Stoute* gedwongen werd om, zonder merkelijke eer of voordeel behaald te hebben, terug te keeren. Voor het eerst werd hij hier door zijne gelukstar verlaten. - Zijn eenig kind, de twintig-jarige MARIA van *Bourgondië*, de schoonste vrouw van haren tijd, troosteloos door het vroegtijdig verlies van haren vader, hulpeloos achtergelaten onder de oproerige *Vlamingen* (die twee harer vrienden en raadslieden naar het schavot sleepten), bedreigd met den geheelen ondergang harer Rijken door *Frankrijks* Koning, tenzij ze hare hand aan zijn zwakken en mismaakten acht-jarigen zoon schonk, gaf echter, door de Staten gerugsteund, aan haar eigen hart gehoor, en huwde MAXIMILIAAN, Aartshertog van *Oostenrijk*, die haar in jeugd en schoonheid gelijk was. De ongehoorde sommen welke deze Landen aan *vrijwillige* (?) beden in den bodemloozen afgrond der schatkist hebben gestort, onder het beheer van dezen, zich-zelfen opdringenden voogd zijner vijf jaren later onmon-

dige kinderen, zijn gemakkelijk te bevroeden, indien wij hier opnemen de naïve bekentenis van een zijner Geschiedschrijvers, die zegt: 'Ofschoon hij gedurende zijne regering tegemoetkomingen ontving van alle Vorsten en Staten die slechts bij magte waren aan zijne telkens hernieuwde aanzoeken te voldoen, verkeerde hij steeds in eene soort van behoefte, en nam hij zijne toevlugt tot de meest schaamteloze hulpmiddelen. De aanvang des jaars, of de sluiting van een vredeverdrag bezorgden hem altijd geschenken, die zijne armoede tot een spreekwoord maakten, en hem den vernederenden bijnaam berokkenden van MAXIMILIAAN *Geldeloos*.'

Het was dus geenszins eene vreemde zaak Grafelijke beden te zien uitschrijven en het volk te zien bukken onder dat gewigt. - FILIPS *de Schoone*, MAXIMILIAANS zoon en erfgenaam, nam nog een ander zonderling middel tot uitpersing der buidels te baat. Het was hem niet genoeg, dat de kostbare weelde der hofhouding de meeste der opgebragte penningen verslond. Het was hem niet genoeg, dat hij Privilegieën aan steden schonk tegen gewigtige bewijzen harerzijds van dankbaarheid, en dat hij deze gunstbewijzen aan die, ter juister tijd, oproerig geworden of daarvoor gehoudene Steden weder ontnam, om eerstdaags hetzelfde spel op nieuw te spelen. Neen, zijne aangeboren hoffelijkheid moest hem almede tot het verkrijgen van goud ter dienste staan. Immers in den jare 1497 noodigde hij 'die van VERE uit tot de huwelijksfeesten^(*) van JAN WASTET, zijn kamerknecht en tevens een kleine reuse, met ELISABETH STEENMAER *alias* PERCIVAL, apothecars-dochter te *Brussele*, die van gelijke grootte en wasse es, ten einde zy aan voorschreven JAN mogten doen alle eer, hulpe, voorderinghe en bijstand van haren goede (bona), die haer mogelick sal wesen.' Gelijke beleefdheid deed hij *Middelburg* aan in 1504, bij gelegenheid van de bruiloft van zijnen Raad en

(*) Het Huis van *Oostenrijk*-zelve is voornamelijk magtig en ontzien geworden door het sluiten van hooge en rijke huwelijken, welke daadzaak het volgende Epigram heeft in de pen gegeven:

*Bella gerant alii, tu felix Austria, nube;
Nam quae Mars aliis, dat tibi regna Venus!*

(Wat gaat het u aan, gelukkig *Oostenrijk*! of anderen oorlog voeren, als gij maar trouwen kunt; want wat de God des Krijgs aan die lieden schenkt, ontvangt gij uit de hand der Mingodes.)

Penningmeester JAN *van Bette* en AGNEES BOELE, 'sullende het seer danckelick van haer genomen worden.' Men ziet hieruit dat deze, in den bloei zijns levens gestorven Vorst een naamgenoot verdiende te zijn van FILIPS *den Goede*, aan wiens prachtig Hof *Fransche* galanterie en taal in smaak waren.

De beide reizen die FILIPS *de Schoone*, als Erfprins en Koning van *Spanje*, derwaarts om zijne belangen en huwelijk ondernomen heeft, waren niet minder bezwarend voor de ingezetenen. Men leze slechts dat tot bestrijding der onkosten van de eerste reis de Staten van *Zeeland* voor het aandeel dier Provincie 10,000 gulden hadden te voldoen, en de togt te land over *Frankrijk* plaats had (waar men niet alleen onthaald werd, maar ook zelve onthaalde); terwijl de vloot die den *Spaanschen* Koning later naar zijn land voeren zou, uit drie-en-veertig 'wel toegeruste' schepen bestond. Is het wonder, dat vele *Nederlanders* bezwaar zagen in die *Spaansche* verbindtenis, daar FILIPS, op den troon verheven, ontzettend zijne domeinen met hypotheeken belastte, of ze verkocht. Zijne krankzinnige gemalin JOHANNA werd bovendien door de ondeugd der schraapzucht beheerscht. Bij haar vertrek deed zij 'pakken al de schoone en kostelycke juweelen, tapisserijen, groot en klein, de gouden en silveren vaten, de fyne kostelycke capelle van fynen gouden en silveren massive beelden, de groote en vermaerde Lelie van Diamanten, metten naghel daer onsen Heere JEZUS CHRISTUS mede was ghenagelt aan 't Cruys en het groote balais van *Vlaanderen*' (zijnde eene bleeke robijn).

En niettegenstaande zulke impositiën en vexatiën, werden de beden niet zelden vóór den vervaltijd opgeëischt. - Het zou den lezer vermoeijen na te gaan, wat de goede gemeente al niet werd afgeperst onder voorwendsel van den gedurig nu hier dan daar woedenden oorlog. Dit moge volstaan. - Als men zich herinnert 'dat KAREL V gedurende zijn leven *Duitschland*, *Italië* en de *Nederlanden* heeft te verdedigen gehad tegen *Frankrijk*, geheel *Europa* tegen den *Turk*', zijn eigen leenheerlijk gezag tegen den vijftig jaren woelenden Hertog van *Gelder*, dan kan het geene verwondering baren, dat, bepaaldelijk in 1552, de Keizer eene bede deed uitschrijven, alléén voor *Holland*, eerst van f 300,000, en daarna bovendien van f 200,000. En onder het opschrift: 'opoffe-

ringen der *Nederlanders*' teekent de Heer GROEN VAN PRINSTERER in zijn *Handboek* aan: 'in 1558 leening van 24 tonnen gouds; negenjarige bedde van f 800,000. - De edeldom heeft zich wel gekweten met overgroote vromigheid en gewilligheid, en de Staten hebben willig geholpen tot de som van 40 millioenen, met zulke goedhartigheid, dat men nooit bespeurde eenig teeken van afkeer!'

Maar nog meer dan deze lasten hadden de ingezetenen te dragen. - Het willekeurig verhoogen of verlagen van de waarde des gelds was een ware geesel voor den nijveren *Nederlander* der Middeleeuwen. Had, bij voorbeeld, de Graaf de soldij zijner legerbenden te voldoen, welnu, hij nam dan een weinig tijds te voren een besluit waarbij de gulden in waarde verdubbeld werd; had het hoofd van den Staat daarentegen schattingen te innen, alsdan verminderde hij die waarde weder, en bleef dus steeds aan de winnende hand. Hierdoor ontstond een letterlijke handel in muntspeciën, waardoor het deugdzaam geld uit het land ging, en de echte Koophandel zeer belemmerd en benadeeld werd. Tevens had die handelwijs een verderfelijken invloed op den prijs der levensmiddelen.

Niet zelden gebruikte de Graaf zijn krijgsvolk in vredestijd tot bezetting van Steden, ten einde eene belasting gemakkelijker ingewilligd te krijgen, rekenende op den overlast dien dergelijk garnizoen den inwoners, gewoonlijk straffeloos, veroorzaakte. Zoo trokken op den tweeden Kersdag van den jare 1505 negentig soldeniers onder bevel van den *Duitschen* Graaf WOLF van *Habsbnrg* binnen *Vere*, en huisden daar op soldatenmanier. - Ontzettend groot was de schade, die dagelijks door de slecht bezoldigde en na den geëindigten veldtogt ontslagen en rondzwervende krijgsknechten of trosboeven op het platte land door rooven en branden werd aangerigt. 'In 1542 wilde men in *Holland* f 60,000 geven en meer, *zelfs van twee koeijen één*, zoo de Landvoogdes *Holland* van branden en brandschatten kon bevrijden!'

Ook mogen niet verzwegen worden de afpersingen, zoo wel door hooge als lage bevelhebbers in het werk gesteld. Zoo liet 'de onvulbare geldzak' ALBERT, Hertog van *Saxen*, Generalissimus en Stadhouder-Generaal van MAXIMILIAAN, zich eens eene door hem opgelegde straf afkopen voor eene som van 123,300 kroonen, en wist hij, gedurende de jaren dat

hij hier het opperbevel voerde, niet alleen de bestaande schattingen te verdubbelen, maar ook nieuwe uit te vinden, zoodat de Geschiedenis met afgrijzen van deze harpij gewaagt.

Wanneer de Landsvorst zijne goede Steden met een bezoek vereerde, stelden de laatsten zoo veel mogelijk hunne beste pogingen in het werk, om den magtige door geschenken in eene goede luim te houden. Tot een voorbeeld hiervan moge de stad *Keulen* dienen, waarvan de Magistraat den Keizer MAXIMILIAAN, bij een zijner plegtige intogten, vier-en-twintig wagens met haver en wijn aanbood, benevens zes ossen, visch naar evenredigheid, en twee zilveren vergulde kannen, tot aan de randen vol van gouden muntstukken. Dergelijke aanbiedingen hebben bij gelijke gelegenheden zekerlijk ook in onze *Nederlandsche* Steden plaats gegrepen, want het lag in den geest des tijds.

Eindelijk, de waterbouwkunde, nog niet tot de tegenwoordige hoogte van volmaaktheid gestegen, was niet altijd bij magte om *met betrekkelijk weinig onkosten* de dagelijks voorvallende dijkbreuken te herstellen, en vereischte dus mede groote geldsommen.

Indien wij nu het bovenstaande te zamenvatten, wordt het duidelijk, dat onder de laatste Grafelijke regeringen de behoefte groot moet zijn geweest bij den *middenstand*, die telkens beroofd werd^(*) van de vruchten zijns arbeids door duizenderlei lagen en listen. - De *gemeene man* werd niets hooger dan het slagvee geteld. Het Land, zoo veel veiligheid niet opleverende als de versterkte steden, was bijna onbewoonbaar. - Het geld was slechts bij den handel, of bij weekeraars en uitzuigers te vinden, en de schatkist, hoe dikwijls ook gevuld, bleef een vat der Danaïden; de Vorst kende geen onderscheid tusschen zijne eigene beurs en de zoo zuur opgebragte penningen. - De adel, in zijne kasteelen en sloten verschanst, bezat, behalve enkele uitzonderingen, weinig ver-

(*) Het is een onjuist denkbeeld, dat de weelde, waarvan onder het *Bourgondische* Huis zoo veel ophef gemaakt wordt, juist zou gezeteld hebben bij den thans genoemd wordenden 'arbeidzamen middenstand'. De Geschiedenis dier dagen leert dat dit niet dan in *Vlaanderen* of *Antwerpen* het geval kan geweest zijn. De overige Gewesten bloeiden niet zoo boven mate, en hadden er zeker geen deel in. De zoo dikwerf herhaalde jammerklagen der *contemporains* pleiten voor de gegrondheid dezer meening.

mogen; uitgeput als hij was door kostbare steeds gevoerd wordende oorlogen, tournooijen, prachtige kleedij, grooten staat van bedienden, gastvrijheid, en niet het minst door de gezantschappen tot wier vervulling hij soms geroepen werd, en waartoe schromelijk veel van noode was, wilde de gezant waardiglijk zijn Leenheer vertegenwoordigen; maar juist dáárdor verarmde die Leenheer zijnen vasal, en kon hem dus gemakkelijker in gehoorzaamheid houden.

Zou er ook verschil in het *voorheen* en *thans* te vinden zijn?

Wij gaan nu over tot het tweede punt.

Op den 15^{den} September 1556 wuifden de met het kruis van den bloedgetuige Sint ANDRIES versierde *Spaansche* banieren aan KAREL V een laatsten afscheidsgroet toe van de wallen van het nog niet geheel voltooide *Rammekens*. Hij verliet met weedom het land zijner geboorte, dat hij steeds hoog had gewaardeerd, en op dezen droeven togt begeleid wordende door zijne beide zusters, ELEONORA, Koningin van *Frankrijk* en *Portugal*, en MARIA, Koningin van *Hongarij*. FILIPS had zijn vader tot *Gent* vergezeld, of liever, hem dáár vaarwel gezegd. Maar ook niet met ledige handen verliet de Keizer zijne welbeminde onderdanen. 'Men zag (in) die weke soo vele duysenden wagheden, met soo vele karren en schepen uitvoeren, met schatten gheladen, dat (het) scheen al hadde die stadt (*Gent*) geheel gespolieert gheweest, dat (het) een yeghelyck verwonderde, (die) niet (be)denken en konde, waer dat alle dat goet, kisten, koffers en packen gesteken hadde, die men daer uitvoerde.' Echter zag de landzaat hem met weenende oogen na.

FILIPS keerde naar *Brussel* weder en hield aldaar den 10^{den} November een Kapittel der Orde van het Gulden Vlies, op welk feest 'sonder twijffel geen gebreck van spijsen was, want daer waren ghetelt vijf en seventig schotelen spijsen, sonder de drogerien.' - Ofschoon aan het Hof de overvloed dus scheen te heerschen, was echter de toestand der gemeene lieden in de hofstad rampzalig. - De oorlog toch met *Frankrijk*, door aanhitsing van den Paus ontstaan, had al zijne verschrikkingen op het hoofd van den landman en der mindere klasse van poorters in volle mate uitgestort. Zij kermden: 'd'onnoosele

moetent altijd becoopen; niettemin 't hangt al aan de gehengenisse Gods!' - In Junij had de telkens terugkeerende pest hare geeselloede snerpand doen gevoelen, en woedde nog immer voort. Ook in het vorige jaar was die ziekte heerschende geweest, zoodat zelfs de Keizer, de Koning en de beide Koninginnen, met gevolg, buiten de stad in luchtiger verblijven angstig eene veilige schuilplaats hadden gezocht. - De 23ste April 1556 was gekenmerkt geweest door zulk een hevigen storm en hagelslag, 'dat het scheen de werelt soude vergaen hebben, soodat al de vruchten en wijngaerden verslagen en bedorven waren, en de kelders vol water liepen, soodatter groote menichte van wijn, bier, vleesch en spetie bedierf, en 't water met sulke kracht van den eenen hof in den anderen liep, dat (het) gheheele muren omwierp.' - De duurte der levensmiddelen was ongehoord voor dien tijd. Men verkocht vijf-en-twintig rapen voor vijf stuivers, vijf-en-twintig eieren kostten twaalf stuivers, 'en alle dinck was vervrosen'. Er werd wel eene graanvloot uit de *Oostzee* te gemoet gezien, maar het convooi van zes oorlogschepen, tot beveiliging dier vloot uit *Amsterdam* afgezonden, wachtte haar nog steeds met ongeduld. - In één woord, de ellende was te *Brussel* tot het hoogste punt gestegen. - De gemoederen geraakten in gisting. Briefjes werden op de straten gestrooid, inhoudende de bedreiging:

'Gij, Heeren! doet open uw zolders met uw koren,
Of in vijf dagen is *Brussel* verloren!'

Al wat tot den bedelstaf gebragt was in andere plaatsen begon naar de stad te stroomen, vervullende straten en stegen, markten en pleinen. De arme lieden zonken, uitgehongerd, half naakt, rillende van koude neder, voor de voeten der voorbijgangers, en vervolgden edelen en poorters tot in kerken en huizen met hun angstgeschrei. - En altijd nam hun aantal nog toe, en de jammer niet minder. - Die naar de gasthuizen vervoerd werden, stierven zoodra zij eenig gezond voedsel hadden genuttigd. - De Parochianen en Zusters van Liefdadigheid, welke hunne vrome diensten aan de ellendigen bewezen, moesten over de tot op den vloer liggende zieken heenstappen, die daar in menigte gerangschikt lagen, als slaven in een slavenschip. - Men begroef de dooden soms met

vijf-en-twintig te gelijk in diepe putten, 'daerin men ze opeentaste, gelijk men hout tast; 't is waer dat men niet stroo's genoegh en kon vinden om die menschen in te binden; men bont kleyne kinderen neffens de beenen van groote menschen.' - Er overleden aldus binnen 't jaar meer dan 18,000 personen. - Uit één enkel gasthuis werden er, in zeven maanden tijds, 13,000 ter aarde besteld. - Wat het zwaard niet had verslagen, werd op deze schrikkelijke wijze door honger en gebrek geveld!

Wanneer wij deze ijselijkheden in de Historie aangeteekend vinden, rijst natuurlijkerwijze de vraag bij ons op: en wát deed het Hoofd van den Staat tot leniging van dien ontzettenden nood? Schoot FILIPS II tot hulp zijner onderdanen toe, gelijk het een vader des volks betaamt? Bovendien, hij bevond zich ter plaatse waar hij zoo veel jammers lenigen en zoo veel zelfvoldoening oogsten kon. Of had hij reeds vergeten de ontboezeming der feestvierende *Antwerpenaars*, biddende bij zijne inhuldiging: 'God geve dat wy sijne Princelyke liefde, als die des goeden vaders tot sijnen lieven kinderen, tot langdurige tijden, met experientie gevoelen mogen!' - Neen, hij schijnt zich herinnerd te hebben wát hij eenmaal beloofd en bezworen had. Ten minste wij weten *dat* hij is te hulp gekomen, en tevens *welke* middelen hij tot bereiking van dat oogmerk gebezigd heeft. Onder hoedanige omstandigheden dit zamentreffen van den Vorst met den minsten zijner onderzaten zich heeft toegedragen, is evenwel niet in *bijzonderheden* door de Kronijken aan de vergetelheid ontruikt. - Met inachtneming van vereischte voorzigtigheid, willen wij beproeven, op het voetspoor der Geschiedenis, eene zwakke schets te leveren, op wat wijze het voorval *kan* hebben plaats gegrepen.

Stel u de stad *Brussel* voor in den winter van het jaar 1556, en wel dát gedeelte der veste waar vele edelen hunne woningen hebben, merkbaar aan de wapenborden, hangende boven de hoofdpoot der gebouwen. - Het is vinnig koud, en de sneeuw hoopt zich al meer en meer op. Alle plaatsen die maar eenigzins eene geringe beschutting tegen het gure weder aanbieden, zijn door sommigen der rampspoedigen, van wier vreeselijk lijden wij hier boven gewaagden, bezet en aan elkaâr betwist met de woede der wanhoop. Het gekerm blijft

nog altijd onverhoord, omdat de aanzienlijken en poorters hunne deuren voor die ontzettende massa behoeftigen gesloten houden, en schuw zijn voor dien vertwijfelden menschenhoop, welke in halven waanzin zich vastklampt aan het ligchaam en de kleederen dergenen die als wèlgestelde burgers op de straten verschijnen. - En toch zijn zij slechts in betrekkelijk gering aantal, de ongelukkigen, die op dit oogenblik het hart der *Brusselaren* met ontzetting vervullen. Duizenden lotgenooten zouden na hen als slagtoffers der ongehoorde sterfte nog vallen! - Het is hartverscheurend om die groepen van nabij te beschouwen. - Hier ligt een Franciscaner monnik gebogen over het loodkleurig gelaat van een stervenden huisman, terwijl hij den zieltogende den laatsten troost der Kerke schenkt; weldra verlaat hij dezen, om aan een tweeden, en derden eene gelijke dienst te bewijzen. Hij-zelf is bijna verstijfd van koude onder de grijze pij, waarvan hij de kap over den geschoren kruin getrokken heeft. - Eene moeder, met het lijkje van haar kind op den arm, zelve half gekleed, schreeuwt waanzinnig om deksel voor haar zieke wicht. - In stompe verdooving te zamengekrompen, zit een ander met gebogen hoofd tegen eene huisdeur geleund, als offer der slaapzucht, die alle pijnen sust, tot die des doods toe. - Een vierde verlaat dit leven met het gebed op de veege lippen: 'o Hemelsche Coninck, verleen ons gratie, dat wi na ons sneven, metter Enghele houden feest, hierboven in 't eeuwighe leven!' - Eenige schreden verder worden de wegzinkende krachten eens jammerenden lijdens versterkt door de liefderijke zorgen eener weldadige maagd, die den kranke met een weinig kruidenwijn tracht te laven. Onophoudelijk voeren de cellebroërs de lijken weg en ter grafplaats. - Zij die nog in lompen gehuld ronddwalen, vloeken hun lot, het verlies van have en huis, vernield door de brandfakkel van vijand en vriend, en smeeken zonder verpoozing de reddende hand af van hunnen Genadigen Heere, de Koninklijke Majesteit en Hertoge van *Brabant!*

En, ja, de Koning bragt hulp en vertroosting aan.

Eensklaps, namelijk, wint het gerucht veld, dat *FILIPS* in de nabijheid zich bevindt. De matte oogen verhelderen; de laatste straal van hoop ontvlamt den moed tot inspanning der laatste kracht. - Men ziet weldra aan het einde der straat

de Koninklijke Garde-boogschutters, met hunne trompetters aan het hoofd. Na hen volgt de *Bourgondisch-Oostenrijksche* legervaan, gedragen door een der dapperste ruiters, en onmiddellijk daarop FILIPS II, *Engelands* en *Spanjes* Koning, *Hollands* Graaf en *Brabants* Hertog, door de keur van zijn adel omringd. Deze, tot zijne eeuwige oneer, zoo veel gerucht gemaakt hebbende Vorst was van gestalte eer klein dan groot te noemen, maar was wèlgemaakt. Zijn gelaat had geenszins de donkere kleur van het Zuiden, maar was bleek en getuigenis dragende van de *Vlaamsche* afkomst zijns vaders. De negen-en-twintig-jarige FILIPS had het hoofdhaar dun en blond, het voorhoofd hoog, de oogen donker, die deden sidderen op wien hij ze vestigde, de onderlip een weinig vooruitstekende, 'na de wijze van het geslacht van *Oostenrijk*'. In 't kort, zijn gansche voorkomen zou in geenen deele terugstootend zijn geweest, hadde men maar de stroefheid en trotschheid kunnen vergeten die uit al zijne trekken sprak. Hij had het uiterlijke eens *Nederlanders*, maar was van manieren en zeden een *Spanjaard*. - Zijne kleeding was *geheel* uit zwart fluweel bestaande, met verwarmende stoffen gevoerd, en naar de *Spaansche* mode gesneden. Zijn wambuis was gemaakt sluitende om het lijf als een kolder, en met zilverdraad geborduurd. Ook de fluweelen schoenen waren met hetzelfde metaal versierd. De overrok was met bont omzet. Eene eveneens bekleede *bonnet* dekte hem het hoofd, en praalde met kleine gouden ketentjes en witte vederen. Eene zeer smalle kraag sloot hem om den hals. Hij droeg niet eene zijner ridderorden. Zijn uitmuntend paard, van *Engelsch* ras, een eerste geschenk zijner gemalin, was opgepronkt 'met een getuych van fluweel karmozijn, geborduurd met goud en peerlen'. - Gelijk zijne gewoonte, uit wantrouwen ontstaan, medebragt, bestond zijn gevolg voornamelijk uit *Spaansche* Grooten, die hem bijna als een levende muur omsloten hielden. Zijn tolk, de Bisschop van *Atrecht* (want de Koning verstond geene dan de *Spaansche* taal), reed aan zijne regterzijde; links van hem EMANUËL PHILIBERT Hertog van *Savoije*, die door den Vorst tot Gouverneur dezer Landen onlangs was aangesteld. Achter hem volgden onder anderen ANTONIUS BROWN, zijn stalmeester; Don CHRISTOVAL *de Morra*, de beste dienaar dien FILIPS, volgens zijn eigen getuigenis, ooit gehad heeft; de Markies *de la*

Navas; de Graaf van *Feria*; Don ANTONIO *de Toledo*; Don PEDRO LOPEZ; WILLEM HERBERT Graaf van *Pembroke*; de Graven van *Arundel* en van *Huntingdon*, drie Edellieden die hem uit *Engeland* gevolgd waren; de Hertog van *Aerschot*, en ROBERTUS *de Croy*, Bisschop van *Kamerijk*, met vele geestelijken, rijdende op muildieren. Ja, men kon zelfs in den stoet narren opmerken, kortswijlende met de in roode, witte en gele kleuren uitgedoschte pages van het Koninklijke Huis. Eene bende speerruiters sloot den trein.

FILIPS, die zijne begeerte had te kennen gegeven om in eigen persoon den stand van zaken te onderzoeken, reed tot midden onder de stervenden en dooden, en hield dáár stand. - Hij beschouwde met zijn ijskoud en doordringend oog de ellende die zich aan zijn blik opdeed. - Langen tijd staarde hij, strak als een standbeeld, op de rampzaligen die de schrikkelijkste teekenen van nog folterende krankte en gebrek in hunne vervallen trekken droegen, of voor welke de dood reeds eene gewenschte uitkomst was geweest. Het gejuich dergenen die hem, zoo als hij dáár in al zijne Koninklijke praal verscheen, voor een engel Gods hielden, klonk tot den hoogen hemel. - Van alle kanten waren smeekende armen naar hem uitgestrekt, en blonken tranen van dankbaarheid hem tegen. - Op eens was het als of een lichtstraal dat strakke oog in gloed zette, en de ijskorst om dat ruwe hart door een vuur van toegenegenheid smolt. - Een beter gevoel dan hem ooit bezielde had, of ooit weêr beheerschen zou, deed hem door den Bisschop van *Atrecht* aan den Ambtman van *Brussel* het bevel uitvaardigen, dat deze de noodige zorg dragen zou om: '*in 't bagijnhof alle dagen te doen versamen eene hoeveelheid van drie honderd arme menschen, mans, vrouwen en kinderen, die daer in de groote schure soudens vinden vyer om haer te wermen, en des avonds de portien van eten, drincken en slapen onder het dac; overmits der grooter meenichte (die) hier en daer op de straten van couden liggen sterven, en van gebreken vergaen*'.

Wij laten aan elks verbeelding over zich den indruk te malen, dien het hooren dezer lastgeving op de scharen te weeg bragt. Zij drongen zich tusschen de paarden van het gevolg des Konings in, en poogden al ware het maar een slip van het kleed des redders te kussen! - Maar FILIPS, wien niemand zich ooit verstoutte toe te spreken dan geknielt,

verbleekende bij het bemerken van die Majesteitschende pging van nietswaardige dorpers, trok vol afschuw onwillekeurig den teugel strakker; welke beweging zijn telganger deed steigeren en den volkshoop uiteenstuiven. De trotsche *Spanjaard*, zich-zelfen weder geheel meester, gaf het teeken tot den onverwijlden terugrid, die volvoerd werd onder uitbundige kreten van de menigte, maar niet zonder dat vele der overal den weg versperrende ‘schamele luyden’ met de hoeven der paarden of de speren der ruiters in onzachte aanraking waren geweest.

Men heeft vroeger gezien, hoe, het getal nieuwe aankomelingen vermeerderende (hetgeen een gevolg was van den genomen maatregel), ook het aantal slagtoffers later tot eene ontzettende hoogte gestegen is. - Een volgend vruchtbaar jaar is de beste balsem geweest op de geslagene wonden.

‘Doen de groote couwe cesseerde, soo waren die armen van buyten (de stad) van des Coninex wege afgedanct, gevende (hij) elcken persoon eenen reael, elck nadat sy van getale en huysgesin waren, opdat een yegelick daarmede tot (de) sijnen landwaerts keerde; maer dat woude qualick sijn, (want) men vonter (die) gingen alomme coopen, de eene een hemdeken, en de ander schoenen en coussens.’

Onder dergelijke omstandigheden heeft welligt het voorval plaats gehad, dat tot bewijs verstrekt, hoe FILIPS éénmaal in zijn leven ten minste aan den wijzen raad van KAREL V indachtig kan zijn geweest, om de ingezetenen dezer Gewesten steeds lief te hebben als het licht zijner oogen.

De lezer zal misschien vragen: ‘is dit dan nu een trek van *buitengewone* menschenliefde, zeldzaam voorkomende in het hart van eenig redelijk wezen, en moeilijk te verklaren in een herder der volken?’ Maar vóór hij oordeele, bedenke hij eerst dat de handelende persoon FILIPS II genaamd was; dat de daad plaats greep in die Middeleeuwen waarin de vrijheiddoodende stelregel alom in zijne grootste uitgestrektheid gehuldigd werd: dat het volk om den Vorst, niet de Vorst om het volk, het aanzijn ontvangen had; een tijd waarin men als eene bekende zaak hoorde verkondigen: ‘De dorpers hebben geen deel aan het paradijs. De Schrift leert het. Ongelukkig

op aarde, verjaagd van den hemel, verstooten zelfs van de hel, werwaarts zullen zich die rampzaligen begeven?' - Indien men het karakter van FILIPS nagaat, zoo als het uit zijne daden op te maken valt, dan treft de verhaalde edelmoedige daad nog meer, terwijl zóó groote en zóó vele ondeugden te voorschijn komen voor het oog van den onderzoeker. - Was er iemand groter veinsaard dan hij? Immers, hoe minzaam ontving hij niet ALVA, toen deze, zijn Gouverneur-Generaalschap der geteisterde *Nederlanden* nedergelegd hebbende, voor den scherpen blik van zijnen achterdochtigen meester verscheen? En toch, hoe diep was in de borst van dien meester de toorn kokende, om den Hidalgotrots van dien dienaar, die in *Antwerpens* kasteel zijn *eigen* roem een zegeteeken had durven oprigten, in stede van er *hem* te vergoden, die zijn Koning en Heer was! - Wie kent niet het antwoord van FILIPS aan den Admiraal zijner vernielde onoverwinnelijke vloot, toen deze bevelhebber hem de verpletterende tijding te brengen had, dat die vloot niet meer bestond; dat van die honderd-dertig prachtige gevaarten slechts drie-en-vijftig gehavende wrakken den vijand en den storm ontsnapt, en al de schatten te niet waren? Vorderde hij, weeklagend, van dien tweeden VARUS zijne verlorene legioenen terug? Integendeel. Gekrenkte hoogmoed en nooit geëvenaarde veinzerij gaven hem de woorden in: 'ik had u uitgezonden tegen Gods vijanden, niet tegen zijne elementen!' - Wij vragen verder: was zijne liefde voor zijn vader groot? Dubbelzinnig was ze genoeg, en meest bestaande in uiterlijk betoon van eerbied. - Zijnen bastaardbroeder, Don JUAN van *Oostenrijk*, wiens onechte geboorte in die tijden niet den minsten blaam op een grooten naam wierp, deed FILIPS, meer dan waarschijnlijk, het leven derven door vergif. De oorlogsroem, eerezucht en jeugdige drift van dien Keizerszoon dolven hem een vroegtijdig graf; want niets vreesde zijn Koninklijke broeder meer, dan verlies van invloed en gezag. - *Spanjes* Vorst was bovendien een trouwloos, onverschillig, en hartstogteloos gemaal. Reeds in de eerste maanden van zijn huwelijk met MARIA, beschimpten hem de *Engelschen*, omdat het hun toen reeds niet onduidelijk was, dat hij weinig liefde koesterde voor hunne Koningin. Om de tombe van zijne derde gemalin, ELISABETH van *Valois*, heerscht

steeds eene geheimzinnige duisternis. - Maar de teederheid die FILIPS zijnen zoon Don CARLOS toedroeg?.... Zij was geringer dan die eens tijgers voor zijn welp! Ja, een woesteling was die zoon, een vijand zijns vaders, en een oproerling tevens in het oog eens Konings. Maar was er dan voor dien woestaard geen kluister; voor dien rebel geen paleis ten levenslangen kerker meer? Kon een vaderhart zulk een godtergenden gruwel, als die halve moord was, gedoogen? Wij willen niet eens volhouden dat hij er het bevel toe gaf. Wel verdedigde FILIPS openlijk, en door zijne ambassadeurs, het gevangennemen van den Kroonprins, en noemde het een sacrifice aan God; maar desniettemin werd, door zeer vele voorname personen die met de zaak van nabij konden bekend zijn, de dood zijns zoons aan hem geweten; en duidelijk genoeg blijkt dat het offer geëischt werd door de staatkunde: eene Machiavellistische politiek *als de zijne*, die met galg en rad en bijl en zwaard een onverbrekelijk verbond had gesloten en door martelvuren tot haar doel ging. Met verwondering lezen wij bij den Heer GROEN VAN PRINSTERER de stelling, voor welke wij de gronden niet opsporen kunnen: 'FILIPS was niet wreed van karakter, - het schrikbewind van ALVA is eene uitzondering geweest'. Helaas! het is dan eene uitzondering geweest die ons Vaderland duur is te staan gekomen! - De onverzettelijkheid waarmede de Koning zijn wil doordreef, deed hem blind zijn voor zijne ware belangen en beroofde zijn rijk van de beste krachten. Of sprak niet de *Fransche* Gezant, die onbekend de teregtstelling van EGMOND bijwoonde, waarheid, toen hij zich de woorden ontglippen liet: 'nu heb ik een hoofd in het zand zien vallen, dat tot driemaal toe mijn land heeft doen daveren!' Of verloor FILIPS niet later door zijne stijfhoofdigheid zijne rijkste Provinciën? - Het stipt opvolgen van de regels van zijn geloof was naauw met zijne heerschzucht verwant. De gehoorzaamste zoon der Kerk moest immers het eerst en het meest deelen in 't geen die Kerk van wereldsche grootheid en eer schenken kon. Hoe zeer dweepzucht reeds in 1559 zijne duistere ziel had ingenomen, leeren ons de *auto-da-fé's*, welke, in zijne tegenwoordigheid en in die van 't geheele Hof, te *Valadolid* en elders zijn aangerigt, 'als dankoffers voor eene gelukkig volbrachte reis'. Diezelfde dweepzucht deed hem op zijn afschuw-

wekkend sterfbed (13 Sept. 1598), waarop hij van het ongedierte doorknaagd werd, aan zijne kinderen als een eerbiedwaardig pand den geeseliem vertoonen, waarmede, volgens zijne bevestiging, zijn vader KAREL zich-zelfen ten bloede toe kastijdde. Voorwaar, hij was een waardig echtgenoot van eene MARIA, die, gewaarschuwd wordende dat zij *Engelands* inkomsten aan den Paus nutteloos wegschonk, aan hare Raadslieden ten antwoord gaf: 'dat zij hare zaligheid hooger schatte, dan duizenden kroonen der aarde!'

Men moge nu meenen dat eene geloofs-opvatting als die van FILIPS, en dusdanig eene inborst als hij toonde te bezitten, gemakkelijk te verklaren zijn uit den geest des tijds waarin hij leefde. Het is waar, de zeden en gewoonten der zestiende en vroegere eeuwen geven den sleutel tot eenige zijner daden aan. Maar, zoo lang het eene waarheid blijft, dat het menschelijk hart, door alle tijden heen, van nature toegankelijk is voor het edele en goede, en dat zelfs groote booswichten den invloed van de inspraak der Natuur, huns ondanks, hebben ondervonden; zóó lang houden wij het er voor, dat FILIPS niet heeft *willen* wezen wat hij had *kunnen* en *moeten* zijn. Dat hij weldadig en goed heeft *kunnen* handelen is door het gebeurde bij den nood te *Brussel* in het licht gesteld; maar dat dit hier *bij uitsluiting* plaats had is niet minder door de onomkoopbare Geschiedenis geboekstaafd. Dáárom is hem door de nakomelingschap te regt eene plaats aangewezen tusschen een HERODES en een TIBERIUS, die tot kastijding van hunne onderzaten geleefd hebben.

Er zijn in den laatsten tijd opgestaan die de handen kussen welke ketenen voor onze vaders hebben gesmeed. Dat trappen op het hart eener moeder is te onmenscheijk om ooit geregtvaardigd te kunnen worden. Schrijvers elks vertrouwen waardig en victorieus nog niet wederlegd, spreken ook te duidelijk, dan dat wij den opstand van een tot vrijheid ontwakend en die zegening zich waardig betoonend volk niet zouden billijken als een regt. Met de spreuk op de lippen: dat het eenigste heil voor den overwonneling bestaat in *niets* ergers meer te *kunnen* vreezen of verwachten, gingen de *Nederlanders* dien hopeloozen, maar wettigen krijg van acht-en-zestig lange en bange jaren aan, daartoe gedwongen door de 'hoochste onderdruckinge door ons eigen Prince, die ons

't leven noch asem-verhalinge niet wilde gunnen, noch op eenige requeste van sijne arme onderdanen (die hem ootmoedich baden) wilde letten, noch mededoogen met haer hebben'. - Maar de Graaf van *Bossu* had wel gelijk, toen hij in zijne gevangenis te *Hoorn*, na den slag op de *Zuiderzee*, uitriep, met juiste op-prijs-stelling van de veerkracht dier vaderen: 't is een ijzeren volk!' - Ten slotte: de vrijheid van gedachten, die vrucht der Kerkhervorming, was de hevigste vijandin van slavernij, en maakte eindelijk een Land zelfstandig en onafhankelijk hetwelk anders in alle gevallen nimmer méér had kunnen worden en wezen, dan een wingewest en schatkamer van de langzamerhand in puin stortende uitgeputte *Spaansche* Monarchie.

Associatie.

Door Gerard.

Er is geen genot dat meer algemeen gesmaakt wordt en minder vermoeit, dan de Natuur, zegt FEITH; en toch is het zonderling dat zoo weinig menschen juist begrijpen wat zij genieten. Zij zoeken het in een dikken boom, of een zonnestraal door het gebladerte, of in een geel veld naast een groen veld, of in eenige bloempjes tusschen het gras verscholen; maar wanneer zij er u opmerkzaam op maken, dan gevoelt gij meestal dat hunne toelichting, hoe goed ook gemeend, niet in overeenstemming is met uwe eigene gewaarwordingen op dat oogenblik. Het zijn niet de boomen en bloemen, de tinten en geuren, de luchtschakeringen en wolkvormen, de vergezigten of scheppingswonderen in uwe nabijheid, die u genieten doen: het is de vereeniging, de zamensmelting van dat alles tot één harmonieus geheel, dat den heiligen, reinen indruk op uwe ziel maakt, dien wij te vergeefs zouden trachten te beschrijven. Niet de vormen en kleuren, maar de gedachte die zij uitdrukken, schenkt u genot; die gedachte, welke ieder gevoelt, al moet men, om ze weêr te geven, iets meer zijn dan redelijk, gevoelend wezen, en den geest des Dichters bezitten. Zoo gij u rekenschap van

uw genot wilt geven door te ontleden wat gij aanschouwt, gij krijgt een dooden catalogus, niets meer; maar zoo ge vraagt naar de gedachte die uitgedrukt wordt door hetgeen u omringt, dan zal het u duidelijker worden wélk genot de Natuur doet smaken.

Elk Natuurtooneel schijnt zijne eigene gedachte uit te drukken; ofschoon die ook eenigermate afhankelijk is van de individualiteit van hem die ze aanschouwt. Maar ik heb toch nog nooit een vrolijk liedje aan het zeestrand hooren zingen, of des morgens vroeg in het bosch sombere aandoeningen gevoeld of bij anderen ontmoet. Eens beproefde ik op eene rots een gesprek over de Verkiezingen aan te knopen, maar het mislukte, en zoo mislukken ook geestige gezegden op eene heide door de avondzon bestraald. Slechts een weiland met een weiland er naast leent zich tot praktische overdenkingen over boter, melk, kaas en koeijen, of tot geodesische berekeningen; maar elke andere dreef stemt tot hoogere gedachten. De Natuur heeft hare eischen, en zoo men ze al niet vatten kan, men gevoelt het toch terstond wanneer er iets tegen aandruischt. Het is bijna onmogelijk een dissonant te brengen in die harmonie; het geheel der *associatie* te verstoren, die uit de zamenstemming van al dat schoone en verhevene ontstaat. De Natuur is wel het heerlijkste en indrukwekkendste voortbrengsel der vereeniging en samenwerking.

Zoo dacht ik, toen ik op een namiddag alleen buiten de stad mijner inwoning zwierf, en mij een deel waande van dat schoone geheel, terwijl ik de lanen doorkruiste, die zich toen in al hare pracht en luister vertoonden. Want, geloof mij, die lanen alleen door u bezocht, zijn een geheel ander en veel schooner oord, dan wanneer zij de zondags-verzamelpplaats uitmaken van de *beau monde*, waar ieder zich laat zien zoo als hij inderdaad niet is. Des zondags middags vormen zij slechts de wanden van een *salon*; in de stille week-uren schijnt de Natuur-zelve een wezen dat karakter en taal heeft, en wat het u het eerst en het luidst toeroept is: 'wandelaar! wat zijt ge toch woelziek en onbestendig en ongenoegzaam voor u-zelfen, dat gij geene rust hebt vóór gij met anderen zijt; en vol eigenliefde, om u door anderen te doen zien en bewonderen, en vol hartstogten, om er ten koste van anderen aan toe te geven; zoo gij wat meer alleen waart en

met mij omgingt, gij zoudt ernstiger en degelijker en beter worden.'

Het bosch heeft gelijk; maar wie heeft ons zoo gemaakt? Wij hebben 't elkander te wijten. De planten-philosoof is een onding in de maatschappij. Wij zijn niet geschapen om te mijmeren in eenzaamheid: dáár, ginds op den achtergrond van het bosch, waar drukte en bedrijf heerscht, dáár is onze plaats en werkkring. Wie van zijne rente leeft of een vrijen dag heeft, mag eens gaan kijken hoe het er buiten uitziet; maar de mensch is een maatschappelijk en gezellig wezen, dat den omgang met zijne gelijken zoekt en noodig heeft; - daarom terug naar dien achtergrond; ons weder bij onze natuurgenooten gevoegd en aan onze bestemming beantwoord!

Hij die zoo spreekt heeft ook gelijk; want ondanks het betere gevoel, dat de Natuur in ons ontwaken doet, mag zij voor ons slechts een genot zijn, en zij-zelve wijst ons op onze roeping, die ons elders plaatst. Dat betere gevoel zou men misschien kunnen beschouwen als eene herinnering aan het menschelijk geslacht van den staat van vlekkeloosheid, waarin het eerste menschenpaar zich bevond toen het nog alleen en in harmonie met de Natuur leefde. Maar ADAM werd het Eden uitgebannen, om in het zweet zijns aanschijns te arbeiden, en den grond te leggen tot de maatschappij; en zijn banvonniss heeft ook ons den plicht opgelegd om dáár met elkander werkzaam te zijn.

Dat pligtbesef spreekt zoo luide, dat wij het instinct noemen. Uit instinct zoeken wij elkander en bouwen wij onze torens en torentjes van *Babel*, om toch maar niet uit elkanders buurt te geraken. De eenigzins scherpzinnige lezer zal wel begrijpen dat ik van die torens van *Babel* slechts in overdragtelijken zin spreek: ik bedoel er onze maatschappelijke banden mede, de vereenigingen die wij gevormd hebben in de groote Vereeniging; de torentjes die wij hebben opgericht rondom een algemeenen Toren: de Maatschappij.

Naar dien toren rigtte ik mijne schreden. Reeds op een afstand woei mij het gedruisch en gejoel te gemoet, dat mij eerst in de ooren klonk als het gegons van een bijenzwerm, doch, naar mate ik meer de stad naderde, zich ontbond in een aantal geluiden van menschen en dieren en wagens en

werktuigen, die allen in en voor de vereeniging werkzaam waren. En toch scheen ieder zijn eigen weg te volgen, zijn eigen *ik* als het middenpunt van dat alles te beschouwen, en, even als de oude sceptici, het bestaan van alle andere wezens voor iets twijfelachtigs te houden. Dezen slenterden, als ware heeren der schepping, langzaam en tevreden voort; genen draafden en zwoegden; en niettegenstaande die afwisseling en verscheidenheid en die tallooze contrasten, was het toch de *zamenleving* in hare werking die men aanschouwde. Onwillekeurig kwamen mij de regels van PHAEDRUS voor den geest:

*Vacca et capella et patiens injuriae ovis
Socii fuere cum leone....*

waarvoor het *sic totam praedam*, enz. ook hier bewaarheid werd.

En toch is de grondslag dier Maatschappij niet het bijeenzijn, maar de vereeniging, de *associatie*. Door hetzelfde bestuur geregeerd, aan dezelfde wetten gebonden, onder denzelfden naam bekend, dezelfde taal sprekend, en in vele opzichten met dezelfde belangen, bestaat er feitelijk tusschen die allen een verbond; zoo gij er aan twifelen mogt, vervoeg u dan maar bij armbestuurders of wijkmeesters: zij kunnen het getuigen hoe velen er zich op dat verbond beroepen. Te regt niet tevreden, dat zij door geest en ligchaam tot het menschdom, door vorm en kleur en aard tot een werelddeel, door taal en zeden tot een volk behooren, hebben zij zich nog wat naauwer aaneen gehecht en zich tot gemeente vereenigd. Maar ook dáármee is de zucht tot associatie niet voldaan. Volg mij slechts op mijne wandeling door de stad en wij zullen menig bewijs van dat streven naar vereeniging ontdekken.

Geen prachtiger winkel in de gansche stad dan die van MÜLLER en SCHÜLTZE en c^{ie}. En toch heb ik MÜLLER gekend, dat hij, als winkelbediende, in zijne kleêren wegstierf, en SCHÜLTZE dat hij op het punt stond te failleren. - Treffend voorbeeld van den lamme en blinde, dacht ik. - En c^{ie}.? Neen, c^{ie}. heb ik niet gekend, en ik begrijp zelfs niet wie c^{ie}. wezen kan. Dit evenwel blijkt genoeg, dat c^{ie}. zeer rijk moet zijn, want even als de weldadige N.N., waarvan de oude

Heer SMITS schrijft, vindt men dien c^{ie} . in alle hoeken des lands en overal in handelshuizen betrokken; handelshuizen die bloeijen of niet bloeijen, maar in ieder geval op kapitaal berusten, en dat kapitaal is van c^{ie} .

Die c^{ie} . is de eigenlijke basis onzer tegenwoordige Maatschappij, even onmisbaar als het getal π voor de cirkel-formule. De c^{ie} . is het kapitaal, en het kapitaal is de grondslag, het middel en het doel tevens van alle maatschappelijke verrigtingen, en van alle handels-ondernemingen in het bijzonder. Met even veel regt als CAESAR eens zeide: 'door geld krijgt men soldaten; door soldaten geld', kan men zeggen: 'door kapitaal krijgt men zaken; door zaken kapitaal'. Het spreekt dus van zelf, dat hoe meer kapitaal men heeft, zoo veel te meer zaken men kan doen en dus zoo veel te meer kapitaal men kan krijgen; ten gevolge waarvan men weder meer zaken kan doen, zoodat men nog meer kapitaal krijgt, enz. enz.; tot dat men zijne zaken aan kant doet, of wel de zaken zich-zelfen en uwe welvaart tevens van kant maken.

Uit het volle besef dier eigenschap - niet de laatste - van het kapitaal, heeft die c^{ie} . zich gevormd. Voorheen begon men in een achterbuurtje eene kleine zaak, die een vader met zijn dooden zoon kon waarnemen; men leefde zuinig; men hield zich aan de leer: 'een klein winstje een zoet winstje'; men paste op die kleintjes, en men kreeg zoo langzamerhand verbazend veel te doen. Van daar die kleine huisjens, die men ons nog in sommige groote steden aanwijst, en waarvan de overlevering verhaalt dat er 'tonnen in verdiend zijn'.

Dat was goed in den ouden tijd, toen alles zoo bekrompen en op kleine schaal was ingerigt; toen er nog geene geregelde communicatie noch mededinging bestonden; toen de een voorregten genoot boven den ander: maar die tijden zijn niet meer. Nu komt c^{ie} . met een ontzaggeijk kapitaal; zet geen winkel maar een paleis op; verzendt zijne waren regtstreeks, 't geen hem door de groote hoeveelheid weinig kostbaar is; verkoopt ze dus tegen lagere prijzen dan anderen, omdat een kapitalist met minder percenten tevreden is dan het onbemiddeld hoofd eens gezins noodig heeft om van te leven; en maakt alles zoo aanlokkend, dat zelfs ook zij die niets noodig hebben komen koopen.

Wij zijn er c^{ie}. dankbaar voor. Wij zouden de laatsten zijn die de voordeelen miskenden welke wij aan c^{ie}. te danken hebben; maar hij moet niet te laag op die ouderwetsche winkeliertjes neêrzien. Immers hij doet juist hetzelfde als zij; hij stelt zich ook met matige winst tevreden, en zoo hij meer *grand seigneur* is en alles op ruimer voet inrigt - hij heeft dan ook veel grooter kapitaal ter zijner beschikking, waarmede hij wel eens wat meer wagen kan, omdat, zoo het mislukt, het verlies meestal door een anderen c^{ie}. weder wordt goedgeemaakt. Handelaars zijn we niet, en als eenvoudig consument is 't ons altijd welkom als c^{ie}. ons wat goedkoopere dan anderen helpt aan 't geen wij noodig hebben; maar wij hebben toch wel eens gehoord, dat wanneer c^{ie}. den naam draagt van Handelmaatschappij of Propaganda, de kooplui er niet zeer mede gediend zijn, en hem beschuldigen dat hij de markt drukt of onder de markt werkt. Maar wij zijn profanen op de beurs, en laten ons - aan de les van SGANARELLE gedachtig - liefst niet daarmede in.

Cie. is een regte zonderling. Als ik u vraag: hebt ge lust een peilloos water te dempen? dan zegt ge kortaf: 'dank-je'. - Maar nu komt c^{ie}. en die zegt: wij zullen 't eens beproeven, en hij werpt er een millioen in. Het baatte niet en c^{ie}. trekt zich terug. Een andere c^{ie}. werpt er nog eens een millioen in, en laat het onuitvoerbare plan op zijne beurt vallen; maar dat neemt niet weg, dat er wel spoedig nog een *land-enclosing* c^{ie}. zal opstaan, die nog eens zijn millioen in het Danaïden-vat werpt.

Als gij eene gansche stad goed met gaz verlicht ziet, en men vraagt u: willen wij naast de gazpijpen andere gazpijpen leggen en óók de stad verlichten? dan haalt gij uwe schouders op. Maar c^{ie}. komt met zijne handwagentjes en arbeiders en werktuigen en pijpen; breekt als hij mag - en c^{ie}. weet vergunning voor alles te krijgen - de steenen op, legt de buizen, stuwt zijn gaz de straten door en de huizen in, - en doet zeer goede zaken.

Gij ziet er tegen op uwe voormalige meid aan te bevelen: gij kent hare gebreken en wilt niemand schade berokkenen. Uw geweten verzet er zich eenigzins tegen. Het geweten van c^{ie}. is ruimer: hij plaatst al wie geplaatst wil worden, en helpt ieder die geholpen wil zijn. En c^{ie}. verwerft zich een zeer achtenswaardigen naam; c^{ie}. wordt eene autoriteit.

Maar om tot MÜLLER en SCHÜLTZE terug te keeren, zij schenen met dat al zeer goed af te zijn. Ik liet hun dat zoo eens merken, en zeide:

- Nu, als gij mij ook eens aan zulk een c^{ie}. weet te helpen, dan was ik in weinige jaren binnen.

- Och neen - glimlachte SCHÜLTZE.

- Kom, kom, over vijf-en-twintig jaar zijt gij rijke lui.

- *Ganz nicht* - sprak MÜLLER vertrouwelijk - dan zijn wij *gerade* wat wij nu zijn. 't Geld is....

- Voor c^{ie}.?

- Ja.

- Cie. is een goede, brave, ondernemende kerel, dacht ik, maar hij weet toch zeer wel wat hij doet. Hij trekt zijne renten en laat de SCHÜLTZES en MÜLLERS arbeiden.

Dat het c^{ie}. evenwel niet altijd medeloopt toont u dat gesloten huis, schuin over SCHÜLTZE en MÜLLER. De eigenaar er van was koekebakker; maar of zijn product minder smakelijk werd, of de dure tijden het debiet knakten; genoeg, zijne zaken gingen achteruit. Buiten staat om ze uit eigen fondsen op te bouwen, nam hij zijne toevlugt tot een zeer eenvoudig middel, en vroeg: 'een compagnon in eene wèlbeklante en winstgevende handelszaak'. In plaats dat de uitgever der courant hem de advertentie terugzond met de boodschap: dat het waarlijk geen tijd was om bij eene wèlbeklante en winstgevende zaak een deelgenoot in de voordeelen te nemen; dat het Communisme nog zoo diep niet was doorgedrongen om dit tot pligt der burgerij te stellen, en dat hij het best zou doen zijne winstgevende nering voor zich en de zijnen te blijven drijven - werd de aanvraag geplaatst. Een gewetenlooze maakte gebruik van des koekebakkers aanbod, wierp zich tot Compagnon op, en stortte eene som, die voor eene 'wèlbeklante en winstgevende handelszaak' eene satire was. Zij bakten toen met twee pannen of om beurten, dat weet ik niet juist; maar na verloop van een paar jaren was de zaak weder op dezelfde hoogte als op het tijdstip toen de Compagnieschap werd gesloten, en men verklaarde zich failliet. Cie. was nu een *first rate* koekebakker, maar het overschot van zijn kapitaal werd aan crediteuren uitbetaald.

Niet verre van het huis der gefailleerden staat een reusachtig gebouw, dat eveneens gesloten is. Ook dát is eene stichting van c^{ie}: eene fabriek, waar, in den regel, honderd arbeiders werkzaam waren. Thans geen enkele; want die arbeiders, overtuigd dat Art. 10 der Grondwet even goed voor hen geschreven is als voor de kapitalisten, hadden eene vereeniging aangegaan, die ten doel had hooger loon te bedingen. Zij wachtten niet eens tot de eerlijke vinder het onnaspeurbaar verdwenen Wets-ontwerp, uit de 2de Alinea van dat Artikel voortvloeiende, had te regt gebragt, maar verklaarden op een maandag-morgen: dat zij niet verkozen voort te werken dan tegen meer daggeld. Allen werden afgedankt, en eerstdaags zullen vreemde werklieden den arbeid in de fabriek voortzetten. De *zamenspanning* had hun dus niets gebaat.

Zonderling, wanneer de kapitalisten zeggen: 'wij willen meer rente van ons kapitaal hebben; sluiten wij ons aan en handelen wij gezamenlijk!' - dan heet men zoo iets eene Associatie. Wanneer de arbeiders zeggen: 'wij willen meer rente van onze handen - *ons* kapitaal - hebben, laat ons die kapitalen ineen slaan!' - dan noemt men dat eene zamenspanning, en ongeoorloofd, en men zendt hen weg, omdat zij zoo iets durven beproeven. Zij hebben genoeg - niet om van te leven; niet in verhouding tot hun arbeid; maar in verhouding tot den *loopenden* prijs!... Maar ik geloof dat ik democratisch-socialistisch word of wel - anti-revolutionnair. Hoe vreemd het klinken moge, ik zou meenen dat beide die beschuldigingen van toepassing zijn op hem die een oogenblik de vereeniging van arbeiders met dat doel, durft voorspreken. Of die vereeniging plotseling ontstaat en zich door bedreiging wil doen gelden; of dat zij georganiseerd is en zich achter reglementen verschuilt; of zij heet zamenspanning en gericht is tegen den fabriek-eigenaar, of den naam draagt van Gilde en de geheele Maatschappij dwingt, komt, in ons oog, tamelijk wel met elkander overeen. En evenzeer als de ruwe kracht afkeuring verdient, die door geweld hooger loon wil bedingen, moet het stelsel veroordeeld worden, dat, door uitsluiting van alle mededinging, en terughouding van allen vooruitgang, den prijs der voortbrengselen kunstmatig hoog hield en den voortbrenger meer winst bezorgde dan hem toekwam.

Dat deden de Gilden, en zij deden méér dan dat. Onze tijd heeft ze wijselijk vernietigd; slechts de turf- en waagdragers-Gilden resten nog; maar ik betwijfel het of eene keur ons nog dwingen kan hen te gebruiken; of eenig privilege hen handhaaft - dan mogelijk het privilege hunner krachtige vuisten, die de concurrenten beter op een afstand houden dan de authentiekste handvesten.

Maar heeft de Tijdgeest de Gilden van het tooneel gedreven, hij heeft daarom niet alle verbroedering uitgedoofd. Integendeel. In het vrije en naar vooruitgang strevende *Noord-Amerika* zien wij de arbeiders zich weder aaneen sluiten en vereenigen vormen, die ten doel hebben de leden in den stijgbeugel te helpen: zitten zij eenmaal te paard, in dat land, waar plaats voor allen en voor alles is, wordt spoedig de baan die tot welvaart leidt afgelegd. Ook bij ons openbaart zich weder die associatie-zin, en verrijzen de Maatschappijen tot bevordering der Nijverheid. Dáár worden Notulen gelezen en goedgekeurd en Verhandelingen gehouden. De verwer levert een chemisch vertoog over de vermenging der kleuren, en de smid beantwoordt het met een naauwkeurig verslag over pas uitgevonden geheime sloten, en men luistert naar elkander en begrijpt het of begrijpt het niet, maar - betaalt contributie en keurt de Notulen goed. Doch neen, wij spotten niet met die vereenigen: al waren de Industrie-scholen de eenige weldaden door haar aan de Maatschappij geschonken, dán reeds zouden wij haar op hoogen prijs schatten, en nemen daarom gaarne de Verhandelingen op den koop toe.

Ook de landbouwer gevoelt behoefte aan associatie; de Maatschappijen van Landbouw ontstaan en houden hare tentoonstellingen, en loterijen, en vergaderingen, waar voorname mannen het woord voeren, en geleerde mannen adviezen uitbrengen, en minder voorname en minder geleerde mannen, maar bekwamer landbouwers, de vruchten hunner landhuishoudkunde toonen, en proeven van hunne bedrevenheid in het vak afleggen. Maar de Maatschappijen van Landbouw zijn provinciaal, en de associatie-geest onzes tijds is zoo groot, dat zelfs geene Provincie grenzen aan die vereeniging mag stellen. De Landhuishoudkundige Congressen worden geboren.

Het Landhuishoudkundig Congres is eene instelling van

onberekenbaar veel nut - voor de gezellige conversatie der landbouwers onderling. Een der belangrijkste nommers van zijn programma is dan ook het gemeenschappelijk *diné*. Welk praktisch nut de Congressen eigenlijk te weeg hebben gebracht is nog niet juist bekend; zij hebben Punten van behandeling gesteld, Commissies benoemd, aangevuld, permanent verklaard, en ontbonden, Secties gevormd, en Moties gedaan, en - wij gelooven tot driemaal toe - Adressen aan de Tweede Kamer ingediend, die ter Griffie zijn nedergelegd *ter inzage* der leden. De meening is wel eens geuit, dat de werkzaamheden der Congressen, wèl beschouwd, niet meer waren dan het sierlijke tempeltje van kalk, het *chef-d'oeuvre* van den banketbakker, met zijne allegoriën en symbolen, dat zich op de feest-taart te midden van het dessert bevindt; maar dat de eigenlijke taart de gelegenheid was om elkander en elkanders provincie eens te zien. Wij zouden het niet durven beslissen, maar indien het zoo ware, ook dán gelooven wij dat de Congressen hunne nuttige strekking hebben, niet als banden van vereeniging, maar juist als middel om de te groote gehechtheid aan banden eenigzins te verminderen en, door de menschen wat door elkander te jagen, de zucht tot bij elkander hokken te temperen. Breng *Zeeland* in *Drenthe*, en *Groningen* in *Noord-Brabant*, en langzamerhand zullen wij de vooroordeelen, die men met den algemeenen naam van provincialisme bestempelt, zien verdwijnen. En om die provinciën tot elkander te brengen moet men de Landbouwers-Vereenigingen hebben; want de landbouwer is de eigenlijke vertegenwoordiger der Provincie.

Kort na het Landhuishoudkundig Congres zal dit jaar ook het Congres van de vrienden der armen vergaderen, en de Natie bereidt zich reeds voor op eene tweede opvoering van hetgeen er gedurende de maand Mei in de Tweede Kamer verhandeld is. Wat er de vruchten van zullen zijn, wordt nieuwsgierig te gemoet gezien, even als die van het Letterkundig Congres, dat hoofdzakelijk bestemd schijnt om de *Belgen* te laten zeggen: dat zij eigenlijk *Nederlanders* zijn, en de Broeders van het Noorden: dat zij dweepen met de Broeders van het Zuiden; waarop allen, elk naar zijn vermogen, verschillende variaties op het thema: '*de taal is gansch het volk*', debiteert.

Ook andere Congressen zijn in aantogt. Wij spreken niet van wijlen het Vredes-Congres, *de pacifique mémoire*. Nu alle redevoeringen en moties onvoldoende zijn geweest om een enkelen kozak zijn paspoort te doen vragen, gelooven wij niet dat ELIHU BURRIT en VICTOR HUGO spoedig weder te zamen zullen komen. Maar andere meer Nationale vereenigingen staan ons te wachten. In Julij zal de gansche Muzijkale wereld en al wie f 12.50 op het altaar der Muzen te offeren heeft, in *Rotterdam* te zamenvloeijen. Boogschutters noodigen boogschutters, en liedertafels noodigen liedertafels ten strijde uit binnen hunne wallen. En geheel *Nederland* zal het roerend schouwspel opleveren eener broederlijke omarming. Mogt er de strenge, maar oordeelkundige uitspraak van MACAULAY niet op van toepassing zijn: '*Though concord is in itself better than discord; discord may indicate a better state of things than is indicated by concord!*'

Maar wij zijn verre afgedwaald, zoo al niet van ons onderwerp dan toch van onze wandeling. De gesloten fabriek hebben wij reeds lang achter den rug. Wij bevinden ons in de wijk waar de groote en prachtige huizen bijeen zijn; - eene vereeniging waarmede wij ten vollen vrede hebben. Ik heb eens eene stad gezien - in *België*, geloof ik - waar de woningen der aanzienlijken en der geringen zoo broederlijk dooreen stonden, dat de vurigste Jakobijn er plezier in zou gehad hebben. De indruk was echter verre van aangenaam: nooit heb ik zoo iets wanordelijks aanschouwd. Eene vereeniging zonder eenheid is even stuitend in de stoffelijke als ongerijmd in de zedelijke wereld.

Terwijl ik over die eenheid der gevels dacht, werd de deur van een dier groote huizen geopend en mijn vriend ZAMEN trad er uit, met nog een aantal andere Heeren, die het allen even druk hadden over den kandidaat. Het waren de leden eener Kiezersvereeniging.

- Wel - vroeg ik aan ZAMEN - hoe staan de zaken?
- Uitnemend, man; uitnemend! *Mijn* kandidaat is er door. Spoedig ziet gij hem lid.
- Altoos, wanneer geen ander de meerderheid haalt.
- Geen nood; onze Vereeniging is de talrijkste en heeft

den meesten invloed. Die door ons gekozen wordt, komt er, en dat zal nu *mijn* man zijn.

- Nu, dan wensch ik hem en u geluk; maar 't is toch vreemd, dat alle leden der Vereeniging zich zoo op *uw* kandidaat wierpen.

- Och, dat is zoo vreemd niet: men praat eerst, men hoort vóór en tégen, men overlegt, men doet zijn best, en men slaagt. Het heeft wat voeten in de aarde gehad eer ik het zoo ver kreeg; in 't begin wilde men van *mijn* man niet veel hooren, en stonden wij slechts met ons drieën, maar nu is hij er.

- Dus toch overwonnen!

- Wat zal ik u zeggen? Het grootste gedeelte der kiezers weet er eigenlijk niets van. Niet mede te stemmen, dat doet een goed burger niet, of moest hij althans niet doen. Te stemmen op 'zijn eigen houtje' helpt niets; dan werpt men zijne stem maar weg. Daarom sluit men zich bij eene Kiezers-Vereeniging aan, en voegt zich bij de menschen die men 't meeste vertrouwt, of die 't beste praten. Begrijp-je?

- Perfect. Op die wijze wordt dus de Vereeniging het middel om een individu te vermenigvuldigen tot hij eene meerderheid wordt. Zonder Kiesvereeniging had uw kandidaat....

- Drie stemmen.

- Door *uwe* Kiesvereeniging - neem niet kwalijk dat ik *uwe* zeg....

- Volstrekt niet. - De meerderheid.

- *Concordia res parvae crescunt.*

- Nu, ik ga er in - zeide ZAMEN, toen wij voor de Sociëteit waren.

- Ik ga met u. - En wij traden het gebouw binnen.

Ik geniet de onderscheiding lid te wezen van eene Sociëteit die zoo *en vogue* is, dat men een halven dag noodig zou hebben alleen om de namen der leden op te noemen. Men mag dus gerust eene maand rekenen voor hem, die de verschillende eigenaars van die namen zou willen leeren kennen, en een jaar voor de poging om iets meer dan hun naam te weten te komen. Men gevoelt er zich dan ook zoo t'huis als een rekrut in de kaserne. Dit is de oorzaak dat zich in de Sociëteit een

aantal kleine sociëteitjes of klubs hebben gevormd, die allen zoo wat hunne eigene kleur en, voor een gedeelte, hunne eigene plaats hebben. Men zou den platten grond, op zekeren tijd van den dag, kunnen vergelijken met de kaart van *Nederland*: hier het aristokratische *Utrecht*; dáár het liberale *Friesland*; ginds het rijke *Noord-Holland*; verderop het min of meer onbeschaafde *Noord-Brabant*; elders het wetenschappelijke *Groningen*; in dezen hoek het invloedrijke *Zuid-Holland*; in genen het arme *Drenthe*; en eenigzins achteraf *Limburg*, dat zich in deze Vereeniging even misplaatst vindt als die Provincie-zelve bij de overige tien Gewesten. Ofschoon leden van dezelfde Vereeniging, bemoeijen zich de verschillende klubs zoo weinig mogelijk met elkander, waardoor de Sociëteit eene treffende illustratie wordt van het: *qui trop embrasse mal étreint*.

Op gevaar af dat er er zich onder de lezers stadgenooten van mij bevinden, wier introductie niet geoorloofd is, nemen wij plaats aan een speeltafeltje. Vriend ZAMEN zet er zich als vierde man aan neder en bevrijdt de drie andere Heeren van het omberen, dat zoo weinig variatie, of liever zoo weinig gelegenheid om een goeden slag te doen, oplevert. ZAMEN speelt fijn *quadrille*, maar zijn regterbuurman is nog zwak, en nu treft het gedurig dat de regterbuurman en ZAMEN met elkander moeten spelen.

De regterbuurman speelt in een *quatre cartes*, die noodzakelijk tot *vole* moest leiden, schoppenheer; de linkerbuurman gooit schoppenvrouw bij - een bewijs, zegt ZAMEN, dat hij er geen meer heeft, hoewel de maat beweert dat hij het voor een *masque* aanzag, - ZAMEN legt een kleintje bij. Hij heeft er nog maar één, de eenige valsche kaart, en nu speelt de maat schoppenboer, om te zien hoe het zit voor de *premières*, en de linkerbuurman troeft, en ZAMEN werpt zijn viertje nijdig er bij, en de overbuurman glimlacht met een allervriendelijkst gelaat, en zegt: - Dat is de *vole* belet!

En nu begint er eene hevige discussie tusschen ZAMEN en zijn regterbuurman; en de linkerbuurman, die bl^{ij} is dat hij er zóó afkomt, voegt zich bij den regter, en de overbuurman trekt partij voor ZAMEN, en allen praten en schreeuwen door elkander. Eindelijk roept ZAMEN mijn oordeel in.

- Wel, me dunkt gij hadt *solo* moeten spelen - zeî ik.

- Ja, maar je moet dan ook maar eerst weten dat je maat zóó spelen zal!

Zouden de onhandige maten slechts bij het *quadrilleren* zijn te zoeken, of zou het ook niet in de samenleving dikwijls zoo gaan? CROMWELL, en NAPOLEON speelden hunne partij, hoe gewaagd ook, alleen, en wonnen hunne *solo's* met glans, al hing de laatste ook op zijne *vole*. LODEWIJK XVI werd half het slagtoffer van zijne vrouwelijke *aide* MARIE ANTOINETTE; KAREL II was de slaaf van zijn bondgenoot en maat LODEWIJK XIV, en FILIPS II verloor zijn spel door als Heer onzer Gewesten kerkelijke dweepzucht met wereldlijke heerschezucht te vereenigen.

Wij behoeven de voorbeelden niet in de Geschiedenis te zoeken.

Mijnheer A. heeft een mooi plannetje. Aan het uiteinde der stad ligt een aardig stuk land: dat wil hij koopen en er huizen doen zetten. Hij wil het evenwel niet alleen wagen: daarom vraagt hij B. om met hem zamen te doen, en zij koopen het stuk land. Maar Mijnheer B. sterft; zijne weduwe vindt het plan wat gewaagd, en tot nog toe graast er de ezel van den jongenheer B., en laat de jongeheer B. met zijne makkers er vliegers op. Mijnheer A. beweert dat dit veel minder voordeelig is, maar Mevrouw B. zegt dat het wél zoo prettig is 'voor de jongelui'.

De zoon van Mijnheer C. trouwt met de dochter van Mijnheer D. Mijnheer D. wil eene partij geven, maar heeft geene localiteit. Mijnheer C. heeft localiteit, maar voelt zich niet geroepen om kosten te maken. Hij staat nu zijn huis af, en D. zal voor 't verdere zorgen. Thans komen de bezwaren. Vooreerst: wie bedienen zullen. Men praat over en weder, en de slotsom is, dat juist diegenen er mede worden belast, die 't minst geschikt er toe zijn. Doch nu doet zich de groote klip voor, waar zoo menig feest op gestrand is: wie geïnviteerd zullen worden? Beiden offeren wat op, beiden geven wat toe, en de invitaties vallen eindelijk zoo uit, dat niemand plezier heeft, en allerminst de vaders die hunne beste kennissen missen.

Mevrouw E. en Jufvrouw F. hebben eene loterij opgerigt voor de armen. Mevrouw E. heeft kennissen, Jufvrouw F. vrijen tijd en - wat meer bij dames op haren leeftijd het

geval is - eene onbepaalde liefde voor heidenen en kleine kinderen. De loterij gaat goed en brengt vrij wat op; maar noch Mevrouw E. noch Jufvrouw F. heeft er eer van. De roem der eerste sterft weg in het oordeel: dat het gemakkelijk is loterijen op te rigten en er zelve niets voor te doen; die der laatste in het verwijt: dat hare loterij niets zoude beteekend hebben, als Mevrouw F. er zich niet mede bemoeid had.

Zoo zouden wij het geheele Alphabet kunnen doorloopen en evenveel voorbeelden aanvoeren als de regterbuurman van ZAMEN bokken maken; want is de zucht om *solo* te spelen, zelfs met een gebrekkig spel, bij enkelen groot, bij velen meer wordt ze door de vrees voor den uitslag getemperd, of zij worden medegesleept door de vragen van anderen.

Niet ver van de speeltafel zit eene andere klub. Dat is eene klub bij uitnemendheid, wier geest van aansluiting zich vooral openbaart door uitsluiting. 't Is of zij het ware levensgenot gevonden heeft, en huivert om meer anderen tot de bron er van toe te laten. Zet u bij hen neder: gij moogt u gelukkig achten als een genadig woord door den minsten der broederen tot u gerigt wordt. Maar bij voorkeur zult gij u niet bij hen voegen, omdat uw gevoel van eigenwaarde het u verbiedt, en omdat gij slechts een klein gedeelte van hetgeen er gesproken wordt begrijpt. De leden hebben eene eigene taal, die ontleend is aan eene eigene geschiedenis, terwijl hunne aardigheden altijd doelen op zaken waaraan gij volkomen vreemd zijt. Niet enkel in de Sociëteit, ook elders vindt men dergelijke klubs, van allerlei naam en onder allerlei vorm; maar overal even zelfvergodend, onaangenaam en minachtend voor hem die de eer niet heeft om er toe te behooren. Wanneer zij eene familie uitmaken die onderling zeer geliëerd is, zoo als de beschaafde term het noemt (als klitten aan elkander hangt, zegt de populaire uitdrukking), dán vooral zijn zij ondragelijk; en wee den ongelukkige die niet denzelfden stamvader heeft, en met hen in gezelschap moet zijn: hij is zeker een alleronpleizierigsten avond door te zullen brengen. Dat zijn de hatelijkste vereenigingen der zamenleving.

En ze zijn niet enkel hatelijk, maar leiden ook dikwijls tot onbillikheden, wanneer die bent-geest, op grootere schaal, zich uit in *nepotisme*, en men, met voorbijgang van anderen, die meer aanspraak hebben, zijne klub- of geslachtgenooten vooruitstuwet en opheft. Ons heugt de tijd niet, maar er zijn er die nog veel weten te vertellen van de familie-regeringen, toen de waardigheden aan namen waren verknocht, en de eene neef niet rustte voor hij den anderen op het kussen had gebragt. Sedert de kussens in onze raadzaalen, groote en kleine, vervangen zijn door banken, schijnt dit minder in zwang, of moeilijker te zijn geworden; misschien omdat de uitdrukking 'op de bank' minder dichtelijk is dan 'op het kussen'. Hoogstens kan het er door, wanneer - zoo als in *Frankrijk* THIERS, MOLÉ en een achttal anderen daar het voorbeeld van gegeven hebben - mannen van talent een verbond aangaan, om elkander en op die wijze misschien ook het Vaderland te helpen.

Aan VELENS tafeltje is nog een stoel leêg. VELENS tafeltje, zeggen wij, want wie een oogenblik op dien ledigen stoel doorbrengt, merkt terstond dat hij eigenlijk het hoofd en de ziel er van is. Hij voert het hoogste woord; geeft de gesprekken aan, en is onuitputtelijk in verhalen en berigten, die soms vrij onbeteekenend zijn: maar VELEN heeft nu eenmaal den naam van een onderhoudend mensch te zijn en mag er dus veilig op zondigen.

VELEN is juist het tegendeel van hetgeen de *Engelschen* noemen *a self-made man*. Hij is de afspiegeling, de verpersoonlijking van het gezellig verkeer; hij is gevormd door en heeft zich ontwikkeld naar anderen, en leeft slechts wanneer hij is met anderen. Van daar dat hij met iedereen kan omgaan, een praatje heeft voor wien ook, een talloos tal van menschen en anekdoten kent, en tot in de minste bijzonderheden ingewijd is in al wat er dagelijks in stad en land gebeurt. Waarover men spreekt, overal weet hij van, zoo men slechts niet te diep in de zaken doordringt. Hij zou voor een levend nota-boekje kunnen doorgaan van al wat er gezegd en geloofd en voorspeld wordt. VELEN is het kind der samenleving, die dan ook met welgevallen op hem

nederziet, hem liefkoost, en overal aanbeveelt als een mensch 'waar men wat aan heeft'.

Tegenover hem zit eene andere vrucht der vereeniging, doch niet van de groote vereeniging der Maatschappij, maar van een aantal kleine en elkander steunende vereenigingen. 't Is een geleerde, of althans een 'razend' knap man. Toen hij nog een knaap was, had hij al een kransje, waarin hij gestolen lezingjes voordroeg, die door alle toehoordertjes hemelhoog verheven werden. Later werd hij lid van een Letterkundig Genootschap, waar het

*Memet ipsum adorabo,
Vos vestraque, enz.*

in al zijne kracht werd toegepast, en als lid van dat gild bragt hij de buitenwereld langzamerhand in het denkbeeld: dat hij iets beteekende. Hij schreef wat, en nog wat, en al zijne vrienden zeiden dat het wel niet zoo mooi was als *zij* het konden, maar toch voor het publiek voortreffelijk, en hij klom weder een sportje hooger. Hij werd Honorair-Lid van andere Genootschappen; zijn naam kwam in de Courant, en weder rees hij. Zijne vrienden steunden hem, en hij steunde zijne vrienden, en zoo is hij een 'razend' knap man geworden, voor ieder die gelooft ook zonder gezien te hebben.

Ik geloof - groote mannen, die leden van Genootschappen zijn, houden het mij ten goede zoo ik dwaal - ik geloof dat men ook zeer wel, misschien nog beter, zonder vereeniging een knap, zoo al geen beroemd man kan worden of zijn. De wetenschap is geene barrikade, waar men met gesloten gelederen op behoeft aan te rukken. Zij heeft een behoorlijken ingang, al is hij wat moeilijk en eng; maar juist die engte is oorzaak, dat, wanneer men *en masse* er binnen wil dringen, de een den ander aan het kleed houdt en ter zijde schuift, zoo dat niemand er in komt. Zoo veel schoone uitkomsten als de gemeenschappelijke beoefening der wetenschappen oplevert, zoo weinige en nietige levert de genootschappelijke.

Hierin vooral openbaart zich het nadeelige der vereeni-

ging. In plaats van eigen krachten te ontwikkelen en eene reputatie te veroveren, begint men met zich te laten ijken door een Tijdschrift of Genootschap. Met de reputatie daarvan doet men zijne intrede, en zoo schuift men voorwaarts onder de vanen van anderen, tot men zelf eene vaan opsteekt en weder anderen met zich laat voortschuiven.

Wij zeggen het volstrekt niet van uw Genootschap, noch van het uwe, noch van het uwe, waarde lezers! wij gelooven volstrekt niet dat zij met het sop der *adoration mutuelle* overgoten zijn; wij spreken in het algemeen, en in het algemeen zijn wij van oordeel, dat eene associatie onmogelijk is waar het arbeid van den geest geldt. Getuigen dat de voortbrengselen van Commissiën - zoo zij al voortbrengselen geleverd hebben - bijna allen even vervelend en stelselloos. Men *schept* niet te zamen; men compileert en lapt, en springt over de moeilijkheden heen, omdat men het niet eens kan worden; men omzeilt de klippen en neemt ze niet weg. Vraag maar eens, zelfs op 's Rijks Archief, naar den arbeid van Commissiën. Neen, waarlijk, men kan zamen palen inheijen, en schepen voorttrekken, maar aan een stelsel het aanzijn geven of een denkbeeld uitwerken, daarvoor is eene associatie ongeschikt. Hoogstens kan zij een woordenboek zamenstellen.

Ik zeg niet *het* woordenboek, om ongeloovigen niet te krenken. Zou het waar zijn, wat mij dezer dagen verteld is: dat in het studeervertrek van een der leden tot zamenstelling van zulk een werk benoemd, vijf-en-twintig doozen staan, elke doos met eene letter van het Alphabet *er op*, maar geene enkele letter *er in*?

Wilt gij nog een kind der vereenigingen? Mijnheer ZEVEN heeft er méér aan te danken dan vorming of naam: hij is er zijne fortuin aan verschuldigd. De Natuur heeft hem een hart geschonken dat van warme liefde voor zijne naasten klopt, en in zijne vurige menschenmin heeft hij vereenigingen opgericht, om zijne natuurgenooten te helpen als zij ziek, en te begraven als zij dood zijn; - natuurlijk tegen voldoende schadeloosstelling zoo lang zij gezond en in leven blijven. 'Als de eene hand de andere wast worden zij beiden schoon', is de leus van Mijnheer ZEVEN, en zoo dikwijls ik

die spreuk op zijne boeken zie, stel ik mij onwillekeurig den Heer ZEVEN voor als de eene, en de geneeskundigen en lijkbezorgers als de andere hand, en de bosklanten als het stuk zeep waardoor de handen schoon en blank worden. Misschien bedriegt men zich; maar de werold zegt dat een doctor op zijne bos is getrouwd, en een apotheker zijn huis er van heeft gekocht, en Mijnheer ZEVEN zich een buitentje heeft aangeschaft. De zieken van hun kant echter sterven of genezen nu ook allen onder behandeling van een geneesheer, en geen enkele doode blijft er onbegraven.

Het regt van vereenigen is niet enkel een regt der mannelijke burgers van den Staat. Ook de dames maken er gebruik van. Ik spreek niet van de lieve vrouwelijke jeugd, die om de acht of veertien dagen bijeen komt om elkander de noodige wenken en teregtwijzingen te geven in de kunst om te worden zoo als men de vrouw het minst gaarne ziet, en voor wie 'de krans' het middenpunt van al hare gedachten en handelingen en gesprekken is. Neen, zelfs de huisvrouw en moeder heeft hare vereeniging, die van de honderd malen negen-en-negentig malen de verzorging van armen ten doel heeft. Een man, die wel als autoriteit in armenzaken mag gelden, beweerde onlangs, in eene Hooge Vergadering, dat die dames-vereenigingen, door elkander genomen, de armoede meer stutten dan stuiten. Als dit zoo is, dan zouden wij die vereenigingen zeker minder wenschelijk achten; maar bovendien gelooven wij dat de vrouw reeds aan eene grootsche en schoone bestemming beantwoordt indien zij zich kwijt van de pligten die als vrouw en moeder op haar rusten. De zorg voor haar gezin en de opvoeding harer kinderen zijn in ons oog van grooter gewigt dan de bijstand, met meer medelijden dan doorzigt, aan behoeftigen of niet behoeftigen verleend. En zoo de werkkring voor de vrouwen in het algemeen te eng beperkt is, dan leveren onze *Fransche* en *Belgische* naburen haar het voorbeeld hoe zij den man in zijne zaken kunnen ter zijde staan, en *Amerika* toont hoe vele, meer zelfstandige, betrekkingen der Maatschappij ook voor haar kunnen geopend worden. Wij, voor ons, hebben dan ook weinig op met de presidenten en secretarissen

van vele dames-vereenigingen, en allermint als zij ons aanklampen met 'op drie na het laatste' lootje, of om de kleinigheid, die er nog aan het geheel ontbreekt om er eene goede som van te maken. Veel liever zien wij eene huismoeder strijken, en de kinderen verschoonen, dan rondgaan voor eene armoede, die zij, hoe loffelijk heur beginsel en doel zij, door onervarenheid voor een groot deel zelve in het leven helpt roepen.

Waarheen men ook den blik wendt in onze zamenleving, overal treft men die zucht tot vereeniging aan, en ze is zoo krachtig dat men thans den misdadiger straft door hem de bevrediging van die zucht te beletten. De cellulair gevangene wordt afgesloten van de Maatschappij, niet enkel om deze te beveiligen, maar ook om hem voor zijn vergriep te doen boeten. Dit is waarlijk wel het krachtigste bewijs voor de stelling: dat de mensch een gezellig dier is en geboren om zich te vereenigen. Of men er de misdadigers door verbetert; of het *Pennsylvanische* stelsel leidt tot eene soort van wedergeboorte, de vrucht der overpeinzing, staat te bezien: maar zeker is het, dat men er grooter kwaad door voorkomt en den vereenigings-geest krachteloos maakt, die soms ten gevolge had, dat, in de plaats van enkele boosdoeners, die men in den kerker sloot, complotten van boosdoeners dien verlieten. Al bragt men een heilige in de gewone tuchthuizen, hij zou er als een onheilge uit wederkeeren. Dáárom, dunkt ons, verdient het cellulaire stelsel dan ook de voorkeur.

Men kan te zamen palen inheijen, en schepen voorttrekken, zeiden wij, maar wij bedoelden er niet mede dat de vereeniging alleen nuttig werken kan tegenover de stof. Zij stelt zich ook een edeler doel voor en leidt tot grooter gevolgen. Reeds spraken wij van de finantiële kracht der handel- en nijverheids-ondernemingen en de groote dingen door haar tot stand gebragt. Waar het vermogen van een enkelen ontoereikend is; waar men het vermogen van allen niet kan of mag aanspreken, dáár treedt het vermogen op van eenige, wij zeggen niet belangelooze menschenvrien-

den, maar goede financiers. Bijna elke fabriek die verrijst, elk schip dat van stapel loopt, elke stoomboot die onze rivieren tot reis- en handelswegen maakt, elke spoorweg-linie - althans ten onzent - is de vrucht der associatie. En méér nog: de wetten die onze personen en regten beschermen, de instellingen van algemeen nut, de maatregelen in het belang van allen, zijn even zoo vele uitvloeisels onzer onderlinge aansluiting; want de Staat is niet meer dan de georganiseerde vereeniging der burgers, het contract waaraan ieder door zijne geboorte reeds deelneemt; de magten in den Staat zijn slechts de personen of ligchamen belast met de zorg dat het contract stipt worde nageleefd, en dat de overtreder er van gestraft worde, terwijl in de leemten en gebreken wordt voorzien door de vertegenwoordigers der contracterende partijen.

Hoe moeilijk het is dat contract in werking te houden, blijkt uit de duizenden die tot de handhaving er van noodig zijn. De veldwachter die den contrôleur bekeurt omdat hij met zijn hond los in de duinen wandelt, de regter die de boete uitspreekt, de ontvanger die ze in zijne kas stort, en de contrôleur die ze weder, in zijne betrekking, goedkeurt, leggen slechts het contract tegenover elkander ten uitvoer. Het spreekt dus van zelf, dat wanneer niemand met zijn hond in de duinen wandelde, of zich aan andere overtredingen schuldig maakte, geene politie noodig zou zijn om te bekeuren, geen regter om te veroordeelen, geen ontvanger om de boete te ontvangen, en geen ambtenaar om ze te contrôleren. Maar omdat de ondervinding het tegendeel geleerd heeft, is dat zoo kunstige weefsel in het leven geroepen, en hoe hoog de leden der Vereeniging er mede zijn ingenomen en hunkeren om het contract te helpen handhaven, zien wij uit de groote schare van hen die bij elke vacature, van lid van de Rekenkamer af tot bode van den Gemeenteraad van 't kleinste dorpje toe, in aanmerking verzoeken te komen. Ondanks die liefde om het te handhaven, die zoo allerwege aan het licht komt, is het evenwel onmogelijk het contract ieder naar den zin te maken; maar men heeft toch wel eens opgemerkt dat zij die het minst vrede er mede hebben, terstond er mede verzoend worden als zij met een deel der uitvoering worden belast: zeker omdat zij het dan beter hebben leeren kennen.

Zoo zij nog niet ieder naar den zin is, die Maatschappe-

lijke vereeniging berust thans toch op billijker grondslagen dan voorheen; standen en privilegiën zijn afgeschaft, en alle onderteekenaars van het contract hebben hetzelfde regt op de toepassing er van. Maar 'regt hebben' en 'bezitten' zijn nog geene geheel identieke uitdrukkingen - denk slechts aan de erfenis waarover uw voorvader had te procederen, en waarvan het proces nog hangende is. Sommigen hebben dan ook gemeend dat het beginsel van het contract zeer goed was, maar de uitvoering er van door de talrijkheid der deelgenooten belemmerd werd. Zij zonderden zich af, vormden eene vereeniging op kleiner schaal, en wie nu van de *Noord-Amerikaansche phalanstères* hoort gewagen, zou meenen dat het ideaal aller vereeniging is bereikt. Zeker is het, dat zij eene schoone proeve leveren van de kracht der samenwerking; maar even als kleine kinderen worden ook kleine vereenigingen groot, en dan - ja, dan zullen haar dezelfde gebreken aankleven als de groote Maatschappij, en misschien nog meer. Voor 't oogenblik evenwel moet men 't daar benijdenswaardig goed hebben, dank zij de toepassing in den ruimsten zin van het *alles voor allen*, dat haar ten grondslag ligt.

De kracht der samenwerking zien wij ook in vele andere opzigten. Millioenen sneeuwvlokjens zullen op de aarde vallen, en wegsmelten voor de zon, of opgeruimd worden door de werklieden der 'Maatschappij tot ondersteuning van Vlijtige Huisvaders', of van de 'Vereeniging tot bevordering der welvaart door Reiniging', of 'tot aankweeking der bezem-industrie'; en in weinige dagen zal men er niets meer van ontdekken. Maar in oneindig korter tijd kunnen de losgemaakte sneeuwvlokjens van het gebergte, voortrollende, zich tot lawine vormen en gansche dorpen verpletteren. Dat doen zeker de vereenigingen in de zedelijke wereld niet, wanneer haar streven edel en goed is, en haar doel krachtig genoeg om hare individuën bijeen te houden en anderen aan zich te verbinden. Ik weet niet of de 'Maatschappij tot veredeling van het Paardenras' reeds een volmaakt hengst heeft in 't leven geroepen: maar wel weet ik dat door het 'Matigheids-Genootschap' duizenden brave en gelukkige burgers zijn geworden, en dat door het 'Nut van 't Algemeen' - vergeef me dat ik het durf voorspreken: 't is uit de mode! - bij talloos velen de kiem tot het goede is gelegd, en door de Hulpbanken en Spaarkassen nu reeds aan

vele gezinnen welvaart en redding geschonken is. Zoo dat alles aan de zelfstandige pogingen van dezen of genen volksvriend ware overgelaten, hij zou maar luttel vrucht van zijn arbeid hebben gezien, of als de sneeuwvlokjens waren zijne pogingen weder verdwenen.

Zie, als ik dat bedenken, dan word ik een vurig Socialist - in de goede beteekenis altijd - en getroost mij gaarne de donkere zijde der associatie ter wille van de lichtzijde. Leidt zij tot veel dat verkeerd en afkeurenswaard is, men is er ook groote zaken aan verschuldigd. Wanneer slechts in de vereeniging zich niet alle individualiteit oplost waardoor er geene samenwerking, maar blinde navolging heerscht; wanneer zij niet strekt om een pedestaal te vormen voor een enkele; wanneer de denkbeelden niet het gevolg zijn van de vereeniging, maar de vereeniging het uitvloeisel van één denkbeeld, van één streven, dat velen tot elkander brengt, dán kan de vereeniging magtig zijn, en ook dán eerst beantwoorden wij, door ze te sluiten, aan onze roeping. Éénheid in het noodige - laat dat het kenmerk en de toetssteen der vereeniging zijn, en laat zij nimmer leiden tot samenhang, maar steeds tot samenwerking. Dát is de goede en ware associatie.

NASCHRIFT. - Toen wij over de associatie van arbeid van den geest spraken, meenden wij ook de *Tafereelen uit de Geschiedenis des Vaderlands tot nut (?) van groot en klein*, door Mr. J. VAN LENNEP en COMPAGNIE, te hebben genoemd, als een voorbeeld uit onze dagen van 't geen associatie op dat gebied soms ten gevolge heeft. Maar, of de zetter de aanhaling heeft over het hoofd gezien, of dat hij een der Compagnons is over wier arbeid het hoofd der firma 'gelagchen heeft zoo als de goden bij HOMERUS nooit gedaan hebben'^(*), en niet tegen zich-zelfen getuigen wilde, zeker is het, dat zij niet is gezet. En toch, zij was niet zoo geheel ongepast, gelooven we. VAN LENNEP, die, als zelfstandig Geschiedschrijver en Letterkundige, meesterstukken - waaronder ook meesterstukken van vertaling - aan het Vaderland geschonken heeft, gaf nu als lid eener associatie dat rijm- en prentwerk uit,

(*) Verantwoording van Mr. J. VAN LENNEP, bl. 8.

waarvan de Schrijver, zoo hij een 'vreemdeling' ware 'met ongewasschen handen', volgens den Heer HECKER^(*), met een algemeen 'kruisig hem!' zou begroet worden. 't Is waar, hij was slechts lid der associatie voor de *romeinsche* letters; anderen hadden zich belast met de prenten en de letters in *curçijf*; maar, *curçijf* of *romeinsch*, wij zouden er wel met eene kleine omzetting van willen zeggen wat in N^o. X bij WILLEM II gezegd wordt: 'Dat hebben geen *Amstlers* maar *Franschen* gedaan'.

'Gij hadt regt van beklag, als hier eene verdraaide voorstelling der gebeurtenissen bestond'^(†) - zegt de firma. Zou dan waarlijk de talentvolle teekenaar gelooven dat de moordenaar van FLORIS I bijgelicht werd door eene meid met een blaker, of dat WILLEM I in eene dronkemanshouding afscheid nam van EGMOND, of dat er inderdaad een 'patertje' is gedanst rondom de ketters op den brandstapel, of dat de belangstelling der 300 Edelen verdeeld was tusschen de Landvoogdes en eene gemeene herberg? - Waarlijk het spijt ons voor zijne stift, dat hij zich niet op een waardiger standpunt heeft kunnen plaatsen, al stemmen wij nog niet in met het oordeel van het hoofd der associatie, dat de teekenaar 'aan zijne houten kermispoppen eene kracht, eene juistheid van uitdrukking, en eene waarheid gegeven heeft, hoedanige maar zeldzaam in de meest uitvoerige werken van kunstenaars worden gevonden'^(§).

De associatie heeft groote plannen gekoesterd. Geen wonder; aan het hoofd er van stond een man, die reeds op zijn vierde jaar bekend was met de Bijbelsche - de Algemeene - en de Vaderlandsche Geschiedenis, de Mythologie, de Godsdienstplegtigheden, en de Zedekunde^(**). Ondanks dat wordt haar werk, hetwelk den associés zoo veel genot had gegeven, en waarvan zij zich zoo veel aangenaams hadden voorgesteld^(††), eene onuitwischbare schande genoemd voor het hoofd der firma^(§§), en in plaats van lach en toejuiching vallen haar tranen - doch thans niet het loon van kunst - ten deel^(***).

Het werk wordt nu gestaakt, en de firma schijnt ontbonden; zij is gevallen, niet omdat de schimmen van personen in de *Tafereelen* genoemd of voorgesteld, zich er over beklaagden, iets waarvan de mogelijkheid door het hoofd der firma te regt betwijfeld werd^(†††); maar: *les morts reviennent dans la personne de tout ce qui tenait à eux*; en deze hebben de associatie uiteen doen spatten. Niet alzo de kieskeurigheid der landgenooten^(§§§), maar het vaderlandsch gevoel, dat niet uit een naam of eene geboorteplaats, maar uit de liefde en achting voor de Nationale herinneringen ontstaat.

GERARD.

(*) *Strafdicht*, door Dr. W. HECKER, bl. 6.

(†) *Verantwoording*, bl. 15.

(§) *Ibid.*, bl. 8.

(**) *Een woord vooraf* in de *Tafereelen*, bl. 1 en 2.

(††) *Ibid.*

(§§) Dr. HECKER, bl. 6.

(***) *Ibid.*, bl. 7.

(†††) *Verantw.*, bl. 15.

(§§§) *Ibid.*, bl. 18.

Mengelwerk.

Over het innig verband tusschen de oude letteren en de natuurkunde.

Door D^r. *H.C. Michaëlis, te Zutphen.*

Proclamons au contraire, qu'il n'est pas plus séant au littérateur de se débarrasser de l'étude des sciences exactes, qu'au savant de se débarrasser des études littéraires.

ARAGO, *Biogr. de G. MONGE*, p. 85. (*Mém. de l'Acad. des Sciences*, T. XXIV. 1854).

Wanneer men nagaat in welken tijd de belangstelling der Maatschappij in de *Grieksche* en *Latijnsche* Letterkunde het grootste was, dan komt men tot die tijdperken waarin zij aan Maatschappelijke behoeften moest voldoen. Getuige de Hervorming met hare geleerde, in de oude talen doorkneede voorgangers, toen het *Latijn* de beste weg was om hunne heldere denkbeelden allerwege te verspreiden. Dat nu, bij den voortgang en de ontwikkeling van den geest der volken, dat Maatschappelijk nut der oude Letteren veel beperkt is, en meer bepaald blijft bij de vorming en beschaving van den jeugdigen geest, kan den beminnaar dier Letterkunde niet bevreemden, maar moet hem veeleer verheugen; daar die voortgang in echte beschaving voor een goed deel juist aan zijne wetenschap te danken is. Vooral kan die vreugde opregt en hartelijk worden, als het blijkt, dat de oude Letteren ook nu nog in vele opzigten voor de Maatschappij onmisbaar zijn. Dáartoe wenschte ik ééne bijdrage te leveren.

Ik zal kortelijk trachten aan te toonen dat er een innig en onmisbaar verband bestaat tusschen de Letterkunde, bepaaldelijk die der oude *Grieken* en *Romeinen*, en de Natuurkunde, de wetenschap welke in onzen tijd bij het publiek wel de meeste belangstelling ontmoet. Na vooraf ontwikkeld te hebben wat ik door dat innig verband versta, zal ik de onmisbaarheid der Letteren voor de Natuurkundige wetenschap, en vervolgens wederkeerig het noodzakelijke van Natuurkennis voor de Letteren trachten aan te toonen.

Wanneer ik in het algemeen slechts beweerde dat er verband tusschen de Letteren en de Natuurkunde bestaat, dan zoudt gij, waarde Lezer! mij dat wel aanstonds gewonnen geven; maar of daarmede ook de zaak die ik bedoel, iets zoude gewonnen hebben, zoodat daardoor de studie der Letteren aan den beoefenaar der Natuurkunde, de studie der Natuurkunde aan den lettervriend nadrukkelijk ware aanbevolen, betwijfel ik zeer. Want gelijk alle menschen, als van één zelfden oorsprong, vele trekken van overeenkomst bezitten, vooral wat hunnen geest betreft, evenzoo - dit valt terstond in het oog - moeten ook zelfs de meest verschillende kunsten en wetenschappen, als uitvloeisels van dienzelfden geest, min of meer trekken van overeenkomst bezitten. Maar daarin ligt voor den beoefenaar eener wetenschap nog geene drangreden om ook aan eenige andere zijne bijzondere aandacht te schenken. Of zou daarom de eigenlijke studie der Letteren eenen Natuuronderzoeker passen, omdat hij zonder talen geene kennis kan opdoen, noch mededeelen? Zal daarom de geletterde een chemicus moeten zijn, omdat de boekrollen, in het onder de asch van den *Vesuvius* bedolvene *Herculanum* gevonden, slechts door chemische hulp konden ontwikkeld en leesbaar gemaakt worden? Wie, eindelijk, zou niet al Natuurkundige moeten worden, als, om één voorbeeld slechts te noemen, de werktuigen tot versterking van het gezigt, die in de Natuurkunde verklaard worden, alleen voor deskundigen bruikbaar waren? Neen, wederkeerig, als de menschen in de Maatschappij, moeten de wetenschappen elkander hulpe bieden; maar even als aan ieder mensch, zoo ook is aan elke wetenschap een vaste werkkring gezet: orde en verdeeling gelden hier evenzeer als daar in de Maatschappij. Allen kunnen niet alles verrigten, en doorgaans zullen de stralen van den menschelijken geest slechts

als tot één brandpunt vereenigd licht van kennis kunnen doen ontbranden in wetenschap. Doch, gelijk in de Maatschappij naauwere banden van bloedverwantschap en betrekking ons tot kleinere kringen vereenigen, waarin wij, onmisbaar voor elkander, tot wederkeeringe steun en hulp zijn bestemd, zoo ook bestaat er een inniger, een onmisbaar verband tusschen enkele wetenschappen. Dát wil ik trachten u voor de Letter- en de Natuurkunde aan te toonen, en kies daartoe, volgens mijn plan, de Letterkunde der *Grieken* en *Romeinen*, maar neem de voorbeelden uit de studie der Natuur in hare ruimste beteekenis.

Het leven der wetenschap is het vinden van waarheid, immers van datgene wat ons feilbaar en beperkt verstand op redelijke gronden voor waarheid meent te kunnen houden. Vooreerst wensch ik dan te doen zien: dat de studie der oude Letteren den Natuurkundige, bij het zoeken naar waarheden, onmisbare dienst kan bewijzen, door hem belangrijke zaken aan te bieden, welke niet door een Natuurkenner gevonden zouden worden die een vreemdeling is in de klassische Letterkunde. Welligt vraagt iemand hier twijfelend bij zichzelf: kunnen dan die schriften van volken wier bloei vóór twee duizend jaren en nog meer plaats vond, eenig belangrijk nieuws bijbrengen tot eene wetenschap die bijna dagelijks nieuwe waarheden opdelft uit het onuitputtelijk rijk der Natuur? - Maar, wat is het voornamste doel van de studie der Natuur? Immers het waarnemen der verschijnselen, om die te verklaren en daaruit, zoo mogelijk, Natuurwetten af te leiden. En welk is het voornaamste kenmerk dier Natuurwetten? wat maakt hare studie zoo aantrekkelijk, en verheft haar-zelve boven alle maaksels van menschen? Immers hare onveranderlijkheid, door geene tijden te storen. En wát is dan oud in de studie der Natuur? Moet elke waarneming, hoe oud ze ook zij, die afzonderlijk niets beteekende of niet verstaan werd, maar, in verband met latere ontdekkingen, licht verspreidt over nog duistere punten en ééne dier wetten helpt staven, dan niet met regt nieuw genoemd worden?

Het is dus vooraf alreeds ligt te gissen dat fijn beschaafde volken, die door aanleg en gunstige omstandigheden gedurende vele eeuwen de Natuurverschijnselen getrouw en naauwkeurig konden waarnemen en in geschrifte bewaren, al behooren zij sedert lang tot de verdwenen geslachten, in hunnen

nagelaten letterschat toch veel merkwaardigs ook voor den tegenwoordigen Natuurkenner, die dat weet op te sporen en te toetsen, kunnen opgeleverd hebben. Maar wij zullen dit met voorbeelden uit de verschillende vakken der Natuurkunde nader aantonen; een enkel afdoend bewijs uit elke harer voornaamste afdeelingen moge, om den rijkdom der stoffe, volstaan.

Wij beginnen bij den grondslag, de Mathematische wetenschap. Verbazend, voorzeker, zijn de vorderingen daarin door de nieuwere wiskundigen gemaakt, waartoe de algebra, bij de oude meetkunstenaars onbekend, veel heeft bijgedragen; maar de scherpzinnigheid en striktheid der *Grieksche* geleerden in die wetenschap maken toch hunne geschriften nog altijd onmisbaar, en het is de uitspraak van een onzer nieuwere geleerden^(*), wiens stem hier beslissend mag heeten: dat de gelijktijdige beoefening van de geschriften dier Ouden en der latere geleerden de kortste weg is om in den eigenlijken zin van het woord meetkunstenaar te worden, en spoedig op de hoogte te komen die de wiskundige wetenschappen thans bereikt hebben; terwijl de *Parijsche* Hoogleeraar CHASLES, in zijne onlangs verschenen *Hoogere Meetkunst*, omtrent den *Griekschen* Meetkunstenaar PAPPUS de verklaring aflegt: dat vele punten zijner beschrijvende meetkunst het voorkomen hebben als of zij uit het brein van MONGE waren ontstaan. Vereerend getuigenis, voorwaar, voor den ouden wiskunstenaar; maar niet minder opwekkend voor een hedendaagsch beoefenaar dier wetenschap tot de studie van het werk van dien *Griek* is de mededeeling van denzelfden Hoogleeraar, dat van de zes-en-dertig opgegevene vraagstukken van PAPPUS nog slechts twaalf door den lateren, beroemden geleerde SIMSON zijn opgelost.

Gaan wij van hier over tot de wetenschap die in zoo naauw verband staat met de Wiskunde, de Sterrekunde namelijk: ook dáárvoor kan eene naauwkeurige kennis der oude Schrijvers geenszins onverschillig geacht worden.

Hoewel het nog onzeker is tot welke soort van verschijnselen de val van zoogenoemde meteor- of maansteen gebragt moet worden: wij meenden daarover hier het geschiktst te kunnen spreken.

(*) J. DE CELDER, *Hoogere Meetk.*, D. I, Voorrede, bl. XXXIII.

Juist om de groote onzekerheid, welke omtrent dit onderwerp nog bestaat, zijn alle berigten, vooral uitvoerige en uit de oudste tijden, voor de Natuurkunde zeer belangrijk te achten. Veel is hierover bij de oude Geschiedschrijvers te vinden; zelfs van den Dichter AESCHYLUS is eene plaats bewaard, waar oogenscheinlijk een steen-regen beschreven wordt^(*). Wanneer ik daarbij voeg: dat PLUTARCHUS, naar aanleiding van den meteorsteen, die nederviel tijdens den slag bij *Aegospotamos* (405 j. vóór CHR.), waarin de *Spartanen* de *Atheensche* magt vernielden - welke steen later door de bewoners van de *Chersonesus* aanbeden werd - over de redenen dier verschijnselen veel uitwijdt^(†), dan zal men gereedelijk het nut der oude Schrijvers voor dit onderwerp willen erkennen, en zal het wel niemand verwonderen, dat VON HUMBOLDT, in zijn beroemden *Kosmos*, alles daartoe betrekkelijk uit de Ouden met zijne gewone belesenheid en vlijt verzameld heeft^(§).

Komen wij nu verder aan de eigenlijke Sterrekunde: ik noem dan de onderzoeken betrekkelijk de kometen, die verwonderlijke hemellichten met eenen staart soms van eenen-veertig-millioen mijlen lengte, en welks gewigt dan toch maar eenige ponden bedraagt^(**); ik herinner u daarbij, dat er onder deze gevonden worden wier banen zóó uitgestrekt zijn, dat zij in vele eeuwen, ééne zelfs in bijna negen duizend jaren, maar eenmaal van onzen aardbol af zichtbaar zijn. Hoe kon men nu kennis dragen van het bestaan dier hemellichten, hoe met eenige naauwkeurigheid hun omloopstijd bepalen, hoe bij het verschijnen eener komeet te weten komen, of zij voor het eerst zich voor den aardbewoner als een nieuw schepsel vertoont en nieuw voorwerp tot bewondering van haren grooten Maker, dan of zij reeds vorige geslachten in hunne onkunde tot een schrikbeeld heeft gestrekt, zoo men geene vroegere waarnemingen, vooral van de *Grieken*, daarover bezat? Wat was gepaster bewijs, dat, bij de honderden kometen die reeds waargenomen zijn, nog vele, bij dag verschenen,

(*) In een fragment van den *Prometheus solutus*, STRABO, Lib. IV, Cap. I.

(†) PLUT., *Lysand*, Cap. XII.

(§) A. VON HUMBOLDT, *Kosmos*, D. I, bl. 395 en volg., oorspr. uitg.

(**) F. W. HERSCHEL, *Edinb. New Phil. Journ.*, bl. 248, April 1849, Oct.

ons oog moeten ontsnapt zijn, omdat het sterke zonlicht hare waarneming belette, dan dat aan den Wijsgeer SENECA ontleend, die eene komeet vermeldt welke in het jaar 62 na CHR. alleen bij eene zonsverduistering, en dus als bij toeval zichtbaar werd^(*)? En beklagt VON HUMBOLDT en met hem menig sterrekundige zich te regt, dat ARISTOTELES, die zoo veel invloed op de middeleeuwsche denkbeelden heeft uitgeoefend, de kometen voor vergankelijke verhevelingen verklaarde, daardoor de aandacht er voor veel verzwakte, en alzoo welligt menige waarneming, die nu van belang zou zijn, heeft doen verwaarloozen, - van de volgers van PYTHAGORAS kon men 't leeren, en bij SENECA 't lezen, wat echter NEWTON voor een later geslacht weêr bewijzen moest: dat de kometen, zoo wel als de planeten, onder de hemelligchamen te rekenen zijn. Bij dienzelfden Wijsgeer SENECA kon men de schoone en voorspellende woorden vinden, waarmede hij lateren tot het onderzoek dier kometen aandringt, als hij zegt^(†): 'Wat verwonderen wij ons dan, dat de kometen, een zoo zeldzaam schouwspel aan den hemel, nog aan geene vaste wetten zijn onderworpen; dat het begin en einde der loopbanen nog onbekend zijn van die welke na een zeer lang tijdsverloop terugkeeren?... De tijd zal komen waarop dat wat nu verborgen is, al gaande weg aan het licht zal gebragt worden, door de vlijt van meerdere geslachten. Één leeftijd is voor het nasporen van zoo belangrijke zaken niet voldoende, al hield men zich alleen met de sterren bezig.... Eenmaal zal er een of ander zijn die aantoonst in welke streken de kometen zich bewegen, waarom zij zoo afgezonderd van de overige dwalen, hoe groot en hoedanig zij zijn. Laat óns tevreden zijn met hetgeen wij vonden, en dat ook de nakomelingen tot de waarheid iets toebrengen!' Zeker zou dit genoeg zijn ter aanwijzing van den band tusschen de Letter- en de Sterrekunde; maar éenen naam uit de Oudheid mag ik hier niet verzwijgen: 't is die van den *Griekschen* sterrekundige HIPPARCHUS. Waren anderen door woord en geschrift der Sterrekunde nuttig - hij gaf onschatbare waarnemingen, die nog heden, na twee duizend jaren, het bewijs leveren, dat de

(*) *Edinb. New Phil. Journ.*, April 1849. F. W. HERSCHEL.

(†) *Nat. Quaest.*, VII, 25 en 26.

snelheid der beweging van onze aarde om hare as in dat groote tijdvak zelfs met geene seconde vertraagd is.

De eigenlijk gezegde Natuurkunde heeft voorzeker geheele vakken van wier onderwerpen de Ouden òf geheel geene, òf zeer onjuiste begrippen hadden, zoo als van licht, lucht, electriciteit en andere. Maar daarom zou de gevolgtrekking niet juist zijn, dat de oude letteren aan die wetenschap geene belangrijke punten tot opheffing van dwalingen, of tot opheldering der waarheid zouden kunnen opleveren.

De volgende belangrijke opheldering van een gewigtig punt uit de Aardrijkskunde, betreffende de vereeniging der *Roode Zee* met de *Middellandsche*, kan het belang der oude letteren voor de Natuurkunde staven.

In een der nieuwere, geachte Leerboeken over de Natuurkunde^(*) vindt men: dat de *Roode Zee* bij laag water 8.12 el, bij hoog water 9.09 el hooger is dan de *Middellandsche*. 'Aldus' - leest men daar verder - 'wordt de meening der Ouden bevestigd, dat het gevaarlijk zou zijn, eene verbinding tusschen de beide zeeën te maken. Nog heden ten dage zou daardoor een groot deel van den *Egyptischen* bodem, hoewel deze sedert dien tijd door aanslibbing uit den *Nijl* aanmerkelijk is opgehoogd, door de *Roode Zee* verzwolgen worden.' - Wij zien dus zoodanige onderneming door een Natuurkundige als bijna ondoenlijk voorgesteld, en toch leert ons de oude Geschiedenis, opgehelderd vooral door de groote vorderingen, die men in de laatste tijden in de verklaring van de opschriften der oude *Egyptische* monumenten gemaakt heeft, dat die verbinding der beide zeeën door een kanaal van de *Roode Zee* naar den *Nijl* werkelijk bestaan heeft. Niet dat daarbij geene groote zwarigheden te overwinnen waren; PLINIUS zegt zelfs dat men de onderneming uit vrees voor dien hooger stand der *Roode Zee* heeft gestaakt. Doch een ouder Schrijver, DIODORUS, heldert dit alzoo op, dat wel de *Perzische* Koning DARIUS, aan wien *Egypte* gehoorzaamde, daarvoor zwichtte, maar dat Koning PTOLEMAEUS II het bezwaar later overwon. Ja, zelfs was dit reeds de tweede maal, dat deze verbinding tot stand kwam. De laatstgenoemde Vorst toch, die ongeveer 300 jaren vóór CHR. regeerde, heropende

(*) POUILLET, *Élém. de Physique*, pag. 59. *Première Édit.*

het kanaal, dat, door het zand der woestijn bedolven, ongeveer veertien eeuwen vóór CHR. door RAMSES II was aangelegd, en òf door hem, òf door zijne opvolgers voltooid werd. Men vindt den loop er van beschreven door HERODOTUS, en kan dien uit de sporen in de zandvlakte nog geheel volgen, terwijl de overblijfselen van eenmaal daaraan gelegene bloeiende steden van het belangrijke dier onderneming getuigen, en den naam des stichters, RAMSES II, in hare verklaarde hiërogllyphische opschriften doen lezen.

Ook de Dier- en Plantenkunde kunnen soms belangrijke dienst van de oude Schrijvers erlangen; als daar, namelijk, de gewigtige vraag voorkomt: of dier- en plantsoorten door een langdurig tijdsverloop van gesteldheid en gedaante veranderd zijn? Zoo komen de naauwkeurige beschrijvingen van ARISTOTELES, b.v., nu nog te stade, om te doen zien dat de olifant, van welke belangrijke diersoort uit de vóórhistorische tijdperken van onzen aardbol, in de diepere aardlagen, overblijfselen van veel reusachtiger vormen gevonden worden, sedert den tijd van ARISTOTELES volstrekt niet in gedaante veranderd is. De plantenkenner kan, daarentegen, uit de juiste afbeeldingen op oude *Egyptische* monumenten, welke oudheidkundige nasporingen opleverden, nagaan, dat oudtijds in dat land drie soorten van zeerozen tierden, terwijl er nu slechts twee worden aangetroffen^(*). Stelde diezelfde oudheidkundige wetenschap hem in staat om zijne onderzoekingen omtrent den langen duur van het ontkiemings-vermogen in de graankorrels op eene wijze te doen, die de verrassendste uitkomsten gaf, door hem uit de mumiën-kisten zulke korrels te verschaffen, met opgave van den waarschijnlijk twee-duizend-jarigen ouderdom er van, welke toen zij gezaaid werden zich tot planten ontwikkelden; ook de dierkundige zal vele schriften der Ouden met een belangstellend oog gade slaan, daar men er nog onlangs uit heeft opgemaakt dat de reiziger HANNO, waarschijnlijk in het jaar 510 v. CHR., reeds de apensoort *Gorilla* kende, die nu onlangs als eene nieuwe, met den *orangoetan* verwante soort op de Westkust van *Afrika* wederge-

(*) *Deutsches Museum*, Mai 1852. Dr. M.J. SCHLEIDEN, *Ueber Fremden Polizei in der Natur*, S. 57.

vonden is^(*). Ja, de dwaling, die nu zelfs nog bestaat, dat de olifanten in gevangen staat niet paren, wordt weêrlegd door eene *fresco*-schilderij te *Pompeji* opgedolven, waarop men eene zoogende olifant ziet.

Met de korte nasporing omtrent nog ééne wetenschap zal ik dit eerste gedeelte besluiten. Wij zijn de Natuurkunde, namelijk, eerst gevolgd in de hoogere gewesten des heelals; daarna gingen wij haar na in haren werkkring op onzen aardbodem; wij willen dan nu nog met haar doordringen tot diep onder dien bodem, waar de Geologische wetenschap de geleidster is door de verborgene werkplaatsen der Natuur.

Maar verre wensch ik daarom toch van de meening verwijderd te blijven, die onlangs door den geleerden E. LASAULX^(†) is ontwikkeld, dat de *Grieken* en *Romeinen* reeds eene geologische wetenschap zouden bezeten hebben. De wijze waarop die Schrijver daarbij te werk gaat, kan ons toch kwalijk eenig vertrouwen in zijne naauwkeurigheid en verkregene uitkomsten doen stellen, als wij daar lezen van een wetenschappelijk *instinct*, waardoor de Ouden op alle theoriën der nieuwere geologen reeds zouden gekomen zijn; of als hij in ernst beweert dat zij de voorstelling der giganten of reuzen zouden ontleend hebben aan de versteende beenderen der dieren uit de zoogenoemde vóórwereld; en eindelijk, wat nog wel het verst is gedreven, uit eene toevallige opeenvolging van drie *Romeinsche* feesten: één voor den zeegod NEPTUNUS, namelijk den 21sten, één voor VULKAAN, den 23sten, en een derde voor de godin der aarde, op den 25sten Augustus, het besluit opmaakt, dat de *Romeinen* dus bekend moeten geweest zijn met de gesteldheid der aardlagen om *Rome*, omdat daarvan de laagste door de zee, de volgende door vulkanische werking, de bovenste door zoet water ontstaan is.

Maar de Oudheid levert genoeg bouwstof voor deze wetenschap op, die tot verklaring der omwentelingen en vorming van de aardlagen gewoonlijk tijdperken van eeuwen te baat neemt, en dus vooral op mededeelingen uit hooge oudheid, die vertrouwen verdienen, zeer de aandacht moet vestigen.

(*) W. VROLIK, *Leven en Maaksel der Dieren*, Deel 1, Stuk I, bl. 129.

(†) E. LASAULX, *Die Geolog. der Gr. und Römer. Abh der Philos. Fae. der Akad. zu Munchen*. Bd. VI, Abth. 3, 1852

Men denke slechts aan de delta's of landstreken aan de monden van groote rivieren door hare aanslibbing en aanspoelingen allengs ontstaan; een onderwerp nog zoo vol onzekerheid, dat daarover nog zeer onlangs bij eene Vaderlandsche, zeer geachte Maatschappij^(*) eene prijsvraag is uitgeschreven. Juist over eene dier delta's, de *Egyptische* namelijk, deelt de Wijsgeer SENECA^(†) een allerbelangrijkst bewijs mede, dat deze ten tijde van den *Trojaanschen* oorlog, dus ongeveer 1200 jaar v. CHR., nog niet bestond. En waaruit wordt dit afgeleid? Al weder uit eene letterkundige bijzonderheid bij den Dichter HOMERUS^(§), die ergens meldt: dat men eenen dag noodig had om van het eiland *Pharos* (thans vlak aan de kust van *Egypte*) met goeden wind het vaste land te bereiken. Hoe was die afstand dan toen zoo veel grooter? Immers omdat de kust van *Egypte* door de aanslibbing van den *Nijl* toen nog niet zoo ver in zee was vooruitgebragt, als later het geval is geworden. Ligt dus de gissing niet verre, dat er nog veel belangrijks, vooral in geographische berigten der Ouden, voor den geoloog is te vinden, men ziet dan tevens, hoe alleen een zeer naauwkeurig onderzoek dier schriften die punten kan doen vinden. Die gissing zal echter nog veel meer kracht verkrijgen, als wij denken aan de vele vulkanische werkingen, waaraan sedert de oudste tijden *Sicilië* en *Beneden-Italië* onderhevig waren, en die door de Ouden als ooggetuigen het best konden beschreven worden. Zoo wordt de oudste uitbarsting van den *Etna* uit de Dichters PINDARUS en AESCHYLUS vernomen; en het hangt van één woord, bij den Dichter HESIODUS, welks schrijfwijze onzeker is, af, of reeds eene vroegere uitbarsting van dien berg is aan te nemen. Om het belangrijke dier berigten betreurt A. VON HUMBOLDT het dan ook zeer, dat een *Grieksch* werk van THEOPHRASTUS, over de lavastroomen, verloren is gegaan, en meent dat men over aard magnetismus, en het oprijzen van den aardbodem, bij de oude *Grieken* en *Romeinen* belangrijke mededeelingen zal kunnen vinden; gelijk men nu reeds zich kan overtuigen welke heldere inzichten en rijke berigten sommigen hunner over warme bronnen, aardbevingen, en andere belangrijke ver-

(*) De Holl. Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem, in 1853.

(†) SENECA., *Nat. Quaest.*, VI, Cap. XXVI.

(§) HOM., *Odyss.* IV, 356 en 357.

schijnselen hebben geleverd^(*); en, om deze optelling te eindigen waar ik die welligt had moeten aanvangen: wien zijn niet, bij name ten minste, de beide brieven van PLINIUS bekend, waarin hij als ooggetuige die uitbarsting van den *Vesuvius* beschrijft door welke de steden *Herculanum* en *Pompeji* bedolven werden^(†)?

Mogt het mij gelukt zijn het groote nut der oude Letterkunde voor de Natuurkundige studie aangetoond te hebben - een voorwendsel, hetwelk zij die dat nut ongaarne toestemmen, konden opperen, moet nog worden voorgekomen.

Zij zonden, namelijk, kunnen voorgeven, dat als het toch maar om de zaken uit die oude Schrijvers te doen is, men daartoe zich ook wel van vertalingen kan bedienen. Maar dan neemt men iets aan dat zelfs in de verte niet is te verwachten; te weten: dat er van alle die Schrijvers vertalingen en wel goede vertalingen in de verschillende nieuwere talen bestaan of zullen verschijnen. Daarbij voert men een hulpmiddel aan bij wetenschappelijk onderzoek dat al zeer onwetenschappelijk is te noemen, en slechts bedriegelijke of hoogst onzekere uitkomsten moet opleveren. Hij die op vertalingen alleen steunt, mist ook de innige overtuiging, welke alleen in staat is om bij anderen de kracht der waarheid te doen uitkomen, en hem-zelfen voldoening over zijne verkregene uitkomsten te geven. Een enkel woord, vaak onbegrepen, zoo lang een zaakkundige het niet verklaarde, kan alles afdoen tot de slotsom eener zaak. PLATO spreekt in zijnen bekenden *Phaedon* over den invloed van een onderaardschen stroom op vulkanen. Die plaats heeft eene merkwaardige overeenkomst met de tegenwoordige theorie van het toenemen der warmte in de diepere aardlagen, en van de gesmoltene gloeiende kern der aarde; doch verkeerde opvatting van één woord (ἰύακες) belemmerde eene duidelijke voorstelling van de meening van PLATO. De beroemdste vertalers bragten het over door *vuurspuwende bergen*, doch VON HUMBOLDT bewees dat het *lava* moest zijn^(§).

Dat licht over een denkbeeld van PLATO door een man als

(*) A. VON HUMBOLDT, *Kosmos*, D. I, bl. 420, 448, 452, 231.

(†) PLIN., *Epist.*, Lib. VI, Ep. 16 et 20.

(§) A. VON HUMBOLDT, *Kosmos*, D. I, bl. 450.

VON HUMBOLDT verspreid, brengt mij van zelf tot de voordeelen, die voor den beoefenaar der letteren uit de vertrouwelijke kennis der natuurkundige wetenschap en wel vooreerst uit de wiskunde voortvloeijen. Dat hier de wiskunde onder de natuurkundige wetenschappen alweder in de eerste plaats genoemd wordt, zal den Natuurkundige niet bevreemden van eene wetenschap, die, als de grondslag der geheele studie van de Natuur, door een onzer geleerden 'het alfabet van het boek der Natuur, de teleskoop voor het verstand van den sterrekundige' genoemd werd. Haren invloed op de ontwikkeling van het verstand bij den letterkundige, en dus haar nut voor die vakken zal men ook bezwaarlijk kunnen ontkennen, wanneer men bedenkt dat ook nog heden aan de Hoogescholen de beoefening der Wiskunde als inleiding tot alle verdere studiën is voorgeschreven. En was het niet de groote Wijsgeer PLATO, die geen leerling in deze wetenschap geheel onervaren tot zijne lessen toeliet?

Doch hare nuttigheid voor de letteren bepaalt zich niet bij eene algemeen weldadige strekking. Voor de oude Geschiedenis zijn de Wis- en Sterrekunde vaak onmisbaar. Hoe toch zal men de plaatsen der gebeurtenissen met de noodige naauwkeurigheid kennen, dan door middel van kaarten; maar hoe weder over de juistheid dier kaarten een zelfstandig en gegrond oordeel vellen zonder met de wijze en de middelen bekend te zijn, welke de Wis- en Sterrekunde aanwenden om kaarten samen te stellen? - Wat de andere hulp-wetenschap der Geschiedenis, de Tijdrekenkunde, aangaat: hoe deze geheel op sterrekundige berekeningen steunt, zoodat men zonder bekendheid daarmede geheel van anderen afhankelijk is, en geene innerlijke overtuiging omtrent de zekerheid van eenigen datum koesteren kan, wensch ik hier met een enkel voorbeeld op te helderen.

Een der belangrijkste punten in de Tijdrekenkunde is het begin der *Grieksche* jaartelling, die der Olympiaden. Daarvan toch hangt niet alleen de tijdrekening der *Grieken* af, maar ook het jaar van *Romes* stichting, door hen naauwkeurig opgegeven, en daarmede de *Romeinsche* tijdrekening, waaruit ook de Christelijke voortgevloeid is. Het kan dus van het grootste belang geacht worden, dat jaar van den aanvang der

Olympiaden onafhankelijk van de opgave der latere Schrijvers en uitleggers te bepalen. Daartoe kwam men op de volgende wijze. Een der belangrijkste oorlogen van *Griekenland* was de *Peloponnesische*, dien wij zeer naauwkeurig kennen, omdat de grootste der *Grieksche* Geschiedschrijvers, THUCYDIDES, dien te boek heeft gesteld, en de tijd dat gedenkstuk gespaard heeft.

Het eerste jaar van dien oorlog wordt opgegeven als het eerste jaar van de zeven-en-tachtigste Olympiade. Maar uit THUCYDIDES weet men dat in het eerste jaar van den *Peloponnesischen* oorlog na het midden van den dag eene zonsverduistering, in het achtste jaar eene tweede, gedeeltelijke, en in het negentiende eene maansverduistering heeft plaats gehad. Hieruit nu hebben de sterrekundigen berekend dat het eerste jaar van dien oorlog met het jaar 431 v. CHR. moet overeenkomen. Het eerste jaar der 87ste Olympiade aldus gegeven zijnde, komt men ligt tot het zekere besluit, dat het eerste jaar der eerste Olympiade in het jaar 776 v. CHR. moet gesteld worden; ja, den dag van dien aanvang kan men naauwkeurig genoeg opmaken uit de omstandigheid, in de Geschiedenis vermeld, dat die omtrent de eerste volle maan na den zomerzonnestilstand inviel, hetgeen voor 776 bij sterrekundige berekening nederkomt op 21 of 22 Julij^(*). Maar als nu omtrent eenig dier tijdpunten twijfel ontstaat - en wat wordt al niet betwijfeld in onze dagen? - wie zal dan in staat zijn de waarheid te vinden of vol te houden zonder sterrekundige kennis? Doch genoeg, misschien reeds te veel van cijfers en berekeningen. Er zijn nog andere deelen der Natuurkunde nuttig voor den beoefenaar der oude Letteren en Geschiedenis. Vooreerst hebben wij de Natuurlijke Geschiedenis of Dierkunde op het oog. Hoe onontbeerlijk hare kennis, even als die der Plantenkunde is, ter naauwkeurige aanwijzing van de dieren en planten welke bij die oude Schrijvers, b.v. bij HOMERUS voorkomen, en hoe men de wetenschappelijke uitspraken daaromtrent alleen bij eene genoegzame kennis dier beide vakken zal kunnen beoordeelen en waarden, valt ligt te begrijpen. Doch ook voor bijzondere punten, buiten haar eigenlijk vak gelegen, kan de Dierkunde aan den letterkundige belangrijke opheldering geven.

(*) EISCHER und SOETBEER, *Gr. und Röm. Zeit.*, 1^e Lief., S. 59.

Wij voeren dan een paar voorbeelden uit de oude Geschiedenis aan, vooreerst een ten bewijze hoe de wetenschap opgerezen twijfel omtrent algemeen verbreide verhalen versterkt.

Het wordt algemeen gezegd: dat de *Egyptische* Koningin CLEOPATRA, na den val van ANTONIUS en de vernedering van haar Rijk door OCTAVIANUS, en na te vergeefs de gunst van dien Monarch gezocht te hebben, zich omgebragt heeft door den beet van eene adder. De onde Schrijvers zelve nemen die wijze van sterven bij deze Koningin niet allen aan^(*). Onze landgenoot, de bekende dierkundige SCHLEGEL brengt in zijn geacht werk over de slangen gegronde redenen bij, waarom men die overlevering met nog meer regt betwijfelen kan^(†). De adder, zegt hij, stond in *Egypte* in hooge vereering, en prijkte op al de eere teekenen van koninklijke en priesterlijke waardigheid. Bij de zegepraal van OCTAVIANUS werd ook de beeldtenis van CLEOPATRA, als van eene der voornaamste personen over welke die zegepraal gehouden werd, vóór den overwinnaar uitgedragen, opgetooid met alle hare versierselen, en daaronder ook met de *Egyptische* adder, aan haren arm. Evenzoo wordt hare beeldtenis ook op medailles van dien tijd gevonden. Van die voorstelling in *Romes* straten kan toen reeds de dwaling, als of zij door een adderbeet in den arm ware omgekomen, ontstaan, en door Dichters en andere tijdgenooten op de nakomelingen overgebragt zijn.

Maar ten andere kan de Dierkunde behulpzaam wezen in het afwijzen van ongegronden twijfel. Daartoe strekke een tweede voorbeeld.

Toen de *Romeinsche*, bekende Veldheer REGULUS met zijne troepen naar *Afrika* was overgegaan, om de *Karthagers* op eigen bodem te bestoken, hadden zijne soldaten, volgens de Geschiedschrijvers, veel te lijden van eene soort van slang, die menigeen bij het waterhalen aangreep en als buit medesleepte; en niet dan met eene menigte manschappen, ondersteund door stormtuigen, kon gedood worden. De nieuweren, zoo als wel te verwachten was, en bepaaldelijk NIEBUHR,

(*) De Dichters HORATIUS, *Od.*, Lib. I, 37, VIRGILIUS, *Aen.*, VIII, 697, en andere, als ook SUETONIUS, VELLEJUS, enz., volgen dit gerucht; doch STRABO, PLUTARCHUS en DIO CASSIUS schrijven haren dood aan eene vergiftigde naald toe. Zie J.G.F. ESTRÉ, *Prosopogr.* HORAT., pag. 221 not. 2.

(†) *Album der Natuur*, Aflevering 4 van 1852.

hebben dat verhaal als een verdichtsel verworpen, dat reeds toen uit de vrees voor nieuwe voorwerpen in een vreemd land bij de soldaten, of later door dichterlijke opsiering zou ontstaan zijn. Maar met die magtspreuk waren de bewijsstukken, de huid en de kaken van het dier, die, volgens vele goede getuigen^(*), nog honderd twintig jaren lang te *Rome* in een tempel ten toon hingen, niet weggeredeneerd. Daarenboven geeft de Dierkunde genoegzame opheldering omtrent deze gebeurtenis, zoodat alle redelijke twijfel vervalst, en wel in een verslag vóór eenige jaren medegedeeld in een Natuurkundig Tijdschrift^(†) omtrent het vangen en dooden van eenen *alligator* te *Manilla*, waaruit men zien kan, hoe dergelijke riviermonsters lang zelfs geweerkogels trotseeren kunnen, en het besluit kan opmaken dat die *Afrikaansche* slang denkelijk eene soort van krokodil of *alligator* zal zijn geweest.

Van nog uitgestrekter nut voor de Oudheidkunde en Geschiedenis is de Scheikunde. Vooral betoont zij den letterkundigen hare dienst door de ontleding van belangrijke gevondene voorwerpen uit de oudheid. Hoewel het nu van den oudheidkundige niet te vergen is, dat hij die scheikundige bewerkingen zelf zal verrigten, zijn toch de gevolgtrekkingen, die soms op eene enkele uitkomst van dien aard gebouwd worden, zoo uitgestrekt en belangrijk, dat het voor hem van het meeste gewigt is, wanneer hij door eenige kennis der scheikundige wetenschap ten minste beoordeelen of gissen kunne, in hoe verre die verkregene uitkomsten zijn te vertrouwen. Zoo vond men in 1843 te *Rouaan* in een *Romeinsch* graf eene zeer kleine witte vaas, welker bestanddeelen bevonden werden te zijn: glas met veel lood en eenig koper, en men leidde daaruit af dat de Ouden dus stellig de kunst verstonden om glas te maken, 't geen zich uit PLINIUS^(§) alleen gissen liet^(**). Men ziet hoe hier Scheikunde en Letteren elkaâr als de hand reiken.

Ook de uitgestrekte en juiste kennis van de bewerking der metalen bij de *Romeinen*, door denzelfden *Romeinschen* Schrijver

(*) *Mijne Quaest. de Bello Punico Primo*, pag. 107.

(†) *Edinb. New Phil. Journ.*, Tom. XXIX, pag. 77. 1840.

(§) PLIN., *Hist. Nat.*, XXXVI, 67.

(**) *Acad. des Inscript. et Bell. Lettr.*, 1852, mededeeling van OIRARDIN.

te kennen gegeven^(*), kan door scheikundige ontleding veel beter gewaardeerd worden, en dat hulpmiddel heeft reeds tot eene veel vroegere kennis van het zink doen besluiten, dan men te voren had ondersteld^(†).

Een *Engelsche* scheikundige vond op de banden van mumiën karakters met eene pen geschreven, door welke het weefsel op enkele plaatsen vergaan was. Chemisch onderzoek deed het vocht waarmede hier geschreven was voor merk-inkt verklaren; maar om dien te bereiden moeten de *Egyptenaars* zilver hebben kunnen oplossen, waartoe *acidum nitricum* wordt vereischt, dat, zoo men meende, eerst ontdekt werd in de dertiende eeuw onzer jaartelling. Is nu de uitkomst van dat onderzoek juist, dan blijkt daaruit, dat de oude *Egyptenaren* in chemische kennis latere geslachten eeuwen lang ver overtroffen hebben^(§).

Het blijft nog altijd een belangrijk vraagstuk in de Oudheidkunde: of de *Egyptenaars* in verband hebben gestaan met *Indië*, en hunne vroegste beschaving al dan niet vandaar ontleend hebben. Navorschende onderzoekers vestigden hunne aandacht op de banden van de bekleedsels der mumiën, en meenden de stoffe waaruit zij bestaan voor boomwol te moeten houden; hetgeen een belangrijken wenk zou hebben bevat omtrent de handelsbetrekking tusschen *Egypte* en het katoenland *Indië*. Maar de scheikundige wapende zijn blik met den mikroskoop en vond alle teekenen, dat die banden uit linnen bestaan, en de Oudheidkunde bevestigde dit met vele oude afbeeldingen die op de vlasteelt en de bereiding van linnen betrekking hebben, terwijl er geene bestaat die op den katoenbouw doelt.

Ten slotte hebben wij nog een eigenaardig verband op te merken tusschen de oude Geschiedenis en de Geologie. De beroemde Geoloog C. LYELL geeft dat zeer duidelijk te kennen in zijne *Beginnelsen der Geologie*^(**), zeggende: dat de tegenwoordige vorm van eene kust, van een meer, of van een berg, vaak hoogst geweldige, overoude aardbewegingen voor den geest roept; en niet onjuist vergeleek daarom een ander

(*) PLIN., *Hist. Nat.*, Lib. XXXIII, 6, en XXXIV, 4.

(†) *Edinb. New Phil. Journ.* 1851-1852.

(§) *Lond. Philos. Magaz.*, July 1852. *Early Egypt. Chemistry*, by W. HERAPATH.

(**) C. LYELL, *Principles of Geology*. London, 1830. Tom I.

geleerde de munten en andere voorwerpen van onderzoek voor den Geschied- en Oudheidkundige met de versteende overblijfselen van dieren en planten, waaruit de geologische wetenschap is ontstaan. Een bewijs echter van het regtstreeksche nut der geologische kennis voor de oude letteren kan hier met regt verlangd worden, en wij geven daarom het volgende, waaruit blijken kan, hoe de Geologie verkeerde gevolgtrekkingen, uit de beschouwing van historische gedenkteeken afgeleid omtrent de natuurlijke gesteldheid van een land, door 't vrijer en helderder overzigt van een grooter tijdvak te keer kan gaan.

De met roem bekende *Pruisische* onderzoeker der *Egyptische* gedenkteeken LEPSIUS vond te *Semne* in *Nubië* teekens in de rotsen met bijgevoegd hiëroglifisch schrift, waaruit hij opmaakte dat deze merken op last van Koning MOERIS, ongeveer 2200 jaren v. CHR., daar ingegrift waren, om jaarlijks den hoogsten stand van de *Nijl*-overstroming aan te duiden. Het hoogste dier teekens was 8,17 el, het laagste 4,14 el boven den tegenwoordigen hoogsten waterstand. LEPSIUS kwam daaruit nu tot het besluit, dat de *Nijl*-bedding toen zoo veel hooger moet geweest zijn, om het rivierwater tot dat hooge peil op te voeren; waaruit de voor de Geologie gewigtige stelling zou voortvloeijen, dat die bedding sedert dien tijd tot nu, dus in 4000 jaren, ruim 8 *Ned.* el zou zijn opgehoogd. LEPSIUS deelde dat mede in 1844.

De Geoloog L. HORNER echter merkte in 1850 daarop aan^(*): dat, om zulk eene aanmerkelijke ophooging des bodems te veroorzaken, de *Nijl* zeer snel in de zee moest uitstroomen; terwijl integendeel hare uitstrooming ongemeen zacht is, en dat ook de geologische vorming van *Neder-Nubië* met het gevoelen van LEPSIUS niet overeen is te brengen. Die geologische bezwaren werden versterkt door de oudheidkundige waarneming: dat bij den aanleg van tempels 1400 jaren v. CHR. op het tegenwoordige peil der rivier moet zijn gerekend, daar zij anders bij hooger waterstand overstroomd zouden zijn geworden. De ophooging zou dus tusschen de jaren 2200 en 1400 v. CHR., dat is in 800 jaren gebeurd moeten zijn; hetgeen de zaak nog onaannemelijker maakt. Zelfs tempels van 2200 jaren v. CHR.

(*) *Edinb. New Phil. Journ.*, Tom. XLIX, Oct. 1850.

zijn niet op hooger en grondslag gebouwd. Men zal dus eene toevallige omstandigheid, b.v. eene opstopping in de rivier door rotsbrokken, of iets dergelijks, als reden voor de hoogte dier merkteekens moeten aannemen, en het anders scherpzinnige denkbeeld van LEPSIUS laten varen, met erkenning van het licht hetwelk de Geologie over de Oudheidkunde en Geschiedenis verspreiden kan.

Hoe diep de oude Geschiedschrijvers doordrongen waren van het besef, dat de kennis der Natuur in den ruimsten zin van 't grootste gewigt voor hen was, daarvan voeren wij ten bewijze alleen den grooten TACITUS aan, die door belangstelling in de bekende uitbarsting van den *Vesuvius*, welke door den ondergang van twee steden zoo veel historisch belang verkregen had, zijnen tijdgenoot PLINIUS bewoog tot het schrijven der twee schoone brieven daarover, die ik reeds vermeld heb; terwijl dezelfde TACITUS, in het leven van AGRICOLA^(*), op treffende wijze den invloed van het klimaat op van elders aangekomen volkstammen, en de daartegen geldende kracht van hunnen oorspronkelijken, nationalen aanleg, met de bekwaamheid van een Natuurkenner heeft ontvouwd^(†).

Hiermede hoop ik genoeg gezegd te hebben tot staving van de meening, dat er voor den beoefenaar der oude letteren even zoo veel aan gelegen kan zijn om eene gemeenzame kennis aan te knopen met de Natuurkundige wetenschappen, als voor den Natuurkundige om niet vreemd te blijven van de studie der oude letteren. Maar eenmaal zoo verre gevorderd, kan ik mij niet weêrhouden om den blik nog eens verder en vrijer op het gebied der letteren rond te slaan, en ook dáár dezelfde naauwe betrekking tusschen de beide wetenschappen op te merken. Ik bepaal mij echter bij de twee edelste vruchten der letterstudie: de Welsprekendheid en de Dichtkunst. - Is het voor den Natuurkundige van het grootste belang om zijne kennis door de gave van wèlspreken en schrijven zóó voor te dragen, dat zijne wetenschappelijke mededeelingen door hoorder en tijdgenoot met welgevallen worden opgenomen, zoodat zij bereid mogen zijn om tot den bloei en de bedoelingen dier wetenschappen mede te werken; - en kunnen

(*) TACIT., *Agricol.*, Cap. XI.

(†) A. VON HUMBOLDT, *Kosmos*, I, 490.

wij ook bij ons eigen volk sprekende voorbeelden gereedelijk vinden van mannen uitblinkende in de Natuurkundige wetenschappen, maar die zonder de edele gave der welsprekendheid niet aldus gekend en erkend zouden zijn geworden; - ook de eigenlijke redenaar zal niet alleen uit de aanschouwing, maar ook uit de studie der Natuur edele schatten voor zijne rede kunnen opzamelen. Als hij in de hem omringende Natuur een sieraad zoekt voor zijne rede, zal hij 't wellicht reeds vinden door één enkelen blik te werpen op de bontverwige kapel; - maar als die blik, door wetenschappelijke kennis geleid, tevens tot de vorming en gedaanteverwisseling der kapel doordringt, zal dat treffender kleuren aan zijne denkbeelden geven dan de schitterendste woordenpraal. Als hij ons oog tot de sterren wil opheffen, om daar als in gouden schrift den naam van den grooten Schepper te lezen, zal de eenvoudige voorstelling der waarheid, dat het licht van eene der naaste vaste sterren eerst in ruim tien jaren tijds onze aarde bereikt^(*), krachtiger op het gevoel en de verbeelding des hoorders werken, dan eenige stortvloed van fraaije, ver gezochte beelden en denkbeelden zonder degelijken grond. Vindt ook de Dichtkunst reeds in eene eenvoudige Natuurbeschouwing rijke stof voor hare zangen; wetenschappelijke Natuurkennis zal haar niet nadeelig zijn, maar integendeel helderheid, juistheid en rijkdom van denkbeelden bijzetten. Zou de bekendheid met de grootsche werkingen der Natuur den Dichter niet dikwijls te stade komen, hetzij om die werkingen zelve te bezingen, hetzij om er treffende beelden aan te ontleenen? - Zijn nieuwhed van zaken en nieuwhed van inkleeding krachtdadige middelen om aandacht te winnen en geboeid te houden, dan kan, b.v., de uitbarsting van den vulkaan *Mauna Loa* bij *Helo*, door een Natuurkundige onlangs aanschouwd en beschreven^(†), hem eene stoffe zijn die in haar-zelve waarborgen heeft van nieuwhed zoo wel in de zaak als in hare voorstelling. Twintig dagen en nachten wierp die berg onafgebroken stroomen van lava uit, met vlam

(*) Om niet te spreken van andere, wier licht drie of vier duizend jaren noodig heeft om ons te bereiken. Zie *Edinb. New Phil. Journ.*, April 1852: ARAGO over de waarnemingen betreffende de natuurlijke samenstelling der zon.

(†) *Edinb. New Phil. Journ.*, April 1853.

en rookfonteinen van 300 tot 800 voet hoog. Het licht er van week niet voor dat der zon, en verdoofde den glans der volle maan: woedende wervelwinden, uitwerkselen van 't gestadig toestroomen der koude lucht, omloeden den berg en diens vuurfontein, die, beurtelings, gedeeld, eene vlamrende poort of boog, of in eene enkele massa, met vurige punten en sprongen op den top en aan de zijden, eene kolossale prachtige Gothische kerk vertoonde met schitterende sieraden, aan de woede der vlammen ter prooi. Het gedruisch aan de uitbarsting gepaard, was gelijk aan dat van den val des *Niagara's* en evenredig aan de geweldige kracht, die bij elke nieuwe ontploffing, naar goede berekening, van twee- tot vijfhonderd-duizend ton lava opwierp, en steeds den kronkelenden vuurstroom deed zwellen, welke in zijne lengte 30 à 40 *Engelsche* mijlen besloeg, bij eene diepte soms van 200 à 300 voet.

Zal het de bevalligheid van een gedicht niet vermeederen, als de Dichter de getijden des jaars, niet gelijk in het dagelijksch leven aanwijst naar uur en dag, maar naar het ontluiken der bloemsoorten, of het zichtbaar worden der sterren? Was het niet een gelukkig denkbeeld van den gevoelvollen, ervaren Natuurbeschrijver BERNARDIN DE ST. PIERRE, om de kleuren door vergelijking met bloemen af te malen, en zoo als met bloemen te schilderen^(*)? Maar wij zien dan ook, hoe onmisbaar de kennis is van de bloemsoorten voor die voorstelling der kleuren, en van den loop der sterren voor die bepaling der tijden.

Doch zou ik van den invloed der Sterrekunde op de Dichtkunst spreken, en nalaten u het heerlijk gedicht te herinneren, dat onze *Nederlandsche* Letterkunde te danken heeft aan de Sterrekunde van eenen Dichter bij uitnemendheid? Maar wie onzer zou ooit den indruk kunnen vergeten van den *Orion* van onzen NIEUWLAND!

Ik breng dan ook niets verders bij tot staving van mijne bewering, maar stel over dien beroemden, dichterlijken Natuurkenner, uit het vak der Letteren onzen TIBERIUS HEMSTERHUIS, weleer het sieraad der *Leidsche* Hoogeschool, en met

(*) *Études de la Nature*, Tom. II. *Imperfection du langage en botanique*.

woord en daad volijverig voor mathematische wetenschap; onzen HUGO DE GROOT, nog heden door een *Fransch Wiskundige*^(*) als belangstellend vriend van die wetenschap aangehaald; onzen JOSEPHUS SCALIGER, den eersten der *Leidsche* Hoogleeraren in de oude letteren en onder de grootsten te noemen, maar juist door de kennis aan Mathesis en Sterrekunde tot een van zijne voortdurend nuttigste letterwerken^(†) in staat gesteld: - ik plaats naast onzen NIEUWLAND den met Letterkundige niet minder dan met Natuurkundige kennis rijk begaafden man, op wien *onze* leeftijd roem mag dragen, den eenigen ALEXANDER VON HUMBOLDT, en onderwerp, met die getuigen, mijne stelling gerustelijk aan het oordeel des lezers.

Hiermede ben ik aan het einde gekomen der mij voorgestelde taak. Liefde tot de oude Letter- en de Natuurkunde deed mij deze beschouwingen op het papier brengen. Ik voldeed daarmede mijne innige overtuiging; maar of ik ook den lezer voldaan hebbe, laat ik bescheidenlijk onbeslist. Mogt ik den een of ander dergenen onder ons die in de oude letteren belang stellen, een enkel punt meer hebben geleverd tot handhaving van het nut en de waarde harer studie, dan zou ik mij over het doen dezer mededeelingen verheugen; maar ik zou mij gelukkig achten die bekend gemaakt te hebben, als daardoor iets wierde toegebracht, dat de studie der oude letteren aan die andere wetenschappen steeds zusterlijk de hand reike; haar geleide tot de schatten van kennis door oude, beschaafde volken eeuwen lang opgegaard, en haar wijze op de wetten van schoonheid daar vastgesteld en in menig toonbeeld verklaard; opdat gevoel voor 't ware schoon het praktisch nut der wetenschappen veredele, en zoo veel mogelijk het schoone met het goede overal vereenigd worde.

(*) CHASLES, Inleiding tot zijne *Hoogere Meetkunst*.

(†) *De Emendat. Temp.*

De Donau-vorstendommen.

Door *I.J.J. Snellebrand*.^(*)

Wallachijë en *Moldavië* (in oude tijden *Dacia Trans-alpina* geheeten) zijn twee belangrijke Vorstendommen in het Z.O. van *Europa*, in naam behoorende tot *Europeesch Turkijë*, maar inderdaad staande onder de bescherming van *Rusland*.

Zij zijn hoofdzakelijk gelegen tusschen 44° en 48° N. Br., en 22° en 28° O. Lengte van *Greenwich*, en hebben gezamenlijk de gedaante van eene halve maan, terwijl zij ten W. en N.W. *Zevenbergen* insluiten. *Wallachijë* beslaat het Zuidelijke, en *Moldavië* het Oostelijke en Noordelijke gedeelte van het vereenigde grondgebied; het eerste wordt, van het W. tot het Z.O., door den *Donau* gescheiden van *Servië* en *Bulgarië*, en het laatste, ten O. en ten N., van *Bessarabië* door de *Pruth*, en, ten N.W., van *Bukowina* door eenige vertakkingen van het *Karpathische Gebergte*. De *Serith* vormt de voornaamste grens tusschen de twee Gewesten; welker oppervlakte en bevolking opgegeven worden als volgt:

	Oppervlakte in □ Eng. mijlen.	Bevolking.
<i>Wallachijë</i> (Hoofdstad <i>Bucharest</i>)	27,500	1,747,000
<i>Moldavië</i> (Hoofdstad <i>Jassy</i>)	17,020	1,419,000
Totaal	44,520	3,166,000

De twee Vorstendommen hebben elk een eigen bestuur; maar hunne geschiedenis is zoo naauw verbonden, en de vorm van hun bijzonder bestuur, en de taal, gewoonten en leefwijze hunner inwoners zijn altijd zoo zeer in overeenstemming geweest, dat zij beiden gezamenlijk kunnen beschreven worden.

Natuurkundige beschrijving en Voortbrengselen. - De *Karpathen* bereiken, waar zij deze Vorstendommen van *Zevenbergen* scheiden, doorgaans eene hoogte van 3,000 tot 5,000 voet,

(*) Naar aanleiding van de laatste uitgave van j.r. m^c cullochs *Geographical, Statistical and Historical Dictionary*.

hoewel enkele toppen 7,000 tot 8,000 voet hoog zijn. Van deze bergen af wordt de oppervlakte langzamerhand lager naar het Z. en O., en vertoont streken van een zeer schilderachtig aanzien: rijen van heuvels en valleijen, allen bij uitnemendheid vruchtbaar, wisselen elkander af; en eindelijk daalt zij tot eene ten deele moerassige vlakte van 12 tot 20 mijlen breedte, welke met een deel van *Bulgarië* en *Bessarabië* de tweede in grootte is onder de groote *Europesche* vlakten. Het geheele land is doorgaans wel met wateren doorsneden, zoo als daar zijn: de *Olt* of *Aluto*, *Jalomnitza*, *Argish*, *Serith* en andere voorname nevenrivieren van den *Donau*, allen tot op eene aanzienlijke hoogte bevaarbaar, en die jaarlijks het omliggende land overstroomden. De winter is er zeer streng, vooral in *Moldavië*, daar dit land voor de N.O. winden geheel open ligt; en de *Donau*, met zijne menigte nevenrivieren, is gewoonlijk gedurende ruim zes weken bevrozen, zoo dat zelfs het ijs sterk genoeg is om het zwaarste geschut te dragen. In de eerste twee maanden des jaars is de sneeuw er zoo dik, dat de gemeenschap gewoonlijk door sleden onderhouden wordt. Dan volgt eene vochtige lente, en in Mei valt de zomer plotseling in. Gedurende den zomer zijn de dagen gewoonlijk zeer heet, en daarentegen de nachten zeer koel, ja, zelfs koud. Het aangenaamste jaargetijde is de herfst, van September tot half November. Over het algemeen kan het klimaat niet ongezond genoemd worden; maar in de vlakten langs den *Donau* heerschen menigmalen besmettelijke koortsen, en in de berglanden zijn de kropgezwollen zeer menigvuldig. Soms hebben er aardbevingen plaats, die echter gelukkig niet zeer hevig zijn. Het grootste gedeelte van het land langs den *Donau* bestaat uit alluvialen of aangespoelden grond; hooger-op is tertiaire en kalkachtige grond, en in het *Karpathische* gedeelte is de primaire vorming vooral menigvuldig. In de laatste wordt erts van goud, zilver, kwikzilver, ijzer, koper en andere metalen gevonden, en toen de *Russen* vroeger deze landen bezet hielden, werden er ook mijnen ontgonnen. Op het oogenblik zijn deze, behalve de zoutmijnen, bijna verlaten, en het goud wordt er voornamelijk ingezameld door het wasschen van het rivierzand; een tak van nijverheid welke daar uitsluitend door de zoogenoemde Heidens wordt gedreven, die dan ook gewoonlijk hunne

schattingen gedeeltelijk in stofgoud opbrengen. Berg-olie, zwavel, salpeter, en steenkolen worden er gevonden, maar almede niet sterk gezocht; in zout van *Wallachijë*, dat van de beste soort is, wordt veel handel gedreven; alle bazars van het land bevatten dit hoofd-artikel. Onder de voornaamste boomen telt men er: den eiken-, pijn-, denne-, beuken-, ahorn-, olm-, essen-, kastanje-, en witte-moerbeziënboom. Het klimaat is ongeschikt voor de vijg en de olijf; maar appelen, peren, pruimen, kersen, abrikozen, enz. komen er, zonder veel oppassing, tot volkomen rijpheid. De spergie is er inlandsch; kool en artisjokken zijn er zeer groot van stuk, en komkommers en meloenen behooren tot het dagelijksche voedsel. De herten, wilde geiten en hazen zijn er zeer talrijk. Wanneer de wolven door den honger gedreven worden, komen zij van de berglanden af in de valleijen en rigten groote verwoestingen onder de kudden aan; maar anders zijn zij, gelijk ook de beeren en andere verscheurende dieren, niet stout genoeg om zich nabij den mensch te wagen.

Landerijen en Akkerbouw. - De landerijen behooren voornamelijk aan de edelen of *Boyaren*, hoewel die zelden door hen voor eigene rekening bebouwd worden. Er schijnt geen vast stelsel gevolgd te worden ten opzichte van de betrekkingen tusschen de grondeigenaars en de landbouwers; maar meestal betalen de landbouwers aan hunne eigenaars een gedeelte van de opbrengsten in koren, en daarbij zijn zij verplicht om de grondbelasting en andere lasten te betalen, en ook dertig dagen voor hunne landheeren te werken. De Heer HAGEMEISTER zegt: dat de landbouwers, hoewel zij in naam vrij zijn, toch inderdaad in slavernij leven, en daarbij nog onder zware verdrukking gebukt gaan. Daar de landerijen bij het overlijden des vaders onder zijne kinderen verdeeld worden, zijn er maar zeer weinig grootere landgoederen. De wijze van akkerbouw is niet veel verschillende van die der overige landen van *Oost-Europa*. Bij den veldarbeid worden meestal ossen gebezigd. Mest wordt er nooit gebruikt; maar na eene inzameling van koren blijft het land voor een jaargetijde braak, en dan wordt het weder bezaaid met koren, gerst, of maïs, welke de voornaamste opbrengsten zijn. Haver en rogge worden er zeer weinig gebouwd, daar

de maïs het hoofdbestanddeel van 's volks voedsel uitmaakt, terwijl de gerst in de branderijen of tot voeding van paarden en gevogelte gebruikt wordt. Het is niet mogelijk eene berekening te maken van de waarschijnlijke opbrengst der tarwe-oogsten; hoewel het niet te betwijfelen valt, dat zoo de landbouwers op eene gereede markt konden rekenen, zij die oogsten aanmerkelijk zouden kunnen vergrooten. Over het algemeen is het *Moldavische* koren, hoezeer minder in hoedanigheid dan 't *Poolsche*, 15 à 20 pCt. beter dan het *Wallachijsche*. In deze Provincie is het koren meestal zacht, terwijl het in *Moldavië* zeer hard is.

Het is even moeilijk eene juiste raming van den prijs te maken, welken het koren van *Wallachijë* en *Moldavië*, langs den *Donau* verscheept, zou kunnen opbrengen. De korenmaat is in de twee Vorstendommen niet gelijk, en de waarde van den piaster is gedurig aan verandering onderhevig; daarbij komt nog dat de uitgaande regten op het koren mede aan verandering onderworpen zijn, en het is ook algemeen bekend hoe zeer de prijzen verschillen bij meerdere of mindere vraag naar een artikel. Over het geheel gelooven wij echter dat de prijs van het koren te *Galacz*, de voornaamste haven in de Vorstendommen, te laag gesteld is. In sommige jaren is hij tot 15 shilling het (*Eng.*) quarter gedaald; in 1838, toen er 171,813 quarters werden uitgevoerd, klom allengs de prijs van 23 sh. tot 28 sh. 7 d. het quarter. Mogelijk kan de gemiddelde prijs, bij tamelijke vraag, op 20 tot 22 sh. geraamd worden.

Zoodra het koren gesneden is, wordt het door paarden of ossen uitgetreden, en voorts in kuilen geborgen, waar het een aardachtigen reuk bekomt, die het voor de vreemde markten minder geschikt maakt.

Op de hellingen der heuvels, vooral in *Moldavië*, wordt veel wijn gebouwd. Hij is meestal van zeer gewone hoedanigheid; maar de Heer THORNTON zegt: dat eenige wijnen aangenaam en gezond zijn, veel overeenkomen met de ligte wijnen van *Provence*, en ook sterk naar *Rusland* en *Zevenbergen* verscheept worden. Deze Heer meldt verder: dat de kracht en geest van den wijn vergroot worden door eene behandeling, meestal onder de rijke landeigenaars en ook in

Rusland gebruikelijk. Bij het naderen van de strenge winterkoude worden de stukken wijn aan de gestrengheid van het weder in de opene lucht blootgesteld; in weinige nachten is de eigenlijke wijn omgeven met eene ijskorst, die, met een gloeiend ijzer doorboord, den wijn, ontdaan van de waterdeelen, doorlaat, die dan, zuiver en sterk, langen tijd kan bewaard blijven. Had misschien OVIDIUS zulk eene handelwijze in de gedachte, toen hij, sprekende van den wijn op de plaats zijner ballingschap, het volgende schreef:

'..... consistunt formam servantia testae

Vina; nec hausta meri, sed data frusta bibunt^(*)?

Nog méér echter dan de akkerbouw is de veehoederij steeds het voorname bedrijf der *Wallachijërs* geweest; en het *Illyrische* woord *Vlach*, een veehoeder beteekenende, schijnt de hoofdoorsprong te zijn van den naam des volks, *Wallachijërs*, en van het land dat zij bewonen. De voorname bron van welvaart in de beide Vorstendommen is inderdaad te vinden in hunne kudden van hoornvee en schapen, die overvloedige en voedende weiden vinden, des winters in de vlakten en des zomers in de *Karpathen*. Het aantal schapen en geiten in *Wallachijë* wordt op 4,000,000 berekend, en de jaarlijksche opbrengst van wol in de twee Vorstendommen op 40,000 quintalen. De wol, welke men in drie soorten, *cigais*, *strosse* en gewone, verdeelt, wordt voor 3 à 3½, 2 à 2½ en 1 à 1½ piaster de oka verkocht. Er is geene algemeene inrigting voor het zuiveren der wol, maar bijzondere personen zuiveren haar somtijds zelve, hetgeen den prijs met 40 ten honderd verhoogt; doch het grootste gedeelte wordt ongewasschen afgeleverd. Tot nog toe zijn de merino-schapen er niet ingevoerd. Omtrent het zesde deel der inzameling wordt jaarlijks naar *Frankrijk* verscheept.

Het hoornvee van *Moldavië* is grooter en beter dan dat van *Wallachijë*, om de natuurlijke reden, dat alle rassen meer achterlijk zijn in het laatstgenoemde land. Naar de uitgestrektheid is *Moldavië* ook rijker in hoornvee dan *Wallachijë*, hetwelk daarentegen een veel grooter aantal schapen oplevert. In beide de Vorstendommen worden het hoornvee en de schapen door opkoopters gekocht, die ze gedurende den zomer laten

(*) OVID., *Tristia*.

weiden, om ze in Augustus en September weder te verkoopen of zelf te slagten. Een koppel goede ossen kost gewoonlijk 70 à 83 roebels; eene koe is van 25 tot 28 roebels waard; een schaap 3 à 4 roebels. Eene weide voor 150 stuks vee wordt gehuurd voor 150 à 250 roebels. Het aantal stuks hoornvee, dat op deze wijze ter slagting wordt vetgeweid, bedraagt 60,000 tot 80,000. De koopers schieten gewoonlijk een derde of de helft van den prijs vóór eenige maanden voor. De hooge prijs van het hoornvee wordt vooral veroorzaakt door den grooten uitvoer naar *Oostenrijk*, waarheen jaarlijks eene menigte koppels, vooral uit *Moldavië*, gezonden worden. *Bessarabië* en *Wallachijë* leveren daar ook eenige, en dan altijd hunne grootste en schoonste beesten. Velen der bewoners van de *Oostenrijksche* grenzen vinden hun onderhoud in dien handel. Een gedeelte van het hoornvee, maar vooral schapen, worden over den *Donau* gevoerd en in *Bulgarië* verkocht. In 1828 was het aantal stuks vee dat alzoo werd uitgevoerd voor *Wallachijë* 150,000 en voor *Moldavië* 100,000. Er zijn ook verscheidene paardenstoeterijen, en de beste paarden van *Moldavië* worden bij voorkeur en in groot aantal voor de *Oostenrijksche* en de *Pruisische* kavalerie gekocht. Buffels, gevogelte en wild zijn in *Wallachijë* zeer overvloedig; maar men zegt dat hun vleesch, zoo wel als het ossen-, varkens- en schapenvleesch aldaar, flauw en niet zeer aangenaam van smaak is. Honig, was en hazenvellen zijn er van de beste soort; van de laatste worden jaarlijks 500,000 stuks naar het buitenland vervoerd. Timmerhout, rozijnen, boter, kaas, huiden, duigen, en masten van allerlei grootte en soort zijn de andere artikelen van uitvoer. Het *Moldavische* eikenhout, dat veel fraaijer is dan het *Wallachijsche*, is zeer geschikt voor den scheepsbouw; vele *Turksche* schepen worden daarvan getimmerd, en verder opgetuigd met masten en touwen mede van *Moldavischen* oorsprong. De rozijnen zijn minder in hoedanigheid dan de *Smyrnasche*, en worden alleen gevraagd wanneer de oogst in *Klein-Azië* mislukt is; nogtans wordt de uitvoer op 600,000 oka's jaarlijks berekend.

Fabriekwezen en Handel. - Grove wollen stoffen, hoeden, aardewerk, grof linnen, glas, bijouteriën en edelgesteenten, zadelmakerswerk, voertuigen, enz. worden er vervaardigd, en men rekent dat de twee Vorstendommen te zamen

5,000 fabrieken tellen, de branderijen daarbij geteld. Maar voor het grootste gedeelte worden de gefabriceerde goederen van buiten 's lands ingevoerd, in ruiling voor de ruwe voortbrengselen der Vorstendommen. *Galacz* is het groote middelpunt voor den buitenlandschen handel dezer Gewesten, en ook het punt van waar de ingevoerde goederen naar *Bucharest* en *Jassy* vervoerd worden. Koffij, suiker, peper, rum, citroenen, china'sappelen en vreemde wijnen zijn de voornaamste artikelen van invoer. De bepaalde consumtie van het eerste wordt op 800,000 oka's geschat, van het tweede op 900,000 dollars, en van het derde op 30,000 oka's, jaarlijks. Katoenen en wollen stoffen worden voornamelijk uit *Duitschland* en *Engeland* ingevoerd, en *Rusland* voorziet de Vorstendommen van eene menigte pelterijen, daarvoor weder uitvoerende geestrijke dranken, wijnen en geld.

Het Volk en zijne gesteldheid. - Niettegenstaande de veelvuldige invallen der *Gothen*, *Gepiden*, *Lombarden*, *Hunnen*, *Tartaren* en *Turken* in deze Gewesten, hebben de tegenwoordige bewoners, met betrekkelijk zeer geringe vermenging, geheel het voorkomen van echte afstammelingen te zijn der oude *Daciërs*; die, zoo als zij op de zuil van *TRAJANUS* zijn voorgesteld, in gelaatstrekken en kleeding, volgens den Heer *PAGET*, eene merkwaardige overeenkomst hebben met de tegenwoordige *Wallachijërs*. Zij geven zich-zelfen nog den naam van *Roumuni*, of *Romeinen*; hun land noemen zij *Zara-Rouman-Esha*, en het is eene opmerkenswaardige bijzonderheid, dat in eene streek, die onder de laatsten behoorde welke aan het *Romeinsche* Rijk gehecht werden, en zoodanig gelegen was, dat zij meer dan eenige andere aan de invallen der Oostersche volkeren was blootgesteld, het gewone dialect, nu nog in zwang, met vele *Slavonische* en *Grieksche* woorden, een groot aantal zuiver *Latijnsche* woorden behouden heeft; zoo zelfs dat een vreemdeling, *Latijn* sprekende, gewoonlijk door de inboorlingen verstaan wordt. In zijn voorkomen heeft de gewone *Wallachijër* een bepaald verschil met de *Magyaren*, *Slavoniërs* of *Duitschers*. Hij is klein, beneden het middelmatige, gewoonlijk rank en dun van ligchaamsbouw. Zijne gelaatstrekken zijn dikwijls fraai; hij heeft eenen gebogen neus, donkere oogen, lang, zwart en golvend haar; maar de uitdrukking van zijn gelaat is te dikwijls

vreesachtig en geslepen, om regt aangenaam te zijn. Het stompe en zwaarmoedige van den *Slowak* wordt zelden bij den *Wallachijër* gevonden; maar nog minder het stoute, op zich-zelf vertrouwende voorkomen van den *Magyaar*. De langdurige onderdrukking, welke de *Wallachijërs* en *Moldaviërs* hebben moeten lijden, heeft hunne zeden bedorven, hunne kracht verlamd, en hun bijna al de ondeugden van slaven gegeven. Het *Turksche* despotismus werd vroeger in deze Vorstendommen ten allerstrengste onder de meest terugstootende en hatelijkste gedaanten gehandhaafd. Daarom moet het ons niet verwonderen als wij vernemen dat, hoewel de inwoners niet ongestast zijn en nog eenige andere goede hoedanigheden bezitten, zij toch verraderlijk, wraakzuchtig, lui, verstompt en vreesachtig en laf worden genoemd. De vrouwen, op wie bijna al het werk nederkomt, maken zich wel is waar aan de luiheid der mannen niet schuldig, maar in hare vlijt heerscht alle gebrek aan orde en zuinigheid, en de *Duitsche* kooplieden, die *Zevenbergen*, *Wallachijë*, enz. bezoeken, hebben het spreekwoord aangenomen: 'Zoo bezig te zijn als eene *Wallachijsche* en toch zoo weinig uit te rigten.'

De Heer PAGET zegt: 'Ik had de *Wallachijërs* van *Zevenbergen* beklaagd, tot ik hunne broeders in de Vorstendommen, *Wallachijë* en *Moldavië*, gezien had. Nimmer zag ik twee zulke uitgestrekte landen, met zulke rijke hulpbronnen. En toch, met alle hunne voorregten, zag ik nog nooit een land zoo slecht bevolkt, en welks inwoners zoo arm en ellendig zijn. De woningen der boeren zijn, het geheele land door, allen in denzelfden stijl en van dezelfde gedaante. De muren zijn van klei, en de daken met stroo belegd, waardoor de bewoners maar zeer weinig tegen de guurheid van het weder beschut zijn. In den winter nemen de boeren hunne toevlucht tot onderaardsche kelders, die met vuur van gedroogde mest en takkebossen verwarmd worden, waarop zij tevens hun soberen kost moeten koken. Het geheele huisgezin, hoe talrijk ook, slaapt in eene van die onderaardsche woningen; hun bed bestaat in een stuk grove wol, dat te gelijker tijd tot matras en tot dekking gebezigd wordt. Zulke onderaardsche verblijven hebben inderdaad de winterwoningen uitgemaakt van de inwoners van *Scythia* in de oudste

tijden, en zijn door VIRGILIUS op de volgende merkwaardige wijze beschreven:

*'Ipsi in defossis specubus secure sub altâ
Otia agunt terrâ, congestaque robora, totasque
Advolvere focus ulmos, ignique dedere.
Hic noctem ludo ducunt, et pocula laeti
Fermento atque acidis imitantur vitea sorbis.'*

Georg. III, 376 en volg.

Het gewone voedsel der boeren bestaat uit het meel van *Turksche* tarwe, met melk tot een deeg gemaakt. Gedurende de eerste dagen na de vasten zijn er eenigen die wat vleesch eten, maar de meesten kunnen dit niet bekomen, en vergenoegen zich met eijeren in boter gebakken. Gedurende hunne feestdagen brengen zij het grootste gedeelte van den tijd in de dorps-wijnhuizen door, zich met dansen en het waarzeggen der Heidens vermakende. Zij zijn geene *adscripti glebae* meer, en wanneer zij met hunne meesters niet langer tevreden zijn, mogen ze, indien zij er maar behoorlijk kennis van geven, hunne woonplaatsen verlaten, en naar eens anders landgoed overgaan: dit is echter meer een schijnbaar dan wel een wezenlijk voorregt, en, zoo als wij reeds zeiden, is de boerenstand nog steeds in eenen staat van onderdrukking. De Heidens verkeerden voortdurend geheel in slavernij, en behooren òf aan het Gouvernement, òf aan bijzondere personen. Hun aantal wordt in de twee Vorstendommen op 150,000 geschat, waarvan er 80,000 aan het Gouvernement behooren. Sommigen worden als huisbedienden gebruikt; den overigen is het vergund door het land te zwerven, hoornvee of paarden aanfokkende, wollen stoffen of ijzeren voorwerpen makende, of zich generende met het vertoonen van allerlei kunsten of het maken van muziek. Voor deze vrijheid zijn zij verbonden om het land niet te verlaten, en, indien zij aan het Gouvernement behooren, eene schatting van 30 piasters per hoofd op te brengen; het wegloopen dezer lieden is echter, naar men zegt, zeer zeldzaam.

De adel en de geestelijkheid zijn over het algemeen vrij van belastingen voor de dienst van het land, en gevrijwaard tegen de vervolgingen van hunne schuldeischers. Zij zijn daardoor gewelddadig, buitensporig en zedeloos. Hunne opvoeding

is tot nog toe met weinig meer zorg behartigd geweest dan die der lagere volksklassen; en hoewel zij in kleeding en rijtuigen veel pracht ten toon spreiden, hebben hunne manieren nog weinig van die der beschaafde standen elders in *Europa*. In *Moldavië*, dat in alle opzichten nog het meest beschaafd is, dragen de groote grondbezitters veel zorg voor de besturing hunner landerijen; maar in *Wallachijë* laten zij die meestal aan agenten of zaakgelastigden over. De *Boyaren* die geen deel aan het bestuur nemen, brengen geheel hun leven in volstrekte luiheid door; om den tijd te dooden bezoeken zij elkander dikwijls. 'Zij hebben' - zegt THORNTON - 'onbepaald de ondeugden der *Grieken* overgenomen, zonder derzelver levendigheid te bezitten.' Deze beschrijving heeft evenwel nog meer betrekking op den verloopenden tijd dan wel op den tegenwoordigen. In de laatste jaren zijn er eenige merkwaardige verbeteringen ingevoerd, en hoewel het maatschappelijke leven nog zeer ten achteren is, is het daarmede, in allen gevalle, toch reeds beter gesteld dan onder de *Turksche* heerschappij.

Regeringsvorm, enz. - Gedurende eene lange reeks van jaren werden de Vorstendommen bestuurd door *Waiwoden* of *Wojewoden*, Vorsten door den Sultan uit de *Grieken* van *Constantinopel* gekozen, en gedurende dien tijd was het land ter prooi aan allerlei misbruiken. Sedert 1829 echter zijn zij onder de uitsluitende bescherming van het magtige *Rusland* gekomen, en welke ook de gebreken der *Russische* regeringswijze mogen zijn, zoo is er toch geen twijfel aan of zij hebben bij die verandering zeer veel gewonnen. De Vorst of *Hospodar*, beide in *Wallachijë* en *Moldavië*, wordt nu voor het leven gekozen uit de *Boyaren* van den eersten rang, door eene Vergadering van diezelfde *Boyaren* en van Afgevaardigden uit de *Boyaren* van minderen rang, uit de akademische ligchamen en uit den handelstand; maar de keuze moet door het *Russische* Gouvernement goedgekeurd worden, en dan volgt ten slotte de installatie door den Sultan. Eene Rijksvergadering van de geestelijkheid en de *Boyaren* (de klassen welke niets bijdragen tot de opbrengsten van den Staat) komt te zamen, om te stemmen over de belastingen, en te beraadslagen over andere voorstellen van den Vorst; maar geene veranderingen in de organieke wetten mogen zonder de

toestemming van *Rusland* gemaakt worden. *Wallachijë* wordt in 18 en *Moldavië* in 13 districten verdeeld, waarvan elk eenen Prefect of Gouverneur heeft, benevens eenen ontvangergeneraal der belastingen, en eene civiele regtbank, bestaande uit eenen voorzitter en twee regters. *Moldavië* heeft daarenboven eenen politie-directeur en een stedelijken raad voor elke Gemeente. De regters kunnen door de hooge autoriteiten afgezet worden. De wetten zijn gegrond op de vroegere bepalingen en gebruiken des lands; maar, hoewel de wijze van regtsbedeeling reeds verbeterd is geworden, blijven er nog vele hervormingen te bewerkstelligen, vooral in de toepassing der wetten, die, naar men beweert, bijzonder willekeurig moet zijn. Schier de geheele bevolking behoort tot het *Grieksche* Kerkgenootschap, en elk dorp heeft eene kleine kerk of kapel, met een of meer priesters, aan wie het geheele beleid der Godsdienst-oefening is toevertrouwd. Deze geestelijken zijn uit het volk gekozen, en onderscheiden zich bijkans in niets door hun uiterlijke; zij nemen geheel en al deel aan de bezigheden des volks, wanneer zij niet door hunne geestelijke bediening daarin verhinderd worden. Over het algemeen kunnen zij lezen noch schrijven, en nauwelijks de formulieren opzeggen, die zij bij de kerkedienst moeten kennen; en toch hebben zij eenen onbepaalden invloed bij de onwetende bewoners dezer Vorstendommen. Er zijn verscheidene groote en rijke kloosters, en vier of vijf seminariën tot opleiding van de hogere geestelijkheid.

Volksonderwijs. - Hoezeer het volksonderwijs nog altijd veel ten achteren is, schijnt er sedert 1832 eenige vooruitgang te bestaan. In de voornaamste steden zijn collegien en *Lancaster*-scholen geopend geworden; en de laatsten zullen nu ook wel reeds in de landbouwende districten bekend geworden zijn. Volgens het *Journal of Education* hebben de hogere klassen in deze Gewesten zich met kracht toegelegd op de verbetering van het dialect, en het is waarschijnlijk, dat hunne taal spoedig veel meer overeenkomst met die der oude *Romeinen* zal hebben dan die der *Italianen*-zelve. Er is te *Bucharest* eene drukkerij in volle werking, en inboorlingen doen voortdurend òf vertalingen, òf oorspronkelijke werken in het licht komen. Dit is een gevolg, en zeker niet het eenigst gelukkige van het overgaan der Vorstendommen

onder de *Russische* bescherming, of ten minste van hunne bevrijding van de vernederende handelwijze der *Turken*.

De Militaire magt. - Deze is geheel ingerigt naar het voorbeeld der *Russische* armee, en de staf-officieren zijn voor het meerendeel *Russen*. De militie wordt uit den boerenstand getrokken: twee man op de honderd huisgezinnen; maar langs de oevers van den *Donau* zijn al de inwoners die in staat zijn de wapenen te dragen, militair ingedeeld, om behulpzaam te zijn voor de dienst der quarantaine. De gansche krijgsmagt dezer Vorstendommen bedraagt omtrent 53,000 man, waaronder bijna 3,000 man ongeregelde ruitrij. Er is noch artillerie, noch eenige vesting in een der Vorstendommen.

De Staatsinkomsten. - Die inkomsten worden gevonden: in eene belasting per hoofd tot 30 piasters (de piaster is omtrent 35 cents) voor de werkende en landbouwende klassen; van 30 à 120 piasters voor de fabrikanten, en van 60 tot 240 piasters voor de kooplieden; in opbrengsten van lands-domeinen, en inkomende regten, vooral in het zout-monopolie; en in *Moldavië* ook in eene belasting op het inkomen der geestelijkheid. In 1839 was de geheele opbrengst van *Moldavië*: 10,467,209 piasters, en van *Wallachijë*: 16,293,299 piasters. In het laatste Gewest stonden de uitgaven met de inkomsten bijna gelijk; in 't eerste was een batig slot van 2,797,800 piasters. Elk der Vorstendommen brengt eene jaarlijksche, hoewel geringe schatting aan de *Porte* op.

Geschiedenis. - Sedert de verovering dezer Gewesten door TRAJANUS zijn zij voortdurend onder vreemde heerschappij geweest. Zij waren afwisselend in de magt der *Barbaren* of der *Grieksche* Keizers, tot de dertiende eeuw, toen zij door de *Hongaren* werden in bezit genomen. In het begin der vijftiende eeuw werden zij door de *Turken* veroverd, aan welke zij sedert dien tijd schatplichtig gebleven zijn; maar de oorlog van 1829 tusschen de *Russen* en de *Turken* heeft den invloed der laatsten bijna geheel voor dien der eersten doen wijken. Met belangstelling vraagt nu ieder: welke de gevolgen zullen zijn van de bezetting dier Vorstendommen door *Rusland*, en de kriegsbedrijven waarvan zij het tooneel reeds geweest zijn of nog zullen worden?

De godsdienst der Maronieten.^(*)

Volgens de Jaarboeken der *Maronieten* heeft men dikwijls beproefd hen 't Protestantisme te doen omhelzen, maar sedert hunne verzoening met *Rome*, in 1167, zijn zij onwankelbaar in hun geloof gebleven. Zij hebben evenwel niet vóór de vijftiende eeuw de oppermagt van *Rome* in zaken van kerkelijke tucht erkend. Gedurende drie eeuwen waren zij in alle opzigten een Roomsche-Katholiek volk, behalve in het stuk van gehoorzaamheid aan den Paus. Tegenwoordig nog hebben zij de vergunning om Provinciale Kerkvergaderingen te houden, waarbij de Pauselijke Legaat slechts als getuige en berigtgever tegenwoordig is. De *Maronieten* worden bestuurd door twaalf Bisschoppen en een Patriarch, die door de Bisschoppen wordt gekozen, en bevestigd door den Paus. Hij voert den titel van Patriarch van *Antiochië*; heeft een inkomen van 60,000 gulden 's jaars, behalve 1/6 van het inkomen van elken Bisschop, en bezit eene bijkans absolute magt beide in het wereldlijke en geestelijke.

Alle Christelijke Kerken van het Oosten verschillen van de Roomsche Kerk in het stuk van het celibaat der Priesters. Vele *Maronitische* Priesters zijn gehuwd; maar van huwelijken na hunne wijding gesloten is geen voorbeeld, en van de Bisschoppen is er niet een gehuwd.

De *Maronieten* bekomen weinig onderwijs, en zelfs de *Syrische* taal, die hunne Kerkelijke taal is, wordt zoo slecht bestudeerd, dat de Godsdienst vaak gevierd wordt zonder dat de voorganger of de gemeente er iets van verstaan (1 *Cor.* XIV:19). Evenwel hebben de Priesters ongeloofelijk veel invloed. Een vierde van het land is in hun bezit, en toch vorderen zij nog giften ook van de armste landlieden. Het volgende is een uittreksel uit een *Maronitischen* Katechismus.

V. Wanneer gij eens een Priester en een Engel tegen kwaamt, wien zoudt gij het eerst hulde bewijzen? - A. Den Priester. - V. En hoe zoudt gij dat doen? - A. Door mij neder te werpen en den grond waarop hij treedt te kussen. - V. Waarom moet de Priester eer dan de Engel worden ge-

(*) Zie de *Revue Britannique* van Maart 1854, bl. 46-48.

huldigd? - A. Omdat hij oneindig voortreffelijker is. - V. Waarin? - A. Daarin, dat de Engel een dienaar en knecht Gods is, terwijl de Priester bij het viere van de mis God-zelfen kan gelasten uit den hemel neder te dalen.

Ook zijn er *Maronitische* Priesters, die het paradijs als bij de el verkoopen, en verscheidene hunner leeken hebben vaak een aardig sommetje voor eene plaats in den hemel betaald.

In 1721 heeft Paus CLEMENS XI, om de *Maronieten* voor hunnen tegenstand tegen het Protestantismus te beloonen, hun den titel gegeven van *Semper Fideles*.

Iets over S^t. Petersburg.

(Naar het Fransch.)

Medegedeeld door A. Ising.

St. Petersburg, die Koningin van het Noorden, tooit zich het fraaist in de felle winters^(*). Als de fijne koude rijpt, is de groote stad het schoonst; dan schitteren al hare monumenten, grachten en straten, kanalen en vloedten van verblindende witheid; dan brengt de ijzel op het marmer en brons een wonderlijk phantastisch effect te weeg, dat er het voorkomen geheel van verandert, en de zon, die den ijsmantel, welken de stad zich heeft omgeslagen, niet kan doen smelten, verandert hem in een zweetdoek van diamant.

Dan ook is het er druk en levendig, maar de drukte en de levendigheid hinderen niet door oorverdoovend geraas, want de twee voet dikke sneeuw op de straatsteenen verzacht het gedruisch, en naauw hoorbaar glijden duizenden sleden met verbazende snelheid voorbij; zij gaan en komen, zij kruisen en volgen elkander; zij stooten soms tegen een, en vliegen op z^h, maar snellen in ijlende vaart weêr verder.

Op den ijsrug der *Newa* vooral schijnen de sleden vleugelen te hebben. Als de stroom bij stil weder gelijkmatig bevroren is en eene spiegelgladde oppervlakte vertoont, is het een waar genot, door rendieren getrokken en met een *Lap-*

(*) De thermometer daalt dan soms tot 25 graden onder nul, en staat gewoonlijk op 12 à 15 graden.

landschen koetsier, eenige mijlen ver de *Finlandsche Golf* in te gaan, of den kant naar het *Ladoga-meer* op te stuiven. Men moet dan echter waken voor de ooren en neus zoo wel van anderen als van zich-zelfen, en die bij den minsten twijfel met sneeuw wrijven om ze te ontdooijen.

Eens hield mijn koetsier plotseling stil, zag mij met een vervaard gezigt aan, en deed mij in 't *Russisch* eene vraag, waarvan ik niets begreep. 'Rij op!' voegde ik hem toe, daar ik de reden voor zijn stilhouden niet kon raden. Maar, in plaats van voort te gaan, riep hij den eersten koetsier aan die voorbijkwam, en deed hem dezelfde vraag. Op het antwoord dat hij ontving, trok hij zijn dikke handschoenen uit en begon met alle magt zijn neus met sneeuw te wrijven. Ofschoon ongeduldig, liet ik hem stil zijn gang gaan, daar ik geen neus op mijn geweten wilde hebben.

Des winters komen de *Laplanders* bij troepen in *St. Petersburg*. Zoodra de *Newa* toe ligt, slaan zij er hunne strooijen hutten op, die uitwendig veel hebben van kleine hooibergen, en van binnen morsige hokken zijn. De kleine volkstam-zelf doet aan de weinige armoedige planten denken, die met moeite den verglaasden bodem zijner eenzame steppen doorboren. Men zegt dat de eerlijkheid en trouw der *Laplanders* hunne leelijkheid evenaart. De *Russische* voerlieden staan niet in zulk een goeden reuk: ofschoon er geene openbaarheid in *Rusland* bestaat, loopen er echter nu en dan niet zeer geruststellende geruchten aangaande lieden op de rivier door hunne geleiders uitgeschud, en die hun graf gevonden hebben in een der door de waterdragers in het ijs gehakte bijten.

Als de *Newa* bij harden wind bevroest levert zij een treffend schouwspel op: hare opgestuwde golven verstijven dan, en al die heuvels van ijs, op en over elkander geschoven, vertoonen een vreeselijken chaos. Maar zoo grootsch als dat voor het oog is, zoo lastig is het voor de sledebaan; want men moet er dan met bijlen een weg door hakken. Dat gebeurt evenwel maar zelden; misschien om de vier jaren eens.

Een der grootste genoegens van de *Russische* kooplieden, die, slaven of geen slaven, over 't algemeen rijk zijn, is een wedren op de rivier. Zij gebruiken daar kleine sleden voor van een bijzonderen vorm, voor één persoon, en bespannen

met twee of drie paarden. De wedrennen geven vaak aanleiding tot vrij hooge weddenschappen, en lokken doorgaans eene groote menigte bijeen.

In *Rusland* vindt men, behalve onder de kinderen, weinig liefhebbers van schaatsenrijden; men schept er meer vermaak in 't rijden met priksleden, waarin men zich van de ijsbergen laat afglijden. Op 't vermaak dat die hooge, gladde, steile bergen aanbieden is vooral de *Petersburger* als verzot. Men vindt ze op de eilanden, veertig minuten van het midden der stad verwijderd, en voor twee gulden glijdt men een uur. Gewoonlijk zet men zich voor-op de slede, en vertrouwt op de behendigheid des conducteurs, die achter-op zit, en met de handen, in dikke handschoenen gestoken, den loop der slede bestuurt. Is men beneden gekomen, dan klimt men langs trappen weder naar boven, en herhaalt den togt naar omlaag; zoo lang men er lust in heeft om met eene vreeselijke kracht, als ware het door de lucht te worden geworpen en bijkans te stikken door de snelheid der beweging.

Sommige stoutmoedigen in den lande glijden naar beneden zonder conducteur; anderen knielen op de slede, in plaats van er op te gaan zitten; eens zelfs, een paar jaar geleden, gleed eene jonge, schoone *Russische* dame van rang, *staande* vóór haren conducteur, naar omlaag; maar bekocht die roekeloze daad duur. Gedurende twee derde gedeelten van den weg behield zij haar evenwigt, doch op eene plaats gekomen waar de steilte nog vermeerderde, wankelde zij en stoof plotseling ver uit de slede weg. Men achtte haar dood; doch zij lag slechts in eene flauwte, maar geheel haar wezen was onkenbaar. Langen tijd vreesde men voor haar leven en schoonheid; zij herstelde echter en werd weder bijna even zoo schoon als vroeger. Het ongeluk evenwel heeft haar niet afgeschrikt, want zij glijdt drokker dan ooit.

Een gevaar, waartegen men, ondanks alle voorzigtigheid, op die glijbanen zich niet hoeden kan, is de soms grootere snelheid eener slede die na komt. De gevolgen eener botsing zijn somtijds doodelijk.

Vóór de vasten is er eene soort van kermis, *Balagan* genaamd; dan worden er op het Admiraliteits-plein groote ijsbergen gemaakt, en het volk glijdt voor eenige *kopecs* naar 's harten lust.

Deze vermaken behooren evenwel niet uitsluitend in *Petersburg* te huis; de sledevaart is des winters over gansch *Rusland* verspreid, en men rijdt in sleden op de *Moskowa* en zelfs op den *Don*, even goed als op de *Newa*; in de zuidelijker oorden duurt het alleen maar wat korter. Te *St. Petersburg* heeft men acht wintermaanden, gedurende welke men buiten in zware pelsen en lompe overschoenen nog verstijft, en in huis bijna gekookt wordt in eene hitte van 18 à 20 graden RÉAUMUR, die door niets wordt verkoeld, want de dubbele vensters en driedubbele deuren laten hoegenaamd geen togt door.

Overigens zijn de strenge, lange, en bij gevolg drooge en mooie winters ver te verkiezen boven de zachte maar natte, en zelfs boven den zomer. Gedurende het warme jaargetijde is *St. Petersburg* bijkans niet te bewonen. Uit de menigvuldige grachten stijgen dan benaauwende dampen op, gelijk aan die, waarvan men bij het smelten der sneeuw te lijden heeft. In de huizen, over 't algemeen maar schijnbaar zindelijk, dringt die ongezonde, akelige lucht door; terwijl de pool-zon, die loodregt in de breede straten valt, en bijna voortdurend boven de kimmten blijft, de stad in eene soort van oven verkeert. Wie maar eenigzins kan, ontvlugt haar en zoekt een frisch hoekje op de eilanden. Van de voornamen familiën brengt geene enkele den zomer in de stad door: als zij niet naar de eilanden gaan, gaan zij naar hunne landgoederen.

Die bekoorlijke eilanden zijn paradijzen, verheven boven allen lof. Verbeeld u vlak bij de stad, nu in eene soort van hel veranderd, waar elke steen zelfs gloeit, de allerliefste gras-, bloem- en boomperken, rondom houten zomerhuizen, op allerlei wijze keurig beschilderd, aardig van vorm, en zoo bevallig als luchtig, in en langs den oever van de *Newka*, die hunne grondslagen bespoelt. Gij komt uit eene bedorven lucht en ademt op de eilanden slechts leliën- en rozengeur in; gij kroopt over puntige en brandende steenen, en hier wandelt ge op 't groen, zacht grastapijt, of op effene, aardige voetpaden. In de stad hebt ge niets dan verbrande en vermoeide gezigten ontmoet; hier ziet ge in al die tuinen, tusschen al die hekken door, slechts lagchende en frissche wezenstrekken. Elke woning bezit een klein bad in de rivier, vrolijke kretten stijgen daaruit op en doen u den stap verhaasten, vol be-

geerte om ook eens in dat koele water te plassen, dat zoo groen en helder is. Het baden in de *Newka* is zulk een genot, dat sommige dames er gebruik van maken, als de thermometer op slechts 10 graden staat.

Des winters zijn die bevallige villa's op de eilanden zelden gemeubeld, deels om de overstromingen, maar ook uit vreeze voor berooving. Wanneer dus de zomer komt, verhuist bijkans de geheele stad, om drie maanden later weêr op te breken en naar *St. Petersburg* terug te keeren.

De *Russen* houden niet van rust, zij moeten altijd iets te doen hebben, en daardoor vindt men dan ook op de eilanden al de vermaken der stad en daarenboven ook nog *Heidens* of *Zigeuners*.

Die *Zigeuners* wekken eene onbegrijpelijke geestdrift op; zij komen in een hôtél waar mineraal-water verkocht, maar meer Champagne dan water gedronken wordt, en doen zich hooren met een wêlbezet orkest. Naar de uitmuntende muziek luistert niemand, maar zoodra de *Zigeuners* hunne schelle, weinig harmonieuse zangen aanheffen, bewaart elk een diep stilzwijgen.

De troep bestaat meestal uit een twaalfstal mannen en vrouwen, onder de leiding van twee oudere van dagen, die gewoonlijk de vader en moeder van eenige der kunstenaars zijn. Op eene soort van eenvoudig tooneel zitten in een halven kring de vrouwen, in eene kleeding die niets eigenaardigs of buitengewoons heeft, behalve dat zij eene gele of roode sjerp schuin over den schouder dragen. Zij hebben ook geene bijzondere type; de minsten zijn mooi, en de meesten zijn onbevallig. De mannen, allen in blaauw laken gekleed, zitten achter de vrouwen.

Als allen gezeten zijn, zingen de vrouwen beurt om beurt *Russische* liedjes, of verhalen van gevallen uit het leven der *Zigeuners* van den Dichter ALEXANDER SERGEJEWITSCH PUSCHKIN. De slotverzen worden tamelijk goed in koor herhaald. Kan de zangster niet zelve zich met de guitarre begeleiden, dan doet de chef dat. Tusschen beiden stuift eene der vrouwen midden in een lied op, als of zij lust had om op of over de hoofden der toeschouwers te gaan dansen, maar keert terug; - ijlt weder naar voren en nogmaals terug, en herhaalt dat drie of vier malen, onder de daverende toejuiching

van het publiek. Die soort van dans heeft iets wilds en vreemds, en als de twee oudsten meêdoen, wordt hij nog meer karakteristiek, maar dan verdubbelen ook de toejuichingen.

In den winter zetten de *Zigeuners* hunne kostwinning in *St. Petersburg* voort. Hunne openbare vertooningen worden daar minder bezocht; daarentegen bezoeken velen hen dan in hunne woningen, om zich in dans of zang te oefenen.

Des zomers doet men ook uitstapjes naar *Tsarkoë-Celo*, *Pawloffsky* en *Peterhoff*, Keizerlijke lustsloten, met fraaije tuinen, vijvers en bosschen, omringd door een aantal villa's, welke even als die der eilanden slechts voor drie maanden worden bewoond. Men vindt daar ook dezelfde uitspanningen, behalve het tooneel en de *Zigeuners*; maar daarentegen heeft men er den uitmuntenden room uit de Keizerlijke melkerij.

Die melkerij is een groot gebouw in het park van *Pawloffsky*, in hetwelk vier-en-twintig uitstekend fraaije melkkoeijen van verschillende rassen, elk in eene afzonderlijke cel, verpleegd worden. De melk en de room zijn zeer duur; maar men let zoo naauw niet op het geld, om het genoeg te hebben van dezelfde melk te drinken en van denzelfden room te eten als de Keizerin en Prinses MARIA.

Een spoorweg gaat van *St. Petersburg* naar *Tsarkoë-Celo* en naar *Pawloffsky*. Om te *Peterhoff* te komen neemt men plaats op eene stoomboot, of volgt den rijweg, die acht mijlen lang is, en eene gedurige afwisseling aanbiedt van bevallige landhuizen en fraaije tuinen. Men komt dan ook langs het klooster van *Sergewski*, waarheen de *Russen* uit alle standen dikwerf bedevaarten doen. De pelgrims gaan er te voet heen, met eenige vrienden, die den weg korten en opvrolijken; er aangekomen volbrengen zij hunne geloften; een goed *souper* volgt op de gebeden, en de zoogenaamde vrome bedevaart eindigt meestal in eene luidruchtige drinkpartij.

Het klooster-zelf levert weinig belangrijks op, dan eenige marmeren grafstenen; want het is mode zich dáár te doen begraven.

Gaat men per stoomboot van *St. Petersburg* naar *Peterhoff*, dan klieft men de wateren van den zeeboezem; de vaart wordt verlevendigd door talrijke visschers-vaartuigen, die in gedurige beweging zijn, en het oog rust met genoeg op de groenende oevers, en het sterke *Kroonstad*, en de *Russische* vloot.

Sommige vaderlandlievende *Russen* verheffen *Peterhoff* zelfs boven *Versailles*; maar het paleis van LODEWIJK XIV behoeft eene vergelijking niet te schroomen. Intusschen hebben het park en het paleis van *Peterhoff* het voordeel der ligging; want men ziet er de schoone golf, wier wateren in de verte met de blaauwe nevelen zamenvloeijen, terwijl de meeuwen met hare groote witte vleugelen de golven scheren, en ontelbare schepen elkander kruisen. Dat panorama is met regt éénig te noemen.

De lusthuizen in den omtrek van *Peterhoff* verschillen zeer van de ligte, luchtige gebouwtjes op de eilanden; de huizen zijn er van steen, en wèlberekend om de hevige zeewinden te verduren.

Nabij *Peterhoff* beginnen de kale, maar pittoresque rotsen van *Finland* zich te verheffen, en in *Peterhoff*-zelf ziet men reeds eenige *Finlandsche* vrouwen, wier bevallige, veelkleurige kleeding allergunstigst afsteekt bij de leelijke rokken van dierenhuiden en de viltten laarzen, die de *Russische* boerinnen gewoon zijn te dragen.

Wil een reiziger de groote granietrotsen in hare volle woestheid aanschouwen, dan moet hij twintig à dertig wersten voorbij *Peterhoff* gaan; maar men kan er ook reeds een voorsmaak van krijgen door een uitstapje te doen naar de *Pergola*.

De *Pergola* zijn drie dorpen. In het eerste staan de huizen regelmatig naast elkander, gelijk in alle *Russische* dorpen; het is met heuvels omringd en spiegelt zich in aardige vijvers. Dáár huurt men een van die *Finlandsche* paardjens, welke niet veel grooter dan ezels zijn; of, geen ruiters zijnde, neemt men er eene *téléga*. Zulk eene *téléga* bestaat uit slecht bevestigde planken voor zitplaats en leuning. Zonder iets dat naar riemen of veêren lijkt, zijn die op wielen bevestigd, en een klein paard is er voorgespannen.

Gij moet uw evenwigt goed kunnen bewaren als gij gebruik maakt van zulk een voertuig; maar, zoo goed en zoo kwaad als het gaan wil, komt ge toch eindelijk in het tweede dorp aan. Dáár is de omtrek reeds veel bergachtiger, en ligt het uitgestrekte, fraaije landgoed van SCHUWALOFF. Men kan er van eene hoogte, die den hoogdravenden naam van *Parnassus* draagt, een uitzigt genieten, fraai genoeg om de ongemakken van de *téléga* uit het geheugen te wisschen.

Zijt gij er misschien op gesteld kersen te eten die in stookkassen zijn gerijpt, dan kunt ge u dat genot hier tegen grof geld verschaffen; maar haast u vervolgens om naar het laatste dorp te komen, dat boven de twee andere dorpen verreweg de kroon spant.

Daar zijn geene regelmatige straten meer, en belommerde parken: wat men er vindt is woest en naakt; het zijn eenige huizen van *Finlanders* op hooge heuvelen, door diepe kloven van elkander gescheiden; moerassen en meeren; een armelijke, lijdende plantengroei; boeren en boerinnen met bijkans wit hair; in één woord: het is iets wilds en droevigs, dat schokt en diep in 't gemoed grijpt.

Een avond in dat oord, een der meest woeste oorden van onze globe, doorgebracht, als geen enkel geluid de stilte breekt, en de dalende zon haar schijnsel terugtrekt van de oppervlakte der meeren en van de toppen der bergen, kan niet missen diepe en levendige herinneringen na te laten.

Men keert terug te paard of in de *téléga*, zoo als men gekomen is; want in geen land ter wereld gaat men minder te voet dan in *Rusland*. De huurkoetsiers hebben er geen vast tarief, en men moet dus vooraf over den prijs met hen onderhandelen en overeenkomen, om niet in een enkelen rid te worden geruïneerd. Men spreekt van hunne schranderheid; zij brengen hunne vrachten ook doorgaans te regt, en dat is zeker iets goeds; maar wee toch wanneer men niet zorgt dat zij den naam goed verstaan van het huis waar men heen wil. - In *Rusland* hebben de huizen geene nummers, gelijk bij ons; maar men onderscheidt ze door de namen der bewoners.

Daar de huurkoetsiers post mogen vatten waar zij goedvinden, kan men, roijaal met betalen zijnde, alligt er een zien post vatten vóór zijne deur; en als men dan bij voorkeur van zijne diensten gebruik maakt, is het even zoo gemakkelijk als of men er eigen rijtuig op nahield.

Des winters betaalt men voor een gewonen rid met eene slede omstreeks zoo veel als vijf-en-twintig cents, en vermits men er het snelst meê voortkomt en het minst lang aan de koude is blootgesteld, bedient zich bijkans elk er van.

De *Russen* zijn over 't algemeen ook groote liefhebbers van spelevaarten en wedstrijden op het water. De Prinsen moedigen die wedstrijden door hun bijzijn aan, en loven er prijzen

voor uit. In 1850 behoorde een der overwinnaars aan de *Zwarte Zee* te huis. Hij was door den *Oceaan* en de *Oostzee* naar *St. Petersburg* gestevend, alleen om op de *Newa* naar den prijs te dingen.

De rivier en de golf zijn beroemd om hare vischrijkheid, en te *St. Petersburg* vindt men, even als bij ons in vroeger tijd te *Schoonhoven* en elders, op alle tafels verschen zalm. *Schoonhoven* noemende denken wij aan de uitgestrektheid van de *Russische* hoofdstad, die met hare vier maal honderd duizend inwoners bijna zoo groot is als *Parijs*, en in eene van wier breedte, rechte straten het kleine *Lek*-stadje wel zou kunnen walsen.

De *Petersburgsche* visschers wonen op de golf of op de rivier in houten loodsjes, waarheen de liefhebber zich begeeft, die zeker wil zijn van de verschheid van zijn maal, en de waaghals die zijn visch bij den schep wil koopen. Voor zulk een slag of schep van 't net betaalt men van één tot zes gulden, naar mate de plek minder of meer vischrijk is. De prijs wordt betaald, het net uitgeworpen en opgehaald, en wat er dan in is behoort den kooper; 't zij er maar één enkel vischje in zit, of dat de waarde van de vangst die van den prijs tien- of meermalen overtreft. Deze wijze van koopen is een niet onaardig spel; waarin de gelukkige soms veel kan winnen; maar ook de niet gelukkige wel eens de maaltijden waarop hij gerekend had, totaal verspeelt.

In den zomer is er veel visch, maar in den winter vooral worden de markten met visschen als overstroomd, die dan echter bevroren zijn. Doch in den winter is te *St. Petersburg* schier niets te krijgen dat *niet* bevroren is. De huishoudsters en keukenmaagden kunnen zich dan voor acht dagen van levensmiddelen voorzien, veel beterkoop dan in de warme dagen, en hebben volstrekt niet te vreezen dat het gekochte bederven zal. In den winter is 't er dus, hoewel de brandstoffen dan duurder zijn, veel goedkoop te leven dan des zomers. De brand is er duur, maar de wijze van verwarming is uitmuntend. Men stookt in groote kagchels, die vast in den muur staan; in elke gewone kamer is er een; in groote vertrekken zijn er twee of meer. Gedurende de strenge vorst worden die kagchels twee maal daags opgestookt en dan goed gesloten, waardoor men eene vaste temperatuur bekomt van 18 á 20 graden. Als de thermometer buiten tot

20 of 25 graden onder nul is gedaald, heeft men alzoo een verschil van temperatuur van 40 of meer graden tusschen de huiskamer en de straat.

Het is welligt aan die groote tegenstellingen, en aan de brandende hitte van den zomer tegenover de vinnige koude van den winter toe te schrijven, dat het *Russisch* karakter doorgaans grillig en zonderling is; heden opgewonden en bruisend, morgen laauw en onverschillig.

In *Rusland* heeft men noch lente, noch herfst; noordpoolskoude en keerkringshitte grenzen er naauw aan elkander; niets is er gematigd: noch de dingen, noch de menschen. De laatsten gelijken wel eenigzins naar de vruchten uit eene trekkast. Die vruchten zijn veelal even aangenaam voor het oog; maar in geur en smaak evenaren zij zelden het fruit dat gegroeid en gerijpt is onder den gunstigen invloed van lucht en licht in de open, vrije Natuur.

Wat het oorlogen kost?

Volgens de *Revue Brittanique* van April 1854 hebben een zevental oorlogen aan *Engeland* gekost, als volgt:

De Omwentelings-oorlog van 1688, in 36 millioen P. St.
negen jaren

De *Spaansche* Successie-oorlog van 62½ millioen P. St.
1702, in elf jaren

De *Oostenrijksche* Successie-oorlog van 54 millioen P. St.
1739, in negen jaren

De Zevenjarige oorlog van 1756, in 112 millioen P. St.
zeven jaren

De *Amerikaansche* oorlog van 1775, in 136 millioen P. St.
acht jaren

De oorlog der *Fransche* Omwenteling 464 millioen P. St.
van 1793, in negen jaren

De oorlog van 1803 tegen NAPOLEON, in 1159 millioen P. St.
twaalf jaren

Te zamen 2023½ millioen P. St.; in *Nederlandsch* geld omstreeks: 24,282 millioen gulden!!

Mengelwerk.

Nederlands opstand tegen Spanje door een *Franschman* beschouwd.

Men heeft zich dikwerf, en dat niet ten onregte, over de wijze beklagd, waarop uitheemsche Schrijvers, even onkundig dikwijls als vermetel in hunne oordeelvelling, de Geschiedenis, zeden, en gebruiken van *Nederland* beschouwden. Des te merkwaardiger is dus ook het verschijnsel, zich een vreemdeling te zien opdoen, die met even veel scherpzinnigheid als belangstelling deze of gene belangrijke reeks van gebeurtenissen uit 's Lands Geschiedenis weet op te vatten en in 't licht te plaatsen. Zoo was in eene groote mate het geval met den *Franschen* geleerde QUINET, die vóór eenige weken in een veelgelezen *Fransch* Maandwerk^(*) de geschiedenis van onzen opstand tegen *Spanje* behandelde. Door de jongste Staats-wisselingen uit zijn vaderland als balling verdreven, en zijne woonplaats in de *Zuidelijke Nederlanden* vestigend, vond hij spoedig daarin als van zelf aanleiding om zich met de ontwikkelings-geschiedenis van zijn nieuw woonland bezig te houden, en koos daartoe het belangrijkste tijdvak uit die Geschiedenis, dat van den opstand der *Nederlanden* tegen *Spanje*, door de vrijwording van een groot deel hunner van het *Spaansche* juk gevolgd. De veelal treffende waarheid zijner beschouwingen daaromtrent maakt hem niet alleen de aandacht onzer landgenooten in hooge mate waardig, maar kan nog daarenboven zelfs veel bijdragen om hen tot eene juiste opvatting en beoordeeling van dat tijdvak te brengen. De grenzen aan het Mengelwerk in dit Tijdschrift voorgeschreven, laten natuurlijk niet de geheele overname zijner vrij lijvige aantekeningen toe; wij konden echter niet nalaten in een kort overzicht de hoofd-

(*) *Revue des deux Mondes.*

punten zijner belangwekkende redeneering aan onze lezers voor te stellen en aan hunne ernstige overweging aan te bevelen.

I.

Te vergeefs zocht *Spanjes* Koning, als *Nederlandsche* Graaf FILIPS III, zijnen *Nederlandschen* onderdanen bij herhaling op te dringen, dat hij, door zijne Kerkelijke inquisitie en plakaten bij hen in te voeren, niets veranderde aan hetgeen reeds zijn vader Keizer KAREL V onder hen gedaan had; de openbare meening bevroedde weldra, dat de invoering der besluiten van de *Trentsche* Kerkvergadering niets anders was, dan eene eerste maar vaste schrede op den weg der dienstbaarheid in zaken van Kerk en Staat beide. Dáárin lag de hoofdoorzaak van den afschrik, die de *Nederlanden* eensklaps voor FILIPS' besluiten aangreep, en te krachtiger was naar mate hij op onzekerder voorstellingen berustte. Gelijk de kudde, die ter slagtplaats gevoerd wordt, zich door een donker voorgevoel van het aanstaande doodsuur bevangen voelt, zoo weigerde ook het volk, zonder zich bepaalde rekenschap te kunnen geven van zijne plotselinge angsten, den nieuwen weg in te slaan, door den Koning geopend, en waarop deze vast besloten was het, 't kostte wat het wilde, te brengen.

Tegenover dien algemeenen, dagelijks klimmenden weerzin des volks van de *Spaansche* maatregelen, moest de onmagt des *Spaanschen* bestuurs hier te Lande, door den Kardinaal VAN GRANVELLE vertegenwoordigd, dagelijks meer blijken. Niet dat de Kardinaal geen meester in de regeerkunst, geen uiterst geslepen Staatsman was, maar de middelen en wegen, hem door zijn fijne maar verouderde staatkunst voorgeschreven, waren weinig geschikt om hem in de geheel nieuwe omstandigheden, waarin land en volk verkeerden, te helpen en te leiden: op een vreedzamen en gewonen staat van zaken berekend, moesten zij te kort schieten waar het een staat van gisting en omwenteling gold, en tot dezen zou de loop van zaken maar al te ras voeren, ja, werd hij van nature geleid. Door het onmetelijk verschil tusschen het doel dat de Kardinaal zich voorstelde, en de middelen die hij daartoe aanwendde, maakte hij de regering die hij vertegenwoordigde, belagchelijk in plaats van sterk. Hij wilde groote en gewig-

tige, maar voor het volk hoogst onaangename en hatelijke veranderingen, en had zich, in zijne geslepenheid als staatsman, ten onregte in 't hoofd gezet, dat de listen, de kleine berekeningen, de gewone treken en slimheden der staatkunde voldoende waren om een krachtig en heftig volk, dat zich in zijne teêrste belangen bedreigd zag, te bedwingen, en meester te blijven; hij zag niet in, dat de hartstogtelijke opgewektheid der menigte al de fijnheden van zijn staatsbeleid te krachtig was, en dat de zoete wijze waarmede hij ze om den tuin zocht te leiden, haar des te meer moest ergeren en vertoornen, naar mate zij vleijender zocht te bedriegen.

Menschen die gewoon zijn zich van kleine listen te bedienen, worden bijna altijd het slagtoffer, wanneer er gewigtige oogenblikken van kloeke en dadelijke beslissing komen. Zij zijn met het fijne weefsel hunner berekeningen zoo vervuld, dat zij niet bemerken hoe geheel het volk de oogen als geopend houdt, en als toeschouwer tegenwoordig is bij hunne bedriegelijke maatregelen. Zoo was het ook met GRANVELLE. Iedereen zag hem de fijne draden zijner webbe over den *Nederlandschen* Staat uitspannen, en hij-zelf bemerkte niet dat men hem in 't oog had. Toen dus ook het oogenblik kwam, waarop hij zijn weefsel meende gereed te hebben, vond hij zich plotseling door den glimlach verrast zijner gewaande slagtoffers. Het regende schimpschriften en paskwillen tegen den armen Kardinaal. Het volk vervolgde hem op de straten met schimpdichten en liedjes^(*). De adel stak zijne lakeijen in eene kleedij, die niets dan spot en smaad tegen hem ten toon spreidde. Hij beklagde zich te *Madrid*, en erkende zich daardoor als overwonnen.

De *Spaansche* Regering moest hem laten varen, en riep hem terug. Zij zag echter daardoor zich tevens gedrongen met geweld te beproeven, wat hij te vergeefs met overleg en slimheid gewild had. Eene regering die zich eerst, gelijk hier door GRANVELLE, belagchelijk heeft gemaakt, moet onvermijdelijk wreed en bloeddorstig worden, daar zij zich overtuigd houdt, dat slechts stroomen vergoten bloeds haar het verloren ontzag terug kunnen geven. De Hertog VAN ALVA moest de

(*) Een aantal van dezen vindt men verzameld in de *Nederlandsche Geschiedzangen*, te Amsterdam, bij FREDERIK MULLER. 1852.

plaats des Kardinaals komen innemen, en met zijne meêdoogenlooze hardheid herwinnen wat gene door zijne misplaatste arglistigheid verloren had.

Eene tijdruimte van twee jaren echter scheidde den een van den ander. Deze werd ingenomen door de Regentes des Lands, MARGARETHA *van Parma*, die, na GRANVELLES vertrek aan zich-zelve overgelaten, begreep, dat het beste wat zij doen kon was tijd te winnen; eene staatkunde, waartoe zij, met hare *Italiaansche* vorming, ook het best berekend was. Zij zocht door een geveinsd betoon van vertrouwen hen te winnen, van wie zij alles te vreezen had; beloofde te *Brussel* wat zij zeker was, dat men te *Madrid* zou weigeren; zocht de hoofden des volks, door de waardigheden waarmede zij hun beschonk, te binden en voor de zaak des volks te doen verloren gaan; schikte zich naar de openbare meening, waar die GRANVELLE verwierp, terwijl zij hem toch zoo veel mogelijk zocht na te volgen, en stemde, eindelijk, in alles toe zonder ooit iets te verleenen. Het is een merkwaardig schouwspel, hare leenige vrouwenhand den teugel, waarmede zij de opkomende omwenteling moest tegenhouden, nu eens te zien vieren, dan weder aantrekken, terwijl zij er slechts op uit is, met haar te spelen tot het oogenblik komt, waarop zij haar wêlgeknield aan haren opvolger ter straffe kan overleveren.

Drie mannen waren het vooral op wie de volkspartij al haar vertrouwen gesteld had, en in wie zij haren steun zocht: de Graven *van Egmont* en *Hoorne*, en de Prins *van Oranje*. Meer dan ééns hadden zij de Regentes en het *Spaansche* regeringsstelsel in hunne magt, maar zij aarzelden van het eerste oogenblik gebruik te maken, hun door de fortuin geschonken. De oorzaak lag daarin, dat eene staatkundige vrijwording den gezigtskring der beide eersten verre overschreed, indien zij van den val van het Katholicisme vergezeld moest gaan. Eene dergelijke voorstelling was voor hun bekrompener brein niet geschikt. Het toeval slechts had hen op den voorgrond geplaatst bij eene omwenteling, die zij noch begeerden noch overzagen. Dit was zoo zeer het geval, dat zij, reeds na het schavot beklommen te hebben, nog twijfelden of de Koning inderdaad hunnen dood zou eischen.

Wat den Prins *van Oranje* betreft, deze zocht evenzeer tijd te winnen ten voordeele der omwenteling, als MARGARETHA

dat voor het *Spaansche* dwangbewind zocht te doen. Hij wist nog niet of het eene voorbijgaande ontroering des volks of de eerste aannadering van een nieuw tijdvak in diens geschiedenis was, en hij wilde de omwenteling eerst laten opgroeijen vóór hij er zich onherroepelijk aan verbond. Van daar dat hij aan de eene zijde zijn ridderlijken broeder LODEWIJK magtigt in *Duitschland* soldaten aan te werven, terwijl hij aan de andere in *Antwerpen* het zegevierende volk beteugelt en het te *Brussel* belet den drempel van 't paleis te overschrijden. Hij staat ten zelfden tijde BREDERODE en MARGARETHA voor, en laat de gelegenheid ter overwinning voorbijgaan. - Wat anders echter blijkt uit dit alles, dan dat het licht nog niet is opgegaan in den geest des Prinsen *van Oranje*? Hij twijfelt en overlegt: hoe zou hij op het eerste oogenblik de omwenteling beheerschen, die hem als verrast heeft? Het moet licht worden in zijn verstand; en de tijd die noodig is om hem dat licht te verschaffen, gaat natuurlijk voor den strijd verloren. Hij is nog Roomsch naar de daad, namelijk zonder eenig vast geloof, is hij uiterlijk nog aan de voorschriften getrouw van leerstellingen, die hem niet meer bezielen, en gelijk de Luthersche *Duitsche* Vorsten is hij ook 't Calvinisme ongenegen, en dit ware reeds genoeg hem ongeschikt te maken om aan het hoofd eener Calvinistische beweging te staan. Men heeft dikwijls ten onregte door eene oversluwe en diepe berekening willen verklaren, wat grootendeels slechts het gevolg zijner toenmalige geestgesteldheid was. Het is niet genoeg een groot man te zijn; het oogenblik moet tevens daar wezen voor den held om zijne roeping te zien en te begrijpen. De voortdurende aarzeling en onzekerheid, die zich in dezen tijd bij WILLEM *van Oranje* aan de natuurlijke omzigtigheid van zijn karakter paren, brengen hem in dit gedeelte van zijn leven tot een voortdurenden strijd met zich-zelfen, waarbij zijne werkkraft als verlamd blijft; zijn roem is echter, dat hij, na in den aanvang te zijn achtergebleven bij het instinet en besef des volks, zich later zoo goed gewroken heeft, en hen die hem waren vooruitgeschreden, op zijne beurt is voorgegaan.

De omwenteling, die te vergeefs zich thans op de drie hoofdedelen zocht te steunen, ging van een groot aantal jongere en lagere edelen uit, die zich eerst te *Spa*, later te *Breda*

vereenigden. In de laatstgenoemde stad teekenden zij het dusgenoemde *Compromis*, dat eene ware oorlogsverklaring genoemd mag worden en de eerste kreet der omwenteling is; het dagteekent van den 5^{den} April 1566, en omtrent anderhalf jaar later, in Augustus 1567, trok de Hertog VAN ALVA aan het hoofd zijner legerbenden *Brussel* binnen. Wèlbested hadden deze zeventien maanden van tusschentijd de worsteling met *Spanje* misschien eene halve eeuw kunnen bekorten. Men gelooft te dikwijls dat groote mannen geen oefenings- en ontwikkelings-perk noodig hebben, en terstond geheel gevormd op het gebied der Geschiedenis treden. Niets daarentegen is leerrijker dan de nasporing en overweging hunner eerste fouten, vóór zij hunne vlugt nog genomen hebben; men bespeurt dan des te beter door welke groote daden zij hun vroeger verzuim herstellen. En zoo is het ook met WILLEM van *Oranje* het geval.

II.

Na een vierjarig verblijf van ALVA in de *Nederlanden*, met den aanvang van het jaar 1572, scheen het volksleven daar zoo geheel uitgedoofd en ten onder gebragt, de beteugeling dezer gewesten zoo voldongen, dat de Hertog zich gereed maakte hen te verlaten, ten einde in *Spanje* op zijne lauweren te rusten. Hij had zich te *Antwerpen*, op 't kasteel, een standbeeld doen oprigten, en schreef, in elken zijner brieven, naar *Spanje*, dat zijne opvolgers nu rustig zouden kunnen gebruik maken van hetgeen hij bewerkt had.

Het verdere beloop der Geschiedenis echter is als gemaakt ter onderwijzing van hen die voor de regtvaardigheid lijden; het leert wat er wettigs en heiligs in de hoop en het vertrouwen der onderdrukten is: geene volkszaak toch, die meer verloren scheen dan die der *Nederlanders*. Van binnen: stilte, afmatting, schrik en angst, met de wreede ervaring der door ORANJE in 1568 te vergeefs beproefde poging tot bevrijding; geheel het Land verstomd op den hulpkreet der ballingen, die zich te vergeefs tot hunne landgenooten wendden; de onbetwiste magt van den sterke en de daaruit reeds voortgevloeide afhankelijkheid van geest - van buiten het onmetelijke *Spaansche* Rijk, waarin de zon niet onderging, met al de zwaarte zijner beide werelden op het kleine hoekje gronds drukkende,

dat van een aantal zijner beste inwoners beroofd of verlaten was - van waar kon men hulp erlangen? Zelfs de ballingen hoopten niet meer.

De hulp kwam van waar het onmogelijk scheen haar te verwachten. Koningin ELISABETH van *Engeland* had uit hare havens eenige scheepjes met *Nederlanders* geweerd, die daar eene toevlugt waren komen zoeken. Twee-honderd-vijftig Watergeuzen - gelijk zij genoemd werden - onder bevel van den woesten Graaf WILLEM VAN DER MARK, gingen alzo gedwongen onder zeil. Door een storm naar den mond der *Maas* gevoerd, maken zij zich op het onverwachtst meester van *den Briel*. Zoo heeft de omwenteling plotseling vasten grond gewonnen. Op het eerste vernemen van dit heugelijke nieuws kon ORANJE moeilijk eene opwelling van onrust en bitterheid bedwingen; nog eenmaal was de uitbarsting van den opstand zijne berekende overleggingen vóór geweest; zijne onzekerheid echter duurde slechts kort. Vijf dagen na *den Briel* viel *Vlissingen* in handen der zijnen, en werd twee dagen later door den overgang van *Rotterdam* gevolgd. Thans bleef er niet meer te twijfelen, het was geene roekeloze poging meer van eenige tot wanhoop gebragte lieden; het was de opstand van een volk, dat zijn hoofdman verwachtte.

Thans bleef die hoofdman dan ook niet langer achter. ORANJE verzamelt in der haast een leger, terwijl - zulk een gevoel van orde en regel heerscht er in deze gewesten - de Algemeene Staten des Lands reeds in de eerste maanden van den opstand - in Julij - te *Dordrecht* vergaderen, onder de leiding van ORANJES ijverigen vertrouwde, MARNIX van *St. Aldegonde*. Men heeft die vergadering niet ten onregte de *Trentsche* vergadering der vrijheid genoemd. MARNIX deed er, in ORANJES naam, den eed van getrouwheid, als Stadhouder van *Holland* en *Zeeland*, gelijk hij dat in den *Spaanschen* tijd geweest was, en als Opperhoofd der geheele krijgsmagt, onder het oog en bestier der Vergadering.

De Prins van *Oranje* had die benoeming niet afgewacht, om zich in beweging te stellen; reeds den 8sten Julij was hij, aan het hoofd van omstreeks 1000 ruiters, over den *Rijn* gegaan; zes weken later had zich het gros zijner troepen, ten getale van 16,500 man, bij hem gevoegd. Hij zocht daarmede *Bergen* (in *Henegouwen*) te ontzetten, dat door ALVA belegerd werd. Zijn toele

mislukte. Uit *Brabant* verdreven, dankte hij zijne troepen in *Gelderland* af, en besloot nu, gelijk hij zijn broeder JAN schreef: 'zich in *Holland* en *Zeeland* te houden, en daar, des noods, zijn graf te zoeken'. In beide ORANJES veldtogten, den vroegeren van 1568 en dezen van 1572, heeft de krijgsheld in hem op den staatsman de zege behaald, en de staatsman op het berekenende krijgshoofd. Het edel vertrouwen, dat hij in zijne goede zaak en de waardigheid des verdrukten volks stelde, en hem tot tweemalen toe de *Spanjaards* in het open veld en te midden van hun grondgebied deed aantasten, dat vertrouwen was 't gevoel van een krijgsheld. Na dezen liet zich de staatsman zien, die zijn steun in *Frankrijk* zocht, doch zich door de omkeering van zaken met de Bloedbruiloft (24 Aug. 1572) wreed bedrogen zag. Maar nu ook besloot hij post te vatten op de eilanden en dijken van *Holland* en *Zeeland*, die het natuurlijk aangewezen terrein van den strijd waren. De Watergeuzen hadden hem aangetoond welk kriegsbeleid voor den *Nederlandschen* oorlog voegde, en hij was niet doof voor hunne stem. Onafscheidelijk verbond hij zijn lot aan dat der beide Hoofdgewesten des *Noordens*, en het is aan het krachtige gevoel van zijne eenheid met hen en met de zaak hunner godsdienstige zelfstandigheid en vrijheid, dat zij, zoo wel als het geheele *Noord-Nederland*, hun zelfbestaan als volk, hunne latere magt en grootheid hebben te danken.

III.

Vier en een half jaar na de overrompeling van *den Briel* door de Watergeuzen, in Nov. 1576, was te *Gent* de *Bevrediging* gesloten, die het Noorden van *Nederland* - helaas, voor slechts korte jaren! - aan het Zuiden verbinden zou. Eene grootsche toekomst, naar het scheen, ging over het, in uitgestrekteren zin, *Vereenigde Nederland* op. Weldra echter bleek het, dat niet het Zuiden in die toekomst deelen, alleen de Noordelijke Gewesten haar genieten zouden. De Zuidelijke vielen na weinig tijds *Spanje* weder toe.

FILIPS toch, die van zijne pogingen om het land met geweld weder in bezit te krijgen met schade was afgekomen, zocht, na den dood van ALVA's opvolger, Don LUIS DE REQUESENS, een Landvoogd voor de *Nederlanden* die weten

zou hen te verlokken en te begoochelen, gelijk hen ALVA had weten te kastijden en te folteren. Hij vestigde daartoe zijne keus op zijn natuurlijken broeder Don JAN *van Oostenrijk*; en zeker die keuze had niet gelukkiger kunnen zijn. Don JAN was de bevalligheid en minzaamheid zelf; hij vereenigde, in zijn nog jongen leeftijd, den krijgsroem, in den zeeslag bij *Lepante* door hem verworven, met de voordeelen hem door zijn gemoedsaard en beminnelijk uiterlijk gegeven; en wie weet waartoe hij dit Land, dat hij beheeren moest, had kunnen belezen, zoo hij niet een man als ORANJE, en een ander als MARNIX, tegen zich over had gehad. Dezen, niet misleid door den gunstigen schijn, welken Don JAN en diens zending en schoone, van zijne zijde ook welgemeende, beloften aan eene verzoening met *Spanje* gaven, - dezen wisten althans een deel des volks den geregtten weêrzin in te boezemen, waarmede zij elke toenadering tot den *Spaanschen* Vorst en zijne magt beschouwden, en dien ook de beide Noordelijke Gewesten te allen tijde van nature met hen deelden.

In Mei 1577 werden er te *Geertruidenberg* vredes-onderhandelingen gevoerd, waaraan van de eene zijde verschillende Staatshoofden der Katholieke partij, door eenige godgeleerden bijgestaan, deelnamen, van de andere zijde ORANJE, MARNIX, VAN DER MIJLE, en eenige anderen. Het valt moeilijk zich leeniger, minzamer houding te denken dan de *Spaansche* en Katholieke afgevaardigden bij die gelegenheid aannamen. Zij hielden zich als vreesden zij den oorlog. Van de zijde der *Noord-Nederlandsche* Hervormden, daarentegen, was de toon fier, strikt, en kort. 'Den oorlog!' - vroeg ORANJE - 'wat vreest gij den oorlog? Wij zijn slechts een handvol magtelooze menschen tegenover *Spanje*. Gij lieden zijt vijftien Gewesten tegenover twee. Wat woudt gij dan te vreezen hebben?'

Het groote woord intusschen moest worden uitgesproken; het gold namelijk den opstand te smoren onder de meerderheid der stemmen. De Heer VAN GROBBENDONK, KASPER SCHETZ, nam op zich het te uiten. 'Beloofst gij' - vroeg hij aan den Prins *van Oranje* - 'u te onderwerpen aan hetgeen de Algemeene Staten bepalen zullen? ORANJE, die wel wist welk gevaar daar achter school, antwoordde, als aarzelde hij

zoo spoedig daaromtrent te beslissen: 'Ik weet het niet; hunne bepaling zou zoo kunnen zijn, dat wij - *Holland* en *Zeeland* - haar aannamen, maar ook zoo dat wij dat niet deden.' GROBBENDONK bleef aandringen, en vroeg: 'Gij zoudt u dus aan de beslissing der Staten in niets onderwerpen willen wat uwe Godsdienst raakt?' - 'Gewis niet' - antwoordde ORANJE, en daarmede was het groote punt beslist; - 'want, om de waarheid te zeggen' - dus ging hij voort - 'wij weten dat gij lieden ons zoudt willen uitroeijen, en wij willen niet uitgeroeid worden.' - 'Maar niemand wil dat!' - zoo vatte nu de *Spaanschgezinde* Hertog *van Aerschot* het woord. - 'Zeer zeker wilt gij het!' - hernam de schrandere Zwijger. Toen kwam de beurt aan de geleerde Heeren onder de Afgevaardigden. Zoo min echter als de staatslieden, wisten zij zich genoegzaam te bedwingen, en gaven daardoor de bijoogmerken hunner partij bloot. Dr. GAIL ging zoo ver van te beweren, dat de Algemeene Staten, die de gewetensvrijheid hadden afgekondigd, haar ook weder herroepen konden. MARNIX *van St. Aldegonde* antwoordde, dat het hier een eed en geene wet gold; hij stelde het zedelijk beginsel der vraag vast, en weigerde als regters hen te erkennen, die den hartstogtelijken grond van hun gemoed hadden blootgelegd. Zou de gewetensvrijheid, die ten koste van het dierste bloed gewonnen was, op nieuw op het spel gezet worden, terwijl iedereen zien kon dat de steenen geheel vervalscht waren? - Daarmede was de onderhandeling afgebroken, maar - de vrijheid gered. En wat was de verborgen kracht dier menschen, om zich aan de lagen hun gelegd te onttrekken, en te behouden wat zij zoo zuur verworven hadden? - Hun drijfveer was eenvoudig; zij was de eerbied voor hunne goede zaak, die hen behoedde op nieuw argeloos prijs te geven wat hun op zoo veel bloed en tranen was te staan gekomen. Het was het onverzettelijke voornemen, de werkelijkheid niet aan eene schaduw, het wezen niet aan den schijn, de vrijheid aan geen ijdel naam op te offeren. Wat zij met heldenmoed verworven hadden, waren zij kloek genoeg voor geene schijnbeloften op te offeren. Op al de listige voorstellingen hunner tegenpartij antwoordden zij krachtiglijk: *ik zal handhaven*. Dat was hunne leus als die van ORANJE. Zij wilden, naar zijne treffende uitdrukking, niet uitgeroeid worden.

Er was nog eene andere reden die hen zoo standvastig maakte: zij hadden een vast punt waarvan zij niet afweken; eene poolster die zij onwrikbaar in het oog hielden - dat was hunne Godsdienst. Alle vraagstukken werden alleen in háár licht beschouwd; alles was eene godsdienstvraag voor hen, en het was vooral MARNIX die hen daarin voorging.

‘Ik heb mij dikwijls afgevraagd’ - zoo schrijft hier QUINET - ‘waarom het, in onze dagen van vergevorderde beschaving en ontwikkeling, vaak zoo gemakkelijk is, eene vergadering om den tuin te leiden en te bedriegen, en ik zie daarvoor geene andere reden, dan de plompheid der begrippen, waardoor zich de meeste menschen hedendaags laten leiden; begrippen, die zoo grof van aard zijn, dat zij alle edele eigenschappen doen verbasteren en ontaarden. De geesten en gemoederen kruipen als langs den grond. Wat is er dan vreemds in, wanneer zij eene prooi der klemmen worden, die men hun daar gelegd heeft? - De Geschiedenis heeft een afkeer van hen die zich bedriegen laten; zij stelt hen bijna met schuldigen gelijk, en handelt daarin niet geheel onbillijk. Zich te laten bedriegen is bijna altijd het blijk van een verkeerden aard; één graad van eerlijkheid en gaafheid meer aan uwe zijde, en gij waart niet bedrogen geworden. Een mensch die geheel in zijne goede zaak leeft, zich met haar vereenzelvigd heeft, ervaart talloze geheime waarschuwingen. Eene soort van zedelijke gezondheid, aangeboren waarheidsmin, stelt hem den bedriegelijken aard van anderen in het heldere daglicht, zoo als er zelfstandigheden in de Natuur zijn, die, bij hare aanraking, het vergif doen kennen dat in andere besloten is.’

IV.

Het beginsel van verdraagzaamheid jegens andersdenkenden, dat met de Hervorming in het leven was getreden, waarop die Hervorming hare regten grondde, werd door hare vijanden-zelfen tegen haar aangewend. De toestand, namelijk, die er volgens hen uit voortspruiten moest, was deze: daar, waar het Katholicisme het sterkste is, zal het de Hervorming te niet doen; daar waar 't het zwakst is, moet de Hervorming 't, naar hare eigene beginselen van verdraagzaamheid, dulden en eerbiedigen, en daardoor tijd tot herstel geven.

Het Katholieisme behoudt zich voor: álles te herwinnen; het Protestantisme verbindt zich: álles te verdragen. - Ziedaar wat de *Roomse* Kerk in de zestiende eeuw - en ook later vaak nog - verdraagzaamheid noemde. De *Nederlandsche* Hervormden echter waren er tegen op hunne hoede; zij stelden zich schrap tegen hunne vijanden en gaven hun strijd voor strijd terug.

Toen de vraag: of men den Godsdienstvrede met de Katholieken houden moest, aan de voornaamste hoofden der Hervormde partij gedaan werd, gaf MARNIX, in den naam der *Nederlandsche* Kerk, een antwoord, dat de meest menschelijke beginselen der achttiende eeuw waardig was: 'Houdt uwe verbindtenissen met allen; het geweld kan niet voor het regt in de plaats treden. Eene valsche godsdienst af te schaffen is eene uitnemende zaak, zoo zij langs wettigen weg plaats grijpt.' En toch is het zeker, dat dezelfde MARNIX toejuichte en medewerkte, toen de Staten van *Holland* de Katholieke eerdienst verboden. Eene dergelijke weêrspraak vindt hare verklaring in de volgende woorden des Prinsen van *Oranje* in zijne *Verdediging*: 'De Algemeene Staten hebben, door de onbeschaamde en verraderlijke ondernemingen der vijanden onder ons, bemerkt, dat hun Staat in gevaar is ten onder te gaan, zoo zij de uitoefening van de Roomse eerdienst niet tegengaan. Het is niet redelijk, dat dergelijke lieden een voorregt genieten, waardoor zij bij magte zijn en beproefd hebben, het land den vijand in handen te spelen.' Het lijdt geen twijfel, dat ORANJE zich aanvankelijk met de gewetensvrijheid heeft tevreden gesteld; zij was de leus en het vaandel waaronder hij was opgetreden en gestreden had; maar toen hij de *Spanjaards* zag opdagen nog met het bloed bekleet in *Vlaanderens* beemden gestort, moest hij wel van de gedachten der Staten worden: dat hij die zich in de zestiende eeuw met de vrijheid van geweten tevreden stelde, zeer zeker onherstelbaar verloren was.

Tusschen twee onverzoenlijke Godsdiensten toch - gelijk het de Roomse en de Hervormde in die eeuw waren - twee Godsdiensten, van welke de eene daarenboven van gisteren dagteekende, was er geen waarachtige vrede mogelijk, daar de eerste nooit hare pogingen tot herkrijging der verloren oppermagt kon opgeven, noch de tweede die om deze magt

te erlangen. Zij die niet verdrukken kan, wordt zelve verdrukt, en slechts dan is aan ware verdraagzaamheid te denken, wanneer eene van beiden althans de hoop om alles te herwinnen heeft opgegeven; dit nu heeft slechts dáár plaats, waar het onvruchtbare harer pogingen haar door eene heilzame ondervinding gebleken is, als wanneer zij zich er in schikt de andere naast haar te zien bestaan. Van daar dat de verdraagzaamheid, die in onze dagen een regeringsbeginsel geworden is, toenmaals slechts een wijsgeerig begrip, eene afgetrokken stelling was, die tot de vrome wenschen behoorde. Te vergeefs zocht men, afgemat van den strijd, vredes-verbonden in werking te brengen, waarbij weêrzijsche verdraagzaamheid was vastgesteld. Na slechts weinige weken van proeftijd, en zelfs dan, wanneer vereeniging en verbroedering het meest wenschelijk schijnen moest, werd men elkander steeds vijandiger en gehater. Men kon niet waarachtig eerbiedigen wat men in den grond verafschuwde. De opregtheid van ieders geloof bragt een even opregten haat te weeg. Door hunne Kerken te willen vereenigen, hadden de *Nederlanders* der zestiende eeuw zich aan eene verzoeking tot gewelddadige maatregelen blootgesteld, aan welke zij onmogelijk weêrstand konden bieden. Weldra werden zij gewaar dat zij, door zich te vereenigen, zich met vijanden omringd hadden. De ware tegenpartij van iedere Godsdienst was de andere die naast en tegenover haar stond.

Zoodra de eene Godsdienst door de andere beheerscht werd, eischte zij gewetensvrijheid; naauwelijks had zij die verkregen of zij verlangde te heerschen: de Katholieke omdat zij dat gewoon was; de Protestantsche omdat zij geene zekerheid had dan wanneer zij regeerde; en geene van beiden stelde zich zelfs met een ongedeed bestaan tevreden.

Het geweld alleen was in staat, in de *Zuid-Nederlandsche Gewesten* de kiem van het Protestantisme te doen verstikken, en het ware gemakkelijk aan te toonen, dat het Protestantisme overal waar 't de vijandelijke oude Kerk in vrijheid liet, weldra in oneer verloren ging. Men heeft *Engeland, Holland, Zwitserland, Duitschland* van onverdraagzaamheid beschuldigd. Ziet men dan niet, dat die onverdraagzaamheid wederzijds op den bodem van ieders gemoed lag? Gewetensvrijheid was het beloofde land der onmogelijkheid; ieder die 't voor

eene werkelijkheid hield, en er een bewind in vestigen wilde, ging oogenblikkelijk te gronde.

Men kan dus aan 't Protestantisme der zestiende eeuw zijne onverdraagzaamheid niet verwijten, zonder 't regt te ontkennen van zijn bestaan. Het ontnam het Katholicisme zijne wapenen, en moest slaan, gelijk het vroeger geslagen was: zoo alleen kon het den grondslag zijner Kerk in *Engeland*, *Zweden*, *Holland*, *Zwitserland*, en *Noord-Duitschland* leggen. Langs elken anderen weg had de Hervorming, weldra tot eene sekte-partij onder den vloek der Kerk bepaald, geen plaatsje op den aardbodem gevonden, waar zij in vrede bestaan of eene schuilplaats vinden kon. Ziedaar, wat de Staten van *Holland* en MARNIX begrepen. Te *Leiden* en bij de Unie van *Utrecht* stemden zij eenparig voor de afschaffing der oude eerdienst, en zoo gaven zij der nieuwe den tijd om zich vreedzaam te ontwikkelen en wortel te schieten.

Op die wijze dus wisten de *Nederlandsche* opstandelingen tegen *Spanje* alle de gevaarlijke lagen te ontwijken, hun door hunne tegenpartij gelegd, en men moet hun onbedriegelijk gezond verstand daarbij bewonderen. Wat men tegen hen mogt aanwenden, vleijende woorden, meerderheid van stemmen, het beginsel der gewetensvrijheid, nooit kon men hen verlokken om hunne goede zaak prijs te geven, of toe te stemmen dat zij hunne vrijheid slechts genomen hadden om die weder af te staan. Zij hielden zich meer aan het wezen dan aan de letter der dingen; zij beschouwden hunne zedelijke overwinning niet als eene proef die zij nemen moesten, maar als eene daad van geloof, een onherroepelijk, onvervreemdbaar werk Gods, dat zij geen regt hadden weder wankelbaar te maken. Zij bekommerden zich daarbij weinig om der letter ontrouw te worden, indien zij de waarheid slechts handhaafden, en gaven allen ijdel woordenstrijd gaarne op, als zij in de zaak maar zegevierden. Zoodra het zeker was, dat de *Nederlandsche* Hervorming zich, onder het voorwendsel van gewetensvrijheid, niet door het Katholicisme zou laten uitroeijen, was de *Gentsche* Bevrediging in de harten gebroken; en de wederzijdsche afkeer verdubbelde, naar mate men meer de vereeniging gezocht had. Er was slechts dit verschil tusschen beider heftigheid, dat zij bij de Katholieken eene soort van oud eigendomsregt was, maar bij de Protestanten iets

nieuws en daardoor des te moeilijker te verdragen. Ook waren 't de Katholieken, die het eerst het verafschuwde verdrag verbraken. Zij deden dat door de Unie van *Atrecht*, die hen van ORANJE afscheidde, om hen met PARMA, Don JANS schranderen opvolger, te verbinden. De *Waalsche* Gewesten, *Braband*, *Artois*, en *Henegouwen*, keerden daardoor in het Katholicisme en bij gevolg in den schoot der *Spaansche* Monarchie terug. Het eenige punt toch, dat hen aan de nieuwe orde van zaken had kunnen verbinden, was de Hervorming. Nu die band verbroken was, vervielen zij tot hun vroegeren staat van afhankelijkheid. Hun zelfstandig volksbestaan ging verloren, maar hunne Kerkelijke regtzinnigheid was gered. Men moet echter niet denken dat zij zich daardoor ongelukkiger voelden. Afhankelijkheid wordt zoet, wanneer alle maatschappelijke beginselen er toe leiden, en de Godsdienst haar aanprijst en kroont. Het volk leeft dan in zijne dienstbaarheid zoo al niet met wellust en weelde, dan toch zonder smart.

Zoodanig was de staat der *Zuid-Nederlandsche* Gewesten meer dan twee eeuwen lang; hunne maatschappij, een geruimen tijd door de besmetting van het nieuwe beginsel aangedaan, maar thans tot 's Konings geloof teruggekeerd, had haar juiste standpunt hernomen; zij had haar zwaartepunt hervonden in hare oude dienstbaarheid, en lei zich daarin nu derdehalve eeuw te rusten.

Evenzeer ijlden van de andere zijde *Holland* en *Zeeland*, van alle banden der oude Kerk bevrijd, met gelijke beweging, de nieuwe orde van zaken te gemoet, en schudden hunne dienstbaarheid met even veel standvastigheid af, als de anderen lijdzaamheid aan den dag legden, om er onder te bukken. Zij offerden 24 jaren, in ellende, honger, ballingschap, en krijg, voor hunne goede zaak op; - zoo zoet is het voor een zedelijk beginsel te strijden. Wanneer eene omwenteling zich tot een stoffelijk voordeel bepaalt, is ieder steeds geneigd te wegen wat zij oplevert en wat zij kost; om haar te laten varen, zoodra de uitgaven de inkomsten overtreffen. Geheel anders echter is het wanneer er een zedelijk of godsdienstig beginsel bij ten grondslag ligt: dit is van eene oneindige waarde, die door geenerlei offer kan opgewogen worden; het valt niemand in, zijne eindige diensten met het oneindige te meten.

De *Nederlandsche* opstand tegen *Spanje* is gelukt, omdat er eene godsdienstige omkeering bij ten grondslag lag; omdat men van zijne aanvankelijke zege heeft weten gebruik te maken en zich ernstig te handhaven; omdat men zich den tijd heeft weten te verschaffen om zich te ontwikkelen eer men de tegenpartij vrijgaf; omdat men zich in de onmogelijkheid stelde verrast te worden; omdat men van geenerlei toenadering hooren wilde tot een beginsel dat onvereenigbaar met hem was; omdat men, eindelijk, door het Katholicisme af te weren, den kabel doorkapte waarmede men aan het *Spaansche* Rijk was gebonden. Al het overige vloeide daaruit van elf voort, en diezelfde opstand werd in de Zuidelijke Gewesten in zijne kiem gesmoord, omdat deze niets van dat alles gedaan hadden.

V.

Intusschen hadden de hoofden van den opstand herhaaldelijk naar ondersteuning omgezien bij de naburen. In 1575 was MARNIX naar ELISABETH van *Engeland* afgevaardigd om haren bijstand te vragen; op hare weigering wendde men zich naar *Duitschland*. De Aarts-Hertog van *Oostenrijk* had de landvoogdij aangenomen, die hij echter, onder ORANJES schrander beleid, slechts in naam uitoefende, maar waaruit men aanleiding nam om MARNIX, aan het hoofd van eenige Afgevaardigden, naar den Rijksdag te *Worms* te zenden, die daar in het voorjaar van 1578 vergaderd was. Hier hield hij die merkwaardige redevoering, in welker stoute taal zich de wording van een nieuwen en krachtigen Staat liet gevoelen, en die hij als in de tegenwoordigheid zijner hevigste vijanden, Don JAN, *Spanje* en *Rome*, die er allen hunne Afgevaardigden hadden, uitsprak. MARNIX bepaalde zich tot geene bede om bijstand; hij trad als beschuldiger, als aanklager op; hij bragt den Hertog van ALVA, REQUESENS, Don JAN, al de verschillende *Spaansche* Gezagvoerders op het tapijt. Het was als eene Staats-omwenteling die het woord voerde tegenover het midden-eeuwsch *Europa*. MARNIX schetste vervolgens het gevaar dat, naar hem, *Duitschland* zelf bedreigde zoo het den *Spaanschen* Koning in *Nederland* meester liet.

De hulp uit *Duitschland* erlangd bepaalde zich echter tot eenige troepen, onder den Keurvorst van den *Paltz*, van welke

men ten slotte meer last en verdriet dan voordeel had^(*). Nu wendde men het oog naar *Frankrijk*, waar men, op aandrang van ORANJE en MARNIX, de Landvoogdij der *Nederlanden* aan den broeder des Konings, den Hertog van *Anjou*, opdroeg. MARNIX werd met de onderhandeling belast en kwam daartoe den 30sten Aug. 1580 te *Plessis* bij *Tours* aan; hij-zelf had de Grondwet gesteld, die de *Fransche* Prins niet de minste zwaarigheid maakte te teekenen, al was zij, naar MARNIX' verstandige bedoeling en juiste uitdrukking, tot zijn 'muilband' bestemd, en er op aangelegd hem in toom te houden. Inderdaad verkondigde zij een tot dus ver geheel nieuw Staatsregt. Het beginsel: dat ieder volk regt heeft 's Lands bestuur te veranderen, wierp alle stellingen van 't verleden omver, en in plaats der oude wettigheid en de overlevering van een Koninklijk geslacht en bloed, hoorde men er onverbloemd van eene natuurlijke wet, een natuurregt gewagen. MARNIX vergat daarbij slechts, naar het zeggen van DE GROOT, welk een zwak bolwerk voor de vrijheid eens volks de eed van een Prins is. Hij meende daarenboven, ten onregte, dat de Hertog althans verstandig genoeg zou zijn om zijn eigen belang gehoor te geven, en reeds daardoor gedrongen zich aan de voorwaarden te houden, waarop hem de Landvoogdij gegeven werd. Vier jaren later, bij de zoogenaamde *Fransche* furie te *Antwerpen*, bleek het hoe zeer hij zich daarin bedroog. Opgezet door de *Fransche* edellieden, die hem omringden en zich vernederd achtten zoo hun Vorst niet oppermagtig gebod, zocht hij de genoemde stad te overrompelen; - de niet gelukkige uitslag echter zijner dwaze onderneming is bekend. Zij had zeker dät voordeel voor de *Nederlanden*, dat zij de Republiek, die hij ten onder wilde brengen, des te meer aanleiding tot zelfstandigheid gaf; had hij haar in eer en deugd en naar de redelijke voorschriften der overeenkomst blijven besturen, dan zou het geslacht der VALOIS misschien in de *Nederlanden* zijn blijven regeren, maar het Gemeenebest der Vereenigde Gewesten had dan moeilijk een oorsprong genomen. Thans ziet men dit als door den nooddwang geboren worden, daar verschillende Vorsten van *Europa* geweigerd hadden zich zijner aan te trekken.

(*) Zie het spot-liedje, bij hun aftogt door het volk gezongen, in de *Nederl. Geschiedzangen*, D. II, bl. 241.

ANJOU stierf weinige maanden na zijn *Antwerpschen* misgreep; zijn dood werd eene maand later door dien van ORANJE gevolgd. Thans moest het, naar het scheen, met *Nederland* gedaan zijn. Alleen bij *Frankrijk*, meende MARNIX, ware nog weder hulp te vinden; aan een zelfstandig bestaan twijfelde hij - en wie toen niet met hem? - geheel en al. Zijn krachtig geloof reikte zoo ver niet; een nieuw bewijs, dat in den meest wanhopigen staat van zaken - en welke was dit meer dan die van *Nederland* in 1584? - menschelijke wijsheid en redenering niet volstaan. Op het oogenblik waarop redenering en wijsheid ten einde zijn en alles als verloren beschouwen, breekt er vaak een lichtstraal door, eene stofwolk gaat op: dat is de onverwachte nadering der zege! In zijn merkwaardig stuk aan de Staten des Lands, na ORANJES dood, door hem gerigt, wikt en weegt hij alles in de schaal der bedachtzame staatkunde; maar hij zag in zijne ontmoediging onder anderen één ding voorbij: dat WILLEM een zoon had nagelaten, die weldra het groote voorbeeld zijns vaders op de heilzaamste wijze zou navolgen.

Thans was die zoon nog te jong, en hij kon niet verhoeden, 't geen ware ORANJE wat langer blijven leven, welligt niet gebeurd ware, dat, namelijk, de sleutel der *Schelde*, het rijke en magtige *Antwerpen*, en daarmede het laatste punt in *Zuid-Nederland*, na een beleg van dertien maanden, voor *Nederland* verloren ging. MARNIX had alles gedaan wat in zijn vermogen was om de stad te behouden; maar deels door het bedreigde eigenbelang der ingezetenen, deels door de onverklaarbare werkeloosheid der *Hollandsche* vloot onder BLOIS VAN TRESLONG, hadden zijne ijverige pogingen geen invloed gehad. Ware ORANJE nog in leven geweest, dan zou de laatste misschien nog bij tijds hebben gehandeld; hij toch zou niet opgehouden hebben de Staten aan te sporen om de openbare meening op te wekken; de vloot ware dan eer gereed geweest en te goeder tijd gekomen; ORANJES volhardende wilskracht hadde haar geleid en hare hoofden bezield; zij zouden, tot elken prijs, PARMA belet hebben de brug te leggen die hem eindelijk de stad in handen speelde, of hadden zij 't niet kunnen beletten, dan hadden zij haar vernield. ORANJE echter was niet meer, zijn zoon was voor 't oogenblik nog op den achtergrond, en gewoon om gedreven te worden, wisten de Staten

thans niet te handelen. Aan hunne houding bleek het, hoe zeer ORANJE zich te regt beklaagd had over de zorgeloosheid, de onverschilligheid, die hij den *Hollanderen* steeds plagt te verwijten. Een moeilijke en langdurige oorlog had de gemoederen aan zeker fatalisme gewend; door bij den dag te leven, was men geëindigd de zorg voor de overwinning aan den genius van den opstand als over te laten. Men kende niet meer de geestdrift der eerste jaren, men had eene soort van verhardheid gekregen, die aan het uiterste gevaar hardnekkig maar lijdelijk weêrstand bood. Ieder herhaalde het woord, dat men op een penning grifte: het lot gaat zijn eigen weg; *fata viam invenient*. Men sliep in, te midden van den storm.

De eenige man intusschen, die alles gedaan had wat hij kon om de veege stad te redden en te behouden, MARNIX, moest voor haar verlies en den wrevel der *Nederlanders* daarover boeten. Eerst tien jaren later werd hij in zijne eer hersteld. QUINET wacht zoo lang niet, maar geeft reeds bij deze gelegenheid van hem het volgende waardige beeld: 'MARNIX was een dier menschen, die, om te handelen, niet noodig hebben te hopen. Altijd gereed, ook waar zij aan een goeden uitslag wanhopen, gaan en werken zij waar waarheid en regt hen roepen. Wanneer alles verloren is, kennen zij de ontmoediging der vertwijfeling niet, maar zoeken heul in de Godsdienst, waar anderen aan list en lagen denken. Hunne staatkunde, die zeer wereldsch, verstandig, en beredeneerd is, wortelt desnietteenstaande in hooger zedelijken grond, en laat zich door geene menschelijke magt ter neder slaan. Het eigenaardige van MARNIX is, dat hij die zedelijke verheffing met den meest praktischen wereldzin paart, en het is mij als ware dat alles in de trekken van zijn aangezicht, zoo als ons dat in beeldtenis bewaard is, uitgedrukt. Een lang en krachtig gelaat, een breed en helder voorhoofd; onder zijne diep gebogen wenkbraauwen, groote zwarte oogen die stralen van licht, en waaruit te gelijk mannelijke ernst en een minzame glimlach spreken; forsche trekken; zware en golvende lokken; een mond tot spreken gereed, die zich onder een zwaren snorbaard verschuilt; een spitse kin in de plooiën van den breeden ringkraag gedoken: in alles eene vreemde tegenstelling van krachtige en verfijnde eigenschappen; vastheid en

bevalligheid, stoutheid en ingetogenheid, kloekheid en bescheidenheid. Men kan aarzelen tusschen een Staatsman of Kerkdienaar, een Wijsgeer of Dichter.'

Tien jaren dan na het verlies van *Antwerpen* deden de Staten een penning slaan, die de schitterendste voldoening bevatte van den hoon MARNIX vroeger aangedaan: zij stelden den Koning van *Spanje* voor aan een inwoner der *Nederlanden* den olijftak des vredes aanbiedende, terwijl een moordenaar dien van achteren doorsteekt; het onderschrift luidde: hij biedt den vrede aan en ziedaar wat hij doet. Die penning werd gemaakt na den moord-aanslag van RÉNICHON op MAURITS en na diens bekentenis, dat er nog andere moordenaars omgekocht waren om MARNIX, BARNEVELDT, en FREDERIK HENDRIK, MAURITS' tienjarigen broeder, te dooden. De *Spaansche* partij toch hield den verstooten MARNIX te regt voor een harer geduchtste vijanden.

QUINET laat, bij de vermelding van dien penning, niet na te doen opmerken, welke partij de grondleggers der *Nederlandsche* Republiek uit het slaan van gedenkpenningen hebben weten te trekken, om daardoor tot de menigte te spreken en op haar te werken. 'In een tijd' - zegt hij - 'waarin het volk weinig las, heeft de regering daardoor altijd de belangrijkste gebeurtenissen onder zijne oogen weten te brengen, zijne verbeelding aan te vuren, en het te onderwijzen en nieuwe geestdrift in te boezemen. Bij ieder merkwaardig feit, een veldslag, een beleg, een ontwerp van vredesverdrag, sloeg men een gedenkpenning, die van hand tot hand onder het volk rondging. Een bijschrift verduidelijkte de voorstelling. Het bestond uit een kort en bondig woord, de leus van den opstand. In het heetst van 't gevaar was het eene hand die uit de wolken te voorschijn kwam en een degen hield, met het omschrift: *ik zal handhaven*, of: *nooit gewanhoopt* (*nil desperandum*). De verschillende jaren waren aldus voorgesteld: 1568, onder ALVA: een geraamte; 1570: een *Spanjaard* tusschen den dood en den hongersnood; 1577: korenhalmen die zich oprigten onder de voeten van een leger; de *Gentsche* Bevrediging: een schip dat de haven binnenstevent; *Haarlems* beleg: een burger over twee doodshoofden en eenige doodsbeenderen gebukt; *Antwerpen*: een pelgrim die om hulp komt vragen; *Middelburg* riep: ik ben niet verwonnen door

den Koning, maar door den honger, enz. Ook verschillende personen hadden hunne zinnebeelden; *WILLEM van Oranje*: een nest van ijsvogels op eene rots te midden der baren. Om den wrok der *Friezen* te schetsen, stelde men een man voor in eene rots snijdende, met de spreuk: hij grift zijne beledigingen in het marmer. Eenige penningen waren bijtend en schimpend; zoo o.a. die waarop *GRANVELLE* was afgebeeld, op een ezel het land verlatende; *Zuid-Nederland* als de wijndruif onder de voeten van den Koning en de inquisitie geperst. Naar mate de worsteling langduriger wordt, neemt de spot en schimp af, en treedt de ernstige en godsdienstige zijde op den voorgrond. Sedert 1575 luidt het: *God met ons*. Zoo sprak de opstand aanhoudend tot de menigte met hare stemmen van metaal.'

VI.

'Wij *Franschen* leggen' - zegt *QUINET* - 'eene zoo groote minachting voor de Hervorming der zestiende eeuw aan den dag, dat wij het ons bijna tot eene gewoonte gemaakt hebben hare Geschiedenis niet te kennen. Wij zijn echter wel gedwongen te belijden, dat de godsdienstige omwenteling dier eeuw de vorm was, waarin zich het vrijheidsbegrip op het einde der middeleeuwen hulde, en wij moeten erkennen dat zij die zich deze vrijheid niet wisten eigen te maken, tot heden toe onvermogen gebleven zijn er eene andere te vestigen.'

Er vallen in het nieuwe geloof der *Nederlanders* bovenal twee punten op te merken: vooreerst, hun afkeer van de *Roomsche* Kerk, en al wat met haar samenhang, waardoor zij zich van *Spanje* scheidden en een eigen volksbestaan grondde; ten tweede: hun beginsel van vrij onderzoek, waaruit het Republikeinsche Staatsbeginsel voortspoot, en waardoor de zelfstandigheid des volks behouden bleef.

Dezelfde godsdienstige omwenteling die een eigen *Nederlandschen* Staat deed geboren worden, schonk echter tevens het leven aan eene *Nederlandsche* kunst; zoodat ons daardoor het schouwspel verschaft wordt van een volk dat, als de boom uit een eikel, uit een levend woord geboren, ons in eene levende eenheid tegenstraalt, in welke Godsdienst, Staat-

kunde, Nijverheid, en Kunst slechts de verschillende vormen eener enkele gedachte zijn.

Na de Hervorming vertoonen zich de Bijbelsche tafereelen niet meer in het gewaad der middeleeuwsche overlevering. Geheel de tusschentijd tusschen het eerste Christendom en den mensch des nieuweren tijds is als weggevaagd; de middeleeuwen zijn als door een tooverslag verdwenen. Het geheele uitzigt der wereld is veranderd, de Christelijke aloudheid schijnt als van gisteren. Van daar ook de treffende werkelijkheid der *Nederlandsche* Schilderkunst; het Goddelijke is als zestien eeuwen nadergekomen; men meent het bij iedere schrede te ontmoeten en aan te raken. CHRISTUS is niet meer als weggescholen in het verre verschiet der overlevering, noch verborgen in een ontoegankelijk Heilige der Heiligen. En niet slechts de tijd is het die zoo verdwijnt, maar alles wat er tusschen God en den mensch stond, desgelijks. Geene prachtige Kerkfeesten meer, daar er te naauwernood slechts eene eerdienst is overgebleven; het Christendom niet door geleerden of priesters verklaard, maar door het volk zelf nagespoord; ieder zijn eigen weg bewandelende, als dagteekende de zedelijke wereld van één dag; de onderwerpen van behandeling warer en werkelijker, en tevens ook van den geheimzinnigen schemerglans des verren verledens ontdaan; geen grootsche kerk of priesterlijk huis meer, maar de eenvoudige woning, de haardsteê van den armen leek, zijn rieten dak, zijne eenvoudige meubelen, zijn akker, zijn os, zijn paard, zijn aarden of koperen huisraad en gereedschap, alles wat den menschelijken eenvoud kenschetst. Dát was de Godsdienstige Omwenteling van de zestiende eeuw; dát ook was de *Nederlandsche* Schilderkunst.

Zoo zien wij die Schilderkunst vooral door REMBRANDT vertegenwoordigd; zijn Bijbel is de Bijbel van den Hervormden MARNIX, zijne apostelen zijn armelijke zwervers. In plaats van de priesterlijke staatsie der *Italianen*, vinden wij bij hem eene wereld van behoeftigen, lammen en kranken, als zoo vele LAZARUSSEN, die schijnen te verrijzen op de stem van den CHRISTUS der Hervorming. Wanneer men die sleep van hulpbehoevenden in het oog vat, herinnert men zich onwillekeurig het woord des Prinsen van *Oranje*: wij hebben geen lieden van rang genoeg.

REMBRANDT heeft met alle overlevering gebroken, gelijk zijne Kerk het met alle gezag heeft gedaan. Hij volgt de Natuur en den Bijbel, zonder verklaring van derden. Van daar dat hij ook den indruk van eene nieuwe wereld, eene vernieuwde schepping geeft, die geene weêrga heeft in hetgeen vroeger bestond. Een nieuwe Staat verrijst plotseling op eene verlaten vlakke; eene nieuwe Kunst schittert eensklaps, uit zich-zelf geboren, onder het penseel van den schilder.

Gelijk de nieuwe *Nederlandsche* Kunst in het Noorden in REMBRANDT schitterde, zoo blonk in het Zuiden de oude nog eenmaal in RUBBENS. In zijne stukken straalt nog de laatste gloed van het *Zuid-Nederlandsche* zelfstandige leven, nadat het land zelf reeds in het groote *Spanje* is versmolten en ten onder gegaan. Slechts op zijn doek brengen de Koningen des Morgenlands hun goud, myrrhe, en wierook nog voor de voeten der *Vlaamsche* moedermaagd en omringen haar met de weelde van hunne ver verwijderde rijken.

Zoo werpt met eene in 't oog loopende onverschilligheid de Kunst hare stralen op de volken die verdwijnen, en op die welke verrijzen. Zij kroont, met RUBBENS, bij den *Belg*, de gevallen, als bij den *Hollander*, met REMBRANDT, de nieuwgeboren vrijheid; een troost voor genen, is zij voor dezen een triomf. De bezieling van een zelfstandig volksleven duurt bij enkele menschen nog voort, ook nadat dit voor de menigte reeds verloren is gegaan, en zoo als er helden zijn, zijn er ook kunstenaars, die het vaderland eene poos overleven. *WILLEM van Oranje* en *MARNIX* moesten de hoop opgeven de beide afdeelingen des volks te vereenigen, maar in de *Nederlandsche* schilderkunst duidt de verwantschap der kunstenaars, in spijt der kloof die beider landgenooten scheidde, de oorspronkelijke verwantschap des volks aan.

De Donau-vorstendommen.

Door *I.J.J. Snellebrand*.^(*)

II.

Bessarabië, Bulgarië, Servië, Bosnië.

Bessarabië, ook wel *Oost-Wallachijë* geheeten, is de Zuidwestelijkste Provincie van het *Russische Rijk* in *Europa*; het wordt ten O. door den *Dnieper*, ten Z. door de *Zwarte Zee* en den *Donau*, ten W. door de *Pruth*, en ten N. door *Gallicië* begrensd. De opgaven omtrent de uitgestrektheid dezer Provincie verschillen aanmerkelijk; volgens HASSEL bedraagt zij 891, maar volgens latere berigten maar 433 vierkante *Duitsche* mijlen. Waarschijnlijk zal de oppervlakte tusschen de 12,000 en 14,000 vierk. *Eng.* mijlen bedragen. In 1830 was het aantal inwoners omtrent 504,000. Behalve door de groote rivieren, waarmede deze landstreek als omringd is, wordt zij nog door eene menigte niet on aanzienlijke stroomen bespoeld, waarvan echter de meesten gedurende de zomerhitte geheel opdroogen, of veel van hunne wateren verliezen. Het N.W. gedeelte, dat aan *Gallicië* grenst, is heuvelig, ja, bijna bergachtig, en met uitgestrekte wouden bezet, maar de overige gedeelten zijn schier geheel vlak. De grond is ongemeen vruchtbaar, en behalve langs den *Donau*, waar vele moerassen en meren zijn, voor bijna alle takken van landbouw geschikt. 'In de nabijheid der rivieren zijn geene boomen, maar alleen struikgewassen; de meren, of stilstaande wateren zijn met riet als bedekt; en in de vlakten tusschen de moerassen ziet men ossen, buffels en bisons in weilanden grazen, waar het gras zoo hoog is, dat het tot hunne horens reikt. De paarden en schapen zijn er nog in den wilden staat te vinden. In de bebouwde gronden 'geeft de gierst honderdvoudig en de gerst zestigvoudig' - zegt MALTEBRUN, maar die opgave

(*) Naar aanleiding van de laatste uitgave van j.r. m^g cullochs *Geographical, Statistical and Historical Dictionary*.

is zeer vergroot. Tarwe, gerst en gierst zijn de eenige graansoorten, welker oogst beduidenis heeft; HASSEL zegt dat zij hoogstens twintigvoud geven, en wij houden zijne opgave niet voor verkleind. Volgens een officiëel bericht hebben 139,141 maten, in 1829 gezaaid, 651,320 maten, dat is omtrent het vijfvoudige opgebracht, en in het volgende jaar was de opbrengst niet zoo groot. Hennep, vlas en tabak teelt *Bessarabië* in overvloed. De veefokkerij evenwel maakt ook hier het voornaamste middel van bestaan der inwoners uit, waardoor de uitvoer van vee, huiden en talk aanzienlijk is. De eenige noemenswaarde fabrieken zijn: looierijen, stokerijen, en fabrieken voor zeep- en talkwaren. In de nabijheid van *Akkierman* leveren de groote meren eene aanmerkelijke hoeveelheid zout op, en daar wordt ook tamelijk veel wijn gevonden, die echter maar middelmatig van hoedanigheid is. De gesteldheid des volks komt nagenoeg overeen met die van de *Moldaviërs*, doch het onderwijs staat er op een nog lager trap. In 1830 waren op alle de seminariën van *Bessarabië* te zamen maar 838 leerlingen.

Het reeds genoemde *Akkierman* of *Akerman* is de voornaamste stad van *Bessarabië*, aan den regter-oever van den *Dnieper*, niet ver van de plaats waar deze stroom in de *Zwarte Zee* valt, op 46°12' N. Breedte en 30°24' O. Lengte. In de oudheid was deze stad bekend onder den naam van *Tyras*. Het aantal inwoners wordt door de Schrijvers, hoewel velen van hen als autoriteiten worden beschouwd, zeer verschillend opgegeven. Met die der voorsteden zal 't waarschijnlijk 12,000 bedragen. Hare citadel, met eene diepe gracht omringd, werd door de *Genuezen* gesticht, toen *Genua* op de *Zwarte Zee* den scepter voerde. Daar de *Dnieper* eenen snellen stroom en weinig diepte heeft, is hij voor de scheepvaart niet zoo geschikt, en daarom is de handel van *Akerman* niet zeer aanmerkelijk. De uitvoer bestaat vooral in zout, het voortbrengsel van de meren in hare nabijheid, en bedroeg, volgens eene officiële opgave, in 1853, 1,326,000 pud aan het Gouvernement en 2,227,048 pud aan particulieren. Maar somtijds heeft de opbrengst ook wel eens 7,000,000 pud bedragen. Het Gouvernement verkoopt het zout tegen 66 kopeks per pud. Vermits ook de *Dnieper* niet meer dan 5 á 7 voet diepte heeft, ankeren de groote schepen buiten de baai, in

de *Zwarte Zee*, omtrent 16 *Eng.* mijlen van de stad.

Akerman is in de nieuwere Staatkundige Geschiedenis van *Europa* beroemd geworden door het traktaat aldaar in 1826 tusschen *Rusland* en de *Porte* gesloten, waarbij *Wallachijë*, *Moldavië* en *Servië* in zoo verre van de *Turksche* heerschappij werden bevrijd, dat die Vorstendommen bijkans maar in naam aan de *Porte* onderworpen bleven.

Bulgarië (oudtijds *Moesia Inferior*), eene groote Provincie van het *Turksche* Rijk in *Europa*, is een gedeelte van het *Beglerbeglik* van *Romelië*, liggende tusschen 42°8' en 44°10' N. Breedte en 22°14' en 29°36' O. Lengte. Het wordt ten N. begrensd door *Wallachijë* en *Bessarabië*; ten O. door de *Zwarte Zee*, ten W. door *Servië*, en ten Z. door het eigenlijke *Romelië*. De uitgestrektheid wordt op tusschen de 30,000 en 34,000 vierkante *Eng.* mijlen geschat, en de bevolking op 1,800,000 zielen.

Het grootste gedeelte van *Bulgarië* is bergachtig; vooral in het Zuiden, waar het door den voornaamsten tak van het *Balkan-gebergte* wordt ingesloten. De *Donau* vormt de Noordelijke grens-linie; maar behalve deze hoofdrivier heeft *Bulgarië* geene andere groote stroomen; hoewel er eene menigte van kleinere wateren zijn, die het land genoegzaam bevochtigen. Het klimaat van *Bulgarië* is gematigd, en de grond is er vruchtbaar en zeer geschikt voor koren- en wijnbouw, en voor de tabaks-teelt; ook voor het kweken van moerbeziën- en andere vruchtboomen. Er zijn maar weinig moerassen; de weiden daarentegen zijn uitgestrekt en vet, en voeden talrijke kudden hoornvee. De hoogere landen zijn veelal bedekt met groote wouden van eiken-, pijn- en beukenboomen. De *Bulgaren* stammen af van eene *Slavonische* horde, die eertijds de oevers van den *Volga* bewoonde, den *Donau* overstak en zich in de zevende eeuw in deze streken heeft gevestigd, waarna zij zich allengs over een groot gedeelte van het *Balkan-gebied* hebben uitgebreid. Het tegenwoordige geslacht, dat het krijgshaftige karakter van zijne voorouders verloren heeft, is een herdersvolk, wonende in kleine gehuchten van 40 tot 50 huizen, en zich voornamelijk toeleggende op landbouw en veeteelt. Men vindt er echter ook eenige fabrieken van wollen stoffen, geweren, leder, en rozen-olie.

Er zijn uitgestrekte tuinen voor de rozen-cultuur; en aan de *Bulgaren* danken wij het beste en aangenaamste der reukwerken. - Dr. WALSH zegt: dat zij vriendelijk, gastvrij en goedaardig zijn, en eene scherpe tegenstelling vormen met de 'ruwe en brutale' *Turken* in hun midden. De vrouwen, die geheel vrij onder de mannen verkeerden, zijn schoon, arbeidzaam, zindelijk in kleeding, en houden veel van opschik. De meisjes gaan blootshoofds, het haar gestrengeld en met allerlei penningen versierd, zoo als bij de *Albaniërs*. De boeren kleeden zich met bruine schapenvellen mutsen, buizen van ongeverwde bruine wol, door hunne vrouwen gesponnen en geweven, lakensche broeken, en sandalen van ruw leder. Eigenlijke wapenen dragen zij niet. Zij leven in huizen van rietwerk en pleister, die inwendig een net en aangenaam voorkomen hebben. De taal is een dialect van de *Servische*. Reeds sedert de negende eeuw volgen zij de leer der *Grieksche* Kerk, maar hebben slechts weinig bedehuizen, en in die welke er zijn wordt dienst gedaan in het *Grieksch*, waarvan zij over het algemeen weinig verstaan. De scholen en boeken zijn er even zeldzaam als de kerken, en, behalve de herbergier en de priester van het dorp, wordt er zelden iemand gevonden die lezen of schrijven kan; maar niettegenstaande deze ruwe onwetendheid hoort men er zelden van misdaden, en reizigers door dit land hebben meermalen verhaald dat zij er niet alleen zekerheid vonden, maar ook de vriendelijkste behandeling. *Bulgarië* wordt in vier *sandjaks* verdeeld, als: *Silistria*, *Rutschuk*, *Widin* en *Sophia*; de voornaamste steden zijn: *Sophia*, de hoofdstad; *Schumla*, *Silistria*, *Rutschuk*, *Nikopoli*, *Widin* en *Varna*.

Het N.O. gedeelte van *Bulgarië* is in de laatste dagen vooral bekend geworden. Tusschen de *Zwarte Zee*, de monden van den *Donau*, den *Donau* en het overige *Bulgarië*, ligt *Dobrutscha*, met de havenstad *Kostendje*. Het is een laag land, en over het algemeen slechts merkwaardig door de ligging aan de uitwateringen van den *Donau*. Wie meester is van *Dobrutscha* is het ook van den *Donau*.

Servië (in oude tijden *Moesia Superior*, met een deel van *Illyricum*) is een van de voornaamste *Donau*-Vorstendommen, en behoort nog in naam tot het *Turksche* Rijk, maar is inder-

daad van de *Ottomanische Porte* bijna geheel onafhankelijk. Het strekt zich uit tusschen 42° en 45° N. Breedte en 19° en 23° O. Lengte, hebbende de *Hongaarsche* Provinciën *Slavonië* en het *Banaat* ten N., waarvan het door de *Sau* en den *Donau* gescheiden is; ten O. *Wallachijë* en *Bulgarië*, van het eerstgenoemde evenzoo door den *Donau* gescheiden; ten Z. *Macedonië*, waar de *Balkan* de grens-linie vormt, en ten W. *Bosnië*, waarvan het door de *Ibar* en de *Drin* gescheiden wordt. De grootste lengte van het N. naar het Z. is omtrent 180 *Eng.* mijlen; de breedte verschilt tusschen 100 en 160 *Eng.* mijlen. De oppervlakte kan, ruw genomen, omtrent 20,000 vierkante *Eng.* mijlen bedragen; en het aantal inwoners wordt op bijna één millioen geschat, die voor het grootste gedeelte tot de *Grieksche* Kerk behooren. Ver het meerendeel van *Servië* bestaat uit bergen; zijnde die in het W. voortzettingen van de *Dinarische Alpen*, en die in het Z. en O. takken van den *Balkan*. Er zijn echter ook eenige vrij uitgestrekte vlakten, vooral in het N.O. langs den loop der *Morava*. Deze rivier, welke, na de bovengenoemde, de voornaamste rivier van *Servië* is, doorstroomt het land bijna geheel van het Z. naar het N. Het klimaat is er zeer veranderlijk, en des winters veel kouder dan de ligging (de breedte) 't zou doen vermoeden. De *Donau* en de *Sau* zijn menigmaal sterk bevroren. Daarentegen is de zomerhitte doorgaans buitengewoon drukkend. Even als in *Wallachijë*, is de herfst er het aangenaamste jaargetijde; maar ook dan, en in de lente, heerschen er vele koortsen. De grond is bijna overal vruchtbaar, hoewel nog voor het meerendeel onbebouwd. Allerlei graansoorten die *Europa* oplevert, behalve rijst, worden er verbouwd. Maïs is het voornaamste voortbrengsel; maar meer en meer bouwt men ook tarwe, en de ingezetenen van *Belgrado* en andere voorname steden eten reeds nu liever tarwebrood dan maïsbrood.

Door de innerlijke gesteldheid van het land en het gebrek aan marktplaatsen is de prijs van het koren meestal laag.

Druiven groeijen er bijna overal; maar door gebreken in den aanbouw, verschillen de druiven van denzelfden wijngaard menigmaal aanmerkelijk in hoedanigheid, en daar zij bij het persen allen door elkander gemengd worden, is de wijn, over het algemeen, van geene goede hoedanigheid. In het district van

Belgrado echter wordt een uitmuntende wijn gemaakt, die veel overeenkomst met goeden *Clairet* heeft; doch de wijngaarden uit welke hij voortkomt, zijn niet zeer uitgestrekt. Ook drinken de *Serviërs* niet veel wijn, maar liever een geestrijk vocht uit pruimen gestookt, *slivovitza* of *rakia* geheeten, en dat omtrent een halven stuiver het maatje kost. Hennep, vlas, tabak en katoen behooren mede, hoewel in geringe hoeveelheid, tot de voortbrengselen des lands. De weiden zijn er uitgestrekt en goed, maar toch kan men niet veel goeds zeggen van 't hoornvee en de schapen. Beiden zijn mager en armelijk. Het eerste, hoewel over het algemeen, met de buffels, als trekdieren gebruikt, is er niet overvloedig. Ook de paarden zijn er schraal en klein. Prins MILOSCHE heeft in lateren tijd, doch te vergeefs, veel gedaan om het ras te verbeteren. Varkens zijn op verre na de beste en ook de meest gewilde huisdieren der *Serviërs*. Geen boerenhuisgezin zonder eenigen van deze dieren. Zij bedekken het land bij groote troepen, met den naam des eigenaars gemerkt, en loopen los in de bosschen rond, waar zij zich met eikels voeden. In den winter alleen worden zij onder dak met maïs en ander droog voeder gemest. De zwijnen maken dan ook het voornaamste artikel van uitvoer voor de *Serviërs* uit. Men verhaalt dat er jaarlijks omtrent 220,000 stuks naar de *Oostenrijksche* Staten uitgevoerd worden. Evenwel zijn de inkomende regten op de zwijnen in *Oostenrijk* zeer hoog, terwijl er ook nog een uitgaand regt op de *Servische* grenzen betaald moet worden. De wol der *Servische* schapen is van geringe waarde; maar omtrent 60,000 schapen- en geitenvellen worden jaarlijks uit *Servië* naar de *Oostenrijksche* fabrieken verzonden.

De wouden, waarmede een groot gedeelte van het land als overdekt is, konden, goed beheerd, eene bijna onuitputbare bron van welvaart voor *Servië* uitmaken. Eiken-, uitmuntend voor den scheepsbouw geschikte elsen- en mastboomen zijn de voornaamste houtsoorten, en groeijen in groote hoeveelheid. Maar, als of de natuurlijke beletselen voor het vervoer nog niet genoeg waren, heeft het Gouvernement het vellen van eikenhout verboden, en de bosschen zijn daardoor op vele plaatsen zoo dicht, dat zij òf ondoordringbaar zijn, òf vol rottende planten. De bloedzuigers, die er in de natte streken zeer overvloedig zijn, worden sinds eenige jaren almede

in nog al aanzienlijke hoeveelheden uitgevoerd. *Fransche* kooplieden, te *Belgrado* en *Semlin* gevestigd, koopen ze op en zenden ze over den *Donau* naar *Parijs*, alwaar zij in twaalf à veertien dagen kunnen aankomen. Maar toen dit een belangrijke tak van handel begon te worden, heeft het Gouvernement dien gemonopoliseerd. Men vindt in *Servië* ijzer, koper, lood, kwikzilver en steenkool, maar zelden worden er mijnen ontgonnen; gedeeltelijk door gebrek aan kapitaal en ondernemingsgeest, maar ook gedeeltelijk, zoo als men zegt, door de zucht van het Gouvernement om zulke aanlokkelijke bronnen van Nationale welvaart te verbergen, opdat geen der magtige naburen het in den zin krijge, zich dáárom van de Vorstendommen meester te maken.

Zoo lang er geen uitgebreider handel op den *Donau* plaats heeft, of niet eene vrije communicatie, welke dan ook, tusschen den *Boven-Sau* en de havens van *Oostenrijk* langs de *Adriatische Zee* geopend wordt, blijven de groote natuurlijke voorregten van *Servië* als ware het nutteloos. Daar de voortbrengselen van dit land bijna dezelfde zijn als die van het Z. van *Oostenrijk* en *Rusland*, zoo staan ook deze Staten de ontwikkeling van zijnen handel in den weg; terwijl de naburige *Turksche* Provinciën de voortbrengselen van *Servië* niet noodig hebben. Het gebrek aan goede wegen is een voorname hinderpaal voor de welvaart van dit verwijderde deel van *Europa*: de eenige groote weg is die van *Belgrado* naar *Adrianopel*.

En toch zou *Servië* minder dan eenig ander der naburige Gewesten het gemis van groote wegen behoeven te gevoelen, daar het gedeeltelijk vergoed wordt door de groote bevaarbare rivieren, waarmede het bijna in alle rigtingen doorsneden is. Een minder bekrompen, meer vrijzinnig begrip van handels-politiek aan de zijde van *Oostenrijk* zoude krachtadig kunnen medewerken om de hulpbronnen van *Servië* te ontwikkelen en de beschaving van zijne bewoners te bevorderen. Door aldus het *Servische* volk met banden van belang aan zich te verbinden, zoude *Oostenrijk* tevens zich-zelf, in een politiek opzicht, aan dien kant eene groote mate van veiligheid verzekeren.

De *Serviërs* behooren tot het zoo ver verspreide *Slavonische* geslacht, dat het grootste gedeelte van O. *Europa* bevolkt heeft.

Hunne taal is het meest beschaafde van de Zuidelijke *Slavonische* dialecten, en hunne poëzij staat bij de Natien van O. *Europa* hoog aangeschreven. Men ziet dat in BOWRINGS *Specimens of the popular Poetry of the Servians*. In hunne manieren en gewoonten verschillen de *Serviërs* weinig van de overige *Slavonische* stammen in hunne nabuurschap; over het algemeen zijn zij nog onbeschaafd, achterlijk in kunsten, bijgeloovig en onwetend; doch in de groote steden heeft daaromtrent in den laatsten tijd eene merkelijke verandering ten goede plaats gevonden.

Servië wordt in zes Provinciën en dertien distrieten verdeeld. De hoofdplaatsen zijn: *Belgrado*, de algemeene hoofdstad van het Vorstendom; *Semandria*, *Nissa*, *Jogodina*, *Kragajewacz* en *Poschega*. In de middeleeuwen was het een onafhankelijk Koningrijk, dat zijn gebied uitstrekke over een deel van *Bulgarië*, *Bosnië*, *Albanië*, enz. In 1365 werd het door de *Turken* veroverd. De *Turken* hebben nog een garnizoen in *Belgrado*, dat de residentie van eenen Pacha is; maar buiten dien militairen post getuigt niets anders van hunne vorige oppermagt dan eene kleine jaarlijksche schatting, die aan den Sultan wordt opgebracht. Het binnenlandsche bestuur is geheel in handen der *Serviërs*. Reeds vroeg in den aanvang dezer eeuw had er een wèlgeslaagde opstand plaats, met CZERNY-GEORGE aan het hoofd. Deze, een inlandsch Opperhoofd, ontweldigde *Belgrado* aan de *Turken*, in 1806, en regeerde het land in rust tot den Vrede van 1814; door welken het weder aan de *Turksche* heerschappij onderworpen werd. CZERNY-GEORGE zocht eene schuilplaats in *Rusland*. In 1815 had er een nieuwe, even gelukkige opstand plaats onder MILOSC OBRENOWITSCH, die langen tijd de teugels van het bewind in handen hield. Hij stelde eene Volksvertegenwoordiging, eenen Minister-Raad, enz. in. In 1835 werden er een algemeene hoofd-tax en verscheidene andere finantiële plannen ter regeling van de Staats-uitgaven aangenomen. Maar hetzij, zoo als vermeld wordt, door *Russischen* invloed, hetzij door andere omstandigheden, Vorst MILOSC werd genoodzaakt om van het bestuur afstand te doen en in 1839 naar zijne goederen in *Wallachijë* te vertrekken, waarna Vorst MICHAËL, zijn tweede zoon, hem opvolgde. Sedert is *Servië* meer en meer onder vreemden invloed geko-

men, nog meer misschien van *Oostenrijk* dan van *Rusland*; terwijl de *Turksche* invloed er weinig beduidt.

Servië heeft eene kleine staande krijgsmagt van omtrent 1,750 man; 1,500 man voetvolk, 200 ruiters en 50 artilleristen. Maar alle weerbare mannen behooren tot eene soort van militie, en als de nood het eischt kan men er spoedig eene magt van 40,000 geoefende strijders op de been brengen.

Bosnië of *Bosna*, het Westelijkste pachalik of ejalet van *Europeesch Turkijë*, bevat het eigenlijke *Bosnië* met *Turksch Croatië* en *Herzegowina*. Het ligt tusschen 42°30' en 45°15' N. Breedte, en 15° 40' en 21°2' O. Lengte, hebbende ten N.W. en N. de *Oostenrijksche* Provinciën *Croatië* en *Slavonië*; ten O. *Servië*, ten Z. en W. *Albanië* en *Oostenrijksch Dalmatië*; dit laatste scheidt het van de *Adriatische Zee*, van welke 't op enkele plaatsen slechts weinig verwijderd is, indien 't er tegenwoordig niet reeds mede in aanraking komt. De oppervlakte wordt verschillend opgegeven, van 16,000 tot 22,000 vierkante *Eng.* mijlen, en de bevolking van 800,000 tot 1,000,000 zielen. Dit verschil zal wel ontstaan door het al of niet mederekenen der bevolking van *Herzegowina*, welk landschap meer onafhankelijk is dan het overige gedeelte, en waar nagenoeg 200,000 inwoners zijn. Het land wordt bijna geheel bedekt door de *Dinarische* en *Julische Alpen*, die 't met hunne vertakkingen in eenige zeer duidelijk afgescheidene deelen verdeelen. De voornaamste rivier is de *Save* of *Sau*; deze vormt met hare neven-rivieren, de *Bosna* (door welke het van *Oostenrijksch Croatië* gescheiden is), de *Verbaz*, de *Drin* en de *Ibar*, de N. en O. grens-liniën. De *Bosna* doorstroomt *Bosnia Proper* of eigenlijk *Bosnië*, de *Sanna Croatië* en de *Narenta Herzegowina*. Er zijn vele vruchtbare valleijen, maar geene meren van eenige beduidenis, en slechts ééne vlakte van eenig belang, die van *Livno* in *Herzegowina*. Men gelooft dat dit land rijk in mineralen is, maar de *Turksche* regering wil slechts de ontginning der ijzermijnen en van de loodmijn bij *Zvornik* gedoogen. In de ijzermijnen werken omstreeks 2,000 menschen. Men zegt dat er goud- en zilvermijnen zijn; de oude *Romeinen* haalden reeds goud uit dit land, en de meeste der groote neven-rivieren van de *Sau* leveren stofgoud op; maar het is den inwoners verboden dit in te zamelen. Het

klimaat is over het algemeen koud, maar niet ongezond; de wintersneeuw blijft lang liggen, en de lente is er kort. Des winters zijn er de winden uit het Z. menigvuldig en snijdend, en des zomers is het er zeer heet. De bergketenen, vooral die in het N., zijn bedekt met dikke wouden van pijn-, linde-, en kastanjeboomen; maar de Zuidelijke vertakkingen van de *Dinarische Alpen* zijn daarentegen merkwaardig door een groot gebrek aan plantengroei. De beste grond der valleijen dient tot weiland, en *Bosnië* is over het algemeen meer geschikt voor de veeteelt dan voor den akkerbouw. De *Bosniaken* evenwel schijnen de jagt boven het stillere landen herdersleven te verkiezen; en daar de wouden met wild als opgevuld zijn, zoo als: wilde zwijnen, beeren, wolven, vossen, herten, enz., kunnen zij hunnen smaak voor de jagt ten volle bevredigen. De inwoners kunnen nagenoeg op de volgende wijze verdeeld worden:

STAMMEN.		GODSDIENSTEN.	
<i>Turken</i>	246,000	Mahomedanen	450,000
<i>Bosniaken</i>	350,000		
		Griekschen	230,000
<i>Serviërs</i>	120,000		
<i>Morlachiërs</i>	75,000	Roomsche-Kathol	151,000
<i>Croaten</i>	40,000	Heidens	16,000
<i>Heidens</i>	16,000		
		Joden	2,000
<i>Joden</i>	2,000		
<i>Armeniërs</i>	1,000	Armenischen	1,000
Totaal	850,000	Totaal	850,000

De valleijen alleen leveren eenige sporen van landbouw op. Tarwe, garst, maïs en groenten groeijen er in genoegzame hoeveelheid voor de dagelijksche behoeften; ook ziet men eenig vlas en tabak bij *Zvornik* en *Novibazar*. Er is een groote overvloed van vruchten. Van pruimen wordt een sterke drank, en van peren een zoete drank gestookt; de laatste heet *pikmes*. De olijf en de druif worden er aangekweekt; maar de wijn is er sterk en koppig, en niet te verdragen dan wanneer hij jong is. *Bosnië* heeft een sterk paardenras; doch de paarden worden er slecht verzorgd, behalve door de *Turken*. Men vindt

er groote kudden van schoon hoornvee, en schapen, wier wol op de *Levantsche* markten sterk gezocht is. Geiten, zwijnen en pluimgedierte ziet men er overal; en in *Croatië* ook veel bijën, wier honig goed, doch wier was minder deugdzaam is.

De fabrieken van *Bosnië* bepalen zich tot ijzerwaren voor dagelijksch gebruik, lederwerk, wollen stoffen, salpeter (te *Jaicza*), kanonkogels (te *Kamengrad*), buskruid, en vuurwapens. De uitvoer bestaat voornamelijk in leder, huiden, wol, geitenhaar, honig, hoornvee, gedroogden visch, timmerhout en minerale wateren. De voornaamste invoer-artikelen zijn: linnen, wollen goederen, zijden stoffen, kant, glas, metalen waren, papier, koloniale waren, zout, olie, gedroogde visch, en zilveren munt van *Dalmatië*. De *transito*-handel in Oostersche voortbrengselen is niet van groot belang. De voornaamste handelplaatsen zijn: *Bosna-Seraï*, *Novibazar*, *Zvornik*, *Bagna-Louka*, *Mostar* en *Gradiska*. De wegen zijn er algemeen zeer slecht, en zelfs ongeschikt voor rijtuigen. De geheele opbrengst van deze Provincie wordt gerekend met 8,500,000 à 9,500,000 gulden gelijk te staan; omtrent de helft dier som komt in de schatkist van den Sultan. In *Bosnië* is de oude wijze van regeren, dus ook van misbruiken, nog in volle werking.

Bosnië is onder het bestuur van eenen Pacha van drie paardenstaarten; het wordt verdeeld in zes sanjiaks of kreitsen, en deze wederom in acht-en-veertig onder-afdeelingen, waarvan elke aan eenen militairen Gouverneur en eenen *cadi*, of gerechts-overheid, is onderworpen. *Bosna-Seraï* is de hoofdstad der Provincie; maar *Trawnik* is de residentie van den Pacha. Deze bevelhebber wordt elke drie jaren door een ander vervangen, en heeft eene militaire magt van 3,000 tot 4,000 man onder zijne bevelen. De *Bosniaken* zijn van *Slavonischen* oorsprong; hoewel zij meestal Mahomedanen zijn, willen zij niet dan ongaarne aan de *Porte* onderdanig blijven, en verschillen van de eigenlijke *Turken* in menig opzigt. Zij hebben slechts ééne vrouw, en behandelen die altijd met achting.

Bosnië behoorde in oude tijden tot *Pannonië*. In de middeleeuwen behoorde het eerst tot het Oostersche Keizerrijk; later werd het een afzonderlijk Koningrijk afhankelijk van *Hongarijë*. De *Turken* veroverden het in 1480, na eenen zeventien-jarigen oorlog; maar het was niet vóór 1522 dat SOLIMAN *de Groote* het volkomen aan het *Turksche* Rijk onderwierp.

Eenige denkbeelden over de verhouding van de kunst tot het leven.

door *T. van Westrheene, Wz.*^(*)

Bij eene gelegenheid als deze, nu het bestuur eener inrichting, welke ten doel heeft door doelmatig onderwijs en verstandige leiding den grondslag te leggen tot eene meer of minder ver voortgezette kunst-ontwikkeling, met zekere plechtigheid de welverdiende belooning en aanmoediging wil schenken aan hen, die getoond hebben, in den loop van een jaarkring, van dat onderwijs heilzame vruchten te plukken, of zich in een of ander deel daarvan boven hunne medeleerlingen hebben onderscheiden - bij zulk eene gelegenheid is het niet meer dan natuurlijk, dat met een kort woord wordt herinnerd aan het schoone doel, hetwelk bij allen die hier zijn vereenigd, levendige belangstelling, warme ingenomenheid opwekt. Dat doel toch, ik zeide het reeds zoo even, het is: aanvankelijke kunst-ontwikkeling. Hoe algemeen dit woord klinken moge, niemand uwer voorzeker, die in twijfel staat of het oogmerk onzer Teeken-Akademie er door wordt uitgedrukt; niemand ook, die in het onzekere is, wáárdoor, in hoe verre, en in welk meer bijzonder opzicht, de leiding en het onderricht hier gegeven, aan dat oogmerk bevorderlijk mogen worden genoemd. Het is zoo, de beeldende kunsten kunnen niet gezegd worden hier een tempel te bezitten, waar tal van jongelingen van trap tot trap in *al* hare geheimenissen wordt ingewijd, waar de begaafden onder hen worden gevormd en gewijd tot hare priesters en hoogepriesters in den meest omvattenden, hoogsten zin van het woord - het is zoo, de hoogere vorming, de volkomene, veelzijdige opvoeding van den kunstenaar ligt buiten en boven den hier afgebakenden werkkring; maar dwaas en overijld zou hij oordeelen, die daarom het hooge gewicht, den belangrijken invloed zou willen loochenen van hetgeen hier wordt verricht ten opzichte van de hoogere kunst-ontwikkeling

(*) Voorgedragen bij gelegenheid van de prijs-uitdeeling aan de bekroonde leerlingen der 's *Gravenhaagsche* Teeken-Akademie, in Augustus 1854.

bij enkelen, ten opzichte vooral van de aankweeking en vorming van een goeden, gezonden kunstzin bij zeer velen. Ik zou hier kunnen wijzen op zoo menigen kunstenaar, wiens werken onze schilderschool tot roem en eere strekken, en die aan deze plaats de eerste beginselen leerden kennen en begrijpen van het schoone; wiens zin voor vorm en harmonie hier het eerst werd ontwikkeld. Ik zou kunnen spreken van het innig verband, de onverbreekelijke aaneenschakeling van de verschillende perioden in de studie en vorming van den kunstenaar, van den beslissenden invloed, welke in sommige van die perioden hier, juist *hier*, kan worden uitgeoefend op zijne geheele kunstrichting, en voorzeker de stof ware rijk genoeg, te rijk wellicht en te belangrijk om er mij aan te wagen, althands in dit uur. Maar zelfs wanneer wij ons bepalen tot hetgeen voor de kunst, voor de beeldende kunst in het bijzonder, van belang, van overwegend belang kan worden gerekend, *niet* wat betreft de eerste vorming en opleiding van hen, die zich eenmaal uitsluitend en geheel aan haar zullen wijden, maar wat aangaat het aankweeken en ontwikkelen van den zin voor schoone vormen, het verleenen van zuiver technieke vaardigheid, van een zuiveren smaak en eene vaste hand aan zoo velen als later in de meest verschillende standen en betrekkingen der maatschappij zullen werkzaam zijn, bestaat er aanleiding en grond genoeg om aandacht en belangstelling te wijden aan, en van anderen te eischen voor eene inrichting als deze, voor de gelegenheid van den dag. Zij allen toch, van wie ik daar even sprak, en die hier verre, verreweg het talrijkst zijn en *moeten* zijn, zij zullen de kunst, datgene wat zij van hare beginselen, van haar wezen en haren aart hier hebben leeren kennen en begrijpen, wat zij er van in zich hebben opgenomen, brengen in het *leven*, in het gewone, werkzame, dagelijksche *leven*. De kunstenaar, hij, wiens blik steeds naar het ideale schoon is gericht, wiens streven een onophoudelijk jagen is om dat ideaal te bereiken, hij brengt van dat leven slechts zóó veel over in zijne kunst als overeenkomt met zijn aanleg, met zijne richting, met zijn kunstbegrip. Wèl hem, als hij in het leven dat hem omringt, waarin hij zich bewegen moet, sommige, *vele* elementen terugvindt van hetgeen hem geheel de ziel vervult. Zóó hij ze vindt, weest er zeker van, hij heeft het grootendeels te danken aan

de velen, waarmede hij hier de eerste schreden deed op de baan der kunst, maar die hij sints uit het oog verloor, toen *zij* zich begaven tot het praktische, het materiële leven, terwijl *hij* zich in eene andere, meer intellectuële sfeer bleef bewegen. Hoe dit samenhangt wordt voorzeker door velen uwer reeds begrepen; u allen zal het, vertrouw ik, weldra volkomen duidelijk zijn.

De *kunst* en het *leven* - ziedaar twee denkbeelden, over wier afzonderlijke waarde en beteekenis, over wier onderling verband vooral, reeds vrij veel werd gedacht, gesproken en geschreven. Het kon ook wel niet anders; van het oogenblik af, dat men er twee verschillende beginselen in had vermoed en gevonden, moest er hier strijd ontstaan, moesten er ginds pogingen in het werk worden gesteld, om het verschillende, het tegenover elkander staande in eene hoogere eenheid op te lossen. De *kunst*, het hoogere, geestelijke deel van den mensch in beslag nemende, en trachtende hem op te voeren tot datgene wat hem als redelijk, denkend en gevoelend wezen moest aantrekken en boeien - het *leven*, den mensch opeischende tot de vervulling van zijne stoffelijke behoeften, hem telkens en altijd doende ondervinden, dat hij zinnelijk wezen is en blijft, al zijn zijne zintuigen fijner van aart en bewerking dan die van de wezens welke hem omringen. De *kunst*, hem gedurig de eeredienst van het *schoone* predikende - het *leven*, hem onophoudelijk dwingende tot de navorsching van het volstrekt *nuttige*. Mij dunk, het weinige dat ik opnoemde, is voldoende om te verklaren, dat beide zoo dikwijls tegenover elkander werden geplaatst, ja, als onverzoenlijke vijanden werden voorgesteld. Men zal wel niet van mij verwachten dat ik den gevoerden en nog steeds voortdurenden strijd met zijne noodzakelijke, vaak noodlottige gevolgen beschrijve. Evenmin verlangt men dat ik deze weinige oogenblikken wijde aan een even moeielijk als wijdloopig onderzoek naar het kenmerkend wezen, het eigenaardig doel, de bijzondere eigenschappen van de kunst, als openbaring van het zieleleven van den mensch aan de ééne zijde - van zijn praktiesch, stoffelijk leven, als uitvloeisel zijner zinnelijke natuur aan de andere zijde. En toch zou dit alleen de weg zijn, de doornige, lange weg om dat standpunt te bereiken, van waar wij al de onderling verschillende en strijdvoerende elementen zich zouden zien oplossen

in eene hoogere eenheid. Behalve het ontijdige van zulk eene poging, zou men, misschien te recht, mij van onbevoegdheid beschuldigen om haar te beproeven. Toch vertrouw ik, dat u allen de belangrijkheid van het onderwerp genoegzaam voor den geest staat, ook in verband met de gelegenheid van dezen dag, vooral ook in verband met het doel en de geheele werkzaamheid van onze Teeken-Akademie, om mij voor eene korte wijle uwe welwillende aandacht te verleen, wanneer ik u eenige denkbeelden ga mededeelen omtrent de wederzijdsche verhouding van *kunst* en *leven*. Ik zeg, het zijn slechts eenige denkbeelden, die noch aaneengeschakeld noch uitvoerig uitgewerkt genoeg zullen zijn, om zelfs in de verte aanspraak te kunnen maken op den naam van een volledig en klemmend betoog. Vooraf nog dit: dat ik, van *kunst* sprekende, thands alleen het oog heb op de *beeldende* kunsten, en met de uitdrukking: het *leven*, bedoel het materiëel, werkzaam streven en zijn van den mensch in den tijd, het land en de maatschappelijke positie waarin hij leeft en handelt.

Hoe uiteenlopend de gevoelens ook mogen zijn omtrent de verhouding waarin de kunst behoort te staan of werkelijk staat tot het leven - hierin toch zullen allen het wel eens zijn, dat die verhouding zich feitelijk in den loop van vroegere eeuwen, maar voornamelijk in onzen tijd, in drie, wel niet altijd even scherp, maar toch duidelijk afgescheidene hoofdgedaanten vertoont. Zonder te treden in een onderzoek, van welke zijde de toenadering of de verwijdering plaats greep, staven wij alleen, dat wij de kunst geplaatst en werkzaam vinden, òf *buiten*, òf *boven*, òf *in* het praktische leven van elken tijd, bovenal van den onzen. Met het oog op het doel dezer bijeenkomst, komt het mij verkieslijk voor, bij de beide eerstgenoemde verhoudingen slechts vluchtig, bij de laatste iets meer uitvoerig stil te staan.

De kunst *buiten* het leven. Bij den eersten opslag zou het kunnen schijnen, alsof zulk een bestaan der kunst eene onmogelijkheid ware, zulk eene verhouding ondenkbaar of voor 't minst van uiterst korten duur, bij de macht waarmede het leven altijd, en vooral in onze dagen, den mensch voortstuwt en voortdrijft, waarmede het zijne eischen stelt en ondersteunt. Werkzaamheid, inspanning, ontwikkeling van elke stoffelijke kracht, ziedaar wat het maatschappelijk leven vergt, wat

daarenboven de eene individu van den anderen verlangt. Ter bereiking van dat doel werken verschillende hefboomen samen. In de eerste plaats, het eigenbelang, die drijfveer in alle eeuwen en bij alle geslachten; vervolgens vereeniging van verstrooide krachten, onderzoek, onvermoeid onderzoek naar al wat in de stoffelijke en zedelijke wereld tot heden onaangeroerd of ten minste onbeslist was gebleven, en nog veel meer, wat niemand onzer, die zelf tot een praktiesch leven is geroepen, geheel vreemd en onbekend kan zijn. De resultaten van dit alles bleven nooit achter, maar in geene eeuw ontstonden zij spoediger, traden zij krachtiger in het licht, ontwikkelden zij zich geregelder dan in de onze. Wat zich niet inscheept op dien machtigen stroom, wat niet medegaat in de aangegevene richting, wat blijft staan of weêrstand biedt - het wordt bespot, vergeten, vernietigd! Mag het dan niet een dwaas, voor 't minst een wanhopig bestaan heeten, het weêrstand bieden aan, het onwetend blijven van de teekenen des tijds te beproeven? Zoo schijnt het; en toch, zoo wel in wetenschap als in kunst, zien wij de poging nog dagelijks herhalen, en vaak met blijvender gevolg en zichtbarer vrucht, dan wij zouden verwacht hebben. Gantsch onverklaarbaar echter is het verschijnsel niet; ten allen tijde is het aantal niet gering geweest van hen, die bezwaren hadden en uitten tegen den geest der eeuw waarin zij leefden, die, zich met walging afkeerende van hetgeen in het stoffelijk en zedelijk streven hunner tijd- en landgenooten hun tegenstond en ergerde, met stille verzuchting of onverholen bitterheid omzagen naar eene andere levensrichting, zoo als die óf feitelijk bestaan en zich geopenbaard had in eene vroegere periode, bij een ander volk, óf alleen denkbeeldig bestond in het brein der ontevredenen zelf óf door eenigen hunner in vereeniging werd gedweept en geïdealiseerd. Vraagt ge nu: wat het begrip, de opvatting, de toepassing van kunst in den geest en onder de handen van dezulken moest worden? Het antwoord is hoogst eenvoudig: eene kunst, *buiten* het leven staande; eene kunst, waarin noch stof, noch vorm in eenigerlei opzicht in aanraking kwam met het praktische leven van den tijd, met de waereld der werkelijkheid, waarin beiden waren ontleend óf aan eene idealistische waereld, óf aan een vervlogen, bijna altijd een afgesloten tijdperk van de geschiedenis der menschheid.

In het voorbijgaan merk ik hier op, dat bij hen, die de kunst in die gedaante begrepen, beoefenden, bewonderden, zoo wel als bij hunne geestverwanten op het terrein van wijsbegeerte en wetenschap, uit den aart der zaak de meesten werden gevonden, die deel namen of vooraan stonden in den straks door mij bedoelden strijd van de kunst tegen het leven, en het minst geneigd waren om door eene onbevooroordeelde beschouwing en waardeering van het laatste naar eene hoogere eenheid te streven.

Welke en hoedanige kunstwerken onder dergelijke omstandigheden, bij zulk eene wijze van zien en denken, moesten worden voortgebracht, is met een enkel woord te vermelden. Niet alleen dat de onderwerpen van zulke kunstgewrochten nooit of slechts hoogst zelden, en alleen onder bepaalde voorwaarden, werden ontleend aan de gebeurtenissen, toestanden of tooneelen, waarvan men getuige was of had kunnen zijn, ook die waartoe men zich bij voorkeur wendde, werden niet beschouwd in het licht waarin tijdgenooten of zelfs ooggetuigen ze zouden geplaatst hebben - neen, men zag en greep er alleen die zijde van, welke met eigene richting, in tegenoverstelling van de alom heerschende, overeenkwam en samentrof. Met de vormen was het eveneens zoo; die, welke de onmiddellijke omgeving aanbood, werden verworpen, de nuchtere beschouwing en studie van de natuur werd ter zijde gesteld, om zich angstig en slaafsch te hechten aan de vormen, zoo wel in het geheel als in de deelen, waarin in een vroeger tijdvak de kunst hare inspiratiën had gehuld, hare gedachten uitgedrukt. Zoo trad, voor historische of rein menschelijke waarheid in onderwerp en gedachte, traditie - voor vrije, trouwe natuurstudie, andermaal traditie in de plaats. Ge vraagt mij een voorbeeld? Ik wijs u op DAVID, die in het einde van de vorige eeuw geen ander middel wist te vinden om zich te ontdoen van conventie in de opvatting van kunst, van de smakeloos weelderige vormen, waarin hij haar had gehuld gevonden, dan door zich hals over hoofd te storten in een stroom van niet minder onware conventie, van niet minder traditionele vormen. Van de mythologie was men in de oude geschiedenis verzeild, maar anders opgevat en begrepen dan gerijmd kon worden met het licht van zijn *eigen* tijd, voorgesteld in vormen, die alle persoonlijkheid van den kunstenaar deden opgaan in zijne angstige navolging van den type der antieken. Maar, zegt ge, sints

is het bijna onmogelijk geworden, de kunst te beoefenen en staande te houden *buiten* het leven; het laatste is er te machtig, te veeleischend, te veelzijdig ontwikkeld toe geworden! Ik wijs u alleen op de dusgenaamde pre-Rafaëlitén, op zoo menigéén, die gedachte en vorm bij voorkeur aan de middeleeuwen wil hebben ontleend. Het leven onzes tijds eischt waarheid, werkzaamheid, aanschouwelijkheid - eene geheele schilderschool in *Duitschland* andwoordt met kunstwerken, waarin men in plaats van feiten, contemplatie, in stede van geschiedenis, symboliek vindt; met kunstwerken, waarin men de eenvoudige studie der natuur heeft verworpen, om zich te behelpen met vormen, welke de kunst in hare kindschheid al tastende had gevonden. Wat dunkt u, staat zulk eene kunst niet *buiten* het leven? Maar CORNELIUS, maar OVERBECK, het zijn toch groote mannen, onmiskenbare genieën! wordt mij toegeroepen. Zeer waar; maar men kan zeer goed *buiten* zijn tijd staan, al staat men er in sommige opzichten *boven*.

Ik kom zoo aanstonds aan de beweesing, dat de kunst, ook waar zij *in* het stoffelijk leven treedt, nooit hare hoogere afkomst, hare verwantschap met het onstoffelijke kan of mag verloochenen: vooraf willen wij haar onze aandacht wijden in eene verhouding tot het leven, waarin zij deze hare hoogere natuur op het treffendst ten toon spreidt, zóó zelfs, dat zij alleen voor den denkenden, gevoelenden mensch genietbaar, voor hem daarentegen, die uitsluitend het stoffelijke, zinnelijke leven leeft, ontoegankelijk is. Het is daar, waar zij *boven* het leven staat; het is daar, waar zij vóór alles eene gedachte wil uitdrukken: ééne gedachte, die, zoo veel mogelijk bevrijd van elken zijdelingschen invloed door de eigenaardigheid van tijden of volken uitgeoefend, zuiver menschelijk, redelijk en rein is, en daartoe vormen kiest en kleuren, aan de natuur ontleend en bevredigend voor het schoonheidszoo wel als voor het waarheidsgevoel; terwijl zij zich de vrijheid voorbehoudt om hetgeen in die vormen *louter* stoffelijk, *louter* zinnelijk is, te laten glippen, wanneer het den onverdeelde, zuiveren indruk van de gedachte zou kunnen schaden.

Het is schier overbodig te zeggen, dat in deze verhouding van de kunst tot het leven, hare geheele werkzaamheid, hare gantsche macht en tevens het zelfbewustzijn van die macht is gebouwd op en geworteld in hetgeen den beschaafden, ont-

wikkelden mensch, te midden van zijn stoffelijk aanzijn en praktiesch leven, drijft en beweegt om bevrediging te zoeken voor zijne onstoffelijke behoeften. Overal waar gedacht wordt en gevoeld, ontstaan die behoeften, en het is die werkzaamheid van den geest, welke den mensch te midden van de zichtbare hem omringende waereld heeft doen uitzien naar eene onzichtbare, welke hem van hetgeen in zijne onmiddellijke nabijheid lag, heeft afgeleid en doen verwijlen bij hetgeen achter hem in het verleden, vóór hem in de toekomst, boven hem in den hemel ligt. Onder datgene wat hem bevrediging gaf stond de kunst reeds sinds eeuwen bijna vooraan; wáárom, wordt gemakkelijk begrepen, wanneer men slechts tracht zich rekenschap te geven van den aart en het wezen der kunst in hare hoogste beteekenis. De bevrediging van de zuiver geestelijke behoeften der menschheid, het plaatsen der kunst *boven* het leven, is dan ook alle eeuwen door beproefd en vaak met het beste gevolg. Dat gevolg was dán het meest verzekerd en het meest volkomen, wanneer het streven uitging van die gelukkigen, welke door tijdgenoot en nakomeling met den naam van genieën worden vereerd. Al wederom hoogst natuurlijk: als denkende en gevoelende menschen stonden zij het hoogst en boven het gros hunner medemenschen; eene verhevene gedachte, een rein gevoel werd steeds door hen het best opgevat, en met de hun geschonkene, eigene scheppingsgave vonden of maakten zij zich den meest waardigen vorm om beide uit te drukken.

De belangrijkste en zeker ook de oudste vorm, waarin zich de kunst *boven* het leven openbaarde, was de dusgenaamde heilige of religieuse kunst. Overal waar zich het geloof aan eene Godheid ontwikkelde en vormde, trad de kunst op om óf vormen te scheppen voor de godsvereering, óf die te verwerken en terug te geven, waarin men zich het hoogere, het goddelijke voorstelde. Naar mate deze voorstelling van de Godheid, en van de wijze waarop zij zich had geopenbaard of nog bleef openbaren, zinnelijk of eenvoudig was, symboliesch of plat natuurlijk, stoffelijk of geestelijk, naar diezelfde mate wisselden ook de vormen af, waarin de kunst het godsdienstig leven en bewustzijn trachtte af te spiegelen. Het spreekt wel van zelf, dat naar gelang die voorstelling meer zuiver geestelijk werd, de taak van de kunst moeilijker werd,

zoodat allengs niet alleen slechts een geloovig hart, maar tevens een opgeklaard verstand noodzakelijk is geworden om hare taal te verstaan en te begrijpen, wanneer zij in hare scheppingen het goddelijke afspiegelt en teruggeeft.

De tweede vorm waarin wij de kunst *boven* het leven aantreffen, is de historiële kunst. Gedeeltelijk ook tot het gevoel, maar vooral tot het verstand van den mensch is het dat zij zich richt. Waar zij meer geeft dan feiten uit de geschiedenis der menschheid, waar zij ook de wijsgeerige gedachte, aan die feiten ten grondslag liggende, tracht uit te drukken en in vormen af te spiegelen, dáár vooral werkt zij en grondt zij haren invloed op de *reden* des menschen, op zijn hooger, geestelijk bewustzijn. Waar alleen de trouwe voorstelling van het feit door haar wordt bedoeld, en stoffe zoo wel als vorm zuiver historiesch zijn, richt zij zich tot de aangeleerde kennis van den ontwikkelden mensch, en ook dán nog staat zij daardoor verre boven het louter stoffelijk streven van de menigte.

Al voortgaande ontmoeten wij een derden vorm, waarin de kunst nog altijd boven het gewone leven werkzaam is. Ik bedoel het hoogere *genre*, d.i. de voorstelling en schildering van toestanden uit het praktische, stoffelijke menschenleven, maar die ontstaan en voortgevloeid zijn uit het hoogere geestelijk of gevoelsleven des menschen, daaraan hunne eigenaardigheid te danken hebben, en zelf wederkeerig invloed uitoefenen *op* dat leven. Men begrijpt licht, dat hier het terrein van de kunst schier onafzienbaar groot is, en met de tijden en volken wisselt en zich wijzigt. Tot deze soort van kunstwerken behooren ook die, welke een zinnelijken vorm hebben gegeven aan eene poëtische gedachte, d.i. zulk eene gedachte, welke oprijst in de ziel des menschen als oneindig geestelijk wezen. Het zou niet moeielijk zijn hier den overgang aan te wijzen van de kunst welke *boven*, tot die welke *in* het gewone menschenleven staat. Immers naderen de kunstwerken steeds meer de laatstgenoemde verhouding, naar mate de zoo even genoemde toestanden meer eenvoudig, minder samengesteld zijn en meer dagelijks voorkomen, of ook naar mate de gedachten, waarvan wij spraken, meer het eigendom zijn ook van den niet zoo diep denkenden of fijn gevoelenden mensch. Sprekende van de kunst *boven* het leven, dacht ik voornamelijk aan zulke kunstwerken, waarin de voorstelling van den mensch de hoofd-

zaak, de hoofdbedoeling is, en wel omdat dáár de uitdrukking der gedachte meer bepaald, de gegevene indruk evenzeer meer bepaald is. Natuurschilderingen (landschappen), die óf door opvatting, óf door omwerking van de motieven, aan genoten *hoogere* indrukken herinneren, of die zelve geven, behooren noodwendig tot de kunst *boven* het leven, en de overgang *in* het leven heeft dáár plaats, waar die indrukken van minder verheven, van meer gewonen aart zijn.

Genaderd tot de beschouwing van de kunst *in* het leven, acht ik het gantsch niet overtollig nog even terug te komen op de waarheid: dat de kunst, ook waar zij in het praktische leven treedt, geen oogenblik hare naauwe verwantschap met het onstoffelijke mag verloochenen. Ik hoop daardoor de verdenking te ontgaan, alsof ik eene kunstrichting zou erkennen, welke zich verlaagt tot slaafsche dienaarsschap van het louter zinnelijk leven, terwijl ik integendeel dat zelfde leven, met zijne zuiver stoffelijke eischen en behoeften, wensch te zien gereleveerd en veredeld door de kunst. Dit vermag zij alleen dán, wanneer zij *altijd* en in *ieder geval* hoogere elementen in zich blijft bevatten; elementen, die samenhangen met de eigenschappen van des menschen geestelijke, onstoffelijke natuur, zoo als daar zijn: smaak, gevoel, zin voor waarheid, zin voor harmonie, enz. Bij gemis van deze houdt zij op zich zelve, houdt zij op *kunst* te zijn. Elk voortbrengsel van des menschen geest of van zijne handen, hetwelk deze elementen *niet* in zich bevat, staat gevolgelijk ook *niet* in betrekking tot de kunst, en de meerdere of mindere mate, waarin zij zich in zulk een voortbrengsel vertoonen, geeft den maatstaf aan van de meerdere of mindere kunstwaarde welke er aan wordt toegekend.

De wijze waarop de verhouding van de kunst tot het leven zóódanig wordt, dat men van haar spreekt als getreden *in* het leven, is tweeërlei. Zij doet het *vooreerst* in eigenlijk gezegde kunstwerken; dat wil zeggen: in werken, die, wat onderwerp, opvatting en richting, wat wezen en vorm betreft, meer of min behooren tot het gebied van het *schoone*; met andere woorden: in werken, die uit geene andere bedoeling zijn ontstaan dan om het *schoone* voort te brengen. Zij doet het vervolgens in werken, die ten voertuig strekken van het *schoone*, terwijl zij te gelijk het *nuttige* bevorderen, of in die, welke in

wezen alleen het *nuttige* bedoelen, maar door hunnen *vorm* in betrekking staan tot het *schoone*, tot de *kunst*. Beide behooren echter in het praktische leven te huis; van de laatstgenoemde behoeven wij het niet eenmaal opzettelijk te verzekeren; zij worden dagelijks aanschouwd, komen in ieders handen, vervullen bepaald stoffelijke of zinnelijke behoeften, en zijn met het gewone leven als vereenzelvigd.

Maar ook de eerstgenoemde, de *kunstwerken*, behooren in het leven te huis. Vooreerst: omdat stoffe en vorm aan het gewone leven zijn ontleend. Immers zijn de onderwerpen in den regel uit dat leven genomen, en worden door ieder schier dagelijks rondom zich aanschouwd. Tot deze soort van kunstwerken breng ik, b.v., portretten, afbeeldsels van menschen, zoo als wij hen in het gewone leven aanschouwen, of hebben aanschouwd; voorts bijna het geheele dusgenaamde *genre*, d.i. schildering van toestanden, die wij in onze onmiddellijke nabijheid waarnemen, eenvoudige, natuurlijke, dagelijksche toestanden; eindelijk de voorstelling van feiten, welke even als die toestanden in ons gewoon, praktiesch leven worden opgemerkt. Maar niet alleen de stof, ook de vorm is aan dat zelfde leven ontleend, en al is het zelfs dat zulk een vorm, strikt genomen, uit een anderen tijd, dus uit een ander leven dan het onze afkomstig is, dan nog wordt een kunstwerk alleen dáárdoor nog niet *buiten* of *boven* het leven geplaatst. Alleen kan dit het geval zijn, waar stof en vorm, onderwerp en behandeling *beide* zijn van een ander tijdvak dan het onze en daartoe *uitsluitend* behooren; maar ook *dán* nog moeten zij onverbrekkelijk en onafscheidelijk ineen sluiten, om gerekend te kunnen worden te komen op het gebied der historische kunst. Maar ten tweede behooren zulke kunstwerken in het leven te huis, omdat zij in wezen en richting volkomen geschikt zijn om te worden begrepen en opgenomen in het dagelijksche leven, en nergens in strijd komen ook met de stoffelijke eischen, met de meer zinnelijke zijde van dat leven; iets, hetwelk meestal het geval is met de voortbrengsels van de kunst, die *boven* het leven staat, welke van den aanschouwer eischen dat ook *hij* zich boven zijne gewone sfeer verheffe, en eene geestelijke ontwikkeling bezitte, in haren aart en diepte verschillende van zijne gewone, bloot zinnelijke ontwikkeling.

Na het gezegde is het naauwelijks noodig eene nadere bepaling te geven van de soort van kunstwerken welke tot deze rubriek behooren. Ik noemde reeds de portretten en het gewone *genre*; in den regel kan men er ook de landschappen, de zee- en stadsgezichten, en eindelijk ook de stillevenen toe brengen. Intusschen is het niet mogelijk eene doorgaande, scherpe grenslijn te stellen, waar de kunst kan gezegd worden *in* het leven te treden. Daartoe is zij in haar wezen te vluchtig, te geestig, te ontastbaar, zou ik haast zeggen; daartoe zijn hare spranken te verscheiden en te verdeeld, en de duizendvoudige wisseling harer openbaringen maakt het onmogelijk in het afgetrokken met eenige zekerheid te redeneeren over het gehalte dier openbaringen.

Zoo veel intusschen is zeker, dat ook waar de kunst *in* het leven is getreden, er nog trappen bestaan van meer of mindere verwantschap met dat leven zelf. En geen wonder: het stoffelijk aanzijn toch van den éénen mensch, van den éénen tijd, verschilt van dat van andere menschen en andere tijden; zoo verschillen ook de kunstwerken, die in dat stoffelijk aanzijn geworteld zijn, even als de vatbaarheid om ze te genieten bij menschen van uiteenlopenden aanleg en levensrichting onderscheiden is.

Een enkel voorbeeld zal mijne meening verduidelijken. Op een hoogen trap staat, b.v., die *genre*-schilderij waarvan het onderwerp zoo wel als de inkleeding uit het ons omringende leven is gegrepen, maar waarin te gelijk dat onderwerp samenhangt met eene openbaring van dit leven in edele richting en fijnen vorm, terwijl de inkleeding uitmunt door waarheid en bezieling, door oorspronkelijkheid en levendigheid. Zoo ook een landschap, waarvan het motief is gekozen uit de natuur, welke wij dagelijks aanschouwen, maar met oordeel en gevoel, en in een gelukkig moment gekozen, terwijl de behandeling (de kunstvorm) ook hier boeit en bekoort door waarheid, door oorspronkelijkheid en levendigheid. Op lagen trap daarentegen staat een *genre*-stuk, waarvan het onderwerp een lagen, onedelen toestand van het dagelijksch leven is, waarvan de vormen onwaar, afgesleten of zielloos zijn. Hier kan zelfs het procédé, de wijze van *doen*, de techniek voortreffelijk zijn, er kunnen moeielijkheden in vorm of kleur, zijn overwonnen, en toch kan de schilderij behooren tot de lage kunst, tot die welke aan handwerk grenst. Laag, eindelijk, staat een landschap, waarvan het motief banaal, stijf of onbevallig is, waarvan de behandeling conventie, oppervlakkigheid of navolging verraadt.

Ik moet mij met deze voorbeelden vergenoegen, ofschoon er tot juiste waardeering der verschillende kunstrichtingen wellicht meerdere noodig waren. In het algemeen zij hier nog de opmerking bijgevoegd, dat het moeielijk is, zelfs met behulp van voorbeelden, te bepalen, waar en wanneer de kunst gevaar loopt haren adelbrief te verbeuren, en dat ook het laagste onderwerp, door een geniaal kunstenaar behandeld, in zekere mate zou kunnen opgevoerd worden tot die kunstrichting, welke niet langer *in*, maar *boven* het dagelijksche leven staat.

Wanneer wij de kunst volgen, zoo als zij in de aangegevene richting meer en meer in het leven, in het bloot materiële leven treedt, zien wij hoe de scheppingsgave harer beoefenaars allengs minder wordt, de navolging grooter en meer. Toch mag nergens de eerste geheel verloren gaan, wil de naam van kunst geene ijdele klank worden. Zelfs daar, waar het talent niet veel meer is dan de gave om aangeleerde en geleende vormen met smaak en oordeel aan te wenden, zelfs dáár moet er oorspronkelijkheid zijn overgebleven, en de man die er naar streeft om kunstzin en kunstbegrip te toonen in een of ander voortbrengsel zijner handen, moet zonder aanmatiging kunnen zeggen: 'Ziedaar *mijn* werk, *mijn* werk, zoo als een ander het

niet zou hebben voortgebracht, een element van schoonheid in zich bevattende, dat uit mij en mij *alleen* is voortgekomen.'

Wij ontmoeten dan hier, b.v., teekenaars op steen, en houtgraveurs, of ook wel ben, die in ateliers op eene of andere wijze, maar toch altijd door hunnen persoonlijkten arbeid, medewerken tot het daarstellen van groote en belangrijke kunstwerken. Deze allen staan op de grens tusschen kunst en industrie; hun streven is verdeeld tusschen het schoone en het nuttige. Van de meesten hunner zou men kunnen zeggen, dat zij geroepen zijn om de industrie te gebruiken als hulpmiddel om de kunst, het schoone, te verspreiden. Deze roeping wordt nog al eens verkeerd begrepen en daarbij het middel verwisseld met het doel, zoodat de industrie als hoofdzaak, het schoone als bijzaak wordt beschouwd. Deze verwisseling is mij altijd hoogst verderfelijik en zeer betreurenswaardig voorgekomen. Het kan niemant ten kwade worden geduid, wanneer hij om eene of andere reden de industrie liever heeft dan de kunst, maar dat hij dan ook de laatste geheel late varen en louter industriëel worde, zonder zich in te laten met het schoone. Hij die eene kunst-industrie uitoefent, *zonder* gevoel voor en begrip van het schoone, is dáárom zoo gevaarlijk, wijl hij het laatste vervormt en verwringt en aan het publiek (en dat publiek is doorgaans vrij talrijk) iets anders in de plaats geeft. De menigte is zoo spoedig van den rechten weg af te brengen; een valsche smaak vindt zoo licht ingang, en zeker nooit lichter, dan wanneer hij wordt in de hand gewerkt door hen, van wie de meesten hunne eenige, althands hunne meeste kunstindrukken ontvangen. Ik mag dan deze gelegenheid niet laten voorbijgaan, zonder in naam, en in het belang der kunst, allen, die er eenigzins toe kunnen bijdragen, op het hart te drukken, dat men hen, die de voortbrengselen der kunst op eene of andere wijze voor een grooter publiek zullen vertolken, gedurig aandrijve om door degelijke studie naar goede modellen hun smaak te ontwikkelen, hun schoonheidszin te vormen; aandrijve om door studie meester, volkomen meester, te worden van de techniek der kunst, en zich vooral met geene *halve* vorming te vergenoegen.

Verder wordt de kunst *in* het leven gebracht ook door hen, die door hunne voortbrengselen de behoeften vervullen, welke zich de weelde heeft geschapen. Hun aantal is groot, en velen, die hier bekend zijn gemaakt met de eerste beginselen van kunst en schoonheid, zullen er eenmaal toe behooren. Zij allen arbeiden voor een stand in de maatschappij, waar overvloed heerscht en beschaving gevonden wordt, waar men dus gaarne schoone vormen aanschouwt, waar men ze begrijpt. De scheppingsgave hier gevorderd is zoo groot niet; het geldt hier niet eene oorspronkelijke gedachte in fraaie vormen uit te drukken, het geldt alleen zich van die vormen te bedienen in overeenstemming met den aart en de bestemming van het voorwerp van weelde. Hij, die niet maar werktuigelijk heeft nageteekend wat men hem voorhield, maar die getracht heeft zich rekenschap te geven van hetgeen hij deed, moet

noodwendig daardoor gekomen zijn tot een begrip en eene waardeering van de schoone vormen, welke hem zullen behoeden van mis te tasten in hunne toepassing op zijn handwerk.

Eindelijk zijn het ook de louter industriëlen, zij die uitsluitend het stoffelijk nuttige nastreven, die in meerdere of mindere mate hunne weinige of vele kunstvorming in het leven kunnen toepassen. Talloos zijn de materiële behoeften in ons maatschappelijk en huiselijk leven, bij welker vervulling het geenszins onverschillig is, of zij geschiedt met of zonder smaak, met of zonder begrip van welstand en schoonheid. Benijdenswaardig is het volk, de maatschappij, waar zelfs het zuiver stoffelijke, het industriële leven de sporen verraaft van den invloed der kunst; waar dit verschijnsel wordt waargenomen kan het niet anders zijn dan een uitvloeisel van de gemeenschappelijke studie der schoone vormen door toekomstige kunstenaars en toekomstige industriëlen.

Ik heb, G.T. u eenige van mijne denkbeelden medegedeeld omtrent de verhouding van de kunst tot het leven. Uitvoeriger dan bij de kunst *buiten* en *boven* het leven, heb ik stil gestaan bij de kunst *in* het leven. Gij allen hebt reeds begrepen waarom; wij bevinden ons aan eene plaats, waar tot op eene vrij belangrijke hoogte de kunst-ontwikkeling wordt bedoeld en bevorderd van een aantal leerlingen uit verschillende standen der maatschappij; zij allen kunnen op eene of andere wijze de kunst *in* het leven brengen. O, dat zij het doen mochten met ijver en oordeel; daar is nog zoo menig handwerk, zoo menige industrie ten onzent, waar het kunstelement zoo noodig is, en waar het nog maar zoo weinig wordt gevonden. Mocht deze gelegenheid, mocht de onderscheiding, die straks zal worden uitgereikt aan de bekroonden, mocht de onverdroten werkzaamheid van hen die aan het hoofd staan van, of verbonden zijn aan deze Akademie, mocht mijne zwakke stem eindelijk allen, allen opwekken en aansporen om, door ijverige, naauwgezette, degelijke studie, den zin voor het kunstschoon bij zich-zelfen en anderen te ontwikkelen en te vormen!

De kunst in het leven, het gevoel voor schoonheid, waarheid en harmonie overal verspreid, o, welk een bekoorlijk denkbeeld! Het kan verwezenlijkt worden, G.T.! en wèl ons, wanneer wij de verwezenlijking aanschouwden; want dán ook is de tijd daar, dat het geheele volk de vormen der kunst zal kennen, dat haar wezen niet langer een gesloten boek zal zijn voor verre de meesten, dat de kunstenaar door allen zal worden begrepen. Dán wordt de taal, die hij in lijnen, vormen en kleuren spreekt, door ieder verstaan; en hetzij hij dan zijne onderwerpen ontleent aan het werkdadige leven van zijn volk en van zijn tijd, hetzij hij zich *boven* dat leven verheft - overal en altijd zal hij geopende oogen en ontfankelijke harten vinden bij allen!

Mengelwerk.

De Javaan.

Door D^r. S. Keijzer, leeraar in de taal-, land- en volkenkunde aan de Koninklijke Akademie te Delft.

Tweeërlei redenen dringen ons om Java naauwkeurig te leeren kennen: de eene is algemeen, aan alle beschaafde menschen eigen; de andere is bijzonder, alleen voor ons Nederlanders geldend. Behoort niet bij elk beschaafd volk van den tegenwoordigen tijd de aardrijkskunde, uit een geographisch, ethnographisch en politiek oogpunt beschouwd, tot de beschaafde opvoeding van het opkomend geslacht? Wie zal het ontkennen dat de Indische Archipel voor allen, in elk opzigt, belangrijk moet gerekend worden? Wie weet niet dat Java, de zetel van magt en beschaving, in den Indischen Archipel de eerste plaats bekleedt? Uit alle oorden van de oude en nieuwe wereld doorklieven groote en kleine schepen, met stoute zeelieden bemand, den oceaan en rigten den steven naar Java, om van daar zoo vele kostbare noodzakelijkheden van het leven te halen en naar de verschillende werelddeelen te vervoeren. De natuurkundige, die in Europa tegenwoordig in eene broze hulk ten hemel vaart, om door zijne waarnemingen de menschelijke kennis van onzen dampkring te verrijken, stijgt met dergelijk doel op Java, dikwijls met levensgevaar, ten hemel langs de bergreeksen, wier kruinen zich in de wolken verliezen, of daalt daar in de ingewanden van de sedert korter of langer tijd uitgedoofde kraters neder, om onze kennis van de diepten der aarde uit te breiden⁽¹⁾. Het plantenrijk van Java

(1) Men denke slechts aan de gevaarlijke bergbeklimmingen van Prof. REINWARDT, D^r. JUNGHUHN, enz.

boezemt algemeene belangstelling in, niet alleen om zijne zoogenaamde cultuurproducten, als: koffij, suiker, indigo, maar ook om de eigenaardige voortbrengselen, als: gutta percha (volgens de inlandsche spelling: *djetah pertjah*), *ramé*⁽¹⁾, grondstoffen voor het vervaardigen van papier⁽²⁾. De staatkundige heeft dáár een ruim veld voor zijne beschouwingen, hoe een oorspronkelijke menschenstam, door de heerschappij van Indiërs, Mohammedanen en Europeanen uit den barbaarschen toestand van een zoogenaamden natuurstaat opgegroeid, eene plaats inneemt in de rij van volkeren, en zijne bijdragen levert tot wereldgeschiedenis; terwijl de staatsman met verbazing, dikwijls ook met een nijdig oog⁽³⁾, eene bezitting aanschouwt, die niet alleen met eene betrekkelijk uiterst geringe magt wordt bestuurd, maar die ook zulke rijke schatten aan zijn rustigen bezitter oplevert. Rijke oogst is er voor den taalkundige bewaard, die zich aan de beoefening van de Polynesische talen wil wijden, niet om met angstvallige bekommering na te gaan welk Polynesisch woord van eenig woord uit een anderen taalstam kan worden afgeleid, - dat zou eene vergeefsche moeite en tijdverspilling⁽⁴⁾ zijn - maar om op te merken hoe men in die talen, - de taal beschouwd als de uitdrukking van de menschelijke rede, - zegt wat men wil; en om uit de wijze waarop dit geschiedt, gevolgtrekkingen af te leiden voor het karakter en den aard van het volk, dat die taal spreekt. Beseft men geheel en al het belang van zulke stu-

- (1) De borst van Prof. BLUME kan getuigen, dat de Europesche belangstelling voor de *ramé* opgewekt is.
- (2) Bij het gebrek van grondstof voor de papierfabricatie vooral in Engeland, wordt in Frankrijk de aandacht gevestigd op Algérié. (Men zie het zeer lezenswaardig stuk van XAVIER RAYMOND in het *Journal des Débats Politiques et Littéraires*, van Zaterdag 5 Augustus 1854.) Wij mogen Java wel in het oog houden, dat onder zijne gewassen ook zulke telt uit wier schors papier wordt gemaakt.
- (3) *Edinburgh Review*, Julij 1852, het stuk getiteld: *Dutch Diplomacy and Indian piracy*.
- (4) Men zal ook in het Javaansch wel woorden vinden, die blijkbaar overeenkomen met Europesche, met Grieksche of Latijnsche, ja, zelfs met Hollandsche; maar die woorden behooren niet tot den Polynesischen taalstam: zij zijn ontleend of aan het Sanskrit, waardoor men overeenkomst met het Grieksch of Latijn zal vinden, of aan de talen van de overheerschende Europeanen zelf.

diën, dan zal men zeker toegeven dat zij van het grootste belang zijn voor een volk als de Javanen; met zulk eene geschiedenis, zoo rijk in afwisseling van merkwaardige gebeurtenissen, en met zulk eene letterkunde, zoo uitgebreid in omvang, ik wil niet zeggen: zoo rijk aan inhoud. De regtsgeleerde, wiens innige overtuiging het is, dat het regt zich onwillekeurig en als ware het van zelf in het bewustzijn van ieder volk ontwikkelt, en dat elk zijner vormen zoo lang gelden moet, als hij met de zeden van dat volk overeenkomt⁽¹⁾, die regtsgeleerde heeft zeker met innige belangstelling het oog gevestigd op Java, waar een in Europa bijna totaal onbekend regt heerscht, dat, ontstaan bij den Javaan zelf, gewijzigd door dat van de Indiërs, gedeeltelijk verdrongen door dat van de Mohammedanen, en geheel bedreigd, in schijn ten minste, door dat van de Europeanen, hem in menig opzigt belangrijke bijdragen tot uitbreiding van zijne regtskennis zal kunnen leveren. Maar, waar zou het heen, indien ik alle punten, waardoor Java de algemeene belangstelling moet wekken, wilde behandelen of slechts aanstippen? Doch één belangrijk punt, ik durf bijna zeggen eene Europesche vraag, mag ik niet met stilzwijgen voorbijgaan. Die vraag is: langs welken weg moet de Europesche beschaving overgebracht worden in den Indischen Archipel? - Maar is dat wel eene Europesche vraag te noemen? wordt mij misschien tegengeworpen. Let men op de beweringen en handelingen van de Europeanen ten opzichte van den Indischen Archipel, vooral van de Engelschen, die nijdig zijn op de groote voordeelen, welke wij daarvan trekken, en die zij gedeeltelijk toch óók konden genieten; neemt men in aanmerking den tegenwoordigen toestand van Europa, dat zelfs het zwaard aangordt en uit de schede haalt over eene dergelijke vraag aangaande Turkijë, dan zal men zeker niet aarzelen deze vraag eene Europesche te noemen. Allen zijn het eens, dat het de roeping van de menschheid is, om elkander wederkeerig te volmaken en naar volmaaktheid te streven; niemand betwijfelt het, dat ieder volk dien weg moet bewandelen; het geschil loopt alleen over de wijze,

(1) Dit is eene hoofdstelling van de historische school onder de regtsgeleerden: deze stelling wordt echter door alle regtsgeleerden in meerdere of mindere mate aangenomen.

waarop dit geschieden moet. Volgens den een moet ieder volk op zijne hem eigene wijze, door beschaving van de hem eigene zeden en gewoonten, regt en instellingen, zich daartoe ontwikkelen; volgens den ander is een ieder geroepen om de beschaving, zoo als die door hem begrepen wordt, naar dengene, die daarvan verstoken is, over te brengen, ja, zelfs is hij verplicht om hem met geweld te dwingen tot een toestand die eerst na langzame ontwikkeling bereikbaar is. Wie zal die vraag naar aller genoegen beantwoorden? - *Die Weltgeschichte ist das Weltgericht.*

Gelden alle deze belangen voor vreemde volken, zoo als wij zagen, om zich met het eiland Java bekend te maken, wij Nederlanders hebben daarenboven nog andere, nog dringender redenen om eene naauwkeurige, wetenschappelijke kennis van dat eiland op te doen. Java is de hoofdzetel van onze bezittingen in den Indischen Archipel: het is onze taak, dat eiland te regeren. Om die heerschappij naar behooren te voeren, is het niet voldoende dat alleen zij, die van hier daarheen gezonden worden om het gezag uit te oefenen, met eene volledige kennis van het land en het volk zijn toegerust, maar ieder Nederlander is verplicht zich eenige grondige kennis daarvan te verschaffen. Niet door eene op zich zelf zeer prijzenswaardige weetgierigheid alleen moet hij gedreven worden, maar de sedert 1848 hier te lande ingevoerde regeringsvorm dwingt hem daartoe. Het Nederlandsche volk wordt voorondersteld zelf zijne vertegenwoordigers te kiezen, en deze moeten wederom, als leden van de Wetgevende Magt, het Reglement op het beleid van de regering in Nederlandsch Indië en andere bepalingen bij de Wet helpen vaststellen. Het geheele Nederlandsche volk dus, voor zoo ver het geroepen wordt tot den burgerplicht van zelf vertegenwoordigers te kiezen, is verplicht zijne belangstelling in Java door kennis van zaken te doen blijken. Deze kennis is volstrekt noodzakelijk; ja, een onmisbaar vereischte voor hem, die zich niet blindelings in de rijen van de eene of andere politieke partij wil begeven; die niet slechts partijganger wil zijn. Wat zal hem doen besluiten om zich te wenden tot hen, die wijzen op de onnoemelijke voordeelen van handel, scheepvaart en nijverheid, op de batige saldo's van twee-honderd-en-veertig millioen gulden, als de gevolgen van hunne wijze van beheer? Wat zal hem aansporen

om zich in de armen te werpen van hen, die al deze voordeelen minder achten en in eene vliegende ontwikkeling van den Javaan, in den tegenwoordigen regeringsvorm van het moederland op Java overgebracht, heil zoeken tegen het kwaad, dat zij uit de tegenovergestelde wijze van regering voorspellen; van hen, wier leus is: 'Men moet de vestingen bouwen in de harten van de Javanen'? Kennis, wetenschappelijke kennis alleen mag ons oordeel besturen. Opmerkenswaardig en in menig opzicht toepasselijk op ons onderwerp zijn de woorden van een der voornaamste wijsgeeren in Duitschland, die hij van onzen tijd in het algemeen gebruikt. 'Wij beleven thans blijkbaar een overgangs-tijdperk, waarin langzaam, maar onherroepelijk het sedert duizende jaren bestaande ineenzinkt, terwijl de nieuwe wereld, die uit de asch van de oude te voorschijn moet komen, te naauwernood in flauwe omtrekken te zien is; midden onder ons zien wij den dreigenden chaos, vóór ons de nevel van eene nog niet doorgedrongen toekomst. Bij dit schrikwekkend zamentreffen van twee tijdvakken kan ons niets redden, niets het vaste oog doen behouden, dan ons te verheffen boven de empirie, die tot nog toe in ons oordeel, maatstaf en bedoeling heerschte, en wortel te vatten in de beschouwing van het eeuwig idee van de gerechtigheid, en in de onuitwischbaar zedelijke natuur van het menschelijk geslacht. Willen zij die besturen, zoo wel als zij die bestuurd worden, niet eigenzinnig vasthouden aan verjaarde vooroordeelen, of de prooi worden van de teugelloosheid van blinde hartstogten; dan hebben beiden eene heldere kennis noodig van het doel dat de menschheid en de Staat moeten trachten te bereiken, namelijk: van het idee van den Staat. Dan zal er ook naauwelijks strijd kunnen zijn tusschen de partijen over de menigvuldige of schijnbaar tegenovergestelde wegen daarheen, als men slechts zeker is hetzelfde doel te zoeken; dan zal men gemakkelijker kunnen overeenkomen omtrent hetgeen in een gegeven geval behoort toegestaan te worden, omtrent hetgeen men mag trachten te erlangen'⁽¹⁾.

Van de individuele belangen, die velen hier te lande moeten hebben, zal ik geene melding behoeven te maken. Hoe velen leven er onder ons, wier geheel vermogen in onder-

(1) J.H. MCHTE, *System der Ethik, erster kritischer Theil*, S 1.

nemingen op Java steekt? Hoe weinig familiën zijn er tegenwoordig nog, die niet een of meer van hare leden onder de ingezetenen van Java tellen? Moet dit niet een krachtige prikkel zijn, om zich met Java bekend te maken.

Naar aanleiding van deze en dergelijke beschouwingen, heb ik gemeend te moeten voldoen aan het verzoek van de Redactie der *Vaderl. Letteroef.*, om eenige stukken over den Javaan voor dit Tijdschrift te bewerken. De lezer ontvangt hier daarvan het eerste stuk, onder den titel van: *Het uitwendig voorkomen van den Javaan, zijne kleeding en woning*. Moge de belangstelling in dit uitwendige bij hem worden opgewekt en den lust gaande maken, om den Javaan ook inwendig, in zijne zeden en gewoonten, taal, en letterkunde, geschiedenis, godsdienst en kunst, te leeren kennen.

I.

Het uitwendig voorkomen van den Javaan, zijne kleeding en woning.

Wanneer er in deze stukken over den Javaan gesproken wordt, dan moet men dien naam in den meest beperkten zin nemen. Java wordt niet alleen bewoond door Javanen: er leven, behalve de Europeanen en vreemde Oosterlingen, zoo als: Arabieren, Chinezen, Mooren, ook nog inlanders, die, òf onder den naam van Soendanezen een bijzonder volk uitmaken, òf onder andere namen als afzonderlijke volkstammen bestaan. De Soendanezen, die het westelijk gedeelte van Java bewonen, verschillen zoo zeer in ligchaamsbouw, zeden en gewoonten van de Javanen, dat men ze met slechts weinig oplettendheid gemakkelijk van elkander onderscheidt. Men heeft ook nooit de Soendanezen onder de Javanen begrepen; zoo zelfs, dat men op Batavia zegt *eene reis naar Java maken*, meenende daarmede naar de landen gaan ten Oosten van de rivier Lòsari, die als de grens van de Soenda-landen wordt beschouwd. De reden voor deze eenigzins vreemde spreekwijs ligt waarschijnlijk in de wijze waarop Java beheerd werd, toen al, wat ten Oosten van de zoo even vermelde rivier aan de Compagnie behoorde, onder het onmiddellijk gezag van één enkelen Gouverneur van Java's Noord-Oostkust stond. Midden onder de Javanen evenwel leven nog volkstammen

die, de eene meer de andere minder, van den eigenlijken Javaan in vele opzigten verschillen; zoo als: Tengerezen, bewoners van het Tenger-gebergte; Badoewinen; Kalahs; Pinggirs; Gadjahmatis. De onmiskenbare strekking van de tegenwoordige orde van zaken om de ineensmelting van die stammen met de Javanen te bespoedigen, heeft dan ook ten gevolge gehad, dat men weinig of geen verschil meer kan opmerken tusschen de drie laatstgenoemde volkstammen en den Javaan⁽¹⁾. De Tengerezen, zoo genoemd naar het gebergte dat zij bewonen, hoewel klein in getal, hebben de oude zeden en gewoonten, gebruiken en godsdienst bewaard tegen de aanvallen van het Mohammedanisme, dat hen nooit aan zich heeft kunnen onderwerpen⁽²⁾. De Badoewinen in het Bantamsche schijnen in vele opzigten met de Tengerezen overeen te komen; doch ik kan niet van hen afstappen, zonder eerst op eene taalkundige bijzonderheid te hebben gewezen. *Badoewi* is een Arabisch woord, dat veld-, woestijnbewoner beteekent, afgeleid van het woord *badoe*, veld, woestijn. Neemt men nu in aanmerking, dat het Fransche woord *païen* komt van het Latijnsche *paganus*, dorpbewoner, en dat ons woord heiden van heide is afgeleid (vergelijk bovendien de Engelsche woorden *heath* en *heathen*, en de Hoogduitsche *die Haide* en *der Heide*); dan zal men, dunkt mij, de onderstelling mogen opperen, dat de Mohammedaansche veroveraars van Java de inboorlingen die hunne oude godsdienst behielden, als heidenen beschouwden en daarom Badoewinen noemden⁽³⁾. Ook de Madurezen, die van het eiland Madura naar Java in groot getal zijn overgekomen en zich vooral in het Oosten van dat eiland gevestigd

- (1) Wie méér van deze volkstammen verlangt te weten, leze RAFFLES' *History of Java*, D. I, bl. 36 en volg.; *Tijdschrift van Nederlandsch Indië*, Jaarg. II, 2, bl. 578, en Jaarg. VI, 1, bl. 317 en volg.; *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch Indië*, D. II, bl. XXI, vraag 24.
- (2) Méér hierover, bij RAFFLES, I.I., D. I, bl. 367 en volg. Vergelijk bovendien verschillende stukken in de *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap*.
- (3) Kleine bijdragen tot de kennis van deze Badoewinen in het Zuiden van de residentie Bantam, vindt men bij RAFFLES, I.I., D. I, bl. 372, D. II, bl. 144, *Tijdschr. v.N.I.*, Jaarg. 1, 2, bl. 295, en Jaarg. VII, 4, bl. 335.

hebben, nemen wij hier niet op. Zoo bepalen wij ons alleen tot de Javanen, in den beperktsten zin van het woord.

Stel u voor een hoog en breed voorhoofd, dat zich met zachte rondingen naar de kruin en slapen ombuigt, en waarop de grens van het hoofdhaar hoog boven de gebogene wenkbraauwen is; donkere oogen, die naar buiten uitpuilen, met horizontale en ruime oogspelen; een kleine, maar wat platte neus; een goed gevormde mond, maar met vrij groote mondspleet en breede, uitstekende lippen; uitstekende kinnebakken, die schraal van baard zijn voorzien; een afgerond, uitpuilend achterhoofd; dun zwart haar - dan hebt gij het portret van een Javaan vóór u. Hangen zijne knevels naar beneden, dan is dit een zeker teeken dat hij zich in onaangename omstandigheden bevindt. Indien zijn hoofdhaar voor een gedeelte is afgeknipt, terwijl het overige tot een staart of vlecht (*koetjir*) is zaâmgebonden, zoo weet gij, dat hij nog in de kinderjaren is; maar zijn zijne tanden gevijld⁽¹⁾ en zwart geverwd, en is zijn mond misvormd door het kaauwen van tabak en *sirih*⁽²⁾, gij kunt u verzekerd houden, dat hij de kinderjaren reeds achter den rug heeft. Verbeeld u verder den Javaan als van bijna middelbare lengte, regt van houding, met slanke lendenen en zeer kleine gewrichten, dan zult gij hem als levend voor den geest hebben. - Van de schoone sekse onder de Javanen durf ik bijna niet spreken, want ik vrees dat mijn smaak niet zeer geroemd zou worden. En waarlijk het is den Europeaan niet kwalijk te nemen, dat hij de Javaansche vrouw, vooral op zekere leeftijd, zelfs afschuwelijk vindt; want die gevijlde en zwartgeverwde tanden, - door het vijlen wordt zij ook reeds vroeg tandeloos, - dat voorhoofd, besmeerd met *poepoer*⁽³⁾, dat bovenlijf, beklad met *borèh*⁽⁴⁾, die afzigtelijke versiersels, en die onaangenaam

- (1) Het hoofddoel van deze operatie is, om de voortanden concaaf te maken, en van het glazuursel te ontdoen, om ze beter de zwarte verw te doen aannemen, want het wordt voor leelijk gehouden 'de tanden te laten zoo wit als die van een hond'.
- (2) Het betel- of sirih-blad wordt met de vier ingrediënten: gambir, pinang, tabak en kalk, zamengesteld, en dient zoo tot pruimen; dus zamengesteld heet het *kinang*.
- (3) Een smeersel, uit rijstmeel vervaardigd.
- (4) Een smeersel, uit kruiden en bloemen getrokken. Ook de mannen beschilderen zich bij feestelijke gelegenheden met dit geel (de geliefkoosde kleur van den inlander) blanketsel. De *borèh* heeft ook andere kleuren, als: zwart.

riekende geuren hebben weinig aanlokkelijks voor den Europeaan. - Hoewel geen mijner lezers, daarvan houd ik mij overtuigd, zich den Javaan voorstelt als blank van vel⁽¹⁾, zou ik mij toch aan verzuim schuldig maken, indien ik van de kleur zijner huid niet gewaagde. Geel, zijne geliefde kleur, wordt ook voor de schoonste kleur van huid door hem gehouden: gewoonlijk echter is zij eene schakering tusschen bruin en bruingeel. Die kleur verschilt echter, somtijds aanmerkelijk, in de onderscheidene districten, onder de verschillende standen, zelfs onder de verschillende familiën. In de Oostelijke landen, op het eigenlijk Java, wijst het verschil in kleur en gelaatstreken tusschen de hooge en lage standen op eene sterkere kolonisatie uit het vaste land van Indië. In vele familiën is het gemengde Chinesche bloed duidelijk zichtbaar, en zelfs worden er onder de priesters en de hoogste familiën duidelijke kenmerken van Arabische afkomst gevonden. - Merkt men de gevolgen van de zamenleving met Europeanen niet op? vraagt misschien iemand, die zoo menig afstammeling van een Europeaan en eene inlandsche vrouw hier te lande gezien heeft. Wanneer men van de inlandsche Maatschappij spreekt, moet deze vraag ontkennend worden beantwoord. Immers, kinderen van een Europeaan, verwekt bij eene inlandsche vrouw, worden zoo wel door de wet, als door de Europesche en inlandsche bevolking als Europeanen beschouwd; ja, zelfs blijven die kinderen en hunne afstammelingen *heeren* en *dames*, al zijn zij later weêr zoo ver teruggegaan tot de inlandsche bevolking, dat hun uiterlijk geen verschil tusschen hen en de inlanders meer te kennen geeft. Het huwelijk van eene Europesche vrouw met een inlander, wiens kinderen dan tot de inlandsche bevolking zouden moeten behooren, is altijd eene groote zeldzaamheid geweest, zoodat dit geen invloed hoegenaamd op de inlandsche bevolking kon hebben; voor het vervolg zullen die zeldzaamheden ook niet meer voorkomen, daar men wel uit de algemeene bewoordingen van de nieuwe Wetgeving moet aannemen, dat de wil van den Wetgever is, om

(1) De Javaan heeft wonderlijke denkbeelden aangaande het blanke vel: het is voor hem als ware het de trechter, door welken ALLAH zijne zegeningen over Java uitstort.

ook in zulke gevallen den inlander die eene Europeische vrouw getrouwd heeft, tot de klasse van Europeanen te brengen, doordien hij zich aan de geheele Europeische Wetgeving aangaande het Burgerlijk en Handelsregt moet onderwerpen⁽¹⁾.

Mode en *étiquette*, in Europa dikwijls als synoniemen van beschaving beschouwd, heerschen onder de Javanen sterker dan onder de Pariijzenaars; zelfs wordt hare heerschappij door de Wet geregeld, en ieder is verplicht zich naar hare bepalingen te schikken; mag men hieruit afleiden dat de Javanen beschaafder, of ten minste zoo beschaafd zijn als de Pariijzenaars? - De Javaan kan zich naar verschillende modes kleeden: naar de Hollandsche, naar de Arabische, en naar de Javaansche. Met de laatste, de Nationale kleederdragt, houden wij ons in de eerste plaats bezig. Drieërlei kleeding is er voor den Javaan; naar mate hij in zijne dagelijksche bezigheden is, of als burgerlijk ambtenaar dienst verrigt, of ten oorlog trekt.

De dagelijksche kleeding van den man bestaat uit een *bebed*, dat is: een stuk lijnwaad ter lengte van vier en een half tot vijf el, dat om de lendenen en het benedenlijf, omtrent als een vrouwerok, geslagen en boven de heupen vastgemaakt wordt; de *saboek*, een gordel, waarover een smalle band met gespen, *kertep* genaamd, gedragen wordt; de *katok*, eene wijde, korte broek tot aan de knieën; de *takwa*, een kort buis met knopen aan den kraag; de *iket*, hoofddoek, die bij wijze van tulband op den kruin van het hoofd wordt gedragen, en waarboven, op reis, een breede, ronde, puntig oploopende bamboezen hoed wordt gezet, om te gelijk tot parapluie en parasol te dienen; en eindelijk de *kris*, eer tot sieraad dan tot wapen. De vrouw draagt de *tapih*, dat hetzelfde kleedingstuk als de *bebed* is; de *kemben*, een lange, breede strook, waarmee zij de borsten bedekt, en de *takwa*; doch een hoofddoek draagt zij niet, maar bindt het haar in een knoop (*geloeng*) op - bij feestelijke gelegenheden wordt zij op verschillende wijze gekapt; het mooiste kapsel is *bokoran*,

(1) De eerste alinea van Artikel 15 van de Algemeene Bepalingen omtrent de invoering van, en den overgang tot de nieuwe Wetgeving luidt aldus: 'Personen, behoorende tot de inlandsche of daarmede gelijkgestelde bevolking, zullen met Europeanen of daarmede gelijkgestelde personen in het huwelijk mogen treden, mits zij zich vooraf hebben onderworpen aan de geheele Europeische Wetgeving aangaande het Burgerlijk en het Handelsregt.'

d.i. wanneer het haar als een kleine koperen kom (*bòkòr*) is opgewonden, en met lange, buffelhoornen of koperen haarspelden versierd. In sommige streken van Java verschillen deze kledingstukken eenigzins; daar draagt zij de *saroeng* of *djarit*, die beide omtrent aan den *bebed* gelijk zijn, doch onderling daarin verschillen, dat de *saroeng* aan de beide einden aan elkander genaaid is, de *djarit* niet; en de *koelambi*, een buis, welks mouwen tot de ellebogen reiken, overeenkomende met de *takwa*. Wettelijke bepalingen, wel eenigzins verouderd, regelen in elke landstreek voor de verschillende klassen van de bevolking de patronen, ruiten, strepen en kleuren van de stoffen⁽¹⁾, waaruit de kledingstukken gemaakt moeten worden. Altijd is de Javaan net op zijne kleding, en de slons staat aan algemeene bespotting ten doel. Mannen en vrouwen, zelfs van de laagste klassen, dragen ringen aan de duimen en vingers; die van de eersten zijn van ijzer, van rood of geel koper, die van de laatsten alleen van koper; de hogere klassen hebben ze van goud met kostbare edelgesteenten; evenzoo is het met de andere versierselen van het haar en de ooren.

De dienstkleeding bestaat uit een *dòdòt* of *kampoeh*, op dezelfde wijze als de *bebed* gedragen; de *tjelana*, eene lange wijde broek, waarvan de pijpen beneden met galon omboord zijn; de *oekeop* of *paningset*, een buikband of gordel van galon of zijde; de *kopjah* of *koeloek*, eene ronde muts; de *kotang*, een kamizool of vest met korte mouwen; de *sikepan*, een buis met twee korte slippy en ééne rij knopen; de *wedoeng*, een hakmes met houten schede, dat aan de linkerzijde gedragen wordt; de *kris*; en de *bangkol*, een band met een haak, die over den buikgordel gedragen wordt. Deze dienstkleeding wordt nog in drie soorten onderscheiden, al naar mate zij gedragen

(1) Gebatigde stof is bij den Javaan het meest in trek. Batiqqen is eene inlandsche wijze van lijnwaad te verwen, door die plaatsen welke ongekleurd moeten blijven, met kokende was te bestrijken. - De Nederlandsche Staats-Courant van 3 Augustus 1854, N°. 181, deelt mede, dat er 1 Junij van dat jaar een oetroot is verleend voor den tijd van vijftien jaar aan F. PREVINAIRE, JR., te Haarlem, op de uitvinding van een werktuig, door hem genaamd *Javanaise*, dienende tot het vervaardigen van alle soorten van gedrukte goederen, inzonderheid der Oost-Indische Batiq.

wordt door den Keizer en zijne Prinsen⁽¹⁾, of door den Rijksbestierder⁽²⁾, of door de andere Javaansche ambtenaren. De Keizer draagt geen *wedoeng* en geen knop (*njamat*) op zijne muts. Deze mutsen zijn lichtblauw of zwart met goud belegd, wanneer zij door den Keizer, de Prinsen, of den Rijksbestierder gedragen worden. De *bangkol* wordt alleen bij tournooispelen gebruikt, om den teugel aan de haak te hechten. - Men moet hierbij in het oog houden, dat dezelfde kleeding, met slechts geringe wijzigingen, zoo wel door mannen als door vrouwen gedragen wordt, wanneer zij in dienst zijn. - Behalve deze dienstkleding, heeft ieder die in de Javaansche maatschappij eenigen rang bekleedt, van den Keizer af tot den geringsten burgerlijken ambtenaar toe, nog onderscheidings-teekenen (*oepatjara*), waarover wij echter eerst kunnen spreken bij de behandeling van de verschillende rangen van burgerlijke ambtenaren.

De oorlogskleding bestaat uit de *tjelanapandjipandji*, eene korte broek, die tot een weinig boven de knieën komt; de *njamping*, hetzelfde kleeft als de *bebed*; de *paningset*, een buikband met kwasten; de *èpèk*, een smalle buikgordel met gespen, die over de *paningset* gedragen wordt; de *kris*; de *tjoerigan*, een *kris* aan een koppel, die aan de linkerzijde wordt gedragen; de *kotang*; de *sikepan tjekak*, een buis met korter slippy dan de *sikepan*; de *songkok*, eene muts of hoed zonder rand, gewoonlijk van fluweel; en de *talibandang*, een gevlochten zijden koord, ter dikte van een pijpsteelt en zes tot acht vadem lang, dat opgewonden en aan de *èpèk* gehecht wordt. De Keizer draagt zulk een *talibandang* niet, en heeft alleen bij de korte broek kousen en schoenen aan. - Het zal misschien niet overbodig zijn hier te doen opmerken, dat deze oorlogskleding alleen nog maar op de hoofdplaatsen van de inlandsche Rijken,

- (1) De Vorst, die als leenman van het Gouvernement het Rijk Soerakarta bestuurt, wordt door de Hollanders Keizer, door de inlanders *Soesoehoenan* genoemd; aan den Vorst, die als leenman over het Rijk Jogjakarta regeert, wordt zoo wel door Europeanen als door inlanders de titel van *Sullan* gegeven: hunne kinderen dragen den titel van *Pangéran* of *Prins*. Dit zijn de eenige Vorsten welke er nog op Java zijn.
- (2) Rijksbestierder (de inlandsche naam is: *Radènadipati*) is de man, die alles voor den Vorst doet, zijn eenige Minister, zijn Vezier, die aan het hoofd van alle ambtenaren staat

waar het leger nog op de inlandsche wijze is ingerigt, in gebruik is. In de Gouvernements-landen, waar korpsen *pradjoerit* (inlandsche soldaten) en detachementen *djajangsekar* (inlandsche maréchaussée) zijn opgerigt⁽¹⁾, heeft men de inlandsche oorlogskleeding afgeschaft en hun eene kleeding gegeven die bijna overeenkomt met die van de militairen bij het Indische leger.

De gouden of zilveren voorhoofdplaat (*djamang*) en eene groote verscheidenheid van gouden versierselen, die om den nek en de armen gedragen werden, zijn geheel in onbruik geraakt; alleen bij huwelijksfeesten worden bruid en bruidegom daarmee getooid, en bij openbare vermakelijkheden wordt de oude opschik nog voor den dag gehaald.

Het kan ons geene verwondering baren, dat een volk levende onder de Mohammedaansche godsdienst, bijna overstroomd door priesters⁽²⁾ en bedevaartgangers⁽³⁾, en bestuurd door hoofden, die méér dan het volk verplicht zijn zich aan de bepalingen van het Mohammedaansche geloof te houden, veel van de Arabische kleeding heeft overgenomen. Wel is waar heeft die kleeding de inlandsche noch geheel, noch gedeeltelijk verdrongen; maar velen hebben er toch van overgenomen, sommigen kleeden zich zelfs geheel op de Mohammedaansche wijze. Een Javaanschen prins, zóó gekleed, vinden wij aldus beschreven: 'Hij had een *njamping* aan met zwarten grond, een *paningset* van rood gestreepte zijde, een tabbaard (*djoebah*) van zwart laken; op zijn hoofd had hij een groene⁽⁴⁾

- (1) Men kan over deze korpsen lezen het *Reglement voor de korpsen Pradjoerits op het eiland Java*, en het *Reglement voor de detachementen djayang-sekars op Java*, te vinden in het *Staatsblad van Nederlandsch Indië*, 1849, N°. 29 en N°. 30.
- (2) Hoe groot het getal priesters op Java is, kan daaruit worden opgemaakt, dat in de residentie Pasoeroewan (waar het Mohammedanisme nog niet eens het diepst is doorgedrongen) op eene bevolking van ruim 336,000 zielen (vreemde Oosterlingen meêgerekend) 3901 priesters leven; dus op de 85 inlanders één geestelijke.
- (3) Gelijk bekend is moet ieder Mohammedaan minstens eenmaal den heiligen tempel te Mekka bezoeken; niettegenstaande de pas, dien de Javaan daartoe van het Gouvernement noodig heeft, f 110 kost, wordt de togt jaarlijks door een vrij aanzienlijk getal inlanders ondernomen.
- (4) Groen was de kleur van de Fatimiten, die over Egypte heerschten, en in het algemeen van alle afstammelingen van ALI, die overal in Arabië verspreid waren. Van daar hebben de Javaansche bedevaartgangers die kleur en nog andere bijzonderheden naar Java overgebracht.

tulband (*serban*), waarvan de punten tot op de *paningset* afhingen; over zijne schouders hing eene shawl (*sebé*) van groene gebatigde zijde, en aan zijn hals een zilveren keten; zijn bandelier was met gouden franje versierd; van zijne twee *krissen* hing er één, in een riem gestoken, voor op den buik, en een krom zwaard hing aan zijne zijde; even als een *spahi* had hij opwaarts gebogen schoenen aan zijne voeten; zijn uit dun bamboe gevlochten palanquin (*tandoe*) had den vorm van een boog; op zijn paard lag een schabrak, omzoomd met gouden franje; voorts had hij, als onderscheidings-teekenen, bij zich eene amfioenpijp, een rozekrans⁽¹⁾, en eene zilveren *sirih*-doos, die op een opengewerkt, zilveren schenkblad lag.' - Behalve de genoemde *djoebah*, *sebé* en *serban*, zijn er bij de Javanen nog andere Arabische kleedingstukken in gebruik, zoo als de *sroewal*, een pantalon, die men beschreven vindt in het door het Koninklijk Instituut bekroonde werk van den Leidschen Hoogleraar R.P.A. DOZY, getiteld: *Dictionnaire détaillé des noms des vêtements chez les Arabes*. Dit werk zal men ook met vrucht kunnen gebruiken voor andere Arabische kleedingstukken, welke men als op Java in gebruik vermeld mogt vinden, hoewel dit Woordenboek niet spreekt over de kleeding van de Mohammedanen in den Indischen Archipel.

Voor al opmerkenswaardig zijn de sporen van de Europeesche overheerschers in de Javaansche kleeding; om niet te spreken van hen, die de geheele Europeesche kleeding aannemen. Reeds RAFFLES heeft er op gewezen, hoe weinig vooroordeelen in dit opzigt de Javaan heeft, en hoe zeer hij geneigd is om die Europeesche kleedingstukken, welke gemakkelijk voor het gebruik zijn, aan te nemen. Zoo levert het schoeisel de bewijzen van alle Europeanen die op Java de heerschappij hebben uitgeoefend - een natuurlijk verschijnsel onder eene Mohammedaansche bevolking -; aldus beteekent *sepatoe* (Portugeesch: *sapato*) een schoen; *pampoes* (Engelsch: *pumps*) lage schoen; *stivel* (Hollandsch: *stevel*) een laars; en *kaos* (Holl.: *kous*) eene kous. De *tòpi* (Portug.: *chapéo*) hoed met een rand, is een hoofddekseel dat de Javaan gaarne gebruikt, ja, zelfs

(1) De eigenschappen van God zijn, volgens de Mohammedanen, ten getale van negen-en-negentig; daarbij het woord ALLAH gevoegd, krijgt men het getal stukken waaruit de Mohammedaansche rozekrans bestaat.

dient hij hem, ten minste zoo als hij voorgeeft, tot een talisman tegen vijandelijke kogels. De *kamédja* (Portug.: *camisa*), het hemd, is aan de Portugezen ontleend, en de *roempi* (Holl.: *rompje*), het vest, aan de Hollanders.

De woning van den Javaan is een bamboezen huis (*ómah*); hecht men echter aan het woord huis een Europeesch begrip, of stelt men zich daarmee een verblijf voor dat maar een zweem heeft van eene woning in Europa, dan vormt men zich eene zeer verkeerde voorstelling daarvan. Huis en slaapplaats zijn in het Javaansch synoniemen, omdat men in zijn huis niet veel meer doet dan slapen: alle andere verrigtingen vinden daar buiten plaats. Hij, die niet den gcheelen dag, of ten minste een groot gedeelte in *dolce far niente* doorbrengt met het kaauwen van *sirih* en het rooken van eene sigaar (*ròkòk*), op den grond zittende of liggende - het getal van hen, die zoo hun tijd dooden, is waarlijk niet gering - besteedt zijn dag aan den veld-arbeid of aan andere hem opgedragen bezigheden. In het huis is geene eetkamer; want zoo wel middag- als avond-eten wordt onder den blooten hemel opgedragen. Dáár zit de Javaan op den grond met zijn gezin op een uitgespreid matje, dat mede tot tafellaken dient, en nuttigt tusschen elf en twaalf ure des middags en tusschen zeven en acht ure des avonds zijn *dîner* en *souper*. Het ontbijt kost den Javaan niet veel tijd, daar hij geen maal doet dat met ons ontbijt overeenkomt; zij, die des ochtends vroeg op reis moeten, gebruiken een kop koffij en een paar rijstkoekjes vóór zij het huis verlaten, of koopen iets van dien aard in de *waroeng*⁽¹⁾ langs den weg, dien zij gaan. - Ieder krijgt een schotel rijst, het gewone voedsel, vóór zich; terwijl in het midden een gemeenschappelijke hoofdschotel *sambel* of *djangan*⁽²⁾ geplaatst wordt, waaruit elk van het gezelschap zoo veel bij zijne rijst neemt als hij goedvindt. Is de rijst te duur, of is zij moeilijk te krijgen, dan neemt *djagoeng* (maïs), of *katjang* (eene peulvrucht) hare plaats in. Hoewel de Javaan in zwelgerij

- (1) Eene soort van kraam, die overal langs den weg gevonden wordt, en den inlander tot koffijhuis of restaurant dient, omdat daar altijd rijst en andere spijzen, koffij, koek, enz. te koop zijn.
- (2) Men heeft verschillende soorten van *sambel*; gewoonlijk bestaat zij uit Spaansche peper (*lòmbòk*) met zout, gedroogden visch, groenten, enz. *Djangan* is gekookte groente.

schande ziet, houdt hij toch wel van een lekker beetje; maar men moet een Javaanschen smaak hebben om dat lekker te vinden. Tot zulke lekkernijen behooren de *dingding*, gedroogd en gerookt hertevleesch; verschillende soorten van wormen; *trasi*, zeevisch (krabben en garnalen), die eerst gezouten, daarna in de zon gedroogd, en vervolgens in houten mortieren gestampt, en tot klompen, naar groote kazen gelijkende, gepakt wordt; het sap, dat na het stampen overblijft, laat men tot gelei verdampen en dient tot eene geliefkoosde saus; gezouten eende-eijeren, enz. De Javaan, als Mohammedaan, heeft een afkeer van varkensvleesch en sterke dranken, maar er zijn evenwel van die dranken, niet alleen door Europeanen en Chinezen aangevoerd (jenever, *tijjoe*), maar ook door de inlanders zelf vervaardigd, die gebruikt worden. - Dat men geene Europesche manieren bij een op Javaansche wijs genuttigd maal verwachten moet, behoeft wel niet gezegd te worden: de vingers en duim dienen den Javaan tot vork, die hij eerst van de Hollanders heeft leeren kennen (Javaansch: *pòròk*⁽¹⁾, Holl.: *vork*). Lepels gebruikt de Javaan slechts bij vloeijende stoffen; een halve kokosdop, waarin een steel is gestoken, dient hem daartoe; messen heeft hij aan zijne tafel niet noodig. Tafels en stoelen worden in het huis van den gemeenen Javaan niet gevonden; slechts de hoofden hebben ze en maken er gebruik van bij de ontvangst van Europeanen: het zijn ook onnutte meubelen voor een Javaan, die een matje op den grond uitspreidt en daarop gehurkt gaat zitten. Geen wonder dus, dat dit huisraad met vreemde woorden benoemd wordt: de tafel heet *médja*, die zij reeds van de Portugezen hebben leeren kennen; want in het Portugeesch heet eene tafel *mesa* of *meza*; de stoel heet *koersi* of *kroesi*, een Arabisch woord, dat wel bevreemdend is, omdat de Arabieren toch ook gehurkt op den grond zitten. - Maar ik wilde een Javaansch huis beschrijven, en ben vervallen in het verhaal van hetgeen er in zulk een huis niet is. Evenwel zal dit waarschijnlijk verschooning vinden, wanneer men bedenkt dat hetgeen er in is, spoedig is opgenoemd. Niet veel meer dan

(1) Het verdient opmerking, dat de v en f in Europesche woorden, welke in het Javaansch en Maleisch zijn overgenomen, overgaan in eene p, omdat de inlander geene v of f kan uitspreken.

slapen doet de Javaan in zijn huis, zoo als wij reeds hebben doen opmerken; van daar dat de eenige kamer, ten minste het eenige van alle kanten afgesloten vertrek, van slechts één meubel⁽¹⁾, de *balé*, eene uit bamboes vervaardigde zit- of ligplaats, voorzien is. Het daarop gelegde bed bestaat uit eene fijne mat en eenige kussens; sommige meer vermogenden hangen er een gedeeltelijk gekleurd kleed bij wijze van verhemelte over; bij de rijken vindt men ook ledekanten met vele kussens, kleeden en karpetten. De sieraden aan de wanden van het huis staan in eene onmiddellijke verhouding tot den rijkdom van den bewoner. Gewoonlijk ziet men er wapens, bestaande in krissen, lansen, pieken, enz., kleederen, tuigen en zweepen hangen. De wanden van de kamer, en dus ook van het huis, zijn gewoonlijk uit plat gemaakt bamboes zamengevlochten; in sommige distrieten vindt men ze ook van hout, in plaats van bamboes, gemaakt. Het dak, bedekt met lang gras, de bladen van de *nipa*, of met *bamboe sirap* (houten dakpannen), strekt zich van boven uit den top aan beide kanten over het huis uit, maar aan den voorkant is het verlengd en beschermt daar tegen de loodregt vallende zonnestralen eene eenigzins verhevene, opene gaanderij, waar de vrouw van het huis zit te spinnen. In vroegere tijden, toen de invoer van Europesche lijnwaden nog zulke aanmerkelijke hoeveelheden niet leverde, stond daar altijd het spinnewiel en weefgetouw, waarmede de vrouwen en dochters van den Javaan zijne kleeding vervaardigden, die hij, trotsch op haar werk, droeg. Eigenlijk is de deur het eenige middel om licht en lucht in een Javaansch huis te laten; vensters en schoorsteenen worden daar niet noodzakelijk gerekend. Het nut daarvan heeft de Javaan echter erkend, zoodat men ze in sommige huizen vindt; maar opmerkelijk is het, dat het venster wordt genoemd met een Portugeesch woord *djendéla* (Portug.: *janella*), en de ijzeren of houten bouten met een Hollandsch woord *ram* (Holl.: *raam*). In bergachtige streken worden de huizen eenige voeten boven den grond op palen gebouwd, om ze tegen den regen te beschermen, en heeten daar *ómah gladag*, naar den vloer van de

(1) Vandaar, dat het woord inboedel door hetzelfde woord *balé* wordt uitgedrukt. Men zegt voor, b.v., iemands huis en inboedel verkoopen, iemands huis en *balé* verkoopen.

gaanderij, die *gladag* genoemd wordt. In de vlakten worden de huizen op den grond gebouwd en dragen den naam van *ómah limasan*, naar den vorm van het dak, dat op de boven beschreven wijze verlengd is. - Behalve het eigenlijke huis of hoofdgebouw, hebben de Javanen nog eenige bijgebouwen, tot verschillende doeleinden bestemd, wier aantal afhankelijk is van den rijkdom van den eigenaar. Het belangrijkste van die gebouwen is dat waarin de Javaan zijne rijst bewaart. De *loemboeng* (rijstschuur) is niet alleen de voorraadschuur van den Javaan, maar ook, als men het zoo noemen mag, zijne geldkist; want de rijkdom wordt bepaald naar de hoeveelheid rijst, die hij bezit. Deze schuur is een langwerpig vierkant gebouw, waarvan het uiterlijk voorkomen aan alle vier de kanten veel heeft van dat van een oud Vlaamsch huis, doch zonder deuren of vensters; alleen boven in het front is een raam, waardoor men met behulp van een bamboezen ladder er inklimmen kan. De rijst, die in de schuur bewaard wordt, blijft daar, in bossen gebonden, opgestapeld liggen, omdat de rijst, zoo lang zij in den bolster is, beter kan bewaard worden, dan nadat zij van den bolster is ontdaan⁽¹⁾. Dit ontbolsteren van de rijst geschiedt door middel van stampen, hetgeen elken dag plaats heeft, omdat de Javaan telkens niet meer rijst stampt dan hij voor zich en zijn gezin in vier-entwintig uren noodig heeft. In een schuurtje (*ómah lesoeng*) staat een dikke vierkante uitgeholde balk, die tot vizel dient, waarin de rijst door middel van een stamper ontbolsterd wordt. Veel tijd vordert deze bewerking dagelijks niet, omdat een volwassen persoon gerekend wordt aan één *kâti* (of katje, zoo als de Europeanen zeggen), d.i. één en een kwart oud pond, genoeg te hebben. - Behoort de Javaan tot den gegoeden stand, dan heeft hij ook nog een *gedógan* en een *kandang* voor zijne paarden en koeijen of buffels. In elke *gedógan* (paardestal) staat maar één paard (aan die wijze van stallen wordt zoo zeer de voorkeur gegeven boven het stallen van veel paarden in één gebouw, dat dit zelfs bij de Europeanen algemeen

(1) Zoo lang de rijst nog in den bolster is, wordt zij *pari* (meer bekend onder den Maleischen naam *padi*) genoemd; rijst buiten den bolster heet *beras*. Talrijk zijn de namen die de rijst heeft, al naar mate den toestand van rijpheid, waartoe zij is gekomen.

aangenomen wordt), dat vastgebonden is aan een van de palen. Zulk een *gedógan* bestaat uit niets anders dan uit een dak, dat op palen rust; tusschen die palen zijn dwarsbalken, welke er uit kunnen geschoven worden, wanneer men het paard er in- of uitlaten wil; het eenige gebrek dat een Javaansche paardestal dus hebben kan, is, dat hij doorlekt. De stal is bevloerd (die vloer heet *trataban*) en van eene ruif of voederbak (*krandji*) voorzien; een *krandjang* (mand), een *sapoe* (bezem) en een *sara* (werktuig om de paardemest in de *krandjang* te doen), is het eenige wat men daar noodig heeft en vindt. De landbouwer die vermogend genoeg is, om zijne *sawah* (rijstvelden)⁽¹⁾ met eigen ossen of karbouwen (eene verbastering van het Javaansche woord *kebó*, buffel) te bebouwen, heeft voor hen een stal of kraal, *kandang* genoemd: een gebouw, dat weinig verschilt van den zoo even beschreven paardestal. Deze ossen zijn van Indische afkomst en worden onderscheiden in twee soorten: in Javaansche ossen, een zeer verbasterd ras, en in Bengaalsche ossen, die men erkent aan den klomp op den schouder, en die nog veel van hunne oorspronkelijke kracht behouden hebben; in de bosschen heeft men nog wilde stieren, *bantèng*. De ossen dienen voornamelijk om te trekken; zij zijn in de distrieten waar goed voedsel gevonden wordt, sterke dieren; maar de koeijen verschillen veel van de onze, daar zij voor het huiselijk leven van weinig nut zijn, omdat zij zeer weinig melk geven, te naauwernood zoo veel als voldoende is om hare kalveren te voeden; in de Oostelijke districten worden beiden evenwel gebruikt om de velden te beploegen. De buffel is zwart of wit; de eerste is grooter en wordt gewoonlijk als sterker beschouwd dan de tweede. Dit dier, voornamelijk om te ploegen, en in het algemeen om te trekken gebruikt, is sterk, en behandelbaar zelfs voor het kleinste kind van het gezin, waartoe het behoort, maar het is schuw voor den Europeaan. Het getal schapen en geiten is op Java zeer gering. Eene opmerkelijke bijzonderheid mag hier niet vergeten worden, dat er, namelijk, op Java geen levend vee voor den slager wordt

(1) *Sawah* zijn rijstvelden die kunstmatig onder water gezet worden door middel van waterleidingen en dammen; *tegal* zijn hooglanden, waarbij dit niet plaats heeft, die het noodige water alleen van den regen krijgen.

geteeld (met uitzondering alleen van gevogelte), of uit liefhebberij wordt gehouden.

- Is alles wat de Javaan voor kleeding en woning behoeft, zoo als wij zagen, hoogst eenvoudig, niet minder eenvoudig zijn de middelen die hij gebruikt om in zijn onderhoud te voorzien, voor den landbouw. De ploeg, *weloekoe*, die gewoonlijk op de landen welke onder water gezet worden, gebruikt wordt, bestaat uit drie deelen: den disselboom, het eigenlijk werktuig zelf, en het handvat. Hij wordt vervaardigd uit eene soort van hard hout; slechts het kouter is met ijzer beslagen, en alleen het juk is van bamboes. Nog eenvoudiger, slechts uit twee deelen bestaande, is de ploeg die op de drooge hooglanden gebruikt wordt; hij heet *broedjoel*. Beiden zijn zóó ligt, dat de ploeger ze, nadat hij zijn ochtendwerk volbragt heeft, op zijne schouders neemt en ze zonder moeite naar huis draagt. Op kleine stukken veld of op tuingronden wordt de Chinesche ploeg (*weloekoe tjina*) gebruikt, die zeer klein is en door één buffel getrokken wordt. De egge, *garoe*, mede uit eene harde soort van hout vervaardigd, met uitzondering van het handvat, den boom en het juk, die van bamboes zijn, is eigenlijk meer eene breede hark, die slechts eene ruwe rij tanden heeft; de egger, die de buffels drijft, gaat gewoonlijk op de egge zitten, om er de noodige drukking aan te geven, die den grond plat en fijn kan maken. De *patjoel* is een breed houweel, waarvan zich de Javaan als van eene spade bedient; de schop is van hout, met ijzer belegd, en de steel, omtrent twee en een halven voet lang, dikwijls eenigzins gebogen, om hem meer geschikt voor het gebruik te maken. De *arit* is een groot krom mes, dat zoo wel tot het snijden van gras als tot snoeijen gebruikt wordt; het dient dus èn als zeis èn als snoeimes. Tot het maaijen van rijst wordt de *arit* niet gebruikt, want dat doet de Javaan op eene geheel andere wijze, dan wij het zouden doen. De maaier (indien ik hem zoo noemen mag) snijdt elke rijst-aar met een mesje, *aniani* genoemd, af, en laat er maar een paar duim stroo aan. Sedert onheugelijke tijden tot op den huidigen dag wordt op die wijze de rijst geoogst. Vraagt men den Javaan waarom hij dat werk zoo omslagtig doet? dan is zijn antwoord, indien hij een antwoord geeft, dat het zoo in oude tijden is ingesteld, als een *slamet* (heilwensch) voor een overvloedigen oogst, en dat hij in het volgend

jaar geen overvloedigen oogst verwachten mag, indien hij in gebreke blijft dien heilwensch te verrigten.

De huizen van de Javaansche hoofden verschillen van die van den gemeenen Javaan alleen daardoor, dat zij op grootere schaal zijn aangelegd en meerendeels van eenige ramen voorzien zijn. Bovendien hebben zij, zoo als reeds gemeld is, eenige kamers met tafels en stoelen, om de Europesche ambtenaren te ontvangen, die hen, hetzij van ambtswege, hetzij uit vriendschap, bezoeken. Hierop maken eene uitzondering de regenten. De regenten⁽¹⁾, de inlandsche aristokratie, de eigenlijke directe souvereinen van de inlanders, bewonen Javaansche paleizen, die op Europesche wijze gemeubeld zijn. Van die regenten wordt te goeder trouw wel eens gezegd (hoe is het mogelijk!) dat zij reeds zulke vorderingen in Europesche beschaving gemaakt hebben, dat hun een gevoel van algemeen erkende beginselen van billijkheid en regtvaardigheid mag worden toegeschreven. Wanneer ik van de Europesche beschaving bij Javaansche regenten en hoofden hoor spreken, dan komt mij onwillekeurig de anekdote van Professor WEIL⁽²⁾ in de gedachte, en mij wordt, zelfs tegen mijn wil, herinnerd het versje van Vader CATS, waarin een aap en een gouden ring voorkomen. En als ik de beschrijvingen lees van de wijze waarop een regent zijn huis in Europeschen trant menbelt, dan wordt mijne overtuiging, dat die beschaving nog maar zeer oppervlakkig bij hem is, sterk bevestigd. Hooren wij een man, die, hoewel niet zeer ingenomen met de waardigheid van regent, toch gaarne overal bij den inlander Europesche beschaving ziet, verslag geven van het ameublement van een Javaansch paleis⁽³⁾: Het gelijk

- (1) In welke betrekking deze hooge ambtenaren tot de Javanen en tot het Gouvernement staan, zullen wij in een volgend stuk uiteen zetten.
- (2) Deze Professor leefde vriendschappelijk met een *Sjeich* in Egypte, tot wien ook de Europesche beschaving was doorgedrongen. Eens had de Professor een gesprek met hem, waarin de Goddelijke zending van MOUAMMED ter sprake kwam. Toen de *Sjeich* merkte dat zijn vriend met hem daarin van gedachten verschildte, riep hij uit: 'Maar hoe kan dat ontkend worden; het staat immers op de poorten van het paradijs geschreven!'
- (3) D^r. W.R. VAN HOEVELL spreekt in zijne '*Reis over Java, Madura en Bali, in het midden van 1847*', D. II, bl. 5 en volg., over den *kraton* van den ouden Sultan van Madura.

veel op een uitdragerswinkel, met tallooze kostbare stukken, maar zonder eenige orde of smaak gerangschikt. Dag en nacht hoort men zulk een gespeel en getik en gebengel en geraas, van klokken en uurwerken en pendules en spelende schilderijen, die allen een tijd op hun eigen hand hebben, dat, wil een gast de nachtrust niet opofferen, hij genoodzaakt is zich daaraan te gewennen, of den bewoner als een bewijs van beleefdheid, verzoeken, te bevelen, om al dat speeltuig het stilzijn op te leggen. De ijdelheid en praalzucht gaan elk denkbeeld te boven. Ik zag gedrogtelijk groote spiegels, met breede gouden lijsten, voorzien van 't wapen, den naam en de titels van den eigenaar: 'TJAKRA-ADI-NINGRAT II, *Sulthan van Madura, Commandeur der Orde van den Nederlandschen leeuw*'. Een paar was al te groot, om ze regtstandig te kunnen plaatsen, doch geen nood! men had ze daarom maar overdwars gehangen. Ook het paleis zelf laat menige regent op eene Europeesche wijze inrigten. Maar laat ons van deze walgingwekkende naäperij van Europeanen afstappen, en liever eene wandeling maken door een Javaansch paleis, dat gebleven is wat het reeds vóór eeuwen was, dat het model is geweest voor alle paleizen van inlandsche regenten, en daardoor eene naauwkeurige kennis opdoen van een gebouw, dat wel niet prachtig is van uiterlijk, maar toch in menig opzigt belangstelling verdient.

Zoo als reeds hiervoren is aangeduid, bestaan er op Java nog slechts twee inlandsche Vorsten: die van Soerakarta en die van Jogjakarta, die als leenmannen van het Gouvernement, met eene magt welke, ten gevolge van de met hen aangegane Contracten, zeer beperkt is, hunne rijken besturen. Op de hoofdplaatsen van hunne rijken - volstrekt niet te vergelijken met onze hoofdsteden, daar men ze eer beschouwen moet als eene groep dorpen en wijken (*kampoeng*)⁽¹⁾ - hebben zij hun *kraton*. Over den *kraton* te Jogjakarta verhaalt ons de jongste reiziger⁽²⁾ het volgende. 'Het merkwaardigste van Jogjakarta is de *kraton* des Sultans. Hij beslaat een groot

(1) Ieder Javaansch Rijk is verdeeld in *negara* en *padoesoenan*, d.i. stad en dorps-land, *negara* noemt men ook de hoofdplaats.

(2) D^r. P. BLEEKER, in het *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*, Jaarg, 1850, D. II, bl. 8.

langwerpig vierkant en is omringd met een hoogen steenen muur⁽¹⁾, op welken van afstand tot afstand kleine torens prijken. Meerdere duizende Javanen wonen binnen dezen muur in min of meer regelmatig aangelegde *kampongs*. De *dalem* van den Sultan onderscheidt zich meer door netheid dan door pracht, en is nog de fraaiste der vorstelijke *dalems* van Java en Madura. Bijzondere opmerking binnen den *kraton* verdient ook het waterkasteel, door de Javanen *Poeloe Kenanga* genoemd, en reeds beschreven in het bekende werk van THORN, getiteld: *Memoir of the conquest of Java*. Dit gebouw, geheel met water omringd, en slechts door onderaardsche gangen genaakbaar, heeft veel zonderlings, maar geen schoons. Tijdens ons bezoek was het onbewoond en reeds zeer bouwvallig.

Voor den hoofdingang van den *kraton*, die naar het Noorden gekeerd is, breidt zich de ruime *paseiban* uit, de plaats waar de groote feesten en tijgergevechten worden gehouden⁽²⁾. De *paseiban* zoo wel als de *kraton* wordt door het nabij liggend fort beheerscht. Men ziet daar ook eene moskee, het gevangenhuis en eene kazerne voor de Amboinesche militairen van het garnizoen.'

Ofschoon wij deze korte beschrijving zouden kunnen aanvullen met hetgeen RAFFLES, *History of Java*, D. I, bl. 92 en volg., over den *kraton* van Jogjakarta mededeelt, willen wij ons liever wagen aan eene zoo veel mogelijk naauwkeurige beschrijving van den *kraton* van Soerakarta. Van dezen *kraton*, den oudsten van geheel Java, en als het ware het model waarnaar al de anderen gebouwd zijn, hebben wij niet alleen naauwkeurige opgaven in Javaansche boeken, maar zelfs, zoo als het ten minste schijnt, een zeer goeden platten grond.

Volgens het geloof van de Javanen is de *kraton* te Soerakarta gebouwd naar het paleis van den hoogen God ENDRA (BATARA ENDRA)⁽³⁾, dat op dezelfde plaats stond ten tijde dat

(1) Die muur is een uur gaans in omtrek.

(2) Deze plaats heet *aloenaloen*, langs welker drie kanten de *paséban* zijn (niet *paseiban*, nog minder *passeerbaan*, zoo als menige Hollander, daarin Hollandsche woorden ziende, zegt) van de ambtenaren, waar zij voor hunne hoofden verschijnen.

(3) INDRAS, volgens de Indische Mythologie, is de Oppergod van alle Goden, die van minderen rang zijn dan BRAHMA, VISCHNOE en SIWA; hij is God van de lucht en van het Oosten, in zijne hoedanigheid van een van de Goden wereldbeschermers.

de Goden op aarde regeerden. De *kraton* zelf is een groot langwerpig vierkant, welke vorm wat minder uitkomt door de bijgebouwen die aan den west- en oostkant gehecht zijn. Zoo wel vóór als achter zijn groote, breede pleinen, welke men met de namen van noorder- en zuider-*aloenaloen* van elkander onderscheidt. Doch wij willen eene wandeling dwars door dien *kraton* maken en een inlander tot onzen gids nemen, die ons tevens vertellen zal hoe dit verblijf er uitzag toen het nog door dien hoogen God ENDRA bewoond werd. Vóór dat wij aan de noorder-*aloen-aloen* komen, is er tusschen twee velden, met *kangkoeng* (naam van een kruipgewas) begroeid, eene poort, die de *gladag*-poort genoemd wordt en door welke men op het terrein van den *kraton* komt. *Gladag* beteekent in het oud Javaansch eene korte piek, waarmede men op wilde dieren jaagt, en zoo verklaart nu de inlander den naam van die poort dáárdoor, dat de God ENDRA daarheen 's avonds met de andere Goden ging jagen op wilde herten, die gehouden werden dicht bij de poort in een kamp (in het tegenwoordig Javaansch beteekent *gladag* de stutten waaraan een *pàger*, heining, is vastgemaakt). Door die poort gekomen, gaat men door een laantje van *wringin* (*ficus Indica*) en komt spoedig aan de *Pamaroekan*-poort, door welke men de *aloenaloen* bereikt. Links en regts van die poort, aan den binnenkant op de *aloenaloen*, zijn gevangenissen, en daar worden de *koeli* (lastdragers) en lastpaarden voor de dienst van den Vorst geleverd. Langs de vier kanten van de *aloenaloen*, dat groote plein, waar de volksfeesten gegeven worden en het volk zich bij publieke gelegenheden verzamelt, om den Vorst, die zich daar aan zijn volk vertoont, te aanschouwen, zijn *wringin* geplant, waarvan er zes reeds ten tijde van ENDRA stonden en die toen met goud bekleed waren. In het midden van de *aloenaloen* staan twee *wringin koeroeng*, dat is omheinde *wringin*, waarvan de westelijke heet *Déwandaroe*, en de oostelijke *Djajandaroe*, welke van de oudste tijden af het teeken waren, dat daarachter een vorstelijk verblijf is. Langs den noord- en oostkant van de *aloenaloen* wonen eene menigte Javanen in kleine huisjes; op kleinen afstand

vóór die huisjes zijn de *paséban*, waarover reeds gesproken is; aan den westkant vindt men ook de *paséban* (maar geene woningen), waarvan de *Pradatan*⁽¹⁾ de voornaamste is. Door eene poort komt men daar aan de groote moskee (*misidjit*), in welker voorportaal (*soerambi*) de zittingen plaats hebben van de geestelijke regtbank (mede *soerambi* genoemd naar de plaats waar die zittingen gehouden worden). Langs den zuidkant staan eenige vervallen gebouwen en wachthuizen voor *mantri* (mindere ambtenaren); dáár zijn ook de oude geschenken⁽²⁾ van de Oost-Indische Compagnie, de geëerde kanonnen *Koembakoemba* en *Aswànikoemba*, geplant. Achter deze kanonnen, die ongeveer in het midden van den zuidelijken rand van de *aloenaloen* staan, is de *pagelaran* (eigenlijk de plaats waar iets uitgespreid wordt), d.i. een langwerpig vierkant met een plat dak van bamboes aan de oostzijde, waar de ambtenaren, op Maandag, Donderdag en Zaterdag, op hunne matjes van *rotan* (ons rotting) naar rang en orde gezeten, hunne opwachting maken bij den Vorst, die dan aldaar zit in de *Bangsalpengrawit*, een klein, verder zuidelijk gelegen gebouw, dat rondom open is en op pilaren rust. Ten Oosten en Westen van de *Bangsalpengrawit* zijn poorten, die verschillende namen dragen, maar vooral achter dat gebouw is eene poort, *widjilpisan* genoemd, waardoor men komt op de *sitinggil* (eigenlijk hooge grond), eene verhevene plaats vóór den ingang van het vorstelijk paleis, waar de Vorst verschijnt wanneer hij zich aan

- (1) De *Pradatan* is de plaats waar de inlandsche wereldlijke regtbank, *pradata* genoemd, zittingen houdt; spoedig komen wij daarop terug.
- (2) Boven mate groot is de eerbied dien de Javaan heeft voor *poesaka*. *Poesaka* is een woord dat in het Hollandsch niet met één woord kan weêrgegeven worden; het beteekent voorwerpen, waarvoor de oorspronkelijke bezitter grooten eerbied had, en welke eerbied overgaat op den erfgenaam die zulk een voorwerp krijgt. Naar mate de Javaan zich die voorwerpen als mannelijk of vrouwelijk voorstelt, geeft hij ze den titel van *Kjâi* of *Njâi*. Toen Prins HENDRIK, eenige jaren geleden, te Solo was, gaf hij aan den Pangéran MANGKOENEGARA een Arabisch rijpaard ten geschenke. Deze was daarmede zóó vereerd, dat hij dat paard tot een *poesaka* maakte onder het uitspreken van eenige gebeden, nadat de schimmel driemaal de *aloen-aloen* overgeleid en met eenige saluutschoten begroet was. Daarna is het niet meer bereden, en moet ook na den dood van den Pangéran met groote zorg verpleegd worden.

zijne onderdanen vertoont; langs trappen klimt men derwaarts op. Midden op de *sitinggil* staat een gebouw, *Bangsalwitana* genoemd, dat rondom open is en op acht pilaren rust; ten Noorden is aan dat groote gebouw een kleiner gebouw verbonden, dat *Bangsalmangoentoertangkil* heet, waar de Vorst bij de *Bakda*⁽¹⁾ zit; ten Oosten en Westen van de *Bangsalwitana* staan ook gebouwen, die ten tijde van den God ENDRA verschillende namen droegen. Verder zuidwaarts voortwandelende, komt men door twee poorten, de eerste *Bradjanala*, de tweede *Kemandoengan* genoemd (ten tijde van den God ENDRA waren er veel meer poorten), en treft daar ten Oosten en Westen van de laatstgenoemde poort *Bangsal* aan, die tijdens den God ENDRA *Balémarakata* heetten, doch tegenwoordig gebruikt worden tot *paséban* van de *wedanagadjian*, dat zijn de majoors of opperhoofden van de inlandsche soldaten (*pradjoerit*), die soldij (*gagè*, verbasterd in het Javaansch tot *gàdji*) trekken.

Vervolgens passeert men het *Srimenganti*-plein en nadert de *Srimenganti*-poort⁽²⁾, aan welken naam oude overleveringen verbonden zijn. Ten tijde van MINTARAGA, een bijnaam van den uit de Indische Mythologie bekenden ARDJOENA, had DANANDJAJA den Vorst NIWATAKATJA in den oorlog overwonnen, en werd hij naar het paleis van den God ENDRA ontboden, om tot loon van zijne dapperheid *W i d a d a r i*⁽³⁾ ten geschenke te krijgen. Bij zijne komst kwam hem de God ENDRA bij die poort te gemoet en wachtte hem dáár. Om die reden gaat de Soesoehoenan ook naar de *Srimenganti*-poort en wacht dáár den Gouverneur-Generaal, als deze hem in zijn paleis een bezoek komt brengen. Op diezelfde plaats wordt de Resident van Soerakarta opgewacht door eene hooge vrouwelijke ambtenaar⁽⁴⁾, als hij in den *kraton* van den Soesoehoenan bij publieke gelegenheden komt. Nadat men de

(1) *Bakda* is een Arabisch woord, dat *na* beteekent. Bij de Javanen wordt het gebruikt om het feest na de vasten van de maand *Ramelan* aan te duiden.

(2) Men zou die poort in het Hollandsch 'wachtpoort' kunnen noemen, omdat het Javaansche woord *nganti* wachten beteekent.

(3) *W i d a d a r i* is, volgens de Indische Mythologie, eene hemelsche nimf. Zij werden aan helden, tot vijf toe, ten huwelijk gegeven.

(4) De Soesoehoenan wordt in zijn paleis door vrouwen bediend, die de verschillende rangen en titels van de burgerlijke ambtenaren hebben.

Srimenganti-poort is doorgegaan, komt men op het voorplein (*palataran*) van den eigenlijken *dalem*⁽¹⁾. De *Prabajasa*, het gebouw waar de Vorst woont, staat aan den westelijken rand van die *palataran*; achter dat gebouw is de *Kepoetrèn*, ten tijde van den God ENDRA *Karangpawidadarèn*, d.i. slaappleats van de hemelsche nimfen, genoemd, waarin zich de vrouwen en dochters van den Soesoehoenan bevinden; daarnevens staat de *Panepèn*, de bidkapel van den Vorst. Op die *palataran* zijn groote en kleine *pandapa*, d.z. van alle kanten opene galerijen, of enkel op pilaren rustende gebouwen vóór de woningen van inlandsche grooten, welke daar ten tijde van den God ENDRA niet stonden, omdat toen de bovengenoemde *Balémarakata* tot de ontvangst van gasten dienden. Daarbij, een weinig westelijker, is de *paringgitan*, de plaats waar bij feesten met de poppen (*ringgit*) de *wajang*⁽²⁾ vertoond worden. Zoo zijn wij gekomen aan den zuidkant van den *kraton*, dien men nu verlaat, nadat men eerst de zuidelijke *Srimenganti*-poort, de *Gadoengmlati*-poort, de *Saloko*-poort en de zuidelijke *Bradjanala*-poort is doorgegaan. Vóór dat men echter geheel buiten den *kraton* is, heeft men nog eerst de zuidelijke *sitinggil* en de zuider-*aloenaloen*. Door de zuidelijke *Gladag*-poort komt men op den weg naar Patjitan. Behalve de hier opgenoemde gebouwen, bevat de *kraton* nog eene talrijke menigte kleinere, zoo als: bergplaatsen voor wapens, provisie, keukens, wachthuizen, wier belang den bewoner van den *kraton* waarschijnlijk zeer ter harte gaat, doch waarin de Nederlandsche lezer zeker niet deelt.

Ééne vraag, die bij sommige lezers kan opkomen, moet ik, tot besluit van dit eerste stuk over de Javanen, nog beantwoorden. Welk nut heeft die beschrijving van het uitwendig voorkomen van den Javaan, van zijne kleeding en woning? Of dient zij alleen om onze weetgierigheid te voldoen en eenige wetenswaardige rariteiten van het Javaansche volk

- (1) *Dalem* beteekent eigenlijk *binnen*, *in*, en wordt zoo genomen voor ieder vorstelijk verblijf, waar binnen de Vorst altijd blijft, en waaruit hij niet dan bij openbare gelegenheden te voorschijn komt om zich aan zijn volk te vertoonen.
- (2) *Wajang* zijn eene soort van Chinesche-schimmenspelen, waarbij de oude Godentijden tot onderwerp van de zamenspraak dienen.

mede te deelen? Ik aarzel niet te bekennen dat de hier behandelde onderwerpen bij den eersten opslag van ondergeschikt belang schijnen te zijn; maar men zal mij ook gereedelijk toegeven dat men, om eene wetenschappelijke kennis van eenig volk te verkrijgen, niets gering moet schatten van hetgeen als 't ware tot grondslag dienen moet voor de volledige kennis van dat volk. Op eene opmerkenswaardige bijzonderheid moet ik nog wijzen, namelijk, op hetgeen uit de behandelde onderwerpen reeds is gezien: hoe genegen de Javaan is om van vreemden over te nemen wat hem gebleken is boven het zijne, boven het Nationale de voorkeur te verdienen. Bij de behandeling van de onderwerpen die ons nog overblijven, zal dit nog veel meer uitkomen; en die behandeling zal tevens toonen op welke wijze het Javaansche volk zijne roeping in de menschheid zal trachten te vervullen. Ons stuk leert ons reeds hoe men te denken heeft over de volgende woorden van RAFFLES, ontleend aan zijn meermalen aangehaald en welbekend werk *The History of Java*; een werk, om de zachtste uitdrukking te kiezen, vol waarheid, vermengd met onnaauwkeurigheid. Hij zegt⁽¹⁾, sprekende van de natuurlijke sterkte van Java, vooral in het binnenland, en van de wijze van oorlogvoeren door de Javanen: 'Indien al de kracht van het volk onder één hoofd vereenigd was, dan zou men mogen onderstellen, dat zij, met de ondervinding die zij nu⁽²⁾ van de Europeesche krijgskunde hebben, het onneembaar zouden maken voor een open aanval zoo wel van eene Europeesche, als van eene Aziatische magt; maar ongelukkig voor hunne onafhankelijkheid, is hun lot geweest, zoo als hunne geschiedenis aantoon, om altijd door godsdienstige of staatkundige twisten vanéén gescheurd te worden. Den grootsten weêrstand schijnen zij aan den Europeeschen invloed geboden te hebben. Met trots beweren zij, dat zij, hoewel inderdaad overwonnen, als volk en als indi-

(1) Eerste Deel, bl. 334.

(2) Zoo schreef RAFFLES in zijn tijd. Wat zal men nu moeten zeggen na den grooten oorlog van 1835-1830? nadat zoo vele inlanders door de *Europeanen* zelven in de behandeling van de *Europeesche* wapens zijn onderwezen geworden? en, eindelijk, nadat zoo vele sterke forten ook in de binnenlanden zijn aangelegd?

viduën, hardnekkig vasthouden aan hunne oude instellingen, en een Nationaal gevoel hebben, dat zeer verschilt van dat, hetwelk men gewoonlijk onder een overwonnen volk vindt.'

Een woord over de staatshuishoudkunde. Door A. Ising.

(Vrij naar het Fransch van M. CHEVALIER.)

'Ons ideaal zij:.... de toestand waarin het volk zich bevindt, dat alle Natien vooruitgaat op den weg van wetenschap en beschaving: de toestand van het *Engeland* der negentiende eeuw.'

D^r. R. FRUIN.

De *Fransche* Staatshuishoudkundige MICHEL CHEVALIER heeft, eenige maanden geleden, bij het aankondigen van een nieuw *Dictionnaire d'Économie politique*, de beoefening der staatshuishoudkundige wetenschap met nadruk aanbevolen. Daar hetgeen waar en goed is, niet te veel kan worden gezegd en aangeprezen, vertalen wij, behoudens eenige vrijheid, zijn opstel voor diegenen onzer lezers die het oorspronkelijke misschien niet hebben opgemerkt. Het is hunne aandacht wel waardig, en minder vervelend dan men zou kunnen vermoeden.

Na te hebben gezegd dat in *Frankrijk* zeer weinig voor het openbaar onderwijs in de staatshuishoudkunde gedaan wordt, vermits er slechts drie leerstoelen voor bestaan, en maar één er van voor 't publiek toegankelijk is, gaat hij aldus voort:

Frankrijk is het eenige Land waar dat onderwijs zoo stiefmoederlijk wordt bedeed. *Spanje* heeft een aantal staatshuishoudkundige leerstoelen, door bekwame mannen, waardige opvolgers van JOVELLANOS⁽¹⁾ en FLOREZ ESTRADA⁽²⁾,

(1) Don GASPAR MELCHOR DE JOVELLANOS, Staatsman en Schrijver. Hij werd geboren in 1744, en overleed in 1811.

(2) Don ALVARO FLOREZ ESTRADA, Staatshuishoudkundige, werd geboren in 1769. VERT.

bezet; elke *Spaansche* hoogeschool bezit er een. In *Rusland* wordt de staatshuishoudkunde insgelijks aan alle hoogeschoolen onderwezen, en dat onderwijs wordt ook aan al de hoogeschoolen van *Duitschland* en *België* gegeven. In *Engeland* strekt het zich nog veel verder uit. De Heer WHATELY, Aartsbisschop van *Dublin*, die veel tot de uitbreiding van dat onderwijs heeft toegebracht, zeide vóór weinige jaren, bij gelegenheid eener akademische plegtigheid, dat men in *Groot-Brittanie* alleen vier duizend scholen vindt, waarop de beginselen der staatshuishoudkunde worden onderwezen. Hierdoor wordt het begrijpelijk waarom het *Engelsche* volk het best in staat is om met kennis van zaken over de regeling der publieke aangelegenheden te oordeelen, en vraagpunten te beslissen betreffende de finantiën, de belastingen, den handel, of de koloniën.

Door de tegenovergestelde reden bestaan bij het volk dat men het geestigste der aarde noemt, omtrent dezelfde onderwerpen, de grofste dwalingen en de bespottelijkste vooroordeelen. In *Frankrijk* vinden op het gebied der staatshuishoudkunde de ergste sophisterijen het gemakkelijkst ingang, als zij maar met driestheid worden voorgedragen. Dáár vooral is ten opzichte van die onderwerpen het gezegd waar:

Un sot trouve toujours un plus sot qui l'admire.

De gebeurtenissen van 1848 liggen nog zoo versch in het geheugen, dat het niemand verwonderen zal, als er hier op gewezen wordt. Welke staatshuishoudkundige buitensporigheden zijn er toen verkondigd en toegejuicht, zelfs door mannen die eene goede opvoeding hadden genoten, en verlicht werden genoemd, en in andere opzigten ook werkelijk verlicht waren; - mannen, die hunne graden niet alleen bij Collegiën en Faculteiten, maar ook in ambtsbetrekkingen en op de staatkundige loopbaan verworven hadden! - Ik zal noch namen noemen, noch herinneringen opwekken, die reeds sluimeren, en wil hen ook niet kwetsen die berouw hebben over 't geen zij destijds hebben gezegd; maar als men de moeite wilde nemen in den *Moniteur* na te zien wie in de Constituërende Vergadering en in openbare Vereenigingen gesproken en gestemd hebben voor het regt op arbeid - men zou dan verwonderd staan. Toen *Frankrijk* overstroomd moest worden

door een stortvloed van herboren assignaten, onder den titel van hypothecaire bons, hebben mannen, die de maatschappelijke orde voorstonden en de partijschappen verfoeiden, zich uit kortzigtigheid onder de verdedigers van die verderfelijke uitvinding gerangschikt. Behalve hen die zich als bij toeval en voor een enkelen dag bij de Socialisten voegden, zijn er velen geweest, die, in weerwil van hunne natuurlijke gaven en uitstekende opvoeding, zich voor goed in het socialistische leger deden inschrijven.

Het is niet moeilijk te verklaren wat de reden zij geweest van al die voorbijgaande of voortdurende dwalingen: zij lag in de onkunde van het publiek op 't gebied dier Economie. Het publiek, ook in de beschaafdere standen, weet niets zelfs van de eenvoudigste en bevattelijkste begrippen der staatshuishoudkunde: over den eigendom; het krediet; de kapitalen; den handel; de munt; de grenzen der tusschenkomst van den Staat in bijzondere aangelegenheden; en de voorwaarden van de publieke welvaart. En van waar dat? Omdat men 't er nergens in onderwijst. Daardoor alleen zijn zoo vele welgezinden in den tijd van beproeving, die op de Februarij-omwenteling volgde, in den strik gevallen, dien de Socialisten voor hen gespannen hadden.

De Graaf MOLLIEU zegt met reden, in zijne *Mémoires*, die zoo vele uitstekende, juiste en fijne opmerkingen bevatten, dat, door het gemis van staatshuishoudkundige begrippen, de *Fransche* Regenten steeds gevaar loopen, om op het gebied dier wetenschap onbestemde en valsche theoriën te verkiezen boven de regelen door eene grondige studie der feiten aangegeven. 'En' - voegt hij er bij - 'dat heeft ernstige gevolgen gehad. Het is de reden geweest waardoor bij het uitbarsten der omwenteling niemand gereed was: noch zij die haar vreesden, om haar te bedwingen; noch zij die haar inriepen, om haar te leiden.'

De beproevingsdagen der omwenteling zijn voorbij; *Frankrijk* is gered van de anarchie, en de invloed der clubs is vernietigd; maar in elken toestand doet zich de behoefte aan juiste denkbeelden over de staatshuishoudkunde dringend gevoelen. Op dat oogenblik is eene beproeving van geheel anderen aard gevolgd: wij hebben de gevolgen van een slechten oogst ondervonden, en die toestand is niet zonder gevaar

geweest. Waarom? Omdat er zulke valsche denkbeelden ten aanzien van den graanhandel zijn verbreid en gehuldigd worden. Het Gouvernement wil - en te regt - dat die handel vrij zij; ware hij niet vrij, dan zouden wij aan gewissen hongersnood worden blootgesteld. Maar wat moeite kost het der Regering om die vrijheid te doen eerbiedigen! Een aantal van hare ambtenaren zelfs hebben haar moeilijkheden in den weg geworpen door misplaatsten ijver tegen de graanhandelaars, die zij, even als het onbeschaafde gepeupel, voor opkoopters en vampyren houden. Men heeft zelfs, in de reglementen, ten deele aan het openbaar vooroordeel moeten toegeven, zoo als men bij brand somtijds een gedeelte aan het vuur overlaat, om het overige te kunnen redden: om die reden is de uitvoer van aardappelen en gedroogde groenten verboden, en de uitvoer van granen aan regten onderworpen, die met een verbod van uitvoer gelijk staan. De *Engelschen*, die hunne belangen beter begrijpen, hebben zich daar wel voor gewacht. In *Engeland* is de uitvoer vrij, even als de invoer, en ook de *Belgen* hebben het verbod van uitvoer opgeheven, daar ook zij begrepen, dat men, om eene wèl voorziene markt te hebben, den handel vertrouwen moet inboezemen; en de handel stelt alleen dáár vertrouwen waar de vrijheid gehuldigd wordt. Waar zou 't heen moeten wanneer ieder volk, zoo ras er duurte ontstond, zijne grenzen voor den uitvoer van granen sloot? Er zou dan ook geen graan meer inkomen uit *Rusland* en uit de *Vereenigde Staten*. En toch verlangt het publiek in zijne onwetendheid dat de uitvoer alsdan verboden worde, en de onwetendheid is koppiger dan het weten, en men moet haar te meer ontzien, omdat zij hartstogtelijk en blind is. Zouden de zaken zich ook aldus hebben toegedragen, wanneer de staatshuishoudkunde in *Frankrijk* eene grootere plaats bekleed had in de opvoeding der jeugd?

Het vraagstuk over de munt en kostbare metalen, dat aan de orde gekomen is door de ontdekking der goudmijnen van *Californië* en *Australië*, geeft een nieuw voorbeeld van de ongelegenheden, waarin men geraakt door het licht der staatshuishoudkunde te bedekken. Als men er niet tegen waakt, zal er eene groote verandering plaats grijpen in de munt; dat wil zeggen: in het mechanisme der wederkeerige ruilingen. Het

goud, een metaal dat in waarde vermindert, zal het zilver vervangen, dat eene betrekkelijk vaste waarde heeft, en de standaard is door de wet ingesteld. Hoogst teedere belangen zullen er gevoelig door worden getroffen, en het welzijn der menigte zal er, gedurende het tijdperk van overgang, op eene zorgwekkende wijze mede gemoeid zijn, want het dagloon der werklieden volgt slechts langzaam en van verre de veranderingen van de verhouding der edele metalen tot de eetwaren. De wijze waarop de *Fransche* wetgeving omtrent de munt bepaaldelijk is vastgesteld, brengt mede dat, voor de regtbank der billijkheid zoo wel als voor die der wetenschap, de eenig mogelijke uitweg is: te trachten den zilveren standaard te doen eerbiedigen. Intusschen kunnen de averegtsche, met het gezond verstand strijdige redeneringen, en de onhoudbare stellingen, die daaromtrent dagelijks openbaar worden gemaakt, onoverzienbare bergen van zwarigheden doen ontstaan. Als 't geen in *Frankrijk* over dit onderwerp gezegd en gedrukt wordt, in *Engeland* werd verkondigd, zou 't afgekeurd en bespot worden door elk die eene maar redelijke opvoeding genoten heeft. Van waar dat verschil tusschen die beide landen? Van waar het gezag der dwaling in *Frankrijk*? Van waar anders, dan dat het onderwijs in de staatshuishoudkunde er tot heden bijkans geheel heeft ontbroken?

Onder die vraagstukken van den dag welke voor het algemeene welzijn gewigt hebben, en waaromtrent de publieke meening tot dus verre is geblinddoekt, behoort ook het handelsstelsel. De beschaafde Staten van *Europa* hadden, onder den invloed van de hevige en onberaden ijverzucht der Natiën onderling, in handel en nijverheid een stelsel van uitsluiting tegen elkander aangenomen. Men vervolgde den vreemdeling in zijne koopwaren met dezelfde drift waarmede legers elkander op het slagveld vernietigden. Gedurende eene eeuw, tot in 1815, bevatte de wetgeving die den handel tusschen de volken regelde, meer beperkingen, bij minder ontzag voor de vrijheid van personen, en minder zorg voor de belangen der nijverheid en de regten van den verbruiker, dan ooit te voren. De misbruiken voortgesproten uit de ongelukkige inmenging van den geest des oorlogs in vredelievende handelszaken, werden nog verergerd door andere misbruiken, waarvan de oorzaak lag in den privilegie-geest, aan het leenstelsel eigen.

Reeds in de laatste helft der vorige eeuw hadden uitstekend begaafde en edelmoedige mannen de noodlottige gevolgen aangewezen eener beperkende handels-wetgeving, die niet vereenigbaar is met de behoefte aan vrijheid, welke de nijvere man telkens gevoelt als hij met voordeel wil handelen. Zij hadden hare rigting bestreden, op grond van de beschaving, van het publieke regt, en van het gezonde verstand. Als stelsel ook hadden ADAM SMITH, TURGOT, FRANKLIN haar reeds door de kracht hunner bewijsvoering volkomen vernietigd; maar dat alles was te vergeefs. Aangeblazen door den helschen geest van den krijg, bleef elke regering volharden bij hare oude gebruiken en de handels-vrijheid terugstooten. Eindelijk, in 1815, werd de vrede der wereld hersteld. Nu begon er voor de beschaafde volken, die zoo vermoeid en uitgeput waren door eene vreeselijke worsteling, eene heilzame reactie, en zij wierpen den nationalen haat af, als een vergiftigd kleed. Een algemeen streven naar een heilig verbond tusschen de meest ontwikkelde volken, en verder tusschen het gansche mensdóm, volgde op het schrikkelijke bloedbad van twee-en-twintig lange, bange jaren. In den boezem van elken Staat begonnen verlichte mannen niet alleen de verhevenste gevoelens uit te spreken, maar ook praktische zaken met zorg te behandelen, en aan alle zijden kwam men tot de erkenning, dat de voordeelen van handels-stelsels op beperking en uitsluiting gegrond, alleen in de verbeelding bestaan, en dat, zoo individuën of enkele categoriën van personen er bij uitzondering door bevoordeeld worden, hun exceptioneel belang onmogelijk in overeenstemming gebragt kan worden met de beginselen van het nieuwere publieke regt. Voor elk die zich de moeite gaf deze onderwerpen met naauwgezetheid te bestuderen, werd het meer en meer duidelijk, dat het verbodstelsel niet waardig is bescherming van den nationalen arbeid te heeten; al had het ooit te voren aanspraak op dien eeretitel gehad. Elk zag integendeel, dat het de nationale nijverheid benadeelde, daar toch de eerste behoefte van den arbeid en de nijverheid van verlichte volken, wier moreel niet is verlamd, en die over kapitalen kunnen beschikken, zonder twijfel de vrijheid is om te koopen en te verkoopen. Men herinnerde zich de woorden van COLBERT: dat beperkingen op den invoer van voortbrengselen die ook door de binnen-

landsche nijverheid worden voortgebragt, slechts tijdelijke leibandten zijn voor die nijverheid in hare prilste jeugd. Men begreep dat der nationale nijverheid door het ultra-beschermd stelsel een krachtige prikkel tot vooruitgang werd benomen; wijl het in den menschelijken aard ligt, dat ieder, ook de industriël, behoefte heeft aan spoorlagen om voorwaarts te gaan. Men ontwaarde dat, als de aanvoer van de grondstoffen belemmerd werd, alsdan ook de arbeid, dat éénige erfgoed der volken, in hooge mate werd belemmerd. Kortom, de staatsmannen zagen in, dat men door het stelsel van uitsluiting hals over hoofd geworpen werd in het privilegie, in het monopolie, in de onwettige belasting van den een boven den ander; in één woord: dat men er door in strijd kwam tegen den geest des tijds en de stellige voorwaarden der openbare welvaart.

Deze vrijzinnige denkbeelden hebben sedert 1815 zich trapsgewijze een weg gebaad in al de groote Staten van *Europa*. Aan de spits van allen zag men den grooten man, die door de baren van het lot op de rots van *St. Helena* was geworpen, de denkbeelden afzweren welke de oorlog hem had ingegeven, en in ondubbelzinnige taal de staatkunde der handels-vrijheid huldigen; want reeds in Junij 1816 deed hij de volgende, in het *Mémorial de Sainte-Hélène* geboekte uitspraak: '*Nous devons nous rabattre désormais sur la libre navigation des mers et l'entière liberté d'un échange universel.*' In *Engeland* werd dezelfde gedachte in 1820 verkondigd en met kracht aangedrongen in een adres van den handels-stand der *Londensche City*; - een merkwaardig stuk, dat op zich-zelf voldoende is om den naam van zijn opsteller, THOMAS FOOKE, bij het nageslacht in eere te doen houden. Na de gelukkige pogingen aldaar in 1825 en 1826 door HUSKISSON aangewend, vond het beginsel van handels-vrijheid in *Engeland* een nog krachtiger voorstander en verdediger in HUSKISSONS voormaligen bestrijder, Sir ROBERT PEEL. Aan hem en aan WELLINGTON, die hem met al de vastheid van zijn karakter ondersteunde, heeft men te danken, dat de handels-vrijheid in *Groot-Brittanie* een *axioma* van het publieke regt is geworden. De belanghebbenden, die zich in 1846 met hevigheid tegen het programma van Sir ROBERT PEEL hebben aangekant, zijn later voor de handelsvrijheid gewonnen door de weldaden die het gemeene vader-

land er van ontvangen heeft, zonder dat zij er door werden benadeeld, en thans zegenen ook zij de nagedachtenis van dien voor altijd beroemden staatsman. Ten gevolge van de verbazende en wonderbare resultaten der hervorming van het douanen-stelsel in *Engeland*, hebben de denkbeelden van handels-vrijheid zich ook buiten dat rijk meer en meer verspreid. *Amerika* huldigde die het eerst door zijne wet van 1846, en de voorstanders van vooruitgang zullen niet ligt den naam van WALKER vergeten, die, als Minister van Financiën, de onvermoeide en welsprekende verdediger der vrijheids-leer in handels-aangelegenheden te *Washington* is geweest. Op het voorbeeld van *Engeland*, hebben bijna al de Staten van het vaste land van *Europa* hunne tarieven in een vrijgevig zin veranderd; zoo deden *Oostenrijk*, *Rusland*, *België*, *Nederland*, *Spanje*, *Portugal*. Het volstrekke verbod-stelsel, in zoo ver het een beschermenden invloed op de nijverheid moest uitoefenen, is bijna geheel uit de handels-wetgeving der beschaafde volken weggewischt - behalve in *Frankrijk*. Nog niet lang geleden heeft de Koning van *Sardinië*, gehoor gevende aan de raadgevingen van den in verlichting en karakter uitstekenden Minister DE CAVOUR, - bij de opening van zijne Wetgevende Kamers, luide verkondigd: dat hij het beginsel van handelsvrijheid huldigt, en zulks in bewoordingen, die aan de taal doen denken waarvan NAPOLEON zich op *St. Helena* heeft bediend. *Frankrijk* alleen was tot op den laatsten tijd, te midden van dien verheven, algemeenen vooruitgang, onbewegelijk blijven stilstaan. *Frankrijk*, hetwelk in nuttige kunsten uitmunt, en door het genie zijner bewoners voor een uitvoer zonder grenzen bestemd is, op de eenige voorwaarde, dat het de grondstoffen goedkoop kunne verkrijgen, 't geen spoedig het geval kan zijn, wanneer het die niet alleen uit eigen bodem trekt, maar ook de muren nederwerpt, thans rondom zijne grenzen tegen den invoer opgetrokken - dat *Frankrijk* zucht tot heden nog onder het beperkendste tarief der wereld. Andere landen schaffen het verbodstelsel af - *Frankrijk* behoudt het, als of 't een palladium ware. Negen tiende gedeelten van elders vervaardigde goederen blijven in *Frankrijk* verboden, en dat verbod gaat met premiën voor de aanbrengrers en met huiszoekingen voor de burgers gepaard. Andere landen voeren hunne grondstoffen uit, overtuigd, dat dit voor de nationale nijverheid eene

der krachtdadigste aanmoedigingen is; *Engeland* heeft ze zelfs geheel en al ontheven, terwijl het aan de benaming van grondstoffen de ruimste beteekenis geeft; maar tot in den laatsten tijd, toen opmerkelijke deereten omtrent de steenkolen en het ijzer weder de voorstanders eener tariefs-hervorming met eenige hoop hebben vervuld, heeft *Frankrijk* ze aan verbazende regten onderworpen gehouden. Zoo blijft het in zijne onkunde moeilijkheden bestendigen tegen de ontwikkeling van den algemeenen rijkdom; tegen de vermenigvuldiging der kapitalen, die bronnen van welvaart en arbeid; en tegen het goedkoope levens-onderhoud, die gewigtige voorwaarde van rust en orde in de maatschappij. De *Franschen*, die in 1789 de vaan der vrijheid en gelijkheid hebben opgestoken, en om haar te doen zegevieren de wereld met hun bloed hebben gedrenkt - blijven geketend aan een handels-stelsel, dat eene ontkenning is van de burgerlijke vrijheid in hare betrekking tot arbeid en nijverheid; een stelsel, dat, strijdig met de heiligste regelen van het gemeene regt, het algemeen belast ten behoeve van eenige bijzondere belangen. Van waar zulk eene tegenstrijdigheid? Van waar dat verzaken van een grootsch verleden; dat verwaarlozen van de teederste belangen?

Dat alles komt voort uit de onwetendheid des publieks, en zelfs van anderzins verlichte mannen, ten aanzien van de staatshuishoudkunde. De bijzondere personen die door het beschermende stelsel bevoordeeld worden, en zij meenen er voordeel van te kunnen trekken, hebben alle de opvolgende regeringen omringd en geplaagd. Om haar de goede en ware beginselen als ijdele theoriën en magtspreuken voor te stellen, hebben zij zelfs de feiten verdraaid. Zoo, tegenover de bewering, dat *Europa* bijna geheel en al de prohibitie uit zijne tarieven heeft gewischt, beroepen zij zich op zeker *Russisch* tarief, waarbij het verbodstelsel op eene groote schaal zou zijn gehandhaafd gebleven; maar dat tarief bestaat alleen in hunne verbeelding⁽¹⁾. Voor het publiek hebben zij een sprookje als van *Moeder de Gans* en nog andere vertelsels bedacht die geen naam mogen dragen, en ze doorgloeid met de opge-

(1) Volgens dat tarief zou in *Rusland* de invoer van gedrukte katoenen, ijzerkramerij, wol, en een aantal andere artikelen zijn verboden; maar het ijzer in staven en het ruwe metaal zijn bijkans de eenige artikelen die er geweerd worden, en dat geschiedt uit een commercieel oogpunt. Het verbod van mee, kersen-wijn, bier op fust, en matrassen en kussens heeft datzelfde commereële karakter, en de overige prohibitiën hebben mede niet de zoogenaamde bescherming van nationale nijverheid ten doel. Het buskruid en salpeter zijn er verboden ter wille van de algemeene veiligheid; de lucifers uit voorzorg tegen brand; de gedroogde champignons en verschillende droogerijen uit zorg voor de gezondheid; de afbeeldingen van heiligen, en de stoffen waarop heilige zinnebeelden prijken, uit beginsel van godsdienst. Het verbod van den invoer van sterke dranken uit granen gestookt en van jenever rust op eene fiskale beweegreden, daar de Staat zich dien handel heeft voorbehouden. Het *Russisch* tarief bevat geene enkele der groote verbods-bepalingen van het *Fransche*, die allen eene groote categorie van koopwaren treffen, zoo als, b.v.: manufacturen, katoen en wol, leder, lederen werken, huiden, glas en kristal, schrijnwerk, ijzerkramerij, smidswerk, fijn aardewerk, enz. enz.

wonden vaderlandsliefde der kroegen. Terwijl zij de nationale hartstogten dus opwonden, deden zij 't publiek gelooven dat men cijnsbaar is aan den vreemdeling wanneer men hem koopwaren tegen lage prijzen afkoopt, doch, daarentegen, in de volheid zijner regten en waardigheid blijft, als men den inlandschen fabrikant een prijs van monopolie betaalt, en zich onderwerpt aan persoonlijke visitatiën, huiszoeking en het verraderlijk oog van bezoldigde aanbrengrers. Tot in den laatsten tijd heeft de ligtgeloovige menigte die fabelen als geloofs-artikelen, die sophismen als heilige beginselen aangenomen. In het bijzonder werd de landbouw-stand door deze mystificatie bedrogen. De Maarschalk BUGEAUD, die met zoo veel scherpzinnigheid als spreuk had aangenomen: *ense et aratro* (met den degen en met de ploeg), was te goeder trouw toen hij op de nationale tribune verkondigde: dat een inval der Kozakken minder kwaad aan *Frankrijk* zou doen dan de vrije invoer van vreemd vee. Ondanks zijn gezond verstand, had hij de verbodlievenden geloofd, die verzekerden dat de vrije invoer van vreemd vee den verkoop van de inheemsche ossen en schapen verhinderen en het verderf bewerken zou van den *Franschen* boerenstand. Hoe zou die dappere krijgsman en trouwe burger zich verwonderen, als hij nog in leven ware, en zag dat, ten gevolge van het decreet van 14 September 1853, het vreemde vee bijna vrij wordt ingevoerd, en evenwel het vleesch niet alleen voor geene spotprijzen verkocht wordt, maar zelfs duurder is geworden.

Uit het voorgaande blijkt dat het gemis van onderrigting in de staatshuishoudkunde groote bezwaren voor den goeden gang der openbare aangelegenheden oplevert. Maar, hoe komt het, dat in een land hetwelk altijd bekend is geweest om zijne vrijgevigheid, de staatshuishoudkunde uit het openbare onderwijs is verbannen?

Het antwoord is niet moeilijk: de staatshuishoudkunde heeft in *Frankrijk* tot nog toe magtige en bekwame tegenstanders gehad en slechts flauwe, onverschillige beschermers. De weinigen welke die wetenschap magtig waren, zijn ook wel eens met gematigdheid opgekomen tegen maatregelen, door welke de Regering tusschen beiden trad in zaken of verrigtingen die aan de bijzondere nijverheid of vrije keus van particulieren konden overgelaten worden. De wetenschap heeft aldus somwijlen de ultra-reglementaire rigting der administratie gelaakt, doch terwijl zij der Regering slechts herinnerde de houding die haar voegt, en niet verder ging dan haar de grens aan te wijzen die zij in haar eigen belang niet moet overschrijden - heeft men de staatshuishoudkunde voor eene factie uitgemaakt, en dat had ten gevolge, dat zij als gevaarlijk uitgekreten en buiten de groote inrigtingen van openbaar onderwijs gesloten werd.

De voornaamste oorzaak evenwel van de ongenade waarin de staatshuishoudkunde verkeert, ligt in de vijandschap welke de bijzondere belangen, wier overheersching zij fnuikt, tegen

haar koesteren. De Regeringen onderzoeken, en erkennen hare dwalingen wanneer zij die inzien, maar de bijzondere belangen achten zich onfeilbaar, en vergeven 't nooit dat men getracht heeft hen te doen wijken voor het algemeen belang.

De *Latijnsche* Dichter, die de hebzucht, in averegtschen zin *heilig* noemde (*auri sacra fames*), heeft daarin den grondslag aangewezen van de onverzoenbare haatdragendheid, die uit de vrekke eigenbaat ontspringt. De staatshuishoudkunde vindt in die nijverheidsondernemers welke door de verbodsbepalingen bevoordeeld worden, onverbiddelijke vijanden, wier verbond onuitputtelijk en onvermoeid werkzaam is om hare wetenschap in minachting te brengen.

In *Engeland*, waar 't eigenbelang niet minder scherp en vasthoudend is, stuit het op eene magt die 't weêrstaat en met den tijd aan zich onderwerpt: den bij deze vaderlandlievende natie onwederstaanbaren publieken geest. In *Frankrijk* is de publieke geest zwak, niet magtig genoeg om te volharden. De bijzondere belangen hebben er dus de handen ruim om de staatshuishoudkunde te vervolgen en hare beoefening voor eene misdaad van Staat te doen doorgaan. In een uur van groote opgewondenheid vormde men zelfs het plan om de verbodssleer in het onderwijs te doen opnemen. In den Algemeenen Raad van den Landbouw, de Manufacturen en den Handel, sprak men daaromtrent een wensch uit evenzeer onbestaanbaar met de waarheid als met het gezonde verstand. - Zoo kon men ook de Hoogleraren in de sterrekunde willen noodzaken om te leeren dat de zon rondom de aarde draait, en die in de regtsgeleerdheid om de schoonheid en de vrijgevigheid van het leenstelsel te verheffen.

Die zonderlinge wensch echter geeft een juist denkbeeld van den ijver waarmede men poogt de uitbreiding van het onderwijs in de staatshuishoudkunde in *Frankrijk* tegen te houden. Het ware eenvoudiger geweest te vragen: dat de drie bestaande leerstoelen der wetenschap wierden opgeheven. De voorstanders van het verbodstelsel verbergen 't ook niet dat zij dien wensch koesteren.

Nogtans is het eene waarheid, die verkondigd wordt door de gebeurtenissen, en snel haren weg vindt: dat ieder wêl doet zich in de staatshuishoudkunde te bekwamen. De beslissing der vraag: of de staatshuishoudkunde al dan niet onderwezen moet worden? komt eigenlijk neder op de beslissing: of men de leer moet huldigen die de beginselen der beschaving eert en ontziet, of de leer die deze beginselen met voeten treedt; - de verlichte leer, die ADAM SMITH, TURGOT, FRANKLIN, en de beroemdste staatsmannen van den tegenwoordigen tijd onder hare belijders telt, of de duistere leer der uitspraken van blind vooroordeel en vrekke eigenbaat, die niet is staande te houden dan door geweld, met verdraaijing van eijfers, en met vervalsching der geschiedenis.

Peter de Groote te Parijs. (1717.)

De verwinnaar van KAREL XII, de Vorst die zelfs voor eene onmogelijkheid niet zou zijn teruggedeinsd, die zich nooit door eenigen hinderpaal liet tegenhouden, en tot elken prijs de beschaver van zijn half barbaarsch volk wilde zijn, PETER *de Groote*, wenschte in 1680 te *Parijs* te komen om ook dáár zijne kennis uit te breiden, en schreef er over aan het *Fransche* hof. LODEWIJK XIV, misschien ijverzuchtig op den roem van den Czaar, of om politieke redenen, deed hem toen door zijn Gezant te *St. Petersburg* bespeuren: 'dat dit bezoek hem niet aangenaam zoude zijn', en PETER stelde zijne reis naar *Frankrijk* uit. Maar LODEWIJK XIV stierf in 1715, en nu kwam, in het begin van Mei 1717, de *Russische* Czaar *incognito* te *Parijs*. Hij nam zijn intrek in 't *hôtel de Lesdiguières*, in het *quartier de l'Arsenal*; maar de Regent FILIPS *van Orleans* ontving hem nu luisterrijk, in naam van den jongen LODEWIJK XV, en benoemde eenige edellieden om den *Moscovischen* Monarch alom te vergezellen. Groote mannen echter hebben hunne luimen!... De Czaar, b.v., gaf het voornemen te kennen om naar de opera te gaan, en terstond werden de muzikanten en het verdere personeel gewaarschuwd, en de zangers en koristen en de leden van het *corps de ballet* waren opgetogen; maar in plaats van zich te begeven naar de opera, waar men hem wachtte, ging PETER te voet en alleen de talrijke herbergen van *Parijs* doorloopen. Op een anderen tijd uitte hij den wensch om eene zitting der Akademie bij te wonen in het *hôtel de Richelieu*, en dan haastte men zich de leden bijeen te roepen; maar eenmaal in zijn rijtuig gezeten, deed PETER zich brengen naar het Kabinet van Natuurlijke Historie in den *Jardin des Plantes*; niet zoo zeer omdat hij geen smaak had voor welsprekendheid en poëzij, maar omdat hij meende uit de praktische kennis van kunsten en wetenschappen meer nut te kunnen trekken voor het onderwijs en de vorming van een nog te ontwikkelen volk, dan uit de voorlezingen van Dichters en Redenaars. Op den 13^{den} Mei 1717, eindelijk, toen PETER voor de eerste maal aan het hof van *Versailles* werd verwacht, kwam hij op het bepaalde uur niet daar, maar in het *hôtel der Invaliden*.

De Czaar droeg geene kenteekenen waaraan men zijne Vorstelijke waardigheid konde ontdekken: hij had eene soort van overrok aan van dik groen laken, naar de *Poolsche* mode gemaakt, en eene bonten muts op het hoofd: zijne hertslederen spanbroek stak in hooge laarzen met stalen sporen, en een breede zwart lederen draagband, waaraan zijne sabel met koperen gevest hing, voltooide zijn costuum. Hij had zich de woonplaats van den Gouverneur doen wijzen, was de groote plaats van het *hôtel* overgegaan, en stond voor den Maarschalk DE BELLE-ISLE, zonder opgemerkt of aangemeld te zijn geworden.

- Mijnheer! - zeide hij op zijn strakken toon tegen den Gouverneur, na hem gegroet te hebben - ik wenschte deze inrigting te zien. Heb de goedheid mij iemand mede te geven om mij in al de deelen van het gebouw rond te leiden, en rep u een weinig, als ik u verzoeken mag, want ik heb haast; ik moet van daag ook nog naar *Versailles*.

- Te oordeelen naar uw accent, Mijnheer! zijt gij een vreemdeling - antwoordde de Gouverneur, eenigzins verbaasd over de onaangemelde verschijning van die zonderlinge personaadje.

PETER knikte ja.

- Dan - vervolgde de Maarschalk - moet ik zeggen, dat ik uw verzoek niet kan inwilligen. De bevelen van den Regent zijn stellig: ik mag het hôte! der Invaliden niet door vreemdelingen laten bezigtigen, wie zij ook zijn, of zij moeten eene schriftelijke vergunning hebben van den Minister van Oorlog. Tracht dus die vergunning te krijgen, en dan zal ik u met genoeg overal doen rondleiden.

- Zoo?! - sprak PETER, terwijl hij den ouden Maarschalk schuin aanzag - moet men eene schriftelijke vergunning hebben van den Minister om het hôte! te bezien? - Nu, die vergunning heb ik niet noodig; ik zal 't dus voor ditmaal maar doen zonder ze te hebben.

- Dat zal u moeilijk vallen, Mijnheer!

- Niet zoo moeilijk als ge denkt, Mijnheer! - en nu verhief PETER zijne stem, en riep: - Hei, hola! is daar niet iemand om mij naar de wapenzaal te brengen, daar Mijnheer de Gouverneur de moeite niet wil nemen om dat zelf te doen?

En te gelijk klopte de Czaar hevig met het gevest van zijne sabel op de deur.

- Mijnheer! - sprak de Maarschalk met strengheid - weet ge wel waar ge u aan bloot stelt? Het hôte! is eene Koninklijke residentie, en....

- Dat weet ik heel goed - viel PETER hem in de rede - dáárom juist wensch ik de inrigting te zien.

- Ik zeg nog eens, Mijnheer! dat pligt mij gebiedt u af te wijzen. Zoo gij, naar ik uit uw uiterlijk opmaak, krijgsman zijt, moet gij mij toch veroorloven te zeggen dat gij slechte begrippen hebt van den eerbied voor de bevelen des Konings, en van de achting waarop een edelman van mijnen rang aanspraak heeft.

- Ik zeg op mijne beurt, Mijnheer! dat ik deze inrigting wil zien, en hoewel ik van niet minder goede geboorte ben dan gij, wil ik hier enkel een soldaat zijn die soldaten komt bezoeken. Denkt ge dan - vervolgde de Monarch, terwijl zijn toon al driftiger werd - dat ik van mijn hôte! hierheen zou zijn gekomen voor niet-met-al?!

De zamenspraak zou misschien nog heviger zijn geworden, als niet op dat oogenblik de bejaarde Markies DE CHARNANCÉ en de jonge Graaf de SAINT-FLORENTIN, die den Czaar dien dag naar *Versailles* moesten vergezellen, de kamer waren binnentreden.

- Mijn waarde Maarschalk! - zeide de Markies - Zijne Majesteit de Keizer aller *Russen* heeft geene bijzondere vergunning noodig om het hôtel der Invaliden te bezigtigen; de overwinnaar van *Pultawa* behoort overal te huis waar dappere soldaten zijn.

Die woorden bragten eene plotselinge verandering bij den Gouverneur te weeg; hij stond een oogenblik als versuft; toen boog hij eene knie, en stamelde:

- Hoe?... Is 't mogelijk!... Sire!... Uwe Majesteit zal 't mij nooit kunnen vergeven, maar ik wist niet dat...

- Gij behoeft u niet te ontschuldigen, Heer Maarschalk! - viel PETER hem in de rede, terwijl hij zijne hand vatte en hem oprigtte. - Niemand zou een Neef des Konings van *Frankrijk* herkend hebben onder mijn eenvoudig pak. Ik moest integendeel u om versochooning vragen. Ik heb deze beide vriendelijke Heeren, die met zoo veel geduld zich naar mijne luimen schikken, een langen en vervelenden togt willen sparen, want ik ben te paard hierheen gekomen. Ik heb echter hun ijver niet kunnen bedriegen, en zie nu dat ik verkeerd heb gedaan met dit te pogen; want als zij mij hadden vergezeld zou ik geene onbeleefdheid hebben begaan. Mijne Heeren! - ging hij voort - ik ben een *Noorman*; maar draag den Koning van *Frankrijk* en zijn volk ware achting en genegenheid toe, dat kunt gij veilig gelooven.

Nu traden een groot aantal officieren het vertrek binnen, want de Graaf DE SAINT-FLORENTIN had hen doen weten dat de Keizer van *Rusland* zich daar bevond, en zij wilden hem hunne opwachting komen maken.

- Mijn Heer! - sprak de Gouverneur tot een der officieren - doe terstond appèl slaan: dat de invaliden onder de wapenen komen en zich in slagorde scharen.

- Neen, dat niet, waarde Heer Maarschalk! - hernam de Czaar glimlagchend. - Ik heb reeds gezegd dat ik hier eenvoudig als soldaat kom. Een soldaat, geen Keizer, brengt aan de invaliden een bezoek. Ik wil niet dat ge die braven zult storen. Waar zijn ze thans?

- Sire! - antwoordde de Gouverneur - het is etenstijd; zij zijn in de eetzaal.

- Dan zal ik hen daar met u opzoeken. En gij, mijne Heeren! gaat met ons, als ge niets beters te doen hebt!

PETER stak zijn arm onder dien van den Maarschalk, en ging langzaam den trap met hem af, want Mijnheer DE BELLE-ISLE was niet vlug meer ter been. Gevolgd door den staf van het hôtel, door den Markies DE CHARNANCÉ en den Graaf DE SAINT-FLORENTIN en een groot aantal bedienden, trad hij weldra de eetzaal binnen.

Daar zaten de oude krijgers aan lange tafels geschaard en nuttigden een eenvoudig maar gezond maal; de oudsten en gebrekkigsten werden liefderijk door hunne kameraden geholpen, en bij de orde en stilte die er heerschten, hoorde men duidelijk de stem van een onder-officier, die uit de geschiedenis der beroemde veldheeren iets voorlas. PETER kon zijne

aandoening niet bedwingen; zijne oogen werden vochtig, en hij drukte den arm van den grijzen Maarschalk met kracht. Doch zijne ontroering werd nog sterker, toen hij hoorde dat de voorlezer de beschrijving gekozen had van den veldslag bij *Pultawa* tegen KAREL XII.

Toen de onder-officier aan de navolgende zinsnede gekomen was, las hij langzamer en met meer nadruk: - PETER verwierf zich op dezen onvergetelijken dag onverwelkbaren roem; hij streed als een leeuw, en na de overwinning zorgde hij als een vader voor de gekwetsten, zoo wel vijand als vriend. - En bij die woorden rezen al de invaliden van hunne zitplaatsen op, en terwijl zij de linkerhand aan hunne hoeden bragten, hieven zij met de regter hunne bekers omhoog en vestigden hunne blikken op PETER *den Grooten*.

Dat stil, maar verheven tooneel trof den Czaar diep; hij begreep dat die lezing niet toevallig kon zijn, en sprak met gevoel tot den Gouverneur:

- Men moet held en krijgsman zijn om zóó iets te doen! Mijn waarde Heer Maarschalk! gij doet mij tranen storten van vreugde en aandoening.

Maar snel bedwong hij zich, en hernam zijn gewoon voorkomen; doch den arm uitstreckende, riep hij:

- Een glas, mijne vrienden!

Een lakei met de Koninklijke kleuren - want destijds werden de invaliden door knechts in Koninklijke liverei bediend - naderde met een zilveren beker, en de Maarschalk wilde hem wijn uit zijn eigen kelder doen aanbieden.

- Neen! - sprak de Czaar - ik moet een beker hebben even als die brave soldaten dáár, en hun eigen wijn drinken.

Nu reikte een oud sergeant hem zijne tinnen kroes. PETER schonk die zelf in, en den beker hoog boven zijn hoofd heffende, riep hij met zijne stentors-stem:

- Kameraden! PETER van *Rusland* drinkt op uwe gezondheid!

En in één teug ledigde hij de kroes.

- Op Czaar PETER! hij leve! - riepen de invaliden als met ééne stem, terwijl ook zij hunne kroezen ophieven en ledigden.

- Schenk nog eens in! - hernam de Czaar, terwijl hij den sergeant, wiens kroes hij gebruikte, die voorhield.

- Vrienden! ik drink op uwen Koning!

- Leve de Koning! - herhaalden de invaliden in koor.

- Vaarwel, kameraden! vaarwel! - sprak de Vorst, hen groetende en zich verwijderende - ik zal u niet vergeten.

Vergezeld door zijnen stoet bezigtigde PETER daarop het geheele gebouw. Zijne scherpzinnigheid en schrander oordeel stelden echter, beter dan de aanwijzingen die men zocht te doen, hem in staat om de zaken die men aanwees, naar waarde te schatten en de verbeteringen op te merken, die er aan waren toe te brengen. Hij nam alles aandachtig op: de slaapzalen, de keukens, de kerk, en ook het kerkhof, dat destijds de gebouwen van het gesticht omringde, doch later tot eene wandelplaats is ingerigt. Intusschen was hij opgetogen over de orde en netheid die in alles heerschten.

- Als God mij 't leven spaart - sprak hij tot den Gouverneur - zal ik te *St. Petersburg* deze stichting van LODEWIJK XIV trachten na te volgen, en ook dáár eene inrigting voor Invaliden tot stand brengen. Steen, hout en ijzer heb ik in overvloed om zulke gebouwen op te rigten; maar wat ik er missen zal, zullen mannen zijn als gij, mijne Heeren! om zulk eene schoone en goede inrigting waardig te besturen. - Doch - hernam hij onwillekeurig, met een zucht - wat baat mij dat alles, zoo lang ik niet weet wie na mij het onvoltooide zal voleindigen!

- Dat zal God doen, Sire! - sprak de grijze Markies DE CHARNANCÉ - God, die de groote Rijken beschermt, als de groote mannen er niet meer zijn.

De Gouverneur had heimelijk de invaliden bevel doen geven om zich vóór het hôtél te vereenigen, en toen de Keizer zijne omwandelingen had volbragt, geleidde de Heer DE BELLE-ISLE hem op het voorplein, waar alle de oude krijgers in linie stonden geschaard. Verwonderd en verrast sprak de Czaar glimlagchend:

- Gij voert mij van de eene verrassing tot de andere, Mijnheer de Maarschalk! Wij, zonen van 't Noorden, zijn niet zoo vernuftig of welgemanierd, en daarom zeg ik u maar zonder omwegen, dat ik u benoem tot Ridder van de Orde van SINT-ANDREAS, en dat ik u, zoo ras ik in mijne Staten zal zijn teruggekeerd, vijftig okshoofden *Erivanschen* wijn zal zenden voor de infirmerie van 't hôtél.

PETER groette de vaandels, die voor hem werden nedergebogen, drukte de hand des Maarschalks, wuifde een hartelijk vaarwel toe aan de invaliden, en stapte toen in de karos, waarmede de Markies DE CHARNANCÉ en de Graaf DE SAINTFLORENTIN hem waren nagevolgd, en reed nu naar *Versailles*, waar het hof op hem wachtte.

Toen de hovelingen den *Moscovischen* Monarch den *salon d'Hercule* zagen binnentreden, in het eenvoudig kostuum, dat hij niet noodig geoordeeld had tegen een ander, meer voegende aan zijn rang en naam, te verwisselen, waren zij uiterst verbaasd; maar hunne verbazing klom nog, toen zij hem ten aanzien van den jongen Koning zich eene handeling zagen veroorloven, die eenig is in hare soort. Hij wilde, namelijk, LODEWIJK XV niet vóórgaan, maar ook niet achter een kind volgen, en daarom nam hij den Koning op zijne armen en droeg hem de zaal uit naar de galerij, tot groote ergernis van velen, die op grond daarvan beweerden dat de Czaar een ruwe wilde was, niets minder noch meer.

Maar hij mogt een wildeman zijn of niet, getrouw kwam hij de belofte na, in het hôtél der Invaliden gedaan. Uit de boeken van 't gesticht blijkt, dat op den 14^{den} September 1719 vijftig okshoofden *Erivanschen* wijn te *Havre-de-Grâce* zijn aangekomen en van daar naar *Parijs* verzonden werden, alwaar ze op den 28sten derzelfde maand in het hôtél der Invaliden werden ontvangen.

Mengelwerk.

Antikritiek.

Den Heere M^r. J.M. VAN DER KEMP!

In een der laatste Nommers van de *Boekzaal* komt eene aankondiging van uwe hand van: *Paschier de Fijne, naar zijn leven en schriften; 's Hertogenbosch*, bij GEBR. MULLER, voor. Gij geeft daarin al spoedig de meening te kennen, dat ik, hoe zeer van u in leerstellig standpunt verschillende, van uwe zijde en van uwe beginselen uit, de door u gegeven oordeelvellingen gemakkelijk zal weten te verklaren en te billijken. En inderdaad valt mij dat niet moeilijk. Terwijl ik dat echter gaarne belijd, moet ik desniettemin tevens mijne deernis betuigen voor leerstellige begrippen, die, gelijk de daar door u gehuldigde, zoo eenzijdig zijn, dat zij u niet veroorloven een man naar eisch te waardeeren, als de wakkere held van het behandelde boek, en uwe oogen sluiten voor datgene wat hem werkelijk eene opzettelijke en uitvoerige beschouwing waardig maakte, eene beschouwing, als ik mij, om meer dan ééne reden, verblijd er hem eene te hebben doen geworden. In uwe ingenomenheid tegen alles wat niet den *Dordtschen* stempel der rechtzinnigheid draagt, zegt gij niet te vatten, waartoe ik mij aan die beschouwing gewijd heb, en, na daaromtrent allerlei gevraagd en verworpen te hebben, komt gij eindelijk tot het, vergeef mij, inderdaad *onzinnige* besluit, dat het mij te doen is geweest, der rechtzinnige partij dezer dagen in den lande een lak aan te wrijven. Waarlijk, ik had een billijker oordeel van u gewacht; ik had dat gewacht niet slechts om het bovenvermelde mij toegekende standpunt van juiste waardeering uwer eigene beginselen en hunner toepassing op het onderhavige werk, maar ook om de zeer bepaalde wijze waarop ik zelf mij, zoo in het Woord vooraf, omtrent PASCHIER en zijn aanleg en

werkzaamheid, als reeds op de eerste bladzijden van mijn boek, omtrent de Kerkelijke partij en hare leiders in de jaren der *Dordtsche* Synode, geuit had. PASCHIER, zoo verklaarde ik daar, moest om verschillende, daar opgesomde redenen 'een even boeiend en onderhoudend als waardig onderwerp voor eene deelnemende beschouwing zijn'. Zijne geschriftjens, meende ik daarenboven, en ik beweer met het volste recht, 'hebben, buiten hun onderhoudenden en geestigen vorm, geene geringe verdiensten van stijl en taal', waardoor alleen reeds eene meer algemeene kennis van PASCHIER'S *Tractaaten* wenschelijk' gemaakt en 'hunne lezing en beoefening ten zeersten' aanbevolen wordt⁽¹⁾. Wat de *Dordtsche* partij en hare leiders betreft, zoo vergenoeg ik mij te verwijzen op hetgeen in het vorig Nummer van dit Tijdschrift, bij gelegenheid der aankondiging van den *Paschier*, niet zonder blijkbare zinspeling op de uwe, daaromtrent gezegd is, en waarvoor ik mijn vriendelijken en gunstigen beoordeelaar mijn hartelijken dank betuig.

Niet alleen echter, WelEdelgestr. Heer! dat ge mij - geheel ongegrond - ten laste legt uwer Kerkelijke partij eene ondiens te hebben willen doen, het tegen haar gemunt te hebben; maar gij hebt daarenboven mij zelf, op zeer lichtvaardige wijs, en als zich van de naauwgezetheid eens rechtzinnigen Kristens inderdaad niet verwachten liet, een paar wanklinkende namen zoeken toe te dichten, omtrent welke ik mij bepaaldelijk geroepen vind, nog een enkel woord van opheldering en ter voorkoming van alle verderfelijik misverstand ter neêr te stellen. Van eene korte aantekening uitgaande, in welke ik de zedeleer van SPINOZA roemde, als 'die, hoewel op de strengste noodzakelijkheid gebouwd, de blijdeste en heilzaamste levenswijsheid' preekt, noemt gij mij, in éénen adem voort, boosweg: 'Spinozist en Pantheïst', als ware een dier namen niet reeds genoeg, om mij in de oogen der goede gemeente voor altijd te bederven. Waarlijk, er is geen gevaarlijker ding dan die verkettering met wanluidende

(1) Ik veroorloof mij hierop ook den welwillenden beoordeelaar in de *Vaderl. Letteroefeningen* zelf te wijzen, die meent, dat ik mij in mijne aanhalingen uit die geschriften had kunnen bekorten.

namen, waaraan allerlei vreemdsoortige en verderfelijke begrippen gehecht worden, en die, in hunne gewoonlijk geheel onbepaalde beteekenis, den eenvoudigen burger het verblindendste zand in de oogen strooijen. Reeds vóór zes jaren heb ik mij, bij gelegenheid van eenige aantekeningen omtrent de *Tubinger* beginselen⁽¹⁾, tegen die vereenzelviging met een of anderen naam en het aan dien naam gehechte begrip, verzet, en ook thans moet ik mij weder bepaaldelijk tegen zulk eene onderneming verklaren. Ik heb meer dan ééns mijne hooge ingenomenheid met de verheven beginselen van SPINOZA's Wijsbegeerte onbewimpeld geuit, en ik breng haar ook thans nog dezelfde hulde. Ik hoop weldra de gelegenheid te zullen hebben mijne meening, omtrent het blijvende zoo wel als het verwerpelijke in zijne stellingen, bepaaldelijk en meer uitvoerig uitéén te zetten⁽²⁾; indien er in zijne voorstellingen beschouwingswijze, met name in zijn Godsbegrip, zijne mechanische voorstelling van den samenhang tusschen lichaam en ziel, enz. veel verouderds is, de algemeene beginselen waarvan hij uitgaat, en waarop zijne treffende zedeleer gegrond is, staan onwrikbaar vast. Ik moet echter desniettenstaande tegen den naam van Spinozist des te eerder opkomen, als daarmede, van 's mans eigen tijd her, steeds de gruwelijkste en onzinnigste begrippen zijn benoemd geworden. LICHTENBERG heeft ergens gezegd, dat hij zich eene wijsbegeerte voorstelde geheel uit de zuivere rede, uit het verstand ontwikkeld, en die tot volkomen dezelfde uitkomsten leidde, als de praktische leer van JEZUS, die hij, mits van alle kerkelijk bijmengsel ontdaan, voor het volkomenste stelsel hield om rust en geluk in de wereld op het spoedigst, krachtigst, en zekerst te bevorderen⁽³⁾. Die wijsbegeerte nu, meen ik, is ons in de hoofdbeginselen en de zedeleer van SPINOZA ge-

(1) *De Tubinger School en hare Holl. Tegenstanders*; Amersfoort, 1848, bladz. 1-3.

(2) Bij de uitgave van een tot dus ver ongedrukt *Vertoog over God, den Mensch, en deszelfs welstand*, naar de beide afschriften in het bezit der HH. Mr. A. BOGAERS te Rotterdam, en FRED. MULLER te Amsterdam.

(3) Zie zijne *Philosophische Bemerkungen* in het Eerste Deeltjen zijner *Vermischte Schriften*, naar de uitgave van 1844, bladz. 67.

geven. De verheven praktijk, ons in de dusgenoemde Bergrede des Leeraars van *Nazareth* gepredikt, is niet anders dan de uitkomst der stellingen zoo veel eeuwen later door dezes geest- en stam-verwant, in de laatste boeken zijner *Ethica*, ontwikkeld; en wie dus iemand Spinozist zou willen noemen, zou daarbij, bij de leelijke voorstelling aan dien verafschuwden naam verbonden, tevens de aanmerking dienen te voegen, dat het iemand is die de lessen der Bergrede beaamt, en die lessen, naar de regelen der zuiverste en strengste redeneering, uit de natuur- en zede-wetten zelve afleidt. Gij, daarentegen, wat doet gij? - Gij haalt, in plaats van dat, een boek van wijlen Ds. LE ROY uit uwe kast, waarin met zoo vele woorden staat, dat SPINOZA een Pantheïst is; en met die lichtzinnigheid, die ik boven in u misprees en op welke ik daar doelde, zegt gij dan: dat men nu daaruit zien kan welke beginselen de bewerker van *Paschier de Fijne* is toegedaan. Wist gij dan niet, dat, even als Spinozist, en nog meer dan dit, ook Pantheïst een dier ellendige 'schimp- en spot-namen' is, van welke SCHLEIERMACHER te recht zeide, dat men beter deed er zich niet meê in te laten, 'daar zij overal een vlek achterlaten, niet slechts bij hem op wien ze geworpen worden, maar ook - en veel méér nog - bij hem van wien ze komen'⁽¹⁾? Zonder dus zelf den man of zijne werken te kennen, wiens vermeende en verketterde beginselen gij mij toedicht, stelt gij mij, op het gezag van de eerste de beste oppervlakkige geschiedenis der wijsbegeerte, als een Spinozist en Pantheïst te boek. Ik durf u vragen: of dat betamelijk, of dat Kristelijk is? - Maar ik kom tevens met alle kracht tegen dergelijke aantijging op; ik begeer, met dien naam van Spinozist, noch aansprakelijk gesteld te worden voor al wat in de schriften des wijsgeers, met name in zijne voorstellingen beschouwings-wijze, vervat is, noch, veel minder, voor 't geen ons Ds. LE ROY of eenig ander geschiedschrijver der wijsbegeerte als zijne meeningen te boek stelt, noch, allerminst, voor 't geen van oudsher onwetendheid, bekrompenheid, en hartstocht voor Spinozisme hebben uitgevent. Reeds VOLTAIRE

(1) Zie de plaats aanghaald in mijn boekjen: *Over de Leer der Hervormde Kerk en hare toekomst*; Schiedam, 1849, bl. 21.

heeft van SPINOZA's '*ignorants critiques*' gezongen, en zijn verwijt is zoo waar, dat van allen, die, ook met de billijkste bedoelingen en gezindheid, over den wijsgeer geschreven hebben, er bijna geen is, die blijk gegeven heeft hem ook maar eenigzins naar waarde te hebben opgevat en verstaan. De ervarings-wijsgeeren en -redenaars dezer dagen zijn reeds door hunne eenzijdige ingenomenheid, hunnen overdreven ijver voor hunne aangebedene, tot eene rechtmatige beoordeeling van den wijsgeer, die toch niet minder ervaringsman dan idealist, realist dan bespiegelaar was, ongeschikt; en wij kennen er ook onder onze beschaafde, geletterde en ook wijsgeerig onderrichte landgenooten van zeer nabij, die, zelfs bij de lezing en beoefening van SPINOZA's schriften, tot geen ander inzicht in zijne wijsbegeerte hebben weten te komen, dan hetgeen den man van de wijsbegeerte des levens⁽¹⁾, der opgeruimdheid en van den levenslust bij uitnemendheid - zoo als hem vooral de beide laatste boeken zijner *Ethica* ons doen kennen - tot een leeraar en aanprijzer zou willen verklaren eens geestdoodenden stelsels van *Indische* onverschilligheid en werkeloosheid.

U, zoo mogelijk, een meer onbekrompen blik op feiten en personen, en vooral meer naauwgezetheid in het beoordeelen van anderer uitingen en bedoelingen toewenshende, dan waarvan uwe aankondiging van den *Paschier* ongelukkig de blijken draagt, heb ik de eer mij verder

met alle achting te noemen,

Uw WelEdelgestr.

Dw.

VAN VLOTEN.

Aug. 1854.

(1) '*Philosophia meditatio vitae non mortis est*.
SP.

Adam Öhlenschläger.

Door *Sten Johan Stenberg*.⁽¹⁾ Uit het Zweedsch vertaald door *C. Eykman*, kostschoolhouder te Nijkerk.

Wanneer een veelbeteekenend leven geëindigd, eene aan werkzaamheden rijke baan doorloopen is, dan opent zich de tempel der Gedachtenis, om des afgestorvenen beeld op te nemen. Slaan wij een blik in dit heiligdom⁽²⁾, hetwelk den geheelen rijkdom van het leven van vorige tijden bewaart, welk eene wondervolle wereld, welk eene mengeling van karakters, werkkringen en gevolgen doen zich dan niet aan onze oogen op! Alle tijden en geslachten, met hun streven en doel, hunne vreugde en hun lijden, hebben hier hunne vertegenwoordigers. Alle gevoelens, die de menschelijke borst reeds van haren eersten ademtogt doorstroomd en bezield hebben, vinden hier hunne verdedigers. Hun vraagt de historie naar de geheimen van het verledene, en naar mate zij deze leert doorzien, en haar blik helderder wordt bij het beschouwen van den innerlijken samenhang der zaken, wordt zij al meer en meer de taal der waarheid, in welke het oordeel over daden en dooden zal verkondigd worden. Daarbij geldt niet de

(1) Deze uitmuntende gedachtenisrede werd te *Upsal*, op den 6^{den} Junij 1850, voor de studerende jongelingschap uitgesproken. Zij is dus niet van de jongste dagteekening. Ook de poëzij des beroemden Dichters is hier niet algemeen bekend; maar dit neemt niet weg dat de Heer eykman een hoogst verdienstelijk werk heeft gedaan, en wij ons verheugen zijne vertaling, den grooten Zanger tot eere, en ook tot eene proeve van *Noordsche* kunstzin en welsprekendheid, aan onze lezers te kunnen mededeelen.
De Red.

(2) De Domkerk, in welke vele Koningen en voorname mannen begraven liggen.

schijn, maar het wezen: niet wat de mensch scheen te zijn, maar wat hij geweest is; en slechts aan waren zielen-adel en wezenlijke verdienste wijst de gerechtigheid der toekomst de eerezetels in den tempel der Herinnering aan. Op hare uitnoodiging zijn vele van die plaatsen door mannen uit het koude *Noorden* ingenomen, die geleefd en gestreden, gedacht en gedicht hebben voor de overwinning des lichts en de openbaring van het eeuwige op de aarde. Tot deze verhevene dooden is nu weder een, wiens werkzaamheid de Geschiedenis ook eenmaal op den regten prijs zal schatten, vergaderd. Niet zelden is 't haar werk het onregt goed te maken, dat door tijdgenooten aan groote mannen, die onbekend of miskend hebben geleefd en heengegaan zijn, gepleegd werd. Dit behoeven wij echter ten opzichte van ADAM ÖHLENSCHLÄGER niet te vreezen, wanneer de nakomelingschap zich slechts houden wil aan het oordeel der tijdgenooten; want deze rekenen hem onder de edelste herinneringen van *het Noorden*.

Dat dit wezenlijk zoo is, daarvan worden talrijke bewijzen gevonden, en als een van deze, en zeker het minst twijfelachtige, kan ook de feestviering van dezen dag dienen. De bloem der *Zweedsche* jongelingschap heeft zich hier verzameld om den afgestorvene de schatting der erkenning en der dankbaarheid te betalen, en de jeugd huichelt hare hulde niet; want wat zij geeft, dat geeft ze met een vol en vrij gemoed. Maar bovendien biedt dit feest eene bijzondere eigenaardigheid aan. Met een hart voor al het edele en schoone in de Natuur en in den mensch geopend, is de jeugd ongetwijfeld steeds gereed om hulde te bewijzen aan het uitstekende en verhevene; maar feesten als dit plegen slechts gewijd te worden aan de merkwaardigste personen van het eigen vaderland, en toch was de man wiens levenswerk wij voor oogen hebben, volgens de gewone opvatting, een vreemdeling, die noch tot ons Volk, noch tot ons Land behoorde. Waarom vergeet men dit? Waarom naturaliseert men den vreemdeling? Wat is het, dat het hart van *Svea's* jeugd aan de nagedachtenis van *Dana's* Dichter bindt?

Het is in het algemeen de behoefte aan zelfkennis, die de voorname drijfveer van de geestes-werkzaamheid des menschen uitmaakt; en hoe meer deze behoefte wordt erkend, des te meer bepaalt zich alle werkzaamheid tot zulk eene, die

onmiddellijk op het doel gerigt is en waardoor het innerlijk leven eerst beteekenis verkrijgt. Niet, als zouden de omgevende voorwerpen daarbij aan belangrijkheid verliezen, integendeel verkrijgen ook deze eene grootere waarde, naar mate de mensch zijn verband met het geheel leert begrijpen, en eerst door zijn eigen bestaan te doorgronden en voor zich-zelfen rekenschap er van af te leggen, is hij in staat een dieperen blik in dat van anderen te slaan. Deze rekenschap aan zichzelf geeft den mensch eene nog grootere beteekenis, want juist dáárdóór bekomt men, om zoo te zeggen, de voorstelling der volmaakte gestalte tot welke des menschen wezen in de school des levens kan opgroeijen. Niet alleen het toekomstige, maar ook het verledene verkrijgt op deze wijze eene hoogere waarde, omdat men de behoefte leert kennen om het leven als een geheel op te vatten, en te zien, hoe de ontwikkeling, die haar gemaakt heeft tot wat het is, in haar werk is gegaan. Doch er is niet alleen eene individuële, maar ook eene collectieve vertegenwoordiging des menschen, welke, voor zoo verre die een volk omvat, dat, uitgegaan van denzelfden wortel, zich om eene gemeenschappelijke kern van geestes-belangen tot een organisch geheel gezet heeft, als nationaliteit te voorschijn treedt. Dat de juiste opvatting van dit laatste gelijken tred zal houden met die des menschen zelfen, is natuurlijk. Van daar dat niet alleen het eerste, met al wat daartoe behoort, een voorwerp van naauwgezetter onderzoek geworden is, maar men wijdt ten zelfden tijde eene meer belangstellende opmerkzaamheid aan het laatste. Zij die eene zelfde nationaliteit huldigen, treden, dien ten gevolge, al duidelijker en duidelijker te voorschijn met den eisch om als zoodanig regten te vorderen, voor welker verkrijging zij de kracht in zich bezitten en de magt des woords bekomen om die te doen gelden. Het strijdt tegen den gang van de wereld-ontwikkeling, dat de vertegenwoordigers van ééne zelfde nationaliteit zich zoo volkomen den geheelen omvang van menschelijke vorming zouden kunnen toeëigenen, dat alle anderen zich zouden moeten vergenoegen met naar dezelfde hoogte te streven, zonder te eeniger tijd of in eenig geval daarboven te kunnen stijgen; want zulk eene betrekking zoude den vooruitgang kunnen tegenhouden, die eene noodzakelijke voorwaarde van den duur des tijds is. Het gevoel van de groote afhankelijkheid en het innig verband

in welke de menschelijke beschaving staat tot dien vorm van cultuur, die in 't bijzonder klassiek is en genaamd wordt, heeft lang het vrije oordeel in dit geval beheerscht, en gezag ontwikkeld voor eene zaak welke die niet behoeft om hare hooge plaats te behouden, en die uit zich-zelve te rijk is om te moeten leven ten koste van eene andere. Bij de gemaakte vergelijking heeft men in deze laatste dikwijls geene verdiensten en schoonheden willen zien, die er toch gevonden worden, ofschoon zij van eenen anderen aard zijn dan die welke men door gewoonte als de eenige mogelijke meende te moeten beschouwen, en waardoor men dus ongetwijfeld eene onbillijkheid begaan heeft. - Het is de geest der beschaving die het volk over de aarde verstrooit, en hen aandrijft om zich niet alleen te vestigen in streken die eenen zelfgezaaiden oogst geven, maar ook in de *Tropische* gewesten en bij de ijsbergen der polen. Rusteloos werkt die geest, en overal verneemt de luisteraar het geluid van zijnen arbeid, in de geschiedrollen aangeteekend; maar niemand, die zich van de wijze en de gesteldheid daarvan rekenschap geeft, kan het wonderbaar schijnen, dat zijne gedaante eene andere is op *Griekenlands* weelderigen grond, waar liefelijke windjes suizen in de toppen der laurieren, waar de lagchende Natuur zelve kalmte in 's menschen ziel doet geboren worden, en de stille rust van den avond vriendelijke gestalten ten rhythmischen dans noodigt - dat daar, zeg ik, die geest eene andere gestalte heeft aangenomen dan te midden van de *Noordsche* bergvlakten, waar de pijnboomen met de stormen worstelen, de Natuur slechts in gelukkige tusschenpoozen hare anders strenge gelaatstrekken verzacht, en de schaduwen van den winternacht voor het oog der verbeelding reuzengroot neêrvallen bij den geheimzinnigen fakkelglans van het noorderlicht. Op de eene plaats doet hij voornamelijk bevalligheid en harmonie geboren worden, op eene andere laat hij de kracht van uitdrukking en de diepte van den ernst de bovenhand behouden; maar overal is het toch dezelfde kracht die arbeidt, en nergens verloochent zij zich. Leven en laten leven is een regel die de geheele geschiedenis doorloopt, waar alles aanspraak heeft om gehouden te worden voor wat het is, en te gelden wat het kan. En misschien is het de erkenning van het geldige in deze aanspraak, die nu algemeener dan vroeger gewaardeerd

wordt, welke in de laatste tijden het onderzoek verlevendigd heeft en een ijver heeft doen ontstaan, die onbevangener, liefderijker en onvermoeider dan ooit aan het licht gebragt heeft wat álle vormen der cultuur rijks, schoons en verhevens hebben. - Deze erkenning heeft ook weder bijna eene reactie doen ontstaan, die den blik voert naar een tijd, welke zoo wel met deze als met vroegere stof niet zonder adhaesie is.

Het geweld van gewetensdwang, zoo als het zich vertoonde gedurende de Middeleeuwen, werd door de Hervorming gebroken. Lang voorbereid en in het donker voortwerkende, alvorens ze kracht genoeg verkreeg om in het openbaar te arbeiden, liet zij hare wortelen even diep gevoelen als hare werking rijk aan invloed en hare omvatting uitgestrekt werd. Zekerlijk ging zij het naast uit van de godsdienst, maar dewijl alle geestelijke werkzaamheid voornamelijk op een godsdienstigen grondslag rust, strekten de gevolgen van deze wereldgebeurtenis zich ook tot alle takken van menschelijke beschaving uit. Een nieuw leven openbaarde zich in alles, en de geest, van zijne banden vrijgemaakt, beproefde zijne vleugelen in eene vroeger onbekende ruimte. Maar de geschiedenis leert dat alle veredeling uit de dwaling geboren wordt, en alle leven - zoo wel dat der individuën als van het volk - opgehouden wordt door tegen elkander strijdende uitersten. De Kerk had geloof, en boven alles een blind geloof, hetwelk op zijne beurt onderworpenheid kweekt, gevorderd. Even als er vragen zijn, welke de mensch slechts door zijn leven beantwoorden kan, zoo zijn er ook zaken, waarvan hij zich slechts door geloof vermag te overtuigen, en in zoo verre was zekerlijk deze eisch natuurlijk; maar toen hij zich zoo verre uitstreckte, dat hij geloof verlangde zonder onderzoek, sloeg hij tot overdrijving over, en miskende des menschen bestemming door hem van de vrijheid der gedachten te berooven. Maar de eene overdrijving doet altijd de andere geboren worden. De menschelijke geest had aan de hand van den godsdienstdwang zijne vrijheid weder ontworpen; doch even als deze zelve het voorwerp van misbruik geweest was, oefende hij nu een regt van wedervergelding uit, door op zijne beurt die nieuw bevochten vrijheid te misbruiken. Bewonderenswaardig zijn vele van de pogingen die aangewend, vele van de krachtsontwikkelingen die geschied, vele van de uitkomsten die onder

dit worstelen verkregen zijn. Maar, overslaande tot een hardnekkigen strijd niet alleen tegen vooroordeelen die opgeworpen moesten worden, maar ook tegen het heiligste en hoogste, hetwelk spoedig zelf als een vooroordeel werd aangezien, ontaardde deze worsteling van hare bestemming; en uit deze verbastering werd eindelijk de monsterachtige vereeniging van donker en licht geboren, die de tijd zelf *verlichting* noemde, en welke hare hoogste *intensiteit* naderde in het midden van de achttiende eeuw. Even als iedere tijdgeest zag ook deze groote zielen en reine zinnen werken; maar in de hoofdzaak was zijn karakter vernielend, en eindigde daarom, zijner waardig, met zich-zelfen te vernielen. - Een materialismus, dat de hoogere eigenschappen in den mensch verdrong en het reine streven van het geloof met het gift der spotternij besproeide, was het voorwerp, welks vereering bij de leiders hunner eeuw op den voorgrond stond. De zedeloosheid, het gevolg van dit heerschend beginsel, verspreidde zich over de bolwerken der Maatschappij en verteerde hare fondamenten. Zich hoofdzakelijk bezig houdende met de ontwikkeling van het praktische verstand, zag men dikwijls over het hoofd, dat de mensch een hart bezit, hetwelk ook voedsel noodig heeft. Hij zelf met zijne vermogens werd gemechaniseerd en aan de aarde verbonden door de verloochening van den hemel en een hooger leven. Het genot werd als het hoogste goed beschouwd, de politiek oefende zich in de kunst om te bedriegen, en het geluk werd niet zelden met deugd verwisseld. Het was eene oneerlijkheid die men pleegde aan de zorg voor 's menschen hoogere aangelegenheden, welke deze in verwarring bragt, en, ofschoon van een anderen aard dan die welke der Kerk ten laste gelegd was, echter even als deze twijfel en onzekerheid veroorzaakte. Deze oneerlijkheid deed eindelijk zulk eene bedorven dampkringslucht in het maatschappelijk leven ontstaan, dat een der leiders van dien tijd met de bewering voor den dag durfde komen, dat het maatschappelijk leven strijdig was met de menschelijke natuur. En in deze bewering, die slechts daardoor eene *paradoxe* werd, dat ze van de toenmalige gesteldheid der zamenleving tot de zamenleving in het algemeen werd uitgestrekt, lag uitgedrukt wat tot eene behoefte des tijds gemaakt was geworden, namelijk: een natuurlijker toestand dan die waarin alles zich bevond.

De koele geest, die de godsdienstige, zedelijke en staatkundige leeringen van dien tijd kenmerkt, verstijfde ook het leven der poëzij. Niemand kan Dichter wezen zonder hart, en geene tijdsrigting die het Goddelijke in den mensch zoekt weg te redeneren kan gunstig voor de poëzij zijn; want daardoor ontbreken juist de elementen, die de eigenlijke levensstof der poëzij uitmaken en welker gemis niet kan overschaduwd, noch opgewogen worden door uiterlijke volmaking. In het bewustzijn van zulk een gemis aan innerlijk voedsel voor de poëzij, nam men zich voor het van buiten te ontleenen, en in deze omstandigheid, zoo wel als in het verkeerde begrip om het tegenwoordige uit zijnen samenhang met het verledene los te rukken, en zoo doende den natuurlijken gang der ontwikkeling af te breken, moet de oorzaak gevonden worden van de tot een systeem gebragte navolging der Ouden, welke dezen tijd kenmerkt. Daarin vermeende men, namelijk, eene vergoeding te vinden voor hetgeen aan den anderen kant ongebruikt gelaten werd, alsmede een middel door welks aanwending op éénmaal de beschaving tot deze hoogte opgevoerd zoude worden. 'De aard van die navolging' - zegt een groot Schrijver - 'verbiedt ons te gelooven dat zij gegrond was op een helder bewustzijn van den grooten en wezenlijken voorrang der oude poëzij, die gelegen is in hare organische ontwikkeling tot een zelfstandig geheel. Immers had dan de nieuwere, voornamelijk in dit opzigt, moeten trachten in het voetspoor der *Grieken* te treden, en van hen leeren liever hunne poëzij tot vruchten van eene oorspronkelijke kunst te ontwikkelen, dan hunne eer te stellen in eene uiterlijke en onwezenlijke gelijkheid met zulke voortreffelijke modellen. Maar er wordt reeds een hooge graad van eigene originaliteit gevorderd om die regt in een ander te waarderen. Die van een ander aan te nemen en naauwkeurig uit te drukken is een vermogen te meer, zoodat met volle regt kan gezegd worden dat tot eene regte navolging vereischt wordt, dat men zijn origineel moet kunnen overtreffen'⁽¹⁾.

Het was dus meer een verkeerd begrip van de wijze waarop de eigene zwakheid zoude kunnen verholpen worden, dan de overtuiging van de voorkeur der modellen die hierbij de keuze

(1) GEIJER, *Företal till Svenska Folkvisor*, Sid. XII.

bepaalde. *Frankrijk*, dat hoofdzakelijk de heerschende idéën van dien tijd ontwikkelde, ging in de hier bedoelde navolging voor. Het zoude ongetwijfeld partijdig zijn, indien men aan deze werkzaamheid alle verdienste wilde ontzeggen; want, behalve dat het voortgebragte werk waarde bezat, heeft het correctheid in vorm, rhythmische volmaking der taal en zekere scherpzinnigheid in de gedachten-combinatiën bevorderd. Maar, gelijk de opvatting zich slechts tot het uiterlijke bepaalde, zoo ging het ook met de navolging. In de plaats van het *Grieksche* vernuft en de *Romeinsche* kracht, die beiden natuurlijk waren, kwamen gemaaktheid en gekunstelde zeden; en het schouwtooneel werd meer eene plaats, alwaar zich de hof-*étiquette* volgens gegeven voorschriften bewoog, dan een strijdperk voor de ontwikkeling van zuiver menschelijke karakters. Maar, wat nog meer dan al het andere bewijst dat de navolgers de grondgedachte in het *Grieksche* leven niet gevat hebben, is, dat zij datgene, hetwelk zoo wel dit als alle leven kenmerkt en hetwelk in de pas aangehaalde woorden doorstraalt, voorbijzagen, namelijk: dat het een organisch, een zich ontwikkelend leven was. Volgens zekere, voor alle tijden bestaande regelen van smaak zoude nu eene normaal-poëzij gevormd worden, die zonder afwijking door alle andere Natiën diende gevolgd te worden; en daarmede geloofde men de zaak voor goed te hebben afgemaakt, even als of het meest vrije van alle vermogens zich zoude laten dwingen om in boeijen te werken. Hieruit ontstond eene gekunsteldheid, die, in weerwil van hare inspanning, niet vermogt eenen levenden geest in de doode vormen te voorschijn te roepen; en het kon ook niet anders, want het ligt in den aard der zaak, dat, als de gekunsteldheid binnentreedt en de overhand verkrijgt, de kunst zelve uitsterft. De zanggodin moet wel de schole der tucht doorloopen en daarin haren natuurlijken aanleg tot de hoogst mogelijke volmaaktheid ontwikkelen; maar wordt zij verhinderd dit zelfstandig te doen, en worden hare fijne leden in ijzer geklonken om ze te dwingen tot het aannemen van willekeurige en aan haar wezen vreemde vormen, dan ziet men binnen kort de bron des levens opgedroogd, en de rozen op hare wangen verbleeken.

Even als de revolutie slechts een noodzakelijk gevolg was

van de zedelijke, godsdienstige en staatkundige leeringen, welker zaden wortel vatteden in de zeventiende en vrucht droegen in de achttiende eeuw, zoo werd ook uit de ontaarding dezer poëzij met evenveel regt eene reactie geboren. Voor de Natuur zelve, van welke men vervreemd was, had zich eene conventionele, eene valsche in de plaats gesteld, en de werkelijke, die te diepe wortelen geschoten had om zich te laten verdrukken, konde daarom niet lang uitblijven om hare regten te doen gelden. Dit gebeurde ook. En een teruggang tot de Natuur, die zich als een streven naar het natuurlijke, het eigenaardige, en het in 't wezen der zaken gegronde vertoont, karakteriseert misschien meer dan eenige andere, den morgen van de negentiende eeuw. De groote vernuften van ons geslacht, die dezen morgen zagen aanbreken en in zijne stralen tot volle ontwikkeling rijpten, hebben daarvan voldoende getuigenis gegeven. Aangeraakt door den adem, die het 'vernieuwings-proces in de historie' te weeg bragt, zijn zij te voorschijn getreden als de werktuigen tot een nieuw ontwaakt leven, en hebben zij in alle rigtingen sporen daarvan achtergelaten, welke geene wisselingen zullen kunnen uitwisschen. De poëzij, die zelve eene vatbaarheid heeft om het ware in den geest des tijds op te vangen, bleef ook niet achter, en vond voedsel op eene plaats, die zij, om het te vinden, langen tijd ontweken had.

Een terugkeer zoo als die hier is aangestipt, is in de hoofdzaak niet anders dan een terugkeer tot zijn eigen *ik* en tot een naauwkeurig onderzoek van hetgeen dit *ik* bevat en beteekent. Het betreft zoo wel den individuëlen mensch als het volk, en heeft zich in beiden kenbaar gemaakt. Bij het laatste riep het een zuiverder nationaal bewustzijn en eene warmere liefde voor alles wat daarmede in verband staat, te voorschijn. Nooit, in welken tijd ook, heeft het aan mannen ontbroken, die niet in dit opzigt gearbeid hebben; maar dewijl zij niet verstaan of verkeerd verstaan werden, zijn hunne stemmen door vreemde geluiden, naar welke het gemeen met vóórliefde luisterde, overstemd geworden. Nu eerst begon men meer algemeen te gissen dat de ontwikkeling van binnen moest uitgaan, en dat eigen boezem en eigen grond de bronnen waren, uit welke de vaderlandsche beschaving in het algemeen en de poëzij in het bijzonder hare ingeslapen krachten

zouden opwekken. Het kostbare moest ook onder een hard uiterlijk opgezocht worden; en op dezelfde wijze als men zijne eigene beteekenis leerde begrijpen, ontstonden ook hoogere begrippen aangaande die van anderen. Het nationale toonde eigen middelen te bezitten, die op eene schandelijke wijze waren verwaarloosd geworden, en het klassieke bezat eigenaardigheden, die men op eene veel waardiger wijze aanwenden kon, dan ze door eene schandelijke en onzelfstandige navolging te verkrachten. Het was nog wel geen helder bewustzijn van leven, maar de onzekerheid is sedert tot eene overtuiging opgeklaard, die zoo wel voor de partijen als voor de zaak in alle opzigten ten voordeel geworden is. - En onder zoodanige omstandigheden kwam ADAM ÖHLENSCHLÄGER te voorschijn.

De *Skandinavische* volken hadden meer of minder diepe indrukken van de bewegingen des tijds in het algemeen ontvangen. Sinds het Christendom de Asa-leer verdrongen had en de Godsdienst begonnen was eene andere taal te spreken, ontaardde de eenvoudig krachtige taal der vaderen en vermengde zich meer en meer met vreemde toevoegselen. De Reformatie voerde een vrijer streven in, en eene ontwakende nationaliteit gaf zich onder anderen lucht in den grooten Godsdienstoorlog, in welken een der *Noordsche* rijken zich tot eene mogendheid van den eersten rang verhief. Maar eene door ongunstige omstandigheden veroorzaakte afmatting, die daarop volgde, werkte nadeelig op de nationale ontwikkelingskracht, en gaf ingang aan die zeden en beschouwingen in de fraaije letteren, welke zich in het bijzonder in *Frankrijk* deden gelden. Den toestand daarvan hebben wij reeds aangewezen; er behoeft slechts bijgevoegd te worden, dat het streven, hetwelk in een litterarisch opzicht een gevolg van dezen ingang werd, ook hier bijdroeg om de taal te zuiveren en in zoo verre de hoogere opbeuring der poëzij te ondersteunen, die stond te naderen.

Deze meerdere verheffing kwam eigenlijk met ÖHLENSCHLÄGER te voorschijn, ofschoon het hem zekerlijk niet geheel en al aan voorgangers ontbrak. In den beginne voor het praktische leven bestemd, gevoelde hij zich onweêrstaanbaar tot een ander leven aangespoord, en door het gelukkige instinct, dat hen die tot iets grootsch bestemd zijn, dikwijls bij de hand schijnt te leiden, werd hij reeds vroegtijdig in den kring der

litteratuur gevoerd, waar ook hij zijn eigenlijken werkring zoude bekomen. *Noordsche* mythologie en *Noordsche* sage maakten zijne geliefkoosde bezigheid uit, lang vóór hij hare beteekenis voor de vaderlandsche poëzij konde vatten; en daarbij verdiepte zich zijn voor het grootsche en wonderbare opene ziel met voorliefde zelfs in de *Oostersche* sage-wereld. Als vrucht dezer laatste bezigheid heeft hij ons zijn *Aladdin* nagelaten, waarvan gezegd kan worden, dat 'het de sporen draagt van eene kracht, die zich zelve begint te kennen.' In het hoofdkarakter van dit kunstgewrocht ligt ook eenige verwantschap met den schrijver zelve. In zijnen nieuw te voorschijn getreden poëtischen aanleg zegt hij, eene lamp voor zich gevonden te hebben, die hem 'in het bezit' stelde 'van al de schatten der wereld' en in de fantasie de geheime kracht van een tooverring, 'die hem bragt waarheen hij wilde⁽¹⁾.' Voor het overige las hij alles wat hij over fraaije letteren bekomen kon, terwijl hij onophoudelijk voortgedreven werd door eene steeds meer ontwakende behoefte om de wereld en de menschen te leeren kennen. Het tooneel in *Kopenhagen*, dat te dien tijde veel leven vertoonde, trok daarom des jongelings opmerkzaamheid en boeide hem met zulk eene kracht aan de voorstellingen, die daar gegeven werden, dat hij tooneelspeler werd. 'Het was' - zegt hij - 'niet de liefde tot het tooneel die mij aandreef, het was mijne poëtische natuur, die op avontuur uitging, die menschenkennis zocht op te doen in een vreemden kring, en zich bekend wilde maken met de veelbeteekenende organen der dramatische dichtkunst. Zoo moet ook de toonkunstenaar al de instrumenten van het orkest kennen, alvorens hij componeert⁽²⁾.' - Ofschoon hij slechts een korten tijd aan het tooneel bleef, had toch dit leven een gewigtigen invloed op zijne vorming, en gaf nieuw voedsel aan zijne liefde voor de dramatische kunst. Voor het overige omgeven van en in aanraking gekomen met bijna alles wat *Denemarken* uitstekends op dit tijdstip bezat, ontwikkelde hij zich spoedig en in overeenkomst met zijne bestemming. Terwijl hij zich steeds tot het vaderlandsche en *Noordsche* aangetrokken gevoelde, maakte hij zich al meer vertrouwd

(1) ÖHLENSCHLÄGERS *Levnet. Kiöbenhavn*, 1830. 1:241.

(2) Ibid. 1:60.

met de helden der moderne poëzij: en, zonder tot de uitersten der Nieuwe School te vervallen, nam hij met warmte hare gansche strekking in zich op, welke des te krachtiger was dewijl zij eene toekomst bezat. Het meest evenwel heeft hij geleerd van den man, die op zich-zelf eene school uitmaakt, van GÖTHE, den grooten kunstenaar, wiens ziensblik de natuur en het menschelijk hart doordrong, en wiens rijke dichterlijke geest - om eene gedachte aan hem-zelfen te ontleenen - als een 'roode draad' door de geheele beschaving van onzen tijd gaat.

In het jaar 1800 werd door de Universiteit te *Kopenhagen* deze prijsvraag uitgeschreven: 'Zou het voordeelig zijn voor de *Noordsche* fraaije letteren, indien de oude *Noordsche* mythologie in plaats van de *Grieksche* werd ingevoerd en algemeen aangenomen?' Reeds het opwerpen der vraag en de openlijke behandeling der zaak gaven te kennen, dat zich iets in de diepte begon te bewegen, dat er een denkbeeld was, dat te voorschijn wilde treden, ofschoon het nog niet zoo verre had kunnen komen, dat het zich onder eene bepaalde en passende gedaante vertoonen kon. Want de vraag kon niet anders dan een beperkten omvang hebben, kon door de vergelijking, waartoe ze aanleiding gaf, niet anders dan onbepaald zijn, en gaf gelegenheid om de hoofdzaak, op welke beschouwing de juistheid van het antwoord toch berust, te ontwijken. De vrager schijnt zich namelijk de mogelijkheid voorgesteld te hebben om een schoon schepsel voort te brengen, zonder er over te hebben nagedacht, wat het eigenlijk schoon zoude hebben kunnen maken; namelijk: de poëtische blik des kunstenaars, en heeft zich de beide mythologiën als twee voorraden van kleederen gedacht, uit welke men naar welgevallen het eene tegen het andere verruilen konde, zonder dat het wezen van de gestalte, die ze draagt, daarom behoefde veranderd te worden. Deze opvatting is zonder twijfel niet de juiste; de eerste voorstelling toch wordt wederlegd door den aard van de werkzaamheid des kunstenaars in het algemeen, de laatste door die der kunst zelve. Want is het karakter op zich-zelf beschouwd niet schoon en de gestalte zonder eigen leven, dan doet het weinig ter zake, uit welke streek men uitwendige sieraden ontleent; is ze daarentegen zelve schoon, dan heeft ze haar sieraad in zich-zelve. In verband hiermede

kan het ook den hoofdinhoud der vraag niet toelichten om ten antwoorde op te geven, welke van deze mythologiën den voorrang heeft, zonder te letten op den aard der vorming, waarop zij zullen aangewend worden. Dit kan integendeel tot een misverstand leiden, dat een valsch en voor het begrip der zaak vreemd resultaat geeft. Keert men daarentegen de woordschikking der vraag om, en geeft men die b.v. de volgende gedaante: 'zoude het nuttig zijn voor de *Noordsche* poëzij op nationalen grond op te wassen, en met hulpmiddelen die de beschaving aan de hand geeft, zich uit zich-zelve te ontwikkelen tot een organisch geheel, in plaats van onophoudelijk te leenen van een volk, dat het beste voorbeeld gegeven heeft, hoe eene poëzij zal geschapen worden, en dat in dit opzigt geworden is wat het is, alleen door zijne eigene natuur- en volkspoëzij tot de meest harmonisch volmaakte kunst te ontwikkelen?' - geeft men aan de vraag dezen vorm, dan moet het antwoord van zelf volgen. Alle soorten van nationaliteit hebben dit gemeen, dat zij op zuiver menschelijken grond staan; en alleen door de ontwikkeling van dit menschelijke in het groot te volgen, kunnen zij hare bestemming bereiken: veredeling en vooruitgang; want degene die zich afzondert van den invloed der werkzaamheid des grooten geheels, verstijft daardoor tot een petrefact des cultuurlevens en verzinkt weder tot barbaarschheid. Maar iets anders is het, zelfstandig en in overeenkomst met zijne natuur zich de rijkdommen toe te eigenen, die de beschaving medebrengt, en ze hun geestelijk levensproces te laten dóórgaan, om zoo doende bereid te worden tot voedingstof, die de nationale ontwikkeling bevordert; en iets anders: liefdeloos, zijne eigene natuur en de beteekenis van zijn afgelegd leven te loochenen, om zijne eer in de navolging van anderen te stellen, of, als door eenen sprong en zonder eigen moeite, op eenmaal tot het bezit van schatten te willen komen, die slechts trapsgewijze en door zelfwerkzaamheid kunnen verworven worden. Eerst knop, dan bloem, dan vrucht, maar alles op eigen wortel: dit is de wet der ontwikkeling, zoo wel in de geestelijke als in de natuurlijke wereld; en wat de poëzij afzonderlijk aanbelangt, hebben alle volken, die er eene bezeten hebben, deze wet der ontwikkeling gevolgd. Zoo de Ouden, en allereerst wijzen wij in dit geval op de *Grieken*; zoo de nieuweren, met name de *Italianen*, *Spanjaarden*, *Engelschen*.

De twintigjarige ÖHLENSCHLÄGER trad ook als mededinger op, en beantwoordde de vraag natuurlijk bevestigend. Een ander, die de *Grieken* op den voorgrond plaatste, verwierf wel den prijs; maar ÖHLENSCHLÄGER heeft sedert in de praktijk de zaak daarheen weten te leiden, dat geene dergelijke prijsvraag weder is behoeven uitgeschreven te worden; want zijn geheele innerlijk leven is een antwoord op de vraag: in hoe verre het voordeelig voor den bewoner van het *Noorden* is, om datgene wat hij grootsch en schoons in natuur en kunst heeft, zorgvuldig te verplegen.

Het is er echter verre van daan, dat ÖHLENSCHLÄGER de waarde der *Grieksche* beschaving zoude miskennen en geringschatten; integendeel geeft hij haar, zoo als billijk is, in menig opzigt den voorrang, en rekent het haar als eene verdienste toe, dat ze door de oorspronkelijke scheppers reeds zoo geheel uitgeput en volledig afgewerkt is, dat een modern navolger daarbij geen en of maar een geringen na-oogst te maken heeft; terwijl hij daarentegen bevonden heeft dat de *Noordsche* mythologie zoo wel als de *Noordsche* oudheid rijke motieven bevat, welke meer zijn aangestipt dan uitgewerkt, terwijl ze ons, als onze eigene, het naaste zijn.

Vraagt men nu, waarin deze motieven moeten gezocht worden, welke poëtische elementen - op onze eeuw toe te passen - in een eenvoudigen en in menigerlei opzigt onbeschaafden tijd kunnen gevonden worden, als ook tot welke soort van poëzij zij het best behooren, dan is het antwoord niet verre te zoeken. Het schoone kan gezegd worden zich in het leven als in het gereinigd menschelijke te openbaren, en dit vertoont zich volkomen op dezelfde wijze als het reinigingsproces, waaronder het zich ontwikkelt, en dringt tot de diepte van het wezen door, hetwelk daarvoor *doel* wordt. Dat dit reinigings-proces in eene zekere rigting niet anders dan oplossend op het menschelijk bestaan werkt, verhindert de opkomst van het schoone niet: integendeel, het vordert niet zelden zulk een offer en vertoont zich juist daardoor in eene verheerlijkte gestalte. De mensch draagt namelijk krachten in zich, welker natuurlijke uitingen hem dikwijls in tegenstijdingen brengen, uit welke hij niet zonder opofferingen van zijn aanwezen zich kan vrijmaken. De hierdoor opkomende verwikkeling van de eenvoudigste natuurlijke betrekkingen doet een

strijd geboren worden, die de wortel is van het tragische in de menscheijkheid. De verschillende soorten van strijd, die hierdoor veroorzaakt worden, de handelingen en het lijden, de deugden en ondeugden, de geneugten en zorgen, die zich daaronder ontwikkelen, zijn van ouds her de geliefkoosde voorwerpen der poëzij geweest. Geene sage uit den voortijd bewaart meer trekken dan de *Noordsche* van die strijden in welke de tegenstrijdigheden des levens het menscheijkke bestaan vernietigen. Gansche geslachten zijn van de aarde weggevaagd als offer voor de kracht van een onverzoebaar vergeldingsregt; en de geheime strijd van menig eenzaam hart wordt in kleuren geteekend, welke 'zoo lang natuur en menschen dezelfde zijn' hare kracht niet kunnen verliezen. De poëzij ligt hier minder in eene schoone harmonie tusschen inhoud en vorm; zij ligt in de gestelheid van de stof zelve, hetgeen hier de hoofdzak is; en de waarheid daarvan maakt de stof juist daarom zoo diep poëtisch omdat ze echt menscheijk is. Als men *Sigurd* door ziele smart over een geschonden eed gekweld ziet, zoo dat het ijzeren harnas om zijne borst van één split, als men *Brynhilda* het leven ziet ten offer brengen om met haren verslagen geliefde weder vereenigd te worden, als men *Ingborgs* hart ziet breken bij het aanschouwen van *Hjalmar*s lijk, dan bevindt men dat het niet een vlugtig spel der verbeelding is, van welke hier sprake is, maar een heilige ernst; dan gevoelt men dat er eeuwige magten zijn, die in des stervelings borst werken - en deze verachting der smarten en der vernietiging, die hier een vasten karaktertrek uitmaakt, is slechts een gevolg van het bewustzijn daarvan, dat zij den strijd tot een einde brengen en een gereinigd wezen tot het 'andere licht' voeren, zoo als op eene dichterlijke wijze het leven aan gene zijde des grafs genoemd wordt. Maar deze strijd, die de edelste gestalten verteert, is niet slechts tot het kind der aarde beperkt, maar strekt zich ook uit tot in *Walhalla*'s zalen en oogst ook daar het reinste, het beste. Zoo ziet men het aanwezen van heerlijke, maar vergankelijke menschen en goden vernietigd raken, om *datgene* te doen geboren worden hetwelk boven de vergankelijkheid verheven is en de verzoening van den strijd des levens in zich draagt. Bij alle volken vindt men gissingen aangaande de vergankelijkheid der zinnelijke wereld zoo wel als die der goden, welke

de verbeelding geschapen heeft; maar nergens is deze gissing tot zulk eene zekerheid gekomen noch heeft zulk eene troostrijke kleur aangenomen. En het is met opzigt hiertoe, dat een onzer oudheidkundigen gezegd heeft: 'Gaarne geeft de *Noorman* den prijs aan de *Grieken* wanneer er sprake is van de bepaaldheid der gestalten en de schoonheid van het uiterlijk; maar spreekt men van innerlijke kracht en diepe beteekenis, dan wijst de *Noorman* op *Ragnarök*; en de *Griek* moet zwijgen⁽¹⁾. Het voorkomen eener wereld, in welker binnenste de scheppingskracht van het eeuwige zoo hoorbaar zich vertoont, kan niet zonder waarde wezen voor de poëzij in het algemeen en voor de tragische poëzij in het bijzonder. - Tragisch is de grondtoon, die de *Noordsche* natuur zoo wel als het *Noordsche* leven beheerscht. Hij beheerscht de godenmythen met hun *Vala* en hun *Ragnarök*, hij beheerscht de veelbeteekenende half-mythische zangen, die van zich-zelfen zeggen, dat 'aller mannen borst zal verligt, aller vrouwen smarten zullen verminderd worden' bij het vernemen van de beproevingen die het onderwerp van hun lied uitmaken; hij beheerscht de Heldensage met hare schilderingen der groote krachten die zich-zelfen verbreken, als geene andere het vermag te doen; hij beheerscht eindelijk, en in verteederde gedaante, het heerlijke Volksgezag, dat, in zijn eenvoudig: 'Mijn zorg valt verre' of 't geluk keert dikwijls zich om', kunsteloos de geheime harte-kamer opent en heenwijst op het wonderbaar wisselende in alle menschelijk bestaan.

Hem die als ÖHLENSCHLÄGER een blik in het *Noordsche* leven werpen mogt, konde deze eigenaardigheid niet ontgaan, en daarom is hij ook in zijne poëtische behandeling van den *Noordschen* voortijd voornamelijk als tragisch dichter opgetreden. Hij heeft alle vier de seriën van overblijfselen, die wij aangestipt hebben, behandeld. Tot de eerste behoort zijn *Baldur hinga*, hetwelk tot onderwerp heeft de mythe van *Baldurs* dood, *Hermoders* reis naar de *Hel*, en *Loke's* verhindering van *Baldurs* wederkomst, benevens *Vala's* voorspelling van een anderen vorm van bestaan, onder welken *Baldur* eeuwig zal leven. Daartoe behoort ook zijn groote gedicht: *Nordens Guder*, dat, ofschoon episch wat den

(1) GRUNDTVIG. Vergelijk: *Nordisk mynologi af* PETERSEN, Sid. 19.

vorm aangaat, naar zijnen inhoud dramatisch en tragisch is. Tot de andere kan zijn *H e l g e* gerekend worden, welks stoffe, ofschoon niet eigenlijk Eddisch, door hare bijzondere eigenschappen op eenen gelijksoortigen grond staat, en in den duissteren tijd valt die den overgang uitmaakt tusschen mythe en geschiedenis. Maar het zijn toch eigenlijk de twee laatsten: de Heldensage en het Volksgezag, en in het bijzonder de eerste, die hem de stoffe voor zijnen voornaamsten dramatischen arbeid geleverd heeft. Zij zijn naauwer verwant met onzen tijd en onze voorstellingen, en zijn dus ook om die reden vooral geschikt voor tooneelmatige behandeling, terwijl zij den nationalen trek nu eens meer volmaakt en bepaald bevatten, dan weder eens bevattelijker en meer toegankelijk zijn voor een grooter aantal lezers en toeschouwers. Onder *öHLENSCHLÄGERS* tragediën, die hiertoe behooren, moeten daarom voornamelijk eenige genoemd worden, die de hoofdpunten van het oud-*noordsche* karakter in zijne ongelijke schakeringen behandelen en teruggeven.

Dit karakter - beurtelings geweldig en toegevend, stormende en weemoedig, avontuurlijk en naar het vaderland zuchtende, pogchende op zijn regt en zelfopofferend, opvliegend en bedachtzaam - vertoont eene zeldzame vereeniging van bruisende kracht en van teederheid, die haar temt. De kracht openbaart zich als hartstogtelijkheid, strijdlust, roekeloosheid en fysieke moed: doordrongen van de teederheid gaat die over tot eene hooger en edeler stemming des gemoeds, welke schooner wordt naar mate de invloed der laatste volmaakter en harmonischer is.

Invloedrijke veranderingen in het algemeen, en aanhoudende verbrekingen van den maatschappelijken band in het bijzonder, plegen steeds groote karakters te ontwikkelen, terwijl zij al de vermogens der menschen tot verhoogde werkzaamheid brengen. Onze geschiedboeken kennen geene zoodanige losmaking grooter dan die gedurende den strijd des Heidendoms tegen het Christendom. Het geheele voorkomen der wereld met zijnen ongelijken invloed op ongelijke zinnen, en de afwisselende kleur, welke deze daarvan aannemen, komen daar in individuele karakters te voorschijn; en zulk een tijdstip kan daarom niet anders dan dienstbaar wezen aan den kunstenaar, die in ongelijke *nuancen* dezelfde karaktersoort wil voorstellen.

ÖHLENSCHLÄGER heeft dit ingezien en zich daarvan bediend. In *Hakon Jarl* en *Palnatoke* heeft hij de mannelijke kracht op zich-zelve in menigerlei gestalte doen optreden, op dezelfde wijze als het Heiden- en Christendom volgens de eigenaardige gesteldheid der karakters, die hen vertegenwoordigen, daar ongelijke gedaante aannemen. In *Hakon Jarl* was het des dichters voornemen den hoogen voorrang des Christendoms voor te stellen, en daarom was de vertegenwoordiger daarvan, *Olof Tryggvason* - de lieveling der oud-*noordsche* dichters - een vroom held, die, bezield door heiligen ijver, het kruis in *Noorwegens* grond plant, maar daarbij te werk gaat zonder wreedheid en geweld, opdat des Christendoms eigene inwendige kracht zich zoude doen gelden. Tegen hem treedt *Hakon*, een oud, grimmig, maar krachtig Heiden, op. Dikwijls verraderlijk en laaghartig, zoo lang magt en geluk zijne schreden volgen, verheft hij zich in het ongeluk als een man en wordt daardoor tragisch. Na in den strijd geslagen te zijn, en zonder woning of schuilplaats, zegt hij:

De Alvader zag het, 'k heb gestreden als
Een wolf, als hij verdedigt zijne jongen.
Hier met dit zwaard zond ik naar *Walhalla*
Een groote schare volks. 'k Ben levensmoe,
Mijn leger is verslagen, 't geluk is mij ontweken,
En *Olof* verstompte met Christens tooverkracht
De *Noordsche* zwaarden. - - - - -
De hand van *Valkyria*, de hooge *Rota*
Heeft zich zwaar en ijskoud om mijne slapen gelegd.

- - - - -
Op wil ik stijgen op den hoogsten berg,
En voor het laatst een blik werpen over *Noorwegen*,
Over het rijk, dat mij gehuldigd heeft,
En mij dan rustig werpen in mijn zwaard.
Dan zal de wilde storm op zijne vleugelen
Den geest van *Hakon* naar den zegevader voeren,
De zon zal 's helden lijk op de klip vinden
En zeggen: 'trotsch in 't sterven als in 't leven.'

In *Palnatoke* wilde de dichter een beeld van het *Noordsche* Heidendom voorstellen, zoo als het in zijne edelste gestalte in de sage en het gezang geschilderd wordt gevonden. *Palnatoke* zelf vereenigt in zich die lichtzijden des Heidendoms tegen welke, in *Harald* en *Popo*, onder den dekmantel

des Christendoms afschuwelijk eigenbelang zijne zelfzuchtige voornemens zoekt te bereiken. Met de standvastigheid van den man, de reinheid van eene edele ziel en des wijzen bedaarden blik over tijd en omstandigheden vereenigende, staat hij steeds vooraan in het verbond, dat hij gesticht heeft tot

‘Een ijzeren muur op eigen grond verreezen,
Op oudheidskracht, op eendragt en op moed.’

Maar de dichter heeft een trek van het *Noordsche* heftige en opbruisende karakter in zijnen held willen leggen, als hij hem in overijling den ouden *Blatand* doet dooden, die om het leven smeekt en om een tweegevecht vraagt. Niet daarin dat hij dezen oude doodt, ligt zijne misdaad, want *Harald* had zijn lot verdiend; maar dat hij het doet om zijne eigene zaak te wreken, en hem den verlangden strijd weigert, daarin ligt de schuld, die hij slechts met zijnen dood kan boeten; dit is de vlek, die op het vroeger zonne-blanke schild zijner eere kleeft, en welke hij met zijn bloed wenschte te kunnen uitwisschen. In het gevoel der tegenstrijdigheden, aan welke de mensch is blootgesteld, roept hij met smart over zijne daad uit:

‘Er gaat een verzoeker door het leven,
De snoode *Vagnhof* met zijn gekromd zwaard,
Hij lokt ons, d' eenen meer, den ander minder,
En heeft zijn vreugde om het hart te wikkelen
In zijn net.’

Maar, gelijk hij zelf slechts uit overijling misdaan heeft, zoo wordt hij ook het offer van een zelfde ongeluk; en rein in zijn leven, valt hij door de reine hand, van welke hij zich het liefst den dood gewenscht had. Voor het overige bevatten deze twee treurspelen rijke bijdragen tot de kennis der zeden en denkwijzen van den tijd dien zij schilderen. Onder deze moeten genoemd worden: *Berghors* toeleg om *Noorwegens* koningskroon niet voor *Hakon Jarl* te versmeden, dewijl hij hem daarvoor niet opgewassen oordeelt, want de oude maat der kroon, *Halfdan Svartes* ijzeren ring, is hem te groot; *Olof Tryggvasons* verlangen naar het vaderland, 't welk zelfs het schip, dat zijne zeilen slap laat hangen bij het voorbijvaren van Oud-*Noorwegens* kust, schijnt te deelen; verder *Poppo's* proef met den gloeienden ijzeren handschoen; de brave, maar hartstogtelijke *Bue*, als hij, in zijnen waanzinnigen strijd lust,

zich zelven niet meer kunnende bedwingen, zijnen weldoener en vriend doodt; de aanspraak van den twaalf-jarigen *Vagn Aki son* om als lid opgenomen te worden in het verbond der *Joms-vikings* e.m.a. Is het een trek van het helden-karakter voort te stormen in den strijd, mannen te onderwerpen, en den dood onder de oogen te zien zonder te verbleeken, met één woord, natuurlijken moed te bezitten; en staat de edele *Palnatok* met zijne rustige standvastigheid op het hoogste standpunt, hij maakt te gelijk den overgang tot een ander uit, waar de moed zedelijk wordt, waar de lust om anderen te bedwingen overgaat in de begeerte om zich-zelfen te bedwingen, waar de kracht te gelijk zich als getrouwheid doet kennen en zij, van de zachtheid doordrongen, in hare schoonste gedaante te voorschijn treedt, zoo als die zich onder anderen openbaart in de betrekking van den *Noorman* tot de vrouw. Deze betrekking heeft hem van ouds her bij vreemde volken tot eere gestrekt en maakte steeds eene geliefkoosde stoffe uit voor den zang der poëten en de verhalen der sagedichters. In verschillende vormen ziet men hoe de liefde - die eeuwige hartstogt, welke alle leven en alle gedicht bezielt - eene bepaalde gedaante tracht aan te nemen; maar misschien vertoont ze zich nergens zoo rein, zoo eenvoudig en zoo beminnelijk als in de zoete toonen des volksgezangs. In deze krijgt haar verborgen, maar toch invloedrijke leven bezieling, en de onveranderlijkheid der stoffe, der handelingen en voorwerpen, die daarmede in verband staan, bewijst, hoe getrouw de herinneringen der reinste menschelijke betrekkingen bewaard zijn gebleven, terwijl de wisseling des tijds vele andere zaken verkeerren en veranderen doet. Het eene geslacht erft de denkbeelden en zangen van het andere; en terwijl zij in hunne eenvoudige toonen de beproevingen en de genoegens van den tijd verhalen, werpen zij een blik in hun eigen hart en op de luisterende natuur rondom hen, welke deze toonen bemint en in hare stille, plegtige eenvoudigheid uitlokt. Zoo heeft de gedachtenis aan *Hagbart* en *Signilds* liefde in de hoofdzaak bij al de *Noordsche* volken onveranderd in de toonen van het kunstelooze gezang misschien een duizendtal jaren doorleefd, terwijl de mythen van vormen veranderd en de Goden-sagen verbleekt zijn; zoo is de getrouwheid van *Axel* en *Walborg* op de lippen des volks

nog dezelfde, terwijl de donder der omwentelingen over het hoogere leven der beschaving is gegaan, en troonen onder de voeten der magtigen zijn ingestort. Ieder volk, dat zoo zijne herinneringen koestert, verdient ook, dat de eersten in verstand en beschaving deze edelsteenen der gedachtenis onder hunne bescherming nemen en tot sieraden slijpen, het voorhoofd eener vaderlandsche muze waardig. ÖHLENSCHLÄGER heeft ook, in overeenkomst met alle waarlijk nationale dichters, de zaken zoodanig beschouwd, en onder de vele poëtische overblijfselen, die op deze wijze uit een verlopen tijd hebben voortgeleefd, heeft hij de twee hier genoemde gekozen. Zijne treurspelen: *Hagbart en Signe*, *Axel en Walborg* zijn de vruchten daarvan. Schilderen *Hakon Jarl* en *Palnatoke* den man zonder betrekking tot de vrouw - want *Thora* is in het eerste slechts eene bijfiguur - hier is deze betrekking de hoofdzaak. *Hagbart en Signe* schildert de liefde in hare geboorte, *Axel en Walborg* in hare getrouwheid onder alle wisselingen. De eerste staat op Heidenschen, de tweede op Christelijken grond, van welke omstandigheid de beide karakters zoo wel als het geheel de kenteekenen hebben aangenomen. In het eene is alles meer woest hartstogtelijk, in het andere vertoont zich meer het zachte des Christendoms; beiden zijn van denzelfden edelen heldengeest doortrokken. *Hagbarts* lust in het *Vikings*-leven, zijn geloof, dat het leven slechts eene voorbereiding is tot het feest van *Walhalla*, zijne begeerte om die voorbereiding zoo kort mogelijk te maken, zijn spoedige overgang tot gevoelvolle dweeperij en weemoed, nadat hij *Signe* gezien heeft, zijn strijd met haren broeder en zijn eigen dood, zijn met vlugge en *Noordsche* trekken geteekend. Zijne natuur dreef hem ten strijde, zijne dapperheid velde Alf. Zijne liefde voor de zuster des verslagenen konde de goedkeuring der moeder niet verwerven, die door hem haren zoon verloren heeft. Zijn dood eischte een zoenoffer, maar de jonge held, die eerlijk gehandeld heeft, moest niet sterven als een lage verrader voor de wraak van de wreede *Bera*. Hij ontwijkt dit ook en valt door zijne eigen hand; *Signe's* vrijwillig besluit om zijn lot te deelen toont het verhevene harer liefde, en beiden gaan met blijden geest den dood te gemoet, zich verheugende, dat, nu zij elkander in het leven niet hebben mogen bezitten, zij na hun

verscheiden zullen vereenigd worden. Iets overdreven sentimenteels - voor zoo verre het woord in zijne ongunstige opvatting genomen kan worden - hetwelk men in dit en meer treurspelen van ÖHLENSCHLÄGER berispt heeft, wordt hier ten minste in het hoofdbedrijf niet gevonden. Integendeel kan men daaraan het tragische karakter niet ontzeggen, al kunnen er aanmerkingen op de *détails* gemaakt worden. Dit geldt in nog hooger en graad van Axel en Walborg, misschien het meest volmaakte en tevens meest bekende van ÖHLENSCHLÄGERS tragediën. Niemand heeft zonder aandoening dit keurig en waar poëtische kunstgewrocht, dat onmiskenbaar zijne *Noordsche* schepping toont, kunnen lezen of zien spelen. De beste lofspraak daarop is, dat de 'zielwellust,' dien men gevonden heeft in het Volksgezag, hetwelk tot grond voor de bearbeiding ligt, niet uit de stof verdwenen is, wanneer de daaruit door den dichter geschapen gestalten op het tooneel te voorschijn treden.

Door de vooroordeelen van zijnen tijd afgescheiden van zijne Walborg, die hem het hoogste in het leven is, trekt Axel naar Rome om des Heiligen Vaders toestemming tot hun huwelijk te erlangen, en verkrijgt deze. Maar in het vaderland teruggekeerd, wordt hij op nieuw in ongelegenheid gebragt door lage monniken-list, die een jong, van harte edel, maar opvliegend vorst er toe brengt om later en voor altijd hen van elkaâr te scheiden. Op het punt nu om met zijne bruid naar een ander land te vlugten, wordt hem berigt, dat degene, die zijn geluk verhinderde en die te gelijk de koning is, dien hij trouw gezworen heeft, verraderlijk door een vijand is overvallen, waardoor hem de vlugt nog gemakkelijker gemaakt wordt. In de plaats van hiermede zijn voordeel te doen, verzaakt hij den hoogsten wensch zijns levens, om zijnen eed te houden en daardoor zijne bruid te verdienen; hij blijft, verdedigt zijnen koning en wordt aan diens zijde doodelijk gewond. Walborg volgt hem evenwel spoedig, om den lieveling harer ziel toe te behooren in een leven waar reine liefde niet als misdaad aangerekend wordt. - De aan dit hoofd-bedrijf deelnemende karakters zijn niet minder waar poëtisch dan het geheel. Walborg, eene *Noordsche* maagd, die de gansche tooverkracht van vrouwelijke bevalligheden bezit, vereenigt daarmede eene edele standvastigheid en den bekoorlij-

ken moed der liefde eener schuchtere jonkvrouw. De getrouwheid, zoo als die zich openbaart jegens de geliefde, den vriend en den Vorst, is het hoofd-denkbeeld van het stuk. In den persoon van *Axel* heeft de dichter deze drievoudige getrouwheid gelegd; en zijn geheele wezen is een treffend toonbeeld van de schoonste zijde des *Noormans* in dit opzigt, zoo wel als van diens eerlijke openhartigheid, die niet in staat is met zich-zelfen te onderhandelen. *Axel's* besluit om zijn mededinger te helpen, ligt dus noodwendig in zijn karakter, zoo wel als het juist dit besluit is, hetwelk aan de handeling eene tragische ontwikkeling geeft. Het doel zijner wenschen nabij, verwerpt hij zijn levensgeluk, om zijn gegeven woord en zijnen eed te houden; overtuigd, dat zijne liefde, die voor meer dan één leven was, daardoor, wat hare eeuwige beteeckenis aangaat, niet lijden zoude, en dat hij daardoor verdienen zoude, wat men niet door eene lafhartige verzaking van zijnen pligt zich verwerven kan: de tevredenheid met zich-zelfen. Anders te handelen zoude evenzeer tegen de natuur der kunst geweest zijn, als tegen de lichtzijde, die hij voorstellen moet, van de zeden in een land, alwaar de getrouwheid, zelfs onder de ruwste vormen, als de hoogste deugd geschat wordt; waar de meeneedige van ouds her beschouwd werd als uitgesloten van de vreugde in *Walhalla* en beroofd van het geluk des levens, en waar het volk nog tot op den huidigen dag gelooft dat op het graf des eedverbrekers geen gras groeit. - *Hakon Herdabreds* gedrag stelt ons voor hoe de lust om anderen te bedwingen overgaat tot de poging om zich-zelfen te bedwingen, hetwelk de grond van alle zedelijkheid is; en, nu hij kan uitroepen: 'Laat nu *Erling Hakon* overwinnen! *Hakon* heeft zich-zelfen overwonnen, en zijne overwinning is de grootste!' wordt hij ook het offer van *Axel*, die *Hakon's* leven ten koste van het zijne redden wil, waardig. - *Wilhelm*, *Erland* en *Knud* zijn allen goed getroffen, en menige situatie bezit eene zeldzame schoonheid en een waar pathos. Als zoodanige kunnen aangehaald worden: *Axel* in de domkerk te *Drontheim*, zijn afscheid van *Walborg*, het verbinden van *Hakon Herdabreds* wonde met den doek, die op zijn bevel tusschen de jeugdige geliefden verscheurd werd, het verruilen der helmen tusschen den Koning en *Axel*, en eindelijk des laatsten afscheid, waarbij hij zijne smarten vergeet maar

niet zijne geliefde, noch zijne zuster, noch zijnen vriend.

De vier treurspelen: *Hakon Jarl* en *Palnatoke* aan den eenen, *Hagbart* en *Signe* benevens *Axel* en *Walborg* aan den anderen kant, behandelen den hoofdtrek van het *Noordsche* karakter, en kunnen als een zamenhangend geheel beschouwd worden. Om deze groepeeren zich de overige, van welke genoemd mogen worden: *Staerkodder*, *Vaeringerne*, *Miklagard*, *Olaf den Hellige* en *Knud den Store*.

Wat nu de wetten aangaat, die ÖHLENSCHLÄGER zich heeft voorgeschreven, en het plan, dat hij bij zijne poëtische behandeling van de *Noordsche* oudheid gevolgd heeft, hij zegt zelf daarvan: 'Het is mij nooit in de gedachte gekomen naauwkeurig gepenseelde *portretten* van onze *Noordsche* voorvaders te geven; slechts de groote bedrijven, de groote karaktertrekken heb ik met het algemeen menschelijke verbonden; en zoo kan het ook, als ik mijn doel heb mogen bereiken, eene algemeene belangstelling verwekken. Mijne landslieden hebben mij de getuigenis gegeven, dat ik, over het geheel genomen, de oud-*Noordsche* helden-karakters goed opgevat heb; ben ik nu tusschenbeide uit den toon geraakt, men moge mij de kleine onjuistheden tegen een kostuum van den ouden tijd vergeven; te meer, omdat het mijn voornemen niet geweest is historische kopiën, maar poëtische originelen na te laten⁽¹⁾.'

In deze woorden heeft hij niet alleen zijne denkbeelden doen kennen aangaande de wijze waarop de vaderlandsche overleveringen poëtisch behooren behandeld te worden, maar ook aangewezen, hoe hij die behandeld heeft. Hij heeft niet de gestalten der oudheid met al hare ruwheden willen oproepen, maar hij heeft integendeel het schoone in deze gestalten opgezocht, dat wil zeggen, het schoone van hetgeen de *Noordsche* nationale grond ter beschouwing aanbiedt, en dit voorgesteld op eene wijze die aantoon, dat het *Noorden* gerechtigd is eene zelfstandige plaats in te nemen tusschen de resultaten van hetgeen in dit opzigt de overige beschaafde volkeren geleverd hebben. Daardoor heeft hij des *Noormans* vertrouwen op eigen kracht versterkt, het vooroordeel uitgedoofd, dat een tijd lang dit vermogen niet in staat achtte tot het scheppen van iets schoons. Hij heeft de poëzij weder op

(1) *Levnet*, I:123.

nationalen grond gevestigd, terwijl hij de dichterlijke waarde van het innerlijke leven zijner natie, zoo als die in Sage, Historie en Volksgezag leeft, gevat en voorgesteld heeft. - Gelijk namelijk deze overleveringen juist eene voorstelling van het algemeen menschelijke, in nationale vormen gegoten, bevatten, zoo bezitten ook de onderwerpen, die uit haar genomen zijn, eene ongekende waarde voor het volk, welks leven zich in deze vormen beweegt. De dichters, die het meest nationaal zijn, worden daarom altijd de meest populaire; want het volk wordt - ook onbewust - door zulke schilderingen aangetrokken, in welke het zijne eigene natuur en zijne eigene wijze van denken en handelen herkent. Intusschen moeten de motieven in geen deele in hunnen oorspronkelijken ruwen toestand teruggegeven worden, maar integendeel gereinigd, veredeld en volmaakt worden tot afgewerkte beelden der kunst. Want slechts daardoor kan de dichter in een tijd van hoogere beschaving sympathiën winnen en voldoen aan de behoeften der dichtkunst, die er steeds op uit is om te idealiseren en te herscheppen, maar niet om af te schrijven of na te volgen. Hij moet evenzeer het poëtische als het nationale, het algemeen menschelijke als het individuele belang op het oog hebben, en deze elementen tot beelden zamensmelten, in welke de Oudheid, zonder hare natuur te verloochenen, als verjongd en voor den tegenwoordigen tijd als levende optreedt. Zulk eene wijze van behandeling heeft ÖHLENSCHLÄGER zich voorgesteld, toen hij voornam poëtische originelen, maar geene historische kopiën na te laten; en in zulk eene rigting is hij steeds voortgegaan bij de behandeling van zijne onderwerpen aan de *Noordsche* Oudheid ontleend. Is hij ook al in dit opzicht in alles niet onovertroffen gebleven, hem komt toch altijd de verdienste toe een voorganger geweest te zijn. Zijne *Norden's Guder*, welks inleiding - *Thors reise til Jotunheim* - het eerste was, waardoor hij aan het licht bragt, wat *Noordsche* geest en *Noordsche* dichtkunst van hem te wachten hadden, bevatten grootsche schilderingen, welke voor den nationalen kunstenaar eene nieuwe wereld geopend hebben; zijn *Helve* heeft den dichter van *Fritiof* bezielde, en zijne eerste gedichten las onze grootste geschiedschrijver - misschien de voornaamste man onzer eeuw in het *Noorden* - met verbazing. Dat zijne sterkte eigenlijk valt in de tragische poëzij

is reeds aangemerkt, en in de voornaamste van zijne daartoe behoorende werken, toont hij in het bezit van eigenschappen te zijn die alleen den meester toebehooren. Aan gelukkige karakter-schilderingen, wèlaangebragte situaties en eene planmatige ontwikkeling, paart hij een diep gevoel, eene levendige dialoog, en eene eenvoudige, maar kleurenrijke dictie, waarvoor hij op natuurlijke wijze zijne landstaal gebruikt, en als lyrisch Dichter eene afwisselende menigte van die poëtische vormen ingevoerd heeft, in welke hij somtijds op eene treffende wijze teederheid met kracht vereenigt. Dit oordeel over de kern zelve zijner vruchten neemt niet weg dat de kritiek meermalen met reden afkeuring aan den dag gelegd heeft bij gebreken, die hadden moeten en kunnen vermeden worden, zoo wel in zijne compositiën als *détail*-behandelingen. De groote gemakkelijkheid, waarmede hij blijkbaar gewerkt heeft, is waarschijnlijk de oorzaak van deze feilen geweest, even als deze somtijds voortbrengselen in het leven geroepen heeft, die slechts eene ondergeschikte waarde bezitten. Deze erkenning is een tol aan de waarheid betaald, en heeft daarom hier hare plaats. Overdreven lof en overdreven berisping mogen op anderer tong zweven, geen van beiden bevalt den gedachtenis-redenaar over een man die slechts waarheid behoeft en daarin voor zijne eer genoeg heeft.

In den beginne heeft ÖHLENSCHLÄGER alleen voor zijne landslieden gezongen, maar eindelijk is het zoo verre gekomen, dat hij voor het gansche *Noorden* gedicht heeft, zoodat dit zijn vaderland geworden is.

De schoone beeldtenissen, die hij schilderde, waren even belangwekkend voor al de *Noordsche* volken en werden daarom door allen als de hunne erkend. In deze gemeenschap ligt de oorzaak van den grooten invloed, dien ÖHLENSCHLÄGER uitgeoefend heeft op de herleving der vaderlandsche poëzij bij al de *Skandinavische* volken. Hij heeft hun het gemeenschappelijke in oorsprong, het verwantschapte en eigenaardige in spraak en geestgesteldheid aangewezen en daardoor tot poëtische eenheid en zelfstandigheid medegewerkt. Maar de poëzij is de bloem der beschaving, en even als deze in hare terugwerking op het groei-organisme eene hoogere beteekenis toont te bezitten dan die van bloot te pronken, zoo is het ook met de poëzij; want hetgeen zij zich als voedsel toegeëigend heeft,

gaat langzamerhand in de wijze van denken over, zuivert de gevoelens, en werkt zoo doende weldadig op het geheele leven der maatschappij terug. Deze terugwerking heeft zich hier onder anderen in een te voorschijn roepen van een helderder bewustzijn aangaande de hoogere middelen, die de Natiën aan elkander verbinden, geuit; van daar dat tusschen de *Noordsche* volken eene toenadering gevonden wordt, zoo als vroeger niet bestond. - Iedere vereeniging moet eene innerlijke zijn, als ze zal stand houden; de uiterlijke alleen is slechts een naam zonder begrip en wordt verstoord zoodra de inwendige krachten toenemen, die de vreemde banden doen springen. Zulk eene uiterlijke vereeniging was die, welke de donkerste bladen in onze geschiedboeken aantoonen, en onder welke uiterlijk de haat en vijandschap gloeiden als een onderaardsch vuur. Meer dan drie eeuwen en drie vierde deelen van eene eeuw zijn verlopen, sedert op dezen dag GUSTAAF ERICKSSON WASA tot Koning van *Zweden* werd uitgeroepen. Kort te voren had hij zijn vaderland van eene drukkende vereeniging losgemaakt. Zijn naam was toen in verachting aan de andere zijde van de *Sond*, en zijne eer werd op *Deenschen* grond geschandvlekt. Maar in hem werd ook het *Zweedsche* volk gesmaad, want er bestaat een oud denkbeeld in het *Noorden*, volgens hetwelk de majesteit des volks één is met die des Konings. - Een tiental jaren is nog niet verlopen sinds, eveneens op dezen dag, eene schaar van jongelingen van hetzelfde land hier buiten stond op de heuvelen der Gedachtenis, op welke in vroeger dagen het regt geoefend werd. Door de stem der Geschiedenis opgewekt, erkenden zij het beginsel des WASA-Konings en maakten zoo doende der vaderen schuld goed. Welke afgrond ligt niet tusschen deze twee gebeurtenissen, welke strijden zijn niet gestreden, welke krachten zijn niet verspild geworden, vóór dat deze blijde boodschap aan *Svea's* kust landde. Zekerlijk werd het slechts door eene schare van jongelingen uitgesproken, hetgeen door velen als van geringe beteekenis zoude kunnen beschouwd worden, en dit moge zoo wezen; maar de geest die hen aandreef, en die ook in hunner vaderen borst woonde, beteekent meer. Wie heeft dezen geest gewekt en voedsel gegeven? - Het is eene hoogere magt, die de harten der volken tot elkander neigt; en daartoe werken te vele omstandigheden mede, dan dat een eenig sterveling die zoude kunnen bepalen.

Maar op de werktuigen die deze magt het krachtigst dienen en hare voornemens bevorderen, vestigt de toeschouwer een liefdevollen rustigen blik. En zulk een werktuig was ÖHLENSCHLÄGER. Er zijn altijd mannen geweest die het nuttige in de aansluiting van broeder-rijken hebben ingezien en zoeken te bewijzen; maar de volken zoo wel als de individuën handelen niet alleen volgens de wetten des verstands, maar worden ook door het gevoel beheerscht; en waar dit afkeerig gestemd is, baten zelden redenen. 'Er zijn zaken' - dus laat de Dichter Hjalmar tot Orvar Odd van de volks-vooroordeelen zeggen - 'over welke men nooit met elkander moest spreken, want men wordt het nimmer daarover eens; maar het lied gaat tot het hart en zoo verstaat men elkander in een oogenblik⁽¹⁾.' Het is met deze wapenen, dat ÖHLENSCHLÄGER voor de groote zaak, der *Noordsche* eenheid, gestreden heeft. Hij heeft nergens het nut er van bewezen, zoo als eigenlijk behoorde; maar heeft het aanschouwelijk in schoone beelden voorgesteld: hij heeft gezongen, hoe de *Noordsche* volken bijeen behoorden, en daaronder hebben zij - ieder voor zich-zelf zelfstandig geworden - weder begonnen te zamen op te wassen tot eene hoogere eenheid. Deze eenheid, ofschoon nog jong, is sterker dan eenige andere van vroeger dagen, want zij rust op de erkenning van wederzijdsch regt, wederkeerige zelfstandigheid, en gemeenschappelijk belang. Slechts zoodanig kan ze blijven bestaan; want alleen zoodanig is zij eene innerlijke, eene natuurlijke. Edele zaden zijn daartoe gezaaid. Mogen zij in zegening voortwassen! Profeterende zong Svea's Dichter:

'De dag zal komen die 's *Noordens* eere kroont,
En A s a 's kinderen op A s a 's grond vereenigt.'

Zijn morgenrood heeft in ÖHLENSCHLÄGER een heraut gehad; en hoe hooger de zon aan den hemel stijgt, des te dieper dringen hare stralen in de harten der volken, en ondersteunen hun streven tot aansluiting, om gezamenlijk de vruchten der beschaving zich toe te eigenen en zelfstandige deelhebbers in het groote werk der wereld-ontwikkeling te worden. Zoo komen zij ongetwijfeld nader aan het doel, voor hetwelk ÖHLENSCHLÄGER in zijne beste uren geleefd en gewerkt heeft.

(1) ÖHLENSCHLÄGER, *Digtervaerke*, Kiöbenhavn, 1845, 3 deel. pag. 177.

Is 't in het algemeen eene waarheid, dat de omstandigheden des levens diepe sporen in de menschen en hunne werken achterlaten, dat is inzonderheid met de Dichters het geval. Meer dan anderen blootgesteld aan den strijd tusschen het ideale en de werkelijkheid, worden zij daardoor niet zelden tot tegenstrijdigheden gevoerd, welke, dikwijls in de lente reeds, hun levensgeluk en levenskracht knotten. Ten minsten is deze opmerking voor het *Noorden* van toepassing. Onze Dichters, zelfs de grootste, zijn meerendeels niet anders geweest en hebben niet anders nagelaten dan - fragmenten. Door tegenwerkende omstandigheden geslingerd, zijn zij uit hunne eigenlijke bestemming gerukt, óf door eigen inwendige onrust daaruit verdreven geworden. ÖHLENSCHLÄGER is in dit opzigt eene gelukkige uitzondering. Van zijne kindsheid af bewust tot Dichter te zijn geroepen, wilde hij nooit iets anders zijn of schijnen. De kunst maakte voor hem bijna den eenigen vorm uit, onder welken hij het eeuwige konde vatten en aanschouwelijk maken, en al zijne verrigtingen liepen hoofdzakelijk op deze eenige baan ineen. Deze werkkring maakt dan ook het voorname onderwerp zijner eigene levensbeschrijving uit; daarbij verwijlt hij met liefde en hoogmoed; in de geheele beantwoording daaraan stelt hij het doel zijns levens; en brengen het gevoel van daarin iets te beteekenen, en de gewoonte van geprezen te worden, somtijds eigen lof op zijne lippen, dan moge hem dit te eerder vergeven worden, daar zijne naïviteit bijna geheel en al het karakter van laatdunkendheid daaraan ontnemt. In zijne natuurlijke goedmoedigheid, met deze naïviteit gepaard, bezat hij overigens eene borstwering tegen anderen zoo wel als tegen zich-zelfen; terwijl hij door een gelukkig lot in zijne werkzaamheid verligt, en door gunstige omstandigheden aan de bezwarende zorgen voor het tijdelijk bestaan ontheven werd. Zoo kon hij gedurende eene halve eeuw zich aan zijne bestemming wijden.

In zijne jeugd stond hij eens op eenen zondag in eene kerk op *Italië's* grond. Hij hoorde hoe plegtig de toonen van het orgel onder het hooge gewelf ruischten, en zag hoe de biddende menigte om hem heen knielde. Toen werd ook zijne ziel door een godsdienstig gevoel aangegrepen, en, met den blik op zijn inwendig wezen en de roeping zijns levens gerigt, zond hij

dit gebed op: 'Goede God! houd mijn hart open en rein, om Uwe grootheid, goedheid en schoonheid in de Natuur en in het werk der menschen op te merken! Bescherm mijn Vaderland en mijnen Koning - - -! Laat mij niet in een vreemd land sterven, maar doe mij gelukkig in mijn Vaderland terugkeeren. Geef mij opgewektheid en moed om mijne baan op uwe schoone aarde te bewandelen, zonder partijdig of bitter mijnen vijand te haten, of mij slaafs en lafhartig aan de vooroordeelen der wereld te onderwerpen! Laat mij een goed dichter worden, goede God! Gij hebt mijne ziel voor de kunst geschapen, en deze is het sterkste vergrootglas, waardoor ik uwe heerlijkheid aanschouwen kan. Laat mij na mijnen dood in mijne werken leven - -; opdat wanneer ik reeds tot stof zal geworden zijn, nog menig jeugdig gemoed door mijne zangen bezielde moge worden⁽¹⁾! Dus was de uitstorting van zijn edel gemoed voor den Allerhoogste.

Het gebed werd verhoord. Hij stierf niet in een vreemd land. Hij bewandelde zijn pad op Gods schoone aarde zoodanig als het maar weinigen gegund is dit te doen. Hij werd een goed Dichter; en nu hij tot stof geworden is, bezielen zijne zangen niet alleen menig jeugdig gemoed, maar zij vervullen de harten van drie volken, die elkander als broeders de hand reiken boven zijn graf. Dit is een edel gedenkteeken en wel het beste dat hem kan gegeven worden; want het is even zoo schoon als beteekenisvol. Hij ruste daaronder in vrede!

Op deze plaats werden wij eenmaal in eene scheidens-ure zamengeropen door jongelingen, die rondom den afgestorvene waren opgegroeid, om zoo dikwijls deze dag wederkwam, op eene waardige wijze de nagedachtenis van GUSTAAF WASA te vieren. Het feest van heden is nu wel niet bijzonder op den WASA-koning zelven toepasselijk, maar ons onderwerp is zijner nagedachtenis niet onwaardig. Hij grondde de nationale zelfstandigheid zijns volks, en besteedde zijne beste krachten aan hare vergrooting, ontwikkeling en veredeling. Daarom leeft hij met dankbaarheid op de *Zweedsche* lippen, en zijne nagedachtenis met liefde in de *Zweedsche* borst. - De man, rondom wiens beeld wij ons hier verzameld hebben, heeft voor *zijn* vaderland met de gaven die *hem* zijn ge-

(1) *Levnet*, 2: 203.

geven geworden, in den geest van den WASA-Koning gearbeid. Ook hij heeft de vorming zijns volks verhoogd; ook hij heeft veel gedaan om haar eene zelfstandige rigting te geven, en zoo doende de nationale ontwikkeling bevorderd. Daarom leeft ook hij met dankbaarheid op de *Deensche* lippen, en zijne nagedachtenis met liefde in de *Deensche* borst. Doch zijne werkzaamheid heeft niet alleen zijn eigen land tot voordeel gestrekt, maar ook weldadig zich daarbuiten verspreid. Zijn geest heeft eene brug over de golven van de *Sond* geslagen, om ook op het andere strand zich een vaderland te zoeken. Wel beminde hij innig het land dat hem had zien geboren worden; maar hij beminde ook het onze, beschouwde met blijdschap zijnen toenemenden bloei, en verbond het aan het zijne. Het is de gedachte daaraan, die ÖHLENSCHLÄGERS naam ook in WASA's land bemind maakt; het is de bewustheid daarvan, die den vreemdeling hier een vaderlandsch hulde-betoon bereid heeft; het is de dankbaarheid daarvoor, die het hart van *Svea's* jeugd aan de gedachtenis des *Dana*-Dichters verbindt.

Vertalingen. **door G. Timme.**

III.

Wat is een slaaf, o moeder?

Wat is een slaaf, o moeder? 'k Heb dat woord -
Hoe treurig klonk uw stem! - van u gehoord;
Ja, 'k heb er van gedroomd, en 'k dacht er aan
Toen 'k wakker werd, en 't licht der lieve maan
Mijn bed bescheen. Heeft iemand u verteld
Van menschen die men koopt en verkoopt, scheldt
En slaat, opdat ze werken aan den grond
Eens vreemdelings, tot aan hun laatsten stond?
o Moeder! is dat waar?

Verkoopt men kindren, even jong nog als
Ik ben? En scheurt men die van moeders hals
En borst - uit vaders arm - van alles af
Wat zij beminnen, wat hun vreugde gaf?

Om, ver, ver weg, der ouderen gelaat
 Niet weêr te zien, schoon beider sterfuur slaat?
 'k Zou schreijen wierde ik van u afgescheurd:....
 Maar, lieve moeder! is 't wel zoo gebeurd? -
 Helaas! gewis, mijn kind!

Maar, moeder! zeg, wordt dan het slavenkind,
 Door hem die 't met zich voerde zoo bemind?
 Laat hij 't ook school gaan? Als 't somwijlen schreit,
 vertroost hij 't dan met dubbele teederheid?
 Houdt hij in ziekte en pijn met zorg de wacht,
 Tot dat het kind weêr van gezondheid lacht?
 En knielt hij ook stil biddende aan zijn zij:
 'God! voer dit kind door 's levens woestenij!'? -
 Helaas! neen, neen, mijn kind!

O, 't is dan waar dat meesters beulen zijn,
 Doof voor den kreet der wanhoop en der pijn;
 Dat de arme slaaf vaak hongrend kruipt naar 't bed
 Van karig stroo, waar 't leed zijn slaap belet;
 Dat hij barbaarsch in ketens wordt gekneld
 En dat de zweep hem 't naakte lijf ontvelt,
 Zoo, dat het bloed hem gudst uit wond bij wond;
 Terwijl vergeefs zijn kermen klinkt in 't rond! -
 Zoo is 't; o ja, mijn kind!

En, moeder! is dat niet een gruwelijk kwaad,
 Dat de eene mensch den ander' strafloos smaadt;
 Hem dwingt om elders heen te gaan ter woon,
 En vreemden grond te ontginnen zonder loon?
 Dat de arme slaaf, ontroofd aan zijn gezin,
 Gelijk het vee, verkocht wordt om gewin?
 Gewis! het volk dat al die gruwelen doet,
 Heeft wel een ruuw en goddeloos gemoed! -
 Zoo is 't; helaas! mijn kind!

IV.

Kinderen avondlied.

God en Vader! 't daglicht vliedt,
 Hoor ons dankend avondlied:
 Voor den zegen ons bereid,
 Voor de zorg die ons geleidt,

Voor de vreugd van ons gemoed;
 Voor de liefde, die ons hoedt! -
 Wij danken U, Vader!

Want een vader, dien ge ons hier
 Schonkt, in Uw volmaakt bestier,
 Weert elk leed dat ons genaakt;
 En een moeder, die steeds waakt,
 Altijd zorgt en voor ons bidt,
 Houdt ons in Uw gunstbezit! -
 Wij loven U, Vader!

Menig vriend en bloedverwant
 Vormt voor ons een vreugdeband!
 Maar, o God! hoe menigeen
 Slijt zijn dagen in geweën;
 Daar der ouderen gezag
 Hun geen bijstand bieden mag! -
 't Zijn slaven, o Vader!

Wij zijn rijk, gezegend, blij;
 Maar verdrukt, vertrapt zijn zij:
 Verre van hun vaderland;
 Steeds bedreigd door 's meesters hand;
 Daaglijks bevend voor hun lot;
 U naauw kennend, goede God! -
 o, Red hen toch, Vader!

Breek Gij 't hart, dat, wroegingloos,
 Slaven tot zijn speeltuig koos:
 Open de oogen, al te lang
 Blind voor gruwlen van dien dwang!
 Dat de slaaf, van 't juk bevrijd,
 U zijn dankbre liedren wijd;
 U lovend, o Vader!

Uit de *Poems on Slavery*. London, 1853.

De Russische oorlog in den Kaukasus.

(Ingezonden.)

De oorlog thans door *Rusland* in *Turkië* gevoerd, heeft ook dien in den *Kaukasus* weder meer onder de aandacht gebracht, en daar SCHAMYL, de manhaftige aanvoerder der *Circassiërs*, tevens verklaard heeft, met vernieuwde inspanning ook van

zijne zijde weder werkzaam te willen zijn tegen beider gemeenschappelijken vijand, kan het niet ongepast zijn, den loop en den staat der zaken aldaar, van den aanvang af, eenigzins te helpen nagaan.

De eerste aanvallen van *Rusland* in den *Kaukasus* dagteekenen reeds van ouds her. *Russische* Vorsten verdreven, in de dagen der oudheid, de opvolgers van MITHRIDATES uit het Koninkrijk aan den *Bosporus* en bleven daar, tot de *Hunnen* er invielen. Vorst SUIATOSLAU grondvestte vervolgens *Tmotorukan* in den westelijken *Kaukasus*, van waar de *Russen* in den aanvang der elfde eeuw onzer jaartelling echter weêr verdreven werden, en nu duurde het tot de zestiende eer zij weder in den *Kaukasus* verschenen. In het jaar 1086 stichtten zij *Tjuma* aan den *Terek*, waar deze in de *Caspische Zee* stroomt, maar verlieten het eenige jaren later. Op het einde derzelfde eeuw bouwden zij ook de sterkte *Koisse*. In 1604 werden zij door de *Turken* uit *Dagestan* verjaagd, maar daarvoor schadeloos gesteld door den vrede met *Perzië*, in 1792, die hun de Oost- en Zuid-kust der *Caspische Zee* in handen gaf. In 1610 stond hun de aanvoerder der *Imiretiërs*, ALEXIS MICHAËLSZOOM, zijn land af, en zwoer den *Russischen* Czaar den eed van trouw. PETER de Groote trok, in 1721, met 20,000 man tegen de *Lesgiërs*, die verscheidene *Russische* koopmansgezinnen vermoord hadden, sloeg hen, en deed aan den *Sulak* de veste *Scviatoikrest* bouwen; hij nam *Derbend* in en gaf bevel in *Baku* te landen en nog meer sterkten aan te leggen.

Onder Keizerin ANNA gingen alle *Ruslands* bezittingen in den *Kaukasus* weder verloren. Gedurende hare regering werd *Kisliar* aan een tak, dienszelfden naams, van den *Terek* gebouwd, die de grens der *Russische* bezittingen aldaar uitmaakte. Het veroveringswerk van Keizerin ELIZABETH bepaalde zich tot proselietenmakerij: zij stuurde Zendelingen onder de *Ossetinen*, maar hoewel deze daar eene kerk stichtten, vonden zij er slechts weinig geloovigen. Onder CATHARINA II breidde zich echter de heerschappij der *Russen* in den *Kaukasus* zeer uit; zij namen *Kabardah* in en grondvestten daar *Ilcosdok*. De *Saporogen*, die met de *Turken* verbonden waren, onderwierpen zich aan de *Russen* en vestigden hunne woonsteden aan de oevers van den *Kuban* en den *Terek*. Vorst POTEKIN viel, in 1780, in *Piëtigorsk*, en vier jaar later bouwden de

Russen Constantinogorsk en Wladikanka. Een jaar daarna sloeg Generaal LAZAREFF zoo wel OMER IMAN als ook den Bevelhebber in *Georgië*, ALEXANDER, en dit land kwam nu in bezit van *Rusland*. De *Turksche* sterkten *Anapa* en *Scichum Kaleh* werden door de *Russen* gedurende hunnen oorlog met de *Turken* genomen, maar kwamen na den vrede weder aan den Sultan. Vorst ZIZIANOW bragt *Abchasië* onder *Russische* heerschappij en nam de vesting *Gangia* in, die hij *Elizabethsstad* noemde. Na hem nam, in 1808, YERMOLOFF het bevel in den *Kaukasus* over en bestreed er AMURAD BEY, den SCHAMYL van dien tijd. Deze verdween echter zonder eenig spoor van zich achter te laten, nadat hij gevangen genomen, begenadigd, maar ontvlugt was. YERMOLOFF bouwde, in 1818, de vestingen *Grosneje* en *Usmatschan Yurt* in de *Cetsna*; toen namen de *Cetzensers* de vesting *Amir Harchi Yurt*, verdedigden die zoo lang manhaftig, tot dat hun kruidvoorraad op was, en baanden zich toen met de sabel een weg door de belegeraars terug. Met dergelijke vijanden was het beter te onderhandelen dan te vechten. Een enkele *Cetsenser*, een Mollah (wetgeleerde), werd in den *Russischen* krijgsraad gelaten; maar toen de *Russische* veld-oversten van trouwbreuk spraken, en de Mollah daarop krachtig antwoordde, riep Generaal TREKOFF hem toe te zwijgen, zoo hij niet opgeknoopt wilde worden. Dit maakte den Mollah razend, hij wierp zich op den Generaal, doorstak hem, doodde ook den Generaal LISSANEWITSCH en nog twee *Russische* officieren, en werd eerst toen zelf gedood. YERMOLOFF werd teruggeroepen en door PASKEWITSCH vervangen; deze streed echter met weinig geluk. Zijne onderneming tegen *Abchazië* in het jaar 1831 was van gering gevolg. Hem volgde voorloopig PANKRATIEW, die meer togten ondernam, terwijl Generaal PULLAH in den *Duivelspas* eene vreeselijke nederlaag leed. Generaal WILJAMINOFF voerde toen het bevel tot in 1829; hij bouwde de sterkte *Nicolajewsk* op zijn overigens ongelukkigen togt tegen de Oostelijke *Circassiërs*. Generaal SASZ maakte zich bij de bergvolken door velerlei gelukkige strooptogten gevreesd. Generaal ROSEN, de eindelijke opvolger van PASKEWITSCH, had met den Kasi-Mollah veel te strijden, die *Dagestan* in opstand bragt en de *Russische* vestingen aantastte. ROSEN trok tegen hem op en bevocht bij *Huuw*, in Sept. 1832, eene groote zege; hij

sloeg den 18^{den} Oct. daaropvolgende ook de *Lesgiërs*, bij welke gelegenheid ook Kasi-Mollah viel. Met hem waande men de kracht der bergstammen gebroken. Maar HAMSAD BEY, SCHAMYLS voorganger, trad in zijne plaats en bedreigde *Armenië*. Generaal LANSKOI sloeg hem echter in 1834. Intusschen begon SCHAMYL zich te ontwikkelen en steeg alreeds in aanzien, terwijl hij vervolgens tot op den huidige dag toe, gelijk bekend is, den *Russen* onverwonnen heeft weêrstaan. Den 17^{den} Aug. 1837 namen deze, na eene maandenlange belegering en na er vele afdeelingen hunner beste troepen voor verloren te hebben, de vesting *Achulko* in; hem-zelf echter konden zij niet in handen krijgen. In de bosschen van *Beschkew* vernielde hij daarop het *Russische* leger bijna geheel en al, toen dit van een togt tegen *Dargo* terugtrok. In 1844 nam hij de sterkte *Unsorilla*, en toen BOROZOFF *Dargo* ten tweedenmale aantastte, werd zijn leger met een gelijk lot bedreigd. De *Russen* verloren er 4000 man en 3 Generaals.

De *Circassiërs* beschouwen hunne wapenen als hun kostbaarsten rijkdom; zij bewaren ze en vermaken ze als een heilig erfgoed. Van daar dat zich in hun bezit de zeldzaamste sabels, de kostbaarste dolken, lansen uit den tijd der kruistogten, *Italiaansche* pistolen met *Latijnsche* opschriften, enz. bevinden. Hoe voortreffelijk die *Circassische* wapens zijn, moge daaruit blijken, dat een krachtige houw met een goed zwaard een *Russischen* geweerloop doorklieft(?). De *Circassiërs* laten de lijken hunner krijgsmakkers nimmer op het slagveld achter, en geven eerder een voordeel op, dan zij hunne dooden verlaten. De voornaamsten onder hen dragen vaak een pantser.

Buffons en Van der Palms oordeel over den oorlog.

Het spreekt van zelf, dat men thans, nu er weder, na langen vrede, oorlog in *Europa* is uitgebroken, door de ondervinding aangetoond ziet, dat de hoop op vooruitgang van het mensdóm nog wat voorbarig was. Wat reeds vóór eene eeuw door BUFFON, en wat later door VAN DER PALM over den oorlog gezegd werd, verdient daarom wel eens weder in 't geheugen geroepen te worden.

‘De mensch, die alleen magt heeft door zijn aantal, die alleen kracht bezit door zijne vereeniging, die alleen gelukkig is door den vrede, is dolzinnig genoeg om zich tot zijn ongeluk te wapenen, en te strijden tot zijn verderf. Door onverzadelijke begeerte opgewekt, verblind door eene nog minder verzadelijke eerezucht, doet hij afstand van zijne menschelijkheid, keert al zijne krachten tegen zich-zelfen, zoekt zijne medemenschen te vernielen, en vernielt ze inderdaad. En na deze dagen van bloed en moord, als de rook van roem vervlogen is, ziet hij met een droevigen blik de verwoeste akkers, de bedolven kunsten, de verstrooide natiën, de ver-

zwakte bevolkingen - hij ziet zijn eigen geluk verwoest en zijne wezenlijke magt vernietigd.' (*Histoire Natur.*, Tom. XII. *De la Nature; première vue*, p. xv.)

'Hij die steden inneemt en legers verdelgt, maakt zelden vele gelukkigen. Ziet die verwoeste akkers en verbrande dorpen; ziet die beroofde, uitgemergelde en tot den bedelzak gebragte huisgezinnen; ziet die slagvelden, rookende van dierbaar menschenbloed; ziet die jammerende weduwen, die troostelooze ouders; ziet die steden in puin verkeerd, en weerlooze burgers onder hunne eigene daken verpletterd! Ach, welk eene zee van tranen kost elke zegepraal van den gewapenden held! En, indien zij al eenig heil sticht, is dit wel te vergelijken bij de ellende, die zij zoo ver en vreeselijk om zich heen spreidt.' (VAN DER PALM, SALOMO's *Spreuken*, IV, bl. 381, 382.)

J.V.D.H.

De piramide.

Door *Joh^s. Hilman*.

Als waart ge uit bergmetaal geklonken,
 Heft ge uw onmeetlijk trotsch gevaart'
 Ten hemel op van 't vlak der aard,
 Waar 't zonvuur 't barre zand doet vonken,
 En treedt, omgord met wondre kracht,
 Van uit den eeuwen-ouden nacht,
 Vervarelijk ons onder de oogen,
 Gewikkeld in een raadslen kleed,
 Dat ge over uw stikdonkre bogen
 En overwelfde gangen smeeft.

Wat de ouderdom groefde op uw kaken,
 Gij werdt niet van uw glans beroofd;
 Al wikkelt ge uw gedaante en hoofd
 Ook in een graauw aschkleurig laken,
 Dat, doodlijk als het lijkgewaad
 Eens mummies, om uw lendnen staat. -
 Wat ooit uw grondvest ook deed dreunen,
 Gij staat door eigen kracht gedekt,
 En bleeft op 't wrikloos voetstuk leunen,
 Dat u ten eeuwgen grondslag strekt.

Uw spitsen, flonkrende in den hoogen,
 Betwisten in vermeetlen waan,
 De starren schier hun weg te gaan
 Aan 's hemels blaauw gewelfde bogen

En storen niet zich aan 't geknal
 Des donders daavrend door 't heelal,
 Hoe 't blikseme uit den schoot der wolken;
 Al schudt heel de aardbol op zijn spil,
 Bij 't zeegeklots op 's afgronds kolken,
 Staan ze onbewegelijk en stil.

Waarheen ook de aadlaars breidloos rennen,
 Al steigen ze in vermeetle drift
 De zon in 't gloeiend aangezicht
 Op hun verharde slagwiek-pennen;
 Al vliegen ze in versnelde vlucht,
 U tegen door het zwerk der lucht -
 Vergeefs hun vleuglen uitgeslagen;
 't Faalt hun aan adem, sterkte en kracht,
 Hoe hoog ze ook naar hun wilsbehagen,
 Vaak roeien, drijvende op hun schacht.

Onwankelbaar staat ge op uw voeten.
 Wat, van zijn voetstuk afgestompt,
 In d' afgrond werd ter neêrgeplompt,
 Uw grondvest was niet om te wroeten:
 Der eeuwen alvernielbre tand,
 Doorknaagde u vruchtloos 't ingewand,
 Gij lacht om haar onzinnig grimmen,
 Gelijk uit smook, uit vlam en asch,
 De Feniks komt verjeugdigd klimmen,
 Zegt ge ook: 'Ik blijf gelijk ik was'!

Wat neêrdook door ontzachbre zwaarte,
 Door eigen krachten overspand,
 Ontviel en ordning en verband,
 En boog 't vermarmerd topgevaarte;
 Gij niet, sinds eeuwen aangestaard,
 Ten spijt van hemel en van aard
 Als 's waerelds allergrootste wonder,
 Omlegerd van verbrokkeld puin
 Van wat bij 't eindloos stormgedonder,
 Moest buigen den verharden kruin.

Was 't om den hemel te bestormen,
 In d' eeuwen-ouden duistren tijd,
 Dat gij eenmaal gegrondvest zijt? -
 Neen, schepslen, wriemelende wormen,
 Aan d'onontkoombren dood ten prijs,
 Hoe stout in vinding en hoe wijs,
 Onwaardig 't zielloos stof vergodend,
 Verhieven u uit ijdelheid,
 Zich-zelf verheerlijkend, zich noodend,
 Op een vermeende onsterfelijkheid.

Om 's menschen overmoed te staven
 In hun bespottelijken waan,
 Zien we u, o Piramiden! aan;
 De dwazen, in uw buik begraven,
 Van leem als wij, als was zoo week,
 Schoon hun gewrocht nog niet bezweek,
 Wat baatte hun kleingeestig streven -
 Al zien we ook, van verbazing stom,
 Aan 't geen hun dwaasheid riep in 't leven,
 Hoe hoog hun waan en trotschheid klom.

Rangschikken we onder 's werelds wonderen
 U, eeuwenheugend log gevaart!
 Bewonderend steeds aangestaard,
 Eens zult ge in puin ter aarde donderen. -
 Wat wederstand gij de eeuwen boodt,
 Uw duurzaamheid is toch de dood.
 Uw fiere hoogmoed is te teugelen:
 Zie, boven u in 't eindloos ver,
 (Wordt gij omhuld met zwarte vleugelen)
 Straalt zacht en vriendlijk de avondster.

Hoog staat zij boven u verheven
 Aan 's hemels zuivren heldren boog.
 En toch, hoe schoon zij pralen moog,
 Er staat een ernstig woord geschreven:
 'De heemlen zullen eens vergaan.'
 En gij, hoe trotsch uw spits moog staan,
 Zoudt voor die wet het hoofd niet bukken?
 Uw val, die aan een naaldspits hangt,
 Naakt, eerlang spat ge uiteen aan stukken,
 Wat sterkte en magt u nog omvangt.

Hoe vorstlijk gij ook zit ommanteld,
 Getulband met der eeuwen kroon,
 Omkringd van wolken op uw troon,
 Eens wordt uw zetel omgekanteld,
 Ter neêr gebliksemd en misvormd,
 Tot stuivende asch en puin vervormd,
 En door den wind verwaaid, versmeten,
 Uw grond met distelen begroeid,
 Uw naam zelfs voor altoos vergeten,
 Van de aard voor eeuwig uitgeroeid.

Mengelwerk.

Naar Genève en Interlaken, in den zomer van 1854.

Door M^r. Scholten tot Gansoijen.

Hoe menigwerf *Zwitserland* ook reeds beschreven is, meende ik evenwel sommigen mijner landgenooten geene ondiens te zullen doen met hun eenige korte aantekeningen mede te deelen, door mij gemaakt op een uitstapje, dat ik dezen zomer mogt doen naar een gedeelte van het tot zoo verre mij nog onbekende land der bergen bij uitnemendheid. De reis derwaarts is in de laatste jaren zoo veel korter en gemakkelijker geworden, en de goede reisgelegenheden in *Zwitserland* zijn zoo menigvuldig, en de wegen en logementen zijn er zoo goed, dat zelfs zij die tegen het ontberen der gemakken van eigen huis en haard en de vermoeijingen van het reizen opzien, en daardoor genoodzaakt werden steeds te huis te blijven, thans een uitstapje naar, en een verblijf in *Zwitserland* kunnen ondernemen, vooral wanneer zij zorg dragen het niet te doen in den drukken reistijd van half Julij tot half Augustus. Buiten twijfel is voor hen die al te groote drukte moeten of willen vermijden, de maand Junij verre te verkiezen; en zulks niet slechts wijl het dan op stoombooten, spooren ijlwagens nog niet hinderlijk vol is, en men in de hôtels nog kamers naar genoegen bekomen kan, maar ook wijl de natuur dan nog veel frisscher is, de dagen zoo veel langer zijn en het weder gewoonlijk minder heet en minder onbestendig is: omstandigheden die op reis en bij een verblijf in den vreemde van niet weinig gewigt zijn te achten.

Op den 19^{den} Junij, tegen 2 ure, met de *Stolzenfels* van *Arnhem* vertrokken zijnde, voeren wij des nachts door, kwamen op den 20sten Junij reeds vroegtijdig te *Keulen*, en des avonds tegen 7 ure

te *Coblenz*, waar de stoomboot bleef liggen tot den volgenden morgen 5½ ure, en men dus in een der menigvuldige, vlak bij de aanlegplaats gelegene hôtels weêrens rustig en in een koel vertrek den nacht kan gaan doorbrengen. Op den 21sten Junij voeren wij ten 1 ure *Mentz* voorbij, en reeds omstreeks 6 ure des avonds stapte ik te *Mannheim* aan wal, en vond de *Duitsche* stoomboot, de *Stadt Kehl*, zeer dicht bij de aanlegplaats der *Nederlandsche* Stoomboot-Maatschappij, reeds klaar liggen, zoodat daar dadelijk het goed op kon worden overgebracht. Mijne stoombootvaart op de ruime, van eene glazen kast en bedden voorziene, snelvarende *Stolzenfels*, en waarop ik, vooral tot *Keulen* en *Königswinter*, aangenaam gezelschap mogt aantreffen, was dus zeer voorspoedig geweest, en werd ook gedeeltelijk begunstigd door goed weder, dat vooral op den prachtigen *Midden-Rijn* van veel belang is. Bijzonder trof mij ditmaal het aan fraaije torens zoo rijke *Mentz*, dat, vooral wanneer men het reeds voorbijgevaren is, en dus van de bovenzijde ziet, een zeer schoon gezigt oplevert. *Mannheim*, dat ik sedert 1845 niet meer bezocht had, vond ik onveranderd. Met veel genoegen deed ik weêr eene wandeling door den uitgestrekten en boomrijken, langs de rivier gelegen slottuin, en bezigtigde nogmaals uitwendig het zoo prachtige slot, dat met zijne zeer talrijke vleugels en nevengebouwen zelfs grooter is dan de *Louvre* te *Parijs*. In 't begin der vorige eeuw gesticht als residentie van den Vorst van de *Palts*, is het thans grootendeels onbewoond. Slechts zeven-en-twintig kamers zijn in gebruik bij de Groot-Hertogin STEPHANIE van *Baden*. Voorts is er een regiment kavallerie in gehuisvest, en men vindt er eenige bureau's, enz., doch verre het grootste gedeelte staat ledig. De stad, ofschoon slechts 25,000 inwoners tellende, heeft het gansche jaar door, viermaal 's weeks, van 6-8½ ure, een zeer goed theater, en bovendien in den zomer aan de overzijde der rivier een *Théâtre des Variétés*, dat in de open lucht speelt.

Ten 10 ure des avonds met de *Stadt Kehl* afvarende, arriveerde ik den volgenden dag, na in het voorbijvaren een blik te hebben geworpen op den boven *Baden-Baden* zich verheffenden *Mercur*, ten 1½ ure te *Straatsburg*⁽¹⁾, en nam mijn

(1) Volgens berigt in het *Handelsblad* van 19 Sept. 1854, is de stoomscheepvaart tusschen *Mannheim* en *Straatsburg* gestaakt, wijl de dienst jaarlijks aanzienlijke te-korten opleverde.

intrek in het zeer goede hôtel *La Ville de Paris*, waar men u evenwel eene zeer hooge rekening maakt, vooral als gij te laat komt om aan de *table d'hôte* plaats te nemen en dien ten gevolge afzonderlijk eet. Met de meeste voldoening bezigtigde ik den wereldberoemden Munster, en het daarin geplaatste niet minder beroemde astronomisch uurwerk; een uiterst fraai en zeer belangwekkend kunstwerk, in 1842 door den *Straatsburger* kunstenaar SCHWILGUE vervaardigd; voorts in de Protestantsche Thomaskerk het buitengemeen prachtige en kunst- en smaakvolle praalgraf van den Maarschalk MAURITS *van Saksen*, van welk een en ander men eene uitvoerige beschrijving lezen kan in het *Uitstapje naar Zurich*, van Ds. J.A. KRAMER, voorkomende in het Mengelwerk der *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1854, N°. II en III. Wie het uurwerk in den Munster in zijne volle werking en de meeste figuren in beweging wil zien, zorge er tegen het middag-uur te zijn. Dán alléén, en niet ook des namiddags ten zes ure, kan men dat zien, gelijk ik, die er tegen zes ure kwam, tot mijne teleurstelling ondervond.

Straatsburg heeft ten deele, vooral wanneer men met de stoomboot, na den *Rijn* verlaten te hebben, door het kanaal aankomt, een zeer oud voorkomen. Inzonderheid vallen de leelijke daken zeer in het oog. Doch aan de andere zijde van de stad treft men veel geboomte en zeer lieve wandelingen aan, en ook restaurants of bierkelders, waar des avonds verlichting, muziek en ook wel vuurwerk is. In het middengedeelte der stad waant men zich in *Parijs* verplaatst, vooral als men de levendige en van vele fraaije winkels voorziene straten in de nabijheid van het hôtel *La Ville de Paris* door gaat, en vervolgens eene wandeling maakt op het daar eveneens zeer dicht bij gelegen plein voor den Schouwburg, waar des avonds de militaire muziek zich doet hooren, en de groote menigte hoorders en wandelaars voor een goed gedeelte plaats neemt op stoelen, die met eene bevallige buiging ten gebruike worden aangeboden, en waarvoor men bij het opstaan één of hoogstens twee *sous* huur betaalt.

Op den 23sten Junij, 's morgens ten 8½ ure, met het *convoi de grande*

vitesse, *Straatsburg* verlaten hebbende, kwam ik reeds ten 12¼ ure te *Bazel*, en had dus den weg door den *Elzas*, 40 uren afstands, in 3¾ uurs afgelegd! Men behoeft dus in *Straatsburg* niet vroeg te ontbijten, om reeds in de eerste *Zwitserse* stad aan den middagdisch van één ure te kunnen aanzitten. De weg van *Straatsburg* naar *Bazel* is vooral niet minder fraai dan de *Bergstraat* tusschen *Frankfort* en *Heidelberg*, en gaat langs en door eene menigte welvarende steden en dorpen, en voorbij zeer schilderachtig gelegene burg-ruïnen, waarvan men de afbeeldingen vindt in den *Guide du voyageur sur le chemin de fer de Strasbourg à Bâle*, par JACQUES BAQUOL, welk boekje, dat tevens eene kaart bevat, mitsgaders goede afbeeldingen van den *Straatsburger* Munster, het astronomisch uurwerk, en de standbeelden van KLEBER en GUTENBERG, men op 't station van den spoorweg voor 1 franc kan koopen. Even vóór het passeren der *Zwitserse* grens werd door de *Fransche* gendarmes inzage van onze passen verlangd, zijnde dit, na *Emmerik*, de eenige maal geweest op mijne gansche reis, dat mij naar mijn pas werd gevraagd.

De 30,000⁽¹⁾ inwoners tellende stad *Bazel* geeft reeds een aangenamen voorsmaak van *Zwitserland*, vooral wanneer men van het terras achter den Munster, of van de *Rijn*-brug de lieve ligging derzelve op heuvels langs den *Rijn*, die hier nog eene goede breedte heeft, gadeslaat, en zijne blikken wendt naar het aan de overzijde gelegene *Klein-Bazel* en de bergen van het *Schwarzwald*. De omstreken zijn fraai, vooral het gezicht voor de een half uur buiten de stad op eene hoogte gelegene *Margaretha-Kirche*. Merkwaardig ook kwam mij de even buiten de stad gelegene *Friedhof* voor, die, met zijne heerlijke rozenstruiken en opgeslagen Bijbels boven de graven, het oog aangenaam boeit. Zoo mede het binnen de stad gelegene *Gasthuis* met het park er om heen; 't een en ander zoo prachtig, dat ik het op een afstand aanzag voor de verblijfplaats van de hoogste autoriteit des lands. Overal, in en buiten de stad, kan men het opmerken, dat daar vele door den handel rijk gewordenen lieden wonen. - Het Museum, uitwendig een zeer prachtig gebouw, viel mij inwendig

(1) Ongerekend de talrijke ooijevaars, wier nesten men overal ontwaart, en die aan het landschap een eigenaardig aanzien geven.

niet mede. Aanbevelenswaardiger kwam mij voor het naast het *Munster*-terras gelegen Leeskabinet, een prachtig uitzigt aanbiedend, voorzien van vele couranten en tijdschriften, en waarin men zich door zijnen waard kan laten introduceren. Voorts is ook allezins der bezigtiging waard het in deze stad zich bevindend Panorama van *Thun*. Met zich daarheen te begeven, kan de reiziger door *Zwitserland* reeds vooruit zeer op zijn gemak en met een oogopslag al het fraaije en heerlijke overzien, dat *Thun* en het *Berner Oberland* hem eenige dagen later in werkelijkheid zullen doen aanschouwen. - De *Munster*, uitwendig zeer fraai, werd van binnen verbouwd, en het Raadhuis, dat ik later om zijne oudheden zeer hoorde roemen, verzuimde ik inwendig te gaan bezichtigen, niettegenstaande het zeer in de nabijheid gelegen was van mijn hôtél, *der Wilder Mann*, welk hôtél ik allezins kan aanbevelen, daar men er, behalve eene goede tafel en goeden *Zwitserischen* wijn⁽¹⁾, ook eene zeer goede bediening vindt, en er dadelijk de beste logeerkamer bekomt die open is, ook al reist men alléén; terwijl men in andere hôtels, zoo hier als elders, veelal naar een ellendig vertrekje op de derde of vierde verdieping gezonden wordt, niettegenstaande er lager goede kamers open zijn, die echter door de hôtelhouders gewoonlijk opgehouden worden voor later komende groote gezelschappen, en voor hen die zich, zoo als schrijver dezes, niet naar de derde of vierde verdieping laten zenden.

Van *Bazel* mijne reis willende vervolgen naar *Neuchâtel*, besloot ik zulks te doen met eene te *Lausanne* te huis behorende *retour-calèche*, en mijnen weg te nemen door het zoo prachtige *Munsterdal* (*Val Moutier*), over *Delemont* of *Delsberg* en *Bienne* of *Biel*.

Op den 25sten Junij, 's namiddags 3 ure, reed ik bij zeer fraai weder van *Bazel* af, en kwam reeds vóór 7 ure in het een uur aan deze zijde van *Delemont*⁽²⁾ gelegene hôtél en badhuis *Belle Rive* aan, waar ik zoude overnachten, en van waar men eene zeer beloonende wandeling kan doen naar een op den

(1) Witte of roode, naar verkiezing, en zonder er afzonderlijk voor te betalen.

(2) De ijlwagen brengt u in 4 uren van *Bazel* naar *Delemont*; van daar in 6 uren naar *Bienne*, en voorts in 4½ uur naar *Neuchâtel*.

berg gelegen kapelletje, waartoe 25 minuten klimmens vereischt worden.

Den volgenden morgen ten 7 ure vervolgde ik mijne reis, kwam ten 10 ure te *Malleraije*, waar de paarden een half uur moesten rusten, en ten ruim 1 ure te *Bienne*, waar ik het genoeg had zeer goed, doch niet zeer goedkoop te dîneren; want, daar ik te laat kwam voor de publieke tafel, moest ik 4 francs betalen voor mijn afzonderlijk dîner, 1 fr. *pour le salon*, 1½ fr. voor eene halve flesch Beaujolais (eene ligte soort Bordeauxwijn) en ½ fr. aan den *garçon*. Dus 7 francs in 't geheel, en zulks in een middelmatig hôtél in eene kleine stad. Welk een contrast maakte die kleine stad, - die niets merkwaardigs oplevert dan een vrij goed bronzen standbeeld van WILLEM TELL, dagteekenende reeds van 1548, - met den buitengemeen prachtigen weg, welken ik den vorigen namiddag en inzonderheid dien voormiddag, op nieuw begunstigd door aangenaam weder, had mogen langs trekken, steeds tusschen hooge rotsen door en langs de snelvlietende *Birs*, die, *Malleraije* voorbij, vervangen wordt door de *Scheuss* (*Suze*), waarin men hier en daar vrij belangrijke cascaden aantreft. Hoe merkwaardig, even voorbij *Dachsfelden*, de *Pierre Pertuis*, veel gelijkende op den *Rocher Bayard* bij *Dinant*, doch niet, als deze, van boven open, maar geheel dicht, als ware 't een boog door menschelijke kunst daargesteld en waar men onder door rijdt als door eene poort. Maar hoe overheerlijk vooral het gezigt, als men *Bienne* nadert, en op eens, van de hoogte van het *Jura*-gebergte afdalende, eene groote vlakte voor zich ziet, met *Biel* en het *Bieler-meer*, en het *Peter-insel*, en aan den horizon het gebergte, waarboven de besneeuwde *Alpen* reeds hier en daar zichtbaar zijn, echter zóó, dat men ze dikwijls moeilijk kan onderscheiden van de laaghangende, door de zon beschenen witte wolken.

Na ten 5 ure van *Bienne* vertrokken te zijn, voerde mij de weg langs het *Bieler-meer*, en twee uren verder langs *l'île de St. Pierre*, waarop J.J. ROUSSEAU, na uit den omtrek van *Genève* gebannen te zijn, twee maanden verblijf heeft gehouden. Vervolgens passeerde ik *Neuveville* en *St. Blaise*, en kwam ten 8½ ure te *Neuchâtel* aan, waar ik mijn intrek nam in het zoo fraai gelegen *Hôtel des Alpes*, en uit mijne

kamer een onbelemmerd uitzigt had op het meer en de bergen aan den overkant.

Neuchâtel, met 8000 inwoners, waarvan $\frac{1}{3}$ Protestant, ten deele vrij oud, ten deele met nieuwe en smaakvolle gebouwen, is zeer bekoorlijk gelegen onderaan en op de helling van het gebergte, langs het meer, dat 9 uren lang en 2 uren breed is, en waarvan de wateren eene doorzigtige, nu eens helderblauwe, dan weder liefelijk groene kleur hebben. Boven en ter linker- en regterzijde van de stad ziet men de bergen met den wijnstok bedekt, en hoogerop met dennenbosschen. De wandelingen langs het zoo bekoorlijke *Neuchâteller-meer* zijn allerliefst, en bieden menigvuldige gemakkelijke zitplaatsen aan, van waar men op en over het meer op de bergen aan den overkant de heerlijkste uitzigten heeft. De besneeuwde *Alpen* mogt ik evenwel, ofschoon het weder vrij gunstig was, niet boven dezelve zien uitsteken. Dit genot smaakt men daar slechts zelden; alleen dan, als de horizon geheel helder en vrij van nevels is, dat dikwerf, naar men mij verzekerde, geen twintig maal in een ganschen zomer gebeurt. De doorzigtigheid van het water is zoo sterk, dat men al de bewegingen van hen die zich met zwemmen of baden verlustigen, even goed kan volgen, als of zij zich boven water bevinden, en op eene aanmerkelijke diepte ziet men op den bodem van het meer groote steenen liggen.

In den voormiddag van 27 Junij besteedde ik een paar uren, om met eene cabriolet het voornaamste van de stad en van hare naaste omgeving te bezichtigen. Mijn voerman was gelukkig ook een zeer goede gids, en beroemde er zich op, reeds tweemaal onze Koningin-Moeder naar den *Chaumont* te hebben gereden. Eerst voerde hij mij langs de fraaije en ten deele ook lommerrijke kaden; vervolgens naar het de verrassendste uitzigten opleverende terras voor de zeer oude Stiftskerk, welke ik uit- en inwendig bezigtigde. In het koor zag ik met genoegen eenige beelden; de familie voorstellende van een *Neuchâteller* Graaf. Deze beelden, opgericht in 1392, doch in 1840 op nieuw bijgeschilderd, verguld en verzilverd, zijn fraai en de bezigtiging wel waard. Ofschoon aanvankelijk geen plan hebbende om de kerk binnen te treden, liet ik mij daartoe overhalen door de vriendelijke uitnoodiging der naar gissing tachtigjarige kosteres. Bij de Stiftskerk

staat ook het Slot, waarin thans alle regerings- en regtszaken gevestigd zijn. Buiten de stad trof mij vooral de zoo schoone begraafplaats, die wemelde van lieve kleine grafteekens en heerlijk bloeiende rozenstruiken. In de helling van het gebergte, onder en tusschen weelderige wijnstokken gelegen, heeft men van af dezelve een uiterst bekoorlijk gezigt op en over het meer. Onwillekeurig kwam de gedachte in mij op: 'Jammer maar, dat de dooden al dat fraais niet meer zien kunnen.' Voor de levenden evenwel vond ik het eene opwekkende gedachte, dat hunne geliefde dooden daar eene zoo heerlijke rustplaats in Gods schoone schepping hebben, en ook zij zelve daar eenmaal zullen mogen rusten.

Van daar kwam ik ter plaatse waar de schutters van 't Kanton bezig waren naar de schijf te schieten; welk feest nog eenige dagen zou aanhouden. Het aantal der schutters was groot, en dat der schijven, waarop zonder tusschenpozen gevuurd werd, eveneens. Welk een helsch leven! Maar de vergenoegde gezigten van de schutters, de aangeregte feesttafel en de heerlijke uitzigten deden mij goed. Onder het terugkeeren naar de stad zag ik ook de uitwatering van het riviertje *de Seyon*, waartoe men van uit de stad met zeer groote kosten een 500 voet langen tunnel door de rots gemaakt heeft, met dat merkwaardige gevolg, dat de reinheid der stad er zeer door bevorderd en de cholera nog geene enkele maal hier verschenen is.

Na het eten bezigtigde ik in de nabijheid van mijn hôtél het prachtige nieuwe gebouw voor 't onderwijs aan jonge meisjes; de zaal daarin voor 't onderwijs in de teekenkunst, uit welke men een heerlijk uitzigt heeft op het meer; het allerliefste kerkje voor de katechisanten, en het panorama en relief van *Zwitserland*. Voorts begaf ik mij naar 't Museum, waar ik drie zalen met naturaliën doorliep, alsmede eene kleine zaal met oudheden, en in twee andere zalen met genoeg eenige schilderstukken bezigtigde, o.a. 1°. de *Marino Falieri*, van GROSCLAUDE, zijnde een Doge van *Venetië*, voor wien eene schoone jonge vrouw geknield ligt; 2°. de *Rosenlaugletscher*, van CALAME; 3°. de *Huguenoten*, van K. GIRARDET; 4°. de *woedende Stier*, voor welke eene vrouw met haar kind op den arm vlugt, van E. TSCHAGGENY. Daarna besloot ik dezen genoegelijken dag met eene wandeling langs het meer,

aan welks bekoorlijke oevers ik mij niet genoeg kon verzadigen⁽¹⁾, en betreurde met het meerendeel der *Neuchâtellers*, dat zij zich sinds 1848 van den Koning van *Pruissen* hebben losgerukt, waardoor dat schoone Kanton niets gewonnen, maar wel veel verloren heeft, daar hunne voornaamste industrie (uurwerken) in *Pruissen* zeer werd beschermd en veel aftrek had, en de *Neuchâtellers* die dienst namen in het *Pruissische* leger, groote voorregten genoten, vooral de officieren.

Den 28sten Junij, 's morgens 7½ ure, vervolgde ik met mijne *retourcalèche* de reis naar *Lausanne*, die men ook doen kan per stoomboot tot *Iverdun* in 2¼ uur⁽²⁾, en van daar per omnibus in 4¾ uur naar *Lausanne*. Ten 11½ ure kwam ik te *Iverdun*, alwaar ik ten 12½ ure in 't *Hôtel de Londres* aan de publieke tafel vrij goed dîneerde in gezelschap van 7 personen, van welke ik de bijzonderheid opmerkte, dat zij allen *Zwitsers* waren en echter, niettegenstaande wij ons in een *Fransch* sprekend Kanton bevonden, geen van allen *Fransch* konden spreken. Zij waren insgelijks vreemden daar ter plaatse en behoorden tot de *Duitsch* sprekende Kantons. In 't *Duitsch* aangesproken, werden zij weldra zeer spraakzaam. Het weder was mij dezen dag gansch niet gunstig. Het regende onophoudelijk en wel vrij sterk, zoodat ik daardoor veel van de fraaije gezigten langs het meer verloor, dat nog erger werd toen ik tusschen 2 en 6 ure den weg van *Iverdun* naar *Lausanne* aflegde. De regen was toen menigwerf zoo sterk, en er kwam zoo veel nevel bij, dat ik slechts op korten afstand van mij af kon zien. Ik merkte evenwel op, dat ik berg-op berg-af reed, en zag veel graan, aardappelen, vlas, hennep, enz., welk een en ander ik vóór en na *Neuchâtel* slechts zeer weinig had opgemerkt. Tusschen *Bienne* en *Neuchâtel*, en *Neuchâtel* en *Iverdun* was het steeds de wijnstok wat ik zag: boven en beneden de steden en dorpen, op het veld, boven den weg en beneden langs den weg aan het meer, steeds niets anders

- (1) Den rid naar den *Chaumont* (voor 10 francs kan men een *char de côté* bekomen, die er u na twee uren stijgens brengt en in ¾ uurs terugvoert) maakte ik niet, wijl de lucht niet helder genoeg was en het dien ten gevolge de moeite niet zou beloond hebben.
- (2) Deze boot is klein en zeer smal. Als het weder dus niet gunstig genoeg is om bovenop te blijven, is het op dezelve zeer benaauwd.

dan wijnstok, als of men om te leven niets dan wijn behoefde!

Te *Lausanne* in 't hôtél *Gibbon* geene kamer naar genoegen kunnende krijgen, nam ik mijn intrek in 't hôtél *Bellevue*, dat, hoewel kleiner, echter niet minder aanbevelenswaardig door mij werd bevonden, zoo wat de tafel en de bediening als wat de kamers betreft. Uit de meeste heeft men een fraai uitzigt over den tot het hôtél behoorenden tuin met springfonteynen; vervolgens over den grooten weg, mitsgaders eene der meest bezochte wandelplaatsen, en in de verte op het meer van *Genève*. Dat alles mogt ik uit mijne kamer volop genieten, en zag ook aan een leiboom nevens mijn raam vijgen, die reeds (het was de 28ste Junij) de grootte hadden eener vijgepeer. Tegen negen ure mij naar de zaal begevende, om het gewone *Zwitserische* avond-eten, uit thee, brood, boter en honig of confituren bestaande, te nuttigen, werd ik in plaats van onder aan, waar ik als de laatst aangekomene behoorde, boven aan de tafel geplaatst, en zulks, zoo als men mij weldra te kennen gaf, ten einde ik de oorlogvoerende natiën zoude scheiden, dat mij evenwel, zoo nu als de volgende dagen, bleek volstrekt niet noodig te zijn; want die oorlogvoerende natiën, aan de eene zijde vertegenwoordigd door drie *Engelsche* Dames, en aan de andere door een *Russisch* Officier met zijne *Wallachijsche* vrouw en schoonzuster, wedijverden in goeden toon en voorkomendheid, en waren slechts daarin op elkander naijverig om te vernemen, of men in *Holland* niet oordeelde, dat het regt aan hunnen kant was.

29 Junij. Daar het weder, ofschoon nog winderig, droog was geworden, begon ik met eene wandeling te maken door de 17000 inwoners tellende stad, die zeer lief op de helling van verschillende hoogten is gelegen, hetwelk evenwel vrij lastig is voor voetgangers en rijtuigen, daar men zich steeds berg-op berg-af moet bewegen; aan welk bezwaar gedeeltelijk is te gemoet gekomen door de in 1844 voltooide prachtige granietbrug, naar haren bouwmeester *Pont-Pichard* geheeten, die twee hoog gelegene deelen der stad vereenigt, zoodat men niet meer in de benedenstad behoeft af te dalen, maar er over heen gaat of rijdt en alsdan de huizen en straten der benedenstad in de diepte onder zich ziet liggen. Vervolgens werd mijne aandacht getrokken door de Kathedraal-kerk, een ruim en schoon Gothisch gebouw uit de dertiende eeuw. Om

er te komen, moet men van de Markt af 160 trappen klimmen, waarmee men het terras bereikt, dat een schoon uitzigt aanbiedt. In de Kerk trof mij vooral het monument van de vrouw van Sir STRAFFORD CANNING. Eene fraaije vaas met een basrelief, APOLLO voorstellende met eene uitgedoofde fakkel, dien de Muzen treurend naderen. Van boven ziet men eene slang, van onderen een bloemenkrans. Het is echter niet door CANOVA, zoo als gezegd wordt, bewerkt, maar door BERTOLINI. Op het voetstuk leest men:

*'HENRIËTTAE conjugii dulcissimae, quam indole ac forma pariter
amabilem, florentem juventute, quantumque licet mortalibus felicem, nec
ideo minus coelo maturam, si quid innocentia possit et ingenua erga Deum
pietas, contracta puerpera febre, Mors, eheu! undecimo post connubia
mense, occidit: hoc in loco, ubi cara ossa sancte quiescant, amoris simul
et luctus monumentum statuit*

STRAFFORD CANNING

legatus apud Helvetios Brittannicus.'

Een paar uur later maakte ik met rijtuig een tweeden toer, en zulks door de stad en over den *Montbenon* (een berg, westwaarts van de stad gelegen, en tot wandelplaats, exercitieveld, enz. dienende, met fraaije lanen en heerlijke gezigten op het meer en de *Savoijische Alpen*) den grooten weg naar *Genève* op, passeerde den spoorweg, dien men sinds twee jaar bezig is aan te leggen, tusschen *Genève* en *Bazel*, en vervolgens terug langs eenige buitenplaatsen aan de helling van het gebergte tusschen de stad en het meer gelegen. - Ik bezigtigde de buitenplaats van den Heer HALDIMAND, waarop men vrij mag wandelen, en nooit zag ik zoo veel fraais en heerlijk vereenigd⁽¹⁾. Een bekoorlijk landhuis, aan de helling van 't gebergte, omgeven door heerlijk geboomte en van voren een fraai park, in den smaak van het *Geldersche Sonsbeek*, gezien van de rivierzijde, en vervolgens het meer, dat heerlijke meer met zijne bergen aan den overkant, waarvan het schoon kan gevoeld, maar niet beschreven worden, en

(1) Eenige weken later de *Insel Schadau* van den Heer DE ROUGEMONT, nabij *Thun*, bezigtigende, meende ik echter aan dit laatste nog de voorkeur te moeten geven, vooral om den overvloed van bloemen en de pracht van het woongebouw.

naar waarde geschat alleen door hen die het mogten aanschouwen. Vóór het landhuis staande, was het mij als bevond ik mij op *Sonsbeek*; ongeveer 400 passen verder stond ik aan het meer en zag de golven naar mij toerollen, gelijk ik dat zoo vaak te *Scheveningen* en *Zandvoort* had aanschouwd. Regts van mij zag ik *Ouchy*, de aanlegplaats van de stoomboot, links op het strand een ouden toren, schilderachtig begroeid, en over het meer heen die betooverend schoone bergketen (de *Savoijsche Alpen*), die, wanneer ik mijne blikken naar den linkerkant, waar zij eene bogt vormen, gevestigd hield, mij deden wanen dat ik mij aan den *Rijn* te midden van de *Lurley*-rotsen bevond, zóó evenwel, dat die rotsen mij toeschenen dubbel zoo hoog en zoo fraai geworden te zijn als die ik vroeger gekend had. Mij eindelijk van deze bekoorlijke plek losrukkende, daar ik mijn rijtuig niet langer kon laten wachten, keerde ik mij om en nu viel mijn oog op de stad, die daarboven mij lag en door de verscheidenheid van hare gebouwen en torens ook een zeer fraai gezigt opleverde. Hier vooral, gelijk eenige weken later buiten *Thun*, waar mijne bewondering en verrukking, zoo mogelijk, nog hooger stegen, mogt ik op nieuw HÖLTY zoo van ganscher harte nazeggen:

*'O wunderschön ist Gottes Erde,
Und werth, darauf vergnügt zu seyn!
Dum will ich, bis ich Assche werde,
Mich dieser schönen Erde freun!*

Hoogst voldaan over dezen rid, kwam ik tegen het etensuur in mijn op eene kleine buitenplaats gelijkend hôtel terug, en hoorde aan tafel *Lausanne* zeer als zomerverblijf roemen, terwijl het weinige uren verder gelegene *Montreux* voor den winter werd aangeprezen, als blijvende het klimaat er nog veel zachter, wijl men er door de bergen nog meer tegen de koude winden beschut is. Tevens vernam ik dat de Vaudeville te *Lausanne* en de Opéra te *Genève* (beide, zoo ik mij niet bedrieg, alleen des winters spelende) slecht zijn. - Tegen den avond begaf ik mij naar het Signaal, ruim ¼ uurs buiten en hoog boven de stad gelegen, waar ik hoopte mij in het *Alpen*-gloeijen te zullen mogen verlustigen. Doch deze mijne, wegens het sterke klimmen, zeer vermoeijende wandeling werd niet beloond, daar nevel en donkere wolken niet

slechts het *Alpen*-gloeijen verhinderden, maar ook het anders zoo prachtige vergezigt bedierven, waarvoor ik mij evenwel eenigzins schadeloos stelde met bij mijne terugkomst nog een half uurtje gebruik te maken van de publieke wandeling tegenover mijn hôtél.

Den 30sten Junij was het weêr zoo ongunstig, dat ik den ganschen dag het huis moest houden. Het woei en regende onophoudelijk vrij sterk. Mijn thermometer, die binnen 63° teekende, daalde, toen ik dien tegen 2 ure buiten plaatste, tot op 54° FAHRENHEIT. Naar ik hoorde, had het den vorigen dag in de *Savoïjsche* bergen gesneeuwd. Den volgenden morgen hadden regen en wind opgehouden, en vertrok ik ten 2½ ure per omnibus naar *Ouchy*, en van daar omstreeks 3 ure per stoomboot *l'Aigle* naar *Genève*. Tot mijn leedwezen was de wind te sterk en het weder te koel, om lang bovenop te kunnen blijven. Beneden gekomen, bewonderde ik de pracht der groote kajuit met fraai gebloemd tapijt; het paviljoen, voorzien van sofa's en *causeuses*, is bestemd voor de Dames. Het *dîner* evenwel, dat ik *à la carte* moest nemen, beviel mij minder. *Genève* in het gezigt krijgende, viel mij de stad aanvankelijk tegen, daar zij niet, zoo als *Lausanne*, tegen sterk oploopende hellingen gebouwd is, en geene andere torens boven haar uitsteken, dan de beide zeer lage van de Hoofdkerk. Bij 't naderen evenwel beviel ze mij beter, vooral wegens de menigvuldige groote gebouwen aan beide zijden der *Rhône*, de breedte dier uit het meer door de stad stroomende rivier, het snelvlietende en geheel doorzigtige water, dat eene fraaije blaauwachtige kleur heeft, de bruggen over dezelve, het eiland *Rousseau* in 't midden, enz. Ten 6½ ure aangekomen, spoedde ik mij naar 't *Hôtel des Bergues*, doch aldaar voor 't oogenblik geene kamer met een goed uitzigt kunnende bekomen, nam ik mijn intrek aan de overzijde in 't *Hôtel de la Couronne*, waar mij, *au troisième*, eene kamer te beurt viel met het heerlijkste uitzigt dat men zich verbeelden kan, op het meer en de tallooze hetzelfde bedekkende zeil⁽¹⁾ en roeischuitjes; op de *Rhône*; het eiland *Rousseau* met zijne prachtige boomgroepen en groot bronzen standbeeld van JEAN

(1) De zeilen der vaartuigen op 't meer van *Genève* hebben een geheel anderen, bevalliger vorm dan wij dit gewoon zijn.

JACQUES; de overzijde der stad en het daarachter zich verheffende *Jura*-gebergte. Weldra belette mij het vallen van den avond al dat fraais te blijven aanschouwen, weshalve ik nog in schemerdonker eene wandeling maakte op de fraaije kaden langs de buitengemeen prachtige hôtels, café's en gouden bijouterie-winkels.

Op den 2^{den} Julij, een zondag, was mijn eerste gang naar de Kathedraal, om daar de voormiddag-Godsdiens-oefening bij te wonen. - Ik bevond dezelve een zeer ruim en grootsch gebouw, naar mijne gissing veel meer dan 2000 hoorders kunnende bevatten. Groot evenwel was mijne verbazing en teleurstelling, toen ik te juister tijd dat indrukmakende Godshuis binnentredende, schier niemand zag en eerst geruimen tijd nadat de Leeraar den kansel betreden had, het getal toehoorders te naauwernood tot 200 zag stijgen, waaronder kennelijk slechts zeer weinige die tot den aanzienlijken stand behoorden. Nimmer zag ik bij de zondag-voormiddag-Godsdiens-oefening eene zoo groote kerk zóó ledig. En dat nog wel in *Genève*, in dezelfde kerk waar CALVIJN had geleeraard, het groote Hervormingswerk tot stand gebragt, en steeds tot ontelbare scharen het woord gevoerd! - Later, een *Geneefsch* Heer daarover sprekende, vernam ik, dat die buitengewone leegte veroorzaakt werd, niet doordien de Leeraar die dien morgen was opgetreden, minder in trek is, maar door het piëtisme; vermits inzonderheid de aristokratie, zich afscheidende van de nationale kerk, ter kerke gaat bij de *Momiërs* in 't *Oratoire*.

Hoe schoon is niet *Genève*, dáár waar het grenst aan het meer, vervolgens zoo ver het zich uitstrekt langs de er door heen stroomende *Rhône*, dan ook nog de *rue Corratier*, en de openbare wandelingen, aangelegd langs en op de sinds 1850 geslechte bolwerken, over *la Treille*, langs en door den *Jardin Botanique*, en voorts de wandeling op de bruggen over den zoo breedten, zoo doorzigtigen en zoo uiterst snel vlietenden stroom. Inzonderheid, als men den steeds met rijtuigen en voetgangers bedekten *Pont des Bergues*, die 225 pas lang is, en 25 voet breedte heeft, betreedt, en voorts midden op dezelve gekomen, over de hangbrug gaat, die naar het *Ile Rousseau* voert, kan men zich niet genoeg verlustigen in de aanschouwing van het zoo heldere, zoo heerlijk blaauwe,

en zoo vreeselijk snel stroomende water, waarin men de visschen tot op eene aanmerkelijke diepte kan naoogen. Hoe boeiend is ook van die bruggen het gezigt op de breede kaden ter regter- en linkerzijde van den stroom, met hare buitengemeen groote en prachtige hôtels, en andere niet minder grootsche gebouwen, met de daarin ten toon gestelde schatten van goud en edelgesteenten, van schilder- en andere kunstwerken. En als gij eindelijk over de hangbrug op het eiland *Rousseau* gekomen zijt, waar de verkwikkende schaduw van heerlijke kastanjeboomen op de daaronder geplaatste banken, u onwillekeurig tot rusten uitnoodigt, wie peilt dan uwe gedachten en gewaarwordingen, als gij, na u lichamelijk verkwikt te hebben met de ververschingen welke gij daar steeds bekomen kunt, en na een vlugtigen blik te hebben geworpen op het fraaije bronzen standbeeld⁽¹⁾ van JEAN JACQUES, mitsgaders op de menigvuldige wandelaars rondom u, dien blik eindelijk laat rondwaren over, en rusten op het nooit genoeg geprezene *Meer Lemán*, het *Jura*-gebergte aan uwe linkerzijde, en regts op den grooten en kleinen *Salève*, en bij genoegzaam helderen horizon⁽²⁾ daarover heen op de glinsterende sneeuwtoppen van den *Montblanc*, dien reus onder de bergen! En nog kan het genot verhoogd worden, wanneer zich daar ter plaatse, gelijk van tijd tot tijd gebeurt, welluidende muziek laat hooren, en men, gelijk ik het eens aanschouwde, na het vallen van den avond, aan de andere zijde der stad, ten gevolge van volksvermakelijkheden op het *Plain-Palais*, vuurwerk ziet afsteken en luchtpijlen opstijgen, die de reeds door de duisternis geheel onzichtbaar geworden bergketen fantastisch verlichten en u de meest grillige vormen doen aanschouwen.

Ik sprak daar zoo even van den *Montblanc*. De reis naar *Chamouny* was mij te bezwaarlijk, doch in de nabijheid van mijn hôtél (dat zich ook aanbeveelt door eene brievenbus er achter, en eene zuil vóór hetzelfde met Barometer en Thermometer, die den ganschen dag vele nieuwsgierigen trekken) mogt ik het genot smaken, zeer op mijn gemak op eene ruime

(1) Het werk van PRADIER, opgericht in 1835.

(2) Dat mij echter, gedurende mijn vijfdaagsch verblijf, slechts tweemaal mogt te beurt vallen.

zaal boven de korenbeurs een 42 voet lang Panorama *en relief* te bezichtigen van den *Montblanc* (hier 2½ voet hoog), met de vallei van *Chamouny*, de *Mer de Glace*, de *Glaciers*, *Martigny*, den weg van daar naar den *St. Bernard*, 't *hospice* daarop, dat het hoogste bewoonde gebouw is, gelijk de *Montblanc* de hoogste berg van geheel *Europa*, namelijk ruim 14000 voet.

Onder de merkwaardigheden van het 29000 inwoners⁽¹⁾ tellende *Genève*, bezigtigde ik het Stadhuis, waarin zich, behalve een gewone trap, ook nog een schuins oplopende geplaveide opgang bevindt, waarmede men, zonder trappen te klimmen, tot op de bovenste verdiepingen komt, zoodat de Ambtenaren, des verkiezende, te paard tot voor de deur van hun bureau kunnen komen; iets waarvan de Raadsheeren in vroegere tijden schijnen gebruik gemaakt te hebben. Vervolgens zag ik in de Bibliotheek der Akademie autografen van BONNIVARD en ROUSSEAU, en in *Duitsch* letterschrift van LUTHER, CALVIJN en anderen; portretten van LUTHER en CALVIJN; fraaije manuscripten, alsmede de eerste voortbrengsels der boekdrukkunst. De boeken, in drie niet zeer groote zalen bevat, schenen mij niet zeer talrijk toe.

In 't *Musée Rath* trokken onder de schilderijen bijzonder mijne aandacht: 1°. het Sterfbed van CALVIJN; 2°. CATHARINA DE MÉDICIS, op 't oogenblik dat haar het hoofd van den Admiraal DE COLIGNY gebragt wordt - beide door HORNUNG; 3°. de bevrijding van BONNIVARD, door LUGARDON; 4°. en 5°. twee Woudstormen, van CALAME en DIDAY; 6°. twee Bloem- en Fruitstukken van onzen landgenoot VAN OS. - Overigens is deze collectie, afkomstig van den te *Genève* geboren *Russischen* Generaal RATH, wiens zusters dezelve aan de stad ten geschenke gaven, niet groot.

Met de meeste belangstelling bezigtigde ik ook de *Prison pénitentiaire*, waarin zij die voor een jaar of langer veroordeeld zijn, worden opgenomen. Doch er is slechts plaats voor 62, zoodat de kosten van 't personeel der beambten te groot zijn. Ik zag door een kijkgaatje de beide gemeenschappelijke werkzalen. Daarna kwam ik op de corridors en zag de op dat uur ledige cellen, die zeer ruim en zindelijk waren. Ze

(1) Waaronder niet minder dan 12000 vreemden, zoo buitenlanders, als *Zwitsers* die niet te *Genève* te huis behooren.

zijn voorzien van eene goede krib, een stoel, en een tralievenster, dat zij bij het verlaten der cel open moeten laten. Des winters wordt er warmte in gebragt door de corridors en de deur der cel. Zoodra zij te bed zijn, wordt de stoel met hunne kleederen uit de cel op den gang gezet, opdat als zij wilden ontvlugten, zij dit *en chemise* zouden moeten doen. Een aarden pot met deksel dient voor hunne behoeften; des morgens gaan zij dien zelven ledigen aan 't eind van den corridor, waar zij ook frisch water vinden om zich te wasschen. Zij krijgen 's morgens en 's avonds soep, ten 12 ure hun middag-eten uit groenten en aardappelen bestaande, en tweemaal 's weeks vleesch er bij. Voorts een commiesbrood in de twee dagen, en tot drank 's winters water, en 's zomers eene soort ligt, bitter, krachtgevend bier. Tweemaal in de week wordt er Godsdienst-oefening gehouden, en twee- of driemaal elken dag nemen zij beweging op de tot hunne afdeeling behorende open plaats. Buiten de muren, die de open plaatsen der gevangenis omgeven, liggen groote bulhonden, om door hun geblaf de schildwachten op alle beweging van de binnenzijde opmerkzaam te maken. Ik zag ook de keuken, de kleêrkamer, het badvertrek (bij 't inkomen en voorts elke drie maanden moeten zij een heel bad nemen), de ziekenzaal, en overal mogt ik groote orde, reinheid en luchtigheid opmerken. In de werkzalen zag in hen ijverig met hun werk bezig, wordende elk gebezigd tot het werk dat hij kent, of waartoe hij de meeste geschiktheid bezit.

Een volgenden dag begaf ik mij ook naar de sinds 1844 betrokkene *maison de détention*, huis van arrest, tot het bezigtigen van welke gevangenis ik, even als voor de voorgaande, op 't Stadhuis eene schriftelijke vergunning had moeten aanvragen. Ook in deze beantwoordde de inrigting volkomen aan mijne verwachting. Men past er het *Auburnsche* stelsel toe, in verband met het *Philadelphische*. Zij is ingerigt voor mannen, vrouwen en kinderen; voor beklagden en beschuldigten, mitsgaders voor veroordeelden. Alleen de voor een jaar en voor langer veroordeelde mannen worden overgebragt naar de *prison pénitenciaire*, die er slechts 62 bevatten kan. De voeding is dezelfde als in de *prison pénitenciaire*, uitgezonderd dat zij 's morgens, in plaats van soep, koffij krijgen. - Gemeenschappelijke werkzalen zijn hier niet. Ik zag door het

kijkgaatje in verschillende cellen en zag hen ijverig bezig met werken. Sommigen werkten met hun beiden, als de aard van het werk of persoonlijke redenen dit vorderden. Ook hier wordt tweemaal 's weeks Godsdienst-oefening gehouden, en dagelijks komt een Geestelijke bij hen in de cel om hen toe te spreken; voorts ook de Directeur en de bewaarder meermalen, doch de laatste mag hun slechts te woord staan over den arbeid, het eten en soortgelijke aangelegenheden. Tweemaal daags hebben zij 20 minuten beweging in de open lucht, onder toezigt van een bewaarder, doch zij mogen niet met elkander spreken. Ook hier merkte ik in de cellen, corridors en keuken orde en reinheid op. Boven de cellen zag ik overal de letter P (Protestant) of C (Catholique). Gewenschte resultaten van dat afzonderlijk gevangenzitten, van de Christelijke toespraak, enz., had men tot dus verre nog weinige gehad, naar ik tot mijn leedwezen van den Directeur vernam. Onder de recidivisten kwamen er ook velen voor die vroeger hier en in de *prison pénitentiaire* gedetineerd waren geweest. - De vrouwelijke gevangenen mogt ik, als man, niet zien. Slechts vrouwen worden daar toegelaten, en aan vrouwen is evenzeer de toegang verboden tot de mannelijke gevangenen. Bij de vrouwelijke gevangenen zijn ook de bewaarders vrouwen, die *gouvernantes* geheeten worden. Men heeft bij dit gebouw geene wachthonden, ook geen *corps de garde*. De cellen en corridors zijn zoo stevig gebouwd en met ijzerwerk bevestigd; de muren die de open plaatsen omgeven, zoo hoog en zoo dik, dat men geene ontvlugting te vreezen heeft, en de bewaarders om haar te beletten volkomen voldoende zijn, te meer daar de gevangenen niet in gemeenschappelijke werkzalen bijeenkomen.

Op den 6^{den} Julij nam ik afscheid van *Genève*, en vertrok ten 2 ure met de *Helvetië*, eene ruime, fraaije en snel varende boot, waarmede ik 4 uren later te *Vevay* aankwam. De wind was Noord-Oost en nog al sterk, zoodat ik tot mijn leedwezen niet altijd bovenop kon blijven. Bij 't wegvaren van *Genève* zag ik de toppen van den *Montblanc* weder zeer goed, en verlustigde mij zeer met de heerlijke gezigten ter wederzijde van het meer, vooral toen wij *Lausanne* voorbijvoeren en *Vevay* naderden. Aan den *Savoijischen* kant zijn de rotsgevaarten zeer hoog en prachtig. Hier en daar zagen wij vlak bij ons

in de holten van derzelve toppen nog sneeuw liggen, die eenige dagen te voren gevallen was, en voorbij Vevay (aan de overzijde) waren de toppen geheel met sneeuw bedekt, dat, door het schitteren van de zon er op, een prachtig gezigt opleverde. Toen wij te Vevay aankwamen, begon het weldra te regenen en te onweêren, zoodat ik nog slechts eene zeer kleine wandeling kon maken door de stad naar de havenplaats, waar ik de reeds in nevels en regen gehulde rotsgevaarten nogmaals bewonderde, en ook weêr eene groote zuil vond met marmeren thermometer, barometer en waterpeil. De barometer stond, even als te *Genève*, tusschen *variable* en *beau temps*. Men verlangde zeer, dat de kwik eindelijk eens tot *beau fixe* mogt opklimmen, wijl men zoo dáár als overal elders in *Zwitserland*, waar ik tot dus verre was doorgereisd, wegens het steeds aanhoudende regenweder zich ernstig bekommerde over den oogst en den hooibouw. In mijn hôtél teruggekomen mij naar de leeskamer begeven hebbende, mogt ik, voor het eerst sinds mijn vertrek uit *Nederland*, het genoegsmaken landgenooten aan te treffen. Over 't algemeen waren tot dus verre minder reizenden in *Zwitserland* aanwezig dan wel andere jaren. Vooral, zeide men mij, was dit het geval met de *Engelschen*, dat men toeschreef aan den oorlog en hunne daardoor min gunstige geldelijke omstandigheden.

7 Julij. Thans bevond ik mij te Vevay, en dat wel in het *Hôtel des trois Couronnes*, zoo uiterst prachtig aan het meer gelegen, dat men zelfs in *Zwitserland* er de wedergade niet van kent. Ook was het mij heden na veel moeite gelukt, hoewel op de derde verdieping, en dus wat hoog en warm, eene goede kamer te bekomen, met het heerlijkste uitzigt dat men zich voorstellen kan, inzonderheid op de 5000 voet hoge *Savoijische* rotsgevaarten, die, hoewel ruim 2 uren van mij verwijderd (want zoo breed is daar het meer), mij te naauwernood $\frac{1}{4}$ uurs ver schenen. Hier vooral is hetzelfde⁽¹⁾, met de bergen en rotsen er om heen, nog oneindig bekoorlijker en trotscher dan bij *Genève*. Het hôtél ligt vlak er aan; slechts een fraai bij het hôtél behoorend park, met de heerlijkste zit- en wandelplaatsen, ligt tusschen beide. Menigvuldige tentschuitjes liggen daar te wachten en noodigen u uit

(1) Het beviest hier nooit, wel bij *Genève*.

tot togjes op het meer. En echter, niettegenstaande al dat fraais en heerlijks, ging het mij dien dag, zoo als ons op reis en ook te huis wel eens meer gebeurt, niet naar wensch. Het had reeds den ganschen nacht duchtig geregend, de lucht was nog zeer donker, en de bergen en rotsen zoo sterk in nevels gehuld, dat ze bijna geheel onzichtbaar waren. De barometer was gezakt tot *variable* en daarmede de moed op spoedig gunstiger weêr; 't welk voor het oogenblik zoo ongunstig was, dat aan uitgaan niet te denken viel. Daarom besloot ik, niet ten 5 ure met de *Engelschen*, maar reeds ten 1 ure met de *Duitschers* te dîneren, dat mij echter zeer tegenviel. Eene zware, onsmakelijke soep, de vleeschspijzen alle met *ragoût* bedorven, volstrekt geene groenten dan een schotel artisjokken, die daarvoor moesten doorgaan doch mij als zoodanig gansch niet wilden smaken; op 't dessert geene andere vruchten dan aardbeziën, die zeer klein en niet rijp waren; en den wijn, dien men in *Zwitserland* overal elders bij 't *dîner* bekomt, moest men afzonderlijk nemen en vrij duur betalen. In het meest geroemde hôtél⁽¹⁾ van *Zwitserland* was dus heden mijn *dîner* méér dan slecht, terwijl ik het overal ook later en zelfs in kleine stadjes en dorpen oneindig beter gevonden heb. De billijkheid evenwel noopt mij er bij te voegen, dat ik den volgenden dag, ten 5 ure dînerende, de tafel veel beter vond, daar dezelve toen van goede vleeschen, groenten en gestoofde vruchten voorzien was. Op dát uur betaalt men er 4 francs voor het *dîner* zonder wijn, en echter was het niet beter dan ik het in de andere hôtels had gehad voor 3 francs met wijn.

(1) In de meeste *zeer groote* hôtels van *Zwitserland*, waar de *Engelschen* de meerderheid hebben, kan men er op rekenen, het in de meeste opzigten slechter te zullen hebben, en duurder te zullen betalen, dan in de overige. Van een landgenoot vernam ik later, dat hij te *Vevay* in het insgelijks aan het meer gelegen *Hôtel du Lac* gelogeed had, en daar in alle opzigten naar genoegen en veel goedkooper geweest was, dat zich zelfs tot de rijtuigen had uitgestrekt. Voor de reis naar *Interlaken*, door het *Saanen-* en *Simmenthal*, had ik bij de *retour-kutschers*, die voor mijn hôtél stonden, geen minderen prijs voor mijn rijtuig kunnen bedingen dan 30 francs per dag, de reis te doen in 3 dagen (de *Engelschen*, zeide men mij, betaalden zelfs 120 francs voor de 3 dagen); terwijl men aan genoemden landgenoot, voor een even goed rijtuig, voor dezelfde reis, slechts 20 r. per dag en 2 dagen reizens had gevraagd!

Het weder bleef steeds regenachtig. Eerst tegen 6 ure begon de regen genoegzaam te verminderen om eene wandeling te kunnen doen naar 't Postkantoor en 't Panorama rond de Kerk⁽¹⁾, die achter de stad op eene aanmerkelijke hoogte gelegen is, zoodat men van het fraaije, ruime, met boomen beplante terras rondom dezelve de stad geheel overziet, en een heerlijk vergezigt geniet over het meer, zoo naar den kant van *Genève*, als naar dien van *Villeneuve*, mitsgaders op de *Savoijische* rotsgevaarten aan gene zijde, en de bergen en rotsen aan de zijde waar men zich bevindt. Van daar wandelde ik weder naar de havenplaats, en voorts door de stad terug en een eind wegs den kant van *Montreux* op, bij welke gelegenheid ik niet genoeg kon bewonderen de verschillende schakeringen op de bergen, die ten deele tot boven toe met lange strepen houtgewas bezet zijn, waarvan het groen in de ondergaande zon heerlijk schitterde. Dit waren de rotsen van *Meillerie*. Daarboven zag ik uitsteken den *Dent d'Oche*, in de helling van wiens toppen ik veelvuldige sneeuwstrepen zag glinsteren, en op den *Dent du Midi*, meer links gelegen, een geheel sneeuwveld. Achter mij bevond zich de *Dent de Jaman*, eene op zich-zelve staande naakte en zeer in 't oog vallende rotspunt, veel op een tand gelijkende. Al het bovenstaande, met uitzondering alleen van den *Dent de Jaman*, mogt ik te huis gekomen ook uit mijne kamer aanschouwen, met dat heerlijke, nooit genoeg geprezene meer tusschen beide, waarvan het effect nog aanmerkelijk verhoogd werd, toen de inmiddels opgekomen maan alle nog overgebleven wolken had weggevaagd, en het meer en den omtrek op het betooverendst verlichtte!

8 Julij. Hoewel op nieuw regenachtig, was het weder toch veel beter dan den vorigen dag. Ik maakte daarvan dadelijk gebruik, om een voorgenomen toertje naar *Montreux*, *Chillon* en 't *Hôtel Byron* te maken, waartoe ik in eene kleine *calèche* met één paard, het rusten in 't *Hôtel Byron* niet medegerekend, 3¼ uur besteedde. - Ik had den '*Winter aan het Meer van Genève*', van IDA VON DÜRINGSFELD, in 1851 bij

(1) Tot mijn leedwezen vernam ik eerst *na* mijne terugkomst in mijne woonplaats, dat een landgenoot, met wien ik te *Utrecht* gelijktijdig gestudeerd heb, de Heer SCHUSLER, hier Predikant is.

B. DEKEMA te *Utrecht* uitgekomen, bij mij, en liet mij door mijn voerman al de kerspelen, waaruit *Montreux* bestaat, aanwijzen. Ik vond alles naauwkeurig overeenkomende met de beschrijving er van in den roman; ook de familie-namen behooren daar te huis, alsmede de namen der *Pensions*. Uitwendig vielen mij die *Pensions* niet mede; wel echter *de Zwaan* te *Vernex-dessous* en 't *Hôtel Byron*. Het laatste vooral is een groot en prachtig gebouw, meestal door *Engelschen* bewoond. De ligging van hetzelfde, juist tegenover de bogt van het meer, waar dit bij *Villeneuve* eindigt, is buitengemeen bekoorlijk. Doch ook *de Zwaan* te *Vernex-dessous* is zeer lief, vlak aan het meer gelegen. De *Chasseur des Alpes*, te *Territier*, heet thans *Hôtel des Alpes* en ziet er ook goed uit. Hoog boven *Montreux* was men bezig eene nieuwe en zeer groote *Pension* te bouwen. In *Montreux* zelf, in de straten, is het alles behalve fraai. Van tuinen bemerkt men weinig of niets. Des te meer evenwel van wijnstokken, met *Turksch* koren er tusschen. Ook zag ik in 't voorbijrijden noch vijgen, noch laurieren, noch olijven, maar steeds wijnstok en altijd wijnstok. De wijn is hier goed en goedkoop. De gewone kost slechts 25 eents de flesch, doch de oude belegen wijn is duurder. *Chillon* viel mij, naar de beschrijvingen en teekeningen die ik er van had gezien, uitwendig tegen, doch inwendig boeide het mij meer. Ook de onderaardsche gewelven zijn van tufsteen en dien ten gevolge zeer droog, zoodat *BYRON* de plank mislaat met van vochtige gewelven te gewagen. De ongelukkige *BONNIVARD* had het waarlijk in zijn akeligen kerker al erg genoeg, ook zonder dat die nog bovendien vochtig was.

Wat nu het passeren van den winter betreft, voor hen wier slechte gezondheid eene zachte en gelijkmatige luchtstreek vereischt en waartoe *Montreux* zoo zeer wordt aangeprezen, geloof ik dat *Vevay*, en misschien *Lausanne* nog meer, de voorkeur verdient. Wel is waar zullen in *Vevay*, en vooral in *Lausanne*, méér winterdagen voorkomen dan in *Montreux*; maar ook in *Montreux* komen er soms vele achter elkander voor, zelfs laat in de lente, nadat men in den na-winter en 't begin der lente reeds heerlijk lenteweder gehad heeft. En wanneer dan te *Montreux* die winterdagen, of ook slechts neveldagen invallen, is het er allervervelendst, wijl men dan

geheel beperkt is tot zijne niet veel *comfort* aanbiedende woning, en den omgang met de overige bewoners van de *Pension*, waarmede men reeds gedurende zoo vele maanden de lange winter-avonden heeft doorgebracht. Het staat dus te vreezen, dat de kranke door de verveling op die dagen meer aan zijne gezondheid verliezen zal, dan de schoone dagen hem hebben doen winnen. Weshalve het verblijf te *Vevay* en vooral te *Lausanne*, waar men zich veel meer afleiding geven kan, mij verkieslijker toeschijnt. Ook heb ik hooren beweren dat een winterverblijf te *Wiesbaden* nog veel beter is, dan een aan het meer van *Genève*, en zulks niet slechts om de meerdere afleiding, die *Wiesbaden* aanbiedt, maar vooral ook, wijl dáár het klimaat op den duur nog zachter is, en de temperatuurwisselingen er minder snel en sterk zijn.

(*'t Vervolg en slot in een volgend Nummer.*)

De neteldoekjes, of de drie tijdperken. Door Gerard.

I. In zijn stand.

's *Gravenhage* telt vele fraaije huizen, maar ook vele die fraai geweest zijn. Dikwijls trekken ze onze aandacht, wanneer wij ons in die halfslachtige straten bevinden, die, zonder nog tot de achterbuurten te behooren, toch geenszins aanspraak kunnen maken om genoemd te worden onder de aristokratische wijken. Daar voclen wij ons vaak zonderling aangedaan bij het zien van ouderwetsche, massive gevels, die eenmaal een degelijk en achtenswaardig voorkomen moeten gehad hebben, maar wier verwelooze, half verzakte posten en kozijnen getuigen, dat hun bloeitijd voorbij is, en dat zij geen enkel vermogend man meer konden overreden om er zijn eigen huis van te maken, maar in handen gevallen zijn van hen voor wie huizen niet meer zijn dan voorwerpen om hun geld in te beleggen. Waartoe zouden deze hun den vroegeren luister weêrgeven? De stand is er niet naar, en huurders vinden zij altijd.

Slechts zelden toch ziet men die huizen leêg staan, maar van de andere zijde is het waar, dat men er even zelden sporen van bewoning aan bemerkt. De digte horren of hermetisch gesloten gordijntjes laten schier nooit een blik in het inwendige toe, en zoo de gordijnen voor de ramen der bovenverdieping al hoog opgehaald zijn, om het licht te verlengen der zon - die hier veel vroeger haar afscheid neemt dan van de vrolijke grachten der aanzienlijken - de straat is te eng en de ramen zijn te hoog, om de bewoners in het oog te krijgen, voor wie het ook even moeilijk is den voorbijganger gade te slaan. Slechts eene spion, die als met een wangunstig oog op de nabijgelegen drukke buurten gericht is, herstelt voor den bewoner de gemeenschap met de buitenwereld. *Passage* is er weinig of niet. De eenige fatsoenlijke voorbijgangers zijn de bureu, en zij die om een ongelukje aan hunne kleeding, of om de felle zon te vermijden, aan deze straat de voorkeur geven.

Nooit ziet men voor die huizen eene *file* van rijtuigen, die de straatjeugd doet stilstaan om de rijk gekleede heeren en dames te zien; nooit ziet men daar langs de gordijnen de schaduw van dansende paren zweven; nooit hebben zij een vrolijk aanzien, zelfs niet op een algemeenen illuminatie-avond. Het kleine aantal lampions strekt dan alleen om de doodscheheid der woningen nog meer te doen uitkomen.

En toch vindt men er zoo vele huurders voor? Geen wonder: aan die huizen is een groot voordeel verbonden. Zoo de huurprijs al niet bij uitstek gering is - in eene andere stad zou men er ligt een der fraaiste huizen voor krijgen - door het afgelegene der buurt is de bewoner in staat om in zijn huiselijken kring al de zuinigheids-maatregelen te betrachten, die hij noodig oordeelt, zonder dat de wereld er iets van te weten komt.

Men schat dit voordeel misschien gering; maar men vergete niet dat wij spreken van de hofstad. Daar heeft men niet enkel te kampen met materiële behoeften, maar ook met eene, die oneindig moeilijker te voldoen is: de behoefte om zijn fatsoen te houden. Gij die in uw landstadje leeft zoo als gij kunt; eet zoo als uw inkomen het gedooft, en draagt wat gij hebt; gij schaamt u niet er rond voor uit te komen, dat gij minder bezit dan uw buurman. De bewoner der hofstad houdt dit zorg-

vuldig geheim. De een verbergt het door een onbegrensd gebruik te maken van zijn crediet; de ander door in het openbaar den schijn aan te nemen dat hij bemiddeld is, om in 't verborgen, waar het oog der wereld niet reikt, zijne uitgaven in te halen. Het uitwendige pronkt ten koste van het inwendige; de man binnen 's huis lijdt ter wille van den man buiten 's huis.

Dat is de pest van sommige hofplaatsen, die vooral den middenstand aantast; die zich aan allen, welke er toe behooren, bijna zonder uitzondering, mededeelt, en menig gezin ten gronde gebragt heeft, of althans, uit den huiselijken kring, dat heiligdom der zamenleving, alle geluk heeft geweerd.

Daarom, om uw fatsoen te handhaven, kiest gij die stille buurt. De wereld, die u op de publieke plaatsen ziet, en voor wier glimlach over uwe kleeding gij de oogen niet behoeft neêr te slaan, de wereld weet niet wie uwe deur opent; hoe klein en slordig uw loopmeisje is; hoe veel, of liever, hoe weinig vleesch en brood uw gezin gebruikt; hoe laat eerst de kagchels gebragt worden; hoe vuil uwe gordijnen zijn, en hoe lang de schemering bij u duurt. De wereld weet van dat alles niets - zij ziet u alleen *dán* wanneer gij *wilt* gezien worden.

Meent gij nog dat het bewonen dier afgelegen straten geen voorregt is?

De Heer RETELHOUCK had er sedert jaren gewoond, en zijn huis - dat is, het huis door hem gehuurd - was er niet beter op geworden. In de sombere achterkamer, waar wij hem thans met zijn gezin vereenigd vinden, is de verw en het behangsel reeds even oud als de jongste dochter, eene zestienjarige, en beiden dragen de sporen der scharen en zakmesjes die de kinderen in hunne schooljaren daarop beproefd hebben. Ieder jaar wordt de huisheer wel aangezocht om toch eens een ander 'verfje' te geven, en dan wordt de belofte daartoe gedaan, doch daar blijft het ook bij; want al te zeer er op aandringen durft men niet; het zou ook niet baten: de eigenaar heeft, in een geldelijk opzigt, zoo vaak geduld met den huurder, dat deze ook wel in dat materiële opzigt wat geduld met den verhuurder mag hebben.

Hetzelfde verval openbaart zich in al de voorwerpen die eenmaal ornamenten waren, maar thans op verre na dien

naam niet meer verdienen. Blijkbaar is de gewoonte om ze te zien den goeden smaak te sterk geweest, en zoo de porseleinen herder geflanqueerd wordt door een gewerkt sigarenvaasje, en de eene candelabre één arm minder telt dan zijn tweelingbroeder, men zou ze toch niet gaarne op den schoorsteen missen, evenmin als de gebarsten stomp der pendule, en den inktkoker, wiens stop in den een of anderen schoonmaaktijd verloren is geraakt. De ouderwetsche meubelen zijn even weinig geschikt om het oog te streelen; het vloerkleed is gestopt en bijgelapt; de overgordijnen door de zon verkleurd en geschild; kortom, alles getuigt van ouderdom en kwijning. Maar nog in het oog loopender zijn die, nu wij de bewoners zelven hier aantreffen, die een sterk contrast met hunne omgeving vormen.

Het is Zondag; de heer des huizes zit deftig in het zwart gekleed aan de koffijtafel, waarvan mevrouw, wie de zwarte zijde niet minder deftig staat, de *honneurs* waarneemt. MINA zit met een roman van DUMAS in het kozijn, zoo ver mogelijk van de boterhammen af, om haren lichten japon niet te bevleken. JET, de jongste, wendt melk, brood, gom-élastique en alle andere mogelijke huismiddelen aan, om een paar wit *glacé* handschoenen harer zuster nog zoo veel glimp te geven, dat zij ze dien middag kan dragen. HENDRIK is naar de kerk - wij zeggen niet *in* de kerk - om bij het uitgaan de lieve gezigtjes te zien; eene uitspanning die hem bijzonder dierbaar is geworden, sedert hij zijn ouden rok met eene fantasie-frac heeft verwisseld.

- Maar, Ma! zie nu zelve eens, is het mogelijk daarmee uit te gaan! - roept JET eindelijk uit, terwijl zij de handschoenen wanhopend op de tafel werpt - die vlak! - de hemel weet wat MINA er mede gedaan mag hebben! Ik *kan* er niet mede gaan.

- Welnu, kind! blijf dan maar t'huis - antwoordt de oudste dochter vrij vinnig, terwijl zij even van haar boek opziet.

- t'Huis blijven! Nu nog fraaijer! Omdat gij altijd nieuwe handschoenen moogt koopen en ik uwe afgelegde lorren moet dragen, zou ik nog t'huis blijven bovendien!

- Woudt ge misschien dat ik de uwe droeg?

- En waarom niet? We moesten althans beurten houden.

- Kind! - zegt MINA minachtend en zet hare lectuur voort.
- Pa! mag ik, als-je-blijft, een paar handschoenen koopen?
- Wel neen, JET!
- Maar, Pa! ik heb ze nodig.

Mijnheer RETELHOUCK zwijgt eenige oogenblikken. Een zonderlinge trek komt op zijn gelaat; men zou zeggen dat het een glimlach was; maar het gebogen hoofd en het doffer wordende oog bewijzen dat er eene treuriger aandoening in hem opwelt, en zijne stem trilt terwijl hij zegt:

- Bij God, kinderen! ik kan het niet langer volhouden. Gij kost mij zoo veel - ik weet niet wat er van ons worden moet.

- Nu, dat enkele paar handschoenen zal ons niet armer maken - herneemt JET vrij naïf.

- Nu een paar handschoenen; dan een hoed; dan een mantille; dan naar 't Bosch; dan naar *Scheveningen*.... waarachtig, ik weet niet waar het geld van daan moet komen!

De oplossing van dat voor velen onoplosbaar vraagstuk scheen toch voor den Heer RETELHOUCK zeer gemakkelijk. Hij was ambtenaar en ontving ieder kwartaal zijn tractement, door zijn naam op de betaalsrol te schrijven. Maar, indien men naging dat zijn tractement achttien honderd gulden bedroeg; dat er gemiddeld vier honderd gulden op gekort werd voor oude schulden; dat hij vier honderd gulden verwoonde; ongeveer honderd gulden aan belasting betaalde, en er dus slechts negen honderd overbleef om zich-zelfen, zijne vrouw, zijne drie dochters - een was er buiten 's huis - en zijn zoon te voeden, te kleeden, te verwarmen en 'overeenkomstig hun stand' te doen leven - dan werd het vraagstuk: waar het geld van daan moest komen, nog ingewikkelder dan dat: wat men stoken zal, wanneer eenmaal de kolenmijnen zijn uitgeput. Maar even als men in afwachting dier gebeurtenis maar voortleeft en niet enkel zijn kagchel stookt, maar de kolen in fabriek en stoomboot en locomotief bij miljoenen ponden vernietigt, even zoo zette de familie RETELHOUCK hare verteringen voort en maakte, zoo lang het rekken wilde, gebruik van haar crediet. En het crediet van een ambtenaar is zeer rekbaar; zijne betrekking bindt hem aan de plaats zijner inwoning; zijn tractement wordt hem getrouw toegeteld, en, betaalt hij niet, het vragen om korting staat iedereen vrij.

Ambtenaars - helaas! zij genieten niet eens het voordeel onder de kwade posten geteld te worden.

- Ik weet niet waar het van daan moet komen - herhaalt de Heer RETELHOUCK, na eenige oogenblikken pauze, als verwachtte hij een antwoord.

Mevrouw slaakt een diepen zucht. Dáárdoor kwam het zeker niet.

- Maar, Pa! - herneemt MINA - gij kunt toch niet vergen dat wij altijd t'huis zitten. Ons huis is er niet naar om menschen te zien; ons geld laat het ook niet toe. Het eenige wat wij nog hebben, is dat wij nu en dan uitgaan, en dan dienen wij toch naar onzen stand gekleed te zijn. Gij zijt toch altijd ambtenaar en uwe kinderen kunnen niet voor schandaal over straat loopen. We moeten onzen stand ophouden.

- En als MARIE en JUSTINE, die toch ook maar de dochters van een Commies zijn, nu wit *glacé* handschoenen aan hebben, mag ik er met mijne bloote handen naast zitten! Ik zie er toch al zoo versleten uit! En dat alleen omdat MINA maar netjes zal zijn!

Een honend lachje van MINA maakte de losbrekende gramschap der jongste nog heviger.

- Als jij er maar zoo *élégant* uitziet, niet waar, dat VORDER en DELAAT je komen aanspreken? - of denk-je dat ik niet gezien heb hoe lief ge hen aankijkt - en toch ben-je leelijk.

MINA werd op hare beurt rood van boosheid; minder om het laatste verwijt, dat zij trouwens niet verdiende, dan wel om de toespeling op de Heeren VORDER en DELAAT, een paar jongelui, waarvan de een de familie wel eens kwam aanspreken, de ander bepaaldelijk MINA groette. Was zij *en famille*, dan maakte DELAAT gebruik van het regt, dat iedereen heeft, maar dat vooral in 's *Hage* op hoogen prijs wordt gesteld, het regt om bijziende te zijn, of er den schijn van aan te nemen. In de hofstad is het zeer fatsoenlijk om slechte oogen te hebben. Een lorgnet behoort tot de *accessoires* van een jong mensch die in de wereld leeft. - Maar wij waren met MINA en JET!

Ook van de zijde der oudste barstte thans een vloed van verwijten los, en het einde was, dat beiden met bekreten oogen zich verwijderden.

Zulke tooneelen vielen er dikwijls voor. Zusters benijden

elkander nooit eene boterham, maar wel een fraaijer stuk kleeren. Over het algemeen ziet de vrouw wel het geluk harer vriendinnen, maar niet dier beter voorziene *garde-robe* zonder wangunst aan. En nog was er vrede in huis in vergelijking met vroegere jaren, toen LOUISE nog bij hare ouders inwoonde. Deze verschilden maar een jaar met MINA, en bijna dagelijks was er ongenoegen uit jaloezie, tot dat na een hevigen twist de jongste besloot het huis te verlaten, en als gouvernante eene plaats bekwam. Voor de wereld heette het, dat zij voor haar plezier die betrekking bekleedde, en werd er wat te zeer aan getwijfeld, dan liet Mevrouw doorstralen, dat LOUISE het huis verlaten had om eene liefde, waar nooit iets van in mogt komen. Dat was wel niet zoo braaf, maar wél zoo fatsoenlijk.

Mevrouw had aan het gesprek geen deel genomen. Zij kon geene partij vatten. JET was wel hare lieveling, maar MINA was de oudste, en de aanleiding van haren twist - zij was er zelve oorzaak van. Mevrouw was op weelderigen voet bij rijke bloedverwanten, de TALMHOUTEN, groot gebragt. Door haar huwelijk met een onbemiddeld man had zij veel van hare weelde moeten laten varen, maar de zucht om althans in schijn te schitteren was haar bijgebleven. Zij had hare dochters voor de wereld opgeleid, en hoe kon zij zich nu beklagen, dat deze de moederlijke lessen nakwamen.

De te huis komst van HENDRIK bragt de meisjes tot bedaren. Hij vertelde MINA iets in 't geheim, en toen deze zich daarop verwijderd had en JET hem haar nood klaagde, beloofde hij voor een paar handschoenen te zorgen.

Mijnheer en Mevrouw begaven zich met de oudste dochter vooruit - want *en famille* uit te gaan vindt de *Hagenaar* niet *comme-il-faut* - en HENDRIK en JET maakten een uitstapje naar een handschoenen-winkel om in de dringende behoefte te voorzien. De eerste was gesloten; de tweede gaf niet op rekening; de derde vroeg eerst betaling van de vroeger geleverde, maar de vierde gaf een paar gevlekte. Dáár was zoo veel niet aan verloren.

- Hé! daar zijn onze jongeluidjes - sprak Papa, toen zijne jongste kinderen de tent binnentraden, en vriendelijk lachte het vijftal elkander toe, ofschoon MINA's blikken terstond op JETJES handen gerigt waren. Wie hen daar in de woelige

omheining, waar de zijde ruischte en de meesterstukken der modemaaksters ten toon werden gesteld, te zamen zag, en hoorde hoe zij op een toon die van hun fatsoen getuigde over de muziek en het weêr en de drukte spraken, en bij de onbeduidendste aanmerking aan hun gelaat eene uitdrukking gaven, of er iets ontzaggelijk geestigs werd gezegd, zou de familie RETELHOUCK uit de sombere achterkamer niet herkend hebben. En toch scheen er iets van hunne bekrompenheid te zijn uitgelekt - leveraneiers zijn dan ook *indiscrete* wezens - althans op eenigen afstand stonden een paar jonge lieden, die, na eene wijl hunne lorgnetten op het tafeltje gerigt te hebben, vrij bijtende aanmerkingen maakten.

- Eten zij weêr programma's? - vroeg de een.

De familie RETELHOUCK was gewoon, in navolging van andere voorname lui, nooit iets te gebruiken in de tent; zij schenen zich te verzadigen aan het gezigt der witte papiertjes, waarop de uit te voeren stukken waren aangegeven.

- Dat spreekt van zelf - was het antwoord - de bruin kan het niet trekken.

- Met dat al ziet die MINA er toch maar goed uit.

- Een beetje hongerig.

- Presenteer haar een beschuitje.

- Neen, ik ga ze wat anders brengen: mijne hulde. Wil ik je aan hen voorstellen?

- 't Zou wat baten. Menschen zien ze niet; en als je er eene visite maakt is er nooit iemand t'huis.

- De keuken en de wasch hebben ook hare eischen - hernam de ander en begaf zich naar het tafeltje waar de familie gezeten was.

En nu volgde er een alleronderhoudendst gesprek over de meest onbeduidende nietswaardigheden, waarbij MINA de hoofdrol vervulde, terwijl Mevrouw met een tevreden lachje nu haar, dan den Heer VORDER - deze was het - aanzag. Mijnheer gaf zich ongeloofelijke moeite om den Minister in het oog te krijgen. JET voerde de taal der oogen met JUSTINE en MARIE, waarbij zij onwillekeurig hare *paille* handschoenen, waarvan men op een afstand de vlekken niet zien kon, in het oog deed vallen.

- Och, Mijnheer VORDER! gij hebt nog al invloed - zeide MINA - gij moest toch eens zorgen dat wij een anderen

Commissaris voor de *comestibles* kregen. Ik vind hier alles even onsmakelijk.

- Duur, meent gij - mompelde VORDER bij zich-zelfen. - Maar het ijs dan? - vroeg hij luid.

- Het ijs, ja, maar dat verkoelt mij te veel, en de limonade is allernaarst. Men kan toch geen sterken drank gebruiken!

VORDER lachte onwillekeurig, en allen vonden dat denkbeeld om sterken drank te gebruiken zoo geestig, dat een zeer fatsoenlijke lach aller mond plooidde.

- Ge hebt goede tijding van uwe dochter, Mevrouw? - vroeg VORDER, om Mevrouw in het gesprek te halen.

- Uitnemende tijding! Het lieve kind is zoo regt naar haar zin buiten, dat zij aan geen t'huiskomen denkt.

- O, ja - sprak JET op hare beurt, nu een zwaarlijvig heer de telegraphische gemeenschap met hare vriendinnen belette - Mijnheer en Mevrouw behandelen haar als hunne eigene dochter.

- Dat was ook de voorwaarde - antwoordde Mevrouw met een verwijtenden blik - zij is er niet voor *hun* plezier. Wij voor ons zouden de lieve LOUISE gaarne weder te huis hebben, maar.... er kunnen omstandigheden zijn, die....

De muziek viel in en VORDER nam afscheid, om een kwartier later een ander tafeltje aan te spreken. Want Mijnheer VORDER behoorde tot de aansprekers en bezoekers, en de ondervinding had hem geleerd, dat er op die wijze, met een klein tractementje, nog zeer veel te genieten valt op het ondermaansche. Hij was altijd even *fashionable* gekleed; kende zijne wereld - beter misschien dan zijn vak - en deed zich uitmuntend voor.

Een 'losse' heer is altijd gezien bij talrijke familiën, en Mijnheer VORDER deed dan ook opgeld. Als veertiende man aan den disch en vierde man aan de ombre-tafel, onvermoeide danser en vrolijk mensch, had hij zich een beroemden naam gemaakt in vele familiën, en zich het uitzigt geopend om met den tijd eene goede partij te doen. De residentie was voor hem wat voor anderen *Londen* en *Parijs* is; hij was er te huis en had zijne stad lief als het onuitputtelijk veld zijner *exploitaties*. Zoo hij haar ooit verliet, het zou zijn om de *beeren*, die met elk jaar grooter en grimmiger werden.

Maar van een jong mensch telt men dat zoo zwaar niet; men is maar ééns jong!

Toen Mijnheer RETELHOUCK en de zijnen de straat insloegen, waarin zich hunne woning bevond, konden zij juist de kleine meid naar binnen zien sluipen, die een uurtje 'op stoep' had doorgebracht in een vertrouwelijk gesprek met de meid van 'daarover', en nu, door deze gewaarschuwd, eens naar de soep ging zien. 't Was jammer, zij was juist aan het verhaal van het 'schrikkelijke standje' dat er 's morgens weder geweest was, en dat zij op de plaats had afgeluisterd.

Eene welbekende lucht, die het gansche huis door merkbaar was, voorspelde dat het middagmaal was aangebrand en zeker aan den fijnen smaak van MINA niet voldoen zou. Maar honger is de beste saus. De soep werd genuttigd, en als dessert werden de toiletten van den morgen besproken en plannen voor den namiddag gemaakt. JET kreeg van MINA nog eenige steken over hare handschoenen; MINA werd door HENDRIK en JET geplaagd over hare *affectatie* tegenover VORDER. Mijnheer deed zijn slaapje, gedachtig aan het *qui dort dîne*; Mevrouw ruimde het een en ander op, tot dat ten zes ure het rijtuig voor kwam en de familie naar 't badhuis reed. Het was wel niet het fraaiste rijtuig, maar de huurkoetsier, die onlangs wat op rekening had gehad, *gaf* er een; dat was al veel. Voor 't betalen hoefde men nu vooreerst niet te zorgen.

Welk genot het badhuis voor gezonde menschen oplevert is ons een raadsel; maar genot geeft het zeker, want honderden trekken er elken feest-avond heen. Rondom de muziek-tent, aan kleine houten tafeltjes, zoo als gij er geen in uwe kinderkamer zoudt willen hebben; op lage houten stoelen, waarvan een der pooten altijd eenige duimen dieper in het zand zakt dan de ander; met den wind, als het goed weêr is, van achter en de zonnestralen juist in het gezicht, wacht gij geduldig tot de knecht, na de derde bestelling, het theeservies brengt, en daarna het theewater - als er een ketel beschikbaar is. Dan, als de thee is afgetrokken en de zeewind te koud wordt, raken de tafeltjes verlaten; de overjassen en shawls, die tot dus verre schrikkelijk veel last veroorzaakten, worden in dienst gesteld; en op het terras ziet men nu de aanzienlijke bezoekers als andere HUGHESEN heen en weder wandelen, tot dat de

een na den ander aftrekt, en eenige *Scheveningers* de overblijfselen van den 'genotvollen' avond opruimen. Als dan de nachtwind opsteekt, en het uitspansel met millioenen sterren schittert, en de bruisende zee niet meer overstemd wordt door klarinet en trom, en de maan haar schijnsel op de zilveren golven en de verlaten duinen werpt - dán is het schoon aan het badhuis!

De RETELHOUCKEN waren van een tegenovergesteld gevoelen en bragten er den namiddag door. Zij zagen en werden gezien. Deze en gene sprak hen aan, en zij dronken met volle teugen de slappe thee en het denkbeeldige genot. Één bezoek slechts vergalde hun genoegen: het bezoek van KATÓ 'en haar man'. KATÓ was eene vriendin geweest van MINA, maar sedert haar huwelijk met een kruidenier was zij zeer in de schatting gedaald. Men vond er nu altijd spekslagers en tabaksverkoopers en bakkers; menschen die geld hadden, maar - geen idee van fatsoen. Zij waren altijd met gansche zwermen in het publiek, en nooit zonder kinderen; en spraken zoo oorverscheurend *Haagsch*, en met zulk eene stalen volharding de *Fransche* woorden verkeerd uit, dat hun *conversaasje* voor de familie RETELHOUCK onuitstaanbaar was. De kennissen van KATÓ 'en haar man' zagen omgekeerd met minachting neder op de schriële 'Neteldoekjes', - want dezen naam hadden zij algemeen, krachtens het *oud-Haagsch* gebruik om zoo veel mogelijk de namen niet uit te spreken zoo als zij behooren. De burgerij eener hofstad schept er altijd en alom behagen in de *would-be* aristocratie de oogen uit te steken en ze te bespotten; deze daarentegen om de gezeten burgers met 'voornamen' minachting te behandelen.

Het was reeds vrij laat eer de RETELHOUCKEN van de wandeling te huis kwamen, want zij waren te voet teruggekeerd. De kleine meid zat te slapen op haar stoel en was blijde toen zij haar boterham kreeg en naar huis mogt gaan. De dames ontdeden zich terstond van haar hoogtijds-dos; Mijnheer en HENDRIK staken hunne pijpen aan; men zou gaan gelooven dat de familie *en train* was huiselijk te worden. IJdele hoop: er was geen olie in huis; de kaarsen raakten ten einde; het soupé moest dus maar spoedig gebruikt worden; trouwens, er was niet veel; en ieder begaf zich naar

bed; zoo al met geene aangename herinneringen, dan toch met het bewustzijn 'zijn stand te hebben opgehouden'.

Toen Mevrouw de borstel wegnam, waarop het opgeschoven raam harer slaapkamer rustte, viel haar oog op een klein huisje in hare buurt, en door de gordijnen heen, zag zij hoe daar een veertienjarige knaap voorlas, terwijl de vader aandachtig toeluisterde en de moeder voor het maal zorgde, dat wegens den zondag uit iets extra's bestond. Op den achtergrond zag zij de oudste dochter, die haar vrijer een glas bier inschonk. Een regt ploerten-tooneel, niet waar, en toch scheen het of Mevrouw RETELHOUCK niet terstond haar man wilde aanzien; of welligt keerde zij zich om, ten einde den Bijbel met gouden sloten weg te leggen, die 's morgens weder voor acht dagen dienst had gedaan.

En nu - lach om de RETELHOUCKEN en hunne schijn-grootheid. Ons krimpt het hart digt van weemoed, wanneer wij hunne gelijken zien. Want zij hebben die in de hofstad. Ja, daar zijn heeren en dames op straat, die slaven en zwoegen in hunne woning; wier leven wordt doorgebracht in voortdurenden kommer en onder voortdurende ontberingen; die gebukt gaan onder zorgen, bespot worden door den minderen in stand maar meerderen in vermogen, en die hun huiselijk geluk opofferen, om in het openbaar 'hun stand op te houden'; want huiselijke zin, men zal niet meenen dat die bestaan kan waar de wereld zulk eene magt op de harten uitoefent, waar de binnenkamer meer eene schuilplaats is tegen de oogen van het publiek, dan de gezellige plaats, waar het hart gevormd en opgeleid wordt, en waar de vruchten worden gekweekt die de maatschappij van hare leden mag eischen. *La famille est abolie* is de verschrikkelijkste leus, die ooit werd aangeheven; want het gezin is de grondslag der zamenleving, en met zijne vernietiging zou de gansche maatschappij in duigen storten. Maar het is vernietigd voor hen die daarin niet meer het middenpunt des levens zien, en het ware doel er van verloochenen. Elke vervulling der onvermijdelijke pligten die het oplegt, wordt daardoor een last die geene zelfvoldoening ten loon geeft; want loon wacht men slechts van de wereld juist voor hetgeen men aan die pligten te kort doet en haar ten offer brengt; ongelukkigerwijze is de wereld niet zeer erkentelijk uitgevallen.

II.

Boven zijn stand.

Er zijn een paar jaren voorbijgegaan. Mijnheer VORDER staat op de stoep van een der prachtige huizen op het Kanaal tegenover een opgesmukten liverei-bediende, die hem de deur opent.

- De familie te huis?

- Ik zal u aandienen, Mijnheer! - en de knecht opent hem de deur eener *antichambre*. Eenige oogenblikken later keert hij terug met de tijding: dat Mevrouw zich *excuseren* laat, daar ze zich niet al te wel gevoelt.

En VORDER neemt den terugtogt aan.

- Trotsch volk! - mompelt hij bij zich-zelfen - toen het in dat klooster woonde dankte het den Hemel als ik hen wel wilde aanspreken, en nu!

Wat zou hij wel gezegd hebben als hij gezien had, hoe, korten tijd daarna, DELAAT aanschelde en als vriend des huizes terstond werd binnengelaten in de tegenwoordigheid van Mevrouw en de Dames DE RÊTE LE HOUX.

Even als haar naam had de familie zelve eene groote verandering ondergaan. Eene lang verwachte erfenis had hare leden eensklaps tot vermogende menschen gemaakt. Mijnheer had als Kommies zijn ontslag genomen, maar hij sprak nog dikwijls van den tijd, dat *hij* aan het Ministerie was - eene uitdrukking voor meer dan ééne uitlegging vatbaar. Hij had het oorbaar geacht den vroegeren naam van RETELHOUCK te verwisselen met dien van den émigrant, wiens afstammeling hij was; maar dat nam niet weg dat de bakkers en slaggers en de verdere vrienden van KATÓ 'en haar man' nog altijd van de 'Neteldoekjes' bleven spreken. En - was het geene schande - de Wet spande met dezen zamen: in alle officiële stukken werd hij nog bij zijn voormaligen naam genoemd, waarachter dan gevoegd stond: *zich noemende* DE RÊTE LE HOUX, als of hij zich dien naam maar aanmatigde.

Het oude, sombere huis was verlaten en daarmede ook de weinigen met wie de familie in dat huis had omgegaan. Ook VORDER zag men liefst niet meer. Mevrouw vond hem veel te familiaar, de dochters ijselijk *bourgeois*. Zoo hij zich de

koele ontvangst liet welgevallen, het was uit het besef dat hij langzamerhand een jaartje ouder werd en het nu tijd begon te worden om van zijne reputatie, die intusschen aan het dalen was, het gebruik te maken dat hij er zich van had voorgesteld. Maar goede partijen behooren in den regel tot de horizon-voorwerpen, die altijd, hoe ver men ook voortgaat, op een afstand blijven.

Jonkheer DELAAT, die zich vroeger nooit om de familie bekommerde, was nu de vriend des huizes geworden, en als zoodanig noodigde Mevrouw hem terstond om op de sophia aan hare zijde plaats te nemen, tegenover den reusachtigen spiegel, waarin zij elke vijf minuten een welgevalligen blik op zich-zelve wierp. Wij behoeven niet te zeggen dat het overige huisraad daarmede overeenstemde. Er ontbrak echter iets, dat wij zoo gaarne in elk vertrek, waar de vrouw en de dochters des huizes te zamen zijn, ontmoeten; iets hetwelk bewees dat men wat uitvoerde. Er zijn dames - en wij stellen er prijs op, dat wij haar kennen - die niet rusten voor zij een mandje kousen of een stuk wit goed voor zich hebben. Wij willen aannemen dat het geen *ton* is, evenmin als die belangstelling in hetgeen er in de keuken plaats heeft; maar wij hebben toch wel eens ondervonden dat men nergens meer orde aantreft, spoediger zich te huis gevoelt en smakelijker eet; dat er nergens meer vrede en opgeruimdheid heerscht dan daar. Het mandje kousen moge er dood-on-schuldig aan zijn; maar dan gelooven wij, dat het een kenmerk is van iets meer, van den huiselijken geest, die zich ook daarin openbaart. Laat ons dan ook niet knorrig zien als wij te vergeefs een plaatsje op de tafel in de huiskamer zoeken, of als te midden van een belangrijk gesprek onze moeders of vrouwen op eens de deur uitwippen; in andere opzigten zullen wij ons ruimschoots voor die onaangenaamheden beloond vinden.

Van dat alles was niets in de *salon* van de familie DE RÊTE LE HOUX merkbaar. Mevrouw zat rustig haar dag 'door te brengen' - HERMINE en HENRIËTTE dronken thee - dat is ook eene bezigheid. De eerste zag er misschien minder 'hongerig' uit, maar het weelderige leven scheen haar toch geen goed gedaan te hebben. HENRIËTTE, die als vijftienjarige zoo gaarne eene dame wilde schijnen, deed nu, op haar acht-

tiende jaar, ál haar best om voor een kind te worden aangezien. Zij droeg heur haar *à l'enfant*, en was in hare woorden zoo naïf of onnoozel mogelijk. Kind te zijn is veel meer *bon ton* dan achttien jaar te tellen.

- Gij komt eigenlijk of gij geroepen waart, *mon cher!* - zeide Mevrouw na eene poos - indien ge u althans *sacrificeren* wilt om ons naar de opéra te *conduiseren*. Mijnheer DE RÊTE LE HOUX heeft tegenwoordig zoo vele conferentiën met den Minister en andere personen, dat wij nooit staat op hem kunnen maken.

De conferentiën van Mijnheer bestonden in een partijtje whist of een potje in de sociëteit, met andere heeren, bij wie hij zeer in trek was, omdat hij gestadig verliep en zelden gelukkig speelde.

DELAAT had in dat denkbeeld om Mevrouw en de dochters naar de opéra te vergezellen weinig zin. De familie DE RÊTE LE HOUX baarde hem wat te veel opzien; de toiletten der dames waren overdreven kostbaar; haar *air* in het publiek gaf der burgerij aanstoot en der aristokratie aanleiding tot spot; en waar zij verschenen wees men elkander doorgaans glimlagchend op de rijk geworden 'Neteldoekjes', en vertelde allerlei geruchten van den dag omtrent hunne pogingen om zich toegang te banen tot een kring die ondoordringbaar voor hen bleef. DELAAT gevoelde dus weinig opgewektheid om met de dames het publiek onder de oogen te treden. Binnen 't huis ging dat; vooral omdat niemand zulke kostbare bals gaf als de Heer DE RÊTE LE HOUX. Die bals werden hoofdzakelijk bezocht door rijk geworden *Indische* familiën, en het verdere personeel bestond uit officieren, jongelui en vreemdelingen, wier introductie altijd welkom was. Op die bals was DELAAT een getrouw comparant, en daarom en om eene nog andere reden bezocht hij de DE RÊTE's zeer druk; maar om met hen naar de opéra te gaan, was te veel van hem gevergd. Zijn antwoord, met een *front d'airain* gegeven, was dan ook terstond gereed:

- Het zou mij waarlijk een opregt genoegen zijn u te *conduiseren*, Mevrouw! maar tot mijne spijt heb ik mijn woord *gepasseerd*.

- Neen, dan mogen wij er niet op aandringen, Mama! - zeide HERMINE, met een welsprekenden blik op den adellijken

bezoeker; wij mogen Mijnheer DELAAT niet van een aangenamer gezelschap afhouden.

- Foei, gij moogt het niet weigeren - vleide de 'kleine' HENRIËTTE, terwijl zij hare hand op DELAATS arm legde - wij zouden immers dat duo uit den *Robert* zamen zingen, en hoe kunnen wij dat *goed* doen als wij 't stuk niet zamen gezien hebben?

DELAAT kon er niet af; toen hij zag dat weigeren niet mogelijk was, antwoordde hij met een gedwongen glimlachje:

- Aangenamer gezelschap dan het uwe zou ik te vergeefs zoeken; en wat freule HENRIËTTE gezegd heeft overreedt mij geheel.

Een half uur later kwam een élégant rijtuig met twee schimmels voor, en de Dames DE RÊTE LE HOUX, die zich sedert hare naams-verandering *freule* deden noemen, reden met hare Mama en den *caballero servente* naar de opéra.

De tweede *acte* was afgeloopen toen zij met veel opschudding de eigen loge binnentraden, en de kennissen van DELAAT wisselden een veelbeteekenenden wenk met den opofferenden huisvriend.

- Het zal niet lang meer duren of wij zien DELAAT met eene der vergulde 'Neteldoekjes' verloofd - sprak er een.

- Arm schaap! ik gun haar een beter echtgenoot dan zulk een *mauvais sujet*.

- Niemand dwingt er haar toe. Waarom willen zij ook zoo hoog op?

- Nu, de jonkheers-titel is wel wat waard - merkte een derde aan - maar 't blijft voor DELAAT toch eene *mésalliance*.

- Zijn oude heer zal 't ook wel beletten. Die houdt niet van *parvenus*.

Dat was het gesprek in de *stalles*.

- Heer, KATÓ! kijk nu MINA en JET er eens uitzien, en wat schreeuwen ze weêr!

- Ja, 't zijn heele dames geworden! Ik hoor dat zij niet rusten voor zij aan het hof zijn gepresenteerd.

- O, Mijnheer 'Neteldoek' wil schatten geven als hij er zijn dochters brengen kan. Ze zijn nu evenwel al trotsch genoeg. Zie eens hoe verliefd JET dien jonker weêr aanziet.

- Dat is die DELAAT, niet waar, die zoo dikwijls bij die jufvrouw over ons komt?

- Juist. Mevrouw loopt mooi met hare dochters te koop!

Dat was het gesprek op den tweeden rang, waar KATÓ gezeten was met haar man, die een buitenkansje had gehad en daarvoor zijne vrouw eens naar de komedie had gebracht.

- Zoo, daar zijn onze caricaturen weêr!

- Als die jongste eene andere jurk aandeed was er nog wel wat van te maken.

Waar is de tweede toch?

- Met haar broêr naar *Spa*. Daar laat ze zich *madame la baronne* noemen, en geeft zich voor weduwe uit, om vrijer te zijn.

- Of om een vrijer te krijgen.

- Hebt gij gehoord hoe men den ouden Heer heeft beet gehad? Eene oude, prullige kopij heeft men hem voor een origineel van VAN DIJK verkocht.

- Wie heeft dat gedaan?

- Dezelfde vreemde kladder die honderd gulden gehad heeft om een oranjelintje op zijn portret te schilderen.

- Nu, dat moet hem ook wat waard zijn: hij heeft tot zelfs op zijn *chambercloak* eene ridderorde.

Dat was het gesprek in het *parterre*.

- *Mon Dieu que ces gens là m'ennuyent - ça sent l'épicier à une lieue!* - sprak eene dame op den eersten rang, terwijl ze met minachting haar tooneelkijker neêrlegde, dien zij geruimen tijd strak op de DE RÊTE's gerigt had gehouden.

Op den hoogsten rang stond, in qualiteit van agent van politie, de timmerman die vroeger over de RETELHOUCKEN had gewoond; en nu in zijne betrekking zijne wederhelft had medegebracht.

- Gunst! JANES! - zeide deze - zijn dat niet die dames van over ons.

- Dat zijn ze, maar nu hebben ze geld.

- Hoe ze daar wel aan gekomen zijn?

- Wel, meneer zal digt bij 't laadje hebben gezeten.

Hoe veel doorzigt JANES in zijne qualiteit ook had, hier bedroog hij zich. Maar de mindere stand is gewoon om op zulk eene vraag altijd hetzelfde geestige antwoord te geven.

- Sakkerloot, DE RÊTE! wat een mooi span schimmels hebt gij toch! - sprak een heer, die op het eind der tweede *acte* den schouwburg verlaten had om in de sociëteit zijn partijtje

te maken. - Gisteren zei de Baron DELAFOSSE nog tegen mij, dat hij in gansch *Brussel* zulk een span niet gezien had.

- Ja, ze zijn mooi - sprak de oude Heer DE RÊTE - mag ik je een glas wijn schenken? Ik heb hier een wijntje ontdekt, zoo als ik nog nooit gedronken heb: ze is nog uit den tijd van het Keizerrijk. Zie maar, 't wapen staat op de kurk.

- Met genoeg - antwoordde de ander, en bezag het wapen, en herinnerde zich dat de leverancier met dat zelfde wapen zijne brieven toelakte. - En wat betaalt ge er voor.

- Vijf gulden zeventig.

- Goede wijn! Maar om nog eens op je paarden terug te komen, je moest hen 's avonds niet naar den schouwburg zenden; je bederft ze radicaal.

- Kom, kom, als ze op zijn, zijn er weêr andere te koop.

- 't Is waarachtig jammer! Als ik paarden had zou ik er anders mede handelen.

- Welnu, koop een span - zeide Mijnheer DE RÊTE met de voorname onbevattelijkheid van den rijke, die niet begrijpt dat een ander geldgebrek kan hebben.

- 't Ziet er mooi naar uit! Ik zit er nu reeds zoo in. Morgen vervalt er een wissel, en de Hemel weet hoe ik hem betaald krijg. Je hebt bij geval geen duizend gulden voor me? Binnen drie maanden krijgt gij ze terug. Maar, neen, ik mag je er niet om vragen. Ik ben tóch al uw schuldenaar. *A propos*, zie ik je morgen avond op het bal.

- Aan het hof? - zeide Mijnheer DE RÊTE - je weet immers wel dat ik er niet kom.

- Vergeef me; dat is waar ook. Jongen, DE RÊTE! daar moeten wij toch wat aan doen. Ik ken nog al invloedrijke menschen, en je weet als *ik* eene zaak *entameer*, dan breng ik haar ook ten einde.

De invloedrijke man had dit onder anderen getoond met zijn vermogen, dat hij tot het laatste effectje toe had doorgebracht.

- Je zoudt me verbazend veel plezier doen.

- Zou ik? Nu dan sta ik er borg voor, dat binnen drie maanden gij en uw gezin gepresenteerd zijt. Bovendien, menschen als gij *moeten* aan het hof komen. Ze zijn de steun van de kroon. Hé, dat valt me daar zoo in, zoudt ge geen lust hebben om lid van de Eerste Kamer te worden?

Het hart van Mijnheer DE RÊTE begon hoorbaar te kloppen

bij de gedachte aan zulk eene toekomst. Hij schonk nog eens in, en dronk een volle teug, waarna hij zijn vriend met een onbeschrijfelijk veelbeteekenenden blik aanzag.

Ja, ik meen 't - hernam deze - jongen! dat was eene goede betrekking voor je en dan kwam je meteen aan het hof. Wie weet, menschen als jij, met verstand van zaken, worden ligt president gemaakt, en president... de president is de tweede man na den Koning.

Met die woorden verliet hem de invloedrijke heer, om in zijn vuistje te lagchen over *dien* DE RÊTE, die wel lid van de Eerste Kamer zou willen worden!

Maar Mijnheer DE RÊTE zelf had zijne zielsrust verloren. Lid der Eerste Kamer, president misschien, en waarom ook geen Minister? Dan was hij ál zijne vroegere ambtgenooten ver boven het hoofd, en die baronnen en jonkheeren, die hem nu de hand niet wilden toesteken, zouden dan bij hem op audiëntie komen, en naar zijne gunst dingen!

- Als ik maar eerst lid van de Kamer ben! - dacht Mijnheer DE RÊTE, en zóó bezielde hem dat denkbeeld, dat hij dien avond nog driemaal meer verloor dan anders, terwijl DELAAT rustig voortging het hoofd der naïve HENRIËTTE op hol te brengen.

Bij de te huis komst uit de opéra had HERMINE hoofdpijn en begaf zich terstond naar hare appartementen. DELAAT nam spoedig afscheid en ging juist KATÓ 'en haar man' voorbij, toen deze de huisdeur sloot. Mevrouw en HENRIËTTE bleven nog eene poos in de *salon*; de eerste bekende openhartig dat zij zich verveeld had en verveelde. Trouwens, die bekentenis was overbodig: sedert Mevrouw afstand gedaan had van alle huiselijke bezigheden verveelde zij zich altijd. Dat was ook geen wonder; hare nicht TALMHOUT had zich óók altijd verveeld, en het was dus niet meer dan natuurlijk dat die eigenaardigheid van haar geslacht op haar was overgegaan. HENRIËTTE gebruikte, regt kinderlijk, een stevig *soupé*, en dacht met welgevallen aan den *charmanten* DELAAT, die alleen om háár zijne *soirée* had prijs gegeven. Daarna begaven ook zij zich ter ruste, en toen Mijnheer de *salon* binnentrad - eene huiskamer bestond er niet in de prachtige woning - waren de *bougies* in de *lustres* bijna opgebrand.

- LOTJE! - sprak hij, want het nieuwe plan brandde hem op het hart - ik word denkelijk lid van de Eerste Kamer, en binnen drie maanden komt gij aan 't hof.

- Dan ontbreekt u niets anders dan de adel. Mogt die ons deel nog eens zijn! - antwoordde Mevrouw, en sliep weder in.

Dat was het avondgebedje van Mevrouw DE RÊTE LE HOUX.

Van dien tijd af was het eenige streven van Mijnheer om zich kansen voor het lidmaatschap der Eerste Kamer te scheppen. Hij begon met zoo veel eigendommen te koopen als hem mogelijk was. Zijn gediensdige vriend, die hem het eerst den

raad gegeven had, en den anderen morgen reeds vroegtijdig bezocht, om duizend gulden rijker hem te verlaten, stond hem getrouw ter zijde. Alle middelen werden aangewend om zijn wensch vervuld te krijgen; al wie op de verkiezing konden werken, werden in den arm genomen, en niets werd gespaard om hem den titel te doen verkrijgen aan welken hij portefeuille, adeldom, en geluk verbonden achtte.

Intusschen bleef de familie bals en partijen geven. Mijnheer bezocht getrouw de sociëteit, en Mevrouw en de dochters lieten zich even getrouw *chaperonneren* door DELAAT *cum suis*.

- Hoe dat nog zal afloopen? - zeide KATÓ tot haar man, en deze haalde de schouders op en meende dat het niet lang meer zou duren of de 'Neteldoekjes' waren versleten. En ook anderen oordeelden dat er wel eens een einde aan die pracht zou komen, als de fortuin van Mijnheer DE RÊTE niet onuitputtelijk was.

Men houdt den bijnaam van *parvenu* enkel voor een scheldnaam; doch wij voor ons deelen dat gevoelen niet. 't Is geene *oratio pro domo* - maar wij hebben achting voor den man, die door zijn ondernemenden en volhardenden geest, of door zijn talent zich den weg heeft weten te banen tot een veel hooger standpunt, dan waarvoor hij in de wieg gelegd scheen. God heeft niet gewild dat wij ons gansche leven zouden doorbrengen binnen de grenzen van den kring waarin wij door onze geboorte zijn geplaatst. Waarom zou de timmermanszoon geen advocaat mogen worden en tot hooge staats-ambten opklimmen, indien hij er de gave toe bezit? De *Patres Conscripti*, het Gulden Boek en de Standen behooren tot het verleden; - *alles voor allen* is thans de grondregel onzer maatschappij, en het land waar hij het onvoorwaardelijkst in toepassing gebracht wordt - behalve ten opzichte van de slavernij - *Amerika*, heeft in zijn WASHINGTON het treffendst voorbeeld zijner minachting voor die kleingeestige begrippen omtrent *parvenus* gegeven. Wij gelooven dat er geen kwaad of schande, maar eere in gelegen is, wanneer men vooruit is gekomen; en toch houden de meesten het zoo veel mogelijk geheim, en het voorbeeld van hem die zich zijn vroeger beroep niet schaamt en nog den kruiwagen vertoont waarmede hij gereden *heeft*, wordt bijkans voor eene fabelachtige anekdote gehouden.

Minder achting gevoelen wij voor zulke *parvenus*, die door eene plotselinge vermeerdering van tijdelijk vermogen van maatschappelijken toestand zijn veranderd. Maar ook deze verdienen-daarom geene minachting. Of zou men willen dat zij, met tienmaal grooter middelen dan vroeger, bleven 't geen zij waren, alleen maar om der wereld geen aanstoot te geven? De fortuin - hoe grillig ook - is meesteres van hare daden, en wij allen zijn te begeerig naar hare gunsten, om het iemand ten kwade te duiden als hij ze niet afwijst. Maar wij beklagen hen die wanneer zij hare gunsten deelachtig worden, ten eenenmale breken met hun vroeger *ik*, om nieuwe menschen te worden. Begrijpen zij dan niet

dat voor alles opleiding noodig is, en dat zij als nieuwe menschen even weinig geoefend zijn om in den kring, waar zij op eens willen plaats nemen, zich staande te houden, als het pas geboren kind geoefend is om reeds in eene wereld te leven, waar elke schrede eene nieuwhed oplevert?

De familie DE RÊTE LE HOUX bewees het. Hare rijke levenswijze was een al te doorzigtige sluijer voor haar gebrek aan wereldkennis. En ware dit slechts alles! Maar het huiselijk leven, dat zij vroeger verwaarloosd had, om te leven *in* haar stand, werd thans ten offer gebracht aan de zucht om zich *boven* haar stand te verheffen. Was toen de huiskamer eene schuilplaats, thans, nu men geene schuilplaats meer noodig had, ontbrak zij geheel.

(Het derde tijdperk in het volgende Nummer.)

Drie dag-orders.

Toen de H. LODEWIJK, bij zijn togt naar het *Heilige Land*, in 1249, te *Damietta*, den vrijdag vóór den feestdag der H. Driëenheid bepaalde als den dag der landing, vaardigde hij aan zijne baronnen de volgende dag-order uit:

‘Mijne getrouwe Vrienden! Onverwinnelijk zullen wij zijn, indien wij in de liefde vereenigd blijven. Het is niet zonder vergunning van God, dat wij zoo spoedig hier zijn gekomen.

Ik ben het niet die Koning van *Frankrijk*, of de H. Kerk ben, - ik ben slechts een enkel mensch, wiens leven zal voorbijgaan, gelijk dat van een ander mensch, dán als God het goedvindt. Bij elke ontmoeting zijn wij veilig: indien wij overwonnen worden, stijgen wij ten hemel als martelaars; en zijn wij integendeel overwinnaars, dan zal men de eer des Heeren verkondigen; en die van geheel *Frankrijk*, of, liever, die van de geheele Christenheid zal er grooter door worden. God, die alles voorziet, heeft mij niet te vergeefs verwekt: Hij moet er eenige groote bedoeling mede hebben. Strijden wij voor JEZUS CHRISTUS, en Hij zal in ons zegepralen. Aan Zijnen naam, en niet aan ons, zal Hij er de eer, den roem, en den zegen van schenken’⁽¹⁾.

Vijf en eene halve eeuw later landde BONAPARTE in den omtrek van *Alexandrië*, en zijne dag-order luidde aldus:

‘Soldaten! Gij brengt aan *Engeland* den gevoeligsten slag toe, in afwachting dat gij het den doodelijksten zult toebrengen. Gij zult in al uwe ondernemingen slagen... het lot is u gunstig. Binnen weinige dagen zullen de Mamelukken, die *Frankrijk* beleedigd hebben, niet meer bestaan.

De volken in wier midden gij zult leven, hebben als eerst

(1) *La vie de St. Louis*, par TILLEMAC, publiée seulement de nos jours par M. DE GAULLE, pour la Société de l'Histoire de France (1847-1851), Tom. III, p. 239.

geloofs-artikel: *Er is geen ander God, dan God, en MAHOMET is zijn Profeet*; spreekt hen niet tegen! - De *Romeinsche* legioenen beminden alle Godsdiensten... De plundering onteert de legers, en bevoordeelt slechts een klein getal. De stad die voor u ligt, en waar gij morgen zijn zult, is door ALEXANDER gebouwd⁽¹⁾.

Den 30sten Julij 1854 maakte de Maarschalk DE SAINT-ARNAUD aan de in het *Oosten* tegen *Rusland* verbondene legers van *Engeland* en *Frankrijk*, de volgende dag-order bekend:

‘Soldaten der verbondene legers!

Weldra betreden wij het vijandelijk grondgebied. Ik reken op uwe gehoorzaamheid, op uwen moed, en op uwe volharding in den strijd. De taak die wij te vervullen hebben, is moeilijk. De vijand, tegen wien wij oprukken, is sterk en talrijk. De veertig jaren, die wij gebezigd hebben om den koophandel, de kunstvlucht, en de wetenschappen te doen bloeijen, zijn door hem gebruikt om zich in de kunst van den oorlog te oefenen, en zich voor den krijg toe te rusten.

Frankrijk en *Engeland* wachten de overwinning van uwe dapperheid en krachtsinspanning. De oogen van *Europa* zijn op u gevestigd. Gedraagt u uwen vaderen waardig. Wij zullen het vijandelijk grondgebied inrukken met het besluit om te overwinnen. Wij zullen ons vaderland als overwinnaars wederzien, of - wij zullen het nimmer wederzien!⁽²⁾

Tastbaar is het verschil tusschen deze drie dag-orders, uit een Godsdienstig oogpunt beschouwd; zij zijn de typen van den geest hunner stellers. Die van den H. LODEWIJK ademt geheel en al de denkwijze dezes Vorsten: diep gevoel zijner afhankelijkheid van God, en ernstige begeerte om voor de zaak van CHRISTUS, zoo als hij ze zich in het licht van zijn tijd voorstelde, in het strijdperk te treden. Die van BONAPARTE maakt nog wel in het voorbijgaan van de Godsdienst gewag, maar slechts in zoo ver zij dienstig kon zijn aan de bereiking zijner bepaalde bedoelingen, en toch ligt onverschilligheid omtrent alle Godsdienst ten grondslage zijner toespraak. De dag-order van den Maarschalk DE SAINT-ARNAUD sluit alle Godsdienst geheel buiten; en herinnert aldus, dat de *Franschen* déze expeditie onder de bescherming van de Maagd MARIA hebben geplaatst. Tot opwekking van den krijgsmans-moed en geest staat zij ook ver beneden die van den H. LODEWIJK en van BONAPARTE, en het fatalistisch slot schijnt alles behalve opbeurend voor een leger dat te strijden heeft niet alleen met vijanden ‘geoefend in de kunst van den oorlog, en tot den krijg toegerust’, maar ook in streken alwaar men zoo vreeselijk den geesel der verwoestende Cholera gevoelt.

C.W.P.

(1) *Revue de Paris*, 1853, Tom. X, p. 83.

(2) *Indépendance Belge*, van 17 Aug. 1854.

Mengelwerk.

Naar Genève en Interlaken, in den zomer van 1854.

Door M^r. Scholten tot Gansoijen.

(Vervolg en slot van bladz. 607.)

Op den 9^{den} Julij verliet ik *Vevay* en daarmede de zoo schoone *Genfer-See*. In drie dagen zoude ik met eene *Bernsche* retour-calèche door het *Saanen*- en het *Simmenthal* naar *Interlaken* reizen. Ten 7½ ure afgereisd met aangenaam zacht weder, zoodat ik het genot kon smaken het rijtuig geheel open te hebben, moest ik de eerste twee uren steeds klimmen, en naar mate ik hooger kwam, werd het gezigt op het nu achter en onder mij liggende *Vevay*, mitsgaders op het meer en de hetzelfde omgevende berg- en rotsketenen, al schooner en schooner. De afstand van *Vevay*, langs *Montreux* naar *Chillon*, *Hôtel Byron* en *Villeneuve*, dien ik den vorigen dag had afgelegd, scheen mij thans zeer klein, en het gansche meer, vooral naar die zijde, geleek een grooten vijver. Den suikerbroodvormigen top van den *Dent de Jaman* kwam ik daarentegen steeds nader en nader. Ongemeen bekoorlijk was het tooneel dat ik achter mij liet, en na twee uren stijgens eindelijk boven op den *Pélérin* gekomen zijnde, verloor ik het, zeer tot mijn leedwezen, allengs uit het oog. Ook ondervond ik weldra het koele van de berglucht, want, ofschoon de temperatuur in het dal en aanvankelijk onder het klimmen aangenaam warm was, werd dezelve weldra frisch, en boven op het gebergte zoo koud, dat ik eerst mijn mantel moest omslaan en weldra zelfs mijn rijtuig grootendeels laten dicht maken. Na te *Châtel-St. Denys* eene verwarmende kop koffij gebruikt te hebben, vervolgde ik mijn weg en kwam ten 11½ ure te *Bulle*, een stadje van het Kanton *Freyburg*, aan, en ook dáár vond ik het zeer koud,

niettegenstaande het goed droog weêr en op 't midden van den dag was. Mijn thermometer teekende daar ook slechts 59° FAHRENHEIT, en dat op den 9^{den} Julij, dus in 't midden van den zomer! Te *Vevay*, van waar ik, eenige uren geleden, in den morgenstond vertrokken was, teekende dezelve 70°, en de vorige dagen, niettegenstaande het toen veelal regende en meest ruw weder was, niet minder. Zulk een aanmerkelijk verschil van temperatuur bestaat er tusschen de dalen en de hooger gelegene plaatsen.

Reeds vóór ik *Bulle* binnenreed, was mij de heerlijke ligging bijzonder opgevallen, daar 't omgeven is door zeer fraaije berg- en rotsgevaarten van eene aanmerkelijke hoogte en tot boven aan bezet met malsche grasvelden en fraai boomgewas, waarboven en waartusschen, hier en daar, naakte rotstoppen schilderachtig uitsteken. Een prachtig gezicht vooral had ik hier op den zoo hoogen *Molésan*. Na te *Bulle* in 't Hôtel *Cheval blanc* aan de zeer goede publieke tafel, welke reeds ten 12½ ure aanving, te hebben deel genomen, vertrok ik ten 3 ure, en zette dien dag mijne reis voort tot *Château-d'Oex*, waar ik ten 7 ure aankwam, mijn intrek nam in 't Hôtel *de l'Ours*, en mij weêr in 't Kanton *de Vaud* of *Waadland* bevond.

Buitengewoon romantisch, schilderachtig en dikwerf zeer verheven is de streek, welke ik thans was doorgereden, waarbij ik het genoeg had van 4 tot 6 ure mijn rijtuig geheel open te kunnen hebben. Eerst passeerde ik 't oude stadje *Gruyères*, dat, ofschoon van nabij zeer vervallen en vuil uitziende, in de verte evenwel, met zijn oude slot en vestingwerken, aan de helling van een hoogen en zeer fraaijen berg gelegen, er uiterst schilderachtig uitziet. De gansche streek is beroemd wegens de *Gruyères-kaas* die er gemaakt wordt. De weg voert steeds, nu klimmend dan weêr dalend, langs en tusschen hemelhooge *Alpen*, met heerlijke grasvelden, hier en daar strepen boomgewas, overal *Sennhutzen* of *Châlets*, boven dat alles naakte rotspunten, dikwerf nog met strepen sneeuw bedekt en in de grilligste vormen. Voeg daarbij de groote menigte heerlijke runderen (vele koeijen brengen hier van 400 tot 500 Napoleons op), met hare bellen om den hals, die men overal aan de helling en tot bij de hoogste toppen, waar het bloote oog ze te naauwernood bereiken kan, ziet grazen; voorts de schilderachtige, overal aan den voet der bergen verspreid

staande houten huizen met vooruitspringende daken, fraaije bruine gevels en groene vensters; de zoo lief gelegene dorpjes met hunne torenspitsen, die aan de helling van die reusachtige bergketenen een zonderling effect doen, waarbij hare nietigheid scherp opvalt; eindelijk de zoo snel bruisende beken en de menigvuldige watervallen er door gevormd, en het geheel levert een tooneel op, dat men slechts naar waarde kan schatten na het aanschouwd te hebben, en dat het *Munsterdal* tusschen *Bazel* en *Bienne* verre overtreft, inzonderheid door den heerlijken plantengroei, welken de bergen en rotsen hier opleveren. En echter kwamen de bewoners mij behoeftig voor. Mijn voerman zeide wel, dat die planken huizen te verkiezen zijn boven gebouwen van steen, daar zij, zoo als hij beweerde, beter tegen de koude en ook tegen de warmte beschutten; maar ik bleef die planken woningen voor een bewijs van mindere welgesteldheid houden, vooral in eene landstreek waar de plantengroei slechts vier maanden duurt, de winter acht maanden aanhoudt, en men van die acht ongeveer vijf maanden diep in de sneeuw zit. Voeg hierbij de stormen en sneeuwvallen, en men zal het wel niet als overdaad beschouwen, in zulk eene landstreek door een stevig steenen gebouw tegen het onguure jaargetijde zich beschermd te zien. Mijn hôtél te *Château-d'Oex* was dan ook wel degelijk een goed steenen gebouw. Den volgenden dag evenwel te *Saanen* en te *Boltigen* bevond ik het logement slechts eene planken woning te zijn, en zulks niettegenstaande het, vooral te *Boltigen*, vrij groot en ruim is, en, inzonderheid uitwendig, een zeer goed aanzien heeft. Daar vernam ik dat men in die streek de huizen slechts zeer zelden van steen bouwt, omdat de bewerking (niet de grondstof, want men heeft die voor 't halen), het hakken namelijk van steenbrokken uit de rotsen, zoo veel meer arbeid en tijd vereischt, dan het vellen van dennenboomen, het zagen van planken en het opslaan van een houten gebouw, terwijl ieder ingezeten eener gemeente ook hiervoor de grondstof kosteloos kan bekomen, door aanvrage te doen bij den Burgemeester, die alsdan door den veldwachter de te vellen boomen, waarvan elke gemeente op de helling der bergen een grooten voorraad heeft, laat aanwijzen. De daken op die planken woningen zijn insgelijks van planken, en opdat deze er door de

storm- en valwinden niet afgerukt zouden worden, legt men er op kleine afstanden groote steenklompen op.

Ik bevond mij hier, te *Château-d'Oex*, midden in het boteren kaasland. En, waarlijk, indien ik het niet reeds geweten had, mijn avond-eten, waarvoor ik als naar gewoonte thee en brood besteld had, zou het mij hebben doen opmerken. Het opdragen van een paar zeer groote en fraaije overdekte porseleinen schalen wekte mijne nieuwsgierigheid naar den inhoud. De eene bevatte een klomp heerlijke boter met figuren er op, en zoo groot, dat het voor twintig personen meer dan voldoende zou geweest zijn; de andere een stuk prachtige *Gruyères-kaas* van even grooten omvang. Voorts bestond het opgedragene niet slechts uit twee soorten van brood, honig en lekkere confituren; maar was er ook eene schaal bijgevoegd, opgehoopt met een zeer smakelijk en ligt gebak, veel op onze oblie's gelijkende, doch niet opgerold en minder boter bevattende. En wat mij niet minder beviel, ik mogt weder naast mij zien de vaderlandsche theeketel en theestoof, en kon dus zelf mijne thee zetten, in plaats van genoeg te moeten nemen met een in de keuken volgeschonken trekpot, of wel een *bouloir* te moeten vragen. Mijn ontbijt was den volgenden morgen even luxurieuze, en zulks nog wel op een afgelegen dorp in eene zoo eenvoudige landstreek, en er werd mij voor dat alles niet meer in rekening gebragt, dan op grootere plaatsen voor thee zonder machine (*bouloir*), ééne soort brood, boter en honig.

Werd mijne reis van *Vevay* tot *Château-d'Oex* door goed weder begunstigd, met die tot *Boltigen*, op den 10^{den} Julij, mogt zulks het geval niet wezen. Het regende steeds, en de *Alpen* waren in wolken en nevels gehuld. In de hoop dat het weldra beter zou worden, stelde ik mijn vertrek een paar uren uit, doch de regen bleef aanhouden; ik reed ten 9 ure af, kwam reeds $\frac{1}{4}$ vóór 11 ure te *Saanen* aan, waar ik tot 2 ure bleef, en legde vervolgens het overige van mijn weg naar *Boltigen* in drie uren af. Deze dag was een regt treurige reisdag, vooral daar de gestadige regen mij meerendeels het fraaije van den weg en van de gezigten op en langs de *Alpen* benam. Ook was het weder zoo slecht, dat ik te *Saanen* het heerlijke vee, en de boter- en kaasmakerijen, waarvan mijn voerman, die daar te huis hoorde, en alleen gedurende den

zomer bij een *Berner* stalhouder in dienst was, mij zoo veel fraais had voorgespiegeld, niet in oogenschouw kon gaan nemen. Gedurende de uren welke ik te *Saanen* moest stilblijven, hinderde mij op mijne kamer ook zeer de natte koude.

Mijn thermometer teekende slechts 57°. De tafel was hier minder goed, dan ik die den vorigen dag te *Bulle* gevonden had. Tusschen *Saanen* en *Boltigen* merkte ik den ouden brok muur op van de burg *Vanel*, dicht bij de grenzen van de Kantons *Waad* en *Bern*, en zoo in het eerste als in het laatste Kanton zag ik overal op de huizen groote opschriften, vermeldende vele namen, waarschijnlijk die van de geheele familie, en voorts eene of meer stichtelijke spreuken. *Boltigen* naderende, mogt ik mij eindelijk verheugen in het opklaren van het weder, en kon ik de voorkap van mijn rijtuig weêr missen, dat mij thans vooral goed te stade kwam, daar het oord op nieuw hoe langer zoo meer romantisch werd. Inzonderheid kort vóór *Boltigen*, waar de weg over den *Simmen* heen gaat, maakt die bergstroom zeer trotsche cascaden langs eene steile en fraaije rots, en *Boltigen* zelf is zeer romantisch gelegen aan den voet van de twee, 6200 voet hoog en zeer steil zich verheffende, kale punten van den *Mittagsfluh*. Het dorp ziet er schilderachtig en welvarend uit, en het logement *de Beer* maakt, vooral uitwendig, veel vertoon, maar wat het bed en de voeding betreft, viel het zeer af bij mijn logies van den vorigen dag. Doch de waard, een zeer beschaafd man, was uiterst gediensig en voorkomend, en verhaalde mij veel van de gemzenjagt, waarvan hij een groot liefhebber was, blijkens de fraaije exemplaren van vachten en horens in de zaal ten toon gesteld. En toen ik hem mijne verwondering te kennen gaf, dat de weg, niettegenstaande de veelvuldige regens, zoo bijzonder goed was gebleven, antwoordde hij mij: 'Het is goed, Mijnheer! dat gij niet een jaar vroeger hier gekomen zijt. Ongeveer een jaar geleden reed ik met goed weder naar eene naburige plaats, en werd door een onweder overvallen, dat van zoo hevige slagregens vergezeld ging, dat weldra de weg zoo diep overstroomd raakte, dat mijn rijtuig reeds begon te ligten en te drijven, en ik niet dan met de uiterste inspanning mijn leven en dat van mijn paard kon redden.' Van de ontzettende snelheid, waarmede bij zulk eene gelegenheid het water ook over den weg stroomt

en alles met zich naar den afgrond voert, kan men zich reeds een klein denkbeeld maken, wanneer men slechts de buitengewone vaart, het koken en bruisen aanziet, waarmede de bergstroomen, met name hier ter plaatse de *Simmen*, ook in gewone tijden en tusschen hunne oevers besloten, hunne wateren voortstuwen.

In blijde stemming mogt ik, den 11^{den} Julij, in vijf uren den mij nog restenden weg naar *Interlaken* afleggen. Het was des morgens zeer fraai weder, en ik kon gedurende den ganschen rid het rijtuig geheel open hebben. *Weissenburg* achter mij gelaten hebbende, zag ik in de verte reeds sneeuwbergen, o.a. den *Faulhorn*, zoo als mijn voerman meende. *Erlenbach* voorbij, aanschouwde ik de buitengewoon hooge en kegelvormige rots *Stockhorn*. Het dal begon hoe langer zoo vruchtbaarder zich te vertoonen, en de *Simmen* had een buitengewoon snellen stroom. Eindelijk verliet ik het *Simmenthal* (dat, even als het *Saanenthal*, geheel Protestantsch is; *Bulle* daarentegen, tot *Freyburg* behoorende, is grootendeels Katholiek; slechts om de veertien dagen komt er de Predikant van *Vevay* in eene groote kamer preken), door eene zeer enge rotskloof heen rijdende, terwijl de bergen en rotsen allengs hooger en hooger geworden waren. - *Brothüsi* liet ik links liggen en had den zeer hoogen, doch tot boven aan begroeiden *Niesen* regts, en aan de helling er van het schilderachtig gelegen slot *Wimmis*. Uit het *Simmenthal* kwam ik in eene vruchtbare vlakte en had weldra een overheerlijk vergezigt op de *Blümlis-Alp*, die in hare volle pracht, met glinsterende sneeuwvelden, voor mij lag, en vlak achter of naast den niet met sneeuw bedekten *Niesen* gelegen, minder hoog *scheen*, dat echter slechts door den grooten afstand veroorzaakt werd. - Weldra naderde ik het zoo bekoorlijk aan het *Thuner-meer* gelegen *Spiez*, doch liet het links liggen, en toen liep mijn weg ongeveer anderhalf uur langs het *Thuner-meer*, dat er allerliefst uitziet en mij zeer bekoorde. Voor eene aan hetzelfde gelegen boerenherberg lieten wij de paarden een half uur rusten, en had ik gelegenheid, onder het lommer aan dat heerlijke meer gezeten, zeer smakelijke koffij met brood en heerlijke *Gruyères-kaas* te nuttigen. Dáár waar het meer eindigt, begint- een bekoorlijk dal, waarvan de malsche weidegronden en de menigvuldige prachtige notenboomen dadelijk de opmerkzaamheid trekken, alsmede de er

met talrijke vertakkingen doorheen stroomende *Aar*. Het is ruim een uur lang en ongeveer een half uur breed. Aan het einde vangt het *Brienzer-meer* aan, in alles veel gelijkende op dat van *Thun*. Op de beide zijden is het ingesloten door vrij hoge bergen en rotsen, ten deele met welig boomgewas bezet. Tusschen en achter die bergen verrijst de *Jungfrau* in hare volle pracht. En het is vooral op deze dat men uit *Interlaken*, dat midden in het zoo even beschreven dal gelegen is, een allerfraaist gezigt heeft, en zulks uit de voorkamers van al de hôtels, die zich in grooten getale langs den *Hoheweg*⁽¹⁾ verheffen, zoodat men in en vóór dezelve zich kan verlustigen met de onbelemmerde beschouwing niet slechts van de te regt zoo hoog geprezene *Jungfrau* en de overige nevens haar gelegene bergen, maar ook van de groote passage, die vooral tweemaal daags bij het aankomen en afvaren der stoombooten aan de beide einden van het dal zeer levendig is, en voorts van de prachtige en hoogst welkome schaduw aanbiedende notenboomen en het malsche weiland, aan de overzijde van den weg gelegen.

Alvorens *Interlaken* binnen te rijden, was ik ook nog door *Unterseen* heen gereden, dat in het dal, als men van die zijde komt, zich het eerst voordoet, aan *Interlaken* onmiddellijk grenst en met hetzelfde de meeste overeenkomst heeft, met uitzondering echter, dat er slechts ééne *Pension*⁽²⁾ aanwezig is, terwijl *Interlaken* er zeer vele heeft.

Te *Interlaken* (11 Julij) aangekomen, kon ik, daar de hôtels reeds zeer bezet waren, in het mij aanbevolene *Jungfrau*-hôtel geene kamer naar genoegen bekomen, en wendde mij toen, den raad in 't reisboek van BÄDEKER gegeven indachtig, tot het vlak er naast gelegen Hôtel *Victoria*, waar ik nog slaagde, om eene den volgenden dag openkomende ruime voorkamer op de tweede verdieping te bespreken, en inmiddels mij in eene zijkamer behielp. De eerste dagen van mijn verblijf te *Interlaken* was mij het weder niet gunstig. Wel scheen aanvan-

(1) De groote weg, die door het dal van het *Thuner-meer* naar het *Brienzer-meer* voert.

(2) D.i. hôtel, waarin men, bij een langer dan driedaagsch verblijf, voor logies, ontbijt, middag-eten buiten den wijn, avond-eten en bediening, alles te zamen, te *Interlaken* 5½, 6½ of 7½ francs betaalt.

kelijk des morgens de zon en was het dan zeer warm, doch tegen of op den middag reeds kwam er onweêr of nevel, door zware regens opgevolgd, waardoor het den ganschen namiddag en avond zeer koud en de grond zeer vochtig werd. De gestadige afwisseling van warmte en koude kwam mij daar vele dagen achtereenvolgenderwijze veel sterker voor, dan ik die ooit hier te lande had ondervonden, zoodat hetgeen ik gelezen had omtrent het zoo gezonde klimaat, mij tamelijk overdreven voorkwam. Ten gevolge van dat ongunstige weder moest ik mij de eerste dagen tot *Interlaken* en den onmiddellijken omtrek bepalen, en het doen van uitstapjes, waartoe voornamelijk men te *Interlaken* eenige dagen verblijf pleegt te houden, tot beter weder uitstellen. - In de eerste plaats wordt aldaar de aandacht getrokken door de groote menigte naast elkander aan den *Hoheweg* gelegen hôtels, waarvan de meeste, zoo niet alle, tevens ook *Pensions* zijn. Voor hen die een langer verblijf denken te maken, en het gezelschap van gezellige *Duitschers* verkiezen boven dat van de meestal zeer ongezellige *Engelschen*, bevond ik het Hôtél *Victoria*, gehouden door *Frau* SCHILD, aanbevelenswaard, uitgezonderd echter, dat de eetzaal naauw en laag van verdieping, en dien ten gevolge meestal benaauwd en togtig is; een euvel evenwel, waaraan ook de meeste overige hôtels lijden. Zij daarentegen, die slechts voor weinige dagen komen en aan grooter gezelschap en meer afwisseling de voorkeur geven, moeten zich, naar het mij voorkwam, in de eerste plaats tot het Hôtél *Belvédère* wenden, waar men, zoo als ik uit de vreemdenlijst ontwaarde, behalve de vele *Engelschen*, er ook van andere natiën en veelal ook eenige *Nederlanders* aantreft. Maar als gij, bij het doorloopen der vreemdenlijst, in dat hôtél of andere, bekenden vermeld ziet, verheug u dan niet te spoedig, hen daar te zullen vinden. Meestal toch zijn zij reeds weder vertrokken, zoo als ik tot mijne teleurstelling ondervond. De hôtelhouders zijn wel prompt in het opgeven van nieuw aangekomen logeergasten, maar niet in het van de lijst schrappen van hen die al afgereisd zijn.

Heeft men de fraaije hôtels, met tuinen of zitplaatsen er voor, mitsgaders de er tusschen staande steeds uitlokkende winkels van *Zwitserisch* schilder- en snijwerk in oogenschouw genomen, dan valt de blik al spoedig op de tusschen prach-

tige notenboomen te midden van het weiland zich vertoonende oude kloostergebouwen, waarin thans het Ambtshuis, de *Engelsche Kerk*, kenbaar aan het torentje, en de R.-K. Kapel zich bevinden. De Protestantsche inwoners van *Interlaken* behooren kerkelijk tot het een half uur er van verwijderd liggend *Gsteig*.

Ik ging op zondag, den 16^{den} Julij, naar de slechts tien minuten van mijne woning verwijderde kerk van *Unterseen*, ofschoon, naar ik later hoorde, men aan den Prediker van *Gsteig* de voorkeur geeft. Naar aanleiding van LUK. XVIII:1-7, bad de Leeraar en spoorde aan tot bidden, om afwending van het zoo groote gevaar, waarin weder de oogst door de aanhoudende regens verkeerde. Minder beviel mij zijne Leerrede acht dagen later, toen de regens hadden opgehouden en ten gevolge van het nu ingevallene heerlijke weder de oogst algemeen behouden werd geacht, want noch in de preek werd er meer gewag van gemaakt, noch in het gebed voor gedankt. Hij had tot tekst gekozen JOH. XII:8, en de Leerrede was hoofdzakelijk een betoog, dat het zeggen:

‘*Das Geld regiert die Welt*’ -

valsch is, en dat men, om wezenlijk gelukkig te zijn, nog heel wat anders noodig heeft dan geld. Het kwam mij voor zijn oogmerk te zijn, zijnen gemeenteleden op het hart te drukken, toch niet uitsluitend hunne aandacht te vestigen op het geldgewin van de vreemden, die vooral in dit jaargetijde hunne woonplaats in zoo grooten getale bezoeken, maar te midden daarvan ook op hunne eeuwige belangen bedacht te zijn.

Onder de *Pensions* verdient allezins eene opzettelijke vermelding de *Jungfernblick*, op tien minuten afstands ongeveer van de overige gelegen, op eene hoogte aan den voet van den kleinen *Rugen*. Uit die *Pension* en van het terras er voor, heeft men het verrukkendste uitzigt, aan de voorzijde op het *Brienzer-meer*, achter zich op het *Thuner-meer*, regts op de *Jungfrau*, en links overziet men de gansche vallei, de beide dorpen, den *Hoheweg* en de menigvuldige hôtels van *Interlaken*. Het wordt ook als koffijhuis gebruikt, vooral eens of tweemaal in de week, wanneer er muziek is; doch, als men er niet woont, betaalt men steeds entrée-geld, waarvoor men iets kan gebruiken. Van deze *Pension*⁽¹⁾, waarvan twee zeer voor-

(1) Men betaalt er voor logies, voeding en bediening 5½ fr., en voor de *Molken* ½ fr. Men eet er *kurmässig*, doch de *salon* en de kamers met één bed zijn er klein.

komende jonggehuwden de meesters zijn, wordt voornamelijk gebruik gemaakt door hen die te *Interlaken* komen om eene *Molkenkur* te doen, bestaande in het drinken van één à vier glazen wei van melk⁽¹⁾ van geiten, die op de *Alpen* grazen en daar zich voeden met geurige kruiden. Dit drinken geschiedt, even als dat van mineraal-water, des morgens op de nuchtere maag; na elk glas ¼ uurs wandelen, en na het laatste een geheel uur wandelen, althans wachten, alvorens te ontbijten, waarbij men dan de boter moet achterwege laten, en des middags al wat zuur is of opblaast. Men neemt ook wel baden van *Molken*, doch zeldzaam. Dr. STRASSER, die de arts is van de *Molkenkur-Anstalt* van den *Jungfernblick*, hoorde ik in de eerste plaats roemen; vervolgens ook Dr. MANI, die zijne *Anstalt* heeft achter het *Victoria-hôtel*, en over de *Molkenkur* ter dienste der *Engelschen*, die te *Interlaken* de groote meerderheid uitmaken, eene *brochure*⁽²⁾ geschreven heeft, die ook in de boek- en plaatwinkels te *Interlaken* te bekomen is⁽³⁾.

Als wandelingen komen vooral in aanmerking: 1°. die naar de aanlegplaats van de *Brienzer-stoomboot*, voorts over de overdekte tolbrug den weg van *Brienz* op naar de hoogte en kerk-ruïne van *Goldswijl*, waar men een heerlijk gezigt geniet op de *Brienzer-See*, de *Faulen-See*, *Bönigen*, *Interlaken*, enz., en welke wandeling, den weg naar *Brienz* op, de meest bezochte is; 2°. zoodra men de tolbrug over is, links naar den *Hohbühl*, waar men geheel onbelemmerd *Interlaken* en *Unterseen* met den er doorheen vlietenden schoonen stroom overziet, alsmede de gansche vallei met een gedeelte van het *Thuner-meer*; vervolgens een prachtig gezigt heeft op de naakte

(1) Ze wordt warm gedronken en is walgelijk zoet, waaraan men zich echter spoedig gewent.

(2) *On the use of Milk-whey in the Cure of Disease, with an account of the Establishment at Interlaken, under the Superintendence of* Dr. A. MANI. London, SAMUËL HIGHLEY, 32, *Fleet street*, 1854.

(3) Voor hen die de *Molkenkur* willen doen en voor wie *Interlaken* te ver is, diene tot narigt, dat op den *Weissenstein* bij *Solothurn* geene geiten, maar koeijen zijn; doch dat men de *Ziegenmolken* ook drinken kan te *Badenweiler* en te *Baden-Baden*. Voorts dat de *Molkenkur* te *Heidelberg* niet aanbevelenswaard is.

rotswanden van den *Harder*, waarvan de *Hohbühl* een deel uitmaakt, en op de boven alle beschrijving trotsche gebergten aan de overzijde der vallei; 3°. naar den slechts 1000 voet hoogen, doch vrij steil oplopenden *kleinen Rügen*, in welks helling de *Jungfernblick* gelegen is; 4°. door het bosch in de helling van genoemden *Rügen* naar de in eene vallei aan de andere zijde gelegene ruïne *Unspunnen*.

Doch het wordt hoog tijd, dat ik verschooning vraag, reeds zoo lang over *Interlaken* gesproken te hebben, zonder nog opzettelijk van de *Jungfrau* te gewagen. Zij toch, waar gij u ook te *Interlaken* bevindt, staat u steeds voor oogen en boeit onwillekeurig uwen van bewondering opgetogen blik. De *intacta aëvis congenita mundo*, zoo als de dichter haar zoo beduidingvol noemt, maakt steeds het onderwerp uit der gesprekken van hen die daar, hetzij vóór de hôtels in de schaduw der notenboomen onder gezelligen kout gezeten, hetzij wandelende, hetzij in het open rijtuig, de overschoone natuur genieten. Gij ziet haar vlak voor u tusschen en boven de overige haar omgevende bergen. Zij is 12800 voet hoog, biedt u de schoonste vormen ter bewondering, en heeft steeds een helder wit sneeuwkleed om. Die altijd versehe sneeuw, die haar bedekt en omgeeft, hoe heerlijk glinstert die u niet tegen, zoo lang zij door de zon wordt beschenen! Hoe gretig wordt elken dag bij helder weder, tegen het vallen van den avond, naar het oogenblik uitgezien, dat de zon hare laatste stralen op haar zal werpen. En als dan eindelijk het *Alpengloeijen* plaats grijpt en men den vuurrooden glans aanschouwt op de zoo even nog helderwitte sneeuwvelden, dan, ja dan schieten woorden te kort, om de weergalooze schoonheid van dat wonder van Gods schepping naar waarde uit te drukken, en men kan het niet over zich verkrijgen, den blik van dat zoo aangrijpend tooneel af te wenden, zoo lang niet de grillige vormen en gedaanten der rotstoppen in den schemerdonker en allengs in volslagen duisternis zich verliezen. De *Duitschers* noemen haar: '*die in Ewigkeit verschleierte*', hetzij wegens het altijd reine onbevleete sneeuwkleed, waarmede zij ten eeuwigen dage omsluijerd is, hetzij wijl vóór 1812 zij nog nimmer door een menschelijken voet was betreden. Eerst in 1812 hebben de gebroeders MEIJER uit *Aarau*, en in 1828 zes inwoners van *Grindelwald*, waaronder twee gebroeders BAUMANN,

gewaagd haar te bestijgen, en van toen af heeft men haar schertsenderwijze ook wel *Madame Meijer* of *Madame Baumann* genoemd. In 1841 en 1842 hadden nieuwe bestijgingen plaats.

Als gij u te *Interlaken* vóór uw hôtel bevindt, waant gij haar wandelende in een half of hoogstens een uur te kunnen bereiken, en echter, als gij die wandeling onderneemt en *doorzet*, hebt gij acht uren noodig om nog slechts aan haren voet te komen. Hoe bevallig verheft zij zich met den haar ter zijde staanden *Mönch* en *Eiger*, tusschen en boven de niet besneeuwde⁽¹⁾ *Kilchek*, *Suldberg*, *Suleck*, *Abendberg* en *Morgenberg*. Jammer maar, dat ook deze schoone *Jonkvrouw* zoo dikwerf hare nukken heeft! Want regent het, of is de lucht slechts beneveld of mistig (en een en ander grijpt te *Interlaken* maar al te dikwerf plaats), dan is zij in digte nevels gehuld en onttrekt zich ten eenenmale aan uw begeerig haar te vergeefs zoekend oog.

En thans van de besneeuwde *Jonkvrouw* een overgang makende tot de levende, zij het mij vergund op te merken, dat men hier te *Interlaken* zoo wel als te *Thun* en *Bern* met genoeg weêr meer knappe en frissche vrouwen- en meisjesgezigten opmerkt, dat in die deelen van *Zwitserland*, welke ik tot dus verre had doorreisd, veel schaarscher het geval is. Over 't algemeen vond ik dat in *Zwitserland* noch de mannen, noch vooral de vrouwen een bloeiend uiterlijk hebben. Sproeten en vlekken ontsieren meestal het gelaat, dat bovendien het aanzien heeft van door de zon verbrand te zijn. Het komt mij voor, dat men ten onregte pocht op die zoo buitengemeen gezonde berglucht. De afwisseling van koude en warmte is er veel te sterk en veel te menigvuldig. Ook heerscht er veel gebrek en armoede, vooral in de hooge bergstreken⁽²⁾. En dan die akelige kropgezwollen, die men er zoo vaak aantreft, vermeederen den goeden dunk van die zoo geroemde berglucht in geenen deele.

- (1) De niet besneeuwde bergen vertoonen ook hier een weligen plantengroei. Slechts boven de 6000 voet blijft in den zomer de sneeuw liggen, doch reeds boven de 5000 voet houdt de vegetatie op en vertoonen zij slechts naakte rotswanden.
- (2) Gelukkig dat de 80,000 vreemdelingen, die men rekent dat er jaarlijks komen, om de schoone natuur te bewonderen, door hunne verteringen zeer veel bijdragen om de welvaart te bevorderen en de armoede te lenigen.

Iedere plaats heeft zoo al hare eigenaardigheden. Te *Interlaken* wordt er omgeroepen bij trommelslag. In *Bern* klingelt de omroeper met eene bel, om gehoor te verkrijgen. Mijn overbuur aan tafel, een *Berlijner*, verhaalde mij, dat hij eens had hooren omroepen:

‘*Ein Mädel verloren. Der es findet und nicht zurückbringt, bekommt ein Trinkgeld.*’

In den vreemde ontmoet men soms personen die, al zijn ze u onbekend, u echter het een en ander weten mede te deelen omtrent personen waarin ge belang stelt. Zoo viel in mijne *Pension* het gesprek op zekeren avond op HEINRICH ZSCHOKKE, in wiens land wij ons thans bevonden, waarop mij door *Frau Ober-Gerichtsrathin* F... uit *Darmstadt* verhaald werd, dat zij ZSCHOKKE, die eenige jaren geleden op 76jarigen leeftijd was ontslapen, zeer goed gekend had. Hij had in 't Kanton *Aarau* gewoond, was een zeer beminnesswaardig man en heeft twaalf zonen en eene dochter nagelaten. Aanvankelijk had hij geene dochter en verlangde er zeer naar. Hij logeerde meermalen bij de ouders van Mevr. F..., en wilde haar, toen nog een jong meisje, zoo gaarne als dochter aannemen. Maar, noch zij-zelve, noch hare ouders hadden er lust in. Later kreeg hij ook eene dochter, die zeer schrander werd en gehuwd is met een Boekhandelaar in *Frankfort*. Zijne zonen zijn geen van allen schrijvers geworden.

Het leven in eene *Pension* met *Duitschers*, zoo als ik dat gedurende mijn dertiendaagsch verblijf te *Interlaken* mogt ondervinden, is gezellig en aangenaam. Reeds vroeg ten bedde uit, om de heerlijke morgenlucht te kunnen genieten, begroet men elkander al vóór 't ontbijt, buiten de deur van het hôtél, en wandelt nu met dezen dan met genen een eind wegs den *Hoheweg* op, dat door sommigen moet gedaan worden, omdat zij de *Molken* drinken, waarop gewandeld behoort te worden. Omstreeks 8 ure komt men in de zaal tot het ontbijt te zamen en zit men aan, als aan den middagdisch, ieder op zijne vaste plaats. Na het ontbijt gaan de dames vóór of ter zijde van het hôtél in den tuin zitten, en kiezen hare plaats onder de lommerrijke notenboomen, zóó evenwel, dat zij aan den *Hoheweg* niet den rug toekeeren. De heeren voegen er zich bij, loopten af en aan en komen het nieuws verhalen, dat zij zoo even in het *Cabinet de lecture* hebben opgedaan, of lezen

de couranten voor, die het hôtél er op nahoudt. Men verhaalt elkander, wie van de bewoners der *Pension* dezen morgen reeds vroeg zijn uitgegaan of uitgereden, om een uitstapje of togt in de bergen te ondernemen. Reeds ten 1 ure verzamelt men zich weder aan den middagdisch, en daar men al eenige dagen naast en over elkander gezeten heeft, is men reeds zoo gemeenzaam geworden, als of men elkander jaren heeft gekend. Na het eten al weder zitten voor de deur of, bij ongunstig weder, in de *salon*, waar eene piano en speeltafeltjes staan, ten gebruike voor de liefhebbers. Een paar uren later vormen zich in de open lucht partijtjes, die te zamen koffij of iets anders drinken, en men begint er van te spreken om tegen den avond, want nu is het nog *fürchterlich heiss*, te zamen eene wandeling te maken. Zulks geschiedt dan ook, en bij de te huis komst zet men zich onverwijld aan den avonddisch, eet brood met honig of confituren, of wel koud vleesch, en drinkt thee. Vervolgens blijft men nog wat gezellig zitten praten of, als het in de zaal te warm is, begeeft men zich op nieuw voor de deur en zet het gesprek voort in de koele avondlucht, waarbij men nimmer vergeet naar de reeds in het donker gehulde *Jungfrau* te turen, en nogmaals uit te weiden over het genot dat men tegen het ondergaan der zon gesmaakt heeft, als men ze heeft mogen zien *glühen*, en haar op éénmaal in vollen luister, doch schaamrood, aanschouwde. Middelerwijl komen zij die een uitstap gemaakt hebben, te huis, worden hartelijk verwelkomd en bestormd met vragen. '*Ganz prächtig*', '*wunderschön*' zijn dan de geluiden die uw oor, boven alle andere uit, opvangt. Maar eindelijk zijn de vragen gedaan, en verflaauwen de verhalen. Gij hoort een algemeen '*guten Nacht*', '*schlafen Sie wohl*'. Allen begeven zich naar hunne kamer en werpen zich in de armen van MORPHEUS, om versche krachten te verzamelen voor de vermoeijenissen van den volgenden dag. En men slaapt in met de zalige bewustheid, dat het den volgenden dag op nieuw goed wêer zal zijn, *als* men namelijk tegen het ondergaan der zon den *Niesen*⁽¹⁾, waarnaar men nooit verzuimt uit te zien, zijn grooten *Schweizerhut* heeft op zien hebben. Want hoe helder de lucht

(1) Even als de *Pitatus*, een weervoorspeller, doch juist op tegenovergestelde wijze.

in den omtrek van zijn top ook moge wezen, gij kunt er staat op maken, als het den volgenden dag op nieuw goed weêr zal wezen, dan trekken vóór het ondergaan der zon eenige wolken zich bij zijn top te zamen en zetten er zich op, op eene wijze, dat het volmaakt het voorkomen heeft, als of er een groote kegelvormige hoed met breeden rand op zijn spitsen top geplaatst is. Ontbreekt daarentegen de wolkenhoed, dan rekent men er op, dat het den volgenden dag zal regenen.

Den 14^{den} Julij, den eersten droogen dag na mijne komst te *Interlaken*, maakte ik mij ten nutte, om het zoo allerliefste uitstapje naar den *Giessbach* te doen. Kwartier vóór elf ure stapte ik op de *Brienzer*-stoomboot en, hoewel de afvaart eerst ten 11 ure zou plaats hebben, vond ik het geheele dek reeds zóó bezet, dat ik moeite had er doorheen te komen en geene zitplaats zou hebben kunnen vinden, zoo niet eene oude *Parijsche* Dame, die met haren broeder ook in de *Pension Victoria* logeerde, de vriendelijkheid had gehad, een plaatsje voor mij in te schikken. Het dek der boot leverde een alleraardigst tafereel op: de verschillende groepen, die kennelijk, even als ik, lang op mooi weêr gewacht hadden, en nu zeer verheugd waren, er eindelijk van te kunnen profiteren, vormden eene bonte mengeling. Velen in reis-costuum, nog meerderen er op geëquipeerd⁽¹⁾ om niet slechts de gebaande paden naar den *Giessbach* op te klimmen, maar om vervolgens een verderen en veel moeilijker togt in de bergen te ondernemen; voorts in verschillende partijen, vergezeld van hare *cavaliers*, ongeveer een 20tal *Engelsche* Dametjes, keurig netjes uitgedoscht, zóó zelfs, dat men zou gemeend hebben dat zij, na den *Giessbach* gezien en den hoed met vervaarlijk groote, maar al te zeer neêrhangende⁽²⁾ randen afgezet, en de zwart glacé handschoenen met kappen (zóó groot en zóó stijf opstaande, dat ze het aanzien hadden van voor de schermzaal te moeten

- (1) Namelijk met schoenen met zeer dikke met vervaarlijk groote spijkers beslagen zolen; voorts omhangen met den lederen reistasch en de veldflesch, de Alpenroos op den hoed, en den langen van stevigen ijzeren punt en haak voorzienen Alpstok in de hand.
- (2) Waardoor men moeite had, af en toe de er achter schuilende lieve gezigtjes eens ter loops te beschouwen, en op te merken dat sommige er wel wat bleek of althans verreisd uitzagen; andere daarentegen nog al verbrand door de zon.

dienen) met andere van ligter allooi verwisseld te hebben, een danspartijtje *à la champêtre* wilden gaan bijwonen. En eindelijk enkele Heeren en Dames, vergezeld van de niet al te kleine teeken- en schets-portefeuille. - Het vierde uurs, dat wij nog stil bleven liggen, viel mij volstrekt niet lang, daar ik in die verschillende groepen overvloedige stof tot opmerken vond, en bovendien mijne *Parijsche voisine* het mij niet aan onderhoud liet ontbreken.

En wat zal ik nu zeggen van de vaart op het *Brienzer-meer*. Ze was alleraangenaamst, alleropwekkendst. Het fraaije weder, de heldere doorzigtige waterspiegel, een ligt briesje, en voorts rondom ons al weder die zoo bekoorlijke en zoo wegslepemde berggezigten, en naar mate wij ons van *Interlaken* verwijderden, ook een heerlijk gezigt op *Interlaken* en de daarneven en daarachter zich verheffende *Jungfrau* en andere sneeuw-, rots- en berggevaarten; dat alles deed ons den tijd zeer kort vallen en het betreuren, dat de boot ons reeds ten 12 ure onder bij den *Giessbach* afzette, om op haren terugtocht van *Brienz*, ten 1½ ure ons weêr te komen afhalen en naar *Interlaken* terug te voeren.

En wat is nu de *Giessbach*? zal men welligt vragen. Wie er zich een helder en juist begrip van wil vormen, dien raad ik, hem zelf eens te gaan beschouwen, en hij zal zich de genomene moeite niet beklagen. Ik kan er slechts dit van zeggen, dat het een waterrijke stroom is, op den *Faulhorn* ontspringende, en zich langs eene fraai begroeide en met heerlijk boomgewas bezette berghelling, over een bed van rots en steenen, nu eens meer regts, dan weder meer links met *neven verschillende vallen* van eene hoogte van 1200 voet in het meer stortende. Om denzelfden zoo goed mogelijk op te nemen, beklimt men, te voet of op een ezel⁽¹⁾, een kronkelend, niet al te steil oplopend, goed gebaand bergpad. Telkens, als men bij een hoek of eene wending van het pad gekomen is, staat men eens stil om wat op adem te komen, en dan is het alleraardigst, de verschillende Heeren en Dames zoo *boven als onder* zich te zien en gade te slaan. Ik zeide daar zoo even *goed gebaand* bergpad, doch dit geldt alleen bij droog weder,

(1) Ook kan men zich in een leunstoel laten dragen, dat echter, zoo als men zich wel kan voorstellen, niet goedkoop uitkomt.

want als het regent, of, kort geleden, veel geregend heeft, is het glibberig, uitgehold en morsig, zoodat men wel zorg moet dragen om, zoo mogelijk, alleen bij droog weder den *Giessbach* te gaan bezichtigen. Als men reeds een goed eind wegs gestegen is, komt men op eene vrij groote vlakte, van waar men op de verschillende vallen het uitgestrektst gezig heeft, en waar elk, verrukt en opgetogen, onwillekeurig halt houdt, doch door de moeheid er toe gedwongen, weldra plaats neemt vóór⁽¹⁾ den zich aldaar bevindenden *Restaurant*. Velen gaan niet verder; anderen daarentegen, die er nog meer van willen hebben, waaronder ook ik, klimmen, na de welige grasvlakte, waar zich de teekenaars reeds hebben nedergezet en de portefeuille of 't schetsboek opengeslagen, overgestoken te zijn, nog hooger, en komen dan spoedig aan eene plaats alwaar men van het eene vooruitspringende rotsbrok op het andere eene brug over den waterval heeft kunnen leggen, zoodat men aan de overzijde kan komen. Het klimmen wordt intusschen hoe langer zoo moeilijker en ook de glibberigheid en morsigheid der paden nemen toe. Men wil evenwel nog hooger, en eindelijk bereikt men ook eene plaats waar men onder en achter den val door kan gaan, dat, vooral wanneer de zon er op schijnt, zeer aardig, maar nog al tamelijk gevaarlijk is, wegens het zeer glibberige van den altijd natten en vuilen rotsgrond aldaar, zoodat men, uitglijdende, wel eens vlugger weder naar beneden zou kunnen geraken, dan noodig en wenschelijk is. Zoodra de stoomboot van *Brienz* in 't gezig komt, en het tijd wordt van de vlakte bij den *Restaurant* den terugtogt aan te nemen, doet de Alp-hoorn zich hooren, en beneden gekomen, waar gij nog een weinig uitblaast, vergast men u op *Zwitserse* liederen, die echter niet altijd even zuiver en welluidend worden voorgedragen. - De boot voerde ons in een uur terug, en ik had bij het opstappen derzelve het genoegen een landgenoot, den Heer v. H... uit Z..., aan te treffen, die echter bij onze aankomst te *Interlaken*, tot mijn leedwezen, onverwijd verder reisde.

Het gunstige weder hield niet aan, zoodat ik, zoo daardoor als door andere omstandigheden, genoodzaakt werd, mijn uitstap

(1) Of, als men aan den middagdisch wil aanzitten, in den *Restaurant*, dat evenwel niet aan te bevelen is, wijl men daardoor te veel tijd verliest.

naar *Grindelwald* en *Lauterbrunnen* uit te stellen tot den 20sten Julij. Maar toen ook was het weder zeer gunstig en reed ik in eene stevige, open calèche, met twee flinke paarden bespannen, ten 8 ure af, en kwam ten 11 ure te *Grindelwald* aan, dat reeds meer dan 3000 voet boven de zee gelegen is. Hoe fraai en uiterst trotsch is niet reeds de weg er heen! Welk een heerlijk gezicht heeft men al spoedig op den ruim 11000 voet hoogen *Wetterhorn*! En toen ik *Grindelwald* meer en meer naderde, hoe liefelijk zag er het dal, waar anders een zoo ruw klimaat moet heerschen, thans uit. Nog nergens had ik dat klimaat zoo in alle opzigten naar wensch gevonden als heden te *Grindelwald*. Welk een heerlijk gezicht, ook uit en voor en nevens de zaal van 't Hôtel *Der Adler*, op het dorpskerkje en de pastorij, en daarover heen op den zulke uiterst fraaije vormen vertoonenden *Wetterhorn*, grooten en kleinen *Eiger* en *Mettenberg*, waardoor dit dal als 't ware ingesloten is. Hoe prachtig blonk de sneeuw op derzelver toppen, in de stralen der heden zoo liefelijk schijnende zon! En dan die beide *Gletschers*! En de geheel besneeuwde *Viescherhörner* boven den laagsten Gletscher! En het gezicht daarop, van de galerij ter zijde van de zaal van 't hôtél, door de vijf gekleurde glazen!

Die Gletschers zijn zeeën van ijsschollen, in de helling der sneeuwbergen ontstaan door bevriezing van het water, voortgesproten uit het dooijen en zich oplossen van de onderste lagen van de hoogerop steeds aanwezige ontzettende massa sneeuw. De Gletschers of ijszeeën gelijken veel op onze rivieren, wanneer zij in den winter, na het losgaan van het ijs, aan het kruijen zijn geraakt en tegen een ijssdam opkruijen. Maar men ziet niet, althans niet als men ze in den zomer bij gunstig weder bezoekt, die rustelooze beweging en schuring in dezelve. Integendeel, schijnt die verbazende massa opééngestapelde ijsschotsen doodstil en zonder leven en beweging daar aanwezig te zijn. Dat is evenwel zoo niet. Want van onderen ontlaten en dooijen zij altijd door, en het daaruit voortkomende water vormt de zoo snel vlietende en zoo groote massa's water afvoerende beken en stroomen, die op hunne beurt de rivieren voeden, welke geheel *Europa* doorstroomen en vruchtbaar maken; - terwijl ons geheele werelddeel, zoo de sneeuwbergen het niet tot onuitputtelijke voor-

raadschuren van water verstrekten, gelijk VAN KAMPEN het noemt, een *dor steppenland* zou zijn geworden.

Menigeen zal welligt wanen dat die valleijen, waarin zelfs midden in den zomer zoo groote massa's ijs afdalen, dor en onvruchtbaar en onbewoond moeten zijn. Het tegendeel is waar. Op de lagere berghellingen aanschouwt men eene menigte kleine akkers, met schilderachtig gelegen woningen er tusschen; hoogerop vertoonen zich *Sennhutten* tusschen welige grasvlakten, waarop uw oog met welgevallen het schoone vee ziet grazen, terwijl de nog hoogere bergkanten ten deele naakte, woeste rotswanden laten aanschouwen, en ook gedeeltelijk met pijnbosschen zijn bedekt, waartegen de heldere sneeuw, nog hoogerop en op den top, schitterend afsteekt. En tusschen dat alles door dalen de Gletschers af.

Uit het hôtel, dat mij in alle opzigten aanbevelenswaardig voorkwam, begaf ik mij weldra naar den *unteren Gletscher*, dien ik verkoos boven den *oberen*⁽¹⁾, die uitgestrekter en grootscher moet zijn, omdat eerstgenoemde fraaijere en grootere ijsgrotten heeft en in een half uur te bereiken is. Het pad er heen is afdalend, steenachtig en nat. Men legt dien weg af te paard, te voet⁽²⁾, of men laat zich door twee mannen op eenen op eene draagbaar staanden leunstoel dragen, waarvoor men 4 francs betaalt. Men neemt de voorzorg van een overjas en overschoenen mede te nemen, want in de grot is het zeer kil en nat. Op het oogenblik dat ik mij naar den *unteren Gletscher* zou begeven, zag ik een gezelschap te paard den weg inslaan naar den *oberen*, en daaronder eene Dame in een wit kleedje. Een paar uren later zag ik dat gezelschap terugkomen en aan de publieke tafel naast mij plaats nemen. De witte japon was zoo tamelijk onkenbaar geworden en o.a. gegarneerd met een zwarten rand van eene hand breedte.

Aan den voet van den *unteren Gletscher* gekomen, vond ik het ijs uitwendig zeer vuil; ik meende eene onafzienbare

(1) De *obere Gletscher* daalt neder tusschen den *Wetterhorn* en den *Mettenberg*, en de *untere* tusschen den *Mettenberg* en den *Eiger*.

(2) Dat nog al vermoeijend is en waarbij men met warm weder ligt in het zweet geraakt, hetgeen men vooral moet vermijden, wijl men zoo dadelijk zich in de kille ijsgrot zal begeven.

menigte van vuile ijsschotsen gevormde torentjes, die dicht op elkander stonden of lagen, te zien. Het was als of die zoo groote massa ijs slechts kort geleden in die vruchtbare vlakte afgedaald en door stofwolken achtervolgd was. Men wees mij de groote menigte keisteenen, welke de *Gletscher* steeds voor zich uitwerpt, en toen ik mijne verwondering te kennen gaf, in de onmiddellijke nabijheid van die groote ijsmassa bewoonde huizen te zien, zeide men mij, dat wel is waar de *Gletscher* in het laatste halfjaar wel 50 passen voorwaarts was gekomen en dieper het dal ingedrongen, maar dat hij van tijd tot tijd ook weêr inkromp en achteruit ging. En men wees mij de plaats aan, ongeveer 200 pas verder, waar hij vóór twee eeuwen reeds geweest was.

Op het punt zijnde van over eene plank de grootste daar op het oogenblik aanwezige ijsgrot⁽¹⁾ binnen te treden, was ik niet weinig verwonderd, nog op een malsch grasveld te staan, en welig struikgewas, ja zelfs in het wild groeiende rijpe aardbeziën vlak bij mij te zien. Een paar treden verder en ik stond niet alleen op ijs, maar ik had ook ijs boven, regts en links, vóór en achter mij. Ik was als levend in een graf van ijs bedolven. Dat ijs, 't welk ik nog zoo even van buiten vuil en onoogelijk gezien had, was nu zuiver, heerlijk blaauw ijs. De grot was langwerpig vierkant. Het licht, dat er door de menigvuldige spleten en kloven inviel, deed een tooverachtig effect. Maar de grond was zóó nat, het droop van boven zóó sterk, en de wind, die door de spleten en kloven joeg, was zóó kil, dat ik er slechts zeer kort in kon verwijlen, en, voorafgegaan door mijn gids, wiens linkerhand ik stevig vasthield, terwijl hij met zijne regter de bijl hanteerde, waarmede hij in het ijs de trappen hakte, waar langs wij nu eens op- dan weêr afklommen, spoedde ik mij door lange gangen en onder gewelven van ijs naar den uitgang, waarbij ik niet kon nalaten met eenige huivering in de diepe kloven te staren, langs welke ik voorttrad, en waarin een enkele misstap of uitglijding mij onfeilbaar zou hebben doen nederstorten, hadde niet de stevige hand mijns geleiders mij daartegen behoed. Weldra had ik mijne, niet onderaardsche,

(1) Die grotten veranderen, zeide men mij, niet slechts jaarlijks, maar menigwerf elke maand, geheel en al van grootte en gedaante.

maar onderijssche wandeling ten einde gebragt, en kwam tot mijne vreugde *boven op* de ijszee te regt, zoodat ik thans het ijs alléén *onder* mij had, en weêr door de lieve zon beschenen werd, welker warme stralen mij nu vooral regt goed deden, en hoe warm het dien dag ook was, het duurde eene heele poos, eer ik behoefte gevoelde om mij weêr van mijn overjas te ontdoen; zóó door en door koud was ik dáár onder dat ijs in die korte oogenblikken geworden.

Na nog eerst het afschieten van een klein kanonnetje en de weerkaatsing er van door al de omringende bergen, dat het geluid van een ratelenden donder evenaarde, te hebben aangehoord, nam ik den terugweg naar het hôtél aan; 't welk ik ten 3 ure en daarmede ook *Grindelwald* hoogst voldaan verliet, om in twee uren naar *Lauterbrunnen* te rijden⁽¹⁾. Aanvankelijk hield ik denzelfden weg dien ik des morgens gekomen was, en zulks tot aan *Zweilütschinen*, het punt waar de *Zwarte*⁽²⁾ *Lütschine*, die van *Grindelwald* komt, en de van uit *Lauterbrunnen* stroomende *Witte Lütschine* te zamen treffen, en vervolgens vereenigd hunnen weg vervolgen. Dáár gekomen sloeg ik links af en reed weder opwaarts ter zijde van de *Witte Lütschine*. Hoe heerlijk en indrukmakend is die weg, en hoe sterk bruist die stroom langs en over de groote rotsblokken te midden van denzelven gelegen. - Wat maakt dit dal, dat zoo eng is, een indruk door zijne steil oploopende rotswanden, waaruit men telkens kleine⁽³⁾ watervallen ziet nederstorten. En dan die steile wand van 't rotsgebergte, *Hunnenfluh* geheeten, hoe treffend gelijkt die op eene boven op eene rots staande burg-ruïne. Hoe bekoorlijk ligt ook het dorpje *Lauterbrunnen*⁽⁴⁾ aan de *Lütschine* en tusschen die zoo steile rotswanden. Welk een weelderige plantengroei

- (1) Wie niet opziet tegen de vermoeijenis, om vier à vijf uren te paard rots op rots af te klimmen, of tegen de verveling van zich vijf uren op een leunstoel te laten dragen, doet beter met zijn weg te nemen over den *Wengern-Alp*, om het meest uitgestrekte gezicht op de *Jungfrau* te kunnen genieten.
- (2) Zóó genoemd wijl het water, dat nog pas uit de *Gletschers* van *Grindelwald* is ontsprongen, nog troebel en zeer donker van kleur is.
- (3) De *Salzbach* is evenwel van meer beduidenis.
- (4) *Louter bronnen*, niets dan bronnen. Daarvan schijnt de naam te moeten worden afgeleid. En werkelijk, overal door het geheele dal, regts en links, ziet men stralen waters langs de rotswanden afdalen.

aanschouwt men op de hellingen, en met hoe veel welgevallen rust inzonderheid het oog op die frischgroene en *op* en *tusschen* de naakte rotspunten welig tierende pijnboomen! En dan de beroemde *Staubbach*, volgens BÄDEKER welligt de hoogste⁽¹⁾ waterval van Europa! Dáárheen spoedde ik mij, zoodra ik het prachtige hôtél van *Lauterbrunnen*, uit welks zaal men reeds een zoo heerlijk gezigt er op heeft, had bereikt, en mij daar, door een frisschen waterdronk⁽²⁾, tegen het drukkend-warm geworden weder wat had verkwikt. De weg voert er u in een ¼ uurs heen, doch gij wordt, uws ondanks, nog telkens opgehouden door lieden, die daar hunne waren van *Zwitsers*ch houtsnijwerk⁽³⁾ hebben uitgesteld en u dringend tot zien en koopen uitnoodigen. Eindelijk zijt gij door dat lastig volkje heengeworstd. Gij nadert den *Staubbauch* en kunt u niet verzadigen met dien aan te staren⁽⁴⁾. Zijn water, ofschoon naar evenredigheid van de hoogte gering, valt, in ééns door, van een 925 voet hoogen rotswand, die zóó steil is, dat hij midden doorgehakt schijnt. Die rotswand is op zich-zelf ook zeer fraai door de menigvuldige aderen en kleuren van het graniet. En de waterval lijkt een betooverend schoonen doorzigtigen sluijer en jaagt u reeds op verre afstand het verkwikkend waterstof in 't door de zon verschroeide gelaat. GOETHE zegt er van:

*'Strömt von der hohen
Steilen Felswand
Der reine Strahl,
Dann staubt er lieblich
In Wolkenwellen
Zum glatten Fels,
Und leicht empfangen
Wallt er verschleiernd,
Leis' rauschend
Zur Tiefe nieder.'*

- (1) De *Giessbach* is wel 1200 voet, en dus hooger, doch stort niet lijnregt naar beneden, maar in negen verschillende vallen.
- (2) Het is reeds een waar genot, dat men overal in *Zwitserland* het heerlijkste water heeft.
- (3) Eene buitengewoon rijke en prachtige verzameling daarvan, alsmede van *Zwitsers*ch schilderwerk op hout, vindt men nevens den Restaurant bij den *Giessbach*.
- (4) Vooral moet zulks het geval wezen, als men zorgt, er vóór den middag te zijn, als wanneer de zon er op schijnt, waardoor regenbogen gevormd worden, die zich op en neêr schijnen te bewegen.

Treft men het, dat de top der rots in wolken is gehuld, dan schijnt het water werkelijk uit de wolken te stroomen, dat A. VON HALLER dus uitdrukt:

*‘Der Wandrer sieht erstaunt im Himmel Ströme fließen,
Die aus den Wolken fliehn und sich in Wolken giessen.’*

Ook hier deed het afschieten van een kanonnetje een goed effect, maar nog meer het blazen op den Alp-hoorn, waarvan de zuivere en welluidende toonen al zuiverder en liefelijker weêrklonken tusschen de hooge rotswanden, weldra herhaald door de tegenoverliggende en verdere gebergten.

Hoogst voldaan verliet ik ten 6½ ure dit oord, en mijn vlug tweespan, dat door den koelen avond nog opgewakkerd scheen, voerde mij in één uur tijds in *Interlaken* terug, terwijl ik mij onder weg niet genoeg kon verlustigen met de zoo indrukmakende tafereelen, welke de heerlijke valleijen, die ik doorreed, ook in den schemeravond aanboden.

Over *Interlaken*, waarvan ik nu weldra afscheid nam, rest mij niets meer te zeggen, dan dat het een alleraangenaamst verblijf is, zoo lang men goed weder⁽¹⁾ mag hebben; doch bij ongunstig weder, staat het, mijns bedunkens, verre achter bij de badplaatsen aan den Rijn. Het *maison de réunion*, waarheen men vroeger zich kon begeven tot het bijwonen van bals en concerten, en dat eene goede koffij- en billardzaal en een *cabinet de lecture* had, bestaat niet meer. Men is dus bepaald tot de *salon* van 't hôtél of van de *Pension*, waarin men gehuisvest is. En ook dáár is het onderhoud minder levendig bij slecht dan bij goed weder, wijl men dan geen lust heeft, om elkander veel meer te vertellen, dan dat..... het slecht weder is en..... men zich verveelt.

Op den 24sten Julij, tegen 11 ure, reed ik van *Interlaken* in ruim ¼ uurs naar 't *Neuhaus*, de aanlegplaats der stoomboot, die ten 11½ ure afvoer en reeds ten 12½ ure te *Thun* aankwam. Het was dien dag op nieuw zeer warm weder, en echter op het *Thuner-meer*, hoe gering ook het briesje was,

(1) Gedurende mijn dertiendaagsch verblijf, had ik den 11^{den}, 12^{den}, 13^{den}, 15^{den}, 16^{den} en 18^{den} Julij ongunstig, doch den 14^{den}, 17^{den} en 19^{den} tot den 24sten Julij zeer fraai weder.

vond ik het vrij koel. De vaart op dat meer is, even als die op het *Brienzer-meer*, waarop het veel gelijkt, onbeschrijfelijk lief en bekoorlijk. Ongeveer halverwege voeren wij links het zoo aanvallig gelegen *Spiez* voorbij, mitsgaders den statigen *Niesen* en den zoo puntigen *Stockhorn*, en toen wij *Thun* begonnen te naderen, zagen wij regts het zoo fraai gelegen Slot *Oberhofen*, van den Graaf POURTALES, van *Neuchâtel*, en vlak daarbij een fraai landhuis van den in *Californië* rijk geworden Heer RITSCHARD, die ook eigenaar is van de *Pension Ritschard* in *Interlaken*. Voorts lieten wij links liggen het buitengemeen fraaije en uiterst schoon gelegen buitenverblijf, *Insel Schadau*, van den Heer DE ROUGEMONT, uit *Parijs*, voeren de *Aar*, die daar ter plaatse uit het meer stroomt, af, en kwamen toen zeer spoedig te *Thun*, dat allerbekoorlijkst gelegen is op vrij aanmerkelijke hoogten op den regter-oever van de *Aar*; die daar evenwel eene bogt vormt, zoodat men die rivier afvarende, de stad in eene halve maan boven den snelvlietenden stroom ziet liggen, en de torens van de kerk en van het slot er allerschilderachtigst boven uit ziet steken.

- Naauwelijks aan wal gekomen, vond ik de hitte weêr drukkend, en was dus zeer verheugd, in 't vlak bij de landingplaats gelegen Hôtel *Bellevue*, van de gebroeders KNECHTENHOFER, eene goede ruime hoekkamer te bekomen, waar ik het, vergeleken bij de hitte van zoo even, aangenaam koel mogt vinden, niettegenstaande mijn thermometer er nog 80° teekende. Na van den hier zeer goeden middagdisch in de ruime zaal te hebben gebruik gemaakt, en de eerstvolgende uren, wegens de groote hitte, mij bepaald te hebben tot mijne kamer, welke mij een heerlijk uitzigt verschafte op de omringende bergen, den tuin en de uit het meer stroomende *Aar*, begon ik met mijn zoo buitengemeen fraai gelegen hôtél in oogenschouw te nemen. Het bestaat uit twee fraaije gebouwen, niet ver van elkander gelegen, midden in een zeer lieven en goed belommerden tuin, waarin twee vijvers met springfonteynen, en zitplaatsen met fraaije uitzigten op den weg, de *Aar* en het achter het hôtél gelegen gebergte. In het tweede gebouw vindt men een *cabinet de lecture*, waarin o.a. 't *Journal des Débats*, de *Frankfurter*- en de *Allgemeine Zeitung*, benevens een aantal boeken voorhanden zijn. Achter het hôtél,

in de helling van het gebergte vindt men eene heerlijk schoon gelegen *Engelsche* kapel.

Na aldus eerst de onmiddellijke omgeving te hebben in oogenschouw geuomen, begaf ik mij naar de tien minuten van daar gelegen stad, en klom daar dadelijk naar het 200 trappen hoog gelegen kerkhof, dat een der verrukkelijkste uitzigten van gansch *Zwitserland* aanbiedt, waarvan ik het panorama reeds te *Bazel* bezigtigd had. Met welk een welgevallen rust dáár uw blik op de onder u gelegen stad, en over dezelve heen op de *Aar*, het meer en den ganschen omtrek, inzonderheid op de bergketen des *Stockhorns*, op den *Niesen*, de *Blümlis-Alp* en een deel der *Jungfrau*. En op den toren, die, volgens verzekering van den koster, reeds dagteekent van uit de tiende eeuw, had ik ook het zoo uitgestrekte vergezigt naar de andere zijde; eene met vruchtbare akkers bedekte, heuvelaetige, door de *Aar* doorstroomde landstreek. In de kerk en op het kerkhof zag ik op vele grafteekenen vermeld, dat de overledene ook in *Hollandsche* krijgsdienst geweest was. En het eerste grafteeken, dat, in den muur der kerk, bij het betreden des kerkhofs door zijne fraaiheid mijne aandacht trok, was dat eener landgenoote, Mevr. F., geb. Gravin van R....., die, zoo als het opschrift luidde, ver van haar woon-oord *Gelderland*, hier, in 1817, in het kraambd was gestorven. - De oude koster verhaalde mij, dat ook hij in der tijd bij een regiment *Zwitsers* in *Holland* gestaan had, en herinnerde zich dien tijd blijkbaar met welgevallen. De hoofdstraat der overigens onbeduidende stad heeft dit zonderlinge, dat men ter weêrszijden langs de huizen een hoogen en breedden trottoir ziet *boven* de kelders en onderhuizen, en de eigenlijke straat *langs* die kelders en onderhuizen loopt. Na ook deze straat eens doorgewandeld te hebben, keerde ik naar mijn tijdelijk buitenverblijf terug, en smaakte daarbij het genoeg, weder het *Alpen-gloeijen* te zien.

Op den 25sten Julij, door heerlijk weder begunstigd, wandelde ik reeds ten 8 ure des morgens den bij het hôtél behoorenden bergkant op, langs een langzaam klimmend, goed beschaduwd voetpad, dat mij eerst weder bij de *Engelsche* kapel bragt, en vervolgens op punten in de helling des bergs, die wel 1000 voet hoog moeten zijn, en van waar ik *neêr*zag op den den vorigen avond beklommen toren, wiens voet reeds

200 trappen boven de stad gelegen is. Uit het insgelijks aan het hôte! behoorend paviljoen *St. Jacques* is het gezigt op en over de stad, op de *Aar*, het meer en de bergen met en zonder sneeuw, zoo onbeschrijfbaar schoon, dat woorden te kort schieten om het uit te drukken; dat men zich niet verzadigen kan het nogmaals en nogmaals te beschouwen; en dat men niet dan met groote moeite kan besluiten, zich eindelijk van die heerlijke plek los te rukken. Na van deze bergwandeling, waartoe ik twee uren besteedde, op mijne kamer wat uitgerust te hebben, begaf ik mij langs de *Aar*, ruim tien minuten stroomopwaarts. - Door een der menigvuldige, zoo vóór het hôte! als verderop, klaar liggende tentschuitjes, die steeds tot heerlijke togtjes op de rivier en het meer uitlokken, liet ik mij overzetten en spoedde mij om het *non plus ultra* van schoone en schoongelegen buitenplaatsen te gaan bezichtigen, namelijk het eiland *Schadau*, met zijn regt schilderachtig, antiek-modern, in 1850 gebouwd kasteel, met zeer fraai beeldwerk in zandsteen. De ligging van dat eiland, van voren aan 't meer met 't gezigt op de sneeuwbergen, en ter zijde aan de *Aar*, is zoo buitengemeen verrukkelijk als ik nog nimmer iets zag, en overtreft, in mijne schatting, nog ver de buitenplaats van den Heer HALDIMAND bij *Lausanne*. Van den portier van het kasteel vernam ik dat de geheele familie buiten was en de plaats alléén op zondag voor het publiek open. Met overgifte van mijn naamkaartje liet ik den Heer DE ROUGEMONT verzoeken, het mij thans te vergunnen, zijn zoo fraai landgoed te bezichtigen, aangezien ik den volgenden dag wilde vertrekken. Met echt *Fransche* beleefdheid kreeg ik ten antwoord, dat het hem bijzonder aangenaam zou wezen, als ik, zoo lang mij lustte, op zijn goed wilde rondwandelen. En daarmede tevens van den last eens geleiders ontslagen, rigtte ik, na het kasteel uitwendig bezigtigd en bewonderd te hebben, in de eerste plaats mijne schreden naar den *Divan*, die reeds in 't voorbijvaren met de stoomboot mijne opmerkzaamheid had getrokken. Nimmer nog zag ik zoo veel *comfort* met zoo veel *poëzij* vereenigd. De zeer ruime koepel, van achteren met een divan, zóó groot, dat een vrij talrijk gezelschap zich daarop geheel kan uitstrekken, van voren geheel open, ligt aan en ten deele boven het meer. De omgeving van struikgewas en bloemen is zeer fraai, en op den divan bevindt men zich als op het

meer, welks heerlijk doorzigtig en fraai gekleurd water ook daar weder het oog verrast. De verkwikkendste bries komt u van over het meer aanwaaijen, en eenmaal verdiept in de aanschouwing van de onovertreffbaar schoone berg-, rots- en sneeuwgevaarten, die het als van alle kanten schijnen in te sluiten, wie breidelt dan den loop zijner gedachten, en gevoelt zich dáár niet gedrongen, den lof des Scheppers uit te stamelen!

Met loome schreden verliet ik eindelijk deze zoo boeiende plek, om de boorden van het meer en van de *Aar* langs te wandelen, waarbij ik, langs het eerste zeer fraai boom- en struikgewas en te midden daarvan, zeer doelmatig aangebragte gelegenheden om zich met baden of zwemmen, of wel met visschen of varen te verlustigen, opmerkte, en langs het riviertje zag ik den eenige voeten hoogen steenen muur, zoo ver mijn oog reikte, letterlijk met klimgewassen en bloemen geheel bedekt. Het was één bloem al bloem, vooral van onderscheidene soorten van O.I. kers, en ook vele andere. Voorts munt het geheele eiland, in welks midden het kasteel staat, uit door zeer fraaije partijen boom- en heestergewas, heerlijke grasperken, en te midden van dat alles door eene menigte *zeer groote*⁽¹⁾ bloemperken, met zoo bekende als mij niet bekende zaadbloemen. Daaronder boeiden mij vooral een groot veld met buitengewoon schoone dubbele *Saxische* violieren, en eenige heerlijke perken met uiterst fraaije stamrozen. Ook zag ik een geheel veld dicht op elkander staande Aäronskelken, die echter reeds hadden uitgebloeid. - Een dreigend onweder drong mij, op dat heerlijke eiland niet te lang te vertoeven, maar in tijds den terugweg naar mijn hôtél aan te nemen.

Na het eten zoude ik met een tentschuitje een togtje op het meer gedaan hebben, doch het al meer en meer zich zamenpakken van zwarte wolken, de daardoor ontstane wind, en het ratelen des donders in de bergen hielden er mij van terug. Een en ander duurde den ganschen namiddag voort, en leverde uit den tuin mijns hôtels een indrukwekkend tooneel op, dat tegen den avond door het weerlichten niet

(1) Vooral bij deze gelegenheid merkte ik op, dat zelfs de meest bekende zaadbloemen, als men van dezelfde soort groote perken maakt, te midden van grasveld en omgeven door boom- en heestergewas, een zeer goed effect doen.

weinig verhoogd werd. In geen hôtel had ik nog zoo gaarne wat langer vertoefd als in dit⁽¹⁾, doch daar ik voor de reis naar *Bern* mijne plaats in de *coupé* van den ijlwagen⁽²⁾ reeds den vorigen dag genomen had, vertrok ik op den 26sten Julij des morgens ten 6 ure van *Thun*, en kwam reeds ten 9 ure te *Bern* aan. Des nachts ten 1½ ure reeds was ik door het eindelijk losgebarsten en nu zeer vreeselijk onweder gewekt geworden, dat vergezeld ging van sterke hagel- en regenbuijen. Af en toe scheen mij het stevige gebouw, waarin ik mij bevond, op zijne grondvesten te schudden, en de knetterende donderslagen volgden onmiddellijk en zonder ophouden op den bliksem, die telkens den stikdonkeren nacht op het helderst verlichtte, en over het woudgebergte, waarop ik het uitzigt had, een regt fantastischen gloed wierp. En in weerwil van dit zoo zware onweder was de lucht nog volstrekt niet afgekoeld, toen ik mij ten 5½ ure naar het Posthuis begaf. De warmte scheen mij nog drukkender dan den vorigen dag.

De weg van *Thun* naar *Bern* loopt door eene schoone en vruchtbare, meestal vlakke landstreek. Maar zoo betooverend schoon *Thun* met hare onmiddellijke omgeving is, zoo prozaïsch kwam de stad *Bern* mij voor; met uitzondering evenwel van de vele terrassen en hoogten, welke ook d  r een prachtig uitzigt bieden. - Na in het zeer ruime hôtel *de Kroon*⁽³⁾ geene andere kamer te hebben kunnen bekomen dan eene bekrompene op de derde verdieping en zonder uitzigt, ging ik al zeer spoedig uit, om de stad eens voorloopig te bezigtigen. Zij telt ruim 27000 inwoners, is de hoofdstad van het Kanton en de zetel van den Zwitserschen Bond. De straten hebben een oud en somber aanzien, door-

- (1) Ook hier kan men zich *en pension* begeven-voor 7 francs per dag, met inbegrip van de bediening en van gewonen wijn.
- (2) De Zwitsersche *ijlwagens* rijden werkelijk snel, en in de *coupé* heeft men het zó ruim en z   gemakkelijk en een zó goed uitzigt, dat men het in eigen rijtuig niet beter verlangen kan. Maar men betaalt voor dezelve ongeveer    meer dan in 't *intérieur*, en moet zijne plaats een paar dagen vooruit nemen.
- (3) Het hôtel *Distelzwang*, schuins over *de Post*, moet, zoo als ik later van een landgenoot vernam, veel beter en ook aanmerkelijk goedkooper wezen.

dien langs de onderste verdiepingen der huizen arcaden of galerijen loopen, die aan dezelve licht en lucht benemen, maar de voetgangers beschermen tegen den regen en de zonnestralen. *Bern* wordt met regt de stad der *Beeren* genoemd, want overal treft men dat sprekend wapen der stad aan: op de poorten, op de stads bronnen of pompen, op den klokketoren, voor de openbare gebouwen, en aan den voet der monumenten. Hun aantal gaat tot in het bespottelijke. Ja, ook tot sieraad worden ze menigvuldig gebruikt. Als zoodanig ziet ge in winkels zeer fraaije exemplaren van brons en van gesneden hout, om tot ornamenten op schoorsteenen, enz. te dienen. Midden in de hoofdstraat bij eene der grootste bronnen of pompen staat een groote (vrij leelijke) steenen beer, voorzien van kuras, helm, zwaard, schild en standaard, en ook hierop al weder een beer. De beeren, die op den klokketoren bij het slaan der klok rondgaan, wedijveren in leelijkheid. Beter dan al die steenen, bronzen en houten beeren, bevielen mij de vier levende, die in den beerenkuil buiten de *Aarberger*-poort te zien zijn. Twee derzelve, de grijze, zijn uit *Rusland* afkomstig en de beide andere, die fraai zwart zijn, uit de *Parijsche* diergaarde. Men heeft weinige jaren geleden tot deze uitheemsche beeren zijne toevlugt moeten nemen, wijl de oude *Berner* beerenfamilie, *Petz* genaamd, was uitgestorven. - De vreemde smaak der oude *Berners* openbaart zich niet slechts door hunne tallooze steenen, bronzen en houten beeren, maar ook door den zoogenaamden *Kindervreter*, zijnde een Saturnus boven de bron op de korenmarkt, die een kind in de hand houdt, dat hij verslindt, en voorts er nog vele, tot hetzelfde einde bestemd, in zijnen gordel en zijne zakken heeft steken. En niet minder dwaas dan al het vorige kwam mij ook op den Goliath- of Christoffel-toren de monsterachtig groote op hout geschilderde *Goliath*-figuur voor.

Tegen den avond deed ik eene tweede wandeling in en om de beerenstad, en deze was zeer beloonend. Ik nam, namelijk, mijn weg over 't Munster-terras, 't Munsterplein, 't Muntplein, langs 't zeer groote en prachtige, nieuwe, nog in aanbouw zijnde Paleis voor de Afgevaardigden van den Bond, 't Casino-terras, de beneden- en boven-Schans, en, langs den Beerenkuil, door de stad terug naar de Oude en Nieuwe Brug; zijnde de laatste hoog verheven boven de vlak er bij

zich bevindende Oude, dat eene zonderlinge vertooning maakt.

Het *Munster-terras*, dat ruim 100 voet boven de *Aar* uitsteekt, strekt den ganschen dag tot verzamelplaats van aanzienlijken en geringen. Het biedt lommerrijke lanen, vele zitplaatsen, een prachtig uitzigt op den omtrek, dat bij een helderen hemel zich zelfs tot de sneeuwbergen uitstrekt, en voorts op elk der beide hoeken een grooten koepel, waar men ijs en andere ververschingen bekomen kan. Den Munster vond ik uit- en inwendig fraai, vooral 't nieuwe orgel. Midden op het Munster-terras staat een fraai, in 1847 opgericht, bronzen standbeeld van Hertog BERTHOLD VON ZÄHRINGEN, wien, zoo als het opschrift vermeldt, het dooden van een beer dáár ter plaatse deed besluiten eene stad te bouwen, en die naar 't gedoodde wilde beest te noemen.

Ook op het *Munsterplein* bevindt zich een fraai, in 1848 opgericht, ruiters-standbeeld⁽¹⁾ van RUDOLF VON ERLACH, die met de *Berners* in 1339 bij *Laupen* de zege behaalde op de *Freyburgers* en anderen. De gedachtenis van die overwinning wordt nog alle vijf jaren gevierd. Op het slot *Reichenbach* bij *Bern* werd R. VON ERLACH in hoogen ouderdom door zijn schoonzoon JOBST VON RUDENZ vermoord. De moordenaar vlood, gevolgd door de honden des ouden helds, die op het hulpgeroep huns meesters waren losgebroken. Zij keerden met bebloeden bek terug. Van JOBST VON RUDENZ werd nimmer iets meer vernomen. Zóó luidt het verhaal.

In het *Museum* zag ik den opgezetten hond van den *St. Bernard*, BARRY geheeten, die, zoo ik het goed heb onthouden, bij onderscheidene gelegenheden, aan vijftien menschen het leven redde, en ten slotte het slagtoffer werd van zijn grooten ijver. Bij gelegenheid, namelijk, dat een twaalfstal reizigers onder de sneeuw bedolven was en er elf waren gevonden, bereikte BARRY eindelijk den reeds opgegeven twaalfden, een *Franschman*. Deze, reeds bewusteloos en door de aanraking van het trouwe dier bijkomende, waande den ruigen kop eens beers te voelen; door angst gedreven verwondde hij, volgens sommigen door een pistoolschot, volgens anderen door een messteek, den goeden BARRY in die mate, dat hij van toen

(1) Het voetstuk van dit standbeeld is ook al weder omgeven door vier bronzen beeren.

af kwijnende en weldra aan de gevolgen stierf. Hij werd opgezet met neêrhangenden kop en geheel in de kwijnende houding, welke hem den laatsten tijd van zijn voor den mensch zoo nuttig leven eigen was. Hiervan kan men een sprekend afbeeldsel in steendruk bekomen, en tevens zijn portret uit den tijd toen hij nog in zijne volle kracht was. Voorts zag ik er ook Alpenhazen, die des zomers bruin en des winters wit zijn. De kleine giraffe en de leeuw, die mijne opmerkzaamheid trokken, waren, zoo als men mij zeide, uit *Amsterdam* gekomen en bezorgd door een aldaar woonachtigen handelaar in wilde dieren, FRANK. Maar, in de eerste plaats wordt ook hier al weder uwe aandacht in beslag genomen door het beerengeslacht. Naauwelijks toch zijt gij de zaal van opgezette dieren binnengetreden, of een aantal beeren staat voor u. Ik merkte daaronder een zeer fraai exemplaar op, en voorts jonge beertjes van 8 en van 21 dagen oud, wien men het aan kan zien, dat het zeggen: '*een ongelikte beer*', niet geheel van grond ontbloomt is.

Zoo te *Bern*, als elders in de *Zwitserische* steden merkte ik bij het klokslaan op, dat men bij elk kwartier duidelijk kan hooren, hoe laat het is. Eerst hoort men zoo vele slagen als er kwartieren verlopen zijn, en dan volgt de uurslag, die een geheel ander geluid heeft, en dus zeer goed te onderkennen is van den kwartierslag. Op het heele uur verneemt men eerst vier kwartierslagen en dan den uurslag.

Tegen den avond van den tweeden dag van mijn verblijf liet het weder, dat regenachtig was, mij toe eene wandeling te maken naar het tien minuten buiten de *Aarberger*-poort gelegen koffijhuis op *de Enge*; van waar men een uiterst fraai gezigt op de stad heeft, dat echter nog overtroffen wordt door dat, 't welk men heeft op de hoogte links van de Nieuwe Brug over de *Aar*, en werwaarts ik mij vervolgens begaf. Ten slotte ging ik nog eens naar het Munster-terras en kon, daar de lucht na den regen helderder geworden was, toen even, en voor het laatst op mijne reize, de sneeuwbergen zien.

Op den 28sten Julij vervolgde ik mijne terugreis met den ijlwagen van 7½ ure, waarmede ik ten 10¼ te *Solothurn* aankwam. Ik had daarbij het genoeg, in de *coupé* twee landgenooten, den Heer en Mevr. DE H..., uit L..., als reisgezelschap aan te treffen. - *Solothurn* of *Soleure*, de hoofdplaats

van het Kanton van dien naam, heeft 5600 inwoners, waaronder slechts 200 Protestanten. De stad heeft eene schoone ligging aan de *Aar* en aan den voet van het *Jura-gebergte*. Het hôtél *de Kroon*, waarin ik mijn intrek had genomen, is in alle opzigten aanbevelenswaardig, zoo door goede kamers en bedden, goede tafel, matige prijzen, als vooral door de zeer voorkomende behandeling van den waard. De voorname reden waarom ik mij te *Solothurn* ophield, was, om van daar uit den *Weissenstein* te beklimmen, die 3950 voet boven de zee en 2640 voet hooger dan de *Aar* gelegen is. Wel is waar moet daar het uitzigt niet zoo schilderachtig wezen als op den *Rigi*, maar men ziet er nog verder. Van geen punt moet men beter de lange keten van sneeuwbergen in hunne gansche uitgestrektheid overzien, en zulks van de *Tyrolsche* bergtoppen af tot aan den *Montblanc*. Men kan den *Weissenstein* met rijtuig in 2½ à 3 uren bereiken, doch de weg moet zeer steil en zeer vermoeijend zijn. Bovenop staat een logement, waar men zich voor 3¼ francs *en pension* kan begeven, om eene *Molken*-(1) en *Luftkur* te doen. Het uitzigt van den *Weissenstein* moet tegen den avond en des morgens vroeg het merkwaardigst wezen, weshalve mijn voornemen was, er, zoo mogelijk, de zon te zien onder- en opgaan. Maar, ik mogt dit doel niet bereiken. Ofschoon het goed weder was, de lucht was niet helder genoeg om iets van de sneeuwbergen te kunnen zien. Weshalve men mij dien dag en ook den volgenden ontraadde, den togt naar den *Weissenstein* te ondernemen, wyl ik daar, verzekerde men mij, thans niet meer en niet verder zou kunnen zien, dan op den *Wengistein*, die slechts een half uur van de stad verwijderd en gemakkelijk te bereiken is. Ook zeide mij de waard, dat hij vreesde, dat de horizon wel niet eerder weêr genoegzaam helder zou worden, dan wanneer het eerst eenige dagen geregend had. De beste tijd om het goed te treffen, is, zeide hij, het najaar.

Na eerst den naast mijn hôtél staanden St. Ursus-Munster of Domkerk, die, in *Nieuw-Italiaanschen* stijl gebouwd, voor de schoonste en kostbaarste R.-K. kerk van *Zwitserland* gehouden wordt, uit- en inwendig bezigtigd te hebben, wandelde ik in den namiddag naar den *Wengistein* en genoot daar werkelijk

(1) Het is echter niet de wei van geiten-, maar van koemelk.

een verrukkelijk gezicht op de stad en hare omgeving, doch van de sneeuwtoppen kon ik boven de zich aan den horizon afteekende bergketenen niets ontwaar worden. Van den *Wengistein* voert een zeer fraaije weg van ongeveer ¼ uurs, door frisch dennenhout en langs eene snelvlietende beek en granietblokken naar de *Einsiedelei* of *Hermitage*. De ligging van deze, in eene kloof tusschen twee steile, niet zeer hooge, maar bovenop begroeide rotswanden, is zeer schilderachtig en indrukmakend. Het kapelletje voldoet er goed. Daartegenover ziet men, onder de rots, die een booggewelf vormt, achter het altaar, JEZUS CHRISTUS liggende in het graf; regts de drie vrouwen; links drie *Romeinsche* krijgsknechten, welke groepen in het halfdonker onder de rots een goed effect doen. Nevens deze rotspartij ziet men eene andere, namelijk den *Olijfberg*. Den Heiland ontwaart men op een rotsklomp geknielend en biddende, en iets lager op het mos en gras de drie Apostelen, levensgrootte, slapende, half zittende, of geheel uitgestrekt. Links boven den Heiland ziet men *Jeruzalem* en, wat mij steeds ergerlijk is, boven Hem, in eene wolk, het hoofd eens grijsaards, tusschen eenige engelenkopjes, op den Heiland nederblikken. - Tegenover den *Olijfberg* staat, te midden van een tuintje, de kleine, maar nette woning des kluizenaars. De tegenwoordige bewoner, een monnik, had er nog geen jaar gewoond, en scheen nog geen 40 jaren oud te zijn.

Op den 29sten Julij, des morgens reeds ten 7 ure, beklom ik den toren van de Domkerk, en later een paar maal de wallen, doch zag telkens tot mijne teleurstelling, dat, niettegenstaande het goede weder, de lucht beneveld was en bleef, en de *Alpen* niet zichtbaar waren. En toen ik nu ook aan tafel, zoo als boven gezegd is, van den waard vernam, dat hij vooreerst geen helderen horizon wachtende was, besloot ik er niet langer op te blijven wachten, maar vertrok ten 3 ure met eene *Bazelsche* retour-calèche, die mij, na te *Balsthal* de paarden een half uur te hebben laten rusten, in vier en een half uur in het dorp *Waldenburg* bragt, waar ik in *den Leeuw* overnachtte, en, hoe landelijk het dorp er ook uitzag, het vrij goed vond. Den weg, dien ik grootendeels in open rijtuig mogt afleggen, aanvankelijk door het *Aardal*, vervolgens door den bergpas *Klus*, vond ik fraai, vooral bij het naderen van *Balsthal*, waar het *Jura-gebergte* zich hoe langer zoo trotscher

begint te toonen en de rotsen zeer prachtig en indrukmakend worden. Vóór en na *Balsthal* zag ik eene schilderachtige ruïne op de rots, en nog vroeger had ik die van 't voormalige *Castrum Pepini* gezien. - *Balsthal* achter den rug hebbende, komt men door *Langenbrück* en over den *Oberhauenstein* te *Waldenburg*. Van daar vervolgde ik den anderen morgen, over *Liestal*, in drie en een half uur, mijne terugreis naar *Bazel*. En daar ik van hier ditmaal niet over den *Elzasser*, maar over den *Badenschen* spoorweg wilde reizen, begaf ik mij op den 2^{den} Augustus, in den namiddag ten 5 ure, met den omnibus naar *Haltingen*, en voorts met den spoortrein naar *Freyburg*, alwaar ik ten 9 ure aankwam en in 't *Zahringer Hof* naar genoegen logeerde. Op den 3^{den} Augustus regende het weder, gelijk den vorigen dag, onophoudelijk, dat mij deed besluiten mij niet in *Freyburg* op te houden, maar dadelijk met den spoortrein verder te reizen. Mij in eene droschke derwaarts begevende, bezigtigde ik nog even de uiterst fraaije Domkerk uitwendig, spoorde tegen 9 ure des morgens van *Freyburg* af, en bewonderde daarbij de heerlijke ligging van de stad met hare fraaije torens, in een dal tusschen vrij hooge, boomrijke bergen. - Het aantal reizenden op den spoortrein was dien dag zeer groot, 't welk eenige vertraging veroorzaakte, zoodat wij, in plaats van ten 2½, eerst ten 3 ure te *Mannheim* aankwamen, alwaar ik in 't *Hôtel de l'Europe* mij weldra goed gehuisvest zag en een fraai uitzigt op de haven had.

Op den 5^{den} Augustus, des morgens ten 4½ ure, vertrok ik van *Mannheim* op de N°. 23 der *Nederlandsche* Stoomboot-Maatschappij, en zoude, daarop doorvarende, reeds den volgenden morgen omstreeks 8 ure te *Arnhem* zijn aangekomen; doch de boot was dien dag zóó opgepropt met passagiers, zoo in 't paviljoen als in de groote kajuit, en dien ten gevolge was het er, daar men wegens het slechte weder niet bovenop kon zijn, zóó benaauwd en de reis zóó vermoeijend, dat ik des avonds tegen 7 ure te *Keulen* de boot verliet, aldaar in den *Grossen Rheinberg* overnachtte, en den volgenden morgen ten 5½ ure met de *Duitsche* stoomboot mijne reis voortzette. Ook op deze boot was het zeer vol. Ten 3½ ure na den middag kwam ik te *Arnhem* aan, en begaf mij van daar den volgenden dag, 7 Augustus, naar mijne woonplaats *Wageningen*.

Een woord over de Orthodoxe Russische Kerk.

Medegedeeld door D^r. *D. burger, Jr.*

Men hoort tegenwoordig veel van het orthodoxe geloof der *Russen*. Weinig menschen echter weten wat dit is, en sommigen laten zich door den klank der woorden zelfs verleiden, om tusschen hetgeen alhier tegenwoordig orthodox genoemd wordt en de *Russische* orthodoxie eenig verband te veronderstellen. Het is daarom niet ongepast, dat wij kortelijk opgeven wat de *Russische* Kerk eigenlijk is. Wij bedienen ons daarbij van de ook hier te Lande gunstig bekende *Algemeene Geschiedenis* van KARL VON ROTTECK.

Toen, na den val van het *Westersche Romeinsche* Rijk, de Barbaren zich van een groot deel van *Europa* meester maakten, scheen de beschaving in groot gevaar te verkeeren. Het Christendom echter vond bij die Barbaren ingang, verbreidde zich langzamerhand onder hen, en legde den grond tot eene hoogere ontwikkeling. Evenwel, terwijl het Christendom zich aldus meer en meer uitbreidde, ontstond er binnen de Christelijke Kerk-zelve tweespalt en scheuring. De *Grieksche* Kerk, namelijk, werd langzamerhand van de *Latijnsche* vervreemd, en scheidde zich eindelijk geheel en al af. Deze scheiding vertoonde zich reeds van verre in de Kerkvergadering van *Sardika* (346), waar de zaak van ATHANASIUS en der Geloofsbelijdenis van *Nicaea* door vier-en-negentig *Latijnsche* Bisschoppen werd voorgestaan, terwijl zeven-en-zestig *Grieksche* Bisschoppen zich daartegen verklaarden. Slechts door de onderlinge tweedragt der *Oostersche* Prelaten werd de scheiding vooreerst nog tegengehouden, vermits bij de langdurige twisten over geloofspunten de eene partij zich telkens naar *Rome* om bijstand wendde, daardoor niet zelden de overwinning behaalde, en om die reden de zoo nuttige vriendschap van *Rome* vervolgens aanhield.

Langzamerhand vermeerderden kleine verschillen in de gebruiken van de eerdienst en ook in geloofspunten den weder-

keerigen haat, en deze werd vooral aangevuurd door den naijver der beide Patriarchen, van *Rome* en *Constantinopel*. De eerste had, na zijne scheiding van het *Byzantijnsche* Rijk, en gedeeltelijk juist daardoor, in den strijd, wie de meeste zijn zou, véél vooruit gekregen; doch de Metropolietaan van *Constantinopel* verbond zijne zaak met die van den troon des Keizers die hem beschermde. Persoonlijke vijandschap tusschen twee Patriarchen deed eindelijk de scheiding tot stand komen.

De Patriarch van *Constantinopel* IGNATIUS werd door Keizer MICHAËL III afgezet, en in zijne plaats werd PHOTIUS op den hoog-bisschoppelijken stoel verheven.

Deze PHOTIUS was een geleerde leek, die zich als staats- en krijgsman had onderscheiden, en nu plotseling langs al de trappen der kerkelijke wijding tot den hoogsten werd verheven (852). Paus NIKOLAAS I echter verklaarde zich voor IGNATIUS, en deed PHOTIUS in den ban. PHOTIUS nam den strijd onverschrokken aan en beoorloogde den Paus met de wapens der godgeleerdheid.

Hij verweet aan de *Latijnsche* Kerk, dat zij de zuiverheid des geloofs bedorven had door veroordeelingwaardige toevoegselen aan de heilige symbolen. Dat de Heilige Geest niet alleen van den Vader, maar ook van den Zoon is uitgegaan, hetwelk éérst, in de zevende eeuw, door de *Spaansche*, en vervolgens ook door de *Gallische* Synoden was beweerd, werd door PHOTIUS als eene nieuwigheid veroordeeld. Hij beweerde, daartegen, dat de mond die de woorden ook van den Zoon durfde uitspreken, geen Christelijke mond was. Met dit hoofdbezwaar werden nog andere grieven verbonden. De *Latijnsche* Kerk toch gebruikte bij het Avondmaal ongezuurd brood, en stond in de vaste het gebruik van melk en kaas toe; hare priesters schoren hunnen baard en onthielden zich van het huwelijk, enz. Hierbij kwam nog de strijd over de vraag: of de onlangs bekeerde Koning der *Bulgaren* onder het kerkelijk gebied van *Rome* of van *Constantinopel* behoorde?

Eenigen tijd daarna werd PHOTIUS door den moordenaar en opvolger van MICHAËL, BASILIUS den *Macedoniër*, afgezet. Hierover zegepraalde *Rome* op eene te *Constantinopel* in 869 gehouden Kerkvergadering, waar de veroordeeling van PHOTIUS werd hernieuwd. Na den dood van IGNATIUS echter, werd PHOTIUS weder in zijne waardigheid hersteld en bevestigde zich

daarin door de vriendschap van Paus JOHANNES VIII, die in dit geval meer met zijne persoonlijke gezindheid dan met de grondregelen van de Pauselijke staatkunde raadpleegde. Ook dit was evenwel niet van duur, want na den dood van BASILIUS werd PHOTIUS ten tweedenmale afgezet. Hij stierf in de Keizerlijke en in de Kerkelijke ongenade.

Zonder verzoening en zonder eigenlijken strijd bleef nu de verhouding tusschen *Rome* en *Constantinopel* in de tiende eeuw en de eerste helft der elfde ongeveer op denzelfden voet. Eindelijk werd door den overmoed van den Patriarch CERULARIUS de breuk ongeneselijk. Deze Patriarch schreef een herderlijken brief aan de Kerken van *Apulië*, die door toedoen van de aldaar gevestigde *Noormannen* in betrekking tot *Rome* gebragt werden, en spoorde haar aan, om het gezag van den Paus te verwerpen. *Rome* antwoordde met een plegtigen banvloek (16 Julij 1054), die door de gezanten van den Paus in *Constantinopel* zelve op het altaar der Sophia-kerk werd nedergelegd, en nimmer is herroepen. Van dien tijd af bestaat het *Grieksche Schisma*. Meermalen werden er, wegens staatkundige redenen, door de regering van *Constantinopel* pogingen ter verzoening gedaan; doch het volk en de geestelijkheid volhardden in hunnen haat tegen *Rome*, en eene opregte verzoening is nimmer tot stand gekomen.

De *Grieksche Kerk*, op deze wijze van de *Latijnsche* gescheiden, voert tegenwoordig den naam van *de orthodoxe Grieksche Kerk*, daar zij beweert het ware geloof in al zijne zuiverheid bewaard te hebben. Tot deze Kerk behoort *Rusland*. OLGA, de weduwe van IGHOR, den beheerscher der *Russen*, kwam in 955 naar *Constantinopel* en liet zich doopen. De invoering des Christendoms had echter eerst onder haren kleinzoon WLADIMIR I (in 987) plaats. WLADIMIR was gehuwd met ANNA, de dochter van den Keizer van *Constantinopel*, en het is denkelijk door zijne echtgenoot, dat hij tot het invoeren des Christendoms werd bewogen.

Toen nu PETER *de Groote* in het inwendige bestuur van *Rusland* allerlei veranderingen en verbeteringen maakte, ontging ook de Kerkelijke toestand niet aan zijnen blik. PETER verminderde de magt der geestelijkheid, en beperkte de instelling der monniken. Hij bepaalde: dat geen man vóór den ouderdom van dertig, geene vrouw vóór dien van vijftig jaren,

de kloostergelofte mogt afleggen, en noopte diegenen die het deden, tot nuttigen arbeid en het uitoefenen van werken van liefde. Hij kon in deze dingen bevelen en wetten geven, nadat hij in de plaats van den magtigen Patriarch eene *heilige besturende Synode* had gezet, en door middel van deze van hem afhankelijke Synode, de *Russische Kerk* beheerschte. Nadat, onder Czaar ALEXEI MICHAÏLOWITSCH, de Patriarch NIKON zich van den Patriarch van *Constantinopel*, die onder het *Turksche* bestuur minder magt had dan te voren, geheel had weten vrij te maken (1668), was de Patriarch van *Moscou* zoo zeer in aanzien en magt toegenomen, dat hij zich zelfs tegen den Czaar durfde verzetten. Om nu in waarheid Alléénheerscher te wezen, deed PETER, na den dood van den Patriarch ADRIAAN, het patriarchaat slechts door eenen exarch waarnemen (1700), en schafte eindelijk de betrekking van Patriarch geheel af (1721). Sedert dien tijd is de *Russische Kerk* geheel van den Czaar afhankelijk geworden.

Deze historische bijzonderheden toonen genoeg aan, dat de *Russische* orthodoxie met de *Nederlandsche* niets overeenkomt; dat *Ruslands* Alleenheerscher ook in de *Russische Kerk* de waardigheid van Opperhoofd bekleedt, en dat voorts de *Russische Kerk* evenmin als de *Roomsche* genegenheid voor de Protestantsche Kerk kan koesteren.

De neteldoekjes, of de drie tijdperken.

Door Gerard.

(*Vervolg en slot van bladz. 627.*)

III.

Buiten de wereld.

O, er zijn zoo velen die buiten de wereld leven, al nemen zij ook ligchamelijk aan hare verplichtingen en genoegens deel. Er zijn er die leven in eene wereld van wetenschap, die hen onvatbaar maakt voor al het ijdele der maatschappij. Er zijn er die leven in eene wereld van verdichting, wier ziel vervuld is met beelden en toestanden zoo als de werkelijkheid ze

niet oplevert, en die daarom de werkelijkheid als bijzaak beschouwen. In den dagelijkschen omgang noemt men dat 'soezen'. Er zijn er die leven in eene wereld der toekomst, die, door hartstogt - soms dweepzucht - voortgejaagd, het heden niet tellen en slechts op het toekomende den blik gevestigd houden. Er zijn er ook, die leven in de wereld van het verledene. Dat is een droevig leven; want het verledene is voorbij en keert niet weder, en men zou er zich niet in terugdenken, indien het tegenwoordige geene reden gaf om het te betreuren. Dat is een leven zonder afwisseling, zonder beweging, zonder nieuwheid. Het doet zich heden voor als gisteren, en morgen als heden, maar de magteloosheid om iets van het gebeurde ongedaan te maken, doet het met den dag zwaarder drukken.

Weêr zijn er eenige jaren verstreken. Thans vinden wij de familie DE RÊTE LE HOUX niet meer in de hofstad: zij woont buiten. Maar wij vinden ze daar ook niet meer vereenigd. Mijnheer en Mevrouw en de oudste dochter slechts zijn te zamen gebleven en bewonen in *Zuid-Holland* een dier buitentjes die te ver van de stad zijn gelegen om voor theetuin te dienen, en te klein zijn voor elk die van het buitenleven iets meer verlangt dan de gelegenheid om in de open lucht thee te drinken en in de vaart te hengelen. Het draagt den naam van '*Nooit-gedacht*', maar we moeten er bijvoegen, dat, hoe toepasselijk misschien ook op den tegenwoordigen bewoner, die naam er reeds vóór jaren aan gegeven werd. Twee zware beukenboomen, bestemd om het huis te beschaduwen, maken het bijna onzichtbaar en geven zelfs aan de vertrekken aan de oostzijde iets doodsch en sombers, ondanks de pracht die daarbinnen heerscht. In een er van staat op korten afstand van het raam een rolstoel, en daarin zien wij Mevrouw DE RÊTE LE HOUX gezeten. Mevrouw is lam. Eenige jaren geleden werd zij, ten gevolge van eene hevige aandoening, door eene zenuwziekte aangetast; en van dien tijd af mist zij het gebruik harer beenen. Iederen middag wordt zij voor hare woning door een liverei-bediende heen en weder gereden, tot verwondering der dorpsjeugd, die van dat schouwspel - meer uit nieuwsgierigheid dan uit kwade bedoeling - eene soort van uitspanning heeft gemaakt; en de meester haalt haar dikwijls aan als een leerzaam voorbeeld hoe men rijk kan wezen

zonder gelukkig te zijn. Wie van de witharige jongens er anders aan getwijfeld mogt hebben, zulk een bewijs overtuigde zelfs den meest ongelooovige.

Dat was misschien het eenige nut dat de familie DE RÊTE op het dorp stichtte. Mijnheer kwam er nooit. Hij hield niet van de menschen, en hij sprak ook zelden met iemand. Eenzaam doorkruiste hij den omtrek; zoo verloren in zijne gedachten, dat het 'goeden avond' of 'goeden morgen' meestal onbeantwoord bleef. Met de oogen strak op den grond gevestigd, zag hij niets van hetgeen hem omringde, en hoe helder blaauw de hemel boven hem, en hoe liefelijk de natuur rondom hem wezen mogt, een pijnlijke, sombere trek bleef op zijn gelaat. Ook d n wanneer hij langzaam voortstapte naast den rolstoel zijner vrouw, scheen hij niets te hooren van de onophoudelijke aanmerkingen en klagten, waarmede zij elk, die onder haar bereik was, lastig viel. Mevrouw zette in hare verbeelding het leven in de groote wereld nog voort; voor Mijnheer was het een afgesloten tijdperk, dat hij slechts betreuren kon.

Al zijne illusiën waren verdwenen. De vriend die hem zijn geld ontleend had, was met de noorderzon vertrokken; geene enkele stem was op hem uitgebragt om hem in de Eerste Kamer te doen zitting nemen; het presidentschap en de portefeuille, en de adeldom, en het hof, waren door die enkele stemming verloren gegaan. En hij had er zoo vast op vertrouwd! En hij meende zulke zekere beloften te hebben gekregen!

Hebt gij wel eens aan de faro-bank gespeeld? Als gij dan uw inzet, en uw dubbelen inzet, en uw vier-, misschien ook achtdubbelen inzet, achtereenvolgens weg ziet halen door het onverbiddelijke schopje van den *croupier*, en gij zijt dan wijs - of dwaas genoeg, volgens sommigen - de fortuin niet langer te verzoeken, dan komt er plotseling een gevoel in u op als of dat gansche spel maar 'voor de aardigheid' was gespeeld, en 't niet waar is, dat ge in ernst uwe kostelijke *Thalers* verloren hebt. Zoo was het ook met DE R TE gegaan. Toen de stemming was afgeloopen, kon hij het niet gelooven dat men hem niet verkozen had: groote waarheden willen er nooit zoo spoedig bij de menschen in; maar langzamerhand moest hij wel overtuigd worden, en van toen af kreeg het leven eene andere tint voor hem. Wel beproefde hij aanvankelijk

zich tevreden te stellen met de vleijende spreuk: 'in het groote is 't genoeg gewild te hebben', en nog op eene tweede verkiezing te hopen; doch meer dan één voorval na zijne niet-verkiezing deed hem gevoelen, dat 'de tijd toen hij aan het ministerie was', nooit eene andere beteekenis voor hem zou verkrijgen, en dat de groote wereld, die hij door zijn vermogen wilde dwingen zich voor hem te ontsluiten, niet van hem gediend wilde zijn. Bovendien had dat vermogen veel geleden door zijn onverstandig aankopen van eigendommen, en het liet zich aanzien, dat hij zich zou moeten bekrimpen. Dit reeds deed hem niet vreemd worden aan het plan om buiten te gaan wonen.

Mevrouw en de dochters verzetteden zich er tegen: nu eerst begon *den Haag* aangenaam te worden. De TALMHOUTEN zouden er weêr komen wonen, en Mevrouw was zeker, dat zij door deze wel te huis zou raken in de hogere kringen. HERMINE zag hare jeugd voorbijgaan, en door thans de residentie te verlaten, zou zij voor goed breken met die toekomst, waaraan elk meisje voorgeeft niet te denken, waarvan zij althans nooit durft spreken, en die toch bijkans alle meisjes aannemen als zij zich voordoet. Dat man en vrouw voor elkander geschapen zijn, is, volgens de wetten der zamenleving, een zeer onkiesch *axioma* zoo lang men er niet zelf het bewijs van geeft.

Ook HENRIËTTE was zeer ingenomen met de hofstad, en toch - op een morgen had zij haar verlaten voor een oord, dat niemand wist waar het gelegen was. Jonkheer DELAAT, wiens vader nooit in eene *mésalliance* zou willen toestemmen, had eene schaking het beste middel gedacht om zich in het bezit te stellen van de vaderlijke bewilliging en een deel van het vermogen der DE RÊTES. Mijnheer DE RÊTE zou toch zijne dochter niet laten verhongeren, en de toestemming zou wel komen!

Hoe voornaam ook, die gebeurtenis was weinig naar den smaak der respectieve familiën. De oude Heer DELAAT verweet DE RÊTE, dat hij zijn zoon had aangehaald, en de schaking wel met zijne voorkennis zou geschied zijn. DE RÊTE zeide, dat Jonkheer DELAAT *junior* een schurk was, en dat *senior* het ook zijn zou, indien hij zijne toestemming langer onthield. Die toestemming kwam dan ook, op ééne voorwaarde: dat de familie DE RÊTE LE HOUX evenmin als de doch-

ter ooit zou trachten met de DELAATEN om te gaan. De zaak maakte zoo veel opspraak, en zij werd door zoo vele onaangenaamheden gevolgd, dat Mijnheer zijn huis verkocht aan de TALMHOUTEN, en aan zijn plan om buiten te gaan wonen gevolg gaf.

Maar eer hij het nog ten uitvoer kon brengen, had er eene andere gebeurtenis plaats. HENDRIK, de eenige die meer regtstreeks met lieden van zijn stand had omgegaan, en al het belagchelijke en onhoudbare had ingezien om, terwijl hij als RETELHOUCK in 's *Hage* bekend was, zich als DE RÊTE LE HOUX een ander mensch te toonen, had de ouderlijke woning verlaten, zoodra de fortuin zulk een gunstigen keer voor hen genomen had. Een jaar had hij met zijne zuster LOUISE in badplaatsen en te *Parijs* doorgebracht. Toen waren zij elkander moede en *geneerden* zij elkaâr. LOUISE had zich daarop voor de weduwe van een baron uitgegeven. HENDRIK had zich te *Brussel* gevestigd, en men kon niet zeggen dat hij eene te strenge levensrigting volgde. De arme jongen vond er wel niet wat hij zocht, maar hij kon ook niet weten wat hem ontbrak. Menigeen is van het kwade teruggehouden of teruggekeerd door de herinnering van een meer degelijk geluk, waarvan het besef zich krachtiger doet gevoelen naar mate het genot minder bekoorlijkheid erlangt. Die herinnering bestond bij hem niet; door den eenen hartstogt zocht hij het ledige des anderen aan te vullen. Op zijn vijf-en-twintigste jaar was hij oud en de wereld moede; en zijne krachten waren zoo zeer ondermijnd, dat zijn gestel geen weêrstand meer bieden kon aan eene ziekte, die hem binnen weinige weken ten grave voerde. Hij stierf ver van de zijnen, in een vreemd land, in de armen van vreemden; maar daar hield men hem toch voor zoo fatsoenlijk, dat de *Belgische* bladen het der moeite waardig keurden, om zijn dood onder de 'nieuwsberigten' mede te deelen, en hem daarbij het *praedicaat* van Jonkheer te verleenen.

Helaas! die bevrediging van den zoetsten wensch van Mevrouw DE RÊTE LE HOUX strekte thans maar weinig om hare smart te lenigen, en den schrik weg te nemen dien het lezen dier tijding, de eerste van des jongelings dood, op haar maken moest. Eene hevige zenuwziekte was het gevolg er van, en de familie betrok haar buitentje slechts met eene gebrekkige, half wezenlooze moeder, en in diepen rouw gedompeld.

Slechts enkele *condoleance*-visiten werden hun gebragt. De meesten van hen met wie zij omgang hadden, vonden dat te lastige bezoeken, en bovendien hadden zij den jongen DE RÊTE nooit gekend. Als de familie het kwalijk nam - welnu, wat was er aan verbeurd? zij ging toch spoedig de stad uit. Met vroegere kennissen hadden zij sedert lang gebroken; VORDER was juist verloofd en in geene stemming om een treurig gezigt te zetten. Alleen KATÓ 'en haar man' kwamen in schemerdonker eens even aan. Zij hadden HENDRIK zoo lang gekend, en zij hadden hem altijd gaarne mogen lijden. Maar zoo wel de familie DE RÊTE, als KATÓ 'en haar man' voelden zich tegenover elkander *gegêneerd*; en toen zij de deur uitgingen en KATÓ zeide: - Ik geloof toch, lieve! dat zij zielsbedroefd zijn - antwoordde hij: - Och, je kunt er niet op aan. 't Is alles schijn bij die menschen: tegenover ons, burgers, houden zij zich bedroefd, maar tegenover elkaâr zouden zij zich schamen. Je hebt immers wel gemerkt hoe zij veranderden toen die lange Heer binnen kwam, die niets zeide.

- Ja, dat is waar, die zeide niets; maar, misschien was hij er al meer geweest.

- Wel neen, kind lief! de menschen zijn al bang genoeg om ééns in een sterfhuis te komen. Maar dat is de mode in de groote wereld om elkaâr te troosten.

- O, zoo!

De man van KATÓ mogt in het laatste opzigt gelijk hebben, in het eerste bedroog hij zich toch. De familie DE RÊTE trok, zoo als wij zagen, zich den dood van den eenigen zoon en stamhouder van haar geslacht zeer aan. Van dien tijd af dagteekenden de sombere stilte van Mijnheer en de knorrige, onverstandige buien van Mevrouw. Ook HERMINE leed er onder; maar meer nog leed zij onder het gevoel der dertig jaren die zij achter den rug had, en de noodzakelijkheid om bij zulk een paar vervelende wezens te blijven. Met dien titel bestempelde zij hare ouders in hare brieven aan LOUISE, die zich van hare zijde wel wachtte, dien kinderpligt met hare zuster te komen deelen. *Madame la baronne* had eens de ouderlijke woning verlaten onder gelofte van nooit meer een voet over den drempel te zullen zetten, en het zou schande zijn als zulk eene baronnes haar eens gegeven woord brak. Zij had het zeer naar haar zin in *Parijs*, had eene regt aangename *conversatie*,

en zoo zij niet begreep dat het bijzijn harer zuster voor hare ouders onmisbaar was, zou zij zeker HERMINE wel *animeren* om eens bij haar te komen. Wat HENRIËTTE betrof, zij beklagde het lieve kind, dat, zoo als zij uit de brieven uit *Holland* merkte, zeer getiranniseerd werd door haren echtgenoot. Gelukkig dat hij meestal uit was. In haar omgang vertrouwde zij echter, zou HENRIËTTE wel vergoeding vinden.

De weinige brieven van LOUISE waren allen in dien toon geschreven en dus weinig geschikt om het bloedende hart der ouders en het spijtig gemoed van HERMINE met de nog altijd wereldsgezinde te verzoenen. De laatste brief werd zelfs niet eens aangenomen. Maar ziet, korten tijd later hield er eene reiskoets voor het stille buitenverblijf op; eene schoone vrouw in de kracht haars levens trad er uit en - de verloren dochter keerde tot hare ouders weder? Neen, de vrouw der wereld moest voor eene wijl 'buiten de wereld' leven, en wat was beter voorwendsel dan een bezoek aan hare ouders? Eenige maanden later vertrok zij weder. Slechts weinigen hadden haar gezien, niemand haar herkend; maar vóór haar vertrek verliet op een avond de vrouw van JAMES den agent '*Nooit-gedacht*' in een gesloten rijtuig, en JAMES had 's avonds eene dubbele vracht te wiegen. Maar 'de een gaf meer dan de andere opat', zeide hij, en dat verzoette hem de moeite.

De familie DE RÊTE LE HOUX woont nog buiten. Velen die het ouderwetsche huis in de zijstraat aanzien, vragen zich af: wat er toch van die schrale familie geworden is, die zoo veel moeite had om *in* haar stand te leven? - Zij, die hen in het prachtige huis op het Kanaal gekend hebben, lagchen nog wel eens om het dwaze gezin, dat zich *boven* zijn stand wilde verheffen. Maar de nieuwsgierigheid van dezen gaat zoo ver niet: zij begrijpen dat de DE RÊTES thans 'buiten de wereld' leven. Niemand verlangt dat zij er in terugkeeren. Ook zij-zelfen niet; want de wereld heeft voor hen niets opgeleverd dan kommer, spot, teleurstelling en smart; niets dat hun iets vergoeden kon. Waarom niet?

Is het noodig die vraag te beantwoorden? Wij zijn kort geweest; wij hebben slechts even aangestipt wat voor veel breeder behandeling vatbaar was; maar dit toch meenen wij duidelijk te hebben doen uitkomen, dat het geluk ondenkbaar is waar 't huiselijk leven ontbreekt en slechts geleefd wordt voor de wereld. Och, mogte ieder het méér beseffen, dat die inspanning om in een stand te blijven, en dat streven om in een hooger stand te worden opgenomen, en al die opofferingen voor, en al dat jagen naar een schijn, niet de ware levensrigting is.

Als in dat sombere huis liefde en huiselijke zin geheerscht hadden, de prachtige woning zou een gelukkig gezin hebben gehuisvest, en het afgelegen buiten ware nooit van zoo veel leed en berouw getuige geweest.

Mengelwerk.

De Javaan.

Door D^r. S. Keijzer, Leeraar in de taal-, land- en volkenkunde aan de Koninklijke Akademie te Delft.

(Vervolg van bladz. 525.)

II.

Het familieleven van den Javaan.

In het eerste artikel hebben wij eene schets gegeven van den Javaan zoo als hij zich in het openbaar en in zijn huis vertoont; wij gaan nu een stap verder en beschouwen hem als lid van eene familie en zoo als hij leeft onder de zijnen. Laat ons beginnen met het huwelijk, den grondslag, waarop het geheele familieleven steunt.

Naauwelijks heeft de Javaansche jongeling den leeftijd van vijftien jaar bereikt, of zijn vader ziet voor hem naar eene vrouw uit. Vijftien jaar reeds? vraagt men welligt; maar wij antwoorden dat het klimaat op Java de menschen vroeg rijp maakt. De voorschriften van de Mohammedaansche Godsdienst dragen en óók toe bij om den jongeling spoedig te doen huwen, en daarom worden de mannen in Mohammedaansche landen zoo vroeg wat wij in Europa meerderjarig noemen. Op het vijftiende jaar wordt de Javaan *akilbalèg*. Dit woord, hetwelk uit de twee Arabische woorden *akil* (*verstandig*) en *balèg* (*huwbaar*) is zamengesteld, duidt genoeg aan wat dit beteekent. Beide die begrippen van verstand en huwbaarheid smelten bij den Javaan inéén, en zoo blijft dan ook de jongeling, die vijftien jaar oud is, maar het genot niet heeft van zijne verstandelijke vermogens, minderjarig. Dit heeft ook ten gevolge, dat de Javaan het verschil tusschen voogdij en curateelee niet kent. Over de meerderjarigheid van eene Mohammedaansche vrouw kan men niet spreken, omdat zij wel huwbaar, maar niet meerderjarig wordt. Doch er is

in de Mohammedaansche maatschappijen voor de vrouw op eene andere wijze gezorgd, daar zij, ten gevolge van wettelijke bepalingen, nimmer in een toestand kan komen, waarin zij niet iemand heeft, van wien zij hulp en onderhoud kan vorderen⁽¹⁾. - Is de vader gelukkig in het vinden van een meisje voor zijn zoon, dan wordt er een aanknooper (*patjoek*) gezonden. Zulk een aanknooper, een goede bekende van den vader, begeeft zich naar de ouders van het meisje, om bedektelijk te onderzoeken of zij hunne dochter reeds in het huwelijk willen doen treden of niet. Gewoonlijk blijkt het spoedig, dat zij daartoe genegen zijn, en het duurt niet lang, of zij worden door een koppelaar (*tjòngkòk*), van wege den vader van den jongeling, bezocht. De zending van dien koppelaar heeft ten doel om het meisje, naar den eisch van de Godsdienst, ten huwelijk te vragen. Eenige dagen nadat de koppelaar het bericht aan den vader van den jongeling heeft gebragt, dat de ouders van het meisje genegen zijn hunne dochter met zijn zoon in het huwelijk te vereenigen, wordt er belet gevraagd om haar te *bekijken* (*nontòni*). De vader van den jongeling, vergezeld van zijn zoon en van eenige bloedverwanten, brengt het bezoek. De vader van het meisje, met het doel van hunne komst bekend, ontvangt hen voorbedachtelijk zonder *kris* (dit beteekent zoo veel als ons *en négligé*) en laat die door zijne dochter halen, of doet haar aan zijne gasten *kinang* voordienen. Gedurende dit bezoek wordt er over allerlei onverschillige zaken gesproken, doch over het huwelijk geen woord gerept. Dit bezoek, met het doel om het meisje te bekijken⁽²⁾, schijnt menigeen misschien eene ijdele formaliteit zonder zin of beteekenis toe, want de vrouw, die der Hoofden en Grooten alleen uitgezonderd, leeft op Java zoo eenzaam niet, als in sommige Mohammedaansche landen,

- (1) Dit gaf den Sultan van Turkije een argument tegen de emancipatie der slavinnen in zijn rijk, toen zij door de Engelschen van hem gevraagd werd. Als de slavin wordt vrijgelaten, sprak de Sultan, niet zonder reden: dan wordt zij ook verstoken van de regten, die zij op haren meester tot onderhoud en bijstand heeft, en als ware het buiten de maatschappij gezet; zij moet dan noodzakelijk tot slechte dingen vervallen.
- (2) Het Javaansche woord (*nontòni*), dat daarvoor bepaaldelijk gebruikt wordt, is hetzelfde dat dient om het kijken naar een tijger- of hanengevecht uit te drukken.

waar zij in afgesloten woningen haar verblijf moet houden, en als zij uitgaat, zich zoo digt in kleederen en sluijers moet hullen, dat zij alleen van mond en oogen gebruik kan maken. De beteekenis van dit bezoek is dan ook volstrekt geene andere, dan eene slaafsche naleving van een godsdienstig voorschrift, waarvan de zin uit de volgende beschouwing helder zal worden. Het huwelijk is bij den Mohammedaan niets anders dan een koopcontract. Het bewijs voor deze stelling, die vreemd moet voorkomen, kan ik hier niet geven, omdat het mij tot eene groote uitweiding in het Mohammedaansche regt zou noodzaken, maar men zal het in den loop van het verhaal van zelf vinden. Bij een koopcontract is het onder Mohammedanen een volstrekt vereischte, dat de kooper vóór het aangaan van den koop de koopwaar goed *bezie*; de koop is nietig, als dat niet heeft plaats gehad. Wij, met onze Europeesche begrippen, zouden zulk eene bepaling in onze wetten niet alleen onnoodig achten, wijl ieder in zijn belang wel zorgen zal te weten wat hij koopt, maar zelfs voor schadelijk houden, omdat zij in vele gevallen voor het algemeen hinderlijk zou zijn, en op ons uitgebreid handelsverkeer nadeelig zou kunnen werken. Maar, maken wij onze wetten in overeenstemming met de omstandigheden waarin wij verkeerden; het regt van den Mohammedaan daarentegen bestaat sedert eeuwen op zich-zelf en onderwerpt de omstandigheden aan zich. Zeer juist zegt daarover een Fransch schrijver: *'Il s'agit de l'étude des institutions sociales d'un peuple qu'une loi immuable, depuis douze siècles et demi, travaille, retourne et remet dans la moule. Car ici, le peuple, la population, la nation n'a pas fait la loi; c'est la loi qui a fait, qui a fondu et moulé la nation, la population, le peuple.'* MOHAMMED, de levende openbaring van ALLAH zelf, die zijn wil door woord en daad verkondigde, wordt geacht voor den mensch den *weg gebaand* te hebben (zoo zijn de Arabische uitdrukkingen), dien hij in zijn leven bewandelen moet. In den *Koran* is het geboekt, in de overleveringen (*Sonnat*) is het bewaard wat er al door MOHAMMED gezegd en gedaan is voor den mensch ter navolging. MOHAMMED was gedurende zijn geheel leven koopman; slechts korten tijd heeft hij vee gehoed om den kost te winnen. Van daar dat de handel bij Mohammedanen zoo geëerd, en het hoofdstuk over koop en verkoop in het Mohammedaansche

regt zoo uitgewerkt is. MOHAMMED bezag al wat hij kocht vooraf (is het te verwonderen?) zeer goed, en dit was eene voldoende reden om den Mohammedaan voor te schrijven, dat hij op straffe van nietigheid niets koopen mag voordat hij het *bezien* heeft.

Het bezoek is afgeloopen. De vader keert met zijn zoon naar huis terug, maakt hem bekend met het doel der visite, en vraagt hem, of hij zin heeft in het meisje. Volgt een toestemmend antwoord, dan moet, voordat men verder gaat, de toekomst geraadpleegd worden. Het geluk zijner kinderen gaat den Javaan zeer ter harte, en de vraag: wat zal het lot van mijn zoon zijn? komt nu op in de beangste vaderlijke borst. In de toekomst, die de Goddelijke Voorzienigheid in nacht gehuld heeft, wordt zoo gaarne door den kortzigtigen mensch een vorschende blik geworpen. In alle tijden en bijna in alle landen is het den mensch als eene behoefte geweest om uit het een of ander verschijnsel gevolgtrekkingen voor de toekomst af te leiden. Ja, zelfs heeft dit bij sommige volken tot wetenschappelijke onderzoekingen aangespoord. Zoo zijn er b.v. in de Mohammedaansche literatuur meer dan tachtig wetenschappelijke werken over de uitlegging van droomen. Men zal daar echter volstrekt geene physiologische theorie over de droomen uit leeren kennen; neen, die boeken toonen slechts aan hoe de mensch, begeerig om zijne zaken ver boven de grenzen van het menschelijk verstand te regelen, in de mechanische werking zijner hersenen een voorteeken van toekomstige gebeurtenissen vindt. Zijn wij in onzen tijd wel veel verder? Staan de meer fashionable vormen van mesmerisme, clairvoyance en somnambulisme daar niet ook mede in verband? Doch het is hier de plaats niet om over dergelijke zaken uit te weiden. - De Javaansche vader, die vernemen wil hoe het met zijn zoon in het voorgenomen huwelijk gaan zal, raadpleegt de *pasatoän*. Die *pasatoän*¹⁾ is een blad, waarop elke dag van onze week en elke dag van de oude Javaansche of zoogenaamde pasarweek zijn getal heeft. Zoo ook heeft elke letter van het Javaansche alfabet daarin haar getal. Om nu te weten of een voorgenomen huwelijk gelukkig of ongelukkig zal zijn, telt de Javaan de twee getallen ('t getal van onzen dag, en

1) *Indiana*, door J.F.G. BRUMUND, 2^e. Stuk, pag. 121.

dat van den Javaanschen), waarop hij de berekening maakt, met de getallen der aanvangletters van elke syllabe der namen van de beide verloofden bij elkander op. Van de verkregene som trekt hij het getal zeven zoo veel malen af als het daarin opgaat; en het ten slotte overblijvende getal of cijfer wijst dan 't geluk of ongeluk aan, naar de volgende lijst:

1	is <i>lawang</i> - deur,	en beteekent: veel geluk.
2	is <i>gedong</i> - steenen huis,	en beteekent: kan rijk worden.
3	is <i>ómah</i> - huis,	en beteekent: rijkdom.
4	is <i>ambèn</i> - rustbank,	en beteekent: eerst tegenspoed, daarna geluk.
5	is <i>pawon</i> - keuken,	en beteekent: veel tegenspoed.
6	is <i>latar</i> - erf voor 't huis,	en beteekent: geen gebrek aan het noodige.

Wijst de *pasatoän* ongeluk aan, dan stapt men van dit huwelijk af. Evenmin kan er iets van komen, wanneer de zoon de vraag van zijn vader, of hij zin in het meisje heeft, ontkennend beantwoordt. Vreemd mag het ons schijnen, dat aan het meisje geene vraag gedaan wordt, maar de ordening van de Mohammedaansche maatschappij verschilt geheel en al van de onze. Boven heb ik reeds gezegd dat de Mohammedaansche vrouw nooit in zulk een toestand kan komen, dat zij niet iemand heeft tot wien zij zich om hulp en onderhoud kan wenden. Zoo iemand heet haar *wali*, dat wij wel door *voogd* zouden kunnen vertalen, maar dan moeten wij er bij bedenken dat elke vrouw, zoo lang zij leeft, een voogd heeft en onder hem staat. Vader en grootvader zijn de *wali's* van hunne dochter en kleindochter, broeders van hunne zusters, mannen van hunne vrouwen, heeren van hunne slavinnen enz. Eene van de voornaamste verpligtingen van den *wali* is om bij het voltrekken van het huwelijk van zijne pupil zijne toestemming te geven, terwijl zij zelve hare goedkeuring daaraan moet hechten. Alleen vaders en grootvaders worden dwingende *wali's* genoemd, omdat zij het regt hebben hunne dochters en kleindochters, die vroeger nog niet gehuwd waren, zonder hare toestemming in 't huwelijk te verbinden. Eene menschkundige bepaling van de Mohammedaansche wetgeleerden mag ik misschien hier doen opmerken. De toestemming moet door de vrouw gegeven worden op het oogenblik, dat het huwelijk voltrokken wordt: de vrouw die vroeger reeds getrouwd was (weduwe, verstootene), moet ze geven in uitdrukkelijke bewoordingen; het meisje dat nog niet gehuwd was, geeft door zwijgen hare toestemming te kennen.

Verlangt de jongeling het meisje voor de zijne, en voorspelt de *pasatoän* niets kwaads voor de toekomstige vereeniging, dan bepaalt de vader van het meisje den dag waarop hij de *paningset*, de geschenken, wil ontvangen. De *paningset*, - het woord beteekent 'sterk binden,' - bestaan gewoonlijk uit een ring, eenige kleedjes en wat lekkernijen (*lamaran*), door welke men zich voorstelt den jongeling met het meisje te verbinden, te verloven zouden wij zeggen. Om het meisje tot vrouw te *koopen* wordt de *toekòn*, letterlijk *koopsom*, door den vader des jongelings gegeven vier of vijf dagen voor de voltrekking van het huwelijk. De levering dier koopsom gaat gepaard met meer belangrijke geschenken, *sasrahan* genoemd, bestaande uit buffels, rijst, kippen, eenden, ongeschilde kokosnoten, zout, uijen, knoflook, en voorts eenige lekkernijen. Een man en eene vrouw brengen die geschenken over, onder 't geleide meestal van muziek. Als op die wijs de koop gesloten, of liever het contract verzekerd is, bereidt men zich voor om door kerkelijke plegtigheden het huwelijk te doen inzegenen of voltrekken. Nadat de *sasrahan* ontvangen zijn, komen de ouders der aanstaande echtgenooten niet meer bijeen: heeft de een den ander iets mede te deelen, dan geschiedt dit door middel van boden. De bruidegom en bruid worden beide van dat tijdstip af mede te huis gehouden en door gewijde baden gereinigd. Op denzelfden dag zenden de ouders van beide kanten aan hunne vrienden en bloedverwanten spijzen, namelijk, gekookte rijst, vleesch, lekkernijen en vruchten, *tondjokkan* genoemd, ten geschenke. Op dien dag moeten de ouders ook aan hunne Hoofden het geschenk, *pakepel*⁽¹⁾, zenden, dat, naar het vermogen, op drieërlei wijs wordt gegeven. De groote *pakepel* bestaat in twee buffels, omtrent vijftig ongeschilde kokosnoten, honderd *dangan*⁽²⁾ ongekookte rijst, uijen, knoflook, eijeren, zout, eenden en kippen enz. De middelmatige *pakepel* bevat van al die artikelen de helft; en de kleine *pa-*

- (1) *Kepel* beteekent in de hand zamendrukken. Zoo als wij reeds zagen, eet de Javaan met de handen, en drukt de spijs met zijne vingers tot balletjes zamen. De rijst, het eerste voedingsmiddel van den Javaan, is een hoofdbestanddeel van dit geschenk.
- (2) *Dangan* is een kooksel rijst voor ongeveer twintig menschen. Op de hoofdplaats en in de dorpen verschilt de hoeveelheid aanmerkelijk.

kepel bestaat slechts uit een haan of hen, drie *pitrahs*⁽¹⁾ ongekookte rijst, vier kokosnoten, met wat uijen, knoflook, en eenige eieren. Te gelijk met het zenden van de *tondjokkan* worden de vrienden en bloedverwanten met den dag voor het huwelijk bepaald bekend gemaakt, en, naar een godsdienstig voorschrift, tot een feestmaal (*djagongan*) genoodigd. Maakt men geen omslag met de huwelijksviering, dan wordt dat feestmaal op den avond vóór de voltrekking van het huwelijk gegeven. Wordt er echter werk van gemaakt, dan duurt het feest drie of vijf achtereenvolgende dagen. Verschillende gedeelten van het huis worden dan met groen versierd en met linnen behangen, en een praalbed met zijn toebehooren van aarden potten, poppen en groen, wordt in orde gebragt. Het groote genot van den Javaan, eene *tandaq*-partij, ontbreekt dan ook niet. *Tandaqqen*, dat is zoo veel als dansen, bestaat bij de Javanen niet in het doen van sprongen, of het maken van vlugge passen, maar in het uitvoeren van bevallige standen en 't langzaam bewegen der armen en beenen, inzonderheid der armen, waarbij ook verdraaijingen van de handen en vingers niet ontbreken.

De bepaling van den dag des huwelijks geschiedt met angstvallige bezorgdheid. Niet gelijk bij ons wordt daarbij slechts op huiselijke belangen en de geschiktheid van den dag voor de leden der familie gelet, maar de Godsdienst, die over alles in het leven van den Mohammedaan de heerschappij voert, geeft ook hierbij zoo niet regels, dan toch vermaningen en onderrigtingen, om het geluk der aanstaande echtgenooten te verzekeren⁽²⁾. Doch om eenigzins te leeren kennen wat noodig is tot bepaling van dien dag, moeten wij van de Javaansche tijdrekening spreken. De Javanen tellen hunne jaren bij *windoes*, dat zijn tijdkringen van acht jaren, waarvan elk jaar eene Arabische letter tot naam heeft; zij heeten: *Alip*, *Éhé*, *Djimawal*, *Djé*, *Dal*, *Bé*, *Wawoe* en *Djimakir*. Wil nu de Javaan zijnen kinderen geen ongeluk in hun huwelijk veroorzaken, dan moet hij ze niet om het derde jaar uithuwelijken,

(1) *Pitrah* is eene rijstmaat, die een gewigt van 85 realen inhoudt.

(2) Het is alsof M. DE STAHL de opmerking: *la religion doit être tout ou rien dans la vie*, die in den laatsten tijd zoo veel gerucht gemaakt heeft, aan de Mohammedanen heeft ontleend.

b.v. wie een kind uitgehuwelijkt heeft in het jaar *Alip*, mag dit niet weder doen in het jaar *Djimawal*. - Doch niet alleen het jaar, maar ook de maanden komen in aanmerking. Zij zijn twaalf in getal, en heeten: *Soera* (of *Mokaram*), *Sapar*, *Rabiolawal* (of *Moeloed*, d.i. geboorte, omdat MOHAMMED in die maand geboren is), *Rabiolakir*, *Djoemadilawal*, *Djoemadilakir*, *Redjeb*, *Roewah* (of *Sapan*), *Poewasa* of *Sijam* (of *Ramelan*, de vasten), *Sawal*, *Doelkangidah* en *Besar* (de bedevaartsmaand, waarin het grootste feest van de Mohammedanen gevierd wordt)⁽¹⁾. Veel geluk wacht dengeen die in de maanden *Rabiölakir*, *Djoemadilakir* of *Besar* huwt, doch onheil treft den lageren Javanan, die, het voorbeeld van de aanzienlijken volgende, in de maand *Soera* trouwt. Het huwelijk in de overige maanden voltrokken heeft allerlei onheil ten gevolge. De maand *Sapar* brengt eene aaneenschakeling van ongelukken, *Moeloed* veel twisten en ongelegenheden, *Djoemadilawal* echtscheiding, *Redjeb* moeilijke kostwinning, *Roewah* veel ziekten, en *Sawal* veel verdriet, over de aanstaande echtgenooten. - Ook op den dag der maand moet vooral gelet worden. De Javanen hebben tweederlei soort van weken, de Javaansche en de Mohammedaansche: de eerste heeft vijf, de tweede zeven dagen. De namen der dagen van de Javaansche week zijn: *legi*, *paing*, *pon*, *wagé* en *kliwon*; die van de Mohammedaansche zijn de Arabische telwoorden: *ahad* (zondag), *senèn* (maandag), *salasa* (dinsdag), *rebo* (woensdag), *kemis* (donderdag), *djoemoengah* (vrijdag, vergaderingsdag, omdat op dien dag bij het middaggebed om twaalf uur eene preek wordt gehouden, die ieder Mohammedaan verplicht is te hooren)⁽²⁾ en *saptoe* (zaterdag). De Javanen noemen de namen van de dagen der verschillende weken bij elkander, als zij over een dag van de week spreken, b.v. zondag *legi*, maandag *paing*. De dinsdag *kliwon* (d.i. wanneer het treft, dat de derde dag van de Mohammedaansche week is de vijfde van de Javaansche) wordt, in navolging van de Boedisten, voor heilig gehouden, en heet *anggara-kasih* (*anggara* is de oude naam voor dinsdag

- (1) Behalven dezen hebben de Javanen, als zoodanig, nog eene andere verdeling van het jaar, waarover later zal gesproken worden.
- (2) Daarom hebben sommige Europeanen verkeerdelijk den vrijdag wel eens voor den Mohammedaanschen zondag gehouden.

en *kasih* beteekent geliefd). De maand waarin zulk een dingsdag niet voorkomt, heet de ledige maand (d.i. de maand waarin geen goede dag is), en maakt dat men zich onthouden moet om gedurende het geheele jaar, waarin zulk eene maand is, een huwelijk aan te gaan. De dag waarop iemands vader of grootvader overleden is, wordt als een ongelukkige dag voor den zoon of kleinzoon beschouwd; niet veel goeds wacht hem, als hij op dien dag een huwelijk aangaat. Daarentegen is hij zeker gelukkig die een huwelijk sluit op den negen-en-twintigsten van *Poewasa*, in welke maand de poorten van het paradijs steeds geopend zijn. Behalve de reeds genoemde dagen zijn er nog anderen waarop het niet goed is een huwelijk te bepalen; zij zijn: de eerste van *Soera*; zaterdag en zondag in de maanden *Soera*, *Sapar* en *Besar*; maandag en dingsdag in de maanden *Moeloed*, *Rabiolakir* en *Djoemadilawal*; woensdag en donderdag in de maanden *Djoemadilakir* en *Redjep*; en vrijdag in de maanden *Poewasa*, *Sawal* en *Doelkangidah*. Vraagt iemand: wat mag de reden zijn, dat al die dagen door de Javanen voor ongelukkig worden gehouden, het antwoord vindt hij in de gewijde legende der Muzelmannen. Op den eenen dag zijn HASAN en HOESIN, kleinzonen van MOHAMMED, gesneuveld⁽¹⁾; op den anderen is NGISA (JEZUS) door de Joden gevat; op weer andere hebben dergelijke gebeurtenissen plaats gehad, b.v. is IBRAHIM (ABRAHAM) door Koning NAMROED (NIMROD) in het vuur geworpen, omdat deze zijne afgoden vernield had; is JOENOES (JONAS) door den walvisch verslonden; zijn ADAM en EVA uit het paradijs verdreven; is de zondvloed begonnen; heeft MOHAMMED een tand verloren bij eene geleden nederlaag. - Doch het belangrijkste van alles is den juisten tijd op den dag zelf te bepalen. Met het oog hierop is de dag in vijf tijden (*sangat*) verdeeld, die ieder hun patroon, als ik ze zoo noemen mag, hebben, en elkander in de vier-en-twintig uren beurtelings afwisselen. Hunne namen en functiën zijn als volgt: AHMAD (d.i. de geliefde, een bijnaam van MOHAMMED) brengt heil aan; DJABARAÏL (GABRIËL) verschaft veel geluk; IBRAHIM voorspelt bloedvergieting; JOESOEP (JOZEF) verkondigt eene moeilijke kostwinning; NGIDJRAÏL of NGIDIRAÏL

(1) Er zijn nog meer bewijzen te vinden, dat er onder de Javanen Sjiitische Mohammedanen zijn. Spoedig komen wij daarop terug.

(de doodsengel) boodschapt een ongelukkig leven en een spoedigen dood. De afwisseling gaat aldus: AHMAD begint te heerschen met het aanbreken van den dag, en houdt daarmede op als de lengte van de schaduw der menschen, die in de zon staan, een-en-twintig voet is; van dat tijdstip af begint de heerschappij van DJABARAÏL, die regeert totdat die schaduw elf voet verminderd is; daarna komt IBRAHIM, die tot twaalf uur heerscht; vervolgens begint de regering van JOESOEP, die tot halfvier 's namiddags duurt; op hem volgt NGIDIRAÏL, die den ganschen nacht heerscht. Met het aanbreken van den volgende ochtend begint DJABARAÏL, den daaropvolgenden ochtend vangt IBRAHIM aan enz. Behoudens die afwisseling is er als vaste regel aangenomen, dat AHMAD altijd op den eersten en zesden van iedere maand met het aanbreken van den dag begint te heerschen.

Op den avond vóór den dag der huwelijksvoltrekking worden, naar het volksgeloof, de bruid en bruidegom door hemelsche nimfen, *widadaries*, bezocht, en een ongeluk, meent men, zou hen treffen wanneer zij gedurende dien avond en nacht in slaap vielen. Om de *widadaries* behoorlijk te ontvangen wordt er dan geofferd, en bruid en bruidegom de haren der wenkbraauwen, van den nek en aan het voorhoofd een weinig afgeschoren. Om te beletten dat de slaap het aanstaande jonge paar overweldige, waken eenige vrouwen bij hen. Bij den afloop van het feest worden de gasten uitgenoodigd om den volgende dag de voltrekking van het huwelijk met hunne tegenwoordigheid te vereeren. In den ochtend van dien dag reeds ten vijf uur, het uur voor het ochtendgebed, doet men, onder het plengen van eenige offers, bruid en bruidegom een bad nemen en beschildert en bestrijkt hen, en kleedt hen in een prachtgewaad, zoo als dit in ons eerste stuk is beschreven. Bovendien worden er nagenoeg vijf-en-twintig haren van de *koetjir* en *koentjoeng* (bladz. 504) van bruidegom en bruid, ter lengte van omtrent een duim, afgeknipt. Dan begeeft men zich op het bepaalde uur naar de plaats waar het huwelijk zal voltrokken worden. Die plaats verschilt, naarmate het meisje onder het een of ander hoofd staat. Behoort zij onder de *Soeranata's*⁽¹⁾, of onder den Hoofdpriester, of

(1) De *Soeranata's* zijn soldaten die tot den geestelijken stand behooren: zij zijn ook de slagters van het hof. De plaats waar zij vergaderen, binnen den ringmuur van den kraton gelegen, heet *Soeranatan*.

onder een Prins, dan is 't de *Soeranatan*, of de groote moskée, of het huis van haren vader. Daar bevinden zich een Priester, twee mannelijke getuigen, de bruidegom of zijn vertegenwoordiger (*wakil*)⁽¹⁾, de voogd (*wali*) van het meisje en eenige van hare bloedverwanten. De Priester, gezeten op een nieuw matje, tusschen de twee getuigen, heeft het gelaat naar het oosten gewend (*kéblaf*), om de plegtigheid een godsdienstig karakter te geven, want bij elke godsdienstige plegtigheid moet het gezigt naar de heilige stad Mekka worden gekeerd. Aan de regterhand des Priesters staat de voogd van het meisje, en tegenover hem de bruidegom, achter wien de bloedverwanten een halven kring vormen. MOHAMMED, wiens bepalingen voor zijne volgelingen van goddelijke kracht zijn, heeft hun ook voorschriften omtrent hunne kleeding en versiering gegeven, opdat de weelde bij hen geen ingang vende. Zoo verbood hij den mannen het dragen van zijden kleederen en gouden of zilveren sieraden. Alleen den soldaat is 't vergund aan zijn zwaard, het beste wapen voor den geloovige om de ongeloovigen te bestrijden, edele metalen en edelgesteenten te hebben. Evenzeer is het geoorloofd den Koran, het edelste geestelijke wapen van den geloovige, in goud te binden en met edele steenen te versieren. Naar aanleiding van deze voorschriften, wordt de *kris* des bruidegoms nagezien, of er ook eenig goud aan is, en als dat er aan gevonden wordt, moet het er afgenomen worden. Daarna begint de plegtigheid, die in niets anders, dan het uitspreken van eenige formules bestaat. De *wali* begint met zich tot den Priester te wenden en hem aldus aan te spreken. 'O Priester! ik verzoek u, mijne dochter, genaamd A, in het huwelijk te verbinden met B. De koopprijs (*srikawin*, of *maskawin*) bestaat uit echt zilver, zwaar een *tahil*⁽²⁾.' Daarop wordt den

- (1) De tegenwoordigheid van den bruidegom bij de voltrekking van het huwelijk is geen volstrekt vereischte. Hij kan aan iemand volmagt geven om datgeen voor hem te doen wat hij daar te doen heeft. Dit geschiedt altijd wanneer iemand van hoogen stand een meisje van lager klasse trouwt.
- (2) De prijs waarvoor de man zijne vrouw koopt, kan bestaan in alle zaken die volgens het Mohammedaansche regt in den handel zijn; de minste prijs is een *tahil* (twee Spaansche matten). Al de regels van het zoo even genoemde regt omtrent prijs bij een koop en verkoop zijn hier toepasselijk: hij kan terstond of later betaald worden; door later wordt bedoeld de tijd wanneer het huwelijk ontbonden wordt.

bruidegom door den Priester gevraagd: 'geeft gij den *srikawin* op staande voet of behoudt gij ze als eene wettige schuld?' Antwoordt deze het eerste, dan geeft hij dien aan den Priester, die hem terstond aan den *wali* overhandigt; wil hij dien niet terstond geven, dan antwoordt hij: 'ik erken dien als schuld.' Hierop neemt de Priester den bruidegom bij den duim van de rechterhand, en spreekt de volgende woorden: 'In den naam van den barmhartigen God, den Ontfermer! Alle lof zij God, en zijn zegen ruste op zijn zending (namelijk MOHAMMED), aan wien hij alle geluk schenkt. - Op verzoek van den *wali* C, vereenig ik A, dochter van D, in den huwelijken staat met B, met een *srikawin* van een *tahil* echt zilver.' De bruidegom herhaalt daarop de woorden: 'ik neem het huwelijk tusschen mij en A aan, met een *srikawin* van een *tahil* echt zilver, welken ik als schuld erken (of: dien ik bereids gegeven heb).' Een van de getuigen neemt dan het woord en spreekt den bruidegom aldus aan: 'Bruidegom! spreek na de volgende bepalingen, door den Vorst⁽¹⁾ ingesteld. Indien ik mijne vrouw verlaat een jaar over zee, of zeven maanden over land, met uitzondering wanneer ik 's Vorsten last moet uitvoeren, zoo zal ik, wanneer zij daarover niet tevreden mogt zijn, een van mijne *talaks*⁽²⁾ verbeuren. Ook zal ik een van mijne *talaks* verbeuren, wanneer ik mijne vrouw geene huisvesting verleen, haar niet onderhoud, of de huwelijkspligten niet vervul, en zij daarover niet tevreden mogt zijn.' Door den anderen getuige wordt het huwelijk dan ingezegend met de volgende woorden; 'O God! vereenig Gij den man met de vrouw, zoo als Gij het water met den dauw vereenigt. U alleen aanbid ik, en ook tot U rigt ik mijne gebeden.' - Hierna worden door den vader des bruidegoms en door dien van de bruid offerhanden van *pisang*, *siri*, *pinang*, tabak, *gambir* gedaan, en eenig geld aan den Priester en zijne getuigen gegeven. De bruidegom bewijst hulde aan zijn schoonvader en de

(1) Die Vorst is de Sultan Agoeng, die omtrent het jaar 1636 over het rijk van Mataram regeerde.
 (2) De man heeft het regt om zijn vrouw drie malen te verstooten (*talak*); doch hierover later.

aanwezige oudere bloedverwanten, door hunne knieën te kussen, en gaat daarop naar huis. De vader der bruid doet haar dan de offerspijzen brengen, bestaande in: kippen, vleesch, en rijst in kokosmelk gekookt en op eene bijzondere wijze toe bereid. Over die spijzen doet de Priester een gebed en nadat men er gebruik van gemaakt heeft, keert men naar huis terug.

Hiermede zijn de plegtigheden der voltrekking van het godsdienstig huwelijk afgeloopen, doch geenszins die, welke door de zeden en gewoonten eigenaardig aan het Javaansche volk, en afgescheiden van het Mohammedanisme, sedert eeuwen gevorderd worden. De bijeenkomst van bruidegom en bruid, zoo als die plegtigheid heet, wordt in den voornamen stand met grooten luister bewerkstelligd. In den namiddag omstreeks vier uur (de Javaan zegt 's avonds, omdat hij van drie tot zeven voor avond rekent; later is nacht) wordt de bruidegom in praalgewaad gekleed, en gekapt en opgetooid, zoo als wij reeds vroeger beschreven hebben. Gezeten op een paard, prachtig getuigd en door twee personen geleid⁽¹⁾, omgeven van soldaten en muzikanten, die, in twee rijen geschaard, voor hem uittrekken, begeeft hij zich naar zijne bruid. Bij zijne aankomst gaat zij, op de vroeger beschreven wijze gekleed en getooid, en gekapt, haren bruidegom te gemoet, en bij hun zamentreffen werpen zij elkander, elk met twee *gantals*⁽²⁾, zinnebeelden van de eerste kennismaking. Daarna wast zij hem de voeten, ten teken van eerbied. Hij neemt haar dan bij de rechterhand, en brengt haar naar het praalbed, waar zij nederhurkt, om door hem met *goedé*, *katjang* (soorten van peulvruchten) en geel gemaakte ongekokte rijst bestrooid te worden. Dit geschiedt terwijl eene der vrouwen de volgende woorden uitspreekt: 'de bruidegom schenkt u zijn rijkdom, bestaande in oude *katjang* en oude *goedé*.' Nu zetten beide zich voor het praalbed, terwijl de gasten in de *pandapa* plaats nemen. Na het nuttigen van lekker eten (zoo als de Javaan zegt voor ons *dineren*), worden lekkernijen, en

(1) De paarden prachtig te tuigen en door twee mannen te laten leiden is, behalve in het hier opgegeven geval, alleen aan hooge ambtenaren bij plegtige gelegenheden geoorloofd.

(2) *Gantal* is een *sirih*-blad, in den vorm van een peperhuisje gedraaid, waarin *gambir*, *pinang* en kalk is.

koffij of thee rondgediend, en daarmee is de bijeenkomst afgelopen, om door de plegtigheid van de ontvangst der schoondochter te worden gevolgd. De bruid, gezeten in een *tandoe*⁽¹⁾, met twee rijen bedienden voor zich; de bruidegom daarachter te paard, begeleid door eenige personen, begeven zich in statigen optogt naar de woning van den vader des bruidegoms. Daar gekomen, zetten de jonggehuwden zich voor het praalbed, en daar worden des bruidegoms oudere bloedverwanten, en zij die eenigen rang bekleeden, door zijnen vader tot hem gebragt. Aan dezen bewijst het echtpaar hulde door het kussen van hunne knieën. In de *pandapa* wordt nu op nieuw lekker gegeten en gedronken. Daarna verkleeden zich bruid en bruidegom, en verschijnen weêr in hunne gewone kleeding. Eene *tandaq*-partij, waarbij de bruidegom het eerst, en daarna de genoodigde gasten volgens hunnen rang of ouderdom, *tandaqt*, besluit het feest, dat voor de meesten tot één uur in den nacht duurt, door anderen echter tot den volgenden ochtend wordt voortgezet. Omstreeks elf uur in den nacht wordt de bruid door eene harer vrouwen naar het praalbed gebragt, en eenige oogenblikken daarna wordt de bruidegom uitgenoodigd om haar te volgen. Omtrent een uur nadat zij daar binnen zijn gegaan, komt men met fakkels in die kamer en doet alsof men iets zoekt, zonder evenwel hen te storen. Tot drie keeren toe wordt dit herhaald. Dat toelichten met fakkels dient om de booze geesten te verdrijven, die, naar het volksgeloof, de jonggehuwden in dien nacht plagen en kwellen, ten einde hunne huwelijksliefde in afkeer te veranderen. Dit volksgeloof heeft waarschijnlijk zijn grond in den aard van een Mohammedaansch huwelijk. De volstreckte onbekendheid die er tusschen de echtgenooten vóór hun huwelijk bestaat, heeft dikwijls ten gevolge dat de genegenheid in afkeer verandert wanneer zij elkander nader leeren kennen: zelden is de liefde die er op den dag van het huwelijk bestond, duurzaam. Het geloof, dat de werking van alle dagelijksche voorvallen aan de onmiddellijke tusschenkomst van hoogere

(1) *Tandoe* is een draagstoel, rondom met een gordijn bedekt, die gewoonlijk door vier mannen gedragen wordt. Er zijn twee soorten van: de eerste is voorzien van een planken hangwieg; de tweede, het meest in gebruik, is van linnen.

magten toeschrijft, moet ook natuurlijk het verdwijnen van de liefde na zulke huwelijken aan het bedrijf van booze geesten wijten.

Met gelijke plegtigheid wordt, in den namiddag van den volgenden dag, de togt naar het huis van den vader der vrouw gehouden. Den daarop volgenden dag gaat het paar zonder plegtigheden naar zijne eigen woning terug; waarna 't als een gezeten echtpaar beschouwd wordt.

De huwelijksplegtigheden, hier van het begin tot het einde opgegeven, worden getrouw in acht genomen wanneer een voornaam jongeling zich in het huwelijk begeeft met een meisje dat met hem gelijk in stand is. Er worden echter allerlei weglatingen of veranderingen in gebragt: als de jongeling van hooger en lageren stand is dan het meisje; als twee of meer huwelijken tegelijk voltrokken worden; als een weduwnaar het zij met eene maagd, het zij met eene weduwe met kinderen of zonder kinderen in het huwelijk treedt. In deze en vele andere gevallen, worden de plegtigheden bij het huwelijk gewijzigd. Wij zullen ons echter in dien doolhof van afwijkingen niet begeven, maar liever ons onderwerp voortzetten.

Doch eerst moeten wij nog met één enkel woord over de *gedwongen* huwelijken spreken. Ieder dorp, en op de hoofdplaats iedere wijk, is aansprakelijk bij het Hoofd of den wijkmeester voor elk misdrijf in het dorp of de wijk gepleegd, en verplicht de veroorzaakte schade te vergoeden en de bepaalde boete te betalen; maar even zoo is ook het Hoofd of de wijkmeester, of de persoon die hem in het bestuur vervangt, verplicht het meisje tot vrouw te nemen dat zwanger is, en haren schuldigen man of jongeling niet kan of wil noemen. Wie aan het hoofd staat is verplicht te zorgen dat zijn ondergeschikten geene overtredingen begaan. Bij zulke gedwongen, voor de bruidegoms vooral niet aangename huwelijken, worden natuurlijk die plegtigheden wel achterwege gelaten.

MOHAMMED, zeggen zijne volgelingen, is eene levende openbaring van ALLAH, en heeft door woorden en daden, ja zelfs door zwijgen, getoond, langs welken weg de mensch tot onvergankelijke gelukzaligheid kan komen, of liever geleid kan worden. Sommige verbodsbepalingen echter, waren alleen voor MOHAMMED wegens zijne bijzondere voortreffelijkheid verplichtend, en behoeven niet door elken Muzelman in acht genomen te

worden, terwijl MOHAMMED van andere geboden werd vrijgesteld (liever zich-zelfen vrijstelde) die nog tegenwoordig op de Muzelmannen rusten. Een verbod van de eerste soort wil ik aardigheidshalve vermelden; het is: dat MOHAMMED alleen geen knoflook mogt eten. Men kan de reden van deze bepaling gissen; zij was: dat MOHAMMED dagelijks met engelen, vooral GABRIËL, verkeerde en met hen sprak; om dezen nu niet met den onaangename knoflook-reuk te hinderen, moest hij er zich van onthouden. Daarentegen was het hem geoorloofd zoo vele vrouwen te nemen als hij verkoos, terwijl de geloovigen zich tot het nemen van vier vrouwen moeten beperken. Die beperking evenwel is meer schijnbaar dan wezenlijk, daar de Mohammedaan wel is waar slechts vier wettige vrouwen, zoo als men op Java zegt, mag *trouwen*, maar toch zoo vele bijzitten mag nemen als hij verkiest. Op Java noemt men de kinderen uit die bijzitten geboren onechte kinderen, doch men moet in het oog houden dat zulke kinderen volgens de Mohammedaansche wet even wettig zijn als die uit de echte vrouwen geboren; b.v. zij erven van hunne ouders op dezelfde wijs als de andere kinderen.

De regten en verplichtingen der echtgenooten vloeijen allen voort uit de beschouwing: dat het huwelijk een koop en verkoop is. De man (de kooper) is verplicht zijne vrouw (het gekochte) te onderhouden. Dezelfde regel geldt voor de eigenaars van slaven en dieren. En wat verstaat de Mohammedaan door onderhoud? Het onderhoud omvat drie verplichtingen. De man moet zijne vrouw een afzonderlijk verblijf verschaffen; maar deze verplichting wordt alleen door de grooten volbragt. Hij moet zijne vrouw dagelijks levensmiddelen verschaffen, in evenredigheid van zijn vermogen. En hij moet in hare kleeding voorzien, namelijk, hij moet haar elk half jaar kleederen geven voor het jaargetijde geschikt. Andere noodzakelijkheden van het leven zijn mede in 't onderhoud begrepen; doch hoe ver dat gaat kan hier bezwaarlijk worden opgegeven. Hoe naauwgezet de Mohammedaansche wetgeleerden dit onderwerp behandeld hebben, blijkt onder anderen uit de vraag, die zij opperden, of het geven van medicijnen aan eene zieke vrouw ook tot de verplichting van onderhoud behoorde. Dat die vraag ontkennend door sommigen werd beantwoord, ware op zich-zelf, wanneer het niet uit vele

andere bepalingen bleek, reeds genoeg, om te doen beseffen dat onder de Mohammedanen aan geene gemeenschap van goederen bij echtgenooten gedacht kan worden. - Niet alleen het onderhoud, maar ook de vrouw goed te behandelen behoort tot de verplichtingen van den man. Maar nu rijst al weer de vraag: wat verstaat de Mohammedaan door eene goede behandeling? Men zou kunnen denken: hij verstaat er door, dat de man zijne vrouw niet mag slaan of mishandelen. Dit is in zekere mate ook waar, niettegenstaande de *modica castigatio*, die de man aan zijne vrouw mag toedienen; maar dit is toch de hoofdzaak niet. Door goede behandeling verstaat de Mohammedaan: dat de man verplicht is om zijn tijd (vooral de nachten) gelijkelijk onder zijne vrouwen te verdeelen. - De verplichtingen van de vrouw, daarentegen, bestaan in gehoorzaamheid aan haren man, in het vragen van verlof als zij haar aangewezen verblijf eens verlaten wil, en in bereidvaardigheid om aan zijnen wil te voldoen. Evenwel, moet men erkennen, hebben de Mohammedaansche wetgeleerden zeer naauwgezet ook de regten van de vrouw bepaald. Een voorbeeld tot opheldering moge voldoende zijn. De vrouw heeft regt om loon van haren man te vragen voor het zogen van hare kinderen, met uitzondering alleen van het eerste kind. Om dit goed te begrijpen, moet men weten dat de Arabische vrouwen niet zelve hare kinderen zoogden, maar aan de vrouwen van in de nabijheid der groote steden wonende Badoewinen gaven om ze te zoogen en groot te brengen. De vrouw die zelve haar kind zoogt, doet dus meer dan waartoe zij verplicht is, en moet daarvoor betaald worden. - De opvoeding van de kinderen rust zoowel op den man als op de vrouw. De dochter blijft gewoonlijk bij de moeder, de zoon bij den vader om te leeren hetgeen hij later noodig heeft.

De ontbinding van het huwelijk wijst insgelijks op het idée van koop en verkoop. Even als het contract den kooper vrijwaart tegen verborgen gebreken die het gekochte ongeschikt maken voor 't gebruik waartoe het bestemd is (*vitia redhibitoria*), zoo kan ook de man het huwelijk om verborgen gebreken der vrouw vernietigen; doch ook de vrouw heeft dit regt tegen den man. Over al de ontbindingen des huwelijk volgens het Mohammedaansche regt te spreken, zou ons te ver leiden; wij moeten ons tot de belangrijkste bepalen, namelijk tot de

verstooting (*talag*, d.i. wegzending). De man kan zijne vrouw naar willekeur verstooten. Evenwel is dit harde regt van den man eenigzins getemperd door de kracht van sommige godsdienstige bepalingen. Zulk eene verstooting heeft ten gevolge, dat het huwelijk tusschen die man en vrouw geschorst wordt; eerst wanneer de man zijne vrouw voor de derde maal heeft verstooten, is het huwelijk ontbonden. Na elke verstooting moet de vrouw drie maanden afgezonderd wonen, en mag geen nieuw huwelijk aangaan (*confusio sanguinis*)⁽¹⁾. Na de eerste twee verstootingen kan de man de verstootene vrouw weder tot vrouw nemen, door tot haar te gaan in haar afgezonderd verblijf, zonder dat de formaliteiten eener huwelijksverbindtenis plaats hebben. Na de derde verstooting echter mogen de nu volkomen gescheiden echtgenooten geen nieuw huwelijk met elkander weêr aangaan, dan nadat de vrouw met een ander man is gehuwd geweest en ook dat huwelijk weêr is ontbonden. Zulk een man heet bij de Arabieren de geoorloofdmaker (*mohallil*) en bij de Javanen de tusschenman (*let*). - De vrouw kan zich niet naar willekeur van haren man ontslaan; alleen in bepaalde gevallen is haar 't regt toegekend om, zoo de man haar niet wil verstooten, eene verstooting van hem te koopen (*koeloek*).

(*Het vervolg hierna.*)

Twee vijanden.

Onder die *Fransche* krijgsgevangenen in *Engeland*, welke in hunne pogingen om aan der *Britten* magt te ontkomen, door volharding, geduld en schranderheid merkwaardig zijn geworden, verdient de Scheepskapitein GRENOUILLE eene eerste plaats.

Te *Plymouth* gevangen zittende, onder de bewaring van den *Engelschen* Zeeofficier EDWARDSON, die zijn pligt met gestrengheid uitoefende, besloot hij met zijne medegevangenen een

(1) De tijd der afzondering (*idat*) verschilt in sommige gevallen. Is de vrouw zwanger, dan duurt hij tot aan hare verlossing. Bij ontbinding van het huwelijk door den dood des mans duurt hij vier maanden en tien dagen, waarvan ééne maand en tien dagen bestemd zijn voor den rouw, dien de vrouw moet aannemen. De man rouwt bij de Mohammedanen niet.

onderaardsch pad te graven. Gelijk TRENCK weleer, hadden zij daarbij slechts hunne nagels en handen tot gereedschap. De groote zwaarigheid was ook hier: hoe de aarde kwijt te raken, die uit een doortogt van vier voet wijd en vier-en-tachtig voet lang, verplaatst moest worden. Onder anderen vulden zij daartoe ook hunne zakken met uitgedolven grond, en strooiden dien in de morgen en namiddag uren, als zij op de binnenplaatsen wandelden, behoedzaam dáár neder; zorgende dat de bodem steeds gelijk bleef. Zes maanden duurde de moeilijke arbeid; dikwijls met gevaar van ontdekt te worden. Als de cipier of een der knechts naderde, wierp men snel iets over het gat, en ging daarop liggen alsof men sliep. Eindelijk was het onderaardsche reuzenwerk gelukkig volbragt. In een donkeren nacht ontkwamen elf der gevangenen uit den kerker, en bereikten onder allerlei gevaren het strand; doch werden van daar door een visscher behouden naar de *Fransche* kust gebracht. Den overigen was, toen 't op ontvlugten aankwam, de moed ontzonken, ten gelukke voor de vlugtelingen; want niet dagelijks kwam de cipier of iemand der zijnen in de gevangenis, en die er gebleven waren bewaarden het geheim. Eerst vier-en-twintig uren na de ontsnapping werd zij en de onderaardsche weg ontdekt. Men bevond toen ook dat de grond van de wandelplaatsen der gevangenen met de uitgedolven aarde merkelyk was verhoogd geworden.

Kapitein GRENOUILLE had in drie jaren zijne betrekkingen in *Normandije*, en de gronden en woning die hij daar bezat, niet gezien; doch zijne goederen waren intusschen met zorg beheerd, en de vruchten werden hem eerlijk verantwoord. Hij was rijk en had eene vrouw kunnen nemen en verder stil kunnen leven, zoo als zijne bloedverwanten dat wenschten, maar op alle aansporingen daartoe was zijn eenig antwoord:

- Ik heb eerst nog eene kleine rekening te vereffenen, - en hij dacht daarbij aan de *Engelschen*, maar vooral aan EDWARDSON, dien hij, om zijne te strenge pligtsbetrachting, wraak had gezworen. - De wraakzucht - sprak hij in zich-zelfen - is als de koffij; men moet ze gebruiken terwijl ze heet is, anders vervliegt de geur. - Hij verliet dus zijn huis, zijne gronden en boomgaarden, vrienden en familie, na zijnen uitersten wil gemaakt te hebben, en toog naar *Brest*. In die zeehaven vond hij eene, door een *Franschen* kaper,

genomen *Engelsche* brik te koop, werd er eigenaar van, veranderde den naam: *the Duke of York*, in dien van *Capitaine Grenouille*, en wapende en bemande haar. Dit laatste viel gemakkelijk; want nooit waren de *Britsche* zeelieden meer dan toen door de *Fransche* gehaat, en men behoefde niet enkel geheel bevaren matrozen tot de korte kruistogten die de Kapitein bedoelde. Buit te behalen had hij daarmede minder in 't oog. Zijne eenige hoop was den *Engelschen* 't leed dat zij hem gedaan hadden, in te peperen, en dat EDWARDSON insgelijks weder in activiteit mogt zijn; en zijn vurigste wensch was dien eens te ontmoeten en te overwinnen, om hem, als gevangene, zijne strengheid betaald te zetten. Daarvoor waagde hij gaarne zijne fortuin, en vrijheid, en leven. Dat denkbeeld hield hem nacht en dag bezig. 't Was of eene kracht buiten hem, hem daartoe dreef. Geen gevaar was hem daartoe te groot, geen togt te ver. Zijne borst zwol van genoeg en zoo vaak hij dacht, dat die togt misschien niet eens ver behoefde te zijn. En - o wonder! - het duurde niet lang, of hij kreeg berigt, dat zijn vijand met eene brik in *het Kanaal* kruiste.

't Was winter, maar welhaast ging hij van *Brest* naar zee. Het weêr voorspelde niets goeds; doch wie hem op de hevige windvlagen van het jaargetijde, de onstuimige zee en den dik bewolkten hemel wezen, die beantwoordde hij door het hijschen zijner kapervlag. Andere zwarigheden weêrhielden hem evenmin. Hij was dan ook spoedig in het ruime sop. Gedurende drie dagen drong zijne boegspriet, als eene boor, door de digte nevelen, die *het Kanaal* van het eene einde tot het andere bedekten. Doch het weêr werd hoe langer zoo erger. Een ondoordringbare mist pakte zich opeen; men kon op het van sneeuw en ijzel gladde dek geene drie pas ver zien; de stem des gebieders klonk naauwelijks door de dikke lucht, en 't was onmogelijk met juistheid te bepalen waar men was; dikwerf veranderde het schip van koers. 't Quadrant deed evenveel dienst als 't rad van een braadspit, en NEPTUNUS zelf zou met de loglijn verlegen hebben gestaan. In den vierden nacht verhief zich een woedende storm, en de kaper liep als met volle vaart tegen eene rots aan, of verborgen klip, of wat het anders zijn mogt, waar hij op stootte dat ook den stoutsten 't hart in de schoenen zonk, en ieder zich verloren achtte.

Het is een ontzettende toestand voor den zeeman als de masten buigen als broosch riet, het tuig als gespannen naaigaren afknapt, en de van teer harde touwen in hun slingeren doodelijk worden; als 't roer uit zijne hengsels springt; het dek de woedende golven tot eene brug dient, waarover zij van boord tot boord of van den boeg naar den spiegel gaan, en vaten en booten en Janmaat zelven hier opnemen en ginds neêrwerpen: gelukkig als 't niet buiten boord is! Als de spiegel en steven beurtelings tegen de steile baren overeind staan, en alles scheurt, kraakt en splijt; spijkers en bouten in 't getimmerde knarsen, de verschansingen barsten, en 't water in de pompen klotst. Maar bij en onder dat alles moet de bevelhebber kalm blijven en stand houden. Zoo stond ook GRENOUILLE toen zijn schip, in 't hart van den nacht, een schok kreeg dat alles van zijne plaats en uit zijn verband geraakte, en door een ontzettend lek het water naar binnen stroomde, en de kiel met snelheid dieper en dieper zonk. Op 't zelfde oogenblik sloegen de masten over boord en knapte de boegspriet als glas, en het tuig en de stengen stortten ten deele op het gescheurde dek, zoodat niemand zich roeren kon, zonder te struikelen of te vallen, en alles bedolven en verward lag onder een net van onhandelbaar touw. De Kapitein zelf verloor, ook in dat uiterste, niet als de meesten der manschappen zijne kalmte, maar gevoelde dat het schip reddeloos was, en dacht minder aan 't levensgevaar dan aan de vernietiging zijner wraakgierige plannen. Het was maar al te waar. Zijn schip zonk, en wel naast een ander schip. Beide waren zoo geweldig tegen elkander aangeloopen, dat de stengen elkander gekruist hadden, en ze nu als vereenigd gevangen lagen onder hetzelfde touwennet van 't nedergeslagen want. Zoo veel de nacht toeliet den staat der beide schepen te onderscheiden, poogde men wederzijds met hulp van messen en bijlen de deinende en slingerende bodems, die elkander meer en meer ontredderden, vaneen te scheiden, waarbij menig man over boord geraakte en 't leven verloor; maar alle pogingen en inspanningen waren ijdel, en het oogenblik was nabij waarin de beide bodems te gelijk door de zee zouden worden ingezwolgen.

Intusschen had Kapitein GRENOUILLE een deel der manschap de groote boot doen vrij maken, en 't gelukte in dat uiterste haar in zee te brengen. Zijn onbekende lotgenoot in de ramp

was niet zoo gelukkig; doch de boot was ruim genoeg om velen te bergen, en van de beide schepen wierpen zich een aantal volks er in, en naauwelijks was de boot in beweging gebragt om zich te verwijderen, of de twee schepen zonken zoo dicht bijeen en zoo snel, dat de schipbreukelingen nog groot gevaar liepen in de daardoor veroorzaakte waterkuilen en wielingen te worden medegesleept en te vergaan. Gedurende het overige van den nacht heerschte er in de boot een diep stilzwijgen; terwijl een deel der manschap aan de riemen zat en de overigen onophoudelijk bezig waren om, zoo veel mogelijk, 't water der inslaande zeeën weêr uit te hozen. GRENOUILLE zat doornat in zijn duffelschen pijakker aan het roer, zich in stilte beklagende dat hij buiten staat was gesteld om zijnen vijand op te sporen; maar toen men bij 't aanbreken van den dag elkanders trekken begon te onderscheiden, greep eene siddering van woede hem aan, daar eene welbekende stem in gebroken *Fransch* hem toeriep:

- Zijt gij 't, Kapitein GRENOUILLE?

Dat was de stem van EDWARDSON.

Tot antwoord greep de *Franschman* eene bijl, waarmede hij opsprong om des *Britten* kop te kloven; maar de *Engelsche* matrozen zagen 't en grepen hem vast. In een oogenblik stonden *Franschen* en *Engelschen* dreigend naast en tegenover elkander.

Doch de algemeene nood en een verstandig woord van EDWARDSON hadden invloed genoeg om na eene korte poos een wapenstilstand te bewerken. Allen hadden er belang bij om alleen op redding te denken en elkander daarin bij te staan. Elk hernam zijne plaats, en Kapitein EDWARDSON kreeg er eene naast GRENOUILLE. Beide zaten nu voorin, en GRENOUILLE suste zijne woede met de hoop op eene voor anderen schadelooze wraakneming, bij den eersten voetstap op vasten grond.

- Hebt ge beschuit? - vroeg EDWARDSON.

- Wij hebben niets - was 't antwoord.

- Zóó veel kan ik u óók geven - hernam de *Brit*; - maar welk een honger en dorst ik heb, alle beschuit van de wereld en alle Portwijn zou ik willen afstaan voor één pruim tabak.

- Ik heb er nog twee - sprak GRENOUILLE - een er van zal ik nemen om er de eeuwigheid meê in te gaan; maar de andere geef ik liever aan de haaien, dan aan u - en hij wierp haar in zee.

EDWARDSON haalde een end karot uit zijn zak, sneed er een stukjen af en stak het in zijn mond.

- Die vervloekte roover! - bromde GRENOUILLE - hij heeft provisie en maakt dat ik mijn laatste pruim in zee smijt!

- Kom aan - sprak Kapitein EDWARDSON - laat ons eens overleggen. Wij zijn tusschen *Guernsey* en *Cherbourg*; tusschen *Engeland* en *Frankrijk*; maar digter bij 't eerste dan bij 't laatste: mijn raad is naar *Guernsey* te wenden.

- Gij zoudt mij nog eens krijgsgevangen willen maken? Houdt Oost! naar *Frankrijk*! - riep GRENOUILLE den stuurman toe.

- En daar zou ik uw gevangene worden, niet waar? - hernam EDWARDSON.

- Zoo hoop ik - sprak de *Franschman*.

- Houdt West! - riep de *Brit*.

- Oost! - was 't tegenbevel.

- Naar *Guernsey*!

- Neen! naar *Cherbourg*!

- Ik heb - sprak EDWARDSON - hier drie man meer dan gij; zes hunner hebben pistolen in den gordel, en de uwen hebben maar bijlen. Bedenk u wel: de kans is niet gelijk.

- Dat zullen we zien! - riep GRENOUILLE, en schreeuwde den zijnen toe: - Den dood aan die honden, als ze niet naar *Frankrijk* willen!

De *Engelsche* matrozen grepen hunne pistolen en drongen zoo dicht mogelijk om hunnen bevelhebber, terwijl de *Fransche* met GRENOUILLE hunne bijlen grepen. De riemen lagen stil; eene doodelijke worsteling scheen het verschil te moeten beslissen.

- Een oogenblik! - riep Kapitein EDWARDSON - daar zie ik een schip! Laat ons nog een beetje geduld hebben! Daarna kunnen we vechten!

Het schip werd meer en meer zichtbaar, en kwam als op hen af. In de boot bond men een paar halsdoeken aan de riemen ten noodsein, en na verloop van eenigen tijd viel er een schot.

- Men heeft ons gezien - zeî Kapitein GRENOUILLE. - Het is een *Fransch* schip! Gij zijt er om koud!

- Mis, man! - sprak de *Brit* - ik hou 't voor een *Engelschman*. Gij zult uw logement te *Plymouth* weêr betrekken.

In afwachting van het eene of andere was de wapenstilstand weêr hersteld. De partijen tuurden op den naderenden bodem, welks bemanning hen had opgemerkt, en menschlievend kwam redden; terwijl de schipbreukelingen haar met inspanning te gemoet roeiden. 't Was evenmin een *Fransch* als een *Engelsch* schip: toen zij 't op eene halve mijl afstands genaderd waren, heesch 't de *Hollandsche* vlag.

De twee bevelhebbers staarden elkander aan.

- Wie onzer is nu des anderen gevangene? - vroegen de twee manhafte zeelieden, toen zij aan boord van den *Hollander* waren.

- Gij zijt niemands gevangene - was 't antwoord: - NAPOLEON heeft opgehouden te regeren. 't Is vrede.

- Dat is niet wat ik verwacht had - zeî GRENOUILLE.

- Vrede! - sprak EDWARDSON. - Kapitein! uwe hand!

- Vrede! - mompelde Kapitein GRENOUILLE - nu, we zullen zien! - maar hij nam de aangeboden hand niet aan.

Te *Duinkerken* werden beiden aan wal gezet, en ieder hunner ging zijns weegs zonder pligtplegingen. Maar een jaar daarna zond Kapitein EDWARDSON aan Kapitein GRENOUILLE eene gouden medaille met zijn portret, en 't opschrift:

'Aan den *Franschen* Kapitein GRENOUILLE, voor 't redden, met zijne boot, in oorlogstijd, van den *Britschen* Kapitein EDWARDSON en de zijnen.'

Toen ging er, eenigen tijd later, naar den zender dier medaille insgelijks een gouden gedenkpenning met het portret van GRENOUILLE, en het opschrift:

'Aan den *Engelschen* Kapitein ter zee EDWARDSON, voor het sparen, in oorlogstijd en bij overmagt, van den *Franschen* Kapitein GRENOUILLE en de zijnen.'

Die penningen droegen één zelfde randschrift: 'Vrede en vriendschap tusschen hen, gelijk tusschen de beide volken.'